

પ્રથમ
 ઇસ્ટર્ન ઇન્ડિયન સેન્ટર
 અમદા, આગમ સંમિતિ
 બરડો રાજીવ ગાંધી, ૧૯મું મહાવિહાર
 બાગમ, અમદા ૧૮૧૧

સિદ્ધાંત ૧૯૧૧

આમુખ

ઈ. સ. ૧૯૩૮માં સુરત જિલ્લાના હરિપુરા ગ્રામને કોંગ્રેસનું એકાવનનું અધિવેશન ભરાયું ત્યાર બાદ ૨૩ વર્ષે ભાવનગર ગ્રામને ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું ૬૬મું અધિવેશન મળી રહ્યું છે. હરિપુરા અધિવેશન પછી મળી રહેલા આ અધિવેશન પ્રસંગે તે કાળના મોટા ભાગના સંબંધો બદલાઈ ગયા છે. હરિપુરા વખતે ભારત પરાધીન હતું; આજે તે સ્વતંત્ર છે. વળી તે કાળે ગુજરાતી ભાષા બોલનારા પ્રદેશ પરદેશી બ્રિટિશ સત્તાનત અને અનેકવિધ દેશી રાજ્યો વચ્ચે વહેંચાયેલા હતા; આજે તેનું એકત્રિત અલગ રાજ્ય છે. લગભગ અઢી દશકાના ગાળામાં બની ગયેલા અનેક બનાવોની સ્મૃતિ પણ આ અધિવેશન ટાણે મારા મનમાં ખડી થાય છે. હરિપુરામાં પૂ. ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈની પ્રત્યક્ષ દોરવણીનો આપણને લાભ મળેલો. આજે તે બંને મહાન વિભૂતિઓ આપણી વચ્ચે નથી. પણ જો મહાન આદર્શો માટે તેમણે જીવન સમર્પણ કર્યું તેની સ્મૃતિ આજે પણ આપણને ગ્રેરણા આપે છે.

ગુજરાતના અલગ રાજ્યની સ્થાપનાના પ્રથમ વર્ષમાં જ કોંગ્રેસનું અધિવેશન મળે છે. આ પ્રસંગે નિષ્ણાતો, અર્થશાસ્ત્રીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, અધ્યાપકો, વિદ્વાનો, સાહિત્યકારો સહુ કોઈ ગુજરાતના વિકાસની અનેકવિધ કદબનાઓ કરી રહ્યા છે. આવે તબક્કે સ્વાગત સમિતિ ગુજરાતી ભાષામાં એક સ્મૃતિચંદ્ર

સુદ્ધિપત્રક

૧. પાન નં. ૨૫, ૬૬, ૪૧૨, ૫૬૬, ૬૦૨, ૬૨૧, અને ૬૩૭ પર લેખને અંદે (મૂળ અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ) એટલા શબ્દો ઉમેરવા.
૨. પાન નં. ૬૬૨ પર શબ્દાત્મક લેખના મથાળા (ગિરતારની શિલાલેખ) નીચે (જે. એમ. નાઝાવટી, પુસ્તકવિદ્, ગુજરાત સરકાર) એટલા શબ્દો ઉમેરવા.
૩. પાન નં. ૧૧૭ પર લેખની છેવટમાં 'Development of Policy' ને બદલે 'Development of Polity' લખવું.

વિદ્વાનોને આ ગ્રંથ માટે તેમના નિબંધો કે અભ્યાસ-લેખો મોકલી આપવા નિમંત્રણ પાઠવવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમાંથી મોટા ભાગનાએ સ્વાગત સમિતિના નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરીને સારી એવી મહેનત લઈને તેમના લેખો મોકલી આપ્યા એ સંતોષની વાત છે. એક રીતે ગુજરાતનાં વિવિધ ક્ષેત્રોના નિષ્ણાતો અને વિદ્વાનોને તેમનું અધ્યયન સમૂ કરવાની તક પૂરી પાડવાનો આ ગ્રંથનો આશય હતો અને એ દૃષ્ટિએ આટલી મોટી સંખ્યામાં વિવિધ ક્ષેત્રોના વિદ્વાનોએ આ યોજનાને સહકાર આપ્યો તે ગ્રંથની આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા સાબિત કરે છે. ગુજરાતનાં સરકારી અને ગિનસરકારી ક્ષેત્રોએ આદર્શ વિવિધ કાર્યોની આધારભૂત માહિતી આ ગ્રંથ મારફતે મળી રહે છે. વળી ગુજરાતમાં રહેતા પરપ્રાંતના વિદ્વાનોના પક્ષે આમાં સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે. સંપાદકે ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિંદીમાંથી કોઈ પણ ભાષામાં લેખોનો સ્વીકાર કરવાનું ધોરણ રાખવાથી આ શક્ય બન્યું છે. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે, ટીક ટીક સંખ્યામાં લેખો મૂળ અંગ્રેજી ભાષામાં આવેલા અને તેના અનુવાદો કરીને તેમને આ ગ્રંથમાં સમાવવામાં આવ્યા છે. ગુજરાત વિશે આટલા દુર્લભ ગાળામાં આવડા વિશાળ કદનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનો સ્વાગત સમિતિનો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે તે દૃષ્ટિએ આની સમીક્ષા કરવી ઘટે. સાથે જ ગુજરાતની કોંગ્રેસ ગુજરાતના તમામ વર્ગોના સહકાર મેળવવા હિમેશ્ય તૈયાર હોય છે તે બાબતની પણ આ ગ્રંથ પ્રતીતિ કરાવે છે. ગુજરાતના વિકાસની બાપક ચર્ચા-વિચારણા અત્યારે ચાલે છે. ગુજરાતના ધકતર સાથે છેલ્લાં ૩૦

પરથી મારો અત્યંત નિકટ સંબંધ રહ્યો છે. તેથી તેના વિકાસ અંગે મારા વિચારો વ્યક્ત કરવાની આ તક હાલ તો તે ઉચિત ગણાયો. એક રીતે અનેક બહાર પ્રસંગોએ મેં મારા આ બાબતના વિચારો રજૂ કરેલા છે. ગુજરાતની પ્રજા સાથે એક પ્રકારનું તાદાત્મ્ય સાધવાની તક સાંપડી છે. તેના વિકાસ માટેની મારી અંખના કોઈ કરતાં ચોક્કી નથી એમ સૌ સ્વીકારશે એવી આશા રાખું. તેની ઉન્નતિ અને પ્રગતિ વિશે પહેલેથી જ મારા મનમાં એક ચોક્કસ દિષ્ટિ રહેલી છે અને તેથી કેટલીક વખત મારા વિચારો ગુજરાતની પ્રજાના અમુક સમુદાયને નાપસંદ પડ્યા હોય તોપણ મને જે સત્ય લાગ્યું છે તે મેં નિઃસંકોચ રીતે રજૂ કર્યું છે. જે જનસમુદાયની સેવા કરવાનું સદ્બોધ્ય અને ગૌરવ મને પ્રાપ્ત થયું છે તેને સાચે રસ્તે દોરવાની ફરજ મેં પ્રજાનાં કેટલાંક જૂથોની જોડાણી વહોરીને પણ અદા કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય થયા પછી ફરીને આપણે તમામ વર્ગો અને સમુદાયોના પરસ્પર મુશ્કેલી અને સહકારથી ન્યારે ગુજરાતનો વિકાસ કરવાનાં પગરણ માંડ્યાં છે, ત્યારે આપણે જે લક્ષ્ય તરફ જવા માગીએ છીએ તેની મૂળભૂત દિશા હંમેશાં નજર સમક્ષ રાખીએ તે જરૂરી છે.

છેલ્લાં વર્ષોમાં ‘મહાગુજરાત’ના આદેશનને નામે જે હિંસક બનાવો બની ગયા તથા તે પ્રસંગોમાં પોલિસને ગોળીબાર કરવાની જે ફરજ પડી તે અત્યંત દુઃખદ ઘટનાઓ હતી. જે મૂલ્યોની નિરંતર સાધનામાં આપણે સહુ કાર્યરત છીએ તેને આ બનાવો ભારે લાંછન લગાડનારા નીવડ્યા તે સહુ કોઈ સ્વીકારશે. તેમાંથી આપણે સહુ ગોઠપાક લઈએ અને ગુજરાતના પ્રજાજીવનમાં હિંસક માર્ગો અપભ્રંશ કરવાનો પ્રસંગ હવે પછી કદી જાણે ન થવા દેવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરીએ. સમગ્ર ભારતના અને ગુજરાતની સમગ્ર જનતાના વિશાળ હિતને ધ્યાનમાં રાખીને મેં તે કાળે કેટલાંક વિચારોનું સમર્થન કર્યું, તેમાંથી હું ગુજરાતના વિકાસનો વિરોધી નહોતો હોઉં એવો એક પ્રચાર કરવામાં આવ્યો. જે પ્રજાની છેલ્લા ત્રણ દશકાથી લગાતાર સેવા કરવાનું સદ્બોધ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે તેના વિકાસને રૂંધવાનો વિચાર મને આવી શકે નહિ. બદલે એના પ્રત્યેની મારી જવાબદારીમાંથી જે કર્તવ્ય પેદા થાય છે તેને અદા કરવાનો મારો ધર્મ બનવાવાની નિરંતર ભગવંતતા મેં રાખી છે. ગુજરાતનો વિકાસ મેં સમગ્ર દેશના વિકાસ અને ઉન્નતિથી અલગ દ્રષ્ટ્યો નથી. અને મને લાગે છે કે મારાથી બિન્ન મત ધરાવનાર ગુજરાતના પક્ષે કે બધે પણ સૈદ્ધાંતિક રીતે આ વાતનો અસ્વીકાર કરતા નહિ હોય. જે ક્ષેત્રને આપણે સૌએ સ્વીકાર્યું છે તેના અમલોને મેં આગ્રહ રાખ્યો છે અને તેમાંથી કેટલીક ગેરસમજ જાણી થાય તો તેનાથી બાળી જવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી. એ દિશાએ જ સમગ્ર રાષ્ટ્રના હિતમાં ન્યારે ગુજરાતને મુશ્કેલી બૃહદ્ રાજ્યમાં રાખવાનો નિર્ણય રાષ્ટ્રની સંસદે લીધો ત્યારે મેં તેનું અનેક આપત્તિઓ વચ્ચે પણ સમર્થન કર્યું હતું. ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય થયા પછી પણ સમગ્ર ભારતના વિકાસમાં જ તેનો વિકાસ સમાયેલો છે એ વાત હું ફરી ભારપૂર્વક ઉચ્ચારવા માગું છું. હું માનું છું કે જે દરેક રાજ્ય આ રીતે વિચાર ન કરે તો દેશની સમગ્ર જનતાની આબાદી અને ઉન્નતિ સાધવાના આપણા પ્રયાસો નિષ્ફળ જ બન્યા. તેથી જ ગુજરાતના વિકાસનો અર્થ કોઈ પહેાંશી રાજ્ય સાથેની હરીફાઈ નહિ પણ સમગ્ર ભારતના વિકાસ-કાર્ય રૂપે તેને લાગે જે કંઈ કર્તવ્ય-આવે તે તેણે પૂરું કરવું તે છે. આ સમગ્ર દિશાને ધ્યાનમાં રાખીને ગુજરાતના પ્રજાજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કંઈ રીતે પ્રગતિ કરવી તેનો આપણે વિચાર કરીએ. એટલે કે સમગ્ર દેશનો વિકાસ અને ગુજરાતનો વિકાસ એ કોઈ રીતે અસંગત નથી અને ન હોઈ શકે એ વાત સહુ કોઈ સ્વીકારશે.

ભારતના કોઈ પણ ભાષા-પ્રદેશની જેમ ગુજરાતને પણ તેનો સમૃદ્ધ ઇતિહાસ છે અને છેક પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી ગુજરાતમાં માનવવસવાટ થયું થયેા હોતો તે આ ગ્રંથના અભ્યાસ-લેખોમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. તેની જૂઠિ પેઢીની દિશાએ ભારે ખેડાઉ અને ખનીજ અને તેલસંચયિથી પણ ભરપૂર છે તે તો તાજેતરનાં તેલ અને ખનીજ અંગેનાં સંશોધનો પરથી સાબિત થયું છે. તેની વૈવિધ્યપૂર્ણ અને સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિનો પરિચય પણ આ ગ્રંથમાંથી થાય છે. સાથે જ ગુજરાતમાં આદિવાસીઓ, હરિજનો અને

અન્ય પછાતવર્ગોની વિશાળ સંખ્યા પણ છે તેનો પણ આ ગ્રંથમાંથી ખ્યાલ આવે છે. તેણે હજુ અનેક નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવાના છે અને ખેતીસુધારણા, અન્ન-ઉત્પાદન, આરોગ્યસુધારણા વગેરે કાર્યક્રમોને વેગ આપવાનો છે. આપણે ગુજરાતના વિકાસની વાત કરીએ ત્યારે આ બધી બાબતોનો વિચાર કરીએ એ આવશ્યક છે.

સહભાગ્યે ગાંધીજીએ આપણને માનવજીવનના વિકાસનાં કેટલાંક સનાતન મૂલ્યોની સચેત સમજ આપી છે. તેમના જીવન અને કાર્યોનો ગુજરાતને સૌથી વિશેષ અને પ્રત્યક્ષ પરિચય મળ્યો છે. તેમના વિચારોની અને તેમની જીવનદૃષ્ટિની છાયા ગુજરાતના સર્વાંગી વિકાસની આપણી કદમનાઓ પર રહે તે અત્યંત આવશ્યક છે. તેમનાં મૂલ્યોને વ્યવહારમાં અમલી બનાવવાની સૌથી વિશેષ જવાબદારી ગુજરાતની છે. આ જવાબદારી ગુજરાતની સરકારની તેમ જ પ્રજાની બંનેની છે. તેથી એ હુમ્મશા યાદ રાખવું ઘટે કે સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તનની ફિલસૂફી અને તેની કાર્યપદ્ધતિની આપણે ચોધ કરવા જવાની જરૂર નથી પણ ગાંધીજીના વિચારો અને કાર્યોમાં જે સ્પષ્ટ વાત ડેખાય છે તેનો સચ્ચાઈથી અને નિષ્ઠાપૂર્વક અમલ કરવાનો રહે છે.

ઉપરોક્ત દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખીને પછાત અને દલિત વર્ગોના વિકાસને, તેમની ઉત્થાપિને આપણે આપણાં વિકાસ-કાર્યોમાં અગ્રસ્થાન આપવું જોઈએ. ગુજરાતમાં આદિવાસીઓ અને અન્ય પછાતવર્ગોની લગભગ ૬૩ લાખ જેટલી મોટી વસ્તી છે તે ભેતાં આ વાત વિશેષ મહત્વની બને છે.

ગાંધીજીએ મુખ્યત્વે આ પછાત વર્ગોને નજરમાં રાખીને જ આપણને નયાગંધીને કાર્યક્રમ આપેલો. તે કાર્યક્રમને સમાજકલ્યાણની એક ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ તરીકે જ નહિ પણ આપણી સમગ્ર સામાજિક-આર્થિક રચનાના પાયા તરીકે સ્વીકારીને તેને દૈનિક રીતે વળગી રહેવું જોઈએ. ભૂતપૂર્વ મુંબઈ રાજ્યમાં ચડુ કહેલો નયાગંધીને પ્રયોગ માનવકૃતિ જેટલા પ્રમાણમાં સફળ થઈ શકે તેટલા પ્રમાણમાં સફળ થયો છે એવી મારી દૈનિક માન્યતા છે. તેનાથી મજૂરો, કિસાને અને પછાત જાતિઓની અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિનાં નવાં દાર ખુલ્લાં થયાં છે. આથી ઉત્તરોત્તર તેને વધુ ને વધુ અસરકારક અને વ્યાપક બનાવવાનું આપણું કામ દૈનિકતાથી અને મહત્વતાથી ચાલુ રહેશે એવી હું આશા રાખું છું.

ગાંધીજીએ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કરીને અમદાવાદમાં મજૂર મહાજનની સ્થાપના કરી અને તેમના વર્ગ-મેળના સિદ્ધાંતની સૌને પ્રતીતિ કરાવી. તેથી ગુજરાતનો વિકાસ એટલે પ્રજાના તમામ વર્ગોના વિકાસ અને તે સહુ પરસ્પર મેળથી, એકબીજા પ્રત્યે કોઈપણ પ્રકારની ધિક્કારની કે તિરસ્કારની લાગણી વિના, સુલેહ અને સંપથી ઉન્નતિ કરે એ પાયા પર જ આ વાતનો વિચાર કરી શકાય. વર્ગમેળના આ સિદ્ધાંતને હવે વિશ્વસરના વિચારકોએ ગાંધીજીએ માનવજીવનને આપેલી મહામૂલી ભેટ તરીકે આવકાર્યો છે, ત્યારે ગુજરાતનો કોઈપણ સમુદાય બીજાના ભોગે કે બીજાની ઉપરવટ થઈને વિકાસ કરવાનો વિચાર ન કરે. આપણે ધનિકો અને ગરીબોના અલગ વિકાસની દૃષ્ટિએ વિચાર ન કરીએ પણ સહુ સહુના સ્થાનેથી સમગ્ર પ્રજાના વિકાસનો વિચાર કરે એવું વાતાવરણ કેળવવાનો પ્રયાસ કરીએ.

ગુજરાતમાં નવા ઉદ્યોગો વિકસાવવાની વાત થાય છે; તેનું ઉદ્યોગીકરણ ઝડપી બનાવવાની જરૂરિયાત પર ભાર મુકાય છે. આધુનિક વિજ્ઞાનના પ્રભુત્વ હેઠળ ઝડપથી પલટાઈ રહેલા વિશ્વમાં આપણે ઉદ્યોગીકરણની આવશ્યકતાનો અસ્વીકાર ન કરી શકીએ. પણ સાથે જ એ ન ભૂલીએ કે ફક્ત મોટા ઉદ્યોગોથી કે યંત્રોદ્યોગથી સમગ્ર વિશાળ આમસમુદાયને આપણે રોજગારી આપી શકવાના નથી. તેથી જ નાના પાયાના અને મૂક અને આસોધોગોના અનિવાર્ય સ્થાનનો આપણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ એકારી નિવારણ તેમજ હાથ કારીગરો ને વિકસાવવા માટે પણ નાના પાયાના શ્રદ્ધાઉદ્યોગોને અને આસોધોગોને ઉત્તેજન તથા અસુક પ્રમાણમાં સંરક્ષણ પણ આપવું જોઈએ. આધુનિક ઉદ્યોગીકરણ સાથે તે અસંગત નથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવી જોઈએ. વળી ગુજરાતના ઉદ્યોગપતિઓએ એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે જે ઔદ્યોગિક સંપત્તિ તેઓ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે તેનો તેઓએ દૂર દૂર માનીને ઉપયોગ કરવો જોઈએ. મૂડી રોકનારની આવશ્યકતાનો પૂરો ખ્યાલ રાખવાની સાથે ઉત્પાદન-પ્રક્રિયામાં સૌથી વધુ પરિશ્રમ કરનાર શ્રમજીવીઓને ઉદ્યોગના સંચાલનમાં કઈ રીતે સાંકળી શકાય તેનો ચોક્કસ વિચાર કરવો

જોઈએ. મજૂરો અને મજૂરમંડળો, પણ મૂડી શેકનારની આવશ્યકતાઓને સંદર્ભે અવગણે તે ગરામર નથી. હવે આયોજનના જમાનામાં શુજરાત કૃષ્ટ કાપડ ઉદ્યોગને પ્રાધાન્ય આપે તે પૂરતું નથી. તમમ દેશોમાં વિવિધ ટેકનિકલ ઉદ્યોગો શરૂ થાય તો જ શુજરાતનો ઝડપી વિકાસ સાધી શકાય.

શુજરાત પણ ભારતના અન્ય પ્રદેશોની જેમ ખેતીપ્રધાન વિસ્તાર છે. આજે તે અનાઉત્પાદનની ગાળતમાં સ્વાવલંબી નથી. તેણે ઘણા જ દૂંઠા ગાળામાં દહ સંકલ્પ કરીને એ ગાળતમાં સ્વાવલંબી થવું આવશ્યક છે.

સાથે જ ગામડાંઓમાં ખંચાયેલાના વિકાસ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જૂજ જ જરૂરી છે. સત્તાનું જેમ ચિકેન્ડ્રીકરણ આપણે કરીશું તેમ તેને જનસેવા માટે અસરકારક બનાવી શકીશું. આનો અર્થ રાજ્યની સત્તાને નબળી બતાવવાનો ન થઈ શકે. રાજ્યશાસનનું અમુક પ્રભુત્વ તો હેાવું જ જોઈએ અને શાસન બિનઅસરકારક થઈ જાય એવી રીતે સત્તાના ચિકેન્ડ્રીકરણનો વિચાર કરી ન શકાય. પરંતુ જનતાના વિશાળ આમસમુદાયને કઈ રીતે શાસનનાં વિવિધ કાર્યો સાથે નિકટ રીતે સાંકળી શકાય તેનો વિચાર કરવાનો છે.

સમાજવાદી સહકારી સમાજરચના સ્થાપવાનો આપણે નિરધાર કર્યો છે. સહકારી આંદોલન આ રચનાને મૂર્તિમંત કરવાનું એક અસરકારક સાધન છે. શુજરાતમાં સહકારી મંડળીઓની ઘણી મોટી સંખ્યા છે. પણ આ સહકારી મંડળીઓ કૃષ્ટ ધિરાણના ક્ષેત્ર પૂરતું નહિ પણ જીવનવ્યવસાયનાં અનેક દેશોમાં ચિકસાવવી જોઈએ. ખાસ કરીને સહકારી ખેતીના વિકાસને વિશેષ પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. સમગ્ર માનવજીવનના ઇતિહાસ પરથી એટલી પ્રતીતિ તો જરૂર થાય છે કે સહકારી પ્રવૃત્તિથી તેની ઉન્નતિને માર્ગ હંમેશાં ઝડપી બન્યો છે. આથી જ સહકારી પ્રવૃત્તિને ખાસ કરીને કૃષિ અને ગ્રામીણોના ક્ષેત્રે ઝડપથી વિકસાવવા યોજનાબદ્ધ પ્રયાસો આપણે કરીશું તો સમાજવાદી સમાજની સ્થાપનાના આપણા ક્ષેત્રને તે અમલી બનાવી શકીશું.

શુજરાતનું જાહેરજીવન અખ્યત્વે કોંગ્રેસના નેતૃત્વ હેઠળ ઘણું છે અને તેની કેટલીક પ્રણાલીઓ સ્થપાઈ છે. આજ સુધી જે ચિસ્ત અને સુમેળથી આપણે શુજરાતનું જાહેરજીવન વિકસાવ્યું છે તેનાથી શુજરાતે દેશમાં એક ખાસ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. કોંગ્રેસનું અધિવેશન શુજરાતમાં ભરવાનો કરાવ કોંગ્રેસની વરિષ્ઠ કારોબારીઓ આ જ કારણે કરેલો. આ ચિસ્ત, અને આપસના વિચારભેદો કે મતભેદોનો પરસ્પર સમજૂતીથી જ ઉકેલ કરવાની આપણી પ્રણાલીને આપણે વધુ દઢ કરીએ એટલું જ નહિ પણ તેને વિશેષ વિકસાવવાનો પ્રયાસ કરીએ.

શુજરાતની કોંગ્રેસને માથે ઘણી વખત એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે તેમાં એક વ્યક્તિની સરમુખત્યારી ચાલે છે. પ્રજાની લાંબા વખતની નિસ્વાર્થ સેવા દ્વારા તેનો વિશ્વાસ સંપાદન કરનાર સંકલ્પબદ્ધ તેમ જ સિદ્ધાંતનિષ્ઠ નેતૃત્વને સરમુખત્યારી કહેવી એ ભારે મોટો વિપર્યાસ છે. લોકશાહીમાં સહુને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાની મુક્ત તક રહે તેનો અર્થ એવો નથી કે તેમાં સળજ નેતૃત્વની જરૂર નથી. બદલે લોકશાહીની સફળતા સળજ નેતૃત્વ પર ઘણી રીતે નિર્ભર છે. કોંગ્રેસે જે નેતૃત્વ સમગ્ર ભારતને અપ્યું તેને કારણે જ અગ્નિ એશિયા અને પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં જે ઉપરાઉપરી શાસનપલટાઓની આફતો આવી તેમાંથી તે બચી શક્યું. નેતૃત્વનો અર્થ એટલો જ ઘટાવી શકાય કે આપસમાં મતભેદોને કારણે અધડવાનો પ્રસંગ બિલો થાય ત્યારે જેને સહુ કોઈએ નેતા તરીકે સ્વીકારેલ છે તેવી એક વ્યક્તિના નિર્ણય પ્રમાણે ચાલવાથી ચાંતિભર્યો તોડ આવી શકે. શુજરાતની કોંગ્રેસમાં તેણે સ્વીકારેલા નેતા પાસે નિર્ણય મેળવવાની જે પ્રણાલી છે તેનો આટલો જ અર્થ છે અને તે બધી જ રીતે લોકશાહીને સુસંગત છે, બદલે લોકશાહીમાં તે જરૂરી છે એમ મને લાગે છે.

શુજરાતના વિકાસની ઉપરોક્ત દિગ્દિશ ધ્યાનમાં રાખીને આ અંધમાં સમાવાયેલી વિસ્તૃત માહિતીનો ઉપયોગ વાચકો કરશે તો આ અંધનો ઉદ્દેશ સફળ થશે જણાયો. શુજરાતની પ્રજા સ્વાગત સમિતિના આ સાહસને વધાવી લેશે એવી આશા રાખું છું.

મોરારજી દેસાઈ

સ્વાગતસમિતિના અધ્યક્ષનું નિવેદન

ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું છાસદર્શન અધિવેશન ગુજરાત પ્રદેશમાં ભરવાનો કોંગ્રેસની વડી કારોબારીએ નિર્ણય કર્યો. ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિએ આ અધિવેશનના સ્થળ તરીકે ભાવનગરની પસંદગી કરી.

કોંગ્રેસ અધિવેશન જે પ્રદેશમાં ભરાય છે તેમાં તે કાળે અનેક સેન્ટ્રોમાં નવબહુતિ પેદા થાય છે. કોંગ્રેસ પ્રજાના સમગ્ર વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવવાની નેમ ધરાવતી હોવાથી તેનું વાર્ષિક અધિવેશન કૃષ્ણ પક્ષના સંમેલન કરતાં કંઈક વિશેષ હોય છે. તે દૃષ્ટિએ અધિવેશન પ્રસંગે અનેકવિધ કાર્યક્રમો યોજાય છે જેને કારણે પ્રજાના વિવિધ સમુદાયોને તેમનાં સર્જનો રજૂ કરવાની તક મળે છે. આ અંગે સ્વાગત સમિતિને માથે જે અનેક જવાબદારીઓ આવે છે તેમાંની એક સ્મૃતિ-શૃંષ પ્રસિદ્ધ કરવાની છે. દરવર્ષે આવા અધિવેશન પ્રસંગે મુખ્યત્વે અંગ્રેજી ભાષામાં અને કેટલીક વખત હિંદી ભાષામાં પણ આ શ્રેયો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. આ પ્રાસંગિક શ્રેયને પણ કંઈક વિશેષ ઉપયોગી અને સ્થાયી સ્વરૂપનો બનાવી શકાય એવો પ્રયાસ કરવાનો સ્વાગત સમિતિએ નિર્ણય કર્યો અને તેથી અગાઉથી નક્કી કરેલા વિષયો પ્રમાણે અભ્યાસવેળા અને નિર્મથો મેળવવાની તજવીજ કરવી એમ ઘરાવવામાં આવ્યું. ખાસ કરીને ગુજરાતના ચાલતી રચનાના પહેલા ૯ વર્ષમાં ૯ આ અધિવેશન મળતું હોવાથી ભારતની ગુજરાતી બોલનારી વસ્તીના જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓ અંગે પરિચયાત્મક એક-સરખા ધોરણે સંપાદિત કરેલા લેખો કે નિર્મથોના સંગ્રહ રૂપે એક શ્રેય પ્રસિદ્ધ કરીએ તો તે ગુજરાતી ભાષામાં એક ઉપયોગી કામ ગણાશે એમ સ્વાગત સમિતિના હોદ્દાધારોને અને બીજા આજેવાનોને લાગેલું. આ દૃષ્ટિએ વિવિધ સેત્રના શ્રેય તેટલા વિદ્વાનો અને નિષ્ણાનોને ગુજરાતી, હિંદી કે અંગ્રેજીમાંથી ગમે તે એક કે વધુ ભાષામાં

તેમના વિષયના લેખો વખી મોકલવાની વિનંતી કરવામાં આવી. આ વિનંતીને ઘણો પ્રોત્સાહક જવાબ મળ્યો.

આવા કાર્યની જવાબદારી કોઈ એકાદ વ્યક્તિને સમગ્ર રીતે સોંપવાથી તે ઝડપથી અને સરળતાથી થઈ શકે તે દૃષ્ટિએ આ કામ ભાઈ રામચાવ પરીખને સોંપવાનો સ્વાગત સમિતિએ ઠરાવ કર્યો. આટલા ટૂંકા સમયમાં આવો હજાર અને વિસ્તૃત માહિતી આપતો શ્રેય પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યો તે સ્વાગત સમિતિ માટે સંતોષની વાત છે. લેખો જુદી જુદી ભાષામાં લખાયેલા હોવાથી તેના અનુવાદો કરાવવા પડ્યા છે અને અનંત ટૂંકા સમયમાં આ કામ પૂરું કરવામાં આવ્યું છે એને ધ્યાનમાં રાખીને પુસ્તકમાં રાહી ગયેલી અનિવાર્ય ત્રુટિઓને સહનુભૂતિથી નભાવી લેવા યાચકોને વિનંતી છે.

સ્વાગત સમિતિની આરોજનાને ગુજરાતના લેખક અને વિદ્વાન વર્ગે આવો સહકાર આપીને જે આવકાર આપ્યો તે સારું તે સહુ કોઈનો હું આભાર માનું છું અને કોંગ્રેસ તરફથી ગુજરાતી ભાષાના આ પ્રકારના સાહિત્યની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવાના આવા જે કોઈ પ્રયાસો થાય તેને ભવિષ્યમાં પણ આવો સહકાર મળી રહેશે એવી આશા રાખું છું.

પ્રદેશ-ભાષામાં નૈયાર કરેલા પ્રાસંગિક લેખ-સંગ્રહને સ્થાયી ઉપયોગમાં થઈ શકાય તે દૃષ્ટિએ 'ગુજરાત એક પરિચય' આ શ્રેયને પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. તેને ભારતની ગુજરાતી બોલનારી પ્રજા હાર્દિક આવકાર આપશે એવો વિશ્વાસ રાખું છું.

કોંગ્રેસ જેવી સર્વાંગી સાર્વજનિક સેવાની સંસ્થાએ આ શ્રેયનું પ્રકાશન કર્યું છે અને જે ટૂંકા ગાળામાં તે શ્રેય બનાવ્યું છે તેને ધ્યાનમાં રાખીને આની સમીક્ષા થશે એમ આશા રાખું છું.

શંકારભાઈ મ. દેસાઈ

સંપાદકીય

ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું ૬૬મું અધિવેશન ગુજરાતમાં ભાગનગર મુકામે ભરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો તે પ્રસંગે ધિરસ્તા મુજબ એક સ્મૃતિગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિર્ણય પણ સ્વાગત સમિતિએ કર્યો. દર અધિવેશન પ્રસંગે મોટે ભાગે અંગ્રેજીમાં આવો લેખ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. જ્યારે આ પ્રસંગે શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈના મુચનોથી સ્વાગત સમિતિએ અંગ્રેજી, પંદી અને ગુજરાતી એમ ત્રણે ભાષામાં આ ગ્રંથ તૈયાર કરવાનું નક્કી કર્યું. ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથને ગુજરાતના વિવિધ પાસાંઓનો પરિચય કરાવતો માહિતીપ્રધાન ગ્રંથ બનાવવો એમ પણ નક્કી થયું. ૬૬મા અધિવેશનની સ્વાગત સમિતિની આ વિશિષ્ટ નિર્ણય છે. આ પહેલાંની સ્વાગત સમિતિઓએ આ પ્રકારનું પ્રકાશન ત્રણે ભાષામાં કર્યું નથી અને પ્રદેશ ભાષામાં તે પ્રદેશની વિસ્તૃત માહિતી આપતો પરિચય-ગ્રંથ તો ધણું કરીને પહેલે જ વાર ૬૬મા કોંગ્રેસ અધિવેશન પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

સ્વાગત સમિતિના અધ્યક્ષ શ્રી છાકોરભાઈ દેસાઈએ અધિવેશનના સ્મૃતિગ્રંથની ત્રણે આવૃત્તિઓનાં આયોજન અને સંપાદન કાર્યની જવાબદારી ઉઠાવવા સૂચન કર્યું છે. તેમના આગ્રહથી મેં આ જવાબ-દારી સ્વીકારવાની તા પાટી અને સ્વાગત સમિતિએ તે મુજબ કસબ કરીને મને આ કામ સોંપ્યું. ગુજરાત વિવેના લગભગ સર્વસંગ્રહની ગરજ સારે એવી યોજના કરવાનાં મુચનો મને મળેલાં. ગુજરાતનું નવું રાજ્ય થતાં આવા સર્વસંગ્રહ પ્રકારના ગ્રંથની આવશ્યકતા વધી છે. સર્વોપી સર્વસંગ્રહ તૈયાર કરવાનું કાર્ય તો અનેક વિદ્વાનો ભેગા થઈને કરે ત્યારે જ સારી રીતે પાર પડે અને તેને માટે ઠીક લાંબો સમય અને નિરાંત પણ જોઈએ. જ્યારે આ ગ્રંથમાં તો અધિવેશનના સ્મૃતિગ્રંથને જેટલો વિશેષ ઉપયોગી અને આધારભૂત બનાવી શકાય તેટલો બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાત વિશે સર્વાંગી સર્વસંગ્રહ તૈયાર કરવાનું દિશાસૂચન જો ગ્રંથથી થયે તોપણ તેનો પ્રયાસ સફળ થશે. કોંગ્રેસ અધિવેશન જેવા પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થતા સ્મૃતિ-ગ્રંથમાં વિવિધ વિષયો પર સહુ કોઈના લેખો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેને બદલે એક વ્યવસ્થિત યોજનાને આધારે કમબલ્લ રીતે ગોઠવેલા અને ગુજરાતના કોઈ પણ એક પાસાંનો પરિચય કરવામાં યાચક-ને સર્ગજ વાચનની સરખાતા રહે તે દૃષ્ટિએ આ લેખસંગ્રહનું સંપા-દન કરવામાં આવ્યું છે અને તેને “ગુજરાત એક પરિચય” નામે

પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ મેં આ ગ્રંથની વિષયસૂચિ તૈયાર કરી. લા. દ. પુરાનન્દ મદિરના અધ્યાપક-સંશોધક શ્રી હરિ-પ્રસાદ દાસી, ગુજરાત રાજ્યની વિભાગીય વિકાસ સમિતિના મંત્રી શ્રી ઉત્ત્વર પટેલ તથા સ્વાગત સમિતિના ઉપાધ્યક્ષ શ્રી અજયનંદરાય મહેતાએ તેને વિગતે જોઈને ઉપયોગી મુચનો કરેલાં. ઉપરાંત આ યોજનાની ચર્ચા-વિચારણા કરવા માટે રસ ધરાવના લેખકો અને વિદ્વાનોની એક સભા પણ બોલાવવામાં આવી. આ સભામાં આ યોજનાની વિગત-વાર ચર્ચા કરવામાં આવી અને ત્રણ કોઈએ ઘણા ઉપયોગી મુચનો કર્યાં. આ બધા પક્ષે છોટાની વિષયસૂચિ તૈયાર કરીને આ ગ્રંથ માટે અજ્યાસ-લેખો અને નિર્મળો મેળવવાનું કામ અમે શરૂ કર્યું. ગુજરાતમાં કે ગુજરાત બહાર રહેના બિન-ગુજરાતી વિદ્વાનોનો પણ આમાં સહકાર માગવામાં આવ્યો અને તેથી જ તેમના મૂલ્ય અંગ્રેજી લેખોના અનુવાદો કરાવીને પણ આ ગ્રંથમાં સમાવ્યા છે. ટૂંકા ગાળામાં મહત્વના વિષયોના અનુવાદો તૈયાર કરવામાં અમને ખૂબ જ મુશ્કેલીઓ પડી છે. અને જુદી જુદી જાકિયતો પાસેથી જુદા જુદા લેખોના અનુવાદો કરાવવાથી તેમાં સ્વાભાવિક જુદાઈ રહી ગઈ છે. જ્યાં જ્યાં થકય લાગ્યું ત્યાં લેખકને તેમના લેખનો અનુવાદ બતાવવાનો અર્થે પ્રયાસ કરેલો અને તે રીતે તેને મદદથી લેવાયું હતા. આમ છતાં સમયના અભાવે આ વાત તમામ લેખોની બાબતમાં થકય બની નથી. વળી એક જ વિષય પર ઘણી વાર બે ત્રણ લેખકોના લેખો આવેલા, છતાં એક જ વિષયની વિવિધ દૃષ્ટિથી રજૂઆત થાય તોપણ તે ઉપયોગી ગણાયે એમ માનીને જ અમે તેવા લેખોને પણ સમાવી લીધા છે. ૧૯૫૬માં વૌદ્દશ મુકામે બરણેલી ભારતીય વિજ્ઞાન પરિષદ પ્રસંગે મહારાજ સપાઝવાય પુનિવસિટીએ અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરેલા સ્મૃતિગ્રંથના પણ કેટલાક મહત્વના લેખોના અનુવાદો તેમના લેખકોની સંમતિથી આ ગ્રંથમાં સમાવ્યા છે તેની સાથાર નોંધ લઉં છું. ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા “કોંગ્રેસ પત્રિકા”ના વિશેષક્રમાંથી પણ કેટલાક લેખો આ ગ્રંથમાં સમાવવામાં આવ્યા છે. તેમજ તેમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક નડયાઓના તથા વિચીના બ્લોકોનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ કોંગ્રેસ પત્રિકાના તંત્રીનો પણ આભાર માનું છું. આ ગ્રંથની યોજનાને મર્ષદિત સમયમાં પાર પાડવામાં અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી

અમારે પસાર થવું પડ્યું છે. લેખો મેળવવાની મુદત અનેક વખત લંબાવવા છતાં સઘળા લેખો કોઈ પણ ચોક્કસ તારીખે મળી ન રહ્યા અને ગ્રંથની સમગ્ર પ્રત તૈયાર કરવાનો અવકાશ ન મળ્યો. છેક છેવટ સુધી મહત્વના લેખો આવતા રહ્યા અને તેથી મુદ્રણ કામમાં નિયત સંમયપત્રક પ્રમાણે ચલાવી શકાયું નહીં. આથી લેખો મેળવવા અને અંગ્રેજી લેખોના ગુજરાતી અનુવાદ કરાવવામાં જ સાદી એવી સંગઠન શક્તિ લાગવાથી સંપાદન કાર્યમાં સ્વાભાવિક રીતે જ પૂરતો સમય આપી શકાયો નથી. આમ છતાં સઘળા લેખો તેના સ્વાભાવિક ક્રમમાં અને એકસરખાં ધોરણે સંપાદિત કરીને સમાવવાનો સતત પ્રયાસ અમે કર્યો છે. અંગ્રેજી અને હિંદી આવૃત્તિનું કામ પણ એક સાથે જ ચાલેલું, તે બંધાને કારણે અનેકવિધ મર્યાદાઓમાં આ કામ પૂરું કર્યું છે તેની વાચકો નોંધ લેશે એવી આશા રાખું છું.

ગ્રંથના લેખો મેળવવામાં ગુજરાત યુવક કોંગ્રેસના માજી સહમંત્રી શ્રી અભિતકુમાર ડાભી, યુવક કોંગ્રેસના પશ્ચિમ વિભાગના સંગઠક શ્રી કનુભાઈ પટેલ, તથા વડોદરા શહેર જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના ઉપ-પ્રમુખ શ્રી રમણભાઈ પટેલ તેમ જ સુરતના કોંગ્રેસ કાર્યકર શ્રી પોપટ વ્યાસે, ગુજરાત યુવક કોંગ્રેસના મંત્રી શ્રી ઈંદુભાઈ પટેલ તથા શ્રી પ્રફુલ્લભાઈ પંડ્યાએ ખાસ મદદ કરી છે. તેની સાભાર નોંધ લઉં છું.

સ્વાગત સમિતિનાં ઉપાધ્યક્ષ શ્રી મણિભંજન પટેલે પણ કેટલાક લેખો મેળવી આપવામાં ખાસ મદદ કરી હતી. આ અનેક મિત્રોની મદદ અને સક્રિય સહકારથી જ આવી મોટી સંખ્યામાં અભ્યાસ-લેખો મેળવી શકાયા છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ આર્ટસ કોલેજના આચાર્ય શ્રી ચીમનભાઈ પટેલે છેક પહેલેથી જ આ ગ્રંથના આયોજન સંપાદન તેમજ લેખ સંગ્રહના કાર્યમાં સક્રિય મદદ કરી છે. તેની સાભાર નોંધ લઉં છું.

આ કામમાં સ્વાગત સમિતિના અધ્યક્ષ શ્રી ઠાકોરભાઈ દેસાઈએ ખૂબ જ ઊંડું અને પ્રોત્સાહન આપેલાં, જે વિના કદાચ આ કામ પૂરું કરવાનું શક્ય બન્યું ના હોત. સ્વાગત સમિતિના મંત્રી શ્રી કીર્તિલાલ ધીયા અને ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિના સ્થાયી મંત્રી શ્રી નમનુભાઈ દેસાસરીએ અનેક પ્રકારની વહીવટી મદદ આ કામમાં આપી છે. તેમની ખાસ આભાર માનવાની તક લઉં છું.

‘કુમાર’ના વ્યવસ્થાપક શ્રી બચુભાઈ રાવતે પણ આ કામ અંગે અવારનવાર ઉપયોગી સૂચનો કરેલાં અને ગ્રંથનું કવરપેજ તેમજ બંને દેખરેખ રાખીને તૈયાર કરાવી આપ્યું છે.

‘નવજીવન’ ટ્રસ્ટના વ્યવસ્થાપક શ્રી જીવલુજીભાઈ દેસાઈએ કેટલીક અગવડો નબાવી લઈને પણ આ ગ્રંથ પ્રેસમાં સમયસર છાપી આપ્યો છે. અને પ્રેસના મેનેજર શ્રી ધીરુભાઈ નાપકે આ ગ્રંથ છાપવામાં સક્રિય સૂચનો અને મદદ કર્યા છે.

શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈએ તેમનાં અનેક શેકાણામાંથી સમય કાઢીને ગ્રંથનો આમુખ લખી આપ્યો છે તે બદલ તેમનો ખાસ આભાર માનું છું.

ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિનો સ્ટાફ, ‘સુવેનેર’ વિભાગનો સ્ટાફ તથા અનેક મિત્રો જેમણે અત્યંત ટૂંકા ગાળામાં ગ્રંથના લેખોના અનુવાદો કરી આપ્યા છે તે સહુ કોઈ તેમ જ જેમણે આ ગ્રંથની યોજનાને પાર પાડવામાં સહકાર આપ્યો છે તેમ જ ઉપયોગી સૂચનો ને માર્ગદર્શન કર્યું છે તે સહુનો આભાર માનું છું. અને સ્વાગત સમિતિના અને ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિના સઘળા હોદ્દદારોની આવી મોટી જવાબદારી મને સોંપવા બદલ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

છેવટે આ ગ્રંથની જુદીઓને વાચકો સહાનુભૂતિથી જોશે એવી આશા રાખું છું.

વિષયસૂચિ

વિષય	લેખક	પાન નં.
આમુખ	શ્રી મોતારાજ દેસાઈ	૪૫
સ્વખેલ સમિતિના અધ્યક્ષાનું નિવેદન	શ્રી ધોરભાઈ દેસાઈ	૪૭
સંપાદકીય	શ્રી ચાપાલ પરીખ	૪૮
ભાવનમરનું ઇતિહાસગીત	શ્રી ઈશ્વરભાઈ દવે	૪૯
ભાવનમર-એ દરેક		ચોજાગીરી
સરદાર નમર (ભાવનમર)નો નાચો		૫૦
ભૂમિ		
૧. ભૂમિ પ્રકાશ	ડૉ. મંદુલાલ શાહ	૫
૨. ભૂસ્તરીય રચના અને ખનીજો	ડૉ. એસ. એસ. મેર	૧૭
૩. જનસંખ્યા	શ્રી હર્ષિચંદ્ર	૨૧
૪. જનરક્ષિત	શ્રી આપ્તાસાહેબ મચ્છાવ	૨૩
૫. ધરુ-મૃત્તીઓ	ડૉ. જોન રી, ન્યૂયોર્ક	૨૬
૬. પરીક્ષિત	શ્રી સિવરામજીભાઈ	૩૫
૭. ખેતમાન	ડૉ. બી. એન. દેસાઈ	૪૦
૮. ગુફા પ્રવેશો	શ્રી એ. એમ. ત્રિવેદી, આર. કે. શાહ અને એ. સી. વોગ	૪૪
૯. પહોડો, નદીઓ અને પાનપાવો	શ્રી સિવરામજીભાઈ	૫૧
૧૦. સ્વાસ્થ્ય દિનારો	શ્રી હસમુખરાય ચોપા	૫૭

પુરાતત્ત્વ અને ઇતિહાસ		
૧૧. પ્રાચીન અવશેષોની યોધબોધ	ડૉ. બી. સુબ્બારાવ	૬૧
૧૨. પ્રાચીન રથાપત્ત અને રીક્ષ	ડૉ. રમણરાય મહેતા	૬૭
૧૩. પ્રાચીન મૂર્તિવિધાનની પરંપરા	શ્રી કનયાકાંત ભાઈચંદ્ર દવે	૭૮
૧૪. પ્રાચીનકલ્પક કુળ	ડૉ. એચ. ડી. સોમલિયા	૮૪
૧૫. પ્રાચીન યુગ	ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	૮૮
૧૬. મધ્ય-યુગ	ડૉ. જોહાન બાપ્તિસ્ટ	૧૦૧
૧૭. આધુનિક યુગ	શ્રી રમેશચંદ્ર પરીખ	૧૦૬
૧૮. સાક્ષ્ય-વ્યવસ્થાનો વિશ્લેષ	શ્રી કેશવલાલ કાપડાર	૧૧૪
૧૯. પ્રાચીન પાટનગરો	ડૉ. પ્રિયભાણી શાહ	૧૧૮

સમાજ અને સંસ્કૃતિ		
૨૦. લેહો	શ્રી વામ. વી. એસ. નાથ	૧૨૫
૨૧. નૃવંશીય વિશ્લેષણ	શ્રી મોખ્તાલાર શાહ	૧૩૦
૨૨. સંસ્કૃતિ દર્શન	શ્રી કોણરાય મોંડક, શ્રી પુરુષોત્તમ શાહ	૧૩૭
૨૩. સામજિક જીવન	ડૉ. મંદુલાલ મજુમદાર	૧૪૩
૨૪. આદિવાસીઓ અને પ્રજાતત્ત્વ	શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાંત	૧૪૭
૨૫. આદિવાસીઓ અને પહાડ ભૂતિઓ	શ્રી કાકાભાઈ નાયક	૧૫૫
૨૬. જંગલ વિસ્તારના વહેવારો	શ્રી બદાદુરભાઈ પટેલ	૧૬૦
૨૭. આદિવાસીઓ — કેટલીક સમસ્યાઓ	શ્રી પુષ્પર મહેસ્વાર	૧૬૫
૨૮. બિનગુજરાતીઓ	શ્રી આર. એમ. ત્રિવેદી	૧૬૬
૨૯. વિદેશીય ગુજરાતીઓ	ચતિમયેશી હેમચંદ્ર	૧૭૩
૩૦. પૂર્વ આફ્રિકામાં ગુજરાતીઓ	શ્રી મોહનભાઈ પટેલ	૧૭૬
૩૧. વેશભૂષા, કેશભૂષા અને અર્ધકાચી	ડૉ. ખલાસાહેબ ફકીયા	૧૭૮
૩૨. શેઠ કુલ	ડૉ. સુધાભદ્રેન દેસાઈ	૧૮૩
૩૩. શેઠગીતો	શ્રી જયમલક પરમાર	૧૮૮
૩૪. સંગીત	શ્રી હરચંદ્ર શાહ	૨૦૭

વિષય	લેખક	પાન નં.
૩૫. નૃસિંહ	શ્રીમતી ઇલાસી કાકોર	૨૧૧
૩૬. રંગમંચનાં સો વર્ષ	દો ચંદ્રવદન મહેતા	૨૧૭
૩૭. રંગમંચ	શ્રી દરકાંત છાંદ	૨૧૭
૩૮. ધર્મી	શ્રી ગોવિંદચંદ્ર બાંદ	૨૨૮
૩૯. આત્મચરિત્રમાતા	શ્રી અંજુભાઈ પુરબાઈ	૨૩૫
૪૦. સંસ્કૃતકાવ્યો	શ્રી બી. એચ. માંકડ, શ્રી વી. એચ. ભેડેકર	૨૨૮
૪૧. સમાજકાવ્ય	ડૉ. અગ્રમ એમ. મનુભાઈ	૨૪૬
૪૨. સમાજસુધારા આશયન	શ્રી રતુભાઈ પરીખ	૨૪૬
૪૩. સમાજકલ્યાણ	શ્રીમતી પુષ્પાબહેન મહેતા	૨૫૫
૪૪. નરાજની	શ્રી મનુભાઈ ખેડ	૨૫૬
૪૫. એક સુધારણા	શ્રીમતી કમળાબહેન ખેડ	૨૬૩
૪૬. પુનર્વિચાર	શ્રીમતી લક્ષ્મીબાબહેન બાંદ	૨૭૧
૪૭. અપ્રેરકામાં વસતા ગુજરાતીઓ	શ્રી રાધુ પટેલ	૨૭૬

ભાષા અને સાહિત્ય

૪૮. ભાષાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ	ડૉ. ભોમીલાલ સારંગી	૨૮૧
૪૯. ગુજરાતી ભાષાનો કુળકામ	શ્રી દરિયદાસ ભાષાળી	૨૮૩
૫૦. લોકભાષાની	ડૉ. ભાનુપ્રસાદ ચૌધરી	૨૮૬
૫૧. ભાષા અને તેની ભોલીઓ	ડૉ. પ્રભાત પટેલ	૨૯૧
૫૨. વિધિ	શ્રી હસનરામ કા. શાહો	૨૯૬
૫૩. સાહિત્યનો સ્વરૂપ કલિદાસ	શ્રી અનંતરામ રાવળ	૩૦૭
૫૪. સાહિત્ય : સિદ્ધાંતવાદ	શ્રી વિપ્લવપ્રસાદ ત્રિવેદી	૩૧૮
૫૫. રત્નપત્રો	શ્રી કપિલરામ મહેતા	૩૨૨
૫૬. જનવિચયન	ડૉ. રતન દુરભાઈ માર્શલ	૩૨૭
૫૭. '૩૦ મહીની કવિતા	શ્રી ઉમાસંકર ભોરી	૩૩૩
૫૮. હંપી વાર્તા : એક વિદ્યમાવલોકન	શ્રી ગુણીલાલ મડિયા	૩૪૧
૫૯. દિંદી સાહિત્યમાં ગુજરાતનું યોગદાન	શ્રી અંબાસંકર નામર	૩૪૫
૬૦. ગુજરાતીમાં બંગાળી સાહિત્ય	શ્રી રમણલાલ સોની	૩૫૦
૬૧. ઉચ્ચ શાકાનું અંધપ્રકારન	શ્રી હસરચંદ્ર શાહ	૩૫૨

શિક્ષણ અને આરોગ્ય

૬૨. સંસ્કારમંચાલ - કેળવણી	શ્રી રમણભાઈ ત્રિવેદી	૩૫૬
૬૩. સ્ત્રીકેળવણી	શ્રીમતી હનુમતબેન મહેતા	૩૬૫
૬૪. અંધાલમ પ્રવૃત્તિ	શ્રી મોહનભાઈ ખેડ	૩૬૮
૬૫. સમાજશિક્ષણ	શ્રી કલ્યાણજી મહેતા	૩૭૪
૬૬. શિક્ષકવિધાન:-		
૧. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ	શ્રી ડાહુભાઈ ખેડ	૩૭૮
૨. ગુજરાત યુનિવર્સિટી	શ્રી ચંદ્રિયદાસ	૩૭૯
૩. મહારાજ સવાઈરાવ વિદ્યાપીઠ, નડોદરા	શ્રી ચંદ્રિયદાસ	૩૮૦
૪. સુરદાસ વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠ	શ્રી ચંદ્રિયદાસ	૩૮૩
૬૭. શિક્ષકવિધાનના વિદ્યાર્થીની રીતિ	શ્રી દિનકરભાઈ વરતી	૩૮૬
૬૮. અવસાની અને વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ	શ્રી કા. એ. દેસાઈ	૩૮૯
૬૯. નર્મ તાલીમ	શ્રી ચંદ્રકાંત ઉપાધ્યાય	૩૯૪
૭૦. આહાર અને શોષણ	શ્રી એચ. એસ. ખેડિયા	૩૯૭
૭૧. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓનું આરોગ્ય	ડૉ. કમલેશ શાહ	૪૦૧
૭૨. અ. રઘુ. પ્રા. શા.ના વિદ્યાર્થીઓનું આરોગ્ય	શ્રી એ. એસ. ખેડ	૪૦૪
૭૩. વળીબી શિક્ષણ અને વળીબી સગવડો	ડૉ. ઇ. બી. માંકડ અને ડૉ. આર. એચ. ખેડ	૪૦૬

વહીવટી તંત્ર (શાસન)

વિષય	લેખક	પાન નં.
૭૪. રાજ્યતંત્ર	ડૉ. ઇનરાજ મહેતા	૪૧૫
૭૫. વિધાનસભા	શ્રી હરકાંત ઘાઘ	૪૨૦
૭૬. સંરક્ષણની બીજી દોરણ	શ્રી કે. ઇ. મેન	૪૨૪
૭૭. નગરપાલિકાઓ	શ્રી વ. દ. દશર	૪૨૭
૭૮. નવું પાલનગર	શ્રી પ્રાન્તિજાલ વિવા	૪૩૩

અર્થવ્યવસ્થા

૭૯. અર્થવ્યવસ્થાની સ્ત્રીશી	શ્રી સીમનભાઈ ખેડેશ	૪૪૧
✓ ૮૦. કૃષિ અને ષડુપાલન	ડૉ. મનનભાઈ ખેડેશ	૪૪૮
✓ ૮૧. ભૂમિ વ્યવસ્થા	શ્રી માધવચંદ્રિય ચોડશી	૪૫૧
૮૨. સહકારી ખેતીને વિશાલ	શ્રી મનનભાઈ ખેડેશ	૪૬૧
૮૩. કૃષિયોને સહકાર	શ્રી એમ. એચ. તંત્રપાળા અને શ્રી એ. સી. શાહ	૪૬૭
૮૪. સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા સામાજિક નવરચના	શ્રી હનુમાઈ વાગલ	૪૭૦
૮૫. વસ્તી	શ્રી મણિસિંહ પંડ્યા	૪૭૩
✓ ૮૬. સિંચાઈ અને વિદ્યુતશક્તિ	શ્રી જયસુખલાલ દાવી	૪૭૭
૮૭. વીજબીજરાત		૪૮૨
✓ ૮૮. ગૃહ અને માધ્યમોગ	શ્રી વિમલ શાહ	૪૮૪
✓ ૮૯. ખાદી અને માધ્યમોગ	શ્રી બાબુભાઈ ખેડેશ	૪૯૦
✓ ૯૦. ઔદ્યોગિક વિશાલ	શ્રી ભિતેન્દ્ર ધોળકિયા	૪૯૧
✓ ૯૧. ઔદ્યોગીકરણ અને તેની સમસ્યાઓ	શ્રી માત્રેકલાલ શાહ	૪૯૬
૯૨. સહાયક ઉદ્યોગો	શ્રી નાનુભાઈ અખીન	૫૦૪
૯૩. નાના પાયાના અને ગૃહઉદ્યોગો	શ્રી ડી. આર. હરે	૫૦૭
૯૪. ડાની ઉદ્યોગ	શ્રી ઉપેન્દ્રકુમાર ખેડેશ	૫૧૦
✓ ૯૫. સુતરાઈ કાપડ ઉદ્યોગ	શ્રી રમેશ આવાર્થ	૫૧૩
૯૬. ખત્તર ઉદ્યોગ	શ્રી અકબરશી જયભૂવણ	૫૧૬
૯૭. ચારાકી અને બેકેટિંગ પદ્ધતિ	શ્રી આર. કે. અખીન	૫૨૭
૯૮. રાજ્યનાં નાણાકીય સાધનો અને ભય	શ્રી માધવેશભાઈ ઓરેહવા	૫૩૧
૯૯. નાની બચ્ચન યોજના		૫૩૮
૧૦૦. કામદાર કલ્યાણ	શ્રી મોહનલાલ બ્યાલ	૫૩૯
૧૦૧. વસતિની સમસ્યા	શ્રી પ્રેમજીભાઈ કાકર	૫૫૨

વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહાર

૧૦૨. વહાણનગની મીરવહા	શ્રીમતી સુમતિ મોરારજી	૫૫૭
✓ ૧૦૩. વહાણવ્યવહાર	શ્રી ઠાકુભાઈ ખેડેશ	૫૬૧
✓ ૧૦૪. રેલ્વે	શ્રી એચ. ડી. શેડના	૫૬૩
✓ ૧૦૫. વિમાની વ્યવહાર	શ્રી બી. આર. ખેડેશ	૫૬૬
૧૦૬. આકાશવાણી		૫૬૭

વિકાસ

૧૦૭. આયોજન અને તેની ભૂમિકા	શ્રી લલાવભાઈ ખરીખ	૫૭૩
✓ ૧૦૮. આયોજન	શ્રી ચંદુભાઈ ખેડેશ	૫૮૩
૧૦૯. ગુજરાતની રૂબોદ્ય યોજના	શ્રી દિલિપજીભાઈ દીવાનજી	૫૮૬

સંશોધન

વિષય	લેખક	પાન નં.
૧૧૦. કેળવણી વિષયક સંશોધન	શ્રી ઈશ્વરભાઈ ખરેલ	૧૦૧
૧૧૧. બેની વિષયક સંશોધન	ડૉ. રમણભાઈ ખરેલ અને ડૉ. ડાહ્યાભાઈ ખરેલ	૧૦૨
૧૧૨. ઔદ્યોગિક સંશોધન	શ્રી ડી. એચ. મુલસમભવથ	૧૧૫
૧૧૩. અવકાશ વિષયક સંશોધન	ડૉ. રામનાથન	૧૧૭
૧૧૪. રાષ્ટ્રાધિકાર સંશોધન	ડૉ. રણડેશભાઈ દેસાઈ અને ડૉ. અશ્વિન ત્રિવેદી	૧૧૯

અદિરૂપન

૧૧૫. સ્વાનંત્ર્ય સંપ્રાપ્તિએ એક સંકેત	શ્રી વાલ્મીકી અક્ષર	૧૧૫
૧૧૬. આંધ્રીયુગ	શ્રી મનમોહન દેસાઈ	૧૩૬
૧૧૭. સ્વાનંત્ર્ય સંપ્રાપ્તિના શરીરો	શ્રી કાંતિલાલ શાહ	૧૩૮
૧૧૮. સ્વાનંત્ર્ય આશિસનમાં અધિકારો	શ્રી નયોદરનાથદેવ યુક્ત	૧૪૧
૧૧૯. ગુજરાતમાં અસાધ્ય ક્રિમિયલ અધિનિયમો	શ્રી મનમોહન રાંકરભાઈ ખરેલ	૧૪૮
૧૨૦. એવીકમ	શ્રી જગદીશભાઈ મહેતા	૧૪૪
૧૨૧. રાજ્યરચના	શ્રી નાનુભાઈ દેસાઈ	૧૫૮
૧૨૨. સ્વદેશીની પ્રતિષ્ઠા અને ગુજરાતનું નડેરરૂપન	શ્રી મણીભાઈ વ. ખરેલ	૧૬૪
૧૨૩. આંધ્રીય, સુરક્ષા અને ધોરણ દેસાઈ	શ્રી ચરોધર મહેતા	૧૬૮
૧૨૪. મનુર આશિસન	શ્રી રવામપ્રસાદ વસાવા	૧૭૦
૧૨૫. રાજ્યનામક પ્રશ્ન	શ્રી નવકમલ શાહ	૧૭૧
૧૨૬. સંકલિતવાચક	શ્રી કાંતિલાલ પિપા	૧૭૮
૧૨૭. વ્યાપક પ્રચારના પદ્ધતિ વર્ગ	શ્રી વિનુભાઈ પુ. શાહ	૧૮૩
૧૨૮. સ્વયંસેવક દળો	શ્રી નવીનભાઈ શાહ	૧૮૮
૧૨૯. યુવક પ્રશ્ન	શ્રી ઇન્દુભાઈ ખરેલ	૧૯૩

નકશાઓ અને ચિત્રો

૧. ગુજરાત રાજ્યની પ્રાકૃતિક રચના	૩
૨. ગુજરાત રાજ્યની ભૂપૃષ્ઠરચના	૪
૩. ગુજરાતના ભૂમિ પ્રકારો	૧
૪. ગિરનારનો શિલાલિખ	૧૬૧
૫. ગુજરાત રાજ્યની સિંચાઈ યોજનાઓ	૧૬૭
૬. ગુજરાત રાજ્યની નદીઓ અને નહેર યોજના	૧૬૮
૭. ગુજરાત રાજ્ય-વિજ્ઞાની	૧૬૯
૮. ગુજરાત રાજ્યની ખેતી અને ઔદ્યોગિક સંપત્તિ	૭૦૦
૯. ગુજરાત રાજ્યના બંદરો	૭૦૧
૧૦. ગુજરાત રાજ્યની કેળવણી સંસ્થાઓ અને વિદ્યાર્થીઓ	૭૦૨
૧૧. ગુજરાત રાજ્યની વસ્તી અને તેની ગીચતા	૭૦૩

તથા કાર્યકર વર્ગના તાત્કાલિક સેવકો મળવા આ ઉપરાંત પ્રભુ શ્રવિષ્ઠ યુગ સમિતિ પણ તે કાળ દરમિયાન યુવકોને લોકસેવાના ધુનિયાદી પાઠ આપતી હતી. યોગ કેળવણીની દૃષ્ટિએ ‘રામજન-દર્શન’, ‘ખાદી પ્રતિષ્ઠા’નાં પ્રદર્શનો પણ તેના આશ્રયે થતાં તે નોંધપાત્ર હતાં. રવ. સુરુષ મહેતવશી તથા શ્રી અરોહ મહેતા જેવા નેતાઓ યુવકોને અહીં પ્રોત્સાહિત કરી ગયા હતા. ભાવનગરને શહેર સુખરમાં પણ રવ. તર પટ્ટણીના સમયમાં પ્રવેશને પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ રીતે ગયા યોગ, રામજનદર્શન મહેતા અને પ્રતારકર પટ્ટણી એ મંત્રી ત્રિપુરિને ભાવનગરના પડવૈયાઓમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન આપી રહ્યાં. આજના ભાવનગરની સંસ્કારશ્રીઓમાં તેમણે પાયાનું કાર્ય કર્યું છે.

ગાંધીયુગના ભાવનગરના ઇતિહાસ

ભાવનગરમાં પદ્મતિસરની પ્રભુશ્રીય નમ્રુતિ લાવનાર બ્રહ્મજિનામાં શ્રી દેવવંદ્યભાઈ ઉત્તમચંદ્ર પારેજી બાર એક-સોળી સેવાઓ અધિષ્ઠાત્રણીય છે. કાકિયાભાઈ રામજનદર્શન શ્રવણ આદ્ય કાર્યકર તરીકે ‘પ્રભુનમ્રુતિ’ના તેઓ અધ્યક્ષર ગણાય. લોકનમ્રુતિના આ હનુમેન શ્રી જુલાલરાય ગોવંદરાય દેસાઈ તથા તેમના સહકાર્યકર શ્રી દેવકીરાય દેસાઈ, શ્રી રણછાડદાસ ગાંધી વગેરેએ ઝીંઘેલા અને અધિકાર બતાવ્યો.

અખિલ હિન્દ દેશી રાજ્યની શ્રવિષ્ઠનું મંત્રીપદ લાંબા કાળ સુધી રોશ્નાની, ભાવનગરના શ્રી બળવંતરાય ગો. મહેતાએ ધણી જ ઉત્તમચંદ્ર એવી સેવાઓ આપી છે. વિદેશી રાજતંત્રની થંટરીની નીચે, દેશી રાજ્યોની પ્રભુના પ્રસો તે કાળે પણ જ નરિલ અને અગ્રભાવનાર હતા તે સી નહોતું. આ પ્રસોના સફળ કલેષ માટે શ્રી બળવંતરાય ગો. મહેતા તથા તેમની પ્રેરણા ઝીલનાર કાર્યકર મિત્રોને ફોળે સર્વ થયા નહ. ઉ. ભારતના નેતાઓના શ્રી બળવંતરાયભાઈ ગો. મહેતાએ ‘એસ્ટીમિટ્ડ કમિટીના ચેરમેન’ તરીકે પણ મહત્વની સેવાઓ આપી છે.

આને પણ ગાંધીયુગના ભાવનગરનું ધારણ શ્રી બળવંતરાય મહેતા, શ્રી જયપ્રભાઈ પરીખ અને શ્રી નરવંદ્યભાઈ મેદાની હોયે થયું છે તેમ થઈ રહ્યું છે. ગાંધીયુગનાં મંડાણ થતાં સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં ભાવનગરના કોમિસ કાર્યકરોએ શોભાની ફોળે પૂરા પ્રમાણમાં આપ્યા છે. રાજકીયની (દેશી રાજ્યોની) પ્રભુના ઉત્પાદનમાં તેમ જ કાકિયાભાઈ રામજનદર્શન શ્રવણ આદિ સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રી બળવંતરાય મહેતા જેવા કાર્યકરોએ અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. ગાંધીયુગની બંધી વિરોધ પ્રવૃત્તિઓમાં સમાવેશ, રથનાથના કાર્યકર્મ, હરિજનોદ્ધાર, ગ્રામસુધારણા, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, મહિલા કેળવણી, હિંદી પ્રચાર આદિમાં ભાવનગરના કાર્યકરોએ યુગભંગી સહિ કદમ મિલાવ્યાં છે. નવયુગની ક્રાંતિકારી મનોદશાની હવા પ્રભુના વિશાળ સમુદાયમાં તેમણે સંકળાવી ફેલાવી છે. તેથી સોશીયલમાં ભાવનગર દેશીક રાજકીય, સામાજિક અને સંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં સમય તેમ જ સિદ્ધિની દૃષ્ટિએ મોજાવે રહ્યું છે. અસ્પૃશ્યતાવિરોધની પ્રવૃત્તિ ભાવનગરમાં થયી વહેલી સહિ થઈ હતી અને તે પ્રવૃત્તિના અખિલ ભારતીય કાર્યકર્તા શ્રી કકરબાબા ભાવનગરના જ પતની હતા. પ. કકરબાબા ભાવનગરની આસપાસ દારૂસૂકમાંથી ઉત્પાદિત થયેલ વિદ્યાર્થી વર્ગમાં દળા. તેમણે ભાવનગર હરિજન આશ્રમની સ્થાપના કરી હતી. આ આશ્રમના પ્રથમ શુદ્ધરૂપ તરીકે શ્રી બળવંતરાય ગો. મહેતાએ તે સમયમાં કામ કર્યું હતું. આજની સુવર્ણત કોમિસના સંવેચક મેવડી ગણાતા શ્રી મોરારજી દેસાઈનું રોશન પળ ભાવનગર સાથે સંકળાયેલું છે. ગાંધીયુગને સરહાર વલ્લભરાઈની દોરવણી નીચે ભાવનગરના કાર્યકરોએ પ્રભુ-છત્રના ઉભાનું કાર્ય હાથ ધર્યું હતું અને તેમાં તેમને વચસતી સિદ્ધિ આપી છે.

ગાંધીયુગના ભાવનગર સાથેનો સંબંધ અને ‘ગાંધીરમુતિ’

ભાવનગરનું એક મોટું સદ્ભાવ્ય એ છે કે તેની રામજનદર્શન કલેષમાં ગાંધીયુગે પ્રથમ વર્ષ વિનયનમાં અઘરાત કર્યો હતો. રાષ્ટ્રપિતા આ કલેષમાં ભરથા હતા તે કલેષજ માટે તેમ જ ભાવનગર માટે હંમેશા ઝોરવની વિષય રહેશે. ગાંધીયુગ પણ રામજનદર્શન કલેષને શોભાની મનુસંરથા ગણતા. શ્રી મનુભહેને એક રથને મોંઘું છે કે દેશી રાજ્યોના વિદીની-કરણના હિરસોમાં ભાવનગરના મહારાજ શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી ગાંધીયુગે મળવા મથા ત્યારે ગાંધીયુગે તેમને ખૂબ આદર આપ્યો હતો અને છેક મોદર સુધી તેમને વળાવવા પણ ગયા હતા. તેમના અતિવાસીઓને આથી ધન્ય આશ્રયે વણું હતું. કાસ્યુ કે ગાંધીયુગ અત્યંત વિરલ પ્રસંગે આવી રીતે મોદર સુધી વળાવવા જતા. શોભાના સ્વાધીયોને આશ્રયે થતું નેઈ તેમણે કહ્યું હતું કે, ‘હું ભાવનગરની રામજનદર્શન કલેષમાં ભરથા હતો, કોણે એને તે! મારા રાજ નહોતું. એમને માટે મારા ખાવું જ નહોતું.’ અઘરાતકાળે પણ ગાંધીયુગ ભાવનગરમાં ૧૯૫૫ માં ગોખલે મેરોવિશલ દંડ માટે આવ્યા હતા. ગાંધીયુગ મોખલે સમારક માટે ભાવનગર આવ્યા ત્યારે નિલમખાત મહેલમાં તે વખતના રાજ્યી ભાવસિંહજીને મળવા થયેલા. તે વખતે હિંસક ચિંતાઓ દૂધા ફરવા હતા. ગાંધીયુગે નેઈ ચિંતાએ હુંકાર કર્યો છતાં ગાંધીયુગ નીકર રહી અંદરના ખંડમાં દાખલ થયા. ભાવસિંહજીએ રામજીની નંદકરવાને ગાંધીયુગી એળખાણ આપી ત્યારે ગાંધીયુગે કહેલું ‘હું તો ભાવનગરમાં રાજ્યીય નેતા તરીકે નહિ પણ મારાં ફૂંને શેર-ભાવનગર આપ્યા છું.’ એણે કે ભાવનગર-મેરોવિશલ માંથી દેશી સંબંધ હતો. આ પ્રલાકાત બાદ ગાંધીયુગના ઉદ્ગારો હતા. ‘હું તો દાસિયુ આદિકામાં અલિસા, અલિસા એમ ફરી રહ્યો હતો. પરંતુ ભાવનગરના રાજ્યી ભાવસિંહજીએ તો હિંસક ચિંતાઓને પણ અલિસક કરી મૂક્યા છે; એ નેઈ મારી હતી જન જન ફૂંને છે. હું આને એક નંબા પાડ રીખ્યો.’ ૧૯૫૫ માં ગાંધીયુગ ત્રીલ કાકિયાભાઈ રાજ્યીય શ્રવિષ્ઠના પ્રમુખ તરીકે આવ્યા હતા. ૧૯૩૪ માં હરિજનસુધારા દર્શિમાન આવ્યા હતા. ભાવનગર યુનિવર્સિટીમાં ગાંધીયુગે ૧૯૩૪ માં સમાનયન અર્પણ કર્યું હતું. દેશી રાજ્યમાં આ રીતનું પ્રભુશ્રીય પગલું એ એક વિરલ વિકાસનું સ્વલક હતું. આ બધા પુરપ્રસંગોના તેમ જ રાષ્ટ્રપિતા હેમના ગાંધીયુગના છત્રનાડેના સમયસૂરે ભાવનગરમાં ‘ગાંધીરમુતિ’ નામની એક વિશાળ સંસ્થા ૧૯૫૫ થી શરૂ કરવામાં આવી છે. ગાંધીરમુતિના વિશાળ ખોદા અર્હીના ધણાવાળા શ્રી કમ્પુલકાર્થએ આપ્યા. મહારાજ શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીએ પ લાભ કિયાને નેઈથી મૂડી રમણી તથા ગાંધીરમુતિમાં ગાંધીયુગ-દર્શનની સુંદર ઝીંઘોની સમયનમાં શ્રી વિલ્લભાઈ અવેરીની રસનિક ગાંધીકાંતિનો સંપૂર્ણ ફોળા છે. ગાંધીસંગ્રહાલય, ગાંધી પુસ્તકાલય, ખાદી અને પ્રતિષ્ઠા, મહિલા-બાલ પુસ્તકાલય, વાવાલય, રંગમંચ, કલાકરીગરી વિગ્રાજ, બાળસંગ્રહાલય, ભારત સંગ્રહાલય વગેરે વિભાગોમાં તેનું કાર્ય વહેંચાયેલું છે. ગાંધીવિચારસરણી તેનાં જુદાં જુદાં વર્ષાઓમાં છત્રન કર્યો એકો લોકો તેમાં છત્રન રક લેતા હતાં તે આ સંસ્થાને એક મખવર્તા ઉદ્દેસ છે, અને તેને અનુસરીને સમયમાં કાર્ય થઈ રહ્યું છે. સરહાર વલ્લભરાઈ પટેલ ૧૫ થી નવનુમારી ૧૯૫૮ને રાજ તેને પાયે નાખ્યા હતા. અને ૧૯૫૪ની પહેલી નવેમ્બરના રાજ પંડિત જવાદરહાલ નેટુએ તેનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. આટલા દૂંસ સમાનમાં પણ ‘ગાંધીરમુતિ’ ભાવનગરના રાષ્ટ્રસિક છત્રનામાં મળાનું ગણાતે તેના મેળની શાકરૂં છે અને ભવિષ્યમાં તે એક મોટું સંસ્કૃતિક બળ બની રહેશે એવી આશા સદેએ રાખી રહ્યાં. ગાંધીરમુતિની જેમ અસ્થાવરમુતિ સ્થાપનાની પણ ભાવનગરના કાર્યકરોની જવાહિસ છે અને તેને યોગનું કાર્ય પણ ગણુ છે.

દક્ષિણામૂર્તિ દ્વારા કેળવણીમાં ક્રાંતિ

કેળવણીની દૃષ્ટિએ ભાવનગર અજગમ સ્થાન ધરાવતું આવ્યું છે. સૌરાષ્ટ્રમાં સદૃ પ્રથમ કૅલેજ ભાવનગરે શરૂ કરી હતી. બ્રિટિશવાય સંભળી તથા બ્રિટિશવાય ડી. કે. મહાવી જેવા પ્રજાપક્ષી પ્રિન્સિપલોએ અને પ્રા. શ્રી. મહિપાલ નમુનાર તથા પ્રા. શ્રી. રવિશંકર દેસી જેવા પ્રજાપક્ષી પ્રિન્સિપલોએ આ કૅલેજને મજબૂત કરી. આ રૂઢ પ્રકારની કેળવણી ઉપરાંત અન્ય પ્રકારની કેળવણીના ક્રાંતિકારી પ્રયોગો ભાવનગરમાં થયા તેનું મદદન થયું હતું. શ્રી નાનાભાઈ બહે બાવનગરની કૅલેજના પ્રાધ્યાપક તરીકેની કામગીરીનું શરૂઆતમાં આપેલી દક્ષિણામૂર્તિ નામની નવી કેળવણીકરેણા શરૂ કરી તે પછીના સમય દરમિયાન કેળવણીના ક્રિયાકાંડમાં મદદરથી ઉ. ધોયોરના શાંતિનિદેશન ને કોપીલગી વિદ્યાર્થી જેનું તેનું મદદન. ઉ. નવી કેળવણીની દિશામાં નાનાભાઈનું એ એક મોટું ક્રિયાકાંડ થયું હતું. એ કાંઈમાં શ્રી ચિત્તુભાઈ બપોદા જેવા અમુકાને જાગર કેળવણીકર અને શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી જેવા નવન કેળવણીકરોએ શ્રી નાનાભાઈને સાથ આપ્યો હતો. દક્ષિણામૂર્તિ એ રીતે મજબૂત ક્રિયાકાંડ મેળવી શકી. (દક્ષિણામૂર્તિના ચાર આધ્યકષાઓમાં શ્રી નયુરામ સમાં, શ્રી ગોપાલજી, શ્રી નાનાભાઈ અને શ્રી જોગવજીભાઈ બપોદા હતા.) આને હવે દક્ષિણામૂર્તિનું વિસ્તરણ થયું છે તોય તેને કેળવણીની ને નવી દૃષ્ટિ આપી તે ચોક્કસ ફેલાઈ ગયેલી છે. શ્રી નાનાભાઈ બહે કેટલાં વર્ષોથી આંધ્રપ્રદેશમાં માધ્યમિકશિક્ષામૂર્તિની અને સંસ્કૃતસાહ્યોમાં લેખ-કાવ્યની રચનાના કરી છે. લેખકામગીરીમાં શ્રી નાનાભાઈને શ્રી મનુભાઈ પંચોળી ('દર્શક') જેવા વિચારકર્તા અને બે-અપરચાય સાથીદાર સાંધ્યાના શ્રી ચિત્તુભાઈની બાદમદદરથી પ્રગતિ તો સમય ગુજરતામાં તેમ જ દેશવર્તમાં ફેલાવા લાગી છે. બાજેકેળવણીની દિશામાં તેમ જ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની દિશામાં ભાવનગરે એક ક્રાંતિકારી સોપાન બંધ્યું છે તેમ કહી શકાય. ભાવનગર રાજ્યે નિરંકરના-નિરંકરજી નજી પોસ્ટલેશનની બાબતમાં સારી પ્રથમ હતી. રાજ્યના નિરંકર-શિક્ષણનું એક સામગ્ર્ય થયું થોડેવડું. ભાવનગરને આજેનું પ્રથમ માધ્યમિક સંસ્થાન થયું બરાબર હતું. કેળવણી ઉપરાંત અન્ય ક્ષેત્રોમાં સંસ્થાઓમાં બાળક લાગેલી, વિદ્યોદ્ધેશક શોધાવણી, વિદ્યુતવિદ્યાર્થી વગેરે ભાવનગરે સૌ-કેળવણી-મંડળ સંસ્થાની મદદિયા વિદ્યાલય અને મદદિયા કૅલેજ, મદદિયા મંડળ, સાહિત્ય સમા, રાષ્ટ્રપ્રાપ્ત સંસ્થિતિ, કામ્યસમા, યંચ કલ્પન, સંગીતમંડળ આદિને કાળે મેળવ્યા છે.

ભાવનગરમાં શ્રી કેળવણીના વિકાસમાં સ્વ. અમૃતલાલ દા.નીએ ખોટી ફાળો આપ્યો છે. નાની-છવનને લગતાં રાષ્ટ્રીયે તેમણે સૌ-કેળવણીની અધિક પ્રાગતિક દૃષ્ટિએ સમજ કરી. મદદિય કોની પ્રેક્ષા થયું એમણે સારી રીતે ગ્રહીતી. શ્રી બળવંતભાઈ મહેતા, શ્રી મેળામૂર્તિભાઈ જેવી અધિકારીઓ આ સંસ્થામાં મેળાની ગુલામશા દરમિયાન સમાજસંસ્થાના પાયા પડ્યા અહીં જ રચ્યા. આને ભાવનગર સૌકેળવણીમંડળ અંતિ સમૃદ્ધિ એવી સંસ્થા છે અને બાદમદદરથી ઉચ્ચ શિક્ષણ પર્વતનું શિક્ષણ-કાર્ય આ સંસ્થા કરી રહી છે. ભાવનગરમાં નારી-સંસ્થાને છેલ્લે આ સંસ્થાની સેવાનું મુદ્દાંકન થયું કાનું છે. શ્રી જ્યોત્સના દેસી આજે ન. દામીભાઈ-મંડિત આ સંસ્થાસંસ્થામાં દલ્લ પોતાના કલ્પનની આદુતિ આપી રહ્યા છે.

ભાવનગરમાં આજે સામગ્રીક કૅલેજ અને ટ્રા. પી. ઈન્સ્ટિટ્યુટ બોદે સામગ્રી ઉપરાંત એમ. એ. કોલેજ કૅલેજ અને સર બાવલકલ્પક સ્ટાડીકેનિક ઈન્સ્ટિટ્યુટ પણ સ્થપાયેલ છે. આવી વિવિધ સંસ્થાઓની સહાય સાધતી પ્રવૃત્તિ દ્વારે ભાવનગર કેળવણી વિષયક તેમ જ સંસ્કૃતિક દેવે મેળવે રહ્યું છે.

ભાવનગરમાં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય દરમિયાન નમક સંસ્થાન કેન્દ્રની સંસ્થાના પણ થઈ છે. આ સંસ્થા અધિક ક્રિયાકાંડ સંસ્થાન સંસ્થાઓમાં થયું મહત્વનું સ્થાન ધોળે છે. સૌરાષ્ટ્રને વિશાળ સાગર-કાંઠો છે. મીઠાનું ઉત્પાદન

બાવનગરમાં થયું વિશાળ પાયા પર થાય છે. મીઠાનું કૅલેજ દૃષ્ટિએ મીઠાના સંસ્થાનથી અનેક નાનામીઠા આનુપમ ઉદ્યોગની સંસ્થાના છે. આ ઉપરાંત મીઠાની દૃષ્ટિએ જનુ નમકનો અભ્યાસ અતિવર છે. બાવનગરની આ સંસ્થા અધિક ક્રિયાકાંડ વિષયકની એક વિદ્યાની રૂપ છે.

મમ તેમ જ સમાજ-સંસ્થાની દૃષ્ટિએ બાવનગરમાં મિત્રોદ્ધેશક કાંડે પડી લેવાયો આવી છે. યુવા 'સૌરાષ્ટ્ર-સૌરા' જેવા પ્રથમ પ્રમુખ-વડતાનના કોરર સાદેજ, તથા ના. દાગળજી દત્તા, ગંધ દત્તાર રામચંદ્રી હરિસિંહજી, પ્રા. જયસિંહ દત્તારજી, મંગલ મુનશીજી જેમ જેવે તેના હુદયમાં દત્તા ક્રિયાકાંડ લેવાયા, મંદિરોદ્ધેશના નિરંકર-લેખન હુદયમાં મ. એચ. શ્રી બળવંતરાય એચ. શ્રી પ્રાણજીવદાસ એચ. શ્રી હરજીવદાસ કા. મહેતા ઉત્તરોત્તર પ્રમુખ થયા. જન દત્તારજી, સમાજમુખામુખ, ધર્મવિષયક મિત્રોદ્ધેશક હતાં તત્વ-મિત્ર વિચારના, બુદ્ધિ વિચાર તથા સમાજ-કાર્યોની ક્રિયાકાંડ હતાં પ્રેરના આનંદી તથા નેત્રી આદિય મારે તેમણે કાળી સારી લેવાયો અર્પાં છે. ર. સર પ્રજાસંકર પદ્મજી, લેખન બદાસ વિષ્ણુવદાસ કા. ત્રિવેદી, શ્રી ગુલામજી મેળવણીકર હોઈ, શ્રી બળવંતરાય વિદ્યુતરાય મહેતા, શ્રી નિરંકરજી દરિયાદાસ હોઈ, શ્રી પંચમજી દરિયાદાસ વિદ્યુતરાય કા. શ્રી ગોપાલજી એચ. શ્રી કુશમજી કામલદાસ, પ્રા. વિદ્યુતરાય મહેતા, શ્રી અમૃતલાલ દા. શ્રી હરજીવદાસ કા. ર. વડેરજી હરજીવદાસ સાંધ્યા સંસ્થામાં આપેલે. ભાવનગરની બંધિયાર જો મોટું સંસ્કૃતિકાંડ લખાવ્યું છે. શ્રી શ્રી હરજીવદાસ હોઈ, શ્રી લેખકાર હોઈ તથા પ્રા. શ્રી રવિશંકર જેવી જેવે આ સંસ્થાકારી વારસાની માગ ત કરી રહ્યા છે.

ભાવનગરની પડોશમાં અમરકાનું કુશલ નિવાસ્ય કેન્દ્ર (સોશી એ. બુધાસાસ પદેજ ડી. બી. હોરિપદેજ) આજે એક વિશાળ સંસ્થા તરીકે બંધ્યું છે. આજે રાષ્ટ્રીય શાળાને સંસ્કૃતિ નિવાસ્ય મારે સોશી એ. શ્રી હરજીવદાસ હોઈ સંસ્થાની એક સંસ્થાના સમાજ-કાર્યો કરી રહી છે.

ભાવનગરની યશસ્વી સાહિત્યસાધના

સાહિત્યલેખનમાં ભાવનગર એક પુરાણ અને પ્રસિદ્ધ કુલ મગાય છે. દેશ કે પરીમાંથી કેટલાં વસારી સારસને ભાવનગરે મજબૂત છે. ગુજરાતને આદિકાલે નવકલ્પ મહેતા ભાવનગર રાજ્યના તમામ ગામમાં જન્મ્યા હતા. સિદ્ધોદ્ધના અંતિ મેળવણી દેશી કૃતિઓએ દેશી સાહિત્યમાં ઉલ્લેખનીય સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. વેદાંતી કવિ મનોદાસ સ્વામી ભાવનગરમાં થઈ ગયા. એમનું સંસ્કૃતમાં ભાવનગરમાં ન થયું હોય જન્મ એવો ભાવનગર સાથે સંબંધિત હોય તેવા તો મહાયે સાહિત્યકારી થયા છે. કેમ કે, મોલવંતરાય ત્રિપાઠી, રજુલિતરાય મહેતા, બ. ક. કાંકર, નાનાલાલ, કલપી, કૃષ્ણલાલ, જી. જેવી જેવે ભાવનગર સાથે સંબંધિત હતા અને સંસ્થાનમાં તેના વચ્ચેમાં કૅલેજ વડે જ ભાવનગરમાંથી પ્રાપ્ત થયું હતું. હવેજાનમાં કૅલેજરનું બિરુદ ને વર્ણન ભાવનગરે આપ્યું હતું. અલ્લેખાગોષ્ઠીમાં મહિપાલ નમુનાર સામગ્રીક કૅલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા અને સાંધ્યાસા સાહિત્યકારી કરી રહ્યા હતા. ગુજરાતને એક ઉત્તમ કવિ ભાવનગરે આપ્યા છે અને તે કવિ કાવ. કવિશ્રી બોદાસ ભાવનગર રાજ્યના સામ બોદાસના વતની હતા અને રાજ્યે કવિ તરીકે તેમની કદર થઈ કરી હતી. કવિ પદિયાર, પ્રા. કાંકરજી, મરતવિ વિષ્ણુ અને કવિ હરજીવદાસ મેળવણી પણ ભાવનગર સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા. ભાવનગર સાહિત્યસાધના આદ્યમંત્રી શ્રી માનસંકર પીતાંબર મહેતાના સમયે ગુજરાત સાહિત્ય સમિતિ ભાવનગરને આજે મેળવ્યું હતું. ભાવનગરને સારસવતી દરિયાકાંઠે લખાય તેો આ સમય અનેક સાહિત્ય-કારોને જન્મદાતા નીવડ્યો હતો તેમ અવરય લાગે. ગુજરાતને બે નીડર, નિષ્ણાન અને અભ્યાસશીલ વિવેચક ભાવનગરમાંથી સંપાદેલ છે અને તે 'કેમુસી' અને 'માનસી'કાર વિજયરાય ક. વેદ તથા શ્રી વિષ્ણુનાય મ. બહે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એકાંતી નાકાનું સ્વરૂપ સર કરનાર બે

અધિઓમાંથી એક બાબતરની હતી અને તે શી થયેલું પડ્યા. શ્રી હરેશ્વરે વિગતો મૂળ બચસરના, જન્મ તેમણે કેલિજાગરનો અભ્યાસ બાબતરમાં કર્યો હતો, અને તે પછી જન્મ બાબતર અને લેણાક સાથે તેમનો સંબંધ સતત રહ્યો કર્યો હતો. નાથસંપ્રદાય શ્રી મુળતરે મુજાની, કવિ ત્રાપકર અને શ્રી હરિભાઈ બહુનું પ્રદાન મેળવ્યાનું છે. વિવેચક અનંતરાય રાવળ, વિનિર્દેશક શ્રી મનમુખરાય ઝોરી, પ્રિ. શ્રી હનિયાલ બ. ભાસ્કર, શ્રી પ્રેમાર્ચક બહુ, શ્રી હર્ષદા શુક્લ, શ્રી ભવાઈ દેવે, શ્રી હરિસંકર સાપાની વગેરેની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ બાબતરની સામગ્રી સાથે વિવેચકની પાંચરા માંથી હતી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિઓ, વિવેચકો, વિદ્વાનો દેવાર રચના કર્યાં થયા બાબતરની સામગ્રી સાથે કેલિજને અને વિદેશો: તેમાં છાંદસબંધની રીતો અંતર ગુજરાતીના પ્રાચીન શ્રી રવિશંકર ભેલેને કાળે ભવ્ય છે, રોહિણીદેવના કવિ ભવ્ય, શ્રી મુખીય, શ્રી વિજયરાય આતરેશી, રોના 'શેરેન્ડ' એન'ના અનુભવક શિવરા, શ્રી અનંતરાય મુજાની, શ્રી કવિરાય કાકર, શ્રી છત્રાઈ પ્ર. મહેતા, શ્રી મરન કૃષી વગેરે જન્મ બાબતરના સાહિત્યકારો ગણાય. બાબતરની દક્ષિણપૂર્વમાંથી નાનાભાઈ, મિત્તલભાઈ, કમ્બુલાય શીખરાની, શ્રી પ્રદ્યુમ્ન પારેખ હાલકા સાહિત્યકારો સાંધવા છે. 'હેરો' પીપાઈ છે બની બનીના સગ્ગે શ્રી હર્ષે જન્મ બાબતરના જ ગણાય. જના વખતમાં વિગતરેલ મદારાજ કીમના પ્રભુવંશિ સાંધવામાં કવિઓ અને વિદ્વાનો સુમેચન રચના ત્યારથી સાહિત્યનું એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું રચમય બાનારજન્મ બાબતરમાં ફેલાયું રહ્યું છે. રાજવિભોમાં પાતાભાઈ અને વિગતરેલકાઈની સાહિત્યરેખા મેળવ્યા છે. શ્રી પ્રદ્યુમ્ન કમ્બુલાય દેવાઈ તથા શ્રી ધર્મ-કમ્બારેલકલ (પીપા સાહિત્યના અને વિષયો) બાબતરના છે. જનહરિભના ફેરે અમરવ્ય રચન ધરાવનાર શ્રી કવિરાય મહેતા જન્મ બાબતરના છે. આ રીતે, બાબતરમાંથી દર પૈકીએ કેટલાં વચરેની સામગ્રીને ગુજરાતને સાંધવા છે તે બાબતરનું સ્વભાવ છે.

બાબતરની ભાષા

સાહિત્યના રચન એક વિશિષ્ટ બાવાજન્મ બાબતરમાં સર્જવાથી બાબતરની ભાષા જન્મ સાથે ને પ્રમાણપૂર્વક રચની ગણાય છે. બીજી રચેણી બાબતરમાં રચાઈ તત્કાલ વધારેપૂર્ણ છે અને ઉચ્ચારમાં તે કેટલીક વાર બદલે છે. ભાષા બાબતરમાં ને ગુજરાતી ભાષા બેધાસ છે તેના ઉચ્ચારો સાથે રખાય છે. આને માટે બાબતરનું સાહિત્યિક બાવાજન્મ કારણપૂર્વક દર્શાવે શો. અહીં સદીમાં નમરે બાબતરની મુજાલાય શીખી ત્યારે કહ્યું હતું કે બાબતરની ભાષા તે "રહેલી" ગુજરાતી છે. આ સદીમાં એક નીકર વિચારક ને વિદ્વાન શ્રી બ. ક. કાશી જન્મ આ પ્રમાણપૂર્વક બાબતરને આપ્યું છે. એ વર્ષે અમદાવાદમાં મયેશી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદમાં ગણસાહિત્યની હલોગ વિશેનો પ્રાચીન નિબંધ વાંચના 'પ્રેમભિલા' બાંધવા શ્રી ઉમાશંકર રેડીએ જન્મ આ પ્રાચીન પ્રમાણપૂર્વક આપ્યું છે. આ રીતે પ્રિય ગુજરાતી રીતવામાં બાબતરને પોતાનું ઉત્તમ સ્વરૂપ અપાવ્યું છે તેમાં પ્રમ નથી.

સાહિત્ય ઉપરાંત વિગતરના ઉત્તમાં ગુજરાતના ઇલાકા ગણવા શ્રી રવિશંકર રાવળ અને રોહિણી કમ્બારેલકા શ્રી "ચંદ" ત્રિવેદી, બાબતરના છે. રજ્જિતરાય મુજાઈચંદ મેળવનાર શ્રી રોહિણીય સાહની કમ્બારેલકા બાબતર છે. સંગીતકારના ઉત્તમાં શ્રી હરજીવરાય તથા રચનાયક રિતરાજભાઈ પીપાઈને "રોહિણી"ના સ્વાયક શ્રી ભજરીય વિરાળી સુધી એક પરંપરા સતત ચાલી આવી છે. સ્વાયકબંધમાં વિરાળને તેમાં નવીનતા લાવનાર શ્રી નીરંદ્ર મહેલા બાબતરના છે અને તેમની રચાયકબંધની રિતેના સદૃશ મયલ લાલ બાબતરના કુલુવતર વિરતાવેને મંજાય છે. આ ઉપરાંત રોહિણીયા ઉત્તમાં પંડેલા ધણુ કાર્યકેરોના ઉત્તર બાબતરમાં થયે છે. અમેરિકાના એલગા દરીકેની યસરકે કારકેરિ ધરાવનાર તેમ જ ભૂખીતા અર્થ બાબતરેલ (અને સાહિત્યકાર) જનવલિહારી મહેલા અને પ્રલેસોમાં તેમ જ દેશના અર્થિક પાસરમાં ને પાડીસાચના કર્યાં કાળે અંતર શ્રી વેદુશાઈ મહેલા બાબતરના સંપ્રેષ્ટ છે.

ઓદ્યોગિક વિકાસ

બાબતરનો ઓદ્યોગિક વિકાસ જન્મ પડી અધિઓને આધારી છે. બાબતર રાખતી પ્રવૃત્તિથીયે હિંમ તથા બાબતરના પ્રલેસોની રીતે-વજી નાનામેલ કલોચોની અર્ધી રચના થઈ હતી છે. કાપાનદીમાં તમ્બુ રિતે છે. શ્રી ન્યુ જર્સીય વજીય મિલનું સંચાલન શ્રી રાજિરાય રોહ છે. એમની સંચાલનથી અર્ધી તેમના પિતાની રમ્પીમાં વડીલગની કાલે જન્મ રચાયું. એ શ્રી ભોખીયાલ મ. કાલની રીતરની નીડી અને મારરે કિલક નિયતનું સંચાલન થઈ રહ્યું છે. તેમાં તેમના પુત્ર રોહ શ્રી રમજીરાય ભો. કાલના કંચાલનથી આને આ મિલ પડી ગારી પ્રવૃત્તિ કરી રહી છે. રોહ શ્રી ભોખીયાલમાં દ્વાર બાબતરની કેન્ટર-સંચાલન જન્મ અર્ધકે રીતે રાખ્યું થઈ રહ્યું છે. આને તેમના મેરાસાંના કંચાલ રોહ શ્રી ભોખીયાલ મ. કાલ ભાગરેલો દારૂકુલ પર્વતની સંચાલનું પુરાવન કરે છે. અન્ય ઉદ્યોગપતિઓમાં રોહ શ્રી ધરમલાય રોહ, મદાસદારી મિલના અધિપતિ રોહ શ્રી સુવર્ણવચ મહાર, બાબતર સેતાર વાંકેના કંચાલક, તથા બાબતર વેલેરેલકા વર્તન જેની કાપર કંચાલ કલોચતર શ્રી અનુકુલકેન વાલારાજ તથા શ્રી મરુમઅદિભાઈ વગેરેના બાબતરના ઉદ્યોગ-ધ્યોધારના વિભાગમાં કારકિર્દી રેલિના સાંધાયેલી હતી.

બ્યાધમ પ્રવૃત્તિ

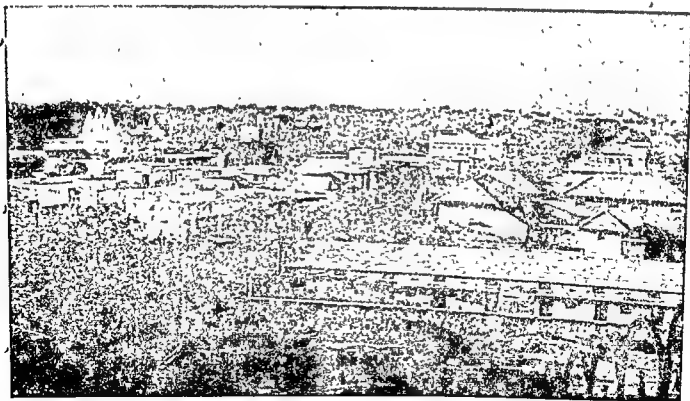
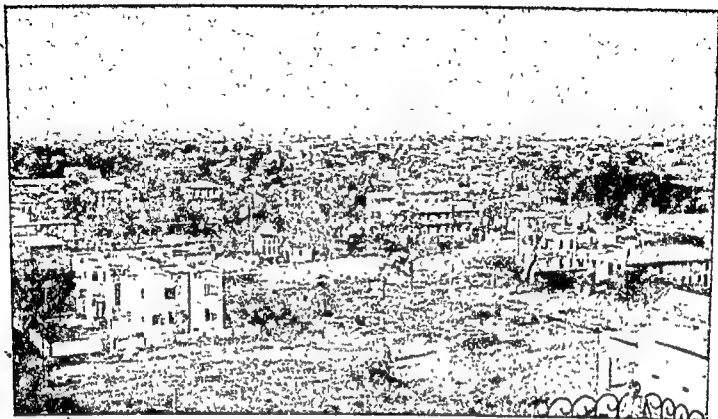
કાર્મિકાવાય બ્યાધમ પ્રવૃત્તિના પ્રમર સંચાલક વીર પૂર્ણકિરતી કમ્બારેલકા બાબતરે બન્યું હતું. આ પ્રવૃત્તિએ બાબતરના પ્રલેસનમાં, મુજાકર્મમાં ગમ્પીય બાબતરોનું જન્મ રિત્યન હતું હતું. આ પ્રવૃત્તિના પેશોમાં પ્રમરવિષયકુશમાં નીરવા માટે કીર્તિ મેળવનાર કવિ ભેરાવકલકલ, રો. યુ. ની. કાલે, શ્રી ભલકલકલ ભોહી, શ્રી વલકારીનકાલ વગેરે અને અધિઓનો સમાવેસ થાય છે. આ ઉપરાંત રમજીવતરના ફેરે શ્રી પુરુષાઈ દેવાઈ કાર્મિકાવાય કિલક એરોસિરેલના વર્ષે મુખી પ્રમુખ રહ્યા અને તે કાળમાં રાખ રાખ વચરેના રમજીવતરના કાર્મકોમાં તેમણે બાબતર રેલમેલે પડે મલતરો કાળે આપેલો હતો.

શ્રેય ને પ્રેયનો મુલક સમન્વય

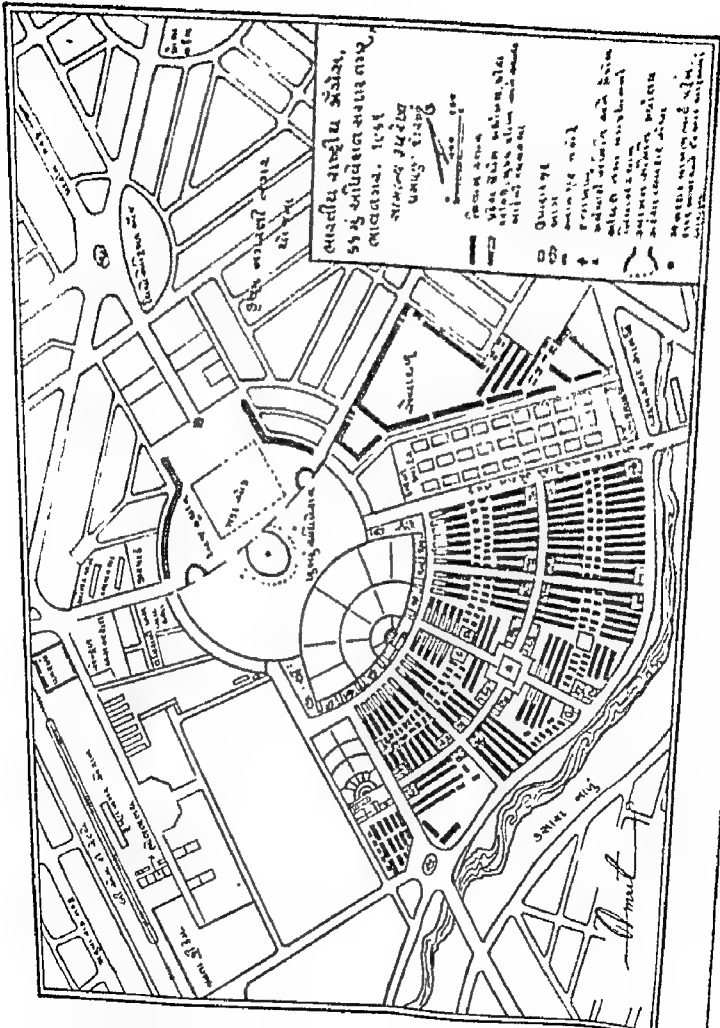
બાબતરના અવિદ્યારી ગોરવને ગુજરાતના કવિ રિતેમણી નાનાસાહે સંકર રીતે નિરજાણું છે. આને મારતના સમય વિગતરની ક્યમાં બાબતર જન્મ કમ ઉકારી રહ્યું છે. કવિશ્રીએ એક ચરતમાં ક્યનું છે:

આ બાબતરની રહાય, કાગડી નોલ ભોલે,
એના હવિદારો અક્ષરે લખાય, કાગડી નોલ ભોલે,
સંજળને રંક ને રાખ, કાગડી નોલ ભોલે."
ગોરવનિવ જલકાલ અને પ્રવૃત્તિશીલ વર્તનના ઉ ત્યારે શાનિ અધિક ઉત્તમન જ હોલે એ નિરજાણું છે. બાબતરના સંકરકાલકામાં શ્રેય ને પ્રેયનો મુલક સમન્વય થયેલો છે.

જામનગર — ને દ્રશ્ય

અગ્રણીય

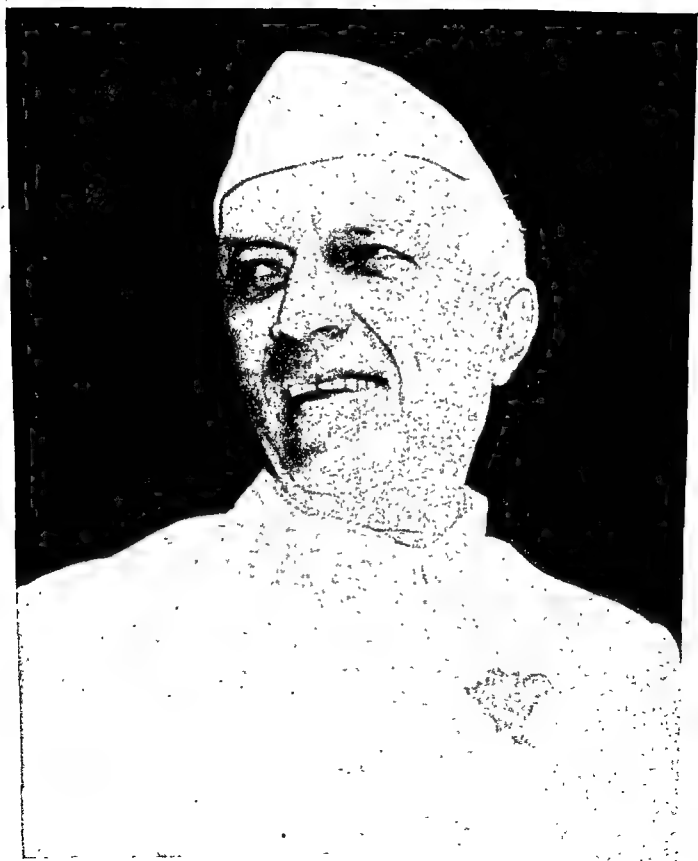

HT. 5' 11" 1/2
J. M. K. Gaudin

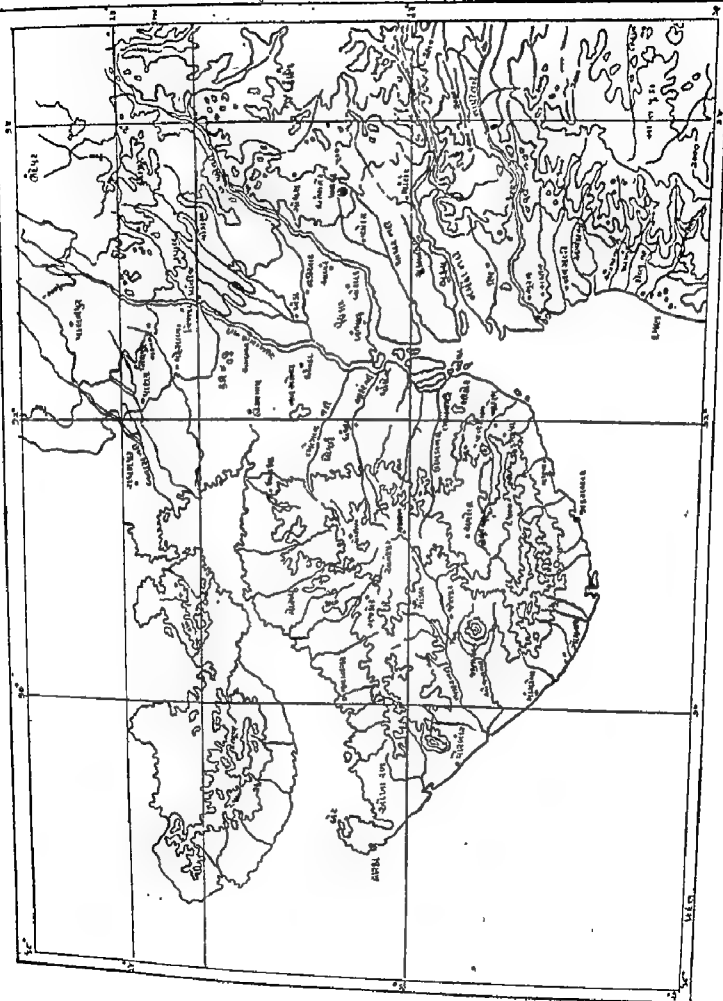
સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

पंडित जवाहरराव नंदेडु

श्री संजय रेड्डी
(प्रतिष्ठ १६ नं. इंडियन ऑरिएण्टल)

ગુજરાત ભારતના છેક પશ્ચિમ ભાગમાં ૨૦.૧° થી ૨૪.૭° ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૬૮.૪° થી ૭૪.૪° પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલું છે. તેની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, ઉત્તર અને પૂર્વમાં રાજસ્થાન, દક્ષિણ-પૂર્વે મધ્ય પ્રદેશ તેમ જ દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર આવેલાં છે. તેનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૭૨,૧૩૭ ચો. માઈલ છે.

ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ રાજ્યની જમીનની અંદર મુખ્યત્વે કાળમીઠિનો લાવા ફીને બનેલા, ડેક્કન ભૂપૃષ્ઠી તરીકે ઓળખાતા, જ્વાળામુખીય ખડકો પથરાયેલા છે. કેટલીક જગ્યાએ, ખાસ કરીને પંચમહાલ અને ભરૂચ જિલ્લામાં, કોઈ વાર ગ્રેનાઈટ અને નીસના ખડકો મળી આવે છે. તેની મોટા ભાગની જમીન ઉપર જૂનો તેમ જ તાજો કાંપ પથરાયેલો છે.

ગુજરાતના દક્ષિણ વિભાગના જિલ્લાઓની આબોહવા બેળવાળી છે, જ્યારે ઉત્તર વિભાગના જિલ્લાઓની આબોહવા સૂકી, દક્ષિણ રાજસ્થાની આબોહવાને લનેભગ મળતી છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં વાર્ષિક વરસાદ ૩૦ થી ૬૦ ઇંચ પડે છે, અને ઉષ્ણતામાનમાં બહુ વધઘટ થયા કરે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં વાર્ષિક વરસાદ ૨૦ થી ૪૦ ઇંચ પડે છે, પણ ઘણું કરીને ગોધરામાં ૪૦ ઇંચ આસપાસ અને વીરમગામ વિસ્તારમાં ૨૫ ઇંચ આસપાસ પડે છે. શિયાળામાં આ વિસ્તારમાં ઉષ્ણતામાન નીચું રહે છે. જાનગર અને જૂનાગઢ બાહુબા દરિયાકાંઠાના પ્રદેશમાં સામાન્ય રીતે ૨૫ ઇંચથી ઓછો વરસાદ પડે છે. શિયાળામાં ત્યાં ઉષ્ણતામાન નીચું રહે છે. રાજકોટ વિભાગના દક્ષિણ-મધ્ય ઉચ્ચ પ્રદેશમાં અને ખંભાતના અખાતના વિસ્તારમાં વાર્ષિક વરસાદ ૨૫ ઇંચથી વધારે પડે છે, તેમ જ ત્યાં ઉષ્ણતામાનમાં બહુ વધઘટ થાય છે. કચ્છમાં ઘણો ઓછો વરસાદ પડે છે.

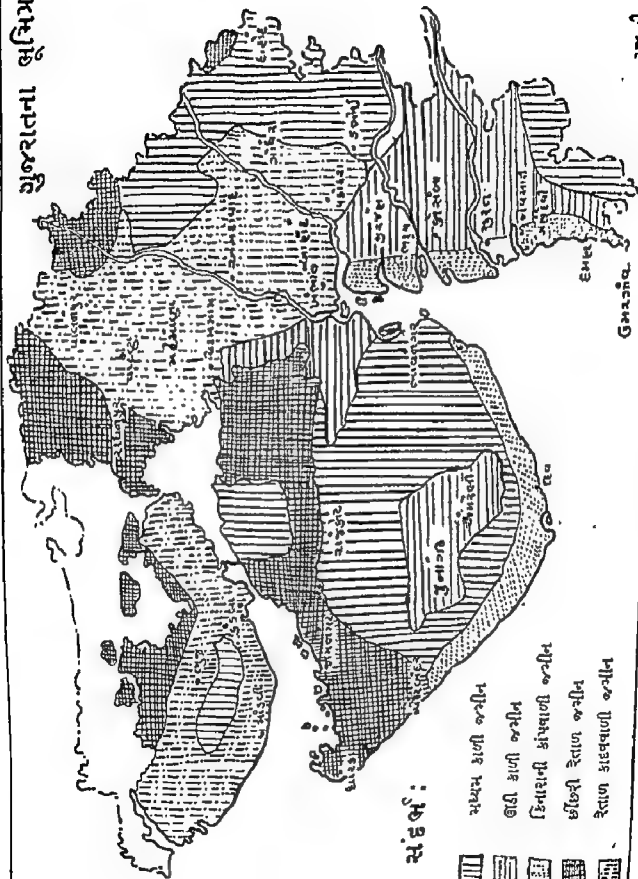
નિયમ તરીકે દક્ષિણના જિલ્લાઓમાં ઉષ્ણતામાન નીચું અને ઉત્તરના જિલ્લાઓમાં ઊંચું રહે છે. માર્ચથી જૂન મહિના સુધીની ગરમીની ઋતુમાં વડોદરાની આસપાસ હંમેશાં વધુમાં વધુ ઉષ્ણતામાન ફે. ૯૮° થી ૧૧૬° ડિગ્રી સુધી રહે છે. ૧૯૨૫ના મેની ૧૬મી તારીખે ત્યાં વધુમાં વધુ ઉષ્ણતામાન ૧૧૬.૨° ડિગ્રી નોંધાયેલું છે. નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી સુધીની ઠંડીની ઋતુમાં ત્યાં ઉષ્ણતામાન ચિત્ર દર્શમાન ૩૦° થી ૬૭° ડિગ્રી સુધી અને દિવસ દર્શમાન ૭૦° થી ૧૦૦° ડિગ્રી સુધી રહે છે. ૧૯૩૫ના જાન્યુઆરી માસની ૧૪મી તારીખે ત્યાં ઓછામાં ઓછું ઉષ્ણતામાન ૩૦° ડિગ્રી નોંધાયેલું છે. જુલાઈથી ઓક્ટોબર સુધીની ચોમાસાની ઋતુમાં આબોહવા ગરમ,

બેળવાળી અને બદલાતી રહે છે. સામાન્ય રીતે સપ્ટેમ્બરના પાછલા પંખવાડિયામાં વરસાદ બંધ થાય છે અને વરસાદ તેમ જ શિયાળાની શરૂઆતની વચ્ચેનાં ઘોંટાં અઠવાડિયાં હવામાન નિયમ તરીકે ગરમ રહે છે.

ગુજરાતની જમીનોની વૈજ્ઞાનિક અને પદ્ધતિસરની તપાસણી હજી સુધી થઈ નથી. અને તેથી આ પ્રદેશની જમીનોનું પ્રમાણભૂત ચિત્ર આપવાનું શક્ય નથી. સંશોધન લેખો અને ખાતાકીય અહેવાલોમાંથી આ અંગે જે પૂરતી આધારભૂત માહિતી મળી શકી છે તેનો આ લેખમાં સમાવેશ કર્યો છે. ગુજરાતની જમીનના વિશાળ રીતે પાંચ વર્ગ પાડી શકાય તેમ છે: (૧) અવશેષોની જમીન, (૨) મધ્યમ કાળી જમીન, (૩) ઊંડી કાળી જમીન, (૪) ગોરાટ અથવા ગોરાડુ જમીન, અને (૫) કંકણી કાંપની જમીન. ગુજરાતની જમીનનો નકશો (જુઓ નકશા નં. ૩) આ વર્ગીકરણ દર્શાવે છે. નકશામાં દર્શાવેલ કેટલાંક સ્થળોની જમીનનાં પુષ્કરણનું પરિણામ કોષ્ટક ૧માં આપેલ છે.

છેક ઉત્તરના જિલ્લાઓની જમીન મોટે ભાગે રેતાળ છે અને તેમાં જાડી રેતીનું પ્રમાણ વધારે છે. સૈન્ટ્રલ ટ્રબો અને નાઈટ્રોજન તેમાં પૂરતા પ્રમાણમાં નથી, પણ ખાતર અને સિંચાઈથી પાણી આપવામાં આવે તો તેમાંથી સારા પ્રમાણમાં પાક લઈ શકાય છે. આ વિભાગમાં તળ જમીન ખોદીને તૈયાર કરેલા કૂવાનાં પાણી ખૂબ ભારવાળાં હોઈ નિયમ તરીકે પીત કે સિંચાઈ માટે તે ઉપયોગી નથી. આ પ્રદેશના પૂર્વ અને ઉત્તર વિભાગમાં ઊંડાં બોરિંગો દ્વારા સાડું પાણી મેળવવાનાં પ્રયત્ન થયા છે અને તેમાં સફળતા મળી છે. આ વિસ્તારની જમીનના નમૂનાનું પુષ્કરણ કોષ્ટક ૧માં ક્રમાંક ૮ મહેસાણા નીચે આપેલ છે. આ જ વિસ્તારની જમીનના બીજા નમૂનાનું પુષ્કરણ આ જ કોષ્ટકમાં ક્રમાંક ૧૨માં આપવામાં આવ્યું છે. આ જિલ્લાઓમાં છેક પશ્ચિમ ભાગમાં ખરવાળી જમીન મળી આવે છે, જેમાં ભારનું પ્રમાણ ૦.૫ થી ૨.૫ ટકા સુધી છે. આવી જમીન બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા અને મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલી છે.

આ વિસ્તારની ૯૦ ટકા જમીન રેતાળ છે, છતાં તેમાં ખાસ કરીને મહેસાણા જિલ્લાના દક્ષિણ-પશ્ચિમ વિભાગમાં કાળા રંગની જમીનના ટુકડા મળી આવે છે. ત્યારીજ અને ચાલુસ્મા મહાલમાં સંખ્યાબંધ પાતાળ કૂવાઓ ખોદવામાં આવી છે. તેનાં પાણીનું પુષ્કરણ કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે ૩૦૦ ફૂટ કરતાં વધારે ઊંડાઈએથી આવતાં પાણી ખૂબ ભારવાળાં છે અને આ પાણીના

સંકેત :

- અરવલ્લ કાળી જમીન
- ઊંચી કાળી જમીન
- દેવદાસી કાંપવાળી જમીન
- ઊંચી રેતાળ જમીન
- રેતાળ કાઢવાળી જમીન

Gandhinagar

૧ લાખ ભાગમાં ૨૦૦ થી ૪૫૦ ભાગ સારના છે. ૩૦૦ ફૂટ કરતાં ઓછી ઊંડાઈએથી આવતાં પાણીના ૧ લાખ ભાગમાં સારના લગભગ ૧૫૦ ભાગ છે. પણ ત્યાંની જમીનની રેતાળ જાતને લક્ષમાં લેતાં સિંચાઈ માટે આ પાણીનો ઉપયોગ કેટલોક સાવચેતી રાખીને કરવાનું સુચવી શકાય તેમ છે.

પશ્ચિમ વિભાગની આ ખારવાળા જમીનની સુધારણા માટે ખારવાળા પડના ધોવાણ માટે કાળ કરવા તેમ જ છોડોમાં મૂળનું રક્તપ્ત કરવા જેવા, અમલમાં મૂકી શકાય તેવા, ઉપાય સુચવવામાં આવ્યા છે. પાણીને જમીનમાં સહેલાઈથી ઉતારવા માટે પૂરતી ઊંડી ખેડ પણ અગત્યનો ઉપાય છે. પણ કૃતાંત પાણી ઘણા સ્થરપુકા હોઈ માત્ર વરસાદના પાણીનો આ માટે ઉપયોગ થવો જોઈએ.

અમદાવાદ, નિજાવામ બે જાતની જમીન આવેલી છે: (૧) કાળી જમીન, અને (૨) ગોચડુ જમીન. દરેક ગામડામાં આ બંને જાતની જમીન આવેલી હોવાથી નિજાવામ સ્પષ્ટ વિભાગ જમીનની જાત પ્રમાણે પાડવા એ શક્ય નથી. કાળી જમીન મુખ્યત્વે દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગમાં અને ગોચડુ જમીન મુખ્યત્વે ઉત્તર અને પૂર્વના ભાગોમાં છે. આ નિજાવામી કાળી જમીનમાં થીકણી માટીનું પ્રમાણ ઓછું નથી. તેમાં માટી લગભગ ૨૦ ટકા અને રેતી લગભગ ૪૦ ટકા છે. તેની તળે જમીનમાં બધે જ ચૂનાના કંકરના થર આવેલા છે. દક્ષિણ ગુજરાતની કાળી જમીનમાં છે તેમ એ ઓછું ઊંડી આવેલા નથી, તેથી ઘણી વાર નિજાવામી આ કાળી જમીનમાં નુકસાનકારક છાસે સમાયેલા હોય છે. આમાંની કેટલોક જમીન ઊંડી છે અને ચોમાસામાં પાણી ચૂસીને સંઘરી રાખવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ સંઘરેલા પાણીનો ઉપયોગ સિંચાણ કાળે અને ઘઉંના ઉત્પાદનને તે ખાસ અનુકૂળ છે, જે આ જમીનમાંથી લેવાતો મુખ્ય પાક છે. ગોચડુ જમીન ફળદ્રુપ છે અને ખાતર અને સિંચાઈથી પાણી આપવામાં આવે તો તેમાંથી સારા પ્રમાણમાં પાક લઈ શકાય છે. ખેડા નિજાવામી ફળદ્રુપ જમીનને તે ઘણી રીતે મળતી આવે છે. આ વિસ્તારની આ ત્રણે જાતની જમીનમાં ધોપક દ્રવ્યો નીચે મુજબ આવેલાં છે:

સૂકેલી જમીનનું પૃથક્કરણ કરતાં ટકાવથી

(Percent on air dry basis)

કૃત્રિમ ઓક્સાઈડ (CaO)	કાળી જમીન ગોચડુ (Loam)		રેતાળ ગોચડુ જમીન	
	૧.૮ થી ૪.૯	૨.૧ થી ૪.૦	૦.૫૦ થી ૦.૭૫	૦.૦૫ થી ૦.૦૯
નાઈટ્રોજન	૦.૦૫ થી ૦.૦૯	૦.૦૪ થી ૦.૦૯	૦.૦૩ થી ૦.૦૭	
ફોસ્ફરસ				
પેન્ટાક્સાઈડ (P ₂ O ₅)	૦.૦૮ થી ૦.૧૬	૦.૧૨ થી ૦.૧૭	૦.૦૩ થી ૦.૧૦	
પોટેશિયમ				
ઓક્સાઈડ (K ₂ O)	૦.૪૦ થી ૦.૫૬	૦.૪૮ થી ૦.૬૮	૦.૨૦ થી ૦.૬૦	

ખેડા નિજાવામી જમીનના ત્યાંના ખેતી કરનારાઓએ ચાર વર્ગ પાડ્યા છે: (૧) ગોચડુ, (૨) બેસર, (૩) કાળી અને (૪) ભાકાની જમીન. બંધારણની દૃષ્ટિએ એ બધી ઝીણી રેતી અને માટીના મિશ્રણની કુમારવાળી જમીન (Loam) છે, પણ તેનું આ વહેવાનું વર્ગીકરણ તેની અંદર ૬ થી ૧૦ ટકા સુધી રહેલી માટી અને ૭૦ થી ૮૦ ટકા સુધી રહેલી રેતી ઉપર આધાર રાખે છે. બીજા બે જાત વધારે સારી છે અને ૧૦ થી ૧૨.૫ ટકા માટી અને ૫૦ થી ૭૦ ટકા રેતી ધરાવે છે. આ દરેક જાતની જમીનનાં જુદાં જુદાં પડનું સંપૂર્ણ પૃથક્કરણ કોષ્ટક ૨ અને ૩માં આપવામાં આવ્યું છે.

મહી અને સામરમતી નદીના કાંઠાની જમીન ઝાંખા પીળા રંગની અને છૂટી દાણદાર છે. તે નમુનેદાર ગોચડુ જમીન છે. આ નદી-ઓથી દૂર અંદરના વિસ્તારમાં જાતી જમીનનો રંગ ઝાંખો ભૂખરો થાય છે અને બેસર જમીન સાથે તે ભળી જાય છે. બેસર જમીન રંગે ભૂખરી છે અને તેમાં માટીનું પ્રમાણ વધુઓછું હોય છે. નિયમ તરીકે કાળી અને ભાકાની જમીન કરતાં તેનો રંગ ઝાંખો છે. નિજાવામ બધે સ્થળે વધુઓછા પ્રમાણમાં તે આવેલી છે. નીચાણવાળા બધા વિસ્તારમાં કાળી જમીન મળી આવે છે, અને નદીઓનાં પૂરનાં પાણીથી તાજેતરમાં જમા થયેલ સારાં ધોપક દ્રવ્યો ધરાવે છે. આ દ્રવ્યો ભાગ્યે જ ૬ થી ૮ ફૂટ ઊંડી પહોંચે છે અને ખરી કાળી જમીનનાં પડનાં લક્ષણો તે ધરાવતી નથી. નિજાવામ જુદા જુદા ભાગમાં આ જમીન જુદે જુદે નામે ઓળખાય છે. કચારી, ખારોપાટ, માળ, ખચથો, કોવાણુ એ તેમાંનાં સામાન્ય ઉપયોગમાં લેવાતાં નામો છે. ખાસ કરીને વાત્રક નદીના કાંઠાની જમીન ભાકાની જમીન તરીકે ઓળખાય છે. તે ફળદ્રુપ છે અને ખાતર પૂર્ણ વિના પણ તેમાંથી સારા પ્રમાણમાં પાક લઈ શકાય છે એમ જણવા મળ્યું છે.

ખાતર અને સિંચાઈથી પૂરનું પાણી આપવામાં આવે તો ખેડા નિજાવામી જમીનોમાંથી સારું ઉત્પન્ન લઈ શકાય છે. સ્થાનિક વિસ્તારમાં 'સોનાના કટકા' તરીકે તે ઓળખાય છે. આ નિજાવામ ૪,૦૦૦ પાતાલકૂવાઓ (tube wells) આવેલા છે અને આખા બે વિસ્તારમાં સિંચાઈની વ્યવસ્થા છે. મહી નદીની નહેર આવતાં સંભવ છે કે આખો જ નિજાવામ પાણીનો પૂરતો પુરવઠો મેળવશે અને ગુજરાતનો અન્નભંડાર બની જશે.

પંચમહાલ નિજાવામી જમીન મૂળભૂત રીતે ગુજરાતના અન્ય વિભાગોની જમીનોથી જુદી પડે છે. ગુજરાતના બીજા ભાગોની જમીનો ઘસારાઈ આવેલા કાંપની બનેલી છે, જ્યારે આ નિજાવામી જમીન મુખ્યત્વે નીચે રહેલા ઝેનાઈટ અને નીસના પાકોમાંથી છૂટક પોલા અવશેષોની બનેલી છે. સામાન્ય નિયમ તરીકે તે ઝાંખા રંગની, છીછરી અને ઓછી ફળદ્રુપ છે. નીચાણના ભાગોમાં આવેલી જમીન રંગે કાળી, માટીવાળી અને ફળદ્રુપ છે. આવી જમીનને આ નિજાવામાં બેસર કહેવામાં આવે છે. પાણી સંઘરી રાખવાની શક્તિ તેમાં ઘણી હોવાથી તેમાંથી દર વર્ષે ખરીફ (ચોમાસું) અને શવિ (શિયાળું) બંને પાક લેવાય છે. જોધરાની ઉત્તર અને ઈશાન ભાગોએ મહી નદીના

કાંદા તરફ તેમજ ડાહ્યોવની દક્ષિણે આવી ફૂલદ્રુપ જમીનના પ્રદેશો છે. ઉંચાણવાળાં બીજાં સ્થળોની જમીન પથરાણ, કાંકરાવાળી, છીછરી, ઝાંખી અને ઓછી ફૂલદ્રુપ છે.

વડોદરા જિલ્લામાં બે જાતની જમીન મળી આવે છે: (૧) કાળી, અને (૨) ગોરાટ. પહેલી જાતની જમીન જિલ્લાના દક્ષિણ અને અગ્નિ વિભાગમાં તેમ જ બીજી જાતની જમીન ઉત્તર વિભાગમાં આવેલી છે. ગોરાટ જમીનનું નમૂનાદર્પ પુષ્કરણ કોષ્ટક ૧માં વડોદરા (નં. ૩) નીચે આપવામાં આવ્યું છે. ભારે કાળી જમીનનું નમૂનાનું પુષ્કરણ કરન્તુ (નં. ૬) અને રબોઈ (નં. ૧૧) નીચે આપેલ છે. આ બંને જાતની જમીન કાંપવાળી છે અને ગુપ્તત્વે તેમાં રેતી અને માટીનું ભુદ્ધુ પ્રમાણ આવેલું છે. કાળી જમીનમાં ૫૦ ટકા કરતાં ઓછી અને ગોરાટ જમીનમાં ૬૦ થી ૮૦ ટકા રેતી આવેલી છે. આ વિસ્તારની કાળી જમીન ખરી કાળી જમીનનાં વસત્તો ધરાવતી નથી. તેનું અંતરપટ રેતાળ છે, જેમાં કેટલેક સ્થળે મરંચા અને કેટલેક સ્થળે માટી આવેલ છે. આનું રેતાળ પડ બધે જ પામી ધરાવના પડ સુધી પહોંચેલું છે.

ગોરાટ જમીનમાં સોંદ્રિય દ્રવ્યો અને નાઈટ્રોજન પૂરતા પ્રમાણમાં નથી. તેમાં ફોસ્ફરિક એસિડ ૦.૧ ટકા અને એટલો જ પોટાશ છે. દક્ષિણમાં આવેલી જમીન (કોષ્ટક ૧, નં. ૬) કાળી જમીન તરીકે ઓળખાય છે, પણ તેમાં માટીનું પ્રમાણ વધુ નથી. તેમાં ફોસ્ફરિક એસિડ અને પોટાશનું પ્રમાણ ગોરાટ જમીન જેટલું જ છે. તેમાં નાઈટ્રોજનના ૦.૦૫ થી ૦.૦૬ ટકા છે. વડોદરા મુનિસિપાલિટીની ગરના પાણીની સિવાઈ મેળવતી ગોરાટ જમીન ઘણી ફૂલદ્રુપ છે. તેમાં નાઈટ્રોજન ૦.૦૫ થી ૦.૦૧૪ ટકા, ફોસ્ફરિક એસિડ ૦.૧ થી ૦.૨ ટકા અને પોટાશ ૦.૩ થી ૦.૮ ટકા છે. કોઈ વાર પાણીનો નિકાસ બરાબર નથી થઈ થકતો ભારે તેમાં કારનું પ્રમાણ વધીને નુકસાન-કારક થઈ પડે તેટલું - ૧.૫ ટકા થઈ જાય છે.

આ જિલ્લાના પૂર્વ ભાગમાં મળી આવતી કાળી જમીનમાં માટીનું પ્રમાણ વધુ હોય છે (કોષ્ટક ૧, નં. ૧૧). પણ તેમ છતાં ખરી કાળી જમીનનાં લક્ષણો તે ધરાવતી નથી. માટીના સહેજ ઓછા પ્રમાણ-વાળી જમીન આ વિભાગમાં ગોરાટ તરીકે ઓળખાય છે. તેને સાચી ગોરાટ (loam) જમીન તરીકે સ્વીકારવી એ મુશ્કેલ છે. સાચી રીતે એ મધ્યમ કાળી જમીન છે. વનસ્પતિભોષક દ્રવ્યોની ભાજ્યતામાં તે નબળી છે. તેમાં નાઈટ્રોજન ૦.૩ થી ૦.૦૪ ટકા અને પોટાશ ૦.૦૨ થી ૦.૨ ટકા રહેલા છે. ફોસ્ફેટનાં ખાતરો નાખતાં તેમાંની કેટલીક જમીનમાંથી વધુ પાક લઈ શકાય છે એમ જણવા મળ્યું છે.

ગુજરાતનો દક્ષિણ વિભાગ ભૂજ અને સુરત જિલ્લાનો બનેલો છે. આ બંને જિલ્લામાં વધુ પ્રમાણમાં કપાસને અનુકૂળ કાળી જમીન આવેલી છે. ભૂજ જિલ્લામાં આવેલી કાળી જમીનના ભારીકાઈથી ત્રણ સ્પષ્ટ વર્ગ પાડી શકાય છે: (૧) કપાસને અનુકૂળ ખરી કાળી અથવા રેગર જમીન, (૨) ભાગ્યની જમીન અને (૩) ગોરાટ

જમીન. આ ત્રણે જાતની જમીન નર્મદા નદી અને તેની શાખાઓ ભૂમિપટ્ટોનાં છૂટાં પડેલાં (જમીનની સપાટી ઉપરના) જે ગરકાલો ઘસડી લાવે છે તે જ્યાં થઈને બનેલી મૂળ કાંપની જમીન છે એમ ધારવામાં આવે છે. પ્રથમ તરફ ભૂજનો છીએ તેમ આ જમીનમાં માટીનું પ્રમાણ વધુ જાય છે અને દરિયાકાંઠા તરફ ખારી જમીનના ઓટા વિસ્તારો છે. કાળી જમીનમાં ૪૫ ટકા માટી અને ૨૦ ટકા રેતી આવેલી છે. તજની જમીનમાં માટીનું પ્રમાણ વધુ એટલે કે ૫૫ ટકા છે. તેમાં નાઈટ્રોજન ૦.૦૫ ટકા, ફોસ્ફરિક એસિડ ૦.૦૭ ટકા અને પોટાશ ૦.૦૮ ટકા રહેલા છે. આ ખરી રેગર જમીન છે, જેની વિગત હવે પછી સુરત જિલ્લાની જમીનની વિચારણા વખતે આપવામાં આવશે છે. નર્મદાના કાંઠા પર જ્યાં થયેલ કાંપની ફૂલદ્રુપ જમીન ભાગ્યની જમીન તરીકે ઓળખાય છે. તેના ઉપલા પડમાં ૧૭ ટકા માટી અને ૪૫ ટકા રેતી આવેલી છે. તેની તજની જમીનમાં માટી ૧૬ ટકા અને રેતી ૫૦ ટકા છે. તેમાં નાઈટ્રોજનનું પ્રમાણ વધારે એટલે ૦.૦૭ ટકા, પોટાશ ૦.૧૨ ટકા અને ફોસ્ફરિક એસિડ ૦.૦૭ ટકા રહેલા છે. ગોરાટ જમીનમાં ૬૦ થી વધુ ટકા રેતી આવેલી છે. તેમાં નાઈટ્રોજન ૦.૦૭ ટકા, ફોસ્ફરિક એસિડ ૦.૦૭ ટકા અને પોટાશ ૦.૧૦ ટકા રહેલા છે. આ જિલ્લાની બધી જમીનોમાં સોંદ્રિય દ્રવ્યોનું પ્રમાણ વધુ એટલે ૪ થી ૭ ટકા સુધી છે. તેમાં ચૂનાનું પ્રમાણ ઓછું, સામાન્ય રીતે લગભગ ૦.૪ ટકા છે. તેના નમૂનાનું પુષ્કરણ કોસંબા નીચે આપવામાં આવ્યું છે (કોષ્ટક ૧, નં. ૭).

ભૂજ જિલ્લાની જમીનની જેમ સુરત જિલ્લાની જમીનના પણ ત્રણ વર્ગ પાડી શકાય તેમ છે. ઉંચાણવાળા ભાગમાં આવેલી જમીન સિવાયની આ બધી જમીનો રેંચે કાળી છે. ભૂજ જિલ્લાની જેમ આ જિલ્લામાં પણ કપાસને માફક આવતી ઊંડી કાળી જમીન મળી આવે છે. કપાસની કાળી જમીન અથવા રેગર તરીકે તે ઓળખાય છે. તેને ટ્રેપનાં રબકાલોની બનેલી કાળી જમીન પણ કહેવામાં આવે છે. નિવમ તરીકે તે રંધમાં કાળી છે, માટીના ટકાનું પ્રમાણ તેમાં વધારે છે અને ઉભાલામાં તેમાં ઊંડી વિચણે પડી જાય છે. આ વિચણે ધણી વાર ૧ ફીચ પહોંચી અને ૧૦ ફૂટ સુધી ઊંડી હોય છે. એનું માનવામાં આવે છે કે આ જમીન ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી ધોવાઈને ઘસડાઈ આવેલા પથ્થરોની બનેલી છે. આવી જમીન ઉંચેલાં ડેકન ભૂમિપટ્ટોમાં મળી આવે છે. સિંચાઈ અનુસાર તેની ઊંડાઈ વધુઓછી હોય છે, પણ વધારે ઊંડાઈ ઘણું કરીને જ્યાં થયેલ કાંપને આભારી છે. નકશામાં દર્શાવવામાં આવેલ ઊંડી કાળી જમીન ઊંડાઈવાળી છે અને કેટલીક જગ્યાએ એ ઊંડાઈ ૨૦ ફૂટ છે. આ જમીનના ઉપરના પડના - ગણદેવી, નવસારી અને સુરતની જમીનના નામુનાના પુષ્કરણના આંકડાઓ કોષ્ટક ૧ માં અનુક્રમે નં. ૫, ૯ અને ૧૦ નીચે આપવામાં આવ્યા છે.

આ જમીનની નીચે ૭ ફૂટ સુધીમાં રેગર અથવા મુરમના ખડક મળી આવતા નથી. ભારે વરસાદમાં પાણીથી વિચણે ભરાઈ જાય છે ભારે ભારે વીકાસને લીધે તેને ખેડી શકાતી નથી. સામાન્ય રીતે

શરૂઆતના ભારે વરસાદના પાણીનો નિતાર આ સંખ્યાબંધ પથોળી વિશદે વાટે સહેલાઈથી અને ઝડપથી થઈ જાય છે. તે જુદા જુદા રંગની અને વર્ણ ઓછી ચીકણા તેમ જ ફજદુપનાવાળી છે, પણ લેજનો સંગ્રહ કરવાની તેની શક્તિ એકઝરમી ને વધારે છે. ગરમીની જગ્યામાં બાપીભવનને લીધે સંકોચવાના પરિણામે તેમાં સંખ્યાબંધ વિશદે પડી જાય છે, જે ઘણી બધે તો કેટલાક ફૂટ ઊંડી હોય છે. આ લક્ષણોએ 'કાળી જમીન પોતાની મેળે જ પ્રેમ્ય છે' એ વિધાનને જન્મ આપ્યો છે. આ કુદરતી ક્રિયાથી જમીનના ઉપરના થરમાં સારાં તત્ત્વો વિચરેલાં પડે છે અને નીચેના તળિયામાં ભળી જાય છે તેમ જ દર વર્ષે જમીનની નવી સપાટી ખુલ્લી થાય છે.

દ્રવ્ય સિલિકેટો, લોહ અને એલ્યુમિનિયમનું ચોગ્ય પ્રમાણ તેમાં રક્ષા કરે છે. તેમાં મેંગેનીયમનું પ્રમાણ વધુ છે અને તે પણ કાયમ રહે છે. તેમાં થૂનો જુદા જુદા સ્વરૂપ અને જગ્યામાં આવેલો છે. મોટે ભાગે કામિનિટ અને સિલિકેટ એ બંને સ્વરૂપે તે મળી આવે છે. તેમાં પોટાશનું તત્ત્વ રહેતું છે, જેની પ્રમાણમાં સારી રીતે વધપટ જોવા મળે છે, પણ પાકની સાધારણ વૃદ્ધિ માટે તે પૂરતું છે. ફોસ્ફેટિક એસિડ, નાઈટ્રોજન અને સોડિયમ દ્વયોનું પ્રમાણ કાયમ નીચું રહે છે. આ જમીન કોલોઈડલ દ્રવ્ય મોન્ટોમોરિલોનિક અને બેરિલેટિક વર્ગના ખનિજોથી સમૃદ્ધ છે.

આ ઊંડી કાળી જમીનને સિંચાઈ માફક આવતી નથી, પણ જેમાં પાણીનો નિતાર સારી રીતે થઈ શકતો હોય તેવા થરવાળી સાધારણ ઊંડી કાળી જમીનને સિંચાઈ માફક આવે છે અને ચોગ્ય ધ્યાન આપવામાં આવે તો તેમાં બધી જાતની બાગાયત થાય છે. તેનું નામ મુજબ છે તેમ ખાસ કરીને જુવાર સાથે કપાસનો વારાફરતી પાક લેવા માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે. તેમાં માટીનું પ્રમાણ ઘણું હોવાથી ભારે વરસાદમાં તે ખેતીના ઉપયોગમાં આવતી નથી, અને ખરીફ પાકને બદલે ઘઉં, અબજી, ચણા વગેરે જેવો રવિ પાક તેમાંથી સારા પ્રમાણમાં લઈ શકાય છે.

સુરત જિલ્લાની જમીન તાપી નદીથી ધોવાઈને ધસારાઈ આવેલાં રજકણોની બનેલી છે. કાળી જમીનમાં માટી, કાંચ અને રેતીનું ભગભગ સરખું પ્રમાણ આવેલું છે. તેમાં ૧.૦ ટકો થૂનો, ૦.૦૪થી ૦.૦૭ ટકા નાઈટ્રોજન, તેટલો જ ફોસ્ફેટિક એસિડ અને ૦.૨૫ ટકા પોટાશ છે. મુખ્યત્વે તેમાં કપાસનું વાવેતર થાય છે. ભાક્રની અને ચોરટ જમીનનો ઉપયોગ બાગાયત માટે થાય છે. ભાક્રની જમીનમાં લગભગ ૨૦ ટકા માટી અને ૬૦ ટકા રેતી આવેલી છે. નાઈટ્રોજન, ફોસ્ફેટિક એસિડ અને પોટાશનું પ્રમાણ તેમાં અનુક્રમે ૦.૦૪ ટકા, ૦.૦૬ ટકા અને ૦.૧૭ ટકાનું છે ચોરટ જમીનમાં ૮૦ ટકા રેતી અને ૬થી ૧૦ ટકા માટી છે. પોષક દ્રવ્યોમાંથી નાઈટ્રોજન ૦.૦૮ ટકા, ફોસ્ફેટિક એસિડ ૦.૦૩થી ૦.૭ ટકા અને પોટાશ ૦.૨૫થી ૦.૩૩ ટકા તેમાં રહેલાં છે.

સોરાષ્ટ્રની જમીનના નમૂનાનાં પુષ્કરણ કોષ્ટક ૧ માં અમરેલી (નં. ૧) અને દ્રાકા (નં. ૪) નીચે આપવામાં આપ્યાં છે. પહેલો

નમૂનો સપાટ અને મધ્યમ કાળી જમીનની જતોવાળી જમીનનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. સબકોટ વિભાગમાં ખેતીની આવી નમૂનેદાર જમીન આવેલી છે. કુંડરાણ વિભાગમાં છીછરી અને મોટે ભાગે મરડિયાવાળી જમીન છે. તેમાં માટીનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે તેમ જ એ ઓછી ફજદુપ છે. દ્રાકાની જમીનનો નમૂનો સોરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠા તરફ મળી આવતી જમીનના પ્રતિનિધિત્વ છે. તેમાં સોડિયમ દ્રવ્યો અને નાઈટ્રોજનનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે.

સોરાષ્ટ્રની ઘણી સિંચાઈ ચોજનાઓ હજી પૂરી થવાની છે. આ ચોજનાઓ નીચેની જમીનોના નમૂનાનાં પુષ્કરણ કોષ્ટક ૪ માં આપવામાં આપ્યાં છે.

આ પ્રદેશમાં, ખાસ કરીને મુરેન્ડગર જિલ્લામાં, પાણીનો વિશાળ જલો પૂરો પાડતા પાનાનકુવાઓ (Artesian bores) નેવાર કરવામાં આપ્યા છે. આમાંના મોટા ભાગની પાણી ખૂબ સારવાળી છે અને પાણીના ૧ લાખ ભાગમાં સારના ૨૦૦ કરતાં વધુ ભાગ છે. સિંચાઈ માટે તે નકામું હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે અને જ્યાં આ કામમાં તેનો ઉપયોગ થયો છે ત્યાં જમીન બગડી છે.

કચ્છની જમીન છીછરી અને પથ્થરવાળી છે. ત્યાંની મોટા ભાગની જમીન ખારવાળી છે અને તેમાં શરૂનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે. ત્યાંની તલ જમીનમાં નિત્યસ (પિરોડી) અને ક્રેશિયમ કામિનિટના થર જોવામાં છે. ત્યાંની ખેતીને લાયક જમીનમાં નાઈટ્રોજનનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે, જેકે ફોસ્ફેટિક એસિડ અને પોટાશ સાથે પ્રમાણમાં આવેલાં છે. ફોસ્ફર લાઈફ્ફોર્ડ (PH) ૭.૨૯થી ૭.૮૨ ટકા સુધી છે.

આણંદની ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એગ્રિકલ્ચરમાં ગુજરાતની જમીનોની તપાસણીનું કામ ચાલે છે. તેમાંથી અત્યાર સુધીમાં મળી આવેલાં કેટલાંક પરિણામો નીચે આપ્યાં છે.

૧. ખેડ જિલ્લાની યોરડુ જમીનમાં ઊંડી ખેડ કરીને બાળતીનું વધુ ઉત્પાદન મેળવવા માટે કરવામાં આવેલા પ્રયોગો એવું દર્શાવે છે કે બજદી હાંકવામાં આવતા સામાન્ય હળથી જમીનને ૪ ઈંચ ઊંડી ખેડવાથી બાળતીનું જેટલું ઉત્પાદન આવે છે તેના કરતાં ઉનાળામાં જમીનને ૧૨ થી ૧૪ ઈંચ ઊંડી ખેડવાથી બાળતીનું ઉત્પાદન લગભગ ૪૨ ટકા વધારે આવે છે. બાળતીના આ ઉછરના સમય દરમિયાન જમીનનું પરીભ્રમ કરતાં માલૂમ પડ્યું છે કે તેમાં કોઈ ખાસ પોષક તત્ત્વોનો વધારો થયેલો નથી. સપાટીના થરથી ઊંડા થરમાં કાયમ બદલાતું રહેતું લેજનું પ્રમાણ, જે ઊંડી ખેડ કરેલી જમીનમાં વધારે રહેતું હોય છે તે જ, આનું એકપાત્ર કારણ હોય એમ લાગ્યું છે.

૨. વરસાદની જગ્યામાં ગુજરાતની જમીનોમાં સોડિયમ દ્રવ્યોનું પ્રમાણ વધારે રહે છે. જમીન સુકાઈ જતાં તે છૂટાં પડી જાય છે અને ઉનાળામાં તે નિષિવત્ બની જાય છે. સિંચાઈથી પાણી પાવામાં આવે અથવા જમીનને ભીની રાખવામાં આવે તો સોડિયમ તત્ત્વો બદલીથી છૂટાં પડી જતાં નથી. ઉનાળામાં સિંચાઈથી બાળતીનો પાક લેવામાં આવે તો તે જમીનમાં સોડિયમ દ્રવ્ય પૂરતા પ્રમાણમાં રહે છે.

૩. ચોમાસામાં ભાગીનો પાક ઊભો હોય ત્યારે પણ જમીનમાં નાઈટ્રોજનનું એકઠાવું સાદું પ્રમાણ જળવાઈ રહે છે. પાકને લઘુ લીધા બાદ શિયાળામાં તેમાં કમઘડ વધારો થાય છે, પણ ઉનાચામાં તેનું પ્રમાણ ઘટી જાય છે. ઉનાચામાં નાઈટ્રેટ નાઈટ્રોજનનું વધુ પ્રમાણ રહે છે, અને અગાથે ચોમાસામાં અને શિયાળાના ચક્ર-આતના ભાગમાં તે ઓછા પ્રમાણમાં જળવાઈ રહે છે.

૪. ગુણ્યતની નમૂનાની જમીનોનું પરીક્ષણ કરતાં જણાયું છે કે તેમાં ૦.૦૩થી ૦.૧૨ ટકા મેંગેનીઝ અને ૨૦ પી. પી. એમ. કરતાં વધારે પ્રાપ્ય મેંગેનીઝ રહેલ છે. કુલ મેંગેનીઝનું વધુ પ્રમાણ ધરાવતી જમીન પ્રત્યાધારી (Reactive) મેંગેનીઝ ઓક્સાઈડનું વધુ પ્રમાણ પણ ધરાવે છે. જમીનમાંથી મેંગેનીઝની પ્રાપ્યતા દર્શાવતો તરત ઓગળી શકે તેવો મેંગેનીઝ જમીનના તપાસવામાં આવેલા ૬૦ નમૂનામાંથી ૧૬થી ૨૬૦ પી.પી.એમ. સુધી મળી આવેલ છે. સંખ્યાબંધ છોકડાં પાકો પાંદડાંમાં ૩૦થી ૧૪૮ પી.પી.એમ. સુધી મેંગેનીઝ મળી આવે છે. નિયમ તરીકે ઘાસ અને અનાજના છોડમાં ઓછા પ્રમાણમાં અને કઠોળના છોડમાં વધુ પ્રમાણમાં તે રહેલો હોય છે. તપાસ કર-મિથાન આવેલ પરિણામો ઉપરથી એવું જણાયું છે કે ગુણ્યતની જમીનો ઉપર ઘસો પાક મેંગેનીઝની કસર અથવા તેની વિષમતા (toxicity)નો ભોગ થઈ પડે એવી ઓછી શક્યતા છે.

૫. ગુણ્યતની જમીનોમાં ઓસડમાં ઓગળી શકે એવા ઝિંક (જસત)નું પ્રમાણ ૦.૦૫થી ૬.૫૦ પી.પી.એમ. સુધીનું છે અને કુલ ઝિંક ૨૦.૦થી ૯૫.૦ પી.પી.એમ. સુધી છે. કુલ મોલિબ્ડેનમનું પ્રમાણ ૦.૫૦થી ૪.૫૦ પી.પી.એમ. સુધી અને પ્રાપ્ય મોલિબ્ડેનમનું પ્રમાણ ૦.૦૧૫થી ૦.૨૬ પી.પી.એમ. સુધી છે. આ જમીનોમાં

પાણીમાં ઓગળી શકે તેવા બોરનનું પ્રમાણ ૦.૨ થી ૧.૪ પી.પી.એમ. સુધીનું છે. તેમાં કુલ કોષાલ્ટ ૪.૦થી ૭૮ પી.પી.એમ. સુધી અને પ્રાપ્ય કોષાલ્ટ ૦.૧૨થી ૨.૧ પી.પી.એમ. સુધી છે. કુલ કોષર (તાંબું) ૧૧.૦થી ૧૭૫.૫ પી.પી.એમ. સુધી અને પ્રાપ્ય કોષર ૦.૦૩થી ૧.૯૩ પી.પી.એમ. સુધી છે.

ગુણ્યતની દમ જાતની જમીનોમાં જુદી જુદી જાતના પોટાશિયમ છે. એવું નક્કી થઈ શક્યું છે. તેમાં એકર દીઠ ૨૭૦થી ૧૨૮૦ રતલ સુધી વિનિમગ્ધનક પોટાશિયમ મળી આવે છે. હાઈડ્રોકોલિક ઓસડમાં ઓગળી શકે તેવો પોટાશિયમ એક એકરમાં ૨૭૮૦ થી ૯૭૬૦ રતલ સુધી આવેલો છે. અને પોટાશની ચોપક યાંત્રિ ૦.૭૫થી ૬.૯૦ ડિગ્રી સુધીની છે. ચાર નમૂનાની જમીનના જુદા જુદા પામાં પોટાશિયમની વર્તેશ્ચી તપાસનાં જણાયું છે કે ઊંડાઈ વધતાં પોટાશિયમનું પ્રમાણ ઓછું થતું જાય છે. સારા વરસાદવાળી જમીનમાંથી ચોમાસાની દરેક ઋતુમાં એકરદીઠ સરાસરી ૨૯.૭ રતલ પોટાશિયમનો ઘટારો થાય છે, પણ જમીનમાં જો પાક ન હોય તો ઘટારો ઓછો થાય છે, તપાસને પરિણામે જણાયું છે કે ગુણ્યતની જમીનોમાંથી ખેતીની ઋતુમાં પાકની વૃદ્ધિ માટે જરૂરી પોટાશિયમ જોઈએ ત્યારે મળી રહે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. Final Report of All India Soil Survey Scheme, I. C. A. R. Bulletin No. 73 (1953)

૨. Soils of the Bombay Presidency—D. L. Sahasrabudhhe, Bombay Department of Agriculture Bulletin No. 160 (1929)

કોષ્ટક ૧

ગુણ્યતની નમૂનાનાં દશ જોનાં જમીનોનું પૃથક્કરણ

	૧.	૨.	૩.	૪.	૫.	૬.	૭.	૮.	૯.	૧૦.	૧૧.	૧૨.
	અમરેલી	ભાવનસર	વડોદરા	દ્વારકા	ગણદેવી	કરજ	કેસરોળા	મહેસાણા	નવસારી	સુરત	હોલાર્ડ	હોરીજ
૧. જમી રેતી	૪-૨૧	૪-૪૨	૦-૭૪	૫-૭૭	૦-૨૫	૦-૨૨	૦-૮૬	૪૪-૫૭	૦-૧૧	૦-૧૦	—	—
૨. ઝીણી રેતી	૩૩-૭૮	૮૦-૦૭	૭૬-૫૭	૩૪-૫૬	૨૭-૩૬	૪૬-૦૬	૩૭-૭૩	૩૦-૨૬	૨૧-૦૫	૨૬-૩૪	૩૧-૪૧	૭૬-૬૦
૩. કાંપ	૨૬-૫૦	૧૦-૭૫	૮-૧૪	૨૨-૬૦	૨૩-૫૬	૨૭-૮૦	૧૦-૦૦	૫-૪૨	૨૧-૩૨	૩૪-૮૧	૧૮-૨૦	૬-૮૦
૪. માટી	૨૧-૩૫	૫-૦૦	૧૨-૨૫	૨-૦૦	૪-૦૩	૮-૨૫	૩૭-૦૦	૭-૮૨	૪-૫૮	૩૮-૧૫	૩૫-૬૫	૦-૩૫
૫. ભેજ	૮-૪૨	૧-૨૨	૨-૨૦	૩-૩૩	૭-૭૫	૪-૪૫	૫-૭૮	૧-૨૧	૦-૭૨	—	૫-૦૨	૧-૫૬
૬. કૅલ્શિયમ કાર્બોનેટ	૬-૪૨	—	૦-૨૬	૧૨-૬૦	૦-૫૨	—	૦-૨૧	૮-૧૫	૦-૧૧	૦-૭૫	—	—
૭. નાઈટ્રોજન	૦-૦૬	૦-૦૬	૦-૦૫	૦-૦૫	૦-૦૫	૦-૦૫	૦-૦૫	૦-૦૫	૦-૦૫	૦-૦૫	૦-૦૩	૦-૦૩
૮. ફોસ્ફોરિક ઍસિડ (PH)	૮-૫	૮-૨	૭-૮	૮-૮	૭-૮	૭-૮	૭-૮	૮-૫	૭-૮	૮-૫	૮-૦	૭-૫
૯. ઓક્સિડમાં ઓગળી ન શકે તેવા પદાર્થ	૪૮-૩૪	૮૫-૭૨	૮૯-૪૬	૬૮-૫૧	૬૪-૩૧	૬૫-૬૫	૭૮-૬૪	૮૩-૮૨	૬૦-૩૦	૬૦-૨૦	૮૧-૮૬	૮૬-૭૧
૧૦. કુલ પોટાશિયમ ઓક્સાઈડ (K ₂ O)	૦-૦૪૨	૦-૦૪૬	૦-૧૨૦	૦-૪૦૬	૦-૧૭૩	૦-૧૧૦	૦-૧૪૮	૦-૨૧૨	૦-૨૦૫	૦-૨૬૦	—	—
૧૧. કુલ ફોસ્ફોરસ પેન્ટાક્સાઈડ (P ₂ O ₅)	૦-૦૬૫	—	૦-૧૩૯	૦-૦૭૧	૦-૦૭૬	૦-૧૦૭	—	૦-૧૪૧	૦-૦૪૧	૦-૦૫૦	—	—
૧૨. પ્રાપ્ય પોટાશિયમ ઓક્સાઈડ	૦-૦૧૧૮	૦-૦૨૬૨	૦-૦૧૩૦	૦-૦૧૭૪	૦-૦૨૧૬	૦-૦૨૬૦	—	૦-૦૧૭૩	૦-૦૦૬૩	—	—	—
૧૩. પ્રાપ્ય ફોસ્ફોરસ પેન્ટાક્સાઈડ	૦-૦૦૩૪	—	૦-૦૧૭૦	૦-૦૦૧૪	૦-૦૦૫૦	૦-૦૦૮૫	૦-૦૦૨૨	૦-૦૩૭૬	૦-૦૦૩૫	—	—	—
૧૪. કાર્બન નાઈટ્રોજન અનુપાત (C/N Ratio)	૬-૫	—	૬-૮	૬-૭	૧૦-૨	૬-૮	૧૦-૫	૬-૮	૧૦-૫	—	—	—

કોષ્ટક ૨

ખરબચડી-રેતાળ (coarse) ગોચકુ જમીનના જુદા જુદા ખેડેજી પ્રયક્ષરણ
સુકવેચી જમીનની ટકાવારી (Percentage on Air Dry Soil)

ભાગ	૦ થી ૧"	૧" થી ૧૨"	૧' થી ૨'	૨' થી ૩'	૩' થી ૪'	૪' થી ૫'
નદી રેતી	૦.૪૨	૦.૪૯	૦.૪૭	૦.૩૫	૦.૫૪	૦.૪૭
ઝીણી રેતી	૮૦.૦૭	૮૧.૦૦	૮૧.૬૧	૭૧.૦૧	૭૦.૮૭	૭૧.૫૬
કાંચ	૧૦.૭૫	૯.૭૫	૯.૫૦	૨૨.૫૦	૨૦.૫૦	૨૧.૫૦
માટી	૫.૫૦	૧.૦૦	૩.૭૫	૨.૫૦	૨.૨૫	૨.૭૫
તપાવવાથી ધટાડે	૧.૨૪	૦.૬૭	૦.૬૭	૧.૫૬	૧.૫૦	૧.૪૮
ઘેજ	૧.૨૨	૧.૧૭	૧.૧૦	૨.૦૭	૨.૧૭	૨.૯૧
કાએનિટા	નથી	નથી	નથી	નથી	નથી	નથી
ગોચકુ શકે તેવા કુલ ક્ષારો	૦.૦૧૬	૦.૦૧૧	૦.૦૦૬૬	૦.૦૬૮	૦.૦૩૨	૦.૦૨૬
નાઈટ્રોજન	૦.૦૧૭	૦.૦૪૯	૦.૦૩૫	૦.૦૨૦	૦.૦૧૨	૦.૦૦૯
૧૦૦ ગ્રામ જમીનમાં કુલ પોટેશિયમ મિથિગ્રામ	૨૭૫.૬	૨૫૪.૭	૨૮૧.૫	૩૨૭.૪	૩૧૨.૪	૩૩૩.૫
૧૦૦ ગ્રામ જમીનમાં વિનિ- મયાત્મક પોટેશિયમ મિ. ગ્રા.	૨૧.૨	૧૭.૮	૧૭.૮	૧૬.૦	૨૧.૨	૧૬.૦
૧૦૦ ગ્રામ જમીનમાં યાપારી વિનિમય શક્તિ (Base exchange Cap. M. E.)	૯.૮	૯.૨	૧૦.૫	૧૧.૪	૧૭.૦	૧૭.૯
૧૦૦ ગ્રામ જમીનમાં કુલ મૅગ્નેશિયમ મિ. ગ્રા.	૪૯.૧	૪૮.૩	૪૬.૮	૪૫.૪	૪૪.૮	૪૬.૮
૧૦૦ ગ્રામ જમીનમાં વિનિ- મયાત્મક મૅગ્નેશિયમ મિ. ગ્રામ	૦.૫૮	૦.૫૬	૦.૫૦	૦.૫૮	૦.૫૪	૦.૫૦

કોષ્ટક ૩

ઘાટી ભવની ગોચકુ જમીનના જુદા જુદા ખેડેજી પ્રયક્ષરણ
સુકવેચી જમીનની ટકાવારી (Percentage on Air Dry Soil)

ભાગ	૦ થી ૧"	૧" થી ૧૨"	૧' થી ૨'	૨' થી ૩'	૩' થી ૪'	૪' થી ૫'	૫' થી ૬'
નદી રેતી	૦.૪૧	૦.૩૦	૦.૩૫	૦.૨૫	૦.૩૨	૦.૩૫	૦.૪૫
ઝીણી રેતી	૫૧.૧૧	૪૪.૩૭	૪૪.૩૦	૪૧.૬૨	૪૩.૧૫	૩૯.૧૦	૪૨.૨૭
કાંચ	૪૨.૫૦	૪૮.૭૫	૪૭.૫૦	૪૮.૨૫	૫૧.૨૬	૫૨.૫૦	૫૦.૭૫
માટી	૧.૭૫	૧.૨૫	૩.૭૫	૪.૨૫	૨.૫૦	૨.૫૦	૪.૨૬
તપાવવાથી ધટાડે	૧.૬૨	૨.૮૦	૨.૭૭	૨.૬૨	૨.૫૭	૩.૦૨	૩.૨૦
ઘેજ	૩.૫૨	૩.૬૫	૪.૨૨	૪.૪૫	૪.૬૦	૪.૪૭	૪.૭૦
કાએનિટા	ચિહ્નો ઠ.	ચિહ્નો ઠ.	ચિહ્નો ઠ.	ચિહ્નો ઠ.	ચિહ્નો ઠ.	ચિહ્નો ઠ.	ચિહ્નો ઠ.
કુલ ક્ષારો	૦.૦૧૮	૦.૦૧૭	૦.૦૧૭	૦.૦૧૪	૦.૦૧૪	૦.૦૧૭	૦.૦૧૬
નાઈટ્રોજન	૦.૦૫૭	૦.૦૫	૦.૦૫	૦.૦૪૯	૦.૦૪	૦.૦૪૨	૦.૦૩૯
૧૦૦ ગ્રામ જમીનમાં કુલ પોટેશિયમ મિથિગ્રામ	૫૧૧.૬	૫૨૧.૩	૫૪૧.૦	૫૫૦.૧	૫૪૮.૬	૬૨૧.૨	૫૫૩.૧
૧૦૦ ગ્રામ જમીનમાં વિનિમયાત્મક પોટેશિયમ મિ. ગ્રા.	૨૬.૯	૨૦.૦	૨૬.૩	૨૬.૩	૩૦.૭	૨૬.૦	૩૧.૩
૧૦૦ ગ્રામ જમીનમાં યાપારી વિનિમય શક્તિ (Base exchange Cap. M. E.)	૨૬.૯	૩૧.૩	૩૧.૫	૩૩.૬	૩૩.૦	૩૫.૧	૩૪.૫
૧૦૦ ગ્રામ જમીનમાં કુલ મૅગ્નેશિયમ મિ. ગ્રા.	૪૯.૧	૪૮.૩	૪૫.૨	૩૯.૦	૪૫.૨	૩૫.૯	૨૧.૨
૧૦૦ ગ્રામ જમીનમાં વિનિમયાત્મક મૅગ્નેશિયમ મિ. ગ્રા.	૦.૫૮	૦.૫૦	૦.૫૦	૦.૫૭	૦.૫૪	૦.૫૭	—

સોરાષ્ટ્રની સિંચાઈ-ધાનનાગો નીચેની જમીનોનું પૃથક્કરણ

12

ભૂસ્તરીય રચના અને ખનિજો

ડૉ. એસ. એસ. મેર
(અધ્યક્ષ, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર વિભાગ,
મ. સ. યુનિ., વડોદરા)

ભૂપૃષ્ઠ

ગુજરાત રાજ્યના ભૂપૃષ્ઠના મુખ્ય ભાગો છે. એક તો ગુજરાતની તળભૂમિ અને બીજી દ્વીપકલ્પીય ગુજરાત; એટલે કે સૌરાષ્ટ્ર. ગુજરાતની તળભૂમિમાં અમદાવાદ, બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા અને સુરતના જિલ્લાઓ આવેલા છે. આ ઉપરાંત તાપી અને નર્મદા નદીઓના કાંધથી બનેલો પ્રદેશ. આ પ્રદેશ ૨૫૦ માઈલ ઉત્તરમાં પથરાયેલો છે અને છેક રાજસ્થાનની સરહદને અડકે છે. ગુજરાતનો આ રસાળ પ્રદેશ લગભગ નવ હજાર ચો. માઈલનો છે અને ઉત્તરમાં આબુથી થયેલાં દક્ષિણમાં છેક નર્મદાના જમણા કિનારા સુધી પહોંચે છે. એની પૂર્વમાં અરવલ્લીના ડુંગરો છે. આ પ્રદેશની નદીઓ મુખ્યત્વે પશ્ચિમ તરફ કે નૈઋત્ય તરફ વહીને સમુદ્રને મળે છે. એમાં સાબરમતી, મહી, ઠાકર, નર્મદા અને તાપી પૂર્વના પાણી પ્રદેશમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને જઈ મળે છે. બનાસ નદી સિરોહી પાસેથી નીકળે છે અને નૈઋત્ય તરફ વહીને કચ્છના રણમાં જાય છે.

ગુજરાતની પશ્ચિમે સૌરાષ્ટ્રનો દ્વીપકલ્પ આવેલો છે. એમાં અમરેલી, ગોહિલવાડ, ળાધાર, જાલાવાડ, રાણપોટ (મધ્ય સૌરાષ્ટ્ર), સોઠ અને કચ્છ આવેલા છે. આ પ્રદેશનો વિસ્તાર લગભગ ભાવીસ હજાર ચો. માઈલનો છે. આ દ્વીપકલ્પનો મધ્ય ભાગ ઘણો ઊંચો છે. અને આબુ-બાજુના પ્રદેશો ધીમે ધીમે ચારેકોર ફેલાય છે. આ પ્રદેશની નદીઓનાં વણેલું ચારેબાજુ વણે છે અને આ પ્રદેશમાં સંખ્યાબંધ નાની નદીઓ આવેલી છે.

ભૂસ્તર

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના ખડકોની રચના વિવિધ પ્રકારની છે અને તેનું ભૂસ્તર ઘણું રસપ્રદ છે. ભારતીય દ્વીપકલ્પમાં જે મહત્ત્વના પ્રકારના ખડકો છે એ બધા જ પ્રકારના ખડકો આ પ્રદેશમાં જોવા મળે છે. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના સ્તરોની વિગતો આ પ્રમાણે છે.

તાજેતરના અને નજદીકના ભૂતકાળના :-

કાંપવાળો પ્રદેશ, રેતાળ પ્રદેશ, ભરતીથી બનેલો પ્રદેશ અને રેતાળ દરિયાકાંઠો.

તૃતીય જીવપુગ (Tertiary)

ભૂસ્તર રચનામાં જેને ત્રીજા તબક્કામાં રચાયેલા પ્રદેશો ગણાવવામાં આવે છે તે. એમાં પેલીઓસીન કાળના પ્રદેશોમાં દુરકાની આસપાસનો

પ્રદેશ. બીજા છે માયોસીન (miocene) કાળના. એમાં ગજભાડાં આવે છે. ત્રીજા છે ઇઓસીન. ટર્શીયરી પ્રદેશોમાં પણ સૌ પહેલાં રચાયેલા પ્રદેશો આવે છે.

ખડીના ખડકોવાળો પ્રદેશ (ઈઓસીન)

એમાં દક્ષિણનો પ્રદેશ આવે છે. એમાં અગિનકૃત ખડકો જોવા પણ કેટલાક કઠોદાર ખડકો મળી આવે છે.

ખડીના પ્રદેશો

એમાં દિપ્તનગરનો રેતાળ પથ્થરોવાળો પ્રદેશ, લામેતા ભાડાં, સોનગીરનો રેતાળ પ્રદેશ, ભૂજના વિસ્તારો, નિમાર પથ્થરોના વિસ્તારો, વડવાણનો રેતાળ પથ્થરવાળી ભૂમિ વગેરે પ્રદેશો આવે છે.

જુરાસીક (Jurassic)

ભૂસ્તર વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ દ્વિતીય કાળના આ પ્રદેશો છે. એમાં ઊંમિઆ સિરીઝ, અપર ગોન્ડવાનાઝ, કેટ્રોલ સિરીઝ, ધારી સિરીઝ, પત્તમ સિરીઝ.

પુરાણ

એમાં ઇરીવપુરા ગ્રેનાઈટ (કાળમીઠા પથ્થર)ના પ્રદેશો તેમ જ દિલ્લી પ્રકાર આવે છે.

આર્કિઅન્સ (પ્રાચીન) (Archaeans)

એમાં કાળમીઠા પથ્થરના અને એ પ્રકારના પ્રદેશો આવે છે. અરવલ્લીનો પ્રદેશ એમાં આવે છે.

આર્કિઅન્સ (Archaeans)

ભારતના આ સૌથી પુરાણ ખડકો છે અને આદિક દૃષ્ટિએ તેમનું ઘણું મહત્ત્વ છે. ઘણાખરા ખનિજો આ પ્રકારના ખડકોમાંથી મળી આવે છે. બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, વડોદરા અને પંચમહાલ જિલ્લાઓમાં આ પ્રકારના ખડકો ઘણું ખરું જોવા મળે છે. ઉત્તરમાં અરવલ્લીના ડુંગરોમાં અને અગિનકૃત ખડકોમાં ચૂનાનો પથ્થર આરસપહાણ, સ્ફટિક, સ્વેટ, શેલ્સ, રેતીનો કણકદાર સખત પથ્થર મળી આવે છે. એવા પણ કેટલાક પથ્થરો, એમ તરછતરેલના પથ્થરો મળી આવે છે. વડોદરા અને પંચમહાલમાં જે ખડકો છે તે અરવલ્લીના પહેલાંના કાળના છે અને એમાં ફીલાઈટ્સ, સ્વેટ, શેલ્સ વગેરે જાતના પથ્થરો મળી આવે છે.

ઉપર વર્ણવેલા પ્રકાર કરતાં આ ખડકો પ્રમાણમાં અદ્યતન જણાય છે. તેને દિલ્લી ક્ષેત્રના ખડકોને નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. અવશ્યીના ઉપરના પ્રદેશમાં અને ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં સિરોલી, ઈંદર, પાવનપુર અને દાંતાની આસપાસ આ ખડકો જેવા મળે છે. મુખ્યત્વે આ ખડકોમાં ચૂનાનો પથ્થર, રેતીના કણીદાર સખત પથ્થરો, સ્ફટિક વગેરે પ્રકારના પથ્થરો જેવા મળે છે. પાવનપુર, દાંતા અને સિરોલીના પ્રદેશમાં વચ્ચે એક પ્રકારનો કાળખીંદિ પથ્થર મળી આવે છે.

જુરાસીક (Jurassic)

આર્કિઅન અને પુરાણ ખડકો પછીના કાળના પેલીઓજેનિક ખડકો આ પ્રદેશમાં જેવા મળતા નથી. આ પછીના કાળના જે ખડકો છે તે જુરાસીક સમયના છે. કચ્છમાં આ ખડકો મુખ્યત્વે જેવા મળે છે. એમાં વિવિધ પ્રકારના છોડાવાઓ અને પ્રાણીઓનાં અવશેષો કે ચિહ્નો જેવા મળે છે અને આધારે એના ચાર પ્રકાર પાડવામાં આવે છે. આ પ્રકારો છે: વન્યમ, ઘાટી, કેટ્રોસ અને ઉમીઆ.

ધાનગામમાં પણ આ જુરાસીક પ્રકારના ખડકો મળી આવે છે. લગભગ એક હજાર થો. માઈલના વિસ્તારમાં આ ખડકો પથરાયેલા છે અને એમાં છોડાવાઓના અવશેષો જેવા મળે છે. એ કચ્છના ઉમીઆ પ્રદેશને મળતા આવે છે અને એને અપરગોન્ડાવાસ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં લાગે છે કે અપર જુરાસીક ખડકો, રેતીનો પથ્થર, લોહી પથ્થર, શેલ્સ અને એવા અન્ય પથ્થરોના બનેલા છે બપારે લોઅર જુરાસીક ખડકોમાં ચૂનાવાળો પથ્થર, શેલ્સ અને આસપાસના એ પ્રકારના પથ્થરો વિશેષ છે.

ઇન્ફ્રાટ્રેપીઅન્સ (Infratrappeans)

એમાં અગ્નિકૃત ખડકોના ઉત્તર કાળના ખડકો છે. એમાં ખડીના પથ્થરોનું પ્રમાણ વધારે છે. ઘણુંખડું આર્કિઅન અને પુરાણની ઉપર આ પથ્થરો પડેલા હોય એમ લાગે છે. તેઓ આજ તમ પથ-ચપેલા પડ્યા છે અને એમાં દિલ્હીના લાવા રસના ખડકોનો પણ અનુસાર અહીં તબી જેવા મળે છે.

દિમતનગર અને ઈંદર પાસે જે રેતીનો પથ્થર મળી આવે છે એમાં ગુલાબી, રાના અને તપકીર રંગના વિવિધ પથ્થરો જેવા મળે છે. એમાં ઝાડપાનના જે અવશેષો અને ચિહ્નો જેવાં મળે છે તે ઉપરથી લાગે છે કે તે લોઅર ક્રીટેશિયસ—ખડીવાળા પથ્થરોના ઉત્તરકાળના—ખડકો યી. બાદ પ્રદેશમાં રેતીનો જે પથ્થર મળી આવે છે તેના કરતાં સોનગીરનો પથ્થર વધુ પુરાણી લાગે છે.

બાદ પ્રદેશમાં જે ખડકો જેવા મળે છે તે ખડીવાળા ખડકોના કાળના જનકૃત ખડકો લાગે છે. ગવાલીઅરની નક્કમાં બાદ ખાતે પયેલી વનત આ પથ્થરો દેખાયા હતા તેથી તેને બાદ પથ્થરોના ખડકો કહેવામાં આવે છે. એ ખડકો નેર્જન તરફ આગળ પ્રસરે છે. પંચ-મલાલ અને ભવ્ય નિલ્લામાં તે ખાસ જેવા મળે છે. ચૂનાના પથ્થર

અને રેતીના પથ્થરના પાતળા સ્તરો છૂટાછવાયા પથરાતા દિલ્હીના પ્રદેશની સરહદ સુધી પહોંચે છે. ભવ્ય નિલ્લામાં રાજનીપળા પાસે તો લગભગ હજાર ફૂટ કરતાં પણ વધારે ઊંડાણ સુધી આ પથ્થરો પહોંચેલા છે. એમાં ઉપરના સ્તરોમાં ખાસ કરીને ચૂનાનો પથ્થર છે. એમાં શેવાળનાં ચિહ્નો પુખ્ત પ્રમાણમાં જેવા મળે છે. બાદ પ્રદેશના નીચલા સ્તરોમાં નિમાર પથ્થરો આવેલા છે. પંચમલાલના અગિન ભાગમાં—પાવાગઢમાં—ખાસ કરીને આ પથ્થરો જેવા મળે છે. દિમતનગરનો, સોનગીરનો અને નિમારનો રેતળ પથ્થર એક જ જાતનાના લાગે છે.

સોરાઠના બાદપ્રદેશમાં જે પથ્થરો મળી આવે છે તે પણ રેતીના પથ્થરો છે. તેને વડવાણના રેતના પથ્થરોને નામે ઓળખવામાં આવે છે. વડવાણ અને મોરબીની આસપાસમાં એક પ્રકારના લોહી પથ્થરો-વાળા અગ્નિકૃત ખડકોની ધારે ધારે પણ આ પથ્થરો છૂટાછવાયા જેવા મળે છે. આ રેતળ પથ્થરો જ્યાં વિશુદ્ધ નથી અને તે સુસંમલ્લ પણ નથી. એમાં ઉપરના સ્તરોમાંથી સૈંદ્રિય અવશેષો મળી આવે છે.

કચ્છના ખડીના ખડકો ભૂજની ઘાટમાળામાં અને ઉકા પ્રદેશમાં જેવા મળે છે. ઉમીઆ સ્તરોની ઉપર આ પથ્થરોના સ્તરો આવેલા છે. એમાં વનસ્પતિ અને પ્રાણીના અવશેષો જેવા મળે છે.

દિલ્હીના લાવા પ્રદેશ કે બાદ પ્રદેશના ઉપરના સ્તરોમાં મળી આવે છે એવો જ કંપ લાલેતાના ખીસુ પ્રદેશમાં જેવા મળે છે. ગુજરાતમાં દાહોદ, બારિયા, બાલાસિનોર, જુહાપાડા, પંચમલાલમાં મળત અને ખેડ નિલ્લામાં આ ભરણુ જેવા મળે છે.

દિલ્હીનો પ્રદેશ

મેસોઝોઈક કાળના અસ્ત સમયે ભૂજર્મમાં ભારે જ્વાળામુખીય ક્રિયાલાલ થઈ હતી. પરિણામે ભૂપૃષ્ઠ ઉપર ઘણો લાવા રસ પથરાયેલો. પશ્ચિમ ભારત અને મધ્યભારતમાં સમાંતર સ્તરોમાં આ લાવા રસ પથરાયો હતો. ગુજરાતની તળભૂમિ ઉપર છૂટાછવાયા લાવાના સ્તરો જેવા મળે છે અને તે યોગક સો ફૂટ કે તેથી પણ ઓછી ઊંડાઈના હોય છે. આ પ્રદેશના ખડકો અગ્નિકૃત ખડકો છે અને એમાંથી કાળા સખત કણીદાર પથ્થરો—ગ્રેસાઈટ્સ અને બસાલ્ટ—જેવા મળી આવે છે. પંચમલાલમાં પાવાગઢનો પ્રદેશ, દિલ્હીના લાવારસના પ્રદેશના એક ફુંગા જેવો અલગ પડી જાય છે. લગભગ ૨૪૦૦ ફૂટની કિંચાઈવાળો આ ખડક જે ભૂરસમાંથી બનેલો છે તે ભિન્ન પ્રકારનો માલુમ પડે છે. બસાલ્ટના કાળા કણીદાર પથ્થરોનો આ ખડક છે અને એમાં વચ્ચે વચ્ચે લાવાના છિદ્રાળુ પથ્થરો અને અણીદાર છિદ્રાળુ પથ્થરો જેવા મળે છે. આ પથ્થરોનાં લેયર્સ જ્યાં પારદર્શક જેવા તેજબનના ગુણધર્મોવાળા રૂઝાચોલાઈટ્સ, ફેસાઈટ્સ અને ટફસ પથ્થરોનાં માલુમ પડે છે.

સોરાઠમાં પૂર્વમાં ઘોઘાળી, પશ્ચિમમાં પશ્ચિમ કિનારા સુધી અને કચ્છના અખાતની નીચે પણ, દિલ્હીના પ્રદેશ જેવી ભૂમિ જેવા મળે છે. ત્યાં બસાલ્ટ, ડાયોસાઈટ, અને ઓપસીડિયન તે જમ લાવાના છિદ્રાળુ પથ્થરો સ્કોરી બસાલ્ટ પણ આ પ્રદેશમાંથી મળી આવે છે. ગિર-

નારનો પર્વત ગુરસની વિનંતાનો બીજે એક દાખરો પૂરો પાડે છે. ન્તાં સામાન્ય રીતના રોચેરાઈદસ અને બસાલ્ટસ ઉપરાંત લેમ્પ્રોફીર, લિમ્બરનાઈટ, મોન્ડીવાઈટ, ઓડીવીન લેપ્રો, પોર્ફીરાઈટ, એન્ડ-સાઈટ, મોન્જેનાઈટ, નેફીલીન-સાપનાઈટ, રૂલાયોલોઈટ, એન્સીડિયન અને પીથસ્ટોન વગેરે પ્રકારના પથ્થરો મળી આવે છે. કચ્છના ઘણા વિસ્તારોમાં પણ આ પ્રકારના પથ્થરો મળી આવે છે.

ગુજરાતમાં ઇન્ડોટ્રેપીયન કાળના ખડકો ખાસ જોવા મળતા નથી. ફક્ત સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર ભાગમાં એ કાળના કેટલાક પથ્થરો મળી આવ્યા છે. ન્તાં સ્તરોની વચ્ચે વચ્ચે થોડી, પ્રોસોલેનીઅસ શેક્સના પથ્થરો મળી આવે છે.

તૃતીય જ્વાનયુગ (Tertiary)

ગુજરાતમાં ન્યુપ્લોસિક (ન્યુપ્લે નંજુના અવશેષોવાળા) ખડકો જોવા મળે છે. આ ખડકો ઇઓસીન યુગના છે. સુરત જિલ્લામાં અને ભરૂચ જિલ્લામાં તાપી અને નર્મદાના મૂળની વચ્ચે આ ખડકો જોવા મળે છે અને કીમ નદીનો કાંપ તેમને જુદા પાડે છે. એના તળિયામાં અણુદ યુનાનો પથ્થર અને લેટરાઈટસ (જેમાં લોખંડ અને એલ્યુમીનિયમનો લાઈટ્સાઈડ વિશેષ હોય છે) પડ્યો છે અને એમાં ઇઓસીન કાળના અવશેષો જોવા મળે છે.

ઇઓસીન ખડકો પછીના ઉત્તર કાળમાં નાના ગોળ પથ્થરના—ગ્રેવલ્સ, યુનાના અને ખડીના તેમ જ લોહી પથ્થરો જોવા મળે છે. લગભગ ત્રણ હજારથી પાંચ હજાર ફૂટની ઊંડાઈ સુધી આ સ્તરો માલૂમ પડે છે. લોઅર મીઓસીન કાળના સિંધના ગળ ખડકોને મળતા આ ખડકો છે. એમ પારવામાં આવે છે કે આ ઇઓસીન ખડકો ઉત્તરમાં વોદરા સુધી લંબાય છે અને એની નીચે કાંપના સ્તરો પડેલા છે. બીજા બાજુ ખંભાતના અખાત તરફ આ ખડકો પાંખ પ્રસારે છે અને તેની નીચે પણ કિનારાનો કાંપ ઠલવાયો હોય એમ લાગે છે. પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં અને એમાં જ ઓખા પાસે આ સ્તરોની વિશેષ પ્રતીતિ થાય છે. કેટલેક સ્થળે એની જાડાઈ સો ફૂટ જેટલી છે. આ ખડકો માટીના, રેતીના અને અનેક પ્રકારના પથ્થરોના બનેલા છે અને તે ગળ સ્તરોના જેવા જ છે.

સૌરાષ્ટ્રના આ મીઓસીન ખડકો ઉપર ચીરોલીના, રેતીના, યુનાના છિદ્રાળુ પથ્થરના સ્તરો પથરાયેલા છે. એને દારકા-સ્તરોને નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ દારકા સ્તરોમાંથી કેટલાક સ્તરોમાં છીપલાં, પરવાળાં અને કેટલાક સિન્દ્રપ અવશેષો પડેલા છે. સૌરાષ્ટ્રના અગિન ભાગમાં, ખંભાતના અખાતના પીરમ તપુએ સિવાય, આ ટર્શીઅરી ખડકો ક્યાંતિ જોવા મળે છે. એમાં આંજલવાળાં પ્રાણીઓના અવશેષો પડેલા છે, પણ તે બહુ સુરપષ્ટ નથી.

કચ્છના ટર્શીઅરી ખડકો ઇઓસીન, ઓલીગોસીન અને મીઓસીન કાળના છે. આ ઇઓસીન ખડકોમાં કાર્બનવાળા, ચીરોલી મિશ્રિત શેક્સ અને યુનાના પથ્થરો મળી આવે છે. કિનારાની સમાંતર આ બે સ્તરો પ્રસરેલા છે. એના ઉપર ઓલીગોસીન અને મીઓસીન કાળના

યુનાના પથ્થરોના સ્તરો આવેલા છે. અવાંચીન કાળના અને એ પહેલાંના સ્તરોમાં નદીનાળાં, સમુદ્ર વગેરેનો કાંપ ઠલવાયેલો છે.

આ ઉપરાંત ચળવચાન અને સિંધમાંથી ઊંડી આવેલી રેતી ઉત્તર ગુજરાતના કેટલાક ભાગો ઉપર પથરાઈ છે. ગુજરાતની તળભૂમિ નદી-નાળાં અને સમુદ્રના કાંપમાંથી બનેલી છે અને એમાં તરેલ તરેલની વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના અવશેષો મળી આવે છે.

સૌરાષ્ટ્રના કિનારાના વિસ્તારોમાં એક પ્રકારનો યુનાનો છિદ્રાળુ પથ્થર મળી આવે છે એ મીલીઓલાઈટ કે પોરબંદર પથ્થરને નામે ઓળખાય છે.

ખનિજસંપત્તિ

હજી ગુજરાતના ઘણા વિસ્તારોનું ખનિજ મેળવવાની દૃષ્ટિથી સંશોધન થયું નથી, એથી ગુજરાતની ખનિજ સંપત્તિનો નિશ્ચિત ખ્યાલ આપવાનું મુશ્કેલ છે. તે છતાં જે કંઈ માહિતી મુલ્ય છે તેના આધારે ચળવચી વિવિધ ખનિજ સંપત્તિનો ખ્યાલ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ખનિજ ઈંધન

અનાર સુધી તો ગુજરાતનો પ્રદેશ, કોલસા, પેટ્રોલિયમ, પ્રાકૃતિક વાયુ-ગેસ વગેરે ખનિજ ઈંધનની સંપત્તિમાં અછતવાળો પ્રદેશ ગણાતો હતો, પણ સરકારના તેલ અને પ્રાકૃતિક વાયુ માટેના મંડળની સંશોધન પ્રવૃત્તિ ઉપરથી હવે એમ માલૂમ પડ્યું છે કે, ગુજરાત ખનિજ ઈંધનથી સમૃદ્ધ છે.

પેટ્રોલિયમ અને પ્રાકૃતિક વાયુ

ગુજરાતના ઘોધા, હજીત, વડોદરા, અને જળાનીઆ ખાતે પ્રાકૃતિક વાયુ છે. એની તો કેટલાય સમયથી ખજાર હતી. તાજેતરમાં ખનિજ તેલ અને પ્રાકૃતિક વાયુ માટેના મંડળે, ખંભાત પાસે લુલ્લેજ ખાતે અને અંકલેશ્વર નજીક મહુવેજ ખાતે પ્રાકૃતિક વાયુની હસ્તી છે તે શોધી કાઢ્યું. લુલ્લેજ પાસે તો ગેસની સાથે ખનિજ તેલ પણ મળી આવે છે. જ્યારે મહુવેજ ખાતે હજી ગેસ સાથે તેલ મળ્યું નથી. આ પ્રદેશમાંથી કેટલા પ્રમાણમાં ગેસ મળી શકશે તે અંગે આ તબક્કે કંઈ ચોક્કસ ખ્યાલ આપવાનું તો મુશ્કેલ છે. પણ એમ તો માની શકાય એમ છે કે સારા એવા પ્રમાણમાં અર્થથી ગેસ મળી શકશે. જો અર્થથી પૂરતા પ્રમાણમાં ગેસ મળી શકે તો અલ્પ ખર્ચે એમાંથી વીજળી પ્રાપ્ત કરીને, અમદાવાદ, વડોદરા અને એવાં શહેરોને તેમ જ આસપાસના ગામઢાંઓને તે પૂરી પાડી શકાય. આ પ્રદેશમાં પેટ્રોલિયમ મળી આવવાની પણ ઘણી શક્યતાઓ લાગે છે. ખંભાત પાસે લુલ્લેજ, માવસોની અને સોખાડી ખાતે થારડી મૂકતાં એમ માલૂમ પડ્યું છે કે ન્તાં આશરે ૮ ચો. માઈલનો ખનિજ તેલધારી સ્તર આવેલો છે. ન્તાં પંદરસો દસ મિટરથી સત્તરસો દસ મિટરની વચ્ચેના કેટલાક સ્તરોમાંથી ખનિજ તેલ મળવાની આશા પડે છે. આ સ્થળોએ તેલની સાથે ગેસનું પણ ભારે દબાણ છે. અનાર સુધી થયેલા સંશોધન ઉપરથી એમ લાગે છે કે ન્તાં ખનિજ તેલના વધુ સ્તરો મળી આવવાની

તરીકે કે ધર્મક તરીકે અથવા તો સ્વાધ્યક્ષો બનાવવામાં એમ વિવિધ રીતે તેનો ઉપયોગ થાય છે.

એજ બિલ્ડમાં કપડવંશ તાનુકામાં તેજપુર ખાતે બોક્સાઈટનો મોટો જાઓ પડેલો છે. તાજેતરમાં જ આ શોધ થઈ હતી. અને અત્યારે સેવાવિધા ખાતે એ. સી. સી. વિમિટ્ટે બોક્સાઈટ સિમેન્ટ બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. ખરી અને માટી વચેનું મિશ્રણ ભાજીને આ ખાસ પ્રકારનો સિમેન્ટ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

રાજવીપળા પાસે વાવિયા, વસ્રમા અને ભીલોઃ નજીક તેમ જ સુરત પાસે તારદાસર ખાતે પણ લોલિમિશિલ બોક્સાઈટનાં ઓ'થામ્ મળી આવે છે પણ આઈશ્વર દિપ્તિએ તે ખાસ મહત્વનો ઘોષ એમ લાગવું નથી.

સોરાપ્રમા નવાનગર પાસે પણ બોક્સાઈટ દેખાશે છે પણ તેની હજુ વિગતવાર માહિતી મળી નથી.

અણધાનુઓ અને તેને મળતી ધાતુઓ

અણધાનુના ઉત્પાદનમાં મુરેનિયમ, થોરિયમ, ઓરિયમ, અને એવી ધાતુઓ ખાસ મહત્વની છે. ભારત સરકારનું અણુચર્ચિત મંડળ આ ખનિજ સંપત્તિનો શોધ માટે દેશભરમાં બાષ્પક તપાસ કરી રહ્યું છે. ગુજરાતમાં પંચમલાવ અને છોટાઉદેપુરા પ્રદેશોમાં આ સંયોધનનાં કંઈ આશરુપદ પરિણામો આવે એમ લાગે છે. તાંબી ત્રિચી, પીચાજેન્ડે અને મુરેનિયમના અન્ય ખનિજો મળી આવ્યા છે. સરકાર આ ધાતુનું અનિમહત્વ હોવાથી એ અંગે ખૂબ ગુપ્તના જતવે છે તેથી તેની વિગતવાર માહિતી મળતી નથી.

સાબરકાંઠામાં ઈડર નજીક સાબરમતીની રેતીમાં થોરિયમની કાચી ધાતુ — મોનેઝાઈટનાં પણ ઓ'થામ્ મળ્યાં છે.

બાંધકામનો સામસામાન

બાંધકામમાં જે ખનિજો અને પથ્થરોનો ઉપયોગ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે:

૧. બાંધકામના પથ્થરો.
૨. શીલા માટે વપરાતા પથ્થરો.
૩. સડકો બાંધવાની ધાતુઓ અને બેઝાસ્ટ.
૪. ચૂનો અને સિમેન્ટ બનાવવામાં વપરાતો સામાન.

બાંધકામ માટેના પથ્થરો

એમાંથી ગુજરાત રાજ્યમાં જે પથ્થરો સુલભ છે તે આ પ્રમાણે છે: કાળામીઠ પથ્થર, ડોનાઈટ, ખરબજેડો, દાણદાર પથ્થર, ગનીચ, (સામાન્ય રીતે વક્રમ અને અમરખતો બનેલો હોય છે) રેતીનો પથ્થર સફેદિક, સ્વેટનો પથ્થર, ચૂનાનો પથ્થર, અને કાળો કણીદાર પથ્થર ટ્રેપ (જે ઘણું મટું અગ્નિદૃત ખડકોમાંથી બન્યો હોય છે.)

ડોનાઈટ-કાળામીઠ પથ્થર

વડોદરાના સંખેડ તાલુકામાં આ પથ્થર ઘણું સ્થળોએથી મળી આવે છે. બાંધકામ માટે આ પથ્થર ઘણો સારો ગુણધર્મ છે. બનાસ-

કાંઠા, સાબરકાંઠા, અને પંચમલાવમાં ડોનાઈટ-ગનીચના પથ્થરોનો મોટો જાઓ પડેલો છે.

ગુજરાતમાં સાચા પ્રમાણના રેતીના પથ્થરનો તો ખૂટકો ખૂટકો નથી એટલો જાઓ પડેલો છે. સાબરકાંઠામાં દિપતનગર પાસેથી ટ્રિટી-સેન્ડસ્ટોન, અને પંચમલાવમાં નાચકૂવા તેમ જ વડોદરામાં સોનગીર પાસેથી બાંધકામનો સુદૃઢ પ્રકારનો પથ્થર મળી આવે છે. ઓછાપ્રમાણ ધોતપ્રા પાનેનો પથ્થરનો ખાણોમાંથી સાચા પ્રકારનો બાંધકામ માટેનો પથ્થર નીકળે છે. વડોદરામાં તિલાદા અને લવરાના ખાણ પ્રદેશમાંથી તેમ જ રાજવીપળામાંથી સફેદિકમય રેતીનો પથ્થર મળી આવે છે તેનો બાંધકામમાં સફળ ઉપયોગ થાય છે.

સુરત બિલ્ડમાંથી મળી આવતો ન્યુમુલિટિક ચૂનાનો પથ્થર અને ઈડરમાં મળતા પાનેલી મળતો લામ્પેના ચૂનાનો પથ્થર પણ બાંધકામમાં ઘણો ઉપયોગી નીકળે છે. એકે સોરાપ્રમા કોટ્ટાના પાસેથી મિલિયો-લાઈટનો ચૂનાનો જે પથ્થર મળી આવે છે તે ખૂબ મહત્વનો છે. આ પથ્થરો બાંધકામમાં ખૂબ પ્રખ્યાત છે અને "સોર્મંદર પથ્થર" ના નામે તે જાણીતા છે. સોરાપ્રમા દ્વારા પ્રદેશ પાસેથી અને મજ પ્રદેશમાંથી પણ સાચા એવા પ્રમાણમાં ચૂનાના પથ્થરો મળી આવે છે. અને બાંધકામમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

સ્વેટ

શાંપાનેરની ધારા/ધારાથી ઈંચા પ્રકારનો આ પથ્થર મળી આવે એમ લાગે છે. પંચમલાવમાં જમન, સંયોદ અને સુરતપુરની ખાણોમાં પણ સાચા એવા પ્રમાણમાં આ પથ્થરો પડેલા છે. દક્ષિણના પ્રદેશના ટ્રેપ નામે એજખાતા બેસાલ્ટિક ખડકોના પથ્થરોનો પણ બાંધકામમાં સારો એવો ઉપયોગ થાય છે.

શીલા કે ઘરેણાનો પથ્થર

ગુજરાતમાં ઘરેણાના પથ્થરો પણ ઘણા મળી આવે છે. પાલનપુર, ઈડર, પંચમલાવ અને વડોદરામાંથી કેટલાક ડોનાઈટ-ગનીચના પથ્થરો મળી આવે છે. એના ઉપર સારી એવી પોલિશ થઈ શકે છે અને ઘરેણામાં જડતર કરવામાં તેનો સારો એવો ઉપયોગ થાય છે.

ગુજરાતમાં આરસપથ્થરનો પણ સારો એવો જાઓ છે. બનાસ-કાંઠામાં અંબાજી પાસે પુલ્હવ પ્રમાણમાં સફેદ આરસ મળી આવે છે. ઈડર, મિરોલી, પાલનપુર અને પંચમલાવમાંથી પણ કેટલાક સ્થળોએથી સાચા પ્રમાણમાં સ્વેત આરસપથ્થરો મળી આવે છે. રાજ-વીપળામાંથી સ્વેત, કાળો અને લીલો આરસપથ્થર મળી આવે છે. વડોદરા બિલ્ડમાં પણ વિષવિધ રંગના આરસપથ્થરનાં ઓ'થામ્ મળ્યાં છે. સંખેડ તાલુકામાંથી મોતીપુર આરસપથ્થર નામે જાણીતો લીલો આરસપથ્થર મળી આવે છે. એ જ તાલુકામાં સંદા પાસેથી ગુલાબી, જામરા, અને ઘાઠ ભૂરા-શ્યામ રંગનો તેમ જ પીળા રંગનો આરસ-પથ્થર મળી આવે છે.

ગુજરાતમાં ચૂનો અને સિમેન્ટ બનાવવા માટે જેઈની સાધન સંપત્તિ પૂરતા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. ગુજરાતમાંથી મળી આવતો ચૂનોનો પથ્થર બધાકામમાં પણ ઉપયોગમાં આવે છે તે ઉપરાંત ચૂનો અને સિમેન્ટ બનાવવામાં તેનો બહોળો ઉપયોગ થાય છે. ચૂનો અને પ્રાકૃતિક સિમેન્ટ બનાવવા માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં ચૂનોનો પથ્થર જાળવો પડે છે. પણ પોર્ટલેન્ડ સિમેન્ટ બનાવવામાં આ પથ્થરનો ઉપયોગ ઘણો મહત્વનો છે. આ માટે જેઈના ચૂનાના પથ્થરમાં સીવિકા અને એલ્યુમીના ઊંચો જરૂરી છે પણ તેનું પ્રમાણ ઝાડું ન હોવું જેઈએ. જે ચૂનાના પથ્થરમાં ૪ ટકા કરતાં પણ વધારે મેગ્નેશિયમ ઓક્સાઈડ હોય તે ઓયોગ થઈ પડે છે.

દ્વારા સિમેન્ટ વર્કમાં, કોરીનાર અને ઓખામંજના કિનારાના પ્રદેશમાંથી મળી આવતો પરવાળાનો ચૂનોનો પથ્થર અને મિથિયોલાઈટ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. બનાસકાંઠામાં પરુવાય અને દિવાનિયા ખાતે જે પહેલદાર ચૂનોનો પથ્થર મળી આવે છે તે સિમેન્ટ બનાવવામાં ઘણો ઉપયોગમાં આવે છે. ખેડ જિલ્લામાં અગાઉના બાબાસિનોર રાજ્યમાંથી પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ચૂનાનો પથ્થર નીકળે છે. એમાંથી કેટલોક સેવાવિધા સિમેન્ટ વર્કમાં વપરાય છે.

પંચમહાલ, વડોદરા અને ભરૂચ જિલ્લામાં પણ કેટલાક સ્થળોએ પણ ચૂનાના પથ્થરમાં એવાં મળી આવે છે પણ સિમેન્ટ બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકશે કે નહીં તે તો વધુ તપાસને અંતે જ કહી શકાય.

કંકર

એ કેશિયમ કામેનિટનું કોનક્રિટ જેવું રૂપાંતર છે અને ચૂનો તેમજ પ્રાકૃતિક સિમેન્ટ મેળવવા માટે તે મહત્વનું છે. ગુજરાતના સારાંચે તળ પ્રદેશોમાં નદીઓના કંપમાં અને જમીનના આવરણોમાં આ પથ્થર પડેલો છે.

માટી, ચીનાઈ માટી અને કાચની બનાવટો

સાબરમતી નદીની પશ્ચિમ બાજુએ મહેસાણા જિલ્લામાં વીરપુર પાસેથી સારા એવા પ્રમાણમાં ચીનાઈ માટી મળી આવે છે. નદીની પૂર્વમાં ઈંદર પાસે પણ નદીને કિનારે કિનારે દેકાવાળી કૂડેરા સુધી પાંચ માઈલના પ્રદેશમાં પણ ચીની માટી નીકળે છે. હાલ ત્રણ પેઢીઓ આ માટીના ખોડાકામમાં લાગી છે. આ માટી સારા પ્રકારની છે અને વાસણો બનાવવાના તેમજ કાપડ અને કાગળ ઉઠોગમાં પૂરક તરીકે પણ આ માટીનો ઉપયોગ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્ર માટીની બાબતમાં વધુ સમુદ્ધ છે. સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર ભાગમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં ચીની માટી તેમ જ ભૂઝીની માટી મળી આવી છે અને થાન, મોરબી અને જામનગર ખાતે વાસણો અને અન્ય સાધનો તૈયાર કરવાનાં કેટલાંક કારખાનાં નાખવામાં આવ્યાં છે.

ગુજરાતમાં બોક્સાઈટ, સ્ટીએટાઈટ, ડોલોમાઈટ, સિલિકા અને ફેલ્ડસ્પારમાં આ માટી મળી આવે છે. એમાં બોક્સાઈટ અને અન્ય માટીની તો આપણે વાત કરી છે. ઈંદરમાં ધંટા, દેવમોરી અને કુંડોલ ખાતે સારા એવા પ્રમાણમાં આ માટી મળી આવે છે. એ જ વિસ્તારમાં થાનમેર, ધુરવાસ, વર્ધા અને કોકાપુર પાસેથી પણ સારા એવા પ્રમાણમાં સ્ટીએટાઈટ મળી આવે એમ લાગે છે. છોટાઉદેપુરમાંથી ડોલોમાઈટ મળી આવે છે. ગુજરાતમાં સિલિકા તો પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. સાગરકાંઠા, બનાસકાંઠા, પંચમહાલ અને વડોદરામાંથી પહેલદાર અને ત્રિનપહેલદાર સ્વરૂપમાં સારા એવા પ્રમાણમાં ફેલ્ડિક મળી આવે છે. ભઠ્ઠીઓમાં અદ્વાન માટી તરીકે વપરાતા ફેલ્ડસ્પાર માટે પેગેટાઈટ અગિનકૃત ખડકોમાંથી મળી આવતો કાળો ખરબચે કણીદાર પથ્થર—ખેડ જિલ્લામાં સુનાવાડ, બાબાસિનોર અને છોટાઉદેપુર તેમ જ પંચમહાલમાં કેટલાંક સ્થળોએથી મળી આવે છે.

વડોદરા અને ઈંદરમાંથી કાચ બનાવવા માટેની યોગ્ય પ્રકારની રેતી મળી આવે છે. મહેસાણામાંથી મળતો પેશમાંથીની રેતીનો પથ્થર અને સંખેડ તાલુકામાં ધંટોલી નજીકથી મળતો સોનગીર રેતીનો પથ્થર જિંચા પ્રકારનો કાચ બનાવવા માટેની જરૂરી રેતી પૂરી પાડે છે. ઈંદરમાં પણ હિમનગરનો રેતીનો પથ્થર અહીંયાં મળી આવે છે અને એમાંથી પણ સારા પ્રકારના કાચ માટેની રેતી મળી આવે છે.

રંગીન ખનિજો

વડોદરાના સંખેડ તાલુકામાં અજાચી નજીકનો અને જંબુધોડાનો મેક્રીથીઅસ લેમાટાઈટ રંગ માટે તદ્દન યોગ્ય છે. રાજપીપળામાં અગ્રીઆ અને વાલિયા તાલુકાઓમાં ઘણા સ્થળોએથી રાતા અને પીળા રંગની જે સુંદર માટી મળી આવે છે તે રંગ બનાવવા માટે પણ યોગ્ય છે.

ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં ધ્રાંગધ્રા થાન, અને વાંકાનેર નજીક પણ આવી રંગીન માટી મળી આવે છે.

ગુજરાતના ઘણા ભાગોમાંથી સારા એવા પ્રમાણમાં આવી રંગીન માટી કે પથ્થરો મળી આવે છે પણ એની દરતાવેજ માલિની સુલભ નથી. લગભગ આખીય ઊપજનો મોટો ભાગ આસપાસના પ્રદેશમાં જ દીવાલો રંગવામાં કે ચીતરાવે કે એવા કામમાં હાથ તો વપરાય છે.

અલ્પ મૂલ્યવાળા પથ્થરો

એમાં ખાસ તો અકીક છે. ગુજરાતની ઘણી નદીઓના ખીણ પ્રદેશમાંથી અકીક, ચકમક, સૂર્યકાન્ટ, કાનેવિયન (અર્ધપારદર્શક, સુંદર રાતો પથ્થર) વગેરે પથ્થરો મળી આવે છે.

બધા જ પ્રકારનો કેલ્સીડોનિક (સિલિકા મિશ્રિત સુંદર, સામાન્ય રીતે ભૂરા કે સફેદ રંગનો અર્ધપારદર્શક પથ્થર) સિલિકા, હવામાનના ફેરફારો અને પાણીની પ્રક્રિયાથી ગોળાકાર થયેલો આ પથ્થર ટ્રેપ પ્રદેશમાંથી મળી આવે છે. ચણપુર (અમદાવાદ પાસે) અને કપડવંજ (ખેડ

શક્યતાઓ છે અને કદાચ ખંભાતના અખાત સુધી આ સ્તરી પહોંચતા હશે એમ શંકા પડે છે. ખંભાતની નજીકમાં જે શારડીઓ મૂકવામાં આવી તે ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે ભૂભૌતિક માહિતી અનુસાર ત્યાં ખનિજ તેવના સ્તરોની જે આશા બીજાઈ હતી તેના કરતાં ત્યાં વધારે સ્તરો મળી આવશે.

ભરૂચ જિલ્લામાં અંકલેશ્વર નજીકના શારડી કૂવાઓનાં પણ સફળ પરિક્ષાઓ આપ્યા છે. વાડુની અને હઝાત ખાતેની શારડીઓ ઉપરથી એમ માલુમ પડ્યું છે કે ત્યાં લગભગ વીસ ચો. માઈલના પ્રદેશમાં તેવના સ્તરો છે અને એ તેવ ખંભાત નજીકના તેંબ કરતાં વધુ સાચા પ્રકારનું લાગે છે. અંકલેશ્વરમાં તો ફક્ત ૧૦૫૨ મિટરની ઊંડાઈએથી તેવના સ્તરો મળી આવ્યા છે.

વડોદરા પાસે તો વળી ઘણી ઓછી ઊંડાઈએ તેવના સ્તરો માલુમ પડ્યા છે. ફક્ત બસો મિટરની ઊંડાઈએ વડસર ખાતે અને વડોદરામાં જવાના પીંચેડોરિયમમાં ફક્ત ત્રણસો મિટરની ઊંડાઈએ ખનિજ તેવ માલુમ પડ્યું છે.

અમદાવાદ અને સુરત વચ્ચેના સમસ્ત પ્રદેશમાં ખનિજ તેવના સ્તરો પહેલા હોવાનો પૂરો સંભવ છે. ખંભાત અને અંકલેશ્વર ખાતે જે તેવ મળી આવ્યું છે તેના ઉપરથી પણ ભારતના ખનિજ તેવના નકશામાં ગુજરાતને સ્થાન મળ્યું છે. આ પ્રદેશમાં કુલ કેટલા પ્રમાણમાં ખનિજ તેવ અને જેસ પડેલાં છે તેનો કયાસ કાઢવાના કાર્યક્રમો ત્રીજા પંચવર્ષીય યોજનામાં સમાવી લેવામાં આવ્યા છે. તદુપરાંત ભારત સરકાર, ગુજરાતની પેટ્રોલિયમ સંપત્તિને ભાર કાઢવા યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય થકિનું તેવ શુદ્ધ કરવાનું કારખાનું નાખવાનો વિચાર શરૂ છે.

કોલઓ

ગુજરાતમાં કોલસાની ખનિજ સંપત્તિની સંપૂર્ણ ખોટ છે એમ માનવામાં આવતું હતું પણ હમણાં હમણાં ગુજરાતના કેટલાક ભાગોમાંથી કોલસો અને લિગનાઈટ મળી આવી શક્ય એમ લાગે છે. આમ હવે હંમત બાબતમાં ગુજરાતની આશા વધી છે. સુરેન્દ્રનગર પાસે થાનગઢ નજીક ખોદકામ કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે ત્યાં ફક્ત ૩૫ થી ૪૦ મિટરની ઊંડાઈએ જ સાચા એવા પ્રમાણમાં કોલસો પહેલો છે. જેકે આ કોલસો હલકા પ્રકારનો છે. કચ્છમાં ઉવાસદ અને ધુનેરી પાસેનાં ખોદકામનાં પણ સફળ પરિક્ષાઓ આપ્યા છે. ત્યાંથી ૧ કોડ ૧૦ લાખ ટન લિગનાઈટ મળી આવે એવો અંદાજ છે.

તાલેજરામાં અંકલેશ્વર નજીક ભુટી ખાતે લિગનાઈટ મળી આવ્યો છે. ત્યાંથી સારા એવા પ્રમાણમાં લિગનાઈટ મળી આવે એમ લાગે છે. કદાચ ભરૂચ અને સુરત જિલ્લામાંથી પણ આ લિગનાઈટ મળી આવવાની શક્યતા છે. આ સ્થળોએ ખોદકામ કરતાં લિગનાઈટના ચાર સ્તરો મળી આવ્યા હતા. એમાં બે સ્તરો તો ૩૫ મિટરથી પણ ઓછી ઊંડાઈએ મળી આવ્યા હતા.

ગુજરાતની સરકાર કોલસાની ખનિજ સંપત્તિ અંગે પારિતોષરતપાસ હાથ ધરી રહી છે અને એનાં પરિણામોનું રસપૂર્વક અવલોકન થશે.

કીમતી ધાતુઓ

ગુજરાતમાં ફેલ્ડીક સ્થળોએથી સુવર્ણ અને રૂપા જેવી કીમતી ધાતુઓ મળી આવવાનાં પણ ચિહ્નો માત્રમ પડ્યાં છે. પંચમહાભૂત ગોધરા અને બારિયા પાસેથી કાંપમિશ્રિત સુવર્ણ મળવાની શક્યતા લાગે છે. વડોદરામાં સંમેષ પાસે અને સીંચણમાં આવેલ દેડીઓ નજીક પણ સોનું મળી આવવાનો સંભવ રહે છે.

રૂપ

પંચમહાભૂત ખંડિયા, જેટ, પાલ અને ખાસ નજીક રૂપાની ખનિજ સંપત્તિ હોવાની નિશાનીઓ મેવા મળે છે. જેકે આ સ્થળોની આસપાસ વધુ સીંચણી ન થાય અને આ ધાતુઓની વપારે ખનિજ સંપત્તિ મળવાની શક્યતા ન લાગે ત્યાં સુધી અત્યાર સુધી અહીં શોધના-રૂપાનાં જે કોઈપણ મળ્યાં છે તેનો આધિક દૃષ્ટિએ ખાસ કંઈ અર્થ નથી.

લોખંડ અને તેને ભળતી ધાતુઓ

એમાં લોખંડની કાચી ધાતુ, મેંગેનીઝ, અને ટંગસ્ટન આવે છે. લોખંડ

ગુજરાતમાં ઘણાં જ ઓછાં સ્થળોએ એનાં એ'ધાતુ મળે છે. અને આધિક રીતે તેનું કંઈ ખાસ મહત્ત્વ નથી લાગતું. વડોદરાના છોટાઉદેપુરા વિસ્તારમાં કેટલાક સ્થળોએ હીમેટાઈટ અને મીક્રીસી-અસ હીમેટાઈટ હોવાની એ'ધાતુ મળે છે. જાંબુધોડની આસપાસ લોખંડની કાચી ધાતુનાં ચિહ્નો દેખાય છે. અરવલ્લીની જે દેડીઓ અહીં સુધી પથરાયેલી છે તેમાંથી આ ખનિજ મળી આવે એમ લાગે છે.

ગુજરાતમાં ઘણાં સ્થળોએ ભૂતકાળમાં લોટું મળ્યું હતું એમ માનવાને કારણે મળે છે. વડોદરામાં સંમેષ તાલુકાના ઉત્તર ભાગમાં લાંબા કાંલ પહેલાં સાચા એવા પ્રમાણમાં લોટું ગાળવામાં આવતું હતું. જેકે એ માટે કાચું લોખંડ કાંચી મેળવવામાં આવતું હશે તેની કંઈ માહિતી મળતી નથી. એમ લાગે છે કે કદાચ જાંબુધોડના કુદરત વિસ્તારોમાંથી કે અછબી નજીકથી લોખંડની કાચી ધાતુ લાવવામાં આવતી હશે. ભરૂચ જિલ્લામાં રાણીપળામાં લોમોટ્રા ખાતે સતી પથ્થર મળી આવે છે. એમાંથી પણ લોટું ગાળવામાં આવતું હતું. મહેસાણા જિલ્લામાં આતરસુખામાં પણ હજી લોખંડ ગાળવામાં આવે છે. ખેડ જિલ્લામાં કપડવળ પાસે લેટીટ-લેમેટાઈટ પથ્થરોમાંથી જે ખનિજ મળે છે તેમાંથી અહીં લોટું ગાળવામાં આવે છે. સીંચણમાં પોરબંદર નજીક બાખલા ખાતે ચાલુ પથ્થરમાંથી લોખંડની કાચી ધાતુ મળી આવે છે. લગભગ આજ સુધી ત્યાં ગામડી બે લોટું ગાળવાનો ધંધો ચાલતો હતો. ઉત્તર સીંચણમાં લોખંડની જે જંગી કાટમાળ માલુમ પડે છે તે ઉપરથી લાગે છે કે ત્યાં લોખંડનો ઉદ્યોગ પગભર થયો હશે. ત્યાં ઉંઘીઆ પ્રદેશમાં જે લોહી પથ્થર મળે છે એમાંથી આ ખનિજ

તાપીમાં વર્ષોવર્ષ પૂર આવે છે ત્યારે તે તેની સાથે ચૂંકડીય લોખંડની રજકામ્બોનો મોટો જથ્થો ધસારી વાળે છે અને તેના કિનારા ઉપર કાંપની સાથે ધસવે છે. સોલજૂમાં જોખીનાથ નજીક દક્ષિણ કિનારાના પ્રદેશમાં કાપી રેની મગી આવે છે. એમાં ધસી ચૂંકડીય રજ દેખાય છે. અગ્નિકૃત ખડોના નીચા સ્તરમાંથી આ ચૂંકડીય રજ આવતી હશે એમ સ્પષ્ટ વાગે છે.

भेजनीय

પણ હજુ તેની પૂરી વિગતો મળ્યા નથી.
 ઈજરાતી (સાબરકાંઠા) પણ ધનીવાહ અને ભીમપુરનાં ગામડાંઓ
 પાસેથી મંગેતીજ મળી આવ્યાના સમાચારો મળ્યા છે. એકે આર્થિક
 દૃષ્ટિએ તેનું ખાસ કંઈ મહત્ત્વ લાગતું નથી.

ટાંબરુટા

ટંગસ્ટનનો પીઘાટને સખત કરવા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એની કાચી ધાતુને વોલ્ફ્રમ નામે ઓળખવામાં આવે છે અને ફિરલ્લીના સ્ટ્રિક્ટોમીની કે પંચમણ્ણ જિલ્લામાંથી મળી આવતા ફિલિટના પથ્થરમાંની આ કાચી ધાતુ મળી આવે છે. આ વિનાસરમાં વધુ ખાનપૂર્વક શોધ કરવામાં આવે તો ત્યાંથી કંદાર વધારે પ્રમાણમાં ટંગસ્ટનની કાચી ધાતુ મળી પણ આવે ખરી.

મોલિબ્ડેનમ

મોલિબ્ડેનમ
વિમાનો બનાવવાના ઉદ્યોગમાં જે પોલાદ વપરાય છે તે પોલાદ
તૈયાર કરવામાં આ ધાતુનો ઉપયોગ થાય છે. જેકે હજી સુધી આ

પાનુ કાશી મળી આવે છે તે કંઈ નક્કી થયું નથી પણ એક જણે
મોલિયેન્ડનાઈટનો નમૂનો બતાવ્યો હતો. તે બાઈના જણાવ્યા પ્રમાણે
વલોદસના છોટાઈદિપુરના વિસ્તારમાંથી તેમને એ નમૂનો મળી આવ્યો
હતો.

મિન-લોહ ધાતુઓ

આ જૂથમાં તાંબુ, સીસું, જસત, અને એલ્યુમિનિયમની ધાતુઓ આવે છે.

સંખ્ય

તાંબુ
બનાસકાંઠામાં સિરોહી નજીક રોહિયા પાસે તાંબાની કાચી ધાતુ રેફ્રેક્ટીવ મળી આવી છે. ત્યાં પિરિટસ નામનો પરિવર્તનશીલ પયોલદાર પથ્થર મળે છે. એમાંથી આ તાંબુ નીકળે છે. આ પ્રદેશમાં તાંબાનો કાંટમાળ મળે છે. અને ત્યાં ભૂતકાળમાં તાંબુ ગાળવાનો ઉદ્યોગ હશે એમ માનવાને પૂરતાં કારણો છે. બનાસકાંઠા નિઝામમાં અંબાજી નજીક ઓમીઝોટી પથ્થરમાંથી તાંબુ ગાળવાની ભઠ્ઠીઓ હશે એવા પુરાવાઓ મળ્યા છે. છોટાઉદેપુરથી લગભગ અર્ધાં માઈલ દૂર સ્ટ્રી પાસે પણ તાંબાની કાચી ધાતુનાં એપાલ્સ વર્તીય છે. સોરાષ્ટ્રમાં ભાઈવજ અને સિલોર પાસેથી પણ તાંબાની કાચી ધાતુ મળી આવી છે.

શ્રીમુ

સીસાની કંચો ધાતુને જેલીના કહે છે. સામાન્ય રીતે તે સ્ફટિકના સ્તરો સાથે મળી આવે છે. અરવલ્લીના ડિયોટસ સ્તરોમાંથી (એટલે કે જે સ્તરો માટી, સ્લેટ અને અન્યન વચ્ચેની અવસ્થામાં હોય છે) અને પંચમહાલમાં ભમરિયા વિસ્તારમાંથી મળી આવે છે. ત્યાં જેલીનાના સ્તરો પૂર્વે પશ્ચિમમાં લગભગ અંધા માર્ગલ સુધી પથરાયેલા માનુસ પહાડા છે. આ જેલીનાના રૂપાના પથ્થો માનુસ મળે છે. અને એ માટે વધુ ધ્યાનપૂર્વક શોધખાતર કરવાની આવશ્યકતા છે.

ભૂતકાળમાં એક વખત અંબાજીએ એ માઈલ દૂર આખું રોડના
રસ્તા ઉપર ગેલીના મળી આવ્યું હતું, તે લગભગ એક મહુ જેટલું
હતું. જોકે આ ગેલીના ચોક્કસ ક્યા સ્થળે છે તે થોડી સાકામું ન
હતું.

પંચમહાલમાં જેર અને પાલ ખાતેથી પણ ગેથીના મળ્યું હતું. આ ઉપરાંત છોટાઉદેપુરમાંથી અને ગીરના જંગલોમાંથી ગેથીના દેખાયા છે.

ଉତ୍ତର

જાસતની કંચી ધાનુને કેસીટિયઈટ કરે છે. પંચમહાલમાં જાંબુધોડ પાસેથી તે મળી આવે છે. જેકે હલ્દી તેની વિગતવાર માહિતી સુલભ નથી. બનાસકાંઠામાં પાલનપુર બાજુ હોસેનપુરા પાસે પણ સારા એવા પ્રમાણમાં કેસીટિયઈટ પડેલું છે એમ લાગે છે.

એલ્યુમિનિયમ

ખાસ તો બૉક્સાઈટમાંથી એલ્યુમિનિયમ મળે છે. ધાતુ કાઢવામાં તેની ખાસ ઉપયોગ થાય છે. આ ઉપરાંત ભટ્ટીઓમાં આ દ્રવ્ય પદાર્થ

(જિલ્લામાં), નાની નરોલી (સુરત જિલ્લામાં) પાસેથી વિવિધ આકારના નાના મોટા પથ્થરો મળી આવે છે. એકે રાજપીપળા પાસેથી અકીક અને એવા બીજા જે પથ્થરો મળી આવે છે તે ખાસ મહત્વના છે. અને ત્યાં તે પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

આ બધા વિસ્તારોમાંથી જે અકીક મળી આવે છે તે ખંભાત મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં તેના ઉપર પહેલ પાડી અને પોલીશ કરીને ઘરેણું બનાવવામાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

વિશિષ્ટ ઉપયોગી ખનિજ

રાજપીપળા જુદા જુદા ભાગોમાં નીચે જણાવ્યા મુજબના બીજા ખનિજો પણ ઘોઘાક પ્રમાણમાં મળી આવે છે. એસ્બેસ્ટોસ, મીક્રુ, જાપામ (હરસોક) અમરખ, મીઓવાઈટ, ઉસ અને બેન્ટોનાઈટ.

એસ્બેસ્ટોસ

અગ્નિ સામે રક્ષણ આપે તેવો આ ખનિજ સાબરકાંઠામાં ઈંડરમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં મળે છે. ત્યાં ભાનમેર, ધીટા, અને મોરા ગામડાંમાં એ મળે છે. એ ખનિજ સંપત્તિનો હજી બરાબર વિકાસ કરવામાં આવ્યો નથી અને એ વિસ્તારોમાં હજી વધુ પ્રમાણમાં તે મળી આવે તેવો સંભવ છે.

મીક્રુ

પરસણામાં અને મેઘ-માગોડામાં દરિયાના પાણીનું બાષ્પીભવન કરીને મીક્રુ પકવવામાં આવે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ખાસઘોડા અને અમરેલીમાં મીઠાપુર ખાતે પણ મીઠાના અગર છે.

જાપામ (હરસોક)

બીધોડ અને રાજપીપળા નજીક દોદવાડની માટીમાંથી હરસોક નાના પ્રમાણમાં મળે છે. જાજ માટી અને ઓખામંડળ, ઘોઘા, નવા-નગર અને કચ્છના કિનારા ઉપરના વિસ્તારોમાંના કોંપમાં સેન્ડનાઈટ (ચંદ્રકાંત)ના રૂપમાં આ ખનિજ મળે છે.

અમરખ

સાબરકાંઠામાં ઈંડર, બનાસકાંઠામાં આબુરોડ અને દાંતા, વડોદરામાં છોટા ઉદેપુર અને પંચમહાલમાં જાંબુધોડામાંથી ઊતરતી કોટિનું અમરખ મળે છે. એક માત્ર સિરોહીમાં હાલ મળેલા આ ખનિજ સિવાય બીજાં સ્થળોએથી મળતા આ ખનિજનું હાલ કંઈ આશિક મૂલ્ય નથી.

મીઓવાઈટ

મીઓવાઈટ ખનિજ પાણી શુદ્ધ કરવા માટે ઉદ્યોગોમાં વપરાય છે. દખનના લાવારસની ભૂમિમાં આ પ્રકારના ખનિજ સામાન્યતઃ મળે છે.

ઉસ (બેન્ટોનાઈટ)

જવાબામુખીની રાખના રૂપાંતર જેવી આ માટી ભૂખરી કે લીલાશ પડની હોય છે. ખનિજ તેજ અને વનસ્પતિ તેલો શુદ્ધ કરવામાં ઉસ મોટા પાયા ઉપર વપરાય છે. એનો બીજો ઔદ્યોગિક વપરાય પણ છે. બેન્ટોનાઈટ, ખનિજ તેજ સેત્રોમાં કાદવિયા ભૂમિમાં શારકામ વખતે વાપરવામાં આવે છે. ભરૂચ, જંબુસર, જૂનાગઢ, અને ચીરાદૂના બીજા વિસ્તારોમાં અને કચ્છમાંથી પણ ઉસના જેવી જ માટી મળી આવે છે. આ પ્રદેશમાં તેજ શુદ્ધ કરવાનાં કારખાનાં નખાતાં જશે તેમ તેજ ઉસની માગ વધતી જવાની.

ઉપસંકાર

ગુજરાત રાજ્યમાં હાલ ઘણા ખનિજોની યોગ્ય છે એ સાનું પણ એ પણ બનવાજોગ છે કે ભવિષ્યમાં તપાસ કરતાં માહત્વના ખનિજો મળી આવે. રાજપીપળા જુદા જુદા ભાગોમાં પદ્ધતિસર એ તપાસ હાથ ધરવાની યોજના ઘડવાની જરૂર તાકીદની છે. નજીકના ભવિષ્યમાં ગુજરાત ખનિજ સંપત્તિનો દષ્ટએ સૌથી સમૃદ્ધ રાજ્ય ગણાનું ઘણ એવો સંભવ છે—

(૧૪) અંગ્રેજી ૫૨૫થી અનુવાદ)

વનસંપત્તિ

શ્રી હરિસિંહ,
(ગુપ્ત વન-રક્ષણ, વડોદરા)

ગુજરાતના આશરે ૫,૮૦૦ ચોરસમાઈલના વિસ્તારમાં વનસંપત્તિના વિપુલ ભંડારો પથરાયેલા છે. આ પ્રમાણે ગુજરાતના કુલ સેન્ટ્રલ ૭૧,૭૫૦ ચોરસ માઈલના લગભગ ૮ ટકા ભેટવું છે. જંગલોની નિષ્કાવાર ફાળવણી નીચે પ્રમાણે છે.

ભારત સરકારે કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારના ૩૩ ટકા પરનીમાં વન-વિસ્તાર વિકસાવવાનો લક્ષ્યાંક નક્કી કરેલ છે. આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતના લાકડાના વનવિસ્તારોને વૈજ્ઞાનિક રીતે વધુ વિકસાવવા માટે ભગીરથ પ્રયાસો કરવાના છે.

નિષ્કાવાર નામ	નિષ્કાવાર કુલ સેન્ટ્રલ ચો. માઈલ	જંગલનું સેન્ટ્રલ ચો. માઈલ
૧. અમદાવાદ	૩૫૦૨.૦૦	૮.૧૯
૨. અમરેલી	૧૭૩૦.૦૦	૮૨.૫૩
૩. બનાસકાંઠા	૪૬૬૩.૦૦	૫૨૬.૭૩
૪. વડોદરા	૨૯૮૦.૦૦	૧૯૫.૭૨
૫. ભાવનગર	૪૬૯૮.૦૦	૧૦૨.૩૩
૬. ભરૂચ	૨૮૮૯.૦૦	૬૧૫.૮૨
૭. ધંધ	૬૫૬.૫૮	૬૫૬.૫૮
૮. જામનગર	૪૨૧૬.૦૦	૨૫૮.૨૨
૯. જુનાગઢ	૩૮૯૦.૦૦	૭૩૨.૮૮
૧૦. ખેડા	૨૫૩૩.૦૦	૪૬.૮૯
૧૧. કચ્છ	૧૭૦૨૨.૦૦	૧૩૧.૨૩
૧૨. મહેસાણા	૩૭૧૨.૦૦	૬.૬૯
૧૩. પંચમહાલ	૪૪૭૦.૦૦	૮૪૮.૧૯
૧૪. રાજકોટ	૪૦૭૨.૦૦	૮૫.૨૧
૧૫. સાબરકાંઠા	૨૮૩૧.૦૦	૩૯૧.૭૬
૧૬. સુરત	૪૫૦૮.૦૦	૧૧૨.૭૭
૧૭. સુરેન્દ્રનગર	૪૨૪૯.૦૦	૫૦.૧૫૦
કુલ	૭૧,૭૫૦.૦૦	૫૮૫.૮૦૦

ગુજરાતની વનસંપત્તિમાં સાગ મહત્વનું અને મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. તેના અન્ય પ્રકારોમાં ઝાંઝેમાં સાગ (સાદા), બીજ, ખેર, સીસમ, ટલકુ અને કલમનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત વાંસ અને ઘાસ જેવી સંપત્તિમાંથી લાકડાની વનસંપત્તિ પર આધાર રાખના અનેક ઉદ્યોગોને કાચો માધ્યમ પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે.

આવા ઉદ્યોગોમાં, કાષ્ઠ ઉદ્યોગની પૂરક ચીજવસ્તુઓમાં બોમ્બીન, સટવ, પીકરઅંપસ અને અન્ય લાકડાની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતા ઉદ્યોગોનું ભાવિ ઉત્કર્ષણ છે અને આવા કેટલાંક કારખાનાં ગુજરાત-ભરમાં સ્થપાયેલાં છે. ટલકુ અને કલમ કે જે ગુજરાતમાં પૂરા પ્રમાણમાં મળે છે તેના લાકડામાંથી ઉપયોગ વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે.

લાખ અને કાચા ઉદ્યોગ

વિદેશી ધૃતિધામણ કાચામાં ઉપયોગી એવા “લાખ” ઉદ્યોગનું ભાવિ પંચમહાલ નિષ્કાવાર ધાર્ણ જ ઉત્કર્ષણ છે. ખેરમાંથી બનતા કાચા ઉદ્યોગની લાકડા ચાર કારખાનાં વલસાડ, વ્યારા, રાજનીપળા અને ડેરેલ મુખ્ય છે. એના વધુ વિકાસ માટે શોગવ પગલાં ભરાઈ રહ્યાં છે.

અન્ય વન ઉદ્યોગો

ગુજરાતમાં દરેક વાકડાં વહેરવાની “તો” મિથો જેવા મળે છે. સીયટ્ટના દરિયાકિનારે વલસાડો બાંધવાનો ઉદ્યોગ વિકસી રહ્યો છે. સુરત નિષ્કાવાર મિથોમોરમાં એક કાગળ અને સ્ટ્રીઓર્ડ બનાવવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ છે. અને એમાં ધંધ, વ્યારા અને સુરત વિભાગની વનસંપત્તિનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. ધંધના વિપુલ “વાંસ”ના વધુ ઉપયોગ સાડુ એક મોટા પાયા પરનો કાગળ અને તેની અન્ય બનાવટોનો ઉદ્યોગ શરૂ કરવાનાં ચક્રો ગતિમાન થઈ ચૂક્યાં છે.

વન વિકાસની શોજનાઓ

ગુજરાતમાં વિવિધ વન-ઉદ્યોગોના વિકાસને વધુ વેગવંત બનાવવા તેમ જ જનતાની જલાલ લાકડાંની વધતી જતી માંગને પહોંચી વળવા વધુ વનવિસ્તારો વૈજ્ઞાનિક રીતે વિકસાવવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

આ દિશામાં ગુજરાતના વનસંપત્તિ વિભાગે અનેકવિધ શોજનાઓ લાકડાં કરી છે. આમાં નીચે દર્શાવેલી શોજનાઓનો સમાવેશ થાય છે.

૧. સાગ અને ખેરની વનો મોટા પાયા પર વિકસાવવાં,

૨. નીચી કક્ષામાં ગરેબ વનોને વધુ સઘન બનાવવો.

૩. દરિયાઈ કંઠાના તેમ જ કોતરોના વિસ્તારોમાં જમીનનું મોટા પાયા પર થતું ધોવાણ અટકાવવા નવા વનવિસ્તારોની રચના કરવી.

૪. કચ્છના રત્નનો વિસ્તાર વધતો અટકાવવાની યોજના.

૫. હાલનાં ઘાસનાં બીટ્ટે અને ગોચરની જમીનોની સુધારણાની યોજના.

૬. અન્ય વનસંપત્તિના વિકાસને વધુ વેગવંતો બનાવવો.

ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં આ મુદ્દાઓ ઉપર વધુ ધ્યાન આપવામાં આવશે.

વિનાશમાંથી ઉગારવા વિશાસ

આપણે વાંચી ઔદ્યોગીકરણ કરીએ, નહીં તો વિનાશને નોનરીશું. એ સૂત્રો નજર સમક્ષ રાખી ગુજરાતને આજની અને સમગ્રતા કાલની ભૌતિક સંપત્તિના સંશોધન તેમ જ એના ઉદ્યોગોમાં થનાર ઉદ્યોગ અંગે સતત પ્રાણવાન માર્ગદર્શન મળતું રહે એવા વાસ્તવદર્શી નિષ્ણાતો દ્વારા તથા સંશોધન કેન્દ્રના કામને વિકસાવવાનો પુરુષાર્થ કરવાનો છે. તેમ જ એ અંગે પ્રારોગિક કેન્દ્રો રચવાનાં રહેશે. સાથે સાથે વધુ સંશોધનોનો ઉપયોગ ખાનગી ભેત ઉપરાંત જાહેર ભેતને વધુ ઉપયોગી નીચેનાં બેઈ એવી માહિતી ચમ્પના વિકાસ સાડુ કેન્દ્ર-સરકારને આપે એ અગત્યનું છે.

ઔદ્યોગીકરણ, ઉત્પાદન તથા સંશોધન

સામાન્ય રીતે અથવા સંશોધન કેન્દ્રમાં ટેકનિકલ નિષ્ણાતો અને વ્યવસાયી મંડળો દ્વારા ઔદ્યોગિક આયોજન અંગે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી અને સામાજિક ભેતના જમીનની માલિકી અને જમીન તથા સંપત્તિની પહેંચણીના સવાલોથી દૂર રહી, ખેતી અને ઉદ્યોગોનું ઉત્પાદન ઉત્તરોત્તર કેવી રીતે વધે એ તરફ વલન આપવું જરૂરી છે.

પંચવર્ષીય કાર્યક્રમ

આવા સંશોધનમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે વહેંચી શકાય:—

૧. જમીન સુધારણા અને સિંચાઈ:— નદીઓના પટનું અને કસનું ધોવાણ, જમીનીયો ધોવાણ થતી જમીનો તથા ખાર જમીનની સુધારણા.

૨. ખનિજ સંપત્તિ સંશોધન:— આ ભેતે ઔદ્યોગિક વિકાસને વધુ વેગ થશે એવા ખનિજોનું સંશોધન અને એના વિકાસાણે સંશોધનનાં વાળાં ભેતોમાં વાહન માર્ગે ભેગવાઈ, વધુ ખનિજો વિપુલ પ્રમાણમાં મળે અને ખાસ કરીને લાઈમ સ્ટોન, આયરસપાથાસ, સ્લેટ જેવા ખનિજો માંથી નવા ઉદ્યોગો વિકાસ પામે તેમ જ ગુજરાતમાં રાજ્યીયતા, છોટાઉદેપુર, પંચમહાલ, દર્ધા, સામરકાંઠા, તથા આમુ નજીકના વિસ્તારોમાં લિંગાઈટ, બોક્સાઈટ, લોખંડ અને અન્ય ખનિજોના સંશોધનને વધુ વેગ આપવાનો રહેશે.

વનસ્પતિ

શ્રી આપાસપ્રેમ ચરણાણુ
(અખત, વનસ્પતિ વિભાગ, મ. સ. મુનિ, વડોદરા)

ગુજરાતના લુદા લુદા વિસ્તારોમાં વિવિધ પ્રકારની અને સ્વરૂપ-ની વનશ્રી પથરાયેલી છે અને તેની વિવિધતા સ્થાન, વરસાદ, ભૂ-સપાટી અને જમીનના પ્રકાર પર આધાર રાખે છે.

દક્ષિણ તેમ જ પૂર્વગુજરાતમાં ઉત્તર ગુજરાત, કચ્છ અને સીરાણ કરતાં ઘણો વધુ વરસાદ પડે છે, એટલે વનસ્પતિ અને વન-ચાલિને વાગેવળે છે ત્યાં મુખી તે ગુણવત્તા અને વિપુલતા બંનેની દૃષ્ટિએ વધુ સમૃદ્ધ છે. આ વિસ્તારનો ઘણોભરો ભાગ ડુંગરાળ અને જંગલોથી છવાયેલો છે. તેમાં ડુંગર, ચળવીપળા, છોટાઉદેપુર અને દેવગઢઆદિયાના વનવિસ્તારોનો પણ સમાવેશ થાય છે. બીજી તરફ ક્ષુદ્રપ એવી કાંપમુખ જમીન ધરાવતો ગુજરાતનો મધ્યવિસ્તાર વનશ્રીની દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ છે અને એટલે સુષોગ્ય રીતે જ તે 'ગુજરાતના ઉદ્યાન'નું બિરુદ પામ્યો છે. આ સિવાય ઉત્તર ગુજરાત, કચ્છ અને સીરાણના સૂકા તેમ જ અર્ધ વેશન વિસ્તારોમાં જંગલોમાં મોટે ભાગે એકસરખી જ વનસ્પતિ છવાયેલી છે. ટૂંકમાં આ વિવિધતાવાળા સર્વ વિસ્તારોમાં વણપેખી અને વણખોજ એવી અકચર વનસ્પતિ સંપાત્ર વેરાયેલી પડી છે.

વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓએ આપણા વિસ્તારોની વનશ્રી અને વનસ્પતિનો અભ્યાસ કરેલો છે જેને પરિણામે તે વિસ્તારમાં થતા છોડ તેમ જ અન્ય વનસ્પતિને લગતી માહિતી પ્રલેખ, પ્રલેખ અને ગિઝસન, ટૂંકર, નૅન, ફૂક, ટેલેમોટ, બેટર તેમ જ બેટર અને મેક્કેને તૈયાર કરેલ સંશોધન ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. પરંતુ તેઓમાંથી કોઈએ ખાસ કરીને ગુજરાતની વનશ્રી તરફ વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું જણાતું નથી. કેવળ અમુક વિખ્યાત વનસ્પતિવેદોએ છૂટીછાઈ સફરોમાં આ વસ્તુઓને સ્પર્શ કર્યો છે. પરંતુ તે ભાષત ખાસ ધ્યાનમાં લેવાઈ નથી અને તેથી ગુજરાતના પ્રાદેશિક વનલો ફૂંકના આ દિશાના મહત્વના કાર્પમાં ઉમેરો કરી, આપણા વિસ્તારમાં પ્રવર્તમાન એવી વનસ્પતિની જાતોનું વર્ગીકરણ વગેરે કરી આપણા જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરે એ અત્યંત આવશ્યક બને છે.

આ દિશામાં અમુક પ્રયાસો તો થઈ ચાકે પણ છે જેમાં કચ્છની વન-શ્રીને લગતી માહિતી બેટરે પ્રસિદ્ધ કરી હતી અને ભરણ વિસ્તારની માહિતી જ્યક્ષુષ ઈન્ડ્રજ ઇકરે પ્રસિદ્ધ કરી હતી. આ ઉપરાંત ઈ. સ. ૧૯૧૮ સેક્સટન અને સેન્ડવિકે ઉત્તર ગુજરાતની લીલોતરીની માહિતી એકત્રિત કરી હતી. જ્યારે સેક્સટન અને સુનરિયાએ મળી તેમાં કેટલોક ઉમેરો કરેલો છે. ડીંગનાં જંગલોની વનસ્પતિ અંગે સાન્તા-

પાટએ સુંદર કાર્ય કરેલું છે અને સ્થળજ્ઞતા સાથે તેમણે સીરાણમાં જોરનાં જંગલોની વનસ્પતિની મોજાણી કરી હતી. વળી સાન્તાપાટ, ફાટક, જોષી અને ઓગ્રાએ પાવાગઢ વિસ્તારની મોજાણી કરેલી છે, ત્યારે ચવ્વાણ અને સમ્પતીએ વડોદરા અને આસપાસના વિસ્તારોની વનશ્રી તેમ જ ગુજરાતના મુસ્તાદિ વર્ગ પર વ્યવસ્થિત સ્વરૂપનાં સંખ્યાબંધ અભ્યાસી આવેખની પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે. તે ઉપરાંત ચવ્વાણ અને મહેતાએ ગુજરાતમાં થતાં નુલ્યાન્ય વર્ગની વનસ્પતિના અભ્યાસ-માં નોંધનીય ફાળો આપેલો છે.

આ લેખમાં ઉપરોક્ત તમામ છૂટીછાઈ અને તેમાંના ખાસ કરીને આ વિભાગના આંશિક રીતે મત્તવના લેખના છોડ અને વનસ્પતિને લગતી માહિતીને એકત્રિત કરી એકરૂપે મૂકવાનો ખ્યાલ રાખવામાં આવેલો છે અને તેમાં છોડવાઓને નીચે પ્રમાણેનાં મથાળા યેકઞ મૂકવામાં આવેલા છે.

(૧) અન્યુક્રાંત છોડ:— ગુજરાતમાં બહુમતી પ્રજા ખોચક માટે વનસ્પતિ ઉપર આધાર રાખે છે જેમાં છોડોના લુદા લુદા ભાગો ખાદ્ય પદાર્થ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આમાં સેજાટરીઆ, કનક, ધોખડશીયો, ટાકા અને કમળ વગેરે કેટલાક જંગલો છોડો આપણે ત્યાં ઘસ્ટી ધરાવે છે જેના ભુગર્ભમાં રહેલ ભાગોનો સસ્ત્રા ખોચક તરીકે ઉપયોગ થઈ ચકે તેમ જ જ્યારે ચીલ, કુણી, તાંદળજો વગેરે છોડનાં પાન આપણે ત્યાં ઘણે સ્થળે સ્થાનિક પ્રજાના ખોચકમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. ત્યારે ભોરડી, ગોરસઆમથી, કોડી, રાણલ અને ચારોળી જેવાં ઘણાં વનવૃક્ષો તેમનાં સુસ્વાદુ ફળો માટે કીમતી લેખાય છે. આ સાથે ગુજરાતના ઘાટ વનવિસ્તારોમાં નિવાસ કરતાં વન્ય પ્રાણીઓ પોતાના ખોચક માટે જે ખોચકમુખ છોડોનો ઉપયોગ કરે છે તેની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. એટલે એવા છોડોની વિસ્તીર્ણ શોધ કરી યોગ્ય રજૂઆત થાય તો તે વસ્તુ આપણે અન્ય પ્રાન્ત યથ કરવામાં કેટલેક અંશે ઉપકારક નીવડે.

(૨) વનવિસ્તાર—સમૃદ્ધિ:— ગુજરાતને વિકસાવી શકાય તેવી વનવિસ્તારની સમૃદ્ધિ સાંપડેલી છે અને તેમાં ૧૧ લાખ એકર કરતાં વધુ વધુ વિસ્તારમાં ફેલાયેલ વનમાં અકચર ઓહોલિક શક્યતાઓ વેરાયેલી પડી છે. પરંતુ કમભાગે સળવના આંશિક જીવનમાં આ વનસમૃદ્ધિનું જે મહત્વ છે તે ઘણું સંકુલે સંપૂર્ણ રીતે સમા-જ્યપ્ત લાગતું નથી અને પરિણામે ઘણા સમય પહેલાં સ્થપાવા જોઈતા

હતા તેવા દીવાસથી ઉદ્યોગ, કાગળ ઉદ્યોગ કે લાખની રિક્ષાઈનરી, વગેરે ઉદ્યોગ આપણે ત્યાં હજુ પણ વિકસી શક્યા નથી.

૧. ઉત્તર ગુજરાતનાં જંગલો

કચ્છના રણને અડીને જ્યાં વિસ્તારી મૂકા અને વેરાન છે, છતાં બાકીના પ્રદેશો અરવલ્લી પર્વતમાળાની ટેકરીઓથી સારી રીતે રક્ષિત છે. આમાં પાવનપુર જિલ્લામાં મોટાં જંગલો અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને ત્યાં મધમાખનું મીઠુ, મધ તેમ જ ગરમાળાની ઈંચો જેવી જંગલની નાની નાની પેદાશો છે. જોડોરની ઉચ્ચ ભૂમિ તેના વાંસનાં વન માટે વિખ્યાત છે અને એ વિસ્તાર વાંસ વાવણી તેમ જ આપણા પશુધન માટેની ધાસની જમીનો માટે આદર્શ છે. આ જ વિભાગમાં મધમાખીનો ઉછેર સારી પેઠે ખીલવી શકાય તેમ છે જ્યારે ચંદન- (સુખ)નાં વૃક્ષો પણ ત્યાં ઉછેરી શકાય તેમ છે, જે માટે સફળ પ્રયાસો પણ કરવામાં આવ્યા છે.

૨. મધગુજરાતનો વનપ્રદેશ

આ વિસ્તારમાં આવેલ ટેકરીઓ મુખ્યત્વે વાંસ, સાગ અને મહુડાનાં વૃક્ષોથી છવાયેલી છે જેમાં સાગ અને મહુડો કોમતી કાઢી શકાય તેવું ઈમારતી લાકડું પૂરું પાડે છે. આ સિવાયની અન્ય નાનકડી મુખ્ય વનપેદાશમાં ગુંદર અને રાળનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે મહુડાનું તેલ પણ ધીવાનો સામુ બનાવવાના ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

૩. દક્ષિણ અને પૂર્વગુજરાતની વનસ્પતિ

અહીં ડાંગ, વલસાડ, પારડી અને ચીખલીનાં જંગલો મહત્વનાં ઈમારતી લાકડું પેદા કરવાનાં કેન્દ્રો છે. ત્યાં થતાં બીજાં મહત્વનાં વૃક્ષોમાં સીસમ, ખેર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે આ વિસ્તારમાં અન્ય નાની વનપેદાશોમાં વાંસ, ટીમરુનાં પાન, ઉંધણનું લાકડું, મધ, મીઠુ રંગ માટે ઉપયોગી છાલ અને ઔષધિજન્ય છોડવાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ સાથે વાંસદા, ધરમપુર, રાજપીપળા, છોટાઉદેપુર અને દેવગઢનાં જંગલો સારી જાતનું ઈમારતી લાકડું પૂરું પાડવા માટે વિખ્યાત છે. એ ઉપરાંત આ વિસ્તારો સમૃદ્ધ એવી ઘાસિયા જમીન પૂરી પાડે છે.

૪. રેષાધુમ્ન છોડવા

સામાન્ય રીતે વાવેતર થતાં કપાસ, શણ વગેરે છોડ ઉપરાંત, સ્થાનિક વસાહતોમાં તેમના વિકલ્પ તરીકે, ઘણા જંગલી છોડો ઉપયોગમાં લેવાય છે. આવા રેષાધુમ્ન છોડનો ઉપયોગ કાગળ બનાવવાના, વણટના અને શ્રદ્ધા બનાવવાના ઉદ્યોગોમાં થાય છે.

(૧) ચીકણી બોડી

જંગલોમાં તેમ જ કોતરોમાં વિખુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. આ છોડ સફેદ, ઊંચો, લાંબો તેમ જ સુદૃઢ એવા તાર કાઢી શકે છે.

(૨) પદેશી બોડી

આફ્રિકા અને દક્ષિણ અમેરિકામાં થતો આ છોડ હવે ગુજરાતના કેટલા ભાગોમાં જંગલી સ્વરૂપમાં ઊગી નીકળે છે, જેની પાછળ નાકીરે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

(૩) વનબોડી

મૂળ માણસાસ્કર અને કચુભામાં ઉષ્ણરેષા આ અમેરિકન છોડ હવે ગુજરાતના ઘણા ભાગોમાં અડધીડ ઊગતો મળી આવે છે. આ છોડ કોથળા બનાવવા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છોડ પુરવાર થઈ શકે તેમ છે.

(૪) શણ

શણનો આ છોડ ગુજરાતમાં ઘણે કેટલાં તળાવડાંને કિનારે અને બેળપુત્ર સ્થાનોમાં ઊગી નીકળે છે.

આ સાથે નીચેના ઓછા મહત્વના એવા રેષાધુમ્ન છોડોની યાદી આપણને કામની થઈ પડે તેવી છે.

એપરી, ફલસા, મહાબલા, ઉકડ, આકડો, ઘા બાજરીયું, ટાકા, તાકડ, એ તમામ અંગે વધુ શોધ-તપાસ થાય તો તેમાંથી કેટલાક આપણે ત્યાં મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તો નવાઈ નહિ.

૫. ઔષધિધુમ્ન છોડો

આપણે ત્યાં ઔષધિમાં ઉપયોગી બનતા અનેક પ્રકારના છોડ મળી આવે છે. જેને વેપારી દૃષ્ટિએ કેળવવામાં આવે તો તેમાંથી રાજ્યને વધારાની આવદાની થાય તે નિઃશંક વાત છે. આપણું ગુજરાત તેના ઔષધિને લગતા ઉદ્યોગો માટે અણીનું છે. એટલે તે ઉદ્યોગોના સંચાલકો તેમનાં ઔષધોની સંયોજન બનાવટોને બદલે દેશી છોડના અર્ક કાઢવાની દિશામાં પોતાની નજર ફેરવે તો તે વધુ યોગ્ય લેખાશે. આપણે ત્યાં સંશોધનકારો તરફથી ઘણા ઔષધિધુમ્ન છોડો માટે આપણું જોઈએ તેટલું ધ્યાન અપાતું નથી. એટલે એવા છોડ-સાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઘણી ઔષધિ બનાવટો પ્રમાણમાં સસ્તી બને અને પરિણામે સામાન્ય માનવીના ખિસ્સાને પરચી શકે. આ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં રાખી આ અંગેની યોજનાના અમલ માટે આપણા વિસ્તારમાં પ્રવર્તતી ઔષધિજન્ય વનસ્પતિની, સ્થાન પરના વનસ્પતિ-વિદો તેમ જ ઔષધિવિદોએ વિસ્તૃત અને ઊંડી તપાસ કરવી જોઈએ. આમાં પ્રાદેશિક વનસાગ્રની એકત્રિત તપાસ થાકી કરવા ઉપરાંત તે તે વનસ્પતિના ઔષધિધુમ્ન સ્થાનિક ઉપયોગોને લગતી માહિતી એકઠી કરવાનું પણ એટલું જ જરૂરી બને છે. અને એ બધી માહિતી વૈજ્ઞાનિક તપાસ બાદ જોરમાં મૂકવી જોઈએ.

આપણે ત્યાં ઘણે કેટલાં છૂટથી જેવા મળતા કેટલાક સામાન્ય સ્વરૂપના છોડો મહત્વના ઔષધિધુમ્ન છોડો ખાસમાં રાખવા જેવા છે. જેની યાદી નીચે પ્રમાણે છે :

સર્પગંધા-લોહીના ભારે દબાણવાળા દર્દીઓની સારવાર માટે ઉપયોગી તેવું કારણુમ્ન ઔષધ આપે છે. આ છોડ મૂળ બગીચાનો છે, જેનો જરૂરી ઉછેર થવો જોઈએ.

અન્નગંધા-જેનાં મૂળ, બી અને પાન બધું જ દમ અને ખાંસીના દર્દી માટેની દવા પૂરી પાડે છે.

કીડાખાકે-જનું નાશક અને રોગક ગુણો ધરાવતો આ જંગલી છોડ છે.

આવજ-પડતર જમીનોમાં મળી આવે છે. જેનાં મુળ અને પાનનો રસ ચામડીનાં દર્દો માટે ઉપયોગી છે. આ ઉપરાંત ખાંસી માટે પણ તે વપરાય છે. કંક બેસી ગયો હોય તો તેની છાવના કોગળા કરવાથી ફાયદો થાય છે.

કાગો ધનુરો-કચરામાં જતાં ત્યાં ઊગે છે. તેનાં બી કોક અને બીજાં ચામડીનાં દર્દો ઉપર વપરાય છે. આ વસ્તુ આપણે ત્યાં એટલા મોટા સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે કે ઉપવારક આશયો માટે તેનો સારમુખ અને અન્ય અર્થો કાકવામાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

ઉનરણી-સામાન્યતઃ વાડોમાં ઊગી નીકળતો આ છોડ દેશી દવા પદ્ધતિમાં એક સારા ટોનિક અને દર્દશામક તરીકે ઉપકારક પુરવાર થયેલ છે.

કાગી શંખાવસિ-વરસાદની ઋતુ દરમિયાન ઊગી નીકળતા ઘાસની વચ્ચે મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. તેનાં પાન દમ અને ખાંસોનાં દર્દોમાં વપરાય છે.

આ ઉપરાંત પણ આપણે ત્યાં મળતા ઔષધીય મહત્વના છોડો ઘણી મોટી સંખ્યામાં છે. પરંતુ તેની લંબાણ થાઈ અર્થો સ્વચ્છકોષ-ને હીથે સમાવિષ્ટ થઈ શકે તેમ નથી.

ફૂંધ સમૃદ્ધિ

ગુજરાતના મુખ્ય ચોક્કસ પાકો કપાસ, તેલીમિયા અને તમાકુ છે, જ્યારે અનાજમાં આપણે ત્યાં મુખ્યત્વે ઘઉં, ચોખા, ધાન અને મકાઈ પાકે છે. આ ઉપરાંત શહેર વિસ્તારોથી દૂરના ટેકરાય વિસ્તારોની સ્થાનિક વસ્તી અછનાનાં વર્ષોમાં વાંસના ફૂજનો ઘઉંને સ્થાને ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ વાંસ અનિયમિત રીતે ફૂજતા હોઈ તેના પર કાયમ માટે આધાર રાખી શકાય નહિ.

ગુજરાતની વનસ્પતિ સમૃદ્ધિની અર્થો આછી ઝાંખી કર્શ બાદ વચપ્રધાન થી નેવડુએ આપણા દેશની સ્થિતિનું જે હુમલું બધાન કમું છે તેની પ્રતીતિ થયે. આ ઉપરાંત ભૂગર્ભમાં પડેલી સમૃદ્ધિની વાત કરીએ તો તેલ ઉદ્યોગ માટે આપણે ત્યાં અતિ ઉત્કર્ણવ ભાવિ પડેનું છે, જે ગુજરાત રાજ્યને વિજ્ઞાનના તેલ-નકશા પર મહત્ત્વનું સ્થાન અપાવશે.

આ સાથે વિસ્તારની વનસ્પતિ સમૃદ્ધિ પણ એટલી જ મહત્ત્વની છે, જે તરફ વાગનાવગળતા અધિકારીઓએ તારીફ કાઢજીવું ધ્યાન આપવું જોઈયે. આપણી વનશીલે લગતી ઘણી યોગ આપણને તે તે છોડનો આછો પરિચય આપે છે અને તેમાં તેની આર્થિક શક્તિશક્તિ-ઓની ગણતરી કરાયેલી હોતી નથી. આથી આર્થિક રીતે મહત્ત્વના છોડ તેમ જ અન્ય વનસ્પતિ જે વિપુલ સ્વરૂપમાં આપણે ત્યાં મળે છે તેની સંકુલ માહિતી આપવાના ખ્યાલ સાથે ગુજરાતની વનશીલની ફેર તપાસ કરવી અપોગ્ય નહિ લેખાય.

પશુ-પક્ષીઓ

"I would not enter on my list of friends
Tho' graced with polished manners

and fine sense,

Yet wanting sensibility, man,

Who needlessly sets foot upon a worm."

—Cowper—

ભારતની વાવળ દિશામાં ગુજરાત આવેલું છે. પશુઓની વસ્તીના વિસ્તારની દૃષ્ટિએ તેની ઉત્તર અને પશ્ચિમની સરહદે રણપ્રદેશ છે. નૈર્જન્યના મોસમો પવનો પશ્ચિમઘાટને કારણે યોગદાં જતા હોવાથી સાધારણથી ઓછા વરસાદવાળો આ સૂકો પ્રદેશ છે. ભાવન, બોરડી અને અન્ય નાનાં વૃક્ષો અને છોડાઓની વનસ્પતિવાળા આ પ્રદેશની જમીન કાળી છે. ગીર અને પંચમહાલનાં જંગલોમાં છાંકાડુ અને પોલા ઘોંગળાવાળાં ઘરણો (antelopes) એ એનાં મુખ્ય રાત્રી પશુઓ છે. એક જગ્યામાં એશિયાઈ સિંહની આ પ્રદેશમાં ઘણી વસ્તી હતી. પરંતુ, અત્યારે તો ગીરના જંગલોમાં જ તેની ગણીગણી વસ્તી છે. વાંદરા, ગધેડાં, ચામાચીરિયાં, ચોંકીયાં, રાત્રી બિલાડો, નીળિયો, વડુ, સસળું, તાડનું વનિયર, છઠ્ઠુંદર, રોળો, શાહુડી, ખિસકોલી અને ઉંદરની કેટલીક યોનિના વર્ગનાં નાનાં પ્રાણીઓ મળી આવે છે. આખા ભારતમાં સામાન્ય રીતે મળી આવતાં પક્ષીઓ સિવાય, સારસ અને લોખ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવાં પક્ષીઓ છે. સરીસૃપ વર્ગનાં (પેટે ચાલનારાં) પ્રાણીઓમાં મગર, કાચબો, ગિરોળી, પાટલાધો, સાંડો, કામડો, સરડો, લામણી, નાગ, ખડગીતળો, બંદોળી, પામણ અને ડોડાં મળી આવે છે. આ સૂકો પ્રદેશ હોવાથી દેડાં અને બાકા પર્ણાં દેડાંની એક બે જાતો સિવાય જળસ્થળચારી પ્રાણીઓની વસ્તી ઓછી છે. આ પ્રદેશની તાપી, નર્મદા અને સાબરમતી એ ત્રણ મુખ્ય નદીઓમાં વિવિધ જાતની માછલીઓ અને કરચલાં, મગરની જાતો તથા કાચબાની બે જાતોની વસ્તી ઘણી છે. ભારતમાં મળી આવતાં વિશિષ્ટ જાતનાં જીવજાતીની વસ્તી અહીં સાધારણ છે. ખાસ કરીને અજસિયાનું પ્રમાણ આ પ્રદેશમાં અધ્ય છે. ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારે અરબીસાગર છે. તેના વાંકામુઠા કિનારા પર વાદળ, પરવાળાં, ફીમ, કરચલાં, દરિયાઈ રોળો, દરિયાઈ ગાય, કાચબો અને દરિયાઈ માછલીઓની વિવિધ જાતો પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે.

આવીં તો કેટલાક જાણીતાં પ્રાણીઓનો ટૂંક પરિચય અપાવવામાં આવ્યો છે.

ડૉ. જોન સી. જોર્જ
(અધ્યક્ષ, પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગ,
મ. યુ. પી. સ્કૂલ, વડોદરા)

વિકરાત બિલાડા

આ પ્રદેશમાં મળી આવતા સિંહ, વાઘ અને ચિત્તો બિલાડીના કુટુંબનાં રાત્રી પશુઓ છે. પ્રાચીન સમયમાં યુરોપ અને નૈર્જન્ય એશિયાના વિશાળ વિસ્તારમાં સિંહ વસતો હતો. પરંતુ નૈર્જન્ય એશિયામાંથી સિંહ ભારત તેમ જ આફ્રિકામાં સ્થળાંતર કર્યું હોવાનો સંજ્ઞ છે. ઉત્તર અને મધ્ય એશિયામાં કોકેસસથી ચીન સુધીના પ્રદેશમાં વાઘ મળી આવતો હતો. ત્યાંથી તે બર્મા અને મલાયામાં અને બર્માથી અસામના રસ્તે ભારત આવ્યો હોવાનું જણાય છે. સિંહની જેમ ચિત્તોએ પણ નૈર્જન્ય એશિયામાંથી ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો હોવાનું જણાય છે. ભારતના હજાર ભાગોમાંથી હજાર વાઘ અને ચિત્તો મળી આવે છે. પરંતુ, સૌરાષ્ટ્રના નાનકડા ગીરનાં જંગલો સિવાય સિંહ ભારતમાંથી અદૃશ્ય થયો છે. ચિત્તો પણ અમુક વિસ્તારમાંથી જ મળી આવે છે. ભારત કે એશિયાના બીજા ભાગોમાં પણ રાત્રી ચિત્તો હશે કે કેમ તે વિશે પ્રેરરને શંકા છે. રાત્રી પશુઓના રાજા—બનકેસરી તરીકે ઓળખાતો સિંહ અન્ય પશુઓ કે માનુસથી પણ ડરતો નથી. સિંહ પાછી ઝાડીવાળાં પર્ણ, ઓછા જાળવાળાં જંગલોમાં વાસ કરતો હોય છે. વાઘ પણ તેના જેવું ધાતકી રાત્રી પ્રાણી છે. પરંતુ, તેનો વાસ આવાં જંગલોમાં હોતો નથી. સિંહ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ગરમ આબોહવા સહી શકે છે. અન્ય બિલાડીઓની જેમ સિંહ વૃષ્ટ પર ચડતો નથી. એક રીતે તે બધા કેશવાળીવાળો બિલાડો જ છે. તેની પૂંછડીના છેડે અગ્નિદાર કાંટે હોય છે. બિલાડાના જેવો સિંહનો ખૂબનો રંગ મૂકા પ્રદેશના આસપાસના વાતાવરણ સાથે ભળી જાય છે. વાઘ કે ચિત્તો કરતાં તે વધુ નિશાચર છે. તેને પાંચવામાં ન આવે તો માનુસ પ્રત્યે પણ તે ઉદાસીન રહે છે. સંતુષ્ટ ભોજન બાદ કે કામાનુર થયો હોય ત્યારે તે વિકરાળ ગર્જના કરે છે. સિંહ ઓસ્ટોપરથી નવેમ્બર દરમિયાન સંભોગ કરે છે. સિંહાણની જાળાવસ્યાનો સમય ૧૧૬ દિવસ ગણાય છે. નાનાં ભર્યાંઓનું સજ્જ કરવા તથા તેમના માટે ખોરાક મેળવવા સિંહ પોતાના કુટુંબ સાથે રહે છે. સરકસનાં પાંજરા કે પ્રાણી સંગ્રહાલયમાં સિંહનો છૂટ્ટો ઉછેર થાય છે. મેંસૂરના પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં વાઘનું સાથે સિંહના સમાજમયી વર્ણસંકર પશુ (liger)નો જન્મ થયો હતો. પંચમહાલનાં જંગલોમાં વાઘ મળી આવે છે. તે સિંહના જેવું જ ભજવાન પ્રાણી છે. પણ સિંહની જેમ તે ઉનાચાની સખત ગરમી સહી શકતો નથી. સખત ગરમીના દિવસોમાં તે ગાઢ જંગલોમાં જતો

રહે છે અને ત્યાં વહેતાં ઝરણાંઓના પાણીમાં ઠંડક કરી તરસ છિપાવે છે. ચોમાસું શરૂ થતાં વાઘ ઉનાળાના નિવાસમાંથી બહાર નીકળી કેટલીક વાર માઈલોના માઈલો ભટકે છે. સામાન્ય રીતે તે રાત્રી દોર અને મોટાં મુગનો શિકાર કરે છે. આપણાં જંગલોમાં વન્યપ્રાણીઓની સંખ્યા ઘટતી હોવાથી વાઘની વસતિ પણ ઘટતી જાય છે. આસપાસમાં ખૂરનો શિકાર મળી રહે તો વાઘ ત્યાં વાસો કરે છે. આપણ સમયે તે બીજા વાઘ કે દીપડા પર હુમલો કરતાં ખચકાતો નથી. દીપડાની જેમ વાઘ પણ પોતાના શિકારને ઠસડીને એકાંતમાં લઈ જઈ ખૂરો કરે છે. બીજાં માંસાહારી પ્રાણીઓ ખાઈ ન જાય માટે વાઘ પોતાના ખોરાકને માટી અને ઘાસથી ઢાંકવાની કાળજી પણ લે છે. રાત્રી પાછા કે ગાંફે લાથી પર પણ હુમલો કરવાની તે સિમત કરી શકે છે. ભૂખથી ઝંસ થયો હોય તો બીજાઓની જેમ તે પણ ગમે તે જાતનું માંસ ખાઈ છે. માણસની વસતિની આસપાસ માણસ-ખાડ વાઘની ઘણી વાતો આપણે સાંભળી છે. રાત્રી પચુનો શિકાર ન મળી શકે એમ હોય કે તેનો શિકાર કરવા તે અચકા હોય તો જ તે માણસનો શિકાર કરે છે. એક કરતાં વધુ વાઘણોની સાથે વાઘ દેખાતો હોવાથી એવી માન્યતા છે કે સિંહની જેમ તે એકમાદા પ્રતાપશી નથી. વાઘણને બધાં જગ્યાં હોય ત્યારે તે વાઘણ સાથે સંઘર્ષ થાતો નથી. વાઘણની ગર્ભાવસ્થા દીપડા કરતાં લાંબી પણ સિંહપુ કરતાં ટૂંકી હોય છે. બંધનમાં રખાયેલી વાઘણ કેટલીક વાર જ બચ્ચાને જન્મ આપે છે. સિંહ કરતાં વાઘનું આયુષ્ય લાંબું હોય છે.

વાઘની જેમ દીપડો પણ લુચ્ચું પ્રાણી છે. સિંહ લુચ્ચો નથી. કદમાં તે નાનું હોવાથી પોતે ભય કરેલા શિકારને જળવવાની તેને કાળજી લેવી પડે છે. સહામતીથી શિકાર થઈ શકે એવાં દોર, મુગ, વાંદરાં અને કર્નશીલ પ્રાણીઓનો તે શિકાર કરે છે. તે મોટા સાબર કે ચેરને છેડેથી નહિ. દીપડો નહાર કે જવખનો સામનો કરશે નહિ. તે ઘણી વાર ઝાડ પરથી અત્યંત ત્વરાથી છલાંગ મારીને પોતાના શિકારને પકડે છે. સિંહ અને વાઘ કરતાં તે કદમાં નાનું હોવા છતાં તેની તાકાત ઘણી હોય છે. તે મોટામાં હરણ લઈ ઝાડ પર ચઢી શકે છે. દીપડાનો જન્મ આખા વર્ષ દરમિયાન થાય છે. બંધનમાં હોય ત્યારે પણ તેનો જન્મ થાય છે. તેની ગર્ભાવસ્થાનો સમય ૯૨ દિવસનો હોય છે. એડીસાથે બેથી ચાર બચ્ચાં જન્મે છે. ગર્ભાવસ્થાના ટૂંકા સમય, વાઘ અને સિંહની સરખામણીમાં ઓછી ખોરાક અને વર્ષ દરમિયાન ગમે ત્યારે જન્મ થતો હોવાથી દીપડાની વસતિ ઘણી હોય છે.

ચિત્તાની શિકાર કરવાની પદ્ધતિ અનોખી હોય છે. પોતાનું પેટ જમીન સાથે અડાડીને ખિલાડીની જેમ તે છલાંગ મારી પોતાના શિકારને પકડે છે. તેનો શિકાર સામાન્ય રીતે શીંધાગામી હરણ હોય છે. તે નાસી જાય તો ચિત્તો તેની પાછળ પડી પકડી પાડે છે. શિકારી કૂતરાં કરતાં જડપથી-કલાકના ૬૦ માઈલની ઝડપે તે દોડી શકે છે. નાનું માથું, સાંકડી છાતી અને સીંદર તથા સ્નાયુબલ લાંબા અવગરો ઝડપને માટે અનુકૂળ હોય છે. વાઘ, સિંહ કે દીપડાની શરીરરચના આવી હોતી

નથી. તેના પ્રજનન અંગે કોઈ વિશ્વાસપાત્ર માહિતી મળતી નથી. કરકસું કૂતરો

પાણેલો કૂતરો માનવીનો નિકટનો મિત્ર છે. પરંતુ, કૂતરાના વર્ગનાં અને પ્રાણીઓમાંથી એકેય માનવી સાથે મિત્રતા રાખતું નથી. આ પ્રદેશમાં કૂતરાના કુળનાં વડુ, શિયાળ અને લેંકડી મળી આવે છે. ભારતના અને પ્રદેશોમાં મળી આવતી કૂતરાની અન્ય જાત નહાર (wild dog) આદી દેખાતાં નથી. મોટા ભાગના લોકો શિયાળ (jackal) અને લેંકડીને (Fox) એક જ સમજે છે. પરંતુ, પ્રાણી શાસ્ત્રના વિશારદો તેનો તફાવત સમજે છે. એશિયાના શીત, સમશીતોષ્ણ અને ગરમ પ્રદેશમાં કૂતરાં વસે છે. ઉત્તરમાંથી તેઓ ભારતમાં આવ્યાં છે, વડુ, શિયાળ અને લેંકડી ખુશ્વા પ્રદેશમાં રહેતાં લઈ ગયાં છે, જ્યારે નહાર જંગલોમાં વસે છે. નહારની વિશિષ્ટતા એ છે કે, તે ટોળામાં રહે છે.

ભારતીય વડુ દેખાવમાં કૂતરાને ઘણું મળતું આવે છે. તે કોનરો કે ઝડીમાં રહે છે. રાત્રિવસ શિકાર કરતું વડુ, શિયાળ કે લેંકડીની જેમ, હજી માનવ વસવાટ નજીક વાસો કરતું નથી. તે વાહરડાં, સસલાં, લેંકડી, કર્નશીલ પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓનો શિકાર કરે છે. જંગલમાં તે કાળિયાર અને છીંકરાનો શિકાર કરે છે. ચોમાસાની ઋતુ બાદ માદા વડુ બચ્ચાને જન્મ આપે છે અને સાપારણ રીતે ડિસેમ્બર સુધીમાં તેને બચ્ચાં જન્મે છે. નાનાં વડુ પાત્રી પણ થકાય છે.

ભારતનાં ગામડાંની આસપાસ મળી આવતું શિયાળ પરિચિત પ્રાણી છે. ગામડાંની આસપાસ દોરોનાં મડદાં અને જીવજંતુઓની સફાઈનું કામ તે કરે છે. તે એકાકી પ્રાણી છે. તેનાં કુટુંબીઓ લાંબી ચીસો પાડે છે. તે લુચ્ચું, સ્વસ્થમય, અને કપડી પ્રાણી છે. અને કેટલીક વાર કૂતરાના કુળના બીડુ પ્રાણી તરીકે વર્તે છે. મુખ્યત્વે કઠીને તે માંસાહારી હોવા છતાં ચેરડી, બોરડી, તડમૂથ, વગેરે ખાય છે. તે મોટા ભાગે કોનરોમાં રહે છે. તેના પ્રજનનની પ્રક્રિયા પણ વડુ જેવી છે. ચાલાક અને વણજ લેંકડી તેના શિકારીને થાપ આપે છે. તે પણ કોનરો કે ઝડીમાં રહે છે. શિયાળની જેમ તે પણ પોતાના નિભાવ માટે ગામડાં પર આધાર રાખે છે. તે કરચલા, કર્નશીલ પ્રાણીઓ, લીધઈ અને અન્ય જીવજંતુઓ ખાય છે. તડમૂથ, બોરડી અને ચણા પણ તે ખાય છે.

શિયાળ અને લેંકડી પાણેલાં કૂતરાં સાથે સમાગમ કરે છે. હમણાં મદ્રાસની કિશિયાન કોલેજના ડૉ. જ્યેશુઆના પ્રયોગથી માદા લેંકડી સાથે કૂતરાના સમાગમથી તેને ચાર બચ્ચાં જન્મ્યાં હતાં. બાંધે નેચરલ ઇસ્ટ્રી સોસાયટીના સામયિક (૧૯૫૩)માં ફેરિઓ ટુને તેનો અહેવાલ આપ્યો છે.

સીરામપાં રબડાં સામાન્ય કૂતરાંને શિયાળ જેવી ગુચ્છરાર લટકતી પૂંછડી હોય છે. સંભવ છે કે આ કૂતરું વર્ધમાન પ્રજા હોય વિનયર

વિનયર તરીકે ઓળખાતાં ખિલાડીના વર્ધમાન પ્રાણીઓ એક વિસાળ, ટૂંકા અવગરો સાથે લાંબા શરીરવાળાં અને લાંબા ટપ્પા

લોષ છે. ભારતના ઘણા ભાગોમાં તે દેખાય છે. બિલાડીના કુળનાં મોટાં પ્રાણીઓ વિદેશથી આવેલાં છે, જ્યારે વનિષ્ઠર આ દેશનું જ છે. તેનાં હાડકાના અવશેષ શિવાધિક પર્વતોમાંથી શોધાયા છે. તેમનો કુદરતી આવાસ વરસાદવાળાં જંગલોમાં લોષ છે. નાનું વનિષ્ઠર અને તાડનું વનિષ્ઠર સૂકા ખુલ્લા પ્રદેશમાં રહે છે. તેઓ નિશ્વાસ અને શરમાળ લોષ છે. કેટલાંક વનિષ્ઠર દિવાસર પણ લોષ છે. વનિષ્ઠર વિશે ઘણા લોકો ઝાઝું જાણના નથી. પરંતુ, માનવ વસવાટના વિસ્તારની એના જીવન પર અસર થઈ છે. મોટાં શહેરોમાં રહેનારા લોકો જાણતા નથી કે તેમના મકાનના ઓરડામાં તેમની સાથે વનિષ્ઠર પણ રહેતાં લોષ છે. બિલાડીના કુળનાં મોટા ભાગનાં પ્રાણીઓ મોંઝાણારી લોષ છે. પરંતુ, વનિષ્ઠર જૂનાના ખોરાક તરફ ઈચ્છુ છે. તે ઉદર, પક્ષીઓ, ખિસકોલીઓ, ગશેળી અને જીવંત પક્ષ ખાય છે. કાંજવાળાં કંદમૂળ પણ તેને અનુકૂળ આવે છે. ગુજરાતમાં નાનાં વનિષ્ઠર અને તાડનાં વનિષ્ઠરની વસ્તી છે.

ખંજીર, સિંધ (પાકિસ્તાન), હિમાલયનો પ્રદેશ અને દક્ષિણમાં છેક કેપ કોમોરીન અને સિલોનમાં નાનું વનિષ્ઠર મળી આવે છે. દરેક જુદા જુદા વિસ્તારમાં એની સ્થાનિક જાત લોષ છે. તે ઘાસ કે ઝાડોમાં રહે છે, મકાનો કે ગુફાઓમાં પણ રહે છે. કેટલાંક શહેરોમાં ભડકે છે અને ખાણમાં રહે છે. તે રાતના શિકાર કરે છે. ઝાડ પર ચઢી શકે છે પણ ખોરાક તો જમીન પર શોધે છે. તે શાકાહારી અને મોંઝાણારી છે. તે બોરડીનાં પોલાં ફળ ખાય છે. પ્રજનન કાળે નર અને માદા વનિષ્ઠર ભેગાં રહે છે. પરંતુ, બધાં જાનનાં છૂટાં પડે છે. માદા વનિષ્ઠર એકાંતમાં બચ્ચાને ઉછેરે છે. એકીવખતે ચારથી પાંચ બચ્ચાનો જન્મ થાય છે.

તેની સુગંધીદાર રસઝૂંબીમાં ખુબી મેળવવા માટે વનિષ્ઠરને ખાણવામાં પણ આવે છે. આ રસઝૂંબી ગુદા નજીક આવેલી લોષ છે. આ કોષળી પ્રમાણમાં મોટી લોષ છે. આ કોષળીના ઊપસેલા લોક પર વાળ લોષ છે. મૂળ અરબી શબ્દ 'એન્ટ'માંથી આ નામ ઊતરી આવ્યું છે. જૂના જમાનામાં આ કરુણી મુખ્યત્વે કચીને ખાસી જ અરીદના ધના વનિષ્ઠરને પાંજરામાં રાખવામાં આવે ત્યારે અંદર એક વસિનો દુકડો રાખવામાં આવે છે. વનિષ્ઠર પોતાનો પાછળનો ભાગ વસિ સાથે ઘસે છે. અને એમ કરતાં કરુણી જેવો સુગંધીદાર પદાર્થ મળી આવે છે.

તાડનું વનિષ્ઠર જંગલના વિસ્તારમાં લોષ છે. તે વૃક્ષ પર રહે છે. દિવસે તે ઝાડની શાખાઓનાં પાંદડાં વચ્ચે અથવા તો મક્કનોનાં છાપરાં પરનાં બાજોસમાં રહે છે. તારી એકત્ર કરવા માટે તાડના ઝાડ પર વટકાવવામાં આવેલા ઘડમાંથી તે રાતના તારી પીએ છે. સામાન્ય રીતે તે નાનાં પ્રાણીઓ અને ફળ ખાય છે. ઉદરે અને જીવંતનો નાશ કરવામાં તે સલામ કરે છે. પરંતુ, પ્રાથમિક શાળામાં પ્રાણીઓ ચોરવાની તેની દેવ આવકારદાયક નથી. તે પણ સહેલાઈથી પાણી શકાય છે. પરંતુ, તેના પ્રજનન વિશે ઝાઝું જાણવા મળતું નથી.

નોળિયો

ભારતના પ્રવાસે આવતા વિદેશીઓને આકર્ષવા મદારીઓ નોળિયાનો ખેવ રજૂ કરે છે. નોળિયો વનિષ્ઠર કરતાં નાનો લોષ છે. તેના કાન ઘણા ટૂંક લોષ છે. તેના કાનની બૂટ લાંબી અર્ધગોળાકાર લોષ છે. તેના કાન પૂરેપૂરા ઢાંકી શકાય તે રીતે તે કાનને વાળી શકે છે. વનિષ્ઠરની જેમ નોળિયાના મજાદાર નજીક ગળિ લોષ છે તેમાંથી સુગંધી પદાર્થ ઝરતો નથી. પણ કુર્ચક માંદે છે. આ કુર્ચક તેનું રક્ત પણ કરે છે. નોળિયા પર કોઈ લુપ્તલોક કરે ત્યારે તે ગંધગંધના ગોટા છોડે છે.

એ તો જાણીનું છે કે નોળિયાને સાપ હરાવે છે. જે ચાલાકીથી નોળિયો સાપ પર લુપ્ત કરી તેને જીતે છે તે જ આ રસનું કારણ છે. તાડનું જેર નોળિયાને ચડતું નથી એવી સામાન્ય માન્યતા ખોટી છે. નાગ નોળિયા પર લુપ્તલોક કરે છે ત્યારે નોળિયાના વાળ એના ઊભા થઈ જાય છે કે તેના ઘરિયાં જે નાખી ઘાપા એવી રીતે નાગ નોળિયાના સંપર્કમાં આવી શકતો નથી. ધોડુંક જેર શરીરમાં ગમું લોષ તો તેની કોઈ અસર થતી નથી. નોળિયા સિવાય બીજાં ઘણાં જંગલી પ્રાણીઓની શરીરરચના આવી લોષ છે. પણ તાડનું જેર નોળિયાના શરીરમાં જાય તો તે તરત જ મરણ પામે છે.

ઉદર જેવાં જીવજંતુઓનો ઉપદ્રવ ઘટાડવામાં નોળિયો સહાયક છે. પરંતુ ગામડાંમાંથી મર્યાં ચોરવામાં તે અસાધારણ હિમત બતાવે છે.

આ પ્રદેશમાં નાના અને મોટા એમ નોળિયાની બે જાતો મળી આવે છે. મોટા નોળિયા કદમાં નાના નોળિયાથી બેવડા લોષ છે. બંને પ્રાણીઓએ ખોદેલા દરમાં રહે છે. તે દિવાસર અને સ્વભાવે શરમાળ લોષ છે. યાસુસ જેઈ સંતાઈ જાય છે. સામાન્ય રીતે ઉદર જેવાં જીવજંતુઓ ખાય છે. પણ ભૂખથી થાય ત્યારે કોષેલું માંસ ખાતાં અંધકાંતો નથી. તે ફળ ખાતો નથી. નોળિયાનો જન્મ વર્ષમાં એક કરતાં વધારે વાર થાય છે. તેની ગર્ભાવસ્થાનો સમય સાદા અકષયગિર્ણનો લોષ છે. એકીસાથે ત્રણ બચ્ચાં જન્મે છે. નર બચ્ચાંની કાળજી લેતો નથી અને માદા નોળિયો ખૂબ જ ઈર્ષાળુ લોષ છે.

ચામાચીડિયાં

પક્ષીઓની જેમ ચામાચીડિયાં પણ દુનિયાભરમાં પથરાયેલાં છે. પક્ષીઓની જેમ તેમનાં શરીરની રચના પણ ઉડવાન કરી શકાય તેવી હાજવી લોષ છે. તેની છાતીનું હાડકું લોહી અકારનું છે. પાતળી પાંખના ટેકાપૂ તેના હાથ ચાલવા અને ચઢવાના કામમાં પણ આવે છે. તેની શબ્દ એટલી બધી લંબગતી લોષ છે કે જમીન પર તે સાવ ટાંસલાય વાગે છે. પરંતુ ચઢવામાં તે કુશળ લોષ છે અને નહોરથી પક્કડ મેળવે છે. 'ચર' પદ્ધતિથી ચામાચીડિયાં ઉડવાનના માર્ગમાં આવતી મુશ્કેલીઓ નિવારે છે. ઓરડામાં ગમેતેમ તાર બાંધવામાં આવ્યા લોષ તો ચામાચીડિયાં તે અવશેષને ઊડતી વખતે ટાળી શકે છે. અવાજ શોધવાના સાધનનો ઉપયોગ કરીને ચામાચીડિયાં અવારનવાર અસાજ કરે છે. દીવાલો અને તારમાંથી પકડા પકડા તે સાંભળે છે. આ પદ્ધતિ

ને કારણે તાર ક્યાં છે તેનો તેને ખ્યાલ આવે છે. વીજળીના ખુટ્યા તાર પર બેસવાથી વાગોળનું ઘણી વાર મરણ થાય છે એ બનાવે છે કે માર્ગના અવરોધ પારખવાની વાગોળમાં ઈમિ નથી.

થિયાગ્રામાં ચામાચીડિયાં સંતારી રહે છે. અવખત, ગુજરાતમાં ચામાચીડિયાં તેમ કરતાં નથી. થિયાગ્રાની કક્કડની ઠંડીના દિવસોમાં તે નિષ્ક્રિય હોય છે. પ્રેર વસાવે છે કે, અમદાવાદમાં કક્કડની ઠંડી પડતી હોય છે ત્યારે વાગોળ આખી રાત પોતાની સૂવાની દાંડી પર જ હોય છે. અન્યત્ર ગરમીની પસૂ વાગોળ પર અટક થાય છે. એ જ લેખક (પ્રેર) લખાવે છે કે, ઉનાળાની સખન ગરમીમાં વાગોળ એક પાંખનો પંખા તરીકે પણ ઉપયોગ કરે છે. ઉનાળાની સખન ગરમીમાં વાગોળના મરણ જાના દાખલાઓ ગુજરાતના કેટલાક વિસ્તારોમાં બને છે. વાગોળ સખત ગરમીને કારણે કે કોઈ ચેપી રોગને કારણે મરણ પામે છે તે શોધી શકાતું નથી.

આ પ્રદેશમાં હજારોનીસી અને ફજબસી એમ બે પ્રકારની વાગોળ હોય છે. ફજબસી વાગોળ મોટી હોય છે અને તે ઊંચાં વૃક્ષો પર કોઈ યેગન ન કરે તે સ્થિતિમાં રહે છે. સાંજના ઊંઘીને ફજની શોધમાં તે કેટલીક વાર માર્ગથી સુધી ઊડે છે. ક્યારે કાઠીને તે ફજના રસને પી જાય છે. પરોઢ થતાં તો તે પોતાના આવાસમાં આવી જાય છે. ગુજાઓ કે મકાનોનાં છપ્પાં કે વૃક્ષની ફાટમાં તેનો આવાસ હોય છે. તે નાનાં પક્ષીઓ અને હજારો ખાય છે. ફૂંચીના અમુતરસની તે શોખીન હોય છે.

કીટબક્ષો

થેળો અને છાંદુદર એ કીટબક્ષો છે. તેમની વિશિષ્ટતા એ છે કે નીચલા જગ્યાની બહાર નીકળી જાય એવું લાંબું અણીદાર નાક હોય છે. તેના દાંત એકસરખા હોય છે. પાંચે આંગળીવાળું તે પુષ્પહાં પ્રાણી છે. તે તળિયા પર ચાલતાંડું છે. વિવાદી આ પ્રમાણે ચાલતી નથી. ગુજરાતમાં થેળો અને જમીન પરના કાબરચીતરાં છાંદુદર મળી આવે છે.

આ પ્રદેશમાં મલદુઅંશી મળી આવતા હાડવીકસના થેળા દિવસ દરમ્યાન કાંઠાથી યાદી નીચે કે રેતીના દરમાં રહે છે. જ્યારે ઉપસંત તે ગોડળગાયા, ઉદરો, પક્ષીનાં ઈંધાં, ફજ અને કંદમૂળ પણ ખાય છે. કીટબક્ષોની વિશિષ્ટ ધીને તે રોજ ચાલના ખૂબ જ રખડે છે. પણ ભય પામે ત્યારે દડાની જેમ ગબડી મરણ પામ્યાનો ઢોંગ પણ કરે છે. તેને પચવવામાં આવે તો એકાએક પ્રવૃત્તિશીલ થઈ કચોડના હાડકાથી હુમલાખોરને ઈજા પણ પહોંચાડે છે. તે કેટલીક વાર નીણો અવાજ પણ કરે છે. દરમાં જનમતાં તેનાં બચ્ચાંનું માદા થેળો રક્તપુ કરે છે. શરૂઆતમાં તેની કચોડનાં હાડકાં નરમ અને સ્થિતિસ્થાપક હોય છે પણ વખત જતાં તે કઠણ બને છે. કૂતરાની જેમ તેના બચ્ચાંની આંખો બંધ હોય છે.

આ પ્રદેશમાં તેમ જ આખાજ દેશમાં જમીન પરનું છાંદુદર એક જ પ્રકારનું હોય છે. એના કાન આગળ પડતા પણ નમેલા હોય છે. ઉપરના જગ્યાના તેના આગળના બે દાંત વાંકા હોય છે અને નીચેના જગ્યાના દાંત આગળ પડતો હોય છે. તેના દાંત લાંબા અને આગળ ઊપસી આવેલા હોય છે. તેનું અણીદાર નાક, નમેલા કાન, આગળ

પડતા દાંત અને જાડી પૂંછડીને કારણે તે ઉદરથી નોખું પડે છે. તેની બે રસત્રાંધિમાંથી વિશિષ્ટ પ્રકારની ખુટાઓ નીકળે છે. તેના આજ વાળ જીવંતી મુખ સોવામાં સલામભૂત થાય છે. ચિકારની શોધમાં તે માનવ વસવાટ નજીક આવે છે. એકીસાથે બે કે ત્રણ જ ભચ્ચાને જનમ આપે છે. તે બચ્ચાંની લાંબાં સમય સુધી કાળજી લઈ તેમને ખોરાકની શોધ કરતાં કેળવે છે.

વાંદર્યાં

વાંદર્યાંની ઘરીસચના માણસને મળતી આવે છે. બુદ્ધિ અને મગજના વિકાસમાં તે અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં ચડિયાતાં છે. વિમ્બાન્ગી, ઉચંગઉચંગ, ગોરિલા અને નિગ્મનનો માનસિક વિકાસ ઘણો થયેલો છે. પરંતુ, લોરીસના જેવાં વાંદર્યાં નીચી કક્ષાનાં હોય છે. ભારતીય વાંદર્યાંનાં બે કુળ હોય છે. ૧. માંકડાં અને ૨. વાંદરાં (બંચુર). માંકડું ખડનઘ અને તેના અવયવ જટિલ હોય છે, જ્યારે પાનગા ઊંચાં વાંદર્યાંની પૂંછડી લાંબી હોય છે. માંકડાંના ગાયે કીચતી જેવું હોય છે, જે વાંદર્યાંને ઘોળું નથી. વાંદરાં કરતાં માંકડાં માણસ સાથે વધુ મિત્રભાવ દર્શાવે છે અને તે સંલેચાઈથી પાળી શકાય છે. ગુજરાતમાં કેવળ વાંદર્યાંની જાતો જ છે. સામાન્ય વાંદર્યાંની ઘરીસચના લાંબી હોય છે. લાંબી પૂંછડી અને કાળાં મોઢાવાળાં આ વાંદરાં જંગલો તથા શરેરો અને ગામડાંની આસપાસ દેખાય છે. ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં તેની વિવિધ જાતો છે. ગુજરાતનું વાંદરું ભૂખડું, જ્યારે ઉત્તરનું વાંદરું વધારે કમળા પડતું હોય છે. માંકડાં કરતાં તે વૃક્ષ પર વધારે રહે છે. માનવ વસવાટની આસપાસ તે સિમંત દાખવે છે. પરંતુ, જંગલમાં તે ઘરમાળ હોય છે. વાંદરું પૂરેપૂરું શાકાહારી હોય છે. તે ફજફજ અને કંદમૂળ ખાય છે. તે વણેથી સવારે બહાર નીકળે છે અને બપોરે છાંપમાં આરામ કરે છે. તે દોળામાં ફરે છે. દરેક દોળાની મોખરે નર વાંદરું હોય છે. દોળામાં સંખ્યાબંધ માદા વાનર અને બચ્ચાં હોય છે. દોળામાં આરામ કરતાં હોય ત્યારે વાંદરાં અચાજ કરતાં હોય છે. જમીન કે વૃક્ષની ડાળી પર આરામ કરતું હોય ત્યારે તે પંડગણે છે. હુમલાખોર આવે ત્યારે મુખ્ય નરવાનર કંઠમાંથી ભયનો અવાજ કાઢે છે. દોળામાં તે ધૂપાધૂપ કરતા એક ડાળીએથી બીજી ડાળીએ કૂદે છે. નબળા નર વાંદર્યાંના દોળા બહાર હોય છે. અને મુખ્ય નર વાંદર્યાંની ગભરાતા દોળાની પૂઠે પૂઠે ફરતા હોય છે. વાંદરો ધરતે થાય છે ત્યારે યુવાન વાંદરો તેની માદાઓને ખેંચી જાય છે. સચકત યુવાન વાંદર્યાંની જોડે ધર્મમાં આવવાનું ટાળીને ધરતે વાંદર એકાકી અને નિરાશ જીવન ગાળે છે. વાઘ પણ વાંદર્યાંનો શિકાર કરે છે. પરંતુ, તેનો ભયંકર દુશ્મન તો દીપયો છે. માર્યાંથી જૂનમાં માદા વાનર બચ્ચાને જન્મે આપે છે.

કર્નસીય પ્રાણીઓ

અનિશ્ચય સીત પ્રદેશો સિવાય દુનિયાના બધા પ્રદેશોમાં કર્નસીય પ્રાણીઓ દેખાય છે. ઉદાહરણ તરીકે આખી દુનિયામાં ઉદર મળી

આવે છે. જુદા જુદા પ્રદેશોમાં તેની જુદી જુદી જાતો હોય છે. કાંઠવાળા કંદમૂળ કે કેટલીક વાર સઘળી જાતનું કોલેલું માંસ તેનો ખોરાક છે. કોલેલા માંસ માટે ઝાઝી પચાપટી થતી નથી. ૨. ઉંદરડી અનેક ભર્યાં પેદા કરી શકે છે અને તેને ઝાઝો ખોરાક બેઠીનો નથી. ઉંદર, ખિસકોલી, મારમોટ, સસલાં, શાહુડી વગેરે કર્નનશીલ પ્રાણીઓ છે. ભારતીય વગડાઉ ઉંદર અને ઘૂસ (Bandicoot) બંને ઘૂસની જાતનાં છે. ભારતીય વગડાઉ ઉંદર બનીયાઓ કે ખેતરોમાં રહે છે. પરંતુ, પ્રસંગોપાત નંગલમાં પણ દેખાય છે. તેના ધડનો ભાગ લા ઈંચ લાંબો હોય છે. ધૂળના તાજા ટગલા પરથી ખેતરોમાં તેની હાજતી વરતાઈ આવે છે. તે દરમાંથી ધૂળ ઉઘડે છે. બચ્ચાનો જન્મ થાય ત્યારે તેના દરમાં ઉંદરડી અને ભર્યાં હોય છે. મોટા ઘૂસનું ધડ ભરતી પંદર ઈંચ લાંબું હોય છે. માનવ વસવાટ તરફ બનીયા, તબેલા કે પરાસાળનાં દરોમાં તે રહે છે. વગડાઉ ઉંદરની જેમ તે પણ શાકાહારી અને માંસાહારી છે.

ધરમાં રહેતો સામાન્ય ઉંદર ભારતીય પેટાખંડનો જ મૂળે હોય તેમ લાગે છે. ભારતમાંથી દુનિયાભરમાં તે અંબો હોય તેમ લાગે છે. કેટલાક પ્રદેશોમાં ખેતરોમાં ધોળા પેટવાળા વિશિષ્ટ ઉંદરની જાત મળી આવે છે.

ખેતરાઉ ઉંદર વગડાઉ ઉંદરથી નાનો હોય છે. તે ચપળ હોય છે. વગડાઉ ઉંદરની સરખામણીમાં તેનો રંજ કંઈક અંશે ભૂખરો હોય છે. ખેતરના પાકને તે ભારે નુકશાનકારક છે. ખેતરાઉ ઉંદરની બીજી જાતો પણ છે. તેની લંબાઈ બે-ત્રણ ઈંચ હોય છે.

ધરના ઉંદરની બીજી એક નાની જાત પણ છે. તેનું મૂળ વતન એશિયા છે. હવે તે દુનિયાભરમાં દેખાય છે. તે ખૂબ જ ચપળ હોવાથી દુશ્મનના હાથમાંથી છટકી જાય છે. વર્ષે ત્રણ-ચાર વાર તે ચારથી આઠ બચ્ચાને જન્મ આપે છે. એકાદ વર્ષમાં તે મોટી થઈ જાય છે.

આ પ્રદેશમાં સામાન્ય સસલાં ઘણે સ્થળે દેખાય છે. તે નિશાચર, મુખ્યત્વે કપીને ઘાસવાળા પ્રદેશમાં વસનાર અને શાકાહારી હોય છે. ઉંદરની જેમ તેને ઝાઝો ભર્યાં થતાં નથી.

આ પ્રદેશમાં મળી આવતી ખિસકોલીઓ ખાંચ પટવાળી હોય છે. માનવ વસવાટી અને ખેતરોમાં એની જાત ઘણી દેખાય છે. તે ફળ, છાલનો સ્વાદિષ્ટ ભાગ અને કેટલીક વાર ત્રિષદ ખાય છે. અન્ય ખિસકોલીઓને બોલાવતી તેણા એક પ્રકારના ચીં ચીં અવાજથી તેની બાજતી પકડાઈ આવે છે. વૃત્ત ચઢવામાં તે નિષ્ણત છે. એક ડાબી-ઓથી બીજી ડાબીએ કૂદકા મારીને જાય છે. એકાંતમાં ડાબીઓની વચ્ચે તે ઘાસ અને તણખલાંનો માથો ભાંધે છે. એડીવખતે તેને ત્રણથી ચાર અંચ ભર્યાં જન્મે છે.

ભારતીય શાહુડી પણ ઈરાન, એશિયામાઈનોર અને પેલેસ્ટાઈનમાં છે કેર મળી આવે છે. તેના વાળ લાંબા ડેકા જેવા બની જતા હોવાથી તે વિશિષ્ટ પ્રાણી લાગે છે. આગળના અર્ધા ભાગમાં આ વાળ છ ઈંચ લાંબા હોય છે. પાછા લાંબા પાતળા અને ઊંળા લાગતો ગુચછો

હોય છે. પૂંછડાના ભાગમાં પાછળ શાહુડીનાં સિસોળિયાનો રંજ સફેદ અને બદામી હોય છે. તે ઉત્તેજિત થાય તો ત્યારે આ ભાગ સરસ દેખાય છે. શાહુડી ખડકવાળા પર્વતોની કોતરો કે પોતાના દરમાં રહે છે. કેટલાક ફૂટ ઊંડો વિશાળ દર બનાવે છે. આ દરને ૩૦ થી ૫૦ ફૂટ લાંબી ગલીઓ હોય છે. દરેક ગલીને પોતાનું બાકોડુ હોય છે. શાહુડી ભર્યાં મુકાય ત્યારે ગમે તે ઝલીના બાકોડામાંથી છટકી જાય છે. તે દાણા, ફળ અને કંદમૂળ ખાય છે. ઘાડાં અને ઘિંગળાંને તે કોતરે છે અને આ કતરામણ પણ ખાય છે. એમ મનાય છે કે આ ઘાડાં અને ઘિંગળાંની કતરામણ તે પચાવે છે, જે તેની શારીરિક વિકાસ કરવામાં ઉપયોગી બને છે. તેના પાછળના ભાગથી તે લુમચો પણ કરી શકે છે. ચપળતાથી તે લુમચા કરનાર દુશ્મનના શરીરમાં ફિસોળિયાં ખોસી દે છે. દુશ્મનના શરીરમાં એ એટલાં સરોલાઈથી ઊંડાં ધૂસી જાય છે કે દુશ્મન નાર્દિમન બની જાય છે. દીપકો અને વાઘ પણ આ રીતે મરી ગયાના દાખલા છે. પ્રજનનકાળ દરમ્યાન નર અને માદા બંને દરમાં રહે છે. માદા બચ્ચાની કાળજી લે છે, બચ્ચાની આંખો જન્મકાળે ખુલ્લી હોય છે, તે એક અસાધારણ બાબત છે.

ખરીયાતી પ્રાણીઓ

ખરીયાતી પ્રાણીઓમાં ઘોડા, ગેંઝા, ટિપીપોટેમસ, બગદ, બકરાં, ઘેરં, શાક, પાંડો, પોલાં ઘિંગડાવાળાં હરણ અને નકર ઘિંગડાવાળાં મુચ, ગુસ્સ, ગેઝલ (Gazelle) અને ટેપીર (Tapir) જેવા પ્રાણીઓનો સમાવેશ થાય છે. આમાંનાં મોટાં ભાગનાં પ્રાણીઓને ઘિંગડાં અને ખરી હોય છે, જે વનસ્પતિમાંથી પોષણ મેળવે છે. કેટલાંક પ્રાણી-ઓના પગ પાતળા અને ચપળ હોય છે. તે શરીરે લલકાં હોય છે. ઘોડા, હરણ અને મુચ આ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ છે. ગેંઝા, પાંડા અને ટેપીર શરીરે ભારે અને ધીમી ચાલનાં હોય છે. હરણ વગેરે જલસંગ મારીને દુશ્મનની મસોરી છટકી જાય છે. ત્યારે ગેંઝા વગેરે સામો લુમચો કરે છે. બકરાં અને ઘેરં ટેપીરો પર ચાલવામાં કુશળ હોય છે. છોડવાભરી અન્ય પ્રાણીઓ ટેપીરો પર જતાં નથી.

આ પ્રદેશમાં ધોરખર એક વિશિષ્ટ પ્રાણી છે. તેનો મૂળ અવાસ કચ્છના સરુમાં અને ઉત્તર ભારતમાં છે. ગુજરાતમાં વર્ષન વિષકલા માટે તેની પાલેલી જાતનો વ્યાપક ઉપયોગ થાય છે. ધોરખરનાં બચ્ચાંને પકડી, તેને પાણી ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. મજસકાથી સવાર સુધીના સમયમાં તે ચરે છે. નાના ટોળામાં તે જંગલમાં રમી છે. દિવસે કેટલીક વાર એકજુ રમી છે. પ્રેટર જમ્યાવે છે કે મોટરની સરખામણીમાં તે લાંબા અંતર સુધી કલાકના ૩૦ થી ૩૨ માઈલની ઝડપે દોડે છે. વનસ્પતિભરી પ્રાણીઓની વિશિષ્ટતા છે તે પ્રમાણે માદા સાથેના સમાગમ માટે નર ધોરખર ઝડપે છે. વનસ્પતિભરી અન્ય પ્રાણીઓની જેમ એકી વખતે તેને એક જ બચ્ચું જન્મે છે.

હરણની જાતમાં કેવળ કાળિયાર જ આ પ્રદેશમાં મળે છે. ચપળ આંખો, શંકુ આકારનાં લમ્બ ઘિંગડાં, શરીરના ઉપલા ભાગનો વર્ણ કાળો અને ઝાંખા વર્ણના નીચા શરીરવાળું આ પ્રાણી અન્યત્ર સુદર

છે. ૨૦-૩૦ના ટોળામાં—કેટલીક વાર સોના ટોળામાં ફરતાં કાળિયાર નંગલ નજીક ઘાસના ખુલ્લાં મેદાનોમાં રહે છે. ભય હોય ત્યારે તે નંગલમાં નાસી જાય છે. બપોર થતા પહેલાં ખાઈને તાપમાં તે આરામ કરે છે. વખી, પાટું નમતા પહોરે બહાર આવે છે. તેનો પીછો પકડવામાં આવે ત્યારે કૂદકા મારતું દોડે છે. આપેડ માદા ટોળાની મોખરે હોય છે. પ્રસૂતિની મોસમ દરમ્યાન સમાગમ માટે નર કાળિયાર મોઢોમાંહે વડતા હોય છે. ઘાસની વચ્ચે બનાવેલી નજીકમાં માદા એક-બે બચ્ચાંને જન્મ આપે છે. બચ્ચાં ટૂંક સમયમાં જ મોટા થઈ ટોળામાં જોડાય છે.

આ પ્રદેશમાં મળી આવતું ચિત્તજ પણ વનસ્પતિભક્ષી હોય છે. ભારતના ભેજવાળા પ્રદેશમાં પણ તે મળી આવે છે. સામાન્ય રીતે તે ગામડાંની નજીક રહે છે. માનવની નજીક હોવાથી કદાચ તેને સલામતી લાગતી હશે. અન્ય સની પશુઓ સાથે તે ભળી જાય છે, સહેલાઈથી પાળી શકાય છે. અન્ય હરણ અને મૂંગની જેમ માદા સાંધેના સમાગમ માટે નરચિત્તજ લડે છે. દર જા મહિને તે વપારેમાં વપારે ત્રણ બચ્ચાંને જન્મ આપે છે.

પક્ષીઓ

આ પ્રદેશમાં પક્ષીઓની જાતીઓની જાતો વિશિષ્ટ છે. ભારતના અન્ય ભાગોમાં દેખાતાં સામાન્ય પક્ષીઓ અહીં પણ મળી આવે છે. કાગડો, સાતભાઈ, બુલબુલ, દેવડ, કાળોકોશી, પીળક, કાબર, સુગરી, ચકલી, અખાશી, ઘક્કરખોર, લક્કખોદ, કોષલ, કલકલિયો, ધુવડ, ગીધ, કળંતર, કપોતર, તેનર, સારસ, બગલો, બતક વગેરે આ પ્રદેશનાં પક્ષીઓ છે. કાગડાની બે જાતો છે. પરિચિત ભારતીય નાનો કાગડો માનવ વસવાટમાં રહે છે. નંગલી કાગડા કરતાં તે નાનો હોય છે. નંગલી કાગડાનો રંગ કાળો ચળકાટવાળો હોય છે. શરીરના અન્ય ભાગ કરતાં ગરદનનો ભાગ ઝાંખો હોવાથી ઘર કાગડો નંગલી કાગડાથી સહેલાઈથી પરખાઈ આવે છે. બંને કાગડા સફાઈકામ કરે છે. ઘરકાગડો વધુ બુદ્ધિશાળી અને સંઘચારી હોય છે. ભરના સમયે અવાજ કરી તે અન્ય કાગડાઓને બોલાવે છે. ચાંચ, નહોર અને પાંખ વડે કાગડો કુદમન પૂર કુદમન કરતાં બચકાતો નથી.

ઝાંખા રંગના નાનકડા સાતભાઈ નાના ટોળામાં ફરે છે. ઘાસ, છોડવા, બગીચા અને જાડીઓમાં ફરતા સાતભાઈ સંઘચારી છે. પ્રજનન કાળે તેનો અવાજ મધુર સંગીતમય હોય છે.

માનવ વસવાટની નજીક મળી આવતા બુલબુલની વિવિધ જાતો હોય છે. તે કોઈ પણ જાતનાં ફળ, બી, કે જવડાં ખાય છે. તે ઘણી-વાર નુકસાન કરે છે. ઝાડ પરથી નાની નારંગીઓ તોડી ખાય છે. નાના રોષા કે કળીઓને ખેંચી કાઢે છે. તે કંજાખોર પક્ષી છે.

ભૂખરા રંગની દેવચકલી આ પ્રદેશનું ખૂબ જ પરિચિત પક્ષી છે. ખુલ્લા અને સૂકા પ્રદેશમાં તે વિશેષ રહે છે. તે મોટાભાગે જળીન પર ખાય છે, અને ઘાસમાં રહે છે. પ્રજનનના કાળ દરમ્યાન તે મધુર ગીતો ગાય છે. નર દેવચકલીની પીઠનો રંગ કાળો હોય છે, જ્યારે

માદા દેવચકલીનો ભૂખરો અને બદામી હોય છે. તે ત્રણથી ચાર ઈંડાં મૂકે છે.

કાળી કલગી અને દસ પીંછાની લાંબી પૂંછડીથી કાળોકોશી તરત જ પરખાઈ જાય છે. ઘાસનાં ખુલ્લાં મેદાનોની નજીક, રસ્તા પર કે બગીચાઓમાં કાળોકોશી ખૂબ દેખાય છે. ખરેખર તો તે સ્થળોત્તર કરતું નથી પરંતુ, કાળોકોશીની ઘણી જાતો ચોમાસા અને ઉનાળામાં સારા પ્રમાણમાં સ્થળફેર કરે છે. તે મધુર અને અણગમતા બંને પ્રકારના વિવિધ અવાજો કરે છે. ઈંડાં જવડાંનો શિકાર કરવામાં તે ખૂબ ચપલતા દાખવે છે. તે કેવળ જવડાંનો જ આહાર કરે છે.

પીળક દેશના ઘણા ભાગોમાં હોય છે. તેની રંગ કાળો અને પીળો હોય છે. તે ખુલ્લા પ્રદેશ અને બગીચાનું પક્ષી છે. તેની ઊડવાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ અને મોટો સુમધુર અવાજ આ પ્રદેશમાં સૌને પરિચિત છે. તે મુખ્યત્વે કચીને ફળ ખાય છે પણ જાતજાતનાં જવડાં પણ છૂટથી ખાય છે. માદા પીળકના શરીરનો ઉપલો ભાગ લીલાશ પડતો પીળો હોય છે.

કાબરની ઊંડ અને માથું કાળા ચળકાટવાળાં હોય છે. આ દેશનું તે અત્યંત સામાન્ય પક્ષી છે. કાબર શહેર, વાડી, બગીચામાં વસે છે. નંગલમાં કાબર દેખાતી નથી. તે બુદ્ધિશાળી અને આનંદ આપે તેવું પક્ષી હોવાથી પાળવા માટે સુંદર છે. તેને બોલતાં પણ શીખવી શકાય છે. તે મુખ્યત્વે કચીને જવડાંભક્ષી છે. સાંજના સમયે તે ઝાડ પર કાગડા સાથે મોટી સંખ્યામાં ભેગાં થાય છે.

સુગરી એ મુખ્યત્વે કચીને ખુલ્લા પ્રદેશ, ખેતરો અને બગીચાઓનું પક્ષી છે. તે નંગલમાં પણ દેખાય છે. તે માનવ કે માનવ વસવાટ પ્રત્યે અસહિષ્ણુ નથી. તે સતત કલકલ કરતું સુંદર પક્ષી છે. મુખ્યત્વે કચીને બીજ ખાતું આ પક્ષી કોઈ પણ જાતના અનાજના દાણા અને જવડાં પણ ખાય છે. પાંજરામાં હોય ત્યારે તે ભાત અને બાજરી પણ ખાય છે. તે પણ પાળવું ગમે તેવું બુદ્ધિશાળી પક્ષી છે. વરસાદ આવતાં તેનો પ્રજનન સમય શરૂ થાય છે. ઝાડની ઉપર સુંદર કલામ લટકતો માથો સુગરી બાંધે છે. ત્યાં બે ઝડનથી ૨૦૦ સુધી સુગરીઓ એક સાથે ઊછરતી હોય છે. સુગરીના માથા ખૂબ જ સુંદર અને જાણીતા હોય છે. ઘી અને મધ ગાળવામાં ગામડાના લોકો તેનો ઉપયોગ કરતા હોય છે.

ત્યાં માણસ હશે ત્યાં ચકલી પણ હશે જ. નંગલ કે રણમાં માણસ જ્ય તો ચકલી પણ તેને અનુસરવાની. તેને સમાજ ગમે છે, કારણ કે ત્યાં સારા પ્રમાણમાં તેને ચરો મળી રહે છે. તે ખૂબ લોખંડી હોવાથી ઘણી વાર ગંધાની જગ્યાઓમાં પણ ખોરાક શોધે છે. ચકલી એકીસાથે ત્રણથી છ બચ્ચાંને જન્મ આપે છે.

અખાશીલ લટકતું પક્ષી છે. તે ચિયાળામાં મેદાનમાં દેખાય છે. માર્ગ અને એપ્રિલમાં તે ભ્રમણ કરે છે. તેનાં બચ્ચાં જુલાઈ ઓગસ્ટમાં ભારત આવે છે. જાણ કરતા પહેલાં તે મોટા ટોળામાં ભેગાં થાય છે. કાશ્મીર, કુશાન અને ધારવાધમાં તેનો મોટો ઉત્કર થાય છે. અખાશીલ એકીસાથે ચાર-પાંચ ઈંડાં મૂકે છે.

બગીચાઓ અને ગામડાંમાં રહેતું બંજન જીવંતના શિકારની શોધમાં નીકળે ત્યારે ખુલ્લા મેદાનમાં દેખાય છે. એની પૂંછડી નિખમિત રીતે ઢાળ્યા કરે છે. તે બેઠું હોય ત્યારે થલ પૂંછડી ઢલાળ્યા કરે છે. તે પણ સ્થળાંતર કરનારું પક્ષી છે.

મનોરમ કૂચકલી નંબોલો, ખેતરો કે બગીચાઓમાં દેખાય છે. કૂચ હોય ત્યાં પીળી પીંડવાળી કૂચકલી કૂચનો મધુરસ ચૂસતી મળી આવવાની જ. પ્રજનન કાળે તે નંબલમાં જાય છે. તે પણ સંઘવારી અને ફૂલો પર જીવનારી છે. દરેક વખતે તે ત્રણ ઈંડાં મૂકે છે.

લક્ષ્મીદેવ એ વિશિષ્ટ પક્ષી છે. તેના પગનાં ટેરવાં આગળ પાછળ લંબાવેલાં હોય છે. એની જીભ ઘણી લાંબી હોય છે. એમાંથી ચીકણો રસ બહારનો હોય છે. એની ચાંચ છીંટી આકારની મળખૂત અને અંબુ-દાર હોય છે. તેની પૂંછડીનાં પીછાં પણ સખત હોય છે. વૃષ્ટીની સપાટી પર આ પીંછાં ઢલાળીને તે વૃષ્ટ વઢવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. વાચ-ફરતી પાંખો ઉઘાડવાસ કરીને તે તીરની જેમ ઊડે છે. ઝાડનાં સડતાં ઘડને તે ચાંચ વડે કોતરી, તેમાં ડોડિયું કરવા જેટલું કાણું પાડી એમાંથી જીવડાં ખાય છે. પ્રજનનની મોસમ દરમિયાન લક્ષ્મીદેવ જોડકામાં જ દેખાય છે. ત્રુર, લક્ષ્મીદેવ 'ચીરી ચીક ચીરી ચીક' જેવો વિશિષ્ટ અવાજ કરી માંદાની પાછળ પડે છે. માદા લક્ષ્મીદેવ પણ એ પ્રમાણે અવાજ કરી નર પક્ષીની પાછળ પડે છે.

કંસાર પક્ષીઓ પૂર્વના પ્રદેશ અને દ. અમેરિકામાં ઘણે સ્થળે દેખાય છે. તે લાંબો પ્રતિધ્વનિ પાડતો અવાજ કરે છે. પ્રજનનની મોસમ દરમિયાન કંસારો ઝાડનાં શુકા ઘડમાં બાકોડું પાડે છે. અને ત્યાં માણો બનાવે છે.

કોયલ પરજીવી પક્ષી છે. આ પ્રદેશમાં દેખાતી આ સામાન્ય કોયલ પરિભ્રમણ કરનારું પક્ષી છે. ઓગસ્ટથી સપ્ટેમ્બરમાં તે બહાર આવે છે. અને ઓક્ટોબરથી મે મહિનામાં પિમાવણ પાછી ફરે છે. અહીંના પર્વતોમાં પણ ફેરવીક કોયલનો ઉદ્દેશ થાય છે. માદા કોયલ અનેક નર સામે રહે છે. કોયલ બીજ પક્ષીઓના માયામાં ઈંડાં મૂકે છે. અને પક્ષીઓના માયામાંથી કોયલનાં ઈંડાં મળી આવ્યાં છે. નર કોયલનો ટુકડ ટુકડ અવાજ મધુર હોય છે. સમાજગતી જનુ દરમિયાન માદા કોયલનો અવાજ મોટો હોય છે.

આ પ્રદેશમાં હુડા ખૂબ જ સામાન્ય પક્ષી છે. તેની ચાંચનો ઉપરનો ભાગ ટૂંકો, મળખૂત અને વળેલો હોય છે. તેની જીભ મોંઘાળ અને રોળ છતી જેવો સખત હોય છે. તેની વળેલો ચાંચ કરવત જેવો હોવાથી તેનાથી તે ફળ કાપે છે. સંવેદાઈથી પાળી થકાર એવા આ સુંદર પક્ષીને બોલતાં પણ સીખવો શકાય છે. હુડા ખૂબ કિંચિ લાંબી સંસારી પટ્ટીમાં ઊડે છે. કંઈક અવાજથી તે ઊડવાનું થર કરે છે. અનાજના દાણા અને ફળ ખાનું આ પક્ષી પાકને ભારે નુકશાન કરે છે. પુષ્ટતા સંતનનમાં થયેલી વિવિધ લાગણી ભ્રમ થાય છે. બંને પીંખો અવાજ કરી સંવનન કરે છે.

હિલિયારમાં કચકિરો ખૂબ જ પક્ષીનું પક્ષી છે. તેની ચાંચ લાંબી અને સંસારી હોય છે. જે પાણીમાં માછલીઓ હોય છે ત્યાં તે

દેખાય છે. છોડ કે ઝાડની ડાળી પર બેસી પાણીમાં પોતાના શિકારને તીરની જેમ ચોંસરા ઊતરીને પકડે છે. પોતાના ભાગને ખાવા તે ડાળી પર પાછું ફરે છે. ઊડતી વેળાએ તે સીસકારી બોલાવે છે. નદી કે તળાવના કંઠા પર યોગ્ય જગ્યા ખોળી કાઢી તે માથા માટે બખોલ બનાવે છે. તે સાતથી આઠ ઈંડાં મૂકે છે. માદા બચ્ચાંને નિખમિત ખવડાવે છે. પોતાની જાતનાં અન્ય પક્ષીઓએ નદી કે તળાવ પર મુકામ શાળો હોય ત્યાં એ ધૂસી જતું નથી.

ધ્રુવક પણ દુનિયાના ઘણામઝ ભાગમાં મળી આવે છે. આ નિલાચર પક્ષી માનવી વસવાટ પ્રત્યે ઉદાસીન છે. તે સતત જુદા જુદા અવાજ કરે છે. તેનો અવાજ દૂરથી આવતો હોય તેમ લાગે છે. તે શાંતિથી ચક્રિતર કરી ઝડપથી ઊડે છે. જીવડાં ખાનાર ધ્રુવક નાનાં પક્ષીઓ, યિરોળી કે ઉંદર ખાતાં પણ અચકાતું નથી. ઝાડની, નદીના કંઠા પર કે ખડકની બખોલમાં તે માણો બાંધે છે. બીજાં પક્ષીનો તૈયાર માણો મળતો હોય તો તેને લાંકી કાઢતાં ખચકાતું નથી.

ગીધ, બાજ, ગરુડ અને શકરો એ આ પ્રદેશનાં દિવાચર પક્ષીઓ છે. ગીધ બીજાં ત્રણ પક્ષીઓથી જુદું પડે છે. કાશુક કે, તેનાં માથું અને શેક ઉઘાડી હોય છે. તેના માથે સારાં પીંછાં હોતાં નથી. તેની ચાંચ લાંબી, ઊંચી અને સીકડી તથા ટોચ વળેલી હોય છે. તેની પાંખો લાંબી અને અસીદાર હોય છે. તેના નહોર લાંબા પણ ઝાઝા વળેલા નથી. સફાઈ કરવાની તેની ટેવને કારણે આજુબુ ગીધ ખૂબ જ ઉપયોગી પક્ષી છે. શહેર અને ગામડાંમાં સંખ્યાબંધ ગીધ હોય છે. તે માર્દાનું માંસ ખાય છે. અકસ્તિયાની જેમ તે ખાય છે ત્યારે ઊંચી થકતું નથી. ૧૯૪૬માં કલકત્તામાં કોમી રમખાણ થતું ત્યારે સંખ્યાબંધ લાશોનું ગંધાનું માંસ આ ગીધોએ જ શાક કર્યું હતું. ઊડતી વખતે તે લમ્બ લાગે છે. ગીધ ગીધ ફરતું તે ઊંચિ થકે છે. પણ જમીન પર તે કળિયા-ખોર લેણેલ પક્ષી છે. ભૂખનું લાલ ત્યારે અવસિય, દેકાં અને જીવડાં ખાય છે. તેના ચોંખાંથી ટુગી નીકળે છે. ઊંચા વૃક્ષ, ખડક કે જમીનના ખુલ્લા ભાગ કે ખીલની ભાલુના ખડકો પર તે માણો બાંધે છે. તે સામાન્ય રીતે બે ઈંડાં મૂકે છે. લાલગા પકાતાં તેનાં ઈંડાં સુંદર દેખાય છે.

માણસ જાય ત્યાં સમઢી પણ હોય છે. એટલા ઉપરાંત તે નાની પક્ષીઓ પણ ખાય છે. ભૂખી હોય ત્યારે સમઢી દેકાં, યિરોળી અને નીલીયોડ પણ ખાય છે. ખરા માટે તે નીડા ટોળાને અનુસરે છે. સોંભાડે તે જીવડાં ખાતી દેખાય છે. તે ઊડે છે ત્યારે સુંદર લાગે છે. અન્ય સમઢીઓના સાથમાં ઊંચે ઉડવામાં તે આનંદ માણે છે. બોછે ઊંચાઈએ તે બખોલીઓની જેમ ઊડે છે. ગીધ એવી જેમ ઊડતું નથી. ચાંદર વિનાની ડાળી પર બેસીને માદા સમઢી અજાન કરીને નરને બોલાવે છે. સમઢી ડાણોક હોવાથી કામરૂ જેવાં નાનાં પક્ષીઓ સામે જણ રમણ કરી થકતી નથી. પરંતુ, શાંત પક્ષીઓને દેહન કરવામાં કે તેનાં બચ્ચાં ચોરતાં ખચકતી નથી.

સમઢીની સરખામણીમાં શકરો નાનું પક્ષી છે. તેની પાંખો નાની હોય છે. તેની ચાંચ ટૂંકી, નીચી પણ મળખૂત હોય છે. તે સત્રચ,

વિસકોંચી અને બપો જાતની પક્ષીઓ ખાજ છે. પોતાના આવાસમાં બેસી તે તીરની પેઠે શિકાર પર નૃતી પકે છે. તેનો અવાજ મોટી ચીસ જેવો હોય છે.

કૂકડ અને કપોતરને મળતાં આવતાં કબૂતર અને હોયો પણ આ પ્રદેશનાં સામાન્ય પક્ષીઓ છે. તેના શરીરની રચના કેટલેક અંશે પુગડ અને ગીબને મળતી આવે છે. પણ તેનો સામાન્ય દેખાવ અને રોગો-કાણી ભુલ્લો હોય છે. આ વર્ગનાં બીજાં પણ સંખ્યામાં પક્ષીઓ હોય છે. તેમનું ખાંસ સારસ હોવાથી તેમનો શિકાર કરવામાં આવે છે.

ભારતીય નીલવરહું પાણી કબૂતર ભારતના મેદાનોમાં નગર પટ્ટા સાવ સામાન્ય પક્ષી છે. અન્ય પક્ષીઓની જેમ તે પણ દાણા ચખે છે. તે ફળ અને કપોતો ખાય છે. તે ઝડપથી ઊડે છે. જમીન પર તે સહેલાઈથી ચાલી કે દોડી શકે છે. આખા વર્ષ દરમ્યાન તે ઊંડાં મૂકે છે. પુષ્કળ ખોરાક હોય ત્યારે તે સંકેતોની સંખ્યામાં જળા લાય છે. તેને પાણીને પાંદડામાં ઉછેરી શકાય છે.

જમીની દશામાં મળી આવતા કે પાળેલા મોર ખૂબ જ સુંદર પક્ષી છે. અનેક ઢેચ સાથે સજવાર કરના મોરનું કુટુંબ ચારથી આઠ પક્ષીઓનું બનેલું છે. તે સારી રીતે ઊડી શકે છે અને ઉડવા પછી ઝડપ પણ પકડી શકે છે. જમીન પર તેનો પીછો પકડવામાં આવે તો તે યાવાકીથી સરકી જાય છે. શાકાહારી અને માંસાહારી મોરનો મુખ્ય ખોરાક દાણા, બોર અને પીંચાં છે. દેવી ગણાનું આ પક્ષી સુંદર કળા કરે છે, ઝરૂણા પાસે ગાકી ઝાટી નીચે માદા ઢેચ માગી બાંધે છે. માનવ વસવાટમાં મકાનોના છાજણ પર પણ તે માથો બાંધે છે.

તેતર ઘાસિયા જમીન કે ઝાડીમાં રહે છે. તે દાણા, કંદમૂળ, પીંચાં, અમરિષાં કે છવડાં ખાય છે. તેનો અવાજ મધુર અને આનંદદાયક હોય છે. જંગલમાં ઝાડીની બપોલના તળિયે તે માથો બાંધે છે. તેનો માથો ઘાસનો બનેલો હોય છે. તે પંદર જોટલાં ઊંડાં મૂકે છે.

ગુજરાતમાં સારસ પુગડ ખૂબ જ પરિચિત હોય છે. તે ખૂબ જ લાગણીપ્રધાન હોય છે. એમ કહેવાય છે કે સારસ પુગડમાંથી એકનું અવસાન થાય તો બીજું સૂચી મરે છે. પાણીવાળા ખુશ્વા મેદાનમાં મળી આવતું આ પક્ષી પર્વતો, જંગલો અને શુષ્ક પ્રદેશને ટાળે છે. પ્રજનનની મોસમ દરમ્યાન સારસ નૃત્ય કરે છે. જમીન પર હોય કે ઊડતું હોય ત્યારે દૂરગામી મોટી મધુર અવાજ કરે છે. દાણા, પીંચાં, ફળ, છવડાં કે સાપ તેનો ખોરાક છે. ખુશ્વા ખેતરમાં તે મોટો માથો બાંધે છે. સામાન્ય રીતે તે બે ઊંડાં મૂકે છે. નર સારસ માથાની ચોકી કરે છે, જ્યારે માદા બચ્ચાંનું સેવન કરે છે.

પ્રજનનની મોસમ દરમ્યાન લીબ કેટલીક વાર ઠીક ઠીક સંખ્યામાં ભેગા થાય છે. પરંતુ, તે સંઘર્ષાલુ કે સ્પર્ધાતર કરનારું પક્ષી નથી. આ પક્ષી ગુજરાત અને મધ્ય ભારતના વિસ્તારમાં દેખાય છે. ઘાસ-વાળાં મેદાન કે રૂઝા અન્ય પાકનાં ખુશ્વા ખેતરોમાં તે દેખાય છે. તીલીયોડ, છવડાં, ત્રિપાં અને વિવિધ અનાજ ખાય છે. પ્રજનનની મોસમ દરમ્યાન સંવનન માટે તે વિશિષ્ટ પ્રકારનું નૃત્ય કરે છે. આ

નૃત્ય દરમ્યાન, તે અવાજ પણ કરે છે. ચોમાસામાં તે ઊંડાં મૂકે છે. એક વખતે તે ત્રણથી ચાર ઊંડાં મૂકે છે.

ગુજરાતભરમાં બગવાં તો ખૂબ જ પરિચિત છે. ધોર વરનાં હોય ત્યારે તેની લાગણી રહી તે તીલીયોડ કે છવડાં ખાય છે. ભેંસ, બજદ કે વરનાં અન્ય શોરોના શરીર પરથી તે લોચી યુસતી લીબ, બગાઉ કે અન્ય છવડાં ખાય છે. પોતાના ત્રિપ વૃક્ષ પર રોજ સંજો તે વાસો કરે છે. એકીસાથે તે ત્રણથી પાંચ ઊંડાં મૂકે છે.

પક્ષીશાસ્ત્ર

સાંસ્કૃતિક અને બૌદ્ધિક રસ ઉપરાંત, પક્ષીઓના આ શાસ્ત્રને પણ પ્રાણીશાસ્ત્ર, બાયોફિઝિક્સ, બાયોકેમિસ્ટ્રી જેવા અદ્યતન વિજ્ઞાનની તોલે આવતા વિજ્ઞાન જેનું ગણવામાં આવે છે. માનવ ઉત્કર્ષની કેટલીક લાગણ્યોના સંદર્ભમાં પણ પક્ષીઓ વિશેનું જ્ઞાન મહત્વનું બનતું જાય છે. પક્ષીઓ વિષેના જ્ઞાનનો ઉપયોગ મર્યાદાઓના ઉછેરના ઉદ્યોગમાં કરી શકાય. આ ઉદ્યોગ ભારતમાં વડા બાસ્વાવસ્થામાં છે. સ્વર્ણાતર કરનાં પક્ષીઓ ચેપ લાવે છે. વડક હેલ્થ ઓર્ગેનિઝેશન તરફથી મુનઈની નેવરથ સિસ્ટી સોસાયટીના ડૉ. સાલીમઅલીના સહકારથી અવા અભ્યાસ માટે સૌરાષ્ટ્રમાં બે જાવણીઓ શરૂ કરવામાં આવી છે. વડોદરાની એમ. એસ. યુનિવર્સિટીના પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગની એક ટુકડી આ જાવણીઓમાં જોડાઈ છે.

પક્ષીઓના સ્વર્ણાતરનો પ્રશ્ન ગુજરાતભરમાં અને રોમાંચક છે. ટીટો-ડીની જાતનું એક પક્ષી (Golden Plover) આરામ કે ખોરાક લીધા વિના એકીસાથે ૨,૪૦૦ માઈલ ઊડી શકે છે. યુરોપમાંથી લાખોની સંખ્યામાં વેપા ગુજરાતમાં આવે છે. અને હોડક મહિના બાદ પાછા ફરે છે. ફરફરના પ્રદેશમાંથી સંખ્યામાં ઈસ કચ્છના રણમાં આવે છે. પક્ષીઓના આ સ્વર્ણાતર વિષે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછી શકાય પણ સૌથી મહત્વનો સવાલ છે કે પક્ષીઓ શા માટે સ્વર્ણાતર કરે છે? પોતાનો માર્ગ કેવી રીતે ખોળે છે? આ વિષે સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ, કોઈ ચોક્કસ જવાબ મળ્યો નથી. યુનિવર્સિટીના પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગે છેલ્લાં દસ વર્ષથી કરેલા અભ્યાસને પરિણામે પક્ષીઓની ઉડવાન શક્તિના મૂળભૂત પ્રશ્ન પર નવો પ્રકાશ પડ્યો છે. આ અભ્યાસને પરિણામે જણાયું છે કે ઊડનાં પક્ષીઓની છતીઓના સ્નાયુ ખૂબ જ મજબૂત હોય છે. તેમાં સ્વેદીય ચરબીમાંથી પક્ષીઓને ઊડવાની શક્તિ મળે છે. જે પક્ષીઓ ઊડવા નથી તેમને આવા સ્નાયુ નથી. પક્ષીના આ સ્નાયુઓ બાયોકેમિકલ એનર્જી જેવા કુશળ છે. એનર્જીમાં જોય કેટલીક રાસાયણિક ક્રિયાઓ થવાથી શક્તિ મળે છે તેમ પક્ષીઓને પણ શક્તિ મળે છે. તીક અને પર્નિયા જેવાં જીવંતમાં પણ આવા સ્નાયુ હોય છે. ચામાચીડિયાંની છતીના સ્નાયુના અભ્યાસ પરથી પણ એ જ અનુભવા પર આવી શકાય છે.

૧૯૯૦ના "Annual Review of Physiology" (એન્નલિસ)માં પ્રસિદ્ધ થયેલી સમીક્ષા અને "Journal of Animal Morphology and Physiology" તથા વિવિધ સામાયિકોમાં

પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોમાં આ અભ્યાસનો પૂરેપૂરો અને ટેકનિકલ ખ્યાલ આવી શકે.

દુનિયાભરમાં ભારત પાસે અત્યંત રંગદર્શી પક્ષીઓની સમૃદ્ધ વસ્તી છે. છતાંય એ વિષેનું આપણું જ્ઞાન અલ્પ છે. ભૂતકાળમાં પક્ષીવિદ્યાના બ્રિટિશ તદ્વિદો અને તાજેતરનાં વર્ષોમાં ડૉ. સાલોમ-અલી અને ડૉ. ધર્મકુમારસિંહજીએ આ વિષયમાં મૂલ્યવાન ફાળો આપ્યો છે. ગુજરાતમાં પક્ષીઓની સમૃદ્ધ વસતિ જળવાઈ રહી છે. આથી વડોદરા યુનિવર્સિટીના પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગે પક્ષીવિદ્યાના અભ્યાસ અર્થે યાજ્ઞ શરૂ કરી છે તે યોગ્ય જ છે. દેશમાં આવી આ પહેલી જ સંસ્થા છે. પક્ષીઓના જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓનો વિસ્તૃત અભ્યાસ કરવામાં તથા દેશભરના પક્ષીઓના અભ્યાસમાં રસ જાગૃત કરવામાં આ સંસ્થા ફાળો આપશે.

દરિયાકિનારાની જીવનો

સૌરાષ્ટ્રનો ખડકવાળો કિનારો દરિયા કિનારાનાં પક્ષીઓ અને વનસ્પતિના અભ્યાસ માટેનું સુંદર સ્થળ છે. દરિયા કિનારાના રંગીન અને રોમાંચક સૌંદર્યનો ખ્યાલ પ્રાણીશાસ્ત્રના તદ્વિદોને પણ આવતો નથી. પૂણવતા સાગરનાં મોજાંઓની છાલકોથી અવારનવાર ટંકાઈ જતી કિનારાની સાગર પટ્ટી પરનું આનું સમૃદ્ધ અને લૈન્ગિકભર્તુ જીવન બીજા કયાંય જવા મળતું નથી. આ અભિયાજના ખડકો પર લાકડા, લીલા અને ભૂખરા રંગના દરિયાઈ છોડ, ભટકતા કરચલા, સૂની ઠીકળ-ગાય અને જાતજાતનાં નાનાં જીવો જોવા મળે છે.

ઘણી વાર હું આ મારા વિદ્યાર્થીઓ સાથે ઓખામંડળના દરિયા કિનારે જઈ છું. ત્યાંનાં પક્ષીઓ અને વનસ્પતિની સમૃદ્ધિ જોઈ અમે હમેશાં રોમાંચ અનુભવીએ છીએ. Sargassum, Ulva, Padina, Codium, Colpomenia, અને Cladophoraની જાતજાતની વનસ્પતિ ત્યાં પુષ્પળ થાય છે. વિવિધ રંગની વાદળીઓ પણ અમે એકત્ર કરી છે. તેમાં Tetilla, Aulella, Reniera, Echinodictyum જાતની વાદળીઓ એકત્ર કરી છે. Hydroid Colonies, Corals, sea-anemones અને Combejellies જાતનાં વિવિધ પરવાળાં પણ છે. Discoma નામના sea-anemones ખૂબ ધ્યાન ખેંચે તેવાં હોય છે. આકર્ષક Planarians, Polynoe, Eurythoe વગેરે જાતનાં અજસિદ્ધ જીવાં જંતુઓ, Cilion, Patella, Nerita, Cardium, Turbo Conus, Solen વગેરે જાતના પ્રાણીઓ, Cubile fishes, Octopuses, Doris, Flabellina વગેરે થાય છે.

આ દરિયા કિનારાનાં પક્ષીઓ અને વનસ્પતિ વિષે આપણને અલ્પ જ્ઞાન છે. વડોદરાના ગાયકવાડ મહારાજ સયાજીરાવ ઉખામંડળમાં ૪૦ વર્ષ પહેલાં જેમ્સ હોગ્લે કરેલા સુંદર અભ્યાસને કારણે આ પક્ષીઓ વિષે આપણે કંઈક જાણીએ છીએ. ત્રીજી પંથવર્ષીય યોજના હેઠળ ગુજરાત રાજ્યના મત્સ્ય ખાતાના સહકારથી વડોદરા યુનિવર્સિટીના "પ્રાણીવિભાગે ઓખામાં દરિયાઈ પ્રાણીશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે એક સ્ટેશન સ્થાપવાની યોજના ઘડી છે. આ સ્ટેશન તે વિસ્તારના પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિનો વિસ્તૃત અભ્યાસ કરી સંશોધન કરશે. આ સ્ટેશન દરિયાઈ પ્રાણીશાસ્ત્રનું શિક્ષણ અને મત્સ્ય વિજ્ઞાનની તાલીમ આપશે.

(મૂળ અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ)

પક્ષીઓ

શિવરાત્રિકુમાર
(જસદણના મુવરાજ, જસદણ)

વિસ્તારતી દૃષ્ટિએ ગુજરાત નાનું હોવા છતાંય પક્ષીઓના વૈવિધ્યની સમૃદ્ધિ ઘણી છે. ગુજરાતને આપણે નીચેના વિભાગોમાં વહેંચી શકીએ. ડાંગનાં ભેજવાળાં તથા પૂર્વ ગુજરાતના પર્વતોનાં જંગલો, મધ્ય ગુજરાતનાં મેદાનો, લાંબો દરિયાકિનારો અને ઉત્તર ગુજરાત તથા કચ્છના સૂકા વિસ્તારો. આ દરેક વિભાગોમાં વિશિષ્ટ પક્ષીઓ છે. તદુપરાંત, સુમત્ર રાજ્યમાં એક જ જાતનાં સંખ્યાબંધ પક્ષીઓ જોવા મળે છે. ડાંગનાં ભેજવાળાં ઝાડાં જંગલોમાં રુંદર ગુલાબી રંજનાં નર લાન્સુ, ચિલોત્રા, મોટા કાળા લક્કડખોદ સહિત લક્કડખોદ, કંસારા, સાતભાઈ, રેંકેટ જેવી પૂંછડીવાળા કાળાકોશી અને સજશ્વશ જેવાં પક્ષીઓ હોય છે. પક્ષીઓનો શિકાર કરનારી મંડળી ન જુઓ ત્યાં સુધી આ જંગલોનાં વિવિધ પક્ષીઓની વસ્તીનો ખ્યાલ ન આવે. વૃક્ષો પર બેઠેલાં જાનુજાતનાં સંખ્યાબંધ પક્ષીઓની કલશર દૂર દૂર સુધી સંભળાય છે. મેદાનોમાં સારસ, મોર-ઢેલ, ઘૂઘ, સાતભાઈ અને કાખર જેવાં પક્ષીઓ જોવા મળે છે. આ બધાં પક્ષીઓ આપણને પરિચિત છે. લાંબા દરિયાકિનારા પર કરચલા-ખા, કીચડિયો, તુલસારી, લાંબી વાંકી ચાંચવાળાં યકવા-ચકવી, લીખ, હોમડી અને હોમડી નામનાં અગણિત પંખીઓ હોય છે. શિયાળામાં રજાગાંતર કરતાં wadersનાં ટોચાં આપણા દરિયાકિનારે ઊતરી આવે છે. ખંભાત અને કચ્છના અખાતની કાંપવાળી વિશાળ સપાટભૂમિ પર આ પક્ષીઓને ખૂરતો ખોસક મળી રહે છે. સારો વરસાદ વરસ્યો હોય ત્યારે કચ્છનું નાનું અને મોટું રણ નાનકડાં સાગર બની જાય છે. અહીં ટંબ, પેન અને ઊંઘટી-ચાંચ પક્ષીઓ ઊછરે છે. ઉત્તર ગુજરાત અને કચ્છના સૂકા પ્રદેશમાં ભૂખરી તેતર, રણ-ચૂંલુ સહિત ચંડુલો, સ્વેતકર્ણધારી ભુલબુલ, Finch, ચુંડલ અને બટાડો નામનાં પક્ષીઓ છે. પશ્ચિમ ભારતના ઘાટ વિસ્તારનાં સંખ્યા-બંધ પક્ષીઓ ઉત્તરે અગિન ગુજરાત સુધી આવે છે. એવી જ રીતે રણપ્રદેશનાં સંખ્યાબંધ પક્ષીઓ તેમ જ રજાગાંતર કરી આવતાં કેટલીક જાતનાં પક્ષીઓ દક્ષિણમાં કચ્છ અને ઉત્તર ગુજરાતના કેટલાક પ્રદેશ સુધી આવતાં હોય છે. મહાકાગ, white-fronted Finch Larks અને રણફૂંડો કચ્છથી દક્ષિણે જતાં નથી. રજાગાંતર કરી આવતાં ઘણાં પક્ષીઓ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રથી પશ્ચિમ તરફ વળી મેકાન કિનારે થઈ અરેબિયા થઈ આફ્રિકા જાય છે. તેમાં પરદેશી લતોરો, કાશ્મીરી નીલકંઠ, સફેદ-ચરદન અને લાલપીઠવાળો ફૂંડો અને ટપકાંટપકાંવાળા માખીમારનો સમાવેશ થાય છે.

પશ્ચિમ મધ્ય એશિયા, અફઘાનિસ્તાન અને કાશ્મીરથી આવતાં પક્ષીઓ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર થઈ મધ્ય અને દે. ભારત જતાં હોય છે. ખાસ કરીને પાનખર ઋતુમાં સંખ્યાબંધ પક્ષીઓ આ વિસ્તારમાંથી પસાર થઈ જાય છે. માત્ર થોડાંક પક્ષીઓ જ આ વિસ્તારમાં શિયાળો ગાળે છે. પક્ષીઓના સ્થળાંતરના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવા સાડુ આ વિસ્તારમાં પક્ષીઓને પકડવામાં આવે છે. પક્ષીઓનાં બચ્ચાં પોતાનાં માબાપની પણ પહેલાં પોતાનો માર્ગ કેવી રીતે ખોળી શકે છે તે રહસ્ય હજી સ્પષ્ટ થયું નથી. આ અંગે ઘણા સિદ્ધાંતો રજૂ થયા છે. એક સિદ્ધાંત એવો છે કે પક્ષીઓ તારા પરથી પોતાનો માર્ગ ખોળે છે. જર્મનીના કૃત્રિમ પ્લેનેટેરિયમમાં કરેલા પ્રયોગો આ સિદ્ધાંતને ટેકો આપે છે. ગુજરાતમાં મોટીડો ચોમાસાના આગમનની આગાહી કરે છે. એમ મનાય છે કે મોટીડો પૂર્વ આફ્રિકાથી અહીં આવે છે. આમાંનાં કેટલાંક પક્ષીઓ અરેબિયા અને બહુવિસ્તારમાં જોવા મળે છે. તેમાંનો મોટો ભાગ તો દરિયા પર થઈને દેશાંતર કરે છે. આ પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. ચોમાસામાં આ પક્ષીનો પિયુ પિયુ અવાજ પરિચિત છે. નવેમ્બર સુધીમાં મોટા ભાગનાં પક્ષીઓ જતાં રહે છે. ઘણી જાતનાં પક્ષીઓ રાતના સ્થળાંતર કરે છે. પસાર થતાં આ પક્ષીઓનો અવાજ પણ ઘણી વાર સંભળાય છે. જુદા જુદા પક્ષીઓની સ્થળાંતર કરવાની પદ્ધતિ પણ જુદી જુદી હોય છે. દા. તરીકે સારસ V આકારમાં ઊડે છે. ઢોક જુદી જુદી ટુકડીઓ કરીને ઊડે છે. વેપા ગીચ ટોલામાં ઊડે છે. નીલકંઠ અને પટ્ટાઈ ક્રેક વાર સાથે દેખાય પરંતુ, એકલાં ઊડે છે. રાત્રે સ્થળાંતર કરતા પક્ષીઓ પ્રકાશથી આકર્ષાય છે. દીવાદાંડીને કારણે ઘણાં પક્ષીઓ મુશ્કેલીમાં મુકાય છે. ઉત્તરના દેશોમાં આમ વિશેષ બને છે. વહેલી પરીક્ષાં સ્થળાંતર કરતાં ઘાપટી બતેર જાળમાં ફસાઈ જાય છે.

શિયાળા સિવાય અન્ય મોસમમાં પણ ઘણાં પક્ષીઓ ગુજરાતમાં આવે છે. ચોમાસામાં મોટીડો ઉપરાંત લીખ, મોર અને ચીનાગા બતેર પણ આવે છે. મધ્ય ભારતમાંથી લીખ ગુજરાત અને પશ્ચિમ ભારતના અન્ય ભાગોમાં આવે છે. આ મોસમમાં નર લીખ સુંદર પીછાં ધારણ કરે છે. આ આકર્ષક પક્ષી વિશિષ્ટ રીતે કુદી અવાજ કરતું નીચે આવે છે. માદા લીખ આ વખતે પોતાનાં ઈંડાં પર બેઠી હોય છે. આ દેખાવ જીવલેણ નીવડે છે, કાસુ કે, લીખ પક્ષીઓ સંલેવાઈથી ઓળખાઈ જવાથી ચિકારીઓ તેનો ચિકાર કરે છે. અથવા તેને પકડ-

વામાં આવે છે. પક્ષીઓ બચ્ચાને જન્મ આપતાં હોય તે જનુઆરી તેનો શિકાર બંધ કરવો જ જોઈએ. ચોમાસામાં આવતા ચીનાચા બતેરનો અવાજ પણ ગામડાંમાં સંભળાતો હોય છે. ગુજરાતની અંદર પણ પક્ષીઓ મોસમી સ્થળાંતર કરતાં હોય છે. તરવરિયા જેવાં પક્ષીઓને પીંછાંવાળી લાંબી પૂંછડી હતી. કાળા માથાવાળાં સાથે સ્વેત્ર કે ચાતાસ પડતાં આ પક્ષીઓ ઉનાળામાં વધારે વૃક્ષોવાળા વિસ્તારમાં જાય છે. પાનખર અને શિયાળામાં આ પક્ષીઓ ગુજરાતભરમાં ફેલાય છે. સોરાષ્ટ્રના સુકા પ્રદેશમાં નાછનબખુના અને કાળા માથાનો કસિયો પણ આ પ્રમાણે જ કરે છે. કેટલીક વાર પક્ષીઓ શોષક માઈલની સ્થાનિક હેરફેર કરે છે. જાન્યુઆરીમાં મેં જોયું છે કે, દેશી નીલકંઠ અને પચનાક લટોરા સપ્ટેમ્બરમાં ઘણી સંખ્યામાં દેખાય છે. પરંતુ, એપ્રિલની અવધય સુધીમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

વિદ્યાળુ પક્ષીઓ

વિદ્યાળામાં ગુજરાતનું પક્ષીજીવન સમૃદ્ધ હોય છે. સ્થાનિક પક્ષીઓ ઉપરાંત, ૧૮૦ ઉપરાંતની જાતનાં વિવિધ પક્ષીઓ ઉત્તરમાંથી શિયાળામાં આપણા ગ્રામવિસ્તાર અને વિદ્યાળ દરિયાકિનારે આવે છે. આ પક્ષીઓમાં ગુલાબી પેના અને ઊંળળીનો સમાવેશ થાય છે. ખાસ કરીને તિબેટમાં જન્મતી સુંદર બ્રાહ્મણી બતક સહિત બતકની અનેક જાતો અહીં આવે છે. એ જાણનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરીને કે, ઉનાળામાં આ પક્ષીઓના જન્મકાળ દરમિયાન તે પાળી શકાય એવાં અને માનવીથી નિર્ભય રહેતાં. પરંતુ, શિયાળામાં ભારતના નિવાસ દરમિયાન તે ખૂબ સાવચેત રહેતાં હતાં. તિબેટમાં તાજેતરમાં ફેરફારો થતાં બતક અને બીજાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓનું ભાવિ કેવું હશે તે કહી શકાય નહિ. મધ્ય એશિયામાં ફેરફારો થતાં પક્ષીઓની સંખ્યા પણ ઘટશે. હજારો કરકરો અને ફૂંજ શિયાળામાં આપણાં ગામડાંના વિસ્તારો — ખાસ કરીને — મજફ્ફી ઘાટ અને બાજરી પકવતા વિસ્તારમાં આવે છે. લણ્ણી બાદ કોતરીમાં રહેલા કે પહેલા દાણા કે બી આ પક્ષીઓ ખાય છે. આ પક્ષીઓ કેટલીક વાર ચણા કે ઘઉંના પાકને નુકસાન કરતાં હોય છે. એક માન્યતા એવી છે કે આ પક્ષીઓ પોતાનાં ઉંઠાં છોડીને ભારત આવે છે. અને પછાઈ ફરતી તરડ પોતાનાં બચ્ચાં ઓળખી કાઢે છે. ન માની શકાય તેવી સમગ્રી વેળાથી આ વાત છે. હકીકતમાં, બગલાં સ્થળાંતર કરે છે ત્યારે તેનાં બચ્ચાં મોટાં થયેલાં હોય છે. અને શિયાળામાં મોટાં પક્ષીઓની સાથે આવે છે. નજ સરોવરમાં જાતજાતનાં બતક, દસાકી, ઘરબોદ, જાનકૂકી, સુંદર નીલકૂકી વગેરે પક્ષીઓ આવે છે. ટ્રિસ્ટીઓ, કાળો પેટકિચીઓ, દિલિયો, લીલી ટીવારી, બે જાતનાં લાંબીલાંચ, ઊંચડી લાંચ, પાતળી ચાંચગાળા, કાળા અને લદામી માથાવાળા કામગ્રે, કાળી પીક અને કાળા માથાવાળા દેમડી લીધે જાતજાતનાં વગેરે હજારો પક્ષીઓ શિયાળામાં સોરાષ્ટ્રના થેડ વિસ્તાર તથા ખંભાત અને કચ્છના કિનારે આવતાં હોય છે. શિયાળામાં દરેક નાનામોટા તળાવ પર પક્ષીઓ હોય છે. નાનામાં નાના તળાવ પર પણ પૂંછડી પટપટાવતું અને ધીમે ધીમે થાવતું એક ટટચાચી તો હોય છે. ગામડાં-

ના ખુલ્લા મેદાનમાં પીળાશવાળી ધાનછીડી અને ખુલ્લું હોય છે. ઘાસ અને જીવડ પર નાબતા આ પક્ષીઓનાં ટોળેટોળાં હોય છે. ખંખેડો, ચણાપીડો, કાબરોપીડો, મેંદોઓ પીડો, પણ અહીં હોય છે. પાન ટિકટીકી, નીલકંઠી, સંતાકૂકી અને લઉંઆ પણ સંખ્યાબંધ જોવા મળે છે. વૃક્ષો પર રહેતાં ફૂકડી જાતનાં અવિરત શિકાર કરતાં હોય છે. શિકાર માટેનાં સંખ્યાબંધ પક્ષીઓ શિયાળામાં આવતાં હોય છે. તેમાં પહાડી ગીધ અને કોકવાર યક્ષુનો સમાવેશ થાય છે. આ બે જાતનાં ગીધ અહીંના ગીધ કરતાં ઘણાં મોટાં હોય છે.

ગુડગાવિને જાડની કે ટેકરીની ટોચ પર બેઠે છે. ટૂંકા કાનવાળા ધુવડ કિનારાની દેતાળ કે ઘાસવાળી જમીન પર આવે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં પણ શિકારી પક્ષીઓની સમૃદ્ધિ ઘણી છે. જાતજાતના પત્તઈ નીચા પાક પર ઊંડીને ઉંદર કે પક્ષીઓનો શિકાર કરતાં હોય છે. કેટલાક વિસ્તારમાં આ પક્ષીઓ ખાસ દેખાય છે; મેં તેમને ચાતના જમીન પર જોયેલાં છે. ભેજવાળી જમીન કે તળાવ પાસે દેખાતા પાનપત્તઈ મોટા અને શક્તિશાળી હોવાથી પાણી પરના મોટાં પક્ષીઓ પર હુમલો કરે છે. વિવિધ જાતના મધિયો શિયાળામાં સ્વચ્છ આકાશમાં ઊંચે ચઢતાં દેખાય છે. લરજનો કી-કી અવાજ સામાન્ય રીતે ઘણી વાર સંભળાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતના છેડે ટેકરીઓમાં આકર્ષક નાના ભેરી અને તેની ભારતીય જાતો દેખાય છે. દરિયા કિનારે અને તળાવના કંઠે ભવ્ય ભેરી બંચો નંદરે પડે છે. કબૂતર અને બતક આ જડથી પક્ષીનો ખોરાક છે. નાનાં ભેરી જેવા ધોતીને લાંબી પીંછાંવાળી પાંખ હોય છે. સાંજના આ પક્ષીઓ ચામચીદિયાનો શિકાર કરતાં દેખાય છે. માછલીનો શિકાર કરતાં કેટલાક પક્ષીઓ ગુડગાવિ ટેકરી પર મોટાં મોટાં થઈને જોવા મળે છે. માછલીના શિકાર કરતાં પહેલાં આ પક્ષી કાબરો, કલકલિયોની જેમ ચાલી પર ધૂમે છે. કિનારા પર પકડેલાં માછલી મોટી હોય તો તે જમીન પર ઊતરી શકતું નથી. કાશ્મીર અને ભારતના બીજા કેટલાક ભાગોમાં આ પક્ષી થાય છે. બતક અને હંસની ૨૧ નેટલી જાતો શિયાળામાં અહીં આવે છે. કોક વાર ભાગે જ સળંગ પલ દેખાય છે. હંસ પણ સામાન્ય રીતે નંદરે ચઢતા નથી. લાંબી પૂંછડીવાળા અત્યંત સુંદર નર સોંગપર, નર બતક જેવા સુંદર લીલા માથાવાળા નીલકિર, લાલકિર અને ચેતવા, કરંચિયા, લુહાર અને ખાસના એ સર્વળ પક્ષીઓ અહીં દેખાય છે. ગુડગાવિ પણ સંખ્યાબંધ દેખાય છે. જાનસિયાઈ માટે ગુજરાતમાં સંખ્યાબંધ તળાવો બંધાતાં હોઈ, પાણીનાં પક્ષીઓની સંખ્યા વધશે એ વિષે મને શંકા નથી. પરંતુ, સ્થળાંતર કરતા બતકની બાજબમાં જુદા જુદા દેશોની સ્થાનિક સ્થિતિ પર ઘણો આધાર રાખે છે. ઉત્તર અમેરિકામાં કેનેડા અને અમેરિકાની સરકાર વચ્ચેના સહકારને કારણે વિદ્યાળ પાયા પર પણ અંકુશિત શિકાર થતો હોવા છતાં, બતક અને હંસની વસ્તી ઘણી વધી છે. પક્ષીઓને તેમના જન્મસ્થળમાં રક્ષણ આપવા તથા નવા વિસ્તારોમાં વંશવૃદ્ધિ માટે ઉત્તેજન આપવા સથળા પ્રવાસો થાય છે. એશિયામાં પણ આ પ્રમાણે આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર મેળવવાના પ્રવાસો થશે એવી આશા રાખીએ. તિસોટીબતક, ગિરજા, નકતા અને ચમચો

જેવાં બતકો અને અન્ય જળપક્ષીઓને માટે આપણે સંખ્યાબંધ તળાવો કે ભેન્જાળી જળાશયો રક્ષિત વિસ્તાર તરીકે અલગ રાખવી જોઈએ. ગુજરાતમાં ઘણે સ્થળે સ્થાનિક લાગણીને કારણે ગામડાંનાં તળાવો પર પક્ષીઓનું રક્ષણ થાય છે. લોકો કિનારા પર સ્નાન કરતા હોય કે કપડાં ધોતા હોય પણ પક્ષીઓ નજીકમાં જ નિર્ભયતાથી તરતા હોય છે. આ પક્ષીઓ માળો બાંધતાં હોય તે વૃક્ષો કાપી નાખવામાં ન આવે તો જળપક્ષીઓની સંખ્યા ઘણું વધશે.

વધુમાં અહીં સામાન્ય થકલાં, લાલ છાતી અને ભૂરા માથાવાળાં માખી પકડનારા પક્ષી તેમ જ સંખ્યાબંધ ગાયક પક્ષીઓ મળી આવે છે. ગુજરાતમાં પ્રવર્તતી અને અત્યાર સુધી નોંધાયેલી પક્ષીઓની ૪૭૫ જાતો અને ઘેરા જાતોમાંથી ૧૮૦ જાતો સિંચાણમાં પ્રદેશની મુલાકાત લે છે. આ ઉપરથી આપણે ત્યાં ચોમાસુ વરસાદ બાદ કેટલી મોટી સંખ્યામાં પક્ષીઓનું આગમન થતું હશે તે કલ્પી શકાય તેમ છે. આ ઋતુમાં ગુલાબી અને ભૂરા કાળા અને બદામી રંગના શિરવાળાં ગડમ આપણે ત્યાં મોટી સંખ્યામાં આવે છે. જેમાં કેટલીક વાર કાળા માથાવાળું એ પક્ષી બાજરીના પાકવાળા ખેતરમાં ભારે મુરકેલી ઊભી કરે છે. લાંબી થાંચ અને આકર્ષક કલગી ધરાવતું ઘંટીટાંકણું ઘણે સ્થળે તેના ભ્રમ્ય એવા કીડાઓની ખોજમાં ધરતી ખોતરતું મળી આવે છે. એકિવ મહિનામાં તે જનનકાળ માટે કાશ્મીર અને ઉત્તર ગુજરાતમાં ઊપડી જાય છે.

ઘણી જાતનાં ખંજન, સરોવરને કાંઠે અને ઝરણાં આસપાસ ખોરાક શોધતાં આવેલાં અસ્ખંખ રજી પક્ષીઓની જમાનામાં જોણ છે. ખંજન આ ઉપરાંત સિંચાઈવાળા શિયાળુ પાકના ખાલી ટુકડાઓમાં અને ખાસ કરીને ભરેલાં ખેતરોમાં પણ રહે છે. સ્થાનિક પ્રજામાં દિવાળીના ઘોડાને નામે ઓળખાતું સફેદ ખંજન એ અરસામાં અહીં આવતું હોવાથી તેનું નામ યોગ્ય રીતે જ પડ્યું લાગે છે. આ ઉપરાંત અહીં આવતાં બીજાં ખંજન પક્ષીમાં પીળા ખંજન, ભૂરા ખંજન અને કાળી તેમ જ પીળી ડેકવાળાં ખંજનોનો સમાવેશ થાય છે. ઉત્તરમાં પોતાના માળાની ધરતી તરફ જવા માટે અલગ પડતા પહેલાં એટલે કે માર્ચ માસમાં જ્યારે આ ખંજનોનાં પાંખ-પાંછાં પૂર્ણ રીતે ખીલે છે ત્યારે તેઓ ચિત્તાકર્મક લાગે છે. આ સારું પૂર્વ એવિષ્યામાંથી આવેલાં જંગલી ખંજનો ડાંગમાં જોવા મળે છે. કેવળ મિશ્ર વર્ગનાં ખંજન વસવાટ કરી રહે છે.

ટોળાબંધ વૈષા અને ઘોડક કાળાં વૈષા પણ અહીં આવી જાય છે. ઓગસ્ટ અને કેટલીક વાર તો જુલાઈમાં જ્યારે તેઓ પહેલાં અહીં આવે છે ત્યારે ચોમાસાની લીલી વનરાજિમાં મળતાં ચોકબંધ જીવ-જંતુઓ પર સંપૂર્ણપણે રહે છે અને તે પછી તેઓ બાજરી તેમ જ જુવારના પાકને ઘોડક નુકસાન પહોંચાડે છે. બાકી સીંગદાણા અને કપાસના પાકના વિસ્તારોમાં આ પક્ષી ખેડૂતોને ઘણું કામમાં આવે છે, એટલે તેને ખેતીવાડી માટે ઉપયોગી પક્ષીના વર્ગમાં મૂકી શકાય.

વસવાટી પક્ષીઓ

આંગણના કાગડા, સૂરો, આંગણની ચકલીઓ, શિરાજકાબર અને બ્રાહ્મણી મેના તેમ જ બજલો, ટીંટોડી અને ચાર જાતનાં ગીધ દેશમાં, સર્વત્ર મોટી સંખ્યામાં મળી આવે છે. છતાં ઘણાં વસવાટી પક્ષીઓ છૂટાંછવાણાં કંકડે કંકડે વહેંચાયેલાં છે. જેમાં ચોપટ ગીર સિવાય સૌરાષ્ટ્રમાં બીજે ક્યાંય દેખાતું નથી. જ્યારે કચ્છમાં તો તે સદંતર મળતું નથી. વળી દેશમાં બધે સામાન્ય ગણાય તેવું મોટું ભુરું લેલેડો પક્ષી હજુ સુધી કચ્છમાં ક્યાંય નોંધાયું નથી. આ જ પ્રમાણે સર્વત્ર જાણીતો કંસારો પણ કચ્છમાં નથી. શ્વેત ફર્ફાવાળા બુલબુલની વાત લઈએ તો, તે કચ્છ તેમ જ ઉત્તર ગુજરાતના ભાગોમાં બહુ સંખ્યામાં જણાય છે. પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતની કાંઠાપટ્ટી અને અમદાવાદ તેમ જ સુરેન્દ્રનગરનાં જંગલોમાં એ અનિયમિત રીતે છૂટાંછવાણાં દેખાય છે. લીલાં કબૂતર કચ્છ તેમ જ સૌરાષ્ટ્રના કુલ્લા ભાગોમાં નથી, જ્યારે ગુવાહાટી લાવરી, કેટલાક ચીટી, ટૂંકા પંજલાળી લાવરી અને ભૂરાં તેતર ડાંગના જંગલમાં નથી મળતાં, ત્યારે એ જંગલો લક્ષ્મીપોદ, રાજલાલ, લાલેશ અને કાળોકોથીની બાબતમાં અપવાદરૂપ સમુદ્ધ છે. પરંતુ કમળાગરે આ વિસ્તારના વનવાસી ભીલો મોટી સંખ્યામાં પક્ષીઓનો નાશ કરે છે. જેમાં ભૂરાં જંગલી મરઘાં અને લાલ એડીવાળાં મરઘાં જે ગુજરાતનાં તમામ પહાડી જંગલોમાં મળી આવે છે તેનું રક્ષણ કરવાની જરૂર છે. કારણ કે, આ બંને જાતો હવે કચ્છ તેમ જ સૌરાષ્ટ્રમાં સદંતર મળતી નથી. જંગલ અને પહાડાળાં ગ્રામીણ મળતી લાવરી આપણે ત્યાં વિસ્તારથી વહેંચાયેલી મળે છે. જેમાંની જંગલની લાવરી ગુજરાત તેમ જ ગોરાચા સારા વનવિસ્તારોમાં હોય છે, ત્યારે નાજુક બદન જેવી લાવરી ઉત્તર સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતના ભાગોમાં સામાન્ય છે. સાદો અને રંગીન દેશી બટાકો આખા રાજ્યમાં થાય છે. જ્યારે ઘોડક ટપકાંવાળો અને ચાલી દેશી બટાકો કચ્છ તેમ જ બીજા ઉત્તરના ભાગોમાં સિંચાણ દરમ્યાન મળે છે.

આપણે ત્યાંનું સહુથી વધુ રસદાયક વસવાટી પક્ષી ગોરાક છે. એક વાર તે રાજ્યના તમામ વિસ્તારોમાં દીક સંખ્યામાં દેખાતું હતું. પરંતુ તેની આંકડો ઊલ્લભમાં શોધજનક રીતે ઘટી રહ્યો છે. અને હવે તો તે રાજ્યમાંથી નામસેષ બનવાના ભયમાં મુકાયેલ છે. આખા રાજ્યમાંથી મળતા એ પક્ષીનો આંકડો છેક ૧૯૭૦ જેટલી નીચી કક્ષાએ પહોંચી ગયો છે. એટલે એ પક્ષીના રક્ષણ અર્થે જોઈ તાકીદનાં પગલાં લેવામાં નહિ આવે તો આપણે ત્યાંથી તેની હસ્તી કાયમ માટે નાબૂદ થશે તે સ્પષ્ટ સમજાય તેવી વાત છે. સૌરાષ્ટ્રમાં 'ઘોડર'ના નામથી ઓળખાતું પક્ષી ત્યારે ભલકાદાર છે. જેમાં નરની ઊંચાઈ ૩ ફૂટ હોય છે. આ પક્ષીની સંખ્યા ઘટી રહી હોવાનું એક કારણ એ છે કે તે ઋતુકાળમાં એક જ ઊંડું મૂકે છે. વર્ષાઋતુમાં મોટે અવાજે ગાતા મરઘો પક્ષીનો અવાજ દૂર દૂરના જૂજ વિસ્તારોમાં સાંભળવા મળે છે. નાજુકતાને લઈને શિકારીઓ અને રમતશોખીનો આ પક્ષીના પાછળ પડે છે. એટલે જે ઘોડક વિસ્તારોમાં આ પક્ષી માળો બાંધીને રહે છે

તે વિસ્તારોમાં ખાસ સ્થાન્યોરીઓ મૂકવામાં નહિ આવે તો આપણને હંમિશને માટે એ અદભુત પરી ગુમાવવા વારો આવશે.

ગુજરાત રાજ્યમાં કબૂતર, મોર અને સારસ વગેરે પક્ષીઓ પાળી શકાય છે. તે આ રાજ્યનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે. વળી આ બધાં પાલ્ય પક્ષીઓ આપણે ત્યાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં મળી આવે છે. આમ છતાં અમુક મોટા વિસ્તારોમાં ત્યાં સ્થાનિક જનઅનુકંપા તેમનું રક્ષણ કરતી નથી ત્યાં દેવ જેવા મળશે નહિ. સારસ ગામની પશ્ચિમમાં અને રસ્તાઓ તેમ જ રેલ્વના પાટાની નજીકમાં માથો નાખતાં મળી આવે છે. આ પક્ષી પાળી શકાય તેવાં અને ભવ્યરૂઢિત હોવાથી હવે તો માનવ-કુળનો જાણે કે, એક ભાગ હોય તેમ રહે છે. આ ઉપરાંત માનવી સાથે વધુ સંપર્કમાં આવવું બીજું એક પક્ષી ફૂંચ ચકલી છે. ભાગ્યશીલા અને શેવતાનાં ઘરોમાં છૂટથી માળા બાંધે છે. કાગળે, ચકલી, કબૂતર, મીના, અને નૂઈ પક્ષીઓ હવે મુખ્યત્વે માનવી સાથે ભળી જઈને તેમની સાથે જ રહે છે, એટલે તેમની સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર વધારો થઈ રહ્યો છે. ઢેંક અને બગલો કોઈ પણ જાતનો બીક વિના શરેરો તેમ જ ગામડાંમાં માળા નાખે છે. અઈ જનુમાં જ કોર બગલાની બહુ મોટી સંખ્યાઓ જલદહની સહુથી ધમાધિયા કહેવાય તેવી થોરી વચ્ચે આવેલ ચાની કુશનના પીપણાના વૃષ ઉપર માળા બાંધ્યા હતા અને એ વસ્તુ કુશનના ઘરડો માટે ઊંચી ધિત્તાનો વિષય બની હતી. રંગ-બેરંગી ઢેંક શરેરોની વચ્ચે પણ મળે છે; જ્યારે અલ્પસંખ્ય એવાં સ્વેત એકધારી ઢેંક પણ ગુજરાતમાં હેખા દે છે. પણ તે સૌષ્ટ્ર-કચ્છમાં ભાગ્યે જ જણાય છે.

બાપા કે વસુકર પક્ષી તેના સુધ્યવસ્થિત અને સુગ્રાધિત માળા માટે જાણીતા છે. એમના માળા આપણા ગ્રામવિસ્તારોનું જાણીતું લક્ષણ છે. ગુજરાતમાં આ સિવાય બીજું એક વસુકર પક્ષી પણ જોવાં મળે છે. તે કાળી એકવાળું હોય છે. આ પક્ષી બહુના ઘાસની પથારીમાં જુદી જાતના માળા બાંધે છે, વળી બાપાં કરતાં તે ઓછી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. તાજેતરમાં આ બાપા અંગે કરાયેલ સંશોધનમાંથી તેમના ગુદસ્થી તેમ જ સામૂહિક જીવનનાં રસદાયક પાસાં જાણવા મળેલ છે. આમાં જાણવા જેવી વાત એ છે કે તેઓના માળાના વસવાટ દરમિયાન વધુ નર આગળ તરો આવતા હોય છે, પરંતુ જનનના પૂર્ણકાળે પહેલાંનાં સુધીમાં આ પક્ષીના માદા સાથેનું નરનું પ્રમાણ ધાણું નીચે જાય છે અને તેથી પચિરવિચિત્રે પહેલો વલ્લવા બાપાં બહુપન્તીવની નિટગી જવે છે. જેમાં નર ઘણીવાર ત્રણથી ચાર માળામાં એટલે જ સંખ્યાની માદાઓ સાથે ઘર માંડે છે.

પક્ષીઓનું ગુદજીવન તેમ જ સામાજિક રીતરિવાજો જુદી જુદી જાતોમાં જુદા જુદા જેવા મળે છે. સારસ જીવનપર્યંત સાલવર્ષમાં રહે છે અને સાથી ગુમાવવાથી તેને ભારે દુઃખ થાય છે. કેટલાક સિક્કારી પક્ષીઓ પણ સાલવર્ષમાં જવે છે અને વર્ષપર્યંત સાથે રહીને જ સિક્કાર કરે છે. કોક્કિલા વર્ગનાં રંગીન કલમીવાળાં બાજ જેવાં પક્ષી તેમ જ કોયલ અયોક્કમ તેમ જ બેલભાવ વિના સાલવર્ષ ચોષે છે. અને તેઓનો કોઈ ચોક્કસ સાથી હોતો નથી. આ ઉપરાંત આ કોયલ પક્ષી

પોતાના માળા બાંધવા જેટલી દરકાર પણ કરતાં નથી અને બીજાના માળામાં પોતાનાં ઈંડાં મૂકે છે. ગુજરાતમાં બુટાદાર કલમીવાળી કોક્કિલા મુખ્યત્વે સામાન્ય Babbler અને જૂરા બેલરી પર પોતાનો બધો ભાર નાખી દે છે. આ રીતે નાનકડું સાદું ભેલગે તેના આવા અસાધ્ય પાલક બાળકોને ઉછેરતાં નજરે પડશે. જ્યારે કોયલનાં ઈંડાં સેવતા કાગલ તો આપણે ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે દે દે મળી આવે છે. સીરસીર કોયલ અને સીરસીર એ બે કોયલ કુટુંબના માનવતા સભ્યો છે. તેઓ જાતે જ પોતાના માળા બાંધી સ્વભાગકોને પોષી ઉછેરે છે, આમાં સીરસીર કેવળ મધ્ય ગુજરાતમાં વડોદરા નજીક જ મળે છે.

પક્ષીઓમાં સામાન્યતઃ નર સુંદર અને આકર્ષક રંગવાળો હોય છે, પરંતુ તેમાં કષ્ટરેક યોગ્ય અપવાદો મળી આવે છે. આમાં રંગીન સારસ અને હોરન બેટરનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં પાછળ જણાયેલ જાતમાં માદા વધુ ઉજ્જવળ રંગોવાળી અને આકર્ષક વૃત્તિવાળી હોય છે. વળી એ તો ઈંડાં સેવવાથી માંડી બચ્ચાંની સંભાળનું બધું જ કામ નર ઉપર છોડી દઈ પછી શાંતિથી બીજા ધણીની ખોજમાં ઊંપી જાય છે. આ વાવચીનો નગરાજ જેવો અચાજ તેના કદના પ્રમાણમાં આશ્ચર્યજનક લાગે તેટલો મોટો હોય છે.

વરસાદી જનુમાં જેતરો તેમ જ ઘાસના બીડામાં રંગીન તેતરોના 'કાક કાક' એવા મોટા અવાજ સંભળાય છે. અને ત્યારે તે કોઈ ખડક પર કે ઝાડની ઉપર આસન ભલાવી બેઠેલાં હોય છે. આ રંગીન તેતર સૌષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં મળે છે, જ્યારે કાણુ તેતર કચ્છ તેમ જ ઉત્તર ગુજરાતમાં જોવા મળે છે.

કચ્છના રણમાં જંગી પ્રમાણમાં જોવામાં આવના રાજાંસ વિશ્વમાં સહુથી મોટી સંખ્યામાં છે. અનુકૂળ એવી વરસાદ ધનાં ઘણી વાર ગાસ-માંથી બનાવેલા તેમના માળાનાં અડી ફૂટ ઊંચા એવા બે લાખ જેટલાં બીંબાં ત્યાં જોવા મળે છે. એ વેળાએ આ વિસ્તારમાંની તેમની સંખ્યા માની ન શકાય એટલી મોટી હોય છે. પરંતુ ત્યારે પાણીની સ્થિતિ અનુકૂળ હોય તો તેઓ બે વાર અને ઘણી વાર તો તેઓ ત્રણ ત્રણ વખત ઈંડાંનું સેવન કરે છે. આથી એ શોભમમાં નાનાં નાનાં પક્ષીઓ પાણીની સપાટી પર માર્દઓ સુધી પથરાયેલાં રહે છે અને એ બચ્ચાં જળ ઉપરની અવિરત કોલાહલ થાણુ સખતાં હોય છે. કચ્છના રણમાં આ રાજાંસનજર વિશ્વનું સહુથી સુંદર એવું પક્ષીજગતનું અનુપમ દૃશ્ય ખડું કરે છે, જે ગુજરાત માટે એક ગૌરવનો વિષય હોવા વિષે કોઈ શક નથી.

આ રણની વિશાળ ધરતી પર જ્યારે ખૂબ જ પાણી પડે અને ઘણાં ટાપુઓ સર્જાય ત્યારે તે બીજા જાતનાં પક્ષી માટે પણ આદર્શ જનનસ્થાન બને છે. આમાં પતલીઆ અને ગુવામી પેનાએ અહીં ભારતમાં પ્રથમ વાર ઈંડાં મૂક્યાં છે.

સિક્કારી જાતનાં વસવાટી પક્ષીઓમાં સુંદર ગ્રાહણી, અને નાની કાળી ચાંપોવાળી સમીઝીઓનો સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરાંત ભલુ-સંખ્ય પીંજરટ્ટા, સ્વેત આંખવાળા બાજ, અને ટૂંકાં આંગળાવાળાં

ગરુડો પણ તેમાં આવી જાય છે. માણસ આવતાં જંગલોમાં વળી કચ્છનીવાળા ખાતર જેવા ગરુડો તેમ જ સર્પ-ગરુડો મળી આવે છે. આમાં સર્પ તેમ જ ટૂંકાં ઓંચળાંવાળાં ગરુડોનો ખોરાક મળદુર્લભ સાબનો હોય છે. વસતારી શક્યતામાં આપણે ત્યાં તો સવુષ્ણી મોટા કદનો શકરો શાય છે, જેનું વાલમાયવાળા ચત્રવા નામ પડેય છે. સાચી શકરો ઊંટવામાં ભારે જાત પડયે છે અને તે માઈન્ટ આપુ, ગિરનાર તેમ જ ગુજરાતના અનુકૂળ દેશમાં પ્રદેશમાં મળે છે. વળી ભારતીય શકરો તો આપણે સવુષ્ણ સુવિદિન જ છે.

સામાન્ય કાળા પેટવાળું ધોમડી અને થોડુંક નાની ધોમડી નાના ટાપુઓ પર તેમ જ દેનાયકાંડા પર માત્રા જનાય છે. આ ઉપરાંત કરચલા અને નચી ઢોંગીયો અહીં કાપાય મળે છે. રેનાય સજ્જ ગોપલો અને કાગી પાંખવાળા પણ સામાન્યતા મળી આવે છે. વિચિત્ર એવું ભારતીય નરનાડું પક્ષી તેની મોટી વાલ ચાંચ વડે પાણી કાપે છે. એ નર્મદાનદે પર બાંધે છે.

આપણા રાજ્યમાં કબૂતર સામાન્યતા સર્વત્ર નજરે પડે છે. કારણ કે, સ્થાનિક વસ્તી તેની તરફ અનુકૂળ પડાય છે. સત્તા હોય, કાંદા-વાળાં કબૂતર અને નાનકડાં બદામી કબૂતર આપણે ત્યાં જોવા મળે છે. સુંદર લીલાં મલિમમાન રંગવાળાં કબૂતર તાપી ગુપ્તીના દક્ષિણ ગુજરાતમાં વાય છે. ટચકાવાળાં કબૂતર પણ રાજ્યમાં છે, પરંતુ કચ્છ અને સીરાપુના અમુક ભાગોમાં એ જાણનાં નથી. કબૂતરો કેવળ શિયાળાનાં આગમનુકો હોય છે.

સામાન્ય એવાં ભારતીય તેવર અને જંગલો દેશી છાપો અહીં વાય છે, પરંતુ, દેશી છાપો સારા જંગલવિસ્તારોમાં મળે છે. એ તમામને સાવ સ્પષ્ટ એવો અવાજ છે, એટલે એમની પિષ્ઠાન માટે એ ચાવીરૂપ વસ્તુ છે. ગુજરાતનાં બેજાવાળાં જંગલોમાં જંગલો મુવડના કોડ કોડ અવાજ આવે છે. જ્યારે મુવડ, મોટાં શિયવાળું મુવડ તેમ જ ટચકા-વાળું નાનું મુવડ રાજ્યભરમાં બધે મળે છે. આ મુવડ આપણાં કેટલાંક ઉપગોળી પક્ષીઓમાંનાં એક છે, જે ઉદરો તેમ જ ખેતરોમાં પડેય કોળનો નાથ કરે છે. ગુજરાત માટે વિશિષ્ટ એવી પક્ષીની પેટા-જાતમાં કૃષ્ણકુમારસિંહાજીના રેતીના ચંદ્રોળનો સમાવેશ વાય છે, જે હજી સુધી તો એકલા ભાવનગરમાં જ જોવા મળે છે, જેકે રાજ્યના બીજા ભાગોમાં સામાન્ય રેતીનાં ચંદ્રોળ તો હોય છે.

તાર જેવી પૂંછડાળી ચકલી અને આકર્ષક અખાતીલો જેવાં ચકલી અને અખાતીલો પણ અહીં વાય છે. આમાં કચ્છનીવાળી વૃષની

અખાતીલો ઝીરનાં જંગલોમાં અને વપુ વૃષીવાળા અન્ન વિસ્તારમાં મળી આવે છે.

ગાજ પક્ષીઓમાં થમા આપણે ત્યાં ડંગનાં જંગલોમાં છે અને કચ્છનો પણ ત્યાં, તેમ જ માઈન્ટ આપુ અને નજીકના અન્ન પાણી વિસ્તારોમાં મળે છે. આ સિવાય ધાવય તો વપુ યુક્તા પ્રદેશો સિવાય રાજ્યભરમાં જોવા મળે છે.

ચંદ્રોળની ફેન્ડીયન અને કચ્છનીવાળા અને નાના અવકાશી ચંદ્રોળ જેનો અન્ન જનો તેમ જ રાત્રી પાંખવાળાં ઝાડીનાં ચંદ્રોળ આકાશને સુમધુર ગાનથી ભરી દે છે. આ ચંદ્રોળોમાં અન્નની દુર્લભતા નકચ કરી દૂઠો કરવાની વૃત્તિ અને સક્રિય વિકસેલી છે. એટલે ઘણી વાર કેટલાંક પક્ષીની જાતોના અવાજની નકચ કરતાં ચંદ્રોળ આપણને આશ્ચર્યમાં મૂકે છે. આ નામી ગાજ પક્ષીઓ ઉપરાંત આપણે ત્યાં બીજાં ઘણાં આકર્ષક બોલી અને સંગીતમય અવાજ પાવતાં પક્ષીઓ છે. માઈન્ટ આપુમાં તેમ જ ગુજરાતના દેશમાં વસા પીત્તી ઉડપલો પાવતા પીત્તીનું સંગીત તેમ જ સુવર્ણરંગી પીત્તીની સંવાદિ બોલી અને બુલબુલની મીઠી હલક આપણે જાણીએ છીએ.

માનચીમાં જેમ સ્થાનગૃહમાં ગાવાની વૃત્તિ કે દેવ હોય છે તેમ પક્ષીઓ પણ જનુકાયામાં ગાયક બની જાય છે અને જ્યારે બધાં જ પક્ષી એકવાર કંઈક છતાં જ આનંદી અવાજે સંગીત આરંભતાં હોય છે.

ગાવતુકોર-કીચીનને બાદ કરતાં કેવળ એક ગુજરાત રાજ્ય પાસે જ તેના વિસ્તારનાં પક્ષીને લગતાં શાસ્ત્રીય પુસ્તકો છે. જેમાં ડૉ. સચીમઅચીના 'Birds of Cutch' અને ગુજરાતના જાણીતા પક્ષીવિદ ધર્મકમારસિંહજી 'Birds of Saurashtra' પુસ્તકોનો સમાવેશ વાય છે. હવે ભવિષ્યમાં આ પુસ્તકોની ગુજરાતી આવૃત્તિઓ પ્રાપ્ત બને એવી આપણે જરૂર અપેક્ષા રાખીએ.

આગળ જણાવ્યું તેમ ગુજરાતનાં પક્ષાજીવનનું લક્ષણ તેમને પાળી શકાય છે, તે છે. એટલે ભૂતકાળની જેમ આપણે ભવિષ્યમાં પણ-આપણી પક્ષીસમૃદ્ધિનું રક્ષણ કરવાની દિશામાં પ્રયાસો કરીશું એવી જરૂર આપણે રાખીએ, જેથી કરી આપણા આ રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને વિવિધ એવી એ સમૃદ્ધિમાંથી આર્થિક પ્રાપ્તિ તેમ જ કુદરતી સૌંદર્યનો આસ્વાદ મળીએ.

(મજ એવેલ ઉપરથી અનુવાદ)

ગુજરાતમાં વર્ષને જનુ પ્રમાણે નીચે મુજબ વહોયો થકાય :

- (૧) નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી સુધી શિયાળો.
- (૨) માર્ચથી મે સુધી ઉનાળો
- (૩) જૂનથી સપ્ટેમ્બર સુધી ગોઝા તરફથી આવતું ચોમાસું અને
- (૪) ઓક્ટોબર માહિનો-જનુ પશ્ચિમીન અંગેનો ગાળો.

શિયાળો

સામાન્ય રીતે આ જનુ દરમિયાન આકાશ મોખું હોય છે અને ઉત્તર તરફના ઠંડા સૂકા વાયસ વાય છે; પશ્ચિમ તરફથી પૂર્વતરફ ઉત્તર ભારતમાં થઈને, તોફાન પસાર થાય છે; જેને લીધે આકાશ વાદળાંઓથી ઘેરાય છે અને ક્યારેક તો પાકને ફાવદાકારક એવો હળવો ભયંકર પવન ફૂંકાય છે. જન્યુઆરી એ શીતતમ માહિનો છે. અસફૂનિ

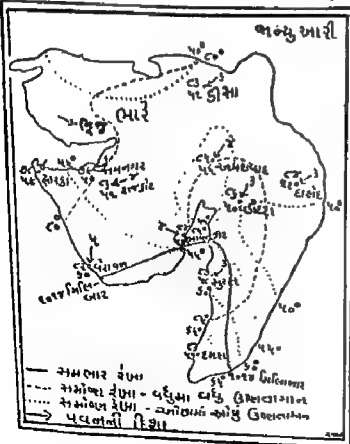
૧માં જન્યુઆરી માસનું વધારેમાં વધારે (ઉપરના અંક) અને ઓછામાં ઓછું (નીચેના અંક) દૈનિક શીતોષ્ણતામાપ, આઈસોબાર્સ, (સમુદ્ર સપાટીએ સળેલા દબાણવાળા કેન્દ્રોમાંથી પસાર થતી કાલ્પનિક રેખા); સરખા વાયુની દિશાઓ (વાયુચરના અને ક્વાકની માઈલમાં સરેરાશ ગતિની સાથે) અને ઓછામાં ઓછું અને વધારેમાં વધારે શીતોષ્ણતામાપ દર્શાવતી—આઈસોથર્મ્સ (સરખા શીતોષ્ણતાવાળા કેન્દ્રોમાંથી પસાર થતી કાલ્પનિક રેખા) રેખાઓ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

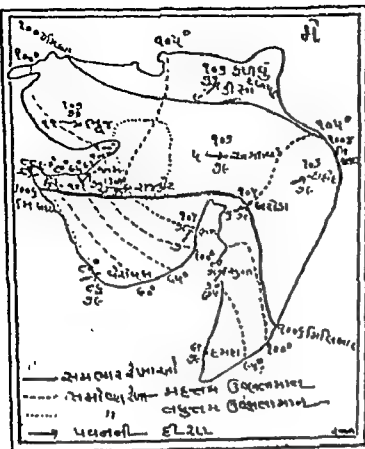
દેશના વાયવ્ય ભાગમાં ઊંચું દબાણ હોવાના કારણે હવા, (ઉત્તર તરફના ગોળાર્ધના) ભારે દબાણવાળા કેન્દ્રની આસપાસ ઘડિયાળના કોડાની દિશાએ ધૂમ્મા કરે છે. દિવસના મોટા ભાગ દરમિયાન પવનની દિશા ઉત્તર અને પૂર્વ વચ્ચેની રહ્યા કરે છે, પરંતુ સામુદ્રિક લારોના પશ્ચિમી બજારથી માંડીને સાંજ સુધી કિનારાની પટ્ટી પર પશ્ચિમના વાયસ ફૂંકાય છે.

પાકને નુકસાન પહોંચાડતું પૂર્વિય વાતાવરણ થઈ જાય છે. ત્યારે ઉત્તરના પ્રદેશોમાં ઊંડામુખાં કોઈ કોઈ દિવસોએ ઓછામાં ઓછું શીતોષ્ણતામાપ ૪૦ ફે. કે તેથી વધુ ઓછું થઈ જાય છે. ક્યારેક વરસાદ પણ પડી જાય છે. મહાગુજરાતની ડેકલ તરફની પટ્ટી પર તો કોઈ કોઈ વર્ષે નવેમ્બર માસમાં અચીસમુદ્રમાં થતાં તોફાનોને કારણે તો માસ કરીને ૧૯૦૫ના જન્યુઆરીમાં, ૧૯૨૯ના જન્યુ-ફેબ્રુઆરીમાં અને ૧૯૩૫ના જન્યુઆરીમાં જન્યુ વનું તે મુજબ, પશ્ચિમના પવનોના તોફાનને કારણે કાતીલ ઠંડીનું મોટું ફરી વળે ત્યારે જ બને છે. નવેમ્બર-ડિસેમ્બરમાં ઝાકળ પડે છે. આનું ઝાકળ કાળીકરાળ ભરીતનના પાકને ફાવશે કરે છે.

ઉનાળો

માર્ચ માહિનામાં ઉનાળો બેસતાં જ ધીમેધીમે ઉષ્ણતા વધવા લાગે છે. મહાગુજરાત અને આસુબાહુના પ્રદેશોમાં સિંધના રત્ન તરફના વાયસ ફૂંકાવાના કારણે ગરમીનું મોટું ફરી વળે છે, તેથી ત્યાં, અને ખાસકરીને ઉત્તરના પ્રદેશોમાં; એપ્રિલથી જૂન માસ સુધીમાં વધારેમાં વધારે ઉષ્ણતા ૧૧૦ ફે. કે તેથી વધુ વધારે અંશ પર પહોંચે છે. આફ્રિકા ૨ આ જનુની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ એવા મે માસના દબાણ, પવન અને ઉષ્ણતા અંગેની માહિતી આપે છે.

આકૃતિ ૨

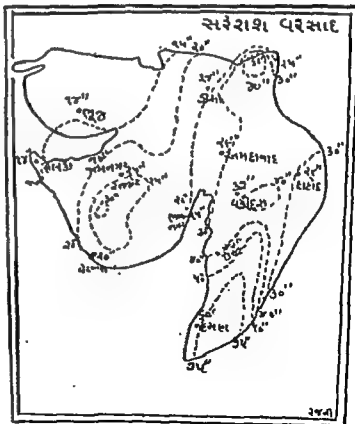
આકૃતિ ૩

કુશા પવનની દિશા મુખ્યત્વે પશ્ચિમી હોય છે. સામુદ્રિક લાક્ષણિકતાઓના કારણે કિનારાના પ્રદેશો ભરપૂર અરમીથી બની જાય છે. કેટલાક પ્રદેશોમાં એદરા ભાગમાં સોળના કેટલીક વાર આગવીજ સાથે તોફાન થાય છે. શૂંચનાટોમાં પવનચળુ અને રેડી નાંખી નજીક અરમી સમુદ્રનું વાચાએકું તો મહાગુજરાતના કિનારે કોઈક જ વાર પહોંચે છે.

દક્ષિણ પ્રદેશોથી ચરુ થયેલાં નેચરની આપડાંઓ પહોંચે ત્યાં સુધી એટલે કે, જૂન માસના લગભગ મધ્યભાગ સુધી ઉનાળો રહે છે. આકૃતિ ઉમાં, નુવાઈ માસના દખાતુ, પવન અને ઉષ્ણતા અંગેની સમજાતુ આપવામાં આવી છે.

દેશના વાયવ્ય ખૂણામાં ભગનું દખાતુ લઘુકું રહે છે અને તેથી નેચરની પવનો મહાગુજરાત પર ફૂંકાય છે. (ગોળાર્પના ઉત્તરભાગમાં લઘુ દખાતુની અસપાસ લગા ધરિયાજના કાંઠાની ઊંચી દિશામાં વહે છે.)

મહાગુજરાતમાં વર્ષનો ૮૦ % થી ૯૫ % વરસાદ ચોમાસા દરમિયાન જ પડે છે અને તેમાંની ઘણીખરી બંગાળના ઉષ્ણમાસના ઉત્તર તરફના લઘુ દખાતુથી થતા પશ્ચિમ કે વાયવ્ય તરફના ફેરફાર સાથે સંકળાયેલ છે. મહાગુજરાતમાં દેશીઓની લારમાયાઓ નહીં હોવાના કારણે ચોમાસા દરમિયાન પણ કોઈક પ્રદેશમાં પડે છે તેથી નિર્ધારિત વરસાદ પડતો નથી. જુલાઈમાં ઉમેશાં વધારેમાં વધારે વરસાદ પડે છે. મહાગુજરાતની સમસ્ત પ્રજાના કલ્યાણઅર્થે વરસાદ અન્યતઃ

આકૃતિ ૪

અગત્યનો હોઈ, તે વિષયક કેટલીક વિગતોની ચર્ચા કરવાનું અહીં થાયું છે. આફ્રિકાના બેટી બેટી વેપારાગ્રાઓ દ્વારા મહાગુજરાતના અંદરના વાણિક વસતીની માહિતી આપી છે; ઉપરાંત આઈસોહાઈટ્સ એટલે કે સમાનતર વર્ષિકોમાંથી પસાર થતી કચ્છાનિક રેખાઓ પણ આપવામાં આવી છે. એ દૃષ્ટિએ નીચેના મુદ્દાઓ નોંધપાત્ર બની રહે છે.

(૧) ઉત્તર તરફના કિનારાઓ પર વસતીનું પ્રમાણ ઘટે છે. દક્ષિણી ઉત્તર તરફ વર્ષાપ્રવાહનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે તેને લીધે આમ બને છે.

(૨) કિનારાની પટ્ટી પર પશ્ચિમે ભરૂચ સુધી આંતરે આંતરે વસતીનું પ્રમાણ વધતું જાય છે ને પશ્ચિમી ફરોને ઘટવા લાગે છે. પશ્ચિમઘાટના છેક ઉત્તરના ભાગની અને સાતપુડની હારમાથાના છેક પશ્ચિમ તરફના અંતની અસર, આ માટે કારણરૂપ બને છે. તેની પવનાભિમુખ દિશાને ઊલટી દિશા કરતાં વધારે વસતી મળે છે.

(૩) વલોદરાની પૂર્વે આવેલા છોટાઉદેપુર અને બારિયા પ્રદેશમાં વસતીનું પ્રમાણ વધારે છે. સાતપુડ અને વિંધ્ય પર્વતની હારમાથાના પશ્ચિમાંની અસર તેમ જ બંગાળના ઉપસાગરમાંથી ઉદ્ભવ પામતાં ઉર્ણુનું ઉત્કર્ષ દશાનના વર્તુળથી આ પ્રદેશોનું સાંધિય, એટી ભેવડી સામૂહિક અસર આના માટે જવાબદાર કહી શકાય.

(૪) અરવલ્લી પર્વતની દક્ષિણનાં અસરને લીધે આખું પ્રદેશમાં વસતીનું પ્રમાણ વધારે છે.

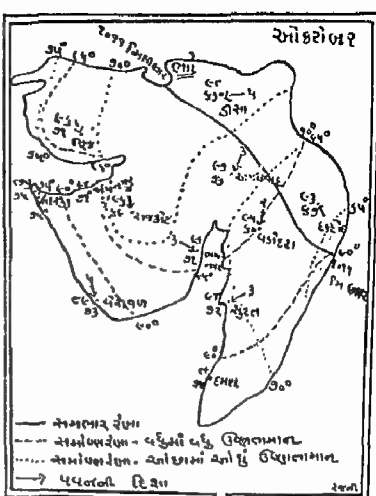
(૫) જૂનાગઢની આસપાસ મધ્યસીંચણમાં વસતીનું પ્રમાણ વિશેષ ઊંચાનું કારણ ગિરનાર પર્વતની અસર છે.

(૬) ભરૂચ-ડીસા લાઈનથી પશ્ચિમ તરફ વસતીનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. દારકા અને કચ્છના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં તો વસતીનું પ્રમાણ ઘણું જ ઊંચું છે. આ બધા જ પ્રદેશ પર વર્ષાપ્રવાહનું ઊંચસપણું અને પૂર્વના પ્રદેશો કરતાં પશ્ચિમના પ્રદેશમાં બંગાળના ઉપસાગરમાંથી ઉદ્ભવ પામતાં ઉત્કર્ષ દશાનની, સરખામણીએ ઓછી અસર; આ બે ધરીઓને આના માટે જવાબદાર કહી શકાય.

પશ્ચિમ અને ઉત્તરના પ્રદેશોથી થઈ થઈને સમીપર માસના પ્રારંભમાં મહાગુજરાતમાં ચોમાસું ડરવા લાગે છે એકે છેક એકઠોરના અંત સુધી અપર્યંત પડે છે ખરાં. આકાશમાં વાદળોએ નૂટવાની સાથે જ ઉત્પત્તિ વધે છે અને એકઠોરમાં તેની બીજ પચકાટા પહોંચે છે. એકઠોર દરમિયાનની દશામાં, ૧૧૧ અને ઉત્પત્તિની સ્થિતિ આફ્રિકા ૫ બતાવે.

જાણીતી વસતીની વધારા:

બંગાળના ઉપસાગરમાંથી ઉદ્ભવતા દશાનની સ્થિતિ પર મહાગુજરાતનો વસતી નિર્ભર હોઈ, તેની વસતીરસની વધારાને અંક ઉમેરતાં મોને રહે છે. સામાન્ય રીતે ચોમાસું બને ત્યારે અરવલ્લી મહાગુજરાતમાંથી કે તરફથી દશાનનું મોટું પથાર થાય ત્યારે જ

આફ્રિકા ૫

ભારે વસતી પડે છે. ઈ. સ. ૧૮૭૭, ૧૮૮૮, ૧૮૭૧, ૧૮૮૫, ૧૮૯૧, ૧૮૯૫, ૧૮૯૮, ૧૮૯૨, ૧૮૭૩, ૧૮૮૦, ૧૮૮૮ અને ૧૮૯૧નાં વસતી દરમિયાન મહાગુજરાત સમસ્તમાં અરવલ્લી તેના બોટા ભાગમાં કુખાજની સ્થિતિ પ્રવર્તે હતી. આખા મહાગુજરાતમાં બે કમિક વર્ષોએ કુખાજની સ્થિતિ પ્રવર્તે હોય એમ, વસતીરસના વસતીનું નિરીક્ષણ કરતાં જણાવું નથી. માત્ર કેટલાક પ્રદેશો; ખાસ કરીને સોસાઈનો ઉત્તર કિનારો, કચ્છ અને બનાસકાંઠા વિસ્તારમાં બે કમિક વર્ષોએ પણ કુખાજની સ્થિતિ સર્જાઈ હતી. વસતીરસના વસતીના નિરીક્ષણ અભ્યાસથી મહાગુજરાતમાં છેલ્લા ૭૫ વસતી દરમિયાન વસતીનું પ્રમાણ ભારતવર્ષને વધુ છે કે ઘટ્યું છે તેનું ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી. આનું કારણ એ છે કે વસતીનું જોવા પરથી અનુમાન તારવવાનું હોય છે તે બેજાગા પવનો, માત્ર મહાગુજરાતની કે ભારતવર્ષની જ પરિસ્થિતિની અસર હેઠળના નથી. એ પવનો તો આજુબાજુના ટીક ટીક વિસ્તારનો તેમજ ભારતથી દૂરની પરિસ્થિતિની અસર તરેના પડે છે.

વાતચોટ અને ઉત્કર્ષ દશાન:

ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે બંગાળના ઉપસાગરમાંથી ઉદ્ભવતું અને પશ્ચિમ તેમ જ વાજન ખુલ્લા તરફ આવતી વર્ષા દશાન યાનુમાસની મહાગુજરાતનો આગળના પર ખાસતી અસર કરે છે. અરબી સમુદ્રમાંથી ઉદ્ભવતાં આતાં કેટલાંક દશાનો અને વાતાચોટ મહા

ગુજરાતના કિનારા તરફ ધસી જાય છે અને મહાગુજરાતનો કિનારો ઓળંગતાં કે નૈર્ઋત્ય ખૂણા તરફ પહોંચતાં આબોહવા પર અસર પહોંચાડે છે અને ક્યારેક સમસ્ત મહાગુજરાતમાં ઓપ્રિવ, મે, જૂન (સંભવતઃ જુલાઈ અને સપ્ટેમ્બર) અને ઓક્ટોબર-નવેમ્બરમાં કાં તો ભારે વરસાદ અથવા જોરદાર પવન મૂકતા જાય છે. ઓપ્રિવ અને મે માસ કરતાં આવા દાખલા જૂન, ઓક્ટોબર અને નવેમ્બરમાં વિશેષ બન્યા છે.

આબોહવાનો ફેરફાર :

આબોહવાનાં વર્તુળો હોવાની એક માન્યતા ચાલે છે. સન્સ્પોટ વર્તુળની સમાપ્તિ એવાં ૧૧ વરસનાં વર્તુળો તેમ જ બ્રહ્મરત્નાં ૩૩ થી ૩૫ વરસનાં વર્તુળો ખૂબ જાણીતાં છે. વેધશાળાઓના વાયવીય અભ્યાસથી એમ જણાય છે કે મહાગુજરાતની આબોહવામાં છેલ્લાં પંચોતેરથી સો વર્ષના ગાળામાં કોઈ નિયમિત અને વ્યવસ્થિત ફેરફાર થતો રહ્યો નથી.

અહીં બીજે પ્રશ્ન વિચારવો ઘટે તે એ છે કે જો ૧૦૦ વર્ષના ગાળા દરમિયાન ગુજરાતની આબોહવામાં ફેરફાર ન નોંધાયો હોય તો ૧,૦૦૦ વર્ષનો ગાળો આવા ફેરફારોની નોંધ કરે છે? વરસાદની દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે વરસાદ પડવાના કારણભૂત એવાં તત્ત્વોમાં કયો જ વાયવીય ફેરફાર નહીં થયો હોઈ, છેલ્લાં સો વર્ષના ગાળાનો વરસાદ ગુજરાતમાં લગભગ સરખો જ હોવો જોઈએ. પ્રમાણભૂત વર્ષાફરોનાં વર્ણનો પરથી જણાય છે તેમ અગાઉના વખતમાં જ્યારે સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ મુખ્યભૂમિ સાથે સંલગ્ન ન હતો ત્યારે સિંધુની એક શાખા ખંભાતના અખાતને મળતી હતી. આ પ્રમાણે સિંધુના પ્રવાહના બદલાવાની સાથે મહાગુજરાતની આબોહવામાં પણ ફેરફાર થયો હોય તેવી સંભાવના પ્રતિ આ વાત પ્રેરે તેવી છે. જંગલના ગાક વિસ્તારોને લીધે ભૂમિની નજીકના હવાના સ્તરોનું ઉષ્ણતામાન તથા ભેજન આજે છે તે કરતાં કંઈક જુદું જ હોવાની સંભાવના

પણ કરી શકાય ખરી—કદાચ હિમપાત વારંવાર ન થતો હોય અને ગરમીના—મોજાં પણ આવાં ભયંકર ન હોત. ઓછી ગતિના જલસરણ અને ઓછાં બાષ્પિભવનના કારણે જમીનનો ભેજ ઘટવાની ગતિ સંભવતઃ વિશેષ હોઈ શકે. પરંતુ આ બધાં જ ઘટકોની મહા-ગુજરાતના શિયાળુ અને ચોમાસાના વરસાદ પર ગણનાપાત્ર અસર સંભવતી નથી.

બીજા અહીં વિચારવાના પ્રશ્નો એ છે કે સિંધની સક્કર બેરેજની અને કચ્છના રણના વધવાથી મહાગુજરાતની આબોહવા પર કયો અસર પડી છે? સક્કર બેરેજ અને એમ કરી શકાય કે જમીનની નજીકના હવાના સ્તરનાં દબાણ અને સ્થાનિક ઉષ્ણતામાન પર તેની અસર થાય—હિમપાત તેમ જ ગરમીનાં મોજાંની અતિથયતાને તે ગાળી નાખે, તે પરિણામે વિશેષ ભેજમાં પાકતા પાકનો ઉગાવો શક્ય બને. સિંધ અગર તો આજુબાજુના વિસ્તારના વરસાદ પર સક્કરબેરેજથી કયો જ અસર નહીં થાય. કચ્છના રણનો ફેલાવો ધુમ્મસ હિંમુ ઊષ્ણતામાન, વેગનતા, હવામાં રજકણો ઇન્પાદિનો ત્યાં અને આજુબાજુના પ્રદેશમાં વધારો કરશે; પણ તેની વરસાદ પર અસર નહીં પડે; હવામાં ધૂળનાં રજકણો ધીમે ધીમે જેસી જવાથી જમીનની ફળદ્રુપતા પર પણ કદાચ અસર કરે.

સેંકડો નહીં પણ હજારો વર્ષોનો ગાળો ગણીએ તો તુર્કી અને મધ્યથીનથી માંડીને એશિયાના આ પટામાં એવા ભયંકર વાયવીય ફેરફારો થયા છે કે જે ગુજરાતના શિયાળુ અને ચોમાસાના વરસાદ પર પણ અસર કરે—કદાચ તેને બદલી પણ નાંખે. પરંતુ આજથી માંડીને માત્ર થોડી પેઢીઓની ગણતરીએ મહાગુજરાતની આબોહવામાં ફેરફારનો કોઈ પુરાવો નથી. મનુષ્યને સહજ જણાતા એવા કેટલાક ફેરફારો ઘણી વખત ચીતિફેર, જીવન ધોરણ અને બનાવની જાણની સહજેપચ્છિધને આભારી હોય છે. વાગુવિદ્યાના તત્ત્વની દૃષ્ટિએ આવા કોઈ ખરેખર ફેરફારને ટેકો નથી. (ભૂજ અંકેશ પરથી અનુવાદ)

સૂકા પ્રદેશો

સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછીથી આખોય દેશ જનસામાન્યનું જીવનધોરણ વધારવામાં તેમ જ સ્વાતાત્મક કાર્યોમાં લાગી ગયો છે. આની સિદ્ધિ અર્થે આપણે પંચવર્ષીય યોજનાઓને અપનાવી છે. એ મુજબ ઈ. સ. ૧૯૬૧માં બીજી પંચવર્ષીય યોજના પૂરી થતાં આપણી ત્રીજી યોજનાનો તરત જ આરંભ થઈ જશે. આ યોજનાઓ અમલી બન્યા છતાંવે આપણે હજી અન્તોત્પાદનમાં પછાત છીએ ને તેથી પરદેશમાંથી લાખો ટન અનાજ આયાત કરવું પડે છે. ગુજરાત પણ આમાં અપવાદ નથી. આપણી અનાજની વાર્ષિક જરૂરિયાત આશરે ૩.૪ મિલિયન ટનની છે, જ્યારે વાર્ષિક ઉત્પાદન લગભગ ૧.૯ મિલિયન ટનનું છે. પરિણામે કુલે ૧.૫ મિલિયન ટનની આપણને વાર્ષિક ખાપ પડે છે, જે બીના ખર્ચેનર દુઃખદ છે. જે આપણે પ્રજા-સમક્ષનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવું હશે તો કૃષિ ઉત્પાદનની ભૂમિકા તરફ ધ્યાન આપવાની આપણી પ્રથમ ફરજ બની રહેશે. અનાજનું ઉત્પાદન ઓછું હોવાનાં અનેક કારણો આપવામાં આવે છે. તેમાંથી શેકડિયા ખાકીથી ઉત્પાદકને થતો વિશેષ લાભ, થકોરે તરફ લોકોનું સ્થળાંતર, મોટા ક્ષેત્રોનો અભાવ અને સિંચાઈની નબી ઇત્યાદિ જેવાં કારણોને આજની પરિસ્થિતિનાં જવાબદાર કારણો ગણાવી શકાય.

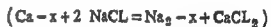
આપણે ત્યાં ઓછું અન્તોત્પાદન થાથી થાય છે તે અંગેનાં ઘટક-તત્વોની અહીં થાઓય વિચારણા કરીશું. જમતના સૂકા અથવા તો અર્ધ-સૂકા એવા વિભાગમાં ઉત્તર ગુજરાત તેમ જ મધ્ય ગુજરાતના પણ કેટલાક પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે. સૂકા પ્રદેશોમાં થેલ વરસવા કરતાં બાબીલવનની કિંમત ઝડપી હોવાને કારણે આવા વિભાગોની જમીનમાં કારો એકત્રિત થતાં જાય છે. આથી જમીનમાં પાણી પણ એટલું ઉપર હોય છે કે જમીનના ઉપરના પડમાં રહેલા કારો સહિત તેની સપાટી ક્રેટાકમ્બ (Suifaco teurnon)ને લીધે સહેજ ઊંચી ઝાલી જાય છે. અને પછી તેનું બાબીલવન થાય છે. કારોનો પથરાટમાત્ર તેના ઉદ્ભવસ્થાનોમાં જ થાય તેવું અનિવાર્ય નથી. પાણીનું વહેણ કિંમતગુણ બાજ તરફથી નીચાણવાળા બાજ તરફ હોવાનું એટલે; સ્વાભાવિક રીતે જ નીચાણવાળા ભાગોમાં કારોનો પથરાટ થશે. કોઈ પણ વિભાગમાં કારોના પથરાટની એક ત્રીજી શક્યતા પણ છે. કારણમાં રહેલાં સોડિયમ ક્લોરાઈડ (મીઠા)નાં રજકણો પણ જે તે પ્રદેશમાં કારોના પથરાટને મદદ કરે છે. હોવેન્ડ અને કિમિએ જે તરજૂ-તાનાના કારોના પથરાટની પાછળ અવાં વાષતીય રજકણોને જ જવાબદાર ગણાવે છે. કારોનો પથરાટ કારવાળી કે આકલ્લી જમીન બનાવે જ તેનું નથી. કારવાળી આકલ્લી જમીનના વિકાસ અને તો તેના પરાવિભાજન પાણી પસાર ન થઈ શકે તેવા થરોનું અસ્તિત્વ પણ જરૂર બને છે. દુનિયાની અરબી કરતાં પણ વિશેષ જમીન

એ. એમ. ત્રિવેદી, આર. કે. શાહ અને જે. સી. વોરા
(અધ્યાપકો, રસાયણ વિભાગ ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ)

સૂકા અથવા અર્ધ-સૂકા વિભાગ નીચે આવી જાય છે.

કારવાળી જમીનનો પ્રશ્ન એ આંતરરાષ્ટ્રીય અગત્યના ધરાવતો પ્રશ્ન છે. યુનેસ્કો તો આવી જમીન ખેડણ ચોગ્ય કેમ બની શકે તે માટેના અભ્યાસ પરન્વે ખાસ ધ્યાન આપી રહેલ છે. આ પ્રકારના અભ્યાસની પ્રથમ રશિયાથી શરૂઆત થઈ ને પછીથી તો અમેરિકાના સંસ્થાનો તેમ જ નેપરવેન્ડની જેમ આખી દુનિયાએ તેને વધારી લીધેલ.

કારવાળી આકલ્લી જમીનનો પ્રશ્ન હજી બદલાતી ભૂમિકાની અવસ્થામાં છે. કારવાળી જમીનનો વિકાસ નીચેની રીતે થઈ રહ્યો છે. આની પ્રથમ ભૂમિકામાં ઓગળી જાય તેવ કારોનો પથરાટ કરવામાં આવે છે અને આ રીતે તૈયાર થયેલી જમીનને 'સોલ્ડન ચોક' કહે છે. બીજી ભૂમિકાએ આ જમીનનાં તત્વો સોડિયમ આયનની સાથે ઝડપથી ચુસાઈ જતાં જણાય છે. સામાન્ય જમીન કૌશિક્યમ મિશ્રિત તત્વોની બનેલી હોય છે, તેની સોડિયમ ક્લોરાઈડ (મીઠા) સાથે નીચે પ્રમાણેની રસાયણિક પ્રક્રિયા થાય છે,

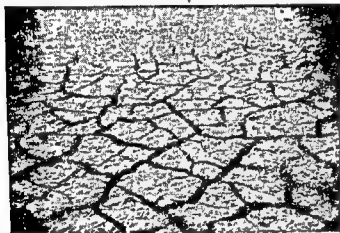

જેમાં સોડિયમ આયનનું વિશેષ પ્રમાણ છે તેવી આ પ્રકારની જમીન 'સોલોનેઝ' તરીકે ઓળખાય છે. ત્રીજી ભૂમિકાએ, ઓગળી શકે તેવા કારો દૂર થાય છે. ને આ રીતે તૈયાર થયેલી જમીનને 'સોલોડ્રી' કહેવામાં આવે છે. ઉપર વર્ણવવામાં આવેલું કારવાળી જમીનનું ગર્વીકરણ રશિયન પદ્ધતિ મુજબનું છે. આ જમીન થીરેમીરે આલ્ફાલુમ (Alfald) બનતી જાય છે. ગુજરાતમાં આ પ્રકારની જમીન ભાગે જ જોવા મળે. અમેરિકન ગર્વીકરણ પણ વત્તાઓછા અંશે કંઈક આવું જ છે. નીચે તેની વિગત આપવામાં આવે છે,

કારવાળી જમીન આમ તો અનાકલ્લી (આકલ્લી વગરની) એવી જમીન છે. તેમાં છોડના ઉગાવાને નડી શકે તેટલા પ્રમાણમાં ઓગળી શકે તેવા કારો રહેલા હોય છે. આમાં ચોસકિયાની વિદ્યુતવાહકતા (૨૫" સેંટીએ) દર સેન્ટિમિટરે ચાર મી. મ્યો. કરતાં પણ વધારે હોય છે. આવી જમીનમાં બદલી શકાય તેવું સોડિયમનું પ્રમાણ તો ૧૫ ટકાથી પણ ઓછું હોય છે. કારવાળી આકલ્લી જમીનમાં બદલી શકાય તેવા સોડિયમનું પ્રમાણ ૧૫ ટકાથી વિશેષ હોય છે અને ચોસકિયાની વિદ્યુતવાહકતા પણ દર સેન્ટિમિટરે ચાર મી.મી.થી વધારે હોય છે. આ બંને પ્રકારની જમીનનું આશ્વત્વ PH ભાગમાં ૮.૫ થી ઓછું હોય છે. કારણકે આકલ્લી જમીનમાં બદલી શકાય તેવા સોડિયમનું પ્રમાણ ૧૫ ટકાથી વિશેષ હોય છે. આશ્વત્વ PH પણ ૮.૫ કરતાં વિશેષ હોય છે. પણ ચોસકિયાની

વિદ્યુતવાહકતા દર સેન્ટિમિટરે (Per CM) ચાર મી. મહો થી ઓછી હોય છે. (PH આમ્લતાંશ નિર્દેશક છે. જે આ આમ્લતાંશ ૭ થી ઓછું હોય તો જમીન આમ્લક ગણાય છે ને ૭ થી વિશેષ હોય તો તે આલ્કલિન જમીનને સૂચવે છે.) જેમ વિદ્યુતવાહકતા વધારે તેમ કારનું પ્રમાણ વધારે હોવાનું. મી. મહો.એ વાહકતાનું એકમ છે.

હવે આપણે ગુજરાતના સૂકા અને અર્ધ-સૂકા વિભાગોની વિચારણા હાથ ધરીશું. અહીં ઘટ્ટાતામાં જ ભારપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે આપણે જેને કચ્છના નાના રણથી ઓળખીએ છીએ તે પટ્ટી માત્ર રેતીના પથરાટની હોવા કરતાંયે વિશેષતઃ તો કારના પથરાટવાળી છે. કચ્છના નાના રણમાં ઉપરનો ચર ખૂબ જ કઠ્ઠ છે. અને બહુકોણીય એવી ફાટની ભાતથી તેકીર (takyr) ના વિશેષ નામે ઓળખાતી એવી રચના બનાવે છે. (જુઓ આકૃતિ ૧) આમ આપણે જેને રેતીના રણથી ઓળખીએ છીએ તે ખરેખર તો પહાડર એવી કારવાળી જમીન છે. તો વળી ઘણાં ખડું કચ્છના મહારણમાં અને રાજસ્થાનના રણના કેટલાક ભાગમાં રેતીનો પથરાટ જોવા મળે છે.

આકૃતિ ૧

હવે આપણે ગુજરાતની કારવાળી જમીનમાં કારણભૂત એવા કેટલાંક તત્વોની વિચારણા કરીએ.

આકૃતિ ૨

પાછળની આકૃતિ ૨ ગુજરાતનાં રાજકોટ, ભૂજ, અમદાવાદ અને ડીસા નામક ચાર શહેરોના ઈ. સ. ૧૮૯૦ થી ૧૮૪૮ સુધીના વરસાદની વિગત આપે છે. આમાં સરેરાશ વરસાદ ઓછો છે એટલું જ નહીં પણ વરસાદની વરસોવરસની ને મહિનાઓની વધધટ પણ ઘણી મોટી છે. કોષ્ટક ૧ સિધ, રાજસ્થાન ને ગુજરાતના વરસાદની વધધટ દર્શાવે છે. વધધટને સમજાવતું સમીકરણ આ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે.

$$V = \frac{d}{R} \times 100$$

આમાં R સરેરાશ વરસાદને નિર્દેશે છે ને d ફેરફાર (deviation).

કોષ્ટક નં. ૧

સિધ, પશ્ચિમ રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં સરેરાશ માસવાર વરસાદ (R) અને તેની ટકાવારી પ્રમાણેની વધધટ (V).

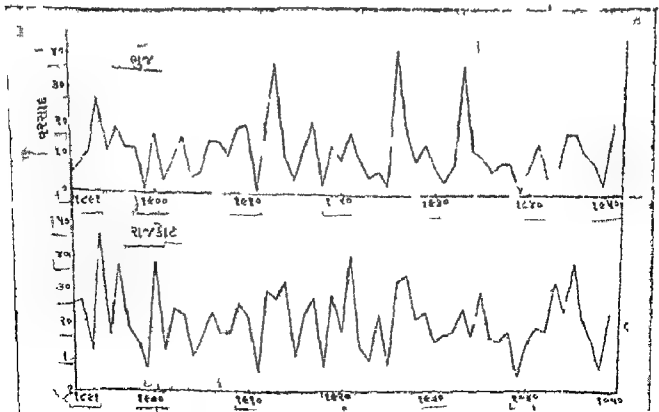
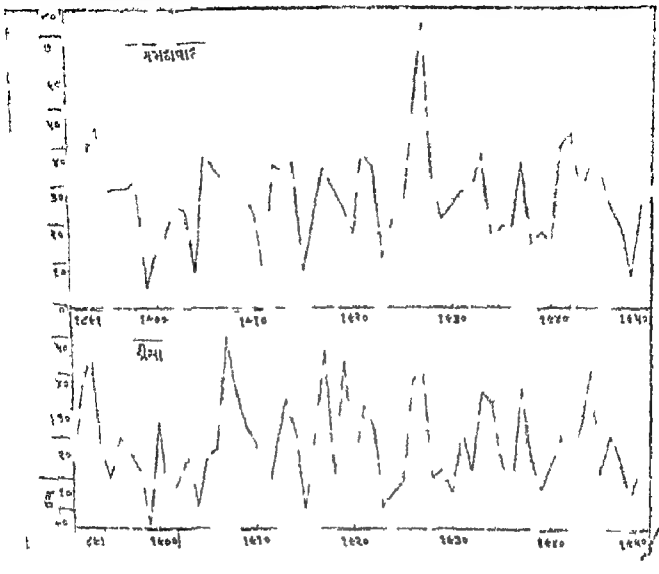
પ્રદેશ	જૂન R. V.	જુલાઈ R. V.	ઓગસ્ટ R. V.	સપ્ટેમ્બર R. V.
સિધ	૦.૪ ૧૬૧	૨.૪ ૧૦૧	૧.૭ ૧૧૪	૦.૫ ૧૮૮
પશ્ચિમ રાજસ્થાન	૧.૧ ૮૬	૩.૪ ૫૮	૩.૯ ૭૮	૧.૪ ૧૪૬
ગુજરાત	૫.૩ ૬૨	૧૩.૧ ૪૭	૭.૯ ૫૮	૫.૨ ૭૪

વળી આ પ્રદેશનું ઉષ્ણતામાન ખૂબ જ ઊંચું રહે છે. ઉષ્ણતામાન અને વરસાદ સંબંધી સૌંદર્ય કોઈ પણ પ્રદેશના હવામાન પર મુખ્યત્વે અસરકારક બળો છે. આ વાતની સમજણ વરસાદ, ઉષ્ણતામાન તથા ભેજની સાથે સંબંધ ધરાવનાર બેંઝન ફેક્ટર, એન. એસ. મેયર્સ ક્વોરાન્ટ^૨ ઇત્યાદિ દ્વારા ભુદા ભુદા સ્વરૂપે આપવામાં આવી છે. કોષ્ટક નં. ૨ ગુજરાતનાં પસંદ કરેલાં કેન્દ્રોના બેંઝન ફેક્ટર તથા મેયર્સ ક્વોરાન્ટને નિર્દેશે છે.

કોષ્ટક નં. ૨

ક્રમિક	કેન્દ્ર	ગુજરાતનાં પસંદ કરેલાં કેન્દ્રોના બેંઝન ફેક્ટર		મેયર્સ ક્વોરાન્ટ		વર્ણવતો કોષ્ટક	
		ભેજને લગતા (ઓછામાં ઓછા વાર્ષિક) %.	ભેજને લગતા (ઓછામાં ઓછું વાર્ષિક વરસાદનું દબાણ)	મી.મી. (M.M.)માં ઓછામાં ઓછું વાર્ષિક વરસાદ	મી.મી. (M.M.)માં ઓછામાં ઓછું વાર્ષિક વરસાદ	સેં.મી. માં ઓછામાં ઓછું ઉષ્ણતામાન	બેંઝનફેક્ટર અ/બ/ ૮ પાંચની સૂકામાં ગણતરી
૧.	અમદાવાદ	૪૮.૦	૧૩.૬૩	૭૪૧	૨૮.૧	૨૬.૩	૧૦૪
૨.	મહેસા	૫૫.૫	૧૫.૨૮	૮૩૨	૨૬.૫	૩૫.૧	૧૩૭
૩.	ભાવનગર	૪૮.૫	૧૪.૧૭	૫૬૧	૨૭.૩	૨૦.૫	૭૫
૪.	ભૂજ	૪૮.૫	૧૩.૭૮	૩૪૬	૨૬.૪	૧૩.૧	૪૮
૫.	ડીસા	૪૫.૫	૧૨.૩૭	૬૧૩	૨૭.૦	૨૨.૬	૮૧
૬.	દાહોદ	—	—	૭૧૫	૨૬.૧	૨૭.૩	—
૭.	દ્વારકા	૭૨.૫	૧૮.૫૫	૩૫૪	૨૫.૮	૧૩.૬	૬૮
૮.	જામનગર	—	—	૪૭૧	૨૫.૮	૧૮.૧	—
૯.	રાજકોટ	૪૮.૫	૧૩.૦૧	૬૩૦	૨૬.૪	૨૩.૮	૮૫
૧૦.	સુરત	૬૦.૦	૧૭.૨૮	૧૦૫૮	૨૬.૦	૪૦.૭	૧૫૩
૧૧.	વઘાવળ	૭૪.૦	૨૦.૨૫	૪૮૪	૨૫.૭	૧૮.૨	૮૮
૧૨.	મોરબી અથવા અર્ધ-સૂકું	૫૨.૫	૮.૭૪	૧૫૬૩	૨૦.૪	૭૬.૬	૩૩૮

ગુજરાતનાં કેટલાંક સ્થળોનો વાર્ષિક સરેરાશ વરસાદ બતાવતો આલેખ

આપણી જમીનનો વધારે ને વધારે ભાગ ક્ષારયુક્ત થતો જાય છે. ને કચ્છના રણનો વિસ્તાર વધતો જાય છે એવી આપણા ઘણા લોકોમાં માન્યતા પ્રવર્તે છે. સને ૧૯૫૧ ના નવેમ્બરમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ડૉ. રામનાથનના અધ્યક્ષપણા હેઠળ કચ્છના રણના વિસ્તારનો અભ્યાસ કર્યોને તેની ઉન્નતિનો માર્ગ સૂચવવા નિષ્ણાતોની એક સમિતિ નીમી હતી. ડૉ. રામનાથનના સૂચનથી આ પ્રશ્નનાં કેટલાંક રાસાયણિક પાસાંને વિગતે તપાસવાનું નક્કી થયું હતું. આનો આર્થિક ભોજ્ય શરૂઆતમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને પછીથી નવી દિલ્હીના વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક સંશોધનની કાઉન્સિલે ઉપાયો લીધો હતો. પ્રારંભમાં કચ્છના નાના રણના વિસ્તારને જમીનના ક્ષાર-ત્વની તેમ જ પાણી પુરવઠાની એમ બે દૃષ્ટિએ તપાસાયો હતો. આ પછીથી ભાવ-નળકાંઠાની તપાસ હાથ ધરાઈ. હાલમાં ખંભાત નજીક તથા સુરત અને નવસારી જિલ્લામાં જમીનના ક્ષાર અંગેની તપાસ આગળ વધી રહી છે.

આજ સુધીમાં તપાસાયેલા મુખ્ય મુખ્ય ક્ષારયુક્ત વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) હારીજ-સમી પ્રદેશ
- (૨) રાધનપુર-ગોહનાથ પ્રદેશ
- (૩) સાંતલપુર-ગ્રામદી પ્રદેશ
- (૪) પીપરાળા-આદેસર પ્રદેશ
- (૫) ધંધુકા-ધોલેરા પ્રદેશ
- (૬) ધંધુકા-પટના પ્રદેશ
- (૭) સુરેન્દ્રનગર-નળ સરોવર પ્રદેશ

ઉપરના નીચેના ક્ષારયુક્ત વિભાગોની તપાસ હાથ ધરવાનું નક્કી થયું છે :

- (૧) ખંભાત નજીકના કિનારાની જમીન
- (૨) કુમસ-ભીમપુરા પ્રદેશ
- (૩) કરાણી-મટવાડ પ્રદેશ
- (૪) છાપર-કલંયા પ્રદેશ

નકશો ૧

નકશો નં. ૧ પ્રદેશો દર્શાવે છે. કોડો નં. ૩ તપાસાયેલા વિસ્તારની જમીનના પૃથક્કરણની વિગતો આપે છે.

કોડો નં. ૩

જમીનનાં રાસાયણિક લક્ષણો

નમૂનો નં.	EC $\times 10^3$ at ૨૫° સે.	GH આલ્કલિ	Na as % T.E.C.	નોંધ
-----------	-----------------------------------	--------------	-------------------	------

(૧) હારીજ-સમી વિસ્તાર :

૩૩	અ ૦.૨	૮.૪	—	
	બ ૩.૮	૮.૨	૨૧	
	ક ૪.૫	—	૪૩	ઘણી ખરી જમીન સેલીનઆક્રમી છે.

૩	અ ૮.૪	૮.૩	૫૮
	બ ૫.૬	૮.૨	૩૫
	ક ૬.૦	૮.૨	૬૧

(૨) રાધનપુર-ગોહનાથ વિસ્તાર :

૨૨	અ ૦.૨	૭.૬	૫	ઘણી ખરી જમીન સામાન્ય છે.
	બ ૦.૨	૭.૬	૪	
	ક ૦.૨	૭.૬	૬	

(૩) સાંતલપુર-ગ્રામદી વિસ્તાર :

૪૧	અ ૮.૫	૮.૪	૨૮	
	બ ૬.૬	૮.૪	૩	
	ક ૮.૫	૮.૨	૭	ચિરોડીનું પ્રમાણ
૪૬	અ ૫.૮	૮.૪	૬૨	વિશેષ
	બ ૩.૬	૮.૨	૪૧	
	ક ૨.૫	૮.૨	૩૧	

(૪) પીપરાળા-આદેસર વિસ્તાર :

	અ ૪.૩	૮.૩	૧૦	એક ફૂટ નીચે ચિરોડીનું પ્રમાણ
	બ ૧૪.૨	૮.૨	૭	
	ક ૧૮.૭	૮.૩	૧૦	
૫૬	અ ૨૮.૩	૮.૨	૬૦	
	બ ૨૨.૨	૮.૨	૭	
	ક ૨૧.૨	૮.૧	૦.૨૫	

(૫) ધંધુકા-ધોલેરા વિસ્તાર :

૧૩૨	અ ૪૬.૮	૮.૪	૬૮	લગભગ ૬૦% કાંપ અને સીલી રેતી
	બ ૩૫.૮	૮.૪	૬૦	
	ક ૨૬.૬	૮.૫	૮૦	
૧૩૪	અ ૫.૪	૮.૮	૫૨	
	બ ૧૦.૩	૮.૬	૪૩	
	ક ૧૫.૨	૮.૬	૭૬	

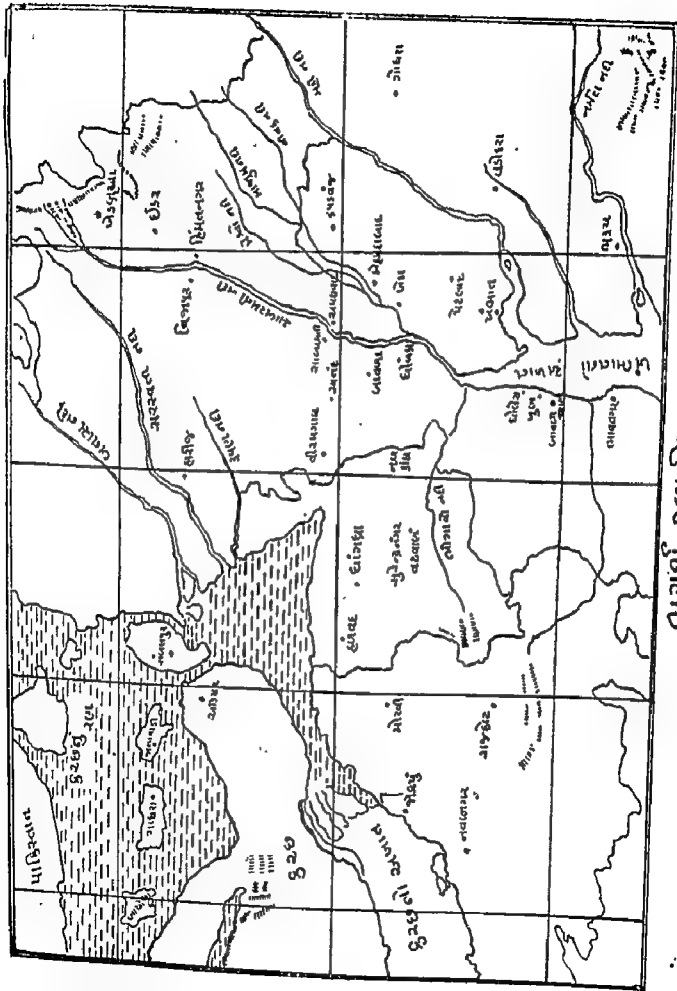
(૬) ધંધુકા-પટના વિસ્તાર

૧૨૫	અ ૩૭.૩	૧૦.૧	૯૫	લગભગ ૫૫% કોશિયમ ક્રોમિયમ
	બ ૨.૧	૧૦.૧	૬૬	
	ક ૩.૨	૧૦.૧	૬૩	
૨૧૩	અ ૪.૮	૮.૮	૯૩	Exact. સોડિયમ ઘણું જ
	બ ૧.૧	૮.૮	૮૪	

(૭) સુરેન્દ્રનગર-નળસરોવર વિસ્તાર

૨૩૨	અ ૦.૬	૮.૧	૧૬	કેટલાંક વિસ્તારોમાં જડી રેતીનું
	બ ૦.૫	૮.૩	૧૮	ખૂબ જ મોટું પ્રમાણ (લગભગ ૭૪%)
	ક ૦.૬	૮.૧	૧૮	
૨૩૪	અ ૯.૪	૮.૨	૭૭	
	બ ૪૨.૮	૮.૧	૫૬	
	ક ૩૧.૩	૮.૧	૫૪	

સમગ્ર પ્રદેશને ભૂમિ દ્વારા મળતા પાણીની વ્યવસ્થાને નીચે પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરાયું.

સાપ્તકીય નાલ-ખાલેખ

424

(૧) નદીઓ:

બનાસ, રૂપેણ અને સરસ્વતીનું કચ્છના નાના રણની આજુબાજુ પાણી છે, ભોંઝાવો, લોકા, ઓમકાર અને ઉનવાલીનું ભાવ-નળકાંઠાને મળે તથા ખરમતી, ખારી તેમ જ મોરડનું અમદાવાદ-મહેસાવાદ પ્રદેશને પાણી મળે.

(૨) વીરણઓ:

૫ થી ૧૦ ઊંચઈના આવા છાછરકૂવાઓ અથવા વીરણઓ નદીના કાંઠામાં ગાળવામાં આવે છે અને સ્થાનિક પ્રજા તેનાં પાણીનો પીવામાં ઉપયોગ કરે છે (જુઓ આકૃતિ ૩). આવા વીરણઓમાં પાણીનું પ્રમાણ મર્યાદિત હોય છે ને તેથી વારંવાર આવા નવા વીરણઓ ગાળવાના રહે છે.

આકૃતિ ૩

(૩) કૂવાઓ:

લગભગ ૪૦'ની ઊંચઈના કૂવાઓ વાડી-ખેતરમાં ખેડૂતો ગાળે છે અને સિંચાઈમાં તેનાં પાણીનો ઉપયોગ કરે છે. ગુજરાતમાં લગભગ ૧૬,૦૦૦ કૂવાઓ હોવાનો અડસટ્ટો મુકાયો છે.

(૪) પાતાળ કૂવાઓ:

ખાસ કરીને વિશેષ પ્રમાણમાં સુકા પ્રદેશમાં ઉપર કચિત ભંધાં જ સાધનો મર્યાદિત પ્રમાણમાં પાણી પુરું પાડી શકે છે. આથી સરકારી અને અર્ધ-સરકારી સંસ્થાઓએ રૂ. ૮,૦૦૦ થી ૧૦,૦૦૦ની કિંમતે નેપાર થતા પાતાળ કૂવાઓ શારવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. કમનસીબે રાધનપુર વિસ્તાર અને ભાવનગરકાંઠા પ્રદેશમાં કરેલા આવા પ્રયાસોમાં ખારું પાણી નીકળે છે, જે સિંચાઈ માટે ઉપયોગી થતું નથી. વળી કેટલાક કૂવાઓની તો ટૂંક

ગાંધામાં સરવાણી જ ભંધ થઈ જાય છે. (આકૃતિ ૪) સોનાર (રાધનપુર જિલ્લામાં) ના કૂવામાંથી ઊભરાતા ખારા પાણીને દર્શાવે છે ને (આકૃતિ ૫)માં વરસા (રાધનપુર જિલ્લામાં) ના કુકતા પાણીવાળો કૂવો દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

આકૃતિ ૪

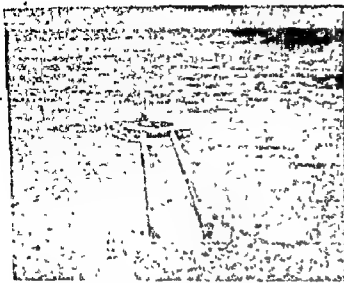
(૫) તળાવડાં:

વરસાદનું પાણી સંગ્રહી રાખવા અંગે આવા તળાવડાં ગાળવામાં આવે છે કે જે પીવાનું પાણી પુરું પાડનાર તરીકે ખૂબ અગત્યનાં બની રહે છે.

આકૃતિ ૫

સુકા અને અર્ધ-સુકા વિભાગોમાં આવ્યાં ઘણાં ખરાં તળાવડાં ઉનાગાની થા-અંતમાં જ સુકાઈ જાય છે. (જુઓ આકૃતિ ૬)

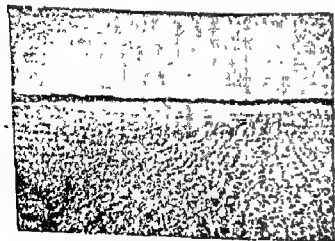
આકૃતિ ૬

સિંચાઈની દૃષ્ટિએ કૃષાઓની પાણી ચકાસતાં ૩૦.૫% ઉત્તમ માન્યમ પડ્યું છે, ૧૫.૬% પાણીનો ઉપયોગ શંકાસ્પદ જણાયો છે અને ૫૩.૯% તો વાપર માટે અયોગ્ય જણાયું છે. તથા વર્ષનાં પાણીની વાત કરીએ તો ૬૬.૭% ઉત્તમ માન્યમ પડે છે, ૧૦.૪%નો વપરાય શંકાસ્પદ જણાય છે ને ૨૨.૯% પાણી અયોગ્ય જણાય છે. તે જ રીતે પાતાળ કૃષાઓનાં પાણીના ૧૩.૬% શંકાસ્પદ અને ૭૩.૬% વપરાય અને અયોગ્ય જણાય છે. સમગ્રપણે પાણી વપરાયનાં જાણી તપાસતાં લગભગ ૫૦% જેટલો અયોગ્ય હોવાનો સંભવ રહે છે. એવમત્ત આમાં ઉપર કહેલાં સાતે પાણી સંગ્રાહકોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. (ઉપરાંત અમદાવાદ-ધોળકા, અમદાવાદ-ચલતજ-સિલત, અમદાવાદ-વીરમગામ, અમદાવાદ-મહેમદા-વાદ-કપલજ અને અમદાવાદ-પ્રાંતિજનો પણ સમાવેશ થાય છે.) આ વિસ્તારને ધાગેલગણે છે ત્યાં સુધી હવે વધારે પ્રમાણમાં નમૂનાઓની વિશ્લેષણ મૂળ કરતાં જુદાં લક્ષણોનું પરિણામ આણે એમ માનવાને બાકે જ કારણ મળે છે. ઊલટું, વિજપુર જેવા કેટલાક પ્રદેશોમાં તો ધોરિજ જ વધારે માફક આવતાં જણાય છે.

જુદા જુદા વિસ્તારોની જાણીઓ

(૧) હારીજ - સમી વિસ્તાર :

કેટલીક નિયત જગ્યાએ સારમિશ્રિત અને બાકીની સામાન્ય જમીન એક જ વિસ્તારમાં આવેલ છે જ્યાં પાણી ૨૦'ની ઊંડાઈએ નીકળે છે ને ખાડું હોય છે. (આકૃતિ ૭ પાસે પાસે આવેલો સારમિશ્રિત અને સારમીન સપાટીને નિર્દેશ છે.)

આકૃતિ ૭

(૨) રાધનપુર-ઓછાનાથ વિસ્તાર :

આ વિસ્તારમાં થઈને બનાસ નદી વહેતી હોવાને કારણે કેટલાક નિયત સ્થળોએ જ પાણી જામેલી છે. જમીનમાં રહેલા સારોના બેરને વડાવવા માટે બનાસનું પાણી એ એક પ્રખર બળ છે. પાણીની સપાટી લગભગ ૧૦'-૧૫'-ની ઊંડાઈએ છે.

(૩) સાંતલપુર-ગ્રામદી વિસ્તાર :

પાણીની ૪'-૫' ઊંડી સપાટીવાળો આ વિસ્તાર તદ્દન સૂકો છે. વિરોધી અને કૌશલ્યમ કાર્યોનિર્દેશ દીક દીક પ્રમાણ ધરાવતી એવી સારમિશ્રિત જમીન તેમાં આવેલી છે. આ મિશ્ર જમીનમાં સોડિયમનું પ્રમાણ કદી ઊંચું જતું નથી.

(૪) પોષણ-અદેસર વિસ્તાર :

પાણીની સપાટી ખૂબ ઊંચી છે (૪' - ૫'). વિરોધીનું વિશેષ પ્રમાણ એ આ જમીનની વિશિષ્ટતા છે. દરિયાનાં ધૂસી જતાં પાણીને એ અટકાવવામાં આવે તો આ જમીન સહેલાઈથી સુપરી થકે તેવી છે.

(૫) ધંધુક-પોરેશ વિસ્તાર :

આ વિસ્તારમાં કંપવાલાં સીધાં મેદાનો આવેલાં છે. મોટી ભરતી વખતે આ મેદાનો પર છેક પોરેશ સુધી દરિયાનાં પાણી ફરી વળે છે. જમીનના બંધારણમાં ૩૦ થી ૪૦% જેટલું સોડિયમનું પ્રમાણ છે. પાણી પહોં ઘાણું ખડું ખાડું જ મળે છે. આના વિકાસ અંગેની કોઈ પણ ચોજનામાં દરિયાનાં ધૂસી જતાં પાણીને અટકાવવાં એ પાવાનું કામ બની રહેશે.

(૬) ધંધુક-પટના વિસ્તાર :

પાણીની સપાટી ઊંચી છે. (પટના નજીક લગભગ ૪') આ વિસ્તારમાં કૌશલ્યમ કાર્યોનિર્દેશ ખૂબ પ્રમાણવાળાં, કંપનાં બનેલાં, સીધાં મેદાનો આવેલાં છે. સોડિયમનું બહુલ્ય એ પટનાની જમીનનું લક્ષણ છે ને લગભગ ૩૦ ચોરસ માઈલના સર્ગજ વિસ્તારમાં સોડિયમ કાર્યોનિર્દેશ જાણી રહેલો છે. કૌશલ્યમ કાર્યોનિર્દેશ એ જાણી થકતો નહિ હોવાને લીધે આવી જમીનને સફળપરિઠ્ઠિ એસિડનો સહારો જરૂરી બને છે.

(૭) સુરેન્દ્રનગર-નળ સરોવર વિસ્તાર :

એકધારાપાણીનો અભાવ એ આ વિસ્તારનું લક્ષણ ગણાવું જોઈએ. તેમાં રેતીનું પ્રમાણ ખૂબ જ છે ને સરખામણીમાં સારની સપાટી નીચી છે. લેક-નળ આ પ્રદેશની વિશેષતાને નિર્દેશ છે. ધીરે ધીરે આ વિસ્તારમાંથી સારોનું પ્રમાણ ઘટતું જતું હોય તેમ માનવાને કારણ મળે છે.

ખાયાનાં મૂળ અને સામાન્ય નોંધ

ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેમ જ આર્થિકશાસ્ત્ર રીતે જોતાં પણ ગુજરાતનો આ વિસ્તાર આજે છે તેના કરતાં વિશેષ કળદ્રુપ હતો. એક સમયે કચ્છના નાના તેમ જ મોટા સમૂહમાં થઈને સિંધુ નદીની પશ્ચિમની શાખા વહેતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૦૨માં તો સિંધુનાં પાણીને રણમાં પ્રવેશનાં રોકવા માટે સિંધમાં બંધો બાંધવામાં આવ્યા હોવાનું પણ જાણવા મળે છે. રણ પોતે પણ સમુદ્રનો હિસ્સો આવેલો એક જાણ જ છે. ગુજરાતના ગુરનાં પાત્ર ભાગમાં

સમુદ્રનાં પાણીથી થતા કારો માટે આ પ્રદેશમાં જૂનકાળમાં અને આજે પણ વારંવાર અને મોટા પાયા પર થતા ધરતીકંપ જવાબદાર છે. આ પ્રદેશમાં વિશેષતઃ ખારાશ માટે દરિયાનાં પાણી જવાબદાર છે, તે રાસાયણિક પુષકરસો સ્પષ્ટપણે બતાવી આપ્યું છે. હજી આજે પણ પીપરાળા, ધોલેરા, ખંભાત અને ઘણું બહુ સુરતની આસપાસના કિનારે દરિયાનાં પાણીની અસર મોજૂદ છે.

જમીનની સુધારણા

ગુજરાતે પોતાના અન્ન-ખાધના પ્રશ્નને ઉકેલવો હશે તો આ ખારાશ-થી બગડતી જમીનની સુધારણા તેના માટે આવશ્યક બની રહેશે. ગુજરાતની સરકાર પણ આ પ્રશ્નની ગંભીરતાથી પૂરી વાહેકે છે. ખાર-જમીનનો 'ધારો અમલી બનાવો'ને ડચ નિષ્ણાતોના સહકારથી ખાર-જમીનની સુધારણાનો પ્રશ્ન હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. શરૂઆતમાં તો અઢાર લાખ રૂપિયાના અંદાજી ખર્ચે સવાઈ નગર (ભાવનગર પાસેનું) નજીકની આવી ૬,૦૦૦ એકરની જમીનની સુધારણા હાથ ધરાશે. માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવી આ યોજનાને જો સફળતા વરશે તો એક કરોડ અને અંશે હજાર રૂપિયાના અંદાજી ખર્ચે ભાવનગરકાંઠાની સાહ હજાર એકર આવી જમીનને પણ આ જ યોજનાનો લાભ મળશે. જમીનમાંના નુકસાનરૂપ એવા કારોને તાજ પાણીએ સાફ કરી નાખવાનો આ યોજનામાં સમાવેશ થયો છે. અને આથી કરીને નદીનાં પૂરને સંઘરવા માટે એક રાક્ષસી સંગ્રાહક ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. આમાં બહુ એવી જમીનમાં પાણીની નીક મૂકીને નુકસાનકારક કારોને યોગ્ય મોટીઓ વાટે બહાર કાઢી નાખવાની વ્યવસ્થા છે.

જમીન-સુધારણાની પદ્ધતિમાં ખાસ કરીને નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે :

(અ) દરિયાનાં ધુસી જતાં પાણીને અટકાવવાં.

(બ) ખાસ ઊભાં કરેલાં સંગ્રાહકોમાંનાં તાજાં પાણીથી જમીનમાંના નુકસાનકારક કારોને ધોઈ નાખવા.

(ક) પરિપગ અથવા તો યોગ્ય એવી બીજી કોઈ પણ પદ્ધતિ વડે પાણીની સપાટીને નીચી થઈ જતી. જમીન-સુધારણાની કોઈ પણ યોજનામાં આ એક અત્યંત અગત્યનું પાસું છે, તે ભુલાવું જોઈએ નહિ.

આ પ્રમાણે સિંચાઈએ જમીનને કસપૂરુ છે તેમ અત્યંત નિચોવી બેનાર પણ છે જ. મોરીની જે બરાબર વ્યવસ્થા ન હોય તો આ કૃત્રિમ સિંચાઈ બીજી રીતે ફળદ્રુપ એવી જમીનને પણ અનુપ્રાદક જમીનમાં પથવી નાખે એ સંભવને નકારી શકાય નહિ. ઉપપ્રાદક જમીનના મોટા વિસ્તારોમાં આવી કૃત્રિમ સિંચાઈઓના કારણે જ્યાં આદકચીનો પથરાટ વધ્યો છે એવા ભારત, પાકિસ્તાન અને ઈંગ્લેન્ડના દેશો માટે આ ખૂબ જ ગંભીર પ્રશ્ન બની રહે છે. પાકિસ્તાનના પંજાબ વિસ્તારમાં ૬૨ વરસે લગભગ ૩૦,૦૦૦ એકર જમીન

આ કારણે પડતર થતી રહેતી હોવાનો એક અંદાજો છે. કવિફોનિયાના કેટલાક વિસ્તારની સિંચાઈવાળી જમીનની પણ આ જ દશા છે.

જમીનમાં રહેલા બિનજરૂરી કારોને હટાવે એવા રોપાઓનો ઉછેર એ જમીન-સુધારણાનું એક અગત્યનું પાસું છે. આવવા રોપાઓ જમીનના ઉપલા પડના નુકસાનકારક કારોને નાબૂદ કરીને માટીનાં રજકણોને વહી જતાં અટકાવે (જુઓ આકૃતિ નં. ૮). પાકની ફેરબદલી, જમીનને પડતર રાખવી

આકૃતિ ૮

વગેરે પણ જમીન-સુધારણા અંગેનાં આનુષંગિક એવાં પગથિયાં છે. કારણકે જમીન અનિવાર્યપણે ફળદ્રુપ તેમ જ રોપાઓને ઊગવામાં મદદ કરે તેવાં તત્ત્વોથી સભર હોય છે. એ મુદ્દો આવી જમીનની વાત વખતે નોંધપાત્ર બનવો જોઈએ. આમાંથી માત્ર ખાસશને દૂર કરવામાં આવે તો આવી જમીનમાંથી આપણે પાકને વાકતાં થાકીએ.

કુદરતમાં ફેરબદલા થયા જ કરે છે. ફળદ્રુપ જમીન ખારવાળી બની જતી જન્યાય છે તો ખારી જમીન પણ ફળદ્રુપ નથી બનતી જ તેવું તથી. કોઈ પણ પ્રદેશમાં જલ-સાધનો તથા જલ-સ્રોતોનો અવિરત અભ્યાસ એ ખૂબ અગત્યનો વિષય છે. આપણે કૃત્રિમ સિંચાઈથી જ્યારે કુદરતને પણ બદલવા પ્રયત્ન થઈએ છીએ ત્યારે ખાર-નાબૂદીની આ કિશાથી આપણી ફળદ્રુપ જમીનને કઈ નુકસાન તો નથી થતું ને તે પ્રતિ પણ સત્તાગ રહેવું જોઈએ. આપણે જ્યારે જમીન-સુધારણા પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચવા બેઠા છીએ તો તે અંગેનાં સંશોધન અર્થે પણ તેમાંથી અમુક ટિપ્સો આપવો જોઈએ. વિદેશોના નિષ્ણાતોની મદદ અને વિદેશી સહાય મળે તે ઇચ્છનીય છે, પણ આખરે આપણા પ્રશ્નનો ગૂંચ તો આપણે જ ઉકેલવો પડશે.

(મૂળ અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ)

પહોડો, નદીઓ અને યાત્રાધામો

શ્રી શિવશંકર શુક્લ
(મહાર મહાનન, અમદાવાદ)

અ. પર્વતો

તળગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છની પ્રાકૃતિક રચનામાં થોડુંકાઈ અંતર છે. ઉત્તર ગુજરાત અને પૂર્વ ગુજરાતનો સરહદ પર્વતીય છે અને તે હારમાળા અખંડ રીતે ગુજરાતની નથી, પણ અરવલ્લી, વિંધ્ય, સાતપૂડા અને સહ્યાદ્રિની શાખાઓ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં નેર્ફનચી ઈયાન અને પૂર્વથી પશ્ચિમ એમ બે ગિરિમાળાઓ લગભગ સમાંતર પથરાયેલી છે. લોકો કંચી લે છે એવું કચ્છમાં રેતીનું રણ નથી પણ ખારોપાટ છે અને તેમાં ત્રણ પર્વતમાળાઓ વિસ્તરેલી છે.

(૧)

અરવલ્લી, આરાવલ્લિ અથવા આરવલા એ મોટે ભાગે સંસ્કૃતનામાં પથરાયેલો છે, પણ આમુ આગળ તે ગુજરાતમાં પ્રવેશ કરી આખેત્ર ફંટાતો ફંટાતો છેક પાવાગઢ આગળ વિધામાં ભળી જાય છે. અરવલ્લી ભારતનો પ્રાચીનતમ પર્વત છે. ધરતીકંપને લીધે યાગર ખસી જઈ તે પુષ્પીના પેટાળમાંથી ઊપસી આવ્યો છે. અરબી સમુદ્રના ભીંતરમાં દસ હજાર ફૂટ ઊંચી એક પર્વતમાળા છે. તે અને અરવલ્લી એક કાળે બેઠેલા હતા.

આમુ એ અરવલ્લીનું ૫,૬૦૦ ફૂટ ઊંચું—ઊંચામાં ઊંચું શિખર છે. હિમાલય અને નીલગિરિ વચ્ચેના પર્વતોમાં પણ તે સૌથી ઉર્જુન છે. પણ રાજ્યપુનરંચના પછી ભૌગોલિક રીતે તે સંસ્કૃતનામાં બહુપા છે. છતાં દર વર્ષે ઉનાળામાં ત્યાં સહેલગાહે ને આરામ માટે ગુજરાતીઓ જ વધુ પ્રમાણમાં જાય છે.

આમુ ઉપરથી સામે દિશાએ જે પર્વતમાળા દેખાય છે તે આરાસુરની છે. તેમાં આમુરોડ સ્ટેશનથી ૧૨ માઈલ દૂર અંબાજી ખાતેનું સ્થાનક છે. આજે તો ત્યાંથી ગુજરાતની ઉત્તર સરહદ થકી થાય છે. આ આરાસુરના પર્વતો પણ બે ફંટા પડી ગુજરાતમાં પ્રવેશે છે. અંબાજી પાસે કોટે-મ્વર આગળથી ગુજરાતની પવિત્ર કુમારિકા નદી સરસ્વતી ઊગમ પામે છે. આ સ્થાન અત્યંત રસિકામય છે. ત્યાંથી અંબાજી પાસે આવતાં કુંભારિયાના વિમલમંચીએ બંધાયેલાં જન મંદિરો, દેવલગારનાં દેરાની માફક આરાસુરના કમળી સુભગ દર્શન કરાવે છે. ત્યાં ભવાણીમુખી હતી તે અનાર નો ઘાંત પડી ગયો છે. અંબાજી પાસેનો ગબ્બરનો ડુંગર માતાજીના સ્થાનક તરીકે અત્યંત પવિત્ર ગણાય છે.

મહેસાણાથી વીસનગર બાહુએ નારંગા છેડેનું સ્થાનક છે. તારંગાનો ડુંગર બહુ ઊંચો નથી. પરંતુ જોનોના જગ્યાપથ તરીકે તે પ્રખ્યાત છે.

એમ કહેવાય છે કે બૌદ્ધોની તારાદેવીના નામ પરથી તેનું તારંગા નામ પડ્યું છે. અનારે પણ ત્યાં તારસુ માતાનું મંદિર છે. તે ઉપરનાં જન-મંદિરો દર્શનીય છે.

અરવલ્લીની પર્વતમાળા ૨,૦૦૦ ફૂટથી પણ ઊંચી ચડે છે. પણ આરાસુર આગળથી જ ફંટો દાંતા, બેઠાદા, ઈંડર અને શામળાજી બાજુ જાય છે તે ડુંગરો બહુ ઊંચા નથી. ૫૦૦ ફૂટ તો બહુ થઈ ગયા. તે હારમાળામાં ઈંડરનો ડુંગર અને તે ઉપર આવેલો ગઢ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતના એક લગ્નગીતમાં તે અમર થઈ ચુક્યો છે. શામળાજીની આસપાસથી તો બૌદ્ધ કાળના અવશેષો સારા પ્રમાણમાં મળ્યા છે.

ત્યાંથી આપણે છેક પાવાગઢ તરફ પહોંચી જઈએ. પંચમહાલ જિલ્લાના ગોધરાથી ૨૫ માઈલ અને વડોદરાથી ૨૯ માઈલને અંતરે પાવાગઢનો ડુંગર આવેલો છે. તેના પર પ્રાચીન કિલ્લો અને કાલિકા માતાનું મંદિર છે. તે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થાન છે. તેનો ઘેરાવો આશરે ૨૬ માઈલ અને ઊંચાઈ ૨,૫૦૦ ફૂટ છે. તેને ઘરા ખાવાનું સ્થાન બનાવવા માટે પ્રાચીન ચાકી રચા છે. આ પણ ભવાણીમુખી પર્વત હોય એમ મનાય છે.

પાવાગઢને જોડાયેલી જે ડુંગરીઓની હાર શિવરાજપુર અને પાણી સુધી વિસ્તરેલી છે તેમાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં મંગેનીઝ રહેતું છે. અને તે ગુજરાતની સમૃદ્ધિ વધારવાર બહુ મહત્વનું ખનિજ છે.

ત્યાંથી પછી વિંધ્ય સાથે સંલગ્ન થતી ડુંગરીઓ થકી ઘાય છે અને તે છોટાઉંડપુરથી આગળ ઊંચી થતી નર્મદાના જમણા કિનારે વિંધ્યની મુખ્ય હરોળમાં ભળી જાય છે. આ વિંધ્યની ધારો રતનમાળથી પાવાગઢ સુધી આવેલી છે. આમાં આઠસોથી બારસો ફૂટ ઊંચાઈની ટેકરીઓ છે.

નર્મદાને ડાબે કિનારે અને તેથી પછી આગળ નર્મદા અને તાપીના વહેણની વચ્ચે સાતપૂડા આવેલો છે. તેમાં ખાસ કરીને રાજ્યપથના ડુંગરો ૧૨ માઈલના ઘેરાવાના છે. તેમાં જ સતિમા દેવનું શિખર છે તે સમુદ્રની સપાટીથી ૨,૦૦૦ ફૂટ ઊંચું છે.

તાપી એળંગ્યા પછી જે પર્વતો આવે છે તે સહ્યાદ્રિ પર્વતની શાખાઓ છે. ગુજરાતના અગિયમોટું ઉપરથી તે ધક થાય છે. ગુજરાતના બીજા કોઈ પણ પર્વતો કરતાં સહ્યાદ્રિ ઉપર વરસાદ ઘણો પડે છે અને તેથી ત્યાં ઘાંસ જંગલો અને અનેક નદીઓની મૂળ છે. આ હારમાળામાં સહ્યાદ્રિના ઊંચામાં ઊંચાં શિખરોમાંનું એક, સાધેરમહેરના કિલ્લાવાળું આવેલું છે. પારનેરાની ટેકરી પણ સહ્યાદ્રિનો જ ભાગ ગણાય.

(૨)

કાઠિયાવાડમાં આમ તો ખડો અને ટેકરીઓ ઘણે દોહાડે ફેલાયેલાં છે. પણ જેને ડુંગરી કહે શકીએ તેવી હારમાળા બે છે. ઉત્તર તરફની (મધ્યમાં

આવેલી) જે ગિરિમાળા છે તે નેત્રનીથી ઈશાનમાં જાય છે અને તે આશરે દોઝસો માઈલ લાંબી છે. અને તેમાં ઈશાનમાં આવેલા પંચાંગ પ્રદેશમાં ચોટીઓ પર્વત આવેલો છે. તે ૧,૧૭૦ ફૂટ ઊંચો છે. પોરબંદરથી ૧૮ માઈલને અંતરે આવેલો બરડો પર્વત ૩૦ માઈલના ઘેરાવામાં પથ્થરવેલો છે અને તેનું લેણું નામનું ધિખર ૨,૦૧૪ ફૂટ ઊંચું છે. જંઘાઓની પ્રાચીન રાજ/પ્રાની ધૂમ-લીના અવશેષો ત્યાં જોવા મળે છે. ત્યાં ઘણી વનસ્પતિઓ થાય છે અને તેમનું સંશોધન કરી વનસ્પતિશાસ્ત્રી સ્વ. ડૉ. જ્યોત્સના ઈન્ડિયન મોટો ગ્રંથ લખ્યો છે. ચોટીલા ને બચરાની આસપાસના પ્રદેશમાં રોડકેરનો પાંચો સારો ચાલે છે. ગોપ, આવેક અને આલપસાનાં ધિખરો પણ તેમાં છે.

આ પર્વતમાળાની દક્ષિણે જે ઘાટ આવેલી છે તે પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જાય છે અને તેની લંબાઈ ચો માઈલની છે. આ ઘાટમાળામાં ગુજરાતનો સૌથી ઊંચો પહાડ ગિરનાર આવેલો છે. તેની ઊંચાઈ ૩,૬૬૦ ફૂટ અને લંબાઈ ૧૫ માઈલ અને પહોળાઈ ૪ માઈલની છે. પ્રાચીન કાળમાં તે ઉત્તરનાં કે રેવતાચળને નામે ઓળખાતો હતો. તે સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ શહેરથી આશરે ૧૦ માઈલના અંતર ઉપર આવેલો છે. તેનું સૌથી ઊંચું ધિખર ગુરુ દત્તાત્રેય છે. ત્યાં દત્તપાદુક છે અને ઘણા લોકો ત્યાં દર્શન ને પૂજન માટે જાય છે. વળી ગોરખનાથ, અંબા-માતા, કામકા માતા, ઓપડનાં ધિખરો પણ છે.

તે પહાડ ઉપર જનમંદિરો પણ આવેલાં છે. તજેટીથી યજ્ઞવા માટે પજ-વિધાં છે અને ચણવ તેમ જ ઉતાર ખડુ જ કક્કલ છે. ઉપર વનરાણ પણ સાચ પ્રમાણમાં છે. સામે જમિયલલા પીરનો ડુંગર પણ દેખાય છે. ગિરનાર અત્યંત પવિત્ર સ્થળ મનાય છે અને હિંદુઓમાંથી જનાશુ આવે છે. તજેટીમાં દામોદર કુંડ, સુદર્શન તળાવ, ઉદ્ધવમન અને અયોધ્યાના યિવાલેખો પ્રાચીન સમયની પાદ આપે છે.

આ પર્વતમાળાને અડીને ગીરનું જંગલ આવેલું છે. તે ડુંગરાળ પ્રદેશ પણ છે. તેમાં સિંહ થાય છે. આ ગીરપ્રદેશ ૪૦ માઈલ લાંબો ને ૨૦ માઈલ પહોળો છે. આ પ્રદેશની પૂર્વમાં વાળાક નામના પ્રદેશમાં તેના જ જેનો જે ભાગ આવેલો છે તે 'વાળાક ગીર' ને નામે ઓળખાય છે.

પાલીતાણા, ચેત્રગિર અગર ચેત્રગિર પર્વત ઉપર આવેલું છે. તે પર્વત ૧૯૭૦ ફૂટ ઊંચો છે. તે જન લોકોના ચાત્રના પવિત્ર ધામ તરીકે અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે અને દેશભરમાંથી જનો ત્યાં યાત્રાએ જાય છે.

તળાજ, લોર અને સાણુના ડુંગરો ભીલકાલીન ગુફાઓ માટે જાણીતા છે. શિલોર પાસેનો ડુંગર ૯૦૦ ફૂટ અને ધોરાજી પાસેનો ઓસમનો ડુંગર ૧,૦૦૦ ફૂટ ઊંચો છે.

ધંધુકાના રાણપુર શહેરની પશ્ચિમમાં થોડે દુરે જે નાની ટેકરીઓની ઘાટ છે તે ચોટીલા પર્વતને મળી જાય છે.

(૩)

કચ્છમાં છુટાછવાયા ઘણા ડુંગરો છે. પણ મુખ્ય ત્રણ પારો છે. ઉત્તર પાર પરચમ, ખડીર ને પ્રાંજળમાં થઈને જાય છે. તેમાં સાપરો, ભાંજડો, મક્રી, પ્રાંચમવાળો, ધોળો, નીલરો, મોસાફિયો વગેરે ડુંગરો આવેલા છે. તેમાં કાળો પર્વત ૧,૪૩૪ ફૂટ ઊંચો છે અને તે કચ્છ અને સિંધની હદ બને છે.

મધ્યમ પારમાં જંગીકા ભીટુ, કીરો, ઝારો, લવાય અને કચ્છના ડુંગરો આવેલા છે.

દક્ષિણ પાર પશ્ચિમમાં મક્રાજગથી થઈ થઈ રોલા પાસે આવે છે. તેમાં રોલાનો ડુંગર, ધથલો, માડવાલકી, ખાનોડ વગેરે ડુંગરો આવેલા છે.

એક વખતનો જ્વાળામુખી પર્વત ધીલોપાર ૧,૦૦૦ ફૂટ ઊંચો છે. પરચમમાં આવેલા ડુંગરો ૧,૪૦૦ ફૂટ ઊંચા છે. કચ્છના ડુંગરો વનસ્પતિ વિનાના છે.

આમ સામાન્ય રીતે કચ્છને રેતીનું રણ કહેવાય, તે પારોપાટ અને ત્રણ ત્રણ પર્વતમાળાવાળો પ્રદેશ છે એમ જાણી આશ્ચર્ય પામશે.

ગુજરાતમાં જે પર્વતો છે તે પ્રાચીન સાહિત્યમાં અર્બુદ, વિધ્ય, જ્ઞાન, સદ્ય, ઉત્તરપત, રેવન, યતુનગ એ નાંમોથી જાણીતા છે અને જૂનોજ ને સાહિત્યમાં તે રીતે તેમાં વર્ણનો મળે છે.

જા. નદીઓ

(૧)

આપણે ઉત્તર ગુજરાતથી થઈ કરીએ તો બનાસ એ રાજસ્થાન અને ગુજરાતની સરહદ બને છે. સિરોહીના સિરસુવાના પહાડમાંથી નીકળી આમુના ચણુ પહાડની તે ગુજરાતની એક વખતની રાજધાની ચંદ્રા-વનીની ભાજુમાં થઈ ડીસા ને સંધનપુરને પોતાનું પાણી પાઈ રહ્યાં વિચીન થાય છે.

અંબાજી પાસેના કોટ્ટેશ્વર પાસેથી ઊગમ પામેલી સરસ્વતી માનુ-જા સિદ્ધપુર અને ગુજરાતની પ્રસિદ્ધ મધ્યકાલીન રાજધાની પાટણ પાસેથી વહેતી રહ્યુંને મળે છે.

'બનાસ, સરસ્વતી અને રૂપેણ એ ત્રણેય અસ' રીતે કુંવારકા નદીઓ છે. માતાનું શ્રાદ્ધ સિદ્ધપુરમાં થવું હોઈ, તે પિંડુઓનું પવિત્ર તીર્થ બન્યું છે.

ત્યાર પછી આપણે દક્ષિણમાં વળીએ એટલે સામરમતી નદીનું કુંડું ફેલાયેલું નરને પડે છે. સામરમતી ગુજરાતની ચોથી મોટી નદી છે અને તે ચારમાં ગુજરાતમાં અંખડ વહેનાર તો તે એકથી જ છે. ઉદેપુર પાસેના દેશર સરોવરમાંથી નીકળી તે આજુબ વધે છે. તેને અનેક નાની નાની નદીઓ મળે છે. પણ ત્યાં સુધી તો તે માત્ર સામર જ કહેવાય છે. પણ બનેલા પાસે જ્યારે તે પહેલી જ એક મોટી નદી લાગમતીને મળે છે ત્યારે તેનું નામ સામરમતી થઈ જાય છે. પછી તે અમદાવાદ પાસે આવે છે. દહીવિ અને ગાંધીજીના નિવાસસ્થાન અહીં હતાં તેથી તો એ નદી જગપ્રસિદ્ધ બને છે. અને અમદાવાદનું માહાત્મ્ય તેની ઇચ્છો ને વાહિજનને લીધે તેમ જ આ બંને માહાત્માઓના નિવાસસ્થાન તરીકે પણ વધ્યું છે. ત્યાંથી પછી દક્ષિણમાં વહી વીકા પાસે તે આવતાં, સખતસંગમ સ્થાય છે. વાત્રક નદી છેક ડુંગરપુરની હડમાંથી વહેતી પોતાની સાથે માઝમ, મેમ્મો અને થેટ્ટીને લેતી આવી છે— પોતામાં સમાવીને— અને સામરમતી, લાગમતી ને રટ્ટ પાસે ભળી ગયેલી પાચીને લેતી આવી હોય છે. આમ એ સાંને નદીઓ ભેગી થાય છે. વીકા પાસે કાનિતી પૂર્વિમાએ મોટો મેળો ભરાય છે. અહીંથી સામરમતી પછી વડગામ પાસે ખંભાતના અખાતને મળે છે.

આ સાતે નદીઓ તથા તેમને મળનારી બીજી અનેક જે ગુજરાતમાંથી જિગમ પામી છે તે બધી અરવલ્લીની દીકરીઓ છે એટલે બનામથી તે લોકોની સંપત્તિસરિતાઓના સંગમ સુધીનાં પાણી અરવલ્લીનાં છે

પછી મહી નદી અને એનો પરિવાર આવે છે મધ્ય ભારતના અમરગઢ પાસે એક મોટા તળાવમાંથી જિગમ પામી મહી પહેલાં તો ઉત્તરવાહિની બને છે અને ત્યાં એક કુચરી એનો પ્રવાહ ધંધાવી દેતા એ દિગ્વિસ્તૃત વળે છે અને કડપ્પા પાને એ ગુજરાતમાં પ્રવેશે છે કડપ્પા પાસે એને ભાદર મળે છે અને નહેરોની રચના માટે આ સ્થાન બહુ શોભ ગણાયું છે મહી સજનદી ગણાય છે ગુજરાતમાં તેના કિનારાની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિની રચના થયેલી છે ગુજરાતમાં આશરે ૨૦૦ માઈલ વહી તે ખંભાત અને કાચી વચ્ચે આગર સગમ પાસે છે મહીને ગુજરાતમાં મળનારી મોટી નદીઓમાં ભાદર, અનાસ, પાનમ, મચેરી વગેરે છે અનાસ તો વજ્રભજ મહીના મૂળ પાસે શોધ માઈલ ઉપર જ જિગમ પામી હોય છે પરંતુ તે સૌથી પશ્ચિમ તરફ દોરે છે પાનમ વિંધ્યાના રતનમાલમાંથી નીકળી દેવગઢઆશિયાને વણાવવા પાસે વહેતી વહેતી મહીને મળે છે

ત્યાંથી પછી ચિત્રામિત્રી (ઢાઢરમાં મળી), ઢાઢર વગેરે કેટલીક નાની નદીઓ પાવાણક પાસેથી નીકળી સ્વતંત્ર રીતે દરિયાને મળે છે

ત્યાર પછી નર્મદામીનાનો વિસ્તાર આવે છે આમ તો એ ગુજરાતની સૌથી મોટી નદી ગણાય પરંતુ અમરકંટકમાંથી નીકળી તે આકસો માઈલ મધ્યપ્રદેશને માનવામાં વહી, હાફેશ્વર આગળ ગુજરાતમાં પ્રવેશે છે ત્યાંથી તે છેક સુરપાણેશ્વર સુધી વિંધ્યા ને સાતપુણની નેળમાંથી વહી આવે છે સુરપાણેશ્વર આગળ તેને દેવનદી મળે છે ત્યાંથી મોખડીના ઘાટ આગળનો ધોધ, હરણફાળ, ગુરુદેવર, નિલકંવાણ થઈ તે ચાણોદ પાસે આવે છે ત્યાં તેને ઓર નદી મળી ચાણોદને ગુજરાતનું પ્રથમ બનાવે છે ચાણોદ કરનાળી પ્રાચીન તરીકે છે અને સંસ્કૃત વિદ્યાને માટે આજે પણ જાણીતા છે ત્યાંથી વ્યાસ, અનસુયા, નારદશ્વર થઈ નર્મદા કનીરવડ અને મુ બનીય પાસે આવી પહોંચે છે નદીના તૈલા ૧૮૪ માં ફેલાયેલો કનીરવડ સુપ્રસિદ્ધ છે શુક્રવતીય અત્યંત પવિત્ર સ્થાન ગણાય છે ત્યાંથી પછી ભરૂચ આવતા તો આ નદી ઘણી મોટી થઈ જાય છે ભારતના પ્રાચીન ભદ્રેશ્વરમાં એક આ બૃગુસ્કંધ પણ હતું આજે તો આઠી નાનાં મહિવાઓથી વેપાર થાય છે ભરૂચ છોડ્યા પછી દસભાર માઈલ વહી આ નદી સાગરમાં લય પામે છે નર્મદાને ધળે કાંઠ મળનારી એક ગણનાપાત્ર, સહૃદયીપણા પાસેથી વહી આવતી નદી કરભલ છે

પછી આપણે દક્ષિણમાં વેળી, તાપી સુધી પહોંચતા સ્વતંત્ર રીતે દરિયાને મળનાર નદી એક કીમ જ આવે છે તે બહુ મોટી નદી નથી

તાપી ભેતવા પાસેથી સાતપૂજ પર્વતમાંથી નીકળી ઘણુંખડું મધ્યપ્રદેશ ને ખાનદેશમાં ચાલી કાકરાપારની ઉપલાણમાં શોધ માઈલ ઉપર ગુજરાતમાં દાખલ થાય છે તાપી સુધીનું કહેવાય છે તાપી ઉપર સુરત અને સદર એ બે મુખ્ય શહેરો ગુજરાતમાં આવેલાં છે અગિયનીકુમારના આશરથી લગભગ આઠદસ માઈલનો વર્તક થઈ તાપી સુરતને ઘસાઈ લોકેક વહી ચમુદ્રમાં વિલીન થઈ જાય છે પહેલાં સુરત મોટું બંદર હતું પણ નરીનો મંથ જમવાથી તે પુરાઈ ગયું છે

તાપી છોડ્યા પછી છેક દમણગંગા સુધીની બધી જ નદીઓ સત્યાદ્રિમાંથી નીકળે છે તે નદીઓ ૭૩થી ૮૦ માઈલ લાંબી છે ને બારે માસ વહે છે શીકોળા, પૂર્ણા, અંબિકા, વાંકી, ઓરગા, વાપી, પાર, કોલક અને દમણગંગા એ મુખ્ય નદીઓ છે છેક તમુદ્ર પાસે તેના પર જે ગામો આવેલાં છે તે નાનાંનાનાં બારાં પણ બન્યાં છે

ઉત્તરમાં બનાસ, પૂર્વમાં અનાસ અને દિગ્વિસ્તૃત દમણગંગા ગુજરાતની પ્રાકૃતિક વદ બને છે

(૨)

હવે આપણે સૌરાષ્ટ્ર તરફ વળીએ સૌથીલામાંથી નીકળેલી ભોગાવી વકવાતુ ને લીમડીની સાવ સૂકી નદીઓ છે ભાવમાં ઓમકાર, નીકલા, ઉનાવલી, ભાદર, ગોમા એ બધી નાની નાની નદીઓ છે

પાલીતાણા પાતેની ચેતુજ નદી કાંકિયાવાડની મુખ્ય નદીઓમાંની એક છે તે ગીરમાંથી નીકળી તળાખ પાસે ખંભાતના અખાતને મળે છે તે ૧૦૦ માઈલ લાંબી છે આમ તો સૌરાષ્ટ્રમાં નાનીમોટી ૯૨ નદીઓ છે પણ તેમાં ચોરીલામાંથી નીકળી નવીબંદર પાસે સાગરસંગમ સાધનાર ભાદર એક જ ૧૨૦ માઈલ લાંબી, સૌથી મોટી નદી છે એક તો સૌરાષ્ટ્રમાં જાગે વરસાદ નહિ ચોટીલામાંથી એટલે મધ્ય સૌરાષ્ટ્રમાંથી જ નદીઓ નીકળી ઉત્તરવાહિની બની તે બધી કચ્છના રણને મળીને જય પાણી બારે માસ ન પણ રહે. આજી, મચ્છુ, બ્રાહ્મણી વગેરે આ ઉત્તરવાહિની નદીઓ છે મચ્છુનું પાત્ર તો ખડકાળ છે એટલે તેમાં પાણી સમાઈ રહે છે

ગિરનાર અને ગીરમાંથી જ નદીઓ જિગમ પામે છે તે પૈકી ઓઝન, કાબ, સુરેખા, સોમત, ધિંગવડો, હિરણ, કપિયા ને સરસ્વતી, પાણીથી ભરેલી હોય છે તેમાં સોમનાથ પાસે ત્રિવેણી બની સાગરસંગમ સાધની સરસ્વતી અત્યંત પવિત્ર તીર્થ છે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો અગ્નિસંસ્કાર ત્યા થયેલો. ત્રિપાણી અને કોથવા થયેલી ખાડી જેવી વસ્તુ નદી પણ પાત્રા સ્થાન બને છે દ્વારિકાની ગોમતી તો ત્રિપાણી નાનકડી નદી છે તેને નદી કહેલી કે ખાડી એ સવાવ પણ થઈ પડે ભામરિયાવાડમાં પાતરવડી શંજુલા પાસે અને માણજી મુકુશ પાસે સાગરમાં ભળે છે

ભાદર અને સુખભાદર બંને જસદણ પાસે મદાવની ટેકરીમાંથી નીકળે છે તેમાં સુખભાદર પૂર્વમાં નાગનેશ આગળ થઈ ગોખાને રણપુર આગળ સમાવી થઈ આગળ ખંભાતના અખાતને મળે છે બીજી નાની તો ફ કુ, બ્રાહ્મણી, ધોપ્રદરી, ગોંડવી, નાગમતી, રગમતી, દેમાઈ, મિનસર, ઊંક, રધોની વગેરે અનેક નદીઓ છે

(૩)

કચ્છમાં બહુ નદીઓ નથી છે તે પણ બહુ નાની છે ઉત્તરવાહિની થનાર રણમાં વિલીન થાય છે અને એ સિવાયની દિશાઓમાં જનાર સાગરસંગમ સાધે છે

કચ્છમાં ૧૫ ઈંચ સુધી વરસાદ લાય છે અને તેથી નદીઓમાં પાણી બપોળાદર્શી રહેતાં નથી. ખાસી નદી બૂજ ધકેર પાસે થઈ ૩૦ માઈલ વહી ઉત્તરમાં રણને મળે છે બીજી બે માથ અને તરા ૨૦ માઈલ

વલી કચ્છના અખાતને મળે છે. રુદ્રમાતા નદી ઉપર બંધ બાંધી નહેર કાકરામાં આવી છે. કચ્છમાં આ એક જ નહેરબોળના થઈ ચકી છે.

ગુજરાત-સોરાષ્ટ્ર-કચ્છની નદીઓ પર બંધ બાંધી તેમાંથી નહેર વાટે ખેતીને પાણી પહોંચાડવા તથા વીજળી તૈયાર કરવા માટેની યોજનાઓ પહેલી તથા બીજી પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં વિચારણા હતી — તેમાંની કેટલીક કામ કરની થઈ ગઈ છે અને કેટલીક હજુ હવે ચરૂ થશે.

ગુજરાત

૧. મહી ૧—૨	વલુકાઓરી	૬. નર્મદા	નવાગામ
૨. તાપી	કાકરાપાર	૭. હાથમતી	
	ઉકાઈ	૮. સાગરમતી	ફતેહગઢી
૩. બનાસ	દાંતીવાડા	૯. કરક	
૪. સરસ્વતી		૧૦. ખાન	પાટાડુંગરી
૫. રેવણો	શામળાજી	૧૧. ખારી	

સોરાષ્ટ્ર

૧. રંગોલા	૯. આજી
૨. મચ્છુ ૧—૨	૧૦. માલપુ
૩. બ્રાહ્મણી	૧૧. ભોગાવો ૧—૨
૪. સિસોઈ	૧૨. ઓગત
૫. ઘી	૧૩. રેણુંજી
૬. પુના	૧૪. ડેરી
૭. સુરજવડી	૧૫. ઘેલો
૮. મોજ	૧૬. ભાદર

કચ્છ

૧. રુદ્રમાતા

નર્મદા એ પાણીથી ભરપૂર નદી છે અને તેમાંથી હાઈલેવેલ કેનાલ કાઢી તેનાં પાણી છેક કચ્છ સુધી લઈ જવાની વિચારણા થઈ છે. વળી નર્મદા અને તાપીનાં પાણી વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ વપરાશે.

આમ ગુજરાતની નદીઓનાં પાણીનું નિર્ગમન કરી તેનો ખેતી માટે તેમ જ વીજળી ઉત્પાદન માટે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે અને થશે.

૨. તીર્થો

લોથલ

સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિના જે અવશેષો મોહન-જો-દરો અને હરપ્પામાં હાથ લાગ્યા તેને પરિણામે ઈતિહાસના એક અધ્યાય યુગ પરથી પડ્યો ઊંચકાઈ ગયો. વિભાજન થતાં તે સ્થાનો પાકિસ્તાનમાં ગયાં સંરોધન કરતાં એ જ સંસ્કૃતિના પ્રતીકરૂપ ભીર્ગ કેટલાંક સ્થાનો ભારતમાં જ્યાં આવ્યાં તેમાં અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા તાલુકાનું લોથલ એ સૌથી મોખરે અને વધુ મહત્વનું છે. આ પ્રાચીન બંદર સાગરમતીના મુખ આગળ હતું. ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિમાં રસ લેનાર સૌને માટે પ્રાચીન લોથલ આધુનિક યાત્રાધામ બની રહ્યું છે.

તેની જ પાસે ગુંદીમાં સંતબાલજી સર્વોદયના પ્રયોગો કરી રહ્યા છે. ધોળકા જૂની વિરાટનગરી ગણાય છે. સોલંકી યુગના અનેક અવશેષો ત્યાં સાંપડે છે. ત્યાંથી થોડા માઈલ પર આવેલું લોહ સખતચરિતાઓનું સંગ્રહ-સ્થાન છે. દર કાર્તિકી પૂનમે ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે.

દ્વારિકા, ગિરનાર, સોમનાથ

લોથલ લાટ ને સૌરાષ્ટ્રના મિલન સ્થાને આવેલું છે. પાંચ હજાર વર્ષનો ઐતિહાસિક પડો ઉપાધી લેતાં મહાભારત યુગનાં દ્વારિકા, ગિરનાર અને સોમનાથ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. ગિરનાર અને સોમનાથ નો શ્રીકૃષ્ણના યુગથીવે પહેલાંનાં ધામો છે.

દ્વારિકા શ્રીકૃષ્ણની રાજધાની હતું. આદ્ય શંકરાચાર્યની પશ્ચિમા-ખાતની શારદાપીઠ પણ ત્યાં છે. દ્વારકા અને બેટ દ્વારકા હિંદુઓનું પવિત્રતમ તીર્થોમાંનું એક છે. તે મોક્ષપુરી ગણાય છે. ત્યાંનો દરિયા-કિનારો એ પણ કુદરતપ્રેમી માટે એક આકર્ષણ છે.

દ્વારિકા પાસેનું મીઠાપુરનું સોડા કેમિકલ અને દ્વારિકાનું સિમેન્ટનું કારખાનું ધાર્મિક યાત્રી માટે પણ એવા જેવાં સ્થાનો છે.

દ્વારિકાથી ગિરનાર, સીધા જવા કરતાં બાટિયા સ્ટેશનને ઊતરી, પહેલાં કૃષ્ણ તેમ જ વિક્રમની કુળદેવી હરસિદ્ધ માતાએ થઈને જઈએ. તે સ્થાન છેક દરિયાકિનારે વરનું નદી સાગરસંગમ સાથે છે, ત્યાં એક ટેકરી પાસે છે.

વરનું હોડીમાં ઓળંગી સામે કિનારે મિયાણી પહોંચીએ. મિયાણી એ ચાવડાઓની જૂની રાજધાની. ત્યાંથી બસમાં પોરબંદર જવા — પોર-બંદર કૃષ્ણસખા સુદામાંનું જેવું વતન તેવું ગાંધીજીનું જન્મસ્થાન. એ બે રીતે તે જગપ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં સુદામા મંદિર અને ગાંધીજીના જન્મસ્થાન ક્રીટામંદિરનાં દર્શન કરીએ. દરિયાકિનારે ફરીએ કે આપ કન્યા વિદ્યા-લય જોઈએ. એ બધું એક દિવસમાં થતી બાબ.

ત્યાંથી સીધી બસ જૂનાગઢ લઈ જાય. દૂર દૂરથી ગિરનાર પણ દેખાવા માંડે. ગિરનાર એ દત્તાત્રેય, અંબાજી, નાથ સંપ્રદાય તેમ જ જેનોનું અખિલ ભારતીય યાત્રાસ્થાન — વર્ષનાં જૂનાગઢનાં સુદર્શન તુલાવ, દામો-દર કુંડ અને અશોકનો શિલાલેખ આપણને ઈતિહાસની ઝાંખી કરાવે. ગુજરાતના ભક્તવિષ્ણુ નરસિંહ મહેતા આ જૂનાગઢમાં જ થઈ ગયા. તેમનો ચોરો ત્યાં છે. ગિરનાર સાથે જોડાયેલા ગીરસરદામાં સિંહનાં ને ત્રુષસીશ્યામના યાત્રાધામનાં દર્શન તો કરવાં જ રહ્યાં.

જૂનાગઢથી રેલગાડીમાં વેરાવળ જઈએ. વેરાવળ બંદર છે. તેનાથી માઈલ ઉપર ભાવપત્ર તીર્થ છે. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણનો દેહોત્સર્ગ થયો હતો. ત્યાંથી ધોળગાડીમાં છેક સોમનાથ જવાય. એકદમ દરિયાને અડીને સોમનાથ મહા-દેવનું મંદિર આવેલું છે. સોમનાથ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાંનું એક છે. પ્રભાસ-પાટણ પવિત્ર તેમ જ ઐતિહાસિક સ્થાન છે. ત્યાંથી થોડે દૂર સરસ્વતી નદી સાગરને મળે છે. અને એ નદી-અમગળ ઉપર એક નદીને તો લેતી આવી હોય છે. બીજી થોડા ઉપલાણમાં તેને મળે છે. ત્યાં જે સ્થાને શ્રીકૃષ્ણનો અર્ધિન-સર્વકર થયો હતો તે દેખાણે આજે એક પીપળો બતાવવામાં આવે છે. સ્થાન ઘણું ઘાંત ને રમણીય છે. આ સરસ્વતી અને સિંહપુર પાસેની કુંવારકા સરસ્વતી એ બે ભિન્ન નદીઓ છે.

નર્મદા કિનારો

સોમનાથનાં દર્શન થતાં પાશુપતમનના પ્રવર્તક નકુલોશ મને યાદ આવે છે. જ્યોતી પાસે કારવણ અને જૂનું કાપાવરોહણ એ તેમનું જન્મ-

સ્થાન ઘનું રગાવ નદી પર આવેલા કારવણ અને તેની પાસેના લિંગરવલી ગામમાંથી આ પ્રાચીન સંભારણા અંતરે સહેલે આપે ચડે છે

પણ ત્યાંથી આપણે મિયાગામ થઈ ભૂચી જઈએ તે પહેલાં ડભોઈ નો કિલ્લો અને હીરાભાગોળવાળો અવધૂત સળપૂત યુગનો દરવાજો જોઈ લઈએ. સ્થાપત્યનો એ એક સુંદર નમૂનો ગણાય છે

ભૂચ ફાણવાતર પહેલાંનું બંદર છે ભુગુ ત્યાં થઈ ગયા બોલ ને જોન સાહિત્યમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે ભાવએ કર્યા હતા તે દશા સ્વયંધ થતના સંભારણા અહીં તેમ જ શુકલતીર્થમાં તેમના ઘાટના નામ સાથે જોડાયેલા છે

નર્મદા ગુજરાતમાં પ્રવેશે, ત્યારથી સુરપાણેશ્વર, ગરુડેશ્વર અને પછી ચાણોદ કરનાળી સુધી આપણે આવી પહોંચીએ તે પહેલાં સુરપાણ નો કે મોખડીનો ધોધ જોવા વગર કેમ ચાલે? ચાણોદ એટલે ગુજરાત નું પ્રવાગ-વાણ — ત્યાંથી સાગર બાહુ જતાં ગચ્છનાથ, વ્યાસ, અનસૂયા, નારેશ્વર વડોદરીએ એટલે કમીરવડ આપણને દર્શનાર્થે આમંત્રે શુકલ તીર્થમાં તો આરોગ્યધામ તરીકે પણ વ્યવસ્થા થવા માંડી છે

પાવાગઢ

પછી વિચાર થાય છે કે ગુજરાતમાં બે મહાન માનુષીઓ છે તે કદાચ શ્રીકૃષ્ણ પહેલાંના કળાનાં પિતા કેમ ન હોય? આસુરમાં અંબાજી અને પાવાગઢમાં કાલિકા ઉત્તર ગુજરાતમાં છેક ટોચે આસુર ત્યાં આ માનુષીઓ છે ગુજરાતનું આ એક મહાન ધાર્મિકધામ છે

તેથી જ રીતે વ્રોદશથી બજમાં જવાય તે પાવાગઢ કાલિકા માતાની પીઠ છે અને માનુભવ માટે તે મહાન ધાર્મિકધામ છે ત્યાં હવે આરોગ્ય કેન્દ્ર રચવાની પણ વ્યવસ્થા થઈ રહી છે

સિદ્ધપુર

દુવારકા સરસ્વતીને કિનારે આવેલું સિદ્ધપુર માનુષ્ય છે માતાનું શાખ કરવા માટે ભારતભરમાંથી લોકો ત્યાં આવે છે આ સરસ્વતીને કિનારે મલાભાત રચાણું અને કપિલ, દેવહૂતિ અહીં જ થઈ ગયાં. દુર્યોધન એ સૌદામી વંશના સ્થાપત્યનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો અહીં છે

મેષ્ઠ્રહા-ચામળાજી

ઉત્તર ગુજરાતની એક બીજી ટોચે રાજસ્થાન ચેલાઈની હદ ઉપર આ બે ધાર્મિકધામ આવેલાં છે ગુજરાતમાં બ્રહ્માનું મંદિર મેષ્ઠ્રહામાં છે ચામળાજી પાસે ખોદકામ કરતાં પ્રાચીન નગરના — હરિશ્વરપુરીના અવશેષો હાથ લાગ્યા છે અહીં વિષ્ણુની મૂર્તિ છે

મેષ્ઠ્રહાની પાસે જ ઈંટ છે એનો જઠ ઐતિહાસિક છે અને ગુજરાતના લોકજીવનમાં ઈંટનું નામ લોકગીતો દ્વારા પણ વર્ણવેલું છે કલોલ પાસે બલુચગઢ પણ ગુજરાતનું એક ધાર્મિકધામ છે

નારગ અને પાચીનામ્પ (ચેતુર્જય)

મોસામુ સ્ટેશનથી તારનાની જુદી રેલવે આપણને મળે છે ત્યાંથી નારગા જવાય છે તેનું પર જોઈને જા નરથાન છે તેની રીતે તીર્થધામ

પાચીનામ્પા પાસે ચેતુર્જય કુતર ઉપર પણ જોઈને મોટું તીર્થધામ છે તે બન્ને સ્થાનો સૌંદર્યધામો તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે

ડાકોર

આમુદ-ગોધરા લાઈન પર આવેલું ડાકોર એ ગુજરાતનું એક મોટું તીર્થસ્થાન છે ત્યાં બોડાણાએ દ્વિકાથી આળેલા રા.ડી.કાવ (શ્રી કૃષ્ણ)ની મૂર્તિ પથરાવી મોટું મંદિર બનાવેલું છે દર પૂજામાં એ મેળો ભરાય છે સાચા ભારતમાંથી યાત્રીઓ આવે છે

નારાયણ સરોવર

કચ્છમાં નારાયણ સરોવરની યાત્રા પણ અખિંદ ભારતીય ધાર્મિકધામ તરીકે થાય છે ત્યાં સરોવર ઉપરતં મંદિરો ને ધર્મશાળાઓ પણ છે કચ્છમાં અન્ન દેવસ્થાનો પણ છે કોટેશ્વર, માતાનો મઠ, અબડાયાની પંચતીર્થી, અંબરમા જોડા તોરણની ચમત્ક્રીય

વડતાલ-ગઢકા

સ્વામીનારાયણની મુખ્ય મથક ગઢકા, વડતાલ અને અમદાવાદમાં છે યાત્રાના સ્થાન તરીકે તેમ જ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ તે દર્શનીય છે

કુતેશ્વર મહાદેવ

દિપ્ત ગુજરાતમાં આવેલા કુતેશ્વર મહાદેવ ગુજરાતની તે બાજુની શીમા ઉપર આવેલા છે

ટકરા

જાણ દયાનંદ સરસ્વતીનું જન્મસ્થાન ટકરા — સૌરાષ્ટ્રમાં મોરબી પાસે આવેલું છે

ગરમ પાણીના કુડ

કાઠિયાવાડમાં ગીરમાં તુલસીશામ ખેડ જિન્દામાં કપડવજ પાસે લવ્ણુદા મંચમહાલમાં ગોરવા પાસે દૂધા સાબરકામાં હરસોધમાં અને વાસદા પાસે ઉનાઈના ગરમ પાણીના ગરમ મુખ્ય છે તે સિવાય પણ કેટલેક કેમણે આવા ગરમ છે

સૌંદર્યધામો

અંબાજી પાસે કોટેશ્વર, પાવનપુર પાળેનું બા.વા.શામ શેલાલિયા પાળેનું જોતેશ્વર, વેસવન પાળેનું ચોરવા ભાવનગર પાસે તાળા ને ગોપનાથ, લુણાવાડા પાસે કેજર, વડવાડા પાળેનું તીથદ અને વિવસન ટેકરીઓ, ઉપચટ્ટ, હજીય, અંદાચેશ્વરથી રાજગીપના જતાં આવતું સાડુ શિવચટ્ટેજી ને સૌંદર્યધામ બને એ પાલકામોટ, ભાવનગર પાળેનું હાથવ, કચ્છ જતાં મહોદની સ્થળે વગેરે અનેક સૌંદર્યધામો ગુજરાતમાં છે અને જે બરાબર તપાસ કરવામાં આવે તો અનેક નવાં જોઈ રહે તેમ છે

આમ સ્થાનોની દૃષ્ટિએ લોકધર્મી જુલેન, બાંધીઓની દૃષ્ટિએ કૃષ્ણથી ગોપીજી સુધીની સમગ્ર ગુજરાતની ઐતિહાસિક તેમ જ ભૌગોલિક પરિવર્તનો તેમજ સ્થાવી રચનાનો લાંબો પટ બન્યો છે

સાગર કિનારો

ગુજરાતનો સાગર કિનારો લગભગ ૧,૦૦૦ માઈલનો છે, જે હિંદના કિનારાનો ૩૦ ટકા થાય છે. હિંદના સાગર કિનારામાં પૂર્વ વિભાગ (અંજાળનો અખાત વગેરે) કરતાં પશ્ચિમ વિભાગનો (અરબી સમુદ્ર તરફનો) કિનારો ઓછા તોફાની હવામાનવાળો અને કિનારા ઉપરના ઓછા રેતીપ્રવાહ વાળો છે. પશ્ચિમ કિનારામાં પણ તેનો ઉત્તર વિભાગ બંદરો બંધિયા તથા વિકસાવવા માટે આકર્ષક છે. ઘણા જૂના કાળથી આ હંકીકત જાણીતી હોવી જોઈએ. આપણે ઇતિહાસમાં દ્વારકા, ખંભાત, ધોધા, સુરત, ભરૂચ વગેરે બંદરોની જાહોજલાલી વિશે વાંચીએ ત્યારે થાય છે કે આ કિનારાની સુષોગ્યતા વિશે આપણા પૂર્વજોને વ્યવહારુ ખ્યાલ ઘણા લાંબા સમય ઉપર આવેલો. આપણને જણવા મળે છે કે મોહન-જો-દરોના પાંચ સમય પહેલાં લોચલમાં — ધંધુકા પાસે આવેલું અત્યારનું એક નાનું ગામડું — પાણી મારફત વ્યવહાર માટે જરૂરી પક્કા બંધિયામાં આવેલા હતા.

ગુજરાતના વિશાળ અને અનુકૂળ સાગરકાંઠા ઉપર ધ્યાન કામ કરતાં ૫૧ (એકાવન) બંદરો છે, જે પૈકી અમુક બંદરો મોટા પ્રમાણમાં વિકાસ-સાધ્ય છે. આ ઉપરાંત વ્યાપારની જરૂરિયાત મુજબ ભવિષ્યમાં નવાં બંદરો બારાંઓ સ્થાપિત કરી શકાય તેવાં અનુકૂળ સ્થળો પણ છે.

કંઠલા એ ગુજરાતનું મોટું બંદર છે. દેશનાં તેવાં બીજાં મોટાં બંદરોની જેમ હિંદી સરકારના આર્થિક અંકુશ હેઠળનું તે બંદર છે. કંઠલા બંદર ઉપરાંત ગુજરાત સંભળમાં પચાસ બંદરો ગુજરાત સંભળ સરકારની દેખરેખ હેઠળ છે. શાસન સરળતા માટે આ પચાસ બંદરો નીચે મુજબ આઠ વિભાગમાં વહેંચાયાં છે.

ક્રમ વિભાગનું નામ	અધ્યક્ષાનાં બંદરો	નાનાં બંદરો
૧. માંડવી	૧. માંડવી	૧. લખપત ૨. કોટશ્વર ૩. જળક (જખી) ૪. મુંદા
૨. ભેડી	૧. ભેડી (શેઠી સહિત) ૨. નવલખી	૧. જોડિયા ૨. સિદ્ધા ૩. સલાયા ૪. પિંધરા
૩. જોખા	૧. જોખા	૧. ભેટ ૨. કારકા (રેષેન)
૪. ચોરબંદર	૧. ચોરબંદર	૧. લાખા ૨. ત્રિખાલી ૩. માધવપુર
૫. ચેરાવળ	૧. ચેરાવળ	૧. શીલ ૨. ગાંધીદેવ ૩. સુરાયા ૪. કોડીનાર (મૂળ કારકા) ૫. કાકા ૬. માધવપા ૭. નવાબંદર

શ્રી હસમુખરામ ઓગ્રા
(મુખ્ય અધિકારી, બંદરખાતું, ગુજરાત સરકાર)

૬. મહુવા	—	૧. સીમર ૨. રાજપરા ૩. ભરૂચખાંડ ૪. રાજુલા ૫. મહુવા
૭. જાવનગર	૧. જાવનગર	૧. તળાબ ૨. ઘોષા ૩. ધોલેરા
૮. ભરૂચ	૧. ભરૂચ	૧. ખંભાત ૨. કાવી ૩. દંકારી ૪. દહેજ ૫. ભગવા ૬. સુરત ૭. જોજીયા ૮. વાસણી- ભોરસી ૯. બીલીમોરા ૧૦. વલસાડ ૧૧. હમર- સાડી ૧૨. કોલર ૧૩. મરીશી ૧૪. હમરગાંવ

પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાના સમયમાં અને બીજી પંચવર્ષીય યોજનાના પહેલાં ચાર વર્ષમાં વ્યાપાર-વહેવારનું પ્રમાણ તેમ જ કેપિટલ ખર્ચ પાછળ મૂકીનું ચોક્કસ આ બંદરોએ કેટલું થયું તે જણવું રસદાયક થશે. તેથી તે દર્શાવતાં અંકિત નીચે આપ્યા છે. પહેલી અને બીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન અંદાજે થનાર કેપિટલ ખર્ચ પાછળનું પ્રમાણ નીચે દર્શાવેલ છે:

બંદરનું નામ	વ્યાપાર વ્યવહાર	બંદરોના વિકાસ માટે થયેલ કેપિટલ ખર્ચ	૧-૪-૫૧થી ૩૧-૩-૫૧ સુધીમાં થયેલ વધારાનું અંદાજ
૧૯૫૬-૬૦	૧-૪-૫૧થી ૩૧-૩-૬૦	૧૪,૧૬,૮૨,૪૭૬	૧૭,૬૨,૭૦,૧૮૦
૧. કંઠલા	૧૧,૨૩,૫૧૬	૧૪,૧૬,૮૨,૪૭૬	૧૭,૬૨,૭૦,૧૮૦
૨. નવલખી	૧,૦૩,૬૬૦	૧૪,૧૬,૮૨,૪૭૬	૧૭,૬૨,૭૦,૧૮૦
૩. ભેડી	૩,૫૧,૧૧૪	૧૪,૧૬,૮૨,૪૭૬	૧૭,૬૨,૭૦,૧૮૦
૪. જોખા	૪,૫૧,૩૬૪	૧૪,૧૬,૮૨,૪૭૬	૧૭,૬૨,૭૦,૧૮૦
૫. ચોરબંદર	૧,૨૪,૧૨૦	૧૪,૧૬,૮૨,૪૭૬	૧૭,૬૨,૭૦,૧૮૦
૬. ચેરાવળ	૨,૧૪,૬૪૧	૧૪,૧૬,૮૨,૪૭૬	૧૭,૬૨,૭૦,૧૮૦
૭. જાવનગર	૨,૮૭,૧૭૮	૧૪,૧૬,૮૨,૪૭૬	૧૭,૬૨,૭૦,૧૮૦
૮. ભરૂચ	૩૮,૪૭૦	૧૪,૧૬,૮૨,૪૭૬	૧૭,૬૨,૭૦,૧૮૦
૯. બીલી બંદરો	૫,૨૨,૬૫૭	૧૪,૧૬,૮૨,૪૭૬	૧૭,૬૨,૭૦,૧૮૦
કુલ	૩૨,૨૨,૪૩૧	૧૮,૨૦,૮૫,૫૧૦	૨૩,૧૪,૭૩,૪૨૧

જુદા જુદાં બંદરોના દરિયાઈ વ્યાપારનું વસ્તુ-વર્ગીકરણ સૂચિત છે. તે ઉપરાંત પરદેશી અને કંઠલા વ્યાપારનું, તેમ જ સીમર અને દેશી વાણી-મુજબનું વર્ગીકરણ વ્યાપારની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી હોઈ નીચે આપવામાં આવ્યું છે.

૧૯૫૯-૬૦ વર્ષ દરમિયાન બુદ્ધિ ભંડાર બંદરો પર થયેલ મલતની વસ્તુઓની દરેકેર બતાવણી પત્રક નં ૧.

ક્રમ	બંદર	ખનિજ તેલ જથ્થામાં મીઠું જથ્થામાં લોઢાની કાચી ઘાતુ જથ્થામાં અનાજ જથ્થામાં સીમેન્ટ પરચુરસ વ્યાપાર
૧. કડલા		૫,૮૦ ૪૦૮ ૫૬ ૭૭૭ ૧,૮૧ ૩૨૧ ૧,૮૦,૫૭૮ — ૧,૦૬,૫૪૨
૨. નવલખી		૨૪ ૯૩૦ — ૭૮,૧૭૦ — — ૮૬૦
૩. બેડી		— — ૧,૮૮,૧૬૦ — — ૧,૫૨,૫૦૪
૪. જોખા	૧,૫૧ ૦૬૨	— — — — ૧,૬૪,૦૨૪ ૧,૩૭,૩૦૮
૫. પોરબંદર	—	— — — — ૧,૦૬ ૪૫૦
૬. વેરાવળ	—	— — — — ૨,૧૪,૪૨૧
૭. ભાવનગર	—	— — — — ૧,૮૭,૪૬૮
૮. કાચ	—	— — — — ૩૮,૪૭૦
૯. બીના બધા બંદરો	—	૧,૩૦,૮૧૬ — — ૨,૦૦,૩૯૮ ૧,૮૧,૪૪૩

સકંઈ ચાલતાં વહાણો અને સ્કીમર મારફત થયેલા તેમજ કિનારાનો અને વિદેશ સાથેના ૧૯૫૯-૬૦ના વર્ષ દરમિયાનનો વ્યાપાર બતાવતું પત્રક નં ૨

બંદર	સકંઈ ચાલતાં વહાણો	કુલ કિનારાનો વિદેશ સાથેના (Coastal) (Foreign)
૧. કડલા	૪૭,૧૬૦ ૧૦,૭૫,૮૪૭ ૧૧,૩૩,૫૧૬	૧૧,૩૩,૫૧૬
૨. નવલખી	૨૫,૧૧૩ ૭,૮૮૭ ૧,૦૩,૪૬૦	૫૨,૬૧૪ ૫૧,૩૭૬
૩. બેડી	૩૨,૧૧૫ ૩,૧૮,૪૮૯ ૩,૫૨,૧૧૪	૭૪,૧૫૨ ૨,૭૬,૬૬૯
૪. જોખા	૨૪,૧૭૮ ૪,૩૧,૨૧૬ ૪,૫૬,૩૬૪	૩,૮૮,૯૦૬ ૧,૭૫,૪૮૮
૫. પોરબંદર	૭૫,૧૩૬ ૪૮,૮૮૪ ૧,૨૪,૧૧૦	૬૦,૪૩૬ ૩૭,૬૪૪
૬. વેરાવળ	૧,૫૪,૬૫૩ ૧,૮૮,૬૬૬ ૨,૧૪,૬૪૧	૧,૬૩,૮૮૯ ૪૦,૪૫૨
૭. ભાવનગર	૯૭,૪૮૦ ૧,૮૮,૬૬૬ ૨,૮૭,૧૭૯	૧,૮૨,૧૬૬ ૧,૦૪,૪૫૬
૮. કાચ	૩૮,૪૭૦ — ૩૮,૪૭૦	૩૮,૪૭૦
૯. બીના બધા	૧,૬૫,૫૪૧ ૩,૨૭,૧૧૬ ૫,૨૨,૬૫૭	૩,૪૫,૧૩૧ ૧,૭૭,૪૨૬
કુલ	૬,૬૧,૧૦૫ ૨૫,૭૧,૨૨૬ ૩૨,૨૨,૪૩૧	

કડલા એક આધુનિક બંદર છે અને ત્યાં ૨,૭૦૦ ફૂટનો ૩૨ ફૂટ પાણીવાળો ધક્કો બંધવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત તેલવાહક જહાજો માટે નેટી અને ખાદીમાં કામ કરવા ઉપરોગી બંધવાની સગવડો (ગ્રીવિંગ) આપવામાં આવ્યા છે. જળી કેન, માલ ચાખવા માટેના ગોદામી, રેલવેના પાટા અને અને મોટર વાહન માટેના રસ્તાનો પૂરતો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે. દેશી વહાણો માટે અલાવટી સગવડ કરવામાં આવી છે અને ત્યાં ઘાપડાઓમાંથી ભારે વળતરદાર માલ ઉતારવા માટે ૬૦ ટનની યાંત્રિક સગવડ આપવામાં આવી છે.

ગુજરાત રાજ્ય ધરતીના બંદરોમાં ભાવનગર તથા જોખા ઉપર જાણે કિનારે ધક્કા ઉપર લાગેલી થકે છે અને ભારે માસ કામ કરી થકે છે. નવલખી, ભાવનગર અને સિક્કા એ બારમાસિક બંદરો છે, જ્યારે માંડવી, પોરબંદર, વેરાવળ અને ભુચ એ ચોમાસાના ચાર મહિના સિવાય ઉપરોક્ત બંદરો છે. આ રાજ્યના બંદરો ઉપર ૪૦ ટન અને લોચ, ૯,૭૦૦ ટન માલ સમાઈ થકે તેટલા ઘાપડા, પર દેન ઈનાઈટ સામગ્રી આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત ૪,૧૫,૨૧૬ ચોરસ ફૂટના ટ્રાન્સિટ ગોદામી અને ૧૪,૧૬,૧૬૦ ચોરસ ફૂટના સ્ટોરેજ ગોદામી પણ બંધવામાં આવેલ છે. આ બંદરો ઉપરના કુલ વ્યાપારના ત્રીજા ભાગનો વ્યાપાર દેશી વહાણો દ્વારા ચાલે છે.

ગુજરાતના બંદરો ઉપરથી લગભગ ૩૨ લાખ ટનનો વેપાર ચાલે છે. આમાં દેશનો કુલ દરિયાઈ વ્યાપાર ૩૫૦ લાખ ટન છે. ગુજરાતનો દરિયાઈ કિનારો દેશના કિનારાનો ૩૦ ટકા છે. જ્યારે તેનો વ્યાપાર દેન ટકાથી પણ ઓછો છે. અને ગુજરાત કઈ મુખ્યત્વે પછાત મુલક નથી. ગુજરાતમાં ફેબ્રુઆરી, ખનિજસંપત્તિ, જનસંપત્તિ અને ભૂદિ છે તેનો દરિયાઈ વ્યાપાર સમનોવરપણે ન વિકસવાનાં કોઈ કારણ નથી. કિલ્લુ બીજા કેવાયે પ્રદેશનો સરખામણીમાં તેને દરિયાઈ વ્યાપાર માટે ખાસ

કુદરતી સગવડો છે, અને આ કારણે તેનો વ્યાપાર અત્યાર કરતાં અનેકગણો થવાને કુદરતી શક્તિઓ છે.

ગુજરાતનો દરિયાઈ વ્યાપાર ઓછો છે અને દેશના કિનારાની ટકાવારી પ્રમાણે કોઈ પણ હિસાબે તેનો વ્યાપાર વધારવો, એવું કહેવાનો મારો આશય નથી. આ આંકડા આપવાનો એટલો જ હેતુ છે કે, શક્તિસંપન્ન એવા આ મુલકનો દરિયાઈ વ્યાપાર દેશની આધુનિક પ્રગતિ પ્રમાણે ઘણો વધા વિના રહે નહિ તેવો છે. કેટલીક સગવડોને આભારે તથા જૂની રાજ્યનીતિને કારણે જે વ્યાપાર બીજાથી ચલાવવામાં આવે છે તે વ્યાપાર જ્યારે આર્થિક દૃષ્ટિએ સુગમ અને કુદરતી સમૂહોમાં વહેંચાઈ જાય, ત્યારે ગુજરાતના બંદરોને આજ છે તે કરતાં અનેકગણો વધારે વ્યાપાર હાથ ધરવો પડશે અને ત્યારે આપણને આપણી સગવડો તથા ખાંસીઓની ખાસ આવશે. ગુજરાતના બંદરોની માગ હેઠેર કરવાની આજની શક્તિ લગભગ ૩૫ લાખ ટનની કક્ષી શક્ય રહેવો તેમ જ ભીલુ થોડી સગવડો આપવાથી તે શક્તિ વધારીને ૪૫ લાખ ટનની કક્ષી શક્ય. પરંતુ ગુજરાતે તો ૧૦૦ લાખ ટનની શક્તિ ધરાવતાં બંદરો માટે વિચારવું પડશે અને આ કારણે, હાથ કરતાં લગભગ બમણી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી પડશે. બંદરોની રચના અને તેનો આદરો વિકાસ આપણે પ્રાપ્ત કરવું તે દરમિયાન ગુજરાતનો એટલો વિકાસ થયો હશે કે, એ બમણી શક્તિ અપૂરી અને અપૂર્ણ લાગે.

જે ઝડપથી વ્યાપાર વધે જાય છે તે ઝડપના પ્રમાણમાં સગવડો જીવી કરતાં વધારે સમય લાગે છે અને અત્યારનો વ્યવહારનો બહોભૂત અપૂર્ણ જણાયો છે. દાખલા તરીકે લોખંડની કાચી ધાનુની નિકાસમાં પુખ્ત વધારો કોણે અગાઉથી જોઈ રાખેલો હતો? આપણે આવતાં ચાર વર્ષમાં ૨૦૦ લાખ ટન અનાજની સ્ટીમરોને ખાલી કરવી પડશે એ શું અગાઉથી જોઈ શક્યા હતા? અને તે માટે યોજનામાં બહોભૂત પણ કરેલ છે? પૂરતી બંદરી સગવડ ન હોવાને પરિણામે સ્ટીમરોનું રોકાણ થાય છે તે અને વધારે ખર્ચ થાય તેમ જ ભાડાના નૂરમાં વધારો થાય, તેના કારણે અગાઉથી થોડું ખર્ચ કરી બંદરી સગવડો વધારવી આપણા હિતમાં છે.

૩,૫૦૦ માર્શલના કિનારા ઉપર આપણે ત્યાં ૬ મોટા બંદરો અને ૧૮ મધ્ય કક્ષાના બંદરો છે. અલબત્ત ગુજરાતમાં એક મહા બંદર કડલા છે. અને આઠ મધ્યમ કક્ષાના બંદરો છે. પરંતુ એમ જણાય છે કે કિનારા ઉપર ૨૦૦થી ૨૫૦ માર્શલના અંતરે અનુકૂળ દરિયાઈ સિંદ્રિતના આધારે, વર્ષના બધા દિવસો કામ કરી થકે અને વધારે ઊંડાણવાસ પાણીની જરૂરિયાત માગતી સ્ટીમરો કઈ સીધી લાગરી શકે, તેવા સારા સિંદ્રિત બંદરોની આપણને જરૂર છે, — પછી તે મહાબંદરો તરીકે ઓળખાય કે મધ્યમ કક્ષાનાં બંદરો તરીકે ઓળખાય તે ચર્ચાસ્પદ નથી.

(મુખ્ય અગ્રેષ્ઠ ઉપરથી અનુવાદ)

પ્રાચીન અવશેષોની શોધખોળ

ડૉ. બી. સુખાશય

(અધ્યક્ષ, પુરાતત્વ વિભાગ, મ. સ. મુનિ., વડોદરા)

આ સદીમાં ઈ. સ. ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૦નો ગાળો ગુજરાતના પુરાતત્વની શોધખોળમાં મહત્વનો બન્યો છે. એનો પણ ત્રણ વિભાગોને કારણે જ છે. એક તો ભારત સરકારે વડોદરાને વડું મથક બનાવીને ગુજરાત અને દક્ષિણ રાજસ્થાનને આવરી લેતા એક નવા વિભાગની રચના કરી. બીજું, મહારાજ સથાજીયાર મુનિવર્સિટીમાં ૧૯૫૮માં પુરાતત્વ વિભાગની રચના કરવામાં આવી. અને ત્રીજું અગાઉની સૌરાષ્ટ્ર સરકારે, એ ૧૯૪૭માં અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારથી જે પુરાતત્વ ખાતાની રચના કરેલી, તે ખાતું તે પછીના દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્ય દ્વારા હવે ગુજરાત રાજ્યને વારસામાં મળ્યું છે. આ ત્રણ વિભાગોની પ્રવૃત્તિઓનો હેવાલ આપતાં પહેલાં ઈ. સ. ૧૯૫૦ પહેલાં થયેલાં અન્યેયણો અને ખોદકામોની ખ્યાલ આપવો જરૂરી છે. ગુજરાતમાં થયેલી પુરાતત્વ-પ્રવૃત્તિઓનો બરાબર ખ્યાલ મળી શકે એ માટે છેલ્લાં પચાસ કે સાત વર્ષમાં થયેલી તમામ પ્રવૃત્તિઓનો હેવાલ કમબંધ આપવો ઠીક ગણાયો.

મનુષ્ય લખતાં થીખ્યા ત્યારે માનવ-ઇતિહાસનો એક ખૂબ મહત્વનો સીમાસ્તંભ તે ઓળંગી શક્યો. લખાણ દ્વારા તે પોતાની સાંસ્કૃતિક અને ભૌતિક સિદ્ધિઓને લેખબદ કરીને પોતાની અનુગામી પેઢીઓને આપી શક્યો. લખાણના આરંભના પહેલાંના કાળને પ્રાગ-ઐતિહાસિક (Pre-historic) મુગ ગણવામાં ગણવામાં આવે છે. ભારતના બીજા પ્રદેશોની માફક ગુજરાતમાં પણ ઐતિહાસિક મુગ મોર્ષ શાસનથી શરૂ થાય છે. મહાન અધીકના વિખ્યાત સિંધાલેખો ગિરનારના ખડકમાં કોતરાયેલા છે. તે પહેલાં પ્રાચીન આનર્ત (ઉત્તર ગુજરાત), સૌરાષ્ટ્ર અને ભુગુજમાં વસેલા પાદવો અને વૈદિકકાળના બીજા લોકોની પ્રવૃત્તિઓના અરૂપક હેવાલો પુરાણોમાં મળે છે. એ પૌરાણિક હેવાલોની ચાલતી જતા શંકાસ્પદ રહે છે, પરંતુ તે છતાંય એ હેવાલો ઐતિહાસિક મુગની સાથે સાંકળવામાં આપણને મદદગાર બને છે. એટલે એ કાળને આપણે આદ્ય-ઐતિહાસિક (Proto-historic) મુગ કહીએ છીએ. પુરાતત્વવિદ્યાનું શાસ્ત્ર અને પદ્ધતિ મર્ષાદિત હોઈને પૌરાણિક મુગના ભૌતિક અવશેષોની ઓળખ શક્ય નથી. છતાંય છેલ્લા દશકામાં એના પુરાવા મળી રહ્યા છે કે સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતના કિનારા ઉપરના વિસ્તારોમાં ખૂબ સંસ્કૃત લોકો વસતા હશે. એ લોકો સિંધુ-પ્રદેશની નગર સંસ્કૃતિનાં કેન્દ્રો—મોહેન-જો-દડો અને હરપ્પા—માં મળે છે તેવાં મુદ્રાઓ અને મુદ્રાકો પરના લખાણો ધરાવતા, એ લખાણો આપણે ઉકેલી શકતા નથી એટલે એ અવશેષોને પણ આપણે આદ્ય-ઐતિહાસિક (Proto-historic) મુગનાં ગણીશું. આ પહેલાં કહ્યું તેમ ચંદ્રગુપ્ત

મોર્ચે ગુજરાત છળ્યું ત્યારથી ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક મુગ શરૂ થયો. તે પછી ગુજરાતના ઇતિહાસવિદોને સાહિત્યિક અને પુરાતત્વને લગતી વિવિધ સાધન-સામગ્રી મળી રહે છે. પુરાતત્વની અન્વેષણ અને ખોદકામના આધારે આપણે અહીં ગુજરાતનો ઇતિહાસ જોઈએ.

(૧) પ્રાગૈતિહાસિક (Pre-historic) મુગ

(૨) આદ્યઐતિહાસિક (Proto-historic) મુગ

(૩) ઐતિહાસિક (Historic) મુગ

પ્રાગૈતિહાસિક મુગ

ગુજરાતમાં પ્રાગૈતિહાસિક મુગની યજ્ઞાન સામગ્રી, મઝી, ઓરસંગ અને નર્મદાને કંઠિ પટેલ વહેલા દેખા દેતાં પ્રાચીન માનવીથી થાય છે. આ નદીઓના કંપમાં છેડ્યાં અડી લાખ વર્ષમાં થયેલા હવામાનના ફેર ફારોનો ઇતિહાસ જળવાયેલો પડ્યો છે. એ નદીઓના કંઠા ઉપર વસતા માનવોના અવશેષો પણ ત્યાંથી આપણને મળે છે. એ માનવ નદીમાંના પથ્થરોમાં હથિયાર બનાવતો અને કંદમૂળ ઉપાડીને ખાતો તથા ચિકાર કરતો. ગઈ સદીના છેલ્લા દશકામાં વડોદરા રાજ્યની ભૂસ્તર તપાસ દરમ્યાન, સામરમતીના પ્રદેશમાં વસતા એ પ્રાચીન માનવના અવશેષોનો અભ્યાસ પાછવહેલો રોબર્ટ બ્રૂસ ફૂટે કર્યો. તે પછી સામરમતી અને મલી પ્રદેશનો ખૂબ પદ્ધતિસરનો અભ્યાસ ડૉ. સંકલિયાએ કર્યો. પથ્થર મુગના એ માનવનાં ઓળજોને ભૂસ્તર વિદ્યાના ખ્વીસ્ટોસીન નામે પાછલા મુગની આશોહવા સાથે સાંકળવાનો પ્રયાસ ડૉ. એફ. ઈ. જોનરે મલી પ્રદેશનો વધુ અભ્યાસ લેખકે પોતે પણ કર્યો છે.

આ બધા અભ્યાસે બતાવ્યું છે કે હીમમુગમાં ગુજરાતમાં આશોહવામાં ઘણાં પરિવર્તન થતાં રહેલાં. ભેળવાળી આશોહવાથી લઈને અર્ધ-સૂકી આશોહવા સુધીના પ્રકારો એમાં બદલાયેલા. નકશામાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગુજરાતની નદીઓ એવો ચોક્કસ પુરાવો પૂરો પાડે છે કે ગુજરાતમાં હાલની આશોહવા સ્થાપિત થઈ તે પહેલાં એછામાં એછા ભે ગાળા ભેળવાળી આશોહવાના હશે, જેની વચ્ચે વચ્ચે સૂકી આશોહવાના ગાળા હતા. ભેળવાળી આશોહવાના પહેલા ગાળામાં જ ગુજરાતમાં માનવીની હસ્તી હશે એવો ચોક્કસ પુરાવો આપણને મળે છે. આ ગાળાને પ્રાચીન પાપણમુગ કહે છે. એ માનવોના અસ્તિત્વનો એક જ પુરાવો, નંદીઓના ભાડામાં મળી આવતાં અણુશક પથ્થરના સ્વરૂપનાં ઓળખે છે. એમાં ભાંગેલા પથ્થરમાંથી બનાવેલી અણુશક ફરશીઓ અને પથ્થરની અણીદાર

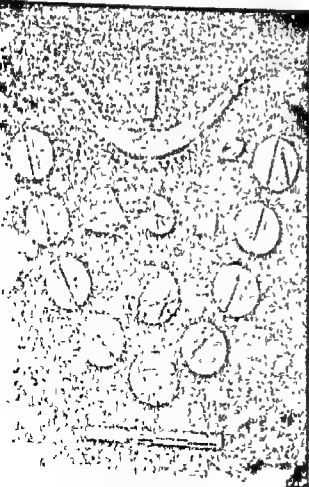
એક કલામવ તપ્તી - શામળાજી

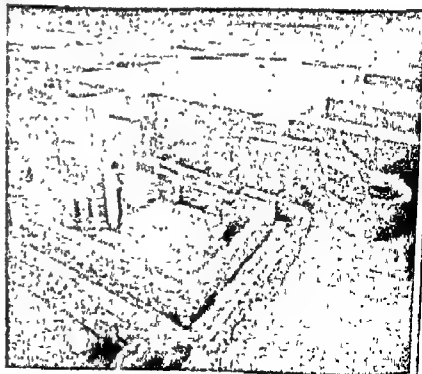
મુલ્ક-પ્રાન મુદ્રામાં - શામળાજી

એક કલામવ મુદ્રા - લોચક

સોનાનાં મણિપદ્મ - લોચક

સોનાનાં મણિપદ્મની સાથે મણિપદ્મની સાથે

કુહાડીઓનો સમાવેશ થાય છે. વળી એનાથી થોડો વધુ વિકાસ દર્શાવતાં ઓજરો પણ મળ્યાં છે. એમાં મોટી વાંકીચૂડી ધારવાળી કુહાડીઓથી લઈને સરસ સીધી ધારવાળી પથ્થરની કુહાડીઓ પણ મળે છે. મોટા પાનાવાળાં ઓજરો પણ મળ્યાં છે. એ ઓજરો કેટલાં વર્ષો પહેલાંનાં હશે એ અન્યારને તબક્કે કહેવું શક્ય નથી, પણ પ્રોફેસર જેનરે એ ઓજરો અઢી લાખ વર્ષ પહેલાંનાં હોવાની ધારણા પ્રકાર લક્ષ્ય, આબોહવા અને બીજા આધારે, બાંધી છે.

એ બાદ એક ખાલી ગાળો આવી જાય છે કે જે દરમિયાન કોઈ નદીના પ્રદેશમાં માનવવસવાટનાં ચિહ્નો મળતાં નથી. વળી પાછાં એ ચિહ્નો ત્રીજા ભેજવાળા તબક્કામાં મળે છે. ગુજરાતમાં પથ્થર-મુગનો એ પછીનો તબક્કો શરૂ થાય છે. એ મુગના લોકો સરસ દાણાદાર પથ્થરનાં નાનાં નાનાં ઓજરો બનાવતા હોવાના એવા પુરાવા મળ્યા છે. એ ઓજરો સૂક્ષ્મ-પાપાણુ (Microlithics) તરીકે ઓળખાય છે. અત્યાર સુધીમાં સાબર-મતીના પ્રદેશમાં એવાં ત્રીસ સ્થળો મળ્યાં છે. મહેસાણા જિલ્લામાં લાંબાસુઝ ગામે નમૂનારૂપ સ્થાન મળ્યું છે. ગુજરાતમાં બીજા સૂકા ગાળામાં પવનથી રેતી ઊઠીને જે ટેકરીઓ બનેલી છે તેમાંની એકમાંથી આઠ માનવ હાડપિંજરો મળી આવ્યાં છે. ઉત્તર ગુજરાતના હાલના ભુપૃષ્ઠની રચના આ ગાળામાં થયેલી છે. રેતીના એ ટેકરાઓ ઉપર તે પછીના ભેજવાળા ગાળામાં વનસ્પતિ ઊગેલી. સૂક્ષ્મ પાપાણુ મુગના લોકો હવામાન, સાનુકૂળ બન્યા પછી પાછા આવ્યા હશે એમ લાગે છે. એમનાં ઓજરોને 'ભૌમિક ઓજરો' કહી શકાય, કેમ કે એ ઓજરોના આકાર, બીજના ચંદ્ર જેવા, ત્રિકોણાકાર વગેરે પ્રકારના હતા. બીજાં ઓજરોમાં કેટલાંક ગોળાકાર રાખી જેવાં અને મોથીઓ વાપરે છે તેવાં ઓજરો મળેલાં છે. ઓજરો ઘણા પહેલાંના સમયનાં છે અને હાડપિંજરો ખવાઈ ગયેલાં છે. મધ્ય ગુજરાતમાં મહી-પ્રદેશમાં એવાં ત્રીસ સ્થળ મળ્યાં છે. મહીને મળતી મેઘો નદીમાંથી ઘણો રસપદ્ધ પુરાવો મળી આવ્યો છે. આ નદીના કંઠા ઉપર, અમરા-પુર અને કરચલા ખાતે જે સ્થળોએ કારખાનાંઓ હશે એમ લાગે છે. વગેરેના શહેરમાં વિશ્વામિત્રીને કાંઠે કવચમાં આવેલા ખોદકામમાં સૂક્ષ્મ પાપાણુમુગના લોકોની સમૃદ્ધ વસ્તુઓ મળી આવી છે. પ્રાચીન ઐતિહાસિક મુગની વસ્તુઓ કરતાં એ સાથ જુદી પડેલી છે. વગેરેની અગ્નિ-એ વીસેક માર્બલ દૂર કરાવતી આસપાસ આઠ સૂક્ષ્મ પાપાણુ સ્થળો અમરા ધ્યાન પર આવ્યાં છે. નર્મદાના ખીણ પ્રદેશમાં ડૉ. ર. ના. મહેતાએ આ વિશિષ્ટ સૂક્ષ્મ પાપાણુ ઉદ્યોગની ત્રીસ જગ્યાઓ સોધી કાઢી છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં અમરેલી જિલ્લામાં શ્રી ફૂટે 'એવાં અનેક સ્થળો સોધેલાં પણ એ પછી એની કોઈ વધુ તપાસ થઈ નથી.

ગુજરાતના આ સૂક્ષ્મ પાપાણુમુગનાં મહત્વના લોકો ચારેકોર ફેલાયેલા હતા એમ આપણે જાણે છીએ, પણ તે મુગ ચોક્કસ કેટલાં વર્ષ પહેલાંનો હતો એ નક્કી કરતો કોઈ પુરાવો મળતો નથી. લાંબાસુઝ ખાતે મળી આવેલા પ્રાચીનઅવશેષોનો ડૉ. જેનરે અભ્યાસ

કરેલો. એમાં એમ જણાવું હતું કે એક પણ પ્રાણી, પાનવામાં આવતાં પ્રાણીઓના જૂથનું નથી. હાલ વધુ તપાસ ચાલી રહી છે. આ તપાસોના કિનારા ઉપર રહેતી શિકાર કરતી જાતિઓ ન્યાં પાણી પીવા આવતાં ગાય, હરણ, બેંસ અને નીલગાય જેવાં પ્રાણીઓનો શિકાર કરતી. એવાં પ્રાણીઓનાં હાડકાં ખોદકામ દરમિયાન મોટા પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે. સૌથી વધુ રસપ્રદ તો એ છે કે એમાં ગેંઘનાં હાડકાં પણ છે. હાલ તો એ પ્રાણી માત્ર આસામમાં જ મળે છે. આ ઉપરથી એક વાત પુરવાર થાય છે કે ગુજરાતની આબોહવા તે વખતે વધુ વરસાદવાળી અને જંગલોને વધુ અનુકૂળ હતો.

આદ્ય ઐતિહાસિક મુગ

છેલ્લાં થોડાંક વર્ષમાં, ભારતીય પુરાતત્ત્વમાં ગુજરાત એકદમ ધ્યાન ખેંચતું થઈ ગયું છે, કેમ કે સૌરાષ્ટ્રમાં હાપ્પા સંસ્કૃતિ દર્શાવતી અનેક જગ્યાઓ મળી આવી અને નર્મદા અને તાપી નદીઓના પ્રદેશોમાં પણ કેટલાંક સ્થળો મળી આવ્યાં છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં આવેલું લોથલ એવું એક મહત્વનું સ્થળ છે. ગુજરાતનો લાંબો દરિયાકિનારો અને ખંભાતના સૂર્યોત્થાન અખાતે સિંધુ પ્રદેશની સંસ્કૃતિ ગુજરાતમાં વિકસાવવામાં મદદ કરી છે. છેલ્લાં દસ વર્ષમાં શ્રી એસ. આર. રાવે લોથલ અને રંગપુર, અને ડૉ. બી. એ. સુભાગરાવે અને શ્રી પી. પી. પંડ્યાએ સોમનાથ, લાખાબાવળ અને અમરા શોધેલાં. શ્રી પંડ્યાએ રોડકીની જગ્યા પણ શોધેલી.

લોથલ ખંભાતના અખાત નજીક, અમદાવાદ જિલ્લામાં સરગળા નજીક આવેલું છે. 'લોથલ'નો અર્થ છે મરેલાઓનો ટીંબો. સૌરાષ્ટ્રમાં વસતા હરપ્પીઓનું આ વેપારી કેન્દ્ર હતું. એ ગામ આઠથી દસ ફૂટ ઊંચા, કાચી ઈંટોથી બાંધેલા પડાળા ઉપર બાંધવામાં આવેલું છે. ગામ પાંચ વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે. ખોદકામ કરનારના કહેવા પ્રમાણે એના દક્ષિણ વિભાગમાં ગામનો વડો રહેતો હતો. એનું ઘર મોટું હતું અને એમાં કેટલાંક ખંડેરો હતા ગામની મધ્યમાં બજાર આવેલું છે. એની બન્ને બાજુએ મકાનો છે. ઘડઆટમાં બાંધવામાં આવેલાં ઘરો ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક સીધી ટોચમાં બાંધવામાં આવેલાં છે. સિંધુ-ખીણ પ્રદેશનાં શહેરોમાં પાણીના નિકાલની જે વિશિષ્ટ પદ્ધતિ હતી તે અહીં પણ છે. દરેક ઘરના પાણીના નિકાલ માટે ખાનગી ગટરો અહીં માલુમ પડી છે.

લોથલમાં મળી આવેલું સૌથી મહત્વનું બાંધકામ છે એક ગોદી. ૭૧૦ ફૂટ લાંબી અને ૧૨૦ ફૂટ પહોળી એ ગોદી છે. એના પાણીના પ્રવેશ દ્વારની પાસે એક નાની દીવાલ છે, અને એમ લાગે છે કે ભરતી દરમિયાન લાક્ષણિક ન્યાં આવતાં હશે. હાપ્પાની સંસ્કૃતિનું આ આવેલું મોટું દરિયાઈ સ્થળ મળ્યું છે અને ભારતના પ્રાચીન દરિયાઈ વેપાર ઉપર ઘણો પ્રકાશ નાખે છે.

એ સ્થળેથી ઝરેલીઓ, કુંભારો, કંસારા અને નકશીકામ કરનારા-ઓની કળા દર્શાવત કંસારા-વાના નમૂના મળ્યા છે. જે સિંધુ-ખીણ

પ્રદેશની એ મહાન નગર સંસ્કૃતિમાં અને પાકિસ્તાનમાં આવેલાં મોહન જો-રો અને હડપ્પાના વિખ્યાત શહેરોમાં વિકસેલી ઉચ્ચ કોટિની કલાપરંપરાઓ દર્શાવે છે

લોથલમાં મળી આવેલી બીજા એક રસપ્રદ વસ્તુ એનું કબજાસ્તાન છે મુઘઢ દાટવાની કેટલીક રસપ્રદ પદ્ધતિઓ ન્યા હશે, એમ લાગે છે એક કબરમાં પુરુષ અને સ્ત્રી સાથે પોઢેલા છે એ ઉપરથી કેટલાક એમ સૂચવે છે કે તે તે કબ્રે સતીનો વિવાદ હશે પણ એ નિર્ણય બાધતા પહેલાં વધુ પુરાવો મળવો જરૂરી છે ન્થાથી મળી આવેલી કેટલીક વસ્તુઓ એમ પણ સૂચવે છે કે પશ્ચિમ એશિયા સાથે એ લોકોને સંપર્ક હશે, પણ ઈ સ પૂ ૨૫૦૦ થી ૧૫૦૦ના ગુજરાતના કિનારા પરના આ વેપારમથકનું સંપૂર્ણ ચિત્ર ઉપસાવવા માટે હજી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં નુવનાત્મક અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે

ભારતમાં ઊતરી આવેલા નવા સ્થળાંતરીઓ—આજેનો ઉત્તર અને વાયવ્ય ભારતમાં પરિવર્તનો કર્યાં, પણ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના હડપ્પા સંસ્કૃતિના લોકોનું જીવન પૂર્વવત ચાલુ રહ્યું હતું મી એમ એસ વત્સ, ડો જે એમ ધાર્પ અને ડો એચ ટી સંકલિષ્ઠાએ રગપુર ખાતે કરેલા ખોદકામ એ વાત જાનિત કરી છે મી એસ આર શર્મા જે-નું ખોદકામ ઘોટા પાયા ઉપર કરાવ્યું છે અને એ ખોદકામ બતાવે છે કે ધીમે ધીમે એ વસાહત નાના નાના ગામડાના રૂપની બનતી જાય છે અને છતાં માટીકામની અને બીજા કળાઓ એ સ્થળે જળવાઈ રહે છે સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ માટે આ સાતત્ય ઘણું મહત્વનું છે હવે આપણે જાણીએ છીએ કે પહેલાં પારવામાં આવતું હતું તેમ આ ઉપખંડમાં સંસ્કૃતિ જૂંસાઈ નહોતી ગઈ પરંતુ એ સંસ્કૃતિના લોગે અને સંસ્કૃતિનાં ઘણાં તત્ત્વો સૌરાષ્ટ્રના સંસ્કૃતિપ્રવાહના નીચલા થરમાં ભળેલા છે

રગપુર, અમરા, લાખાનાવાન અને રોઝડીએ આપણને સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તર-હરિયણીય સંસ્કૃતિનું ચિત્ર આપ્યું છે એમાંનું સૌથી મહત્વનું સ્થાન પ્રાચીન સોમનાથ કે પૌરાણિક પ્રભાશ છે વઝૈચ્ઝની મહારાજ સપાજીયવ ગુનિર્વાસીએ, અને રાજ્યે આ સ્થળે કરેલા ખોદકામો આપત્તને ઈ સ. પૂર્વે ૧૨૦૦થી ઈ સ. ૫૫૧ ૭૦૦ સુધીના જીવનનો ખ્યાવ આપેલો છે વડી લોચન અને રગપુર સાથેની કડીઓ પણ એ ખોદકામો મેળવી આપી છે

સોમનાથમાં મળેલો બીજો મહત્વનો સોમાસ્ત્રાંભ છે મોર્થ કાવ. નસીબજેને મોર્થ-કાવમાં લોધગુમરી ચક્રાક્રાત અને ગંગાના ખીસુ પ્રદેશનાં વિશિષ્ટ માટીનાં વાસણ કુસરુતી વણસુ નક્કી થયાં છે સોમનાથનો ઉલ્લેખ તમકો જાણીતા લેખક અને ગ્રંથક ગુગ સાથેની કડીમાં પૂરી પાડે છે

ઈતિહાસનો પ્રારંભિક કાળ

ઈતિહાસકારને લેખિત સાધનતામથી મળતી થાય ત્યારથી પ્રાગૈ-તિર્વાતક કાળ પૂરો થાય છે અને ઈતિહાસનો આરંભ થાય છે પરંતુ કમનસીબે ગુજરાતનો પ્રારંભિક ઈતિહાસ ઈ સની સાતમી સદી

સુધી દંતકથાઓ રૂપી ધુમ્મગમા રહે છે, જેડે વચ્ચે વચ્ચે કેટલાંક ઉજ્જવળ ધાબા પણ મળી આવે છે આપણે આ અરુપર શબ્દકીય ઈતિહાસનો ઉત્તેજ કર્યા વિના પુરાતત્ત્વવિદ્યાને આધારે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસનું નિરૂપણ ચાલુ રાખીએ

ઈ પૂર્વે ૫૦૦ થી ગંગા ખીસુ પ્રદેશમાં વિશિષ્ટ માટીની વસ્તુઓ દેખા દે છે ત્યારથી ભારતીય પુરાતત્ત્વમાં એકતાનું દર્શન થઈ થાય છે માટીની એ વસ્તુઓ ચળકતી પોલિશવાળી છે અને એમાં ખૂબ પ્રચલિત રગ કાળો કે ભૂખરો છે પજ્જનથી બંગાળ, મધ્યભારત અને ઉત્તર મહારાષ્ટ્ર સુધી સાથે ઉત્તર ભારતમાં એ પ્રસરેલી છે અન્યાર સુધીમાં એવી વસ્તુઓ લકુલીય સપ્રદાયના વિખ્યાત કેન્દ્ર ટીંબરવા અને સોમનાથ ખાતે ડો ૨ ના મહેલાને મળી છે ટીંબરવા ખાતે નાના પાયા પર કરવામાં આવેલા ખોદકામમાં એક તોળપાત્ર વસ્તુ એ જણાઈ છે કે ત્યાંથી મળેલી માટીની વસ્તુઓ મધ્યભારત અને દક્ષિણ ભારત માથી મળી આવેલી માટીની વિવિધ વસ્તુઓની સાથે સંકળારેડી છે માટીનાં એ વારાણીની અદરનું પોલિશ કાળું છે અને બહારનું લાલ છે એના ઉપરથી એમ લાગે છે કે માટીનાં વામણો ઊંધા પકવવામાં આવતા હશે ભૂજ ખાતે શ્રી કે વી સુંદરસાળને કરાવેલા ખોદકામમાંથી આની સૌથી સાબિતી મળી છે

હવે આપણે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસના જે તત્ત્વકાઓનું સાચું સતીકન થઈું છે તે તત્ત્વકાઓ જેઈએ પશ્ચિમ એશિયા સાથેના વેપારનો ઉત્તેજ આપણે કર્યો છે ઈસવી સનની થડુનાતમાં ભારત અને ભૂમધ્ય પ્રદેશ વચ્ચે મોગ પાપ ઉપર વેપાર થતો હતો

એ વેપારને રોમનો અને પાશ્ચિમનો વચ્ચેનાં સનન મુલીથી વેગ મળેલો પરિણામે કેટલોક વેપાર સિધુ તટ પ્રદેશ મારફતે પણ થતો વળી એ સમયની શબ્દકીય પરિસ્થિતિ પણ અનુકૂળ હતી તે સમયે કુશાન સામ્રાજ્ય સાથે વાયવ્ય ભારત તથા મધ્ય એશિયા ઉપર પમણ નેનું હતું અને એશિયા અને ચીન વચ્ચેના માર્ગે એણે આવડી લોધિયા એ બધાની સમગ્ર અસરને પરિણામે ભારત અને ભૂમધ્ય પ્રદેશની વચ્ચેનો વેપાર વિકસેલો એક અનામી પારવાથે હિદી મહા સાગરનો ભોલિયો પેદિશ્વસ લખેલો છે ટોંડેમી જેવા મહાન લેખકોએ ભારત અને ભૂમધ્ય પ્રદેશ વચ્ચેના વેપારનો ઉત્તેજ કર્યો છે ટોંડેમીએ ગુજરાતના કિનારા ઉપરના અનેક બંદરોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે એમાં

Bordexima (પોરંદર), Mongolossion (મંગરોળ), Ashlavapra (વડબી નજીનું ઉજાવણ), Barygazo (ભરૂચ), Kamane (કામેરેન) અને Navasarnjo (નવસારી) વચ્ચેનો સમાવેશ થાય છે પેરિપ્લસમાં લખ્યું છે કે ભરૂચ પશ્ચિમએશિયા સાથેના વેપારનું મુખ્ય બજાર હતું વળી ભૂમધ્ય પ્રદેશમાંથી પીવાનો દારૂ, વિનાઈ માટીની વસ્તુઓ, અતરો, ત્રીયા અને પિત્તનાનાં વાહણો આપના થતાં અને એના બદલામાં કાપડ અને તેજનાં ભજવેદેથી થતાં

કોઈ એનો પ્રશ્ન પૂછે કે એ વિસ્તૃત વેપારનો કોઈ ભૌતિક પુરાવો છે ખરો? એના જવાબમાં કડી થકાક કે, યા, છે આપણ

સદ્ભાગ્યે ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાંથી એના પુષ્કળ પુરાવા મળી રહે છે. રોમન સિક્કાઓ, શિલ્પકૃતિઓ, કોતરેલાં રત્નો, મુગલો વગેરે મળ્યાં છે. વળી વધુમાં ઉત્તમ કૃતિઓના, માટીકામના આબેહૂબ નમૂના પણ મળી આવ્યા છે એ વધુ અગત્યનું છે. પુરાતત્વશાસ્ત્રીની બાળપણથી માટીકામની વસ્તુઓ છે. એના ઉપરથી એ કમળદ્વ ઈતિહાસ ઉપેક્ષી થકે છે. ભારતમાં અનેક સ્થળેથી માટીકામની રોમન વસ્તુઓ મળી છે. એ વસ્તુઓ કાં તો આપાત કરવામાં આવેલી છે કે કાં તો મૂળ ઉપરથી નકલ કરી બનાવવામાં આવેલી છે. ઈ. સ.ની પહેલી ચાર સદીઓ દરમ્યાન ભારતમાં બનતી માટી કામની વસ્તુઓ ઉપર રોમની અસર હતી એ દર્શાવતા પુષ્કળ પુરાવા હવે આપણી પાસે છે. ગુજરાતમાં પણ લગભગ એકસો સ્થળોએ રોમન સેમિયન વાસણો જેવાં જ વાસણો અને માટીની વસ્તુઓ મળી આવેલી છે. ભૌગોલિક રીતે ગુજરાત એ પ્રદેશની પાસે હતું એ કારણ પણ એમાં હશે.

છેલ્લા ચાર વર્ષમાં મળેલાં આ વાસણકૂસણને પરિણામે ગુજરાત અને કશિયાપાકમાં આવેલાં અનેક ઐતિહાસિક સ્થાનોની વધુ શોધખોળ અને એનો કાળ નક્કી કરવાનું સુગમ થયું છે. મ. સ. યુનિવર્સિટીના પુરાતત્વ વિભાગે વડોદરા, વડનગર, સોમનાથ, શામળાજી અને ટીંબરવા ખાતે કરેલાં ખોદકામ, તથા ભારત સરકારે અમરેલી ખાતે અને એક વખતની સૌરાષ્ટ્ર સરકારે વસઈ ખાતે કરેલા ખોદકામને પરિણામે માટીનાં એ વાસણકૂસણ ઈ. સ.ની પહેલી ત્રણ સદીનાં હશે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારની માટીની વસ્તુઓ અને એની નકલો અને સ્થાનિક નકલો ભારતમાં અનેક સ્થળોએ મળી આવી છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ). એટલે એ વસ્તુઓનું માત્ર ગુજરાતને મહત્ત્વ છે એમ નથી; ભારતીય પુરાતત્ત્વમાં પણ એનો ફાળો મહત્ત્વનો છે, કેમ કે એ પરથી સાચાં ભારતીય ઉપખંડમાં આવેલાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળો સાથેની કડી મળી આવે છે.

ગુજરાતમાં આ સિવાય પણ બીજા કેટલીક ઉત્તમ પ્રાચીન વસ્તુઓ મળી આવી છે. સુરત જિલ્લામાં નાગપ્રામાંથી એક રોમન સિક્કો, વડોદરામાંથી કામદેવની આકૃતિવાળો એક કાંસાનો હાથો, કરભજીમાંથી ઊપસેલા કોતરકામવાળો મણકો, અને વડનગરમાંથી અંદરથી દોતરેલી નકલી મણકો વગેરે મળી આવેલું છે.

સમૃદ્ધિના એ મહાન મુગ દરમ્યાન લગભગ ચાર સદીઓ સુધી ગુજરાત ક્ષત્રપોના શાસન નીચે હતું. તે ભાદ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે એ જીતી લીધું. સદ્ભાગ્યે મહાન ક્ષત્રપવંશનો ઈતિહાસ કોતરેલા અનેક લેખો અને સિક્કાઓ ઉપરથી મળી આવે છે. એના ઉપરથી તે સમયના રાજકીય ઈતિહાસની કલ્પના પણ બાંધી શકાય છે. એ સમયના એક એવા લેખમાં, સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન પાટનગર તરીકે ગિરનાર (ગિરિ-નગરનો) અને એના મહાન રાજવી રુદ્રદામાનો ઉલ્લેખ છે. રુદ્રદામાએ મૌર્ય-યુગમાં બાંધવામાં આવેલા એક બંધની મરામત કરાવેલી. નવપાલના એક લેખમાં સોમનાથ કે પ્રભાસપાટણની પવિત્ર તીર્થયાત્રાનો ઉલ્લેખ છે. તાજેતરમાં કરવામાં આવેલા ખોદકામ

ક્ષત્રપ-યુગનાં આ અને બીજાં ગામો ઉપર વધુ પ્રકાશ પાડ્યો છે. સૌરાષ્ટ્ર સરકારને ગિરનાર નજીક ઈંટવા ખાતેથી બીજા મહેની વસાહતો મળી આવી છે. સોમનાથનું મંદિર ક્ષત્રપ-યુગમાં હતું એવો પુરાવો નથી મળ્યો, પરંતુ સોમનાથ ગામ તે વખતે હતું એવો ચોક્કસ પુરાવો મળ્યો છે, અને રોમન મુગ સાથે સંજ્ઞાપેલાં લાલ પોલિશવાળાં વાસણ-કૂસણ મળે છે. એમ જણાય છે કે મધ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં તેલી અને વડી નદીઓના સંગમસ્થાને, હાલના અમરેલી ગામની ઉત્તરે એક મોટું શહેર કે ગામ આવેલું હતું (એનું નામ મેળવી શકાયું નથી). ભારત સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ ત્યાં વિશાળ પાયા ઉપર ખોદકામ કર્યું છે. એ ઉપરથી એમ જણાયું છે કે ભૂમધ્ય-પ્રદેશ સાથેના વેપારનું એ એક સૌથી મહત્ત્વનું કેન્દ્ર હતું. રોમન પદ્ધતિવાળાં માટીનાં વાસણ-કૂસણ આ સ્થળેથી ઘણી મોટી સંખ્યામાં મળ્યાં છે. સૌરાષ્ટ્ર સરકારે જાનગરથી ૧૧ માઈલ દૂર વસઈ અને બેડી ખાતે કરેલા ખોદકામમાં આ યુગની બીજાં બે વસાહતો મળી આવી છે.

પ્રાચીન આનર્ત વિસ્તારમાં હાલના ઉત્તર ગુજરાત અને રાજ-પૂતલાના ભાગો આવી જાય છે.

એ યુગનું એક સૌથી મહત્ત્વનું શહેર આનર્તપુર — આનંદપુર હતું. એ શહેર તે આજનું વડનગર. એ એક સૌથી પ્રાચીન બ્રાહ્મણ કે આર્ય વસાહત હશે. વડોદરા યુનિવર્સિટીએ ત્યાં કરેલા ખોદકામ ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ શહેર ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી સદીમાં એક કુદરતી સરોવરને કાંઠે વસેલું. એમાં થય્યાં આવી વસેલા લોકો દીક દીક પ્રમાણમાં આગળ વધેલા હતા, અને તેઓએ પકવેલી ઈંટોનાં સરસ, સુવક મકાનો બાંધ્યાં. પરંતુ ક્ષત્રપ-યુગમાં એ શહેર આખાદીને ચિખરે હતું. એ યુગની વસ્તુઓ અને બાંધકામ હાલ શિખર સરોવર તરીકે ઓળખાતા સરોવરની ચારેકોર એક ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં પથરાયેલી મળી આવે છે. એ શહેર ઉપર ક્ષત્રપોના આધિપત્ય નીચેનું કોઈ કશિતશાળી શાસન હશે એમ લાગે છે. ક્ષત્રપોનું ચલણ ત્રાંબા અને ચાંદીનું હતું. જ્યારે આ શહેરનું પોતાનું આગવું સીસાનું ચલણ પણ હતું.

એથી નીચે દક્ષિણમાં જઈએ તો હાલનું વડોદરા પણ ક્ષત્રપ-યુગના એક પ્રાચીન સમૃદ્ધ ગામમાંથી વિકસેલું છે એ ચોક્કસ. વિશ્વા-મિત્રીના કાંઠા ઉપર એ જૂનું ગામ હશે. એ યુગની ઈંટોની કેટલીય ઈમારતોના અવશેષો ફેર ફેર પથરાયેલા મળે છે. મહારાજ સરાજરાવ યુનિવર્સિટીએ કરેલાં ખોદકામમાંથી એવો વધુ પુરાવો મળ્યો છે કે ભૂમધ્ય-પ્રદેશની સાથે ગુજરાતનો વેપાર હશે. માટીની બે ઉત્તમ મુદ્રાઓ અને કાંસાનો એક હાથો મળ્યો છે. એ હાથ ઉપર કામદેવની આકૃતિ કોતરેલી છે. મધ્યભારતમાં આવેલા ઉગ્ગરેન અને નર્મદાના મુખ નજીક આવેલા ભૂચ કે પ્રાચીન ભુજુનકથ વચ્ચેના પ્રાચીન ધોરીમાર્ગની ઉપર વડોદરા આવેલું છે.

ગુજરાતમાં શિવપર્મની પાયાપર શાખાનું બીજું એક પ્રાચીન કેન્દ્ર હતું હાલનું કાપાયરોજી. કારવણ તરીકે ઓળખાતું એ ગામ વડોદરાથી

વીસ માઈલ દૂર આવેલું છે એ સ્થળેથી પ્રાચીન વસ્તુઓનો મોટો સંગ્રહ મળી આવ્યો છે. ઈ સ પૂર્વે ચોથી સદીથી લઈને છેક મુસ્લિમ યુગ સુધીના સિદ્ધાંતો ત્યાંથી મળ્યા છે તે ઉપરાંત લાલ પોલિશનાં અનેક વાસણકૂસણ અને ભૂખમ પ્રદેશમાંથી આપત કરવામાં આવેલો એક કોતરેલો સુંદર મણકો મળ્યો છે. આ સમુદાય સ્થળનું હજી વધુ ખોદકામ જરૂરી છે એની પહેલાં આવેલા એક બીજા નાના સ્થળ ટીબ્રવામાંથી પણ પ્રાચીન ઐતિહાસિક વાસણો મળ્યા છે. હવે છેલ્લે આપણે ટોલેમીએ જોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે કામણે કે કામરેજ જઈએ અહીંયાં પણ એક વખતની વહેંચણી સરકાર પ્રાથેમિક ખોદકામ કરેલાં એમાંથી એમ સાબિત થયું કે એ મહત્વનું સ્થળ તાપીના કિનારે વસેલું હશે તાપીને કિનારે થોડાં દૂર નીચેલાંવાસ હાલનું વરિયાલ છે. ભારતીય સાહિત્યમાં એ સ્થળ વરિયાલ પૃષ્ઠ તરીકે ઓળખાતું હતું ત્યાં કરવામાં આવેલા પ્રાથેમિક ખોદકામમાંથી લાલ પોલિશનાં વાસણકૂસણ મળ્યાં છે.

પ્રાચીન ઐતિહાસિક કે સત્રપ યુગના ગુજરાતમાં જૂના ગામોનું અસ્તિત્વ આ ખોદકામોએ પુરાવા કરી આપ્યું છે. જમીનની સપાટી ઉપરથી મળેલાં મિટ્કા અને માટી કાળની વસ્તુઓનો પુરાવો ધ્યાનમાં લઈએ તો પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગુજરાતમાં વસેલે કયાં કયા વસેલો હતો તે દર્શાવતાં બીજા ત્રીસ નામ ઉમેરી શકીએ. સત્રપ યુગના ગુજરાતના આ અવશેષોનું વર્ણન બંધ કરતા પહેલાં એક ભૌગોલિક નિરીક્ષણ અહીં કરી લઈ આ સ્થળો પ્રમાણમાં થોડાં અને દૂર દૂરનાં છે અને એમ લાગે છે કે એ સ્થળો વચ્ચે વ્યવહાર હશે. એ બધા સ્થળો કિનારા ઉપર કે વિંધ, અરબથી કે સાતપુરા પર્વતોની તળેટીના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં પ્રાચીન જગથોની સાથે આજના સાક્ષ્ય ખાંવાઓમાં આવેલાં છે.

પાર્શ્વિક સ્થાપત્યના નમૂના બહુ નથી મળ્યા. સાન, તાળાજ, ઉપર કોટ, અને ખાપરાકોટિયા ખાતે બીલ અને જૈન ગુફાઓ છે. શામળાજી ખાતેનો બૌદ્ધ સ્તૂપ અને વિહાર.

સામકાકા નિયામાં, બીલોજા તાલુકામાં આવેલા શામળાજી ખાતે, વહેંચણી મુનિવર્તનથી એ ડો સુભાષજીની હેરવર્ણ હેઠળ કરેલા ખોદકામમાં આ વડે એક બીલ સ્તૂપ અને વિહાર મળી આવ્યાં છે. રોમનો નદી ગુજરાતના મેદાનમાં જ્યાંથી હિતતે આવે છે એ થોડા કોતરની પૂર્વ બાજુએ એક મોટી બીલ વસાવત મળી છે એ વસાવત કિલેલોજા ગામ શામળાજી ઉપર અધ્યક્ષિત હશે. ગુજરાતના સત્રપ શાસકો પોતાની શારે ખાંવા કરવા અને સ્થાપત્યપ્રણાલી લાવેલા.

એ બીલ સ્તૂપના ઉપર ધુમ્મટ છે એ નક્કર ઈટનો બનેલો છે. સિંધના મીરપુર ખસ અને પાકિસ્તાનમાં થોડા થોડા મોઝાઇક (તિવા) માંનાં વિખ્યાત સ્તૂપો સાથે એ સ્તૂપ મળ્યો આવે છે નીચલા પાનામાં બાર સ્તંભ છે એ સંજોગના ટક એક મુશ્કેલીનું જણાયું છે એની ટોચે કાપેલી ઈટો આજના જુલની મેચાંકેથી છે. વિહારના મર્બનરની સામે સંજોગની વચ્ચે આવેલી દત્ત જગ્યાઓ છે એ પદ્માજ ખોદી

કાઠવામાં આવ્યો ત્યારે ધ્યાનમુદ્રામાં હોય તેવી, માટી અને રેતીના મિશ્રણમાંથી બનાવવામાં આવેલી ભગવાન બુદ્ધની ૧૬ મૂર્તિઓ મળી આવી છે એ મૂર્તિઓ ૨ ફૂટ ઊંચી અને ૧૪ ઈંચ પહોળી છે. મૂર્તિના પોશાક અને બેઠકમાં થોડો ફેર છે પરંતુ એમ કહી શકાય કે ગાંધાર કળાના છેલ્લા તબક્કામાં એ બનાવવામાં આવી હશે (ઈ સ ૩૦૦ થી ૪૦૦ના ગાળામાં).

સાથે આવેલા વિહારમાં વચ્ચે ખુલ્લી જગ્યા અને એની ચારેકોર ખંડેરી ચાર હાર આવેલી છે એ સ્થળે કુલ ૩૬ ખંડે છે. છેક દક્ષિણના છેડે મંદિર છે મઠના બે તબક્કા દેખાય છે. શરૂઆતનો મઠ કંદાચ પૂરના પાણીથી નુકસાન પામ્યો હશે, કેમ કે એની બહારની દીવાલ ઘણી પાતળી છે. બીજા તબક્કામાં મઠનો પગથાળ ઊંચો બાંધવામાં આવેલો છે અને મઠવાસીઓના રસણ માટે પહોળી દીવાલ બાંધવામાં આવેલી છે.

એ સ્થળેથી ખોદકામમાં ચાલીના ચૌદ સિક્કા મળ્યા છે પરંતુ માત્ર બે જ શબ્દોથીઓને ચોક્કસ ઓળખી શકાય છે. એમાંનો એક છે સત્રપ શબ્દો વિસ્તરેલ ઈ સ ૨૯૩થી ૩૦૫ સુધી એનું શાસન હતું બીજો રાજ એ મૈત્રક વંશનો સ્થાપક શર્વ ભક્ષક ઈ સ પાંચસોના અરસામાં તેનું શાસન હતું.

મધ્યકાલીન ઈતિહાસનો પ્રારંભકાળ

મધ્યકાલીન ઈતિહાસના પ્રારંભકાળમાં ગુજરાતમાં શરૂઆત ઊંચક પાણીથી થતી હશે. વલ્લીના ચૈત્રકો, સૌરાષ્ટ્રમાં ગુપ્તોનું અને ઉત્તર ગુજરાતમાં ચાવડાઓનું સ્થાન લેતા પૂર્વ ગુજરાતના કેટલાક ભાગો માલવાના પરામારોના હાથમાં હતા અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં ચાલુક્યો અને રાષ્ટ્રકૂટો વારંવાર ધૂસી આવતા હતા.

એ યુગનાં ઘણાં થોડાં સ્મારકો હાલ મળે છે. એમાં મહત્વનાં ગણાય તેવા સ્મારકોમાં ગોપ, ધૂમકી અને વડનગર, પાવાગઢ અને વળતેશ્વર ખાતેના મંદિરો અને સરોના ખાતેના કપિલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર ગણાય. આ યુગની અનેક શિલ્પકૃતિઓ ગુજરાતના બધા ભાગોમાંથી મળી છે એ યુગની શિલ્પકૃતિઓનો એક સૌથી સરસ સંગ્રહ આકોળમાંથી આકસ્માત મળ્યો છે. કાંસાની એ જૈન મૂર્તિઓ ઈ સ ૬૦૦ અને ૧૦૦૦ ની વચ્ચેના ગાળાની છે અને હાલ એ વહેંચણના સંગ્રહસ્થાનમાં છે. પશ્ચિમ ભારતના પાનુના ઘાટરની અને શિલ્પ પદ્મા ઉપર એ કૃતિઓ પ્રકાશ નાખે છે.

એ યુગની ભૌતિક સંસ્કૃતિની બીજી ખાતુઓની હજી થોડા નવાસ નથી થઈ. તાલેતરનાં વર્ષોમાં મુનિવર્તિસીના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ શરૂઆત કરી છે. વહેંચણ, દીંબરવા અને વડનગરમાંથી માટીકામના મહત્વના નમૂના મળ્યા છે. એ નમૂના ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાત થોળે મળ્યા છે. ગુજરાતના પુરાતત્ત્વના આ તબક્કાનું વધુ વધુ સ્વગ્રોએ વિગતવાર સંશોધન કરવાની જરૂર છે.

પ્રાચીન સ્થાપત્ય અને શિલ્પ

ડૉ. રમણલાલ મહેતા
(અધ્યાપક, ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, ૫૦ સ૦ યુનિવર્સિટી, વડોદરા.)

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ રાજસ્થાનનું રણ, માળવાના પશ્ચિમના પર્વતના પ્રદેશો તથા અરવલ્લીની ગિરિમાળા તથા પશ્ચિમઘાટના પર્વતો અને અરબી સમુદ્રથી ઘેરાયેલો ભૂપ્રદેશ એક વિશિષ્ટ એકમ બને છે. આ એકમનાં સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ન, લાટ અને કચ્છ ભેાં પ્રાચીન નામો પ્રચલિત હતી, તેનો મધ્યકાળમાં લોપ થઈને ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર બે નામો સચવાઈ રહ્યાં છે. કચ્છ પણ પ્રાચીનકાળથી સચવાયેલું સમુદ્રકિનારાના પ્રદેશનું સૂચક નામ છે. ગુજરાતમાં આ અંગે એની વિશિષ્ટ ભૌગોલિક તથા રાજકીય પરિસ્થિતિને લીધે તેની વિશિષ્ટ નામો ધારણ કરતાં આવ્યાં છે. ગુજરાતની અંદર આ ત્રણ પ્રદેશોની ભૌગોલિક ભિન્નતા છે, પરંતુ એ ત્રણેના એકબીજા સાથેના સંબંધો ખૂબ ધનિષ્ઠ હોવાને લીધે એ તમામ એકમોએ સંપૂર્ણ એકતા સજી ગુજરાતની વિશિષ્ટ સ્થાપત્ય અને શિલ્પની પદ્ધતિ વિકસાવી છે.

ગુજરાતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસની શરૂઆત આજના જ્ઞાનની પરિસ્થિતિમાં ગુજરાતમાં સિંધુ નદીની સંસ્કૃતિની ખીણના અવતરણ બાદ, કરવામાં આવે છે. તે પહેલાંની ગુજરાતની સ્થાપત્યશૈલીના અવશેષો અઘ્યાપિ થોડાંધા નથી. સિંધુ નદીની સંસ્કૃતિના અહીંના અવશેષો ક્ષિપ્રના અવશેષોની સરખામણીમાં નાના છે. પરંતુ ત્યાંની સરખામણીમાં રહી શકે એવાં ઊંચા ચોતરા પર વ્યવસ્થિત ગટર યોજનાવાળાં મકાનો, તેમ જ વિશિષ્ટ ઉપયોગમાં આવતાં બાંધકામો અહીં નજરે પડે છે. આ અવશેષોમાં કોઈ ભવ્ય પ્રમાણ કે મંદિરના ભગનાવશેષો હજુ સુધી મળ્યા નથી, પરંતુ અહીંથી મળતા અવશેષોમાં દેખાતી આશરે ૭૨૦ ફૂટ લાંબી અને ૧૨૫ ફૂટ પહોળી ઈમારત ભેવડી મોટી ઈમારત હજુ સુધી ભારતનાં બીજાં સ્થળોએથી થોડાવાની બાકી છે. બીજાં મકાનો વગેરેના સ્થાપત્યાવશેષો તત્કાલીન સ્થપતિઓએ તે સમાજને જરૂરી એવાં મકાનો, કિલ્લા વગેરેની બાંધણીમાં પૂર્ણ કુશળતા પ્રાપ્ત કરી હતી એમ દર્શાવે છે.

આ ગુગના બાંધકામમાં કાચી અને પાકી ઈંટો વપરાયેલી છે. તેની ઓટલણીમાં સામાન્ય રીતે એક આટો વર અને બીજી ઊભો વર લેવામાં આવતો હતો એમ સૂચવે છે. ચતુરત્ર માટે માટી વપરાતી. આ ઉપરાંત લાકડીનો આ મકાનોમાં કોઈ ઉપયોગ થતો હોય નોપણ તેના કોઈ અવશેષો મળ્યા નથી એટલે લાકડાના ઉપયોગથી આ મકાનોનો દેખાવ કેવો થતો હતો એ કલ્પનાનો વિષય છે.

આ યુગની વસાહતો પછીના યુગોનાં સામાન્ય મકાનો બાંધવામાં માટી, કાચી અને પાકી ઈંટો તથા લાકડાનો ઉપયોગ સર્વસામાન્ય રીતે નજરે પડે છે. નદીકાંઠાનાં બામોમાં કે પથ્થરો સહેલાઈથી મળતા હોય એવા પ્રદેશોમાં પથ્થરનાં મકાનોનાં બાંધકામો નજરે પડે છે, પરંતુ તેના ચતુરત્ર માટે માટીનો ઉપયોગ સર્વસામાન્ય રહ્યો છે. સામાન્યતઃ પથ્થરોની ઈમારતોમાં મંદિરો, મંદિરો, કિલ્લાઓ, જલાશયો વગેરે ગણાવી શકાય. આ ઈમારતો ખૂબ સુસૌભિત અને સ્થાપત્યના નમૂનાઓ તરીકે ઓળખાવી શકાય એવી હોય છે.

પથ્થરની ઈમારતોમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારો નજરે પડે છે: (૧) ખડકોમાંથી કોતરી કાઢેલી ઈમારતો તથા (૨) બાંધેલી ઈમારતો.

ખડકોમાંથી કોતરી કાઢેલાં મંદિરો, ચૈત્યો, વિહારો, સ્તૂપો વગેરે તૈયાર કરવાની કળા ભારતમાં ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી યાતાબ્દીથી નજરે પડે છે. તે પહેલાં કુદરતી ગુફાઓમાં માણસો વસવાટ કરતા હોવાના ઘણા પુરાવાઓ જુદે જુદે સ્થળેથી પ્રાપ્ત થયેલા હોઈ ભારતની કેટલીક કુદરતી ગુફાઓ પણ પ્રાચીનકાળથી ઉપયોગમાં આવતી, પરંતુ પર્વતોમાંથી આખી ઈમારતનો અંદરનો તેમ જ બહારનો ભાગ કોતરી કાઢવાની પદ્ધતિ પ્રમાણમાં નવી છે.

ખડકોમાં ગુફાઓ કોતરવા માટે પશ્ચિમ ભારતમાં ટ્રેપના ખડકોનો ઉપયોગ ખૂબ થયો છે. આ પ્રકારના ખડકો સૌરાષ્ટ્રમાં સાચા પ્રમાણમાં છે અને તેથી આ પ્રકારની ગુફાઓ સૌરાષ્ટ્રમાં મળી આવી છે.

જૂનાગઢમાં બાવાખારાને નામે ઓળખાતી ગુફાઓના સમૂહનો મોટો ભાગ તદ્દન સાદા ચોરસ કે લંબચોરસ ઓરડાઓવાળો છે. જ્યારે તે ગુફાઓ પૈકી બહુ લોચી ગુફાઓની બહાર ઓસરી હોય છે. એ ગુફાઓ પર ચૈત્ય-ગવાસીનાં શિલ્પો છે. અહીંના સ્તંભોની રચના પણ તત્કાલીન પશ્ચિમ ભારતના નંદ્યાનના નાથિકના વિહારને મળતી છે. તેમ જ બીજા સ્તંભો ઈલોસની રામેશ્વર ગુફા તેમ જ ભારતુનના સ્તંભોને મળતા આવે છે. આ ગુફામાં મળી આવેલાં કોતરકામો જન પારિવારિક શબ્દપ્રયોગને લીધે તે જન ગુફાઓ હોવાનું અનુમાન છે. આ ગુફાઓ કચ્છરે કોતરવામાં આવી હતી એ માટે સ્પષ્ટ પુરાવાઓ નથી પરંતુ તે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સદી પછી અને ઈ. સ.ના ત્રીજા સદીના

અને સુધીમાં કોતરાઈ રહી હોવાનું તેની પાસેથી મળતા માટીનાં વાસણો વગેરેના પુરાવા પરથી અનુમાન થાય છે

આ ઉપરાંત ઉપરકોટ પર બે મળવાની ગુફા છે તેને નીચેને તળિયે આશર ૧૧ ફૂટનો ચોરસ દુકો અને તેની ત્રણ બાજુએ છત્રવાળી ઓગરી છે તેની પાસે મોટો છે શાલ-લાવાળો ઓરડો છે ઓસરીની નીચેની બાકીની જગ્યાએ ટીવાલ સાથે પથ્થરની પાટલીઓ છે તે જુદા જુદા ભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે અને તેની પર સ્થાપત્યનાં સુશોભનો છે સ્થાપત્યના ચૈત્ય ગવાસો તથા વેદિકા જેવાં સુશોભનો વગેરેને ધ્યાનમાં લેતા આ ગુફાઓની રચના કઈ સત્રીમાં થઈ તથા કયા સપ્રદાય માટે તૈયાર કરવામાં આવી હતી વગેરે મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ નથી પરંતુ તે જન અથવા બોદ સપ્રદાય માટે તૈયાર કરવામાં આવી હોવાનો સંભવ વધારે છે તેની રચના મધ્ય ઈ સની શસ્ત્રાતથી છઠ્ઠી સાતમી સદી સુધીમાં કંકડે કંકડે થઈ હોય તો તવાઈ નહિ! જૂનાગઢની માર્ક તળાજ પાસે આશરે ત્રીસેક ગુફાઓ જોવામાં આવે છે પરંતુ તે પૈકી ૭૫'x૪૦' થી ૫'x૧૭'૫" કદનો એક ભીંમડપ પ્રસિદ્ધ છે તેની અદર ઓરીઓ વગેરે કોઈ ભાગો નથી, તેમ જ ઓશરી અને ઓશરને છૂટી પામી ભીંત પણ નથી એવી છતને ચાર ચોખ્ખા શોભાનો દેખે હતો પરંતુ તે સ્તંભો નૂટી ગયા હતા તેની બહાર મોટાં ચૈત્ય-ગવાસા અને વેદિકાઓનાં સુશોભનો છે આ ચૈત્ય ગવાસાના મુખ્ય અર્ધગોળની અંદર ત્રણ શાપવાળી કોતરણી છે અને ઉપલા અર્ધગોળની નીચે પાટ્ટી અને બે સ્તંભો દેખાય છે આ જાતની ત્રણ શાપવાળી સુશોભનો ગાંધાર અને કાશ્મીર તરફ મળે છે અને તે ગાંધાર શૈલીનાં લક્ષણોનાં મુશ્કે છે

અહીં દેહી પર એક નૂતનું ચૈત્ય છે તેની છત સપાટ છે અને તેનો મધ્યભાગ નૂટી ગયેલો છે તેની પરનાં ચૈત્ય-ગવાસો, તોરણ તથા વેદિકાનાં સુશોભનો સારાં એવા પ્રાચીન હોય એમ દર્શાવે છે

સામા પાસે પાંચ આશરે સાઠેક ગુફાઓ છે અને તેમાંથી સૌથી મોટી ગુફા બેભલ મંડપ જેવી છે તેની પાસે ચૈત્ય ગુફા છે તેની પાછલી બાજુ અર્ધગોળ છે ત્યાં સાદો સ્તૂપ છે ભીંમ કોટીને નામે ઓતખાતી ગુફાને મોટી ઓશરી છે અને તેની કુબી તથા શીર્ષ પર કબજોની આકૃતિઓ છે આ આકૃતિઓ નવપાનના નાચિકાના વિહારના સ્તંભ સાથે સરખાવી શકાય એમ છે કાંક પાસે જીજ્ઞુસી જી નામે ઓતખાતી નાની ખોલમા પેટલીક ગુફાઓ અને જન સિંધો છે

વલ્લખ પી પી પંચાને તાજેતરમાં મધ્ય સીરાપૂરમાં ખંભાલી ગામ પાસે ગુફાઓ મળી આવી હતી એ ગુફાની બહાર મોટાં સુંદર સિંધો છે અને એ ઈને સીરાપૂરમાંથી મળેલી ગુફાઓમાં એ પોતાની વિશિષ્ટ છાપ પાડે છે તોરણ બહાર ગુજરાતમાં ખાસ ગુફાઓ દેખાતી નથી અને ૪'x૫'નું જેવી જગ્યાએ મળેલી ગુફામાં કઈ વિશેષ નેપથ્ય જેવું નથી ગુજરાતમાં ચળતી નુકાઓ બોદ ધર્મનો છે કે જન ધર્મનો એ હવેકત પર ખાસ સ્પષ્ટ થતી નથી. ગુજરાતમાં બોદ ધર્મની સરખાપણી જન ધર્મની અંતર વિશેષ

હોવાને કારણે આ ગુફાઓ પૈકી ઘણી જન ધર્મની હોય તો તેમાં આશર ૧૫ નથી ગુજરાતના આ સ્થાપત્ય પ્રકારને ભારતના બીજા ભાગો સાથે સરખાવતા તે તેની ભવ્યતા કે શિ પત્રમુદ્ધિથી પ્રેક્ષકને કદાચ આંજ ન નાંખે પરંતુ તત્કાલીન સ્થાપત્યપ્રણાલીનો અહીં ઉપયોગ થતો હતો એ હકીકત અહીં નિશ્ચિત સ્વરૂપે દર્શાવે છે

પથ્થરની ઇમારતોનો બીજો પ્રકાર બાપેલાં મંદિરોનો છે ગુજરાતમાં બધાંયેનાં મંદિરો તેમ જ પથ્થરની ઇમારતોના બાકામમાં કોઈ પણ જાતનું ચક્ષતર કે સિમેન્ટ વગેરે વપરાયાં નથી મંદિરોનાં તમામ અંગો પથ્થરો પર પથ્થરો એકબીજાં તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે આ પથ્થરોને એક-બીજા સાથે જોડવા માટે નરમાદા-સાંધા તથા કેટલીક વાર ધાતુના શાપણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે પથ્થરો મોટે ભાગે રીતયા અથવા ખરતા પથ્થરો કે આરસપહાણના હોય છે મંદિરોનો ઈતિહાસ તપાસતા માન્ય પડે છે કે ગુજરાતનાં ઘણાં ખરતા જૂના મંદિરો સૌરાષ્ટ્ર તેમ જ પૂર્વ ગુજરાત વગેરે ભાગોમાં દેખાતે છે, જ્યારે સો નીમી મુગના મંદિરોનો મોટો ભાગ ઉત્તર ગુજરાતમાં દેખાય છે પ્રાચીન મંદિરોનું અસ્તિત્વ આ ભાગોમાં સચવાઈ રહેવાનું કારણ આ પ્રદેશો પર મુસલમાનોની પ્રમાણમાં ઓછી ચળકીલ સત્તા વગેરે ગણવી શકાય બાપેલાં મંદિરોમાં કદાચ સૌથી જૂનું મંદિર ગોપનું ગણાય. તે ૨૩ ફૂટ ઊંચું છે તેનો અંદરનો ભાગ ચોરસ છે તથા દીવાલ બે ફૂટ જાડી છે આ દીવાલ ૧૦ ફૂટ સુધી સીધી ઊંચી બાંધેલી છે અને ત્યાંથી તેનું શિખર ચડે ચાપ છે આખી દીવાલ પર કોઈ પણ જાતનું સુશોભન નથી. પરંતુ તેની પર લારખ કક્ષાઓ છે તે પાટણનો ચોક વવા માટે તૈયાર થઈ હશે. આ મંદિર બહાર બે ચોક છે અંદરનો ચોક કદાચ પ્રદક્ષિણામાર્ગ હોવાનો સંભવ છે પરંતુ તેની દીવાલ વગેરે તદ્દન ભંગાર લાલતામાં છે તેનો નીચેનો ભાગ ગોખ વડે સુશોભિત કરવામાં આવ્યો હતો. દરેક બાજુએ એક ગોળ કેન્દ્રમાં અને બન્ને ખૂણાઓ પાસે એક એક ગોખ સંખ્યો છે ગોખની અંદર કદાચ મૂર્તિઓ સંખવામાં આવતી હશે

ભલારના ચોકની ભીંત થોડી નીચેથી ભાંચવામાં આવી છે તેનો પૂર્વનો ભાગ સારી લાલતામાં છે અને તેનું સુશોભન કદાચ અંદરના ચોકની દીવાલ જેવું હશે.

આ મંદિરનું છાપડુ દાદર જેવું બાંધવામાં આવ્યું છે તેનો અંદરનો ભાગ પોહો છે અને ભલાર પર્વતપાની માફક ધૂમ તાંકડો થતો જાય છે અને તેમાં ત્રણ સ્પષ્ટ ભાગ છે નીચેના ભાગમાં દરેક બાજુ પર બે ચૈત્ય-ગવાસો છે, અને બીજા ભાગ પર વચ્ચે એક ચૈત્ય-ગવાસ છે અને તેને એક પથ્થરથી ડંમચેલી છે આ ચૈત્ય-ગવાસોમાં દેવોની પ્રતિમાઓ હતી. તેમાંના પદ્મામાં એકમાં ગણપતિની મૂર્તિ છે અને ઉત્તરના ગવાસમાં બીજા એક દેવ છે

આ મંદિરનો સ્થાપત્ય પ્રકાર વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે તેની સરખામણી કાશ્મીરનાં મંદિરો તથા તેમ જ ગાંધારના પ્રદક્ષા પ્રાચીન મંદિરો સાથે કરવામાં આવે છે ગાંધાર શૈલીની એની પર અંતર લાગતો અંતિપ્રાપ

ડો. સંકળિયાએ દર્શાવ્યો છે. ગુજરાતમાં આ શૈલીની અસરો હતી તેના મજબૂત પુરાવાઓ શામળાજીનાં શિલ્પો તથા સ્તૂપોમાં પ્રાપ્ત થતા હોવાથી આ અસર ઓપના મંદિરમાં હોવાની શક્યતા, કાશ્મીરની અસરના પ્રમાણમાં વધારે ગણાય. ગુજરાતનાં હયાતી ધરાવતાં મંદિરો પૈકી આ મંદિર, તેની રચનાને લીધે સૌથી પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે. તેને ઈ. સ.ની પાંચમી સદીથી છઠ્ઠી સદીમાં મૂકવામાં આવે છે. જે આ તારીખો સ્વીકારીએ તો ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં આ યુગમાં એક વિશિષ્ટ શૈલી ગુપ્તોના યુગમાં હતી એમ ગણાય.

આ મંદિરની પછી કલસાર જેવાં પ્રાચીન શૈલીને અનુસરતાં મંદિરોની ગણના કરવી યોગ્ય છે. કલસારનાં નાનાં મંદિરની રચનાશૈલી તેર કે ચૈત્રાલાના મંદિર છે. તે શૈલીનું ગુજરાતમાં અસ્તિત્વ હોવાની એક સારી સાબિતી પ્રાપ્ત થઈ છે. કલસાર જેવી શૈલી ઉપલબ્ધ દૃષ્ટિએ દર્શાવતું મંદિર રોડમાં છે.

તદુપરાંત સૌરાષ્ટ્રમાં વૈસાવાડ, બીલેશ્વર, સૂત્રપાઘ ઘાણ (જૂનું મંદિર) કદવાર, કિરખેડા, સોન કંસારી, પાસ્તર જેવાં સ્થળોએ આવેલાં મંદિરો બે વિભાગમાં વહેંચી કાઢવામાં આવે છે. (૧) વૈસાવાડ—વાન અને (૨) કદવાર—પાસ્તર.

આ તમામ મંદિરોનાં દર્શનો (કદવાર બાદ કરતાં) સરખાવતાં જણાય છે કે તેમાં બે ચોક્કસ વસ્તુ ચોરસ કે લંબચોરસ ગર્ભગૃહો છે. આ લંબચોરસ ગર્ભગૃહોમાંથી વખત જતાં ‘ગૃહમંડપ’ બન્યાં અને અંદરનો ચોક પ્રદક્ષિણામાર્ગ બનીયો.

વૈસાવાડ જેવાં મંદિરોના ચોક્કની દીવાલો નૂટી ગઈ છે. બીલેશ્વર અને સૂત્રપાઘની દીવાલો તદ્દન સાદી છે અને તેના નીચેના ઘરો પણ તદ્દન સાદા છે. યાનમાં પણ તે અસ્તિત્વમાં હતી કે કેમ તે જણાતું નથી પરંતુ, તેના વિશિષ્ટદર્શનથી એવી ભાંતી અને ચોક હોવાની કલ્પના થઈ શકે છે.

મંદિરની ભાંતી પણ તદ્દન સાદી છે. અને યાન સિવાય બીજી જગ્યાએ ગોખ પણ નથી, યાનમાં ત્રણ આડ-થર (Moulding) છે, તેમાંની નીચેના પર પહોળા પાનની આકૃતિ છે, તેની ઉપર સીંધો થર છે, તેની પર ‘કળશ’ જેવું સુશોભન છે. તે ઉપર ચૈત્યગવાસીથી સુશોભિત અંગ છે.

મંદિરની જાંબા પર દરેક દિશા પર એક ગોખ છે. દક્ષિણના ગોખમાં ગણપતિ છે, ઉત્તરમાં મકરપર ગંગા છે અને પશ્ચિમમાં વસહ છે. આ ગોખ પર ચૈત્યગવાસનું સુશોભન છે. તે ત્રિકોણાકાર પગથિયાંવાળી રચના દર્શાવે છે. આ મંદિરોની વિગતવાર તારીખો માટે હવે નવેસરથી વિચારણા કરવાની જરૂર ઊભી થઈ છે. પરંતુ તે સોલંકીયુગ પહેલાંનાં છે એ બાબતની ટીકાને સ્થાન નથી.

આ મંદિરોના સ્તંભો સૂત્રપાઘ અને કિરખેડા સિવાય બીજા કોઈ સ્થળે ખાસ સચવાયા નથી. કિરખેડાના મોટા ચોરસ સ્તંભોને કુંભી નામી પણ તેનું થર પોખસાવ્યું છે.

આ મંદિરોનાં શિખરો પ્રમાણમાં સાદાં ત્રણથાર પગથિયાંવાળાં અને મોટાં ચૈત્યગવાસીવાળાં છે અને તેની ટોચ પર આમલક છે. વૈસાવાડના શિખર પર ચાર પગથિયાં છે. બીલેશ્વર પર તેના કરતાં વધારે છે. સૂત્રપાઘમાં ચૈત્યગવાસની ઉપર આમલક છે. ચૈત્યગવાસીનાં સુશોભનોમાં પણ વિકાસ દેખાય છે. એક ચૈત્યગવાસને બદલે ત્રણનો સમૂહ થાય છે અને ત્યાર બાદ તેની જાળીદાર રચના વધતી જાય છે.

આ બધાં મંદિરોમાં કદવારનું મંદિર જુદી જાતનું છે. તે ચોરસને બદલે લંબચોરસ છે અને તેની બહારની બાજુની બારી એક તરફ ખુલે છે અને બન્ને બાજુ પર ઉપરથી બંધ દરવાજા છે. છ શાંભલા મંદિરની છતને ટેકો આપે છે. હાલ આ મંદિર વરાહના મંદિર તરીકે ઓળખાય છે. પરંતુ તે કદાચ કઝીન્સના જણાવ્યા મુજબ દશાવતારનું મંદિર હોય તો નવાઈ નહિ. મંદિરની બારસાખ જુદાં જુદાં હોવામાં, ગોળાકાર વગેરે સુશોભનોથી સુશોભિત છે. એની પર બેઠેલા વિષ્ણુ તથા બારસાખના ઉપલા ભાગ પર ગણપતિની પ્રતિમા છે. નીચે બન્ને બાજુ પર ગંગા અને યમુનાની મૂર્તિઓ ખેડિત હાથમાં છે. બારસાખની ઉપરના ભાગમાં સૂર્ય, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ચંદ્ર, કળશ વગેરે છે. આ દરેક તખ્તી પર શિખર અને ચૈત્યગવાસી છે.

આ મંદિરો સાથે સરખાવી શકાય એવાં મંદિરો પોરબંદર પાસે, બરડાના ડુંગરો પાસે સોન કંસારી, પાસ્તર વગેરેનાં છે. તેમનાં શિખરો ઉપરનાં મંદિરો કરતાં થોડાં જુદાં છે. સોન કંસારીનું શિખર ધીરે ધીરે નાનું થતું જાય છે અને આખરે તેની ઉપર એકાદ ફૂટનું ચોરસ બાહુ રહે છે. તેને એક પથ્થરથી ઢંકી દેવામાં આવ્યું છે. તેની વચ્ચેના ભાગ પર ચૈત્યગવાસનું સુશોભન છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં આ મંદિરોની સાથે પૂર્વ ગુજરાતમાં આવેલાં રોડનાં મંદિરો, વડનગરનાં પ્રાચીન મંદિરો વગેરે પણ પૂર્વ-ચાલુક્ય યુગનાં છે. આ મંદિરો પર કોઈ પણ જાતના લેખો નથી તેથી તેની ચોક્કસ તારીખો નક્કી થઈ શકતી નથી. પરંતુ તેની રચના અને સુશોભનો જોતાં તે સાતમીથી નવમી સદીના ગણી શકાય એવાં છે.

આ તમામ મંદિરો પણ સૌરાષ્ટ્રનાં મંદિરોની માફક કોઈ પણ જાતના ચતુરસ્ર સિવાય તેજાર કરવામાં આવ્યાં છે. રોડનાં સાત મંદિરો પૈકી એક મંદિર સિવાયનાં બીજાં બધાં મંદિરો નાનાં છે. તેનાં અંગોમાં ગર્ભગૃહ અને તેની બહાર અર્ધમંડપ છે. દરેક મંદિરની દીવાલો એક કે બે ખાંચા દર્શાવે છે. અને તેથી તે રથ, પ્રતિરથ વગેરેમાં વહેંચાઈ જાય છે. પરંતુ તેમાંના એક મંદિરની ભાંતી તદ્દન સપાટ છે. આવી સપાટ ભાંતીથી, સૂત્રપાઘ કે બીલેશ્વર, કે સાંચીનાં ગુપ્તમંદિરોની સાથે, આ મંદિરોને સરખાવી શકાય છે. આ મંદિરનું શિખર ઘણુંમટું નૂટી ગયું છે, તેથી તે કેવા પ્રકારનું હશે તે કલ્પનાનો વિષય છે.

મંદિરનાં છાપરાં અને શિખરોની સરખામણી પણ સૌરાષ્ટ્ર અને સહ્યાદ્રિના તથા બીજાં સ્થળોનાં મંદિરો સાથે થઈ શકે એની છે. રોડના

એક મંદિરનું છાપુ, તેર, ચેન્નાઈ કે કચ્છનારની મંદિરનાં જેવું છે પરનુ આ છાપુ તેમના કરતાં વધારે સુશોભિત છે આ મંદિરોના થોડા વળાંક લેતા શિખરો, ઉત્તર ભારતનાં શિખરોની શૈલીનાં છે અને તેને ધુમરી, પાસ્તર, મિયાણી, વઘાણ, તેમ જ ઓસિયા, બરોલી, અને મહાકુટેશ્વરના સંગમેશ્વરના મંદિર સાથે તથા અહીંવલ્લીના મંદિરો સાથે સરખાવાય એવા છે

આ મંદિરની નજીની પર ભારી આડા થરો જોવામા આવે છે આ ભારી થરો વડનગરનાં આમથેર માતાના અને ચીતલામાતાનાં મંદિરો સાથે સરખાવી શકાય છે તેમ જ આ મંદિરની પંચરાખા બારસાખો વેવ, પાન, અને દેવોની મૂર્તિઓ, પંખોઓ વગેરેથી ખૂબ સુશોભિત કરેલી છે

ગુજરાતના ચૌકુક સમય પહેલાના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ મંદિરોની ખૂબ વિગતવાર અભ્યાસ થવાની ઘણી જરૂર છે કારણ કે નવેસર અભ્યાસ પહેલા, નવા અધ્યયનોથી ઉત્પન્ન થયેલો કાળક્રમ, કળા વગેરેના પ્રશ્નોનો સહેલાઈથી ઉકેલ આવે એમ નથી

ગુજરાતનાં ચૌકુક સમયના મંદિરોનું વર્ણન કરતા પહેલા અહીંથી મળતા બધેલા સૂત્રો, વિદ્યાલોની વિગતો જોઈ લઈએ

ગુજરાતમા બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર હતો એમ ચીની મુસાફર હુએન ત્સાંગ, તથા વચ્ચેના તામ્રપત્રો, રાષ્ટ્રકૂટનો તામ્રપત્રો વગેરેનો અભ્યાસ કરતા સ્પષ્ટ થા છે પરનુ સ્પષ્ટ બોલ્લોના ગણાય એવા અવશેષોનું પ્રમાણ ગુજરાત-તૌરાષ્ટ્રમા ઘણું ઓછું છે જૂનાગઢ પાસે ભગવાન લાલ ઇન્દ્રજીએ સ્તૂપના અવશેષો મેળવ્યા હતા, ત્યાર બાદ ગુજરાતમાંથી બીજા સ્તૂપોના અવશેષો મળ્યા ન હતા તાલેરતરમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના દેવની મોટી ગામની પાસે એક ઈટોરી સ્તૂપના અવશેષો મળી આવ્યા છે એની પીઠિકા પર નાની થાળબીઓ, ચરૂ તથા ઈટોના આડા થરોનાં સુશોભનો છે પીઠિકાની ટોચ પર સુંદર કોતરણીવાળી ઈટી આ સ્તૂપને સુશોભિત કરવામાં ઘણો ફાવો આપે છે તેની ઉપર પ્રદક્ષિણાપથ છે આ પ્રદક્ષિણાપથ પર ચઢવાનો દાદર લઘુ સુધી સોધાવો નથી પ્રદક્ષિણા માર્ગની અંદરની બાજુની ભીંત ચૈત્યવાસ્થુવાના ગોખમાં બુદ્ધની બેઠેલી પ્રતિમાઓ સુશોભનાયે મૂકેલા ગવાઓ, અને નીચેની થાડક સુશોભિત ઈટી વડે ઘસુગારેલી હતી અને તેની ઉપર સ્તૂપનો ખંડ બેઠેલવામાં આવ્યો હતો આ ખંડનો ઉપલો ભાગ નુટી ચલો હતો તેથી વેદિકા, છત્રાવલી વગેરે કઈ હાલમાં હશે તેની કોઈ પ્રકારની માહિતી આપવાને મળતી નથી આ સ્તૂપ આશરે ૮૫' x ૮૫'ના કદનો અને હાલની પરિસ્થિતિમા ૩૦' ઊંચાઈવાળો છે તેની ખૂબ ઊંચાઈ આના કરતાં ઘણી વધારે હોય એમ લાગતું નથી કદાચ વેદિકા વગેરે સાથે તે પચાસેક ફૂટની ઊંચાઈવાળો હોય અને તેની છત્રાવલી થોડી વધારે ઊંચી હોવાનો સંભવ છે

આ સ્તૂપમાં વચગેરેની સુશોભનવાળી ઈટી તથા મૂર્તિઓ વગેરેના અરહોમ પરનો સ્પષ્ટ થાય છે કે તેના કેવળક અંગો ગીરપુર ખાસના સ્તૂપનાં અંગો સાથે સરખાવી શકાય એમ નીચેની મનેલી થરો પરનો માટીની બુદ્ધ પ્રતિમાઓ ભારતમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી મૂર્તિઓમાં

સૌથી મોટા કદની છે આ સ્તૂપની પાસે એક નાનો જોળ સ્તૂપ પણ નવરે પડે છે આ સ્થળે વધુ કામકાજ બાધી છે એટલે અહીંની આખી બૌદ્ધ વસાહતો કેવા પ્રકારની હતી એ કહેવું મુશ્કેલ છે

આ સ્તૂપની પાસે સાધુઓને રહેવાને માટે એક વિહાર બાંધવામાં આવ્યો છે આ વિહારનો થોડો ભાગ ખોદવામાં આવ્યો છે, તે પરથી લાગે છે કે અહીં વચ્ચે મોટા ચોકની આનુભાનુ ઓરીઓ બાંધવામાં આવી હતી આ નાની ઓરીઓ ભેંતાં એમ લાગે છે કે એ સ્તૂપની દરેક બાજુએ આઠ ઓરીઓ હશે તેનું પ્રવેશદ્વાર સ્તૂપ તરફના ભાગમાં છે એટલે એ તરફ થોડી ઓછી ઓરીઓ હોવાનો સંભવ છે એક ઓરીમાં પથ્થરની ફરસબંધી છે, જ્યારે બીજા ભાગોમા ઈટોની ફરસબંધી છે ચોકમાંથી પાણી વહી નવાને માટે મોટીની રચના કરવામાં આવી છે વિહારની ઓરીમા પ્રવેશ કરવા માટે એક દરવાજાવાળા બારણાં હોવાનો સંભવ લાગે છે તેનું છાપુ કેવું હશે એ કહી શકાય એમ નથી પરનુ તેની પર એક બાજુએ બે કાણાવાળા સપાટ નિર્ધાર નાખવામાં આવતાં હોય એમ જણાય છે મકાનના બાહ્યકામમાં લાકડાનો ઉપયોગ થતો હોય એમ ત્યાંથી મળેલા અસ્ત્ર્યખ ખીવાઓ પરથી જણાય છે

આવો ઈટોની ફરસબંધીવાળો વિહાર ઈટવા ટેકરી પર જૂનાગઢ પાસે મળી આવ્યો છે આ વિહારની સામાન્ય રચના દેવની મોટીના વિહાર જેવો છે તેથી ગુજરાતમાં બૌદ્ધ વિહારોની રચના લગભગ એકસરખી હતી એમ લાગે છે ભારતના બીજા ભાગોમાં દેખાતા વિહારોની રચનાનો એક પ્રકાર આવી રચનાને મળતો આવે છે આ બંને વિહારો સરખા મુગતા હોવાનો પૂરતો સંભવ છે

આવી ઇમારતોમાં બાંધમય માત્ર ઈટી અને માટી વડે કરવામાં આવ્યું છે જ્યારે બૌદ્ધ મૂર્તિઓ પરથી સ્તૂપો પરની મૂર્તિઓ રચવામાં આવતી હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે ગુજરાતમાં આ મુગતાં આવાં મકાનો પૈકી, વઘેદસમા ખોદી કાઢવામાં આવેલું એક મકાન ૪૦' પહોળું અને ૭૦' લાંબું હોવાનું જણાય છે

વડનગરમાં આ મુગનું ઓછરી અને ત્રણ ઓરીવાળું મકાન કોંધી કાઢવામાં આવ્યું હતું આ ઉપરાંત ગોળ તલદર્શનવાળાં મકાનો પણ ગુજરાતના ઉત્તમનમાંથી પ્રાપ્ત થયાં છે, તે પરથી જણાય છે કે જરૂર પ્રમાણેની રચના અહીંના સ્થાપતિઓ કરતા હતા અને તેમાં તેઓ પોતાના વિચારો તથા ભારતમાં પ્રચલિત વિનાશોનો ઉપયોગ કરતા.

ચૌકુક મુગના સ્થાપનાનો વિહાર કરતાં તે મુગનાં મંદિરો, તોરણો કિંવાઓ, વાષ, તાપા, કૂવાઓ વગેરે આપણ લક્ષ્ય બને છે ચૌકુક મુગ તે ગુજરાતના ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિના વિકાસ તથા ઉત્તેજન માટેનો સુવર્ણમય છે અને તે મુગનાં સચવાયેલા અવશેષોમાં કેટલુંક વૈવિધ્ય જોવામાં આવે છે છતાં આ મુગનાં સ્થાપનાના ઘણાં આશો જોવા કે સામાન્ય લોકોનાં મકાનો, સંસ્કૃતિવેદો, ચલોદ્યાઓ અને નગરો માટે આપણી માહિતી ઘણી ઓછી છે અને તેમાં વધારો કરવા માટે ઉત્ખનનની અને વધુ અભ્યાસની ધમી જરૂર છે

ચૌકુક પુગનાં મંદિરોના બેત્રણ પ્રકારો દેખાય છે. પ્રાચીન ચૌકુક મંદિરોમાં સુલક સંકેર, તુલાચી, દેવમાળ, કસરા, પિલ્લોજ, વાઘમ, ખંચેસલ વગેરે સંખ્યાર્થે સ્થળોએથી ઉત્તર ગુજરાતમાંથી મળતાં મંદિરો તેમ જ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલાં પરબાટી, ચોખાટી વગેરે સ્થળોનાં મંદિરો ગણવાની યજ્ઞ. ક્યહના કોટાઈનાં મંદિરો ચૌકુક કાળની યજ્ઞમાતનાં હોવાનો સંભવ છે. આ મંદિરો પ્રમાણમાં નાનાં છે. આ મુગનાં આ નાનાં મંદિરો ગર્ભગૃહ, સભામંડપ અને અર્ધગર્ભવાણાં હોય છે. તેનું તલદર્શન લંબચોરસ હોવા છતાં તેની ભીંતો પર રથ, પ્રતિરથ, પાછીનાર વગેરેના ખાંચાઓને લીધે ઘણી ખાંચોવાળાં દેખાય છે. આ દેખાવથી તે પ્રાચીન મંદિરોથી જુદાં પડે છે.

આ મંદિરોના અર્ધમંડપનું છાપડું ચાર ઘાંભવા પર ઊભું કરેલું હોય છે. તેનો મંડપ ચોરસ કે લંબચોરસ હોય છે. તેની ઉપરનો ધૂમટ અને તેની છત સોળ ઘાંભવા વડે અધર રાખવામાં આવે છે. એના આઠ ઘાંભવા ધૂમટને ધારણ કરે છે, જ્યારે બાકીના ઘાંભવાઓ છતને તેના સ્થાન પર સાચવી રાખે છે. મંદિરનો ધૂમટ આઠ ઘાંભવા પર હોય છે. આ દાદઈની ધૂમટ ઘણી વાર ખૂબ સુશોભિત કરેલો હોય છે અને તેના કેદર-ગુમ્મર જેવો પથ્થર લટકતો હોય છે. આ પથ્થર ધૂમટને મજબૂત અને વ્યવસ્થિત રાખવામાં મદદ કરે છે. આ ધૂમટ પર અખસરાઓ વાળિઓ સાથે કે જુદી જુદી અંગભંજી દર્શાવતી ઊભેલી હોય છે. આ મંદિરોના સર્તભો, કુંભી અને ઘરાં સાથે હોય છે અને તે ખૂબ સુંદર રીતે કોતરેલાં હોય છે. તેની ઉપર દેવી, અખસરા, કૂંચેવે, ગ્રાસમુખ વગેરેની આકૃતિ હોય છે.

મંદિરનું ગર્ભગૃહ પ્રમાણમાં નાનું અને સાદું હોય છે. તેમાં ઘાંભલાનો અભાવ હોય છે અને મુખ્ય પૂજાની મૂર્તિ હોય છે. મંદિરની બારસાખ પણ સુશોભિત હોય છે પરંતુ તેનાં સુશોભનો ગતવુગ કરતાં વધારે સારાં નથી.

મંદિરોનો બહારનો ભાગ મંડીવર અને શિખર, પ્રાચીનચૌકુક મુગ કરતાં જુદો છે. તેના મંડીવરના જગતી, જ્યાં વગેરે છત સુધીના ભાગો ખીલોખીલ કોતરેલા હોય છે. અને તે કોતરણીનાં જુદાં જુદાં વિશિષ્ટ નામો થઈએ, કેવલી વગેરે હોય છે. આ ઉપરાંત મંદિરની નીચેના ભાગ પર આદી પટ્ટીઓમાં હાથી, ગ્રાસ, માણસો, દેવો વગેરેની કોતરણી હોય છે. તેને જળવર, નરવર, ગ્રાસપટ્ટી વગેરે નામોએ ઓળખવામાં આવે છે. આ મંદિરોની જગતી અથવા બેઠક કે ઓટલાની ઉપરની ભીંતને જ્યાં કહેવામાં આવે છે. આ ભાગ પર દિગ્બાલો, અખસરાઓ, સાપુઓ વગેરેની આકૃતિઓ હોય છે. આ સ્વળનું શિલ્પ જગતીના શિલ્પની સરખામણીમાં વધારે સાદું હોય છે. અહીં દેવો, દેવી કે અખસરાની મૂર્તિઓ ગોખમાં મૂકવામાં આવે છે. આ ગોખની બાજુઓ ચોખ્ખા કે ગોળ સુશોભિત સર્તભોવાળી હોય છે અને તેની ઉપર ચેત્ત-ગવાણોનાં સ્વરૂપો પરથી વિકસેલી જાલીદાર રચના જેવામાં આવે છે. આ જ્યાંની ઉપર છાપ હોય છે. ગર્ભગૃહ પરના મુખ્ય શિખરની નાની નાની પ્રતિકૃતિઓ-ઉડચુંગો હોય છે. મંદિરની દીવાલના ખાંચાઓ

સાથે આ ઉડચુંગોની સંખ્યા મેળ ખાતી હોય છે. મુખ્ય શિખરની ટોચ પર આમલક અથવા મોટો કોતરેલો સપાટ પથ્થર હોય છે અને તેની પર ઘટ મૂકવામાં આવે છે. મંડપનું શિખર ગર્ભગૃહના શિખરની સરખામણીમાં સપાટ અને નીચું હોય છે. જૂના ઉપર ઊભો પહેલ પાડેલા નાના પથ્થરોની રચના હોય છે અને તે જગ્યાવાર માટે તેવાર કરી હોય એવો ખ્યાલ આપે છે વળી તે પગવિરાંની માફક ગોઠવેલાં હોય છે. શિખરની રચના ઊંચાઈસૂચક હોય છે, જ્યારે મંડપના શિખરની રચના ત્રિકોણાકાર હોય છે.

આત્તે વિશિષ્ટ રચના ધરાવતાં ચૌકુક કાળનાં મંદિરો પૈકી ઘણાં આજે અર્ધભગન હાલતમાં છે. આ મંદિરોની રચનાનું વૈવિધ્ય પણ ઘણું છે. વીરમગામમાં માનસર તળાવ પર આવેલા મંદિરના સભા-મંડપની બે બાજુ પર બે ગર્ભગૃહો છે, જ્યારે કસરામાં સચવાયેલા મંદિરના સભામંડપની ત્રણ બાજુ પર ત્રણ ગર્ભગૃહો છે. પરબાટીમાં પણ આપું જ ત્રણ ગર્ભગૃહોવાળું મંદિર છે.

ઉપર વર્ણવેલી વિશિષ્ટ રચના ઉપરાંત ચૌકુક પુગમાં બીજા મંદિરોની રચનાની પદ્ધતિ દેખાય છે. મધ્ય ગુજરાતમાં ટીંબરવાનું લકુષીયનું મંદિર પ્રાચીન રોજા તથા વડનગરનાં મંદિરની સુશોભન શૈલી દર્શાવે છે, પરંતુ તેનાં શિખરની રચના ચૌકુક શૈલીને મળતી આવે છે. પાવા-ગઢ પર આવેલું શંકરનું મંદિર પણ આપું જ સુશોભિત મંદિર છે.

ગુજરાતની કલાની સમૃદ્ધિ ઉપર દર્શાવેલી રચનાવાળાં નાનાં મંદિરો-ને લીધે પ્રસિદ્ધ થઈ નથી. પરંતુ, ગુજરાતને ભારતીય સ્થાપત્યમાં સ્થાન અપાવનાર મોકેસ, તુદમાળ તથા દેલવાડાનાં વિમલવસતી, લુલ્લ-વસતી, ખરતરવરદી તથા ગિરનાર અને ચેત્રુંજી પરનાં જનન મંદિરો વગેરે મોટાં મંદિરો છે. આ મંદિરોમાં તુદમાળનો ઘણોખરો ભાગ નાથ પામ્યો છે, મોકેસના મંદિરનું શિખર તૂટી ગયું છે અને દેલવાડાનાં દેસાંઓમાં તથા ગિરનાર અને ચેત્રુંજીમાં ઘણો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. આથી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં, આ મંદિરો તેની રચના, તેના સ્થાન, આયોજન અને સુશોભન વડે પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય ધરાવે છે.

મોકેસનું સૂર્યમંદિર ગામની પશ્ચિમે પૂર્વાભિમુખ ઊભું છે. ઊંચા દેકરા પર રામકુંડના કિનારા પર બંધાયેલા આ મંદિરની પાસે છૂટો સભા-મંડપ છે. તેમ જ એ મંદિરનો પોતાનો સભામંડપ, પ્રદક્ષિણમાર્ગ અને ઘાવ ઊંડું ગર્ભગૃહ છે. હાલના ગર્ભગૃહની ઉપર મંદિરના પ્રદક્ષિણ-માર્ગની સપાટી પર એકાદ માળ હોવાની કલ્પના કરવામાં આવી છે. આ ૧૧' ચોરસ ગર્ભગૃહની આજુબાજુ છાપચણીનો પ્રદક્ષિણમાર્ગ છે. ગર્ભગૃહની આજુબાજુ પ્રદક્ષિણમાર્ગ રાખવાની પ્રાચીન પ્રણાલિકા અહીં સચવાયેલી છે, એટલું જ નહિ પણ તારંગા જેવાં પાછલા પુગનાં મંદિરોમાં પણ આ પ્રણાલિકા ચાલુ રહેલી છે.

મંદિરના ગર્ભગૃહમાં સુશોભનોનો અભાવ છે. પરંતુ, બહારના ભાગમાં પ્રચુર પ્રમાણમાં સુશોભનો લીધે આ મંદિર ચૌકુક શૈલીનાં તમામ લક્ષણો જગતીથી જ્યાં અને શિખર સુધીનાં દર્શાવે છે. મોકેસ-

ના સૂર્યમંદિરની રચના ઈ. સ.ની અગિયારમા સદીની પ્રથમ પચોસીમાં પૂર્ણ થઈ હોય એમ નાનાં એક શિલાલેખ પરથી જણાય છે.

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરની પૂર્વમાં એક મોટો ૧૧'૮" રમ'૮" સભામંડપ અથવા રંગમંડપ એક સમચોરસ છે અને તેની ચારે બાજુએથી ખુલ્લો છે. ચારે બાજુથી મંડપમાં દાખલ થવાનાં પગથિયાં છે અને આ આખોયે મંડપ શિષ્યોથી અત્યંત સુશોભિત બનાવવામાં આવ્યો છે. તેનું ત્રિકોણાકાર દાદરીના ધુમ્મટવાળું છાપડું નૃતી પડ્યું છે. અહીંના સ્તંભો પરની દેરીથી ધુમ્મટ વધારે ઊંચો બનાવ્યો છે અને તેના અર્ધમંડપમાં સૂત્રતો કમાનો બનાવેલી છે. આ કમાનો મકરમુખમાંથી નીકળીને અર્ધગોળ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને તેની અંદરના ભાગમાં નાના અર્ધગોળનો અંદર ઓળાકાર કમળ વર્ણે કોતરેલાં છે.

મોઢેરાના સ્તંભોની વિવિધતા તેના કદ, દેરી, કુંભીઓ અને શરણે લીધે ખૂબ આકર્ષક હોય છે. તેની ઉપર નૃત્યાંગનાઓ, ઘટ, પત્થલો તથા દૂલવેલી ભાત, ગ્રાસપટ્ટી વગેરે સુશોભનો શરૂ પડના મકર, કીચક વગેરે કોતરણીને લીધે નવા નવા ઘાટ ધારણ કરતા આ સ્તંભો જોનારને મુગ્ધ કરી નાખે છે. આ સભામંડપ તદ્દન છૂટો છે અને કદાચ સૂર્યમંદિર બંધાયા પછી તેયાર થયો હોય તો નવાઈ નહિ.

મોઢેરા સિવાય સૂર્યનાં મંદિરો પૈકી સોમનાથ પાસેનું તથા ધાન પાસેનું પ્રખ્યાત છે. પરંતુ સ્થાપત્યની નજરે તે કદાચ મોઢેરા જેટલાં જૂનાં હોય એમ લાગતું નથી.

મોઢાં મંદિરોના બીજા દાખલારૂપ સિદ્ધપુરનો તુડમાળ તદ્દન ભગના-વસ્ત્રમાં છે. જૈ મુજરાજે બાંધ્યો હતો અને સિદ્ધરાજે તે સમયથી હતો એવી કિવદંતી પ્રચલિત છે. તેની દેખાવ કેવો હતો તે આજે કહી શકાય એમ નથી. પરંતુ તેના ચાર સ્તંભ પરનો દરવાજો અને પૂર્વ તરફના દરવાજાના લાંબા વર્ણે પરથી તેની ભવ્યતાનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. તેના ભગનાવસ્ત્રો જેવાં મંદિરો તથા તેના ઘણા ભાગો આજે સિદ્ધપુરની મંદિરોમાં વચરાયેલા છે.

આવાં મોઢાં મંદિરોમાં વિજપુર તાલુકાના આસોડ ગામે મોઢું શિવાલય છે તેની આનુબાજુ ચાર નાનાં મંદિર હોઈને ચૌકુક મુગના સ્થાપત્યનો સારો નમૂનો પૂરે પાડે છે. આવાં નાનાંમોઢાં અનેક મંદિરો ઉત્તર ગુજરાતમાં જોવામાં આવે છે.

મંદિરની સાથે વિશિષ્ટ રચના ધરાવતાં મંદિરના પ્રવેશદ્વાર તરીકે ઉપયોગમાં આવતાં તોરણોનું સ્થાપત્ય ગુજરાતમાં ઘણું જોવામાં આવે છે. તોરણે બે સ્તંભો અથવા ચાર સ્તંભો પર ઊભાં કરવામાં આવતાં. તોરણો બે સ્તંભો પર હોય ત્યારે અથવા ચાર સ્તંભ પર હોય ત્યારે પણ મકાનની માફક ચતુરત્ર સિવાય તેયાર કરવામાં આવતાં. આવાં તોરણો પ્રવેશદ્વાર હતાં એમ મોઢેરા, વાલમ વગેરે સ્થળોના અભ્યાસ પરથી જણાય છે. પરંતુ, વડનગરનાં તોરણોનો આલો ઉપયોગ હશે કે એમ એ સંશયપદ છે.

ગુજરાતનાં તોરણોમાં સૌથી નાજુક તથા સૌંદર્યવાન તોરણ દરિ-શંદની ચોરીને નામે ઓળખાતા આશરે આકાશી નવમી સદીમાં મુકાય એવા મંદિરના પ્રવેશદ્વારનું તોરણ છે. તે બે સ્તંભો પર ઊભું કરેલું છે. સ્તંભોની કુંભી કમ્પીદાર છે અને સ્તંભો ચોરસ તથા કમ્પી-વાળા છે. સ્તંભો પર દેવી, દાતા વર્ણેનાં શિલ્પો, પૂર્ણકુંભ તથા દૂલ-વેલી કોતરણી છે. તોરણના પાટડ સાથે બે વળાંકવાળી મનોહર કમાન બનાવવામાં આવી છે.

આ તોરણ પછી ચૌકુકમુગનાં વડનગરનાં મલાકાવ તોરણો તથા કપાડવંળ, પીડુદા, મોઢેરા, વાલમ, આસોડ વગેરે રાજ્યોએ આવાં તોરણો દેખાય છે. આ તોરણોના સ્તંભો મંદિરના સ્તંભોની સરખામણીમાં મોટા હોય છે. પરંતુ તેની રચના અને મંદિરના સ્તંભોની રચનામાં કોઈ મહત્વનો ભેદ નથી. તોરણોને નામે ઓળખાતી બધી જ રચનાઓ પ્રવેશદ્વાર તરીકે હોય એમ લાગતું નથી. ખાસ કરીને વડનગરનાં મોટાં તોરણો જે રીતે એટલા પર ઊભાં કર્યાં છે તે જોતાં તે દરવાજા માટે હશે કે બીજા કોઈ ઉપયોગમાં આવતાં હશે એ પ્રશ્ન છે.

પરંતુ આવાં તોરણો સાથેનાં મંદિરો ન હોવા છતાં આખા વિશ્વમાં આરમ્ભપદાલુમાં કરેલાં મનોરમ કોતરકામ માટે પ્રખ્યાત દેવવાડનાં વિમળવસહી અને લુલવસહી નામે ઓળખાતાં જૈન મંદિરો ચૌકુક મુગની રચના ઘણા પ્રમાણમાં સાચી શમે છે. મૂળ અગિયારમી અને તેરમી સદીમાં બનેલાં આ મંદિરોમાં વારંવાર ફેરફારો થયા હોવા છતાં આજે પણ વિમળવસહીનો નવથોડી મંડપ તથા ભમતી અને ભાવન જિનાલયો પ્રેક્ષકને જોતાં બરાબર મુગ્ધ કરી નાખે છે. નવથોડીના ધુમ્મટનાં કચના ઝુમ્મરનાં સુશોભનો તેમ જ છત પરનાં અનેક શિલ્પોના ભારતીય કળા-વિવેચકોએ ભારોભાર વખાણ કર્યાં છે. ચૌકુકમુગનીની આ રચનાઓએ મોઢેરા અને તુડમાળની સાથે ગુજરાતની ચૌકુકમુગનાં જગપ્રસિદ્ધ કરવામાં ઘણો મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

ચૌકુક મુગનાં શરૂ થયેલી આ સ્થાપત્યકલા, ચૌકુક મુગ પછી ગુજરાતમાં કેટલાક નવા અંશો ભેળવતી આજા સુધી ચાલુ રહી છે. પરંતુ, ગુજરાતનાં ભારત સંસ્થાપન, ઉમાથય પ્રદેશ તરફ અને બીજા બાજુ કાશી સુધી આ શૈલીની અસરે ફેલાયેલી છે.

ગુજરાતના મધ્યકાલીન સ્થાપત્યની બીજી વિશિષ્ટ રચના જ્ઞા-જ્ઞાનો છે. ગુજરાત ભારે વસાહતવાળો પ્રદેશ નથી અને અહીં ચોમાસું વ્યવસ્થિત નથી તેથી જ્ઞાનો ચોમાસું નિષ્ફળ જાય ત્યારે પાણીની તકલીફ ન પડે એટલા માટે જ્ઞાઓનો જન્મ છે. તદુપરાંત અહીંની ગરમીમાં મુશ્કેલીને જોઈને પાણી મેળવવા માટે પણ અગવડ ન પડે માટે વિશિષ્ટ જ્ઞાઓની રચના થઈ છે. આ રીતે બાંધાયેલાં જ્ઞાઓમાં તળાવો તથા પાણી સુધી પગથિયાં દ્વારા પહોંચી શકાય એવાં લાવ, ફાવ અને કુંડો ઘણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે.

કદાચ સિંધુ નદીની સંસ્કૃતિના અવતરણ સમયથી ગુજરાતમાં તળાવો બાંધતાં આવ્યાં હોય એમ લાગે છે.

ચંદ્રગુપ્ત મર્ચે બાળિયું અને અશોકે સુચોભિત કરેલું સુદર્શન, ડુદ્ધમનના વખતમાં તથા ર્કદગુપ્તના વખતમાં પાળ નૃટ્યથી દુર્દર્શન બની જતાં તેની પર તે વખતના રાજાઓ તથા અર્લીના અધિકારીઓએ કરેલા છબ્બેદારની આશરે સાતસો વર્ષની ગાથા ગિરનારની પાસેના શિવેશ્વેશ્વરમાં સચવાયેલી છે. મધ્યકાલીન તળાવો આપસને વધારે મજાતો નથી. પરંતુ ચૌકુક મુગનું સહસ્ત્રલિંગ, ધોળકાનું મીનજ તળાવ તથા વીરમગામનું મુનસર વગેરે પ્રખ્યાત તળાવો છે. વડનગરનું શમિષ્ઠ અથવા ત્રમેળા તળાવ પણ આનું તળાવ છે. સહસ્ત્રલિંગ તો સંપૂર્ણ નાથ માર્ગ પાસેના ડુદ્ધકૂપ અને ત્યાંથી કાંઠેથી પનાચી અને તેની મારફતે તળાવમાં દાખલ થતા પાણીના સ્થળને લીધે આ મુગમાં તળાવ કાંપથી ભરાઈ ન જાય તે માટે રાખેલી સાવચેતી દર્શાવે છે. સમેળા તળાવનો નાગધરો પણ આવી જ કાંપ કરવાની જગ્યા છે. અહીં તળાવની વચ્ચે મોટી ટેકરી છે એને લીધે તળાવમાં આવતાં પાણીનો વેગ નૃટી જાય અને તેથી પાળોને ગુફસાન ન થાય એવી વિશિષ્ટ રચના છે. ધોળકાના તળાવ પર વચ્ચે જગ્યા માટે બાંધેલો પુલ તેની રચનાને લીધે ઘણો રમ્ય છે. માનસરની પાળ પરનાં અનેક મંદિરોને લીધે આ તળાવો મનોહર છે.

ચૌકુક મુગમાં તળાવો બાંધવાની પ્રભુલિકા મુસલમાન સુલતાનોએ ચાલુ રાખી. તેમના વખતમાં અમદાવાદનું કંકરિયા, પાટણનું ખાન સરોવર વગેરે સુંદર જગ્યાઓ બંધાયાં. આ જગ્યાઓ બાંધવાની પ્રવૃત્તિ મરાઠાઓએ સારથી રાખી હોય એમ તેમના મુગમાં બંધાયેલાં વિવિધ તળાવોના બાંધકામની પ્રવૃત્તિઓ પરથી જણાય છે.

તળાવો ઉપરાંત ગુજરાતમાં વાવો પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે. વાવની રચના લંબચોરસ હોઈ તેની એક બાજુ ગોળાકાર હોય છે. આ ગોળાકાર બાજુ પર કૂવો હોય છે અને કૂવાના પાણી સુધી પહોંચવા માટે સીધાં પગથિયાં હોય છે. થોડાં પગથિયાં ઊંચેની મોટા પથ્થર ઉપર જવાય છે. આમ એક પછી એક પગથિયાંની હારમાળા અને પથ્થર વટાવીને પાણી સુધી જવાય છે. આ આખી રચનાની બંને બાજુ ઈંટ અથવા પથ્થરની ચણેલી ભીંતથી રક્ષાયેલી હોય છે અને બાજુઓ ધસી ન પડે એટલા માટે ધાંબલા અને પાટડા વડે માળખું તૈયાર કરેલું હોય છે. આ ઈંટે તૈયાર થયેલી વાવો મુસાફરોને પાણી પીવાની ઘણી અનુકૂળતા આપે છે. તેના કૂવામાં પાણીથી પાસે પહોંચી બરવાની સગવડ હોય છે, જેથી ત્યાં પશુઓને પાણી મળે છે.

આ પ્રકારની વાવો ઘણી હોય છે. કેટલીક વાવ લંબચોરસ રચનાને બદલે કાટખૂંચિયા રચના દર્શાવે છે. જૂની વાવો હંમેશાં કાટખૂંચિયા થાંભલા અને પાટડાની રચના દર્શાવે છે, જ્યારે મુસલમાન મુગ પછી તૈયાર થયેલી વાવો સામાન્યતઃ કમાનોની રચના દર્શાવે છે. દાદા હરિની વાવ કે અણલજની વાવ જેવી મોટી વાવમાં પાણીની પાસે બેસવા માટે જરૂર જોઈ રચના તથા ત્યાં ઊંચાઈ માટે એક કરતાં વધારે દાદરો પણ મૂકે છે. આમ ગુજરાતની વિવિધ ઘાટની વાવો જગ્યાઓનું વિશિષ્ટ

ઉદાહરણ છે. ગુજરાતની વાવોની સરખામણીમાં ભારતના બીજા ભાગોમાં વાવની સમૃદ્ધિ કદાચ ઓછી હશે. *

વાવ ઉપરાંત આરામગાત્રોમાં ભમરિયા કૂવા બાંધવામાં આવતા. આવા કૂવાઓના એક પ્રકારમાં કૂવાની ભીંતની સાથે ગોળાકાર ઊંચાઈના પગથિયાં બાંધેલાં હોય છે, જ્યારે બીજા પ્રકારમાં વચ્ચે કૂવો હોય છે તેની આનુભાજી ઓરડાઓ બનાવેલા હોય છે. આ ઓરડામાં ચારે તરફથી ફરવાની બારણાં નથી. તેમાં ઊંચાઈના દાદરો વગેરેની વ્યવસ્થાથી આ પ્રકારનું સ્થાપત્ય ઘણું સગવડપૂર્ણ બને છે. ખાસ કરીને ઉનાળાની ગરમીમાં આ જાતની વચ્ચે કૂવાવાળી ઈમારતો પ્રમાણમાં સારી એવી ઠંડક આપે છે.

આ જાતની પાણીની સપાટી સુધી પહોંચી શકાય એવી રચના કુંડોમાં જોવામાં આવે છે. કુંડમાં ચારે તરફથી પગથિયાંઓ મૂકીને નીચે ઊંચાઈની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. આ પગથિયાંની રચના જુદી જુદી રચને જુદી જુદી હોય છે. કુંડનું સ્થાપત્ય ખૂબ લાલિત્યપૂર્ણ હોય છે. તેમાં વાવની માફક કૂવો હોતો નથી. કુંડને પ્રમાણમાં નાનું પરંતુ ઊંડું તળાવ કહીએ તો ચાહે. મોરેશ, રોડા, વડનગર, સોલિયા, કંતારગામ વગેરે સ્થળોએ વિવિધ ઘાટના કુંડો છે. મંદિરો પાસેના ઘણા કુંડો દર્શિત્વ ભારતનાં મોટાં મંદિરો પાસેના ચોતરફ બાંધેલાં સરોવરોની ખ્યાલ આપે છે.

ગુજરાતની જગ્યાઓની સ્થાપત્યરચના ઉપરાંત પ્રાચીન કિલ્લાઓ, જ્યોર્ડી, ઝિંજીવાડા, ધુમલી વગેરે સ્થળોએ જોવામાં આવે છે. તે મુગની ચંદ્રગુપ્ત સેનાનાં આક્રમણો સાથે આ કિલ્લાઓ સાંતું રક્ષણ આપતા હશે. જ્યોર્ડીના કિલ્લાની ચાર ભાગોનો તેની પરના મનોહર શિલ્પને લીધે જળમયદૂર છે. ઘણાંપર સારા કિલ્લાના દરવાજાઓમાં બેચાર કોડા હોય છે અને તે બધા કોડા નૂટે નહીં ત્યાં સુધી દુરમન દાખલ ન થઈ શકે એવી રચના હોય છે. પાવાગઢના બુદ્ધિયા દરવાજાની રચના સંરક્ષણની નજરે ઘણી મજબૂત હતી. આ કિલ્લાઓએ ગુજરાતને તેની સરહદો સાચવવામાં ઘણી મદદ કરી છે. મધ્યકાળમાં બંધાયેલા કિલ્લાઓનાં નિશાન ગુજરાતમાં દેરેરે જોવામાં આવે છે. પાટણ, અમદાવાદ, સોમનાથ, ભરૂચ, સુરત, ઈડર, વડોદરા, ચીપાવર જેવાં મધ્યકાલીન નગરો મજબૂત કિલ્લાઓથી રક્ષાયેલાં છે અને આ શહેરો પૈકી કેટલાંકના કિલ્લાની ભીંતો આજે પણ ઊભી છે, જ્યારે બીજાં કેટલાંક સ્થળોએ માત્ર દરવાજાઓ અને ભીંતોની જગ્યાએ તૈયાર થયેલા રસ્તાઓ પ્રાચીન કિલ્લાઓનો ખ્યાલ આપે છે.

ગુજરાતના ચૌલુક્ય મુગના સળભવેલોનું અસ્તિત્વ આજે જોવા મળતું નથી અને તેના કરતાં વધારે પ્રાચીન કાળનું આ પ્રકારનું સ્થાપત્ય આજે સંપૂર્ણ રીતે નાશ થામી ગયું છે. ઉપનન સિવાય આ સ્થાપત્યની શોધને માટે બીજે કોઈ માર્ગ નથી. મુસલમાન મુગની ભદ્ર જેવી ઈમારત અમદાવાદમાં છે. પરંતુ એકદરે આ મુગના મહેલોનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. ગુજરાતના મુસલમાન મુગના અવશેષોમાં સૌથી પ્રચુર પ્રમાણમાં મરિજોલી, મકલસાઓ વગેરે નજરે પડે છે. તેની વિશાળતા,

લખતા અને તેમાં ચોલુકય મુગના ક્વાસસ્કારો તથા તેનો ઈસ્વામના કાનૂનો સાચવીને થયેલો ઉપયોગ હેતુ પમાડે એવો છે. અમદાવાદ, ધોળકા, પાટણ, આંખાનેર વગેરે અનેક સ્થળોએ આ બેનમૂન ઈમારતો મુસલમાન સુલતાનોની ખાહોલ્યાથી અને કવાયેમ દર્શાવતી ઊભી છે. મોગલકાળમાં ગુજરાતમાં અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત વગેરે સ્થળોએ બંધાયેલી ઈમારતો તે મુગની સ્થાનિક સ્થાપત્યશૈલીનાં ઉદાહરણો આપતી અદાપિ વિદ્યમાન છે.

શિલ્પ

ગુજરાતનાં શિલ્પોનો પ્રથમ મુગ તામ્ર કાળના લોલવર્ણાંશી મળેલી મુદ્રાઓ તથા માટીકામનાં પથ્થરો વગેરેની આકૃતિથી થતો દેખાય છે. આ મુગની મુદ્રાઓ તથા માટીકામના નમૂનાઓ સિંધુ નદીની ખીણમાંથી પ્રાપ્ત થતા અવશેષો સાથે સરખાવી શકાય એવા છે. એક માનવમસ્તક તથા એક ઈન્જનના મશીની પ્રતિકૃતિ હોય એવી નાની માટીની પ્રતિમા આ મુગમાં સિંધુ નદીની વસ્તુઓ કરતાં જુદા જ પ્રકારની શિલ્પાકૃતિ દર્શાવે છે. સમગ્ર યેને સિંધુ નદીની સંસ્કૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થતી વસ્તુઓ સાથે સામ્ય ધરાવતી વસ્તુઓ સાથે મળતી આ વસ્તુઓનો કાળક્રમ ખાસ નિશ્ચિત થયો નથી. પરંતુ કલા સરખામણી પરથી આ વસ્તુઓ ઈ. સ.ની પ્રથમ સદ્દશાબ્દીની આજુબાજુ હોવાની સૂચના આપે છે.

આ શિલ્પોનો મુગ વડાવેળે ઐતિહાસિક મુગમાં આવતાં આપણને મોર્ચ મુગ કે તેના સમકાલીન મુગનાં ખાસ શિલ્પો મળ્યાં નથી. ટીબરવાના ઉત્ખનનમાંથી મળેલી માટીની બે પ્રતિમાઓ અને સોમનાથમાંથી મળેલી આ પ્રતિમાઓ મધુરા તરફની સૌથી જૂની આ પ્રકારની પ્રતિમાઓ સાથે સરખાવી શકાય એમ છે. આ ઉપરાંત ઉત્તર પ્રદેશમાં એન. બી. પી.ને નામે ઓળખાતા અને મોર્ચ મુગ કરતાં પ્રાચીન મુગની થતી થઈને મોર્ચકાળ પછી થોડી સદી સુધી ચાલુ રહેલાં સુંદર ચળકટારામાં, અંતરવળામાં માટીનાં વાસણો પણ ગુજરાતમાં ટીબરવા તથા સોમનાથના ઉત્ખનનમાંથી મળ્યાં છે અને તે જુનાગઢમાં મોગલ તથા સોમનાથના ઉત્ખનનમાંથી મળ્યાં છે અને તે જુનાગઢમાં મોગલ તથા સોમનાથના ઉત્ખનનમાંથી મળ્યાં છે અને તે જુનાગઢમાં મોગલ તથા સોમનાથના ઉત્ખનનમાંથી મળ્યાં છે. આ મુગના અવશેષ તરીકે ધ્વિચરનદ શાસીએ વસાઈયે દ્વારા જ્વાને રસને મળેલો મોટો ખાણો જણાવ્યો છે.

જુનાગઢમાં મોર્ચકાળનું તત્ત્વભૂર્ણ પથ્થરની શિલાએ સાચવ્યું છે. આ શિલા પર ભરફિન અને મરોદ્દાર, સુરેખ જાલી વિધિમાં આવે-ખાયેલો અલોકની શાસનો આ સ્થળ પર મોર્ચ અંતર દર્શાવે છે. એ જ શિલા પર ઈ. સ. ૧૧૮૮માં હુદદાદને યોનાના લેખમાં નીખું છે કે અહીં સુદર્શન તથા પર ચંદ્રગુપ્ત મોર્ચના લેખ અધિકૃતે પુનઃનુબે બંધ બાંધે અને અલોકના વન અધિકારી નુશાનદે તેની પરની ગરનાથાં, નહેરો વગેરેનો નાશ અને અસંકત કર્યું. આ ઈમારત નાથશૈલી થઈ ગઈ છે. એટલે મોર્ચકાળની કાળના બીજા અંગરેજો માટેની થોડી ચાલુ રાખવાની જરૂર છે.

અનુ મોર્ચ મુગના કંઠવાલ અવશેષો વડોદરા તરફથી મળ્યા છે. ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા અથવા બીજા સદ્દશાબ્દ મળ્યા એવા કંઠવાલ

અક્ષરો ભીમનાથ મહાદેવના દરવાજાની દરસાંથી પર કોતરાયેલા છે. આ સંજ્ઞાઓ જૂના 'ય' અક્ષરો સૂચવે છે. આ ભીમનાથ મહાદેવ પ્રાચીન અકોટક નગરની ઉત્તર બાજુ પર એક તળાવને કિનારે આવેલું સ્થાનક છે. તેની પર ઘણા જીર્ણોદ્ધારો થયા છે. પરંતુ ત્યાંથી મળતી બીજી મૂર્તિઓ પણ આ પ્રાચીન દેવસ્થાન હોવાની અંગતની માહિતી પૂરી પાડે છે.

જુનાગઢમાં 'બાવા પાસ'ના મઠને નામે ઓળખાતી ૮/૧૦માં ખડકોમાંથી કોતરી કાઢેલી જૂની ગુફાઓ છે. તેના ઉપરના ભાગમાં ચૈત્ય-ગણાની આકૃતિઓ મળે છે. આ ગુફાઓ પરનાં માંગલિક ચિહ્નો બીજા, જૈન તેમ જ હિંદુઓમાં પ્રચલિત હતાં તેથી ગુફાઓ કયા સંપ્રદાયની છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે પરંતુ જુનાગઢ મ્યુઝિયમમાંનો એક લેખ એક કોણે 'કેવલ જ્ઞાન સમ્પ્રદાયનાં' જેવા શબ્દો દર્શાવે છે. આ શિલાલેખ આ ગુફાઓ પાસેનો હોય તો તેના લખાણની લાક્ષણિકતા ધ્યાનમાં લેતાં આ ગુફાઓ જૈન સંપ્રદાયની હશે એ માનવાને મળજૂત કારણ મળે છે.

જુનાગઢમાં ઉપકોટની બે-મળલી ગુફાઓ પર ચૈત્ય-ગણાનો કોતરેલો છે. મથાળા પર સિંહોની બેઠી આકૃતિઓ અને તેની પર અનેક દેહલંગીઓમાં ઊભેલી સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ જુદાં થઈ ગઈ છે. આ ગુફાઓમાં લાંબો સમય વસવાટ રહ્યો હશે અને ત્યાં જુદાં જુદાં સમયે કોતરકાર થયું હશે પરંતુ આ ગુફાઓની સાફસૂક્ષ્મ કરતાં અહીંથી લગત રાજા હુદદાદ બીજાની સિક્કો ઈ. સ. ૩૪૮-૩૯૮, પદ્મેશ્વરી માટીની આકૃતિઓ, માટીના પદકો, ચળકમૂર્તિ તેમ જ મસૂકાઓ વગેરે મળ્યાં છે. ખાસ કરીયાને નામે ઓળખાતી ગુફાઓના થાંભલા પાસેના પોખરાઓ પર સંમિશ્રિત જનવરો વગેરેનાં શિલ્પો છે. આ પ્રકાર મધુરા તરફ પ્રચારમાં હતાં.

તળાવની ગુફાઓમાં 'એલવ મંડપ' જેવી ગુફાઓ પર વિધિષ્ઠ આકૃતિ ધરાવતાં ચૈત્ય-ગણાનો કોતરેલો છે જેની કોતરણી ભારતના બીજા ભાગોમાંથી ઈ. સ.ની પહેલી કે બીજી સદીની આસપાસની કોતરણી સાથે સરખાવી શકાય એમ છે. ઈ. સ.ની શરૂઆતની પાંચેક સદી સુધીના મુગના શિલ્પાવશેષો પ્રમાણમાં મોટા છે. આ સમય મુગના રોમન અંતર નીચે બનતાં માટીનાં વાસણોના અનેક અવશેષો ગુજરાતમાંથી મળ્યા છે. તેમાં ખાસ કરીને અમરેલીમાંથી મળેલાં વાસણો પરની માટીની આકૃતિઓ ધ્યાન ખેંચે છે. તદુપરાંત આ અંતર નીચે ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા અવશેષોમાં કારવણમાંથી મળેલો અકોટકનો કેમીઓ, અકોટકમાંથી કાંસાના વાસણનો હોડી પર બેઠેલા કામદેવની આકૃતિવાળો હાથો તેમ જ અહીંથી થોડાં જુનાગઢની માટીની મુદ્રાઓ, વડનગરની એક માનવકૃતિવાળી માટીની મુદ્રાઓ વગેરે જણાવી શકાય. આ શિલ્પોની બનાવટ સ્પષ્ટ રીતે અખાતરીય વાગે છે અને તેને તત્કાલીન રોમન વસ્તુઓ સાથે સરખાવી શકાય એમ છે.

વડનગર તથા વડોદરા જેવાં સ્થળોએથી મળેલી નાગરના, તથા દેવીઓ અને પથ્થરોની પથ્થર કે માટીની નાની મોટી મૂર્તિઓ

તત્કાલીન શિષ્યપ્રકારનો ખ્યાલ આપે છે. આ યુગના વિશિષ્ટ શિષ્યોના નમૂનાઓ ગુજરાતમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના ખિલોડ તાલુકાના ધામગાજી વિભાગમાંથી ઘણા મળી આવ્યા છે. તે પૈકી સૌથી વધુ ખ્યાન ખંજે એવી 'દેવની મોરી' પાસેથી મળી આવેલા સ્તુપને સુશોભિત કરતી પ્રતિમાઓ, કમાનો, ફૂલેલ તથા ભૌમિક આકૃતિવાળી માટીની ઈંટો વગેરે છે. અહીંની તમામ કલા માટીની છે. આ પકવેલી માટીની કુડમ્બ, સ્થિત કરતી બુદ્ધની મૂર્તિઓ તેની વચ્ચેના પરથી તેમ જ એક મૂર્તિના મસ્તક પરથી પંખ, સિંચ અને ગોધાર શીઘ્રી સાથે સંપર્ક સખતી લેખ એમ દેખાય છે, ભારે કેટલાક અંશે તત્કાલીન મધુરા શીઘ્રી પરથી વિકસેલા વાગે છે. વેલ અને વનસ્પતિની આકૃતિઓની વિશિષ્ટ રચના પણ અપભ્રંશને મીરપુર ખાસ તથા ગોધારની શીઘ્રીનો આભાસ આપે છે. આ શિષ્યો અને તેની રચના સુરેખ અને સંપૂર્ણ હોઈ તેના કલાકારોની કલાબુદ્ધિને માટે માન ઉત્પન્ન કરે છે.

ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મના અસ્તિત્વના ઘણા સાહિત્યિક તથા તાદ્ર-પત્રાદિના પુરાવાઓ હોવા છતાં, આવા સ્પષ્ટ બૌદ્ધ અવશેષો ઘણા મળ્યા નથી પરંતુ જૂનાગઢ પાસેના ગઢ બોરિયાદ સ્તુપનું ઉત્ખનન કરવામાં આવ્યું હતું અને તે ઉપરાંત તાજેતરમાં સ્વ. શ્રી પુરુષોત્તમ પંડ્યાએ ખંભાતથીની ગુફાઓ પરની શોધી કાઢેલી આકૃતિઓ તથા બોધિલવાડ દેખાના બૌદ્ધકામમાંથી મળેલી બુદ્ધ અને બોધિસત્તવની મૂર્તિઓ તથા તારંગમાંથી 'તોરણ માતા'ને નામે ઓળખાતી તારાની મૂર્તિ વગેરે બૌદ્ધ ધર્મના પારખી થકાચ એવા અવશેષો છે અને તે પરથી ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મ લાંબો વખત ટકી રહ્યો હતો એમ કલ્પના કરવાને આ બુદ્ધા બુદ્ધા શિષ્યોના ઘડતર અને કલાપ્રણાલીને લીધે નેપાર થતો કાલક્રમ પ્રેરે છે.

જો બૌદ્ધ ધર્મના અસ્તિત્વના મૂર્તિમંત પુરાવાઓ પ્રમાણમાં થોડા હોય તો તેની ખોટ ગુજરાતમાંથી મળેલાં અનેક જન શિષ્યોએ પુરી પાડી છે. આ શિષ્યોના અધ્યયનમાં વડોદરા પાસે અઝોટામાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં જન ધાનુશિષ્યો અત્યંત મહત્વનાં છે. આદિનાથ, પાર્શ્વનાથ વગેરે તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ, વચ, ચલિત્તી અને શાવક તથા શાવિકાનાં નાનાં શિષ્યો, ચામરપારિણી, ધૂપદાન, ઘંટ, કેરી, ચોમખ વગેરેનો સમૂહ ગુજરાતના પાંચમા સૌથી દક્ષ કે અગિયારમા સૌકા સુધીના કલાપ્રવાહની સારો ખ્યાલ આપે છે. આ ધાનુશિષ્યો તેના ઘડતર, તેની પરના ભાવો અને શિષ્યોની સમ્રાજ્યતા વગેરેને માટે ભારતની કલામાં ગુજરાતને ઓરવળાવું પદ અપાવી શકે એમ છે.

આ મૂર્તિસંગ્રહ એક જ સ્થળેથી મળ્યો છે. પરંતુ આ યુગની જન મૂર્તિઓ ગુજરાતમાં દેરેર વીખરાયેલી પડી છે. સભરવાનમાંથી પ્રાપ્ત થતી મૂર્તિઓ સાથે ગુજરાતમાંથી મળેલી મૂર્તિઓ સરખાવવામાં આવે તો તત્કાલીન પશ્ચિમ ભારતમાં આ પ્રકારનાં સુંદર ધાનુશિષ્યો નેપાર કરતી એક આખી પ્રણાલિકા નજરે પડે છે. અને એ પ્રણાલિકાની યજ્ઞાત છેક પાંચમી સદી કે તેના થોડા સમય પહેલાંથી જોઈ થકીએ

છીએ. આ ધાનુશિષ્યોનું ઘડતર ગુજરાતને તેનું વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે. જંગમમાં પાલવંશથી ચક્ર થયેલી ધાનુશિષ્યપ્રણાલી અને દક્ષિણ ભારતની પલ્લવોના કાળથી સંવિશેષ પ્રચારમાં આવતી અને ચોગ તથા ત્યાર બાદ અસ્તિત્વ ધરાવતી ધાનુશિષ્યપ્રણાલીની સાથે પશ્ચિમ ભારતની પ્રણાલિકા ઊભી રહી શકે એમ છે. આ ધાનુ-શિષ્યની પ્રણાલિકા ગુજરાતે સંકેતે વર્ષો સુધી સાચવી રાખી એ હકીકત જુદી જુદી જન મૂર્તિઓ પર લખેલા લેખો જોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ સંકેતે વર્ષોમાં વિસ્તરતી ધાનુશિષ્યોની પ્રણાલિકામાં કલાકારે મુગે મુગે પવટાની સંસ્કાર અને કલાભાવના સાચવી રાખી છે, આ શિષ્યોની પાછળના કે પીઠિકાના લેખોને બજે જેટલો જાવસ્થિત કળા-ઈતિહાસ આપી થકાય છે તેટલો બીજાં સાધનોની મદદથી આ ઈતિહાસ નેપાર કરવો કઠિન છે.

ગુજરાતમાં ગોધાર, મધુરા વગેરે શીઘ્રીઓની અસર ઉપર્યુક્ત ધામગાજીના બૌદ્ધ સ્તુપની શિષ્યોમાં સ્પષ્ટ થાય છે તો તેની અસર પથ્થરનાં શિષ્યોમાં પણ દેખાય છે. ગુજરાતનાં પ્રાગ-યૈતુકપંચાલીન શિષ્યોનો એક બેનમૂન સંગ્રહ જૂના ઈંડર રાજ્યમાં ધામગાજી, દેવીની મોરી, દીડોઈ વગેરે પ્રદેશોમાંથી કરવામાં આવ્યો છે. વડોદરા મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત આ શિષ્ય-સંગ્રહની એક માનુકા 'ચામુંક'ના લાક્ષણિક કપાલેસુ અચુર મસ્તક ગોધારજાળ ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. આ શિષ્યસંગ્રહની બીજી મૂર્તિઓમાં ધામગાજીના શિવ, (વીરભદ્ર) કુમાર, દ્વારપાલ, વિષ્ણુ તથા માનુકાઓ તેની સુરેખ અંગરચના, સોપવપૂર્ણ બહવાન શરીર, આજ્ઞા અભયસ્થો, મનોરમ વસ્ત્ર તથા ભારી કેશભાર અને કેશ-ગુંદન વગેરેને લીધે ખૂબ આકર્ષક છે. ભૂશય પડતા લીલા સીસ્ટના પથ્થરોમાંથી કોતરેલી આ મૂર્તિઓ પૂર્વ ગુજરાતની લાક્ષણિક મૂર્તિઓ છે. જિલોડ તાલુકાના ડુંગરોમાં આ પથ્થર મળી આવે છે અને એ પ્રકારના પથ્થરોનો ઉપયોગ ગોધાર શીઘ્રીમાં ઘણો થયો છે. આ સીસ્ટના પથ્થરો અરવલ્લી ગિરિમાળામાંથી મળતા હોવાથી ડુંગરમુદ, વાંસવાડ વગેરે પ્રદેશોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી આ તમામ સ્થળોએ આ પ્રકારની શિવાલોમાંથી મૂર્તિઓ ધરાવતી પ્રણાલિકા જોવામાં આવે છે.

ઈડરની આ શિષ્ય પ્રણાલીની સમકાલીન ગુજરાતમાં શિષ્ય-સમૂહની મહુડીની સુંદર માનુકાની પ્રતિમા તેમ જ વલભીમાંથી મળેલી કૌશિનપુદનની પ્રતિમા, વડનગરમાંથી મળેલાં માનુકા, ચામરપારિણી વગેરેનાં શિષ્યો, આઝોટાની જીવંત સ્વામીની મૂર્તિ, કારવણમાંથી મળેલી મહિપાસુમર્દિની અને એક મસ્તક, યૈસા પાસેની માનુકાઓ, વલભીની મહિપામર્દિની વગેરે ગણાવી થકાય. આ યુગમાં ગુજરાતમાં શિલ્પકલા સુવિકસિત હતી અને તત્કાલીન યુગની ઉત્તરપ્રદેશ તથા બીજા પ્રદેશની ગુપ્તકલાનાં અને તેની પછીના કાળનાં શિલ્પોની લેસોગમાં પોતાનું સાદું સ્થાન સાચવી શકે છે અને આધુનિક વિવેચકોએ અધિવ ભારતીય શિલ્પોના ઈતિહાસમાં ગુજરાતમાંથી છેલ્લા બે એક દાયકાઓમાં થોડાપેટી આ યુગની મૂર્તિઓ પૈકી કેટલીકના નમૂનાઓ મૂકવાની ચક્રાન્ત કરી છે. આ યુગમાં કારવણ વગેરે સ્થળોએથી પણ અનેક નમૂનાઓ મળે છે.

ગુજરાતનાં આ શિલ્પોની શૈલીઓની કમચ: ચોલુકય (સોલંકી) યુગની શિલ્પપ્રણાલીનો વિકાસ થતો સ્પષ્ટ દેખાય છે. ખાસ કરીને મોદેરાના સૂર્યમંદિરનાં શિલ્પોનું વિગતવાર અવલોકન કરવામાં આવે તો આગલા યુગની મનોહર ચામરપારિફી તથા દુરપાળો જેવાં શિલ્પો પરથી વિકસતાં સ્વરૂપો સ્પષ્ટ થાય છે. આ યુગમાં પાછલા યુગનાં આભૂષણો, દેશભાષ, દેહાંકન વગેરે કમચ: બદલાઈને ચોલુકય (સોલંકી) યુગની વિશિષ્ટ શૈલીનું નિર્માણ થાય છે.

સોલંકી શૈલીનાં ઘણાં મંદિરો ઉત્તર ગુજરાતમાં અદાપિ ઊભાં છે અને તેની પરનાં શિલ્પો તે યુગની વિશિષ્ટ શૈલી દર્શાવે છે. શરૂઆતમાં સપ્રમાણમાં અને શોળ ભાવવાલી શિલ્પો ધીમે ધીમે ધડ કરતાં લોભા પાત્રા પગ ભાવલીનતામાં પરિભ્રમે છે, વિવિધતાની દૃષ્ટિએ આ શિલ્પોમાં ઘણી હદીકતો દેખાય છે, પરંતુ તે શિલ્પોમાં કોઈ વિશેષ વ્યક્તિત્વનો ભાસ થતો નથી, આ શિલ્પો બીજોબીચ આભૂષણોથી અલંકૃત છે પરંતુ ક્વાચિનુ સ્વરૂપ પ્રમાણે એ આભૂષણોનું પ્રમાણ ઓછું પણ હોય છે. પાછલા યુગની સરખામણીમાં સોલંકી યુગનાં શિલ્પોની વિપુલતા ઘણી મોટી છે. વિપવની દૃષ્ટિએ આ યુગનાં શિલ્પોમાં ચિદ્ર અને જન દેવદેવીઓ નનરે પડે છે. ભોદ શિલ્પોનો આ યુગમાં સંદર્ભ અખાવ હોય એમ લાગે છે. આ મંદિરોના નરથર વિભાગમાં નનકાલીન સમાજની અનેક પ્રવૃત્તિઓ—શિકાર, મુલાકાત, મુલ્લો, કુસરી, પામિક વાર્તાલાપ, નૃત્ય ગીત, વાદન તથા કામચાસનાં દૃષ્ટાંતો જેવાં અનેક શિલ્પો વગેરે દેખા દે છે. આ યુગમાં શિલ્પઘટનરનો ખૂબ વિકાસ થયો અને તેથી તે જ્યાંયાંય બનાવવામાં આવતાં હોય એમ તેના વિપુલ પ્રમાણ, એકસરખાં આવેખન વગેરે પરથી દેખાય છે. તેરમી સદી આવતાં એ શિલ્પો જાણે કે જીવંત વસ્તુઓના અભાસ પરથી બનવાને બદલે યાગાના નમૂનાઓની પ્રતિકૃતિઓ તૈયાર થતી હોય તેવાં, પ્રમાણમાં નિપ્રાણ, શિલ્પોમાં પરિભ્રમે છે. મોદેરા, સિદ્ધપુર, દેવલાડ તથા બીજાં અનેક મંદિરો, કબોઈ, કપાસવંશ વગેરે સ્થળે આ શિલ્પો દેખાય છે.

સોલંકી યુગમાં વિવિધ શૈલીને તેરમી સદીના અંત ભાગમાં શાળાકાલ મળતો બીય થઈ જાય છે અને તેથી આ યુગની શૈલી ગુજરાત બહાર મેવાડ વગેરે પ્રદેશોમાં ફેલાઈ અને શણ કુંભાના યુગમાં મેવાડને સુશોભિત કરવામાં એવે સારો ફાલો આપ્યો છે. તદુપરાંત ગુજરાતનાં ચિદ્ર યાત્રીઓમાં જમ્ એ કયા સચવાઈ રહી છે.

આ કયાને શાળાકાલ મળતો બીય થયો પરંતુ ગુજરાતમાં મધ્ય-યુગમાં વ્યાપરને કારણે સારો ધનચાન મધ્યમ વર્ગ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો. તેણે આ કયાને પોષણ આપ્યું. આની ગુજરાતના કયાકારોને મધ્યકાલીન અનેક ધર્મલોભનો, ધર્મમંદિરો વગેરેમાં તથા અરરાથી, કાઠિયાવાડ, કાઠ, દેવચણ, કુંભારિયા, રામપુર, ત્રિત્રાવ વગેરે જાગ્યાનાં કુર્ગમ સ્થાનોમાં આપણ મળ્યોઅને તે સ્થાનોનાં વિખ્યાત મંદિરોમાં ગુજરાતના શિલ્પીઓએ પોતાની કયાના આક્રાપનતથા પ્રચલો સાચવી રાખ્યા અને જ્વાર જ્વાર જમ્ પછી ત્યારે જો મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં પોતાની કયા ચાનુરો વાપરે.

આ પ્રકારનાં મંદિરો તથા ખાનગી મકાનોનાં સુશોભનોમાં લાકડાનાં શિલ્પોમાં આ કયા સચવાઈ રહી હોય એમ લાગે છે. આવાં લાકડાનાં શિલ્પો ગુજરાતનાં મોટાં જામોમાં દેર દેર દેખાય છે. વગેરેદરા મુગ્ધિમમાં સંજલ્યેલા કાષ્ટદૂતો તથા કાષ્ઠમંકપ વગેરે આ યુગનાં શિલ્પોના સારા નમૂના છે, એ નમૂનાઓમાં જૂનાં કોતરકામનો પ્રવાહ નનરે પડે છે, પરંતુ તે કિતરતી પંકિતો અને શિલ્પોથી ચિકાર છે. દરેક રૂપની કાપસાધક રચના ભુલાઈ જઈ છે અને દરેક વસ્તુ આભૂષણો અને ક્ષીર્ણ કોતરકામથી સુશોભિત છે. પરિણામે સ્તંભ અને પાટડીને વ્યવસિત ચાખનાર કુંભી અને એકશીળ પર મૂકેલા નાના અરખાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ અરખામાં કોઈ વ્યક્તિઓ દેખાતી નથી. પરંતુ તેને બદલે મોટું ભાજે પાસાદાર પુખ્તો દેખાય છે. આ મધ્યકાલીન રૂપો મુસલમાન કોતરણી સાથે ભજેલાં જેવામાં આવે છે. આ વખતનાં માનવ શિલ્પો નાચુક અને સુંદર છે પણ ઘણીરની સપ્રમાણતા કે અભૂવણોનો ઘાટ કયાકારોએ બરાથર સમજીને ઉપસાવાં નથી. દાખલા તરીકે મધ્યકાલીન યુગનાં વર્તુળોના વરખાના મુકુટો દેખાય છે પણ તે નોકકાર દોષીને મળતા હોય જ અથવા ખંદરમી અને સોળમી સદીનાં ગુજરાતનાં ચિત્રોમાં દેખા દેતા રાજાચિદ્રને મળતા આવે છે.

આપ ગુજરાતની પ્રાચીન શિલ્પકલા મધ્યયુગમાં સચવાઈ રહી હતી પરંતુ તેમાં તેરમી સદી પછી કયાકારોને શળાકાલ આપનાર મુસલમાન સુલતાનોએ શિલ્પમાં ઘણાં નવાં તત્ત્વો વિકસાવ્યાં. આ તત્ત્વોમાં મુખ્યાન્વે માનવ તેમ જાનવરોની સૃષ્ટિનો અભાવ તથા વેશજૂઝ, ભીમિતિક આકૃતિઓ વગેરેનો ખૂબ વિકાસ છે. આ શિલ્પ સુશોભતો ગુજરાતની મસ્જિદો અને મકબરા તથા બીજાં ઉસ્લામાં રચાયેલોમાં જેવામાં આવે છે. આ સુશોભનો જાળીઓ, સ્તંભો, ભીંતો અને છત પર દેખાય છે. એનું વૈવિધ્ય અને કોતરણીની સુરેખતા ખૂબ સંધર્મ અને આકર્ષક છે. આ રીતે કોતરણેલી જાળીઓ પૈકી અમદાવાદની સોદી સેવદની મસ્જિદની રૈનીના પથ્થરમાં કોતરેલી જાળી જળપ્રસિદ્ધ છે. તેની સુંદર કોતરણીને પરિણામે ઘણાં વિવેચકો તેને રૈનીના પથ્થરને બદલે આસરપદામ્માં તૈયાર કરી હોય એવા અભિપ્રાય આપે છે. આ સુરેખ કોતરણી અને વૃક્ષો અને વેલોની સેનમૂન કોતરણીની સરખામણીમાં મોઝય કાળનાં શાલગ્રામના યુગનાં રંજેરંચી સુશોભનો કોતરણીની દૃષ્ટિએ કંઈક કિતરતી કયાનાં લાગે છે. ગુજરાતની પ્રમાવિકાસદ શિલ્પશૈલીમાં પાત્ર નહીન તત્ત્વો દાખવ થાય છે. એ તત્ત્વો મુનિઓ અને માનવ-શિલ્પોના પોષાક અને આભૂષણોમાં નનરે પડે છે. તદુપરાંત સાંકળ પરથી લટકનાં ચિદ્રિયાકૃતિયામાં વાસલો, મિનારાકૃતિ અને ચોરસ ભાત તથા ચિશિષ્ટ આકારનાં પાઈડ વગેરે બિન્ન બિન્ન આકૃતિઓની શિલ્પપ્રણાલી ગુજરાતમાં દાખવ થઈને મધ્યકાલીન શિલ્પોને સમુદ્ધ કરે છે. દેલોની સૃષ્ટિમાં પાંખોવાથી પડીઓ અને મુસલમાન પદ્ધતિનાં પરિણામો તેમ જ છેક છેલ્લે મરાઠી પદ્ધતિના પોષાકોવામાં શિલ્પો આધુનિક પદ્ધતિ દાખવ થાય તે પરેચીનાં લાકડાનાં શિલ્પોમાં ગુજરાતમાં જેવામાં આવે છે.

પિત્તળ અને અષ્ટધાતુની મૂર્તિઓનું ઘડતર પણ ગુજરાતમાં ચાલુ રહ્યું હતું અને તેના અસંખ્ય નમૂનાઓ મળે છે. આ અષ્ટ ધાતુનાં શિલ્પો દક્ષિણ ભારતમાં મળતાં શિલ્પોની સરખામણીમાં ધણાં નાનાં છે. તેના વિષયોમાં જુદાં જુદાં દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ, દીપવસ્ત્રીઓ, સાંકળો, તે પરની પૂતળીઓ, ધૂપરા, જનવશેના ઘાટના દીવાઓ વગેરે ઉપસ્કરણો ગુજરાતના શિલ્પના નમૂનાઓ સમૃદ્ધ કરે છે. આ ધાતુ-પ્રતિમાઓ પૈકી કેટલીક પર લખાણો અને તારીખો આપેલી છે તે પરથી આ શિલ્પરીતીનું અધ્યયન સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

આ યુગના ગુજરાતનાં શિલ્પ અને સ્થાપત્યની અસરો ગુજરાત બહાર સજાત્યાન, મહારાષ્ટ્ર અને હિમાચલ પ્રદેશના અવશેષોમાં વરતાય

છે. કારણ કે મુસલમાન આક્રમણ બાદ અનેક કારણોને લીધે ગુજરાતી કલાકારો સ્થળાંતર કરીને દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં વસ્યા હતા અને એ રીતે ભારતના ઘણા ભાગો સાથે ગુજરાતને સીધો સંપર્ક સાધ્યો હતો.

ઉપરની ગુજરાતનાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પના પ્રાચીન અને મધ્ય-કાલીન અવશેષોની આછી રૂપરેખા આ સ્થળે ચાલી આવેલી ભવ્ય કલાસંસ્કારની ધારાનો પરિચય આપશે.

ગુજરાતની આ કલાસાધનાએ સમગ્ર ભારતની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સાથે સુસંગત રહી, ભારતીય કલાના એક અંગ તરીકે મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

પ્રાચીન મૂર્તિવિધાનની પરંપરા

કોંબાસાગર ભાઈદાસ દવે
(પાટણ)

ઉપક્રમ

પ્રતીકોપાસનાની સાથે પ્રતિમાનો જન્મ થયો. ભારતવર્ષમાં જ્યારે કેવળ યોગમાર્ગ દ્વારા ઈશ્વરપ્રતિધાનની પ્રક્રિયાઓ માનવ સમુદાયે સ્વીકારેલી, ત્યારે તો કદપસ્થિત પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર સપ્તરશ્મિમાં થતો. ક્રમે ક્રમે તેના અધિકારીઓનો અમુક જ વર્ગ જેવા કે સંનાયી, બ્રહ્મચારી, વિરજન અને વૈરાગી જેવા સંસારની કામનાઓ તથા વિષયોથી દૂર રહેનારાઓ જ તે માર્ગમાં અવિરત ચાલુ રહી શક્યા. આથી ભક્તિનો સમાજ ઈશ્વરોપાસનાના બીજા માર્ગે શોધવા માંડ્યો. તેઓને નવીન માર્ગે બનાવનારા, દોરનારા, પ્રકંડ પંડિતો પણ મળી ગયા. ત્યાર બાદ વેદપ્રણીત ધર્મસંસ્થાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતાં અગ્નિપૂજાએ મુખ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. છતાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મકાંડનાં ત્રણ સોપાનો પ્રભુના પરમપદને પ્રાપ્ત કરવા મુખ્ય અભ્યાસ. કર્મકાંડમાં ધર્મસંસ્થાનો આશ્રય લઈ, ત્યાગભાવનાના સિદ્ધાંત ઉપર સર્વસ્વ પ્રભુચરણે સમર્પણ લોકોએ પ્રભુની દર્શન કરવાના પ્રયત્નો આદર્યા. તેના પર જ પ્રભુના દર્શનનો તત્કાલ જાગતાં ભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. ઈશ્વરની અનન્ય ભક્તિ સંસારની પ્રપંચબળમાંથી મુક્તિ આપનારી સમજાઈ. તેમાંથી પ્રભુનાં સાકાર અને નિરાકાર સ્વરૂપો કલ્યાણ. ગીતામાં જણાવ્યા પ્રમાણે નિરાકાર ભક્તિની કિષ્કિંત બાલિક મનુષ્યોને વધુ કષ્ટકારક લાગી.^૧ આથી સર્વસામાન્ય જનરેવળાવામાં સાકાર પ્રતીકોપાસનાનાં મૂળ નંખાયાં.

સાકાર મૂર્તિઓની કલ્પના કથારચી અસ્તિત્વમાં આવી તેનો કાલગણિત આપવાનું મુશ્કેલ છે. કારણ વેદકાળથી ઈશ્વરનું સાકાર વર્ણન વેદ, ઉપનિષદો, પ્રાતિષ્ઠાઓ અને ગ્રંથ તેમ જ શ્રીત સુત્રોમાં નોંધાયું છે. વેદમાં અગ્નિ, સૂર્ય, ઇંદ્ર, ઉષા, ભારતી, ઈશ, બ્રહ્મસ્વરૂપિત, સોમ વગેરેનાં વર્ણનો સુંદર રીતે આલેખાયેલાં છે.^૨ આ બધી સ્તુતિઓ-શ્લોકો તે તે દેવોની સાકારતા રજૂ કરે છે. આમ પ્રતીકોપાસનાની ઐતિહાસિકતા વેદકાળ સુધી લઈ જઈ શકાય તેમ છે. પશ્ચિમિ વ્યાકરણ, કવિગના શિવાલેખો, પર્વતગિર્જા મહાભાષ્ય, સાનવ ધર્મસૂત્ર જેવા સૂત્રગ્રંથો, પ્રાચીન શિવાલેખો, અનેક સ્મૃતિગ્રંથો, જાતક કથાઓ અને મહાભારત ઉપરથી પ્રતિમાપૂજા ઈ. સ. પૂર્વે પાંચસો છસો વર્ષો અગાઉના કાળમાં પ્રચલિત હતી એમ ઓક્સ લાગે છે. પ્રતીકોપાસનામાંથી

મૂર્તિઓના વિવિધ ભેદો અને પ્રભેદો, સંપ્રદાયો પ્રમાણે સર્જના, આમ એકેશ્વરવાદમાંથી પ્રભુનાં સૈકયો નહિ પરંતુ ઇશ્વરો પ્રતીકો અસ્તિત્વમાં આવતાં તેનાં વિવિધ વિધિવિધાનોની પરંપરા ચાલુ થઈ, નવા નવા ગ્રંથો તેના માટે રચાયા, અને સમયે સમયે ભિન્ન ભિન્ન કુણિ પ્રમાણે તેમાં ફેરફારો થવા લાગ્યા. તેટલું જ નહિ પણ કેટલાંક મૂર્તિ શિલ્પોમાં સાંપ્રદાયિક અને પ્રાંતીય ગુણધર્મો ઉમેરાતાં, પ્રતિમા શિલ્પોમાં કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ ઊપસી આવી. મૂર્તિપૂજાની ધાર્મીય પૂજાપદ્ધતિ ઘડી ઘડી ફેરફારો ઉપાસનાના ગ્રંથો જ રચાયા તેમ નહિ, પરંતુ પ્રતિમા-લક્ષણો વ્યક્ત કરતાં મૂર્તિવિધાનનાં સ્વતંત્ર પ્રકરણો તેમ જ ગ્રંથોનું સર્જન થવા લાગ્યું. પુરાણ ગ્રંથોમાંથી આવ્યાં પુષ્પલ પ્રકરણો મળી આવે છે. તદ્ઉપરાંત શિલ્પવિદ્યાનાની અંદર પ્રતિમાવિધાન એક સ્વતંત્ર વિષય મનાયો. પ્રતિમાવિધાનના સૈકયો ગ્રંથો ભારતમાંથી આજે પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધા ગ્રંથોમાં મૂર્તિવિધાન, કલા, વકતર, યાત્રોજન વિધાન પ્રમાણેનું વર્ણન, રસ, દૃષ્ટિ, અંગેષાંગોની પ્રમાણતા, માન, અને વિધિવિધિઓની સપ્રમાણ સમીક્ષા રજૂ કરેલી હોય છે. દક્ષિણ ભારતમાં આજમાં અને પંચરાત્ર સંહિતાઓમાં મૂર્તિવિધાન અને મૂર્તિપૂજાની અનન્ય હદોનો સંદર્ભ છે. જૈન, અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયના પણ તેવા કેટલાક સ્વતંત્ર ગ્રંથો પ્રાચીનકાળથી લખાયા છે. આમ ભારતની ધર્મ-ત્રિવેણી-બ્રાહ્મણ, જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત પ્રતીકોપાસના ઈ. સ. પૂર્વેથી આધુનિક યુગ પર્યંત પૂજા ફેલીકાથી છે.

ગુજરાતમાં પ્રતીકોપાસના

ભારતના પ્રાંતે પ્રાંતમાં વિદ્યુસમાલે, ઈશ્વરોપાસના નિમિત્તે સ્વીકારેલ મૂર્તિપૂજા, ગુજરાતમાં પણ ખૂબ વિસ્તાર પામી. ગુજરાતે ગુજરાત નામ ધારણ કર્યું ન હતું ત્યારે પશ્ચિમ ભારતનો આ વિભાગ આનર્ત તરીકે ઓળખાતો.^૩ પુરાણોએ મનુના પૌત્ર આનર્ત રાજાનો પ્રદેશ તે આનર્ત એમ ઘટાવી સારણે પશ્ચિમ દિશ્વે આનર્ત નામ આપેલું. ત્યાર બાદ આ પ્રાંત ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયો, અને તેના આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ નુદઈ નુદઈ નામો, તે તે વિભાગ પ્રમાણે પડ્યાં. જાનપ રુદ્રદામનના ચિત્રના શિવાલેખ (ઈ. સ. ૧૫૮૦) માં આનર્ત તેમ જ સુરાષ્ટ્રના નુદઈ નુદઈ ઉલ્લેખો છે.^૪ આથી ઈ. સ.ની ઘડાંમાત્રથી ગુજરાતનો

૧. ગીતા. અ. ૧૨, શ્લોક ૫.

૨. ટિલ્ટરેટી ઓફ ધર્મશાસ્ત્ર. ભાષા પી. વી. ક્રોલે. પ્રકરણ ૨૦.

૩. મહાભારત, વનપર્વ, ૧૪-૧૪

૪. ઈન્ડિયન ઍન્ટિક્વેરી, વો. ૭. પા. ૨૬.

ઉત્તર વિભાગ આનર્ન નામથી ઓળખાતો. તેટલું જ નહિ પણ સમગ્ર પશ્ચિમ હિંદ વિવિધ વિભાગોમાં વહેંચાયો હતો. ત્યાર બાદ ગુજરાત નામ અસ્તિત્વમાં આવતાં આ બધા વિભાગો તેમાં સમાઈ ગયા, અને સારોયે પશ્ચિમ હિંદ, ગુજરાત સ્વરૂપે હિદના અવિભાજ્ય એક તરીકે ગણાયો. આ સમગ્ર વિભાગના ધર્મ, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ એક જ સ્વરૂપે વિકાસ પામતાં, કેટલેક સ્થળે પ્રાદેશિક વૈવિધ્ય સામાન્ય સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. ધર્મ, કલા, સાહિત્ય, સંગીત, શિક્ષણ વગેરેમાં ગુજરાતે અનેક વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હોવાનું તે દરેકનો આશુવાચ પરિચય સાધતાં જોવા મળે છે. આ પૈકી ગુજરાતમાં મૂર્તિકલાને અદ્યતન વિકાસ કરતાં, તેણે જ વૈશિષ્ટ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેની સામાન્ય પરિચય કરાવવાનો અત્રે પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગુજરાતમાં મૂર્તિપૂજા ક્યારે દાખલ થઈ, તેની ચોક્કસ તવારખ આપી શકાય તેમ નથી. કારણ ઐતિહાસિક પુરાવાઓના અભાવે તેની કાલબિંદુઈ આપવાનું મુશ્કેલ છે. પશ્ચિમ ભારતને અનુવંસી પુરાણોમાં જે હકીકતો મળે છે તેમાં સ્કંદ, ભાગવત અને પદ્મપુરાણ મુખ્ય છે. સ્કંદના નાગર, કૌમારિકા, રેવા અને પ્રભાસખંડમાં ગુજરાતમાં આવેલ દેવમંદિરો, તીર્થો, કુંડો, કૂવાઓ, વાર્ષિકા (વાવો) અને અગ્નિઓનાં વર્ણનો દરેકની આખ્યાયિકાઓ સાથે આપેલ છે. તેથી જ રીતે ભાગવત અને પદ્મપુરાણમાંથી પણ તેવી કેટલીક હકીકતો પ્રાપ્ત થાય છે. પુરાણોમાંથી પ્રાપ્ત થતા દેવતાવત્તનોના ઉલ્લેખો ગુજરાતમાં મૂર્તિપૂજાના પ્રચારની સાક્ષી પૂરે છે. પુરાણોનો રચનાકાલ વિદ્વાનોના મતે ઈ. સ. પૂર્વે પહેલો સદીથી આરંભી સાતમા સદી સુધીનો મનાય છે. સ્કંદપુરાણ માટે પણ આ ગ્રંથ છઠ્ઠા સદીથી અવધીન નથી તેવો મત પ્રચલિત કરેલો. આમ ઈ. સ.ની શરૂઆતથી સાતમા સદી સુધીમાં, ગુજરાતમાં મૂર્તિપૂજા અને પ્રતિમાઓનો પ્રચાર સર્વસામાન્ય બની ચૂક્યો હતો. ગુપ્તકાળમાં ગુજરાતે તે શૈલીની મૂર્તિકલાને અપનાવતાં પ્રતિમાવિધાનમાં અપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો હતો. ગુપ્તકાળનું સૌથી પ્રાચીન વિષ્ણુમંદિર મિરનાર પાસે આવેલું હતું. તે સ્કંદગુપ્તના સૂબા પર્ણદત્તના સમયમાં તેના પુત્ર ચક્રપાલિતે ઈ. સ. ૪૫૭માં બંધાવી તેમાં ચક્રભૂત ભગવાન વિષ્ણુની પ્રતિમા સ્થાપી હોવાનું ત્યાંનો ખડકલેખ કહે છે. આ મંદિરનો આજે પત્તો નથી. પણ તે હાલના દાદોદર મંદિર પાસે આવ્યું હતું એમ બોમ્બે બેરેટ્ટિયરમાં જેમ્સ કેમ્પબેલે જોખ્યું છે. ગુપ્તકાલીન કોઈ મંદિરો આજે ગુજરાતમાંથી મળતાં નથી, પરંતુ તે કાળનાં કેટલાક અભિનવ મૂર્તિશિલ્પો મળ્યાં છે.

ગુપ્તકાલીન પ્રતિમાઓ

મૂર્તિકલાના વિવિધ પ્રકારોમાં ગુપ્તકાલીન કલા મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ગુપ્તકાલ એ ભારતનો સર્વશ્રેષ્ઠ સુવર્ણયુગ હતો. સાહિત્ય અને કલાનો સર્વતોમુખી વિકાસ સારાથે ભારતમાં આ યુગમાં થયો.

યજ્ઞપ્રજા ઉત્થપના સંસ્કારી વાતાવરણને લઈ અદ્યતન સાહિત્યની સાથે સાથે મૂર્તિકલાનો સુભગ સંયોગ આ સમયમાં થયો હોવાનું તત્કાલીન શિલ્પો, પ્રતિમાઓ, મંદિરો, રેખાંકનો, ચિત્રો ઉપરથી જાણવા મળે છે. સાહિત્યની અવર્ણનીય કલ્પનાઓને પ્રજા સમગ્ર સ્વીકૃતી અર્જીત કરવા આ યુગના શિલ્પીઓએ સર્જી ભારતમાં નૂતન કલાસંપ્રદાય યજ્ઞ કર્યો. તત્કાલીન મંદિરો, પ્રતિમાઓ કે ચિત્રો જુઓ તો તે દરેકમાંથી અદ્ભુત ભાવસંયોગન, લાવણ્ય, કોમળતા, ઓઞસ્વતા, મૃદુતા અને કુદરતી કલાના સામાન્યરો આ બધાં શિલ્પો તેમ જ અવશેષોમાંથી આપણને જોવા મળે છે. ગુપ્તકાલીનો સર્વતોમુખી વિકાસ ભારતભરમાં પ્રચાર પામ્યો, તેમાં ગુજરાતે પણ તેનાં કેટલાંક તત્ત્વો અને સિદ્ધાંતો ઝીંચી તે કલાને અદ્યતન રીતે અપનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુપ્તકાલીન મૂર્તિકલાના ઉદ્ભવ પહેલાં ગુજરાતમાં શિલ્પકલાનો જે પ્રચાર વહેતો હતો, જેની પ્રસિદ્ધિ સારાથે ભારતમાં ફેલાઈ હોવાનું, નિવેદિયત ઇતિહાસકાર લામા તારાચાહે લખેલ ઇતિહાસ પરથી જાણવા મળે છે. તેણે આ કલાને “પશ્ચિમ ભારતીય કલા”નું અભિધાન આપી તેને ખૂબ મિરદાવી છે. આથી ગુપ્તકાલીન પ્રચાર પહેલાં ગુજરાતે પોતાની સ્વતંત્ર કલા ઉપજાવી તેમાં અપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો હોવાનું પુરવાર કર્યું છે. આ કલાની પ્રતિષ્ઠા કરનારા આચાર્યો કોણ હતા, તેની આનુપૂર્વ સ્વીકૃતિ કરવા પૂરતાં પ્રમાણો મળ્યાં નથી. પણ મુરુદેશમાં થઈ ગયેલા આચાર્ય શાર્દૂલર તે પૈકીના એક હતા. તે આશરે ઈ. સ. ૫૦૦ના અરસામાં થયા હોવાનું જી. ડી. ઉમાકાંત શાહે અનુમાન્યું છે. આ કલાના કેટલાંક નમૂનાઓમાં વડોદરામાંથી પ્રાપ્ત સંવત ૭૪૧ની ધાનુ પ્રતિમા, કપુરાઈથી પ્રાપ્ત શિવપાર્વતીની મૂર્તિ, લાટમાં આવેલ કારવણનાં શિલ્પો શાર્દૂલરની શૈલીનાં હોવાનું જણાય છે. આ ઉપરાંત વસંતગઢ, વરભી, શામળાજી, ચેણ વગેરે સ્થળોએથી પણ આ શૈલીનાં કેટલાંક મૂર્તિશિલ્પો મળ્યાં છે. તેથી જ રીતે વડોદરા પાસે અકોટામાંથી પ્રાપ્ત ધાનુપ્રતિમાઓના સંગ્રહમાંથી પણ આવાં પ્રતિમાશિલ્પો જોવા મળેલ છે. ગુપ્તકાળમાં ઋગ્વિત ગુજરાતનાં આવાં મૂર્તિશિલ્પોનો ચત્કરિત્વ પરિચય અહીં સ્વીકૃતિ કરવાનું વિચાર્યું છે.

શેષ સંપ્રદાયનાં ગુપ્તકાલીન પ્રતિમાશિલ્પોમાં, કેટલાંક અનન્ય પ્રતીકો ગુજરાતમાંથી મળી આવેલ છે. આવાં શિલ્પોમાં શામળાજીથી પ્રાપ્ત વીરભદ્રની પ્રતિમા મુખ્ય છે. સંખ્યામાનુક્રમોના પદમાં વીરભદ્રને ખાસ સ્થાન આપવામાં આવ્યું. શામળાજીની મૂર્તિ તો સ્વતંત્ર પ્રતિમા છે. તેમાં વીરભદ્ર લોચિત ભાવભંગીમાં નંદીને અડેલી ઊભા રહેલ, હાથમાં ત્રિશુળ, અને જટામુકુટ ગુપ્તકાલીન મુકુટની પ્રતીતિ આપે છે. આ મૂર્તિના ચાર હાથ પૈકી બે ખંડિત છે. ગળામાં એકાવળી હાર, હાથ ઉપર ભાણીય, કાનમાં પત્ર કુંડા, નંદીની ધૂધરમાળ અને માથા ઉપરનો આકર્ષક એવો સુંદર રીતે વ્યક્ત કરેલ છે, જેને જોતાં તેના કલાકાર પ્રત્યે સન્માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. આ શિલ્પનો સમય છઠ્ઠી સદીનો અનુમાન્યો છે. આથી પણ કમનીય શિલ્પ વડોદરાથી પાંચ માઈલ દૂર કપુરાઈથી મળ્યું છે. તે છે તો ખંડિત પણ તેનો કલાવિન્યાસ જોતાં, ગુજરાતની સર્વશ્રેષ્ઠ મૂર્તિઓમાં સર્વોચ્ચ પદનું

૫. પીરસલિક સર્પટસ એન્ડ રેકર્ડ્સ બાય હાજર.

૬. ગુજરાતના ઐતિહાસિક શિલાલેખો. ભા. ૧.

૭. બોમ્બે બેરેટ્ટિયર વો. ૧, ભા. ૧, પા. ૭૦

અધિકારી બને છે. તેમાં ઉમાગાહેશ્વર લલિત ત્રિભંગમાં બંને સાથે ઊભાં હોઈ પાર્વતીશિવને આધિગત આપતો જણાવ્યો છે. વૃષ્ણે વેલી જમ વયગી રહે તે પ્રમાણે પાર્વતી શિવમાં સમાઈ જતાં બતાવી, શિવપાર્વતીના કલામય અંકારો તેને વધુ સૌંદર્ય સમર્પે છે. ગુપ્તકાલીન કલાને અનુરૂપ આ મૂર્તિશિલ્પ તેની અનન્યતા મુરવાર કરે છે. અંકેટકમાંથી પ્રાપ્ત ભેરવની પ્રતિમા જે વરોદરા મુજિશમમાં મૂકેલ છે, તે શોખ વિધાન પ્રમાણેની બનાવી હોવા ઉપરાંત, તેના બે ભયંકર દાંત અને કપાલ-માવાને લઈ ભીપ્લુતા વ્યક્ત કરે છે. આ મૂર્તિનો સમય ઈ. સ.ની છઠ્ઠી સદીનો અંકેલ છે. વરોદરા મુજિશમમાં પાટણથી મળેલ શિલ્પો મુક્યાં છે, તેમાં શોભીશ્વર શિવની એક પ્રતિમા છે જેનો સમય આકમી સદીના ઉત્તરાર્ધનો ગણાયો છે. આ સિવાય શિવની ઊભી, બેસી કે આધિગત આપતી કેટલીક પ્રતિમાઓ કદવાર, વાવડ અને શામળાજીથી મળી છે. શામળાજીની શિવપ્રતિમામાં શિવ વૃષભને અંદેલી ઊભા, જમણા હાથમાં ત્રિશૂળ, સુંદર જટામુકુટ, તેમાં ઘણિકલા, ધોતિયું પહેરી ઉપર વ્યાઘ્રાશ્રમ ઓડેલું, અને સામાન્ય અંકારો જણાવ્યા હોઈને પણ છઠ્ઠી સદીનું શિલ્પ મનાય છે. વાવડની ઉમાગાહેશ્વરની મૂર્તિમાં પાર્વતીમાહાદેવના ઉત્સંજમાં બેઠેલાં, શિવના મુખ ઉપર જાણે મુખ્ય થતાં હોય તેમ જોતાં, મહાદેવનો અપૂર્વ જટામુકુટ વગેરે જોતાં તે ગુપ્તોત્તરકાલીન પ્રતિમાશિલ્પ હોવાનું લાગે છે.

ગુજરાતમાં મુખલિંગોનો પ્રચાર વધુ વિકસ્યો હોવાનું જણાવું નથી. કેટલાક મુખલિંગો મળ્યાં છે પણ બીજા પ્રાંતોના મુકામલે તો તેની સંખ્યા અઘણ જ ગણાય. મુખલિંગોનો પ્રચાર ભાર સિવો અને નાગર રાજાઓના સમયમાં થયો. ખેડકાશ્રામાંથી એક મુખલિંગ મળ્યું છે. જે વરોદરા મુજિશમમાં મૂકેલ છે. આનું કલાવિધાન જોતાં તે ચોથા સદીનું હોવું જોઈએ એમ કલાના માર્ગેલ વિદ્વાનો માને છે. શામળાજીના એક શિવમંદિરમાં મુખલિંગ પ્રતિષ્ઠિત છે. તેનો જટાકલાપ અને અંકારો જોતાં ગુપ્તકાલીન કલાવિન્યાસનો આભાસ આમાંથી મળે છે. શિવ-લિંગના મોટા નમૂના લલભી આસપાસના પ્રદેશમાંથી મળ્યા છે; જે સિલેશ્વર, બુદેશ્વર, પ્રગટનાથ, અને ભીડભંજન વગેરે શિવમંદિરો-માંથી જોઈ શકાય છે. કારવણનાં પ્રાચીન શિલ્પોમાં એક પાંચ ફૂટ શિવલિંગ છે. આ સિવાય લકુલીશ્વરી ઉર્વશીમોક્ષ પ્રતિમા કોતરેલ બીજાં પણ શિવલિંગો ત્રીંચો મળ્યાં છે. શિવપાર્વતીનું એક શિલ્પ ઈશ્વર પ્રદેશ-માંથી મળેલ છે, જેમાં ગુપ્તકાલીન અક્ષર દેખાય છે. આનું જ એક કલામય શિલ્પ કારવણમાંથી મળ્યું છે, જે ઈશ્વરી પ્રતિમા કરતાં વધુ કલાવિન્ય અને ઉત્કૃષ્ટતા રજૂ કરે છે. આ સિવાય કોટરકની પાર્વતી-ની પ્રતિમા, દીંડોલમાં નૃત મણપતિ અને પાર્વતી, શામળાજીની ચામુંજ, અને ભીડી રસ્તે પાર્વતી, કાલિદેવ, તેમ જ કપુરડાંથી મળેલ કાલિ-કેવળી મૂર્તિ મેલકાલીન પ્રતિમાઓના રમ્ય નમૂનાઓ છે. ઈશ્વર પ્રદેશમાં અંબેલ રોડના એક પ્રાચીન મંદિરની દ્વારશાળાની પ્રાપ્ત અર્ધનાટીશ્વર અને હાસરનાં મૂર્તિશિલ્પો ગુપ્તકાલીન મૂર્તિકલાનાં રમ્ય પ્રતીકો છે. તે મૂર્તિઓ કદમાં નાની હોવા છતાં તેની ભંજી, અંકાર, વસોની રચના અને મુખ ઉપરના ભાવ જોતાં તે મૂર્તિવિધાનના કુશળ અણાઈ

સર્જનાં હોવાનું સૂચવે છે. આ પ્રતિમાઓ આકામા રોકાથી અવાંચીન તો નથી જ.

વૈષ્ણવ પ્રતિમાઓમાં અનંતપ્રજ્ઞથી ઓળખાતાં વિશ્વરૂપ વિષ્ણુનાં બે સ્વરૂપો આ કાળનાં ગણાવી શકાય. આ બંને પ્રતિમાઓ આજે શામળાજીના એક મંદિરની ભીંતમાં ચોંટી છે. તેમાં ભગવાન વિષ્ણુને ચાર મુખ, આઠ હાથ, દરેક હાથમાં શંખ, ચક્ર, વગેરે અણુધો, નીચે રોળન વાહન, તેના ઉપર વીરાસન વાળી બેઠેલા, અને તેની પાછળ વિષ્ણુના રજ અવતારોનાં વિવિધ સ્વરૂપો, જાણે આ પ્રતિમામાંથી બહાર નીકળતી હોય તેમ જણાવેલ છે. ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત વિષ્ણુનું આ એક અદ્-ભુત સ્વરૂપ ગુપ્તોત્તર કાળનું મનાવું હોઈ મૈત્રકાલીન લાગે છે. આવી જ એક પ્રતિમા કલ્યાણથી મળી છે. કાંકિવાડમાં કદવારનું પ્રાચીન વસામંદિર છે. તેમાંથી વિષ્ણુનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો મળ્યાં છે. તે પૈકી વિષ્ણુ અર્ધપર્ણકાસનમાં, ત્રિવિક્રમસ્વરૂપે, લક્ષ્મીનારાયણ, અને દશાવતારની પ્રતિમાઓ મુખ્ય છે. આ બધાં કરતાં મંદિરની મુખ્ય વરાહમૂર્તિ, શોકું વરાહનું, અને શરીર મનુષ્યના જેવું બનાવેલું છે. વરાહ પ્રતિમાઓમાં બે મુખ્ય ભેદો છે. એક નૃવરાહ અને બીજા આદિવસાહ. કદવારની પ્રતિમા નૃવરાહની છે. ગુજરાતમાંથી મળતી આવી મૂર્તિઓમાં આ પ્રતિમા એક અનન્ય મૂર્તિશિલ્પ છે. શાનના મંદિર બહાર પછીતમાં ઓખલાની અંદર આવી એક નાની મૂર્તિ આ કાળની છે, તે ચોરેશ્વરાળી અને ઉત્તર વિધાનપૂર્વક બનાવેલી છે. આ સમયનું એક ખડિન શિલ્પ કેસી દાનવનો સંહાર કરના શ્રીકૃષ્ણનું છે. આમાં શ્રીકૃષ્ણનું મુખ નષ્ટ થવું હોવા છતાં, તેની કલાવિન્યાસ, અંકારો અને લેશભૂષા જોતાં તે મૈત્રકાલીન હોવાનું સૂચવે છે. આ સિવાય જનુજીવ વિષ્ણુનાં ચોરક સ્વરૂપો આ સમયનાં મળ્યાં છે. જેમાંથી ગુપ્તકાલીન મુકુટભંજ, અંકારો અને સુશૈષ મુખોની ઝાંખી થાય છે.

સાજકોટના રોહતર મુજિશમમાં મૂકેલ સૂર્યમૂર્તિ ઉત્તર મૈત્રકાળની છે. કદવારમાંથી સૂર્યની ઉત્કૃષ્ટકાસનપુષ્પ પદ્મપીઠ ઉપર બેઠેલી મૂર્તિ કલાવિન્યાસની દૃષ્ટિએ અનુપમ કલે શકાય. દેવી પ્રતિમાઓમાં મણિયા-સુર મંદિરની વલભીપુરથી મળેલ પ્રતિમા આ સમયની ગણાવી શકાય. શામળાજીથી પ્રાપ્ત સમયમનુકાઓ પૈકી જ્યામી, માહેશ્વરી, કોમારી, વારાહી, એટ્રી, અને ચામુંજનાં શિલ્પો કેટલીક અભિવ્યંજનાઓ મૂર્તિ-કલામાં રજૂ કરે છે. સાત પૈકી દ્વન લેખત્રી મૂર્તિ મળી નથી પણ કદાર બોદકામ કરતાં મળી આવવા સંભવ છે. કારણમાંથી કોમારીનું સુંદર શિલ્પ આ કાળનું મળ્યું છે, જેમાંથી નૃનની અપ્રેમુખ ભંજીનું નિદર્શન થાય છે. કોટરક અને શામળાજીમાંથી માતા અને શિવનાં શિલ્પો મળ્યાં છે, જેના મુખ ઉપરથી બાળક પ્રત્યેનું વાનસ્પ્ર પ્રગટ થાય છે. ગુપ્તકાલીન કલાવિધાનને અનુરૂપ, ગુજરાતનાં આ અને બીજાં નાનાંમોટાં અનેક શિલ્પો ગુપ્તકાલે મૂર્તિકલાનો વિકાસ ગુજરાતમાં સાચો એવો સાબો હોવાની પ્રતીતિ આપે છે. ત્યાર બાદ મૈત્રકાલમાં પણ ઉત્તરોત્તર તેનો વિકાસ અને પ્રચાર થયું જ રહ્યો, જે ચીનુકાપ-

કાગમાં સંરેચનાના શિખરે આડક મળી, ને કાળની સંકેતે રમ્ય પ્રતિમાઓ આજે ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સંયુક્ત પ્રતિમાઓ

ગુજરાતની મૂંઝવણમાં બે ત્રણ કે ચાર દેવોનાં સંયુક્ત સ્વરૂપો ખાતર ધ્યાન ખેંચે છે. ભારતના ધીંગા પ્રાંતોમાંથી આવી પ્રતિમાઓ મળે છે. પણ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતમાંથી આવાં વધુ કલાશિલ્પો મળતાં હોવાથી, ગુજરાતના મૂર્તિવિધાનમાં તેનો સારો અંશે પ્રચાર દેવાનો હોવાનું જાણી શકાય છે. આવી મૂર્તિઓમાં અર્ધનારીશ્વર, હરિહર, હરિહર પિતામહ, હરિહર પિતામહાર્ક, તેમ જ વિષ્ણુનાં વિવિધ સ્વરૂપો મુખ્ય છે. ગુજરાતમાંથી હરિહરની પ્રતિમાઓ ઘણી જ થોડી મળી છે. આગળ જણાવેલ ચોટ ગામના પ્રાચીન મંદિરની દ્વારશાખમાંથી પ્રાપ્ત પ્રતિમા ગુજરાતની તેવી મૂર્તિઓમાં એક વિરલ નમૂનો છે. આ સિવાય વીસનગરમાં હરિહરશયન્નું સ્વનંત મંદિર છે, જેની પ્રતિમા દસમા-અગિયારમી સદીથી અર્વાચીન તો નથી જ. રૂપમંડન, રૂપાવતાર, અપરજિતપુષ્પ, મન્થપુરાણ વગેરે માન્ય ગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાં દક્ષિણાર્ધ શિવ અને વામાર્ધમાં વિષ્ણુનું સંયુક્ત સ્વરૂપ બતાવેલ છે. શિવ અને વિષ્ણુનાં આમુખો, અર્ધકાંત્રો, કંઠકલાપ, વાહન અને પાર્શ્વ દોની કલ્પના તે તે અંગ પાસે રજૂ કરી, કલાકારે વિધાનોત્તમ કલા-વિન્યાસ બનાવવામાં પૂરતી ચીવટ રાખી હોવાનું સમજાય છે. આવી જ બીજી પ્રતિમા ગુજરાતની દક્ષિણ શરણ ઉપર આવેલ સોપારાની છે. કલાવિધાન ઉપરથી તે વીસનગરની મૂર્તિ કરતાં પ્રાચીન લાગે છે. હરિહરની ઉપાસના ભારતમાં એક કાળે ખૂબ ફેલાયેલી હતી, તેટલું જ નહિ પણ બૃહદ ભારતના કંઠોડિયા સુધી તે સંપ્રદાય પ્રસરી હતો. ભારતના દરેક પ્રાંતમાંથી હરિહરની પ્રતિમાઓ મળે છે. પરંતુ, તેના કરતાં તેનાં કમનીય શિલ્પો કંઠોડિયામાંથી થોડી સંખ્યામાં મળ્યાં છે. કાંતરૂઝ ઈ. સ.ના આઠમા-નવમા સદીમાં, મહેન્દ્રવર્માના રાજ્યકાળે તે રાજ્યનામનિત સંપ્રદાય હોવાથી, તેની ઉપાસના જોરજોરથી ચાલી, અને તેને લઈ હરિહરનાં ઘણાં જ મંદિરો તે સમયે બનેલાં. આનું જ બીજું સ્વરૂપ અર્ધનારીશ્વરનું છે. અર્ધનારીશ્વરની એક નાની મૂર્તિ, આગળ જણાવેલ ઈડરના ચોટ ગામમાં હરિહરની સાથે દ્વારશાખના એક વિમાનમાં કંઠાયેલી છે. આ સિવાય એક કાંઠની સુંદર પ્રતિમા પાટણથી મળેલી. જે આજે મુંબઈના ઈાન્સ એફ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં છે. પાપાણુ શિલ્પ કરતાં કાંઠની આ પ્રતિમામાંથી અપૂર્વ સૌંદર્ય નીતરનું જણાય છે.

સંયુક્ત પ્રતિમાઓમાં ત્રિમૂર્તિની પ્રતિમા કલાશિલ્પની દૃષ્ટિએ નવું જ પ્રસ્થાન છે. આમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એમ ત્રણે દેવોનું સંયોજન એક જ પ્રતિમામાં નિરૂપવાનો પ્રયત્ન કરેલો હોય છે. મૂર્તિ-શાસ્ત્રકારોએ તેને ‘હરિહરપિતામહ’ તરીકે જણાવતાં ત્રણ મુખ, લાથ છ અને દરેકમાં તે ત્રણે દેવોને અનુરૂપ આમુખો કે ઉપકરણો મુકવામાં આવ્યાં હોય છે. વિશેષમાં તેના પગ પાસે તે ત્રણે દેવોનાં વાહનો પણ બનાવી યોગ્ય વિધાન રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો જોવામાં આવે છે.

ભારતમાં ત્રિમૂર્તિનો પ્રચાર પૂર્વકાળથી હિતરી આવ્યો છે. ઈ. સ.ના છઠ્ઠા સદીમાં સ્થાપેલ મુચ્છટ્ટિક નાટકમાંથી ત્રિમૂર્તિની નોંધ મળે છે. ગુજરાત કાલિવાવાડામાંથી આવી કેટલીક પ્રતિમાઓ મળી છે; તેમાં હિંચ, ધાન અને આમુ વગેરે સ્થળોએથી પ્રાપ્ત મૂર્તિઓ મુખ્ય છે. હિંચ અને ધાનની આવી મૂર્તિઓ વિષ્ણુપ્રમુખ હોવાથી માંમમાં વિષ્ણુ ગુરુ ઉપર બેઠેલા વ્યક્ત કર્યા છે, જ્યારે બંને બાજુ બ્રહ્મા અને શિવનાં મુખો બનાવતાં તેના લાથમાં તેને યોગ્ય ઉપકરણો અને વાહનો તેમાંથી જોવા મળે છે. આમુના દેવાંગમુની સ્થાનની પ્રતિમા શિવપ્રમુખ હોઈ તેમાં મધ્યમાં શિવને કંઠાય છે. શિવનાં મુખ્ય વિશેષમાં પણ આવાં એકમુખવાળાં કેટલાંક પ્રાચીન મુખવિગો મળ્યાં છે, જેની નોંધ આગળ આવી ગયા છીએ. વડનગર પાસે બાણગાના સ્થાનમાંથી તેમ જ સિદ્ધપુર પાસે ભવકાવાડમાં ચતુર્મુખ શિવવિગો છે, જે પ્રાચીન વાગતાં નથી.

ચોથું આનું સ્વરૂપ ‘હરિહર પિતામહાર્ક’નું છે. કેટલાક ગ્રંથ-કારો તેને ‘બ્રહ્મા જનાર્દનક’ નામ પણ આપે છે. આમાં ત્રણ દેવો ઉપરાંત સૂર્યના સ્વરૂપને સંયોજિત કરેલ હોય છે. તેમાં ચાર મુખ અને આઠ લાથ બતાવેલા હોય છે. રૂપાવતાર, દીપાર્ણવ અને અપરજિત-પુષ્પમાંથી તેનાં વિધાનો મળે છે. હરિહર પિતામહની પ્રતિમામાં ત્રણે દેવોનાં જોય આમુખો, ઉપકરણો અને વાહનો હોય છે તેવી જ રીતે આ મૂર્તિમાં આ ત્રણ ઉપરાંત ચોથા સૂર્યનાં ઉપકરણો તરીકે કમલપુષ્પ તેના દંડ સાથે રજૂ કરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાંથી આવાં બેત્રણ સ્વરૂપો મળી આવ્યાં છે. તે પૈકી પાટણ અને દેવમહાવીર મૂર્તિઓ મુખ્ય છે. આ બંનેમાં સૂર્ય મધ્ય ભાગે જણાવતાં તેમના પગે ઈરાની વેશભૂષા જેવા હોતેજૂટ બતાવેલ છે. ચાલુક્ષ્મા તાનુકાના દેવમાલ ગામમાં, લંબિજ માતાના મંદિરની બહારની બાજુ એક ગોખવામાં આવી બેઠી પ્રતિમા મુકેલી છે. તેમાં સૂર્યને ગુરુ ઉપર બેઠેલા જણાવી, આગળના બે લાથમાં કમળ મુકેલાં જણાય છે. જ્યારે પાટણની પ્રતિમા હિબી છે. તેમાં મધ્યભાગે સૂર્યને દીર્ઘમ્બવેશવાળા બનાવી પગ નીચે સાત ઘોડ વ્યક્ત કરેલ છે. આ બંને પ્રતિમાઓ મધ્યકાલીન મૂર્તિકલાના અનન્ય પ્રતીકો છે એમ કહેવામાં જવાયે અનિયતોક્તિ નહિ ગણાય. આ સિવાય કાંક અને તિલ્લપુરમાંથી આવી પ્રતિમાઓ મળી હોવાનું શ્રી. ડૉ. હસમુખચાવ સાંકેરિયાએ જણાવ્યું છે. ગુજરાતની ચિશિષ્ટ કલાકૃતિઓમાં આ પ્રતિમાઓ અનન્ય છે.

વૈષ્ણવપ્રતિમાવિધાનમાં ચતુર્મુખ વિષ્ણુમૂર્તિઓ બનાવવાનું રૂપ-મંડન, રૂપમંડન, અગિતપુરાણ અને વિષ્ણુ ધર્મોત્તમમાં જણાવેલ છે. આ દરેકમાં વિષ્ણુનાં ચાર મુખની કલ્પના કરતાં મધ્યમાં એક અને બે બાજુ બે એમ ત્રણ મોઝાં બતાવેલ હોય છે. જ્યારે ચોથું મુખ પાછળ હોવાથી વ્યક્ત કરવામાં આવતું નથી. તેમાં મધ્યભાગે પુરુષનું, જાણી બાજુ વરાહ અને જમણી બાજુ નૃસિંહનાં મુખો બતાવવામાં આવે છે. આવી મૂર્તિઓના ચાર પ્રકારો છે. વિષ્ણુને ચાર લાથ

બનાવી તેમાં અનુક્રમે શંખ, ચક્ર, ગદ્યા, પદ્મ મૂકવાનું શાસ્ત્રકારો જણાવે છે. પરંતુ આવી ચતુર્મુખ પ્રતિમાઓમાં આકાશ, બાર, સોળ અને વીસ હાથ બતાવી તેમાં વિવિધ આયુધો રજૂ કરતાં, તેનાં અનુક્રમે ત્રૈલોક્ય-મોહન, અનાનંદ, વેદકુંઠ અને વિષ્ણુના નામો આપેલ છે. આવાં સ્વરૂપો ભારતમાંથી અસ્પરશ્વર સંપ્રદાયો મળે છે. જ્યારે ગુજરાતમાંથી આવી સંકેતો પ્રતિમાઓ મળતી હોવાને કારણે મધ્યકાળમાં ચતુર્મુખ વિષ્ણુ પ્રતિમાઓ બનાવવાનો પ્રચાર દીક દીક ફેલાયો હોવાનું સમજાય છે. તેમાંથી ઉત્તર ગુજરાતમાંથી તો સંખ્યાબંધ આવાં સ્વરૂપો મળી આવે છે. સિદ્ધપુર, મહેસાણા, બાવણ, કેપુર, કંઠલાલ, રંગપુર, વડોદરા, પાટણ, સંકર અને બીજાં અનેક ગામોમાંથી આવી મૂર્તિઓ મળી આવી છે.

અનન્ય મૂર્તિશિલ્પો

ગુજરાતમાંથી કેટલીક એવી પ્રતિમાઓ પણ મળી આવી છે, જે ભારતના બીજા પ્રાંતોમાંથી મળતી નથી. આવી મૂર્તિઓમાં ગોપાલ-સુંદરીની મૂર્તિ મુખ્ય છે. અર્ધનારીસ્વર — શિવપાર્વતીના સંયુક્ત સ્વરૂપ જેવી, ગોપાલસુંદરીની મૂર્તિ સુરમાંથી મળી છે. તેમાં અર્ધભાગે વિષ્ણુ, અને બીજા અર્ધભાગે લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ બનાવવામાં આવે છે. આ પણ તેવી જ એક પ્રતિમા છે જેમાં લક્ષ્મીનારાયણ જા તો શ્રી અને વિષ્ણુનું સંયુક્ત સ્વરૂપ વ્યક્ત કરતાં, મુખ્ય પ્રતિમાના પગ પાસે બંને બાજુ લક્ષ્મી અને વિષ્ણુનાં નાનાં નાનાં સ્વરૂપો મૂકેલ છે. તંત્રશાસ્ત્રમાં ગોપાલ-સુંદરીની ઉપાસના, હંસવિલાસ, મૈત્રેયનંત્ર વગેરે તંત્રગ્રંથોમાં આપેલી છે. આ પ્રતિમા તેમાં જણાવેલ ચિધાન પ્રમાણેની કોઈ તંત્રશાસ્ત્રના ઉપાસકે બનાવી હોવાનું સમજાય છે. આવી જ બીજી પ્રતિમા બહુરૂપ સદાશિવની છે. મુંબઈમાં પરેલ વિસ્તારમાં ગોર્ધાજ ધિવનું ખોદકામ કરતાં આવી એક મૂર્તિ મળી છે. આ મૂર્તિમાં મધ્યભાગે ઉપરઉપરી ત્રણ પ્રતિમાઓ અને બન્ને બાજુ ચક્રને કુલ ચાર ચાર એટલે આઠ, બધી મળી ૧૧ મૂર્તિઓ તેમાંથી મળે છે. ઉડનાં અગ્નિપાર સ્વરૂપો જણાવતી આ પ્રતિમા ગુજરાત રાજ્યની બહાર મુંબઈમાંથી મળી હોવા છતાં તેની વેશભૂષા ગુજરાતની મૂર્તિકલાને અનુરૂપ હોવાથી, ગુપ્તકાલીન કલાની અસરો તેમાંથી સ્પષ્ટ તરી આવે છે. આ પ્રતિમાનું સર્જન ગુજરાતના પશ્ચિમ ભારતીય કલાના કલાકારોએ કર્યું હોવાનું સમજાય છે. પાટણના એક યિવમંદિરમાં ધિવની ચાર મુખ અને આઠ હાથ ધરાવતી પ્રતિમા મળી છે. આ સિવાય વિહાર માને વેરાધમના એક મંદિરમાંથી પણ ધિવનું આનું અનન્ય મૂર્તિશિલ્પ ચાર કરતાં વધુ હાથ ધરાવતું મળ્યું છે. જે ગુજરાતના વિશિષ્ટ મૂર્તિવિધાનની પ્રતીતિ કરાવે છે. મહુરૂં રાને, કોટપર્કમાંથી પ્રાપ્ત પાનુપ્રતિમાઓ ઈ. સ.ના ચોથા-પાંચમા સદીનાં મનાય છે. પાટણમાં મહાવરુમાં માતાજીના મંદિરની જગત્સ્વામી-પો ઓગખાની મુર્તિ અને રત્નાદેવીની કાકમુર્તિઓ ગુજરાતની અપૂર્વ કલામુર્તિઓ અમુકોલ વારસો છે. આ પ્રતિમાઓ ચંપાના કામમાંથી બનાવી હોવાનું કહેવાય છે. જગત્સ્વામી-સુરની મૂર્તિ અક્ષરે જ કૂટ હિંચો હોઈ તેનું કાચરિપાન, ઉદીપતેલ, પગમાં હોલખૂટ, માથા પાછળનું

પ્રભામંડળ અને હાથમાં પકડેલાં કમળો, તેની કમનીયતા રજૂ કરતા ભાવ અને કલાની દૃષ્ટિએ ઘણું ઘણું કરી જાય છે. અહીં અર્ધાં કૂટ નીચી રત્નાદેવીની કાકપ્રતિમા ત્યાં મૂકેલી છે. આ બંને પ્રતિમાઓની કલા બારમા-તેરમા સદી જેટલી પ્રાચીન લાગે છે. તેરમા સદીમાં આ પ્રતિમાઓ મહાવરુમાંથી પ્રતિમાઓ સાથે શ્રીમાળથી પાટણમાં લાવ્યા હોવાનું કહેવાય છે. શ્રીમાળપુરામાં મહાલક્ષ્મી તેરમા સદીમાં પાટણ પધારશે તેવી ભવિષ્યવાણી સૂચવી છે. આથી આ કાકપ્રતિમાઓ પણ તે વખતે પાટણ આવી હતી એમ લાગે છે. ગુજરાતમાંથી આ સિવાય ગણપતિ, બ્રહ્મા, શિવ, કાર્તિકેય, દેવીઓ, વિષ્ણુના વિવિધ ભેદો વગેરેની હજારો મૂર્તિઓ મળે છે. તેમાંથી વિશિષ્ટ અને અનન્ય કલાવિન્યાસ રજૂ કરતી પ્રાચીન પ્રતિમાઓનો આછો ઘેરો ખ્યાલ અહીં રજૂ કરવાનો સામાન્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારતમાંથી જાણીતી પૂજા-ઉપાસના આજે સદંતર બંધ થઈ છે. પરંતુ એક ક્ષણે ગુજરાતમાં તેનો સારો એવો પ્રચાર ફેલાયો હોવાનું પ્રાપ્ત મંદિરો અને પ્રતિમાઓના આધારે જણી શકાય છે. ગુજરાતમાંથી જાણીતી ઊભી, બેઠે કી સાવિત્રી સાથેની સંખ્યાબંધ પ્રતિમાઓ મળી છે, તેમાં ખેડબ્રહ્મા, નગરા, દેવમાલ, પાટણ, વડનગર, કામરેજ વગેરે સ્થળોએથી પ્રાપ્ત મૂર્તિઓ કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ યતોચ્ચ ગણી શકાય. ગુજરાતમાં જાણીતાં સ્વતંત્ર મંદિરો પણ હતાં. ખેડબ્રહ્મામાં તેમનું ભવ્ય મંદિર આજે વિદ્યમાન છે. આ સિવાય દેવમાલ, વડનગર, ખંભાત પાસે નગરા અને દમિણ ગુજરાતના કામરેજમાં તેમનાં સ્વતંત્ર મંદિરો હોવાની ભાણ મળે છે. આમ ધિતુ મૂર્તિઓ અને તેના કલાવિધાનમાં ગુજરાતે વિશિષ્ટ પરંપરાઓ પ્રાચીન કાળથી ઉપજાવી હોવાનું આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

જન પ્રતિમાઓ

જન પ્રતિમાવિધાનમાં તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ મુખ્ય છે. તીર્થંકરોની બધી પ્રતિમાઓ કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ એકસરખી જ હોય છે, પરંતુ હરેકની લાંછનો ઉપરથી તે કયા તીર્થંકરની છે તે જણવા મળે છે. ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત જન પ્રતિમાઓમાં, કેટલીક ગુપ્તકાલીન અને થોડીક મૈત્રેયક મુગની પણ મળી છે. મહુરૂં-કોટપર્કમાંથી પ્રાપ્ત પાનુમૂર્તિઓ આશરે ચોથા-પાંચમા સદી જેટલી પ્રાચીન ગણવી શકાય. ઠાકની પહેલી ગુપ્તમાં બેસાડેલી જન પ્રતિમાઓ અતિ પ્રાચીન મુગની છે. તેમાં લાંછનો નહિ હોવાથી તે કયા તીર્થંકરની હશે તે જણવા સાધન નથી. ગુપ્ત-કાળ પૂર્વે તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓમાં લાંછન મૂકવાનો પ્રચાર ન હતો. તેટલું જ નહિ પણ બનતા સુધી તેથી મૂર્તિઓ નિર્ચલ બનાવવામાં આવતી ઉપર જણાવેલ પ્રતિમાઓ તેવા જ સ્વરૂપની છે. વગરનીમાંથી મળેલ પાંચ કાંસ પ્રતિમાઓ, મુંબઈના પ્રિન્સ એફ વેરલ મ્યુઝિયમમાં છે, જે મૈત્રેયકાલીન હોવાનું તેની પાછળ કોરેલા અસરો ઉપરથી જણવા મળે છે. વડોદરા પાસે બ્રંડેટો—આકોટના ખોદકામમાંથી મળેલ જન પાનુપ્રતિમાઓમાં, આદિનાથ અને જ્ઞાનરત્નામીની મૂર્તિઓ પ્રાચીન મુગની છે. આદિનાથની પ્રતિમા ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના કાળની હોવાનું ડૉ. ઉમાકાંત સાહે તેના કલાવિધાન ઉપરથી અનુમાન્યું

પ્રાગૈતિહાસિક યુગ

ડૉ. એચ. ડી. સાંકળિયા
(અધ્યાપક : ડેક્કન કોલેજ, પૂના).

લગભગ ઈ. સ. ૧૯૪૦ સુધી એમ માનવામાં આવતું હતું કે, ગુજરાતને પણ, મહારાષ્ટ્ર અને ભારતના બીજા અનેક પ્રદેશોની જેમ પ્રાગૈતિહાસિક ભૂતકાળ નથી. જેકે પુરાણોમાં યાદવોએ સૌરાષ્ટ્રમાં વાસ કર્યાની વાતો આવતી હતી. ભીલકાળના શરૂઆતના સાહિત્યમાં પણ એવો એક ઉલ્લેખ છે કે સૌવીર (સિંધ)ના એક રાજાએ પોતાના રાજ્યમાંથી નાસી જઈને ભરૂચમાં આશ્રય લીધો હતો. ઈ. સ. ૧૮૯૩-માં ડૉ. જી. સ. ફૂટે તે સમયના વિદ્વાનોને જણાવ્યું હતું કે, અમદાવાદમાં સાબરમતીના ઉત્તર પ્રદેશમાં પ્રાગૈતિહાસિક માનવનાં પથ્થરનાં ઓજારો મળી આવે છે, જેકે હવે ગુજરાતના પ્રાગૈતિહાસિક કાળ માટે બે મત નથી, પણ એ માટે ભારત સરકારનો પુરાતન વિભાગ, પૂનાની ડેક્કન કોલેજની અનુસ્નાતક અને સંશોધન સંસ્થા, ગુજરાત સંશોધન મંડળ, મુંબઈ મુનિવર્સિટી અને વડોદરાની મહારાજા સંપાઞ્ચાય મુનિવર્સિટીનો આપણે આભાર માનવો જોઈએ.

માનવવિકાસના તબક્કાઓ

બે લાખ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાં માનવજીવન કેવું હતું તેની વિશાળ ફરકેના મળી શકે છે. જંગલી અને અસભ્ય અવસ્થામાંથી અહીં માણસો કેવી રીતે પ્રગતિ કરી તેનો આશ્ચર્યાત્મકો ખાલ હવે સુલભ બન્યો છે; જેકે તેની વિગતવાર ઝાંખી કરાવવાનું હજી મુશ્કેલ છે. અરે એની પણ પ્રતીતિ થઈ શકે એમ છે પણ હજી સુધી તે માટે પૂરતું કાર્ય થયું નથી અને ગુજરાતમાંથી તે અંગે થોડા પ્રોત્સાહન મળ્યું નથી. ગુજરાતના પ્રાગૈતિહાસિક માનવજીવનને સામાન્ય રીતે પાંચ તબક્કાઓમાં વહેંચી શકાય.

(૧) પાંચમો યુગ : પાષાણ યુગની શરૂઆતનો. એ સમયે મનુષ્ય ખોરાક મેળવવા આમતેજ બેઠકો અને ઘાંઘુખરું તે શાકાહારી હતો.

(૨) બીજો યુગ : પાષાણ યુગનો મધ્યકાળ. આ કાળમાં માણસની ખોરાક માટેની શોધ ચાલુ જ હતી અને તે શિકારી પણ બન્યો હતો.

(૩) ત્રીજો યુગ : પાષાણ યુગનો ઉત્તરકાળ. આ કાળમાં પણ ખોરાકની શોધ ચાલુ જ રહી. તે શિકારી પણ રહ્યો. આ કાળમાં મનુષ્ય કદાચ અનાજ ઉત્પન્ન કરવાનું શીખ્યો અને તે ગુફાઓમાં આશ્રય લેતો થયો.

(૪) ચોથો યુગ : કાંસા યુગ. આ કાળમાં વધુ સંસ્કારી લોકો સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ઊતરી આવ્યા તેમને

નગર જીવનનો ખ્યાલ હતો પણ લોખંડી તેઓ માહિતગાર ન હતા.

(૫) પાંચમો યુગ : ત્રીજાનો યુગ અને પાષાણ યુગ. તે સમયે લોકો સૌરાષ્ટ્રના વિવિધ ભાગોમાં ફેલાયા અને ગ્રામજીવનની શરૂઆત થઈ. એમ માનવામાં આવે છે કે આ કાળમાં પૂર્વ નગર સંસ્કૃતિનો નાશ થયો.

પ્રથમ યુગ : પાષાણ યુગની શરૂઆત. ડૉ. જી. સ. ફૂટે જ. સૂચની મૂક્યાં હતાં તેને આધારે, સાબરમતીના ઉત્તરભાગમાં હડોશથી દક્ષિણમાં દેવવાડ સુધી પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાતનું પ્રથમ સંશોધન થયું થયું. લગભગ સો માઈલના વિસ્તારમાં આ સંશોધન કરવામાં આવ્યું. પાછળથી ડેક્કન કોલેજે ત્રણ-ચાર કારણોસર આ કાર્ય ચાલુ રાખ્યું અને એમાં એને મુંબઈ મુનિવર્સિટીનો સારો એવો સહકાર મળ્યો. આ તપાસ દરમ્યાન કેટલાંક પ્રાચીન સ્થળોની માહિતી મળી. સાબરમતીના પ્રદેશમાં આવેલાં આ મુખ્ય સ્થળો નીચે પ્રમાણે છે : વલસાડા, હાલોલ, પેકમાલી અને ગોધરા. ઓછાં મહત્વનાં સ્થળોમાં ફુરિયા, આગલોદ, હીરાપુર, કોટ અને વરસોડ છે. હીરાપુર, પેકમાલી અને વલસાડાના અવશેષો ઉપરથી એમ લાગે છે કે પરોલાં સાબરમતી નદીનો તટપ્રદેશ ઘણો વિશાળ હતો. અત્યારના નદીના સમતલ કરતાં કદાચ તે ત્રીસ ફૂટ ઊંચો પણ હશે એમ માનવાને કારણે મળી આવે છે. ગુજરાતના પ્રથમકાળના માણસો સાબરમતીના માણસો તરીકે જાણીતા હતા. તે સમયની આબોહવા ખૂબ વર્ણવાળી હતી, જેકે ગુજરાતના ભૂપૃષ્ઠની ઘડતર સમયે જેટલો વરસાદ હતો તેટલો વરસાદ આ કાળમાં ન હતો. તે સમયના લોકો સક્રમક જેવા પથ્થરનાં ઓજારો બનાવતા. એમાં તેઓ વિવિધ આકારપ્રકારની કુહારીઓ, ફરશીઓ, પાનાં વગેરે ઓજારો બનાવતા. પથ્થરનાં આ ઓજારો જોતાં લાગે છે કે આ લોકો ઓજારો બનાવવાની કલાથી અચાત ન હતા. તો એમ પણ કહી શકાય એમ નથી કે, તેઓ ગુજરાતમાં જ આવીને આ કલા શીખ્યા. આ અવશેષોમાંથી કેટલાંક અતુલ્ય ઓજારો લાગે છે જેવાકે બીજાં કેટલાંક તો નિપુણ હાથે ઘડાયેલાં લાગે છે. એમાંનાં કેટલાંક તો ભારત, આફ્રિકા, ઈજિપ્ત અને પશ્ચિમ યુરોપનાં ઓજારોની બરાબરી કરે એવાં લાગે છે. આ ઓજારો ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે કાળનો મનુષ્ય મૂળિયાં ખોદી કાઢતો હશે અને મોટા પાનાની કુહારી વડે જ્યારનાં ઘા કાપતો હશે. એ ઉપરથી આપણે એમ પણ નિર્ણય તારવી શકીએ કે તે સમયે માણસ શાકાહારી હશે. જેકે તે

સમયની પ્રાણીસૃષ્ટિની ચોક્કસ મહિતી મળતી નથી. નર્મદા અને ગોદાવરીના ખીણપ્રદેશમાંથી હાથી, ભેંસ, બળદ વગેરે પ્રાણીઓના જે અવશેષો મળ્યા છે તે ઉપરથી એમ માની શકાય કે તે સમયે પક્ષુ આ પ્રાણીઓની હરની ગુજરાતમાં હશે.

આદિમાનવની હસ્તીના જે અવશેષો મળ્યા છે તે ફક્ત ઉત્તર ગુજરાતમાંથી જ મળી આવ્યા નથી. બલદાદુર પાસે ઓરસંગના ખીણપ્રદેશમાંથી પણ આવાં ઓજરો મળી આવ્યાં છે. આ ઓજરો ચક્રમસ્તા અને એવા પથ્થરોમાંથી બનાવેલાં છે. આ ઓજરોના આકાર-પ્રકાર ઘણા સુશોભિત છે અને એમાંનાં કેટલાંક તો ધારદાર છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે કાળના માણસ પાસે હાથ-કુહાડી અને પાનાં કરતાં પણ વધારે સારા પ્રકારનાં ઓજરો હતાં. કમનસીબે આ પ્રદેશના ભૂસ્તર ઘટસ્તરમાંથી આવા પુરાવા નથી મળતા તેથી ગુજરાતમાં આદિ પાષાણુમુગના માનવની પ્રગતિ અંગે વધારે કંપેનું શક્ય નથી.

એ જ રીતે રાજપીપળા પાસેથી ચક્રમ જેવા કાળા પથ્થરનાં ઓજરો મળી આવ્યાં છે. વડોદરા નજીક મલીનાં કોતરોમાંથી પણ આવાં ઓજરો મળી આવ્યાં છે. આમ સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાત સિવાય આખા ગુજરાતમાંથી એવા પુરાવા મળે છે કે પાષાણુમુગની શરૂઆતમાં આ પ્રદેશમાં માનવજીવન હતું. ભૂસ્તર વિદ્યાની ગણતરીથી વીસ હજાર વર્ષ પહેલાં પૃથ્વી ઉપર પાષાણુમુગ પ્રવર્તતો હતો.

મધ્ય પાષાણુમુગ

આ મુગ પછી ગુજરાતની આબોહવા સુકી થતી ગઈ. કાંપના જાડ સ્તરોમાં કાંકરીના જે પથ્થરો મળી આવે છે એના ઉપરથી એમ નિર્દેશન થાય છે કે ગુજરાતની આબોહવા પાછળથી સુકી થતી ગઈ. કાંપના આ સ્તરોનો ઉપરનો ભાગ રૂબરૂ હોય છે. તે ઉપરથી એમ માની શકાય કે સૂકી આબોહવાના કાળ પછી વર્ષાનો એક ગાળો આવી ગયો હશે. અત્યાર સુધી આ સ્તરોમાંથી કંઈ ઓજરો મળી આવ્યાં નથી. કપડવંજ પાસેની મહોર નદી અને સૌરાષ્ટ્રની ભાદર નદી પાસેથી જુદી જ જાતના પથ્થરો મળી આવ્યા છે. આ ક્ષેત્રમાં હજી ઝાડું સંશોધન થતું નથી એટલે વધુ વિગતો આપવાનું મુશ્કેલ છે. પણ મહારાષ્ટ્ર અને ભારતના બીજા ભાગોમાંથી પણ આ જ પ્રકારનાં પથ્થરનાં ઓજરો મળી આવ્યાં છે એ ઉપરથી એટલું તો કહી શકાય કે, આ કાળનો માનવ તીર અને ભાલા જેવાં પથ્થરનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરતો હતો. બીજા એક પ્રકારના પથ્થરના ઓજરથી માણસ આ અસ્ત્રોને અસુધીદાર પણ બનાવતો. આ ઉપરથી એમ કહિત થાય છે કે, આ કાળનો માણસ દૂરથી પ્રાણીઓનો શિકાર કરતો હતો અને કંદમૂળ કે ફળ કરતાં તે શિકારના ભજ ઉપર વધારે આધાર રાખતો હતો.

ઉત્તર પાષાણુમુગ

પાષાણુ મુગના આ કાળના પુરાવાઓની કો. બ્રુસ્ટર ફૂટે ગોંધ લીધી છે. તેમણે જણાવ્યું છે કે સમસ્ત ઉત્તર ગુજરાતની રેતાળ જમીનમાં પથ્થરનાં નાનાં નાનાં સંખ્યાબંધ ઓજરો મળી આવે છે. ગુજરાતની પ્રથમ

સંશોધન ટુકડીએ આ અંગે વ્યાપક તપાસ કરી ન હતી ત્યાં સુધી એના ઉપરથી કંઈ નિર્ણય તારવી શકાયો ન હતો. આ સંશોધકોએ હીરાપુર અને વિજાપુર તાલુકામાં ખોદકામ કરીને વધુ પુરાવાઓ પૂરા પાડ્યા હતા. આ જગ્યાઓએ પાછળથી ડેક્કન કોલેજ અને છેલ્લે છેલ્લે વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલયે વધુ સંશોધન કર્યું. આ સંશોધન ઉપરથી પાષાણુ મુગના તે કાળના માનવ જીવનના પુરાવાઓ મળી આવ્યા. એમ લાગે છે કે વર્ષાકાળ પછી દેશ ફરીથી પાણી સુકી આબોહવાના કાળમાંથી પસાર થયો. એ દરમિયાન ગુજરાતના પ્રદેશ ઉપર સાબરમતીનો ખૂબ કાંપ ઠવવાયો. આ પછીથી આ પ્રદેશ ઉપર રેતદાર પથ્થર ફૂંકાયો એનાથી જમીન ઉપર રેતી ફરી વતી અને, કેટલાંક સ્થળોએ તો રેંબા ઊભા થયા. આ પછીથી આછી વર્ષાનો કાળ આવ્યો હોય એમ લાગે છે. આ કાળમાં માણસ ઘણુંખડું શિકાર ઉપર જીવતો હતો. આછી વર્ષાના કાળમાં માનવોએ ઉત્તર ગુજરાતમાં અને મધ્ય ગુજરાતમાં રેતીના રેંબાઓમાં વાસ કર્યો. આ રેંબાઓમાં જે સરોવરો સર્જાયા હતાં, તેમાંથી માણસને વર્ષાના નવ મહિના પાણી મળી રહેતું. હાલના સમય કરતાં એ કાળ વધુ વર્ષાનો હતો તેથી દેશમાં ધીરો-ધીર વનસ્પતિ પથરાઈ ગઈ હતી અને એમાં ગેંડા જેવાં પ્રાણીઓ જીવી શકતાં. આ સંજોગોમાં રેંબાઓમાં રહેતો માનવ શિકાર ઉપર ગુજરો કરતો, માછલાં પણ પકડતો. કદાચ ખૂબ અસુધક રીતે બનાજ પણ પકડતો હશે, પણ તેના કોઈ નક્કર પુરાવા મળતા નથી. તે સમયે માણસ મોટેભાગે શિકારી હતો અને ઘેટાં, બકરાં, ગાય, ડુક્કર, ગેંડાના માંસ ઉપર ગુજરો કરતો. તે સમયે માણસ માછલાં પકડતો અને પંખીઓ પણ પાળતો. તે આ બધાં પશુ-પક્ષીઓનો ગંજ પકડતો અને પછી તેમનો વધ કરવામાં આવતો. આ પછીથી હાકાં દૂર કરી તેમને ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં. જેકે તે કાળના માણસને તેની આ બધી પ્રવૃત્તિ નાનકડાં હવિષારો અને ઓજરોની મદદથી કરવી પડતી. લાંબજૂન, હીરાપુર કે બીજાં જે જે સ્થળોએ ખોદકામ થતું છે ત્યાંથી આવાં કેટલાંય ઓજરો મળી આવ્યાં છે.

આ ઓજરો અકીક, સ્ફટિક, ચક્રમક, લાલ પથ્થર એવા અનેક-વિધ પથ્થરોમાંથી બનાવવામાં આવેલાં છે. વિવિધ આકારપ્રકારનાં આ ઓજરોનાં પાનાંઓ અને છેડેડે પણ ભ્રાતભ્રાતની હોય છે. કેટલાંક ઓજરો તો પાસાદાર પથ્થરનાં હોય છે. કેટલાંક સ્થળોએથી બેસાડીવાળા અને ગોળમટોળ મણકા પણ મળી આવ્યા છે એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ કાળે ઘરેણાંનો પણ ઉપયોગ થતો હતો. ત્યાંથી ઘરેણાં જેવી છીપલીઓ પણ મળી આવી છે. છીપલીઓના અવશેષો ઉપરથી એમ કહી શકાય કે, તેમને પથિમના કિનારાવાળા પ્રદેશનો પણ સંપર્ક હતો.

મનુષ્ય શિકારી તો બન્યો પણ પ્રાથમિક અવસ્થામાં તો તે શિકાર કરેલાં પશુ-પંખીઓને ઘરના કાટમાળની સાથે જ ભોગમાં ભંડારી દેતો. અત્યાર સુધીમાં આ પ્રદેશમાંથી આ કાળનાં વગભગ બાર હાડપિંજરો મળી આવ્યાં છે. આ બધાં ખૂબ વહેલાં છે. એના ઉપરથી એમ કલ્પના કરી શકાય કે, આ લોકો પ્રમાણમાં ઊંચા હતા, તેમના પગ

પાતળા પલ્લુ માથાં વાંઘાં નર્મિયા જેવાં હતાં; અને તેમના હોઠ પાસુ જ્યારે અને આગળ ઝૂકેલા હતા. આ સમયના લોકોનાં શારીરિક લક્ષણો ઈજિપ્તના ઇમેટિક લોકોને મળતાં આવે છે. આ સમયના અવશેષોમાં મનુષ્યના હાડપિંજર સાથે કૂતરાનાં પણ હાડપિંજરો મળી આવ્યાં છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેઓ કૂતરાં પાળતા હશે. આ મુજબ ઉત્તરકાશમાં માટીનાં વાસણો પણ વપરાતાં હશે એમ લાગે છે. એ કાળનાં માટીનાં વાસણો લાલ કે આછા પીળા રંગે રંગાયેલાં માલુમ પડે છે અને તેના ઉપર ચિત્રો પણ દોરેલાં હોય છે. તદ્દઉપરાંત કલાક-શીશીને મળતા ગોળાકાર પથ્થરો પણ મળી આવ્યા છે.

આ બધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે, એ કાળનો માનવ, નીચો-લિધિક માનવ કરતાં વધુ સંસ્કૃત હશે.

ક્રિસ્ટ અને ત્રાંખાનો મુગ :

ગુજરાતનું માનવજીવન કયા કયા તબક્કામાં વધુ સુસંસ્કૃત અવસ્થામાં આવ્યું તેના કંઈ દસ્તાવેજ પુરાવાઓ હજુ સુલભ બન્યા નથી. જોકે રંચપુર ખાતે જે અવશેષો મળે છે તે ઉપરથી લાગે છે કે નગરજીવનની અવસ્થાએ પહોંચેલા લોકો સિંધમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા તે પહેલાં આ લોક પાપામુમુગના ઉત્તરકાશમાં હતા. ખંડિત માધવસ્વધવત અને રેક્કન કોલેજના પ્રોફેસર મુર્ચના મત પ્રમાણે અને ભારત સરકારના પુરાતત્ત્વ વિભાગનાં સંશોધનો ઉપરથી લાગે છે કે કદાચ ઈસવી સન બે હજાર વર્ષ પૂર્વે સિંધની સંસ્કૃતિ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશી હશે. એક સમયે એમ માનવામાં આવતું હતું કે, સિંધના સુસંસ્કૃત લોકો કિનારા ઉપર વસ્યા હતા. પણ સિંધુની સંસ્કૃતિના અવશેષો ફક્ત કિનારા ઉપરથી જ મળી આવે છે એમ નથી, છેક સોનઝોટ પાસેથી પણ એવા અવશેષો મળી આવે છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે સિંધુની સંસ્કૃતિ પ્રદેશની છેક અંદરના ભાગો સુધી પ્રસરી હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં સિંધુની સંસ્કૃતિની પ્રતીતિ કાવના અવશેષો વીસ સ્થળોએથી મળી આવ્યા છે. આ ઉપરાંત ભદ્રથ અને સુરત નજીકનાં બે-ત્રણ સ્થળોએથી પણ આ સંસ્કૃતિના અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે સિંધુની સંસ્કૃતિ પશ્ચિમ કિનારા સુધી પણ પ્રસરી હતી. કદાચ સિંધુની સંસ્કૃતિના લોકો નૌકાસિંધાના જમ્મુકર હશે. એ પ્રવૃત્તિ-દ્વારા તેઓ પ્રથમ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા હશે અને પાછળથી દક્ષિણ ગુજરાત સુધી પણ પહોંચ્યા હશે. અનાર સુધીમાં ગુજરાતમાં અમદાવાદ જિલ્લામાં ફક્ત લોલવ ખાતે જ મોટા પાયા ઉપર ખોદકામ કરીને આ સંશોધન આગળ પલાવવામાં આવ્યું છે. લોલવ એ કંઈ ગામનું નામ નથી પણ એક ટેકરાનું નામ છે.

લોલવ ખાતે સિંધુ કે હરપ્પાની સંસ્કૃતિની જે ઝાંખી થાય છે તેનું વિગતવાર વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે, સિંધ અને પંજાબમાં હરપ્પા અને મોહન-જો-દરોનાં વિખ્યાત સ્થળોએ જે નગરજીવનની ઝાંખી થાય છે એના જેવા જ નગરજીવનના અવશેષો લોલવમાંથી મળી આવ્યા છે. આ બે જગ્યાં નગરોની જેમ કાંપના કાંચરઓની ઉપર આ નગર પણ બાંધવામાં આવ્યું હતું. જેથી વર્ષોવાર આવતાં પૂરથી

તેનું સંસ્કણ થાય. એમાં માર્ગોની સુંદર વ્યવસ્થા દેખાય છે. માર્ગોની બંને બાજુઓએ, મોહન-જો-દરોનાં નગરોની જેમ જ ઈંટોના પાળાઓ લોય છે. ત્યાં સુંદર સ્નાનગૃહો અને પાણીના નિકાવની યોગ્ય વ્યવસ્થા નજરે પડે છે. લોલવમાંથી માટીનાં વાસણો, મુદ્રાઓ, ઘરેલાંઓ, રમકડાં અને તાંબાનાં જે ઓજારો મળી આવ્યાં છે તે બરોબર મોહન-જો-દરોમાંથી મળી આવેલા અવશેષો જેવાં જ છે. જેકે અહીં ગોદી કે ગોદીના ધક્કાનો પણ ભાસ થાય છે એ એક નવી જ વસ્તુ છે. જો ત્યાં ગોદીનો ધક્કો લોય તો એમ કલ્પના કરી શકાય કે, એક કાળે ત્યાંથી ભોગવા નદીની એક શાખા વહેતી હશે અને વર્ષના અમુક મહિનાઓમાં એમાં ઘોડીઓ અને વઘણો ફરી શકતાં હશે. મોહન-જો-દરોમાં જેમ એક જ જગ્યાએ બે જણ સંગાથે દફનાવ્યા હોય એવા અવશેષો મળ્યા છે, એમ લોલવમાં પણ મળી આવ્યા છે. જેકે એ ઉપરથી આપણે સતી વચના રિવાજનો વિચાર ન કરી શકીએ; કારણ કે, સતી વચના રિવાજમાં કોઈ કાળે બે જણને એકસાથે દફનાવવામાં આવતાં હોય એમ જણવા મળતું નથી. એમાં તો પતિના મૃત્યુ પછી પત્ની ચિનામાં અંધવાવની અને પોતાના દેહને ભસ્મીભૂત કરી નાખતી. એમ લાગે છે કે આ સંશોધકો ખાસ કરીને સતીનો અર્થ સમજાવ નથી અને તેથી તેમણે સંગાથે થયેલા દફનને જોઈને સતી થવાનો રિવાજ પરિચિત હશે એમ માની લીધું છે. રંચપુર ખાતે પૂરું ખોદકામ થયું નથી પણ જે કંઈ ખોદકામ થયું છે એ ઉપરથી એમ પ્રતીતિ થાય છે કે ત્યાં સિંધુની સંસ્કૃતિ પ્રસરી હશે. પણ રંચપુરના અવશેષો સિંધુની સંસ્કૃતિના અવશેષો કરતાં ભિન્ન પ્રકારના છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ત્યાં સિંધુની સંસ્કૃતિ ઉપરાંત બીજી પરિચિત પણ આવ્યાં હશે અને સિંધુની સંસ્કૃતિ ધીમે ધીમે અન્ય સંસ્કૃતિમાં પરિણમી હશે. ત્યાંનાં મકાનો હરપ્પા જેવાં ઈંટોનાં જ નથી. ત્યાં ગારાનાં પણ મકાનો થતાં હોય એમ લાગે છે. ત્યાંનાં માટીનાં વાસણો પણ સિંધુની સંસ્કૃતિના લોકોનાં વાસણો કરતાં જુદાં આકાર-પ્રકારનાં માલુમ પડે છે. અહીંથી મળી આવેલાં માટીનાં વાસણો વધારે પાતળાં છે અને તેના ઉપરનો આછો રંગમયો રંગ વધારે ચક્રચિત છે. એ જ રીતે, આખા સૌરાષ્ટ્ર ઉપર (દા.ત. સોમનાથ, અમરા અને લાખાખોલસ ખાતે) વિવિધ પરિચિતો ખ્યાલ આવે છે. ત્યાં તો લોલવ અને રંચપુર બંનેથી ભિન્ન પ્રકારનાં વાસણો મળી આવે છે. જેકે મકાનો તો ગારાનાં લાગે છે. એના ઉપરથી એમ નિર્ણય તારવી શકાય કે, આ લોકો નગરવાસી નહિ હોય પણ ગામડાંઓમાં રહેતા હશે. મુખ્યત્વે તેઓ ખેતી ઉપર નિભાવ કરતા હશે. તેઓ તાંબાનાં અને પથ્થરનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરતા. આમ, સૌરાષ્ટ્રમાં એક વિવિધ ઘટનાનો પ્રતીતિ થાય છે કે, માણસે નગરજીવનનો ત્યાગ કર્યો અને ગ્રામસંસ્કૃતિની શરૂઆત થઈ. એના ઉપરથી એમ નિર્દેશન થાય છે કે લોલવ, રંચપુર અને ઈસવી સન બે હજાર વર્ષ પૂર્વેના સૌરાષ્ટ્રના લોકોની રહેણીસરથી કરતાં કોઈ ભિન્ન પ્રકારનાં પરિચિતો અસ્તિત્વ થઈ ગયાં હતાં. આ લોકો કોણ હતા તેના કંઈ નિશ્ચિત પુરાવાઓ મળતા નથી પણ જે કલ્પના જ કરીએ તો એમ કહી શકીએ કે આ નૂતન પરિચિતોમાં કેટલાક આર્યનો

અને યાદવો જેવા ભજતી આર્યન જાતિના લોકો હતા, જેમણે પાછળથી દ્રારકા અને સૌરાષ્ટ્રનાં બીજાં સ્થળોમાં વાસ કર્યો હતો.

ટૂંકમાં ગુજરાતના પ્રાગૈતિહાસિક કાળનો આ ખ્યાલ છે. પણ હવે તેનું વધુ વ્યાપક દર્શન કરવાની આવશ્યકતા છે. ગુજરાત વિશ્વ-વિદ્યાલય અને એવી બીજી સંસ્થાઓ આ કામ ઉપાડી લઈને રંગપુર,

રોહડી અને સોમનાથ જેવાં સ્થળોએ વધુ સંશોધન કરશે ત્યારે આ કાળનું વધુ વ્યાપક દર્શન થઈ શકશે. મધ્યપ્રદેશમાં નવદાતોલીમાં જેમ સંપૂર્ણ ખોદકામ થયું છે એવી રીતે આ સ્થળોનો પણ પૂરો અભ્યાસ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ગુજરાતની પ્રજાના એ પ્રાગૈતિહાસિક કાળનો ચોક્કસ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે અને ગુજરાતના લોકો કોમ્પ હતા તે કંઈનું અશક્ય છે.

(મૂળ અંગ્રેજી ઉપરથી અનુવાદ)

પ્રાચીન યુગ

ઐતિહાસિક કાલ

પુરાતન અવશેષોના આધારે જાણવા મળતા પ્રાગૈતિહાસિક કાલ પછી, એ ઉપરાંત લિખિત અને ઉત્કૃષ્ટ આધારો પરથી નિરૂપાનો ઐતિહાસિક કાલ થકી થાય છે, ત્યારે એના આરંભિક કાલને લગતી માહિતી મુખ્યતઃ પુરાણી અનુશ્રુતિઓમાંથી મળે છે. આ આરંભિક કાલને ઐતિહાસિક કાલ કહે છે.

હાલ જેને ગુજરાત કહે છે તે પ્રદેશનો ઐતિહાસિક ઇતિહાસ મનુ વેવસ્વતના પુત્ર યજ્ઞાતિના સમયથી થકી થાય છે. યજ્ઞાતિની પુત્રી સુક્રાના ભગુકુલના સ્વર્ણન વેરે પસારાવી હતી. યજ્ઞાતિ અને સ્વર્ણનનો ઉલ્લેખ વેદસાહિત્યમાં આવે છે.

યજ્ઞાતિ રાજાને આનર્ત નામે પુત્ર હતો અને એના નામ પરથી આ પ્રદેશ આનર્ત નામે ઓળખાવો એવી અનુશ્રુતિ છે. આનર્તનો પુત્ર રેવત હતો. એના સમયમાં આનર્ત દેશની રાજધાની કુશસ્થલી હતી. એ પરથી આનર્તમાં સુયદ્રાનો સમાવેશ થતો હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. રેવતના વંશજ રેવતા નામ પરથી 'રેવા' નામ પડ્યું મનાય છે. રેવત કે રેવતોના નામ પરથી 'રેવતક' ગિરિ નામ પડ્યું ગણાય. રેવતોની રાજધાનીનો પુરુષવર્ણ નામે રાજાઓએ નામ કર્યો.

આ અરસામાં મધુરાનાં યાદવકુલ મધુરા ત્વજી સુયદ્રાના પશ્ચિમ તટે આગ્યા. અન્યકનુવિષ્ણુ કુલના ઉગ્રસેન, સમુદ્રવિજય અને કૃષ્ણ વાસુદેવ એમ ગુપ્ત થતા. ચાર્દેવોએ કુશસ્થલીના પ્રાચીન કુળને સમયથી અજેય બનાવ્યો. પશ્ચિમ ભારતના ભારતીય નવી નગરી 'દ્રારકા' નામે ઓળખાઈ. રેવત વંશના કુકુબીએ પોતાની કન્યા ભવરામ વાસુદેવ વેરે પસારાવી. વસુદેવના મોટાભાઈ સમુદ્રવિજયના પુત્ર અશિષ્ટરેખિએ ઉગ્રસેનની પુત્રી રાજ્યતીને પદમુદ્રા ભરી લગ્નપ્રસન્ને ભોજન માટે થતી યજ્ઞાતિવાળી દ્યુષ્ટ થઈ દીકરા લીધી અને રેવતક ઉપર કેવલચાનની પ્રાપ્તિ કરી. કૃષ્ણ વાસુદેવે વિદર્ભ, અર્બંધ, કોસલ, કેકય, મદ્ર વગેરે દેશોનો રાજકાળાઓને પરણી એ રાજ્યો સાથે સુયદ્રાના યાદવકુલનો સંબંધ બાંધ્યો. કુંડી પુત્ર દ્વારા કુકુલના પાંડુ સાથે વસુદેવકુલને નિકટ સંબંધ થતો, તે અર્જુન-સુભદ્રાના લગ્ન દ્વારા વધુ ગાઢ બન્યો. ઉપા-અનિરુદ્ધના પ્રવૃત્તિનિમિત્તે કૃષ્ણ વાસુદેવને શ્રીમદ્વિષ્ણુ પર આક્રમણ કરી પોતાના પોત્રને કેદ કરનાર આત્માસુએ વધ કરવો પડ્યો. એવી રીતે ભવરામે કૃષ્ણપુત્ર માખ સાથે કુળેશનની પુત્રી લક્ષ્મણને પદમુદ્રા દેવાની આનાદાની કરનાર દીરગેને વધ કર્યો. કૃષ્ણે મનપસંદગી કરવા

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

(અધ્યાપક-સંશોધક

વા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ.)

સંધિનો વધ કરવામાં ભીમને પ્રેરણા આપી, ચેદિરાજ શિશુપાલનો વધ કર્યો, સૌભ દેશનાં સાલ્વ રાજાનો તેમ જ કુરુપરાજ દંતવક્ત્ર જેવ પ્રતિસ્પર્ધીઓનો વધ કર્યો. કુરુકુલના આંતરિક વિગ્રહમાંથી ઉદ્ભવેલા ભારત યુદ્ધમાં ભવરામે સેતરસ-નાસ લીધી અને કૃષ્ણે પાંડવોના પક્ષમાં રહેવા છતાં શસ્ત્રસંનાસ અપનાવ્યો. આ હતી સુયદ્રાના યાદવોની રાજ્ય-નીતિ. પરંતુ આખરે યાદવકુલના પુરુષો મહિરાથી મત્ત થઈ આપસ-આપસમાં લડી માર્યા ગયા. દ્રારકા પર સમુદ્રનાં પાણી ફરી વળ્યાં. યાદવાસપલીમાં અનિરુદ્ધનો પુત્ર વજ્ર એકલો બચેલો, તેનો અર્જુને મધુરામાં અભિરેક કરાવ્યો. સુયદ્રામાં આનર્ત, રેવતો અને યાદવો નામ-શેષ બન્યા. સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છનાં ચૈતક, ચૂષસમા, જાડેજ વગેરે રાજકુલો પોતાને યાદવકુલ સાથે સાંકળે છે. યાદવકુલોમાં ગણરાજાનો તંત્ર પ્રવર્તનું.

સમય ભરી 'આનર્ત' એ નામ સુયદ્રાથી અલગ એવા ઉત્તર ગુજરાતના અર્ધમાં પ્રચોળ્યું. એનું પાટનગર આનર્તપુર, નગર અથવા આનર્દપુરના નામે પણ ઓળખાયું. નગરના બ્રાહ્મણો 'નાગર' નામે ગુજરાતના સૌરસ્ટ્રિક ઘટાડમાં અંગે રહ્યા. કથારે આનર્તપુરની આસપાસનો નાનો પ્રદેશ જ 'આનર્ત' કહેવાતો.

આ આનર્તની પશ્ચિમે અને પૂર્વે આવેલા પ્રદેશ અનુક્રમે 'સારસ્વત' અને 'માલિય' તરીકે ઓળખાયા. એની ઉત્તરે અર્બુદ દેશ હતો અને દક્ષિણે ભારતકચ્છ. ખેડની દક્ષિણે આવેલું મહીનગર પશ્ચિમ ભારતનું તાપલિપિત ગણાયું, પરંતુ નર્મદાતીરે આવેલું ભારતકચ્છ (ભારત) ભારતનું જળમસદૂર ભંડાર હતું. ભારતકચ્છ દેશની દક્ષિણે આનર્તમંદ દેશ હતો. એની દક્ષિણે શુપ્રધા—નાસિકય દેશ હતો. પશ્ચિમે સુયદ્રામાં પ્રજાસ, વલ્લી અને સિંહપુર જેવાં દેશપ્રસિદ્ધ નગર હતાં. પ્રજાસ, રેવતક (ગિરનાર) અને પુન્ડ્રીક (સર્જીજી)નાં તીર્થધામ હતાં. કચ્છમાં શંખપુર જેવાં ધામ હતાં.

ભગવાન બુદ્ધ પરિનિર્વાણ પામ્યા એ અરસામાં (ઈ. પૂ. ૪૮૩) સિંદપુરના નિર્બળિત રાજપુત્ર વિન્નને સપરિવાર સુપાયા (સોપાયા) થઈને સાર કરી ભારતની દક્ષિણે આવેલા દ્વીપમાં સંસ્થાન વસાવ્યું. નારથી એ દ્વીપ 'સિંદવ' નામે ઓળખાવો. સિંદવો લોકોના એ દેશ (સિંધોને) સાથેનો સુયદ્રાનો સાંસ્કૃતિક સંબંધ 'લંકાની યાત્રી અને ધોવાનો વર' એ ગુજરાતી કરેલગાં જળચાર રહ્યો છે. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને તત્કાલિનગરના દરિયાકાંઠા પાસે થતી ગુજરાતી પ્રજા પ્રાચીન કાળથી દેશવિદેશ સાથેના દરિયાઈ વ્યવહારમાં મોખરે રહી છે.

મગધના મૌર્યોના શાસન નીચે

સિકંદરની સવારી સમયે આ પ્રદેશની રાજકીય સ્થિતિ થી હતી એ વિશે કંઈ માહિતી મળતી નથી, પરંતુ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે મગધમાં નંદવંશની સત્તા ઉઘવાસી પાડીને ભારતના ઘણા પ્રદેશોમાં પોતાના સામ્રાજ્યનું આધિપત્ય જમાવ્યું ત્યારે આ પ્રદેશ પણ મગધના એ સામ્રાજ્યના શાસન નીચે આવ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં (લગભગ ઈ. પૂ. ૩૨૨-૨૯૮) અહીં શાસિત તરીકે પુષ્યગુપ્ત નામે વેશ્ય હતો. શાસિતનું વડું મથક ઉલ્બનાત (ગિરનાર)ની તળેટીમાં વસેલું ગિરનાર હતું. પુષ્યગુપ્તની સૂબાગીરી દરમ્યાન મિરિનગર પાસે સુદર્શન તળાવનો સેતુ (બંધ) બંધાયો. અશોક મૌર્યના શાસિત નુપાસક નામે વનરાજની સૂબાગીરી દરમ્યાન સુદર્શનમાંથી નહેરો કાઢવામાં આવ્યો. આ જળાશય પીર તેમ જ જનપદ જનોને ઘણું ઉપયોગી નીવડ્યું. ‘દેવોના પ્રિય’ અશોકે ધર્મચોરોપે બહાર પાડેલા ચૈદ શાસનોની એક નકલ આ જળાશય પાસે ખડક પર કોતરાયી. (લગ. ઈ. પૂ. ૨૬૦). સુશ્રૂમાં રાજનગમ્ અને સત્રિવશોમ્નોની ઉલ્લેખ ક્રીટિયના અર્થશાસ્ત્રમાં આપે છે.

અશોકના વંશજોના સમયમાં મૌર્ય સામ્રાજ્યના ભાગલા પડ્યા ત્યારે સુરાષ્ટ્ર પ્રાંત ઉલ્બનાતની (ઉલ્બના)માં રહી રાજ્ય કરના સંપ્રતિ મૌર્યના શાસન નીચે મુકાયો. ઘણાં પ્રાચીન જિનગિઓ અને જિન-ચૈત્યો આ પદમ આદેત રાજાએ કરાવ્યાં ગણાય છે.

ગિરિનગર પાસે શ્રમણો માટે શૈવગૃહ તૈયાર કરાયાં.

બાલ્લીક - વવનોના શાસન નીચે

સિકંદરના સામ્રાજ્યના એશિયાઈ મુશ્કો પર સેલુકવંશની રાજસત્તા પ્રવર્તતી. તેમાં આગળ જતાં બાલ્લીક (બલ્ખ) દેશના વવનો (ગ્રીકો) સેલુક રાજ્યથી સ્વતંત્ર થયા અને એમાંના દિમિત્ર (દત્તમિત્ર) નામે રાજાએ ભારત પર ચડાઈ કરી સિકંદર કરતાં ઘણા વધુ પ્રદેશ જીતી લીધા.

આ બાલ્લીક-વવન કુલની સત્તા સુરાષ્ટ્ર ને ભારુકચ્છ વગેરે પ્રદેશો પર પણ પ્રસરી. મીનંદર (મિલિન્દ-મીનેન્દ્ર) અને અપલદસ રાજાના દ્રુમ (સિક્કા) અહીં ચલણી બન્યા. આ ‘દ્રુમ’ ગુલ્શત્રીમાં ‘દામ’ રૂપે જળવાયો છે.

જૈન આચાર્યો

ઉલ્બનાતની જુલમી રાજ અદિભિલ્લને પદભ્રષ્ટ કરવા જૈન કાલકાચાર્ય પારસદેય(ઉરાન)થી સુરાષ્ટ્ર થઈને થકોને તેડી લાવ્યા, ત્યારે ભરુકચ્છમાં ભલમિત્ર-ભાનુમિત્ર સત્તા પર હતા. એમના ભાણેજ ભલભાનુએ કાલકાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી.

અદિભિલ્લના પુત્ર વિક્રમાદિત્યે થકોને હરાવી કાઢી મૂક્યા અને ઉલ્બનાતમાં માલવગણ સંવત ચરૂ થયો.

આ અરસામાં કાલકાચાર્ય ઉપરાંત ખપુરાચાર્ય, પાદલિખતસૂરિ, નાગાર્હુન અને વશદેવસૂરિ જેવા જૈન શ્રામણોએ ભરુકચ્છ, તારાપુર

(તારંગ), ચતુર્જલ, પાદલિખતપુર (પાલીતાણા), મધુમતી (મધુરા) વગેરે સ્થળોએ જૈન ધર્મને વધુ લોકપ્રિય કર્યો.

રોમન સામ્રાજ્ય સાથે વેપાર

માલવગણ સંવતના આરંભિક ઘટકો દરમ્યાન ભારને રોમન સામ્રાજ્ય સાથે દરિયાઈ વેપારનો સીધો સંબંધ બાંધ્યો ત્યારે અનેક મોટા બંદરો ધરાવતા આ પ્રદેશ પણ એમાં પોતાનો ફાળો આપેલો એવું એકોટ્ટક (આકોટા, વલોદરા પાસે) જેના સ્થળોએ મગની રોમન કલા-કૃતિઓ તેમ જ રોમન દ્રુમો પરથી સૂચિત થાય છે.

શક શત્રપોનું શાસન

માલવગણ કાલ ચરૂ થયે ૧૩૫ વર્ષ થતાં ઉલ્બનાતમાં પાણ્ડુ થકોનું શાસન જામ્યું. આ થકો એમના પૂર્વ અધિકાર પરથી ‘સત્રપ’ (સૂબા) કહેવાતા. શલ્હરાત, કુલના સત્રપ રાજાઓમાં ભૂમક અને નાલપાનના સિક્કા મળે છે. એ સિક્કાને ‘કાર્યાપણ’ કહેતા. એમાં બાલ્લીક - વવનોના સિક્કાની જેમ એક બાજુ પર રાજાના મોંની આકૃતિ કોતરવામાં આવતી અને સિક્કા પછવત્તાર રાજનું નામ ગ્રીક ભાષામાં તેમ જ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ભાષામાં આપવામાં આવતું.

નલપાનની સત્તા નાસિક-ગુર્ણિક-ભરુકચ્છથી માંડીને માલવ-સુ-રાષ્ટ્ર-પુષ્પર સુધી પ્રવર્તતી. જૈન સાહિત્યમાં જણાવેલો રાજા નભોવાહન એ નલપાન હોય, તો એની રાજ્યાની ભરુકચ્છમાં હતી. નલપાનના જળાઈ ઉપરદાતે ભરુકચ્છ, પ્રભાસ અને અન્ય નીર્ધર્મામોમાં અનેક ધર્મકાર્ય કર્યાં. એના શિલાલેખોમાં (શક) વર્ષ ૪૧ થી ૪૬ (ઈ. સ. ૧૧૯ થી ૧૨૪)ની મિતિ આપેલી છે.

શલ્હરાત સત્રપ વંશની રાજસત્તાનો સાતવાહન કુળના ગૌતમીપુત્ર યાતકલિએ નાશ કરી એ રાજ્યના દક્ષિણ પ્રદેશ જીતી લીધા, ત્યારે એના ઉત્તર પ્રદેશો પર કાર્દમક કુલના સત્રપોની રાજસત્તા જામી. આ રાજકુલનો સ્થાપક ચત્તન હતો, જેના (શક) વર્ષ ૫૨ (ઈ. સ. ૧૩૦)ના લેખ મળ્યા છે. એના પૌત્ર રાજા મૂઘાસત્રપ તુદ્રદામા પલેવાની સત્તા આકર (પૂર્વ માલવ), અવંતિ, અનૂપ (મહિષમતી), આનર્ન, સુરાષ્ટ્ર, સ્વણ (સામરાકંકા), મરુ (મારવાડ), કચ્છ, સિંધુ (સિંધ), સીવરી, કુકુર, અપરાન્ત અને નિલાદ પર અર્ધાંત નર્મદાતટે આવેલા અનૂપપદેશથી માંડીને દક્ષિણ પંજાબને સ્પર્શતા અપરાન્ત સુધી પ્રસરી હતી. આ રાજવંશની રાજ્યાની ઉલ્બનાતની હતી. તુદ્રદામાના સમયમાં આનર્ન-સુરાષ્ટ્રનો વલ્લવટ સુવિશાખ નામે પહલવ કરતો. એની સૂબાગીરી દરમ્યાન (શક) વર્ષ ૭૨ (ઈ. સ. ૧૫૦)માં અતિપુષ્ટિથી નદીઓમાં પૂર આવતાં ગિરિનગરના સુદર્શનનો બંધ તૂટી ગયો, તે ઉલ્બનાતના સચિવોની અપાત્રાની છતાં જલદી સમસાવવામાં આવ્યો. આવે વજતો લેખ જૂનાગઢ પાસે અશોકના લેખવાળા ખડક પર કોતરેલો છે.

ચત્તનના કુળમાં તુદ્રદામા પાછી અનેક રાજાઓ થયા. આગળ જતાં તેઓ પોતાના લિક્કાઓ પર પોતાના અને પિતાના નામ ઉપરાંત વર્ષ પણ આપવા લાગ્યા. ચત્તનના કુલ પછી એની સાથે સંબંધ ધરા;

વર્તાબીજ કુલકમઃ સત્તાડક થયાં. આ સિક્કાઓ મહાસત્રપો તેમ જ સત્રપો પદાવતા, જેમની વચ્ચે રાજ અને ઉપરાજ કે મુવરાજ જેવો સંબંધ રહેતો. એમના સિક્કા (કક) વર્ષ ૩૧૦ કે ૩૧૨ (ઈ. સ. ૩૮૮ કે ૩૯૦) સુધીના મળ્યા છે.

લગભગ ઈ. સ. ૧૩૦ થી ૩૮૦ સુધી પ્રવર્તેલા એમના શાસન દરમ્યાન અહીં પ્રાકૃત તેમ જ સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યને ઉત્તેજન મળ્યું; આ પ્રદેશમાં શક સંવત પ્રચલિત થયો; કારવણ (શબોઈ પાસે)માં લકુવીશ પામુપત ધર્મ પ્રવર્તાઓ, જે સુરાટ, માલવ વગેરે દેશોમાં પ્રસર્યો; જૂનાગઢ અને શામળાજી પાસે શકય વિહાર બંધાયા; શમણો માટે શૈલગૃહ કોતરવામાં; અને વલભીપુરમાં નાગાર્જુન સૂરિની અધ્યક્ષતા નીચે જન આગમોની વાચના તેજાર થઈ, જે વલભી કે નાગાર્જુનીય વાચના તરીકે જાણીતી છે. ધર્મ, સાહિત્ય અને કલામાં ગણનાપાત્ર ફાળો આપનાર આ લાંબા પ્રાચીનકાળનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ઉજ્જવલ છે.

મગધના ગુપ્ત સમ્રાટોના શાસન નીચે

મગધના ગુપ્તકુલના પરાકર્મક સમુદ્રગુપ્તે ભારતનાં ઘણાં રાજ્યો પર વિજય મેળવ્યો. એના પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે માલવ, આનંદ, સુરાટ વગેરે પ્રદેશ જીતી લીધા. લગભગ ૭ શતક બાદ આ પ્રદેશ ફરી વાર મગધ સામ્રાજ્યનો પ્રાંત બન્યો.

શક સત્રપોના શાસન દરમ્યાન ત્રણ શતકે સુધી પ્રવર્તેલા શક સંવતને બદલે અહીં હવે ગુપ્ત સંવત પ્રચલિત થયો, જેનો આરંભ શક સંવત ૨૪૧(વિક્રમ સંવત ૩૭૫)માં થયો જણાતો. પરંતુ ગુપ્ત સામ્રાજ્યમાં ચાંદીના સિક્કા પ્રચલિત નહોતા છતાં આ પ્રદેશમાં લાંબા કાલથી રહેતું ચાંદીના સિક્કાનું ચણણ આ પ્રાંત માટે ગુપ્ત સમ્રાટોએ ચાલુ રાખ્યું. રાજની મુખાકૃતિ અને વર્ણના ઔકણ્યાવાળા ચાંદીના આ કાર્યપણ મપૂર-લીઝનથી ઓકિત છે. કુમારગુપ્ત મહેન્દ્રાદિત્યના ચાંદીના સિક્કા ગુજરાતનાં અનેક સ્થળોએ સંખ્યાબંધ મળે છે. સ્કંદ-ગુપ્ત કમાદિત્યના પછુ ઘણા સિક્કા મળે છે. આ સમ્રાટો પરમ ભાગવત હતા. એમના સમયમાં અહીં ભાગવત ધર્મને વધુ ઉત્તેજન મળ્યું.

સ્કંદગુપ્તે સુરાટના સૂબા તરીકે પર્ણદત્ત નામે અધિકારીની નિમણૂક કરી હતી. એણે ગિરિનગરના નગરપાલક તરીકે પોતાના શાક પુત્ર ચક્રપાલિતને નીમ્યો હતો. એના વહીવટ દરમ્યાન ગુપ્ત સંવત ૩૨૬(ઈ. સ. ૪૫૫)માં ગિરિનગરના સુદર્શન તટાકનો સેતુ બંદીના પૂરને લઈને ફરી તૂટી ગયો, તેને જલદી સમરાવવામાં આવ્યો. ચક્રપાલિતે ગ. સં. ૧૩૮(ઈ. સ. ૨૫૭)માં ત્યાં ચક્રપારી વિષ્ણુનું ઉત્તર દેવાલય બંધાવ્યું.

સ્કંદગુપ્તના મૃત્યુ પછી ગુપ્ત સમ્રાટોની સત્તા નબળી પડતાં, કેટલાક પ્રાંત સ્વંત્ર રવા લાગ્યા, જેમાં ગુજરાતનો પણ સમાવેશ થાય છે. આમ મગધના સામ્રાજ્યનું આધિપત્ય આ વખતે ફક્ત પોણી સદી સુધી જ રહ્યું.

સ્થાનિક રાજસત્તાનો ઉદય

સ્કંદગુપ્તના મૃત્યુ બાદ ગુપ્ત સામ્રાજ્યની સત્તા શિથિલ થતાં ભટ્ટાર્ક નામે સેનાપતિએ સુરાટમાં પોતાની રાજસત્તા સ્થાપી (લગ

ઈ. સ. ૪૭૦). આ સારે ત્યાં રહેલી મગધના ગુપ્ત સામ્રાજ્યની સૂબા-ઝીરી લુપ્ત થઈ.

સોરાટમાં મોડામાં મોડું ચંદ્રગુપ્ત મોર્ધના સમયથી છેક સ્કંદ-ગુપ્તના સમય સુધી અર્થાત્ છેલ્લા લગભગ આઠ શતક દરમ્યાન કોઈ ને કોઈ ભદ્રારાજ સામ્રાજ્યનું શાસન પ્રવર્તતું હતું. સેનાપતિ ભટ્ટાર્કે સુરાટમાં રાજસત્તા સ્થાપી, ત્યારે ત્યાં ઘણા લાંબા સમયે પરચક શાસનને સ્થાને સ્થાનિક રાજસત્તાનું શાસન સ્થપાયું.

વલભીમાં મેત્રક રાજ્યની સ્થાપના

સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક મેત્રક કુલનો હતો. મેત્રકો માહેશ્વર હતા; પરાકર્મમાં પ્રતાપી હતા. બીજા સદીમાં દક્ષિણ ગુજરાતના કારવણમાં અવતરેલા ભગવાન લકુલીશના એક પટ્ટશિખ મિત્રે સ્થાપેલી શાખાના મેત્રો અને આ વીર માહેશ્વર મેત્રકો એક લોભાં સંભવે છે. શરૂઆતમાં બ્રાહ્મણી સાત્ત્વનોની જેમ મેત્રો-મેત્રકોને પણ પ્રાન્ય ગણતા. પરંતુ સમય જતાં આ પરાકર્મી મુરુડોની ગણના શત્રિય તરીકે થવા લાગી. આગળ જતાં સત્તાડક થયેલા મેત્રકો સાત્ત્વનોની જેમ યાદવકુલના શત્રિય ગણાયા.

છેક મોર્ધકાવથી સુરાટનું વડું મથક ગિરિનગર હતું, પરંતુ સેનાપતિ ભટ્ટાર્કે પોતાની રાજધાની તરીકે એને બદલે વલભીપુરની પસંદગી કરી. વલભી એ પૂર્વ-સુરાટના રણરૂપ પર આવેલી પ્રાચીન નગરી હતી. ત્યાંથી હસ્તવત્ર (લઘવ) તેમ જ અખાતને સામે કિનારે આવેલું ભરુકંછ (ભરૂચ) દરિયાઈ માર્ગે નજીક પડતું.

સેનાપતિ ભટ્ટાર્કે સ્થાનિક સૈન્યોની મદદથી ત્યાં રાજસત્તા સ્થાપી, પરંતુ મગધના કહેવાતા સમ્રાટના નામનું શાસન માન્ય રાખી, પોતે રાજપદથી ધારણ નહિ કરતાં, પોતાના સેનાપતિપદથી સંતોષ માન્યો.

સેનાપતિ ભટ્ટાર્કે પછી એનો જોડે પુત્ર ધરસેન સત્તાડક થયો. પિતાની જેમ એણે પણ સેનાપતિપદ ચાલુ રાખ્યું. સેનાપતિ ધરસેનનો ઉત્તરાધિકાર એના અનુજ (નાના ભાઈ) દ્રોણસિંહે પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે એના પરમ સ્વામીએ એના રાજ્યાભિષેકને માન્યતા આપી (લગ. ઈ. સ. ૫૦૦). ત્યારથી મેત્રક શાસકો મહાસામંતથી માંડીને મહારાજ સુધીની મહાભિરૂદ ધારણ કરી પોતાને નામે રાજ્યાસન ફરમાવતા થયા. મેત્રક રાજાઓએ પોતાની રાજમુદ્રાના લાંબા તરીકે કુલધર્મના પ્રતીકરૂપ નંદી-વૃષભની પસંદગી કરી અને એમાં હંમેશ માટે વંશસ્થાપક શ્રી ભટ્ટાર્કનું નામ કોતરવ્યું. ‘શ્રી શર્વ ભટ્ટારક’ નામ-વાળા ચાંદીના સિક્કા મેત્રક રાજાઓએ પચરેલા કે ચાલુ રાખેલા લાગે છે, તેમાં રીવધર્મનું બીજું પ્રતીક ત્રિશુલ કેન્દ્ર સ્થાને રહેતું છે.

મેત્રક રાજ્યનો અનુદય

દ્રોણસિંહ પછી એનો અનુજ ધરસેન અને એના પછી એનો અનુજ ધરપટ ગાદીએ આગ્યો. મેત્રકોનો કુલધર્મ માહેશ્વર હતો, છતાં તેઓ ઈતર ધર્મસંપ્રદાયો તરફ પણ સંદભાવ ધરાવતા. ધરસેન પરમ ભાગવત હતો અને ધરપટ પરમ આદિત્ય-ભક્ત. સેનાપતિ ભટ્ટાર્કે પોતાના નામનો એક બીજા વિહાર બંધાવ્યો હતો. મહારાજ

દ્રોણસિંહો ભગવતી પાંડુરા-આર્ષા નામે બૌદ્ધ દેવીના દેવાવધને ભૂમિદાન દીધું હતું, મહારાજ ધ્રુવસેનની ભાષણ દુદ્ધાએ બૌદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કરી વચભીમાં એક મહાવિહાર બંધાવ્યો હતો અને ધ્રુવસેને બૌદ્ધ વિહારોને ભૂમિદાન દીધાં.

મૈત્રકોની રાજસત્તા સમસ્ત સુરાષ્ટ્ર ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાત તેમજ મધ્ય ગુજરાત પર પણ પ્રવર્તતી. આનંદપુર (વડનગર) અને નગરક- (ખંભાત પાસેનું નગર)ના બ્રાહ્મણોને પણ મૈત્રક રાજાઓ પાસેથી ભૂમિદાનનો લાભ મળતો.

પશ્ચિમ સુરાષ્ટ્રમાં ગાડુવક નામે એક સ્થાનિક વંશ હતો, તેના પર મૈત્રકોનું આધિપત્ય પ્રવર્તતું.

મૈત્રક રાજાઓ જ્ઞેન ધર્મ તરફ પણ અંતુરાગ ધરાવતા. આગમ યોગ્યોની સંશોધિત વાચના વચભીમાં નૈપાર થઈ હતી, ધ્રુવસેન રાજાના પુત્રમરણ પ્રસંગે રાજાના આશ્વાસન અર્થે આનંદપુરમાં સભા સમય કથપસૂત્રનો પાઠ કરાવ્યાં આવેલો.

મહારાજ ધરપટ્ટનો પુત્ર મહારાજ ગુલસેન એ મૈત્રક વંશનો મહાન રાજાનો ગણાયો. એના પુત્ર ધરસેન બીજાએ લગભગ ૨૫ વર્ષ (આશરે ઈ. સ. ૫૭૦ થી ૫૯૫) રાજ્ય કર્યું અને એ દરમિયાન બ્રાહ્મણોને તેમ જ બૌદ્ધ વિહારોને અનેક ભૂમિદાન દીધાં.

ધરસેન બીજાનો પુત્ર શ્રીવાદિત્ય પહેલો ભારે પરાક્રમી હતો. માલવ-રાજે કનીઝના રાજા ગ્રહવર્માને મારી નાખ્યો અને રાજ્યવર્ધને માલવ-રાજાની સેનાને હતી લીધી, ત્યારે મૈત્રકનરેશ શ્રીવાદિત્યે માલવક (પશ્ચિમ માલવા) પર સત્તા જમાવી. ત્યારથી મૈત્રક રાજ્યમાં છેક માલવક સુધીના પ્રદેશોનો ઉમેરો થયો. ઈર્લાંદપુર-ખેટક અને માલવકની વચ્ચે આવેલા સુર્ણપુર અને સિવ ભાગપુર (શિવરામપુર) વિષય (જિલ્લા)નો એમાં સમાવેશ થતો. મૈત્રકોની સત્તા કચ્છથી ઉત્તરભારતી સુધી વિસ્તરતી. આ ઉપરાંત દક્ષિણમાં વિંધ્ય અને સહ્ય વચ્ચેના પ્રદેશમાં શ્રીવાદિત્યના પુત્ર દેશભટ્ટના શાસન નીચે મૈત્રકોની એક અલગ શાખા સ્થપાઈ.

આ રાજ ધર્મ તરફ ભારે અનુરાગ ધરાવતો. આથી એ 'ધર્માદિત્ય' એવા બીજા નામે ઓળખાતો. એ પરમ માલેશ્વર હતો; બ્રાહ્મણોને તેમ જ દેવાધ્યોને ભૂમિદાન દેતો. ઉપરાંત, બૌદ્ધ વિહાર બંધાવતો અને વિહારોનેય ભૂમિદાન દેતો. દર વર્ષે એ 'મોક્ષપરિષદ' ભરતો અને તમામ પ્રકારનાં દ્રવ્ય દાનમાં દેતો. પશ્ચિમ ભારતની શિલ્પશૈલીનો પ્રવર્તક ચાઈગંધર આ શ્રીવાદિત્ય ધર્માદિત્યના દરબારમાંથી થયે લાગે છે.

શ્રીવાદિત્યે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે, પોતાને દેશભટ્ટ નામે પુત્ર હોવા છતાં, પોતાના અનુજ્ઞા અરણ્યની પસંદગી કરી. ઈ. સ. ૬૧૬માં એણે ઉત્તરભારતમાં વિજયપુરની નાખી હતી. એના નાના પુત્ર ધ્રુવસેન-આશ્વાદિત્યનો ઉત્તરાધિકારી ચક્રવર્તી હર્ષદેવે પરાજય કર્યો, ત્યારે નાંદીપુરીના ગુર્જર રાજા દદ્દ બીજાએ એનું રાજ્ય કર્યું. આખરે હર્ષદેવે આ મૈત્રકરાજાને પોતાનો જ્ઞાઈ બનાવ્યો અને પોતાના

સામંતોમાં અગ્રિમ સ્થાન આપ્યું. આથી વચભીપતિ ધ્રુવસેન ઉત્તર ભારતના રાજ્યવંશમાં ગણનાપાત્ર નામના ધરાવતો.

ચીની મહાકથામૃત ગુચન શ્વાંગે માલવનો મુલાકાત લીધી, ત્યારે ત્યાં, અગાઉ થયેલા શ્રીવાદિત્ય ધર્માદિત્યની વધોગાથા મેળવી હતી. એણે વચભીની મુલાકાત લીધી (ઈ. સ. ૬૪૦), ત્યારે ત્યાં ધ્રુવસેન રાજ્ય કરતો હતો. શ્રીવાદિત્યની જગ્યા ધ્રુવસેન પણ દર વર્ષે 'મોક્ષપરિષદ' ભરતો એવું એ મેળવી છે. ગુચન શ્વાંગની લાઠીમાં હર્ષદેવે પ્રયાગમાં છઠ્ઠી પંચવાર્ષિક પરિષદ ભરી ત્યારે ત્યાં વચભીપતિ ધ્રુવસેને હાજરી આપી હતી (ઈ. સ. ૬૪૩). આ રાજ પાણિનીય તંત્રમાં તેમ જ રાજ્યતંત્રમાં વિચારદ હતો.

ધ્રુવસેન આશ્વાદિત્ય પછી એનો પુત્ર ધરસેન ચોથો ગાદીએ આવ્યો. એ હર્ષદેવનો દીકરિત થતો હતો. એ ઉત્તરાધિકારી અપુત્ર ચક્રવર્તીનો ઉત્તરાધિકારી થઈ ચક્રો નહિ, પરંતુ પશ્ચિમ ભારતમાં ચક્રવર્તીની પદવી પામ્યો. પરમભટ્ટારક, મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર જેવાં આધિપતિક બિરુદો ધારણ કરનાર એ પહેલો મૈત્રક રાજા હતો. ઈ. સ. ૬૪૮માં એણે ભરુકચ્છમાં વિજયપુરની નાખી હતી. પૂર્વમાં છેક માળવા સુધી સત્તા પ્રસારનાર મૈત્રકોની સત્તા દક્ષિણ ગુજરાતના આ પ્રદેશ પર આટલી થોડી પ્રસરી જણાય છે. ધરસેન ચક્રવર્તી અપુત્ર હોઈ, અરણ્યની શાખા અટકી પડી અને વચભીની ગાદીનો વારસો પાછો અરણ્યના અગ્રજ (મોરલાઈ) શ્રીવાદિત્યની શાખાને મળ્યો.

શ્રીવાદિત્યનો પુત્ર દેશભટ્ટ અને એના પછી એનો જ્યૈષ્ઠ પુત્ર શ્રીવાદિત્ય બીજા વિંધ્ય સહ્ય પ્રદેશ પર અલગ સત્તા ધરાવતા હતા. ધરસેન ચક્રવર્તીએ પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે દેશભટ્ટના કનિષ્ઠ પુત્ર ધ્રુવસેન ત્રીજાની પસંદગી કરી. ધ્રુવસેન ત્રીજા પછી એનો અગ્રજ અરણ્ય બીજા ગાદીએ આવ્યો અને એના પછી એના અગ્રજ શ્રીવાદિત્ય બીજાનો પુત્ર શ્રીવાદિત્ય ત્રીજા. આ રાજાએ હેરવટમાં ધરસેન ચક્રવર્તીના સમયમાં આધિપતિક બિરુદો ધારણ કર્યાં, જે એના સર્વ અનુ-ગામીઓએ થાણુ રાખ્યાં. મૈત્રક વંશના આ સર્વ ઉત્તરાધિકારી રાજાઓ એ આધિપતિક બિરુદોથી નવાજાતા 'શ્રી ભપ્પ'ને અંજલિ અર્પતા. આ ભપ્પ એ રાજ્યનો વડે ધર્મગુરુ હોય એવું જાણીય છે.

હવે દરેક રાજ્યપુત્ર રાજ થતાં 'શ્રીવાદિત્ય' નામ ધારણ કરતો. શ્રીવાદિત્ય ચોથાના સમયમાં ભરુકચ્છ વિષય (જિલ્લો) નાંદીપુરીના ગુર્જર રાજાએ હતી લીધો.

શ્રીવાદિત્ય પાંચમાના સમયમાં સિંધના આરમ સૂચા જુનેદે સુરાષ્ટ્ર પર હુમલો કર્યો. વચભીપતિએ નાંદીપુરીના ગુર્જર રાજા જ્યૈષ્ઠ ચોથાની મદદથી આરમોને વચભીમાં શિક્ત આપી. શ્રીવાદિત્ય પાંચમા કે છઠ્ઠાના સમયમાં સિંધમાંથી ચાલ્યા આવેલા જ્યૈષ્ઠ નામે રાજકુલને પશ્ચિમ સુરાષ્ટ્રમાં આગ્રમ આપવામાં આવ્યો. આ સૈન્ય કુલના રાજાઓ મૈત્રકોના સામંત તરીકે પશ્ચિમ સુરાષ્ટ્ર પર સત્તા ધરાવતા. એમની રાજ્યાની ભરટક (ભરજ)ની તળેટીમાં આવેલી ભૂમિવિક્ર (ધુમલી) હતી. 'જેલ્લા' નામ આ 'જ્યૈષ્ઠ' માંથી વ્યુત્પન્ન થયું ગણાય છે.

શ્રીવાદિન્ય સાતમાએ ઈ. સ. ૭૬૬માં આનંદપુરમાં વિજય-
પ્રવણી નાખી હતી. વલ્લભીના મૈત્રક રાજાઓના સૌએક નામપત્ર-
લેખ મળ્યા છે. એમાં એમણે કરેલાં ભૂમિદાનોને વગતાં રાજવાસન
કોતરેલાં છે. આ ભાગે દાનદાસનોની મિત્ર વલ્લભી સંવતમાં આપવામાં
આવી છે. વલ્લભી સંવત એ કોઈ નવો સંવત નહોતો, પરંતુ ગુપ્તવંશના
શાસન દરમ્યાન સુચાટ્ટમાં પ્રચલિત થયેલા ગુપ્ત સંવતનું એક જગત
સુધારેલું રૂપાંતર છે. ગુપ્ત સંવતનાં વર્ષ ચૈત્રાદિ હતાં, તેને બદલે
આમાં ક્રાંતિક્રાંતિ વર્ષ ગણવામાં આવતાં. આથી વલ્લભી સંવતનું વર્ષ
ગુપ્ત સંવતના વર્ષ કરતાં પાંચ માસ વહેતું થઈ જતું. એના માત્ર પૂર્ણિમા-
નત હતા. આ સંવતનો આરંભ વિક્રમ સંવત ૩૭૫ (ઈ. સ. ૩૧૮-
૩૧૯)થી થયેલો મનાયો. અહીં અગાઉ જનપદાલ દરમ્યાન શક સંવત
અને હવે મૈત્રક રાજામાં વલ્લભી સંવત પ્રચલિત હતો. દક્ષિણ ગુજરાતમાં
કચ્છુરિ સંવત પ્રવર્તતો. વિક્રમ સંવત ૪૭૭ અહીં પ્રચોગ્યો નહોતો.

શ્રીવાદિન્ય સાતમાએ મૈત્રક વંશનો છેલ્લો શાત રાજા છે. વ. સં.
૪૪૭ (ઈ. સ. ૩૭૬)ના દાનદાસન પછી થોડું વર્ષમાં વલ્લભીના
આ રાજકુલનો લય થયો. આ લય રાજના ભુલમયી રુપ થયેલા રંક
કાકૂ નામે સ્થાનિક કોષ્ટીની પ્રેરણાથી વલ્લભી પર થયેલા સિંધના અરજોના
હુમલાને લઈને થયો જણાય છે. સામાન્યતઃ આ બનાવને ઇ. સ. ૧૬૦
(ઈ. સ. ૩૭૬)માં થયેલા આરમ્ભ હુમલા સાથે સાંકળવામાં આવે છે,
પરંતુ એની વિગતો જોતાં એ શંકાસ્પદ જણાય છે. જૈન પ્રમંથોમાં
જળવાયેલી અનુક્રમિતે આધારે આ કુસુ ઘટના વિ. સં. ૮૪૫
પ્રદેશો (ઈ. સ. ૭૮૮)માં બની હોવાનું જણાય છે. આમ ગુજરાતના
ઘણા ભાગ પર લગભગ ત્રણ શતકોના લોભા કાળ લગી પ્રસરેલી
વલ્લભીના મૈત્રકોની રાજસત્તાનો આગ્રો ઓધિતો અંત આવ્યો.

દક્ષિણ ગુજરાતનાં સમકાલીન રાજ્ય

મૈત્રકકાલ દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતમાં અનેક રાજસત્તાઓ નજરે
પડે છે. એના દક્ષિણ ભાગમાં ગુપ્તકાલના અંત સમયે ત્રૈકૂટ નામે રાજવંશ
સત્તા ધરાવતો હતો. ત્રૈકૂટકોનું મૂળસ્થાન અપરાન્ત દેશની અંદર
આવેશો ત્રિકૂટ, પર્વત હોવા સંભવે છે. એમની સત્તા તાપીથી કન્હેરી
(મુંબઈ પાસે) સુધી પ્રવર્તતી હોવાનું જણવા મળે છે. ઈ. સ. ૫૦૦ના
અરસામાં વાકાટક નરેશ હારિશેલે ત્રિકૂટ તેમ જ વાટ દેશ પર આધિપત્ય
જમાવ્યું. છઠી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વાટ પર કટચુરિ (કચ્છુરિ) વંશની
સત્તા પ્રવર્તતી. એ વંશનો ભુલ્લજ ભરુકચ્છ વિષય પર સત્તા
ધરાવતો (ઈ. સ. ૬૦૮). એણે આનંદપુર (વડનગર) સુધી વિજય-
ક્રમ કરી હતી. આ વંશની સત્તા એ પછી થોડા જ વખતમાં અસ્ત
પામી.

આ અરસામાં ઉત્તર વાટમાં આવેલી નાંદીપુરી (નાંદેડી)માં
ગુર્જરનુપતિવંશની સત્તા સ્થપાઈ. આ વંશનો સ્થાપક સામંત દદ્દ એ
એ સમયે આખુની ઉત્તરે આવેલા ગુર્જરદેશના પ્રતિષ્ઠા વંશના સ્થાપક
હરિશંકરનો પુત્ર દદ્દ હોવા સંભવે છે. આ વંશના દદ્દ બીજા—પ્રશાંત-
રાજે તર્પણી પરાભવ પામેલા વલ્લભીપતિને સ્થાપ આપીને ભારે થક

પ્રાપ્ત કર્યો હતો. શરૂઆતના આ રાજાઓ આદિત્યબલ્લભી હતા. દદ્દ ત્રીજાએ—
ભાલુસાહેબે—ભરુકચ્છ વિષય કબજે કર્યો, જે અગાઉ મૈત્રકોની સત્તા
નીચે હતો. આ રાજા અને એના વંશજે માદેશ્વર હતા. ૭૧૫૭
ચોથાએ વલ્લભીપુરમાં તલજાકો (અરજો)ની સેનાનો પરાભવ કર્યો
હતો. આ બનાવ ઈ. સ. ૭૩૫ પહેલાં બન્યો. આ પછી થોડા જ
વખતમાં નાંદીપુરીના આ ગુર્જરવંશની સત્તા અસ્ત પામી. આ વંશની
સત્તા નાંદીપુરે વિષય, ભરુકચ્છ વિષય, અકૂરેશ્વર (અંકેશ્વર) વિષય
અને સંગમખેટક (સંખેટ) વિષય પર પ્રગટી હતી. એમના રાજામાં
કચ્છુરિ સંવત પ્રચલિત હતો.

ઈ. સ. ૭૫૦ના અરસામાં અકૂરેશ્વર વિષય ઉપર ચાલુક્યના
કુલના રાજા ભર્જુ વડ્ડા બીજાની સત્તા નજરે થઈ છે. એના પિતાનું નામ
ધ્રુવટ હતું. મૈત્રક વંશનો શ્રીવાદિન્ય સાતમા જે પશુ ધ્રુવટ કહેવાતો
તે આ ચાલુક્યના ધ્રુવટનો દીગિત હોવા સંભવે છે. ભર્જુ વડ્ડાના રાજ્ય-
કાલ દરમ્યાન સિંધના આરમ્ભ હાકેમ દિશામે આ પ્રદેશમાં આવેલા
ગંધાર બંદર ઉપર હુલ્લે કર્યો ને ત્યાં એક મસ્જિદ બંધાવી, જે
ગુજરાતમાં બંધાયેલી પહેલી મસ્જિદ જણાય છે. ભર્જુ વડ્ડાના મૃત્યુ
પછી ઉત્તર વાટનો પ્રદેશ રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા નીચે ચાલ્યો ગયો.

આ સમય દરમ્યાન દક્ષિણ વાટમાં યજ્ઞ વારાકૂરની અનેક રાજ-
સત્તાઓ સ્થપાઈ હતી. ત્યાં કટચુરિ સત્તાનો અસ્ત થયો તે પછી
સેંદ્રક નામે વંશ સત્તા પર આવ્યો. એ વંશના રાજા નિકુલ—અલ્લ-
શક્તિનો લેખ ક. સં. ૪૦૬ (ઈ. સ. ૬૫૫)નો છે. એણે દાનમાં
આપેલું ગામ ત્રેપક્ષ્ણ/ભારેશી પાસેનું તેનું (ની પાસે આવેલું) હતું.
આ પછી થોડા વખતમાં અહીં ચાલુક્યોની સત્તા જામી.

દક્ષિણના ચાલુક્યવંશ વંશનો પુલકેશી બીજે ઉત્તર ભારતના ચક્રવર્તી
હર્ષના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે જાણીતો છે. એના અનુગામી વિક્રમાદિત્યે
દક્ષિણ વાટ પર સત્તા પ્રસારી, એ પ્રદેશનો વહીવટ પોતાના અનુજ
જ્યસિલવમનિ સોંપ્યો. વાટની આ ચાલુક્ય શાખાની રાજ્યાની નવ-
સારિકા (નવસારી) હતી. ધરાશય જ્યસિલવર્ધના લેખોમાં મુવરાજ
શ્યાશય શ્રીવાદિન્યનો ઉલ્લેખ આવે છે (ઈ. સ. ૬૭૦થી ૬૮૨),
પરંતુ એ મુવરાજ પિતાની પહેલાં મૃત્યુ પામ્યો લાગે છે. ધરાશય જ્યસિલ-
વર્ધ પછી એનો નાનો પુત્ર અવનિજનાશય પુલકેશી ગાદીએ આવ્યો.
એના દાનપત્ર (ઈ. સ. ૭૩૫)માં આ રાજાએ સેંધવ, કચ્છ, સોરાષ્ટ્ર,
ચાવોટક, મોર્ષ, ગુર્જર ઇન્દ્રાદિ રાજ્યોને જીતી દક્ષિણપથ સર કરવા
આવેલા તાલિક (આરમ્ભ) રોન્નેને પોતે નવસારિકામાં ભારે પરાજય
કર્યો હોવાનું પરાકમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. એના આ પરાકમની
કદરમાં ચાલુક્યનરેશ વિજયવાદિત્યે એને ચાક્ર મિટુદ અર્પણ કર્યો—
દશિણપયગામાણ, નલુલિકુલસાલંગર, પૃથ્વીવલ્લભ ને
ગ્રનવિર્તિર્નિવર્ગિતા (પાછા નહિ હજારને પાછા હજારનાર). આ
વંશના રાજામાં કામલિય (કામરેજ) આદ્ય (તાલુકા)નો સમાવેશ હતો.

નવસારિકાના ચાલુક્યોની સત્તા દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોએ પકડી
લીધી. રાષ્ટ્રકૂટ કુલના ઈંદ્રાજને ખેટક મંડવમાં ચાલુક્ય રાજ્યની

ભવનાગાનું ધરતું કરી એની સાથે સમસવિવાહ કર્યો હતો. સામાન્યતઃ આ ખેટકને ગુજરાતનું ખેડ માનીને આ બનાવને ચાટ્ટૂકૂલેના ગુજરાત પરના પ્રથમ વિદ્યોગી આક્રમણ તરીકે ગણાવવામાં આવે છે, પરંતુ એ સમયની રાજકીય સ્થિતિનો વિચારવાર વિચાર કરતાં આ ખેટક દક્ષિણનું કોઈ ખેટક હોવું જોઈએ એવું માન્ય થયે છે. ગુજરાત પર ચાટ્ટૂકૂલેનું પહેલું આક્રમણ ઉદ્ધરાજના નહિ પણ એના પુત્ર દંતિ-કુર્બના સમયમાં થયું જણાય છે. આ રાજ્યએ રેવા અને મલી પ્રદેશ જીતીને છેક ઉત્તરવિંધી સુધી વિજયપૂર્વ કરી હતી. એના આક્રમણથી નવસારિકાના ચાણક્યોની તેમ જ નાંદીપુરીના ગુજરાતી સત્તાનો અંત આવ્યો હશે છે. આ ધણી દંતિકુર્બના પિતરાઈ ગોવિંદરાજનો પુત્ર કંકરાજ દક્ષિણ હાટમાં સત્તા ધરાવતો થયો (ઈ. સ. ૭૫૭થી ૭૮૮). ધર્મપુર (દરસોલ)ના મહાસામંત ચંદ્રદિન્યે પણ એનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હતું. કંકરાજ ત્યારે ખેટક(ખેડ)માં રહી રાજ્ય કરતો. ચંદ્રદિન્યના દાંતદાસતની મિત્રિ વલ્લી સંવત ૪૭૭ (ઈ. સ. ૭૮૮) આપેલી છે, જે વર્ષ વલ્લીના મૈત્રકકુલનો નાથ થયો હતો.

આગળ જતાં ચાટ્ટૂકૂલે રાજ ગોવિંદ ત્રીજાએ હાટને નવસાર જીતી લઈ એનો વલીવટ પોતાના અંગુજ ઉદ્ધરાજને સોંપ્યો (લગભગ ઈ. સ. ૮૦૮), ત્યારથી હાટમાં ચાટ્ટૂકૂલેની અવગ શાખા સત્તા ધરાવતી થઈ.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં ચાટ્ટૂકૂલેની સત્તા પ્રવર્તી તે પહેલાં ત્યાં આ કાલ દરમ્યાન કલચુરિ સંવતની કાલગણના પ્રચલિત હતી. આ સંવત પશ્ચિમ ભારતના આબીર રાજાઓએ ચાલુ કર્યો જણાય છે. એનો આરંભ ઈ. સ. ૨૪૯-૫૦ના અરસામાં થયો જણાય છે. દક્ષિણના ચાટ્ટૂકૂલેનું શાસન આ પ્રદેશમાં પ્રસરતાં અહીં એને બદલે ચક્ર સંવત વપરાવા લાગ્યો. વિક્રમ સંવતનો ઉપયોગ તો ઉત્તરના ગુર્જર-પ્રાંતિયોના આધિપત્યની અસરથી છેક આઘમાં સદીમાં થયે થયો.

આમ આ દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં ગુર્જરી વજેરની અને દક્ષિણ ભાગમાં ચાલુક્યો વજેરની સત્તા પ્રવર્તતી. પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ સમયે સૌથી વધુ વિસ્તૃત અને પ્રબળ સત્તા વલ્લીના મૈત્રકોની હોઈ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ત્રણ યત્રકોના આ લાંબા ઉત્થાનક કાલને મૈત્રકકાલ કહેવામાં આવે છે.

મૈત્રકકાલીન સંસ્કૃતિ

મૈત્રકકાલીન રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ વિશે જે વિવિધ માહિતી મળે છે તે પરથી એ કાલીન સંસ્કૃતિનો ટીક ટીક ખ્યાલ આવે છે.

સમાજવ્યવસ્થામાં વર્ણશ્રાવ્યબદ્ધિ માટે આદર રહેતો. રાજ્યધર્મમાં મનુ આદિની સ્મૃતિઓને મહત્ત્વ અપાતું. ધર્મબલવાનામાં કૃત્યગુણના આદર્શને અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિના ધ્યેયને લક્ષમાં રાખી જલ્પણ, દેવપૂજા, દાન, પૂર્તિધર્મ ઇત્યાદિ દ્વારા પુણ્યપાજન કરવાનો મહિમા ગણતો.

બ્રાહ્મણોની વસ્તી વલ્લી, સિંહપુર, ગિરિનગર, ખેટક, નગરક, આનંદપુર, દક્ષપુર, જંતુચર, ભરુકચ્છ અને નવસારિકા જેવાં નગરોમાં વિશેષ રહેતી. એ ત્રિવિદ્યા કે ચતુર્વિદ્યા શ્રાવણ કરી તે તે સ્થળના ત્રિવિદ્યોની કે ચતુર્વિદ્યોની પર્ષતના સામાન્ય (Fellow) બનતા. દરેક બ્રાહ્મણ પોતાપોતાની પરંપરાગત વેદશાખાનો સ્વાધ્યાય કરતો. એમાં અહીં ઝગવેદની બાદ્યવ્ય શાખા, કૃષ્ણ યજુર્વેદની મૈત્રાયણીય અને તેતિ-રીય શાખા, સુલ્લ યજુર્વેદની વાત્સલેયી શાખા, સામવેદની છંદોગ શાખા અને અથર્વવેદની આયર્વશાખા વિશેષ પ્રચલિત હતી. બ્રાહ્મણોમાં યોગ્યોમાં કાણ્વ, ગૌતમ, ભારદ્વાજ, શાંકિય, માનવ, વાત્સિય, શીત્લ, શાંકરિય, ક્રીડિય, લોગામિ, પાશરાય, છંદોગ, ક્રીડિક ઇત્યાદિ અનેક યોગ્યોનો ઉલ્લેખ આવે છે. બ્રાહ્મણો પંચ મહાવ્રતો અને અગિનલોત્રની કિષ્કિંધો નિર્ધારિત કરતા અને એના નિર્વાહ માટે રાજાઓ એમને ભૂમિદાન દેતા બ્રાહ્મણો પુરોહિત, અધ્યપ્ત કે દીક્ષિત, ગણક, ઉપાધ્યાય ઇત્યાદિની વૃત્તિ અનુસરતા.

દેવાલયો, વિદ્યારો અને આશ્રમોને મકાનોના સંરક્ષણ તેમ જ પૂજાદિના નિર્વાહ માટે ભૂમિદાન વજેરે દાન મળતાં.

પૌરાણિક સંપ્રદાયોમાં માટેશ્વર ધર્મ સંપ્રદાય વડું પ્રચલિત હતો. માટેશ્વર મૈત્રકોના શાસન દરમ્યાન વલ્લીપુર તેમ જ સોમેશ્વરપત્તન (સોમનાથ પાટણ) એ પાશુપત સંપ્રદાયનાં મહાન કેન્દ્ર હતાં. ભાગવત સંપ્રદાયને અહીં ગુપ્ત શાસન દરમ્યાન ઉત્તેજન મળ્યું. આ કાલ દરમ્યાન પણ ત્રૈકૂટકો અને ગણુવકો જેવાં રાજકુલ આ સંપ્રદાય પાળતાં. સુચાટ્ટમાં ત્રીકૂટકની દ્વારકાનો મહિમા ચાલુ હતો અને કદવાર જેવાં સ્થળોએ વિષ્ણુનાં મોટાં મંદિર બંધાતાં.

નાંદીપુરીના ગુર્જરો આદિત્યબાહુ હતા. કાલી પાસે જપાદિત્યનું મંદિર હતું. સુચાટ્ટમાં પણ અનેક સૂર્યમંદિર બંધાયાં.

બૌદ્ધ ધર્મને ભરપોરી જેમ મૈત્રકો પણ ઘણું ઉત્તેજન આપતા. વલ્લીથી થોડે દૂર અહીં અચલે એક વિહાર બંધાયો હતો, જેમાં રહી અસંગ-વસુમધુના શિષ્ય સ્થિરમતિ-ગુપ્તમતિએ અનેક ગ્રંથ લખ્યા હતા. મૈત્રકોના રાજકુલનાં સો-પુત્રો તેમ જ ત્યાંના આચાર્યો, અધિ-કારીઓ, વાણિજ્યકો વગેરે પણ નવા વિહારો બંધવામાં તેમ જ એનું ભરણપોષણ કરવામાં ઘણો ફાળો આપતાં. વિહારોને અપાતાં ભૂમિદાન ચારે દિશામાંથી આવતા તેમ જ કાષ્ય વસતા અઝારેય નિકાષોના ભિન્ન-સંઘને કે ભિન્નભૂમિસંઘને અપાતાં. અચિત્ કોઈ દાન મહાધાનિક સંઘને અપાતું. વલ્લી, આનંદપુર અને માલવમાં હિનવાન વધારે પ્રચલિત હતો, જ્યારે સુરાષ્ટ્ર અને ભરુકચ્છમાં મહાધાનનો વધારે મહિમા હતો. વલ્લી, આનંદપુર અને માલવમાં સમિતીય નિકાષનો વિશેષ પ્રચાર હતો; સુરાષ્ટ્ર અને ભરુકચ્છમાં સ્થિર નિકાષનો યુગ્મન શ્વાંગ ભરુકચ્છ દેશમાં દસેક, માલવ દેશમાં સેંકડો, ખેટક દેશમાં સોએક, આનંદપુર દેશમાં દસેક અને સોરાષ્ટ્રમાં પચાસેક વિહાર હોવાનું જણાવે છે. એમાં એકંદરે ત્રીસ હજારથી વધુ ભિન્ન રહેતા ધર્મા. વલ્લીમાં દુહાવિહારની આસપાસ ભિન્નભૂમિ તેમ જ સમગ્રવિહારની આસપાસ ભિન્નભૂમિઓનું

એક વિદ્યારંભક રચાણું હતું. વિદ્યારને અપાતા ભૂમિદાનમાંથી ભિક્ષુ-ઓના ચીવર, પિંડપાત ને ભોજ્ય માટે, ભગવાન બુદ્ધ કે બુદ્ધોની પૂજા માટે અને વિદ્યારોની જાગવણી માટે જોગવાઈ કરવામાં આવતી.

ત્રેતકકાલ દરમ્યાન અહીં જનધર્મને પણ ઉત્તેજન મળતું. અગાઉ થયેલી માંધુરો વાંચનાને અધારે નાગાળુંની વલભી વાંચનાની પાઠ્યર નોંધીને દેવધિગણિ ક્ષમાક્રમણે વલભીમાં જન આગમોની સંશોધિત વાચના તૈયાર કરી, જે મ્વેતાંભર જનોમાં અદ્યપર્વત પ્રચલિત છે. બાપકાર જનભદ્રગણિ ક્ષમાક્રમણ, ચુકિતાર જનદાસગણિ મહત્તર અને નૃતિકાર હરિભદ્રગણિ ગ્રંથ આ કાલ દરમ્યાન લખાયા. સંઘદાસગણિ વાચકનું 'વસુદેવવિદ્યે' તેમ જ જનસેનસૂરિનું 'હરિવંશપુરાણ' પણ આ સમયે રચાણું. ત્રેતક કાલનાં રાજકુલોએ આ ધર્મને ઓછું ઉત્તેજન આપ્યું હશે છે. વલભીપતિ શીલાદિત્તે ધનેશ્વરસૂરિની પ્રેરણાથી શત્રું-જ્યાદિ તીર્થોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો કહેવાય છે, પરંતુ એવો ઉત્સેખ કરતું 'શત્રુંજય-માલાનમ' પ્રતિષ્ઠિત હશે છે. વલભીનો નાથ થવાની તૈયારી હતી ત્યારે ત્યાંની જન પ્રતિમાઓ બીજાં સ્થળોએ ખસેડાઈ અને શ્વાસોની સંધ વર્ધમાનસૂરિની સાથે શોદેશ્વર થાણો ગયો. આ ઉપરાંત પ્રભાસ, કાશ્યપ (કસિન્દ્રા) અને હારીજ વગેરે બીજાં અનેક તીર્થધામ હતાં.

એ સમયે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં લિપિવિદ્યા અને એકવિદ્યા શીખવાતી. ત્યાર પછી શબ્દવિદ્યા શીખવાતી. એમાં પાંચિનિસૂત્ર, ધાતુપાક, ત્રપ્ત પિંબ અને કાશિકાવૃત્તિનું શિક્ષણ અપાતું. આગળ જતાં એમાં પર્નજનિવા બાપ્યનો તેમ જ ભર્તુહરિના ગ્રંથનો અભ્યાસ થતો. શબ્દ-વિદ્યાની સાથે સાહિત્યવિદ્યાયે શિખાતી. આ પછી શિલ્પવિદ્યા, જ્યોતિર્પવિદ્યા ને ચિકિત્સાવિદ્યાનું અને છેવટે ન્યાયવિદ્યાનું તેમ જ અભિર્નર્મવિદ્યાનું શિક્ષણ અપાતું. બ્રાહ્મણો વેદવેદાંગનું, બૌદ્ધો ત્રિપિટકોનું અને જૈનો આગમોનું અધ્યયન કરતા. ધર્મશાસ્ત્રમાં ચમાપણ-મહાભારત ઉપરાંત સ્મૃતિઓ અને મુસલ્મોનું મહત્વ ગણાતું.

આ પ્રદેશના થોડે એકંદરે સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી હતા. એમની ભાષા બુદ્ધ અને વિશદ હતી. એમનું શિક્ષણ વિદ્યાળ અને અગ્રાપ 'પત્ત'. મુઝન શ્વાંગ વિદ્વાન્ના માટે ભારતમાં અગ્રમ અને યાવજની પ્રશંસા કરે છે. ઉત્તિંગ ભારતનાં વિખ્યાત વિદ્યાપીઠમાં નાચંદા-વિદ્યાપીઠની સાથે વચ્ચે વિદ્યાપીઠને ગણાવે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે આ વિદ્યાપીઠોમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે આકરો પરીક્ષા આપવી પડતી ને જેમને ત્યાંના શિક્ષણનો લાભ મળતો, તે વિવાદમાં ઉચ્ચ શ્રેણી પામી ખ્યાતનામ બનતા અને સારસભામાં પોતાની ગેપાવિતા દર્શાવી ઉચ્ચ અધિકાર પ્રાપ્ત કરતા. વચ્ચે વિદ્યાપીઠ ભારતના પ્રાચીન કથાસાહિત્યમાં વિદ્યાધામ તરીકે ઉલ્લેખિત છે. આ વિદ્યાપીઠનાં મંત્રાનો અને ત્યાંનાં સંવર્ધનરૂપે આજે નામચેષ્ટ રહ્યા છે.

વસિત સાહિત્યની કૃતિઓમાં ભટ્ટિમ્વલ (કવિ ભટ્ટિએ રચેલું 'સગવણ') એક નવા પ્રકારનું મહાકાવ્ય છે, કેમ કે એમાં કથાચતુના

તાણાની સાથે શબ્દશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રનાં ઉદાહરણોના વાણા વહીને બેવડે હેતુ પ્રયોજાયો છે. આ મહાકાવ્ય વલભીમાં ધરતરને રાજના સમયમાં રચાયું હતું. વસુદેવચરિતને આપરી લેવું 'હરિવંશપુરાણ' જનસેનસૂરિએ વર્ધમાનપુર (વકવાણ)માં શક સંવત ૭૦૫ (ઈ. સ. ૭૮૩)માં રચ્યું હતું. એ પણ ચતુર્વચના જેવું સર્ગબદ્ધ મહાકાવ્ય છે.

ત્રેતકકાલનાં દાનશાસનો સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉચ્ચ ગદ્ય શૈલીમાં લખાયાં છે. એમાંની વિગતો પરથી એ સમયના રાજ્યતંત્ર વિશે ઠીક ઠીકત અજુવા મળે છે, ખાસ કરીને રાજ, અધિકારીઓ, વહીવટી વિભાગો, જમીનનાં માપ અને મહેસૂલના પ્રકારો વિશે. વળી એ પરથી ભૂમિદાનને લગતાં ચબ્દશાસનોના લખાણ વિશે તેમ જ દાન લેનારને દસ્તારેજરૂપે અપાતાં, એ લખાણ કોનરેલાં તામ્રપત્રોની પદ્ધતિ વિશે સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળે છે. મુદ્દત્તરમાં સેનાના વિવિધ પ્રકારોની તેમ જ ધનુવિદ્યાની અને વિવિધ અસંજયોની માહિતી મળે છે.

વેપારવણજ તેમ જ વણાણવટમાં મુરાટ અને લાટની પ્રજા મોખરે રહેતી. વલભીમાં દૂર દેશાવરની વિરય અને અમૂલ્ય ચીજે જમા થતી. ત્યાં કલેડપતિનાં સોએક ઘર હતાં. કથાસાહિત્યમાં પણ વલભી, મધુમતી (મહુવા), ખેટક વગેરે સ્થળોના વાણિજ્યનો ઉલ્લેખ આવે છે.

શીલાદિત્યના આશિત શાર્દૂળધરની પદ્યોમાં શૈલી શામળાછની શિલ્પકૃતિઓમાં ઉદાહૃત થઈ છે. આમ ગુજરાતના ઈતિહાસમાં ત્રેતકકાલ આર્થિક, વાણિજ્યિક, શૈક્ષણિક, સાહિત્યિક, ધાર્મિક અને સાર્વજનિક ક્ષેત્રમાં ઉજ્જવલ પ્રકાર પૂરું પાડે છે. પ્રતીકારો અને ચત્રકૃતોની ભીંશમાં

ગુજરાતના ઘણાં ભાગ પર સત્તા ધરાવતા ત્રેતક રાજ્યનો અંત આવતાં, ઉત્તરમાંથી પ્રતીહાર વંશના રાજાઓએ અને દક્ષિણમાં ચાટ્ટકૂટ વંશના રાજાઓએ આ પ્રદેશ પર પોતપોતાની સત્તા પ્રસારવા હોડધામ કરવા માંડે. એ બંને વંશોએ આની ઘટ્ટધાન તો ત્રેતકકાલના અંતભાગ દરમ્યાન કરી દીધેલી હતી, ચાટ્ટકૂટ રાજ દિનદુરેં છે. સ. ૭૫૦ સુધીમાં મઘી અને રેવા વચ્ચેનો પ્રદેશ છત્તી લોપી હતો અને દક્ષિણ લાટમાં સત્તા ધરાવતા કક્કરજે છે. સ. ૭૮૮માં પોતાની સત્તા ખેટક વિશ્વ સુધી પ્રસારી હતી, જ્યારે છે. સ. ૭૫૭માં ઉત્તર લાટ પર રાજ્ય કરતા ચાલુક્યાન, કુલ પર પ્રતીહાર રાજ નાગજટ પહેલાનું આધિપત્ય પ્રવર્ત્યું હતું.

પ્રતીહાર-ચાટ્ટકૂટ સ્પર્ધાને ત્રેતક રાજ્યના નાથ પછી વેગ મળ્યો. ઈ. સ. ૭૮૩માં અર્વાતમાં પ્રતીહાર પત્તરાજની અને દક્ષિણમાં ચાટ્ટકૂટ ક્ષીરલ્લભ/ગોવિંદ બીજે કે'ધ્રુવ ધારાવર્ધ'ની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. ધ્રુવરાજે ઉત્તર ભારત પરના આક્રમણ સમયે પત્તરાજનો ભારે પરાજય કર્યો. ધ્રુવરાજના અનુયાયી ગોવિંદરાજ ત્રીજાએ મુર્બર તેમ જ માવરના પ્રતીહાર રાજાઓને હરાવ્યા અને લાટ પ્રદેશ છત્તી લઈ ત્યાં પોતાના અનુજ ઈન્દ્રજય દ્વારા અવજ શાખાની સત્તા સ્થાપી (લગ. ઈ. સ. ૮૦૦) પત્તરાજના અનુયાયી નાગજટ બીજાએ

(ઈ ન ૮૦૮-૮૩૪) કાન્થકુન્ડા (કનોજ) કનજે કરી આનર્ત સુધી આપુ વર્તી. જેન માહિત્યમા એને આમ બંધવા નામવા થેક કહી છે અને બપબદિ સુધીની પ્રે માથી એલે યનુલ્લ અને ઉત્તરજન (નિરતર)ની માત્રા કરી હોવાનું જાણવા મળે છે

આનિક અનુશ્તિ અનુસાર (બના હાંમમા આવેલા) પચાતરમાં જ્યોતિષની નાવરા રાજ્ય કરતો હતો, તેને કાન્થકુન્ડાના રાજ ભુવડે એના પર ચણઈ કરી માવી નાખ્યો અને એની સભા વિધવાને સં. ૭૫૨(ઈ સ. ૧૯૧)માં વનતજ નામે પુત્ર જન્મ્યો પરનુ આ સમયે કનોજના કોઈ રાજાએ પંચાતર પર ચણઈ કરી હાવાનું સંભવનું નથી સાતમી-આઠમી સદીની રાજનીય સ્થિતિના પૂર્વપર સંબધ તથાની કી ક મા મુનલીએ આ ઘટનાનો સમા સો સવાતો વર્ષ મોથે મૂમી પચાતરના નાવરા રાજનીયો નાંચ કરનાર રાજ કનોજના પ્રતીહાર નરંદ્ર નામ-નાનાવલોક હોવાનું પ્રતિષ્ઠાદિત કરું છે સમયાન્વતી દૃષ્ટિએ આ મત સુમ્મય લાગે છે અનુશ્તિમા જ્યોતિષની મિતિ અને સંભવિત મિતિ વચ્ચે રહેલા તવાનો વર્ષ જેટલા ફેર પડેલી, આ લેખકે બીજા કેન્દ્રીક અનુશ્તિઓમા બન્યું છે તેમ આ અનુશ્તિમા પણ સંવતનો મોટાનો થયો હોવાનું ધારીને આ વર્ષને વિક્રમ સંવતને બદલે થક સંવત ન્માનવાનું સૂચન રજૂ કરું છે આ અનુસાર પચાતરના નામની આ ઘટના થક વર્ષ ૭૫૧ (ઈ સ ૮૨૯)માં બની ગણા.

અનુશ્તિ અનુસાર વનરાજે પચાસ વર્ષની વડે 'અણિ'વપુર' નામે નગર વસાવી, ત્યા સ ૮૦૭ (ઈ સ. ૭૪૬)માં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યુ ગણાય છે, પરનુ ઉપર જણાવેલા મત મુજબ આ બનાવ થક વર્ષ ૮૦૨ (ઈ સ. ૮૮૦)માં બન્યો ગણાય એ સમયે કનોજમાં આમનો પોત ભોજ રાજ્ય કરતો હતો અને એની આપ સૌરાષ્ટ્રમા પ્રસરી હતી (ઈ ૧ ૮૪૦-૮૮૦) આ રાજ મિહિર તથા આદિવસાવ પણ કહેવાતો.

આ સમય દરમ્યાન લાટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ પણ પોતાની સત્તા પ્રમાણવા મીડી ઉદ્ગ્રાજ પછી એનો પુત્ર કંક સુવર્ણવર્ષ અને ગોવિંદ પ્રભૂતવર્ષ લાટમંડલ પર રાજ્ય કરતા કંકનાં દાનપત્રો (ઈ સ ૮૧૨-૮૨૪)માં લાટમંડલનું પાટનગર જેતક (જેટ) હાવાનું જણાય છે તેમ જ એમા મહી-નમલ વચના પ્રદેશ, જેમા અંકોટક ચોરાસીનો અને ભુડકચ વિષયની સમાવેશ થતો, ઉપરાત માહિયક (મહીસા) વિભાગ અને નાગસાહિકા (નવસારી) વિભાગ પણ અંતર્ગત હતા. અંકોટક એ હાલ વડોદરા પાસે આવેનુ આક્રેયા ગામ છે, જ્યાથી પ્રાચીન કાસ્ય કૃતિઓના મુંદર નમૂના ગળ્યા છે વડપટ્ટક (વડોદરા) એ અંકોટક નગરની પૂર્વે આવેલું નાનું ગામ હતું, જે વડબીના એક બ્રાહ્મણને દાનમા આપવામાં આવ્યું નાગસાહિકા વિભાગમાનુ દાન ત્યાની એક જન વસતિકાને અપાયું હતું ગોવિંદના દાનપત્રો (ઈ સ. ૮૧૩-૮૨૭)મા વડોદરા અને કાચી પાસેની ભૂમિનો ઉલ્લેખ આવે છે એક દાન બદરશિદિ(બોરસદ)ના બ્રાહ્મણને દીધુ છે અને

એક કાપિકા (કાચી) વિભાગના કોટિપુરમાં આવેલા જ્યાદિત્ય નામે સુર્પના મહિરને. રાષ્ટ્રકૂટનોની રાજ્યાત્તનોની મિતિ થક સંવતમાં આપવામાં આવતી અષાઢત સુચાટ્ટને વજતા એક દાનપત્રમાં ત્યાના પ્રવરિત વડબી તવત નજરે પડે છે વડબી સવત ૫૦૦ (ઈ ન ૮૧૮-૧૯)ના એ દાનપત્રમા પાવિતાણુક(પાલીતાણુ)નો ઉલ્લેખ આવે છે એ સમયે ગોવિંદરાજે સુરાષ્ટ્રમા નત્તા પ્રાણી હલે પનુ પાછે લા. વખતમાં ત્યા પ્રતીહારોની આપ જમી જણાય છે

કંક સુવર્ણવર્ષના પુત્ર ધ્રુવ ધારાવરે બદરશિદિના બં બ્રાહ્મણને કાચાહદ (કાસદા) વિભાગમાંથી દાન દીધું (ઈ ૧ ૮૩૫) આ રાજને દમિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય તાથે સંધર્ષ થતા, વાટ મુંબ પદ દમિણના સૈન્યનુ આક્રમણ થયુ અને ધ્રુવરાજા રડતા માર્યો ગયો

ધ્રુવ ધારાવર્ષના પોત ધ્રુવ ધારાવર્ષ બીજાએ દમિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજનો નામનો કરવા ઉપરાત પ્રતી ૧૨ નરંદ્ર મિહિરભોજના સૈન્યને પાછું હાવ્યુ એના દાનપત્ર(ઈ ન ૮૭૭-૮૮૪)મા મહી-નમલ પ્રદેશ ઉપરાત તાથીની દમિણે આરેલા મ્યાનપુર (કામર) વિભાગનો સમાવેશ થતો, જેમાં કાપિ-નલીયના એક બોલ વિદ્યારનો ઉલ્લેખ આવે છે કૃષ્ણ અકાવર્ષનું દાનપત્ર (ઈ સ ૮૮૮) અંકુલેશ્વર(અન્કેશ્વર)માંથી અપાયું છે એમા જ્યોતિષની ભૂમિ પરિઆવિ (સુરત પાસેનું વરિશાવ) વિભાગમા આવી હતી આ પછી થો. ૧ વખતમાં લાટના આ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યનો લય થયો લાગે છે

આ અરતામા પ્રતીહારોનું આધિપત્ય સૌરાષ્ટ્રમા દૃક થયું હતું સૌરાષ્ટ્ર મંડલના દમિણ વિભાગમા નત્તા પરાવનું ચાતુક્ય રાજકુલ પ્રતીહાર વંશના આધિપત્ય નીચે હતું એનુ બોજદેવના ઉત્તરાધિકારી મહેન્દ્રપુષ્પ-મહેન્દ્રપાલના સમયના બવવર્ષનાં અને અવનિર્વામાં બીજાના દાનપત્ર (ઈ ૩ ૮૮૩ અને ૮૮૦) પરથી સ્પષ્ટ થાય છે એવી રીતે વર્ધમાન(વકવાલ)ની આસપાસ આવેલા અંકોટક (હાલ) પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા ચાપલે પલુ પ્રતીહારોનું આધિપત્ય અંગિકાર કર્યુ હતું એનુ મહીપાલના સમયમાં પારણીવસાદ કરેલા દાનશાસન (ઈ સ ૯૧૪) પરથી માન્ય પડે છે

મહેન્દ્રપાલે લાટના રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તાનુ ઉન્મૂલન કરી જેતક મંડલ કનજે કર્યુ લાગે છે જે મહીપાલના સમયમાં દમિણના કૃષ્ણ અકાવર્ષના સામત ધવવર્ષ રાષ્ટ્રકૂટોને પાછું મેળવી આપ્યું આ મંડલ ધવવર્ષના સાસન નીચે મુકાયુ ઈ સ ૯૧૦માં ત્યા કૃષ્ણ અકાવર્ષના આધિપત્ય નીચે ધવવર્ષના પુત્ર પ્રચંડઅંકુકની સત્તા પ્રવર્તતી જેતક તેમ જ કાચાહદ વિભાગને આવરી લેતો આ વિભાગ ૭૫૦ ચામોનો હતો ને એનુ વડુ મયક હર્ષપુર (હરતોલ) હતું કર્પવાલિજન (કપડવલુર) ચોસારી એનો પેટાવિભાગ હતો

કૃષ્ણ અકાવર્ષના ઉત્તરાધિકારી ઈન્દ્ર નિનવર્ષે કનોજ પર ચડઈ કરી પ્રતીહારનરથ મહીપાલનો પરાજય કર્યો ઈ સ ૯૧૫માં ઈન્દ્ર રાજે પોતાના પટ્ટમય પ્રસંગે લાટદેશના કમ્મલિજન (કામરેલ) પાસેના બે ગામોનુ દાન દીધુ પરનુ એ એકમે વર્ષમા અકાવ મૃત્યુ પામ્યો

ને મહીપાલે ગુમાવેલી કીર્તિ પાછી મેળવી. પરંતુ આ પછી પ્રતી-
હારોની આજુ અહીં જાએ વખત ટકી નહિ.

ઈન્દ્રનિવર્ણનો પુત્ર ગોવિંદ ચોથો પણ લાટદેશ પર સત્તા
ધરાવતો, જેમાં ખેટકમાંવતો સમાવેશ થતો (ઈ. સ. ૯૩૦). આ
પછી ચોથે વર્ષમાં ખેટક-મંડલ પર માથવાના પરમાર રાજ સૌથ
બીજાની સત્તા પ્રવર્તી, એમ એના ઈ. સ. ૯૪૯ના મોઘરાસતક(મોઘરા)
વિષયને લગતાં દાનપત્રો પરથી માલૂમ પડે છે. એમાં એણે ગોવિંદ
ચોથાના અનુગામી અમોઘવર્ષ ત્રીજાના પુત્ર કૃષ્ણ અકાલવર્ષના આધિ-
પત્યનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ કૃષ્ણના અનુજ ખોટિંગના
સમયમાં પરમાર સૌધે આ આધિપત્ય ફાગી દીધું (ઈ. સ. ૯૭૩),
ત્યારથી ગુજરાતમાં ચણદેવોની સ્થિતિ સત્તા લુપ્ત થઈ.

સમકાલીન સ્થાનિક રાજ્યો

મૈત્રકાલ પછીના આ દોરસો વર્ષના ગાળામાં અહીં અનેક
સ્થાનિક રાજસત્તાઓ પ્રવર્તી. સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ ભાગમાં જલદ્રવ સૈન્યવો-
ની સત્તા લગભગ ઈ. સ. ૯૨૦ સુધી ચાલુ રહી. એમના લેખોમાં
સોમેશ્વર (સોમનાથ), ગોમુત્રિકા (ગોમટા) અને ભિલ્લમાચ (ભીન-
માળ)નો ઉલ્લેખ આવે છે. આગળ જતાં આ પ્રદેશ જલેષુક નામે
ઓળખાય છે એ પરથી ત્યાં જલવાઓની સત્તા પ્રવર્તી ગણાય.

ઉનામાંથી મહેલાં બલવર્મા અને અવનિવર્મા બીજાનાં દાનપત્રો
પરથી દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલુક્યકુલની સત્તા વિશે માહિતી મળે છે. આ
સત્તા મૈત્રકાલના અંતના અરસામાં કલ્લને હાથે સ્થપાઈ. એના
પીત્ર બાલુકાવલે પાલ નરેશ ધર્મપાલનો તેમ જ ચણદેવ સેનનો
પરાજય કરી પ્રતીહાર નરેશને મદદ કરેલી. એના પીત્ર બલવર્માએ કુણેને
વશ કર્યા. એના પુત્ર અવનિવર્મા બીજાએ ચાલુકુલના ધરણીવરાહને
હરાવ્યો. આ બંને રાજાઓએ કણવીકાને તટ આવેલા તરુણદિવ્ય
નામે સૂર્યના મંદિરને નક્કીસપુર ચોરાસીમાં ગાળીને દાન દીધું (ઈ. સ.
૯૮૩; ૯૦૦).

ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલુકુલની સત્તા પ્રવર્તતી. ૭૮૩માં વઘવાણમાં
જે જયવરાહ રાજ્ય કરતો હતો તે આ કુલનો હોવા સંભવ છે. વિક-
માર્કના પુત્ર અરુકના નામ પરથી આ પ્રદેશ ‘અરુક’ કહેવાયો. એના
પીત્ર ધરણીવરાહે ઈ. સ. ૯૧૪માં એક સૈવ આચાર્યને વિદ્યાધન
તરીકે ગૃહમંત્રી દાન કર્યું.

પૂર્વસૌરાષ્ટ્રમાં વલ્લભીમાં વાળાઓની સત્તા સ્થપાઈ, જેમનું મૂળ
વતન વલ્લભી (વળા) હોવાનું જણાય છે. વાળાઓની એક બીજી
શાખા વામનસચલી(વંચળી)માં સ્થપાઈ. આગળ જતાં આ શાખાની
સત્તા ચુરસમાઓએ લઈ લીધી.

કચ્છમાં જાડેજ કુલ સત્તા ધરાવતું.

ઉત્તર ગુજરાતના હર્ષપુર (હરસોલ) વિભાગમાં મૈત્રકાલના
અંતભાગમાં ચંદ્રદિવ્ય નામે સામંતની સત્તા પ્રવર્તતી. ત્યાર પછી
નવમા શતક દરમ્યાન ત્યાં શી રીતિ હતી એ વિશે કંઈ માહિતી મળી
નથી ઈ. સ. ૯૦૦ના અરસામાં ત્યાં ધવલપ્પ નામે કુલદેવી બ્રહ્મવક

કુલની સત્તા સ્થપાઈ. એનો પુત્ર પ્રયાદ-અમુક ઉર્ધ્વપુર-કાચકદ-ખેટક
વિભાગ પર સત્તા ધરાવતો (ઈ. સ. ૯૧૦).

અણ્ણિવપત્તનના ચાવડાઓ

કાચકુલના પંચોચીને મારીને એની પાસેથી ખંડુવીની રકમ
પડાવી લઈ વનરાજ ચાવડાએ જૂના લાખખામ પાસે અણ્ણિવપત્તન
નામે નવું નગર વસાવી ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી. વનરાજ પચાસ
વર્ષની વયે ગાદીએ લેઢી અને એણે સાઠ વર્ષ રાજા કર્યું એમ અનુ-
શ્રુતિ જણાવે છે, પરંતુ અગાઉ જણાવ્યા મુજબ આ અનુશ્રુતિમાં
કાચગણનાની હાકલ ઘણી અકાલે છે. વનરાજે પાટણમાં દેશસર
બંધાવી એમાં પંચાસરના પાઠ્યનાથની મૂર્તિ પધરાવી. અગાઉ જણાવ્યા
મુજબ વનરાજની રાજ્યાભિષેક વિ. સ. ૮૦૨ને બદલે ઇ. સ. ૮૦૨
(ઈ. સ. ૮૮૦)માં થયો ગણીએ, તો કનોજનો ભુવક એ પ્રતીહાર
નરેશ મિદિરબોજા હોઈ શકે.

વનરાજ પછી એનો પુત્ર યોગરાજ ગાદીએ આવ્યો. એણે ચાવડા-
ઓ ચોટ્ટા હોવાનું કંઈક ભૂંચી નાખવા પ્રયાન કર્યો. યોગરાજ પછી
કેટલીક જગ્યાએ પાંચ અને કેટલીક જગ્યાએ છ રાજ જણાવ્યા છે,
પરંતુ એની વિગતોમાં ઘણો ફેર રીકો છે. રાજ્યાભિષેકની મિતિઓ
પણ ભાગે જ કાલેજ કરે છે. આ રાજવંશનો કુલ સાસનકાલ ૧૯૬
વર્ષનો કહેવો છે, પરંતુ એની ઉપથી મપાંદા સંવતના ગોટાળાને
દિસાને ૧૩૪ વર્ષ ગોચી મૂકીએ, તો આ આખોય સાસનકાલ ૬૨
વર્ષનો માનવો રહ્યો. તો પછી એમાં વનરાજનો રાજ્યકાલ ઘણો ઓછો
હોવો જોઈએ. ચાવડા કુલની રાજસત્તા વિ. સ. ૯૯૯ (ઈ. સ.
૯૪૪)માં લુપ્ત થઈ એ નિશ્ચિત છે. સામંતસિંહ ચાવડાને લગતી
દંતકથામાં ચાવડાઓ વાલવોની જેમ મદિરાપાનના બેસની ગણાતા એવો
ધ્વનિ નીકળે છે, પરંતુ લોકાદેવી-ચાંદિ વિશેની હાકલ બાગે જ
કાલેજ ગણાય છે. લગભગ બસો વર્ષ જેટલો લાંબો કાલ આરોપેલા
ચાવડા વંશનો એકેય સિંહાલેખ કે તામ્રપત્રલેખ મળ્યો નથી. પ્રતીહારો
અને ચણદેવોની ભીસમાં ચાવડાઓનું રાજ્ય પણ ઉત્તર ગુજરાતના
મર્મદિત ભાગમાં સોમિત હતું. આમ દંતકથાઓને આધારે અગાઉ
આંકવા કરતાં, આ રાજ્ય સમય તેમ જ સ્થળ એ બંનેના વિસ્તારની
દૃષ્ટિએ ગુજરાતના ઈતિહાસમાં ઘણું એણે મહત્વ ધરાવે છે, છતાં
ગુજરાતના ભાષી મહાન રાજાની રાજ્યાની એ એનો ચિરંજીવ
વારસો છે.

તત્કાલીન સંસ્કૃતિ

આ અનુ-ગૌતમ કાલ દરમ્યાન ધર્મ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં દીક
પ્રગતિ થઈ. દક્ષિણ ગુજરાતમાં જર્ણદિવ્યનું અને સૌરાષ્ટ્રમાં તરુણ-
દિવ્યનું સૂર્યમંદિર રાજ્યકાલ પામ્યું. સોમેશ્વર (સોમનાથ) તીર્થ અને
મહેશ્વરાશ્વર જિવા આચાર્યનો ઉલ્લેખ સૈવધર્મનો વિકાસ સૂચવે છે.
જયદ્રુગુરુ શંકરાચાર્ય પોતાના દિગ્વિજય દરમ્યાન અહીંના ઈતર સંપ્ર-
દાયોને વિવાદમાં ડગલી દ્વારકામાં પશ્ચિમધામનો મઠ સ્થાપ્યો તે આ કાલ

દરમ્યાન. આ ઉપરાંત વિષય, ગણેશ, માનુષ્યો વગેરે અન્ય દેવદેવીઓનાં મંદિરોનો તેમ જ નન-મક જેવા મહોનો ઉલ્લેખ આવે છે. બોદધર્મની બાબતમાં માત્ર કામરજ પાસેના કંપિલ્વતીથીના વિહારનો ઉલ્લેખ મળે છે, જ્યારે જન ધર્મ વિશે વિષુવ માહિતી ઉપલબ્ધ છે. વલ્લી, ઠાંક, ચતુર્ભુજ-પાલીતાણા, ઉલ્લંચત (ગિરનાર), પંચાસર, પાટણ ને નવસારી જેવાં સ્થળો, બપ્પભટ્ટિ, નાગાર્જુન, શીલાંકસુરિ-શીલ-ગુણસુરિ જેવા વિદ્વાનો અને હરિયેશ્વ-કૃત બૃહત્પ્રકાશ જેવી કૃતિઓનો સંબંધ આ કાલ સાથે રહેલો છે. સુચદ્રના લોકો અપભ્રંશની છાંટવાળું સંસ્કૃત સારી પેઠે બોલી બોલતા, જ્યારે વાટના લોકો સુંદર પ્રાકૃત બોલતા. વાટ લોકોની હાસ્યપ્રધાન શૈલી સાહિત્યમાં વાટી કે વાટીય શીત તરીકે રૂઝ થઈ અને અલંકારોમાં વાટાનુપ્રાસનો સમાવેશ થયો. પ્રતીહાર નરેશ મહેન્દ્રપાલના ગુરુ રાજેશ્વરે વાટની અંગનાના લાલિત્યની અનેક દેકાણે પ્રસાંધ કરી છે અને પોતાની નાટિકાઓની નાવિકાઓને પણ વાટની રાજક-પાઓ કળી છે.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ તુલાપુરુષ અને હિરણ્યગર્ભના સમારંભ યોજી ભારે સંપત્તિદાન કરતા. એ કાલના દ્રમમાં સ્થાનિક રાજવંશના સિક્કા બાગે જ મળે છે; સસાની અને ગર્ધીયા સિક્કા વધુ પ્રચલિત હતા. બંદરેશમાં સર્તભપુર (ખંભાત) મહત્વ ધામું. સંગીતમાં ખંભાયતી અને ભિલાવલ જેવા રાગ અહીંના ખંભાત અને વેરાવલ જેવાં સ્થળો પરથી રૂઝ થયા.

જ્ઞાતિઓમાં નાગર બ્રાહ્મણ, વાળા અને વાલ્લ કામરજ જેવી જ્ઞાતિઓ પ્રચલિત થઈ. કર્ણાટકમાંથી ચાલુક્ય અને બ્રાહ્મણ જેવાં કુલ અહીં આવી વસવા લાગ્યાં. આરબોના ત્રાસથી ઈરાન તરફ આવેલા જર-હોસ્તીઓ દીવ અને સંજન બંદરે ઊભી આ પ્રદેશમાં વસ્યા એ બનાવ માત્ર પારસીઓના જ નહિ ગુજરાતનાં ઈતિહાસમાં મહત્વનો ગણાય. આ બનાવ આઠમી કે નવમી સદી કરતાં દસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બન્યો હોય એ વધુ સંભવિત છે. તો સંજનમાં એમને આકાશ દેનાર રાજા ઉત્તર કોંકણનો શિલાહાર રાજ ગણાય; આગળ જતાં ત્યાંથી તેઓ દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવી વસ્યા.

આ સમયે અહીં ગુપ્ત-વલ્લી અને ચક્ર સંવત વધુ પ્રચલિત હતા, પરંતુ પ્રતીહારોની અસરથી હવે વિક્રમ સંવત પણ વપરાવા લાગ્યો. એવી શ્રીત્રિવિધમાં મેત્રક કાલ સુધી દક્ષિણી મરેડ પ્રચલિત હતા, જ્યારે હવે એ ઉપરાંત ઉત્તરી મરેડ પણ દાખલ થયો.

આ કાલના સ્થાપત્યમાં પાટણ, કારવણ, શામળાજી, કદવાર, ચેડા, કોટાઈ વગેરે સ્થળે કેટલાક ભગનાવશેષ મળે છે. સુર્ય, વિષ્ણુ, ભૈરવ, કાર્તિકેય, શિવપાર્વતી, શક્તિ, કુંભેર, ચામ ઈત્યાદિ દેવદેવીઓનાં શિલ્પ દેકેકેકાણે મળે છે. તારંગા, પાટણ, ચતુર્ભુજ, ગિરનાર અને અબુમાં અનેક જન પ્રતિમાઓ મળી છે. તારંગા જન તીર્થ થવું તે આગઈ બોદ તીર્થ હતું, જેના અવશેષ હજી તારણમાતા મંદિર પાસેના પારણમાતા મંદિરમાં રહેલી તારાની પ્રતિમારૂપે મોજુદ છે. ખંભાત

પાસેના નગરમાં બુદ્ધપ્રતિમા મળી છે. નગરા પાસે આવેલું તારાપુર પણ બોદ તારાનું તીર્થ હોવાનું જણાય છે.

સોલંકી રાજ્યની સ્થાપના

વિ. સં. ૯૯૮ (ઈ. સ. ૯૪૨)માં ચૌલુક્ય (સોલંકી) કુલના મૂલરાજે વનરાજ ચાલુક્યના વંશજ પાસેથી અમુલિયપાટક આસપાસનો પ્રદેશ જીતી લઈ ત્યાં ચાલુક્યને બદલે સોલંકી વંશની રાજવંશ સ્થાપી એ બનાવ ગુજરાતના ઈતિહાસમાં ઘણું મહત્વ ધરાવે છે, કેમ કે આ રાજવંશે ગુજરાતના રાજકીય તેમ જ સાંસ્કૃતિક ઘડનારમાં ઘણો ફાળો આપ્યો છે. મૂલરાજનો પિતા રાજિ મૂળ દક્ષિણના ચૌલુક્યકુલનો હતો, પણ કનોજના પ્રતીહાર સામ્રાજ્યના મહાસામંત તરીકે એ સમયની ગુર્જરભૂમિમાં રાજસત્તા ધરાવતો હતો. પ્રતીહાર નરેશ મહાપાલના ઉત્તરાધિકારી મહેન્દ્રપાલ બીજાના સમયમાં રાગિના પુત્ર મૂલરાજે ગુર્જરભૂમિની દક્ષિણે નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું તે પ્રાપ્ત. પ્રતીહારોના આધિપત્યથી સ્વતંત્ર થવા માટે હશે.

‘ગુજરાત’ નામનો અર્થભ

મેત્રકકાલ દરમ્યાન ‘ગુર્જરદેશ’ કે ‘ગુર્જરભૂમિ’ એ આમુની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશનું નામ હતું. ગુર્જરદેશના પ્રતીહાર રાજ્યનો વિસ્તાર થતો ગયો અને ગુર્જરદેશના રાજાઓ ઉલ્લંચન અને કનોજમાં રાજ્ય કરતા થયા, તોયે એ ‘ગુર્જરદેશ’ કહેવાતા. નવમી સદીમાં ગુર્જરભૂમિ ‘ગુર્જરા’ કે ‘ગુજરાત’ કહેવાઈ. આ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત રૂપ વસ્તુતઃ ‘ગુજ’માં અરબીનો નારીજાતિના બહુવચનનો ‘આત’ પ્રત્યય લાગતાં થયેલા ‘ગુજ્જત’ શબ્દ પરથી વ્યુત્પન્ન થવું જણાય છે.

કનોજના પ્રતીહાર નરેશોની જેમ મૂલરાજ પણ ‘ગુર્જરદેશ’ કહેવાતો. સમય જતાં આ ગુર્જરદેશનો શાસન નીચેનો પ્રદેશ ‘ગુર્જરમંડલ’ - ‘ગુર્જરદેશ’ - ગુજરાત કહેવાનો થયો અને રાજદાનમાં ગુર્જરોની સત્તા લુપ્ત થતાં ત્યાં એ નામનો પ્રયોગ લુપ્ત થતો ગયો. પરિણામે ‘ગુજરાત’ - ‘ગુર્જરા’ એ નામ આમુની ઉત્તરે આવેલા મરુદેશને બદલે આમુની દક્ષિણે આવેલા આ પ્રદેશ માટે પ્રયોજ્યું. એ પરથી આ પ્રદેશ ‘ગુજરાત’ નામે ઓળખાય છે. આમ આ પ્રદેશને એવું આ ચાલુ નામ સોલંકીકાલમાં મળ્યું.

સોલંકી રાજ્યનો અભ્યુદય

મૂલરાજ શક્રાખાતમાં સારસ્વતમંડલ અને સૈન્યપુરમંડલ પર સત્તા ધરાવતો. સારસ્વતમંડલ એ અમુલિયપાટક પાસેનો સારસ્વતી નદીનો પ્રદેશ અને સત્યપુરમંડલ એ મરુદેશમાં આવેલા સત્યપુર (સાંચોર) આસપાસનો પ્રદેશ હતો. મોહકાસત્તક (મોપ્રસા) પ્રદેશ સમેતનું મેત્રકમંડલ છેક ભોજના સમય સુધી માલવાના પરમાર રાજાઓની સત્તા નીચે હતું. વાટમાં હવે રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તાનો નાશ કરનાર ચાલુક્ય રાજા તૈલપના બારમ્પ નામે ચાલુક્ય સામંતની સત્તા જમી હતી. મૂલરાજને આ બારમ્પ સાથે તેમ જ શક્રભર (સાંભર)ના ચોલાસ રાજા વિજયદાસ સાથે વિજય થયો. મૂલરાજે સૌયદ્રના રાજા ગદધરિપુને

એને કચ્છના રાજા બાખાને હાર આપી, આબુના પરમાર રાજા ધરસી-વરાહ પર આસુ વર્તીવી ને સ્વતંત્ર રાજાને શોગ મહાભિરુદ ધારણ કર્યા. મૂવરાજે પાટણમાં; મંડવીમાં અને શ્રીસ્થવ (સિદ્ધપુર)માં કેટલાંક દેવાલય બંધાવ્યાં, જેમાં રુદ્રમહાલયનો સમાવેશ થાય છે. મૂવરાજે ઉદીચ બ્રાહ્મણોને તેણી અહીં વસાવ્યા. મૂવરાજના પુત્ર અને પૌત્રોના સમયમાં માલવ અને લાર સાથેનો વિગ્રહ ચાલુ રહ્યો.

ભીમદેવ પહેલાના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૦૨૨-૧૦૪૬) મહમૂદ ગઝનવીએ ગુજરાત પર ચડાઈ કરી, અણહિવપાટક અને ચોટ્ટેરને મળે સોમનાથ પર હલો કરી ત્યાંના ભવ્ય મંદિરનો અને લિંગનો નાશ કર્યો. આ હલ્લા દરમ્યાન કોઈ સલામત સ્થળે ભરાઈ રહેલા ભીમદેવે ઘોલ ન વખતમાં સોમનાથનાં મંદિરનો છૂર્ણોદ્ધાર કર્યો. ભીમદેવે આબુના પરમાર રાજાને તેમ જ નડુલના ચોલાસુ રાજાને વશ કર્યો, માળવાના રાજા ભોજના છેલ્લા દિવસોમાં પૂર્વ દિશામાં પોતાની સત્તા વિસ્તારી. ભીમદેવનાં દંડનાયક વિમલે આબુ ઉપર વિમલ-વસતિ નામે આદિદેવ-પ્રાસાદ બંધાવ્યો. ચોટ્ટેરનાં સૂર્યમંદિર બંધાવું. રાણી ઉદયમતીએ પાટણમાં વાવ બંધાવી, જે હાલ ‘રાણીની વાવ’ કહેવાય છે. ભીમદેવે આ ઉપરાંત બકુલાદેવી નામે વાશંગનાને પોતાની રાણી બનાવી. ભીમદેવનાં દાનપત્રોમાં સારસ્વતમંથલ ઉપરાંત કચ્છમંડવીને ભૂમિના દાનની નોંધ આવે છે.

કર્ણદેવ (૧૦૬૪-૧૦૮૪) માલવ સાથેના યુદ્ધમાં ફાળો નહિ, પણ આપાપક્ષીના ભીલ સરદારને હરાવી ત્યાં કર્ણવતી નગરી વસાવી અને લાર દેશ છત્રી લઈ સોલંકી રાજ્યને દલિલમાં છેક નાગસાધિકા (નવસારી) વિષય સુધી વિસ્તાર્યું. એણે એક જન વસતિકાને પણ ભૂમિદાન દીધું. ગોઆના કદંબકુચી રાજકુળના મીનલદેવી પાટણ આવી કર્ણદેવને પરણી એ ઘટના આ ત્રેલોકયમલ્લની મહત્તા સૂચવે છે. કાશ્મીરના કવિ બિલ્હલે આ રાજા વિશે ‘કર્ણસુંદરી’ નામે નાટિકા લખી.

સિદ્ધરાજ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયેલા જ્ઞપ્તિહના (ઈ. સ. ૧૦૮૪-૧૧૪૩) સમયમાં ગુજરાતનો સુવર્ણકાલ થયે થયો. ત્રેલોકયમલ્લ કર્ણદેવનો આ પુત્ર ‘ત્રિભુવનનાથ’ કહેવાતો. વળી એ ‘સિદ્ધ ચક્રવર્તી’ કહેવાયો. બાલશિષ્યાવાદ બાણુના અજ્ઞેય અને ભેદી ગણાતા ભર્મક-ને વશ કરી એ ‘બર્મકનિપણ’ બન્યો. સોલ પર ચડાઈ કરી ત્યાંના રાજા ખંગારને કેદ કર્યો અને ત્યાં સળગાવ મંત્રી દંડપિપતિ નીમ્નો, જેણે ખિન્નાર પર ગેમિનાથનું નવું મંદિર બંધાવ્યું. માતા મીનલદેવીના અગ્રગણથી જ્ઞપ્તિહ સોમનાથનો ભાર મૂકવેરો રદ કર્યો. વળી માળવા પર ચડાઈ કરી ત્યાંના રાજા યશોવર્માને કેદ કરી એને પાટણમાં આણ્ણો અને ત્યાં મહાદેવ નામે દંડપિપ નીમ્નો. માળવાની સાથે ચેવાક, કુંડરપુર અને વાંસવાડના પ્રદેશ પણ એની સત્તા નીચે આવ્યા. આમ સિદ્ધરાજે સોલંકી રાજ્યને હાલના ગુજરાત કરતાં વધુ વિસ્તૃત બનાવ્યું. જ્ઞપ્તિહના આ સિદ્ધિની વાદગીરીમાં સિદ્ધ સંવત થયે થયે (વિ. સં. ૧૧૭૦) ‘અવંતીનાથ’ તરીકે કીર્તિ પામીને સિદ્ધરાજ જ્ઞપ્તિહને ભોજરાજનો

અંતરંગ્ય પાટણ આણ્ણો અને હેમચંદ્રચાર્યને ‘સિદ્ધરાજ’ જેવો વ્યાકરણ-ગ્રંથ રચના પ્રેરણા આપી. તેમ જ શ્રીપાલ, વાગભટ ઇનાદિ અનેક વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપી વિદ્યોપાસનાના રોત્તમને ગુજરાતને નામના અપાવી. સિદ્ધરાજની રાજસભામાં સ્વેતાંશુ દેવસૂરિએ વાદવિવાદમાં દિગંધર કુમુદચંદ્રનો પરાજય કર્યો. ખંભાતમાં મુસલમાનોને કનડગત વતાં, જાને તપાસ કરી એમને ન્યાય આપ્યો. પાટણના સલ્લસિંગ સરો-વરને અને સિદ્ધપુરના રુદ્રમહાલયને એણે ભવ્ય સ્વરૂપ આપ્યું. આ ઉપરાંત અનેક મંદિર, કિલ્લાઓ અને તથાવ બંધાવ્યાં. એ જન ધર્મને પણ ઉત્તેજન આપ્યો.

ગુજરાતના રાજકીય તેમ જ સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં અમૂલ્ય ફાળો આપનાર સિદ્ધરાજ જ્ઞપ્તિહ અનેક અદ્ભુત લોકકથાઓના નાયક તરીકે નામાંકિત છે, પરંતુ એમાં સમ્પ્રદેવી તથા જ્ઞપ્તિ આગ્રહને લગતી કાંકકથાઓ કપોચકદિપત ગણાય છે. એના સમયથી ગુજરાતમાં એક પ્રકારની એકતા અને અસ્થિતા જોવાઈ વળે.

અપુત્ર સિદ્ધરાજ પછી ભીમદેવની રાણી બકુલાદેવીનો વંશજ કુમારપાલ (૧૧૪૩-૧૧૭૪) ચાલીએ આવ્યો. ચાંદેભરીના ચોલાસુ રાજા અશ્વેશિલ પર ચડાઈમાં વિજય મેલવ્યો એ એનું ખાસ પરાક્રમ ગણાનું. માળવામાં સત્તા જમાવી બેંકેલ બલ્લાલને મારીને આખા માળવાને તાણે ક્યું; કોંકણના રાજા મલિકઅર્જુન પર આક્રમણ કરી એની સેનાએ એને મારી નાખ્યો. કુમારપાલના લેખોમાં એને પરંપરા અનુ-સાર ‘ઉમાપતિવરબધ્યપ્રસાદ’ કહ્યો છે. જ્યારે જન સાહિત્યમાં એને ‘પરમ-આર્હત’ કહ્યો છે. એના ઉપર હેમચંદ્રચાર્યની ઘણી અસર હતી; અને એને જનધર્મ તરફ ઘણો અનુરાગ હતો. પોતે માંસ-મહાદિનો ત્યાગ કરી રાજ્યમાં અમારિયોલસુ કરી પ્રાણીહિંસાનો નિરોધ ફરમાવ્યો. વળી રુદ્રતીર્થિત ગણાતા અપુત્રકાંધને જાત કરવાનું રદ કર્યું. જનતીર્થોની પાત્રા કરી દેસસર બંધાવ્યાં. કથિકાલસર્વલ હેમચંદ્ર-ચાર્યની ધાર્મિક તથા સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપ્યું. આ ઉપરાંત એ શીવ ધર્મને પણ ઉત્તેજન આપ્યો. નાજર બ્રાહ્મણોના આનંદપુર (વઝનગર)ને ફરોનો દુર્ગ બંધાવ્યો. તેમ જ સોમનાથના મંદિરોનો છૂર્ણો-દ્ધાર કરાવ્યો. સિદ્ધરાજની જેમ કુમારપાલે પણ ગુજરાતના રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો.

કુમારપાલનો ઉત્તરાધિકારી અજ્યપાલ હતો. સપાદલસના રાજા શોમેશ્વરજે સિદ્ધરાજનો દીપ્તિસ લંતો અને જેનો પુત્ર પુષ્કરીરાજ ચોલાસુ જાણીતો છે)ને અજ્યપાલે કર દેતો કર્યો એ એનું વિશિષ્ટ પરાક્રમ ગણાનું. એના સમયમાં પરમાર સામંત પ્રહલાદને પ્રહલાદનપુર (પાલવપુર) વસાવ્યું. અજ્યપાલના રાજ્યમાં શીવધર્મને વધુ ઉત્તેજન મળ્યું. એના પુત્ર બાલ મૂવરાજે યલમદ ઘોરીના હુમલાને પાછો હટાવ્યો (ઈ. સ. ૧૧૭૮) એ સિદ્ધિ સિદ્ધરાજ-કુમારપાલના સમયના રાજ્ય-તંત્રની સંજોગતા સૂચવે છે. ભીમદેવ બીજાએ ૬૪ વર્ષ જેટલો લાંબો વખત (૧૧૭૮-૧૨૪૨) રાજ્ય કર્યું. એના સમયમાં મહમદ ઘોરીના સુલ્તા હુનગુરીન એક એ વાર ગુજરાત પર ચડાઈ કરી પાટણને

જૂઝૂં. માળવા, મેવાડ અને મારવાડના સાર્વત્રિક થતા ગયા. આગળ જતાં તળગુજરાતમાંજે એની સત્તા નબળી પડી. એ પોતાને અભિનવ સિદ્ધરાજ અને સપ્તમ ચક્રવર્તી કહેવડાવતો, પરંતુ ધવલક (ધોળકા)નો મોંઝિક લવણપ્રસાદ રાજ્યનંત્રમાં સર્વેશ્વર બન્યો હતો. લવણપ્રસાદ અને એના પુત્રરાજ વીરધવલે ગુજરાતના રાજકીય સંસ્કાર-માં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. એમના મંત્રી વસ્તુપાલ-તેજપાલે ગુજરાતની વિદ્યાકલાના સંસ્કૃતિક વિકાસમાં ચિરંજીવ કાળો આપ્યો છે. લવણપ્રસાદ અને વીરધવલના મૃત્યુ પછી એમની જગ્યા વીરધવલના પુત્ર વીસલદેવે સંભાળી. ભીમદેવના ઉત્તરાધિકારી ત્રિભુવનપાલની પછી એ પાટણનો મહારાજ બન્યો (ઈ. સ. ૧૨૪૪).

વાઘેલા સોલંકીઓ

કુમારપાલના માસા ધવલનો પુત્ર અહિરાજ ચોલુકચ (સોલંકી) કુલનો હતો. કુમારપાલે એની સેવાથી પ્રસન્ન થઈ એને અણહિલ-પાટક પાસે આવેલું વ્યાધ્રપલ્લી (વાઘેલા) નામે ગામ આપ્યું હતું. અહિરાજે ભીમદેવ બીજાને ગાદી અધાવવામાં સક્રિય ભાગ ભજવ્યો હતો. એનો પુત્ર લવણપ્રસાદ વાઘેલાના સાર્વત્રિકાંથી ધવલક(ધોળકા)નો મહામંડલેશ્વર-રાણુક (રાણો) બન્યો અને ભીમદેવ પાસેથી સર્વેશ્વરનો અધિકાર પામ્યો. લવણપ્રસાદ અને એના પુત્ર વીરધવલ પાટણના સોલંકી રાજ્યના સંસ્કાર તેમ જ સંચાલનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવતા, પરંતુ અણહિલપાટકના મહારાજાધિરાજ તરીકે ભીમદેવનું સ્થાન નિભાવતા. સોરાષ્ટ્ર, મારવાડ અને લાટ સાથે વિગ્રહ કરી એમણે ગુજરાતની રાજસત્તા ટકાવી રાખી હતી. વીરધવલના પુત્ર વીસલદેવે પણ ધવલકના મહામંડલેશ્વર-રાણુક તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરી હતી. પરંતુ ત્રિભુવનપાલના મૃત્યુ પછી, પ્રાપ્ત: એનો કોઈ સીધો ઉત્તરાધિકારી ન હોતાં, વીસલદેવે અણહિલપાટકના મહારાજાધિરાજની પદવી ધારણ કરી. ગુર્જત્રાના સોલંકીઓની જગ્યાએ વાઘેલા સોલંકીઓનું શાસન સ્થપાયું.

વીસલદેવના રાજ્યપરોહણ સમયે (ઈ. સ. ૧૨૪૪) વસ્તુપાલની હયાતી બાદ તેજપાલ મહામાત્ર પડે હતો. વીસલદેવે માલવા પર ચડાઈ કરી ધારાનો પ્લ્વંસ કર્યો. ગણપતિ વ્યાસે આ વિશે 'ધારાપ્લ્વંસ' નામે નાટક લખ્યું. દેવગિરિના યાદવ રાજ સિંધુને તો એણે પોતે ધોળકાનો મહામંડલેશ્વર હતો ત્યારે હરાવેલો. હવે એણે મેવાડના રાજ તેજસિંહને પણ હરાવ્યો. વળી કણ્ઠકની રાજ્યલક્ષ્મી લીધી. પિતા વીરધવલના સમયમાં નશા બંધાવેલા, દબાવેલી (ડબોઈ)ના દુર્ગમાં આવેલા વૈદનાથ મહાદેવના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. સોમેશ્વરની ચાત્રા કરી ત્યાંના વિદ્વાન કવિ નાનકને દાન દીધાં. ચોલુકચ કુલની રાજ્યકાંતીનો ઉદ્ધાર કરનાર (૧૨૪૪-૧૨૬૨) વીસલદેવ 'અભિનવ સિદ્ધરાજ' અને 'અપર અર્જુન' કહેવાયો.

વીસલદેવ પછી એનો ભત્રીજો અર્જુનદેવ ગાદીએ આવ્યો. એના સમયમાં સોમનાથ દેવપત્તનમાં મુસલમાનોને ધર્મસ્થાન બાંધવા અને નિભાવવાની મંત્રણી મળી. આ લેખની મિતિ હિન્દી, વિક્રમ, વલભી અને સિદ્ધે એ ચાર સંવતોમાં આપી છે. અર્જુનદેવના પુત્ર સારંગદેવે

માલવરાજા યોગને તેમ જ યાદવ રાજ સમર્થદ્રને હરાવ્યો. એના એક દંડાધિપે તુરુખોના હુમલાને પાછો હલાવ્યો. સારંગદેવના પછી એનો ભત્રીજો કણ્ઠદેવ ગાદીએ આવ્યો (ઈ. સ. ૧૨૮૬). એના માતા-માત્ર માધવે રાજાના જીવલક્ષી ત્રાસીને અવાઈદીન ખલજની સેનાને ગુજરાત પર આક્રમણ કરવા તેણી આણી, કણ્ઠદેવ 'પોટણ છોટી' ચાલ્યો ગયો (૧૨૯૮) અને થોડા વખતમાં ગુજરાતમાં દિલ્હીના ખલજ સુલતાનની હાકેમી સ્થપાઈ. ત્રણસો વર્ષ સોલંકી રાજ્યનો આવો ઓખિતો કડુણ અંત આવ્યો. ગુજરાત પર ફરી પાછું પરચક-શાસન સ્થપાયું ને તે પણ ઉચ્ચામી સુલતાનોનું.

ગુજરાતનો સુવર્ણકાલ

સોલંકીકાલ એ ગુજરાતના ઈતિહાસનો સુવર્ણકાલ છે. યાદવના ગુજરાતથીજે વધારે વિસ્તાર ધરાવતા સોલંકી રાજ્યમાં મૈત્રકકાલ કરતાંજે વધુ વિકસિત રાજવર્નન નજરે પડે છે. મૈત્રકકાલના વિષય-આહાર-પથક જેવા વહીવટી વિભાગોને બદલે મંડલ-પથકના વહીવટી વિભાગ પ્રચલિત થયા. સારસ્વતમંડલ, ખેટકમંડલ, લાટમંડલ, સોરાષ્ટ્ર-મંડલ, કચ્છમંડલ, દધિપદ્રમંડલ, અવનિતમંડલ, મેદપાટમંડલ ને સત્યપુરમંડલ જેવા મુખ્ય વિભાગ હતા. જુદાં જુદાં કરણો (ખાતાં) માટે મહામાત્રો નિમાતા. પ્રાદેશિક વહીવટ માટે મહામંડલેશ્વર, દંડ-નાયક, પંચકુલ વગેરે અધિકારી નિમાતા. કુંભાર, સોની, માળી, ચમાર વગેરે ધંધાદારી વર્ગોની કોણીઓ હતી. એ સમયના લેખોમાં અને ગ્રંથોમાં નિષ્ક, દ્રમ, વિશ્વકર્મ, રૂપક, કાંકીણી, પણ, વરાટ જેવા સિક્કાઓના ઉલ્લેખ આવે છે. પરંતુ એના નમૂના ભાગ્યે જ મળે છે.

ધર્મના સેત્રમાં શૈવધર્મ તેમ જ જૈનધર્મની પ્રવૃત્તિઓ પુરોજેશમાં વિકસી. રાજાઓએ, અધિકારીઓએ અને ધનિકોએ અનેક મોટાં દેવાલય અને ચૈત્યાલય બંધાવ્યાં. પ્રભાસમાં વિદ્વાન મહંતો અને પંડિતો રહેતા. શિવ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, શક્તિ ઇત્યાદિ દેવદેવીઓની ઉપાસના થતી. નવચાંત્ર, દિવાળી, કાર્તિક એકાદશી, ચાતુર્માસી, રથચારા ઇત્યાદિ વ્રતો ને તહેવારો પળાતા. મૂવરાજની મંદિરને ઘણા સોલંકી રાજાઓ જૈન ધર્મને ઉત્તેજન આપતા. હેમચંદ્રના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિએ કણ્ઠકના દિગંબર સૂરિ કુમુદચંદ્રને વાદવિવાદમાં પરાજિત કર્યાં એ ઘટના અહીં રહેલું સ્મૃતિાંભરેનું પ્રાથલ્ય દર્શાવે છે. રાજા કુમારપાલે અને હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન ધર્મના વિકાસમાં અમૂલ્ય ફાળો આપેલો છે. મંત્રી વસ્તુપાલ-તેજપાલનો ફાળો પણ ઘણો મહત્વનો છે. જૈન ધર્મના આ પ્રસારે ગુજરાતમાં અસિંહાની ભાવના ખોલવામાં દીકરી ફાળો આપ્યો ગણાય છે. છતાં આ પ્રસારે સોલંકી રાજ્યની લક્ષ્ય પ્રવૃત્તિઓને કંઈ ભિત પહોંચાડી જણાતી નથી. સિદ્ધ અને જૈન ધર્મના અનુયાયીઓ એકંદરે મેળથી રહી જણતા. સાંપ્રદાયિક ધર્મતાના પ્રસંગો ક્યવિત જ પડતા. ગુજરાતની પ્રજામાં રહેલી સતિપણુતા અને ધરણેગૃત્તિના ધર-તરમાં વેપારીવૃત્તિ ઉપરાંત જૈન ધર્મના સ્વાદ્યાદનોજે ફાળો રહેલો જણાય છે.

સાંતિઓમાં નાગર, ગ્રામીણ, મોક, રાજકલાપ, પોરવાડ, શ્રીમાળી વગેરેના ઉલ્લેખ આવે છે.

સિલ્હરાજ અને કુમારપાલના સમયમાં હેમચંદ્રાચાર્ય અને લલિતપ્રસાદ-વીરધવલના સમયમાં વરુણાલે વિદ્યા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતને ગૌરવ અપાવ્યું. એ અગ્રણી સુચાર્ય, નવાંબી ટીકાકાર અભયદેવસૂરિ, શાંતિસૂરિ અને દેવસૂરિ જેવા અનેક વિદ્વાનો થયા. તર્કવિદ્યા, દર્શન, સાહિત્ય, કાવ્યશાસ્ત્ર અને શબ્દશાસ્ત્રનું ખેડણ ખૂબ થતું. સિલ્હરાજ જ્યસિલ્હના સમયમાં દેવબોધ, ક્રોધાલ, ભાલ બુલ-રખતિ, વર્ધમાનસૂરિ, વાગ્ભટ અને માણિકચંદ્ર જેવા અનેક વિદ્વાનોએ વિદ્યાનો વિકાસ સાધ્યો. હેમચંદ્રાચાર્યની લેખનપ્રવૃત્તિ સિલ્હરાજની પ્રેરણાથી સિદ્ધ-ચંદ્રે શબ્દાનુશાસન નામે વ્યાકરણ-ગ્રંથથી શરૂ થઈ, જે તેશર કરવા માટે કારમીરના શાસ્ત્રાપીઠમાંથી આઠ શબ્દશાસ્ત્રોના ગ્રંથ મેળાવવામાં આવ્યા હતા. ભોગવ્યાકરણની સ્પર્ધામાં લખાણેલા આ ગ્રંથે ગુજરાતને વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં આગળ જતાં યાવવાની હચોળમાં સ્થાન આપ્યું. અભિધાનચિંતામણિ નામે નામસર્ગગ્રંથ, દેશીનામમાલા વગેરે શબ્દકોશ તેશર કર્યા. કુમારપાલના સમયમાં હંદોનુશાસન અને કાવ્યાનુશાસન લખ્યાં. પ્રમાણુમીમાંસા અને યોગશાસ્ત્ર લખ્યાં. ભટ્ટિકાવ્યની હંમે કથા-વસ્તુ અને શાસ્ત્ર-ઉદાહરણોના તાલુવાણા વણી સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં 'દુષ્યાશય' નામે મહાકાવ્ય રચ્યું. આ ઉપરાંત ત્રિપાટિશબ્દાપુરુષ-ચરિતની તેમ જ વીતરાગસ્તુતિઓની રચના કરી. આટલા વિવિધ વિષયોના વિદ્વાન હેમચંદ્રાચાર્ય 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' કહેવાયા, એમના સમયે જ જેવા શિષ્યોએ નાટકો તથા 'નાટ્યદર્પણ' જેવા ગ્રંથોનો ફાળો આપ્યો. આચાર્ય મલધંગરિએ કેટલાક આગમ ગ્રંથો પર ટીકા લખી, 'કૂર્ચલ

(દાકીવાળા) શસ્ત્રની' વરુણાલે 'નરનારાયણનાંદ' નામે મહાકાવ્ય રચ્યું તેમ જ સોમેશ્વર, અરિસિંહ, ભાલચંદ્ર, અમરચંદ્ર, જ્યસિલ્હરિ, હરિહર, નાનક, ઈન્દ્રાદિ અનેક વિદ્વાનોએ ઉત્તેજન આપ્યું, જેમણે કીર્તિકોમુદી, સુકૃતસંકીર્તન, વસંતવિવાસ ને સુરથોત્સવ જેવાં મહાકાવ્યો; ઉલ્લાસરાધવ, દૂતાંગદ, હમીરમદમદન ને અનાધરાધવ જેવાં નાટકો, અનેક પ્રચલિત-સ્તોત્ર-સૂત્રિઓ, પ્રબંધો અને શાસ્ત્રગ્રંથોનો વિપુલ ફાળો આપ્યો.

ગુર્જર અપભ્રંશ ભાષા તેમ જ નાગરી લિપિ આ સમયે પ્રચલિત થયાં, જેના પરથી હાલની ગુજરાતી ભાષા અને લિપિ ઘડાઈ. વિક્રમ સંવત પણ ગુજરાતમાં આ સમયે પ્રચલિત થયો. એનાં વર્ષ વલ્લભી સંવતની જેમ કાર્તિકાદિ ગણાયાં અને એ કાર્તિકાદિ વર્ષવાળો વિક્રમ સંવત તારથી ગુજરાતનો મુખ્ય સંવત બન્યો. શૌરાષ્ટ્રમાં રહેલો વલ્લભી સંવત લુપ્ત થતો ગયો. સિલ્હરાજ જ્યસિલ્હની સિદ્ધિની યાદગીરીમાં સિદ્ધ સંવત શરૂ થયો, પરંતુ એ લાંબો સમય ચાલ્યો નહિ.

સોલંકીકાલની શિષ્યકૃતિઓમાં પ્રભાસનું સોમનાથ મંદિર, મોઢેરાનું સુર્વમંદિર ને સિલ્હપુરનો ગુરુમહાલય જેવાં મહામંદિરો; આબુ, ગિરનાર, શનૌજ્ય અને તારંગાનાં ભવ્ય દેરાસરો; વડનગરનાં તોરણો જેવાં તોરણો; ડબોઈ-ઝાઝુવાડનાં દુર્ગો જેવાં દુર્ગો; સહસ્ત્રલિંગ જેવાં સરોવરો; ચાણીની વાવ જેવી વાવો તથા કોઠેકાણે મળતી વિવિધ મુદર પ્રતિમાઓ ઈન્દ્રાદિ અનેકાનેક કૃતિઓ દર્શનીય છે. આમ સોલંકીકાલ અનેક રીતે સુવર્ણકાલ છે.

ઉપર આશ્રય લેવા ઈ. સ. ૭૭૧માં ઈવ બંદરે ક્રિતનાં અને ધીમે ધીમે ભારમી સદીના અંત સુધીમાં સંજાણ, નવસારી, વરિયાવ, ભણુવ, અકલેશ્વર અને ખંભાત સુધી પ્રસરી ગયાં. તે પછી તેઓએ સુરતમાં વસવાટ કર્યો, તેઓ ખેતી, દારૂનારીનું વેચાણ, વિશિષ્ટ પ્રકારનું વણાટકામ, વણાણ બાંધવાનું કામ, દવાઓ અને વ્યાભવજીવનો ધંધો કરતા હતા. તેમનું બેઈને સ્થાનિક લોકો પણ એ ધંધા અપનાવતા થયા.

મુસલમાન સૂફીઓ, ફકીરો અને દરવેશો

એ જ સમય દરમિયાન મુસલમાન સૂફીઓ, ફકીરો અને દરવેશો અરબસ્તાન તથા ઈરાનમાંથી ભારતનાં અન્ય સ્થળોએ તેમ જ ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા હતા. તેમની ન્યાયગુતિ, ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય અને ભક્તિમય જીવનને લઈને તેઓ પોતાના મંડળખના પ્રચાર-કાર્યમાં કામચાખ રહ્યા હતા. તે ઉપરાંત સોલંકી સમય (ઈ. સ. ૯૪૨-૧૨૪૨)ના ખરેખર મધ્યાલ્પન કાળે પણ મુસલમાન વેપારીઓને તથા પ્રચારકોને મસ્જિદો બાંધીને કોઈ પણ જાતની અડચણ વિના રાજ્યમાં રહેવા દેવાની સહિષ્ણુતા રાજાઓએ દાખવી હતી.

ગુજરાતના નાઝિમો

ગુજરાત પોતાની હકૂમત નીચે આપ્યા પછી અલાઉદ્દીને અવધ-ખાનનું ગુજરાતના નાઝિમ તરીકે નીમી મોકલ્યો હતો. તે પછી એક પછી બીજા એમ નાઝિમો દિલ્હીના સુલતાનો તરફથી લગભગ એક સદી પર્વત આવતા રહ્યા.

ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર સલ્તનત

ઈ. સ. ૧૩૯૮માં તેમુર લંગે ચણી આવી દિલ્હી લૂંટ્યું અને હાથાકાર વર્ત્યો તેથી સલ્તનતની જ બચેલી સત્તા હતી તે પણ માટી ભેગી મળી ગઈ, તેના ગયા પછી પાંચબી બનેલી સત્તાને લઈને દેશમાં અંધાધૂંધી અને અવ્યવસ્થા વ્યાપ્યાં. સુભાઓના હાકોએ આ તકનો લાભ લઈ સ્વતંત્ર રાજ્યકર્તા થઈ બેઠા. ગુજરાતનો નાઝિમ ઝફરખાન જ ઈ. સ. ૧૩૯૮માં નિમણો હતો, તેણે ગુજરાતમાં પ્રવર્તેલી અશાંતિ દૂર કરી પાટકુમાં સ્વતંત્ર સલ્તનત સ્થાપી, પરિણામે ગુજરાત અને

દિલ્હી વચ્ચેનો સંઘર્ષ નૂટ્યો. હવે તેના પુત્ર તાતારખાનને દિલ્હી છતી લઈ રાજ્ય વિસ્તૃત કરવાની ટોશ થઈ. ઝફરખાને તેને સમજાવ્યો છતાં તે એકનો બે થયો નહિ. બાપ પાસેથી હકૂમતની લગામ ઈ. સ. ૧૪૦૩માં પોતાના હાથમાં લઈ તેણે મોલમદશાહ ખિતાબ ધારણ કર્યો. તે અતિશય શરણી હોવાથી તખ્તનશીન થયા બાદ લગભગ બે માહિનામાં જ હદયના રોગથી મરણ પામ્યો. તે પછી અમીર ઉમરલો અને અન્ય પ્રતિષ્ઠિત કિતુચકુઓની વિનંતીને વશ થઈ ઈ. સ. ૧૪૦૭માં ઝફરખાને મુઝફ્ફરશાહ ખિતાબ ધારણ કરી હકૂમતનું કામ પોતાને હસ્તક લીધું. ઈ. સ. ૧૪૧૦ માં બીમારીને લઈને શાસન કરવામાં અશક્તિમાન થવાથી પોતાના પોત્ર (એટલે કે તાતારખાનના પુત્ર) અહમદશાહને તખ્તનશીન કરી તે નિવૃત્ત થયો. તે પછી એક પછી બીજા એમ સુલતાનો ગુજરાતમાં હકૂમત ચલાવતા રહ્યા, સુલ્તાન બહાદુરશાહ (ઈ. સ. ૧૫૨૫-૩૬)ને પરદેશી લોકો ઉપર ભાવ પેદા થયો અને સ્થાનિક લોકોની કદર ઓછી થઈ. ઈ. સ. ૧૫૨૫ માં સુલ્તાનના સમયમાં ગુપ્ત. એ કાળથી જ ગુજરાતની સલ્તનતની પડતીનાં બી રોચાણ અને તેના ફૂલના મધમદશાહ ત્રીજાના સમય (ઈ. સ. ૧૫૩૬-૫૪)માં દેખાવા લાગ્યા, અહમદશાહ ત્રીજાના રાજ્યકાળ (ઈ. સ. ૧૫૫૪-૬૦)માં એક સલ્તનત તરીકેનું ગુજરાતનું એક જ નૂટવા લાગ્યું. વસ્તુતઃ તેનો અમલ તે તેના અમીરોનો જ અમલ હતો. રાજ્યમાં લશ્કરની દોડદોડ સિવાય કંઈ જ નહોતું પડતું ન હતું. એ વખતે દમણ પોર્ટુગીઝોને હાથ ગળું અને સુલતાનપુર અને નંદરબાર પરચણા ખાનદેશમાં ગયાં, જેવા સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહના રાજ્યકાળના અંતભાગમાં તેની નબળાઈનો લાભ લઈ અમીરોએ સલ્તનતનાં ભાગ પાટી વહેંચી લીધા; પરંતુ તેઓમાં પણ કુસંધ હતો.

ગુજરાતમાં મોગલ સત્તા

એ સમયે મોગલ બાદશાહ અકબરના દિલ્હીમાં ગુજરાતને પોતાની સલ્તનતમાં સામાવી લેવાની મહત્વકાંક્ષા જાગી હતી; તેથી ઈ. સ.

૧. કિસ્સાએ સંજાન, પૃ. ૭૫, ૧૮૫

૨. જેમ કે સિદ્ધરાજ જ્યોતિસના સમયમાં જેમ અહમદ ઈરફાની નામનો શાહેઈ પંથનો એક સંત મકાશી આવી અલુહિયવાડ પાટણમાં રહ્યો હતો (અહીં મોહમદખાન-મિરઝાતે અહમદી, ખાતિમલ, પૃ. ૧૦૮ ફરસી). એવા તો ઘણા પ્રચારક ગુજરાતમાં આવી વસ્યા હતા. (મિરઝાતે અહમદી-ખાતિમલ, પૃ. ૨૪)

૩. આ અવધખાન અલાઉદ્દીનનો સાળો હતો. ઉલુગખાન અલાઉદ્દીનનો ભાઈ થતો હતો. મિરઝાતે અહમદી, તારીખે ફરિશ્તલ વગેરે ઈતિહાસોમાં એ બંને વ્યક્તિને એક જ તરીકે માનવાની ભૂલ કરવામાં આવેલી છે. મરહૂમ મોવાના અબુ ઝફર નદવીએ 'ગુજરાતનો પહેલો સુબો' એ વિષય ઉપર એક લેખ 'પુરાતત્ત્વ' પુસ્તક ૪માં (પૃ. ૨૫૩-૨૬૨) અને આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીએ 'ઉલુગખાન અને અવધખાન' એ વિષય ઉપર એક લેખ એ જ અંકમાં (પૃ. ૨૬૩-૨૭૫) લખી છે બાબત સાબિત કરી છે.

૪. મિરઝાતે સિકંદરી (સિકંદર ઈબને મોહમદ મન્સૂર કુત)માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મુઝફ્ફરશાહે અશ્વાવધમાં પોતાના પુત્ર તાતારખાનને ગાદીએ બેસાડ્યો અને પોતે નિવૃત્ત થયો, પરંતુ પાછાગયો તે જ પુસ્તકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ગુજરાતના લોકો એવું કહે છે કે ખોટા સલાહકારોના ચલાવવાથી તાતારખાને બાપને કેદ કરી (પૃ. ૨૦) રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી, અન્ય ઈતિહાસોમાં કેદ ખોટી વાતને સમર્પન મળે છે.

૫. નિઝામુદ્દીન અહમદ-તખ્તકહે અકબરી, ભા. ૩, પૃ. ૯૨-૯૩ (ફરસી)

૬. એ ઈતિહાસમાં મુઝફ્ફરશાહ પહેલાના નામે જોવાયા છે.

માદખાન ગુજરાતીના^૧ બોલાવવાથી તેણે આવી ગુજરાત ઈ. સ. ૧૫૭૨માં જીવું અને ખાલસા કર્યું. તે પછી મુઝફ્ફરશાહ રખડું જીવન ગુજારતો રહ્યો. આખરે અકબરના સિપાઈઓએ તેને પકડ્યો. તેને દરબારમાં લઈ જતા હતા ત્યારે કુદરતી હાલતે જવાના બહાને એક ખૂણમાં જઈ તેણે ઈ. સ. ૧૫૮૧માં આપઘાત કર્યો^૩ એ સમયે બળવાખોર તત્ત્વ સૌરાષ્ટ્રમાં પહોંચ્યું હતું અને ત્યાંના બળવાખોર તત્ત્વને મળ્યું હતું; જૂનાગઢમાં અમીનખાન ગોરીની સત્તા સ્થાપિત હતી; જામનગર અને કચ્છના રાજાઓ તથા રણપૂત ઠાકોરો જે તરફ લાભ જણાય તેને દેડો આપતા હતા. અકબરે એ સિવાયના ભાગની વ્યવસ્થા ચોકસાઈપૂર્વક કરી હતી. અમદાવાદથી દોરીસંચાર ચાલતો હતો.

અકબર પછી જહાંગીર, શાહજહાં, ઔરંગઝેબ વગેરે બાર બાદ-શાહો થયા તે દરમિયાન ગુજરાતમાં તેઓ તરફથી સૂબેદારો આવતા રહેતા હતા. તેઓમાં શાહજહાં અને ઔરંગઝેબ પણ તેમની શાહઝાદગી દરમિયાન સૂબેદાર તરીકે ગુજરાતમાં કામ કરી ગયા હતા.

મરાઠાઓની પગપેસારી

મોગલ સત્તા ઉત્તરોત્તર નબળી પડતી ગઈ તેમ તેમ મરાઠાઓએ ગુજરાતમાં વધારે ને વધારે પગપેસારો કર્યો. આખરે બીજા પેશવા બાલાજીના ભાઈ રઘુનાથરાવ અને ગાયકવાડ દામોદરરાવ બીજાના સંયુક્ત સૈન્યે અમદાવાદ લીધું અને મોગલોની રહીસણી સત્તાનો અંત આણી ઈ. સ. ૧૭૫૭માં^૪ મરાઠાનો ભગવો ઝંડો ફરકાવ્યો. ગુજરાતના મોગલ સૂબેદાર જવાંમદખાન બાબી બીજાને ચંપનપુર અને તેની આસ-પાસનાં પરગણાંની જગીર આપી તેમણે મરાઠાઓની સત્તા ગુજરાતમાં સ્થાપી. બાલાસીનોર, સુરત, ખંભાત, ભરૂચ વગેરે જગ્યાઓના નાના મોગલ ફોજદારો આ દરમિયાન અંધાધૂંધીનો લાભ લઈ રવનંત્ર નવાબો થયા. એ રીતે શેરખાન બાબીએ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા જૂનાગઢમાં સ્થાપી.^૫

આમ મોગલ સત્તા ગુજરાતમાં નૂટી ગઈ. છતાં અમદાવાદ અને અન્ય સ્થળોની ઈકલાઓમાં ફિલ્હીના મોગલ શહેનશાહના નામના સિક્કા પ્રક્ષર રહ્યા હતા.

ખજૂજી પછી તગલક બાદશાહોના અમલમાં ગુજરાત આવ્યું ત્યારે તેમની હકૂમત દક્ષિણે યાત્રા પર્વત, ઉત્તરે પોગલ અને પંચુકાથી માંડી

સમુદ્રના કિનારે સોમનાથ પર્વત, પૂર્વમાં સિરોહી, મેવાડ, ખાનદેશ અને નાસિકના જિલ્લામાં અને પશ્ચિમમાં ઝાલાવાડ અને સોરઠમાં હતી.^૬ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રનો મોટો ભાગ ખજૂજી અને તગલક બાદશાહોની હકૂમતની બહાર હતો.

ગુજરાતની આપક નિઝમુલ્લુમુલ્ક જૂના બહાદુર તુર્ક (ઈ. સ. ૧૩૪૫-૧૩૬૨)ના સમયમાં બે કરોડ ટંકાની^૭ હતી, તેના બંને ઉત્તરા-ધિકારીઓ અફરખાન (ઈ. સ. ૧૩૬૨-૬૯) અને દરિયાખાનના રાજ્ય અમલમાં (ઈ. સ. ૧૩૬૯-૭૮) તે કાયમ રહી.^૮

છેલ્લો નાઝિમ અફરખાન જે ભાગ ઉપર હકૂમત કરતો હતો તે ભાગ ઘણો જ નાનો હતો. એક તરફ ઝાહોર અને સિરોહીનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતી. ઈઝના રાજાના તાબામાં પહાડની પશ્ચિમનો ભાગ હતો અને તેનો બાકીનો ભાગ ભીલ અને કોળીઓના કબજામાં હતો. ત્યાં કેટલાક રજપૂત ઠાકોરોનાં નાનાં રાજ્યો હતી. કાકિયાવાડનો દ્રીપકથ કેટલીક હિંદુ જાતિઓના હાથમાં હતો, જેઓએ જુદે જુદે સમયે કચ્છ અને સિંધમાંથી આવીને વસવાટ કર્યો હતો. પૂર્વમાં ચાંપાનેરનો છેલ્લો એક રાજાના તાબામાં હતો.^૯

સુલતાનોએ સમયમાં વલીવટ

ગુજરાતના સુલતાનોના સમયમાં વલીવટ માટે સક્તંત્ર પધીસ ભાગમાં વલેચાપેલી હતી. એ ભાગો સરકાર કબેલાતા. તે નીચે મુજબની હતી^{૧૦} :—

મધ્ય ભાગમાં :— (૧) નંદરવાલા^{૧૧} (પટ્ટણ) (૨) અમદાવાદ (૩) ઝોધરા (૪) ચાંપાનેર (૫) વડોદરા (૬) ભરૂચ (૭) નાદોત (૮) સુરત.

ઉત્તર દિશામાં :— (૧) લેધપુર (૨) ઝાહોર (૩) નાગોર (૪) સિરોહી.

અગિન ખૂણમાં :— (૧) નંદરખાર (૨) બાગશાહ (૩) રામનગર ઉર્ફે ધરમપુર.

ઈશાન ખૂણમાં :— (૧) ડુંગરપુર (૨) વાંસવાડ.

દક્ષિણ દિશામાં :— (૧) દંડાજનપુર (જંજીરા) (૨) મુંબઈ (૩) બસીન^{૧૨} (૪) દમણ.

૧. અમુલ્લુજીવ — આઈને અકબરી, ભા. ૩. પૃ. ૭ (ફારસી)
૨. સિકંદર ઇબને મોહમ્મદ મન્સુ — મિર્ઝાતે સિકંદરી, પૃ. ૩૮૭ (ફારસી)
૩. અમુલ્લુજીવ — ઈન્સા, પૃ. ૯ (ફારસી)
૪. શેખ ગુલામ મોહમ્મદ — મિર્ઝાતે મુસ્તફાખાદ, પૃ. ૨૫૨ (ઉર્દૂ)
૫. શેખ ગુલામ મોહમ્મદ — મિર્ઝાતે મુસ્તફાખાદ, પૃ. ૨૮૫ (ઉર્દૂ)
૬. શમ્સ સિરાજ અફીફ તારીખે-ફીરોઝશાહી (ફારસી)
૭. સિક્કાનું નામ છે. તેની કિંમત વારંવાર બદલાતી રહી હતી.
૮. શમ્સ સિરાજ અફીફ તારીખે ફીરોઝશાહી, પૃ. ૨૨૧ (કલકત્તા) (ફારસી)
૯. Mount Stuart Elphinstone — The History of India
૧૦. શેખ ગુલામ મોહમ્મદ — મુકમ્મલ ઇસ્લામી તારીખે ગુજરાત, પૃ. ૧૩૮ (ઉર્દૂ)
૧૧. ફારસી ઇતિહાસોમાં અવલિલ્લવાહ પાટણ માટે એ નામ લખવામાં આવ્યું છે.
૧૨. વસઈ

પ્રથમ દિશામાં :— (૧) સોમનાથ (૨) સોરઠ (૩) નવાનગર.

વાયવ્ય ખૂણામાં :— (૧) કચ્છ.

ઉપરની પશ્ચીમ સરકારની આવક તે સમયે લગભગ છ કરોડ રૂપિયાની હતી. અહમદનગર, બીજપુર, બિરા, ગોવળકેશ અને બુરહાનપુરની ખંડો એક કરોડ પશ્ચીમ લાખ રૂપિયા જેટલી લગભગ થતી.

તે ઉપરાંત પશ્ચીમ બંદર ગુજરાતની હદમાં પ્રથમ કિનારા ઉપર હતાં અને ઈસ્ટની આખાત અને અરબી સમુદ્રમાં છવ્વીસ બંદર આવેલાં હતાં. એ બધાની આવક લગભગ પોણા પાંચ કરોડ રૂપિયાની થતી, જે ગુજરાતના સુલતાનોના ખજાનામાં જતી. કુલ આવકનો આંકડો બાર કરોડ પાંચ પાંચેયનો.^{૧૨}

મોગલ બાદશાહ અકબરે ગુજરાતની વ્યવસ્થા કરી, ત્યારે તેણે તેને નવ સરકારમાં વહેંચ્યો, જે નીચે ગુજલની હતી :—

(૧) અમદાવાદ (૨) પટણ (૩) નાદોન (૪) બરોદા (૫) ભચ (૬) ચાંપાનેર (૭) સુરત (૮) ગોધરા (૯) સોરઠ. એમાં બધાં મળી ૧૯૮ પરગણાં અને તેર બંદરો હતાં.

એની આવક તેના સમયમાં ૪૩,૬૮,૨૨,૩૦૧ દામ^{૧૩} હતી અને તે ઉપરાંત બંદરોની આવક હતી, જે ૧,૬૨,૦૨૨ મહમુદી^{૧૪} જેટલી હતી.

મોગલવંશની પડતીના કાળમાં ઈ. સ. ૧૭૫૨માં મરાઠાઓએ પેદા કરેલી અવ્યવસ્થાને લઈને મહેસૂલી ખાતાનાં ચોપડાં વ્યવસ્થિત રીતે મેળવી દેખાતો ન હતો. તેથી તે સમયનાં દફતરોમાંથી જે કંઈ નીકળ્યું તે મિર્ઝાએ અહમદીના કતોએ ખાનિમહમદ^{૧૫} આપ્યું છે. તેમાં સરકારનાં નામો નીચે પ્રમાણે તેણે જણાવ્યા છે^{૧૬} :—

(૧) અમદાવાદ (૨) પટણ (૩) બરોદા (૪) ભચ (૫) ચાંપાનેર (૬) નાદોન (૭) ગોધરા (૮) સોરઠ (૯) ઈસ્લામનગર થા નવાનગર (૧૦) સુરત.

છ સરકારમાં જમીનદારો હતા. તેઓ તેમની જમીરના માલિક હતા. નાઝિમો તેમની પાસેથી ખંડો લેતા. એ સરકારો નીચે પ્રમાણેની હતી :—

(૧) કુંજપુર (૨) વાંસવાડા (૩) સૂંઠ (૪) સિરોહી (૫) સુલેમાન નગર (૬) ચામનગર.

એ સમયની ગુજરાતની આવક મિર્ઝાએ અહમદીના ખાનિમહમદમાં વિગતવાર આપવામાં આવેલી છે. વળી લખે માટે નાઝિમોને ગુજરાતના સુલતાનો તરફથી ફરમાનો અને સૂચનો મળ્યા કરતાં; પરંતુ તેઓની

બદલી વારંવાર થવા કરતી તેથી કોઈનો અમલ સારી રીતે જમતો નહિ. તે સમય દરમિયાન સંખ્યાબંધ જમીનદારો, દાકરો અને રાજાઓ હતા. તેમાંના કેટલાક ખંડો ભરનારા હતા. શકિતશાળી નાઝિમ આવતો તો ખંડો ભરતી, નહિ તો તે વસૂલ થતી નહિ અને તેઓ લગવા નેપાર થઈ જતા.^{૧૭}

અન્ય ધર્મો તરફ નાઝિમોના વચસૂનો આધાર ખાસ કરીને તેના અંતત સ્વભાવ ઉપર હતો. માનીતા થવા માટે તેઓ વિવિધ રીતો અજમાવતા અને ઈસ્લામનો પ્રચાર કરવા પ્રયત્નો કરતા. તેમાંના કેટલાકે બળજબરીનો પણ ઉપયોગ કર્યો હતો અને મંદિરોને સ્થાને મસ્જિદો તૈયારી હતી.

નાઝિમોમાંથી અલખખાન (ઈ. સ. ૧૩૦૦-૧૩૧૬), મલેક દીનાર અફઝખાન (ઈ. સ. ૧૩૧૮-૧૩૧૯), મલેક તાહુદીન મુકે અફઝ (ઈ. સ. ૧૩૨૦-૧૩૨૪), નિઝામુલ્લુલ્લુહ જૂના બહાદુર મુકે (ઈ. સ. ૧૩૨૫-૧૩૬૨), અફઝખાન બીજો (ઈ. સ. ૧૩૬૯-૧૩૭૬) અને ફર્દુનુલ્લુહ (ઈ. સ. ૧૩૮૦-૧૩૮૭) તે સ્થાનિક પ્રજા પ્રત્યે સાદાનુભૂતિ હતી અને તેમણે સુલેહશાંતિ જાળવી રાખવા કેટલેક અંશે પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેમણે જૈન લોકોને તેમનાં ભાંગી-નૂટી ગણેલાં મંદિરો પ્રશમત કરવા દીધાં હતાં અને નવાં બાંધવા પણ દીધાં હતાં. ફર્દુનુલ્લુહને દેશી વેપારીઓ પ્રત્યે એટલી બધી હમદર્દી હતી કે, પરદેશી વેપારીઓએ કેન્દ્ર સરકારને એ બાબતમાં ફરિયાદ પણ કરી હતી. અને તેને પરિણામે તેને પાછો દિલ્હી બોલાવી લેવામાં આવ્યો હતો. આ એકસો વર્ષ ગુજરાતના જનસમુહને માટે એકંદર રીતે ઘણાં આકરાં હતાં. ૫૨-ધર્મી અને ભિન્ન સંસ્કૃતિથી પોષાઈેલી હકૂમતને અનુકૂળ થવા માટે બેમુખાર મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડતો. છતાં ગુજરાતીઓએ વિવેકબુદ્ધિ અને વ્યવહારકુશળતાને લઈને પોતાની મૂળ સંસ્કૃતિ શોધે એ સિવાય ચાંપી.

અમદાવાદ શહેરની સ્થાપના

મુસલમાન સલ્તનત દરમિયાન મુઝફ્ફરશાહ (ઈ. સ. ૧૪૦૭-૧૪૧૦), અહમદશાહ (ઈ. સ. ૧૪૧૦-૧૪૪૨),^{૧૮} અને ફુલ્તુદીન (ઈ. સ. ૧૪૫૧-૧૪૫૭)^{૧૯} સુધીનો સમય બગવા સમાવી, રાજ્યમાં વૃદ્ધિ કરી સ્થિતરા સ્થાપવામાં ગયો. એમાંના અહમદશાહે રાજ્યવ્યવસ્થામાં સરળતા રહે તેમ કરવા અમદાવાદ શહેરની સ્થાપના કરી તેને પાવ-તખ બનાવ્યું. તેણે બંધાવેલાં મકાનોમાં પાટનગરની શોભાકપ ભારતના

૧. વરાહ

૨. શેખ ગુલામ મોહમ્મદ—મિર્ઝાએ મોહમ્મદી, પૃ. ૧૩૯

૩. અનુલુક્ષ્મ—આઈને અકબરી, ભા. ૧, પૃ. ૪૯૩-૪૦૫ (ફારસી)

૪. સિકાનું નામ. રૂપિયાના ચાલીસમા ભાગની કિમતનો (લુગાતે સર્ઈદી)

૫. ચાંદીના સિકાનું નામ. અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય આડ પૅન્સ જેટલી કિમતનો. (Steingass—Persian-English Dictionary)

૬. પરિશિષ્ટ

૭. અલી મોહમ્મદખાન—ખાનિમહમદ મિર્ઝાએ અહમદી, પૃ. ૧૮૮-૨૨૪

૮. અલી મોહમ્મદખાન—ખાનિમહમદ મિર્ઝાએ અહમદી, પૃ. ૨૨૪-૨૨૮ (ફારસી)

૯. કચ્છ

૧૦. શીયર વ્યાસ—રત્નમલ્લકંઈ

૧૧. નિઝામુદ્દીન અહમદ—તખત્તએ અકબરી, ભા. ૩, પૃ. ૧૨૪ (ફારસી)

૧૨. અહમદશાહ મોહમ્મદ બિન ઉમાર અલ્ખાસી ઉર્ફે હાજી દશીર અકરુલ્લાહે બે મુઝફ્ફર વ અલ્લેલ, ભા. ૧, પૃ. ૧૪ (અરબી)

મુસલમાન સ્થાપત્યમાં પ્રથમ ખંડિમાં બેસી શકે એવી જુના મસ્જિદ,^૧ તેની સામે તેનો રોજે (જે 'બાદશાહનો હજરો' નામે ઓળખાય છે), તેની સામે તેની સહીઓનો રોજે (જે 'સહીનો હજરો' કહેવાય છે), અને ત્રણ દરવાજાનો સમાવેશ થાય છે. તે ફોર્મમાં હિંદુઓની ભરતી કરનાર પ્રથમ ગુજરાતી બાદશાહ હતો, એટલું જ નહિ, તેણે તેમના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી તેમને ઈશા હોદ્દા આપ્યા, ગુજરાતમાં તોપનો ઉપયોગ કરનાર એ પ્રથમ બાદશાહ હતો.^૨ તેનો દરિયાઈ કાફલો પણ મજબૂત હતો. તેનો પુત્ર મોહમ્મદશાહ બીજો (ઈ. સ. ૧૪૪૨-૧૪૫૧) ઘણો જ ઉદાર હોવાથી ઝર-અસર^૩ કહેવાતો. તેનો પુત્ર કુતુબુદ્દીન અહમદશાહ (બીજો) (ઈ. સ. ૧૪૫૧-૧૪૫૮)એ અમદાવાદમાં આવેલું કંકરિયું તળાવ^૪ અને તેની અંદર નગીનાવાણી^૫ નામે ઓળખાતો બાગ તૈયાર કરાવ્યા હતાં અને તે સાથે તળાવના કિનારા ઉપર^૬ એક મહેલ પણ બંધાવ્યો હતો, જે ઘટામંડળ કહેવાતો. સુલતાન મહમૂદશાહ બેગડનો સમય (ઈ. સ. ૧૪૫૮-૧૪૫૯) ગુજરાતની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ બાબતમાં ઉત્તમ ગણાય છે. તેના રાજ્યકાળમાં અમદાવાદની વસ્તી ઘણી જ વધી ગઈ હતી. તેણે અમદાવાદની આસપાસ શહેરપનાહ કરાવી હતી. અમદાવાદની પ્રથમ ખંડિની સુંદર ગણાતી મસ્જિદોમાં મોરઝા-પુરમાં આવેલી સહી રૂપતી થા રૂપમંડલીની મસ્જિદ તેના સમયમાં બંધાઈ હતી. તેના ધાંધા રાજ્યસમય દરમિયાન સ્થાપત્યને પુષ્કળ વેગ મળ્યો હતો. તે પછી તેના પુત્ર મુઝફ્ફરશાહ બીજો (હુસૈન) (ઈ. સ. ૧૪૫૯-૧૪૬૫) અને તેના પુત્ર બહાદુરશાહ (ઈ. સ. ૧૪૬૫-૧૪૬૮)ના અમલ સુધી ગુજરાતની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ વૃદ્ધિ પામતાં જ રહ્યાં. તે પછી થોડો વરસ બાદ ગુજરાતની સરતનતનો અંત આવ્યો.

સુલતાનોના સમયમાં સ્થાપત્ય અને કળા

સુલતાનોના સમયમાં સ્થાપત્યને ભારત અને ભારતની બહારના સ્થાપત્ય અને કળામાં રસ ધરાવતા લોકોને આકર્ષ્યાં છે. એ સ્થાપત્યમાં ઈસ્લામ, મસ્જિદ, ધુમ્રમટ, વાલો અને મિનારાનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં મુસલમાન સંસ્કૃતિને પોષનારાં તત્ત્વોનું પ્રમાણ વિશેષ છે અને હિંદુ

અને મુસલમાન કારીગરીનું મિશ્રણ છે; કારણ કે, બાંધકામ કરનારા હિંદુ કારીગરો મુસલમાન ઉસ્તાદ કારીગરોની દોરવણી નીચે કામ કરતા. તેમાં મોટે ભાગે તો મસ્જિદોને ઘણું કામ હતું.^૭ અમદાવાદમાં આવેલી શેખ સીદી સઈદની ઈ. સ. ૧૫૭૨-૭૩માં બંધાવેલી મસ્જિદની પશ્ચિમની દીવાલમાં બે ફૂલવેળ અને વનસ્પતિની કારીગરીવાળી 'બારી-ઓની કળાની શ્રાપ્તિ ભારતમાં જ નહિ પણ સ્થાપત્યકળામાં રસ લેતા જાતભરના લોકોમાં પ્રસરેલી છે. મિનારો એ ગુજરાતના સ્થાપત્યની વિશેષતા છે. તેમાં ચમત્કારિક વિશેષતા હાલતા મિનારાની છે.^૮ એક મિનારાને હલાવતાં બીજા એની મેળે ગતિમાન થાય છે અને તેની કંઈ પણ અસર બંને વચ્ચે આવેલી અગાથી ઉપર જણાતી નથી.

સુલતાનોના સમયમાં ગુજરાતમાં દરેક રીતે પ્રગતિ થતી રહી હતી. બાદશાહોએ અમદાવાદ, સુલતાનપુર,^૯ અહમદનગર, મહમૂદા-બાદ^{૧૦} (આજનું મહેમદાવાદ), મુઝફ્ફરબાદ, છોટપુર^{૧૧} વગેરે સ્થળો વસાવ્યાં. અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું ત્યારે ત્યાં દરેક જગ્યાએ એટલા પહેળા રસ્તા બંધાવ્યા હતા કે, દસ ગામી આસાનીથી એકી-સાથે તે ઉપરથી પસાર થઈ શકતી.^{૧૨} મહમૂદશાહ પહેલાના સમય (ઈ. સ. ૧૪૫૮-૧૪૫૯)માં એક મોટો રસ્તો પાટણથી વડોદરા સુધીનો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેની બંને બાજુએ ઈર્ષા માટે ઝાડો શેપવામાં આવ્યાં હતાં. મહમૂદશાહ ત્રીજાના રાજ્યકાળ (ઈ. સ. ૧૫૩૬-૧૫૫૪)માં અમદાવાદથી મહેમદાવાદ પર્યંત એક સડક તૈયાર કરવામાં આવી હતી. તેની બંને બાજુએ દુકાનો એવી રીતે બાંધવામાં આવી હતી^{૧૩} કે, બંને શહેરો વપતાં અંતે બેઝઈ જાય. સુલતાનોના સમય દરમિયાન ખેતી માટે મોટી સંખ્યામાં તળાવો ખોદાતાં, બાજો તૈયાર થતા. ઈસન અને ખુરાસાનથી કારીગરો બોધાવી કુવાય અને બસ બનાવવામાં આવતા. પથ્થર વડે વિશાળ અને ઊંડાં તળાવ બંધાવી તેમાં બેટ તૈયાર કરવામાં આવતા અને તેમાં એક બાંગ અને મકાન બંધાવવામાં આવતાં. જે ફૂલવેળ ગુજરાતમાં ન હતાં, તે ફૂરફૂરનાં રશ્મીએથી મંગાવવામાં આવતાં. કેરી, અંજીર, કેળા, સંતરો, અંગૂર, અનાર, અમર, ફલસા, નાળિયેર, જાંબુ, બદામ, આમળાં, ગુલાબ, શેવેલી, ચંપો, ચમેલી, મોચરો, જૂઈ, કેનકી, કેવડ વગેરેમાંનું જે અહીં ન થતું

૧. Percy Browne - Indian Architecture of the Islamic Period, p. 48

૨. કહેવાય છે કે પ્રથમ એ શસ્ત્રની શોધ અરબ લોકોએ સ્પેનમાં - ઈસ્વી અગિયારમી સદીમાં કરી હતી. ભારતમાં સૌથી પ્રથમ એ અલાઉદ્દીન ખલજીના સમયમાં આવી હતી અને ધીમે ધીમે અગા દેશમાં એનો પ્રચાર થયો હતો.

૩. સોનું બજાર

૪. હોડે કુબી (કુતુબુદ્દીને બંધાવેલો ઘોડા) - સિકંદર ઈબને મોહમ્મદ મન્સૂર - મિરઆતે તિકદરે, પૃ. ૬૧

૫. ફરસીમાં 'બાગે નગીન' છે. 'નગીન'નો અર્થ 'વંદી' થાય છે. કંકરિયા સરોવરથી વંદીનું આ બાગ નંગ ગણાતું.

૬. ઉનાગામાં તળાવનું પાણી સુઝાઈ જાય માટે અગિયાર માઈલ દૂર સુધી મલી નદી પર્યંત એક નાલ ખોદાવી તળાવ સાથે જોડે દેવામાં આવી હતી. (શેખ ગુલામ મોહમ્મદ - મિરઆતે મોહમમદી, પૃ. ૭૩)

૭. The Cambridge History of India, Vol. III.

૮. H. Cousins - Arch. Antiquities of Western India, pp. 63-64

૯. સુલતાન અહમદશાહે પોતાના પુત્ર મોહમ્મદશાહના જન્મસ્થળ નંદરપાર નજીક સુલતાનપુર વસાવ્યું હતું.

૧૦. મહમૂદશાહ બેગડે ચોમરું ચંપાનેરમાં, ઉનાળો અમદાવાદમાં અને શિયાળો જૂનાગઢમાં ગાળ્યો.

૧૧. એ મુઝફ્ફરશાહ પહેલાએ પાટણ પાસે વસાવ્યું હતું.

૧૨. મોહમ્મદ કાસિમ ફરિતહ - તારીખે ફરિતહ, ભા. X, પૃ. ૩૫૧, હંદસખાદ (ફરસી)

૧૩. અમીન સમી - ડફતર ઉફ્ફીય, પૃ. ૮૭ (૩૩૮૧), (ફરસી)

તે અને જે થતું તેના ઉપદા પ્રકાર દૂરદૂરની સ્થળોએથી મંગાવી બાજોમાં ઉગાડના. એક એવો જ્ઞાનો હતો ત્યારે ઊંચા પ્રકારની ડંચર ગુજરાતમાં થતી નહિ, ત્યારે ઉપદા ખતનું બી મંગાવી તેની ખેતી કરવા ઉત્તેજન અપાતું. ફળાઉ આ ઉગાડનારને ઈનામો આપવામાં આવતાં. આવાં કર્મો કરવામાં મલમુદશાત પહેલાં અને મુઝફ્ફરશાત ઘણીયે ઘણો જ સ્ત્ર લીધો હતો. ઝાટોના બાબુલખને લઈને તેમના સમયમાં અમદાવાદ શહેરમાં ફરતાં દિવ બાગ બાગ થઈ જતું. મુઝફ્ફરશાતના સમયમાં ખેતીનું પ્રમાણ એટલું બધું વધી ગયું હતું કે, પશુઓ માટે ચરવા બીડ પણ રહ્યા ન હતાં. આથી ચરાઈ માટે બીડ રાખવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરવી પડી હતી.

હુન્નરઉદ્યોગ

મુસલમાન સુલ્તાનોએ હુન્નરઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. અમદાવાદમાં પથ્થરનું કોતરકામ, જાલીકામ, કાચોથી, સુખર અને ઘણીદંત ઉપર ઉત્તમ કાંચીઝરી, કિતખાખ, મખમલ, સુક-શન, ઈલાયશો, અતલસ, ઉપદા પ્રકારનો કાગળ વગેરેનાં કારખાનોએ કામ કરતાં થતાં હતાં. તેમાં શોખ સુધારે કરવા પરદેશોમાંથી કાચી-ઝરી બોલાવવામાં આવતા. મોગલ બાદશાહ હુમાયુને સુલતાન બહાદુરશાહના જાડી મખમલ ઉપર જાલીકામ કરેલા નમુના ત્યાં ત્યારે તે બોલ્યો કે, “આ સામાન સમુદ્રની માલિકી ભોજનનાર સરકારનો છે.” જુલજાલની કાંચીઝરીની પ્રદંસા પરદેશોમાં પણ થતી. અને ઈરાન, નુસાન, મિસર, સિરિયા વગેરે દેશોમાં અમદાવાદ એ માટે પ્રસિદ્ધ થયું.

મુસલમાન સંતો

મુસલમાન સંતો ગુજરાતમાં દેકેકાલે પ્રસરી ગયા હતા. જ્યાં ઈસ્કે ત્યાં તેમને વજ્રા મળતા અને સુલતાનો અને આમીરી તરફથી તેમને પુકળ ભેટો મળતી. સંતોના પ્રભાવને પરિણામે ઘણાં સુંદર કાંચો પણ થતાં હતાં. છતાં કોઈ કોઈ સુલતાનોએ શાકીય અને એવાં જ અન્ય કારણોથી ધ્રોણને ઈસ્લામ ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે પોતાના અધિકારીનો અગ્રણી ઉપકાર કર્યો હોય એવાં પણ એ સમય દરમિયાનનાં દૃષ્ટાંતો મળે છે.

હિદુઓને ફોજ, મહેસૂલી તેમ જ અન્ય મહત્વનાં ખાતામાં ઊંચા હોદ્દા મળતા. સુરતમાં આવેલા ઐતિહાસિક ચાંદનાર ગોપીપુરાનો વસાવનાર અને ગોપી તથાવનો બંધાવનાર શલેક ગોપી (મૃ. ઈ. સ. ૧૫૧૫) જ સુલતાન મલમુદશાત બેગલાના રાજ્યકાળના પાટવા બાગમાં વસીરપદ પર્યાન પહોંચ્યો હતો અને સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ બીજાના રાજ્યકાળના ચક્રાવર્તનના બે-ત્રણ વરસ પર્યાં એ પદ ઉપર ચાલુ રહ્યો હતો.

દરિયાઈ વણપક કાફલો

ગુજરાતમાં સૌથી પ્રથમ દરિયાઈ વણપક કાફલો તૈયાર કરાવનાર અલમદશાહ પલેવો (ઈ. સ. ૧૪૧૦-૧૪૨૨) હતો. ખંભાતનું બંદર એ માટે કેન્દ્ર સ્થળ બનાવવામાં આવ્યું હતું. મલમુદશાહ બેગલા (ઈ. સ. ૧૪૨૮-૧૪૨૯)એ દરિયાઈ કાફલાને ઘણો જ મજબૂત બનાવ્યો હતો. જાણે તૈયાર કરવા માટે તેણે પશુ ખંભાત બંદર જ નહીં દસ્યું હતું. એ જ બાદશાહના સમયમાં વણપક જાણે ઉપર તોપ ચણવવામાં આવી હતી. બહાદુરશાહ (ઈ. સ. ૧૫૨૫-૧૫૩૬)ના સમયમાં જાણે બનાવવાનાં કારખાનો ઘોણા, ખંભાત અને સુરતમાં મોટા પ્રમાણમાં થયાં. ઈરાકી અને અરબ વગેરે પરદેશી મુસલમાન લોકોની સલાવથી સુરત બંદર, આબાદ થતું હતું. તે પછી ખંભાતનો અખાત મોટા જુલાલો પુરઈ ગયો અને વડાશ્રીને મુશ્કેલી પડવા માંડી. વસઈથી લિપ સુધીના કિનારા ઉપર દીવ સર્વથી વિશેષ સત્વરબંધેનું બંદર હતું. તેથી શીર બહારનું એ મુખ્ય મથક બન્યું હતું. આથી તત્વંતર પરદેશી વેપારીઓ ત્યાં આવીને વસવા હતા. મલમુદશાહ ત્રીજાના સમયમાં દીવ પોર્ટુગીઝો પાસેથી પાછું લેવા માટે જે જંગી નૈવારી કરવામાં આવી હતી તે માટે જાણે ખાસ કરીને ગુજરાતમાં જ તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. સત્તનતના સમય દરમિયાન દરિયાઈ વેપાર ઘણો વધ્યો હતો; પરંતુ સોજીમી સદીની શરૂઆતથી અધિયાઓને વસ કરવા દરિયાઈ વણપક રાખવાની બોલવણ થઈ. વેપારીઓ પણ પોતાના જાણેમાં તેમનો સામનો કરવા નૈવારી રાખતા. સુલતાનોના કાળમાં છેલ્લાં લગભગ સાઠગ્રીસ વરસ બાદ કરતાં ગુજરાતે તે સમયની દુનિયામાં રાજસત્તા અને વેપારની બાજનમાં નામના મેળવી હતી.

સુલતાનોની શામિલતા

અકબરે ગુજરાત ઉપર જીન મેળવી તે પછી રાજદરબારમાં અને સમસ્ત દેશમાં હિદુ-મુસલમાનો વચ્ચે સંમિલન વધ્યા. નવો મંજગકારી મુજ મંજગાતું આ એક ચિલ્લુ હતું. જત્રાગુઓ દોગામાં ને દોગામાં સોમનાથ અને પાલીતાણા વગેરે નીર્ધંધાઓએ જવા માંડ્યા. અકબરે અને જાંઘીરે વૈષ્ણવ ધર્મગુરુઓનું ફજદુર જમીન અને ખિતાબો આપી બહુમાન કર્યું. હીરવિજયસુરિ, જાનુર્યદ, સિદ્ધિચંદ્ર, પદમસુદર વગેરે જેવાને પાલીતાણા, ગિરનાર વગેરે સ્થાનો માટે દેણી મળી.

૧. મોલાના હકીમ સૈયદ અબ્દુલ્લહ—તારીખે ગુજરાત, પૃ. ૨૦ (ઉદ્.)

૨. મોલાના હકીમ સૈયદ અબ્દુલ્લહ—તારીખે ગુજરાત, પૃ. ૨૧ (ઉદ્.).

ખાનિમએ મિરઝાને અલમદી (અલી મોહમ્મદખાન ફત)માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, એક સમયે અમદાવાદમાં આવેલા ઉત્તમાન-પુરામાં દસ ઉજર મકાનો ફત કાંચીઝરીનાં હતાં.

૩. સિકંદર ઈબ્ને મોહમ્મદ મન્જુ—મિરઝાને સિકંદરી, પૃ. ૨૪૭ (ફારસી).

૪. અલી મોહમ્મદ ખાન—મિરઝાને અલમદી, ખાનિમલ, પૃ. ૭ (ફારસી).

૫. સિકંદર ઈબ્ને મોહમ્મદ મન્જુ—મિરઝાને સિકંદરી, પૃ. ૩૦-૩૨ (ફારસી)

૬. Prof. M. S. Commissariat—Studies in the History of Gujarat, P. 101

૭. સિકંદર ઈબ્ને મોહમ્મદ મન્જુ—મિરઝાને સિકંદરી, પૃ. ૧૮૦ (ફારસી).

ગુજરાતના સુવતાનોના જમાનામાં મુઝફ્ફરશાહ બીજા જેવો સરિષ્ટદાતા પરાવનાર બાદશાહ જીવિજીવેનો નાબૂદ કરી શક્યો ન હતો, તે હોયજીવસુરિની વિનંતિથી અકબરે નાબૂદ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૫૭૨માં અકબરે ગુજરાત જીત્યું તે પછી ખંભાત, વડોદરા, ભરૂચ અને સુરતમાં પોટુડીઓ તેને તાબે આવ્યા. ઈ. સ. ૧૫૭૬ માં તેણે રોડમથને ગુજરાતમાં જમાખંભીની તપાસ અને વ્યવસ્થા માટે અમદાવાદ જ્યાં ફરમાવ્યું. તેણે બે વરસ ગુજરાતમાં રહી એ કામ પૂરું કર્યું. અકબરે રેશમના હુન્નરનો પરિકામપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો અને ચીન અને અન્ય દેશોમાંથી કાચીચોરો બોલાવી ભારતમાં અન્ય સ્વર્ગો ઉપરાંત અમદાવાદમાં પણ મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ ચાલુ કર્યાં હતાં.

જાહાંગીરના સમયમાં ઈ. સ. ૧૬૧૧માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનાં વહાણો સુરતમાં વેપાર કરવા આવ્યાં.

જાહાંગીર ઈ. સ. ૧૬૧૭માં ગુજરાતમાં આવ્યો. તેણે શાહજહાંને માંડૂલી બોલાવ્યો. તે બંને ખંભાત પહોંચ્યા. ત્યાં સમુદ્ર કિનારે આવેલા 'આદે સુલતાન અલમદ' માં દસબાર દિવસ તેમણે મુકામ રાખ્યો અને સમુદ્રની સંવેષ કરી. ત્યાં જાહાંગીરે બાજરીની ખીચડીની મજા માણી.

આજનું શાહીખાન

શાહજહાંને હતો ત્યારે શાહજહાં ગુજરાતમાં સુબેદાર તરીકે રહ્યો હતો. ત્યારે તેણે ઈ. સ. ૧૬૨૨માં એક મોટી હવેલી અને એક મોટો બાગ બંધાવ્યો, જે બાગ આજે શાહીખાન નામે ઓળખાય છે. તે વખતે અહીંની કાચીચોરોની ચીજો જેઈ તેણે એક શાહી કારખાનાની સ્થાપના કરી. ફિલ્કીમાં લાલ ફિલ્કો અને તખ્તે તાઉસ તૈયાર થયાં; ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૬૩૪માં દરબાર ભરાયો ત્યારે જરીબરતરાણો શામિયાનો એક લાખ રૂપિયાની કિંમતનો તે કારખાનામાં તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં મખમલના સાવધાન અને ઘાંભલા ઉપર સોના-ચંદીની તસવીરો અને કોતરકામ અમદાવાદના કાચીચોરોએ હેરાત પામી એવાં તૈયાર કર્યાં હતાં.^૭

ઓરંગઝેબની દૃષ્ટિએ ગુજરાત

ઓરંગઝેબનો જન્મ આ જ ભૂમિ ઉપર થયો હતો, તેથી તેની દૃષ્ટિએ ગુજરાતનું ઘણું મહત્વ હતું. વળી તે ઈ. સ. ૧૬૪૨-૪૪માં સુબેદાર તરીકે રહ્યો હતો, તેથી થયું એક પ્રકારનું આકર્ષણ તેને માટે

હતું. આથી તેણે શાહજહાં મોહમ્મદ આઝમ ઉપર એક પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે: "ગુજરાત હિંદુસ્તાનનું આખૂપણ છે."^૮ આમ લખવાનું કારણ એ હતું કે, તેના સમયમાં શાહી અને સરકારી ફરમાઈયનો અમલ અહીંથી જ થતો હતો. તેણે એમ પણ લખ્યું છે કે, "ગુજરાત સિંધાઈઓની ખાતુ છે."^૯

મોગલ બાદશાહો તરફથી બધા મળી ૫૮ સુબેદારો ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. અકબરની કાલપણ તથા હુનેરબરી રાજનીતિનો પરબો પ્રતિષ્ઠાદ ફક્ત મિસ્લ અગ્રીજ કોમ, અન્હુરૂરલીમ ખાનેખાનાન તથા દારા શિકોહની સુખાકારી સુખાગીરીમાં પડેલો જોઈ શકાય છે. એઓમાં પણ ગુજરાતીઓ માટે વિશેષ ધ્યાનરહ્યું અને શુભિચ્છ કે મુનનો કહ્યો,^{૧૦} અકબરનાં નવ રત્નોમાંનો એક, હિંદી સાહિત્યનો રાશીમ અન્હુરૂરલીમ ખાનેખાનાન હતો, જેણે ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ઉપર મેળવેલ જીતની યાદગાર તરીકે સરખેજમાં 'બાગે ફત્ત' તૈયાર કરાવ્યો હતો, જે તે સમયે આકર્ષક સ્થાપત્યમાં લેખાતો; તે વિશે અન્હુરૂરલીમ નેહાવંદીએ ઈ. સ. ૧૬૧૭માં કહ્યું છે કે:^{૧૧}

નમૂનમ કિ સુરે વિહિત્ત અસ્ત લેવિન
વિહિત્ત અસ્ત અન્વર સરાયે મુકર્રર ।

[હું એમ કહેતો નથી કે એ સ્વર્ગ જ છે; પરંતુ એ બીજા દુનિયામાં સ્વર્ગ છે.]

ફરી અને જિખારીઓ માટે જાહેર હામામ બંધાવનાર અન્હુરૂરલીમ ખાનેખાનાન ગુજરાતમાં પ્રથમ હતો. તે ઉપરાંત મુશાવરાની શરૂઆત ગુજરાતમાં કરનાર એ હતો.

ઈ. સ. ૧૬૧૭માં અહીંની કાચીચોરો જેઈ જાહાંગીર વિસ્મય પામ્યો હતો. એક બનાર એવો બન્યો હતો કે, ખાનેખાનાનની દીકરી ખેરુ-નિસાએ સરખેજના મલકૂર 'બાગે ફત્ત'માં તેને આમંત્ર્યો. તે સમયે પાનખર ઋતુ ચાલતી હતી. તેણે કાચળ અને મીઠાવડે બનાવેલી ફળ-ફૂલો લગાવી બાગને એવો તો વસંતના જેવો ખીલેલો બનાવી દીધો હતો કે જાહાંગીરે દિગ્ધ થયો અને લાંબ લગાડી જેવા લાગ્યો ત્યારે તેને હાકતની ભણ થઈ.^{૧૨}

મોગલ બાદશાહોને પ્રજા પ્રત્યે ઘણી જ સહાનુભૂતિ હતી. ઈ. સ. ૧૬૨૯માં કાળ પડયો ત્યારે શાહજહાંએ ફરમાન બહાર પાડી લંગર-ખાનાં બોલાવ્યાં. અને તે વખતે અમદાવાદમાં વિશેષ નુકસાન થયું

૧. જાહાંગીર - નુઝુકે જાહાંગીરી, પૃ. ૨૧૬ (ફારસી)
૨. સુલતાન અલમદ (ઈ. સ. ૧૪૧૦-૧૪૪૨) એ તૈયાર કરાવ્યો હતો. મિસ્લખાને અલમદી, ભા. ૧, પૃ. ૨૦૧ (ફારસી); મિસ્લખાને મોહમ્મદી, પૃ. ૧૬૬ (ઉર્દૂ)
૩. મોતમદખાન-ઈકબાલનામએ જાહાંગીરી, પૃ. ૧૦૬ (ફારસી)
૪. મોલાના હકીમ રોષદ અન્હુરૂરલીમ - શાદ અખામ, પૃ. ૨૩ (ઉર્દૂ)
૫. રુકુઆતે આલમગીરી - (ફારસી)
૬. રામચંદ્ર શુક્લ - હિંદી સાહિત્યકા ઈતિહાસ, પૃ. ૨૨૦
૭. જે બાગ આજે ફત્તવાડી નામે ઓળખાય છે.
૮. મઝાસિરે રહીમી, ભા. ૨, પૃ. ૬૦૮ (ફારસી)
૯. અલી મોહમ્મદ ખાન - મિસ્લખાને અલમદી, ભા. ૨, પૃ. ૧૯૨-૧૯૩ (ફારસી)

સુખી ગાયકવાડ નામની હવેલીમાં રહેલો. પેશ્વાએ શેલુકર નામના સેના-
પતિને ગાયકવાડની હવેલી છત્રી લેવા મોકલ્યો હતો. આ સેનાપતિ
જુલમી અને અત્યાચારી હતો. તેણે પ્રજાને ખૂબ સત્કારી હતી.
૧૭૮૮માં ગાયકવાડના સરકાર શિવરામ નાટકીએ આ શેલુકરને હરાવ્યો
તેના પછિપ્રામે પેશ્વાને ગુલઝારના બંદોબસ્ત ઉપચારવાના પોતાના હક્ક
ગાયકવાડને આપવા પડ્યા. શેલુકર નાચરાન અને તમાકાનો શોખીન
હતો તેથી તે છાંયે. એ પરથી કહેવા પડે કે “છાંયમાં દંડે,
બનવમાં મોટી, હવેલી લેનાં ગુલઝાર ખોટી.” આ જ સમયમાં મરાઠા
વિદ્રોહ થતા હતા અને કંપની સરકારે પોતાની સલામતી પોળખાની
તથા દેશી રાજાઓ અને મરાઠા સમ્રાટશ્રીમાં ફેલાવવા માંડી હતી.
૧૮૦૨માં વડોદરાના ગાયકવાડ રાજા મહારાજાએ આ પોળખા સ્વીકારી
અને અંગ્રેજોને સુરતની આસપાસના પ્રદેશો આપ્યા. વડોદરામાં અંગ્રેજ
રેસિડેન્ટ રાખવાનું કબૂલ કર્યું, એ પ્રમાણે મેજર લોકર વડોદરામાં આવનાર
પ્રથમ બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ હતો. આ મેજર લોકરનો હિસ્સો વડોદરા
પોળખાના રાજાકારમાં અને કાઠિયાવાડની બંદોબસ્ત ઉપચારવા બાબતમાં
મદદતરનો છે. ૧૮૦૫માં ગાયકવાડે બીજા કસર કરી સલામતી પોળખાનો
વધુ લાભ લીધો અને સુરતની ચોથ તથા બેથા જેવા મહત્વના પ્રદેશો
અંગ્રેજોને આપ્યા. ૧૮૦૩માં કંપની સરકારે ભરૂચ શહેર જે સિંધિયાના
તાબામાં હતું તે પણ લીધું.

કાઠિયાવાડ (સોરઠા)માં ગાયકવાડ તેમ જ પેશ્વાનો બંદોબસ્તનો
હક્ક હતો. આ સમયમાં સોરઠામાં જાવાર, મહુડા, જાલાવાડ, જોડિયવાડ,
બામરિયાવાડ, સોરઠ, ઓપાર્મડા જેવા પ્રદેશો હતા. ત્યાં નાના મોટા
ઠાકોરોની (રાજાઓની) સત્તા હતી. લગભગ ૨૨૨ કરોડ વર્ષોની સંખ્યામાં
ત્યાં નાનામોટાં દેશી રાજાઓ હતાં. તેમની વચ્ચે કુર્બાન હતો અને ચારવાર
પ્રાર્થના આપ્યા કરતું. બંદોબસ્તની રીત ઉપચારવા માટે મરાઠાઓએ કોઈ
નિર્ધારિત પ્રમાણ નક્કી કર્યું ન હતું એટલું જ નહિ પણ બંદોબસ્તની વસૂલાત
નિર્ધારિત રીતે કરવા માટે કોઈ કાયમી વ્યવસ્થા પણ તેમણે કરી ચકાશ
નહિ. ત્યાં લૂંટ કરનાર, ઠોરની ચોરી કરનાર તથા ચાંચવાચીરી કરનાર
વર્ગો હતા. તેથી બંદોબસ્ત વસૂલ લેવા માટે મરાઠાઓએ હંમેશા લશ્કરને
સાથે લઈને જવું પડ્યું. આથી લશ્કરી ચર્ચાઓને “મુલકપીરી”ના
નામથી ઓળખાવવામાં આવતી. કંપની સરકારે ગાયકવાડ તેમ જ
પેશ્વાનો પક્ષ લઈ સોરઠામાં બંદોબસ્તની વસૂલાતના કાર્યમાં મદદ
કરવાના બદલે પતંગતારી કરવા માંડ્યો. પેશ્વાએ લશ્કરી મદદના
બદલામાં પ્રથમ કાઠિયાવાડની બંદોબસ્ત અંગ્રેજોને આપી હતી. જ્યારે
૧૮૧૮માં પેશ્વાની સત્તામાં અંત આવ્યા ત્યારે ગુલઝારના પણ હક્ક
તેઓ દીધા. ૧૮૧૭-૧૮માં ગાયકવાડ સાથે કરાર કરી અંગ્રેજોએ લશ્કરી
મદદના બદલામાં અમદાવાદના હક્ક તથા બીજાં મહત્વનાં સ્થળો
સેતપાં, અંધા ૧૮૨૮માં અંગ્રેજોના હાથમાં ગુલઝારનો લગભગ તમામ
રાજકારખાર આપી ગયો.

કમળા પણ મુલતિમ સત્તા સ્થાપી હતી. મોજલ સમ્રાટનો અમદા-
વાડ ખાતેનો સુખો કમળાનો બંદોબસ્ત ઉપચારી થાયનો. કમળામાં નાનાં
રાજાઓ હતાં. ત્યાં બીજાં પછાતા રૂઝાથી પેશ્વાના પછેલાએ પોતાની સત્તા

વધારી અને ૧૫૪૮માં ભૂલની સ્થાપના કર્યોની રાજાની તરીકે કી.
એ પછીથી થયેલા રાજાઓએ કમળાનું ઉત્તરોત્તર એકીકરણ કરવાનો
પ્રયત્ન કર્યો હતો. અને સાથે સાથે કમળાનો વિકાસ પણ થતો ગયો.
કમળાની સાથે બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સરકારનો પહેલવહેલો
સંબંધ ૧૮૧૫થી સ્થાપાયો અને મિત્રાચારીભાવે સંબંધો થઈ થયા.
૧લી વટી નંત્રમાં અલ્બવસ્થા અને નબળાઈ આવવાથી પ્રજાઓની કી
વિનંતીથી કંપની સરકારે ૧૮૧૮ના અરસામાં ત્યાં દરમિયાનગીરી કરી
ત્યાંના સર્વે (રાજા) દેશજા સગીર વધના હોવાથી, રિન્ટો કાઉન્સિલ
નીમી અને બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ રાખવાની યજ્ઞાત કરી. એ પછીથી કમળામાં
કંપની અને બ્રિટિશ સરકારનો કામૂ છેક સુધી રહ્યો હતો.

બ્રિટિશ શાસન કાળ (૧૮૧૮) થી ગાંધીજીના આગમન
(૧૯૪૭) સુધી

૧૮૧૮માં ગુલઝારમાં મરાઠાઓની સત્તાનો અંત આવ્યો અને
કંપની સરકારની સત્તા સર્વોપરી બની. ગાયકવાડનું રાજ્ય અંગ્રેજોના
તાબાના રાજ્ય જેવું બન્યું હતું. છતાં ત્યાંના મહારાજા અને બ્રિટિશ
રેસિડેન્ટ વચ્ચે કેટલીક વાર ઝઘડા થતા. ૧૮૭૭માં બાદીએ આવેલ
મહારાજા મહારાજાવનો સમય ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. મહારાજાવના
સંબંધો બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ કર્નલ ફેર સાથે બગાડાથી તેણે મહારાજા
વિરુદ્ધ રિપોર્ટ કરેલા હતા. ઝઘડો નિવારવા માટે વડોદરા રાજ્ય મુંબઈ
સરકાર પાસેથી લઈને કલકત્તા સરકારના હાથ નીચે મુકાયું અને કર્નલ
ફેરની બદલી થઈ. એવામાં કર્નલ ફેરે મહારાજા પર પોતાને ઝેર આપી
મારી નાખવાનો આક્ષેપ કર્યો જે પરથી તપાસ માટે ગવર્નિયરના મહારાજા
જાણકાર સિંધિયા, જાણકાર રાજા રામસિંગ, રાજા સર દિનકરરાવ
એવા ત્રણ સિંધિ સભ્યો તથા ત્રણ અંગ્રેજ સભ્યો અને મુકિયત
નિમાયી. તપાસ અને અંગ્રેજ સભ્યોએ મહારાજાવને દોષિત ઠરાવ્યો
જ્યારે સિંધિ સભ્યોએ ફક્ત એક જ હકાક પ્રકારના ગુના માટે દોષિત
ઠરાવ્યો. પછિપ્રામે બ્રિટિશ સરકારે મહારાજાવની રાજકારખાર થવાવ-
વાની વિનંતિવચન અને ચેરવાચકન ઠાકી પદપદ કરી, ૧૮૭૫માં
કેદ કરી, મૃત્યુ લઈ જઈ નવરોદમાં રાખ્યો. આ પ્રકરણની વધુ
વિગ્રહપૂર્વક અભ્યાસ કરવા જેવો છે જેમાંથી નવા મુદ્દા મળી આવે
તેવું છે. ૧૮૭૫માં સરકારવાળાં ત્રીજા ગાદીએ આવ્યા પણ તે સગીર
લેવાથી રાજકારખાર દીવાર રાજા સર દી. માયરવારે યજ્ઞાતમાં
થવાયો. તેમણે ઘણી કાર્યદક્ષતાપૂર્વક રાજકારખાર કંજવણી, વસૂલાતી,
બાંધકામ ઈન્દાદિ લેત્રોમાં સુધાર કર્યા અને પ્રજાસહાયતા અનેક
કામો કરી સમજાવે ૧૮૮૧માં રાજકારખાર હાથમાં લઈ રાજાનો
સત્તાનો વિકાસ કરવાના પ્રયત્નો થઈ ગયાં. અને સમજાવવા મહારાજાના
કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરવું અશક્ય છે. પણ એટલું તો જોઈ લેવાય છે કે
તેમનામુજી (૧૮૭૭) સુધીમાં તેમણે સરકારમાં અનેક પ્રકારના સોંપાવ
ફેરફાર અને સુધાર કર્યા. સમગ્રને સિંધિયામાં નમુનેદાર રાજા બનાવ્યું
અને વડોદરા રાજાની બાદી ઈન્ડોર જેવા પુણ્યોત્તર દેશોમાં ફેલાવી
હતી. એમના પછી આવેલ પ્રવાસિય મહારાજાને રાજાનું વિધાની-
કામ (૧૮૪૮) થઈ સુધી રાજા કર્યું.

અંગ્રેજ કેંગલ્સની આરંભ

સોરાષ્ટ્રમાં ૧૮૨૪માં બ્રિટિશ વલીચટી નૃત્ય વ્યવસ્થિત રીતે સ્થપાવાનું થયું અને ત્યાં પ્રવર્તતી અચળજના અને અવ્યવસ્થા ધીમે ધીમે દૂર કરવામાં આવી. ૧૮૬૩માં કર્નલ ક્રિસ્ટિયે સોરાષ્ટ્રના નાનામોટા રાજાઓને, ઘડોશોને તથા ભાષાતોને પોતાના દરજ્જા પ્રમાણે સાત વર્ગમાં વહેંચી નાખી દીધાની અને ફોર્નદારી અધિકારો આપ્યા હતા. આ સમયમાં બ્રિટિશ સરકારે સોરાષ્ટ્રમાં, કચ્છમાં તથા ગુજરાતમાં પાલનપુર, વડોદરા, મહીકાંધ, રેવાકાંધ, ખંભાત, નારુકોટ તેમ જ ધરમપુર, વાંસદા અને સચીન રાજગોમાં વલીચટ માટે એજન્સીની પદ્ધતિ દાખલ કરી દીધી હતી.

૧૮૫૭ના વિપ્લવની અસર ગુજરાતમાં થાપ એ પહેલાં ત્યાં સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ થઈ થઈ ચૂકી હતી. ૧૮૨૬ થી ૧૮૫૭ સુધીમાં શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સમાજસેવે પ્રગતિ અને સુધારા થયા હતા. જેકે આ પ્રકારનો સાંસ્કૃતિક ફેરફાર ૧૮૫૭ સુધી તેમ જ તેની આગળના સમયને સ્પર્શ કરે છે. ૧૮૨૬માં સુરત, ભુચ, અમદાવાદ, ખેડ, નરિયાદ વગેરે સ્થળોએ પ્રાથમિક શાળાઓ થઈ થઈ. ૧૮૨૪માં સુરતમાં, ૧૮૪૬માં અમદાવાદમાં તથા ૧૮૫૬માં ખેડ અને નરિયાદમાં અંગ્રેજી શાળાઓ સ્થપાઈ. વડોદરા, ભાવનગર, જૂનાગઢ, નવાનગર વગેરે ઘરોશોમાં પણ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી શાળાઓ ઉઘાડવામાં આવી. અમદાવાદમાં ૧૮૫૧માં પ્રથમ વાર કન્યાશાળા તથા ૧૮૭૧માં શિક્ષિકાઓ માટે 'ફિસલ ફેનિંગ કોલેજ'ની સ્થાપના થઈ. ૧૮૫૭માં પણ ત્યાં 'ગુજરાત ફેનિંગ કોલેજ' (પ્રેમચંદ રાવચંદ) થઈ થઈ. સોરાષ્ટ્ર માટે રાજકોટ અને વડોદરા રાજ્ય માટે વડોદરામાં પણ આવી શાળાઓ થઈ કરવામાં આવી. બી. એ. સુધીના શિક્ષણ માટે અમદાવાદમાં સ્વતંત્ર કોલેજની (ગુજરાત) વિધિસર સ્થાપના ૧૮૮૫માં થઈ હતી. ૧૮૭૭માં રાજકોટમાં રાજાઓના કુંવરો માટે રાજકુમાર કોલેજની સ્થાપના થઈ હતી. સુરતમાં ૧૮૨૪માં 'નેટિવ લાઈબ્રેરી' (હાલની ઍન્ટીક લાઈબ્રેરી સાથે સંબંધ છે) સ્થપાઈ અને અમદાવાદમાં પણ આવી લાઈબ્રેરી ૧૮૫૭ પહેલાં સ્થપાઈ હતી. અમદાવાદમાં ૧૮૮૮માં ગુજરાત વનકીચુદર સોસાયટી (ગુજરાત વિદ્યાસભા) સ્થપાઈ અને 'મુદિપ્રકાશ' માસિક છપાનું થયું હતું. સુરતમાં ૧૮૪૪માં 'માનવ ધર્મ સભા' સ્થપાઈ જેમાં ધર્મસુધારક અને સમાજસુધારક એવા દુર્ગાચામ મહેતા આગળ પડતા હતા. સમાજસેવે કેટલીક સુધારા થયા હતા. આ સમયમાં સતીની પ્રથા નાબૂદ કરાઈ, વિધવાવિવાહ ધારો પસાર કરાયો અને ગુલામી વેપારની પ્રથા કાયદાથી બંધ કરવામાં આવી હતી. ધાર્મિક સેવે શીવ, સ્વામીનારાયણ અને પુષ્ટિમાર્ગી સંપ્રદાયો જનસમાજમાં પોતાનો પ્રભાવ પ્રગળતાથી જમાવી રહ્યા હતા. સાહિત્યસેવે મહીપતરાય, નવચરામ, નંદશંકર, કરસનદાસ મૂળજી, નર્મદ, દલપતરાય જેવા સાહિત્યકારો આ ભેત્રમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા હતા. ભક્તકવિ દયારામના મુનુષી (૧૮૫૨) પ્રાચીન કવિઓનો યુગ ગુજરાતમાં પૂરો થયો હતો. ૧૮૫૭ પહેલાં બ્રિટિશ સત્તા સામે પ્રજાની લડત પણ જેવા મળે છે. સુરતમાં ૧૮૪૪માં મીઠાવેરો નંખાવો ત્યારે તેના વિરોધમાં હુલસે થઈ

હતાં પણ તે દાખી દેવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૮૪૮માં ત્યાં સરકારે નવાં તોલમાપ દાખલ કર્યાં જેનો વિરોધ થયો અને મોટી હડતાલ પાડવામાં આવી હતી. પરિણામે સરકારે જૂનાં તોલમાપ ચાલુ રાખવાં પડ્યાં. ૧૮૮૩માં મહીકાંધમાં પણ સરકાર સામે સઘન વિરોધ થયો હતો.

રાજકીય ક્રાંતિનો આરંભ

૧૮૫૭માં ગુજરાતમાં વિપ્લવની અસર સામાન્ય રીતે જોતાં વધુ થયેથી જણાતી નથી. વડોદરાના મહારાજા ખંડેરાવ ગાયકવાડ અંગ્રેજોને પૂરેપૂરા વફાદાર રહ્યા હતા. આમ છતાં ગુજરાતમાં ઉત્તર અને પૂર્વ સરહદ પર—આમ અને પંચમહાલના પ્રદેશોમાં અસર જણાતી હતી. ગુજરાતમાં નાંદોદ (રાજપીપળા), દાહોદ, પાવા, જાનુહોડ, ગોધરા, સંતરામપુર, ડભોઈ, ચાપ, પ્રતાપપુર, અનંગડ, ખાનપુર વગેરે સ્થળોએ અસર દેખાતી હતી. અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, ભુચ સાથે બધે મલિનજીમાં દિલ્લીના બાદશાહના વિજય માટે બંદગીઓ થતી. દાહોદમાં બંકાજીરોએ જુલાઈ ૧૮૫૭માં છ દિવસ માટે અમલ ચલાવ્યો. જુલાઈ અને સપ્ટેમ્બરમાં અમદાવાદમાં સૈનિકોએ માથું ઊંચું કર્યું પણ તે નિષ્ફળ ગયા. ખેડમાં આલુદના મુખી ગરબડ હરિદાસે પોતાના સાથીઓને ભેગા કરી અંગ્રેજી ફોર્સને હેરાન કરેલી હતી. તેમજ વડોદરા અને અમદાવાદના ગુપ્ત કાર્યકરો સાથે પણ વાટાઘાટો ચલાવી હતી. વડોદરામાં પણ નાગરિકો અને લશ્કરમાં હિંદુશાહ દેખાતી. અમદાવાદમાં સૈનિક દુકંડે હારી ગયાના સમાચાર ફેલાતાં સર્વત્ર નિરાશા ભાવી, ઉત્સાહ મંદ પડી ગયો અને વળતાર પાછી થઈ થઈ. સપ્ટેમ્બર માસમાં અંગ્રેજોએ દિલ્લીમાં કાબુ જમાવ્યો અને ઑક્ટોબરથી ગુજરાત-ભરમાં ન્યાયનાં નૂત ઊભાં કરી તોપને ગોળે ઉડાવી દેવા જેવી ભયંકર શિક્ષાઓ થઈ કરવામાં આવી, સત્તો ઝૂંટવી લેવામાં, સખતાઈ અને દમનનો કોરોડ ચારે બાજુ વ્યાપી રહ્યો. ડિસેમ્બર ૧૮૫૮માં વિપ્લવના સેનાપતિ તાત્પા ટોપેએ પંચમહાલમાં પ્રવેશ કર્યો પણ તેમાં તે અંતે ફાલ્યો નહિ. ૧૮૫૮માં દ્વારકા પાસે ઓખામડામાં પણ વાઘેરોએ રમખાણ મચાવેલું પરંતુ અંગ્રેજ ફોર્સ સામે તે ટકી શક્યા નહિ. ગુજરાતમાં કુશળ નેતાગીરી, તેમ જ ફાટરૂદ, સંગઠનનો અભાવ ઇત્યાદિ કારણોને લીધે વિપ્લવ નિષ્ફળ ગયો.

સામાજિક ક્રાંતિનો નવો મુગ

ગુજરાતમાં રાજકીય આંદોલન કરતાં સાંસ્કૃતિક પ્રગતિએ ૧૮૫૭ પછી મહત્વનો ભાગ ૧૯મી સદીના અંત સુધીમાં ભજવ્યો પણ વીસમી સદીની શરૂઆતથી ગુજરાત રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં હંમેશા મહત્વનો ભાગ ભજવ્યું રહ્યું હતું. ૧૮૭૮માં સુરતમાં આવકવેરા અને પરવાના વેરા વિરુદ્ધ પ્રજાએ વિરોધ કર્યો તેમાં હડતાલો પડી હતી. તેમાં વનકાર ઇશ્વરચામ સુધાચામ દેસાઈ જેવા નેતાઓ આગળ પડતા હતા. તેમની સામેનો મુકદ્દમો એ વખતે બેરિસ્ટર થયેલા ફોરોજીયાદ મહેતાએ ચલાવ્યો હતો અને તેમને નિર્દોષ કરાવી છોડાવ્યા હતા. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પંડિત શ્રીમનુષ્યરામ શર્મા, મહિલાવાદ નળુભાઈ દ્વિવેદી, સુરસાહિત્ય તખ્તસિદ્ધિજી ગોલેલ (કવાળી) કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ, ડો. ત્રિભુવનદાસ ગજનવર (વિશ્વાનવેત્તા), સર રમણભાઈ નીલકંઠ, ડી. બ.

લોવાથી શાહી ખજાનામાંથી પચ્ચાર હજાર રૂપિયા વેપારીઓને બહારથી અનાજ મંગાવવા અપાવ્યા.

મોગલોના સમયમાં સુરત

મોગલ સમય દરમિયાન સુરત ભારતમાં મોટામાં મોટું બંદર હતું. ખંભાત અને ભરૂચ પુરાવા માંડવાથી સુરતની ચકતી થઈ. દુનિયાના વેપારીઓ ત્યાં આવતા. એ અમદાવાદના સૂબાના હાથ નીચે હતું છતાં એ માટે અકબરે મુત્સદ્દીની ખાસ યોજવણ કરી હતી. અહીંથી ભારતના દરેક ભાગમાં ધોરી રસ્તા ફેંટાતા હતા અને ગામ, ઊંટ, આખલા વગેરે ઉપર લાદેલો માલ સુરત આવતો હતો. અહીંથી વહાણો કોંકણ, મલબાર, સિંહલદ્વીપ, ઈરાન, અરબસ્તાન અને આફ્રિકા તથા ચીના સમુદ્રનાં બંદરો અને પેગુ વગેરે તથા જાવા અને સુમાત્રાના આશીન બંદરે આવજા કરતાં.^૧ ફરૂખસિંહના સમય (ઈ. સ. ૧૭૧૩-૧૭૧૯) સુધી સુરત શહેરની આબાદી ટોચે હતી. વેપાર માટે દેશદેશાવરના લોકો શહેરમાં આવતા અને રહેતા. મક્કાની જાત્રાએ જતારા સંકેતે મુસલમાનો અહીં વર્ષને જતા અને તેથી તે 'બાબુલુમક્કા' (મક્કાનો દરવાજો) અને 'બંદર મુબારક' (પવિત્ર બંદર) કહેવાતું.

કેજવણીનો બંદોબસ્ત

એ સમય અગાઉ દુનિયાના કોઈ દેશમાં રાજ્ય તરફથી પ્રજાની ચેતસરની કેજવણીનો બંદોબસ્ત ન હતો. મોગલ સમ્રાટોએ એ ખોટ પૂરવા માટે આપના સામ્રાજ્યમાં હજારો વિદ્વાન પંડિતો અને મોલવીઓને પાઠશાળા અને મક્તબો શરૂ કરવા અને ટકાવી રાખવા જામીનો

અને જગીરો બંધિસ આપી હતી. ગુજરાતમાં પણ એવા લાભો મળ્યા હતા.

મોગલ બાદશાહોએ વ્યક્તિઓ અને મંદિરોને જગીર આપ્યાનાં દૃષ્ટાંતો મોજૂદ છે; જેમ કે અમદાવાદમાં આવેલા અસારવામાં ત્રીસ વીંધા જમીન કૃષા સાથે વર્ધમાન, પંજુ, સતીદાસ (શાનિદાસ) અને સુંદરદાસ અને તેના પુત્રોને આપવાનું શાહજહાંએ ફરમાન મોકલ્યું હતું.^૨

આ રીતે મોગલ સમય દરમિયાન ગુજરાત આબાદ હતું; લોકોમાં શાંતિ હતી. બાદશાહોને પણ ગુજરાત માટે કોઈ ને કોઈ રીતે આકર્ષણ રહ્યું હતું; તેથી અહીંની પ્રજા પ્રત્યે તેમની હમદર્દી હતી.

ફરસી ભાષા

ઈ. સ. ૧૫૮૨માં અકબરના મહેમૂલી વગીર ટોચમલે ફારસી ભાષાને દફતરી ભાષા બનાવી ત્યારથી માંડીને ફારસી ફરખાંવી એટલે કે, રાજભાષા રહી; પરંતુ મુસલમાન શાસકો તે અગાઉથી પણ ફરમાનો, પત્રવ્યવહાર અને અદાલતના કાર્યમાં એ ભાષાનો ઉપયોગ કરતા. ઈ. સ. ૧૮૨૯માં નક્કી થયું કે, ફારસીને બદલે અંગ્રેજીને દફતરી તેમ જ અદાલતની ભાષા બનાવવી. આનો અમલ તુરત ન થયો; પરંતુ આખરે ઈ. સ. ૧૮૪૪માં ફારસીએ પોતાનું સ્થાન ગુમાવ્યું અને અંગ્રેજીએ પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું.

આ રીતે સમ્પ્રદાયીન સમયમાં ગુજરાતમાં મુસલમાની હકૂમત રહી તેનાં ચિલ્લો, સ્થાપત્ય, રાજવ્યવસ્થા, કચેરી, રહેઠીકરણી, ભાષા, સાહિત્ય વગેરેમાં આજપર્યંત મોજૂદ છે.

૧. રાજ્યનો અમલદાર.

૨. ગુજરાત સર્વેક્ષણ, પૃ. ૨૫૭.

૩. Imperial Mughal Farmans in Gujarat (Plate III) by Khan Bahadur M. S. Commissariat (ફારસી)

આધુનિક યુગ

શ્રી રમેશકાન્ત પરીખ
(અધ્યાપક, એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ)

મરાઠી સત્તાના પતન સુધી (૧૮૧૮)

મોગલમુગ દરમિયાન ગુજરાત પર દિલ્લીથી મોકલાતા સુબાઓ
 રાજ્ય કરતા હતા. મોગલ સામ્રાજ્ય ભંગારે તેની અવનતિના માર્ગે પશ્ચિમ
 ચૂકતું હતું ત્યારે મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં મરાઠાઓ પોતાના બળથી આગળ
 આવી રહ્યા હતા. ગુજરાતમાં મરાઠાઓનો પ્રથમ પ્રવેશ શિવાજીએ
 ઈ. સ. ૧૬૬૪માં ભંગારે સુરત ફાટીને ત્યારથી ગણી શકાય. મરાઠાઓ
 આવ્યા પહેલાં ગુજરાતમાં મુરોવીષ પ્રજાએ વેપાર માટે પોતાના
 વેપારી કોશીઓ નાખી વસવાટ શરૂ કર્યો હતો. પ્રથમ આવનાર પોર્ટુગીઝ
 ગૌડ પ્રજા હતી. તેમણે ૧૫૧૦માં ગોવા છતી લઈ ત્યાંથી ગુજરાત
 અને કાઠિયાવાડના દરિયાકાંઠે પોતાનાં ઘાણાં સ્થાપવાનો પ્રયત્ન
 કર્યો. ૧૫૩૧માં દીવ તરફ આક્રમણ કરતાં રસ્તે તારાપુર, વલસાડ,
 સુરત પર હુમલા કરેલા હતા. વસાઈ, ઘાણા અને દમણ પણ તેમના
 આક્રમણનો ભોગ બનતાં. પોર્ટુગીઝોએ ગુજરાતના નળબા બનેલા તેમ જ
 અંદરોઅંદર અંધકા મુસ્લિમ સૂબાઓની બિનઆવડતનો લાભ લીધો.
 ૧૫૩૮માં દીવમાં તેમણે કેટલાક પ્રદેશો સાથે કાયમી સ્થાન મેળવ્યું અને
 વસાઈમાં પણ પ્રવેશ કર્યો. ૧૫૫૮માં તેઓએ દમણ લીધું અને બીજાં કેટલાંક
 પણ તેમણે ઠીક ઠીક લાભ મેળવ્યા. પાણીથી આવેલ ડચ અને અંગ્રેજ
 પ્રજા સાથે તેમજ મરાઠાઓની સાથે તેમને ઘર્ષણમાં આવવું પડ્યું.
 અને પરિણામે ગુજરાતમાં તેઓ દીવ અને દમણ એ બે ઘાણાં
 પોતાના કબજામાં રાખી શક્યા જે આવું સુધી તેમના કબજા નીચે છે.
 ડચ વેપારીઓની કોશી સુરતમાં હતી પરંતુ તેમનો વેપાર ગુજરાતમાં
 બિનમહત્વનો હતો. પૂર્વના દેશોમાં ફ્રેંચ પ્રજાએ વેપાર માટે ભંગારે
 આવવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તેઓ બીજા પ્રજાઓ કરતાં મોટા પડેલા હતા
 તેથી અહીં સારી જમાવટ કરી શક્યા નહિ. અંગ્રેજોએ (ઈસ્ટ ઇન્ડિયા
 કંપનીએ) ૧૬૧૨માં વેપાર માટે સુરતમાં કોશી સ્થાપી અને ૧૬૧૮માં
 મોગલ સમ્રાટ જહાંગીર પાસેથી સર ટોમસ રોએ કેટલાક લાભ
 સાથે અંગ્રેજો માટે વેપારનો પરવાનો મેળવ્યો. અંગ્રેજો તેમના હરીફ
 પોર્ટુગીઝો સાથે લડતા અને તેમના વેપારને નુકસાન કરતા. અંગ્રેજોના
 આવ્યા પછી સુરતનો વેપાર વધ્યો અને તે સમૃદ્ધ બન્યું. તે અંગ્રેજોની
 પૂર્વના દેશમાંની વસાહતોમાં મુખ્ય વેપારી કેન્દ્ર તરીકે ઓળખાવા
 લાગ્યું હતું. ૧૬૫૭માં સુરતને પોતાની મુખ્ય "પ્રેસિડેન્સી" તરીકે
 ઓળખાવ્યું હતું. ૧૬૬૭માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મુંબઈ યાત્રા મેળવ્યા
 પછી કંપનીની ડચ મથક મુંબઈ ખાતે ફેરવી નાખવામાં આવ્યું. આ

પ્રમાણે જ્યારે અંગ્રેજી ગુજરાતમાં વેપાર વપારના હતા ત્યારે શિવાજીની સત્તા વધી રહી હતી અને આ સમયમાં મુરત પર તેણે ત્રલુ વાર ભૂંટ સલાવી હતી. શિવાજીના સમયથી મરાઠાઓ ગુજરાતમાં પ્રથમ વાર આવ્યા અને ધીમે ધીમે તેમણે ગુજરાતમાં પગપેસારી કરવા માંડ્યો.

અરી રીતે જોતાં ૧૭૫૩થી ૧૮૧૮ સુધી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ પર મરાઠાઓની સત્તા વિશેષ હતી. એ સમયથી ચોથ અને સરદેશ-મુખી નિયમિત રીતે ઉદયવવાની થઈ કરવામાં આવી હતી. સર્વેપરી સત્તા પેશવાની ગણાતી અને તેઓ પોતાના સુબાઓ દ્વારા વહીવટ ચલાવતા. ઈતિહાસ જોતાં જણાય છે કે ગુજરાતમાં મરાઠાઓની કાયમી સત્તા જો કયાંય સ્થપાઈ હોય તો તે વણેદરામાં હતી. ૧૮મી સદીની શરૂઆતમાં પેશ્વા બાલાજી વિરવનાથે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની ખંડીસી ઉદયવવાનું કામ ખંડિય વઢાભાડે નામના સેનાપતિને સોંપેલું હતું. દામાજી ગાયકવાડ નામે એક સરદાર પણ ખંડિય વઢાભાડે સાથે હતો. દામાજી ગાયકવાડે બાલાપુરની લશ્કરીમાં પોતાનું પરાક્રમ બતાવ્યું જેથી તેને છત્રપતિ શાહુરાજએ “શમશેર બહાદુર”નો ખિતાબ આપી વરકરમાં નાજબ સેનાપતિનો હોદ્દો આપ્યો. દામાજીના અનુગામી પિલાજીએ સોનજી થાણું સ્થાપી દક્ષિણ ગુજરાત પર હલ્લા કરવાનું થઈ કું. ભીજી બાળુએ પેશ્વા તરફથી મોકલાયેલ કંતાજી કદમ બાંડે સામના સેનાપતિ સાથે તે ધર્મલુખાં આવ્યો. તેમણે અંદરોઅંદ સામનાધન કર્યું. પિલાજીએ મહી નદીથી દક્ષિણનો તથા પેશ્વાએ તેની ઉત્તરનો ભાગ ખંડીસી માટે અમુક પ્રદેશો સિવાય વહેંચી લીધો. ૧૭૩૧માં વણેદરા શહેર જે મુસ્લિમ સુબાના હાથમાં હતું તે ગાયકવાડ દામાજીએ સમયમાં જીતી લેવાનું અને તે વણેદરા રાજ્યનું મુંબઈ રાજ્યમાં વિલીનીકરણ થતાં સુધી ગાયકવાડના રાજ્યની રાજધાની તરીકે રહ્યું. આ સમયમાં મરાઠા સરદારો અને મુસ્લિમ સુબાઓ વચ્ચે ખૂબ ધર્મલુ થતાં. તેનો લાભ અંગ્રેજોએ (મુંબઈ ખાતેના ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અમલદારોએ) ઉઠાવ્યો. ૧૭૫૯માં તેમણે સુરતનો વહીવટ લીધો. ૧૭૭૨માં બુચર શહેર તથા કું જેમાં મરાઠાઓના ખંડીસી માટેના કેટલાક હક્કો કબૂલ થયા. અંગ્રેજોએ પેશ્વા અને ગાયકવાડના હક્કો અંગે જે ધર્મલુ ચાલ્યા કરતું તેમાં દરમિયાનગીરી કરી મરાઠાઓના ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં ખંડીસી હક્કો એકીકરવાની નીતિ અખત્યાર કરી હતી. આ સમયમાં અમદાવાદમાં પેશ્વાનો સૂબો પોતાના કર્મચારીઓ સાથે ભદ્રના કિલ્લામાં રહેતો જ્યારે ગાયકવાડનો

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝેરી, ગોવંદનાથ ત્રિપાઠી, નરસિંહરાવ દિવેદિયા મહાત્મા ગાંધી, કર્તુરખા ગાંધી, વલ્લભભાઈ પટેલ, ઠક્કરભાષા, ભગવંત-રાવ ઠાકોર, આચાર્ય -આનંદશંકર ધ્રુવ, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, પારાશરસી ભૂલાભાઈ દેસાઈ, શ્રી રવિશંકર મહારાજ જેવા અનેક સમાજ-સેવકો, સાહિત્યસ્થાપીઓ, આચાર્યો અને પંડિતોએ પોતાની કસરકેદી થઈ કરી હતી અને વીસમી સદીમાં તેમણે પોતાની સેવાઓ આપી હતી. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં આર્યસમાજની શાખાઓ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. આ સમયે સ્થળાલેખ વિશે-સોફિસ્ટ સોસાયટીના કાર્યની અસર દેખાતી હતી. સાક્ષર મણિલાલ નંબુભાઈ આ સંસ્થાના સભ્ય અને પ્રસિદ્ધ હતા. ધાર્મિક થોડે દુર્ગમ મહેતા, ભોજાનાથ સારાભાઈ, મણીપતરામ, લાલશંકર વજેરે વિદ્વાનોની તથા શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય અને શ્રીમન્નપુરામ શર્માની સેવાઓ નોંધપાત્ર હતી. ઉદ્યોગસેત્રે અમદાવાદમાં શ્રી રણછોડલાલે પહેલવહેલી સુતર કાપડની મિથ ૧૮૯૫માં કાઢી હતી. એ પછીથી આ ઉદ્યોગ ખીલ્યો હતો. ૧૮૯૮માં સુએઝ નહેર ખુલ્લો મુકાબ બાદ દેશમાં વેપાર ધમધોકાર વધ્યો હતો. ૧૮૯૫માં હિંદમાં સ્વદેશી ચોળે વાપરવા તથા દેશી કાશીમથીને ઉત્તેજન આપવા જુદે જુદે સ્થલે પ્રિયલાલ થઈ થઈ હતી. અમદાવાદમાં ડી. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈના ઉપદેશથી સ્વદેશ ઉદ્યોગ લઈ કાઢી સ્થાપેલી. રાજકોટમાં પણ હર-ગોવિંદલાલ કાંતાવાળા આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. પણ પ્રજાને આ ભૂંડું સમજવાની વાર હતી. ૧૮૭૪માં નવસારીમાં પારસી ડીઓએ રૅપિડ અને લાયકતામણના સુતરની કરતી માટે સત્યાગ્રહ કર્યો હતો. ૧૮૮૫માં બ્રિટીશ રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કોંગ્રેસ)ની સ્થાપના થઈ. તેમાં આ પ્રદેશના બે મહાન પારસીઓ ફીરોજલાલ મહેતા તથા ઠાકાભાઈ નવરોજજીએ કોંગ્રેસના ધક્કામતના સમયમાં મહત્વનો ભાગ લીધો હતો. હવે ગુજરાતનો બ્રિટિશાધીપત્ય રાષ્ટ્રીય હિતોને સમજતો થયો હતો. કચ્છના વતની અને ભારતીય ક્રાંતિકાર તરીકે ભારતની બહારના પ્રદેશોમાં ખ્યાતિ મેળવનાર દયામજી કૃષ્ણ મલિએ આ સદીના અંતે ઈંગ્લેંડમાં જઈ વસવાટ કર્યો. ત્યાં 'ઈંડિયા લાઉન્સ'ની સ્થાપના કરી અને 'સોશિયલિસ્ટ' નામનું કાંતિકારી પત્ર ચલાવ્યું હતું. ૧૯૦૨માં કોંગ્રેસનું અધિવેશન અમદાવાદમાં ભરાયું હતું. ૧૯૦૫માં બંગાળ ચળવળની અસર અને સ્વદેશી માલ વાપરવાની ચળવળ અમદાવાદ અને બીજાં સ્થળોએ જણાતી હતી. ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદનાં તત્ત્વો હવે ફેલાવાનાં થઈ ચૂક્યાં હતાં. ૧૯૦૭માં સુરતમાં કોંગ્રેસનું ઐતિહાસિક અધિવેશન ભરાયું જેમાં ઉદામવાદી અને વિનીતવાદી એવા બે પક્ષો પૂર્ણ સ્વરૂપે બહાર પડ્યા અને કોંગ્રેસની એકતા જાહેરમાં. ગાંધીજીએ આ સમયે દિલ્લે આક્રમકમાં બ્રિટી લોકો માટે સેવાકાર્ય થઈ ક્યું હતું અને ત્યાંની સરકારની હિંદીઓની વિરોધી નીતિ સામે સત્યાગ્રહની લડત ચલાવી હતી. તેઓ ૧૯૧૫માં હિંદ પાછા ફર્યા અને દેશકાર્ય થઈ ક્યું.

ગાંધીજીના આગમન (૧૯૧૫)થી સ્વતંત્રતા ચળાઈ સુધી (૧૯૪૭) ગાંધીયુગ

વિશિષ્ટ સમય તરીકે રચાન છે. ગુજરાત માટે તેમ બં આખા દેશ માટે આ સમય ખૂબ મહત્વનો હતો. આ સમયનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ એ રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલો છે અને આ સમયનો રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ એ ગાંધીજીની આત્મકથા છે એમ કહીએ તો વધારે પડતું ન ગણાય. ગુજરાતના નવચંદર માટે ગાંધીજી પહેલાં રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં વિચારક અને મુદ્રાક એવા શ્રી રમણરામ વાવાભાઈ મહેતાએ પ્રયત્નો કરેલા નવા મુગનાં આંદોલનો તે સમજાવા હતા, તેઓ પ્રજાનંત્ર અને પ્રજાસ્વાનંતરમાં માનવાસા હતા. 'ગુજરાતની અસ્મિતા' એ તેમનો પ્રિય વિષય હતો. તેઓ સાહિત્ય, ઇતિહાસ, સંશોધન જેવા વિષયોમાં રસ ધરાવતા હતા. ૧૯૧૭માં તેમનું અકાળ અવસાન વળાળી ગુજરાતે તેમની કીમતી સેવાનો લાભ ગુમાવ્યો. એક બાજુએ ૧૯૧૪માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ થઈ ચૂકું હતું ત્યારે દેશમાં સ્વરાજ્યની ચળવળ ચાલી રહી હતી. ગુજરાતમાં સુરત, અમદાવાદ જેવાં સ્થળોએ પ્રતિક પરિષદ અને લોમકૂચ જેવી સંસ્થાઓ કામ કરતી થઈ હતી. સાથે સાથે કેંચરણીના ક્ષેત્રમાં ચરોતર એન્જનકેશન સોસાયટી તથા ભાવનગરમાં દક્ષિણમુર્તિ વિદ્યાલોભવન જેવી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ હતી. ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં સામરમતી કાંઠે આક્રમક સ્થાપી સેવાકાર્ય થઈ ક્યું હતું. પ્રજાને જાગૃત સામય અને પોતાના વિચાર તેમને પહેલાંકાવા તેમ જ પ્રજાને રાજકીય પરિસ્થિતિ સમજાવવા એક મુખપત્રની જરૂર તેમને જણાતી હતી. તેવામાં મુખઈમાંના કાર્પકંતીઓએ 'પંચ ઈંડિયા'નું સંપાદન ગાંધીજીને સોંપી પણ તે અંગ્રેજીમાં નીકળતું હોવાથી ગુજરાતની પ્રજાને માનુષાભાષા-ગુજરાતી-દ્વારા પોતાનો સંદેશો પહેલાંકાવાની ઈચ્છા હતી તેથી તેમના સામાજિકમાં સતત રહેતા ઉત્સાહી કાર્પકં શ્રી ઈન્ડુલાલ પાંતિકની ઈચ્છાથી તેઓ પોતે જ 'નવચંદન' નામનું માસિક ચલાવતા, તેનું તંત્રીપદ ગાંધીજીએ ખુદીથી સ્વીકારી લીધું અને તે વખતે અઢવાડિયામાં ફેરવો નામનું. અસહકારની ચળવળમાં આ મુખપત્રે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

મજૂર ચળવળનો આરંભ

૧૯૧૮માં અમદાવાદમાં મજૂર સત્યાગ્રહ થયો, તેનાં મૂળ અમદા-વાદમાં ફાટી નીકળેલા જાહેરના રોગમાં હતાં. રોગ ફાટી નીકળવાથી બહારગામ જતા મિલમજૂરોને સોકવા મિલ માલિકોએ 'જાહેર બોનસ' આપ્યું પણ રોગ કાઢતી જતાં તે બંધ કરાયું. એ વખતે મોંઘવારી વધી, મજૂરોએ સ્વાસ્થ વધારો માગ્યો અને ચળવળ થઈ થઈ. મજૂરોને સંગઠન કરનાર તથા તેમનાં હિત જાહેર કરી અનુકૂળતામહેન તથા ગાંધીજીએ મજૂરો અને મિલમાલિકો વચ્ચે સમાધાન માટે પ્રયાસ કર્યા પરંતુ છેવટે ગાંધીજીએ અનનવાજ -સત્યાગ્રહ - કર્યો પડ્યો. પરિણામે સુખદ સમાધાન થયું અને લડત બંધ થઈ. ૧૯૧૯માં ખેડ જિલ્લામાં અંતિવૃષ્ટિના કારણે પાક નિષ્ફળ જવાથી મહેસૂલ ભરવાના પ્રશ્ન બાબત સરકારનો કંઠકાંટો અને જીદનો સામનો કરવામાં આવ્યો. ગાંધીજીએ આ વખતે બિહારમાંની આવીને મક્કમાપૂર્વક પ્રજાને લડત આપવા જણાવેલું. ગાંધીજીના માર્ગદર્શન નીચે સત્યાગ્રહવાળા-માર્ગથી ત્યાંની પ્રજાની જીદ થઈ અને સરકારને તમનું આપવું પડ્યું.

હિંદમાં આવ્યા પછી ગાંધીજીએ પોતાના અવિરત કાર્યથી દેશમાં મહાન કંતિ સર્જી. તેમના મૃત્યુ સુધીનો સમય ભારતના ઇતિહાસમાં

હિટી સરકારની દમનનીતિ તથા 'શેવેટ એક્ટ' જેવા કાયદાઓ અને અમુતસર ખાતેના ભયંકર હત્યાક્રમથી દેશમાં વિરોધનો વંદોળ જમ્યો હતો. ગાંધીજીએ ૧૯૨૮માં અસહકારની અહિંસામય લડત ઉપાડી અને આખા દેશને સંગઠિત કરવાનો પ્રથમ વાર પ્રયત્ન કર્યો. આ સમયે તેમણે ઉચ્ચ કેળવણી માટે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી અને આ વખતે ગુજરાત પ્રાંતિક સંમિતિની પણ રચના થઈ હતી. ગાંધીજી પાસે આ રીતે તેમના આદર્શો અને સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કામ કરનાર સત્યાગ્રહ આકાશ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, 'નવજીવન' અને પ્રાંતિક સંમિતિ એવી સંસ્થાઓ હતી અને એ દ્વારા રાષ્ટ્રોદ્ધારનું કામ ત્વરિત ગતિએ ચાલવા લાગ્યું હતું. અસહકારની લડતે ગુજરાત સહિત, આખા રાષ્ટ્રમાં નવું ભળ પ્રેર્યું હતું. ગુજરાતમાં સત્યાગ્રહવાળો એક બનાવ બન્યો. એ હતો બોરસદનો સત્યાગ્રહ. જે તા. ૨-૧૨-૧૯૨૩ થી તા. ૮-૧-૧૯૨૪ સુધી ચાલ્યો હતો. બોરસદ તાલુકામાં ૧૯૨૧-૨૨માં બહારવટિયાઓનો ત્યાસ પછી પરવાથી ત્યાં વ્યવસ્થા માટે સરકારે ખાસ પોલીસ દળ ઊભું કર્યું અને તેનો ખર્ચ પ્રજા પાસેથી કર દ્વારા લેવાનું નક્કી કર્યું. આ અન્યાયી કર સામે ઝુંબેશ થઈ થઈ. તેના માર્ગદર્શકોમાં વલ્લભભાઈ પટેલ, દરબાર સાહેબ, અબ્બાસ સાહેબ વગેરે આગેવાનો હતા. સરકારે આ અન્યાયી કર પાછો ખેંચવાની ફરજ પડી હતી. બોરસદના સત્યાગ્રહ જેવી શિસ્તબદ્ધ, શાંત અને એકસંધી લડત આ રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં બીજી જેવા મળતી નથી. ગાંધીજી જેવામાં હોવાથી સૌથી શા આકર્ષતરી રીતે તેમનું માર્ગદર્શન સત્યાગ્રહીઓને મળ્યું ન હતું છતાં શાંતિથી અને મક્કમતાથી આ લડત ચાલી હતી.

૧૯૨૨ પછી ગાંધીજીએ અસહકારની લડત અમુક કારણસર પાછી ખેંચી લીધી તેવામાં સરકારે તેમને પકડ્યા અને જેલમાં પૂર્ણ. જેલમાંથી બહાર આવ્યા બાદ પોતે રાજકોટમાંથી નિવૃત્ત થયા. આદી પ્રચાર અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણના કાર્યમાં લગભગ ૧૯૨૯ સુધી પ્રવૃત્ત રહ્યા. આ ગાળામાં કોમવાદનું ઝેર વ્યાપી ગયું હતું. હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે દુશ્મનાવટ થઈ થઈ હતી અને તેમની વચ્ચે હુલ્લેખો અને તોફાનો થવા કરતાં હતાં. કોંગ્રેસમાં સ્વરાજ શ્લોકો અને તોફાનો થવા કરતાં હતાં. સોશિયલિસ્ટ સ્થિતિ જોતાં ત્યાંની પ્રજા ગુજરાતની પ્રજા કરતાં વધુ દુઃખી હતી. જાનનગર, રાજકોટ, કચ્છ, જૂનાગઢ, વાંકાનેર, મોરબી જેવાં મોટાં રાજ્યો પ્રગતિથીલ અને કાર્યમ ચાલતાં. રાજ્યો પાસે પ્રજાની માગણી સુધારા માટેની હતી. ગોંડલ, રાજકોટ, જાનનગર જેવાં રાજ્યોમાં ચળવળ દેખાતી પણ રાજ્યોનું વલણ બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે વફાદારીનું હોવાથી તેઓ કાંદિયારો પ્રત્યે સખાઈ બતાવતા હતા અને કોંગ્રેસી કાર્યકર્તાઓ પ્રત્યે તેમજ સત્યાગ્રહ જેવી ચળવળો પ્રત્યે તેઓ તિરસ્કારથી જોતા હતા. આ પ્રદેશમાં અણીતા એવા સાહિત્યકાર ઝવેરચંદ મેઘાણી જેઓ રાષ્ટ્રપ્રાપ્ત તરીકે ઓળખાયા હતા તેમનો ફાળો ગોંધપાત્ર છે. ૧૯૨૮માં સુરત જિલ્લામાં બારડોલી તાલુકામાં જમીન મહેસુલમાં વધારો કરવામાં આવતાં પ્રજાએ વિરોધી ચળવળ ઉપાડી જેમાં કલ્યાણજીભાઈ, અબ્બાસ સાહેબ વગેરે નેતાઓ તેનું સંચાલન કરતા હતા. વલ્લભભાઈ પટેલ તે ચળવળમાં જોડાયા અને પોતાના કાર્યથી લડતના તેઓ સાથા 'સરદાર' બની ગયા અને રાષ્ટ્રના નેતા બન્યા. ગાંધીજીનો પણ આ લડતને સંપૂર્ણ દેહો હતો. આ લડતના સત્યાગ્રહ દિનની

ઉત્તમી આખા દેશમાં થયેલી હતી. અંતમાં સરકારે નમનું મૂકવું પડ્યું હતું. આ લડતથી પ્રજાને ઘરઘર સામે લડત ચલાવવાનું પ્રેરક ભળ મળ્યું હતું.

કાંતિનો બીજો તખ્તો

હવે રાષ્ટ્રીય ધોરણે ઇતિહાસનાં વહેણ બદલાતાં હતાં. સાઈમન કમિશનનો વિરોધ કર્યો, અસહકારની ચળવળમાં ભાગ લીધો, સરકારની દમનનીતિનો વિરોધ કર્યો, કોમી હલ્લેખો થયાં, ગોળમેજી પરિષદોમાં રસ લીધો અને ૧૯૩૫ના નવા કાયદા હેઠળ થયેલી ચૂંટણીઓમાં ગુજરાતે ભાગ લીધો હતો. ગુજરાતનો સાક્ષર વર્ગ પણ આમાં સામેલ હતો. ગુજરાતમાં સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસની શરૂઆત ગાંધીજીના સમયથી થઈ થયેલી ગણી થકાપ તેમ છે. આ સમયનાં જે નારીરનો તે લેડી શ્રી વિદ્યાગોરી નીલકંઠ અને શ્રી શારદાબહેન પટેલ. તેઓ રોયલ્યુએટ ધનાર પ્રથમ મહિલાઓ હતી. તેઓએ સ્ત્રીઓને કેળવણી લેતી કરવામાં, સામાજિક સુધારા કરવામાં અને સ્ત્રીઓના ગૃહ-જીવનમાં અનેક પરિવર્તનો લાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. તેમના સંચાલન હેઠળ સ્ત્રી-ઉદ્યોગ અને વિકાસ માટે ક્લબો, મંડળો, મહિલા સમાજ સંસ્થાઓ મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત વગેરે શહેરોમાં સ્થપાયાં હતાં. અમદાવાદમાં મજૂર ચળવળનો પાયો નાખનાર શ્રી અનરુપાબહેન સારાભાઈનો ફાળો પણ નોંધપાત્ર છે. મજૂરોનું હિત જોનાર તેઓ પ્રથમ હતાં. તેમણે મજૂર સંગઠન કરી મજૂર સત્યાગ્રહમાં મહત્વનો ભાગ લીધો હતો. એ પછી ગુજરાતમાં શિપિત મહિલાઓએ રાજકીય ચળવળમાં ભાગ લઈ ગુજરાતના નવઘટનામાં ફાળો આપ્યો હતો.

૧૯૩૮માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ થઈ થયું. બ્રિટિશ સરકારે પ્રજાનો મત જોયા વગર હિંદને તેમાં દાખલ કર્યું અને ફરી રાજકીય આંદોલને ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું. ગાંધીજીએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ કર્યો. ગુજરાતમાં આ આંદોલન સારી રીતે ચાલ્યું. જેઓ રાજકીય કેદીઓથી ઊભરાઈ ગઈ. શ્રી રવિશંકર મહારાજ અને શ્રી બજલભાઈ જેવા સમાજસેવકો અને વિદ્વાનોએ જોડોને જીવંત વિદ્યાપીઠ બનાવી દીધી હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટમાં સત્યાગ્રહની લડત ચાલી પણ તેમાં ગાંધીજીને જે અનુભવો થયા તે પછી તેમણે આ પ્રદેશને ગંદા રાજકીય વાતાવરણવાળો અને કાવતરાવાળો ગણ્યો હતો. ૧૯૪૨નું 'હિંદ છોડો' પ્રયત્ન આંદોલન થઈ થયું ત્યારે ગુજરાતે તેમાં પોતાનો હિસ્સો ઘણી તત્પરતાથી નોંધાવ્યો હતો. અગ્રસ ગામે થયેલો વિદ્યાર્થીઓ પરનો ગોળીબાર, અમદાવાદમાં શહીદ થયેલા ઉમાભાઈ કડિયા અને કિનારીવાળાનાં નામો તથા બીજે થયેલા આવા પ્રકારના બનાવો તે રોમાંચક પ્રસંગોની યાદ આપે છે. અમદાવાદની હડતાલ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. આ પછીથી રાજકીય બનાવો ઝડપભેર બનતા ગયા. વિશ્વયુદ્ધ બંધ પડ્યું. હિંદને સ્વતંત્ર કરવા માટેનાં ચક્રો ગતિમાન બન્યાં, કોમિનેટ મિશને હિંદની મુલાકાત લીધી, સને ૧૯૪૭માં ૧૫મી ઓગસ્ટે હિંદના ભાગલા કરી સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી. દેશી રાજ્યોનો જ પ્રાચીન સરદાર વલ્લભભાઈએ કુનેહપૂર્વક ઉકેલ્યો જેના પરિણામે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં દેશી રાજ્યોનું વિભીનીકરણ કરાયું. ગુજરાતનો પ્રદેશ મુંબઈ રાજ્યમાં ભળ્યો, સૌરાષ્ટ્રને અલગ રાજ્ય બનાવવાનું જ્યારે કચ્છ ભારત સરકારના વહીવટ નીચે મૂકવામાં આવ્યું.

શાસન-વ્યવસ્થાનો વિકાસ

મી. કેશવચાલ કામદાર

(નિવૃત્ત અધ્યાપક, ભૂતપૂર્વ વડોદરા કોલેજ, વડોદરા)

ઈ. સ. ૧૨૯૮માં અવાહદીન ખીલજાના સેનાપતિ ઉલુઘખાન અને નસરતખાને કરણ વાઘેલાને હરાવીને તેની સમૃદ્ધ રાજધાની પાટણને લૂંટી લીધું ત્યારે ગુજરાતના ઈતિહાસમાં એક નવું જ પ્રકરણ ઊઘડ્યું, અને ૧૪મી સદીને અંતે મુસ્લિમ સૂબાઓ તેમના અધિપતિ દિલ્હીના સુલતાનોથી સ્વતંત્ર થયા ત્યારે એક નવી જ સંસ્કારિતાનો પ્રારંભ થયો. ફરી એક વાર ગુજરાત પ્રાદેશિક અને દરિયાઈ આધિપત્યની બાબતમાં હિંદનું આગેવાન રાજ્ય બન્યું. દરિયાઈ આધિપત્ય તેણે ઈજિપ્ત અને તુર્કસ્તાનના રાજ્યકર્તાઓના સહકારથી સાધ્યું અને દરિયાઈ સામ્રાજ્યભાવનામાં પોર્ટુગીઝો સાથે તે સ્પર્ધા કરવા લાગ્યું. તેની સંપત્તિએ ઈ. સ. ૧૨૯૮થી ૧૪૧૧ સુધી દિલ્હીની સહનતને સમૃદ્ધ બનાવી હતી, તે હવે આ મુકાબાં નવાં શહેરો અને બંદરો સ્થાપવા અને તેને સુંદર બનાવવામાં મદદરૂપ થવા લાગી. ફરી એક વાર ગુજરાતે માળવા, ચિતોડ અને ખાનદેસ ઉપર તેમ જ થોડી સમય અઘમદનગર પર સંવેપર સત્તા જમાવી, તથા યુરોપિયનોને, ખાસ કરીને પોર્ટુગીઝોને, હિંદ પર આક્રમણ કરતા અટકાવ્યા. ઈજિપ્ત, ઈરાક, તુર્કસ્તાન અને ઈરાનની કળા તથા સંસ્કૃતિનો તેણે સંગ્રહ કર્યો. અને તે તેણે નવાં સ્વરૂપ અને શૈલીમાં પછીથી મોઝલ વિજ્ઞાતાઓને સુપરત કરી. તેના સુલતાનોએ દેહના અને મધ્ય પૂર્વના દેશોના વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો. મહેદવી સંપ્રદાયનો વિકાસ ગુજરાતમાં થયો અને તેના આગેવાનોએ અકબરના સમયમાં દીને ઈલાહી સંપ્રદાય અને તેની લોચનાને આકાર આપ્યો. મુસ્લિમ સુલતાનો અને સંતોએ ધર્માન્તરની પ્રવૃત્તિ ચલાવી, જેણે ગુજરાતની વસ્તીના માળખામાં મોટા ફેરફાર કર્યા. તેમાંથી મોઝલ, પીરાણા, મોઝેસલામ રાજપૂતો, વલોરા અને ખોજ જેવી નવી કોમો ઉદ્ભવી, જેમણે શહેરો તેમ જ ગ્રામવિસ્તારમાં મુસ્લિમ વસ્તીનું પ્રમાણ વધાર્યું. રાજપૂતોનો વિસ્તાર અને વફાદારી છતાં સુલતાનોએ લશ્કરી ભોગવતાહવાળી વાંટાપદ્ધતિની ગુઝિર રચી. જ્યેષ્ઠ રાજપૂતોએ સિંધમાંથી કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં સ્થળાંતર કર્યું અને ત્યાં, ખાસ કરીને ળાવારમાં, રાજકર્તા તરીકે વસવાટ કર્યો તે પણ આ સુલતાનોના સમયમાં. આ નવા રાજ્યો અને વાંટાદારોએ અકબરનાં સેનોનો મક્કમ સામનો કર્યો. તુર્કી, અરબી અને ફારસી ભાષાના શબ્દો અપનાવીને આ સમયમાં ગુજરાતી ભાષા સમૃદ્ધ બની. મુસ્લિમ રાજવંશીયતની પદ્ધતિ દિલ્હીથી મેળવવામાં આવી હતી. પણ તેની ભૂમિકા મુખ્યત્વે ઈજિપ્તની હતી. ઉર્દૂએ તેનો પ્રથમ આકાર ગુજરાતમાં લીધો. દીવ અને દમણમાં પોર્ટુગીઝો સાથે સંપર્ક થતાં પણ ભાષા

સમૃદ્ધ બની. ગુજરાતના સુલતાનોએ સ્થાનિક રાજપૂતો સાથે મોઝલ સમ્રાટો અને દક્ષિણ હિંદના બ્રાહ્મણી વંશના રાજકર્તાઓ કરતાં ઘણા વધુ પ્રમાણમાં લગનસંબંધો બાંધ્યા. ઘણે ભાગે ગુજરાતના સુલતાનોની આ ખાસિયત તરફ ભારતીય ઈતિહાસના અભ્યાસીઓનું ધ્યાન ખેંચાયું નથી. સાથે જ એવાં લગનને પરિણામે જન્મતાં સંતાનોને રાજવંશાદીના લકદાર ગણવામાં નહોતાં આવતાં, જ્યારે દિલ્હીના મોઝલો આ બાબતમાં વધારે ઉદાર હતા.

ગુજરાતના આ નવા શાસકોએ પરદેશીઓ — મુખ્યત્વે ઈસ્લામનો અંગીકાર કરનારા તુર્કો — ની સહાયથી કિલ્લાઓ બાંધ્યા અને બંદરો ખીલવ્યાં. રાજપૂતોથી અજાણ્ય અને જાણીનું થતાં તેમના નિરસકારને પાત્ર થયેલું નવું ઘસ — તોપ તેઓ તેમની સાથે લાવ્યા. ભૂયશ અને ખંભાતનું મહત્વ ઘટ્યું અને તેમનું સ્થાન સુરત તથા મુંબઈએ લીધું. ગુજરાતમાં પ્રથમ રાખાનુજાના અને પછી વચ્ચભાચાર્યના સંપ્રદાયની લોકપ્રિયતાને માટે પણ આ સમય જાણીતો છે. પુષ્ટિમાર્ગે જન કોમમાંથી ઘણાને ધર્મપરિવર્તન કરાવ્યું અને હિંદુ ધર્મના ભક્તિમાર્ગને કલાત્મક સ્વરૂપ આપ્યું. “તેમણે એક મહાન મુનિદાયક અસર ઊભી કરી. . . . સનાતની બ્રાહ્મણ ધૂળનો ધૂળતો પોતાના ધર્મના સંકુલિત વાણમાંથી બહાર આવ્યો અને તેમની માન્યતાઓથી મુગ્ધ થઈ તેમના આદર્શવાદની અસરના કરવા લાગ્યો” (શ્રી કૌનીસલાલ મા. મુનશી, ‘ગુજરાત ઍન્ડ ઈંડિય સિટરેસર’, પૃષ્ઠ ૧૧૫). “વેપુલોના સંઘીન, તેમની શસલીયતો તેમ જ તેમના શશલી સાક્ષિને લોકો સમક્ષ આનંદનો એક નવો જ પ્રદેશ ખુલ્લો મૂકી દીધો” (શ્રી ક. મા. મુનશી, એજન, પૃ. ૧૩૬). જેમણે મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ પ્રચાર કર્યો હતો અને જૈનના શિખોને ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, માળવા, રાજસ્થાન, પંજાબ અને ઉત્તર પ્રદેશમાં ઘણા અનુયાયીઓ મળ્યા હતા એવા લેઝાશાની આગેવાની નીચે પંદરમી સદીને અંતે જન સ્વેતાગમ્ય સંપ્રદાયમાં તર્ક પડયું, જનોએ, ખાસ કરીને સ્વેતાગમ્ય સાધુઓએ દિલ્હીના અને પછીથી અમદાવાદના સંન્ટરઓ સાથે સંપર્ક વધાર્યો. ચારે બાજુ પચનવું અને ધર્માન્તરની પ્રવૃત્તિ ફેલાયેલી હતી ત્યારે તેમણે જ્ઞાન અને સંસ્કારિતાનો પ્રદીપ સળગતો રાખ્યો. બ્રાહ્મણો કરતાં જન સાધુઓને એક વધુ લાભ હતો. તેમના ઉપર કૌટુંબિક જીવન અને સામાજિક બંધનનો ભોગ નહોતો. તેઓએ સતત પ્રવૃત્તિ જારી રાખી. રાજકીય આફતોથી સલામત રહેવા આ જન સાધુઓએ તેમની અને બ્રાહ્મણ સંસ્કારિતાને સંરક્ષી. તેમને

આશ્રય આપનાર, તેમનાં પૂજારથાન અને શાનકેન્દ્રો—ઉપાશ્રય અને દેસાસરની પવિત્રતાને જળવધાને તેમના અનુયાયીઓ પૂરના સમૃદ્ધ હતા. પંજાબથી દક્ષિણ હિંદ સુધી તેઓ પ્રવાસ કરતા અને તેથી તેમની દૃષ્ટિ વિશાળ હતી. ઉદ્યાન અને માર્ગરચના, નગરયોજના, સંરક્ષણ તેમ જ બાંધકામ કાળે મુસ્લિમ વહીવટકર્તાઓ તરફથી નવું જ પ્રોત્સાહન મળ્યું. જેનું વેણાસૂત્ર સમગ્ર હિંદમાં હતું તે કાગળ બનાવવાની રીતનો ગુજરાતને પરિચય થયો. કાગળના વપરાશથી ચિત્રકળાનો વિકાસ થયો, જેણે મોગલોના આશ્રય નીચે સર્વેશ્વર કલા પ્રાપ્ત કરી, તેમ જ રંગ અને રેખા વડે તેને બિનહરીફ સૌંદર્ય આપવાને જેનો તથા વેષલોને શક્તિમાન બનાવ્યા. કમલાગમે મુસ્લિમ સમયમાં હિંદુ અને જૈન સ્થાપત્યકલાની કલા નીચી ગઈ, પણ ગુજરાતમાં મુસ્લિમ શાસન દરમિયાન હેરાત પમાડે તેવી નવી, મિશ્રિત સ્થાપત્યપદ્ધતિ પુષ્પોની આકૃતિઓમાં અને મસ્જિદોમાં વિકસી. વેપાર પરનો અંકુશ હિંદુઓને ખસેડીને મુસ્લિમોએ અને તેમને ખસેડીને ૧૪૯૮ પછી પોર્ટુગીઝોએ મેળવ્યો. એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે જેના રાજપૂત રાજાઓએ ઈડર, ધાવાગઢ, નાંદોદ, જૂનાગઢ વગેરે પર આક્રમણ કરનારાઓનો મક્કમ સામનો કર્યો હતો તે પહેલાં ગુજરાતમાં કયાંયે પણ સંપૂર્ણ મુસ્લિમ વિજય નહોતો થયો. રાજપૂત રાજાઓને મન હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું મુદ્દ કરીને સંરક્ષણ થયેલું હતું. આ અસમાન સ્પર્ધાના અસ્થિર અને કંઈ વિનાશના સ્વરૂપને લીધે, આ સંમુદાય મોરચાને મુશ્કેલ અને અશક્ય બનાવનાર સમાજનું મધ્યકાલીન અને ફેફાડાનું બંધારણ ગુપ્ત વેશમાં રહેલ આશીર્વાદ સમાન હતું. છતાં ગુજરાત ઉપરની અઘાઉદ્દીનીય યુદ્ધો જવાબામુખીના મહાન ધાકા કે મોટા ખર્ચાલાઈ જેવી હતી. તેણે ગુજરાતની સમાજવ્યવસ્થાને પાયામાંથી હલમચાવી નાખી હતી. 'સાહિત્યદર્શન'ના સુપ્રસિદ્ધ લેખક, કવિજ્ઞાના મુબ અને જાહેર સલામતી ખાતાના મંત્રી તેમ જ લગભગ સમકાલીન વિજયનાથે અઘાઉદ્દીની ખીલજી વિશે ભારપૂર્વક લખ્યું છે કે "શત્રુ અથવા મિત્ર કોઈને પણ તે આશ્રય આપતો નહીં," તેવો ઉલ્લેખ કરકસુરિએ તેમના સંસ્કૃત કાવ્ય 'નાભિનન્દનોદ્યાર પ્રબંધ'માં કરેલો છે. આશ્ચર્યની ભિના તો એ છે કે મુસ્લિમ આક્રમણોએ આદિવાસીઓ ઉપર ખાસ અસર કરી નથી. ગુજરાતની વસ્તીમાં આદિવાસી તત્વ મોટા પ્રમાણમાં રહેલું છે, તેનો આથી ખુબસો મળી જાય છે.

ગુજરાતમાં મુસ્લિમ રાજ્ય પુરોગામી પલ્લવી અને સોલંકી રાજ્ય—જેઓ ૩૦૦ કરતાં વધુ વર્ષો સુધી રહ્યાં હતાં—ની સરખામણીમાં અલ્પજીવી હતું. ગુજરાતની સ્વતંત્ર રાજનીતિનો કદી પણ વિકાસ થયો નથી, એવો ભૂવલસંસ્કૃતિ અભિપ્રાય ભારતીય ઇતિહાસના વિદ્વાન અભ્યાસીઓ ઘણી વાર ધરાવે છે અને રજૂ કરે છે, તેને આ હકીકત ખોટો સાબિત કરે છે. ભારતીય વિદ્યા ભવન પ્રકાશિત અને કનૈયાલાલ મા. મુનશી સંપાદિત ગ્રંથમાલાના ભારતીય ઇતિહાસના આ સમય પરના છેલ્લા પુસ્તકમાં જેમનો તુર્કી કે મામતુસી રાજાઓ તરીકે નિદેશ કરવામાં આવ્યો છે તેઓ સમકાલીન ગૌણોમાં અલભ્યદશા ગુજરાતી, મહમુદશાહ ગુજરાતી, મુઝફ્ફરશાહ ગુજરાતી, બહાદુરશાહ ગુજરાતી

વગેરે તરીકે જાણીતા હતા. તેમના છેલ્લા પ્રતિનિધિ મુઝફ્ફરશાહ નીજાને ઈ. સ. ૧૫૭૩માં અકબરે હરાવ્યો હતો અને તેનું રાજ્ય છત્રી લીધું હતું, જેકે ત્યાર પછી તુરત તો મોગલોને શાંતિ અનુભવવા મળી નહોતી. અકબરનાં સેન્યોને સુલતાન મુઝફ્ફર નીજ, જામનગરના જમ, ખુમાણ કાઠીઓ અને જૂનાગઢના ધોરીઓ જેવા મક્કમ સામનો તથા મુદ્દ કરનારા મળ્યા હતા.

ગુજરાતમાં મોગલોની સર્વોપરી સત્તા એ યુગમાં હિંદના કોઈ પણ ભાગમાં શક્ય એટલી સંપૂર્ણ હતી. અકબર અને જાંઘીરની શાસન-પદ્ધતિ ઉદાર અને કલ્યાણકારી હતી. લશ્કરી ભોગવટાકવાળી વાંટા-પદ્ધતિને નાબૂદ કરવામાં આવી. સત્તનતનાં યુદ્ધોમાં લશ્કરી સલાહ મોકલનાર સ્થાનિક રાજપૂત રાજાઓનાં રાજ્યમાં અકબર, જાંઘીર અને ખુર્રે જોતાં શાહજહાન મુશ્કેલી ઊભી કરતા નહોતા. જામનગર આ બાબતમાં અપવાદરૂપ હતું.

ઈ. સ. ૧૭૬૧ સુધી મોગલોએ એકચક્રે રાજ્ય કર્યું. તુર્કોની સર્વોપરી સત્તા કરતાં મોગલોની સર્વોપરી સત્તા વધુ સીધી અસર કરનારી હતી. સમ્રાટ અથવા તેનો પ્રતિનિધિ સુબો ગાદી વારસાના અને સરહદના ઝડપાઓનો નિકાલ કરતા હતા. રાજાઓ ખંડણી ભરતા, એટલું જ નહિ પણ સ્થાનિક વક્ષાદારીભર્યાં વર્તનની ખાતરી માટે તેમને, ભાવિ ગાદીપતિને દિલ્લી રાખવો પડતો. હકીકત તરીકે ગુજરાતના રાજાઓએ સામ્રાજ્યની રાજનીતિમાં રાજસ્થાનના રાજાઓ કરતાં ઓછા મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. મોગલોની ધાર્મિક સહિષ્ણુતાની અને બિન-મુસ્લિમો પરના જાનિયા તથા બીજા તિરસ્કારપાત્ર કરની નાબૂદીની નીતિએ ગુજરાતના હિંદુઓમાં, મુસ્લિમોના આક્રમણ પછી તેમણે અનુભવી નહોતી એવી, અસાધારણ એકતા અને સંગઠનની ભાવના ઉત્પન્ન કરી. આ નવી પરિસ્થિતિનો તેમણે, ખાસ કરીને જોનોએ લાભ ઉઠાવ્યો. અકબરના તથા સિક્કી અને આગ્રામાં જાંઘીરના દરબારોમાં, કાશ્મીરમાં તેમ જ દૂર કાબુલમાં ઉભરવાલા જૈન શ્રેતાઓએ સાધુઓની સંખ્યાથી કોઈને પણ આશ્ચર્ય થવા વિના રહે તેમ નથી. તેઓ શાહજહાનને ઉપદેશ આપતા. તેમાંના કેટલાકે, હીરવિજય-સૂરિ, ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય, સિદ્ધીશંકર, વિજયસેનસૂરિ વગેરેએ બાદશાહો અને બેગમ નૂરજહાં સાથે પણ ગૌરીભર્યાં સંબંધ બાંધ્યો હતો. તેમાંના ઘણાખરા ગુજરાતના હતા. આ સંપર્ક પરદેશી શાસનની સખતાઈને જવાબની બનાવી તેમ જ ગુજરાતીઓના દિવમાં સામ્રાજ્યની નાગરિકતાની ભાવના જન્માવી. આ ઉદારતાને થોડે અંશે શાહજહાંએ અને સંપૂર્ણ અંશે જામનગર અને હાલવડને છત્રીને તેમને ઇસ્લામાના-બાદ અને મહમુદનગર નામ આપનાર ઔરંગઝેબે ઉવટાવી નાખી. તેમની નીતિ પણ એની એ જ—રાજસ્થાન અને દક્ષિણ હિંદની જેમ ગુજરાત પર સર્વોપરી મોગલ સત્તા સ્થાપવાની હતી. તે સફળ થઈ નહિ. અમદાવાદનાં બાદશાહી દફતરો પરથી લખાયેલી તેમ જ અમદાવાદના મુલકી વહીવટમાં ઔરંગઝેબની ખોટી દખલની વિસ્તૃત માહિતી આપતી 'મિરાતે અહમદી' વાંચતાં જણાઈ આવે છે કે મોગલ રાજનીતિની અસર આખાં જ ગુજરાત ઉપર વસતાની હતી.

‘મોગલોઈ ધાંતિ’ એ કાળમાં શક્ય એટલી સંપૂર્ણ હતી. ગાપકવાડ અને સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ વગેરે સ્થળે રહેવા પેશવાના પ્રતિનિધિઓ મારફત પોતાની સર્વોપરી સત્તા સ્થાપવાના પ્રયત્ન કરનાર મરાઠાઓએ મોગલોની આ રાજ્યવ્યવસ્થાને છિન્નબિન્ન કરી નાખી, જેકે એક સમયે ઉત્તર ગુજરાત, પછીથી સુરત અને ભરૂચ અંગ્રેજોના હાથમાં ગયાં તેમ જૈયપુરના રાઠોડોના હાથમાં ગયો એમ લાગતું હતું. મરાઠા વલીવટે વરોદરામાં, કાઠિયાવાડમાં અમરેલીમાં, ખેડમાં અને અમદાવાદમાં, તેમને ગાપકવાડ અથવા પેશવાએ હજાર કર્બા પછી, કાનૂની અને વલીવટી વ્યવસ્થા માટે ‘શદીઓ’ના સ્વરૂપની હિદ્દ રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપી. આ પદ્ધતિ શિવાજીએ નીતિશાસ્ત્રો અનુસાર રાજકર્મમાં રહેલ અટકપ્રધાન મંડળના અંગતતાના સભ્ય અને મરાઠા રાજ્યના સર્વોચ્ચ ન્યાયાધિકારી પંડિત રાવની આશાથી પૂનામાં ઘણાંવેલી રાજ્ય-પદ્ધતિની ઢબની હતી. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં અંગ્રેજો દાખલ થયા ત્યારે આ સિવાયની કોઈ વલીવટી કે કાનૂની પદ્ધતિ નહોતી.^૧

મોગલોના અનુગામીઓ તરીકે મરાઠાઓએ ગુજરાતમાં સત્તરીની રાજ્યસત્તા અને ગાદીવારસાની તકરારો દરમિયાન વલીવટ સંભાળવા પ્રતિનિધિઓ નીમીને સાર્વભૌમત્વના હક થકાવવા પ્રયત્ન કર્યો. ગાદીવારસાની તકરારોનો નિષ્કલ લાવવાના હક્કની પણ તેમણે માગણી કરી. ખાસ કરીને ગોંડલ અને ધોળકામાં આવા બનાવ બન્યા.^૨

ઘણે ભાગે ‘વૉકર-સર’ વખતે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં રાજ્યવ્યવસ્થા અદૃશ્ય થવાની નેપાટીમાં હતી, માત્ર નાનકડો બ્રિટિશ પ્રદેશ તેમાં અવધાદ્યુપ હતો. સંપૂર્ણ અધાપૂર્ણીમાંથી ૧૮૦૭માં અમલમાં મુકાયેલા વૉકર-સર નીચે ધીમે ધીમે વ્યવસ્થા ફેલાઈ. આ સર વિશિષ્ટ, ગૂંચવણભર્યા, અમલમાં મૂકવામાં મુશ્કેલ અને ભયથી ભરેલા હતા. છતાં તેમાં સહાયમતી અને શાંતિની સ્થાપનાની ખાતરી રહેલી હોવાથી લોકોના માનસને તે અનુકૂળ થઈ પડ્યા. વગભગ ૬૦ વર્ષ — ૧૮૧૭માં કાઠિયાવાડમાં બ્રિટિશ રાજનીતિએ લોકસ સ્વરૂપ લીધું ત્યાં સુધી પોલિટિકલ એજન્સીઓ અધિકારમાં ફાંફાં માર્યાં. મુંબઈની અને હિંદની સરકારે સેક્ટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઈસ્ટાઈન-કાઉન્સિલની સંમતિથી દેહી રાજ્યોના સાત વર્ગોની તેમ જ બાકીની સરહદ અને સત્તા ધરાવતી એજન્સીની રચના કરી. આત્યાર સુધી એજન્સી

રાજઓ, અસિયા, જિવાઈદારો, કારભારીઓ અને વકીલોના ભરતના થાપા જેવી હતી તેમાં આથી ફેરફાર થયો. આ નવી રાજ્યવ્યવસ્થાએ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડને સમાન કાપદાઓ અને તેની પરિભ્રામા આપ્યાં. રજવાડાંઓએ જિલ્લાઓની ઢબને અનુસરીને પોતાના વલી-વટમાં સુધારા કર્યાં. એજન્સીઓ સામાન્ય વલીવટી નોકરીઓ ઊભી કરી અને તેને લીધે બ્રિટિશ અમલદારોના હાથ નીચે તાલીમ પામેલા કર્મચારીઓ નેપાર થયા, જેઓ પ્રમાણિક અને કુશળ હતા. દેહી રાજ્યોને તેમાંથી રાજ્યવર્તન વધારવા માટે કર્મચારીઓ મળ્યા. દેહી રાજ્યોને બ્રિટિશ સર્વોપરી સત્તાનું ભાન ડગલે ને પગલે થતું હતું. ગાદીવારસાની તકરારોનો નિષ્કલ ઝડપથી થતો હતો. સ્થાનિક બંડ-બંધેડા કે તોફાનો વિરલ થઈ ગયાં હતાં. બહારવટાને દાદી દેવામાં આવ્યું હતું. સમાન લાભકારક શિક્ષણપદ્ધતિ અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી. કુશળનો યોગ્ય સામનો કરવામાં આવ્યો. વ્યવહારના યાગોના વિકાસે સત્તાના વિકાસને વેગ આપ્યો, જેને પૂર્ણ થતાં ૧૮૬૬ થી ૧૯૪૭ સુધીનાં ૮૦ વર્ષ લાગ્યાં. પોતાના વેપારવર્ણવ તથા આખા દેશના હિતને ખાતર બ્રિટિશ સરકાર પોતાની રાજનીતિનું અભાષિત અને વિરોધીન સ્વરૂપ જાળવવા સર્જક હતી.^૩

દેહી રાજ્યોનાં છેવટનાં વર્ષોમાં ભણં જવાબદાર રાજ્યવર્તન આપવાની દિશામાં પ્રયોગો થયા હતા એવા વરોદરા અને ભાવનગરની અનુક્રમે એન્થ્રોપિ-સંચાલિત તથા રાજ્યના અંકુશ નીચેના અમલદારો સંચાલિત ઉત્કલ્પન, કલ્યાણસુત્રી અને પોળનાભજ રાજ્યવ્યવસ્થાથી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં બંધારણીય ભાવનાના વિકાસને સહાય મળી. રાજકોટમાં લાખાજારાના રાજ્ય દરમિયાન યોગ્ય સમય માટે કરવામાં આવેલા ને ઓછા જાણીતા થયેલા કાર્પેન્ટ લોકશાહીના પ્રયોગોનો પણ અહીં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.

જાતજાતની વિરોધી સત્તાઓ અને સરહદોને કારણે ગુજરાતમાં રાજકીય અને આર્થિક એકતા સિદ્ધ કરવામાં મંદતા આવી હતી. બ્રિટિશ સરકાર પુરાણી રજવાડાંઘાટીનું સક્ષમ કરવાની નીતિની ખાતરી આપી ચૂકી હતી. આ નીતિ કમચમતી થઈ ચૂકી હતી. ‘રાજવી મંડળ’ પણ આ અરાજકતામાંથી વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરવામાં નિષ્ફળ ગયું. તેની મરજી હોત તો બ્રિટિશ સત્તા વચ્ચે પડીને આ પરિસ્થિતિમાંથી

૧. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની સાથેના ગાપકવાડના સંબંધો પરના તેના સરિક પુસ્તકમાં વોલેસ નોંધે છે કે અંગ્રેજો તેમની અનુકૂળતા પ્રમાણે વરોદરાના રાજવીઓને સ્વતંત્ર સત્તાધીશ કે અસિયા રાજઓ ગણતા અને તેમની સાથે તેણે વર્તન રાખતા.

૨. વરોદરા રાજ્યમાં, ખાસ કરીને સવાજીવાવ બીજાના અમલ આ પ્રકારની નીતિની અસરને લીધે, વિકસી હતી એમ લાગે છે. જેના કુટુંબે હાલમાં આવેલા વૉલેસ, રાજકોટ, મેંગ્રી વગેરે રાજ્યના શરૂ તરીકે કામ કર્યું હતું એવા ગોંડલ-ધોરાજીના શરૂ શીપશી રાજે નકારી કાઢી હતી.

૩. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં બ્રિટિશ સત્તાએ અંકુશ ન ભરવાની કે બીજી કોઈ કસૂર માટે કોઈ રાજ્યને ખાવસા કરવાની તકનો લાભ લીધો નહોતો. મુંબઈ, ધોધા અને રાણપુર પરગણામાં આવેલા ભાવનગર રાજ્યનાં ૧૧૬ ગામોને ખાવસા કરવાની તક અમદાવાદના કચેરતર માટે ઊભી થવા પામી હતી. પણ સહનુભૂતિભર્યા બ્રિટિશ નીતિ અને તે વખતના (૧૮૫૩-૫૪) ભાવનગર રાજ્યના દીવાન ગોરીશંકર ઓઝા (ગયા યોગી)ની કુનેહને પરિણામે આ ગામો રાજ્યને પાછાં સોંપી દેવામાં આવ્યાં હતાં. એ શાદ શામનું જલ્દી છે કે આ વર્ષ વાઈ લેબાઉન્ડરીનો સામાન્યવાદી વલીવટ ટોચે પહોંચ્યો હતો.

કંઈક ઉંચે લાવી યાદી હોત. પણ તેઓને તેમના પ્રદેશમાં સમૂદાય ચળવળનો ભય હતો. આ સંજ્ઞાનીતિના બચાવ માટે કોઈ કટોકટીની જરૂર હતી. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અને મુખ્યત્વે બીજું વિશ્વયુદ્ધ થયું થતાં જ તે આવેલી પાંચેથી નાર બાદ પોલિટિકલ એક્ટ્સનીઓ દિલ્હીના કામૂ નીચે લાવી ગઈ.

ગાંધીજીએ એક વાર કહ્યું કે રાજ્યો અંદરથી સુધારાં જોઈએ, નહિ તો તેમનું ભાવિ સાડું નથી. રાજ્યોઓ આ ભવિષ્યવાણીને સમજી શક્યા નહિ. તેમણે તેમાંથી એવો અર્થ કાઢ્યો કે રાજ્યોનું ભાવિ સાડું નથી એટલે રાજ્યોઓનું ભાવિ સાડું નથી. ખરેખર, આ તેમની ભૂલ હતી. સ્વતંત્રતાની રાજ્યનીતિમાં તેઓ ભાગ ભજવે એવી વૉર્ડ મેથો અને કર્ઝનની ઈચ્છા હતી. પણ તે રોગટ હતી અને આ સમયની બ્રિટિશ રાજ્યવ્યવસ્થામાં તે બર આવેલી મુશ્કેલ હતી.^૪ સાઈમન કમિશનની સમવાય તંત્રની શોજનાએ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું નહીં, કરી શકી નહિ. વડોદરામાં અને દેહાં રાજ્યોની બીજી સંજ્ઞાનીઓમાં કશમયની એવી સર્વોપરી સત્તાની, આંતરરાષ્ટ્રીય કાષ્ટદાની, સંનદો, સંધિઓ તથા કચારોની તેમણે મોટી મોટી વાતો કરી. તેને ફૂંડી દેવાને મહાન કટોકટીની જરૂર હતી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન તે આવેલી ગાંધીજીએ તેને ફૂંડી દીધી. જૂનાગઢ અને હાંડલાદાના મહાન બનાવોએ

ભારત-સંઘ વિશેષી રાજ્યોઓને તેમ જ તેમના કક્ષનાસામિનિ-વિશેષી સ્વાર્થી પ્રજાનો અને સવાનકારોને પ્રતીતિ કરાવી કે મોટાં એકમોમાં એકનીકરણ એ જ માત્ર તેમનાં કુટુંબોને સર્વનાથમાંથી ઉઘારવાનો ઈચ્છા છે. રાજ્યો મંડળના ભુક્ષા ભિટ્ટી ગયા, એટલું જ નહિ પણ પુરાણી રાજ્ય વ્યવસ્થા ઇન્દિયન વર્ઈ ગઈ. ભારત સંઘે બપાને સમાવી લીધાં. ગુજરાતે એકનીકરણ, જોડણ, દ્વિભાષી રાજ્ય-રચના એવા સર્વ કોઈ પ્રયોગો એક પછી એક કર્યા.

છેતરે રાજ્યો, વલોવટી અને બંધારણીય રીતે ભૂતકાળમાં કદી પણ નાલેની એવી એકતા તેણે પ્રાપ્ત કરી. નર્મદનું સ્વપ્ન શિલ્પ થયું છે. અત્યાર સુધી જે સાંવિત્તિક પ્રયોગ હતો તે રાજ્યો સ્વ-ભન્યું. પણ ભારતની જોય ગુજરાતના વ્યક્તિત્વમાં સુસંવાદિતાની ભાવના રહેલી નથી. આર્થિક આગેજન ભૌતિક સંગવડે લાવી શકે, પણ જે માત્ર શિલ્પ અને સાંવિત્તના સુશોજિત જોરદાર પ્રવાહોથી આવે છે તેમ જ પ્રત્યાષીય વિભૂતિઓના માર્ગદર્શન નીચે ચાલના પ્રજાનોથી જ જે શિલ્પ થઈ શકે એવી સુસંવાદિતાની ખાતરી તેની પાસેથી ન રાખી શકાય. એવી ઉત્સાહપૂર્વક આશા રાખવામાં આવે છે કે ગુજરાતનાં સંતાનો ગમે તેવી પરિસ્થિતિને પસંદી વળશે અને ગુજના પદકરને ઝીલશે.

(Development of policy નામના અંગ્રેજી લેખનો અનુવાદ.)

૪. ભૂતકાળની વડોદરા રેસિડેન્સીના કાગળોના બંધકમાં વીંટાળેલો એક ખાતગી દસ્તાવેજ એક વાર મારા વાંચવામાં આવ્યો હતો. નજીકમાં ચાલી રહેલી જ્યામદાર રાજ્યતંત્ર અને સ્વતંત્રતાની વધતી જતી ચળવળનો જોરદાર સામનો કરવા માટે સંધીન, ખંજાન, જૂનાગઢ અને બીજાં મુશ્કેલ રાજ્યો તેમ જ જામનગર, મોરબી, પોરબંદર વગેરે હિંદુ રાજ્યોનો સંઘ રચવા માટેની રાજ્યોષ ખાતાના બ્રિટિશ અમલકારોની વિચારણા અંગેની તેમાં માહિતી હતી.

પ્રાચીન પાટનગરો

ડૉ. પ્રિયમાળા શાહ

(અધ્યાપક, એચ. કે. આર્ટ્સકોલેજ, અમદાવાદ)

પ્રાચીન ભૂગોળ પ્રમાણે આપણા પ્રાંતનું નામ ગુજરાત પડતા પહેલાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી એના ઉત્તર ભાગનું નામ હતું આનર્ન, પશ્ચિમ ભાગનું સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ભાગનું લાટ. પ્રાચીન આનર્ન, સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ-આ ત્રણેએ મળી બનાવ્યું ગુજરાત. ત્યાર પછી પણ ગુજરાતની સરહદમાં થયેલા ફેરફારો તે માત્ર રાજકીય ક્રાંતિને લગતા ફેરફારો જ કહી શકાય.

વૈદિક સમયથી એટલે કે આપણા પ્રાંતનું નામ ગુજરાત પડતું તે પહેલાં ઘણી સદીઓથી ગુજરાતની ભૂમિના કિનારાનો ભાગ જણીતો હતો. દ્રારકા, પ્રભાસ, ભરૂચ, વલ્લભી અને તે પછી સોપારા અને સ્કંભનીર્થ (ખંભાત) વગેરે ભારતનાં પ્રસિદ્ધ બંદરો હતાં. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક જીવનમાં જે વિશેષતા છે તેનો પાયો વૈદિક સમયથી એટલે કે આદ્ય-ઐતિહાસિક સમયથી થઈ ચાલ્યો છે.

પૌરાણિક પાટનગર :

દ્રારકા

દ્રારકા એ આપણા પ્રાગૈતિહાસિક સમયનું પાટનગર છે અને મહાગુજરાતનાં પાટનગરોની પંક્તિમાં સર્વપ્રથમ છે. દ્રારકાપુરી સાચા ભારતવર્ષમાં જણીતી છે. ભારતની પવિત્ર નગરીઓમાંની તે એક છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની એ દ્રારકા. આ દ્રારકાનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવત પ્રમાણે એવા જેવું છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બાર ચોળના ઘેરાવાથી નગરી સમુદ્ર વચ્ચે બાંધી હતી, જેની સિદ્ધપક્ષના અદ્ભુત હતી. તે નગરીની અંદર અને બહાર અનેક બગીચાઓ હતા, જેમાં ગગનસ્પર્શી અટારીઓ, સુવર્ણકબજો અને સ્વચ્છ અંગારીઓવાળા નર લાખ પ્રાસાદો હતા. પણ આજની દ્રારકાપુરીમાં આમાંનું કંઈ દેખાતું નથી. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની દ્રારકા કઈ? આ એક મહત્વની પ્રશ્ન છે. છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે દ્રારકાવતી- દ્રારકા એ ગુજરાતનું પહેલું સંસ્કારકેન્દ્ર.

ઐતિહાસિક પાટનગર :

દ્રારકા તો પૌરાણિક રાજધાની. પણ ઐતિહાસિક સાધન સામગ્રીનો વિચાર કરીએ તો પહેલો બે રાજધાનીઓ સુયાપૂર્માં ગિરિનગર અને વલ્લભી નગર પડે છે. ત્યાર પછી આપણી દિશામાં ભિલવાણ- પિન્નાશાવ-શ્રીમાવ. આનર્ન-સુયાપૂરને ગુર્જરાત ગુજરાત બનાવનાર આ નગર છે. ત્યાર બાદ આનર્ન દેશની અથવા ગુર્જર દેશની મુખ્ય

રાજધાની તે અણહિલપુર પટ્ટણ, વાલેલાના સમયમાં લવણપ્રસાદના પુત્ર લીરમવલે ધોળકામાં રાજધાની કરી. અને મુસલમાનોના સમયમાં અમદાવાદ બન્યું પાટનગર. અંગ્રેજોના સમયમાં ગુજરાત બન્યું મુંબઈ ઈલાકાનો એક ભાગ અને તા. ૧લી મે ૧૯૬૦ને દિવસે ગુજરાત બન્યું સ્વતંત્ર ભારતનું એક ઘટક રાજ્ય. આ છે આપણા ગુજરાતનાં પાટનગરોની ઇતિહાસ. તેને વિસ્તારથી જોઈએ.

જૂનાગઢ

ઐતિહાસિક પુગની શરૂઆતથી જ જૂનાગઢ સૌરાષ્ટ્રનું પાટનગર હતું. આખા મહાગુજરાતનું પહેલું ઐતિહાસિક પાટનગર જૂનાગઢને ગણી શકાય. એ પહેલાંનું પાટનગર દ્રારકા, સાધારણ રીતે તે પ્રાગૈતિહાસિકપુગનું ગણાય. હાલના આ જૂનાગઢનું પ્રાચીન ઐતિહાસિક નામ ગિરિનગર છે. આ ગિરિનગરે લગભગ સાતસો વર્ષ સુધી આપણા ભૂમિવિભાગના પાટનગરનું સ્થાન ભોગવ્યું છે. આટલા લાંબા સમય સુધી અવિચ્છિન્ન પાટનગર રહ્યું હોય એવું બીજું કોઈ શહેર ભારતમાં ભાગે જ નહોતું.

સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢની પૂર્વે એકાદ માઈલ પર ગિરનારની તળેટી પાસે ખડકનો એક અવશેષ છે. આ ખડકને કવિ નાનાલાલે પોતાના “ગિરનારના ચરણે” કાવ્યમાં “શીવકલ્પ” કહ્યો છે. આ શીવકલ્પમાં કવિવરે પ્રભુનું ઇતિહાસવાલી દર્શન કર્યું. આ રીતે આ ધિલા ઇતિહાસની અદ્વિતીય શિલા છે.

“ઇતિહાસવાલી લીધે દર્શન ત્યાં પ્રભુનું.” આ ધિલા ઉપર કોતરણ છે ત્રણ સમ્રાટોના શિલાલેખો : દેવાનાં પ્રિય પ્રિયદર્શી મહાસભ્ય અયોધ્ય મોર્ધ, મહાપ્રતાપી શત્રુજ ઉદ્દામા અને ભુપ સમ્રાટ સ્કંદગુપ્ત-આ રીતે સાત સૈકાથી પણ અધિક કાળ ઉપર આ શિલા પ્રકાશ પાડે છે. અલ્પસંખ્ય ઉદ્દામાના લેખમાં મોર્ધવંશના ચંદ્રગુપ્ત અને અયોધ્યાના નાથોનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉલ્લેખ પરથી સમજી શકાય છે કે ઈ. સ. પૂ. ચોથા સૈકામાં પાટલિપુત્રના ચંદ્રગુપ્ત મોર્ધની આજુ આ પ્રદેશ ઉપર હતો. આ શિલાના સાંનિધ્યમાં સેતુબંધી કરી જ્વાલમ્બમાંથી પશ્ચિમ ભારતની પ્રજાનું જિતવિજન કર્યું. આ રીતે ઉદ્દામાના લેખ ઉપરથી ઐતિહાસિક વિગત સમજાય છે કે સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મોર્ધના સમયમાં વૈષ્ણવ પુણ્યગુપ્ત સૌરાષ્ટ્રનો મુખ્ય હતો એવું આ સુદર્શન તથાવ ગિરનારની-ઉર્ગર્જન પર્વતની તળેટીમાં બંધાવ્યું. અને નગરજનોને વિહાર માટે કે શાન્તિગુઓને સ્નાન માટે ઉપયોગમાં

આવે એવી ભાવના સારે જ્ઞાનપ્રધાન બાળ્ય. વધારામાં આ લેખ પરથી જાણી શકાય છે કે ચંદ્રગુપ્ત પછી મૌર્ય વંશને શોભાવનાર જ્ઞાપ્રસિદ્ધ સમ્રાટ અશોક ગાદીએ આવ્યો. તેના સમયમાં વનસજ્જ નૃપાર્ણ સોસાટ્ટનો સૂચો હતો અને એણે આ તજાવને નહેરોથી જોડીને ખેતીને લાગક બનાવ્યું.

આ શિલા ઉપરના ભારતના મહાન રાજાઓના જ્ઞાને લેખોનું મહત્ત્વ એકલા ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે નહિ પરંતુ આખા ભારતના ઇતિહાસમાં ઘણું મહત્ત્વ છે. સમ્રાટ અશોકના ધર્મલિપિના લેખો પશ્ચિમ ભારતમાં ગિરનાર અને સોપારમાં છે અને પશ્ચિમ વિભાગનું પાટનગર એ સમયે ગિરિનગર અને દક્ષિણનું સોપાર એમ મનાતું. મૌર્ય અશોકના રાજ્યમાં ગિરિનગરનું મહત્ત્વ ઘણું હોતું જોઈએ કે જેથી પ્રિયદર્શી રાજાએ પોતાની ધર્મલિપિ ત્યાંના ખડક પર કોતરાવી. આ ધર્મલિપિ આપણને તે વખતની ગુજરાતની સંસ્કૃતિનાનો ખ્યાલ આપે છે. અને તે જ ધર્મની આશાઓ ગુજરાતના લોકજીવનમાં વારસા રૂપે ઊતરી આવી છે. ગુજરાતમાં સહિષ્ણુતા અને અહિંસાના પાયા તે સમયથી નંખાયા છે.

આ શિલા ઉપર બીજે મહત્ત્વનો લેખ સત્રપવંશના ડુદ્ધમાનો છે. ડુદ્ધમાનો સમય ઈ. સ. ૧૫૦ છે. આ લેખમાં સુદર્શન તજાવની વિશેષ વિગત આપેલી છે. શક સંવત ૭૨ (ઈ. સ. ૧૫૦)ના વર્ષમાં ગિરિનગરમાં અતિવૃષ્ટિ થઈ. અને તેને પરિણામે આ પ્રદેશ સમુદ્ર જેવો થઈ ગયો. ઊર્જિત, ગિરિમાંથી નીકળી નદીઓ - પવાયિની, સુવર્ણસિકતા વગેરે - ત્યાં ભારે પૂરથી સુદર્શન તજાવની પાળ અને બંધ નૂટી ગયાં અને તજાવ ઢાંટાયું. ભંકાર વાવાઝોડાને પરિણામે વૃલો, મકાનો વગેરેનો નાશ થઈ ગયો. પાણી ન શેવાયી સુદર્શન તજાવ દુર્દર્શન બની ગયું. ૪૨૦ લાખ લાંબો, ૪૨૦ લાખ પહોળો અને ૭૫ લાખ જિંદો ખાડે થઈ ગયો. આને સમરાવવાનું કાર્ય રાજાના મતિ-સચિવોને અશક્ય લાગ્યું. આથી પ્રજામાં લાલાકાર થઈ ગયો. સુરાપટ્ટના પદ્મલવ સુવિધાએ સેતુને ફરી બાંધવાનું બીડું ઝડપ્યું અને તે કામ પૂર્ણ કર્યું. નવો બંધ જૂના કરતાં ત્રેવડે મજબૂત અને ત્રેવડે મોટો બાંધવામાં આવ્યો. અને તે પાછળ અટકાવ દ્રવ્ય ખર્ચવામાં આવ્યું. છતાં પણ પ્રજા પાસેથી કોઈ પણ જાતનો વેરો લેવામાં આવ્યો નહિ કે વેઠ કરાવવામાં આવી નહિ. કામ તાકીદે પૂરું કરવામાં આવ્યું અને સુદર્શન તજાવ સુદર્શનતર કરવામાં આવ્યું.

ગુપ્તોના સમયમાં પણ ગુજરાતની રાજધાની ગિરિનગરમાં જ રહી તે આપણને ઊર્જિતની એ શિલા ઉપરનો ત્રીજો લેખ સ્કંદગુપ્તનો કહે છે. આ લેખનું નિર્મિત પણ અતિવૃષ્ટિ અને સુદર્શનનો નાશ અને તેના પુનરુદ્ધાર અંગેનો છે. આ શિલાલેખનું નામ “સુદર્શનટીક સંસ્કાર ગ્રંથરચના” છે. તે ૩૯ શ્લોકોનો સંસ્કૃતમાં લખેલો લેખ છે. મહારાજ સ્કંદગુપ્તના સમયનો ઈ. સ. ૪૫૬નો લેખ જણાવે છે કે પર્ણદત્ત નામના સૂત્રાને સુરાપટ્ટના અધિકાર ઉપર નીમવામાં

આવ્યો હતો. પર્ણદત્તે તેના પુત્ર ચક્રપાલિને નગરરાજાનું કામ સોંપ્યું. એ વખતે ડુદ્ધમાનો બંધાવેલો સુદર્શન સરોવરનો બંધ પવાયિની, સિકતા વગેરે નદીઓમાં ફરી પાછું મોટું પૂર આવવાથી નૂટી ગયો. માત્ર બે મહિનામાં જ ૧૦૦ લાખ લાંબો, ૬૮ લાખ પહોળો, સાત મહોત્રં જિંદો બંધ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. આમ ચક્રપાલિને દુર્દર્શ થઈ ગયેલા સુદર્શન તજાવને ફરી પાછું સાચા અર્થમાં સુદર્શન બનાવ્યું. તે સમયનું ઇલ્ડેજોનનું સરોવર આજે ક્યાં છે તેની પણ કોઈને ખબર નથી. તેની તપાસ - શોધ જ્યારે થાય ત્યારે ખરી! આ ચક્રપાલિને ત્યાં વિષ્ણુનું મંદિર બંધાવાનો પણ લેખમાં ઉલ્લેખ છે.

આ રીતે પ્રાચીન સમયમાં પણ એવી સમજ હતી કે જ્યાં નદીઓ મોટી ન હોય, વરસાદ ઉપર આધાર રખાય નહિ, ત્યાં ‘જ્ઞાનપ્રધાન’ કુદરતી કે કૃત્રિમ અવલંકર બને છે. આ રીતે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સરોવરની પરંપરા દેખાય છે અને તેથી જ એક ઇતિહાસસરસિકે ગુજરાતની સંસ્કૃતિને ‘સરોવર સંસ્કૃતિ’ કહી છે.

આમ પ્રાગૈતિહાસિક સમયનાં દ્વારકા વગેરે સ્થળો ન ગણીએ તો મૌર્ય, સત્રપો અને ગુપ્તોના સમયમાં ગુજરાતની રાજધાની લાંબા સમય સુધી સોરાપટ્ટમાં ગિરિનગર અથવા જૂનાગઢમાં રહી હતી. આ ઐતિહાસિક સમયનું ગુજરાતનું પરંતુ પાટનગર વચ્ચે

ગુપ્ત સામ્રાજ્ય પછી વલ્લભીના રાજાઓએ સૌંદર્ય વર્ધથી યાત્રુ શેવા ગિરિનગરના પાટનગરને છોડીને વલ્લભી પસંદ કર્યું. વલ્લભીના રાજકર્તાઓ મેત્રક વંશના છે. આ મેત્રકો કોણ અને પહેલાંના રાજકર્તાઓએ પ્રાંતની રાજધાની તરીકે ગિરિનગર (જૂનાગઢ)ને કેમ પસંદ કર્યું અને વલ્લભીના રાજકર્તાઓએ સૌંદર્ય વર્ધથી યાત્રુ એવી રાજધાની કેમ છોડી દીધી એ આપણા ગુજરાતના ઇતિહાસનો મોટો કોપડો છે.

સત્રપો અને ગુપ્તોનો ઇતિહાસ જ્યેમ સિક્કાઓ ઉપરથી તારવવામાં આવ્યો છે તેમ વલ્લભી રાજાઓનો ઇતિહાસ એમનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી મળે છે. તેમની રાજ્યવસ્થાનો સમગ્ર ખ્યાલ આ તામ્રપત્રો આપે છે. વલ્લભી તે વખતે ભારતનું એક સંસ્કારકેન્દ્ર ગણાતું. એ સમયે ધર્મની સહિષ્ણુતા અને ઉદારતા ઘણી હતી. રાજ્યમાં શીવ હોવા છતાં એ ધર્મને દાન કે પોષણ મળવાના બહુ ઉલ્લેખો મળ્યા નથી પણ ઈતર ધર્મોને દાન મળવાના ઉલ્લેખો મળે છે. વલ્લભી વાલ્મીજ્ય અને વિદ્યાનું એક ભવ કેન્દ્ર હતું. હિંદુ અને જૈન તેમ જ બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તોનું પણ એ કેન્દ્ર હતું. ચીની મુસાફર ઈન્સિંગ ચીનનાં વિશ્વવિદ્યાલય સામે સરખાવી શકાય તેવાં હિંદમાં માત્ર નાલંદા અને વલ્લભી એમ બે વિશ્વવિદ્યાલયો ગણાવે છે. બૌદ્ધ યાત્રી હ્યુએનસાંગ પોતાની પ્રવાસનોંધમાં લખે છે કે “વલ્લભીના લોકો ઘણા બુદ્ધિશાળી છે. ભાષા બહુ શુદ્ધ છે અને લોકો વિદ્યાસંપન્ન

* જુઓ ‘ગુજરાતની રાજધાનીઓ’ (પૃ. ૭૦) - શ્રી સચ્ચિદાનંદ પરીખ.

છે. બ્રાહ્મણ અને બોદ્ધ બંને ધર્મો પ્રચલિત છે. વસ્તી ઘણી ગીચ છે અને એક સો ઉપર ઘર તો ક્યોડપતિઓના છે. દૂર દૂર દેશની તેમ જ પરદેશની વસ્તુઓની અહીં મોટી વખાણ છે. બોદ્ધના સો ઉપર સંધારામ અને બ્રાહ્મણ દેવોનાં ચેક્રો દેવાલયો છે." આ રીતે વલ્લભી સ્વર્નત્ર ગુજરાતની રાજધાની હતું. ધર્મ, વિદ્યા, કલા, વાણિજ્યનું મોટું મથક હતું. આનર્ન-સોરાષ્ટ્રનું એ સંસ્કારકેન્દ્ર. આજે તેના અવશેષો પણ મળતા નથી. તેને યોધવા માટે પુરાતત્ત્વ ખાતા તરફથી જોઈએ તેવો પ્રયત્ન પણ થયો નથી.

ભિન્નમાલ

આનર્ન-સુરાષ્ટ્રના પ્રદેશને ગુજરાત નામ ક્યારથી મળ્યું એની આપણે વિગત જાણીની અહીં જરૂર નથી. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ગુર્જર જાતિ પશ્ચી આ પ્રદેશને ગુર્જરદેશ કે ગુજરાત નામ આપવામાં આવ્યું છે. ગુર્જર રાજવંશીઓના તામ્રપત્રો નર્મદા, મહી અને કોઈક વાર તાપી અને ખેડ સુધીના વિસ્તારમાંથી મળ્યા છે. ચીની મુસાફર હ્યુએનસંગ વલ્લભીની ઉત્તરે ગુર્જરદેશ હતો અને તેની રાજધાની ભિન્નમાલ હતી તેમ જણાવે છે. વંશાવળી તે જણાવે છે કે "એ દેશની વસ્તી ગીચ હતી, લોકો ધનવાન હતા, દેશ સુરાષ્ટ્રના જેવો હતો, રાજ શક્તિપ્રકુલનો હતો અને એ સમયે માત્ર વીસ વર્ષની વયનો, બુદ્ધિશાળી અને હિમતવાન હતો; ધર્મ મોટે ભાગે નાસ્તિકો (બોદ્ધ ધર્મને ન માનનારાઓ-હિંદુઓ)નો હતો; ચોક્કસ બૌદ્ધધર્મી હોવાનાં માનનારા હતા. એક સંધારામ હતો, જેમાં લગભગ ૧૦૦ કામણો રહેતા. અનેક દેવમંદિરો હતાં, જેમાં જુદા જુદા ધર્મના લોક પૂજા કરે છે."

આ ભિન્નમાલ હિંદુ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર હતું. આ ભિન્નમાલનાં નામો પુણે પુણે બદલાતાં રહ્યાં છે. શ્રીમાલ સમુદ્રગુજ, તે પછી ત્રેતા-ગુગુનું પુષ્પમાલ, દ્વાપરગુગુનું રત્નમાલ અને કલિયુગમાં ભિન્નમાલ કે ભિક્ષુમાલ. આ ભિન્નમાલમાં જગત્-સ્વામી સૂર્યનું મંદિર ઘણું પ્રાચીન મનાય છે.

આ શ્રીમાલને માટે એક શ્રીમાલવપુરાણ લખાયેલું છે. શ્રીમાલ-નગરના વિદ્યાધ્વાસંગનું વર્ણન શ્રીમાલવપુરાણમાંથી મળે છે. તેમાં એક હજાર બ્રહ્મણાઓ અને ચાર હજાર મધે હતા અને તેમાં વિદ્યાની સર્વ શાખાઓ શોધવાતી.

શ્રીમાલ કે ભિન્નમાલે સંસ્કૃત સાહિત્યના એક મહાકવ્યને જન્મ આપેલો એ એની સંસ્કૃતિના કેન્દ્રની એક નિશાની છે. એ જ અરસામાં બ્રહ્મગુપ્તે ખગોળશાસ્ત્રનો બ્રહ્મસ્ફુટ સિદ્ધાન્ત નામનો ગ્રંથ રચ્યો. આ ભિન્નમાલ જોનાવિદ્યાનું પણ કેન્દ્ર હતું. પ્રતિષ્ઠિત જોનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું આ કેન્દ્ર ઉપોદ્ધાનસૂરિએ કુવવમાલાનો ગ્રંથ પણ આરંભ રચેલો. આ શ્રીમાલની પ્રજા શ્રીમાલો કહેવાની હોય અને તે નામ ગુજરાતના બ્રાહ્મણો, વણી અને કાચીગણેએ સ્વીકારેલું છે.

શ્રીમાલમાંથી શ્રી કમારે અને કેવી રીતે અણ્ણિલપુર ગામી ગઈ તેની પૌરાણિક કથા પણ શ્રીમાલવપુરાણમાંથી મળી રહે છે. આ કથાને આપણે 'કલિયુગમાં વણીજીના ભેટમાં ચૌતમઃકવિ જન ધર્મનો પ્રચાર કરશે અને સ્વાધર્મથી છાપ થયેલા માતૃસો તે ધર્મ આચરશે. અને કલિયુગ આવ્યો એમ જાણી લઈશો જાનન કરશે અને ગુજરાતમાં આવી પાટણમાં વાસ કરશે. એમના ગથા પછી શ્રીમાલ શૂન્ય થશે અને કલિયુગમાં તેનું નામ ભિન્નમાલ થશે.'

આ રીતે વિ. સં. ૧૨૦૩ વેશાખ સુદિ આઠમને દિવસે શ્રીમાલની શ્રી ગુર્જરખંડમાં પાટણ ગયો, અર્થાત્ કે આ સમયથી શ્રીમાલ તદ્દન ઝંખું પડી ગયું હશે અને અણ્ણિલપુર પાટણની શ્રી તે ભિક્ષુમાલ કે શ્રીમાલની શ્રી છે એમ માનવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી પાટણની સમૃદ્ધ દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી. આ શ્રીમાલનગરી અત્યારે વેરાન છે. ત્યાં 'ભિન્નમાલ' નામનું ગણપું છે. અહીં જે પુરાતત્ત્વખાનું ખોદકામ હાથ લેતો એતિહાસિક સામગ્રી વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય એમાં નવાઈ નથી. બોધ્યે ઝેરેટિવરમાં જેક્કનનો એક વિસ્તૃત લેખ ભિન્નમાલ વિશે છે. તેમાં તેણે ભિન્નમાલના ચત્તકૂખનું વર્ણન કરેલું છે. આ ચત્તનું ચિહ્ન એલિફન્ટાની પદ્ધતિનું છે તેમ જણાવે છે. અણ્ણિલપુર પાટણ

ગુજરાત ગુજરાત બન્યું ભિન્નમાલ-શ્રીમાલની જાતિઓથી અને સમૃદ્ધિથી. આ બધો વારસો ખીલી ઉઠ્યો ચાકુમ્બો કે સોલંકીઓના યુગમાં અને ગુજરાત બન્યું મુઘલો ગુજરાતેનો. આ ગરવો ગુર્જરદેશ બનાવનાર સોલંકીઓની રાજધાની હતી અણ્ણિલપુર પાટણ આ અણ્ણિલપુરને સાર્વભૌમ નગરો જેવાં કે ગિરિનગર, વલ્લભી અને ભિન્નમાલ કે શ્રીમાલ જેવી રાજધાનીઓની 'શ્રી'ની પરંપરાનો વારસો મળેલો હતો. ગુજરાત નામ પ્રચારમાં આવ્યું તે સમયથી એનું પ્રથમ ચૈતસરનું પાટનગર તો અણ્ણિલપુર પાટણ ગણી લાકા. સરસ્વતી-તીરે આવેલા લ્હપારામ (લક્ષારામ) નામના ગામની જગાએ ચાવડ વંશના વનરાજદેવે અણ્ણિલ નામના ભરવાડના નામ ઉપરથી અણ્ણિલપુર પાટણ વસાવ્યું, અને વનરાજે અણ્ણિલપુરને પોતાની રાજધાની બનાવી આ સ્થાન વિ. સં. ૭૨૦ થી વિ. સં. ૧૨૯૭ સુધી અને મુસ્લિમ અમલમાં વિ. સં. ૧૪૦૩ સુધી ગુજરાતની રાજધાની રહ્યું. આમ સમગ્ર ૬૮૩ વર્ષ અણ્ણિલપુર ગુજરાતની રાજધાની રહ્યું. ગુજરાતની એતિહાસિક રાજધાનીઓનો વિચાર કરતાં આપણને અણ્ણિલપુર પાટણ જ ધણેલું મનાય આવે; કારણ એ વખતથી હાલના ગુજરાતને ગુજરાત નામ મળવાની થકાત થાય છે. એ વખતથી આજના ગુજરાતની સમાજનો પાયો જે રીતે બંધાયો હતો તેના ઉપર સંસ્કારિતા રચવા લાગી. એ વખતથી ગુજરાતની હદમાં પાટનગર હોય એવા ગુજરાતી મહાસભ્યની થકાત પણ થાય છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતનો સુવર્ણયુગ પણ એ સમયથી થકામ છે.

સોલંકીઓએ પાટણને સમૃદ્ધ બનાવ્યું. તેનો પાયો નાંખ્યો મૂળજગ સોલંકીએ અને તેને વિકસાવ્યું અને પૂર્ણતાએ પહોંચાડ્યું સિદ્ધજગ

જ્યોતિષ અને કુમારપાલે. ગુજરાતનું સ્થાપત્ય જે વિશિષ્ટ શૈલી ધરાવે છે તેની શરૂઆત કરવાનું માન મળે છે મૂળરાજને. મૂળરાજે પોતાના દાદા મુંજદેવને નામે તેમ જ પોતાના નામે ઘણાં શૈવમંદિરો બંધાવ્યાં. આ બંધાના અવશેષો આજે જોવા મળતા નથી. છતાં પણ સિદ્ધપુરમાં મૂળરાજે બંધાવેલા ઉદ્દમલાવળનો એક અવશેષ તે સમયની સ્થાપત્યકળા અને સમૃદ્ધિની સાક્ષી પૂરે છે. મૂળરાજે આરંભેલો અને સિદ્ધરાજે પૂર્ણતાએ પહોંચાડેલો આ ઉદ્દમલાવળ પ્રાસાદ. તે કેવો હતો — “એમાં ૧૬૦૦ શીલવાઓ હતા, માણેક અને મોતીઓથી ભરેલી અઝાર હજાર મૂનિઓ બેસાડેલી હતી. ૩૦ હજાર સોનાનાં કળશો અને ૧૭૦૦ ધણાઓ ઊડતી હતી. ૫૬ લાખ તો ધોણઓ અને અનેક હાથીઓ જૂલતા હતા. સવાલાખ કોતરેલી જાળીઓ હતી. શિવના કેલાસ સરખો ઉદ્દમાળ શોભતો હતો. તેમાં ભરેલાં રત્નો અને હોશઓ છેટેથી દીપ-માળા પેઠે ઝગમગતા હતા. મેરુ પર્વત પેઠે ઉદ્દમાળ સોને મહેલો હતો. એનાં દ્વાર રત્નઝડિત હતા.” આ હતી ઉદ્દમલાવળની સમૃદ્ધિ અને તે સમયના રાજાઓની ભક્તિ, ક્ષ્મારુચિ અને સંપત્તિ.”

“સંવત નવ નવાર્ણએ, મૂળદેવ મહારાજ,
મૂળદેવ કુળ ચાવડે, પામ્યો પાટસુરજ.
સંવત દસ વર્ષ સાકતીસો, સાધ દ્વિતીયા ગુરુવાર;
રુદ્રમાળ આરંભિયો, ખરચત દ્રવ્ય અપાર.
રુદ્રમાળ શુભ આદર્શો, મૂળદેવ મહારાજ,
વરસ બોલોત વીતી ગયે, રહ્યો અપૂરો કાળ.
તા પીછે સમયો ભયો, સોડંકી કુલ આપ;
રુદ્રમાળ પૂરણ કિયો, કરી પ્રતિષ્ઠા થાપ.
સિદ્ધરાજ જ્યોતિષને, રુદ્રકે પ્રાસાદ પર;
ચોદ કોડ મહોર ખર્ચે, કાળદે ચણઈ લે.
મોહોર તણું માપું કમું, કાળદે રૂપેએ એક;
રુદ્રમાલ કરને વાવરી, કવિભજ કિયો વિવેક.”

અદ્ભુત અર્ચકારોથી ભરેલા ઉત્તમ શિક્ષણસ્થાપત્યથી આજે ગુજરાત જાણીતું છે. ભીમદેવના સમયમાં તેને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું હોય એમ જણાય છે. ઈંટો અને લાકડાને બદલે પથ્થરનાં મંદિરો બાંધવાનો રિવાજ આ સમયમાં પ્રચલિત થયો હોય એમ લાગે છે. મોદિયનું સૂર્યમંદિર અને રાણીવાવ આ સમયમાં બંધાયાં હતાં.

આ સમયે અણહિલવાડ પાટણ ભારતનાં વિદ્યારસંસ્કારનાં મુખ્ય કેન્દ્રોમાંનું એક ગણાતું. વિદ્યાની દરેક શાખાના નેત્ર અને શ્રાહ્મણ વિદ્વાનો ગુજરાતમાં આવવા લાગ્યા. આ સમયમાં થઈ ગયા કવિઝાવસર્વક શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય. જેમની વિદ્વત્તાનો લાભ મળ્યો સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલને. તે બંનેના રાજ્ય દરમિયાન વિદ્યા-સંસ્કારને ઉત્તેજન મળ્યું. ગુજરાતમાં સ્થાપત્યની પેઠે સાહિત્ય પણ ખીલ્યું. સિદ્ધરાજ ગુજરાતના રાજ્યને સામ્રાજ્ય બનાવવા માટે અનેક

વિજયોથી પ્રસિદ્ધ છે તેના કરતાં પણ તે ગુજરાતમાં થયેલાં બાંધકામો માટે પ્રસિદ્ધ છે. એણે બંધાવ્યાં વાવ, કૂવા, તળાવો અને મંદિરો. સિદ્ધરાજ માટે કહેવાય છે :

મહાલયો મહાયાત્રા મહાસ્યાનં મહાસરઃ ।
યત્કલં સિદ્ધરાજેન ક્રિયેત તદ કૈનચિત્ ॥

સિદ્ધરાજનું મહાલય એટલે રુદ્રમહાલય. તેની મહાયાત્રા એટલે પગપાળા કરેલી સોમનાથની યાત્રા. મહાસર એટલે સહસ્રલિંગ. મહા-સ્યાન એટલે તેણે બંધાવેલા વિદ્યામંત્રે અને દાનશાળાઓ. સિદ્ધરાજ પોતાના શિક્ષણ અને સંસ્કારમાં ‘મહા’ વિશેષણથી ઓળખાય છે.

સિદ્ધરાજનું બંધાવેલું સહસ્રલિંગ તળાવ કેવું હતું કે જે તળાવથી એની કીર્તિ અમર થઈ ગઈ છે? આ સરોવરને સંકેતે દેવાચણેથી શરૂગણીને, સરસ્વતી નદીને એમાં વાળીને શહેરના લોકોને તેમ જ ખેતીના કામ માટે પણ ઉપયોગમાં આવે તેવું એ ગુજરાતનું વિદ્યાળ સરોવર હતું.

“ફરતાં વિષ્ણુ-હરનાં, મંદિરે સર જ્યાં ભપું;
પુષ્પો—કુંડલવન શોભે, જાણું મોતી—શરે ભપું.
ઉંડું તળાવ શોભે જ્યાં; બીચેલાં કમળો થકી;
જેલતી જળદેલીનાં, જાણું લોષ મુખો નકી.
જ્યાં ડાખા શિવાગાર, દીવીઓની પડે ઘણી;
શોભે શ્રી નિધિ પાતાળ, સર્પ-શીર્ષ-માલુ તણી.
જે તળાવ-તટું શોભે, ઉંચો ઉત્તવળ રોપવન;
કીર્તિસ્તંભ વ્યોમગંગાનાં પડંત પ્રવાહવન.
શિવાચય—સમુત્તે આ, છે સરોવર શોભિત;
ને શોભે તે પુર પણ, ચળવલે વિગૂપિત.”

સરોવરના કિનારે મંદિરો હતાં. આ મંદિરો ક્ષાધામો હતાં. આજુ-બાજુ ઉપવનો અને ઉદ્યાનો હતાં. નગરજનોની તે વિદ્યારભૂમિ અને અણહિલપુરનું મોડામાં મોડું ચોરવ હતું.

સિદ્ધરાજના મહારાજ્યને કુમારપાલે અનેક રીતે વિકસાવી અલંકૃત કર્યું. સિદ્ધરાજ કરતાં કુમારપાલનો કાળો ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઉત્તિ-લાસમાં મદત્તવનો છે. ગુજરાતની સંસ્કારિતાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોમાં અલિસારાચામજ્જના, ધર્મસંઉચ્છાનાનો વારસો કુમારપાલે આપેલો છે,

કુમારપાલ પછી એનો ભત્રીયો અનંગપાલ ગાદીએ આવ્યો. અનંગપાલને નેત્ર ધર્મ તરફ ખિંચકુચ પસપાત ન હતો. અનંગપાલ પછી એનો પુત્ર બાળ મૂળરાજ ગાદીએ આવ્યો. તેના દૃઢા રાજ-કામમાં ખાસ મદદરવનો ભાવ મહંમદ ઘોરીની ગુજરાત પરની ચડાઈ. આ લડાઈમાં ગુજરાતનો વિજય થયો અને મુસલમાન લશ્કરને ખૂબ ખુવારીથી પાછા હટવું પડ્યું. બાળ મૂળરાજે ઉત્તર દિશાથી આવના મુસલમાન વિજેતાને હરાવ્યો એ એક મહત્તવનો ઐતિહાસિક બીના

ગણામ. અને એ ઉપરથી સિલ્હરાજ તથા કુમારપાલની લશ્કરી વ્યવસ્થા કેટલી સંપૂર્ણ હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. મૂળરાજ પછી તેનો ભાઈ ભીમદેવ ગાદીએ આવ્યો. આ સમયે ગુજરાતે સુલતાન કુતુબુદ્દીનને હાથે હાર ખાધી. ભીમદેવે લગભગ ૬૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. સિલ્હરાજ અને કુમારપાલની સભ્ય રાજ્યવ્યવસ્થાના પ્રતાપે એનો અમલ ઠીક રહ્યો. પરંતુ પાછળથી તે નામનો જ રાજા હતો. તેના રાજ્યના પાછલા સમયમાં તેના સામંત લવલુપ્રસાદ વાઘેલાની સત્તા ખૂબ વધી ગઈ હતી. વ્યાધપાલ્લી જેવા એક નાના ગામના ધણી લવલુપ્રસાદે એ સમયે ધોળકામાં રાજધાની કરી ખંભાત સુધીનો ભાગ પોતાને હસ્તક કર્યો હતો. લવલુપ્રસાદ પોતાને ભીમદેવનો મહામંડલિક કહેતો. વિ. સં. ૧૨૮૮માં ભીમદેવ મૃત્યુ પામ્યો છતાં ગુજરાત ઉપર લવલુપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલની સત્તા હતી. ભીમદેવના સમયમાં જ ગુજરાતી મહારાજ્યની કળા ઊતરવા માંડી છતાં પણ ભીમદેવના તામ્રપત્રોમાં એનું ટિટુદ ‘અભિનવ સિલ્હરાજ’ નજર પડે છે.

ભીમદેવે પોને જ લવલુપ્રસાદ વાઘેલાને ‘સર્વેશ્વર’પદ આપ્યું હતું. એનો પુત્ર વીરધવલ ધોળકામાં રાજધાની કરીને રહેતો હતો. આ પિતાપુત્રે ભીમદેવની હયાતીમાં જ પોતાના પ્રસિદ્ધ મંત્રીઓ વસ્તુપાલ અને તેજપાલની સહાયથી ગુજરાતની સમૃદ્ધિ જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો.

આ વાઘેલા વંશમાં જે કોઈ સમર્થ અને ચિરસ્મરણીય હોય તો તે વસ્તુપાલ અને તેજપાલ. આ બંને પોરવાડ ભાઈઓ વિદ્વાનો અને સંસ્કારને પોષનારા હતા. વળી બંને રાજનીતિજ્ઞ અને યોદ્ધા હતા. એમણે ગુજરાતમાં અનેક સ્થળોએ મંદિરો બંધાવ્યાં છે. પણ એમની કીર્તિ હંમેશા માટે વધારે તેવું કાર્ય તો આપુ ઉપરના એમણે બંધાવેલાં આરસનાં દેહવાસનાં દેહરં. આ દેહરં ગુજરાતનું ગૌરવ આપી કુનિયામાં આજે પણ વધારી રહ્યાં છે. આ મંદિરો ગુજરાતની શિલ્પ-કલા ઘણા ઊંચા પ્રકારની હતી તે સાબિત કરવા પૂરતાં છે. શિલ્પ અને સ્થાપત્યનો કલાવિવેચક કહે છે કે “એની કારીગરી એટલી તો નાજુક છે અને અલંકાર સુચિત્ર છે કે એવું બીજું કોઈ પણ આનાથી થકે તેવું સ્થાન ભાગે જ જોવા મળે.” ટૂંકમાં આખાનું મંદિરોનો કોઈ અલંકાર અસ્થાને નથી લાગતો.

શિલ્પસ્થાપત્ય એ માણસની સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ છે. તેનું આપણે અવલોકન કર્યું.

વસ્તુપાલ અને તેજપાલે ગુજરાતના દિગ્ગમિનિન થઈ જતા રાજ્યને ફરી પાછું એકાઠું નીચે મુજબ. એના ઉદ્ધર રાજમંત્રે અને દાનવીર-

તાએ ગુજરાતને સમૃદ્ધિશાળી અને કલાવિભૂષિત કર્યું. કર્ણ વાઘેલાએ કરંડા પ્રજાદ્રોહના મહાપાતકથી ગુજરાત ગળું અવાઉદાન પિલચળના હાથમાં. દિલ્હીના સૂબાઓના હાથ તથાનું ગુજરાત મુહમદશાહ સુલતાનના સમયમાં બન્યું સ્વતંત્ર રાજ્ય અને પાટનગર બન્યું અમદાવાદ.

અમદાવાદ

સ્વતંત્ર ગુજરાતી બાદશાહતનો મૂળપુરુષ અને આપક મુઝફ્ફરશાહ હતો. પહેલો સ્વતંત્ર બાદશાહ-તામનો-પણ-તેનો પુત્ર મુહમદશાહ થયો. છતાં પણ ગુજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહતનો વંશકર્તા તો અહમદશાહ જ, તે ઈ. સ. ૧૪૧૧ના જાન્યુઆરીની દસમી તારીખે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેનું વય માત્ર ઓગણીસ વર્ષનું હતું. તે ગાદીએ આવ્યો કે તરત જ બીજા મુસલમાન અમીરોએ અહમદશાહ સામે બળવો કર્યો. આ બળવો શાંત કરીને અહમદશાહ આશાવલમાં આવ્યો. અહીંનાં હવાપાણી તેને પસંદ પડ્યાં. તેથી તેણે ગુજરાતના આજના પાટનગર અમદાવાદનો પાયો નાંખ્યો. આ અમદાવાદ પ્રાચીન આશાપલ્લી અને કર્ણાવતીના નવીન સંસ્કરણરૂપે તૈયાર થયું. આ અમદાવાદની જગ્યાએ જૂનું આશાવલ હતું. પરંતુ પાટણથી ગુજરાતના બધા ભાગ સૌરાષ્ટ્ર, માળવા, દક્ષિણ વગેરે સ્થળોએ વહીવટી અમલ કરવો મુશ્કેલ હતો. કદાચ આ અગવડ ધ્યાનમાં લઈને અમદાવાદે આશાવલની બાજુમાં પોતાની મરજ મુજબ કિલ્લો અને મોટી મસ્જિદ બાંધીને એ જગ્યાને નવું નામ આપ્યું અને પાટણથી રાજધાની અમદાવાદ ફેરવાઈ. અહીં વસતી વધી. કિલ્લાના બુરજ અમદાવાદ શહેરના ભૂપણ જેવા ઊભા થયાં. પાટણ, ખંભાત, સોમનાથ વગેરેની પેઠે આશાવલ પણ એક સમયે ગુજરાતની સંસ્કારિતાનું કેન્દ્ર હતું. આ સંસ્કારિતાનો વારસો જુદા જુદા સ્વરૂપમાં સાક્ર-પાંચસો વર્ષથી આજના મહા-ગુજરાતના પાટનગર અને સંસ્કારકેન્દ્ર અમદાવાદને મળ્યો છે. એક કવિએ ખંભાત અને પાટણને કાનના બે કુંડળ તરીકે ગણાવી, અમદાવાદને ગુર્જરાલયકર્મીનું સુંદર મુખ કહ્યું છે.

ગુજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો. તેને ઘણો સમય અહમદશાહે લડવું પડ્યું. છતાં ગુજરાતમાંથી સ્વતંત્ર મુસલમાન સલ્તનતનો આ વર્ષથી સત્તાવાર રીતે અંત આવ્યો.

આ છે આપણું પ્રાચીન, મધ્યકાલીન પાટનગરોની ચટની-પાટનીની કથની.

ઉત્તરે આખુ પર્વત, દક્ષિણે દમણગંગા નદી, પશ્ચિમમાં કચ્છનું રણ અને પૂર્વમાં સહ્યાદ્રિ અને સાતપુટા પર્વતોની વચ્ચે આવેલા પશ્ચિમના કિનારા અને તેને અડીને જમીનની મુખ્ય પટ્ટીના પ્રદેશનો સાંસ્કૃતિક ગુજરાત બનેલો છે. તેમાં કચ્છ, સમગ્ર કાઠિયાવાડ અને ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાત તરીકે ઓળખાતા વિસ્તારોનો સમાવેશ થાય છે.^૧ તેનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧૪,૦૫૩ ચોરસમાઈલ છે.

૧૯૪૧માં ગુજરાતની કુલ વસ્તી ૧,૩૩,૧૦,૦૦૦ હતી, તેમાંથી ૬૮,૬૧,૦૦૦ પુરુષો અને ૬૪,૪૯,૦૦૦ સ્ત્રીઓ હતી. વસ્તીની સરેરાશ ગીચતા દર ચોરસમાઈલે ૨૦૮ની હતી. ગુજરાતના વિસ્તારોની વસ્તીના વિગતવાર આંકડાઓની બાકીકાંઈથી ચકાસણી કરીએ તો જણાય છે કે વસ્તી ઘણી અસમતોલ રીતે પથરાયેલી છે.^૨ ગુજરાતના સૂકા, જંગલોથી સમૃદ્ધ પર્વતોવાળા અને ચડતાંર વિસ્તારોની વસ્તીની ગીચતા ઘણી ઓછી છે. દાખલા તરીકે, રાજપીપળા અને રાધનપુરમાં દર ચોરસમાઈલે વસ્તીની ગીચતા અનુક્રમે ૬૧ અને ૫૯ છે. કચ્છના સૂકા વિસ્તારમાં વસતિની ગીચતા દર ચોરસમાઈલે માત્ર ૬૧ છે. પરંતુ, મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાતનાં સમૃદ્ધ અને ફળદ્રુપ મેદાનો અને નદીના ખીણ વિસ્તારોમાં વસ્તીની ગીચતા ઘણી વધારે છે. ખેત્ર અને શુશ્ત જિલ્લાની વસ્તીની ગીચતા અનુક્રમે ૫૫૯ અને ૫૯૦ છે. આ વિસ્તારના બાકીના ભાગમાં વસ્તીની ગીચતા ૧૮૦ અને ૩૫૦ની વચ્ચેની છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં સહેજ ઓછી છે. આ પરથી એમ જણાય છે, કે ૭૬ ટકા વસ્તી ગામડાંમાં અને બાકીની વસતિ શહેરોમાં રહે છે.^૩

વધી, આ વસ્તીનાં ત્રણ ભૂદાં તરવો સ્પષ્ટ તરી આવે છે. પૂર્વ અને દક્ષિણના પહાડી વિસ્તારો તથા સોરાષ્ટ્રમાં આદિવાસી પ્રજાનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે. ૧૯૪૧માં આદિવાસીઓની ૧૩ જાતિઓની કુલ વસ્તી ૧૧,૧૩,૩૦૩ (કુલ વસ્તીના લગભગ ૮ ટકા) હતી.^૪ આ આંકડામાં કોળી, તડવી, વસાવા ભીલ અને વાંધેરનો સમાવેશ થતો નથી. આ જાતિઓ હિંદુઓ અને આદિવાસી જાતિ વચ્ચેની છે. કેટલાક વિસ્તારમાં તેઓ ઘણા પછાત અને આદિવાસી છે, જ્યારે બીજા કેટલાક

વિસ્તારમાં તેઓ ઘણા પ્રગતિશીલ અને લગભગ હિંદુ જેવા છે. ભીલની વસ્તી સૌથી વધારે છે. તડવી અને વસાવા ભીલને બાદ કરતાં એકલા ગુજરાતમાં જ તેમની વસતિ ૪ લાખ ૭૫ હજારની છે. આ સિવાય, દૂબળાઓની વસ્તી ૧,૮૦૪૭૧ ધોડિયાની વસ્તી ૧૪૦,૯૬૬ અને નાપકડાની વસ્તી ૧,૧૬,૦૭૭ની છે.

હિંદુઓથી ઈતર મુસ્લિમ, પારસી, તથા ભંગી, બાઝવા, ચમાર, શલોડ જેવી અસ્પૃશ્ય જાતિઓની વસ્તી પણ મોટા પ્રમાણમાં છે. પારસીઓ ઈસનના 'ફાર્સ' જિલ્લામાંથી ઈતરની આવેલા ઝોરોસ્ટ્રિયન નિર્વાસિતોના વંશજ છે. ૧,૩૦૦ વર્ષ પહેલાં મુસ્લિમોએ આક્રમણ કર્યું તે અગાઉ તેઓ નાસી છૂટ્યા હતા. આજે તેઓ મુખ્યત્વે કરીને સુરત અને નવસારી જિલ્લાઓમાં વસે છે. મુસ્લિમોના પણ ઘણા સંપ્રદાયો છે. તેઓ અંદરોઅંદર રોડી-એડી વ્યવહાર કરતા નથી. તેમાંના મોટા ભાગના લોકોએ તો ધર્માતર કર્યું છે. ખોજ અને સુન્ની વહોરા સૌથી ઊંચા જણાય છે, જ્યારે બાઝવા, સુમરા અને ધાંચી નીચા જણાય છે. ખોજ અને વહોરા અમુક વિસ્તારમાં જ કેન્ડ્રિટ થયા છે. તેઓ ખેતી અને જાતજાતના વેપારધંધામાં પડેલા છે. તેમાંના હથકી જાતિના ખેડૂતો છે, ખાસ કરીને સહેરો અને ગામડાંમાં તેઓ ચામડાં અને સફાઈનું કામ કરે છે. તેઓ ગુજરાતભરમાં પથરાયેલા છે અને મુખ્ય વસ્તીની નજીક રહે છે.

ગુજરાતની મોટા ભાગની વસ્તી હિંદુઓની છે. હિંદુઓમાં અનેક જાતિઓ અને પેટા-જાતિઓ છે. શ્રી કર્નેલાવાલ મુનશી લખે છે કે ૧૯૦૧માં હિંદુઓની ૩૧૫ જાતિઓ હતી, જે પરસ્પર ભોજન અને લગનવ્યવહાર રાખતી ન હતી. કેટલીક જાતિઓ અમુક જ વિસ્તારમાં કેન્ડ્રિટ થયેલી હતી, જ્યારે બીજી કેટલીક જાતિઓ જાણપાંડકાં કુટુંબોની બનેલી હતી. તેઓ જાતિ તરીકે ભૂંસાઈ જતી હતી.^૫ લાંબા જેવી વેપારી જાતિઓ આખા ગુજરાતમાં પથરાયેલી છે, જ્યારે બીજી કેટલીક જાતિઓ અમુક જિલ્લાઓમાં કેન્ડ્રિટ થયેલી છે. દા. શ્રાહ્મણો-માં અનાપિલો ચદ્દરમે સુરત અને નવસારી જિલ્લાઓમાં રહે છે. મોઢ અને અટીચીય શ્રાહ્મણો મધ્ય ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં રહે છે.

૧. ગુજરાત સિસર્વ સોસાયટીએ કરેલી વ્યાખ્યા મુજબનું 'ગુજરાત' થાય છે. J. G. R. S. Vol. IX, No. 3, P. I.

૨. "Statistical Abstract of Maha Gujarat", Loc. Cit. Table I નિર્દેશ કર્યો ના હોય તો ૧૯૪૧ના આંકડાઓ સમજવા.

૩. Loc. Cit. Table II.

૪. Loc. Cit. Table IV.

૫. ક. ધા. મુનશી. "Gujarat and Its Literature", (Bombay Longmans, 1935) P. X.

પાટીદારો ચરોતરમાં તથા કાઠી, જાડેજ અને બ્રાહ્મણનીઓ મોટા ભાગે સોરાષ્ટ્રમાં વસે છે.

ગુજરાતના બધા લોકો ગુજરાતી (ચોરસેની અપભ્રંશ) અગર તેને વગતી ભાષા બોલે છે. લોકોની બોલીની દૃષ્ટિએ ગુજરાતને ત્રણ ભાગોમાં વહેંચી શકાય. (૧) કચ્છી બોલી બોલતો કચ્છ વિસ્તાર નીચાણવાળો અને સૂકો પ્રદેશ છે. ત્યાં વાર્ષિક ૧૫ ઇંચથી ઓછો વરસાદ પડે છે. કચ્છના લોકો મળબૂત, ગુસ્તરીઆળ, સાદૃશ્ય અને વેપારધંધામાં કુશળ છે.^૧ (૨) કાઠિયાવાડી બોલી બોલતા સોરાષ્ટ્રમાં કાઠિયાવાડનો દ્વીપકપ્પ આવેલો છે. મધ્યમાં તે ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. પરંતુ, દરિયાકિનારાનાં સંકેત મેદાનો તરફ ઢળતો છે. ત્યાં વરસાદ ૨૦ થી ૪૦ ઇંચ પડે છે. નંગલોની સમૃદ્ધિ સાચી છે, વેરાવળ, પોરબંદર અને ઘોઘાનાં સારાં બંદરો છે. સોરાષ્ટ્રની પ્રજા મળબૂત અને આદરસહકારથીય છે. સાગર અને ચુરચોરાની લાંબી પ્રણલિકાવાળા આ લોકો પાસે રોમાંચક અને ભક્તિમય લોકગાઓનો ભંડોળ છે. (૩) ગુજરાતનો કિનારો; તેના ઉત્તર વિભાગના બે પેટાવિભાગ પડે છે. આખું પર્વત અને માટી નદી વચ્ચેનો ઉત્તર ગુજરાતનો સૂકો પ્રદેશ ધીમે ધીમે રાજસ્થાનના રણમાં ભળી જાય છે. ત્યાં ૧૫-૨૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે. લોકો સરળ, શ્યામ અને વિશેષ વ્યવહારુ છે. તેઓ અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા બોલે છે. પરંતુ, ઉત્તરમાં રાજસ્થાનીની અસર સ્પષ્ટ રીતે વર્તાય છે. મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતનાં ફળદ્રુપ મેદાનોના લોકો નરમ અને મોજાવા છે. તેઓ ઉલ્લાસી અને ભદ્ર છે. ધીમે ધીમે ઉત્તર કોંકણ સાથે ભળી જતા દક્ષિણ ગુજરાત તરફ જઈએ તો તેમની ભાષા, પરંવેશ અને રીતભાતમાં દક્ષિણી અને દ્રાવિડિયનની સ્પષ્ટ અસર દેખાય છે.

સોરાષ્ટ્રના ઉચ્ચપ્રદેશ તથા પૂર્વ અને દક્ષિણના સરહદી વિસ્તારના ચોથા વિભાગની લગભગ સઘળી વસ્તી આદિવાસીઓની છે. ચઠ-ઉત્તારવાળા આ વિસ્તારમાં પણ જંગલો સારા પ્રમાણમાં છે. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ખૂબ જ પછાત આ લોકો અભણ પરંતુ સરળ અને મળબૂત બોધાના છે. તેમની ભાષા કેટલીક વાર (દક્ષિણમાં) મરાઠી સાથે અને (ઉત્તર અને ઉત્તરપૂર્વમાં) રાજસ્થાની સાથે ભળતી આવે છે. આ કારણે જ ગુજરાત અને તેનાં પાશ્વેશી રાજ્યો વચ્ચે સરહદવા આ વિસ્તાર માટે દલીલબ્રાજ થાય છે. દક્ષિણમાં શંક અને ઉત્તરમાં આખું તેનાં ઉદાહરણો છે. પરસ્પર વિરોધી પુરાવાઓ રજૂ કરી ભાષાવિરોધ ચર્ચામાં કિતરી પડે છે ત્યારે ધર્મસ્થિતિ વધુ ગૂંચવણભરી બને છે.^૨

ગુજરાતના નૃવંશ પર પડેલી ભૌગોલિક અસરનો પણ અને ટૂંકમાં વિચાર કરવો જોઈએ. ગુજરાતના લાંબા દરિયાકિનારે કેટલાક સાનુકૂળ

લંગરવાણાઓ છે. વળી, પૂર્વ આફ્રિકા અને એશિયાના વ્યાપારી અને સાંસ્કૃતિક પ્રદેશોની નજીક આવેલું હોવાથી ગુજરાતમાં આ લોકોની અવરજવર તથા આ પ્રદેશો સાથેના વ્યાપારો અને સાંસ્કૃતિક સંબંધો લાંબા સમયથી ચાલુ છે. પ્રાચીન સમયમાં ગુજરાતની સાગર પ્રવૃત્તિઓ અત્યંત વિસ્તૃત હતી. છેક ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠી સદીથી પોરબંદર, માંગરોળ અને વેરાવળ જાણીતાં બંદરો હતાં. વળી, ગુજરાતના ચાલુક્ય અને વાઘેલા રાજાઓએ (૯૧૧-૧૨૯૭) ઘોઘા અને બંભાત બંદરે વણલોના કાફલા રાખેલા.^૩

વળી, ગુજરાત એના પાશ્વેશી રાજ્યો સાથે પ્રાચીન સમયથી પાંચ જાતની માર્ગોએ સંકળાયેલું હતું. ઉત્તરમાં ગુજરાતને રાજપૂતાનાં થઈને સિંધ અને પંજાબ સાથે સંકળતો માર્ગ ખૂબ જ મહત્વનો હતો. પ્રાચીન સમયથી આ માર્ગ ખૂબ ઉપયોગી રહ્યો છે. રાજપૂતાનાનો મોટો ભાગ આજે રણ હોવા છતાંય પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં આ પ્રદેશમાં સમૃદ્ધ વસાહતો હતી. બિકાનેરમાં તાલોતરમાં કરેલા ખોદકામ પરથી જણાયું છે કે તિપુ નદીની ખીણની સંસ્કૃતિ અહીં મુઘી વિસ્તરેલી હતી. તેમ જ ગંગા નદીની ખીણ અને ઉત્તર ગુજરાત સાથે તેનો સંપર્ક હતો. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પંજાબ અને દક્ષિણ ભારતના પથ્થર યુગની સંસ્કૃતિઓનું અહીં મિલનસ્થાન હતું.^૪ મહી નદીની ખીણમાં એક જ યુગ અને સંસ્કૃતિનાં પ્રાગૈતિહાસિક સ્થળો તથા સોનના પથ્થરોનાં હથિયારો સાથે દક્ષિણ પથ્થરયુગના છરાઓ અને એથેવિલિથી એક્વિલિયન (Abbevillien - Acheulian) ની હાથ હુલાવીએ મળવાથી અનુમાન થાય છે કે, મહી નદીની ખીણ આ બે સંસ્કૃતિઓનું મિલનસ્થાન હોવી જ જોઈએ.^૫ કદાચ આ જ માર્ગે સોશી પ્રથમ થક અને હુણો (ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦) અને તેમની પછી જૂનરી મોટા પાયા પર આવ્યા હશે.

પૂર્વમાં ગુજરાત, માલવા અને ગંગાના મેદાન સાથે જોડાયેલું હતું. ઈંડર, ખેડાલા, હરસોલ અને શામલાજીમાંથી પસાર થતી હાવમતીના ઉપરવાસ અને મેચ્ચો નદીના ઉત્તરનાં માર્ગનો મોર્ષ, ગુપ્ત અને સોલંકીઓએ ઝાઝો ઉપયોગ કર્યો હતો. તાપી અને નર્મદાના જળ-માર્ગો મોટો ભાગ સાતપુત્રના જંગલવાળા પર્વતોમાં આવેલો હોવાથી તેનો ઝાઝો ઉપયોગ થયો નહિ હોય.

ઈશાનમાં સૂપરિક (સોપારા)નો માર્ગ દાહો-રતલામ થઈને પસાર થાય છે. તેની સાથે ઉત્તર કોંકણના કિનારે જૂનો પથ્થરનો માર્ગ સંકળાવેલો છે. દક્ષિણ અને ગંગાના મેદાનના બે માર્ગે સોપાણ ખાતે સંકળાવેલા છે. ચાલુક્ય અને રાષ્ટ્રકૂટોએ આ રસ્તે આક્રમણ કર્યું હોવાનું

૧. Gh. Cit. P. 9.

૨. Ibid.

૩. જ્યોતી ટી. એન. દલે, 'ખાનદેશના આબોહો અને તેમની ભાષા', (સમીક્ષ) J. G. R. S. Vol. X, No. 4, P. 287.

૪. શ્રી મુનશી, Gh. Cit., P. 5.

૫. V. D. Krishnaswamy, "Stone Age in India", "Ancient India", No. 3, 1948.

૧૧. B. Subba Rao, "Archaeological Explorations in the Mahi Valley." Journal M. U. University, Baroda, Vol. I, No. 1, 1952.

જણાય છે. આમ, ઉત્તરમાં રાજપૂતાના ઘઉંને સિંધ અને પંજાબમાંથી પૂર્વમાં માળવા અને ગંગાના મેદાનમાંથી અને દક્ષિણમાં દખ્ખણમાંથી લોકો આવતા, અને તેમની સાથે ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક સંપર્ક રહ્યો હતો. આ ઉપરાંત, દરિયાઈ માર્ગે તો આ સંપર્ક ચાલુ જ હતો.^{૧૨}

આમ છતાં, એક રીતે ગુજરાત બાકીના ભારતથી અલગ પડી ગયું હતું. ઉત્તર તથા ઉત્તરપૂર્વમાં (ઈશાન) કચ્છ અને રાજસ્થાનમાં રણ અસરારક અવરોધક છે. વચ્ચે વચ્ચે થોડીક જગ્યાઓ બાદ કરતાં સલાદિ અને સાતપૂઠના પર્વતો અનેક ટેકરીઓની હરોળથી અરવલ્લી પર્વતો સાથે સંકળાયેલા છે. આ પર્વતો પૂર્વ અને દખ્ખણમાંથી લોકોની મોટા પાયા પરની ધેરધેર અટકાવે છે. રાજકીય આક્રમણો તથા વધુ શસ્ત્રાણી જનિઓની ચકાઈથી અવારનવાર દક્ષિણ તરફ આવતા પંજાબ અને સિંધના લોકોને ગુજરાત અને ખાસ કરીને કાશિયાણે વત્તાઓછા અંશે આશ્રય આપ્યો છે.^{૧૩} આ લોકો સફળતાપૂર્વક રણની પાછળ નાસી છુટ્યા અને ત્યાં વસવાટ કર્યો. તેથી ગુજરાતની વસ્તીમાં આમાંની કેટલીક જાતિઓ ભળી ગઈ છે.

શુદ્ધાત્મમાં લોકોએ કરેલા દેશાંતર વિષે કોઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. જે કંઈ થોડી માહિતી છે તે પુરાણો અને કૃતિમ ઇતિહાસ સાથે ભળી ગઈ છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે, તામ્રપાયાસુ-ખુગ દરમ્યાન પશ્ચિમના દરિયાકિનારે વિશાળ માથાવાળા બિન-મૌઓચિત્ત લોકો વસતા હતા. તેમાં લાંબા માથાવાળા પ્લેટીરીન (Platyrhine) પણ હતા. સૌથી પ્રથમ ઈન્ડો-ગ્રીક (યવન) લોકોએ ઐતિહાસિક હિન્દવત કરી. રૂદ્રદામન ૧નો (૧૪૩-૧૫૮) શિલાલેખ એ છે કે, અશોક મૌર્ય પોતાના પ્રતિનિધિ યવન નુશા પ્લેટીરીન પર રાજ્ય કર્યું. ગિરનાર પર્વત પર તેના આજ્ઞાપત્રો હજી દેખાય છે (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૦). આ કાળથી કે મધ્ય એશિયાના શાક લોકોએ મોટું આક્રમણ કર્યું ત્યાં સુધી ઈન્ડો-ગ્રીક ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્યું. રૂદ્રદામન પહેલાના સમયમાં ઉત્તર કોંકણ સહિત સમગ્ર ઉત્તર ભારતમાં તેમની સત્તા પથરાયેલી હતી. આ સમયે ઘૂણ અને સ્કીથિયન જાતિઓ કેટલીય વાર આવી. તેમાંથી કેટલાક ગુજરાતમાં વસ્યા. શાક લોકોએ ૨૬૫ વર્ષ (૧૨૫-૩૯૦) સુધી રાજ્ય કર્યું. આ કાળના અંતે, ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ તેમને હાંકી કાઢ્યા ત્યારે શાક લોકો મોટી સંખ્યામાં ગુજરાતમાં જ વસ્યા. હટન^{૧૪} કહે છે કે, તેઓ લાંબા માથાવાળા હતા. પરંતુ, વસ્તી પર અસર કરે તેટલી મોટી સંખ્યામાં તેઓ હતા કે કેમ તે સંકોચીવ છે.

ત્યાર બાદ, પંજાબમાંથી, મોટી સંખ્યામાં, ગુર્જરો આવ્યા અને ઉત્તર તથા પૂર્વ ગુજરાતમાં વસ્યા (૪૦૦-૫૦૦). પાછળથી પૂર્વમાંથી

ગુર્જરો આવી ગુજરાતમાં પ્રવેશ્યા. ગુજરાતમાં આવી વસનારાઓમાં તેઓ પ્રથમ હતા. ગુર્જર પ્રતિહારના સમય દરમ્યાન આ ભૂમિ ગુર્જર-મંડળ અગર 'ગુર્જર' તરીકે ઓળખાવા લાગી. તેમની પછે કાઠી અને જાડજ આવ્યા. કાઠી ૭૫૦-૮૦૦ અને જાડજ ૧૩૦૦-૧૫૦૦માં આવ્યા. તેઓ પણ આઘીની વસતિ સાથે ભળી ગયા.

ઉત્તરના નોષ્ટરિયન ભાષા બોલતા લોકોએ વેદકાળમાં ભારત પર આક્રમણ કર્યું હતું. તેઓ ઇન્ડો-ઈરેનિય (indoiranic) સાથે સંકળાયેલા હતા, તેઓ લાંબાં માથાં, વિશાળ ખોપરી, લાંબાં મોઝાં અને સુદૃઢ જાંઘાંવાળાં હતા. તેમના શરીર પર પ્રમાણમાં રંગદળ્યતો અભાવ હતો. તેઓ બીજા કૃતયુગ દરમ્યાન ભારત આવ્યા હશે. પરંતુ, તેમની વસુજર તો છેક અર્વાચીન સમય સુધી ચાલુ રહી છે.^{૧૫}

ચાણક્ય, રાષ્ટ્રકુટ અને સોલંકી વંશ (૬૧૦-૮૭૦) દરમ્યાન, દખ્ખણી-કન્નડની મહત્વની અસર યદ્યપે છે. છેવટે, ૧૦૦૦થી ૧૫૦૦ વચ્ચે અફઘાન, તુર્ક અને મોગલોએ આક્રમણ કર્યું. છેક ઈ. સ. પૂર્વે ૭મી સદીથી દરિયાકિનારે અરબ અને તુર્કી વસાહતો સ્થપાઈ છે.

ગુજરાતમાં આવેલી આ કેટલીક જાતિઓના મહત્વની સમીક્ષા કરવામાં એક ખામી એ રહે છે કે તેમની સંખ્યા અને પ્રકાર વિષે કશું જણવા મળતું નથી. પરંતુ, એટલું કહી શકાય કે, કેટલીક જાતિઓ આવી અને ગુજરાતના લોકો સાથે ભળી ગઈ.

૧૯૩૧ની વસતિજનલેક્ષી દરમ્યાન કમી ગુણે જાતિઓ વિષે કરેલી તપાસમાં ગુજરાતી પ્રજાની કેટલીક રસપ્રદ બાબતો બહાર આવી હતી.^{૧૬} ગુજરાતની પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે નાગર બ્રાહ્મણ, ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ, કાઠી, વાલિયા-જૈન, બ્રહ્મસત્રિય અને પાટીદાર એ છ જ જાતિઓ ગણવામાં આવતી હતી. આદિવાસીઓ અને અન્ય જ લોકોની અવગણના કરવામાં આવતી હતી.

આ જાતિઓની જાતીય સામાન્યતા સરખાવતાં જણાય છે કે, એકલા પાટીદારો સિવાય, ઈનર જાતિઓ વચ્ચે નિકટનું સામ્ય છે. પાટીદારોનું પણ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ સાથે આશુ સમ્ય તો છે. નાગર બ્રાહ્મણ અને વાલિયા-જૈન વચ્ચે ખૂબ નિકટનું સામ્ય છે. જ્યારે, કાઠી અને નાગર બ્રાહ્મણ વચ્ચે, કાઠી અને બ્રહ્મસત્રિય વચ્ચે તથા ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ અને વાલિયા જૈન વચ્ચે સાધારણ નિકટનું સામ્ય છે. નાગર બ્રાહ્મણ અને બ્રહ્મસત્રિય તથા કાઠી અને વાલિયા-જૈન વચ્ચે પણ મહત્વનું સામ્ય છે. એકંદરે એમણે જણાવ્યું કે, નાગર બ્રાહ્મણ અને બીજાઓ વચ્ચે ચામડીની રંગનું નોંધપાત્ર વિષય હોવા છતાં, ગુજરાતની મુખ્ય જાતિઓ વચ્ચે એકરૂપતા છે.

12. Subba Rao. 1953. Loc. Cit.

13. Ibid.

14. Hutton, J. H. "Census of India, 1931". Vol. I, Pt. I, P. 497.

15. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી મુંજઈ ગેઝેટ (૧૮૮૦, પુ. ૧ Pt. I)

16. Guha B. S. "Racial Affinities of the Peoples of India". Census of India, 1931, New Delhi, 1933. Vol. I, P. III, P. XXVIII.

શ્રી ગુણ વધુમાં જણાવે છે કે, એકંદરે ગુજરાતની જાતિઓ કન્નડ અને મલયાલમ બ્રાહ્મણો સાથે નિકટનું સામ્ય ધરાવે છે. ચિત્રાવ અને બંગાળની સાથે મલયવનું સામ્ય ધરાવે છે. ગુજરાતના નાગરો કન્નડ બ્રાહ્મણો (૬.૪૮ ± ૦.૨૭), ઘસરજ બ્રાહ્મણો (૮.૧૪ ± ૦.૧૬) અને બંગાળના કાશ્યજ બ્રાહ્મણો (૧૦.૪૬ ± ૦.૧૭) સાથે સાદું સામ્ય ધરાવે છે. કાદી બંગાળના કાશ્યજ (૧૧.૦૬ ± ૦.૧૭) અને ચિત્રાવના 'ખો' (૧૧.૭૫ ± ૦.૩૧) સાથે નિકટનું સામ્ય ધરાવે છે. જન વાસિયાઓ ગૌર બ્રાહ્મણો, ચિત્રાવન બ્રાહ્મણો, મરાઠા અને બંગાળના કાશ્યજ સાથે નિકટનું સામ્ય ધરાવે છે. ૧૭

શ્રી ગુણના મત મુજબ, ગુજરાતની વસ્તીમાં પલોથા-માથાનાં બે તત્ત્વો છે. સાધારણ ઊંચાઈ, નીચું, પહોળું અને પાછળથી ચપટું માથું, બોળ તથા આગળ પડતું નાક એ આજવાઈન જાતિનાં લક્ષણો નાગર બ્રાહ્મણોમાં દેખાય છે. ઊંચો બાંધો, પાછળથી ચપટું માથું અને બહિર્ગોળ નાક એ દિનારિક જાતિનાં લક્ષણો ગુજરાતભરમાં દેખાય છે. આ બંને તત્ત્વો, ઈંગ્લોથો બાંધો, લાંબું માથું, વિશાળ મોં વગેરે લક્ષણો ગુજરાતની આદિવાસી પ્રજામાં મોટા પ્રમાણમાં ભળેલાં દેખાય છે. ૧૮ ઉપલા ધરમાં વિશાળ માથાનાં તત્ત્વો સાથે ભળવાથી મધ્યમ કદની ખોપરી અને ચોલા નાકનો આકાર ધારણ કરે છે.

૧૯૪૬માં ધ્રી. ડી. એન. મજુમદાર અને તેના સાથીઓએ ગુજરાતના જુદા જુદા ૨૬ જાતિસમૂહોમાંથી ૩૬૦૦ માણસોનાં માપ લઈને અને ૩,૦૦૦ માણસોનાં લોહીને તપાસીને ગુજરાતની જાતિઓ અંગે 'વિસ્તૃત તપાસ કરી હતી. જાતિ અને લોહીનાં પુષ્કળરુની તપાસ કરી હતી. તેમના મહાનુસાર ગુજરાતની વિવિધ જાતિઓને પાંચ મુખ્ય સમૂહમાં વહેલી ટૂંકાય. એક છેડે ભીલ, ભંગી અને બીજાઓ છે, જ્યારે બીજા છેડે પારસી, ભાટિયા, ભાડેલા અને બીજાઓ છે. આ સમૂહો નીચે મુજબ છે :

૧. ભીલ, ભંગી અને અન્ય પછાત જાતિઓનો પ્રથમ સમૂહ. તેમના સી. આર. એચ (C. R. L.) વચ્ચે ઝાઝો તફાવત નથી.

૨. કોળી, કાશીગર, ઈતર પરચૂરણ જાતિસમૂહ '૧' અને માછી-ખારવાઓનો બીજો સમૂહ એકબીજાથી ખાસ જુદો નથી. કોળી, કાશીગર અને ઈતર પરચૂરણ જાતિસમૂહ '૧'ને ઉપરના પ્રથમ સમૂહના પેટાસમૂહ તરીકે ગણી શકાય. માછી અને ખારવા દૂરના હોવા છતાં, સામાન્ય સામ્યને કારણે આ સમૂહમાં આવે છે.

૩. પાટીદાર, સુન્ની-વલોચ, લુહાણ, બોજ, મેમણ, રજપૂત, નાગરો, ઓદીશ બ્રાહ્મણ અને ઓસવાળ જનોનો ત્રીજો સમૂહ. આ

સમૂહ બીજા સમૂહને ઈર્ષક મળતો આવે છે છતાં પ્રથમ બે પછાત જાતિઓના સમૂહથી ઘણી બાબતોમાં વૈપર્ય ધરાવે છે. પાટીદાર, સુન્ની-વલોચ, લુહાણ, નાગર બ્રાહ્મણ અને ઓદીશ બ્રાહ્મણોનો એક પેટાસમૂહ પરસ્પર ખૂબ જ સામ્ય ધરાવે છે. બોજ અને મેમણો એકત્રતા ધરાવે છે, પણ મુખ્ય સમૂહની ઈતર જાતિઓ સાથે તે ઓછું સામ્ય ધરાવે છે. તેથી તેમનો એક પેટાસમૂહ બને છે. પરસ્પર કે બીજા સમૂહો સાથે ઝાઝું સામ્ય ન હોવા છતાં, રજપૂત અને ઓસવાળ જનોને બે ખંડિત જોડીઓ ' (Discrete) Sets', તરીકે વર્તે છે. એવી જ રીતે, પરચૂરણ જાતિ સમૂહ-૨ બોજ અને મેમણ સાથે ખૂબ જ વૈપર્ય ધરાવે છે. પરંતુ, પાંચ જુદાના પ્રથમ પેટાસમૂહ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. રજપૂતો અને ઓસવાળ જનોનો એકબીજા સાથે સંકળાવા હોવા છતાં તેનું પૂર્વક અલગ રહ્યા છે.

ચોથી સમૂહ રજાસી, મેર, વાધેર અને મિયાણાનો બનેલો છે. આ સમૂહ કેવળ દેખાવના સામ્યને લીધે એક ગણેલો છે. તેમાં મેર અને વાધેર એકબીજા સાથે ખૂબ જ નિકટતા ધરાવે છે. બીજા બે પરસ્પર કરતાં મેર અને વાધેરો સાથે વધુ નિકટતા ધરાવે છે. આ સમૂહ પ્રથમ બે કરતાં નવ જાતિઓના ત્રીજા સમૂહ સાથે વધુ નિકટતા ધરાવે છે. ભાડેલા, ભાટિયા અને પારસીઓનો પાંચમો સમૂહ છે. ભાડેલા અને ભાટિયા ખૂબ જ સામ્ય ધરાવે છે. ભાટિયા અને પારસીઓ વચ્ચે વધુ સામ્ય છે, પરંતુ, ભાડેલા અને પારસીઓ વચ્ચે સામ્ય ઓછું છે. શ્રી મજુમદાર અને શ્રી સેન જણાવે છે કે, મિયાણા ભાડેલા તથા ભાટિયા સાથે ઝાઝું સામ્ય ધરાવે છે, જ્યારે પારસીઓ સાથે સામ્ય ધરાવતા નથી. તેઓ એમ પણ અનુમાન કરે છે કે, છેલ્લા બે સમૂહો વચ્ચે સામ્ય છે અને તેમની વચ્ચે મિયાણા છે.

આ પંચમી જણાવે છે, આદિવાસી જાતિઓ ગુજરાતની વસ્તીના ઉપલા ધરથી સાંચ જુદી પડે છે. વળી, મુસલમાનો સમાજના ઉપલા ધરની સાથે વધુ સંકળાયેલા છે. શ્રી મજુમદાર અને શ્રી સેન જણાવે છે કે આ જાતિઓની ચોક્કસ અને અચોક્કસ ખાસિયતો પરથી જણાય છે કે બોજાઓ લુહાણ સાથે, મિયાણા અને ભાડેલા ભાટિયા અને પારસીઓ સાથે તથા મેર અને રજપૂતો મુસ્લિમો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. સામાન્ય રીતે તેમનું સંશોધન શ્રી ગુણના સંશોધનથી વિરુદ્ધ નથી. જાતિઓની બે મહત્વની ખાસિયતો જુદી પડે છે. પારસી, નાગર-બ્રાહ્મણ, ભાટિયા, ભાડેલા, રજાસી અને મિયાણાઓ પલોથા માથા-વાવા (બ્રાચિસેફલિક લેપ્ટોરેન - Brachycephalic leptorine) છે. જ્યારે ભીલ,

17. Op. Cit. P. Iviii.

18. Guha B.S. "Racial Elements in the Populations". Oxford Pamphlets on Indian Affairs No. 22, Bombay 1944.

19. Majumdar D.N. & Sen A.R. "The Anthro- lometric Status of the Tribes and Castes of 'Maha Gujrat'". J. G. R. S., Vol. XI, No. 3, P. 149.

ભંગી, કોળી, દ્રૂબળા, નાથકા અને માછી-ખારવાઓ દીર્ઘશીર્ષ (ડિલોકોસેફાલિક મેસોરીન-Dolicocephalic Mesorhine) જૂથના છે. બાકીની વસ્તી વચગાળાના સમૂહમાં આવે છે. વિશિષ્ટ ગુણો સહેવાઈથી ઓળખાઈ આવે છે. પરંતુ, વચગાળાના સમૂહો એકબીજા સાથે એટલી નિકટતા ધરાવે છે કે વત્તાઓછા અંશે જાતિની એકરૂપતા પેદા થાય છે અને આખા ગુજરાતને મધ્યશીર્ષ જૂથનો (મેસોસેફાલસ Mesosephalous) પ્રદેશ ગણી શકાય.

રક્તપૃષ્ઠકરણશાસ્ત્રના પુરાવાઓ²¹ યાનવદેહ માપનના પુરાવાઓને સારા પ્રમાણમાં ટેકો, આપે છે. વિવિધ સામાજિક જૂથોમાં સારા પ્રમાણમાં વિષમરૂપતા છે. કદાચ, ગુજરાતનાં વિવિધ જૂથોના મિશ્રણને કારણે આમ બન્યું હશે. પરંતુ, કેટલાક જૂથોનો સમૂહ અગાઉના જોરેલા સમૂહ જેવો છે. મેર, વાઘેર, રબારી વગેરે ઉચ્ચ વર્ણ અને પારસીઓથી સાવ અલગ પડી ગયા છે. બીજા અને જુહાણા એક જાતના લોહીજૂથના છે. ઔદીચ બ્રાહ્મણો, નાગર બ્રાહ્મણ, ભાટિયા, મેર, મિથાણા અને પાટીદારો પી. વેલ્યુ બાબતમાં નિકટતા ધરાવે છે. પી. વેલ્યુની બાબતમાં પારસીઓ પણ ઉચ્ચ જાતિના જેવો રક્તગુણનો

દરજો ધરાવે છે. બે તપાસોના પરિણામોને સરખાવતાં તેમના પરસ્પરના સંબંધો વિશે પૂરતી માહિતી મળી રહે છે.

ગુજરાતની આરોગ્યવિષયક તપાસમાં પણ બી. એમ. આર. (basal metabolic Rate) પ્રમાણે કેટલાક સામાજિક જૂથોનું વર્ગીકરણ કરતાં જણાયું હતું કે, પારસી, ભાટિયા, ભાટિયા, અને જુહાણા સૌથી ઊંચા આવે છે. ઔદીચ બ્રાહ્મણ, નાગરબ્રાહ્મણ, ઓઝવાળ જૈન, શસ્ત્રપૂત, અને કસુબી પાટીદાર વચગાળામાં આવે છે. કોળી, કારીગર, પરચૂરણ જાતિઓ, માછી-ખારવા, અને ભંગી છેક નીચા આવે છે.²²

આ પરથી મુખ્ય મુશ્કેલી એ થાય છે કે ગુજરાતની વસ્તીમાં વિષમરૂપતાનું કંઈક તરવ છે. પરંતુ, કેટલાક પુરાવાઓ પરથી જણાય છે કે, વચગાળાનાં જૂથો (જે વસ્તીનો મોટો ભાગ છે) એકબીજાને એટલા મજબૂત આવે છે કે તેમાં વત્તાઓછા અંશે એકરૂપતા આવે છે. ભારતના અન્ય ભાગોમાં પણ આવી વિસ્તૃત તપાસ થઈ છે, અને કેટલીક તપાસ થાય છે. તેના પરથી પૂરતી માહિતી મળશે ત્યારે આંતર-પ્રદેશની જાતિઓના સંબંધનો અભ્યાસ સ્પષ્ટ થઈ પડશે.

(Peoples of Gujarat નામના મૂળ અંગ્રેજી લેખનો અનુવાદ)

21. D. N. Majumdar & K. Kishan. Serological Status of Castes and Tribes of Cultural Gujarat", J. G. R. S. Vol. X, No. 1, P. 12-13.

22. Majumdar & S. Bahadur. "A Comparative Study of Height and Weight of Castes and Tribes in Gujarat. J. G. R. S., Vol. XI, No. 3, P. 167.

હવે પ્રજાસત્તાક ભારત, ગુજરાતીભાષી પ્રજાને સ્વનંત્ર રાજકીય દરજ્જાએ ધરાવતી ગણે છે અને તેના સંસ્કાર વારસાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આ તબક્કે ગુજરાત સંશોધન મંડળે છેલ્લા બાવીસ વર્ષથી ગુજરાતના માનવ વંશના ઇતિહાસનું સંશોધન કરવાનો જે પ્રયાસ કર્યો છે તેની મહત્તા વિશેષ વધી જાય છે.

ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના પ્રદેશોમાં આ અંગે ગમે તે ખ્યાલો પ્રવર્તતા હોય, સ્થાનિક વિસ્તારોમાં બોલાતી ભાષાઓ અને બોલીઓમાં ગમે તે વિવિધતા હોય, દેશને ૪૦૦ રાજવાડાઓમાં વહેંચી નાખતા શાસનના વારસા રૂપ આ પ્રદેશની ગમે તે રાજકીય સરહદો હોય પણ ગુજરાતનું નામ પડતાં આ પ્રદેશના નિશ્ચિત વર્ગમાં એક નવો જ ભાવ જાગે છે. નિશ્ચિત ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક, રાજકીય અને સાંસ્કારિક સરહદો વચ્ચે સમાયેલા આ પ્રદેશના ભાવિ અને નવી જ નમના જાગે છે. વસ્તીગણતરી, આંકડાવાર માહિતી, જમીનની માપસૂત્રી મોજાણી, ભાષાકીય અને રીતસરિક તપાસ માટેના ગુજરાતના વિવિધ વિભાગોને માટે હજી નિશ્ચિત માહિતી એકઠી કરવાની બાકી છે. આ પ્રદેશના લોકોના ધંધા-વારસાના ઇતિહાસની પૂરી વિગતો પણ હજી સુલભ નથી. ગુજરાત સંશોધન સંસ્થાએ ૧૯૪૭માં ‘મહાગુજરાતની સાંસ્કારિક એકતા’નો ચિતાર આપતું એકપત્ર રજૂ કર્યું. એક સેવાભાવી સંસ્થા તરીકે તેણે આંકડાવાર ભાર પરિધિથી તૈયાર કર્યાં. આત્માના નવા સંજોગોમાં આ પરિધિઓની ચકાસણી ફરીથી કરવાની જરૂર છે.

ગુજરાતની બાહ્ય સરહદો સિંધ, રાજસ્થાન, ખાનદેશ, થાણા જિલ્લો મુંબઈ શહેરને સ્પર્શે છે. બીજી બાજુ અરબી સમુદ્ર, ખંભાતની અખાત, સૌરાષ્ટ્રનો કિનારો, કચ્છનું રણ અને અખાત તેની સરહદો છે.

ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશોમાં ગુજરાતીને મળતી આવતી વિવિધ બોલીઓ બોવાય છે. આદિવાસી બોલોની બોલીની, દૂબળી, ગામતી, ચોપરી, નાપકડી, શીડિયા અને કોંકણી બોલીઓ ઉપર સારી એવી અસર પડી છે. જ્યારે બીજી બાજુ ગુજરાતની અન્ય બોલીઓ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં ફરે છે. એમાં કચ્છી, બોલિવવાડી, જાણવાડી, સોઝી, ચરોતરી, સુરતી એવી બોલીઓનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતમાં વિવિધ નાનજાતના લોકો વસે છે. એમાં રાજપૂતો, સિંધોદિયા, પ્રામાર, થાણુક, સોમંદી, જદેજ, બ્રાહ્મણો, નાજરો અને વૈષ્ણવો છે. આશાઓમાં ઓદીય, ખેડવાજ, શ્રીમાળો એમ અનેક જાતિઓ છે. નાજરો પાંચ પ્રકારના છે, વૈષ્ણવોમાં મેવાડ, મારવાડી, પોરવાડ, થાડ,

શ્રીમાળી, ભાટિયા, થાણુ એમ વિવિધ જાતિઓ છે. આમ ગુજરાતમાં ભાતભાતની જાતિઓ છે અને તેના વંશ-વારસાનો અને સામાજિક પ્રશ્નોનો ઊંડો અભ્યાસ જરૂરી છે. ગુજરાતમાં ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાતિના અને જાતિઓના લોકો વસે છે એ માટે ગુજરાતના વિસ્તૃત કિનારાને એક રીતે કારણભૂત માનવામાં આવે છે. ગુજરાતનો કિનારો લગભગ ૧,૧૦૦ માઈલ ઢેટલો લાંબો હોવાથી દરિયાપારના કેટલાય દેશોનો તેને વિધિવિધ સ્પર્શ રહેતો અને એ દેશોની ગુજરાતની નાનજાતના ઘડતર ઉપર અસર પડતી હતી. ગુજરાતને ઈરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા, એશિયાનિયા, બ્રાઝીલ, માડાગાસ્કર વગેરે દેશો સાથે સંપર્ક હતો. બીજી બાજુ સિંધોન, મહાવા, જવડ, મુન્દરા, કંબોડિયા જેવા દેશો સાથે પણ તેને સંબંધ હતો. સૌરાષ્ટ્રના કિનારા ઉપર દુરકાં, જમનગર, સોમનાથ, વેરાવળ અને ભાવનગર, ગીજી બાજુ ખંભાત, ભુચ, મુરન, ઉમરગામ અને માલીમ, મુંબઈ, થાણા અને કચ્છાણ મુંબઈના સ્થળો ઉપર વિદેશોની અસર પડતી હતી. ગુજરાતના નાનજાતના ઘડતર ઉપર પ્રાચીન કાળથી આ વિદેશી અવરજવરની ઘેરી અસર પડી હતી.

ગુજરાતને વિશાળ દરિયાકિનારો છે. તેની જમીન ફળદ્રુપ છે અને લોકો ઉદ્યમી છે. આ બધાં પરિબળોને પરિણામે અહીંની પ્રજા આદિકાળથી વેપારી બની છે અને સ્વભાવે લોકો સાહસિક રહ્યા છે. મહાન વિદ્વાન અને સંશોધક ડૉ. ભગવાતલાલ ઇન્દુજીએ લગભગ ૬૦ વર્ષ પહેલાં લખ્યું હતું કે, “ગુજરાતની તળભૂમિની સમૃદ્ધિએ, સામરમતી, મલી, નર્મદા અને તાપી નદીઓના આશીર્વાદ સહી ફળદ્રુપતાએ અને સૌરાષ્ટ્રની માથાગુલાએ ઇતિહાસના આદિકાળથી મનુષ્યોને આ ભૂમિ તરફ આકર્ષ્યા છે. કેટલાકે આ આકર્ષણથી આ ભૂમિમાં આક્રમણ લીધી તો કેટલાકે તેના ઉપર વિજય મેળવ્યો. આમ ગુજરાતનું આકર્ષણ તો હંમેશા માટે રહ્યું છે.

“પુરાણમાંથી ઉલ્લેખ મળે છે તે પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ થી ૫૦૦ વર્ષની વચ્ચેના કાળમાં આ ભૂમિ ઉપર શાહનો આવ્યા. ધણુ-ખર્તુ તેઓ દરિયા માર્ગે આવ્યા હશે. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦ મુંબઈમાં ગ્રીક, બેક્ટ્રીયન એમ ટોળીઓ ઊતરતી રહી. ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૮૦૦ની વચ્ચેના કાળમાં પારસીઓ આ ભૂમિમાં આક્રમણ શોધના આવ્યા અને એમની પાછળ આરબો આવ્યા. ઈ. સ. ૮૦૦ થી ૧૨૦૦ની વચ્ચે આ પ્રદેશ ઉપર સંજાનિયન ચાંપિયાઓ આવ્યા. ઈ. સ.

૧૨૫૦થી ૧૩૦૦ની વચ્ચે ઈરાનમાંથી નાસી છૂટેલા પારસીઓ અને નવાયત મુસલમાનો આવ્યા. ઈ. સ. ૧૫૦૦થી ૧૬૦૦ની વચ્ચે ફિરંગીઓ અને તેમના હરીફ તુર્કો ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યા ઈ. સ. ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ના ગાળામાં ઈરાનના અખાતના ચાંચિયાઓ અને આરબો આ ભૂમિ ઉપર ઊતરી આવ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૫૦૦થી ૧૮૦૦ની વચ્ચે આફ્રિકનો, આરબો અને ઈરાનીઓની વસાહતો આ પ્રદેશમાં થઈ હતી. ઈ. સ. ૧૬૦૦થી ૧૭૫૦ની વચ્ચેના કાળમાં આર્મિનિયનો, રૂઝ અને ફ્રેંચ વેપારીઓ ગુજરાતમાં વેપાર માટે આવ્યા. ઈ. સ. ૧૭૫૦ પછી ગુજરાતમાં અંગ્રેજોનાં પગરસૂ થયાં.

“ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦થી ઈ. સ. ૫૦૦ની વચ્ચે જાતીનરસ્તે ઉત્તરમાંથી સીધિયનો અને હુલ્લો આવ્યા. ઈ. સ. ૪૦૦થી ૬૦૦ની વચ્ચે ગુર્જરો આવ્યા. ઈ. સ. ૭૫૦થી ૯૦૦ના ગાળામાં જાડેજ અને કાઠીઓ દાખલ થયા. ઈ. સ. ૧૦૦૦થી ૧૫૦૦ના ગાળામાં ગુજરાત ઉપર ઉત્તરમાંથી અફઘાનો, તુર્કો અને મુગલોનાં આક્રમણો થયાં, અને ઈ. સ. ૧૩૦૦ થી ૧૫૦૦ની વચ્ચે વળી પાછાં જાડેજ અને કાઠીઓનાં ટોળાંઓએ આ ભૂમિમાં આવીને વાસ કર્યો.

પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી છેક ઈ. સ. ૧૧૦૦ અને ૧૨૦૦ સુધી ગુજરાતના ઈશાન ભાગમાંથી આર્યોનો પ્રવાહ આવ્યા જ કરતો હતો. ખાસ કરીને એમાં ઉત્તરના ઓદીચ બ્રાહ્મણોએ ગુજરાતમાં વાસ કર્યો. તેરમી સદીથી તુર્કો, અફઘાનો અને મોગલોનાં પાયાં આવતાં રહ્યાં.

ગુજરાતની પૂર્વમાંથી ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં ઓર્યો આવ્યા. કાળા સમુદ્રના ઈશાન ભાગમાં વસતા આદિવાસીઓ સીધિયન જાતિયોનાં ટોળાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦થી ૩૦૦ સુધીમાં આવ્યાં. ઈ. સ. ૩૦૦માં ગુપ્તો આવ્યા. ઈ. સ. ૪૦૦થી ૬૦૦ના ગાળામાં ગુર્જરો આવ્યા. ઈ. સ. ૧૫૩૦માં મુગલો આવ્યા. ઈ. સ. ૧૬૬૦થી ૧૭૬૦ સુધીમાં મરાઠાઓ આવ્યા; અને ૧૭૬૦માં અંગ્રેજો આવ્યા.

આ પ્રમાણે ગુજરાતમાં બહારથી જે જે નાતો, જાતો, ટોળીઓ કે જુદા જુદા ધર્મ કે રાષ્ટ્રના લોકો આવ્યા તે દરેકની ગુજરાતની પ્રજા ઉપર અસર પડી. ઉદાહરણ તરીકે ચાલો લઈએ. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાં મહાભારતના કાળમાં ચાલો આ પ્રદેશમાં આવ્યા હતા. તે સમયે ગુજરાત અને પશ્ચિમ ભારત, મધ્ય આર્યાવર્તની સીમાની બહાર ગણાતો. તે સમયે આ દૂર દૂરનાં સ્થળોએ જઈ આવનાર માણસને પ્રાપશ્ચિત કરવું પડતું. હદઉપરાંત દૂર દૂર આવેલાં આ સ્થળોના પ્રવાસમાં પણ ઘણાં જીવમો અને ભયસ્થાનો રહેલાં હતાં. ચાલો દીગણ અને રથામ હતા. ઐતિહાસિક કૃષ્ણ તેમના નેતા હતા. હિંદુ સંસ્કૃતિના પામ મથુરામાંથી કૃષ્ણ અને તેમના ચાલો આવ્યા હતા અને દ્રાવિડોમાં વસ્યા હતા. તેમના આગમન પહેલાં અહિં પ્રદેશ આનર્ન નામે ઓળખાતો હતો; અને દેવત પર્વત-વેળા પ્રદેશ ઉપર દેવત નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેને રેવતી નામે એક કન્યા હતી. રેવત રાજ પોતાની કન્યાના લગ્ન માટે સલાહ લેવા બ્રહ્માની પાસે ગયા હતા; તે સમયે ચાલોએ રેવત રાજના દેવને

કળજે કર્યો. બ્રહ્માએ રેવત રાજને કૃષ્ણના ભાઈ બલરામ સાથે રેવતીનાં લગ્ન કરવાની સલાહ આપી. કન્યા ઘણી ઊંચી હતી જ્યારે ચાલ-કુળનો વર દીગણનો હતો. દંતકથામાં તો એમ આવે છે કે આથી બળદેવના ઘાસોહ શસ્ત્ર લઈથી કન્યાનું માથું દલાવીને તેની ઊંચાઈ ઓછી કરવામાં આવી હતી. ભાગવત પુરાણમાં પણ ચાલોની ઓછી ઊંચાઈનો ઉલ્લેખ આવે છે. એમાં રાજા મુચર્કદ, ચિરનિદ્રામાંથી જાગે છે ત્યારે તેની આસપાસ મથુરાના દીગણ ચાલોને જોઈને આશ્ચર્ય પામે છે. મથુરાના ચાલોની દ્રાવિડ તરફના અવરજવરના રસ્તા ઉપર કેટલીય દુરમન ટોળીઓ વસેલી હતી. મથુરાથી પંજાબ અને સિંધનો માર્ગ સલામત હતો, જ્યારે રાજસ્થાન અને માળવામાંથી જતો દ્રાવિડ અને મથુરા વચ્ચેનો માર્ગ ખતરનાક ગણાતો. એના ઉપર આઘીરોની નામચીન ટોળીઓ ફરતી. રાજા કૃષ્ણે પ્રભાસ પાટણમાં દેહ છોડ્યો ત્યાર પછી તેમની રાણીઓને લઈને પાછા જતાં સિતેરે વર્ષના અનુનના રસાલાને માર્ગમાં આ લોકોએ લૂંટ્યો હતો.

ચાલ વંશના રાજાઓએ, દ્રાવિડ, જૂનાગઢ, સોમનાથ પાટણ, મધ્ય-ગુજરાત અને પાછળ પાછળથી દક્ષિણ ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું. કેટલાંક ચાલવકુટુંબો અહીંથી નીકળીને ઔરંગાબાદ નજીક દેવગિરિ જઈ વસ્યાં હતાં. એક કાળે અલાઉદ્દીન ખીલજીના તાસથી નાસી છૂટેલા રાજા કણ્ણ વાલિદાને આ ચાલોએ આક્રમણ આપ્યો હતો.

ભારતના પ્રાચીન લોકોના જીવનનો ખ્યાલ આપતા સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખો સુલભ છે. એના ઉપરથી ઘણી મહત્વની ઐતિહાસિક માહિતી મળી આવે છે. ચાલો અને આઘીરો હજી પણ જોવા મળે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમના જે ઉલ્લેખો આવે છે તે તેમના વંશ-વાસરાનો અભ્યાસ કરવામાં ઘણા મદદરૂપ નીવડે એમ છે.

પંજાબમાંથી ગુર્જરો જ્યાં સુધી આ પ્રદેશોમાં આવ્યા હ તતા ત્યાં સુધી આ પ્રદેશ ગુજરાત નામે ઓળખાતો નહિ. આ ગુર્જરો હુલ્લની એક પેઢા ઈસવી હતી એમ માનવામાં આવે છે. પ્રાચીનકાળમાં આનર્ન, સૌરાષ્ટ્ર, હાટ અને અપરાન્ત નામે જાણીતા થયેલા પ્રદેશો લગભગ છઠ્ઠી સદીની આસપાસમાં ‘ગુજરાત, ગુર્જરોના દેશને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. તે સમયે પણ ગુજરાતના પ્રદેશ ઉપર હુલ્લ લોકો ઊતરી આવ્યા. છેક ઉત્તરમાંથી કારમીર થઈને આ લોકો ગુજરાતમાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે. આ હુલ્લ લોકોનાં એવાલ મધ્ય એશિયા અને ટાલના તુર્કીમાં પણ મળી આવે છે. કારમીર અને મધ્ય એશિયામાંથી આવતાં આ લોકો કચ્છર, ગુર્જર એમ વિવિધ નામે ઓળખાયા. શ્રી કે. એમ. મુનશીએ સંશોધન કર્યું છે કે કારમીરમાં ભાઈસરના ગુર્જર રથાચી-ઓનાં લોકગીતો અને પુરાણો ગુજરાતી ગીતોની ભાષા વચ્ચે સામ્ય હોય.

ઈ. સ. ૧૮૪૭માં દેશનું વિભાજન થયું તે પહેલાં પંજાબમાં ગુજરાતનું ગામ (ગુજરાનવાસ) અને ગુજરાત નિત્યો મહત્વનાં ગણાતાં ઉર્દૂમાં આ સ્થળના રાજાઓ ઉપર ‘ગુજરાતના યાદ રાજાઓ’ વિષે પુસ્તક લખાયું છે એમાંથી ગુર્જરો વિષે ઘણી મહત્વની

ઐતિહાસિક માહિતી મળી આવે છે. અનામના નેપથુર નજીકના ભિન્નમાલ અને શ્રીમાળ પાસે ગુર્જરોના કેટલાક અવશેષો મળી આવ્યા છે તે ગુર્જર દેવીઓની દક્ષિણ તરફની પાત્રાનાં વિરામસ્થાનોની ઉપશેઠી માહિતી આપે છે.

કનોજના રાજાઓના સંપર્કમાંથી પણ આ પ્રદેશ માટે 'ગુર્જર દેશ' થઈ વપરાયો હોય એમ લાગે છે. ગુર્જરોનું શાસન, ગુજરાતથી કનોજ સુધી પ્રસરેલું હતું. અગાઉ લાટ અને આનંદ નામે પ્રચલિત બનેલા પ્રદેશો પાછળથી સાહિત્યમાં ગુર્જર દેશના નામે જાણીતા બન્યા.

આ પ્રમાણે ગુજરાતની ઐતિહાસિક માહિતીનું ટૂંકમાં વર્ણન કર્યા પછી ગુજરાત ઉપર શાસન કરી જનાર વિવિધ વંશોના રાજકીય ઇતિહાસમાં ધૂબળી મારવાની કંઈ જરૂર રહેતી નથી પણ ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કરી જનાર જુદાં જુદાં જુદાંઓએ ગુજરાતની પ્રજાને જે જોમ આપ્યું છે અને તેના લોકોને જે વૈવિધ્ય આપ્યું છે તેના ઉપર આપણે એક દૃષ્ટિપાત કરીશું. ધૂબળો, મેત્રો, મેરો અને ગુર્જરો સાતથી અને આઠમી સદીમાં લાંબા કાળ સુધી સત્તા ઉપર રહ્યા હતા. ચીનના ઇતિહાસવેત્તા હ્યુએન-ચાંગ * (ઈ. સ. ૬૧૨થી ૬૬૬) અને સિંધના આરમ્ભ ઇતિહાસવેત્તાઓએ આ શાસનકાળનાં વર્ણનો કર્યા છે. ઈ. સ. ૭૨૦થી ૯૫૬ વચ્ચે આ પ્રદેશ ઉપર ચાવડાઓનું શાસન સ્થપાયું અને તેમણે અણલિલવાડ પાટણનો મુખ્યો નાખ્યો. ઉત્તરોત્તર ચાવડાઓ લોકપ્રિય બનતા ગયા. આ કાળથી ગુજરાતના દક્ષિણેજ ઇતિહાસની શરૂઆત થઈ કહી શકાય. ઈ. સ. ૯૬૦થી ૧૨૪૨ વચ્ચે ચાલુક્ય રાજાઓએ ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કર્યું અને તેમણે ગુજરાતની ખ્યાતિ વધારી. તેના પ્રતાપી રાજાઓ મુજરાજ, ભીમ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ (૧૦૮૪-૧૧૪૩) અને કુમારપાળ (૧૧૪૩-૧૧૭૪) વિચક્ષુર વહીવટકર્તાઓ હતા. કુમારપાળે આખું નજીકનાં દેવવાડાનાં વિખ્યાત મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં, આ શાસનકાળ દરમિયાન કવિહાસવર્ણક જૈનમુનિ હેમચંદ્રસુરિ (૧૦૮૯-૧૧૭૩) થઈ ગયા. એક વૈષ્ણવસૂત્રી તરીકે તેમણે ગુજરાતની ખ્યાતિ વધારી. તેમણે કાશ્મીરમાંથી કેટલીક ઉત્કૃષ્ટતો મેળવી. દેશ ભાષા, બોલીઓ અને મુખ્ય ભાષા વચ્ચેનો ભેદ સમજી તેની અભ્યાસ કર્યો.

જૈન વિદ્વાતા, જૈન મંદિરો અને સ્થાપત્ય તેમજ જૈન ધર્મની સાદાઈ અને સંપર્કે ગુજરાતની સાહિત્યમાં વૈવિધ્ય આપ્યું અને ગુજરાતના સંસ્કારવારસાને હૃદયની વિશાળતા અર્પી.

ઈ. સ. ૭૧૦ અને ૭૧૫ની વચ્ચે દેશમાં મુસલમાનો પ્રવેશા અને પ્રજામાં એક નવું જ તત્વ ઉમેરાયું. મહમદ મિઝનીની ચક્રઈ-ઓથી થઈ કયીને મુસલમાનોના જે આક્રમણો થયાં તેનાથી હિંદુ સત્તા નબળી પડતી ગઈ. એ જ સાળામાં માહિયાનો રાજા ખિલજા દમણ અને તારાપુર થઈને ગુજરાત ઉપર આજો ત્યારે સુરત જિલ્લામાં અસંખ્ય માણસોનાં લોહી દેશમાં નવચારી નજીક જૈન રાજા કુમારપાળ સોલંકીનાં વડકોનો કિતલાર રાજા મલીકાજીનું સૈન્યો સાથે ભેટો થયો. વચસા પાસે મલીકાજીનું હાર્યું અને મરણ્યો.

તેમની સદીમાં ચોક્કસ મહાદેવ કોળીઓ સાથે કોળીઓના અને વર્લીઓના કેટલાક મુખીઓ સુરત જિલ્લામાં આવ્યા અને લગભગ ૨૨ દુર્ગો ઉપર તેમણે શાસન સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ૧૨૯૭થી ૧૪૦૩ના મુસલમાન યુગમાં પણ આ મુખીઓના શાસનને અંત ન આવ્યો. તે સમયે અમદાવાદમાં (૧૪૦૩ થી ૧૫૭૩) સુલતાનનું રાજ્ય હતું. ઈ. સ. ૧૫૭૩ થી ૧૫૭૮ની વચ્ચેના સાળામાં આ પ્રદેશ ઉપર મુગલોનો સૂચો રાજ્ય કરતો હતો. ઈ. સ. ૧૭૯૦થી ૧૮૧૯ સુધી મરાઠાઓની યોધબાવા રહી. પણ બહારના આ શાસકોને આ પ્રદેશો મેળવવામાં ઝીઝી રસ હતો નહિ. જ્યાં સુધી આ પ્રદેશોના મુખીઓ માથા ભારે થઈને તેમને પરશાન ન કરે ત્યાં સુધી તેમના ઉપર વિજય મેળવી શાસન સ્થાપવાની કે આદિવાસીઓની સ્થિતિ સુધારવાની આ શાસકોને જરૂર ન હતી અને એવો સમય પણ તેમની પાસે ન હતો. જ્યારે પીઠારા જ્યાં વૃંદાવતીઓની દેવીઓએ આ પ્રદેશની પ્રજાને રંજવાડા માંડી ત્યારે મહમદ બેગમના સૈનિકોએ પારડીમાં બગવાડા, વચસામાં પારનેર અને ધર્મપુરાના કિલ્લાઓ કબજે કર્યા. ઈ. સ. ૧૫૩૮માં પોર્ટુગીઝો પશ્ચિમ ભારતમાં આવ્યા. તેઓ મહાવાડાની હતા તેથી તેમણે પારડેરનાં જંગલો અને દમણ ઉપર કબજો જમાવ્યો.

મરાઠા સત્તાના ઉદયે, ગુજરાતના શાંત આર્થિક શામજીવનમાં ખલેલ પડ્યો. ઈ. સ. ૧૬૬૪માં ૪૦૦૦ અંગ્રીઓના દળ સાથે જવર અને ધર્મપુર થઈને સિવાજીએ કૂચ કરી અને સુરત જૂંદીને તે પાછા ગયા. કેટલાંક વર્ષો સુધી તો આ પ્રદેશ ઉપર નિયમિત દર વર્ષે મરાઠાઓના દરોડાઓ પડતા રહ્યા. આ ત્રાસથી બચવા માટે મુસલમાન સુલતાનોએ સુરતના રક્ષક માટે મજબૂત ગઢ બાંધ્યા. ૧૭૧૯માં સોનગઢ એક વખત આદિવાસીઓના હાથમાં આવ્યો હતો પણ છેવટે તે મરાઠાઓના હાથમાં પડ્યો.

જ્યારે અંગ્રેજોએ ૧૮૧૭માં સુરત જિલ્લા ઉપર કબજો મેળવ્યો ત્યારે દેશમાં ખૂબ અવ્યવસ્થા હતી. દેસાઈઓ પેટૂનો પાસેથી જમીનમહેસૂલ ઉઘરાવતા અને જમીનની લિપજ વધારવામાં તેમને કંઈ રસ ન હતો. લોકો ગરીબાઈમાં સડતા હતા અને ગામડાંઓ ઉજળા પડ્યા હતાં. જે આદિવાસીઓ પાસે ધનુષ-બાણ અને બીજાં શસ્ત્રો હતાં તેઓ ગામડાંઓ ઉપર ચઢી આવતા અને જૂંટફાટ ચલાવતા. પીઠારા અને એવી બીજી જાતિઓ વારંવાર જૂંટફાટ ચલાવતી હતી અને એકદમ તેનો અંત લાવવાનું મુશ્કેલ હતું. જમીનમહેસૂલની નિયિત આંકણ થઈ, જમીનમહેસૂલ ઉઘરાવવાની પ્રથા નક્કી થઈ અને સિયર કાર્યક્ષમ સરકારની સ્થાપના થઈ ત્યારે ગામડાંઓમાં નવજીવન આવ્યું અને શાંત જીવન થઈ ગયું. આદિવાસીઓને પણ શાંતિથી જીવન જીવવાની તક મળી.

ગુજરાતના વૈષ્ણવ-વારસાના ઇતિહાસ ઉપર જે જોહોલિક અને પરિસ્થિતિ વિવેક પરિવર્તનો અસર થઈ છે તેનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે :

૧. ગુજરાતના વિશાળ દરિયાકિનારાથી દરિયાખેડુઓ અને વેપારીઓને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું.

૨. મધ્ય ગુજરાતની કાગી ફળદ્રુપ જમીનમાં મળવખ પાક ઊતરતો. અને લીધે ગુજરાતને 'ભારતના બગીચા'નું ઉપનામ મળ્યું.

૩. ડાંગ, પંચમહાલ અને ગિરનારનાં જંગલો મર્યાદિત છે અને ખેતીને હાનિકારક નથી.

૪. પહાડી પ્રદેશ સિવાય અન્ય સ્થળોએ સામાન્ય રીતે ૩૦ ઈંચનો વરસાદ પડે છે.

૫. શિયાળાની બે મહિનાની ગુલાબી ઠંડી સિવાય વર્ષના અન્ય દિવસોમાં સમયીતોભૂ આબોહવા રહે છે. આ પ્રદેશમાં હિમ કે ભારે વરસાદનો ત્રાસ નથી.

આ પરિબળોને લીધે અન્ય લોકો ગુજરાતથી આકર્ષાયા અને તેમણે તેના ઉપર ચકાઈઓ કરી અને આ પ્રદેશને જાઓ પણ ખરો. તેમની પાછળ તેમના અનુયાયીઓ ચાલ્યા આવ્યા અને આમ ગુજરાતમાં બહારના લોકો આવીને વસ્યા. ગુજરાતના લોકો વેપાર અર્થે દૂર દેશાવર જતા, દરિયો ખેડાના અને એમાંથી કેટલાક તો સીઓ અને ગુલામો સાથે પાછા પણ ફરતા અને તેથી દેશમાં અનેક જાતિઓ અને ઉપજાતિઓની સ્થાપના અને સમૃદ્ધિ થઈ.

સત્તરમી સદીમાં સંસ્કૃતમાં પ્રવાસવર્ણનો કરનાર વેંકટગિરિ જેવા બેજકે ગુજરાતીઓની લાંબી વેપારયાત્રાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અન્યારે પણ ગુજરાતના લોકો વેપાર અર્થે જળતના ભુદા ભુદા પ્રદેશોમાં વસેલા છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસેલા ભારતીયો અને ખાસ કરીને ગુજરાતીઓ મહાત્મા ગાંધીની સત્યાગ્રહ ચળવળ જેવાં રાજકીય આંદોલનો માટે જવાબદાર છે. અમારના કાળમાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકા અને બીજા અનેક દેશોમાં જઈ વસેલા ગુજરાતીઓ સારું એવું પન કમાયા છે. તેઓ સ્વદેશ પાછા ફરતાં તેમની અને તેમના નોકરિયાતોની આબાદીની અને રહેણીકરણની પણ સમાજ ઉપર અસર પડી છે.

ગુજરાતની પ્રજાના ઉત્પત્તિશાસ્ત્રનો વિચાર કરવા માટે ગુજરાતની વસ્તીનો ખ્યાલ હોવો જરૂરી છે. ગુજરાતની રાજકીય સરહદો અંગે અનિશ્ચિતતા હોવાથી અને ગુજરાતમાં વસતી વિવિધ જાતિઓ, આદિવાસીઓ અને પછાત વર્ગો અંગે આંકડાવાર માહિતી એકઠી કરવાની ભારત સરકારની નીતિમાં પણ અનિશ્ચિતતા હોવાથી ૧૯૪૭ સુધી તો કંઈ વિખતવાર માહિતી સુલભ નથી બની. ૧૯૪૭માં ગુજરાત સંશોધન મંત્રી સંસ્કારિક ઉત્તેજીયો પ્રેરાઈને આંકડાવાર માહિતી અપાવું પત્રક 'મહાગુજરાત' તૈયાર કર્યું (ગુજરાત સંશોધન મંડળનું સામયિક, જુલાઈ ૧૯૪૭). આમ ગુજરાત સંશોધન મંત્રી સકળ ગુજરાતીઓની લોકોની જિલ્લાવાર ગણતરી કરવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કર્યો.

એની વિશાળ રૂપરેખા આ પ્રમાણે છે :

વર્ષ	ચોરસ માઈલ	આદિવાસીઓની વસ્તી	દર ચો. માઈલે વસ્તીની ગીચતા
મહાગુજરાત ૧૯૪૧	૬૨,૫૭૦	૧,૩૧,૧૦,૦૦૦	૨૦૮
નવગુજરાત રાજ્ય ૧૯૬૦	૭૨,૧૩૪	૧,૬૨,૬૨,૧૩૫	૨૨૫

આશરે સિત્તેર હજાર ચો. માઈલના સાચા પ્રદેશમાં એ વર્ષની વસ્તીનું હિંદુ, મુસલમાન, પારસી એ રીતનું વર્ગીકરણ સુલભ નથી. એ જ રીતે વસ્તીમાં બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો, કણ્બી, જાત્રીયો, રજપૂતો અને પાટીદારોનું નિશ્ચિત પ્રમાણ કેટલું છે એ કહેવું પણ અશક્ય છે. પણ સામાન્ય રીતે એમ અંદાજ લાંબી થકાય છે કે વસ્તીમાં ૫.૬ ટકા બ્રાહ્મણો, ૬ ટકા વૈશ્યો અને વેપારીઓ, અને ૫ ટકા રજપૂતો હતા. જ્ઞાતિઓમાં પણ સંખ્યાબંધ પેટા જ્ઞાતિઓ છે. દા. ત. ૧૯૩૧ના વડોદરા રાજ્યના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે બ્રાહ્મણોમાં નહિ નહિ તો પણ સો પ્રકારના બ્રાહ્મણો હતા, ૮૪ પ્રકારના વણિકો હતા. આપણે વડોદરા રાજ્યને પ્રતીક તરીકે ગણીએ તો ત્યાં ૧૯૩૧ની વસ્તી ગણતરી સમયે લગભગ ૨૦ ટકા પાટીદારો, ૨૦ ટકા ભારેયા, ૧૩ ટકા રાનીપરજ, ૬ ટકા વણિકો અને ૭ ટકા મુસલમાનો હતા. જેકે ખ્રિસ્તીઓના પ્રમાણ વિષેની માહિતી એટલી વિશ્વસનીય નથી. નવાજ ગુજરાતમાં જિલ્લાવાર અને પ્રદેશવાર ધોરણે આ બધા આંકડાઓને પ્રમાણભૂત બનાવવા પડશે અને એમ કરતાં કેટલાંક વર્ષો લાગશે.

સામાજિક વર્ગીકરણ

સામાજ્યાદી ઢબની સમાજવ્યવસ્થાને આધારે રચાયેલા કથાણુ રાજ્યમાં વસ્તીના વર્ગીકરણની ચોક્કસ ચોજના હોવી જોઈએ. આમ તો જ્ઞાતિપ્રથાને સત્તાવાર રીતે રદ કરવામાં આવી છે, પણ શોષણવિહોણા, વર્ગભેદ વિનાના સમાજને સિદ્ધ કરવા માટે અમુક પછાત વર્ગોને રક્ષણ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. દેશમાં આ વર્ગો ભુદા ભુદા નામે ઓળખાય છે અને વહીવટીય સરળતા માટે એમનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

ગાંધીજીએ હરિજન તરીકે ઓળખતાં તે અનુસૂચિત જાતિઓ	લાખ
સરકાર જે આદિવાસી લોકોને અનુસૂચિત જાતિઓ ગણ્યા છે તે	૧૧.૫૦
મોચી, ધાંચી, ગોલા, કોળી, ભાવા, જોગી, ઓડ અને ભારેજ જેવા સામાજિક દૃષ્ટિએ પછાત ગણાતા લોકો	૨૧.૫૦
	૩૦.૦૦
	૬૩.૦૦

આ ૬૩ લાખ લોકો એટલે નવા ગુજરાત રાજ્યની વસ્તીનો ૪૦ ટકા ભાગ પછાત છે. તેમના રક્ષણ માટે ખાસ ખાતાઓ રાખવામાં આવે છે અને તે ખાસ પ્રધાનોને સુપરત કરવામાં આવે છે.

ભારત સરકારે સામાજિક સહાય આપવા માટે ૧૯૫૫માં જે સંખ્યા-
બંધ જાનિઓ અને જનિઓ પસંદ કરી આમાં ૮૧૮ વર્ગીકૃત જાનિઓ
હતી, ૩૦૪ વર્ગીકૃત આદિવાસીઓ હતા, અને ૧૪૨૬ પછાત વર્ગો
હતા. ૧૯૫૫માં પછાત વર્ગો માટેના મંડળનો જે હેતુરૂપ ભાર
પડ્યો એમાં આ અંગે જે વિવિધ નામો આપવામાં આવ્યા છે તેને હજી
નિશ્ચિત ન ગણી શકાય. આ વર્ગો માટે ખાસ વલીવટીય વ્યવસ્થા હોવી
જોઈએ કે નહિ તે ઘણું મહત્વનું છે. આ વર્ગોના લોકોને શાળામાં
હી વગર પ્રવેશ મળે કે નહીન અંગે કેટલીક છૂટછાટો મળે કે ચૂંટણીમાં
ખાસ અધિકારો મળે એ પહેલાં એ વર્ગોની પૂરી ચકાસણી થવી
જોઈએ અને કઈ વ્યક્તિ કયા વર્ગની છે તેનો નિશ્ચિત ખાસ બાંધવો
જોઈએ. પછાત વર્ગો માટેના મંડળના એક સભ્ય તરીકે ૧૯૫૫માં
મેં એવું સૂચન કર્યું હતું કે જે લોકો સામાજિક અને આર્થિક રીતે
પછાત હોય તેમને જ વિશિષ્ટ અધિકારો અને સગવડો મળવા જોઈએ.
આ માટે જન્મ, જાતિનું ધોરણ રાખવું ન જોઈએ પણ આવકનું
ધોરણ નહત્તમાં રાખવું જોઈએ. જે લોકોની આવક વર્ષ દિવસે ૮૦૦
રૂપિયા કરતાં પણ ઓછી હોય તેમને આર્થિક સહાયના અધિકારી ગણવા
જોઈએ.

વંશવાર વર્ગીકરણ

માનવવંશશાસ્ત્રીઓ માનવજાતના બિનસાંક્રીય અને શાસ્ત્રીય વર્ગો-
, કરણ માટે ઊંચાઈ, જાડાઈ, માથું, નાક વગેરેના આકાર પ્રકાર ઉપર
વધારે આધાર રાખે છે. કોઈ પણ જાતિનાં શાસ્ત્રિક લક્ષણો ઉપરથી પણ
તેના વંશ વારસા અંગે વિશ્વવસનીય માહિતી મળી શકે છે.

ગુજરાતની વસ્તીના વંશવેશની અને જાતિ-જનિની આંકડાવાર
માહિતી અપૂર્ણ છે. વળી વારંવાર આવી માહિતી એકત્રિત પણ કરવામાં
આવતી નથી. ૧૯૮૭ માં રિસેચી કરેલો શરીરમાપનની મોજાણી
અને ૧૯૩૧ની વસ્તીગણતરી સંબંધે ડો. ગુલાની આંકડાવાર માહિતી
સુલભ છે પણ તે વ્યાપક અને પૂરતી નથી. ગુજરાત સંશોધન મંડળના
ઉપક્રમે ૧૯૪૧માં અને ૧૯૪૩માં ડો. એન. એમ. મજુમદારે ખાસ
પસંદ કરેલાં ૨૪ જાતિ-જુથોના માસુસોની શરીરમાપન, રક્તગોળન
અને સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી માહિતી આપ્યા ગુજરાત, સોરાષ્ટ્ર
અને કચ્છ સુધી પર્વટન કર્યા પછી મેળવી હતી.
માનવમાપનવિદ્યાની દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ

આ અંગે ૨૪ જાતિઓનાં મસ્તકીય ચિહ્નોનું ભારીકઈપૂર્વક
નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું અને તેમાં ભીલોથી માંડીને ભાંડેલા સુધીનાં
લાક્ષણિક ચિહ્નોમાં ૭૫.૬૧૨થી ૮૩.૭૫૯ સુધીનો તફાવત રહ્યો.
પાસંકીઓનો આ મસ્તકીય અંક ૮૨.૪૭૨ હતો, ભાટિયાનો ૮૨.૯૦૮,
મિયાણા (મુસલમાનો) ૮૨.૪૫૫, ખોળ, ૭૯.૯૫૩, મેમણ ૭૯.૯૫૩
અને સુન્ની વહીરા ૭૯.૯૧૨; લોહાણમાંથી ઘણા લોકો મુસલમાનો થતા
અને તેમનો મસ્તકીય અંક ૭૯.૪૫૪ હતો. ખોળ, મેમણ અને
સુન્ની વહીરાઓનો પણ મસ્તકીય અંક લગભગ આનો આસપાસમાં
હતો. ક્રમ મિયાણાઓનો મસ્તકીય અંક ઘણો ઊંચો હતો. એ રીતે

પારસી, ભાટિયા અને મિયાણા બધાનો મસ્તકીય અંક ૮૦ ઉપરનો
હતો. જે આપણે મસ્તકીય અંક ઉપરથી પ્રમાણભૂત જૂથો પાડવા
માગીએ તો એમાં લાંબા ચંદ્રચાળા, મધ્યમસરના ચંદ્રચાળા અને
પહોળા ચંદ્રચાળા એમ વર્ગીકરણ થઈ શકે. ભીલો અને એવા આદિ-
વાસીઓ લાંબા ચંદ્રચાળા વર્ગમાં આવી જાય. ભાટિયા, પારસી,
ભાંડેલા, રમારી અને મિયાણા પહોળા ચંદ્રચાળા જૂથમાં આવી જાય,
અને ભાકીના જાંધાને મધ્યમ કદના ચંદ્રચાળા વર્ગમાં મૂકી શકાય.
આ વર્ગીકરણને પાનમાં લેતાં લાગે છે કે મુઝતાત મધ્યમ
કદના ચંદ્રચાળાઓનો પ્રાન્ત છે. ૧૯૩૧ની વસ્તીગણતરીવાળા
નકશામાં ગુલાની માપણી મોજાણી અનુસાર આ પ્રદેશ પહોળા ચંદ્ર-
ચાળાઓના વર્ગમાં પડે છે, તે આપણી પાસેની અદ્યતન ઉપલબ્ધ
માહિતી સાથે સુસંગત નથી. ઔદીય અને અન્ય બ્રાહ્મણોનો મસ્તકીય
અંક ૭૭.૯૬૯ છે. નાગરોનો એ અંક ૭૯.૫૮૯ છે. આમ નાગરો
ઔદીય કરતાં વધારે પહોળા માથાવાળા હશે છે. કાસીગરી ઘણુંખડું
સમાજના નીચલા સ્તરોમાંથી આવતા હોય છે અને એમના મસ્તકીય
અંક પ્રમાણે તેઓ લાંબા ચંદ્રચાળા વર્ગમાં પડે છે. મહાગુજરાતનો
પ્રદેશ આમ તો મધ્યમ કદના ચંદ્રચાળાઓનો પ્રદેશ લાગે છે. તો
સામાન્ય રીતે એમ કલ્પના કરી શકાય કે પારસી, નાગર બ્રાહ્મણો,
ભાટિયા, રમારી અને મિયાણા જેવા પહોળા ચંદ્રચાળાઓના વર્ગ અને
ભીલ, ભંડી, કોલી, દુબળ, નાથક, ઓશી અને ખારવા જેવા નીચલા
સ્તરના લાંબા ચંદ્રચાળાઓના વર્ગના સંમિશ્રણ થયે વચલા વર્ગોના
એટલે કે મધ્યમ કદના ચંદ્રચાળા પ્રજા થઈ હશે. આ વર્ગમાં ગુજરાતની
મોટા ભાગની પ્રજાનો સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાતના ઉચ્ચ ગણતા વર્ગો (જેમાં આપણે પારસીઓ અને
ઉચ્ચ વર્ગમાંથી ધર્માન્તર કરેલા મુસલમાનોને પણ ગણી શકીએ) મૂળ
પહોળા ચંદ્રચાળાઓ છે. એ રીતે નીચલા સ્તરના લોકો અને આદિ-
વાસીઓ મૂળ લાંબા ચંદ્રચાળા વર્ગના છે. પ્રજાનો મોટો ભાગ વચલા
વર્ગમાં આવે છે. એમાંથી કેટલાકમાં પહોળા ચંદ્રચાળા વર્ગોનાં
લક્ષણોનું પ્રાધાન્ય છે, તો કેટલાકમાં લાંબા ચંદ્રચાળા વર્ગનાં લક્ષણોનું
પ્રાધાન્ય છે. આમ મધ્યમ વર્ગમાં પણ કેટલાક આ કે પેલા વર્ગોની વધુ
નજીક હોય છે.

રક્તવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ

ભાજીતરમાં માનવમાપનની વિધાને આ દિશામાં રક્તવિજ્ઞાનનો પણ
સહારો મળી ગયો છે. રક્તના અનેકવિધ પ્રકારો, તેના વિવિધ
કણો અને દરેકના ગુણધર્મો એ બધાનો માનવવંશ અંગે માહિતી
મેળવવામાં ઠીક ઠીક ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

૧. યનુષના રક્તસમૂહનો પ્રકાર તેની ગર્ભવસ્ત્રમાંથી જ નક્કી
થયો હોય છે અને તેનાં લક્ષણો જીવનભર કાયમ રહે છે.

૨. તેના વંશવારસાની વ્યવસ્થા સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાય તેવી
હોય છે.

૩. રક્તનાં સમૂહોમાં 'જની' લક્ષણો વિશિષ્ટ અને વ્યક્તિગત
હોય જે તેથી નિરીક્ષણમાં કે ગણતરીમાં એવું ખાઈ જવાનો ખાસ ભય

હોનો નથી અને થોડીએક વ્યક્તિની રક્તપાસણીથી આખી વસાહતોના ગુણોનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

૪. વિવિધ પ્રજાઓનાં રક્તનાં લક્ષણોમાં નોંધપાત્ર ફેરફારો હોય છે તેથી થોડીક સો વ્યક્તિઓના રક્ત અભ્યાસ ઉપરથી ઉપયોગી અંદાજ બાંધી શકાય.

૫. રક્તસમૂહો અને 'જીન'ના જે પ્રકારો છે અને તેના જે ગુણધર્મો છે તેના ઉપર વય, રંગ અને એવાં અન્ય પરિબલોની નોંધપાત્ર અસર થતી નથી. જોકે એ દરેક પરિબલની અસર પરંતુ છે ખરી પણ તે આપણા વર્ગીકરણના ધ્યેયમાં બાધક નીવડે તેવી હોતી નથી.

૬. રક્તસમૂહના અને 'જીન'ના પ્રકાર હંમેશાં તેના વંશ-વારસાના રંગસૂત્ર કે રંગતંતુનું નિદર્શન કરે છે.

૭. આ રીતની ચકાસણી કરવાની રીતરસમ પ્રમાણમાં સરળ છે અને તે માટે વધારે વિશિષ્ટ અને ક્ષીમતી સાધનોની પણ જરૂર પડતી નથી.

૮. રક્તના પ્રકારોની માહિતીને આધારે મનુષ્યોનું વિવિધ જાતિ-ઓમાં વર્ગીકરણ કરવાનું શક્ય બન્યું છે.

૯. હાલ રક્તવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ ફક્ત તબીબો કે વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનીઓ માટે જ મર્યાદિત નથી રહ્યો. ધારાશાસ્ત્રી, માનવવંશ અભ્યાસી અને એવા અન્ય અન્વેષકો માટે રક્તવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ આવશ્યક બન્યો છે. જગતભરમાં વિવિધ ક્ષેત્રની સંખ્યાબંધ વ્યક્તિઓ ઉત્સાહપૂર્વક રક્તવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે છે.

ભારતમાં રક્તવિષયક કાર્ય

ભારતના ઉપખંડમાં અનેક જાતિઓનું સંમિશ્રણ થયેલું છે તેથી આવા અભ્યાસની અહીં સુંદર તક છે.

દક્ષિણ ભારતના આદિવાસીઓમાં આ દિશામાં કાર્ય કરવા ન્યૂટ્રીલ સંશોધન સંસ્થા અને વીનર જૈન ફાઉન્ડેશને ઘણી ઉત્સાહભરતક તકો પૂરી પાડી છે. બિહાર અને દક્ષિણ ભારતના આદિવાસીઓમાં આ પ્રકારનું કાર્ય કરવા માટે તાલ્લતરમાં ફ્રેંચ અને કોન્ચી આવ્યા હતા. પણ આ કાર્ય એટલું વિશાળ છે કે લોકક વિદેશી કાર્યકરોના આવા યોગ્ય પ્રયાસોથી તે સિદ્ધ નહિ થઈ શકે. રક્તના વિવરણ અંગે જગતના અન્ય ભાગોમાં થયેલા કાર્યની સરખામણીમાં ઘણું અલ્પ કાર્ય થયું છે. તે પોરાન્ટના પ્રુસક ઉપરથી જણાય છે.

ગુજરાતમાં રક્તવાર વર્ગીકરણ

(જ) ગુજરાતમાં ABO રક્ત ગ્રુપમાં સાતું એવું કામ થયેલું છે. ગુજરાત સંશોધન મંડળના આમંત્રણને માન આપીને ૧૯૪૬માં સીથી પટેલે ડૉ. મન્નુદાસે આ કાર્ય હાથ ધર્યું. આ અંગે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં ૨૨ જાતિઓ અને આદિવાસીઓના રક્તના ૩૦૦૦ નમૂનાઓ ભેગા કરવામાં આવ્યા હતા અને તેનું પ્લાનપૂર્વક અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું. એના ઉપરથી એમ તારતમ્ય નીકળ્યું કે,

(૧) ખોજ અને લુહાણના રક્તમાં સામ્ય છે.

(૨) જ્યારે ઔદીચ બ્રાહ્મણો, નાગર બ્રાહ્મણો, ભાટિયા, મેર અને મિષાણ તેમ જ કસ્ટુમી પાટીદારનું અલગ જૂથ બને છે.

(૩) એ રીતે પારસી અને ઉચ્ચ વર્ગના લોકોમાં રક્તનો સરખો અણસાર છે.

(૪) રથારી, વાઘરી અને અન્ય આદિવાસીઓનું પણ એ રીતે અલગ જૂથ છે. રક્તના A, B, O અને AB ગ્રુપ તથા P, Q અને R ફ્રીક્વન્સીના અભ્યાસ ઉપરથી આ નિર્ણયો તારવવામાં આવ્યા હતા.

શ્રી સંઘવી અને ખાંડેલકરે ABO, A1, A2, MN, P અને RHO(-D) રક્તજૂથોનો તેમ જ P.T.C. કસ્ટોડીનો અભ્યાસ કરીને વધુ વિગતવાર કાર્ય કર્યું. પણ એમાં ફક્ત એક જ ગુજરાતી જૂથનો અભ્યાસ થયો હતો અને એ હતા વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણો.

(ક) ૧૯૫૪ના એટકીબરમાં ગુજરાત સંશોધન મંડળે ગુજરાતનાં અમુક જૂથોમાં જ્યાં જ્ઞાતિવિવાહ પ્રચલિત છે, તેમના વંશ-વારસા અને રક્તના ભંધારણનો વ્યાપક અભ્યાસ કર્યો. એમાં ખાસ કરીને (૧) કપોળ વાલિયા (૨) સૌરાષ્ટ્રના ભંગી હરિજનો (૩) લેઉઆ પાટીદાર (૪) કચ્છી લોહાણા (૫) ઔદીચ બ્રાહ્મણો (૬) તલવિયા દૂબળાનાં અમુક જૂથોનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. આ તપાસમાં રક્તના ABO, A1, A2, MN, RH વગેરે અન્ય લક્ષણોનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. આ અભ્યાસને અંતે જે નિર્ણયો તારવવામાં આવ્યા એમાં નીચે પ્રમાણેના કેટલાક મહત્વના નિર્ણયો છે :

(૧) ગુજરાતના લોકો અને ઉત્તર ભારતના લોકો વચ્ચે ABO ગ્રુપમાં વધારે સામ્ય છે.

(૨) કચ્છી લોહાણાઓમાં અંદર અંદર X^2 (Chi)² વ્યથોનો તફાવત ૮૬૦૦૩ સુધી માથૂય પડ્યો છે. આ દિશામાં વધુ કાર્ય કરીને આ નિર્ણયોનું સમર્થન થાય છે કે નહિ તે તપાસવાની આવશ્યકતા છે.

(૩) કચ્છી ઔદીચ બ્રાહ્મણો અને લેઉઆ પાટીદારો વચ્ચે વંશવારસાનાં લક્ષણોમાં વધુ સામ્ય છે. એ જ રીતે કચ્છી લોહાણા અને તલવિયા દૂબળાઓનાં લક્ષણોમાં પણ સામ્ય છે. જ્યારે કપોળ વાલિયા અને સૌરાષ્ટ્રના ભંગી હરિજનોનાં લક્ષણોમાં ઓછામાં ઓછું સામ્ય છે.

આદિવાસીઓનું રક્તવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ

ગુજરાત સંશોધન મંડળના આશ્રયે શ્રી જી. એન. વાસે વધુ સંશોધન કર્યું. એમાં ગુજરાતના આદિવાસીઓના રક્તજૂથોના અમુક પ્રકારમાં મહત્વની સોધખોળ થઈ. એમાંય અનાવિય બ્રાહ્મણો, લેઉઆ પાટીદાર અને મરાઠાઓમાં એક પણ વ્યક્તિના રક્તમાં સિકલ (Sickle) પ્રકારનો કસ્ટુમથી આવ્યો ન હતો. જ્યારે તલવિયા દૂબળા, નાયાક અને ગામીતોમાં અનુક્રમે ૧૫.૩૩ ટકા, ૨૨.૨૨ ટકા અને ૩૩.૬૮ ટકા જેટલું એ કસ્ટુમ પ્રમાણ માથૂય પડ્યું હતું.

નાર પણે દુમન વેરિયેશન પુનિટ, અને ઈન્ડિયન કેન્સર રિસર્ચ સેન્ટરે ડૉ. એલ. ડી. સંઘવીની સલામથી સુરત કિલ્લાના નાઈકોના વંશ-વારસા અને લોહીના બંધારણ અંગેની ઉપયોગી માહિતી પ્રસિદ્ધ કરી. એનાં પરિણામો ઉપરથી નાવકાઓ અને નાવકગણોની જાતિ વચ્ચે ગાઢ સામ્ય હોવાની પ્રતીતિ લાગે છે. જ્યારે MN રક્તગૂણમાં ઘણા મતસ્તવના ભેદભાવો માણૂંમ પડે છે એ મતસ્તવના છે.

આમ માનવમાપન, રક્તપટકો અને વંશ-વારસાનાં લક્ષણો અંગે વધુ સંશોધન કરવાનું ઈચ્છે છે. જોકે મસ્તકનો આકાર કેવો છે અને સામાજિક અને માનવઉત્પત્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જુદાં જુદાં ગણનાં જૂથો છેવટે તો એકત્રીજના ઘણા સાબિતીમાં છે એની સાબિતી આપવામાં આ પરિણામો એટલા ઉપયોગી ન પણ નીવડે. એમ પણ બને કે માનવમાપનવિદ્યાનાં અને રક્તવિજ્ઞાનના અભ્યાસ ઉપરથી નારવવામાં આવેલાં લક્ષણો ફક્ત ભાષાકીય જૂથો પૂરતાં મર્યાદિત ન પણ નીકળે. એમ પણ લાગે છે કે ભાષાકીય એકતા એ તો ફક્ત તાત્કાલિક

આવિર્ભાવ છે અને ધાર્મિક તેમ જ વંશવારસાનાં લક્ષણો કે સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક વર્તન, ભાષાકીય વર્ગીકરણને વાસ્તવી નથી દર્શાવતાં તોપણ આ દિશામાં થયેલું સંશોધન ફજદારી નીવડ્યે એમાં કાંઈ શંકા નથી. આ પ્રદેશમાં અત્યારે શાળાઓ, યુવકસંસ્થાઓ અને વિશ્વ વિદ્યાલયોની સંખ્યા વધતી જાય છે. તેનાથી વધુ સંશોધન સંસ્થાઓ સ્થાપવાની અને વધુ સંશોધક વિદ્વાનો પણ મળી આવવાનાં જે માનવ સ્વભાવનાં શૂન્યગૂન લક્ષણોને સંશોધનની નેમ બનાવવામાં આવશે તો રાષ્ટ્રની એકતા વધુ ગાઢ બનશે. આ આદર્શ નજરમાં રાષ્ટ્રી સંશોધનને આગળ ધપાવવામાં આવશે તો ફક્ત ધાર્મિક, રક્ત વિષયક અને ભાષાકીય લક્ષણોનું જ પ્રાધાન્ય ન રહેતાં, દેશનાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પરિબલો પણ ગવ્વનાયાત્ર દરમિયાન પ્રદર્શનનીય બનશે, અને એમ થતાં દેશના પ્રાદેશિક વૈવિધ્યમાં પણ અનૂટ એકતાની ઝાંખી થશે.

(The people of Gujarat-An Anthropological Analysis નામના મૂળ અંગ્રેજી લેખને અનુવાદ)

સાંસ્કૃતિક દર્શન

ભારતના પશ્ચિમ કિનારાના આ પ્રદેશનો નામ અને સીમા વાર-વાર બદલાતાં રહ્યાં છે. અન્યારે ગુજરાતના રાજ્ય તરીકે ઓળખાતા આ પ્રદેશમાં સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ તેમજ મણી, તાપી, નર્મદા પરના કેટલાક અને આજુ સુધીના પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે. ભારતના નંદનવનના નામે ઓળખાતો આ પ્રદેશ દરિયાથી કંઈયે સો માઈલથી વધારે દૂર નથી. તેથી તેના પરદેશ સાથેનો સંપર્ક યુગોથી સતત રહ્યા ક્યોં છે. અને કેટલીય જાતિઓએ આ વિસ્તારને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું છે. એટલે સ્વાભાવિક જ અહીં અનેક પ્રકારની કોમો અને પ્રજાઓ વસે છે. સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને ગુજરાત મળી બનતો આ પ્રદેશ ત્રિમૂર્તિ જેવો છે. તેમાં સૌરાષ્ટ્ર ને કચ્છ તો અઠગક ખનિજસંપત્તિ, પ્રાગૈતિહાસિક અવશેષો, નૃવંશશાસ્ત્રના અભ્યાસને પ્રેરક જાતિઓ, સ્થાપત્યના વિચિત્ર નમૂનાઓ, લોકસાહિત્ય વગેરેની અપાર સમૃદ્ધિથી ભરેલા છે.

પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી ગુજરાત એક યા બીજી રીતે મહત્વનો ભાગ ભજવતું આવ્યું છે. કૃષ્ણની જન્મભૂમિ મથુરા પણ કર્મ-ભૂમિ તો ગુજરાત જ. અર્જુન જેવા વીરની આ પ્રેમભૂમિ. અહીંથી એને સુભદ્રાનો પરિચય થયો. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનો ભાગ મનુના પુત્ર શર્ષપતિને મળ્યો. તેના વંશમાં આનંદે આ ભાગને આનંદ નામ આપ્યું અને કુશસ્વયીમાં રાજભાદી ભોગવી. પછી દેવતાકુંઢીના સમયમાં પુલ્હનના રાસસોએ આ રાજધાનીનો નાશ કર્યો. યાદવોએ તેમનો નાશ કર્યો. દેવતે પોતાની પુત્રી રેવતી યાદવશ્રેષ્ઠ ભજરામને પરણાવી. મહાભારતના યુદ્ધમાં યાદવસૈન્ય પણ લડ્યું હતું. આનંદ પછી ગુજરાતને અપરાન્ત પણ કહેતા. સૌરાષ્ટ્ર સુરાષ્ટ્ર તરીકે જાણીતું હતું. પુરાણોમાં ગુજરાતનાં તીર્થોના અનેક ઉલ્લેખો પણ છે.

ઐતિહાસિક રીતે પણ ગુજરાતે લોચવ અને રોઝરીમાંથી હરખા સંસ્કૃતિના સમકાલીન અવશેષો આપી લોચવને ભારતના સૌથી પ્રાચીન નગરનું બિરુદ અપાવ્યું છે. ગુજરાતમાંથી — ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાંથી હરખા સંસ્કૃતિને સમકાલીન ઘગભગ ૭૫ સ્થળો નોંધાયાં છે, જે પરથી એ સંસ્કૃતિનો ગુજરાતમાં કેવો વિસ્તાર અને પ્રચાર હશે તેનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. વર્ષી પ્રસ્તરયુગના અવશેષો પણ લોધસુજ, પેામમ્બી, જેવી જગ્યાએથી પ્રાપ્ત થયેલા છે. એટલે ગુજરાતનો ભારતના ઇતિહાસમાં છેક પ્રસ્તરયુગથી ફાળો નોંધાય છે.

ગુજરાતના ગિરિનગર જેટલું પાટલપુત્ર સિવાય બીજું કોઈ નગર સાતસો વર્ષ નેટવા યાગ્યા સુધી પાટનગર તરીકે રહ્યું થાગ્યું નથી.

મી ડોલરના મોકડ

(નિવૃત્ત આચાર્ય, દરબાર ગોપાલદાસ મહાવિદ્યાલય, અંબિયાબાડ)

મી પુરુષોત્તમ ભટ્ટ

(અધ્યાપક, દરબાર ગોપાલદાસ મહાવિદ્યાલય, અંબિયાબાડ)

જૂનાગઢ પાસે ગિરનારની તળેટીમાંના ત્રણ લેખો ગુજરાતના — ભારતના મહાન રાજવંશોની અપ્રાપ્ય માહિતી પૂરી પાડે છે. ગિરનાર-માંના એ ત્રણ શિલાલેખોમાં સર્વપ્રથમ દેવાનાંપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજ અશોક મૌર્યનો શિલાલેખ — તેણે કોતરાવેલાં ચૌદ ધર્મશાસનો — છે. બીજો છે ક્ષત્રપ રાજ યશ્તનના પૌત્ર ડુદ્ધામન્યુનો, અને ત્રીજો લેખ છે જુલોને હસવનાર ગુપ્ત સમ્રાટ મહારાજપિરાજ સર્કદગુપ્તનો. અશોક મૌર્યની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે આપણે મોટે ભાગે તેના અભિલેખોમાંથી માહિતી એકત્રી કરવી પડે છે. પણ ગિરનાર પરના બીજા — ડુદ્ધામન્યુના લેખમાં તો અશોકની અને તેના પિતામહ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની — બંનેની રાજ્યવ્યવસ્થાના પુરાવાની નોંધ મળે છે. બીજો અને ત્રીજો અભિલેખ ગિરનાર (ગિરિનગર) પાસેના સુદર્શન તળાવને સમરાવવા અંગેનો છે. તેમાં ડુદ્ધામન્યુ તેના લેખમાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં આ તળાવ તેના ચક્ષેપ વૈષ્ય પુષ્પગુપ્તે કરાવ્યું હતું અને અશોક મૌર્યની વતી યવનરાજ નુબાકે એને પ્રણાલી વજેરેથી સુશોભિત કર્યું હતું. આમ ગુજરાતમાં પહેલાંના રાજાઓનાં સુકૃત્યોની નોંધ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષત્રપો પરદેશી હતા. પણ ગુજરાતમાં સિંચર થતાં તેમજે પૂજની ભાષા અને ધર્મ બંને અપનાવ્યાં. ડુદ્ધામન્યુ અને તેના અનુગામી રાજાઓ થકી લોવા છતાં મોટા ભાગનાએ પોતાનાં નામ સંસ્કૃત રાખ્યાં છે ને રાજભાષા તરીકે પણ સંસ્કૃતને સ્વીકૃતી. આમ અહીં આવી વસનારી બધી જ પ્રજા, પછી તે શાસક લોચ કે શાસિત સૌએ આ પ્રદેશની જીવનપદ્ધતિને ભારોભાર અપનાવી લીધી છે.

ગુજરાતમાં ગુપ્ત વંશ તો માત્ર સિત્તેર વર્ષ જ ચાલ્યો. પણ ગુપ્તકાલીન અભ્યુદયની અસર તેમના સ્થાને આવનાર મૈત્રકોને પણ વળે છે. હમણાં હમણાં જ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાંથી આશરે ૩૦-૩૨ નેટલાં પ્રાકૃત્યોલંકી યુગનાં — મોટા ભાગનાં મૈત્રકાલીન મંદિરો શોધી કાઢવામાં આવ્યાં છે. તે ભારતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં અજાન્યની સામગ્રી પૂરી પાડે છે. મૈત્રકોએ પણ ધર્મભાવનાનાં વિવિધ પાસાંને ઉત્તેજન આપ્યું. સૂર્યપૂજનો પ્રચાર આ સમયથી વધુ થયો. સૂર્યનાં ઘણાં મંદિરો ગુજરાતમાં છે. સૂર્યપૂજનો ગુજરાતમાં પ્રચાર કરવાનો શ્રદ્ધ પુરાણો સામ્યને આપે છે. હજી ગુજરાતમાં ચંદવની — સૂર્યપત્નીની — પૂજા થાય છે.

મૈત્રકો પાછી ચાવણ, ચણકરૂં પ્રતિહારો સો આવ્યા. અને આ પરનીનાં થાવણ પાવો અહીંના બની રહ્યા. ચાવણઓ પછી સોલંકીઓ

— ચાલુક્યો આપ્યા. તેમણે તો ગુજરાતની અસ્થિતાને બારતમાં મહત્વ-
નું સ્થાન અપાવી, ગૌરવ વધાર્યું. સોલંકીઓએ ગુજરાતના વેપારને,
વહાણવટાને ને રાજકીય તકાતને વધારી મૂક્યાં. સાથે સાથે જૈન
ધર્મ, અહિંસાનું વાતાવરણ પણ ગુજરાતમાં જ જન્મ્યું. ગુજરાત જેવી
વિસ્તારવિશેષી ભાવના બીજે કંઈકથી જડે નહીં. અશ્વાત્થામ ક્રોધ પણ
બ્રાહ્મણ ક્રોધ જેટલી જ અહિંસક બની,

સોલંકીઓના અનુગામી વાઘેલાઓએ તો ગુજરાતની શિવ-
સ્થાપત્યની સમૃદ્ધિમાં અનુભવપૂર્ણ ફાળો આપ્યો. સોલંકી યુગનું પશ્ચરમાં
કંઈકેવ મોદેરનું સુર્યમંદિર, અને વાઘેલા યુગનાં આમુનાં દેવવાણનાં
આરસમાં કોતરેલાં જૈન મંદિરો આ યુગની કલાસિદિના નમૂના છે.

મુસલમાનો પણ આ ધરતીમાં આવી અહીંના બની ગયા. આઠ-
આઠમાં રાજ્યો બદલાયાં, ગુજરાતમાં અનેક પ્રજાઓ આવી સ્થિર થઈ
અને અહીંની પ્રજાઓની સાથે દુધમાં સાકરની જેમ ભળી ગઈ.
ગુજરાતમાં છેલ્લે છેલ્લે પારસી ક્રોમ આવી તે પણ અહીં ભળી ગઈ
તે સુવિદિત છે.

સાહિત્ય

ગુજરાતે પ્રાચીન કાળથી સાહિત્યપ્રવૃત્તિને એક વા બીજી રીતે
ઉત્તેજન આપ્યું જ છે. પ્રસાદપ્રભુ ભગવાન મહાવીરના મુન્ય
બાદ તેમનાં શાસ્ત્રોનો નિષ્કષ કરવામાં ઉપદેશોની બે વાચનાઓ થઈ
હતી. એક મધુરમાં અને બીજી વલ્લભીમાં. પહેલી માણસી વાચના
તરીકે જાણીતી છે જ્યારે બીજીને વલ્લભી વાચના કહેવામાં આવે છે.
ધરિવંશ તેમ જ ભટ્ટીકાવ્ય — રાવણવધનું મહાકાવ્ય ચેત્રક યુગે આપ્યું.
જ્યારે શિયુવાલ વધ જેવું મહાકાવ્ય રચનાર માધ પણ ગુજરાતે જ
આપ્યો. સોલંકી યુગમાં તો ગુજરાતે અનેક વિદ્વાનો અને બિન્ન બિન્ન
સાહિત્ય પણ આપ્યું. સમરાંગણસૂત્રધાર પછીનો સ્થાપત્યનો શિષ્ટ ગ્રંથ
અપરશ્વરનાપૂજક ગુજરાતમાં લખાયેલો લાગે છે. કવિકુલશિરોમણિ
શ્રી ઉમચંદ્રાચાર્ય સિદ્ધિમંથ શાસ્ત્રીશાસન, કાવ્યાનુશાસન વગેરે વ્યાકરણ
ગ્રંથો લખ્યા તેમ જ સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત દ્વાષ્ટ્રાચ જેવાં ઐતિહાસિક
મહાકાવ્યો પણ લખ્યાં. વસ્તુપાળ અને તેજપાળનું તો આખું સાહિત્ય-
મંડળ હતું. તેમણે પણ અનેક ઐતિહાસિક તેમ જ સામાજિક શાસિતી
પ્રાપ્ત થાય તેવા ગ્રંથો, સુંદર નાટકો વગેરે લખ્યાં. સોલંકી યુગ ભેટવું
સાહિત્ય ભારતમાં એકીસાથે કદાચ કોઈ પ્રાચીન યુગમાં નહીં લખાતું
હોય. સાહિત્યની અર્પિ પરંપરા અને ગુજરાતની સ્વાભાવિક સંસ્થાસુ
વૃત્તિને પરિપૂર્ણ જ આપણે જૈન ગ્રંથભંડારોમાંથી અપ્રાપ્ય કેટલાયે
ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. ગુજરાતના જૈન સાધુઓના
વિદ્યાબ્યાસજની આ સાહિત્યની છે. પાટણ, ખંભાત વગેરેના જૈન
ગ્રંથભંડારો એ માટે સુવિખ્યાત છે.

ગુજરાતની સ્વભાવવિશેષતા, જીવન પ્રત્યેની નિષ્ઠા એક ગંભીર-
દર્શનનો ધોષ તેમ લાગે છે. તેની પરંપરા આ યુગમાં પૂ. ગાંધીજીએ
અને સ્વ. કિશોરલાલ મસ્તરાજાએ સાચવી છે. અસ્થિતિ ભાવવાનું
કાર્ય શી ક. મા. મુનશીએ એમની ઐતિહાસિક નવકથાઓ દ્વારા

કર્મું છે. વળી બિન્ન બિન્ન ક્રોધોએ પણ ગુજરાતના સાહિત્યવિકાસમાં
ફાળો આપ્યો છે. ખંભારદાર, મલ્ખારી જેવા પારસીઓ, શેખઆદમ
આમુવાલા, ‘શયદા’ જેવા મુસ્લિમ લેખકોએ પણ ગુજરાતી ભાષા ને
સાહિત્યના વિકાસમાં પોતાનો ફિરસો નોંધાવ્યો છે. તો કાકા કાલેલકર
જેવા પરપ્રાન્તના લેખકોએ પણ તેને મશરીને સંસ્કારો આપ્યા છે. એટલું
જ નહીં પણ વર્તમાન યુગમાં ગુજરાતી સાહિત્ય ભારતના બીજા પ્રાન્તોથી
હિતરે એવું પણ નથી. ગૈય કાવ્યો, સુંદર નાટકો તેમ જ વર્તમાન યુગના
પ્રશ્નોમાં ગુજરાતના સાહિત્યનો આવડો ફાળો કહી શકાય. ગુજરાતની
કાવ્યસરિતાને સ્વ. નાનાલાલ, ઉમાશંકર ભેટી, સુન્દરમ, રાજેન્દ્ર સાહ,
બાલમુકુન્દ દવે વગેરેએ કલ્પેશ્વરતી કરી આપી છે. તેમ જ રાષ્ટ્રથાપર
લોકકવિ સ્વ. જીવેશંકર મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતો ને ભાવસંપન્નને
પુનર્જીવિત કરી ગુજરાતના લુપ્ત થતા જતા લોકસાહિત્યને મોખરાનું
સ્થાન આપ્યું છે. સ્વ. મહાદેવભાઈની કામચી તો એ પ્રકારનું વિશિષ્ટ
અદ્વિતીય સાહિત્ય કહી શકાય.

ધર્મ

અનેક સંપ્રદાયો, માન્યતાઓ, અને ધર્મવિધિ એ ગુજરાતનું
લક્ષણ છે. તેનું કારણ અનેક જાતિઓનું આગમન અને મિશ્રણ
જણી શકાય. અહીં સુર્યપૂજા, વિષ્ણુપૂજા, શિવપૂજા, મહાવીરપૂજા,
પીરપૂજા અને એવાં અનેક દેવદેવીઓ કે વીરપુરુષોની પૂજા સામાન્ય
છે, અને એ દ્વારા અશોક જેવા મહાન રાજાએ ઉપદેશથી સર્વધર્મ-
સહિષ્ણુતાનો સચોટ પુરાવો અહીં મળે છે. જૈન ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મને કારણે
આવેલી અહિંસા ને લક્ષાવૃત્તિ ગુજરાતની પ્રજામાં દેખાય છે. મૈત્રક
રાજાઓ પરમમારોસ્વર હોવા છતાં તેમના કુટુંબના માણસો વિહાર
બંધાવતા. વલ્લભાચાર્ય જેમણે પુષ્ટિમાર્ગ સ્થાપ્યો તેમનો જન્મ આન્ધ્રના.
બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો ને ચોસાળ વિજયનગર હતું. તેમણે ધર્મપ્રચાર
દક્ષિણ તેમ જ દ્રાવળમાં કર્યો. પણ અત્યારે એ પુષ્ટિ સંપ્રદાયનો પ્રચાર
ગુજરાતમાં વધારે છે. તેવી જ રીતે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રચારક
સહજનંદ સ્વામીનું મૂળ સ્થાન અરોધ્યા, પણ તેમણે ધર્મપ્રચાર
ગુજરાતમાં કર્યો. તેમની મુખ્ય પીઠ પણ વડાવામાં છે. અને તેમનું
કાર્યક્ષેત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં હતું. અત્યારે પણ ગુજરાતમાં સ્વામીનારાયણ
સંપ્રદાયનો પ્રચાર અસાધારણ છે. અર્થાત્ ગુજરાતે કોઈ પણ હિતકર
વસ્તુને પરાઈ માની નથી અને તેનો સમજભૂર્વક સ્વીકાર કર્યો છે.

પ્રાચીન કાળ તરફ પાછું જોઈએ તો ગુજરાતમાં અહિંસક
સંસ્કૃતિનાં બૌદ્ધ વાવનાર જૈન ધર્મના તેવીસમાં તીર્થંકર નેમિનાથ
ગુજરાતમાં થયા હતા.

જેમ ધર્મની સહિષ્ણુતા અહીં વ્યાપક હતી. તેમ ધર્મનું વ્યાપક
શિક્ષણ પણ ગુજરાતમાં આપતું એમ વલ્લભી વિદ્યાપીઠ અંગેની
હુએન-ત્સાંગની મૈયા પરચો જાણવા મળે છે. કહે છે કે આ વિદ્યા-
પીઠ નાલંદા જેવી જ મોટી હતી. અહીં અનેક વિદ્યાર્થીઓ આવતા
અને સાધારણ રીતે બે ત્રણ વર્ષ સુધી ભણતા.

ગુજરાતે એક બાજુ જ્યારે ભયારની કૌશલ્ય તત્ત્વો સ્વીકાર્યા
ત્યારે કૃષ્ણજાતિમાં સૂરદાસ જેવું જ સ્થાન પામનાર નરસિંહો — બ્રહ્મ

હરિનો - આળો. ઉચ્ચ નાગર કુળમાં જન્મેલા આ સંતિ ગુજરાતને તેની કૃષ્ણભક્તિથી યેવું કર્યું ને રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીને પણ વૈષ્ણવ-ભક્તની વ્યાખ્યાથી પ્રભાવિત કર્યાં. મોરેભાઈ આમ મેવાડમાં પણ, ગુજરાતે તેમનાં ઘણાં ભક્તિગીતો અપનાવી લીધાં. કબીર જેનો જ આખાબોલો અને બ્રહ્મનિષ્ઠ અક્ષયદાસ - આખો એ ગુજરાતની ધાર્મિક ક્ષેત્રને એક મોટી દેન છે. કૃષ્ણભક્તિમાં મીરાંની સરસાઈ કરે એવો પરમ કૃષ્ણભક્ત દયારામ પણ ગુજરાતમાં થયો.

કથા

ગુજરાતે પોતાની આગવી શિષ્યકળા કે સ્થાપત્ય કળા ઉપજાવી નથી. પણ ભારતની એ બંને કળામાં ગુજરાતે પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ બતાવ્યું છે. અહીં છેક ઈ. સ.ની પાંચમી સદીના ગોપના મંદિરથી શરૂ કરી સ્થાપત્યના સુવર્ણ યુગ સુધીની સ્થાપત્યરીલીનો શૃંગલાબદ્ધ ઈતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાતના પ્રાકૃતિકોલંકાર કાળના સ્થાપત્યમાં ચૈત્યવાતાત્મનું સ્થાન આગવું જ છે. એટલું જ નહીં પણ હમણાં શોધી કાઢેલાં આ યુગનાં અનેક મંદિરો આ રીલીનો કૃષ્ણ વિકાસ બતાવે છે. સ્થાપત્યમાં જે મંદિરનું શિખર ગળપૃષ્ઠ જેનું હોય તેને વલબી કહેવામાં આવે છે. સ્થાપત્યમાં રીલી ને રજૂ-આતની દૃષ્ટિએ ભારતનાં બીજાં મંદિરોની હોજમાં ઊભાં રહી શકે તેવા મોરેનાનું સૂર્યમંદિર, સિદ્ધમુરોનો દુર્ગમહાલય, ધ્રુમલીનું નવલખી મંદિર, સેત્કમુરનું નવલખી મંદિર વગેરે મુખ્ય છે. સોમનાથના શિવાલયના ભગનાવશેષો જે અત્યારે ત્યાંના સંગ્રહાલયમાં સુવ્યવસ્થિત ગોઠવવામાં આપ્યા છે, તે ગુજરાતનાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પની શ્રેષ્ઠતાની પ્રતીતિ કરાવે તેવા છે. હમણાં જ વડોદરા યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે ખોદકામ કરી સાફ કરવામાં આવેલ સામળાજી પાસેના દેવની મોરી નામના ગામમાંથી પ્રાપ્ત સ્તંભ ક્ષત્રય યુગનો હોવાનું મનાય છે. તેની આખીય રચના પકરેલી માટીમાં છે. ભગવાન બુદ્ધની મૂર્તિ લો કે સ્તંભના સ્તંભ લો કે પછી તેનું સુશોભન લો બધું જ પકરેલી માટીનું. આ મૂર્તિઓ તેમ જ સુશોભનમાં ગાંધાર રીલીની અસર દેખાય છે. આમ ગુજરાત પાસે છેક ક્ષત્રય કાળથી માંડીને સ્થાપત્યના નમૂના છે. ગુજરાતમાં સ્થાપત્ય પર ગ્રંથ પણ લખાતા તેની પ્રતીતિ અપરાજિત-પુષ્પજ કરાવે છે. મંદસોરના લેખમાં પણ લાટના રેશમ વણનારાએ મંદિર કર્યાની વાત આવે છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતની કળા દેક બોલેયુદ્ધ સુધી પહોંચી છે. દ્વારિકાનું રુકિમણિમંદિર તેમ જ ત્રિવિક્રમનું મંદિર ભારતી-તેરમી સદીની સ્થાપત્યરીલીનો સુંદર પરિચય કરાવે છે.

ગુજરાતમાંથી લગભગ મોટા ભાગના દેવોની મૂર્તિઓ મળે છે. તેમાં મોરેનાના સૂર્યમંદિરની તેમ જ સોમનાથના ભગન મંદિરની મૂર્તિઓની લાવાભિલાષિ તેમ જ રજૂઆત ઉત્તમ છે. શિલ્પ પણ સ્થાપત્યને અનુપંગી હોય તેના નમૂના પણ ક્ષત્રય યુગથી પ્રાપ્ત થાય છે. છેલ્લે છેલ્લે આ મરતી કળાને સોમનાથના મંદિરની પુનરેચના દ્વારા ગુજરાતે જ્યંત કરી છે. યજુર્વેદ જેનું મંદિરનું નગર પણ ગુજરાતની વિશિષ્ટતા જ છે. પ્રાચીન સ્થાપત્યના સુંદર નમૂનાઓમાં ડભોઈનો કિલ્લો, વડનગર અને કપરાંજનું તોરણ પણ ઉમેરી શકાય. વર્તમાન

યુગમાં પણ પ્રાચીન સ્થાપત્યના સંસ્કાર ભળવાનાર અને સોમનાથનો મહાદેવપ્રસાદ બાંધનાર શ્રી પ્રભાશંકર સોમપુરા ગુજરાતે આપ્યા છે તો બીજા બાબુ આયુર્નિકતમ સ્થાપત્યશાસ્ત્રીઓમાં નામ નોંધાવી શકે તેવા શ્રી વૈરેન્દ્રસથ મહેતા, શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશી, ને શ્રી અરવિંદ તલાટી જેવા ઉત્તમ સ્થપતિઓ પણ આપ્યા છે.

ગુજરાતના વ્યાપારી ગણાતા માનસે ભારતની ચિત્રકલાની પરંપરા શ્રેષ્ઠતા રીતે સાચવી છે. ઈ. સ.ની અગિયારમી સદીથી તે મોગલ રીલી ને રાજપૂત રીલીની સાથે સાથે ગુજરાતની એ વિશિષ્ટ ચિત્રકલાના નમૂના જન ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. અંતમાં જેનો સુવર્ણયુગ હતો તેની પરંપરાનું પ્રમાણ ઈલોરામાંનાં કેટલાંક ચિત્રોમાં મળે છે. ત્યાંથી ગુજરાતમાં આવી વિકસેલી આ કળા ગ્રંથસ્થ થવાથી જ જળવાઈ રહી છે અને આખાં દેશની સાંસ્કૃતિક મૂર્ધી બની છે. કલ્પસૂત્રનાં ચિત્રોમાંથી વ્યક્ત થતી રીલી, રંગબોળના, સુશોભનો, ચિત્રકલાની વિશિષ્ટતાના પ્રતીક સમા હજીય આપણને પ્રેરણા આપે તેમ છે. પાછળના યુગમાંથી પણ ગ્રંથોમાં તેમ જ ભાંતો પર ચિત્રસાવ-વાની પદ્ધતિને કારણે આપણને ચિત્રકલાની કેટલીક સ્થાનિક રીલીનો પરિચય મળે છે. જેમ કે સિલ્હોરાનાં ભિત્તિચિત્રો, તથા ગ્રંથસ્થ ચિત્રો. અત્યારે પણ ગુજરાતના ચિત્રકારોએ ભારતના ચિત્રકારો સાથે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. દા. ત. જગન્નાથ અહિવાસી, શ્રી વસેશ મુશ્વ, કલાગુરુ રવિશંકર રાવળ, શ્રી કનુ દેસાઈ, શ્રી સોમલાલ શાહ, શ્રી ખોડીદાસ પરમાર વગેરે. તેમાં શ્રી ખોડીદાસનાં ચિત્રોમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનનો ને લોકરીલીનો આગવો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી શાંતિ શાહ, શ્રી દશરથ પટેલ ને શ્રી જેવામ પટેલ (મ. સ. યુનિવર્સિટીના ફાઈન આર્ટ્સ વિભાગના વ્યવહારુ કલાના રીડર) જેવા કલાકારોએ પરદેશ ખેડી ગુજરાતને આયુર્નિકતાથી સમૃદ્ધ પણ કર્યું છે.

સંગીતમાં પણ ગુજરાતે પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો જ છે. સંગીતના પરિચિત રાગોમાં પ્રાદેશિક નામો જેવા મળે છે. સંગીતરત્નાકર ગુજરાતની સીમામાં આવતાં ગુજર્ણી, રેવાશરી (ખિલાવલ), ત્રવણ, સોવેરી, ખંભાતી (ખંભાવતી), આરિસી, ને લાટી એવાં નામો ગણાવે છે. કહેવાય છે કે ખિલાવલ એ રેવાશય પરથી બન્યો છે, ઉપરાંત સોરી વગેરેથી આપણે પરિચિત છીએ જ. પડિત ઓમકારનાથ ઠાકુર જેવા મહાન સંગીતજ્ઞ પણ ગુજરાતે આપ્યા છે. તેમ જ શ્રી ભલવંત ભટ્ટ અને અમુભાઈ દોશી જેવા પણ. ખંભાત પરથી રાગ ખંભાવતી બન્યો હશે? સંગીતમાં દેવદાન ને તેમાં સામગાન કરનાર બહુ જ થોડા વિદ્વાનોમાં પદપરીના શાસ્ત્રી શ્રી રેવાશંકર બેરરભાઈ ત્રિવેદીનું સ્થાન અજન્ય નું છે.

નૃત્ય, નાટયમાં ગુજરાતનો સવિશેષ દિસસો છે. અત્યારે દેશભરમાં વખણાતા ગુજરાતના રાસ, રાસક, ગરબી અને લોકનૃત્યો, ગુજરાતની પ્રાચીન યુગથી પરંપરા સંપત્તિ છે. કહેવાય છે કે ભાણસુરની પુત્રી અને કૃષ્ણવીર અનુરુદ્ધની ભાવિ ઉપાએ લાસ (દ્રારકાની ગોપીઓને) શીખવ્યું ને તેમણે ભિન્ન ભિન્ન ભવપદોની સહીએ શીખવ્યું. મેત્રક-કલીન ભાવની ગુફાઓમાં હલ્લીસક પ્રકારના નૃત્યના નમૂના આવેલાં

જોવા મળે છે. તેમાં એક પુરુષ નર્મકી ચારે બાજુ સીંચીને ઘામમાં દાંડિયા અને મંત્રિત્વા લઈ ફરતી જોવા મળે છે. ને ફરતી ફરતી પોતાના વાદ્ય વડે નર્મકીના નુનને અનુરૂપ તાવ આપે છે. મધિપુરી અને સોરાષ્ટ્રના આ નર્મકીમાં સામ્ય પણ જણાય છે. ભારતના બીજા પ્રાંતોમાં પણ રાસના વિન્ન વિન્ન પ્રકારે છે જ પણ ગરબાને માથે વર્ણને ગીત સાથે ફરવાનો રિવાજ તો અહીં જ છે. રાસ લખવાનો એક મુગ ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતો. આશરે તેરમીથી માંડી અઠારમી સદી સુધીમાં ગુજરાતમાં ઘણા રાસ લખાયા છે. પણ તે મોટે ભાગે જન કવિઓએ. નરસિંહ મહેતાથી રાસની સરવાણી એકમાત્ર વલી રહી છે. સત્તરમી સદીમાં એટલે કે ૧૬૮૦માં જમનગરના કીર્તિક કવિએ પોતાના 'રસમેધુદી' અને નાટ્યસર્વસ્વદીપિકામાં લાક્ષ્ય નર્મકીનો ઉલ્લેખ સોરાષ્ટ્રમાં થવાનું આવેલું છે. આશરે ગરબો—ગર્ભદીપ વર્ણને ફરવાની રીત ગુજરાતની જ વિશેષતા છે. આ ઉપરાંત અહીં મટકી નૃત્ય, ટીપ્પણી નૃત્ય, તેમજ કોળીઓનાં રાસનૃત્ય જેવાં અનેક પ્રકારનાં લોકનૃત્યો પણ પ્રચલિત છે.

નાટ્યમાં પણ પંધાદારી નાટકો ગુજરાતમાં પારસીઓએ થઈ કર્યાં. તે છેક ઈંગ્લેન્ડ જઈ ચાલી વિશ્વશ્રિયાને બતાવેલાં પણ ખરાં. અત્યારે ગુજરાતમાં અવેતન નાટ્યપ્રવૃત્તિ સૌથી વધારે મહત્વનું કામ કરે છે. અને તેને ઊજવાગત કમી ચંદ્રવદન મહેતા જેવા ધ્યેયનિષ્ઠ નાટ્યકારો તથા જ્યોતીર 'સુંદરી' જેવા અભિનેતાઓ ગુજરાતે ભારતને આપ્યા છે.

વણસૂવટું : આગળ કહેવાનું તેમ ગુજરાતનો કોઈ પણ ભાગ સમુદ્રકિનારાથી ૧૦૦ માઈલ કરતાં વધારે દૂર નથી. તેને લઈને સ્વાભાવિક રીતે ગુજરાતમાં વણસૂવટાનો અને સમુદ્રપ્રાચીનો મહિમા રહ્યો છે. પ્રાચીન મુગમાં ગુજરાતનાં સમુદ્રતટ પરનાં બંદરોથી ભારત બહારના ઘણા દેશો સાથે વેપાર થતો. દારિકા (બારિંડે—ચેરિપ્લસ પ્રમાણે), પ્રભાસ, ખંભાત, વલ્લભી, ભુજ (ભારીયાગ્ર—ચેરિપ્લસ પ્રમાણે), પ્લોપાયા (ધુપાર) વગેરે પ્રાચીન મુગનાં ઘણાં બંદરો હતાં. અત્યારે પણ એવી, અને ઘણાંનો દરિયાકાંઠે, ભાવનગર તેમ જ કાંચીની ખોટ પૂરે તેવું કંઠવા બંદર ગુજરાતમાં જ છે. એક વખત સુરત બંદરે થોડાંકી બંદરના વાવટા ઊઠ્યા હતા અને ગુજરાતનો રાજ 'સમુદ્રનો રાજ' કહેવાતો. ગુજરાતનું નૌકાદળ ભવવાન ચણાનું. એનાં બંદરોમાં મોટાંનાં વણસૂ વહાણો ચઢતાં ને બતાઈ. થોડા બંદરના બવાસીઓ ઉત્તમ પ્રકારના હતા. અત્યારે પણ ગુજરાતનો સમુદ્રકાંઠે દરિયા-ખેડુ નાવિકો અને સમુદ્રકાંઠે મત્તચંબાઓથી પૂર્ણ છે. આ કારણે ગુજરાતને અનેક દેશોનો સંપર્ક થયો છે. અનેક સંસ્કૃતિઓ જોવા અને સમજવા મળી છે. અનેક પ્રકારની મનિવજ્જનિઓ સાથે ગુજરાત સંપર્કમાં આવ્યું છે. ને આ સંપર્ક ગુજરાતની ભાષા, સંસ્કૃતિના તેમ જ રાષ્ટ્રીયકક્ષી અને સ્વભાવ પર અસર કરી છે અને ગુજરાતની પ્રજાનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું ધાર્મિક ઘણાં ઘણો જ અગત્યનો ફાળો પણ

આપ્યો છે. અત્યારે પણ દિવાળીના દિવસોમાં ઘરદાખૂલન સમયે ગુજરાતના વેપારીઓ 'રનાંકર સાગરની થોરે હોરે' વગેરે છે. આને લીધે જ ગુજરાતે ભારત બહાર ભારતની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર પણ કર્યો છે. કોરોગ્રાં છે કે સિંધવ—લંકા વચ્ચાનનાર સિંધુપુર-નિલોરનો કુમાર વિજય હતો. અત્યારે પણ વેપારજ વગેરે બંદરોમાં સાંઈ વણસૂ બાંધી શકે તેવા કારીગરો છે.

સંસ્કારો

દરિયાના સાન્નિધ્યને કારણે ને વણસૂવટાની આવડતને લીધે સ્વાભાવિક રીતે જ ગુજરાતનો વેપાર પરદેશો સાથે વણો છે. તેની ગુજરાતની પ્રજા પર સાંસ્કૃતિક અસર પણ ટીક ટીક પડી છે. એને કારણે સામા માણસને સમજવાની ને દુરાગ્રહી ન બનવાની દેવ પડી ગઈ છે. ધીરજ અને ગતૃતરી પરંપરાગત બની ગઈ છે. મન ઉદાર બન્યું છે અને ક્રિનાઈનો સામનો સહનશામે કરવાની ક્ષમતા આવી ગઈ છે. તેમ જ વ્યગ્રજન બદલે ધાન સમાધાન કરવાની વૃત્તિ પ્રબળતર બની છે. બીજી રીતે જન ધર્મ, બીલ ધર્મ તેમ જ વૈષ્ણવ ભક્તિ સંપ્રદાયોના કારણે ઉપરની વૃત્તિઓની મદદથી પ્રજામાં સ્વાભાવિક અદિસા—સામાને નુકસાન ન કરવાની વૃત્તિ ગતૃતરીમાં મળી છે. એમ કહી શકાય કે ભારતભરમાં ગુજરાત જ એક એવો પ્રદેશ છે જ્યાં પ્રાચીનતા પ્રત્યે તીવ્ર વિશેષ હોય અને જેનો ઉચ્ચવર્ગ સંપૂર્ણતા યાચારી હોય. આ જ ગતૃતરીના પ્રભાવે ગુજરાતને બાંધીજ જેવા અદિસાના પરમ ઉપાસક પ્રાપ્ત થયા અને દયાનંદ સરસ્વતી જેવા લીર પણ પ્રાપ્ત થયા. તેમને જેર દેવાનું ત્યારે તે દેનારને મદદ કરી બચાડી શકાય કે જેવી તેને કોઈ ઈજ ન કરે કે પલ્લે નહિ એવું આશયે બતાવનાર ઉદાર સંદિષ્ય પેદા થયા.

ગુજરાતની સંસ્કૃતિઓમાં ખ્યાલ ભારમી સદી પહેલાં પણ ગુજરાત વિવેકમુદ્રપતિ કહેવાનું તે પરથી આવી શકે છે. નામનિર્દનોદ્ધાર પ્રબંધ સંસ્કૃતિનાનું આમ વર્ણન કરે છે : ઉપકાર, સદાચાર, અને પ્રિય આચાર્ય એ વિવેકમુદ્રપતિનાં લક્ષણો છે. પરદેશી અરથી ઈતિહાસ-કાલોએ પણ ગુજરાતીઓ માટે નોંધ્યું છે કે આ દેશમાં ધનવાનના પુત્રોને પણ નોકરોની માફક ગ્રામ કરવો પડતો. આંખમાં 'સુરમો' આંજવો, પાન ખાઈ હોક લાવ કરવા, વગેરે મોજગીઓમાં કાચી ઉમરના છોકરાને પડવા દેવામાં આવતા નહિ. એ લાત આજે પણ સાચી છે. કારણ કે છોકરો નાનો હોય ત્યારથી દુકાને બેસાડવાની પ્રથા થવાનું ચાલુ છે. ઘણા માણસોના સંસર્ગને કારણે વિવેક એટલે કે સાદું ખોટું પારખવાની શક્તિ સાથે સહનશક્તિ ને લાગણીવશતાથી પર થવાની કેળવણી મળે છે. વાસ્તવિકતાને પારખી તેને વળગવાની કે વશોચિત કરવાની દેવ પડે છે. તેથી જ ગુજરાતને ગુજરાતીઓએ નંદનવત બનાવ્યું તે કુદરતની કૃપાથી નહિ પણ પોતાના ગ્રમ અને બુદ્ધિથી જ. વિવેક ચુકે તે વેપારી નહિ તે ગુણ અત્યારે પણ ગુજરાતની પ્રજા બતાવે છે ને બતાવતી આવી છે. તેમ જ સમજાવટથી કામ લેવાની દેવ પણ આ સંસ્કારોને પરિણામે જ પ્રાપ્ત થઈ છે.

સંસ્કારોની આવી કોમળતાને લીધે જ ઉગ્રતાના ગુણવત્તે વિરોધ કરી કોમળતા તરફ અને સાન્નિયતા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી છે. તેથી જ દેવને પણ ઉગ્રરૂપે ન પૂજતાં મહાકાશીમાંથી ભદ્રકાલી બની, ઉગ્ર પાશુપતમતે સમય જતાં અહીં શિવત્વ ધારણ કર્યું. તેમ જ જન ધર્મ અને પુષ્ટી-માર્ગ તેની સ્વાભાવિક અવિસા ને કોમળતાને કાસ્યે જ ગુણવત્તમાં પ્રચલિત થઈ વ્યાપક બની શક્યા છે. આમ ગુણવત્તના સંસ્કારમાં વિવેક, કોમળતા, સંતિહૃદયતા, ઉદારતા અને અવિસા પ્રસરેલાં છે.

ખનિજ સંપત્તિ ✓

ગુણવત્ત — ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રની ધરતી ખડકાળ છે. તેનું પ્રાચીન નામ પણ સુરાષ્ટ્ર છે. અહીં અનેક પ્રકારનાં ખનિજો છે. ગુણવત્તમાં શિંગનાઈટ, બોક્સાઈટ, આરસ, તેલ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. ખંભાત પાસે જુલેજ, વણદેરા પાસે વચ્છર વગેરે સ્થળોએથી તેલ પ્રાપ્ત થયું છે તે ગુણવત્તની ખનિજસંપત્તિનું દ્યોતક છે. ગુણવત્તના આર્થિક વિકાસમાં પણ હવે અગત્યનો ફાળો આપી શકે એવી કેટલીયે ખનિજસંપત્તિ હજી ગુણવત્તની ધરતીના પેટાણમાં સુપુખ પડી છે.

કાંચીચરી ✓

જેવી ગુણવત્તની ખનિજ અને કળા તેમ જ સંસ્કારની સંપત્તિ છે તેવી જ કળા અને સંસ્કારતાની દૃષ્ટિએ તેમ જ આર્થિક દૃષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગી એવી ગુણવત્તની લાકડાંચરીયરી પણ છે. ગુણવત્ત-સૌરાષ્ટ્રની ગૃહસ્થાવસ્થા ભારતભરમાં આગવું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. બીજા પ્રાંતોના સંજનજોએ ગુણવત્તના ગૃહસ્થજીવન વિશે મનોમન હકીકતો લખી છે. સોલંકી મુગના સુવર્ણમુગ દરમ્યાન ગુણવત્તે જે વિકાસ સાધ્યો, જે સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ને જે સંસ્કાર મેળવ્યા તેની સરવાણી સતત વધા જ કરી છે. અણુશિલ્પુર પાટણ તે સમયના જ્ઞાતનું બજાર હતું. લાટના રેશમ વણનારાઓનો ઉલ્લેખ તો મંદસોરના લેખમાં છે. પાટણમાં મહારૂ અને પટોળનો ઉદ્યોગ વિકસ્યો તેણે જે કળા પ્રાપ્ત કરી તેને પરંપરાએ સાચવી રાખી. અને તેની વણપટ અને છપાઈનો જે અદ્ભુત ચમત્કાર બતાવ્યો હતો, તેને લીધે અત્યારે પણ વિદેશોમાં એ પટોળાની માગ છે. એ પટોળાની જેમ જામનગર, જૈતપુર, ભુજ, માંડવી વગેરે વિસ્તારોએ બાંધણીનો ઉદ્યોગ વિકસાવ્યો છે. બાંધણીની પરંપરાત શીલીએ, લાથી, પૂતળી, ચોપાટ વગેરેની જે સુંદર ડિઝાઈનો આપી છે તે માટે પણ ભારતનો હસ્તઉદ્યોગ ગૌરવ લઈ શકે છે. કપડા પરની છપાઈ ઉપરાંત સમય મળે તો કપડા પર ભરતગૂંથણ કરવું એ ગુણવત્તની સૌંદર્યો-બે વ્યવસાય થઈ પડ્યો છે. ભરતગૂંથણના રેશમભરત, આલીભરત, આભલાભરત જેવા ભાગ છે. સીંચી ગુણવત્તના પાટાં અને ખાસ તો લગ્ન પછી સાસરે પોતાનું નવું ઘર શાલુગરવા માટે લગ્ન પહેલાંથી નમૂના તૈયાર કરે. તેમાં ઓછાડ, ચાકળા, ગાવમશૂરિયાં અને ગૃહ-શાલુગારની અનેક વસ્તુઓ આવે. લાલ કે ભૂરા-કે લીલા કે કળા પાનકોરાના કાપડ પર પોપટ, મોર, ચોપાટ અને એવાં અનેક પરંપરા-પ્રાપ્ત સુશોભનો તેની વિશિષ્ટ શૈલીમાં આવેલી તેમાં રંજબેરંગી દોરાઓ વડે ભરતકામ કરવામાં આવે. આ ભરતકામ મોટે ભાગે હુવારી

કળા પોતાના લગ્નની પૂર્વતૈયારી રૂપે કરે. અને લગ્ન સમયે પોતે પહેરી પોતાની કળાનિષ્ઠા, સિદ્ધિ વગેરે વ્યક્ત કરી શકે. લગ્ન પછી પણ તેની આ સિદ્ધિનો તે ઉપયોગ કરે જ ને તેનું કાર્યોત્તર પોતાના સાથી ભણતોની જીવ સુધી પહોંચે. એમ આનું ઘર કળાના નમૂનાઓનું પ્રદર્શન બની જાય. વળી એમાં આભલા પણ ગૂંથે. તેમાં પરનું પ્રતિબિંબ કેવી સુંદર વ્યંજના વ્યક્ત કરે? કાંટી, કલૂચી, સતવારા જેવી અનેક કોમળાં આ રિવાજ પડેલો છે. ને કચ્છના બન્ની વિસ્તારની મતવા જેવી કોમળા ભરતગૂંથણના નમૂના ગુણવત્તની ગૂંથણકળાની અદ્ભુત સિદ્ધિ છે. ઉપરાંત મોતીકામ એ અહીંની બીજી વિશેષતા છે. પરદેશ સાથેના વ્યવહારનું પરિણામ છે. ઈટાલીથી આવતાં એ મોતીમાં જે સુંદર તીરફો પછીતપાચી, ચાકળા, લગ્નના નાનિયરે, હોડિયાં, મૂંધરા, બળદની શિંગડિયું, —કદોક જૂલ, પંખા વગેરે ગૂંથાય છે તેની કળા અને સુશોભનોની જોડ ભારતભરમાંથી મળવી દુર્લભ છે. આભલાં કંઈથી આવતાં હશે? જ્યાંથીના સમયમાં ભારતભરમાં કાચનાં ત્રણ કારખાનાં હતાં. તેમાંનું એક કપડવણજનાં હતું. ત્યાં આ કાચ બનતા અને આજે પણ ત્યાં ાંગડીઓ અને આભલાંના કાચ બને છે. -

વિશેષો ગુણવત્તની પ્રજાનું અંગ ગણાય તેવો છે. તેની સાંકળોમાં પૂતળીઓ, મોર, દૂલ, પાસાદાર મણકા બનતા. આ ઉદ્યોગ સિહોર, વિસનગર, નરિયાદ વગેરે સ્થળોએ ચાલતો. આજે પણ સિહોરમાં તાંબા પિત્તલનાં વાસણોનો ધંધો ધમધમકાર ચાલે છે. દીલીઓ, લોટા, ખૂજપાની પેટી વગેરે વિવિધ પ્રકારના નમૂના બનતા. હજી આ ધંધો પુનર્જીવિત થઈ શકે તેમ છે અને તેને માટે યોગ્ય કાંચીચરી પણ ત્યાં છે.

લાકડાની કોતરણી ને લાકડાં પરનું લાખકામ ગુણવત્ત-સૌરાષ્ટ્રની વિશેષતા છે. સોમનાથ પાટણમાંથી સાગરત્રણસો વર્ષ જેટલું જૂનું લાકડાની કોતરણીનું કામ શાસ્ત્ર પ્રમાણે કરેલું મળે છે. તેમાં પ્રમાણમંત્રની નામનુ, ગંધમાં વર્ણિત બધા જ નિયમોનું પાલન કરેલું છે. અને ભારસાખ, ટોડલાં વગેરે પણ તે અનુસાર બનાવી સુશોભિત કર્યાં છે. પાટણનું કોતરકામ પણ જાણીતું છે. સંજેશ અને ધોરાજીનું લાખકામ આખા ભારતમાં પ્રખ્યાત છે. સંજેશમાં બનતા હાંનિચરની માગ અત્યારે પણ પરદેશ અને ભારતમાં વિશેષ છે. બાજલ, ખાટલા વગેરેને સુંદર રીતે બનાવવામાં આવતા. મહુવાનું લાકડાંનું રમકડાંનું કામ ઉત્તમ હોઈ પરદેશ નિકાસ પણ ખૂબ થાય છે. આ ઉપરાંત રમકડાંમાં ફળદ્રુપાદિ બનાવવાની કળામાં જે સાદૃશ્ય પેદા કરવાની શક્તિ છે તે ભારતમાં અજોડ છે.

ઉપરાંત કચ્છમાં ચાંદીકામ બહુ શરૂ થાય છે. તે ઉપરાંત મીના-કારી ને મીનામાં પોટ્રેટ કરવાની કળા કચ્છ ને રાજકોટની વિશિષ્ટતા છે. આ ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો જ્ઞાતભરમાં તે ઉત્તમ નમૂના પુરા પાડી શકે તેમ છે. બહુરંગી મીનાકારી સુંદર કરવામાં આવે છે.

અદ્વિતીય વ્યક્તિત્વ

આદ્યતિથાસિક પુણ્યો ગુણ્યાતમાં અનેક જાતિઓ આવ્યા
જી કહી છે. વાપળ સરલદમાંથી આવતા લુપ્તવાને પરિણામે સિંધ
વગેરે બાનુલી લોશો સધામની ખાતર ગુણ્યાત સોશાટ્ટ તરફ વળ્યા
અને અનેક જાતિઓને, ગુણ્યાત સોશાટ્ટની પરતીએ સંધરી. એક
પછી એક અનેક જાતિઓ આવો. તેમણે બીજી જાતિઓ સાથે
કદીક સંધાયે બાંધો તો કદીક પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખી અવગ
રહ્યા. આજે આ પ્રદેશમાં આશરે બસો કરતાં વધુ જાતિઓ રહે
છે. નૃવંશશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ જાતિઓનો અભ્યાસ ભારતમાં આવેલી
અનેક જાતિઓ લેવી કે થશે, પૂરો, કુશાનો વગેરેના સંસર્ગ અને

અહીંના વસવાટની ખાતરી કહી આપે છે. અશોક મોર્મનો ગુણ્યાતનો મૂળો
થવનવજ નુપાક થવન હતો. સત્રપો થકો હતા. પાછળના સમયમાં
થવુ સિંધમાંથી અનેક જાતિઓ આવ્યા જી કહી છે. મુસલમાનો અને
છેવટે પારસીઓ થવુ અહીં જ સ્થિર થઈ શક્યા. આમ અત્યારની
આરિય, ભરવાડ, મેડ, સત્રવાડ, મનવા, કોલી અને એવી બીજી
સંકેતે કોમો આવા જાતિઓના સ્પર્શાતરે અને સંમિશ્રણના પુણ્ય
રૂપે જોવા મળે છે. એ રીતે ગુણ્યાત લેટલો ખિન્ન ખિન્ન જાતિઓનો
ઈતિહાસ—છતાં આવું સરસ વ્યક્તિત્વ બીજે કયાં જોવા નહિ મળે
એ રીતે વૈવિધ્યમાં વ્યક્ત થવું ગુણ્યાતનું એકથપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ
ભારતમાં અજેડ છે.

સામાજિક જીવન

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સમાજ અનેકાનેક જાતિ, વર્ણ અને સંસ્કારોના સંમિશ્રણમાંથી અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે એ હકીકત છે. આર્યોના બે ટોળાંમાંથી એક સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં સ્થાયી રહ્યું, અને બીજું (જેમાં હિંદુઓ, શાપાતો, ભુગુઓ વગેરે હતા) — ગુજરાતના કેટલાક ભાગોમાં વસ્યું હોય એમ મનાય છે. તે સમયે ગુજરાતમાં અનાર્થો — દસ્યુઓ, અસુરો અને નાગો રહેતા હતા. તેમણે બહારથી આવનાર આર્યો સાથે લગન-સંબંધો જોડ્યા. તે ઉપરાંત પ્રાચીન કાળથી ગુજરાત પ્રદેશમાં આદિવાસીઓ પણ રહેતા હતા. ‘પણિઓ’ (પરદેશી વ્યાપારીઓ)ની વ્યાપારી વૃત્તિ, શહેરો બાંધવાની પ્રવૃત્તિ અને સમુદ્ર-યાનની બળવાન વૃત્તિ, તેમના ગુજરાતના સાગરકાંઠાના વસવાટની સાથે સમાજજીવનમાં પ્રવેશી.

વ્યવહારકુશળ વ્યાપારીઓ

તે પછી બેકિટ્ટનો — ગ્રીકો, હુણો, દ્રાવિડો વગેરે અનેક પ્રજાસમૂહોના સંમિશ્રણે ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર થયાં. પરિણામે એ સૌનાં સ્વભાવ-લક્ષણો ગુજરાતી સમાજમાં વસતાવા લાગ્યાં. પ્રજાઓનાં પરિભ્રમણોએ ગુજરાતી સમાજને રંગબેરંગી બનાવી દીધી. એટલે જાતિમિશ્રણ અને જાતિભ્રમણોએ આપણા ગુજરાતી સ્વભાવને ઘડ્યો છે. તેને પરિણામે, અનુભવથી ઘટ્ટાઈને, નમ્ર અને વ્યવહારકુશળ થતાં ગુજરાતીને આવડ્યું છે. તેમ જ આજ કારણથી તેનામાં, સ્વપ્રતાપિમાન, બીજને મુકાબલે, બહુ ઓછું રહેવા પામ્યું છે.

દ્રવ્યલક્ષી પ્રજા

આવી રીતે ઘડાયેલા ગુજરાતને માથે આસેપ ચાલ્યો આવે છે કે ગુજરાતીઓ મોટે ભોગે દ્રવ્યલક્ષી પ્રજા છે. પરંતુ આને દોષ ગણવામાં આવે તો તે ગુણથી અમિશ્ર નથી. ગુજરાતના દ્રવ્ય-લક્ષિત્વથી તેનાં બંદરો ઉપર ઘણી વાર પરદેશી હકુમત રહી છે, તો તે જ લક્ષણથી તેનો આંતર પ્રદેશ જુવમી અધિકારથી બચી પણ ગયો છે.

મુદ્રા-વ્યાપારમાં અગ્રેસરી

ગુજરાતના દ્રવ્યલક્ષિત્વની સાચી છાપ રાષ્ટ્રનંત્ર અને તેના કારભાર ઉપર પણ પડ્યા વગર રહી નથી એ ભૂલવા સરખું નથી. જેમ આજના જમાનામાં મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રોનો વ્યવહાર ચલણી પેટ્રીઓ, બેન્કો અને કરોડપતિઓ ઉપર નબ્બે છે તેમ ગુજરાતના

ડૉ. મંજુલાલ મજુમદાર
(સાંસ્કૃતિક કાગળમણના વિભાગ, મ. સ. યુનિવર્સિટી)

રાજ્યોનો વ્યવહાર તેના મોટા મોટા વેપારીઓ ઉપર નબતો હતો. ‘મુદ્રા વ્યાપાર’ શબ્દથી આ વસ્તુનો નિર્દેશ થિલાલેખોમાં કરવામાં આવ્યો છે.

મધ્યકાલીન ઈતિહાસમાં

મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં વસ્તુપાલ-તેજપાલ, પેયડશાહ, શાંતિદાસ ઝવેરી તથા પેશવાઈના વખતમાં પૂનામાં પહેલી ટંકશાળ ચલાવનાર હુલ્લશ શેઠ અને કંપની સરકારના વખતમાં સુરતથી મુંબઈમાં આવીને રહેલા આન્હારામ ભૂખણ, ત્રવાડી, વગેરે શરાફોની પેઢીઓએ નોંધપાત્ર સેવા બજાવેલી છે.

લોકચાર્યાના વ્યાપારી રાજ્યો

ગુજરાતી લોકચાર્યાના સાહિત્યમાં વેપારીઓને ‘રાજઓ’ તરીકે ઓળખાવેલા છે. તેમના કુમારો વ્યાપારમાં કમાયેલી લક્ષ્મીથી ભરપૂર વડાણો લઈને પરદેશથી આવતા ત્યારે રાજ પણ તેમનું સન્માન કરતા. ઘણી વાર રાજની કુંવરીને વેચ્ય પ્રધાનના વ્યાપારી પુત્રને પરણાવવામાં નાનમ ગણતી નહિ. જણીતી ‘સન્નપરાયણની ક્રતકથા’માં સાધુ વાણિયો અને તેનો જમાઈ ખૂબ સમૃદ્ધિ મેળવીને વડાણ દ્વારા જ દેશમાં આવેલા વર્ણવા છે.

પરદેશી વ્યાપારીઓ પ્રત્યેની વર્તવ.

ગુજરાત, સોરાષ્ટ્રના પ્રદેશો વેપારી પ્રજાના પ્રદેશો છે. એનાં બંદરો સાથે વેપાર કરવા આવનાર પરદેશીઓ અને પરપંખીઓ કોઈ પણ હેતુઓકત વગર, પોતપોતાનો ધર્મ તથા આચાર પાળી શકે તે માટે જોગવાઈઓ કરી આપવામાં આવતી હતી. માંગરોળ તથા ખંભાતનાં બંદરો ઉપર મુસલમાનો માટે મસ્જિદો પણ બાંધી આપવામાં આવી હતી એવી લેખી નોંધ મળી આવે છે.

ધર્મમત-સહિષ્ણુતા

ગુજરાતમાં ધર્મમત-સહિષ્ણુતા સોલંકી સમયમાં પ્રવર્તતી હોવાના સચોટ દાખલા ઈતિહાસમાંથી મળે છે. અગિયારમા અને બારમા સદ્કામાં દક્ષિણમાં વૈષ્ણવોની રીવ રાજઓ દ્વારા કનડાન થઈ હોવાના દાખલા મળે છે. પણ ગુજરાતમાં એવા દાખલા નથી. અવજન, સ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર જૈનો વચ્ચે તથા શ્રાક્ષણો અને જૈનો વચ્ચે વાગ્યુલો તથા પરસ્પરની નિંદા થયેલી છે. પણ એથી આગળ કંઈ નહિ; અને રાજઓ તથા મંત્રીઓએ તો સર્વ ધર્મ તરફ સમભાવ રાખ્યો છે.

એટલું જ નહિ પણ ઈ. સ. ૧૮૬૩માં મુસ્લિમ કનડાગતને લીધે ઈરાનથી દરિયા ગુજરાતમાં ભાગી આવેલા પારસીઓને ગુજરાતના પોરબી દેકાણના વિશાલાર રાજાએ આશ્રય આપ્યો, અને એ કાંઠાના ગુજરાતીઓ તરીકે ઓળખાઈને વર્ષથી પારસીઓ છવે છે. સિદ્ધરાજના સમયમાં ખંભાતની મસ્જિદને આ અગિનપૂજાએ કાંઈથી દુર ભાળી મુકામી અને એ દંગામાં ઝેંસી મુસ્લિમો ચાલી ગયેલા આની ફરિયાદ સિલ્હાર પાસે પહોંચતાં, તે રાજાએ જાતે તપાસ કરી, વાત સાચી ઠરાતી, શ્રાવણે તથા અગિનપૂજાઓના મુખ્ય નેતાઓનો શોગવ દંડ કર્યો અને પ્રજાપાલનની સમર્થાવભરી વ્યવસ્થા અમલમાં મુકાઈ.

ધાર્મિક સમભાવ : મંદિરો, મસ્જિદો

વાલેલા રાજ્યકાળમાં વસ્તુપાલનેજાપાલે જાન અને શ્રાવણ ધર્મનાં સ્થાનો ઊભાં કર્યાં હતાં, તે સાથે મસ્જિદો પણ બંધાવી હતી એમ તેમના ચરિત્રલેખકો જણાવે છે. કચ્છ-ભટ્ટારવરના જગડુચાએ પણ મસ્જિદો બંધાવેલી. પરંતુ ધાર્મિક સમભાવનો સોમી સરસ દાખલો તો વેરાવળના સં. ૧૩૨૦ના લેખમાં છે. અંજુનદેવના મહામાય રાણક શ્રીમાલદેવ હતા ત્યારે સોમનાથના પાપુભાણીયા ળકાશી પરબીર અને ત્યાંનાં આજેવાન મહાજનો પાસેથી હમુજા (ઈશાની હોરમજી)ના કાંઠાના અમીર ફૂંડરીનના રાજ્યના નામુદા પીરોએ સોમનાથ દેવના નગરની બહારના ભાગમાં એક મસ્જિદ બાંધવા માટે જમીનનો એક ટુકડો, બધા હક્કો સાથે ખરીદી લીધો હતો. તે ઉપર પીરોએ મસ્જિદ બાંધી અને એનાં મૂખ, દીપ, તેલ, કુચનપાક વગેરે માટે, તથા ચાલુ દુરસ્તી ખર્ચ માટે ઘઉંચેરવરદેવીની માલિકીની જે માંથના ધરવાળી એક મોટી વાડી, જે ઘાટ તથા એક ઘાણી ખરીદી લઈ તેની વિષય મસ્જિદ માટે વાપરવા આપી દીધી. તે ઉપરાંત, સાધાર્ણ વાણીવટીઓના ઉત્સવ માટે અમુક રકમ ફરાવી આપી, જેનો વહીવટ પ્રભાસપાટણના મુકિયમો કરે, અને કાંઈ કેંકમ વધે તો મક્કા અને મદીના મોકલે. મુસલમાન વાણીવટીઓની સાથેનો હિંદુ ધર્મીયાઓનો મીઠો, સંભવ અહીં સ્પષ્ટ જણાય છે.

‘મહાજન’ કે ‘પંથ’નું બળ

ગુજરાતમાં એક બીજી વિશિષ્ટતા ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. કોટિદવના ‘અર્ધશાસ્ત્ર’માં જેવા પ્રમાણે, સૌરાષ્ટ્રની પ્રજા વ્યાપાર તથા થકો ઉપર જીવનારી હતી. યાદવોનાં વૃષ્ટી અને અંધક કુલોના સમયથી ‘ગણ-રાજ્યો’નું અસ્તિત્વ પશ્ચિમ દિશામાં હતું. ધીમે ધીમે સામ્રાજ્યવાદનું આક્રમણ થવા લાગ્યું અને મોરો, જનપો, ગુપ્તો વગેરેના સમયમાં ગણરાજ્યોનું રાજ્યત્વ ગુપ્તું છતાં, એક સંગઠિત ‘ગણ’ તરીકે વર્તવાની સમૃદ્ધ શક્તિ તેમનામાં લુપ્ત થઈ શકે નહિ. તેથી જ વર્ણવાર, પદેશવાર, ધર્મવાર અને વ્યવસાય પરતે, ‘મહાજનો’નું આંતરિક રાજ્ય પરસ્પર માટે એક અને અભિષેક રીતે ચાલ્યા જ ક્યું. એટલે પણ ‘મહાજન’ કે ‘પંથ’નું બળ રાજકીય સત્તાની સરખામણીમાં હજી નૂટનું નથી.

આ દૃષ્ટિએ મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં જે સમાજનો કોઈ ભાગ વધારે પ્રભાવશાળી અને કાર્યશીલ તથા સંગઠિત થઈતો તેને આપણે જુદાં જુદાં ‘મહાજનો’ છે.

જમીનદાર અને જમીનના વર્ગ

વિદના બીજા પ્રાંતોમાં મુખ્યત્વે આખો સમાજ જે વિભાગમાં વહેંચાયેલો નહતે પડે છે, એક મોટી જમીનદાર સરદાર અને ભાનુ-સાહેબનો દબદબાવાળો વર્ગ, તો બીજા તરફ યુદ્ધ વર્ગ, સેવકોનો વર્ગ. એક તરફ અમીર વર્ગ તો બીજા તરફ ફકીર વર્ગ. ત્યાં મધ્યમ વર્ગનું સ્થાન માત્ર બંનેની દયા ઉપર જીવનાર તરીકે જ રહ્યું છે. બંગાળમાં, રાજસ્થાનમાં, મલ્લાપ્રદેશમાં મધ્યમવર્ગનું સ્થાન ખૂબ પ્રકારનું છે.

ગુજરાતનો મધ્યમ વર્ગ

ત્યારે ગુજરાતનો મધ્યમ વર્ગ સ્વાકાશી છે, આપકમાઉ છે, ગરીબ છે છતાં સ્વમાની છે. ગુજરાતમાં અનેક વાર રાજ્યકાંતિઓ થવા છતાં, ઘોઝ ઘોઝ સમયના અંતરે, મધ્યમ વર્ગ પાછો પોતપોતાને કામે લાગી જતો. કોણ રાજ્ય કરે છે તેની તેમને બહુ પરવા પણ રહેતી નહોતી. માત્ર તેમનો વ્યાપાર નિર્બાધિતપણે ચાલ્યા કરે એવી હકૂમતને જ તેઓ મહત્ત્વ આપતા. મહાજનનું બળ એટલું અસરકારક ગણાતું કે રાજા પણ તેમની આજ્ઞા તોડી થકતો નહિ. મોટા વિરોધ અને મતભેદને પ્રસંગે, નજરનું મહાજન આખી વસ્તીની હિજરતની ધમકી રાખતે આપી થકતું; અને રાજાને એની મર્યાદાનું ભાન કરાવતું.

ગુજરાતમાં રાજાનું સ્થાન

એક રીતે રાજા પણ પ્રજાના રક્ષણ માટે નિભાવતો એવો પ્રજાનો રક્ષકાર તથા ઔદાસ્યપ્રતિપાલ એવો મોટો, પૂજ્ય છતાં, સાચા અર્થમાં ‘સેષક’ જણાતો હતો. લોકશાહીનાં મૂળ આ પ્રકારની મધ્યકાલીન ગુજરાતની સમાજવ્યવસ્થામાં જોઈ થકાય છે. તેથી જ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યવ્યવસ્થામાં, તેના સમાજજીવનમાં તથા તેની સંસ્કૃતિમાં, ‘મહાજન મંકળો’ અને ‘નગરશેઠો’એ એજન્ડાનું સ્થાન સાવજ્યું છે.

મધ્યમ વર્ગ સાહિત્યસર્જનનો પોષક

આ પ્રકારનો ખાદીપીપી સુખી, સંસ્કારી, સંપત્તી સાથે વિવાહિત અને ભાતભાતના વેળાઓ સંસ્મૃતિ ઉપભોગ કરનારો મધ્યમ વર્ગ જ સાહિત્ય, સંગીત, કલા અને ધર્મનો પોષક હોય એમાં આશંકા નથી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં, વલ્લભીપુરમાં મૈત્રક રાજ વીરસેનના રાજ્યકાળમાં આશય પાળેલો, ‘રાવણવધ’ અથવા ‘ભટ્ટીકાવ્ય’ રચનાર ભટ્ટી કવિ, શ્રીમાળ (જિન્નમાળ)માં ‘સિયુપાલવધ’ રચનાર શ્રીમાળી કવિ માધ, પ્રતિહાર વંદના મહેન્દ્રપાળ અને મલોપાવના રાજ્યમાં સન્માનિત કવિ રાજ્યેશ્વર, સિલ્હાર-કુશરપાળના રાજ્યમાં સન્માનિત કવિરાવ-સર્વેશ્વ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને અનેક કવ્ય-નાટકના રચનાર રાજપુરોહિત સોમેશ્વરદેવ સિવાય બીજા કોઈ સાહિત્યકારોને ગુજરાતમાં રાજ્યાશ્રય મળ્યાનું જણવામાં નથી. વસ્તુપાલનેજાપાલ જેવા રાજ્યમંત્રીઓએ તથા એવા બીજા શ્રેષ્ઠીઓએ, સેનાપતિઓ, નગરપતિઓ વગેરેએ

સંસ્કૃતિના સંસ્કારોને સમાજના નીચલા વર સુધી પહોંચતા કરવાની સેવા ઉપારી લીધી, હતી. કવિ પ્રેમાનંદને નંદરબારના દેસાઈ મહેતા શંકરદાસે (અત્યાર સુધી મનાનું હતું તેમ નંદરબારના ઠાકોરે નહિ) તેમના આખ્યાન-સાહિત્યને ‘કૃષીવવશમાં સારી આર્થિક સહાય આપી હતી અને તે માટેની અનુકૂળતા સુલભ બનાવી હતી. શામળભટ્ટને એક ટીક ટીક કહીએ તેવા સામાન્ય જીવીનદાર રખીદાસે તેમની વાર્તાઓને રસભર સાંભળી તેમને પોતાના અતિવાસી બનાવ્યા હતા.

મધ્યમ વર્ગ : ચિત્રકલાનો પોષક

જેવું સાહિત્યમાં હતું એવું જ લખિતકલાઓ — ખાસ કરીને ચિત્ર-કલામાં — પોથીનાં ચિત્રોમાં મધ્યમ વર્ગનું જ પ્રોત્સાહન તથા પ્રેરણા ગુજરાતમાં સુલભ હતી. એટલે જ ગુજરાતી ચિત્રકલા રાજ્યાશ્રિત હતી નહિ, પરંતુ મોટે ભાગે શ્રીમંત મધ્યમ વર્ગના જેનો તથા ભાવિક શિક્ષકો દ્વારા પોષાઈ હતી. એ જ પ્રમાણે શિલ્પ સ્થાપત્યમાં પણ ગુર્જરેશ્વરના મંત્રીઓ વસ્તુપાલ-તેજપાલે આખું દેલવાણની જે શિલ્પ-સમૃદ્ધિ ખરી કરાવી, તેઓ પણ તે ગુજરાતી સમાજમાં ઉપવા મધ્યમ વર્ગના જ હતા. આમ ગુજરાતમાં આ પ્રકારની લોકરેલીને જે ઉત્તેજન મળ્યું તેને રાજ્યાશ્રયથી વિકસેલી શિષ્ટકલા સાથે સરખાવવાની ભૂલ કદી ન થવી જોઈએ.

ગુજરાતનું લોકાશ્રિત સંગીત

ગુજરાતનું સંગીત—ખાસ કરીને રાસ, ગરબા, ગરબો, ભજન, પદ એ પણ મોટે ભાગે લોકભોગ્ય અને લોકાશ્રિત એવું દેશી સંગીત જ છે. ‘માર્ગી’—દાક્ષીણ્ય સંગીતના કેટલાક વિશિષ્ટ રાગોને ગુજરાતનાં કેટલાક સ્થળો ઉપરથી ઓળખાવવામાં આવે છે ખરા,—જેમ કે, ખંભાતી, બિલાવલ (વિરાવલ), માટુ, ગુર્જરી, વગેરે; છતાં ગુજરાતી સંગીત મોટે ભાગે ‘લોકસંગીત’ જ છે.

વિદ્યાસેવનમાં ઉદાસીન ગુજરાતીઓ

મધ્યકાલીન ગુજરાતનો વિદ્યાસેવક સર્વ સોલંકીઓ અને વાઘેલા-ઓના સમયમાં વિદ્યાવ્યાસંગી રહ્યો હશે, પરંતુ તે પછીના સમયમાં, વિદ્યાનું સેવન મોટા પ્રમાણમાં અથવા તો ઉચ્ચ કક્ષાએ થતું જણાતું નથી. ‘વિદ્યા ખાતર વિદ્યાનું સેવન’ ગુજરાતમાં અલ્પ-અલ્પ થયેલું જણાય છે. યશ-યશાદિ કરનાર બ્રાહ્મણો તથા ઉપાધ્યયોમાં વિદ્યાનું સેવન કરનાર જન થતોઓએ શાનની જોખોને ઝંખી થવી અટકાવવામાં સારી સેવા બજાવી છે; એ કબૂલ કરવા છતાં તેમની ઉપાસના બહુ વ્યાપક ગણી શકાય તેવી નહોતી.

ગુજરાતમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર

સંસ્કૃત સાહિત્યનું અવતરણ ગુજરાતમાં ઘણું વસેલું થયું હતું. સંસ્કૃતમાં જે પહેલો લાંબો લેખ આ દેશમાં કોતરેલો મળ્યો છે તે, જૂનાગઢની ત્રિનારની અશોકવાળી શિલા ઉપરનો, લગ્નપ રાજા રુદ્રદામાનો ઈ. સ. ૧૫૦નો લેખ છે. આ લેખમાં ‘શબ્દાર્થવિદ્યા’ અથવા વ્યાસરૂ વિદ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તે પછી બહુ અને માધ લેખ

સંસ્કૃત કવિઓ થઈ ગયા છે ખરા. પછી ઈ. સ.ના બારમા શતકમાં હેમચંદ્રાચાર્ય અને તેમના શિષ્યોની સાહિત્યકૃતિઓથી અને તેરમા શતકમાં સોમેશ્વરદેવ, અરિસિદ્ધ, નાનાભટ્ટ વગેરે વસ્તુપાલ-તેજપાલના આશ્રિત કવિઓની કૃતિઓ દ્વારા, ગુજરાતે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ફાળો આપ્યો છે. પહેલા વર્ગનાં નહિ પરંતુ બીજા ત્રીજા વર્ગનાં કાવ્યો અને નાટકો ગુજરાતમાં ટીક સંખ્યામાં રચાયાં છે. તે પછી સંસ્કૃત વિદ્યાનું ગાઢ પરિચીલન થતી ગયું, ભેડે સંસ્કૃત-રચનાનો નાનો પ્રવાહ છેક ગયા સૈકા સુધી ચાલ્યો છે.

વિદ્યાવ્યાસંગમાં પાછળ રહેલું ગુજરાત

છતાં સ્વીકારવું પડે છે કે ગુજરાતીઓનો વિદ્યાનો વ્યાસંગ મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ કે દ્રવિડના પાંડિત્યો સાથે સરખાવતાં નબળો જ કહેવો પડે એવો છે. મહારાષ્ટ્રમાં તો જે ‘માધુક્યી પ્રવા’એ ગંરીબ બ્રાહ્મણ બટ્ટાઓને વિદ્યાથી અવસ્થામાં નિર્વાહનું સાધન સૈકાએ સુધી આપ્યું છે તે જ એ પ્રાંતનો વિદ્યાપ્રેમ દર્શાવે છે. ત્યારે હજી પુરાણની કથા વાંચી, પોતાનો પાટલો સાચવી શકે એવી વધારે સંસ્કૃત ભણનારા બ્રાહ્મણો ગુજરાતમાં કોઈક જ નીકળ્યા છે. સંસ્કૃત મહાકાવ્યોમાંથી એકલે અને થોડું વ્યાકરણ ‘ક્રોમુદી’ કે ‘સારસ્વત’ એટલાથી જ સંતોષ થાનતા. કાશી જઈને વધારે ભણનારા તો વિરલ જ, વળી કાશીમાં શાસ્ત્રી અને શ્રોષ અધ્યાપક તરીકે મહારાષ્ટ્રીઓ અને બંગાળી-ઓની, ગઈ કાલ સુધી જે પ્રખ્યાતિ જોવામાં આવી છે તેવું, કોઈ ગુજરાતીએ પોતાનું નામ કાશીમાં કાઢ્યું જાણવામાં નથી. આ હકીકત વિદ્યાવ્યાસંગમાં ગુજરાતીઓની ન્યૂનતા સચોટ રીતે બતાવે છે.

ધર્મ-માતાનરો પ્રત્યે ગુજરાતનો સમભાવ

બીજી રીતે જોઈએ તો, ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણોનું વિદ્યાભજ ઓછું હોવાથી આપણા લોકોમાં ધર્મનું ખૂની જનન પણ થઈ શક્યું જોવામાં આવ્યું છે. બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણના અધ્યયની ગુજરાત પૂર રહી શક્યું છે અને ધર્મભાવનામાં પરસ્પર મત-સહિષ્ણુતાનો ગુણ તેમનામાં વધારે જોવામાં આવે છે. વિક્રમ સંવત ૧૧૮૧ માં સિદ્ધરાજની સભામાં દિગમ્બર જૈન મતની હાર થઈ અને એકલા શ્વેતાંબરનું જોર રહ્યું. ત્યારે બીજી તરફથી શેવ રાજાઓના આશયથી સ્વધર્મનો પ્રચાર કરતા જૈન આવાવોએ શેવ વૈષ્ણવ મત સાથે વ્યવહારુ ડાહ્યભૂતી સમાધાન-ગુતિ રાખી. એ કાળ પછીથી અહાજ સુધી જૈનો અને શેવ વૈષ્ણવોએ ગુજરાતમાં સવાહ-સંપત્તી રહેવાનું ચાલુ રાખ્યું છે.

મધ્યકાળમાં શેવ રાજાની સેવા જૈન મંત્રીઓએ કરી છે અને તેણે દાન વગેરેનો લાભ જૈન ઉપદેષ્ટ બ્રાહ્મણ સંસ્થાઓને તથા ‘બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો અને કવિઓને આપ્યો છે. કેવળ મતાંતર-સહિષ્ણુતા જ નહિ, પણ મતાંતરે પ્રતિ સમભાવનું જે ભિંયું ધોરણ મોખં અશોકે આરંભ્યું હતું અને જોને ગુપ્તોએ અને વલ્લભીના મેત્રકોએ અપનાવી લીધું હતું તે ગુજરાતના રાજાઓએ અને જૈન-બ્રાહ્મણ મંત્રીઓએ મધ્યકાલીન જમાનામાં પણ જાળવી રાખ્યું હતું.

જેન ધર્મનો ગુજરાતના ધર્મરત્ના ફાળો

જેન ધર્મ ગુજરાતની સંસ્કૃતિના વિકાસમાં મૂલ્યવાન ફાળો આપ્યો છે, તેમ આ મધ્યકાલીન સમયમાં જ ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યની, અપભ્રંશ સાહિત્યની અને જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યની જેનોએ ઘણી સેવા કરી છે. વળી મંથો લખી લખાવીને તથા ‘ભંડારે’ સ્થાપીને વિદ્યાને જીવંત રાખવાનું કાર્ય તેમણે કર્યું છે. જેન અને જેનેતર વિદ્યાવિપયક અનેક મંથો બીજા કથાવ નથી સચવાયા તે જેન ભંડારેમાં સચવાઈ રહેવા યોગ્ય છે. પછી જેન મંદિરો બંધાવીને તથા પુસ્તકોને સચિત્ર કરવાની પ્રથાને ઘણો આશ્રય આપીને, સ્થાપત્ય, મૂર્તિવિધાન તથા ચિત્રકલાને જેનોએ સાદું ઉત્તેજન આપ્યું છે. અલિપ્ત અને જીવંતવાના આચારને વ્યાપક બનાવવામાં પણ જેનોનો અગ્રગણ્ય ફાળો છે. મંદિરોની સ્થાપના, મૂર્તિઓનાં સ્તવન, અર્ચન, વ્રત, ઉપવાસો, ધાર્મિક ઉત્સવો, વરંધીયા અને તીર્થયાત્રાઓ વગેરે વિષયોમાં વૈષ્ણવ-ધર્મની અને જેનધર્મની સમાન પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી, તેથી તે એવાથી જનસમાજ ઉપર બંને ધર્મોનો સાંસ્કારિક અસરમાં ભાગ્યે જ ભેદ દેખાય છે; એટલું જ નહિ પણ સામાજિક જીવનમાં પણ એક જ જ્ઞાતિમાં વૈષ્ણવ કુટુંબો અને જેન કુટુંબો હોય છે અને તેઓ પરસ્પર ભેટી-બવણ કરવામાં પણ બાંધ ગણાતો નથી.

જેન-વૈષ્ણવ આચારનો શમ-વશ

ટૂંકમાં, ગુજરાતમાં ભારતીય સંસ્કારોને વિશિષ્ટ વલણ અર્થાત્ ગુજરાતી વ્યક્તિ આપવામાં જે કોઈ સંસ્કારોએ વધારે પ્રાભવ્ય દર્શાવ્યું

હોય તો તે જેન ધર્મ અને વૈષ્ણવ ધર્મ, જેના અનુયાયીઓના જીવનવ્યવહારથી સાધારણ રીતે ગુજરાતની સમસ્ત પ્રિદુ વસ્તી રંગાયેલી છે. અલિપ્ત, દુષ્યગ્રસ્તો અભાવ, બાળછોકરી સમાધાનવૃત્તિ અને દાનવૃત્તિ જેવા સંસ્કારો, મોટે ભાગે આ બે સંપ્રદાયોથી અને વેપારીવૃત્તિથી પોષાઈને ગુજરાતી સ્વભાવના સ્થાણે લક્ષ્ણરૂપ બંના છે.

ગુજરાતીપણાનાં લક્ષણો

ગુજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કારિતાનો અનુભવ ગુજરાતના અર્થલક્ષી સ્વભાવમાં, તેના વિનયશાળી ચારિત્ર્યમાં, તેના સર્વવ્યાપી ઉદારભાવમાં, તેની નમ્ર ધર્મશીલતામાં અને તેના બધા ચારે મેળથી રહેવાના ગુણમાં અનુભવી શકાય તેમ છે. ગુજરાતની સંસ્કારિતા તેથી જ એકદમ પ્રાંતિક, સ્થાનિક કે સંકુચિત નથી. ગુજરાતની સંસ્કારિતામાં બ્રાહ્મણત્વ છે, શત્રિત્વ છે, વૈશ્યત્વ છે; તેમાં યુદ્ધભાવ પણ છે. તેમાં ભારતીય તત્ત્વ છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેમાં વિશ્વબંધુત્વના ગુણો પણ રહેલા છે.

ભાષાવાર પ્રાંતરચનાને પરિણામે, એક જ ભાષા બોલતા ગુજરાતીઓ એક પ્રાદેશિક શાસન નીચે તા. ૧લી મે, ૧૯૧૦ થી, તેના રાજકીય ઇતિહાસમાં પડેલી જ વાર આવ્યા છે. છતાં ગુજરાત પોતાને ભારતના અંગ તરીકે ગણવામાં ખૂબ ગૌરવ લે છે. ગુજરાત કદીને પ્રાંતવાદી રહ્યું નથી. એ તો ઉમેશ માને છે કે

“જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત.”

આદિવાસીઓ અને પછાતવર્ગ

શ્રી. લક્ષ્મીદાસ મીકાન્ટ

(પછાત અને અનુસૂચિત જાતિઓના કમિશનર, ભારત સરકાર)

‘પછાત’ અને ‘જંગલી’ શબ્દો ન્યૂનતાદર્શક શબ્દો છે અને જંગલી શબ્દ તો ગાળનો પર્યાય થઈ ગયો છે. સમાજમાં પછાત અને જંગલી વિશેષણો યોભાસ્પદ તો નથી જ, પરંતુ આજની જે દાયકા ઉપર ગઈ પેઢીમાં પછાત ગણાતી કેટલીક કોમો પોતાને રજૂપૂત ગણાવતી. કારણ કે પછાત શબ્દને લાંછન ગણી તેને નાપસંદ કરતી હતી. તે દયા આજે બદલાઈ છે અને પછાતપણને લઈને સરકાર તરફથી જે લાભો અને સવલતો મળે છે તેની પાછળ કેટલીક સાધારણ સુખી કોમો પછાત કોમોની યાદીમાં દાખલ થઈ જવા તનતોડ પ્રયત્ન અને પડપટ્ટી કરે છે. આ પરિસ્થિતિ ચાલુ રહે અને પછાતપણું લાભદાયક બની રહે તો તેને પરિણામે પછાતપણાની આવરદા લંઘાવ અને તેનો કાયમ રહેવાનો સંભવ વધે. આજે આ લાલચની ધરવાની ઘણી જ જરૂર છે; જે કેટલીક કોમો અને જાતિઓ દેશની પ્રગતિ સાથે છેડી થકતી નથી અને પાછળ લંગડાતી લંગડાતી ચાલે છે તેમને માટે ખાસ સગવડો કરવાની જરૂર રહે છે. અસ્પૃશ્યતાના લક્ષણથી ભુદી પડતી હિન્દુ જાતિઓ અને જીવનની ભિન્ન ભાત પાડતી આદિવાસી જાતિઓ માટે હજારો ખાસ પ્રયત્નો કરવાની જરૂર ભાસે છે.

સંવિધાનમાં પછાત વર્ગ માટે ખાસ કલમો નોંધવામાં આવી છે. જેની સંખ્યા આશરે ૨૦ની થવા જાય છે. મૂળભૂત હક્કો (Fundamental Rights) અને રાજનીતિ નિર્દેશક સિદ્ધાંતો (Directive Principles of the State Policy)ના પ્રકરણોમાં જે કેટલીક અગત્યની કલમો છે તેને અધારે પછાતપણાની ચર્ચા અવારનવાર થાય છે. આમાંની થોડીક કલમો વિચારવા જેવી છે; કે જેથી સંવિધાનના ધારણાની આ કલમો દાખલ કરવામાં થી કસપા હટી તેની આછી ઝાંખી થઈ શકે. દાખલા તરીકે; કલમ ૧૫ અને કલમ ૧૭માં નાગરીકો પૈકી પછાતવર્ગ (Backward class of citizens)નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને અસ્પૃશ્યતા કાયદાથી દૂર કરવાની ઘોષણા છે. કલમ ૪૬માં રાજનીતિ નિર્દેશક સિદ્ધાંતના મથાળા હેઠળ, પછાત વર્ગની નીચે પ્રમાણેની જાખવા કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

“જનતાના નબળા વર્ગના કેળવણીવિષયક અને આર્થિક હક્કોનું ખાસ કાળજીપૂર્વક જાન કરશે અને ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિઓ અને જાતિઓ (Scheduled Castes and Scheduled Tribes)ના હક્કોનું; અને તેમને સામાજિક અન્યાય અને હાંકે પ્રકારના શોષણમાંથી બચાવશે.”

આખાવે સંવિધાનમાં જાતિ (Castes) શબ્દ વપરાયો નથી. માત્ર અનુસૂચિત જાતિ (Scheduled Castes) હિન્દુઓ માટે તેનો ઉપયોગ થયો છે. પછાત જાતિઓનો નામનિર્દેશ નથી. પણ કલમ ૩૪૦માં સામાજિક અને કેળવણીની દૃષ્ટિએ પછાતવર્ગ (Backward Class)નો નિર્દેશ સ્પષ્ટ છે.

મધ્યસ્થ સંસદમાં અને રાજ્યની ધારાસભાઓમાં હિન્દુઓ અને આદિવાસીઓની વસતિ અનુસાર અલાયદી બેઠકો સમવામાં આવી છે.

આ બંધી કલમોનો યોગ્ય અમલ થાય છે તેની તપાસ કરીને તે સંબંધી વર્ષિક અહેવાલ રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ અને તેમના દ્વારા સંસદ પાસે રજૂ કરવા માટે એક ખાસ અમલદારની નિમણૂક કલમ ૩૩૮ અનુસાર થયેલી છે. જેને કમિશનર કહેવામાં આવે છે. (Commissioner for Scheduled Castes and Scheduled Tribes) કલમો ૩૩૮ તથા ૩૪૦ મુજબ ઉપર જણાવેલા પછાત વર્ગ માટે એક આયોગ (Commission) નીમવાની તંત્રચીન છે. કલમ ૩૪૧-૩૪૨માં હિન્દુઓ અને આદિવાસીઓની (અનુસૂચિત જાતિઓ અને જાતિઓની) યાદી સંસદ બહાલીઆપે ત્યાર પછી રાષ્ટ્રપતિ બહાર પાડે એવી સૂચના છે. આ યાદીમાં સંસદની પરવાનગી વિના ફેરફાર થઈ શકે નહીં. કલમ ૨૭૫-૨૭૬ની અગત્યની છે કે જેમાં આદિવાસી ક્ષેત્રો (Scheduled Areas) જ્યાં આદિવાસી સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં છે તેની તથા આદિવાસીઓની કલ્યાણ યોજના માટે ભારત સરકારે દરવર્ષે ગ્રાન્ટ આપવા માટે રકમો અલાયદી કાઢવાની સૂચના છે.

આ રીતે સરવાળે સંવિધાનનો હેતુ અને લક્ષ્ય દેશના નબળા અંગ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવાની અને તેને બની શકે તેટલી મદદ કરીને બીજાં અંગો અગ્રેય લાવવાની ભાવના છે. અન્નોદયની ભાવનાની કાંઈક આછી કલ્પનારેખા દોરવામાં આવી છે. આ કલમોમાં જ્યાં સુધી સુધારાવધારા થવા નથી અને સંવિધાન પ્રમાણે તેનો કડક અમલ થઈ સચાજના નબળા અંગને બીજાની ઉણદમાં લાવવામાં આવ્યો નથી ત્યાં સુધી સંવિધાનમાં રજૂ થયેલા બેદલાવો ચાલુ રહેવાના અને તે ધોરણે કલ્યાણ યોજનાઓ ધણવાની એ નિર્દેશ છે.

વર્ષો દસ વર્ષની અવધિ જે કલમો માટે સમવામાં આવી હતી, (કલમ ૩૩૪) તે અર્થ પૂરી થતાં બીજાં દસ વર્ષ લંબાવવામાં

આવી. એટલે સને ૧૯૭૦ સુધી ધારાસભાઓમાં હરિજન અને આદિવાસીઓ માટે અવાધદી બેઠકો ચાલુ રાખવામાં આવી છે. દેશ અને રાજ્યનું ધ્યેય શાંતિ અને વર્ગવિહીન સમાજ (Casteless and Classless Society) રચવાનું છે એ બૂલાવું બેઠકોએ નહિ પરંતુ આજની પરિસ્થિતિ અને રાજકીય બળોને લીધે શાંતિ-શ્રાંતિના ભેદ-ભાવોને માન આપવું પડે છે, તે શોધનીય છે. પણ ભવિષ્યમાં અનુસૂચિત શાંતિ અને શ્રાંતિઓની યાદી ટૂંકાવવી પડશે. બેઠક અનેક પ્રાદેશિક સરકારોને, રાજ્યોને, આ રુચિકર નથી એનો પુરાવો સંવિધાનની કલમ ૩૪૦ પ્રમાણેનું જે આયોગ (કમિશન) નીમ્યાવું તેની કામગીરી અને તેના સૂચનોનું જે પરિણામ આવ્યું તેના ઉપરાંતી સ્પષ્ટ થશે.

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરની અધ્યક્ષતા હેઠળ તા. ૨૯મી જાનેવારી ૧૯૫૩ના રોજ અગિયાર સભ્યોનું પછાતવર્ગ આયોગ—(કમિશન) નીમવામાં આવ્યું. અને તેને નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેનું કામ સુપરત થયું:—

(૧) હરિજન અને આદિવાસી સિવાયના સામાજિક અને કેળવણીની દૃષ્ટિએ પછાતવર્ગમાં ગણવાલાયકોની યાદી તૈયાર કરવામાં એક માપદંડ ઘોષી કાઢવો અને તે પ્રમાણે પછાત વર્ગની યાદી બનાવી તે કયાં વસે છે, તે પ્રદેશો અને તેની વસતિની સંખ્યા જણાવવી.

(૨) આવા પછાતવર્ગની સ્થિતિની તપાસ કરવી અને મુશ્કેલીઓ રજૂ કરવી.

(૩) તેના નિવારણના ઉપાયો સૂચવવા.

આ આયોગની અહેવાલ બે વર્ષને અંતે સન ૧૯૫૫ની તા. ૩૧મી માર્ચે રજૂ કરવામાં આવ્યો. આ અહેવાલની ભલામણો અને સૂચનો વિષે ભારત સરકારે એક ટૂંકી નોંધ સંસદ સમક્ષ રજૂ કરીને સંતોષ માન્યો. અહેવાલની જ્યારે હજી સુધી સંસદમાં થઈ નથી એ દિશાએ બે વર્ષના પ્રયાસ અને મહેનતને અંતે ઘડવામાં આવેલો અહેવાલ ભૂલી જાય છે. અને પછાતવર્ગ કોને કહેવો તેનો માપદંડ હજી સુધી સંપાદ્યો નથી. ત્યાં સુધી જુદાં જુદાં રાજ્યોએ જુદાં જુદાં ધોરણ સ્વીકારી પછાતવર્ગની જે યાદીઓ બનાવી છે તે કામ છે અને ભારત સરકાર માન્ય યાદી હજી તૈયાર થઈ થકી નથી. શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે અઞાત પરિશ્રમ કરવા છતાં યોતના પ્રાસન્નવિક નોંધમાં જે નિરાશાના ઉદગારો કાઢ્યા છે તે આ નિષ્ફળતાનું સૂચક છે.

“અનાધી મને સખ આઘાત લાગ્યો અને હું નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે જે દુષ્ટોનો સામનો કરવાના જે ઉપાયો અમે સૂચ્યા છે તે દુષ્ટો કરતાં પણ વધુ ખરાબ છે.”

“અમાર પ્રણયોની અંતરથીએ આ દુઃખદ પ્રતીતિ મને થઈ. આયોગમાં વહેવા યત્નપ્રયત્નને હું ખાતરી કર્યો નહિ અને ઉપર નામુદ્યો છતાં શાંતિના પાયા ઉપર ઉપાયો સૂચવવાના

વધુમતીના નિર્ણય સાથે સંમત થયો. જ્યારે અહેવાલનું છેવટનું સ્વરૂપ ઘડાઈ ગયું ત્યાં હું નવી દિશાઓ વિચારવા લાગ્યો કે, પછાતવર્ગ શાંતિ સિવાયની બીજી ભૂમિકા ઉપર કલ્પી શકાય છે. પણ આ વિચારણાને લીધે મારા સાથીઓમાં મારે વિષે શંકા ઊભી કરવાનો કારણો અને આયોગની ભલામણોને છેવટની ઘડીએ ઠોકરે મારવાનો સંભવ હતો.”

* * *

આવું પરિણામ આવવા છતાં આ પછાતવર્ગના આયોગનો અહેવાલ, પછાતવર્ગનો ઇતિહાસ, સામાજિક સમીક્ષા અને તે જટિલ પ્રશ્નની અનેક બાબતો તેના અભ્યાસીને સારી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. મુ. શ્રી. કાકાસાહેબે યોતના આલંકારિક ભાષામાં પછાતવર્ગ સાથે છે તે બતાવવા નીચે મુજબની કવિતા સમી સૂત્રાવધી રજૂ કરી છે.

પછાત	અભુપછાત
૧. શી	પુત્ર
૨. બામાડો	કહેરી
૩. હાથપગ હવાથી રોટલો રળ્યો	મજૂરોની દેખરેખ રાખતો
૪. જમીનવિહોણો	જમીનનાદાર
૫. ટાકાતકામાં કામ કરતો	ખુશી ઉપર બેસી આરામથી કામ કરતો
૬. મજૂર	કારીગર
૭. મૂંઝી વિનાનો	ખુંજપતિ
૮. કારકુન	અધિકારી
૯. નોકરી કરનાર	ઉપલા દરજ્જાનો સરકારી અમલદાર

અહેવાલમાં પછાતવર્ગની ઇતિહાસની જે વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે તે નીચે પ્રમાણેની છે:—

૧. હિંદુ સમાજમાં રૂઢિ અનુચાર જે શાંતિઓ હરકી ગણાઈ છે.
૨. જે શાંતિ થા કોમનો થોડો ભાગ નિરાશર અથવા શિશુ લેવાઈ છે તે શાંતિ થા કોમ.
૩. સરકારી નોકરીમાં જે શાંતિનું પ્રતિનિધિત્વ નથી તે.
૪. પંથો-દલોગ-વ્યાપારનાં સંયોગો જેનું પ્રતિનિધિત્વ નથી તે.

સામાન્ય અર્થમાં ગણતા પછાતવર્ગના ત્રણ મુખ્ય વિભાગો યાદી શકાય:— (૧) હરિજન. અનુસૂચિત શાંતિઓ (અરુપરજાનું લક્ષણ). (૨) આદિવાસી અનુસૂચિત શાંતિ (ઘવનની જુદી ભાત). (૩) અન્ય (બાકી અવશેષ રહેલા) પછાતવર્ગ. (Other Backward Classes) છેવટનાની વ્યાખ્યા જટિલ નથી પણ દાખવા તરીકે (ક) વિમુક્ત શાંતિઓ-ગુનેચાર કોમો Ex-Criminal Tribes, (ખ) જાડાની

જાતિઓ. Nomadic Tribes. (૧) નવબુદ્ધ થયેલા હરિજનો, મુંબઈ સરકારે અખત્યાર કરેલી નીતિ અનુસાર.

આખા હિંદમાં હરિજનોની કુલ્યે ૮૧૮ જાતિઓની વસતી પાંચ કરોડની થવા જાય છે. (૫૨૧,૪૬,૧૭૫)

આદિવાસીઓની કુલ્યે ૩૦૪ જાતિઓની વસતી બે કરોડની થવા જાય છે. (૧,૯૧,૧૬,૪૯૮) અન્ય પછાત વર્ગોની કુલ્યે ૧૪૨૬ જાતિઓની વસતી સાત કરોડની થવા જાય છે. (ચોક્કસ આંકડા મળતા નથી.) પરંતુ શ્રી. કાકા કાલેલકરના અહેવાલમાં સૂચવેલી પછાતવર્ગની જાતિઓની સંખ્યા ૨૩૯૯ જેટલી છે. અને તેમાંની માત્ર ૯૧૩ જાતિઓની વસતી અગિયાર કરોડ થવા જાય છે. (૧૧,૫૧,૦૦,૦૦૦) એટલે અહેવાલની સૂચના માન્ય રાખીએ તો હિંદની કુલ વસતીના પચાસ ટકાથી વધુ વસતીને પછાત ગણવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય. પણ આવા મોટા સમુદાયને કેટલી અને કયા પ્રકારની સહાય આપી શકાય એ એક વિષય સમસ્યા ખરી થાય છે.

જૂના મુંબઈ રાજ્યે દલિત અને આદિવાસી જાતિઓની સ્થિતિ તપાસવા માટે મિ. સ્ટાર્ટ નામના અમલદારના પ્રમુખપણા હેઠળ એક સમિતિ નીમી, જેનો અહેવાલ સને ૧૯૩૦માં બહાર પાડવામાં આવ્યો. જેમાં પૂ. સ્વ. ઠક્કરબાપા તથા ડૉ. અભિકરજી સભ્ય હતા. આ અહેવાલની સૂચના અનુસાર સને ૧૯૩૩માં મુંબઈ રાજ્યે ‘પછાતવર્ગ-ખાતા’ની શરૂઆત કરી. આ અસક્ષામાં પછાતવર્ગનું યાસીય વર્ગીકરણ ન હતું. હરિજનોને-દલિત કોમ તરીકે ઓળખાવામાં આવેલી હતી અને આદિવાસીઓનો પ્રશ્ન ખાસ કોઈએ છેડાયો ન હતો. પૂ. શ્રી. ઠક્કરબાપાએ આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો અને તેનો ઊંડા લાવવા માટે સ્વ. શ્રી. બાળાસાહેબ ખેર અને શ્રી. મોરારજીભાઈના કોંગ્રેસ મંત્રીમંડળે એક અમલદાર મિ. સિમીંગટનની ખાસ નિમણૂક કરી. મિ. સિમીંગટને મુંબઈ પ્રાન્તના આદિવાસી ભાગોમાં ખૂબ પ્રવાસ કરી સને ૧૯૩૮માં એક ઉપયોગી અહેવાલ રજૂ કર્યો. આ અહેવાલની એક કાંતિકારી સૂચના ભૂલી શકાય એમ નથી કે આદિવાસીઓને દારૂ-નાટીના નશાની ભૂરી આદતમાંથી છોડાવવાનો એકમાત્ર ઉપાય તાકાત આડનો નાથ કરવો છે એ - પરરામમની પુશ્વી નભાંતર કરવાની પ્રતિજ્ઞા જેવી - આ સૂચના એક અંગ્રેજ/હિં. સી. એસ. અમલદારે કરવાની યોગ્યતા સને ૧૯૩૮માં બતાવી! જૂના મુંબઈ રાજ્યે આ વાત સ્વીકારી અને સારી આમ-દાનીના ભોગે દારૂનિષેધની નીતિનો અમલ કરી હિંદમાં પ્રથમ દાખલો બેસાડ્યો. દિલાપી મુંબઈ રાજ્યે અને મદ્રાસપ્રદે અને ગુજરાતનાં નવાં રાજ્યોએ આ નીતિ ચાલુ રાખી છે. સ્વરાજ્ય મળ્યા બાદ પછાતવર્ગ વિષે ઠીક ઠીક વિચારણા થઈ છે અને નીચે મુજબનું યાસીય વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે : (૧) હરિજન (અસ્પૃશ્યતાની દૃષ્ટિએ), (૨) આદિવાસીઓ (જીવનની જુદી ભાત) (૩) અન્ય પછાતવર્ગ. સંવિધાનમાં આજ વર્ગીકરણ અનુસરવામાં આવ્યું છે.

પછાતવર્ગમાં સીધી પ્રથમ સ્થાન હરિજનોનું છે અને તે પોગ્ય જ છે. અસ્પૃશ્યતા રૂપ સામર્થિક કલંકથી લગિજન આ અંગેના માનવ-

તાની દૃષ્ટિથી સદીઓથી અન્યાય થતો આવ્યો છે. આ કલંક દૂર કરવાના ભગીરથ પ્રયત્નો ગયા ગાંધીયુગમાં થયા અને તેનો વેગ આજના ચોજના યુગમાં કાંઈક ધીરે વધ્યો છે. જેકે સંવિધાનના નિર્દેશન પ્રમાણે અસ્પૃશ્યતા એક ગુનો ગણવામાં આવ્યો છે. અને તેને અનુવલ્લિને ભારત સરકાર તેમ જ અન્ય પ્રાંતીય સરકારોએ કાયદા ધક્યા છે અને સજા પણ થાય છે. પણ માત્ર કાનૂનીથી આ કામ થઈ શકે એમ નથી. આ વિષયમાં ગાંધીયુગમાં જે રીતે લોકમત કેળવાયો તેવી જ રીતે લોકમાનસ બદલાય અને એક રીતે સામાજિક ક્રાંતિ થાય તો જ અસ્પૃશ્યતા નામશેષ થશે. આદિવાસી અને અન્ય પછાત વર્ગો કરતાં હરિજનોની સ્થિતિ કફોડી છે. અને તેટલી જ તે સમસ્યા જટિલ છે. ભગવાન બુદ્ધના સમયથી અને તે પહેલાંથી પણ આ બદી ચાલી આવી છે. અને તેને પ્રત્યેક ભારતમાનને કપાળે જે કાંઈક ચોટીયું છે તે વહેવામાં વહેલી તકે ભૂંસી નાંખવું જેઈએ. જેથી આદિકાની વર્ણ-ભેદ નીતિનો આપણે સચોટ રીતે સામનો કરી શકીએ. યૂટીલી, મત-ગણતરી અને અધિકાર પાછળની દોડદોડમાં આ પ્રશ્ન એટલો મહત્વનો અને તાત્કાલિક જણાતો નથી એ ચોચનીય પરિસ્થિતિ છે.

વર્ષો સુધી દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા અને રાષ્ટ્રપ્રેમી સદ્ગત મહારાજ શ્રી. સપાજીવાવની છત્રછાયામાં રહેવા છતાંવે ગુજરાતનો મહેસાણા જિલ્લો અસ્પૃશ્યતા રૂપી મેલ હજારે ધોઈ શક્યો નથી. બીજા જિલ્લાઓમાં ખૂણેખાંચરે અસ્પૃશ્યતાની ડાકણ દેખાય છે. સોરાષ્ટ્રમાંથી આ રોગ ઘણે-અંશે ઓછો થઈ ગયો છે. સુરત જિલ્લામાં સીધી ઓછી અસ્પૃશ્યતા છે, જ્યારે કચ્છમાં તેના અવશેષ બાકી છે. અજાના અધિકારમાં વર્ષો સુધી રહેલા કચ્છમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ખેડૂતો પોતાનાં બાળ-કોને આબહોષ્ટની ભીકે સરકારી યાળામાં મોકલતા નૈથી અને જુદી યાળાઓ ચલાવે છે. ભંગીભાઈઓની સ્થિતિમાં હજી બહુ દેર પડ્યો નથી. પગાર વધારવામાં આવ્યો હશે એને મકાન બંધવામાં આવ્યા હશે, પરંતુ નાનીમોટી મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં - સુપરઇંટીઓમાં ભંગી કામની ગંદી પ્રથા તે કોષને ધારે જન્મજન્માંતરથી લદાયેલી છે તે ધણી થઈ લાગતી નથી અને ત્યાં સુધી નવગુજરાતમાં સંપૂર્ણ માનવતાનાં દર્શન દોહવાં છે. બુદ્ધિદાણી અને અગ્રણી ગણતા લોક-પ્રતિનિધિઓવાળી સુધરાઈઓ પોતાના સેવાભાવી અને વફાદાર ભંગી નોકરો તરફ જેઈએ તેવું અને તેટલું ધ્યાન આપતી નથી અને મોટી કોરપોરેશનો પણ પોતાના દરવેરે વધતા અંદાજપત્રમાં પણ ભંગીઓની સંવેગન કાંઈક જે પ્રથમ સ્થાન આપવું જેઈએ તે તે આપતાં નથી અને પાછળથી ગંદી વસતીનાં રહેણાં Slum clearance સુધારવાની યોજના ઘડે છે અને ભારત સરકાર પાસે ગ્રાન્ટની માંગણી કરે છે. હરિજનોના એકંદનક લેવક સ્વ. શ્રી. ભરંજ (પશ્ચિમ ખાનદેશ) એ આ વિષયના અગત્યનાં સૂચનો પોતાના અહેવાલમાં કરેલાં છે તેનો અમલ કરવામાં ગુજરાત રાજ્ય ટીલ નહિ કરે એવી આજ્ઞા રાખીએ. સદ્ભાવે ભંગીઓના અગ્રજીવન દિલોજન દોસ્ત તપસ્વી શ્રી. અપા-સાહેબ પટવર્ધને સુરત જિલ્લાના વ્યાસ ગામે ભંગીમુઝિન અને ભંગી-કચ્છમુઝિનના આદર્શો અમલમાં લાવવા એક તાલીમ વિદ્યાલય થકી

કરેલું છે તેનો પૂરેપૂરો લાભ ગુજરાતની તમામ સુધારણીઓ ઉઠવે એવી વ્યવસ્થા ગુજરાત રાજ્યે કરવી જરૂરી છે. શ્રી પટવર્ધનજીએ અનેક પ્રયોગો કરીને સફળતા મેળવી છે. તેમના માર્ગદર્શનથી ગુજરાત રાજ્યને અનેક લાભ થશે અને પૂ. ગાંધીજીના સાબરમતી આશ્રમના સીમાડે આવી વસેલા રાજ્યના પુરંધરો આ દિશામાં ત્વરિત પગલાં માંડશે તો ભંગી કોમની સ્થિતિ એક દાયકામાં બદલાઈ જશે અને શહેર અને કુશ્યાના આસપાસમાં ઘણો જ ફરક દેખાશે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણના કામ માટે હરિજન સેવકસંઘ, દલિત સેવકસંઘ એવી બિન-સરકારી અને બિન-રાજકીય સંસ્થાઓ સાથે મળી સંપીને હરિજનોનો તથા અન્ય સ્વયંસેવકોનો સાથ લઈ સધન ચોળના મારફત અથવા પરિશ્રમ વેદી કાર્ય કરશે તો અસ્પૃશ્યતાટૂંકી કર્કંડ જરૂર દૂર થશે અને આવા કાર્ય માટે ગુજરાત સરકાર આર્થિક અને નૈતિક ટેકો જરૂર આપશે. હરિજન સેવકસંઘ હરિજન પ્રચારકો વધુ પ્રમાણમાં તૈયાર કરવા જોઈએ અને તેણે પહેલાના સ્વપ્નમાં દેશ્વર કરવો જોઈએ. સૌએ મળીને ભંગી ભાઈઓની સ્થિતિ સુધારવા સામાજિક ક્રાંતિના સૂરે જળાવવા જોઈએ અને તે પછી ભંગી ભાઈઓમાં પણ જમાનાથી જડ થાશે સી 'ગરામી' જેવી કૃત્રિમ નાશનો શંખધ્વનિ ફુંકવો જોઈએ. આપણા દેશમાં રાજકીય અને આર્થિક ક્રાંતિ કરતાં સામાજિક ક્રાંતિની વધુ જરૂર છે. પણ તે એટલી જ અધીર વસ્તુ છે, એની શાખ ઈતિ-હાસ પૂરી પાડે છે.

ગુજરાતના આદિવાસી-વન્ય જાતિઓની અવસ્થા હિંદના બીજા પ્રદેશોમાં વસતા—જેવા કે (૧) આસામ, (૨) ઓરિસ્સા, (૩) બિહાર, (૪) કે મધ્ય પ્રદેશમાં રહેતા આદિવાસીઓ જેવી નથી. ગુજરાતના ભીલો (જેમાં સાબરકાંઠા-બનાસકાંઠાના ભીલ-ગરાસિયાનો સમાવેશ કરી શકાય) નાપક, દુબળા, કૌકણ વ. જાતિઓ અન્ય વસતિ સાથે અનુક્રમિત ભળી ગયા છે. ડાંગના ભીલો માવચી, કૌકણ, વાલી વ. બહારના સમાજના સમાગમમાં આવ્યા છે. જેકે પોતાની ભાષા કેટલેક સ્થળોએ કોમક રાખી છે. જ્યારે બીજાઓએ ધણેશીની ભાષા અપનાવી લીધી છે. પોતાની જૂની કૃત્રિમ રીતરિવાજ છોડતા જાય છે. તે સાથે સાથે પોતાની જમાનાજૂની ખાસિયતો અને અમૂલ્ય ગુણો અને જમીનો ગુમાવી બેઠા છે. તેથી તેઓ રંક અને બિચારા-આપણ બની ગયા છે અને બીજાઓની દશા ઉપર જીવવાની સ્થિતિ ઊભી રહેલી છે. આદિવાસી તમામ ભાઈઓના કેટલાક મેયિસ ગુણો આ પ્રમાણે છે:

(૧) સત્યપ્રિયતા-સરળતા, (૨) મર્દાનગી અને સહનશીલતા, (૩) એછી જરૂરીયાતો અને નિસર્જનો પ્રેમ, (૪) સ્ત્રી-પુરુષોનો સરખો દરજ્જો, (૫) નિર્દોષ આનંદપ્રિયતા (નુનો અને તહેવારો ધોમે ધોમે ખુંસાતા જાય છે) રસ્તાઓ અને બસ જેવાં વાહન દ્વારા ચોખ્ખા અનેક માર્ગો ખુલ્લા થયા છે. અને તેઓ સામનો કરવાની સહન લજ પૂર પ્રમાણમાં આદિવાસીઓમાં આવી નથી. ફિલ્મનો લાભ લઈ આદિવાસીની નવી વેબી જે તૈયાર થઈ રહે છે તેનામાં ઉપર જણાવેલા

ગુણો નામરેખા ન થાય તેની પૂરતી કાળજી લેવી જોઈએ. નયાગ્રાજી અને સ્ત્રીઓના અધ્યયનો દેવાદાર થતા આદિવાસીઓ સારી જમીન ગુમાવી બેઠા છે અને તેમને જ્યાં-જંગલ અને ડુંગરાળ પ્રદેશમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યા ત્યાં પણ તેઓ સુમળી રોટલો ખાઈ થકે એવો પ્રબંધ થવો જોઈએ. દારૂબંધીની નીતિથી તેમની આર્થિક દશા જરૂર સુધરશે પણ તેમના શોષણના માર્ગો બંધ કરવામાં આવે અને તેમનું જીવન અને વસૂલ લેવેલું દેવું માફ કરી સરળ રીતે ધોરધારનું તંત્ર ઊભું કરવામાં આવે તો આદિવાસી જલદી સુખી થઈ થકશે. દુબળાઓ (હળપતિ)ને ઘર બંધાવી તેને કરજમુખ કરી ધણિયાપાની પદ્ધતિમાંથી મુક્ત કરવાના ઉપાયો તાકીદે લેવાવા જોઈએ.

સૌરાષ્ટ્રના અલેચ, ગીર અને બરડાના જંગલોમાં વસતા રબારી, ચારણ—માઘવાડીઓ ગંધાવાડના પશ્ચર, સૌરાષ્ટ્રના સીદી વ. જાતિઓને આદિવાસી જણવામાં આવ્યા છે અને તેમને માટે કલ્યાણ યોજનાઓ પણ બનાવેલી છે. માઘવાડીઓનો પ્રશ્ન જટિલ છે તેટલો જ મહત્વનો છે. કચ્છના કોળી, પારથી અને વાઘરીને આદિવાસી વિભાગમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં આવી આદિવાસી વસાહતોને અનુસૂચિત આદિવાસી ક્ષેત્રો તરીકે (Scheduled Areas) માન્ય કરવી રહી. સંવિધાનની કલમ ૨૪૪ (૧) ના પરિશિષ્ટ ૫ અનુસાર આદિવાસીની ગાક વસતિના પ્રદેશોને અનુસૂચિત આદિવાસી ક્ષેત્રો (Scheduled Areas) તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા છે. નીચે જણાવેલા જિલ્લાઓમાં આવા ક્ષેત્રો જાહેર થશે છે. (૧) સુરત, (૨) ઝાંચ, (૩) ભરૂચ, (૪) વડોદરા, (૫) પંચમહાલ, (૬) સાબરકાંઠા અને નીચેના વધુ પ્રદેશો અનુસૂચિત આદિવાસી ક્ષેત્રો તરીકે જાહેર થવા જોઈએ. (૧) બનાસ-કાંઠાનો દાંતા અને હમીરગઢ પ્રદેશ, (૨) સૌરાષ્ટ્રના આલેચ, ગીર અને રણને લાગેલો બરડાનો પ્રદેશ, (૩) કચ્છમાં ખીર અને બાવડાનો પ્રદેશ. શ્રીપુત્ર ટેબલમાંથી સરદારી હેઠળ જે આયોજ (Commission) નિર્માણ છે તેને આ ભલામણો કરવાની તક મળશે. આવા અનુસૂચિત આદિવાસી ક્ષેત્રોમાં સધન અને વિવિધવર્ણી વિકાસ ઘટક જોડવાઓની અમલ થઈ થકે. દેશી રાજ્યોના તાબામાં આવેલા આવા પ્રદેશોમાં ઘણું નબળું કલ્યાણ કામ થયું છે કારણ કે, તે સંજોગો દારૂની આવકમાંથી સરકારભાર ચલાવવો હતો તેથી આદિવાસીઓનું કલ્યાણ વિચાર્યું જ ન હતું.

ગુનેગાર ગણાતી જાતિઓને હવે વિમુક્ત જાતિઓ અથવા ડિનોટિફાઈડ કોમ્યુનિટીઝ (Denotified Communities) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અત્યંત કોમ થા જાતિને કપાલે ગુનેગારનો ઈલાકા ઘણાડો એ વાળ્યો નથી. અને અંગ્રેજ સરજના જમાનામાં આવી જાતિઓના માણસોને તારની વાડની અંદર રાખવામાં આવતા હતા અને રોજ-બ-રોજ પોલીસ તેમની ઘાજી લેતી હતી. આ બંધનમાંથી તેમને મુક્ત કરવામાં આવી. એટલે તેમનું નામ વિમુક્ત જાતિઓ રાખવામાં આવ્યું. આવી સાંતી, કંભર વ. નામની કોમોની સંખ્યા ઉત્તરપ્રદેશમાં ઘણી છે. આપણે ત્યાં અમદાવાદની ઊંચા કોમ જાત્રીતી છે. નાના ગુના-ચોરીચપાટીનો ટેવ લેવારેવશથી પકડેલો હોય છે. તેને નિર્મૂળ

કરવાનું કામ સંભળે નથી. આ કોમની નાની પાંચ-છ વર્ષની બાલકોને તેમના માતાપોથી દૂર થઈ ભઈ આશ્રમની સંસ્કારની તાલીમ અપવતી જેઈએ અને તેમની માતાપોને પ્રમાણિત પાપો કરના ધીમરવું જેઈએ. અને ધીવ વચારસા જેઈએ. બીજી ભટકતી (nomadic) કોમો છે, જેઓને એક હેઠાણે વસાવતો જેઈએ. દ્વિતીય મુખઈ સરસરે આવી કોમોની એક શાદી બનાવી છે અને તે માટેની યોજનાઓ પણ થયો છે.

દ્વિતીય મુખઈ ચાલતે પછાત વર્ગની શાદી જાનિના ધોરણે ન કરના આર્થિક સ્થિતિનું નવું ધોરણ દાખવ કરું હનું, અને જેની વર્ણિક આમદાની રૂ. ૧૨૦૦)નો નીચે છે તેને અન્ય પછાત વર્ગમાં ગણી વિશ્વક્રમાં ફી માફી વતી સરચલો આપવામાં આવી હતી. આજે નવા બનેલા મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનાં ચલોમોમાં આ નવું ધોરણ ચાલુ રાખવામાં આવ્યું છે. પછાત કોમોનું વર્ણીકરણ જાનિના ધોરણે ન કરવું અને તે રીતે જાનિનો ખ્યાલ ધીમે ધીમે ભૂંસાઈ જાય એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવા માટે બે જ રસના છે (૧) આર્થિક સ્થિતિ વલમાં રાખી મદદ કરવી, (૨) ગુણ વિશેષ ખ્યાનમાં રાખી મદદ કરવી. આવા સને ૧૯૬૧માં તૈયાર થનાર વસતીવત્રકમાં હરિજન અને આદિવાસી ૧૯૬૧માં તૈયાર થનાર વસતીવત્રકમાં હરિજન અને આદિવાસી સિવાયના અન્ય પછાત વર્ગની કોમો માટે અવાજો કોટી રાખતો નહિ એવો પ્રક્રમ થયો છે. પરંતુ વિમુક્ત જાતિઓ અને ભટકતી જાતિઓ માટેના વસતીના આક્રમ યોજવા માટે આ બંને વર્ગની કોમો માટે કોઈ રાખવાની આવશ્યકતા તો રહેશે જ અને એટલે સુધારો વટપુક્રમમાં કરવો પડે. કેવલની અને ચિલ્લનું પ્રમાણ અને ફેલાવો જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ જાનિસંસ્થા ભૂંસાની જાય છે પણ હજી ગામઝં-ઓમાં અને શહેરોમાં પણ જાનિસંસ્થા જાય છે એવા દાખવાઓ યોગ્ય મળે છે. સને ૧૯૭૦ સુધી હરિજન અને આદિવાસીઓની જાનિ અને જાતિઓની શાદીઓ, સંવિધાનમાં તે પ્રકારની જોગવાઈ કાયમ છે ત્યાં સુધી, ચાલુ રાખતો જ પડે. પછાતવર્ગના સામાન્ય પ્રશ્નોની ભૂમિકા આપણે જેઈ ગયા. હવે ગુજરાતના હરિજન અને આદિવાસીઓની વસતી અને આદિવાસી અનુસૂચિત સેત્રો અને તે અંગેની કલ્યાણ યોજનાઓનો વિચાર કરીયું. દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજનામાં તે અંગે કેટલી રકમ મુકર કરવામાં આવી હતી અને કેટલી ખર્ચઈ તેમ જ કેટલી સીલક છે તેની માહિતી નીચે પંચવર્ષીય યોજના હવામાં સલાયક થાય તેવી તેનું દિગ્દર્શન સંક્ષેપમાં કરવું જરૂરી છે:-

નવીન ગુજરાત ચાલના સંસ્કર (૧૭) કલ્યાણોની કુલે વસતી આશરે એક કરોડ બાસક લાખની છે. (૧,૬૨,૨૯,૩૯૧). તેમાં હરિજનોની સંખ્યા આશરે દસ લાખની (૯,૮૨,૯૬૪) અને આદિવાસીઓની સંખ્યા આશરે એકવીસ લાખની (૨૧,૫૨,૨૮૭), અન્ય પછાત વર્ગની (કે જેમાં ભટકતી કોમોનો પણ સમાવેશ થાય છે) કોમોની સંખ્યા એકસ તારવી થકાય તેમ નથી. છતાં ગાંધી માહિતી પ્રમાણે તેમની વસતી મહારાષ્ટ્રમાં આશરે ૨૫,૬૫,૨૩૯ અને ગુજરાતમાં આશરે ૪૦,૬૧,૭૩૦ની છે.

ઉપર જણાવેલ સંખ્યામાં મહારાષ્ટ્રના શાપા કલ્યાણના ઉમરનાં તાલુકાના અને પશ્ચિમ ખાનદેશના નવાપુર અને નંદરખાર તાલુકાનાં ૨૦૬ ગામો કે જેનો ગુજરાતમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે તેમાંનાં ૧૮૬ ગામોની વસતીની સંખ્યા આવી જાય છે.

ગુજરાતને ભાગે પછાત વર્ગના કામનો જે ભોળે આવો પડે છે તેનો બે દૃષ્ટિએથી વિચાર થઈ શકે:

(૧) આખા દિલ્હી હરિજન અને આદિવાસી વસતી સાથે ગુજરાતની હરિજન અને આદિવાસી વસતીનું પ્રમાણ સરખાવવું.

(૨) ગુજરાતની કુલ વસતીની સરખામણીમાં ત્યાંના હરિજન અને આદિવાસીઓનું વસતીનું પ્રમાણ.

બીજી દૃષ્ટિ મને વધુ મહત્વની લાગે છે. કારણ કે, ચાલની પ્રગતિના ચક્રની ગતિ તે ચાલની પછાત વર્ગની કોમો ઓછી વપતી કરી શકે છે. આ બંને દૃષ્ટિએ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનાં પ્રમાણો નીચે પ્રમાણેના જાણીય:-

	કુલ વસતી (લાખમાં)	હરિજન આશરે લાખમાં	આદિવાસી આશરે લાખમાં
૧. દિલ્હી	૪,૦૦૦	૫૦૦	૨૦૦
૨. ગુજરાત	૧૬૨	૧૦	૨૨
૩. મહારાષ્ટ્ર	૩૧૨	૪૧	૧૫

	હરિજન	આદિવાસી
દેશની કુલ	ચાલની	દેશની કુલ; ચાલની
હરિજન	કુલ વસતી	આ વસતી કુલ વસતી
વસતી	સાથેનું	સાથેનું
સાથેનું	પ્રમાણ	પ્રમાણ
પ્રમાણ		
ગુજરાત	૨.૦	૬.૧
મહારાષ્ટ્ર	૮.૨	૧૩.૫
		૧૧.૦
		૭.૫
		૧૩.૧
		૪.૮

આ જ રીતનો યોગે ફક્ત નીચેનાં ચાલોમાં લાખમ પડે છે, ઉપર મુજબની ટકાવારી

૧. આસામ	૭.૮૨	૧૮.૪૮
૨. ઓરિસ્સા	૧૩.૩૬	૨૦.૫૫
૩. મહિષુર	૦.૮૬	૩૩.૬૩
૪. ત્રિપુરા	૦.૮૫	૩૦.૦૮

આવી જીણી ટકાવારીની ગણતરી જરૂરી છે કારણ કે, ખાસ કરીને આદિવાસીઓની કલ્યાણ યોજના માટે ભારત સરકાર બધાં ચાલોને સંતોન રક્ષ પ્રાપ્ત નરીકે આપે છે અને તેનું ધોરણ ઉપર દશવિધા વસતીના આક્રમ ઉપર નિર્ભર છે.

સંવિધાનની કલમ ૨૭૫ અનુસાર આદિવાસીઓ અને આદિવાસી અનુસૂચિત સેત્રોના વિકાસ માટે ભારત સરકારે દર વર્ષે અમુક રકમ

અવાધી કાઢવી જેઈએ એવો આદેશ છે, જ્યારે હરિજન વ. પછાત વર્ગ માટે આવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ સંવિધાનમાં ક્યાંયે નથી; તેથી હરિજનોની કલ્યાણ યોજના માટે ભારત સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટની રકમ ઓછી છે. સમાજના નબળા અંગ તરીકે હરિજન અને પછાત વર્ગોને આર્થિક મદદ ભારત સરકારે કરવી જોઈએ એવો સામાન્ય ઉલ્લેખ છે.

સને ૧૯૫૩ સુધી હરિજનોનાં કલ્યાણ કામો માટે ગ્રાન્ટ અપાતી નહોતી. પરંતુ, અસપૃશ્યતાનિવારણના પ્રચારના બહાના હેઠળ ગ્રાન્ટ આપવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ અને માત્ર અસપૃશ્યતાનિવારણ માટે જ નહિ પણ, અન્ય કલ્યાણ યોજનાઓ માટે પણ ભારત સરકાર ગ્રાન્ટ આપે છે. હરિજન કલ્યાણની મુખ્ય જવાબદારી યોગ્ય રીતે રાજ્યોને પિંચે છે. ખરી રીતે જે રાજ્યે આજ સુધી પછાતવર્ગો — હરિજનો અને આદિવાસીઓ જેવા માટે બહુ જ ઓછું કાર્ય કર્યું છે તેના પ્રાપ્તિ-રૂપે સમાજના આવા ઉપેક્ષિત અંગ માટે અનેકગણું વધુ કાર્ય કરવું જોઈએ અને ભારત સરકાર તરફથી મળતી ઉદાર ગ્રાન્ટ તો એક વધારાની આર્થિક મદદ તરીકે ગણાવી જોઈએ. છેલ્લા દસ વર્ષના મારા અનુભવથી હું એ માન્યતા ધરાવતો થયો છું કે, ધણીખરાં રાજ્યો પછાત-વર્ગ માટેની કલ્યાણ યોજનાઓ માટે ભારત સરકાર તરફથી મળતી ગ્રાન્ટ ઉપર આધાર રાખીને કામ કરે છે. જેકે થાણુ ખર્ચનો બોજો (Committed Expenditure) રાજ્યોને બોજવવો પડે છે.

અસપૃશ્યતાનિવારણ ઉપરંત મકાનો, કૂવાઓ, જમીનો ઉપર વસવાટ, શિખરબુત્તઓ, છાત્રાવાસો અથવા કામો માટે ગ્રાન્ટ આપવામાં આવે છે, કૂવાના વિષયમાં હવે હરિજનવાસમાં જુદા કૂવાઓનો પ્રબંધ કરવામાં આવે છે. જ્યારે રહેવાના મકાનો તો જુદાં હરિજન વાસમાં જ ઊભાં કરવામાં આવે છે. ગામઢાં, શહેર અને કર્જામાં કેંવાણે એટલે હરિજનવાસ સીધી વધુ ગંદી જગ્યાએ હોય છે. ઉત્તરિયાત મહોલ્લામાં હરિજન વસી શકતો નથી. આ ઘણાસ્પષ્ટ વાતમૂઝાજ બનવીથી દૂર કરવાની જરૂર છે. ખેતી ઉપયોગી પદાર્થ જમીનો હજી પણ જમીનવિલોણ હરિજનોને આપવામાં આવતી નથી અને બીજાઓને આપવામાં આવે છે. એટલે હરિજનની બીજ વર્ગ ઉપરની પરત્ત્રતા કષ્ટમ રહે છે અને તેટલે અધિક તેઓ દબાવેલા રહેવાના જ. ચામડા ઉત્તરકવાનો, કમા-વાનો અને રંજનાર ચામડિયા, બ્રહ્મર અને ચમાર અને મીચીનો ધંધો વધુ વ્યવસ્થિત ધોરણે મુકવાની જરૂર છે. ગામ અને શહેરો દૂર ચામડાં ધોવા માટે પાણીના કૂડે બનાવવાની આપવા જોઈએ. બાવજ, આવજ વ. ઝાડની છાંય સરને ભાવે તેજથી આપવી જોઈએ. ગુજરાતની કાંચી ચામડીરૂપી સંપત્તિમાંથી તેજાર માત્ર ગુજરાતમાં જ બનીને બહાર જાય એવી વ્યવસ્થા રાવી જોઈએ. વાપટા ઉલોચને તો દીક દીક સદાય મળી રહે છે. પણ લાકડાનામરને લાજ પ્રોત્સાહનની જરૂર છે. ગુજરાતનો જે દાવો હોય કે, પછાતવર્ગની ખેતી વસતી છે તો તે વર્ગની ગરીબી અને પેકારી દૂર કરવા અન્યરત્નઓને યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ. હોર્ડર વર્ષો સુધી નોકરી વ્યાપાર — કો-ઑર્ગેઝ વ. સંત્રોમાં હરિજન તરફ પત્તાપાત કરવામાં આવશે તો જોગ્ય પ્રાપ્તિ રૂપ નીચર્યો

અને આપણા વધુ બંધુ હરિજનોને આપણી હરોવામાં લાવવાની મુદ્દત તક મળશે તેમજ સમાજને વળજેલો પછાતપણાનો રોગ નાબૂદ થશે.

આદિવાસીઓની સમસ્યા જુદા પ્રકારની છે. સદીઓથી આદિવાસીઓ ઉપેક્ષિત રહેલા છે અને શહેર અને ગામડાથી દૂર જંગલ અને ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં વસેલા છે. આ રીતે સમાજથી અળગા થયેલા માણસ પડે છે અને નાગરિકોની સામાન્ય સગવડોથી વંચિત છે. તેના પરિણામે તેમના જીવનનું ઘડતર પણ નિરાશા પ્રકારનું છે. ઈતિહાસમાં અમુક પ્રદેશોમાં આદિવાસીઓની રાજ્યો હતી. તે બધાં ભૂસાઈ ગયાં અને તેઓને ઊભી અને આજબ પડેલી કોમોએ જંગલ અને ડુંગરોની સોડમાં પડેલી દીધા. તેથી તેઓએ સારી જમીનો ગુમાવી દીધી છે. ગુજરાતમાં આદિવાસીઓનાં અનુસૂચિત ભેતો જ્યાં આદિવાસીઓની વસતી વધુ ગાઢ છે તે હું ઉપર જણાવી ગયો તેમ ડાંગ, સુરત, ભરૂચ, પંચમહાલ, વડોદરા અને સાબરકાંઠા જિલ્લાઓમાં છે. તેમાં શ્રી. કેબરજાઈના આદિવાસી કમિશન-આયોગ યોગ્ય ઉમેરો કરીને બનાસકાંઠાનો દાંતા અને હમીરપુરનો ભાગ અને આમુની પડખે રહેલા ગરાસિયા બીલોના પ્રદેશનો સમાવેશ કરશે એવી આશા રાખીએ. એવા જ પ્રદેશો સીધા અને કષ્ટમાં પણ નિર્માણ કરવા પડશે. 'બલુચિ' (સહન) જોળના (Baluchipurposse Tribal Block) નો આવા પ્રદેશોમાં પ્રથમ અમલ થશે. આ જોળના વિકાસ ઘટક ભેતી છે પણ તેને સહન જોળનાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. ૨૦૦ થોડસ માઈલના આદિવાસી વિસ્તારમાં પચસીસથી ત્રીસ હજારની વસતી માટે તૃતીય પંચવર્ષીય જોળનામાં ભાવીસ લાખ રૂપિયાની જોગવાઈ થશે એવો અંદાજ છે અને ત્યાર બાદ ચતુર્થ પંચવર્ષીય જોળનામાં બીજા દસ લાખ ઉમેરી વિકાસ કરવાનો ઉંદાદો છે. આજે ગુજરાતમાં અત્યંત માત્ર ત્રણ જોળના છે તે વધારી ૧૦ થી ૧૨ કરવામાં આવશે. ખેતીની જમીન મુધારણ, પાણી, પીવતની સગવડ, બિયારણ, આક્રમ-શાખાઓ અને સહકારી મંડળીઓનો આમાં સમાવેશ છે. આદિવાસીઓ માટે આક્રમશાખાઓની પ્રજોગ સફળ થયો ગણી શકાય. ગુજરાતમાં સેવાભાવી સંસ્થાઓ અને કાર્યકર્તાઓની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં છે એટલે આક્રમશાખા ફળીભૂત થવાનો પૂરો સંભવ છે. આદિવાસી સેત્રોમાં આક્રમશાખામાં તાલીમ લેતી ભાવિ પેઢી સંસ્કાર સાધેના શિક્ષણની નિર્મળ પ્રેરણા લઈને નીકળશે તો તેમાંથી આદિવાસી માટેની સાચી નેતાઓ રીળી કરી શકશે. સામાન્ય વસતીજુદા મુશ્કેલીવામાં સંસ્કારી અને સેવાભાવી સંસ્થા અને સેવકોની છત્રછાવામાં ચાલતી આક્રમ-શાખાઓ સારો પાક લણી શકશે. તેમાંથી પ્રાપ્તિસેવકો તેમ જ આજળ કોલેજમાં અભ્યાસ કરનાર યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ નેવાર થશે. આદિવાસી ભાગ્યે માટે સાથે સાથે જ આક્રમશાખાઓ થકી કરવી પડશે. આદિવાસી સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષોનાં જીવન એકીસાથે એકઠાં વિકસે છે તેથી અન્ય સમાજમાં બહોનો પાછળ પડી ગયેલી ને તેવું બનવા, ન પામે તેની પૂરતી કાળજી લેવી જોઈએ.

જંગલ અને તેની પેદાશ આદિવાસીને પ્રાપ્ત સમાં ખ્યાર છે. સ્વ. બાળાસાહેબ ખેર અને શ્રી. મોરારજીભાઈ ટિપ્પાની મુનઈ ચાલનામાં

જંગલ ખાતાની જુની પુરાણી નીતિમાં મૂળભૂત ફેરફાર કરીને 'જંગલ મજદૂર સહકારી મંડળી'ને જન્મ આપ્યો અને આજે તેના પ્રતિષ્ઠિત કેટલેક દેકાણે જંગલો કોન્ટ્રાક્ટરોને બદલે સહકારી મંડળીઓને આપવામાં આવે છે અને તેથી આદિવાસીઓનાં જીવન ઉજ્જવલ બન્યાં છે. સહકારી સમવાયનંત્ર (Co-operative Common wealth) એ આપણું ધ્યેય છે. અને કદાચ શરૂ થયેલાં સહકારી મંડળીઓમાંથી કેટલીક મંડળીઓનો કારભાર ઠીક ચાલતો ન હોય તો પણ કોન્ટ્રાક્ટરોની સરખામણીમાં સહકારી મંડળીઓને વધુ ઉત્તેજન મળવું જોઈએ. આમાં જંગલ ખાતાના અમલદારો અને તેમના દોસ્ત કોન્ટ્રાક્ટરો કરતાં જંગલનો વધુ લાભ આદિવાસીઓને છે અને જંગલોનું રક્ષણ આદિવાસીઓના સહકાર વિના થઈ શકવાનું નથી. આજે આદિવાસીઓને મન જંગલખાતું સોયી થોટામાં થોટો દુશ્મન થઈ પડ્યું છે. તે પરિસ્થિતિ તુરત બદલાવી જોઈએ અને જંગલની માત્ર આમદાની કરતાં જંગલોની સોડમાં રહી તેના સુખ-દુખ સહેતા આદિવાસીઓના જીવનનો, તેના કલ્યાણ અને સુખનો વધુ વિચાર કરવો જોઈએ. સારથે હિંદમાં આવી જંગલ સહકારી (આદિવાસી) મજદૂર મંડળીઓ કાઢી તેને નિભાવવાની પહેલ મુંબઈ સરકારે કરેલી છે. તે જરીતે ગુજરાત રાજ્ય તેની જંગલખાતાની ચાલુ નીતિમાં ફેરફાર નહિ કરે અને જંગલ ખાતાને આદિવાસીઓના દોસ્ત બનાવવામાં કમિટકારી પગલાં ભરશે એવી આશા રાખીએ.

હાજર નિસ્વાના આદિવાસીઓને પીવાના પાણીની તંગી છે તે દૂર કરવી જોઈએ અને પેશવા લાષક જમીન ઓછી હોવાથી ત્યાં જંગલની મજૂરી પૂરી પાડી તેમની કમાણી વધારી આપવી પડશે. ૮૦ ઈંચ જેટલો વરસાદ પડે છે પણ 'Water water everywhere but not a drop to drink' એવી ત્યાંની પરિસ્થિતિ છે. તુરત નિસ્વામાં ધરમપુર-વાંસદામાં ખેતીની સુધારણાનો મોટો અવકાશ છે. પારડીમાં એકલથ્યુ જમીન ધરાવતા બેઠકુ જમીનદારોના ગણોત્તિયાઓને જમીનના માલિક બનાવવા પડશે. સુરતના હળપતિ-કૂબળાને સ્વતંત્ર મકાનો બનાવવા પડશે. રહીસહી ધણિયાપાની બંદીમાંથી છોડાવવા પડશે. નાનછાન-ઉમરપાડા વિભાગ હજી વિકસાવવો બાકી છે. ભરૂચ નિસ્વામાં દરિયાપાક, સાગભાર ગામો અને વડોદરા નિસ્વામાં છોટાઉદેપુર-નસવાડી તરફનો પ્રદેશ ખીલવવો જોઈએ. સોરાષ્ટ્રમાં અવેય, ગીર અને બરડા જિલ્લા પ્રદેશો અને કચ્છના આદિવાસીઓની વસતીવાળા પ્રદેશો તરફ પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આદિવાસીઓની જમીન હવકા દરજ્જાની હોવાથી તેમની ખેતી પ્રાથમિક દશામાં છે. વળી તેમાં તેઓના માથે ન ઊંચકી ચકાપ એવો દેવાનો વર્ષોથી લદાવેલો અસહ બોજ છે. ઉનાચાના ચાર માસ તો તેમને શાકુકાર લેણુદારોની દયા ઉપર રહેવું પડે છે. કેટલાકે તો દેવાના બોખને લઈને સારી જમીનો ગુમાવી છે. જ્યાં સુધી આ દેવાનો માર્ગ કપરો છે. વળી દર વર્ષે ચોમાસા પહેલાં તેમને ખાદ્ય બીડી જઢક પડે છે. એટલે ભારત સરકારે દરેક રાજ્યને સૂચન કર્યું છે કે, આદિવાસી-

ઓનું ત્રણ વર્ષનું દેવું માફ કરવું. પણ તેથી કાપમી લાભ થતો નથી. દેવાની રકમ માફ થાય થા ઓછી થાય તે સાથે સાથે તેમની જરૂરિયાત પૂરતી રકમ તેને યોગ્ય વ્યાજ અને રીતે મળતી રહે એવી સહકારી મંડળીઓ દ્વારા વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. જંગલના કોન્ટ્રાક્ટરો અદૃશ થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. પણ વ્યાજ ખાતાર લેણુદારો ઓછા થવાનો એટલો જ જરૂર છે. વળી હરિજન અને આદિવાસીઓ પાસે એટલી પૂંજ થા જામીનગીરી નથી કે, શાકુકારના હાથમાંથી બચીને સહકારી મંડળીનો આશરો લે. તેમની પાસે ઈશ્વરે બસેલાં મજબૂત હાથ-કાંડાં છે. પણ તેના ઉપર આપણને વિશ્વાસ ભેસતો નથી. ખાનો સફળ પ્રયોગ પંચમહાલ નિસ્વાના ભીલ સેવામંડળે કરી બતાવ્યો છે તે ઉપરથી આદિવાસીઓને મુશ્કેલીના સમયમાં પરીધારની યોજના વિચારી શકાય.

નૃતીય પંચવર્ષીય યોજનાનો ઢાંચો આજે રચાઈ રહ્યો છે. તેની આજથી વિચારણા કરવી જોઈએ. દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજનામાં આખા હિંદના પછાતવર્ગો માટે રૂ. એકાણ્ડ કરોડની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી; તેને પાછળથી ઘટાડી રૂ. એ સી કરોડની કરવામાં આવી હતી. પણ મારી ધારણા પ્રમાણે આમાંથી કુલ બર્થ સાક કરોડથી વધુ થવાનો સંભવ ઓછો છે. આ હિસાબે નૃતીય પંચવર્ષીય યોજના માટે એકંદર રૂ. સો કરોડ રાખવામાં આવ્યા છે. તે રકમ કદાચ વધારવામાં આવે. તેની પછાત વર્ગોના મુખ્ય ત્રણ વિભાગો માટે નીચે મુજબ ફાળવણી કરવામાં આવી છે.

	(કેન્દ્રીય) સો ટકા ગ્રાંટ કરોડમાં	(પ્રાંતીય) પચાસ ટકા ગ્રાંટ કરોડમાં	કુલ કરોડ
૧. હરિજનો માટે	૧૦ +	૨૨	૩૨
૨. આદિવાસીઓ માટે	૨૮ +	૩૧	૫૯
૩. વિમુક્તજાતિ વ. અન્ય પછાત વર્ગો માટે	૨ +	૭	૯
		કુલ	૧૦૦

દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજનાના આંકડા સાથે સરખાવતાં નીચેનું ચિત્ર ખડું થાય છે.

	દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજના (કુલ્યે કરોડ રૂ.માં)	નૃતીય પંચ- વર્ષીય યોજના (કુલ્યે કરોડ રૂ.માં)
હરિજનો માટે	૨૭	૩૨
આદિવાસી માટે	૪૩	૫૯
વિમુક્ત જાતિ તથા અન્ય પછાત વર્ગ	૯	૯
કુલ્યે કરોડ રૂ.	૭૯	કુલ્યે કરોડ રૂ. ૧૦૦

નૃતીય પંચવર્ષીય યોજનામાં જે રકમો ગુન્ન્યત અને મહત્તરમાં જુદાં જુદાં રાજ્યો માટે નક્કી કરવામાં આવી છે તેની સરખામણી નીચેના કોષ્ટકથી થઈ શકશે.

બીજી પંચવર્ષીય યોજનાનો પાંચમાં ચાર વર્ષનો ખર્ચ લાખ રૂ.માં	૧૯૬૦-૬૧ના વર્ષ માટે રાષ્ટ્રીય રકમ લાખ રૂ. માં	૧૯૬૦-૬૧ના ખર્ચ માટેની રાષ્ટ્રીય રકમ લાખ રૂ. માં	ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના માટે રાષ્ટ્રીય રકમ લાખ રૂ. માં	૧૯૬૦-૬૧ના ના ખર્ચ માટે રાષ્ટ્રીય રકમ લાખ રૂ. માં	ત્રીજી પંચ- વર્ષીય યોજના માટે રાષ્ટ્રીય રકમ લાખ રૂ.માં
--	---	--	--	---	---

હરિજનો માટે	૧૪૧.૪૧	૮૨.૮૩	૨૧.૪૮*	૭૬	૪૨.૮૭*	૧૦૪
આદિવાસીઓ માટે	૨૩૭.૮૭	૧૨૭.૨૭	૪૫.૪૫+	૩૭૭	૬૭.૧૦	૩૫૩
વિમુક્ત જાતિઓ માટે	૧૭.૮૪	૮.૧૦	૩.૧૦+	૧૮	૩.૫૫+	૧૮
અન્ય પછાત વર્ગો માટે (જેમાં ભટકતી જાતિઓનો સમાવેશ થાય છે.)	૭૫.૨૮	૩૩.૧૭	૧૨.૬૪	૨૮	૨૦.૫૨	૨૫
કુલ	૪૭૨.૪૦	૨૫૧.૮૭	૮૨.૬૮	૫૦૦	૧૩૪.૦૪	૫૦૦

પછાત વર્ગોના ત્રણ વિભાગના વસતિના આંકડા ઉપર જણાવી
શકો છું, છતાં એ સરખાવવા ફરીથી નીચે મુજબ જણાવું છું.

કુલ
પછાત વર્ગોની

	હરિજન	આદિવાસી	અન્ય પછાત	વસ્તી
ગુજરાત	૧૦ લાખ	૨૨ લાખ	૪૧ લાખ	૭૩ લાખ
મહારાષ્ટ્ર	૪૧ લાખ	૧૫ લાખ	૨૩ લાખ	૭૯ લાખ

નૃતીય પંચવર્ષીય યોજનામાં આર્થિક વિકાસ ઉપર વધુ ભાર મુકાયો
છે. કેળવણી માટે આજ સુધી બંને પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં સારી રકમ
ખર્ચાઈ છે અને તેનો સારો લાભ લેવાનો છે. પ્રગતિ સંતોષ-
કારક છે. સહકારી મંડળીઓ દ્વારા આર્થિક સ્થિતિ સુધારી શકાય. ગુજ-
રાતમાં સદ્ભાવે સારા વિસ્વાસુ સેવકો અને કાર્યકર્તાઓની સંખ્યા
અન્ય રાજ્યોના મુકાબલામાં સારી છે. એટલે જેમ જૂના સૌરાષ્ટ્ર
રાજ્યમાં તમામ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવા માટે કમઘણી
એક રચનાત્મક સમિતિનું નિર્માણ થયું હતું અને જેની
મારફત અનેક યોજનાઓનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો તેવી
કંઈક વ્યવસ્થા ગુજરાતે વિચારવી રહી. આમ થાય તો કાર્યનો વેગ વધે
અને પ્રજાનો સાચો સહકાર મેળવી શકાય અને નહિ વપરાયેલી રકમો

પાછી લાગુ પડતી વખત ન આવે. આવા બોર્ડ યા સમિતિ માટે પ્રજા
અને રાજ્યનો એકમીજમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવો જરૂરી છે. તો જ
શ્રી મેળવવાની તાત્કાલિક ટાંચી શકાય અને ગરીબ વર્ગોનું કલ્યાણકામ
શાસ્ત્રી દિશામાં અને શોષ્ય રીતે કમચી અગળ થયે અને પશ્ચાત્તોષી
સ્વતંત્ર ભૂમિકા સર્જી શકાય.

વ્યાપાર ઉદ્યોગના વિકાસ અને વિસ્તાર સાથે ગુજરાતે માનવ-
બળરમાં પોતાની કમગીરીનો ફાળો મેળવવો પડશે. કારણ કે, પૂ.
ગાંધીજી, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી અને 'પૂ. શ્રી. દક્ષરથાપા જેવાં
નરરનો તેણે પેદા કર્યા છે. એ રીતે ગુજરાતમાં હજારે સાધુ-
સંતોની પરંપરા ચાલુ છે. ગુજરાતના દૂબળા, નાપક, ભંગીઓ આશાની
મીઠ માંડે જોઈ રહ્યા છે કે સ્વરાજ્યની ઉખા તેમને ક્યારે મળશે?
અનોદયની દૃષ્ટિએ ગુજરાતમાં કામ નહિ થાય તો બીજે તેનો કુર્ષા
સંભવ છે? આજનાં પાંચ વર્ષમાં ગુજરાતે આનો ઉત્તર આપવો પડશે
કે, પૂ. ગાંધીજીના ચંપિલા માર્ગે લાલુ તરે છે કે ઉદ્યોગીકરણના વમળ
અને તોફાનોમાં સંડોવાય છે. શ્રી. રવિશંકર મહારાજને પુરુષાર્થે જે
રાજ્યનાં મંગલાચરણ થયાં છે તે ગરવી ગુજરાત ગરીબોની દીનદયિતો-
ની ધા જરૂર સંભળજે એવો વિશ્વાસ છે.

જા જા ગરવી ગુજરાત.

* આ રકમ માત્ર જે યોજનાઓના ખર્ચની ૫૦ ટકા રકમ ગ્રાન્ટ તરીકે મધ્યસ્થ સરકાર અપાય છે તેની જ છે. જે યોજના માટે
પૂરો ખર્ચ અપાય છે તેની રકમ કુલ રૂ. ૮૯.૫૮ લાખ હજી ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવી નથી. ૫૦ ટકા ગ્રાન્ટ
અપાય છે તે યોજનાઓ માટે પછી હજી ૮.૮૮ લાખ રૂ. ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવાના બાકી છે.

+ આદિવાસીઓની કલ્યાણ યોજના માટેની રકમના રૂ. ૪.૭૩ લાખ હજી ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવાના બાકી છે.
÷ વિમુક્ત જાતિઓની કલ્યાણ યોજના માટેની રકમના રૂ. ૧.૮૪ લાખ હજી ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવાના
બાકી છે.

આદિવાસીઓ અને પછાત જાતિઓ

શ્રી. ડાહ્યાભાઈ નાયક
(ભીલ સેવામંડળ, દાહોદ)

પૂજ્ય ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં અરુપરશ્તાનિવારણ અને હરિજનસેવા, આદિવાસીઓની સેવા અને એવા બીજા આર્થિક, સામાજિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે પછાત રહેલા લોકોની સેવાને અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. શરૂઆતમાં અગિયારવિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં આદિવાસી અને પછાત વર્ગોની સેવાને સ્થાન ન હતું. પૂજ્ય ઠક્કરભાષા અરુપરશ્તાનિવારણ કાર્ય અને હરિજનસેવાના જૂના જોગી હતા, તેમણે સને ૧૯૨૨થી આદિવાસીઓની સેવાનું કામ ઉપાડ્યું અને એમને લાગ્યું કે ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં આદિવાસીઓની સેવાને સ્થાન મળે તો, એ પ્રયત્ન અખિલ ભારતીય સંપાટી ઉપર મૂકી શકાય અને દેશનું પ્ધાન એ કામ પ્રત્યે ખેંચી શકાય. એમની વિનંતીથી રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં આદિવાસી સેવાને સ્થાન મળ્યું. ઊંચ અને નીચ, ગરીબ અને તલંગરના ભેદ વિનાના સર્વોદય સમાજની સ્થાપના કરવાનો ગાંધીજીનો આદર્શ હતો. આ આદર્શને અનુલક્ષીને સમાજવાદી સમાજરચના જેમાં જાતિ કે કોમના ભેદ ન હોય, વર્ગ વર્ણના ભેદ ન હોય એવી સમાજરચના સ્થાપવાનો રાષ્ટ્ર સંકલ્પ કર્યો છે.

આ દેશમાં હરિજનો, આદિવાસીઓ અને પછાત જાતિઓની વસ્તી કુલ વસ્તીના આશરે ૩૫ ટકા જેટલી છે. આટલી વિશાળ જનતાને જાતિભેદને કારણે જ્યાં સુધી સમાજમાં હલકી ગણવામાં આવે, તેમના પ્રત્યે સામાજિક અન્યાય કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રનો સર્વાંગી વિકાસ થવો અશક્ય છે. તેથી જ રાષ્ટ્રપિતા પૂ. ગાંધીજીએ પ્રજાની સમગ્ર યક્તિ વધારવાને અને સમાજમાંથી ઊંચ-નીચના ભેદ દૂર કરવાને અરુપરશ્તાનિવારણ, હિંદુ-મુસ્લિમ એકત્ય વગેરે કાર્યક્રમો સ્વતંત્રતા મેળવવાની શરત રૂપે મુક્યા હતા. હિંદને સ્વતંત્રતા મળતાં તેના રાજ્યસંધારણમાં સમાજનાં અધર્માં અંગોને - ખાસ કરીને હરિજનો અને આદિવાસીઓને - શૈક્ષણિક અને આર્થિક ક્ષેત્રે સમાજનાં બીજાં અંગોની સમાન કક્ષાએ લઈ જવાનો અને તેમને સર્વ પ્રકારના શોષણથી મુક્ત કરવાનો અને સામાજિક અન્યાયની સામે રક્ષણ આપવાનો રાજ્યને આદેશ આપવામાં આવ્યો છે; એટલું જ નહિ પણ ધર્મ, જાતિ કે કોમને કારણે કોઈ પણ નાગરિક પ્રતિ ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહિ એવો કોલ આપવામાં આવ્યો છે.

હિંદના રાજ્યસંધારણમાં આપેલા આદેશ પ્રમાણે હરિજનો, આદિવાસીઓ અને પછાત વર્ગોમાં દરેક રાજ્યમાં કલ્યાણકાર થઈ રહ્યું છે, એ સંતોષની વાત છે. પણ સમાજજીવનમાં જાતિભેદ,

ઊંચનીચના ભેદ વગેરે અનિષ્ટોએ જે ઊંડાં મૂળ નાખ્યાં છે તેને સંપૂર્ણ રીતે ઉપેક્ષિત નાખતાં હજી પણ સમય લાગશે. ઊંચનીચની ભાવના સમાજના જીવનમાં કેટલી ઊંડી પ્રસરી ગઈ છે તેનો ખ્યાલ તો હરિજનોમાં પણ કોમ કોમ વચ્ચે જે ઊંચનીચની ભાવના રૂઢ થઈ છે તે ઉપરથી આવે છે. આદિવાસીઓમાં પણ આ ભેદો છે. પહેલિયા નામની આદિવાસી જાતિ ભીલ કરતાં પોતાને ઊંચી માને છે, અને ભીલ રાવળ કરતાં પોતાને ઊંચી માને છે. આજે પણ આ પરિસ્થિતિ છે. આ ભેદો દૂર કરવા કેટલા બધા મૂંઝા સેવકોએ કેટલી સેવા અને તપશ્ચર્યા કરવી પડ્યો?

હરિજનો, આદિવાસીઓ, વિમુક્ત જાતિઓ (Ex Criminal Tribes) અને અન્ય પછાત વર્ગો (Other Backward Classes) એમ પછાત વર્ગોના ચાર વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. સ્વતંત્રતા મળ્યા પહેલાં ઘણી ભટકતી જાતિઓ અને ભીલ કેટલીક જાતિઓને તેમની ગુનાહિત પ્રકૃતિઓને કારણે ગુનેગાર જાતિઓ (Criminal Tribes) ના નામે ઓળખવામાં આવતી હતી, સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી એ બધી જાતિઓને ગુનેગાર જાતિના ક્ષણિક નામથી મુક્ત કરવામાં આવી એટલે તે જાતિઓને હવે વિમુક્ત જાતિઓને (Ex Criminal Tribes) નામે ઓળખવામાં આવે છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં અધિસૂચિત જાતિઓ (Denotified Tribes) ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. વિમુક્ત (Ex Criminal) શબ્દ એ જાતિઓ ગુનેગાર જાતિઓ હતી તેનું આપણને ભાન કરાવે છે. આવા શબ્દપ્રયોગોને બદલે આ જાતિઓનું સ્વમાન વધે, તેમની પ્રતિષ્ઠા સમાજમાં વધે એવા શબ્દપ્રયોગ વાપરવા જોઈએ.

ગુજરાતમાં જેમને પછાત વર્ગોમાં ગણવામાં આવ્યા છે તેમની વસ્તી ઘણી મોટી છે. ગુજરાતની કુલ એક કરોડ એકસ લાખની વસ્તીમાં ત્રેસ લાખ ઉપરાંત પછાત વર્ગોની વસ્તી છે. તે પૈકી આદિવાસીઓ આશરે એકત્રીસ લાખ અને હરિજનો આશરે સાઠ-બાર લાખ છે. વિમુક્ત જાતિઓ અને અન્ય પછાત વર્ગોની વસ્તી આશરે ત્રીસ લાખ જેટલી છે. જે ગુજરાતનો આટલો મોટો જન-સમુદાય આર્થિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે પછાત હોય તે ગુજરાતને કઈ રીતે સમૃદ્ધ અને વિકસ પામેલો પ્રદેશ કહી શકાય?

આદિવાસીઓ સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, પંચમહાલ, સાયરકાંઠા અને બનાસકાંઠામાં છે. સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, અમદાવાદ, મહેસાણા અને

મેડા નિઠ્ઠવામાં તેમની વસ્તી ઘણી ઓછી અને છૂટી છવાઈ છે. દ્રાતા તાલુકામાં પથરાયેલ ડુંગરોની ઘાસમાળાથી સજ્જ થઈ પોશીના ખેત્રશ્રદ્ધા અને વિજયનગર તરફ થઈ દક્ષિણ તરફ નીચે ઊતરી પંચ-મહાલની ઉત્તર અને પૂર્વ સીમાને આવરી દક્ષિણે આવેલ નાન-છવના વિભાગમાંથી પસાર થઈ સુરત નિઠ્ઠવાના માંડવી તાલુકાથી આગળ વધી, વાંસદા, ધરમપુર અને ડાંગ સુધી પહોંચતી પટ્ટીનો ડુંગરાળ અને જંગલવાળો પ્રદેશ આદિવાસીઓનું રહેઠાણ છે. સપાટ અને ફળદ્રુપ પ્રદેશોમાંથી એમને દૂર જંગલો અને ડુંગરોમાં ઢાંકી કાઢવામાં આવ્યા એ ઐતિહાસિક હકીકતનો આ પુરાવો છે. સુરત, ભરૂચ અને વલ્લેદરાના સપાટ પ્રદેશના કેટલાક ભાગોમાં તેઓ રહે છે પણ તેમની જમીન બીજાઓની પાસે ચાલી ગઈ છે અને કેવળ ખેતમજૂરો તરીકે કામ કરે છે. આદિવાસીઓની સૌથી વધારે વસ્તી સુરત નિઠ્ઠવામાં છે. એ નિઠ્ઠવામાં તેઓ આઠ લાખ બ્યારી ઉજાર છે. પંચમહાલમાં તેઓ ચાર લાખ સિતરે ઉજાર છે. ભરૂચમાં બે લાખ ત્રેસક ઉજાર, વલ્લેદરામાં બે લાખ એકત્રીસ ઉજાર અને ડાંગમાં તેઓ ખેતાલીસ ઉજાર છે. પણ ડાંગમાં તેની કુલ વસ્તીના ૮૦ ટકા આદિવાસીઓ છે. અન્ય પછાત જાતિઓની કુલ ત્રીસેક લાખ જેટલી વસ્તીમાં ૧૫ લાખ કુલ સૌરાષ્ટ્રમાં છે. આદિવાસીઓની મુખ્ય જાતિઓ ભીલ, ચોપા, હળપતિ, ધોડિયા, વસાવા, કોકણ, ગામીત, પટેલિયા, ચકવા, નાપક વગેરે છે. ભજાણિયા, સલાટ, ચવળ, સંસણિયા, રમારી, ભાવા, ભરવાડ, ઓડ, ડમર, ખારવા, ગાડુડી, મોથી (સૌરાષ્ટ્ર) વગેરે જાતિઓને પછાત ગણવામાં આવી છે. ડેર, સંધી, મિયાણા, સાંસી, વાઘરી, વાઘેર, છાતા વગેરે કોમોને વિષુદ્ધ જાતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સમાજમાં આ જાતિઓને હલકી ગણવામાં આવી તેથી અને સમાજના અંધનોને લીધે તેઓ શૈક્ષણિક અને આર્થિક ભેદને પછાત રહ્યા છે. એમને ગઈ કાલ સુધી હાલત ક્યાં હતા તેથી તેઓ લઘુતાશ્રમિનો ભોગ થઈ પડ્યા છે.

ગુજરાતના આદિવાસીઓની મુખ્ય ધંધો ખેતીનો અને ખેત-મજૂરીનો છે. જંગલમાં રહેનાર આદિવાસી જંગલની પેદાશ જેવી કે લાખ, ગુંદર, જેળી, આમળા, ટીમરુપાન વગેરે લીધે ભેગી કરી વેચવાનું, જંગલનાં ઝાડ કાપવાનું કે કોવસા પાકવાનું અને જંગલની પેદાશ ગાદી મારફત વહેવાનું કામ ખેતીના સલાકાક ધંધા તરીકે કરે છે. ગુલડેબોજ તરીકે વાંસમાંથી દોષણા દોષલી બનાવવાનું કામ કેટલાક આદિવાસીઓ કરે છે. કેટલાક યલુના રેતામાંથી દોરડાં બનાવવાનું કામ કરે છે. તેઓ મરઘાં પાળે છે; પણ મરઘાંની ચોવણ હવે કા પ્રકારની હોઈ તેનું આર્થિક વળતર બહુ ઓછું મળે છે. સુરતના હળપતિઓ, ભરૂચના સપાટ ભાગમાં રહેતા ભીલો અને પંચમહાલના નાપકો કેવળ ખેતીની મજૂરી ઉપર નિર્ભર છે. તેમની સ્થિતિ અન્ય આદિવાસીઓ કરતાં ખરાબ છે.

શોરં વર્ષ પહેલાં પશ્ચિમના માનવવંશશાસ્ત્રીઓ અને એમનું અનુસર કરનારા આપણા માનવવંશશાસ્ત્રીઓ અને સમાજસેવકો વચ્ચે આદિવાસીઓમાં કામ કરવાની પદ્ધતિ વિશે મતભેદ હતો.

જેકે આજે એ મતભેદ મોટે ભાગે રદ્યો નથી. જે આદિવાસીઓ આધુનિક સંસ્કૃતિની અસર નીચે આવ્યા નથી અને જેઓ હજી પણ તેમનું મૂળ જીવન જીવે છે તેમનો વિકાસ તેમના જ વાતાવરણમાં સાવધાનીથી કરવો જોઈએ અને આધુનિક સંસ્કૃતિની અસરથી તેમને દૂર રાખવા જેવી તેમની સંસ્કૃતિ ને તેમનું સામાજિક જીવન જળવાઈ રહે. સમાજસેવકો જેના અગ્રણી પૂજ્ય ઠક્કરબાપા ગણ્યા તેમનો અભિપ્રાય એ છે કે તેમને તેમની સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો સાચવી શિદાણુ આપવું, તેમનામાં જડ ઘાલો બેઠેલ વસ્ત્રો દૂર થાય તે માટે જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવો, તેમની આર્થિક સ્થિતિની સુધારણા કરવો, મધનિરપેક્ષતા પ્રચાર કરવો અને હિંદના વિશાળ સમાજના તેઓ એક નંદુરત અંગ બની રાષ્ટ્રને અને સમાજને સમૃદ્ધ બનાવે તેવી રીતે તેમની શક્તિ કેળવવી.

નીચે જણાવેલ મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખી આદિવાસીઓનો આર્થિક અને શૈક્ષણિક વિકાસ કરવા પગલાં લેનાં જોઈએ :

(૧) તેમની શક્તિ અને બુદ્ધિ વડે તેઓ પોતાનો વિકાસ કરે. તેમની ઉપર કંઈ પણ લાદવું ન જોઈએ. તેમની સંસ્કૃતિ અને કલાને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

(૨) જંગલમાંના તેમના હક્કોનું રક્ષણ થવું જોઈએ.

(૩) તેમનામાંથી શક્તિશાળી કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવા જોઈએ જે તેમના વિકાસના કાર્યમાં ફાળો આપી શકે.

આદિવાસીઓના પ્રશ્નો કમવાર નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) આર્થિક સ્થિતિની સુધારણા.

(૨) નિરક્ષરતા અને અજ્ઞાનતા નિવારણ શિક્ષણ.

(૩) વેદફીલ સારવાર અને આરોગ્ય.

(૪) વાહનવ્યવહારના માર્ગો.

મોટા ભાગના આદિવાસીઓ વત્તાઓછા પ્રાસૂમાં જમીન પારસુ કરે છે. પણ એ જમીન ડુંગરાળ પ્રદેશમાં હોવાથી ફળદ્રુપતામાં હલકી હોઈ તેની ઊપજશક્તિ ઓછી છે. ઉપરાંત જમીન પારસુ કરનારાઓમાંથી ૫૦ ટકા જેટલા તો પાંચ એકરથી પણ ઓછી જમીન પારસુ કરે છે. એમની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાને નિરપેક્ષતા અને સ્વનામક કાર્યક્રમો જે અમલમાં આવ્યા છે, તે કેટલે અંશે સફળ નીવડ્યા છે, તેની કંઈક સમાચોચના કરીએ.

એમનું શોષણ ત્રણ પ્રકારે થઈ રહ્યું હતું : દારૂ, શાહુકાર અને જંગલનો ઈજારદાર.

મધનિરપેક્ષતા સરકારની નીતિએ આદિવાસીઓની આર્થિક સુધારણામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. એટલું જ નહિ પણ તેમના કૌટુંબિક જીવનને સમૃદ્ધ કર્યું છે. મધનિરપેક્ષતા નીતિની કેટલાક લોકો દ્રીઝા કરે છે, પણ તેઓને આદિવાસી પ્રદેશમાં આવેલો આદિવાસીઓના સામાજિક જીવનમાં અને તેમની આર્થિક સ્થિતિમાં થયેલા મોટા ફેરફારનો અભ્યાસ કરવાને હું આમંત્રણ આપું છું.

શાલુકારનું શોષણ અટકાવવાને સ્થાનાત્મક બાબતોને સહકારી પ્રવૃત્તિ છે; ને નિર્ણયાત્મક બાબતો શાલુકાર નિયમન કાયદો અને ત્રણ સહાયકાયનો અમલ કરવામાં આવ્યો તે છે. શાલુકાર નિયમન કાયદો શાલુકારો ઉપર કંઈક અંતે અંકુશ આવ્યો છે. સહકારી પ્રવૃત્તિ પછત્ત વિસ્તારોમાં આગેદૂર કરી રહી છે. પણ હજી પિરાણને ખેતીની પેદાશના વિકાસ સાથે તેમ જ આદિવાસી ખેડૂતોને જોડતી જીવનની જરૂરિયાતની સાથે સાંકળી બેંચામાં આવ્યું નથી. પરિણામે જીવનની જરૂરિયાતો મેળવવામાં અને પોતાની ખેતીની પેદાશનો વિકાસ કરવામાં તેઓ બહુધા ઉતરાણ છે અને વેપારી કે શાલુકારના શોષણનો ભોગ બને છે. જે વિસ્તારો અનુસૂચિત વિસ્તારો (Scheduled Areas) તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા છે તેમાં શાલુકારના પિરાણ ઉપર વિશેષ કડક નિયંત્રણ થવું જોઈએ અને તેમની ખેતીની તેમ જ નંગબની પેદાશના વિકાસની વ્યવસ્થા સહકારી ધોરણે થવી જોઈએ એટલું જ નહિ પણ તેમની જીવનની જરૂરિયાતો પણ સહકારી ધોરણે પૂરી પાડવાને યોગ્ય તંત્ર ઊભું કરવું જોઈએ.

ગુજરાતમાં નંગવ મજદૂર સહકારી મંડળોએ જોડાવાના ઈજરદારોનું મોટે ભાગે સ્થાન લઈ લીધું છે, એ આગંદની વાત છે. આદિવાસીઓનું જે નીતિક ને આર્થિક શોષણ થઈ રહ્યું હતું તેમાંથી તેઓ મુક્ત થયા છે. ગુજરાતની નંગવ મજદૂર મંડળીઓનું કામ બધી રીતે સંતોષકારક રીતે ચાલી રહ્યું છે, જેકે એમાં કોઈક અપવાદ હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. વળી કેટલાક રાજ્યો આ અપવાદો ગુજરાત રાજ્યને ધોરણે પોતાના રાજ્યમાં શરૂ કરવાની વિચારણા કરી રહ્યા છે, તે જ ગુજરાતમાં થઈ રહેલા કામની સહજતાનો પુરાવો છે.

આદિવાસી વિસ્તારોમાં ત્રણ વિધિવત્તી વિકાસ ઘટકો (Multi purpose Development Blocks) કામ કરી રહ્યા છે. મધ્યસ્થ સરકારની યોજના પ્રમાણે દરેક ઘટકનો વિસ્તાર ૨૦૦ ચો. માઈલ સુધીનો અને તેની વસ્તી ૨૫ થી ૩૦ લાખની હોવી જોઈએ. દરેક ઘટક માટે ૨૭ લાખ રૂપિયાની જોગવાઈ છે ને પાંચ વર્ષની તેની મર્યાદા છે.

પોશીના (સાબરકાંઠા), સુખસર (સંતરામપુર) અને ધરમપુર એમ ત્રણ ઘટકોનું કામ ચાલી રહ્યું છે. પહેલા બે ઘટકોનું કામ સંતોષકારક ગણાય છે. ખેતીના વિકાસને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. પણ એનો લાભ જે ખેડૂતો પાસે જમીન ઓછી છે તેને મળતો નથી. પરિણામે આદિવાસીઓમાં જે આર્થિક રીતે નીચે છે તે જ્યાંનો ત્યાં જ છે. એવા ખેડૂતોને તગાવી મળી શકતી નથી કે સહકારી મંડળીમાંથી પણ કરજે પૂરતાં નાણાં મળી શકતાં નથી. જે કાંઈ થોડી રકમ તેમને મળે તેનો ઉપયોગ જે માટે પિરાણ કરવામાં આવ્યું હોય તે કામમાં જ થતો નથી. આને બદલે સામાન્ય વિકાસ ઘટક કે વિધિવત્તી વિકાસ ઘટકમાં એવી જોગવાઈ થવી જોઈએ કે જેથી નીચેનો થર ઊંચે આવવાને શક્તિ મેળવી શકે. જેને કૂવા માટે તગાવી મળે છે તે મદદ પણ મેળવી શકે છે. જ્યારે જ્યાં તગાવી ન મળે તે ખેડૂત કૂવો કરી પોતાની જમીનને પીવડ સેકળ લાવી શકે નહિ, એટલે સાધનવાળા

ખેડૂતને જ આ લાભ મળે છે. આમાં ધરમૂળનો ફેરફાર થાય એટલે કે સાધનવાળા ખેડૂતને મદદ (subsidy) આપવાનું બંધ કરવું જોઈએ અને નાના ખેડૂતોને તેની ચાલુ ઉત્પાદન શક્તિનો અને કૂવા કે જમીનસુધારણા ઉત્પાદન શક્તિમાં કેટલો વધારો થશે તેનો અંદાજ લઈ તેને કરજે નાણાં આપવાં જોઈએ તેમ જ તેને મદદ (subsidy) આપવી જોઈએ. આજે કોઈ પણ આયોજન વિના ગમે તે ખેડૂતને જમીનસુધારણા માટે લોન આપવામાં આવે છે તેને બદલે દરેક પંચાયત પોતાના ગામની ખેતીના વિકાસની યોજના ઘડે અને એ યોજના પ્રમાણે તેને મદદ કે લોન મળે તો જ, તે ગામનો સર્વાંગી વિકાસ થશે. નહિ તો જેની પાસે છે તે વિશેષ સાધનસંપન્ન થશે અને જેની પાસે નથી અથવા જૂજ છે તેની સ્થિતિમાં ખાસ ફરક પડશે નહિ. અંત્યોદય તરફ દૃષ્ટિ ફેરવવી પડશે.

આદિવાસી વિસ્તારોમાં જમીન પહાડી અને ઊંચીનીચી હોવાથી જમીનનું સતત ધોવાણ થઈ રહ્યું છે. તેની ફળદ્રુપતા ઓછી છે. ધોવાણ અટકાવી તેની ફળદ્રુપતા વધારવાને પાળા બંધવાનું કામ તથા ટેકરી પરની જમીનમાં ઉત્તવન (Terracing) કરવાનું કામ જરૂરનું છે. આ કામ કેટલાક વિસ્તારોમાં શોરૂંધણું ચાલી રહ્યું છે પણ તેની ઝડપ અને વિસ્તારણ વધારવાની જરૂર છે.

આદિવાસીઓ નંગલોમાં અને પહાડીઓમાં રહેતા હોવાથી નંગલની પેદાશ ઉપરના તેમના કેટલાક હક્કો જે અનાદિ કાળથી તેઓ ભોગવતા આવ્યા હતા તે પૈકી થોડા ભાગના હક્કો બ્રિટિશ સરકારે નંગલના રાણા માટે જે નીતિ નક્કી કરી તેને લીધે નાબૂદ થયા. પરિણામે તેમને મુશ્કેલીમાં જીવન વિતાવવું પડે છે. ઝૂંપડાં બાંધવા માટે કે દુકાન કરવા માટે હવકા પ્રકારનો જે કાટખાળ જોઈએ, ખેતીની ઓખરો માટે જે લાકડું જોઈએ તે તેમને નંગલના ઈજરદારો કે નંગલ મજદૂર સહકારી મંડળી પાસેથી બજારભાવે ખરીદ કરવું પડે છે. ઈજરદારો કે નંગલ મજદૂર સહકારી મંડળીના ભંડારો રેલવે સ્ટેશન પાસે હોય છે, ત્યાં તેમને જવું પડે છે અને બજારભાવે તે માથે લેવો પડે છે એટલું જ નહિ પણ વહેરામણીનું ભેવડું ખર્ચ ભોગવવું પડે છે. સૂકાં લાકડાં વીણી તે માથાભારીથી ઘર વપરાશ માટે લઈ જવાની તેમ જ તે વેચવાની પણ છૂટ છે. પણ હવે એવાં સૂકાં લાકડાં મળતાં નથી એટલે બજારભાવનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે અને તેને અભાવે કીમતી છાણ ભાવવું પડે છે. પરિણામે એ આવ્યું છે કે નંગલમાં રહેનાર આદિવાસી નંગલની નીતિ પ્રત્યે અસંતોષી બની લાગણી અનુભવે છે અને નંગલખાનું આદિવાસીને પોતાનો મિત્ર લેખનું નથી. આવી અસરપરસ અવિશ્વાસની લાગણીને લીધે, નંગલમાં રહેનાર આદિવાસીની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડ્યા અંગે નંગલખાતાએ જે નિર્ણયાત્મક નીતિ અપનાવ કરી છે તેને લીધે જેકાપદે ઝાડો કપાય છે અને નંગલનો અવિચારી નાશ થઈ રહ્યો છે. આનો લાભ ઈજરદારો સારી રીતે ઊઠાવે છે અને છેવટે શોષણ પડે છે આદિવાસીઓને. નંગલખાતાની નિર્ણયાત્મક નીતિમાં ધરમૂળનો ફેરફાર કરવાનો સમય પાડી ગયો છે અને સ્થાનાત્મક નીતિ અપનાવી આદિવાસીને નંગલનો

મિત્ર બનાવવો જોઈએ. એને ખેતીના ઓજાર માટે જોઈનું વાકડું, ઝંપડું માટે જોઈતો કાટમાળ જંગલમાંથી સસ્તી કિંમતે - એની આર્થિક સ્થિતિને ધોવાય તેટલી કિંમતે - આપવાની વ્યવસ્થા ઊભી કરવી જોઈએ. આવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો પોતાની જરૂરિયાત પૂરી કરવાને જેર-કાંદે પ્રવૃત્તિનો તેને આશરો લેવાની ફરજ પડે છે તેને બદલે તેને જંગલ ઉછેરવામાં આનંદ પાડે. નવાં જંગલો ઉછેરવામાં જંગલ-ખાતાએ તેને સહભાવી બનાવવો પડશે, એટલે કે નવાં ઊછરતાં જંગલો-માંથી તેને ઘાસ કાપવાનો હક્ક આપવામાં આવશે તો જંગલ પ્રતિ-મમત્વ પેદા થશે. જંગલ પ્રતિ ઉપેક્ષિત વૃત્તિ અને જંગલખાતા પ્રતિ અણુઓ છે તે દૂર થવાં જોઈએ.

ઉપર જે હકીકત આપી છે તે જોતાં જણાશે કે આદિવાસીઓ અને અન્ય પછાત વર્ગના લોકોની આર્થિક સ્થિતિની સુધારણા માટે સક્રિય પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે.

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ પ્રગતિનો આંક સંતોષકારક લેખાવ. આજે એક પણ ગામ આદિવાસી વિસ્તારોમાં એવું નથી કે જે પ્રાથમિક શાળાથી વંચિત હોય. ગુજરાતમાં આદિવાસી અને પછાત જાતિઓમાં કામ કરનારી અને પ્રતિષ્ઠિત જૂની સંસ્થાઓ જેવી કે ભીલ સેવા મંડળ-દાહોદ અને શનીપરજ સેવા સમિતિ - વેક્ટરી વર્ષોથી શિક્ષણનું કામ કરે છે. આશામી કેળવણીની આ સંસ્થાઓ પુરસ્કર્તા છે. પૂ. કમ્મર-બાપાએ અને તેમના સાથીઓએ સને ૧૯૨૨માં આશામી સ્વામી ભીલ બાળકોને કેળવણી આપી તેમનામાં સંસ્કારનું સિંચન કરી તેમનામાંથી કાર્પકર્તાઓનું જૂથ ઊભું કર્યું છે. તેવી રીતે શ્રી જુગતરામભાઈએ અને એમના સાથીઓએ સુરત જિલ્લાના બારોલી અને મહિરી તાલુકામાં આશામી સ્વામી આદિવાસીઓમાંથી કાર્પકર્તાઓ તૈયાર કર્યાં છે. આ અખતરાના ફળસ્વરૂપે મુંબઈ રાજ્યની સરકારે સને ૧૯૫૩-૫૪માં આદિવાસીઓમાં સાપ્તાહિક કામ કરનારી સંસ્થાઓ મારફત આશામીયાઓ પલાવવાની નીતિ સ્વીકારી. ગુજરાત રાજ્યમાં આશરે ત્રીસ જેટલી આશામીયાઓ છે, જેમાં બાળકો અને બાળાઓને જુનિયાદી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આ બધી આશામીયાઓ ભીલસેવા મંડળ, શનીપરજ સેવા સમિતિ, કમ્પૂટલા સેવાશ્રમ, મયોચી, પછાત વર્ગ સેવા મંડળ વડોદરા વ. સંસ્થાઓ લગતાં છે. આની પરિણામો ફૂંકા સમયમાં પણ સારા આવ્યાં છે. ઉત્તર જુનિયાદી શિક્ષણ માટે દરેક જિલ્લામાં એક એક આશામીયા શરૂ કરવાની લ્વે જરૂરિયાત ઊભી પડી છે.

આ ઉપરાંત આદિવાસી અને પછાત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે મોટી સંખ્યામાં છાત્રાવાસો ઉપર જણાવેલ સંસ્થાઓ સરકારી મદદ મેળવી ચલાવે છે. જિલ્લા શાળામંડળો પણ આવા છાત્રાવાસો ચલાવે છે. માધ્યમિક કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓને છાત્રાવાસોનો ટીક લાગે લે છે. માધ્યમિક કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રથમ ટીક ટીક વર્ષે રાખું છે એટલે આદિવાસી વિસ્તારોના દરેક તાલુકાના મુખ્ય પગે પછાત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે એક એક છાત્રાવાસ હોતું જોઈએ. એટલું કમૂલ કરવું જોઈએ કે ઉચ્ચ શિક્ષણ (કોલેજનું

શિક્ષણ) લેતા આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે. એનાં કેટલાંક કાસ્ટો છે. મુખ્ય કાસ્ટ તો એ છે કે શહેરોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની સગવડ હોય છે, એમાં આદિવાસી અને પછાત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ સગવડો નથી.

મેલેરિયા અને એવા લેપી રોગો નાબૂદ થયા છે, જેનો સાથો લાભ આદિવાસીઓ, પછાત જાતિઓ ને મરોઝ લોકોને મળ્યો છે. જે કે સોખ્યા પીવાના પાણીના કુવાઓ આદિવાસી વિસ્તારોમાં હજી પણ ગાંજોગામ થયા નથી. એટલે લોકોને નદીનાળાં અને વલોળાનું પાણી પીવું પડે છે. ઉનાળામાં જ્યારે નદીઓ, કોતરો વગેરે સુકાઈ જાય છે, ત્યારે પીવાના પાણીની ઘણી જ હાડમારી લેવી પડે છે. હજી પણ એવાં ગામો છે, કે જ્યાંના લોકોને માર્ઠલ માર્ઠલ દૂરથી પીવાનું પાણી લાવવું પડે છે.

આદિવાસી વિસ્તારો (Scheduled Areas)માં રસ્તાઓ છેલ્લાં દસ વર્ષમાં ટીક ટીક થયા છે. છતાં પણ હજી પણ કેટલાક વિસ્તારો એવા છે કે જ્યાં રસ્તાઓ બહુ જ ઓછા છે.

આદિવાસી વિસ્તારોમાં વૈદકીય મદદ આપવા માટેનાં દવાખાનાં પૂરતા પ્રમાણમાં નથી અને તેનું એક જ કાસ્ટ છે કે દાહનો લાહન-વ્યવહાર વિનાનાં અને અધુનિક સુખસગવડ વિનાના પછાત વિસ્તારોમાં જ્યાં ઈચ્છતા નથી, પરિણામે ઘણાં સરકારી મદદ મળતાં વૈદકીય કેન્દ્રો (Subsidized Medical Centres) દાહનોને અભાવે આવા વિસ્તારોમાં ચાલતાં નથી. આવાં સલામક કેન્દ્રો (Subsidized Centres)ને બદલે સરકારે ચોથા વર્ગનાં દવાખાનાં શરૂ કરવાં જોઈએ અને સરકારી નોકરીમાં કામ કરતા દાહનોને નિધન એક વર્ષ ફરતિયાત આ વિસ્તારમાં મૂકવાનો નિયમ કરવો જોઈએ. તો વૈદકીય રાહત જે આજે અપૂરતી છે, તેમાં ઘણો સુધારો લાગે.

ભટકની જાતિઓ અને વિમુક્ત જાતિઓની સ્થિતિની સુધારણા માટે પણ ટીક ટીક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. અમદાવાદના છાશઓને ગુનાહિત પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત કરવા, તેમનામાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવા અને તેમનો પુનર્વસચાટ કરવા સ્વ. અર્જુનભાઈ લાલાએ જે પ્રયત્ન કર્યો તે નોંધપાત્ર ગણાય. એના પરિણામે એ કોષ સારે માર્યો વળી છે. વિમુક્ત જાતિ અને ભટકની જાતિઓ માટે આશામીયાઓની ચોલના અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. આ ચોલનાના પરિપાક ફૂંપે એ જાતિઓમાંથી કાર્પકર્તાઓ તૈયાર થશે એવી આશા સેવવામાં આવે છે.

આદિવાસીઓમાંથી કાર્પકર્તાઓ ટીક પ્રમાણમાં તૈયાર થયા છે. શનીપરજ સેવા સમિતિ અને ભીલ સેવા મંડળ જેવી સંસ્થાઓ કાર્પકર્તાઓ તૈયાર કરવા માટે ચોગ્ય પગલાં લે છે. આ સંસ્થાઓના વલીવટમાં આદિવાસી કાર્પકર્તાઓ અગત્યનો ભાગ લે છે. આશામી, આશામ-સાથાઓ પણ તેઓ ચલાવે છે. જંગલ સહમરી મંડળીઓના અટપટા પાલેલટી તંત્રમાં તેમ જ તેના હિસ્સામાં કામગીરીમાં તેઓ કુશળતા પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે. કેટલીક મંડળીઓનો તમામ વડોવટ તેઓએ ચક્રવર્તી-પૂર્વક સંભાળી લીધો છે. છતાં આ હિસ્સામાં વાડું કામ બાકી રહ્યું છે.

આદિવાસીઓમાંથી આજીવન ભેજધારી સેવકો નીકળવા જોઈએ. એવા ઘોઘક આજીવન સેવકો છે પણ કામની જે વિશાળતા છે તે જોતાં તેઓની સંખ્યા ઓછી છે. આદિવાસીઓમાંથી સ્ત્રી કાર્યકર્તાઓ પણ તેધાર થઈ રહ્યા છે. જેકે તેની સંખ્યા અલ્પ છે. સંતોષની વાત તો એ છે કે મધ્યસ્થ સમાજ કલ્યાણ બોર્ડ અને ગુજરાત રાજ્ય સમાજ કલ્યાણ બોર્ડ તરફથી ભીલ સેવા મંડળ મારફત આદિવાસી બહેનોને સમાજસેવિકાની તાલીમ આપવાને એક કેન્દ્ર દાણેદમાં શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. આશા રાખવામાં આવે છે કે આ કેન્દ્રમાંથી આદિવાસી બહેનો તાલીમ લઈ આદિવાસી વિસ્તારોમાં સમાજસેવિકા તરીકે કામ કરશે અને એક મોટી ઊભૂપ પૂરી પાડશે.

આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિ, કલા, નૃત્ય, સંગીત, લોકગીતો અને લોકકથાઓનો વિકાસ થાય તે જરૂરનું છે. અહીંના ચીતરિયાજેના અભ્યાસ માટે, લોકગીતો અને લોકકથાઓના સંશોધન અભ્યાસ માટે, લોકનૃત્ય અને કલાના વિકાસ માટે ગુજરાતની વિદ્યાપીઠોમાંથી એકાદ વિદ્યાર્થી એક સંશોધક સંસ્થા (Research Institute) સ્થાપે એ ઈચ્છા જોગ

છે. આવી સંસ્થાઓ મધ્યપ્રદેશ, બિહારમાં કામ કરી રહી છે. ગુજરાતની આદિવાસી કોમો, પછાત જાતિઓ અને ભટકતી જાતિઓના અભ્યાસ અર્થે એક સંસ્થા અનિવાર્ય થઈ પડી છે. એમનો અભ્યાસ અને એમનું સંશોધન સરકારને અને સમાજસેવકોને તેમની કામની પદ્ધતિમાં ઉપયોગી થઈ પડશે. ગુજરાતની સરકાર અને વિદ્યાપીઠો આનો વિચાર કરે એવી આશા સેવકી અશોભ્ય નથી.

આદિવાસીઓ અને પછાત જાતિઓના પ્રશ્નો ઉઘ થઈ રહ્યા છે. ગયાં દસ વર્ષમાં એમની સ્થિતિમાં સંતોષ લઈ શકાય એવી સુધારણા થઈ છે. હવે પછાતનાં પાંચ દસ વર્ષમાં તેઓ સમાજનાં બીજાં આગળ પડતાં અંગોની હરોળમાં આવી દેશની ભૌતિક અને નૈતિક સમૃદ્ધિ વધારવા પોતાનો ફાળો આપશે એવી આશા વધારે પડતી નથી. પૂ. ગાંધીજીનું સર્વોદય સમાજનું સ્વપ્ન મૂલિમંત કરવા સૌ એમને ચંપિલ માર્ગે જવાનો નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયત્ન કરે એ જ અભ્યર્થના.

ઈમારતો બાંધવા અને ઘરના દીવાનખાનાની સોભાના ફર્નિચર માટે આપણે લાકડાં ખરીદીએ છીએ, બજારમાંથી મીઠું મધ લાવીએ છીએ, ગાંધીની દુકાનેથી હરણ, ભેંસ, ગુણ જેવાં વસ્તુઓ લઈએ છીએ. બજારમાં વેચાતાં ચણસ, કરમદાં અને અંબાખાના રસવંતાં ફળો ખાઈએ છીએ. વેંદોને ત્યાં અનેક પ્રકારની ઔષધીય વનસ્પતિ વપસતી હોય છે, તે સઘળું કયાંથી અને કેમ આવે છે તેનો આપણે ઓછો વિચાર કરીએ છીએ. આપણામાંના કેટલાક એટલું જાણતા હોય છે કે તે સઘળું જંગલમાંથી આવે છે. પણ જંગલમાંથી આ બધું એકદું થઈ આપણા ઉપયોગ માટે બજારમાં કેવી રીતે આવે છે? તે લાવનાર કોણ છે? ક્યાંથી આવે છે? તે લાવનારને શું કામ પડે છે? તેઓ ક્યાં રહે છે? કેવી રીતે રહે છે? તેના વિચાર આપણા મનમાં ઓછા આવે છે.

ઘરનીમાંથી ધાન પકવનારો ખેડૂત, પૃથ્વીના આંતરડાં ચુંલી કોલસા, પથ્થર, ધાતુ વગેરે ખનિજો બહાર કાઢનાર ખાણિયા, સાગરની લશ્મી અને સંપત્તિ દરિયો ખેડીને લાવનારા દરિયાખેડૂનો જેમ વર્ગ છે તેવો જ રીતે જંગલની સંપત્તિ એકદી કરી સમાજને આપનારો એક જુદો જ વર્ગ છે.

ખેડૂતો ટાક, તકડો અને મોસમી માર સહન કરી ધાન પકવે છે; ખાણિયાઓ ધરતીના ઊંડા પેટાળમાં તેમના દિવસો પસાર કરી કુદરતે સર્જેલી આ સુખિથી વિખૂટા પડી જાય છે; દરિયો ખેડનાર, મોતને મુઠ્ઠીમાં ચાખી સાગરની સંપત્તિ લાવે છે; તેવી જ રીતે જંગલમાં વસતો વર્ગ પણ એટલી જ મુશ્કેલી ભોગવી, ઘસઘસ પશુઓ અને કશોર કુદરતની સામે આકરા જીવનસંગ્રામ મેલી જંગલની સંપત્તિ લોકોને આપતો હોય છે; પરંતુ આપણાથી તેઓ દૂર જંગલમાં રહેતા હોવાથી તેમને વિષે આપણે ઘણું ઓછું જાણતા હોઈએ છીએ.

ગુજરાતમાં જંગલ વિસ્તાર

ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગોમાં જંગલો ઠીક પ્રમાણમાં આવેલાં છે. તેનો વિસ્તાર ૩૧,૨૬,૪૦૦ ચોરસ એકરનો છે. આ રીતે ગુજરાતના કુલ ભૌગોલિક પ્રદેશના ૮.૪ ટકા ભાગમાં જંગલો છે. આ જંગલો મુખ્યત્વે ટંબ, જૂનાગઢ, પંચમહાલ, વડોદરા, સુરત અને સામરકાંઠા જિલ્લામાં વિશેષ છે. ગુજરાતના ઈલાખ ખૂણાથી અંદાજે ખૂણા સુધી આવેલો ઉષ્ણપ્રદેશ જંગલોથી ભરપૂર છે. અમુ, આરસુર, પાંધકાઘાટ, અરવલ્લીના ડુંગરો, વિંધ્ય અને સાતપુટાની શાખારૂપ પાટલો જંગલોથી

આચ્છાદિત છે. ડાંગ અને સુરત જિલ્લાનાં જંગલો પણ ઘણાં સમૃદ્ધ છે. તેવી જ રીતે સૌરાષ્ટ્રમાં ગીરનું ગીચ જંગલ છે, તે ઉપરાંત તે પ્રદેશમાં બરડો, આવેશ, દલાસા, અને કાંગાનાં જંગલોનો પણ ઉલ્લેખ કરી શકાય તેવાં છે. કચ્છમાં મોટા રણ અને મુખ્ય પ્રદેશની વચ્ચે આવેલો બન્નીનો ઉષ્ણપ્રદેશ જ્યાં સાસમાં સાડું ઘાસ ઊછે છે અને ઉત્તમ કોટિની ઓલાદનું પશુપત્ન લાયક છે અને જ્યાં બારેમાસ મીઠું પાણી મળતું રહે છે તેવો બીકનો અર્ધજંગલ જેવો વિસ્તાર છે.

જંગલની પેદાશ

ગુજરાતનાં આ સઘળાં જંગલોમાંથી ઈમારતી લાકડું, કોલસા, ગુંદર, લાખ, ગુણ, કાથો, કંદમૂળ, દોરડા વલુવાના રેસા, મધ, મીઠુ, મહુડા-માંથી ડોળિયા જેવાં અખાદ્ય તેલો, અનેક પ્રકારની ઔષધિ અને પશુઓ માટે ઘાસચારો મળે છે. આથી જંગલોની આ સંપત્તિ દ્વારા જીવન-નિર્વાહ મેળવવા માટે ઘણા લોકો ત્યાં રહેતા હોય છે.

શનીપરજ લોકો

જંગલમાં વસતા આ લોકોને આપણે “શનીપરજ” તરીકે ઓળખીએ છીએ. આવી શનીપરજની વસતિ આપણા ગુજરાતમાં ઠીક ઠીક છે. “શન” એટલે જંગલ અને “પરજ” એટલે પ્રજા. આ રીતે “શનીપરજ” એટલે જંગલમાં વસતી પ્રજા. આ લોકોનો મોટો ભાગ વાને કાળો હોવાથી તેઓ “કાળીપરજ” તરીકે પણ ઓળખાય છે. અનારના પ્રચલિત અર્થમાં આપણે આ લોકોને “આદિવાસી” તરીકે પણ ઓળખીએ છીએ.

જંગલમાં વસતા આ “શનીપરજ” અથવા “કાળીપરજ” લોકોની ઘણી વન જાતિઓ ગુજરાતમાં જોવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનાં જંગલોમાં જે જાતિઓ વસે છે તેમાંની લગભગ સઘળી જાતિઓ નવા જમાનાની હવાની અસર નીચે આવેલી હોવાથી આ જાતિઓને આપણે ખરેખર વન જાતિ અથવા આદિવાસીની કક્ષામાં નહિ મૂકી શકીએ. આ પ્રદેશમાં ચણસ, ભરવાડ, મેર જેવી માલવાથી કોમો જંગલોમાં વસે છે અને પશુપાલનનો પંથો કરી કુષ, ઘી વગેરે વેચી તેમનો જીવન-નિર્વાહ કરે છે. સૌરાષ્ટ્રના ગીરનાં જંગલોમાં આફ્રિકાના એશીશિનિયા પ્રદેશમાં વસતી લશ્મી-સીટીને મળતી ધ્યાન ખેંચે તેવી એક જાતિ વસાહત કરી રહી છે. આ જાતિ તેમનાં નૃત્યો અને બીજા ખાસિયતોથી ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. પરંતુ તેની પશુ વન જાતિઓમાં સમાવેશ ન થઈ શકે.

તળગુજ્જ્વાતનાં જંગલોમાં ભીવ, ગામીત, ચોપરા, ધોડિયા, દૂબળા, પાનકા, માંગ, નાપકડ વગેરે ઘણી વન્ય જાતિઓ વસે છે. તે સઘળામાં ભીવની વિશેષ વસતિ છે. તેમાંનો મોટો ભાગ તો જંગલોના આંતરિક ભાગમાં વસતો હોવાથી પ્રમાણમાં ઘણો પછાત છે. આ વન્ય જાતિઓ મુખ્યત્વે ઉત્તરમાં આમુ, દાંતા, અમીરગઢ અને સાબરકાંઠાથી માંડી દક્ષિણમાં સુરત અને ઇંડ વિસ્તાર સુધી વસે છે.

આદિવાસીઓની ઇંડ જિલ્લામાં ૮૩.૩૫ ટકા, સુરત જિલ્લામાં ૪૬.૭૪ ટકા, સાબરકાંઠામાં ૧૦.૪૪ ટકા, અને બનાસકાંઠામાં ૫.૧ ટકા, પંચમહાલમાં ૪૦.૪૭ ટકા, ભરૂચમાં ૩૭.૨૮ ટકા, અને વડોદરા જિલ્લામાં ૧૭.૪૮ ટકા છે. ૧૯૫૧ની વસતી ગણતરી અનુસાર આવી આદિવાસીઓની (શિયુડઝ ટ્રાઇબ્સ) તળગુજ્જ્વાતમાં ૨૦,૬૪,૫૨૨ની વસતિ ગણવામાં આવી હતી.

ગુજ્જ્વાતના જંગલોમાં વસતી આ વન્ય જાતિઓના લોકોનું જીવન ઘણું જ વૈવિધ્યભર્યું છે અને તેમના સામાજિક ચીતરિવાજ, આર્થિક જીવન, નૃત્યો અને ગીતો વગેરે જણવા જેવું હોય છે.

વન્ય જાતિઓની વસાહત

આ આદિવાસી લોકો જંગલ અને પહાડોમાં એક સમૂહમાં ન રહેતાં છુટાછવાયા તેમના ખેતર અથવા ડુંગરની ટોચ ઉપર ઝૂંપડાં બાંધીને અથવા નાની સરખી વસાહત કરીને રહેતા હોય છે. જેને આપણે ગામ કહી શકીએ તેવાં ગામો તો હોતાં જ નથી. જંગલના ઘાટકામાંથી માંડવા કે કૂંબા જેવું બનાવીને રહેતા હોય છે. તેના પર ઘાસ કે પાંદડાં છાઈ બે છે. કોઈ જૂજ આદિવાસી છપ્પરા પર નાંખેલાં નાંખે છે. ઝૂંપડામાં રાચરચીયું નામનું હોય છે. ઘરમાં સૂવા માટે સાદરી કે ખાટલો, ઘટ્ટી, ખાટણી, ઓકવાની ઘોદડી, માટીનાં વાસણો એ જેનું રાચરચીયું હોય છે. ખેતીનાં ઓજારો ગાય, ભેંસ, બકરી જેવાં પશુ બહુ થોડાં રાખે છે. ઘરમાં કૂકડાં, મરઘાં, ઘેટાં વગેરે રાખે છે.

વ્યવસાય

આ લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતીનો છે. તેમની ખેતી પુષ્પણી પદ્ધતિની હોવાથી ઉત્પાદન ઘણું નજીવું હોય છે. જીવનની જરૂરિયાત ઘણી ઓછી એટલે ખેતીની તેઓ માવજત કરતા નથી. ખેતી સિવાય તેમની આવકનું બીજું સાધન છે જંગલની પેદાશ. કોબસાના ઉંજરદારો પાસે કોબસા પાડવા મજૂરીએ રહેતા હોય છે. અથવા જંગલની પેદાશ એકઠી કરતા હોય છે. જંગલની એકઠી કરેલી વસ્તુઓ આ આદિવાસીઓ પાસેથી વેપારીઓ નજીવા ભાવે લઈને સારા પ્રમાણમાં આપક કરતા હોય છે.

ખેતી અને જંગલની પેદાશ સિવાય ભીજ ઉદ્યોગો આદિવાસી ભાગ્યે જ કરતા હોય છે. સુધાર, લુહાર, કુંભાર, કઝિયા, દરજી જેવાં કામો એક પસ આદિવાસી કરતા નથી. મકાન બાંધવું હોય તો જાતે બાંધી લે. ખેતીનાં ઓજારોમાં હળ કે કોદાળી સિવાય બીજું સાધન હોયું નથી એટલે કઝિયા કે લુહારની તેમને ભાગ્યે જ જરૂર પડે છે. ઘરમાં વાસણ પસ ઓછાં એટલે આવા કાચીમચેલી તેમને જરૂર રહેતી નથી.

આકરો જીવનસંગ્રામ

જંગલની સંપત્તિ એકઠી કરનાર આ લોકોનો જીવનસંગ્રામ ઘણો આકરો હોય છે. તેમના પંધામાં કાળા ઘાડની મજૂરી હોય છે. ઘરેથી તેઓ વહેવા નીકળી પડતા હોય છે. તકો વતાં સુધી ઝાડ કાપે અથવા જંગલની ચીજો એકઠી કરે. તકો તપવા માંડે અને કામ કરવું મુરફે પડે એટલે માથ એકછે કરી, ભારા અથવા પોટલાં બાંધી ઉંજરદાર અથવા વેપારીઓને વેચી આવે. જંગલમાં દીપડા, વડુ જેવાં વન્ય પ્રાણીઓ અને જીવોનો તેમને પરિચય કરવો પડે. ગીર જેવાં જંગલોમાં તો સિંહનો પસ સામનો કરવો પડે. ઉનાગામાં ડુંગરા તપે અને માથે ભારના બોજ લઈને કિતરવા, ચોમાસુ આવે અને ભીના ડુંગર તેમ જ બિહામણ જંગલમાં વપસણી કેડીઓ પર માથે બોજ લાદી માર્ગ કાપવા પડતા હોય છે. નાનાં ધાવણુ ભાળકો હોય તો તેમને સાથે લઈ જવાં પડે અથવા ઈશ્વરને ભરોસે તેમના રહેકાસ પર મુકતાં જવાં પડે. ઈશ્વરે સર્જેલી ભયભરી વનસુધિ, જનુએ જનુએ બદલાનું ડુંગરા અને જંગલોનું કસા અને સીમ સ્વરૂપ આ સઘળું તેમને નિહાળવા મળે છે પસ જવાં જીવનસંગ્રામ આકરો હોય ત્યાં આ સૌંદર્ય માણવા જેટલું તેમનું માનસ અનુરૂપ હોયું નથી એટલે તેઓ કુદરતની શીઘ્ર અનુભવી થકતા નથી.

આદિવાસીઓના પ્રાણ: નૃત્યો અને ગીતો

જીવનસંગ્રામ આકરો હોવા છતાં તેઓ કેટલાક પ્રકારના મનો-રંજન દ્વારા તેમના જીવનમાં ભીજ રીતે આનંદ લઈ શકતા હોય છે, ગીત અને નૃત્યો આદિવાસીઓના પ્રાણ છે. ગાણું એ તેમનો ખોરાક અને નૃત્ય એ તેમનો જીવનરસ છે. પ્રેક્ષકાશ તરફની વન્ય જાતિઓનાં નૃત્યો જુઓ કે, સંતરામપુર તરફના જંગલના આદિવાસીઓનાં ગીતો સાંભળી અથવા તો ગીરના સીદીઓનું “ધિકાર” નૃત્ય જુઓ તો આ વાતની ખાતરી થશે. તેમનું આ મનોરંજન નિષ્ક્રિય હોયું નથી. આદિવાસી થોડે જ મનોરંજનનું પાત્ર બની સક્રિય રીતે નૃત્ય અથવા ગાણામાં જોડાઈને આનંદ લેતો હોય છે. તેમનામાં મોટા ભાગના લોકોની ઝૂંપડાંમાંથી કોલની દાંડી પડી અને તેના પડા સાંભળી આદિવાસીના પ્રાણ જાગી ઊઠવાના.

પુરુષો ગાયે કોલ નાંખી, હેંટાના પગ સુધી લટકતા છેંગામાં નૃત્ય કરતો હોય અને સાથે સ્ત્રીઓ આંગળીઓમાં ધૂધરીવાળી વાંટીઓ પહેરી, કાંડે કમતાવાળાં મોડિયાં, કાનમાં ફૂલો, છૂટી રંગબેરંગી રેશમી ઓઢણીના ફરફરતા છેંગાના ઢિલોળે તેઓનું મિશ્ર નૃત્ય ચાલવું હોય અને ડુંગરાઓની ડાળીઓમાં અથવા સપાટ જંગલોમાં રાત્રિની નીરવ શાંતિની વચ્ચે કોલના ઘેરા અવાજમાં તરલ ગતિએ તેઓ નૃત્ય કરતાં હોય ત્યારે તેનો અજબ કેફ અનુભવતાં હોય છે.

તેમનાં ગાણાં પસ વિશિષ્ટરસાપક હોય છે. નૃત્યગીત ગવાતાં જાપ અને બોલાતાં જાપ. ભીમ આવી તે મુજબ સફું તે ગવાનું જાપ. કોઈ ભીવની બહાદુરી જણવામાં આવી કે, કોઈને આદિવાસી સ્ત્રીની લાજ લૂંટી કે કોઈ સિપાઈએ તેમને સતાવ્યા અને ભીવના ડોળાએ તેને નસાડ્યા કે કોઈનો પ્રેમકિસ્સો જણવામાં આવ્યો અથવા જંગલના

જનવરેએ કોઈ મુવાનને દારૂ ખાધો તે પ્રસંગો ઘટ આવે તેમ જોડતા જાય અને ગવાતા જાય, ગીતો પણ બંધિયાર નહીં.

ગમે તેવા કુઠાંબદોઈ અને આફતો તેઓ નુત્તો અને ગીતોથી વિસરી શકે છે. નુત્ત સિવાય તેમનું બીજું મનોરંજન કેટલેક સ્થળે બવાઈ હોય છે, પણ નુત્ત જોઈએ તેનું મહત્ત્વ નથી.

નુત્તો સામાન્ય રીતે હોળી કે એવા તેમના તહેવારો પ્રસંગે અથવા મોસમ પૂરી થયા પછી વિશેષ ચાલતા હોય છે. નુત્તો માટે તેમના પોશાક બુદ્ધા જ હોય છે. સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને રંગબેરંગી પોશાકમાં સજવટ વિશેષ કરતી હોય છે.

મેળાઓ

જંગલ અને ડુંગરના એકલવાયા જીવનમાં મેળાઓ પણ તેમના જીવનમાં પ્રાણ રેસતા હોય છે. જોડાના તરફનાં જંગલોમાં “હાલો ગોમતીજીને મેળે જઈએ”નું ગીત ગવાતું હોય કે રાજવીપણા તરફનાં જંગલોમાં “આવી આવી માનવ વણગર, હાલો મેળે જઈએ”ની ગીતપંક્તિઓ સાંભળીને આદિવાસીના પ્રાણ મેળે જવા માટે નાચી ઊઠતા હોય છે. ધરડાં, જુવાન, સ્ત્રી, પુરુષો, બાળકો સૌ કોઈ મેળો માણવા જતા હોય છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો મેળાનાં અને બીજા રોમાંચક પ્રસંગોનાં ગીતો જૂથમાં ગાતાં ગાતાં દૂરદૂરથી મેળામાં હલવાતાં હોય છે. તેમને જેઈતો જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુઓ, કપડાં, વાસણ, મોજ-શોખની વસ્તુઓ તેઓ મેળામાંથી ખરીદતાં હોય છે. દૂર વસતા સંબંધીઓ અસપરસને મેળામાં મળી શકે છે અને નવા પરિચયો કેળવી શકે. મુવાન પાત્રો તેમનાં ઈચ્છિત લગ્નો મેળામાં મોકલી શકતાં હોય છે. કેટલેક સ્થળે મેળામાં પશુઓ પણ વેચાવા આવતાં હોય અને જરૂરિયાત મુજબ લોકો ત્યાંથી ખરીદતા હોય છે.

અસપરસનો સંપર્ક

જંગલ અને ડુંગરમાં દૂર દૂર છુટાછવાયા વસતા આ લોકો એક-બીજા સાથે તેમનો સંપર્ક કેવી રીતે જાળવી રાખતા હશે તેની ઘડીબર નવાઈ લાગે. સંપર્ક જાળવી રાખવાનું તેમનું એક મોટું સાધન મેળા છે. ઉપરાંત તેમની બીજી રીત એકબીજાને ત્યાં મહેમાનગતિ માણવા જવાની હોય છે. તેઓ મહેમાનગતિ માણવાનો ભારે શોખ ધરાવતા હોય છે. કોઈ કોઈ સ્થળે મોસમ જાય અને સ્ત્રીપુરુષો સજેલે કુટુંબીઓમાં મહેમાનગતિ માણવા નીકળી પડે. કુંવારી કન્યાઓ અને કુંવારા છોકરા ખાસ કરીને મેળા અને મહેમાનગતિએ જાય ત્યારે રેરાથી કપડાંનો પોશાક પહેરી, ચહેરા ઉપર ગુલાબી રંગનાં ટપકાં કરી, લોક ગુલાબી રંગે રંગી, આંખમાં ભરપૂર કાજળ આંજી, હાથમાં ભેટ હાથેથીઓમાં સોંઓ ગુલાબી રંગ લગાવીને આમ પૂરો ઘણાસર સજીને નીકળી પડતાં હોય છે.

કુદરતી આફત, ભય કે કોઈ આકસ્મિક પ્રસંગે મદદ માટે ઘણી વખત તેઓ એકઠા થઈ જતાં હોય છે. આમ પ્રદેશના સઘળા આદિવાસીઓને તાત્કાલિક એકઠા કરવા હોય તો દોલની દાદી પીટવામાં આવતી હોય છે. આવે પ્રસંગે તેઓ દોલ વિશિષ્ટ પ્રકારે વગાડે એટલે તેની સંજ્ઞા સમજી જઈ એક ઝૂપડીથી દોલની દાદી પછી એટલે નજીકના

ઝૂંપડે સાંભળનાર તે ઝીંચી લઈ પોતાનો દોલ પીટે, આમ હારબંધ એક ઝૂંપડેથી દાદી પીટતાં આખા પ્રદેશમાં સંદેશો પહોંચી જાય. રાત્રે દોલ પડ્યો હોય અને પરોઢિયામાં તો ઝાસપાસના પ્રદેશમાંથી હજારો માણસો એકઠા થઈ જાય. આવી રીતે એકઠા થવા માટે તેમની બીજી પણ રીત છે. મુખી સંદેશો લઈ કેટલાક ખેપિયા આનુષાઠ્યના ગામે મોકલે. તે તે ગામોએથી બીજા ખેપિયા તેના નજીકના પ્રદેશમાં ફરી વળે. આમ કડીબદ્ધ પાર્શ્વ સ્થળોએ સંદેશો પહોંચી વળે. આફત, ભય કે આકસ્મિક પ્રસંગે તાત્કાલિક એકઠા થવાની રીતો પ્રદેશની અનુકૂળતા અનુસાર તેમણે જોઈ કાઢી હોય છે.

આદિવાસી સમાજનાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન

આદિવાસી કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓનું વર્ચસ્વ ઘણું હોય છે. ભીલ પુરુષ તેની સ્ત્રીને પૂછવા વિના કાન ન ભરે. તેની સલાહ મળે તો જ કામ કરે. બજાર ખરીદવા કે કંઈ કામ જવું હોય તો સજેડયે નીકળે. બજાર કે મેળામાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સ્ત્રી અને પુરુષો સાથે ફરતાં દેખાય. પુરુષો કામમાં સ્ત્રીઓને મદદ કરે.

આદિવાસીઓમાં આટલું સ્ત્રીસન્માન છતાં તેમનામાં એક પત્ની-વ્રત જેવું નહિ. એકથી વધુ સ્ત્રીઓ પરજે. પ્રથમ પરજેતરનું સ્થાન પત્ની તરીકે અને બીજી રખાત તરીકે ગણાય. તેમનામાં પત્ની એક પતિથી છૂટાછેડા લઈ બીજે પતિ કરી શકે. પતિ પણ બીજી પત્ની કરી શકે.

ખાનપાન

ખાનપાનમાં “સુપરેલા” સમાજની વાનીઓને તેઓ ઓળખતાં નથી. અનેક પ્રકારનાં મિષ્ટાનો, વધાર અને જાતજાતના મસાલાવાળા શાકપાનની બનાવટ તેઓ બહુતાં હોતાં નથી. તેમના ખોરાકમાં મકાઈ, ભંટી, નાગલી, કોદરા કે એવાં હલકાં પાનનો ઉપયોગ કરતાં હોય છે. ઘઉંનો ઉપયોગ મોસમ પ્રસંગે કોઈક જ કરતા હોય છે. તે સિવાય ચેંચ, ડેબું કે રાજડી બનાવીને અથવા મકાઈ કે ચણાની ધૂણી બનાવીને ખાય. કોઈ પ્રસંગે અડદની દાળ કે ખાંટિયું બનાવે. લીંબોતરી મળે તો તેનું શાક અથવા તો જંગલમાંથી મળતી કુંવાડ, ફૂંબો, લેચી, જરખડી, દોડા વગેરે જાતની ભાજીઓ બનાવે. ભાજી ન મળે તો સરગવો, આંબલી વગેરે ઝાડનાં પાન ભાફીને ચઢાવી લે. બાફેલી ભાજીમાં તરતનું પાંદેલું ચરણું, લુણદળ અને ઘીકું છાંટી દે. ભીલ અને બીજા કોમો તો અનાજ સાથે મધુરનાં ફૂલ રાંધીને ઘણા જ સ્વાદથી ખાતાં હોય છે. લગ્ન કે તહેવાર પ્રસંગે કંઈક મિષ્ટાન્ન તૈયાર કરે પણ તે તેઓ જાણતા હોય તે પ્રકારનું કરે.

તેમનો મોટો ભાગ માંસાહારી ખરો. ગાય, ભેંસ વગેરે હોરનું માંસ ન વાપરે. છેટાં, બકરાં, મરઘાં, માછલાં અને ચિકારનાં હાલુ, સસલાં વગેરેનું માંસ વાપરે. કાષોડ ભીલ પાંદરાનો ચિકાર કરી ખોરાકમાં વાપરે.

દારૂ તો જંગલના વાસીઓનું પ્રિય પીણું છે. સામાન્ય દારૂ ન મળે તો મધુર અને એવી બીજી ચીજોના દારૂ ગળીને પણ વાપરે. લગ્ન, તહેવાર કે મેળાના પ્રસંગે મન મુકીને દારૂનો ઉપયોગ કરે. દારૂખીની

કારણે હવે ઓછે થઈ ગયો છે પરંતુ ચાનું નવું લક્ષ્ય જંગમની આ પ્રજાને વળગતું જાય છે. સાથે તમાકુ પણ આવી છે.

ધર્મ

શનીપરજના મોટા ભાગના લોકો બહુ જૂનું સંખ્યા બાદ કરતાં ઠિંદુ છે. પણ તેમાંના કેટલાકને તો તેઓ ઠિંદુ છે તેનો ખ્યાલ પણ હોતો નથી. તેમને ધર્મનું ખાસ અવગંધા હોતું નથી. અદૃશ્ય શક્તિથી તેઓ ઘણા દરતા હોય છે અને તેથી વલેમોને પોષતા હોય છે. આથી તેઓ સીમડીઆ દેવ, બાગાપીથેયો, દેવડી માડી, કાગો કકક એમ જુદાં જુદાં દેવદેવીઓને પ્રાદેશિક રૂઢિ અનુસાર પૂજતાં હોય છે. અને તેમનામાં કાટા રાખનાં હોય છે. ભીલોમાં ખોરિયાર માતા, નાયકરામાં ભવાની માતા, અને કુશાગ્રઓમાં કાગળ માતાની સેવાપૂજ થતી હોય છે. ગીરમાં વસતા રીદીઓ બાગા ધોરને માનતા હોય છે. હવે નવી કુનિયાની ડવાથી તેઓમાંથી પ્રચલિત વલેમો દૂર થતા જાય છે. જડ તથા અદૃશ્ય શક્તિમાંથી આસ્થા ઓછી થતી જાય છે. પંચમઘાલ અને સામરકાંઠાના પ્રદેશમાં ખિસ્તી પાદરીઓએ કરેલા પગપેસારાને કારણે કેટલાકે ઈસાઈ ધર્મ પણ અંગીકાર કર્યો છે પરંતુ તેની સંખ્યા ઘણી નહોતી છે.

ભાષા

આ વન્ય જાતિઓ જે ભાષા બોલે છે તે તેમની અસલ ભાષા નથી. ગુજરાતથી જિલ્લા એવી ભાષા બહુ યોગ્ય બોલતા હોય છે. મોટા ભાગના લોકો ગુજરાતીની અસરવાળી પ્રાદેશિક ભાષા બોલતા હોય છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનાં જંગલોમાં વસતી જાતિઓ ગુજરાતી અને કચ્છીનો ઉપયોગ કરતી હોય છે. ડંચમાં ડંચી ભાષા વપરાતી હોય છે.

આ જાતિઓમાં શિક્ષણ નથી એમ કહીએ તો થાશે.

કેટલીક વિધિવિધતાઓ

આદિવાસીઓ ગરીબ અને અસાની છતાં તેમના જીવનમાં કેટલીક ધ્યાન ખેંચે એવી ખાસિયતો જોવામાં આવે છે.

તેઓ એકંદર પ્રેમાળ અને આદરસન્ધાર કરી જાનનાશ હોય છે. એમને આંગણે મહેમાન આવે તેથી તેઓ ઘણા ખુશી થતા હોય છે. આંગણે કોઈ જાય તો પતિપત્ની બેઠ સમજીને ઝૂંપણ બહાર આવી તેનો સન્કાર કરશે. ગમે તેવા ગરીબ ભીલને ઝૂંપડે માલુસ જઈ ચડે તો જતા પછુ સંકેપ વિના તેની સમક્ષ ફૂંપો ધરશે અને આગળુંક જે આદિવાસી હશે તો તેને મકાઈની રોટલો ધરશે. જાતી વખતે આવજો કહી સ્ત્રી અને પુત્ર બેઠ સાથે આવી પ્રેમભરી વિદાય આપશે. પતિ ઘેર ન હોય તો ભીલ સ્ત્રી અથવા સગજલો બાજક હાસતે ચહેરે આવકાર આપશે. રસ્તે જતાં કોઈ મારગ ભૂલ્યો હોય અને આસપાસના માણસોને ખૂણે અને સહાય માગશે તો જવાના સ્થળે મૂકી આપશે.

આદિવાસી ભીલ જુદું કદી બોલશે નહિ. ચોરી પણ નહિ કરે, કોઈનું પચાવી પાકવાની દાનત પણ નહિ રાખે. છૂટાછઠાયા એકલા રહેવા છતાં અરસપરસને સહકાર આપવાની સામૂહિક ભાવના તેમના

માં પ્રબળ હોય છે. ચોરવાળો આવે અને કોઈનાં ઘેરંત્રકર મરી જાય તો ત્રી એક એક કાઢી આપે અને એ રીતે મદદ કરે. એકબીજાની ઉપર આક્રમ આવે, કોઈ જંગમી પશુ-પ્રાણીનો ભગ આવી પડે ત્યારે તેઓ એકઠા થઈ મદદે દોડી જાય. કોઈ ભીલ પાસે ખાતા અનાજ ન હોય તો 'પોતાની પાસેથી કાઢી આપે.

આ વન્ય જાતિઓ અપરિગ્રહી પણ હોય છે. નાણાં કે વસ્તુનો સંગ્રહ કરવાનું તો તે લોકો સમજતા જ નથી. તેમની જીવનજરૂરિયાતો ઘણી ઓછી હોય છે. જીવન જીવતા ખાતા અને પહેરવા જેગ કપડાં સિવાય તેમની વિશેષ જરૂરિયાતો હોતી નથી. જીવનની જરૂરિયાત ઓછી હોવાથી તેઓ વધુ કામ પણ કરતા નથી. તેમની પાસે આવતી કાંચ પૂરું ખાવાનું હોય તો પરમ દિવસનો વધુ વિચાર કરતા નથી. વ્યવહારમાં નાણાંનો ઉપયોગ તેઓ ભાગ્યે જ કરતા હોય છે. ચીજને બદલે ચીજ લેવાનું તેમને વધુ અનુકૂળ પડતું હોય છે. જંગમના છેક આંતરિક ભાગનાં આદિવાસીઓને તો નાણાંનું શું કરવું તે જ મોટી વિચાર થઈ પડતો હોય છે. જીવનમાં નાણાંનું મૂલ્ય હજુ તેમને આકર્ષનું નથી. કારણ કે, તેમની જીવનની જરૂરિયાત ઘણી ઓછી હોય છે. તેમનો અપરિગ્રહી સ્વભાવ નાણાં માટે કામ તરફ ઉદાસીનતા પેદા કરે છે.

આ વન્ય જાતિઓના મોટા ભાગના લોકો સૌંદર્યના ઉપાસક હોય છે. મોસમ પ્રમાણે તેઓ ફૂંવાના ચણગાર સજ્જતા હોય છે. નૃત્ય કે લગ્ન જેવા પ્રસંગોએ પુરુષો કાનમાં અને ગળામાં ફૂંલોની ચણગાર કરતા હોય છે. ઘાસ અને ફૂંવાનાં જૂમમાં બનાવીને પહેરતા હોય છે. આ ફૂંલો એવાં હોય છે કે ત્રણ-ચાર દિવસ સુધી કંચમાં નથી. સ્ત્રીઓ માથાના વાળનો અંબોએ ન વાળતાં ચોટડી ગૂંથી ફૂંવાના ચણગાર સજ્જે. ફૂંલોનું આખપણ બનાવી કાનમાં નાંખે. બનાસકાંઠાના આંખામધુક બાજુની આદિવાસી કન્યાઓ તો સૌંદર્યની ઘણી ઉપાસક હોય છે. તેઓ વાંસની કુમળી ટસરની "પીરપચી" બનાવી કાનમાં પહેરી અને ગળામાં ફૂંલની સુંદર માળાઓ નાંખી તેમના દેહને ચણગારની હોય છે.

આદિવાસીની વધુ ખાસિયતો

કોઈ કચેરી, કોર્ટના કામે બહાર જવાનું હોય તો પુરુષો દસબારના જૂથમાં જ જાય. જંગલ પ્રદેશ બહાર એકથો આદિવાસી ન નીકળે. ડુંગરાળ પ્રદેશ અને જંગલોમાં રસ્તાના અભાવે વાહનવ્યવહાર ન હોવાથી ભાઈ જનું હોય ત્યાં થાઈને જ જતા હોય છે. મૂંઝૂલ લોકની મહક આદિવાસીઓ ઘણો લાંબો પંચ કાપી થકે છે. સામાન્ય રીતે દિવસમાં ૩૦ થી ૪૦ માઈલ ચાલે નાંખતું એ તો તેમને મન રમત વાત હોય છે.

જંગલના રસ્તાઓ તેમાં વસનાં પશુ અને પક્ષીઓ, તેની ઔષધિ અને વનસ્પતિ વગેરેનું તેમને સારું એવું જ્ઞાન હોય છે. જંગલના આંતરિક ભાગમાં વસતા આ લોકો અંધતન જમાનાની કસોટીએ કદાચ પછાત ગણાય પણ જેલવા વર્તુળમાં તેમને જીવન વ્યતીત કરવાનું હોય છે તેટલા વર્તુળનું તેમને પાકું જ્ઞાન હોય છે.

કુદરતની વચ્ચે વસતી આ પ્રજાનું આરોગ્ય સંપૂર્ણપણે સાતું હોય એમ ધરીભર માનવા મન લલચાય. પરંતુ તેમના કેટલાક સામાજિક રીતરિવાજો, ખાનપાન અને તબીબી સારવારની સગવડના અભાવે કેટલીક વન્યજાતિઓને અપવાદરૂપે જલુતાં મોટા ભાગના લોકોનું આરોગ્ય સંતોષકારક ન કહી શકાય.^{૧૦}

આર્થિક પરિસ્થિતિ

સામાન્ય રીતે આ વન્ય જાતિઓની આર્થિક હાલત ઘણી જ નબળી હોય છે. તેમની જીવન જરૂરિયાત ઓછી હોવા છતાં તેઓ મોટેભાગે કરજદાર હોય છે. લગભગ દરેક આદિવાસી વસાહતની આસપાસ એકાદ વેપારી હોય છે. તેઓ આદિવાસીઓની જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ખૂરી પાડતા હોય છે. આદિવાસીઓ આ વસ્તુઓ નાણાંથી ન ખરીદતાં જંગલ અથવા ખેતીની પેદાશ આપીને ચીજો લેતા હોય છે. વેપારી આસપડે તેની કિંમત આંકી તેમને બદલામાં ચીજ આપતા હોય છે. આ રીતે ભાવ, વસ્તુ અને વજન બેઠમાં આ લોકોને માર પડતો હોય છે.

આદિવાસીઓના પાકનું વેચાણ પણ આ વેપારીઓ મારફત થતું હોય છે. લગ્ન, વસખરા, બજાદ લેવા કે નાણાભીડ પ્રસંગે આ વેપારીઓ મોસમ વખતે દોઢી કે બમણી રકમ પાછી વાળવાની શરતે તેમને રોકડ નાણાં પીરતા હોય છે. મોસમ સમયે વેપારીઓ તેમના લેણા પેટે લગભગ સઘળો પાક લઈ જતા હોય છે. આમ પીરવામાં પણ અનેક રીતે તેઓ હુંડાતા હોય છે.

જંગલની જડીબુટ્ટી જેવી મૂસળી મોટા શહેરોમાં ૮ થી ૧૨ રૂ. રતલના ભાવે વેચાય. વેપારીઓ તેને મીઠાની ભારેભાર આ લોકો

પાસેથી ખરીદે. મોટું બે આને રતલ એટલે મૂસળીના બે આના આ આદિવાસીઓને મળે. મધ મોટા શહેરોમાં બેથી અડધી રૂપિયે રતલ મળે. અજાણ અને અજાણી આ લોકો પાસેથી વેપારીઓ ૬ થી ૮ આને રતલના ભાવે ખરીદી મોટા શહેરોમાં ઊંચા ભાવ ઉપજાવે. ચીજોના આવા ભાવ આદિવાસી જાણે નહિ. આમ આદિવાસી દરેક રીતે છેતરાતો હોય છે.

આદિવાસીઓ કોઈ વસ્તુનો સંગ્રહ કરે નહિ. જંગલમાંથી એકઠું કરે અથવા પકવે એટલું વેચી મારે અને જરૂર પડયે લેવા જાય. આદિવાસી એક વાર વેપારીની દુકાને થયો એટલે કાયમનો દેવાદાર બની રહે છે. મોટા ભાગના આદિવાસીઓનું આ રીતે થોપણ થતું હોય છે.

આદિવાસીઓ માટે શળ્યના પ્રયાસો

જંગલમાં વસતા આ લોકોની સામાજિક અને આર્થિક હાલત સુધારવા માટે શળ્ય તરફથી પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે. જંગલ વિસ્તારમાં આદિવાસી વસ્તીવાળા ભાગો સંતરામપુર, ખેડબ્રહ્મા, ધરમપુર વગેરે સ્થળે વિવિધવર્ણી વિકાસ ઘટકો કામ કરી રહ્યા છે. તે દ્વારા અને શળ્યના ચાલુ નેત્ર દ્વારા પણ તેમને આગળ લાવવા પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

જંગલની પેદાશ મેળવવા માટે શળ્યના જંગલ ખાતાઓ તરફથી દર વર્સે ઈજારા આપવામાં આવતા હોય છે. આ ઈજારદારોને બદલે જંગલના કામજારીઓ સહકારી ધોરણે મંડળી રચીને ઈજારા લેવા તૈયાર થતા હોય તો તેને પ્રથમ પર્સનલિ આપવાની નીતિ સરકારે નક્કી કરી છે. જંગલના લોકો મંડળી દ્વારા કામ કરતા થાય તો તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે તો માટે આવી મંડળીઓ રચવામાં આવી રહી છે. સરકાર જંગલ અગિની આવી મંડળીઓને કેટલીક સગવડો પણ આપે છે.

આદિવાસીઓ - કેટલીક સમસ્યાઓ

શ્રી પુષ્પર મંદરવાર

(આચાર્ય, આર. પી. આર્ટ્સ કૉલેજ, ખંભાત)

અનેક જાતિઓ અને પ્રજાઓથી ઊભરતો ભારત દેશ છે. જૂન-કાળમાં અનેક જાતિઓ બહારથી આવી અને આ દેશમાં સ્થિર થઈ. જાતિઓના સ્થળાંતરના નકશાઓ તારે તો સ્વરાજ્ય આપ્યા પછી કોઈક અભ્યાસુએ તૈયાર કરવા જ પડ્યો. અને તેવા નકશા પર નજર નાખીશું ત્યારે જ ખબર પડશે કે અન્નના દેશોમાંથી કઈ જાતિઓ આવી અને તે સૌ જાતિઓએ આ દેશમાં આવીને કષારે કષારે અને કંઈ કંઈ સ્થળાંતર ક્યું? અને પરિણામે, તેમના આવા પ્રકારના દબાવણી અહીંના મૂળ વતનીઓએ ક્યાં ક્યાં સ્થળાંતર ક્યું. તે પછુ જાણવા મળ્યો. જીવનભરના સંશોધન માટે આ કામ કોઈ સંશોધન માટે પૂરતું થઈ પડે.

પણ એટલું કહી શકાય તેમ છે કે લગભગ ચાલીસ કરોડ પંચોચી વસ્તીમાં જે કરોડ આદિવાસીઓ આ દેશમાં છે. અને હોક કરોડ ગુજરાતીઓમાં લગભગ વીસ લાખ જેટલા આદિવાસીઓ ગુજરાતમાં આવે છે, તેમાં આદિવાસીઓની સોથી વધુ વસ્તી ડાંગમાં છે. ડાંગના આદિવાસીઓ ડાંગ તેમની બાંધે જ વિશેષતા જાળવીને છવી રહ્યા છે. તેમની ભાષાકીય વિશેષતા સોથી વધુ જગ્યાઈ રહી છે. જે જે પ્રદેશોમાં ભણેલાં અને સંસ્કૃત (?) લોકો ઓછા પહોંચ્યા છે, ત્યાંના આદિવાસીઓ જીવન પર કૃત્રિમતાનો ઓપ ઓછો થયો છે. વળી અંગ્રેજોના શાસન-કાળમાં આ પ્રદેશ 'છૂટો પાટી દીવલ વિસ્તાર' તરીકે જાણે કરીને આ પ્રદેશના આદિવાસીઓના જૂના 'સંસ્કાર'ને સાચવી રાખવાની સરકાર તરફથી તરફદારી થતી, અને તેથી આદિવાસીઓનાં સંસ્કૃતિનાં અનેક વર્ણ ત્યાં જોવા મળે છે. પશુપુખ, વૃક્ષપુખ; આ બધું ડાંગમાં હરતાંફરતાં અને ધૂમતાં જોવા મળવાનું. પણ ડાંગને સ્પર્શી પડેલ સુરત જિલ્લામાં પણ આદિવાસીઓની વસ્તીની ટકાવારી ઠીક ઠીક છે. સુરત જિલ્લામાં દૂબળા, નાવકા, પાનકા જેવી જાતિઓ વસે છે. તેમની આંક - જિલ્લાની વસ્તીનો લગભગ ૪૬.૭૪નો છે. પંચમહાલ જિલ્લામાં ૨૦.૯૬ ટકા આદિવાસીઓ છે. વડોદરા જિલ્લામાં ૧૭.૪૮ ટકા ને સાબરકાંઠામાં ૧૦.૪૪ ટકા છે. બનાસકાંઠામાં આદિવાસીઓ છે, પણ ઈ. સ. ૧૯૪૧ના વસ્તીગણતરી વખતે વિશેષ નાની કક્ષાતવાળી દેશી સળગી હતી. તેથી વસ્તીગણતરી વખતે તેમણે આવા આંકડા જોવા કરવાની ખેવના રાખી ન હતી. પણ સાબરકાંઠા અને વડોદરા જિલ્લાના જે આંકડાઓ આપ્યા છે તે સંજેભ ભ્રમક લાગે છે. ત્યાં આથી

વિશેષ આદિવાસીઓની વસ્તી છે. તદુપરાંત કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ભીયોની વસ્તી છે. વળી સૌરાષ્ટ્રના સાગરકિનારે જે કોળીઓ છે તેઓ પણ સૌરાષ્ટ્રના આદિવાસીઓ જ છે. સ્વંસ્વત્તામાં તેમના ઉચ્ચનો મળે છે. કીચ નામની જાતિ જે ત્રીકાપાનમાં અતિનિપુણ હતી, તે જ આ કોળીઓ. આથી વીસ લાખની વસ્તી આદિવાસીઓની છે, તેવી ગણતરી પણ ભ્રમક છે. ગુજરાતમાં તેમની જનસંખ્યા આથી વિશેષ થયે. છેલ્લી જે વસ્તીગણતરીમાં આ જાતિઓના આંકડા મેળવવાનાં કોઈ ખાનાંઓ પત્રકમાં ન હતાં, અને પરિણામે ઈ. સ. ૧૯૫૧ની વસ્તીગણતરી દ્વારા તેમના કોઈ આંકડાઓ મળતા પણ નથી. વળી જે લોકોના ડાંગમાં વસતીગણતરીનાં મૂત્રો આપ્યા પ્રદેશમાં સોંપવામાં આવે છે, તેઓ અતિ થીવટથી અને કન્યાનિપાથી આ કામ પાર ઉતારે તો તેમના સાચા આંકડાઓ (Accurate figures) મળે. આ તપકે તેમના સાચા આંકડાઓ મેળવવા જરૂરી પણ છે. કેમ કે સામાન્યતઃ નુવંદ્યાસીઓની એવી માન્યતા છે કે ગુજરાતમાં દર પાંચ માસે એક મામું તેમનું છે. અને ભૂતકાળમાં, છેલ્લાં બે હજાર વર્ષમાં બહારથી આવનાર જાતિઓએ તેમને દબાવવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. તેના કારણે આજે તો તે જાતિઓ સરકારી નંત્ર, કાપદા અને ઘસ સામે ચળદાઈને છવે છે, તેમના અજ્ઞાનના કારણે. પણ ઉમણાં જ શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે કહ્યું છે: "એમને આપણે અજ્ઞાન રાખીએ જ શા માટે? ને અજ્ઞાન એ કંઈ સલામત વસ્તુ નથી. અજ્ઞાન પર વિશ્વાસ રાખીને ચાલી ન થાય. લોકો આજે સુધિસિત થયા છે કે નહિ તે સંકાનો વિષય છે. પણ તેઓ જાગ્રત થયા છે એટલે માણસને સૂતેલો ચાખી શકાય, પણ એને સુપુખ કરી દેવો એ સહેલું નથી." આ કથન પણ અત્રે ખાવમાં સપાયા જેવું છે. ઉમણાં જાણવા મળ્યું છે કે આ વર્ષ થનારી વસ્તીગણતરીમાં વૈધીકૃત જાતિઓ અને આદિવાસીઓના આંકડા એકત્ર કરવાનું સરકાર વિચારી રહેલ છે. જો તેમ કરશે, તો સરકારે આ શાસનના અભ્યાસીઓની દરકાર લઈને એક મત્વનું કામ કરી આખું એમ જણાવે. બાકી આજે જે આંકડાઓ પ્રજા અગાળ મૂકવામાં આવે છે તે તો ઈ. સ. ૧૯૩૧ની વસ્તીગણતરીના આંકડાઓ છે. એટલે ગુજરાતના આદિવાસીઓ માટે પ્રથમ મત્વનું સંશોધન તો તેના આંકડાઓ મેળવવા અંગેનું છે. વળી કઈ કઈ જાતિ-

ઓને આ વર્ગમાં મૂકવી તે પણ નક્કી કરવું જોઈએ. અર્થાત્ ગુજરાતની જાતિઓનું સત્વરે વર્ગીકરણ કરવું જોઈએ. નળ સચેવરના કાંઠા પર વસતાં છાપી સાત હજારની સંખ્યામાં પહોંચે છે. તેઓ પણ આદિવાસીઓમાં જ વેખાના જોઈએ. ત્યારે આ કામ ગુજરાતના આદિવાસીઓનું હિંદુકરણ (Hinduisation of tribes) થાય તે પહેલાં તેમનું વર્ગીકરણ કામ પૂરું થવું જોઈએ. ગુજરાતના નવા રાજ્યમાં આ અંગેનું એક સંઘોધન ખાનું સરકારે ઊભું કરવું જોઈએ. અલગત આઠે સરકારોમાં તેમના હિતરક્ષા માટે સમાજ કલ્યાણ ખાનું ઊભું કરવામાં આવ્યું જ છે, પણ તે ખાનું આ લોકોના સર્વદેશીય અને સર્વજની વિકાસની કોઈ ચોક્કસ વિચારો શકનું નથી તેથી ગુજરાત રાજ્યને આવા જુદા ખાતા માટે એકે ભલામણ કરીએ તો તે અસાધ્ય નથી.

આદિવાસીઓનો પ્રશ્ન માત્ર ગુજરાત રાજ્યમાં છે તેવું કાંઈ જ નથી. આ પ્રશ્ન આજે ભારતના દરેક રાજ્યમાં છે. દક્ષિણમાં આસસોર, કેરાલા, મદ્રાસ, આંધ્ર, મહારાષ્ટ્ર જેવાં રાજ્યોમાં પણ જુદા જુદા આદિવાસીઓ છે. જ્યારે મધ્ય પ્રદેશમાં બેગા, મુંબ, મુરિયા જેવા આદિવાસીઓ-ભૂતકાલીન ગૌરવ પરાવતા આદિવાસી ભૂમિજનો છે. તેમની તો અનેક મહત્વાકાંક્ષાઓ છે. હમણાં જ અંગ્રેજી પત્ર દ્વારા, મધ્ય પ્રદેશમાં આવી જાતના વણઓએ સમાનર સરકાર રચવાની મહત્વાકાંક્ષાને મૂર્ત રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો, તે જાણવા મળ્યું છે. તો ગુજરાત અને રાજસ્થાનની સરહદ પર વસતા બીલોનો ઈતિહાસ પણ અતિ ગૌરવવાળો છે. બંગાળ બિહારમાં સાન્ધાલ જાતિ પણ અતિ પ્રથમ અને ગૌરવભરી જાતિ છે. આસામ તો આદિવાસીઓની ભૂમિ છે. મુઝા પ્રાંતમાં તેહરી-ગરવામાં આદિવાસીઓ વસ્યા છે. આમ, લગભગ બધાં જ રાજ્યોમાં આદિવાસીઓ છે. અને તેમના નાનામોટા પ્રશ્નો છેલ્લાં તેર વર્ષમાં કેન્દ્ર સરકારને તેમ જ પ્રાંતીય સરકારને વિચારવા પડ્યા છે. તેમાં નાણાઓના પ્રશ્નો સીધી મોખરે છે. ને નાનાજાતિઓ તો નાગભૂમિનું સંભળ કેન્દ્ર સરકાર પાસેથી લીધું પણ ખરું. જેમ આફ્રિકામાં આદિવાસીઓ જમી ગયા છે, અને પરદેશી સત્તા અને શાસન સામે તેમણે બળવો પોકાર્યો છે, નાગભૂમિમાં તેને કાંઈક થયું જ બન્યું છે.

ત્યારે આદિવાસીઓની જ્યારે રાજકીય મહત્વાકાંક્ષાઓ જાણે છે, ત્યારે તેઓ અલગ રાજ્ય સુધીની હદે પહોંચે છે. આખું બન્યું આફ્રિકામાં, અને આ દેશમાં. આમ બનવામાં કારણોમાં ઊંચા હિતરવાની જરૂર છે. એક તો આદિવાસીઓનું આજ દિન સુધી પુષ્પ શોષણ થયું છે. વેપારી, જંગલના હોદાદાર, જમીનદાર, અમલદાર અને રાજકીય પક્ષોએ જ્યારે જ્યારે તેમના શોષણની તક દીધી ત્યારે ત્યારે તેમને છોડ્યા નથી, અને આના કારણે તેમને ભણેલ વર્ગ પ્રતે એકે પ્રકારની સુગ ઓફર જાઓ છે. વળી સ્વરાજ પરથી બંધુ જ નેત્ર ઓફરાર થયું અને પરિણામે આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિને બાંધક તેવા કાળદાઓ અને વટકાઓ બહાર પડ્યા છે, જેના કારણે આદિવાસી વર્ગ ઘણો છે અને આશી કરીને જે દિવસે તેમની માનસિક નેના જાગશે, ત્યારે તેઓ અવગના-વાદ સ્વીકારશે. તેમની સંસ્કૃતિની નાશ કર્યું અને કેવી રીતે થઈ ગયો છે,

તેનો દાખલો ટાંકું, હમણાં ગુજરાતમાં ગુજરાત મુનિવર્સિટીમાં માનુભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની જોરદાર ઝુંબેશ ચાલે છે અને તેને પરિપૂર્ણ કરવા માટે એક પક્ષ કટિબદ્ધ થયો છે, અને સામે એક વર્ગ ઉદરની રીતિઓ અંગ્રેજીને ટકાવવા માટે મેદાને પડ્યો છે. આમ ત્યાં ગ્રન્થગ્રાહ ચાલે છે અને તે કાળમાં બાળકની જે અવદશા ભણતરમાં થવી જોઈએ, તે છેલ્લા દાયકામાં થઈ રહી છે. આ હકીકતને જાણવા છતાં માનુભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ બાળકને મળવું જોઈએ, એમ કહેવારો વર્ગ, આ હકીકત નથી જાણતો, કે સુરતનાં જંગલોમાં જે શાળાઓ ચાલે છે, તેમાં ભણનાર વર્ગની પાસે સ્નેહરશ્મિ અને ઉમાશંકર જોધીની બાનીમાં ને કલમ વડે લખાવેલ પ્રાથમિક શાળાનાં પાઠ્યપુસ્તકો ભણવાં પડે છે. પેલો સિદ્ધાંત-માનુભાષા દ્વારા શિક્ષણનો, કયાં ગયો? ઈ. સ. ૧૯૫૬માં ઊનઠ બંધના કામકાજનો પ્રારંભ થયો છે કે નહિ તે જોવા તાપી પર જવાનું થયું ને એક નાનકડા કૂબામાં પ્રાથમિક શાળા જંગલમાં ચાલતી દીકી ને તેમાં પેસી ગયો, તો આદિવાસી બાળકના હાથમાં ઈતિહાસ દીકો. તેમાં પાટણનું નામ આવે. તે બાળકને તે ઈતિહાસમાં રસ એટલો કે પાટણની ભોગોલિક સ્થિતિ પર તેણે જે ઉત્તર આપ્યો, તે સાબરી એમ થયું કે આવા પાઠ્યપુસ્તકો એમનાં શિક્ષણમાંથી બાતલ કરવાં જોઈએ. કહેવાનું તાપર્ય એ છે કે બાળકને નેતો ઈતિહાસમાં રસ તેમ નેતો આવડતી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા. તો આવા બાળકોને પ્રાથમિક કક્ષાના ભણતરમાં તેમની માનુભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવું અને માધ્યમિક કક્ષાએ પહોંચે, ત્યારે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન કયવવું જરૂરી થાયે છે.

અત્યારે આ કલન સાવ અભુગત લાગે, પણ તેની અસર આ આદિવાસીઓના ચિત્ત પર થોટી છે. જેમ ભારતીય શાસ્ત્રીમાં માણસને અંગ્રેજીમાં લાત કરતો આજે સૂચ થઈ છે તેવું ડાંગના જંગલમાં આદિવાસીઓને અધિકૃત ગુજરાતીમાં સુગ ચઠતી જોઈ છે. ત્યારે ગુજરાતના આદિવાસીઓના પ્રશ્નોમાં તેમની બોલીનો પ્રશ્ન હોય તેવું લાગે છે. વળી બાળકનો પણ આ રીતનો ઉછેર તેને જરૂર મૂકે છે. તેના માટે અધિકૃત ગુજરાતી ભાષા (Standard Gujarati) માનસિક વિષયસૂ છે. તેના ચિત્ત પર, આથી, વિષમ આધાતની અસર થાય છે. આમ, તે સંસ્કૃતિક વિષમતા વચ્ચે જીવતો હોય છે. આવાં શુદ્ધ ભાસતાં કારણોમાંથી તે અનુભવે છે ચેતનાહીન ક્ષણ (Loss of Nerve). તેમાંથી ગુજરાતના આદિવાસીઓને મુઝા કરવા જોઈએ. તેમનાં બાળકો માટે પાઠ્યપુસ્તકો તો જોઈએ જ, તે દશા અને સ્થિતિને ટાળી શકાય. ઈતિહાસ જેવો વિષય તેમને તેમની બોલીમાં શીખવવો જોઈએ અને અર્થિય ભારતીય ધોરણે તેમના માટે દેવનાગરી લિપિનું સુચન મેં અન્યત્ર કર્યું છે, અને તે લિપિમાં તેમને તેમની જ વાતો, લોકગીતો અને લોકવાચ્યો પદ્યવર્ણ જોઈએ, તેમના જ પૂર્વજોનો ઈતિહાસ ભણાવવો જોઈએ. સાથેસાથ તેમના સંસ્કારને મળતા હોય તેવા સંસ્કારની અન્ય વનજાતિઓની તેમની બોલીમાં છાપાવેલ પુસ્તકો દ્વારા પરિચય કરાવવો જોઈએ. તેમનામાં પણ સમાવણ અને મહાભારતની કથાઓ છે. તે કથાઓનું તેમને જ્ઞાન કયાવવું જોઈએ.

949

વળી તેમને જે માવ બજારમાંથી ખરીદવો પડે છે, તેમાં પણ તેમનું જમણું શોષણ થઈ રહ્યું છે. આ શોષણનો પણ અંત આવવો જોઈએ. આના માટે પણ સરકારી હાટો ખુલ્લાં મુકવાં જોઈએ, જેથી કરીને મોટા નફા લઈને આપવાની નીતિને તજ, વળી જંગલવાળા વિસ્તારમાં હાટ લઈને બેઠેલ વેપારી વિનિમય પદ્ધતિ અપનાવીને હાટ ચલાવતો હોય છે. ગુંદર, મધ, ચામડાં જેવી ચીજોના બદલામાં તેલ, મસૂનું, મીઠું જેવી ચીજો ભીલો ખરીદતા હોય છે. આમાં આદિવાસી બને તરફથી લૂંટાનો હોય છે તેની વિવિધલક્ષી સરકારી મંડળીઓ સ્પષ્ટાવી જોઈએ, જેથી આ શોષણનો પણ અંત આવે.

છેલ્લે તેમનું વહીવટી તંત્ર પણ બદલાયું જોઈએ. આજ દિવસ સુધી આ બધા પ્રદેશો દેશી સંસ્થાની સરપંચમાં હતા. ઝંઝ જેવા પ્રદેશો ગવર્નર-જનરલની સત્તા નીચે હતા. તેમના માટે પણ ખાસ અમલદારો નીમવામાં આવતા હતા. વળી તેઓ આદિવાસીઓના કાયદામાં, તેમના જીવનમાં ખાસ રસ લેનારા હતા. ડબ્લ્યુ. જી. આર્ચર સાંચલ પ્રદેશમાં વર્ષો સુધી કમિશનર તરીકે નોકરી કરી. અને નોકરીના અંતે તેઓ સાંચલસંસ્કૃતિ અને જાતિ પર બોલી શકે તેવા વિદ્વાન બની બેઠા. ઝંઝ ખાતે ઈ. સ. ૧૯૪૭માં જે અમલદાર હતા, તેની પેટ ભરીને આજે ડાંગના અદિવાસીઓ વાતો કરી રહ્યા છે. આથી આ પ્રદેશોના પ્રજાજનોને સમજ શકે, તેમના પ્રશ્નોને સહાનુભૂતિથી જોઈ શકે તેવા અમલદારો મુકાવા જોઈએ.

વળી દેવગઢ બારીયાના આદિવાસીઓમાં ફરતો જણવા મળ્યું કે આજે આ જાતિઓની પર સરકાર તરફથી નહિ, પણ ખાનગી શહે કીક કીક બોજે આવી પડયો છે. અને તેમાં ખાસ કરીને અમલદારોની ખાણીપીણીનો જંગલમાં અમલદારો જાય છે. તેમના માટે મરઘાં, ઈંડાં, ઘી અને માછલાંની વ્યવસ્થા આ આદિવાસીઓએ સમજાને કરવાની હોય છે. જૂનાં સંસ્થામાં બાપજી, અને જંગલખાતાના અમલદાર બેને જ તેઓ ઓળખતા. હવે જંગલખાનું, મહેસૂલી ખાનું, જમત ખાનું અને ફોજદારીખાનું; આમ ચાર ખાતાના કોઈ કોઈ અમલદારો તેમની પાસેથી ઉપર ગણાવેલ ચીજોની અપેક્ષા - આ તો જુજ છે, સમ્પે છે. આથી વિશેષ અપેક્ષામાં બીજી ચીજો પણ આદિવાસીઓ ગણાવે છે.

તો આદિવાસી વિસ્તારમાં પ્રવર્તતી આ પરિસ્થિતિનો પણ ગુજરાત સરકારમાં અંત આવે, તેનું ઈચ્છીએ, જેથી આદિવાસીઓના જીવન-સંપર્ષ પડે.

આથી એમ ન માનના કે સરકારો કે કેન્દ્ર સરકાર કશુંય કરી નથી રહેલ. કેન્દ્ર સરકારે પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનામાં તેમના કલ્યાણર્થે રૂ. ૩૮ કરોડ મંજૂર કર્યા હતા, તે વધારીને હાલમાં રૂ. ૧૦૦ કરોડ મંજૂર કર્યા છે. આ રકમ યોગ્ય સમયે યોગ્ય રીતે વપરાય, તે જરૂરી છે. બાકી રૂ. ૩૮ કરોડમાંથી પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનામાંથી રૂ. ૨૬ કરોડ વપરાયા હોવાનું જાણમાં છે. બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં કેન્દ્ર સરકારે રૂ. ૯૧ કરોડ મંજૂર કર્યા હતા. તેમાંથી પ્રથમ ત્રણ વર્ષમાં રૂ. ૩૮ કરોડ વપરાયા હોવાનું જાણવા મળે છે. ઈ. સ. ૧૯૫૮-૫૯માં કેન્દ્ર સરકારે આદિવાસીઓ માટે રૂ. ૧૪ કરોડ મંજૂર કર્યા હતા, તેમાંથી માત્ર પાંચ કરોડ રૂપિયા વપરાયા હોવાનું જણવા મળે છે.

આ બધી આંકડાની રમતમાંથી એટલું તારવી શકાય કે જે રકમો કેન્દ્ર સરકારે મંજૂર કરી હતી. તેટલી રકમો વપરાણી નથી, તેનું શું કારણ? એ રકમ વપરાય, તો જ તેમનો ઉદ્ધાર થાય તેવુંય નથી. હાલમાં પંજાબની સરકારે આદિવાસીઓના કુટુંબ માટે આવકની ટોચ-મર્જાદ મુકી છે. આદિવાસીઓના પ્રત્યેક કુટુંબની આમદાની રૂ. ૧૦૦ એક સોની હોવી જોઈએ. તેથી ઓછી હોય તો સરકાર તેમને મદદ કરશે. આ જાહેરાત પણ યોગ્ય ભાસતી નથી. આ રીતે પણ તેમનો ઉત્કર્ષ ન થઈ શકે. આથી તેમનામાં પ્રમાદ વધશે અને આદિવાસીઓ વિવાસી અને આજસુ બનશે.

અશ્વત્થા અત્ર ડૉ. વેરિયર એશ્વીનના પ્રમુખપદે નીમવામાં આવેલ સમિતિના અહેવાલમાંથી કેટલાક વિચારણીય મુદ્દાઓ પરને ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી લાગે છે, તેઓ લખે છે : " એક મહાન દેશના નાગરિકો તરીકે પોતાના સ્થાનની વધતી જતી જગતિ અને સમગ્ર ભારત સાથે એકીકરણની એક નવી જ ભાવના આદિવાસીઓમાં જોવા મળે છે. આદિવાસીઓમાં રહેલી બહારની દુનિયા વિશેની શંકા અને અમીદા સરકારના હેતુઓ વિશેના સંશયો અને બહારના માનસીના બળથી પોતાની જ દુનિયામાં કુબી રહેવાની વૃત્તિ આદિવાસીઓમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે, અથવા અડપરેર અદૃશ્ય થતી જાય છે.

સાનુકૂળ માનસિક વાતાવરણ સર્જ્યા વિના પોતાના પ્રદેશના વિકાસમાં આદિવાસીઓને સાથો રસ લેતા કરવાનું કામ મુશ્કેલ બન્યું. કેટલેક સ્થળે તેમને પોતાની જમીનની માલિકીની ચિંતા હતી. તો કેટલેક સ્થળે જંગલખાતા અને તેના નિયમો સાથે થતી અવ્યવસ્થા હતી. તો કેટલેક સ્થળે સર્વદારી પ્રવૃત્તિઓ તેમને સરકાર વિરોધી વલણ અપનાવવા પ્રેરતી હતી. અમે એક એવા જ્ઞાતિવિહીન, વર્ગવિહીન અને આદિવાસીવિહીન સમાજની કલ્પના કરીએ છીએ, જેમાં પ્રત્યેક અલગ નાગરિકોનું મંડલ પોતાનો વિશિષ્ટ ફાલો આપી રહે પરંતુ કોઈ પણ આદિવાસી કૃતિમા લેદોથી વિભક્ત બનેલો નહિ હોય. અમે એ દિવસની રાહ જોઈએ છીએ, જ્યારે આદિવાસી શબ્દ વાપરવાની જ જરૂર નહિ રહે.

સમગ્ર આદિવાસી વિસ્તારનો ખંડગર નહોતો પરંતુ અખંડપ્રદેશ અતીને વિકસત સાધ્યો જોઈએ."

બિનગુજરાતીઓ

આ વિષય પર વિચાર કરતાં પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે 'ગુજરાત' અને 'ગુજરાતીઓ' કોને કહેવાં? કારણ કે, અત્યારના ગુજરાત કરતાં પહેલાંનું ગુજરાત બિન હતું, જેની સીમા બે જુદા જુદા અર્થમાં ઉદ્ભવ થતી હતી, જેવા કે (૧) પ્રાદેશિક અને (૨) ભાષાકીય. પ્રથમ અર્થમાં આખું પર્વત અને દમણગંગા નદી વચ્ચેના પ્રદેશનો તેમાં સમાવેશ થતો હતો, જ્યારે બીજા અર્થમાં જ્યાં ગુજરાતી ભાષા બોલાતી તે પ્રદેશ ગુજરાત તરીકે ઓળખાતો. ભાષાકીય દૃષ્ટિએ ગુજરાતની સીમા ઉત્તરમાં શિરોહી અને મારવાડ, પશ્ચિમમાં અત્યારે પાકિસ્તાનમાં આવેલા થર-પારકરના જિલ્લા, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર અને ત્યાંથી નીચે દક્ષિણમાં છેવટ થાણા જિલ્લાને બુધ્દ મુખઈના દ્વિભાષી પ્રદેશ સુધી લંબાઈને સાંકડી બની જતી પટ્ટી સુધી તેમ જ પૂર્વમાં અરવલ્લીની ટેકરીઓથી ધરમપુર સુધી વિસ્તરેલી હતી. ગુજરાતની ભૌગોલિક સીમામાં વખતોવખત પરિવર્તન થયા કર્યાં છે. રાજપૂતનામાં આવેલ 'ગૂર્જર' નામના સાધારણ નાના પ્રદેશમાંથી 'ગૂર્જર દેશ', 'ગૂર્જર ભૂમિ' અથવા 'ગૂર્જરના' અને છેવટ સિલ્હાર જ જાણસિંહ અસુહિલપુર પાટણને રાજધાની બનાવીને રાજ્ય કરતો હતો તે સમયે રૂપાંતર પામેલા 'ગુજરાત'માં તેનો વિસ્તાર થતો ગયો છે.

ગુજરાતના ઉદ્ભવ અંગે ભૂતકાળમાં બે સિદ્ધાંત રજૂ થયા છે. ભારતના તેમ જ પરદેશના સુવિખ્યાત વિદ્વાનોએ જાતિની સાથે સંબંધ ધરાવતો એવો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે કે ગૂર્જર નામની વિદેશી જાતિ ઉત્તરમાંથી ભારતમાં હિતરી આવીને રાજપૂતનામાં સ્થિર થઈ અને તેને વતન બનાવીને રહી. આ ગૂર્જરોની જાતિ ઉપરથી 'ગુજરાત' નામ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. વર્ષો સુધી આ મત અમાપિત રહ્યો છે. ગૂર્જરોના આ સ્થળાંતરનો સમય ઈ. સ. ૪૫૦નો જણાવવામાં આવે છે, જ્યારે ધૂણીએ આ દેશ પર આક્રમણ કર્યું હતું. અત્યારે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ધૂણીએ આ દેશ પર આક્રમણ કર્યું હતું. અત્યારે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશમાં સ્થળાંતર કરવાના સમય દરમિયાન જ્યાં આ વિદેશી જાતિ એકત્રિત થઈને સ્થિર થઈ હતી તે પંજાબમાં આવેલા ગુજરાનવાલા, ગુજરાત અને ગૂર્જરના જ્યાં સ્થળો આ સિદ્ધાંતને ટેકો આપે છે. ઉત્તર ભારતના અન્ય ભાગોમાં પણ ગૂર્જરો મળી આવે છે. આ ઉપરથી એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે 'ગૂર્જર' શબ્દ ઉત્તરમાંથી હિતરી આવેલી એ નામની વિદેશી જાતિ તેમ જ તેમાં સમાવિષ્ટ થયેલા લોકો અને તેમના રાજ્યકર્તાઓને લાગુ પડે છે.

શ્રી. આર. એમ. ત્રિવેદી

(વસ્તી ગણતરી નિષ્ણાત, ગુજરાત સરકાર, અમદાવાદ)

સ્થળાંતરના આ સિદ્ધાંતની સામે કેટલાક વિદ્વાનોએ એટલો જ પ્રતીતિજનક અને સ્વીકારી થકાય એવો સિદ્ધાંત ભારપૂર્વક રજૂ કર્યો છે. જાતિની સાથે સંબંધ ધરાવતા સિદ્ધાંતનું ખંડન કરીને તેમણે જણાવ્યું છે કે "ગૂર્જર" શબ્દ કોઈ સજની જાતિને લાગુ પડતો હોય એમ માની લેવું ન જોઈએ. હકૂમત નીચેના પ્રદેશના નામ ઉપરથી જ રાજ એ નામે ઓળખાતો હતો. શિલાલેખોનો અને અન્ય મોંઘોનો નિર્દેશ કરીને આ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરતાં શ્રી ક. મા. મુનશી જણાવે છે કે:

"અત્યારના મારવાડની નજીકનો અને મેવાડના કેટલાક ભાગોનો પ્રદેશ છઠ્ઠી સદી પછીથી ગૂર્જર, ગુજ્જર અથવા ગૂર્જરના કહેવાતો. મારવાડમાંથી આવેલા પ્રતિહાર રાજાઓની હકૂમત દરમિયાન આ પ્રદેશમાં બોલાતી સામાન્ય ભાષા ગૂર્જર અપભ્રંશ હતી. આ ભાષા બોલનારા ને આ પ્રદેશમાં વસનારા લોકો 'ગૂર્જરો' કહેવાતા; અને દેશના અન્ય ભાગોમાં જ્યારે તેઓએ સ્થળાંતર કર્યું ત્યારે જે પ્રદેશમાંથી તેઓ આવ્યા હતા તેના નામ ઉપરથી 'ગૂર્જરો' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા." ૧

આ રીતે 'ગૂર્જર' એ કોઈ વિદેશી જાતિનું નહિ, પણ ગૂર્જરોની વતનભૂમિનું નામ હતું અને આ ભૂમિના પરાક્રમી વીરોએ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં જઈને પોતાનાં પરાક્રમોની પરિચય આપ્યો તેને લીધે તેઓ વિખ્યાત થયા અને તેમની વતનભૂમિના નામ ઉપરથી 'ગૂર્જરો' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.

સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ રજૂ કરેલા આ બે સિદ્ધાંતમાંથી કયા સિદ્ધાંતમાં ઐતિહાસિક સત્ય સમાવેલું છે તે કહેવું અશક્ય છે. કમભાગ્યે આ દેશના ભૂતકાળનો આધારભૂત ઈતિહાસ નથી, તેથી આમ બનવું સ્વાભાવિક છે, અને આ અંગે જે કંઈ અનુમાનો તારવવામાં આવે તે માટે પરદેશી મુસાફરોની તેમ જ સાહિત્યિક અને શિલાલેખોની પ્રાપ્ત મોંઘોની મર્યાદિત સાધનસામગ્રી ઉપર આધાર રાખવો પડે તેમ છે. સાચી હકીકત આ બે અભિપ્રાયના વચ્ચેની પણ હોય. 'ગુજરાત' નામનું સાચું કારણ જગે તે હોય, પણ એ તો હકીકત છે કે એક સમયે રાજપૂતનામાં 'ગૂર્જર' નામે ઓળખાતું સ્થળ કે એ નામનો પ્રદેશ આવેલો હતો અને ત્યાંના વીર શોલાઓએ યાત્ર ઉત્તરના જ નહિ પણ

દક્ષિણના ઘણા મોટા વિસ્તાર ઉપર પોતાની હકુમત જમાવી હતી. આ ઉપરથી જ્યાં તેમણે જ્યાં સદીથી વધુ સમય સુધી રાજ્ય કર્યું હતું તે દેશ સ્વાભાવિક ક્રમે ‘ગુર્જર’ ‘ગુર્જરભૂમિ’ અથવા ‘ગુર્જરદેશ’ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો હતો અને તેમાં રાજપૂતાના, ગુજરાત અને માળવાનો સમાવેશ થતો હતો. મોટે ભાગે જેના લોકોની માનુભાષા ગુજરાતી છે એવા અનારના ગુજરાત કરતાં તે જુદો હતો. ગુજરાત તરીકે ઓળખાતા આ રાજ્યની સીમામાં પરિવર્તન થતાં હતાં અને નાનાં નાનાં સંખ્યાગ્રંથ ગુર્જર રાજ્યોમાં તે વિભક્ત થતું હતું, તેમ છતાં એટલું તો નિમિત્ત છે કે ઈ. સ. ૫૫૦ પછીથી લગભગ ૭-૮ સદી કરતાં વધુ સમય સુધી તેમની વચ્ચે સમાન સંસ્કાર-પરંપરા અને જીવનપદ્ધતિની વિશિષ્ટતાઓ ઉત્પન્ન થયેલી અસાધારણ સંવાદિતા સતત જળવાઈ રહી હતી અને નીચાના લોકોના જીવનમાં તે ઊંડીથી ચૂકી હતી. આ હકીકત ક્ષી મુનહીના ‘જ્યોતી ષટ વોલ ગુર્જર દેશ’ માંના નીચેના અવતરણ દ્વારા વધુ સ્પષ્ટ થશે:

“લોહી, પરંપરા અને તેમના મૂળ વતન ગુર્જરદેશ તરફની ભક્તિથી ચાર ક્ષત્રિય જાતિઓ જોડાયેલી હતી. ઈ. સ. ૫૫૦થી ૧૩૦૦ દરમિયાન આ ચાર ક્ષત્રિય જાતિઓ અપ્રતિમ સાહસ અને રાજકીય મહત્વાકાંક્ષાની એકાગ્રિ સતત બંધાયેલી હતી. આ જાતિઓના અધિપતિઓની મુલો અંદરેઅંદરની સરસાઈ માટેનાં હતાં અને એક જ બીજે અધિપતિ અધાપિત આધિપત્ય મેળવતો ત્યારે જ તે બંધ થતાં. ઈ. સ. ૭૪૦ થી ૮૪૦ દરમિયાન પ્રતિહારોનાં, ઈ. સ. ૮૪૦ થી ૧૦૫૫ દરમિયાન પરમારોનાં અને ઈ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૨૫૦ દરમિયાન ચૌહાણોનાં આવાં મુલો યાજ્યા કર્યાં હતાં. જનતાના અન્ય ભાગોમાં સામંતશાહીના સમયમાં આવા બનાવ અસાધારણ નહોતા. આ મહત્વનું સાચું સમજના વગર આ સમયનો ગુર્જરદેશનો ઈતિહાસ સાચી રીતે સમજાય તેમ નથી.”

“આવા ઈતિહાસની સાથે સંબંધ ધરાવતાં સાતસો પચાસ વર્ષોમાંથી ચારસો પાંચઠ વર્ષ દરમિયાન પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું એક ગુર્જર રાજ્ય હતું, જેનામાં સમય પૂરતાં સત્તા, બળ અને ગુર્જરદેશની એકતા કેન્દ્રિત થતાં હતાં.”

વખતોવખત ગુર્જરદેશની ચડતીપડતી થવા કરી છે. એક સમયે સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સિવાયનો મહી નદીની ઉત્તરનો અને આમુધી દક્ષિણનો પ્રદેશ ગુજરાત તરીકે ઓળખાતો હતો, તો એક સમયે તેના પશ્ચિમી રાજ્યકર્તાઓએ ઉત્તરમાં વઘણસી સુધી, પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સુધી, દક્ષિણમાં દ્રાવિડ સુધી અને પૂર્વમાં માળવા સુધી સત્તા જમાવીને તેનું સામ્રાજ્ય વિકસાવ્યું હતું. પણ ભારતના અન્ય વિભાગોની જેમ સ્વાધિપતિનું તે ભોગ થઈ પડ્યું અને તેના સેનાનાયકોને સ્વતંત્રતા મેળવવાની અને સ્વતંત્ર રાજકર્તા બનવાની ઈચ્છા થઈ. પરિણામ એ આવ્યું કે જુદાં જુદાં રાજ્યકર્તાઓના

રાજ્યકર્તા દરમિયાન તેમનાં પરાક્રમ અને રાજ્યનીતિ અનુસાર ગુજરાતની સીમામાં પરિવર્તન થતાં રહ્યાં. અત્યારે ગુજરાત તરીકે ઓળખાતા દેશની રાજકીય સરહદમાં આ રીતે વખતોવખત ફેરફાર થવા હતા. તેમ છતાં તેના લોકોમાં સદીઓ સુધી સમાન સંસ્કાર અને પ્રત્યાધિકારો કારણે મુળભૂત એકતા જળવાઈ રહી હતી. તાજેતરમાં જેનું અવગ રાજ્ય ઉદ્ભવ પામ્યું છે તે પ્રદેશ આમ સમયની કસોટીમાંથી પચાર થયેલો ને સુસંવાદી પ્રદેશ છે. આ રાજ્યની સરહદોનું ઘણું મોટું પર્વન કવિ નર્મદાદાસના નીચેના શ્લોકોમાં થયેલું છે:

“જ્ય જ્ય ગરવી ગુજરાત!

ઉત્તરમાં અંધમાન,
પૂરવમાં કાંઈમાન,

છે દક્ષિણ કિશમાં કરન રસા કુતેશ્વર મહાદેવ,
ને સોમનાથ ને દ્વારકેશ એ પશ્ચિમ કેરા દેવ.

નદી તાપી નર્મદા જોય,
મયીને બીજ પડ જોય,

ને અણલિપવાંસના રંગ,
ને સિદ્ધરાજ જેસંગ;

જ્ય જ્ય ગરવી ગુજરાત!”

કવિના અભિપ્રાય અનુસાર ગુજરાતની સરહદ ઉત્તરમાં આમુધી પર્વતથી પૂર્વમાં પાવાગડ, પશ્ચિમમાં સોમનાથ અને દ્વારકા, તેમ જ દક્ષિણમાં કુતેશ્વર મહાદેવ સુધીની છે. આથી જણાય કે, અનારના ગુજરાત રાજ્યની ભૌગોલિક સીમાઓની આગાહી કવિએ વર્ષો પૂર્વે ગોષપાત્ર ચોકસાઈથી કરી છે. કવિએ કરેલા તાપી, નર્મદા અને મહી નદીના તેમ જ તેની લાંબી સમુદ્રપટ્ટીના ઉલ્લેખો તેના પ્રથમ રાજ્યકર્તા સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યકાળથી માંડીને અત્યાર સુધીની ગુજરાતની એકતા અને સંવાદિતાની સાચી પૂરે છે.

અત્યારે ઓળખાતા ગુજરાતનો, અને તેની સીમામાં કયા પ્રદેશોનો સમાવેશ કરી શકાય તેનો નિર્ણય તેમાં વસતા લોકોની માનુભાષાના ધોરણે મુખ્યત્વે કરી શકાય તેમ છે. આ સુસંગતિત અને સુસંવાદી પ્રદેશમાં જેઓ વસે છે અને જેમની માનુભાષા ગુજરાતી છે એવા બધા જ લોકો ૧૯૬૦ના યેની ૧૧૦ તરીકે જેનું ઉદ્ઘાટન થયું છે એવા અવગ ગુજરાત રાજ્યમાં એકત્રિત થવા છે. જ્યાંના લોકોની માનુભાષા ગુજરાતી છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાત તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશનો તેમ જ અગાઉના વણદાર રાજ્ય અને કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રનો તેમાં સમાવેશ થાય છે.

દેશના પંદરમા રાજ્યનું સ્વરૂપ પામેલ આજના ગુજરાતનો પ્રદેશ ભારતના પશ્ચિમ કિનારે, ૨૦.૧ થી ૨૪.૭ ડિગ્રી ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૬૮.૪ થી ૭૪.૪ ડિગ્રી પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલો છે. તેની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, ઉત્તર અને પૂર્વમાં રાજસ્થાન, દક્ષિણ-પૂર્વમાં મધ્ય પ્રદેશ અને દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર આવેલાં છે. રાજ્યના પ્રદેશમાં બનાસ, સરસ્વતી, સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી જેવી મોટી નદીઓ તેમ જ મચ્છુ, ભાદર, ચેંગુજી, દમણગંગા વગેરે નાની નદીઓ આવેલી છે.

અન્યારના રણેલા આ રાજ્યનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૭૨,૧૩૭ ચોરસ માઈલ છે, જેના ભાગ સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા, મહેસાણા, અમદાવાદ, બ્રિજ, પંચમહાલ, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત, ડાંગ, જામનગર, રાણપેટ, સુરેન્દ્રનગર, ભાવનગર, જૂનાગઢ, કચ્છ અને અમરેલી એ ૧૭ જિલ્લાઓમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. ૧૯૫૧ની વસ્તીગણતરી મુજબ તેમાં કુલ વસ્તી ૧,૬૨,૬૨,૧૩૫ માણસોની છે, જેમાં ૮૩,૩૨,૨૦૧ પુરુષ અને ૭૯,૨૯,૯૩૪ સ્ત્રીઓ છે. દેશના ઇતિહાસમાં મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર આ સુરસવાદી પ્રદેશમાં એક સામાન્ય જીવનદૃષ્ટિ, એક સામાન્ય સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરંપરા તેમ જ એક સામાન્ય ભાષા અને સાહિત્ય ધરાવતા લોકો વસે છે. તાલિયારમાં જેનું અલગ રાજ્ય ઉદ્ભવ પામ્યું છે તે ગુજરાતના એકમે એક જ સામાજિક તંત્ર નીચે સદીઓ પસાર કરી છે. આ દેશના અન્ય પ્રદેશોની જેમ આ પ્રદેશ પણ, ભારતના ઇતિહાસને જોઈ દીર્ઘ કાળ સુધી અસર કરી છે તે, જાતિઓના સંમિશ્રણ અને સંયોગની સતત યાત્રા આવેલી પ્રક્રિયાને આધીન રહેલો છે. ઉત્તરમાંથી સતત ધસાર કરીને આવેલી વિદેશી જાતિઓ આ દેશમાં—જેના ઉપર તેમણે આક્રમણ કર્યું હતું તે દેશને વતન બનાવીને રહી હતી અને તેના સંસ્કાર અને રિવાજોને અપનાવીને, તેમાં મિશ્રિત થઈને તેનું એક અવિભાજ્ય અંગ બની ગઈ હતી. ઇતિહાસના આરંભથી જ આ પ્રક્રિયાએ ગુજરાતને પણ અસર કરી છે. ગુજરાતના વિકાસ અને ઇતિહાસ પર સંમિશ્રણની આ પ્રક્રિયાએ અસર કરી છે, તેણે ગુજરાતી ભાષાની સંક્રાંતિ અને વિકાસ ઉપર પણ અસર કરી છે. આ કારણથી ગુજરાત જેમની માનુભાષા ગુજરાતી છે એવા લોકોનો જ દેશ છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. ગુજરાતી ભાષાના સારા એવા મિશ્રણવાળી કચ્છી, બીલી, ડાંગી અને મારવાડી બોલનારા લોકો ગુજરાતી ભાષા પણ તેમની બોલીઓના જેટલી જ સ્વાભાવિકતા ને સહેલાઈથી બોલે છે, અને તેમ છતાં તેને પોતાની માનુભાષા ગણાવતા નથી. તેથી ગુજરાતમાં વસતા બિન-ગુજરાતીઓને શોધવાના હેતુ માટે, આ પ્રદેશના લોકોની માનુભાષા માત્ર ગુજરાતી હોવી જોઈએ એ ધોરણને કદી પણ સ્વીકારી શકાય નહિ. ઉદ્ધ અને ગુજરાતીના મિશ્રણ-વાળી ભાષા બોલનારા મુસ્લિમોને વ્યવહારમાં માત્ર ગુજરાતીનો ઉપયોગ કરનાર લોકો કરતાં ઓછા ગુજરાતી ન કહી શકાય. કચ્છી બોલનારા કચ્છી લોકોને પણ બિન-ગુજરાતી ન કહી શકાય. આ દૃષ્ટિબિંદુથી વિચાર કરતાં ગુજરાતીઓ કોને ગણવા તેનો નિર્ણય કરવાનું મુખ્ય ધોરણ એવું રહેશે કે, ગુજરાતી બોલનારા લોકોને ગુજરાતી ગણવા. જેમનું વતન

ગુજરાત નથી તેવા લોકોને ગુજરાત રાજ્યમાંના બિન-ગુજરાતીઓ ગણવાના રહેશે અને આ દેશની રાષ્ટ્રીયતા જેમણે મેળવી નથી તેમને પરદેશી ગણવાના રહેશે.

ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય થોડાક માસ અગાઉ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોવાથી અત્યારના ગુજરાત રાજ્યમાં સમાવિષ્ટ થયેલ વિસ્તાર અંગેના જૂના આધારભૂત આંકડાઓ મળી શકતા નથી. મુંબઈ રાજ્ય, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના વસ્તીગણતરીના રિપોર્ટમાંથી તે મેળવવા પડે છે અને ગુજરાતના ૧૭ જિલ્લાઓના જિલ્લાવાર આંકડાઓ એકઠા કરીને ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. તેમ છતાં, મુંબઈ રાજ્યનાં આ ભાગ આંકડાઓ—જેમાં અત્યારના ગુજરાત રાજ્યના નહિ પણ અગાઉના મુંબઈ રાજ્યના જિલ્લાઓની વસ્તી-ગણતરીના આંકડાઓ ઉપરથી આ ફેરફારમુક્ત રિપોર્ટનું સાચું માપ કાઢી શકાયે નહિ અને તેથી સાચી પરિસ્થિતિ બહાર આવશે નહિ. પણ, તેથી જેમનો જન્મ ગુજરાત રાજ્યપ્રદેશમાં અથવા તો તેના જિલ્લાઓમાં થયો નથી એવા બિન-ગુજરાતીઓનું પ્રમાણ થોડી કાંકવાના હેતુ માટે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં બાધ આવતો નથી. જન્મસ્થાન અનુસાર તેવા લોકોની સંખ્યા અને ટકાવારી નીચેના કોષ્ટકમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

	જન્મસ્થાન	જનસંખ્યા	ટકા
(અ)	વસ્તીગણતરીના રાજ્યમાં	૧,૫૩,૮૦,૭૮૪	૯૫.૨૪
(૧)	વસ્તીગણતરીના જિલ્લાઓમાં	૧,૪૫,૮૯,૪૦૩	૯૦.૩૪
(૨)	બીજા જિલ્લાઓમાં	૭,૯૧,૩૯૧	૪.૯૦
(બ)	વસ્તીગણતરીના રાજ્ય સિવાયનાં ભારતનાં રાજ્યોમાં	૬,૦૨,૫૭૪	૩.૭૩
(૧)	વસ્તીગણતરીના રાજ્યની નજીકનાં રાજ્યોમાં	૫,૧૫,૬૩૦	૩.૧૯
(૨)	બીજાં રાજ્યોમાં	૮૦,૯૪૬	૦.૫૦
(૩)	ભારતમાં અન્ય સ્થળે	૫,૯૪૮	૦.૪૦
	કુલ	૧,૫૯,૮૩,૩૬૮	૯૮.૯૭

આ કોષ્ટક ઉપરથી જણાશે કે, કુલ વયભગ ૧ કરોડ અને ૬૩ લાખ લોકોમાંથી ૧ કરોડ અને ૫૪ લાખ નોટશા એટલે કે ૯૫ ટકા લોકો વસ્તીગણતરીના રાજ્યમાં જન્મેલાં છે. તેમાંથી ૧ કરોડ અને ૪૬ લાખ અથવા ૯૦ ટકા લોકો વસ્તીગણતરીના જિલ્લાઓમાં અને

વગભગ ૮ લાખ અથવા ૫ ટકા લોકો બીજા નિસ્વાઓમાં જન્મેલા છે. વગભગ ૬ લાખ અથવા ૪ ટકા લોકો વસ્તીગણતરીના સળ સિવાયના ભારતની રાજ્યોમાં અને ૩ ટકા લોકો તેની નજીકનાં રાજ્યોમાં જન્મેલા છે. આની સાથે વિદેશીની રાષ્ટ્રીયતા ધરાવતા લોકોનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે:—

દેશ	લોકોની સંખ્યા
(૧) ભારત સિવાયના એશિયાના દેશો (યુ. એસ. એસ. આર. સાથે સાથે)	૧,૫૫,૧૨૦
(૨) યુરોપના દેશો (યુ. એસ. એસ. આર. સિવાય)	૫૨૫
(૩) આફ્રિકાના દેશો	૯૮૩૧
(૪) અમેરિકાના દેશો	૧૧૪
(૫) ઓસ્ટ્રેલિયાના દેશો	૭૮

ગુજરાતમાં વસતા આ કુલ ૧,૬૫,૬૬૮ વિદેશીઓમાંથી ૧,૫૫,૦૦૦ ભારત સિવાયના એશિયાના દેશોની રાષ્ટ્રીયતા ધરાવે છે, જેમાંથી ૧,૪૯,૦૦૦ પાકિસ્તાનમાંથી, ૨,૭૪૪ ભાઈમાંથી અને ૧,૮૬૫ નેપાળમાંથી આવેલા છે. યુરોપના દેશોની રાષ્ટ્રીયતા ધરાવતા કુલ ૫૨૫ વિદેશીઓમાંથી ૧૩૭ મુનાઈટેડ કિંગડમ અને ઉત્તર આયર્લેન્ડમાં જન્મેલા છે. આફ્રિકામાં જન્મેલાની સંખ્યા ૯,૮૩૧ની છે. આફ્રિકામાં વેપારમાંથી કરતા ગુજરાતી કુટુંબોમાં એ બધા જન્મેલા છે.

માનુભાષા બોલનારાની સંખ્યા ધનુ આ જ ધોરી દર્શાવે છે:—

માનુભાષા	બોલનારની સંખ્યા
ગુજરાતી	૧,૧૧,૫૩,૨૨૦
ભીચી	૩૧,૬૨૫
રાજસ્થાની	૧,૦૭,૦૩૫
ઉર્દૂ	૩,૮૫,૦૩૨
હિંદુસ્તાની	૭,૧૯૫
સિંદી	૧,૦૭,૬૩૮

આ આંકડાઓ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે, ૧ કરોડ અને ૧૩ લાખની કુલ વસ્તીમાંથી જેમની માનુભાષા ગુજરાતી છે એવા લોકોની સંખ્યા ૧ કરોડ અને ૫૨ લાખની અગત્ય રાજ્યની કુલ વસ્તીના ૯૩ ટકા છે. જેમની માનુભાષા ગુજરાતી સિવાયની ભાષા છે એવા લોકોની કુલ સંખ્યા લગભગ ૧૧ લાખ એટલે ફક્ત ૭ ટકા છે. તેમાં ઉર્દૂ, સિંદી અને હિંદુસ્તાની એ ત્રણે માનુભાષાવાળાઓની સંખ્યા ૬.૫ લાખ અથવા ૪ ટકા છે. તેમ જ રાજ્યના સરહદના નિસ્વાઓમાં ગુજરાતીના સારા એવા મિશ્રણવાળી ભીચી અને રાજસ્થાની ભીચી બોલનારની સંખ્યા ૧,૩૮,૬૧૦ની છે. ઉપર જણાવે છે તેમ તેઓ ગુજરાતી ભાષા પણ તેમની ભીચીના જેટલો જ સ્વાભાવિકતા ને સરખતાથી બોલે છે. આ બંને ભાષા બોલનારા તેઓ ૬.૫ લાખ અથવા ૪ ટકા લોકોનો દાવો રજૂ કરે છે. જેમની માનુભાષા અન્ય ભારતીય કે વિદેશી ભાષા છે એવા ભાષીના લોકોની સંખ્યા ૪.૫ લાખ અથવા ૩ ટકા છે. ગુજરાતમાં વસતા લોકો આ આંકડાઓ દર્શાવે છે તેના કરતાં વધારે કરેલ અને સંપીલા છે.

(Gujarat and non-Gujaratis નામના અંગ્રેજી લેખની અનુવાદ)

તો જેમણે કામ માટે બીજા પ્રાંતમાં વસવાટ કર્યો છે અને ત્યાંથી છેલ્લી કેટલી પેઢીઓથી તેઓ ઘણા ગુજરાત તરફ ગયા નથી. યુ. પી.નાં ગામડાંઓ અને નગરોમાં મળી આવતા નાંગર બ્રાહ્મણનાં કુટુંબો તેમ જ દક્ષિણના મદ્રાસમાં 'નંજઉત' તરીકે ઓળખાતા બ્રાહ્મણોનો તેમાં સમાવેશ કરી શકાય. મદ્રાસ પ્રાંત તરફ એક રખડતી-વસુજસની કોમ પણ જોવામાં આવે છે, જેમનો ઉદ્ગમ ગુજરાત-ઉદેપુરની સીમા ઉપર રહેતા ભીલોમીશી થયેલો છે, તેમની ભાષા ઉપરથી એકદા ગુજરાતમાં વસતી કોમ હોવી જોઈએ એમ જાણી શકાય છે. યુ. પી., બંગાળ, ઓરિસ્સા, મદ્રાસ અને મધ્ય પ્રદેશ-વડામાં વસેલા ગુજરાતીઓમાં ઘણાએ ત્યાં કામમ વસવાટ કર્યો છે અને તેમના ઉપર તે ને પ્રાંતની થોડીઘણી અસર જોવામાં આવે છે.

આ પછીના જે ગુજરાતીઓ છે તેઓ વેપાર અથવા ઉપર જણાવેલ પ્રાંતો તેમ જ અન્ય પ્રાંતોમાં પસંચેલા છે. સામાન્ય રીતે પૂર્વમાં મને ક્ષત્રિયા, અરિયા, ધનબાદ તેમ જ આસપાસના પ્રદેશમાં વસતા ગુજરાતી સમાજનો પરિચય થયો છે. દક્ષિણમાં મદ્રાસ, બેંગલોર, કાઠીકટ, કોચીન, મદુરા વગેરેના સમાજનો પરિચય થયો છે અને મધ્ય પ્રદેશનાં ઘણાં ગામોના ગુજરાતી સમાજનો પરિચય થયેલો છે. એમ તો આપણી રાજ્યની દિલ્હીમાં પણ ગુજરાતીઓ છે અને ક્યારેક એવો પણ હું પ્રશ્ન પૂછી બેસું છું કે, એવો કયો પ્રાંત હશે જ્યાં એક પણ ગુજરાતી નહિ હોય!

આ તરફ વધેલા ગુજરાતીઓ વેપારઅર્થે અને ત્યાર બાદ ત્યાં પેઢીઓ થતાં નોકરી અંગે આવેલા છે. એટલે વેપાર ઉપર તેમની સારી પકડ હોવાની સાથે તેમણે તે પ્રદેશનો વેપાર ખીલવી તેના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કર્યો છે. આપણે લોખંડ સાથે તાતાનું નામ અને તે સાથે જમશેદપુરને જોડી શકીએ છીએ. એ જ રીતે ધનબાદની કોથસાની ખાણો, મધ્ય પ્રદેશનો રસકસનો વેપાર, મદ્રાસનો ચાંદી-સોનાનો તેમ જ સુતરનો વેપાર, એ બધા સાથે ગુજરાતીઓને સાંકળી શકીએ છીએ.

વેપાર ખીલવવાની સાથે એક વસ્તુ જે મોટે ભાગે ગુજરાતીઓમાં જોઈ છે તે એ કે, તેમણે જે પ્રાંતમાં વસવાટ કર્યો છે અને જે ત્યાં ગુજરાતી ૧૦૦ માણસોથી વધુ વસ્તી થઈ છે તો તે રચેલે તેમણે પોતાનો સમાજ સ્થાપ્યો છે, કેળવણી મંડળો ઊભાં કર્યાં છે અને દલાખાનાંઓ પણ શરૂ કરેલ છે. તે ઉપરાંત ધર્મસ્થાનોએ ઊભાં કરવામાં પણ તેમનો સારો સાથ રહેલો છે.

દૂકમાં તેમણે ત્યાં જઈને ગુજરાત ભણી અસહાય બનીને નજર નાખી નથી. તેમણે પોતાની જરૂરિયાતો ત્યાં જ પૂરી પાડી છે. એટલે જ કેમ દિલ્હા જે નહિ, પણ બ્રહ્મદેશમાં, આફ્રિકામાં કે શ્વાયામાં દરેક સ્થળે જે ગુજરાતી સંસ્થાઓને સુચારુરૂપે કામ કરતી જોઈ છે, જે વેપારી ગુજરાતીના વેપારનું મુદત ઉદાહરણ રજૂ કરે છે. કરંચી, કવ-કામ, મદ્રાસ, વંજન, નેરોથી કે મોખાસાથી પણ પત્નો ગુજરાતીમાં નીકળી શકે એ વાત જ ઘણું કહી જાય છે.

કવકામ, મદ્રાસ કે દિલ્હી જેવાં શહેરોમાં જે નાનો ગુજરાતી સમાજ છે તેની અપેક્ષાએ આપણે જે ત્યાંની ગુજરાતી સંસ્થાઓનો વિચાર કરીશું

તો તેની સંખ્યા, પ્રમાણમાં મોટી અને વિવિધ લક્ષણો પૂરી પાડનારી નજર પડે છે. કરંચી, કવકામ અને મદ્રાસ ખાતે ગુજરાતી સાહિત્યના ઘણા સેવકોને પણ જે જોયા છે.

હવે હિદ બહાર વસતા ગુજરાતીઓનો પરિચય હું જે પ્રકારે આપીશ; અને તેના પણ બે કાળ વિભાગ પાડી નાખીશ! ગુજરાતની વસ્તીનો એક નોંધપાત્ર ભાગ છેલ્લી બે સદી કે તેથી વધુ સમયથી એકન-આફ્રિકા તરફ જઈને વસ્યો છે. આફ્રિકા બે વાર જવાનું મને સોભામ્ય સંપડ્યું છે. એક વાર તો હિદ આઝાદ થયું તે અગાઉ અને બીજી વાર હિદ આઝાદ થયા બાદ! એકન-ઇથિયોપિયા, પૂર્વ આફ્રિકા અને દક્ષિમ આફ્રિકામાં ગુજરાતીઓ સારી સંખ્યામાં વસેલા છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની રંગબેદની સમસ્ત હિદીઓને લાગુ પડતી નીતિ અંગે તો આપણે જાણીએ છીએ પણ પૂર્વ આફ્રિકામાં હું અગાઉ ગયેલો ત્યારે મેં ગુમદ સ્થિતિ જોયેલી, એટલું જ નહિ! મેં આપણા ગુજરાતીઓને ત્યાંના વહીવટમાં ભાગ લેતા પણ જોયેલા. ઝંઝીઆરના નવાબોને ત્યાં આપણા ગુજરાતી દીવાનો હતા એમ ત્યાંનો ઇતિહાસ કહે છે. ત્યાં આપણો સારો એવો ગુજરાતી સમાજ છે અને તેમણે ત્યાંના વેપારમાં સારો એવો ભાગ લીધો છે. ત્યાં પણ તેમણે સંસ્થાઓ ઊભી કરી છે અને તે સંસ્થાઓ સાડું કામ જબવી રહેલ છે. પહેલી વાર હું આફ્રિકા ગયો ત્યારે (ઈમિગ્રેશન) પરદેશવાસ અંગેના કાયદાઓ કંઈ ન હતા. તેમ જ નાણાકીય અંકુશો હજવા હોઈને ગુજરાતીઓને મેં ત્યાં વિશ્વર મને વસવાટ કરતા જોયા હતા.

ભારતની આઝાદી સાથે પરદેશમાં વસતા આપણા ગુજરાતીઓની સ્થિતિ વધુ ને વધુ કહેડી બની રહી છે એમ હું જણાવું તો અનિશ્ચયિત નહિ કું. બીજી વાર હું જ્યારે પૂર્વ-આફ્રિકા તરફ ગયો ત્યારે મને એ પરિ-સ્થિતિનાં દર્શન થયાં. સમગ્ર એશિયા અને આફ્રિકા ખંડમાં સ્વતંત્રતાની જે લહેર ફેલાયેલી તેનો પરિચય મને પૂર્વ આફ્રિકા ખાતે થયેલો, આઝાદી મેળવતી ત્યાંની પ્રજા દરેકને પરદેશી ગણે, અને તેમાં હિદીઓ પણ આવી જાય અને ગુજરાતીઓને બાકાત ન રાખી શકાય એ સ્વાભાવિક છે. જ્યારે આઝાદીની લડાઈ ચાલતી હોય ત્યારે અશાંત વાતાવરણ હોય અને તેમાં વેપાર કરવાની થઈ શકે?

તે ઉપરાંત પરદેશ-વસવાટના કષ્ટદાઓ કંઈ બન્યા છે. એટલે સુધી કે, પોતાની પરત્વેતરને પણ લઈ જ્યાં અંગે પણ અંકુશો છે. એ ઉપરાંત એક કાળે "વલામ્ જરીને લઈ આવતો ગુજરાતી!" એ કવચના આજે શક્ય નથી. એ પરદેશમાં કમાઈ શકે-છે પણ ત્યાંથી લાચી શકતો નથી. એટલે આફ્રિકા ખાતેના આજના ગુજરાતી સમાજ માટે એક મોટો પ્રશ્ન એ છે કે તેણે કામ માટે ત્યાંના થઈને રહેવું અથવા હિદ આવવો જવું?

એવી જ પરિસ્થિતિ મેં બર્માના આપણા ગુજરાતી સમાજમાં નિહાળી છે. સિંગાપુર-શ્વાયા, ઈન્ડોનેશિયા, કોસોનો બધે એ પ્રશ્ન તો ઊભો જ છે. ગુજરાતીઓનો પૂર્વ સુધીનો ફેલાવો ત્યાં સુધી મેં જોયો છે. એની આજન લોંગકોંગ અને જાપાનમાં પણ ચોક્કસ ગુજરાતી કુટુંબોના પરિચયમાં હું આજે છું પણ જેને ગુજરાતી સમાજ કહી

શકાય એવું નથી. સિંગાપુર, મલાયા તેમ જ ઈન્ડોનેશિયામાં અલગ ગુજરાતી સમાજ છે પણ તેઓ ઈન્ડિયન-અધરહુકમાં એટલે કે, હિંદી તરીકે આવી જાય છે.

આમ છતાં જ્યાં જ્યાં મેં ગુજરાતીઓની વધુ વસ્તી જોઈ છે ત્યાં ત્યાં તેમનો નાનો સમાજ અલગ રીતે જોયો છે. મને એવું પણ લાગ્યું છે કે જેમ જેમ તેઓ ગુજરાતથી દૂર દૂર થતા ગયા છે તેમ તેમ તેમના પ્રાંતના અને ધર્મના સીમાકાંઓ મટતા ગયા છે. તેઓ કેવળ ગુજરાતી રહી ગયા છે, કદાચ આજે તેઓ ગુજરાતમાં આવીને જુઓ તો તેમને આશ્ચર્ય થશે કે તેમના ગુજરાતમાં ઘણાં પરિવર્તનો આવી ગયાં છે. પણ, મદ્રાસમાં, રંગૂનમાં કે ઠેક ઝાંઝીબારમાં કોઈ ગુજરાતીને સહેજ ધૂમટો તાણીને જતી જુઓ તો આશ્ચર્ય ન પામશો. કારણ કે, પરદેશે તેમને જ્યાં એકતા આપી છે ત્યાં તેમને પોતાની જૂની સંસ્કારિતાને જળવી રાખવાની વિચિત્ર પ્રકારની ધૂન પણ આપી છે. ક્યારેક હું પણ એ વિચારું છું કે, નવા ગુજરાતનાં જે દર્શન કર્યું રહ્યો છું તેનાથી કેટલું ભિન્ન પરદેશમાં જઈને વસેલ જૂના ગુજરાતનું દર્શન થાય છે!

અને, પરદેશમાં જઈને વસેલ એ જૂના ગુજરાતનું દર્શન ઘણી રીતે આહ્વાદદાયક છે. એક તો તેમાં કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતની

એકતાનાં દર્શન થાય છે! ગુજરાતી અસ્મિતાને ટકાવી રાખવાની ભાવના અખંડ જોવામાં આવે છે. ગુજરાતના વેપારની પ્રામાણિકતાની જૂની પણ ભવ્ય રેખાઓ નભવે રહે છે. એટલું જ નહિ, તે એક સમૃદ્ધ, સુખી અને સાધનસંપન્ન મહાગુજરાતનું ચિત્ર પણ રજૂ કરે છે! મહાગુજરાતે એ સાધવાનું છે.

મેં આવાં ગુજરાતી આફ્રિકામાં જ્યાં છે, રંગૂનમાં જ્યાં છે, મલાયામાં જ્યાં છે અને ક્યારેક એક દિવાસ્વપ્ન જેમ સમૃદ્ધ ગુજરાતની મારી કલ્પનાને તે જગાડે છે.

ક્યારેક એવું પણ થાય છે કે, પોતાના બનાવેલ એ 'ગુજરાત'ને (પરદેશ) મૂકીને તેઓ ખરેખર ગુજરાતમાં આવે તો શું તેમને લાભદાયક નીવડશે . . . ! કારણ કે હવે પરદેશની સીમાઓ તેમને પરદેશી રૂપે સ્વીકારવા માગતી નથી. . . . !

પરદેશમાં વસતા સુખી ગુજરાતી સમાજના દુઃખદ ભવિષ્યનો એ પ્રશ્ન છે અને તેનું નિરાકરણ એક દિવસે ક્યાં વગર નહિ થાયે!

આપણા ગુજરાત સામેના અનેક પ્રશ્નોમાંનો આ પણ એક પ્રશ્ન છે. અને ગુજરાતી જનતા તેમ જ શાસનતંત્ર તે અંગે યોગ્ય અને શક્ય બધું કરી છૂટશે એ પણ મને મઠ્ઠા છે.

પૂર્વ આફ્રિકામાં ગુજરાતીઓની વસતી ઠીક ઠીક છે. થોડો અનુક્રિ-
દોષ વહોરીને એમ પણ કહી શકાય કે, ગુજરાતીઓએ ગુજરાતથી
અહીં-ત્યાં ઉત્તર માઈલ દૂરના પ્રદેશમાં અભિનવ ગુજરાત વસાવ્યું
છે. ત્યાંનાં કેટલાંક શહેરોમાં તો આપણે ગુજરાતમાં જ દરતા હોઈએ
એવું લાગે. દેર માત્ર એટલો કે, આપણા દેશમાં અક્રિયતાનો સ્પર્શ
જણાય, ને ત્યાં વિપુલતાનો હંફાવો સ્પર્શ વર્તાય. પૂર્વ આફ્રિકામાં લગ-
ભગ તમામ ભેત્રોમાં આપણને ગુજરાતી મળવાનો જ. શુદ્ધમાં શુદ્ધ
સામાજિક સ્થિતિથી માંડીને મહત્તમમાં મહત્તમ સ્થિતિ સુધીના તમામ
સ્તરીએ તમને ગુજરાતીઓ મળવાના. શિશુ, મૌરિસિય, એન્જિનિયરિંગ,
સરકારી કચેરીઓ, વકીલાત, ધારાસભા, ... તમામ સ્તરે ને ભેત્રે
ગુજરાતીઓની કીર્તિની સૌરભ વાતાવરણમાં જણાય છે. સુધારી,
કરિયાકામ, મજૂરી જેવાં કારોમાં પણ ગુજરાતીઓની કુશળતા અને
વ્યવહારદક્ષતા પણ પૂર્વ આફ્રિકામાં સફળ નીવડ્યાં છે. આમ પૂર્વ
આફ્રિકાની સમૃદ્ધિ અને વિકાસમાં ગુજરાતીઓનું કાર્ય અનન્ય છે
એટલું તો કોઈ પણ દેશના પ્રવાસીને લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

આપણા આ પરદેશ વેઠના ભાઈઓ ત્યાં કેમ રહેતા હશે ને શું
કરતા હશે તે વિષે આપણને અહીં રહ્યા રહ્યા કુતૂહલ લાયક એ સ્વાભા-
વિક છે. પૂર્વ આફ્રિકામાં મુખ્ય સ્વભાવો દૂકા પ્રવાસ ઉપરાંત ગુજરાતી-
ઓનું સંપૂર્ણ ચિત્ર તો ન જ આપી શકાય, કેવળ એની રૂપરેખા જ
શક્ય છે.

અહીંથી ત્યાં જનાર પ્રવાસીને પૂર્વ આફ્રિકાના ગુજરાતીઓના સ્વ-
ભાવનું એક પાસું બહુ પ્રખળ અને ઉત્કટ રૂપે જોવા મળે છે, અને
તે એમની અતિવિશીલતા. ત્યાંના ગુજરાતીઓના જેવું આત્મિક કટાવ
વિખવના કોઈ પ્રદેશમાં તમને જોવા નહિ મળે. એમની અતિવિભાવના-
ને નાત, જાત કે ધર્મના કટાવ બેદો અનસ્યવ્યુષ નીવડતા નથી. એમની
આ અતિવિશીલતા વ્યાપક અને સૌન્દર્ય છે. અને તેવી સાધારણ સ્થિતિ-
નો ગુજરાતી હશે, તોરે એનો અતિવિશ્વકાર ઊભો કે અધૂરો નહિ
હોય. એમ લાગે કે અતિવિશ્વકાર એ એમનો પ્રિય શોખ છે! ગુજ-
રાત આમેય અતિવિશ્વકાર માટે જાણીતો છે જ; પરંતુ પૂર્વ આફ્રિકા-
માંના પેલા 'અભિનવ ગુજરાત'માં અતિવિશ્વકાર મહોર્ષાપાંચરો છે.

અતિવિશીલતા ત્યાં આમ કેમ મહોર્ષાપાંચરો હશે એનાં કારણોમાં
અહીં ઊતરતું પ્રસ્તુત નથી. પણ માનવજીવનની આ ઉત્કટ અને
ઉદાર ભાવનાની પ્રકલ્પસ રૂપરેખે ને વર્ણને પ્રખળ બને એ જ વરદાન

ઈગર આપો એ અભ્યર્ચના. એ ગુજરાતીઓ જ્યારે પોતાના વતનમાં
આવે છે, ત્યારે એમની અતિવિશીલતાનો યત્તાંથ પર્ણ એ નથી જોતા
ત્યારે એ લોકો ખૂબ નિરાશ થઈ જાય છે.

ગુજરાતીઓના સ્વભાવનો ભીંજે અંધ તે એમની ઉદારતા. અહીંથી
દૃઢપણા કરવા જનારા સંકેતો, — ના, હજારોને એ લોકો હંમેશાં કંઈક
ને કંઈક આપે જ છે. પણ આપણે મીઠા ઝાડનાં મૂળ કાઢવા બેઠા
છીએ. સોનાનાં ઈંડાં આપની મરઘીને જ આપણે કેમ જાણે પૂરી
કરવા માગતા હોઈએ! ત્યાંના ગુજરાતીઓની કમાણીનો અનર્ગળ પૈસો
આપણા દેશમાં આવ્યો છે, અને ગુજરાતની સાધનસંપન્નતામાં ઉમેરો
કર્તો છે. મધુરવર્ણવાન કે હરદ્વરમાંથી ચોખાઓ ને બ્રાહ્મણો જઈને
એમની પાસેથી 'ધર્મશાળા' બંધવા દાન થઈ આવે છે; 'ગૌશાળા'નું
નામ દઈને કેટલાય ત્યાંથી દાન થઈ આવ્યા છે, ને એમ સાંભળ્યું
છે કે અહીં ગાય તો નહિ પણ બાંસી બકરીય લાવ્યા ન હોય! પરંતુ-
વવા લાયક કન્યાનો ભાવ ત્યાં જઈને કન્યા પરણાવવા પૈસા થઈ
આવે છે. ને એમનેય ઠીક ઠીક પૈસા મળે છે. જેમ કુંવરબાઈનું
મામેડું શામળિયે પૂર્ણ તેમ જ ત્યાંના ગુજરાતીઓ આવી કેટલીયે
'કુંવરબાઈઓ'નાં મામેડાં પૂરતા હશે! શિશુ અને સંસ્કારની કેટલીયે
પ્રવૃત્તિઓ પૂર્વ આફ્રિકાના પૈસાથી ફૂલીકાલી છે. આપણે ત્યાં ગામડે
ગામડે જે નાનાંમોટાં વિકાસનાં કામો થયાં છે, ને જેના વડે ગુજ-
રાતનું મોં ઊજળું દેખાય છે તેવાં કેટલાંક કારોમાં પૂર્વ આફ્રિકાના
ગુજરાતીઓનો પ્રત્યક્ કે પરોક્ ફાળો છે. ગરવી ગુજરાતના એ
પતીતા પુત્રો પરદેશ વેરે છે ને પોતાની માનુભૂમિની પ્રતિષ્ઠા નિર્દતર
અગ્ર સ્થાને કરે છે. એમની શ્રેયંભંતાર ખરેખર સાધવની બને છે.

ત્યાં પણ ગુજરાતીની ધર્મગુણ પાંચરતી રહે છે. મોમ્બાસા,
કંપાલા જેવાં મોટાં શહેરોમાં તો ગુજરાતીઓએ ખૂબ સુંદર મંદિરો
બંધાવ્યા છે; અને એ મંદિરોએ સુખવસ્ત્રિય પણ રાખે છે. કેટલાય
શ્રદ્ધાળુ ગુજરાતીઓ મંદિરોમાં નિર્ધમિત ભક્તકીર્તન માટે જાય છે
અને ધર્મને પોતાના જીવનનાં પણ સ્ફુટ વવા દે છે. એ દેશમાં એકા-
દશી ઉપવાસ આદિ વ્રતોને ધર્મભાવનાથી અનુસરનાં આપણાં ગુજ-
રાતી ભાઈબહેનોને જોઈએ છીએ ત્યારે આનંદ થાય છે. કેટલાકે, જેમ
અહીં તેમ ત્યાં પણ, ધર્મને સંભળનારાના ઉપરજા તરીકે જ સ્વીકાર્યાં
હોય એવાં ઉદારમણે પણ મળે. પરંતુ એવા અપવાદો એકદા કહીને
કાંઈ નિષ્કર્ષો ન જ થાય! જે ગુણ છે તે તો તવમાત્ર હશે તો પણ

એની ગુરુતા અસાધારણ હોય છે. ને જેમ આંત્રમાં અપરિચેય શક્તિઓ ભરી પડી હોય છે તેમ જ ગુરુમાં પણ છે. એનો વિકાસ થીમો પણ દૃઢ હોય છે. ગુજરાતીઓની ધર્મભાવના પ્રબળ છે તેથી તો અહીંથી ત્યાં ગયેલા ગોશાળાના સંચાલકો, બ્રાહ્મણ-પુરોહિતો, નીચેનોરો ને સાપુસતો પણ નુપ્ત થઈને આવે છે.

કેળવણી એ એમનો મૂળવતો પ્રશ્ન છે. ભારતીય સંસ્કારો સાથે, ત્યાંની વિદેશી. આબોહવામાં સ્વાસોચ્છવાસ વેનાં ગુજરાતીઓનાં બાળકો-નું અનુસંધાન કરાવી આપે એવી કેળવણીની સંસ્થાઓ ત્યાં નથી. એ લોકો પેસો ખરચવા તેવાર છે, પણ એમનાં બાળકોને શિક્ષણ અને સંસ્કાર મળે એવી સંસ્થાઓની ત્યાં ખરેખરી ઊભી છે. માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓની ત્યાં જરૂર છે. નેરોથી અને કંપાવાની કોલેજોની વ્યવસ્થા અપૂરતી જ છે. જે શ્રીમંતો છે એ તો પોતાનાં બાળકોને ઈંગ્લેંડ જ ભણવા માટે સહેલાઈથી મૂકી શકે છે; પણ સાધારણ સ્થિતિના ગુજરાતીઓની સંખ્યા પણ ત્યાં કંઈ ઓછી નથી. એમને ખરી મુશ્કેલી છે. પૂર્વપ્રાથમિક શિક્ષણનાં કેનાં શ્રીક કામ ચાલે છે, ને ગુજરાતમાં પણ નથી થતું એવું શિક્ષણકર્તા કરનારા નિષ્ણાતો ત્યાં છે. કેળવણીની સાથે જ અનુસૂત થઈને રહેવી જોઈએ એવી કેટલીક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ પણ ત્યાં ચાલે છે. કંપાવામાં ગુણબીજ સુંદર કામ કરે છે. રોજ સંજના ૧૨૫-૧૫૦ જેટલાં ગુજરાતી બાળકો લાકી, લેજમ, કમ્પેક્ષથી રમતાં જોઈને ખરેખર આનંદ થાય છે. વિદ્યોત્સાહિ-કવ લોજ, અરવિદ અભ્યાસવર્તુળ જેવી પ્રવૃત્તિઓ પણ પાંગરવા લાગી છે. નેરોથી, કંપાવા, મોમ્બાસા જેવાં સ્થળોએ સાહિત્યસભાઓ પણ ચાલે છે. પરિસ્થિતિઓનાં સંઘર્ષ વચ્ચે પણ ત્યાંનાં પત્રકારત્વ વિકસતું જાય છે. લોકશિક્ષણ અને સંસ્કાર તરફ ત્યાંનાં પત્રકારો દૃષ્ટિ રાખીને આગળ વધશે તો પત્રકારત્વ માટે ત્યાં ખૂબ સરસ અવકાશ છે.

વ્યાપારજાતમાં તો ગુજરાતીની નિપુણતા જગતે સ્વોક્ષેષી જ છે. એ નિપુણતાનાં સર્ફણ આપણને પૂર્વ આફ્રિકામાં સ્થળે સ્થળે દેખાય છે. નાનાં નાનાં મામડાંઓમાં પણ ગુજરાતી વેપારી નાની હાટડી માંડીને બેઠો હોય છે. ઉદ્યોગોનો વિકાસ પણ ગુજરાતીઓએ શિલ્પ કર્યો છે. આ વેપારથી કેટલાક ગુજરાતીઓ શ્રીમંત થયા છે, પણ પૂર્વ આફ્રિકાનો પણ ચહેરોમહોરો એમણે બદલી નાખ્યો છે. પૂર્વ આફ્રિકામાં આવે જ ઉત્તરગણતા છે તેમાં પણ આપણા ભાઈઓનો ફાળો મહત્વનો છે એમ કહેવામાં જતા અનિયતોક્તિ થતી નથી.

પોતાના વ્યવસાયમાંથી જે કમાણી ગુજરાતીઓને થાય છે, તેમાંથી પુંકળ પેસો ધર્મદા દંડણાઓમાં, બ્રાહ્મણ-પુરોહિતોમાં તો જાય છે જ તે ઉપરાંત પણ સંકેદી ગુજરાતીઓ ત્યાં એવા છે જે આફ્રિકાનો બાળકોને ભણાવે છે, ભણવા માટે પરદાય પણ મોકલે છે. આફ્રિકાનો ઉત્કર્ષ પ્રત્યે હવે તેમની દૃષ્ટિ ઊઘડી છે એ બંને દેશો વચ્ચેની મૈત્રીના ઉપચય માટે એક શુભ ચિહ્ન લેવાય. કેટલાય ગુજરાતીઓ તો આફ્રિકાનો આવી સહાય કરે છે તે વિષે કયો ઊદાહરણ પણ કરતા નથી.

પૂર્વ આફ્રિકાના ગુજરાતીઓની રહેણીકરણ ઉપર પશ્ચિમની ઘણી ઊંડી છાપ છે. ત્યાંની આબોહવા પણ એને માટે કારણભૂત હશે. પણ સૌથી મોટું કારણ તો અંગ્રેજો પ્રત્યે મુગ્ધ દૃષ્ટિથી જોવાની આપણી દેવ જેમ અહીં આજે ઘણી વાર દેખાય છે તેમ ત્યાં સાર્વત્રિક જણાય છે. રહેવામાં સુધક્તા આવી ગઈ છે. અને પશ્ચિમના અનુકરણ બનાવ્યાં પછી પણ ગુજરાતીઓના જીવનને આવરી લીધું છે. ત્યાંની શ્રીમંત ગુજરાતી, એનાં બાળકો વગેરે પણ મહદંશે આંખ ઈંગ્લેંડ તરફ જ રાખે છે. પણ સદ્ભાગ્યે આર્થસંસ્કારોને ત્યાં પણ ગુજરાતણોએ જળવ્યા છે. રહેણીકરણમાં ક્યારેક પૂર્વ અને પશ્ચિમનું સુભગ મિલન જણાય છે. ત્યાં એ એટલું તો સુખદ લાગે છે! પણ જ્યાં 'ઈન્ડિયા' પ્રત્યે સૂઝ બતાવાય છે ત્યાં ત્યાં આ આબોહવા મૂંગાવાવનારી પણ છે. અંગ્રેજો-એ વિશ્વમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું અને પોતાનો ઘણો વિસ્તાર વધાર્યો, તોયે તે 'અંગ્રેજ' મટયા નહિ, એ ઘટના આપણા દેશના નાગરિકોએ પણ વિચારવા જેવી નથી?

પૂર્વ આફ્રિકાના ગુજરાતીઓમાં બીજે એક આકર્ષક ગુણ છે તે તેનું ઉદ્યોગીપણું. સવારથી સાંજ સુધી એ એટલો કામમાં હોય છે કે એને અન્ય કર્યું કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી. ત્યાં ગુજરાતીઓ પુષ્કળ કામ કરે છે. એમના પ્રમાણમાં આપણે અહીં વધારે આળસુ છીએ અને તોયે કામના કલાકો ઓછા કેમ થાય એની જ વેતરણમાં ફરીએ છીએ. દેશાવર ભોગવતા આપણા એ ભાઈઓ પાસેથી વધારે કામ કરવાનો કીમિયો હાથ કચી લેવા જેવો છે.

વિદેશમાં વસતા આ ગુજરાતીઓની એક-બે વાતો મને ગમી નથી. અને તે અહીંથી દૂર ગયા પછી, સિતિજેનો વિસ્તાર આંખા પછી પણ નાતજાતના વાજઓમાંથી બહાર આવવાને બદલે કંઈક વધારે સંકુચિતતા આ બાબતમાં સેવાતી જાય છે એમ મને લાગ્યું. મારી આ છાપ મોટી થઈ એવું બુંદે અંતઃકરણથી ઈચ્છું છું ને તેમ થાય તો મને અનનંદ આનંદ થાય એટલું કહી શકું છું. બીજી વાત એ કે આફ્રિકા ઉપર પ્રકૃતિનો કૃપાકટાસ વરસી રહ્યો છે. ત્યાંની વનસ્પતિ, ત્યાંનાં પ્રાણીઓ, ત્યાંનાં પક્ષીઓ એ બધાંથી એ દેશ એટલો તો સમૃદ્ધ છે કે આ અનર્ગળ સમૃદ્ધિ જાણે કયારેય ખૂટવાની નથી. આપણા ગુજરાતી ભાઈઓએ આ બધામાં શૈક્ષણિક રસ નેટલો લેવો જોઈએ તેટલો લીધો નથી. હમણાં હમણાંમાં કેટલાક ભાઈઓએ ભાષાનો, સમાજજીવનની દૃષ્ટિએ આફ્રિકાની જુદી જુદી જાતિઓનો, એમનાં લોકગીતોનો અભ્યાસ કરવા માંડયો છે ખરો, ને તેનાં શુભ પરિણામો પણ આવશે એવી માલમ પણ વ્યજ કરું છું. બાલશિક્ષણ અંગે પણ આપણા ગુજરાતીઓ સુંદર પ્રયોગો કરી રહ્યા છે.

આમ, વિદેશમાં વસતાં આપણાં ગુજરાતી ભાઈઓને આપણા દેશની કીર્તિને ઉજાળી રહ્યાં છે. એમના જીવનનાં વિધવિધ પાસાંઓ વડે તે પૂર્વ આફ્રિકામાંનાં 'અભિનવ ગુજરાત'ને જગાડી રહ્યાં છે. નર્મદ ગુજરાત અને ગુજરાતીને ઓળખ્યા છે ને તેવી જ એટલે ગામું છે —

ઊંઝી નુજ સુંદર જાત

ધવજ પ્રકાશથી જગજગ કસુંબી પ્રેમ થોયં અંકિત

ગરવી ગુજરાતનો જ જ એમણે ત્યાં પણ ગજવ્યો છે. આપણાં એ ભાંડુઓનું ચોગસેમ ઈશ્વર સાચવે એવી અભ્યર્થના.

મોતી, બિરુમો, પાટતોનો ઘેર
સોનરે સાગુની સોનર મેર;
ઉંડે આધમણી ઉરખા
વણિત વળતનો વડન વળાવ;
અંત અપેરે નિજ અરખે
સાગુમાં કોઠી રૂપની વેર;

આઈ મુન્દરી! નથો અવનીમાં
નુજ રૂપગુણી એઃ
ભાવ કુમકુમ, કર કંકણ સા,
રમના સભા તેજ રમગાર.

—નભામજા

છે પ્રાચીન સમયની ગુજરાત પ્રદેશની સૌદર્ભદૃષ્ટિ વિશાલ પામી છે. એ સૌદર્ભદૃષ્ટિની પ્રતિબિંબ પ્રજાજનના પ્રત્યેક સેત્રમાં પડ્યા છે. ગુજરાતનાં પ્રાચીન ભૌતિકશાસ્ત્રી, ઇતિહાસકાર, વેત્તવ્ય, મહિયોનાં શિલ્પમાં એમ વિવિધ રચને આપણને એ સૌદર્ભ-દૃષ્ટિનાં દર્શન થાય છે.

આ પ્રદેશનાં બીજાં કથાસંતોમાં ગુજરાતનું ભૂમિત્વ મેટકું સુરપટ સ્વરૂપે અંકારેલું છે તેથી ઘણા વધુ સ્વપટ સ્વરૂપે તે વસ્તુ-પરિધાનની કથામાં અંકારેલું છે. તેનો જે ઐતિહાસિક વિશાલ થયો છે તે આપણા સાંસ્કૃતિક વિશ્લેષના ઇતિહાસને સમજાવવામાં ખૂબ ઉપયોગી થાય એવો છે.

સાંસ્કૃતિક વારસો

ગુજરાત જે પ્રદેશમાં છે એ પ્રદેશમાં પ્રાચીન સાહિત્યિક કાળથી સંસ્કૃતિ વિકસી હતી એમ સિદ્ધ થઈ ચુકું છે અને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં સિદ્ધ થવું જાય છે. કે. ભગવતનવાસીદેવજી સંશોધનથી શરૂ કરીને આજ સુધીમાં જે સંશોધન થયું છે તેણે બતાવ્યું છે કે મોહન-જોડેરી અને હાપ્પાની સંસ્કૃતિના કાળમાં ગુજરાતમાં સંસ્કૃતિ હતી. એવી માન્યતા હવે તો બગલમ દૃઢ થતી જાય છે. એ જ સમયથી વસતો ઉપયોગ આ પ્રદેશમાં થતો હતો એમ બતાવતી પ્રમાણે રંગપુર, લોજ અને નર્મદા ખીણની સંશોધનમાં મળ્યાં છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં તો તેને વિશે ઉલ્લેખો હતા જ. પુરાણોમાં, કથાસૂત્રમાં અને પ્રાચીન ગ્રંથભંડારોમાં મળેલી વિવિધાનુસારીમાં એ સમયની વસ્તુપરિધાનની કથા વિશે જે માહિતી મળે છે એ માહિતીનું પુરાતત્વના સંશોધને સમર્થન મળ્યું છે.

આ બાંધે સામગ્રી નિશ્ચિત રીતે બનાવે છે કે પશ્ચિમ ભારતના આ પ્રદેશમાં વસ્તુપરિધાનનો કથા વિશિષ્ટ વિશાલ પામી હતી. કે. મોનોપેટ્રફન 'નૌન મિનિરેવર પેઈન્ટમ ફ્રોમ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા' માં જે સામગ્રી છે તેમાં આ કથાનો સ્વપટ પરિચય મળે છે. (જુઓ વિષ્ણુ ૧) વિશિષ્ટ રીતે ગુજરાતી કોચર એટલે વિશાલ એ કથાનો થયો નથી. યજ્ઞસ્થાન, માત્રા અને ગુજરાતના પ્રદેશોમાં વસ્તુવત્ સર્વસામાન્ય એવો એ વિશાલ છે. એ સમયની જે વસ્તુપરિધાન કથા છે તે સ્વપટ પ્રાદેશિક સ્વરૂપ તો વસ્તુવત્ એક વખત વર્ષ પૂર્ત પામી છે. પ્રાદેશિક સંસ્કારનું ભૂમિત્વ ઘણું એ માટે જે ભૂમિત્વ મળ્યું છે એવી ભૂમિત્વ તે પહેલાં હતી નહિ. ભૌતિકશાસ્ત્રી, ઇતિહાસકાર, સાહિત્યકાર, આદિ સંસ્કાર અને એ બધાને નોંધે અને જાણવાને યોગ્ય બનાવે એવી ભાષા વિશાલ પામી ત્યારે જ પ્રાદેશિક ભૂમિત્વ વિશાલ થાય છે. ભારતના વસ્તુવત્ અથા પ્રદેશોમાં પ્રાદેશિક સંસ્કારનું ભૂમિત્વ ઠ. રાના પહેલા સ્વસ્થા અને ઘણું છે. એવું જ ગુજરાતમાં થયું છે. એટલે જેને આપણે ગુજરાતી સંસ્કાર કહીએ એ સંસ્કાર તો મૂલ્યવાન સોસાયટીને ઇતિહાસકાર ઘણાં ઘણાં અને સોસાયટી વધતો આરંભ કર્યો એ સમયથી ઘણું છે. આમ છે તોરે એની પુરોગામી પરિસ્થિતિમાંથી ઘણાં તત્ત્વો નવા સંસ્કારમાં સ્વચ્છ થાય છે. એટલે ગુજરાતી વસ્તુપરિધાનના વિશ્લેષના અભ્યાસ માટે એ પૂર્વે જે પરિસ્થિતિ હતી તેનું ભોંડું અવગણીત તો કરવું જ નહિએ.

પ્રાચીન વિશ્લેષકામાં

એને માટેનું સાધન પ્રાચીન વિશ્લેષકામાં મળી રહે છે. એ વિશ્લેષકામાં વસ્તુપરિધાનનો ખ્યાલ અથા એનાં મોડાં વિષ્ણુનું આપણે અરોહન કરીએ.

આ સમયનાં જે વિશ્લેષકા મળે છે તે મહદ્ અંશે ધાર્મિક સ્વરૂપનાં છે. દેવલોકીઓનાં અને ધર્મગ્રંથોની કથાઓનાં એ વિશ્લેષકા. ત્યાગનો ઉપર, વસ્તુ ઉપર, મહિયોની કથાઓ ઉપર એમ વિવિધ રીતે એ વિશ્લેષકા થાય છે. શિલ્પમાં પણ એ વિશ્લેષકા મળે છે. આ વિશ્લેષકા બનાવે છે કે વસતી ઉપયોગ પુરુષ માટે ઘણો મર્યાદિત હતો. એ કટિની ઉપરના ભાગ ઉપર કોઈ વસ્તુ પરિધાન કરતો નહિ, એક ઉપરવસ ઉપરના શરીરને કાપતા માટે એ રાખતો. પણ એવું ઉપરવસ પણ બધા પુરુષો રાખતા નહિ. સ્ત્રીઓ વસતી ઉપરવસ કંઈક વિશેષ કરતી. પણ પછીના સમયમાં જેઓ વિવિધ ઉપયોગ વસતી થયો છે, તેવો એ સમયે થયો નથી. સ્ત્રી આજા અંગને વસતી કાપતી નથી. એ કટિપ્રદેશની નીચેના ભાગને કાપે છે. ઉપર એ માત્ર સ્તનપ્રદેશને ઉત્તરીયથી બંધ

(पिडा १)

છે. તેના ઉપર ઓઢણી જેવું નાનું વસ્ત્ર એ ઉપયોગમાં લે છે. પણ એ એના વસ્ત્રસ્થાને ઢાંકવા નહિ પણ મસ્તકને ઢાંકવા માટે જ.

વસ્ત્રનો આટલો મર્યાદિત ઉપયોગ છે એવા એ સમયમાં સૌદર્ય વધારવા માટે બીજા દિશાઓમાં વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે. લાંબા કેશની વૈવિધ્યપૂર્ણ સજવટની કલા તરફ એ વખતે તો ઘણું લક્ષ આપવામાં આવતું હતું. એ કળા પાછળ ઘણો સમય આપવામાં આવતો. એ કલામાં નિષ્ણાત એવી સ્ત્રીઓનું મત્તવ ત્યારે ઘણું હતું, આ કલા માટે અનેક સામગ્રી સોંપાઈ હતી. તેલ, સ્નાયુ, સુંગઢ, પૂપ, પુપ્પ, વેણી એવી ઘણી સૌન્દર્ય અને સુગંધપ્રદ સામગ્રીનો ઉપયોગ તેમાં થતો હતો. કેશગુંદનની આ કલાનું મત્તવ એટલું બધું હતું કે તેનું વૈવિધ્ય બતાવતાં અનેક ચિત્રો પ્રાચીન ચિત્રસામગ્રીમાં મળે છે. તેના ઉપરથી કેશગુંદનના વિવિધ પ્રકારોનો આપણને પરિચય મળે છે. એ સમયે જ વિવિધ પ્રકારો વિકાસ પામ્યા એ બધાનાં તત્ત્વો પછી સચવાઈ રહ્યાં છે.

કેશગુંદનનું જેવું માહત્તમ હતું તેવું જ શરીરનાં ખુલાં રહેતાં અંગોને સજવટનું હતું. રંગ, પત્રલેખન, શેઠી, અંજન, તિલક ઇત્યાદિ સામગ્રી દ્વારા તો સૌન્દર્ય વધારવાનો પ્રયાસ થતો જ, પણ શરીર ઉપર કામથી વિત્ર આલેખન થાય એવાં છૂંદણાં વગેરે શૃંગારકલામાં વિકાસ પામ્યાં હતાં.

વસ્ત્ર અને અંગસજવટ ઉપરાંત અલંકારનો ઉપયોગ પણ એ કાળમાં થતો હતો એમ આપણે આ ચિત્રસામગ્રીને આધારે જોઈ શકીએ છીએ. કાન, નાક, હાથ, કંઠ, પગ ઇત્યાદિના અલંકારો અવનવા સ્વરૂપે એ વખતે વિકાસ પામતા હતા. એમાંનાં ઘણાં સ્વરૂપોનો લોપ પણ થઈ ગયો છે, પણ ચિત્રમાંથી આપણને એના જે ઘાટ વગેરે જોવા મળે છે તેના ઉપરથી તેને પુનઃજન આપવા જેવું છે એમ લાગે છે.

સોલંકી યુગની વેશભૂષા

સોલંકી યુગના ગુજરાતનું સમૃદ્ધ ચિત્ર આપણને મળે છે. એ સમયની સાહિત્યસામગ્રી, ચિત્રસામગ્રી, શિલ્પસામગ્રી અને તેવી બીજી ઘણી સામગ્રી સચવાઈ છે. એટલે એ સમયની અને તે પછીના સમયની વેશભૂષા વિશે આપણે વધુ વિગતથી માહિતી મેળવી શકીએ છીએ. આપણા વિષયની દૃષ્ટિએ આ સમયની અને તે પછીના સમયની માહિતી વધુ પ્રસ્તુત છે, કારણ કે ગુજરાતનું ગુજરાત લેખે વ્યક્તિત્વ એ સમયે જ આધિકાર પામ્યું છે.

સોલંકી યુગની આપણા સંસ્કારનાં સ્વરૂપો એ વિભાગમાં વહેંચવા લાગ્યાં છે. એક સ્વરૂપ નાગરિક સંસ્કારનું છે. અને બીજું ગ્રામીણ સંસ્કારનું છે. તત્ત્વતઃ તો આ બન્ને સ્વરૂપો એક જ છે, અને તેમાં શુદ્ધ સ્વરૂપ નાગરિક છે. કોઈ પણ સંસ્કૃતિનો વધાર્મ ખાલ મેળવવો હોય તો એ સંસ્કૃતિના નાગરિક સ્વરૂપને જ આધારપાત્ર લેવનું જોઈએ એવો સંસ્કૃતિશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત થઈ ગયો છે.

સોલંકી યુગના ગુજરાતની વેશભૂષા પરિપૂર્ણ ગુજરાતીપણને પામી છે એમ કહી શકાય. એનું જ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે એ સ્વરૂપ આપણી ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક, સામાજિક અને સાંસ્કારિક વિસિદ્ધતાનો પરિપાક

છે. પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન થાય તેની સાથે તેમાં પણ પરિવર્તન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ વ્યક્તિત્વ જેમ પરિવર્તનશીલ છે તેમ તેમાં સાતત્યનો પણ અપરિણામ અંશ છે એ ન ભૂલવું જોઈએ. સોલંકી યુગની શુદ્ધ વેશભૂષાનું સાતત્ય સચવાય એ સ્વરૂપની ગુજરાતી વેશ-ભૂષા આદર્શરૂપ લેખાય.

સોલંકી યુગમાં જે વેશભૂષા હતી તેનું વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યના ‘દ્વાનશ્રવ’ મહાકાવ્યમાં મળે છે. આને જે ગુજરાતી વસ્ત્રકળા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રસિદ્ધિ પામી છે તેનું મૂળ સોલંકી યુગમાં છે. પાટણનાં પટ્ટોળાંની કળા અનુકરણીય બની ગઈ છે. એની નકલ કોઈ કરી શકતું નથી. એ કળા સોલંકી યુગનો પરિપાક છે. પટ્ટણી સી પટ્ટોળાંઓનો જ વ્યાપક ઉપયોગ કરતી અને આને ગુજરાતી કમની સાડી તરીકે જોને આપણે ઓલખીએ છીએ એ કમળી જ એ તે પહેરતી. એક ભેદ અવશ્ય હતો. આને પાલક જેટલો ઊંચો રખાય છે તેટલો જ તે સમયે રખાતો નહિ, પરંતુ એ વેળાએ તો છેક કીચક સુધી પહોંચે એટલો નીચો સંપવામાં આવતો અને તેના ઉપર છપાઈની, ભરતીની કે કસબની સુંદર કલાકૃતિનું આલેખન થતું. સાડી સૂતર, રેશમ અને શણની બનેલી. રેશમ ગુજરાતમાં મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થતું નહિ પણ કાંથી અને કારમીરથી એની આયાત થતી. વળી તેનો ઉપયોગ નગરોમાં તો વિપુલ પ્રમાણમાં થતો. પરિત્ર માધિક પ્રસંગોએ રેશમનાં વસ્ત્રો જ ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી માન્યતા હતી. માથું સાડીથી ઢાંકવાનો રિવાજ એ સમયે હતો અને એ રીતે લગભગ આખું માથું ઢાંકતું એમ જીન ભંડારોમાંથી મળેલી એ સમયની હસ્તપ્રતોમાંનાં ચિત્રો બતાવે છે.

સાડી સિવાયનું વસ્ત્રાભૂષણ ચાલસવાની સંસ્કારના વારસારૂપ હતું. એટલે ટૂંકી અને તલતલસતી ચોળી એ સમયે સ્ત્રીઓ પહેરતી. એક જ રંગની ચોળી કોઈ પણ ચિત્રમાં કે કોઈ પણ વર્ણનમાં આપણને મળતી નથી. વિવિધ રંગોના કાપડના ટુકડાઓ તેમાં ધોળા અને તેની કસ, તેની બાંધની કિનાર અથવા કમખાની નીચેની કિનાર કે કંઠો વગી જુદા રંગનો અને થલદ્ અંશે કસમથી ભરેલો બતાવવામાં આવતો. કેટલાંક ચિત્રોમાં આ ચોળી ઉપર ભરતકામ નરદ પડે છે. પશુઓ, પક્ષીઓ અને પુષ્પલતાઓની આકૃતિઓ એમાં હોય છે.

નાગરિક સ્ત્રીમાં સામાન્યતઃ આ સ્વરૂપની સાડી હતી અને આ સ્વરૂપની ચોળી હતી, પણ વાતપ્રસંગ કસાએ પહોંચેલી સ્ત્રીઓ, સાધ્વીઓ વગેરેના પોશાકમાં સ્વચ્છતા સાથે સદાદર્શન તત્ત્વ આવી જતું. સાધ્વીઓ તો શ્વેત વસ્ત્રો જ પહેરતી અને સાદાઈને અનુસરતી. બીજા સ્ત્રીઓ પણ રંગવૈવિધ્યથી અને બીજા સજવટથી દૂર રહેતી.

નાની બાળકીઓ માટે પણ ચોળી ચણવાનો પોશાક હતો. એ ચોળી ચણવામાં કલાનુસાર સવિશેષ હતું. એનાં જે ચિત્રો આપણે જોઈએ છીએ અને જે વર્ણનો આપણે વાંચીએ છીએ એ બતાવે છે કે આ પોશાકની કસીયારીને વિકસાવતો કાચીગરોનો એક આધારી વર્ણ હતો. પાટણમાં ચણિયાનું આખું એક બજાર હતું. એમાં જે વૈવિધ્ય હતું એ ગુજરાતની કલાકૃતિનો વધાર્મ પરિચય આપે છે.

કેશભૂષા તરફ પણ એ સમયે ઘણું લક્ષ આપવામાં આવતું હતું. રાજદરબારોમાં અને મહાજન મંદિરોમાં કેશભૂષામાં નિષ્ણાત એવી દાસીઓનું સન્માન્ય સ્થાન હતું. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેમ રાણીવાસમાં કેશગુંદન તરફ અપાતા લક્ષની ચિત્રાન્તક વાત આવે છે તેમ સોલંકી મુગ્ધા પ્રબંધોમાં પણ એનાં વર્ણનો આવે છે. એક વિરમય પમાડે એવી ઘટના એ છે કે પુવતીઓ આખા અંબોડા લેવાને બદલે વાળને ગૂંથીને પગની પાની સુધી પહોંચાડે એ અતિસામાન્ય શૃંગાર હતો. એ પછીના કાળમાં આ પદ્ધતિનો લોપ થઈ ગયો એટલે છૂટી સેર એ અર્વાચીન મુગ્ધો જ વિકાસ છે એમ આપણે સામાન્ય રીતે માનતા થયા છીએ.

મુખમુદ્રા અને બીજા અંગોને કલાત્મક રીતે સજવવાના જે પ્રકારે સોલ્ડી યુગ પહેલાં આપણે જોઈએ છીએ એ આ કાળે જોતા નથી. એના પ્રકાર અને પ્રમાણમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. પુણ્યનો નેટલો ઉપયોગ પહેલાં હતો એટલો 'આ સમયે સામાન્ય જીવનવ્યવહારમાં રહ્યો નથી. ઉત્સવોના પ્રસંગે અવશ્ય પુણ્યોનો વિશેષ ઉપયોગ થતો આપણે જોઈએ છીએ, લગ્નોનાં જે વર્ણનો મળે છે તેમાં તો વરવધુ બનેને પુણ્યથી લગભગ ઠાંકી દેવામાં આવે એટલો બધો પુણ્યનો ઉપયોગ થતો એમ દેખાય છે, સામાન્યતઃ એવો ઉપયોગ ઓછો હતો. વેણી પછી એ સમયની ગુજરાતી સ્ત્રી ધારુક કરતી નહિ. અંબોડમાં એ સમયે કાચાં પાંચો ગંધવાની રિવાજ પ્રચલિત હતો.

પુરુષોની વેચભૂષા

પુરુષોની વંશભૂષા

પુરુષોનો એ સમયનો ધોધાક સાવ સરળ હતો. હિરડોરી ધોળિયાં ઉપર શરીરને ઠંકની યાવ અથવા બીજું ઉપવસ્ત્ર તે સમયે પુરુષો પહેરતા એમાં ક્યાનું તત્વ એ શાવમાં સારા પ્રમાણમાં વ્યક્ત થતું. સોલંકી પુરુષ પૂર્વના જમાનામાં ઉપવસ્ત્ર છૂટું રહેતું. આ સમયે એ વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલું રહે એ માટે ભેંડનો અને કંઠોચનો ઉપયોગ થતો. પુરુષો પશુ સીંચેલી જેમ અલંકારો સજાતા. કાન, કંઠ, હાથ, આંગળીઓ, પગ, કમરમાં પુરુષો અનેક પ્રકારના વિવિધ અલંકારો પહેરતા. સી અને પુરુષના અલંકારો વચ્ચે મુખ્ય ભેદ એ હતો કે પુરુષના અલંકારો ઝગ્ગકાર વજરના હતા. ભયો ભેદ એ હતો કે પુરુષ નાકમાં કોઈ અલંકાર પહેરતા નહિ. કેવળગુંગામાં પુરુષો સીંચો નેટલું વાન નાખતા તોયે એમાં તેવસિંચન કરવું પડે ને તેની માવજત કરતી

ग्रामीण वेशभूषा

જ્યવસાયને અનુસરીને, કોમને અનુસરીને અને આર્થિક પરિસ્થિતિને
જે જે બેદો વિવિધ પ્રકરના લોકોમાં આ પછીના જમાનામાં
આ એવા આ જમાનામાં ન હતા.

શ્રીઓના પોષાક ઉપર આ પરિસ્થિતિની ઘણી જ વિપરીત અસર થઈ. શ્રીનું સૌંદર્ય ન દેખાય એ માટે પૂરી કાળજી રાખવાની જરૂર એ સમયે જિભી થઈ હતી. ધૂમકાંઠો સ્વરૂપ પડકારું હતું, અનંકાર ન દેખાય એવા અને ધ્યાન રાખ ન ખેંચે એવા થતા જતા હતા. અંકાર ન લાય એવાં નંકાર કર્યાં અને એવા બીજા અલંકારો આ સમયે વિકાસ પામ્યા. ભરત, ગૂંચલુ વગેરે પણ કટુભાવા લાગ્યાં. કેશબૂધા નહતે સાદી બનવા લાગ્યા.

આ પરિસ્થિતિ લગભગ સપ્તસો વર્ષ સુધી ચાલુ રહી. તે પછી ઈસ્લામી શાસન તો રહ્યું જ પણ એ દિલ્હીનું કે પરાદેશી શાસન ન રહ્યું. એ ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનત બની. સુબાનો પોતાને ગુજરાતી કલેવરવવામાં ગીરવ લેતા. તેઓ ગુજરાતી પોષાક પાસુ કરતા. એમના જ્ઞાનપ્રાપ્તામાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓ હતી. આવા બધા કારણોએ ગુજરાતી વેશભૂષા દૃષ્ટિને નવપરધ્વતિ થવા લાગી. એને અંગ્રેજી કલાએ પુનઃજનન પામવા લાગી. ગુજરાતનાં ઘણાં સેત્રોમાં આ સમય દરમિયાન જ અનવધી કલાઓનો વિચાર થયો છે. ગુજરાતનાં ઘણાં સ્થળોનાં વસ્ત્ર છાપવાના, રંગાટના, અલંકાર પ્રાપ્તોના

ઉઘોડોનો વિદ્યાસ આ કામમાં જ રજો છે, અને નાની નાની રજા-
વાડોનો એ સમયમાં રજવામાં થતો. એ રજવાડોનો રાજાનીઓમાં
આસ ઉઘોડને ઉત્તેજન મળ્યું હતું. ઉપર ગુજરાતની વડનગર,
વિસાનગર, પેલાપુર, માવડા વગેરે કેન્દ્રોમાં, અમદાવાદ અને સુરત
તેમાં નગરોમાં, બપોર, સાંજે-સવાળી અને ખેડ વિસ્તારમાં કેટલાક
પ્રદેશોમાં, ભખનગર, મોરોજી, પોરબંદર ઈત્યાદિ સ્થળોમાં અને
કચ્છનાં બંદરો નગરોમાં આ સ્વરૂપના જે ઉઘોડો વિસાલ પામ્યા હતા
તેનો આદર્શ મળ્યું એવું આ કામમાં જણે છે.

સોલંકી મુગમાં વેશભૂષામાં જે મુખ સ્વરૂપો ઘણાં હતાં એ
સ્વરૂપો પુનઃકલ્પન પામ્યાં એટલું જ નહિ પણ એમાં વિપુલ વૈવિધ્ય
આ કામમાં આપ્યું. ગુજરાતનું છપાઈ અને રંજાણીનું કામ ભારતનામાં
નહિ પણ દેશવિદેશમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યું તે પણ આ કામમાં જ. એ
સમયમાં આવી જે અરબો, મુગેલીય અને બીજા પ્રવાસીઓ આગમ
છે તેમણે ગુજરાતની વેશભૂષાની અને બીજા અવગણનાની ભારે
પ્રશંસા કરી છે.

આ રીતે જે વિદ્યાસ વસો તેને પરિણામે પ્રગટેલો વિશિષ્ટ ગુજરાતી
વેશભૂષા તેમ જ બીજા અવગણનાની કલાનો પરિણામ મળ્યુંતો સર્વિત્ત-
મંત્રી મળે છે. તેમાં સૌથી વધુ તાલુકા પ્રેમાનંદનાં આગામીનું નિષ્કર્ષ
છે. એ આગામીનોમાંથી એ સમયના પુણ્ય તેમ જ સૌની સજવટનો
પરિણામ આપનાં અવગણનાઓ આવી આપીએ.

કુંવરબાઈના મામેરામાં એ લખે છે:

શોદ શોક તણે મહારજા દે, મહેતા મહે વણ મજાજા દે.
વાસો શોને કેસરછંદ દે, લાંબી પાથરી અવલે આટ દે.
હાને કુંજા હીરે જાડીયાં દે, નેત્ર પ્રસન્ન કાચલે અંધિયાં દે.
એક લેખલુ હાને ખોસી દે, ધનું નામ દાખોદર દોહો દે.
ઝીંઝા જમા ને પટ્ટા ભારે દે, -ઘડિ હાથે દત્તવે પધારે દે.
ખાંધે પછેડી ઓઢી નામે દે, ભેડ છેડ સહ્યા છે ઘામે દે.
વોટી લેખિય કર-આંજનીઓ દે.

આમાં મોજ પડેલી સામયિકરે દે;
પ્રભુ પૂરે કમળા શહીરે, સભા મોલી ચેઈ શેઠાણી દે.
બહુ બાવ, ભ્રમર રૂપી રાજે દે, રત્નજડિત રાખડી રાજે દે.
વિશાળ લોચન મંચળ ચાલે દે, કે જુ બંજન પડિયાં ચાલે દે.
છે અંધર બિમ પરચાળી દે, ઉપર કમરે વેશર વાળી દે.
બાહુબળ વસુબળ માગ જે નવસર હાર તે આકરમાણ દે;
કટિ ઘમટે કુંદ ધંડાળી દે, પહેરસ ચંપકવણી સાડી દે.
અખે અંજર ઉજળજવ પાંચે દે, લીજુલા અણવટ બધુ વાણે દે;
જણવ ચૂકો કંકરુ ખળાવલે દે, -માયા મહેલી રૂપે ઘાણે દે.

કુંવરબાઈના સીમંત વેળાએ દાખોદર દોહીએ પહેરામણી આપી
તે વિષે પ્રેમાનંદ ગુજરાતની વેશભૂષા વિશે લખતાં કહે છે;

સોલંકીને જે હાથન મહેલો પામ્યા અગ્રજ દેશાં જ;
રેખજ મેખજ મહેલને ખરી રીતે મેલાં જ.
કમળા કીને, પામડી પટ્ટા, નાચ ન જરે સંજીવ જ;
હોને મુગજ, હોને પોલીયર હોને દેશાં હંજીવ જ.
મંડિયાં, ઇંદિયા, અગારવી હોને, હોને વડુ દાર જ;
ગુપ્તચર, પાતડીઓ, નોડ રીને જાગ્યા જ;
પાંચખા, નીમા, પછેડે, જમા, અગાર મંચ જ; -

બાહુબળ મેખા અંધારુદર ને, વોટીઓ ઉપ જ;
કુન્દાઓ માયા, ને આઈયાં, મોરોનું નંદિ માપ જ;
હોને કંઠોજ ને કંઠી પડેલી, હોને સોડી માપ જ,
કનાડાં ને કાને કુંજા જગર જાગ્યા જ.

વિષાળ કાંઠીને ખાંધે મુગજ પટ્ટા નાના બાન જ,
અંજાવુને ગરિયાળી માટી, સુંદર વળુને સાગુ જ;
જોરે અને સુંદર દોલે મલિ કાપડું કાગું જ.
છાંચીથી વળુને ઉપર ભારે, બાન ને રાત્રી પોલી જ;
કોડાવળુને કવરે આપી, પ્રેમાવળુને પડોળી જ;
રામકુંડારને, કુંડાકુંડારને આપ્યાં ભારે ઘાટ જ;
ઉંચાવળુને છાંદ જ આપી, નાની વળુને નાટજ;
પાનવળુને પોલીયર આપ્યું, તારે મખીયાઈજ,
રૂપકુંડારને રાત્રી સાગુ દેડકુંડાર દરિયાઈ જ;
રામકુંડારને સોનેરી સાગુ, ગુપ્તકુંડારને ઘરજોડું જ;
લશ્મીકુંડારને, લાજકુંડારને, લાજકુંડારને પડોળી જ;
જળાઈ, જળોડ, જાળી, જળના જાત્રી વળુએ જ;
ચરણ, જોત્રી ને ધરાસાઈ પહેલે રિખાં સોમે જ;
માનવાઈ ને વેશવડુ ને રંજાવડી ને રંજા જ.
જૂની કાંઠીને નવી પહેરે, પેડાં મૂડી ઈંધા જ.

મજાકા મજાકા કમળા રત્ને ભરીને ફાંડે જ,
પાટ, પિત્તાંજર, અતવસ, અંધર, જોલે રંગે ચીર જ;
સાડી, જાડાંડી ને ઓઢાણોઓ, વાલે નવરંજ હીર જ.
કેસરછંદના પોચા સાગુ, ફરતી કસતી કોર જ;
ચંદ્રમા ને ચોરની જોલે, દરિયાઈમાં દોર જ;
અતવસ પાંચપટ્ટા નવરંજી, આભુષણ અપાર જ;
જણવ-વોટી સુંદર જોલે, તેજ તણો નહિ પાર જ.
હોને અગોટી, હોને ત્રોટી, અગુમંધ બધુ મૂલજ;
હોને જામરી, હોને સોનો ત્રેલેવિલ શોધાવ જ.

પ્રેમાનંદના કાલ સુધીમાં ગુજરાતી વેશભૂષાનું અને અવગણનાનું
વૈવિધ્ય પરિપૂર્ણ રીતે વિકસી ગયું હતું. પુરુષોનાં વેશપરિધાનમાં જુદાં
જુદાં વર્ણો, વ્યવસાયો અને કોશમાં ભેદ વિદ્યાસ પામ્યા હતા. સૌથી વધુ
લક્ષ્ય બંધે એનો ભેદ પ્રાદેશિક હતો. ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં વિભાગોમાં

જે જદા જુદા સ્વરૂપની પાઘડી વિકાસ પામી તે આ સ્વર્નત્ર સલ્તનતના અને મોગલ શાસનના કાળમાં વિકાસ પામી છે. સુરતી, વડોદરાની બાબાશાહી, અમદાવાદી, પટ્ટણી, ઝાલાવાડી, ભાવનગરી, હાલારી, જુનાગઢી, મોરબીશાહી અને કચ્છની પાઘડીઓનું જે વૈવિધ્ય છે એવું વૈવિધ્ય ભારતના બીજા કોઈ પ્રદેશમાં અથવા દુનિયામાં પણ મળવું અસંભવિત છે. (જૂઓ ચિત્ર ૨)

સીઓના પોશાકમાં કે અલંકારોમાં આવું થયું નથી. એમનો નાગરિક પોશાક ગુજરાતમાં સર્વવ્યાપી રહ્યો છે. ગ્રામીણ પોશાક પણ મહદ્ અંશે સર્વવ્યાપી રહ્યો છે. એક અપવાદ છે. કેટલીક કોમોએ પોતાનો વિશિષ્ટ પોશાક વિકસાવ્યો છે. એ ગુજરાતી પોશાક નથી. ગ્રેમણોનો પોશાક પંજાબી આવ્યો છે, મિયાણા અને એવી કેટલીક કોમોના પોશાક ઉપર ઈરાની અસર છે. પણ એ અપવાદ છે. બીજા અપવાદ આદિવાસી પ્રજાનો છે. પણ આદિવાસી પ્રજા ઉપર પ્રાદેશિક સંસ્કારની અસર પડે ત્યારે તો આદિવાસી હેણેનું એનું સ્વરૂપ પરિવર્તન પામે. એટલે એમના પોશાકની કે એમના અલંકારોની વિસ્તૃત ગણના આપણે કરતા નથી. માત્ર ગુજરાતી વેશભૂષા અને અલંકારોની વર્તમાન પરિસ્થિતિની રજૂઆત કરીએ ત્યારે તેને વિષે ટૂંકું નિવૃણ કરીશું.

પ્રેમાન્દ પછીનો કાળ ફરીને અધિકારનો કાળ આવે છે. મોગલ શાસન નૂટનું, મરાઠા શાસન આવ્યું અને તે સ્થિર થાય તે પહેલાં તો બ્રિટિશ શાસન આવ્યું.

પશ્ચિમની અસર

બ્રિટિશ શાસનની સ્થાપનાથી ગુજરાતના ઈતિહાસના અર્વાચીન કાળની શરૂઆત થાય છે. બ્રિટિશ શાસન ઈ. સ. ૧૮૧૮માં આવ્યું. તે પછી નવી ફેળવણી અને નવી સામાજિક પરિસ્થિતિ વિકસાવાગી. પણ આ બધાની અસર વ્યાપક બને એવી ભૂમિકા તો ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો આરંભ થયો ત્યારે જ સ્થાપી. ઈ. સ. ૧૮૫૩માં રેલવે આવી અને ૧૯મી શતકના અંત સુધીમાં ગુજરાતમાં તેનો ઠીક ઠીક વિસ્તાર થયો. ત્યાર પછી ગુજરાતની અસ્થિતાનો જન્મ થયો. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આ રીતે ગુજરાતીઓનું ગુજરાતીપણું સ્પષ્ટ આકાર ધારણ કરતું હતું.

અસ્થિતાના વિકાસના આ મુગમાં જોય પ્રાદેશિક સંસ્કારનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટતું હતું તેમ વિદેશી અસર પણ આવવા લાગી હતી. ગુજરાતી વેશભૂષા ઉપર અને ગુજરાતની સો-દર્શન ઉપર તેની ભારે વિપરીત અસર થઈ છે. ગુજરાતી પુરુષના પોશાકના નાગરિક સ્વરૂપ ઉપર આની અસામાન્ય અસર થઈ છે. મૂળ સ્વરૂપ લગભગ નાશ પામ્યું છે. હવે એ ભેતે તો મૂળ સ્વરૂપ તરફ જવાની શક્યતા જ રહી નથી એમ કહીએ તો ચાલે. પાઘડી ટૂટી રહી હતી. ઉપવસના અવશેષરૂપ ખેસ રહ્યો હતો. એ ખેસમાં કસબ અને ભરતની કવા ટૂટી હતી. એ સિવાય તો લાંબી કીટ અંતરખાનું સ્થાન લેવા લાગ્યો હતો. પોતિયાનું સ્થાન કમે કમે પાટલુંનું લઈ રહ્યું હતું. મુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થઈ અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધ્યો ત્યાર પછી પ્રાચીન પૂર્વ અને અર્વાચીન પશ્ચિમનો સમન્વય કરવાની જે નવી દૃષ્ટિ આવી તેને

પરિણામે પોશાકમાં ગુજરાતીતાનું તત્ત્વ પુનઃ સ્થાપિત થવા લાગ્યું હતું. પણ ત્યાં વિશ્વયુદ્ધ આવ્યું અને ગાંધીજીની અસર આવી. એને પરિણામે તો મહાન પરિવર્તન થઈ ગયું.

આ કાળમાં સીઓના પોશાકમાં જે પરિવર્તનો થયાં તે આટલાં તાત્કાલિક ન હતાં. પાંચ વારની સાડી રહી હતી. ત્રણ વારનો ચણિયો રહ્યો હતો. પણ ચોળી વિદાય લઈ રહી હતી. એને સ્થાને પરિવર્તનો ઉપર પરિવર્તનો થતાં જતાં હતાં. સાડી પહેરવાની ઢબ ઉપર એ કાળમાં પણ અસર થતી હતી. પણ ગુજરાતી ઢબ વિલીન થઈ જાય એ સ્વરૂપની કોઈ અસર વ્યાપક બની શકી ન હતી.

ગાંધીમુખની અસર

હવે આપણે ગાંધીમુગ અને આજના સમયની વેશભૂષાનું અવલોકન કરીએ.

ગાંધીજીની દૃષ્ટિ સાદાઈની હતી. દરિદ્રતાપાલુની ઉપાસના કરતા એ મહાત્માની દૃષ્ટિ જનસામાન્ય સમજે એ શક્ય ન હતું. ગાંધીજીની પોતાની દૃષ્ટિ ક્વાલિમુખ ન હતી. ગુજરાતમાં લગભગ બધી જ કલાનું પુનર્જીવન ગાંધીસ્પર્શે થયું છે એ હકીકત આપણે ન વીસરીએ. ગુજરાતી વેશભૂષા શુદ્ધ ગુજરાતી રહે અને કલાત્મક બને તેની સામે ગાંધીજીનો વિરોધ ન હોય. પણ ગાંધીજીને મુખ્ય લક્ષ્ય તો સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ તરફ આપવાનું હતું. પરિણામે પ્રસંગોપાત્ત કલાના પ્રશ્નો વિરેના વિચારો રજૂ કરવા સિવાય એ પોતે એ દિશામાં ધ્યાન આપી શક્યા નહિ. એમના વિચારોનું યથાર્થ અનુકરણ ન થઈ શક્યું તોયે ગુજરાતીપણું વિકસાવવામાં એમની અસર નિઃસંદેહ પડી છે.

ગુજરાતી વેશભૂષાના ભેતે ગાંધીજીની ઉપકારક અસર નકારાત્મક રીતે પડી છે એમ કહી શકાય. જે વિદેશી અનુકરણનો પ્રવાહ વ્યાપક બનતો હતો તે ગાંધીજીની અસરથી થંભી ગયો. ગુજરાતમાં વિદેશી વેશભૂષાનો પ્રચાર થતો અટકી ગયો. રાષ્ટ્રીય વેશભૂષા સંજવામાં પ્રજા ગૌરવ લેતી થઈ. ઉત્સરોમાં અને એવા પ્રસંગોએ વેશભૂષામાં અને અલંકારોમાં ગાંધીજી પોતે પણ ઊંડો રસ લેતા. ગૃહઉદ્યોગ અને ગ્રામોદ્યોગ સંજોગને કારણે ગાંધીજીએ આપણી કેટલી બધી કલાને સાચવી છે? વેશભૂષાના ભેતની જે વાત કરીએ તો આપણા દેશી રંગ અને રંગાટી વિષે તલસ્પર્શી સંજોગન કરવાનું કામ ગાંધીજીએ દેશના સર્વ-શ્રેષ્ઠ રસાણુશાસ્ત્રી પ્રફુલ્લચંદ્ર શા પાસે કરાવ્યું હતું. એ સંજોગનમાં ગુજરાતની રંગકલા વિષે સારો એવો અભ્યાસ થયો હતો અને ખાદીના ઉદ્યોગ સાથે એ રંગકામને જોડીને ગુજરાતી છાપાઈ તેમ જ રંગની કલાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

સીઓની વેશભૂષા પરત્વે તો ગાંધીજીની અસર સવિશેષ થઈ છે. સોદંકી મુગના અંત પછી ગુજરાતની સી બેડીમાં પડે હતી. એ સીને ગાંધીજીએ મુક્ર કરી. હજારોની સંખ્યામાં સીઓ રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં આવી. મુક્ર થયેલી આ સીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ ગુજરાતી વેશભૂષાને પુનર્જીવન આપવાના કારણરૂપ બની. સીઓની અનેક સંસ્થાઓ ઊભી થઈ. યશ્વત, નૃત્ય વગેરે પ્રચાર પામવા માંડ્યાં. અનેકાનં રંગભૂમિ

ગુજરાત-સોરાષ્ટ્રનું પાલડી વૈવિધ્ય

ડાઘારી

ચરોતરી

ધોરબી

કાઠિયાવાડી

અમદાવાદી

અમદાવાદી

અમદાવાદી

(ચિત્ર ૨)

અંતરખું

કેડિયું

ધોરબી

(ચિત્ર ૩)

વિકસવા માંથી. એ બંધાંએ મળીને ગુજરાતી વેશભૂષાનાં શુદ્ધ સ્વરૂપોને પુનઃ પ્રતિષ્ઠા આપી.

ગાંધીજીની આ વ્યાપક અસર જો એમ ને એમ ટકી રહી હોત તો આજે ગુજરાતી વેશભૂષાનાં ક્ષેત્રે સંતોષપ્રદ પ્રગતિ થઈ હોત.

પણ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ, જે નવી અસરો આવી તેને પરિણામે અને બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં વિકસેલા સંસ્કારસંકરને પરિણામે ગાંધીજીની પાવક અસર તત્કાલ પૂરતી અસરકારક રહી નહિ. લગભગ દોઢ દાયકા જેટલા સમય સુધી આપણા સંસ્કારનું આ શુદ્ધ ચાલ્યું. એ સમય દરમિયાન આંતરરાષ્ટ્રીયતાને નામે આપણા સંસ્કારનું ઉન્મૂલન થતું રહ્યું.

ગુજરાતી પુરુષની વેશભૂષાનું કોઈ ચોક્કસ ધોરણ ટકી રહ્યું નહોતું. ગાંધીજીના અનુયાયીઓ પણ આ ઝંઝવાતના ભોગ બન્યા હતા. પાદી તેઓ પહેરતા હતા, પણ વેશભૂષાનું સ્વરૂપ ગુજરાતીપણું જાણવું ન હતું. ગાંધીજીના અનુયાયી ન હતા એવા લોકો ઉપર તો મુરોષીય સિપાઈઓનાં અર્ધી કીટરેલાં ધાણંઓની ભારે અનિષ્ટ અસર પડી હતી. એમનો વેશ મોટા પ્રમાણમાં મુરોષીય વેશનું અનુકરણ કરતો થઈ ગયો હતો.

સીઓ ઉપર પણ આ પરિસ્થિતિની અસર પડી નથી એમ ન કહી શકાય. બીજા પ્રદેશોમાં જેવી વ્યાપક અસર સીઓ પર પડી એવી અહીં પડી ન હતી. પણ કાપડના પ્રકાર અને તેવી બીજી બાબતોમાં તો ઘણી અસર પડી હતી. ગુજરાતી ચોળી, કળેજ, કમખો કે એના અનુગામી એવાં ભ્વાઉઝ ટકી શક્યાં નહિ. ભ્વાઉઝમાં હેંધનોની પરંપરા એવી તો ચાલી કે જેથી ગુજરાતનું વ્યક્તિત્વ એમાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપે ટકી શકે જ નહિ.

બાળકોના પોશાકમાંથી તો ગુજરાતિતાનું તત્ત્વ સાવ છુપત થઈ ગયું. કેશભૂષામાંથી ભારે અંધાધૂંધી ચાલી. તેમાં પણ અસર વિદેશી સામયિકોમાં આવતા ચિત્રોની થતી હતી. આપણા મધ્યકાલીન કે પ્રાચીન વારસામાં આ ક્ષેત્રે જે સૌંદર્યપૂર્ણ વૈવિધ્ય હતું તેના તરફ દુર્લભ થયું.

અલંકારો પણ જૂના ઘાટ તજીને નવા પશ્ચિમના ઘાટને અનુસરતા થતા ચાલ્યા.

આ સમયમાં જે પરિવર્તનો થયાં તેને વિશેષ આપણે કંઈક ઝીણવટથી અવલોકન કરીને સ્વાર્તજ્ય પછીના કાળમાં અસ્થિતાનો જે પુનરુદ્ધ થઈ રહ્યો છે તેમાં ગુજરાતી વેશભૂષાની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરી દિશાએ જઈ રહી છે એ જોઈને ગુજરાતી પુરુષ અને સંવિશેષ તો ગુજરાતી સ્ત્રીની વેશભૂષાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવું છે તેનું નિરૂપણ કરીયું.

આ હિપ્પિએ આપણે પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછીના સમયથી આજ સુધીની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરવાનું છે. આ સમયમાં ગુજરાતી વેશભૂષામાં ફેરફારો થતા રહ્યા છે. આજે છે તે આવતી કાલે નથી અને આવતી કાલે છે તે ત્રીજી દિવસે રહેશે નહિ એવી રીતે ફેરફાર ને ભૂચકે ફેરફાર આગળ વધતી રહે છે. આ ફેરફારો પાછળ અનુકરણની પરંપરા ચાલી આવે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય અસરનું આ પરિણામ છે એ વિશે ચત્તેજ

નથી જ. તેની અસરમાં આખોયે જનસમાજ આવી ગયો છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે ગુજરાતી ઘરનું રસોડું પણ ગુજરાતી રહ્યું નથી. એ ઘરની ઓસરી પણ હવે ઓસરી રહી નથી. ગુજરાતની નારીનો જાતું હવે લોપ થતો જાય છે. એ વાતનું ભણે લોકોને ભાન થયું નહિ તેઓ સળવળ્યા અને માત્ર ગુજરાતી લોકકાળોના ગરબા દ્વારા તેમણે ગરબી ગુજરાતને ખોવાઈ ગયેલા હીરાની જેમ શોધવા માંડી. ત્યારે ગુજરાતજુ ગ્રામસ્ત્રી બનવાનું પર્સદ કરવા લાગી. એ ગ્રામસ્ત્રીનું ખમીર, એ ચોવન, એનો પ્રતિભાવત પોશાક, શરીર સાથે જડાઈ રહેતાં ઘરેણાં, એની મતવાલી ચાલ અને એનું જીવન એ સૌ સ્વીકારવા આજની ગુજરાતજુ તૈયાર થઈ છે. પરંતુ ગુજરાતજુ ગુજરાતની વેશભૂષા, કેશભૂષા અને અલંકારોને ઠજ પણ યથાર્થ રીતે અપનાવી શકી નથી. સાથે સાથે ગુજરાતી સ્ત્રીમાં સાહજિક છે એવા લગ્ન, સંધ્ય, માધુર્ય અને ગાંભીર્ય જેવાં લક્ષણોને પ્રદર્શિત કરવાની કલા પણ એ વીસરી ગઈ છે.

મંદી

વેશભૂષા, કેશભૂષા અને અલંકારોમાં આ સમયમાં થયેલાં પરિવર્તનોનું અવલોકન આપણે કરીએ તો આ વિધાનો સ્પષ્ટ રીતે સમજાય. આપણે એ અવલોકન નંખાવિખ કરીયું.

સૌ પ્રથમ આપણે નખ અને પગની આંગળીઓ વિશે વાત કરીએ. એક જમાનો એવો હતો કે ગુજરાતી સ્ત્રીઓ પગની પાની પણ દેખાડતી નહિ. એ પરિસ્થિતિમાં મંદીનું મહત્ત્વ ઘટી ગયું હતું. મંદી ગંદી ચીજ ગણાતી. મંદીવાળા હાથથી ભોજન કરવું પણ અસહ્ય ગણાતું. છતાં જ જન અને વાણિજ્ય જેવી કોમોમાં મંદી મૂકવાની પ્રથા ટકી રહી હતી. આ બન્ને કોમો લગન, સીમંત કે વ્રત જેવા ઉત્સવ પ્રસંગે હાથપગે મંદી મૂકતી. મુસલમાન અને વલોચ લોકોમાં આ પ્રથા હજુ પણ પ્રચલિત રહી છે. મંદી ભરેલા હાથ અને નખ સોભાગ્યના પ્રતીકરૂપ ગણાતા.

મંદી જતાં ભંગાળના અજાતાએ વિશેષ જોર પકડ્યું અને મંદીનું સ્થાન અજાતાએ લીધું. નૂતન, ગરબા, યસ વગેરે પ્રસંગે અજાતા વાપરવામાં આવતો. આજે પણ એ પ્રથા ચાલુ છે. ક્યારેક નાની બાળાઓ અજાતા ન હોય તો પોઈનાં લાલ બીજથી હાથપગ રંગતી. આ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું છે અને તેથી જ આજે લોકોને મંદીનું શ્વસ્ય સમજાયું છે. મંદીની હરીફાઈઓ થાય છે. ચોમાસાના ચાર માસમાં તો ઘેર ઘેર ચકલે ચકલે નાનીમોટી તમામ સ્ત્રીઓ પરિણીત-અપરિણીત સો મંદી મૂકે છે. એમાં ગુજરાતની વિશિષ્ટતા તો નાશ પામી છે. પહેલાં હાંગેલીમાં પાંચ ટપકાં અને પાંચે આંગળી-ઓના વેઠા પર મંદી મૂકતી. તેમાં નખને પણ મંદી લગાડાતી. તેમ જ પગની પાની અને આપા પગની આંગળીઓ પર જ મંદી લગાડવામાં આવતી. એમાં પાતળી રેખા અંકાતી; તે પણ આજે તો નાંધ પામી છે. હાથમાં મંદીની ચૂંદડી પાડવામાં આવતી તે અને મીઠીનાં ગરમ ટપકાં હાથમાં પાંચે મંદી મૂકવાની તેમ જ આખોયે હાથ મંદીભર્યો કરવાની પ્રથા આજે રહી નથી. હવે તો ફૂંવેલની આફ્રીનઓ, આઈઅવળાં ત્રિમુખ કરવાની અનેક રીતો, હાંગેલીના એક ખૂલે

મંદીની ડિઝાઈનો, આંગળીઓ ઉપર ટપકાં અને લીટી તેમ જ વેલ-વેલપાંદડીની આકૃતિઓ અને હાથેનીના પાથવા ભાગમાં પણ ડિઝાઈનો મૂકવાની રીત દાખવ થઈ છે. પગમાં પણ તલિયે નહિ પરંતુ પાતળી સળીથી ચારે કોર ને વચમાં એવી સુંદર આકૃતિઓ રચાય છે. આજના સમયની દૃષ્ટિએ જોતાં તો મૅદીનું મધવર ઘણું વધી ગયું છે એ આરોગ્ય અને સંસ્કારદૃષ્ટિએ શુભ ચિહ્ન છે. (જૂઓ વિગત જ)

આજે હાથપગના નખ રંગવા માટે કુચેત્રનો ઉપયોગ પણ ખૂબ જ વધી ગયો છે. તેમાં લાલ, જામલી, આછો ગુલાબી રંગ વિશેષ વપરાય છે. અંગ્રેજી પદ્ધતિને અનુસરીને આજની કેટલીક યુવતીઓ અહીંદાર નખો રાખે છે, અને તે ડાબા હાથના જ. એવા નખના ઉપરના ભાગને એ રંગે છે ને બાકીનો ભાગ ખુલ્લો રાખે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓના નખના સૌંદર્યનું જે વર્ણન છે તેની સાપેક્ષતાએ આજની યુવતીઓની કૃત્રિમ નખસજાવટ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ અહિતકર છે, અને સૌંદર્યવર્ધક નથી.

આભૂષણ

હાલમાં પહેલાં કલ્લાં, કડાં, ઝાંઝર, ચાંકડાં પહેરાતાં, તેની જગ્યાનો લગભગ ચાલ્યો ગયો છે. ફમ્ફૂમ રસકાર કરવો હવે જાણે કોઈને ગમતો નથી, ઝાંઝર બેટીરૂપ લાગે છે. અને તેથીજ આજે જે કલ્લાં, કડાં વગેરે સવા યૌવનાં બે જ હોય એવાં કલ્લાં તો રહ્યાં જ નથી. તોયે હવે ઝાંઝર પહેરવાનો શોખ ચાલુ થવા માંડ્યો છે. એ પ્રથા ગુજરાતની સંસ્કારી દૃષ્ટિએ નહિ પણ પગમાં ઝાંઝર પહેરીએ છીએ તેથી સુંદર લાગે છે એવી માન્યતાથી, રસકારની દૃષ્ટિએ નહિ પણ સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ. આજે ઉત્સવ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ ઝાંઝર પાંદરે છે, પગનાં પગપાન તો જેવા મળતાં જ નથી. જૂનાં ઘરોમાં જૂનાં ઘરેણાં તરીકે તેને સંલગ્ન રાખવામાં આવે છે. પગની આંગળીઓમાં પહેરાતાં વેક, અસુવટ વીંછિયા, માછલી વગેરે તો ગાંધીમુગમાં સદંતર વિદાય થઈ ગયાં હતાં. ત્યાર પછીયે ઘણા સમય સુધી એનું નામનિશાન દેખાનું ન હતું. હવે થોડા જ સમયથી ગુજરાતજુ બહોનો પગમાં નાની હલકી ફૂપાની માછલીઓ કે કંડોનો કે વેક પગના અંગૂઠાનો જોડની આંગળીમાં પહેરતાં ચીખી છે.

હવે કેડના કંદોરા તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. કંદોરા તો ગુજરાતજુ પહેરતી જ નહિ, પણ ચાલીઓનો ઝૂમખો કેડ પર સાથીમાં ખોસતી. ગાંધીજીના પછીના મુગમાં તેનું મહત્ત્વ ખૂબ વધી ગયું અને તે એટલે સુધી કે કમરે ચાંચોનો ઝૂમખો બાંધ્યા વગરની ગુજરાતજુ ભાગ્યે જ જોવા મળે.

હાથનાં ઘરેણાંમાં સૌ પ્રથમ વીંટી લઈએ. વીંટીમાં અકીકના પથ્થર, કામ્બોર અને કલકતામાં મળતાં કચ્છાઈ કે લાલ પીળા અને સફેદ પથ્થરોનું ખૂબ મૂલ્ય હતું. એની ચોખડી, ત્રિકોણ, વત્રકોણ કે ગોળ વીંટીઓ બનાવવામાં આવતી. સોનાનું મૂલ્ય ઓછું અંકનું. ખરાં મોતીનું મૂલ્ય વધનું જનું હતું. મોતીનાં અપાર ઘરેણાં ઘણવાતાં. એમાં મોતીની વીંટી અથવા બંગડીઓ થતી. એ પછીના સમયમાં સોનાનું અસ્તિત્વ વધનું ગયું. સોનું સંપૂર્ણ સાડું. સોનાનો ભાવ જ્યાં તેજ થતો ગયો, મોતીનું

મૂલ્ય ઓછું અંકના લાગ્યું ત્યારે સોનાની વીંટીઓ, હાથમાં પહેરવાનાં સોનાનાં કડાં અને સોનાના ઘોષ ધૂણીવાળાં થવા લાગ્યાં. પછી બંગડી જેવી ગોળ વીંટીઓ આવી. એ વીંટીની વચ્ચે નંગ, કીડિયાં કે મીનો મુસાતો. ત્યાર બાદ મીનો ધસાય છે એમ જાણી હવે પાછી ઘરેણાંના સેટ મુજબ સોનાની વીંટીઓ થવા લાગી. એમાં નામ, ધરિયાળ વાળી વીંટીઓની ઘટ્ટાવાટ થઈ. આજે હવે ઈમિટેશન નંગની વીંટી થવા લાગી છે. તે પહેલાં લાખની વીંટીઓએ જેર પકડ્યું હતું. એક જ મોટા હોરાની ગોળ, ચોખડી વીંટી, ત્રણ હોરાની સ્ટેઇનવાળી વીંટી અને કેટલીક વીંટીઓ તો બેર તરફ જુદા જુદા રંગની હોવાથી વેશમૂખાના રંગ અનુસાર એનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. સાદીના રંગની જેમ એ વીંટીમાં બે રંગ હોય તો એનો અંદરનો રંગ સાદીના રંગને પગનો આવે એ રીતે પહેરાય છે. આજે વીંટીનો ઉપયોગ ઘણો જ વધી ગયો છે. મોટે ભાગે પુરુષની આંગળીઓમાં બે વીંટી તો હોય જ, અને સ્ત્રીના બન્ને હાથમાં એક એક વીંટી પહેરીને દેખાય છે. ખુદ કોલેજમાં ભણતી છોકરીઓ પણ હવે તો નાનુક વીંટી ટ્રાસ પોતાનો હાથ શોભાવવાની આકાંક્ષા રાખે છે. ખોટી વીંટીઓનો ઉપયોગ હવે ઓછો થયો છે.

હાથપાન વચમાં તો અદ્દર થઈ ગયાં હતાં, પણ હવે એ નવા સ્વરૂપે દાખવ થઈ છે. સ્ત્રીઓને હવે સોને મકાનું ગમે છે. પણ આ હાથપાન કચારેક લગ્નપ્રસંગે જ જોવા મળે છે.

કંઈકકુ

બંગડીઓમાં ધરમૂળ ફેરફારો જોવાત રહ્યા છે. પહેલાં તો સોભાવતીની ગુજરાતજુ સોનાની, એક એક બંગડી સાથે કાચની બંગડી નાખતી જ, ગાંધીજીના મુગે મોટો પથરો આપ્યો. હાથમાં બંગડી જ નહિ એવી સ્થિતિ આવી. મોટા કૂંઠા વૃક્ષ જેવા ગુજરાતજુના હાથ એ સમયે લાગતા. પણ ગુજરાતજુનો એ સંવત્ર બહુ સમય સુધી ટક્યો નહિ. હાથમાં મોટા જાડા પાટવા પહેરાવા લાગ્યા. તે જાતજાતના અને ભાતભાતના હતા. એ પાટવા ચાલે લાખના, કચકડના કે મોતીના હોય. આ પ્રથાએ એટલે તો જેર પકડ્યું કે ગુજરાતજુના હાથમાં પાટવા સિવાય કંઈ જ દેખાય નહિ. મુસલમાનો જેવા પાટવા, બંધચેસતા કચકડના શ્રેસલેટ, કચકડના જાડા, સોનેરી રૂપેરી, હાથીદાંતના મોઢા જેવા પાટવા અસ્તિત્વ પામ્યા. એ પછી કંચન આવ્યાં. આ કંચનોનાં નામ વિગતથી ઉપરથી પકવા લાગ્યાં. જેમ કે મુપણવ, ભારતજ્યોતિ, કિસ્મત વગેરે. ત્યાર પછી બંગડીઓમાં પણ આ નામો પ્રચલિત રહ્યાં છે. એટલું જ નહિ પણ પાટવાઓમાં પણ ‘અખડ સોભાવતી’ આ અને આવાં બીજાં નામો વખાતાં, જે ગુજરાતજુ હોય હોય પહેરતી. પહેલાં તો કંચનો સોનાનાં હતાં. પછી મોટાં મોતીનાં કંકણો આવ્યાં. મોતીની પાટલીઓ આવી, બીજાં મોતીની રંગબેરંગી પાટલીઓ આવી, તે જ અસ્તિત્વમાં રિલ, વાલ કે હાથીના સોડિયાવાળા કાચનાં, હાથી-દાંતનાં કંચનો આવ્યાં. પ્લાસ્ટિક ચૂડીઓ આવી. હાથીદાંતની ચૂડીઓ અને તેની અનેક પ્રકારની વલી રીતો અસ્તિત્વમાં આવી. આ પછી છેલ્લા ઘોષ સમયથી પ્લાસ્ટિક કે હાથીદાંતની રંગબેરંગી લાલ, પીળી, લીલી, કચ્છાઈ, જામલી બંગડીઓ આવી. એમાં છૂટી છૂટી માછલીઓ, છૂટી છૂટી ધૂણીઓ કે છૂટાં છૂટાં કૂંઠા મુકવામાં આવતાં. આ પ્રથા

આજ સુધી શાલુ રહી છે. તે સસ્તી છે અને લગ્નપ્રસંગે પહેરાય એવી બને છે. આ જ સમય દરમિયાન હાથીદાંતની ગોળ ચૂડીઓમાં નીચે વરખ મૂકી ઉપર સોનાની ડિઝાઈનવાળો ચૂડો અસ્તિત્વમાં આવ્યો. તેમ જ જડતરનાં ધરેલાંનું કામ વધ્યું. લોકો જડતરનાં કંચન સંવિશેષ પહેરવા લાગ્યા. પણ એ તો પ્રસંગે જ પહેરાય એટલે મીનાની બંગડીઓ, કીડિયાની પાટલીઓ પ્રમાણમાં ખૂબ પહેરાવા લાગી. ફરી આજ સોનાની પાતળી બંગડીઓ અને પાટલીઓ આવી છે. ઘરમાં કે બહાર એ પહેરાય છે. કાચની બંગડીઓમાં તો મુંબઈમાં તો રૂપિયે સો ગોળવા મળતા. તેનો પ્રચાર ગુજરાતભરમાં ખૂબ હતો. જાતજાતની બંગડીઓ બન્ને હાથે જુદા જુદા રંગની પહેરાતી. એક હાથમાં લાલ તો બીજા હાથમાં લીલી એમ પહેરાતી. તે પહેલાં એક એક હાથમાં ભાર ભાર કે એથીયે વધુ એક રંગની બંગડીઓ પહેરાતી. આજે સાડી કે બ્લાઉઝના રંગ પ્રમાણે હલકી ભારે એવા જ રંગની બંગડીઓ પહેરાય છે. પણ સાથે સાથે કેટલીયે બહેનો એક હાથે ગામડાંની સ્ત્રીઓ જેવી અનેકવિધ રંગની જુદી જુદી અનેક બંગડી કે પાટલા પહેરે છે. આ બધું હૈંશનની દૃષ્ટિએ યાચ છે. સોભાગ્યની દૃષ્ટિ તો ઘણી જ ઓછી છે. કાંબે હાથે ઘરિયાળ ને જમણે હાથ ખાલી અથવા એક કે અનેક બંગડીઓ પહેરે છે. આજુબાજુ સોનાની અને વચ્ચે કાંચની ચાર પાંચ બંગડીઓ પણ પહેરે છે.

બાળુબાપ કે કંઠાં કે લોકેટની પ્રથાનો સદંતર લોપ તો નથી થઈ ગયો પણ સુધરેલી ગુજરાતણી હવે કંઠાં પહેરતી નથી.

અંગ્રેજ અસરને પરિણામે પહેલાં તો સોભાગ્યવતી સ્ત્રી ઠીક ઝાડવી રાખતી. એને એ પણ બંધન લાગતું પણ ગાંધીજીના યુગ પછી જે વિદેશી અસર વધી તેમાં તો સોનાનો બારીક અછોડો પહેરવા લાગી. એ અસરમાં સોલ્ડોલ્ડની કાસીગરી બહુ જ બનતી. એમાં અવનવા ઘાટ થતા. વસ્તુઓ સસ્તી મળતી. ગુજરાતણી એવાં જુદાં ધરેલાં વસાવવા લાગી. એનો સમય ખૂબ લાંબો ચાલ્યો. ગણામાં પાતળી સેર સિવાય તેઓ કંઈ જ પહેરતી નહિ. પણ પછી એમાં પણ અનેક ફેરફાર થવા લાગ્યા. અછોડામાં ચઢતું, પેડાવ વગેરે નખાવા લાગ્યાં. અછોડા સામાન્યતઃ સ્તનપ્રદેશ સુધી ન પહોંચે એટલા ટંક થતા. પણ પછી તો છેક સ્તનપ્રદેશની વચ્ચે રહે એવા અછોડા થવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તો ગણાની બીંસોબીંસ રહે એવી અછોડી કે હાર, જડતરના હાર, મોતીના હાર પ્રચલિત થયા. સાથે સાથે સોભાગ્યવતી નારી પહેરે એવી કાળી કીડિયાસર આવતી. સોનાની કંઠીઓ, મોતીની કંઠીઓ, સોનાની સાંકળી, સોનાની મગમાળા વગેરે ફરીને નવજીવન પામી. આજે મોટાં મોતીની માળા ખૂબ પ્રચલિત બની છે. તે ઉપરાંત કાળાં પીળાં, લીલાં લાલ કીડિયાંની આઠ આઠ દસ દસ સેરની માળાઓની કંઠીને વચમાં જુદી જુદી જાતના ચાંદિયા અથવા મંગલચુન્ન આવ્યાં છે. ગણાને બંધ બેસે એવી આ માળાઓ ટોચ છે. આ પ્રકારના કંઠાં અર્ધકારો તો કામજારી અને પછાત ગણતી કોમોમાં જ પહેરાં તો પ્રચલિત હતાં. હવે સંસ્કારી ગણતી ગુજરાતણી પણ તેને અપનાવવા લાગી છે. કેટલીક બહેનો તો આવા અર્ધકારો હાથે બનાવે છે. સામાન્ય

ઉત્સવોમાં એ પહેરાય છે. લગ્ન જેવા સમારંભોમાં જતી વેળા પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. મંગલચુન્ન હવે ખૂબ જ પ્રચલિત થયું છે. જડતરનાં મોતીનાં કે સોનાનાં આવાં મંગલચુન્નોનો હવે સારો વપરાશ થવા લાગ્યો છે સાથે સાથે ખોટા હીરાનો હાર પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે કે જે આખાથે ગણાને શોભા આપે છે. ગણાના અર્ધકારોમાં તેમ જ વીંટીમાં દેવદેવીઓની તસવીરો તો પહેલાં પણ હતી. પરંતુ નવા યુગમાં જે નવી શ્રદ્ધાઓ આવી છે તેને પરિણામે શ્રી અરવિંદ, શ્રી માતાજી, સાર્ધભાષા વગેરેની તસવીરોનો પ્રચાર આ અર્ધકારોમાં વધ્યો છે.

નાકની નથ તો હવે લગભગ નાશ પામી છે. એ સોભાગ્યવતીક કે સૌંદર્યપ્રતીક લેખાવાને બદલે બહુ બંધનનું પ્રતીક હોય એવી માન્યતા પ્રચલિત બની છે. એ સોનાની કે મોતીની કે હીરાની હોય પણ આજે ગુજરાતણી નાક વીંધાવતી જ નથી ત્યાં એનું મહત્ત્વ શું! પહેલાં તો કુંવારી બાળા પણ જો નાકમાં ચૂની ન પહેરે તો તે અનિષ્ટ કે અપશુકન લેખાતું. હૈંશન તરીકે વાળીનો જમાનો વચ્ચે આવ્યો હતો. એ વાળી કોઈ મોટા પ્રસંગે પહેરાતી. આજે જૂના જમાનાના સંસ્કારવાળી સ્ત્રીઓ ચૂની પહેરે છે.

સોભાગ્ય ચિહ્નો

સોભાગ્યવતી ગુજરાતણી કાનમાં મોતીનાં ચોકડાં, ત્રિપૂણિયાં કે હીરાના કાપ પહેરતી. એ તેને પલ્લામાં કે કન્નાદાનમાં મળતી. લટકતાં એરિંગ તે વેળા ન હતાં. અંગ્રેજ અસરને પરિણામે લટકતાં એરિંગ આવ્યાં. એ એરિંગ છેક ખભાને અડે એટલા લાંબા હતાં. રૂપાના એરિંગને સોનેથી રસાવી દેવામાં આવતાં. નાની નાની ગુજરાતી બાલિકાઓ એ પહેરતી. એમાં કમળની ભાત કે, મસ્તિજના ધૂમટ જેવી ડિઝાઈનો આવતી. અક્રીડા પથ્થરનાં એરિંગ આવ્યાં. ત્યાર બાદ રૂપાની અવનવી બટન જેવી બુટ્ટીઓ આવી. હિંદુસ્તાનની આકૃતિવાળી બુટ્ટીઓ પણ પહેરવામાં આવતી. અને તેની વચ્ચે 'હિંદ' એ શબ્દ લખવામાં આવતો. એ પછી 'ડુબ' અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. ડુબનાં છુમ્મ જનોમાં ખૂબ પ્રચલિત હતાં. જન સ્ત્રીઓ પર ધરેલાંની અસર હતી. તેમજ જ ખરી રીતે ગુજરાતણી સ્વયં સાવધી રાખતું હતું. એ ડુબ મોતીનાં બનતાં. એના છત્ર જેવા આકારમાં નીચે તોરણની સેરોની જેમ મોતીની સેરો બંધાતી. એ બંધ ને સોનામાં અનેક પ્રકારની આકૃતિઓ આવી. મોતીમાં પણ અવનવી ડિઝાઈનો આવી. મોતી અને હીરામાં તો સાતઘડ જેવા, કાનના આકાર જેવા, માછરી કે મગર કે પંખીના જેવાં કફૂંદ થવા લાગ્યાં. પછી હીરામાં પણ અવનવી આકૃતિઓ આવી. સોનાનાં ધરેલાંનાં સેટ પ્રમાણે બુટ્ટીઓની ડિઝાઈનો આવી. પણ એમાં ઝાણ બહુ થતું હોવાથી એ પ્રથા ટકી નહિ ને એને બદલે સાદાં એરિંગ બનવા લાગ્યાં. ત્યાર બાદ કડીઓ—ગોળ—તિલક આકારની ચંકુ આકારની આવી. એ બન્ને તરફ લાલ લીલા રંગની રતોતી કે ગુજરાતી લાલ રતોતી હોય તો લાલ ભાગની બુટ્ટી આગળ આવે એ રીતે પહેરાતી. બનાવટી કડીઓ તો ખૂબ પ્રમાણમાં વપરાવા લાગી. મોતીના ઝૂમખાવાળી એ કડીઓ આજે પણ પહેરાય છે. સોનાની મોટી વાટી જેવી મોટી કડીઓ પણ આજે વપરાય છે. આ બધું થતાં થતાં

તો જનરની બુદ્ધીઓએ સ્થાન લેવા માંગ્યું સોનાની સ્લેબી બુદ્ધીઓ થવા લાગી. સસ્તામાં સસ્તી મળવાથી ઘેર ઘેર એની વપરાશ વધવા લાગી. જનરની બુદ્ધીઓમાં અનેક ડિઝાઈની વપરાશ છે પણ આજે આબુનાં રૂપાનાં ઘરેણાંનો મોહ ગુલ્લાતણોમાં ઠીક વળ્યો છે. હવે સોનાનાં કુર્ફૂલ મળે છે ને કાનિયા પણ બને છે. આ ઘરેણાં રંગોત્સવ સમયે પહેરાય છે. મોતીનો સેર કાનની બૂટમાં ઘાલોને વાળમાં બંધાય છે.

માથામાં દામણીનું મહત્ત્વ વચમાં હતું. બન્ને લક્ષણ પર ચોકડીની મોતીની સેર અને સંધ્યામાં સેર નખાતી. પણ એ દામણી જાણે દેવીઓનું આભૂષણ છે એટલે એ શાલી ગઈ. અને ટીંકાએ જોર પકડ્યું. પટેલની શાનિઓમાં નવવધૂ પાસે ટીકો હોય જ. સ્પારસો તેમ જ મારવાડો પાસે સોનારૂપાની ભોરિયાં હોય જ. ગુલ્લાતણો આનો ઉપયોગ કરતી ન હતી. પણ આજે પ્રસંગોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

ઘરેણાં કે અલંકારોમાં આમ જાણે પળે પળે પરિવર્તન થવા જ કરે છે. પરંતુ એમાં ગુલ્લાતનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કાચે દેખાતું નથી.

કેશભૂષા તરફ નજર નાખતાં તો જાણે એનો એક આખોયે ઈનિહાસ લખી શકાય. સમાજ અને સંસ્કૃતિ પ્રમાણે એનો પ્રવાહ બદલાયા જ કરે છે. અને લાગે છે કે એ નવીનતાથી બદલાતી રહેવાની જ. જ્યાં સુધી સોદરની સાચી સમજ તેમ જ રસદષ્ટિ પૂરેપૂરી આમણમાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આવી કલાઓના પરપોટાઓ ફૂલ્યા જ કરવાનો ને ફૂટ્યા રહેવાનો.

નવા ખ્યાલો

એક સમય એવો આવ્યો ગયો કે જે વેળા કેશભૂષાને કોઈ પણ જાતનું મહત્ત્વ આપવામાં આવતું ન હતું. એટલે કે આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાં સ્ત્રીઓ ઘરકામમાં દટાઈ રહેતી તે બળે દિવસ સુધી માથું ઓળતી નહિ, અને જ્યારે ઓળતી ત્યારે તાણીને ઝાંક અંબોડી વાળી દેતી પાછળ વાળના છેડાનો વધેલો ભાગ એમ ને એમ છુટો રાખતી, અથવા તો દોરણી ગૂંથી લઈ એ ઝાંક અંબોડીને વાંટી લેતી. એ વેળા સંધે સીધો ને વાળ લમણ પરથી સીધા ઓળાતા. કાનની પાછળથી લઈ જવામાં આવતા. આ કેશભૂષામાં તેવું મહત્ત્વ રહેતું. પછી તો માથામાં ચીપિયા, ખીનો, ફૂપ કે સોનાની પ્લીનો કે બક્કીનો નાખવામાં આવતા. તે પછીના મુગમાં વાળનો ચોટલો તાણીને બંધાતો અથવા તો મૂળ પાસે ગોળ ફરતો દોરો બાંધીને વાળ ગૂંથી લેવામાં આવતા. એ પ્રથા ચાલી ગઈ ને પછી કાન પર વાળ-સીધા લેવામાં આવતા તેમ જ ગરદનથી નીચે વાળને ઓળીને જૂંવવામાં આવતા. મોટી બહેનો અંબોડી લેતી અથવા તો જ્વેલો જેવો ગોળ અંબોડી લેતી. ગાંધીજીની સાદાઈની અસર વાળના સોદર તરફ દર્શાવ અપાયું અને પછી તો અંગ્રેજીની જાળ અસરે બોક્ષ હેરની પ્રથા શરૂ થઈ. નાની મોટી તો કોઈ વાળ કપાવવા લાગ્યાં. કાં તો ખળા સુધી ઝૂંવતા અથવા તો ગરદનથી ટીક ટીક ડિંચે વાળ રાખવામાં આવતા આ અંગ્રેજી પદ્ધતિ હતી. એવો રીતે વાળ કપાવનાર વ્યક્તિ સુપરચી અને સંસ્કારી ગણાય છે.

પરંતુ પછી તો વાળનું સોદર ગુલ્લાતને અને ગુલ્લાતણોને સમજાતું ગયું. એટલે લોકો ફરી વાળની માવજત કરવા લાગ્યા. સીધો સંધો અને ઊંઘું માથું અથવા ગુસ્સાવાળું માથું ઓળવાનો વિવાદ પ્રચલિત થયો. એ પ્રથા ચાલી ગઈ ને કાન પર પટિયાં પાટી થકાય એવું માથું ઓળવાનો અખતરો યોજાયો. આ પદ્ધતિ લાંબો કાળ ચાલી. પણ પછી સિનેમાની અસર પ્રમાણે કાન પર વાંકા કાનસિયાં થવા માંડ્યાં, કાન પર વાળ ઓળાતા બંધ થવા. કાન ખુલ્લા રખાતા, વાળ વાંકડિયા ઓળાતા. આ બધી અસર ચિત્રપટોની છે. આજે તો કેટલીયે બહેનો લમણ આગળથી વાળ કપાવે છે ને વાંકડિયા જુલુફની જેમ કપાળ કે લમણની ઉપર છૂટાછવાયાં ઊંડાં વાદળોની જેમ લહેરાવે છે. ગોળ ગોળ પેશ જેવા કરી તે કપાળ અને લમણને ટાંકી દે છે. આ સમયે વાંકી સંધીનો મહિમા વધવા લાગ્યો; સંધી સંધી આમણિયા જેવી લાગે છે એમ માનીને સ્ત્રીઓ ફરી વાંકી સંધી રાખતી થઈ. અત્યાર સુધી તો સ્ત્રીઓ અંબોડી કે લેણીમાં ધ્યાન આપતી હતી. જુદા જુદા પ્રકારના અંબોડી લેતી. તેવી જ કેશભૂષામાં પણ એક પ્રકારની ફેશન વધવા માંડી છે. આજથી લગભગ બે કે ત્રણ દાયકા પહેલાં જે એક સેર લેવાતી, અંબોડી ગૂંવાતો તેમાં હવે એક જ સેરમાં કાળા કૂમતાં ગૂંવવામાં આવતાં. વાળ નાના હોય તોપણ એની એવી ગૂંવણ પદ્ધતિના પરિણામે વાળ મોટા જ લાગે. આ કૂમતાં ઘણી વાર નિર્નબધી નીચે અથવા ડીંચણની બરોબર આવી શકે એ રીતે ગૂંવાતા. એ રેશમ, ઊન કે રંગ-લેરંગી ઊનનાં કૂમતાંનો પ્રચાર થાયુ થયો. એ ગયાં ને કસબનાં કૂમતાં આવ્યાં તેમ જ રૂપાની ધૂણીઓનાં કૂમતાં ગૂંવાવા લાગ્યાં. એટલું જ નહિ પણ બી પછીને છેડે રૂપાની ધૂણીઓ મુકાવા લાગી. એને સોનેથી રસાવવા માંડી. આ કૂમતાંનો જમાનો ગયો ને લો પટ્ટીઓ આવી. એ પણ ભાતભાતના રંગની, જેવી જેઈએ તેવી પ્લાસ્ટિકની, રેશમની કિનારની, લપખાની વગેરે જાતજાતની બી પટ્ટીઓનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. પરંતુ મોટી વયની બહેનો વાળ ટૂંકાં હોય, શરીર મસ્ત હોય ને તેઓ ભો પટ્ટી નાખે તો સાદું ન લાગે એટલા ખ્યાત અનેકલિપ પ્રકારના અંબોડીની શરૂઆત થઈ. તેમાં જોળ ડોનેટનો પ્રચાર ભેરથી થવા લાગ્યો અને સાચે સાચે ઊંડીની ઓટી તેમ જ જાળીઓનો વિકાસ થયો. ડોનેટે વાળમાં નાખી એની મૂળમાં બરોબર બંધાયેલાં કરી, વાળના બે વિભાગ કરી, યશી જમણી બાજુએથી ડોનેટ પર વીંટીને અંબોડી લેવાતો, અથવા તો એને મસ્તકની પાછળ થોડા વાળની નીચે ઢાંકી દઈ કેશભૂષા સળખામાં આવતી. આ અંબોડીમાં સફેદ કે કાળાં કીડિયાં મોતીની જાળી, જાડી મોટી જાળી તેમ જ એક નાની જીલી જાળી નાખતી. થોડે વખત સુધી આ પ્રયોગ ચાલ્યો પરંતુ વાળને જાણે કેટલી બનાવી દીધા હોય એવું ગુલ્લાતણોને લાગતાં ને ચિત્રપટની અસર પડતાં વાળ જોય બને તેમ કીડા ઓળાવા લાગ્યા. વાળનું સોદર્ય તેને ખુલ્લા રાખવાનો છે. અને હવે છૂટા વાળનો વળતો અંબોડી પ્રચલિત બન્યો છે. જ્યારે જ્યારે જાદુ જનું લોક કે સારો ઉત્સવ, લગ્નપ્રસંગ હોય ત્યારે વાળને પોઈને કોસ વાળની સેરો કે અંબોડી લઈ એમાં જાતજાતની લેણીઓ નાખવા માંડી. એમાં જાડ, જુદી, ચાંદની, બોરસડી, મધુમાલતી, ચતરાણી, ગુણા, ચાંદનીની કળીઓ વગેરેની રંગરંગી લેણીઓ અને

કચારેક તો ફૂલ-પાંદડાની વેણીઓ ખૂબ જ પ્રકારમાં પ્રચાર પામી. આ અરસામાં વેણીઓની હરીફાઈ અનેક સંસ્થાઓમાં થવા લાગી. પણ તે પહેલાં તો એક સેરમાં છેક વાળના મૂળથી અર્ધિઅર્ધ સુધી વેણી નંખાતી, નાની બાલિકાઓ ફૂલની વેણીનો ગુચ્છો જમણી બાજુના વાળના મૂળમાં નાખતી, અને આજે તો હવે આ વેણીનો પ્રવાહ એટલો વધી ગયો છે કે બહેનો એક જ અંબોડામાં બે કે ત્રણ ઘેનેટ નાખે ને પંખાઆકારનો, સર્પાકારનો, કોસ લાઈનનો, એમ જાતજાતના અંબોડા બે છે ને તેમાં કચારેક નીચે તો કચારેક બાજુ પર તો કચારેક ઘેનેટની સંખ્યા-મુજબ ત્રણ ત્રણ વેણી તો કચારેક કોસમાં અથવા નીચે ત્રણ ત્રણ સેરો લટકતી હોય એવી વેણીનું અસ્તિત્વ વધું. વાળ નાના હોવાને કારણે સેર કે અંબોડામાં બનાવટી વાળનો ઉપયોગ વધ્યો. પરંતુ જ્યો વાળ ન નાખતા તેઓ કૂકડાવાળો ચોટલો ગૂંથતા.

અંબોડાની વચ્ચે ફપાના ચાક નખાતા. એ પછી લાખના ચાક આવ્યા. ડાકોરમાં અને આજુમાં લાખના ચાક મળતા. એ પછી ચાંદનીની કળીઓને પૂઠા પર જાત જાતની રીતે ઝોલવી સીવીને એના ચાક બનાવવામાં આવતાં. આજે એનું સ્થાન ગુલાબના ફૂલે લીધું છે ને સાથે સાથે ફપાની સેરવાળાં ઘરેણાંએ લીધું છે. કેટલીક બહેનો તેને સોને રસાવે છે.

ફપાની પિન અને બક્કલોનું સ્થાન આજે બો પીને લીધું છે. પહેલાં કાળી, પછી સફેદ અને હવે વરખની રંગબેરંગી પીનો આવે છે. વચ્ચેના સમયમાં સેરની છેલ્લે બંધાતી ત્યાં હવે ઓળ, ચોખ્ખી, લાંબી બક્કલો પહેરાવવા લાગી. અને ત્યાં તેનું સ્થાન ફપાની બે સેરની ધૂપરીવાળી પરીએ લીધું છે. સેરને બાંધી દેવામાં થોભા નથી પણ તેને છૂટી રાખવામાં સૌદર્થ છે એમ આજની ગુજરાતઘો માને છે.

પણ કમનસીબી એ છે કે ગુજરાતઘો વાળનું સૌદર્થ સાચવવા માગે છે તેને માટે તેઓ પૂરતી સંભાળ લેતી નથી. વાળમાં મુગધિત દ્રવ્યો નંખાતાં નથી. જે પહેલાં દરરોજ માથામાં તેલ ઘસવામાં આવતું તે પણ તેઓ ઘસતી નથી, અને કોરા વાળ સાચા થાય છે એમ માનતી થઈ છે. પરિણામે વાળ હિરતા જ જાય છે અને બનાવટી સૌદર્થ મેળવવા માટે અનેક પ્રકારની પુકિતઓ અજમાવવી પડે છે.

બિંદી

જેને આપણે ચાંદલો કહીએ છીએ તે ગુજરાતઘોનું સૌભાગ્યનું પ્રતીક છે. ચાંદલો પહેલાં તો લાલ ગુદિયા કંકુનો અથવા કોરા કંકુનો થતો. પૂર્ણ ચંદ્ર જેવો ચાંદલો દરેક ગુજરાતઘો કરતી. ચાંદલામાં કોઈ પણ પ્રકારની કવા ન હતી. બરાબ કપાળની મધ્યમાં એ થતો. પણ જે કાળે ગુજરાતમાં નૃત્યકલાએ ફરિને પગરૂ માર્યા ત્યારે જુદી જુદી જાતના ચાંદલા અસ્તિત્વમાં આવ્યા. તેમાં લાલ કંકુનો ગોળ ચાંદલો ને તેની આજુબાજુ સોનેરી-રૂપેરી અજરખ, ચીક વગેરે વગાડાતાં. તે પછી ચાંદલામાં અનેક નવી નવી ડિઝાઈનો આવી. દીવા, સળીની સળીથી કે અંબોડામાં ખોસાતા ચીપિયાથી ઝિયૂળ આકારનો, ગોળ ગોળ મીંઘની ઉતરનો અને લાંબી રેખાઓ કે ફૂલોનો ચાંદલો થતો. ચાંદલામાં પણ અનેક પ્રકારની વિવિધતા આવી. ત્યારે ઊભાં

માથાં હોળવાનો પ્રચાર થયો ત્યારે ગુજરાતની કુમારિકાઓ ચાંદલો કરતી જ નહિ. ત્યાર બાદ ચાંદલામાં ડિઝાઈનો નાથ પામી. પણ અનેક પ્રકારની રંગબેરંગી કેરી, ચંદ્ર, સૂરજ, માછલી વગેરે આકૃતિઓની ટેલકીઓ અસ્તિત્વમાં આવી. એ પછી પૂનાનું શ્યામગુલાબી કંકુ અને ગુદરિયા કંકુનો ખૂબ પ્રચાર થયો. જામનગરી કંકુ વખણાવવાનું. આ સાથે એક ભારે પરિવર્તન તો એ થયું કે, ચાંદલાની ડિઝાઈનો નાથ પામી. તેને બદલે અનેક રંગોના ચાંદલા થવા લાગ્યા. તેમાં જાંબલી, લાલ, લાદળી, ગળીનો રંગ, કાળો વગેરે રંગના ચાંદલા થવા લાગ્યા. આમ કાળજની ચાંદલો થવા લાગ્યો. ઉપર મોટો લાલ ચાંદલો નીચે કાળજની નાનકડી બિંદી. એટલું જ નહિ પણ કેટલીક બહેનો તો કાળજનો કાળો ચાંદલો કરતી. આજે શ્યામગુલાબી કંકુનો ખૂબ જ પ્રચાર છે.

ચાંદલો પણ મુખાકૃતિને અનુસરીને થવા લાગ્યો. છે. લાંબા મુખ પર લાંબો ને ગોળ મુખ પર નાનો ચાંદલો ધાર છે. કોઈ બહેનો બે ભ્રમરની વચ્ચે નાનકડી બિંદી કરે છે તો કોઈ કપાળની વચ્ચે કરે છે. આ રીત બીજે પણ ચાલે છે.

વિષવા સીઓ કેસર કે ચંદનનો ચાંદલો કરે છે. કેમ કે, એ ધર્મ કે પ્રભુભક્તિનું પ્રતીક ગણાય છે.

કાળજ

ગુજરાતઘો આંખમાં અંજન તો આંજતી પણ આજે પરદેશી દૃષ્ટિએ અંજન આંજવામાં લાંબી રેખાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેને માટે વપરાતી ચેન્સલો આવે છે. પણ એ કાંઈ સારીયે આંખને ચમક આપે નહિ. કાળજ પહેલાં તો ઘેર બનાવાતું. તેમાં કોડિયામાં દિવેલ, રૂમાં અંજનો ભરી એની વાટ, દીવો સળગાવી તેની ઉપર કંસાની થાળીમાં પાણી મૂકવાનું ને કથકેક પછી પરેલી મેશને વાડકીમાં લઈ લેવી એ મેંશમાં થીમડો અને બાથના ધોમાં કાળવી, તેમાં બરાસ નાખી તેને નંધાર કરવામાં આવે છે.

હોક પર ગુજરાતઘો કદીયે વિપરિતક લગાડતી જ નહિ. પ્રાચીન કાળમાં પણ એ ન હતું. આજે જે પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે તેમાં ગુજરાતઘો શું હતી તેનો ખ્યાલ ભાગ્યે જ આવી શકે. ગુજરાતઘો, ગુજરાતઘો રહી નથી કે નથી એ આખીયે પરિવર્તન પામી ગઈ, માત્ર એણે પહેરવેશ ગુજરાતી રાખ્યો છે, એ વેશ પણ એને રાખવો પડ્યો છે. એનું કારણ એના શરીરનો બાંધો ભારેખમ, બેઠા ઘાટનો ને મલપતી ગભીર ચાલનો હોવાથી એ પહેરવેશ બદલે એ તેને થોભે જ નહિ.

આજે હોંઠ પર તો ભરપૂર આઈઝિયેરી વિપરિતક લગાડવામાં આવે છે.

હુંદણનો રિવાજ ચાલ્યો ગયો છે, પણ કચારેક કાનું ટપકું કરીને મુખની થોભા વધારવામાં આવે છે. લગ્નપ્રસંગે કે ઉત્સવવેળા કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતઘો લાલ મચ્છલી દાંત રંજતી હતી. હવે એ પ્રથા તો કચરે ભૂસાઈ ગઈ છે.

બ્લાઉટની ફેશન તો શેઠ-ચેઠ બદલાય છે. એક જમાનામાં કમખો, ચોળી ને કાપડું પહેરાતો. ગાંધીયુગમાં પેટ ન દેખાય ને છેક કમરથી નીચે જાય એવી લાંબી બાંધવાળાં બ્લાઉટ આવ્યાં. એટલું જ નહિ પણ મારવાડી જેવા કમળ કે જે નીચેથી કાપ મુખેવે બંદી જેવા ને ચોટ મૂકેલા બ્લાઉટ આવ્યાં. એ પછી પારસી ફેશન આવી. તેમાં બાંધનું મહત્ત્વ વધું. કાગડાં બાંધ, બગલબાંધ, પટ્ટાંથી થવા લાગી. એ બાંધનો ઉપયોગ જેમ ઓછો થતો ગયો ને રહ્યો તથા મારવાડી ભરતનાં બ્લાઉટ આવ્યાં. તેમાં ગળાનો કંઠો ભરેલો ને પાછળથી પીકમાં નવી જાતના ભરત ભરાતો. ત્યાર પછી સાદી બાંધ આવી. ને ગળાની ફેશન વધવા લાગી. તેમાં પાછળ ભરતનાં બ્લાઉટ આવ્યાં. ભરતને બદલે અંકડા મુકાવા લાગ્યા. આજે પણ અંકડાનો જ પ્રચાર ચાલે છે. આજે તો વીં, ચોખ્ખું, ઓળ, બંધગાંનાં કે ઊંબી સ્ટેન્ડ પછીના બ્લાઉટ આવ્યાં. ત્યાર પછી કપડામાં નવીનતા આવી. મોતીભરેલાં કપડાં, હેન્ડમુમ ને ગકવાવાના કમળ થવા લાગ્યા.

આજે ફરી ડ્રેસી બાંધ આવી છે. કાં તો બગલબાંધ અથવા તો મોટી બહેનોની ડ્રેસી પમીસ બાંધ. લોખંડે બળું આજે પ્રચલિત છે.

સાડી પરત્વે નજર કરતાં, સાડી પહેલાં પાંચ વારની પહેરાતી. એ પટોળાં, બાંધણી કે બનારસી સાડીઓ હતી. ગાંધીયુગમાં ખાદીનું મહત્ત્વ વધું. સાદાઈ આવી. એ પછી પરદેશી કપડાંની અસર ખૂબ વધી. આફ્રિકાનું નાઇલોન, ફ્રેન્ચ વર્ગેરોનો પાર ન રહ્યો. સાત સાત ફેરિયાની બેંગ્લોરી સાડી આવ્યાંથી ગુજરાતનો ધરમાં પણ સાડીમાં જ્યોર્જેટ ને રેશમી વસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવા લાગી. એ અરસામાં મિલની સાડી વધવા લાગી. એ સાડીએ પહેરવાની રીતમાં કમર પાછળ નિનંબ પાસે અનેક ચપટીઓ લેવાતી તેમ જ બાજુ પરના ભાગમાં પણ ચપટીઓ ખોસાતી. પેટ આગળની પાટલીનું બહુ મહત્ત્વ નહોતું. લાંબો છેડો નખાતો ને ખોસેલો છેડાનો ભાગ પણ લાંબો રખાતો. પછી તો એ લાંબો છેડો ને ખોસેલો છેડો બંને ટૂંકા થતા ગયા. પાછળ જે ચપટીઓ ને કમર પાસે પણ જે ચપટીઓ લેવાતી તે ઓછી થતી ગઈ. આગળની પાટલીનો ઘેર વળ્યો, અને તેથી પાંચ વારને બદલે છ વારની સાડી અસ્તિત્વમાં આવી. ઊંબી એટલી ધંધલો પહેરવાથી સાડી સારી પેઢે નીચી પહેરાય છે. સાડી પહેરાયતી રીત આજે કહી શકે છે. નાનકડા કમર અને કોમળ દેહને પૂરેપૂરી રીતે સજ્જવામાં આવે છે. ખભા પરનો છેડો સજ્જવટપૂર્ણ નખાય છે; આંધ્ર વાળી બહેનો એ છેડાથી જમણા હાથને બંધેલો રાખે છે. આટલી ટાપટીયથી સાડી પહેરવા છતાં તે પેલી ગુજરાતજુની ગંભીરતા લાગે કહાતી નવો. ઊલટું આછાકાઠાં લાગે છે. બ્લાઉટ બોર્નોબીસ પહેરાય છે. ગુજરાતજુનો જે અસહ્ય પોશાક હતો તે કીચો છતાંય સંસ્કૃતિ અને જાનવચ્ચમાન હતો. આ બધાં પરિવર્તનો વળે ગુજરાતી સાડી ટકી રહી છે એ એક શુભ ચિહ્ન છે.

પુરુષોની વેશભૂષામાં પણ પરિવર્તન થતાં જ રહ્યાં છે. પહેલાં લાંબો મોટું મોંડો ને કાતી ટોપી હતી, પછી લાફાકોટ ને પોતી આવ્યાં. થંપા ને પાંદડાં આવ્યાં ને છેવટે વિદેશી પોશાક આવ્યો. બંગાળી ભરત-બેન્ડ જગ્યા આવ્યા. સફેદ ટોપી પછે ઉપડું માપું આવ્યું. જાતજાતની

ડિઝાઇનોવાળાં બુથકોટ ને તેનાં અનેક સ્વરૂપો આવ્યાં છે. આવી રીતે નાનાં બાળકોના પોશાકમાં પણ પરિવર્તન થતાં રહ્યાં છે. ઘરેરના વિકાસને મુજબ રાખે એવા આપણા જૂના પોશાકને બદલે એ વિકાસ રૂપે એવા સ્વરૂપના પોશાક સ્વીકારે તેમ જ પુરુષો માટે જેમ આવ્યા છે તેમ બાળકો માટે પણ આવ્યા છે.

આપણે સંસ્કારી ગણાતા વર્ષોના ગુજરાતીઓની વેશભૂષા ઇત્યાદિની ચર્ચા કરી. ગુજરાતના પ્રદેશમાં તેની તરફ બાજુ ઉપરના નંગલ-તેમ જ ડુંગરના વિસ્તારોમાં જે પ્રજા વસે છે તે પછાત પ્રજા વિષે આપણે ચર્ચા કરી નથી. ગુજરાતી વેશભૂષા ઇત્યાદિની ચર્ચામાં તેને વિષે સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું પ્રસ્તુત ન લેખાય. કારણ કે, પ્રાદેશિક સંસ્કારની અસર એમના ઉપર સુસ્પષ્ટરૂપે આવી હોતી નથી. પણ ગુજરાત વિષે વાત કરીએ છીએ ત્યારે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જે પ્રદેશ ગુજરાતમાં છે અને જેની પ્રજા ગુજરાતના સંસ્કાર સાથે જ સંકળાયેલી છે તેમને વિષે ટૂંકું નિષ્કર્ષ કરવામાં અભિનિત લેખાએ.

આ પ્રજા ઉત્તર ગુજરાતથી દક્ષિણ ગુજરાત સુધી પથરાયેલી છે તોયે એમના સંસ્કારમાં એકલકથાનાનું તત્ત્વ છે. જુદી જુદી જાતના ભીલ હોય તોયે સામાન્યતઃ એમની વચ્ચે ખૂબ સામ્ય છે.

પુરુષો સામાન્ય રીતે પહેરવેશમાં લંગોટી પહેરે છે. બહાર નીકળે ત્યારે ખભાથી સાથળ સુધી પછેડી વેટાળી લે છે. માથા ઉપર મોટાં બાજરાં રાખે છે. કોઈ ચોક્કસ આકૃતિ વિનાનો હેંટો માવા પર બાંધે છે. એમના રાજાઓ લાલ હેંટા બાંધે છે.

સ્ત્રીઓ રંગીન કપડાં પહેરે છે. મોટે ભાગે એ ભૂરા રંગનાં હોય છે. માત્ર ઓઝણ લાલ રંગનું અને દાણદાર ભાતવાળું હોય છે. કપડાંની કિનારની છાપ ગુજરાતમાં હોય છે તેવી જ હોય છે. જમણી બાજુના ખભા ઉપર ઓઝણનો છેડો રાખે છે. માથા પર ઓઝણને બાંધી દે છે.

અર્ધકાસોમાં ગજામાં સિકાઓનો હાર, નાકમાં વાળી, કાનમાં ફૂંચ જેવું ઘરેણું, હાથમાં કલ્ચી, પગમાં કાંબો, માથાના ચોટવામાં પોષ્ટ-પટ્ટીઓ. આ બધાં ઘરેણાં રાજસ્થાનની ભીલ સ્ત્રીઓ પહેરે છે તેવાં છે. ઘરેણાંથી અંજને કાંઠી દેવું એ મારવાડી સ્ત્રીઓની વિશિષ્ટતા છે. એ બાજુથી અર્ધોપી સુધી વસ્ત્રી આ પ્રજાએ એ પ્રથમ ચાલુ રાખી હોય એ સ્વાભાવિક છે. એમના અર્ધકાસો ચાંદીના અથવા તો ત્રાંખાના કે હાડકાના હોય છે. લાલ દાણાની માથા કે કીડિયાંની કોટ્ટીઓ એ એમની વિશેષતા છે.

સ્ત્રીઓ જાતીએ અને પેટે છૂંદણાં છૂંદાને છે, નાકમાં વેડ પહેરે છે.

આમ આ પ્રજાની વેશભૂષા ઇત્યાદિમાં વર્તિતનો અભાવ છે. વચળા એક જ સ્વરૂપનું દૃશ્ય સર્વત્ર જોવા મળે છે.

ગુજરાતની વેશભૂષા, વેશભૂષા અને અર્ધકાસો વિષે આપણે વિવિધ-વર્ણનો કર્યું. એક વચર વર્ષના નેના દૈનિકાવ્યમાં પરિવર્તનો સ્પષ્ટપરિદેશ

રીતે જ થતાં રહ્યાં છે. પુરુષની વેશભૂષા ઉપર તો સમયપ્રવાહની પ્રગાઠ અસર થઈ છે. પણ સંસ્કારસ્નાનું કર્તવ્ય માત્ર ગુજરાતમાં જ નહિ પણ સર્વત્ર સી બજાવતી રહી છે. ગુજરાતણે પણ આ કર્તવ્ય પૂરી નિષ્ઠાથી અને પૂરા સામર્થ્યથી બજાવ્યું છે.

પુરુષની વેશભૂષામાં વિશિષ્ટ રીતે ગુજરાતી લેખાય એવું લક્ષણ મર્યાદિત છે. પાદચ્છી, અંગરૂખ અને મોજડી (જૂઓ ચિત્ર ૩) તે ત્રણ વિશિષ્ટ સ્વરૂપનાં ગુજરાતી વેશપરિધાન છે. એ પણ ટકી શક્યાં નથી. ક્યાંદૃષ્ટિએ તેમ જ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ જો આ બધામાં સત્ત્વ હોત તો એ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ટક્યાં હોત.

સ્ત્રીનાં વેશભૂષા, કેશભૂષા અને અલંકારોમાં સાતત્ય સચવાયું છે. એટલું જ નહિ પણ એનાં જ તાત્ત્વિક લક્ષણો છે એ તો ગુજરાતભૂતને આજ પર્વત આકર્ષતાં રહ્યાં છે. એવા સમયો આવતા જ રહ્યા છે કે જ્યારે નવી હવા અસરકારક બની હોય પણ એ પછી ફરી ફરીને ગુજરાતી સ્ત્રી તેની સૌંદર્યદૃષ્ટિની અસ્થિતા પ્રસ્થાપિત કરતી રહી છે. પરિણામે ગુજરાતભૂતનું આદર્શ બાહ્યસ્વરૂપ થું એની કલ્પના કરવામાં ઈ. સ.ના દસમા શતકથી શરૂ કરીને આજ પર્વત જ ને કવિ-ઓએ કરી છે તેમાં સામ્ય વર્તણૂક વિના રહેતું નથી.

આર્થ સંસ્કૃતિ સ્ત્રીનું પ્રથમ દર્શન તેની મુખમુદ્રાથી નહિ પણ પાદમુગ્ધથી કરે છે. ચમાપણમાં લક્ષમણે જ્યારે સીતાનાં વસાબુમણી બતાવવામાં આવ્યાં ત્યારે તેણે જ જવાબ આપ્યો હતો તે આર્થમાનસનું પ્રતિબિંબ છે. લક્ષમણે કહ્યું હતું:

નાહં જાનામિ કૈયૂરે નાહં જાનામિ કુલ્લજે ।

નૂપૂરં લ્હમિજાનામિ નિલયં પાદામિવદનાત્ ॥

આપણે પણ ગુજરાતભૂતનું અવલોકન પાદદર્શનથી શરૂ કરીયું.

ગુજરાતભૂતની પગ પડે છે ને મધુર પદ્મવાન સંભળાય છે. એ કર્ણમધુર સ્વર તેના ચરણાલંકારોમાંથી આવે છે. એ અલંકારો અણુવટ, વીંછુવા અને અંજર છે. (જૂઓ ચિત્ર ૪) રંગતરંગી અણુવટના આ અલંકારો તરફ દૃષ્ટિ જાય છે ત્યાં ગુજરાતભૂતની સૌંદર્યદૃષ્ટિ નયનમનોહર રચના મૂકી દે છે. અલંકારોનો રંગતરંગ, શરીરનો ત્વચા રંગ અને મદીની વિશિષ્ટ ખૂંસનો લાલ રંગ ત્યાં એકત્ર મળીને સુંદર ત્રિરંગી રચના કરે છે અને કવિઓએ ગાયેલી ચરણકમલની ઉપમાને સાર્થક કરે છે. કટિપ્રદરે નાનો પશુ કલાત્મક ચારીનો ટૂંમખો સાંપીમાં શોભે છે. સંસ્કૃતિના કેન્દ્રિયા ગૃહની અંધિષ્ટાન્ત્રી, ગૃહિણી એ છે તેનું એ પ્રતીક છે.

હાથના અલંકારો સુવર્ણમોહિત અને રત્નોથી ન્હાતે જિવંત સંગમ રચે છે. હાથની અંગુલિઓથી બાંધ મુખી અલંકારોનું વૈવિધ્ય

પથરાયું છે. હાથપાન, કંકણ, ચૂડી અને કર્કુ આવા અલંકારો મુખ્ય છે. તેમાં જ્યે સૌંદર્યની ભાવના છે તેમ સોભાગ્યની તેમ જ સ્વાસ્થ્યની પણ ભાવના સમાયેલી છે. પ્રકૃતિ સાથેનું તાદાત્મ્ય જ્યેમ પગે મેંદી મૂકીને ગુજરાતભૂત સાધે છે તેમ હાથમાં પણ એ કલાત્મક રીતે મેંદી મૂકે છે. (જૂઓ ચિત્ર ૫).

કંઠના અલંકારોમાં ઘણું વૈવિધ્ય છે. મંગલચૂરનું મહત્ત્વ છે જ પણ શોભા આપતું તત્ત્વ તો કંઠનાં અનેક આભરણો છે. ગુજરાતભૂતના ઘાટને સીધી વધુ અનુરૂપ તો કંઠને ગોળાકારે મકેતી પલોળી ઝીણી નકશીવાળી હાંસરી છે.

મુખમુદ્રાને મકેતી નાકમાં હીરાની નથ, કાને કર્ણફૂલ શોભે છે. ત્યારે રંગવૈવિધ્ય વિપુલ છે. નૈસર્ગિક રીતે આંખ, પાંપણ, ઓષદ્ગ્રય રંગપૂરણી કરે જ છે. તેમણે આંખ તો માત્ર મુખમુદ્રાને જ નહિ પણ સમગ્ર વ્યક્તિત્વનું પ્રતિબિંબ બની રહે એવા ભાવ દર્શાવે છે. આ છે તોયે ગુજરાતભૂત ભાલે સૌભાગ્યવિશ્વક અને કપોલે છુંદણ રચીને રંગવૈવિધ્ય લાવે છે. આંખનું અંજન રંગ લાવે છે તેથીયે અધિક તો આંખમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું તેજ સંચિ છે.

ગુજરાતભૂતનું ચીથ તો એને મન સીધી વધુ મહત્ત્વનું છે. કેશભૂષા ઉપર અને તેની માવજત ઉપર તેણે જ લક્ષ આપ્યું છે તે અસામાન્ય છે. વિવિધ સ્વરૂપની તેની કેશભૂષામાં સીધી વધુ ગરવનું સ્વરૂપ એવોદ્યનું છે. એ અંબોડ ઉપર ચાંદીનો કે સોનાનો ચાક શોભે છે, પણ સામાન્યતઃ એ સ્વજન સિવાય અન્યની નજરે ચડતો નથી. કેશભૂષામાં પુષ્પને પણ ગુજરાતભૂત સ્થાન આપે છે.

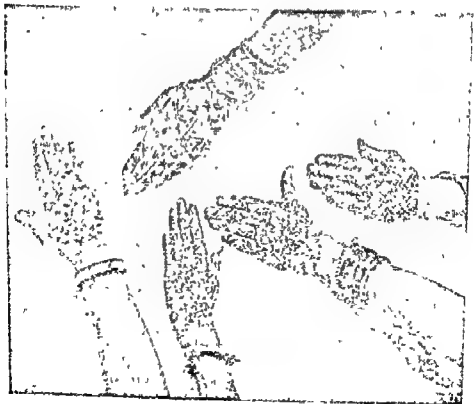
વેશભૂષામાં સંપૂર્ણ રીતે ગુજરાતી એવી સાંપી છે. પણ તેના વિશિષ્ટ રંગો, તેની વિશિષ્ટ ભાત અને તેની વિશિષ્ટ સજાવટને પરિણામે ગુજરાતી સાંપીને અનેક નામો મળ્યાં છે: પટોળું, બાંપણી, ઘાટ, શેણું, શરણેળું ઇત્યાદિ. એ પરિવહની તમ પણ વિશિષ્ટ ગુજરાતી છે અને સૌંદર્યદૃષ્ટિએ તો આંદ્રીનીય દેખાય છે. થોળી પાંચ કે છ કિનખાખના રંગતરંગી ટુકડાની બનાવેલી હોય છે, એની સિવાઈ અને બાંધ પણ કંઈક જુદી જ હોય છે. મર્યાદાને એ પૂરી સાચવે છે તોયે સ્વાસ્થ્યદૃષ્ટિએ પણ એ ઉપકારક છે.

આવી ગુજરાતભૂતની વેશભૂષા સૌંદર્યદૃષ્ટિએ કામપ્ર કરનારી છે, અને સંસ્કારદૃષ્ટિએ મર્યાદા, લગ્ન અને ભાવનું સંરક્ષણ અને સંજોગપન કરનારી છે. ગુજરાતની આ વેશભૂષા, કેશભૂષા અને અલંકારોની પુનઃપ્રતિષ્ઠા થઈ રહી છે એટલે એ પૂર્ણ વિકસિત સ્વરૂપે ખીલે ને માતા ભારતીનાં સંતાનો વચ્ચે મર્યાદાનું સ્થાન ભવિષ્યમાં પામે એવી શક્ય રાખીએ.

(ચિત્ર ૪)

મોઢી રંગ વાવે રે . . .

(ચિત્ર ૫)

લોક ઉત્સવો

ક્ર. મુખ્યમહેન દેસાઈ
(આચાર્ય, નાથીબાઈ ઇકરસી મહિલા કોલેજ, વડોદરા)

લોકોને ઉત્સવો ગમે છે. એક ગુર્જર લેખકે સાચું જ કહ્યું છે કે, “જે પ્રજાને જીવનમાં વિશ્વાસ છે, જ્ઞાતિમાં વિશ્વાસ છે, માનવતામાં વિશ્વાસ છે તે જ ઉત્સવો ઊજવે છે.” જીવનની સાથે સાથે જ મૃત્યુ ભેટાયેલું છે. સુખની સાથે દુઃખ સંકળાયેલું છે; પરંતુ ચારે બાજુ વીટળાયેલી વિટંબણાઓ અને સંકટામણીની સામે થઈ અને ખુદ મૃત્યુની સામેય આહવાન માનવી ફૂંકે છે તે એની ઉત્સાહ અને આનંદની શક્તિ વડે-માનવના ઉત્સવોમાં જ માનવનું જોમ નજરે પડે છે. તેથી તો ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આનંદને પરમ દિવ્ય અને ઉન્નત તત્ત્વ ગણ્યું છે.

ઉત્સવો દરેકને ગમે છે. બાળક-યુવાન-વૃદ્ધ-સ્ત્રી-પુરુષ સર્વને ઉત્સવ પ્રિય છે. શાખા મહાશયાઓ, બેંકો, સરકારી સંસ્થાઓ અને ‘ઈન્કમટેક્સ’ ક્ષેત્રીઓ પણ પોતાના વાર્ષિકોત્સવો ઊજવે છે. માણસનું જીવન ઉત્સવોથી ભરપૂર હોય છે.

જન્મ, લગન અને મૃત્યુનાય ઉત્સવો ઊજવાય છે. પાદગાર પ્રસંગોના ઉત્સવો થાય છે. દેવ-દેવીઓ નિમિત્તે ધાર્મિક ઉત્સવો અને ઋતુપથકાને આધારે લઈને પ્રકૃતિ ઉત્સવો રચાય છે.

ભારત અનેક પ્રજાનો દેશ છે. એ દેશમાં વિવિધ વેશ છે-વિવિધ વાણી છે. પરંતુ ‘સુગંધા’, ‘સુકલા’ એ ભૂમિની વિવિધ-રંગી પ્રજા છે તો ઉત્સવોથી. દેશની પ્રકૃતિ વિવિધ ઉત્સાહ રંગાય છે. દેશની પ્રજા પણ એ અનેકરંગી ઉત્સાહ ઝીલે છે અને માનવ-સુહાગનો દોળ ચઢાવી એને ઉત્સવોમાં બહેલાવે છે. સમગ્ર ભારતી આમ ઉત્સવિકા છે. ગુર્જર-ભારતી એનું જ એક અંગ છે. એટલે એ અંગ ઉત્સવવિષ્ણુ શાનું રહે?

ગુજરાતના પોતાના લોક ઉત્સવો છે. ગુર્જર પ્રજા એ માત્ર ગણતરી કરતી પ્રજા નથી. એ પણ જીવનના રંગ માણે છે અને ઉત્સાહનો વહેણો વહેવડાવે છે. . . અને શા માટે ન વહેવડાવે? ભારતની નાની પ્રતિકૃતિ થી ગુજરાત! જે જે ભારત પાસે છે તે બધું ગુજરાત પાસે છે-એને એક પાસ સાગરનાં જળનું સંભળાય છે, એની પાસે રેતીના સાગર સમુદ્ર રણ પડ્યું છે જેના મુસવતા વાવસાની કારમી ભીખૂતાથી ગુજરાતીના કાન દેવાઈ ગયા છે. એની પાસે રેવતક જેવા ગંભીર અને કરાળ, પતાગઢ જેવા અદ્ભુત-રમ્ય અને ધર્માવધમાં પરિવર્તન પામેલા યજુર્જ્ય જેવા પવંતો છે. નર્મદા, તાપી, પૂર્ણા અને મહી જેવી લોક-માતાઓ એને ઘીર પાપ છે. સરસ્વતી તો એને આંગણે વહે છે. એનાં

જંગલોમાં આજેય વનરાજની ગર્જના સંભળાય છે, એનાં ધાન્યક્ષેત્રો અને વાડીઓ મલબધ પાક આપે છે. એની ધરતી અવનવા ખનિજ દ્રવ્યોના ફુવારા ઉઠાડે છે-એ ગુજરાતને વળી એની અસિમા મળી છે. એના ઉત્સવો કાં અધૂરા રહે?

બાળકજન્મના, નામકરણવિધિના, પક્ષીપચીતના, લગનના-એવા તો કંઈ કંઈ ઉત્સવો કુટુંબ લેખે અને જ્ઞાતિ લેખે ઊજવાય છે. હજીપ આ બધા પ્રસંગો આપણામાં સામાજિક મહત્ત્વના પ્રસંગો ગણાતા હોઈ એ નિમિત્તે ઘણા સામાજિક અંશો એમાં સચવાયલા હોય છે-એ રીતે આવા ઉત્સવો વ્યક્તિગત કે નહીં ક્રીટિકલ અવસરો બનવાને બદલે વધારે વ્યાપક બને છે. લગન-જનોઈ કે જન્મ પ્રસંગે ગોકવાતા, ગરબા-સસ-ગાન-ઉપણી-સમુલ્લોજન એ પણ ઉત્સવોના જ પ્રકારો કહી શકાય છતાં એ પ્રસંગોને જ્યાં બાળકો મૂકી ગુજરાતના વધુ વ્યાપક ઉત્સવોની ગોંધ લઈએ.

ઋતુ ઋતુના ધર્મમિશ્રિત ઉત્સવો

વર્ષારંભ (જેસનું વર્ષ)

આખા વર્ષચક્રનો કંચાસ કાઢીએ તો કાર્તિક સુદ પડવો એ નવા વર્ષનો પહેલો દિવસ. જેસનું વર્ષ ગુજરાતમાં આનંદ અને ઉત્સાહથી ઊજવાય છે. એ સપ્તરસે દહાડે વહેલી સવારે કૃષ્ણ-રક્ષોથી દ્વાર વિભૂષિત કરી, સર્વ રાજ્ય જનું ‘સંભારસ’ (પીકું) શુકનના પ્રતીક તરીકે લઈ દિવસ ઘરે થાય છે. પેલી ઉત્સવવેષી ગુજરાતજુ ગાય છે:

“શેરી વળાવી સજ્જ કડું, ઘેર આવોને
મોતીડે પૂરું થોક-મારે ઘેર આવોને. . .”

આંગણાં સ્વચ્છ અને શોભીતાં કરી ગુજરાત એને આંગણે જગતને નોતરે છે. વર્ષારંભનો આ સંસ્કારો વિનય કેવો ઉજ્જવલ લાગે છે! દિવસ દરમ્યાન સારાં વસો પહેરી સ્નેહીસંબંધીઓને, પરિચિતોને મળવું, રૂઝડ ન મળ્યા તો ટપાલથી સુશોભિત અભિનંદનો મોકલવાં, જૂના ઉદ્યેગ, વિદ્યાસભોને તજ દેવાં, સવારે આંગણે રંગોળી પૂરી, સાંજે દીવડા અને આતશબાજીથી પ્રકાશના છંટકાવ કરી નવા વર્ષને પૂરા ઉત્સવ અને ઉમંગકાળી સંકારવાનો આખા દિવસનો ઉત્સવ સરસ રીતે ઊજવાય છે. ભાઈબીજના પર્વને વણી વેતો આ વર્ષારંભનો ઉત્સવ લાભપાંચમ અને દેવ-દિવાળી સુધી ચાલે છે.

માગશર માસનું મહત્ત્વ તો ક્રીકમ્પે ગીતામાં માસાત્ માનં-વૌર્ષોદ્ધમ્ કહીને ક્યું છે. “અર્ચન પ્રાચીન કાગમાં માગશર મહિને

વર્ણિત થતો.* તે માસમાં એકાદથી વગેરે થઈને ઊજવાય છે અને લોકો પ્રત અને યમ-નિયમમિશ્રિત ઉત્સવો કરે છે.

માગશર પૂરો થતાં પોષ મહિનો આવે છે અને મહરસંક્રાંતિનું અવનવું પર્વ લાગે છે. ક્રી કાકાસાહેબ કાંબેલકરે ચોષ ૯૪ કહ્યું છે, “મહર-સંક્રાંતિ એ દિવસનો રાત્રિ ઉપરનો વિજય, તડકાનો ટાક ઉપરનો વિજય, પ્રવૃત્તિનો નિદ્રા ઉપરનો વિજય સૂચવે છે. અષાઢ મહિનાથી દીર્ઘનતમા રાત્રિનો વિજય થતો હતો, દયાડે દયાડે પ્રવૃત્તિ ઓછી થતી હતી, . . . મહાત્મા સવિતા (સૂર્ય) જાણે દક્ષિણમાં બંદીવાસમાં ૯૪ થયી ગયા—એ ક્યારે છુટશે? . . . આપતિને પણ અંત લેશે છે. સૂર્યનું દક્ષિણ તરફનું સંક્રમણ પૂરું થયું અને ઉત્તરાષ્ટ્રની શરૂઆત થઈ. સવિતાનાં કિરણો વધારે ને વધારે ફેલાવા લાગ્યાં. . . રાત્રિના સાધાજન્યો ભય શરૂ થયો. . . મહાત્મા સવિતા દક્ષિણ દિશાના બંધનમાંથી હવે ૯૪ શુક્ર શબ્દના એવી ખાતરી થવા લાગી. બસ, એ ૯૪ ભાવિ મુદ્દિનો આનંદ ને મહર સંક્રમણ.”*

જીવનદાતા સૂર્યનો આ વિજયોત્સવ તો સારી રીતે ઊજવવો જ જોઈએ. અને ગુજરાત તો મહરસંક્રાંતિનું પર્વ વિવિધરુપ રીતે જ ઊજવે છે. સંક્રાંતિને દયાડે વરોદરા, અમદાવાદ કે ભરૂચ-સુરત જેવાં ગ્રામ વસ્તીવાળાં શહેરોમાં જાઓ તો સવારથી શેરીઓ સૂમસામી જાણે ભારે હડતાલ પડી! પણ નીચે શેરીઓ જોતા તમે કયાં સુધી રહો કારણ આપોઆપ તમારી ટીક ઉપરના અવાજે ઊંચી જ થઈ ગઈ હોય અને તરત જ સમજાય કે આખું નગર એની અગાશીઓ પર જઈને બેઠું છે. ઉત્તરાણની મઝા તો ગુજરાતમાં જ. કલ્પનાના રંગ જેવા રંગબેરંગી અને મનના તરંગ જેવા સરૂર—સરૂર સરકતા સંક્રમે—હજારો કનકયા આકાંક્ષિ ચઢ્યા હોય, જાણે ધોળે દયાડે નાંકતો આભમાં આવાં! કકાલી મુકતી ઠંડીની કે સુરજનીય થી ગુણજા છે કે ઉત્સાસને હિલોએ ચઢેલા એ માનવમહેરામણના પતંગ હોડકાને કાંઈ કરી શકે? આશાકવુદ્ધ શબ્દ ‘ચાઓ’, ‘સેચ જોડો’, ‘ચેચ લગાઓ’, ‘કાપો’—‘જેનો’ . . . ના દેકારામાં પડ્યાં હોય. પિતા-પુત્ર બન્નેનું મયવ્ય એમના કમકાત ચકાત, ભડાત કનકવામાં જ કેન્દ્રિત થયું હોય—વર્ણન વ્ય-અંતર ભુકારી જાય—પતંગ ઉડાવવાની રમત મઝતીમાં મોટાનાનાં ભેદભાવ ભૂલી ચક્રપૂર થઈ ગયાં હોય. સ્ત્રીઓ પણ શાની રસોડામાં પુચઈ રહે? આગલે દિવસે અને આગલી રાત્રે પુરુષોએ દોરને માંચે પાઈ કર્યો હોય ત્યારે સ્ત્રીઓએ બીજા દિવસ માટે રસોઈ કરી લીધી હોય. એ પણ જે સંધ્યુ હોય તે લઈને અગાશીએ જ ચડે. શરદ પૂનમનો દુધપાણીના ઉજાણી અગાશીમાં થાય તે સમજાય પણ ભર-ઠંડીમાં અને ભરડાકે ઉત્તરાણની આ ઉજાણી તો ઉત્સવવેષમાં ગુજરાતી-ઓ જ માણી શકે!

ઉત્તરાણનો ઉત્સાહ હજી તો ઊતર્યો ન હોય ત્યાં શંકર-મહાદેવની જ્ઞાની ઉત્સાવવતો માઘ મહિનો આવે છે અને ગુજરાતના એક કવિએ રચેલી કાવ્યપંક્તિઓ શાદ આપે:

* ‘જીવના તહેવારો’, ક્રી ‘ક્રાક કાંબેલકર’ આવૃત્તિ પાંચમી, પાન ૨૮.

“ધિવાળો વીનો ને વીત્યા ઠંડીના ચમકાર ગુલાબી, શીતળતાને શોધી લેતો તડકામાં તોપવ કાંઈ આવી!

લાલો તે સુન્દરતા છાની વસંત તો નવરંગ મજની!”

માઘ સુદ પાંચમને આપણે વસંતપંચમી કહીએ છીએ.

“વસંતપંચમી એટલે જીનુચળની પંચમણી” “વસંતપંચમી એ કુદરતનું ચોવન છે. જેની રહેણી કુદરતથી વિખૂટી થઈ નથી, કુદરતને રંગે જે રંગાય છે તે વસંતનું અગમન વગર કદા અનુભવે છે. . . વસંત જ્યારે આવે છે ત્યારે ચોવનના ઉત્સાહ સાથે આવે છે. . . વસંતપંચમીનો ઓરછત્ર . . . ક્રિષ્ણોએ અને ગાયત્રીએ, તરુણોએ અને રસિકોએ . . . જોકળો છે, કોપલે તેને નોતરે છે અને ફૂલોએ તેને વધાવે છે—વસંત એટલે પશીઓનું જાન, આશ્રમજનની સુગંધ, શુભ્ર અબોની વિવિધતા અને પવનની ચંચળતા. . . વસંતમાં કુદરત આપણને રસની રેલ આપે છે.”

કુદરત વસંતોત્સવ ઊજવે અને માણસ કાંઈ ઓછો જ બેસી રહે? કુદરત કેસૂઈ ખીલવે તો માણસ એના શરૂઆત પણ સજી અને એની રંગચક્રપૂર પાંદડીઓને પાણીમાં ભોળી રંગ ધોળે અને રંગની લાક્ષણ કરે અને કરાવે. કુદરતના રંગમાં અંતરના રંગ ભેળવી એના છંટકાવ કરે—ભીંજાય અને ભીંજવે—વાતાવરણમાં વધતા જતા તાપમાં હીળીના રંગ રમવાની મઝા તો રમનાર જ સમજી શકે! હોલિકોત્સવ એટલે શીત ઉપર ઉષાનો વિજય. ધિવાળો જાય અને વસંતની ઉષા વાતાવરણમાં ફેલાય. મોટી તાપણીઓ સજાવાની વર્ષ માટે છેશ્ચી તાપણી કરી ઠંડીને વિદાય આપવાની આ ઉત્સવ કહી શકાય. ઠંડીના રોગોને રાક્ષસનું પ્રતીક કલ્પી તે દિવસે તેને નસાડવામાં આવે છે. હોળીની સાથે ભક્તરીર પ્રલ્લ્યાદની શાદ આવી જ જાય છે. અસુર-સુર સમન્વયના ભણકારા આ મહાપર્વમાંથી થાય છે અને આજે પણ સમન્વયની ભાવનાને જાગ્રત કરે છે—ઉત્તરનીચના ભેદ આ ઉત્સવ દાણી નાંખે છે. જીવનની કૃત્રિમતા, વધારે પડતી ધવકારી (Prudency)ને એક દિવસ પૂરતી બાહુએ મૂકી સર્વ જન કુદરત સાથે એકરસ બની રસ-રંગમાં તરબોળ બને છે. હોળી ઉત્સવ એટલે ચોવનનો—ઉત્સાહનો-ઉત્સવ. આંબાના મોર ઊડતા હોય, નાના નાના મરવાઓની કગલીઓ બજારમાં મુકાતી હોય, પાણીવણા ફૂકતાં આગલો નગારી પર દાતલુટીથી કિલકારીઓ મચાવતાં હોય, કિશોરો લાકડાં ભેગાં કરતાં હોળી-કર માંગતાં હોય, સાંજ પડ્યે દેદીપમાન હોળી દેર દેર પ્રગટાવે વાતાવરણમાં એક અવનરો હવન પ્રગટશે હોય અને હવાને વિશુદ્ધ કરતો ધૂપ ફેલાતો હોય, પૂજા થતી હોય, પ્રદક્ષિણાઓ ફરતી હોય, પવિત્રતા, ઉષા અને શુદ્ધિનું વાતાવરણ જામું હોય એવામાં વળી ગુર્જરવાસી મારવાડી-ઓના કડબાદ અને હોળીઓનો એક જાણુ ગાજતાં હોય ત્યારની મોજ અનેરી હોય છે. . . દક્ષિણ ગુજરાતના દુધયા પાસા કરીને હોળીના આ તહેવારને ખૂબ મોજથી ઊજવે છે. સ્ત્રીઓ જેવા વેશ પહેરી દાંડિયા

(જાણ દંડુકા) હાથમાં લઈ તેઓ રમે છે. તેઓ ઘેરેયાઓને ગવણ-નારાઓ ઉત્સાહ આપે છે, પાણી ચણે છે અને મોટી મોટી ટોળીમાં રંગબેરંગી વિચત્રિવિચર વેષધારી ઘેરેયાઓ અને હાથમાં મોરપીચ્છની ઝૂંડીઓ કુદાવતા એમાંના જ નાપકો ઠેર ઠેર ફરે છે. નાચજાનની રમઝટ જામે છે અને એમ હોળી ઊજવાય છે.

ઉત્સાહ અને ઉત્સાહ પ્રેરતો આ રંગભર્યો હોલિવોડના ઉજવાવતો ફાગણ પૂરો થતામાં તો શાંધિયાહન સમ અને વર્ધમાન મહાવીર તથા મહાબલી હનુમન્નું ગુણ સ્મરણ કરાવતો તીખો ચૈત્ર માસ આવે. ઓત્રા-ચિત્રાના તાપ તો જણીતા જ છે. એવા તાપમાં કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ વધારે પડતી જ લાગે છે. છતાં ચૈત્રમાં સામનવમી તથા મહાવીર જ્યંતી આવે છે, જૈન ધર્મમાં સાદાઈ અને દેહદમનને વધુ મહત્ત્વ આપાનું હોવાથી તે ધર્મને લગતા ઉત્સવો ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. છતાં મહાવીર જ્યંતીને દિવસે સુંદર વસ્ત્રો સજ્જ, પ્રકૃષ્ઠ મને જૈન સી-પુત્રો દર્શન માટે દેરાસરે જાય છે. ત્યાં પૂજન ઉપાસના થાય છે. ચાર-ચાર મહાપુત્રોને વાદ કરાવતો ચૈત્ર માસ ખરેખર આનંદદાયક છે. વળી ચૈત્રી પૂર્ણિમાના મેળા પણ ઘણે ઠેકાણે જાય છે અને તેની સાથે આનંદ ઉત્સવ હોય જ.

વૈશાખ પણ તપતો તપાવતો મહિનો. છતાં તેમાં ચંદ્રચાર્ય અને બુદ્ધ જેવી મહાન વ્યક્તિઓની જ્યંતીઓ આવે છે. તથા અક્ષયતૃતીયા—અખાત્રીજનું પર્વ પણ આ જ માસમાં લાગે છે, જ્યારથી ખેડૂતોનું વર્ષ બેસે છે. બુદ્ધની વિચારસરણીમાં સાદાઈ અને આડંબરહિનતા છે. છતાં બોદ્ધ ધર્મ વડે ગીત-નૃત્ય-ઉત્સવોને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું છે એ નોંધપાત્ર છે.

જેઠ મહિનામાં તો સ્ત્રીઓ માનીતો વટ-સાવિત્રીનો વ્રત-ઉત્સવ આવે. સોશલિનો ઉત્તમ દૃષ્ટાંત આપતી મહાસતી સાવિત્રીના ચરિત્રને વાદ કરી તે દિવસે ઘણી મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ વડની પૂજા કરે છે.

ફાગણની હોળીથી શરૂ થયેલો તાપ જેઠ સુધી આકરો બનતો ચાલે પણ પછી તો અનેક પર્વોત્સવો અને ઉત્સવો લઈને આવતી સંગ્રહ પર્વાઈ બેસે. એ શરૂ થતાં જ આશામાં થઈ જિલ્લે—વાતાવરણ આખું જ પથારી જાય. આપણા જિવા ગરમ આબોહવાવાયા અને ખેતીપ્રધાન દેશમાં તો વર્ષાનું આગમન જ એક મોટો ઉત્સવ ગણી શકાય—આપણી મહાએકાદશીથી જ વ્રતોની શરૂઆત થાય. આપણમાં જ ગુરુપૂર્ણિમા આવે અને ગુરુ પ્રતિના આદરણ્ય અને માનસહિતનો ઉત્સવ ઊજવાય. આપણે ત્યાં ગુરુનો મહિમા બહુ ભારે છે. ગુરુપૂર્ણિમા નિમિત્તે વ્રત મિશ્રિત ઉત્સવ ઊજવાય છે.

વળી આ જ મહિનામાં કન્યાઓનું ગૌરી વ્રત આવે છે. નાની નાની છોકરીઓ પાર્વતીની નિધાવી પાંચ દિવસ મીઠું છોડી દે છે. નાની નાની ટોપલીઓમાં જવાબ વાળી-ઉમાડી પ્રક્રિયાનું પૂજન છે. શિવ-પાર્વતીનું પૂજન કરે છે અને આખું કલિન વ્રત સહા બને તે માટે સમાજે તેનો ઉત્સવ બનાવી દીધો છે. નાની બાળાઓ એ વ્રતના દિવસોમાં મંદીથી હાથ રંજે, વાજ સરસ ઓળે, સાચાં કપડાં પહેરી ગરબા

ગાય, રમતો રમે, ગીતો ગાય, જાગરુ કરે. મોટી સ્ત્રીઓ પણ સંકર-પાર્વતીનું વ્રત કરી અલુણ્ણ કરે છે. અપાકમાં આભની વાદળીઓ અને વીજળીઓ સાથે હોડ મંડીતો તેમના જેવી જ કુમારિકાઓ વ્રત-ઉત્સાહના તેજથી દીપ્તી 'ગોરમા'ના ગાણું ગાતી વ્રત ઊજવે છે. ગુજરાતમાં ગોર્ખનું વ્રત ઘણા જ ઉત્સાહથી ઊજવાય છે.

જતા અપાકનું ઉત્સવ સ્વરૂપ સૌથી વધારે સ્પષ્ટ તો એના છેલ્લા દિવસ—દિવાસને દહાડે દેખાય છે.

આપણે ત્યાં પૂર્ણિમાની સાથે અમાવસ્યાનાય ઉત્સવો હોય જ એ ખરેખર નોંધપાત્ર છે. દિવાસો (અપાક વદ અમાસ) એ હોળીની જેમ લગભગ સર્વભોગ્ય-લોકભોગ્ય તહેવાર છે. સામાન્ય લોકો અને ગ્રામજનના પણ આ તહેવાર ઊલટથી ઊજવે છે.

ખાસક રીતે દક્ષિણ ગુજરાતના દૂબળા જાતિના લોકો એક વિધિષ્ટ પ્રકારે આ ઉત્સવ ઊજવે છે. ગણપતિ, તાલિયા કે ઉત્તર પ્રદેશની સમલીલા (જેમાં ચાવણ, હનુમાન સમસો વગેરેના મોટા મોટા આકારો કાગળના બનાવવામાં આવે છે અને સરથસ જેનું કાંઠો લઈ જવાય છે) એના જેવું જ આ ઉત્સવમાં કરવામાં આવે છે. દૂબળા જાતિના લોકો એમના માનીતા 'દિહાવા' (દિવાસ)ના દિવસે કપડાં—ચીંપડાંમાંથી છવતા માણસના કંદના મોટા કીંગલા બનાવે છે. એની ખાસિયત એ કે કીંગલાના (pose) દેખાવ કિયાસૂચક અને વિવિધ પ્રકારની કિયામાં હોય છે. પણ એક ખાસિયત એ કે 'કીંગલો' હોય હરિયાં સાહેબચાલી, ટોપો (Hat) કોટ પાટચૂન, ટાઈ પહેરેલો હોય, મોમાં વળી ચિટ્ટ કે સિગરેટ પણ ખોસેલી હોય—એવા 'સાહેબચાઈ' કીંગલાને ત્રણ ચારની સંખ્યામાં સરથસ આકારે લઈ દૂબળાઓ ફેરે—નાચકૂદ કરે, ગાણું ગાય અને બેઠાં પુરુષ બધાં એમાં હોય. પારસીઓ પણ એમાં ઉત્સાહભરે ભાગ લે છે એ સરથસ નદીકિનારે જાય, ત્યાં મેળામાં ફેરવાઈ જાય વળી નાચ-જાન થાય અને પછી 'કીંગલા'નું વિસર્જન કરવામાં આવે. કદાચ વર્તમાન યુગમાં ગોંધીજી તથા અન્ય નેતાઓ દ્વારા અમલમાં મુકાયા 'હિંદ છોડો' (Quit India) ના માનીતા સૂત્રનો સરથ, નિખાલસ, કટાક્ષમ્ય એવો આ ગ્રામ્યપ્રકાર ગ્રામવાસીઓએ કીંગલા કુખાવાના ઉત્સવ દ્વારા આપણને આપ્યો હોય! ભરૂમાં પણ આવા કીંગલાઓનું માહાત્મ્ય હોય છે. ત્યાં તો બંગલા-કીંગલા કરતાં જ મહાકાય ભીમ બનાવવામાં આવે છે.

વીજળીઓ ચમકાવતો, જર્જરાઓ કરતો તોફાની અપાક માસ વિદાય લે અને એની જગ્યાએ આવે સોહામણો શાવણ માસ. શાવણ એટલે તો વ્રત ઉત્સવોનો જ માસ . . . કુંદરતી પાંગરી હોય, લીલીછમ ધરતી બની ગઈ હોય, અપાકના ઉત્પાત થાવી જઈ વર્ષા વધુ રમણીય થઈ ગઈ હોય અને ઝરમરિયા મેઘ વરસી શાવણના સરપાંચ થતાં હોય. એ પવિત્ર માસમાં તો સોમવારનું ઘણું જ માહાત્મ્ય ગણાય. ઘરમાં ઉત્સાહ મંદિરોમાં ઉત્સાહ . . .

શાવણ સુદ પાંચમે આર્યનાગ જાતિઓના સમન્વયને અમર બનાવતી નાગપંચમી આવે. નાગની પૂજા ઘેર ઘેર થાય. બીજે દિવસે ભાત-

વર્ષિભ થતો.” તે માસમાં એકાદશી વહેરે પર્વો ઊજવાય છે અને લોકો ઘ્રાત અને યમ-નિયમચિહ્નિત ઉત્સવો કરે છે.

માગશર પૂરો થતાં પોષ મહિનો આવે છે અને મકરસંક્રાંતિનું અવનવું પર્વ લાવે છે. શ્રી કાકાસાહેબ કાષેવરકરે જોગ્ય ૯૪ કહ્યું છે, “મકર-સંક્રાંતિ એ દિવસનો સત્તિ ઉપરનો વિજય, તક્કાનો ટાક ઉપરનો વિજય, પ્રવૃત્તિનો નિદ્રા ઉપરનો વિજય સૂચવે છે. અષાઢ મહિનાથી દીર્ઘ-તપા સત્તિનો વિજય થતો હતો, દહાડે દહાડે પ્રવૃત્તિ ઓછી થતી હતી, . . . મહાત્મા સવિતા (સુમી) જાણે દક્ષિણમાં બંદોવાસમાં ૯૪ પરી ગયા—એ ક્યારે છુટશે? . . . આપતિને પણ એટલો લોભ છે. સૂર્યનું દક્ષિણ તરફનું સંક્રમણ પૂરું થયું અને ઉત્તરવર્ણની શરૂઆત થઈ. સવિતાનાં કિરણો વધારે ને વધારે ફેલાવા લાગ્યાં. . . સત્તિના સામ્રાજ્યનો શ્વેત શરૂ થયો. . . મહાત્મા સવિતા દક્ષિણ દિશાના બંધનમાંથી હવે નજર મુક્ત થવાના એવી ખાતરી થવા લાગી. બ્રહ્મા, એ ૯૪ ભાવિ મુક્તિનો આનંદ તે મકર સંક્રમણ.”

જીવનદાતા સૂર્યનો આ વિજયોત્સવ તો સારી રીતે ઊજવવો જ જોઈએ. અને ગુજરાત તો મકરસંક્રાંતિનું પર્વ વિવશણ રીતે જ ઊજવે છે. સંક્રાંતિને દહાડે વડોદરા, અમદાવાદ કે ભરૂચ-સુરત જેવાં ગૌરવ વસ્તીવાળાં શહેરોમાં જાઓ તો સવારથી શેરીઓ સૂમસામ! જાણે ભારે હડતાલ પડી! પણ નીચે શેરીઓ જોતા તમે ક્યાં સુધી રહો કારણ આપોઆપ તમારી રીક ઉપરના અવાજે ઊંચી જ થઈ ગઈ હોય અને તરત જ સમજાય કે આખું નગર એની અગાધીઓ પર જઈને બેઠું છે. ઉત્તરાણની મગ્ગ તો ગુજરાતમાં જ. કપ્પનાના રંગ જેવા રંગબેરંગી અને મનના તરંગ જેવા સરૂર—સરૂર સરકતા સંકેતો—હજારો કનકવા આકાશે ચળવા લોય. જાણે પીંગે દહાડે નક્કો આભમાં આવાં! કકણની મુક્તી ઠંડીની કે સુરભનીય શી ગુંજણ છે કે ઉત્સાસને ઢિલોળે ચઢેલા એ માનવમહેરામણના પતંગ હોડવાને કાંઈ કરી શકે? આગાલવૃદ્ધ સહુ ‘યગાઓ’, ‘સેઝ છોડો’, ‘પેચ લણઓ’, ‘કાપો’—‘ખેલો’ . . . ના દેકારામાં પડ્યાં હોય. પિતા-મુત્ર બનેનું મમત્વ એમના કમકાત ચડના, બકના કનકવામાં જ કેન્દ્રિત થયું હોય—વર્ણો વચ્ચેનું ભુથાર્થ જાય—પતંગ ઉડાવવાની રાત મસ્તીમાં મોટાનાનાં બેઠવાય ભૂલી ચક્રુર થઈ ગયાં હોય. સ્ત્રીઓ પણ શાની રસોડામાં પુસાઈ રહે? આખે દિવસે અને આગલી સત્રે પુરુષોએ દોરને માંચે પાઈ કસો હોય ત્યારે સ્ત્રીઓએ ભીજા દિવસ માટે રસોઈ કરી લીધી હોય. એ પણ જે ચંપું હોય તે લઈને અગાધીએ જ વહે, ઘરદ મૂનમની દૂધપીવાની ઉજણી અગાધીમાં થાય ને સમજાય પણ ભર-કંડીમાં અને ભરાકંડે ઉત્તરાણની આ ઉજણી તો ઉત્સવથેયો ગુજરાતી-ઓ જ માણી શકે!

ઉત્તરાણનો ઉત્સાહ હજી તો ઊંઘે ન હોય ત્યાં શંકર-મહાદેવની ભવનો ઉત્તરાવતો માલ મહિનો આવે છે અને ગુજરાતના એક કવિએ રચેલી કાવ્યપંક્તિઓ માલ આવે:

“જગત તહેવારો”, શ્રી “કાશ કાવેરકર” અગાઉત પાંચમી, પાન ૨૮.

“શિયાળો વોત્તો ને વોત્તી ઠંડીના ચમકાર ગુલાબો, શીતળતાને શોષી લેતી તક્કામાં તીખવ કાંઈ આવી!

લાવી તે સુન્દરતા છાની વસંત તો નવરંગ મખની!”

માથ સુદ પાંચમને આપણે વસંતપંચમી કહીએ છીએ.

“વસંતપંચમી એટલે જ્ઞાનરાજની પદ્મમહી” “વસંતપંચમી એ કુદરતનું યોગ્ય છે. જેની રસોડી કુદરતથી વિખૂટી થઈ નથી, કુદરતને રંગે જે રંગાય છે તે વસંતનું આગમન વગર કહી અનુભવે છે. . . વસંત જ્યારે આવે છે ત્યારે પોષવના ઉત્તમ સમય આવે છે. . . વસંતપંચમીનો ઓરજવ . . . કવિઓએ અને ગાયકોએ, તરુણોએ અને રસિકોએ . . . ગોઠવ્યો છે, કોયલે તેને નોતર્યો છે અને કૂશોએ તેને વધાવ્યો છે—વસંત એટલે પશોઓનું ગાન, આત્મમંજરીની સુગંધ, શુભ અગ્નિની વિવિધતા અને પવનની ચંચળતા. . . વસંતમાં કુદરત આપણને રસની રેલ આપે છે.”

કુદરત વસંતોત્સવ ઊજવે અને માણસ કાંઈ ઓછો જ બેસી રહે? કુદરત કેસુદાં ખીલવે તો માણસ એના શરૂઆત પણ સત્તે અને એની રંગચક્રુર પાંદડીઓને પાછીમાં બોળી રંગ ધોળે અને રંગની લાક્ષણ કરે અને ક્યારે. કુદરતના રંગમાં અંતરના રંગ ભેળવી એના છંદકાવ કરે—ભીંજાય અને ભીંજવે—વાતાવરણમાં વધતા જતા તાપમાં ઊંચીના રંગ રમવાની મગ્ગ તો રમનાર જ સમજ શકે! હોયિકોત્સવ એટલે ઘીત ઉપર ઉખાનો વિજય. શિયાળો જાય અને વસંતની ઉમા વાતાવરણમાં ફેલાય. મોટી તાપણીઓ સજગાવી વર્ષ માટે છેલ્લી તાપણી કરી ઠંડીને વિદાય આપવાનો આ ઉત્સવ કહી શકાય. ઠંડીના રોજોને રાક્ષસનું પ્રતીક કંઈ તે દિવસે તેને નસાવામાં આવે છે. હોળીની સાથે ભગવાન પ્રદ્યુમ્નની માલ આવી જાય છે. અંતુર-સુર રામવત્સવની ભાવનાને ભગ્ન કરે છે—ઉચ્ચ-ચીવના બેઠ આ ઉત્સવ ટાળી નાખે છે. જીવનની કૃત્રિમતા, વધારે પડતી દાકાઈ (Pride) ને એક દિવસ પૂરતી ભાનુએ થૂકી સસે જન કુદરત સાથે એકરસ બની રસ-રંગમાં તરજોલ બને છે. હોળી ઉત્સવ એટલે યોવનનો—ઉત્સાહનો-ઉત્સવ. આંખના મોર ઊડતા હોય, નાના નાના મરવાઓની ડગલીઓ બજારમાં મુકાતી હોય, ધાણીચણ ફડકતાં બાળકો નગરી પર દાનતુ ટીપી ઉત્તરણીઓ મચાવતી હોય, કિશોરો લાકડાં ભેગા કરનાં હોળી—કર માગતી હોય, સંજ પડે દેદીપમાન હોળી દેર દેર પ્રગટાવી વાતાવરણમાં એક અવનવો હવન પ્રગટવો હોય અને હવાને વિશુદ્ધ કરતો પૂષ ફેલાતો હોય, પૂજ થતી હોય, પ્રદક્ષિણાઓ ફરતી હોય, પવિત્રતા, ઉમા અને શુદ્ધિનું વાતાવરણ જાણું હોય એવામાં વળી ગુર્જરવાસી મારવાડી—ઓના રૂપ-માલ અને હોળીગીતો એક લાગુ ગાજતી હોય ત્યારની મોજ અનેક હોય છે. . . દક્ષિણ ગુજરાતના દૂધના ખાસ કરીને હોળીના આ તહેવારને ખૂબ મોજથી ઊજવે છે. સ્ત્રીઓ જેવા વેશ પહેરી દાંડિયા

(જાણ દંડમાં) હાથમાં લઈ તેઓ રમે છે. તેઓ ઘેરેલાઓને જરથવા-નારાઓ ઉત્સાહ આપે છે, પાસી થાય છે અને મોટી મોટી ટોળીમાં રંજિતેલી ચિત્રિચિત્ર વેશધારી ઘેરેલાઓ અને હાથમાં મોરેપીયછી ઝૂંપીએ કુદાવાના એમાંના જ નાણકો દેર દેર ફરે છે. નાચનાનની રમઝડ જામે છે અને એમ હોતી ઊત્સાહ છે.

ઉત્સાહ અને ઉત્સાહ પ્રેરનો આ રંજજોઈ લોચિતોત્સવ ઉત્સાવનો ફાગણ પૂરો થયામાં તો યાચિવાલન રામ અને વર્ષમાન મહાવીર તથા મહાજયી યનુમનનું શુભ રમઝડ કરાવનો નીખો ચૈત્ર માસ આવે. ઓત્રા-ચિત્રાના તાપ તો જાણીતા જ છે. એવા તાપમાં કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ વધારે પડતી જ થાય છે. છતાં ચૈત્રમાં રામનરમી તથા મહાવીર જાની આવે છે. જન મર્મમાં સાદાઈ અને દેહદમનને વધુ મારત આપાનું હોવાથી તે ધર્મને વગતા ઉત્સવો ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. છતાં મહાવીર જાનીને દિવસે સુંદર વસો સજા, પ્રદુસ્ત્ર મને જન સી-પુરુષો દર્શન માટે દેશસરે જાય છે. ત્યાં પૂજન ઉપસના થાય છે. ચાર-ચાર મહાપુરુષોને શાદ કરાવતો ચૈત્ર માસ ખરેખર આનંદદાયક છે. વગી ચેતી પૂજિમાના મેળા થતુ ઘણે દેશોને લથાય છે અને તેની સાથે આનંદ ઉત્સવ હોય જ.

વૈશાખ થતુ તપનો તપાવતો મહિનો. છતાં તેમાં શંકરાચાર્ય અને ગુણ જેવી મહાન વ્યક્તિઓની જાનીઓ આવે છે. તથા અથાજનીયા-અખાત્રીજનું વર્ષ પણ આ જ માસમાં લાંબું છે. જ્યારથી ખેડોતોનું વર્ષ બેસે છે. બુદ્ધની વિચારસરણીમાં સાદાઈ અને આદિશરણિતતા છે. છતાં બીજા મર્મ વડે ગીત-નૃત્ય-ઉત્સવોને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું છે એ નોંધપાત્ર છે.

જેઠ મહિનામાં તો સૌઓનો માનીતો વડ-સાવિત્રીનો વ્રત-ઉત્સવ આવે. સીધાંજનો ઉત્તમ દુષ્ટાંત આપતી મહાસતી સાવિત્રીના ચરિત્રને શાદ કરી તે દિવસે ઘણી મોટી સંખ્યામાં સૌઓ વડની પૂજા કરે છે.

ફાગણની હોળીથી થડુ થયેલો તાપ જેઠ સુધી આકરો બનતો ચાલે પણ પછી તો અનેક પરિવ્રતનો અને ઉત્સવો લઈને આવતી મંચથ વર્ષા પછી બેસે. એ થડુ થતાં જ આપાક પ્રાણ લેવડે-લાવરમ્મ આપુજ પચ્છાઈ જાય. આપણા જિવા ગરમ આશોદવાવાના અને ખેતીપ્રધાન દેશમાં તો વર્ષાનું આગમન જ એક મોટો ઉત્સવ ગણી શકાય-આપાકી મહાએકાદશીથી જ વ્રતોની શરૂઆત થાય. આપાકમાં જ ગુરુપૂર્ણિમા આવે અને ગુરુ પ્રત્યેના આદરભાવ અને માનસહિતનો ઉત્સવ ઊત્સાહ. આપણે ત્યાં ગુરુનો મહિમા બહુ ભારે છે. ગુરુપૂર્ણિમા નિમિત્તે વ્રત મિશ્રિત ઉત્સવ ઊજવાય છે.

વગી આ જ મહિનામાં કંચાઓનું ઝોરી વ્રત આવે છે. નાની નાની છોકરીઓ પાર્વતીની નિષાધી પાંચ દિવસ મીઠું છોડી દે છે. નાની નાની ટોપડીઓમાં જવારા વાલી-ગણી પ્રકૃતિનું પૂજન કરે છે. શિવ-પાર્વતીનું પૂજન કરે છે અને આપું કઠિન વ્રત સલા બને તે માટે સમાજે તેનો ઉત્સવ બનાવી દીધો છે. નાની બાળાઓ એ વ્રતના દિવસોમાં મંદીથી હાથ રંજે, વાજ સરસ ઓળે, સાસં કપડાં પહેરી જરવા

નાચ, રમતો રમે, ગીતો ગાય, જાવરમ્મ કરે. મોટી સીઓ પણ શંકર-પાર્વતીનું વ્રત કરી અણુપણ કરે છે. અપાકમાં આખની વાદળીઓ અને પીજનીઓ સાથે હોડ મંદીની તેમના જેવો જ કુમારિકાઓ વ્રત-ઉત્સાહના તેજવી દીપતી 'જોરમા'માં ગામું ગાતી વ્રત ઊત્તરે છે. ગુરુવ્રતમાં જોરોનું વ્રત થતુ જ ઉત્સાહથી ઊજવાય છે.

જાતા અપાકનું ઉત્સવ સ્વરૂપ સીધી વધારે સ્પષ્ટ તો એના ઉત્સાહ દિવસ-દિવાળાને દાઢરે દેખાય છે.

આપણે ત્યાં પૂર્ણિમાની સાથે અમાવસ્થાના જ ઉત્સવો હોય છે એ ખરેખર નોંધપાત્ર છે. દિવાસો (અપાક વડ અમાસ) એ હોળીની જેમ લગભગ સર્વજોગ્ય-લોકજોગ્ય તહેવાર છે. સામાન્ય લોકો અને ગ્રામજનના પણ આ તહેવાર ઊવડતો ઊતરે છે.

ખાસક હોને દક્ષિણ ગુરુવાનના દુઝખા જાતિના લોકો એક વિશિષ્ટ પ્રકારે આ ઉત્સવ ઊતરે છે. ગણપતિ, નાગિયા કે ઉત્તર પ્રદેશની રામલીલા (જેમાં થયતુ, હનુમાન રામસો વગેરેના મોટા મોટા આકરો કાગજના બનાવવામાં આવે છે અને સરપસ જેનું કાઠી વડી જવાય છે) એના જેનું જ આ ઉત્સવમાં કરવામાં આવે છે. દુઝખા જાતિના લોકો એમના માનીતા 'દિહાવા' (દિવાસ)ના દિવસે કપડાં-ચીવડમાંથી જીવતા માણસના કદના મોટા કીંગ્મા બનાવે છે. એની ખાસિયત એ કે કીંગમાના (pot) દેખાર કિષાયુક્ત અને વિવિધ પ્રકારની કિષામાં હોય છે. પણ એક ખાસિયત એ કે 'કીંગમા' હોય હંમેશાં સાહેબચાલી, ટોપો (Hat) કોટ પાટપૂન, ટાઈ પહેરેલો હોય. મોમાં વગી ચિટ્ટ કે તિગરેટ પણ ખોસેલી હોય-એવા 'સાહેબચાલી' કીંગમાને ત્રણ ચારની સંખ્યામાં સરપસ આકરે લઈ દુઝખાઓ ફરે-નાચકૂદ કરે, ગામું ગાય અને બેસી પુરુષ બધાં એમાં હોય. પાસીઓ પણ એમાં ઉત્સાહભરે ભાગ લે છે એ સરપસ નડીકિનારે જાય, ત્યાં મેળામાં ફેરવાઈ જાય વગી નાચ-ગાન થાય અને પછી 'કીંગમા'નું વિસર્જન કરવામાં આવે. કદાચ વર્તમાન યુગમાં ગોપીજી તથા અન્ય નેતાઓ દ્વારા અમલમાં મુકાયેલા 'લિંદ છોડો' (Quita India) ના માનીતા સુત્રનો સરળ, વિખાવસ, કટાકમળ એવો આ ગ્રામપ્રકાર ગ્રામવાસીઓએ કીંગમા કુખાવાના ઉત્સવ દ્વારા આપણને આપ્યો હોય! ભણવમાં પણ આવ્યા કીંગમાઓનું માહાત્મ્ય હોય છે. ત્યાં તો જંગલ-કીંગમા કરતાં જ મદકાજ ભીમ બનાવવામાં આવે છે.

લીજનીઓ થમકાવતો, જર્જનાઓ કરતો તોફાની અપાક માસ વિદાય લે અને એની જગ્યાએ આવે સોહામણો શાવરુ માસ. શાવરુ એટલે તો વ્રત ઉત્સવોનો જ માસ . . . કુદરતથી પાંચમી હોય, લીલીછમ પસલી બની ગઈ હોય, અપાકના ઉત્પાત થમી જઈ વર્ષા વધુ રમણીય થઈ ગઈ હોય અને ઝરમરિયા મેઘ વરસી શાવરુના સરવર્ણ થતાં હોય. એ પવિત્ર માસમાં તો સોમવારનું ઘણું જ માહાત્મ્ય ગણાય. ઘરમાં ઉત્સાહ મંદિરોમાં ઉત્સાહ . . .

શાવરુ સુદ પાંચમે આર્ધ-ગાય જાતિઓના સમન્વયને અપર બનાવતી નાચપંચમી આવે. નાગની પૂજા ઘેર ઘેર થાય. બીજે દિવસે ભાત-

ભાતની રસોઈ બનાવવાનો દિવસ. ઘેર ઘેર જાણે નાના નાના અન્નકુટ રચાય. ત્રીજે દિવસે તો ટાઢી ધિયજ-સીતાયા સપ્તમી. સી-ગૃહસ્ત્રી બારેય માસ રસોડામાં પુરાઈ કુટુંબને ખવડાવે અને પોષણ આપે તો એક દિવસ તો એને આશ્રમ મળવો જોઈએને? શીતાયા સપ્તમીને દિવસે ઘરમાં ચૂલો સળગે જ નહિ. ખાવાનું પણ ઠંડું—આ ત્રણેય દિવસો ખાસ કરીને સીઓ માટે મહત્વના છે. એમાં પૂજન થાય, ભેગાં મળીને જે તે વ્રતના માહાત્મની વાર્તાઓ મંત્રાય અને એમ નાનામોટા પ્રસંગોથી રોજિંદા જીવનની ધરડામાં કાંઈ કાંઈ રસ ઉત્પન્ન થાય તેવી વ્યવસ્થા લોકમાનજ કરી જ લે છે.

આ જ મહિનામાં બે પૂજિમા આવે છે તે ખૂબ મહત્વની છે. એની સાથે અનોખા ઉત્સવો જોડાયેલા છે. એ દિવસ 'આવણી'ના હુલામણા નામે ઓળખાય છે. એને નાવિયેરી પૂજિમા, બળેવ, રાખી પૂનમ, રક્ષા પૂનમ વગેરે નામોએ પણ ઓળખાવવામાં આવે છે.

દરિયાખેડુ પ્રજા માટે દરિયાનું ખેડણ જનુ અનુસાર આ દિવસથી શક્ય બને છે. નાંગરેલી હોડીઓ અને જાણ્યેને તે દિવસથી દરિયામાં વહેવડાવી શકાય છે. ગુજરાતમાં કાઠા વિભાજના આરવાઓ તે દિવસે કુટુંબકીયા સાથે દરિયે જઈ, દરિયાદેવની તેમ જ હોડીની પૂજા કરી હોડીના માછીરા ઉપર નાખિયેર વધેરી દરિયાને ચકાવે છે. બધાં હોડીઓમાં બેસીને પાસેના કોઈ બેઠ ઉપર જાય ત્યાં નાચગાન અને ઉત્સવ થાય.

આ દિવસ જેમ દરિયાખેડુઓ માટે છે તે જ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનું પણ મહત્વનું પર્વ છે. જૂના કાળમાં આ દિવસ વિદ્યાધ્યાયન અને દીક્ષા માટે મુક્તર કરેલો હતો. પદ્ધતિથી તે દિવસે જનોઈ બદલવી, રનાનાદિથી શુદ્ધ થઈ પાર્શ્વિક વિધિઓ કરવી વગેરે થાય છે. વળી રાખી પૂનમ તરીકે ઓળખાતા દિવસે બહેન ભાઈને તેના રાણાણાં રક્ષા (રાજકી) બાંધે છે. બ્રાહ્મણેતર લોકો પણ ખાસ કરીને ભાઈબહેનના સ્નામધતના વિધિને ખૂબ મહત્વ આપે છે અને તે દિવસને હોંસે હોંસે ઊજવે છે. બળેવને દિવસે પરસ્પર કાઠા અને લાગણીની સરસ ઉત્સવ રચાય છે. ભાઈબહેન અંગિનાં આવાં વિશિષ્ટ પર્વ ઉત્સવો એ ખરેખર ભારતની અને ગુજરાતની વિશેષતા કહી શકાય.

આ જ માસના બીજા પચવાડિયામાં આવે જન્માષ્ટમી અગર ચોકુળાષ્ટમી—ભારતે સદીઓથી શાનપૂર્વક સ્પર્શમાં રાખેલી કેટલાંક વ્યક્તિઓમાંના એક તે યોદ્ધા. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એ અદ્ભુત વ્યક્તિનો ઘણો મોટો ફાળો છે. એ મહાન વિભૂતિએ દુરકાશમાં વસવાટ કર્યો હતો અને ત્યાંના તેમજ રાજા હતા. આમ કૃષ્ણનો સંપ્રદાય ગુજરાત સોરાષ્ટ્ર સાથે દૃઢ રીતે સંકળાયેલો છે. લોકધર્મે ગમી ગયેલો નાયક લોકસ્મૃતિમાં હંમેશ રમી રહે છે. અને તેમાં જ શસ્ત્રકંડુ, ગીત, નૃત્ય, કથા, ચિતન એમ વિવિધ ક્ષેત્રે જેની અમર છાપ છે તેવા આ મહાપુરુષની જન્મજયંતી ઊજવાય અને એમની રમૂતિ સ્વરૂપ એ સ્વાભાવિક જ છે. જન્માષ્ટમીના દિવસે ઉપવાસ કરવામાં આવે છે અમર કૃષ્ણાર માત્ર લેવાય છે. રાત્રે તો ઘેર ઘેર પુત્રજન્મની ખુશાલી પ્રસરી રહે છે. ઘરમાં તેમ જ મંદિરોમાં લોકોની ઠઠ જાય છે. પારણામાં

બાર વાગે રાત્રે વર્ષે ને વર્ષે લોકસ્મૃતિમાં જન્મ પામતા કૃષ્ણ ઝૂંબે છે. એની આજુબાજુ ઉત્સાહભર્યા ઉત્સવ રચાય છે. હાલકરં અને કૃષ્ણના જીવનને લગતાં ગીતો ગવાય છે. પ્રસૂતાને ખવડાવાય એવી જ ચીજોનો પ્રસાદ પંચાજ્યી-પંચવી વહેવાય છે અને કૃષ્ણપદની કાળી સેવથી રાત્રેજ ચોતરફ ઓગળતુ થાય છે.

આ દિવસ અંગિનો કેટલાંક સ્થળોના વાઘરી જાતના લોકોમાં એક વિશિષ્ટ જાતનો ઉત્સવ ઊજવાય છે. વણેદરાના એક વિભાગ જેવું જ બની ગયેનું નવાપરું ગામ આનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.

વાઘરી લોકો તે દિવસને 'કાનુડી' કહે છે અને તેઓ પોતાના વાસમાં એક બે સ્થાનકે તોરણ દીવાથી ઘટુગારી કામકામનાં નાનાં મંદિર બનાવી, કાગળનાં દૂલ્લેવથી ઘટુગારી તેમાં માટીની રંચીન કૃષ્ણમૂર્તિઓ પથરાવે છે. અષ્ટમીની આગલી રાત્રે આમ મૂર્તિ પથરાવી આઠમીની આગલી રાત્રે, આઠમને દિવસે અને તે આખી રાત્રે ખૂબ ગાથન-નૃત્ય આદરે છે. ભવાઈ રમે છે—જાતજાતના વેશ કાઢે છે. ભજનો ગાય કે ગરબા ચગાવે છે, અને બીજી દિવસે સંજી પેલાં નાનાં મંદિરો સહિત 'કાનુડ'ની મૂર્તિઓ માથે ઉપાડી સરખસ જેવું કાઢી નીકળે છે. એમાં પણ વિવિધ વેશો કાઢવામાં આવે છે. સુંદર વસ્ત્રાભૂષણથી સજ્જ સ્ત્રીઓ પુરુષો નાચતાં, ગાતાં, ગરબા રમતાં આગળ વધે છે અને પાસેના તળાવમાં કૃષ્ણમૂર્તિનું વિસર્જન કરે છે આ ઉત્સવ ખૂબ આનંદ ઉત્સાહથી ઊજવાય છે.

ભાદરવા મહિનાના પહેલા જ સપ્તાહમાં પ્રારંભના દેવ, મંગલ કરી ગણેશ-જયંતી આવે છે. ગણેશ ચતુર્થીનો ઉત્સવ મહારાષ્ટ્ર જેટલો ઉત્કટતાથી ગુજરાતમાં નથી ઊજવાતો તોઈ દક્ષિણ ગુજરાતમાં મહારાષ્ટ્ર સાથેના સંપર્કને લીધે અને હજી ગઈ કાલ સુધીના મુંઝવેના ગુજરાતમાં હોવાને લીધે ગણેશોત્સવ ગુજરાતમાં પણ દીક દીક ઊજવાય છે. ગણેશસ્થાપન, ભજન-કીર્તન, સંગીતના જવસા, નાટક, વ્યાખ્યાન-માળાઓ વગેરે અનેક કાર્યક્રમો ગણેશ ઉત્સવ નિમિત્તે થાય છે.

આ ઉપરાંત જનિવંશથી અથવા સામાન્યચમને નામે ઓળખાનું પર્વ આવે છે જ્યારે ખેડકા વિના ઉગારેનું અનાજ ખાવાનો મહિમા ગણાય છે. એ રીતે કૃષિ યુગનીય પહેલાંની માનવસંસ્કૃતિને એક દિવસ માટે પણ યાદ કરવામાં આવે છે. શરેરોમાં આ દિવસનો ઝાઝો મહિમા નથી પણ ગ્રામવિસ્તારોમાં સામાન્યચમના મેળાઓ ભરાય છે અને ગીતનૃત્યથી રસીને સામાન્યચમ ઊજવાય છે.

આ જ મહિનામાં જનોનું મહાપર્વ 'પર્યુવલ' આવે છે. આ પર્વ વ્રત અને ઉત્સવ બન્ને તત્ત્વોથી સમિશ્રિત છે. દેવસ્થાનોમાં પૂજન-અર્ચન થાય છે—વ્યાખ્યાનો થાય છે. મહત્વના વરસોડા (વાત્રા-સરસ્વત જેવું) નીચળે છે. ઉપવાસ દ્વારા વ્રતનું પાલન થાય છે. કેટલાક આઠ-દસ દિવસના સખન ઉપવાસ કરે જેમનું મહત્વ કરી તેમના સામાન્ય ઉત્સવો કરવામાં આવે છે. દેરાસરોમાં વિવિધરંગી પૂજનવિધિઓ પણ કરવામાં આવે છે. સ્તવન-કીર્તન-ભાવના વગેરે દ્વારા સંગીતને પણ આ વ્રત ઉત્સવોમાં સ્થાન મળે છે. આમ સખન

તપ અને ઉત્સવના આનંદને ખોતામાં સમાવી લેતા પશુસસુના ઉત્સવ સાથે ભાદરવો મહિનો પૂરો થાય છે.

પછી આવે છે વર્ષનો છેલ્લો માસ - આસો - અશ્વિન. શ્રાવણની જેમ આસો પણ આખોય પર્વ-ઉત્સવનો જ માસ છે. આસો બેસતાં જ નવરાત્ર - નોરતીનો મહાગ્રન્થ ઉત્સવ ચરૂ થઈ જાય છે. માસના પહેલાં નવ દિવસ શક્તિ - પ્રકૃતિની વિધિપૂર્વકની ઉપાસના થાય છે. જેતસેની હરિયાળી સાથે રૂપર્પા કરતી ઘરઆંગણે કરેલ નોરતી - રચાપનની જાણરાની હરિયાળી પ્રકૃતિની ચમત્કૃતિ અને શક્તિ બતાવે છે અને જેનારને નત મસ્તકે એ અદ્ભુત રસનું પાન કરાવણવે છે. ... દિવસ તો પૂજન-વિધિમાં જાય પણ રાત્રે તો આખા ગુજરાતનું વાતાવરણ જાણે પવટાઈ જાય. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પણ ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ગરબા રમવા નીકળી પડે. ભણિયા અને અભણ, નાનાં મોટાં સર્વ આ ગરબાઓમાં ભાગ લે. યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ પણ આ ગરબાઓના કાર્યક્રમમાં ઊવટભેર ભાગ લે છે. બંગાળમાં પૂજા (ગૌરી પૂજા) ઉત્સવનો મહિમા પૂજા હોય છે. પણ ગુજરાતમાં તે કાંઈ ઓછો નથી. તેમાંય પ્રકાશના કુંવારા જાણવતી ગરબા-મટકીઓ માથે લઈને ગરબા ગાવા અને રમવા નીકળી પડતી ગુર્જરીઓ માથે નક્ષત્રભર્યા જાહાઝ-પટને લઈને રમતી આદ્યશક્તિ મહામાયાનો જ ખ્યાલ આવે છે. ગીત-નૃત્ય-પ્રકાશ-ગૌરવનું આનું સુમિલન અન્ય કોઈ લોકનૃત્યમાં મળતું નથી.

કી રામચંદ્રના વિજયોત્સવની યાદ અપાવતી વિજ્યાદશમીના ઉત્સવથી નવરાત્રનો ઉત્સવ સંપૂર્ણ થાય છે.

પણ હજી નોરતીના ગરબાના નાદ શ્રમ્યા નથી તોય ઉત્સવથી જીજ્ઞાસુઓ કંઈ જાંપીને બેસે કે બેસવા દે તેમ છે? રાતનાં અજવાળાં વધારે ને વધારે ઊજાળાં થતાં જાય તેમ તેમ ગુર્જરીના કંઠ ગહેકી ઊઠે:

“આસો માસો શરદપૂનમની રાત જે ચાંદવિયો ઊગ્યો છે સખી મારા ચોકમાં રે લોલ!”

આખી સુષિરને માટે ચંદ્રને ઊગવું હોય તો ઊગે અને ન ઊગવું હોય તો ન ઊગે પણ શરદપૂર્ણિમાને દિવસે તો ગુજરાતભરે ઘેર ઘેર એના ચોકમાં જ ચાંદવિયો ઊગે છે. આવી ખુમારી સાથે વર્ષની ઉજવણીમાં ઉજવણી ચાંદનીનો ઉત્સવ ગુજરાત ઊભે છે. મોટા દૂધપોવાની ઉજાણી ચાવતી હોય, અગાસીઓ અને ઉદ્યાનોમાં ઉત્સવિયાઓની ઠંઠ જામી હોય, પ્રવેતવસાધારી ઝંઝનાઓ રાસ ચગાવતી હોય અને એમ ચંદ્રના રજત અજવાળાને વધામણાં દેવાનો ઉત્સવ ઊજવાય. શ્રી કાલેલકરે સાચું જ કહ્યું છે કે, “શરદ પૂનમ (માલેકાથી પૂનમ) એ કુદરતનું કાવ્ય અનુભવવાનો દિવસ છે”.

આવાં ઊજાળાં અજવાળાં ઓસરે એ તો દુઃખદાયક બને. અને છતાં એ ઓસરે તો ખરાં જ કારણ ચંદ્રની પૂર્ણકળા તો માત્ર મહિનામાં એક જ દિવસ રહે. શરદ પૂનમનાં અજવાળાં ઓસરતાં ઓસરતાંય પાંચ દિવસ ઝિંચાય છે. અને પછી એના ઓસરવાનું દુઃખ ન લાગે માટે એ પછી આવતાં અમાસનાં અંધારાંતોય એવો જ હોંસીયો ઉત્સવ રચાય છે. શરદ પૂનમને વિદાય આપી ગુજરાત દિવાળીના અંધકારને વધાવવાની તૈયારીમાં પડે છે. ભલા અંધકાર ન હોય તો અજવાળાનું મૂલ શું? એટલે જ વર્ષના અંતને પૂર્ણ ભલકાથી ઊજાવવામાં આવે છે. ઘરના અને મનના મેલ ધોઈ ઝાપડીને દૂર કરવામાં આવે છે. જતા વર્ષને અને આવતા વર્ષને સરખું માન આપવામાં આવે છે. મહિનતાનો નાશ કરી ઘર અને મન ચોખ્ખાં કરવામાં આવે છે. આભના રંગ આંગણે ઊતર્યા હોય એમ ચેરી-રસ્તા રંગાવણથી શોભીતા થાય છે. રાત્રે જાણે આભનાં નક્ષત્ર નીચે ઊતર્યાં હોય એમ સંકોટ દીવડા ઝળહળી ઊઠે છે. ધનતેરશથી તે દિવાળીના મંગલ દિવસે, લક્ષ્મીપૂજન, શક્તિપૂજન, પ્રકાશપૂજનની એક લાંબી ઉત્સવપરંપરા થઈ જાય છે.

37265

લોકગીતો

ગુજરાતનાં લોકગીતોનાં સગડ સામવેદ સુધી નીકળે છે. સામાન્યના જે ચાર પ્રકાર આવેલા છે એમાંના એક આંધિક ગાનના બે વિભાગ છે. એક ગ્રામ અને બીજો આરણ્ય. જેને ઊંડ અને ઊંછ પણ કહે છે. આ ગ્રામ તે ગ્રામમાં ગવાનું ગાન અને આરણ્ય તે અરણ્યમાં ગવાનું ગાન.

ગામ સંગીત ને સંપૂર્ણપણે ધાર્મિક સ્તવનોનું સંગીત છે. એમાંનું જે આરણ્ય ગાન, તે આજે ગુજરાતમાં માતાજીનાં સ્તવનોમાં ડાકવાં સાથે રાવળ લોકો ગાય છે. એને 'આરણ્ય' કહેવામાં આવે છે. ડાકવું એ પણ વેદકાલીન વાદ્ય 'ડુમ્મલી' ના છે.

એ જ રીતે ગુજરાતમાં માતાજીની સરજુનો લોકગીતોનો એક પ્રકાર ગવાય છે. ખાસ કરીને રબારી લોકો આ સરજુ ગાય છે. આ સરજુ પણ સામાન્યની ઘણી નજદીક હોવાનું સંગીતજ્ઞો કહે છે. ગુજરાતના રાજકોટ જિલ્લાના પડધરી તાલુકામાં એક વણેજીઠા શાસ્ત્રી રેવાસંકર રહે છે. અખિલ હિંદ રેડિયો ધરના સંગીત નિયામક શ્રી ઠાકુર જયદેવસિંહ દિદમાં જ્યાં જ્યાં સામાન્ય ગવાય છે તેની અભ્યાસ કર્યા બાદ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે રેવાસંકર શાસ્ત્રી સામાન્યને સાચી રીતે રજુ કરે છે. આ ઠાકુર શ્રી જયદેવ સિંહે સરજુ પણ સાંભળી અને સામાન્યની ઘણી નજદીક હોવાનો અભિપ્રાય આપેલો.

સાઠથી સિત્તેર વર્ષ પહેલાં વિદ્વાન સંગીતજ્ઞ સ્વ. શ્રી બલુપતરામ બવેએ આ સરજુ સાંભળીને લખ્યું છે કે "સાંધિક ગાનના પાદપૂરક મેષિક અક્ષરો પાદની મધ્યમાં અને અંતમાં 'હ્રી', 'હા' આ સરજુમાં પણ મને સાંભળવા મળ્યા છે." સંભવ છે કે મહાભારતના યાત્રિપર્વમાં શુક્રજન્મ વખતે ગાન કરતા ગાંધર્વો કે લેખનાં નામ 'હાહા' અને 'હ્રૂહ્રૂ' આપેલ છે તે પણ સામાન્ય કરતા હોવાને કારણે જ અંધારેલાં લેખ. ગાંધર્વો સામાન્યના બનને પ્રકારે ગાતા.

ગુજરાતનાં લોકગીતો ભાવપ્રધાન છે. એ ભાવ ધ્વનિ દ્વારા જ વિશેષ વ્યક્ત થાય છે. અને ગુજરાતનાં આ લોકગીતોના સ્વરો અને શબ્દો પણ ઘણી વાર અંદર પ્રાચીન હોવાના પુરાવા મળે છે. ખાખમાં

દક્ષિણ ગુજરાતનાં 'ખાખમાં' એ પણ એટલો જ પુરાણો વૈદિક પ્રકાર છે. એ વૈદિક પ્રકારમાં તો ધ્વનિ કૂટનાં સંચિવાના તાવ, વધ,

શ્રી જયમલ્લ પરમાર

(સૌરાષ્ટ્ર સંગીત નાટક અકાદમી, રાજકોટ)

સ્વર અને નૃત્યના પ્રકારનાં વર્ણનો આવે છે. એ જ ખાખમાં પ્રકારોત્તરે સ્વરભેદે ગુજરાતમાં આજે પણ ગવાય છે.

ખાંડલિયાં ખાંડું ને ખખડે હાથનાં કાંકડાં
મોટા ઘરનાં કાંકડાં

કે બહેન સાસરે.

ખાંડલિયાં ખાંડતાં ખખડે હાથની ચૂરી
મહોત્તરેથી ચૂરી
વીરાજી મોકલે.

ખાંડું વળું ને ધમોધમ રે વાગે
ભરેલાં ઘર ગાળે

લખેશરી બાપનાં.

ધ્વનિ ખાંડતાં ખાંડતાં ત્રણ ત્રણ નાનુક પંક્તિઓનાં જોડણી, કંકડાં વડે રસભરતા બે સુકોમલ હાથ, ધમધમ ધમધમ તાવ અને તાલે તાલે શબ્દ દ્વારા અંતઃકરણના બોજ હળવા કરે, હૃદયની વેદના કાલવી કાઢે અને વિનોદીને ચોકળા મૂકે. લોકગીતોની આ વિશાળ રચના આજે એટલી પ્રચલિત છે. અહીં વિગતિકા માં આપેલ શ્લોક ઉલ્લેખનીય છે :-

મુખાપિતેન વીતેન મુલતીના ચ લીલયા ।

મનો ન મિલચે ચલ્પ સ મોગી હાલવા વલુઃ ॥

હાથરડાં

રામજન્મ વખતે ગાંધર્વો ગાન કરે છે. ગાંધર્વો બન્ને પ્રકારનાં ગીતો ગાતા. ગ્રામ અને આરણ્ય.

કૃષ્ણજન્મ વખતે ગોપીઓ ગીત ગાતી ગાતી આવે ॥ તે કેરાં ગીતો લગ્યાં એનો તાણો આજે નથી મળ્યો. પણ હાથરડાંનો જ એ પ્રકાર હોવા વિશે શંકા નથી. હાથરડાં તો બધા જ પ્રદેશોમાં ગવાય છે. સંસ્કૃત હાથરડાં પણ મળી આવે છે. ત્યારે ગુજરાતમાં ગણતાં હાથરડાં બહુધા કૃષ્ણ પ્રધાન-બાલ કનેશ પ્રધાન છે.

હિંદુ માતા પોતાના બાળકમાં કનેશનું જ સ્વરૂપ જુઓ છે. કૃષ્ણની બાળચીઝ માં હોસે હોસે ગાય છે. અને ખેત્રના, કૂદના, તોફાન

મહાવતા પોતાના બાળકને બર્ષાબર્ષા વાત્સલ્યે મારો 'વાવ' મારો 'કાનુમે', 'મારો કનોથો' કરીને ખેંચીને જોદમાં લે છે.

બહેન પણ પોતાના ભાઈને લેવાના ઉમંગકામાં ગાય છે:—

એક નાનું સરીખડું બાળ રે મા!
આખું છે આપણું આંજલિયે.

એને નામેથી પ્રાણ જાય રે મા!
આખું છે આપણું આંજલિયે.

ભારે જુહિદાર છે લોકકાળોના એ પ્રથમકુરો. નાની નવવાં અને કૂર્ણા કૂર્ણા કાળોનાં રસ્તાં ફેટે છે. હાવરડાં દ્વારા જ મા પોતાના બાળકમાં સ્નેહના રસો સંપિ છે. અને સ્નેહપાન કરવાનાં કરવાનાં ધરઆંજલિનાં પશુપ્રાણીનો પરિચય કરવાનાં કરવાનાં આકાશના નવલખ તારા અને પ્રાણીનો પરિચય કરાવે છે. સમગ્ર પ્રકૃતિને આપરી લે છે. બાળક મોટું થતાં થતાં તો આંગણનો, સીમનો અને કુટુંબનો પરિચય પામી જાય છે. અને પછી તો ધૃત્વિષા ભર પછીને પાપા પગલી માંડી શાય છે ત્યાં તો હાવરડાંની જોડાએ બાલ્યગીરીનો પ્રવાહ બંધાઈ જાય છે.

આઈ સંજીત, નૃત્ય અને કવિતાનો રસરાંગમ શાય છે. સમગ્ર કુટુંબ અને ઘેરી-જવી એ વાત્સલ્ય ભાવે ઝખઝખાય છે.

પાપા પગલી, મૂળની કનચી
કનચીમાં કેવડ, જીવે મારી મેનડ.

બાળક હજારો ભરતું શાય :

હમમ હમમ હમકાં ભરતાં
હરજ મીંદર આપ્યા

પગમાં ઠાક જયોદા માએ
ઝોકુજમાંય મથાળ્યાં

થેઈ થેઈ થયસ ભરોને કાન
લેવું મુકાકજ ને પાન

ધીમે ધીમે પણ હમલે હમલે બાળક આગળ વધે અને જોડાએ બાળગીતો વડે એ શાનસરિતામાં સ્નાન કરતો જાય. દેડકાં આવે, મોર પોપટ આવે, પશુઓ આવે, વરસાદ આવે, લોરો આવે અને પછી તો કિશોરાવરણના પ્રાંગણ સુધી રમતાં રમતાં આસપાસની સુવિદાનો પરિચય આમ અલગઅલગ, પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ રીતે મેળવતો જાય. એવાં બાળકોનો ઉદર સંસ્કાર સભર હોય છે.

એ બાલ્યગીતોના કેટકેટલા પ્રકાર? હાવરડાં, કુદલિયા, નાથલિયા, ભેડા ભેડા રમવાનાં, ધમાલ ગોટા, જનુઓનાં, પશીઓનાં, ઉખાલુનાં, વાર્તાઓનાં, પ્રતોનાં, નવરાતના ગરબાનાં અને છેવટ રાસરા સુધીનાં. ભાઈવાનાં ગીતો જુદાં, બહેનીનાં ગીતો જુદાં. હાવરડાંની અગોચર

અસર આપણી તવારીખમાં પડેલ છે. જનુધન રાજની યાત્રી મદાવચા વેણગમાં ગળીને સંસારની લાલભંગુરાનાં હાવરડાં પોતાના બાળકને ગાય છે:—

સ્વમિ તાલ વુદવુદ નિરંજન
મમમાયા થાંજત માતા
મવરવનં ચ માંહનિદાં દયન
મલાલગાહ મુનં માતા

એનાં છ બાળકો ગુલાવરુપાએ પહેલાંનાં બગવાં. પહેરીને ચાલી નીકળ્યાં. સાતમા બાળકના હાવરડાંની છેરી શણીએ ખેલાં રાખે હાથ ગાંઠીને ચાણીને કર્યું “મારું તિલાસન પાચી રહેશે.” ગુલાવરનાં ગોળીયંદ અને ભૂવંદિનાં ગીતો એ જ પ્રકારનાં અનિપ્રચલિત છે. તેમાં માતા મેનાવની પોતાના બાળ રાજ ગોળીયંદને ગાય છે:—

નહિ રે વાદચરી ને નહિ રે લીજડરી
ઓથિતાં નીર કપાંથી આપ્યાં રે!
ભરભરી!

ગીતોમાં સારી પેઠે પાકાંતર છે. પણ એક મદાવચા અને મેનાવનીનાં ગીતોનો એક જ છે.

દુલા અને સાખીઓ

સંસ્કૃત પછી ગુલાવરનાં લોકગીતોનો ત્રાગરો પાછો પ્રાકૃત અપ-ભ્રંશમાં સંધાય છે. ૧૧-૧૨ અને ૧૩મી સદીના જૈનગ્રંથોમાંથી ગુલાવતી વિદુતાના કુલભૂષણ કાપી હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપ વ્યાકરણમાં ભાષાના પ્રકારો બતાવતાં આગળનાં લોકગીતની કડીનો અપભ્રંશમાં ઉલ્લેખ છે:

વાયસુ ઉડાવનિખરખે, પિટિ દિહુટિ સ્વપ્ન તિ,
અદા વચ્ચા થાઉલિ ગજ, અદા કૂટ તડ તિ.

આ દૃષ્ટાંત તો અપભ્રંશ પ્રાકૃતની લોકવાણીમાંથી લીધેલું છે. એટલે એનું મૂળ રૂપ જે હોય તે પણ ૧૧મી સદી પહેલાંની લોકવાણીનું તો એ અવશ્ય હોવું જોઈએ. ૧૨૦૦-૧૫૦૦ વર્ષથી કંઠોપકંઠ અનેક શ્રિમિઓથી મુપ્ત બનતી અનેકવિધ રૂપે ને રસે રસાતી એ લોકવાણી ચાલી જ આવે છે. એ જ દુહાનું આજનું પ્રચલિત રૂપ જોઈએ.

કાગ ઉડાવસુ ધણ બપે, પિપુ આપો ભડક;
આપી મૂડી કાગ જલ, આપી ગઈ તડક.

ભાવનું આટલું રસાળ ઉદીપન શિષ્ટ કવિતામાં પણ સહેજે નહિ મળે. આપાકના પ્રથમ દિવસે સમાધિના શાપિત વિરહી પદનો હાથ એ જ રીતે ઊંચો થઈ નીચો ગયો હશે, ને સોના કેડું વચ્ચ કૂચના હાથમાંથી સસ પડ્યું હશે.

મેઘદૂતને પાદ કરાવતા આવા દુહા અને સાખીઓ લોકવાણીમાં અસંખ્ય છે. આપણાં ત્રણ ચરણનાં આમ નેડકણાં, જ્યારે દુહા તો

સંપૂર્ણ કાચસ્વરૂપ. સુભાષિત અને મુક્તોનું સ્વરૂપ. મિતાક્ષરી, સંતિખ, સુષટ, સારગાંભિત સચોટ અને સુંગેષ. કાચનો સફૂંતદારી પરિચોવન કરાવનારો લોકગીતોનો પ્રકાર.

સાવર લેટું થોડિયું, મુંજ પટમાં ધમ્મિયું;
હકરી તડ ન પોતિયું, ત્યાં તો દુજ ઉપાડિયું.

સાગરથીયે વધુ હરેરો મારા હૃદયમાં શિખરે છે. હજી એક દિનારે નથી પહોંચી ત્યાં તો એક ઉપર બીજી એમ લહેરોના ઓથ શિખરે છે.

ગાથામું ગુરેય જાણું, વધીને વડ વિમું;
મંડા માડુએ ન પુછિયું, દલજી દલમાં રિમું.

મનની રાસમય, મર્માંગી વાતો હેવામાં ને હેવામાં સંઘર્ષી રહેતાં વધીને વડ જેવી થઈ ગઈ છે. કોઈ મનવેધુ પૂછનારો મળ્યો નહિ અને મૂરખને કહી નહિ.

આ દુહાઓનાં રમ-ગાઠ કે ડામનાં ઝૂમમાં વાટે પ્રેમ, શોધ, ભક્તિ, શક્તિ, શૌંદર્ય અને આદરઆતિથ્ય તથા ખાનદાનીની અદ્ભુત રસે રસેલી કથાઓ કહેવાઈ છે.

એવો જ ગુજરાતી લોકગીતોનો બીજો અનુષ્ઠાન પ્રકાર તે સાખીઓ. ૧૬મી ને ૧૭મી સદીના જન રાસોમાંથી સહેજે ઘાથ આવે છે. ક્ષી જગજગદેવના કુમારપાળ રાસામાં સામેરીની સાખીઓ મળી આવે છે. ગુજરાતી લોકગીતોમાં આ સામેરીની સાખીઓ ઉચ્ચ કોટિના પ્રેમ શોધ અને વેદનાને વ્યક્ત કરના પ્રકારો માંહેનો એક પ્રકાર ગણાય છે. ક્ષી જગજગદેવ સામેરીની સાખી ટંકી છે :

સામેરી મુયખખમ્મી, ચડી તે રાવલ થઈ કિ,
હું તું પૂછું રે પંડિત, શૂળી ભચી કઈ શોક?

પ્રાકૃત અપભ્રંશનું આ પણ અતિ પ્રાચીન ઉદાહરણ છે. જે ગુજરાતમાં સૌપ સોધુ ગવાય છે :

સામેરી મુયખખમ્મી, ચડી તે રાવલ એક;
હું તું પૂછું પંડિત, શૂળી ભચી કે શોક?

સામેરીની ઘણી સાખીઓ ગુજરાતમાં ગવાય છે. એમાંથી એક જ લઈએ :

સામેરી સોનારજી, ઓઝાણી મ ફૂંક;
અરય ન આવે અપાણે, એને મનથી વિસારી મૂક.

હે છતવા! ઓલવાઈ ગયેલી આગને, ક્ષી ગયેલા દેવતાને હવે સોનાર-સોનીની જ્ય ફૂંકવાનું છોડી દે. હવે ફૂંકેલા તો એકલી રાખ જ ઊંચી. આપણા અરયમાંથી જે ગળું એને મનમાંથી જ કાઢી મૂક.

ભવાઈ ગીતો

આપણે ૧૬મી ને ૧૭મી સદીમાં આવી ગયા પણ ૧૬મી સદીમાં પદ્યનિસર લખાણેલા લોક ભવાઈના સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કરવો જ રહ્યો. ઘર અસાઈત અથવા સ્વાશાસ્ત્ર ઘરેરે ઉપડ ભવાઈ વેશ લખ્યા એ બધા જ લોકનાટ્યનું સ્વરૂપ છે. આ ભવાઈમાં આવતાં ગીતોમાં

અર્થાનર્પ લોકગીતો છે. ભાટીની વેશકારોએ ભેડેલાં છે. દુહા, સાખીઓ, છંદ, ભજનો, રાસક, ગરબી વગેરેનો ભવાઈમાં સમાવેશ થાય છે.

આત્મચીતો

છંદની વાત કરીએ છીએ ત્યારે લોકગીતોમાં સમાવિષ્ટ થતાં ચારણી ગીતો થોડો ઉલ્લેખ માગી લે છે. આ છંદો પ્રથમથી જ પ્રાકૃત અપભ્રંશ, કિંગનો, રાજગરાની કિંગનો અને છેવટ ગુજરાતી કિંગનીને ગુજરાતનો બોલીઓમાં ચારણ કવિઓ અને કવિત્રી વડી ઊતરી આવેલ છે.

લોકગીતોમાં આવેલી ચારણી ઝડપમક, લપમાધુર્ય અને લાટાનુપ્રાસે લોકગીતોને વધુ સમૃદ્ધ બનાવ્યાં છે. આજે પણ લોકગીતોમાં બાવન જેટલા છંદો પ્રચલિત છે. અને દુહા સાંધિનમાં ચારણ-કવિઓનો ઘણો મોટો ફાળો છે. લોકગીતોમાં ચારણી રચનાનો ફાળો જુદી જ વિવેચના માગી લે છે. વળી ચારણેન ચારણકવિઓએ જ્યાં દુહા છંદની ઉપાસના કરી છે ત્યાં પણ રચના તો ચારણી જ રહી છે.

ખાખમું, ઘાઝઝાં

દુહા, સાખીનો ઉલ્લેખ આપણે કરી ગયા. એ જ રીતે છંદનો. હવે ભજનો વિશે વિચાર કરીએ. ભજનો એટલે સંતોની વાણી. લોકજીવનના જાતિ અને સદાચારની આપાદિધા. સામવેદ, જગ્ગેદનાં ભજનોમાંથી એ ઊતરેલ છે. જેમાં સ્વરની સાધના વિશેષ ભજે છે. આજના શાસ્ત્રીય સંગીતનું મૂળ પણ સામવેદનાં એ ભજનોમાં જ પડેલું છે.

સંતવાણી, ભજનો

ભજનોમાં પણ બહુ ઊંચ ન ઊતરતાં નોંઠેએ તો મધ્યમગની સોધનાધાર જ ભાષાજેદ ને પ્રાંતજેદ ભજનોમાં-સંતવાણીમાં દિશાની આવી છે. બધા જ પ્રકારની વાણીનો સોન તો એક જ છે. ૧૪મા સૈકામાં દ્રવિડ સંતો, કવિઓની પરંપરા ગુજરાતમાં ઊતરી તે પહેલાં ગુજરાતમાં માગી પંથનાં ભજનો ગવાતાં હતાં. આ માગી પંથ, મહાપંથ અથવા તો એના મૂળમાં જઈએ તો શાક્ય પંથ કહેવાય છે. આ શાક્યોનું ગુજરાતીકરણ તે જ માગી પંથ.

ગુજરાતમાં ઘણા સંપ્રદાયોનાં ભજનો ગવાય છે. ઘણા સંતો ભજનોની રચનાઓ ગવાય છે પણ એમાંનો મોટો ભાગ તો માગી પંથની વાણીનો જ છે. પછી પરંપરા નાથ સંપ્રદાયની હોય કે કબીર પંથની હોય. માગી પંથની પ્રબળ અસરથી ભજારે જ કોઈ સંપ્રદાય એના શુદ્ધ સ્વરૂપે લોકજીવનમાં અને ભજનોમાં ટંકી થકો છે.

પાંચ પીરો પાલક, હડબુ, રામદે, ગોગવદે ને જસલ પીરના ફોટા પણ માગી સંપ્રદાયની જ શાખાપ્રશાખાઓ છે. આમ ગુજરાતમાં સંપ્રદાયિક અસરો તળે મહાપંથ, નાથપંથ અને કબીર પંથનાં ભજનો ગવાય છે. જ્યારે એ જ કાળે પ્રબળ વૈષ્ણવી અસર તળે મીરાં અને નરસિંહની પ્રેમવક્ત્રણ ભક્તિએ ચમત્કાર સર્જ્યાં અને એણે ત્રણેય પથના સંતો ભજનો ને કવિઓની વાણીને પ્રેમવક્ત્રણ ભક્તિરસે રસી

લીધાં. દેવ અદ્વૈતા ભેદ ભુવાળા અભેદની ઉપાસનામાં પણ પ્રેમવશતા ભક્તિનો રંગ.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની શાખા સમા સ્વામીનાથજી સંપ્રદાયની ભજનો પણ છે. જેવા સેકમાં આચાર્યશ્રીનો આધાર બની રહેલ છે.

ભજનોની સંખ્યા હજારોમાં ગણી શકાય. જેમાં ગોરખ, મહેન્દર, ગોપીચંદ, ભરણી, નૃસિંહદાસ, નરસિંહ, મોરં, દયારામ, અખો, ભોજે ને ધોરે; નિપુજાનંદ ને બ્રહ્માનંદ; ક્રીર, ભામ, ખીમ, રવિ, મોરાર, ત્રિકમ, ભોમ, જીવન ને ધારો; મેકરુ કાપડી ને સંત દેવીદાસ; સતીભક્તોમાં અમરભાઈ, લોચન, લીખવ, સોનાદે દામજી દે; તોજવદે, રૂપદે, નેતવદે, આઈ પૂનાદે ને ગંગાસતિ વગેરે; પછી દયારામ, ધરમદાસ, વખમો માળી, લખોરામ, દેવાવત, મૂળદાસ, જેસલ, જેડીરામ, રાજ અમર, પીટો, સંત પીપાજી, કુલવ, વેલોખારો, ભવાનીદાસ, અખોજ, આંખો છછો, કંદિ સામરો, કોસનિધો, સાથા સુય, નારસુદાસ, ડુંગરપરી, તોજવપરી, ખીમરો કોટવાળ, મેધધારુ, સરવજી કાપડી વગેરે વગેરે. જ્યારે મુસ્લિમ સાંઈ ભજનકોમાં નૂર સનાગર, કતીબજા, કાજી મામદયા, હીરજી અને મીટો વગેરે. આમ સૈકા સંતો ભક્તોમાંથી અહીં તો થોડાં નામ ખ્યાલ આપવા પૂરતાં જ આપ્યાં છે.

જ્યારે એ ભજનોની વાણીના પ્રકારોમાં જેઈએ તો સંખ્યા આઠની, ગણપતિનાં ભજનો, સાખીઓ, આરાધ, આગમ, ખ્યાવા, કરારી, આંબો, બારમાસી, સાવરુ, સરજુ, આરણ્ય, સોત્રા, ચાખખ, કીર્તન, પદ, કાફી વગેરે વગેરે કંઈક પ્રકારો છે. વિસ્તારભરથી અહીં ભજનોનાં દૃષ્ટાંતો છોડી દીધાં છે. ભજનો એ કવિતા રચવા માટે સર્જોર્થા નથી. એ તો આતમ અનુભવની વાણી છે. એમાંથી ઘણાં કાવ્ય વિવેચનની આડરી કસોટીએ કસી જેઈએ તો પણ એમાંથી કાવ્યરચનાની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિનાં કાળો પણ મળી આવશે. ગુજરાતનો આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા ઉપરાંત એમાં ગુજરાતના નામખ્યાત કવિઓની પણ સમાવેશ થાય છે. જેમની વાણી છેવટ ભક્તિ-સુખમાં - અમીરસમાં વિરમી હોય તેવાં ભજનોનું વૈપુલ્ય જોતાં અને સંતો ભક્તોએ ભક્તિભુવા સાગર કહેવ છે, અને એકતારાને એટલા માટે જ 'શમસાગર' કહી છે. ગુજરાતની ફાપવી રાત બે રીતે સોળામણી બને છે. ભક્તિભાવ ભાઈ ભજનોથી અને બહેનોના મુકત મને ખેલાતા ગવાતા રાસ ગરબાથી.

ગરબા અને ગરબી

હવે ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ગરબા ગરબીને ટૂંકમાં જેઈએ. ગરબી કે ગરબો એ ઘણે ગર્ભમાંથી અપભ્રંશ થયેલો છે. આ ગર્ભદીપનો ઉત્સવ તે નવરાત્રિના તહેવારો. આ નવરાત્રિ એટલે શક્તિ ઉપાસનાના નવ દિવસ. આર્વે ગુજરાતમાં ઊતર્યા ને પહેલાં પણ ગુજરાતના આદિ-વાસીઓ, અનાર્વો કે અસુરો આદ્યશક્તિ મહામાયાની ઉપાસના કરતા. શક્તિ પંથ અને મહાપંથ કે માર્ગો પંથ એનો જ એક ફાંટો છે.

વૈદિક સંસ્કૃતિમાં પણ કુંભ શુકનવંતો બનાવો આપ્યો છે. પણ વખતે માટે પાણી ભરેલ કુંભ સાથે ગ્રામનારીઓ ગાતી ગાતી, તાલ દેતી દેતી નૃત્ય કરતી હોવાના ઘણા ઉલ્લેખો છે.

પ્રેમ્યાઃ મંવાસિન વૃષ્ણકુમ્ભાસ્તિસ્ત્રોત્રયાઃ વદુત્તમાઃ
દર્શં પિયાદ મુદુકુર્મ્મં ચ ત્રિઃપ્રદશિણં પરિવ્રજામઃ
દશિણં પાનિમિ દશિગાનુ તલ્લુ માત્રગ્નાનાં દ્વિ
દશાં હનં મયુ હનં મયુ દ્વિતિ વદરવઃ ॥

(એનરેવ આર્યવક)

સુર અસુરની સંસ્કૃતિઓના સમ-વયમાંથી ઊતરી આવેલ આ ગરબો કે ગરબીનાં વાવિવ્યભાષાં ને જોમવંતાં ગીતનૃત્યો એ તો ગુજરાતની સુંદરીઓનો ભારતભરમાં વિરલ એવો ગીતનૃત્ય પ્રકાર છે. પણ માતાજીની ગરબીઓ તો પુરુષો પણ ગાય છે. ગરબી અને ગરબાનાં ગીતનૃત્યોની સામગ્રીઓ એક બે નહિ પણ અનેક ગ્રંથો ભરાય તેટલી છે.

આજે ગરબા, ગરબી, રાસ, રાસપ્ર વગેરેના ભેદ ટળતા જાય છે, શરેરોમાં ખાસ કરીને. ગામડાંઓમાં ઘણું એ ભેદ ક્યાંક ક્યાંક જળવાય છે. વસંતલ મેવાણની અને દયારામની ગરબીઓ ખૂબ ગવાય છે. પછી એમાં રાસગીતો પણ ભજાં છે. ઉપાસનાગીતો ગોઠુ બનતાં જાય છે. ગરબીનું વાતાવરણ, ગરબી કે ગરબાનાં ગીતો, એનું ચલન, ગાંભીર્ય વગેરે જુદાં જ હતી. આજે રાસ નૃત્યોને ગરબા પાછી કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતના ઉત્તર દક્ષિણ વગેરે વિભાગમાં ગરબા ને ગરબી સીઓ ગાય છે, જ્યારે પશ્ચિમ વિભાગમાં ગરબી પુરુષો ગાય છે ને ગરબા સીઓ ગાય છે, વિસ્તારભરથી અહીં પછું દૃષ્ટાંતો છોડી દીધાં છે.

વ્રતગીતો

સમસ્ત માનવજાતિએ દેવસૃષ્ટિની કલ્પના કરી, જે પોતાનાં સુખ દુઃખ સંભાળે. આશાઆકાંક્ષાઓની જેની સાથે મન મેલીને વાતો થઈ શકે, જે પ્રેરણા આપે ને બળ પૂરે એવી. જે તે દિવસોની એવી કલ્પાણુકારી ભાવનામાંથી વ્રતોનો જન્મ થયો. વ્રતોમાંથી ગીતોનો જન્મ થયો. વરસના ઉદય દિવસોમાં પણ અનેક વ્રતો; એવરન, ગોપંખા, વીરપસંધી, ચીતલા મા, નોળી નોમ, નાગ પંચમી, ક્રો આકમ, પુરુષોત્તમ માસ, ચાંદરણનું વ્રત, તુલસીવ્રત, પોષી પૂનમ, આંખરડું, હોરડું, મોળાકત અલહીપદાંથી, શરૂ રનાદેનાં વ્રત, શંકરપારવતીનાં વ્રત, કૃષ્ણ કાળગીનાં વ્રત, કોયલનાં વ્રત, એવાં તો અનેકાનેક અને એક એક વ્રતનાં અનેક ગીતો. માત્ર એક જ દૃષ્ટાંત લઈએ કે ગુર્જર ગ્રામજન્યની આ વ્રત પાછળની સંસારની મંજાજકમના કઈ હતી?

ગોવિંદજી રે તમે ગારી દેખે ગારી દેખે

ગોદરિયે ને બેનું દેખે

આણું પરિણમે વીરોજ દેખે

સંધિયે વચાડુ દેખે

પિરસણે માતાજી દેખે

પાટલે જમવા બાપ દેખે

ભેજો જ્યવલ ભતરીને દેખે

લોકગીતોનો સંસ્કાર

સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ સી કલા કરે છે એ ગુજરાતના લોકગીતો છેવટ સંસ્કૃતિક પરંપરામાંથી મનોરંજનના—સખા-સમારંજો અને ભેવટ દિલબહેલાવવાના કાર્યક્રમો બની રહ્યા છે. કોઈ સમજવા થોભનું નથી. એટલે કોઈ સમજવવા થોભનું નથી કે લોકગીતો એ કાંઈ નવરાશની વેળા આનંદ આવે તો થયેલ આનંદ વધી નાખવાનું સિનેમા જેવું સાધન નથી.

લોકજીવનની સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ મૂલ્યનીએ તોપણ ગુજરાતના લોકજીવનને તાપી, નર્મદા અને મહીના રસાયે પ્રદેશ લાવિત્ત અને નાનુકના અર્ખા છે. કચ્છ સીરાપટ્ટની ડુંગરમાળા અને એની ખીણોમાંથી ખજખજ થારે વસેલી નદીઓએ પ્રેમ સીરને પોષ્યા છે અને એ બધા જ રામસીતા અને કૃષ્ણરાધાની ઉપાસનાના આજ ધારાથી બાંધેલાં મર્ષાદા-ધીવ છે. ગુજરાતના લોકસમાજના ઉદયમંધ્યાઓ પણ એ કારણે સંગીતના વિદ્યાલયો બની ગયેલ. જીવનની નટિવતાને ઘજલી બનાવવા લાગણી-ઓના આલેશોમાંથી નિર્ઝેરી સંધોમિઓ એટલે ગુજરાતનાં લોકગીતો.

એમ જ શા માટે? સુખ અને દુઃખ, આશા ને નિરાશા, આનંદ ને ઉલ્લાસની ડુંગરમાળામાંથી પ્રગટેલી એ તો લોક ભાગીરથી છે. પંખી ટપુક્યા વગર રહે તો ગુજરાતી લોકસમાજ ગાયા વગર રહે. કપડાં સીવતો દરજી, જોડા સીવતો મોચી, ચાક ઉપર માટીના પિંડે ઘાટ ઉતારતો કુંભાર, ઘાણીએ મેઢિયો ઘાંચી, કપડાં ધોતી ધોખી, કોસ ઘીકતો કોસિયો, ગાડું ઘીકતો ગાડાખેડુ, કોર ચારતો માલધારી, રેડિયો ફેરવતી ડેથી, ઊન ઝરતો ભરવાડ, પાણી પાતો પાણીનિયો, એમ ઉધરે ઉધરે ચાક વિસારે પાક્યા એણે ઉઘમને તાચમજ કર્યો, તાલિયાલે સૂર પુરવ્યો ને સૂરે સૂરે શબ્દો બાંધ્યા. એણે શબ્દો બાંધ્યા અને એના વડે પોતે પણ બંધાયો.

અહીં લોકગીતોનો આત્મસાન નામાવરણવાળાં ગીતોનો જુદો પદ છે. ચારણી રચના, ભજનો, છંદો, કથા, આખ્યાન, રામલીલા, રાસલીલા બનાઈ વગેરેથી અહીં લોકગીતો જુદાં પડે છે. એ બધાં ગીતો કે ગીતકથાઓ દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય છે, જેમાં ચોક્કસ કે ઝગમગ માણસોનો સમૂહ એકઠો થાય છે, જેમાં એક અથવા ચોક્કસ ગાય છે ને નાચે છે ને બીજા જુલો સંભળે છે, અથવા એક કે ચોક્કસ ગાય છે ને બીજા ઝીલે છે. ઘાસીય સંગીતે જેનું વર્ગીકરણ કર્યું છે એમાં ઉપર ઉલ્લેખિત વિષયોનો 'દેશી' પદ્ધતિમાં સમાવેશ કરી શકાય. ત્યારે આપણે જેને ભુનિયાદી તોર પર લોકગીતો કહીએ છીએ તે કોઈ સમૂહને રીઝવવા દેખાડવા કે સંભળાવવા માટે નથી ગયાતો. એ ગીતો તો આત્મનિમગ્ન છે.

રાસ ને રાસડા

હજી આગળ વધીને કહીએ કે રાસ કે રાસડા જે ગામડાંઓમાં લેવાના કે હજી ક્યાંક ક્યાંક લેવાય છે તે પણ કોઈને રીઝવવા માટે નહિ પણ નિર્જનદ માટેના હોય છે. પછી રાસ લેનારા પુરુષોની સંખ્યા ભલે ૨૫-૫૦ની હોય અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા ભલે ૧૦-૨૦ની હોય. એ ગીતો તો નિર્જનદની મસ્તી છે.

ગરતી ગુજરાતનો જે આ રાસડા વર્ધી રહી છે અને ક્યાંક ક્યાંક સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સાથે રાસ વર્ધી શેવ છે તે પણ જીવન સમયને મન મૂકીને ગાઈ નાખી જીવનને ઘજવાં ફૂલ બનાવવાનો એક અસૂમોવ વારસો છે. જીવન સમયના વ્યવહારનો એક પણ પ્રસંગ ઓવો નથી કે જેના આધાર પ્રત્યાધારો, ઊર્મિ આવેગો, પ્રેમ ને શોષ, શક્તિ ને સૌંદર્ય, દુઃખ અને વેદના રાસ રાસડાના પ્રમત ઝૂલે ન ઝૂલ્યાં હોય.

ઘઘા તે દીકરી વઝિયા રે નો દેજે બે

નાચર ઊભા રે રંજ રસિયા

વા વાયા ને વાદળ ઊમટ્યાં

છેવ છોસાગો હોય તો મૂવરે

શેરી વજાવી સજ કડું

દીકરી ને વણ વપસરો છ

છવકારું આવે બેઝું

વણુએ વગોળાં મોટાં ખોરડાં

માડી નવ દીકી પાતળી પરમાઈ

રખાજનાં ઊંચાં મંદિર નીચાં માળિયાં

લવિત કેરી લાકડીએ રામે શીતાને માર્યાં બો!

રુદેકમજમાં રામ રમે

ખોર બોલે મધુરી રાત રે, નીંદરા નાવે રે

રમતાં જવાણી સોનવ ચણસણી

અવસરે રે કાંઈ ચોખાસાના દાંડા

ચોનવા છેકોણી રૂપાં બેઝું

રામે તે સરવર ખોદિયાં

એવા એવા ઊર્મિગીતો, જનુગીતો, ખાવગીતો ભક્તિગીતો, સંસારગીતો, મર્મગીતો ને કથાગીતોમાં રાસ રાસડા જિવાય છે અને

હજારો નવાં જીતો રચાયાં હોવા છતાં લોકજીતોની મીઠાશ, મધુરતાનાં આકર્ષણો વગીરે ઓછાં નથી થયાં. એમાં જેટલી સરળતા, સુગમતા, રોચકતા અને સંવેદન છે એટલાં નવાં જીતોમાં હજાર હજાર પ્રયત્નો છતાં સમૂહ ઝીંચે, સમૂહ ગાય અને ગાતાં ગાતાં સંવેદનશીલ બની મસ્ત બની નાચી ઊઠે એવાં એ સમૂહ ગાન બની શકતાં નથી.

લોકજીતો એ સંઘજીવનનો પરિણામ છે. એના સર્જનદારો એક નહિ પણ અનેક હોય છે. ઘાટ પકડનાં પકડનાં છેવટ એમાં એવું સંવેદન ધૂંશ છે કે એમાંથી સાર્વજનિકતાનું સમાનસંવેદન-સમસંવેદન પેદા થાય છે. કોઈ એક કવિએ ઉત્તમોત્તમ રચના કરી એમ જાન કહે છતાં લોકો એને એના એ સ્વરૂપે કદાપિ નહિ સ્વીકારે. એ તો હજાર હજાર ઉપામાં આજોત્રીને હજાર હજાર કંઠેથી ચળાઈ ગયાઈને પછી જ લોકજીત બનેલો. વ્યક્તિની ઉત્તમોત્તમ રચનાનો અર્થ પણ ત્યાં સાચો થકતો નથી.

લોકજીતોમાં ફાંતરો

આપણાં લોકજીતોમાં કવિ તાનસેનનાં જીતો પણ ગુજરાતી બનીને શકેડે ધ્રુમે છે ને નુવસીદાસનાં કાળોનાં ફાંતરો રસીલાં ગુજરાતીકરણ થઈને ભાંગીતી રાતે મસ્ત બનીને પ્રસંગ કાઢે ગવાય છે. તાનસેનનું ગુજરાતી ચીત લઈએ:

જેમના કેની વાટો ગમે
હુંકો કોઈ પર્ગ પગા
લાયમાં લકડી દેઈ ગમે
ચસત રે કાં કડા
મુખમેસે દાંત પર્ગચા
બોલતે હું ફગ ફગા—જેમના કેની વાટો ગમે

હવે નુવસીદાસનું લઈએ—

‘કપડિ પધિકવા, કપડિ બનનવા’

એ મૂળ જીત છે હવે એનું ગુજરાતીકરણ જેઈએ—

હું નુને પૂછું મારી મેની રે સોહાગણ રે
તું તો મને કહી સમજાવ,
કિયા રે મુશકનાં રે મેની તમે રે વનાયાં
કિયારે મુશક તમે જાઓરે-સોહાગણ
મુંદરી રે સોહાગણ . . . મુંદરી—

ગુજરાતી હાથમાં ઉપલાં બન્ને જીતો અજબ માધુર્ય પેદા કરે છે. આમાં તો અસંખ્યજીતોનું અસહન રૂપ રસ અને રંગથી ચક્રે એવું ભાવવાલી ને મસ્ત ગુજરાતીકરણ થયેલું છે. શોષાતાં સ્વીકારવાની ના પાડીએ કે આ તો મૂળ જ ગુજરાતી શૈલિક જ હોઈ શકે. એ કોઈ ફાંતર ન જ હોઈ શકે, એટલું આનંદસાત્ કરવાની તાકાત ગુજરાતી લોકજીતોમાં એટલે કે લોકજીવનમાં પડી જ છે.

અને રાસપ્રામાંથી કેટલાંક જીતોનાં મૂળ ૧૬મી ૧૭મી સદી સુધી તો સજાગ મળી આવે છે. સોરાષ્ટ્રમાં એક ફાંતરો બાનો રાસડો ગવાય છે કે:

સોનચા વરણી બાની ચેલ બજે રે
ફપચા વરણી ઊડે છે કાંઈ ખુસ રે

હવે દસિણ ગુજરાતમાં ચોધરા લોકોનું જીત જેઈએ

ભાઈની સોનચા કેરી ચિલા સીંચાઈ
ભાઈની ફપચા કેરી કાપા બજે

હવે શ્રી જયભદેવ સરિત કુમારપાળ રાસાનું જીત જેઈએ

સોના વરણી રે ચાલઈ બઘઈ, ફપાવરણી પૂત રે
કુંકુમવરણી રે દેહડો, અગની પરજાલીઅ તેડ રે.

ગુજરાતની સંસ્કારલક્ષીએ લોકજીતોમાં પોતાનાં અલગ અલગ આસન જમાવ્યાં છે એમાંથી કયા લોકજીતના પ્રકારને સ્થાન આપવું ને કયાને ન આપવું?

નાવિકોનાં જીતો

સાત હજાર વર્ષની તો ગણાવી શકાય એવી ગુજરાતની સાગર સંસ્કૃતિ. આ સાગરખેડુઓનું જીવન કાળ, સાહિત્ય અને કલાનું પ્રેરક બળ છે. સંશોધ પ્રગટાવે, માર્ગદર્શક કરે, અદ્યતન ઘટનાઓની નીચે, વણાણ સંકુરે ઊપડે ત્યારથી સંવેદનો શરૂ થાય. ગુજરાતનો એક હજાર માઈલનો સાગરકંઠો : આ ધરતીના આદિવાસીઓ જ ગુજરાતના ખજાસો કહો—ખારવા કહો—નાવિકો કહો કે માછીમાર કહો. સાગર માથે ચાસ પાડનારા એ સાગરજળવાના સમગ્ર કુટુંબ કમીલા ઉપર નવીન સંસ્થામના કરડ ચાસ પડતા હોય છે. દિશાશૂન્ય દયા, રોટલાના ઉપાટ, અંધાધુપ આપતિઓ અને ખારવણોના ચીર વિયોગની કંદન કથાઓ:

જેભનિયાં ધાર્યાં નાકુંતી નયડી મેલો

જેભનિયાં કાચ આવતાં રેંશે

જેભનિયાં ધાર્યાં મઝખારી પંથમાં ચાલ્યાં

જેભનિયાં કાચ આવતાં રેંશે.

આસ્વાસન લેતા રહેલા છતાં વરસ જેવડો દિવસ બને અને દસક જેવડાં વરસ નીવડે.

સાગરની લક્ષ્મી દેશને સમુદ્રિજોગોથી છવકાવે, સાગરનું સૌંદર્ય કવિઓ અને કળાકારોને ઊંધિઓની લકરો પ્રગટાવે, પણ સાગર-ખેડુઓની પત્નીઓ અને માતાઓને તો સાગર સંઘીતમાં કાળની ખંભતીઓ બોલતી સંજગાથ છે.

સખી પાકી રે અંખા કેરી સાખ

ઉપર સુણ આટકે રે

એવી સવરે ઘોળે અંખાસાખ

અમે તો ઘોળીએ વખણ રે—

સ્વપ્નના કરે છે. પણ સમગ્રપણે દેશીનું જ સંગીત છે તે અજાણ ઉલ્લેખ કરી તેમ ચોક્કસ વાગ્ગેયપ્રસંગો રચેનું અને સમૂહનું મન રંજન કરવા ગવાયેનું તે જ દેશી સંગીત છે. લોકગીતો ઉપર શાસ્ત્રીય સંગીતના બંને પ્રકારોની અસર જરૂર પડી હતી પણ લોકસંગીત શાસ્ત્રીય સંગીતની બંને પદ્ધતિઓથી નિરાશું છે.

અપૂરા અભ્યાસવાળા એમ કહે છે કે લોકગીતોમાં અંતરા જ નથી હોતાં પણ તે અસ્પષ્ટ સાચું છે. થોડું જીનો એવાં જરૂર છે. પણ બાકીનાં લોકગીતો સ્થાપી અંતરાની પૂરી રચનાવાળાં છે.

સામાન્ય રીતે ગુજરાતનાં લોકગીતો સારંગસંગ પ્રધાન હોવાનું કહેવાય છે. સરસરખા અને વગનગીતો સારંગ પ્રધાન છે. પણ સમગ્ર-પણે જોઈએ તો કાઠીની અસર વિશેષ છે. સારંગ પ્રધાન ગીતોમાં પણ કોમળ ધીવતને લઈને લોકગીતો બિન્દુગ્રન્થી અપૂરના રેવાયે છે. દુહા જે પરજના રાગમાં કિરવાણીની અસર દેખાયે. મૂળ મેઘરાગ ક્યારેક પૂર્નરૂપે દેખા દેશે. દેહારો લોકગીતોએ જ સાચી રીતે સાચખો છે.

લોકસંગીતનો મૂળ આધાર બીયાર નિષાદ અને મધ્યમ હોવાનું હજી સુધી દેખાઈું છે. એમાં ૧૩-૯-૯ શ્રુતિઓની રચના છુપાયેલી છે જ, અને ઉત્તમ લોકગીતોના જાણક જ્યારે શ્રુતિ ઉપર યોગ્ય છે ત્યારે આ અતિપરિશ્રમે સાધ્ય બનતી લોકગાયકની સ્વાભાવિક સિદ્ધિથી શાસ્ત્રીય સંગીતના કદરદાન ગાયકો પણ ટેરન પામે છે. લોકગીતોમાં પ્રભાતનાં ઘંટીગીતોમાં ક્યારેક જલાડીની છંદ દેખાય છે તો પ્રભાતીમાં ખિલાવલની.

શ્રદ્ધામાં આગતા ટપ્પામાં ભુપાચીનું સ્વરૂપ દેખાય છે તો દ્રુતમાં ગવાતાં પ્રભાતીમાં અતિર ભેરવનું. વિશ્વમિત્ર કેભામાં ગવાતાં અવજીની ગીતોમાં મધ્યમનો કડુસ ભાવ વિલસે છે. કેટલાક વગનગીતોમાં પીલુની છાયા પડજ પંચમ ભાવ પેદા કરે છે. દ્રુતનાં ગાડામાં બેસીને ગવાતાં કોળીઓનો લગનગીતોમાં ગિલ્લા કાઢીની છાયામાં હુમરેભાવ મસ્તી લગ્નને એવા હોય છે.

અઘટલા રાગો ઉપરાંત મઝ, માડુ, ધનાકડી, ભીમપલાસી, ખિલ્લગ વગેરે રાગોની પ્રગટ છાયા લોકગીતોમાં દેખાયે. લોકગીતોમાં કેરવા, પધાર, મિતાય, હીંચ, દાદરા ને દીપચંદી જેવા તાલો હોય છે. પણ એમાં સોલો વધુ મજા દીપચંદીની જ હોય છે. અને મસ્તી ચલાવતુ તાલોમાં કેરવા હીંચ ને પધાર. લોકગીતોના તાલોમાં દીકની મજા આવે છે ત્યારે અમજાલુ તલવચી ગમે તેવો તાલપ્રવીણ હોય તોપણ ગોળાં ખાય છે.

લોકવાદ્યો

• લોકોનાં કેટલાક વાદ્યો તો શાસ્ત્રીય સંગીતનાં જ વાદ્યો છે. તાર વાદ્યોમાં મુખયગ, એકતારો, સારંગી, સંતાર, સુંદરી, જંતર, રાવતુહલ્યો વગેરે.

સુરિવાદ્યોમાં પાલો, મોરલી, બંતી, કંઠપંજ, કાની, ચલ્લુઈ, ઘોંટી, રામ, બુંગળ વગેરે.

બન વાદ્યોમાં કરાવ, ઝંત, કાનિયાં, મંજિતા, પટપટી, સરપટી, મૂયમ, માણ, ઝવર વગેરે.

ગર્ભવાદ્યોમાં ડાક, ડમરુ, રવાય, ગુર, પખાવાજ, તખત્તા, કોંચ, તોત્તા, કોચક, બંજરો, ડું, નગારું, નોબન, ઘટ અગ્રવા વધે વગેરે.

લોકગીતોની જાણક જાતિઓમાં રાવળ, વાદી, જેગી, નાગપાવા, ચામડ, ગ્રામડ, સ્તપ્પ, ભવાયા, વ્યાજ, જોજક, કાટી, મીર, લીલા વગેરે છે.

પ્રદેશ પ્રદેશનું વૈવિધ્ય

આ બધાં લોકગીતો ગુજરાતના જુદા જુદા વિભાગોમાં ભૌગોલિક ભેદ અને ભૌતિકભેદ જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં ગવાય છે અને કદરમના ફરતને કારણે ઘણાં ફર્કાતર પાડનારીમાં ગવાય છે.

એકના એક ગીતને બ્રાહ્મડ, કાનિયા, ભીય, ચામડ, વાવિયા, મેર, આયર, કોળી વગેરે જુદા જુદા ભાવથી અને જુદા જુદા કાળથી ગાય છે. દરેક જાતિઓની ખાસિયતોથી ભાવ, અલંકાર, ઉપમાઓ અને ફર્કો ફરે છે.

સુરનાં ચોપય, સોનચક વ્યાસના વાચીઓ એક રીતે ગાય છે તો પંચમહાવના ભીલો હોય ફેરાર સાથે ગાય છે. એનાં બો ગીતો કચ્છમાં બીજી રીતે ગવાય છે તો સોરઠપૂર્માં ત્રીજી રીતે. પણ ગુજરાતની આ એકાનું વૈવિધ્ય અનેરું અને નિરંતરસનું સૌદર્ય પેદા કરે છે. આજે ગુજરાતના આદિવાસીઓ અને ગ્રામવાસીઓનાં લોકગીતો અને એનું સંપીત ઘણાં નજદીક આવી ગયાં છે. ગુજરાતની સરપટીની અસરો પણ આ લોકજીવન ઉપર અને એના ગીત-સંગીત-નૃત્ય ઉપર પડય જ કરે છે. પણ ગુજરાતના સામસકાંડના ખારવાઓની બોલી, ઉચ્ચાર, ભાવ અને સ્વરોમાં ઘણું સામ્ય હોય છે.

લોકગીતોના રસભાવ

આ રીતે ગુજરાતનાં લોકગીતોને વીરત્વભરી ઘટનાઓએ પ્રેમ, શોભનાં વારિ સૌખ્યાં છે. લક્ષ્યક કોમો, માલવપટી કોમો અને તાવિકોના જીવનવિગ્રહોથી દુઃખો સામે પ્રતિકાર કરવાનાં જેમ પ્રગટાયાં છે, વિભેજ અને વિરહનાં ઉત્સવિદનો આખ્યાં છે. અસાધારતુ જનુઓએ ભાવ વૈવિધ્ય અખ્યાં છે, વિરોગ પાછોના સંવેગોએ અને દિશારદીએ સ્વઆનંદ આપ્યા છે. ત્યારે સંતવાણીએ નીતિ, આચાર અને પ્રેમ-લક્ષણ ભાનિનો રંગ ચણ્યો છે. કલા આખ્યાનોએ ભાવ ગાંભીર્ય આપેલ છે. ચાસી રચનાએ જેમ અને પ્રજાવતા આપેલ છે, તો ભવાઈએ મુખ મનની મસ્તી આપેલ છે, ગુજરાતનાં લોકગીતો એ માત્ર ગુજરાતનો જ નહિ પણ ભારતવર્ષનો સંસ્કાર સમૃદ્ધ અણમોલ વાસો છે.

સંગીત

શ્રી. હરકાન્ત શુક્લ
(સચિવ, વિધાનસભા, ગુજરાત રાજ્ય)

ગુજરાત બહાર બીજા પ્રદેશોમાં એક એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે ગુજરાતીઓને સાહિત્ય, સંગીત કે કલાની કોઈ જ પડે નથી. ગુજરાત સંગીત-શૂન્ય છે, ગુજરાતીઓ માત્ર પૈસો ભેગો કરી જાય છે, પણ પૈસાનો ઉપભોગ કેમ કરવો તે જાણના નથી. એટલે ગુજરાતીઓમાં જોઈએ તેવી સૌંદર્યદૃષ્ટિ નથી.

અર્થપ્રાપ્તિની કલા

આજે મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ અને દક્ષિણમાં સંગીત માટે જે જગતિ ભેલામાં આવે છે તેવી લોકજગતિનો ગુજરાતમાં અભાવ છે તેમ કહીએ તો અસ્થાને નહિ ગણાય. સ્વભાવે ગુજરાતીઓ વાણિજ્ય વૃત્તિના છે, તે સામે બહુ કહેવા જેવું નથી. ગુજરાતીઓનું જીવન આ વૃત્તિગોષ્ઠી રંગાયેલું રહે છે. સવારથી ઊઠીને સાંજ સુધી વ્યાપારી ગમનવલમાં ગૂંચવાયેલ ગુજરાતને ઇંગ્લેંડની ભેમ 'પ્રોવિન્સ ઓફ થોપ કીપર્સ' કોઈ કહે તો નવાઈ નહિ. બીજા ઘણા કરનાં હિંદમાં ગુજરાતીઓ પૈસા કમાવાની કલામાં હોશિયાર છે. હિંદનો ભાગ્યે જ કોઈ પ્રદેશ એવો હશે કે ત્યાં ગુજરાતીઓએ વ્યાપાર માટે પોતાનો વસવાટ નહિ કર્યો હોય. આમ અર્થપ્રાપ્તિની કલામાં ગુજરાતી ચણે જાય છે તેમ કહીએ તો ખોટું નહિ ગણાય. જે પ્રદેશને ઘરના માઈલથી પણ લાંબા સાગરોઈનાંધની કુદરતે ભેટ કરી હોય, જે પશ્ચિમી દુનિયા સાથેના વ્યાપારનું નાકું ગણાતો હોય, ત્યાં વ્યાપારસમૃદ્ધિ કુદરતી રીતે હલવાય તેમાં કોઈનો દોષ ન ગણાય. આ સમૃદ્ધિની સાથે ગુજરાતને સ્થાન ધરતી અને મહેનતુ માણસો મળ્યાં, એટલે સ્વાભાવિક રીતે ગુજરાતીઓ વ્યાપારી અને સાહસિક બન્યા છે. પણ ગુજરાત સમૃદ્ધ છે તે કીર્તિને લઈને ગુજરાતને જેટલું સહન કરવું પડ્યું છે તેટલું વખતે હિંદના બીજા કોઈ પણ ભાગે સહન નહિ કર્યું હોય. મહમદ ઘોરીથી મીંઠીને દિલ્હીના ઘણા સુલતાનોએ ગુજરાતને હિંદનો કુબેર ભંડાર માનીને લૂંટવામાં કયાય પણ રાખી નથી. જ્યારે જ્યારે દિલ્હીને તિજેરીમાં નુટ પડતી ત્યારે તેનું દબાણ ગુજરાત પર આવતું તે ઐતિહાસિક ઘટકોત છે.

પ્રાચીન કલારસિકતા

ગુજરાતને પ્રથમથી જ કલા અને સંગીત-શૂન્ય માનવો તે એના ઇતિહાસનું અજ્ઞાન દર્શાવવા બરોબર છે. તેનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તપાસીશું તો માલુમ પડે છે કે ગુજરાત સંગીત અને કલાશૂન્ય ન હતો.

સંગીત, સાહિત્ય અને કલાની કદર રાખવામાં ગુજરાતીઓને બીજા કરનાં પાછળ માનવાને કશું કારણ નથી. એમી ઊલટું પુરાવો તપાસીશું તો માલુમ પડે છે કે સંગીત અને કલાના ઉત્તેજન માટે ગુજરાતે ઘણું ધન ખર્ચ્યું છે. સંગીતકારો અને કલાકારો ગુજરાતમાં અવનર્શા નથી એવું નથી. પ્રાચીનકાળમાં વસ્ત્રભીના ચૈત્રક રાજ ગુલસેન અને ધૃવસેન (બીજે) સંગીતકલાના પરમ ભક્તો હતા એટલું જ નહિ, કુશળ સંગીતકારો પણ હતા. જૂનાગઢનો ખેંગાર ત્રીજો નાદવેદનો ઉચ્ચાર હતો તે વાત જૂનાગઢનો શિલાલેખ હવળ પુરવાર કરે છે. પ્રાચીન ગુજરાતના ગૌરવરૂપ શ્રીમદ ભેમચંદ્રના પાટણને 'વાદ્યમય સપ્ત' એટલે સરસ્વતીના મંદિરની ઉપમા આપવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે આ નગરની નાચીઓનું સંગીતજ્ઞાન ઉર્વશીને પણ ઘરમાવે તેવું હતું. શ્રીકૃષ્ણના નિવાસ્થાન તરીકે પંકાવેલ દ્વારિકા, મિરનાર, સોમનાથના પથ્થરો અને ખડિયેરો, અશોકનો શિલાલેખ, વસ્ત્રભીપુર તથા જૂનાગઢના અવશેષો આજે પણ ગુજરાતની પ્રાચીન કલાની જાણીજાણીનાં યશોગાન ગાય છે. રુદ્રમાળ, આમુ અને શત્રુજનનાં દેવાલયો, યોદ્ધાનું સૂર્યમંદિર તથા ડભોઈની હીરા ભાગોળ ગુજરાતનાં સ્થાપત્ય-સૌન્દર્યનાં જીવંત પ્રતીકો રૂપે આજે પણ ઓગૂદ છે. 'વસંતવિવાસ'નાં ગૌરવિત્રો, પિલોર તથા પાંડરાશિયાનાં ભીંતચિત્રો આજે પણ પુરવાર કરે છે કે ગુજરાતને ચિત્રકલામાં પણ સ્વયં સંપ્રદાય હતો. આમ ઓગૂદવડી જોઈ તો પ્રાચીન ગુજરાતે હિંદનાં કલા-ગૌરવ અને કલા-સંસ્કૃતિમાં ઘણી જ ઉત્તમ કોટિનો ફાળો આપેલ છે.

ગુજરાતનો ફાળો

તેમજ સંગીતમાં તો ભારતવર્ષમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા મહાન પુરુષોને પેદા કરવાનું બહુમાન ગુજરાતને ફાળે જાય છે. જૂનાગઢવાસી ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા માત્ર કવિ ન હતા, પ્રથમ પંક્તિના સંગીતકાર પણ હતા, કેદાર રાજ ગોરો મુકવાની તથા સંગીતમય ભજનોની ધૂનનો વાતો કોણ નથી જાણતું? તાનસેનની બરોબરી કરે તેવા મહાન સંગીતકાર બેજુ બાવરા ચાંપાનેરના સહીય હતા એટલે ગુજરાતી હતા તે વાતની ઘણાને ખબર નહિ હોય! દીપક રાગથી દાદ પામેલા તાનસેનને ગુજરાતમાં વડનગરની તાનાસેરી નામની પતિલારીએ મજબૂર રાગ ગાઈ તેનો દાદ ચામ્પાવાની દંતકથા આજ સુધી પ્રચલિત છે. ઈ. સ.ના બારમા શતકમાં ગુજરાતના સોમનાથ ભટ્ટે સંસ્કૃતમાં સંગીત પર ગ્રંથ રચેલો છે,

એટલા પછીને ખારવણો મહાદેવનાં ઓઝાં માં ન નામે:

લાગે રે લાગે ભાઈ!

લાગે રે જગનની દેળી

બંદર તો નામે રે તોડી

તેણે જુમાય છે

રે જુમાય છે, કમાય છે

રેણી કમાય છે

તેડે જગતે યજ્ઞાય છે

જેરે જેરે જોખનિય

જે જુમાયનો જેર ના કરે

એની બેરી ભીજે કરે

તેણે જુમાય છે—

સાન સાન હજાર વર્ષની સાગર તથાસી આ નાવિકોનાં ઝીતોમાં માતાઓના છાતીફાટ મરડિયાઓથી, મોજાંઓના મારથી, કોઠાથી ખારવણોનાં હંધાફાટ કુપ્રક્રીઓથી, ખારવાઓની લીરવ કચાઓથી અને સાગર સફરની અદ્ભુત યદ્યાઓથી કંઈકેવ છે. માંડીની મુન્દાથી માંડીને શૂર્પરક—સોપાસ શુધી એના અવશેષો પથરાયેલા પડ્યા છે. જુગતના બલિન વાક્યમ માટે સંકેતે વર્ષો સુધી ન ખૂટે એટલું અખૂટ સાહિત્યપન આ નાવિકોનાં ઝીતોમાં પડ્યું છે.

લોકનૃત્યો

સાગર સંસ્કૃતિની આજર માથે ટકોર દઈને ચારેક હજાર વર્ષ પહેલાં જુગતનાં આ ભૂમિ ઉપર ભ્રમણીય પ્રજાઓમાંથી ઓપ સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો. એ ઝોપ બાળોમાંથી દ્વારિકા અને પ્રભાસના સાગર કંઠે ત્રણ ગ્રામની રચના શુધી રસ ખેવાય છે. એ છે શાક ઝોપ-લોકોની જગદીયનું છાલિકપાન અને આચારિન નૃત્ય. છેવટ દ્વારિકામાં ઉપાનું લાસ્ય, સાત્વતી રીતીનું હલિકસક અને ગુપ્તી રીતીના ચસક ચાથે અજુનનાં બોધર્થ આન અને નૃત્ય તથા કૃષ્ણની નૃત્યજાનની કળાઓનો સમન્વય થાય છે. એમાંથી જુગતનાં નારીઓ એ રીતે છે. જુગતમાંથી એ નૃત્ય ભારતનાં જનપદોમાં જાય છે.

એ હલિકસક પછે લાસક અને લાસકમાંથી ચસક એટલે કે ત્રણ તાલી, એકતાલી અને વિવિધ પ્રકારના દાંડિયાના ચસ જન્ય છે. જે આજની જુગતનાં સમગ્ર લોકજાગા રૂપે સર્વત્ર આદરપાત્ર બની રહેલ છે. ગોફુવન સિવાય જુગતના દાંડિયા રાસની જોડ બીજે નહિ મળે. આસામમાં પણ નહિ.

આ રીતે જુગતનાં લોકઝીતોમાંથી ગરબી, ગરબા, રાસ, રાસક, ગ્રામણી નૃત્યો જેવાં કે દીપણી વગેરે આકાર લે છે. મટકો, હાથથી, પમાર, દીશેરો વગેરે નાના મોટા અનેક લોકનૃત્યના પ્રકારોની સ્વરૂપો બંધાય છે. ત્યારે આદિવાસીઓ અને ગ્રામવાસીઓમાં જેટલો સંસ્કાર ભેદ એટલો જ એનાં નૃત્યો અને ઝીતોમાં ફરક રહે છે. આદિવાસી-ઓમાં નૃત્યવિધિ—જે ત્યારે ગ્રામવાસીઓમાં ઝીતવિધિ છે.

ગ્રામવાસીઓનું નૃત્ય બહુધા ઝોખાકાર છે ત્યારે આદિવાસીઓ વિવિધ આકારે નર્તન કરે છે.

બહુ બહુ ઝીન પ્રકારોની માત્ર ગોપ જ રહેલી રહે છે. ખારવણમાં જુગતનાં જગનનો જેટલું વૈષ્ણવ, સ્વરમણી, કાવ્યમય રચના અને અનુસમ ભાવશાલિના ભાગે જ બીજે ઘણી ચતુરતાન અને માત્રતા તો ચાલિય સંસ્કૃતિ ગણાય. કંટકાં ઝીતોનું મૂળ સ્વરૂપ પણ એક છે. છાં જુગતનાં ઝીતોએ જે સુખપુરા અને લાલચ પાડ્યાં છે, જે રમોદીપન અને લાલચ પાડ્યાં કર્યાં છે, તેવા જ ચતુરતાન કે માત્રતામાં પણ જન્યે જ જાણી, જેનું જાગ અને ભાવવિવિધ તેનું જ સુખપુર સ્વર વૈવિધ્ય. આ અભિપ્રાય મધ્યપ્રદેશના વિદ્વાન સંધીનથો રા. શ્રી ગુપ્તપતરાય જરૂં અને સ્વ. શ્રી નાથપત્ર મોદેસર ખરેના છે. જગનઝીતો

જગનઝીતોનો પ્રધાન ધ્વનિ છે દીપવતી કિમિઓ જાગત કરવાનો. પણ પ્રકારો જોઈએ તો સંવનનથી માંડીને ગુપ્ત પરિચુલિના, દેવ માંતરવના, સત્તાવલ્લખને નિર્મત્રતાના, કોટુખિત સ્નેહ કલિના, કન્યાના પ્રેમ ઔસુક્યના, પિયર વિજેતાના, વરધોડ-ફૂલિયાના, શત્રુનારના, ખાનપાન, વિનોદ, અપનપ્રેમ ને પ્રકૃતિના આદર સન્મારના, સમસ્ત ગ્રામજનોમાંથી સ્નેહ મથનાની હુંફ મેળવવાના અને ઉવટ મંગલ કાંમનાના.

સંવનન: હૂંફ ને ભરી તથાસી, મોતીકં માંથી પાળ—

પ્રમુખ: લાંબી ને લાંબી સારવિધાની પાળ

પસંદગી: કુંવરી ચડી રે કમાય કુંદર વરને નીરમલા

કુંકુમપત્રિકા: ધડીએ ધડીએ લાલસુ વાણ કાગળ મોકલે

આઝોવિનોદ: દીસરી દે'નું નું કોમ્, જખાઉ કું'નું નું કોમ્?

નિર્મત્રણ: લીસોપીથી પાંખનો ભમરજો રે

પ્રભાતઝીત: સૂરજ ઝિગરો રે કેવડિયાની ફણે

સંકેત: સીમાડીએ કેમ થાણો વર લાગા

સ્નેહકિમિ: આવે આવે રે વાસુદેવનો નંદ

આગમન: ઊંચા ઊંચા રે દાદા ગડ રે ચણાળા

ચોખ્ખા: સીતાને તોરણ રામ પધારાં

વિદ્યાર્થી: દાદાને આંતરૂં અંધારો, આંતરૂં ધોર ગંભીરને પછી તો ગુપસંસાર, સંસારના કુખ, વાંઝિયા મેળાં ને રંગનાદેખી તોય છે.

સૌમ્ય: શીખું ગૂંપું ને માવું અંધારું

મામિક વિનોદ: કેમ કરી કોયક એ વન વાસનાં

વાચસ્પય: તમે મારા દેવના દીપક છો

આવાં અસંખ્ય લગન ગીતો. લગનની પ્રાથમિક નેપાચેથી માંડીને ઉઠતી ઉઠાડવા સુધીની અને વસતી વિદ્યાથી માંડીને જીવન સાફલ્ય સુધીની. એમાંની લોટીની આપીં લોટી માત્ર ખ્યાલ આપવા પૂરતી જ આપી છે. સંજય કામના, કાવ્યભરી કલ્પના, સ્તિગમ સરસ ભાવ અને ભાવનું પૂર્ણ રૂપ પ્રગટાવે એવી સુખપુર સ્વર રચના. શું ઉત્તિપ્રસન્નતા કે શું રસ સાદિત્યમાં પણ લગન ગીતોનું સ્થાન ઉચ્ચ ન થકાય તેવું છે.

પ્રકૃતિપર્યાય લોકજીવન

આ બધા પછી ગુજરાતનું લોકજીવન પ્રકૃતિ પર્યાય છે. સાગર, પહાડ, નદીઓ, વન ઉપવન અને સીમ જંગલમાં જ લોક સમાજનો વસવાટ રહેલો. એટલે પશુ, પંખી, નદીનાળાં, ડુંગર દેવી, ગ્રામ્યાન આસમાન અને સાગરજીવન સાથેના વ્યવહારથી પ્રકૃતિનાં અસંખ્ય ગીતો નીપજ્યાં છે.

ગુજરાતનું લોકજીવન આ રીતે વહેલી સવારનાં ધંડીનાં ગીતોથી માંડીને ભાંગીતી રાતનાં ભજનો સુધી અને તાંબી પાછાં પ્રખાતનાં પ્રભુઅરમ સુધી સંજય સંગીતમય છે. જ્યાં જ્યાં જીવન ત્યાં ત્યાં સંગીત અને લોકગીતોનું એવું સાદિત્ય સકળ વ્યવસાયોની સાથેસાથે રમતો, પર્વો, લગનમરમ અને જેવટ આખ્યાનિક આસ્વાસનના તાલુવાણમાં વસાવેલું છે.

લોકગીતોના પ્રકારો

કહેવતો, ઉપાસનાં, આખ્યાનો, કથા, અપરમ્પી, લાલચડી, ભાગગીતો, પ્રાન નેહાણી, પ્રતંગીતો, લગનગીતો, દીપવળ જીવન, જીવન વૈષમ્ય, સાંસારિક આપદાઓ, સાગરજીવન, ગોપજીવન, સાતજીવન, કૃષિજીવન અને એને આનુશંગિક ઘટનાઓમાંથી લેખજતાં સંવેદનો, રાસ રાસડ, ગરબા, ગરબી; પછી વિલાપ ગીતો જેમાં આઝ, મરસિયા, રાલિયા, છાંલિયાં ને છેવટે કાલ્દભક્તિનો આધાર, દુઃખ, છંદ ને સોરઠા ચોપાઈમાં ચાલતી વાર્તાઓ અને ભજનો, સ્તવનો, પદો, ઈર્મીનો, પ્રભાવિતો, પ્રશસ્તિ, રામાવાળા, ચંદ્રાવળા વગેરે મુખ્ય વિષયોના અનેક પ્રકારોમાં ગુજરાતનાં લોકગીતો લલિતા છે. ભાષાભેદ કે બોલોભેદ ક્યાંક એને લાલેડી કહે, હેરિયાં કહે, લાવણી કહે ને મેલથાનાં ગીતો કહે. મરસિયાને મુસલમાનોમાં "માતમ કૂટવા" કહે. ગીતોના કડુસ પ્રકારને આવી વિસ્તાર ભવથી છોડેલ છે. એ જ રીતે જનુગીતોને પશુપત્રી તથા વસાલકારને રંજરૂપનાં ગીતો કહે છે.

સાદિત્ય અને નર્નન

લોકજીવનમાં નગરજીવન કરતાં સાદિત્ય ઉપજવનારાં બન્ને વિશેષ પ્રમાણમાં છે. એથી લોકગીતોમાં સ્તવેવિષય વિશેષ છે. વળી સાદિત્યના મૂળ પન સમાં આ લોકગીતોનો રસોદયાસ સાવ્યનિક લોચાચી સમગ્ર લોકજીવનની આનંદવ્યક્તિતાને કારણે તદાપ નરપચ્ચવિત રચા કર્યો છે. લાગણીઓ કલાદેહ પારખ કરી થકે એવું મોઝનું મેદાન લોકગીતોને મળ્યું છે. અને એટલા પછી પણ લોકગીતોએ કલ્પનો અસાધ્ય સંધ્ય અને વિવેક જગત્યાં છે.

લોકગીતોમાં સ્તવ નર્નન જુદો જ અવકાશ માગી વે છે. પણ લોકગીતોમાં સ્તવ નર્નન મનોરંજન માટેનું કે તમાસા માટેનું જનું નહિ એટલે કાંઈમોના ચોગદામાં બેસાડવા જતાં એમાંની એકધારાપણથી પ્રેક્ષકો ઢંઢાને તેવું બને છે. લોકનર્નનનો હેતુ પણ લોકગીતોની જેમ નિજનંદનો જ હતો. તમાસાનો નહિ જ.

લોકગીતોનું સંગીત

લોકગીતોમાં સંગીત એ પણ એટલો જ ગહન અને જુદો જ અભ્યાસ માગી વે છે. ગુજરાતનાં લોકગીતોનું સંગીત સંગીતની જેમ આરોહનું નહિ પણ અવરોહનું સંગીત છે. ઊંચિની મુખ્ય અભિવ્યક્તિ એ જ લોકજીવનનો આનંદ છે એટલે મુખ્ય કંઠે પૂરા જવાસ ને પૂરા સ્વર ભરીને લલકારે છે. એટલે પલક પરથી જગની પાસાઓ વહેતી તોય એમ ઊછળનાં, કૂદનાં ઝગમગાંઓની જેમ ઉપરથી નીચે આવે છે.

શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પલેલાં જગવાનું એમ જનુઓ પ્રમાણેના જ લોકગીતોના ઢાળો છે. પદ્ધતિથી વિમુખ એટલું લોકગીતોથી વિમુખ અને સમય પ્રમાણેના ગવાતા ઢાળોમાં જે તે સમયના શાસ્ત્રીય રાગોનો પણ અભાસ થશે. લોકગીતોમાં શ્રુતિઓ પરંપરાઓ ને સહજ સાધ્ય છે. લોકગીતો સ્વર પ્રધાન નહિ પણ ભાવ પ્રધાન છે. એટલે ટૂંકા સ્વરમાં લાલિત્ય આપવા કડુસ્વરોનો ઉપયોગ સ્વાભાવિકપણે જ વિકસ્યો છે.

લોકગીતોમાં પછી કડુસ રસ લોપ કે શુંગાર, ચીરસ લોપ કે ભક્તિસ પ્રમ્ એવું માધ્યમ પર્મભાવના છે. એટલે એના ઢાઢો કે સ્વરો કંઈ ઉચ્છૂંચ નથી બનતા. લોકગીતોના સ્વરોની પ્રવૃત્તિ ઉત્સાહક ખરી પણ ઉત્તેજક નથી. કઠોર પ્રકૃતિના ઢાળો કદાચ મળશે જ નહિ, વધુ ભાગે કોમળ પ્રકૃતિના ઢાળ. એ કારણે લોકગીતો વિશેષ મધુર લાગે છે.

એમ કહેવાય છે કે વાઘોની શોધ પછી આરોહનું સંગીત થયું મળ્યું છે. ત્યારે લોકગીતોને પણ પોતાનાં નાનકડાં ને મર્દાદાવાળાં વાઘો છે જ નંનું વાઘોમાં એકતારો, સંભાર, સુંદરી, રાવણુદયો, જંતર વગેરે છે જ, છતાં વાઘોની શરૂઆત આરોહથી કરે પણ ગાય ત્યારે અવરોહથી. સુપિરમાં જસરાઈ તોય સ્વરોવાળી લોવા છતાં એ કારણે મોઝક બનેલ છે.

લોકગીતોનું સંગીત એ દેશી સંગીત છે જ નહિ. શાસ્ત્રીય સંગીતના વિદ્વાનો પણ માર્ગો અને દેશીની ભુવભુવામણીમાં પડ્યા છે. પ્રાચીન ગ્રંથો પણ માર્ગો અને દેશી અંગે વિવાદાસ્પદ અને વિસંવાદી

જે આજે પણ માન્ય છે. ગુજરી ટોરી, સૌરાષ્ટ્રિક અને વેલાવેલી એટલે બિલાવલ વગેરે રાજાણીઓ અને રાજો એ ભારતના શિષ્ટ સંગીતને ગુજરાતની આલમોલ બેટ છે.

દેશી રાજાણીનો ફાળો

દિલ્હીના સુલતાનોની ધનઘાવસાએ ગુજરાતને રગદોળવામાં કંઈ જ ક્યાશ રાખી નહિ. સોલંકી અને વાઘેલા વંશમાં પ્રાચીન કલા-ગૌરવ અને જાહોજાહી ક્યારનાંય નટપ્રાપ્ત થઈ ગયાં. મોગલ સમયમાં ગુજરાતને થોડો પોરો મળ્યો અને મૃત ઘણે કલા-વેળવ કંઈક અંશે પાછો પ્રાપ્ત પણ થયો. સુલતાનોના સમયમાં ગુજરાતની સ્થાપના-કલાને જેટલું ઉત્તેજન મળ્યું તેટલું સંગીતને મળ્યું નહિ. મોગલ સત્તાની અંત આવવાની સાથે ગુજરાતમાં ફરી પાછો અસ્થિર કાળ ઊભો થયો. છેક ૧૮૨૦ સુધી આ રાજકીય ઊથલપાથલે આશુ રહી. આ ઊથલપાથલ દરમિયાન ગુજરાતે પોતાનાં સ્થિર અને અચળા માંડ માંડ સાચવી રાખ્યાં. અમદાવાદ, સુરત અને ગાંધીયાર જે ગુજરાતની સમૃદ્ધિના કેન્દ્રો હતાં તે ભંગીને ભાડો થઈ ગયાં. બ્રિટિશ લોકો આવ્યા ત્યાં સુધીના ગાળામાં ગુજરાત રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ તદ્દન છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું. આ છિન્નભિન્ન દશા એ ગુજરાતની અસ્થિતતાનું કારણ હોવાનું માનવામાં આવે છે. બ્રિટિશ લોકોને હિંદના સંસ્કારધર્મમાં તો રસ હતો જ નહિ. જે કાંઈ ગુજરાતમાં સચવાઈ રહ્યું તે દેશી રાજાણીમાં સાધારણતઃ કલા અને કલાકારો તેમ જ પંડિતોને આશ્રય આપવાની આક્રમક ધૃતિથી પ્રભુશિક્ષાઓના પરિણામે. દેશી રાજાણીનું રૂઢિમુક્તપણ્ણ આ રીતે થોડુંક ગુજરાતના પ્રજાજીવનમાં ઉપકારક બન્યું છે. ઉપરાંત બ્રિટિશ હકૂમત હેઠળના પ્રદેશોમાં પ્રજાનું જેટલો ઝડપથી આધુનીકરણ થયું તેટલું દેશી રાજાણીમાં થયું નહિ. પરિણામે બ્રિટિશ હકૂમત હેઠળના પ્રદેશો બીજા રીતે આગળ પડતા થયા, જ્યારે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ તે પછાત રહ્યા. ગુજરાતમાં રહાસિદ્ધા રાજાણીએ જે કંઈ સાચવ્યું, તેમાં સીધી મોટી ફાળો હોય તો વડોદરા, ભાવનગર, જામનગર, જૂનાગઢ, ધરમપુર, વાંસદા વગેરે રાજાણીઓ ગણી શકાય. વડોદરા રાજાના સદ્ગુણ મહારાજ સયાજીરાવના વખતમાં વડોદરા રાજાના ઉચ્ચ કોટિના સંગીતકારોને રોકવા એટલું જ નહિ, પણ એ બધાને સ્વદેશભારના અભ્યુપગમ તરીકે રાખવાને બદલે તે બધાને પ્રજા વચ્ચે મૂકી દીધા અને રાજાનાં પ્રજા માટે સંગીતશાસ્ત્રની સ્થાપના કરી અને ત્યાં લોકોને મફત સંગીત શોધવા માટે મોલાયલ અને દ્વિધાજ્ઞાન જેવા ઉત્તમ કોટિના સંગીતકારોને રોકવા એટલું જ નહિ, પણ હિંદી સંગીતનું વાદ્યવૃદ્ધ બનાવવાને જાહેર ઉદ્દાનોમાં તેમના કાર્યક્રમો યોજાયા. વડોદરા રાજાને પાંચેથી આ સંગીતપ્રભુશિક્ષા આજે પણ જ્ઞાન છે. જ્યાં નાની એવી એક સંગીતશાળા હતી ત્યાં આજે મહારાજા સયાજીરાવ મુનિવસિટી નીચે સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્યની એક મુંદર કોલેજ ચાલે છે, જેમાં ગુજરાતનાં સંગીત વિદ્યાર્થીઓ દર વર્ષે તેનો લાભ લે છે. વડોદરા પછી બીજું સ્થાન આવે છે ભાવનગરનું. ભાવનગરના મહારાજા ભાવનગરજી અને તેમના પૃથ્વીએ હિંદના ઉચ્ચ કોટિના સંગીતકારોને જ્યાં કે સંપ્રજા, બીનાકાર રસીમખાન તથા 'સંગીત કલાપર'ના નામપિત્ત કર્યા

ઝાલાવાલ શિવરામ જેવા સંગીતશાસ્ત્રીઓને સ્થાન આપ્યું. જામનગરમાં વિલા જામના વખતમાં સંગીતકારો અને પંડિતોને રાજવાશ્રય આપવાની પ્રતિષ્ઠા બીજા વંશ જેટલી પ્રાચીન છે. આદિત્યરામ વ્યાસ જેવા ઘણા પંડિતો અને સંગીતશાસ્ત્રીઓ જામનગરમાં થઈ ગયા અને 'સંગીતાદિત્ય' જેવા ઉત્તમ કોટિના સંગીત ઉપરના ગ્રંથની ભેટ આપી છે. ખંસાહલ અબ્દુલ કરીમખાં મુવાવરશામાં જૂનાગઢ રાજામાં નોકરી કરના હતા; અને તે વખતે અનેક ગાયકો તથા ગાયિકાઓ જૂનાગઢ રાજામાં આક્રમિત હતાં. આધુનિક કાળમાં આવીએ છીએ ત્યારે 'ઈન્ડિયન મ્યુઝિક' જેવા અંગ્રેજીમાં લખાયેલ ઉત્તમ કોટિના મુસ્તકના કર્તા ભવાનરાય પિંગલે વડવાણ રાજા તથા હાલના દરબારના આક્રમિત હતા. માસ્તર મનહર ભવેના પિતા ગણપતરામ ભવે અને પંડિત ગોવિંદ-પ્રસાદ બન્ને રાજકોટની રાજગુમાર કોલેજમાં સંગીતશિક્ષકો હતા. ધરમપુર અને વાંસદા રાજાણીએ વાંસદાવાલ પંડિત અને બીજા સંગીત-કારોને પોષણ આપ્યું. ધરમપુરના સ્વ. મહારાજ વિજયદેવજીએ તો અંગ્રેજીમાં સંગીત ઉપર મોટો ગ્રંથ પણ લખ્યો છે. હાલને આજ નહિ હોય કે ચિત્રવર્ણીલાના ઉત્પાદક અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ સંગીતજ્ઞ રોક ઓર્કેસ્ટ્રાનાઈ હતા. આ સિવાય સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, ભાવનગર, જામનગર, રાજકોટ વગેરે શહેરોમાં એવા ઘણાં કુટુંબો હતાં જેનો સંગીત-શોખ હજુ પૈરી દરેપૈરી થઈ ચાલ્યો આવે છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં નાચક, ભોલક, તરગાળા, ગાંધવી, મીર, લંબા વગેરે સંગીત અને નાટ્ય કલા ઉપર જ નિર્વાહ સલાવતી કોમો જેવામાં આવે છે. આ બધી કોમોએ પરંપરાગત કલા અને તેના સંસ્કારોને સાચવી રાખવામાં ન ભુલાવ્ય તેવો મોટો ફાળો આપ્યો છે. આ બધું બતાવી આપે છે કે ગુજરાત સંગીત-શાસ્ત્ર ન હતું. ગુજરાતમાં સંગીત પ્રત્યે જે ઉદાસીનતા આવી છે તે તો છેલ્લા દોઢસો વર્ષની એટલે બ્રિટિશ કાળનો વારસો છે.

આધુનિક ગુજરાતનું સંગીત

પણ, આ તો ગુજરાતના સંગીતનો પૂર્વ ઇન્દિયાસ થયો. કોઈ કહેશે કે, આધુનિક ગુજરાતનું શું? આધુનિક ગુજરાતમાં સંગીત ત્રણ રવરૂપે જેવામાં આવે છે. લોકસંગીત, નાટ્યગાંઠીત અને શિષ્ટસંગીત. સંગીતના બધા પ્રકારોમાં ગુજરાત તેના લોકસંગીતમાં ઘણું જ સમૃદ્ધ છે. ગુજરાતનું લોકસંગીત હજુ પણ સંસ્કારમાં મૂળ અવસ્થામાં જળવાઈ રહ્યું છે. દુહા, ભાજન, સરજે, ગરબા, રામ વગેરે આ સંગીતના પ્રકારો છે. લોકસંગીતને જાવતી રાખવા-ચારણ કોમ સીરાદ્રમાં આજે પણ અસ્થિત થયેલ છે. આજે પણ ખેનરમાંથી કામ કરી ઘેર પાછો ફરતો ખેડૂત દુહા લલકરતો જેવામાં આવે છે. ગામડામાં રાત્રે જીવનનો થાક ઉતારવા માટે તંબૂરા અને કેંસિયાં થઈ હજુ પણ ભાજન-મંડળીઓ ગીતોની રમકટ બોલાવે છે. હજુ પણ લાગમાં રાજલગ્નથો વઈ બાવો ઘર ઘર લોકસંગીતની રસવધાણ પીસતો હોય છે. લોક-સંગીતમાં પણ રાસ અને ગરબાઓ તો ગુજરાતની વિશિષ્ટતા છે. આ ગરબા તે હાસ્ય નૃત્યનો જ એક પ્રકાર છે અને તેનો ઉલ્લેખ 'સંગીત રનાકર'ના સાતમા અધ્યાયના સાતમા સ્થાવમાં થયેલો જેવામાં

આવે છે. આજે ગુજરાત પાસે કવિશ્રી દુલ્લા કાજ અને ગઢવી મેરુબા જેવા ઉત્તમ કોટિના લોકસંગીતકારો છે. લોકજીવન સાથે વધારી ગરેબાં લોકગીતોમાં ઘણરથ, ઘડીનાં ગીતો, લગ્નગીતો, પ્રભાતિકા, માછી-મારોનાં ગીતો, નાવિકોનાં ગીતો, પતિનાગીતો ગીતો, લોકો-અવનાં ગીતો તથા મર્યાદા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે સંગીત-તત્ત્વ પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરે જ્યારે રાગકોટની મુલાકાત લીધી ત્યારે સોરાષ્ટ્રમાં મરી ગયેલાં માણસો પાછા થતી-સંગીતની દૃષ્ટિએ બેસુર લાગતી-લોકજીવને બદલે સંગીતમય મર્યાદા સાંભળીને તાબુન વઈ ગયા હતા.

નાટ્યસંગીત

નાટ્યસંગીત એ ગુજરાતના સંગીતનો બીજો પ્રકાર છે. ગુજરાત-નું નાટ્યસંગીત એ લોકસંગીત અને શિષ્ટસંગીત વચ્ચેનો અંકોરો છે. મહારાષ્ટ્ર તથા ગાંધી જેવા સંગીતપ્રેમી પ્રદેશોના પ્રમાણમાં સરખાવું તો ગુજરાતના નાટ્યસંગીતનો એવી રીતે વિકાસ થયેલો છે કે આ સંગીત માત્ર ઘરેલોની આમજનતા માટે સરખાવું હોય તેમ લાગે છે. ગુજરાતની રંગભૂમિ લગભગ ૧૮૫૭માં ઉદ્ભવ પામી છે, જે કાળ ગુજરાતીઓ માટે સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ ઘણો અવનતિકાળ ગણી શકાય. ગુજરાતનું નાટ્યસંગીત મહારાષ્ટ્રની જેમ શિષ્ટસંગીતની બહેમરી કરી શકે તેવું ન થયું. કારણ કે, શિષ્ટસંગીતમાં રસ લઈ શમજી શકે તેવી જાનતાનો અભાવ હતો. તેમ તે લોકસંગીતની પસંદ બહેમરી કરી શક્યું નહિ. સામાજિકતાના સંગીતમાં ઘરેલોમાં જન્મેલી અને ઘરેલોમાં ફરતી નાટ્યકર્મકર્મીઓને રસ જાગ્યો નહિ. લોકસંગીતના કોઈ કાળો લીધા; પણ એવા વિકૃત રૂપે રજૂ કર્યા કે તેમાં લોકસંગીતનો આત્મા રહ્યો નહિ.

શિષ્ટસંગીત

હવે ત્રીજો ભાગ રહ્યો છે, શિષ્ટસંગીતનો. ગુજરાતના સંગીતમાં શિષ્ટસંગીત ત્રીજું અને સંયુતી મહત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. શિષ્ટ-સંગીતમાં ગુજરાત ઠીક ઠીક પાંછા છે, તેમ કહીએ તો અનિશ્ચયોચિત ભરેલું નહિ ગણાય. ગુજરાતીઓને સ્વભાવનઃ જટલો નૃત્યોમાં રસ છે, તેટલો સંગીતમાં નથી. કારણ કે, નૃત્ય તો ગુજરાતનો શ્રીકૃષ્ણના સમયથી મળેલો પરંપરાગત વારસો છે. અગાઉ શિષ્ટસંગીત સાંભળવાનો અમુક ગણપાત્રકા રાજ-મહારાજઓ, અમીર-ઉમરાવો અને શ્રીમંતોનો જ ઈશરો હતો. એટલે ગુજરાતની સામાન્ય જાનતાને શિષ્ટસંગીતનો સંપર્ક ભાગ્યે જ થતો. ગુજરાતની લોકજાનતા શિષ્ટસંગીતથી અનલિપ્ત રહેલ છે. એક એવી પણ માન્યતા પ્રચલિત હતી કે, સંગીત એ તો હલકા લોકોનો ધંધો છે. અને સંગીત શીખવાથી માણસ ફૂંદી બની જાય છે. આ માન્યતા તદ્દન અસ્થાને ન હતી. કારણ કે, તે વખતના ઘણા ગવૈયાઓનાં ચારિત્રો અને સ્વભાવો એવાં વિચિત્રવિચિત્ર હતાં કે સાધારણ જાનતાને તેમના પ્રત્યે માનસી લાગણી ન થતી.

પુનરુત્થાન

ગુજરાતમાં સંગીતનો પુનરુત્થાનકાળ શરૂ થાય છે, મહાત્મા ગાંધીજીના આગમન પછી. ગુજરાતની લોકજાનતામાં શિષ્ટસંગીત

ફેલાવવાનો પ્રથમ પ્રયાસ મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમવાસીઓએ કરેલ છે, જેમાં પંડિત નારાયણ મોરેગર ખરે અને પ્રો. પાઠકનો મોટો ફાળો છે. ભજનસંગીત દ્વારા શિષ્ટસંગીતને લોકપ્રિય બનાવવાનો આ એક સાચો ચાલ તેમજ લીધો અને રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠકનું મંજલાયરૂપું સુંદર ભજનસંગીતથી થવા લાગ્યું. આજે પણ પ્રાર્થના વખતે જે સુમધુર સંગીત સાંભળવા મળે છે તે તેમજ પાંચેથી પ્રવાનું પરિણામ છે. પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરજીના નામાંકિત શિષ્યોમાંના ખરે-ફૂટકની જેમ ઉપરાંત વ્યાસ ભાઈઓ એટલે નારાયણરાવ વ્યાસ તથા શંકરરાવ વ્યાસે પોતાના સંગીતજીવનની કારકિર્દીની શરૂઆત અમદાવાદમાં કરી. શિષ્ટ-સંગીતના જ્ઞાતા પણ થવા લાગ્યા. ગ્રામોફોન રેકૉર્ડ દ્વારા ગુજરાતમાં શિષ્ટસંગીતનો આસ્તે આસ્તે પ્રચાર પણ થવા માંડ્યો; પરંતુ તે વખતે બોલની ફિઝીઓનો યુગ આવ્યો અને ફિઝીઓસંગીતના ઊછળતા પૂરે આ પુનરુત્થાન યુગમાં જે કંઈ સક્રિય પ્રયત્નો થયા હતા તે નષ્ટપ્રાય જેવા બનાવી દીધા. ફિઝીયુગ પછી તરત જ રેડિયોયુગ શરૂ થયો ત્યારે ફરી પાછું શિષ્ટસંગીત ગુજનું થયું; અને જેઓ હજારો રૂપિયા આપવા છતાં ગાતા નહિ તેઓ રેડિયો ઉપર ગાવા લાગ્યા. આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ગુજરાતની શિષ્ટ જાનતામાં સંગીત પ્રત્યે માન થવા લાગ્યું અને આજે જેથીએ છીએ તો ગુજરાતમાં સંગીતને ઘિસતુ તરીકે સાંડુ સ્થાન મળવા લાગ્યું.

શિષ્ટ સંગીતકારો :

ગુજરાતે શિષ્ટસંગીત પ્રત્યે અત્યંત ઉદાસીનતા સેવેલ છે, તે વાત નિવિવાદ છે. છતાં પણ આજે ગુજરાતમાં ખોળવા જઈશું તો પિંદના મહાસૂર સંગીતકારોની પંક્તિમાં પ્રથમ સ્થાન લઈ શકે તેવા સંગીતકારો મળી શકે તેમ છે. આજે ગુજરાત પાસે સંગીત મહોદય પંડિત ઓમકરનાથ કાકુર જેવા અજેડ સંગીતકાર અને સંગીતશાસ્ત્રી છે. આ સિવાય ઇંદોરના પ્રસિદ્ધ બંદેઅલીખાનના ઘણાવાળા ગુલામ-કાદર તથા લોકપ્રિય સંગીતકાર માસ્તર વસંતના નામથી તો ભાગ્યે જ કોઈ અપરિચિત હશે. નવમુખાન શિષ્ટ સંગીતકારોમાં ગોંડળના શ્રી. ધિવ-કુમાર શુક્લ, ભાવનગરના શ્રી. ચમરંત પુરોહિત, વડોદરાના શ્રી. રત્ન/ની-કાંત દેસાઈ, જ્ઞાલદાના શેઠ શ્રી ગુલામઅલી, ગોંડળના શ્રી નુવસી-દાસ, કાંતિલાલ પાટણવાલા વગેરે સાસ સંગીતશો છે, જેઓ પાસેથી ઘણા ઊંજળા ભવિષ્યની આશા સેવવામાં આવે છે. પંડિત ભાત-ખંડના પ્રસિદ્ધ થયેલાં સંગીતનાં પુસ્તકોમાં છેવટના કેટલાક ભાગોમાં સ્વરલેખન પણ રૂ. પંડિત ભાતખંડના પૃથ્વીય શ્રી વાડીલાલ શાસ્ત્રીએ કરી આપેલ હતું એમ કહેવાય છે. ગુજરાતી ભાગોના સંવાદક પણ તેઓ જ હતા ગુજરાત શિષ્ટસંગીત પ્રત્યે બેદરકાર નથી તે બતાવવા માટે ગુજરાત પાસે ગુજરાતી ભાષામાં જ સંગીતશાસ્ત્ર ઉપર લખાયેલ લગભગ અઠાર જેટલા સંપ્રમાણુ ગ્રંથો છે, જેમાં ભાવનગરવાળા ગણ-લાલ શિશરામ, વાંકાનેરવાળા શ્રી નરુપામ સુંદરજી, શ્રીજ્ઞાતાશંકર ઓઝા તથા શ્રી આદિત્યરામ વ્યાસનાં પ્રકાશનો હયાત છે. પંડિત ઓમ-કારનાથજીનો સંગીતશાસ્ત્ર ઉપરનો અજેડ ગ્રંથ એ ગુજરાત માટે ખરેખર ગૌરવનો વિષય છે.

ગુજરાતમાં સંગીતનો રીતસરનો અભ્યાસક્રમ દાખલ કરનારી મુનિવર્સિટી હોય તો તે માત્ર વરોદશ મુનિવર્સિટી છે, અને ત્યાં સવાજી-સાવ સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્યકલાની કોલેજ સુંદર કામગીરી બજાવી રહેલ છે. આ ઉપરાંત બીજી મુનિવર્સિટીઓએ સંગીતવિશ્લેષણ બાજતમાં કોઈ સક્રિય રસ લીધો નથી અને સંગીત પ્રત્યે જોઈએ તેટલું કાળજીભર્યું વલણ લીધું નથી તે ખરેખર દુઃખદ બીજા છે. બીજી ઘણી નાની-મોટી સંગીત સંસ્થાઓ ચાલે છે, જે હજુ પ્રાથમિક અવસ્થામાં છે. ગુજરાતને આજે જ્યારે હવે પોતાનું અલગ ચળ પ્રાપ્ત થયું છે, અને જ્યારે ગુજરાત પાસે પોતાની લાક્ષણિક લોકસંસ્કૃતિનો બહુ-

મૂલ્ય વારસો પડેલો છે ત્યારે એ બધાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરી પદ્ધતિ-સરનું જ્ઞાન આપે એવી એક આગવી સંસ્થાની ખાસ જરૂર છે. ગુજરાત પાસે પંડિત ઓમકરનાથજી, સિવકુમાર શુક્લ અને યશવંત પુરોહિત જેવા જ્ઞાતનામ સંગીતકારો છે, જેમાંના ઘણાખરા ગુજરાત બહાર વસ્યા છે. આ બધાને ગુજરાત સેવા આપવા માટે શું આકર્ષી ન શકે?

ગુજરાતમાં ભૌતિક સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ જ્યારે ખૂબ વિકાસ પામે તેવાં વિહ્વનો નજરે ચડે છે ત્યારે સાથે સાથે તેની કલા અને સંસ્કૃતિનો પણ એટલો જ વિકાસ થાય તેમ આપણે સહુ પ્રાર્થીએ.

નૃત્યો!

શ્રીમતી ઈલામી કાકોર
(સંચાલિકા, નૃત્યભારતી
અમદાવાદ)

કોઈ પણ દેશ એવો નહિ હોય જ્યાં નૃત્ય થતું ન હોય. નૃત્ય એ સીધી અને સચોટ ભાષા છે, જે જન્મથી જ બધા જાણના હોય છે. જ્યારે આનંદ અને ઊર્મિનો અનિરૂદ્ધ વાણ છે ત્યારે શરીરમાં રહેલી ઊર્મિઓ અને લાગણીઓ તાલબદ્ધ રીતે બહાર નીકળવા મળે છે. એટલે કે, શરીરનું હલનચલન તાલબદ્ધ રીતે થતું હોવાને કારણે નૃત્યનું સર્જન થતું હોય છે. ઊર્મિઓ કે લાગણીઓ કોઈ પણ પ્રકારની હોઈ શકે. દુઃખ, સુખ, ગુસ્સો, ભક્તિ ઇત્યાદિ અનેક લાગણીઓ નર્મન દ્વારા વ્યક્ત થતી હોય છે.

શુદ્ધાતમાં મનુષ્ય જ્યારે પ્રાણીઅવસ્થામાં હતો ત્યારે તેની પાસે ઊર્મિઓ તથા લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા માત્ર વાણી હતી; પરંતુ શબ્દો જેનું કંઈ ન હતું. જીવનની બધી લાગણીઓ સંજ્ઞાઓ દ્વારા અગર તો પશુપંખીના જેવા અવાજ દ્વારા વ્યક્ત કરતો. એ સિવાય તેની પાસે લાગણીઓ કે ઊર્મિઓ કાલવવા બીજા કોઈ પ્રકારનું સાધન તે સમયે તેની પાસે ન હતું. દા. ત. બોલવા માટે શબ્દ નહોતા, ચીતરવા માટે પીછી નહોતી, ગાવા માટે સૂર નહોતા. — એટલે તે પોતાની ઊર્મિઓ, લાગણીઓ કે વેદના કોઈ પણ રીતે બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કરે એમાં નવાઈ નહિ. આવી રીતે તેણે પોતાના અંગનો ઉપયોગ કરી શરીરના હલનચલન દ્વારા ઊર્મિઓ અને લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા માંડી.

જેમ જેમ તેને સાધનો મળતાં ગયાં તેમ તેમ નૃત્યમાં પણ સુધારાવધારા થતાં ગયા. આજે દુનિયાના બધા ભાગમાં નૃત્યને ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં છે. જેવાં કે, આદિવાસી, લોકનૃત્ય અને શાસ્ત્રીય નૃત્ય.

દુનિયાનાં બધાં નૃત્યોની સરખામણી કરતાં એટલું જરૂર જણાય છે કે, ધર્મ દુનિયાના દરેક ભાગના નૃત્ય જોડે સંકળાયેલો છે. પછી ભલે તે નૃત્ય શાસ્ત્રીય હોય, લોકનૃત્ય હોય કે આદિવાસીનૃત્ય હોય.

લોકનૃત્ય એ આદિવાસીનૃત્યમાંથી સુધારાવધારા કરી સુધરેલી પ્રજાએ અપનાવી ધરી કાઢેલું નૃત્ય છે. લોકનૃત્ય શીખવા માટે કોઈ પણ જાતની ખાસ તાલીમ લેવી પડતી નથી. એ તો જોઈ જોઈને જ લોકો વારસાગત કરતા આવળા હોય છે. લોકનૃત્યમાં સમૂહમાં ભેગા થઈ બધાં એકસરખી ક્રિયા કરવા પ્રયત્ન કરે છે. લોકનૃત્ય સૈરના સાદા હલનચલનથી અને પ્રાકૃતિક જેમ તથા જોશથી ઘસેલું હોય છે.

ભારત અનેક પ્રદેશોનો બનેલો દેશ છે. જેટલા તેમાં પ્રદેશ છે તેટલા જોડે જોડે તેનાં નૃત્યો છે. કાશ્મીરથી માંડી કન્પાકુમારી તથા સોરાષ્ટ્રથી માંડી આસામ સુધી પ્રસરેલા પ્રદેશોમાં વિવિધ પ્રકારનાં લોકનૃત્યનો સમાવેશ થાય છે. જેનો પ્રદેશ અને જેનું વાતાવરણ તેવી જ અસરો ત્યાંના લોકનૃત્યમાં પડેલી જણાય છે.

સાધારણ રીતે લોકનૃત્યમાં તાલીઓ આવે છે. કોઈ દેકાણે ગોળાકારમાં તો કોઈ દેકાણે અર્ધ ગોળાકારમાં — કયાંક વચી બંધેની હરોળમાં તો કયાંક એકની હરોળમાં — કયાંક પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ભેળાં મળી નૃત્ય કરતાં હોય છે, ત્યારે કોઈ જગ્યાએ સ્ત્રી-પુરુષો જુદાં જુદાં, કોઈ વાર નૃત્યની સાથે ગીત ગાતાં જઈ નૃત્ય કરતાં હોય છે. જ્યારે કોઈ જગ્યાએ કોલના તાલ પર નૃત્ય થતું હોય છે. બધાં લોકનૃત્યોમાં એક પ્રકારનું સામ્ય હોવા છતાં પણ ભાષા, રીતરિવાજ, ધોષાક અને કુદરતી વાતાવરણ વગેરેની ભિન્ન ભિન્ન અસરોને લીધે દરેક પ્રદેશનું નૃત્ય વિવિધ સંગીત અને વિવિધ પ્રકારમાં આપણા દેશમાં નજરે પડે છે.

આજે ગુજરાતમાં કોઈને ગુજરાતના લોકનૃત્ય વિષે પ્રશ્ન પૂછીશું તો તે ગરબા, રાસ, ગરબી અને વઘુમાં કદાચ ટિપ્પણી-નૃત્ય વિષે કહી શકશે. કદાચ ગોફગૂંચન વિષે આજો બ્યલ આપી શકશે. પરંતુ આ સિવાય કેટલાંય વિવિધ પ્રકારનાં લોકનૃત્યનો સંગ્રહ ગુજરાતની ભૂમિમાં ભર્યો પડ્યો છે.

ભારતના ઘણાબધા પ્રદેશોમાં તે તે પ્રદેશોનાં આગવાં શાસ્ત્રીય નૃત્યો વિકાસ પામી રૂક થયાં છે. દા. ત. તામિલનાડુનું ભરત નાટયમ્, કુર્તજી, અને ભાગવતમેલા નાટક; કેરલાનું કથકલી, કૃષ્ણાટ્ટમ, થુલ્લાલ, મોહિનીઆટ્ટમ, પાકકમ, ચાતિયાર કુષ ઇત્યાદિ; સરંકલાનું છાંઉનૃત્ય; અમિત્રનું કૃષિપૂરી ઓરિસાનું ઓડીસી; ઇત્યાદિ. જ્યારે ગુજરાતમાં કોઈ પણ શાસ્ત્રીયનૃત્યનું નામ સાંભળવા મળ્યું નથી. સિવાય કે, લોકનૃત્ય. એની પાછળ શું કારણ હશે?

ઈતિહાસની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં જણાય છે કે, બહારનાં આક્રમણોને લીધે તેમ જ ગુજરાતની પ્રજા બહારથી આવી વસેલ જાતિઓમાંથી બનેલ હોવાથી તેમ જ તેમાં સતત ઉમેરો થતો રહ્યો હોવાને લીધે તેને રિશર થઈને નૃત્યસંગીત જેવી કલાને વિકસાવવા સમય મળ્યો

નથી. ઉપરાંત ગુજરાતમાં સૌથી મોટી અસર જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મની હતી તેને કારણે ગુજરાતને આ કલાઓ વિકસાવવાની તક પણ મળી ન હતી તેમ કહી શકાય. મુખ્યત્વે જૈન ધર્મની અસર ગાંધી હતી. જૈન ધર્મમાં શિલ્પકલા અને ચિત્રકલાને બાદ કરતાં સંગીત અને નૃત્ય જેવી કલાઓને માનભર્યું સ્થાન મળ્યું ન હતું. કદાચ એ કલાઓને નીચી કક્ષાની માની તિરસ્કારી પણ હોય.

કૃષ્ણ અને યાદવોના સમયથી દ્વારકાથી આગળ સૌરાષ્ટ્રમાં નૃત્યની શરૂઆત થઈ અને પછી આગળ વધ્યું. હેવામું. તે સમયે પંજાબ, દિલ્લી, મધ્યપ્રદેશ તો નૃત્ય હતું. પણ સૌરાષ્ટ્રમાં ત્યાર બાદ આવેલું. ઈસ્વીસનની શોધી સદીથી અગિયારમી સદી સુધી સોમનાથના મંદિરમાં ૩૦૦ નૃત્યકાર દેવદાસીઓ હતી, જે જુદા જુદા દક્ષિણના રાજ્યો તરફથી મંદિરને અર્પણ થયેલી હતી. આ વિષેનો ઉલ્લેખ ‘તવારીખ ઈ-અહલ્લી’ નામના ઐતિહાસિક ગ્રંથમાંથી મળે છે. સિલ્હાર અને તેના પિતા કહુદિવ શિવજીન ઘતા એટલે નૃત્યકારને તે અરસામાં કંઈ નુકસાન પહોંચ્યું ન હતું. કુમારવાળના સમયમાં નાટકકલા, શિલ્પકલા, ચિત્રકલા વગેરેને પ્રોત્સાહન મળેલું. પણ નૃત્યસંગીતને કોઈ પણ જાતનું મહત્ત્વ અપાયાનું જણાતું નથી. ૧૨૯૮માં અરબાઉદ્દીન ખીલજીના આગ્રા બાદ ગુજરાતના રાજકારણમાં ખુમારકી થયેલું. આ રીતે ગુજરાતમાં નૃત્યકલા કે સંગીતકલાને ઈતિહાસમાં કોઈ પણ જગ્યાએ યોગ્ય પ્રોત્સાહન મળ્યું નહિ. એટલે શાસકો નૃત્યને તો સ્થાન મળ્યું જ અશક્ય હતું. પરિણામે આવજાની ઝડપ ઊંચી નીકળે તેમ ગુજરાતમાં જોવામાં આવતું લોકનૃત્ય નૈસર્ગિક કારણે જન્મી ગયું. તેમાં પણ ગ્રામપ્રજાનું જીવન વણાઈ બેસેલ હોવાથી ગામડાંઓમાં રચવાયું.

દ્વારકાના શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર અંબિકુલે આસામમાં આવેલા શોભિત-પુરના રાજ બાહુમુરની કન્યા ઉપાનું હસ્થ કરી તેની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એ રીતે ભારતના છેક પૂર્વના પ્રદેશને છેક પશ્ચિમના પ્રદેશ સાથે સાંસ્કૃતિક સંબંધ બંધાશે હતો. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પણ આ લગ્ન ફળદાયી નીવડ્યું. ઉપા પાર્વતી પાસેથી વાસ્તવનર્તનની શિક્ષા પામી હતી. એટલે તેણે દ્વારકામાં અમી એ નર્તન ત્યાંની ગોપકન્યાઓને શીખવ્યું હતું અને ત્યાંથી તે અન્ય પ્રદેશોમાં વિસ્તાર પામ્યું હતું. એમ નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રભુના ભરત મુનિથી માંડી ‘સંગીત રત્નકરના’ કર્તા શાસ્ત્રદેવ પછીના લેખકો પણ કહે છે. મહાભારતના કાળથી તે છેક સોળમી સદીના શીકં કવિના સમય સુધી સૌરાષ્ટ્ર વાસ્તવનર્તન માટે વિખ્યાત હતું એમ લાગે છે. વાસ્તવતાના મુજબ નારીનું વર્ણન કરતાં આ કવિ કહે છે:

“નાતાયુક્તિમનોહરા કિલ નદો ભાસ્વતોત્તમા મુર્ચી.”

આ આપણું વાસ્તવનર્તન કાચે અને કેમ વિચીન થયું તેનું સંશોધન ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં અગત્યનો ફાળો મેળાવશે. મણિપુર અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે આધુનિક કાળમાં પણ કંઈક સંબંધ નહતે પડે છે. મણિપુરી સીઓએ કથઈ રંગની ‘સખ્યા’ પહેરે છે.

સૌરાષ્ટ્રની આહાર સીઓ પણ આવડે રંગનું અને મણિપુરી મેખલાને મળતી કંઈ કંઈ પડે છે. મણિપુરી વેશભૂષામાં વપરાતાં દર્પણો અને ગુજરાતમાં વપરાતાં દર્પણો અને આભરણો પણ સામ્ય ટેકિયા કરતું દેખાય છે.

નરક ચુદૃશીને દિવસે નરકામુરની વધ કરી ૧૬,૦૦૦ સીઓને શ્રીકૃષ્ણ વહી આવ્યા હતા, જે કારણે સૌરાષ્ટ્ર અને મણિપુર બાહુની વેશભૂષા મળતી હોવાનું પણ મનાય છે. એવી જ રીતે આસામના નૃત્યની છાંટ પણ સૌરાષ્ટ્રના નૃત્યને ઊંચી હોય.

લાયાર, ઝાઝાવાડ અને ઉત્તર ગુજરાતનો ભાગ આનર્ત દેશ નામે જાણીતો છે. જે જગદ નૃત્ય ખાનુ પરથી લેવાયો હોવાનું મનાય છે. સૌરાષ્ટ્રના જોડિયાવાડ અને ઝાઝાવાડ એ જ સાર્ય સોશ અને આનર્ત પ્રદેશ—ત્યાર બાદ આખું સૌરાષ્ટ્ર વધુ.

રાસ

સૌરાષ્ટ્રમાં ગરબ, ગરબી, રાસ, રાસડા ગુજરાતના પ્રકારોને મળતાં છે. રાસના ષે પ્રકાર હતા. હિન્દસક રાસ અને ટંક રાસ. અત્યારે માત્ર રાસો છે દાંડિયા રાસ.—સૌ પ્રથમ આવી જાતના રાસો સી-પુરુષો સાથે કરતાં હશે. કારણે કૃષ્ણની લીલાના રાસો ગોપ અને ગોપીઓ ભેગાં મળીને કરતાં અને ગીતો કૃષ્ણને લગતાં ગાતાં. પણ મુસ્લિમ કાળમાં મુસ્લિમોનો બીડન લઈને સીઓ તે કરતી અટકી ગઈ અને રાસ-માંથી સંદર્ભ છુપાઈ ગઈ હોય. મુસલમાન કાળમાં લાગે કાકાનો રિવાજ દાખલ થયો તે ઘણું મુશ્કેલ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ૧૪મી કે ૧૫મી સદીથી નર્તકિય ‘ભગત, મીરાં વગેરે જેવાંની અસરને લીધે વૈષ્ણવધર્મના સંસ્કારે કૃષ્ણના રાસને સજીવ કરવા પ્રેરાં.

સૌરાષ્ટ્રમાં સૌથી વધુ અને મહત્ત્વનું નૃત્ય રાસ ગણાય છે, જે દાંડિયા સહિત થાય છે. જેવી જાતનું વર્ણન કૃષ્ણની લીલા માટે કરવામાં આવ્યું છે તેનું અભેદ્ય વર્ણન આ રાસમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વર્તમાન કાળમાં દૃષ્ટિ સી અને પુરુષો સાથે મળી રાસ રમવા પ્રેરાઈ રહ્યાં છે, એ એક આનંદની વાત છે. સૌરાષ્ટ્રમાં શરદાપૂર્ણિમા રાસ માટે ખૂબ મહત્ત્વનો દિવસ ગણાય છે. તે રિવાજ નવચિત્ર, રંગ-પંથળી, જિયા દિવસો તો છે જ. આ નૃત્ય ગોપાકારમાં વર્તું હોય છે. નર્તનકારોના બંને હાથમાં દાંડિયા હોય છે. આ દાંડિયા જોડીઓ જોડીઓ સાથે તાલબદ્ધ રીતે દોડે—કોઈ વાર જોડી બદલી અથવા તો જુદી જુદી જોડીઓની અદલાબદલી કરી ગોળ ફરતાં નઈ નૃત્ય કરતા હોય છે. સાથે સમઘડાં કૃષ્ણના રાસને લગતા વર્ણનવાળું ગીત ગાતા હોય છે. આ રાસ સાથે વાંચન-સોમાં શેવ અથવા તમલાં અને મોટા અંજલ તથા શલ-પાઈનો ઉપયોગ થતો હોય છે.

જોડીગીત

આ પણ સૌરાષ્ટ્રનું જાણીતું નૃત્ય છે. રાસ જેવું. છતાં જુદા પ્રકારનું. આ નૃત્યમાં રંગીન કાપડની પટ્ટીઓ કે જડી દોરીઓ છત ઉપરની કોઈ એક કડીમાંથી પસાર કરી ગુચ્છમાં બાંધી દે છે અને

એનો એક એક છેડો નીચે સમુદ્રમાં ગોળ ઊભેલા નૃત્યકારો હાથમાં પકડી રાખે છે અને એના બીજા હાથમાં દાંડિયો પકડી વેવ આકારમાં એક અંદર અને એક બહારથી જઈ ગોળ ફરતા ફરતા નૃત્ય કરતા હોય છે. દાંડિયારસની નેભ જોડીજોડીમાં દાંડિયા ધરાવીને ઠોકતા હોય છે. આ નૃત્યમાં ધવનચલન એ પ્રકારનું થાય છે કે, ઉપર રહેલી ઠોરીઓની સુંદર ગૂંથણી બંધાય છે. ફરી પાછા ને દિશામાં ફરતા હોય છે તેનાથી ઊંધી દિશામાં વળી, ગૂંથણી ઊંડામ આવી રીતે નૃત્ય કરતા હોય છે. નૃત્યના અંતમાં ગૂંથણી છોડી નૃત્યનો પૂર્ણાંત લાવે છે. આ નૃત્ય સાથે કૃષ્ણને લગન ગીત ગાતા હોય છે. ગૂંથણી એ આ નૃત્યનું મુખ્ય અંગ અને છે. એની સુંદર રંગભેરંથી ગૂંથણી અને છૂટી ગૂંથણી બંને નૃત્ય સાથે ખૂબ જ આકર્ષક લાગે છે. આ નૃત્ય પુરુષો કરતા હોય છે. સસની નેભ અહીં પણ સ્ત્રીઓ મુસ્લિમ કમળમાં બાંધતા થઈ જાયે. અત્યારે તો કોઈ વાર સ્ત્રીઓ પણ આ નૃત્ય કરતી નજરે પડે છે.

સામગ્ર

સામગ્ર એ ગરબા જેવો જ એક પ્રકાર હોય છે પણ તેમાં ગવાતો વિષય માતા કે કોઈ દેવને ઉદ્દેશીને નથી હોતો પણ સામાન્ય સામાજિક વિષયને લઈ ગીત રચાતું હોય છે અને તે ગીત સ્ત્રીઓ જાની-નૃત્ય કરતી હોય છે. એક ગવયત્રે ને બધા ઝીંબે. નૃત્યમાં સ્ત્રીઓ ગોળ ફરતી જઈ તાળીઓ અને ચપટીઓ વગાડતી જુદી જુદી રીતે આકારો કરતી નૃત્ય કરતી હોય છે.

ટિપ્પણી નૃત્ય

આ નૃત્ય કામજીવી વર્ગના જીવન સાથે સંકળાયેલાં જેવા મળે છે. આ નૃત્ય સૌરાષ્ટ્રના ચોરવડની કોળી સ્ત્રીઓ કરે છે. ચોરવાડ સોમનાથ પાસે દરિયાકિનારે આવેલું સ્થળ છે. આ કોળીઓ મુખ્યત્વે મજૂરીનું કામ કરે છે. જ્યાં કોઈ પણ ઘર ચણતું હોય ત્યાં જમીન પર છે બેસાડવા માટે ટિપ્પણીથી ટીપતાં હોય છે. 'ટિપ્પણી' એક લાકડી હોય છે. એની નીચેના છેડા પર વળનવાળો ચોરસ અંગર ગોળાકાર લાકડાનો કકડો લગાડેલો હોય છે. આને ગુજરાતમાં 'ઘરાઓ'

નામે લોકો ઓળખે છે. મજૂર સ્ત્રીઓ આ નૃત્ય કરતી વખતે કોવની સાથે સાથે ગાઈ તાલબદ્ધ રીતે પોતાની ટિપ્પણી પાછકતી નૃત્ય કરતી હોય છે. કોઈ વાર બે ઘરોળમાં રહી અને કોઈ વાર વર્તુળમાં ઊભી રહી એકબીજા સાથે કોમ્પેને પણ કરતી હોય છે. ચોરવાડના ભાઈશ્રી ચણચણને આ નૃત્યને ગુજરાતની જનતા પાસે મુકવાનો વધ મળે છે. અત્યારે ઘણા સુધારાવાદીઓ એમાં દાખલ થયા છે.

પકાર-નૃત્ય

પકાર નૃત્યને જ સૌરાષ્ટ્રના સાચા અને મૂળ નૃત્યનો પ્રકાર ગણવાય શકાય. પકાર એ સૌરાષ્ટ્રની માછીમાર જેવી કોઈની આદિ જાત છે. ભાવ પ્રદેશમાં આવેલા નળકાંક વિસ્તારમાં આ પ્રજા રહે છે. દરિયામાં જ્યારે ભરતી આવે છે, ત્યારે નળકાંકો પાણીથી ભરપૂર થઈ જતો. કંઈ માછલી પકડનારી પ્રજા તે પકાર આ લોકોના નૃત્યમાં દરિયાકાંઠે વજ્રનારાઓની જિંદગીની અસરો અને વાતાવરણ જોવા મળે છે. દા. ત. ડબેલાં મારવાં, દરિયાનાં મોળાં પ્રસરવાં ઈત્યાદિ.

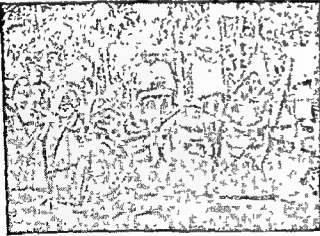
આ લોકો હાથમાં મંજરા લઈ શોળાકારમાં નૃત્ય કરતા હોય છે. કોઈ વાર બે પત્ર પહોળા કંઠી બેસી હાથેલાં મારતાં 'હોય એવો ભાસ કરે છે. કોઈ વાર અડધા ઘૂંટણ પર ઊભા રહી મંજરા વગાડતાં નૃત્ય કરતા હોય છે. વળી, કેટલીક વાર માથા પર ઊંધા ઊભા રહી પગેથી મંજરા વગાડતા હોય છે. કેટલીક વાર ફ્લોવી આકૃતિઓ પણ નૃત્ય દ્વારા બનાવતા હોય છે. આ નૃત્ય પુરુષો કરે છે. સાથે સમુદ્રમાં ગાતા પણ હોય છે. સાથમાં વાજીનોમાં એકતારો, તબલાં, બગલિયું અને મોટા મંજરાઓ વગાડતા હોય છે. આ નૃત્ય દિલ્લીમાં પ્રજાસત્તાક દિનના ઉત્સવના પ્રસંગમાં ખૂબ પ્રશંસાપાત્ર બનેલું. (જૂનો પાન ૨૧૪)

સીદી નૃત્ય

આ એક આકર્ષક થાય એવી જાતનું નૃત્ય છે. આ સીદી મૂળ આફ્રિકાના છે. મુઝફ્ફર ત્રીજાએ ૧૬મી સદીમાં આ લોકોને આફ્રિકાથી ભોલાવેલા. સૌરાષ્ટ્રમાં જંબૂર ગામમાં ૫૦૦થી ૭૦૦ સીદીની વસ્તી છે. આ જંબૂર ગામ ગિરનારના જંગલમાં આવેલું છે. એ ગામ સૌરાષ્ટ્રના નાના આફ્રિકા નામે પણ ઓળખાય છે. આ નૃત્યમાં સીદીઓ વર્તુળ બનાવે છે અને વર્તુળની વચમાં એક સીદી આવી નૃત્ય કરે છે. નૃત્ય કરતો સીદી પોતે જ એક નાનું કોલક વગાડે છે. કૂદકા અને સ્થિરતા વળાંકો લઈ એ નૃત્ય કરે છે. તેના કોલકની ધમાક આફ્રિકા ખડું કરી દે છે. આ સીદીઓ મેલડીમાતાને અને દેવદેવીને માને છે અને મુસ્લિમ છે.

ગરબો

ગુજરાતના પંજાબથી આવી. અભેરની આસપાસ આ પ્રજાએ વસવાટ કર્યો. ઉત્તર ગુજરાતથી અમદાવાદ સુધી ગુજરાતને રાજસ્થાનની રાંઠકૃતિની અસર જણાય છે. ગુજરાતને રાજસ્થાને ગરબા નૃત્યની ભેટ આપી - કારણ માતા કે ચંદ્રિની પૂજનું વધુ જોર પર્વતો પર હોય છે. એટલે ચંદ્રિદેવીની માનતાની શરૂઆત ગુજરાતમાં રાજસ્થાનને કારણે થઈ.

ટિપ્પણી નૃત્ય

સોશલિસ્ટ પક્ષ

પક્ષ નૃત્ય

‘ગરબો’ એ દેવીની માનતા રૂપે નવ દિવસનો અખંડ દીવો હોય છે. આ દીવાને છિટ્ટોવાળી માટલીમાં પેટાવવામાં આવે છે. દીવાને ઓવવાઈ ન જાય તે રીતે સુરક્ષિત ગોકવરામાં આવ્યો હોય છે. આ માટલી અને તેમાં પ્રયત્નરેલો દીવો એ જ ‘ગરબો’. અને આ ગરબાને લઈને સ્ત્રીઓ ગીતો ગાઈ નૃત્ય કરતી એ જ સાચો ગરબો. આ ગરબો એ યજ્ઞની નિધાની છે. આમ સૌ પ્રથમ ગરબાની શરૂઆત વઈ.

આ ‘ગરબો’ માથા પર ઈંડોલોના આધાર પર રાખી સ્ત્રીઓ સમૂહમાં ગોળાકારમાં રહી હાથ અડકાડ્યા વગર બે હાથે તાળી અને ચપટીનો ઉપયોગ કરતી નૃત્ય કરતી. સમય જતાં માથા પરનો ગરબો વર્તુળની વચ્ચે મુકાવા લાગ્યો અને તેની આસપાસ સ્ત્રીઓ તાળી અને ચપટીઓથી વિવિધ રચનાઓ કરતી ગરબા ગાવા લાગી.

આ ગરબાનાં ગીતો દેવીને ઉદ્દેશીને બનાવેલાં હોય છે. જેમાં દેવીની પ્રશંસા કરવામાં આવેલી હોય છે. બહુચરમાતા, અંબામાતા, કાળકામાતા, વગેરેને લગતા ગરબા ગુજરાતમાં ઊંચેરે જેવા મળે છે.

આમ સાચા ગરબાની શરૂઆત થઈ પણ વખત જતાં, વિષય પણ બદલાયા. જેમાં સામાજિક, જન, કૃષ્ણ વગેરે અનેક વિષયો પર રચેલાં ગીતો પર આવું નૃત્ય તાળી અને ચપટીથી વણ લાગ્યું. વખત જતાં તાળી અને ચપટીની જગ્યાએ અનેક સાધનો વપરાવા લાગ્યાં. દા. ત. ખંજરી, મંજિરા, દીવાની ધાળ, બોધરણાં વગેરે અનેક જુદી જુદી વસ્તુનો ઉપયોગ કરી સ્ત્રીઓ આ નૃત્ય કરતી થઈ અને આને પણ બધાં ગરબા નામે ઓળખવા લાગ્યાં. આ બધાં નૃત્યનું ક્ષેત્ર મૂળ ‘ગરબાનૃત્ય’ માંથી થયું હોવાથી તે ‘ગરબા’ નામે ઓળખાય છે.

આવારે ખાસ કરીને ગરબાનૃત્ય નવરાત્રિના દિવસોમાં સારાથ ગુજરાતમાં થેરીએ થેરીએ જેવા મળે છે. તે ઉપરાંત ઘરદપૂલિયા, ગીરીવ્રત કે શિવપાર્વતીના પ્રતિના તહેવારાએ પણ જેવા મળે છે. ગરબાનાં ગીતોના કાળ ધણીખંડું પીણ, સારંગ કે કાફી રાગોને મળતા આવતા હોય છે. ગુજરાતનું ખૂબ જ જાણીતું નૃત્ય એ ગરબાનૃત્ય છે.

ગરબો

ગરબીની શરૂઆત દયારામે કરી. દયારામે કૃષ્ણને ઉદ્દેશીને ગરબીની રચનાઓ કરેલી. માતાની ગરબી રચનાર ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં વલ્લભ નામે કવિ થઈ ગયો. ગરબીઓમાં દેવ અને દેવીતાં વખાણ રચાયેલાં હોય છે. ગરબી એ પુરુષોનું નૃત્ય છે. સાદાં પગલાં અને તાળીઓથી સમૂહમાં ગીત ગાઈ ગોળ વર્તુળમાં રહી પુરુષો આ નૃત્ય કરતા હોય છે.

ભવાઈ

ગુજરાતમાં નવરાત્રિના પ્રસંગમાં ભજવાતી ભવાઈમાં પણ કેટલાંક નૃત્યોની સ્વરૂપો જેવા મળે છે. મૂળ ભવાઈ રાજસ્થાન-માંથી આવી છે. રાજસ્થાનમાં આખી ભવાઈ નૃત્યમાં જ થાય છે. જ્યારે ગુજરાતમાં મોટા ભાગનું ભવાઈનું ક્ષેત્ર નાટ્યરૂપમાં થાય છે. તેમ છતાંય અસલ વસ્તુઓ તરી આવતી તેમાં જરૂર દેખાય છે.

અંડાચૂલના વેશમાં બાદશાહ સુખાતીના પ્રવેશ સમયે ખૂબ સુંદર રીતે તેના આગમનની કિશા નૃત્યના રૂપમાં બતાવતા હોય છે. બાદશાહ સુખાતી યેવનો યેવનો આવતો હોય છે અને વાલ્મીકી બાઈ હાથમાં મચાવ લઈ તેને ઘોડાની લાવતી હોય છે. અહીં સુખી આવી ગયા બાદ બાદશાહ સુખાતી રિસાઈ ગયો હોય તેમ પાછો જતો રહે છે. આટલો પ્રસંગ ફરી ફરી બે-ચાર વખત કરતાં હોય છે. આ કિશા નૃત્યના સુંદર હલકમાં થતી હોય છે. આ નૃત્યાભિનય મથાવનઃ આજ પ્રકારમાં સુંદર દૃશ્યમય અને નૃત્યમય ભવાઈમાં જેવા મળે છે.

એવી જ રીતે ભવાઈમાં વાવરમુના વેશમાં વાવરમુના જુદા જુદા પ્રકારે નૃત્યાભિનયમાં જેવા મળે છે.

મોડામાં બે તુક્કા રાખી ગોળ ગોળ ફરતા નૃત્ય કરતા નૃત્ય-કારનો પ્રસંગ પણ ભવાઈમાં જેવા મળે છે. આ તુક્કામાં દેવતા ભરેલો હોય છે છતાં પણ તે ગોળ ગોળ ફેરતી સરકસ જેવા પ્રયોગો પણ નૃત્યમાં બનાવતા હોય છે.

કેટલીક વાર એવા જ સરકમ જેવા પ્રયોગ ભવાઈમાં મોડામાં સાતઆઠ દોરીઓનો ગુચ્છો રાખી ગોળ ગોળ ખૂબ અડપથી નૃત્ય કરતાં ફરતાં ફરતાં ગોફની માફક દોરીઓ ગૂંચી દઈ ગૂંચણી ઉઠેલી થઈ નૃત્યનો પ્રયોગ પણ કરવા હોય છે.

પતિદાસી વેશમાં માથે આકદસ બેઠાં ઉપરાઉપરી મૂકી પાણીની ગતિની જેમ ચાલી નૃત્ય કરતી, જમીન પર બેસી પગના અંગૂઠાથી કપાળ પર ચાંદયો કરે છે. આવું નૃત્યનું રૂપ પણ ભવાઈમાં જેવા મળે છે.

આ ઉપરાંત વચ્ચે વચ્ચે “તા તા થે થે . . .” જેવા નૃત્યના શબ્દ સાથે થતા નૃત્યનું થોડુંક અંગ ભવાઈઓમાં જેવા મળે છે.

ભવાઈ કરનારી ખાસ ધંધાદારી મંડળીઓ હોય છે. તે મંડળીઓ ગામડે ગામડે જઈ વેશો ભજવતી હોય છે. ભવાઈ પુરુષો જ ભજવે છે અને તેમાં આવતા સ્ત્રીઓના વેશ પણ પુરુષો જ કરતા હોય છે. આ ભવાઈઓ કરનારી એક કોષ છે અને તે ‘નાયક’ કે ‘તરંગના’ નામે ગુજરાતમાં ઓળખાય છે.

હાલીનૃત્ય

સુરત જિલ્લામાં આ નૃત્ય ખાસ કરીને જેવા મળે છે. આ નૃત્ય દ્રુબળા જનિતના લોકો કરે છે. નૃત્યમાં જુદી જુદી વાર્તાના પ્રસંગ હોય છે. આ નૃત્યમાં બે ટુકડીઓ હોય છે. તે ગોળ ગોળ ફરતી નૃત્ય કરતી હોય છે. એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ એવી ગોકવલીમાં એકબીજાની કમરે હાથ રાખી નૃત્ય કરતાં હોય છે. સાથમાં હોય અને ઘાળીઓ વગાડતા હોય છે. કોઈ વાર પૂંઝીનો અથવા ભૂંગળીને ઘાળી પર રાખી નવી જ જાતનો સૂર કાઢી સાથ આપવામાં આવતો હોય છે. પુરુષો માથા પર સફેદ ફેંટો બાંધે છે અને કછોટો મારેલું ધોતિનું પહેરે છે. બાકીનું શરીર ખુલ્લું રાખેલું હોય છે. જ્યારે સ્ત્રીઓ રંગ-બેરંગી સાડીઓ કછોટામાં પહેરે છે. આ નૃત્યમાંનો એકાદ એવો

બુવાનો પ્રસંગ વિશ્વવિખ્યાત નૃત્યકાર શ્રી ઉદયશંકર પોતાના નૃત્યમાં લીધેલો.

ભીલનૃત્ય

પંચમહાદેવનાં ભીલનૃત્ય પણ જાણીતાં છે, જે એક આદિવાસી નૃત્યના પ્રકાર છે. દાહોદ બાજુ ખાસ કરીને આ નૃત્ય જેવા મળે છે. આ નૃત્યમાં મુદ્દ બતાવતા હોય છે. નૃત્યમાં પ્રેમ પ્રસંગમાંથી લગ્ન ઉત્પન્ન થતો પ્રસંગ બતાવવામાં આવે છે. જેમાં અને મુદ્દ હોય છે. આ નૃત્યમાં તરવારથી મુદ્દ કરતા હોય એવો નૃત્ય-ભિનવનો ભાસ થાય છે. મુદ્દ એ તેનો મુખ્ય પ્રસંગ હોય છે. નૃત્યમાં વિચિત્રાશી પણ પાડતા હોય છે. આ નૃત્ય પુરુષો કરતા હોય છે. તેઓ માથે ધોળો ફેંદો અને કાળી બેડી પહેરે છે. કોઈ વાર કાળી બુઝની મોઝા પર બાંધે છે. આમાંનો-એક પ્રસંગ પણ શ્રી ઉદય-શંકરે પોતાના ભીલનૃત્યમાં લીધેલો.

ગઈ ચરદપૂર્ણિમાએ વડોદરા કોંગ્રેસને ઉત્સવમાં કેટલાક નૃત્યો બતાવેલાં. તેમાં ભીલનૃત્ય જેવું જ એક નૃત્ય વાંચક તામ્રકાના આદિવાસીઓ પાસે કરાવેલું, જેમાં નૃત્યકારો તીર, ભાઈ, મનુષ્ય વગેરે જેવાં લગ્નપદ સાથેની રાખી નૃત્ય કરતા હતા. તેમાં શોધ અને ઝંઝૂનનો ભાવ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. નૃત્યકારો જોરજોરથી કૂદકાઓ મારતા નૃત્ય કરતા હતા. સાથમાં મોટા મંજરા, પુંગી વાદ્ય તરીકે હતાં. કોવનો ઉપયોગ એમાં ન હતો પણ તેની જગ્યાએ લોખી લાકડીઓ વગાડતા હતા, આ વાદ્યકારો ભાજમાં ઊભા રહી વગાડતા. આ નૃત્ય પણ પુરુષો જ કરે છે. સાથે જોરજોરથી વિચિત્રાશી અને અવાજો કરે છે. આજવાનૃત્ય

તે જ સમયે નર્મદા કંઈકાં આગવાનૃત્ય પણ જોવા મળેલું. જેમાં પુરુષો લોખી લાકડીઓ પર ધૂપરા ભાંધી લાકડીઓનો એક છેલો હાથમાં રાખી નૃત્ય કરતા હતા. આ ધાર્મિક નૃત્ય છે. શિયાળામાં ભરૂચ જિલ્લામાં કપાદે જોવા મળે છે.

કેટલાક પ્રકારો

સાથે સાગરના ખેડુઓનું નૃત્ય પણ જોવેલું. જેમાં પુરુષ નૃત્યકારો ગાઈને લંકા વળી વળી નૃત્ય કરતા. એમાં એક લાંબું સફેદ કપડું ઘોડે ઘોડે અંતરે મૂકીમાં પકડી દઈ નૃત્ય કરતા કરતા ખૂબ વારે માછલી પકડતા હોય એ રીતે એ ધોળા કપડાંને પછોળું કરી ઘાટકા મારી નૃત્ય કરતાં જાળ બિજાવવાની કલ્પના આપતા હતા.

ધોળકા તામ્રકાના સિંચળ ગામના પ્રકારનું નૃત્ય પણ આ પ્રસંગે જોવા મળેલું. જેમાં લાવમાં દાંડિયા જેવો લાકડીઓ રાખી પુરુષો ગાઈને નૃત્ય કરતા હતા. પણ આ નૃત્યમાં વણસતી લાકડીનો અડધો ભાગ પાંતુનો અને અડધો ભાગ લાકડાનો હોવાથી જે જાતના જુદા જુદા અવાજો કાઢી એકબીજા જોડે દોડી આ લોકો નૃત્ય કરતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે ગાતા ગાતા બુધો પણ મારતા હતાં. વાદ્યમાં શેલ, એકતારો હતાં.

આ ઉપરાંત અચાનક વડોદરામાં કોંગ્રેસના પોળમાં જમરાજુ નિમિત્તે કોઈ એક ધાર્મિક પ્રસંગ કેટલીક સ્ત્રીઓ ગરબા કરવા આવેલી. ગરબા કર્યા બાદ એક નવું જ નૃત્ય કરેલું જેમાં દાંડીની મટકી માથા પર ઉંઝોલીના આધારે જોડી વગર હાથ પકડીને એક સ્ત્રી નર્તન કરતી હતી. જ્યારે નૃત્ય ખૂબ જોશમાં થવા લાગ્યું ત્યારે ડાંચ સાથે એક સ્ત્રીએ આવી તેની માટલી ફોડી નાખી અને બીજા અનેક સ્ત્રીઓએ તેનામાં આવી દાંડીની લૂંટલૂંટ કરી મૂકી. કુષ્મના પ્રસંગનું આ નૃત્યમાં સ્પષ્ટ દર્શન દેખાતું હતું. આ નૃત્યનું નામ તો જમર નથી પણ દીપનૃત્ય કહેતા હશે એવું પાછળથી જાણવા મળેલું.

માંડવી નૃત્ય

અમદાવાદમાં નીચરી કોમોમાં અને ઘરડાકોમાં માથા પર મલક કે માંડવી રાખી ગરબા જેવું નૃત્ય સ્ત્રીઓ કરતી હોય છે. સ્ત્રીઓ ભણી અડધા ગોળાકારમાં ફરતી હોય છે અને એની વચમાં એક સ્ત્રી માથે મલક કે માંડવી રાખી ઢોલી સાથે ધૂમતી નૃત્ય કરતી હોય છે. આવી જાનનું માંડવી નૃત્ય નવરાત્રિના દિવસોમાં જેવા મળે છે.

જમ નૃત્ય

મલક કે માંડવી જેવું જ ભીતનું નૃત્ય 'જમનૃત્ય' પણ છે, જેમાં માથે નાના નાના માંડવી અઢારના જમ લઈ અડધા ગોળાકારમાં સ્ત્રીઓ ફરતી હોય છે. કેટલીક વાર આ જમમાં વાંચકા જગસ પણ હોય છે. અને વચ્ચે ઢોલી હોય છે. આ નૃત્ય પણ નવરાત્રિના દિવસોમાં જેવા મળે છે.

ફાથ નૃત્ય

અમદાવાદમાં વસતી પાછળ કોમમાં એક પ્રસંગે ફાથનૃત્ય અચાનક જોવા મળેલું. જે વિશાલપ તરફ થતાં નૃત્યને મળતું આવે છે. આ નૃત્યમાં પુરુષો રંગબેરંગી ફાથો બંને હાથમાં રાખી ગોળાકારમાં જુદી જુદી દિશાઈની કદી હવાવતા નૃત્ય કરતા હોય છે. કદી શાંતિવર્ધન પણ આપે એક પ્રકાર પોતાની મંડળીમાં કરાવેલો.

માછલી નૃત્ય

અમદાવાદ એવિસાઈજ વિસ્તારના કોચરબ ગામના હરિજન વિસ્તારમાં એકાદ પ્રસંગે અચાનક આ નૃત્ય જોવા મળી મળેલું. આ નૃત્યમાં ગરબા અઢાર ગોળાકારમાં છોકરીઓ ફરતી નૃત્ય કરતી હોય છે અને પોતાના હાથથી માછલીઓના જુદા જુદા આકારો બતાવતી હોય છે.

આવી જાતના કેટલાય નૃત્યોના પ્રકારો મુન્દરા પ્રદેશમાં સમાવેલા હશે, જે વિશે આપણે અજણ પણ હોઈએ. પરંતુ સંશોધન કરવાથી બીજા આવા ઘણા નૃત્યના પ્રકારો જાણ થઈ આવે. હવે તો સૌ કોઈ આ વિષયમાં રસ લેતું જાય છે એટલે સમગ્ર જતાં ઘણી માહિતી બહાર આવશે એમ આશા રાખીએ, તો અરથાને નહિ ગણાય.

રંગભૂમિનાં સો વર્ષ

ડી. ચંદ્રવદન મહેતા
(અધ્યાપક, લલિતકલા વિદ્યાશાળા, મ. સ. યુનિ. વડોદરા)

ગુજરાતી રંગભૂમિનો ઇતિહાસ લગભગ સો કે એવી જ્યા વધારે વર્ષોનો છે, એમ કહીએ તો ભરાબર ગણાય.

ગુજરાતમાં રંગભૂમિની પ્રવૃત્તિકલા સોથી કર્કંદ થોડી વધુ વર્ષો પર પથરાયેલી છે. ચોક્કસ સાલ કહીએ તો ઈ. સ. ૧૯૫૨માં ગુજરાતી નાટક તખ્તાની થતાઠી અનેક સ્થળોએ ડ્રિલવાઈ હતી, ટૂંકમાં પરિસ્થિતિનો સાર કાઢીએ તો ઈ. સ. ૧૮૦૦ પહેલાં દેશમાં ભાગ્યે જ શાંતિ હતી. પરદેશી જાતિઓ પછી મરાઠાઓ અને મુસલમાનોએ થોડે થોડે તથાકે દેશને ઘૂંટયો હતો. ધાર્મિક હુમલાઓ જેકે પ્રમાણમાં ઓછા હતા, પરંતુ રાજકીય હેતુ જ આ હુમલાઓનું કારણ હતું, અને તે પણ ગુજરાત લીલો ભાગ ગણાય એટલે. લોકોને શાંતિમય જીવન ગુજારી સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ થકી કરવા માટે ભેળા થવાની તક ભાગ્યે જ મળતી. પ્રાચીન કાળથી મૂલ્યવાન વારસા તરીકે મહેલ કેટલાક કલાત્મક સ્વરૂપોને ભળવલાં—સાંવવલાં અને સલામત રાખવાનું પણ મુશ્કેલ બન્યું હતું. જીવન અસ્થિત હતું, અને લોકો અશાંત હતા; છતાં તેમને હંમેશાં આનંદપ્રમોદ ગમતાં, તે ઈશ્વરઉપર મજી રહેતાં પરંતુ તે મુખ્યત્વે અલપજીવી અને હાથ ચાટીને પેટ ભરવા જેવાં જ હતાં. મેળાઓ મોટી સંખ્યામાં થતા, જેમાં ઘણી વાર નટપૂતળીનું નૃત્ય મુખ્ય આકર્ષણ બનાવતું હતું. ઓછેવતે અંશે આ રમકડાંના ખેલનું અણુવિકસિત સ્વરૂપ જ હતું. એનું પ્રમાણ નાનું અને પીકિકા મર્યાદિત હતાં છતાં; પણ તેમાં ઘણી વિકાસની શક્યતાઓ હતી, જેમાં ખાસ તો વસ્ત્રના પ્રતિનિધાન માટે વેશભૂષાનું પ્રદર્શન અને ઢૂંઢૂં મરકડીનો અંશ વિશેષ હતો. ગુજરાતના વેદાંતી કવિ અખાએ તેના કટાક્ષોમાં આનો ઉલ્લેખ કંઠપૂતળી તરીકે કર્યો છે, કારણ કે એ પૂતળાં લાકડામાંથી બનાવવામાં આવતાં.

ભવાઈ વેશ

ભવેશખોની ફરતી ટુકડીઓ પ્રાચીન નૃત્યનાટકોના નમૂના રૂપે ભવાઈ કરતી. ક્યારેક તેમનાં અનુકરણો ખૂબ પ્રાસંગિક થતાં, પણ પાછળથી તે બીજાસ અને ભેદાંત, અસ્થીલ અને નવાઈ બનતાં ગયા.

ભવાઈ, સંસ્કૃત 'ભાવ'માંથી જન્મેલી, અને પ્રવેશમાંથી નીપજેલ વેશ. એમાં સામાન્ય રીતે લોકોના સમાજનાત્મકી ઘટનાઓનું નિરૂપણ મુખ્યત્વે કટાક્ષ, હાસ્ય અને કારસના લક્ષણ-ઓકથી થતું. આ વેશો એક પછી એક, વચ્ચે થોડા વિરામ સાથે હાસ્યાળામાં ભજવાતા, અને

રાતભર ચાલતા. આ ભજવણી, ખુશ્બી જગામાં, થોકમાં, ગામની ભાગોળે, કૃષ્ણ, નદી કે મંદિરની નજીક થતી. તેમાં લોક-નાટકનાં બધાં તત્ત્વો હતાં, અભિનય, નૃત્ય અને સંગીત યિષ્ટ પ્રણાલીનાં સંસ્મરણોના સૂચક રૂપ જણાતાં. નાટ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની શદ્દ આપે એવું તેનું વસ્તુ ફક્ત સુતપાંચ રંગવા દ્વારા રજૂ થતું, અને વાતાવરણ જમાવતું. ગોચર અને ઘણી વાર શીઘ્ર પદ્યકડીઓ અને દ્રુષ્ટકાઓ તે સંગીતની સહાયથી કરેતો. ભવાઈ કોઈ એક માતાની—દેવીની—પૂજા આરતીથી થકી વધે કયે કયે સારી તાલીમપદ્ધતિ ભજવણી સ્વરૂપે અને ક્યારેક તો તે આંગિક અને વાર્ષિક અભિનય પર અસાધારણ અને પૂર્ણ પ્રભુત્વ દાખવતી વિકાસને પામતી.

આ ભજવનારાઓનાં જૂલ ઉત્તર ગુજરાતમાંથી આવતાં વળી અભિનયની કળા એમને પેઢી દર પેઢી શીખવવામાં આવતી. આ, ટુકડીઓ એકથી બીજા સ્થળે, ખાસ કરીને, થોમાસા પછી જતી અને દરેક રાતે વેતનનો કચાર કરીને અથવા તો તાત્કાલિક ઉધારણું કરી લઈને વેશ ભજવતી.

ભવાઈની તાલીમ

કેટલાક વેશોની પરંપરા પાંચસો વર્ષ જૂની હોવાનું જણવા મળે છે. તેના સંબંધિતસાને તાલ અને રાગનાં સંશોધનોમાં સારી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોવાનું દેખાય છે. સ્ત્રીઓનો પાક પુરુષો લાલિત્ય અને છટાથી કરતા દાખલા નોંધાય છે. અલ્પવા કક્કલ અને મહેનતુ માગે તેવી તાલીમની તેમની પદ્ધતિ હતી. તેમને અભિનયમાં સંગીતની પ્રાથમિક ગણાય તેવી, નૃત્યની ભૂમિકાની અને અવાજની તાલીમ આપવામાં આવતી. છેલ્લી સદીના અંત ભાગ દરમિયાન આ ભવાઈનું ધણું—પૂરું અપ-પતન થયું અને એમાંના થોડા ભાગના ભજવનારાઓ, નવી ઊભી શ્વેલી પારસી નાટક કંપનીઓ અને ગુંજરાતી નાટક મંળીઓમાં રોટલો કમાવા સામેલ થઈ ગયા.

ભવાઈનાં જે થોડાં લખાણો છાપાયેલ મળે છે, તે સારી કવિતાના પુરાવાઓ છે, પરંતુ સદીના પાછલા ગાળા દરમિયાન મૂળ ભવાઈ ગયું અથવા ખોટી રીતે શદ્દ રહ્યું અથવા તો તેને સ્થાને અસ્થીલ અને ભૂંડાં રૂપાંતરે દાખલ થઈ ગયાં.

જમે તેમ, ભવાઈએ લોકજીવનમાં મહત્ત્વનું સ્થાન લીધું હતું; પરંતુ તે પરિપૂર્ણ રીતે વિકાસ પામેલું નાટકનું કે રંગભૂમિનું સ્વરૂપ

ન હતું. ભારતના નાટ્યશાસ્ત્રનું અધ્યયન થયું હતું. તેની વાચના ભુલાઈ ગઈ હતી. અથવા ખોટી રીતે શ્રદ્ધ રાખી હતી, પરિણામે તેમાં ઘણા ફેરફાર થઈ ચૂક્યા હતા. અભિજ્ઞ અને અસંવલન સમયને કારણે પુસ્તકાવલોકને તાજાં દેવામાં હતી. કુશાગ્ર પુસ્તકો સંપાદી સમયમાં આવ્યાં હતાં અને લોકો માટે તે અપ્રાપ્ય બન્યાં હતાં.

પશ્ચિમની અસર

૧૯મી સદીના પ્રારંભમાં ખાસ કરીને કેમ્બ્રિજી અને સામ્બાલિક સેનનાં ધર્મી નવાં તત્ત્વો દાખલ થયાં. કેમ્બ્રિજી મંડળીઓ રચાઈ, અને નવી કેમ્બ્રિજીના પ્રભાવક પરિણામો સંતોરે દેખાવા લાગ્યાં. આ સદીની અધ્યયનના ગાવામાં ઈંગ્લેંડનો નેટોની પ્રવાસી મંડળીઓ આવેને દેશના પશ્ચિમ વિભાગ અને ખાસ કરીને મુંબઈ અને બીજાં મોટાં શહેરોમાં જોવા કરતી. તેમાંની કેટલોકો મંડળીઓએ તો પાકી બાઈબલીની નાટકશાસ્ત્રાનો પણ જિભી કરવા જેટલું સાધ્યું હતું. ઈંગ્લેંડ સિવાય યોગ્ય રીતિયન અને ફ્રેંચ ક્રાસાસોએ પણ આ દેશની મુલાકાત લીધી હતી. ઓરિંચાઓ પણ ભજવ્યાની નવાં સ્વરૂપો રચી લઈ ગયા અને લોકોની નજરે ચડવા લાગ્યાં; છતાં લોકોને તો નાટકો જ ગમતાં. નવી કેમ્બ્રિજી પામેશાઓનું મન ઈસ્કાપિયરની કૃતિઓએ આકર્ષ્યું હતું. જ્યારે તેનાં નાટકો ભજવાયા માંડ્યા ત્યારે, લોકોનું ઉપર એવી ભારે અસર થઈ. સમતોલ શીઠી, સરસ વસ્તુગૃહી અને પ્રેરક ભાષા ઈત્યાદિ એમાં ઘણું નવું નવું હતું. તેમાં પ્રેરકોને આકર્ષક એવી જીવન ધમકારવાળી અને નાટ્યત્વની વસ્તુ ઘટનાઓ હતી. રંગ-ભજનનાં મિશ્રાલોકો ખાસ નોંધપાત્ર બને એવી વેશભૂષા, કથુંક વીરશા-પૂર્ણ, કપરંક વાસ્ત્ર મજક અને વિનોદથી ડળવું બનાવતું કુરુ-વેરું કુરુ એવાં દૃશ્યો તથાવરી અને ભાતર સાજા ઈત્યાદિથી એ બધું વિચા-ત્મક બનતું, તથા રાજાઓ અને વિદ્વાંકો ઘડકંડાવાળું એવું એમાં ઘણું હતું. આ બધા વચ્ચે માર્દવભરી ચંચળ નાટી એનાં નખરાં કરતી, કામભૂગારો અભિનય કરતી અને કદીક ઝોરવ અને અદાથી રંગભૂમિ સાર કરતી, એ બધું પ્રેક્ષકોનાં દિલ જીતી લેવા પૂરતું બસ હતું. ભાષા કાળાત્મક, પ્રવાહી અને સરળ હતી; વાક્યરચના વેગથી વહેતી અને ભજનભરતી હતી. લોકસભ્યને આકર્ષવા, તેમાંનાં ભદ્ર અને લાજભીને સ્પર્શવા, રંગભૂમિનું આ કંઈક જાદુ રૂપ હતું. સૌ કોઈને લાગ્યું કે કથુંક રંગભૂમિને પગભર કરવા, ઉત્સાહ વધારવા, પ્રાચીનને પુનઃજીવિત કરવા, નવાં સ્વરૂપો રચવાવા અને અનેક દૃષ્ટિકોણોને આવિર્ભૂત કરવા મોટી તક પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી.

પાશ્ચીમીનું આગમન

આજે માત્ર વાગેતરી વરતીની નાનકડી પાસ્ટી પ્રજા, જે મોટાં સાલસો માટે ધમેલાં તૈયાર રહેતી, તેને ફાળે આ પુનઃજીવનનો થા જાય છે. દુન્યમય દિવસોને લીધે ઈતિહાસી સ્વર્ણતર કચી, પ્રારંભનાં કાર્ય ઉપાધવા તેઓ ગુણવત્તામાં આવ્યા અને ફિજર થયા. મુંબઈમાં

એક નવવિદ્યાસ પામેય વસાહત જિભી કરી. અર્થે તેમની ધર્મિનો વિદ્યાસ સાધવા વધારેમાં વધારે તકો મળે એમ હતું. આ જાતિ કુનેવ-વાળી અને વિતાવાળી દિલ્લ થઈ. એમનામાં કંઈનાઈએ તેમ જ પીરજ હતાં. તેમને અસ્તિત્વ દર્શાવવા જુદાંમાનું હતું. તેમને કયા પૂર્વજો ન હતા. ખ્રિસ્તિયો સાથેનો તેમનો સંબંધ જ કોઈ દિશામાં સિલિદવાક થાય તેમ કુદરતી રીતે જ બંધાયો. ગુજરાતીમાં ધિવા-છપચાનું થયેલું વર્તમાનપત્ર તેમણે પ્રગટ કર્યું. તેમને વિનોદી સામર્થ્ય સંપર્કો ગમતા, તેમણે ક્યવજીવનને ઉત્તેજન આપ્યું. જુદા જુદાં આંશયો તેમણે અનેક ક્યવો સ્વાંયો, જેમાંની કેટલોક તો વિવિધ આદર્શ-આશયો ભર કરવા જ કાંઈકમાં આસરે હતી.

આ ક્યવોએ થઈઓ અને વિચારવિનિમય માટે યોગ્ય વાચકરૂપ અને ભૂમિકા પૂરાં પાડ્યાં. સાથે સાથે તેણે ધર્મિયોને આકર્ષી ક્યવો સ્થાપવાનું, ચિકિત્સાવાનું કામ બંધાવી બન્યું. તેમાંની કેટલીક મંડળીઓ તો જાતિવેદ વિનાની હતી. નાટકનો વિદ્યાસ સાધવાના ચોક્કસ યેનુએ કેટલીક ક્યવો વ્યવસ્થિત રીતે સ્થાપ્યાં હતી. અર્થે તેઓ તાલીમ માટે અને મુદ્દાઓની વિજયોની થઈ માટે મજતા. મુંબઈમાં અને સુરતમાં આવી ક્યવો, નાટકાંડીનીના નામે ઓરખાતી, તેનાં દૃશ્ય-શ્રોત્રીય હજી પ્રાપ્ત છે. નાટક ભજવવાના જ મુખ્ય આશયથી સ્વધારેથી અનેક મંડળીઓ વધી ‘ધી એમેયોર ડ્રામેટિક સભ’, ‘ધી પારસી નાટકમંડળી’, ‘ધી પારસી સ્ટેજ એસોસિયેશન’, ‘ધી એસ્કેમન એમેયોર’, ‘ધી ઓરિંચ-ટલ નાટક મંડળી’, ‘ધી પાશ્ચિયન ઓરિંચીઅન નાટક મંડળી’, ‘ધી મેસોરેટ’, ‘ધી અમ્મકે’, ‘ધી ઈસ્કાપિયર’, ‘ધી લોસ-ટિયસ’, ‘ધી રિક્સેરિયા’, ‘ધી ડિટી’, ‘ધી એસ્કેમન’, ‘ધી એસ્કેમન’, ‘ધી રિક્સેરિયા ઓરિંચ’—જેવાં નામો રસપ્રદ અને નોંધપાત્ર છે. આ બધું ઈ. સ. ૧૮૫૦ના ગાળામાં અને તેની પહેલાં બન્યું. તે કાલે સ્વરાજ્યના પિતામહ જેવા પુરાત એવા દાદાભાઈ નવરોજી અને સર દિનશ વાચજ જેવા પ્રસિદ્ધ, રાજ્યપુરોહિતે આ નવા સાદસમાં સાથ આપ્યો, એ એક નોંધપાત્ર અને રસમય હકીકત જ ગણવી જોઈએ.

ઈ. સ. ૧૮૫૦ અને ૧૮૬૦ વચ્ચે મુંબઈ અને સુરતમાં મુખ્યત્વે પારસીઓએ ઘણાં નાટકો ભજવ્યાં હતાં. મનોરંજનના મુખ્ય આશયથી તેઓ કટાક્ષિક કે ફારસ ભજવતા. ઈ. સ. ૧૮૬૦ સુધીનાં રંગ-ભૂમિએ પોતાનું અસ્તિત્વ સ્થાપી દીધું અને નાટક અર્થે ફિજર થયું. ઈંગ્લેંડ અને ઓસ્ટ્રેલિયાની ફરતી નાટક કંઈનીઓની આવજ વધતી જતી હતી. તેનાથી વૈચિત્ર્ય અને ઉત્સાહ મળતાં અને એક સાચી ચિકિત્સાપોષક હકીકત જિભી કરવાના બળ તરીકે એમણે કાર્ય કર્યું. પુસ્તકો સંખ્યાબંધ મળવા માંડ્યાં. સાહિત્યિક માધ્યમવાળાં અને ધાર્મિક વસ્તુ-વાળાં ભાષાતરો અને રૂપાંતરો વધતાં ગયાં અને નવા સાહિત્યના ઉદય-કાળની ચક્રમાન થતી હોય તેવું સૌ કોઈને લાગવા માંડ્યું.

આ નવા પ્રકારની સાહિત્ય દૃષ્ટિએ ઊંડાં મૂળ નખાં અને એની ભારે અસર પ્રત્યક્ષ થવા માંડી ત્યારે ગુજરાતી રંગભૂમિનું ભાવિ કેમુશ્ય કાબરાજ થતી રહ્યા હતા. તેઓ એક સર્વોત્ક્રમી પ્રતિભાવાળા, મોટા સમાજસુધારક અને સાહસિક કેશવગુપ્તાકર હતા. એમણે દિગ્દર્શન કમી, કપાસે નટ બની અભિનય કર્યો, છપાનું સંપાદન કર્યું, સંગીત શીખ્યા અને પુસ્તકોનું, નાટકકંપની શરૂ કરી અને કલાકારોની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપ્યું. શિષ્ટ ભારતીય સંગીત વિશે તેમણે ઘણાં ભાષણો આપ્યાં અને તેને પુનઃપ્રતિષ્ઠિત કરવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, તેમજ તેને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વકનું સ્થાન આપ્યું.

કાબરાજ પશ્ચિમ સાહિત્યના ખતીવા અભ્યાસી હતા. ઘણા પારસી લેખકોએ પશ્ચિમ સાહિત્ય ખાસ કરીને શાહનામામાંથી કેટલીક ઘટનાઓનું નાટ્યરૂપરૂપ કરેલું. દુસ્તમ અને સોહરામ એ બંને ભગવીરો રંગભૂમિના નાયક તરીકે ખૂબ જ પસંદગી પામતા. કાબરાજએ એ મહાકાવ્યમાંથી ઈ. સ. ૧૮૧૯માં 'બેનન-મનીસેલ' અને 'ફરુદુન' એ બે સારાં નાટકો લખ્યાં. શાહનામા ઉપરાંત તેમણે શેરિન અને તેના સમકક્ષોનોની કૃતિઓમાંથી પોતાના નાટક માટે વસ્તુઓ લીધી. તેમણે રામાયણમાંથી 'લવ અને કુશ'નું વસ્તુ પસંદ કરી તેની ઉપર પોતાનો ઘણા અભિવ્યક્તિ. તે ઉદારમતવાળા, શીખવાની નિષ્તાસાધાળા હોઈ, કદી પછું-ચૂકતાં નહિ.

શિષ્ટ નાટ્યસાહિત્ય

ફરુદુની રીતે જ ગુજરાતી ભાષા સમુદાય અને રંગછટાવાળો બનતી હતી. આ પ્રારંભની પ્રયોગદશાની રંગભૂમિ હતી. મુંબઈમાં ભ્યારે કાબરાજ આ ઉપયોગી સેવા બજાવી રહ્યા હતા ત્યારે એક બીજા પ્રતિભા-શાળી વ્યક્તિ મોખરે આવી; તે રણછોડભાઈ ઉદયરામ, તેઓ ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં મુંબઈ ગયા અને વીસ વર્ષ ત્યાં રહ્યા. તેમનો જન્મ ખેડા જિલ્લામાં કાબરાજના જન્મના બેએક વર્ષ પહેલાં ઈ. સ. ૧૮૩૭માં થયેલો, પણ કાબરાજએ પ્રારંભિક કામ શરૂ કર્યું ત્યારે તેઓ મુંબઈ ગયેલા. રણછોડભાઈ અભ્યાસી હતા, સાચા સંસ્કૃતજ્ઞ હતા અને નાટ્યશાસ્ત્રનો પ્રભુત્વ-પૂર્વક તેમણે અભ્યાસ કરેલો. તેમણે ગુજરાતમાં ભવાઈ જેવેલી અને તેનાથી ત્રાસ્યા હતા. કાવ્યશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, વેદ, અર્થશાસ્ત્ર, ઈતિહાસ અને ઉપલબ્ધ મુશ્કેલી સાહિત્યના તેઓ અભ્યાસી હતા. ભ્યારે કાબરાજએ લાગુ કરે રંગભૂમિની પ્રવૃત્તિ નવો ઘાટ મારતી હતી અને તેનાં મૂળ આ ધરતીમાં ઊંડાં નખાવાં જોઈએ, ત્યારે નવી રંગભૂમિ શરૂ થઈ. જે કંઈ રજૂ થતું હતું તે પ્રાણુલીન ખોખું હતું અને જીવન-ધમકાર વિનાનાં એનાં વસ્તુ હતાં તે સંજોગોમાં કાબરાજ અને રણછોડભાઈ બે મિત્રો બન્યા એ એક ભારે સદ્ભાગ્યસુચક હકીકત બની. અને સાચી દિશામાં તેમણે કાર્ય આરંભ્યું. યોગ્ય ઉત્સાહ અને આવેગ જણાતાં હતાં અને લોકો તે સ્વીકારવા તૈયાર હતા. રણછોડભાઈની શક્તિશાળી કલમ કામે લાગી અને એણે નવાં નાટકો સર્જ્યાં. તેઓ શિષ્ટ સાહિત્યમાં તરબોળ હતા, લોકની નાક તેઓ પારખી શક્યા હતા અને

એવાં નાટકો આપ્યાં કે જે તરત જ લોકદર પામ્યાં. મુશીબ ઘણી મુવાન પત્ની, જેનાં લગન એક અસંસ્કારી નંગલી (પુટ્ટ) સાથે થયેલાં તેના દુખને નિરૂપતા તેમના કટુસૂત નાટકે 'લલિતા દુઃખદર્શક', જાન્યાર આંદોલન ઊભું કરેલું. પાત્રો જીવનમાંથી, મધ્યમ વર્ગના જીવનમાંથી સર્જેલાં હોઈ જીવંત બન્યાં હતાં અને તેથી હૃદયસ્પર્શી પણ બન્યાં હતાં. તેમનું બીજું લોકપ્રિય નાટક 'હરિશ્ચંદ્ર' હતું. પારસીઓએ પોતાની રીતે તે ભજવ્યું. પાછળથી તેનું પિટીમાં ભાષાંતર અને રૂપાંતર કરાયો, તેમાં મુનશીઓમાંના એક આના હકો પ્રાણવા શાયરી ઉમેરી. હિદનાં બધાં મોટાં શયેરોમાં અને દેશ બહાર પણ તે ભજવવામાં આવેલ. આમ છતાં જ ઈ. સ. ૧૮૨૨માં પહેલું મુદ્રણ પામેલ ગુજરાતી ઉપલબ્ધ નાટક નગીનદાસ દ્વંજરામ મારફતિયા લિખિત હતું. તે હતું 'ગુલામ'. જેકે તે કદી ભજવાયું ન હતું, તેમ છતાં તે સરસ નાટ્યતત્ત્વ પ્રસંગો અને કીનકપ્રિય (રોમેન્ટિક) ઘટનાઓથી ભરેલું સુવાચ્ય નાટક છે.

શાનની નૃપા પુરેપુરી રીતે સંતોષાઈ ન હતી. અંદોજ અસર અને સર્જનની સાથોસાથ સંસ્કૃત જ્ઞાનોને પુનઃપ્રતિષ્ઠા આપવાની પ્રવૃત્તિ પણ વધતી જતી હતી. શકુંતલા અને ઉત્તરરામચરિત અને તેવાં બીજાં શિષ્ટ નાટકોનાં ભાષાંતરો પ્રાપ્ય હતાં એટલું જ નહિ પણ હવે ગુજરાતમાં નાટ્યશાસ્ત્રને ઉતારવાના પણ પ્રયત્ન થયા. તેમાં કવિ નાથુરામનો અનુવાદ સંસ્કૃત સ્થોકો અને નાટ્ય-શાસ્ત્રને મુખ્યત્વે વળગીને કરવામાં આવ્યો છે તે નોંધપાત્ર છે. રણછોડભાઈનું 'નાટ્યપ્રકાશ' એવી બીજા સારી કૃતિ હતી. નર્મદ અને નગીનદાસ સંસ્કૃત શિષ્ટ કૃતિઓની પ્રેરણા પામી તેમનાં પહેલાં નાટકો 'કૃષ્ણભાવ-વિનય' અને 'ગુલામ' પ્રગટ કર્યાં. પ્રાચીન પ્રણલિકા સંપૂર્ણપણે ન તો લુપ્ત થઈ હતી કે જુલાઈ ગઈ હતી. એમાં કેટલાંક નવાં તત્ત્વો જરૂર દાખલ થતાં જતાં હતાં.

સોરાષ્ટ્રમાં શંકરલાલ મહેસ્વર અને વણેદરામાં મૂળદાસ શાસ્ત્રકે કેટલીક પ્રાચીન પ્રણલિકા સાથે સંવાદ ભજવ્યો; છતાં નવા વિષયોને ખેડતાં સંસ્કૃત નાટકો લખ્યાં. તેમની કૃતિઓ "બાનીના લયવાળી, અભિવ્યક્તિની મુંદરતાવાળી અને ફરુદુની સરસ પસંદગીવાળી" બની છે. પરંદેશી અસરો છતાં અને ઈરાની છંદ હોવા છતાં ગુજરાતી નાટક અત્યાર સુધી તો ઓછેવરે અંધે સંસ્કૃત ઢાળાનું જ રહ્યું છે.

લોકપ્રિયતા માટે સ્પર્ધા

નવાં નાટકો માટે નવી રંગભૂમિની જરૂર હતી. નાટક ભજવાયું જ જોઈએ અને તેથી સજવજબાં અને માફક આવે એવા તખતની તેની માગ રહેતી. પારસીઓ સાહસિક, પ્રયોગશીલ અને ઉમેશાં શોધક-વૃત્તિ વાળા હતા. રંગભૂમિની માગ ખૂબ જ વધતી જતી હતી. જે હોલ-જૂના થઈ ગયા હતાં તે વખતતા પણ ન હતાં. ઘણાં વિશેષરો ખાસ કરીને મુંબઈમાં બંધાતાં હતાં અને તેમની માગ વધવા માંડી હતી. તેમાં બાલીવાલા, ખટાઈ મુખ્ય હતા, એમની સાથે દાદીબા થૂણી, આપુ

અને ખંભાના ભગવા. તેમના એક સાથીદાર માટેને વિદુરતાન ભરમાં જત માધિકારી અનેક વિવેરો બાંધી ઈતિવાસ સંભવે.

આ વિવેરોની રચના બહુલા એક જ જાતની હતી. અમદાવાદ, વડોદરા અને સુરતમાં બંધાતા વિવેરોની બાંધણી મુજબમાં હતી તેની નકલ હતી. અને તેમાંના કેટલાક તો ચોખ્ખામાં ચેરલાખતમાં પતરાંની છાપરંગામાં હતી. અવાજ બહુબર વિસ્તરી શોતાઓને શરત સુખ વાજ એ શાસ નારે તદન અપદ્મ હતું.

અમે તેમ પણ, પાસતી કંપનીએ નાટક ભજવવામાં સાથી શ્રિદિ મેળવી હતી. આભાજ, સ્ટેટ, પ્રવેશોની ફેરફારી, આકર્ષક ઘટનાઓ અને ઝડપી ફેરફારો વચ્ચે માટે તેમની કમપાયામાં આવી શકે તેવી બાંધી કમપાતોનો તેઓએ ઉપયોગ કર્યો હતો. પૂરેપૂરી ગુપ્તતા જાળવવા માટે ધાર્મિક ધોળના ગોઠવવામાં આવતી. અર્ચિન, સ્વર્ણીય વ્યક્તિઓના પ્રવેશ, જ્યંતિ વ્યક્તિઓની દાદા વચ્ચે દુશ્મનો પૂરેપૂરી સ્વાખ્યાતિકના પૂર્વક ગોઠવવામાં આવતાં. એક એવો પણ સમય આવ્યો કે જ્યારે મુખિયામાં દુશ્મનો (ફિઝીયોન) ગોઠવવા એજે બાંધી કંપનીઓ વચ્ચે જાળવી હતીફાઈ શાસ્ત્રી અને બપું જ પાન નાટકના મુખ્ય તત્વને બોલે આ કલેવાના 'ફિઝીયોન' ગોઠવવાના પંથ પર કેન્દ્રિત થતું.

મુખર્મી ઈ. સ. ૧૯૦૧માં ઉર્દૂ નાટક ભજવવાનો પારસીઓનો દાવો છે. કામાવતીની વાર્તા પર મંથરેલ એદલજી ખોરી ફૂત અને બેશમજી મઝાબાને વિદુસ્તાનીમાં ભાષાંતર કરેલ "સોનાના મૂળની ખુશીદ" નામનો નાટક વિચેરિયા વિવેરમાં વિચેરિયા મંડળીએ ભજવ્યો હતો. આ પ્રયોગ ઘણો સફળ થયો અને ઘણાઓએ તેનું અનુકરણ કર્યું. 'નળ દમયંતી' નામનો નાટક મુખર્મીમાં કાફૂં માર્કેટ સામે એક નાનકડા વિવેરમાં ભજવાયો હતો. આના પેલ પર દરોહી પડ્યો અને તે એટલે સુધી કે વિદુ સીઓ પોતાના નાનાં બાળકો સાથે પણ જોવા જતાં. આ બાળકો પેલમાં ખલેલ ન થઈએ તે માટે વ્યવસ્થાપકોએ નાનાં પાસણાં અને પથારીઓની બાળકો માટે વ્યવસ્થા કરેલી, જ્યાં તેઓ તેમની બાળકો દ્વારાજાતી — 'શેરકી'પર'ની — દેખભાજ નીચે મૂકી આવતાં.

ઈ. સ. ૧૯૧૬ અને ૧૯૨૫ વચ્ચે અનેક ગુજરાતી કંપનીઓ નાટકો ભજવતી. તેમને યોગ્ય ભૂમિકાએ સ્થાપવામાં સજ્જેડભાઈની ફાતો મુખ્ય છે. તેમની પ્રવૃત્તિ પાસતીઓના પ્રજ્ઞનીની ડાહ્યોદાર હતી. ઈ. સ. ૧૯૧૫ પછીથી 'બહુસુર', 'નળ દમયંતી', 'મદ્યવસા', 'હરિયાદ્ર' અને 'લલિતા કુન્દર્પશીક'—એ નાટકોને સાથે ટેકો મળતો હતો. સામાન્ય ગુજરાતી સિદ્ધાંતો એક જૂલે સજ્જેડભાઈના નેતૃત્વ નીચે પહેલું સાલસ કર્યું. આ પ્રજ્ઞને સર મંગલદાસ અને ડી. બા. મહિભાઈ જાળભાઈએ સહકાર આપેલો. ઈ. સ. ૧૯૦૮માં ગુજરાતી નાટક મંડળી થઈ કરવા માટે સજ્જેડભાઈ જ જવાબદાર હતા.

નેહાની જાતી

આની સાથેપ્રાજ સોશાલ અને ગુજરાતમાં ફરતી મંડળીઓને વિવર અને રક્ષાથી મંડળીઓ બનાવવાના પ્રજ્ઞનો ચાલવા હતા. વાપજ્યાઈએ તેમના ભાઈ મુજજ્યાઈની સલામતી ઈ. સ. ૧૯૦૮માં 'આર્થ સુખોપ મંડળી' મોઝીમાં થઈ કરાંનો પુરાવો મળે છે. નરવેશને પણ એક જગા ઊભું કરી આ દિશામાં પ્રયાસ કર્યાનું જણાય છે.

વાણજ અને મુજજી એ બે ભાઈઓ પછે જંખક ત્રિવેદી અને જંખક રાવને પ્રજ્ઞનો કર્યા છે. તેમને થયેલી શોરી રજવાઈની મદદથી તેમણે તેમની મંડળી શરૂ કરી. 'વાંકાનેર', 'મોરશી' અને 'આર્થ સુખોપ' કંપનીઓએ ઉજ્જવળ કાજ જેવો ડાનો, તરી તરી કંપનીઓ થઈ કરવા માટે આ એક સોનેટી નક હતી. કેટલાક કુશળ ભવેશજીએ તેમની તાકાત અને તાલીમથી સંલેખાઈની આજીવિકા અને પંથો મેળવવા માટેની આ બાંધી તકનો વાંધ લીધો. પાસતી પ્રારંભકોને પણ જુવાન ઊંઝાઓને નોડીમાં લેવા માટે ઉત્તર ગુજરાત તરફ જવું પડ્યું. અમુક કેશવ, માસ્ટર મોહન અને બાવરાઈવર્મા જે ગુરુ જ્યારેસર આ પ્રકરનાં નોંધવાન ઉદાહરણ છે. ઉત્તર ગુજરાતની અમુક કોમને આવી કુદરતી શક્તિ હતી અને તેઓ તેમના જુવાનોના ફાવદા અર્થે તેમને તાલીમ આપતા. આ જાતિઓ વૈકી નાજ, જોજક, અને શોર ઉત્તમ કોમ જણાતી હતી. સદીનાં અંત ભાગમાં નાટકપ્રવૃત્તિ તેની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી હતી અને દશકે જેટલો કંપનીઓ તે વખતે સાથે રીને પેસા કમ્પાની હતી. જ્યારે ઘણાં કંઈ ને કંઈ ફેરફારો તો થતા જ રહેતા. સામાન્ય દ્રષ્ય અને ઝચ્ચઓને ઘીપ મુખ્ય કંપનીમાંથી બીજા કંપનીઓ ઊભી થતી. કેટલોક કંપનીઓમાં ઘણાં ફેરફારો થતા જ કરતા, છતાંજ બધી જ જાતી—સાથે રીને જાતી—ટકતી હતી. આ દરમિયાન જાણીતા ફિઝીયક તરિકે ખૂબ જ આગળ પડતી વ્યક્તિ—રાખા બાં નાટકો લખનાર ટાલાભાઈ ધોળજીએ (ઈ. સ. ૧૯૧૬-૧૯૦૨) મેદાન સર કર્યું. કુબીરે તે ૩૫ વર્ષની જુવાન વર્ષે મૃત્યુ પામ્યા, પણ તેની જિંદગી ટૂંકી છતાં અતિ મહત્વની હતી. જોતે અજ્ઞાતી કવિ અને શિષ્ટ કૃતિઓથી સમૃદ્ધ અને થઈદદત લોઈ આ ભેતે તેમણે ઊંડા મૂલ નાખ્યાં. તે પોતાના લોકોને બહુબર પુરી ઝીલવટથી વિજાણતા હતા અને મોશી અને દરજી સોની અને માથી, દમ અને સાપુઓના પ્રતિનિધિ રૂપ પાત્રો પડતી પોતાની કૃતિમાં રજૂ કરતા. એમના લખાણમાં પણ શેક્ષપીયરની અસર તો હતી. 'અશુભની' નાટકમાં તે ભારે વાદવાજા પોકરાવે છે. ઈ. સ. ૧૯૮૩માં તે ગુજરાતમાં, અમદાવાદમાં પહેલું વિવેર બાંધે છે. ખૂનના એક કવનસાધાથી તે ધવાવા છતાં ડિયરે છે. દુષકાજ અને પ્લેગના ચાલત કાલ માટે તે એક લાખ રૂપિયાનું દાન કરે છે અને જુવાન વર્ષે મૃત્યુ પામે છે. મોટા ભાગમાં તેમનાં લખાણો સંસ્કૃત સાહિત્યના ધારની છાપ ધારણ કરે છે.^૧

૧. ખંભાના: 'નાટકી અનુભવ'

૨. આત્મકથા—બાવરાઈવર્મા.

૩. જાતી દલાલ.

નાટ્ય લેખકો

૧૮૯૦માં ઘણી વહેલી સ્થપાવેલી દેશી નાટક સમાજના એ માલિક થયા. સૌકાના આરંભમાં કંપનીએ વિવિધ નાટકો દ્વારા ઘણી સફળતાઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમનું આ કાર્ય સમરોચિત હતું. દેશી નાટકનું પ્રદાન (અર્થે) સંગીત, રચનાત્મક અને દીર્ઘકાલીન હતું.

ઘલાભાઈ પછી મુલાશી, વિભાવર, કૃષ્ણદેવ, પ્રભુલાલ, બ્રહ્મભટ્ટ અને જામને ક્વમ કરી. વિભાવરે એની કૃતિઓને રાજકોષ વળાંક આપ્યો. એ ફેરફાર આવકારણીય હોવા છતાં, અસ્પષ્ટતાની નીવડ્યો. જામને પરંપરા જાળવીને સામય પ્રમાણે મર્યાદિત રહેવાનો અને રજૂઆતમાં સુપારસા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ નિષ્ફળ નીવડ્યો. ઈ. સ. ૧૯૨૦ સુધીમાં ઓછામાં ઓછી ૩૦૦ ઉપરાંત નાટકમંડળીઓ એક વા બીજી રીતે જામી ગઈ હતી; એમાંની મોટા ભાગની તો અસ્થાયી સમય માટે જ હતી. ઈ. સ. ૧૯૨૫ પછી એમનામાં સરો રોહો અને એમાંની ઘણીખરી ભેંપ ભેગી થઈ પડી; ઈ. સ. ૧૯૫૦ સુધીમાં ભાગ્યે જ અડધો ઝૂન નેટવા કંપનીઓ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી શકી હતી.

તેમના વિનાશનાં કારણો ઘણાં હતાં, એક બાજુ યુવાન અવેતાનિક — શોપીન કલાકારો નવા પ્રયોગો, નવીન દૃષ્ટિબિંદુઓ અને ફૂંકાં વસ્ત્રાવેશ કલાવસ્તુ લઈને આગળ ધપતા હતા. કમભાગ્યે લેખકો પોસ હતા, પરંતુ તેઓ અસંખ્ય સુધારક અને પ્રસંગોપાત ક્રીતિકારી નવીન ઉદ્દેશવાળા કોષ્ટકઓની સાતત શોધમાં હતા. પ્રાચીન પરંપરાગત કૃત્રિમતાઓને છોડીને તેઓ નવીન પંથે યજતા હતા. રજૂઆતની બાજતમાં તેઓ સ્પષ્ટ અને કુદરતી વલણવાળા હતા. સજવટમાં સાદાઈ હતી, પ્રકાશ-ધોળા સુધારી હતી, મેકઅપમાં પણ ધરખમ ફેરફાર થયો હતો, અને અવાજ પણ સુસંવાદી બનાવ્યો હતો. બીજા બાજુ પરંપરાને વળગી રહેનારાઓએ ફેરફારને નકાર્યો; કદાચ એમને માટે એમ કરવું મુશ્કેલ હતું. અત્યાર સુધી સ્ત્રીઓને બદલે મુરુષો પાઠ ભજવતા, એને સ્થાને નવા આર્ગન્ટોએ એમને સ્થાને સ્ત્રીઓ લઈ આવ્યા. અને નાટ્યકૃતિઓ સજાતાથી ઉપલબ્ધ થતી હતી. મૂલ્યાંકનો પણ ઝડપથી — અતિ ઝડપથી બદલાતાં હતાં. ઈસ્ખન અને મોદિયરનો પરિવર્ત થતો જતો હતો. વિવિધ વસ્તુનાં નંદિ તો ગીતો અને શૈલીમાં ટાંગેરીની બજાર ઝિંઘાલી હતી. ‘ધંધાધારીઓ’ને દોષિત કસાવવાઓએ ઘણી દિશામાં ઘણી મોટી સિદ્ધિ મેળવી. તેમના પ્રયત્નો ઝંખા અને અનિવચિત હતા. સ્વચ્છતા અને ચોક્કસતાનો એમાં અભાવ હતો. કાચમી બાંધ્યા મકાનનો લાભ એમને મળ્યો નહોતો, અને એટલા માટે નિર્મિત તાલીમ એમને મળતી નહોતી.

દયાળુ સંસ્મરણો

નાટ્યકૃતિઓની પ્રતોનો મુદ્દો એ ગુજરાતની રંગભૂમિના ઇતિહાસનું એક દુઃખદ પ્રકરણ છે. ઘણીખરી નાટક મંડળીઓ કોઈ ને કોઈ માલિકીની હતી. તે માલિક નર્મી વેપારી જ હતો; એમાંનો ભાગ્યે જ કોઈ નાટ્યલેખક કે દિગ્દર્શક હશે. એમાં અપવાદો હતા, પણ બહુ ઓછા. નાટ્યકૃતિના

કાપદેસરના ટકો લેખકના નાણાં, તેમ જ ભજવણી સમયે એ કૃતિઓ છાપતી નહોતી — એ સ્થિતિ દલાળુ અને શરમજનક ગણાય. અર્ધસદી પછી આજે પણ, એમાંની ઘણીખરી નાટ્યમંડળીઓનું અસ્તિત્વ કોઈ પણ સ્વરૂપે ન હોવા છતાં, સંકેતે નાટ્યકૃતિઓ સંપૂર્ણપણે ઉપલબ્ધ થતી નથી. એમાંની કેટલીક કાં ખોવાઈ ગઈ હશે કે નાશ પામી હશે. એ સાચું કે કેટલીક કૃતિઓ પૂરેપૂરી તૈયાર થઈ રહે ત્યારે એકથી વધુ વ્યક્તિઓનું એ સર્જન બની હોય. મોટે ભાગે ગાયનો (ગીતો) બીજા જ કોઈએ લખ્યાં હોય અને એ વાત ખાસ છાની ઘમવામાં આવતી. આ બધી બાજતો દુઃખદ સંભારણું જ મૂકતી ગઈ છે. ઘાઘ જૂની નાટ્યપ્રતોને મેળવીને એમને છાપવાના શોધ ઘણા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, પણ એ રકતીનાં આંસુ લૂછવા જેવી વાત છે.

આપણે એ પ્રયત્નોનો વિચાર કરીએ છીએ તો પ્રતોના વિવિધ વસ્તુની પણ પાસ કરીએ. એને માટે મહાકાવ્યો, શાહનામા, મહાભારત અને રામાયણનો, અન્ય પીયણિક કથાઓ સાથે, આકાશ લેવાયો છે. ફક્ત તો વિશાળ અને વિવિધતાભર્યું હતું. મહાકાવ્યોની સાથે શેક્સપિયરની કૃતિઓ પણ પ્રેરણા અને કમાણીનું મુખ્ય અવલંબન હતું. ભંડારસનું વર્ચસ્વ હતું. શુંગાર પુરબહારમાં હતો અને તે શાસક હતો. ઇતિહાસની પણ સારી પેઢે રજૂઆત થતી હતી. સામાનિક પ્રયત્નો પણ વિગતે ચર્ચાતા હતા, પણ સંઘર્ષીય વસ્તુ, પ્રમાણમાં, ઓછું દેખાતું હતું. બ્રિટિશ સંપર્કે રંગભૂમિના વિકાસમાં એકમાત્ર ૧૮૭૩ના થિયેટર એક્ટના અપવાદ સિવાય ઘણી સલાહ કરી હતી. આ કાપદાએ સ્વદેશ-ભિમાનની ભાવનાને તેમ જ રાષ્ટ્રીય રંગભૂમિને સંપૂર્ણપણે દફનાવી દીધી.^૧

પરંતુ આરંભના સમય દરમિયાન તો શીકૃષ્ણ જ રંગભૂમિના પ્રિયપાત્ર રહ્યા છે. એમનાં પરાક્રમોવાળું અને ભંડારભરપૂર વાર્તા વસ્તુ જન-સમાજને આકર્ષતું હતું. એમનું વાર્તાવસ્તુ, આસપાસ ચોકવાતાં ગાયનો અને એની રજૂઆત ખૂબ લોકપ્રિય બનતી. પ્રેક્ષકગણને ગામડાનો ફૂવો અને પીપલાના ઝાડને રજૂ કરતાં દુરયો આલસાદક લાગતાં ફૂલકથાએ સમૂહનુય અને સમૂહજ્ઞાનને પ્રેરણા આપી. આ સ્થળે ગુજરાતનું જીવન ચોગ્ય રજૂઆત પામ્યું અને એની બૂલબૂલ રજૂઆતમાં નટોએ પણ અનન્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી.

વિવિધ રીતે પરદેશી અસરો પડવા છતાં ગુજરાતી નાટકનું કાઠું સદાય સંસ્કૃત ઢળનું રહ્યું છે એની નોંધ લેવી રસપ્રદ છે. શેક્સપિયર અને અન્ય અસરો પડવા છતાં, સો વર્ષના પટમાં ભજવાયેલાં બસો ઉપરાંત નાટકોમાં, પ્રકટ રીતે તો અડધો ઝૂન નેટવા નાટકો પણ કરુણ અનવાળાં નથી. એમાં નુદાં પ્રહસનો ચોકવી દેવામાં અપારતા, અને પાછળથી મુખ્ય કથાપ્રવાહ સાથે એમને ભેળવી દેવાતાં, પરંતુ નાટકના સાદ્યત ચલુતરમાં તો ભરતાચર્ચનું જ એનું સરણુ થતું. શેક્સપિયરને ઉત્તમ રીતે કે કનિક રીતે પોરસન આકાર જ અપાવામાં

આવનો, અને સંસ્કૃત નાટ્યનું પરંતુ એમાં શોધી શકાનું. ગુજરાતી નાટક એ ઘણું તત્ત્વોનું મિશ્રણ છે, ભવેલા અને કેવલવેદ્યઓએ એને ધોરણી આપી છે, બીજાઓએ એનું અનુસરણ કર્યું છે અને એમાં ભવાયની અનેક અસરોને એકરૂપ કરી દીધી છે. પરંતુ એનું મૂળભૂત કાંડ તો સંસ્કૃત નાટ્યનું જ રહ્યું છે.

પાંચપાટીઓનો સારો જ્ઞાનો હતો, તેમનો ઉત્તમ સમય ઈ. સ. ૧૮૭૦થી ૧૯૧૫નો હતો. તેમના આરંભના પ્રયત્નો, એ સંઘોએ જેનાં, ખૂબ જિંદગી કોટીના ઘના, મહાકાવ્યકાળની સારી પેઠે નજરના ઘના, એમની પોતાની રીતે, એ સમયના અંગ્રેસો સિદ્ધાન્ત ઘના, એમનું કાર્ય કાળની કસોટીમાં ઠીક ઠીક વિભવી નીવડ્યું છે. એ કૃતિઓમાં કવિતાની સુંદર છંદ છે, એકાદ નાટક ઉપરથી પણ વિશેષ લખન ભજવાનું એમ નોંધાયું છે, એ વસ્તુને આપણે સામિતી તરીકે પરી શકીએ એમ છીએ. નાટ્યની ભજવણી એકાદ શાળેમાં નહિ પણ અનેક નાનાં શાળે અને કેટલીક વાર તો નાનાં ગામડાંમાં સરખા નીવડતી. અભિનય તો ઉત્તમ હતો. એમાં તો ગુજરાતે મોટા નટ પુરંપણે આપ્યા છે, માત્ર હિંદ કે બર્મામાં જ એમની ખ્યાતિ પ્રસરી છે એમ નહિ, પણ મુશ્કેલિયન વિદેશોએ પણ એમની સિદ્ધિઓની નોંધ લીધી છે. અમુન કેલવ નાઈકે તો નામ કાઢ્યું છે. કલકત્તા અને લખનૌના પ્રેમકોને એ સદાય મંત્રમુગ્ધ કરતા. વલ્લભ નાથક, મારટર મોહન, બાલીરામ, ખટાઉ અને જ્યેષ્ઠકરે કર્ણવીરો રંગૂન અને લાહોરથી મદ્રાસ સુધી સમગ્ર દેશમાં નામના મેળવી છે. રંગભૂમિના એક એક જેવા સંઘીતને કદી દેશવટો અપાશે નહોતો. નવી રચનાઓ નજા અને ઉત્સાહપૂર્વક રચાતી હતી અને એની ભૂમિકા હંમેશાં શિષ્ટ સાહિત્યની રહેતી. સંઘીત-નાથક વાણીવાલ નાઈકે અસંખ્ય ગાજનોને લાલિત્યભર્યા સ્વરોમાં કૃપાંતરિત કરેલાં જણાવે છે. એમના નામનું આજે પણ સમગ્ર હિંદના શિષ્ટ સંઘીતકારોમાં અદભૂતપૂર્વક સ્મરણ થાય છે. તખ્તાની પાછળ કાર્ય કરનાર પણ અસંખ્ય માણસો હતાં. તેઓ તેમની કામગીરી સંપૂર્ણ રીતે જાણના હોવાથી ઓછામાં ઓછા પ્રયત્ને અને શોધ ખર્ચથી કોઈ પણ પ્રકારની દુશ્વે રંગભૂમિ પર શોધ શકતા. એ શાદ રાખવું જોઈએ કે એ સમયે અત્યારની વીજળી પ્રકાશની સજવક સરજનાથી ઉપલબ્ધ થતી નહોતી, તેમ છતાં તેઓ પોતાની રીતે પોતાના

સેત્રમાં ન હોય તેની પ્રતિનિધિ કણવણમાં જગતની પ્રિદિઓ મેળવતા — મેળવી હતી.

૨૦૦ પંખાપટ્ટી કંપનીઓમાંથી માત્ર શોટી જ અભિનય ટકારી થકી એ સિદ્ધિ દશાળના છે. પરંતુ ભાવિ આદારપદ છે. બનવું આવ્યું છે તેમ જુદા પવન છે, અને નવું અભિનયપૂર્વક પોતાનો ઘાતો નોંધાવતા તપર હોય છે. રંગભૂમિને પુનર્જીવન આપવાની ભૂમ સંજગત છે. લોકોને આનંદપ્રમોદ જોઈએ છે. જૂની મંત્રીઓ અંદરથી થઈ જઈ છે, પણ નવી સાચી સંજગતમાં આકાર લઈ રહી છે. સમાજના જુદા જુદા વર્ગોમાંથી માણસો નાટક તરફ વળી રહ્યા છે, જુદા પૂર્વકોએ ગણાઓ દુર થઈ રહ્યા છે અને નાન કે માર્માન બેદરથી અજાત થઈને કંઈક કરી નાખવાની વૃત્તિથી યુવાન ઓ-પુત્રોએ આવજ આવો રહ્યા છે. નાટ્યકલાના અંગત સ્થાને નિર્મિત વર્ધ થોડે છે. રિપોર્ટર (repertoire)નું સેત્ર પહેલાની જેમ વિસ્તૃત કરવામાં આવી રહ્યું છે.

નાટ્ય, મુશ્કેલિયન લેખનનું હોય કે અપેક્ષિત લેખનનું, તેમાં કિશનું તરવ સાંતું હોય તો નાટ્ય દિગ્દર્શક તે માટે ખૂબ ગમ લે છે. રોક્ષપિયરથી થોડે સુધી જ એમની દૃષ્ટિ ફરતી નથી, પણ દેનેસી વિવિધમ, વિવિધમ આર્થર, સાન્ડે અને આગળ કિસ્કે જેવા લેખકો તરફ પણ તેઓ લાલ લંબાય છે. એ યુગ્મિયન છે, કે જૂના નિપ્તાનોની જેમ, ફરીથી તેમનામાં નાટક માટે તરસ જાગી છે, અને વાસ્તવિક કાર્ય તેમ તંત્ર પરિસ્થિતિની તેમને જુદા છે. આ સમયમાંથી પાર ઊતર્યા બાદ રંગભૂમિનો છોડ અવશ્ય ઉદ્ભવશે — વિગ્રસ પામશે, ત્યાં સુધી સાચાં રંગભૂમિનો અંધારાનો જરૂર પણ વધશે અને લોકો દિગ્દર્શકોને તેમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડશે.

દરિયાનામાં, વિશાળ પાયા પર ગુજરાતની જૂની પરંપરાગત કલાને, ખાસ કરીને જૂના થોડાનાટ્ય ભજવેને પુનર્જીવિત કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. નવાનવા નાટ્યવિષયો વિચારાઈ રહ્યા છે, અને આ બધા સહપ્રયત્નોમાંથી નક્કર અને દીર્ઘકાળ સુધી અસર ઉપજવી થકે એનું કંઈક ઉદ્ભવશે અને નવી રંગભૂમિ ફરી એક વાર સ્વપાયે તેમજ પોતાનાં મુલિયાં દૃઢ રીતે નાખીને ચેરદાર રીતે પોતાનો વિગ્રસ સાંપડે, જેથી અનેકને એમાંથી પ્રેરણા મળતી રહેશે.

(મૂળ અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ)

સામાન્ય રીતે એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે, ગુજરાતની રંજભૂમિને માત્ર સો જેટલાં વર્ષ થયાં છે. પણ આ તો આધુનિક રંજભૂમિની વાત છે. સો વર્ષ પહેલાં ગુજરાતને ગામડે ગામડે ધાતીચાકની રંજભૂમિ જેવાં ભરાઈ નામનાં લોકનાટકો થતાં. પણ આ બધાંની પહેલાં સંસ્કૃત નાટકો ગુજરાતમાં લખાયાં છે અને ભજવાયાં છે એવા અનેક દાખવાઓ છે. પ્રાચીન ગુજરાતમાં વચ્ચેથી કાગ એ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસનું ઉત્તરગત્ય પ્રકરણ ગણાય છે. ચોથા સદીથી સાતમા સદી સુધી બિહારનું નાસંદા અને સોરાષ્ટ્રનું વચ્ચેથી એ વિદનાં બે મહાન વિશ્વવિદ્યાલયો ગણાતાં અને દૂરદૂરના દેશોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ, બિખખુઓ, કામણો અને શાસ્ત્રજ્ઞો વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે આવતા. વચ્ચેથીના મેત્રક રાજાઓમાં ગુણસેન અને મુવસેન પણ સમર્થ પંડિતો, કવિઓ અને નાટ્યકારો ગણાતા. વચ્ચેથીનાં ત્રણસો વર્ષનો કાગ એ પ્રાચીન સાહિત્ય અને તત્ત્વચિંતન માટે ધણી ઉપયોગી અને સમૃદ્ધ સમય ગણાય છે.

શ્રીમાળ

વચ્ચેથી પછી સંસ્કૃત સાહિત્યનો સૂર્ય ગુજરાતના કાંઠે આવેલા શ્રીમાળ ઉપર પ્રકાશવા માંડ્યો. ગુર્જરો ગુજરાતમાં અભ્યાસ ત્યારે તેમની પ્રથમ રાજ્યાની શ્રીમાળ હતી. સમય જતાં શ્રીમાળ એ પશ્ચિમ વિંદનું વિદ્યાનગર બની ગયું અને હજારો વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં અભ્યાસ કરવા માટે આવતા. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ થયેલ મહાકવિ માધ શ્રીમાળના હતા.

અણ્વિલપુર

દસમી શતાબ્દીમાં મૂળરાજ સોલંકીએ ઉત્તર ગુજરાત જાની લઈને અણ્વિલપુરને રાજ્યાની બનાવી, જે પાટણ તરીકે ઓળખાયું. દસમી શતાબ્દીથી શરૂ થયેલો ત્રણસો વર્ષનો ચાલુક્ય કાગ એ ગુજરાતમાં સુવર્ણકાગ ગણી શકાય, જે વખતે ગુજરાતની સમૃદ્ધિ, સાહિત્ય, કાવ્ય, શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને નાટ્યકલા ટોચે પહોંચેલાં હતાં. ચાલુક્ય વંશની સ્થાપના કરનારા મૂળરાજ સોલંકીએ સાહિત્યકારો, કવિઓ અને પંડિતોને ઉત્તરારામમાંથી બોલાવી ગુજરાતમાં વસાવ્યા અને ગુજરાતી સાહિત્ય-પરતો સમૃદ્ધ બતાવી. મૂળરાજના પૌત્ર સિલ્હાજ બર્ણસિંહના વખતમાં ગુજરાતનો સર્વદેશીય ઉત્કર્ષ થયો અને ઉજ્જૈન અને પાસનાજરીની પડતી થતાં વિદનાં અણ્વિલપુર પાટણ પાંડિત્ય, સાહિત્ય અને કલાનું

અદ્યવસ્થાન બની ગયું. આ પછી ગુજરાતમાં સાહિત્ય તથા કલાને સમૃદ્ધ બનાવવામાં રાજા કુમારપાળ અને જૈન મુનિ શ્રી સેમર્થદ્રા-ચાર્યનો મોટો ફાળો છે.

સંસ્કૃત નાટકો અને નાટિકાઓ

અણ્વિલપુરમાં સંસ્કૃત નાટકો લખાતાં, એટલું જ નહિ, પણ ભજવાતાં પણ ખરાં. એ નાટકો જેવા સંકેતો માપસો ભેગાં થતાં. આ બનાવે છે કે એ બધાં માત્ર પ્રાકૃત જ નહિ, પરંતુ સંસ્કૃત ભાષા પણ સમજતાં હશે. આ નાટકો હવે ભણે રાજા અગર અમાન્યનાં મુકમથી અગર ધનિક વેપારીઓ મારફત રાજ્યપ્રાસાદો, દેવમંદિરો અગર તો વિદ્યાશાળાઓમાં ભજવાતાં. સિલ્હાજના પિતા કર્ણ સોલંકીના વખતમાં કાશ્મીરના જાણીતા કવિ બિન્હલે અણ્વિલપુર રહી 'કર્ણમુંદરી' નામનું કાવ્ય લખ્યું અને તેના ઉપરથી જે નાટ્યકાર થયું તે આદિનાથ મંદિરમાં ભજવવામાં આવ્યું હતું. સેમર્થદ્રાચાર્યના શિષ્ય દેવચંદે લખેલ 'ચંદ્રલેખા વિજય પ્રકરણ' નામનું નાટક કુમારપાળના દરબારમાં ભજવવામાં આવ્યું હતું. પ્રાધ્વાદનદેવ રચેલ 'પાર્થ પસકમ વ્યાપોગ' અયથેશ્વરની સ્થાપના વખતે ભજવાયું. વિજયપાળ નામના નાટ્યકારે 'દ્રોપદી સ્વયંવર' નામનું સંસ્કૃત નાટક ભીમદેવના રાજમહેલમાં વસંતોત્સવ વખતે ભજવ્યું હતું. રાજા અભયપાળના અમાન્ય પથપાલે લખેલ 'મોહ-રાજ પરાજય' નામનું નાટક બનાસકાંઠામાં આવેલ થરાદ ગામે ભજવાયું હતું. ઈ. સ. ૧૨૦૦માં સમભદ્રનું 'પ્રમુદ રોહિતેય' નામનું નાટક થયોપર અને અભયપાળ નામના ધનિક વેપારી તરફથી ઝાઝોર નામના ગામમાં ભજવાયું હતું.

ધોળકા

અણ્વિલપુર યુગનો અરત થયા પછી અણ્વિલપુરનો રાજ્ય અને સાહિત્યવૈભવ ધોળકા ચાલ્યો જાય છે. ધોળકાના રાણા વીરમવલ વાણે-લાના બે અમાત્યો વરુણપાળ અને તેજપાળના પ્રયત્નોને અંગે ધોળકા સંસ્કૃત નાટકો અને સાહિત્યનું કેન્દ્ર બની જાય છે. આ વખતમાં થઈ ગયેલ જાણીતા નાટ્યકાર કવિ સોમેશ્વરનું નામ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ખૂબ જાણીતું છે. સોમેશ્વરનું 'ઉલ્લાસરાધર' નામનું અષ્ટાંકી નાટક હજુ પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં એકાંકી સંસ્કૃત નાટકો પણ લખાયાં છે, જેમાં સુભદ્રાનું 'દુર્લાબત' તથા બાલચંદ્રનું 'કરુણા-વજ્યુદ' જાણીતાં છે. આ સમયમાં જ્યોતિષ્કરુર નામના નાટ્યકારે

‘હમોરમદમદન’ નામનું પાંચ અંકી સંસ્કૃત નાટક લખ્યું હતું. જેમાં સિંધના રાજા હમોરને વોરધવેલે વસ્તુપાળ તેજપાળની શોધિયારી વડે કેવી રીતે હરાવ્યો તેનું વર્ણન છે. ઈ. સ. ૧૪૫૯માં ચંપાનેરમાં ગંગાધરે ‘ગંગાદાસપ્રતાપવિજય’ નામનું નાટક લખ્યું હતું અને પાવાગઢના પ્રખ્યાત કાલી મંદિરમાં તે ભજવવાનું હતું.

જ્યનગર

ઈ. સ. ૧૨૯૮માં મુસ્લિમ સત્તાનો ઉદય થતાં ગુજરાતની સંસ્કૃત નાટ્યકલાનો સુખ લગભગ અસ્ત થાય છે અને પાંડિત્ય અને વિદ્વત્તાનો પુનર્જન્મ સોરાષ્ટ્રમાં ઈ. સ. ૧૫૪૦માં સ્થાપેલ નવાનગર રાજ્યની રાજ્યાની જનનગરમાં થાય છે. સોળમી શતાબ્દીમાં જમસ-તાજ તરીકે જાણીતા થયેલ જ્યનગરના રાજાની વખતમાં કીર્તક કવિએ ‘રસકીમુદ્રી’ નામનો નાટ્યકલા તથા સંગીતશાસ્ત્ર ઉપર લખેલો ગ્રંથ હજુ પણ ઉપલબ્ધ છે.

આધુનિક કાળમાં ગુજરાતમાં સંસ્કૃત નાટકોના લેખક તરીકે મોરબીના દીકાકવિ મહામહોપાધ્યાય શંકરલાલ મહેસ્વરનું નામ ખૂબ જાણીતું છે. તેઓએ લખેલ ઘણાં સંસ્કૃત નાટકોમાંનું એક ‘સાવિત્રી ચારિત્ર’ નામના નાટક ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાંતર કરી મોરબી આર્યસંમુદાય નાટકમંડળીએ ‘સત્યવાન સાવિત્રી’ નામનું નાટક ભજવ્યું હતું અને એ ગુજરાતભરમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય થયું હતું. ગુજરાતની સંસ્કૃત રંગભૂમિ ચૌદમી શતાબ્દીમાં લગભગ અસ્ત થઈ ગઈ. સંસ્કૃત નાટકોના અસ્તકાળ પછીના અંધારામુગ્ધમાં નાટ્યકલાનો દીવ્ય કોઈએ જ્યતી રાખ્યો હોય તો તે ગુજરાતના લોકનાટ્યકારોએ રાખ્યો હતો તેમ કહી શકાય.

લોકનાટ્ય — ભવાઈ

ભવાઈ એ ગુજરાતનું પ્રાચીન લોકનાટ્ય સ્વરૂપ છે. ભવાઈ એ યાદ ભાવવાદી યાદ ઉપરથી આવે છે તેમ માની શકાય. ભવાઈ પહેલાં પ્રાચીન લોકનૃત્ય હતું પણ સિદ્ધપુરા અસાઈત દ્વાર નામના એક બ્રાહ્મણે ભવાઈમાં બીટી, સંવાદો અને અભિનય દાખલ કરી તેને નાટ્ય સ્વરૂપ આપ્યું. છેલ્લાં ચારસોથી પાંચસો વર્ષ થયાં આ સ્વરૂપ ગુજરાતમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોવાનું કહેવાય છે. આ લોકનાટ્યનો વ્યવસાય કરનારી ગુજરાતમાં એક ખાસ કોમ છે, જેને તરગાળા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ કોમે ગુજરાતી રંગભૂમિને ઘણા નામચીન નહોતો આપ્યા હોય અને ગુજરાતી રંગભૂમિના વાર્ષિક અને અંગિક અભિનય ઉપર એણે દીક દીક છાપ પાડી છે. ભવાઈના પ્રયોગો ખાસ કરીને આસો અને ચૈત્ર મહિનામાં માતાજીના મંદિર સાથે જગર તો ચોરા પાસે ભજવાય છે. અસાઈત દ્વારે સંકેતોની સંખ્યામાં ભવાઈને માટે વેસો લખ્યા હતા, જેમાંથી આજે જુદાં, ઉપભ્રમ્ય, કમગોષી, તાડો, જતાખાઓડ, વગેરે પચીસથી ત્રીસ જેટલા પ્રચલિત છે. ભવાઈનું મુખ્ય વાદ્ય લાંગૂલોએ હોય છે, જેના સ્વરો અને તાલ આખારે પ્રયોગમાં અવગત નૃત્ય અને સંગીતની પથારીભૂમિકા બની જાય છે. ભવાઈ કરનારની શૈલીમાં અમુક પાત્રો અને કામ

કરનારાઓના નામો હોય છે, જેમ કે ભૂગણિયો, કાંચલિયો, મધરો, વેશગોર વગેરે અને તે બધાને ધોતાની કામો પ્રમાણે ગામડાંઓમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી ભાગ મળે છે. આજે મોટે ભાગે ઉત્તર ગુજરાત એ ભવાઈની મંડળીઓનું ઘરાણું ગણાય છે અને ત્યાં રથાસલા તરગાળા કોમના ભવાઈ કલાકારોએ હજુ મુખી આ લોકકલાના આભાને સાચવી રાખ્યો છે. ગામડાંઓમાં ફરતી ભવાઈ મંડળીઓ ગ્રામજનતાને રીજવતી અને મનોરંજન આપતી. પરંતુ સમય જતાં એમાં દાખલ થયેલ અશ્લીલ તત્વોને લઈને ભવાઈ પ્રત્યે શિષ્ટિ અને શરેરી સમાજને સુગ ચડવા માંડી અને એ રીતે ભવાઈની કલાની ટીક ટીક ઉપેક્ષા કરવામાં આવી. આજે તો એ નટપ્રાય બની ગયેલ કલાને સાચવવી હોય તો ઘોડાઘણા રહેલા કલાકારોને રાજ્ય તરફથી પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ અને નાટ્યકલાની સંસ્થાઓએ નવા વેસો દાખલ કરી તેને જિવાડવા માટે સક્રિય પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આ દિશામાં આધુનિક ગુજરાતી નાટ્યકારોમાંથી કોઈએ પ્રયોગો કર્યા હોય, તો તે ચંદ્રવદન મહેતા અને જયવંત દાદર છે.

ગુજરાતની રંગભૂમિ

ગુજરાતની પ્રચલિત રંગભૂમિને અસ્તિત્વમાં આવ્યે સો ઉપરાંત વર્ષ થયાં હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. આ રંગભૂમિનો ઉદ્ભવ શિદ્ધિ કાળ દરમિયાન થયો છે, એટલે આજની ગુજરાતી રંગભૂમિ એ પ્રાચીન સંસ્કૃત રંગભૂમિની ઉત્ક્રાંતિનું સીધું પરિણામ નથી. સંસ્કૃત રંગભૂમિ અને આધુનિક ગુજરાતી રંગભૂમિ વચ્ચે લગભગ છસો વર્ષની એક ઊંડા અંતરની ખાઈ પડેલી છે. બીજા તરફથી ગુજરાતી રંગભૂમિનાં મુખ્ય ભવાઈમાં પણ પડાઈ નથી કાઢતું કે, ભવાઈનો જે પ્રકાર જે સાલિય અને જે ઢાંચો છે, તેનો ગુજરાતી રંગભૂમિમાં સદંતર અભાવ જોવામાં આવે છે. ગુજરાતની આધુનિક રંગભૂમિનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૩માં પશ્ચિમ હિંદની અલબેલી નગરી મુંબઈમાં થયો છે. મુંબઈ એટલે અંગ્રેજો, પારસીઓ, મહારાષ્ટ્રીઓ, કાનડીઓ અને ઉત્તર હિંદવાસીઓની સંસ્કૃતિતાના આંતરપ્રવાહોનું કેન્દ્ર. ગુજરાતની રંગભૂમિ ઉપર મહારાષ્ટ્રની રંગભૂમિ અને મહારાષ્ટ્રની રંગભૂમિ ઉપર અંગ્રેજ રંગભૂમિની ટીક ટીક અસર થયેલ છે.

પારસી રંગભૂમિ

ગુજરાતની રંગભૂમિની ચરૂઆત ઈ. સ. ૧૮૫૩માં કેટલાક સાહસિક પારસી ભાઈઓના ધારે થઈ છે, જેમાં દેશબેક દાદાભાઈ નવરોજીનું પણ નામ આવે છે. ૧૮૫૩માં પહેલી નાટકમંડળી મુંબઈમાં ઊભી થઈ હતી, તેનું નામ ‘પારસી નાટક મંડળી’ હતું. જેમાં નાટ્યકાર તરીકે કેમણક કાભરાજી નામ ખૂબ જાણીતું હતું. આ પછી ૧૮૫૩-૧૮૬૯ના સમયમાં વીસ જેટલી નાટકમંડળીઓ ઊભી થઈ અને આ બધીના સંસ્થાપકો મુંબઈના ધર્માખરા પારસીઓ જ હતા, જેમાં ફરુદનુ દવાજી, કેમણક કાભરાજી, કુંવરજી ચોરામજી, એદલજી બોરી, દાદાભાઈ પટેલ, દાદાભાઈ મુખી, નસરવાનજી પાનસાહેબ, વિનાયક જળનાથ શંકરસેટ, ડો. ભાઈદાસ, નાથાભાઈ સમીના, મંગલ-

94

સાંગાથી વહેરે ધંધાદારી રંગભૂમિના ઉલ્લેખનીય નાટ્યકારો જણી શકાય. ૧૯૨૦ પછી નાટકોનો સાહિત્યકારો સાથેનો સંબંધ નૂટનો ગયો અને નાટ્ય એક કલા છે અને સાહિત્યનો તે ઉત્તમ ક્રોડિનો વિભાગ છે એ વાત વિસારે પડી. ભુમધરાય પાંડેને વિશેષ્ટો ગળતવાની બેતમાજીઓ, જિરદાર અભિનય, કૃત્રિમ ચેત્તરો અને ધમાચકડી અને ધમપછાડવાળા દેખો વગેરેથી ગુજરાતની રસવૃત્તિ જુદા રંગે રંગાવા લાગી.

ગુજરાતી રંગભૂમિનું પુનરુત્થાન

આ નાટકોનો સાહિત્ય તથા કલા ક્ષેત્રેના વૈમનસ્મનો સંદુષી પરોવો ખ્યાલ આવ્યો મુંબઈના બેરિસ્ટર શ્રી નરસિંહ વિભાકરે (૧૮૮૮-૧૯૨૫). એ વખતની રંગભૂમિને અપોઝિતમાંથી ઉપર લાવવા માટે એમણે ટીક ટીક પ્રયત્નો કર્યા. દાખલો બેસાડવા માટે સાહિત્ય અને તખ્તાલાપકી માટે ઉચ્ચ ગણી શકાય એવાં નાટકો તેમણે આપ્યાં. જેમાં 'સ્નેહ સરિતા', 'સુધામ્લ', 'મધુપસરી', 'મેઘમાધિની' અને 'અભજનાં બંધન' વગેરે સાચી રીતે ભગવાપાં એટલું જ નહિ, પણ ગુજરાતની ધંધાદારી રંગભૂમિને નવી, હિંદ અને નવી ઝીક આપતી ગયાં.

અવેતનિક રંગભૂમિ

વિભાકરના અવસાન પછી ગુજરાતી રંગભૂમિને આધુનિક હિંદ આપવાનું કામ કનેર્વાલાક મુંબઈ અને ચંદ્રવંદન મહેતાએ ક્યું છે. રંગભૂમિ ઉપર એમનાં નાટકોને સ્થાન આપવાનું કામ અવેતનિક કલાકારોએ ક્યું છે. આ રીતે લગભગ ૧૯૨૫થી અવેતનિક રંગભૂમિની શરૂઆત ગુજરાતમાં થાય છે. મુંબઈ અને ચંદ્રવંદને પોતાની રીતે ગુજરાતનાં અવેતનિક મંડળોને તખ્તાલાપક નાટકો, આપ્યાં છે અને એ બંનેના આધુનિક રંગભૂમિ ઉપર ન ભૂંસી શકાય એવી છાંય છે. કનેર્વાલાક મુંબઈએ ગુજરાતની રંગભૂમિને ૧૫-૧૬ જેટલાં નાટકો આપ્યાં છે, ભરાર ચંદ્રવંદને લગભગ ૪૦ જેટલાં પ્રયોગશીલ નાટકો લખ્યાં છે, જેમાંનાં ઘણાંખરાં ભગવાપાં છે. ગુજરાતી રંગભૂમિને તેની જૂની ધરડામાંથી બહાર લાવવા તથા નવું હિંદિલુ આપવા આ બંને નાટ્ય-લેખકોએ અણગ મહેનત કરી છે. આ પછી તો ગુજરાતમાં ઘણાં નાટ્યકારો થયા, જેમાં રમણલાલ દેસાઈ, ઉમાશંકર જોશી, કૃષ્ણલાલ શીરપારદી, ગુણવંતરાય આચાર્ય, ગુલાબદાસ ભીર, ચૂનીલાલ મડિયા, જ્યાંનિ દલાલ, ભલ્લવંત દાકર, હવેરચંદ બેઝારી, કુર્ચેશ શુક્લ, ધનસુખલાલ મહેતા, નંદકુમાર પાટક, પન્નાલાલ પટેલ, પ્રાગજી ચેરા, બદુભાઈ ઉમારડિયા, ભગવાંતદાસ ભુખમ્જીલાલ, ચલ્લવંત પંડ્યા, શિવકુમાર જોશી વગેરેનાં નામો ગુજરાતના આધુનિક નાટ્યકારો તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે.

ગુજરાતનું નાટ્યસંગીત

ગુજરાતનો રંગભૂમિ અને મહારાષ્ટ્રી રંગભૂમિ—એ બંને લગભગ સાથે ઉદભવ્યાં છે. છતાં પણ સંગીતનો બાળનમાં જેટલું મહારાષ્ટ્રની રંગભૂમિ કરી શકેલ છે, તેટલું ગુજરાતનો રંગભૂમિ કરી શકેલ નથી.

એ નિવિવાદ છે. બ્રિટિશ કાળ દરમિયાન ગુજરાતમાં આવેલ બુદ્ધા-પણાનું આમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. ગુજરાતનો રંગભૂમિની શરૂઆતમાં સાદાં અને સરળ ભજનો જેવાં ગીતો આપવામાં આવતાં અને એ રાગપારી વીણ તરીકે ગવાતાં, ઘર શરૂમાં રાગ ભરૂંવરિ, સુરદાસ, કબીરવિજય, કંસલપ વગેરે નાટકોનાં ગીતો ગનતાની ઇચ્છા થતી જાય તેવા સરળ શબ્દો અને સ્વરવાળાં છે. મહારાષ્ટ્રની નાટક મંડળીઓ ઉચ્ચ ક્રોડિના ઉત્સાહો રાખી શિષ્ટ સંગીતનો મસાકીમાં જે અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે, તેનો અનુવાદ સંગીતની હિંદિએ ગુજરાતી રંગ-ભૂમિ ઉપર થયો નથી. હમીરજી ઉત્સાદ અને પંડિત વાલીલાલ ગુજરાતી રંગભૂમિના ઉચ્ચ ક્રોડિના સ્વરસિંધોજનો ગણાય છે, છતાં પણ ગણના-પાત્ર સંગીત તેમનાં ગીતોમાંથી મળતું નથી તે નિવિવાદ છે. ૧૯૨૦ પછી જેમ ગુજરાતી રંગભૂમિનો સાહિત્ય સાથેનો સંબંધ નૂટનો તેવી જ રીતે ગુજરાતી રંગભૂમિનો શિષ્ટ સંગીત સાથેનો સંબંધ પણ નૂટી ગયો. ૧૯૨૦ પછીથી તો શિષ્ટ સંગીતની જે યોરિયટી છાંટ હતી તે પણ નાટ્યસંગીતમાંથી નષ્ટ થઈ. આ કાળમાં જે જાતનાં સંગીત અને નૃત્યનો ફાવ આવ્યો છે, તેને આધુનિક ગુજરાત સદંતર બૂલી જઈને જ ન્યાય આપી શકે તેમ કહીએ તો અન્યાય થશે નહિ ગણાય.

આધુનિક રંગભૂમિ

ગુજરાતનાં અવેતનિક મંડળોમાં નાટ્યકલાના વિકાસ માટે કોઈ જગ્યાએ સફિય પ્રયત્નો થયા હોય તો તે મુંબઈમાં થયા છે. કોલેજોમાં થતાં નાટકો એ તો વર્ષમાં એક વખત થતી પ્રવૃત્તિની પરિપાક હતો અને આજળના વખતમાં પણ કોઈ પણ કોલેજોમાં પદ્મિસરનું નાટ્ય-શિક્ષણ અપાતું નહિ તે વહીત છે. આમ હોવા છતાં અમદાવાદ, મુંબઈ, સુરત, વડોદરા તથા ભાવનગરની કોલેજોમાં આ પ્રવૃત્તિ ટીક ટીક વિકસવા માંડી. મુંબઈ અને અમદાવાદમાં આ પ્રવૃત્તિએ સફિય સ્વરૂપ લીધું અને ઈંપા તથા નટમંડળ જેવી સંસ્થાઓએ પ્રજા પાસે નવું હિંદિલુ અને નવી કળાના પ્રયોગો રજૂ કર્યાં. ઈંપા નૂટી પડતાં છેવટે મુંબઈમાં હંડિયન નેશનલ થિયેટર નામની સંસ્થાનો ઉદભવ થયો. અવેતનિક રંગભૂમિને સંત અને સિંહર સ્વરૂપ આપવાનું કોઈએ સજાળ કામ ક્યું હોય તો તે હંડિયન નેશનલ થિયેટર છે. આ ઉપરાંત મુંબઈની રંગભૂમિ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ધણી નાની નાની સંસ્થાઓ છે જેઓએ રસપૂર્વક આ પ્રવૃત્તિ ખીલવવા માંડી છે. અમદાવાદમાં સ્વ. માવવંતજીના પ્રયાસોથી અસ્તિત્વમાં આવેલ નટમંડળે ઘણું જોસભર કામ ઉપકાર્યું. દિના પાટક તથા ભરારજી મુંદરીના સહકારથી 'મેનાગુજરી' નામના નાટકની રજૂઆત કરી અને અવેતનિક રંગભૂમિને નવી ચલકલગી આપાવી. વડોદરામાં મહારાજ સમાજગ્રામ પુનિવસિતીના સંસ્થાવન હેઠળ સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્યની એક કોલેજ ઘડી થઈ, જેમાં ચંદ્રવંદન મહેતા તથા ભલ્લવંત દાકર જેવા સિદ્ધાંત લેખકો અને નાટ્યકારોની પ્રોદેશરો તરીકે વર્ણી કરવામાં આવેલ અને વડોદરામાં નાટ્ય પ્રવૃત્તિને નવું ઓળસ અને નવું ઉત્તેજન મળ્યું. ઉપરાંત નાટ્યકલાની શાસ્ત્રીય તાલીમ માટે નવી દિશાઓ ઊભરી, મુંબઈ, અમદાવાદ ઉપરાંત

સુરત, ભાવનગર, રાજકોટ અને બીજાં નાનાં સ્થળોએ પણ નાટ્ય પ્રવૃત્તિ જોસભર થઈ થઈ. જૂના સીરાપ્ટ રાજને તો સંગીત નાટક અકાદમીની સ્થાપના કરી અને નાટ્ય, સંગીત અને નૃત્યના વ્યવસ્થિત શિક્ષણ માટે પ્રબંધ કર્યો. બીજા તરફ મુંબઈ રાજને નાટ્ય મહોત્સવો યોજી અવેતન કલા તથા કલાકારોને સારું ઉત્તેજન આપ્યું અને નાટકોના વિકાસ માટે મનોરંજન ઉપરનો કર પણ નાબૂદ કર્યો.

આજે ગુજરાતમાં ‘દેશી નાટક સમાજ’ અને ‘લક્ષ્મીકાંત નાટક સમાજ’ એ જૂની રંગભૂમિના અવશેષો રૂપે હજી અસ્તિત્વમાં છે, તેને ટકાવી રાખવા માટે જોઈએ પ્રયત્નો કર્યા છે, તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આધુનિક યુગને, આધુનિક જમાનાને અને માણસના સામાજિક જીવનને આ પ્રવૃત્તિ બંધબેસતી નહિ થાય ત્યાં સુધી એ લાંબો કાળ ટકી શકે એવું લાગતું નથી. હિંદુસ્તાનમાં બોલતી ફિલ્મ આવ્યા પછી ગુજરાતની નાટ્ય પ્રવૃત્તિ ભાંગી ગયેલ છે. આજે બંગાળ સિવાય ઘણેખરે કેમણે નાટ્ય પ્રવૃત્તિ મરવા પડી છે. મુરોપમાં આવું બન્યું નથી. કારણ કે જે જાતનું મનોરંજન ત્યાં પીરસાય છે અને જે જાતની રજૂઆત ત્યાંની રંગભૂમિ કરી શકે છે તેને પરિણામે જે આનંદ સજીવ રૂપે ત્યાંની રંગભૂમિ પરથી મળે છે તે સિનેમા કદાપિ આપી શકતું નથી. એટલે મુરોપીય રંગભૂમિનું સ્થાન જેનું ને તેવું રહેલું છે. નાટ્યકલાને જો સાચી રીતે વિકસાવવી હશે તો બહુ મોટો

નહિ, પણ નાનાં નાનાં નાટ્યકથાથી ભંધવામાં આવે અને સસ્તા દરે અવૈતાનિક મંડળોને મળે તેવો પ્રબંધ રાજ્ય તરફથી થવો જોઈએ. નાટ્યકલા એ એક એવી કલા છે કે જે થોડોઘણો રાજ્યાશ્રય ન હોય તો તે લાંબો વખત ટકી શકતી નથી. ધંધો કરવા કે કમાવાના હેતુથી જ્યારે જ્યારે સાહસિક વેપારીએ નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં ઝુકાવ્યું છે ત્યારે કાં તો તે તારાજ થયો છે અને કાં તો નાટ્ય પ્રવૃત્તિ તારાજ થઈ છે. સમાજશિક્ષણ માટે નાટક એ ઘણું જ અસરકારક સાધન છે તે વાત ધ્યાનમાં રાખી સરકાર કેટલીક વિકાસ પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવા માટે પણ આનો ઉપયોગ કરી શકે છે. રાજ્યાશ્રય એ ગૌણ વસ્તુ ગણીએ તોપણ તેમાં ભાગ લેનારા જ્યાં સુધી શિક્ષિત સમાજ અને શિક્ષણ સંસ્થાઓ નહિ હોય ત્યાં સુધી સમાજમાં શિક્ષણ અને સંસ્કાર જે નાટ્ય કલાનું કામ છે, એ સરી શકશે નહિ. બધી કલામાં નાટ્યકલા એ પ્રજાના બધા ઘરોને મનોરંજન અને શિક્ષણ આપી શકે છે એ હેતુ ધ્યાનમાં રાખી બીજા કોઈ કરતાં શિક્ષકો, પ્રોફેસરો અને વિદ્યાર્થીઓએ આ ભાવતમાં હામ ભીડવી પડશે. સાથે સાથે રંગભૂમિને પ્રાંતીય ભાષાના વાક્યમાં ગૂંજાવી મારવાને બદલે રાષ્ટ્રભાષામાં જ નાટકો આપવાનો જ પ્રયત્ન થાય તો ખાતરી છે કે આખા ભારતને આવરી લે એવી એક સંયોજિત નાટ્યકથા પણ આપણે ઉપજાવી શકીશું.

ગુજરાત: ધર્મની ભૂમિ

ગુજરાત ધરણી પ્રાચીન દેશ છે. લાંબી સમુદ્રની પટ્ટીને લીધે તેણે જગતની બીજી પ્રજાઓ સાથે વેપાર કરેલો છે. પુરાતત્ત્વ ખાતાના ખોદકામને પરિણામે રંગપુર અને લોથલ સુધી સિંધુ સંસ્કૃતિનાં ચિહ્નો-અવશેષો આજે આપણને જોવા મળે છે. દ્વારકામાં કૃષ્ણનો નિવાસ હોવાથી-અને કૃષ્ણ એ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો રાજા, શોભેશ્વર હોવાથી-ગુજરાતની મહત્તા મહાભારતકાળથી વધી છે. ગુજરાત ધર્મની ભૂમિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે, ધર્મોર્ણ સંગ્રહસ્થાન બન્યું છે.

વૈદિક ધર્મ

બ્રાહ્મણ, શત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર (અને અસચ્ચૃદ્ર) એ સમાજના ચાર વર્ણો સંસ્કારની દૃષ્ટિએ જુદે જુદે સ્થાને ઊભા રહેલા હતા, બ્રાહ્મણો વૈદિક ધર્મને અનુસરી કર્મકાંડ પ્રમાણે વસો કરતા હતા, જ્ઞાનકાંડને અનુસરી બ્રાહ્મણ ધર્મને કરતા હતા. બ્રાહ્મણ-સમાજને માટે, અને શત્રિય અને વૈશ્ય-સમાજને માટે પણ, વૈદિક ધર્મ સાદું કાર્ય કરતો હતો. રાજાઓ વૈદિક વસો કરતા હતા, વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પૂજન કરતા હતા, અને તે રીતે પ્રજામાં સંસ્કૃતિની જ્યોતિ પ્રદીપન ચાલતા હતા. જ્ઞાનમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ એ ત્રણ માર્ગોથી પ્રજાને આધ્યાત્મિક સંતોષ મળતો હતો.

વૈદિક ધર્મનો વિકાસ

બ્રાહ્મણો સામાન્ય રીતે જ્ઞાનમાર્ગને અને કર્મમાર્ગને અનુસરે છે. તેઓ શિવના ઉપાસક હોય છે અને શેવધર્મને અનુસરે છે. કૌશીકરાયના સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ હોય છે. કૌશીકરાય દ્વારકામાં શારદાપીઠની સ્થાપના કરી પોતાના શિષ્ય સુરેશ્વરને પીઠ ઉપર બેસાડવાથી બ્રાહ્મણોને અદ્વૈત વેદાંતનો સારો લાભ મળ્યો છે. સામાન્ય રીતે શત્રિયો અને વૈશ્યો ભાગવત ધર્મને અનુસરતા હોય છે, વિષ્ણુ અને તેના અવતારોની-ખાસ કરીને રામ અને કૃષ્ણની-ભક્તિ કરનારા હોય છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, ગુપ્તો અને મૈત્રક રાજાઓ પશ્ચિમ માટેશ્વર હતા. આ પ્રમાણે ગુજરાતમાં બે મુખ્ય ધર્મો-શૈવ અને વૈષ્ણવ-પ્રચારમાં આવેલા છે. વળી વૈષ્ણવ ધર્મની જુદી જુદી શાખાઓ જેવામાં આવે છે, દા. ત. ચામુનજીય અને રામાનંદના સંપ્રદાયો, છતાં સમાજનો મોટો ભાગ-ખાસ કરીને વૈશ્યો, વેપારીઓ-શ્રી વલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયીઓ બન્યા છે. આચાર-

ની શુદ્ધિનો આશ્રય રાખી શ્રીસહજાનંદ મહારાજે સમાજના નીચલા ધર્મનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. વૈષ્ણવ ધર્મની મૂળ પવિત્રતાને ફરીથી જીવંત કરી છે. આજે ગુજરાતમાં પુષ્ટિમાર્ગથી બીજા નંદરે જ સ્વામીનારાયણ ધર્મ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોજવે છે. સૂર્ય, ચણપતિ અને દત્તાત્રેયની ઉપાસના આજે પ્રચલિત છે, તેનાં મંદિરો છે. શક્તિની ઉપાસના પણ ચાલુ છે અને બહુ લોકપ્રિય બનેલી છે. શક્તિ, અંબાજી અને બહુચરાજીની પૂજાનો ગુજરાતમાં સારો પ્રચાર થયેલો છે. કારવણની લકુલીશની મૂર્તિ પાશુપતદર્શનની સૂચક છે. આર્યસમાજના સ્થાપક દયાનંદ સરસ્વતી ગુજરાતના છે. ચિવેશ્વરી અને પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિઓ પણ સમાજને બહુ ઉપકારક થયેલી છે. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી અને શ્રી નમુદયમ શર્માના સેવકો પણ આજે છે.

બૌદ્ધધર્મ

ગુજરાત એ જોતોનું સ્થાન છે. આજે જેનું ધર્મ ગુજરાતમાં બળવાન છે, સર્વ સ્થાને પ્રચાર પામેલો છે. બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ અને સાધુઓ ગુજરાતમાં થણા હતા. કાળક્રમે ભારતમાંથી બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો નાશ થતાં ગુજરાતમાંથી બૌદ્ધ લોકો તિરોહિત થઈ ગયા. બૌદ્ધોના વિચારો, તેમની ગુફાઓ અને અશોકનો ગિરનાર ઉપરનો શિલાલેખ એટલું જ આજે બૌદ્ધ સંપ્રદાયના અવશેષો તરીકે આપણને મળે છે; કોઈ બૌદ્ધ અનુયાયીનાં (બુદ્ધ સોસાયટીના સભ્યો સિવાય) દર્શન થતાં નથી. અર્થાત્ ગુજરાતમાં આજે બૌદ્ધ સંપ્રદાય નથી.

પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના સરદાર ભોજાનાથ સારાભાઈએ ઈ. સ. ૧૮૭૧માં અમદાવાદમાં કરી છે.

કૃષ્ણની ભૂમિ

ભગવાન કૃષ્ણ જ્યારે ભીતાતો ઉપદેશ કર્યો ત્યારથી ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વાભાવિક રીતે પ્રચલિત થયેલો છે અને કાળક્રમે બળવાન બનેલો છે. વાસ્તવિક રીતે તો કૃષ્ણ એ ગુજરાતનો આત્મા છે; અને જેમ વિષ્ણુના ચરણાવિદ્યમાં જંગમનો પ્રવાહ વહે છે તેમ કૃષ્ણના ખુખાવિદ્યામાં અખાન્ધવિદ્યાની સવિતા વહી રહી છે. અખાન્ધવિદ્યા એ તો કૃષ્ણની વિભૂતિ છે. મોર્ચ, ધુંગ, ગુપ્ત, મૈત્રક અને સોલંકી વંશના રાજાઓના સમય સુધી શૈવ અને ભાગવત ધર્મો ગુજરાતમાં પ્રચારમાં રહેલા છે. કંતિએનની ભક્તિ ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતી. ગુપ્ત, મૈત્રક અને ચાલુક્ય રાજાઓનાં દાનપત્રો રાજાઓની ધાર્મિક ઉદારતા

પરમતસહિષ્ણુના દર્શન છે. રાજાઓ પરમ માહેશ્વર અને પરમ ભાગવત તરીકે ઓળખાય છે. સર્વધર્મસમાબાધની દૃષ્ટિને લીધે ગુજરાતમાં ઘણા ધર્મો સાથે સાથે પ્રચાર પામ્યા છે.

કર્મકાંડ

કંક અને મેત્રાણસી શાખાનાં અનુયાયીઓ, સાયવેદ અને અશ્વવેદના બ્રાહ્મણો કંક ગુજરાતમાં જ છે. માધ્વદિન શાખાનાં—ગુલ્લ યજુર્વેદના, મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યના—અનુયાયીઓ પણ સાચા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. તેથી ગુજરાતમાં કર્મકાંડ જીવતો રહ્યો છે. ઋગ્વેદી બ્રાહ્મણો પણ ગુજરાતમાં જોવામાં આવે છે.

તીર્થસ્થાનો

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો ધર્મોની સાચો ખ્યાલ આપી શકે છે. પૂજનને માટે જુદા જુદા દેવોનાં મંદિરો બોધવામાં આવેલાં છે. એકલા નર્મદાના તીર ઉપર અસંખ્ય શિવાલયો જોવામાં આવે છે. ધ્યાનના શ્લોકો પ્રમાણે દેવોની અને દેવીઓની મૂર્તિઓ ઘણી તેમની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે. હિંદુઓનો સામાન્ય ધર્મ ઇંટાપૂર્ત—વજ્ર કરવા અને કૂવો, તળાવ, મંદિરો વગેરે બંધાવવાં—હોવાથી કુદરતી રીતે અસંખ્ય દેવાલયો અસ્તિત્વમાં આવેલાં છે. ભુગુપુર, સોમનાથ, માનુજયા, સિદ્ધપુર, દ્વારકાપુરી, કાંકર, મોરેશ, જેઠાલા, શામળાજી, અંબિકા, કાલિકા અને બહુલરાજી, ગિરનાર, ગરક્ષા અને વડતાલ, શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીની અનેક બેઠકો—આ બધાં સ્થાનોમાં આજે પણ પૂજનનો પ્રવાહ ચાલુ રહ્યો છે. આ તીર્થોની યાત્રા કરવા ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાંથી દર વર્ષે અસંખ્ય માણસો આવે છે. અને દેશની ખરી એકતા કેટલી બધી દૃઢ છે એનો ખ્યાલ આ યાત્રાઓ ઉપરથી સહેલાઈથી આવી શકે છે. યાત્રાને નિમિત્તે ગુજરાતે દેશના જુદા જુદા ભાગોની પૂજનને આકર્ષ્ય છે.

સાંખ્યદર્શન

સાંખ્યમતના સ્થાપનાર કપિલ મુનિ સિદ્ધપુરમાં હતા. આજે ત્યાં તેમનો આશ્રમ જોવામાં આવે છે. ભૂક્ય જિલ્લામાં ખંભાતના અખાત ઉપર કાવો ગામ છે તે પહેલાં બંદર હતું. ત્યાં કપિલ બ્રાહ્મણો વસેલા છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતમાં સાંખ્ય સંપ્રદાય પ્રવર્ત્યો છે. ભાગવતમાં (સ્કંધ ૩) કપિલ મુનિનું વર્ણન છે. તેમાં તે દેવહૂતિને સાંખ્યમતનો ઉપદેશ આપે છે. યાદુપતમતની માફક સાંખ્યમતનો પણ પ્રચાર ગુજરાતમાં થયેલો છે. મૈત્રકોનાં દાનપત્રો અને ચીની યાત્રાગુ હુએન-સંગની ગોંધ ઉપરથી જણાય છે કે વલ્લભીપુરમાં વૈદિક ધર્મના અનુયાયીઓ ઉપસંત જોનો અને ભોલો પણ સાચા પ્રમાણમાં રહેતા હતા. હુએન-સંગે વલ્લભીપુરમાં બોદ્ધધર્મની લીનયાન શાખાના હજારો ભિક્ષુઓ જોયા હતા. મુહસેનના એક દાનવૈષ્ણ ઉપરથી પણ જણાય છે કે લિનયાનના અક્ષર પ્રભેદ ત્યાં પ્રવર્તતા હતા. ગુરુમતિ અને સ્થિરમતિ નામના બોધિસત્ત્વો વલ્લભીમાં રહેતા હતા. સ્થિરમતિઓ તો પ્રખ્યાત ગૃધ્રાકાર વસુમંડુના ગૃધ્ર ઉપર ટીકા તથા મહાધાન પધનના મોગારા મતના—બીજા સ્વર્તન લેખી પણ લખ્યા છે. એમાં પ્રતિપાદન

કરેલા સિદ્ધાંતો શાંકરવેદાંતને એટલા બધા મળતા આવે છે કે બ્રાહ્મણ અને બોદ્ધ વિજ્ઞાનવાદનો પરસ્પર સંબંધ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. વિજ્ઞાનવાદની વિચારધારાઓ વિષ્ણુ અને ભાગવત જેવાં પુરાણોમાં સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. વેદાંતમાં વિજ્ઞાનવાદ પ્રવેશ કર્યો છે અને તેનો લાભ વેદાંતનો સારી રીતે ઉઠાવ્યો છે. અસંજ, વસુમંડુ અને સ્થિરમતિ એ ત્રણ મહાન વિજ્ઞાનવાદી આચાર્યોમાંથી એક—સ્થિરમતિ—તો ગુજરાતનું રત્ન છે એ હકીકત ગુજરાતનું ગૌરવ વધારનારી છે.

જૈનધર્મ

આ જ સમયમાં—ઈ. સ. પાંચમા સૈકાના મધ્યમાં—વલ્લભીપુરમાં જૈનસંઘ મળ્યો અને ત્યાં દેવદિગ્ગણિ સમાશ્રમણ નામના આચાર્ય જૈન સિદ્ધાંતને, પુસ્તકારૂઢ કર્યાં, અને તે સર્વત્ર માન્ય થયા. તેથી એ આચાર્યશ્રી કેટલા બધા વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. જેદની વાત એ છે કે આચાર્યશ્રીના અને તેમના શિષ્યોના રચેલા ગ્રંથો આજે આપણને મળતા નથી. મલ્લવાદી અને સિદ્ધાંતેન દિવાકર જેવા જૈન પંડિતો તો જૈન ધર્મના આધારસ્તંભો છે, અને તેઓ ગુજરાતનું ધન છે. મૈત્રક કાલના ઉદય સમયે ગુજરાતમાં જૈન ધર્મ બીજા ધર્મની માફક—કદાચ એથીયે અધિક—પ્રચલિત હતો. સુરપ્રેમા જૈન ધર્મનો પ્રચાર ભાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથના સમયથી થયો ગણાય છે. આ પ્રચાર મોર્ધવંશના જૈન રાજા સંપ્રતિના સમયમાં વધુ વેગ પામ્યો હશે. એ પછી સત્રપોના સમયમાં પણ જૈન ધર્મને સારો આકર્ષ મળતો હતો. ઉત્તરજ્યેષ્ઠ રેવતક (ગિરનાર), વિમલગિરિ—શુગંજય તીર્થ, મધુમતી (મહુવા), ભુરુજ્યનું અશ્વાવલોધ તીર્થ, પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી નાગાજીને સ્થાપેલું સેત્રી નદી પરનું સ્તંભજન (ધામણા) તીર્થ, જ્યેષ્ઠનું ચંપુપુર તીર્થ (જે અરિસ્ટેમિ સ્વામીના ચરિત સાથે જોડાયેલું છે.) ઇત્યાદિ અનેક જૈનતીર્થો ખ્યાતિ પામ્યાં હતાં. વિક્રમ સંવતના ચોથા શતકમાં આર્ય નાગાજીને વલ્લભીમાં તેજાર કરેલી જૈન આગમની વાચના તેજ સ્કન્દિશ્વાચાર્યની માધુર્ય વાચના સાથે એ વલ્લભી વાચનાને સરખાવીને વિ. સં. ૫૧૦ કે ૫૨૩માં દેવદિગ્ગણિ સમાશ્રમણે વલ્લભીમાં તેજાર કરેલી એનાં પાઠાન્તરોની ગોંધ સાથેની સર્વમાન્ય આગમ વાચના પરથી વલ્લભીમાં જૈન ધર્મ છેક ગુપ્તકાળના અંત સુધી ઘણો પ્રચલિત રહ્યો જણાય છે.

આ ઐતિહાસિક બાબતોમાં દેવસેનસુરિનાં પુસ્તકો મહત્વનાં છે. તેના ઉપરથી જણાય છે કે, વિ. સં. ૧૩૬માં વલ્લભીમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાય ઉત્પન્ન થયેલો છે, અને વિ. સં. ૧૩૯માં કંબલિક (વજ્ર ધારણ કરનાર) સંપ્રદાય ઉત્પન્ન થયેલો છે. નાગાજીનું (વિ. સં. ૩૫૭-૩૭૦), મલ્લવાદી (વિ. સં. ૪૧૪) અને દેવદિગ્ગણિ (વિ. સં. ૫૧૦-૫૨૩)ની પ્રવૃત્તિઓ પરથી સુરપ્રેમા જૈન ધર્મનો વિકાસ છેક ગુપ્તકાલના અંત સુધી ચાલુ રહ્યો હોય એમ લાગે છે. પ્રાગુન્નૈત્રક કાલમાં આટલો બધો વિકાસ પામેલા જૈન ધર્મના પ્રચાર વિષે મૈત્રકકાલમાં ઘણી ઓછી માહિતી મળે છે. જે વલ્લભીપુર જૈન ધર્મના મહાસંદ્ર તરીકે સૈકાઓથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું તે હવે સ્વતંત્ર રાજ્યનું પાટનગર બન્યું હતું. તેથી ત્યાં જૈન ધર્મ પહેલાંના કરતાં પણ વધારે બળવાન બને એમ

આશા રખાઈ પણ તે પ્રમાણે બન્યું હોય એમ જણાવું નથી. વલ્લભીના મૈત્રક રાજાઓ પોતે મોટે ભાગે યશ માણેશ્વર હતા, છતાં તેઓ અન્ય સંપ્રદાયો પ્રતિ ઘણો આદરભાવ દર્શાવતા હતા, અને બોદધ વિદ્યાર્થીને અનેક ભૂમિદાન દેતા હતા. પણ એમાંના કોઈ રાજાએ જોનોના કોઈ સ્થાનકને કંઈ ભૂમિદાન દીધું હોવાનો એકેય લેખ મળતો નથી. સેનાપતિ ભટ્ટાર્કના સમયથી બોદધ, ધર્મ તરફ ઢલેલા વલ્લભી મૈત્રક રાજાઓ જોન ધર્મથી દૂર રહ્યા હોય એવો સંભવ છે. જોનનીયો

મૈત્રકકાકામાં શત્રુજય અને વલ્લભી ઉપરાંત બીજા અનેક સ્થાનોએ જોનકેન્દ્ર સ્થપાયા હતા; ને વલ્લભીનું કેન્દ્ર તૃતીય પક્ષના ત્યાગ શ્રાવણે મોકેરામાં વસ્યા. આગળ સાહિત્યમાં સિદ્ધાંત દિવાકર ને મલ્લવાદીસૂત્રીની પરંપરા ચાલુ રાખે તેવા બેન્દ્રજી મહાન વિદ્વાન આ કાલ દર્શિયાન થયા. છઠી સદીમાં થયેલા જિનભદ્રજીએ તથાશ્રમજી એ સર્વનંતસમન્વયનું પ્રતિપાદન આગમવાદી તરીકે જોન શાસનમાં અનુપમ સ્થાન ધરાવે છે. જોન ધર્મના ઘણા મહત્વના ગ્રંથો આ યુગમાં રચાયા છે. દિગંબર લેખકો પણ થયા છે. અને તેમણે પોતાના ધર્મનું કેટલુંક સાહિત્ય ઊભું કર્યું છે. મૈત્રકકાકામાં ઘણાં જોન તીર્થધારી સ્થપાયા છે. વસ્તુના વલ્લભી એ જોન ધર્મનું પ્રાચીન તીર્થ હતું; અને ત્યાં આદિદેવ, ચંદ્રપ્રભુ, પાર્શ્વનાથ ને વીરની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી. આદિદેવ એ પહેલા તીર્થકર જ્ઞાનદેવ છે, ચંદ્રપ્રભ એ આઝ્યા તીર્થકર છે ને વીર એ ધોલોસમા તીર્થકર મહાવીર વર્ધમાન છે. વલ્લભી ધી આદિદેવની પ્રતિમા કથાહર, ચંદ્રપ્રભુની પ્રભાસ, પાર્શ્વનાથની હારિજ ને મહાવીરની શ્રીમાલ મોહવધામાં આવી હતી. શત્રુજય એ જ્ઞાનભદ્રનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ હતું ને ત્યાં એ ઉપરાંત બીજા તીર્થકર અજિતનાથની ને સોળશ તીર્થકર શાંતિનાથનીયે પ્રતિમા હતી. રવતક (ગિરનાર) ગિરિ પર ત્યાં દીશા, કેવલ ને નિર્વાણ પામેલા બાલીસમા તીર્થકર નેમિનાથનું તીર્થ હતું. સ્તંભનક એ તેવીસમા તીર્થકર પાર્શ્વનાથનું તીર્થ હતું, ને ભુવકચ વીસમા તીર્થકર મુનિસુવ્રાતનું તીર્થ હતું. મોકેરામાં મહાવીર સ્વામીનું તીર્થ હતું. વર્ધમાનપુરમાં પાર્શ્વનાથ ને શાંતિનાથનાં દેરાસર હતાં. વિવિધતીર્થકલ્પમાં જણાવેલાં ગુજરાતનાં અન્ય જોન તીર્થોમાં તારસ (તારંગ)માં બીજા તીર્થકર અજિતનાથનું, દશપુરમાં સાનથ તીર્થકર સુપાર્શ્વનાથનું, સિદ્ધપુરમાં તેરમા તીર્થકર વિમલનાથનું, દુરવતીમાં ચોદમા તીર્થકર અનંત સ્વામીનું, શંખપુર અને સ્તંભતીર્થમાં નેત્રનાથનું, ને ખેટક ને વાવકામાં મહાવીર સ્વામીનું તીર્થ હોવાની માહિતી આપે છે. આ ગ્રંથ ચોદમી સદીમાં રચાયેલો છે, પરંતુ એમાં જણાવેલો ઘણો વિગત અતિ પ્રાચીન હોઈ એમાં જણાવેલાં, આ તીર્થોમાંનાં ઘણાં તીર્થો મૈત્રકકાલ જોટલાં પ્રાચીન હોવા સંભવ છે. વલ્લભીભંગના પ્રબંધમાં તીર્થકરો ઉપરાંત અંધા ને સેત્રપાલની મૂર્તિનો ઉલ્લેખ આવે છે. વલ્લભીમાંની અંબાની મૂર્તિ ચંદ્રપ્રભુની મૂર્તિનો સાથે પ્રભાસ ગયેલી. ઉત્તરભાગ (ગિરનાર) પર એ કાલે અભિકાનું સ્થાન મહત્વનું જણાવ્યું હતું. આ કાલની પ્રતિમાઓમાં પણ મોટે ભાગે તીર્થકરોની ને વધિત અગિયાની જ પ્રતિમાઓ મળી છે.

વલ્લભીના તાપશ્વરો ઉપરાંત એ સમયની પાર્શ્વ ઉદારતા અને ચાલિયણના પણ ઘણા પુરાવા મળે છે. વલ્લભી રાજાઓનો ચાલકર્મથી વધુ એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આપ છતાં કેટલાક રાજાઓ અન્ય દેવોના ભક્ત હોય એમ જણાય છે. વૈષ્ણવ ધર્મ પણ શરૂ પ્રમાણમાં પ્રચલિત હોય એમ હર્ષવર્ધનના વૈષ્ણવ ધર્મી અને ત્રૈકૂટ-કોના એ ધર્મના સેવકો સ્પષ્ટ થાય છે. જોન ધર્મનું જોર એ સમયે ગુજરાતમાં સંપૂર્ણ જામ્યું હતું અને વલ્લભી રાજાની યજ્ઞાતની વગવળમાં જ દેવદિગ્ગજીએ જોન સાધુઓની પરિવદ વલ્લભીનગરમાં (ભાવનગર પાસે) ચર્ચા માટે હોવાથી હતી એવો ઉલ્લેખ છે. વલ્લભીનો એક રાજા ધર્મપટ્ટ અથવા ધર્મપટ્ટ પરમાદિત્ય સૂર્યનો ભક્ત હતો, અને સૂર્યપૂજા એ પાત્રી પણ ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતી, એ સૂર્યનાં મંદિરોના આજે પણ જે અંતરેષો છે તે ઉપરાંત માન્ય પડે છે. મોકેરાના પ્રાચીન સૂર્યમંદિર ઉપરાંત વઢોદરામાં પણ એક કંચામય સૂર્યમંદિર છે, અને સામે યાત્રી છે. આનું પુરાતત્ત્વ ખાનું રજૂ કરે છે. સૂર્યની પૂજા ગુજરાતમાં એક વખત વધારે વ્યાપક હતી એમ માનવાને લેખો અને પુરાણોના ઉલ્લેખો ઉપરાંત કારણ મળે છે. કાલિદેવની પૂજાની બાબત આપણે પહેલાં જોઈ છે. એક વાત સાચી કે, ગુજરાતનો મુખ્ય ચાલકર્મ તો ઘણા પ્રાચીન સમયથી થીવ ધર્મ જ હતો, વલ્લભીના સમયમાં પણ એ જ ધર્મ રાજકર્મ હતો. બોદધ ધર્મ પણ એ સમયે ગુજરાતમાં સાચ પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતો એ ચુલ્લકર્મચંચ ચીનીના ઉલ્લેખોથી માન્ય પડે છે. ખંભાત અને કાઠિયાવાડને ડિનારે બોદધ મૂર્તિઓ મળી છે, અને બોદધ વિદ્યાર્થીના પણ ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે. એ સમયે મંદિરો ઘાટકાનાં અને ઈંટોનાં બંધાનાં હતાં. ગુજાઓનાં મંદિરો પણ મળે છે. પથરનાં મંદિરો સોલંકી સમય સુધી ગયાં ન હતાં.

વલ્લભીનું વિદ્યાધીક

વલ્લભીનગર વિદ્યા અને સંસ્કારનું પણ એ સમયે ભારતવર્ષમાં એક મોટું કેન્દ્ર હતું, અને અખિલ ભારતમાં ગણી શકાય એવું વિશ્વ-વિદ્યાલય પણ વલ્લભીમાં હતું. વલ્લભીના રાજાઓ પોતે વિદ્વાન અને સંસ્કારી હતા અને વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતા હતા. સોમદેવના કથા-સરિત્તાજર નામના ગ્રંથમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, ઉત્તર હિંદના અંત-વંદી જેવા પવિત્ર સ્થળમાં સેનાર વિષ્ણુદત્ત નામનો માણસ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા વલ્લભી જાય છે, ભુટિમય (અથવા રાવલપદ) વલ્લભીમાં જ રચાયેલું છે. ચીની મુસાફર ઈન્સિંગ લખે છે કે ચીનના વિશ્વ-વિદ્યાલય સાથે સરખાવી શકાય એવાં હિંદમાં માત્ર ત્રિહારમાં નાર્વદા અને વલ્લભી એમ બે વિશ્વવિદ્યાલયો હતાં. ધર્મમાં ઉદારતા સાથે સમાજમાં પણ એ સમયે બહુ સંકુલિતચર્ચાં આપ્યું હોય એમ જણાવું નથી. આનંદપુર (વડનગર)ના કાશ્મીરોનો કાશ્મીરો તરીકે ઉલ્લેખ છે. ભૌગોલિક સ્થળો ઉપરાંત જ્ઞાતિઓ એ સમયમાં થઈ હોય એવા આધાર મળતા નથી. વર્ણવ્યવસ્થા તો પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવે છે, પરંતુ એમાં નાના ભાગલા પડ્યા ન હતા.

ગુજરાતમાં વધુ જાતિઓનું ભ્રમણ

ઘણા દેશોના ઇતિહાસમાં ભ્રમણુઓ નો આવ્યા હશે, પરંતુ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં નેટલા ભ્રમણુઓ આવ્યા છે એટલા અને એવા ભ્રમણુઓ કોઈ દેશનો ઇતિહાસમાં ભાગે જ આવ્યા હશે. પંજાબમાંથી ઘણાં પરદેશી આક્રમણો હિંદમાં આવ્યાં છે, પણ પંજાબમાં આખં જાતિની મોટી વસ્તી મોટે ભાગે કાચા રહી છે, પછી ધર્મે તે જાતિઓ આજે હિંદુ હોય કે અન્યધર્મી હોય એ જ પ્રમાણે વધતા-ઓછા પ્રમાણમાં બીજા વિભાગોમાં અને દેશોમાં થયું છે. પરંતુ ગુજરાતમાં જાતિઓની નેટલી વિવિધતા છે, તેટલી ભાગ્યે બીજા કોઈ જગ્યાએ હશે. પછી ભલે ગુજરાતમાં હિંદુ ધર્મ પાળનારા વધારે હોય.

ભ્રમણનું કારણ

આમ થવાનું કારણ વિચિત્ર છે. ગુજરાતની ભૂમિએ ઘણા ભ્રમણુઓ જોયા છે. ઘણી જાતિઓને ગુજરાતે આશ્રય આપ્યો છે. ઘણી જાતિઓ ગુજરાતમાં આવી છે, વસી છે અને પ્રજામાં મળીને ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે. ઘણી જાતિઓ ગુજરાતમાં વર્ષે જનીન કે દરિયામાર્ગે બીજા દેશોમાં જતી રહી છે; ઘણી દેશાવરોમાંથી આવીને ગુજરાતમાં વસી છે, અથવા તો ગુજરાતમાં વર્ષે જનીન ભારતમાં પ્રસરી છે. દરિયા કિનારાને લીધે અને વેપારના પ્રાધાન્યને લીધે અનેક દેશાવરોની સાથે આવવા અને આપવેના ગાઢ સંબંધને લીધે ગુજરાતે આ સ્થિતિ ભોગવી છે. એ જ કારણને લીધે રાજ્યોના ત્રાસથી નાકેલા લોકોએ પણ ગુજરાત મારફતે આવવા કરી છે.

પ્રાગૈતિહાસિક ભ્રમણો

આવો સીધી પહેલો ભ્રમણુગ્રામ પ્રાગૈતિહાસિક સમયની પણ પૂર્વ વૈદિક સમયમાં દેવો અને અસુરોનો સંગ્રામ—આર્યો અને અસુરોનાં યુદ્ધો—વખતે થયો છે. સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખો આ ભૂમિમાં હોવાથી અને અસુરોનાં મોટાં ઘણાં પણ ત્યાં જ હોવાથી હારેલા અસુરો હિંદના બીજા ભાગોમાંથી આ તરફ આવતા ગયા અને દક્ષિણમાં અને સપુદ્રના દ્વીપોમાં વાસ્યા ગયા. રહ્યા તે આર્ષ સંસ્કૃતિમાં સમાઈ ગયા. પ્રાગૈતિહાસિક સમયની છતાં યાદવ જાતિ તો ઐતિહાસિક છે. અને આ જાતિ—પછી તે ગણે તે મહાજાતિની પેઢા જાતિ હોય—ગુજરાતમાં બહારથી જ આવી છે, ગુજરાતમાં વસી છે, ગુજરાતની કેટલીક રાજપૂત નાની જાતિઓનું મૂળ બની છે, અને જનુઓનાં અકામણોની દક્ષિણમાં જઈને પણ વસી છે. આ બીજે ભ્રમણુગ્રામ કથી શકાય.

ત્રીજા અને ચોથો ભ્રમણુ ગ્રામ

આ પછીના લાંબા અંધકારયુગમાં પણ અણાં ભ્રમણો થયાં હશે. તેને માટે અનુમાન કે ઋષિનાને પણ સ્થાન નથી. વળી વેપારી કોમો પરદેશથી આવીને વસી હશે કે આવીને ચાલી ગઈ હશે. આબીરો, બમેરો વગેરે જાતિઓ આજે ઓરાપ્રની કેટલીક કેટલીક જાતિઓનું પ્રાચીન મૂળ હશે. જે ગ્રીકોને લીધે હિંદની નેજા ન દેખાતાં પૌરાણિકોને વળ-દેશ ગણવો પડ્યો તે વળનો દેશ કરીને વસ્યા પછી બધા પાછા નહિ

ગયા હોય. આ બધી જાતિઓને માટે પૌરાણિક યુગમાં વૈષ્ણવ ધર્મની યોજના કરીને તેમને ભારતના મૂળ સમાજમાં ભેળવી દેવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ભાગવતધર્મની આ સેવા અપૂર્વ છે. ભાગવત પુરાણ (૨. ૪. ૧૮) કહે છે કે—

કિરાતહૂવાન્ધ્રપુલિન્દપુલ્કમા

આહીરકક્ષા યવનાઃ ત્વગાદયઃ ।

યેઽયે ચ વાપા યદુવાસથાધ્યાઃ

દુષ્યન્તિ હર્ષમે પ્રમથિવિણ્ણે નમઃ ॥

કિરાત, કુલ, આંધ્ર, પુલિન્દ, પુલ્કમા, આહીર, કંક, પન્થ-થક, સીધિયન, યવનો—પુનાનવાસીઓ અને બીજા પણ જે પાપમાં જીનના હતા તે બધા જે ભગવાનના ભક્તોનો આશ્રય કરવાથી શુદ્ધ થતા હતા તે ભગવાન વિષ્ણુને નમસ્કાર હો! આ પ્રમાણે થક, રાવધો, ઈરાની પહેલવીઓ વગેરે ઈ. સ.ની શરૂઆતમાં આવ્યા અને પશ્ચિમ હિંદમાં પ્રસરી ગયા. કેટલાક દક્ષિણમાં પણ ગયા. આ બધાની અવર-જવરનું મુખ્ય સ્થાન ગુજરાતની ભૂમિ બની હતી એ એમના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. આ લોકો પણ એ સમયમાં ભ્રમણ કરી ગુજરાત અને બીજા ભાગોમાં હિંદુ સમાજમાં સમાઈ ગયા છે. કાતપોથી વલ્લી રાજવાના ગાળાને આપણે ત્રીજે ભ્રમણુગ્રામ કહી શકીએ. આ સમય પછી પણ ઘણી સદીઓ સુધી ભ્રમણો ચાલુ રહ્યાં હતાં. ગુજરાતે પોતે જ પરદેશથી આવેલી જાતિ છે અને એના ઉપરથી જ આખા વિભાગને ગુજરાત નામ મળ્યું છે. આ જાતિ હિંદુસ્તાનની બહારથી આવી ભિન્નમાલ, ભરૂચ, કનોજ વગેરે જગ્યાઓએ રાજ્ય કરી આનંદ, સુરાટ્ર અને ઘાટની ભૂમિને પોતાનું નામ આપી આવેલાં આ અદૃશ્ય થઈ ગઈ તે હજી સુધી સ્પષ્ટ થયું નથી. એ ભૂમિ ઉપર સોલંકીઓનું રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યાં સુધીના સમયને ચોથો ભ્રમણુગ્રામ કહી શકીએ.

પાંચમી ધર્મ

આ ભ્રમણુયુગમાં એક મહત્વનો અને ગુજરાતને શોભા આપનારો એક મોટો બનાવ એ બન્યો કે, પાંચમી જાતિ ઈરાનથી ગુજરાતમાં આવી અને ગુજરાતમાં સાચો આશ્રય મળવાથી સો ટકા ગુજરાતી બની ગઈ. ઈરાનના મહાન પેગંબર જરથોસ્તે પવિત્રતાનો અને સુર્વ અને અગ્નિની પૂજનો જે ધર્મ ઉપદેશો તે જરથોસ્તી ધર્મ અથવા પાંચમી ધર્મ કહેવાય છે. આ ધર્મને લગતાં મૂળ પુસ્તકો ચાર ભાષામાં છે: અવસ્તા, પહેલવી, પાર્સી અને હારસી. તેમાં અવસ્તાનાં પુસ્તકો ચોવી જુનાં છે. એ પુસ્તકો સાધારણ રીતે ‘જંદ અવસ્તા’ ના નામથી ઓળખાય છે. અવસ્તા ભાષા અને વેદની સંસ્કૃત ભાષા વચ્ચે બહુ સરખાપણું છે. તે ઉપરથી વિદ્વાનો અનુમાન કરે છે કે, હિંદીઓ અને ઈરાનીઓ ઘણો વખત સાથે રહેલા હોવા જોઈએ. અરો જરથોસ્તી પહેલાં હિંદી અને ઈરાની આર્યોનો ધર્મ મૂળ એક જ હતો. જૈન ધર્મના ત્રણ સ્તંભોની માફક આ ધર્મમાં પણ ત્રણ સ્તંભો છે: વિચારની પવિત્રતા, વાણીની પવિત્રતા અને

ક્રિયાની પવિત્રતા, ધોળો રંગ પવિત્રતાનો સૂચક છે, તેથી પારસીઓ ધોળાં વસ્ત્રો જ પહેરે છે. ઉદ્યોગ કરવો, ખેતી કરવી, સ્વચ્છ રહેવું વગેરે જનહિતનાં તથા સામાન્ય તંદુરસ્તીનાં કાર્યો પણ, પ્રભુભક્તિ ઉપરાંત, અહમરઝદના ધર્મનો જ ભાગ છે. આ કારણથી જરથોસ્ત્રી ધર્મમાં સંન્યાસની સંસ્થા છે જ નહિ. વળી, આ ધર્મમાં ખેતીવાડીનો મહિમા ખાસ કરીને વર્ણવ્યો છે, ગાયમાતાની સેવા ઉપ-દેશી છે, અને અનાજની વાવણી કરવી એ કામને ધર્મની વૃદ્ધિ કરવા બરાબર ગણ્યું છે. મનુષ્યને પ્રકાશમય પરમાત્માનું દર્શન ખાસ કરીને 'ખોરદાદ' (સૂર્ય) અને આતમ (અગ્નિ)માં થાય છે. માટે સંજ્ઞ-સવાર નદી કે દરિયાકિંદ્રે જઈ સૂર્યની ઉપાસના કરવી તથા અગ્નિને નિત્ય બળતો રાખી એની પૂજા કરવી એમ જરથોસ્ત્રી ધર્મનો. મુખ્ય વિધિ છે. હિંદુસ્તાનમાં આવી વસેલા પારસીઓ જરથોસ્ત્રી ધર્મ પાળે છે. તે ઉપરાંત ઈરાનમાં એ ધર્મના અનુયાયીઓની કેટલીક વસ્તી છે. એ ધર્મના બે પંથ છે : કદમી અને શહેનશાહી.

પારસીઓનું ગુજરાતમાં આગમન

ઈસાનનો છેલ્લો પારસી બાદશાહ યઝ્દજર્દઈ ઈ. સ. ૬૪૧માં ડાલંદની લશ્કરીમાં હાર્યો અને માર્યો ગયો અને ઈસાન મુસલમાનોનાં તાબામાં ગયું. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૬૯૭માં પારસીઓ ઈરાનમાંથી નાસીને છેવટે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને પોતાનો ધર્મ સાથે લાવ્યા. પવિત્ર અગ્નિ-આતમ બહેરામ-ને પણ તેઓ ભેરે લાવ્યા હતા. પ્રથમ તેઓ સૌરાષ્ટ્રના દીવ બંદરે ઊતર્યા, અને ઓગણીસ વર્ષ પછી દરિયાઈ માર્ગે દક્ષિણ ગુજરાતમાં સંજાણ ગયા. તેથી કેટલાક પારસીઓની અટક 'સંજાણ' પડેલી છે. ત્યાંના રાણાએ કેટલીક શરતો સાથે તેમને આશ્રય આપ્યો. ઈ. સ. ૧૩૫૮માં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ સંજાણ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે રાણા તરફથી પારસીઓ સાંસી રીતે લડ્યા હતા. આખરે હાર થવાથી તેઓ નાસીને વાંસદા, નવસારી એમ વેરાઈ ગયા. ઉદવાડામાં તેમણે મોટી અગિયારી તથા ઈરાનથી સાથે લાવેલો પવિત્ર અગ્નિ (આતમ બહેરામ) રાખ્યો છે. તેથી ઉદવાડા પારસીઓનું તીર્થ ગણાય છે. ઉદવાડા દક્ષિણ ગુજરાતમાં વલસાડથી દસ માઈલ દક્ષિણે છે.

પારસીઓની દેશસ્થિતિ

પારસીઓની વસ્તી લગભગ સવા લાખ છે. તેઓ પોતાની જાતની પવિત્રતા જાળવવા બહુ કાળજી રાખે છે. તેમનો મોટો ભાગ મુંબઈમાં રહે છે, છતાં વલસાડ, ઉદવાડા, નવસારી, સુરત, ભુવ, વઝે-દરા, અમદાવાદ, ભાવનગર વગેરે સ્થળોએ પણ તેમની સારી વસ્તી છે. તેઓ દયાળુ, ઉદાર અને વિનોદી છે, બીજાઓને અનુકૂળ થઈ જવાની કળા સારી રીતે જાણે છે. તેઓ દાનેશ્વરી છે. શ્રી જમશેદજી રાણ અને શ્રી કાવસજી જમશેજી જેવા દાનેશ્વરીઓએ ઘણી ઉદાર-તાથી, નાતજાતના ભેદ વિના, મોટી સખાવતો કરી છે અને ઈશ્વરે આપેલા દ્રવ્યનો કેવી રીતે જમજમણામાં ઉપયોગ કરવો એ જાણતને દર્શાવ્યું છે. પુત્તર અને વિદ્યાનમાં કેટલાક પારસી બાઈઓએ અપૂર્વ પ્રગતિ કરી છે. સર જીવણજી જમશેદજી મોટી, પ્રો. હોયવાચ, ના-વ-

મુદિ વાડિયા, શ્રી. બી. જી. વાડિયા, પ્રો. પી. એ. વાડિયા જેવા વિદ્વાનો ભારતને શોભાવ્યું છે. આટલું જ નહિ પણ આપણા દેશના સ્વાતંત્ર્યપુદ્ધના પ્રથમ સેનાપિપતિ ડૉ. દાદાભાઈ નવરોજી જ છે. તેઓ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે ત્રણ વાર ચૂંટાયા હતા (ઈ. સ. ૧૮૮૬, ૧૮૯૩ અને ૧૯૦૬). આ ભારતના દાદા ગુજરાત-નું પન છે. શ્રી ફિરોજશાહ મહેતા અને શ્રી દિનશા વામજી જેવા મહાન પારસી બંધુઓ પણ અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૮૮૦માં અને ૧૯૦૧માં રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા હતા. આજે પણ ગુજરાતમાં પારસી ધર્મ ચેતનવંતો છે.

ચાવડા અને સોલંકી વંશ : ગુજરાત

ગુજરાતમાં ચાવડા વંશનું શાસન થયું થતાં વનરાજે ઈ. સ. ૭૪૬માં ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટણની રાજધાની કરી, ઈ. સ. ૯૬૧ સુધી તેના વંશે રાજ્ય કર્યું. આ રાજાઓ શૈવધર્મના હતા. પ્રજા પણ શૈવ-ધર્મી હતી. ઈ. સ. ૯૬૧માં મૂસલમાનના વખતમાં ચાલુક્યોએ (સોલં-કીઓએ) ગુજરાતમાં ગાદી સ્થાપી ત્યારથી પશ્ચિમ ભારતનો ભાગ 'ગુજરાત' નામે ઓળખાવા લાગ્યો. કુમારપાળ સિવાયના આ રાજાઓ શિવના ઉપાસક હતા, પણ તેમનાં દરબારમાં જોનેનું ધર્મ્ય જોર હતું. સિદ્ધરાજ જયસિંહ (ઈ. સ. ૧૦૯૩-૧૧૪૩) ગુજરાતનો મુખ્ય રાજા થયો. તેણે સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રપાળનું શિવાલય બંધાવ્યું, પાટણમાં સહસ્ત્રલિંગ તથાવ બોધાવ્યું, કરો માંડ કર્ણ અને ન્યાયી રાજ્ય કર્યું. વસતમાં ઉત્તરમાંથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને (ઝાંદીય બ્રાહ્મણોને) તેણે નિમંત્રણ આપી બોલાવ્યા. આ બ્રાહ્મણો પછી અહીં જ રહી ગયા. તેના બન્નેજ કુમારપાળે પંપુકાના જૈન આચાર્ય કલિકાલવર્ચક સેમર્થદ્રના ઉપદેશથી જૈનધર્મનો અંગીકાર કર્યો (ઈ. સ. ૧૧૪૩-૭૩). પછીથી ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર ઘણા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો. હેમચંદ્રના ચારે ઘણા વિષયો ઉપર ગ્રંથો લખ્યા, અને જૈન સાહિત્ય સમૃદ્ધ બન્યું. પાટણ અને અંબાતના જૈન બંદારોમાં પોથીઓનો સારો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૨૯૬માં ગુજરાતમાં ચાવડા વંશનું રાજ્ય થયું. સોલંકી કાળમાં વિષયશાસ્ત્રે અને વાર્ધકા કાળમાં વસ્તુપાણે તથા તેમનાથી કેટલા ઉપર દેવલાકાની ભવ્ય જૈન દેરાસરો બંધાવ્યાં. જૈન ધર્મનું બળ ઘણું વધી ગયું. ઘણા જૈન વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાં અને પ્રાકૃતમાં અનેક વિષયો ઉપર ગ્રંથો લખ્યા. તત્પરસો વર્ષના ગણ્યામાં જ્યારે ભારતના બીજા ભાગોમાં નિષ્ક્રિયતા હતી ત્યારે ગુજરાતમાં ભવ્ય અને વિપુલ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્ય રચાયું છે. તેમાં જૈન ધર્મના અને અન્ય ધર્મના ગ્રંથો ઘણા છે. આ દૃષ્ટિએ ચાલુક્ય શાસનનો સમય ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખાવો થકાય એમ છે.

સોમનાથનું પાતન અને મુસલમાનોનો ગુજરાતમાં પ્રવેશ

બાર જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક જ્યોતિર્લિંગ સૌરાષ્ટ્રમાં સોમનાથ નેરાવળ પાસે સમુદ્રતટે અતિગોપયર્વનું સ્થાન ભોગવતું હતું. તેનો મહિમા અને સમૃદ્ધિ સૌભાગીને ઈ. સ. ૧૦૨૪માં સુવત્તાન મહમૂદ ગઝનવીએ

ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી. ઈ. સ. ૧૦૨૫ના જન્યુઆરીની ત્રીસમી તારીખ ને ગુરુવારે તે સોમનાથ પહોંચ્યો. મહમૂદે સોમનાથનું મંદિર તોડવું અને શિવલિંગના ટુકડા કર્યાં અને ઘૂંટ પછુ કરી. આ સોમનાથનું મંદિર લોકકાનું હતું એમ કહેવાય છે. તેને છાપન થાંભલા હતા. શિવલિંગ પાંચ હાથ ઊંચું હતું (તાંબેરના બૃહદ્શિવરના જેવું) અને તેનો વેશવો ત્રણ હાથનો હતો. અંધારા ગર્ભગૃહમાં આ લિંગ આવેલું હતું. થાંભલા રત્નજડિત હતા. રત્નજડિત દીપમાલાઓ સતત ચાલુ હતી. બસો મણ સોનાની સંકળોમાં ઘંટ લગાડેલા હતા. સોના-રૂપાની મૂર્તિઓ અને રત્નજડિત મુખવટા તિજેરીમાં હતા. મહમૂદને વીસ લાખ દીનારનો માફ મંદિરમાંથી મળ્યો. સોમનાથનું ભવ્ય મંદિર હમણાં બાંધવામાં આવ્યું છે અને ઈ. સ. ૧૯૫૧માં રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદજીના વરદ હસ્તે સોમનાથના લિંગની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે.

ગુજરાતનો છેલ્લો રાજા કર્ણદેવ વાઘેલો

વિ. સં. ૧૩૫૩ના પાંછલા ભાગમાં કર્ણદેવ ગુજરાતનો રાજા થયો. એણે માત્ર ત્રણ વર્ષ જ રાજ્ય કર્યું. એના સમયનું સરસ વર્ણન પદ્મનાભ કવિએ કાન્હડાદે પ્રબંધમાં કરેલું છે. કર્ણે સત્તાના મદમાં પોતાના મહાશ્વમાન્ય માધવનું અપમાન કર્યું અને એના ભાઈ કેશવને માવી નાખીને એની સાંનું હરણ કર્યું. આથી માધવને દુઃસ્વસ્તી રીતે ઘણો ક્રોધ થયો અને એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મુસલમાનોને ગુજરાતમાં લઈને આવું ત્યારે જ ગુજરાતનું અન્ન ખાઈશ. તેણે દિલ્લીથી અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીની મદદ મેળવી અને મુસલમાનોએ ગુજરાત કબજે કર્યું. ગુજરાતમાં મુસલમાનોનો આ બીજો પ્રવેશ થયો. કર્ણરાજ દક્ષિણમાં નાસી ગયો અને તેની સાથે ગુજરાતમાં હિંદુ રાજ્યનો અંત આવ્યો.

ઈસ્લામ

મુસલમાનો ગુજરાતમાં આવ્યા અને વરુષા એટલે ગુજરાતમાં ઈસ્લામ ધર્મનો પ્રવેશ થયો. પરમાત્માને ધરણે જઈ તેને પોતાનું સર્વ અર્પણ કરી તેની કૃપા ઉપર જ છોડવું. એ ઈસ્લામનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. આ ધર્મના બે ભાગ છે શિયા અને સુન્ની. મહમદ પેગંબર ઉપરાંત તેમના જમાઈ અલીને માનવા એ મત શિયાઓનો છે, જ્યારે એકલા પેગંબર સાહેબને જ માનવા એ મત સુન્નીઓનો છે. ગુજરાતમાં સુન્ની મુસલમાનોની વસ્તી વધારે છે. રોજ અલ્લાહની પાંચ વાર પ્રાર્થના કરવી, દાન કરવું, ઉપવાસ કરવા, માથા ફેરવવી વગેરે હિંદુ ધર્મના જેવા જ સિદ્ધાંતો છે. મુસ્લિમ ભાઈઓ મૂર્તિને પૂજતા નથી, મૂર્તિપૂજના કટ્ટર વિરોધી છે, પણ મક્કાની મસ્જિદમાં આવેલા પવિત્ર પથ્થર તરફ મોઢું રાખી પ્રાર્થના કરે છે. સુદ્દીધર્મ પણ ગુજરાતમાં જેવામાં આવે છે. વરોદસના સંગીતસમ્રાટ શ્રી મૌલાના સાહેબના દોહિત્રો યુગેપમાં સુદ્દી ધર્મના આચાર્યો બન્યા છે. આજે આ ધર્મનું કેન્દ્ર હોલંડમાં છે, અને ગાદી ઉપર પીર-ઓ-મુહમ્મદ-મહમ્મદજીના સાહેબ છે. ઈસ્લામ એક જ ઈશ્વરને માનનારો છે. તેના સમાગમથી હિંદુ ધર્મ

ઉપર કેટલીક અસર થઈ છે. ભક્તિમાર્ગ—ભાગવતમાર્ગ—અને ઈસ્લામ બહુ પાસે પાસે છે. ગુજરાતમાં મુસલમાન યાસનને લીધે સુંદર મસ્જિદો બંધાઈ છે અને ઉત્તમ સ્થાપનાના નમૂનાઓ જેવામાં આવે છે.

પુષ્ટિમાર્ગ અને હિંદુ ધર્મનું પુનર્જીવન

ગુજરાતમાં ધર્મની દૃષ્ટિએ પંદરમું યાતક બહુ મહત્વનું છે. પરમ ભક્ત નરસિંહ મહેતા અને મીરાંભાઈ આ જ સમયમાં ભક્તિ-માર્ગના મુખ્ય અનુયાયીઓ જેવામાં આવે છે. દિલ્હીના મોગલ શાસનથી હિંદુ પ્રજા ઘણી પીડાવા લાગી, હિંદુ ધર્મને બહુ આંચ લાગી અને વટાળ પદ્ધતિના જોરથી હિંદુઓને મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારવો પડતો. આ કેરે સામે મહારાષ્ટ્રના કેસરી શિવાજી મહારાજે મોગલો ઉપર ચઢાઈ કરી, તેમને હરાવી મરાઠા રાજ્ય સ્થાપ્યું અને હિંદુ ધર્મને પુનર્જીવિત કર્યો. કાળક્રમે મરાઠાસત્તા અને મોગલસત્તા નાશ પામી અને અંગ્રેજો રંગભૂમિ ઉપર આવ્યા. બીજા બાજુ પંદરમા સદ્ગામ શ્રી વલ્લભાચાર્ય (ઈ. સ. ૧૪૭૯-૧૫૩૧) પુષ્ટિમાર્ગની—ભગવાનની કૃપાના—સંપ્રદાયની (પુષ્ટિ એટલે પરમાત્માની કૃપા) સ્થાપના કરી, ભાગવત પુરાણનું મહત્વ વધાર્યું અને અનેક જવાબાઓનો ઉદાર કર્યો. તેમણે ત્રણ વાર ભારતની પદયાત્રા કરી. તેમના ૮૪ વૈષ્ણવો પ્રસિદ્ધ છે. આ વૈષ્ણવોમાં ગોધરાના નાગજીભાઈ સાહેબ નાગર (આપણા સુપ્રસિદ્ધ પંડિત કેશવ-લાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પૂર્વજ), ભાઈલાલ કોઠારી, (અમદાવાદ) સણા વ્યાસ (ગોધરા) વગેરેનાં નામો જેવામાં આવે છે. જ્યાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજી રહ્યા અને ભાગવતની સખાઈ કરી ત્યાં બેઠકની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. સુરત, ભરૂચ, ગોધરા, નરોડા, ખેરાળુ, સિદ્ધપુર, મોરબી, નવાનગર, ખંભાળિયા, પિકાટારક, મૂલગોમતી, દ્વારકા, ગોપી તથાજ, બેટ-સંખદ્વાર, જૂનાગઢ—દામોદર કુંડ, રેવતીકુંડ, પ્રભાસ-પાટણ—દેહોલ્સંગ, ગુપ્તપ્રયાગ, માધવપુર-વૈડ અને લગ્ગી તથા કચ્છમાં નારાયણ સરોવર—આ બધાં સ્થળોએ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીની બેઠકો છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના દ્વિતીય પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી (ગુણઈજી) છ વાર ગુજરાતમાં પયાર્યા હતા. તેમના ૨૫૨ વૈષ્ણવોમાં અનેક અગ્રણી વૈષ્ણવો ગુજરાતના હતા. શ્રી ગુણઈજીના સમયમાં તો સમસ્ત ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણોથી લઈ સત-શુદ્ધો સુધીનાં અનેક કુટુંબો વૈષ્ણવ હતાં. ગુજરાતના સંજ્ઞીઓએ પણ આ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે અને આજે પણ તે પરંપરા ચાલુ છે. શ્રી ગોકુલનાથજી અને શ્રી હરિયાપજીએ પણ ગુજરાતમાં આવીને પ્રજાને લાભ આપ્યો છે. ગુજરાતમાં તેમની કેટલીક બેઠકો છે. ખેડૂતોમાં બેઠ પ્રકારના કસબી પાટીદારો અને વેપારીઓ, લુહણા અને ભાટિયા કોમ—આ બધાઓએ વૈષ્ણવ-ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ગુજરાતમાં પુષ્ટિમાર્ગનાં ઘણાં મંદિરો છે. આજે આ ધર્મ ગુજરાતમાં બહુ બજવાન છે.

બીજા ધર્મો

આ સિવાય રામાનુજચાર્ય અને રામાનંદના સંપ્રદાયનાં મંદિરો પણ સમસ્ત ગુજરાતમાં જેવામાં આવે છે. સંત કબીરનો સંપ્રદાય પણ

ગુજરાતમાં છે. કબીર સંપ્રદાયનાં મંદિરો ગુજરાતમાં ઘણે સ્થળે બેઠે છે એ છે એ. ગુજરાતમાં શ્રી સહજનંદજી મહારાજને સ્વામીનારાયણ ધર્મની સ્થાપના કરી. તેમણે તત્ત્વજ્ઞાન શ્રી રામાનુજચાર્યના—વિશિષ્ટદ્વંત—વેદાંતમાંથી લીધું અને પ્રત, ઉત્સવો, વગેરે શ્રી વલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગમાંથી લીધાં. તેમનો સંપ્રદાય ઉદ્ધવ સંપ્રદાય કહેવામાં આવે છે. તેમનાં મુખ્ય ધામ ગઢચ અને વડતાલ છે. આ ધર્મ પ્રજાની સારી સેવા બજાવે છે. પછાત કોમના માણસોનો ઉદ્ધાર કરે છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પવિત્રતાનું વાતાવરણ ઊભું કર્યું છે. અવધૂતોનો પણ સંપ્રદાય ગુજરાતમાં ચાલે છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મ

વર્ષદાઓ, પોર્ટુગીઝો, ફ્રેંચો અને અંગ્રેજો વેપારને અંગે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ભારતમાં પ્રવેશ થયો. પરમાત્માની પ્રાર્થના અને માનવસેવા એ બે મુખ્ય બાબતો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જોવામાં આવે છે. આને ગુજરાતમાં મિશનો તરફથી આર્ચબિશ્પ, ગોધસ અને નરિયાદ જેવાં સ્થળોમાં કાર્યક્રમો સ્થાપવામાં આવેલાં છે. ખાસ કરીને સમાજના પાછલા ભાગના માણસોને શિક્ષણ અને ઔષધોપચારનો લાભ મળે છે. તેથી તેઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કરેલો છે. ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ સમાજસેવા સારી કરી છે.

અર્વાચીન મુન

ઈ. સ. ૧૮૩૭માં વિંગેટરિશ ઇંગ્લેંડમાં બાદીએ આવ્યાં, ૧૮૫૭માં બળવો—સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ—થયો, ત્રણ વિદ્યાપીઠો સ્થપાઈ અને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું. અંગ્રેજી શિક્ષણ લેનારાઓના ધાર્મિક વિચારો ફરતા ગયા, સુધારાનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો, સ્વાતંત્ર્યની ભાવના પ્રકટ થઈ (મેડોલેએ ધાનું હતું તે પ્રમાણે), આર્પસમાજ (ઈ. સ. ૧૮૭૫) અને પ્રાર્થનાસમાજની (ઈ. સ. ૧૮૫૧માં) સ્થાપના થઈ. આર્પસમાજના સ્થાપક દયાનંદ સરસ્વતી ટંકારાના (સૌરાષ્ટ્રના), અને પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના કરનાર અમદાવાદના સરદાર શ્રી ભોખાનાથ સારાભાઈ, આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં કેટલાક અદ્વિતીય

ધાર્મિક પંડિતો પણ થયાં છે. બ્રહ્મવિષ્ણુ મહિવાલ નભુભાઈ (નરિયાદ, ઈ. સ. ૧૮૫૮-૧૮૮૮), શ્રી હીરાલાલ વ્રજભૂખરુદાસ શોફ (વડોદરા, ૧૮૬૭-૧૯૩૦), મહામહોપાધ્યાય તર્કવાચસ્પતિ બદરીનાથ ત્ર્યંબકનાથ શાસ્ત્રી (વડોદરા), મહામહોપાધ્યાય શંકરલાલ મહેશ્વર શાસ્ત્રી (મોરબી), મહામહોપાધ્યાય શ્રી હાથીભાઈ ઘાસી (નવાનગર), વેદાંતકેસરી શ્રી પંડિત છોટુ મહારાજ (વડોદરા), કમળાશંકર પ્રાત્નશંકર ત્રિવેદી (સુત), ડૉ. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ (અમદાવાદ), શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર ચહેતા (અમદાવાદ), પ્રિ. જ્ઞેહાલાલ જ્યેષ્ઠીદનદાસ ક્રિષ્ણા (ભાવનગર), પ્રો. મગનલાલ મજુપરામ શાસ્ત્રી (ભરૂચ), (૧૮૭૩-૧૯૩૫), પંડિત સુખલાલજી (અમદાવાદ), મુનિ પુણ્યવિનયજી (અમદાવાદ), મુનિ જીર્ણવિનયજી (હાલ ભેધપુર) વગેરે વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ ગુજરાતના ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

ઉપસંકાર

આ પ્રમાણે ગુજરાત હજારો વર્ષથી અનેક ધર્મોની ભૂમિ બનેલી છે. પ્રજામાં ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા રહેલી છે. અને આ સંક્રાંતિ મહાત્મા ગાંધીજીને લીધે ગુજરાતનું ગૌરવ વધ્યું છે. ગાંધીજી પ્રથમ ભ્રમ હતા અને પછી ભોળું બધું હતા. તેમણે બધા ધર્મોનો સમન્વય કરીને પોતાનું જીવન ઘડ્યું હતું અને આશ્રમ સ્થાપી અને પદચત્રાઓ કરીને અનેક વ્યક્તિઓને પ્રેરણા આપી હતી. ગુજરાતની હવા આ સીંદે ધર્મોથી રંગાયેલી છે. આ તેની વિશિષ્ટતા છે. ઈ. સ. ૧૯૪૭ની ૧૫મી ઓગસ્ટે ભારત દેશ સ્વતંત્ર બન્યો છે. તેથી ગાંધીજીના આદર્શો પ્રમાણે દેશને ઘડવાનો શુભ અવસર બધાને મળ્યો છે. એક વિચાર આવે છે કે, ગાંધીજીનો ને આશ્રમ અમદાવાદમાં ચાલતો હતો અને ચાલે છે, તેના જેવા બીજા આશ્રમો ઘણાં સ્થળોમાં સ્થપાય તો સાતું, જેથી હવા શુદ્ધ થાય અને લોહીને પ્રેરણા મળતી રહે. સ્વ. સપાજીવાળ ગાયકવાડે ધર્મોના નુવનાત્મક અભ્યાસ માટે અનેક વાર સંસ્થાઓ કાઢી હતી. તે પ્રમાણે એક સંસ્થા ગુજરાતમાં અને દેશના અન્ય ભાગોમાં ચલાવવાની ખાસ જરૂર છે. જેથી સર્વધર્મસમભાવની ભાવનાને પોષણ મળે.

આધ્યાત્મિકતા

શ્રી. અંબાઈ પુયારી^૧
(અરવિદ આશ્રમ, પોઝીચેરી)

“પ્રત્યેક પ્રજા એક શક્તિ છે, માનવજાતિમાં સમુદ્ધાતિ પામી રહેલા આત્માની પ્રત્યેક પ્રજા શક્તિ છે; અને એ પોતે જે તરવને પોતાનામાં મૂર્ત કરતી હોય છે તેના વડે જ તે જીવન ધારણ કરે છે. ભારતની પ્રજા ભારત શક્તિનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે—એક મહાન આધ્યાત્મિક આદર્શની જ્યંત શક્તિ છે અને એ આદર્શ પ્રત્યેની વફાદારી જ એનું જીવન છે.”^૨

આધ્યાત્મિકતા એટલે શું?

આમ તો ગુજરાત—કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર સહિત—પોતાની વેપારી પ્રતિભા માટે જાણીતો છે તોપણ ગુજરાતની નસોમાં ભારત સમગ્રની આધ્યાત્મિકતાનો પ્રવાહ પણ પ્રજાજન્યે વહેતો રહ્યો છે. શુદ્ધ આધ્યાત્મિક ધર્મ, નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલી વસ્તુ છે જેકે એ ત્રણેય આધ્યાત્મિકતા પોષે એવા તરવો પૂરાં પાડે છે. આધ્યાત્મિકતા એટલે કોઈ અમુક ‘વાદ’નો કે જીવનની કોઈ વિશિષ્ટ ફિલસૂફીનો ભૌતિક સ્વીકાર નથી. આધ્યાત્મિકતા જીવન જીવવાની એક રીત છે જેમાં કોઈ આંતરિક પૂર્ણતાના પ્રતિબિંબરૂપે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક જીવનની પુનર્ઘટના કરવાના રીતસર, વ્યવહારુ પ્રયત્નો માનવ કરે છે.

અમુક સંસ્કૃતિ આધ્યાત્મિક છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરવો હોય તો એ સંસ્કૃતિ પાસે આ પ્રશ્નોના કેવા ઉત્તર છે તે ઉપરથી થઈ શકે: “શું મનુષ્ય વ્યક્તિ તરીકે કેવળ માનસિક ચેતના જ છે? સામૂહિક એને ગણી તો, સદા પરિવર્તનશીલ ઘણાંભંજુર વ્યક્તિઓના સરખામણું બનેલું એવું સામૂહિક અને સતત સક્રિય મન તે છે? કે પછી મનથી પર એવી કોઈ વસ્તુ છે જેણે પ્રકૃતિ દ્વારા દેહ ધારણ કર્યો છે અને પોતાને ઓળખવાને, પોતાની ચેતનાનો વિસ્તાર કરવાને, આત્મજ્ઞાનના સંપૂર્ણ પ્રકાશમાં વિકાસ પામવાને તથા અંતરની કોઈ દિવ્ય પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાને વ્યાકુળ એવી એક આત્મા છે, પ્રજાનો સંકુલિત છે?”^૩

આધ્યાત્મિકતા માનવને એનાં મન અને પ્રાણ કરતાં કોઈ વિશેષ તત્ત્વરૂપે જુદો છે, એના મનની અને પ્રાણની પ્રકૃતિથી પર એવી વિશુદ્ધ દિવ્ય ચેતનાને પ્રાપ્ત કરવાની અભીપ્સા સેવે છે અને શુદ્ધતા

અને નિમ્નપ્રકૃતિનાં બંધનમાંથી છૂટીને સર્વે માનવમાં પ્રચલન રહેલી દિવ્ય વાસ્તવિકતા પ્રત્યે ઊર્ધ્વમાં ગતિ કરવાની પ્રેરણા તે માનવને આપે છે.

જાતની બીજ સંસ્કૃતિઓમાં પણ એ જાતના આધ્યાત્મિક વિચારો અને આદર્શો જોવામાં આવે એ બનવા જોગ છે; પરંતુ ભારત સિવાયની બીજી કોઈ સંસ્કૃતિએ લોકજીવનનાં સક્રિય, પ્રેરણાત્મક અને કેન્દ્રસ્થ તત્ત્વો તરીકે સમગ્ર ઇતિહાસના પટમાં તેમનું અનુચીલન કરેલું નથી.

ભારતીય ઇતિહાસમાં આધ્યાત્મિકતા

ભારતના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં આધ્યાત્મિકતાએ જે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે તેની સાક્ષી ભારતના ઇતિહાસમાં પૂરતા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ભારતના ઇતિહાસનો આરંભ વેદોથી થાય છે તથા તેની પાછળ તુર્ત જ ઉપનિષદનો કાળ આવે છે; પ્રારંભના એ બન્ને મુળોમાં ભારતની માનવતા આધ્યાત્મિક સત્યની ખોજ માટેના સક્રિય પ્રયત્નમાં લાગેલી જણાય છે. ત્યાર પછી ગીતા, મહાભારત, રામાયણનાં મહાકાવ્યો અને પુરાણો આદિ મુળના આધ્યાત્મિક સંદેશને વધતી જતી જનતાના છેક નીચલા થર સુધી ઘેરઘેર પહોંચાડે છે. પરિણામે સત્યના કે આત્માના સાદને વશ વર્તીને સિદ્ધાસનોનો ત્યાગ કરનારા રાજાઓ ભારતના ઇતિહાસમાં જ જોવા મળે છે; આધ્યાત્મિક સંપત્તિવાળા જર્ણવો સામાજીક સલાહકાર અને પ્રજાજીવનના ધરવેળા તરીકે કાર્ય કરતા ભારતના ઇતિહાસમાં મળે છે; અહીં આ દેશમાં જ સંસ્કૃત રચનાનાર જનક જેવો નુપતિ આધ્યાત્મિક જીવનમાં ઉચ્ચ કોટિનો બ્રહ્મજ્ઞ અને અનેકોનો ગુરુ ગણાય છે; આપણા દેશમાં જ સર્વોચ્ચ પૂર્ણ જીવનના અનિવાર્ય અંગ તરીકે વાનપ્રસ્થનો આદર્શ સ્વીકારાયો છે. સમગ્ર દેશમાં દરે દરે આશ્રમો પથરાયેલા હતા અને આજે પણ હજારો લોકો આધ્યાત્મિક જીવનનું અનુચીલન કરે છે.

ભારતના ઇતિહાસના ઘડાઘરમાં આધ્યાત્મિકતાએ જે સર્જનાત્મક ભાગ ભજવ્યો છે તે રજતપુત્ર, મરાઠા, અને શીખ જેવા પુનરુત્થા-

૧. ‘ફાઉન્ડેશન ઓફ ઈન્ડિયન કલ્ચર,’ શ્રી અરવિદ

૨. શ્રી અરવિદ (એબન)

સ્થાનના પ્રણયોમાં આપમેં જોઈ શકીએ છીએ. સ્વતંત્રતાના આગમનની પૂર્વે જે રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિની જગૃતિ થઈ હતી તથા નવચલનના પ્રયત્નો જે પ્રમાણે થયા હતા તે જ્ઞાનામાં પણ તેના નેતાઓમાં આપણને એ જ આધ્યાત્મિકતાની વેગવાન પ્રેરણા કામ કરતી જણાય છે. દર્શનદ સરસ્વતી, રાજ રામમોહન રાય, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર વગેરે તેના ઉદાહરણ છે. રાજનૈતિક સંજોગ પણ રાષ્ટ્રીય પક્ષની સ્થાપના કરનારા નેતાઓમાંના ઘણા કેવળ રાજકીય પુરુષો ન હતા. પરંતુ આધ્યાત્મિકતાનું અનુશીલન કરનારા સાચા કાર્યોગ્રીઓ પણ હતા. અગ્નિવંદીકુમાર દત્ત, સી. આર. દાસ, બિપિનચંદ્ર પાલ, શ્રી અરવિંદ ઈન્દ્રિય ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતાથી રંગાયેલા હતા. તે વખતના મુલ્ય પત્તના બુદ્ધિશાળી નેતાઓ હિંદને એક નિર્મળ, અસંગઠિત, એકતા અને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા વિનાના દેશ તરીકે જોતા હતા. તે વખતે હિંદ બાહ્ય સ્વયંને ખરેખર એવો હતો પણ ખરી. પરંતુ રાષ્ટ્રીય પક્ષના નેતાઓ ભારતને એવો જોતા ન હતા: વર્તમાન વાસ્તવિકતા કરતાં ભાવિ શક્યતા એમને વધારે સાચી અને આકર્ષક દેખાતી હતી. એમને તો આધ્યાત્મિક શક્યતાઓથી સભર એવી ભારત માતાનાં દર્શન અંતરમાં થતાં હતાં: તેઓ જોતા હતા ભારત-શક્તિને એક સમર્થ, મુક્ત દેવીરૂપે, — પોતાનાં ભાષકોને એક ધારણે બાંધતી અને માનવજાતિના ઉત્થાનમાં પોતાનું જીવનકામ સાધવા તેમણી કથી રહેલી એક દેવી રૂપે. એ ભારત માતાની રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ગમે તેવો સ્વાર્થત્યાગ કરવાને — પોતાનો જીવ કુરબાન કરવાને તેઓ તૈયાર હતા.

હવે તો ભારત સ્વતંત્ર થઈ ગયો છે એટલે એની સંસ્કૃતિ ઉપરનાં ભરનાં વાદ્યો વિખેરાઈ ગયાં હોવાં જોઈએ એવી આશા આપમેં સકારણુ સેવીએ. પરંતુ એ આશા સાચી નીવડી નથી. શિવદુર્ગ, ભારતની સંસ્કૃતિ આજે વધારે જોખમમાં છે. અવખત, એમાં ભવભીત થવા જેવું કંઈ નથી. પરંતુ સાવચેત થવાની જરૂર છે. ભારત જેવી જીવંત આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ પોતાની સામે ઝગવે ને પગલે જીવનની સમસ્યાઓ અને પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય તેમની સામે બાહ્ય ભીડકાઓ અને તેમનો ઉકેલ લાવવાને કમલે હોવી જોઈએ. આપણી સંસ્કૃતિ પાસે આજે જે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે તે આ છે: માનવજાતિનું ભાવિ શેમાં સલામત છે? — પ્રતિષ્ઠિત ભૌતિક વિકાસના આધાર ઉપર સ્થાપિત સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરવામાં, કે પછી માનવની ઔદિક દિવ્યતાનો અને વ્યક્તિના અને સમષ્ટિના જીવનમાં એ દિવ્યતાના વિકાસની શક્યતાનો સ્વીકાર કરવા ઉપર મીટ મૂકાઈતી સંસ્કૃતિમાં.

કેટલીક વાર સમગ્ર માનવજાતિની એક વિશ્વ-સંસ્કૃતિ હોવી જોઈએ એવો વિચાર રજૂ કરવામાં આવે છે. માની લઈએ કે એવી સર્વસંકીર્ણ વિશ્વ-સંસ્કૃતિ ઈષ્ટ છે તો — પણ એને માટેના સંજોગો આજે તૈયાર છે કે કેમ એ વિવાદાસ્પદ છે. અને એવો આદર્શ — જો તેટલો આજની દૂર હોય તેને — સ્વીકારીએ તો પણ આ પ્રશ્ન તો વિચારવાનો રહે છે: જીવનનું જે આધ્યાત્મિક દર્શન ભારતની

સંસ્કૃતિમાં છે તે માનવની પૂર્ણતાના આદર્શની સિદ્ધિમાં એક મુજબન અને તેથી અનિવાર્યતર છે કે નહિ? આના અનુસંધાનમાં સંસ્કૃતિના ધ્યેય વિષે શ્રી અરવિંદ કહે છે તે વિચાર પ્રેરક છે: “પાવિત્ર ચેતનામાં દિવ્યતાની સ્થાપના કરવી — જીવનમાં સત્યમુખ પ્રગટાવવો, એ સંસ્કૃતિનું જીવંત ધ્યેય છે.”^૪ એ મત્તાન આદર્શને સિદ્ધ કરવામાં ભારતનું આધ્યાત્મિક દર્શન મહત્વનો ફાળો આપી શકે તેમ છે.

આમ કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં માનવ-જીવનની પૂર્ણતા માટે જરૂરી એવાં તત્ત્વો નથી. વ્યક્તિનું મહત્ત્વ, સમષ્ટિ જીવનનું સંયતન, બુદ્ધિ વડે વ્યવહારનું સંચાલન ઈત્યાદિ એનાં ઉત્તમ તત્ત્વો છે. પરંતુ આજે તો એ સંસ્કૃતિ માનવના બીજા ઉત્તમ અંશોના વિકાસને હાનિ પહોંચે એ પ્રકારનું પ્રાણની વૃત્તિઓનું — એની ‘કામનામય પુરુષ’નું લાગન કરે છે. અત્યારે તો એ સંસ્કૃતિ મુખ્યત્વે અર્થકેન્દ્રિત બની ગઈ છે અને તેથી વ્યાપાર વૃત્તિ પ્રધાન અને ઉપયોગિતાના ધોરણવાળી છે.^૫ જનસાદ તથા એનો પ્રયત્ન એક છે.

પરંતુ આજના ભારતને એકંતરણ કે અનુપણ પાલવે તેમ નથી — તે ઈચ્છે તોપણ શક્ય નથી. આજની આપણી જરૂર નવીન વસ્તુઓને અભ્યસાદ કરે એવી સર્જક શક્તિ, ઔદિક વિનય — પ્રચલિત ઘરે અને ચીલાઓમાંથી બહાર જઈને વિચાર કરી શકે એવી વિનય શક્તિ, અને ત્રીજી વસ્તુ, શ્રીઅરવિંદના શબ્દોમાં, “અંતરના ઉદ્ધાસમાંથી ભારતના આત્માની અભિવ્યક્તિ.”

જ્યારે ભારત સ્વતંત્ર ન હતી ત્યારે તેનો આત્મા, આજે કહી શકે છે તેના કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમાં, અંતરના ઉદ્ધાસમાંથી સાચી પ્રેરણા મેળવી શકતો હતો. તેની ગુલામીની અવસ્થામાં તેણે અધિરાજનું શસ્ત્ર ઉત્પન્ન કરીને જીતવને આપ્યું. એ શસ્ત્ર ગુજરાતે આપ્યું. અર્થાત્ રાજકીય સ્વતંત્રતા સર કરવામાં ભારતે બીજા પ્રજા-ઓની નકલ ન કરી તેને પશ્ચિમને સંજ્ઞાકારમાં એક નવી પ્રક્રિયાનો ફાળો તે આપી શક્યો. પરંતુ સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી આપણા નેતાઓ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં અધિમુખ દૃષ્ટિવાળા બન્યા છે. આપણા નેતાઓનું ચિંતન બીજાઓને પગલે ચાલે છે. ઘણો સમય નેતાઓ બહાર જઈને કરતા હોય છે. રાષ્ટ્રીય જીવનના સમગ્ર ક્ષેત્રમાં ભાગ લે કે ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ હશે જેને માટે એમ થાય કે એમનામાં અંતર-જીવનમાંથી ઉદ્ભવતી ભારતની આધ્યાત્મિકતાનો ધર્માકાર છે. વિનોબા ભાવેની ભૂદાન પ્રવૃત્તિ આ દૃષ્ટિએ સૌથી વધારે ધ્યાન ખંચે તેવી છે.

ગુજરાતમાં આધ્યાત્મિકતા

ભારતનાં બીજાં રાજ્યોની જેમ ગુજરાતની નસોમાં પણ આધ્યાત્મિકતાનું વહેણ સતત વહેતું આવ્યું છે. કર્જણનો લકુલીય શૈવમંત, ખાર જીભીલિંગમાંનું એક સોમનાથ અને કીકુમ્બીની રાજ્યાની દ્વારકા ભૂતકાળમાં લીન થયાં ગણાવ. છતાં, આજે પણ દ્વારકા અને ઝાકોર વેપલ્લવ ધર્મના અને જીર્ણોદ્ધાર પામેનું સોમનાથ, મુશ્કેલીથી વગેરે શૈવધર્મનાં યાત્રાધામ આજે પણ છે. જ્યારે ઈતિહાસનો મુગ

યર થાય છે ત્યારે ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ, શૈવ અને જૈન ત્રણેય ધર્મેના પ્રવાહો નરે પડે છે. વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ આધ્યાત્મિકતાને જીવનમાં ઉતારનાર બે પ્રખર વ્યક્તિઓથી — નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈથી — થાય છે, ગુજરાતમાં મોગીઓની અને સાધુસંતોની પરંપરા સતત ચાલુ રહેલી છે અને તેમણે લોકજીવન ઉપર ઊંડી અસર કરેલી છે. કબીરપંથની, સ્વામીનારાયણ પંથની સ્થાપના કરનાર સ્વામી સહજાનંદની, સંતરામ તથા શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યની પ્રવૃત્તિઓ આમાં મોખરે મૂકી શકાય. ગુજરાતના પ્રત્યેક જિલ્લામાં આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ વસે છે એમ કહેવામાં અતિ-થયોક્તિ નથી. કોરબના સ્વ. આત્માનંદ, માલસરના સ્વ. માધવદાસ, ચાંદોદના સ્વ. બ્રહ્માનંદ, ગોધરાના સ્વ. બાપુ એ બધાની સ્મૃતિ હજી જીવતી છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈના આધ્યાત્મિક સ્વરથી થયો તે આદિસ્વર દશરામ, નર્મદાશંકર, ભોજાનાથ, નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ, નાનાલાલ વગેરે ગત પેઢીના અવધીન સાહિત્યસ્વીમીઓના જીવનમાં અને તેમની કૃતિઓમાં ચાલુ રહેલો છે. વિદ્યમાન કવિઓમાં પણ સુંદરજી ભટ્ટાઈ, ખૂબલાલ, સુંદરમ, રાજેન્દ્ર શાહ વગેરે કવિઓનાં કાવ્યોમાં તે સુર આગળ પડ્યો છે.

ગુજરાતના મહાજનોમાં અગ્રણી એવા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી અને મહાત્મા ગાંધી એ બન્ને ભારતવ્યાપી જ નહિ પરંતુ દુનિયાના સર્વ દેશો પર અસર કરનારી પ્રવૃત્તિઓના પુરસ્કર્તા તરીકે જુદા તરી

આવે છે. એ બન્નેની પ્રવૃત્તિના પાયામાં આધ્યાત્મિકતા આગળ યકું તરવ છે, પહેલામાં ધાર્મિકતા તરીકે અને બીજામાં નૈતિક આદર્શ-વાદ રૂપે તે પ્રગટે છે. આર્ષસમાજ એક વ્યાપક ધાર્મિક આંદોલન છે જ્યારે આજના ગુજરાતમાં મહાત્માજીના આદર્શના પ્રતિનિધિ રવિશંકર મહારાજ અને એમના સાથીઓ છે.

આમ પરોક્ષ રીતે કાર્ય કરી રહેલા આધ્યાત્મિક પ્રવાહો ઉપરાંત સમગ્ર ભારતની વર્તમાન આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓની સીચેતીથી અસર પણ ગુજરાતમાં કાર્ય કરી રહી છે અને લોકજીવનને ઘડતી રહી છે. રામ-કૃષ્ણ મિશન, વિયોસેફિકલ સોસાયટી, વાઈકું ડિવાઈન સોસાયટી, સંસ્થા તરીકે તથા આપણા ગુજરાતી સ્વામી અટ્ટતાનંદ, તથા માધવનીર્થ, શ્રી ચૂનીલાલ ભગત (મોટા) વગેરે વ્યક્તિ તરીકે ગુજરાતમાં આધ્યાત્મિક જીવનનું અનુશીલન કરે છે અને આધ્યાત્મિકતાનો પ્રચાર કરે છે. વળી ભારતવિખ્યાત એવી વ્યક્તિઓ પૈકી સ્વામી રામદાસ તથા આનંદમયી મા ગુજરાતને આંગળે આવીને ઘણાંઓને આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રેરણા, હોરવણી અને મદદ આપે છે. શ્રી અરવિંદની વધતી જતી અસર છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં જેઈ શકાય છે તથા જુદાં જુદાં શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં ત્રીસ-ચાલીસ સાધના-કેન્દ્રો થાથે છે તે પણ જીવન ઘડવામાં પોતાની સક્રિય અસર કરે છે.

ગુજરાત પાસે સ્વતંત્ર જીવનનું નવસર્જન આધ્યાત્મિકતાના યામા ઉપર કરવા માટે ઉત્તમ માનવસામગ્રી પડી છે. એ તકને તવગુજરાત અંકળી લઈ શકે તેમ છે.

સંગ્રહાલયો

શ્રી બી. એચ. માંડલ
(નિયામક, મ્યુઝિયમ, વડોદરા).

શ્રી. વી. એચ. બેરેકર
(અધ્યક્ષ, મ્યુઝિયોલોજી વિભાગ, મ. સ. યુનિ. વડોદરા)

ગુજરાતનાં સંગ્રહસ્થાનોની માહિતી આપતાં પહેલાં હિદભરમાં સંગ્રહસ્થાનોની ઉત્પત્તિ તથા વિકાસના અભ્યાસની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા, અન્ય દેશોની સરખામણીમાં હિદમાં સંગ્રહસ્થાનોની સંખ્યા ઓછી હોવાનાં કારણો તથા સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ પછી કેન્દ્ર સરકારે સંગ્રહસ્થાનોની ઉત્પત્તિ તથા વિકાસ માટે આપેલા નોંધપાત્ર ફાળા વિશે ટૂંકી માહિતી આપવી આવશ્યક છે.

હિદમાં સંગ્રહસ્થાનો ઓછાં હોવાનાં કારણો

કોઈ પણ દેશોનાં સંગ્રહસ્થાનોની સંખ્યાને દેશની સાંસ્કૃતિક કક્ષા માપવાની પારાયીથી ગણવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિથી જેમાં મુરોપ, અમેરિકા જેવા પ્રગતિથી વહેલોની શરખામણીમાં હિદનું સાંસ્કૃતિક સ્થાન ઘણું નીચું આવે. કારણ કે, જ્યારે હિદમાં લગભગ દર ચોત્રીસ લાખ માણસ દીઠ એક સંગ્રહસ્થાન છે, ત્યારે અમેરિકામાં એકાઠ્ઠી હજાર માણસો દીઠ તથા મુરોપના દેશોમાં આઠત્રીસ હજારથી ઘટ્ટ કરી નેવું હજાર માણસ દીઠ એક સંગ્રહસ્થાન છે.* પરંતુ હિદની સાંસ્કૃતિક ઘણી જૂની તથા ઉત્તમ પ્રકારની છે તે વાત હવે તો અનેક રીતે સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. તેથી હિદમાં સંગ્રહસ્થાનો ઓછાં હોવા માટે ઐતિહાસિક, આબોહવાને લગતા અંગર એવાં બીજાં કારણો જવાબદાર છે એમ માની શકાય.

સંગ્રહસ્થાનોની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ

બંગાળની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીએ પોતાનો પ્રાચીન વસ્તુઓનો સંગ્રહ કેવલકામાં એક યોગ્ય મકાનમાં પ્રદર્શિત કરવાનો નિર્ણય કરતાં સને ૧૭૮૬માં હિદનું પહેલું સંગ્રહસ્થાન સ્થપાયેલું. આનો અર્થ એવો થાય છે કે લંડનમાં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની સ્થાપના પછી ચાલીસ વર્ષની અંદર હિદમાં મ્યુઝિયમની સ્થાપના થઈ. ૧૭૮૬થી ૧૮૫૭ સુધીમાં બીજાં અગિયાર સંગ્રહસ્થાનો થયાં. ત્યાર પછી સિપાઈ-ઓના બળવાને લીધે આ પ્રવૃત્તિ મંદ પડી. ફરી પાછા ૧૮૬૩થી ૧૮૭૫ સુધીમાં લખનો, તાગપુર, મથુરા, બેંગલોર જેવાં અગત્યનાં સંગ્રહસ્થાનો થયાં, ત્યાર પછી છેક ૧૮૮૭માં મથાણાથી વિક્ટોરિયાની જ્યુબિલીના સમય સુધીમાં સંગ્રહસ્થાનોની ઉત્પત્તિ મંદ થઈ ગઈ હતી.

ઉપરોક્ત જ્યુબિલી ઉત્સવ પ્રસંગે જ્યપુર, ભોપાલ, ત્રિચૂર, પૂના, વડોદરા, ચંબગોટ, ભાવનગર વગેરે સ્થળોએ સંગ્રહસ્થાનો સ્થપાયાં. આ પ્રયાણે સને ૧૯૦૦ પહેલાં હિદમાં છવ્વીસ સંગ્રહસ્થાનો હતાં. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં વાઈસરોય લોર્ડ કર્ઝનની પ્રેરણાથી પુણતરવોનાં ઘણાં સંગ્રહસ્થાનો ઊભાં થયાં, જેમાં જયપુર, ગવાલિયર, ખજુરાહો, મિજપુર, આગ્રા, દિલ્લી વગેરે સ્થળોનો સમાવેશ થાય છે. ૧૯૧૧માં હિદનાં મ્યુઝિયમોની પ્રથમ ઘાટી પ્રસિદ્ધ થઈ જેમાં ૩૯ સંગ્રહસ્થાનો નોંધાયાં. ૧૯૧૪ની આસપાસ તથા ૧૯૨૫થી ૧૯૩૫ સુધીમાં હિદનાં ધણાંખણ મોટાં શહેરોમાં સંગ્રહસ્થાનો થયાં. ૧૯૩૫માં હિદનાં સંગ્રહસ્થાનની સંખ્યા ૧૦૫ હતી. ૧૯૩૫ થી ૧૯૪૭ સુધીમાં ઝીંધ, અંબર, અલ્વર, કોઠાપુર, જામનગર, ધારવાડ તથા પૂનાની રેકન કોલેજનાં સંગ્રહસ્થાનો થયાં. ૧૯૪૭માં હિદના બળવા પડતાં કેટલાંક સંગ્રહસ્થાનો પાકિસ્તાનમાં ગયાં, પરંતુ તે પછી ચમ્પૈય ભાવનાનો પ્રખર જુવાલ જગ્યો તેને પરિણામે કેટલાંક અગત્યનાં સંગ્રહસ્થાનો સ્થાપાં.

આ પૈકી દિલ્લીનું રાષ્ટ્રીય સંગ્રહસ્થાન, તથા નેશનલ ગેલેરી ઓફ બોર્ડર્સ અર્ટ તથા મટ્રસની નેશનલ અર્ટ ગેલેરી, અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોપેરેશનનું મ્યુઝિયમ, સોરાષ્ટ્રમાં અમરેલીનું આધુનિક બાળ મ્યુઝિયમ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.

મ્યુઝિયમોની સુધારણામાં કેન્દ્ર સરકારનો ફાળો

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી હિદમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના વધારે જણત થતાં સાંસ્કૃતિક વસ્તુઓનું મૂલ્ય સમજવા લાગ્યું અને સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રો તરીકે મ્યુઝિયમોની વિકાસ સાધવાની આવશ્યકતા પણ સમજાઈ. અત્યાર સુધી મ્યુઝિયમો ફક્ત વસ્તુસંગ્રહ કરતાં હતાં, પણ વસ્તુઓની સંભાળ, સંરક્ષણ તથા યોગ્ય રીતે પ્રદર્શન કરી શિક્ષણાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરતાં નહિ તથા ખાસ સાહિત્ય પણ પ્રગટ કરતાં નહિ. આ વસ્તુ-સ્થિતિ નિવારવા માટે કેન્દ્ર સરકારે ૧૫-૪-૧૯૫૫ના રોજ મ્યુઝિયમોના વિકાસનો પ્રશ્ન ચર્ચવા દિલ્લીમાં એક પરિષદ બોલાવી. આ પરિષદે કેટલાંક અગત્યનાં સૂચનો કર્યાં અને મ્યુઝિયમોનાં મકાનોની સુધારણા કે સમારકામને પહેલી પસંદગી આપવા નક્કી કર્યું. વળી,

* આ આંકડાઓ ૧૯૩૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલા હિદનાં મ્યુઝિયમને લગતા કી મરખામ તથા કી હરજીવર્ડના જાણીતા હેવાલમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. છતાં છેલ્લાં ચોવીસ વર્ષમાં હિદમાં ઘણેકો વસતિવધારો તથા નવા મ્યુઝિયમોની સંખ્યા ધ્યાનમાં લેતાં હિદ માટેના આંકડામાં વાસ્તવિક ફરક પડેો નહિ. જ્યારે બીજા દેશોમાં તો આ ગણનામાં ઘણાં નવાં મ્યુઝિયમો થયાં હોઈ અહીં જે તફાવત બતાવ્યો છે તે ઘણો વધી જશે.

પ્રદર્શનખંડો તથા સ્ટોરો પૂરની સંખ્યામાં હોવાની, વસ્તુસંગ્રહ વધારવાની તથા મ્યુઝિયમ સંબંધી ખાસ તબીય આપવાની આવશ્યકતાની નોંધ લીધી. તે પછી દેશના પ્રત્યેક મ્યુઝિયમની જરૂરિયાતો નક્કી કરી તેની સુધારણા માટે નક્કર યોજના રજૂ કરવા નિષ્ણતાતોની સમિતિ નીમવામાં આવી અને આ સમિતિની ભલામણોને આધાર આપવા માટે કેન્દ્ર સરકારને મદદ કરવા મ્યુઝિયમો-એડિંગ્સ મંથસથ સલાહકાર મંડળ (Central Advisory Board of Museums) સ્થપાઈ. આ બોર્ડની (Standing Committee)એ મ્યુઝિયમોના સ્ટાફને વહીવટી તથા વૈજ્ઞાનિક તાલીમ આપવા માટે બે અલગ ટ્રંક અભ્યાસ-ક્રમો તરત શરૂ કરવા સૂચવતાં અનુક્રમે મુંબઈ તથા દિલ્હીમાં આવા અભ્યાસક્રમો શરૂ થયા.

બીજી ધંચવર્ણીય યોજનાનાં છેલ્લાં બે વર્ષ દરમિયાન મ્યુઝિયમોની સુધારણા માટે બે કરોડ રૂપિયાની માત્રાએ રકમ ખર્ચવાનો નિર્ણય કેન્દ્ર સરકારે લીધો છે.

આ રકમમાંથી મ્યુઝિયમોનાં મકાનોની સુધારણા તથા સમારકામ માટે અને મ્યુઝિયમોને લગતું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવા માટે દેશનાં જે મ્યુઝિયમો નક્કર યોજના રજૂ કરી, શરૂ તેને મદદ આપવામાં આવે છે. દેશનાં મ્યુઝિયમો એકબીજાના સંગ્રહ, પ્રગતિ તથા પ્રવૃત્તિઓથી માહિતગાર થાય તે માટે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન તથા સાંસ્કૃતિક બાબતોની ministry પ્રતિવર્ષ 'ઈન્ડિયન મ્યુઝિયમ રિવ્યુ' પ્રસિદ્ધ કરે છે.

ગુજરાતનાં મ્યુઝિયમો

ગુજરાત રાજ્યનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે, બીજાં રાજ્યોની સરખામણીમાં આ રાજ્યમાં વસતી તથા ભૌતિકજનના પ્રમાણમાં વધારે સંખ્યામાં મ્યુઝિયમો કેન્દ્રિત થયાં છે. વળી આ રાજ્યમાં મ્યુઝિયમો વિવિધ પ્રકારનાં છે.

ગુજરાતના રાજ્યનાં એકદર ૧૯ મ્યુઝિયમોમાં રાજ્યનું મુખ્ય મ્યુઝિયમ—વડોદરા મ્યુઝિયમ એન્ડ પિક્ચર ગેલેરી—આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવે છે. સને ૧૯૯૪માં તેની સ્થાપના થયા પછી કે. મહારાજ સમાજસેવા નીજના પોરસ્ય તેમ જ પાશ્ચાત્ય કલા, ઇતિહાસ તથા પુરાતત્ત્વ તરફ ધ્યાનપૂર્વક તથા ઊંડા રસને લીધે આ મ્યુઝિયમે ઉત્તરોત્તર વિકાસ તથા પ્રગતિ સાધ્યાં છે. ૧૯૫૩માં તાકીબોન મુંબઈ રાજ્યમાં તે વખતના નિયામક ડૉ. જોએસે દસ વર્ષની સતત મહેનતના પરિણામે કલા તથા ઇતિહાસને લગતા વિભાગોની આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે પુનર્વ્યવસ્થા પૂરી કર્યા પછી તેઓ નિવૃત્ત થતાં તેમના અનુગામી નિયામક શ્રી વી. એલ. દેવરે વિજ્ઞાનના વિભાગોની પુનર્વ્યવસ્થા કાર્ય હાથ પર લીધું હતું. જે હાલ નવા ગુજરાત રાજ્યની સહબંધી નીચે ચાલી રહ્યું છે અને તેને માટે જરૂરી નવા મકાનની યોજના પણ રાજ્ય સરકારની વિચારણા હેઠળ છે.

આ મ્યુઝિયમનો મુરોષિયન તેલચિત્રોનો સંગ્રહ એશિયાભરમાં અનંદ છે અને નિષ્ણાતોના મત પ્રમાણે તેની હાલની કિંમત બે કરોડ રૂપિયાની થાય છે. આ સંગ્રહમાં રૂઝ્કા, સરલેહી, ચોમ્બી, રોએસ, સ્ટૂપ,

પોટર, મીલે, પુચાં, પીઆમેતા, સિગ્નારોલી, બ્રહ્મરાન, લોરેન્સ, ઓફાની, ટર્નર, અને બીજા સુવિખ્યાત ચિત્રકારોનાં મોવિક ચિત્રો છે.

આ મ્યુઝિયમમાં હિંદના પ્રાગૈતિહાસિક કાળના, મોર્મ, શુંગ, કુશાન, ગાંધાર, ગુપ્ત કલાના, મધ્યકાલીન વંશો જેવા કે, પાલ, સેન, રાષ્ટ્રકૂટ, પ્રતિહાર, સોલંકી સમયની કલા તથા ઇતિહાસને લગતા નમૂનાઓ ઉપરાંત હિંદની આધુનિક તથા ઔદ્યોગિક કલા, ચિત્રકલા વગેરેના વિભાગો છે. વળી ચીન, જાપાન, ઈજિપ્ત, મેષાળ, તિબેટ, ઇન્ડોનેશિયા, ઇરાક, ઈરાન, ગ્રીસ, રોમ તથા મધ્યકાલીન યુરોપીય સંસ્કૃતિ અને કલાના અલગ વિભાગો છે. આવા અલગ વિભાગો હિંદનાં અન્ય મ્યુઝિયમોમાં જેવા મળતા નથી.

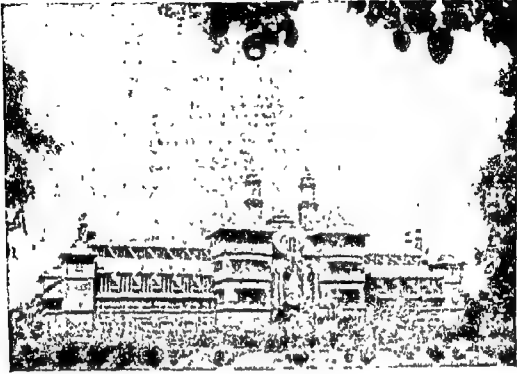
વિજ્ઞાન વિભાગોમાં હિંદી તથા વિદેશી પ્રાણીવિભાગ, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર વિભાગ તથા માનવજાતિશાસ્ત્રના વિભાગો છે, જેમાંનો આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રાલિયાન વગેરેની પછાત કોમોના પહેરવેશ તથા આમુખીનો સંગ્રહ હાલ દુર્પ્રાપ્ય છે.

આ મ્યુઝિયમના પુસ્તકાલયમાં કલા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોને લગતાં લગભગ બાર હજાર પુસ્તકો તથા સામયિકો છે. જેમાંનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં પુસ્તકો હાલ અન્યત્ર ઉપલબ્ધ નથી. મ્યુઝિયમ પ્રતિવર્ષ એક કલામય સંશોધનાત્મક બુલેટિન પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેના અદલામાં દુનિયાભરના દેશોમાંથી અગત્યનાં પુસ્તકો તથા સામયિકો આવે છે. મ. સ. યુનિવર્સિટીની જુદી જુદી ફેકલ્ટીના વિદ્યાર્થીઓ, સ્થાનિક તેમ જ બહારના સંશોધકો આ પુસ્તકાલયનો સારો લાભ ઉઠાવે છે. આ ઉપરાંત વડોદરા મ્યુઝિયમ બાલપ્રેક્ષકો, નિરક્ષર પ્રેક્ષકો વગેરેને યશુગમ્ય તથા અન્ય પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે. બાળકો તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ પ્રદર્શનો યોજવામાં આવે છે. મ્યુઝિયમના વિભાગોમાં તેના સંગ્રહ વિશે સંક્ષિપ્ત માહિતી આપવામાં આવે છે. તથા સંશોધકો અને વિદ્યાર્થીઓને મ્યુઝિયમની અગત્યની વસ્તુઓનો ખાસ અભ્યાસ કરવાની સગવડ તથા જરૂર પડે તો વસ્તુની નોંધ આલેખન વગેરે કરી લેવાની પણ સગવડ આપવામાં આવે છે. આવી પ્રવૃત્તિઓમાં મદદ થાય તે માટે રાજ્યની સરકારે હાલમાં કલા વિભાગ માટે એક ગાઈડ બેંકરરની નિમણૂક કરી છે ને વિજ્ઞાન વિભાગ માટે આવી જગ્યા ભવિષ્યમાં થશે તેવી ખાસ સંખ્યામાં આવે છે. મ્યુઝિયમના બાહ્યનાનગૃહમાં સાળાનાં બાળકોને શિક્ષણાત્મક ફિલ્મો બતાવવામાં આવે છે ને મ્યુઝિયમને લગતા વિષય ઉપર નિષ્ણાતોનાં જાહેર ભાષણો પણ યોજવામાં આવે છે.

મ. સ. યુનિવર્સિટી મ્યુઝિયમને લગતી તાલીમ આપવા માટે મ્યુઝિયોલોજી ક્ષિપ્રકૃષ્ટેટ ચલાવે છે. આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગસિદ્ધ તાલીમ આપવા માટે દરેક પ્રકારનો સહકાર મ્યુઝિયમ તરફથી આપવામાં આવે છે.

ગુજરાતનાં બાકીનાં મ્યુઝિયમો પૈકી ત્રણ વિજ્ઞાનનાં, બે પુરાતત્ત્વનાં, એક ઔદ્યોગિક, એક સ્મારક તરીકે રચાવેલું અને અગિયાર વિવિધવર્તી મ્યુઝિયમો છે.

વડોદરા સંમહાસન

વડોદરા સંમહાસનના મકાનનો અગ્રભાગ

મ્યુઝિયોલોજ ખાતાની પ્રયોગશાળામાં પબ્લરની મૂર્તિ
શાશ્વત પદ્ધતિથી સાફ કરવાનું અપાર્થ રહેલું વિશાલ

મ્યુઝિયોલોજ કર્મચાલામાં ટાલ કાઢવાની પદ્ધતિનો
પ્રયોગ બતાવવામાં આવે છે

૧. મ્યુનિસિપલ મ્યુઝિયમ, અમદાવાદ

૧૧-૧-૧૯૫૭ના રોજ આ મ્યુઝિયમ સ્થાપવામાં આવ્યું. મ્યુઝિયમના મકાનના ખાસ પ્રદર્શનખંડો તાલેતરમાં જ તેવાર થયા હોઈ વસ્તુઓની ગોઠવણીનું કામ ચાલુ છે. આ મ્યુઝિયમમાં પ્રાણીવિભાગ, પ્રાચીન ઇમારતોને વગતો વિભાગ તથા માનવશાસ્ત્ર વિભાગ એમ ત્રણ વિભાગો રહેશે.

ઉપરાંત ખાસ પ્રદર્શનવિભાગ, પુસ્તકાલય, સભાખંડ, કર્મશાળા, ઉપાધ્યક્ષ તથા નાટ્યગૃહનો પણ સમાવેશ થશે. હાલમાં આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનો યોજવામાં આવે છે.

૨. શેઠ ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ લેનિંગ એન્ડ રિયર્સનું મ્યુઝિયમ, અમદાવાદ :—

આ મ્યુઝિયમ હજુ અલગ સંસ્થા તરીકે કામ કરવા લાગ્યું નથી. ઉપરોક્ત સંસ્થા પ્રાચીન વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરે છે. જે મ્યુઝિયમનું કેન્દ્ર બનશે. હસ્તલિખિત પ્રતો, તામ્રપત્રો, ચિત્રો, સિક્કાઓ, તથા પુરાણા અવશેષો (fossils) નો સંગ્રહ થઈ રહ્યો છે. વહીવટ ઉપરોક્ત ઈન્સ્ટિટ્યૂટ હસ્તક થાશે છે.

૩. શ્રી. ગિરધરભાઈ બાળસંગ્રહાલય, અમરેલી

સને ૧૯૩૪માં અમરેલીના બોહિલવાડ દીંબામાંથી પોતે એકત્રિત કરેલ પુરાતન સંગ્રહ શ્રી પ્રતાપરાય મહેતાએ અમરેલીના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં પ્રદર્શિત કર્યો. કેટલાક વર્ષો પછી અમરેલીમાં એક સ્થાનિક મ્યુઝિયમ સ્થાપવાની પહેલી પ્રેરણા મુંબઈ રાજ્યના તત્કાલીન નાણાપ્રધાન માનનીય ડૉ. જીવરાજ મહેતાએ કરી અને હિંદમાં બાળસંગ્રહાલયની પ્રવૃત્તિમાં અગ્રેસર શ્રી પ્રતાપરાય મહેતાએ આ પ્રેરણા ઝીલી લીધી. તેથી શ્રી પ્રતાપરાય મહેતાના સદ્ગુણ પિતા શ્રી ગિરધરભાઈનું નામ આ સંગ્રહાલય સાથે સંકળવામાં આવ્યું છે. મુંબઈ રાજ્ય રંગ-મહાલનું મકાન મ્યુઝિયમના ઉપયોગ માટે આપ્યું અને ગણેશ મ્યુઝિયમના તે વખતના નિયામક શ્રી દેવકરને આ મ્યુઝિયમની શોજના તથા ગોઠવણી કરવાનું કામ સોંપ્યું. ૧૯૫૫માં મુંબઈ રાજ્યના માનનીય મુખ્ય પ્રધાન શ્રી મોરારજીભાઈના વરદ હસ્તે મ્યુઝિયમનું ઉદ્ઘાટન થયું. છેલ્લાં પાંચ વરસમાં આ મ્યુઝિયમ અમરેલી તથા આજુ-બાજુના પ્રદેશોમાં બાળકો માટે અગત્યના શિક્ષણકેન્દ્ર તરીકે પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે. તેમાં (૧) અમરેલીની પ્રાચીન વસ્તુઓ, (૨) કલા અને પુરાતત્ત્વો, (૩) માનવજાતિ શાસ્ત્ર, (૪) પ્રાણીવિભાગ, (૫) વાહન વિભાગ, (૬) વિજ્ઞાન વિભાગ, (૭) વાર્તા વિભાગ, (૮) આંતરરાષ્ટ્રીય વિભાગ, (૯) મત્સ્યગૃહ એ પ્રમાણે વિભાગો છે. મ્યુઝિયમની વસ્તુઓ બાળકો તથા પ્રેક્ષકોને સમજાવવામાં આવે છે તથા બાળકોને વસ્તુઓ વિશે સાદી શાનાતક વાતો કહેવામાં આવે છે. ફિલ્મ-ચો તથા ભાષણોની શોજના છે. નાનું પુસ્તકાલય પણ છે. વહીવટ અમરેલી મ્યુનિસિપાલિટી ચલાવે છે.

૪. બાર્ટન મ્યુઝિયમ, ભાવનગર

સને ૧૯૮૫માં બાર્ટન પુસ્તકાલયના મકાનમાં થઈ થયેલા આ મ્યુઝિયમનો વહીવટ હાલ ગાંધીસ્મૃતિ ટ્રસ્ટના હસ્તક છે. તેમાં શિલ્પ, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ, હસ્તલિખિત પત્રો, વલ્લીપુરની પ્રાચીન ઈંટો તથા માટીનાં વાસણના અવશેષો, ધાતુની મૂર્તિઓ, સિહોરાના ભાંતવિત્રોની નકલો, તેલચિત્રો તથા હાથ-કારીગરીની સ્થાનિક વસ્તુઓ અને ખેતીનાં ઓજારોનો સંગ્રહ છે.

પ્રેક્ષકોને વસ્તુઓની સમજ આપવા ઉપરાંત કમ્પ્યુટેર શાળાઓ તથા મહાશાળામાં પ્રસંગોપાત ભાષણો આપે છે.

૫. કચ્છ મ્યુઝિયમ, ભુજ

સને ૧૯૭૭માં સ્થપાવેલું આ મ્યુઝિયમ ગુજરાતનું સૌથી પ્રથમ મ્યુઝિયમ છે. કચ્છના મહારાવો કલા-કારીગરીને પ્રોત્સાહન આપતા હોવાથી ઉત્તમ કારીગરીની ચારેક બજાર વસ્તુઓનો સંગ્રહ તેમણે એકઠો કરી આ સંગ્રહસ્થાન ખોલ્યું. આ સંગ્રહમાં મુખ્યત્વે સ્થાનિક કારીગરી બતાવતી ચાંદીની વસ્તુઓ, ભરતકામ, મીનાકારી, લકાઈનાં હથિયારો, શિલ્પો, સિક્કાઓ તથા ખનિજ છે.

શાળાનાં બાળકોને વિભાગો સમજાવવામાં આવે છે. સ્થાનિક આદર્શ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને આલેખન કરવાની સગવડ આપવામાં આવે છે. સ્થાનિક કારીગરો ધરણના વિવિધ નમૂના તથા તેના ઉપરના નકશી કામનો અભ્યાસ કરવા આવે છે. પ્રદર્શની યોજનામાં આવે છે. વહીવટ ગુજરાત રાજ્ય ચલાવે છે.

૬. લેડી વિલ્સન મ્યુઝિયમ, ધરમપુર

બીજ દેશોની કારીગરીની હરીફાઈ કરવા પોતાની પ્રજાને પ્રોત્સાહન આપવાના ઉદ્દેશથી સને ૧૯૨૮માં ધરમપુરના મહારાજાએ આ મ્યુઝિયમ સ્થાપ્યું. તેથી સ્વાભાવિક રીતે આ મ્યુઝિયમમાં વિદેશી વસ્તુઓ વધારે પ્રમાણમાં છે. આ મ્યુઝિયમમાં નીચે પ્રમાણે વિભાગો છે :

(૧) ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડી, (૨) પ્રાણી વિભાગ, (૩) ભૂતર-શાસ્ત્ર, (૪) પુરાતત્ત્વ, (૫) આભૂષણો તથા પહેરવેશ, (૬) વાનિજ્ય, (૭) ચિત્રો, (૮) જંગલસંભોધી વસ્તુઓ, (૯) હથિયાર.

આ મ્યુઝિયમ પછત્ર કોમોના વિભાગમાં આવેલું હોઈ તેમાં મૂળભૂત હેરફેરો કરી તેને માનવશાસ્ત્રને વજન મ્યુઝિયમ બનાવી તેની સાથે પછત્ર કોમોને વજન સંશોધન કરતી સંસ્થા પણ સ્થાપવાની શોજના રજૂ થઈ છે. આ મ્યુઝિયમનો વહીવટ ગુજરાત રાજ્ય ચલાવે છે.

૭. મ્યુઝિયમ ઓફ એન્ટીકિવિટીઝ, બધનગર

લાખોડો નામના મકાનમાં સને ૧૯૪૬માં તે વખતના નવાનગર રાજ્યે આ મ્યુઝિયમની સ્થાપના કરી હતી. તેમાં મુખ્યત્વે શિલ્પ, શિલાલેખો, સિક્કાઓ, હસ્તલિખિત પ્રતો તથા પ્રાગૈતિહાસિક અવશેષો છે. પરંતુ નાના પ્રમાણમાં હુન્નરદ્યોગ, ભૂતરવિદ્યા તથા પથુ-પથોઓના નમૂનાઓ પણ છે, વળી તાલેતરમાં જુનાગઢથી આવતી

વિવિધ રમકડાંઓ તથા પશુપક્ષીના નમૂનાઓની મદદથી બાલવિભાગ પણ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. પુસ્તકાલય તથા વ્યાખ્યાનગૃહ છે અને ગ્રેસકોને સમજવવાની તથા શાળાઓમાં ભણત આપવાની પ્રવૃત્તિ ક્યુરેટર કરે છે. વહીવટ ગુજરાત રાજ્ય હસ્તક છે.

૮. જૂનાગઢ મ્યુઝિયમ

સને ૧૯૦૧માં શરૂ થયેલું આ મ્યુઝિયમ પ્રાચીન વસ્તુઓનો બહુમુલ્ય સંગ્રહ ધરાવે છે. જૂનાગઢનો અધોકનો શિલાલેખ તથા સને ૧૯૪૮માં ઈંટવા ટેકરીમાંથી મળેલા પ્રાચીન અવશેષો પણ મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવ્યા છે. પુરાતત્ત્વો ઉપરાંત કલા તથા હુન્નર, ભૂસ્તર-વિદ્યા તથા પ્રાણીવિદ્યાના વિભાગો છે.

બાળકો તથા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને ક્યુરેટર મ્યુઝિયમના વિભાગો સમજાવે છે તથા સ્થાનિક શિક્ષણસંસ્થાઓ અવારનવાર મુલાકાતે આવી મ્યુઝિયમનો લાભ ઉઠાવે છે. મ્યુઝિયમનો વહીવટ ગુજરાત રાજ્ય ચલાવે છે.

૯. વૉટસન મ્યુઝિયમ, રાજકોટ

કર્નલ જૉન વૉટસન ૧૮૮૬થી ૧૮૯૯ સુધી કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ હતા અને કાઠિયાવાડના ઈતિહાસમાં ઘણો રસ ધરાવતા હતા તથા પ્રાચીન વસ્તુઓના શોધીન હતા. તેમની યાદ બળવવા માટે કાઠિયાવાડનાં કેટલાંક રાજવોએ પ્રાચીન વસ્તુઓનો બહુમુલ્ય સંગ્રહ આ મ્યુઝિયમને ભેટ આપી તેનું નામ વૉટસન મ્યુઝિયમ રાખ્યું. હાલ આ મ્યુઝિયમનો વહીવટ ગુજરાત રાજ્ય ચલાવે છે.

નવી ગોકવણી વખતે આ મ્યુઝિયમને પુરાતત્ત્વ, ભૂસ્તરવિદ્યા, કલા, હુન્નરઉદ્યોગ તથા પ્રાણીવિદ્યાના મુખ્ય વિભાગમાં વિસ્તારવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત પેત્રીવૃક્ષી, શરીરશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ભૂગોળ વિદ્યા તથા પરપુરુષ વિદેશી નવાઈ પચાડે તેવી વસ્તુઓના નાના વિભાગો છે.

આ સંસ્થાના નાના પુસ્તકાલયમાં કેન્દ્રના પુરાતત્ત્વ ખાતાના કેટલાક જૂના દુનપ્રાપ્ત લેવાઓ તથા ઘણી રસપ્રદ હસ્તલિખિત પ્રતો છે. સ્થાનિક શાળાઓ તથા કોલેજો મ્યુઝિયમમાં સારો રસ ધરાવે છે અને ક્યુરેટર બાળકો તથા ગ્રેસકોને વિભાગોની સમજ આપે છે.

૧૦. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મ્યુઝિયમ, સુરત

પહેલાં વિન્ચેસ્ટર મ્યુઝિયમ તરીકે ઓળખાતું આ મ્યુઝિયમ ૧૮૯૦માં સુરતનાં કલેક્ટરે બાળકોને નકાસાઓ, આલેખનો, ચિત્રો વગેરેની મદદથી જુદા જુદા વિષયો શીખતે તેમની શોધક બુદ્ધિનો વિકાસ કરવાના ધ્યેયથી શરૂ કર્યું હતું.

આર્ચિસ્ટેટ કલેક્ટર મિ. વિન્ચેસ્ટરે સુરત શહેરમાં ઘણી સુધારણા કરી ઘોઠ તેમનું નામ મ્યુઝિયમ સાથે સંકળાવેલું હતું.

સને ૧૯૫૨માં સુરત મ્યુનિસિપાલિટીએ સોજોલા જતાબદી ઉત્સવ પ્રસંગેના પ્રદર્શનમાંથી મ્યુઝિયમના વિકાસને નવીન ઉત્સાહ અને

વેગ મળ્યો. મ્યુઝિયમ બચાવ ગોઠવી પ્રાચીન ચિત્રો, શિલ્પો, ભૂસ્તર-શાસ્ત્રના નમૂનાઓ, વાજીન્ટો, હાથપાટી તથા સુંદર કલામય પૂતળીઓનો સંગ્રહ ઉમેરવામાં આવ્યો. સને ૧૯૫૬માં એક લાખ રૂપિયાના ખર્ચે નવું મકાન બાંધવામાં આવ્યું. હાલમાં આ મ્યુઝિયમમાં પીછવાઈઓ, રાજપૂત, મોગલ તથા જૈન ચિત્રો, કાચ તથા લાકડાનાં ફલક પર દોરેલાં ચિત્રો, શિલ્પો, વસો, તાપ્રપત્રો તથા હથીયારોનાં સંગ્રહ ઉપરાંત એક નાનો પ્રાણીવિભાગ પણ છે.

પ્રેમકો માગણી કરે તો ક્યુરેટર વસ્તુસંગ્રહ સમજાવે છે. શાળાનાં બાળકો, હાથરોની સંખ્યામાં આવે છે. આ મ્યુઝિયમનો વહીવટ સુરત બસો મ્યુનિસિપાલિટી ચલાવે છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી મ્યુઝિયમનું નામ સરદાર વલ્લભભાઈ મ્યુઝિયમ રાખવામાં આવ્યું છે.

૧૧. આઈ અને આર્કિયોલોજી મ્યુઝિયમ, વલ્લભ વિદ્યાનગર

વલ્લભ વિદ્યાનગરના આર્કિયોલોજીકલ ઈન્સ્ટિટ્યુટનું આ મ્યુઝિયમ ગુજરાતના પ્રદેશોમાં પુરાતત્ત્વને લગતી શોધખોળ કરતાં મળેલા સંગ્રહમાંથી ઉપરિચિત થયું છે. ખાસ કરીને મધ્ય ગુજરાતનો સંગ્રહ, શ્રી ભાઈલાલભાઈ ટી. પટેલ, શ્રી ભીખાભાઈ કે. પટેલ તથા શ્રી એ. વી. પંડ્યાના પુરાતત્ત્વના રસને આભારી છે. ધાનુની મૂર્તિઓ તથા અન્ય પુરાતન વસ્તુસંગ્રહ પારસી સ્લોવર ડૉ. ધૂષીએ ભેટ આપી છે.

પ્રાકૃત-ઈતિહાસિક અવશેષો, શિલ્પો, સિકાઓ, લાકડાનું કોતરકામ વગેરે મ્યુઝિયમના સંગ્રહમાં છે. ઉપરાંત પશ્ચિમ હિંદની સ્થળચરના (topography) તથા ગુજરાતનાં મકાનોની બાંધણીનાં પ્રકાર, શિલ્પકલા, ચિત્રકલા વગેરે દર્શાવતા મોટા નકશાઓ તથા આવેખનો છે. આ બધાની મદદથી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ પ્રદર્શિત વસ્તુઓનો સરખતાથી અભ્યાસ કરી શકે છે. ઈન્સ્ટિટ્યુટ 'ઓફ આર્કિયોલોજી'ના એક અંગ તરીકે ચરોતર વિદ્યામંડળ આ મ્યુઝિયમનો વહીવટ ચલાવે છે.

પુરાતત્ત્વનાં મ્યુઝિયમો

૧. મ. સ. યુનિવર્સિટીના આર્કિયોલોજી ખાતાનું મ્યુઝિયમ, વડોદરા

સને ૧૯૫૮માં પુરાતત્ત્વ ખાતાની સાથે જ આ મ્યુઝિયમ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ગુજરાતના તથા નર્મદાની ખીણના પુરાતત્ત્વના અવશેષો, ખાતાએ કેટલાં ખોદકામોમાંથી તથા ખોદકામોને યોગ્ય સ્થળોની તલાશ કરતાં મળી આવેલા અવશેષો અને મેલ્યોર્નના ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ આર્કિયોલોજી તરફથી વિનિમયમાં મળેલા અવશેષો તેના સંગ્રહમાં છે. મ્યુઝિયમનો ઉદ્દેશ ખોદકામોમાંથી મળતા અવશેષોને સુરક્ષિત રાખવાનો તથા પુરાતત્ત્વના શિક્ષણમાં મદદરૂપ થાય તેવો દેશી તેમ જ વિદેશી સંગ્રહ એકઠો કરવાનો છે.

૨. પ્રભાસ-પાટણ મ્યુઝિયમ

૧૭ માર્ચ, ૧૯૫૧ના રોજ આ મ્યુઝિયમ ખૂલ્યું મુકવામાં આવ્યું. તેમાં આજુબાજુના પ્રદેશોની પુરાતન વસ્તુઓ તથા શિલાલેખોનો સંગ્રહ છે. સંક્રાંતિ પહેલાં જ રચેલી પ્રભાસ પાટણનું પ્રાચીન શહેર

વણેનું હનું તે સ્વળો જેવા કે, પ્રાચીન સોમનાથ, શિવનો દીંભો તથા નગરપુરનો દીંભો થયેલા ખોદકામ વખતે મળેલા માટીના વાસણના અવશેષો પણ છે. શાળા તથા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ મ્યુઝિયમ જોવા આવે છે.

વિજ્ઞાનને વજતો મ્યુઝિયમો

૧. બી. જે. મેડિકલ કોલેજનું શરીરશાસ્ત્ર, રોગનિદાનશાસ્ત્ર, ઓપરેટિંગશાસ્ત્ર, આરોગ્યશાસ્ત્ર, તથા બાયગ્રાફિક્સશાસ્ત્રનું મ્યુઝિયમ, અમદાવાદ

સને ૧૯૪૬માં થયેલા આ મ્યુઝિયમના વિભાગો હવે વિકાસ સાધી રહ્યા છે. મહાશાળાના ઉપરોક્ત પાંચ મુખ્ય ખાતાં પૈકી દરેકને પોતાનું મ્યુઝિયમ છે. જેમાં તે તે ખાતાના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં મદદરૂપ થાય તેવા નમૂના રાખવામાં આવ્યા છે. ગુજરાત રાજ્યની બી. જે. મેડિકલ કોલેજ આ મ્યુઝિયમનો વહીવટ ચલાવે છે.

૨. વરોદરા બરો મ્યુનિસિપાલિટીનું ભૌતિક મ્યુઝિયમ

સને ૧૯૫૩માં સયાજી બાગના બ્લોકેટ પેલેવિયનમાં વરોદરા મ્યુનિસિપાલિટીએ આ મ્યુઝિયમ થયું કંપું. તેમાં મુખ્યત્વે તંદુરસ્તી તથા આરોગ્યશાસ્ત્રને લગતા નમૂના છે. સ્વાસ્થ્યકર ઇલાજશવાળા ગામડા તથા ઇલાજશર વિનાના ગામડાના નમૂનાઓ, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ આદર્શ વાવ, ફૂલ, તળાવો, જાગરૂ તથા ગટર ચોળાના નમૂના, શહેરમાં પાણી-પુરવઠાની યદ્યતિ દર્શાવતા નમૂના, શરીરના જુદા જુદા ભાગોની રચના સમજાવતાં ચિત્રો તેના સંગ્રહમાં છે. પ્રખ્યાત વૈદો, શસ્ત્રવૈદો તથા અન્ય વૈજ્ઞાનિકોના ફોટા દર્શાવતો વિભાગ પણ છે.

આરોગ્યની જાળવણી વિશે વાર્તાવાપ આપવામાં આવે છે તથા દર અઠવાડિયે આરોગ્યને લગતી ફિલ્મો બતાવવામાં આવે છે. વહીવટ વરોદરા બરો મ્યુનિસિપાલિટી હસ્તક છે.

૩. મેડિકલ કોલેજનું મ્યુઝિયમ, વરોદરા

સને ૧૯૪૮માં મેડિકલ કોલેજની સાથે શરીરશાસ્ત્ર, ઓપરેટિંગ શાસ્ત્ર, રોગ નિદાન શાસ્ત્ર, તથા રોપક ઔષધી શાસ્ત્રનાં મ્યુઝિયમો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. જે તે ખાતાંને લગતા વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં મદદરૂપ થાય તેવા નમૂનાઓ આ સંગ્રહસ્થાનમાં રાખવામાં આવ્યા છે. વહીવટ ગુજરાત રાજ્યની વરોદરા મેડિકલ કોલેજ હસ્તક છે.

ઔદ્યોગિક મ્યુઝિયમ

૧. કોલિકો મ્યુઝિયમ ઓફ ટેક્સટાઈલ્સ, અમદાવાદ

સને ૧૯૪૮માં શ્રી ગૌતમ સાયુભાઈએ આ મ્યુઝિયમની સ્થાપના કરી. બીજા દેશોના આગળ પડતા મ્યુઝિયમોનાં ચકાનો ઉપરથી આ મ્યુઝિયમના માનનીય રચના થઈ છે. વાયુ-અનુકૂલિત તથા સુર્યાના પ્રકાશથી સ્વતંત્ર તેવી કૃત્રિમ પ્રકાશની વ્યવસ્થાવાળું હિંદજરમાં આ પ્રથમ મ્યુઝિયમ છે. તેમાં હિંદી વસ્ત્રો તથા પરંપરાઓ આકર્ષક રીતે

ચોકવવામાં આવ્યા છે. વસ્ત્રની છેલ્લામાં છેલ્લી કમની વિવિધ પ્રકારની ભાત ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. મનુજ વસ્ત્ર પરંપરાનાં ચીખો ત્યારથી છેક આધુનિક સમય સુધી કાંતણ, વણાટકામ, વગેરેમાં કેવી રીતે પ્રગતિ થઈ છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ મ્યુઝિયમનો વહીવટ કોલિકો મિલના નિયામક ચલાવે છે.

સ્મારક સંગ્રહાલય

૧. ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય, સામરમની

મહાત્માજીની પુનિત શાદગીરીના સ્મારક તરીકે ગાંધી સ્મારક નિધિએ સને ૧૯૪૮માં હિંદમાં ચાર સ્થળોએ મ્યુઝિયમોની સ્થાપના કરી. આ મ્યુઝિયમોનો ઉદ્દેશ ગાંધીજીને લગતી લેખિત હકીકતો તથા શાદગીરીની વસ્તુઓ સાચવવાનો, તેમના વિષે તેમણે પોને લખેલાં પુસ્તકો, પત્રો, ચિત્રો, ફોટાઓ એકત્રિત કરવાનો, તથા ગાંધીયુગના સાહિત્યનો સંચય કરવાનો છે. આ મ્યુઝિયમમાં મહાત્માજીનો ચરખો, તેમણે સીવેનું ખમીસ, તેઓ વાપરતા હાતા તે કાગિનું ટેબલ અને તેવી બીજી વસ્તુઓ છે. જ્યાં મહાત્માજી બાર વર્ષ રહ્યા તે હદયકુંજ નામના મકાનમાં તેઓશ્રીની જિંદગીનું સંપૂર્ણપણે આયેષન કરતા ફોટોગ્રાફની વિત્રાણા રચવામાં આવી છે.

મહાત્માજીનું જીવન તથા આદર્શોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ભારતવાસીઓને આપવાનો આ મ્યુઝિયમનો ઉદ્દેશ છે. વહીવટ ગાંધી સ્મારક નિધિ ચલાવે છે.

આ ઓગણીસ મ્યુઝિયમો ઉપરાંત ૧૯૮-૫-૧૯૫૯ના રોજ કેન્દ્ર સરકારના વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અને સાંસ્કૃતિક બાજતોના માનનીય પ્રધાન શ્રી હુમયુન કબીરના વરદ હસ્તે ધોળકા તાલુકાના સરગવાળા ગામ પાસે લોષલ ટેકરીનાં ખોદકામોમાંથી મળેલા અવશેષો સાચવવા માટેના મ્યુઝિયમના મકાનનું ખાતમુદ્દન થયું છે. આ મ્યુઝિયમ ગુજરાતની પ્રાચીન સાંસ્કૃતિકના અભ્યાસ માટે અગત્યનું ભણાણ છે. કારણકે, પંજાબના હરપ્પન સાંસ્કૃતિકના મુખ્ય વિસ્તારો પાકિસ્તાનમાં થાયા ગયા પછી આ સાંસ્કૃતિકના વિસ્તારનું અગત્યનું સ્થાન લોષલનો ટેકરો પૂરું પાડે છે.

મ્યુઝિયમોની વિદ્યા અર્જિનું શિક્ષણ

જેમ જેમ મ્યુઝિયમોનું શિક્ષણવિષયક મૂલ્ય સમજાનું ગયું તેમ તેમ તેમાંની કીમતી વસ્તુઓની સંભાળ, સંરક્ષણ તથા તેમને પ્રદર્શિત કરવાની યદ્યતિ અંગેની યાચીય તાલીમની જરૂરિયાત જણવા લાગી. મ. સ. મુનિવર્સિટીએ આ પ્રકારની તાલીમ ચાર કરીને આ બાબતમાં ઈંગ્લેસર સંસ્થા લોવાનો નય પ્રાપ્ત કર્યો છે. ૧૯૫૨માં આ મુનિવર્સિટીએ અનુ-સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને મ્યુઝિયમને લગતી તમામ પ્રકારની તાલીમ આપવા માટે એક અલગ ખાતું ખોલ્યું. આ અભ્યાસક્રમને લગતી યોજના વરોદરા મ્યુઝિયમના તે વખતના નિયામક શ્રી દેવરે ૧૯૫૨ કરી હતી. આમ મ્યુઝિયમોની પ્રગતિમાં સક્રિય ફાળો આપવાનો નય તત્કાલીન ઉપકુલપતિ શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતા તથા શ્રી દેવરની દીર્ઘદ્રષ્ટિ તથા પ્રગતિશીલ વિચારશ્રેણીને આભારી છે. શ્રી દેવર ખાતાના વડા

દાતા તેમની શુદ્ધિશાળી દોરવણી, ભૂતપૂર્વ ઉપકુલપતિ શ્રીમતી ડંડા-બહેન મહેતા તથા હાલના ઉપકુલપતિ ડૉ. જ્યોતીન્દ્ર મહેતાનાં રસ, સહાનુભૂતિ તથા મદદથી આ ખાતાએ ફક્ત આઠ વર્ષની કારકિર્દીમાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે.

વરોદરા મ્યુઝિયમ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતી સંસ્થા છે અને પુરાતત્ત્વ, પૂર્વ તથા પશ્ચિમના દેશોની સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન, ઔદ્યોગિક કલા, લલિતકલા વગેરેનો બહુમૂલ્ય સંગ્રહ ધરાવે છે. આવી આ સંસ્થાનો સંપૂર્ણ સહકાર મ્યુઝિયમોલોજી ખાતાને સાંપડ્યો છે અને મ્યુઝિયમના નુદા નુદા વિભાગોની પુનરચના, પ્રદર્શન, સંરક્ષણ વગેરે કાર્યોની પ્રયોગસિદ્ધ તાલીમ વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે.

જૂની પ્રસ્થાવિકાના કપુરેરો પુરાતત્ત્વ સંગ્રહ તથા સંશોધનને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. તેથી મ્યુઝિયમના નુદા નુદા વિભાગોનો એક-ધારી રીતે વિકાસ થતો નથી એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે. તેથી ચતુરત્તમ શિક્ષણ તથા તેની બીજી શિક્ષણાત્મક પ્રવૃત્તિઓ પર વધારે લક્ષ આપતો અભ્યાસક્રમ જ આધુનિક મ્યુઝિયમોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકે. મ. સ. યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસક્રમ મ્યુઝિયમની લાક્ષણિકતાઓ જોઈ કે, વસ્તુઓની સંભાળ તથા સંરક્ષણ, તેમની સંગ્રહ કરવાની તથા ચોગ્ય રીતે પ્રદર્શન કરવાની પદ્ધતિઓ, જુદી જુદી કક્ષાના પ્રેક્ષકોને સમજ આપવાની કળા, પ્રદર્શનોની જોડના વગેરે વિષયોને આવરી લે છે અને સાથે સાથે મ્યુઝિયમ સાથે સંબંધાયેલા સામાન્ય વિષયો જેવા કે, પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ, ભૂતરસાશ્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, લલિતકલા વગેરેનું પ્રાથમિક જ્ઞાન પણ વિદ્યાર્થીઓને આપે છે. આ બધું જોતાં મ્યુઝિયમોના ક્ષેત્રમાં કાર્યકુશળ કાર્યકરો પૂરા પાડવા માટે આ અભ્યાસ-ક્રમ સફળ થશે. આ અભ્યાસક્રમને અનારજી આખરી સ્વરૂપ આપવામાં મ. સ. યુનિવર્સિટીને હિંદના તથા વિદેશોના નામાંકિત મ્યુઝિયમ નિષ્ણાતોની કીમતી સલાહ સાંપડી છે.

તાજેતરમાં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશને મ. સ. યુનિવર્સિટીને મ્યુઝિયમોલોજીના અભ્યાસના વિકાસ માટે એક ચોગ્ય કેન્દ્ર તરીકે માન્ય કરી છે અને કમિશન તરફથી મળતી મળતી ઉદાર ગ્રાન્ટને લીધે આ સંસ્થા મ્યુઝિયમોને લગતા વિશિષ્ટ સંશોધન કાર્ય તથા આધુનિક પદ્ધતિથી મ્યુઝિયમોલોજી શિક્ષણ આપવા માટે જોઈતા છેલ્લી ટંબનાં સાધનો વસાવવા જાગૃતશાળી બની છે.

સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ

(૧) સંગ્રહકલા : સંશોધન તથા શિક્ષણાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો આધાર મ્યુઝિયમના વસ્તુસંગ્રહ પર રહેલો હોઈ વિદ્યાર્થીઓને કલા, પુરાતત્ત્વ તથા પૃથુપક્ષીઓના નમૂનાઓ કેવી રીતે સંગ્રહિત કરવા તેની તાલીમ આપવામાં આવે છે. આ વિષે વર્ગમાં વિજ્ઞાનાત્મક જ્ઞાન આપવા ઉપરાંત આવી વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ હોય તેવાં સ્થળોએ પર્યટનો પોષ્ટ આવી સંગ્રહ કરવાની પદ્ધતિઓ તથા તેમાં રહેલી મુશ્કેલીઓ સમજાવવામાં આવે છે. પ્રયોગશાળાને પ્રયોગ તથા સંશોધનકાર્યમાં

ઉપયોગી વસ્તુઓથી સમૃદ્ધ કરવામાં પણ આવાં પર્યટનો મદદરૂપ થઈ પડે છે.

(૨) સંભાળ તથા સંરક્ષણ કાર્ય : સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે મ્યુઝિયમના કબાટમાં વસ્તુ મુકાઈ ગઈ એટલે સુચકિત થઈ. પણ આ ખરું નથી. મ્યુઝિયમની વસ્તુઓની સંભાળ તથા સંરક્ષણનો વિષય એક ચિત્તાકર્ષક અભ્યાસક્રમ પૂરો પાડે છે. કારણ કે, અનેકવિધ પ્રયોગો તથા સંશોધનથી વસ્તુઓના સંરક્ષણની નવી નવી તથા બધું અસરકારક પદ્ધતિઓ મળી આવવા સંભવ છે. મ્યુઝિયમોમાં રહેલી અનેક પ્રકારની વસ્તુઓની સંભાળ રાખવામાં મ્યુઝિયમ નિષ્ણાતના સમગ્ર જ્ઞાન, જાનુશીર તથા શોધક ભૂતિની કસોટી થાય છે. અને આ વિશિષ્ટ કાર્ય હાથ લઈ શકે તેવી ચોગ્ય તાલીમ પામેલા માસ્ટરોની હિંદમાં મોટી ખોટ છે. મ્યુઝિયમની પ્રાણીજન્ય (organic) તેમ જ નિપ્રાણીક (inorganic) વસ્તુઓ હવામાનના ફેરફારોને લીધે, રાસાયણિક અસરોને લીધે તથા જીવજન્ય, ઊંધઈ વગેરેની અસરથી ધીમે ધીમે નાશ પામતી હોય છે તેવી આ વિનાશની પ્રતિકાર કરવાની જરૂર છે.

આ વિષય ઉપર આ અભ્યાસક્રમમાં ઘણું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. સાધનસંપત્ત્ય પ્રયોગશાળામાં છેલ્લામાં છેલ્લી ટંબે વસ્તુઓના સંરક્ષણની તાલીમ વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે. ખાસ કરીને હિંદની આબોહવાથી ઉપસ્થિત થતા કૂટ પ્રશ્નો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે અને આ દિશામાં ઘણું સંશોધન પણ થઈ ચૂક્યું છે.

(૩) ચર્મવિદ્યા (Taxidermy) : અકારમી સદીના ઉત્તરાર્ધ તથા ઓગસ્ટીસથી સદી દરમિયાન પ્રાણીશાસ્ત્ર વિદ્યામાં અનેક ક્ષેત્રે થયેલી પ્રગતિએ દુનિયાના બધા દેશોનાં પ્રાણીઓના જીવનના અભ્યાસમાં ઘણો રસ જગાડ્યો છે. પશુ તથા પક્ષીની ચામડીને સુયોગ્ય રીતે સંરક્ષિત રાખવાના ખાસ જ્ઞાનના અભાવને લીધે તથા આવી ચામડીઓમાં મચાણા ભરીને તે પક્ષીઓનો ચોગ્ય આકાર આપી તેના મૂળ સ્વરૂપમાં બેસાડવાની પદ્ધતિના અજ્ઞાનને લીધે પશુપક્ષીની ઘણી જાતોના અભ્યાસ તથા વર્ણનની પ્રાપ્તિમાં રુકાવટ થઈ ચૂકી હતી. હવે આ વિષયમાં નવી નવી પદ્ધતિઓનું સંશોધન થતું છે અને તેથી જુદા જુદા દેશોના પશુપક્ષીઓના નમૂના અભ્યાસ માટે ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. હિંદમાં અનેક પ્રકારનાં પશુપક્ષીઓ મોટી સંખ્યામાં હોવા છતાં ઉપરોક્ત જ્ઞાનના અભાવે હિંદનાં — મ્યુઝિયમોમાં તેમના નમૂનાઓનું પ્રતિનિધિત્વ બહુ ઓછું છે. અને તેથી લંડનના મ્યુઝિયમ એસોસિયેશનના ચેકેટરી શ્રી મરખામ હાથે છે કે ટેડિસ-ર્સની કલા હિંદના દ્વીપકલ્પમાં પ્રવેશી શકી નથી તે વાંધોને આપત્તને આધાર્ય થતું નથી. છતાં હવે હિંદમાં માર્શોરની જ્ઞાન ઇન્વેન્સની કંપની જેવી સુપ્રસિદ્ધ સંસ્થા આ કાર્ય કરે છે તે ગૌરવ લેવા જતું છે.

પક્ષીઓ તથા નાનાં પશુઓને અસરકારક આકૃતિમાં બેસાડવાની અને તેમની ચામડીને જીવવચની તાલીમ આપવા ઉપરાંત મદદરૂપીઓ,

વેટે ચાલતા પ્રાણીઓના નમૂના તૈયાર કરવાની તથા તેમના રંગોની જાળવણી માટેની નવીન પદ્ધતિઓ શોધવાનું કાર્ય પણ આ ખાતામાં થઈ રહ્યું છે.

(૪) ભીમાં તથા કાજ પાકવાનું ખાતું: (Modelling and Casting department) — મ્યુઝિયમમાં મૂળ વસ્તુઓ ઉપરાંત દુષપ્રાપ્ય તથા બહુમૂલ્ય વસ્તુઓની પ્લાસ્ટર, મીસ વગેરેની બનાવેલી પ્રતિકૃતિઓ દર્શાવવાની પદ્ધતિ બહુ લોકપ્રિય થતી જાય છે. કારણ કે, આવી પ્રતિકૃતિઓની મદદથી પશુપક્ષીઓની ધારૈરિક રચના, તેમની ક્રિયાઓ વગેરે સમજી શકાય છે તથા નાનાં પ્રાણીઓના સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી જોઈ શકાય તેવા ભાગોનો અભ્યાસ પણ મોટો નમૂનો બનાવવાથી થઈ શકે છે. જુદા જુદા પ્રાણીઓ પોતાનાં સંદેશણોમાં કેવી રીતે રહે છે તેનો તાદૃશ જ્ઞાન આપતા દર્શને ‘ડાયરોમા’ કહેવામાં આવે છે. તેમાં તો આવી પ્રતિકૃતિઓ વિના ચલાવી શકાય નહિ તેથી આ ખાતામાં વિદ્યાર્થીઓને જુદા જુદા પ્રકારની વસ્તુઓની પ્રતિકૃતિઓ બનાવવાની પદ્ધતિઓ શીખવવામાં આવે છે. અહીં ચાલતા સંશોધન કાર્યને લીધે પ્લાસ્ટર, મીસ, છબેટીન, પ્લાસ્ટીસીન વગેરે માધ્યમમાં પ્રતિકૃતિઓ બનાવવાની નવી નવી રીતિઓ મળી આવી છે. આ ઉપરાંત શિશ્ય, માટીકામ તથા કંઠા કે પુરાતત્ત્વના નૂંદેલા નમૂનાઓનું સમારકામ કરી બાકીનો ભાગ અંગ્રેજીમાં તૈયાર કરવાનું જ્ઞાન પણ આપવામાં આવે છે.

(૫) વસ્તુઓની ઓડવર્સ: ઓડવર્સની જૂની કબનો તથા આધુનિક પદ્ધતિનો અભ્યાસ દરેક વિદ્યાર્થી લ્યિમ્જન રીતે કરી શકે તેવો પ્રયત્ન

કરવામાં આવ્યો છે. પ્રદર્શન પદ્ધતિ ઉપર ચતુરમય શિક્ષણની સફળતાનો આધાર રહે છે. તેથી આ પદ્ધતિનું માત્ર વધી ગયું છે. વસ્તુની પથ્થાનું કે પૂર્વ ભૂમિકામાં વસ્તુનો ઉદય દીધી નીકળે અગર તો તેનો ઇતિહાસ સમજી શકાય અગર તો તેને લગનું નૈસર્ગિક વાતાવરણ ઊભું થાય તેવાં વિત્રો દોરી તે ઉપકર્મો વાપરી વસ્તુ પ્રદર્શન કરવાથી પ્રેક્ષકોને તે સંદેશાર્થથી સમજાય છે. વળી વસ્તુની વર્ણનપત્રિકા કેમ બનાવવી, ચતુરમય શિક્ષણમાં મદદ થાય તે માટે તેની રાખે કેવાં વિત્રો તથા નકશાઓ રાખવા તે પણ સમજાવવામાં આવે છે. વિવિધ પ્રકારના કપાટો, ફૂલકો, બેસલ્ટીઓ વગેરેનો ઉપયોગ, શોગ્ર પ્રમાણમાં પ્રકાશ આવે તેવી રચનાઓ સમજાવી વસ્તુઓની સમજુતા તથા સંશોધન સાધવની સુલેગ જોકવર્સના મૂળ તત્ત્વો સમજાવવામાં આવે છે. છૂટા પાટી સંદેશાર્થથી ડ્રેસરને જાગ્રાઓમાં લઈ જઈ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવી શકાય તેવા ડાયરોમા બનાવવાની તાલીમ આપવામાં આવે છે.

ઉપર વર્ણવ્યા મુજબ ગુજરાત રાજ્યમાં સારી સંખ્યામાં મ્યુઝિયમો છે તથા મ્યુઝિયમ સંબંધી વિશિષ્ટ તાલીમનું કેન્દ્ર પણ ગુજરાતમાં છે. વળી, ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલ માનનીય શ્રી મેંદાદી નવાજ જાન, મુખ્ય પ્રધાન માનનીય ડૉ. જયરાજ મહેતા તથા શિક્ષણ પ્રધાન માનનીય શ્રી હિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ મ્યુઝિયમોના વિકાસમાં ખાસ રસ ધરાવે છે. તેથી ખાસ કરીને ગુજરાતનાં નાનાં મ્યુઝિયમો સર્વાંગી વિકાસ સાધી શકે તેવી કોઈ યોજના નક્કીના ભવિષ્યમાં થશે તેવી આશા અસ્થાને નહિ ગણાય.

સમાજકાર્ય

ડૉ. અમુ એમ. મનુષ્યદાર
(ડીન, સામાજિક વિજ્ઞાનશાળા
મ. ચ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા)

આજના જમાનામાં સામાજિક સેવાને જરૂરતાવાળા માણસોને મદદ કરવાના વિજ્ઞાન અને કળા તરીકે ગણવામાં આવે છે. પરંતુ જલ્દે આ જરૂર ખોરાક, કપડાં, ઘર, શિક્ષણ, વેતન, ધંધાસંસ્થાઓ કે સ્નેહના બંધનોના સ્વરૂપની હોય. પ્રત્યેક સમાજમાં કોઈ ને કોઈ સંસ્થા મારફત આ કાર્ય થતું હતું. આપણા જ દેશની વાત કરીએ તો કહી શકીએ કે, આપણે ત્યાં કુટુંબ અને નાતજન તરફથી જરૂરિયાતવાળા માણસોની જરૂર સંતોષવામાં મદદ થતી હતી. વળી પરસ્પર સહાયક સંસ્થાઓ, સેવાભાવી સંસ્થાઓ, સામાજિક સુધારકો અને પરગણું માણસો પણ આ પ્રકારની સહાય કરતા હતા.

નવા સર્જનવાળા ગુજરાત સભ્યમાં સામાજિક સુધારકી અને સામાજિક સેવાની પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપે. એવાં બે સ્પષ્ટ લક્ષણો જોવામાં આવે છે.

પ્રથમ તો આપણે ત્યાં જૂનકાળમાં ખૂબ થાકિયાળી નેતાઓ હતા અને આજે એવા નેતાઓ છે. બીજું આપણી પ્રજા સામાજિક સેવાની વિચારસરણીમાં જે પરિવર્તન થાય છે એને આવકરે છે તેમ જ એને ત્યારે સ્વીકારે છે. પ્રજામાં માનવ દૃષ્ટિગ્રસ્ત ઉગ્રાચાર્યાં સભ્યના થાકિયાળી નેતાઓ સફળ થયા છે અને આ રીતે પ્રજાને માનવ-કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાની પ્રેરણા આપી છે.

લોકોને ફક્ત મદદ જ પૂરી પાડવા માટે, આજે કલ્યાણકારી પગલાંઓ લેવામાં આવતાં નથી, પરંતુ માનવપ્રતિષ્ઠા અને માનવ-મૂલ્યોને સ્વીકારવાના કાર્યક્રમોમાં લોકોનો દેહી અને લોકોની મદદ થેલવવાનો એનો હેતુ છે. રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક વગેરે અનેક પરિબલો સુધારકીના કાર્યક્રમો ઘડવામાં અસર કરે છે, જેકે વખતીવખત બિન્નબિન્ન વ્યક્તિઓની પ્રેરણા, માર્ગદર્શન અને આગેવાનીને લીધે જ આ પરિબલો ગતિશીલ બન્યાં હતાં.

મહાત્મા ગાંધીજી, મહાનમાં મહાન સામાજિક કાર્યકર હતા અને આપણા યુગના અવાજ એક નેતા હતા. તેઓનો જન્મ ગુજરાત સભ્યમાં થયો હતો. તેઓ આપણા રાષ્ટ્રની આઝાદીના માત્ર ઘડવેશ જ નહોતા. પરંતુ એક મહાન ચિંતક અને સમાજસુધારક પણ હતા. તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ પ્રત્યેક ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવે છે એ કોણું અસ્થાને છે, પરંતુ આ તો તેમના જીવનનું એક પાસું જુ. તેમની રચનાત્મક કાર્યક્રમ, તેમની મહત્તમનું પ્રયત્ન તત્ત્વ છે. આ રચનાત્મક કાર્યક્રમનું ધ્યેય, હિંદુસ્તાનના આર્થિક અને સામાજિક સાજાખામાં

આમૂલક પરિવર્તન લાવવાનું હતું. તેઓએ સમગ્ર જીવન, માનવ અને સમાજની સેવા અર્થે વિતાવ્યું હતું. તેમ જ પોતાના અનુયાયીઓમાં સ્વાર્થજી અને સેવાની ભાવના ખીલવી હતી. ગાંધીજીના, પ્રજાની સુધારકી અંગેના વિચારો દર્શાવવા માટે, અંતે સર્વોદય—સર્વનું કલ્યાણ થાઓ—એ સ્પષ્ટનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. આથી તેઓએ સૌનું વધુમાં વધુ જડવું થાય એ માટે કાર્ય કર્યું. આ કાર્યને તેઓ વ્યક્તિ અને સંમતિના જીવનની સઘળી પ્રવૃત્તિઓને આધારી લેતા અંતિમ ધ્યેય ગણતા હતા. સમાજસુધારણા અને સમાજસ્વચ્છતાની તેમની પ્રવૃત્તિઓ, તેમના જીવનનું એક અવિભાજ્ય અંગ બની ગઈ હતી.

ભારતના જીવનમાં ગાંધીજીએ પ્રવેશ કર્યો તો પહેલાં સામાજિક સુધારકી અંગેનું માણખું કમચલાઉ સ્વરૂપનું હતું. પરંતુ એમના આગમનની સાથે આ માણખું, સામાજિક સેવાઓ અને સંસ્થાઓના રૂપમાં વધુ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ ઝાલણ કરવા માંડ્યું. વ્યક્તિઓ અને જુલોને સંતોષ આપે એ જાતનું જીવનધોરણ અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં સહાય કરવાનો એનો ઉદ્દેશ હતો.

ગાંધીજીએ ઘણા આક્રમણોની સ્થાપના કરી હતી, આ આક્રમણોને, સામાજિક કાર્યકરોને તાલીમ પૂરી પાડવા માટેનાં કેન્દ્રો તરીકે અને યુનિવર્સિટીનાં સ્લેટાઓ, પરંતુ જેકે ભારતીય પરિસ્થિતિને અનુરૂપ એમાં અંગરૂઢક સુધારાવધારા સાથેનાં રહેઠાણો તરીકે, એ બે દૃષ્ટિએ જોઈ શકાય. દક્ષિણ આફ્રિકામાં, કર્મચર્મીના ફિનિક્સ આક્રમમાં સફળતા મળી, એથી પ્રેરાઈને ગાંધીજીએ, ૧૯૧૫માં અમદાવાદમાં સાબરમતી ખાતે સત્યાગ્રહ આક્રમ શરૂ કર્યો. આશમનો એકેએક સભ્ય એક જ સ્તોકે જાય અને એક જ કુટુંબના સભ્ય તરીકે રહેવાનો પ્રવાસ કરે, એ પ્રકારના જીવનનો આદર્શ અને તેનો અમલ સાબરમતી આક્રમમાં જોઈ શકાય છે. જુદી જુદી જ્ઞાતિના માણસોને ભેગા મળીને અને એક જ્ઞાતિનો માણસ બીજી જ્ઞાતિના માણસ સાથે જની થકે નહિ એવી સખત મનાઈ હોવા છતાં, આ લખા માણસોને એકસાથે જમતા કર્યા, એ ખરેખર એક મહાન સિદ્ધિ હતી.

ગાંધીજીની અસર અને તેમણે પૂરી પાડેલી નીંબીમને લીધે તેમ જ અહિંસા અને સ્વાર્થજીના તેમના આદર્શોને લીધે, હિંદી દેશપ્રેમ અને પ્રજા-પ્રેમ ધરાવતા અત્યંત સક્રિયશાળી સામાજિક કાર્યકરો ઊભા થયા છે. ગુજરાત સભ્યના હાલના કેટલાક નેતાઓ ગાંધીજીના ગાંઠ

અનુયાયીઓ છે અને તેઓ ગાંધીજીના આદર્શોનો અમલ ચાલુ રાખી રહ્યા છે.

સામાજિક દૃષ્ટિએ નિર્મૂળ કરવા માટે અને જરૂરપાણા તેમ જ નિરાધાર માણસોને મદદ કરવા માટે, ચાલુ યુનાઇટેડના આરંભથી ગુજરાતની પ્રજાએ જે માનવસેવાનાં કામો થઈ ચૂક્યાં છે, એમાં એની યત્નિની પ્રતીતિ થાય છે.

છેલ્લાં સાઠ વરસોમાં અનેક કલ્યાણકારી સંસ્થાઓનો જન્મ થયો છે, એમાંની મોટા ભાગની સંસ્થાઓ સ્ત્રીઓ અને બાળકોની સેવા માટેની તેમ જ શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક ખોડખાંપણવાળા લોકો માટેની છે.

સામાજિક સુખાકારી યાદનો ઉપયોગ, અમુક ચોક્કસ પ્રવૃત્તિઓ સૂચવવા માટે જ નહિ પરંતુ કેટલીક વખત 'સામાજિક નીતિ' દર્શાવવા માટે પણ થાય છે. કેટલાક દેશોમાં 'સામાજિક નીતિ'ની જવાબદારી મુખ્યત્વે કરીને રાજ્યની ગણવામાં આવે છે. આ નીતિનો અર્થ, સમગ્ર પ્રજા, અમુક જાતનું સામાજિક અને આર્થિક જીવન-ધોરણ પ્રાપ્ત કરે અને એ ધોરણ ટકી રહે એ માટે સરકારે પગલાં લેવાં જોઈએ એવો કરવામાં આવે છે. આથી સામાજિક સુખાકારીનો આ ઉદ્દેશ પાર પારવા માટે સરકાર જે પગલાં લે છે, એ સાધારણ રીતે આરોગ્ય, કેળવણી, કામદારસેતર વગેરે બાબતોને આવરી લે છે. પરિણામે સામાજિક સેવાની તાલીમ કઈ પ્રવૃત્તિઓ માટે આવશ્યક છે, એ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન અટકે રીતે ગૃહવાણીઓ બને છે.^૧

સામાજિક સેવાના કાર્યને આગળ ધપાવવા માટે, માનવ કલ્યાણનાં સઘળાં પાસાંઓને આવરી લેતી કલ્યાણકારી સંસ્થાઓ ઊભી કરવાની બાબત એક અતિ મહત્વની બાબત છે. અનાથ અને નિરાધાર બાળકોને રાખવા માટે અને એમને શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે, ૧૯૦૦માં મહાજન અનંત બાલાશ્રમની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. એ પછી ૧૯૦૩માં જામનગરમાં શ્રી આનંદજી અનાથાશ્રમ અને ૧૯૦૭માં શ્રી કાંકિયાવાડ નિરાક્રિત બાલાશ્રમની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

એ પછી ૧૯૧૨માં સુરતમાં અશ્વકાશ્રમ થઈ કરવામાં આવ્યો હતો એમાં નિરાધાર અને અશક્ત માણસોને મફત રહેવા-જમવાનું, કપડાંવસ્ત્રો તેમ જ તબીબી મદદ આપવામાં આવે છે. આ સંસ્થા આમજનતાને સંતોષક અને તબીબી સહાય કરે છે અને ગરીબોને આ સહાય મફત પૂરી પાડે છે.

સ્ત્રીઓની કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ કરતી કેટલીક ગૌપચાર સંસ્થાઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે: વડોદરાનું સીઓ માટેનું ચિમનાબાઈ ઉદ્યોગગૃહ, નામદાર ચિમનાબાઈ મહારાણીએ ૧૯૧૪માં આ ગૃહની સ્થાપના કરી હતી. અમદાવાદનો જ્યોતિર્સંઘ શ્રીમતી મુકુલા સાયબાઈ-એ ૧૯૩૪માં સ્થાપ્યો હતો. આ બે સંસ્થાઓમાંથી પહેલી સંસ્થા,

જરૂરપાણી બહેનોને કાષ્ઠકારીગરીના સેત્રમાં તાલીમ આપવાનું કામ કરે છે ત્યારે બીજી સંસ્થા, સીઓને તાલીમ કેન્દ્ર, સંચાલન વિભાગ, જાહેરપ્રવૃત્તિઓ અને સીવસુવર્ગો વગેરે જુદા જુદા વિભાગોમાં તાલીમ પૂરી પાડીને તેમના સર્વોચ્ચ વિકાસ સાધવાના કાર્યને પ્રોત્સાહન આપે છે. વડોદરા શહેરમાં ૧૯૪૪માં શ્રીમતી પુષ્પાબહેન મહેતાએ વિકાસ વિદ્યાલય શરૂ કર્યો છે. આ વિદ્યાલય દુ:ખી સ્ત્રીઓના દુ:ખનાં કારણોનો અભ્યાસ કરે છે અને એનું પૃથક્કરણ કરે છે.

જૂનાગઢમાં ૧૯૪૮માં વિકાસગૃહ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ ગૃહમાં નિરાક્રિત અને નિરાધાર બહેનોને આશરો આપવામાં આવે છે. તાલીમ પૂરી પાડવામાં આવે છે અને કેળવણી આપવામાં આવે છે.

આ ગાળામાં, અર્ધજ માણસોને ફરીથી યોગે પાડવા માટેની સગવડો પૂરી પાડવા સરકારે પણ પ્રયાસો કર્યાં છે, અને આ રીતે એકિંચ પ્રયાસો-ને એનો ટેકો મળ્યો છે. ૧૯૦૮માં મુંગા-બહેરાની શાળા ખોલવામાં આવી હતી. એને મુંબઈની સરકાર અને લોકલ બોર્ડ ટરફી ગ્રાન્ડસ-ઈન-એઈડ અને જાહેર દાન મળ્યાં. વડોદરા રાજ્યના મરહુમ મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડના પ્રયાસોથી, ઉત્તર ગુજરાતમાં મહેસાણા ખાતે ૧૯૧૫માં અંધ અને બહેરાની શાળા શરૂ કરવામાં આવી હતી. આ શાળાનો ઉદ્દેશ, અંધ અને બહેરાં બાળકોને નેતરકામ શિખવવાં રચામણી બનાવવાનો છે.

૧૯૫૦માં ખેડ જિલ્લામાં ગુજરાતના અંધ માણસોની સહત અને આરોગ્ય માટેના સંઘની રચના કરવામાં આવી હતી. હરતીફરી અંધની, દાંતની મદદ તબીબી છાવણીઓ મારફત ગામડાંઓમાં સર્જિ-કંઠ અને તબીબી મદદ પહેંચાડવા માટે અને પ્રજાને આરોગ્ય તથા અંધના રોગો અંગે શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે આ સંઘ રચવામાં આવ્યો હતો.

૧૯૫૧માં રાનીપરજ સેવા સભા રચવામાં આવી હતી. મુંબઈ રાજ્યમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાત વિસ્તારમાં રહેતા રાનીપરજ લોકોની સેવા માટે આ સભા રચવામાં આવી હતી. આ સભાનો ઉદ્દેશ પછત વર્ગના લોકોને મદદ કરવાનો અને કેળવણી, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, સામાજિક સુખાકારી અને આર્થિક સુખાકારી વગેરે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ મારફત, અનાથ હરિજનોને મદદ કરવાનો છે.

ગુજરાત રાજ્યની રચના પછી, સામાજિક કાર્ય માટેની ભારતીય પરિષદની ગુજરાત રાજ્યની શાખા ખોલવામાં આવી છે. ઓગસ્ટમાં આ શાખા ખોલવામાં આવી અને હાલ રાજ્યમાં બાળકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવવાના માર્ગે શોધી કાઢવાના કાર્યમાં અનેક ઉત્સાહી કાર્ય-કરો દિલથી લાગી ગયા છે.

માનવ-કલ્યાણની સેવાના સેત્રમાં કામ કરતી જે વિવિધ સંસ્થાઓ છે, એ બધી સંસ્થાઓ, આ પ્રકારના એક લેખમાં ઉલ્લેખ કરવાનું શક્ય નથી એટલે માનવ પરિપાત્ર દૂર કરવામાં અને માતવોની જરૂરિ-

૧. મુનાઈટેડ નેશન્સ : ફ્રેઈન્ડિંગ ફોર સોશિયલ વર્ક, એન ઈન્ટર નેશનલ સર્વે (ન્યૂયોર્ક, લેઈક સસેસ્ટ્રા) મુનાઈટેડ નેશન્સ ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ સોશિયલ સર્વે, ૧૯૫૮, પાનું ૬.

વાતોને પહેલેથી વળવામાં ખાનગી અને સરકાર એમ બંને પક્ષની શી છી ફરજ છે અને એ પાર પાડવા માટે હાલ શાં શાં કાર્યો થાય છે એની જાંખી કરાવવાનો અહીં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાત રાજ્યની સરકારે સામાજિક સુખાકારી માટેનો અલગ વિભાગ ખોલ્યો એ સાથેસાથ શુભ અંધાશુકલ છે. આ વિભાગ માનવીની જરૂરિયાતોના પ્રતિબંધક અને સક્રિય—એમ બંને પાસાંઓ તરફ એનું લક્ષ કેન્દ્રિત કરશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

સમગ્ર જાતનો સામાજિક સેવાનો ઈતિહાસ સાબિત કરી બતાવે છે કે, પહેલ કરવાની વૃત્તિ મનુષ્યને મહાન ધ્યેયનિષ્ઠ બનાવે છે.

જ્યારે સામાજિક સેવાનું કાર્ય એક વ્યવસ્થિત રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે, એ સેવાના અમલ માટે જરૂરી કર્મચારીઓના શિક્ષણનો અને તાલીમનો પ્રશ્ન મહત્વનો બને છે. સેવાકાર્ય કરવામાં કડુલાની ભાવના એક મહત્વની અસ્તિત્વમાં છે. પરંતુ જ્યારે સુખાકારીના કાર્યક્રમો અમલમાં મૂકવા માટે જાહેર નાણાંનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે એનો બરાબર હિસાબ આપવામાં આવે, એ પ્રમુખ બાબત બની જાય છે; પરિણામે આ કાર્યક્રમો અમલમાં મૂકવા માટે યોગ્ય લાવકાત પરાવના માણસોની ભરતી કરવાનું આવશ્યક બને છે.

આજે ભારતમાં સામાજિક સુખાકારીના કાર્યમાં અંદર-ઝોન્યુએટ અને ઝોન્યુએટ કક્ષાએ કેળવણી આપવામાં આવે છે. વૈશ્વદેશની એમ.

એસ. મુનિવસિટીના સામાજિક કાર્ય વિભાગમાં, આ વિષયના વિદ્યાર્થી-ઓને ઝોન્યુએટ ધોરણે ધંધાદારી તાલીમ આપવામાં આવે છે.

સામાજિક કાર્યના વ્યવસ્થાનું મૂળ ઈધુત્વની ભાવનામાં રહેલું છે. સાથોસાથ એમાં બીજાઓને મદદરૂપ થવાની ઇચ્છા પણ રહેલી હોય છે. સામાજિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસે, સામાજિક પ્રશ્નો તરફના સમગ્ર દૃષ્ટિબિંદુમાં પરિવર્તન લાવવામાં મદદ કરી છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિને લઈને, વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોએ, જડ ઘાલી ગયેલી માન્યતાઓની જગ્યાએ, નવું નવું જાણવાની વૃત્તિ પ્રગટ કરી છે. એનાથી, સજ કરવાને બદલે, થાલે પાડવાની વાત ઉપર અને ઉપચારને બદલે કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ જ થાય નહિ એ વાત ઉપર વજન મૂકવામાં આવે છે.

સામાજિક સુખાકારી અને સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં અત્યારે જે પ્રવાહો જોવા મળે છે એનાથી, નવા રાજ્યની સામે જે મહત્વનો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે તે એ છે કે સામાજિક સુખાકારીના ક્ષેત્રમાં સરકાર તેમ જ પ્રજા કેટલી સિદ્ધિ મેળવી શકે તેમ છે અને સમાજ સેવાની પ્રવૃત્તિઓ કોણ કરશે. આ કસોટીભરી પરિસ્થિતિ છે અને આ કસોટીનાં પરિણામ બાદ ઉપર ભેરી અસર કરશે. આવા સંજોગોમાં, કેળવણેલા સામાજિક કાર્યકર્તાએ, આપણી પ્રજાની લાગણી અને વિચાર-સરણીના સારોમાં ચોક્કસપુરસર પરિવર્તન લાવવા માટેના એજન્ડા તરીકે મહત્વનો ભાગ ભજવવાનો છે.

(મૂળ અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ)

સમાજસુધારા આંદોલન

ગ્રી રતુભાઈ પરીખ
(અધ્યાપક, સમાજ વિદ્યાભવન ગુજરાત યુનિ. અમદાવાદ.)

“આ કેસમાં પ્રતિવાદી અને તેમના સાથીઓ જે સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરી રહ્યા છે તે ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે: નૈતિક રીતે જે અનિષ્ટ છે તે ધાર્મિક રીતે સત્ય ન હોઈ શકે, સમાજના ઉત્કર્ષ તથા માનવતાના હિત ખાતર, ધર્મના નામે અને ઓશ્ર હેઠળ પ્રચલિત ઘણાં પણ સનાતન અને નિવિધિ સત્ય સાથે સાવ અસંગત અને નીતિના મૂળભૂત પાયાને છેદનારા રીતરિવાજોને જાહેરમાં વખોડી તેનો વિરોધ કરવો જોઈએ.”

હિંદુઓના વલ્લભ સંપ્રદાયના વૈષ્ણવ આચાર્ય જીનુનાથજી મહારાજે સામાજિક કાર્યકર અને પત્રકાર કરસનદાસ મૂળજી સાથે માટેલા બદનસી કેસમાં ચુકાદો આપતી મુંબઈની સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિ સર જેસેફ આર્નોલ્ડે ઉપર્યુન ટીકા કરી હતી. આ કેસ ૧૮૬૨માં થયો હતો.

મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ થતા ‘સત્યપ્રકાશ’ નામના ગુજરાતી સાપ્તાહિકમાં ‘હિંદુનો અસલ ધરમ અને હાલનાં પાખંડી મતો’ નામે લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આ લેખને કારણે ‘મહારાજ વાગ્દેવ કેસ’ થયો હતો. ‘સત્યપ્રકાશ’ના તંત્રી કરસનદાસ મૂળજીએ એ લેખમાં લખ્યું હતું કે ‘સમર્પણ’ના બહાના હેઠળ મહારાજે પોતાના ભાવિકોની વહુ-દીકરીઓ સાથે અનીતિ અચરી રહ્યા છે. શાસ્ત્રોના ખોટા અને મન ફાવે તેવા અર્થ ઘટાવી પ્રજાને છેતરવી એ વલ્લભ સંપ્રદાયના મહારાજે માટે વ્યાજબી નથી. ભાવિકોના ભક્તિ ભાવનો ગેરવાલ ઉણવવાની આ રીત મહારાજાએ છોડી દેવી જોઈએ.

જીનુનાથજી મહારાજ સુરત અને મુંબઈની ગાદીએ હતા. સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતમાં તેમના ઘણા અનુયાયીઓ હતા. મહારાજના મત

પ્રમાણે ‘સત્યપ્રકાશ’માં પ્રસિદ્ધ થયેલો આખો લેખ અને કરસનદાસની ટીકાઓ પાયા વિનાની અને બદનસી ભરી હતી. તેમણે ‘સત્યપ્રકાશ’ સાપ્તાહિકના તંત્રી કરસનદાસ અને મુદ્રક નાનાભાઈ દુસ્તમજી નામના પારસી સદ્ગુણસ્ય સાથે બદનસીની ફરિયાદ માંડી અને નુકસાની પેટે રૂ. ૫૦,૦૦૦નો દાવો માંડ્યો.

મહારાજનો દાવો ખર્ચ સાથે કાઢી નાખવામાં આવ્યો. ન્યાયની અદાલતમાં—અને તે પણ, અંગ્રેજ ન્યાયમૂર્તિઓની બનેલી—આવો વિજય મળતાં તત્કાલીન ‘સુધારાવાળા’ઓને પોતાની સુધારક પ્રવૃત્તિ માટે ભારે પ્રોત્સાહન મળ્યું. કરસનદાસ અને તેમના સાથીઓમાં ડૉ. ભાઉદાજી, ભણીતા ગુજરાતી કવિ નર્મદાભાઈ વગેરે હતા. તે બધા તે વખતના સુધારકો ગણાતા હતા.

“કરસનદાસ અને ભીજીઓએ કરેલા કાર્યનું સાદું પવિત્રામ આવશે. તેમની ધીરજ અને સંગતિનો બદલો મળશે. તેમના શબ્દો અને ઉદાહરણથી જેમને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા જ તેમની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધતી જશે.”^૧

આ શબ્દોમાં ન્યાયમૂર્તિએ વ્યક્ત કરેલી આશાએ એ વખતના ‘સુધારાવાળાઓ’ને પ્રેરણા આપી.

૧૮૬૨માં આ ઘટના બની. તે સમયે ઘર ઘાલી બેઠેલી ધાર્મિક રૂઢિઓ અને તેના પાયાઓ તારિક કસોટીએ ચક્રા હતા. પ્રજાના દૃષ્ટિબિંદુમાં ફેરફાર કરવા માગતા કેટલાક ગુજરાતીઓ આ રૂઢિઓ સામે જોલાદ જગાડી રહ્યા હતા. કદાચ પહેલી જ વાર તે સમયના પ્રચલિત પ્રશ્નો પરના ઘટવિવાદે આટલા મોટા પાયા પર કાનૂની ગથઘણું સ્વરૂપ સ્વરૂપ પકડ્યું હશે: બનવાજો છે કે પહેલી જ વાર સુધારાવાળાઓની વિચારધારાને અદાલતી ચુકાદાનું પીકત્રલ મળ્યું હોય!

૧. નીલકંઠ મહીપતરામ રૂપરામ: ‘ઉત્તમ કપોલ’—કરસનદાસ મૂળજીની જીવનકથા (૧૮૭૭) પા. ૭૫.

૨. ‘સત્યપ્રકાશ’ (મુંબઈ) ૨૦-૧૦-૧૮૬૦ ‘સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન’ લે. નવવચન બે. ત્રિવેદી, પા. ૬૧.

૩. સમાજનાં ‘સુધારો’ દાખલ કરવા માંગતા હતા તેઓ સુધારાવાળા તરીકે ઓળખાતા હતા. ગુજરાતી ભાષામાં આ શબ્દ પારસી પત્રકારોએ દાખલ કર્યો હતો. સરખાતમાં તેનો ચોક્કસ સંભવ ન હતો. પરંતુ, સમય જતાં સુધારો એટલે સામાજિક સુધારો એવો ચોક્કસ અર્થ થયો. સામાજિક સુધારકો ‘સુધારાવાળા’ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.

૪. નીલકંઠ મહીપતરામ રૂપરામ: ‘ઉત્તમ કપોલ’—કરસનદાસ મૂળજીની જીવનકથા (૧૮૭૭) પા. ૭૬

૫. નીલકંઠ મહીપતરામ રૂપરામ: ‘મહેશજી દુર્ગરામ મંજરામ ચારિત્ર’. મહેતાજીની અર્ધ માનનીય ચિત્રક થતો હતો. સુરતમાં દુર્ગરામનું ઘણું માન હતું. તેમની વિદ્વતા, સ્વચ્છતા અને અન્ય ગુણોને કારણે લોકો તેમને ‘મહેતાજી’ કહેતા હતા. તેઓ લોકોને અંગ્રેજી ચિત્રત્ત લેવાની સલાહ આપતા હતા. નંદરીજી નુવચારકર મહેતા, મહીપતરામ રૂપરામ અને પ્રો. ઝોનના સંપર્કમાં આવ્યા હતા.

જેકે ગુજરાતની પ્રજાના જીવનમાં રહેલી અસંજગિઓ બતાવવાના પ્રયાસો તો છેક ૧૮૪૮ની સાલથી થતા આવ્યા છે. સુરતના દુર્ગામ મહેતાજીએ તે સમયે પ્રચલિત કેટલીક માન્યતાઓ અને ફિક્શનોને પકડી હતી. પ્રજામત કેળવવા માટે દુર્ગામને સુરતમાં ‘માનવ ધર્મ સભા’^૧ નામના મંડળની સ્થાપના પણ કરી હતી. ‘માનવધર્મસભા’નો આદર્શ હતો :

“સારા માનવધર્મનો પ્રજામાં ફેલાવો કરવો. ન્યાતજ્ઞતાના બેદરબાવ નાબૂદ કરવા. વિધવા વિવાહને ઉત્તેજન આપવું અને કેટલીક માન્યતાઓ અને ફિક્શનો કેવળ વહેમ છે એની લોકોને ખાતરી કરાવવી.”

દુર્ગામ જંતરમંતર અને મેલોવિદ્યાના આકર્ષા ટીકાકાર હતા. તેઓ કહેતા, “આપણા સમાજમાં કેવળ આ એક જ નૂત નથી. બીજાં પણ કેટલાંક ધર્મિગો છે જે આપણા જીવનમાં જાણેઅજાણે — કેટલાંક તો વચી ધર્મના ઓઝા ટેકા — ઘર ઘાંધી બેઠાં છે.” અરુપરજતાનો દાખરો ટીકી તેઓ કહેતા, “સાચો ધર્મ માણસ માણસ વચ્ચેના બેદરબાવને નબળાં જ ન થકે.”

દુર્ગામના આશંકા કરતોયી તેમનાં સંજ્ઞાં અને જ્ઞાતિજનો ખૂબ જ છેલ્લી પડ્યાં હતાં. તેઓ દુર્ગામને સમજાવતા, ‘તમારા જેવા આજુબાજુ માણસને આવા વિચારો છાજતા નથી.’ તે વખતે વિધવા-વિવાહની સખ મનાઈ હતી. દુર્ગામને વિધવાના પુનર્લગ્નની વિમાપત કરી ત્યારે તો લોકોના ગુસ્સાનો પાર ના રહ્યો.

દેવધીએ દુર્ગામની પત્નીનું અવસાન થતાં તેઓ વિધુર બન્યા. માનવ ધર્મ સભાના તેમના મિત્રો અને બીજાઓએ અપેક્ષા રાખેલી કે દુર્ગામ વિધવા સાથે લગ્ન કરીને ધરો મેસાડશે. પરંતુ, વિધવા વિવાહના ખાવ માત્ર સામે સમાજમાં એટલો જખર વિરોધ હતો કે દુર્ગામ તેનો મુકાબલો કરી ન શક્યા. તેમને એક કુંવારિયાની સાથે લગ્ન કરવું પડ્યું. દુર્ગામની આ ‘પીછાડ’થી પ્રચલિત રીતરિવાજો અને ફિક્શનોમાં સુધારો કરવા મથતા સુધારકો જ્યા નાઉઠોડ બન્યા હતા. અલમત, દુર્ગામની એ ‘પીછાડ’ હતી. પરંતુ, ૧૮૪૦ના એ જમાનામાં વિધવાવિવાહ સામે સમાજના જખર વિરોધને કારણે તેમની પીછાડ અનિવાર્ય અને તેથી સખ પણ ગણી થકત.

તમારી માન્યતાઓ ખોટી છે. તમારા રીતરિવાજો અને ફિક્શનોમાં દેખાજને અનુસરીને ફેરફાર કરવો જોઈએ, એમ લિખાપૂર્વક ૨૫૪ શરોમાં લોકોને કહી થકે તેવા સુધારકો તે સમયે પેદા થયા

ન હતા. લોકોના વિરોધ વંટીજનો મુકાબલો કરી સુધારાને આંતરણમાં મૂકવા માટે લજ વર્ષો લાગે તેમ હતાં.

ગુજરાતીના પ્રસિદ્ધ કવિ નર્મદાજીકરે ૧૮૬૬માં સમાજના વિરોધની ઉષ્ણતા કરી. ‘વીર નર્મદ’ એક વિધવાને આશ્રય આપ્યો. મુંબઈ, સુરત અને બીજે રહેતા તેમનાં સમાસંસ્કારીઓ છેલ્લી પડ્યાં. નર્મદના ‘કુકુત’^૨ માટે તેને ન્યાત બહાર મૂકી તેનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. પરંતુ, જે વિચારોનો તે પહેલેથી પ્રચાર કરતો હતો તેમાં નર્મદ મક્કમ રહ્યો. ૧૮૬૦માં નર્મદ વલ્લભ સંપ્રદાયના વૈષ્ણવ આચાર્ય જનુનાથજી મહાશયને પકડાર ફેંક્યો હતો. શાસ્ત્રોને આધારે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને ખાસ કરીને વિધવા વિવાહના પ્રશ્ન પર જાહેર ચર્ચા શોભવા નર્મદે વૈષ્ણવ આચાર્યને આહવાન કર્યું હતું.^૩

આવી જાહેર ચર્ચા મુંબઈમાં થોજઈ પણ ખરી. તેમાં નર્મદે સુધારા-વાજાઓનો કેસ રજૂ કર્યો અને જનુનાથજી મહાશયે વિરોધી મંતવ્યો રજૂ કર્યો. આ ચર્ચા અધૂરી રહી પણ તેના ઘણા દૂરગામી પ્રત્યાધાતો પડ્યા. સીધી પ્રથમ તો લોકોને એમ લાગવા માંડ્યું કે સંજોગો પલટાતાં આપણી માન્યતાઓ અને રીતરિવાજો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. કેટલાંક સામાજિક બંધનોની ફેર સમીક્ષા કરવી થકત અને જરૂરી છે. બીજું, ધર્મશાસ્ત્રોના અર્થ ઘટાવવા વિરે નર્મદે જાહેરમાં અને લિખત-પૂર્વક થકે કરેલા વિવાદને કારણે ગુજરાતી સામાજિક ‘સન્નપ્રકાશ’માં ‘હિંદુની સાચો ધર્મ અને લાલના પાખંડી મતો’^૪ નામનો લેખ પ્રસિદ્ધ થવાની ભૂમિકા રચાઈ હતી. અને એ લેખની પ્રસિદ્ધિને પરિણામે તો ‘મહાશય લાજેલ કેસ’ થયો હતો.

નર્મદે સુધારાઓ માટે લારે જુલસી બતાવ્યો. ૧૮૫૧ થી લે દાષકાઓ કરતાં વધુ સમયમાં તેના સંખ્યાબંધ લેખો, લાવણી અને કવિતામાં તેણે સુધારાના વિચારો ફેલાવ્યા. તેણે ગુજરાતીઓને સલાહ આપી કે સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપો, કેટલીક ફિક્શનો અને વિધવા-વિવાહ માટેનું દુષ્કરિયું ફેરવો, છોકરીઓને દુધપીતી કરવાની પ્રથાનો અંત આણો, દહેજ આપવાની પ્રથા ખોટી છે વગેરે. જાહેરમાં સામાજિક રીતે કૂટલાના કુરિવાજને તેણે સખ શરોમાં વખોડી કાઢ્યો. તેણે લખ્યું, કે “મહાશય લોકો અલો જગજી રિવાજ જુઓ તો તે આપણે માટે શું ધારે? આવી બેલૂદી ફિક્શનો આપણે કધારે ન્યામ કરીશું? આપણે શું આપણું જીવન સુધારવાના નથી.”^૫

૧. દિનમંડિતકર શાસ્ત્રી, દાદોબા પાંડુરંગ (૧૮૪૨માં સુરતમાં થકે થયેલી પ્રથમ અંગ્રેજી શાળાના તેઓ યેજામતર હતા), દલપતરામ ખરતર અને દાદોરદાસ આ મંડળના સભ્યો હતા.

૭. દવે નર્મદાજીકર લાવણકર: ‘મારી ટકીકન’ ભાગ ૨, પા. ૧૨૧.

૮. દવે નર્મદાજીકર લાવણકર: ‘મારી ટકીકન’ ભા. ૧, પા. ૭૨

૯. નર્મદ અને જનુનાથજી મહાશય વચ્ચે જાહેર ચર્ચા થવા પછીયો છાપાઓમાં સંખ્યાબંધ લેખો પ્રસિદ્ધ થયા. તેમાં એક પત્રે મહાશય અને તેમના ટોણા તથા સુધારવાજાઓ સામસામા આલેષો કરતા હતા. આ વાદવિવાદના પરિણામે આ લેખ લખાયો હતો.

૧૦. ‘નાનંધ’: નર્મદાજીકર દવે, સં. મણીપદસામ રૂપરામ પા. ૧૨૮.

સુધારાથી દીપકના^{૧૧} તેજી જીવનની કેટલીક બાજુઓ નાણી જેઈ સમાજમાં પરિવર્તન લાવવું જોઈએ એવી નમદે છાક કરી.

નર્મદ માનતો કે છેક ૧૮૫૦ની સાલથી આવું પરિવર્તન લાવવાની પ્રબળ ઈચ્છા તો લોકોમાં હતી જ. તેણે લખ્યું કે, ૧૨ “૧૮૫૧થી ગુજરાતની પ્રજાના મનમાં દિધા ઉપરિચિત થઈ હતી. તત્કાલીન કેટલાક પ્રશ્નો અંગે સુધારાના અને રૂઢિચુસ્તતાના વિચારોના વાદવિવાદના કારણે આ દિધા પેદા થઈ હતી. ૧૮૫૧માં બુદ્ધિવર્ધક સભાની^{૧૨} સ્થાપના થઈ ત્યારથી આ સ્થિતિ સર્જાઈ હતી. મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ થતા ‘સન્-પ્રકાશ’ આ દિધાને વેગ આપ્યો હતો.”

નર્મદને ખાતરી હતી કે સુધારાના અને રૂઢિચુસ્તતાના વિચારો વચ્ચેના સંઘર્ષથી સર્જાશેલી આ દિધાભરી સ્થિતિ કેવળ મુંબઈમાં જ ન હતી. તેણે લખ્યું કે “સુધારાવાળાઓની પ્રવૃત્તિઓના સમાચાર ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારોમાં પણ ફેલાય છે. એ વિસ્તારના લોકો પણ સુધારા પરની ચર્ચામાં ઉત્કટથી રસ લે છે. લોકોના વિચારો તથા વર્તનમાં પણ ટીક ટીક ફેરફાર થયો છે. લોકો ગેરવાળી અકુશોની અવગણના કરી રહ્યા છે. તેઓ ઇંગ્લેંડ જેટલે દૂર પ્રવાસ કરવાની હિમત કરી રહ્યા છે. ગુજરાતની પ્રજાએ અજ્ઞાનને દેશવટ્ટે આપવાની હામ ભીડી છે. અને તેઓ તેમના દુષ્ટિબિંદુમાં ફેરફાર કરવાની હાલક તરીકે રહ્યા છે.” નર્મદને આ બધી બાબતોનો સંતોષ તો હતો પરંતુ, તેણે કયેલી પરિસ્થિતિ સાથે તુલના કરતાં તેણે બેધક્ક કહ્યું : “ગુજરાતી પ્રજા મુરોપના વિદ્વાનોની તોલે નહિ પહોંચી શકે. અહમ્મત, તેમના ઉત્સાહનાં મીઠાં ફૂળ આવશે ખરો.”^{૧૪}

નર્મદે જે ‘સુધારાના દીપક’નો ઉલ્લેખ કર્યો તે માત્ર મુંબઈ અને સુરત પૂરતો જ મર્યાદિત ન હતો. આ દીપકનું ‘તેજ’ ભક્ષ્ય,

વડોદરા, નડિયાદ, અમદાવાદ, રાજકોટ, જૂનાગઢ, લોધી, ભાવનગર અને અન્ય વિસ્તારોમાં પણ પ્રસરતું જતું હતું. આ બધે ઠેકાણે સુધારાવાળાઓએ પ્રચલિત માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ સામે પડકાર ફેંક્યો હતો અને પોકાર ઉઠાવ્યો હતો કે બધી જૂની માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ સમય સાથે સુસંગત ના હોવાથી પ્રજાજીવનમાં સુધારો કરવો અનિવાર્ય હતો.

અમદાવાદમાં દલપતરામે^{૧૫} પોતાની કવિતાઓ અને નિબંધોમાં બાળજીવનની કેટલી ઉચ્ચ, મરણ પાછળ થતા વશઓની ટીક કરી, સ્ત્રીઓ પર મૂકેલાં બંધનોનો વિરોધ કર્યો અને દેશાટન પરનો પ્રતિબંધ દૂર કરવા ખાસ આગ્રહ કર્યો કેમ કે ૧૮૬૦ના એ જમાનામાં દેશાટનની સખત મનાઈ હતી. કરસનદાસ મૂળજી ઇંગ્લેંડ ગયેલા તેથી તેમને ન્યાત બહાર મૂકેલા.^{૧૬} ‘સાગર ઓળંગી’ ઇંગ્લેંડ જવા માટે સુરતના મહીપતરામ રૂપરામની પણ એ જ દયા થયેલી. ‘વિદેશગમનના પાપ’ના^{૧૭} પ્રાર્થના તરીકે ‘શુદ્ધિ ક્રિયા’ કર્યા બાદ જ તેમને શાંતિમાં દાખલ કરવામાં આવેલા. નર્મદની જેમ દલપતરામે પણ ઇંગ્લેંડ જવા દેશોમાં પ્રવાસ કરવાથી થતા લાભ લોકોને સમજાવવા માંડ્યા.^{૧૮}

જૂનાગઢમાં મહિસંકર કિઠણી^{૧૯} સુધારાવાળાઓનું કામ કરતા હતા. દેશાટનની શિશારૂપે ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવેલા મહીપતરામ રૂપરામની સાથે જમવા માટે ભોળાતાંથ સારાભાઈને^{૨૦} ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવ્યા ત્યારે મહિસંકર તેમની પકડે રહ્યા હતા.

વડોદરામાં સુધારાનો પ્રચાર કરતા હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાને^{૨૧} પણ વિરોધનો મુકાબલો કરવો પડ્યો હતો.

આમ ગુજરાતમાં ઘણે સ્થળે કેટલાક ઉત્સાહી સુધારકો એક યા બીજા માન્યતા કે રૂઢિઓ સામે પ્રહારો કરી રહ્યા હતા. આ સુધારકોની

૧૧. ‘નર્મ કાવ્યા’, ભા. ૧ અને ૨.
૧૨. ‘નર્મગદ્ય’, પા. ૬૪.
૧૩. ‘નર્મગદ્ય’ પા. ૬૫. આ મંડળની સ્થાપના મુંબઈમાં થઈ હતી. તાત્કાલીન સામાજિક પ્રશ્નો વિષે છાપાઓનું વાજબ અને વિચારપ્રેરક ચોપાનિયાની પ્રસિદ્ધિ એ તેની પ્રવૃત્તિઓ હતી.
૧૪. ‘નર્મગદ્ય’ પા. ૬૬-૬૭.
૧૫. કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ : પ્રેમભાંજિ ગુંથમાળા : ‘કવીશ્વર દલપતરામ’, ભા. ૧ અને ૨.
૧૬. નીલકંઠ મહીપતરામ રૂપરામ : ‘ઉત્તમ કપોલ’ કરસનદાસ મૂળજીની જીવનકથા (૧૮૭૭) પા. ૩૯. કરસનદાસ (૧૮૬૬)માં પોતાનાં પ્રવાસ સંસ્મરણો લખ્યાં છે. તેમાં તેમણે વિક્ટોરિયાના સમયના ઇંગ્લેંડના જીવનની પ્રત્યેક બાજુનું ખૂબ જ પદ્ધતિસર વર્ણન કર્યું છે. અંગ્રેજો અને ગુજરાતીઓના જીવનની સરખામણી કરી તેમણે અંગ્રેજો જેવી આગાદી મેળવવા ગુજરાતીઓને પોતાનું જીવન સુધારવાની સલાહ આપી છે.
૧૭. મહેતા ભાનુશંકર એન. : મહીપતરામ. પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરવા માટે મહીપતરામે ન્યાતબહાર મૂકવાની શિશા રદ કરવાની વિનંતી કરી હતી. ન્યાતમાં ‘દાખલ’ થવા પાછળનું આ રહસ્ય તેમણે જાહેર કર્યું ત્યારે ફરીથી તેમને ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવ્યા હતા.
૧૮. કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ : પ્રેમભાંજિ ગુંથમાળા : ‘કવીશ્વર દલપતરામ’, ભાગ ૧ અને ૨; કવિ દલપતરામ : ‘ગુજરાતી હિંદુઓની સ્થિતિ વિષે’ : ‘બુદ્ધિવર્ધક’ પૃ. ૧૦ (૧૮૬૫)
૧૯. સીધિસણ અને દેશાટન જેવા કેટલાક પ્રશ્નો પર તેઓ સુધારાવાળાને ટેકો આપતા હતા. સુધર્મ પ્રવર્તક મંડળની તેમણે સ્થાપના કરી હતી. ‘સોરઠાઈ દર્પણ’માં સુધારાવાદ વિષે તેઓ તાકિદ લખાણો લખતા હતા. સોરઠાઈમાં આ સામાજિક ખૂબ પ્રચલિત હતું.
૨૦. ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગોના સુધારકો વચ્ચે તેઓ મહીપતરામની જેમ કડીવૂં પડ્યા. ૧૮૭૬માં તેઓ મિથંસોદ્ધીનાં આગેવાન મંદોળ બ્લાવ-સંકેત મળ્યા હતા.
૨૧. તેઓ મહીપતરામ રૂપરામના નિકટના અંતિવાસી—વાજબ સિંહ જેવા હતા.

નામાવલી જેતાં, મુખ્ય વ્યક્તિઓમાં સ્પષ્ટછેડાવા છેટાવાવા, બેચરદાસ લાકડી, “લોકહિતવાદી” તરીકે જાણીતા વંશવા મહારાષ્ટ્રીયન સદ્ગુણસ્થ ગોપાળ હરિ દેશમુખ (તેઓ ન્યાયમૂર્તિ તરીકે અમદાવાદમાં કેટલાંક વર્ષો રહ્યા હતા), લાલચંદ્ર ઉમિયાશંકર, નવચરામ, અંબાલાલ સાકરલાલ, કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના મોટા ભાઈ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર (તેઓ પણ અમદાવાદમાં રહ્યા હતા), નંદાંકર તુષળચામ, સ્પષ્ટછેડાવા ઉદયચામ, મનસુખચામ સૂર્યચામ, એવેરીશાલ ઉમિયાશંકર, અને ખેડવા ડેખુશ્રી કલેક્ટર તરીકે કામ કરતા મહારાષ્ટ્રીયન સદ્ગુણસ્થ શંકર પાંડુરંગ પંડિત હતા.

ઉપરના શબ્દચિત્રો પરથી, ગુજરાતની કેટલીક એવી વ્યક્તિઓના વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આવશે કે જે ન્યાયમૂર્તિ સર જેએફ આર્નેસ્ટના મન પ્રમાણે તેમની “ધીરજ અને સંગતિ” માટે જાણીતી હતી. વળી, આ શબ્દચિત્રો પરથી તત્કાલીન ગુજરાતના લોકજીવનનો પણ આજે ખ્યાલ બાંધી શકાય. આ ચિત્રણના આધારે કેટલાંક અંગુ-માનો તારવી શકાય. એક તો ૧૯મી સદીની ગુજરાતી પ્રજાના કેટલાક વર્ગોમાં અમુક માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ પ્રચલિત હતી. અમુક હદની આગળ, ખાસ કરીને દેશાટન કરવાની મનાઈ હતી. ભંતરમંતર, ભૂતપ્રેત અને મેલીવિદ્યામાં લોકો માનતા હતા. મરણ પાછળ જાહેરમાં સામુદાયિક રીતે કૂટવાનો કુરિવાજ હતો. સમર્પણના નામે પામિક આચારોને સ્ત્રીઓ સમર્પિત કરવાનો ચાલ હતો. અસ્તુરતા હતી, સ્ત્રીઓને શિક્ષણથી વંચિત રાખવામાં આવતી, છોકરીઓને દૂધપીતી કરવામાં આવતી અને વળી દહેજ, બાળવગ્ન અને વિધવા વિવાહની મનાઈના ક્ષેત્રે ઘર ઘણી બેઠા હતા.

આ બધી માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ—બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સંસ્કૃતિનાં વિવિધ વસ્તુઓ—કૌટુંબિક, પામિક, આર્થિક અને અન્ય સંસ્થાઓ સાથે વિવિધ રીતે સંકળાયેલી હોઈ તેમનાં આનુષંગિક મૂલ્યોની દોલત પણ છે. અને તેમનું મુખ્ય કાર્ય તો વિવિધ જૂથોનો સમાજનાં નાનોમોટો દરજ્જો—ઓળો—ટકાવી રાખવાનું છે. ઉદાહરણરૂપે પરિવારની. એટલેથી વ્યક્તિનો સામાજિક અને આર્થિક ઓળો જળવાતો અને ઊંચો પણ ચડતો હતો. બાળવગ્નથી પણ કુટુંબના સામાજિક દરજ્જામાં વધારો થતો હતો. પામિક આચારોને બાળકો અને પત્ની સમર્પણ કરવાની રૂઢિથી વ્યક્તિનો પામિક વિધિ સંકળી અને સામાજિક દરજ્જો વધતો હતો. દેશાટન કરવાથી વ્યક્તિનો પામિક વિધિ સંકળી અને સામાજિક દરજ્જો ઘટતો હતો પરંતુ, શુદ્ધ કિચાચી ફરી પાછો એ દરજ્જો પ્રાપ્ત થઈ શકતો હતો. જેમાં વિધવા-નિવાસની છૂટ હતી તે જાણ કરતાં જેમાં વિધવાવિવાહની બંધી હોય તે જાણ ઊંચી ગણાતી હતી. આમ માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ તથા તેની સાથે સંકળાયેલી સામાજિક સંસ્થાઓ અને મૂલ્યોની વ્યક્તિના ઓળા પર અસર થતી હતી.

આ માન્યતાઓ અને રૂઢિઓના પાલનની યુસ્તતામાં જે તે સ્થળ પ્રમાણે વધઘટ હતો જ. દક્ષિણ ગુજરાતમાં અમુક રૂઢિઓનું યુસ્ત પાલન થતું જ્યારે ઉત્તર ગુજરાતમાં તેમ બનતું નહિ. સોરાષ્ટ્રમાં જે માન્યતાઓનો સખ્ત વિરોધ થતો હતો તે ગંધ્ય ગુજરાતમાં ખચકાતા મને પણ સહી લેવાતી હતી. જાણિ જાણિએ પણ આવા ફેરફારો નજરે પડતા હતા. અન્ય જાણિએ કરતાં સળખૂતો અને પાટીદારોમાં—ખાસ કરીને કડવા પાટીદારોમાં છોકરીઓને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ વધુ પ્રચલિત હતો. આચારોને સ્ત્રીઓના સમર્પણની રૂઢિ અન્ય જાણિઓ કરતાં અમુક એક જ જાણિમાં વિશેષ હતી. આમ છતાં, ૧૯મી સદીના ગુજરાતનું એકંદર સામાજિક ચિત્ર ઉપર જણાવેલ માન્યતાઓ અને રૂઢિઓનું પચરંબીપણું રજૂ કરે છે. કેટલીક રૂઢિઓ ઉચ્ચ ગણાતી જાણિઓમાં પ્રચલિત હતી, જ્યારે બીજી કેટલીક રૂઢિઓ ઓછાવર્તા પ્રમાણમાં બીજી જાણિઓમાં પ્રચલિત હતી.

આ પરથી બીજું અનુમાન એ તારવી શકાય કે સમાજની તત્કાલીન પરિસ્થિતિથી ગુજરાતના કેટલાક વિસ્તારોમાં કેટલીક વ્યક્તિઓની અડગતાણ વધતી જતી હતી. તેમના દૃષ્ટિબિંદુમાં ફેરફાર થતો હતો. તેઓ માનતા હતા કે આ માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ વ્યાપ, પછાત, અનિષ્ટ, અમાનુષી અને જંગલી છે. પ્રજા સમક્ષ સારા જીવનના આદર્શનું ચિત્ર રજૂ કરી તેઓ સુધારા દાખલ કરવા માગતા હતા.

સમાજજીવનમાં સુધારા દાખલ કરવાના પ્રયત્ન કરતા ઉત્સાહી સુધારકોની જીવનકથાઓ પરથી જણાય છે કે તેઓ ઉચ્ચ ગણાતી જાણિના હતા^{૨૨} અને ખાસ તો શહેરી વિસ્તારના રહેવાસી હતા. શિક્ષણનો લાભ મેળવવા તેઓ સદ્ભાગી બન્યા હતા. તેમના કુટુંબના ઓળાને ઘીરે તેમ જ તેમણે મેળવેલા શિક્ષણને ઘીરે તેઓ કેટલાક ઔદ્યોગ અમલદારો, વેપારીઓ અને ખિસ્તી શિક્ષકરોઓના સંપર્કમાં આવ્યા હતા. વળી, સળજનંત્રમાં પણ તેમને ઓળાનું સ્થાન ગળ્યું હતું.

તેમનાં લખાણો અને પ્રવૃત્તિઓ પરથી જણાય છે કે તેમનામાં સામાજિક જાગૃતિ આવતી હતી. તેઓ તત્કાલીન ધોરણે પ્રત્યે ઉદાસીન રહી શકે તેમ ન હતું. આ ધોરણેનું ખંડન કરવાની-જનજૂ પડે તો તેની સામે બળવો કરીને પણ તેમનો સામનો કરવાનો-તેમની નેમ હતી. નવું કરવાની-સુધારો કરવાની તેમની પ્રજા ઉત્કંઠા હતી. જિંદન અને ચોકસાઈ કરવાની વૃત્તિ કેળવી તેમણે પ્રચલિત માન્યતાઓ અને રૂઢિઓને પડકારી, કામચૂં કે તેઓ તેમાં સુધારો કરવા માગતા હતા. આથી તેઓએ “બુદ્ધિવર્ધક સભા” “બુદ્ધિપ્રકાશ” અને “બુદ્ધિવર્ધક સામર્થિક” ઘર મું. “બુદ્ધિ”ને તેમણે માર્ગદર્શન માટે અંતિમ ગણી.

સુધારકોના જીવન અને પ્રવૃત્તિઓની આ બધી વિશિષ્ટતાઓ પરથી જણાઈ આવે છે કે ૧૯મી સદીમાં ગુજરાતમાં “નવા બુદ્ધિવાદી”

ઓનો ૨૦ વર્ગ ઊભો થયો. હતો. આ અરસામાં બ્રિટિશરો ભારતમાં પ્રસરી રહ્યા હતા. દેશનાં અન્ય ભાગોની જેમ ગુજરાતમાં પણ બ્રિટિશ અંમલદારો, વેપારીઓ અને ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ ૧૪ પચાઈ રહ્યા હતા. પશ્ચિમના આ લોકોની વિચારસરણી અને તાલીમનાં બીજ ૧૯મી સદીના યુરોપિયન—ખાસ કરીને બ્રિટિશ સંસ્કૃતિમાં ૧૫ ચોખ્ખાં હોવાથી અહીંની પ્રજાની માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ તેમના પોતાના જીવનનાં દૃષ્ટિબિંદુ સાથે તેમને અસંગત લાગ્યાં. આ માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ પ્રત્યેની તેમનો અલગમો તેમણે જાહેર કરવા માંડ્યો હોવાથી તેઓ બધી રૂઢિઓને “અનિષ્ટ” તરીકે ગણાવતા હતા.

દુર્ગારામ, કરસનદાસ મળજી, નર્મદ, મણીપતરામ, દલપતરામ અને બીજા કેટલાક ગુજરાતીઓને બ્રિટિશરોના આ અલગમની જાણ

થવા લાગી તેઓ પોતે અને તેમના ગુજરાતી બંધુઓ જીવનના કેટલાક સૈતરિવાજોને ચુસ્ત રીતે વળગી રહેતા હતા તેની બ્રિટિશરો ટીકા કરતા હતા અને દયા, પણ ખાતા હતા. આથી તેમને, અકળામણ થવા લાગી. તેમને માટે “આદર્શરૂપ” ૨૬ બનતા જતા આ બ્રિટિશરોના જીવન પરત્વેનાં આચાર્ય મૂલ્યો નિહાળીને તેમની મૂંઝવણ ઓર વધી ગઈ.

આ વિદેશીઓની સંસ્કૃતિમાં સુધારકોએ ઊંડો રસ લેવા માંડ્યો. સર ટી. સી. લોપ અને એ. કે. ફાર્બસ ૨૭ જેવા અંગ્રેજ મિત્રો, પ્રો. ગ્રીન ૨૮ જેવા ઉત્સાહી શિક્ષકો અને ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ ગુજરાતના આ ‘બુદ્ધિવાદી’ઓ સમક્ષ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના આદર્શો અને વિચારો રજૂ કર્યા ત્યારે તો તેઓ ઘણા અંજઈ ગયા. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ સાથે

૨૩. બુદ્ધિજીવી વર્ગના પ્રકાર અને લક્ષણો વિષેની ચર્ચા ચર્ચા માટે કાર્લના ‘Sociology of Culture’ના નિબંધો સરખાવો. તે સમયે ગુજરાતી બુદ્ધિજીવીના ગુણોના સવિસ્તાર વર્ણન માટે જુઓ “વિદ્વાન કોને કહેવો?” બુદ્ધિપ્રકાશ, પુ. ૨૩, અંક ૧ : (૧૮૭૬) પા. ૫. ૧૯મી સદીના પોતાના પુરોગામી સાથે તત્કાલીન બુદ્ધિજીવીઓની સરખામણીનો અભ્યાસ ચરિક થઈ પડ્યો. તે વખતના ભારતના બુદ્ધિજીવીઓ વિશે સવિસ્તર અને વિચારપ્રેરક ચર્ચા માટે જુઓ:

(૧) શિલ્સ એડવર્ડ ‘Economic Development and Cultural change’ બુદ્ધિજીવી, પ્રજામત અને આર્થિક વિકાસ પુ. ૬. અંક ૧, ઓક્ટોબર ૧૯૫૭.

(૨) ઇ ચિવનારાયણ ‘Decline of the Indian Intellectual’ in ‘Quest’ અંક ૧૯, ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૧૯૫૮.

(૩) દેસાઈ આ. પી. ‘The New Elite’ in ‘The Economic weekly’ Special number પુ. ૧૧, અંક ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ જુલાઈ ૧૯૫૯.

(૪) શિલ્સ એડવર્ડ: ‘The Culture of the Indian Intellectuals’, in ‘Quest’ અંક ૨૪ અને ૨૫ જાન્યુ-માર્ચ ૧૯૬૦ અને એપ્રિલ-જૂન ૧૯૬૦.

(૫) સેન વિનોદ: ‘The Indian Intellectual Reply to Shils’ in ‘Quest’ અંક ૨૬, જુલાઈ સપ્ટેમ્બર, ૬૦. ૨૪. ૧૮૩૨ સુધીમાં અમદાવાદ, મુંબઈ, દમણ, દીવ, ખેડા અને સુરતમાં ખ્રિસ્તી મિશનો સ્થાપામાં હતા. રોમન કેથોલિક મિશન સદી ઉપરાંતથી દીવ અને દમણમાં કામ કરતું હતું. થી લંડન મિશનરી સોસાયટી, થી બાપ્ટિસ્ટ મિશનરી સોસાયટી, થી અમેરિકન બોર્ડ ઓફ મિશન્સ, થી ચર્ચ મિશનરી સોસાયટી અને થી સ્કોટિશ મિશનરી સોસાયટી જેવાં અન્ય મિશનો જુદા જુદા વિસ્તારોમાં કામ કરતાં હતાં. આ જુદા જુદા મિશનરીઓના કામના વિગતવાર અહેવાલ કે. ઈર્મિ આપ્યો છે. ‘Reforms in India : 1793-1833 : An account of the work of Christian Missionaries on behalf of Social Reform’ ૧૯૫૬.

૨૫. સ્પીઅર પર્સીવલ: India Pakistan & the west (બીજા અવૃત્તિ ૧૯૫૨) પ્રો. સ્પીઅરે ઉપયોગીતાવાદી તત્ત્વજ્ઞાન અને ખ્રિસ્તી ધર્મની તાલીમ પામેલા બ્રિટિશ અમલદારો અને ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનું પૃથકરણ કર્યું છે. Organisation & Welfare પ્રકરણ ૧૦.

૨૬. પશ્ચિમના ધોરણથી પ્રજાના વર્તનની નુવના કરવાની રૂઢિ થઈ પડી હતી. તે સમયે પ્રસિદ્ધ થતા પ્રત્યેક સામપ્રદિક અને પુસ્તકમાં પશ્ચિમના લોકોનો ઉલ્લેખ આવતો હતો. ‘બુદ્ધિ પ્રકાશ’ પુ. ૧૯ પા. ૭૩ અને ૧૩૩.

૨૭. એલેક્ઝાન્ડર ડિન્લોર્થ ફાર્બસ ઘણા ગુજરાતીઓના મિત્ર હતા. ગુજરાતી ભાષા પર તેમનો કાબૂ પણ સારો હતો. ગુજરાત વર્તકનુષ્ઠર સોસાયટીના તેઓ સ્થાપક હતા. ગુજરાત સભાના તેઓ પ્રથમ પ્રમુખ હતા. પોતાની વિદ્વત્તા અને વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવાની વૃત્તિને કારણે રાજા ભોજ સાથે તેમની સરખામણી થતી હતી. તે વખતે પ્રચલિત થયેલી પંડિતઓમાં કહેવાનું હતું કે “ફાર્બસ સિવાય ગુજરાત સજીવન થયું ના હોત.” (સ્વ. એ. કે. ફાર્બસનાં સંસ્મરણો. લે. ત્રિપાઠી મનસુખરામ સુપ્રિયમ પા. ૭).

૨૮. પ્રો. ગ્રીન સુરતમાં પ્રથમ થઈ થયેલી અંગ્રેજ શાળાના હેડમાસ્ટર હતા. નંદશંકર નુ. મહેતાના તેઓ શિક્ષક હતા. નંદશંકર એક વખતે કહેવું કે તેમણે (પ્રો. ગ્રીને) પોતાના વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજ સાહિત્યની ખૂબીઓ શીખવેલી. ૧૮૫૭ના બળવાને ટેકો આપતું પુસ્તક તેમણે ૧૮૫૭માં લખ્યું હતું. તે માટે મુંબઈના અંગ્રેજોએ તેમનો બહિષ્કાર કર્યો હતો. (‘નંદશંકર ચરિત્ર’ લે. વિનાયક એન. મહેતા. ૧૯૧૬).

તેમનો પરિચય વધતાં તેમના મનમાં દ્વિધા ઊભી થઈ. સદીઓ જુની માન્યતાઓ અને ફેરિઓની સાધકતાને તેમણે ઘડકારી. એવીય આગળ વધીને તેમના અંગ્રેજ મિત્રોની જેમ તેઓ પણ તેની ટીકા કરવા લાગ્યા. તેઓ પણ આ માન્યતાઓ અને ફેરિઓને 'અનિષ્ટ' બતાવી વખોડવા લાગ્યા. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો તેમનો અભ્યાસ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ તેમના વિચારો અને કલ્પના સતેજ બન્યાં. ખાસ કરીને તેમણે પશ્ચિમના ઇતિહાસનો^{૨૯} અભ્યાસ કર્યો ત્યારે એક નવા જ જીવનની તેમને ઝાંખી થવા માંડી. પોતાના દેશખંડોએ પણ આવું જીવન જીવવું જોઈએ એમ તેમને લાગ્યું. એક રીતે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ ઘણી બાબતોમાં તેમની આદર્શ બની ગઈ અને તેથી જ 'બીજાઓને બેઠુદી લાગે તેવી ફેરિઓ' ફગાવી દેવા નર્મદ અને દલપત-શમે ગુજરાતીઓને આગ્રહ કર્યો^{૩૦} તેમણે કહ્યું કે પશ્ચિમના લોકો જેવું સુખ અને આબાદી ભોગવે છે^{૩૧} તે જગ્યા અને મુરોપિયનોના જેવી વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરવા ભારે પરિશ્રમ કરો. જો આ બધા બુદ્ધિવાદીઓ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની પ્રભાવિત થયા હતા. એટલે પોતાના દેશી ભાઈ-ઓએ તેમાંથી ટોચા મેળવવી જોઈએ એમ તેઓ માનના હતા. તેમની

પર 'પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતીકરણ'^{૩૨}ની અસર પડવા માંડી હતી. આ બુદ્ધિવાદીઓ દ્વારા સામાજિક સુધારાના અંદોલન સ્વરૂપે 'પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતીકરણ'ની પ્રક્રિયા અભિવ્યક્ત થવી શરૂ થઈ હતી.

પરંતુ, સામાજિક સુધારાના આ આંદોલનનો ઉદ્દેશ ગુજરાતી સમાજમાં પ્રચલિત માન્યતાઓ અને ફેરિઓમાં જ ફેરફાર કરવાનો હતો. શાંતિના વાગ્દાઓ, સમાજસંત્ર અને તેના આનુષંગિક મૂલો પ્રતી તેમનું ખ્યાન ખેંચાતું ન હતું. તેમના આંદોલનો, અનિષ્ટના મૂળ કરતાં બાહ્ય ચિત્તોને વધુ સ્પર્શના હતાં. સુધારકો ત્રણે કે વસ્તુને બદલે તેના પડખાને સ્પર્શવાનો પ્રયાસ કરતા હતા. જો અને ટોચી-બદ્ધ કમવાળા સમાજસંત્રના માગખામાં સુધારો કરવાનો તેમણે ભાગે જ પ્રયાસ કર્યો. એ સમાજસંત્ર તો તેમણે હતું તેમનું તેમ જ રહેવા દીધું.

આજે આ આંદોલનોને પેદા થયે લગભગ એક સદીનો સમય વીટી ગયો છે. છતાં થોડક નજવા ફેરફારો બાદ કરતાં ગુજરાતનું એ સમયનું સમાજસંત્ર હજી એવું ને એવું છે અને કોવા સમાજસંત્રને નબળાવવામાં કારગત નીવડતાં રિવાજો અને ફેરિઓ પણ ખાસ પરિવર્તન વિના હજુ પણ ચાલુ રહે તેમાં શી નવાઈ?

(મૂળ અંગ્રેજી લેખ પરથી અનુવાદ)

૨૯. મુરોપના ઇતિહાસના અભ્યાસથી કેટલાક સુધારકો એટલા બધા પ્રભાવિત થયા હતા કે તેઓ પોતાના નિર્મથમાં તેના દાખલોથી ટીકતા હતા. નર્મદ અને બીજાઓએ ગુજરાતીમાં મુરોપનો ઇતિહાસ પાંચ વખતો છે.

૩૦. 'નર્મગદ', પા. ૧૨૮. નર્મદે લખ્યું હતું, "સીઓના રોવા ફૂટવાનો આ ફેરો મુરોપિયનોને થોકલવવામાં આજે તો તેઓ આપણી દયા ખાય."

૩૧. કવિ દલપતરામ દાશાભાઈ 'દલપત કાવ્ય'

૩૨. 'નર્મગદ', પા. ૬૭.

૩૩. 'શી નિવાસ એમ. એન. 'Society in India'માં પ્રસિદ્ધ જર્ણલો લેખ: Sanskritisation and Westernisation ફં. સંશોધન એ. અને બાળસન્મય એલ. કે. ૧૯૫૬ પા. ૮૪.

સમાજકલ્યાણ

ક્રીમતી પુષ્પામહેન મહેતા
(અધ્યક્ષ, સમાજકલ્યાણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય)

ભારતે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી રાષ્ટ્રધર્મની ભારે જવાબદારી પ્રજા પર આવી. સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે જે શક્તિ અને સામર્થ્યની જરૂર પડે છે તેથી વધુ શક્તિ અને સામર્થ્ય રાષ્ટ્રને ધડવા માટે—સ્થિર કરવા માટે—તેના વિકાસ માટે જરૂરી બને છે. જાતના ઇતિહાસમાં અને તેમાં પછી છેલ્લી બે સદી દરમિયાન જે જે રાષ્ટ્રે સ્વતંત્રતા મેળવી છે તેને પોતાના વિકાસ માટે ભૌગોલિક પ્રયત્ન કરવા પડ્યા છે. કોઈક વાર એવું પણ બને છે કે યુદ્ધો થી વિન્ય મેળવીને પ્રજા સ્થિર ને સ્થિત ન બનતાં આંતરકલ્હમાં અટવાઈ જાય છે અને રાષ્ટ્રનો વિકાસ રૂંપાય છે.

ભારતની પરિસ્થિતિ જુદી રહી છે. ભારતના સદ્બાળે, રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીની અનોખી રાજ્યનીમિત્રે પ્રજાનું ધડતર જુદું જ કર્યું. સત્ય અને અહિંસા તેમ જ ત્યાગ ને બલિદાને સ્વતંત્રતાનો પથ ઊંજળો રાખ્યો.

સમાજનો ઉપરનો થર-અગ્રુક વિસ્તાર કે લોકો આ અસરથી મુક્ત રહ્યા પણ સમાજજીવન પર સમગ્ર રીતે બહુ અસર ન પડી. અજ્ઞાનતા, નિરક્ષરતા અને અધકાયાથી પીડિતો સમાજ તેવો જ રહ્યો. બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, શાંતિબંધન, અસ્પૃશ્યતા, શૂદ્ર અને સ્ત્રીઓ-પ્રાંતનો વર્તાવ હતો તેવો જ રહ્યો. વિદ્યાળ રાષ્ટ્રની કરોડોની પ્રજાનાં વિચાર, વાણી અને વર્તન રાષ્ટ્રના સુત્રધારોને ચિંતા કરાવે એવાં હતાં. ભારતની સંસ્કૃતિના ભવ્ય વારસા સાથે અજ્ઞાન અને વલેમથી પીડિત સમાજની ચિંતા પણ કરવી પડે છે. પરિસ્થિતિ હતી. રાષ્ટ્રની નસેનસમાં નિરક્ષરતા, અજ્ઞાન અને ગરીબીનું વ્યાપક ઝેર પ્રસૂય હતું એ ઉતારવાનું હતું.

રાષ્ટ્રના નવનિર્માણ કાળે ભૂતકાળની પૂર્વભૂમિકા સમજવી રહી. જ્યાં સુધી પૂર્વ ઇતિહાસ સમજાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રગતિ સમજવી કઠણ છે. પ્રાચીન મુગની ગૌરવપૂર્ણ કથાઓ, મધ્ય મુગની તથા પાછલા સૈકાની પરિસ્થિતિમાંથી ઉપરિચિત થયેલાં પરિભળો અને પ્રશ્નો સમજી તેને દૂર કરી નૂતન સમાજ રચનાનો માર્ગ વિચારવો રહ્યો.

સમાજ જાગૃતિનો પ્રારંભ

સામાજિક ક્ષેત્રે કવિ નર્મદ, દુર્ગારામ મહેતાજી, કરસનદાસ મુળજી વગેરેએ બંદ પોકાર્યું. પાખંડી, વલેમી, ફેડિગ્રસ્ટ માનસ અને જ્ઞાતિબંધન સામે બળવો પોકાર્યો. તેમણે ઘાઈ સંહન કર્યું, ખૂબ હેરાન થયા. પણ સમાજમાં એક રચાયો અને સખળ અસર મૂક્યા ગયા કે સમાજને રૂંપતાં બળો સામે બંદ થાય—બોલી થકાપ. વ્યક્તિને બોલવાનો—સત્ય કહેવાનો અધિકાર છે એ પરિસ્થિતિ સર્જઈ.

ગુજરાતની સામાજિક પ્રવૃત્તિ નર્મદના સમયથી થઈ વઈ. અનિષ્ટોના સામનો કરવો, અંધશ્રદ્ધાને ઉખેડી નાખવી, સમાજને સત્ય પરિસ્થિતિ સમજાવવી એ સામાજિક કાર્યકરનું કર્તવ્ય છે, પણ સામાજિક કામનો માર્ગ અસ્પષ્ટ અને મુશ્કેલ છે. કયા કામને કેવું સ્વરૂપ આપવું એ સ્પષ્ટતા હોતી નથી. પણ સમય જતાં જ્યારે એ કામની અગત્ય સમજાય છે ત્યારે પ્રયત્ન મહત્ત્વ સમજાય છે, સામાજિક કાર્યકરનું વર્તન સમજાય છે. એ સમયના બંડખોરનું મંતવ્ય પાછળથી જ પ્રશંસા પામ્યું. તેમણે સામાજિક બંડખોરોને પ્રેરણા આપી.

દયાનંદ સરસ્વતીના આર્થસમાજની સ્થાપનાં સાથે 'બંગાળમાં બ્રહ્મોત્તરાર સ્વધર્મો અને તેનું અન્ય સ્વરૂપ એ ગુજરાતનો પ્રાર્થના-સમાજ. સામાજિક ક્ષેત્રે તેણે પણ ઘણી સેવા આપી છે.

પ્રથમ કસોટી મહીપતરામ નીલકંઠના પરદેશગમનથી થઈ વઈ. આંતરે નહિ સમજાય પણ એ સમયે 'જ્ઞાતિબહાર' જન્યું એ કપરો પ્રયત્ન હતો.

ગુજરાતની સંસ્થાઓમાં મહીપતરામ રૂપરામ અનાયાસમાં એ સીમાચિહ્ન છે. પાશ્વરી લોકોના હાથમાં ફસાપેલી માતાઓની પરંપરાની એ સમયે હદ વચરતી હતી. ઘણુંબધું તો આવી સ્ત્રીઓને ઝેર આપવામાં આવતું. અથવા બને તો તીર્થસ્થાને લઈ જઈને બાળકની હત્યા થતી અથવા સ્ત્રીનું મૃત્યુ થતું. આવી માતાઓને અને બાળકોને બચાવી લેવા માટે સંસ્થા થઈ વઈ. આ પ્રયત્ન એ સમયે સમાજ-કલ્યાણનો પ્રયત્ન નહોતો પણ સામાજિક ક્રાંતિ હતી. આંતરે પણ આવી સંસ્થાઓ માટે સમાજનો એક વર્ગ ગણાય છે. અનીતિને ઉત્તેજન મળે છે. આ બધું થઈ કરનારને એ સમયે કેટલી ધીરજ અને કસોટીમાંથી પસાર થવું પડ્યું હશે!

સમાજનું ધડતર થઈ રહ્યું હતું. ધીમે ધીમે જાગૃતિ આવતી હતી. શિક્ષણ વધતું જતું હતું પણ એ પાછળ જોમ અને જોશ નહોતાં. નર્મદના 'પાલોમ'નો મુદ્રાવેષ સોને ગમ્યો પણ અપનાવવાની તેવારી નહોતી. 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' દલપતરામની ડાહી શિખામણ સોને ગમી. ધોધમાર વરસાદ જેવી નર્મદ, દુર્ગારામ અને કરસનદાસ વગેરેની વાણી દંડી પડી પણ એની અસર રહી. મુવાન વર્ગ જાગ્યો.

ગુજરાતમાં શિક્ષણ વધ્યું. શાળાઓ વધી, કન્યાશાળાઓમાં સારી સંખ્યામાં કન્યાઓ ભણતી થઈ. કોલેજમાં પણ પૂ. વિદ્યાભરને તથા પૂ. સારદામહેન જેવાએ ભણીને ઉચ્ચ શિક્ષણની મહત્તા સમજાવી. ઘણાં

માસિકો, ચર્ચાસભાઓ, મંડળો સ્થાપના પણ સમાજમાં પ્રવર્તતી બબોતી સામે થવાની, સમાજકલ્યાણને વ્યાપક સ્વરૂપ આપવાની પગ લગાવી નહોતી.

નૂતન યુગ: ગાંધી યુગ

મુળે મુળે સમય આવ્યે કોઈ ને કોઈ સમાજનાં દુઃખોને દૂર કરવા જાએ છે, એ યુગપુરુષ છે, દ્રષ્ટા છે—આર્થદ્રષ્ટા છે. સૂતેલાને જાગારે છે, ઊંધલાને ઢંઢોળે છે અને જાગતામાં પ્રાણ પૂરે છે, જાગતને—સંસારને એ પ્રેરણા આપે છે. એની કલ્પન અને કલન યુગો સુધી ભુલાતા નથી. એવા એક યુગપુરુષે ભારતને ઢંઢોળ્યું. ગુજરાતમાં પ્રાણ પૂર્ણ અને સમાજને નવું ચેતન આપ્યું. ગાંધીજી ગુજરાતે આપ્યા—ગાંધીજીએ પોતાનું કાર્ય ગુજરાતમાંથી શરૂ કર્યું. સ્વરાજ્ય, સ્વતંત્રતાની, સમાજના અંતિમો જેવો કે હરિજનો, મજૂરો અને સ્ત્રીઓની દુર્દશા દૂર કરવા માટે આજીવન પ્રયત્નો કર્યા. સંસાર ન જોડેલું જમું, ન સોંભળેલું સોંભળ્યું અને ન આપેલું આશ્વર્યાની દીક્ષા લીધી. રાષ્ટ્રમાં નવો પ્રાણ, નવી આશા પ્રગટી.

૧૯૨૧થી રાષ્ટ્ર જાગ્યું. પૂ. ગાંધીજીએ હરિજનો માટે ઉપચાર કર્યા, મજૂરો પ્રેર થતા જુલમો સામે અન્યાય આદ્ય અને આદિવાસી—દામણેથી શોષિત સમાજના માટે ચિંતન કર્યું. ૧૯૩૦ની લડતમાં સ્ત્રીઓને અગ્રસ્થાન આપી તેને વાર દીવાલમાંથી બહાર કાઢી અને રાજકીય રેત્રે તેને પ્રથમ પ્રવેશ આપ્યો.

ધાનવડકલ્યાણ

પાણીનાં તળાવો, રસ્તાઓ, પાણીના બંધો, ધર્મશાળા, વિસ્તારા આજે પણ તૂટાફાટના અથવા સારી હાલતમાં જેવામાં આવે છે. મુસાફરખાનાં, ધર્મશાળા અને સદાપ્રતો પણ પ્રચલિત હતાં, અને છે. મોદા માટે દવાખાનાં અને એસી સગવડ પણ માનવકલ્યાણ—સમાજ-કલ્યાણના માર્ગે જનશક્તિની વળેલી ભાવના છે.

• ઉપરની પ્રચલિત પ્રથાઓ તો મુળે જુની છે. સમાજના કલ્યાણની એ પદદશિકા છે. જીવનસંશ્રામ વધતો ગયો, જીવનવય નિરાળો બન્યો. સમાજકલ્યાણનું લક્ષ જુદું થયું.

અન્યાયાશ્રમો, અનાથ વિદ્યાર્થીગૃહો, અર્ધગ્રાશ્રમો અને અશક્ત-શ્રમોની પ્રથા પણ ચાલી જ આવે છે. આ બધાની પાછળ દયા હતી, માનવતા હતી; પણ પ્રશ્ન ધરતે ઊંડો વિચારસરણી થોડી હતી. ચાલુ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ હોય એટલું કામ થતું.

ચિન્તનરીઓ આળ્યા. પરિમાની વિચારસરણી પૂર્વની દયા સાથે ભળી અને હોસ્પિટલો, દવાખાનાં-પ્રસૂતિગૃહો શરૂ થયાં. એ સાથે સાથે અનાયાશ્રમો અને એવી સહત આપતી સંસ્થાઓનું પ્રયાસ વધ્યું. સમાજને પોતાની દુરજ સમજવા માંડી અને સંસ્થાઓ, આશ્રમો અને સમાજજીવનને જરૂરી કર્યાં શરૂ થયાં.

આ જીવન જરૂરિયાતની કામો—સમાજને તથા રાષ્ટ્રને ગૂંચબાવતાં કામો પર રાષ્ટ્રનું વલ્લ કોમિટ્ડ થયું. સમજાવે પીડિત હરિજનોનો

પ્રશ્ન પ્રથમ પૂ. ગાંધીજીએ ઉઠાડ્યો અને તેમાંથી હરિજન સેવક સંઘની સ્થાપના થઈ. હરિજનો માટે પાણીના કૂવા, રહેવા માટે ઘર અને સૌથી વધુ તેના માનવ તરીકેના અધિકાર સ્વીકારાવવા માટે રાષ્ટ્રવ્યાપી આંદોલન શરૂ થયું. રાજકારણમાં અને સમાજજીવનમાં એણે પ્રાણ પૂર્ણ. હરિજનને આડકતું, તેની સાથે વ્યવહાર રાખતો એ સમાજકલ્યાણ કરતાં કીર્તિ વિશેષ હતી. આવું પગલું ભરતા ત્યારે યુવાનો ગૌરવથી કહેતા, “અમે હરિજનો સાથે બોલવા લીધું છે, કોઈની બીક અમને લાગતી નથી.”

ગુજરાતમાં હરિજનોના ઉત્થાનની પ્રવૃત્તિ વિકસી છે. હરિજન સેવક સંઘ દ્વારા છાત્રાલયો, છાત્રવૃત્તિ, શિક્ષણસંસ્થાઓ અને સમાજ-કલ્યાણની અન્ય પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. મુખ્યત્વે એક જ કૂંડે પાણી ભરતું, મંદિરપ્રવેશ અને અધોધોષિત સહાય વગેરે છે. હરિજન પ્રવૃત્તિ એ આગવી પ્રવૃત્તિ તરીકે વિકસી રહી છે.

આદિવાસીની સેવાની પ્રવૃત્તિને પૂ. દક્ષરભાષાએ વેગ આપ્યો. જંગલમાં અને ઝુંગરોમાં વસતા આદિવાસીઓની આર્થિક અને સામા-જિક સ્થિતિ સુધારવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ, એની સુંદર પ્રગતિ થઈ રહી છે. ગુજરાતની પૂર્વની સરહદ પર છેક અરવલ્લીની પર્વતમાળાથી ઝંઝનાં અને વાંસદાની જંગલ સુધીની પટ્ટીમાં આદિવાસીઓ પથરાયેલા છે. તેમના માટે બીલ સેવા મંડળ, ચાનીપરજ સેવાસંઘ અને દક્ષિણ ગુજરાત કૅલેક્ટરો મેડલ દેક દેક કામ કરી રહ્યાં છે. આશ્રમશાળાઓ, છાત્રાલયો અને જંગલ સહકારી મંડળીઓ દ્વારા કામને વેગ મળી રહ્યો છે.

કેટલીક સંસ્થાઓ

૧૯૩૦ની લડત પછીથી જે સ્ત્રીઓ ઘરમહારની તપ્રવૃત્તિમાં રસ લેતી થઈ હતી અને જેમને સમાજનું સુપુત્ર અંગ જાણત કરતું હતું તેમણે સ્ત્રીઓના ઉત્થાન અને જગૃતિનું કામ હાથ પર લીધું. વ્યવસ્થિત રીતે સામાજિક પ્રશ્નની પરિસ્થિતિનો ઉકેલ લાવવાની દૃષ્ટિએ ૧૯૩૪થી સ્ત્રીપ્રવૃત્તિની જુદી જ દૃષ્ટિથી શરૂઆત થઈ. “આર્થિક સ્વાવલંબન વિના સ્ત્રી પાંચલી રહેશે” એ સૂત્ર અપનાવીને સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિને વિકસાવવાનો પ્રયત્ન થયો. વ્યક્તિ વિકાસ, સ્વનિર્ભરનો અધિકાર અને સ્ત્રીનું ગૃહ અને સમાજમાં સમાન સ્થાન એ મુખ્ય ઉદ્દેશો એ પ્રવૃત્તિના હતા. અમદાવાદમાં સ્ત્રી મુદુલામહેન સારાભાઈએ જાણીતિસંધની શરૂઆત ઉપરના ઉદ્દેશો દૃષ્ટિસમક્ષ રાખીને કરી. પૂ. ગાંધીજીની પ્રેરણા અને આશીર્વાદ મળ્યાં.

૧૯૩૪ની શરૂ થયેલી પ્રવૃત્તિ વેગીલી હતી. પણ વ્યાપક ન હતી. સૌને જાણતું હતું કે, સ્ત્રી સ્વાવલંબી થાય પણ એ સ્વીકારતું કદરૂ હતું. સ્ત્રી ઘરભાર વાપ તો ધરતું તું? ઘર નૂટરો, સમાજજીવન છિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય. અનેક વ્યક્તિઓએ મૂંઝો અને જાહેર વિરોધ કર્યો. પણ સમય વહેતાં સ્વીકાર્યું કે, સ્ત્રીજીવનની આવશ્યકતા એ તેનું આર્થિક સ્વાવલંબન છે.

શ્રી એ વ્યક્તિ છે, વ્યક્તિ તરીકેનો સમાજ તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ એ કંડવું સત્ય સમાજ પાસે સ્વીકારવાવું રહ્યું એ જ રીતે અનાથ બાળક એ રાષ્ટ્રની સંપત્તિ છે. રાજ્ય અને સમાજ બંનેની જવાબદારી તેના પાલનપોષણ અને શિક્ષણની છે. આ બંને પ્રશ્નો સમાજ પાસે રજૂ થયા. નિરાધાર સમાજે તિરસ્કારેલી અને સમાજે જોને અનીતિમાન કહી અથવા ખુતકારી કાઢી હોય એવી સ્ત્રીઓને શિક્ષણ દ્વારા ઉદ્યોગ શીખીને ફરીથી સમાજમાં યુનરસ્થાપિત કરવાની-શ્રીને વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકારવાની-પ્રવૃત્તિ ૧૯૩૭થી વ્યવસ્થિત થઈ. આમ સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે વિકાસગૃહની શરૂઆત અમદાવાદમાં થઈ. આજે કશી પણ ન થકાય એવી પરિસ્થિતિ એ સમયે એટલે ૧૯૩૭માં હતી. જેના રમણ માટે દીવાલ હોય નહિ, જ્યાં સ્ત્રીઓને બંધન હોય નહિ, સ્વનિર્ણયનો અધિકાર હોય એ સ્વીકારવાવું અઘરું હતું. એ સ્વીકારવા માટે થોડાં વર્ષોની જરૂર પડી. સમાજે છેવટે કંડવું સત્ય અપનાવ્યું અને સંસ્થાની ઉપચોષિતા સ્વીકારાઈ.

સમયના વહન સાથે સમાજે સ્વીકાર્યું કે, શ્રી સમાજનું એક અંગ છે, તેને સ્વનિર્ણયનો અધિકાર છે. આર્થિક સ્વાવલંબન એ આર્થિક છે. સમાજે વિશેષને બદલે સહકાર અને સાથ આપવા માંડ્યો. ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૭ના સમય દરમિયાન સમાજમાં જાગૃતિ આવી. પણ એ સમય રાજકીય મંદનનો હતો. દરેકનું લક્ષ્ય સ્વતંત્રતા હોસલ કરવા, તરફ હતું. છતાં પણ સંસ્થાઓ વધતી ગઈ. સમાજના પ્રશ્નો તરફ લક્ષ દોરવું ગયું.

૧૯૪૪-૪૫માં ઘણી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ થઈ. અનાથ-શ્રામીનું એકીકરણ કરવું, સીમંજન અને સામાજિક સંસ્થાઓનું સંગઠન અને જરૂર હોય ત્યાં સંસ્થાઓ થઈ કરવી, એ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ રહી.

સોશ્યલ ૧૯૪૫ સુધી શોરૂક સંસ્થાઓ રાજકોટ તથા ભાવનગરમાં ચાલતી હતી જેને બાદ કરતાં રાજ્યની સંચાલિત અનાથશ્રામી જેવી સંસ્થાઓ ચાલતી. પણ સ્ત્રીપ્રવૃત્તિ અથવા અન્ય સામાજિક પ્રવૃત્તિ નહિવત્ ચાલતી. ૧૯૪૫થી સોશ્યલ સામાજિક કાર્ય પ્રાન્તોના ઉકેલની દૃષ્ટિએ થઈ થઈ. ૧૯૪૪થી ૧૯૪૭ સુધીમાં ઘણાં સીમંકરો થઈ થયાં. ઘણા કાર્યકરો પણ કામમાં જોડાયા. થોડી થોડી સંસ્થાઓ પણ થઈ થઈ. જેમાં પ્રગતિગૃહ હવલદ, વિકાસ વિદ્યાલય વલ્લણ અને વિકાસગૃહ રાજકોટ મુખ્ય છે.

૧૯૪૭થી રાષ્ટ્રની કાષા પથરાઈ. સ્વતંત્રતા મળી. રાષ્ટ્રે કલ્પેલી પરિસ્થિતિ આવી. પણ એ આનંદને સખત આંધકો દેશના ભાગવાને સન્નથી પરિસ્થિતિને લીધે લાગ્યો. નિર્વાસિતોનું કાર્ય સૌથી વિશેષ મહત્વનું હતું અને ઘણાપ્રકાર અન્ય કાર્ય જોડી નિર્વાસિતોના કામમાં જોડાયા. સમાજે ન કલ્પેલી એ પરિસ્થિતિ હતી. છતાં અચાજ પરિશ્રમથી એ પ્રશ્ન હલવો કરવા પ્રયત્ન થયા.

૧૯૪૮થી રાષ્ટ્રે વ્યવસ્થિત સામાજિક કામ માટે વિચારણા થઈ કરી અને અધોજનપદે યોજનાઓ તૈયાર કરવા માંડી. જરૂરી એવા બધા જ સમાજ ઉત્પાદનનાં કાર્યો લાલ થયાં.

૧૯૪૮થી ૧૯૫૧ સુધી કમિક વિકાસ થતો ગયો. રાજ્ય અને સમાજે મળીને અગત્યનાં કાર્યો, જેવાં કે પછગાવર્ણ અને હરિજનો અને

આદિવાસીઓ પર વિશેષ લક્ષ આપી વ્યવસ્થિત યોજના દ્વારા તેના પ્રશ્નો ઉકેલવાની શરૂઆત કરી. સામાજિક કાર્ય કરતી સંસ્થાઓને આર્થિક સહાય આપવાનું કોરેસુ થોડું ઉઠાર ક્યું.

૧૯૫૧ પછી વધુ વિચારણા વ્યાપક કાર્ય માટે થઈ અને કઈ રીતે સમાજની અજ્ઞાતા દૂર થાય એ વિચારણા, કલ્યાણકલ્યાણના માર્ગો વિચારવાની શરૂઆત થઈ. રાજ્યે માન્ય રાખેલી પ્રવૃત્તિઓ વેળીલી બની-બનવા માંડી. ૧૯૫૩માં સમાજકલ્યાણને વધુ વ્યાપક બનાવવા -ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ અને બાળકોના પ્રશ્નો વધુ ધ્યાન માગતા હતા તે ઉકેલવા-માટે કેન્દ્રીય સમાજકલ્યાણ બોર્ડની સ્થાપના કરી.

૧૯૫૩માં એક સમિતિ નિર્માઈ અને તેણે પ્રવાસ કરી, કાર્ય-કરોને મળી સમાજના કાર્ય પરત્વે મંતવ્ય રજૂ કર્યું. પરિણામે પ્રાન્તિક રાજ્યમાં સમાજકલ્યાણ બોર્ડની રચના થઈ.

૧૯૫૩ સુધી સ્ત્રીઓ અને બાળકોના કામની પ્રગતિ, શહેરો તથા મોટાં ગામો સુધી થઈ હતી. ગામડાંમાં કાર્ય થઈ થકવું નહોતું. ૧૯૫૪ થી ગુજરાતનાં ગામડાંમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે કામ થઈ થયું. પ્રોત્સાહિત, સમાનિયતલ અને આરોગ્યસેવા. એ મુખ્ય કાર્ય છે. ખાસ કરીને 'આરોગ્યસેવા' આરોગ્યદાયક નીવડી છે. દૂર દૂરનાં ગામડાંમાં દાઈ અને મિડવાઈફ જાય, સ્ત્રીઓનાં દરદરો, બાળકોની શાવજન વગેરે તરફ ધ્યાન અપાવું થઈ થયું. એ નવીન પરિસ્થિતિ હતી. એ જ રીતે રોટના સ્ત્રીઓ આવે, બેકે, કન્યાઓ ભણતી માટે નિર્ધારિત મળે અને ઉદ્યોગ શીખવા-ભણવા એકઠી થાય એ પણ નવી જ પરિસ્થિતિ હતી. બાળકો માટે તો નવી જ દિશા હતી. શહેર અને ગામોનાં બાળકો માટે બાલમંદિરની સગવડ હતી પણ નાનાં ગામડાંનાં બાળકો માટે બાલવાણીની સગવડ સૌને મળી અને આવકારી. બાલવાણીનું મૂલ્યાંકન ગામડાંમાં ઘણું છે. માતૃપિતા દિવસભર ધરની બહાર મજૂરી કરતાં હોય અને બાળકો રખડતાં હોય આ બાળકો જ્યારે સ્વચ્છ બને છે, થોડું શીખે છે અને વ્યવસ્થિત રહેતાં થીમે છે ત્યારે ગામડાંમાં પણ પ્રગતિ થઈ રહી છે એવું દેખાય છે.

સમાજકલ્યાણ બોર્ડ અને વિકાસ યોજનાઓ દ્વારા સમાજકલ્યાણનો સંદેશો ગામડે ગામડે પહોંચી ગયો છે. મદિદા મંડળી, બાલવાણીઓ, અને આરોગ્ય સેવાનાં કામ એ ભલે રાજ્ય સંચાલિત હોય, કે પ્રજા-સંચાલિત કે બોર્ડસંચાલિત, પણ રાષ્ટ્રનાં ઊદ્યતો બાળકો આજે બાલ-વાણીઓમાં થોડું પણ શીખે છે એ એમના માટે સાચી પ્રગતિ છે.

આજે -બગલમ -૩,૦૦૦ ગામડાંમાં સમાજકલ્યાણ બોર્ડ દ્વારા બાલવાણી અને સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. જનતાને સુ દે. સામાજિક પ્રવૃત્તિ ને પ્રગતિ ગયે છે. પણ ગુજરાતની પ્રજાનું પરુ લક્ષણ આ પ્રવૃત્તિ પર કેન્દ્રિત થયું નથી. એ ચિંતાનો પ્રશ્ન છે. ગામડાં-ઓમાં અને ગામડાંના સંપર્કમાં રહેતા કાર્યકરો અને જવાબદાર વ્યક્તિ-ઓએ એ સંદેશો લઈ પૂરતો પહોંચાડ્યો નથી કે, સ્ત્રીઓ ને બાળકોના કલ્યાણ ને પ્રગતિ સાથે રાષ્ટ્રની કલ્યાણપ્રવૃત્તિ સંકળારેલી છે. જેટલું લક્ષ અન્ય પ્રશ્નો પર અપાય છે એટલું જ લક્ષ આ પ્રવૃત્તિ પર અપાય છે જરૂરી છે.

ગુજરાતના યોગ્ય અટપટા પ્રશ્નોમાં અને વિશેષતઃ સામાજિક પ્રશ્નોમાં લોહીનો વેપાર એ પણ ઉપેક્ષા કરવા લેવો પ્રશ્ન નથી. ૧૯૫૫માં લેડી રામરાવ સમિતિ કેન્દ્રીય સમાજસ્વચ્છતા બોર્ડ નીમી હતી. તેનાં સૂચન પરથી દરેક જિલ્લામાં સ્વચ્છ માગનાં નીતિક પતનના ભયમાં મુકાવેલાં સ્ત્રીઓ અને પુત્રો માટે ગૃહ લેવું બેઠેલું એ સિદ્ધાંત રાખે સ્ત્રીકર્મો છે અને એ ચોજના નીચે ગુજરાત રાજ્યમાં ચાર સ્ત્રીઓ માટે અને ચાર પુત્રો માટે આવાં ગૃહો ચાલે છે. આ ઉપરાંત વધુ સમય સુધી રાખીને તૈયાર કરવા પડતા હોય એવાં સ્ત્રીઓ અને પુત્રોનાં બે ગૃહો રાજ્ય ક્ષાનાં પણ ચાલે છે. જ્યાં જરૂરી સમય સુધી તેમને રાખી ઉદ્યોગ શીખવી, સમાજમાં પુનઃસ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે.

સમાજસ્વચ્છતાની આ પ્રવૃત્તિ હજી સમાજની મોટો વર્ગ માહિતગાર નથી. રાજ્યના ખર્ચ પતન પડેલાં બચાવોને સાથ આપતી ચાર પુત્રોની સંસ્થા ભૂજ, ભાવનગર, હિમતનગર, ગોધરામાં ચાલે છે અને રાજ્યકક્ષાનું ગૃહ જૂનાગઢમાં ચાલે છે. એ જરીને સ્ત્રીઓ માટે જામનગર, વઢવાણ, પાલણપુર અને મુરતમાં ગૃહો ચાલે છે અને રાજ્યકક્ષાનું ગૃહ વડોદરામાં ચાલે છે. આ પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા અને પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે હજી ઘણા મુશ્કેલીવારોનો અવકાશ છે પણ જે પ્રવૃત્તિ થઈ ચૂકી છે એ પ્રશ્નો ઉકેલવામાં સહાયભૂત બનશે. ‘પડતાં પહેલાં બચે’ એ દૃષ્ટિએ ચલાવવામાં આવતી સંસ્થાઓને વધુ વ્યવસ્થિત કરવાની અને એ પ્રશ્નો પર લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરવાની સમાજની જવાબદારી છે.

લોહીનો વેપાર અટકાવવા માટે રાજ્ય તરફથી ઉપરની સંસ્થાઓ શરૂ થઈ છે. અન્ય સંસ્થાઓ તો યાચતી જ હતી જેમાં વિકાસગૃહ અમદાવાદ, મહીપત્રીમાં ફરરામ અનાથાશ્રમ અમદાવાદ, વિકાસગૃહ રાજકોટ, વિકાસ વિદ્યાલય વઢવાણ, વિદ્યુમંજળ જૂનાગઢ, વિકાસગૃહ ભૂજ વગેરે છે. સ્ત્રી જ્યાં સુધી સમાજમાં ફિર ન થાય ત્યાં સુધી રાખવાની વ્યવસ્થા સહિતની સંસ્થાઓ છે. આ સંસ્થાઓ માત્ર રાહત નહિ પણ શિક્ષણ તથા ઉદ્યોગ શીખવી પગભર ન થાય ત્યાં સુધીની જવાબદારી ભોગવતી સંસ્થાઓ છે. સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓ અને બાળકો માટેની વ્યવસ્થા બધી જ સંસ્થામાં છે. કુમારો માટે આવી સંસ્થા બાલગ્રામ, વિદ્યુમંજળ સંચાલિત જૂનાગઢમાં ચાલે છે તેમાં કુમારોને રાખી તેના પ્રશ્નો સમજવા – તેને શિક્ષણ આપી સાત નાગરિક બનાવવાની વ્યવસ્થા છે.

સમાજમાં જે અનેક પ્રશ્નો ઉકેલવાના છે એમાં પ્રૌઢ સ્ત્રીઓને મિલિત કરવાનો પ્રશ્ન છે. સંસ્થાઓમાં વર્ષોથી આ પ્રશ્ન ઉકેલે છે પણ કેન્દ્રીય ‘સ્ટ્રી શિક્ષણ સમિતિ’ના ઉપકમે શાળાતના વર્ગો થઈ થાય છે. ત્યક્ત, વિધવા અથવા જેને કુટુંબના ઉપાર્જનમાં સાથ આપવાની જરૂર છે એવી સ્ત્રીઓને છાત્રવૃત્તિ આપી ત્રણ વર્ષ શરૂના કોઈ પણ કાર્યમાં સેવા આપવાની બહિષ્કારી સભ્ય શિક્ષણ આપવાની પણ પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. ગુજરાતમાં અત્યારે અઘાં લગભગ ૨૫ કેન્દ્રો સંસ્થાઓ દ્વારા ચાલે છે. જેમાં લગભગ ૬૫૦ સ્ત્રીઓ શિક્ષણ લઈ રહી છે જે ૧૯૬૧ના અંતમાં તૈયાર થશે. ગ્રામસેવિકા, શિક્ષિકા અથવા મીડિયારી અથવા કોઈ પણ એવાં કાર્યમાં એ બેઠઈ હકશે.

સમાજસ્વચ્છતાના કાર્યમાં ગ્રામસેવાનો સંદેશો કસ્ટુરબા નિધિએ આપ્યો. તાલીમ બદલ ગ્રામસેવિકાઓ ગામડાંમાં જાય અને ગામડાંના

પ્રશ્નો સમજી ગામડાંની સેવા કરે એ પણ સ્ત્રીઓની પૂ. ગંધીજીના આદેશ અનુસાર ગ્રામસેવાની દીક્ષા આપવું કસ્ટુરબા વિધાવય ગુજરાતમાં સ્થપાવું અને ગુજરાતની ગ્રામસેવિકાની તાલીમ ત્યાંથી અપાઈ રહી છે. ગામડાંના પ્રશ્નો સમજવા એ અથડું છે, પણ સૌથી અથડું તો ગામડાંમાં એક સ્થાને બેઠીને ગામડાંનું કામ કરવું એ છે. એ શક્તિ વિદ્યાવયમાં શીખેલી સ્ત્રીઓ કેળવે છે અને સમાજસ્વચ્છતાનાં અધરાં અને કસોટીમય કામને સફળ બનાવવા શરોત્યાનના કામમાં લાગી ગઈ છે. રાષ્ટ્રીય દંડે ઘણાં વર્ષા છે પણ કસ્ટુરબા નિધિએ જે વિશેષ કાર્ય લાઇ પર લીધું છે એથી શરૂના પ્રશ્નોમાં પ્રેરણા મળી છે.

આધારભૂત કંઠી ચકાવ એટલી વિગતો અત્યારે ચાલતી સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિ પરન્વે આપી છે :

મહિલામંડળો	૧૦૫
મોટા અનાથાશ્રમો	૫
વિશિષ્ટ સંસ્થાઓ – જે સંસ્થાઓ વર્ષોથી સમાજસ્વચ્છતાનું કામ કરે છે તે	૨૧
વિવિધલક્ષી કાર્ય કરતી સંસ્થાઓ	૧૫
અર્પજ - અર્ધ - બહેરાં - મૂંઝાં માટે કાર્ય કરતી સંસ્થાઓ	૧૦
બાલવાડીઓ – બાલમંદિરો	૧૨૦
માત્ર સ્ત્રીઓ અને બાળકોને વૈદકીય રાહત આપતી સંસ્થાઓ	૧૨૫
	૪૦૧

આ દશવિધી સંસ્થાઓનું વર્ષીકરણ પૂરતું નથી. બાલવાડી અને બાલમંદિરો જેમને કોઈ જ ગ્રાંટ મળતી નથી અથવા જેઓ ગ્રાંટ મેળવવા ઈચ્છતાં નથી, અથવા મુનિસિપાલિટી કે ગ્રામપંચાયતો ચલાવે છે, રાજ્યલક્ષ્ય ચાલે છે એવાંનો સમાવેશ આ યાદીમાં નથી. આ ઉપરાંત શિક્ષણ સંસ્થાઓની પણ ગણતરી કરી નથી.

ઉપરની યાદી પરથી લાગશે કે, સમાજસ્વચ્છતાની પ્રવૃત્તિ કેટલી પ્રશ્નરહી જાય છે. સૌથી વધુ કૂલગૃહસ્ત્રી સંસ્થાઓની હોય તો તે બેઠાં જિલ્લામાં છે. લોકજ્ઞાનાથી – સહાયતાથી ચાલતી પ્રવૃત્તિથી જિલ્લાનું પાતાવરણ ધમધમતું લાગે છે.

ગુજરાતમાં વિકાસ ચોજના અને સમાજસ્વચ્છતા બોર્ડ દ્વારા ચાલતું કામ કંઈક નીચે પ્રમાણે ચાલે છે :

વિવિધલક્ષી ગ્રામસેવા કેન્દ્રો	૩૨૫
આરોગ્ય સેવાનાં કેન્દ્રો	૩૦૦
ઉદ્યોગશિક્ષણ કેન્દ્રો	૭૫
	૭૦૦

ઉપરની પ્રવૃત્તિ માત્ર ૭૦૦ ગામડાંમાં જ થાય છે. આ ગામડાંની પેટકેન્દ્રો બહુએ તો ૩,૦૦૦ જેટલાં ગામડાંમાં કામ થઈ રહ્યું છે. સર્વેદય ચોજના તથા સહનસેર ચોજના, તેમ જ રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા થતી સમાજસ્વચ્છતાની પ્રવૃત્તિ તેમ જ નશાબંધી મંડળ અને પંચાયત વર્ગનાં સંસ્કાર કેન્દ્રોની પ્રવૃત્તિ પણ ઠીક ઠીક વિકસી રહી છે.

દારૂબંધીનો કાયદાથી અમલ થયો ત્યારે ગુજરાત રાજ્યનું સ્વતંત્ર એકમ નહોતું. પરંતુ આજના ગુજરાત રાજ્યના વિસ્તારમાં ત્રણ વહીવટી એકમો રાજ્યશાસન ચાલવતાં હતાં. મુંબઈ રાજ્યનું વહીવટી એકમ, સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યનું વહીવટી એકમ અને મધ્યસ્થ શાસન હેઠળનું કચ્છનું વહીવટી એકમ—પરંતુ સદ્ભાગ્યે દારૂબંધીની બાબતમાં ત્રણે એકમો દારૂબંધીનાં ગુસ્તે હિમાયતી હતાં અને દેશભરમાં આગ્રહ-પૂર્વક કાયદાથી દારૂબંધીનો અમલ કરનાર મુંબઈ રાજ્યને પગલે ચાલતાં હતાં. ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થતાં અગાઉ ત્રણે એકમો મુંબઈ રાજ્યમાં વિલીન થઈ એક વહીવટી તંત્ર હેઠળ આવી ગયાં હતાં. તેથી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર કચ્છના બધા જિલ્લાઓમાં દારૂબંધીના કાયદાની સમાનતા, ગુજરાત રાજ્યની રચના પૂર્વે અમલમાં આવી ગઈ હતી. એટલે ગુજરાત રાજ્ય ભણે અસ્તિત્વમાં આવ્યું ત્યારે દારૂબંધી અંગેની કોઈ સ્વતંત્ર નીતિ ધડવાનો પ્રશ્ન નહોતો, પરંતુ મુંબઈ રાજ્યની દારૂબંધી નીતિના વારસાનો કડકપણે અમલ કરવાનો હતો અને કાયદામાં રહી ગયેલી ઊંચી કુર કરી તેનો તંત્ર મારફત હવે અમલ કરવાનો હતો. ગુજરાત રાજ્યના વડા પ્રધાન ડૉ. જીવરાજ મહેતાએ ગુજરાત રાજ્યની રચના થયા પૂર્વે એક માસ અગાઉ દારૂબંધી સંપાત્રના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે ગુજરાત રાજ્યની દારૂબંધીની નીતિમાં શબ્દ જાહેર કરી હતી અને આદિક સંક્રમણને બીજા ગમે તે મુશ્કેલીઓ આવે છતાં દારૂબંધીના કાયદાનો કડકપણે અમલ કરવાની સરકારની નીતિની જાહેરાત કરી હતી એટલે ગુજરાત રાજ્યની દારૂબંધી અંગેની સ્વતંત્ર નીતિની હવે શરૂઆત થાય છે. ખરું જોતાં ભારતના બંધારણની ૪૭મી કલમ પ્રમાણે હવે કોઈ રાજ્યની સ્વતંત્ર નીતિ રહેતી નથી. બંધારણમાં આદેશાત્મક સિદ્ધાંતોમાં દારૂબંધીના કાર્યક્રમનો સમાવેશ થવાથી તે રાષ્ટ્રીય નીતિ બની જાય છે. પરંતુ દારૂબંધીના કાર્યક્રમ અંગે મક્કમતા અને ઝડપથી અમલ કરવાનું રાજ્યો ઉપર જોડવામાં આવ્યું છે. તે અર્થમાં ગુજરાત માટે સ્વતંત્ર કાર્યક્રમ બને છે. તેથી ગુજરાતમાં સ્વતંત્રતા પહેલાંના લોકોના આંદોલન મારફત અને સ્વતંત્રતા બાદ કાયદા દ્વારા દારૂબંધીના કાર્યક્રમોને મળેલી સફળતાના આધારે આપણે તપાસીશું.

કેટલાક અંતરાયો

ગુજરાત રાજ્યને વિદ્યાર્થી સાગરકાંઠે અને રાજસ્થાન, મધ્ય ભારત, તથા મહારાષ્ટ્ર રાજ્યોની સરહદો તથા પાકિસ્તાન અને પોર્ટુ-

ગલ સંસ્થાનની આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદો સ્પર્શે છે. રાજસ્થાનની સરહદ બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા અને પંચમહાલ જિલ્લાને અડકે છે. મધ્ય ભારતની સરહદ પંચમહાલ અને વડોદરા જિલ્લાને અડકે છે. મહારાષ્ટ્રની સરહદ સુરત જિલ્લાને અડકે છે. ભણે પાકિસ્તાનનું રણ કચ્છના રણને અને બનાસકાંઠા જિલ્લાને અડકે છે. પોર્ટુગલ સંસ્થાનના દમણ ગુરત જિલ્લાને અને દીવ અમરેલી જિલ્લાના કોડીનાર તાલુકાને સ્પર્શે છે. તેથી પાડોશી રાજ્યોની દારૂબંધીની કીલી નીતિની ગુજરાતની સરહદો ઉપર અસર પડ્યા કરે છે અને દાણચોરી વગેરેની શક્યતાઓ રહ્યા કરે તે સ્વાભાવિક છે. તેથી ગુજરાતમાં દારૂબંધીની સંપૂર્ણ સફળતા માટે બે માર્ગો છે : (૧) પાડોશી રાજ્યો સંપૂર્ણ દારૂબંધીનો અમલ કરે અને (૨) ગુજરાત રાજ્યનું પોલીસતંત્ર સરહદો ઉપર કડક જાખો રાખે. આ બંને અમલમાં આવે તોપણ થોડી છટકાબારી રહી જવાની. તેનો લોકઆંદોલન મારફત સામનો કરવો જોઈએ. જોનો અત્યારે અભાવ દેખાય છે.

સ્વરાજ્ય નહોતું મળ્યું ત્યારે લોકઆંદોલન સંભળ હતું અને દારૂબંધીની તરફેણમાં જાગૃત જનમત હતો. છતાં કાયદાથી બંધી ન હોવાને કારણે પીકાં બંધ થઈ ચક્રાંત નહોતાં. તેથી સ્વાભાવિક રીતે લોકો પીવા તરફ ઢળી પડતા. હવે કાયદાથી બંધી થઈ છે અને સહેલાઈથી પીવા મળતો નથી, ત્યારે જનમત બેદરકાર બન્યો છે. તેથી કાયદેસર બંધી હોવા છતાં ચોરીદુપીથી ગાળવા, વેચવાની પ્રવૃત્તિ ચાલ્યા કરે છે. અને કાયદો નડે નહીં તેવાં કેદી પોલીસ બંધારમાં દેખા દે છે. પરંતુ આનો ઉકેલ કાયદાનો કડકપણે તંત્ર મારફત અમલ અને જનમતનો તેને સતત ટેકો મળે, તે છે.

દારૂનું અર્થાંતર

ગુજરાતમાં દારૂ પીવાને કદી સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મળી નથી. દારૂ ડિયાને સમાજમાં હલકો માન્યો છે. અને રાજ્યને કદી તેને આવકનું સાધન ગણ્યું નહોતું. પરંતુ ક્રિસ્ટિય લોકોના આવા પછી, તેમના સામાજિક રીતરિવાજો અને જીવનની પદ્ધતિએ ભારતીય સમાજ ઉપર અસર પાડી. અંગ્રેજી કેળવણી અને સંસ્કૃતિએ હિંદીઓનો અંગ્રેજી સાથે સંપર્ક ગાઢ બનાવ્યો. ગૃહચાંકયા ભૂલેલા હિંદીઓએ અંગ્રેજી સાથે વજવામજવા, દારૂ પીવો શરૂ કર્યો. અને પછી-તો બદ્ધસમાજમાં ભળવા માટેનું દારૂ એક સાધન ગણાવા લાગ્યું. ત્યારથી દારૂ જે સમાજમાં દેવ ગણાતો તેને સ્થાન મળવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે તે ગરીબવર્ગમાં

પણ ફેલાયો. અને તેમના સામાજિક રીતરિવાજોમાં સ્થાન પામવા માંડ્યો. અંગ્રેજ સરકારે તેને આવકનું સાધન ગણ્યું અને દારૂથી થતા નૈતિક અપરાધને રોકવાને બદલે આવક વધારવા દારૂને ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું. દારૂની આદત ધીમે ધીમે કેટલી વધી તે પરદેશી દારૂની આયાત ઉપરથી જણાયે. ભારતમાં જે વિલાયતી દારૂ ૧૮૭૫-૭૬માં સાત લાખ ગેલન આયાત થતો હતો તે ૧૯૦૪-૦૫માં વધીને ૧૩ લાખ ગેલન થયો. અને ૧૯૨૭-૨૮માં વધીને ૬૨ લાખ ગેલન થયો. દેશની આબકારી આવક જે ૧૮૬૧માં બે કરોડ રૂપિયા હતી તે ૧૯૩૭-૩૮માં વધીને ૭૫ કરોડ રૂપિયા થઈ હતી. વહીવટી વ્યવસ્થા અને ધારા-કીય જોગવાઈઓ દારૂના ઉપયોગને અટકાવવાને બદલે આવકની સહી-સલામતી તરફ વધુ ધ્યાન આપતી. આવી પડતી દશામાં સદ્ભાગ્યે ભારતની સાર્વકુલિક જગતિ મદદે આવી અને સુધારકોએ દારૂ સામે જંગલાદ જાણી. અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે છેક ૧૯૮૫થી વગભગ દર વર્ષે સરકારને દારૂની બંદી ઉપર અંકુશ મૂકવા વિનંતી કરતા દસો કરોડ કર્યા હતા. અને છેલ્લેની પાંચોગેનમાં પણ ભારતનો આબકારી નીતિની ટીકા કરતા દસો કરોડ રજૂ થતા હતા.

૧૯૨૧માં મુંબઈ રાજ્યની લેલિસ્લેટીવ કાઉન્સિલે ડૉ. દાદશંકરજી સંપૂર્ણ દારૂબંધીનો દાવ માન્ય રાખ્યો હતો અને ૧૯૨૨માં સરકારે આ પ્રશ્નમાં ડિલ જવા એક સમિતિની રચના કરી હતી. આ સમિતિએ સંપૂર્ણ દારૂબંધીની ભલામણ કરી હતી અને ૧૯૨૫ની ૧૨મી ફેબ્રુઆરીના રોજ મુંબઈ સરકારે સંપૂર્ણ દારૂબંધી કરવાની નીતિની અજેરાઈ કરી હતી.

રાજકોલસેને માલત્યા ગાંધી, કેસરચંદ્ર સેન, લોકમાન્ય ટિલક અને ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે જેવાએ દારૂ સામે અવાજ ઉઠાવ્યો. ગાંધીજીએ તો દારૂમાં પીઠા ઉપર પિકેટિંગ કરવા સુધીની પ્રવૃત્તિ આદરી. ૧૯૨૫માં મધ્યસ્થ ધારાસભાએ દારૂબંધીની ભલામણ કરતો દાવ પસાર કર્યો હતો અને ભારત સ્વતંત્ર થાય ત્યારે તેનું બંધારણ કેવું હશે તેના ઉપર વિચાર કરવા માટે ૧૯૨૮ના ડિસેમ્બરના કલકત્તામાં એક સર્વ-પક્ષીય પરિષદ મળી હતી. તેણે બંધારણમાં દારૂબંધીની કલમ દાખલ કરી હતી. ૧૯૩૧માં અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસે સંપૂર્ણ દારૂબંધીની કલમનો બંધારણમાં સમાવેશ કરવા અંગેનો દાવ કર્યો હતો.

ઉપરની ભાવના રાષ્ટ્રીય જનવનમાં વણાઈ ગઈ હતી તેવા સંજોગોમાં ત્યારે ૧૯૩૭માં પ્રાંતિક સ્વચ્છતા આયુષ્ય ત્યારે મુંબઈ સરકારે ત્રણ વર્ષમાં સંપૂર્ણ દારૂબંધી કરવાનું હિમતભર્યું પગલું લીધું. અને મુંબઈ રાજ્યના બીજા ભાગે સાથે જુગલપતમાં પણ તેની દરખાશ અમદાવાદ શહેર અને તેને ફરતા પાંચ માઈલના વિસ્તારમાં તથા સુરત જિલ્લાના બારોલી તાલુકામાં અને ભરૂચ જિલ્લાના બે તાલુકાઓની કરી. ૧૯૩૮માં અમદાવાદ જિલ્લાના દસઠોઈ તાલુકામાં, અને સુરત જિલ્લાના વાલોડ મહાલમાં દારૂબંધીનો અમલ કર્યો. આ અમલની અસર સમજવા મુંબઈ સરકારે શ્રી. નંદાજીના પ્રમુખપણા હેઠળ એક સંધાન સલાહકાર સમિતિની રચના કરી. આ સમિતિએ તેની તપાસ

દરમ્યાન નોંધ્યું છે કે, દારૂબંધીને લીધે નીચલી કોમોનું સામાજિક અને આર્થિક જીવન સુધર્યું છે. મકાન માલિકો તરફથી જુગાનીઓ પરે હતી કે, પહેલા કરતાં મકાનભણાં નિયમિત મળે છે, પાછાં દેવાં જવડી ભંચ છે અને હવે બાકી રહેતાં નથી. પછાતો પાસેથી લોકો વાળે નાણાં ઉછીનાં નહોતા લેતા એવી દારૂબંધીના અમલ પછી પછાતોની દુરિયાદો આપવા લાગી.

પ્રતિનિધીય જોજના

સંપૂર્ણ દારૂબંધી બાકીના ઘણા વિસ્તારોમાં દાખલ કરી થઈ હતો. પરંતુ એટલામાં જ દારૂબંધી કાયદાની કલમ ૧૪-બ સામે ઘણોકોઈમાં પકડાર થયો. આ કલમ મુખ્યત્વે આબકારી જકાત અને પરવાના માટેની છે તેવી તેનો ઉપયોગ દારૂની આયાત, સંગ્રહ કે વેચાણ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં ન કરી શકાય એ દલીલ હતી. જુદી જુદી અદાલતોએ જુદા જુદા અભિપ્રાયો આપ્યા. પરિણામે પરદેશી દારૂનો આયાત ઉપરનું નિયંત્રણ બિનઅસરકાર બની ગયું. તેટલામાં બીજું વિચ્છવ્યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. અને કોંગ્રેસ સરકારે શજનામાં આપ્યાં. તેની જગ્યાએ સલાહકાર સમિતિની રચના થઈ. જેણે દારૂબંધીની ભાવનામાં કીલી નીતિ અપનાવી; પરિણામે કોંગ્રેસ સરકારે થડ કરેલી દારૂબંધી વગભગ નામશેષ થઈ ગઈ. તે છેક ૧૯૪૬માં કોંગ્રેસે સત્તા ધારણ કરી ત્યાં સુધી નહિવત્ રહી. ફરીથી કોંગ્રેસ સરકારે ૧૯૪૭થી, દારૂબંધીનો કાયદમ અપનાવ્યો અને દર વર્ષે ૨૫ ટકાનો કાપ મૂકી ચાર વર્ષમાં સંપૂર્ણ દારૂબંધીની જોજના અમલમાં મૂકી. તે મુજબ :

- (૧) ૧૯૪૭-૪૮માં અઢવાડિયામાં બે દિવસ દારૂની કુકાનો બંધ રાખવી. ૧૯૪૮-૪૯માં ત્રણ દિવસ અને ૧૯૪૯-૫૦માં પાંચ દિવસ બંધ રાખવાનું નક્કી થયું.
- (૨) ૧૯૪૭-૪૮, ૧૯૪૮-૪૯ અને ૧૯૪૯-૫૦માં દારૂની કુકાનો વધુ ને વધુ બંધ કરવાનું નક્કી થયું.
- (૩) દેશી દારૂની કંફે તાકાત ઘટાડી તદ્દન મોળી બનાવી દીધો.
- (૪) વિલાયતી દારૂની સંગ્રહની મુદત ઓછી કરવામાં આવી.
- (૫) દારૂ ઉપરની જકાત વધારવામાં આવી.
- (૬) વિચરીટનો પીવામાં ઉપયોગ કરનારને શિક્ષા દાખલ થઈ.
- (૭) આબકારી ગુનાઓની શિક્ષા વધારવામાં આવી.

ગુજરાતમાં આ બધા તબક્કાઓનો અમલ થયો.

સને ૧૯૪૭માં થડ કરેલો પ્રગતિશીલ દારૂબંધીનો કાયદો ૧૯૫૦માં સંપૂર્ણ બની ગયો અને ગુજરાત દારૂની દૃષ્ટિએ સુકો વિસ્તાર બન્યો. પરદેશી મુલાકાતીઓ માટેની પરમિટો, આરોગ્યના કારણે મળતી પરમિટ, આકસ્મિક સંજોગો માટેની પરમિટ વગર દારૂ રાખવો કે પીવો એ શિક્ષાને પાત્ર થયો. ૧૯૪૯નો દારૂબંધીનો કાયદો ૧૯૫૨માં અને ૧૯૫૪માં સુધર્મો. અને તેમાં રહેલી ખામીઓ દૂર થઈ ગઈ. આજે ગુજરાતમાં પણ મુંબઈ રાજ્યનો દારૂબંધીનો કાયદો અદિત-વર્ધમાં છે અને

ગુજરાત, સોરાષ્ટ્ર, કચ્છના ઓગણીસ જિલ્લાઓમાં સંપૂર્ણ દારૂબંધી પ્રવર્તે છેતાં દારૂબંધીના કાયદાનો ભંગ નથી થતો એમ નથી. તેવા ભંગ માટે કાયદામાં શિશ્તાની જોગવાઈ છે. છતાં ભંગ થાય છે. ત્યાં કાયદાની મર્યાદા છે અને પ્રજાકીય પ્રશાસોની જરૂર છે. સદ્બાળમે આ દિશામાં લોકમત જાગ્રત કરવાનું કામ નશાબંધી મંડળ કરી રહ્યું છે. બિનસરકારી ધોરણે ચાલતી આ એક રચનાત્મક સંસ્થા છે અને ગુજરાતના તમામ જિલ્લાઓમાં પ્રજાકીય સંસ્થાઓ, સામાજિક કાર્યકરો તથા સાધુસંતો અને રચનાત્મક સંસ્થાઓને દારૂબંધીના કાર્યક્રમમાં પ્રવૃત્ત કરવાનું કામ કરે છે. ઉપરાંત દારૂની લતમાં ફસાયેલા લોકોને સ્થગળવી વ્યસન છોડાવવાની પ્રવૃત્તિ પણ કરે છે. આ ચીતે કાયદાની મર્યાદાને પૂરક બનવાનું સફળ કામ ચાલી રહ્યું છે.

ઉપરાંત સરકાર તરફથી રાજ્ય કક્ષાનું દારૂબંધી સલાહકાર બોર્ડ પણ અસ્તિત્વમાં છે. તેનું કામ રાજ્યને દારૂબંધીના કાર્યક્રમના અમલ પરત્વે સલાહસૂચન અને દોરવણી આપવાનું છે. રાજ્યની કક્ષાએ બોર્ડ કામ કરે છે, જ્યારે જિલ્લા કક્ષાએ જિલ્લા વિકાસ મંડળની દારૂબંધી પેટા-સમિતિ હોય છે. ગુજરાતના દરેક જિલ્લામાં આવી પેટા-સમિતિઓ કામ કરે છે. દરેક ગ્રામપંચાયતમાં પણ દારૂબંધીની પેટાસમિતિઓની જોગવાઈ છે. પરંતુ બધે જ તે સફળ રીતે રચી શકાઈ નથી.

દારૂની બદીમાં ફસાયેલા વિસ્તારો માટે સરકાર તરફથી સંસ્કારકેન્દ્રો ચાલે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ૩ સંસ્કારકેન્દ્રો, વડોદરા જિલ્લામાં ૭, ભરૂચ જિલ્લામાં ૪, મહેસાણા જિલ્લામાં ૩, જેમ જિલ્લામાં ૪, સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ૪, પંચમહાલ જિલ્લામાં ૫, સુરત જિલ્લામાં ૧૨ અને કોંગ જિલ્લામાં ૬ સંસ્કારકેન્દ્રો ચાલે છે.

આ ઉપરાંત દરેક જિલ્લામાં મનોરંજન કાર્યક્રમો, ભજનો, ક્વાર્ટીનન વગેરે કાર્યક્રમો પણ ચાલે છે.

આ બધી પૂરક પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હોવા છતાં દારૂબંધીના સંપૂર્ણ અમલની રૂકાવટ કરનારા કેટલાક મુદ્દાઓ છે. જેનો ઈલાજ વિચારવો જોઈએ. રૂકાવટ કરનારા મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

- (૧) વહીવટી
- (૨) આર્થિક
- (૩) સામાજિક
- (૪) બીજા પરચૂરણ.

વહીવટી મુશ્કેલીઓ:

- (૧) દારૂ બનાવવાની સરળ પદ્ધતિ અને બનાવટ માટેનો કાયદો સામાન સહેલાઈથી મળવો.
- (૨) અમલ માટેના નેત્રમાં અપૂરતી માણસો.
- (૩) પોલીસનેત્ર માટે જરૂર કરતાં ઓછાં પાઇનો.
- (૪) પહેલો રાજ્યો, દરિયા કિનારો, અને પસાદમાંથી દારૂચોરી મારફત આવતો દારૂ.

(૫) છૂટાછવાયા તાડીના ઝાડની પરિસ્થિતિને લીધે ગેરકાયદે તાડ છેડવાને કાબૂમાં લેવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ.

(૬) વિશ્વાસલાયક પંચ અને બીજા સાક્ષીઓનો પૂરતો સંખ્યામાં અભાવ.

(૭) દારૂબંધીના કેસોમાં મેનિફેસ્ટેશન દીર્ઘ વલણ.

(૮) કેસોમાં થતા વિલંબને કારણે ધકાચી કંટાળતાં પંચો અને તેથી સાક્ષીઓને ફોજવાનો મળતો અવકાશ.

આર્થિક મુશ્કેલીઓ:

..(૧) સર્વસામાન્ય બેકારી.

(૨) પૂર્વ દારૂના ધંધામાં રોકાયેલા લોકોની બેકારી.

(૩) પ્રતિબંધિત ચીજોના લલચાવનારા ઊંચા ભાવ.

(૪) ગેરકાયદે ચાલતી પ્રવૃત્તિમાં અને દારૂચોરીના ધંધામાં સહેલાઈથી મળતા પૈસા.

(૫) જીવનધોરણના ઊંચા અંકને પહોંચી વળવાની અશક્તિ.

સામાજિક મુશ્કેલીઓ:

(૧) પ્રજાના મહત્વના વર્ગો તરફનું દારૂબંધી પ્રત્યેનું ઉદાસીન વલણ.

(૨) ભણેલા વર્ગનું વલણ: દારૂબંધીનો ગુનો તે સમાજ સામેનો ગુનો છે એવા વલણનો અભાવ.

(૩) દારૂબંધીના ગુનેગારોની શાંતિઓ તરફથી વિરોધ થતાં નભાવી લેવાની વૃત્તિ.

(૪) કેટલીક લાંબિઓમાં ધાર્મિક કે સામાજિક શિવાજના બહાના હેઠળ દારૂને મળતું ઉત્તેજન.

પરચૂરણ મુશ્કેલીઓ:

(૧) રાજ્ય વિધાનસભાની મર્યાદિત સત્તા: વિધાનસભા કક્ક કાયદો કરી શકતી નથી, કારણ કે, સ્ટેટ વિસ્તી વસ્તુ છે. કક્ક કાયદો કરવા જાય તો મુનિયન વિસ્તે જોડે અશ્વક્રમણમાં અવાય.

(૨) બંધારણ હેઠળના પ્રાથમિક ધક્કો.

(૩) ટિક્કર્સ: કાયદાની વિશ્વસ્યતાને કારણે ટિક્કર્સ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકી શકાતો નથી અને હોટલ, પાનની દુકાન કે ગણ્યા ઉપર તે છૂટલી વેચાય છે.

(૪) ઉત્તર પ્રદેશ, બંગાળ, બોધાણ, રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશ માંથી આવતી રિપરિટની બનાવટો ઉપર પ્રતિબંધ મૂકી શકાતો નથી.

(૫) દારૂબંધીનું ઠંડું, પ્રકાશમાં નહીં લાવનારું, બેઠું કામ હોવાથી જાહેર સેવકોનું તે તરફ ઓછું આકર્ષણ.

(૬) નળનું પ્રચારન અને અપૂરતી પ્રચારના સાધનો.

(૭) કેટલાક અંગ્રેજી છાપાંઓ મારફત દારૂબંધીના કાર્યક્રમને સતત ઉતારી પાડવાની ચાલતી પ્રવૃત્તિ.

ઉપરની તમામ મુદ્દાઓનું નિવારણ કરવું કોઈ પણ રાજ્ય સરકાર માટે અશક્ય નથી. તે માટેનો જરૂરી આગ્રહ હોય તો કરી શકાય. ગુજરાત રાજ્યમાં આવો આગ્રહ રાખી શકાય તેમ છે. કારણ કે, સરકાર અને પ્રજા માટે જરૂરી એવું અનુકૂળ વાતાવરણ ગોપીજીની પ્રવૃત્તિએ સરજી આપ્યું છે. વળી ગુજરાત રાજ્યની રચનાપૂર્વે દારૂ બંધીના અમલથી પ્રજાને જ ફાયદો થયો છે તે પણ સ્પષ્ટ છે. ખ્યાનિય કમિશનની દારૂબંધી તપાસ સમિતિ આગળથી શ્રી ખંડુભાઈ દેસાઈએ જે જુલાની આપી હતી તે સફળતાનું સુંદર ચિત્ર રજૂ કરે છે.

“ઔદ્યોગિક વિસ્તારોમાં દારૂબંધીથી થયેલા ફાયદા વિષે હું વિશ્વાસ-પૂર્વક કહી શકું તેમ છું. કારણ કે, દારૂબંધી પૂર્વે લગભગ મજૂરોમાંથી ૩૦ ટકા લોકો દારૂ પીતા હતા. તેમાંથી ૮ થી ૧૦ ટકા તો સંભળડ દારૂડિયા હતા. એટલે મજૂરના દરેક કુટુંબમાં એકાદ સભ્ય તો, દારૂડિયો હતો જ. તેથી મારામારીના અને તોફાનના બનાવો કામમ બન્યા કરતા અને તેમાંથી પોલીસ પેસા પડતી. આ રીતે મજૂરની આવકના ૩૦ થી ૩૩ ટકા પેસા દારૂ પાછળ બરબાદ થઈ જતા તે બધી જાણ છે. તથા કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા પાછળની મહેનત અને ખર્ચ પણ ઘટ્યો છે. દારૂબંધીના અમલ પૂર્વે અમદાવાદ શહેરની વસ્તી હતી તે કરતાં આજે બેવડી થઈ છે. છતાં કાયદો-વ્યવસ્થાનું વહીવટી નેત્ર પહેલાં જેટલું જ નાનું રાખી શકાયું છે અને પ્રમાણમાં સુવેલચાંતિ વધુ સચવાય છે.

“ગેરકાયદેસર ગાળવા, વેચવાની પ્રવૃત્તિ દારૂબંધી પહેલાં પણ હતી. આજે તેનો દારૂબંધીની નીતિમાં નહિ માનનારાઓ તરફથી જોરજોરથી

પ્રચાર થાય છે. પીનારામાંથી ૮૦ ટકા લોકોએ દારૂબંધીને કારણે દારૂ છોડ્યો છે. બાકીના ૨૦ ટકા ગેરકાયદેસર દુરુપયોગ કરતા હોય તો સરકારે કડક હાથે તે દારૂ દેવો જોઈએ. સરકારી નેત્રનું તે કામ છે.”

આ બધી મુદ્દાઓ છતાં ગુજરાતમાં દારૂબંધી સફળ કરવાનો એજેન્ડાનો નિરધાર છે. અને પ્રજાકીય સંસ્થાઓનો પુરુષાર્થ છે. સરકાર દારૂબંધીની નીતિનો જેટલો કડક રીતે અમલ કરી શકશે તેટલો સારકાર સંપત્તિ રહેશે તેમાં શંકા નથી.

પરંતુ જ્યાં સુધી પાણેશી રાજ્યો સંપૂર્ણ દારૂબંધી દાખલ ન કરે ત્યાં સુધી કોઈ પણ રાજ્ય એકલે હાથે સફળતા પ્રાપ્ત નહિ કરી શકે. કારણ કે, સરહદોમાંથી ગેરકાયદેસરનો દારૂ ઘુસ્યા કરવાનો. આ માટે એકમાત્ર ઈલાજ છે કે, દારૂબંધીનો કાયદો કરવાની સત્તા રાજ્ય પાસેથી લઈને મધ્યસ્થ સરકારે જ તે કાયદો કરવો જોઈએ. અને દરેક રાજ્યે તેનો અમલ કરવો જોઈએ. ભારતના બંધારણમાં સ્થાન પામેલી આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ પાર પાડવાની જવાબદારી પણ કેન્દ્ર સરકારની બનવી જોઈએ. એ લતાં સુધી કેટલાંક રાજ્યોએ આગ્રહપૂર્વક દારૂબંધીના કાર્યક્રમનો ધાર્મિક શબ્દપૂર્વક અમલ કરવો રહ્યો. આવી શબ્દા ગુજરાત રાજ્યની હોવાથી ગુજરાતમાં દારૂબંધીનો સફળ અમલ કરી બતાવાશે નો ભારતનાં બીજાં રાજ્યને દોરવણી મળશે. કારણ કે, દારૂની આવક જતી કરીને વિકાસપ્રવૃત્તિઓ રૂપવા સામે ઘણાં રાજ્યો દબીલ કરતાં હોય છે. ગુજરાત આધવાળું રાજ્ય છે. છતાં દારૂની આવકની લાચરમાં પડ્યા વગર થોનાની વિકાસપ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાની ક્ષમત બતાવશે તેમાંથી બીજાં રાજ્યો ધણે લઈ શકશે.

જેલ સુધારણા

જેલ શબ્દ સાંભળતાં આપણા મનમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું ભય-મિશ્રિત ચિન્ત ખડું થાય છે. કાળની કિતાબ તપાસીએ તો જેલ અથવા કારાવાસની સજા ઘણા જૂના કાળથી ચાલી આવે છે. રામાયણ અને મહાભારતમાં પણ કારાવાસની સજાનો એક યા બીજી રીતે ઉલ્લેખ મળે છે.

અનાદિ કાળથી ગુના થતા આવ્યા છે અને ગુના કરનાર વ્યક્તિઓ તરફ સમાજ કાંઈક જુદી જ દૃષ્ટિથી જોતો આવ્યો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તેમનાં કાર્યોને વાર્તા, નાટકો વગેરે દ્વારા વર્ણી બેવાની પ્રથના લગભગ બધા યુગના લેખકોએ કરેલો જણાય છે. પ્રત્યેક દેશના સાહિત્યમાં આ સર્વ પ્રકાર નજરે પડે છે. રોમિયો દુશ્મનો પણ ગુના અંગેના સમાચાર તેમના રોજના કોલમમાં આપતા હોય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, મનુષ્યની વર્તણૂકમાં સમાજ ઊંડો રસ ધરાવે છે એટલું કહેવું પર્વાન નથી. પરંતુ માનવીની અસાધારણ વર્તણૂકમાં વ્યક્તિઓ વધારે રસ ધરાવે છે. ગુનેગારની વર્તણૂક પણ કાંઈક આવી અસાધારણ હોવાથી તેનું વર્તન સમાજે માન્ય કરેલાં કાંઈક આવી અસાધારણ હોવાથી લોકો આવી વાતોમાં રસ લે છે, ધોરણીથી કાંઈક જુદું હોવાથી લોકો આવી વાતોમાં રસ લે છે, અસ્વસ્થતા અનુભવે છે, કાંઈક અંશે તેને ભયમિશ્રિત લાગણીથી જુએ છે.

જેલોની ઉત્પત્તિ

ગુનેગારોનું અસામાજિક વર્તન ક્રમશઃક્રમશઃ માટે પ્રત્યેક સમાજે કાંઈક જોગવાઈ કરેલી જણાય છે. ગુનાની સિસ્ટમો ઓછીવતી જેલ અને સ્વયંચાલિત દંડ દ્વારા વધવામાં આવે છે. શાસીય અર્થમાં જેલનો અર્થ 'પાંજરું' થાય છે અને ન્યાયની કારવાઈ પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી ગુનેગારને રાખવાની જગ્યા તે જેલ એમ સમજવામાં આવે છે, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં જેલ એક એવું સ્થાન અથવા જગ્યા છે કે જ્યાં ગુનેગારોને સુધારણા માટે રાખવામાં આવે છે. આ પ્રકારની જેલનું અસ્તિત્વ ઈ. સ. ૧૫૮૭થી જણાય છે, પરંતુ સામાન્ય અર્થમાં જેલ તે પહેલાં પણ વાસ્તવ-જનતામાં એક યા બીજી સ્વરૂપમાં નજરે પડે છે. હિંદુ ધર્મમાં જોમની ગણના ભગવાનના અવતાર તરીકે થાય છે તે ગીતાગોપ્ય ક્રીક્રમ્સનો જન્મ જેલમાં થયો હતો. નાનામોટા રાજ્યોઓએ એકબીજાના પ્રદેશ પર ચડાઈ કરીને પ્રતિસ્પર્ધા કે ક્રીડાના કે રાજ્ય મેળવવાની વિષયસભર પરિસ્થિતિ બની અને પ્રતિસ્પર્ધા રાજ્યોઓએ પુરોગામીને કેટ કરીને ગાદી મેળવવાના ઐતિહાસિક

ક્રીમતની કમળામહેન પટેલ
(નાયબ પ્રધાન, ગુજરાત રાજ્ય)

દાખલાઓ આપીને અહીં લંબાણમાં ઉતારવાનો અવકાશ નથી. છેલ્લે ભારતમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળના પ્રભુતાઓએ સ્વેચ્છાએ જેલવાસ અપનાવ્યાની કદાચી આપણા સૌના મનમાં તાજી જ છે.

જેલનાં સર્જનો

સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર કરેલ જેલવાસીઓને લોખંડી સળિયા પાછળ ઘિટન કરવાની પ્રેરણા મળી છે, તક મળી છે. અંધારી કોટલીમાં પણ કવિતાનાં, તાત્ત્વિક ચર્ચાનાં અને સાહિત્યનાં કમળ ખીલી ઊઠ્યાં છે. જગતના મહાપુરુષોએ પોતાના બુદ્ધિવૃદ્ધિ અને કલ્પનાચાતુર્યનો પરિચય કારાવાસ દરમિયાન કરાવ્યો છે. કાસગુહની અંધારી કોટલીમાં જગતના મહાન ફિલસૂફ સોક્રેટીસને તત્ત્વચિંતન કરવાનો આનંદ મળ્યો હતો. રોમન્ટર રેબેકે 'જગતનો ઇતિહાસ', જોન બનિયને 'પિલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ', લોકમાન્ય તિલકને 'ગીતારહસ્ય', અને ખંડિત જગ્યાદરવાલ નેહરુને 'ડિસ્ટવર્સિ ઓફ ઇન્ડિયા' અને સાને ગુરુજીને 'સ્વામચી આઈ' જેવાં પુસ્તકો લખવાની પ્રેરણા તેમ જ અવકાશ મળ્યાં હતાં. 'કાર્થમ એન્ડ પાનિશ્મેન્ટ'ના લેખક ડોસ્ટોવસ્કીને માનવતાનું વિચાર દર્શન જેલમાં જ થયું હતું. અલીપુરની જેલમાં જ ધોગી શ્રીઅરવિન્દને પહેલો ઈશ્વરી સાક્ષાત્કાર થયો હતો. આપણા રાષ્ટ્રપિતા પૂ. ગાંધીજીને પણ જેલમાં જ વિચારવાનો અને લખવાનો સમય મળ્યો હતો. દુનિયાના ઇતિહાસમાં આવાં તો અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે. ઉપરની હકીકત રાજકીય ઓછોવનમાં સીધી યા આકડતરી રીતે ભાગ લેનાર વ્યક્તિઓના જેલનિવાસ અંગે છે. આ વ્યક્તિઓનું સમાજ બહુમાન કરે છે એટલું જ નહિ પણ તેમનાં નામ ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે લખાયાં છે.

સામાન્ય અર્થમાં કાંઈ પણ ન કરવાનું કાર્ય આપણે કરીએ છીએ ત્યારે 'મારો ગુનો લઈ ગયો', એમ આપણે કહીએ છીએ. આ અર્થમાં ગુનો નીતિમતાનાં ધોરણો સાથે સંકળાયેલો છે, પરંતુ ગુનાની કાનૂની વ્યાખ્યા જુદી પડે છે. રાજ્યના કાયદાની વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કાર્ય કરવામાં આવે તેને ગુનો ગણવામાં આવે છે. દૂંઝમાં ગુનો કાયદા સાથે સંબંધિત છે. દા. ત. મુંબઈ રાજ્યમાં દારૂખંચીના કાયદા પહેલાં દારૂ પીવો તે ગુનો ગણાતો ન હતો, પરંતુ દારૂખંચીના કાયદાના પસાર થયા પછી દારૂ પીવો તે ગુનો ગણાય છે. અને તેવી વ્યક્તિ કાયદાને આંધીન સિવાય પાત્ર દરે છે. આઓ જ બીજી દાખલો દ્વિપત્ની પ્રતિબંધ અંગેનો છે. અને કાયદાનો વિરુદ્ધ અર્થ સમજતો જુદો છે

અને તે અર્થમાં આદિ સમાજના રિવાજ, પ્રણાલી, રૂઢિને પણ તે સમાજના કાયદાકીય ગણી 'ગુનો' નક્કી કરવામાં આવે છે તે હકીકતનો ઉલ્લેખ માત્ર જ કરીશું.

બુદ્ધતા સમય પહેલાંના હિંદમાં જેવો ખૂબ જ ભયંકર જગ્યા હતી એમ કહીએ તો કોઈ પણ રીતે અતિશયોક્તિ થતી નથી. કેદી-ઓને સાંકળ બાંધી ખૂબ વજનદાર ભાર ખેંચવાનું જણાવવામાં આવતું અને ફટકા મારવાની સજા સામાન્ય હતી. ઓગણીસમી સદી સુધી આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં ખાસ ફેરફાર જણાતો નથી. જેવના ચિસ્ત અંગેના નિર્ણયો ખૂબ જ કડક હતા અને કેદીઓ માટે તેનું પાલન કરવાનું કાર્ય ખૂબ જ કઠિન હતું. ખૂબ જ મુશ્કેલી અને ઊંચી દીવાલોવાળા જેલનિવાસોમાં મુન્યુંનું પ્રમાણ દર જગેરે સો જેટલું હતું તે હકીકત જેલની કારમી કણાણીની દ્યોતક છે.

ગુજરાત રાજ્યની જેલો

ગુજરાત રાજ્યની જેલોની કાચવાઈનો લંબાણ ખ્યાલ મેળવતી પહેલાં ભારતમાં જુદી જુદી જેલસમિતિઓની બવામણોને પરિણામે જેલોમાં કેટલાક ફેરફાર થયા હતા તેનો ટૂંકમાં પરિચય મેળવવો જરૂરી છે. વિસ્તૃત રીતે સૌ પ્રથમ ઈ. સ. ૧૮૩૬માં જેલસુધારણાનો પ્રયત્ન હાથ ધરવામાં આવ્યો તે પહેલાં પણ ઈ. સ. ૧૮૩૨માં નિમારેલી જેલસુધારણા સમિતિએ કેદીઓ પાસે જાહેર રસ્તા ભેંધાવવાના કાર્યને અયોગ્ય ઘટાવું હતું.

સન ૧૮૩૬-૩૮માં લોર્ડ મેકોલે સમિતિએ જેલોમાં સુધારકરીની સામાન્ય પરિસ્થિતિ, અનાજ, કપડાં વગેરે પાસે સંતોષ દર્શાવ્યો હતો. પરંતુ તે અંશવાદમાં યોગ્ય વસવાટની અને જેલોની અંદર પૂરતા કામ-કાજની જોગવાઈ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.

૧૮૮૮-૮૯માં નિમારેલી સમિતિએ આંતરિક વલીવટના 'સેને તપાસ કરી અને ૧૮૯૨ની સમિતિએ જેલના ગુના અને સજાઓ વિષે દરખાસ્તો તેવાર કરી.

૧૯૧૯-૨૦માં નિમારેલી સમિતિએ જેલવલીવટની પદ્ધતિની કાર્ય-લક્ષતા પર ભાર મૂક્યો. તેમાં નીચેની બાબતો મુખ્ય હતી:

૧. નિષ્ણત દેખભાળ
૨. યોગ્ય પસંદગીવાળા અને પગારદાર કર્મચાલીઓ
૩. કેદીઓનું યોગ્ય વર્ગીકરણ અને અલગ રાખવાની વ્યવસ્થા
૪. છૂટા થતા કેદીઓને મદદ
૫. સુધારણાની અસરનો તાજ
૬. જેલવાસ અટકાવવાનાં તથા ટૂંકાવવાનાં પગલાં.

અસહકારની ચળવળ વખતે આપણા કેટલાય દેશનેતાઓ જેલમાં ગયા. તેમણે પોતે પણ કેટલીય મુશીબતો અનુભવી. ઉપરાંત અન્ય કેદી-ઓની સ્થિતિ પણ નિહાળી. જેને પરિણામે ઈ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રથમ-વાર અને ફરી વાર ૧૯૪૬માં જનરેલે કોંગ્રેસ પ્રધાનમંત્રી મુંબઈમાં સત્તા પર આવ્યું ત્યારે તેણે જેલમાં થયેલા સુધારાઓ દાખલ કર્યા.

ગુજરાત રાજ્યની વિવિધ પ્રકારની જેલોનું વ્યાપક રીતે નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે:

૧. મધ્યવર્તી જેલો (સેન્ટ્રલ પ્રિઝન)
૨. જિલ્લાની જેલો (ડિસ્ટ્રિક્ટ પ્રિઝન)
૩. ખાસ પ્રકારની જેલ
૪. મુખ્ય મથકની પેટા જેલો (વર્ગ બીએ અને ટ્રીબ્યુ).

ઉપલા પ્રકારનાં કારાગૃહોનું નંત્ર રાજ્યના કારાગૃહખાતાના સંચાલન હેઠળ છે. જ્યારે નાનાં પોલીસ લોકઅપ અને વિવિધ જેલોની દેખભાળ પોલીસખાતાનું અને ન્યાયખાતાનું સંભાળે છે.

જેલોમાં અપાતી તાલીમ વધુમાં વધુ અસરકારક બનાવવાની અને જેલસુધારણાની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓને યોગ્ય રીતે અમલમાં મૂકવાની દૃષ્ટિએ જેલોનું અને કેદીઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલ છે. વર્ગીકરણ યોજના મુજબની ગુજરાતી જેલોની વિગતવાર માહિતી નીચે પ્રમાણે છે:-

મધ્યવર્તી કારાગૃહ

અ. અમદાવાદ મધ્યવર્તી કારાગૃહ

૧. પહેલો વખતનો ગુનો કરનાર, બે વર્ષ અને તેથી વધુ સજાના સર્વે લાંબી સજાવાળા કેદીઓ.
૨. અમદાવાદ અને વડોદરા જિલ્લાના ત્રણ મહિના અને ઓછી સજાના ટૂંકી સજાવાળા કેદીઓ.
૩. જેમને સજા નથી લાગી અને જેમની વિરુદ્ધ કાયદેસર કામ ચાલી રહ્યું છે તેવા જિલ્લાના કાચા કામનાં અંદાજવાલ કેદીઓ.
૪. માનસિક રીતે પીડિત કેદીઓ. છતાં જેમને ગાંડા (lunatic) નથી ગણવામાં આવ્યા તે.

બ. વડોદરા મધ્યવર્તી કારાગૃહ

૧. સઘળા રીડા (habitual) ગુનેગાર.
૨. જિલ્લાના અંદાજવાલ કેદીઓ.
૩. એક મહિનાથી વધુ સજાવાળી સઘળી સ્ત્રી-કેદીઓ.

જિલ્લાની જેલો

અ. સંકોટ અને ભાવનગર ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલો

૧. ત્રણ મહિના અને તેની ઉપરનાં બે વર્ષ સુધીની સજાના પહેલી વખતના ગુનેગાર.
૨. અંદાજવાલ કેદીઓ.
૩. ત્રણ મહિનાથી નીચેની સજાવાળી સ્ત્રી-કેદીઓ.

ખાસ પ્રકારની જેલો

અ. જૂનાગઢની જેલ:

૧. ૧૬ થી ૨૩ વર્ષની ઉંમરના સઘળા કિશોર કેદીઓ.
૨. અંદાજવાલ કેદીઓ.
૩. ત્રણ મહિનાથી નીચેના ટૂંકી સજાવાળા પહેલો વખતના ગુને-ગાર.

બ. જીજ સ્પેશિયલ લેવ

૧. રીટા અને બીજા લેવોમાં ખરાબ રીતે વર્તણૂક બતાવેલ તેમ જ બીજા કેટલીક ઈપર ખરાબ છાપ પાડનાર કેટલીકો.

મુખ્ય મથકની પેટા-લેવો
(બીજા અને ત્રીજા વર્ગની)

(૧) સુરત, (૨) નવસારી, (૩) ભરૂચ, (૪) રાજપીપળા, (૫) છોટાઉદેપુર, (૬) ગોધરા, (૭) દેવગઢબારિયા, (૮) નકિયાદ, (૯) મહેસાણા, (૧૦) પાલનપુર, (૧૧) હિમતનગર, (૧૨) સુરેન્દ્રનગર, (૧૩) અમરનગર, (૧૪) ગોંડલ, (૧૫) મોરબી, (૧૬) અમરેલી, (૧૭) પોરબંદરમાં આ પ્રકારની લેવો છે.

બીજા વર્ગની પેટા લેવોમાં છ મહિનાની સજા સુધીના પહેલી વખતના ગુનેગારો અને જિલ્લાના અંદરડાપલ કેટલીકોને તથા ત્રીજા વર્ગની પેટા લેવોમાં મહિનાથી નીચેની સજાવાળા પહેલી વખતના ગુનેગારો અને જિલ્લાના અંદરડાપલ કેટલીકોને સાબવામાં આવે છે.

આ રીતે જેઈશું તો માનુષ પછી કે, કેટલીકોનું સંસ્થાવાર વર્ગીકરણ કાનૂની અને વહીવટીપોરણું, વચગાળા, ગુનાની નોંધણી, અતિ, માનસિક ખાસિયતો વગેરે લક્ષમાં રાખી કરવામાં આવેલ છે. આ વર્ગીકરણ પાછળ જેલઅધિકારીઓ વ્યક્તિગત કેટલીના માનસનો અભ્યાસ કરે અને સુધારાત્મક પગલાં લેવામાં મદદગાર થાય તે છે. અનેક મુશ્કેલીઓ છતાં સુયોજિત ધોરણે આને લગતાં શક્ય પગલાં લેવા જેલતંત્ર બધા પ્રયાસો કરે.

રહેઠાણની ઝોનલસ

કેટલીકોની હાલની રહેઠાણની ઝોનલસમાં ૪૦ કે તેથી વધુ કેટલીકોને સાબવા માટે મોટી બેંચોનો ઉપયોગ થાય છે. સેલ્સનો ઉપયોગ થોડાસર સંજોગોમાં કરવામાં આવે છે. એકલા રહેવા માગતા કેટલીકોને જો સેલ પ્રાપ્ય હોય તો તેનો લાભ અપાય છે.

નિત્ય કાર્યક્રમ

સવારના ૫-૧૫થી કેટલીકોનો કાર્યક્રમ થઈ શકે છે જેમાં બેંચે તથા કોટડીઓ ખોલવી, કેટલીકોની ગણતરી, સ્નાનાદિ નિત્યક્રમ, કોઈ, કામની વહેંચણી, ઉદ્યોગ, બપોરનું જમણું, આરામ, સાંજનો ઉદ્યોગ, રમતગમત, સાંજનું જમણું, શોય ઈ. ગણતરી, શિક્ષણવર્ગો વર્તમાનપત્રો તથા ઈતર પુસ્તકોનું વાચન, ફરસદનો ઉદ્યોગ વગેરે કાર્યક્રમ પછી પ્રાર્થના કરી દિનચર્યા ૯-૩૦ વાગે પૂરી થાય છે.

લેવ-મજૂરી

અગાઉના જમાનામાં જેલની મજૂરી સિધાત્મક વર્તનના પ્રતીકરણ ગણાતી. સખત મજૂરીની સજા પામેલા કેટલીકો પાસે અત્યંત સખત અને અમાનુષી મજૂરી કરાવવામાં આવતી. ચક્કી પીસવી, છાણોએ જોડાઈ તેવ કાઠનું, કોસ ખેંચવો વગેરે કાર્યોની માનવતા તથા સ્વામાની લાગણી ધરાતી. આ બાબત ધ્યાનમાં લઈને વિચારણાપૂર્વક અમાનુષી સખત મજૂરી જેલમાંથી કાઢી નાખવામાં આવી છે. કેટલીને માનવતાળખો

વર્તાવ મળવો જેઈએ અને તેના સ્વામાની રક્ષા થવી જેઈએ. કેટલીકો જેલમાં કામ તો કરવું જ જેઈએ પણ તે કામ શિશાત્મક કે હેતુ રહિતને બદલે સુધારાત્મક હોવું જેઈએ. આ રીતે જેલની મજૂરીની પ્રવૃત્તિ સહેલુંક અને સમાજને લાભદાયી બનતાં શિશાત્મકમાંથી સુધારાત્મક બની ગઈ છે. કેટલીકો પાસે કરાવવામાં આવતાં કામ તેમની શારીરિક અને માનસિક શક્તિ અનુસાર હોય છે.

સાધારણ રીતે જેતાં કેટલીકો ઉદ્યોગવાળાં મોટાં શહેરોમાંથી અથવા તો ખેતીવાડી પર નળતાં ગામડાંઓના વિસ્તારમાંથી આવે છે. એટલે જેલમાં કામના બે વિભાગ પાડી શકાય.

અ. ઔદ્યોગિક, બ. ખેતીસંબંધક.

ઔદ્યોગિક તાલીમ

જેલમાંથી કેટલીકો છૂટા થતાં ઉપયોગી અને ફળદાયક કામકાજ મેળવી શકે તે નજરે આધુનિક જેલમાં ઔદ્યોગિક તાલીમનું સુબલ આયોજન કરવામાં આવે છે. નીચેના ઉદ્યોગોની જેલમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે:

વસ્ત્રાટક્રમ : યાંત્રિક સાળી અને હાથસાળો પર ખાટલાની પાટી, ટુવાલો, કામળા, નાઈઓ, કેટલીકોના પોશાક અંગેનું કાપડ, નેપટિન, ટેલબકલોવ, લુણ્ણિયાં, રંગીન ચાદરો, ઈસ્પતાલો અને સ્ટેશનરી ખાતાંઓ માટેનું કાપડ, સાદી તથા નકશીદાર રોતરંજીઓ, ગાથીયા વગેરે.

દરજી કામ : સરકારી ખાતાંઓ જેવાં કે, જેલ, પોલીસ, આજકારી તથા જંગલ ખાતાંઓના ગણવેલ.

સુધારાક્રમ : સરકારી ખાતાંઓ તથા જાહેર પ્રજા માટે ખુરશી, ટેબલ, ઘોડા, સ્ટૂલ, ટિપોય, તેમ જ સચરચીલું બનાવવામાં આવે છે.

સાબુ : પોલીસ અને તબીબી ખાતાંઓને આપવા તેમ જ કેટલીકો અને જાહેર પ્રજાને વેચવા માટે ધોવાના અને કાર્બોલિક સાબુ મોટા પ્રમાણમાં બનાવવામાં આવે છે.

આ સિવાય જેલમાં લુહારકામ, ધોબીકામ, બીટી લાગવાનું કામ, ફુંબારકામ, ચર્મકામ, નેતરકામ, કાથીકામ વગેરે ઉદ્યોગો પણ ચાલે છે.

મોટી જેલોમાં અમુક જેવી ત્રણ મુખ્ય ઉદ્યોગો રાખી બીજા શક્ય નાના ઉદ્યોગો સાબવામાં આવે છે કે જેથી સરકારના ઉત્પાદનના પિતને લક્ષમાં રાખી કેટલીકોને દરેક પ્રકારની ઔદ્યોગિક તાલીમ આપી શકાય અને સંસ્થાઓ સ્વાસ્થ્યથી લગતાં સફળ થાય.

છેલ્લા થોડા વખતથી ગુજરાતની જેલોમાં અંમર ચરખાના કાર્યને સારો વેગ મળ્યો છે. અંમર ચરખા પરિક્રમાયો તથા વિદ્યાલય, ઉદ્યોગ અને ફરસદના સમયમાં ચલાવવામાં આવે છે. ગુજરાતની જેલોને ખાદી કાપ માટે કપાસ ઉગાવવાથી માંડી ચૂતર કાંતવાનું અને કપડું વણી તેપા થવા ત્યાં સુધીની સંપૂર્ણ રીતે સ્વાસ્થ્યથી એકમ બનાવવાનું હોય ટૂંક સમયમાં પ્રાપ્ય થાય એવો અધ્યાએ આ કાર્યક્રમને વેગથી આગળ ધપાવવામાં આવી રહ્યો છે.

વળી યાત્રિક ઉદ્યોગો વધારી જેઓને પોતાના ખર્ચના નિભાવ માટે સંપૂર્ણ રીતે સ્વાઠાથી બનાવાયેલ એ વિચારણા હેઠળ ફંડારકામ, છાપકામ વગેરે ગ્રામોદ્યોગના વિકાસની શક્યતાઓ પણ વિચારી રહ્યા છે. ધાનુ ગાળવાનાં કારખાનાં (ફાઉન્ટ્રી), યાત્રિક સુધારકામ (પાવર કાર-પેન્ટ્રી) દાખલ કરવાનું પણ વિચારણા હેઠળ છે.

ખેતીની તાલીમ

ગ્રામપ્રદેશમાંથી આવતા કેદીઓ માટે ખેતીની તાલીમ આવશ્યક છે. ખેતીની વ્યવસ્થિત તાલીમ આપવા માટે જેઓમાં જેવના બચીયા, તેમ જ ખેતીની જમીનો વગેરે પર રોકેલા કેદીઓના કાર્યનું નિરીક્ષણ કરવા સાડુ ખેતીવાડી સ્નાતક કે કામદારોને મોકલી જેઓ ઉપર રોકવામાં આવે છે. સરકારની એવી નીતિ છે કે જેઓમાં દાખલ થતો કેદી સુધારેલી ખેતીનું સાધારણ જ્ઞાન મેળવીને બહાર પડે. આનંદિશામાં જેઓ શક્ય બને ત્યાં સુધી શાકભાજી માટે સંપૂર્ણ અને અનાજ માટે થોડેટલું અથે જરૂર સ્વાઠાથી બની શકે, તેને માટે કાર્યદક્ષ કર્મચારી તેમ જ જમીન અને પાણીનો પ્રબંધ કરવાનું અન્યારથી જ લક્ષમાં લેવાયું, જેઓ.

જેલમાં અપાતી ઔદ્યોગિક તાલીમ વિશે આગળ કહેવાઈ ગયું છે આપણે અન્ય તાલીમો સંબંધી કંઈક વિચાર કરીએ;

વ્યાયામ અને રમતો

તંદુરસ્ત મનનું ધામ તંદુરસ્ત શરીરમાં સંભળી શકે. અથવા તો સુંદર સુદૃઢ શરીરથી મંદિરમાં પવિત્ર પરચેશ્વરસ્વરૂપી આત્મા વસી શકે. કેદીઓ શરીરે નીરીંગી રહે અને ચિસ્તબદ્ધ જીવન તરફ વળે એ આશયે તેમને રોજ ફરજિયાત અડધો કલાક શારીરિક શિશુ અભ્યાસમાં આવે છે.

જે કેદીઓ જેલમાં સદ્વર્ત્તાવ બનાવે અને તેમનામાં જેલસત્તા-વાળાઓ વિશ્વાસ મૂકી શકે તેવી ચાલચલગત દેખાડે તેમને જેલનિયમો હાથમાં કરી જેલની દીવાલોની બહાર ખુલ્લા યોગનાથ રમતો રમવા લઈ જવામાં આવે છે. આવી ખુલ્લી જગ્યામાં તેમને શારીરિક તાલીમ પણ આપવામાં આવે છે. જેલ બહારનાં સંપ્રબંધ કામદાર કેન્દ્રો, કોલેજો, વ્યાયામશાળાઓ ઇત્યાદિની દુકાંડીઓ જેલ કાસવાસીઓ સાથે સ્પર્ધાત્મક, ક્રોન્ડીલાવવાળી ફરીફાઈઓ રમવા માટે વખતોવખત જેલની મુલાકાત લે છે.

વિશ્વાસ કેળવવા તેમ જ જવાબદારીના પગલાણે, લાંબી સજા-વાળા ચૂંટેલા કેદીઓની દુકાંડીઓને વારંવાર જાહેરોમાં મોજની સ્પર્ધા માટે ઓછે સવામતી હેઠળ, જેઓની બહાર પાંચથી સાત માર્ગેલ દર જવાની છૂટ આપવામાં આવે છે. આ તાલીમથી કેદીઓમાં આત્મસંવર્ધનની ભાવના, વિશ્વાસ, જવાબદારી અને સ્વૈચ્છિક આત્મ-ચિન્ત કેળવાય છે. આવી રમતગમત અને શારીરિક પ્રવૃત્તિઓથી કાસવાસ પાછળની યુખ્તા નૂટે છે એટલું જ નહીં પણ ગુનાહિત માનસની સારવારના દૃષ્ટિબિંદુથી પણ અત્યંત તાલીમ મદદરવનો ભાગ બન્યો છે.

રમતગમતમાં કેદીઓ જેટલી સ્પર્ધામાં ઊતર્યા છે તેમાંથી લગભગ ૨/૩ ભાગની હરીફાઈઓ જીતી ગયા છે એ હકીકત અર્થસૂચક છે કે, સમાજનિવેરોથી અને ગુનાહિત વૃત્તિ તરફ દોરી જતી આકર્ષક શક્તિને જો મોજ રીતે દોરવામાં આવે અને નિયંત્રિત કરવામાં આવે તો તે એટલી જ સફળતાથી ઉપયોગી કાર્યો પણ કરી શકે, આ રીતે તેમને સ્વનાત્મક બાજુએ વાળી શકાય.

શિક્ષણ

અક્ષરજ્ઞાન એ જેલજીવનના નિયમિત કાર્યક્રમનો એક અગત્યનો ભાગ છે. સાદળા પ્રૌક નિરક્ષર કેદીઓને દરરોજ સાંજના એક કલાક ફરજિયાત શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. શૈક્ષણિક કાર્યક્રમનો અમલ વ્યવસ્થિત થાય એ માટે પચાસદાર શિક્ષકો રાખવામાં આવ્યા છે. વળી નિયમિત પરોક્ષાઓ પણ મોજાય છે. જુદી જુદી ભાષાઓમાં ચોથા થોડેસુ સુધીના વર્ગો ચલાવવામાં આવે છે. અને ઉચ્ચ પરોક્ષા માટે તૈયારી કરવા ઇચ્છતા વ્યક્તિગત કેદીને પરોક્ષા માટે પેરેલ ઉપર છોડવા સુધ્યાંતની સઘળી સજવડ આપવામાં આવે છે. શૈક્ષણિક ખાતાના નિરીક્ષકો તરફથી લેવાતી નિયમિત પરોક્ષાઓમાં પસાર થતા વિદ્યાર્થીઓના કેદી શિક્ષકોને ખાસ શૈક્ષણિક ગ્રાંટ આપવામાં આવે છે.

કેદીઓના સામાન્ય શિક્ષણમાં રીડિંગ, પસંદ કરાયેલાં દસ્તાવેજો ચલવિચરો તેમ જ પુસ્તકાલયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. દરેક કેદીને બે ધાર્મિક પુસ્તકો અને દશ અન્ય સારા પુસ્તકો પોતાની પાસે રાખવામાં દેવામાં આવે છે. ઉપરાંત અમુક પ્રકારના વર્તમાન-પત્રો પણ એમના લાભ માટે મંજૂરવામાં આવે છે.

નીતિશિક્ષણ

કેદીઓના જીવનની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ ઉપર પૂરનું ધ્યાન અપાય છે કારણ તે જ સાચી સુધારાત્મક પદ્ધતિનું ખાસ મદદરવનું અંગ છે.

પ્રજાતંત્ર પ્રાપ્તિના તેમ જ દર અઠવાડિયે નૈતિક ઉપદેશ અને વ્યાખ્યાનો નિયુક્ત કરેલા પ્રવચનકારો તરફથી અપાય છે. વળી અગ્રણી રચનાત્મક, તેમ જ સામાજિક કાર્યકર્તાઓને કેદીઓને સંબોધવા માટે નિર્મત્રણ આપવામાં આવે છે. કાસવાસીઓના ચારિત્ર્યબદ્ધતરમાં ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણના અગ્રણી વ્યક્તિઓના વાર્તાલાપો તેમના નૈતિક ઉત્કર્ષમાં ખૂબ જ મદદરવનું મૂલ્ય ધરાવે છે તે નિશ્ચય છે.

કામનું વેતન, ઇન્કામ અને શિક્ષણ

પહેલાંનાં જમાનામાં કેદીઓને પોતાના કામ માટે મહેનતાણું આપવામાં આવતું નહોતું. હવે તેમને સોંપેલું કામ ગુસ્સર સમયમાં કરે તો વેતન આપવામાં આવે છે. આથી કેદી જેલમાં પણ પોતાની નાની નાની જરૂરિયાત પૂરી કરી શકે છે. મેળવેલ વેતનમાંથી અમુક હિસ્સો કેદી-ઓએ બચાવી રાખવો પડે છે, જે રકમ છૂટતી વખતે તેમને ઉપયોગી થઈ પડે છે. વળી કેદી ઇચ્છે તો સાજ ભોગવતાં ભોગવતાં પણ પોતાનાં સ્નેહીજનોને મદદ મોકલી શકે છે. વેતન આપવાની પદ્ધતિમાં કેદીને જેલજીવનમાં તેની નાની નાની પણ મૂળભૂત અને ખરી જરૂરિયાતને તેની પોતાના પરલેવાની નાનકડી કમાઈમાંથી મેળવી આપવાની, તેમ જ

તે દ્વારા તેનામાં સ્વાભિમાન અને આત્મવિશ્વાસ જળાડવાની વિચાર-
શ્રેણી મુખ્યત્વે ભાગ લેતી છે.
કેન્ડીન

અનુભવે સિદ્ધ થયું છે કે જેલમાં કેન્ડીનની આવશ્યકતા છે. આજે કેન્ડીનમાં મળતી ચીજો મેળવવા માટે પહેલાં કેદીઓ જેર-કાઉસર રીતઓ અપનાવી સતત સફળ અને નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતા અને તે દ્વારા પોતાનું નૈતિક ધોરણ ગુમાવતા. નાના નાના ગુનાઓ વધતા અને તેની કેદીના માનસ ઉપર અસર થતી. કેન્ડીન કેદીઓને ચા, નારનો પૂરો પાડે છે. કેન્ડીનમાં ખોરાક સ્વચ્છ અને આરોગ્યવર્ધક હોય તે ઉપર ખૂબ લક્ષ આપવામાં આવે છે તેમ જ એથઆરામની ચીજો વેચવામાં આવતી નથી. ખોરાકની ચીજો ઉપરાંત કેન્ડીનમાં શારીરિક સ્વચ્છતા માટેનાં જરૂરી સાધનો જેવાં કે સાબુ, દંતમંજન, ગળી, કંસકા, ચંપલ, બંડી, ચેલી વગેરે પણ વેચાય છે.

કેડની મુદતમાં માફી

કેડનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કેદીઓ સુધરે એટલા માટે તેમના પ્રત્યે ચોક્કસ પ્રકારનો વર્તન રાખવાનો છે. વહેલા છૂટવાની આશાએ કેદીઓને જેલમાં પોતાનું વર્તન સુધારવા માટે ઘણું સાતું પ્રોત્સાહન મળે છે. સારી ચાલચલન બદલ તેમ જ જેલના નિયમોનું સારી રીતે પાલન કરવા બદલ કેદીઓને એમની સજામાં અમુક નિયમો આધીન માફી આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત શિસ્તપાલન, સુદર કાર્યશક્તિ, રમતગમતો તેમ જ રચનાત્મક કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેનાર કેદીઓને વધુ ઉદાર ધોરણે માફી આપવામાં આવે છે.

વેતન, કેન્ડીન અને માફીનો નિર્દેશ કરતાં કરતાં અહીં એક અગત્યની વસ્તુની ચોખવટ ઉપયોગી થઈ પડશે. સમાજના યિતિત પણ અજાણ વર્ગમાં કોઈક વખત એમ કહેવાય છે કે જેલોમાં આવી છૂટછટ આપવાથી જેલજવનનો ભય દૂર થઈ જાય છે, જેનાથી ગુનાનું પ્રમાણ વધે છે. પરંતુ આ હકીકત સત્યથી વેગળી છે. કારણ કે દેશી મુલતવાળા કેદીઓને આ છૂટછટો આપવામાં આવતી નથી. વળી આ ત્રુટિ પ્રકારની છૂટછટનો ઉપયોગ કેદીઓની વ્યક્તિગત લાપકાત ઉપર અવલંબે છે.

પેરોલ અને ફેર્લ

અગાઉ લાંબી સજાવાળા કેદીઓને વર્ષો સુધી જેલમાં સતત જકડાઈ રહેવાથી કુટુંબજીવનનો સુખનો કે બહારની દુનિયાના સંપર્કનો લાભ મળી શકતો નહિ જેની લાંબી સજાવાળા કેદીઓના મન ઉપર માફી અસર થતી.

વ્યક્તિગત ગુનેગારને તેના છૂટકાસ પછી સમાજમાં ફરીથી રહેવા લાયક બનાવવાનો જેલ તંત્રનો ઉદ્દેશ સ્વીકૃત થયા પછી એ પણ જરૂરી છે કે કેદીને એમ ના લાગવું જોઈએ કે તે સમાજની ભૂમિકામાંથી તદ્દન દૂર ફેંકાઈ ગયો છે. તેથી તેની લાંબી કેદ દરમિયાન જો થોડે વખત પણ તેને સર્વાવલોક સાથે રહેવા દેવામાં આવે તો આ ઉદ્દેશ પાર પડી શકે.

પેરોલ : નિયમ પ્રમાણે કેદીને તેના કુટુંબનું તદ્દન નજીકનું સગું અર્થાત્ મા, બાપ, પતિ, પત્ની અથવા બાળકોની માંદગી કે મૃત્યુ જેવી મહાન આપત્તિ વખતે યોગ્ય તપાસ કરી અમુક દિવસની પેરોલ ઉપર છોડવામાં આવે છે, જેની પાછળ માનવતાની દૃષ્ટિ છે.

ફેર્લ : કેદીની સજાની મુદત અનુસાર વર્ષમાં એક વખત કે દર બે વર્ષે એક વખત ચૌદ દિવસ માટે ફરલોની રજા ઉપર સુધારાત્મક દૃષ્ટિએ છોડવામાં આવે છે. આ આગામી, તેઓ પોતાનાં કુટુંબવ્યવહાર માટે કંઈક વ્યવસ્થા કરી શકે છે, અને દુનિયાનો સંપર્ક સાધે છે.

પેરોલનો લાભ કોઈ પણ સજાવાળા સારી ચાલચલનવાળા કેદીને મળે છે, જ્યારે ફરલોની છૂટીનો લાભ લૂંટ કે ધાડના ગુનામાં સંડોવાયેલા તથા રીડા ગુનેગારને આપવામાં આવતો નથી. આ સગવડનો સારો લાભ કેદીઓ ઉપર છે અને લગભગ ૮૮.૫ ટકા કેદીઓમાં રાખેલી વિશ્વાસ સફળ થયો છે.

મુલાકાતો અને પત્રવ્યવહાર

સુધારણાની નીતિ અપનાવ્યા બાદ મુલાકાતો અને પત્રવ્યવહારમાં પણ સારા પ્રમાણમાં છૂટછટ આપવામાં આવે છે. કેદીઓ પહેલાં કરતાં સગાં સ્નેહી તેમ જ મિત્રોને વધુ પત્ર લખી શકે છે, બહારથી ગમે તેટલા આવતા પત્રો મેળવી શકે છે. આમ પત્રથી કેદી બહારની દુનિયાનો સંપર્ક સાધી શકે છે જેની અસર તેના માનસ પર પડે છે.

આહાર, દવા અને સ્વચ્છતા

કેદીઓને સાદો પણ સ્વચ્છ અને આરોગ્યપ્રદ ખોરાક આપવામાં આવે છે. ડૉક્ટરની સલાહ પ્રમાણે બીમાર કેદીઓને અમુક ખોરાક, પેસ્ટ દવાઓ અને કપડાંલત્તા એમના ખર્ચે લેવા દેવામાં આવે છે. અમુક સંશોધનોમાં સરકારી ખર્ચ પણ દવા, ફળ તેમ જ જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. શારીરિક તપાસ માટે ડૉક્ટર, કંપાઉન્ડર અને નર્સ વગેરે રાખવામાં આવ્યાં છે. સ્વચ્છતા માટે સાબુ, સોઝાપાન, દંતમંજન વગેરે સરકાર તરફથી આપવામાં આવે છે.

શિક્ષા : જેલમાં બધા જ કેદીઓ સારા નથી હોતા એટલે કોઈક વખત શિક્ષાનો પણ ઉપયોગ કરવો પડે છે. જોકે પહેલાંની જેમ ગુપ્તપાટનાં કપડાં આપવાની સજાઓ તો નાબૂદ કરવામાં આવી છે. હાથકડી, બેંડી વગેરે સજાઓ સર્પાદિત કરવામાં આવી છે. છતાં વિકૃત માનસ ધરાવતા તેમ જ રીડા ગુનેગારો, જેઓ શાંત અને ચિસ્તમય વાતાવરણનો ભંજ કરે છે તેઓને ખાસ પ્રકારની જેલમાં રાખવામાં આવે છે કે જ્યાં માનવતાભર્યાં વર્તવ રાખવા છતાં સર્પાદિત સગવડો અને કડક ચિસ્ત પાલન હોય છે.

પંચાયતો : જેલ સુધારણાના મહત્વના અંગ તરીકે જેલના કેદી-ઓની બનેલી પંચાયતની સ્થાપના છે. આ પંચાયત રસોઈઘર, ઉપાહાર-ગૃહ વગેરે ખાતાં ઉપર દેખભાજી રાખે છે અને કેદીઓની સામાન્ય ફરિયાદ જેલ સત્તાધીશોના ધ્યાન પર લાવે છે. જેલની મુદત ઓછી કરવા અંગે વિચારણા કરવા માટે સલાહકાર બોર્ડોની રચના કરવામાં

આવી છે જેથી લાંબી મુદતના કેદીઓને કરવામાં આવેલી આકરી સજા કેદીઓ પોતાના જેવ વસવાટ દરમિયાન સારા વર્તન રૂપી પ્રાપ્તિથી ધટાવી શકે. અદાલતો ગુનાની ગંભીરતાનો પૂરતો ખ્યાલ રાખીને સજા કરે છે. પરંતુ કેદીની ભવિષ્યની સારી ચાલચલન, નવું જીવન શરૂ કરવાની તૈયારી અને પરિવર્તનના સંજોગો કોર્ટ ખાસ રીતે ધ્યાનમાં લઈ ન શકે. સલાહકાર બોર્ડ રીકા કેદીઓ ન હોય તેવા અને જેમની સજા પાંચ વર્ષ કરતાં વધુ મુદતની હોય તેમની ચકાસણી કરી કેદીને વહેલી મુક્તિ અપાવવા સરકારને ભલામણ કરે તો તેની ઉપર સરકાર યોગ્ય વિચાર કરી પગલાં ભરે છે.

અંબર ધરખાની પ્રગૃતિ

ઉપરની વસ્તુઓ જોતાં અન્યારે જેઓમાં ધરખમાં સુધારણો થઈ રહ્યા છે. છતાં હજી વધારે સુધારણી શક્યતાઓ પણ એટલી જ રહેલી છે. આના અનુસંધાનમાં હાલમાં જેઓમાં શરૂ થયેલી અંબર ધરખાની પ્રગૃતિની વિશેષ માહિતી અરથાને નહિ ગણાય. જેઓમાં ધરવચ્ચ થક ચાલુ હતો, અંબર ધરખાના પ્રથમ પરિશ્રમાલયની શરૂઆત તા. ૮-૧૨-૧૯૫૭થી થઈ હતી. અનાર સુધીમાં ૧૩ પરિશ્રમાલયો ચાલ્યાં જેમાં ૧૧૧ ભાઈઓએ તેનો લાભ લીધો. હાલ ૮૨ ધરખા ચાલુ છે અને ચાલુ પરિશ્રમાલયમાં ૨૨ ભાઈ લાભ લઈ રહ્યા છે.

તા. ૧૫-૮-૧૯૫૮થી જેઓમાં ઉદ્યોગ તરીકે અંબર સ્વીકાર્યાં સુધી બધું સુતર ગુજરાત ખાદી શામોદ્યોગ મંડળ ખરીદી લેતું હતું. હવે બધું સુતર જેઓમાં જ વણવાની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે. અને જેઓના બધા જ કેદીઓને ખાદીનાં જ કપડાં આપવા માટે વર્ષની અંદર યથેસ હજાર વાર ખાદી ઉત્પન્ન કરવાનો નિર્ણય થયો છે. ૨૦ ટેક-અપ-મોશનની સાથે વસાવટમાં આવી છે. જુલાઈ ૧૯૬૦ સુધીમાં ૧૯૦૮ વાર ખાદી વણાઈ છે.

અંબર વિદ્યાલયમાં ઉત્તીર્ણ થયેલા કેદી શિક્ષકોને જેઓનાં પરિશ્રમાલયોમાં તા. ૩૦-૧૧-૧૯૬૦ સુધી સેન્ટ્રી તાલીમ અપાશે. પછી જુદી જુદી જેઓમાં તેઓ શિક્ષક તરીકે અંબરનું કામ વિસ્તારવશે.

અમદાવાદ સેન્ટ્રલ જેલમાં તાજેતરમાં 'બ્રેઈલ લિપિ' નો અભ્યાસ-ક્રમ અમુક કેદી ભાઈઓએ શીખી લીધો છે અને કેટલાક કેદીઓએ અંબરની માટે 'બ્રેઈલ લિપિ' માં હસ્તપ્રતો તૈયાર કરી છે. આ લિપિનું લખાણ આમ તો ઘણું જ મોટું થઈ પડે છે પણ જેઓના કેદીઓએ આ લિપિ શીખી હસ્તપ્રતો તૈયાર કરવા માંડી તેથી તેમાં કંઈક સહન રહે છે.

અંબરની માફક જેઓમાં બીજા ગૃહ ઉદ્યોગો પર પણ ધ્યાન આપવા માંડ્યું છે. કેદીઓને જેઓની અંદર ધંધા રોજગારીની અને બીજા અનેક તાલીમ એમને છુટકા પછી જીવનમાં મદદરૂપ થાય છે એ દૃષ્ટિએ આપવામાં આવે છે. છતાં દેશની અનારની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં જેલમુખ કેદીઓ તાલીમના બજે જ સ્વયં થાયે પડી જાય છે શક્યતા ઘણી ઓછી છે. જેઓમાંથી મુખ્ય થયેલા કેદીઓને તેમને છુટકા પછી ધણે રોજગાર અને બીજા મદદ કરવાનું કામ હજી પ્રાથમિક અવસ્થામાં છે. આ માટે જો કોઈ બિનસરકારી સંસ્થા થોડું પણ કામ કરી રહી હોય

તો તે એક માત્ર અમદાવાદ મુક્ત બંદીવાન સહાયક મંડળ છે. આ દિશામાં સરકાર અને સમાજ બન્નેએ ભેગા થઈ કંઈક મક્કમ પગલાં લેવાં પડશે.

જેલમાંથી મુક્ત થયેલ માનવીને સાધારણ માનવી તરીકે ગણનાથી લઈ તેને જીવનમાં થાયે પાડવાનું કામ સમાજના પોતાના હિતમાં છે એ સૌથી અગત્યની દિશામાં લોકમત કેલવવાનું અને જગત રાખવાનું કામ જેટલું કઠિન છે તેટલું જ જરૂરી પણ છે. આ દિશામાં વધુ વ્યવસ્થિત અને સક્રિય પગલાંની જેલથી જરૂરિયાત છે તેટલો અવકાશ પણ છે એ સ્વીકારવું રહ્યું.

જેલસુધારણા

સમયપટમાં શિથિલા સિદ્ધાંતો અને શિક્ષા કરવાની રીતો બદલાતી જતી છે. ગુનાને અંગે શિક્ષા કરવા પાછળ ૧. સમાજસુધારની દૃષ્ટિ, ૨. બદલી વાળવાનો હેતુ, ૩. પ્રાપ્તિતનો હેતુ, ૪. ગુના અટકાવવાનો હેતુ અને ૫. સુધારણાની દૃષ્ટિ જતી છે. આધુનિક સમયમાં છેલ્લી બે બાબતોનું સંમિશ્રણ જતી છે, તેમ છતાં ગુનેગારની સુધારણા તરફનો ઝોક વધતો જાય છે.

જેલ સુધારણાની વિચારણા કરતા પહેલાં ગુનાના કારણો અને ગુનેગાર અંગે ટૂંકમાં વિચાર કરવો જરૂરી છે. ગુનાનાં વિવિધ કારણોને મુખ્યત્વે (અ) આર્થિક, (બ) સામાજિક અને (ક) માનસિક એમ ત્રણ વિસ્તૃત વિભાગમાં વહેંચી શકાય.

જેલમાં જન્મદ માનવી આર્થિક, સામાજિક અને તેને લગતી અન્ય સમસ્યાઓથી ઘેરાઈ જઈ મજબૂત સમતોલપણ ગુમાવી ચોરી, લૂંટ, પાક કે ખૂન જેવા ગુના કરી બેસે છે. ઘણી વાર ગુનો કરતી વખતે તેનાં શાં પરિવાર આવશે તેનો તેને વિચાર સરખો પણ હોતો નથી. તેના સંજોગ તેને આલો ગુનો કરવા પ્રેરતા યા દબાણ કરતા હોય છે. અલખત, આમ જોઈએ તો દરેક ગુનો સમાજવિરોધી ગણી શકાય. પરંતુ સમાજ જે નીતિના પાયે સ્થાયે હોય એ નીતિ કેટલે અંશે બચાવવર્ધી છે તે પણ એક વિવાદાસ્પદ બાબત છે.

ગુનેગારો જન્મતા નથી

મોટા ભાગના ગુનેગારો સમાજવિરોધી કામ કરવા એટલા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે કે સમાજે તેને અમુક થીજેનો ઉપયોગ કરવાની અનુમતિ આપવાનો ઉંઠકાર કરી દીધો હોય છે. આ થીજેનો ઉપયોગ મનુષ્યના જન્મસિદ્ધ અધિકારની અંદર આવે છે. સમાજમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિનો તેની સંપત્તિ પરનો અધિકાર સુનિશ્ચિત છે; પરંતુ પ્રત્યેક નાજરિકના જીવવાના અધિકારને સમાજ પ્રમાણમાં કાયમી સલામતી નથી અર્પી શકતો. સમાજ જ પોતાના સામાજિક અને આર્થિક તંત્રને માનવજીવનની મૂળભૂત આવરણકતાઓને અનુરૂપ ન બનાવતાં તે પ્રત્યે ઉદાસીનતા સેવે, આંખમાંથી આંસુ કાઢે તે એમાંથી વ્યક્તિગત, સામુદાયિક અને માનસિક સંઘર્ષની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તેમ જ તેમાંથી સમાજ અને તેની સ્વીકાર્યપેલી વ્યવસ્થાને નુકસાનરૂપ થનોવૃત્તિ પણ જન્મ્યા વિના ન રહે. ટૂંકમાં 'ગુનેગારો જન્મતા નથી પણ બને છે' એ સત્ય આપણે વિચારવું જોઈએ નહિ.

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે સમાજે ગુનેગારને શિક્ષા કરવાનો વિચાર કરતાં પહેલાં ગુનો અટકાવવા માટે યોગ્ય પગલાં લેવાં જોઈએ. જેવી સામાન્ય સંજોગોમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ પરિસ્થિતિને આધીન બનીને ગુનો કરવા પ્રેરાય નહિ. આ પ્રકારની સમાજની વિગઠિત પરિસ્થિતિને દૂર કરવા માટે ઘણાં આર્થિક સામાજિક પગલાં જરૂરી બને છે. એ બંધાનો અને વિસ્તાર કરવો શક્ય નથી, પરંતુ એટલું કહેવું જોઈએ કે, બંધાનો અને વિસ્તાર કરવો શક્ય નથી, પરંતુ એટલું કહેવું જોઈએ કે, વ્યક્તિને તેની મૂળભૂત જરૂરિયાતો લભ્ય બને એવી સમાજસ્થિતિનું ધ્યેય કેન્દ્રસ્થ રહેવું જોઈએ. બીજા તબક્કે જે કોઈ વ્યક્તિએ ગુનો કર્યો હોય તેને વ્યક્તિગત પ્રશ્ન સમજીને છોડી નહિ દેતાં તેણે ઉત્કર્ષ માટેનાં પગલાં લેવાં જોઈએ. શિક્ષા અંગે આધુનિક ખ્યાલ એવો છે કે ગુનેગારને શિક્ષા કરવાની પાછળ વેર લેવાનો નહિ પરંતુ તે વ્યક્તિને સુધારવાનો હેતુ હોવો જોઈએ. ગુનેગારને એવી જાતની શિક્ષા થવી જોઈએ કે જેથી તે ફરીથી સમાજવિરોધી કાર્ય કરે નહિ અને આ રીતે તેની સુધારણા કરવી હોય તો શિક્ષાના ફક્ત અર્થને બદલે 'સારવાર' એવો અર્થ સમજવો જોઈએ. જેમ રોગચાળી પીડાતી કોઈ પણ વ્યક્તિને દાકતરી સારવાર ઈત્યાદિથી તેને નંદુસ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે ગુનેગાર પણ સામાજિક તેમ જ આર્થિક સંજોગો અને માનસિક વૃત્તિના રોગોનો ભોગ બને છે એટલું લક્ષમાં લઈ તેના અંતરોગને યોગ્ય સારવારથી દૂર કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ સંપર્કમાં મૂં, બાપુજીએ એક સ્થળે જણાવ્યું છે કે, "ગુનેગારો પ્રત્યે ઈસ્પિતાલના દર્દીઓ પ્રત્યે રખાય છે તેવો વર્તવ રાખવો જોઈએ અને આવા દર્દીઓની સારવાર અને ઈલાજ માટે દાખલ કરી ઈસ્પિતાલો જેવી જગ્યા હોવી જોઈએ." આ મતને આધુનિક માનવતાવાદીઓ, માનસશાસ્ત્રીઓ, સમાજશાસ્ત્રીઓ અને અપરાધશાસ્ત્રીઓ દેકો છે.

સ્વતંત્રતા: જનમસિક યક્ષ

છેલ્લે, આના અનુસંધાનમાં જેવાં સગવડની મર્યાદા અને દેહાંતર દંડની સજાના વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નોનો ટૂંકમાં વિચાર કરીશું. જેવાં વધતી જતી સગવડને કેટલાક લોકો ગુનેગારને જેવાં આકર્ષવાના સગવડ કારણરૂપ જેવા બની જશે એવો ભય સેવે છે. આવા પ્રત્યુત્તરમાં એટલું જ કહી શકાય કે વ્યક્તિગતતાની મહત્તમ સમજતા નતા આધુનિક સમયમાં તે અંગે કોઈ પણ જાતની ભયકારક ભીક રાખવાની જરૂર નથી. આપણામાંના ઘણાને જીવનની બધી જ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં આવે તોપણ જેવા રવાનમાં રહેવાને બદલે વારતવ જીવનમાં મુકેલો વેદીને પણ સ્વતંત્ર રહેવું ગમશે એમ કહેવું વ્યર્થ લાગે છે. વર્તમાન સમયમાં આગળ વધતા અને વિકસિત વિચાર-સરણી ધરાવતા કેટલાક દેશમાં દેહાંતર દંડની પ્રથા નાબૂદ કરવામાં આવી છે. ભારતમાં ઇડી સુધી દેહાંતર દંડની સજા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. દેહાંતર દંડની સજા રદ કરાવી મૂન જેવા ઘાતકી ગુનાનું પ્રમાણ વધશે એવો ભય દેહાંતર દંડની સજા ચાલુ રહે એમ ઈચ્છના લોકો ધરાવે છે. પરંતુ જે દેશમાં દેહાંતર દંડની સજા રદ કરવામાં આવી છે ત્યાં અવા

પ્રકારના ગુનાનું પ્રમાણ વધ્યું નથી. એટલું જ નહિ કેટલેક દેશોને તે પ્રમાણ ઘટ્યું છે એ હકીકત ઊંડો વિચાર માગી લે છે. જેમ અસાધ્ય રોગોથી પીડાતા દર્દીને મારી ન નાખતાં તેને શક્ય તે રીતે નંદુસ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તેવી જ રીતે ખૂન કરનાર ગુનેગારને પણ દેહાંતર દંડની શિક્ષા કરી આ વિશ્વ પરથી દૂર ધકેલી ન દેતાં શક્ય તે પ્રયત્ન કરી તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ટૂંકમાં વાસ્તવિકતા અને માનવતાના ધોરણ ઉપર શાસ્ત્રીય રીતે વિચારણા કરીને શિક્ષાનો પ્રકાર નક્કી કરવો જોઈએ.

પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ગુનાહિત માનસને ફેળવવામાં મુખ્યત્વે જવાબદાર હોય છે. શારીરિક, શૈક્ષણિક, નૈતિક અને ઔદ્યોગિક તાલીમ જેવામાં કેદીઓને હમણાં અપાય છે. પરંતુ એમાં વખતના વલેવા સાથે સુધારણાની આવશ્યકતાઓ રહે છે.

કોઈ પણ તંત્રનો આધાર આખરી સ્વરૂપે તો તંત્રવાહકો ઉપર જ રહે છે. રોજ-બરોજની વ્યૂહરત કર્મચારીઓની આવડત, નિષ્ઠા, શક્તિ અને ભાવના પર જ મોટે ભાગે અવલંબે છે. જેવા કર્મચારી તરીકે લેખાતા માણસને એમના ભણતર કે ઉપાધિના કારણે નહિ પરંતુ એમની કાર્યક્ષમતા માટેની શોધતા ઉપર જ લઈ શકાય. ગુનાશાસ્ત્ર આજે એક ખાસ વૈજ્ઞાનિક વિષય થઈ પડ્યો છે. આથી એને માટે ખાસ તાલીમ આપવી જરૂરી છે. ગુજરાત રાજ્યમાં જેવા કર્મચારીઓને તાલીમ આપવાની હમણાં કોઈ જ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં નથી. એટલે એ દિશામાં સરકારે વિચાર કરવો પડશે. હમણાં તો એ અંગે મુંઝવેના ટાટા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સોશિયલ સાયન્સીસમાં અમુક અધિકારીઓને તાલીમ માટે મોકલવામાં આવે છે.

ગુજરાતની જેલો અત્યારે મોટે ભાગે વધુમાં વધુ સલામતી સંસ્થાઓ જ (Maximum Security institutions) છે. મધ્યમ સલામતી અને ઓછામાં ઓછી સલામતી (medium and minimum Security institutions) ની એટલે કે ખુલ્લી જેલોની સંસ્થાઓ શોધ વખતે ઊભી કરવી પડશે. ચાર દિવાલો વચ્ચે રહેલા બધા જ કેદીઓમાં અમુક સારા કેદીઓ ઉપર પણ નકારાત્મક નિયમો લાગુ પાડવા પડે છે. વિશ્વાસ, અત્યસંયમ અને સ્વચ્છિત્તાના ગુણો જાળવવાની દ્વારા જ કેદવી શકાય. જેના માટે ચૂંટલા સારા કેદીઓને અપાતી કેળવણી શક્ય તેટલા મુક્ત વાતાવરણમાં એટલે કે ખુલ્લી જેલોની સંસ્થાઓમાં આપી શકાય.

આપણી જેલોના લગભગ ૭૦ ટકા કેદીઓ છ મહિનાથી ઓછી સજાવાળા હોય છે. જેવતંત્ર અવા કેદીઓને સુધારી ન જ શકે એ સ્થળાવિષ છે. વધારામાં તે સમાજને તદ્દન નિરુપયોગી અને આર્થિક રીતે નુકસાનકારક છે. ટૂંકી સજાવાળાઓને જેવામાં ન મોકલતાં કોઈ સંસ્થાની કે સંસ્થા બહારની તાલીમ આપી સારા માઈન વાળી લેવા તે એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. બીજે પ્રશ્ન વર્તમાનમાં છે. ૨૨ થી ૩૦ વર્ષની વયના અને ૨૨થી નીચેની વયના ગુનેગારો સીધી વધુ અપરાધો કરનારની પંક્તિમાં આવે છે. સમાજસ્ત્રેવકો માટે આ પ્રમાણે યુવાન

વપના અપરાધીઓના ગુના પાછળનાં કારણો અને તેને દૂર કરવાની શક્યતાઓ અંગે સંશોધન કરવાનું વિશાળ ક્ષેત્ર છે.

સામાજિક અને આર્થિક કારણો જ મુખ્યત્વે માણસને ગુનો કરવા પ્રેરે છે અને તે કારણે ઉદ્ધા મનોમથન પછી ગુનાઓને ઓછા કરવાનું અને નષ્ટ કરવા માટેનું વાતાવરણ સર્જવાનું અને દરેક પ્રકારના ધોષ પ્રધાસ કરવાનું કાર્ય પણ અનિવાર્ય રીતે સમાજ ઉપર જ અવસર છે. છૂટેલા કેદીને સ્વીકારી અપનાવી લેવાની સમાજની તૈયારી ઉપર જ જેલમાં આપેલી તાલીમની સફળતા શા નિષ્ફળતાનો આધાર રહે છે. છૂટેલા કેદીઓને જે પ્રકારની તાલીમ મળી હોય એ તાલીમ એમને જેલમાંથી છૂટ્યા પછી રોજગાર મેળવવામાં અમુક હદે મદદરૂપ થઈ શકે તો જ એ લોધિય તાલીમનો ઉપયોગ થશે કહેવાય. પરંતુ દેશનું બેકારીનું વિપુલ પ્રમાણ ભેતાં જેલમુખ કેદીઓ તાલીમના બળે સ્વયં થાળે પડે એ શક્યતા ઘણી ઓછી છે. આ દિશામાં અમદાવાદ મુખ બંદીવાન સહાયક મંજી દીક દીક કામ કરી રહી છે. છતાં છૂટેલ કેદીઓને સહાય કરી એમને થાળે પાડવા એ કામ સમાજના હિતમાં જ છે. આથી એ તરફ લોકમત કેળવવો ખાસ જરૂરી છે.

ગુનેની જરૂરિયાત

ગુજરાત રાજ્યમાં હાલ ગુનેગારોને જેલમુખ કર્યા પછી તેની અમુક સમય સુધી દેખભાળ રાખનારી કોઈ સંસ્થા નથી. આવી સંસ્થા પરદેશમાં ઘણું મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે. જેલમુખ વ્યક્તિની હિલચાલ પર આક્રમક રીતે નજર રાખી ગુનેગાર ફરીથી ગુનો કરવાને ન પ્રેરણ તે જોવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે એવી અગ્રત સંસ્થાઓની સ્થાપના

તેમ જ ગુનેગારોની સમાજશાસ્ત્રીય તથા માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી યોગ્ય ચિકિત્સા કરવા માટેની (clinical laboratory) સંસ્થાની સ્થાપના એ અનિવાર્ય જરૂરિયાત ગણાવી જોઈએ.

મહિલા કેદીઓને દરેક જેલમાં જુદા વિભાગમાં રાખવામાં આવે છે. પુરુષ અને સ્ત્રી કેદીઓનું પ્રમાણ દેશમાં ૨૭:૧નું છે. જે પાશ્ચાત્ય દેશો કરતાં ઘણું જ ઓછું છે. સ્ત્રી કેદીઓના ગુનાઓ પણ વિવિધ પ્રકારના હોય છે. જેવા કે નાની શોરીઓ, બાળકો અને પ્રત્યક્ષકોણના કારણે ઉદ્ભવતા ગુનાઓ.

મહિલા કેદીઓને તાલીમમાં સીવણ, ભરતગૂવણ, દાવણનું કામ, નસિંગ અને માનુશાસની કેળવણી આપવી ખાસ જરૂરી છે. વળી મહિલા કેદીઓને પાંચ વર્ષ સુધીનાં બાળકોને સાથે રાખવાની છૂટ છે. એટલે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તો મહિલા વિભાગમાં બાળઉછેર ગૃહો એક ઉપયોગી અંગ બની રહે.

ગુજરાત રાજ્યમાં સ્ત્રી-કેદીઓ માટે એક સ્વતંત્ર જેલની ખાસ આવશ્યકતા છે. કારણ પુરુષજેલની અંદર જ એક જુદા વિભાગમાં રાખવામાં આવતી સ્ત્રીકેદીઓને યોગ્ય તાલીમ તેમ જ બીજા રચનાત્મક કાર્યક્રમો ચોક્કસવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ રહેલી છે. જેથી તેમની પ્રગતિ અને પ્રવૃત્તિ બંને ફાંપાય છે. આજના તબક્કે કોઈ સમાજશાસ્ત્રી કે માનસશાસ્ત્રી સહકારી જાણકાર કર્મચારી, કે સ્ત્રી કાર્યકરને માટે ગુજરાત રાજ્યની મહિલા કેદીઓને નવું જીવન આપવાને મહેનત કરવાનો અવકાશ રહેલો છે.

પુનર્વસવાદ

શ્રીમતી ભીમલાલબેન ભટ્ટ
(નાયબપ્રધાન, ગુજરાત રાજ્ય)

દેશના ૧૯૪૭માં ભાગલા પડ્યા ત્યારે ભારત અને પાકિસ્તાનની વસતીનું મોટા પાયા પર સ્થળાંતર થયું હતું. પાકિસ્તાનમાંથી સ્થળાંતર કરીને માનવીઓની ઘણી મોટી સંખ્યા ભારતમાં આવેલી. વતન અને નિવાસસ્થાન છોડીને આવેલા આ નિવાસિતોને ભારતનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા છે.

આ નિવાસિતોના પુનર્વસવાવટનું કાર્ય ભારત અને તેના જુદાં જુદાં રાજ્યો માટે એક મોટી સમસ્યા થઈ પડી હતી. ભારત હજી તો પરદેશી સત્તાની ખૂસરીમાંથી સ્વતંત્ર થયું હતું. દેશનું રાજકીય વાતાવરણ પણ તે વખતે ભાગલાને કારણે હામાઝેળ અને સંકુલ્ય હતું. કોમી લાગણીઓ ઉદ્દેગરેલી હતી, ભાગલાને પરિણામે ઉદ્ભવતી લશ્કરી, નાણાકીય એમ અનેક વહીવટી આંતરિક્ષીઓ અને પ્રશ્નો હજી ભેદ દેખાને ઉકેલવાના હતા, દેશનું અર્થતંત્ર પણ મોટી સંખ્યામાં આવેલાં આ માનવીઓને સરળતાથી સમાવી શકે તેમ ન હતું. શહેરો પણ વસ્તીથી ઊભરાતાં હતાં અને દેશની ખેતી લાકડા જમીન પણ વધુ મોટા ભાગની મિલકત પાકિસ્તાનમાં છોડી અને પૈકી-દર-પૈકીનાં વતન છોડી અને નિવાસિતોને ફરજિયાત સ્થળાંતર કરવું પડેલું એટલે તેઓ પણ કોઈ જુદો જ મિજાજ લઈને આવેલા. એટલે દેશના વહીવટી સુત્રધારો અને આગેવાનોને માટે નિવાસિતોનો પ્રશ્ન ખરેખર એક મુશ્કેલ કોયડો થઈ પડ્યો હતો.

નિવાસિતોના પ્રશ્નો

આ નિવાસિતોને ઘણે પાકવા — તેમનો પુનર્વસવાટ કરવો, તેમને વ્યવસાય આપવો, તેમનાં વૃદ્ધો, અશક્ત, તજજ્ઞોના અને વિધવાઓ વગેરેની સારસંભાળ માટે જોગવાઈ કરવી, પાકિસ્તાનમાં રહી ગયેલી તેમની સ્થાવર અને જંગમ મિલકતો અંગેની નિકાલ કરવો, બળજબરીથી ઉતારી કી વઈ જવામાં આવેલી સ્ત્રીઓ અને બાળકોને પાછાં મેળવવાં એવા એવા અનેક પ્રશ્નો દેશનો જખરો પુરુષાર્થ, સમજ, શક્તિ અને અશક્ત નાણું માગી લે તેવું કાર્ય હતું. કોઈ પણ ભલભલા આગળ વધેલા દેશની પણ કસોટી કરે તેવો નિવાસિતોનો આકરો સવાલ હતો અને તેમાં ભારત તો પરદેશી સત્તાથી વસોના ચોપણ પછી આર્થિક રીતે નબળો પડી ગયેલો દેશ અને વહીવટી તંત્રનો અછોટો અનુભવ ધરાવતા તેના રાષ્ટ્રીય આગેવાનો માટે તો ખરેખર મોટી સમસ્યા હતી. નિવાસિતોનો આ જટીલ પ્રશ્ન સ્વતંત્ર ભારત કઈ

રીતે ઉકેલે છે તે દુનિયાના બીજા દેશો માટે માંડીને જોઈ રહ્યા હતા. પરંતુ ભાર વસતીના ગાળા પછી બીજા દેશોએ અને આપણે જુધું છે કે નિવાસિતોનો આ પ્રશ્ન સંતોષકારક રીતે ઉકેલાઈ ગયો છે. હવે તે સમસ્યા રહી નથી. લગભગ સઘળા નિવાસિતોને રહેવા માટે આશરો મળી ગયો છે. તેમનાં બાળકોના શિક્ષણનો પ્રબંધ થયો છે. પાકિસ્તાનમાં રહી ગયેલી તેમની સ્થાવર-જંગમ મિલકત અંગેના પ્રશ્નો ઉકેલાતા જાય છે. તેમાંનો મોટો ભાગ વ્યવસાયમાં લાગી જઈ, દેશના બીજા નાગરિકો સાથે ભળી જઈ ભારતના સ્વતંત્ર નાગરિક તરીકે સ્થિર બની રહેવા લાગ્યો છે.

ભારત અને પાકિસ્તાનમાં થયેલું માનવીઓનું આવું સ્થળાંતર કંઈ નવું નથી. આવાં સ્થળાંતરો ધાર્મિક, રાજકીય કે આર્થિક કારણે થતાં હોય છે. આવાં સ્થળાંતરો કેટલીક વાર મોટા પાયા ઉપર તો કોઈ વાર નાના પાયા પર થતાં હોય છે. ભૂતકાળમાં ગ્રીસ, તુર્કી અને બીજા દેશોમાં મોટા પાયા પર વસતીના સ્થળાંતરો થયાં છે પરંતુ ભારતમાં ૧૯૪૭ના ભાગલા પ્રસંગે થયેલાં સ્થળાંતરની તોલે કોઈ ન આવે. ઇતિહાસમાં અન્યેક એવું વસતિનું આ સ્થળાંતર હતું.

માત્ર માનવી જખરમાં જ નહિ પણ પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ સુરિમાં પણ આવાં સ્થળાંતરો થતાં જ હોય છે. પુરુષ પર્વત ઓળંગી ખિસકોલીઓનું મોટું ટોળું સ્થળાંતર કરીને રશિયામાં ગયેલું. અઢીસો વરસ પહેલાં ભારતમાંથી ભૂરા ઉદરો નીકળી અને યુરોપમાં પથરાઈ ગયેલા. આ ઉદરોનું મોટું ટોળું ઈરાનમાં થઈને યુરોપમાં ગયેલું અને તેણે યુરોપના કાળા ઉદરોની હસ્તી નાબૂદ કરી નાંખી અને તેમન જમાવટ કરી છે. આપણા ગુજરાત રાજ્યમાં ૧૮૫૯-૬૦ની સાલમાં સિંહોનું જૂથ બરડા પર્વતમાંથી સ્થળાંતર કરીને ચિરનારમાં સાદાને માટે જઈ વસેલું અને બરડો પર્વત અને તેનું રાન આજે સિંહની વસતી વિનાનું છે. પશુઓના મોસમી સ્થળાંતરો તો આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

વિશ્વનો અન્યેક બનાવ

દુનિયાના ઇતિહાસમાં અન્યેક એવા માનવીઓના આ સ્થળાંતરનું મહત્ત્વ અને તેની અસરો સામાન્ય જનસમાજના મન ઉપર બહુ વધી નથી; પણ આ સ્થળાંતરનો ભારત અને તેના રાજ્યોના વહીવટ ઉપર મોટો બોજ પડ્યો હતો. નિવાસિતોના પ્રશ્નની આપણા રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક જીવન ઉપર મોટી અસર પડી છે.

સ્થળાંતર કરીને ભારતમાં આવેલા નિર્વાસિતોની સંખ્યા પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાંથી ૪૭.૪૦ લાખ અને પૂર્વ પાકિસ્તાનમાંથી ૪૧.૧૭ લાખ મળી કુલ ૮૮.૫૭ લાખની હતી. આ નિર્વાસિતો તેમની સ્વયં-ઇચ્છાથી ભારતમાં આવેલા નહીં પણ ભાગલાને પરિણામે ફરજિયાત રીતે તેમને સ્થળાંતર કરવું પડેલું એટલે તેમના પુનર્વસવાટની નૈતિક ફરજ ભારત સરકારની થઈ પડી હતી. આથી દેશમાં આવેલાં આ નિર્વાસિતોને રાજ્યના જુદા જુદા ભાગમાં તે તે રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિ વિસ્તાર, વસતિ વગેરે બાબતો લક્ષમાં લઈ ફૂલવો દેવામાં આવ્યા હતા અને તેમના પુનર્વસવાટ માટે જુદી જુદી યોજનાઓ ફરી અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી.

આ યોજનાઓ અનુસાર ભાર વર્ષના ગણા પછી મોટા ભાગના નિર્વાસિતો ભારતના લગભગ દરેક રાજ્યમાં સ્થિર બની ગયા છે તેમ ગુજરાતમાં પણ પગભર થઈ ગયા છે.

સમગ્ર ગુજરાતમાં ૧૯૫૧ની વસતિ ગણતરી અનુસાર નીચે મુજબ ૧,૫૬,૬૭૭ નિર્વાસિતો આવ્યાની ગણતરી છે :

પ્રદેશ	પુરૂષો	સ્ત્રીઓ	કુલ
ગુજરાત	૪૫,૫૬૧	૩૯,૩૩૦	૮૪,૮૯૧
સૌરાષ્ટ્ર	૩૧,૩૦૨	૨૮,૪૮૫	૫૯,૭૮૭
કચ્છ	૬,૪૩૨	૫,૫૬૭	૧૧,૯૯૯
કુલ	૮૩,૨૯૫	૭૩,૩૮૨	૧,૫૬,૬૭૭

ગુજરાતમાં આવેલા નિર્વાસિતો મોટા ભાગના પશ્ચિમ પાકિસ્તાન એટલે કે સિંધ અને પંજાબમાં આવેલા છે. પૂર્વ પાકિસ્તાનમાંથી તો જૂનું આંગળીના વેટે ગણી થકામ તેટલી જ વ્યક્તિઓ અહીં આવેલી છે.

ઉપરના આંકડા જોતાં જણાયે છે કે આવેલા નિર્વાસિતોમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ પુરૂષો કરતાં ઓછું છે. સિંધ અને પંજાબમાં પણ ભારતનાં બીજાં રાજ્યોની માફક સ્ત્રી વસ્તીનું પ્રમાણ ઓછું હવું તેનું મુખ્ય કારણ છે.

ગુજરાતમાં આવેલા આ નિર્વાસિતો રાજ્યના દૂર દૂરના ખૂણે દરેક જિલ્લામાં વસી ગયેલા છે અને તેઓ કેટલેક અંશે ગુજરાતની ભાષા પણ અપનાવવા લાગ્યા છે. તેમની પ્રાદેશિક ભાષાના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણ સાથે ગુજરાતી બોલતો ચાલુસ સાંભળતાં જ પરમાઈ આવે કે તે નિર્વાસિત હશે. ગુજરાતનાં મોટાં શહેરો, ગ્રામ વિસ્તાર, થરાદ અને સુઈ જેવા ગુજરાતના સરહદના પ્રદેશ, જનાસંપ્રદાયાનાં જંગલ વિસ્તારનાં ગામો, દરિયા કિનારાનાં બંદરો કે કચ્છના રણપ્રદેશનાં ગામોમાં નિર્વાસિતોની એક અથવા વિશેષ કુટુંબો વસેલાં જેવા જણાયે. ગુજરાતમાં આવેલા આ નિર્વાસિતોનો વસવાટ બેઈએ તો અમદાવાદ, જૂનાગઢ, વણેદાસ અને રાજકોટ જિલ્લામાં તેનું પ્રમાણ વિશેષ છે. ગુજરાતમાં વસેલા નિર્વાસિતોની જિલ્લાવાર સંખ્યા તો નીચે મુજબ છે :

જિલ્લો	પુરૂષો	સ્ત્રીઓ	કુલ
૧. બનાસકાંઠા	૨૯૭૩	૨,૭૮૫	૫,૭૫૮
૨. સાબરકાંઠા	૨૯૪	૨૫૮	૫૫૨
૩. મહેસાણા	૪,૦૩૮	૩,૪૪૩	૭,૪૮૧
૪. અમદાવાદ	૨૨,૩૬૧	૧૯,૩૧૪	૪૧,૬૭૫
૫. ખેડ	૧,૫૪૧	૧,૦૪૧	૨,૫૮૨
૬. પંચમહાલ	૨,૩૧૮	૧,૮૬૦	૪,૧૭૮
૭. વણેદાસ	૭,૬૪૨	૬,૮૩૪	૧૪,૪૭૬
૮. ભરૂચ	૩૬૪	૨૭૮	૬૪૨
૯. સુરત	૩,૪૯૮	૩,૧૦૮	૬,૬૦૭
૧૦. અમરેલી	૫૩૨	૪૧૮	૯૫૦
૧૧. જામનગર	૪,૧૨૭	૩,૭૮૯	૭,૯૧૬
૧૨. રાજકોટ	૭,૫૮૮	૭,૨૭૧	૧૪,૮૫૯
૧૩. સુરેન્દ્રનગર	૧,૨૦૩	૧,૧૩૧	૨,૩૩૪
૧૪. ભાવનગર	૪,૩૭૩	૩,૮૧૩	૮,૧૮૬
૧૫. જૂનાગઢ	૧૪,૦૧૧	૧૨,૪૮૧	૨૬,૪૯૨
૧૬. કચ્છ	૬,૪૩૨	૫,૫૬૭	૧૧,૯૯૯
કુલ	૮૩,૨૯૫	૭૩,૩૮૨	૧,૫૬,૬૭૭

સિંધ અને પંજાબમાંથી આવેલા આ નિર્વાસિતો મુખ્યત્વે શહેરી વિસ્તારોમાંથી આવેલા છે એટલે તેમાંના બહુ જ યોગ જમીન ધરાવતાંય ખેડૂતો હતા. આથી તેમાંનો બહુ જૂનું ભાગ ખેતીના વ્યવસાયમાં પડ્યો છે. વળી ખેતી લાયક પડતર જમીન પણ ગુજરાતમાં છે નહિ એટલે તેમને ખેતીમાં વસાવવાનું શક્યને માટે થઈ જ મુશ્કેલ કાર્ય હતું. ગુજરાતમાં માત્ર ૪.૯૯ ટકા એટલે કે ૧,૫૬,૬૭૭ નિર્વાસિતોમાંથી માત્ર ૭,૭૭૯ વ્યક્તિઓ જ ખેતીની આવકમાંથી તેમનો નિર્વાહ મેળવે છે. તેમાંનો મોટો ભાગ ૯૫.૦૪ ટકા એટલે કે ૧,૪૮,૯૯૮ માણસો ખેતી સિવાયના અન્ય વ્યવસાયમાંથી તેમની આજીવિકા મેળવતા હોય છે. ગુજરાતમાં સ્થિર થઈને વસવાટ કરી અને જુદા જુદા ધંપામાં પહેલા નિર્વાસિતોનો ખ્યાલ નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી આવી થયેલ :

વિવિધ વ્યવસાયોમાં

ગુજરાતમાં ૮૪,૮૯૧, સૌરાષ્ટ્રમાં ૫૯,૭૮૭ અને કચ્છમાં ૧૧,૯૯૯ મળી કુલ ૧,૫૬,૬૭૭ નિર્વાસિતોની સંખ્યા હતી. નિર્વાસિતોની કુલ ૧,૫૬,૬૭૭ની સંખ્યામાંથી ગુજરાતમાં ૪,૯૮૬, સૌરાષ્ટ્રમાં ૧,૦૮૮ અને કચ્છમાં ૧,૭૨૫ મળી કુલ ૭,૭૭૯ નિર્વાસિતો ખેતીના ધંપામાંથી તેમની આજીવિકા સમગ્ર ગુજરાતમાં મેળવતા હતા. બીજા રીતે કહીએ તો તે પ્રદેશમાં અનુક્રમે ૧.૮૭, ૧.૭૮, અને ૧.૪૩.૮૮ ટકા તે તે પ્રદેશમાં અને ૪.૯૬ ટકા સમગ્ર ગુજરાતમાં ખેતીમાંથી તેમની આજીવિકા મેળવતા હતા.

ખેતી સિવાય અન્ય વ્યવસાયમાંથી આજીવિકા મેળવનારની ગુજરાતમાં ૭૯,૮૦૫ (૮૪.૧૩ ટકા), સૌરાષ્ટ્રમાં ૫૮,૭૨૦ (૯૮.૨૨ ટકા),

કચ્છમાં ૧૦,૨૭૩ (૮૫.૬૨ ટકા) મળી કુલ ૧,૪૮,૮૯૮ (૯૫.૦૪), ટકાની સંખ્યા હતી.

ખેતી સિવાયના અન્ય વ્યવસાયો વિગતવાર જોઈએ તો ઈતર ઉત્પાદન, વ્યાપાર, ટ્રાન્સપોર્ટ અને નોકરી અને પરચૂરસુ ધંધાઓનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. તેના વિગતવાર આંકડા નીચે મુજબ છે:

ખેતી સિવાયના અન્ય ઉત્પાદનમાં ગુજરાતમાં ૧૨,૯૭૭ (૧૫.૨૯ ટકા), સૌરાષ્ટ્રમાં ૮,૬૮૯ (૧૪.૫૩ ટકા), કચ્છમાં ૨,૭૦૦ (૨૨.૫૦ ટકા) મળી સમગ્ર ગુજરાતમાં ૨૪,૩૬૬ (૧૫.૫૫ ટકા)ની સંખ્યા હતી.

વ્યાપારમાંથી આજીવિકા મેળવનારની સંખ્યા ગુજરાતમાં ૩૬,૦૮૩ (૪૨.૫૨ ટકા), સૌરાષ્ટ્રમાં ૩૦,૪૨૫ (૫૦.૮૯ ટકા), કચ્છમાં ૧,૫૪૨ (૧૨.૮૫ ટકા) એમ મળી સમગ્ર ગુજરાતની કુલ સંખ્યા ૬૮,૦૬૦ (૪૩.૪૪ ટકા) હતી.

ટ્રાન્સપોર્ટમાં ગુજરાતમાં ૩૩,૧૨ (૩.૯૦ ટકા), સૌરાષ્ટ્રમાં ૧,૪૩૮ (૨.૪૧ ટકા), કચ્છમાં ૩૭૦ (૩.૦૮ ટકા) મળી સમગ્ર ગુજરાતમાં કુલ ૫,૧૨૦ (૩.૨૭ ટકા) હતી.

નોકરી અને બીજા અન્ય પરચૂરસુ ધંધામાં પડેલા નિર્વાસિતો ગુજરાતમાં ૨૭,૫૨૩ (૩૪.૪૨ ટકા), સૌરાષ્ટ્રમાં ૧૮,૧૬૮ (૩૩.૩૯ ટકા), કચ્છમાં ૫,૬૬૧ (૪૭.૧૯ ટકા) મળી ગુજરાતમાં ૫૧,૩૫૨ (૩૨.૭૮ ટકા) હતા.

આ આંકડાં જોતાં જણાયે કે ગુજરાતમાં આવેલા નિર્વાસિતોનો મોટો ભાગ વ્યાપાર ધંધા અને નોકરીમાં વિશેષ રિશ્ત ધારે છે. વ્યાપારમાં પણ તેમની સાહસિકતા ધ્યાન ખેંચે એવી છે. વ્યાપારમાં વિશેષમાં સિંધી અને વાહનવ્યવહારમાં શીખ અને પંજાબી વધારે જોવા મળે છે. ખેતીના વ્યવસાયમાં બહુ જૂજ નિર્વાસિતો પડેલા હોવાથી સામાન્ય રીતે તેમના ગ્રામ વિસ્તારમાં ઓછા વસેલા છે. અને શહેરોમાં વિશેષ રિશ્ત ધારે છે. નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી તેઓ શહેરી અને ગ્રામ વિસ્તારમાં કયા પ્રમાણમાં વસ્યા છે તે જણાઈ આવશે. કચ્છમાં શહેરોની સંખ્યા જૂજ હોવાથી ત્યાં ગ્રામવિસ્તારમાં વસેલા નિર્વાસિતોની સંખ્યા બીજા પ્રદેશો કરતાં જવા વિશેષ છે.

પ્રદેશ	ગ્રામ વિસ્તારમાં વસતા નિર્વાસિતના ટકા	શહેરી વિસ્તારમાં વસતા નિર્વાસિતના ટકા
ગુજરાત	૧૯	૮૧
સૌરાષ્ટ્ર	૫	૯૫
કચ્છ	૪૭	૫૩

આવેલા નિર્વાસિતોમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી હકીકત તેમનામાં અસરજ્ઞાનનું પ્રમાણ વધુ જોવામાં આવ્યું છે. ખાસ કરીને નિર્વાસિત સ્ત્રીઓનું અસરજ્ઞાનનું પ્રમાણ સ્થાનિક સ્ત્રીઓના પ્રમાણ કરતાં કેટલેક સ્થળે બમણું કે ત્રણ ઘણું પણ જોવામાં આવ્યું છે. નીચેના આંકડા તેમના અસરજ્ઞાનનો ખ્યાલ આપશે.

પ્રદેશ નિર્વાસિતોના અસરજ્ઞાનનું પ્રમાણ				ગુજરાતમાં અસર જ્ઞાનનું પ્રમાણ			
	પુરુષો	સ્ત્રીઓ	કુલ		પુરુષો	સ્ત્રીઓ	કુલ
ગુજરાત	૫૭	૨૭	૪૩	૩૫	૧૫	૨૫	
સૌરાષ્ટ્ર	૫૩	૨૭	૪૧	૨૬	૧૦	૧૮	
કચ્છ	૪૮	૨૧	૩૬	૪૨	૧૯	૩૦	

ભારતના જુદા જ પ્રદેશમાંથી આવેલો આ રીતે દાકેક લાખ જેટલા નિર્વાસિતો ગુજરાતમાં રિશ્ત ધારે છે. બહારથી આવેલી જાતિઓ કે લોકો રિશ્ત બનવાના પ્રસંગો ગુજરાત માટે નવા નથી. બહુ નજીકનો પ્રસંગ પારસીઓનો છે. ધર્મને કારણે ઈરાન છોડીને તેઓ અહીં આવીને વસ્યા હતા અને આજે ગુજરાતી બની ગયા છે. ગુજરાતના ઈતિહાસમાં મધ્યકાળમાં પંજાબ અને સિંધમાંથી કાકી તથા જાટ, રાજસ્થાનમાંથી ચામરુ અને ગોહેલ, એવી જાતિઓ ઉપરાંત મુસલમાનો અને બીજા જાતિઓ જુદે જુદે સમયે ગુજરાતમાં આવીને વસી છે. દૂરના ભૂતકાળમાં દ્રુષ્ટ, ગ્રીક, સિથિયન, ગર્જર વગેરે જાતિઓ ગુજરાતમાં આવી અને વસીને અહીંના જનસમુદાય સાથે જળી ગયેલી છે. તેમાંની કેટલીક વિજેતા તરીકે જૂનમાં આવેલી તો કેટલીક રાજકીય, આર્થિક કે સામાજિક દબાવને કારણે આવેલી. બ્રાહ્મણોને તો ગુજરાતના રાજવી મૂળરાજ સોલંકીએ ઉત્તર હિંદમાંથી ગુજરાતના સંસ્કાર ધર્મનાં વધારો કરવા બોલાવેલા. આમ જુદી જુદી જાતિઓ, કોમો ગુજરાતમાં આવીને વસેલી છે અને તેના લોકજીવન સાથે જળી જઈને એક સમાજ તરીકે રહે છે. ગુજરાતની આદિવાસી જાતિને બાદ કરતાં ગુજરાતનો લગભગ સળો લોકસમાજ ગુજરાત બહારથી સ્થળાંતર કરીને આવેલો છે.

જે જાતિઓ અથવા સંસ્કૃતિઓનો સંગમ થાય ત્યારે જો બેઉ વચ્ચે શુદ્ધતામાં અણધારણે ઊભી થાય છે અને એકને બીજા સંસ્કૃતિ કે જાતિ જળી જવા અથવા તો હાંકી કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમ જો ના બને તો અસરપરસ સમાધાન અને સમન્વય કરીને રહે છે. આ સમન્વયમાં આઝાનુક જાતિ પ્રબળ હોય તો તેના કેટલાક સંસ્કાર સામાજિક જીવન વચ્ચેની અસર સ્થાનિક પ્રબળ ઉપર પાડે છે. અને જો જાતિ નાની હોય તો સ્થાનિક રહેવાસીઓનું જીવન તેઓ અપનાવી લે છે. ગુજરાતમાં વસતી જુદી જુદી જાતિઓના જીવન સમન્વયને કારણે ગુજરાતનું સામાજિક જીવન ઘણું સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યવાન બન્યું છે.

વૌસમી સદીના મધ્ય ભાગમાં (૧૮૪૭-૪૮) નિર્વાસિતો પણ ગુજરાતમાં આવ્યા. તેઓ મુખ્યત્વે સિંધ અને પંજાબમાંથી આવ્યા છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને સિંધીની સંખ્યા વિશેષ છે. આ સિંધી અને પંજાબીઓની આગવી સંસ્કૃતિ, ભાષા અને ધર્મ હતાં, તેમના સામાજિક રીતરિવાજો અને જીવન પ્રભુલિકા હતાં આ બધું તેમની સાથે જઈને તેઓ આવેલા છે. તેમાંનો બહુ જ લોકો ભાગ ઉપવાય ધરમાંથી આવેલો છે. મોટો ભાગ તો સમાજના મધ્યમ વર્ગ અથવા તેનાથી નીચેના ઘરમાંથી આવેલો છે.

નિર્વાસિતોનો ફાળો

નિર્વાસિતો ગુજરાતમાં આવી અહીંના નાગરિક બની સ્થિર થતા જાય છે. સવા દાયકા પછી આપણે તેના ખમીરનો જુદો જુદો પરિવશ પણ જોઈ શકીએ છીએ. માંગરોળની 'શારદા ગ્રામ'ની સંસ્થા, અલિયાબાગનું દરબાર ગોપાલદાસ મહાવિદ્યાલય, સંજોગમાં વોરાણી વિદ્યાવનનું સંચાલન, પોરબંદરનું નૂતન વિદ્યાલય એ સઘળું પાકિસ્તાનમાંથી આવી સ્થિર બનેલા નિર્વાસિતોનું જ સર્જન છે. પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે પણ દૈનિક પત્રના સ્વરૂપે નીકળતું 'સંજોગ' નું નૂતન સોરોષ્ટ્ર એ પણ તેમનું જ સાલસ છે. એલબત્ત આ બધાં સાહસો યુદ્ધ નિર્વાસિતોનાં નથી પણ જેમનાં સ્થાપિત હિતો ગુજરાતમાંથી બંધ પડ્યાં અને પશ્ચિમ-પચાસ કે તેથી પણ વિશેષ વરસ થયાં સિંધ કે પંજાબના વતની બની ગયેલા ગુજરાતીનાં છે પણ એ વાત ઘોરરૂની ન જોઈએ કે તેઓ નિર્વાસિત બનીને અહીં આવેલા હતા.

સિંધી અને પંજાબી નિર્વાસિતો એકસર થઈને ગુજરાતી સમાજ સાથે તરત જ ભળી ન શકે એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ આપણે તેમનું ખમીર પણ જુદા જુદા ક્ષેત્રે જોઈ શકીએ છીએ. ગમે તેવા કપરા, કઠિન અને પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં તેઓ મુકાયેલા હતા છતાં તેઓનો એક પણ માણસ રસ્તે ભીખ માગતો જોવામાં આવ્યો નથી. કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો વ્યવસાય અપનાવીને દરેક કુટુંબ તેમનો આર્થિક કોષ્ટક ઉઠેલા પુરુષાર્થ કરતા જોવામાં આવ્યા છે. વ્યાપારના ક્ષેત્રે પણ તેમનું ખમીર જોઈ શકાય છે. ઘોડે નહિ બોળોળો વેપાર ખેડવાની તેમની રીત ગુજરાતી વેપારીઓને ધડો આપે તેવી છે. અમદાવાદમાં કાપડનું બજાર તો આ નિર્વાસિતોએ હાથ ધર્યું હોય એવું લાગે છે. તેની બે કાપડ માફ્ટે જતાં વ્યાપારિક ક્ષેત્રે તેમણે ફેટલાં ઊંડાં મૂળ નાખ્યાં છે ને જોઈ શકાય છે. તેવી જ રીતે બીજાં શહેરોમાં કાપડ અને બીજા ઉદ્યોગોમાં તેઓ પડેલા છે. તે સિવાય બહાર અને ખિસ્કટનાં કારખાનાં ને જુદા જુદા ઉદ્યોગોમાં પણ તેઓએ પગપેસારો કરી ગુજરાતમાં તેમનાં મૂળ સ્થિર કર્યાં જાય છે. ધાર્મિક કે સામાજિક ક્ષેત્રે જોઈએ તો ભાવનગર શહેરમાં વસતી નિર્વાસિતોની નાની સરખી વસ્તી, દેશરને દિવસે "સવણ વધ"ની તેમની ધાર્મિક રૂઝિ જાલવી રાખી તે પ્રસંગે ૩૦ થી ૪૦ હજાર જેટલા શહેરીઓને એકઠા કરી અને આકર્ષતી હોય છે. તે શહેરમાં નિર્વાસિતોનો "શવણ વધ"નો પ્રસંગ એ જાણે ત્યાંના શહેરોઓનો જ વાર્ષિક પ્રસંગ હોય તેટલા ઉત્સાહથી તે જોવા સીઓ અને પુરુષો ઊભરતાં હોય છે. તેઓએ અહીંની ભાષા પણ કેટલેક અંશે અપનાવી છે અને હવે તો તેમની ઊંચી પેઠી આજની કોલેજ અને માધ્યમિક શાળાઓ દ્વારા શિક્ષણ વઈને ગુજરાતી સમાજની વચ્ચે રહીને બહાર આવવા લાગી છે.

પુનર્વસવાદ અને ચાલતાં કાગળો

ગુજરાતમાં પત્રખર કરેલા આ નિર્વાસિતોનો પુનર્વસવાદ કરવા પાછા દેશને સારો એવો પુરુષાર્થ કરવો પડ્યો છે અને આર્થિક બોજ આપવો પડ્યો છે.

ભારતમાં આવેલા આ નિર્વાસિતોમાં દરેક પ્રકારના લોકો હતા. શાસ્ટ્રિક રીતે સહકર અને ક્ષીમત કુટુંબો પણ હતા. ગરીબ, નિરાધાર અને શરીર અર્ધજ વર્ગ પણ હતા. તે સૌને સારકીય ભાગલાતે પરિણામે પાકિસ્તાન છોડી ફરજિયાત સ્થળાંતર કરવું પડેલું એટલે તેમને થાળે પાકવાની, તેમના પુનર્વસવાદની નૈતિક ફરજ ભારત સરકારની થઈ પડી હતી અને તે અનુસાર નિર્વાસિતોનું કામ બે ભાગોમાં વહેંચાયું હતું. એક તો રાહતનું અને બીજું પુનર્વસવાદનું.

ભારત સરકારે ઘણી યોજનાઓ સભ્ય સરકાર દ્વારા નાણાં આપીને અમલમાં મૂકી હતી. તેમાંની એક યોજના નિરાધાર, ત્યાજદેહી, વિધવા સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો અને અર્ધજોને રાહત આપવાનું હતું. આ કામ માટે નિર્વાસિત ગૃહો સ્થાપી તેમને રાખવામાં આવ્યાં છે.

ગુજરાતમાં નિર્વાસિતો માટે રાહત કામ કરતાં ચાર નિવાસ ગૃહો ૧. કસ્તુરબા સેવાલય, સરદાર નગર વસાહત, અમદાવાદ. ૨. પુરુષાર્થ ગૃહ, બાંટવા ૩. પુરુષાર્થ ગૃહ, કુતિયાલા અને ૪. આદિ-પુર આશ્રમ, ગાંધીધામ (કચ્છ) માં ચાલી રહેલ છે. આ ચારે સંસ્થાઓ ભારત સરકારની આર્થિક સહાયથી શરૂ કરવામાં આવી છે.

૧. કસ્તુરબા સેવાલય: આ સંસ્થાનું સંચાલન કસ્તુરબા સ્મારક નિધિ તરફથી કરવામાં આવે છે. સેવાલયમાં વસતી દરેક વ્યક્તિ દીક્રા માસિક રૂ. ૨૫ની સહાય ભારત સરકાર તરફથી નિયત કરેલા નિયમ મુજબ આપવામાં આવે છે. આ સંસ્થામાં વસતા નિર્વાસિતોને માટે ખાદ્ય ખોરાક, પોશાક વગેરેનો ખર્ચ આ સહાયમાંથી કરવામાં આવે છે.

૨. પુરુષાર્થગૃહ—બાંટવા: સોરાષ્ટ્રમાં નિર્વાસિતોની રાહત માટેની આ મોટામાં મોટી સંસ્થા હતી. ૧૯૫૮ના મે માસ અગાઉ આ ગૃહનું સંચાલન સોરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ દ્વારા થતું હતું. પરંતુ હવે તેનું સંચાલન ગુજરાત સભ્યના સમાજ કલ્યાણ ખાતા દ્વારા થાય છે. આ સંસ્થાને પણ કસ્તુરબા સેવાલયના ધોરણે આર્થિક સહાય આપવામાં આવે છે.

૩. પુરુષાર્થગૃહ—કુતિયાલા: આ સંસ્થા માત્ર પૂર્વ પાકિસ્તાનમાંથી આવેલા નિર્વાસિતો માટે જ શરૂ કરવામાં આવી છે અને તેનું નિયમન પશ્ચિમ બંગાળના પુનર્વસવાદ ખાતા દ્વારા થાય છે. આ ગૃહનું સંચાલન મે, ૧૯૫૮ પતેલાં સોરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ દ્વારા થતું હતું. ઉપરાંત સંસ્થાઓને ધોરણે આ સંસ્થાને પણ આર્થિક સહાય આપવામાં આવે છે.

૪. આદિપુર આશ્રમ: આ આશ્રમ નિર્વાસિત વૃદ્ધ, અર્ધજ અને નિરાધાર સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે શરૂ કરવામાં આવેલું છે. તેનું સંચાલન ગાંધીધામની કિયુ સિસ્ટરમેન્ટ કોર્પોરેશન દ્વારા થાય છે. પણ તેના ઉપર આખરી નિયમન સભ્ય સરકારનું છે. આ આશ્રમને પણ ઉપરના ધોરણે આર્થિક સહાય આપવામાં આવે છે.

અન્યાર સુધી આ ચારે સંસ્થાએ શોધ નિર્વાસિતોને રાખી અને રાહત કાર્ય કર્યું છે અને હજુ પણ તેનું કાર્ય ચાલુ છે. આ પ્રકારના રાહત કાર્ય ઉપરાંત જે નિરાધાર અને અચકા નિર્વાસિતો આ સંસ્થાઓની બહાર રહેતા હોય તેમને રૂ. ૧૫ની માસિક સહાય આપવામાં આવે છે. આ સિવાય કાનૂની બીમાર દર્દીઓને પણ આર્થિક સહાય આપવામાં આવે છે.

આ રાહત કાર્યની સાથોસાથ બીનું કાર્ય નિર્વાસિતોના પુનર્વસવાટનું હતું. નિર્વાસિતોને રહેવા માટે આશરો, કામધંધા માટે મૂકી, તેમને નોકરીએ ચણવવાનું, હુન્નર ઉદ્યોગ શીખવી કામે લગાડવાનું અને તેમનાં બાળકોને શિક્ષણની જોગવાઈ કરવાનું વગેરે કાર્ય હતું.

વસવાટ

પાકિસ્તાનથી આવેલા નિર્વાસિતો માટે કપરામાં કપરો પ્રશ્ન હતો તેમને રહેવા માટેનાં મકાનોનો. શહેરો અને ગામડાંઓમાં પણ મકાનોની તંગી પ્રવર્તતી હતી તેમાં આટલી ઓટી સંખ્યા આવતાં પ્રશ્ન વધુ તીવ્ર બની ગયો હતો. આ સંજોગોમાં નિર્વાસિતોને મકાન બાંધવા માટે રાજ્યોને લોન આપવાનું ભારત સરકારે નક્કી કર્યું અને તે મુજબ રાજ્ય સરકારોએ જાહેર બાંધકામ ખાતા અને હાઉસિંગ બોર્ડ દ્વારા જુદા જુદા સ્થળે મકાન બાંધી આ પ્રશ્નને ડગવો કર્યો છે. મકાનો બાંધવાની આ યોજના અનુસાર ગુજરાત રાજ્યમાં નિર્વાસિતોની વસાહતો અને નાનાં નગરો ઊભાં થયાં છે જેમાં ઉત્કલિષ્ઠ કરી શકાય તેવા અમદાવાદના સરદાર નગર વસાહત, વડોદરા, રાંદેર, સુરત, ભાવનગર, રાજકોટ, જામનગર, પાલીતાણા, નવસારી, બિલીમોરા વગેરે સ્થળોએ આ વસાહતો ઊભી કરવામાં આવી છે. આ વસાહતોમાં ટીક ટીક ઓટી સંખ્યામાં નિર્વાસિતોની સમાવેશ થઈ શક્યા છે. આ સઘળી વસાહતોનો વહીવટ રાજ્ય સરકારનાં ખાતાઓ દ્વારા થાય છે. સુધરાઈ જેવી સ્થાનિક સંસ્થાઓએ પણ મકાનોનો પ્રશ્ન ઉકેલવામાં કયાંક કયાંક સહાય આપી છે.

લોન

નિર્વાસિતો નાના ઉદ્યોગો અને ખેતીમાં પડી તેમનો નિર્વાહ કરતા થાય તે માટે કેબિનો બાંધવા, ખેતીનાં સાધનો ખરીદવા છૂટથી

નાની લોનો આપવામાં આવી હતી. આ લોનો ભારત સરકાર તરફથી રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિર્વાસિતોને આપવામાં આવી હતી. નિર્વાસિતોની આર્થિક સ્થિતિ જોઈએ તેવી ન સુધરતી અને તેમાંના કેટલાક પગભર થઈવા ન હતા એટલે રૂ. ૩૦૦થી નીચેની રકમની લોન માંડી વાળી તેમને રાહત આપવામાં આવેલી.

શરૂઆતમાં પરચૂરસ વ્યાપાર કરવા માટે પણ લોન આપવામાં આવી હતી પરંતુ આ યોજના પાછળથી બંધ કરી અને જે નિર્વાસિતો વ્યાપાર ધંધો કરવા માગતા હોય તેમને પાકિસ્તાનમાં રહી ગયેલી તેમની મિલકત પેટે લોન આપવાનું અને પાછળથી તેનો દાવો મળતાં તે પેટે સરભર કરવાની યોજના અમલમાં મૂકી છે.

ઔદ્યોગિક તાલીમ

નિર્વાસિતો ઔદ્યોગિક તાલીમ મેળવી અને પગભર થાય તે માટે તેમને આવા પ્રકારની તાલીમ આપવા માટે અમદાવાદ, મોરબી અને રાજકોટ ખાતે ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાઓ શરૂ કરવામાં આવી છે.

નાના ગૃહઉદ્યોગો માટે આર્થિક સહાય

નિર્વાસિતોની વસાહતોમાં રહેનારાઓને કામધંધો અને રોજી મળે તે માટે આવી વસાહતોમાં કોઈ નિર્વાસિત મધ્યમ કે નાના ગૃહઉદ્યોગો શરૂ કરવા માગતા હોય તેમને આર્થિક સહાય આપવાની યોજના અમલમાં મૂકી છે.

કેલવણીની સંસ્થાઓને સહાય

નિર્વાસિતો માટેની શિક્ષણ સંસ્થાઓનાં મકાનો બાંધવા, તે 'એજે સાહિત્યો અને સાધનો ખરીદવા માટે સહાય આપવાની યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. ધંધાદારી અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટે ગરીબ નિર્વાસિત વિદ્યાર્થીઓને પણ સહાય આપવામાં આવે છે.

આ રીતે જુદી જુદી યોજનાઓ અમલમાં મૂકીને નિર્વાસિતોની સમસ્યા ભારત અને રાજ્ય સરકારના અરસપરસના સહકારથી ઉકેલવામાં આવી છે.

અમેરિકામાં વસતા ગુજરાતીઓ

શ્રી રામ પંડિત

(અધ્યાપક, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, મ. સ. યુનિ. વડોદરા)

ધરતીનાં કોઈક ને ભાષાકીય ભેદભાવોને કારણે એકબીજાથી કોઈક વિમુખ રહેતા ને કોઈ વાર અધીર પણ ભેસતા બંગાળી, બિહારી, શીખ, ગુજરાતી, મરાઠી, મદ્રાસી વગેરે લોકો હિંદનો હિનારો છોડતાંવંત પ્રાંતીય અસ્થિતાને જરા વેગથી મૂકી રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાના ઉપાસક બની જાય એ સ્વાભાવિક ગણવું જોઈએ. હિંદ બહાર હિંદની પ્રતિષ્ઠા વધારનારી (કે ઘટાડનારી) કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરનારને હિંદી તરીકે ઓળખવામાં આવશે, ગુજરાતી, બંગાળી કે મદ્રાસી તરીકે નહીં. એ દૃષ્ટિએ જોતાં અમેરિકામાં વસતા ગુજરાતીઓ અમેરિકનોને મન પ્રથમ હિંદી છે, પછી એ જ પ્રાંતના હોય તે.

ઇંગ્લીએ ન ઇંગ્લીએ તોપણ પ્રાંતીય અસ્થિતાથી કોઈ મુક્ત રહી શકતું નથી. અમેરિકનોમાં પણ આ અસ્થિતા પૂરતી વિસ્તેષી છે. ટેક્સસ યજ્ઞના વતનીઓ વિશે તો મરકીમાં એમ કહેવાય છે પણ ખરું કે એ પહેલાં ટેક્સન છે, પછી અમેરિકન. અમેરિકાના પૂર્વ કિનારે રહેનારા લોકો પોતાની સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ વિશે એટલા મગફળ હોય છે કે પશ્ચિમ કિનારાના લોકો સામે જોઈને જરા નાનું દેખીતું થાય છે; આમ છતાં પ્રાંતીય અસ્થિતા અંગેનું પ્રમાણભાન અમેરિકનો કદી ગુમાવતા નથી. આથી પ્રાંતીય અસ્થિતાની વાતો એને તો ધળવું વાતાવરણ સર્જવા માટે જ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતી પ્રજાની વિદિષ્ટતા રહેવી છે કે એ જ પ્રદેશમાં જાય એ પ્રદેશની પ્રજા સાથે જટ એકરસ થઈ જાય. અમેરિકામાં વસતી ગુજરાતી પ્રજા વિશે આ વિધાન કેટલું સાચું છે એ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ; આમ છતાં ગુજરાતીઓની વસ્તી અમેરિકામાં છેલ્લા દાયકામાં વધી છે એમાં ટીક નહીં. મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના ગુજરાતીઓ આવે અમેરિકામાં વસે છે—વિદ્યાર્થીઓ, ન્યા રજાથી થયેલાઓ ને નાગરિકપદ મેળવેલાઓ, આ ત્રણેયની કુલ સંખ્યા ૪,૦૦૦ થી વધારે નહિ હોય.

ગુજરાત પાસે અઢત્તક પૈસો છે આથી ઘણાં મામાપ પોતાના દીકરાઓને પરદેશ ભણવા મોકલી શકે છે એવી માન્યતા અમેરિકામાં વસતા બિનગુજરાતીઓમાં ટીક ટીક પ્રચલિત છે. શિવભાવિઓના અને અન્ય પૈસાધરોના દીકરા અમુક અમુક યુનિવર્સિટીમાં એટલી મોટી સંખ્યામાં છે અને એવું ભ્રમ મળે કરે છે કે આવી માન્યતાને સ્વાભાવિક રીતે સમર્થન પણ મળે છે; પરંતુ અમેરિકા ખાતે ભણનારા ગુજરાતીઓમાંથી ૭૫-૮૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓ એવા જ છે કે જે

મામાપ કે મિત્રોની મદદ વડે થોડી રકમ અર્જીવંતીથી ઉછેરી લઈને ભણવા ગયા છે. આ વિદ્યાર્થીઓ મુખ્યત્વે મધ્યમ વર્ગના હોવાથી ટીક ટીક મજૂરી કરીને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પાર પાડે છે. આવા ગુજરાતીઓને પોતાનું શિક્ષણ ને પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ વધારાં હોય છે; આથી હિંદની પ્રતિષ્ઠા વધે એવી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ એ ઉત્સાહ પૂર્વક ભાગ લે છે; આમ છતાં સામાન્ય ગુજરાતી યુવકનો અંગ્રેજી ભાષા પરનો કાબૂ સામાન્ય ઉત્તર કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાની કે બંગાળી કરતાં ઓછો હોય છે; આથી વાદવિવાદમાં કે જાહેર પ્રવચનોમાં ઊંટી છાપ પાડી શકે એવા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ બીજા પ્રદેશના વિદ્યાર્થીઓની સરખામણીમાં ઓછા છે.

ગુજરાતી મામાપ યુવના શિક્ષણ પાછળ જેટલું મૂડી રોકાણ કરવા તૈયાર હોય છે એટલું પુત્રીના શિક્ષણ પાછળ કરવા તૈયાર નથી હોતાં. પરિણામે અન્ય પ્રદેશની યુવતીઓ જેટલી સંખ્યામાં અમેરિકા વધુ અભ્યાસાર્થ આવે છે એટલી સંખ્યામાં ગુજરાતી યુવતીઓ નથી આવતી. આ મામલું પૂરવામાં ગુજરાતી યુવકે જ ધગણ બતાવી છે એવી બીજા કોઈ પ્રદેશના યુવકે નથી બતાવી. જોખમ ખેડીને પણ સાપની અમેરિકા અભ્યાસાર્થ જવાર ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ વધતા જાય છે. છેલ્લાં પાંચેક વર્ષમાં તો અમેરિકા ગરેબ ગુજરાતી યુવાનોએ પોતાની પ્રેયસીને મેનકેન પ્રકારે ન્યાં બોલાવી લગ્ન કર્યાં હોય ને ઘર ચલાવતાં ચલાવતાં અભ્યાસ પૂરો કર્યો હોય એવા કિસ્સા પણ ઘણાં નેંધાવા છે. ગુજરાતી મામાપ માત્ર દીકરીના ઉચ્ચ શિક્ષણના ધોખને પૂરો પાડવા માટે એને અમેરિકા મોકલી હોય એવા દાખલા તો ઓગળીને વેક ગણાય એટલા જ છે. અન્ય પ્રાંતોની છોકરીઓ કરતાં ગુજરાતી છોકરીની વિશિષ્ટતા એ ગણી શકાય કે ઘણીખરી ગુજરાતી છોકરીઓને ઘરકામ, રસોઈ વગેરે આવડતું હોય છે. કોઈ સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ રજૂ કરવો હોય તો પણ ગરબા ને રાસ કોઈપણ ગુજરાતી છોકરીને ન આવડતા હોય એવું ન બને. અગ્રી સાંસ્કૃતિક ધિનિમયમાં અમેરિકામાં વસતી ગુજરાતીઓનો ફાળો મોટો છે એમ કહેવું એ અતિશયોક્તિ નથી.

કોઈ પણ અમેરિકન યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ અન્ય પ્રદેશોના વિદ્યાર્થીઓ જેટલું જ હોય તો એકબીજા સાથે ધર્મી-મળીને રહેવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક બને છે; પરંતુ બનું છે એવું કે અમુક અમુક યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ અન્ય પ્રદેશોના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં ઘણું વધારે—ઊંટીને આંખ વળગે એટલું

વધારે—છે (દા. ત. મિશિગન, ન્યુયોર્ક, ફિલોડેલ્ફિયા, કેમ્બ્રિજના); આવાં સ્થળોએ ગુજરાતીઓની જાણી જાણી જાણે છે. સાંજે ફરવા નીકળે તો જાણે અમદાવાદના પ્રીતમનગરમાં કે મુંબઈના ચાનાકુલ વિવેપાર્વમાં વટાર મારવા નીકળ્યા હોય એવું લાગે. ગુજરાતીમાં જ વાતો થાય, ગુજરાતી ખાણું ખવાય ને ગુજરાતીની સાથે જ ભાઈ-બંધી બધાય. કવિ ખજરદારે વર્ષો પહેલાં ગામું હતું : “જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત”, આધુનિક કવિએ એવું કંઈક ગાવાની જરૂર છે કે જે આપણી પ્રજાને આ પ્રકારના ગુજરાતીવાદનાં ભવિષ્યનો વિશે સજાગ કરે. ગુજરાતીઓ દૂધમાં સાકર ભળી જાય એમ અન્ય ભાષાભાષી પ્રજા સાથે ભળી જવા માટે પ્રતિષ્ઠા ભોગવતા હતા. એ જ ગુજરાતીઓ સામે વાણબંધીના આસેષો થાય છે. મહાગુજરાતની ચળવળે પણ ગુજરાતીઓમાં એક પ્રકારની અસંતોષ-તાની ભાવના જન્માવવામાં ભાગ ભજવ્યો છે. રમે એમ માની લેવામાં આવે કે બધા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને એક અસંતોષવાનો આ વત્ત છે. આ સમસ્યા વિશે સજાગ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ અમેરિકામાં ઠીક ઠીક સંખ્યામાં છે ને આંતરભારતીની ભાવનાને લક્ષમાં રાખીને એ વાજ-બંધી તોડવા વત્તાયીવ પણ રહે છે; પરંતુ આવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં કેટલી?

પાંચ દસ વર્ષ અમેરિકામાં રહ્યા પછી ત્યાંનાં જીવનની ગતિથી રોડા-થઈ જનાર ગુજરાતીઓની સંખ્યા પણ ધીમે ધીમે વધતી જાય છે. “ઘેર પાછા જવામાં આંધિક અસહ્યમતી છે”, “૪૦૦-૫૦૦ રૂપિયાની નોકરી મળવી પણ મુશ્કેલ છે એવું ફાલ્સાએ સ્વાનુભવે લખ્યું છે”, “જ્યાં લાંબું રોકાઈને દેવું પૂરકી દેવું છે”, “ધરનું સંભાળી લે એવા ભાઈઓ છે તો પાછા જવાની શી ઉતાવળ છે?”, “ફિક્કિ-ચુસ્ત કુટુંબમાં ક્યાં પાછું બેઠવાનું?”, “સોશિયલ ડિસિંગ ને ફ્રિક્સ માટે ઈન્ડિયામાં રોકો પાડ્યું છે?”, “હિંદમાં ચાર ક્યાં અહીંની માર્ક બને છે?”, “પરદેશમાં રહીને પણ દેશની સેવા ક્યાં નથી થતી?” વ. વ. સાચીખોટી દલીલો કરીને ઘેર પાછા આવવાનું ટાળતા અથવા ભંભાવતા ગુજરાતીઓ પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક છે. પચીસ વડાવી ગયા હોય ને પરણવાની ખૂબ તાલાવેલી લાગી હોય તો હાથમાં આવી તે અમેરિકન છોકરીને પરણી બેસનારા પણ ગુજરાતીઓ ત્યાં છે. ખાનદાન કુટુંબની સુશિલિત ને સંસ્કારી અમેરિકન પુત્રીને પરણવાની તક પામતા ગુજરાતીઓ (કે અન્ય હિંદીઓ) ખૂબ ઓછા છે; આમ છતાં એટલું કમવજુ છે કે આનું લગ્ન કરી બેસવાની વૃત્તિ પાંજરી કે બંગાળીઓના પ્રમાણમાં ગુજરાતીઓમાં ખૂબ ઓછી છે. અમેરિકન પુત્રીને હિંદમાં નિભાવવાનું કાચ હિંદનું જીવનધોરણ જતા અત્યંત દુશ્કર છે. અમેરિકન છોકરીને પરણીને હિંદ સાથે લાવેલા ડોનેક ગુજરાતીઓમાંથી લેતરૂ જ એવા છે કે જેમની પત્ની ગુજરાતી સંસ્કૃતિ સાથે કંઈક તાદાત્મ્ય સાધીને અહીં રહી શકી છે. બાકીની છોકરીઓ કાં તો અમેરિકા એકલી પાછી ગઈ છે, કાં તો પતિને ખેંચી ગઈ છે. આનો અર્થ એવો નથી કે અમેરિકન પુત્રની ગુજરાતી પુત્રી કરતાં દિતરતી છે કે ચારિત્ર્યમાં હલકી છે. અમેરિકામાં સ્ત્રી-સ્વામ્ય

પુષ્કળ છે. દરેક લેતરૂમાં સ્ત્રી પુત્રની સમોવડી છે ને ગરીબમાં ગરીબ કુટુંબમાં જન્મી હોય તોપણ જીવનની અમુક સુવિધાઓ—જેવી કે ત્રણેક રૂપિયાનું ફૂનિચરવાળું ઘર, રેફ્રિજરેટર, કાર, ટેલિફોન, કપડાં ધોવાનું ને કચરો કાઢવાનું મશીન, પોલિટિક મંત્રાલાસી ખોરાક, ફર્નિચર વગેરેથી એ ટેવાપેલી હોય છે; આ બધી જ સુવિધાઓ આપણા દેશમાં ઉચ્ચ મધ્યમવર્ગને જ પોસાય છે; આથી એ ગમે તેટલી માનસિક તૈયારી સાથે હિંદ આવે તોપણ આ જીવનપદ્ધતિનું વાસ્તવિક દર્શન એને અસહ્ય લાગે છે.

અમેરિકામાં સ્થાયી થનારો ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓનો એક વર્ગ આર્થિક મર્યાદાઓથી દોરવાયેલો છે. ઈંગ્લેન્ડની ઉપાધિ ધરાવતો ગુજરાતી વિદ્યાર્થી અમેરિકામાં કોઈ પણ કારખાનામાં ૫૦૦ ડોલર તો સહેલાઈથી કમાઈ શકે છે. વળી ઈંગ્લેન્ડની માગ અમેરિકામાં લાલ પુષ્કળ હોવાથી ગમે તે દેશના વિદ્યાર્થીને અમેરિકામાં કાયમી વસવાટનો પરવાનો (Permanent residency) મેળવવો અઘરો નથી. આથી એને એમ થાય છે કે મહિને ૨૦૦ ડોલર બચાવીશ તોપણ બાર મહિને લગભગ ૧૦,૦૦૦ રૂપિયા બચશે. પાંચ વરસ પછી એ રકમ વધીને ૫૦,૦૦૦ રૂપિયા થશે. તો પછી શા માટે ઉતાવળ કરી પાછા ફરવું? વાસ્તવિક રીતે આટલી રકમ બચતી નથી કારણ કે આવક સાથે ખર્ચ વધે છે. વળી કુટુંબ સાથે ત્યાં રહેનારના ૫૦૦ ડોલર તો ક્યાં ચટણી થઈ જાય છે એ પણ ખબર પડતી નથી. મુનિવર્સિટીમાં ભણતો હોય ત્યાં સુધી તો એને નવસંચના કલાકો માટે કોઈ ને કોઈ પ્રવૃત્તિ મળી રહે છે; પરંતુ મુનિવર્સિટી છોડ્યા પછી ને ધધે લગભગ પછી એના સંપર્કો ખૂબ જ ઘટી જાય છે; આથી સાંજ ક્યાં પસાર કરવી એ કોષણે એને મૂંઝવે છે. અમેરિકન સમાજ સાથે ઉપરછલ્લો સંપર્ક એ કેળવી શકે પરંતુ એ સમાજના એક અંગ બનવા એ તૈયાર નથી કારણ કે એની પાંધિક ને સાંસ્કૃતિક રીતરસમો જુદો છે. પરિણામે એ ભૌતિક રીતે સુધી હોવા છતાં, સાડું દૂધ-માખણ ને ફર્નિચર ખાતો ને કુટુંબને ખવડાવતો હોવા છતાં પોતે આ સમાજમાં ઠીક બંધાયેલો નથી એવું એને લાગ્યા કરે છે. ગુજરાતી કુટુંબગાંઠ ખૂબ મજબૂત હોવાને કારણે અમેરિકામાં ઈકરો લાખની રૂપિયા કમાતો હોય તોપણ ઘેર નથી માટે નકામો એવી સતત દહોરો કારણે પણ એ દુઃખી હોય છે ને પરદેશમાં વસવાથી પોતે દેશને કોઈ રીતે મદદગાર નથી નીવડતો એ લાગણી એને હંમેશાં પીડે છે. આ બધા વિચારોથી મુક્તિ મેળવવા એ અન્ય ગુજરાતી કુટુંબોનું ચરણું શોધે છે, પરંતુ જે સુખ માટે એ તલસે છે એ એને પ્રાપ્ત નથી થતું એ નિરાશ છે. અમેરિકામાં વસતા ગુજરાતીઓનો ત્રીજો વર્ગ ત્યાં નાગરિકપદ મેળવીને રહેવાઓનો છે. આવા લોકો ભાષાએ ને સંસ્કારે ગુજરાતી જ છે, પરંતુ નાગરિકપદ એમણે સ્વેચ્છાએ છોડેલું છે. એમનો ગુજરાત કે હિંદ પ્રત્યેનો અનુચય એથી ઓછો થયો છે એવું કોઈ નથી; પરંતુ નાગરિક બનવાથી એમને જે હલકો પ્રાપ્ત થાય એ માત્ર કાયમી વસવાટનો પરવાનો મેળવવાથી ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. કેટલાક ગુજરાતીઓ ત્યાં વર્ષોથી રહેતા હોવા છતાં હજુ અમેરિકન નાગરિકપદ લેતાં ખચકાય છે.

અમેરિકામાં સ્થળાંતર કરી વિશ્વ ધનાર હિટ્લરોમાં ગુજરાતીઓ સૌથી છેલ્લા છે. ૩૦-૪૦ વરસ ઉપર યોગ્ય સુરતીઓ ત્યાં ગયેલા; પરંતુ સૌથી મોટી સંખ્યામાં તો યંજીબીઓ અમેરિકા પહોંચી ગયેલા. આજે પણ કેલિફોર્નિયામાં યંજીબી ખેડૂતો—મુખ્યત્વે ચીખ—ની મોટી વસાહત છે તે એક ગુરુત્વાપૂર્ણ નિભાવે છે. ખેતી સાથે સંકળાયેલા કોઈ ગુજરાતી જેવામાં આપ્યા નથી, પશ્ચિમ કિનારે સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં પશ્ચિમ-નીચ ગુજરાતી કુટુંબો વેપાર-મંથાણે રહે છે તે એમાંના ઘણા-ખરા ત્યાંનું નાગરિકપદ ભોગવે છે. પૂર્વ કિનારે ન્યૂયૉર્કમાં પણ યોગ્ય ગુજરાતીઓ ધંધાએ પેશીઓ નિભાવે છે. ને હિટ્લર મસાલા—અથાણું વગેરેનો વેપાર કરે છે. યોગ્ય રાજાખાસ ગુજરાતીઓ ઈંગ્લેન્ડ તરીકે કે વિશ્વભ્રમરે સંશોધન સહાયક તરીકે નોકરી કરે છે. ગુજરાતી પ્રજામાં શુભ્યત્વે પારસીઓનું સ્થળાંતર વધ્યું છે. છેલ્લાં પચિસ વર્ષમાં અમેરિકામાં સ્થાયી ધનારા ને નાગરિકપદ માટે જાન કરનારાઓમાં પારસીઓનું પ્રમાણ કંઈક ખાન ખરે એવું છે. સાથે સાથે હિટ્લર સંસ્કૃતિ કે રાજાસરણીની શોધ કરે કસ્ટમવાનો પ્રવળ પારસીઓ ખૂબ જ નિષાધી કરે છે એ નોંધવું ઘટે.

અમેરિકન નાગરિકપદ મેળવનારા ગુજરાતીઓની સામાજિક ઘમસાઓ ખૂબ જ જટિલ છે. પોતે ઊંચી જાતના છે એ સમાનતા એમનામાં એટલી છે કે નોરા અમેરિકનો સાથે હજવાભજવામાં એ જોટકું ચોરસ અનુભવે છે એટલું હબસી, સ્પેનિશ કે ચીની, જાપાની પ્રજા સાથે ભજવામાં નથી અનુભવતા. અમેરિકામાં પોતાનાં દીકરા-દીકરી ઊછરે, ભણે ને મોટાં થાય એમ ક્રેમને માટે વર કે વધુ શોધવાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય જ. ગુજરાતીઓની ચામડી ધઉવણી એટલે કે સ્પેનિશ પ્રજાને મળતી હોય છે. આમ છતાં તેમની ઈચ્છા પોતાના ઘરમાં સ્પેનિશ કે હબસી વધુ (કે જમાઈ) જેવાની લેણમણ નથી હોતી. ટૂંકમાં બાળકો પરણવાની ઉંમરના થાય ત્યારે જ મામાપને લાગે છે કે પોતે અમેરિકન નાગરિક બનવામાં કાંઈક ભૂલ કરી છે. અમેરિકામાં જ ઊછરેલો ગુજરાતી છોકરી ગુજરાતમાં પાછી આવી પારણી થકે અને ગુજરાતી ફંકીયે દેવાઈ થકે એ અસંભવ છે; આથી એને માટે તો કોઈ અમેરિકન છોકરો જ શોધવો સ્થો. અમેરિકન વીરુ માથાપ પોતાનો દીકરો કોઈ ધઉવણી કે કાચી હિટ્લર

છોકરી સાથે પરણે એ પણ શી રીતે પસંદ કરે? આથી ગુજરાતી પ્રજાએ અમેરિકામાં વિશ્વ ધનું હશે તો રંજ કે જાતિ વિષેના પૂર્વગ્રાહીથી મુક્ત થવા વિના છૂટકો નથી. આજે તો ગુજરાતીઓ ને અન્ય હિટ્લરો અમેરિકામાં એક બીજાની ઢૂંદે ટકે છે, એકબીજા સાથે રોટી વ્યવહાર કરી સામાજિક સંબંધોનો સંતોષ મેળવે છે ને ક્યારેક કોઈ નામકિત હિટ્લર અમેરિકાની મુલાકાતે આવે તો એનું ભાવભીનું સ્વાગત કરી સંતોષ માને છે, અવારનવાર એ હિંદનાં રાષ્ટ્રીય પર્વો ઊજવે છે ને કોઈ વાર રેલ કે દુકાણ આવે તો થાથાશિન હાણી મોકલી રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ફરજ બજાવનારો સંતોષ માણે છે, આમ છતાં એક હકીકત ઘોવા ભવો સ્પષ્ટ છે કે મુરોપની અમેરિકામાં આવીને વસેલી પ્રજા અમેરિકન સંસ્કૃતિ સાથે એકરસ થઈ ગઈ છે, ગુજરાતી ને અન્ય પ્રાંતોની હિટ્લર પ્રજા હલવાના ઊંડણમાં પણ પોતાની વચ, ૦૦૦ પ્રાઈચ ફૂર પહેલી સંસ્કૃતિને છાતી સરસી ચાંપી રાખે છે. અમેરિકન સંસ્કૃતિને એ અપનાવે છે ખરી પરંતુ પોતાની સંસ્કૃતિ સાથે એને એકરસ નથી થવા દેતી.

ગુજરાતી હોવા વિષેનું ગૌરવ પરદેશમાં વસતા દરેક ગુજરાતીને હવે પણ હોવું જોઈએ પણ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાને અવરોધક નીવડતી કોઈ પ્રાંતીય અસ્મિતાથી એ પીડતો ન હોવો જોઈએ. અમેરિકામાં વસતા એક ગુજરાતી યુગલે પોતાને ઘેર એક સુચિત્તિત બંગાળીને જમવા નોતર્યો હતો. પૂરણપોળી, કઢી, ચાક, ભાત, ચટણી, પકોડી વગેરે વાનગીઓ જોઈને બંગાળી મહાશય ખૂબ જ આનંદ પામ્યા. વાતવતમાં ગુજરાતી ગૃહિણીએ કહ્યું કે પૂરણપોળી મૂળ મહારાષ્ટ્રી વાનગી પરંતુ કોણ જાણે કેમ એ જાણે ગુજરાતની જ હોય એટલી એ ગુજરાતમાં પ્રચલિત બની છે. અંધુરો કોળિયો ઘાળીમાં પાછો મૂકી બંગાળી મહાશય બોલી ઊઠ્યા : “ન બને બહેન, એવું કદી ન બને. આ વાનગી મૂળ મહારાષ્ટ્રની પણ નથી કે ગુજરાતની પણ નથી, એ તો અમારા બંગાળી છે.”

“સંભવ છે કે એ બંગાળની ડચે, મારી કદાચ ભૂલ થતી હોય” એમ લેલાં ગુજરાતી બહેને નમનું જોખું એટલે બંગાળી મહાશયે પોતાનું બાકીનું જોજન નિમરે પાસવું. ગુજરાતી પ્રજા અમેરિકામાં વસતી હોય કે બીજે કયાંય, પરંતુ અધાર પ્રશ્નને પ્રાણપ્રશ્ન ગણી એના ઉપર મુલ કરવા નહિ બેસી આજ ત્યાં સુધી એ ગમે તેને વધાવી થઈ પડશે.

ભાષાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

ડૉ. ભોગીલાલ સરિસરા
(અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ મ. સ. યુનિ. વડોદરા.)

ગુજરાત પ્રદેશ એ તબ ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો બનેલો છે. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર એ નામો પ્રાચીન છે, પણ ભાંડીના પ્રદેશના જુદા જુદા ભાગો જુદા જુદા સમયે આનન, લાટ આદિ નામોએ ઓળખાતા હતા. આ પ્રદેશમાં આવીને વસેલી ગુર્જર, જાતિ સાથે સંબંધ ધરાવતાં ગુર્જરના, ગુજરતા, ગુજરાત, ગુજરદેવ આદિ નામો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યમાં તથા શિલાલેખો આદિમાં મળે છે. પણ ગુજરાત એવું નામ તો સં. ૯૯૭માં પાટણની રાજગાદી ઉપર મૂળરાજ સોલંકીના ચોલુક્ય અથવા સોલંકી વંશની સ્થાપના થયા પછી પ્રચારમાં આવ્યું હતું. ગુજરાતની ભાષા તે ગુજરાતી. વિક્રમના અગિયારમાં સૈકા આસપાસ આ પ્રદેશને 'ગુજરાત' નામ મળ્યા પછી એની ભાષાને 'ગુજરાતી' નામ પ્રાપ્ત થાય એ સ્વાભાવિક છે. એથી એ સમયની લોકગોષીમાં 'ગુજરાતી' નામ હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. પણ જૂના સાહિત્યમાં તો તેને માટે 'અપભ્રંશ' (નરસિંહ મહેતો), 'પ્રાકૃત' (પદ્મનાભ અને અખી), 'અપભ્રંશ' અને 'ગુર્જર ભાષા' (ભાલુક) એવાં નામ મળ્યાં છે. વિક્રમના અઠારમાં સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં સ્થાયેલા પ્રેમાનંદના 'નાગદમણ'માં અને ઈ. સ. ૧૭૩૧ (સં. ૧૭૮૭)માં લા કોટે નામે એક લર્નનની નોંધપોથીમાંથી ગુજરાત પ્રદેશની ભાષા માટે પહેલી વાર 'ગુજરાતી' નામ વપરાયેલું મળે છે.

ગુજરાતી ભાષાના ઈતિહાસનો વિચાર કરતાં આપણે આખી ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશ તરફ પણ નજર કરવી પડશે. ઈ. સ.ની પંદરમી સદીમાં અમદાવાદમાં ગુજરાતી સંસ્કૃત સ્વપાઠી ત્યાં સુધી અથવા કહી કે લગભગ સોળમી સદી સુધીમાં ગુજરાત અને પશ્ચિમ રાજસ્થાનની ભાષા-સામાન્ય બોલીવેદો બાદ કરતાં-એક હતી; અને આથી જ, જેને સામાન્યતા: ગુજરાતમાં 'જૂની ગુજરાતી' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે ભાષાને ડૉ. ટેસીટ્ટોએ 'જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની' (Old Western Rajasthani) નામ આપ્યું છે. ગુજરાત અને મારવાડ એ બન્ને પ્રદેશોની સર્વ સામાન્ય પ્રાચીન ભાષાની અર્થ વ્યક્ત કરવા માટે શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ એ ભાષાને 'માતૃગુર્જર' કહી છે.

ગુજરાત અને લાટના લોકોની ભાષાનો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ, ઈ. સ. ૭૮૮માં રચાયેલા, ઉદયોતનસુરિના પ્રાકૃત કથાગ્રન્થ 'કુવલયમાલા'માંથી મળે છે. એમાં એક પ્રવાસી ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોના લોકોની બોલીનું વર્ણન કરતાં ગુજરાત અને લાટ પ્રદેશના લોકો વિશે એક એક ગાથા કહે છે. એ ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે:

મળલોગિવપુટ્ટંગે ઘમ્મવરે સંચિવિગ્ગહે નિગજે ।
જ ઉરે મલ્લજં મગિરે મહ વેચ્છદ મુજ્જરે જવરે ॥

(પુખ્તળ માખણવાળો બીચક ખાવાથી પુષ્ટ થયીરવાળા, ધાર્મિક, સંધિવિશ્વતમાં નિપુણ અને 'જુ ઉરે ભલ્લજ' એવું બોલનારા ગુર્જરોને પછી તેણે જોયા.)

જ્ઞાતોક્તિસંવિહિતે કયસીસંતે સોહિયંગતે ।
'મલ્લ' કાઠં તુલ્લં મગિરે મહ વેચ્છદ લાજ ॥

(સ્નાન કર્યા પછી વિલેપન કરનારા, મારે સંથો પાનાના, સુચોભિત ગાત્રવાળા, અને 'અમલ કાઠે તુલ' એવું બોલનારા લાટવાસીઓને પછી તેણે જોયા.)

આ અતિસંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખો પછી તે તે પ્રદેશની તે સમયની ભાષા વિષે નિશ્ચિતપણે કંઈ કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ તે પ્રદેશમાં પ્રચલિત અપભ્રંશ તે છે એટલું તો નિઃસંક છે.

અવનિતનાથ ભોજદેવે ઈ. સ. ૧૦૦૦ આસપાસ રચેલા અર્ધકાર ગ્રંથ 'સરસ્વતીકંઠભરણ'માં કહ્યું છે કે ગુર્જરો પીતાના જ અપભ્રંશથી સંભોય પામે છે. બીજાથી નહીં, એ પણ ગુજરાતની ભાષાકીય લાક્ષણિકતા ઉપર કંઈક પ્રકાશ પાડે છે.

અપભ્રંશને નુપ્પત્તિ રહેન નામ્યેન ગુર્જરા: ।

એક પ્રાકૃત વૈષાકરસુ માર્કટ્ટે (ઈ. સ. ૧૪૫૦) અપભ્રંશના સત્તાવીસ પ્રકારોની ગોંધ લેતાં 'ગોર્જરી નામે' પ્રકારનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બધા ઉપરથી સહેજે ક્લિત થાય છે કે માતૃગુર્જર ભાષા આ પ્રદેશમાં પ્રચલિત અપભ્રંશના એક પ્રકારવિશેષ ઉપરથી નુપ્પન્ન થઈ છે.

ગુજરાતી એ ભારતીય આર્યકુળની એક મુખ્ય ભાષા હોઈ, અન્ય ભગિની-ભાષાઓની જેમ, સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ દ્વારા આમ બિતરી આવી છે. 'અપભ્રંશ'નો વાચ્યાર્થ તો છે 'વિકૃત થયેલી અથવા ભ્રંષ્ટ પામેલી ભાષા', પણ વિક્રમના દશમાં સૈકા આસપાસ તે ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભારતની માન્ય સાદિત્યભાષા બની ચૂકેલી હતી. ગુજરાતના ચોલુક્ય રાજાઓ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના દરબારમાં ધરેલા મલ્લાંવિદ્વાન આચાર્ય તેમજન્દ (ઈ. સ. ૧૦૮૭-૧૧૭૪) પીતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં અપભ્રંશનું વ્યાકરણ પણ વિસ્તારથી આપ્યું છે. અને તત્કાલીન લોકસાહિત્ય અને લિખિત સાદિત્યમાંથી પુખ્ત કાવ્યાનુક

અવતરણો આપ્યા છે. આ અવતરણો ગુજરાતીના પ્રાચીનતમ સાહિત્યના નમૂનાઓ છે એમ ખુબીથી કહી શકાય.

હેમચન્દ્રના સમયથી આજ સુધીના ગુજરાતી ભાષાના વિકાસને શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવે ત્રણ ભૂમિકાઓમાં વહેંચ્યો છે, અને સામાન્ય વાચકને ભાષાના ઇતિહાસનો કાવાનુક્રમ સમજાવવા માટે તે યશસ્વી છે. બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદેથી આગેવા વ્યાખ્યાનમાં તેઓ કહે છે: “વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ છે. ઈસવી સનના દસમા-અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધી પહેલો યુગ, પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો બીજો, અને તે પછીનાં શતકોનો ત્રીજો. પહેલા યુગની ભાષાને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. બીજા યુગની ગુજરાતી જે સામાન્ય રીતે હાલમાં જૂની ગુજરાતીના નામથી ઓળખાય છે, તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. ત્રીજા યુગની ગુજરાતીને અર્વાચીન ગુજરાતી કહેવામાં મતભેદ હોય જ નહિ.”

આમ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ આજરે એક હજાર વર્ષનો છે. એનું શબ્દભંડોળ મુખ્યત્વે સંસ્કૃત તત્ત્વમ અને તદ્ભવ શબ્દોનું છે, પણ ઐતિહાસિક અને સામાજિક કારણોને લીધે તથા ગુજરાતના લાંબા સમુદ્રકિનારાના કારણે થયેલા પરદેશી સંપર્કોને કારણે કારસી-અરબી-

નુર્સી, પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજી આદિ ભાષાઓમાંથી તથા પ્રસંગોપાત્ત દક્ષિણી દ્રાવિડી ભાષાઓમાંથી પણ તેણે શબ્દો સ્વીકાર્યા છે. ‘દેરપ’ તરીકે ઓળખાતા, અજાણ્યા યુગના સંકેતે ગુજરાતી શબ્દો અનેક પ્રજાઓ અને વિભિન્ન સંસ્કારિતાઓના સંપર્કો વ્યક્ત કરે છે. પણ શબ્દભંડોળમાં વ્યક્ત થતા આ બધા સંપર્કોએ ગુજરાતી ભાષાના અંતરંગ ઉપર આડી-અસર કરી નથી. ગુજરાતી ભાષાને એનું બંધારણ સંસ્કૃત તરફથી, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ દ્વારા પ્રાપ્ત થયું છે. એ બંધારણ અર્વાચીન ગુજરાતીના આરંભકાળ સુધીમાં નિશ્ચિત રૂપ પામી ચુકતું હતું. એની વિગતો ચર્ચવાનો અવકાશ આ સંક્ષિપ્ત લેખમાં નથી.

છેલ્લા એક હજાર વર્ષ દરમિયાન ગુજરાતી ભાષામાં વિપુલ સાહિત્ય લખાયું છે તથા એક જીવંત અને ચેતનભરી સાહિત્યભાષા તરીકે આજ સુધી તે વહેતી અને વિકસતી આવી છે. ગુજરાતીની જૂની હસ્તપ્રતોની સમૃદ્ધિ અત્યંત વિશાળ છે અને સુપ્રસિદ્ધ ભાષાતત્ત્વવિદ શ્રે. આદ. એલ. ટર્નરના શબ્દોમાં કહીએ તો, તમામ ભારતીય-આર્ય ભાષાઓમાંથી એક માત્ર સિવાથી જ આ ભાષાતમાં ગુજરાતીની બસબરી કરી શકે એમ છે. ગુજરાતીનો આ સાહિત્યશાસ્ત્રિ અન્ય ભાષાની ભાષાઓના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા માટે પણ અનિયમ મૂલ્યવાન છે.

ગુજરાતી ભાષાનો કુળકર્મ

શ્રી હરિવલ્લભ ભાષાણી
(અધ્યાપક, ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ)

ભાષાનું વ્યક્તિત્વ

આપણે ગુજરાતી ભાષાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે આપણા મનમાં બીજી ભાષાઓથી ભિન્ન હોય એવી એક ભાષાનો ખ્યાલ હોય છે. ભિન્ન એટલે પોતાની આગવા સ્વરૂપથી, અવાજથી વ્યક્તિત્વથી બીજી ભાષાઓથી જુદી થકી આવતી. ગુજરાતીને આ વ્યક્તિત્વ ક્યારથી મળ્યું? એ પહેલાંથી જ સિદ્ધ હતું?

આપણે જાણીએ છીએ કે ભાષાનો ઉદ્ભવ ને અસ્તિત્વ સમાજને કારણે છે. પરિણામે ભાષાનું વ્યક્તિત્વ તેના સમાજના વ્યક્તિત્વ ઉપર નિર્ભર હોય છે. વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ ભેદનું કોઈ સામાજિક જૂથનું વ્યક્તિત્વ સુરેખ ને નિર્બિણપણે અલગ તારવી શકાય તેવું નથી હોતું એ ખરું, પણ સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ રૂપમાં આપણે તેને ઓળખતા હોઈએ એ ખરું, પણ એટલું જ ખરું. વાસ્તવે ને સોની, સુરતી ને અમદાવાદી, દિંદુ ને મુસ્લિમ વગેરેની લોકજાળે તારવી આવેલી ખાસિયતો સૌને જાણીતી છે.

સામાજિક જૂથના વ્યક્તિત્વનો પાથો તેની રહેણીકરણની વિશિષ્ટતામાં હોય છે. એકા જૂથ અને બીજા જૂથ વચ્ચે પહેરવેશ, ચીતરિવાજ, ખાનપાન, બોલી, માનસિક વલણો વગેરે જેવી ભાજતોમાં ઉધાશે ફરક હોય છે—ને ફરક પણ આજકાલનો નહિ, પણ પરંપરાથી બંધાતો આવેલો. દરેક સમાજનાં જૂથોને સાંધનારી કડીઓ તે બીજી કોઈ નહિ, પણ આવી સમાન સાંસ્કૃતિક વિશિષ્ટતાઓ જ છે. સમયે સમયે પ્રવર્તેલાં ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક ને આર્થિક પરિબલોથી એ વિશિષ્ટતાઓ ઉદ્ભવે છે, ને જ્યાંભાવનાના પ્રકટ ભાન સાથે પોષાતી જાય છે. આ રીતે બંધાતા સામાજિક વ્યક્તિત્વમાં ભાષા એ સૌથી ઉપર તરી આવતું ભેદક ઘસણ બને છે.

આ દૃષ્ટિએ સમજ શકાયે કે ગુજરાતી સમાજનું અને તેના અનુમૂળે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યક્તિત્વ સમયના પ્રવાહ સાથે ઉત્તરોત્તર સિદ્ધ થતું આવ્યું હોઈ—સંપર્કની માત્રા ઓછી થતી ગઈ, તેમ કમે કમે જ ગુજરાત પ્રદેશના લોકો બીજા પ્રદેશના લોકોથી રહેણીકરણમાં જુદા પડતા ગયા હોય, અને ગુજરાતી સમાજ અને ભાષાનું આગવું વ્યક્તિત્વ વિકસ્યું હોય.

પણ અહીં આપણે વિષયને મર્યાદિત દૃષ્ટિએ નવાસવાનો હોવાથી માત્ર ભાષાકીય વિકાસની જ વાત કરીશું અને ગુજરાતીનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ કેટલેક અંશે અન્ય ઉત્તર ભારતીય ભાષાઓ સાથે નિકટપણે

સંકળાયેલો હોવાથી, સ્પષ્ટ ચિત્ર ઉપસાવવા માટે તેમને, અલગ રૂપે નહિ પણ સમગ્રના સંદર્ભમાં જ જોવાનો રહેશે.

આર્યોની ભાષા

ઈસવી સન પૂર્વે ભારતી-નેરસો વરસના અરસામાં જ્યારે આર્યોએ ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ભારતમાં જુદાં જુદાં ત્રણેક જુગની ભાષા બોલતા લોકો વસેલા હતા. ઉત્તર-પૂર્વ અને પૂર્વ સરહદ પર ચીની-તિબતી બોલીઓ, મધ્ય ભારતની મુદ્ગ બોલીઓ અને દક્ષિણ ભારતની દ્રાવિડી બોલીઓ. દ્રાવિડીભાષી લોકો તે વેળા ઉત્તર ભારતમાં પણ અમુક અંશે વસેલા હતા. હડપ્પા-સંસ્કૃતિ (સિંધુ સંસ્કૃતિ)ના લોકોની ભાષા દ્રાવિડી હતી કે બીજી કોઈ તેનો નિર્ણય હજી થઈ શક્યો નથી. ગુજરાતીનું મૂળ ત્રીજી પેઢીએ આ આર્યોની ભાષામાં રહેલું છે.

બધા આર્યો એકસાથે ભારતમાં ન આવ્યા હોય, પણ જુદે જુદે સમયે અમુક અમુક ટોળીઓના જથ્થા આવતા રહ્યા હોય એ સમજ શકાય તેમ છે. એટલે આર્યોની ભાષા સાવ એકરૂપ હોવા કરતાં વધતો-ઝોજો બોલીવેદ ધરાવતી હોવાનો ઘણો સંભવ. અને બીજી રીતે પણ તે માટે ઘોષક પુરાવા પાછળથી મળે છે.

ભારતમાં આવેલા આદિમ આર્યોમાં સામાજિક ભેદ અનુસાર જુદા જુદા સ્તરનાં ત્રણ ભાષાસ્વરૂપ પ્રચલિત હતાં. દેવતાનાં સ્તોત્રો કે સુકોતી તથા અન્ય ધાર્મિક કાવ્યો સ્વયં માટે બ્રાહ્મણો—પુરોહિતો એક ખાસ (ને મુકાબલે પ્રાચીન) ભાષાસ્વરૂપ વાપરતા. ઋગ્વેદની ભાષા એ એની જળવાઈ રહેલો નમૂનો છે. આ ઉપરાંત બ્રાહ્મણો તથા અન્ય ઉચ્ચ વર્ગોમાં શિષ્ટ વ્યવહાર અને અધ્યયન-અભ્યાસ માટે એક એવું ભાષા-સ્વરૂપ વપરાતું જે સુકોતીની ભાષાથી વધુ આગળ વધેલું, વધુ અર્વાચીન હતું. આ બે વિભાગ ત્રીજું ભાષા સ્વરૂપ જનતામાં નિચના વ્યવહાર માટે વપરાતું, જે ઉપનિષદ બીજા સ્વરૂપથી પણ વધુ 'પરિવર્તન' પામેલું હતું. આમાંનું બીજું સ્વરૂપ પછીથી 'સંસ્કૃત' ભાષા તરીકે સ્થિર થાય છે અને ત્રીજું સ્વરૂપ શતાબ્દીઓ પછી શીરસેની પ્રાકૃતની આધારસ્થિત બને છે.

પ્રાર્યોન બોલીઓ

ભાષાનું સાહિત્યિક સ્વરૂપ બંધિયાર બનતું જાય છે. બોલચાલનું સ્વરૂપ જ પરિવર્તન રહે છે. તે અનુસાર સમય જતાં આર્યો-પંચમ જંગમમુલાના દોઆત્રમાં થઈને પૂર્વ તરફ બિહાર સુધી વિસ્તર્યા, તેમ

તેમ તેમની બોલીઓમાં પ્રાદેશિક ભેદો સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પકડતા જાય. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ઉદીચ (ઉત્તરનો), મધ્યદેશીય (એટલે હાલના મધ્ય પ્રદેશનો) નહિ, પણ ગંગાપ્રમુખા દોઆલંબો) ને 'પ્રાચ્ય (પૂર્વનો)' એવા ભાષાભેદોના ઉલ્લેખ છે. ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી-પાંચમી શતાબ્દીમાં મધ્ય-દેશીય ભાષાના સિદ્ધિ વ્યવહારમાં વપરાતા રૂઠ સ્વરૂપને નિર્ણયબદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો થાય છે. તેવા પ્રયત્નો પાલિનિના વ્યાકરણમાં અંતિમ કક્ષા સિદ્ધ કરે છે, અને ઉપર કહ્યું તેમ 'સંસ્કૃત' નામે એ ભાષાપ્રકાર મધ્યદેશના સાંસ્કૃતિક વર્ચસ્વને કાચું, વધુ ને વધુ પ્રચાર પામતો રહી સર્વકાલીન ગૌરવનો ભાગી બને છે.

તેજ અરસામાં પૂર્વના પ્રદેશની જનતાની બોલીઓને પણ પોતાના ઉપદેશ માટે અપનાવીને બુદ્ધ અને મહાવીર તેને ગૌરવ અપાવે છે. પૂર્વની એ માગધીની જેમ મધ્યદેશની, ઉત્તરની તથા પશ્ચિમની જનબોલીઓ પણ આગવા સ્વરૂપે વિકસી રહી હતી. ત્યારથી ભારતીય-આર્ય ભાષાઓની બીજા ભૂમિકા — 'પ્રાકૃત' ભૂમિકા — આરંભાય છે. ઈસવી સન પૂર્વે ત્રીજા શતાબ્દીમાં અરોહના શિવાલેખોની ભાષામાં આપણને તત્કાલીન બોલીઓનું સ્પષ્ટ ચિત્ર જોવા મળે છે. તેમાં પ્રકટ થીતે પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરની બોલીઓ તારવી શકાય છે. શિરનારના અરોહ લેખની ભાષાના કોઈ કોઈ લક્ષણો પશ્ચિમ અને મધ્યપ્રદેશની ભાષામાં ઉત્તરોત્તર ક્રમે જળવાતાં રહી ગુજરાતી સુધી ઊતરી આયા છે.

સમયના વહેવા સાથે પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાઓને વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ આકાર મળતો જાય છે. ઈસવી ત્રીજા ચોથી શતાબ્દીની ભાષા વિષયક પરિસ્થિતિનો કંઈક ખ્યાલ આપણને ભરત નાટયશાસ્ત્ર ઉપરથી મળે છે. નાટકના ઉપયોગની દૃષ્ટિએ તેમાં ગણાવેલી સાત બોલીઓ તે માગધી ને પ્રાચ્યા (પૂર્વની), શૌરસેની (મધ્યની), આવન્તી (મધ્ય ને પશ્ચિમની મિશ્ર), અર્ધમાગધી (પૂર્વ ને મધ્યની મિશ્ર), બાલહીકી (ઉત્તરની) ને દર્શપ્રાચ્યા (દક્ષિણ-પશ્ચિમની). આ ઉપરાંત આબીર, ચાંચલ, વગેરેની જાતિવિશિષ્ટ બોલીઓ અને વિમાલ્ય, સિંધુ, અર્બુદ વગેરે પ્રદેશના બોલીભેદોની પણ અછતની નોંધ આપી છે.

અપભ્રંશ

પાંચમી-છઠ્ઠી શતાબ્દીના અરસામાં પશ્ચિમ કાંઠાની અને મધ્ય-પ્રદેશની લોકબોલીઓના આંશિક મિશ્રણવાળી એક નવી સાહિત્ય-ભાષા વિકસી છે. એ ભાષા તે અપભ્રંશ. આ અપભ્રંશ ભાષામાં વલબીનો મૈત્રક રાજ ગુજરાત કાબો રચતો એવો ઉલ્લેખ છે. મૈત્રકોનું વલબી વેદિક, જન અને બોદ ધર્મનું તથા વિદ્યાનું કેન્દ્ર હતું. દેવર્ષિમિત્ર, ભટ્ટિસ્ત્રિરમણ, ગુણમતિ વગેરે અનેક આચાર્યો ને કવિઓ ત્યાં થઈ ગયા. રાજસ્થાન પ્રદેશમાં પણ શ્રમગુપ્ત, હરિણ, ઉદયોત વગેરે પ્રખર વિદ્વાનો થયા. તે સમયના રાજસ્થાન, ગુજરાત ને આજવાના સંસ્કૃત, માલવાદી, અર્ધમાગધી, પાંચ ને અપભ્રંશનું અધ્યયન-અધ્યાપન સમપૂર્વક થતું. નામી શતાબ્દી સુધીમાં અપભ્રંશનું સાહિત્યભાષા જેને વર્ચસ્વ પાડ્યું, વધી ગયું. પશ્ચિમના અને મધ્ય ભારતના સંખ્યાબંધ

જન કવિઓએ શતાબ્દીઓ સુધી અપભ્રંશમાં સાહિત્યનિર્માણ કર્યું છે. નવમી શતાબ્દીનો રાજસીખર પશ્ચિમ તરફનો (ગુજરાત, રાજપૂતાના વગેરે) પ્રદેશ અપભ્રંશ કવિઓનું ખાસ સ્થાન હોવાનું સૂચિત કરે છે.

પ્રાચીન હિંદી-ગુજરાતી

પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોમાં સાહિત્યિક ઉપયોગ માટે પ્રારંભમાં ચાર મુખ્ય પ્રાકૃતો ગણાવવાની એક પરંપરા હતી. શૌરસેની, માગધી, મલ્લાપટ્ટી ને પૈશાવી. પૈશાવી આમાં અપભ્રંશને પણ ભેળવતા, પણ બોલીઓના વિકાસની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સાતમી આઠમી શતાબ્દી લગભગ સિંધ-પંજાબની બોલીઓનું જૂથ તથા પછાડી બોલીઓનું જૂથ પશ્ચિમ અને મધ્યના શૌરસેની, બોલી જૂથથી જન્મ્યું. પછી મધ્યમાંની શકાય અને આગળ જતાં દશમી શતાબ્દી સુધીમાં શૌરસેની જૂથ પણ મધ્યમ ને પશ્ચિમી બે શાખામાં ફટાવું—એ શાખાઓ હિંદી જૂથ અને રાજસ્થાની-માલવી-ગુજરાતી જૂથ તરીકે આપણને જણીતી છે. આઠમી શતાબ્દીમાં થયેલા ઉદયોતનસૂરિ પ્રાકૃત કથાગ્રંથ 'કુલવલ્લભા'માં મધ્યદેશ, ટક્ક (પંજાબ); સિંધુ, મંડુ, માલવ, ગુજરાત, ને લાટના વેપારીઓની બોલીઓ જુદી જુદી હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. પણ એ નિર્દેશ 'બાર ગાઉએ બોલી બદલાય' એવા અર્થના બોલીભેદને અનુલક્ષીને યોગ્ય એ ઘણું સંભવિત છે. બારમી શતાબ્દીમાં થયેલા ઉચ્ચંદ્ર પોતાના સિદ્ધલેખ વ્યાકરણમાં જે કેટલાંક અપભ્રંશ પદો ઉદ્યત કર્યા છે, તેમાં મળતો અપભ્રંશ પ્રકાર સ્વર્ણ (નવમી શતાબ્દી લગભગ) પુખ્તદંત (દશમી શતાબ્દી)ના ઉચ્ચ અપભ્રંશની તુલનાએ અત્યંત જોવા ઉપરાંત, તેનું ખાસ મહત્ત્વ તો એ થીતે છે કે એ એક સંકેતભૂ ભૂમિકા રજૂ કરતો જણાય છે. તેમાં પ્રથમમાં ઉચ્ચંદ્ર ને આકારદંત રૂપી (ગુજરાતી 'યોગ'—'યોગે', હિંદી 'યોગ') મક્કર અધિકૃત ને મક્કરનો વકાર (ગુજરાતી 'નામ', હિંદી 'નાવ') વકારની જાળવણી ને વકારનો લોપ (ગુજ. 'દીવો', હિંદી 'દિવા') 'ઈડ'વાળાં તેમ જ 'ઈ'વાળાં સંબંધક ભૂતકૃત્વનો ('ગુજ. 'કરિઈ', હિંદી 'કર') વગેરે જેવાં લક્ષણો સામ્યોસાધ્ય મળે છે, જે પાછળથી રાજસ્થાન-ગુજરાતી અને હિંદી બોલીઓ માટે લાતલિક બની જાય છે. સેમ્યંદ્રના ઉદાહરણોમાં અપભ્રંશ માલવપદનું મુજ સચિત્ત અપભ્રંશ દુણ્ડાઓ તથા ચોલુક્ય કાળની પાટણ અને પાટા વચ્ચેની સાહિત્યિક તથા વિદ્યાચાંતુર્ભવી સ્થળો આ દૃષ્ટિએ સૂચક છે. ને તેવી જ સૂચક છે હિંદી ને ગુજરાતી-માલવાદી વચ્ચેની અનેક દૈર્ઘ્ય ને તજપદ્ય શબ્દોની, રૂપોની ને રૂપોકિત-અનેકી સમાનતા—જે સમાનતા ઉપર કદા અપભ્રંશના સમાન વારસાને જ આભારી છે.

અપભ્રંશનો પ્રભાવ—અપભ્રંશરંજી-શબ્દો, જે લક્ષ્યો ને ફેકિ-પ્રયોગો તો પંદરમી-સોમી શતાબ્દી સુધી આપણે ત્યાં સાહિત્યક્ષેત્રે વપરાતાં રહે છે, પણ બારમી શતાબ્દીથી રાજસ્થાન-ગુજરાત-માલવ પ્રદેશની તજપદી બોલીઓની સ્પષ્ટ છાપ ધરાવતી ભાષામાં સાહિત્ય મળે છે. દશમી શતાબ્દી પછી ઉત્તર-ભારતીય બોલીઓની જે નવી—

નીચ ભૂમિકા મંડપ છે, તેની એ હકીકત ઘોત છે. ઉક્ત સમગ્ર પ્રદેશની ભાષા સાહિત્યિક પ્રયોજન પૂરતી એકપ ગણી શકાય તેમ હતું. નરસિંહ, ભાવલ, ગુણપતિ વગેરે જેવા જ્ઞાન-આપણા તબ ગુણવતના સાહિત્યકાર તેમ 'કાન્દલક પ્રભા'નો કર્તા પદનાભ, મીરાં વગેરે જેવા આપણ જ તબ રાજપૂતાનાના સાહિત્યકાર અને ગુણવતીના જન રાસાકારોને ગદ્યકારોમાંથી અનેકે ગુણવતમાં રહીને તો અનેકે રાજપૂતાનામાં રહીને પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિ કરી હોવાનું જણીતું છે.

રાજસ્થાની, માવઘી ને ગુજરાતી

સૌદમી થતાંદી પછીથી રાજસ્થાની-ગુજરાતી માવઘી ભૂજના બે ફાટા પડે છે: એક તરફ ભપુરી ને બીજા તરફ ગુજરાતી-મારવાડી-માવઘી. આ બીજે ફાંટો પંદરમી થતાંદી લગભગ જુદી જુદી ત્રણ શૈલીમાં વિભક્ત થવા લાગે છે. એ શાખાઓ તે મારવાડી, માળવી ને ગુજરાતી. નપુસંકલિગતી જળવણી અને બીજાં કેટલાંક લક્ષણો જોતાં અવશીન ગુજરાતી વધુ અંશે પૂર્વપરંપરાને વળગી રહી હોવાનું કહી શકાય, બીજાં એ કે પશ્ચિમ રાજપૂતાના અને ઉત્તર ગુજરાતનો ઘણોખરો પ્રદેશ સંમુખ રીતે આકાશીય અગિયારમી થતાંદી વચ્ચે 'ગુજરાતી' કે 'ગુર્જરા' નામે જાણીતો હતો. એટલે એ પ્રદેશમાં સમાનપણે પ્રચલિત ભાષાને 'જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની' કે 'માડુ-ગુર્જર' એવે નવે નામે ઓળખવા કરતાં 'પ્રાચીન ગુર્જર' કહેવી વધુ યોગ્ય લાગે છે. પણ ખરા સ્વરૂપને લક્ષમાં રાખીએ તો નામનું એવું કોઈ મહત્ત્વ નથી.

ગુજરાતી અને ગુર્જરો

'ગુજરાતી' કે નામના મૂળમાં 'ગુજરાત' એ પ્રાદેશિક સંજ્ઞા છે. 'ગુજરાત' નું પ્રાચીન રૂપ હતું 'ગુજરાત્તા' (સંસ્કૃત બનાવેલું રૂપ 'ગુર્જરત્રા' કે 'ગુર્જરત્રા'), જે એનો અર્થ હતો 'ગુર્જર લોકો', 'ગુર્જર લોકોનો સમૂહ' અને પછી 'ગુર્જરોના' અધિકાર નીચેનો પ્રદેશ', મૂળે પરદેશી જણાતા ગુર્જરો (કે 'ગુર્જરો') સાતમી થતાંદી સુધીમાં તો આર્ય પ્રજામાં એટલા ભળીને એકરૂપ થઈ ગયેલા કે તેમના મૂળ વિશે કશો ઉલ્લેખ તેઓ નથી કરતા. પણ જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ પરદેશી જૂથ સમયાન્તરે ભીજી ભિન્ન ભાષાભાષી મોટા ભાગમાં ભળી જાય છે અને પોતાની ભાષા અને રહેણીકરણ તજ્જ દઈ કમે કરીને બીજાં અપનાવે છે, ત્યારે ત્યારે તજ્જ દીધેલી ભાષાને રહેણીકરણ પોતાની વધતી ઓછી છાપ મૂકી ગયા વિના રહેતી નથી તદનુસાર પ્રાચીન ગુર્જરોની મૂળ ભાષા પણ અત્યંત ભાષા પર પોતાના લોક સંસ્કાર મુક્યા વિના ન જ રહી હોય. ગુજરાતી શબ્દભંડોળમાં રહેલા દેશ શબ્દોમાંથી જ એક ઉતર ઉત્તર ભારતીય ભાષાઓમાં નથી મળતો — ગુજરાતીનો જ લાસણિક અંશ છે, તેને અમુક અંશે ગુર્જરોની મૂળ ભાષા સાથે ઘીક ઘીક લેવાદેવા હોય એમ માનવું વધારે પડતું નથી.

અપભ્રંશ ને ગુજરાતીનો ભેદ

પ્રાચીન ગુર્જરભાષાને તેની પૂર્વભૂમિકાથી જુદી પાંડતો લક્ષણો વ્યવહારદૃષ્ટિએ નીચે પ્રમાણે આપી શકાય:

ધ્વનિવિકાસના વિષયમાં, (૧) પૂર્વ ભૂમિકામાં આરંભાવેલું દીર્ઘ વ્યંજનોને લૂપ્ત કરવાનું (અનુસ્વારનો અનુનાસિક કરવાનું) અને સાથોસાથ પૂર્વવર્તી લૂપ્ત સ્વર દીર્ઘ કરવાનું વલણ હવે દરીને દામ થાય છે. સર્ત જેવા ઉચ્ચારને સ્થાન સાત જેવો ઉચ્ચાર સંભળાતો થાય છે. બીજા પક્ષ ઘણી નવ ભારતીય-આર્ય ભાષાઓ માટે આ વલણ લાંઘણિક છે. ખુદ્વા અસરો ભોલવાની આ ખાસિયતથી પ્રાચીન ગુજરાતી વગેરેમાં, સંસ્કૃતમાં હતા તેવા સ્વસ્તનર્ગત એકવચ સ્પર્ધા વ્યંજનો ફરી પ્રચારમાં આવે છે અને પરિણામે સંસ્કૃત શબ્દોને તેમના અવિકૃત રૂપમાં અપનાવવાનું શક્ય બને છે. આગવી ભૂમિકામાં સ્વીકૃત સંસ્કૃત શબ્દો અમુક ધ્વનિ વિકાર સાથે જ વપરી શકાતા. બીજાં ધ્વનિ વલણોમાં (૨) અમુક ધ્વનિસંદર્ભમાં કે રૂપસંદર્ભમાં હકાર ને વકારનો લોપ. (૩) અંત ઉકારનો અકાર. (૪) સંપર્કમાં રહેલા સ્વરોનો સંકોચ, એ ગણાવી શકાય. રૂપવિકાસના વિષયમાં, આગળના વિભક્તિનંત્રની વિશ્લિષ્ટતા, અનુગોનો વધતો જતો વપરાય, સંઘાયક અને કૃદંત-મૂલક કાળોની રચના, અને કર્મણિ પ્રત્યય વગેરે જેવા નવતર પ્રયોગો લાંઘણિક રીતે ધ્યાન ખેંચે છે. શબ્દભંડોળમાં અનેક નવતર શબ્દોના ભરણ ઉપરાંત રવાનુક્રી અને દ્વિગ્ગ ધકતરના શબ્દોનું પ્રમાણ ઘણું વધી જાય છે.

ગુજરાતી ભાષાનું ધકતર

પ્રાચીન સમયથી જ ગુજરાત અનેક પરદેશી જાતિઓના વધના ઓછા ને આગ્રહાગ્ર સંપર્કમાં રહ્યું છે. દરિયાકાંઠાના અને વાણિજ્ય-પ્રાપ્ત હોવાને કારણે ગુજરાતીઓની ભાષામાં અન્યાય ભાષાઓમાંથી સામગ્રીની આશય થતી રહી હોય એ સમજ શકાય તેમ છે. દશમી થતાંદી સુધીમાં ગ્રીકો, શક-સત્રપો, હૂણો, ગુર્જરો જેવી વિદેશી જાતિઓ સંલગ્ન કરીને ગુજરાતમાં આવી અને કેટલીક જાતિઓએ સંસ્કૃત વર્ચસ્વ પ્રાપ્ત કર્યું. તેમની બોલીઓમાંથી કેટલીક સામગ્રી અપનાવીને ગુજરાતની લોકભાષા સમુદાય બનતી રહી. પછીના સમયમાં મુસ્લિમો દ્વારા ગુજરાતી ઉપર ફારસી-અરબીનો ઘણો દુરગામી પ્રભાવ પડ્યો અને ખાસ કરીને ગુજરાતી શબ્દભંડોળને આ સંપર્કથી ઘણો અસર પહોંચી. હિંદી ને મરાઠી ને હિરંગી અસરોએ પણ આ જ દિશામાં કામ કર્યું. પણ અંશેજના સંપર્કથી ગુજરાતીની કાષાયલક્ષ્ય થઈ ગઈ. વિચારની સાથોસાથ વાક્યના ઢાળ ને લક્ષણો ધરમૂળથી પલટાઈ ગયાં ને જીવિ ને તર્કના ભારને ઝીંચવું મઘ વિકસ્યું.

બીજા દૃષ્ટિએ, ઈસવી સનના આરંભથી અહીંના લોકો યથાપ્રાપ્ત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ ને દેશી ભાષામાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરતા રહ્યા હોવાથી તેમની ભાષાને સંસ્કારનું પોષણ સતત મળ્યા કયું છે અને વ્યાવહારિક ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક જીવનની સૂચક અને અનેક વિધ આપણકતાઓને પહોંચી વળવાની ક્ષમતા તે ખીલવતી રહી છે. એ ભૂલવાનું નથી કે અત્યારની ગુજરાતી માત્ર અત્યારની નથી. તેની પાછળ હેમચંદ્રની, નરસિંહ ને પ્રેમાનંદની, ગોવર્ધનરામ ને ગાધીજીની ગુજરાતીની ઉન્નતિ, અને પ્રજા પરંપરા છે, અને એ પરંપરાને જળવણીને ને દીપાવણીને ભાર અત્યારના સંસ્કારપ્રેમી વગને શિરે છે.

કોઈ એક પ્રદેશના સમગ્ર વિસ્તારમાં સમજાતી, એના વિશિષ્ટ સમાનતાઓ અને સાધિત્યમાં પ્રયોજાતી તથા એના સરકારી કામકાજોમાં માન્ય થયેલી એવી વાણી મારફતે વ્યક્ત થતી વિચારવિનિમયની સંકળને 'ભાષા' કહી શકાય. પરંતુ એ ભાષા જે પ્રદેશમાં પ્રયોજાતી હોય તે પ્રદેશના કોઈ એક ભૌગોલિક વિસ્તારમાં અથવા તે પ્રદેશની કોઈ એક કોમમાં (અ) જ્યારે એ જ ભાષાના ધ્વનિસ્વરૂપોમાં અને વ્યાકરણના સ્વરૂપોમાં કેટલાંક ઉચ્ચારસંલેદ પ્રવર્તતાં માલુમ પડે, (અ) શબ્દભંજન, ફિક્કપ્રયોગો, કહેવતો વગેરે પ્રયોજવામાં થોડીક ભિન્નતા માલુમ પડે (ઈ) અને આ બધા ઉપરાંત એવા ભૌગોલિક વિસ્તારની જનતામાં કે તે ભાષાપ્રદેશની કોઈ એક કોમમાં પોતાના વિશિષ્ટ વાણીસ્વરૂપ સંબંધે જ્યારે 'અસ્થિતા' નજરે પડે, ત્યારે તેવા વાણીસ્વરૂપને 'બોલી' કહેવામાં આવે છે.

આવી પ્રાદેશિક બોલીઓ કોઈ પણ ભાષાપ્રદેશના અમુક અમુક ચોક્કસ વિસ્તારમાં પ્રયોજાતી હોય છે. ગુજરાતીમાં કહેવત છે કે "બાર ગાઉએ બોલી બદલાય." જેને બાર ગાઉનું અંતર કાપતાં બોલીની સમગ્ર વિસ્તાર નોખો પડી આવે એમ તો નથી બનતું. પરંતુ એટલું અંતર ઓળંગતાં બોલીનાં કેટલાંક વ્યાકરણસ્વરૂપો અને શબ્દભંજન, શોષક ફિક્કપ્રયોગો અને કોકદાં ધ્વનિસ્વરૂપોમાં ભેદ પ્રવર્તતો હોય એમ જણાય છે. જેમ કે, આહ્મદની દક્ષિણે બાર ગાઉ ઓળંગીએ તો વાક્ય પ્રદેશની બોલીનાં, ત્યાંથી વળી દક્ષિણ તરફ બાર ગાઉ ચાલીએ તો કાનમૂની બોલીનાં, ત્યાંથી વળી દક્ષિણે જેમ જેમ અંતર કાપીએ તેમ તેમ ભણી બોલીનાં અને ત્યાંથી દક્ષિણે આગળ વધતાં સુરતની બોલીનાં લક્ષણો ધીરે ધીરે માલુમ પડતાં જાય છે.

પણ પ્રાદેશિક બોલીઓની જેમ પાસણી, વલોરા, મુસલમાનો વગેરે કોમોની બોલીઓ પણ ગુજરાતમાં પ્રવર્તે છે. અમુક કોમની વ્યક્તિ ગુજરાતમાં કે ગુજરાતની બહાર ગમે ત્યાં રહેતી હોય, પરંતુ પોતાની કોમો બોલીની લાક્ષણિકતાઓ તે વ્યક્તિમાં અમુક માલુમ પડે છે. કારણ કે જ્યારેપણ જોઈ જોતાં કુટુંબમાં કે પોતાના સમાજમાં પ્રયોજાતી પોતાની કોમની લાક્ષણિકતાઓને તેણે ગ્રહણ કરેલી હોય છે. દા. ત. ગુજરાતનો કોઈ પણ મુસ્લિમ સામાન્યતઃ પોતાના વ્યવહારમાં શોષકધ્વજા શરતી-અરબી શબ્દોનો, હિન્દીના આભાસ આપતા વ્યાકરણનો તથા 'જ' ને સ્થાને 'લ'ના ઉચ્ચારણનો પ્રયોગ કરે છે.

આ સાથે આપણે ત્રણ વસ્તુ યાદ રાખવી એઈએ. (અ) પ્રથમ એ કે ભાષા અને બોલી, એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ નથી. માત્ર એટલું

જ કે ચિંધ્યાન્ય ભાષા સાહિત્ય તથા સરકારમાં પ્રયોજ્ય છે અને બોલી એ જ ભાષાવિસ્તારના અમુક પ્રદેશ કે કોમમાં શોષ થોડા પ્રભેદથી પ્રયોજવામાં આવે છે. (અ) બીજું એ કે બોલીની લાક્ષણિકતાઓ સિદ્ધિ કરતાં અસિદ્ધિત જનતામાં વધારે માધુમ પડી આવે છે. જે વિસ્તારની પ્રજા જેટલી અસિદ્ધિત અને વ્યવહારની સાધનોથી વંચિત હોય, તેટલી તે વિસ્તારની બોલીને લાક્ષણિકતાઓ વધારે હોય છે. દાખલા તરીકે ચરોતરની બોલીની લાક્ષણિકતાઓ આહ્મદ કરતાં ત્યાંથી ચાર માઈલ દૂર આવેલા ભાકરોલ નામની, ગામમાં અને તેના કરતાં પણ વધારે ભાકરોલથી સવા માઈલ દૂર આવેલા રામપુરામાં વધારે જણાઈ આવે છે. કેમ કે રામપુરા શિક્ષણ અને વ્યવહારની સાધનોથી ખૂબ અલગ પડી ગયેલું ગામડું છે. (ઈ) છેલ્લું, કોઈ પણ બોલીનો અભ્યાસ ઐતિહાસિક અને વર્ણનાત્મક, એમ બે રીતે થાય છે. અત્યાર સુધીમાં ગુજરાતમાં માત્ર ચરોતરની બોલીનો વર્ણનાત્મક અભ્યાસ થયો છે. બીજી બોલીઓ વિષે માત્ર છૂટકછૂટક લેખ લખાયા છે.

ગુજરાતમાં પ્રાદેશિક દૃષ્ટિએ પહાડી અને મૈદાની; એમ બે વિભાગો પાડી શકાય. તેમાંથી પહાડી વિભાગમાં પ્રયોજાતી બોલીઓ વિષે કશું જ પ્રમાણભૂત કશું શક્ય એમ નથી. ગુજરાતની સમગ્ર પહાડી વિસ્તાર અર્વાચીન શિક્ષણ, સંસ્કાર અને વ્યવહારથી તદ્દન અલગ પડી ગયેલી છે. હજી આ વિસ્તારની જનતા પ્રત્યે આપણી સમાજ કે સરકારનું પૂરતું ધ્યાન જ નથી ખેંચાયું એમ કહીએ તો ચાલે. તેથી આ વિસ્તારની જનતાને પણ 'આદિવાસી' અથવા 'ભીલ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સર જોર્જ ઓ. ગ્રિયર્સનના ભારતીય ભાષા-સાહિત્યનો ઝૂલ નવમાના ભાગ બીજામાં હુંલ બાવીસ ભીલી બોલીઓના નમૂના આપવામાં આવ્યા છે.

(૧) ઈડરનો પ્રદેશ, (૨) મેવાડ—ખંક તાલુકો, (૩) મેવાડ-કોટપ, (૪) પંચમહાલ-જયોદ, (૫) ઝઘુઆ રાજ્ય, (૬) છોટાઉદેપુર-શકવી, (૭) છોટાઉદેપુર-મારેલ, (૮) પંચમહાલની ચારણી, (૯) રાજ-પોપલાની ભીલી, (૧૦) લુણાવાડી નાગડી ભીલી, (૧૧) બંબુણાની નાગડી ભીલી, (૧૨) પંચમહાલ-શકવીના ગુણકાની નાગડી ભીલી, (૧૩) સુરત જિલ્લાની નાગડી ભીલી, (૧૪) નવસારીની રાણી ભીલી, (૧૫) નવસારીનો ચોધરી ભીલી, (૧૬) સુરત જિલ્લાની ઓલપાડની ચોધરી ભીલી, (૧૭) સુરત જિલ્લાની ચોધરી ભીલી, (૧૮) નવસારીની ગામડી ભીલી, (૧૯) સુરતની ઘોડિયા ભીલી, (૨૦) પૂર્વમાં નિમાડ

બીલી>છીલી; ગેડુ>ઠેડુ; ગિલ્લી>ગિલ્લી; ઘી>ઝી; થેટું>ઝેટું; વગેરે. (૪) કેટલાક સંસ્કૃતોમાં ચ, છ, જ, જનાં સ્વરસંધર્ભ ઉચ્ચારણો થાય છે. જેમ કે, ચેવડો>તેવડી; છાંકણી>ત્રાંકણિ; ઠેટું>ઢેટું; ઝેર>ઢેર વગેરે. (૫) શબ્દના અનાદિ સ્થાનમાં આવેલા 'ઠ'ને સ્થાને 'ડ'નું ઉચ્ચારણ છે. જેમ કે, કઠી>કઢી; વડું>વઢું; વગેરે. (૬) જે વિદેશીય શબ્દો ના હોય તો શબ્દોના આદિસ્થાનમાં 'ચ'ને સ્થાને 'જ' ઉચ્ચારણ છે. જેમ કે, ચણ>જણ; ચમુના>જમના; ચણોદા>જણોદા; વગેરે. (૭) શબ્દના આદિસ્થાનમાં આવેલા 'વ' 'ધો' પછી તુરત જ 'ઓ' કે 'ઓ' આવે તો, અથવા આ અનુસ્વાર કે આ અનુનાસિક આવે, તો તેનું 'ઓ' ઉચ્ચારણ થાય છે. જેમ કે, વણોરો>વણોરો; વાંદરો>ઓંદરો; વાણિયો>ઓંણિયો; વગેરે. (૮) શબ્દમાં રહેલા 'સ' ને સ્થાને સામાન્ય રીતે અધોય 'હ' ઉચ્ચારણ છે. જેમ કે સામુ>હામુ; સાડું>હાડું વગેરે. (૯) શબ્દમાં રહેલો અધોય 'હ' ધોય 'હ' તરીકે ઉચ્ચારણ છે. જેમ કે, હવે>હવે; હમણે>હમણે; હઝકો>હઝકો વગેરે. (૧૦) શબ્દમાંના 'ળ' ને સ્થાને સર્વત્ર 'ર' ઉચ્ચારણ છે. જેમ કે, મળવું>મરવું; (દા.ત. ચાહેલ તમે હાડું થયું કે રસ્તામાં જ મરે જ્યાં, નકર હું તમારે તો મરવા જ આવતો'તો.) (૧૧) શબ્દના અનાદિ સ્થાનમાં આવેલા 'ડ'નું મૂળન્ય ઉચ્ચારણ થાય છે. બીજા પ્રદેશોની જેમ તાહિત ઉચ્ચારણ થતું નથી. જેમ કે દોડું>દોડનું; વડી>વડિ; વગેરે. (૧૨) શબ્દના અંત્ય સ્થાનમાં રહેલો અનુસ્વાર ઉચ્ચારણો નથી. જેમ કે, હું>યું હવું છું?>હ હું હવું છું?; ચંચળ બહેન જમતાં કે જાતાંહોડી ગયાં>ચંચર બહોન જમતાં તે હોડી જ્યાં; વગેરે. (૧૩) આભારક બોલે પુરુષ એક વચનનાં રૂપોમાં તથા બીજા અનેક શબ્દોમાં 'ય' મુનિનો વ્યાપક ઉપયોગ થાય છે. જેમ કે, હાંડ>હંડય; મેલ>મેલય; કર>કંય; કાળમ>કાલય, વાટકો>વાટકય; વગેરે. (૧૪) 'હ' મુનિ વ્યાપક રીતે પ્રયોજાય છે. જેમ કે, દામ>દાહામ; મગર>મગય; બળદિયો>બરમય; તેં મોટો થો પાડ કર્યો?>તેં મોટો રથો પાડ કર્યો?; વગેરે. (૧૫) ચરોતરના વિવૃત્ત 'એ' તથા 'ઓ' ઉચ્ચારણો વિષયમાન્ય છે. તેથી ધોરે>ધંધો (ભાવપ્રદેશ); સોમવાર>હોમવાર તથા ધોરબંદર>ધોરબંદર (સુરત વિસ્તાર); ચોપડી>ચોપડી (લાલકા વિસ્તાર); જેમાં ઉચ્ચારણો અહીં માલુમ પડતાં નથી. (૧૬) બહુધા નામનું બહુવચન કરવા માટે 'ઓ' પ્રત્યય લગાડાય છે. જેમ કે, હાથ>હાથો; પગ>પગાં; ગુરુ>ગુરો; માણસ>માણસો; વગેરે. (૧૭) વાક્ય પ્રયોજની વેળાએ નાટી જાતિ કે નાનતર જાતિના વિરોધ સાથે વિશેષ, ભૂતકૃત અને સર્વનાથ; બહુવચનમાં પ્રયોજાય છે. જેમ કે, 'ગયાં પડેલાંમાં હમારો સેવદાંનિ બાપોય સેવડો પેલો હાડો વાપરિયોએ કાચિયો નૂ કાચિયો ને ઉભિયો નૂ ઉભિયો વાડિયો-નિયો.' (૧૮) પાંડેલો અને બીજે પુરુષ એકવચનનાં રૂપો સરખાં પ્રયોજાય છે. જેમ કે, તું થું થયે છે>તું થું થયું છું?

(૧૯) સાધ્યપ્રકાર ક્રિયાપદ 'છે'નો અંત્ય સ્વર ધસાઈને પછત વર્ગ (ખરિય, વાધરી વગેરે) માં 'દ' બને છે, એને તે છું, છીએ, છો, છો;

એ સંધર્ભ રૂપોને સ્થાને ઉચ્ચારણ છે. જેમ કે, હું લખાનું, અમે લખીએ; તું લખણ, તમે લખોણ, એ લખેણ; વગેરે (૨૦) ચાલુ ભૂતકાળનાં રૂપો પ્રયોજની વેળાએ, સાધ્યપ્રકાર ક્રિયાપદના ભૂતકાળના રૂપ 'હતો' માંનો અદિ 'હ' લોપાય છે. જેમ કે, જતો હતો>જતો'તો; ખાતી હતી>ખાતી'તી; સમું હતું>સમનું; વગેરે. (૨૧) મૂળન્ય 'પ'ને પછત વર્ગમાં 'ખ' ઉચ્ચારણ છે. જેમ કે, પડિયું>ખડિયું; રૂપિ>રૂપિ; વગેરે. પંડનું બહુધા 'પ'ને સ્થાને તાવળ 'સ' ઉચ્ચારણ છે. જેમ કે, પુષળ>પુશળ; સંતોય>સંતોય; વગેરે. (૨૨) શબ્દના મધ્ય-સ્થાનમાં 'અ'કર્તૃત 'હ'પછી 'ડ' અથવા 'લ' આવે. તો તેનો 'પૂ' અથવા 'ઈ' લાય છે. જેમ કે, દોરડી>દોરડી/દોઈડી; સાડરણી>હાવણી/હાવઈણી; વગેરે. (૨૩) આ ઉપરાંત ગયો>ગયો; બહેન>બહોન; વાપર>વાવર; વગેરે ઉચ્ચારણો; સામાન્ય વાનલીમાં માડું છેડું, માડું હાડું વગેરે વિચારકણો; વાક્યપ્રયોગોમાં જાતિપરિવર્તન (જેમ કે, પેલો વાધરી થું કરવાનો હતો?>પેલું વાધરુ થું કરવાનું હતું?); આદિકાંમાં રહેવાથી પાટીદારોમાં પ્રયોજતા સ્વાલિલી શબ્દો (જેમ કે, ફિગિયો=પૂંજિ; સાની=લાળી; સઢિયું=તપેલી) વગેરેથી, ચરોતરી બોલી તુરત પરખાઈ આવે છે.

પટ્ટણી બોલી

પટ્ટણી અથવા ઉત્તર ગુજરાતની બોલીમાં, ચરોતરની બોલીમાં પ્રયોજની નંબર ૧ થી ૬, ૮, ૯, ૧૦, ૧૭, ૨૦, ૨૧ અને ૨૨; એ તેર લાક્ષણિકતાઓનો સમાવેશ ઓછેતરે અંદા થાય છે. આ ઉપરાંત નીચે જણાવેલી લાક્ષણિકતાઓ હાલની પટ્ટણી બોલીમાં (અને પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાની સાહિત્ય કૃતિઓમાં પણ) માલુમ પડી આવે છે.

- (૧) ક્રિયાપદનાં ચાલુ વર્તમાનનાં ત્રીજે પુરુષ બહુ વચનનાં રૂપોમાં અનુસ્વારનો પ્રસેપ થાય છે. જેમ કે, ખાય છે>ખાય ત્સ, આવે છે>આવ ત્સ, જાય છે>જઈ ત્સ, બેઠે પડેનું કેકવચનનાં રૂપોમાં અનુસ્વાર લોપાય છે. જેમ કે, ખાય ત્સ, આવત્સ, બેઠત્સ વગેરે.
- (૨) ભવિષ્યકાળનાં રૂપોમાંના અંત્ય 'ય'નો ફેંપૂણ લોપ થવાથી, પ્રથમ પુરુષ એકવચનનાં ભવિષ્યકાળનાં રૂપો તરીકે, ક્રિયાપદનાં સાદા ભૂત-કાળનાં રૂપો પ્રયોજાય છે. જેમ કે, હું કરીશ>હું કર્યો; હું બોલીશ>હું બોલ્યો; હું જઈશ>હું જયો; વગેરે. (૩) ભવિષ્યકાળના ત્રીજા પુરુષનાં રૂપોમાં અંત્ય 'એ'ને સ્થાને 'ઈ' ઉચ્ચારણ છે. જેમ કે, જયો>જઈ; ખાયો>ખાઈ; હોયો>હોઈ; વગેરે. (૪) સખમાં વિભક્તિના સ્વર્ગ-વાચક પ્રત્યય તરીકે 'ઈ' પ્રયોજાય છે. જેમ કે, નિશાળે>નેહાલિ; પોલે>પોલિ; આકામે>અકાશમિ; વગેરે. (૫) કર્તાના અર્થમાં ત્રીજા વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે 'ઈ' કે 'ઈ' પ્રયોજાય છે. જેમ કે, હાથે>હાથિ; માથે>માઈ; દાદાએ>દાદાઈ; વગેરે. (૬) દર્શક સર્વનામમાંના 'એ'ને સ્થાને 'ઈ' ઉચ્ચારણો હોવાથી એનો>ઈનો; એને>ઈને; એની>ઈની વગેરે રૂપો પ્રયોજાય છે. (૭) 'મં' અને 'તં'; એ બે સર્વનામોને સ્થાને 'મિ' અને 'તિ' વ્યાપક રીતે પ્રયોજાય છે. જેમ કે, તિ એવું કિયું એટલે મિ ખાનું નહીં. (૮) આ ઉપરાંત બરોન>બુન,

હવે> હવ, કોણ>કુણ, ને>ન, ભોંપ>ભૂંપ, વગેરે ઉચ્ચારણો, સામાન્ય વાતચીતમાં માત્ર બેટ્ટ, દિશોર વગેરે વિચારણાઓ, એમ> ઇમ અવ્યયનો સાંપ્રદાયિક પ્રયોગ, આંઈ કહ્યું, આં કહ્યું, વગેરે અવ્યયો અને રિયા, ઝયા, થયા વગેરે ભૂતકૃદંતોના વપરાશથી ઉત્તર ગુજરાતનો માણસ તુરત પરખાઈ આવે છે

સૌરાષ્ટ્રની બોધો

નીચેની વિશિષ્ટતાઓ સૌરાષ્ટ્રના સર્વત્ર પ્રયોગવામાં આવે છે

(૧) વિચારણા માટે વાક્યાર્થને ઘણી વેળા 'ઇ' મૂકવામાં આવે છે જેમ કે, ઇ ભાઈ ઇમ નો વાહ (૨) દર્શક સર્વનામ 'એ' ને સ્થાને 'ઇ' ઉચ્ચારણ છે અને ને પરથી 'એનો', 'એમ' વગેરેનાં 'ઇનો', 'ઇમ' વગેરે રૂપો ઉચ્ચારણ છે (૩) 'ચ' અને 'છ' ને સ્થાને બહુધા 'સ' ઉચ્ચારવામાં આવે છે જેમ કે, ચપક>સંપક, ચિટ્ટી>સિટ્ટી, છાસ>સાસ, છે>સે, વગેરે (૪) 'સ' ને સ્થાને બહુધા અધોય 'હ' ઉચ્ચારણ છે જેમ કે, સાસુ>હાહુ, સાકુંડું>હાહુ, વગેરે (૫) તળ ગુજરાતની જેમ શબ્દના આનાદિ સ્થાનમાં આવેલા 'ક' ને સ્થાને 'હ' કદીય ઉચ્ચારાતો નથી તેથી કદી>કહડિ ન થતા 'કદી' ઉચ્ચારણ જ થાય છે (૬) શબ્દમાંનો મધ્ય 'હ' લોપાય છે જેમ કે, દહાડો>દાડો, બહેન>બેન, મહાતુ>માતુ, વહુ>વટ, વગેરે (૭) શબ્દમાંનો 'જ' ઝણવાક, ભાવ, ગોઠિવલાક અને ગિરનારની પૂર્વ બાજુના ભાગમાં સ્પષ્ટ રીતે બોધાય છે પરંતુ સોઝ અને હાથારમાં 'જ' ને સ્થાને 'ર' ઉચ્ચારણ છે જેકે ગૂચવણ ઊભી થાય તો 'વ' ઉચ્ચારણ છે જેમ કે, મળવું>મલવું (૮) સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં અનુસ્વાર કે અનુનાસિકાની ઉચ્ચારણ બહુ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે ઘણી વેળા તો ઉચ્ચારણમાં અનુસ્વાર કે અનુનાસિકાનો પ્રમેય પણ થાય છે જેમ કે, છીએ>છિયે, ભારે>ભૈ, ત્યારે>તૈ, ગાંડો>ગાંડો, દાંડી>દાંડો, વગેરે (૯) સૌરાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર સંગીતાત્મક આધાત (pitch accent) જણાય છે સૌરાષ્ટ્રનો કોઈ પણ માણસ તેની વાતચીતમાં, આ સંગીતાત્મક આધાત એવી લાક્ષણિક રીતે પ્રયોજે છે કે તે તળ ગુજરાતના માણસથી તુરત જ નોખો જણાઈ આવે છે (જેકે સૌરાષ્ટ્રના માણસને તળ ગુજરાતના માણસની વાતચીતમાં પણ સંગીતાત્મક આધાત રહેતો જણાય એ કહાય છે)

(૧૦) નામનું બહુવચન કરવા માટે સામાન્ય રીતે 'ઉ' કે 'ઈ' પ્રત્યય લગાડાય છે જેમ કે, બાઈઓ>બાઈયુ, બાઈનું, ગાય>ગાયુ, ગાયું વગાડાય છે જેમ કે, બાઈઓ>બાઈયુ, બાઈનું, ગાય>ગાયુ, ગાયું વગાડાય છે જેમ કે, બાઈઓ>બાઈયુ, બાઈનું, ગાય>ગાયુ, ગાયું વગેરે (૧૧) કમંદિ ભૂતકૃદંતના પ્રત્યય તરીકે 'નું' ને સ્થાને 'ણ' પ્રયોગય છે જેમ કે, બોલાવું>બોલાણ, લખાવું>લખાણ, વગેરે (૧૨) બલિમકાળ પહેલો પુરુષ બહુવચનના રૂપોનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ જેમ કે, કરીયું>કરયુ, જઈયું>જાયું, લઈયું>લેયું, વગેરે (૧૩) આપાતક બીજા પુરુષ એક વચનની રૂપો પ્રયોજતી વેળા 'ય' શ્રુતિનો ઉપયોગ થાય છે જેમ કે, કર>કર્ય, વગેરે (૧૪) સહાયકરક ક્રિયાપદ છે>સે, અને તેના પ્રથમ બહુવચનનાં 'છીએ' રૂપનું છિયે>સિયે ઉચ્ચારણ થાય છે (૧૫) કેટલાંક ક્રિયાપદો વિશિષ્ટ રીતે ઉચ્ચારાય છે જેમકે, વળું>થાવુ, જવું>જાવુ (૧૬) તળ ગુજરાતમાં પ્રયોજાતા જેમ, પાછળ, અગળ, બધા, ત્યારે, જ્યારે, ક્યારે, સાંધે, આ વેળા, ના, માટે, જેવું, એ અવ્યયોને

સ્થાને અનુક્રમે ધોડે, વાંધે, મોરે, સંધા કે ડંધા, તરે, જાળે, કર્યે, અગલે, નો, ઘાટ, ઓવું, ઓવું, એ અવ્યયો પ્રયોજવામાં આવે છે (૧૭) આ ઉપરાંત 'આવવું' 'આવવું' અને 'કહેવું' ક્રિયાપદોને સ્થાને 'દેવું' 'હાલવું' અને 'બરડવું' ક્રિયાપદો પ્રયોજાય છે જેમ, તેમ, કેમ એ અવ્યયો જિમ, તિમ, કિમ, એમ ઉચ્ચારાય છે, 'દોડવું' ક્રિયાપદનું 'ધોડવું' ઉચ્ચારણ થાય છે, 'દાદા' અને 'મા'ના બાપ માટે 'અદા' તથા 'નાના' શબ્દો પ્રયોજાય છે, ત્રણ અપરના અકારાંત શબ્દમાંનો વચનો વ્યંજન પણ જે અકારાંત હોય, તો તેનું બહુવચન કરતી વેળાએ વચવા વ્યંજન સાથેનો સ્વર લોપાય છે જેમ કે, નાટક>નાટકો, બેઠક>બેઠકો, ફાનસો>ફાનસો, વગેરે.

સૌરાષ્ટ્રની બોધોની આ વિશિષ્ટતાઓ ઉપરાંત સોરઠીમાં નીચેની વિશિષ્ટતાઓ પ્રવર્તે છે

(૧) નામના બહુવચનનો પ્રત્યય 'આ' છે જેમ કે, નામ>નામાં, રજપૂત>રજપૂતા, વગેરે. (૨) વિવૃત 'એ' તથા 'ઓ' ઘસાતો પ્રયોગ છે જેમ કે, ચોપડી-ચોપડી (૩) 'શ' ને સ્થાને બહુધા 'સ' ઉચ્ચારણ છે જેમ કે, શિવરાત્રી>સવરાત્ર, થું>સું, વગેરે. (૪) નાં, કેવી, થવું એ શબ્દોનાં નાં, ઊંચિ, થું ઉચ્ચારણો થાય છે (૫) 'ય' શ્રુતિ વિશેષપણે પ્રયોજાય છે જેમ કે, ઘેર>ઘેરય, કાંડ>કાંય, (૬) વાક્ય પ્રયોજતી વેળાએ વિશેષ સાથે વિશેષણ, ભૂતકૃદંત અને સર્વનામ બહુવચનમાં પ્રયોજાય છે જેમ કે, બંધી બાઈઓ ગઈ હતી>બંધિયુય બાઈયું ગઈયું હતિયું

હાથારમાં સોરઠી બોધોની નજર પ અને દની લાક્ષણિકતાઓ પ્રયોજાય છે તદુપરાંત 'ત્યા' અવ્યયનું 'ઉઆ' ઉચ્ચારણ, એ બોધોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે

ગોઠિવલાકમાં 'શ' ને સ્થાને 'હ' વિશેષપણે બોધાય છે જેમ કે, શક>શક, શી ખબર>હી ખબર વગેરે

ઝાઝાવાડીમાં કેમ, છોકરી, બતાવી, એમ, વગેરેના કમ, સોકરી, બતાવી, ઇમ, વગેરે ઉચ્ચારણો નોપપાત્ર છે

ભાલમાં નથી, ઘોડો, સાદ કર, આપી દે, વગેરેના નત્થી, નમ, ઘોડો, હા કર, દઈ દો, વગેરે ઉચ્ચારણો અને પ્રયોગો નોપપાત્ર છે

કાનમના વિસ્તારમાં નીચેના લક્ષણો આગળ પડતાં છે (૧) 'ણ' ને સ્થાને 'ન' ઉચ્ચારણ છે જેમ કે, વાણિયો>વાનિયો, બ્રાહ્મણ>બ્રામન, વગેરે (૨) 'જ' ને સ્થાને 'ડ' ઉચ્ચારણ છે જેમ કે, વળી>વડી, હોળી>હોડી, મળવું>મડવું, વગેરે. (૩) શબ્દના આદિ સ્થાનમાં આવેલ 'હ' ને સ્થાને સ્વર ઉચ્ચારણ છે જેમ કે હયો>અયો, હસ્યા>અઈસા, વગેરે (૪) સુરતી બોધોની જેમ, ભૂતકૃદંતના ચાલ્સો>ચાઈવો, આખો>આપયો વગેરે જેવાં રૂપો થાય છે (૫) વળી કયા>કાં, થું>કુ, કેમ>કમ એ ઉચ્ચારણો, તથા મહત્વદર્શક 'પણ' ને સ્થાને 'રે'નો પ્રયોગ જિય કે, હુ રે (પણ) જવાનો! આગળ તરી આવતી વિશિષ્ટતાઓ છે

૫.

રાંગ જિન્દગાનો બોલીમાં આધિપત્યની ધોરીક છાંટ છે. કચ્છી ઉપર સિંધીની સામાન્ય અસર છે.

પારસી કોમની બોલી: સુરતી બોલીની જેના ઉપર વધારે અસર પર્તાય છે, એની ગુજરાતની પારસી કોમની બોલીની વાત્સલિકતાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) શબ્દમાંના અનાદિ 'ડ'ને સ્થાને 'ર' ઉચ્ચારાય છે. જેમ કે, માંડવો > માંડવો; કડું > કરું; વગેરે. (૨) શબ્દમાંના 'બ'ને સ્થાને 'વ' બોલાય છે. જેમ કે, આગળ > આગલ. (૩) શબ્દમાંના 'સ'ને સ્થાને 'ન' બોલાય છે. જેમ કે, પણ > પન, વાવિંચો > વાવિંચો. (૪) શબ્દમાં આવેલા 'સ'ને સ્થાને 'ડ' ઉચ્ચારતો નથી. આ વાત્સલિકતા નોંધપાત્ર છે. (૫) અનુસ્વાર કે અનુનાસિકતા સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ થાય છે. (૬) પારસીઓ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારણને સ્થાને બહુલા દંત્ય ઉચ્ચારણ કરે છે, (૭) ભવિષ્યકાળના પહેલો પુરુષ એકવચન અને બહુવચનનાં રૂપોમાંના 'શ'ને સ્થાને 'સ' ઉચ્ચારાય છે. જેમ કે, હું આવીશ > હું આવસ, અમે જઈશું > અમે જવસ. (૮) ભૂતકૃદંતનાં રૂપો પ્રથોજની વેળા અંતે 'ઇયો' પ્રત્યય લગાડે છે. જેમ કે, બોલ્યો > બોલિયો; ચાલ્યો > ચાલિયો. (૯) 'છે' સાહ્યાયકારક કિષાપદનો અર્થ સ્વર ઘસાઈને 'છ' અને/અથવા 'ચ' બને છે. જેમ કે, હું આવું છું. આવુંયું (જુઓ સુરતી બોલીનો નંબર ૮) (૧૦) સુરતી બોલીની વાત્સલિકતા નંબર ૧૦ પ્રમાણે સંઘર્ષમાં ભૂતકાળનાં હું જતે, અમે ખાતે વગેરે રૂપો થાય છે. (૧૧) વિચારદેક્ષા માટે વાક્યની શરૂઆતમાં ઘણી વેળા 'આ' પ્રયોજાય છે. જેમ કે, આય તેવન કાંલો આવિયા? (૧૨) અઘરવદશક 'પણ'ને સ્થાને 'બી' પ્રયોજાય છે. જેમ કે, હું બી આવસ. (૧૩) વિશ્લેષ સારી પેઠે પર્તાય છે. જેમ કે, સ્પષ્ટ > સપ્સદ; સ્તીમર > સતીમર; વગેરે. (૧૪) આ ઉપરાંત પારસીઓ એઓ, તેઓ, તે (નારી જાન), એ સર્વનામોને સ્થાને એવન, તેવન, તેણી શબ્દો પ્રયોજે છે; હથે, હજી, હમણાં, તને એ શબ્દોનાં હોથે, હરુંનું, હવરું, તુને એમ ઉચ્ચારણ કરે છે. ફારસી શબ્દભંડોળનો ભંડોળો ઉપયોગ કરે છે; અને કડું > કરડું જેવો વર્ણ-વ્યત્થય પણ પ્રયોજે છે. (૧૫) આ બોલીમાં સાદુપના દાખલા પણ મળે છે. જેમ કે, બરહી > બરહી, પારહી > પારહી વગેરે. (જુઓ સુરતી બોલીની વિશિષ્ટતા નંબર ૧૫).

વડોરા કોમની બોલીમાં ફારસી શબ્દો વધારે પ્રયોજાય છે. (અ) (૧) મેં વા ગયો થો (મેં વહાં ગયા થા) (૨) વો ભતલા (વહ તતા) (૩) ધરેશી દુદન ગયો (પરશે દુકાન ગયા). (૪) કિતનાક લોઓ આપા? (કિતલે જોગ થાપે?) (૫) કાંઈ ભિસત નરામ છે? (વત્

ફૂતરા ચાવન હે?) (૬) બરા અપનાચાકા કી ગિયા? (જાને તાર જહાં ગયે?) (૭) મેં તમને ડિખુ. (મેંને તુમ્હેં દિખા) (૮) તમારું પાકીટ મિલુ. (તુમ્હારા પાકિટ મિલા) (૯) મેં સરફરીનીયો વાત કીયી. (મેંને સરફરીયો વાત કી), વગેરે વાક્યોમાં દિદીની અસર સ્પષ્ટપણે પર્તાઈ આવે છે. (વા) ભૂતકૃદંતનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ જેમ કે, પકડયો > પકરો; ચકરો > ચારો. (ફ) દંત્યનાં મૂર્ધન્ય અને મૂર્ધન્યનાં દંત્ય ઉચ્ચારણો કરવામાં કેટલીક વેળા બોટાનો થાય છે. જેમ કે, ગપાટા > ગપાલા, તપેલી > તપેલી; કળ > કલ; કઠવો > કઠવો; બપા > બપા; લપા > લપા; દેખવું > દેખવું. (ફ) 'સ' અને 'વ'નાં અનુક્રમે 'ન' અને 'વ' ઉચ્ચારણ થાય છે. જેમ કે, દાનસુ > દાનન, આગમ > આગલ. (જ) શબ્દના અનાદિ સ્થાનમાં રહેલા 'ડ'નો 'ર' અને 'ક'નો 'વર' થાય છે. જેમ કે, દરો > દરો; દાદી > દાદી; (ઝ) 'હું' સર્વનામના વપરાશમાં જરૂર થાય છે. જેમ કે, મેં કહ્યું હવું > હુંએ કહ્યું; નહીં તો હું આવપતે > નહીં તો મેં આવપતે. (ચ) આ ઉપરાંત તેઓ ઘણી વેળા 'શ'ને સ્થાને 'સ' ઉચ્ચારે છે (જેમ કે, શું > શું; શબ્દમાં જે પ્રથમ અક્ષર જોડાતર હોય તો તેની આગળ 'ઇ'નો સ્વરસમૂહ કરે છે. (જેમ કે, સ્ફૂલ > ઇસ્ફૂલ, સ્વર > ઇસ્વર); નથી, કપાઈ, કોણે, કઈ શબ્દોનાં અનુક્રમે નથી, કાંદે, કોએ, કા ઉચ્ચારણ કરે છે. (જે) તેઓ સુરતી બોલીની વાત્સલિકતાનો નંબર ૮ અને ૧૫ પ્રયોજે છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં મુસલમાનો, ઘાંચી, ગોશા, ધરિજનો, વાણી, જાદીદારો, મેમણી, દુબલા, નાચક, કાકર, મેર કાઠી, મિયાતુ, ખોજ, વગેરે કોમો ઉચ્ચારણો, વ્યાકરણનાં રૂપો, શબ્દભંડોળ, રૂઢિપ્રયોગો વગેરે પ્રયોજવામાં પોતાની આજવી વિશિષ્ટતાઓ પ્રયોજે છે. પરંતુ આ અંગેનો વિસ્તૃત અભ્યાસ હજી થયો નથી.

સમગ્ર ગુજરાતમાં મૂર્ધન્ય વ ઉચ્ચારતો નથી; વિશ્લેષ, વર્ણ-વ્યત્થય, સાદુપ વગેરે લક્ષણો પ્રવર્તે છે; દીર્ઘ 'ઇ' કે 'ઊ'નાં ઉચ્ચારણો હવે ઘસાતાં સાંધ્યાં છે, અને આદિ 'શ'ને સ્થાને 'જ' બોલાય છે.

આપણે એટલું જાદ શખીએ કે મે બોલીઓ બોલનારા કે ને ભાષા પ્રયોજનારા માણસો કદી અજાણ નથી. પણ ભલે તેઓ અભણ હોય કે અજણા પ્રદેશોના હોય. ઊંઘટામાં એવા માણસો ખૂબ આનંદ-પૂર્વક હળેમલે છે. કારણ કે ભાષા કે બોલી તો મે માનવીઓ વચ્ચે મેળ સાધે છે. જો ભાષા કે બોલી માટે તકરાર થાય તો માનવનું કે એ ભાષા અથવા બોલીની તકરાર નથી, પણ એ બધાનાં પેદા છુપાવેલા માનવીના દુર્ગુણની જ તકરાર છે.

નોંધ: આ લેખની સામગ્રીમાં શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ સંપાદિત નવમાના બીજા ભાગનો, શ્રી. ટી. એન. દવેના 'The Languages of Maha Gujarat'નો અને શ્રી. ઇન્દ્રવદન અ. દવેના 'ઉત્તર ગુજરાતની બોલી' વિષેના લેખનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ બદલ એ સર્વનો હું હાર્દિક આભાર માનું છું.

ભાષા અને તેની બોલીઓ

ડૉ. પ્રભોધ પંડિત

(ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ભવન, ગુજરાત મુનિ., અમદાવાદ)

૧. ભાષા અને બોલી

ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ‘ભાષા’ અને ‘બોલી’ બંને શબ્દો ધર્મશાસ્ત્ર-વાચક છે. જ્યારે ભાષાશાસ્ત્રી આ શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે એક ભાષાસમાજના વાગ્બેદોની પ્રકૃતિ તથા એવા ભેદોનું પ્રમાણ જ તેની આંખ સામે હોય છે; સામાન્ય વ્યવસાયમાં આ શબ્દોનો આગવો દરજ્જો છે. ત્યાં તેને ભાષાકીય વ્યવસાયનાં પગથિયાં તરીકે ગણવામાં આવે છે; એમાં બોલી હલકી, કઠંઠી અને અશાસ્ત્રીય તથા ભાષા ઉચ્ચ, સંસ્કારયુક્ત તથા શાસ્ત્રીય મનાય છે. ક્યારેક (આજના ભાષાકીય જાગૃતિના સમયમાં) તો બોલીઓને જુદી જ દુનિયાની ને અજબબીયુક્ત હોય તેમ ગણવામાં આવે છે. ભાષાશાસ્ત્રી ભાષાસમાજના વાગ્બેદો પ્રતિના આવા ઊર્મિલ વલણથી સહેજે દોરવાતો નથી. એ તો ‘ભાષા’ અને ‘બોલી’ના પૃથક્કારમાં એક જ માનદંડ રાખે છે.

બોલી કરતાં ભાષા ઉચ્ચ છે એ માન્યતાને ભાષાસમાજમાં પ્રવર્તનું વાગ્ધ્યોનું પ્રતિષ્ઠાસૂચક વલણ દેડો આપે છે. પ્રત્યેક ભાષાસમાજમાં કોઈ ને કોઈ અંશે વાગ્બેદનત્વના વિસ્તારો પ્રવર્તતા જ હોય છે. આમાંના કોઈ એકની વાગ્ધ્યેતિ (હમેશાં કાં તો રાજધાની, સત્તા ધરાવતું, કે ધર્મ, સંસ્કૃતિ વા વેપારનું કેન્દ્ર હોય તેવાં સ્થળની) બીજા વિસ્તારોનાં વાગ્ધ્યોના ભોગે વિકસતી જાય છે. એવા કેન્દ્રોના મહત્ત્વથી વિકસિત થયેલાં આવાં વાગ્ધ્યો પછીથી તો સ્થાનિક વાગ્ધ્યોની સરખામણીએ ખૂબ ઊંચી નહતે જોવાય છે. ગુજરાતી વાગ્ધ્યોની સરખામણીએ ખૂબ ઊંચી નહતે જોવાય છે. ગુજરાતી બોલીઓમાંનું દૃષ્ટાંત આ વાતને સહેલાઈથી સમજાવશે ‘આપવું’ એ અર્થમાં આપણે ત્યાં ‘આપવું’, ‘આણવું’ (ગુજરાતનો ઉત્તર વિસ્તાર) અને ‘દેવું’ (સીરાપટ્ટ) એવાં ત્રણ કિષાપદો પ્રચલિત છે પણ તેમાં ‘આણવું’ અને ‘દેવું’ની સરખામણીએ ‘આપવું’ રૂપ પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે ધીમિધીમે ‘આપવું’ રૂપ, ‘આણવું’ અને ‘દેવું’ વિસ્તારમાં પગપેસારો કરીને સ્થાનિક રૂપોને હાંકી કાઢતું નજીક છે. એ જ રીતે ‘ચાલવું’ વિ. ‘હંડવું’, ‘હાલવું’, ‘રેડવું’ વિ. ‘નાપવું’, ‘લોટો’ વિ. કળશો ઇત્યાદિમાં પણ બને છે. રાજકીય કે વ્યાપારના સ્થળ વિસ્તારનું વાગ્ધ્ય પ્રતિષ્ઠિત બને છે. આવા

જે વિસ્તારનું રૂપ બીજાં પ્રચલિત સ્થાનિક રૂપોને હારેલીને ખૂબ મોલાદાર બની જાય છે, તે વિસ્તાર ભાષાકીય દૃષ્ટિએ ભાષાકેન્દ્ર વિસ્તાર તરીકે ઓળખાય છે. આ રીતે આસપાસની બોલીઓ પર કોઈ એક બોલી કાબૂ જમાવે છે ને ‘ભાષા’નું સ્થાન મેળવે છે. રૂપોનાં પ્રતિષ્ઠિતત્વની આ પ્રક્રિયા કોઈ પણ ભાષાસમાજમાં હમેશાં ચાલુ જ હોય છે ને આના લીધે જ ભાષાકોના મનમાં ‘ઉંચું’ ને ‘હલકું’નો ભાવ ઊભો થાય છે. એક રીતે કહીએ તો આપણા ભાષા-સમાજનો પ્રત્યેક ભાષક જ્યારે ગ્રામવિસ્તાર છોડીને શહેર વિસ્તારમાં જાય અથવા તો આપણી શાળામાં જતો થાય ત્યારથી દ્વિભાષી બનતો હોય છે. આ સંસાકરણ — ભાષાકીય રૂપોની પ્રતિષ્ઠા સૂચકતાની —માંથી ઘણા ન ઉભેલી શકાય તેવા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. આવા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ, ભાષાની અજબબીઓના સંશ્લેષમાં પરિણમતા બોલીઓ તરફના વર્ણનાત્મક અને ઊર્મિલ વલણ કરતાં વિશેષ ઉપયોગી નીવડવાનો પૂરો સંભવ છે.

૨. ભાષા અને બોલીરૂપે ગુજરાતી

ગુજરાતીની ભાષા તરીકે ગણના થવાની પાછળના ઐતિહાસિક વિકાસનાં વિભિન્ન પાસાંઓને, તથા જુદી જુદી બોલીઓને ટાળીને ગુજરાતી ભાષાના પાપામાંની વિશેષ બોલીને તપાસતાં પહેલાં, આપણે બે પાસાંને બરાબર જોવાં પડશે. આમાંનું પહેલું, તે ભારતીય-આર્ય કુળની બોલી તરીકે ગુજરાતીનું સ્થાન, અને બીજું, આ બોલીએ અત્યંત બોલીઓને દબાવી દઈને ભાષા તરીકેનો મોભો મેળવ્યો તેની પ્રક્રિયા આથી, આપણે ગુજરાતીને પ્રથમ તો બોલી તરીકે જોઈવું અને પછીથી ભાષા તરીકે. ‘ભાષા’ અને ‘બોલી’ એ શાસ્ત્રીય શબ્દોના અર્થઘટનનું સ્વાભાવિક એવું આ પરિણામ છે.

૩. પ્રાચીન આર્ય ભાષાસમાજનું ક્રમિક વિભાજન

આજે જે જુદા જુદા ભાષાસમાજો (પાદ્યોમાં દર્શાવ્યા મુજબના) દેખાય છે તે, ભારતમાં બરાબર ઈ. સ. ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે આવેલા વેદિક આર્યોના એક જ ભાષાસમાજના છે. આજની ભારતીય-આર્ય બોલીઓ આ ભાષાસમાજના ક્રમિક વિભાજનનું પરિણામ છે.

૧. ભારતીય આર્ય કુળની બીજી મુખ્ય બોલીઓ આ પ્રમાણે છે: અસામી, અવધી, બંગાળી, બીહારી, હિંદી, ઉર્દૂ, કચ્છી, કાશ્મીરી, કોંકણી, લલ્હા, ભોજપુરી, મગધી, મૈથિલી, મરાઠી, ઊડિયા, પંજાબી, (આ નેપાળ પાસેના હિમાચલના ખીણ વિસ્તારથી માંડીને સીમલાના પહાડી પ્રદેશ ને કુણખીણ સુધીના પ્રદેશને સમાવતી પૂર્વ પંજાબી, મધ્ય પંજાબી અને પશ્ચિમ પંજાબી એવી ત્રણ મુખ્ય પેટા બોલીને સમાવે છે), પંજાબી, રાજસ્થાની, સિંધી અને સિંધલી.

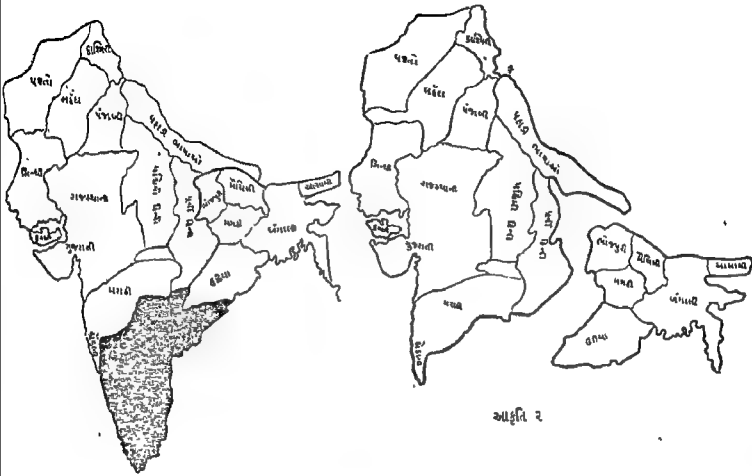
બોલીઓના અને તુલાનમક અભ્યાસના પાયામાં સેવા એક ભાષા-
શાસ્ત્રીય તકને આપણે પ્રારંભથી જ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. કોઈ પણ
ભાષાસમાજ કદીયે એકસરખો નો હોઈ શકે જ નહિ. પ્રદેશ પ્રદેશ
સમાજના વ્યવહારની ધનતા વધતીઓછી તોય છે. જે પ્રદેશોના
અરસપરસનો વ્યવહાર વિશેષ ત્યાં વારૂંપોનું સમન્વય પણ વિશેષ ને જે
વિસ્તારોનો વ્યવહાર ઓછો છે તેમાં આવાં રૂપોનું સમન્વય ઓછું જ
હોવાનું. આ રીતે કોઈ પણ ભાષાસમાજ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો
તેના વ્યવહારની ધનતા અનુસાર વિભાજિત છે. બોલીવિદ્યાના થોડા
થોડા તફાવતોથી આ વિભાજન થઈ શકે છે. એવા ખાસ વચસરના
વિભાજોના નિદર્શનથી આનો પ્રત્યેક ફેરફાર ભાષાસમાજના નકશા
પર દર્શાવી શકાય છે. ઉ.ત. પ્રાચીન આર્ય ભાષા સમાજમાં વિકસિત
આવો જૂનામાંનો એક તફાવત તે જ, જ અને જ ના ઉચ્ચારણ
અંગેનો છે. પૂર્વ વિસ્તારમાં આ ત્રણેનો ઉચ્ચાર જ થતો અને
પશ્ચિમમાં આ ત્રણે સ્થળે જ ઉચ્ચારિત બનતા. વળી વાચન કોણમાં
(ઘણુંખડું) જ અને જ કે જ અને જ વચ્ચેનો તફાવત જળવાઈ
રહ્યો હતો. આવી એકરેખા મળે (કવિજ સંપત્તિ)ને ગંધા-
જ્ઞાનના દોઆબથી છૂટું દર્શાવેને જૂના પૂર્વ તથા મધ્યદેશની સીમા
દ્વારા નકશા પર દોરી શકાય. તો બીજા રેખા જૂના ઉંચાન અને
મધ્યપ્રદેશનો વિસ્તાર આથી કુરુપાંચાચને દોઆબથી છૂટું બતાવીને
દોરી શકાય. ધ્રુમલાઓ કરી કરીને વિસ્તાર સાપતા જતા આર્યોના
ભાષાસમાજના તફાવતોની રેખાને આપણે આ રીતે દોરી શકીએ. આથી
ઉંચાન, મધ્ય અને પૂર્વ એવા ત્રણ વિભાગો પડી જતા જણાય છે.

એક બોલીવિસ્તાર બીજા બોલીવિસ્તારથી માત્ર એકાદ એવી
લેદરેખાથી જુદો નથી દર્શાવી શકાતો, આવી રેખાઓના સમુદાય
જ આમ બની શકે છે તે મુદ્દે ગોપચાર છે. બોલીઓના વિસ્તાર,
આથી, આવી લેદરેખાઓના સંબંધાત્મક ઉપર આધાર રાખે છે. બિન્ન
શરી જનાં ભાષાકીય લક્ષણોના સમુદાયથી બોલીઓની સીમારેખાઓ
આંકી શકાય છે. આથી, આપણે અહીં પ્રાચીન આર્ય વાગિવિસ્તારનું
ધોમે ધોમે વિભાજન થઈને જુદી જુદી બોલીઓમાં વહેવાવાનું બન્યું
તે અંગેના ભાષાકીય લક્ષણોને તપાસીશું.

૪. પ્રાથમિક ભૂમિકામાં ત્રણ થોડા બોલી વિસ્તાર
વિભાજનની પ્રક્રિયા—ને પુનઃપ્રક્રિયા—હવેથી ચાલુ જ હોય છે
તેને લીધે આ પ્રજનની ગૂંચણણ વધે છે. પણ ઇતિહાસવિદે આની

કાળગણતરીથી આ પ્રજનનો ઉર્વે આપવાનો છે. સતત એવાં ચાગમ અને
સરખામણી દ્વારા તે વિભાજનની પ્રક્રિયા કાઢી બતાવશે પણ આનું
પરિણામ તો પ્રાચીન જ હોવાનું. આગ્રપાસની બોલીઓમાં—વખનો-
વખન શનાં આદ્યનપ્રદાન, વસતીઓનાં સ્વચાંતર, અને પ્રતિષ્ઠાસૂચક
ભાષાઓના સ્વજનપદ્યતઓથી આ પ્રજનની ગૂંચણણ વધે છે. આપણે
આજની ભારતીય-આર્ય ભાષાઓને ધ્યાનથી જોતાં જોતાં આગળ થાવીશું.
આમાં સરખાં રૂપોની સરખામણી, જુદાં રૂપોનો તફાવત અને આ જ
રૂપોની કાવચસુના, અગાઉના વિભાજનને નક્કી કરવામાં મદદદશ થશે.
જેમ જેમ વિભાજન વધારે જૂનું તેમ તેમ તેને ઓજાવવાનું કામ
વધારે મુશ્કેલ; કેમ કે તેમાં બીજાં કેટલાંય પેટા વિભાજનોનો સમાવેશ
થવો હોય છે. આર્ય વાગિવિસ્તારનું જૂનામાં જૂનું વિભાજન ઉત્તર,
મધ્ય અને પૂર્વ એ ત્રણ થોડા વિભાગોમાં થાય છે. પૂર્વાત તો
વલોય પણ છૂટો પડ્યો હોત પણ તેમાં કેટલાંક એવાં લક્ષણો
પણ છે જેના વડે ઉત્તર વિસ્તારથી મધ્યપૂર્વના વિસ્તારને જુદો પાડી
શકાય. પૂર્વાતને અન્ય વિસ્તારથી જાનો ફમાં થતો વિકાસ, રને
બદલે જતો વધતો જતો ઉપયોગ, —ત્ત—નો મૂર્ધન્ય—ત્ત માં થતો
વિકાસ, તથા જ, જ અને જ એ ત્રણે ઉપવર્ણોનો એક જ જા થઈ
જતો ઇન્વાદિ લક્ષણોથી જુદો પાડી શકાય તેનું મૂર્ધન્યના આર્યોના
સીમાકાંડોના વસાવટી વિસ્તારમાંથી ખાસ કરીને ઉત્તર અને દક્ષિણના
દેશોથી પણ થઈ શકે હોય. વચ્ચેનો વિસ્તાર વધારે ફરિસતક રહ્યો છે અને
ત્યાં પરિવર્તનનું પ્રમાણ આવી ધીમું છે. પૂર્વ વિસ્તાર તો પથેલા જ
જુદો પડ્યો હોવા છતાં મધ્ય વિસ્તાર સાથે કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણો
બતાવે છે. સ્વરાન્તર્ગત—સ્વ—નો સ્વારાન્તર્ગત સાનુનાસિક—જે—ઉપવર્ણો
સાથે અનુનાસિકવાળાં મુગમો—ઘ્ઘ્,—ઘ્ઘ્—નો અનુનાસિક સાથે મધ્ય-
પ્રાણવાળાં મુગમ—ઘ્ઘ્—માં વિકાસ અને—જને કલમમાં વિકાસ ઇન્વાદિ
આમાંનાં મુખ્ય મુખ્ય લક્ષણો છે. ઉત્તર તફરનો (ને ઉંચાન પણ)
આર્ય વાગિવિસ્તાર કેટલાંક ખાસ લક્ષણોને લીધે મધ્યપૂર્વના વિભાગથી
બહુ સ્પષ્ટ રીતે જુદો પડી જાય છે. આમાંનું એક વિશેષ લક્ષણ તે
અનુનાસિક + અધોષ વ્યંજનોનું મુગમ અનુનાસિક + ધોષ વ્યંજનના
મુગમમાં બદલાય છે તે છે. આ—રીતે જ્ઞ—જ્ઞ—ઘ્ઘ્—ઘ્ઘ્—, અને
—ઘ્ઘ્—જેવાં મુગમો—ઘ્ઘ્—ઘ્ઘ્—ઘ્ઘ્—ઘ્ઘ્—અને ઘ્ઘ્—માં પથરાય છે.*

૨. આ ફેરફારની કેટલાંક દૃષ્ટાંતો નીચે મુજબ છે:
- સં. : ઘુંઘલ; સિંધી : સંપર; પંજાબી : સંગલ; નેપાલી : સાલ્તો; ગુજરાતી : મરાઠી : સાલ્ક.
 - સં. : વચ્ચા; સિંધી : વચ્ચહ્; પંજાબી : વચ્ચહ્; ગુજરાતી : વાંચ; હિંદી : વાંચ.
 - સં. : પચ્ચાવાલ; સિંધી : પચ્ચહ્; હિંદી : ગુજરાતી : પવાલ.
 - સં. : વત્ત; આરવીરી : વત્ત; પંજાબી : વત્ત; સિંધી : વત્ત; આસામી : બંગાળી : હિંદી : ગુજરાતી : વત્ત; બિપ્રા : વાન્ત;
 - મરાઠી : વત્ત; સિંધી : વત્ત,
 - સં. : હેમન્ત; પંજાબી : હિન્ત; આરવીરી : વન્ત.

આકૃતિ ૧

આકૃતિ ૨

મધ્યપ્રદેશને દક્ષિણ (અને અગ્નિકોણ પણ) છેડે પણ ભૂદાં લક્ષણો વિકસતાં જતાં હતાં. તે આમાંનાં કેટલાંક મધ્ય વિસ્તાર કરતાં ઉત્તર સાથે સામ્ય ધરાવતાં હતાં. આવાં લક્ષણોમાં—સુ—આંધી—ચ્ચ—તરફ ગતિ, —વ—નાં ભંજન યુગમનું—ત્—(—ત્વ—વ્—)માં પરિણમે છે એવા મધ્ય અને પૂર્વ વિસ્તારથી ભિન્ન પરિવર્તન)માં પરિવર્તન વગેરે છે. આ રીતે આપણને મુખ્ય મોટા ત્રણ ભૌગોલિકસ્તરો આપતી ભાષા-શાસ્ત્રીય તફાવતની આ જૂની રેખાઓ છે. કે કમ પ્રમાણે ઘણું ખડું આ ત્રણે ઉદીચ, મધ્યદેશ અને પ્રાચ્ય એ રીતે ઓળખાય છે. આમાંની દરેકનું પછીના કાળમાં પુનઃવિભાજન થાય છે.

૫. પૂર્વ તરફનાં ભાષા જૂથોનું વિભાજન

આ પ્રમાણે પાટલિપુત્ર અને મગધ જેનું કેન્દ્રસ્થાન છે તેવું આ પશ્ચિમનું જૂથ, પૂર્વની, પશ્ચિમની અને મધ્યની એમ ત્રણ શાખાઓમાં વહેંચાઈ જાય છે. આગળ જતાં પૂર્વમગધની શાખામાંથી બંગાળી, આસામી અને ઊડિયા, પશ્ચિમની શાખાથી ભોજપુરિયા અને નાગ-પુરિયા તથા મધ્યની શાખાથી મગધી અને મૈથિલી વિકસી. પૂર્વમાં તો ઘણુંખડું ભુદાં અને મલયોરીના સમવર્માં વિભાજન થતું હતું. આ વિભાજન થવા બાદ મધ્ય જૂથમાં પછીથી કેટલાંક લક્ષણો વિકસે છે. ભૂતકાળના અર્થમાં—ત્—નો ઉપરોગ, ભવિષ્યકાળ માટે—ત્—સકર્મક ક્રિયાપદના ભૂતકાળમાં કર્તૃર રચનાનો ઉપરોગ (ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં બીજા બધે કર્મણિ પ્રયોગને વાપર હતો) ઈત્યાદિ આમાંના

સં. : પન્થર; સિંધી : પન્થ; પંજાબી : પન્થ; હિંદી : ગુજરાતી : પન્થ.

સં. : કમ્પટ; સિંધી : કાન્ડો; કાશ્મીરી : કોન્ડ; નેપાળી : કેરો; હિન્દી : ગુજરાતી : કેરો.

સં. : કમ્પટે; સિંધી : પંજાબી : કમ્—; નેપાળી : કામ્—; કાશ્મીરી : કમ્; ગુજરાતી : હિંદી : કોપ—.

૩. કેટલાંક વાવવ્ય અને નેર્જનમાં—સ્—વિકસનાં તથા પૂર્વ તેમજ મધ્ય વિસ્તારમાં—સ્—વિકસનાં દૃષ્ટાંતો.

સં. : મટા : 'મતી' ઊડિયા : એલ; હિંદી : એલ; ગુજરાતી : એલ.

સં. : અધિ; કાશ્મીરી : અધિ; સિંધી : અલ; હિંદી : ગુજરાતી : એલ; ઊડિયા : અલિ; બંગાળી : એલિ.

સંસ્કૃત છાર—જેવા શબ્દોમાં દીક દીક સેનભેગ પણ થઈ છે. આનો વિકાસ સર્વત્ર સ્—નાં થાય છે. (હુરી), વની દાર—નો

વિકાસ છાર અને છાર બંનેમાં થાય છે. તે જ રીતે ક્રાત પણ કાલ્ અને કમ્પમાં વિકસે છે.

મુખ્ય મુખ્ય લક્ષણો છે. ઉપરાંત બાકી વિષયક મોંઘપાત્ર એવાં કેટલાંક લક્ષણો પણ અમાં વિકસ્યાં છે. મધ્યપ્રાચીન સ્વરે જ નું મુખ નિમન સ્વરે જોવાં પરિણમ્યું એ આમાંનું મુખ્ય લક્ષણ છે. (જૂઓ 'ઓરિજન ઍન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓફ થી બેંગાલી લેંગ્વેજ' કુ. પર). ઉત્તર (અને ઉત્તર-પૂર્વ જૂઓ) જૂઓ પછીથી; પંજાબી, લહન્દા, સિંધી, કચ્છી, કાશ્મીરી અને પહાડી (જેમાં પૂર્વ, મધ્ય તથા પશ્ચિમ પહાડીનો પણ સમાવેશ છે)માં વિકસે છે. આગળ જતાં ઉત્તરનાં આ જૂઓમાં એક બીજું મોંઘપાત્ર લક્ષણ પણ વિકસે છે. આ લક્ષણ તે—હસ્તસ્વર + વ્યંજન યુગ્મ બીજે બધે દીર્ઘ સ્વર-એકવચ્ચિયા વ્યંજનમાં વિકસે છે. જ્યારે ઉત્તરના જૂઓમાં સ્વરોનો હસ્તસ્વ-દીર્ઘત્વ બદલાવું નથી તે છે. આ કાળે પંજાબી-લહન્દા જૂઓ સિંધીથી જુદું પડે છે. પંજાબી-લહન્દામાં સ્વરનું દીર્ઘત્વ પણ નથી થતું ને વ્યંજનનું એકવચ્ચિય પણ નથી સંધાનું જ્યારે સિંધીમાં સ્વર તો હસ્ત સ્વર છે પણ વ્યંજન એકવચ્ચિ બની જાય છે. પહાડી બોલો આ જૂઓની જ છે, પણ પહાડીના કેટલાંક ભાષકો (ઉ. ત. પશ્ચિમ પહાડી એટલે કે નેપાળી) હિમાચલથી ખીણ પ્રદેશમાં પૂર્વ તરફ વસતા જતા હોવાથી ને આમ બનવાથી ત્યાં ત્યાંના ભાષકોની સાથે સમય થસવતા નથી. (જૂઓ આર. એચ. ટર્નરની 'એ કમ્પેરેટિવ ઍન્ડ ઇટિમોલોજિકલ ડિગ્રી ઓફ ધ નેપાલી લેંગ્વેજ' પુ. ૧૩-૧૪)

૬. મધ્ય પ્રદેશમાં પ્રવિભાજન

ગંગા ને જમના નદી વચ્ચેના પ્રદેશમાં આર્યોનું સાંસ્કૃતિકકેન્દ્ર હતું. પૂર્વ અને ઉત્તર-ઉત્તરપશ્ચિમના વાસ્તવભાષના જુદા પડ્યા પછીથી આ દોઆબના પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલી પ્રદેશ જુદો પડ્યો. ખરેખર તો દક્ષિણ પશ્ચિમાત્મ છેડે ઉત્તરને જુદાં પાડતાં એવાં કેટલાંક ભાષાકીય લક્ષણો સમાન હતાં અને સ્વચ્છત્વગત-જૂની રક્ષા જેવાં મોટેથી આવેલાં લક્ષણો (જે બીજે બધે ઉ. ત. હિંદીમાં તથા પૂર્વ છેડે-જૂની સાથે જ ભળી ગયેલ છે.) આ જૂઓમાં સમાન રીતે ટક્યાં હોય તેમ માનવાને કારણ મળે છે. આ પ્રદેશમાંથી એક સમાજ સિદ્ધ-

તીપ-લંકા— તરફ સ્થળાંતર કરીને છૂટે પડે છે ને ત્યાં સિદ્ધથી ભાષા તરીકે વિકસે છે. સંમિશ્રક પ્રત્યય—હ્રસ્વ વાપરતાં આવવાથી પ્રવિભાજનને તેની અસર પડેલે છે. (જૂની અપાદાનમાંથી વિકસિત થયેલાં—જોતિ સાથે આને સાંકળી શકાય) (જૂઓ હ્રસ્વ બ્લોક વા. દ્વાર્માંસો દ વા લાંબ મથમે કુ ૧૯૫, કુ ૨૬૩). અને જેના પશ્ચિમ છેડે સોપાસ તથા પૂર્વે વસક આપ્યું છે તેવા દક્ષિણ વિસ્તારમાં સ્વતંત્રતા વ્યંજનોનું પુરું વિલીનીકરણ થાય છે (બીજે બધે આ હજી ઘોષીત ભૂમિકાએ છે ને વિલીન તો પછીથી થાય છે.)—(જૂઓ આકૃતિ ૩.) આ વિસ્તારમાં પણ મૂળતઃ લલેતો ખાસ વપરાય નહતે પડે છે. (દ્વાનીકી ભાષકો સાથેના તેમના ખાસ સંબંધને કારણે પણ આ હોવાનો સંભવ છે.) આ જૂઓ આગળ જતાં મરાઠી અને કોંકણીમાં વિકસે છે. બાકીનો વિસ્તાર દક્ષિણ વિભાજના આ વિભાજનને ગુજરાતી, રાજસ્થાની ને ત્વીચીના વિભાજનથી અનુસરે છે. મધ્યના વિસ્તારથી ગુજરાતી—રાજસ્થાની—ત્વીચી વિસ્તારને છૂટા પાડતી ભાષાકીય રેખાઓને તપાસતાં, અંગવિસ્તાર પામેલાં નામો—પુલિંગ અને નપુસકવિગ્રહ—ના પ્રચવાનાં રૂપ એક પ્રદેશમાં—ઝડ અને—ઝંડ માં તેમ જ બીજા પ્રદેશ (કેન્દ્ર)માં સાથાં વિકસ્યાં છે તો એ જ રીતે નાખના બહુવચનના પ્રત્યયોનો વિકાસ પણ બંને પ્રદેશોમાં જુદો છે, જેમ કે જૂના ન-પુ. વિનું બહુવચન મધ્યવિસ્તારમાં બધાં જ નામાંમાં વિકસ્યું જ્યારે જૂનું—જગા બાકીના વિસ્તારમાં આ તરીકે જ રહ્યું.

હજુ આ તબક્કા સુધી તો ગુજરાતી નામથી (અથવા ઉપર આપવામાં આવેલ પ્રાચીન ભારતીય આર્ય વર્ણવસ્તારમાંથી—ધીમે ધીમે વિભાજિત થઈને વિકસેલી કોઈ પણ આર્ય ભાષાનું નામ) માત્ર ભાષાકીય ફેરફારની રેખાઓને ધીમે ધીમે દર્શાવતી એવી એક બોલી જ નિર્દર્શક છે અને પ્રત્યેક પરિવર્તિત રૂપ બોલીના નક્કા પર એક નવો જ વિસ્તાર સૂચવે છે. આમાંથી કંઈક રીતે જુદાં લક્ષણો દર્શાવતી કોઈ પણ એક બોલીને કોઈ એક ભાષાના અભિપ્રાયને નવાજવી તેમાં જોખમ રહેલું છે,—કંઈક ગેરસરને દોરવે તેવું પણ છે. (શીરાપૂર સંમેતનાં), ગુજરાતમાં આંશેના વસવાટ બહુ આગળ ન જતો હોય તોયે, અરોડના સમય જેટલો જૂનો

૪. સુનીતિદુમાર ચિત્રજીનાં 'ઓરિજન ઍન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓફ બેંગાલી લેંગ્વેજ' કુ. ૭૭માં અપેક્ષા અંગ્રેજી વાક્ય 'I Read a book' ને અહીં દૃષ્ટાંત તરીકે લીધું છે. આ પશ્ચિમ જૂઓમાં કમ્પિલ રચના અને પૂર્વમાં કંતીર રચના નિદર્શલે.

પૂર્વ	પશ્ચિમ	પૂર્વ	પશ્ચિમ
પૂર્વો હિંદી કે પોથી પદેન્	પશ્ચિમો હિંદી મેં-ને પોથી પદ્-દે	બોજપુરીયા હમ્ પોથી પક્લી	ગુજરાતી મેં પોથી થાન્-દે
મેથિલી હમ્ પોથી પલહું	મરાઠી મીં પોથી થાન્-હન્-દે	બંગાળી બમિ પુચિ પલિયામ્	સિંધી મું પોથી પદ્-દે મે
ઊડિયા અમ્લે પોયિ પલિહું	લહન્દી મે પોથી પદ્-દે-મ્		

૫. પંજાબી-લહન્દા અને સિંધીમાં સ્વરોના કાલવાના સવચવાનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંતો નીચે આપવામાં આયાં છે.

- સં. તત્ત- બંગાળી: તાતા, ઊડિયા: સાત્તિકા, હિંદી: તાતા, ગુજરાતી: તાતું મરાઠી: તાતવું પંજાબી-લહન્દા: તાતા સિંધી: તાતો.
 સં. થાં: આસામી-બંગાળી-ઊડિયા: થાંદિ, હિંદી: થાંદિ, (પરિચ) ગુજરાતી: થાંદકો, મરાઠી: થાંદિ, પંજાબી: થાંદિ, લહન્દા: થાં, સિંધી: થાંતો.
 સં. થક આસામી: થાક, બંગાળી: થાક, હિંદી: થાક, ગુજ. મરાઠી: થાક, પંજાબી: થાક, સિંધી: થાક.
 સં. વ્યાઘ્ર આસામી-બંગાળી: થાથ, ઊડિયા: થાથ, ગુજ. મરાઠી: થાથ, હિંદી: થાથ, પંજાબી: થાથ, સિંધી: થાથ
 સં. રાઘ બંગાળી: રાઘા, ઊડિયા: રાઘા, હિંદી: રાઘા, મરાઠી: રાઘે, ગુજરાતી: રાઘે, પંજાબી: રાઘા, સિંધી: રાઘા.

મેધપાત્ર છે. એ જ રીતે — જૂની સાથે સહાયક અંગની પસંદગી ગુજરાતીને બોલી અને સહસ્થાની વિસ્તારથી જુદી પડે છે. ગુજરાતીમાં —ત્- સંબંધિત સંકેતો ફરીને વપરાતા થયા (જે કે એના અવશેષ મારવાથી અને મેવાથીમાં છે.) જ્યારે બોલી અને સહસ્થાનીમાં આ સંબંધિત સંકેત —ત્- રહ્યા છે. આદ્યબાબુની બોલીઓથી ગુજરાતી છૂટી પડે તેને માંડ છમો સાતસો વર્ષ થયાં હશે. ગુજરાતીની પ્રાદેશિક સીમા વચબજ આ સમયથી ઓળખાવી થકાજ. કછના રણ અને અરવલ્લીની ધારમાળા વાવ્ય અને ઉત્તરની સીમા બતાવે છે. ઈશાન, પૂર્વ અને અગ્નિપ્રદેશ; પર્વતો તેમ જ બીજાના વસવાટવાળા ડુંગરા અને જંગલોથી ભરપૂર વિસ્તારોને લીધે છૂટે પડે છે. પશ્ચિમમાં તો દરિયાકિનારો જ કુદરતી સીમારૂપન છે.

‘હ. પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયમાં ગુજરાતની બોલીઓની પ્રતિબંધન બિન્ન બિન્ન કેન્દ્રો

આજના ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં ભાષાકીય લક્ષણોની વહેંચણીને તપાસીએ તો આપણને એમ જણાય છે કે છેલ્લાં બે ત્રણ સૈકાથી આવી નવ્ય પરિવર્તન દાખવતો પ્રતિષ્ઠિત વિસ્તાર છે તે અમદાવાદની આસપાસનો રક્ષો છે. જ્યારે તેની અગાઉના ગાળામાં આ વિસ્તાર સૌરાષ્ટ્ર-દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્ર રાજો છે. આમાંથી દ્વિવિત એ થાય કે પહેલાનાં સમયમાં પ્રતિષ્ઠિત ભાષાનું માપ સૌરાષ્ટ્રની કોઈ એક બોલી પર નિર્ભર હતું. સૌરાષ્ટ્રની બોલીઓનાં બીજાં કેટલાંક રક્ષિત લક્ષણો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે. સ્વરાન્તર્ગત જ અને જ લેક્ષક ધટકો તરીકે સચવાયાં છે. આથી પાકી અને પાકીના સૌરાષ્ટ્રમાં જુદા અર્થો છે. પાકીનો અર્થ ‘બેંસ’ અને પાકીનો ‘જમીન પર પટ્ટી’ એવો અર્થ થાય છે. તળભૂમિની બોલીઓમાં આ લેક્ષકત્વ સચવાયું નથી. અન્ય દ્રશ્ય દ સૌરાષ્ટ્રની કેટલાંક બોલીઓમાં જળવાયો છે, જ્યારે તળભૂમિની બોલીઓમાં તેની જાળવણી થઈ નથી. આપ આવ્યુ, ગાવ્યુ, વોદ્યુમાં રહેલો અન્ય જ કાર જૂના અન્ય — ફને જ સૂચવે છે. આના તળપ્રદેશનાં રૂપો—આજુ, જાજુ, વોદુ વગેરે જેવાં છે. એવી જ રીતે જૂનો અનુજ —માન (સંસ્કૃત દ્રશ્યમાન પ્રકારના) —માન જેવા કમ્પિલુ ભૂતકૃતમાં રૂપમાં ટકે છે. કેલાળો, મરાળો ઈત્યાદિ તેનાં દૃષ્ટાંતો છે. જ્યારે તળ પ્રદેશમાં ભૂતાર્થ અનુજ—જૂની સાથે નવા કમ્પિલુ અનુજ—જા—નો વાપર થાય છે, દેરાળો, મરાળો વગેરે તેનાં દૃષ્ટાંતો છે. સાદા નિર્દેશાત્મક રૂપાન્વાનમાં આવના પહેલા પુરુષ બ. વ ના પ્રત્યયનું કમ્પિલુ રૂપ હતું. આ ઘટના જૂની કમ્પિલુ સ્વરના વપરાશના પરિણામરૂપે જ લોચ તેમ જણાય છે. આજ ક્યારેક વિચાર ‘અમારાથી કયા પ’ અર્થનું ‘અમે કરીએ છીએ’ એ સ્વના પછેનો ‘ક્યારે કરી’ માં નિષેધ છે. આ સૌરાષ્ટ્રની બોલીઓમાં જળવાઈ રહેલ છે, જ્યારે તળ પ્રદેશમાં પછેથી બી. પુ. અને ત્રી પુ. બંધુત્વના સાદૃશ્યથી પહેલા પુરુષ બંધુત્વનું રૂપ થઈ—જૂના પરિવર્તન થાય છે. એ જ રીતે નીચીયાના અનુજ—નનું અનુવાસિત પદ સૌરાષ્ટ્રના નેત્રન વિજાનની બોલીઓમાં જળવાય

છે. ઉપરાંત શબ્દભૂમિય પણ સૌરાષ્ટ્રના જૂના સ્તરને નિદેશ છે. માંહિ, માંચ ‘અંદર’ જેવા દૃષ્ટાંતો સૌરાષ્ટ્રમાં ખૂબ પ્રચલિત છે. જ્યારે પછેથી આ અર્થમાં આવેલું શબ્દ તે અંદર છે. (સંસ્કૃત અંતર—, માંના જે ના—નું ન્દ—માં પરિવર્તન થયું તે ઉત્તર તરફના જૂથને સૂચવે છે. સરઠ આ જ અર્થમાં પશ્ચિમ હિંદીમાં પ્રચલિતો શબ્દ ‘મિતર’ જેનો સંબંધ અગ્નિ-અંતર—સાથે છે.) અહીં, આવા ઘણાં દૃષ્ટાંતો ઉપેચી થકાજ.

૧૦. જૂનાં પ્રતિષ્ઠ કેન્દ્ર તરીકે સૌરાષ્ટ્રની બોલીઓ.

સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાંથી કેટલાંક જૂનાં પરિવર્તનોએ સમસ્ત ગુજરાતી-ભાષી ભાષકો પર અસર કરી છે. આનો અર્થ એ થાય કે કોઈપણ એક કાળે, સૌરાષ્ટ્રની કોઈએક બોલી પ્રતિષ્ઠિત કે પ્રતિષ્ઠામુલક માપ ધરાવતી બોલી હતી. આમાંનું એક પરિવર્તન તે નામની રચનામાં પુ. ફંચ અને બ. પુ. ફંચ અનુગોની વપરાશ છે. કેટલાક અન્ય જ વાળાં નામો પુ.માં પ્ર.એના પ્રત્યય અન્ય —ત્ થી ને નપુ. અન્ય—લં થી વિકસ્યાં જેમ કે પાત્રીની વિકાસ પાત્રીડ; વાળી નો વાળીડમાં અને પછેથી તો આ અન્ય —ફંચ ખુદ એક અનુજ બની ગયો ને બીજાં નામોની સાથે વિકસીને ખૂબ પ્રચલિત થઈ ગયો. જ્યારે પ્રથમા પુ. એ. વ.ના પ્રત્યયનું —જોમાં અને નપુ. એ. વ. —ત્રમાં પરિવર્તન થયું ત્યારે આ અનુજ પુ. નામોમાં અન્ય ફજો ઉઠ્યો તરીકે (જૂળમાં જે અન્ય —ત્ વાળાં નામ હતાં ત્યાં) અને નપુ.માં અન્ય ફંચે તરીકે દેખાય છે. આ અનુગો દ્વારા તો બીજા ખૂબ રચનાઓ થવા લાગી. થાકુ ગુજરાતીમાં આ અનુગોવાળાં કેટલાંક નામ મળી આવેલો. કાજુ—ફજો (એક અંબવાળો), ગદ્—ફજો (થક), મીંત—ફજો (ભંભુટિયો), વાર—ફંચ (લાકડાના ઘાવવાળું એક હથિયાર), લોજુ ફજું (દારી, આત્માનું લોકલ) વગેરે તેનાં વોરું ઉદાહરણો છે. આની ઘટનાત સૌરાષ્ટ્રમાંથી થઈ હશે તેમ માનવાને અન્ય —ફંચે કે ફજા અનુગવાળા સૌરાષ્ટ્રમાંના જલેરને ગામડાંનાં નામો તેમજ સ્થળનામો કારણ આપે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આવાં નામોનું પ્રમાણવાહુત્વ, આ ઘટના સૌરાષ્ટ્રમાં ઊભી થઈ ને પછેથી દેશવેલી હોવાની શાખ પૂરે છે. સૌરાષ્ટ્રમાંના આવાં કેટલાંક સ્થળનામો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

સોઠ: સતિયા, વાંકિયા, મળિયા, જાળિયા, લોદવા, ભાંદવા, ખીરું.

મધ સૌરાષ્ટ્ર: વવાલિયા, ખિજડિયા, પિપરિયા, ભાડવા, કુણડું.

ઘાવાર: ભાટિયા બંબાળિયા, જાંબિયા, ખાખરિડી, પીકડી

ઝાલાવાડ: કંવારિયા, વિમલિયા.

ગોલિવવાડ: વિવિયા, ઝેલિયા, મહુવા, મંદવા, ઈન્વાદિ

જે સમયમાં અન્ય —ત્, —ત્ચ અને —ત્ચ નવા અનુગો પ્રચારમાં આવ્યાં ત્યાર પછેથી જ આવાં સ્થળનામોની ઉત્પત્તિ સંભવે. આ સૌરાષ્ટ્રમાં ખૂબ પ્રમાણમાં છે તેનો અર્થ એ કે તેનો ઉદ્ભવ અને પ્રારંભિક વાપર સૌરાષ્ટ્રથી થયો હશે. ને પછેથી ગુજરાતીનાં બધા પ્રકારનાં

નામોમાં આનો ઉપયોગ, ગુજરાતના બીજા સમયના વિસ્તારે આને અપનાવી લીધાના સૂચનરૂપ છે અને પ્રસ્તુત પરિવર્તન બોલીને જાણે પ્રતિષ્ઠિત બોલી તરીકે અથવા તો પ્રવિણતા માપને સૂચવતી બોલી તરીકે સ્વીકારી લેવા ત્યારે જ આમ થકય બને.

૧૧. બોલીઓની વધતી જતી ભેદરેખાઓ અને ઉત્તર-મધ્ય ગુજરાતમાં પ્રવિણ કોટ્ટોનો પ્રસ્થાપના

તત્વવિસ્તારની બોલીઓને મુખ્યત્વે (પર્ણ)ખડું નદીઓ ના પટ્ટો પટ્ટા વિભાગો પ્રમાણે ઉત્તર તરફની, જેમાં મનાસ અને સામરમતી વચ્ચેના પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે; મધ્યની, જેમાં સામરમતી અને નર્મદા વચ્ચેનો પ્રદેશ સમાવે થાય છે; ને દક્ષિણની, જે નર્મદા અને તાપીની દક્ષિણ સીમાના બહારના વિસ્તારને સમાવે છે; આ પ્રમાણે વર્ણવી શકાય છે. આમાંથી આપણે ઉલ્લા જે-ત્રણ સંકીર્ણ નવાં ઉદ્ભવેલાં અને ગુજરાતીની ઉત્તર-મધ્ય બોલીઓની ભક્તિના કારણે સમસ્ત ગુજરાતી વાકિવસ્તારમાં ફેલાયેલાં ઉત્તર તરફની બોલીનાં લક્ષણોને પહેલાં તપાસીશું.

સૌરાષ્ટ્રમાં અને તત્વવિસ્તારના છેક ઉત્તરના છેડાઓમાં વપરાતા બ. વ. ના જૂના અનુગમે નામના બ. વ. નો નવો અનુગ -જા ખસેડાવા લાગે છે. બ. વ.નો આ નવો અનુગ હજી હમણાંનો જ -લગભગ બે સૌકા જૂનો છે. તેની યદ્યપાત પર્ણખડું મધ્ય વિસ્તારમાંથી થઈ છે અને આજની શિષ્ટમાન્ય ગુજરાતીના બ. વ.ના અનુગ તરીકે સ્વીકારાયેલ છે. સૌરાષ્ટ્રનો જૂનો બ. વ.નો અનુગ ટં (ઉ. ત. માઈવં ભાઈઓ) પર્ણખડું બીજા નામોનાં નપુ. એ. વ.ના અનુગનો વિકાસ હતો અને ઉત્તર ગુજરાતનો -જાં (ઉ. ત. જાં પાલે) બીજાં નામોનાં નપુ. બ. વ. અનુગનો વિકાસ હતો. હવે -જાં ઉત્તર તથા સૌરાષ્ટ્રમાં ફેલાતો જાય છે.

એવી જ રીતે જૂના કમ્પોઝ પ્રાચીનના અટકો જવાની સાથે જ સાદા નિર્દેશાર્થનું પ્ર. ધ. બ. વ. સૌરાષ્ટ્રમાં થયું રહ્યું (ઉ. ત. કરી છો) અને જૂનું કમ્પોઝ રૂપ (ઉ. ત. કરાં, કોલો સંસ્કૃત-જામઃ નો વિકાસ) ઉત્તરના (ખાસ કરીને બનાસકાંઠાનાં) વિસ્તારોમાં થયું રહ્યું. પણ પ્રવિણસૂચક એવું રૂપ (ઉ. ત. કરી-જો) સાદુરજાનક -એની સાથે તળભૂમિના ભાકીના વિસ્તારમાં સામાન્ય બની ગયું. આ વાતમાંથી ફરીથી એ દર્શિત થાય છે કે અર્વાચીન પરિવર્તન-વિસ્તારો તળપ્રદેશના ઉત્તર-મધ્યમ વિસ્તારો છે. બીજાં કેટલાંક વ્યાપકરૂપ તથા શબ્દભેદનમાંથી ઊભાં થતાં લક્ષણો આ વિસ્તાર તે તળ પ્રદેશ જ હોય એમ પણ સૂચવે છે.

૧૨. બોલીઓનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો

સૌરાષ્ટ્ર અને તળપ્રદેશની બોલીઓનો આ પ્રમાણેનો સંબંધ જોવા પડી, હવે આપણે મુખ્ય મુખ્ય બોલીઓની વિશિષ્ટ લક્ષણોને અલગ રીતે તપાસીએ. હજી સુધી બોલીઓનો અભ્યાસ આ રીતે નહિ

થયો હોવાના કારણે આપણે માત્ર છપ્પ પચરો તારવેલાં છૂટક એવાં જાનિ વિવરક વિષાનો પર આધાર રાખતો પડ્યો.

હાથારી, બોલી તરીકે, (અગાઉ જણાવ્યા મુજબ) દીક દીક જૂના સમયથી છૂટી પડી છે અને તેમાં ફ, બે, ઘ, ઘા, ઘ, ઘો, આ છ સ્વરોની વ્યવસ્થા પ્રવર્તે છે. કચણી તે ઘણી જ નજીકની છે ને તેમાં કચણી સિધી જયમાંથી ખૂબ આગાત વયેલી છે.

સૌર-ઝોડિયસમાં ઉપરલિખિત સ્વાર ઉપરાંત નિમ્ન સ્વાર બે, બો મળીને કુલ્યે આઠ સ્વરોની વ્યવસ્થા છે (આવું જ ગુજરાતીની અન્ય બોલીઓનું છે.) તાલવ્ય (પર્ણકો) કોટિના માત્ર બે ઘટ્ટો છે. અયોગ અન્વયપ્રાપ્ત અને મધ્યપ્રાપ્ત. આને લગતાં ધોષ ઘટ્ટોને બદલે ધોષ પર્ણક જ છે.

ઉત્તર ગુજરાતી (ખાસ કરીને મતી નદીની ઉત્તર તરફની) ફ+અનુ નાસિકત્વને બદલે વિવૃત્ત બે અને જા+અનુનાસિકત્વને બદલે વિવૃત્ત કો આપીને છુટી તરી આવે છે. જીત ને બદલે મોત અને જામ ને બદલે જામ આના ઉદાહરણો છે. બનાસકાંઠા અને સામરકાંઠા જેવા ઉત્તરના છેડાઓના પ્રદેશોમાં આદિયુગિમાં સોશ-મ- (ખાસ કરીને એક શુનિવાળા ઘાંઘોમાં)ને સ્થાને નિમ્ન (કે ઉચ્ચ) કો આવે છે. આ જ વિસ્તારમાં આપણે શિષ્ટમાન્ય એવા ધોષ અન્વયપ્રાપ્ત તથા મધ્યપ્રાપ્ત તાલવ્ય સ્પર્શ રૂપોમાંથી ધોષ તાલવ્ય સંધર્ષ જ રી ખસેડવા જોઈએ છીએ. ઉ. ત. (જર્ 'એક અનાજ' ને બદલે) જોઈ, ઉત્તર તરફની બોલીઓનાં આ બંને લક્ષણો કેટલેક અંશે ધોષથી ભીંથી બોલીઓમાં પણ દેખાય છે ને પર્ણખડું તે આનો ઉદ્ભવ કેન્દ્ર વિસ્તાર (focal area) બીધી વિસ્તાર પણ લેય. અન્ય નિમ્ન બે અને -મ- લેવાં થતાં જણાય છે. ખાસ કરીને સંઘાષ્ટક કિષાપદોની સ્થનાઓમાં આ દેખાય છે (ઉ. ત. કરં છં = કર છ). સૌરાષ્ટ્રની બોલીઓથી કંઈક વિશિષ્ટતા સૂચવતું ઉત્તર ગુજરાતી બોલીઓનું તત્વ જ અને જ વચ્ચેના ભેદાત્મકતા અભાવ ને છે. જ આદિ સ્થાનમાં જ આવે છે ને જ સ્થાનનર્મત આવે છે.

ગુજરાતના મધ્યવિસ્તારની બોલીઓ (ખાસ કરીને કેન્દ્રસ્થાન મેદા જિલ્લાની સરોતરી તરીકે ઓળખાય છે) દંત્ય અને તાલવ્ય સ્પર્શસંધર્ષ વચ્ચેના ભેદાત્મકતા (અથવા કદાચ તાલવ્ય સ્પર્શ સંધર્ષોનો ખસેડીને પણ), તેમ જ અગ્ર સ્વરોની પૂર્વેના કંઠ્ય સ્ફોટકોને તાલવ્ય બનાવીને છુટા પડી રહે છે (ઉ. ત. વાસી=વાવો).

સામાન્ય રીતે ઉત્તરની બોલીઓમાં (નર્મદા નદીની ઉત્તરની) અન્ય -ડં તથા -જાં સ્વરોમાં રહેલું અનુનાસિકત્વ જનું રહે છે ને અન્યસ્વર મુખના -માઈ'નું -ઘડમાં પરિવર્તન થાય છે. આ ઉપરાંત જામાંથી જ તથા જામાંથી જ (અયોગ) તરફ ગતિ થાય છે. આવાં દૃષ્ટાંતોમાં જ અને જ તે જોઈતી તથા ભણેલાઓની અસરનું પરિણામ છે.

દક્ષિણ ગુજરાતી (ખાસ કરીને તાપી નદીની દક્ષિણની ને આ ઉપરાંત નર્મદા અને તાપી વચ્ચેના વિસ્તારની) જ અને જ ને બદલે જ

આપીને તથા હ (ખાસ કરીને અગ્રસ્થાની) ગુપ્તાવીને બોલીઓથી અલગ જિભી રહે છે. આમાં દંત્ય અને મૂર્ધન્ય ધ્વનિ વચ્ચેની અદલબદલ પણ નોંધપાત્ર છે. ચિષ્ટમાન્ય બોલીના ભૂતકાળનો-ચ્- (ઉ. ત. પુ. ચો, મોસ્કો, આ બોલીમાં અંગસ્વર સાથેની શ્રુતિ-ચ્ તરીકે આવે છે જેમ કે પુચ્છો, મોચ્છો વગેરે. સહાયકારક ભૂતકાળનો અગ્રવર્ણો -ઝ- (હ્રતો=હ્રતો) જળવાયો છે. આ પ્રાચીનતા સૂચક છે.

આ બોલીનાં કેટલાંક વૈષાકરણી વિશેષ લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે. ચાલુ વર્તમાનની રચના, કર્તો છે; ચાલુભૂતની રચના કર્તો હ્રતો પરથી ઓઠવાયેથી નવવાય છે. પૂર્ણકૃદંતનો -એલ- જેમકે જતેલો; વિશેષણ તરીકે વપરાય છે.

૧૩. ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે ગુજરાતીની પ્રાંતીય બોલીઓનું આ ટૂંકું બચાન છે. આમાં બીજી ઘણીયે સામાજિક અને પંધાકીય બોલીઓનો ઉમેરો થઈ ચકે. જ્ઞાતિ પરત્વે, પંધા પરત્વે ઇન્પાદિ જૂથોની બોલીઓને પોતાનો ખાસ

શબ્દભંજન હોય છે. આમાં જૂથો ઉપરિલિખિત વિસ્તારમાં તબક્કે પડે છે. સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતના કિનારા પરની મેર તેમ જ એવી જ બીજી ગ્રામ જનિઓ, મધ્ય ગુજરાતની (ઉ. ત. બારંયા) તેમ જ દક્ષિણ ગુજરાતની (ઉ. ત. દુભાયા, ચોધરા વગેરે) જુદી જુદી પાખત જનિઓ તથા પારસી અને ખોજ જેવી અન્ય જ્ઞાતિઓ તે આવાં કેટલાંક જૂથ છે. આ બધાં પોતાના પ્રદેશના બોલી લક્ષણો જુદાં એવાં જ્ઞાતિમાં અંદરો અંદરના ખાસ શબ્દભંજન જેવાં વિશેષ લક્ષણો જુદાં પડે છે. આવા પંધાકીય શબ્દભંજનના શબ્દકોષો થવા ખૂબ નફો છે. ભારતીય-આર્ય ભાષાઓના સંબંધનો પ્રશ્ન ખૂબ ગૂંચવણભર્યો છે. પણ વાગ્વિવસ્તારના ક્રમિક વિભાજનની દૃષ્ટિએ તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો એક સમાન પરંપરાને પાછો ભાષાઓના પરસ્પર સંબંધો સમજી શકાય. બોલીઓના વિભાજનને તથા ભાષાઓના વિકાસને ચોગ્ય રીતે નીઠ સમજવાના પરિણામે જ ક્ષયિત્વ ક્ષયિત્વ એક વાગ્વિવસ્તાર ઉપર અન્ય વાગ્વિવસ્તારના વર્ચસ્વની વાતો પ્રચલિત થતી હોય છે. ભારતીય-આર્ય ભાષાજુલમાં ગુજરાતીના સ્થાનને સમજવામાં આ ટૂંકું રેખાદર્શન મદદરૂપ થઈ પડશે એવી આશા રહે છે.

(મૂળ અંગ્રેજી લેખનો અંગુવાદ)

भराही हे.नां	हे.नां	हे.नां	उजराती	सुखित उज.	सुखित हे.नां
अ	अ	अ	अ	अ	अ
इ	इ	इ	इ	इ	इ
उ	उ	उ	उ	उ	उ
क	क	क	क	क	क
ख	ख	ख	ख	ख	ख
ग	ग	ग	ग	ग	ग
घ	घ	घ	घ	घ	घ
ङ	ङ	ङ	ङ	ङ	ङ
च	च	च	च	च	च
छ	छ	छ	छ	छ	छ
ज	ज	ज	ज	ज	ज
झ	झ	झ	झ	झ	झ
ञ	ञ	ञ	ञ	ञ	ञ
ट	ट	ट	ट	ट	ट
ठ	ठ	ठ	ठ	ठ	ठ
ड	ड	ड	ड	ड	ड
ण	ण	ण	ण	ण	ण

भराही हे.नां	हे.नां	हे.नां	उजराती	सुखित उज.	सुखित हे.नां
त	त	त	त	त	त
थ	थ	थ	थ	थ	थ
द	द	द	द	द	द
ध	ध	ध	ध	ध	ध
न	न	न	न	न	न
प	प	प	प	प	प
फ	फ	फ	फ	फ	फ
ब	ब	ब	ब	ब	ब
म	म	म	म	म	म
य	य	य	य	य	य
र	र	र	र	र	र
ल	ल	ल	ल	ल	ल
व	व	व	व	व	व
श	श	श	श	श	श
ष	ष	ष	ष	ष	ष
स	स	स	स	स	स
ह	ह	ह	ह	ह	ह
ळ	ळ	ळ	ळ	ळ	ळ
क्ष	क्ष	क्ष	क्ष	क्ष	क्ष
ज्ञ	ज्ञ	ज्ञ	ज्ञ	ज्ञ	ज्ञ
त्र	त्र	त्र	त्र	त्र	त्र
श्र	श्र	श्र	श्र	श्र	श्र
स्त	स्त	स्त	स्त	स्त	स्त
वृ	वृ	वृ	वृ	वृ	वृ
क्ष	क्ष	क्ष	क्ष	क्ष	क्ष
ज	ज	ज	ज	ज	ज
झ	झ	झ	झ	झ	झ
ञ	ञ	ञ	ञ	ञ	ञ
ट	ट	ट	ट	ट	ट
ठ	ठ	ठ	ठ	ठ	ठ
ड	ड	ड	ड	ड	ड
ण	ण	ण	ण	ण	ण

કેન્દ્ર સરકારે ટાઈપસાઈટરો અને ટેલિપ્રિન્ટરોને માટે હાથ જે સ્વરૂપનો નિર્ધાર કર્યો છે તે બેઠે દેવનાગરીઓના સમન્વયનો છે. 'ઘ' 'ઘ' 'જ' મરાઠી બાળબોધના છે, તો 'ભ' હિંદી દેવનાગરીનો છે, ભવારે 'શ' અને 'જ' જેની દેવનાગરીના છે. 'જ' નો ત્યાગ કરી દીધો છે, કેમકે 'વ' ના રૂપમાં એ લખવામાં આવેલો.

આજ એક વાત ખૂબ નિશ્ચિત થઈ ગઈ છે. લેખનમાં દેવનાગરી લિપિનો ઉપયોગ કરતી વેળા સિસિત સમાજ શિરોરેખાનો ઉપયોગ ઓછો કરે છે. ગુજરાતી લિપિનો વિકાસ પણ શિરોરેખા દૂર થઈ જવાને લીધે જ થયો છે. દેવનાગરી લિપિમાં પ્રત્યેક વર્ણ ઉપર રેખા કરવાનો રિવાજ છે: વર્ણ લખ્યો અને એના ઉપર રેખા દીધી—એ પદ્ધતિ છે. ગુજરાતી લિપિનો આરંભ થયો ત્યારે શરૂમાં તો પ્રત્યેક વર્ણ લખીને એના ઉપર રેખા કરવામાં આવતી હતી; પછી એવું થવા લાગ્યું કે પહેલાં પૂરી પંક્તિ માટે આખી લીટી ઘેરવામાં આવે ને નીચે આખી પંક્તિના વર્ણ લખાતા રહે. વિશેષ-છાપકામમાં પણ આ જ પદ્ધતિ હતી. ભવારથી ટાઈપ-મુદ્રણ થઈ શરૂ ત્યારથી શિરોરેખા વિનાના વર્ણ કોતરવામાં આવ્યા અને એ છાપવા લાગ્યા ત્યારથી લેખનમાં પણ આજની શિરોરેખા વિનાના ગુજરાતી વર્ણોનો પ્રચાર ચાલુ થયો. તોપણ લેખનમાં પુરાણી રીતથી આખી પંક્તિની લીટી ઘેરીને પછી એની નીચે વર્ણો લખવામાં આવે છે. આજ સુધી દેશી નાનાના ચોપણઓમાં આ પદ્ધતિ ચાલુ છે.

આજના ગુજરાતી વર્ણોનું સ્વરૂપ દેવનાગરી વર્ણોનું વિકસિત સ્વરૂપ જ છે એ વિષયમાં કોઈ સંદેહ આજ કોઈને નથી. અ ઈ ઈ ઈ ઈ એ એ ક ખ ઘ જ ઙ ટ ઠ ડ ઢ ઘ બ ઘ ઘ ઘ—આ વર્ણોમાં 'ઝ' 'ઘ' અને 'શ' જેની દેવનાગરીના જ છે. 'હ' જેની અને હિંદી દેવનાગરીનો છે. નવા સુધારામાં 'અ'ની બાજબી બનાવી લેવામાં આવતાં 'ઈ-ઉ, ટ-ઠ'ની જરૂર નહિ રહે. તો ગુજરાતી લિપિને પોતાના તો 'ક' 'ખ' 'ચ' 'જ' 'ઘ' 'ઙ' 'ઘ' 'ઘ' અને 'ળ' આટલા જ વર્ણ રહે છે. જે પ્રમાણે ત્રણે દેવનાગરી લિપિઓને ઘોડુંઘણું છીડી દેવું પડ્યું છે અને એ ત્રણેના સમન્વયથી કેન્દ્ર સરકારે એક સ્વરૂપ આપ્યું છે, તે પ્રમાણે ગુજરાતી લિપિમાં પણ પ્રચલિત દેવનાગરીની નજીક જવાને માટે થોડો પ્રયત્ન સમાપ્ત અને તો ગુજરાતી લિપિને રાષ્ટ્રલિપિના લેખન-પ્રકાર સાથે એકરૂપ બનવાનું ભાગ્ય મળી જાય છે. મારા તરફથી ઉપરના કોષ્ટકમાં છેલ્લું રૂપ એને માટે આપ્યું છે, જેનાથી ગુજરાતી વર્ણરૂપ દેવનાગરીની નિકટમાં આવી જાય છે.

મને તેટલો આશય થયો, લેખનમાં જરૂરી જડપને માટે શિરોરેખાનો ત્યાગ આજ પણ અનિવાર્ય બની ગયો છે. એ સમયે જરૂરની બાજબી બનાવી લઈ 'અ' 'ક' 'ખ' 'ચ' 'જ' 'ઘ' 'ઙ' 'ઘ' 'ઘ' અને 'ળ' નું નાગરિકરણ કરી લેવામાં આવે તો ગુજરાતી લિપિ જ સમગ્ર ભારતની લેખન-લિપિ બની જાય એમાં કશો સંદેહ નથી. 'જ' થી બચવા માટે મારા તરફથી શિરોરેખાઓ 'ખ' સૂચવવામાં આવ્યો

હતો, જેનો સ્વીકાર કરી. કાકાસાહેબ દેવનાગરી માટે પોતાના મુદ્રણ-કાર્યમાં કરી લીધો જ છે. હિંદી 'ભ' માં ગુજરાતી 'ભ' કરની ભાતિ છે તેને દૂર કરવા માટે જેની દેવનાગરીના શિરોરેખાવાળા 'જ'ને માટે મારા તરફથી સૂચના કરવામાં આવી હતી એનો સ્વીકાર અદ્યપિ પર્વત થયો નથી. પરસ્પર ભીષણકર કરી નાગરિક આવવાનું સરળ બની શકે છે. સમગ્ર ભારતની સમાન લિપિ બનવાથી એકબીજા ભાષાનો પરિચય પણ વધુ સરળ બની શકે.

અંતમાં અહીં બે વાત કરેવા ચાલું છું: એક તો એ કે આજે આપણી પાસે ગુજરાતી ટાઈપસાઈટરોનાં જે મંત્રો છે તેઓમાં ગુજરાતી ભાષાને મોટાપ્રમાણે ટાઈપ કરવાની પૂરી શક્તિ નથી. અહીં નીચે (૧)માં રેફિગ્ટન ગુજરાતી-ટાઈપ-સાઈટરની ચાવીઓ ઘોડા પરિવર્તન સાથે રજૂ કરું છું:

- (૧) 'ઠ' 'ઠ' અને 'ઠ' ('ઠ' 'ઘ' 'ળ'નાં અર્થસ્વરૂપ) નથી તે અહીં સ્થાન પરત્વે દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.
- (૨) સંયુક્તશરોને માટે 'ચાઈ' વિનાના વર્ણોની સાથે પાંખડિયા 'ચ'ની જરૂર રહે છે; એ દાખલ કર્યો છે.
- (૩) સ્વરહીન મોટા વ્યંજનની નિશાની 'ઃ' (ઘ-ચિહ્ન વર્ણની નીચે કરવા દાખલ કરી છે.
- (૪) તત્સમ અંગ્રેજી શબ્દોમાં વિવૃત 'એ-ઓ' કરવાને માટે ઊલટી માત્રા અનંત જરૂરી છે; એને અહીં દાખલ કરવામાં આવી છે.
- (૫) બિન-જરૂરી વર્ણોને દૂર કર્યો છે. નાના 'હ'ને દૂર કર્યો છે. ચાલુ 'હ'ની નીચે ઘ-ચિહ્ન કરી લેવું.

બીજી વાત: ગુજરાત રાજ્ય દેવનાગરી લિપિમાં ગુજરાતી ભાષા લખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, એને માટે ચાવીઓનો પ્રકાર ગુજરાતી જરૂરિયાતનો હોવો અનિવાર્ય છે. આ જરૂરિયાતને પૂર્ણ કરવા શિરોરેખા વિનાના સંયુક્ત દેવનાગરી વર્ણોની ચાવીઓ પ્રાપ્ત: ગુજરાતી મંત્રોની પદ્ધતિ પ્રમાણે (૨)માં આપવામાં આવી છે. દેવનાગરી વર્ણોની વિશિષ્ટતાને અનુકૂળ થોડો ભેદ જરૂર છે. ગુજરાતી મંત્રોના અક્ષરોને તે તેના સ્થાન ઉપરથી દૂર કરી તે તે સ્થાન ઉપર બ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આ નવા વર્ણો મંત્રોમાં લગાવી દેવાથી થકા થોડા પર્યાય દેવનાગરી મંત્રો બની જશે.

આ બે ઉપાત્ત બે બીજા પણ નમૂના અહીં આપવામાં આવે છે: (૩) આ નમૂનો દેવનાગરી અક્ષરોનું ગુજરાતીકરણ આપે છે. (૧) (૨) (૩) ત્રણે નમૂનાઓમાં સ્થાનસામ્ય જ જ, (૪) આ નમૂનો જૂના મુજબ રાજ્યની મા. શ્રી. જવાહર મહેતાના અધ્યક્ષપદે નિમારેલી ભાષા-સમિતિના નિર્ણયોને અનુકૂળ બનીને તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. ઉપર સમિતિએ જે કેટલાક મુદ્દા વ્યંજન જ રાખવાનો નિર્ણય આપી હતો તેમાં મારા તરફથી એટલું પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું છે કે વ્યંજનોને કાનો હટાવી અર્ધા જ આપવામાં આવ્યા છે. એ સિવાય સંયુક્તશરોને ઉપરોક્ત પાંખડિયો 'ચ' સૂચવવામાં આવ્યો છે. આ

માટે મેં 'એ' અને અર્ધા 'ક'ને દૂર કર્યા છે. એ લેખનું કાર્ય 'ક' અને વચ્ચે સરળ થશે. [જુઓ લેખની નીચે અંક ૧ થી ૪ ના ભેદક.]

ચારે નમૂના જોવાથી માલૂમ થશે કે જૂના મુંબઈ રાજ્યની માનનીય ભાષા-સમિતિનાં લગભગ બધાં સૂચનોનો મ સમાદર કર્યો છે. વિદ્યુનોમાં (x) ચોકડી, (*) ફૂટી, % / = વગેરેનો સમાદર કર્યો છે. ચોથા નમૂનામાં દર્શાવેલ વિદ્યુનોનો પણ સ્વીકાર કર્યો છે. (૧) થી (૩) નમૂનાઓમાં (•) દર્શાવેલ વિદ્યુન દાખલ કરી શકાય નથી. એક ફેરફાર કરી લેવામાં આવે—એટલે કે 'અ-અ'ની બાદખાત્રી કરી લેવામાં આવે, તો 'ફ' 'વ' 'જ' એ ત્રણનાં સ્થાન ખાલી પડે, જ્યાં જરૂરી વિદ્યુનો દાખલ કરવામાં આવે.

ઉપર સમિતિએ પૂરવે 'ફ'ની 'અભ્યુ'નું પરિવર્તન ઈષ્ટ માન્યું છે. મેં ૧૯૩૬માં સૂચિત ક્યું હતું તે રૂપને આ નમૂનામાં દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. હીંચી 'ફ'ની 'અભ્યુ'થી એનો સ્વરૂપભેદ સ્પષ્ટ જોવામાં આવશે અને લખવામાં પણ એનાથી સુવિધા થશે.

આ માટે પ્રથમ ગુજરાતી લિપિના વિકાસનો અને ટાઈપસેટ-ટાઈપોમાં સમાવણીસાર કરવાના પરિવર્તનનો ખ્યાલ આપવા માટે છે. આ વિષયના સંસારાઓને એ જરૂર પસંદ પડશે એવી મારી દૃઢ થઈ છે.

અલ્પહાસિ

આનંદની વાત છે કે કેન્દ્ર સરકાર તરફથી દેવનાગરી ટાઈપ-સેટરનું ક્રી-ઓર્ડ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ઘણી વિચારણા પછી આ ક્રી-ઓર્ડ નક્કી થયું છે. જરૂર આનંદની વાત છે, તોપણ આટલું મુશ્કેલી જરૂરી સમજું છું કે દેવનાગરી પ્રકારના લ ના સ્થાનમાં શિરોરેખાવાળો ધ્રુવી બાહ્ય ઉપર વર્તુલવાળેલો 'ખ' બનાવી લેવો જોઈએ, અને એને ઘટાવી એના સ્થાનમાં જોડાણમાં કાના વિનાના વર્ણો પછી લાગતા પાંખડિયા 'ચ'ને દાખલ કરવામાં આવે.

મૂત તેમજ અર્ધગતિવાળી ચાલીઓની ખાસ રચના ઉપરની યંત્ર-પદ્ધતિમાં સૂચિત કરવામાં આવી છે. દેવનાગરી યંત્ર ઉપર કામ કરનારાઓ ગુજરાતી યંત્ર ઉપર અને ગુજરાતી યંત્ર ઉપર કામ કરનારાઓ દેવનાગરી યંત્ર ઉપર વિનાશાયી કામ કરી શકે માટે ગુજરાતી સંકેતોની સ્થાન-રચના તેની તે રીતે એ લેનું એ ગુજરાતી ક્રી-ઓર્ડ પણ અહીં જુદું આપવામાં આવ્યું છે. તફાવત ચોક્કસ છે. એની પછી ગુજરાતીની જેમ દેવનાગરી શિરોરેખા વિનાની સરખ બને એ માટે એનું પણ ક્રી-ઓર્ડ અહીં આપવામાં આવ્યું છે. [જુઓ નીચે અંક ૫ થી ૭ ના ભેદક.]

[૧]

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૦	૧
કે	૬	ઘ	,	૫	જી	ટ	ઠ	ડ	ઢ	
૭	૮	૯	૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૮	૯	૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
૯	૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯
૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૦
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૦	૧
૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૦	૧	૨
૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૦	૧	૨	૩
૪	૫	૬	૭	૮	૯	૦	૧	૨	૩	૪
૫	૬	૭	૮	૯	૦	૧	૨	૩	૪	૫
૬	૭	૮	૯	૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬
૭	૮	૯	૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૮	૯	૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
૯	૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ०
() ँ , ण ण ट ठ ड ढ

४ ६ ७ ८ ९ ० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ०
ष ध भ च त थ ग य फ उ ण

४ ६ ७ ८ ९ ० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ०
ब क म ण न ज व छ र स

४ ६ ७ ८ ९ ० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ०
ट ह अ रु द ! ल इ श

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ०
६ ७ ८ ९ ० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ०

४ ६ ७ ८ ९ ० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ०
ष ध भ च त थ ग य फ उ ण

४ ६ ७ ८ ९ ० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ०
ब क म ण न ज व छ र स

४ ६ ७ ८ ९ ० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ०
ट ह अ रु द ! ल इ श

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ०
 स इ ए = छ ट ठ ड ढ

(. x च त - % ? इ * /
) ए भ च त ए ग छ य उ र

क म न ज व प र
 क म न ज व प र

ॐ " क य - ल : ' ।
 इ ह अ रु द ल ल , श न

x १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ० १ *
 = लं ङ ण श भ थ ध ढ, कृ ऋ (%

च म स छ ल न ट
 च म य अ ल न प उ

त स . श - क " भ
 त स री री क त ह

ठ घ ङ उ ढ ज श / : -
 च ग व द इ ज थ , ।

X ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ! *
 = ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ! *

૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ! *
 ચ ૩ મ ય અ લ ન પ ઉ

૮ ૯ ૦ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ! *
 ત સ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ! *

૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ! *
 શ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ! *

[૧૦]

X ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ! *
 = ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ! *

૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ! *
 ચ ૩ મ ય અ લ ન પ ઉ

૮ ૯ ૦ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ! *
 ત સ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ! *

૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ! *
 શ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦ ! *

અન્યારનાં ગુજરાતમાં પોતાનાં પ્રાચીન નામ હાલ પણ જાણવી શક્યતા કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર અને જૂના સમયમાં જુદે જુદે સમયે આનર્ત, ગુર્જરત્રામકંઠ, ગુર્જરદેશ, અનૂપ, લાટ અને શુપારક નામથી ઓળખાયા હતા. પ્રદેશોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ પ્રદેશને 'ગુજરાત' એવું નામ છસો વર્ષ પર મળ્યું છે. એ નામ તથા તેની પહેલાંનાં 'ગુર્જરત્રા' ને 'ગુર્જરદેશ' જેવાં નામ ગુર્જર જાતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શક કુળની એ જાતિ પાંચમા યુગકના ઉત્તરાર્ધથી છઠ્ઠા યુગકના પહેલા ચરણ સુધીમાં ભારતમાં પ્રવેશી દક્ષિણ ગંગામાં થઈ રત્નપૂતાનામાં સ્થિર થઈ, ત્યાર બાદ નર્મદા સુધીના પ્રદેશમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં ફેલાઈ. હુએનસંગે જેમણે ભિન્નમાલ ગુર્જર-રાજ્ય હતું. ઉત્તરથી મુસલમાનોનાં આક્રમણ થવા માંડતાં દશમા યુગકના મધ્ય ભાગમાં ગુર્જરોએ ભિન્નમાલ છોડી હાલના ઉત્તર ગુજરાતમાં વસવાટ આરંભ્યો. સોલંકી અને વાઘેલા રાજાઓને હાથે અને પછી મુસલમાન શાસકોને હાથે પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભણી જે સીમાવિસ્તાર થયો તેણે અન્યારનું ગુજરાત બનાવ્યું છે.

બધી ભાષાઓનાં નામ જેમ પ્રદેશવાચક હોય છે, તેમ ગુજરાતની ભાષા તે ગુજરાતી છે. એ ભાષા ઉત્તર અને મધ્ય ભારતની બધી પ્રદેશ-ભાષાઓની જેમ ભારતીય-આર્ય (Indo-Aryan) ભાષાની સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભૂમિકાઓ પાછળની ભૂમિકાની ભાષા છે. એનું નજીકનું પૂર્વરૂપ તે પશ્ચિમ ભારતીય કે શીરસેન અપભ્રંશ, જે જ્ઞ અને ચાન્દ્રચાનીનું પણ સમાન મૂળ છે. ૧૧મા યુગકથી ૧૪મા યુગક સુધીનો કાળ ગુજરાતી ભાષાની ગર્ભદશાનો, ૧૫મું યુગક પ્રારંભકાળની ગુજરાતીનો અને ૧૬મું યુગક મધ્યકાલીન ગુજરાતીનો કાળ કહેવાય. ૧૭મા યુગકથી ગુજરાતી ભાષાની અર્વાચીન ભૂમિકા થઈ થઈ ગયું.

મીઠા ભાષાઓની અસર

ગુજરાતીને આમ અપભ્રંશ, પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત સાથે સંબંધ હોવાથી તેના યુદ્ધભંડોળમાં તત્ત્વમ (સંસ્કૃતના જેવા) અને તદ્ભવ (સંસ્કૃતમાંથી કિતરી આવેલા) યુદ્ધોનું પ્રમાણ મોટું હોય તે સ્વાભાવિક જ કહેવાય. તદ્ભવ યુદ્ધોની માફક જે પ્રાકૃત અપભ્રંશનો તથા પ્રદેશની મૂળ વસ્તી તથા ગુર્જરો જેવી બહારથી આવેલી જાતિઓનો વારસો ગણાય તેવા દેશ યુદ્ધો પણ એમાંથી દીક પ્રમાણમાં છે. પરંતુ ગુજરાતી ભાષાના યુદ્ધભંડોળમાં અરબી-ફારસી યુદ્ધોનું પ્રમાણ પણ ઓછું નથી. ગુજરાત - સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠા જેટલે આજલ વેપારીઓ અને વણપ્રવટીઓનો સંબંધ મહાદેવ ગંગાના સોમનાથ પરના આક્રમણથી પહેલાં લાંબા સમયથી હતો. ૧૨૯૯માં અવાહ્દીન ખીલજીએ ગુજરાત

છ-નું ત્યાર પછી તો લગભગ સાઘ ચારસો વર્ષ લગી ગુજરાત મુસ્લિમ શાસન તળે રહ્યું. એ શાસનમાં સળવહીવટની ભાષા ફારસી રહી. આની અસર લોકોની ભાષા પર થયા વિના રહે નહિ. ખમર, જલ્લ, દુનિયા, સલાહ, નજર જેવા સંખ્યાબંધ અરબી શબ્દો અને હવા, જમીન, દરિયો, ગરીબ, તવંગર વગેરે જેવા સંખ્યાબંધ ફારસી શબ્દો ગુજરાતી ભાષાના ધરના શબ્દો જેવા બની ગયા છે તેનું કારણ આ ગુજરાતી ભાષાનાં ઉદ્ભવ અને ખિલજી ગુજરાત પરના મુસલમાની શાસનકાળમાં જ થઈ હોઈ, અરબી-ફારસી શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં તેના પ્રારંભકાળથી જ વપરાવા માંડ્યા હતા. બીજા પણ વિદેશી શબ્દો ગુજરાતીએ અપનાવ્યા છે. પોર્ટુગીઝ શાસક દીવ ને દમણ ગુજરાતમાં હોઈ પચાસ, પથરણ, બટારા, આકુસ, ચાવી જેવા કેરલાક પોર્ટુગીઝ શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં પેસી ચલણી બની ગયા છે. અંગ્રેજ શાસનને કારણે રાજભાષા બનેલ અંગ્રેજી છેક આજ સુધી શિક્ષણની પણ હોમભાષા રહ્યાના ઇતિહાસે રૂમ, ટ્રેન, ટેલિવ, પાસ, બેંક, સ્ટેશન, ઓફિસ, ક્રેડિટ આદિ અનેક અંગ્રેજી શબ્દોને પણ ગુજરાતી ભાષામાં કાયમી પ્રવેશ કરાવી દીધો છે. ગુજરાતના ઇતિહાસે ગુજરાતી ભાષા પર આવી અસર કરી છે.

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનું મોટું સદ્ભાગ્ય એ છે કે ગુજરાતી ભાષાના પ્રત્યેક યુગકના કમિક વિકસનો ખાલ આપતી તેમ જ મધ્યકાળમાં વિકસેલા સાહિત્યપ્રકારોના અનેક નમૂના પૂરા પાડતી વિપુલ હસ્તપ્રત-સામગ્રી એની પાસે છે. તે સિલ કરે છે કે ગુજરાતીના થતા રહેલા વિકાસની સાથેસાથ થોડાંપણ સાહિત્ય પણ રચાનું ગયું છે. ઈંધુના ૧૮મા યુગકથી સાહિત્યકૃતિઓ મુદ્રિત સ્વરૂપમાં ગયા યુગકમાં પ્રગટ થવા લાગી ત્યાં સુધીના કાળનું સાહિત્ય તે મધ્યકાલીન સાહિત્ય અને ત્યાર પછીનું તે અર્વાચીન, એ રીતે ગુજરાતી સાહિત્ય બે વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે.

પદ્યસાહિત્યની આરંભ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય મોટે ભાગે પદ્યમાં જ લખાયું છે. ગદ્ય મધ્યકાળના ગુજરાતી સાહિત્યમાં સાવ નવી લખાયું એમ છેક નથી. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ધર્મ-ગ્રંથોના અનુવાદ, ભાષ્યપ્ર ભાષાકાંઓ તથા ટીકાઓ, એમાંથી તેમ સ્વર્તન દુષ્ટતા કથાઓમાં, 'પૃથ્વીચંદ્રવિરત' તેમ જ પદ્યની માફક ગદ્યમાં પણ 'પંચદંડ', 'સિદ્ધસંતન-ગીતી' વગેરે જેવી વાર્તાઓમાં ગદ્ય તે કાળે પ્રચોળ્યું તો છે, પણ તેનું જ્યાપ્રમાણ પદ્યને મુકાબલે થઈ રહે છે. દનિયાનાં ઘણાં સાહિત્યોમાં કવિતા જ

પ્રથમ લખાવેલી જણાઈ છે તેમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ બન્યું છે. તેનું કોઈ કારણ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ સાહિત્યપરંપરાનો એવો વારસો. મુદ્રણપત્ર જ્યારે ગુજરાતમાં હતું નહિ અને સાહિત્યે કંઠેષકક પ્રવાસ કરવાનો હતો ત્યારે યાદ કરી કંઠસ્થ કરવામાં ગદ્ય કરતાં પદ્ય જ વિશેષ સુવિધા આપે તેમ હતું, એ એ પરિસ્થિતિનું બીજું કારણ. પદ્યમાં પણ અક્ષરોળ વૃત્તો કરતાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં લયરેખા અને માત્રાચેત્ત રચનાઓ મધ્યકાળના ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રચોજવાં છે તે આ કારણથી.

ધર્મ : આધ્યમ

મધ્યકાલીન સાહિત્યની એકીચ વધુ ધ્યાન ખેંચતી વિશિષ્ટતા એ છે કે એનું વિવેચનનું અવધીનને મુકાબલે નાનું છે અને તેમાંય કેન્દ્રસ્થાને બહુધા ધર્મ હોય છે. પંદરમા શતક પહેલાંનું તેમ તે પછીનું જૈન સાધુઓને હાથે લખાવેલ સાહિત્ય ધાર્મિક જ છે. એમની ધર્મ-કથાઓ, શસન-શાસ, પ્રબંધો, ચરિત્રો, બાવાવબોધો અને સમ્બંધો તો ખરો જ, પણ એમના યુગારપ્રધાન કુળગો અને 'પૃથ્વીયંદ્રચરિત્ર' જેવા સાહિત્યિક છટાવાળા વાર્ણિકવાસ તથા 'નગદવર્દની સસ' જેવી રસાત્મક પુરાણકથાઓ અને 'શીલવતીનો રાસ' જેવી વાર્તાઓ પણ ખરેખરે તો ધર્મકથા જ હોય છે. નેમિનાથ, બાહુબલિ અને સૂચિવલ્લ જેવા પુરુષપુત્રોનાં તેમ વિમળમંત્રી, સમરસિંહ અને વસ્તુપાલ જેવા જૈન શાસનના આદર્શ સેવકો જેવા શાવકોનાં ચરિત્રો લખવામાં જૈન સાધુઓની ધર્મનિષ્ઠા જ કામ કરતી હતી. જૈન ધર્મ સિવાય ગુજરાતમાં તે કાળે, જેમ અત્યારે પણ, સુપ્રતિષ્ઠિત ધર્મ તે હિંદુ ધર્મ. હિંદુ ધર્મની અનન્યસાધારણ વિશિષ્ટતા એ છે કે આધિકારભેદ અને પ્રકૃતિભેદ પ્રમાણે મૂર્તિપૂજાથી શરૂ કરી નિચકાર નિર્મુક્ત બ્રહ્મની ઉપાસના સુધીનાં, તેમ કાં, ભક્તિ, શાન ને યોગ જેવાં વિવિધ, સાધનનો તેમાં ઉદારભાવે સ્વીકાર છે. ઈશ્વર આપણે ત્યાં શમ્ભુજી, જોષીજીવચ્ચલ શ્રી કૃષ્ણજી, શિવજી, તેમ શમ્ભુજી પણ ઉપાસાયો છે. જીવ જગત અને ઈશ્વરનું અદ્વૈત પ્રતિપાદિત કરતો વેદાંત સિદ્ધાંત પણ એટલો જ પ્રતિષ્ઠા ધાર્યો છે. મધ્યકાલીન જૈનેતર ગુજરાતી કવિતામાં આનું ચર્ચા પ્રતિબિંબ પડ્યું છે. એમાં નરસિંહ મીરાં ને દયારામનાં પ્રેમલક્ષણ ભક્તિનાં ઉત્તમ પદો છે, જીવન ભગવાન અને ભક્તિનું ચોરસ કરતાં ભાવજી પ્રેમાનંદ આદિનાં આખ્યાનો છે, શિવભક્તિનું સાહિત્ય છે, સખાશીતાં અનુયાયી ને વલ્લભના ગરબાની શક્તિભક્તિની કવિતા છે, નરસિંહ, અખો, નરહરિ, પ્રીતમ આદિની વેદાંતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાનો પ્રવાહ છે અને ચોરખ કમ્પીર માખીં ને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંતોની ભજનવાણી પણ છે.

પારસીઓ અને મુસલમાનોના આગમન સાથે જરૂરેથી ધર્મ તથા ઈસ્લામનો પ્રવેશ પણ ગુજરાતમાં મધ્યકાળમાં થયો છે. એ ધર્મના અનુયાયીઓ પણ મૂળ રહ્યા નથી. એમને હાથે મધ્યકાળમાં જે લખાણ છે તે એમની ધર્મભાવનાથી જ પ્રેરિત છે. પારસીઓએ તે કાળમાં પોતાના ધર્મગ્રંથોનાં અંદામાં સંસ્કૃતમાં ને પછી સંસ્કૃતમાંથી તે કાળની ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરેલ છે. તે જ સીતે ગુરુ સતનામ ને પીર સદુ-દીન જેવા ઈસ્લામી ઉપદેશકોના પ્રભાવથી ઈસ્લામી બનેલા હિંદુઓની

ખોજ, મતિયા તથા લોચા જેવી કોમોએ પણ પોતાની ધાર્મિક કેન્દ્રિતા લખી છે. તેમનાં કવિઓએ જે પદો તથા ભજનો લખ્યાં છે તેમાં કમીર-નાનક જેવાની વાણીમાં છે તેવી નિર્મુક્ત ભક્તિવાદનો ઈસ્લામ અને ગુરુદ્ધ (= ગુરુ, પીર)નો મતિયા હોય છે, અને પરિભાષામાં તથા કાળના બાધાઓમાં હિંદુ ભજનવાણીની જ પ્રભાવિકાને તે અનુસરે છે. ગુજરાતમાં પ્રવેશેલા ત્રીજા વિદેશી ધર્મ ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ ૧૯મા શતકના બીજા દાયકામાં તરબોમિયા ગુજરાતીમાં 'બાઈબલ'નું ભાષાંતર આપ્યું છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યને ધર્મની પ્રદક્ષિણ કરવાનું જ ગમ્યું તેનું કારણ તેની રાજકીય-સામાજિક પાશ્વર્યમાં રહેલું છે. જ્યારથી ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ જણ્યો છે એ ૧૧મા શતકથી ૧૩મા શતક સુધીનો સોલંકી અને વાલ્કીઓનો શાસનકાળ વોરતા, વેપાર, સમૃદ્ધિ, સાહિત્ય ને કલાની બાબતમાં ગુજરાતનો ઊજળો સમય હતો. એ કાળના શીર્ષે જૈન સાહિત્ય 'સિદ્ધતેમ'માંના અપભ્રંશ દુલ્લામાં પ્રગટ થતી વીરમ, દેશભક્તિ, અને પ્રભુપર્યક્તિના પ્રજ્ઞાના પરકમ અને ઉત્ક્રાસની નિયાની છે. ઈ. સ. ૧૨૯૭માં અવાઉદીનની સેનાએ પાટણ લીધું ત્યારથી ગુજરાતની રાજકીય સ્વતંત્રતા ગઈ. સો વર્ષ લગી દિલ્લીના સુલ્તાનોએ, પછી ગુજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનોએ અને ત્યાર બાદ મુઝઝ સત્તાના પ્રતિનિધિઓએ એમના હાથમાં રહી ત્યાં સુધી ગુજરાત પર હકુમત રચાવી. મુઝઝશાન શાસકોમાં કેટલાક ધર્મજનુની હતા, મંદિરભંગન, ધર્માતર અને શાલિયલક્ષની લૂંટમાંથી બચવા હિંદુ વસ્તી સ્થળાંતર કરી પ્રદેશના ઊંચાણમાં રેસાઈ-દેવાઈ ગઈ. રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય પાછું મળે એવા સંજોગો ન હતા અને જીવનસંગ્રામ તે કાળે એવો ઉગ્ર બન્યો ન હતો કે શાંતિથી જીવનનિર્વાહ થઈ ન શકે. આથી પિનુદત્ત બલસાની સાક્ષિસંતોરે જીવન ગુજરાત લોકોને કંઈક ઊંચી મહત્ત્વાકાંક્ષા ઊઠે તે ધર્મપ્રચારની. પરંપરાના આકર્ષણ સાથે આત્મરક્ષણની સાહિત્ય પ્રેરણાથી કાચખાની માફક જીવ સંજોગો લઈ નાંતો ને મહાભનોના વાઙ્મામાં ભરાઈ જઈ પોતાનાં જાતનિયમો, કથાકાવલ્લ, ધાર્મિક પર્વોની તેમ સામાજિક અવસરોની ઉજવણી, નીર્ધારનાઓ તથા આચાર-વિચારની પરંપરાપ્રાપ્ત પ્રણાલિકાઓનું પાલન ચાલુ રાખી લોકોએ પોતાનું માંતર ચૈતન્ય ટકાવી રાખ્યું. મુસ્લિમ શાસકો પણ રાજકીય પ્રત્યાક્રમણ ન કરતી સાંતિપ્રિય પ્રજાને એની રીતે રહેવા દેવાનું ચીજના ગયા. ૧૧મા શતકથી જોર પકડવા મંડેલા અને ૧૬મા શતક સુધીમાં જુલાળની જે દેશભરમાં ફેલાઈ ગયેલા વેપાર ભક્તિમાર્ગે તેમ જ દેશભરમાં એ સમયપરિધમાં પ્રગટ્યો સંતો અને ભક્તોની તેજસ્વી પરંપરાએ પણ ધર્મને જીવનું તેજ તેના સાક્ષિત્યનું ધારક-પ્રેરક બન બનાવી દીધો.

સંસ્કાર : પ્રદાનનું સાધન

આજ રાજકીય-સામાજિક સંજોગોમાં, સંસ્કૃતને હિંદુ રાજાઓના સમયમાં થયેલી રાજ્યાશ્રય બંધ થતાં, સાહિત્ય લોકાશ્રયી બન્યું અને

એમ, થતાં લોકોની ભાષા સાહિત્યનું વાહન બની. જેન સાધુઓ, જેણે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય ઉત્પાદનો શાવકો અર્થે સરજ્યા ચાલુ કર્યું, તેમણે જ લોકભાષાનો આકાશ લીધો. વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગ જેમાં જન્મીતો ધર્મ બનવાની શક્તિ અને સંસ્કૃત હતી તેને લીધે ભક્તિપુરાણ 'ભાગવત'નો અને 'રામાયણ' તથા 'મહાભારત'નો પ્રભાવ ને લોકપ્રિયતા વધતાં જતાં દેવી ભાષામાં એમની ભાષાંતરોની તથા એની કથાના કથાનની માંગ ઊભી થઈ. આ પરિસ્થિતિમાં કથાકારો અને પુરાણીઓએ સંસ્કૃત પોથીઓ હાથમાં રાખી તેના અનુવાદ રૂપે ગુજરાતીમાં કથા કરીને અને આખ્યાનકારોએ 'રામાયણ', 'મહાભારત' ને 'ભાગવત'માંથી વસ્તુ લઈ તેના પર ગાઈ શકાય તેવી દેહીઓમાં રચેલ સ્વતંત્ર આખ્યાનો રચીને અને લોકો સમક્ષ ગાઈ-પ્રચારીને લોકોને ભક્તિની ભોધ કરી તેમના ધર્મસંસ્કાર બાકત રાખ્યા અને ચોખ્ખા-દૃઢાવા. નરસિંહ ને મીરાં જેવાં સંતો પણ પદોમાં પોતાના હૃદયના ભક્તિભાવ ધાવવતા હતા અને લોકહૃદયને ભક્તિભીની કરતાં હતાં. મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓએ આ રીતે પ્રજાના ધર્મસંસ્કાર-સંરક્ષકોનું કામ બજાવ્યું છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં ધર્મપ્રેરિત, ધર્મ-લક્ષી કે ધર્મરંગીયું છે એ ખરું, પણ સંસારી રસનું સાહિત્ય એ કાળમાં છેક ન લખાયું હોય એમ નથી. 'નર્મદ પહેલાંના કાળનું પ્રથમ લક્ષણ પરભવનો પ્રેમ ને આ ભવની અનુરુષિ' એમ કહેતી વેળા વીર, કરુણ ને શૂંગરથી નીળગના રોમચંદ્રોસ્થિતિત અખણ શ દુઃખ, 'વસંતવિદ્યાસ' જેવું છવનનો ઉલ્લાસ દાખવતું શૂંગારી કૃત્યકાવ્ય, 'સંદેશક રાસ' જેવી એક મુસ્તિમ કવિની વિપ્રલંબ શૂંગારની શેઘદ્રુતાનુસારી રચના, 'રસુલ્લ છંદ' અને 'કાન્હડે પ્રભંધ' જેવાં લતિપ વીરોનાં પચકમ ગાતાં એતિહાસિક વીરકાવ્યો, ભાવપ્રકૃત 'કાંઈથી'નો રસિક પદ્યાનુવાદ અને અસાહિત, નરપતિ, ગણપતિ, માધવ અને શામળ જેવા ધણા કવિઓની માનવીઓનાં પ્રેમ, ખચકમ, કડ્ડાઈ, ભલાઈ, બૂરાઈ ઈં ૨૦૦ કરતાં અદ્ભુતરસિક વાર્તાઓનું વિપુલ સાહિત્ય ભૂલી જવું જોઈતું નથી.

મધ્યકાલનું ગુજરાતી સાહિત્ય ભણ્યા પદ્યાશયી હોઈને તે સાહિત્ય-સ્વરૂપોનું વૈવિધ્ય આજના ગદ્યસાહિત્ય જેટલું બતાવી ન શકે તે સ્વાભાવિક છે, તોપણ તેણે સરજેલા જુદા જુદા કાવ્યપ્રકારની વિવિધતા ઓછી નથી. નરસિંહ આદિ ભક્તિમાર્ગી વૈષ્ણવ કવિઓના ઉદય પહેલાંના અટ્ટી થતકને પોતાની દૂતીલી પ્રવૃત્તિથી ભરી દેતી જેન કવિતાએ પ્રયોજેલા કાવ્યપ્રકારમાં રાસ, કૃત્ય, બારમાસી, કક્કો, વિવાહલો, પ્રભંધ અને વાર્તા મુખ્ય છે. ધવલ, અચર્યી, સ્તવનો ને ચૈત્યનો પણ ટીક સંખ્યામાં રચાયાં છે.

કૃત્ય અને રાસ
રાસ એટલે મુગેવ કાવ્ય-પ્રભંધ. એની રચના પ્રથમ તો ટૂંકી ઊંચિ-કાવ્ય જેવી, પણ સમય જતાં આખ્યાનપદ્ધતિની બની. એક જ ભંધની સળંગ રચનાને બદલે કક્કાં તથા ભાષા નામના નાના ખંડોમાં રાસ વિભક્ત થતા અને જુદા જુદા છંદોમાં લખાતા. એક છંદનું વિશેષનામ,

માત્રામેળ ભતિઓનું સામાન્ય નામ, અને નર્તકીઓ તથા મુગલો વડે તાલ અને લગ્નમાં ખેલાતું ગેપ ઉપરૂપક, એ ત્રણે અર્થમાં જુદા જુદા સમયે પ્રયોજાયેલા રાત્તક શબ્દ ઉપરથી આ 'રાસ' શબ્દ આવ્યો મનાય છે. ઉપરૂપક તરીકે શ્રીકૃષ્ણની રસકીડવાળો જ એ પ્રકાર હોય તો તાલી ને દાડિયાના તાલવાળાં આજનાં ગુજરાતી ગરબી-ગરબાઓનો એ પૂર્વજ. આ રાસનુત્પત્તિમાં જેનું ગાન થાય તે રચના તે રાસ, એ રીતે 'રાસ' શબ્દ કાવ્યપ્રકાર માટે વપરાતો થયો. આ રચનાપ્રકાર ધર્મ-પુરુષો ને આદર્શ શ્રાવકોનાં ચરિત્રો, તીર્થકથાઓ, સ્તવનો અને ઉપ-દેશ માટે તેમ જ પાછળથી વાર્તાઓ માટે પણ પ્રયોજતાં-ગુજરાતને સાડું એવું જેન રાસ-સાહિત્ય મધ્યકાળમાં કમળું છે. રાસનું મહત્ત્વ આખ્યાનના જેન પૂર્વરૂપ તરીકે અને તેના જનક નહિ તો પ્રેક્ષક તરીકે ધણું છે.

કૃત્ય-કૃત્યો તે રાસનો જ એક પ્રકાર છે. વિસ્તારમાં તે નાનો છે તેથી તેમ જ એનો વિષય નાવક-નાવિકાનો શૂંગાર હોવાથી ઊંચિતત્ત્વને અને રસાવિષ્કારને એમાં સારો અવકાશ મળતો. એમાં વસંત જનનું પ્રકૃતિ સૌંદર્ય વર્ણવાય છે તેથી તેને જનુકાવ્ય કહી શકાય. વસંત-લેખનને ઉદીપન વિભાવ બનાવી પ્રેમી યુગલના વિપ્રલંબ-સંભોધ ઉભય શૂંગારનું નિષ્પણ્ણ તેમાં થતું હોઈ તેને શૂંગારકાવ્ય કે પ્રસૂરકાવ્ય પણ કહેવાય. જેન સાધુઓને હાથ નેમિનાથ ને રમ્મલિભદ્ર પર લખાયેલા કૃત્ય સ્વાભાવિક રીતે જ આજનાં શૂંગારની પૂર્ણાહુતિ તપ ને ઉપ-દેશથી કરે છે. જેનેતર કવિઓએ પણ કૃત્યકાવ્ય લખ્યાં છે. જેમાં શ્રી-કૃષ્ણવિષયક રચનાઓનો રસ ભક્તિરસ હોય છે અને 'વસંતવિદ્યાસ' જેવા કૃત્યમાં શુદ્ધ શૂંગાર હોય છે. જેન-જેનેતર કૃત્યોએ મધ્યકાળના કવિજન સાહિત્યની સરસતાનો ચિંતિયોગ થમાઈ કેવો કરી જણાતા તે બતાવે છે.

જનુકાવ્ય તથા પ્રસૂર-ભક્તિ-કાવ્યનો એવો જ પ્રકાર છે બારમાસી. એમાં બાર માસનું એટલે બધી જનુઓનું વર્ણન આવે. વર્ણન વિરહિણી નાવિકા કરતી હોય એટલે વિપ્રલંબ શૂંગારનું તત્ત્વ એમાં આવે. 'નેમિનાથ કવ્યનાવિકા' (ઈ. સ. ૧૨૪૪) ગુજરાતી ભાષાનું પહેલું બારમાસી કાવ્ય કહેવાય. તે પછી જેનેતર કવિઓએ એ કાવ્યપ્રકાર સારો ખીલવ્યો છે. એમાં ઘણામાં રાધાના કે ચોવીઓના કૃત્યવિરહના બાર માસનું વર્ણન હોય છે. નરસિંહ, પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, રત્નો, ધોલજી, પ્રેમસાગી વિશ્વર ને 'દાપાસે આવાં કાવ્ય લખ્યાં છે. આ સિવાય બીવટીની, રામસીતાની, ગુરુની ને ખેડુની પણ બારમાસીએ લખાઈ છે.

કક્કામાં 'અ'થી 'શ' સુધીના અક્ષરો પર ચોપાઈ-દોરવામાં સુભાષિતો જેની પાંડત્રો લખાતી. જેન સાધુઓને હાથે પ્રારંભાયેલો આ પ્રકાર પાછળથી જેનેતર કવિઓને હાથે ટીક ખેડાયો છે. પીટા, ગ્રીતમ ને જ્યેષ્ઠદાસના જ્ઞાનકક્કા તથા 'ચંદ્રહાસાખ્યાન' (પ્રેમાનંદ)માંનો કક્કો એનાં ઉદાહરણ છે. વિવાહલ એ જેન સાધુઓએ લખેલાં ગેપ વર્ણનાત્મક ચરિત્રાત્મક કાવ્યો છે. દીક્ષા લેનાર તપસ્વીનાં સંધ્યમંજુદરી સાથેનાં લગ્ન એમાં વર્ણવાય છે. ચચર્યી ને ધવલ (દીધળ) ગેપ પદોના પ્રકાર છે. એ બધા કરતાં પ્રભંધ જેન કવિઓને હાથે વિશેષ લખાયા

છે. પ્રમી એટલે ઐતિહાસિક અને ચરિત્રાત્મક વસ્તુવાળું આખ્યાન-શૈલીનું એટલે કથાત્મક કાવ્ય. શુદ્ધ ઈતિહાસ તરીકે આ પ્રમીયોનું મહત્ત્વ તેમાં દેવકયા તથા કવિચરણના પ્રમાણને લીધે ઓછું લાગે છે. પણ સામકાલીન લોકજીવનની એમાં ઘીક ઝંખી મળતી હોય છે. કુમાર-પાવ, વિષવ મંત્રી અને વસ્તુવાજ-તેજ/વાજાની ચરિત્ર જન સાંપ્રતોનો એક પ્રિય કવનવિષય બનેલો મધ્યકાળમાં દેખાય છે. રસ, ચરિત્ર (ચરિત્ર) અને પ્રમીયનો ભેદ બહુ કઠન ન રહેતાં પાછળથી એ ત્રણે નામ એકબીજા માટે વપરાયા છે, જે બનાવે છે કે આખ્યાનપદ્ધતિનાં કાવ્ય માટે 'રસ' શબ્દ એક વ્યાપક સંજ્ઞા જનસાહિત્યમાં થતી.

લોકપ્રિય વાર્તા સાહિત્ય

પણ ઉપરના કાવ્યપ્રકારો કરતાં મધ્યકાળમાં વાર્તા વધારે લોકપ્રિય બનેલ છે, એના સર્જન ને રચયર્થિનામમાં જનો પછે જનજનર કવિ-ઓનો પણ સમાવેરે સરખો ફાળો છે. મોટા ભાગની વાર્તાઓ પદ્યમાં દોહરા-ત્રોપાઈમાં લખાતી અને વચમાં કથારેક ભાવોન્કટ પરિસ્થિતિ-ઓના નિરૂપણ વેળા પછે પણ શુકાંતો વસ્તુ ને બંધારણ પરતે મધ્યકાલીન વાર્તાઓમાં કેટલીક સ્વયંસંપૂર્ણ લાંબી વાર્તાઓ હતી (દા. ત. હંસાવધી, સદાવત-સુકથા, માનુ-સોલા, ચંપુઈ, નંદબ-ગીરી, મદનસોલમા, વગેરે), અને કેટલીક એક દોરે ઝૂલેલી વાર્તામાળાઓ હતી. (દા. ત. સિંહાસન બત્રીસી, વૈતાળપત્રીસી, પંથદંડ, સુઝામોતેરી, ઈંટ). લાંબી શાળગ વાર્તામાં આકાશકાઓ કે દુષ્ટાંતકાઓ આવતી. ઘણી વાર નાયક-નાયિકાનાં કુટુંબ કે સાહસોમાંથી જ વિવિધ વાર્તાઓનો રસ ઊભો કરવામાં આવતો. વાર્તાઓમાં નીતિ, વ્યવહારદક્ષતા, સદાચાર ઈત્યો બોધ આપતાં સુભાષિતો અને બુદ્ધિવિનોદ જેવી સમસ્થાઓ આ મધ્ય-કાલીન વાર્તાઓની બોધકતા અને દેવકયા વધારતાં. વિષયની દૃષ્ટિએ મધ્યકાળની ઘણી વાર્તાઓ પ્રેમકથાઓ હતી. (દા. ત. હંસાવધી, માધવા-નંદ-કામકંદલા, માનુ-સોલા, કામવાની, વગેરે). નાયકનાયિકાના પ્રેમોદય માટે ચમુચાગ, સ્વપ્ન, સમરપા વગેરેથી ઝીનુકમય પરિસ્થિતિઓ કથાની, અને પ્રેમોદય પછી વિધ્નો ને આદાતોથી એમના વિરહનું નિરૂપણ થઈ અને મિલનસુખથી આવી વાર્તાઓની પુર્ણાનુક્રિયા થતી. વિરહ ને આપર્તિ-ના ગાળાનો ઉપયોગ એમાં પરિણમ્ય, સામસ, ચંપુઈ, પંથોકાર, ઈંટ માટે તેમ જ વિપ્રલંબ યુગારના નિરૂપણથી એમના પ્રેમની ઉન્કટ-તાની અભિવ્યક્તિ માટે થતો. યુગાર પછી વીર અને અદ્ભુત એ બે રસ મધ્યકાલીન વાર્તાના પ્રિય રસ હતા. વીર વિક્રમનાં પરદુઃખ-ભંજક પરાક્રમોની વાર્તામાળાઓ આ બે રસ સાસ પ્રમાણમાં પૂરા પાડે છે. અદ્ભુત રસ માટે અનેક સિદ્ધિઓ, ચમત્કારો, દેવ દેવોઓ, પ્રેતો આદિના સંભવાસંભવની બહુ પરવા વિના પુરુષશ્રેષ્ઠ ઉપયોગ થતો. શુકનઅંપશુકન, મંત્રનંત, કમળપૂજા, કાંઠીનું કરવત, સ્વર્ના— આ સર્વ સંભધી પ્રચલિત ભોળી લોકમાન્યતાઓનો પણ આ વાર્તાઓ સાચો ઉપયોગ કરતી. ઘણી વાર્તાઓનાં વસ્તુભાષી (motifs) જૂની વાર્તાપરંપરામાંથી આવતાં એટલે બનાવેનું સરખાપણું ઘણી વાર આવતું. જે કઈ વિશિષ્ટતા આવતી તો કવિપ્રતિભા ને નિરૂપણશૈલીને

લીધે આવતી. પણ મધ્યકાળના વાર્તાકારો કવિ પ્રતિબદ્ધતાના બહુ જ બતાવતા નથી. એમનું પ્રાપ્ત વસર વાર્તાં બહુ, કવિતા નહિ. એટલે એમ જ લોક. મધ્યકાળમાં આવું વાર્તાસાહિત્ય થોડા સતત્યો અદ્યારમાં થતક સુધી જતો તેમ જ જનોનોએ હારે થોડાંમી વખાણું છે. જન-કદામીના સનાનન ધિયુને અદ્ભુતરસક કથનાકથાનો વાર્તાસ પાઈ, પાત્રોનાં પ્રેમ, સામસ, ઈંટ સામે સમરમના ઝીનુજવાથી લોહોની અક્રિય કે અપ્રમુખ રહેલી રસ-વચકમ-વાચનાઓ એવા કથનાભોગથી મોમ કચલી તેમના એકપાસ જીવનમાં રસ પૂરતાની સેવા માંપકાલીન વાર્તાઓએ ઓછી બજારે નહિ હોય.

પૌરાણિક કથાવસ્તુ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો એવો જ બીજો લોકપ્રિય કાવ્ય-પ્રકાર ને આખ્યાન. જનોના રાસ-સાસ એને માટે પ્રેરણાપુર્ય બન્યાં હોય. બ્રાહ્મણવર્ગે પુણ્યકોમાંથી ભગવતગીયા અને ભંમીની ચરિત્ર-કથાઓ માટે એનો ઉપયોગ કર્યો છે. જન રાસાઓની માફક ચેષ કાળો એટલે દેહીઓમાં વખાવેલાં ને કથામાં વર્ણવાયેલાં આ આખ્યાનોનું વસ્તુ મોટે ભાગે રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત આદિ ઐરોમાંથી અને કથારેક નરસિંહ મરેલા જેવા લોકખ્યાન ભૂમીનાં જીવન-માંથી લેવામાં આવતું. વસ્તુ ને પાત્રો આમ પ્રસિદ્ધ થતાં એટલે એમના આવેષનમાં જ આખ્યાનકારોને પોતાની વિશિષ્ટતા બતાવવાની રહેતી. પ્રેમાર્દે 'રસવત્'માં સવર્ણ-કુલકર્ત્તુને ભક્તો જેવા બનાવ્યા છે તો 'સુદામાચરિત્ર'માં કથારેક સુદામાને સામાન્ય બ્રાહ્મણ જેવો અને 'અભિમન્યુ આખ્યાન'માં શ્રીકૃષ્ણને જવાનાયક જેવા બનાવી દીધા છે. મધ્યકાલીન આખ્યાનો આ કારણે સ્વતંત્ર રચનાઓ બની રહેતાં. તેના લેખકો વસ્તુનું હાઈપરબ જ પુણ્યકોમાંથી લેતા, તેમાં લેલીમાંસ ને પ્રાણ પોતાના જમાનાનાં પૂરતાં. જનમનરંજનની એમની વૃત્તિએ એમની પાસે આમ કથણું છે. પૌરાણિક પાત્રો આથી આખ્યાન-કારોને હાથે સજ્જ લોકસમ્ય ગુજરાતી પાત્રો બની જતાં, અવશ્યતે તેમનું પૌરાણિક ગૌરવ પડી જઈ ને પ્રાકૃતિકમાં સરી પડે એશે એનો નેરચાલ પણ હતો. આખ્યાનનો કથાપટ મોટો હોવાથી તેમાં એકથી વધુ રસને અવકાશ થયતો. પંદરથા થતકથી પ્રારંભાવંદ આ કાવ્યપ્રકારે ને પાછીનાં બે સેકામાં ઉત્તરોત્તર વધુ વિકસી સતરથા થતકમાં પ્રેમાર્દે જેવો કવિ-ઉત્કાર પામી તેના વિકાસની ડિંચી ટોચ દેખાઈ છે. લેખકુવ ભક્તિમાર્ગે અને આખ્યાનો માઈ સંભવાવનાસ કથાકારો અને માણ-બટ્ટોએ આ કાવ્યપ્રકારને લોકપ્રિય બનાવવામાં જયશે ફાળો આપ્યો છે. આપણાં ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના ઉત્તમ અંશેને મિત્ર માફક ઉપદેશ આપતી કથા-આખ્યાનાદિકો દ્વાસ જનકદયમાં પ્રવેશાવવાની પુણ્યકોએ ભજવેલી સેવા જ આ આખ્યાનોએ મધ્યકાળમાં બજવી પ્રજાના ધર્મસંસ્કાર જગતા સખ્યા છે.

સસ, પ્રમીય, વાર્તા ને આખ્યાન જેવી લાંબી કથાત્મક કાવ્ય-રચનાઓની જેમ ગુજરાતમાં મધ્યકાળમાં ષટ્-સાહિત્ય પણ પુણ્ય લખાણું છે. નરસિંહ, મોરં, ભીમ, ભાલુ, જનાર્દન, કેશવદાસ જેવા

કવિઓની કવિતા જ્ય ૧૫-૧૬મા શતકમાં પદ્યકવિતાનું ચલણ વિશેષ દેખાઈ છે, તેમ શામળ પછેથી દયારામ સુધીના કવિઓ પણ બહુધા પદ્યકવિઓ હતા. પદ્યોમાં નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાવિયાં તેમ સંખ્યાબંધ અન્ય પદ્યો, મીરાંનાં ભક્તિગીતો, ધીરાની કાફીઓ, ભોજના ચાલખા, આરતીઓ, હાલયતં, ભૂલનો, ગરબીઓ એ સર્વનો સમાવેશ થાય. દયારામનાં ભક્તિગીતોને ગરબીઓ કહેવામાં આવે છે. એવાં પદ્યો, તેની પહેલાંના શાંતિદાસ, પ્રીતમ, રાજે, રણછોડ, ગિરધર આદિ ઘણાં છે. અને ૧૬મા શતકના ભાલણની કેટલીક રચનાઓ પણ એવી છે. વિસ્તારમાં ટૂંકી ને ઊંઘિમગીતોનાં બધાં લક્ષણવાળી એ રચનાઓ શ્રીકૃષ્ણ-લીલાના ગાન માટે વિશેષ પ્રયોજાઈ છે. ગરબા એ ગરબીઓ કરતાં લાંબી, ક્યારેક કથાત્મક ને વર્ણનાત્મક રચનાઓ હોય છે અને વલ્લભ શત્રીમાં માતાજીની ઉપાસનાના દિવસોમાં ગવાય છે અને વલ્લભ મેવાણ જેવા માતાજીના ભક્તો એ રચના ને લોકપ્રિય બનાવ્યા છે તેથી, તેનો સંબંધ શક્તિપૂજા સાથે વિશેષ દેખાય છે. ગરબી અને ગરબા રસની પેઠે ચક્રાકાર ભતિમાં ફરતાં ફરતાં ગુજરાતમાં પુરુષો તેમ સ્ત્રીઓ વડે ગવાય છે. આવી રચનાઓ પણ મધ્યકાળનું વિશિષ્ટ અર્પણ ગણાય તેમ છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ

પંદરમા શતક સુધીના ગુજરાતી સાહિત્યની ગણનાપાત્ર કૃતિઓમાં હેમચંદ્રકવિએ પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં અપભ્રંશવિભાગમાં ટંકેલા વીર-યુગગરુડિક અને સુભાષિતામાં અપભ્રંશ દ્વારા, સાવિત્રદસુરિ કૃત 'ભરનેશ્વર-ભાહુભિ રાસ', 'ભાસ્માસોકાવ્ય', 'નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા', 'વસંતવિદ્યાસ', શંજી, 'ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધ'ની રૂપક-કથા, 'હંસઉચ્ચી' ને 'સદયવત્સયરિત'ની વાર્તાઓ, ઐતિહાસિક વીરકાવ્ય 'રણમંથલ છંદ', અને વિપ્રલંબ યુગારનું મુસ્લિમ કવિએ રચેલું 'સંદેશ રાસ' એટલી ખાસ ઉલ્લેખવા જેવી છે. પંદરમા તથા સોલમા શતકની સાહિત્યસમૃદ્ધિમાં નરસિંહ મહેતા અને મીરાંભાઈની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની કવિતા, પદ્યપાત્ર કૃત વીરકાવ્ય 'કાન્હડે પ્રબંધ', ભાલણનાં 'કાન્હડે'ની સુંદર પદ્યાનુવાદ, 'નયાનયાન' તથા 'દશપરકંબ', નાકરનાં આખ્યાન, નજમતિ ને મણપતિની અનુક્રમે 'નંદબનીછી' ને 'માધવાનલ-કામકંદલા'ની વાર્તાઓ જન કવિઓ કુલજવાળની માનુસીલા તથા માધવાનલ-કામકંદલાની અને નવનર્સુદરની 'રૂપકેદુવર રાસ'ની વાર્તાઓ, નવનર્સુદરની 'નળદમયંતી રાસ' તથા લાવણ-સમય કૃત 'વિમલપ્રબંધ', એટલોનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. એ પછેના સમયમાં નરહરિ અને અખાની વેદાંતકવિતા, અખાના છાંપા, પ્રેમાનંદનાં અખ્યાનો, રતનેશ્વરના અને રતનાના શબ્દના, શામળની વાર્તાઓ, શિવાનંદ સ્વામીની આરતીઓ, આગળના પરિષદોમાં ઉલ્લેખેલા પદ્યકવિઓની કવિતા, વલ્લભના ગરબા, કમ્બરખંભે સાધુઓની ભજનવાણી, દયારામની ગરબીઓ, અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુઓની ભક્તિ-વેરગમની કવિતા તથા 'વચનામૃત'નું અથ ઉલ્લેખ પાત્ર ગણાય. મધ્યકાળનું ગુજરાતી સાહિત્ય કાવ્યપ્રકારો, કવનવિષય

અને ચરિત્રર શક્તિઓવાળા સંખ્યાબંધ કવિઓનું વૈવિધ્ય ઓછું બતાવતું નથી. અન્યાર સુધીમાં મુદ્રિત પૈથેલા સાહિત્ય કરતાં ઘસ-વિખત પોથીઓમાં પહેલું મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય જ્યામાં કેટલુંક વધારે છે.

શુદ્ધ કવિત્વની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મધ્યકાલીન કવિવંદમાં પદ્યો, આખ્યાનો, પ્રબંધો, વાર્તાઓ વગેરેના બધા લખનારા ઊંચા કવિઓ નથી. પદ્યોમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાંભાઈ અને દયારામની કવિપ્રતિભા બીજામાં ઓછી દેખાય છે. એવી જ રીતે આખ્યાનકારો તો ઘણા છે, પણ તેમાં સમર્થ કવિત્વ તો એકલો પ્રેમાનંદ જ દેખાડી શક્યો છે. વાર્તાકારોમાં શામળ અને જ્ઞાનામણી કવિઓમાં અખો સૌથી આગળ મુકાય તેવા છે, પણ કવિઓ તરીકે આગળ ચાર નામની ભેગાં એમનાં નામ મુકાય નહિ. અલખત, એકંદરે મધ્યમ પ્રકારનું કવિત્વ દેખાડતા કેટલાય કવિઓની કોઈ કોઈ છૂટક કૃતિઓ કવિતા લેખે આસ્વાદ્ય એટિની બની છે એની ના નહિ. એકંદરે ગુજરાત એના મધ્યકાલીન સાહિત્ય માટે મજકૂમ બની શકે એવું છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય

ઈ. સ. ૧૮૫૦ પછીનું ગુજરાતી સાહિત્ય તે પહેલાંના આકરો વર્ણના સાહિત્ય કરતાં તેના કવનવિષયમાં, કથનરીતિમાં, સાહિત્યપ્રકારોમાં અને તેના સર્જકોની જીવનદૃષ્ટિ તથા સાહિત્યભાવનામાં ભૂંડી જ ભાત પાડે છે. ભૂનું સાહિત્ય જૂન અપવાદો સિવાય બહુધા ધાર્મિક હતું. અર્વાચીન સાહિત્યને ઈશ્વરપ્રેરણા રસ છે. જૂના સાહિત્યમાં પ્રભુ મૂળસ્થાને હતો, અર્વાચીન સાહિત્યમાં શાનવંતો એ સ્થાન લીધું છે, અને એથી સાહિત્ય સંસ્કારણથી ને જીવનવશી બન્યું છે. જૂના સાહિત્યમાં ગદ્યનો ઉપયોગ અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં થયો છે, અર્વાચીન સાહિત્યે અદ્યને પ્રતિષ્ઠા આપી નાટક, વાર્તા, નવલકથા, નિબંધ વગેરે નવા સાહિત્યપ્રકારો પણ દેખાડ્યા છે. સાહિત્ય એ ધર્મ-નીતિ-નિરાગચાઈના બોધનું એક સાધન નથી પણ તેના પોતાના જ ખાતર ઉપસવા જેવું સાધન અને વાણીનો આનંદલક્ષી કથા છે એ દૃષ્ટિ ને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પાછળ કામ કરતો જણાય છે તે મધ્યકાળમાં પ્રવર્તની ન હતી.

પશ્ચિમની અસર

દેશમાં બ્રિટિશ હકુમતે જે નવી ધવા પેદા કરી તે આ ફેરફારને માટે જવાબદાર છે. વિજ્ઞાનની ભૌતિક સિદ્ધિઓ નિહાળી, એનો ઉપયોગ કરતા અંગ્રેજોના પ્રત્યક્ સંપર્કથી તેમ જ તેમજ આપવા માટેથી કેળવણીથી થવા માંડ્યા તેમના સાહિત્યના પરિવર્ણથી આપણી પ્રજાને નવું જ દર્શન થયું અને તેના અલ્પવાચનની બાધી શિષ્ટી ગઈ. પ્રમાદ અને નિષિષ્ટતાને ધર્મતત્ત્વજ્ઞાને ઉપદેશથી આતર નિવૃત્તિ થાવી બેઠેલી, અને કમ્પ્રિસ્ટિત્વાથી પુરુષાર્થને બદલે અકમ્પરજા અને નિર્વાપ પ્રાર્થ-પરમણુ તથા અસ્પર્શનુષ્ટતામાં ખૂંચી ગયેલી પ્રજાનાં બિંધાર જીવન જ રૂપે વર્ણનાં થયાં. તે પોતાના ભૌતિક જીવનને બરેતર બનાવવાની

અભિલાષુ અને નવા પ્રકારની નિહાસુ બની. નવરસૂના ઉદયે શાળાઓ, પુસ્તકાલયો, મંડળોનો ને સંખ્યાઓ, છાપખાનાં, વર્તમાન-પત્રો, માસિકો, વેપારપંચાંગ, એ બધાથી વાતાવરણ ધમધમતા લાગ્યું. કચરાઓ, મુખઈ અને મગસનાં વિચરિયાવયો પણ ૧૮૫૩માં સ્વચ્છતા અને એમ ગુજરાતમાં નવપુનનો આરંભ થયો. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય આ નવી ધરામાં જન્મ્યું છે.

અંગ્રેજ કેતારમી

આ નવપુનની સૂંઠિનાં લાકડાં સાહિત્યને વેગ આપનાર પણ બનાં. મિથનલીઓની અને પછી સ્વધર્મેથી સરકારી નિધાનોએ જન-શિવત શિક્ષણ આપી પ્રજાના ભોંડિત જ્ઞાનની સીમા વિસ્તારી. પાઠ્ય-પુસ્તકો દ્વારા ગદ્યના પ્રારંભિક ખેડમાં બેનો રાજો મળ્યો. નવી કેતારમી લેતા શુભાનિવાની મંડળીઓ (દા. ત. મુખઈની 'બુદ્ધિશક્તિ સંખ્યા') સ્વચ્છતા, તેમાં પ્રશંસાપાત્ર વાંચનાનાં ભાવો દ્વારા, જાહેરનો ક્ષી મંગાવાના ઈનામો નિર્માણ દ્વારા, ઊભો થયેલો રંગભૂમિએ પ્રેરણા મળેલા નાટ્યલેખન દ્વારા તેમ જ મુદ્રણપત્રે છાપાં ને સામયિકો દ્વારા અને રંગપ્રદાનની ક્ષી આપેલી સુવિધા દ્વારા ગુજરાતી ગદ્યના ખેડમાંને ઘસી વેગ મળ્યો. પણ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને પોષણ ને વેગ આપનાર તથા તેના સ્વરૂપનિર્માણ પર પણ અસર કરનારી મોટી ઘટના હતી મુખઈ વિમલવિદ્યાવયની સ્થાપના. અંગ્રેજ ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસ સાથે આ દેશની પુણ્ય ભાષાએ સંસ્કૃત અને ફારસીનો પણ અભ્યાસ વિદ્યાર્થીકાંઈએ આરંભનાં એ ત્રણ ભાષાઓની સાહિત્યના ચિંતા પર પડેલા સંસ્કાર દૃઢ બની એ શિક્ષણ પામનાર વગેરે સ્વભાષામાં એના ભાષાંતર અને અનુકરણની પ્રેરણા આપે એ સ્વાભાવિક જ હતું. સંસ્કૃત કાવ્યનાટ્યાદિના ગુજરાતી અનુ-વાદોં એક એક કૃતિની એકથી વધુ સાહિત્યકારોને લાગે આજ સુધીમાં થયા છે. હાડીઅની બગલો ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો ભાષાંતર પ્રચલન કરેલો છે. અંગ્રેજ અને તેની મારફત યુરોપીય સાહિત્ય-કૃતિઓનો તેમ જ હિંદી, બંગાળી, મરાઠી આદિ હિંદમાંની ગુજરાતીની ભાષિની ભાષાઓમાંથી નાવી કૃતિઓનો સ્વાદ ગુજરાતને સંખ્યાબંધ અનુવાદોએ અત્યાર સુધી ચખાવ્યા હોં છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના સ્વતંત્ર સર્જન પર સંસ્કૃત, ફારસી અને અંગ્રેજ સાહિત્યની અસર ઓછી નથી થઈ. મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓને મુકાબલે દલપતરામ અને નર્મદાચંદ્ર, અને એ બંનેને મુકાબલે નરસિંહરાવ, ભાવાંકર, મણિચાવ, 'કાન્ત', ગોવર્ધનરામ, હરિલાલ, ભીમરાવ, બલવંતરામ, ક્વાળી આદિ તેમના અનુયાયી-ઓએ તેમ જ તેમના આજના અનુયાયીઓએ કવિતામાં સંસ્કૃત અસરોળા મુતોનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે તે સંસ્કૃત કાવ્ય-સાહિત્યના પરિચય અને પરિચીતનનું પરિણામ છે. દલપતરામ-નર્મદા-ચંદ્ર પછીના કવિઓની કાવ્યભાષા (Diction) તેમ જ પદ્ધિપુજના ગદ્યલેખકોનું ગદ્ય સંસ્કૃતમયતા વધુ પ્રમાણમાં દેખાડે છે. નવા યુગમાં થયેલું ઘણું શીખવણ - અભિવ્યક્ત કરવાનું હતું. એ પરિ-

શિષ્ટતામાં સરો બુદ્ધે નારે તેમ જ અનેક અંગ્રેજ કવિઓનાં પદોનો ચોરનો લેવા સંસ્કૃતનું કાવ્ય અગત્યની ભૂમિ ને પ્રવૃત્તિ થાર ને સ્વ-ભવિષ્ય જ જાનું. પ્રારંભિકગત ગુજરાતી નાટક પર સંસ્કૃત નાટકની પદોની અસર નોંધી-સૂચવતા, ભરતરામ, રાધાજી, પ્રવેશક, આદિની ચોરનારી, સંવાદ અને વચમાં મુખાંતરો પ્રયોજીત કરવાનો તેમ અંગ્રેજી સંખ્યાઓ સ્પષ્ટ દેખી જાય છે. મણિચાવ દ્વિતીય 'કાન્ત', રમણરાઈ ગીવકંકન 'સાંઈનો પર્વત', રાધાચાવ પદ્યમિધિન 'મરિચક' તેના અંધારણ અને કેટલીક અંદર સામગ્રીમાં સંસ્કૃત નાટકને જ અનુસરે છે. પ્રેમાનંદનાં કવિતાનાં ત્રણ નાટકો પણ સંસ્કૃત નાટ્યપદ્ય અને નાટકોનો કોઈ અર્વાચીન અભ્યાસી લખે તેવો રચનાઓ છે. સંસ્કૃત મધ્યાખ્યાનોના આદર્શને અનુસરેને 'પૂર્ણચાંદ્ર' અને 'કનકવિજય' કાવ્ય 'જેવો કૃતિઓ લખાઈ છે એ પણ જાણે છે. કાવ્યરૂપ, રસ, અંશકાર આદિના અગ્રણ્ય અર્વાચીન ગુજરાતની કાવ્યભાષાના પરિ-ચુદ્ધ કરી છે અને સાહિત્યવિવેચનને પણ સાચી મદદ કરી છે. સંસ્કૃત-ના અભ્યાસે વેદ, ઉપનિષદો, વેદાંત, દર્શનો, પુરાણો, આદિનો સીધો અને ઊંડો અભ્યાસ વધારનાં અર્વાચીનોની વૃદ્ધિપ્રસાર જોખની બની પ્રારંભિકગત ઓછાક રૂપના પશિષાનુસારી શુધ્ધ પ્રત્યેના મુશ્ક-હયાના અંધારણમાંથી પૂર્ણચિત્તપુજના, સ્વસંસ્કૃતિનિષ્ઠા અને પછી કમલ: સમનુજ અને સમન્વયદર્શન આપ્યાં. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મણિચાવ દ્વિતી અને આનંદાધર મુલ જેવા વિદ્વાનોનું પ્રેરણામય એ છે.

ફારસી ભાષાનો પરિચય તો ગુજરાતને ૧૪મી સદીથી થયા થાંકો હતો અને રસપ્રેરણા હીવાન જેવાએ તો એ ભાષામાં પુસ્તક પણ લખેવે છે. ફારસી સાહિત્યના વ્યવશિષ્ટ અભ્યાસની તક મુનિવસિટી-એ વધારી આપી. ફારસી, તેમ ઉર્દૂ કવિતાના આ કારણે વરિયા પરિચય-નું જ ગુજરાતી કવિતામાં ઇસ્તેમજ અને ઇર્ષાદકીની કવિતા અને અગ્રજોવે મળ્યું છે. ભાષાંતરક, મણિચાવ, દેવસરી, 'કલાપી', 'સાગર' આદિની અગ્રજો તો જાણીતો જ જ, પણ ગોવર્ધનરામ, 'કાન્ત', ન્યાનાચાર, મોટાદર જેવા કવિઓએ પણ એવી ફારસી છંદની કવિતા લખી છે. એટલું જ નહિ, ગોપીયુગમાં છેલ્લા અઢી ધારકામાં પણ ગદ્યલેખકોનો એક અવારવે વર્ગ ઊભો થયો છે ને પુશ-વચનો દ્વારા પ્રતિષ્ઠા પામ્યો છે.

પશિષાના સાહિત્યનો ફાળો

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પર સંસ્કૃત અને ફારસી સાહિત્યની થઈ છે તેના કરતાં વિશેષ અસર અંગ્રેજ સાહિત્યની થઈ છે. અંગ્રેજ કવિતાના અભ્યાસે તેની રસપ્રવાદ મુનિવસિટી શિક્ષણ લેનારી પેઢીને એવો કસાલો કે તેના સંસ્કાર સાથે ભાવર નીકળ્યા પછી એવો કવિતા ગુજરાતીમાં લખવાનો પ્રયાસ તેને લાગે થયા લાગ્યો. નરસિંહરાવનો પ્રથમ કાવ્ય સંગ્રહ 'કુસુમગાથા' એનું જ ગણવા. સોનેટના કાવ્ય પ્રકારને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો ને તેને લોકપ્રિય બનાવવાનો બલવંતરામ ઘોસેરની સર્ણ પ્રયાસ, અંગ્રેજ કવિતાના 'બેન્ક વર્સ'ને ગુજરાતી

નવતર પ્રયોગો

એ જ શૈલીની પદ્યરચનાવાળો છોટપદ, ઋષિચંપ, સમપ્રવાસ, શંકર મહારાજને કુલા કાગળે જોવા ઘણા ભવનનક કવિઓને હાથે દહ ચુધી ચાલુ રહ્યો છે. શામળની વ્યવહારની નીતિઓષક કવિતા જેવી કવિતા દલ-પદ્યરચે લખી છે અને મહીપદ્યરચે લોકકવિતાના પ્રકારને પોતાની કથાઓમાંથી આકર્ષતાઓમાં જાણે અર્વાચીન મુખમાં પોરો વખત ચાલુ રાખવા જેવું ક્યું છે. પ્રારંભકાળનાં મુલ્યાની નાટકોએ શૈલીક તળપદ નાટ્યપ્રકાર ભવાઈની અસર દેખાડેલી.

સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રેજી અને પ્રદેશીય ખુરોગામી સાહિત્યની સંમિશ્ર અસર આજ અવધીની ગુજરાતી સાહિત્ય પર થઈ છે. આ ત્રિવેણીસંગમ અવધીની યુવાના આરંભમાં ગુજરાતના જીવનમાં શરૂ થયેલા સંસ્કારના ત્રિવેણીસંગમની સાહિત્યકીય પ્રતિકૃતિ હતી. અંગ્રેજ અને તેમના સાહિત્યના સંપર્કથી આપણને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો પરિચય થયો અને એની થયો બેઠીની અસર થઈ. એ સંસ્કૃતિનો મુકાબલો કરવા આપણી પાસે એ સંસ્કૃતિ હતી તે હતી પ્રાચીન ગુજ બારાતીય સંસ્કૃતિની ગમેલા સાપના વિરોધતા જેવી બાળી નક્ક અને કેટલીક ભાવનામાં તો વિરંબક વિકૃતિ. સંસ્કૃત સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના તથા આપણા મૂળ ધર્મગ્રંથોના અભ્યાસને લીધે પ્રાચીન ભારતના એ મૂળ સંસ્કાર જ્ઞાત થવા શક્યા હતા. ઝડપથી થસી આવતી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની સામે પ્રતિકારક બળ તરીકે અથવા તેના નીશેઠી પૂરક તરીકે મૂડી થકાથ એવું કંઈ આપણી પાસે હોય તો તે હતી આપણી પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ. પરિણામે, અવધીન યુગમાં ગુજરાતમાં, જેમ આખા દેશમાં, પાશ્ચાત્ય, અવધીન ભારતીય અને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કારોનું સંઘટ્ટનને સંમિલન થયું. સંક્રાન્તિકાળના હૃષ્ટિમંત દેહભ્રમ સાહિત્યસ્વામી ગોવર્ધનરામે આ ત્રિવેણીસંગમને આંદો પોતાની મહાન કથા 'સરસ્વતીચંદ્ર' (૧૮૮૭-૧૯૦૧)નો સ્નાનકુંડ બાંધ્યો છે.

373

અયી અસરો બતાવતા છેલ્લા અગિયાર દાયકાના અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રણ મોટા વિભાગ પાટ્ટી થકય તેમ છે. પહેલો વિભાગ તેનાં પ્રેરકબળ અને પ્રધાન લક્ષણને આધારમાં રાખીને સંસાર સુધારા યુગ નામથી, અને એ કાળના અગ્રણી અને પ્રભાવક અસર કરનારા સાહિત્યકારના નામથી એને ઓળખાવવો હોય તો નર્મદ યુગ, અથવા વધુ સાદું તો એ કે દલપત-નર્મદ યુગ એવાં નામથી ઓળખાવી શકાય. ઈ. સ. ૧૮૫૦ થી નર્મદના અવસાન (૧૮૮૬) સુધીનો કાળ એની સમય મર્યાદા ગણાય. પ્રથમજીવનમાં આવેલી સ્ફૂર્તિ અને જીવનની હવામાં એ કાળનું સાહિત્ય લખાયું છે. ભૌતિક જીવન સુખી અને સમૃદ્ધ બનાવવાની અભિલાષા આપવા મર્યાદા નવી કેળવણીએ ઊભી કરતી ફિદાઈતા, વલમગ્રસ્તતા, નિરસતા, ભાજલગન, સાતિભંધનો, સ્ત્રીઓનું ફરજિયાત વેધવ્ય, સમુદ્રગમનનો પ્રતિભંધ, અને એવી બાબતો પ્રગતિરોધક ગણાઈ અને એ વિષયમાં સુધારા કરવાનો પ્રયત્ન સંકલ્પ વાતાવરણને ભરી દેવા લાગ્યો હતો. આ યુગનું સાહિત્યસર્જન આ સંકલ્પ કે મુગસંદેશનું જ વાહન મોટા પ્રમાણમાં બનેલ છે. નર્મદ તો જેમ જીવનમાં સુધારાનો સેનાની બન્યો તેમ સાહિત્યમાં સુધારાનો કવિ બન્યો. દલપતરામ એમની શાંત અને હાલકી રીતે પણ બન્યા તો લોકશિક્ષણ અને સુધારાના જ કવિ. સુધારાનું બાઈબલ કહેવાયેલ 'નર્મદવિતા', દલપતરામકૃત 'સેન ચરિત', નવલરામકૃત 'ભાજલગન ગરબાવલિ', મહીપતરામકૃત વાર્તા 'સાસુ વણુની લણઈ', રણછોડ-ભાઈની 'જ્યુમારી વિગળ'ને 'લલિતા કુખરણ' જેવાં નાટકો, આ સર્વ તે કાળના સાહિત્યકારોએ સુધારાના યુગધર્મની જ સેવા કરી છે એ બતાવી આપે છે. સુધારો જ બહુ. સાહિત્યનું પ્રેરકબળ બન્યો હતો. લોકશિક્ષણનું વાહન કે માધ્યમ બનેલું આવું સાહિત્ય ઉદ્દેશ-લક્ષી વિશેષ અને કલાત્મક ઓછું બને એની નવાઈ નથી. આ યુગના સાહિત્યકારોમાં દલપતરામ જેવા કેટલાક અંગ્રેજી શિક્ષણ વિનાના, અને નર્મદ, નવલરામ આદિ જેવા કેટલાક એ શિક્ષણ લીધું તે વિશ્વ વિદ્યાલયની પદવી મેળવવા જેટલું નહિ. એટલે આ ગણના લેખકો જેટલો ઉત્સાહ બતાવે છે તેટલું ઊંડાણ નહિ. સાહિત્યના નાટક, નવલકથા, આદિ પ્રકારો પર કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ તેમનો હાથ બરાબર ભેગો નથી. સાહિત્યવિકાસની દૃષ્ટિએ દલપતરામની સુલોચક હૃદયુજ સમારંજની કવિતા, નર્મદ લખેલો પ્રકૃતિ, પ્રણય અને દેશભિલાષની કવિતા, નર્મદ નવલરામ ને મનસુખરામના નિબંધ, નર્મદ, નવલરામ અને નંદરાંકરનું ગદ્ય, રણછોડભાઈ અને નવલરામનાં નાટક, નંદરાંકરની 'કરણ ઘેલો' એ ગુજરાતની પહેલી ઐતિહાસિક નવલકથા, અને નવલરામનું સાહિત્યવિવેચન, એટલાં વાનાં આ યુગના સાહિત્ય સર્જનમાં ખાસ નોંધપાત્ર ગણાય. એટલી કમાણી સંસાર સુધારાનુયતી નાની તિલ્લિ નથી.

સૌપ્રારંભ કૃતિઓ

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો આ પછીનો યુગ તે પંડિતમુજ, અથવા એ યુગમાં મહાન સાહિત્યપ્રતિભા દાખવનારનું નામ યુગને આપવું

હોય તો, ગોવર્ધનમુજ. આ યુગના સાહિત્યકારોમાંના ઘણા (હરિશ્ચંદ્ર ને, કેશવલાલ ધ્રુવ, કાન્ત, રમણભાઈ, નરસિંહરાવ, આનંદરાંકર, બળવંતરાય, મણિલાલ, આદિ) મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયના પદવીધારો હતા. વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણની અસર મૂર્તરૂપે સાહિત્યમાં દેખાવા માંડી તે આ યુગમાં. વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણની સમર્પિત પછી પણ નિષ્ણદપૂર્વક વાચનમનન પરાયણ વિદ્યા વ્યાસંગ જીવનભર ચાલુ રાખી પોતપોતાની રીતે વાક્યમયસેવા કરી જનાર સરસ્વતી ભક્તો આ યુગને ઘણા મળ્યા છે. આ યુગના ચિંતનમાં આથી પાંડિત્ય, પાવતા, ઊંડાણ, સૂક્ષ્મતા અને અને વ્યાપકતા આગવા યુગ કરતાં વધારે આવ્યાં; તેની કાળબાધતા અને કલાદૃષ્ટિ વિશેષ ખીલતાં તેના સાહિત્ય સર્જનમાં વિશેષ કલામુખતા રસલિપિતા અને સાહિત્યિક મૂલ્યવત્તા આવ્યાં; અને કવિતા તથા ગદ્યની અંદર પ્રયોજની ભાષા વધારે શિષ્ટ, પ્રીક, રસાન્વિત, ચોટદાર અને અર્થવાહી બની. ૧૮૮૫માં થયેલા નર્મદના અવસાન પછી ચાર જ વર્ષમાં 'કુસુમમળા' એ નરસિંહરાવનો કાલ્પસંગ્રહ, 'સરસ્વતી-ચંદ્ર' એ ગોવર્ધનરામની નવલકથાનો પહેલો ભાગ 'કાન્ત'નાં ત્રણ પ્રસિદ્ધ ખંડાઓ, ગોવર્ધનરામકૃત 'સ્નેહમુદ્રા', અને કેશવલાલ ધ્રુવનો 'મુદ્રાસલ્લસ'નો અનુવાદ 'મેળની મુદ્રિકા' બહાર પડ્યાં, એટલે નર્મદના અવસાન પછી પંડિતમુજના પ્રારંભની સમયમર્યાદા આંકી છે. બાકી આમાંના ઘણાનું લેખનકર્મ ઈ. સ. ૧૮૮૦ની આસપાસ થો થર થઈ ગયું હતું. ગદ્ય શતકના અંગ્રેજી રોમાન્ટિક કવિઓની અસર તથા લખાણેલી નરસિંહરાવ, 'કાન્ત', બલવંતરાય, 'કલાપી' ને ન્યાનાલાલ જેવાની કવિતા; મહિંદાલ દિવેદી અને કેશવલાલ ધ્રુવના સંસ્કૃત નાટકોના અનુવાદ; ભાવારંકર, મણિલાલ ને કલાપીની ગદ્યો; સંકલ્પિતકાળના પ્રખરો વિચાર જીવંતી કથામાં વાસ્તવ તેમ ભાવનાની ભૂમિકા પર રજૂ કરી પોતાની વિદ્વતા, દૃષ્ટવ્યસંભવતા, વિચારકતા અને સર્જકતાનું માનવજાત દર્શન તેમાં કરાવનાર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની ચાર ભાગમાં પથારેલી મહાકાવ્ય નવલકથા 'સરસ્વતીચંદ્ર'; 'કાન્ત'નાં ટૂંકી વાર્તાની અને નાટકની કલા કવિતામાં દાખવતાં 'વર્સનવિલય' આદિ ત્રણ અપૂર્વ ખંડાઓ; સંસ્કૃત તેટલી જ શૈક્ષણિકીય નાટકની કલા દેખાડતાં મણિલાલ કૃત 'કાન્તા' અને રમણભાઈ કૃત 'રાઈનો પર્વત' એ નાટકો; મણિલાલના નિબંધ; મણિલાલ, રમણભાઈ, આનંદ-રાંકર, નરસિંહરાવનું સાહિત્ય વિવેચન; મણિલાલ, રમણભાઈ ને આનંદ-રાંકરનું ધર્મચિંતન; ભીમરાવ, દોલતરામ અને 'કલાપી'ના મહાકાવ્યના પ્રપાતો; ગોવર્ધનરામ, કેશવલાલ ધ્રુવ, મણિલાલ, રમણભાઈ, આનંદ-રાંકર, આદિનું દેશની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટતાએ અંકિત ગદ્ય; હાલસરસી ગુજરાતનો એક શાશ્વત કૃતિ 'ભદ્રંભદ્રં', કેશવલાલ અને નરસિંહ-રાવનું ભાષાશાસ્ત્રવિષયક કાર્ય; સાહિત્યકારો અને ચિંતકો માટે એક ભવ્ય આદર્શ રજૂ કરતો ગોવર્ધનરામનો ચિંતનગ્રંથ 'સાસરજીવન': આ સર્વ ગુજરાતી સાહિત્યના આ યુગને ઉજ્જવળ બનાવે છે. આ પંડિત મુજે ગઈ સદીના અંત સાથે પોતાની લીલા સંકેતી લીધી ન હતી. એણે એક સેકામાંથી બીજામાં પદાર્પણ કર્યું એટલું જ. પંડિતમુજના નરસિંહ-રાવ દિવેદિયા, કેશવલાલ ધ્રુવ, બલવંતરાય શંકર, રમણભાઈ નીલકંઠ,

આનંદશંકર ધ્રુવ, ન્હાનાલાલ, જેવા મહારથીઓ ત્યાર પછીના ગાંધી-યુગમાંય પોતાની રીતે પોતાનું કાર્ય કરતા રહ્યા હતા.

ગાંધીયુગ

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો એ ત્રીજો યુગ તે ગાંધીયુગ. એની શરૂઆત સાહિત્યસેને ૧૯૨૦ પછી થઈ ગઈ. ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારતમાં ૧૯૧૫માં આવ્યા તે પછી થોડો વખત એ ચૂપ રહ્યા અને ૧૯૧૯થી ‘નવજીવન’ અને ‘મંગ ઈંડિયા’ શરૂ કરી તેમાં લખવા લાગ્યા. એમની ખાસે જે સંદેશો હતા તે આખા દેશની જનતા સમજ શકે એવી ભાષામાં એમણે આપવી થઈ ક્યો. ભાષા એમને મન વિષય રજૂ કરવાનું એક સાધન જ હતું. એમણે આમ કરતાં પોતાની જે સાદી, સીધી, અનાડબરી, સાત્ત્વિક અને છતાં થોટદાર ગદ્યશૈલી જે ઊભી કરી અને ‘કોશિયો સમજે તેને હું તો કવિતા કહું’ એમ કહી જે પોતાની સાહિત્ય ભાવના રજૂ કરી, તેની અસરે સાહિત્યમાં ભાષાની સાદાઈ અને સાહિત્યની જીવનવલિતા આવ્યાં, અને ભારેખમ સંસ્કૃત પ્રચુર પંડિતશૈલીની પ્રતિષ્ઠા ધટી. ગાંધીજીની ગુજરાતી સાહિત્યની સીધી સેવા એમની ગદ્યશૈલી ઉપરાંત ‘સત્યના પ્રયોગો’ નામક એમની આત્મકથા છે. જોડણી એકધારી કરાવવાનું પણ કોય એમને જ જાય. સાબરમતી આંકમના કાકા કાંબેલકર, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, ધિરોદરાલાલ મધુકાવા આદિ જેવા એમના અંતરવાસીઓ તથા એમણે સ્થાપેલી ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સમનારાયણ પાઠક, રસિકલાલ પરીખ, પંડિત સુખલાલજી જેવા અધ્યાપકો અને ‘સુદરમ’, ‘સ્નેહરમ’, આદિ ત્યાંના સ્નાતકોની સેવા ગુજરાતી વાદ્યમને મળી એ એમની પરોક્ષ સાહિત્યસેવા છે.

ગાંધીસાહિત્યનો આદર્શ

ગાંધીજી પોતે અને તેમના સેનાનીપદ ત્રીજે લઘ્યેષ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ કવિજનોને માટે મોટા કવનવિષય બન્યા છે. મુઝિસંગ્રામમાંથી સ્ફૂરતી યુગ્મત્યાની, સ્વાતંત્ર્યની, અહિંસાની, બહિષ્કારની ભાવના ગાંધીયુગના અનેક કવિઓએ ઉન્નાદથી ગાઈ છે. ગાંધીજીની જુદી જુદી સત્યાગ્રહ લડતોના ઉત્સાહક અન્ય દેશોના આઝાદી જંગના ઉત્સાહક અને જેલજીવનનું સાહિત્ય પણ ગાંધીજીના કાર્યને આભારી છે. દરિદ્રપ્રાણીઓની ને ગામઝાંડી સેવા પર ગાંધીજીએ ભાર મૂક્યો એટલે સાહિત્યકારોની સહનુભૂતિનો પ્રદેશ વિશાળ બન્યો અને ગામઝાંડું તથા નીચલા બિન-ઉત્ક્રિયતાનો પ્રદેશ વિશાળ બન્યો અને ગામઝાંડું તથા નીચલા બિન-ઉત્ક્રિયતા ધરાતાં માનવીઓનું સાહિત્યકારો વડે ત્યાર સુધી ઉપેક્ષિત રહેલું જીવન સાહિત્યનો વિષય બન્યું. સાહિત્યમાં જીવનવિગ્રહ અને વાસ્તવ જીવનના પ્રશ્નો નિરૂપાવા લાગ્યા અને વિષયનો વિસ્તાર ને નવીનતા આપતાં સાહિત્ય પ્રાસુવાન બન્યું. ગાંધીજીની ગ્રામીભર અને અરુપુષ્પતા નિવાસજીની પ્રવૃત્તિએ ઘણી ગ્રામ કથાઓ તથા અરુપુષ્પતા નિવાસજીને મદદ કરે એવી કથાઓ ને નાટકો સર્જાયાં છે. જેઠા તથા મણીઓનાં દુઃખસુખ તથા વેરશાજીવન પણ બાકી રહ્યાં નહિ. ગાંધીજીએ શીખવેલા માનવધર્મની

અંદર સમાજવાદી વિચારસંરહી પણ ભળી, જેણે કવિતા તથા વાર્તાસાહિત્યમાં દલિતોનાં જીવનને તથા કળિત ઝંખનાને વિષય બનાવ્યા. સાહિત્ય વાસ્તવવશી બનવાનું એ પરિણામ હતું. ગાંધીજીએ જગત્કોશી નવચેતનાને લીધે, તેમણે શિખવાડેલા જનતા પ્રેમને લીધે તેમ જ સ્વદેશી-ભાવનાને લીધે લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનની પ્રવૃત્તિને ઘણો વેગ મળ્યો, જેમાં એ કામ માટેની દૃષ્ટિ ઘડિ તથા ખસ રસવાળા મેથાસીએ પોતાનાં કંઠ, કલમ તથા તેના રસદર્શી વિવેચનો જે સોરઠી લોકસાહિત્યને લોકપ્રિયતા ને પ્રતિષ્ઠા અપાવી તે ખાસ નોંધપાત્ર છે. રાષ્ટ્રીય તથા સાચી દિશાની કેળવણી અંગેની કાકા કાંબેલકર, ધિરોદરાલાલ મધુકાવા આદિની તેમ જ દક્ષિણમૂર્તિ ભવનના કેળવણીકારોની વિચારસૂત્ર તથા નિજનુભાઈ અને જીવનરામ જેવાનું બાળસાહિત્ય તથા બાલવિજ્ઞાનને લગતી વિચારસૂત્ર પણ ગાંધીજીએ ઊભી કરેલી હવાને આભારી છે.

આરંભનું સાહિત્યચર્ચન

પશ્ચિમના સાહિત્ય પર ઔદ્યોગિક કળિતતાં પરિણામોએ, મનો-વિશ્વાસની નવી શોધોએ તથા સમાજવાદે અસર કરી તેને જે સ્વરૂપ આપવા માંડ્યું હતું તેનો પ્રભાવ પણ ગાંધીયુગના અર્વાચીન સાહિત્ય પર પડ્યો છે. તો આ યુગના સાહિત્યમાં લેખકોની કલાદૃષ્ટિ તેમ જ પ્રયોગશીલતા વર્ધનદ્યુગ તેમ પંડિતયુગના લેખકો કરતાં વધારે સતેજ રહ્યાં છે. નંદશંકરે ‘કરણ ઘેલો’માં, મલીખતરામે ‘વનરાજ ચાવડો’ જેવી એમની ત્રણ કથાઓમાં અને ગોવર્ધનરામે ‘સરસ્વતીવંદ્ય’માં કેટલી બધી ઈતર સામગ્રી પણ ભરી છે! નવલકથા, વાર્તા ને નાટકમાં મૂળ વસ્તુને અનુપ્રકરક એવું કહ્યું ન આવવા દઈ મૂળ વસ્તુનું જ સુરેખ કલાવિધાન લક્ષ્યકર દૃષ્ટિથી કરી કૃતિને સુશ્લેષ કલાકૃતિ બતાવવાના વલણનું પ્રથમ દર્શન પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગ વચ્ચેના સાંધણરૂપ અને ગાંધીયુગમાં આજ સુધી લખના રહેલા કો કોનાવાલ મુનશીએ એમની પહેલી બે પોદોદારી નવલકથાઓ ‘વેરની વસુલાત’ અને ‘પાટણની પ્રભુતા’માં કરાવ્યું. એ વલણની સાથે કલા ખાતર ક્યાનું વલણ પણ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવ્યું, જેનો કપારેક કપારેક પ્રતિકાર પણ ગાંધીયુગમાં થયો છે.

આ યુગમાં પંડિતયુગના બે મોટા કવિઓ ન્હાનાલાલ અને ઠાકોરની કાવ્યસેવા ચાલુ હતી. ન્હાનાલાલે પોતાનાં ઘણાં નાટકો, ‘કુરુક્ષેત્ર’ મહાકાવ્ય અને તે અધૂરું મૂકી ગયા એ ‘હરિસંહિતા’ પુરાણકાવ્ય આ સમયવાર્તિમાં લખાં છે. એમની અસર પછીની પેઢીના કેટલાક કવિઓ પર તેમના પ્રારંભક્રમમાં વસીઓછી પડી છે, ને સસ ને ગીતો લખનારાં પર વિશેષ થઈ છે. પણ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર અસર ગાંધીયુગના કવિઓ પર બલવંતરામ ઠાકોરની પડી છે. જેલજીવન બદલે કવિતાની અંગેયતા ને પાઠ્યતા પર, સર્વજ અંગેય પ્રવાહી પદ્યરચના પર, એને માટે અર્ધનુસારી લિતાવાળા પૃથ્વી છંદ પર, કવિતાની ધરાસ્પર્શિતા પર અને કવિતામાં વિચાર પ્રધાન્ય ને અર્થબળતા પર ઠાકોરે જે ભાર મૂક્યો તેની અસર ગાંધીયુગના કવિઓ પર સારી

વઈ છે. પણ 'સુંદરમ્', ઉમાસંકર ને અન્ય આ યુગના કવિઓએ એ અસર તમે યોગ્ય આવા ડોવા ઉપરાંત પોતાની પ્રતિભાને વફાદાર રહી સ્વતંત્ર સર્જન વિપુલ પ્રમાણમાં કનું છે. આ યુગની ગુજરાતી કવિતા સંવેદના અને અભિવ્યક્તિનો વિસ્તાર વધારતી જઈ એવી પ્રગતિશીલ ને પ્રયોગશીલ રહી છે કે એને માટે ગુજરાતી સાહિત્યવિસ્તારો મજરૂર થઈ શકે. પણ ગાંધીયુગે કવિતામાં જ નહિ, ગદ્યના વાર્તા, નવલકથા, નાટક, નિબંધિકા, ચરિત્ર, આત્મચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન, વિવેચન, ઘાસ-સાહિત્ય, ભાષાશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ-પુરાતત્વ, પ્રાચીન મધ્યકાલીન કૃતિઓનું સંપાદન—એમ સર્વક પ્રતિભા અને ક્ષમસાધ્ય વિદ્વાતા માગી લેતા સર્થે વાક્યમ પ્રકારોમાં પણ ઓરી સત્વચ્ચમૃદિ બતાવી કે કૃતિઓ ને કવિઓની ચૂંટિયાં થાઈ પણ મોટી થવા જાય, જે પ્રજાને આવા બેખને પોસાય નહિ.

વર્તમાનયુગની સાહિત્ય પર અસર

ગાન વિમ્વયુદ અને રેશનિઝ, મોંઘવારી, કાળાં બેજાર છે. તેનાં પશ્ચિમો, ૧૯૪૨ની મરાઠિયા સ્વાતંત્ર્ય લડત, સરકારી દમન, ભારત બહાર આગ્રહ વિદ્ય ફોજનાં પરાક્રમ, ૧૯૪૭ની સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ, દેશના ભાગલા ને તેનાં કુખરિજ્ઞામકપ કિલ્લા-દેખ-જુટ-ભગાડાર-ધર્મ-નર ઇંડ બોળેએ વતવિયો કેર, સામુદાયિક યિજ્ઞત, ગાંધીજીની મનો-વેદના, અંતિમ તપસ્યા ને અક્ષરધારી હવા, પંચવર્ષી યોજનાઓ, વિનોબાની ભૂદાનપ્રવૃત્તિ, બુનિકરપુરવિત્તની અવકાશયાત્રા—આ સર્વ ચોમકાં ઘટનાઓ વચ્ચે જીવતા સાહિત્યકારો એના આધાત-પ્રત્યાધાતોથી મુગ્ધ રહી શકે એ શક્ય નથી. ગાંધીયુગના ગુજરાતી નવલકથા, વાર્તા, નાટક ને કવિતાએ આછાવધના પ્રમાણમાં પોતાની સ્ત્રીને આ ઘટનાઓ ને તેની હવાનું પ્રતિબિંબ પાડ્યું છે.

‘ગુજરાતી નવલકથા, વાર્તા ને નાટકમાં જીવ ને નવું લોહી લાવે એવું જે આ યુગમાં બન્યું છે તે છે ‘સાવના ભાર’ ને ‘આમગાડી’ એ પાંચલાં દેખાણું ને પછી વિશેષ અનુસચાનું તે બોલી (Dialect) ની વર્તા-નાટકાદિમાં ઉપયોગ. બોલી સાહિત્યકૃતિઓમાં રજૂ થાય તે તેનાં બીજાતરંગો અને તેમના ભૌગોલિક પ્રદેશ, વ્યક્તિજન ને સામાજિક જીવનવ્યવહાર, તેમ જ તેમનાં સ્વભાવ, સંસ્કાર, રજોકાંઈકથી ઇંડના ડિપ્લોમેટ પણ સાથે જ લેતી આવે ને? સર્જના સાહિત્યની આવી ખરી વાસ્તવદર્શિતા અને જીવનલક્ષિતાને જ જાણે મદદ કરવા આવતા લોપ તેમ પન્નાલાલ પટેલ, ચૂનીલાલ મડિયા, ઈશ્વર પેટોકર, પુષ્કર ચંદરવાકર જેવા ગામડાંમાં ઊછેલા નવલોદિષ્ઠ લેખકો ગુજરાતને આ કાળમાં મળ્યા છે. ‘મળેલા જીવ’, ‘ધૂલવાળાં પૂર’, ‘નનમટીપ’ ને ‘માનચોની’ ભવાઈ’ જેવાં પુસ્તકોએ સાહિત્યવિસ્તારો પર જે આકર્ષણ કનું તે આને લોપ.

સાહિત્યમાં વિવિધતા અને વિપુલતા

ગાંધીયુગમાં ગુજરાતી સાહિત્યે ભરત થાઈ દેખાઈ છે. પંડિતયુગમાં થયું થયેલ ન્યાતાલાલચી ઊર્મિકવિતાઓ પદ્યકાંડો અને પુટપુટાવનાં ચંદાપ ચંદા આ યુગમાં પ્રચલન કર્યો, અને પંડિતયુગના ભવ્યત્વસ્ય

દાકોરનું કાવ્યસર્જન આ યુગમાં વર્ધિષ્ઠ અને જીવિષ્ઠ બની નવી પેઢીનું પ્રેરણાદાતા બન્યું. સુંદરમ્, ઉમાસંકર, અને તેમના સંખ્યાબંધ સમકાલીન અને અનુયાયી કવિઓએ ન્યાતાલાલ, ‘કાન્તા’, દાકોર અને ટાચેરની તેમ જ સમકાલીન પાશ્ચાત્ય કવિતાની ‘અસર ઝીવવા ઉપરાંત સતત પ્રયોગશીલ રહી કવિબુજને વરેલી સનાતન સોદેશ્યજનનાને અને સૈવાદ સાધનાને વફાદાર રહ્યાં રહ્યાં સામાજિક સંજ્ઞાના અને માનવધર્મી સંવેદનશીલતા પણ દાખવી જે કવિતા સરજ છે તે ગુજરાતી કવિતાને ભારતની જુદી જુદી ભાષાઓની કવિતા વચ્ચે ખૂબ ઊંચળે મેલે ઊભી રાખે એવી છે. નવલકથામાં નાટ્યાત્મક વાર્તાકથા અને તથ્વત્ત્વ રંજકતા સારે જીવનનું પ્રતિબિંબન મુનશી, રમણલાલ, મેઘાણી, ચૂનીલાલ શાહ, અને બીજાઓની સામાજિક નવલકથાઓએ જે પ્રમાણમાં દેખાડ્યું છે તે, ઐતિહાસિક નવલકથાએ મુનશી, ‘ધૂમકેતુ’, ચૂનીલાલ શાહ, ગુણવંતરાય આચાર્ય, મેઘાણી ને ‘દર્શક’ જેવાની કૃતિઓમાં દેખાડેલ પાત્રો, તથા પન્નાલાલ પટેલ, ચૂનીલાલ મડિયા, ઈશ્વર પેટોકર આદિ જેવા જનપદમાંથી આવતા નવલકથાકારોએ ગ્રામીણ લોકસમાજને તેમનાં ભોગોલિક સામાજિક વ્યક્તિજન બાદ વેંજનો સાથે અને તેમનાં સુખદુઃખાદિ અને ભાવાનુભવોની સાચી છાંયી સાથે જે રીતે નવલકથાઓમાં ઉતારી ગુજરાતી નવલકથામાં નવું લોહી પૂર્યું છે તે, ગુજરાતી સાહિત્યની કમાણી, નવલકથાની બાબતમાં પણ ઘણી સારી છે એ બતાવે છે. વાર્તાનો ખરો વિકાસ તો ગાંધીયુગમાં જ થયો છે અને એમાં પણ ગુજરાતની કમાણી એવી જ ઊંચળી છે. ‘ધૂમકેતુ’, ‘દ્વિરેક’, ઉમાસંકર આદિથી માંડી આજના સુરેશ જેવી સુધીના કુદીપા વાર્તા-કારોએ ગુજરાતી વાર્તા મધ્યસાં અને ચેખોવની તથા આધુનિક પાશ્ચાત્ય વાર્તાકારોની વાર્તાકથાને અનુસરતી કેવી બીલતી રહી છે તે બતાવી આપ્યું છે.

નાટકમાં સુધારાયુગે ચક્રાત કરી એટલું જ, સાહિત્યિક મૂલ્યવત્તા પંડિતયુગના મણિલાલ દ્વિવેદીનું ‘કાન્તા’ અને રમણલાઈ નીલકંઠનું ‘રાઈનો પર્વત’ એ જે નાટકોએ અને ન્યાતાલાલનાં ભાવ-પ્રધાન નાટકોએ જ બતાવી હતી. ૧૯૨૦ પછીના ચાર દાયકાએ ન્યાતા-લાલનાં નાટકો ઉપરાંત મુનશી અને ચંદ્રવદન મોહતાનાં નાટકો તેમ જ બટુવાઈ ઉપરવાડિયા, ઉમાસંકર, જાનીલ દલાલ, મડિયા, શિવકુમાર આદિનાં એકકીઓ દ્વારા ઠીક ઠીક છત બતાવી છે. એ પાંચેય વધી ગયેલું રંજભૂમિ અને સાહિત્યિક નાટકો વચ્ચેનું અંતર ઓછું કરવામાં આ નાટકોનો હિસ્સો ઓછો નથી. અવંતન રંજભૂમિ, રંડિશે તથા લોકશિક્ષણના મહત્વના સાધન તરીકે તેમ જ કલા તરીકે સ્વચ્છ સરકારે અને આપવા માંડેલું ઉત્તેજન ગુજરાતી નાટકના વિકાસને ઘટ્ટ વધુ મદદગાર થશે. એમ લાગે છે. ચરિત્રવાક્યમાં દલપતરામના જમાનાનો ઇતિહાસ આપના ‘કચીમ્પર દલપતરામ’ના ભાગો; ‘વોર નર્મદ’, ‘નસીરો ભાઈ હરિનો’ અને ‘શુક્રનાથ’ જેવી રસાત્મક સર્જકતાના અંશે દાખવતી ચરિત્રકૃતિઓ અને ‘રમણમુકુર’ તથા ‘રેખાપિત્રો’ જેવા રેખાચિત્રસંગ્રહો; ચરિત્રનાયકની મહાનતાથી નહિ પણ તેની લખાવટથી તેમ જ સત્પતિચાનાં તેમાં જળવાયેલાં અનુકરણીય પોસથી

[illegible]

એક બોટી સાંદ ગણવા 'જાન'.

ગુજરાતી સાહિત્યને છેલ્લાં સો વર્ષમાં આ કર્તાએ પહેલાંકાગવામાં 'જાનનો પક્ષ ફણો ઓછો નથી એવા સામયિકો 'જાનસુધા', 'વસંત', 'સુંદરીસુબોધ', 'સાહિત્ય', 'વૈસામી સદી', 'ગુણસત', 'મુગ્ધ', 'ધર્મ', 'પ્રસ્થાન', 'ગૌમુદી', 'કુમાર', 'બુદ્ધિપ્રમુદા', 'ભામિ',

‘સંસ્કૃતિ’ અને તેથીની લેખકશ્રીઓએ જ અને સંભારવા જેઠાં. અઠવા-
કોમાં ‘ગુજરાતી’, ‘નવજીવન’, ‘પ્રજાસંઘ’, ‘સોસાયટી’, ને
‘શૂદ્રજાલ’ ની સેવા પણ નોંધપાત્ર વાગણ. ગુજરાત વર્તમાનયુવર સોસાયટી
(હવે ગુજરાત વિદ્યાસભા), શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી સભા, ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદ, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, સાહિત્ય સંસદ અને ગુજરાત
વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થાઓએ પોતાની જે ફાળો ગુજરાતી રસાન્ક
તેમ જ શાસી વાક્ય ઉત્કર્ષમાં આપ્યો છે તે પણ ઉલ્લેખ માગી લે
નેટવો છે.

ગાંધીયુગ ગાંધીજીના અવધાન પછી પણ વાહુ છે એમ ભારતની તટસ્થતાની વિદેશીત્વ, પંચશીલનો એનો આગ્રહ, વિશ્વશાંતિ માટે પડિત જ્વાલમ્ભવ પર મંજૂતી દુનિયાની નજર, સર્વોદય અને ભૂદાન કાર્યકરોનો અને વિનોબાનો પુરુષાર્થ, એ બધાં વાનાં બતાવી આપે છે. આથી ગાંધીજીના અવધાન સાથે એમનો યુગ પૂરો થયો ગણવાની જરૂર નથી. તેમ છતાં સગવળની દૃષ્ટિએ છેક આધુનિક સમયને કહી બીજું નામ આપવાનું મન વાળ તો તે સ્વચ્છમયુગ એટલે સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિ પછીનો યુગ કહેવાય. બાર તેર વર્ષના આ ગાળામાં ગુજરાતની સાહિત્યમાં નૈપધાન ગણાય સમકાલીન કવિતા અને વાર્તામાં દેખાતી પ્રકિરનાતે તે સમકાલીન સાહિત્ય પ્રકારની અસર અને જૂની અભિ-પ્રયોગને મૂલ્યે એવી પ્રયોગશીલતા, એના લખનારોમાંના કેટલાક તેજ-સ્વિતા અને આશ્ચર્યદતા દેખાડે છે. પણ એમની સિદ્ધિનું માપ કાઢનું અન્વારે વહેલું ગણાય. ગુજરાતના આધુનિક નવલોકિણ સાહિત્યસર્જકો પોતાની રીતે પ્રગતિશીલ છે એટલું જ અન્વારે તો કહીએ.

આક્રમણો વધુ વર્ષની ઉંમરના ગુજરાતી સાહિત્યનો આ સંધિન પરિચય બગીચી ભાષાઓના વાચકોને તરત એ વાતની પ્રતીતિ ફરવા દે, અધઃકાલીન તેમ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની સામાજિક ભૂમિકા, તેના પ્રેરકબળો, તેનાં અભિન્ય સ્વરૂપ ઈત્યાદિ તેમ જ તેના વિકાસનો ઇતિહાસ ભારતની અર્ધ વર્ષના ભાષાઓના સાહિત્ય જેવા જ છે. કૃતિઓ અને કવિઓનાં નામો જ જુદાં, અને કોઈ અસર ક્યાંક મોટી થઈ હોય એટલું જ, બાકીની કથા અર્ધ ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્ય માટે મોટે ભાગે એક સરખી જ કરેલાની થાય એવું થાય છે તે સમજાવું અર્થ઼ નથી.

સાહિત્ય : સિંહાવલોકન

શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી
(અધ્યાપક, એમ. ટી. બી. કૉલેજ સુરત)

મહાપુરુષોનાં નામથી ગુજરાતી સાહિત્યની બે પૂર્વ અને ઉત્તર શીમાઓ ગણવી હોય તો તે છે આચાર્ય હેમચંદ્ર (૧૮૮૯-૧૯૭૩) અને મહાત્મા ગાંધી (૧૮૬૯-૧૯૪૮). એ આઠસો વર્ષના સમયવર્ષિમાં ગુજરાતી ભાષા ઉદ્ભવી, ચિત્તી અને અર્વાચીન સ્વરૂપ પામી. ગુર્જર અપભ્રંશ સંસ્કૃતમાંથી વિશેષ પ્રમાણમાં શબ્દો લીધા. તેને ચાલુક્યોના સમયમાં પ્રતિષ્ઠા અને વિકાસ મળ્યાં. મુસ્લિમ સત્તા સ્થપાતાં ગુર્જર અપભ્રંશનો મુખ્ય પ્રવાહ ગુજરાતીરૂપે દેખાવા લાગ્યો; અને મારવાડી જુદી પડી ગઈ. ગુજરાતી ભાષાનું મધુર રૂપ બંધાયું; અને ગુજરાતી સાહિત્ય પણ ધ્રુવ ભાષાની સાંકળો તોડી આગલે પંથે પ્રમાણ આણ્યું. ઈ. સ. ૧૨૫૦થી ૧૬૫૦ સુધીમાં તો આ સંક્રમણ પૂર્ણ થાય છે. પ્રેમાનંદ (૧૬૩૬-૧૭૩૪)ના સમયથી ગુજરાતી ભાષાનું અર્વાચીન રૂપ બંધાઈ ગયું છે. એના સાહિત્યનો પણ વ્યક્તિતાવાળી કલા નરસિંહ અને ભાદરજીમાં શરૂ થઈ, અખો, પ્રેમાનંદ અને દુષ્યંતરામમાં પૂર્ણસ્વરૂપે ખીલે છે. ૧૮૪૦થી સાહિત્ય અને સંસ્કારની દૃષ્ટિએ ગુજરાતનો અર્વાચીન મુગ્ધ બણીએ તો વિચાર, કવિતા અને કલાસિદ્ધિનાં અનેક ધિખરો દેખાય છે. નવી કવિતા અને નવું ગદ્ય, નવા છંદો અને પદ્યના નવા આકારો, ઊર્જિતકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, સોનેટ, ચિત્રનકાવ્ય, શ્લોકકાવ્ય, ઓહ, ઉદ્બોધનકાવ્ય, નિર્બંધ, છંદપંક્થા, આત્મકથા, ડાયરી, પ્રવાસવર્ણન, વાર્તા, નવલકથા, નાટક વગેરે દેખાય છે; અને એમાં રસની હદયંગમતા તેમ જ ભાષાની વધતી જતી ખિલવટ અને શક્તિ ગુજરાતી સાહિત્યને ભારતીય સાહિત્યમાં વિંદ્ય સ્થાન અપાવે એવા છે.

અર્વાચીનોમાંથી ગોવર્ધનરામ બે મણિલાલ, નાનાલાલ, ગાંધી ને મુનશીનાં જ માત્ર નામ લઈએ તોરે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના વિવિધની અને સિદ્ધિની કલ્પના થઈ શકે.

સમકાલીન સાહિત્યમાં સ્થાન

ભારતીય સાહિત્યોના પ્રવાહોને ઉચ્ચઅનુચ્ચ દૃષ્ટિએ બેવામાં મુજબતા નથી. કોઈ કોઈ સેત્રમાં ગુજરાતી સાહિત્ય ભંગાળી અને મરાઠી સાહિત્યની પાછળ છે. સમયના વ્યાપમાં તો તથિય સાહિત્યની પાછળ બધી જ ભારતીય ભાષાનાં સાહિત્ય છે. વળી એમાં વતન-ભક્તિનો અનિરૂદ્ધ દાખવવાની જરૂર નથી. ભારમા તેમજ શતક પંથેનાં ગુજરાતી કવી શકાય એવું ગુજરાતી સાહિત્ય નહોતું, પરંતુ એટલું તો રેખીતું છે કે ભારતીય સાહિત્યસંપત્તિઓમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પણ સારી પ્રતિષ્ઠા અને ઊંચા અવજનને યોગ્ય છે.

મુળોની સમયાવધિઓ આધીષ્ઠાણ કરવી પડે, નાની મોટી હોય, તથાપિ સર્વ ભારતીય સાહિત્યસંપત્તિઓમાં ભાતનાં, તરેલનાં, પ્રવાહનો સમાન કે સંવાદી લક્ષણો જણાય છે. ભારતનો પ્રત્યેક ભાષાકીય પ્રદેશ લગભગ સરખી રાજકીય દસીવીસીમાં થઈને પસાર થયો છે. પ્રત્યેક સાહિત્યમાં વિંદ્ય ધર્મના વ્યાપક અને બીજા ધર્મોના શોધક અને ચિંતિત્સક સંસ્કાર પડ્યા છે. બધાએ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી અને ભાષામાંથી મુગ્ધે મુગ્ધે પ્રેરણા લીધી છે. બધાના ઉપર મધ્યકાલીન સંતોની ભક્તિ અને પ્રપતિના માર્ગની સરખી છાપ પડી છે. બધા સાહિત્યપ્રવાહો ઉપર અંગ્રેજી કેલવણી, અંગ્રેજી સાહિત્ય, અંગ્રેજી વિચાર, અંગ્રેજી સંસ્થાઓ અને અંગ્રેજી રહેણીસરીની અઘરામી-ઓગણીસમા સેકાથી સમાન અને સુદૃઢ છાપ પડી છે. જાતીય પુનરુત્થાન, રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા, રાજકીય સંશોભ અને સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાઓના પડ્યા સકલ સાહિત્યમાં પડ્યા છે.

એમ છતાં પ્રત્યેક પ્રદેશની ઇતિહાસસિદ્ધિ સાંસ્કારિક વિશિષ્ટતા પ્રમાણે તેમજ સાહિત્યકારના વ્યક્તિત્વ અનુસાર સાહિત્યસિદ્ધિઓમાં તફાવત જણવાનો. દાખલા તરીકે, બૌદ્ધ અસર જેટલી બંગાળમાં દેખાય તેટલી મહારાષ્ટ્રમાં કે ગુજરાતમાં ન દેખાય; વૈષ્ણવ કે જૈન અસર જેટલી ગુજરાતમાં દેખાય તેટલી બીજી ન જણાય. મુસ્લિમ અસર ઉત્તરપ્રદેશ કે સિંધમાં વરતાય તેટલી તામિલ કે મરાઠી પ્રદેશમાં ન વરતાય. વળી વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ જેઈએ તોરે ગોવર્ધનરામ અને પ્રેમચંદ, નાનાલાલ અને ટાગોર, ટિલક અને ગાંધીજી જુદા જુદા તરી આવે છે. આ રીતે પણ સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ ઉદ્ભવે છે. અને સર્વ કલાઓનું પ્રવર્ધન વ્યક્તિ દ્વારા થતું હોવાથી એવી ભિન્નતાઓ પ્રગટે એ, સ્વાભાવિક છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય

આચાર્ય હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં અપભ્રંશનું વ્યાકરણ તેમજે ઉદાહરણો સહિત આપ્યું છે. એમાંના દુહામાં ગુજરાતીની આગાહી સ્પષ્ટ છે. સમકાલીન ભાષાનું પ્રતિબિંબ આ ભાષામાં પડતું હોવાને લીધે જ તેમજે એનું વિખેરે વિવરણ કયું પડે. એક દુહો લઈએ:

“જલિદ કસ્ય ન વસવટી

થનુ પુણ કસ્ય ન ઈરુક

દોલિસ વિ અવસરિ નિવસઅઈ

જિજ્ઞાસવ અણઈ વિલિટક.”

-જ્યવતર કોને વણ્ણુ નથી? ધન કોને ઈષ્ટ નથી? પણ અવસર આપે વિશિષ્ટ પુત્રો બનિને તમુખવા સમાન ગણે છે.

હેમચંદ્રથી આપણે ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિદ્યાનો અને જૈન ધર્મનો પ્રભાવ જોઈએ છીએ, રામચંદ્ર, સોમેશ્વર, વસ્તુનાથ, તેજનાથ, જેવા સંસ્કૃતના પંડિતો જોઈએ છીએ. સંસ્કૃતમાં પ્રવેશ કરાવનાર વ્યાકરણકારો તથા મુગ્ધાનંદને ધર્મશાસ્ત્ર સમજાવનાર ભાવબોધના ગ્રંથો દેખાય છે. લોકની રસની નૃપા છિયાવનાર સાહિત્યસ્વરૂપો વિકસે છે. 'સ્થૂલવિદ્ય ધ્રુવ' (૧૩૩૪) અને 'વસંતવિલાસ' (આશરે ૧૩૫૦) જેવાં ધ્રુવ કાવ્યો, 'નેમિનાથ ચતુર્પદિકા' (૧૨૬૯) જેવી ભાર-માસી, 'સ્વંતરિશિયસ' (૧૨૩૧) જેવા રાસ લખાય છે. રાસની સાથે ઐતિહાસિક પ્રબંધ પણ વિકાસ પામે છે, જેનું મનોરમ ઉદાહરણ પદ્મનાભનો 'કાન્હડે પ્રબંધ' (૧૪૫૬) છે. આ ઐતિહાસિક કાવ્ય જૈન કૃતિ નથી, પણ સાહિત્યસ્વરૂપો અને સંસ્કારની જૈન અને અજૈનમાં એવી આપણે થઈ છે કે સર્વ સંસ્કારના સંઘાતને આપણે ગુજરાતી વિશિષ્ટતા કહી શકીએ. રાસની પ્રબંધ ઉપર, પ્રબંધની આખ્યાન ઉપર, જૈન ગીતની ભજન અને ગરબી ઉપર સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ અસર થઈ છે. પદ્મનાભનો 'કાન્હડે પ્રબંધ' એ ભાષા-વિકાસની બંને દૃષ્ટિએ સીમાચિહ્ન છે. હવે વિશિષ્ટ રીતે હિંદુ (અજૈન) કહી શકાય એવો સંસ્કારપ્રભાવ થઈ શકે છે. વલ્લભાચાર્ય પહેલાં પણ ભક્તિમાર્ગ ચળવળના અને ગુજરાતમાં પ્રસરી હતો. મુસ્લિમ સત્તાથી શોષીત રાજકીય સ્થિતિ આવી પણ પ્રજાનું ભૌરવ હણામું, અને આ ભક્તિ અને પ્રાપ્તિનો માર્ગ તેણે લીધો. કવિઓ ભક્ત બન્યા અને તેમણે પ્રાપ્તિ પ્રત્યોષી અથવા જગત છૂટું છે એવો ઉપદેશ કર્યો તથાપિ જ્યવનનો ઉલ્લાસ એમ હારી જાય એમ ન હતું. તેણે તો ભક્તિમાર્ગ દ્વારા પણ લાગણીઓને સંતોષી, પ્રગટ કરી, ભક્તોથી કે સંસ્કારી, લોકના તદ્દશરસને પારખનાર અને તેમની લાગણીઓને કથા દ્વારા નૂતન કરનાર ભક્તકવિઓ અને આખ્યાન-કવિઓ મોટી સંખ્યામાં પાક્યા. નરસિંહ (૧૪૧૪-૧૪૮૦), મીરાં, દયારામ (૧૭૭૭-૧૮૫૨), પ્રીતમદાસ, પ્રેમસખી વગેરેએ કૃષ્ણલીલા વાઈ અને ગુજરાતી જ્યવનને શૌંદર્યની અદ્ભુત ભૂખવાળું, કૌતુકાગ્રી અને વાસ્તવિક જ્યવનમાં પણ સોળાગર્વનું કમું. આમાં પણ નરસિંહ, મીરાં અને દયારામની કાળસિદ્ધિ અપૂર્વ કદી શકાય. મીરાંની સુકુમારતા, દયારામનું લાવણ્ય અને નરસિંહનો ભાષાવૈભવ હવે ગુજરાતી ભાષાની-ચિરંજીવ સંપત્તિ બન્યાં. એમની લાગણીની અંદરૂપાઓ અને કલ્પનાના તરંગે ભાષા તેમ જ જ્યવનમાં ઉન્નતનુંના રંગ પૂર્ણ. એમનું કામ આખ્યાનકારો અને વાર્તાકારોએ પુષ્ટ કર્યું.

આખ્યાન સાહિત્ય

ગુજરાતી આખ્યાન એ ભારતીય સાહિત્યનો અભિનવ અને મનોહર પ્રકાર છે. એ દ્વારા લોકને રમણસુ-સાહસભરની તેમ જ ભારતના અન્ય પ્રદિષ્ટ ગ્રંથોની કેવલગ્ની મળી. તેઓ બુદ્ધિ-વિકાસ તેમ જ હૃદયવિકાસ થયો. આખ્યાનની સંસ્થાએ ભારતીય સંસ્કૃતિની

કેવલગ્નીને સમગ્ર પ્રદેશમાં વ્યાપક બનાવી. ભાલસુ આખ્યાન કાવ્યનો નિર્માતા હતો. તેનું 'કાંદબરી'નું અનુસર્જન ભારતીય સાહિત્યમાં અજેડ હતો. આખ્યાન સ્વરૂપને લોકપ્રિય કરનાર નાકર, વિષ્ણુદાસ ને વિશ્વનાથ પછી મહાન કવિ પ્રેમાનંદ (૧૬૩૬-૧૭૩૪) થયો. વાસ્તવિક ચિત્રણ અને સામાજિક જ્યવનના પ્રતિબિંબને આખ્યાન કવિતામાં સારો અવકાશ મળ્યો. આજે જો આનંદ વાર્તા અને નવલકથાથી મળે છે તે રસાનંદ આખ્યાન દ્વારા પ્રેમાનંદ આદિએ આપ્યો. અને એ સાહિત્યસ્વરૂપ વિનયનની કેવલગ્નીનું વ્યાપક સાધન બન્યું. નરસિંહ અને દયારામે તેમ જ ભાલસુ અને પ્રેમાનંદ ધાર્મિક સંસ્કારો જ પોષ્યા છે એમ નથી, ઈશજ્યવનને તેમણે જાણેઅજાણે રહિયાનું બનાવ્યું છે. અંગ્રેજી કેવલગ્ની થઈ થઈ નારે લોકને મુખે ભજવો, ગરબી, ગરબા, આખ્યાનો, છાપા, વાર્તા વગેરેના હજારો બોલ હતા. આખ્યાન જેવું જ પણ તેના કરતાં વિશેષ લૌકિક સાહિત્યસ્વરૂપ પદ્યવાર્તાનું હતું. તેનો પ્રવાહ પણ જૈન પ્રભાવના યુગથી વહેતો હતો. પદ્યવાર્તામાં ગુજરાતે સરજતામાં અજેડ એવા શામળ (૧૬૯૯-૧૭૧૯)ને ઉત્પન્ન કર્યો.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓએ કવિતામાં ચિંતન કમું છે; વાણીની કરકસીથી પાખંડ અને દંભ કાપ્યાં છે; સત્યના પ્રકાશથી અસત્યનો પ્રતિકાર કર્યો છે; સમાજની દૂષણોને ઉઘાડ્યાં પાક્યાં છે અને સાચો આત્મસિદ્ધિ અને બ્રહ્મોપાસના તત્ત્વ લોકને પ્રેષ્યાં છે. આવા કવિઓમાં અંબો મુખ્ય છે. એને કાવ્યશૈલ્યની બહુ પડી નથી, પણ એનું દર્શન એવું સચોટ, એનું જ્ઞાન એવું પાકું, એની બુદ્ધિ એવી સૂક્ષ્મ અને એની ભાષા એવી વેપક છે કે ગુજરાતી સાહિત્ય એના વિના પોતું જ સહી જત.

નરસિંહ અને મીરાંની આરતભજાં અને માધુર્યભજાં. ભજનો, ભાલસુની 'કાંદબરી' અને વાલ્મીકીના પદ્ય-અખાના છાપા ને 'અંજીગીતા', પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન', 'કુંવરશાઈનું મામેટું', 'સુદામા-ચરિત્ર', 'ઓપાલસુ', 'દશમકંપ' વગેરે અમર વૃતાન્તકાવ્યો, સ્વામી નારાયણી કવિઓનો શાન્ત રસનાં ભજનો અને દયારામની અકાગંક હજારી ગરબીએ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની મોટી મિરાત છે.

આમ છતાં, એકંદરે સમગ્રપણે જોતાં ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં બંધિયારપણું લાગે છે. કલાત્મક હલ નાના છે, વિદ્યા-સંપત્તિમાં ઓછપ છે; ધાર્મિક પ્રણાલીઓના મદિમાનો દાખ છે; બુદ્ધિની પાંખ સ્વતંત્રપણે ઊડતી નથી; કલ્પનાત્મકતાના પ્રદેશ મર્યાદિત છે; લોકરુચિ કંઈક પ્રાકૃત છે; પુરુષાર્થની વાટ અને અભિલાષાની હાથ દૂરી અને સાંકડી છે. અંગ્રેજી કેવલગ્ની અને સંસ્કૃતિના સંપર્કને પ્રતાપે જ્યવનના બધા આગળા ઊભરી જાય છે. પૂર્વપશ્ચિમના સંપર્કમાં આપણે કમું ખોટા નથી એજ નથી; લોકો વખત તો સ્વાધિમાન ને સદ્બિમાન પણ ખોઈએ છીએ, પણ નવું થાણું પામીએ છીએ, જેમાં બુદ્ધિ અને કલ્પનાનું સ્વાર્નન ગુપ્ત છે. એ દ્વારા અસ્થિના પાકે આવે છે અને રાજકીય સ્વાર્નનની-અભિલાષા પણ પ્રગટે છે. પશ્ચિમથી સ્વતંત્ર વચાનું બળ પણ પશ્ચિમમાંથી જ આવે છે!

અંગ્રેજ કેળવણીના પ્રતાપે

કેલ્વિન્ડના અભ્યુદયના પ્રતાપમાં અને અંગ્રેજ કેળવણીના પ્રકાશમાં ગુજરાતે ૧૮૪૦ પછી પોતાની સામાજિક અને ધાર્મિક ન્યૂનાતાઓ અને રૂઢિઓની દુર્બલતાનો જોઈ. ખાસ કરીને એને સર્વત્ર વસેમનું સામ્રાજ્ય લાગ્યું. નવું જ્ઞાન પ્રસારે અને એ અનુસાર ધાર્મિક અને સામાજિક જીવન સુધરે એ ધ્યેય મોખરે આવ્યું. એને માટે સાહિત્યકારોએ સબળ પ્રયત્ન કર્યા. દલપતરામે અને એમના સાથીઓએ સર્વમાન્ય શિષ્ટ ભાષા ઘણી અને સુઘડ પદ્યરચના આપી. નર્મદે 'નર્મકોથ' (૧૮૭૩) જેવા સાહિત્યના સલાહક ગ્રંથો રચ્યા, અને રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના ખીલવવા પરાક્રમ કર્યું. નવલયમને યાત્રા સાક્ષર તરીકે સાહિત્ય, સુધારો, ફેલવણી આદિ અંગોનો વિવેકપૂર્વક વિચાર કર્યો. નર્મદે અને નવલયમને ગુજરાતને સાહિત્યિક ગદ્ય આપ્યું. જેકે મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં કાલ્ય કહી શકાય એવું ગદ્ય સરખાવું હતું. અને વિવરણ અને વ્યાખ્યા રૂપનું અપજેગું ગદ્ય પણ હતું. પણ એ ગદ્ય કે એ શૈલી હવે નિરર્થક હતી. નર્મદના ભાતભાતના પ્રયોગોમાં, દલપતની કવિતામાં, રણછોડભાઈ અને નવલયમનાં નાટકોમાં, નંદશંકરની 'કરુણ-ધેલી' નવલકથામાં, 'સંસારસુધારાની' ભાવના જ પ્રવર્તે છે. આમાં સંપૂર્ણ કલાકૃતિ તરીકે યોગ્ય કામો, એકમે નાટકો, અને ગુજરાતની પ્રથમ ઐતિહાસિક નવલકથા તરીકે 'કરુણધેલી' (૧૮૬૬) તરી આવે; પણ આ સમગ્ર સમયની ભૂલિને પ્રજ્ઞા કહી શકાય કે તેની શક્તિને પ્રતિભા કહી શકાય કે તેની વિદ્યાને પાંડિત્ય કહી શકાય તેમ નથી. છતાં હવે પછીના પંડિત મુગની (૧૮૮૫-૧૮૯૦) સરખામણીમાં એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ નર્મદમુગના સાહિત્યિક વાતાવરણમાં હતું. તે હતું પુષ્કળન સાથે સમાધાન. સાહિત્યકાર 'સાક્ષર' થયો નહોતો; જન સામાન્યથી અજાણો પાછો નહોતો; તેને લોકજીવનના સર્વ સંસ્કારોમાં રસ હતો.

પોતાની સંપત્તિની આ જનતાથી અલગ ભાવની એક આનુષંગી ખામી સિવાય પંડિત મુગનું સાહિત્યસામર્થ્ય અજેકલ પાતું અને અઘાપિ રહ્યું છે. ૧૮૭૦ પછી પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ, તથા વિદ્યો-સોશીએ દેહનું સામાજિક-ધાર્મિક દૃષ્ટિબિંદુ સ્વસ્થ કર્યું. ૧૮૭૫થી રાજકીય અભિધ્યાનો જાગ્રત થઈ. મુનિવસિટીમાંના સંસ્કૃત સિદ્ધાંતો પરિપાક ૧૮૮૫ સર્વત્ર દેખાવા લાગ્યો. અંગ્રેજી કવિતા, ભલે અંગ્રેજી સાહિત્યનાં સર્વ સ્વરૂપો, ભારતનો ભોળામાં મૂળ નાખી સુઘડ ભારતીય સ્વરૂપે ફૂટવા માંડ્યાં.

નરસિંહરાવ (૧૮૫૯-૧૮૭૭), કાન્ત, કલાપી, નાનાલાલ (૧૮૭૭-૧૮૮૭), અબરહાર, ભવર્તરાવ વગેરેએ અભિનવ છતાંની જનીરમ કવિતા આપી. ઊર્મિકાવ્ય ઉપરાંત આકાશ્ય, શોકાવ્ય, સોનિટ વગેરે સાહિત્યસ્વરૂપો ફરકેમ થયાં. નાનાલાલે મીઠી જેવાં દીપિકામય નિઃશબ્દ-રમણીય ગીતો લખ્યાં, જેમાં ભાષાની બધી કમનીયતા અને ભૂતકાળની સર્વ સંસ્કાર-નોતરભ ઊતર્યાં. સોનેટો, ભજનો અને ગીતોમાં કવિઓનું વિવિધરૂપ ચિતન અવતર્યું. સંસ્કૃતમાંથી સુંદર ભાષાનતરો થયાં. ભાષા અને સાહિત્યનું મૂલ્યવાન સંશેષન આરંભાયું. સંસ્કૃત અને મુરોષી નાટકપરંપરાઓનો મેળ સાધવું રમણભાઈએ 'ચઈનો પર્વત'

(૧૮૮૪) લખ્યું. જે રંગોચિત ગુજરાતી સાહિત્યિક નાટકોમાં ઉત્તમ ગણવા પાત્ર છે. મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, કેશવરાવ, રમણભાઈ, આનંદશંકર, ભવર્તરાવ જેવા મહાન ગદ્યસર્જકો નીપજ્યા. મણિલાલનું ચિતન, નરસિંહરાવ અને આનંદશંકરનું વિવેચન, ગોવર્ધન-રામ (૧૮૫૫-૧૯૦૭)ની નવલકથા 'સરસ્વતીચંદ્ર', નાનાલાલનાં 'જ્યોત્સ્ના', 'ઈન્દુકુમાર', અને 'વિશ્વગીતા' જેવાં અભિનવ પદ્યરૂપ સૌથીમાં લખાયેલાં કાવ્યનાટકો આ મુગનું ઉત્તમોત્તમ અર્પણ છે. નાનાલાલની અલંકારપ્રવૃત્તિ, અભિનવપદ્યપ્રવૃત્તિ ને અભિનવ શ્લેષવાળો શૈલીથી એમની રૂઢિઓમાં કીનુકનો (Romanticism) રંગ મનભર ઢોળાયો છે. ગ્રંથમણિ 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભારતીય સાહિત્યમાં વગભગ આદિતીય કહી શકાય એવો ગ્રંથ છે. વિરંજવ પાત્રો, સ્વાભાવિક વ્યવહાર, આનંદસંધર્મનાં આવેશન, અને સનાતન ભાવનાઓની એ ઉદાત્ત ને ભવ્ય શૈલીમાં લખાયેલી નવલકથા છે. ગુજરાતી જીવનની પરિચિતતાનું મુખ્યત્વે ખસી તેનાં અપરિચિત સોદર્ભ ને રંગ તેમાં પ્રગટ થાય છે. તેમ જ નવલકથામાં આકાર લઈ લોકોત્તર ભાવનાઓ જાણે વાસ્તવિક અને પ્રતીતિકર બને છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' વસ્તુતઃ આખી ઓગણીસમી સદીને આવરી લેતી ગુજરાતી જીવનની અને ભારતીય સંસ્કૃતિનાં અને ભારતીય અભિવાધાની કથા છે. સાહિત્યનો આ મુગ, કંઈક અંશે જનસામાન્યથી અજાણો પડેલો છતાં, જનકલ્યાણની જ વિતા કરે છે અને પુરુષાર્થના નવા માર્ગોને દિશસૂત્રી કે સોદર્ભની ભૂમિકા આપે છે. આ મુગના ઉત્તમોત્તમ દેહાલિચિતક ગોવર્ધનરામ છે.

રાજકીય ભગ

૧૮૮૦થી ગુજરાતના વાતાવરણમાં નવાં રાષ્ટ્રીય ને રાજકીય ભળી પ્રવર્તતાં જણાય છે. અંગ્રેજ સત્તા તરફ અસંતોષ વધે છે ને લોકનું ૬૬૧ ઉદામ સળંગસૂ તરફ ઢળે છે. ૧૮૨૦થી ગાંધીજી દેશના પ્રાસૂતબને વિરાજે છે અને રાષ્ટ્રની સ્વયં પ્રવૃત્તિઓ વ્યાપક અને જીવનપ્રભુપ સ્વરૂપ લે છે. સાહિત્ય, કલા અને પાંડિત્યમાં ઓટ વરતાય છે ખરી; પણ ભારત દેશે આ મુગના જેવો ધ્યેયપરાયણ કાર્મણીય પ્રજાકીય વ્યાપક પુરુષાર્થ કષ્ટરેજ જેવો નહોતો. આ સમયની મુનશી અને રમણલાલની નવલકથાઓએ વધારે સરળ અને લોકભોગ્ય સ્વરૂપ સાધ્યું. મેઘાણી દ્વારા લોકસાહિત્યનો પ્રચાર થયો; તેનું મૂલ્ય બંધાયું અને સ્વીકારાયું. સંસ્કૃતિક મહાપ્રવાહમાં ભળવું એ ઝરણું બન્યું. ગ્રામજન, ખેડૂત, મજૂર, અરુણક વગેરે માટે અનુકંપાભીનું સાહિત્ય સરખાયું. દલિતોના ઉદ્ધાર માટે સખાજવાદની ભરતી આવી તેની અંસર પણ લલિત સાહિત્ય ઉપર પડી. 'મુખલેનું'ની વાતોઓમાં, ચંદ્રવદનનાં 'આગગાંડી' નાટકમાં અને પનાલાલની નવલકથાઓમાં સામાન્ય ગ્રામજીવનનાં સોદર્ભ અને કષ્ટ પ્રત્યક્ષ થાય છે. રમણલાલમાં નવલકથા, મુખરૂં અને ચમત્કારપણમાં નવલિકા, દુરકાળ અને જ્યોતીન્દ્રમાં નિર્બીય વિશિષ્ટ ઘટ લે છે. વિજયરાવ આદિના નિર્બીયમાં વિવેચન પણ રસદર્શી, ચાતુનાસંપન્ન અને સર્જનપ્રેક્ષ થાય છે.

આ યુગની ભાવનાઓ તેમ જ પોતાપોતાની સ્વકીય લાગણીઓ સુંદરમે અને ઉમાશંકરે હૃદયંગમ કાવ્યોમાં ઉતારી છે. વર્તમાન યુગના એ અગ્રણી કવિઓ છે. ઉમાશંકર દ્વારા પશ્ચિમી સાહિત્યના સંસ્કારનું વહન સમ-વય ચિતન ચાલુ રહ્યું છે, તો સુંદરમૂર્તી શૈલીમાં શ્રીઅરવિંદનું જીવનદર્શન સુંદરતા સજ્જ ગ્રંથોનું વહું છે.

યુગની શૈલી

આ યુગના સરવક્ષ છે ગાંધીજી. તેમણે પોતાની સર્વતોભદ્ર અને કલાસુકારી પ્રવૃત્તિથી ગુજરાતી વાણીને નવો આકાર આપ્યો. એમને સર્વ વિષયની સૂક્ષ્મ વિચારણા કરવાની હતી અને સાદો નીતિબોધ, સૌ કોઈ સમજે એવો, આપવાનો હતો. એટલે એમની વાણીનું ધ્યેય સૌખ્ય અને કાર્યસમતા થતું. મહાત્મા વળી સર્વસિત્રમાં મિશનરી રહ્યા એટલે તેમની વાણીમાં સાંત્વિક લાગણી અને નિષાની સચોટતા ને રસમયતા પણ આવ્યાં. શુદ્ધ ન થતી સાદાઈ, અને અટપટી ન થતી ગંભીરતા ગાંધીજીના સાહિત્યસર્જન કિંવા વાણીસંવયમાં છે. વિચાર ઉચ્ચાર અને આચારની સંનિધિ ગાંધીજીની વાણીમાં શોધક શબ્દાર્થ વિવેક, ત્રેવડ, સાર્મજન્ય અને ચાતુરતા પ્રગટે છે. તેમનાં અસંખ્ય લખાણમાંથી તેમની 'આત્મકથા'ને આપણે વિશ્વસાહિત્યમાં સહેજે મૂકી શકીએ અને આત્મકથાના વિશ્વસાહિત્યમાં તો તેને મોખરે મૂકી શકાય, એવી વ્યક્તિના મહિમા ઉપરાંત તેની સાહિત્યિક ગુણવત્તા છે.

ગાંધીજીની આસપાસ જે વાણીના ઉપાસકો જનસેવકો તરીકે આવ્યા તેમાં પંડિતો, વિદ્વાનો, સાક્ષરો, ચિંતકો, કવિઓ હતા. એમાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નિર્ભયકાર કાલેલકર, ફિલસૂફ મણવલાલ, ગ્રામીકાર મહાદેવભાઈ, વિવેચક રામનારાયણ, પંડિત સુખલાલ વગેરેને મુખ્ય ગણવા જોઈએ. મહાદેવભાઈની ક્ષત્રીનાં પુસ્તકો, મણવલાલનું 'સમૂહી કાનિન' અને 'દારિક'ની નવલકથાઓ જેટલાં યુગદર્શક તેટલાં ચિતક

બોધક પુસ્તકો છે અને અર્વાચીન ભારતીય સાહિત્યનું ગૌરવ વધારે તેવાં છે.

સ્વાતંત્ર્ય પછીની વાર્તા

સ્વાતંત્ર્ય પછી નવી કવિતામાં યુરોપી પ્રગોળશીલતા જણાય છે. ગદ્યમાં સરવની ઓછા છે. વિવેચન પાતળું પણ ચટકદાર છે. નવલકથા, નવલિકા, અને નાટક ક્ષેત્રપસંદગી, નિરૂપણપદ્ધતિ અને વાસ્તવિકતામાં એકંદરે વધુ સમૃદ્ધ થતાં જણાય છે. સ્વાતંત્ર્યના લાભ અને લક્ષ્યા છતાં લોકમાનસમાં અંજીવો અને ઉપાટ છે અને તેના પડઘા રોષ, તુચ્છકર, હાસ્ય દુઃખ કે કટાક્ષરો સાહિત્યમાં સંભળાય છે. શાળાઓ, કોલેજો, યુનિવર્સિટીઓ ને રેડિયો દ્વારા શિક્ષણ અતિશય ફેલાયું છે. સંશોધનની ઘણી દિશાઓ સ્પષ્ટ થઈ છે, પણ કેળવણીમાં સૌપુરુષો યુનિવર્સિટીમાંથી કોઈ પુરુષાર્થની ભાવના લઈને નીકળતાં જણાતાં નથી, તેમ કેળવણીનું આંતરિક વિત્ત પણ વધ્યું નથી, જેકે સંશોધનની નવી અનુકૂળતાઓએ અનેક વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભિન્ને આકર્ષ્યા છે. કેળવણીની બધી પરિપાટીઓ, એકંદરે, યંચણ અને શિથિલ થઈ ગઈ છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની અસર સંસ્કૃત સાહિત્યને મુકાબલે વધી છે ને વધતી જાય છે. વિચારો ને સંકલ્પોમાં સ્વાસ્થ્ય નથી. વાદોમાં ઈશ્વરપ્રવાદ જ લોકપ્રિય છે. કામનું મહત્ત્વ અને માહાત્મ્ય, દંભ અને ક્રાસાચાર વધ્યાં છે. આત્મરપ્રાણીય સ્પર્ધા ને કલહ આગળ આવ્યાં છે, અને વિશ્વશાંતિની શક્યતા દૂર ગઈ છે. જીવનનાં સનાતન મૂલ્યોનાં શબ્દો નથી કિંવા તેને શોધમાં ભાડી છે. ગાઢ અધિકારને અજાણે એવાં થોડાં કિંગ્સો નથી એમ નહિ, ભાવનાપ્રેરણા જીવનસંશ્રામ ખેલતા વીરો નથી એમ નહિ, બધાં જ લેખકોને વિશાળ ધુમ્મટમાં આવરી લે એવી ફિલસૂફી નથી એમ નહિ. એ સૌ જે પરિસ્થિતિ સર્જી તેમાં ગુજરાતી નિર્ભય, વિવેચન, જીવનકથા, કાવ્ય, નાટક, નવલિકા, નવલકથા વગેરે કલા સંદર્ભને શક્તિનાં નવાં શિખરો સર કરશે.

વૃત્તપત્રો

શ્રી કવિવરસ મહેતા
(નંત્રી, 'ગુજરાત સમાચાર', અમદાવાદ.)

ગુજરાતનાં વૃત્તપત્રોના વિકાસનો ઇતિહાસ ભારતમાં અંગ્રેજી, બંગાળી, હિંદી કે તામિલ વૃત્તપત્રોના વિકાસ જેટલો જૂનો નથી. પ્રથમ ગુજરાતી વૃત્તપત્ર થયે થયે હજી ૧૩૮ વર્ષ જ થયાં છે અને ગુજરાતમાં તો પ્રથમ વૃત્તપત્ર થયે થયે હજી ૧૧૧ વર્ષ જ થયાં છે, છતાં એક સૈદ્ધાંતી યોગ્ય વધુ સમયના ગાળામાં ગુજરાતમાં વૃત્તપત્રોએ અને ભાષાઓને મુકાબલે નેપિયાત્ર વિકાસ સાધ્યો છે અને આજે દેશમાં પ્રાદેશિક ભાષાઓની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી બોલતી વસ્તીનું પ્રમાણ નાનું હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષાનાં વૃત્તપત્રો વસ્તીસંખ્યાના પ્રમાણમાં દેવાવાની દૃષ્ટિએ તથા સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ભારતમાં સહુને મોખરે છે એ જણતાં સહેજે આશ્ચર્ય થાય એવું છે.

ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય તો ૫૦૦ વર્ષ પહેલાંથી સિદ્ધ થયું છે. ગુજરાતના આદિકવિ નરસિંહ મહેતાએ પોતાના કાવ્યો અને પદોમાં ગદ્યનું તત્ત્વજ્ઞાનનું વાહન ગુજરાતી ભાષાને બનાવીને એ સામર્થ્ય સિદ્ધ કરેલું જ છે. પરંતુ ગુજરાતી ભાષા બીબા દ્વારા છાપી થકાવે એ સ્થિતિ તો નરસિંહ મહેતા પછી ત્રણ સોડ વીતી ગયા ત્યારે પણ નહોતી! ગુજરાતી બીબા પહેલપહેલાં બનાવવાનું શેષ અંગ્રેજ વિદ્યાર્થીઓને મળે છે. તેમની સહાયથી એક પારસી કારીગરે પ્રથમ બીબા બનાવ્યાં અને મુંબઈથી પ્રગટ થતા 'બોએ કુરિયર' નામના અંગ્રેજી સાપ્તાહિકમાં ઈ. સ. ૧૭૯૭માં પહેલી જ વાર ગુજરાતી ભાષામાં એક જાહેરખબર છાપાઈ. ગુજરાતી બીબાનો આય જન્મ થયો પણ ત્યાર પછીનાં દસ વરસ સુધી તેનો જાંઝો વણસ થયો નહોતો, 'બોએ કુરિયર' છાપખાનામાં કામ કરતા શ્રી છઠ્ઠભાઈ છાપગર નામના કારીગરે તેમના પારસી મિત્ર શ્રી ફૂદુનજી અમીયાની સહાયથી બીબા બનાવ્યાં અને ઈ. સ. ૧૮૧૨માં મુંબઈમાં પ્રથમ ગુજરાતી છાપખાનું ચડ્યું. એ જ છાપખાનામાંથી ઈ. સ. ૧૮૨૨માં શ્રી મરઘાને 'મુમલઈના સમાચાર' નામે સાપ્તાહિક પ્રગટ કર્યું. ગુજરાતી ભાષાનું એ આદ્ય વૃત્તપત્ર.

પરંતુ ગુજરાતમાં તો પ્રથમ ગુજરાતી ચિવાછપખાનું સુરતમાં થયું અને તે પછી અમદાવાદમાં શ્રી ભાજભાઈ અમીયદે ચિવાછપખાનું ઈ. સ. ૧૮૨૭માં કર્યું. તે અરસામાં જ અમદાવાદમાં શ્રી હર્મણ અને કવિ દવખતરાય ડાહ્યાભાઈના પ્રયાસથી 'ગુજરાત વર્તમાન' નામનો સોસાયટી (આજની ગુજરાત વિદ્યાસભા)ની સ્થાપના થઈ હતી અને તે સંસ્થા તરફથી ઈ. સ. ૧૮૪૯માં ગુજરાતનું પ્રથમ વૃત્તપત્ર 'વર્તમાન' પ્રગટ થયું. ગુજરાતમાં વૃત્તપત્રોનો એ મંગલ-

ચરણ હતું. ઈ. સ. ૧૮૫૧માં ખેડમાંથી 'ખેડ વર્તમાન' પ્રગટ થયું. એ બન્ને ચિવાછાપ (લીથો) યંત્ર પર જ છપાતાં. ('ખેડ વર્તમાન' હજી પ્રગટ થાય છે.) ઈ. સ. ૧૮૬૦ પછી ગુજરાતી બીબા ગોળી યંત્રો પર છાપખાનું ચડ્યું અને ગુજરાતમાં વૃત્તપત્રો નીકળવા માંડ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ના વર્ષના મુંબઈ ઈલકાના વહીવટના સરકારી અલેક્ષાબાં એવો ઉદ્દેશ્ય મળે છે કે એ વરસમાં "ગુજરાતી વૃત્તપત્રોની સંખ્યા ૨૬ની હતી." આમાંથી ૧૩ મુંબઈ શહેરમાંથી પ્રગટ થતાં, ૧૨ ગુજરાતમાંથી અને ૧ કર્ણાટકમાંથી. ગુજરાતનાં ૧૨ વૃત્તપત્રોમાં અમદાવાદમાં ૪, ખેડમાં ૨, સુરતમાં ૨ અને ભરૂચ, કપાડવંજ, મહુધા અને યજ્ઞકોટમાં એકેકે એમ વહેંચાયેલાં હતાં, હતાં. એ દસકામાં સુરતમાં સાપ્તાહિકો વધ્યાં અને કુલ પાંચ સાપ્તાહિકો પ્રગટ થતાં તેમાં 'ગુજરાત મિત્ર', 'દેશીમિત્ર', 'ગુજરાત દર્પણ' અને 'દાંડિયો' એ નામો તો જાણીતાં છે. મુંબઈમાં તે વખતે ૪ ગુજરાતી દૈનિકો પ્રગટ થયાં હતાં અને તે બધાં પારસી સંચાલકોનાં હતાં. પરંતુ ગુજરાતમાં દૈનિક વૃત્તપત્ર ઓગણીસમી સદીમાં એક પણ પ્રગટ થયું નહોતું.

વૃત્તપત્રો પ્રગટ થવાં શરૂ થયાં એ અરસામાં માસિક કે સાપ્તાહિક પ્રગટ કરવું એ એક સાહસ જ હતું. ગ્રાહક સંખ્યા બહુ જ મર્યાદિત રહેતી, સમાચાર-વ્યવસ્થા કસી શોભતા વિનાની અને ખૂબ જ મર્યાદિત રહેતી. વધી ગુજરાતી લિપિ બીબામાં ઊતરી તોપણ મોઝામરો નેપાર થયા નહોતા. તેથી 'મુમલઈના સમાચાર', 'વર્તમાન', 'નીડળ પેપર', 'ઈંગરેજ', 'કવારટરલી' વગેરે શબ્દો જેવા મળતા એ રીતે બોલાતી અને હાથે લખાતી ભાષા કરતાં છપાતી ભાષા અશુદ્ધ હતી. ૧૮૬૦ પછી એમાં સુધારો થયો અને ૧૮૮૦ સુધીમાં ગુજરાતી વૃત્તપત્રોનો આરંભનો મુગ પૂરો થયો.

પત્રકારત્વના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ ગુજરાતી પત્રકારત્વના ત્રણ મુગ ગણાવે છે. ૧૮૧૨થી ૧૮૮૦નો આરંભ મુગ; 'બીજો ૧૮૮૦થી ૧૯૨૦ નો સાપ્તાહિક સુધારા અને સાપ્તમુગ ત્રીજો ૧૯૨૦ પછી ગોળીમુગ. ભારતને સ્વતંત્રતા મળ્યા - પછી ૧૯૪૮ પછી - પત્રકારત્વનો નવો મુગ ચડે થયો છે એમ કહેવું અતિશયોક્તિ-ભર્યું નથી.

આરંભ મુગમાં ગુજરાતી વૃત્તપત્રોમાં સ્થાનિક સમાચાર, દેશાવરી, જાણીતી આવ-જના સમાચાર, આપાતી વસ્તુઓના ભાવ, અમલ-દારોની ફેબલથી, સરકારી હુકમોના સમાચાર અને ઘોડી જાહેર પ્રત્યનોની

ચર્ચા એટલું મુખ્યત્વે આવતું—પછી જિલ્લાના, સમાચાર અને ઉપકારની તથા વડી સરકારોને અંગેના સમાચાર વગેરે પણ પ્રગટ થતું. ધીમે ધીમે સમાજસુધારા અંગેના વખાણોએ દેખા દીધી. પણ શરૂઆતમાં અંગત આસપોસ અને આજે અવિવેકી લાગે તેવા વખાણો આવતાં. મુંબઈમાં ગુજરાતી સાપ્તાહિકો એકબીજા સાથે કાદવ ઉછાળતાં. અમદાવાદમાં ‘વરતમાન’થી કામ કરતા અને ગુજરાત વનકીયુવર સોસાયટીની કચેરીના નોકરી કરતા એક ભાઈએ ‘સમચેર બહાદુર’ સાપ્તાહિક પ્રગટ કર્યું અને ‘વરતમાન’ સાથે શ્રદ્ધાંકર બહાઈ થઈ કરેલી. એક વખતે ‘ઓ, મારા વરતમાન ક્યા રે!’ એમ લખીને પોક પણ મૂકેલી! સુરતમાં પણ એવું જ ચાલતું. આમ વૃત્તપત્રોના આરંભકાળમાં સ્વસ્થતા કે ઠેરવેપણું દેખાતાં નહોતાં.

૧૮૮૦માં મુંબઈમાં ‘ગુજરાત’ સાપ્તાહિકે નવી ભાત પાડી. શુદ્ધ ગૌણીવાળી સંસ્કૃતી ભાષા એમાં છપાતી. સ્વસ્થતા અને દરેક-પણું હતી. સાપ્તાહિકમાં રજૂ થતાં વખાણોનું વિષયવૈવિધ્ય વધ્યું હતું અને વિષયની લખાવટ અને માવજતમાં પણ પ્રાસાદિકતા તેમ જ પ્રીકતા બાળ્યાં. ૧૮૮૫માં રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ ત્યારે ગુજરાતી વૃત્તપત્રોએ એના ઓળવાવ સંકેપમાં પ્રગટ કર્યાં હતાં. તે પહેલાં રાજકીય બાબતો અંગે કંઈ જ છપાતું નહિ એમ ન કહેવાય. અમદાવાદની કામો અને વર્તન અંગે ટીકાઓ થતી, પણ એ યુગ ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટના સીધા શાસનનો, મહારાષ્ટ્રી વિદ્યોત્તરિવાનો, યુગ હતો અને વફાદારીની લાગણી વિશેષ હતી.

ઓગસ્ટીસમી સદીના અંતભાગમાં મુંબઈ અને ગુજરાતમાં થઈને ગુજરાતી વૃત્તપત્રો ૪૦ જેટલાં પ્રગટ થતાં હતાં, પણ પછી સંખ્યા ઘટતી ગઈ અને ગુણવત્તા સુધરતી ગઈ. મુંબઈમાં ‘ગુજરાતી’, અમદાવાદમાં ‘પ્રજાભંધુ’ અને ‘ગુજરાતી પંચ’ સુરતમાં ‘ગુજરાત મિત્ર’ વગેરેને વૃત્તપત્રોનું ધોરણ ઊંચું સ્થાપ્યું અને ૧૯૦૭-૮માં ગુજરાતી વૃત્તપત્રોની સંખ્યા ૪૦ થી ઊતરીને ૧૭ જેટલી થઈ ગઈ તોપણ તેમનો ફેલાવો ૪૦ વૃત્તપત્રોનો હતો તે કરતાં વધારે હતો. ૧૯૧૭-૧૮માં ગુજરાતી દૈનિક મુંબઈમાં પ્રગટ થતાં હતાં, પણ સાપ્તાહિક ‘ગુજરાતી’નો ફેલાવો ૧૬૫૦૦ નહય પર પહોંચ્યો હતો અને તે વખતના કોઈ પણ દૈનિક કરતાં પણ વધારે હતો. તેનું કારણ ‘ગુજરાતી’નું દરેકપણું, સાહિત્યિક મૂલ્ય વગેરે અને ભાષા શુદ્ધ હતી તે હતી. ૧૮૮૦થી ૧૯૨૦ના ૪૦ વર્સના આ યુગમાં ગુજરાતી વૃત્તપત્રોએ સમાજજીવનનું અંગ બની રહેવાનાં મૂળ નાખ્યાં, એ મૂળ હિંદી ગયાં અને ગાંધીયુગના પત્રકારત્વનો નવો યુગ, રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પુનઃઉત્થન સાથે થઈ ગયો.

મહાત્મા ગાંધીજીએ ગુજરાતમાં આવી ‘નવજીવન’ને સાપ્તાહિક બનાવી, પોતે પત્રકાર બની, વૃત્તપત્રોનો નવો આદર્શ રજૂ કર્યો. સાક્ષર ભાષા, સાહિત્યિક લખાણો અને વિદુર્લભેય લેખોને મદદે સીધી સાદી ભાષામાં પ્રજાનેલક્ષીનું કામ એમણે થઈ કર્યું તેથી ગુજરાતી

વૃત્તપત્રોમાં પણ ધીમી ક્રાંતિ થઈ. વળી રાજકીય જાગૃતિ વીસમી સદીના લગભગ આરંભકાળથી એટલી વધી હતી કે વૃત્તપત્રોએ એ તરફ વધુ લક્ષ આપ્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું. ૧૯૦૨માં અમદાવાદમાં સર સુરેન્દ્રલાલ બેનરજીના પ્રમુખપદે રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું અધિવેશન મળ્યું હતું ત્યારે દી. બા. બંભાલાલ સાકરલાલનું સ્વાગત પ્રમુખ તરીકેનું અને સર સુરેન્દ્રલાલનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ અને કોંગ્રેસના દરબો ‘પ્રજાભંધુ’ અને ‘ગુજરાતી પંચ’ સાપ્તાહિકોમાં સવિસ્તર છપાયા હતા. ૧૮૮૫થી સ્થાનિક સ્વચ્છતામાં પણ વધુ રસ જાગ્યો હતો તેથી તે અંગેનાં વખાણો, મ્યુનિસિપાલિટીના કામકાજના અહેવાલો અને તે અંગેની ચર્ચાઓને ઘણું સ્થાન મળ્યું. ૧૯૦૫-૬માં બંગાળના વખતે પણ ગુજરાતી વૃત્તપત્રોએ રાષ્ટ્રની ઘવાયેલી લાગણી વ્યક્ત કરવામાં મદદ નહોતી રાખી. સુરતની કોંગ્રેસમાં જાણીતા અને મહાલ પત્ર વચ્ચેની મારામારીના અહેવાલો પણ બરોબર અપાયા હતા. એ પછી પહેલું મહાયુદ્ધ થઈ થતાં તેના અહેવાલો પણ અંગ્રેજ દૈનિકોમાંથી તેજાર કરીને લખવામાં થતાં અપાતા હતા. રાજકારણ, અર્થકારણ, સમાજકારણ અને સાહિત્યના પ્રવાહોથી લાગેલો વહેર રાજકારણ દરમિયાન વૃત્તપત્રો સુખમાં થયા હતાં. સાધારણ રૂપમાં હતો એટલે મહાત્મા ગાંધીજી ગુજરાતમાં આપ્યા ત્યારે તેમને સહાયરૂપ થાય એવી ભૂમિકા ગુજરાતમાં તો લગભગ તૈયાર હતી. વૃત્તપત્રોને લોકસેવાના વિશાળ ક્ષેત્રની મહાત્મા ગાંધીજીએ ભંખી કરાવી એમ કહી શકાય.

ગુજરાતમાં વૃત્તપત્રોએ રાજકીય જાગૃતિમાં તે અરસામાં પણ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. દિલ્હીયુગમાં અને કીમતી એની બેસન્ટના હોમરૂલ લીગના અધિવેશ દરમિયાન ગુજરાતી વૃત્તપત્રોએ એની ભાવના ઝીલી હતી. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજીના આગમન પછી ગુજરાતી વૃત્તપત્રોએ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિમાં વધુ ફાળો આપ્યો થઈ ક્યો. થોડાક અપવાદ બાદ કરતાં ગુજરાતમાં વૃત્તપત્રોએ ગાંધીજીએ દેશને જે દોરવણી આપી તેનો પ્રચાર કરવામાં ઘણો કીમતી સાથ આપ્યો. ઓગસ્ટીસમી સદીમાં જે સમાજસુધારાની પ્રબળ ભાવનાવાળા આગેવાનોએ વૃત્તપત્રો થઈ કર્યાં હતાં, તેમ વીસમી સદીના બીજા દસકા પછી રાષ્ટ્રવાદી ભાવનાવાળા આગેવાનોએ રાજકીય લોકજાગૃતિના મુખ્ય હેતુથી વૃત્તપત્રો પ્રગટ કરવા માંડ્યાં હતાં. ગુજરાત એમાં અપવાદરૂપ નહોતું. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના જુવાનની સાથે સાથે જ ગુજરાતમાં વૃત્તપત્રો વિકસ્યાં હતાં અને ૧૯૨૦ અને તે પછી, કેટલાક અપવાદ બાદ કરતાં ઘણાખરા જિલ્લાઓમાં રાજકીય આગેવાનોને હસ્તક જ વૃત્તપત્રો થઈ ચર્ચાં હતાં અથવા ચાલુ વૃત્તપત્રોનું સંચાલન હાથમાં લેવાનું હતું. ૧૯૨૦થી ૧૯૪૭માં ભારત સ્વતંત્ર થયું ત્યાં સુધીના આઠામાં મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદારશ્રી વલ્લભભાઈની તેજસ્વી નેતાગીરી હેઠળના જતન અને સંગઠિત ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રવાદની, અસહકારની, જેમખ ખેડવાની અને ખાદિયારની ભાવના પ્રસારવામાં ગુજરાતી વૃત્તપત્રોનો ફાળો રાષ્ટ્રીય લડતોના ઇતિહાસમાં બીજા ભાગાઓની સરખામણીમાં વધુ નેપથ્યાર થી વધારા તેવો

હતો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. દાંડીના દરિયાકિનારેથી મહાત્મા ગાંધીજીએ ‘પ્રજાબંધુ’ ના નેત્રીને ‘ગુજરાતે તો ગળત ક્યો છે એ વાક્યથી શરૂ થતો સંદેશો ૧૯૩૦ ના માર્ચની ૭મીએ સવારે લખાઓ ત્યારે, ગુજરાતની એ અસ્પર્શસ્વીજ અગુતિમાં ગુજરાતનાં વૃત્તપત્રોનો ફાળો અંદરથી કદર પામ્યો હતો. ગુજરાતમાં ખેડ સમાગ્રાણ, બારોડી સત્યાગ્રહ વગેરે લડતો ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે થઈ તે વખતે તેમ જ સંપારણની લડત, જીવિયાવાલાની કતલ અને કાળા કાષ્ઠ (રોલેટ એક્ટ) સામેના આંદોલન વખતે પણ ગુજરાતનાં વૃત્તપત્રોએ નોંખેલ ખેડીને રાષ્ટ્રીય અગુતિના એ સીમાસ્તંભોને લખાયા હતા.

મહાત્મા ગાંધીજીના રાજકીય કાર્યક્રમો જ માત્ર નહિ પણ સામાજિક અને આર્થિક કાર્યક્રમો, રચનાત્મક કાર્યક્રમો વગેરેમાં પણ ગુજરાતનાં વૃત્તપત્રોનો ફાળો ઘણો નોંધપાત્ર હતો. એ બધાનાં દૃષ્ટાંતો તો અનેક આપી શકાય પણ પ્રમાણમાં નાની ગણાય તેવી ઈતિહાસકી વિગતો આપી અહીં લંબાણ કરવું ઉચિત નથી.

વૃત્તપત્રોના વિકાસ અને ધોરણનું મૂલ્યાંકન (૧) બીબા અને મુદ્રણના સાધનો, (૨) ભાષા અને જોડણીશુદ્ધિ, (૩) માહિતી અને બીજા સામગ્રી, (૪) વિચાર અને લોકશિક્ષણ, તથા (૫) દેખાવ એમ વિવિધ દૃષ્ટિએ જરૂર જોઈએ. સમગ્ર રીતે જોતાં ગુજરાતી વૃત્તપત્રોએ એ બધી દૃષ્ટિએ એક સૈકામાં જ વિકાસ સાધ્યો છે એ, સૈકાની તપસ્યા કે પ્રમાણ પછી હોવો જોઈએ તેવો ન હોવા છતાં, સંતોષકારક ગણાય તેવો તો છે. બીબા અને મુદ્રણનાં સાધનોમાં ૧૮૧૨માં આરંભથી માંડી આજ સુધીમાં ક્રમિકારી પ્રગતિ થઈ છે. શિલાછાપથી લીધે ધીમે આગળ વધી આવે ઘણાં ગુજરાતી વૃત્તપત્રો અત્યંત ઝડપી મુદ્રણક્રમ કરતાં ‘ફ્લીશી શેટરી’ યંત્રો પર છાપાઈ પ્રગટ થાય છે. બીબામાં ઘણો સુધારો થયો છે. અક્ષરોનો મોડે આખને રોચક બની છે. ચારિત્રિક કંપોઝ શક્ય બન્યું છે, પણ લિપિની કેટલીક વિશિષ્ટ જોડણિઓને કારણે ગુજરાતી લાઈનોટાઈપ યંત્ર ઉપર સુધી બનાવી શકાયું નથી, પરંતુ મોનોટાઈપ યંત્ર સુધી પ્રગતિ થઈ છે. દૈનિક વૃત્તપત્રોમાં ઝડપને કારણે જોડણીમાં તેમ જ શબ્દોમાં અનેક ભૂલો જતી રહે છે એ તો જુદી, પરંતુ ચારિત્રિક કંપોઝની મર્યાદાઓને કારણે પણ શુદ્ધ જોડણીમાં ખામી રહે છે. લિપિ સુધારણના પ્રયાસો ૫૦ વરસ થવા અઘલાં છતાં પણ સફળ થયા નથી અને લિપિને સાચી જોડણી સાથે ચારિત્રિક કંપોઝ માટે અનુકૂળ બનાવાઈ નથી. વૃત્તપત્રોનો દેવાવો વધતો જવાનો છે તેવી ચારિત્રિક કંપોઝ વિના સાવધાનું નથી એટલે વિદ્વાનો અને કૃતિવર્ણી-કારોએ લિપિ સુધારણનું કામ જ્યેષ્ઠ અને તેમ વલેણ સિદ્ધ કરવું જરૂરી છે.

ગુજરાતી વૃત્તપત્રો દ્વારા છેલ્લાં ૫૦ વરસમાં ભાષાનું ખેડણ પહોં થયું છે. સ્વસ્થ, યંબીર અને ચિત્તનચીવ સાપ્તાહિક વૃત્તપત્રોના જન્મનાં ભાષા શુદ્ધ અને શીશો યંબીર હતી. ભાષાવૈજ્ઞેય પણ હતો. પરંતુ દૈનિકો જ્યેષ્ઠ વિચસલ બચ, રાજકીય, આર્થિક,

સામાજિક, વૈજ્ઞાનિક વિષયોનું વૈવિધ્ય વધતું ગયું તેમ તેમ ભાષાનું ખેડણ વધતું ગયું. ભાષાની ગુણવત્તા ઓછી થઈ હશે પણ અનેક પ્રકારના સમાચારોને ગુજરાતીમાં ઉતારવાના પ્રયાસને લીધે, રોજ વપરાતા જીવનશૈલીમાં ઘણો વધારો થયો છે. નવા નવા જીવંત, નવી નવી શૈલી અને નવી નવી કલ્પોના અક્ષરઓએ વૃત્તપત્રોને સમૃદ્ધ બનાવ્યાં છે. ગાંધીજીએ પત્રકારત્વમાં પ્રવેશી ભાષા સરળ છતાં વેધક અને જોડણી લોઈ શકે, સહેલા શબ્દોમાં પણ અર્થગંભીર લખાણો લાવી શકાય એ બતાવ્યું તેથી ગુજરાતી વૃત્તપત્રોની ભાષા પર ઘણી નોંધપાત્ર અસર થઈ છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ થયેલા વિકાસમાં પત્રકારોનો જ મુખ્ય ફાળો છે એવું ન કહેવાય, વિદ્વાન સાહિત્યકારો, શિક્ષકો અને અધ્યાપકો, જેવર જીવનમાં પડેલા સુશિક્ષિતો, શિક્ષણ સંસ્થાઓનો ગુજરાતી ભાષાની અભિવ્યંજનાશક્તિ વિકસાવવામાં મહત્ત્વનો ફાળો છે.

માહિતી અને વિચાર તેમ જ લોકશિક્ષણની બાબતમાં ગુજરાતી વૃત્તપત્રોનો વિકાસ સવિસ્તર આલેખવા માટે મોટી નિબંધ લખવો પડે. એક સૈકામાં એ લેખમાં ઘણું થયું છે અને ઘણું કરવાનું ઉછા બાકી છે. એમ બંને વિધાન કરી શકાય, સંદેશાવ્યવહારની સવલતે વધતાં દુનિયા એટલી નાની થઈ ગઈ છે કે લોકો મિનિટોમાં માહિતી દુનિયાને ખૂણેખૂણે પહોંચી શકે છે. ગુજરાતી દૈનિક વૃત્તપત્રોએ છેલ્લી પચ્ચીસીમાં સમાચારો પૂરા પાડવામાં ઘણો વિકાસ સાધ્યો છે. ટેલિ-પ્રિન્ટરો પર ધોધમાર હિતરતા રહેતા સમાચારોમાંથી જેટલું જણવા જરૂર હોય તેટલું સંક્ષેપમાં આપી દેવાની કળા પણ ખીલી છે છતાં ઉછ તે સંપૂર્ણ વિકસી નથી. ધરિયાલના કાંઠા સામે જોઈને ઝડપથી અનુવાદો કરવાની ફરજ પડતી હોવાથી અને ગુજરાતી દૈનિક વૃત્તપત્રો ઉત્તમ કક્ષાના અનુવાદોને આપ્યાં છતાં નહિ હોવાથી ભાષાની કચાશ કે ક્લિષ્ટતા ઘણી વાર દેખાય છે. તત્કાલ ધોળ પર્પલ ન જવાથી અંગ્રેજી કે બીજા જીવંતો પણ વપરાઈ જાય છે, એ બધું છતાં સારાં દૈનિક વૃત્તપત્રો સમાચાર પૂરા પાડવાની બાબતમાં પહેલાં કરતાં ઘણાં આગળ વધ્યાં છે. સમાચારો મેળવવાની અને સચિત્ર કરવાની વ્યવસ્થા પહેલાં કરતાં સુધરી છે.

વાચકોની ઝુલિ બદલાતી રહી તેમ તેમ ચિત્તનચીવ લખાણોનું વૃત્તપત્રોમાંનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે એ કમુશ્વર જ જોઈએ. કેટલાંક સાપ્તાહિકો અને કેટલાંક માસિકો ચિત્તનચીવ અને વિચારપ્રેરક લખાણોનું પ્રમાણ જળવો શક્યાં હશે, પણ મોટે ભાગે વૃત્તપત્રો ગંભીર અને ચિત્તનચીવ લેખો ઓછા આપે છે. દૈનિક વૃત્તપત્રોનું સાહિત્ય મોટે ભાગે દિન-જીવી હોય છે, બીજે અઢયમરે તો કું પણ બીજે ત્રીજે દિવસે દૈનિકોમાંનું સમાચાર સિવાયનું લેખ વિભાગોનું સાહિત્ય પણ ફરી વંચાનું નથી તેવી પત્ર ઝાઝો વિચાર કરવા રોકાવું પડે તેવાં લાંબાં લખાણો દૈનિકોમાં પ્રગટ થતાં નથી, થાય તો જોઈએ તેટલાં બાપક ચોંટે લંબાં નથી.

લોહસિંહસુના સેત્રમાં ગુજરાતી વૃત્તપત્રોનો ફાળો તોંપવાત લેખાનો જેઈએ. રાજકારણ, અર્થકારણ, સમાજકારણ, વિજ્ઞાન વગેરેના સાંપ્રત પ્રશ્નો બાજતમાં વૃત્તપત્રો માસિકી પૂરી પાટી લોહસિંહસુના એક અંગની તો સેવા કરે જ છે, પરંતુ લોકમત વ્યવસ્થા અને ધારવામાં પણ ફાળો આપે છે. પ્રચારસ્ત્રી લખાણ કરતાં સાચી અને સંપૂર્ણ માસિકી તથા પ્રશ્નોની તુલનાત્મક વિવાદસૂચી જ સાચો અને સ્થિર લોકમત કેળવી શકાય. લોકશાક્ષી ચળનામાં વૃત્તપત્રોએ એ પ્રકારની સમતોલ દૃષ્ટિ, અભ્યાસશીલતા અને પ્રશ્નોના હાર્દમાં ઊતરીને તેની બધી બાજુઓની સમીક્ષા કરવાની દૃષ્ટિ કેળવી અનિવાર્ય છે. ગુજરાતી વૃત્તપત્રો એ નેટથી કેળવણે નેટવું તેમનું વર્ણન વધશે.

ગુજરાતમાં દૈનિકોનો મુળ ગાંધીયુગ સાથે જ શરૂ થયો ગણાય. ઓગસ્ટીસમી સદીમાં કે વીસમી સદીના આરંભના વર્ષોમાં ગુજરાતમાં એક પણ દૈનિક વૃત્તપત્ર પ્રગટ થયું નહોતું. ૧૯૨૦ પછી ધીમે ધીમે દૈનિકો પ્રગટ થયાં શરૂ થયાં. ૧૯૩૦ થી ૧૯૪૦ના ગાળામાં સંખ્યાની તેમ જ ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ પણ ઘણો વિકાસ થયો. ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી એ વિકાસ ઘણુ રહ્યો છે. સમગ્રચાર-સાપ્તાહિકોનો મુળ ૧૯૪૦ થી ૪૫ પછી આશયી ગયો હતો. પણ લોકજાગૃતિ અમુક કરાએ પહોંચતાં ફરી સારી કમાનાં સમાચાર સાપ્તાહિકો અને ચિશિષ્ટ સેત્રોનાં સાપ્તાહિકોની માગ વધવા માંડી છે. વાચનભૂખ ઊધમાં માસિકી, ખાસ કરીને વાર્તામાસિકી અને ધાર્મિક વાચનનાં માસિકોની માગ ખૂબ વધી છે.

૧૯૫૦માં ગુજરાતમાં ૧૬ દૈનિક વૃત્તપત્રો હતાં અને ૪૦ નેટવાં સાપ્તાહિકો હતાં. ૧૯૫૯ના વર્ષને અંતે ગુજરાતમાં નાનાં મોટાં ૨૦ દૈનિકો હતાં. મુંબઈ સહિત કુલ ૩૬ ગુજરાતી દૈનિકો પ્રગટ થાય છે. ગુજરાતી ભાષાનાં વૃત્તપત્રોની સંખ્યા બીજી પ્રાદેશિક ભાષાઓનાં વૃત્તપત્રોની સાથે સરખાવીએ તો ગુજરાતી વૃત્તપત્રોની સંખ્યા અને હેવાલો ગુજરાત ગૌરવ લઈ શકે તેવાં છે એ નીચેની માસિકી પરથી જણાયે. બધાં આંકડા ૩૧-૧૨-૫૯ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષના છે.

૩૧-૧૨-૫૯નાંદિને દેશની કુલ વૃત્તપત્રો :
(દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાસિક, માસિક, ત્રેમાસિક અને વાર્ષિક સહિત ૭૬૫૧)

આમાં ભાષાવાર નીચે પ્રમાણે છે :

અંગ્રેજી - ૧૫૫૫; હિંદી - ૧૪૩૬; ઉર્દૂ - ૬૨૭; ગુજરાતી - ૫૨૨; બંગાળી - ૫૧૦; મરાઠી - ૪૦૧; તામિલ - ૩૬૧, તેલુગુ - ૨૪૧; કન્નડ - ૨૨૩; મલયાલમ - ૧૯૨; પંજાબી - ૧૨૭; છિડિયા - ૭૮. આ ઉપરાંત એ ભાષાનાં ૭૬૭; અને અનેક ભાષાનાં ૪૬૭ એ આંકડા મહત્વના છે.

આ આંકડા જોતાં ગુજરાતી વૃત્તપત્રો અને સામયિકો દેશમાં પ્રાદેશિક ભાષાનાં ત્રીજા નંબરનું સ્થાન ધરાવે છે, પરંતુ ગુજરાતી ભાષા

બોલતી વસ્તી તો હિંદી, બંગાળી, તામિલ, તેલુગુ, મરાઠી, પંજાબી અને કન્નડ કરતાં ઘણું ઓછી છે.

જુદા મુંબઈ રાજ્યમાં કુલ ૧૦૦ દૈનિકો પ્રગટ થતાં હતાં તેમાંથી ૩૬ થી ગુજરાતી દૈનિકો છે અને ૩૬ મરાઠી છે; જ્યારે બાકીનાં અંગ્રેજી, હિંદી, ઉર્દૂ, સિંધી, પંજાબી, કન્નડ અને તામિલ ભાષાનાં મળીને છે. જુદા મુંબઈ ચળનાં વૃત્તપત્રો અને સામયિકો કુલ ૧૬૮૫ પ્રગટ થતાં તેમાં એક જ ભાષામાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વધારેનાં વધારે ગુજરાતી ભાષામાં જ ૫૧૭ પ્રગટ થાય છે. મરાઠીમાં ૩૮૭, અંગ્રેજીમાં ૩૮૩, હિંદીમાં ૧૦૪, ઉર્દૂમાં ૪૯, વગેરે છે. આ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ગુજરાતી ભાષા બોલતી-વાંચતી વસ્તી ૧૭૭ લાખની જ હોવા છતાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી વૃત્તપત્રો અને સામયિકો વધુમાં વધુ પ્રગટ થાય છે.

હેવાલાની દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાતી વૃત્તપત્રો સારી સ્થિતિમાં છે. આખા દેશની દૃષ્ટિએ દૈનિક વૃત્તપત્રોના હેવાલામાં અંગ્રેજી, હિંદી, તામિલ, મલયાલમ, મરાઠી, પછી ગુજરાતીનું સ્થાન છઠ્ઠું આવે છે. દૈનિકોની કુલ હેવાલો દેશમાં ૪૨ લાખ ૮૧ હજાર નાંચોની છે. તેમાં ગુજરાતી (૧૯૫૯ અધવચ) ઉલાખ ૨૨ હજાર એટલે ૭.૫૨ ટકા છે. ગુજરાતી ભાષા બોલતી વસ્તી આખા દેશના બધા ભાગોમાં થઈને પણ ૫ ટકા કરતાં ઓછી છે એ જોતાં જતાં ટકા વસ્તીએ આ ટકા હેવાલો એ ગુજરાતીભાષી પ્રજાની જાગૃતિનું ઘણું આશ્ચર્યક વિધન છે. ૧૯૫૯ આખરે ગુજરાતી દૈનિકોનો હેવાલો ૩,૬૯,૦૦૦ ૫૨ પાંચાંચો હતો.

ગુજરાતી ભાષાનાં ૩૬ દૈનિકોમાંથી ગુજરાત રાજ્યમાં ૨૭ દૈનિકો પ્રગટ થાય છે. આ દૈનિકોમાં ૨૦ હજારથી ૫૦ હજાર સુધી હેવાલો ધરાવતાં દૈનિકોના વર્ગમાં 'ગુજરાત સમાચાર', 'સંદેશ', 'જનસત્તા', અને 'જનવિદ' એ ચાર ગુજરાતમાં છે જ્યારે 'મુંબઈ સમાચાર', 'જનભૂમિ' અને 'પ્રજાનંતર' એ ત્રણ મુંબઈમાં છે. કુલ ૩૬ ગુજરાતી દૈનિકોમાં આ સાતનો હેવાલો ૧,૯૩,૫૦૦નો છે એટલે કે બાકીનાં બીજાં ૨૯ના કુલ હેવાલા કરતાં ઘણું વધારે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં મુંબઈ ચળનાં ૩૬ 'અ' વર્ગનાં અને ૪ 'બ' વર્ગનાં (માર્કેટ રિપાઈટ વગેરે) થયી ૪૦ દૈનિકો, ૧૨૪ સાપ્તાહિકો, ૬૬ પાસિકો, ૨૫૭ માસિકો, ૨૮ ત્રેમાસિકો અને છમાસિકો તથા ૨ વાર્ષિકો પ્રગટ થતાં હતાં. ગુજરાતી સાપ્તાહિકોનો હેવાલો ૨,૯૭,૦૦૦, પાસિકોનો ૬૫,૦૦૦ અને માસિકોનો ૪,૧૬,૦૦૦ હતો. સમગ્ર દેશ ગુજરાતી ભાષાનાં વૃત્તપત્રો અને સામયિકોમાં ૩૨૬ની કુલ હેવાલો ૧૧,૫૯,૦૦૦ નાંચોનો છે, અને ૧૯૬૦ના વર્ષમાં તેથી વધો છે. ગુજરાતી દૈનિકોનો હેવાલો અત્યારે ૩,૭૫,૦૦૦ નાંચવ કરતાં વધારે છે. ૨૯ દૈનિકો અને ૨૯૭ સામયિકોના હેવાલાના આંકડા જ ઉપલબ્ધ છે.

જુના મુંબઈ રાજ્ય વિસ્તારમાંથી ૧૧૭ ગુજરાતી વૃત્તપત્રો અને સામયિકો પ્રગટ થતાં હતાં તેમાં ગુજરાત રાજ્યમાંથી કેટલાંક પ્રગટ થાય છે તેના જુદા અંકિત મળી શકતા નથી. તદ્દન નજીવો ફેલાવો ધરાવતાં માકેટ રિપોર્ટ, શાંતિ માસિકો કે સંસ્થાઓનાં અને કોલેજ-શાળાઓનાં મુખપત્રો જોયની સંખ્યા ૨૦૦ જેટલી છે તે બાદ કરતાં બાકીનાં સામાન્ય રસનાં વૃત્તપત્રો અને સામયિકોનો ફેલાવો બાબા અને વસ્તીની દૃષ્ટિએ આખા દેશમાં વધારેમાં વધારે છે.

દેશમાં દર લાખ માણસે પ્રગટ થતાં વૃત્તપત્રો અને સામયિકોમાં ગુજરાતી પ્રથમ નંબરે છે. દર લાખ ગુજરાતીબાણીએ ૩.૨ વૃત્તપત્રો

અને સામયિકો પ્રગટ થાય છે અને દર હજાર માણસે ૭૧ નંકલ વંચાય છે. આ બન્ને અંકિત દેશની બાંધી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં વધારેમાં વધારે છે. બીજી કોઈ ભાષામાં (અંગ્રેજી સિવાય) આટલા ટકા વૃત્તપત્રો અને સામયિકો નથી કે વાચન નથી. જુના મુંબઈ રાજ્યનું કેળવણી પ્રમાણ ૨૧ ટકા હતું; ગુજરાત રાજ્યનું ૨૦ ટકા ગણાય છે. એ હિસાબે લખી વાંચી શકે તેવા દર ૧૦૦ માણસે ગુજરાતી ૩૫ વૃત્તપત્રો કે સામયિકો ખરીદાય છે એ આખા દેશમાં સહુથી વધારે પ્રમાણ છે એ ગુજરાતે ગૌરવ લેવા જેવું ગણાય.

વૃત્તવિવેચન

૩૬ રતન રુક્મણ માર્કેટ
(મુરત)

ગુજરાતનાં વર્તમાનપત્રોનો વિચાર કરતાં એક ભાષત આપણું ખાસ લક્ષ્ય બને છે. એના ગઈ કાલના અને આજનાં બધાં જ આગેવાન અને પ્રતિષ્ઠાવાળાં અખબારો ગુજરાતી ભાષાનાં છે. ત્રિનગુજરાતી ભાષામાં આ વિસ્તારમાં વૃત્તપત્રો ખાસ બહાર પડ્યા પડ્યાં નથી, જે ગુજરાતનાં પક્ષમાં હોય એવું પ્રજાનું ખાસ લક્ષ્ય બનેલું નથી અને પ્રજા ઉપર ઝાઝી અસર કરી નથી. કેટલાંક પત્રોને અંગ્રેજી નામ અપાયાં છતાંય એ ગુજરાતી ભાષાનાં પત્રો હતાં. એટલી વાત સાચી છે કે આપણું પત્રકારત્વ ગાંધીજીની અસર હેઠળ આવ્યું એ અગાઉનાં આગેવાન અખબારોમાં અંગ્રેજી વિભાગ આવતો બરો. કેટલાંકની તંત્રી-નોંધો અંગ્રેજીમાં આવતી. આ નોંધ અંગ્રેજીમાં આવવાનો આશય એ હતો કે તે સમયના અંગ્રેજ અમલદારો અને બીજા બિનગુજરાતી અમલદારો, જેઓ ગુજરાતી ભાષાથી પરિચિત ન હોય તેઓ, આ અંગ્રેજી કતારો વાંચે, તેમાં દર્શાવેલા વિષયોથી વિદિત થાય, પ્રજા-અવાજ પિછાને અને પ્રજાની મુશ્કેલી ઓછી કરવા કે તેને રાહત આપવામાં સાહાય થાય. ગુજરાતનાં કેટલાંક પત્રોની આવી અંગ્રેજી કતારોએ પ્રજાક્ષિતમાં સારું પરિણામ નિપાળ્યું હતું. ગાંધીયુગમાં અનેક અખબારોએ આવી અંગ્રેજી કતારો બંધ કરી અને હવે તે માત્ર મુંબઈનાં પારસી માલિકીનાં વર્તમાનપત્રોમાં જોવા મળે છે.

આરંભનું વૃત્તપત્ર

ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો થઈ થયાં મુંબઈમાં, એનો ઇત્યાદિનો સારો વિકાસ થયો મુંબઈમાં, પણ એમ કરવામાં મદતરનો ફાળો આખો ગુજરાતીઓએ. મુરતના ફરુઝનજી મર્ઝાએ સન ૧૮૨૨માં ‘મુમબઈના ઇમારત’ મુંબઈમાં થઈ કાઢ્યું. એ આપણું સૌ પ્રથમ ગુજરાતી વૃત્તપત્ર. સીરામપોરવાળા ડૉ. માર્ટિન, ડૉ. કેપી અને લોડ નામના ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ તા. ૩૧-૫-૧૮૧૮ને દિને બંગાળી ભાષામાં ‘સમાચાર દર્પણ’ નામનું પત્ર કાઢ્યું. આ અખબાર થઈ કરનાર ખ્રિસ્તીઓ. એ પછીથી બાબુરામ ચૌહાણ તરફથી સંસ્કૃત-સુધાસીની હિમાયત કરનારું, ‘શ્રી મુમબઈના ઇમારત’ની શોધ જ માસ અગાઉ પ્રગટ થયેલું, ‘સંગ્રહાદ કૌમુદી’ હિંદનું સૌ પ્રથમ દેશી વર્તમાનપત્ર છે. આમ પ્રથમ ભારતીય વૃત્તપત્ર પ્રગટ કરવાનું ગૌરવ ગુજરાતને ફાળે જતું નથી પણ ગુજરાત, ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતી વૃત્તવિવેચન માટે એ સાચોસાચ ગૌરવનો વિષય છે કે બંગાળના ‘સમાચાર દર્પણ’ અને ‘સંગ્રહાદ કૌમુદી’ હયાત નથી, ત્યારે ગુજરાતી ભાષાનું સૌ પ્રથમ અને ભારતવર્ષનું બીજું

દેશી વર્તમાનપત્ર-થયું ‘શ્રી મુમબઈના ઇમારત’ અને આજનું ‘મુંબઈ સમાચાર’ અજોડ હયાત છે અને પ્રજામાં સારો ફેલાવો તે અવાજ પાડે છે.

પત્રકારત્વમાં પારસીઓની પહેલ

ફરુઝનજી મર્ઝાના મુરતના એટલે ગુજરાતી પત્રકારત્વના પિતા મુરતના-ગુજરાતના છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતી પત્રકારત્વના બીજા અને ત્રીજા મુગ થઈ કરનારા પણ ગુજરાતના છે. સન ૧૮૨૨માં ‘શ્રી મુમબઈના ઇમારત’ થઈ થયું ત્યારથી તે સન ૧૮૮૦ સુધીનો પ્રથમ મુગ. ૧૮૮૦માં મુરતના ઇંચગ્રામ સૂર્યસમ દેસાઈના તંત્રીપદે મુંબઈમાં સાપ્તાહિક ‘ગુજરાતી’નો ઉદ્ભવ થયો ત્યારથી તે સન ૧૯૧૮ સુધીનો બીજો મુગ અને સન ૧૯૧૮માં ગાંધીજીએ ‘નવજીવન’નું મુકામ સંભાળ્યું ત્યારથી થઈ થયો ત્રીજો તમકો.

ગુજરાત બહાર પત્રકારત્વના સેને અનુપમ કાર્ય કરનારા અને પોતાના અવાજની અસર સમગ્ર દેશમાં જ નહીં પણ દેશ બહાર પણ સફળતાથી ફેલાવનારા કેટલાંક પત્રકારો ગુજરાતે આપ્યા છે. એનું એક નોંધપાત્ર દૃષ્ટાંત મુરતના બહેરામજી મહેરવાનજી મલબારીનો છે. ગુજરાતી ભાષા ઉપર સારો કાબુ ધરાવનાર આ પારસી સળંગનવા વિચારપત્રો અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રગટ થતાં. એમનાં થી ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર (The Indian Spectator) અને ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ (East & West) પત્રોએ ખૂબ જ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી અને એમાં દુનિયાભરના વિદ્વાનો લેખો આપતા. આ દેશની પ્રજાની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં, તેની મુશ્કેલીઓની વાતો દેહ-વિદેશના વિચારગ્રીવ વર્ગના કાન ઉપર નાખવામાં, સામાજિક સેને સુધારાના પ્રસારની અતિ વધારવામાં અને દેશપરદેશના વિચારો અને વિદ્વાનોને હિંદની પ્રજા અને તેના પ્રશ્નોમાં રસ લેતા કરવામાં મલબારીના વિચારપત્રોએ આપેલો ફાળો અનુપમ હતો.

વૃત્તપત્રોનો અરંભ

ફરુઝનજીએ સન ૧૮૨૨માં ‘શ્રી મુમબઈના ઇમારત’ થઈ કરવા.અગાઉ સન ૧૮૧૨માં મુંબઈમાં કોટની જૂની માર્કેટ સામે એક નાના મકાનમાં સૌ પ્રથમ ગુજરાતી છાપખાનું સ્થાપ્યું. એમાંથી આવેલું સન ૧૮૧૪માં સંવત ૧૮૭૧નું સોથી પહેલું ગુજરાતી પંચાંગ પ્રસિદ્ધ કાઢ્યું. એમાંથી ૧૮૨૨માં મહેલ અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનો ગુજરાતી તરજુમી પ્રગટ કર્યાં અને તા. ૧લી જુલાઈ ૧૮૨૨ને દિને એ જ છાપ-

ખાનામાંની સૌ પ્રથમ ગુજરાતી સમાચારપત્ર 'શ્રી મુખમંડળી રામાચાર' બહાર પાડ્યું. એ પછી કેટલાંક ગુજરાતી છાપખાનાં સ્થપાયાં અને ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો કે વિચારપત્રો શરૂ થયાં. તેના માધ્યમે કે સંવાદો મોટે ભાગે પારસીઓ જ હતા. શરૂની સાલોમાં એ લેખમાં ખિનપારસીઓ ભાગે જ પ્રવેશ હતા અને એની મોટી અસર ગુજરાતી ભાષા ઉપર થઈ. અબુલ, બેગર વિનાની અને તરતુમિયા ભાષા છપાયા મોટે. 'મુખમંડળી રામાચાર'ની પાછા પાછા 'જયે ભયદે', 'મુખમંડળી ચામુક', 'સમાચાર દર્બાર' વગેરે પણ માળા અને પરિણામે વચસો સુધી એ દિશામાં કંઈ મુયારો ન થયો. પારસીઓને બોલવું તેવું લખવાની દૈવ છે તેના પછાત પત્રોમાં પણ પછા. ફારસી ભાષાના શબ્દોથી પણ છૂટી પ્રયોગ થયો. છાદાભાઈ નવરોજીએ સન ૧૮૫૧માં 'ચંપત મોહનર' શરૂ કર્યું ત્યારે તેની ભાષા પણ ખૂબ શુદ્ધ નહોતી, પરંતુ છાદા ઉંચડા ગયા અને આ સામાયિકનું સુઝાન કેમણ નવરોજી કાલકાળના હાથમાં આવ્યું ત્યારથી ભાષાની આપતમાં શરો સુધારો પ્રથમ વાર જણાયો. પાલકુ બરજેશ્વર દેસાઈએ આ દિશામાં સરસ સવાર આપ્યો અને એમણે તો ફારસ શબ્દોના મૂળ ઉચ્ચાર સાચવવા સાડુ અમુક અક્ષરો નીચે 'નુકતા' મૂકવાની પ્રથા ન શરૂ કરી.

પત્રમાંની ભાષાની શુદ્ધતા સાચવવા જે પ્રયત્નાયત્ર પ્રયાસ 'ચંપત મોહનર' માં તેને કવિશ્રી નર્મદના હિન્નંધો અને તેના પાત્રિક 'દ્વિતીય'થી સારો લેખક મળ્યો. ગુજરાતી બધનું હવે એકંદરે સાડુ બેગર થવા લાગ્યું. નર્મદે ગુજરાતી બધને સ્વરૂપ આપ્યું, પણ 'દ્વિતીય' તેના કૃષ્ણ હાથોમાં હાથો સમય સચવાનું નહીં અને આપણાં વૃત્તપત્રની ભાષાને તેની અવનવી શીલોનો વાગ મળ્યો બંધ થયો.

ઈશ્વરામ સુર્યદાસ દેસાઈએ સુરતથી શરૂ કરેલ માસિક 'સ્વનંતરા'માં અપડી ભાષા પીરસી હતી. એમાં એમણે સંસ્કૃત શબ્દોનો ભારોભાર ઉપયોગ કર્યો હતો. પરંતુ ૧૮૮૦માં એમણે મુંબઈથી 'ગુજરાતી' અહવાલિક શરૂ કર્યું ત્યારે સરજ સાદી ભાષા આપવા કાળજી રાખી. ભાષામુદ્દિ જળવવા એ અડિ ઉત્સુક હતા, પરંતુ 'ગુજરાતી'ના શરૂના અંકો પારસી માધ્યમીના છાપખાનામાં છપાવાથી તેમાં ઘણા ભાષાદોષ રહેતા. એ પત્રનું પોતાનું છાપખાનું થઈ ભાષામુદ્દિમાં 'ગુજરાતી' આદર્શ પત્ર થયું. પારસી પત્રોમાં જે તરતુમિયા ભાષા આવતી તેવી એમાં ન આવે એ માટે એમણે કાળજી કરી. અહીં એક બીજો લાભ એ થયો કે ગુજરાતમાં શરૂ થયેલાં પત્રો મુંબઈનાં પારસી માધ્યમીનાં વર્તમાનપત્રોમાંથી સમાચારો ઉતારતાં તેની ભાષા અને શીલોની ખામીઓનું અનુકરણ કરતાં થયેલાં. તેમણે હવે મુંબઈના સમાચાર વગેરે મેળવવા માટે 'ગુજરાતી' તરફ લગ્ન દોષવતી, 'ગુજરાતી'માં આવતી ભાષા અને શીલો અનુસરણ કર્યું.

વખતના લેખક સાથે દેશમાં કેળવણીનું પ્રમાણ વધ્યું. કેલેજની કેળવણી પામેલો જુવાન વર્ગ વૃત્તવિવેચનના વ્યવસ્થામાં પડતાં તેણે અક્ષર અને સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. વખત જતાં એવા

શબ્દોનો વપરાશ વધ્યો. પ્રજામાં શાસ્ત્રીય ચેતન આવતાં તેને આવડી સંસ્કૃતિના ગૌરવનું ભાન થયું અને તેથી પણ સંસ્કૃત તરફ વળ્યું. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે જનતાં હોયેલાં નહીં એવા વગેરે અને તેમાં જાણીતાં વક્તાઓને વર્તમાનપત્રો પરતે ખાત આપ્યું ન થયું. આ ખોટું થયું.

ગોંધીજીની દૃષ્ટિના પરમારતનો અર્થ

પણ ત્યાં ગોંધીજીએ 'નરજન' દ્વારા ૧૯૧૮માં પરમારતનો લેખે પ્રવેશ કર્યો અને સિપત કરી ચકાઈ. એમની માન્યતા હતી કે વૃત્તપત્ર કે વિચારપત્રની ભાષા શુદ્ધ હોવા ઉપરજ સાદી, સ્પષ્ટ, સરજ અને અનાદર્ભવી હોવી જોઈએ. એનાં વાકોમાં પણ ફક્ત શેષ જોઈએ. સામગ્રીમાં વચસ, નામની કેતરથી પામેલા માનવીઓ છાપાં લોકના વાચ, સમજના વાચ, એમાં રસ લેતા થાય એવી ભાષા વર્તમાનપત્રની હોવી જોઈએ. એમણે એમની આ માન્યતાનુસાર અલગ કર્યો.

ગોંધીજી સાદી, સરજ ને નિખાવજ શીલો દ્વારા સામગ્રીઓના અંતર સુધી સજ્જતાની પહોંચી ગયા ને અસાધ્ય 'સોશલિસ્ટ' નવી જ શીલો શરૂ કરી. દેશી રાજ્યોમાં પ્રજા પર પડત કિટનો સાથે જેલદ ઉપચારનું એનું હેતુ હતું. એને અનુસર દેશી એકે અપનાવી. એમાં વેગ, ઉત્સાહ, તદ્દરપરિતા હતાં. કેટલીક વેગ લાક્ષણિક પણ જોવાનું અને ઘણી વેગ શબ્દોની લપાઈપડી રમત રમતી. પત્રની નીતિને આ શીલો અનુસર હોઈ તેણે વાચક વર્ગનું બધું સાડું લગ પેંધું અને પરિણામે તેની કાચીપાકી નકલ પણ ઘણી થઈ. આવી નકલ કરનારા એકેનું ન સમજના કે વાતારતમાં ગરમી હોય, મોઈ તકથી પ્રગ્ન પ્રજામાં ખૂબ જોરજોરથી ચર્ચાઈ રહી હોય, પરિસ્થિતિ તંત્ર બની હોય, તેવે સમયે અહીં દેશી વાચકના તદ્દર પર અસર નિપજવી જાય. બાકી, શેલોજી બાતરીને કૃત્રિમ હાલેલાં દેશ શબ્દોના કુવારા ઊંડતા જોઈને, કે કામરૂ અકારૂ લોચીમાં કલમ બોલોને લખાતા હોય એવા શબ્દો લાંબી લાંબોને વાચક વર્ગ આખરે તો અકલાય છે અને વિચારસીધ વાચકવર્ગ તેને હસી કાઢે છે. એકેનું જ નહીં એને પરિણામે શબ્દોની શીન પણ ઘટી જાય છે.

વૃત્તપત્રોની ભાષા અને શીલોની દૃષ્ટિએ ગોંધીજીએ જે માર્ગ ચીખ્યો છે અને સફળતાપૂર્વક અપવામાં મૂકી બતાવ્યો છે એ જ માર્ગ ઉત્તમ છે એમાં વિવાદને સ્થાન નથી.

ગુજરાતની અખબારની સવારી શરૂ થઈ ત્યારે સમાચાર મેળવવાનાં સાધન જેમ સોછાં હતાં તેમ પ્રજામાં કેળવણીનું પ્રમાણ નામનું હોઈ સમાચાર જણવાની તાલાવેલી પણ નહોતી. ત્યારે સમાચારમાં લેખકો વગેરે ઉપયોગી બને એવી બજારે આપવાને કેટલાંક પત્રો કાળજી રાખતાં પડ્યાં. કેટલાંક પત્રો તો એ માટે જ નીકળ્યાં. 'અખબારે સોદામર' નામ એનું સુચક છે. રાજકીય પ્રતો પરતે ત્યારે ભારોભાર ઉદારીનતા હતી. છાપાની કાતરો જે એકમાત્ર આપતની ચર્ચાથી

ભરાતી તે સામાજિક અને પાર્શ્વિક પ્રશ્નોની; પરંતુ અહીં ચર્ચાનું
ધોરણ ઘણું ઊંચતરું હતું. એમાં એકમેક સામે અંતર આપેલ થતા ને
એકબીજાના કુટુંબની ખાનગી વાતો પણ જલેસમાં મુકાતી. ટૂંકમાં,
ચર્ચાને નામે ધાલોપ્રદાન ૯૪ થતું અને તકરારી પ્રશ્ન બાદખે સહી
બંધી.

अभाजसुधारार्ज साधन

આવી ચર્ચાનો લોક પણ મુખ્યત્વે કરીને જીનવાણી તરફથી પડતો. સુધારાની હિમાયત કરનાર સામે એમાં આકાસ પ્રહાર થતા. સુધારકોનો અવાજ દબાઈ ન જાય એ માટે એમણે પોતાની પ્રચારવાણી ચર્ચા કર્યાં. દાદાભાઈ નવરોજી, કરસનદાસ મૂળજી, કેમયાર કાશરાજી, કવિ નર્મદાદાશંકર, દુર્ગાચામ મહેતાજી જેવા મહારથોઓએ પરમે નામે શાબતી પ્રતિજ્ઞા ઉઘાડી પાડતાં, અર્થ વિનાના રિવાજો અને કિષાડોને નિર્થાનરૂપ આપવા પ્રજાને શિખારમૂ આપતાં, ફક્તપૂલકો ગરમ થઈ ગયા અને આ મહારથોઓ સામે જીનવાણી પટોમાં આકાસ પ્રહાર કર્યાં. સુધારજીવના “રાક્ત ગોકુનાર” અને કરસનદાસના “સત્ય પ્રકાશ” સુધારકોનું મંતવ્ય પ્રજા સમક્ષ મૂકતું અને સુધારાના પ્રાપ્તિ વેગ આપવા પ્રાણવાન પ્રયાસ કર્યાં. પણ આવા છૂટાછવાયા પ્રયત્નો બાદ ચરતી પ્રારંભના મુગનું ગુજરાતી વૃત્તિવિવેચન સમાજસુધારાની દિશામાં ચિચિતરશક નીતિની હિમાયત કરનારું હતું.

ગુજરાતના પત્રકારત્વ અને વિચારતના વૃત્તવિવેચન વિષે એક બાંધત નોંધવા જેવી છે. ઇંગ્લેન્ડના પ્રારંભનાં પત્રોની કારો અહીં તેમ જુનાવાણી ધાર્મિક કે સામાજિક વિષયોની લાંબી ચર્ચાથી નાહોતી ભરાઈ. ત્યાં માર્ટિન લ્યુથર જેવી વીર વ્યક્તિઓએ અંધ પ્રભ્રમણ અને કૃતિવાજે સામે પાકાર કર્યા પછીથી વૃત્તવિવેચનનો ઉદ્ભવ થયો, જ્યારે આપણે ત્યાં વૃત્તપત્રો નીકળ્યાં એ જ અરસામાં કે તે પછી થોડો સમય રહીને સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. સુધારકોના અવાજને ગૂંજાવાવા અને તેમની પ્રવૃત્તિને ઊગતી જ દાખી દેવા જુનાવાણી પત્રોનો આશ્રય લેવાનાં, સુધારકોએ પોતાનાં પાત્રિક અને સાપ્તાહિક સ્થાપ્યાં અને પરિણામે પત્રોમાં સામસામા સાહજિક ભંગ બાધ્યા. આ દરમિયાન જે અશ્વિત બાધાનો ઉપયોગ થયો અને જે પ્રકારની ટેરોરી ચર્ચા થઈ તે આપણા પ્રારંભનાં પત્રકારત્વ ઉપર ઘણું સમાન છે.

સન ૧૮૮૦માં ઉચ્ચત્રણ સૂર્યચંદ્ર દેસાઈનું સાપ્તાહિક
'ગુજરાતી' થયે થતી ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં એક નવો પુગ થયે
થયો. હાલ સુધીનાં પત્રોનું ધ્યેય મર્યાદિત અર્થમાં સાપ્તાહિક હતું--
સુધારા તરફ, જા વિરુદ્ધ, પરંતુ 'ગુજરાતી'થી તે સ્વસ્થપણે સંસ્કૃત
વચા મોંઘ્યુ. બે વર્ષ પૂર્વે સુધીમાં તેની 'શાસ્ત્રા પૂજક મંડળી' વતી
ઉચ્ચત્રણે 'સ્વતંત્રતા' નામનું માસિક થયે કરેલું અને તેનું સંચાલન
કરેલું. એમાં એમણે આજે માનવામાં પણ ન આવે એવી નાજીલી શૈલીમાં
નીડરાત્રીથી સ્વતંત્રતાની હિમાવતના લેખો લખ્યા હતા અને સત્તાપીઓનો
ખોફ વલોર્ષો હતો. 'ગુજરાતી'માં થયેમાં એમણે આ દિશામાં સંપ્રમળી

કલમ ચલાવી. ‘ગુજરાતી’ પત્રેલા કાષરાજી એમના ‘રાશ્ત્ર ગોષ્ઠ-
તાર’માં રાજકીય વિષયોની ચર્ચા કરતા હતા, પણ એમના રાજકીય
વિચારો સંકેતક હતા. દાદાભાઈએ શરૂ કરેલ અખબારમાં આવા વિચાર
પ્રકટ થયા એથી દાદાને દુ:ખ થયું. સામાજિક સેત્રે, જનચટવાદીઓની
મક્કા નવજનો ભોગ બનીને પણ હિમતમાં પ્રગતિત્વન વિચારો દર્શાવે
જનાર એ પત્રકાર રાજકીય સેત્રે સંકુલિત વિચારો દર્શાવ્યા. બીજા
માનુ ઈન્દ્રગપ્ત દેસાઈએ ‘ગુજરાતી’ અઠવાલિકામાં ઉદામ રાજકીય
વિચારો સાથે સામાજિક સેત્રમાં એટલા જ પ્રમાણમાં સંકેત
વિચાર દર્શાવ્યા.

ગુજરાતી પત્રકારત્વનું આ એક અવનનું લક્ષણ છે કે કેટલાક અગ્રતનાં અખબારોએ રાજકારણમાં ઉદ્દામ વલણ અને સમાજસુધારામાં ઓછું વખનું સ્થિતિરક્ષક વલણ અખત્યાર કર્યું. દાખલા તરીકે ‘ગુજરાતી’, ‘સાજી વર્તમાન’ અને ચંદનાં વર્ષોમાં ‘પ્રજાંબુ’ ઊભર પડે કેટલાક ઉદ્દામ સુધારક પત્રકારો રાજકારણમાં વિનિત રહ્યા એ પણ જાણીનું છે. કાબરજી એનું બહુ સાદું દૃષ્ટાંત છે. એ માનતા અને ક્યોતે કે રાજદ્વારી સુધારા પૂર્વે સંસારસુધારાની આવશ્યકતા છે અને સંસારસુધારો એ સઘલા રાજદ્વારી સુધારાનો મૂળ આધાર અને પાયો છે.

વૃત્તપદ્ધતિ વૈજિઞ્ય

વર્તમાનપત્રોમાં સમાચારનું સ્થાન હવે ગૌરવ રહ્યું નહોતું. કેળવણી ક્ષેત્રે યોગે સુધારો થયો હતો. રાજકીય વિષયોની ચર્ચા જાહેરમાં થવા માંડી હતી. આગત્તરી અને ટપાલની સગવડ થવાને કારણે દેશભરના સમાચારો મેળવવાનું શક્ય બન્યું હતું. શાનસિક વિકાસ સાથે વિવિધ દિશામાંના સમાચાર એકવવાની પ્રજાની જિજ્ઞાસા વધી હતી. એ સંતોષવાને એ સમયનાં વર્તમાનપત્રોએ પોતાનાં સાધન-સંસ્થાઓના પ્રમાણમાં સારો પ્રયત્ન કર્યો. સમાચાર સાથે સાહિત્ય પરત્વે જે વસ્તુ બનાવા માંડ્યું, વર્તમાનપત્રોમાં સાહિત્યની કતારો શરૂ થઈ. ભાષાશુદ્ધિ માટે આપણી એવા લેખકો પાસે એ કતારોનાં સૂકાના હોવા છતાં કામદારોની નિરક્ષરતા વજેરે કારણે ભાષાની શુદ્ધતા પરત્વે બીજા મુળના શરૂઆતનાં સાલોમાં સાદું લખાઈ નહોતું આપી શકાતું, છતાં ત્યારે સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે વર્તમાનપત્રોની સાહિત્ય કતારો જ એકમાત્ર મહત્ત્વનું સાધન હતું. પ્રથમમાં શિષ્ટ વારન માટેની અનિયમિત એ શારદાજી ન શઈ. વૃષ્ટપત્રના આગાધ વિના સાહિત્ય ટકી રહેવાની સ્થિતિ જોઈ તબક્કામાં આવી, પરંતુ એની શરૂઆત 'ગુન્યાતી'ના પૃથર્ગા થયેલી.

पञ्चभूतत्वमां गंधीभूत

નર્મદ અને ઈન્દ્રપ્રસ્થને તેમનાં પવિત્ર અને સાંપ્રતિક દ્વારા ગુજરાતીઓમાં સ્વદેશાભિમાન પ્રકટાવવા પ્રાણવાન અને પ્રશંસનીય પ્રયાસ કર્યા અને પ્રજાને રાજકીય વિપ્લોમાં રસ લેતી કરી, પણ આ મહત્ત્વના કાર્યને સંચીત વેગ મળ્યો ગાંધીયુગમાં. પછીને સારા પ્રમાણમાં મળેલ રાજકીય સ્વયંક એ આ યુગનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે.

‘ગુજરાતી’ જેવાં પત્રને બાદ કરતાં બીજાં વર્તમાનપત્રો રાજકીય વિષયોની ચર્ચા કરતાં તે પત્ર મનાવવાની સ્થેતી અને મોટે ભાગે તો પરદેશી સરકારને પંખાવાની હતી. ૧૯૧૯માં ગાંધીજીએ ‘નવજીવન’નું સુકાન સંભાળ્યું ત્યારથી આ દિશામાં મોટું પરિવર્તન આવ્યું. સાદી સરળ સુધર ભાષામાં, નિખાલસ રીતીમાં, સાચી સ્વતંત્રતાની દિશાપત્ર કરતા ચાટુરતાના લેખો એમાં પ્રગટ થયા. એની અસર એટલી પ્રબળ હતી કે અમદાવાદથી પ્રગટ થતા એ અનુપમ વિચારપત્રનું મુંબઈ અને ગુજરાતનાં બીજાં ઘણાં પત્રોએ અનુકરણ કર્યું. આ અખબારોએ સાચે મેળેને પ્રગતિવંત રાજકીય વિચારોનો સારો પ્રચાર કર્યો.

આ મુજે રાજકીય ક્ષેત્રમાં જેમ પ્રગતિવંત વિચારો આપ્યા તેમ સામાજિક ક્ષેત્રે પણ આગળ વધેલા વિચાર આપ્યા. ધર્મને નામે ચાલતાં ધર્મિયો, રિવાજોને નામે સમાજમાં પોષાતી બદીઓ, ન્યાતમાં ઘેરિયાં પાડી કેટલાકને હલકા ગણી તેમને અન્યાય કરવાનો પ્રયાસ, સ્ત્રીઓને વતા અન્યાય — એ સઘળાં દૂર કરવાને ‘નવજીવન’ અને તે પછી ‘હિરનમયુ’એ સમર્થ પ્રયાસ કર્યા. આ કાર્યમાં બીજાં પત્રોએ પણ સારો સહકાર આપ્યો. કેટલાંક પત્રો જેમણે આગલાં વર્ષોમાં સામાજિક સુધારાની બાબતમાં ઝગરે રહ નહોતો લીધો કે તેની સ્પષ્ટ-પણે સામનો કર્યો હતો તેમણે પોતાની આગલી નીતિનો ત્યાગ કરી ‘સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિને સમર્થન આપવા માંડ્યું. બીજા બાજુ ઉપર ધોરણ પત્રો જેમણે ગાંધીજીના આગ્રહીના અવાજને આવ-કર્મો તેમણે, અંતરબદ્ધર જેવી ચળવળથી ગભરાઈને તેનો વિરોધ કર્યો; અને આ દિશામાંના વિરોધને કારણે તેમના રાજકીય વિચારોનો સામનો તો ન કર્યો પણ તેને ખુદિ આપવાનું અને તેનો પ્રચાર કરવાનું માંડી લાગ્યું.

સમાચાર લેખિકા

ગાંધીયુગમાં ગુજરાતી પત્રકારત્વે એક નવી દિશામાં પગલાં માંડ્યાં અને તે દેશી રાજ્યોના પ્રાંતોની ચર્ચામાં વર્ષો ઉપર સુરતના ‘ગુજરાતમિત્ર’ તેના સમળ સુકની દીવસાદ અરેંદર તાલિયાર-ખાનની દોરવણીને કારણે આ દિશામાં સાદું પ્રારંભિક કાર્ય કર્યું હતું. વડોદરા નરેશ મહારાજના રાજ્યઅમલની તેણે કરેલી ટીકા અને આ અમલ લોકો નોંધાવતી સરકારના ધ્યાન ઉપર લાવવા માટે કરેલ પ્રચાર અને પ્રયાસ ગુજરાતના પત્રકારત્વનું એક ઊજળું પુષ્પ છે. ‘ગુજરાતમિત્ર’ જેવો આ વિસ્ત્ર અપવાદ બાદ કરતાં ગુજરાતી વૃત્તપત્રો રાજસ્થાની પ્રાંતોની ચર્ચામાં પડ્યાં નહોતાં અને કોઈક વાર તેની ચર્ચા થતી તો તે ઉપરટપકી, પરંતુ ગાંધીજીના પ્રચાર અને શિક્ષણને કારણે જ રાજકીય જગતિ આવી એને લઈ દેશી રાજ્યોના સત્તાધીશો (હિંદી નહતે નાખવાની અને નિર્ભયપણે તેની ટીકાચર્ચા કરવાની પ્રણાલી થઈ ગઈ. એ જ મુખ્ય કાર્ય માટે ‘સૌરાષ્ટ્ર’ થઈ થતાં ગુજરાતને રંગીન રીલોનું અવનનું પત્રકારત્વ મળ્યું. એની રીલોની ચર્ચા ઉપર થઈ ગઈ છે. અને એટલું જ ઉમેરવાનું કે રાજસ્થાનની નવીન પદ્ધતિ, તળપદી ભાષાની છાંટ અને વિવેચનની

નીકતાની ‘સૌરાષ્ટ્ર’ થઈ કરેલી પ્રણાલિકા ગુજરાતના પત્રકારત્વમાં અજોડ અને અનુપમ છે. રાજસ્થાની પ્રાંતોની ચર્ચા એ પછી બીજાં પત્રોમાં પણ થઈ. ‘જનમભૂમિ’ની સ્થાપના મુંબઈમાં આ જ મુખ્ય હેતુથી કરેલી પરંતુ ગુજરાતના પત્રકારોને આ અંગતની દિશામાં ભવા પ્રેરનાર તો ‘સૌરાષ્ટ્ર’ જ હતું.

છવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિપ્રેરક વિચારો એ ગુજરાતના પત્રકારત્વના ત્રીજા મુગનું સૌથી વિશેષ લગ ખેંચું લગણુ છે. ગાંધીજીની અસરનું એ પરિણામ છે. એ અસર એટલી પ્રબળ અને વ્યાપક છે કે એ મુજને વિના સંકોચે ગાંધીયુગ કહી શકાય.

વૃત્તપત્રોનાં બીજાં અંગો

લગભગ દોઢ-એ દસકાથી એમ લાગવા માંડ્યું છે કે ગુજરાતી વૃત્તવિવેચન ગાંધીચીંટીની વૃત્તપત્રની ધાર્ટીમાંથી સરકી ગયું છે. ભાષા, મથાળા, સમાચારોની સ્વચ્છતા, ચોકકાનો શસ્ત્રગાર, જહેરખબરની ગોક-વણી વગેરેમાં ઘણો ફેરફાર થયો છે. ગાંધીયુગનાં સાપ્તાહિકોએ એક વિશિષ્ટ ઘટ અપનાવ્યો હતો. એની અસરમાંથી હાલનાં અકવાલિકો સાવ મુક્ત થઈ ગયાં લાગે છે. છેલ્લાં પચીસ-પાંત્રીસ વર્ષ દરમિયાન નીકળેલાં ગુજરાતી સાપ્તાહિકોમાંનાં કેટલાંક આદર્શો ગયાં છે. કેટલાંક મરવાની આગલે છે. કેટલાંકને વર્તમાનપત્ર કહી શકાય એમ નથી. એવાં અનેક પત્રો સિનેમા રસિકાઓને કે વાર્તાવાચકોને ગમતી વાનગી પીરસે છે. એમાં સિનેસર્જિને સ્પર્શતી માહિતી ભરપટ્ટે અપાય છે ખરી, પરંતુ તેમ કરતાં મોટેભાગે સિનેસંવાલકોની કુપ્રાદુષ્ટિનો ખ્યાલ રખાયેલો જોવાય છે. બોલચાટની નિષ્ણતાપાત કે શાસ્ત્રીય ચર્ચાનો એમાં અભાવ જોવાય છે. સિનેમા ઉપરત એમાં જ બીજી લીટી વાનગી પીરસાય છે જેવી કે, નવલિકા, તારા-સિતારાની ચાલ, જાતીય પ્રાંતોની ચર્ચા, સલાલ-જવામ, એની કક્ષા પણ સાવ જિતરતી હોય છે. હાલકામાં કેટલાંક સાપ્તાહિકોમાં વેદાનો વિભાજ ઉમેરયો છે અને એને જ લોકપ્રિયતા મળી રહી છે તેને લઈ તે દૈનિક અને સાપ્તાહિક બંને પ્રકારનાં પત્રોમાં દિનવિગેરે વધુ પ્રમાણમાં દેખા દે છે.

આજનું પત્રકારત્વ

છેલ્લા ત્રણ-સાઠત્રણ દાયકા દરમિયાન ગુજરાતના પત્રકારત્વે વિવિધ ક્ષેત્રે સારી પ્રગતિ કરી છે. છેલ્લામાં છેલ્લા સમાચારો તેમાં લેખોમાં લેખો તકે પ્રગટ થાય છે. અગાઉ કરતાં ઘણાં વધુ પ્રમાણમાં ચિત્રો, છબીઓ અને ઉપલાસચિત્રો એમાં જોવાય છે. કેટલાંક પત્રો પોતાનાં ‘સ્વલોક મેકિંગ પ્રોસેસ’ પણ ધરાવતાં થયાં છે. આગેવાન પત્રોમાં નકલ અને આકૃતિઓ પણ જોવાય છે. સાહિત્ય પરત્વે એકદરે સાદું લક્ષ અપાય છે. હળવી વાનગી આપતી કતાર પણ ઘણાં પત્રોમાં વિચિત્ર પ્રગટ થતી જોવાય છે. સમૃદ્ધ અખબારોએ જુદા જુદા વિષયોને સ્પર્શતા લેખો લખવા તે તે વિષયના અભ્યાસીઓ કે નિષ્ણાતોની નિમણૂક કરી છે અને કેટલાંક પત્રો બહારના લેખકોને દામ આપીને તેમની પાસે લખાવે છે. અખબારોની કચેરીમાં

રહીને કામ કરતા પત્રકારોને હવે સારા દરમાપા મળે છે અને સમાજનાં તેમનો મરતઓ પણ વધે છે.

પત્રકારત્વનું મહત્વનું અંગ

જાહેરખબર પત્રકારત્વનું અગત્યનું અંગ છે. વર્તમાનપત્રો પ્રગટ-વવાનું ખર્ચ હાલના સંજોગોમાં એટલું બધું વધી ગયું છે કે જે અખ-બારની જાહેરખબરની બાજુ સમુદાય ન હોય એ ગમે એટલું સારું વાચન આપવા છતાં વાંચો સમય ટકી ન શકે. પશ્ચિમના દેશોમાં જાહેરખબરની કમાએ બધું સારો વિકાસ કર્યો છે અને પરિણામે ત્યાંનાં પત્રોનાં અને તેમાંનાં ત્યાંનાં સામયિકોનો ઉદાય સરસ બન્યો છે. જાહે-રાતમાંથી પણ પ્રજાને સમાચાર મળે કે નહીં જાણવાનું મને અને હાથેથી સાચ એવી વિગતો ત્યાં મળી રહે છે. વિશેષ મહત્વની બાબત એ છે કે કોઈ જાહેરાતની બાબતમાં અતિશયોક્તિ જણાવ કે પ્રજાને એ જાહેરાત આડે મારું દોરવડી જણાવ તો તે સામે અમેરિકા જેવા દેશમાં 'ફેરલ ટ્રેડ કમિશન' પોતર કરે છે અને પરિણામે જાહેરાત કરનાર ખોટી ડેફેન્સ મારતાં રહે છે. અહીં આ સ્થિતિ નથી. આપણે ત્યાં સોથી વધુ જગ્યા સિનેમાની જાહેરખબરો રોકે છે. એ માટેનો દર પણ ઓછો હોય છે. એ ઉપરાંત મોટી જાહેરખબરો મુખ્યત્વે કરોને દવાઓ, યાત્રીઓ, ભૂટીઓ, સિગરેટ વગેરેને લગતી હોય છે. કેટલોક વેપાર તે સભ્ય સમાજને ન ગમે એવાં ચિત્રો સાથે પણ છાપાય છે.

આવી જાહેરાતોને બાદ કરતાં જાહેરાતની કલા આપણે ત્યાં દિન-પ્રતિદિન ખીલતી જાય છે. મિથોની કાપાની રજૂઆત આજે સરસ રીતે થાય છે. ગુજરાતની ચિત્રકલા એ જાહેરખબરોમાં દેખાય છે. જાહે-રાતની વિકસતી કલા આપણા કેટલાક ચિત્રકારોને રોજ આપવાનું સાધન પણ બની છે.

કેટલાક કુખરો

ઉપર કહ્યું એમ ગુજરાતનું વૃત્તવિવેચન ગાંધીનુગતી અસરમાંથી સરકી રહ્યું લાગે છે. ઘણી વેળા એમ માનવાને મન થાય છે કે, તે રોજીયા મુગર્મા-સ્વાતંત્ર્ય મુગર્મા-પ્રવેશનું છે; અને એ સાથે કેટલાક અનિ-ચ્છનીય તત્ત્વો એમાં દેખાવા લાગ્યાં છે. બે લીટીના સામાન્ય સમાચારને બે લીટીનું મથાળું મારવાના, દમ-કસ વિનાના પણ સમાજનાં સનસાટી મથાને એવા સમાચારને ચોકકાથી ચક્રાવરવાના, ખૂન, ભગાડાર, મારા-મારી વગેરે જેવી બાબતોને મહત્વ અને મહત્વનું સ્થાન આપવાના દોષોએ આપણાં પત્રોની કલરોમાં કોઈકાં કર્યાં છે. ખૂનને લગતા મુકદ્દમાઓ અને તેમાંનાં લેખો કોઈ સી અને તેનો પૂર્વો સંશયો હોય એવા ખટવાના મુકદ્દમાઓને પાનાં ને પાનાં ભરી પ્રસિદ્ધિ અપાય છે અને તેને લગતી છત્રીઓ છાપવામાં પણ ગૌરવ અનુભવાય છે. લાગણીઓ ઉપર વેપાર કરતું કૌટુંબ ચોમ્બકકતાવાળું આવું પીળું પત્ર-કારત્વ છેલ્લા કેટલાક સમયથી—કદાચ દેશના બીજા ભાગો જેવ—આપણે ત્યાં પણ નજરે પડી રહ્યું છે.

ગાંધીજીની અસરને કારણે ગુજરાતનાં સાપ્તાહિકો ભેળાં દિનિકામાં પણ પ્રદર્શનની બાબતોનું જોવાતી થયેલો તે સ્થિતિ પણ છેલ્લા

લોક સમયથી દૂર થયેલી લાગે છે અને એ દિશામાં દિનક્રિયે વિશેષ બનાવો થતો રહ્યો છે. સારી રીતે વખાવેલા સમાચાર અને લેખો જોડીના દોષોવાળી બાબતો છાપાક માંડાય છે. પત્રકારો અને લેખકો સાચી શુદ્ધ ભાષામાં લખે છે, પણ કં તો અપ્રધા કે બેદરકારીથી ગરો-ક્ષમદારો છાપાતી વેળા શુદ્ધ જગવાય એ માટે કાળજી રાખતા નથી. બાબતોનું દિશામાં આપણાં પત્રોએ જે સિદ્ધિ મેળવેલી તે આપણે ગુમાવી રહ્યા છીએ એ દુઃખની વાત છે.

વર્તમાનપત્રો મોટી શક્તિ છે. એ શક્તિનો યરસ પરચો દેવાના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ વેળા થયો છે. એક નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે, ગુજરાતના કેટલાક આગેવાનો રાજકીય ચળવળની ઉગ્રતા ઓછી થતાં વૃત્તવિવેચનના વ્યવસાયમાં ધસ્યા અને એ સ્થાનેથી પ્રજાની વિવિધ ભેતે સુલોચ દોરવાની કરવામાં સારો ફાગો આપ્યો. આવવા ત્યાંથી માણસો સાથેના સંબંધને પરિણામે કેટલાક પત્રોની પ્રતિષ્ઠા વધી અને એ પત્રોનાં સ્થાન સ્થિર થયાં. આજે આપણી પાસે સારાં પત્રો છે, કેટલાક પત્રો માટે ગુજરાત ગૌરવ અનુભવી થકે એમ છે અને છતાં એટલી વાત સ્પષ્ટ છે કે, ગુજરાતમાં આજે એવો કોઈ પ્રખર પત્ર-કાર નથી જે પોતાના વ્યક્તિત્વથી પ્રજાને દોરી જાય કે જેનો અવાજ પ્રજાના અંતરમાં ઊંડો અસર ઉપજાવે.

વિસ્તૃત કેટલાક આગળ વર્ષલા દેશોમાં વર્તમાનપત્રો મોટી શક્તિ બન્યાં છે અને તેમના દેશના જીવનમાં તેમનો સાદ સંગીન અસર પાડે છે. અહીં પત્રો આપણે ત્યાં ગઈ કાલે હતાં, પણ આજે એવી સ્થિતિ નથી. સમાજના અમુક વર્ગમાં અમુક વૃત્તપત્રોની વગવડીલો છે ખરો, પણ એ વર્ગ વિચાર્યો નથી અને દેશ કે પ્રાંત કે રાજ્યની સમગ્ર પ્રજાની સરખામણીમાં તો તે ઘણો નાનો છે. ગાંધીજીના અવ-સાન પછી ગણતરીની સાચોમાં તેમનાં અનુયાયી પત્રો સંકેતી લેવાં પડ્યાં એ પણ—ખાસ કરી ગુજરાત માટે—દુઃખની બાબત જરૂર છે.

વૃત્તપત્રોની અર્થિક મૂંઝવણ

આપણાં અહીંનાં આઘાદ અને સમૃદ્ધ ગણનાં અખબારોની અર્થિક સ્થિતિ વિલાસવાની એવાં પત્રોની સરખામણીમાં વિસાત વિનાની છે. એટલી વાત સાચી છે કે પરદેશનાં પત્રોએ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય કોઈ આગેવાન રાજકીય પક્ષ કે હુન્નરદોરની કોઈ વિચાર પેઢીને ગૌરવ મૂકવું હોય છે અને એ પત્રો તેમનાં જ ગીતો ગાઈને સંતોષ મૂકે છે. ગુજરાતના સદ્ભાગ્યે તેને ઓંચકું મળે કવ સુધી એવી સ્થિતિ નહોતી. આપણાં પત્રો જો કોઈનાં પણ વાંચકો બન્યાં હોય તો તે માત્ર કોંગ્રેસનાં—હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનાં. ગઈ કાલ સુધી દેશ ગુલામ હતો ત્યાં સુધી અર્થ તેનાં વાંચક બનવામાં નાંદાકીય લાલ નહોતો અને સારી પરદેશી રાજકીય સત્તાની ઈશવજી વડોરાવાની, જિવજીતાને આમંત્રણ આપવાની, દંડે-અનામતો આપવા-ભરવા-જવા થવાની બીંતિ હરખે રહેતી. આમ છતાં આપણાં એકેક અખબારોની પત્રકારોએ દેશની મુશ્કિલ કળે પ્રજાને કેવલવા અને પરદેશી ઘાસપાંચાતોની શક્તિનો

સંહાર કરવા કમર કસી એ તેમના માટે આપણને ભારોભાર આદર અવશ્ય ઉપજવે છે.

ગઈ કાલ સુધી આપણે ગર્વથી કહેતા હતા કે, આપણાં અખબારોએ પોતાની સ્વતંત્રતા વેચી નથી, કોઈની લાગવગની શેઠમાં તણખા વિના, આર્થિક લાભનો ઝાઝો વિચાર કર્યા વિના, સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે તેમણે પ્રજાને સુષોભ દોરવણી આપી છે. આજે એ જ સ્થિતિ હોય એ માટે શંકા રહે છે. પોતાની હસ્તી કાચમ રાખવા માટે, આર્થિક સ્થિતિ સંગીન કરવા કાજે કે જાહેરમાં અને સત્તાધીશોમાં

પોતાનો વગવસીલો વપારવાના વિચારે કોઈ પત્રો અમુક રાજકીય જસોને પોષનારાં અને તેમની લામાં લા ભણનારાં બનાં હોય એમ લાગે છે. ગુજરાતનાં વૃત્તપત્રો કોઈ પણ કે પેકી કે સત્તાનાં દાસ ન બને, કેવળ એક જ પક્ષની વાતોની રજૂઆત ન કરે, સૌ મહત્ત્વના પ્રશ્નોની તેના ગુણુદોષ ઉપર નિષ્પક્ષ અને નિખાલસ ચર્ચા કરે—ગઈ કાલે આ દિશામાં જોમ અમલ કર્યો હતો તેમ કરવાનું ચાલુ રાખે—તો તેઓ ગુજરાતના પત્રકારવની પ્રસંશાપાત્ર પરંપરાને પુષ્ટિ આપશે અને પ્રજાને ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક બનવાં ચાલુ રહેશે.

૧. સાતગુણીના કૃષ્ણનો વિસ્તાર

છેલ્લાં પચીસ વરસની ગુજરાતી કવિતા વિષે વિચાર કરતાં જોઈએ તો પ્રથમની સાથેનો ખૂબ વખાં છે. કવિતા, રચના પછી તોય સમયમાં, ઘણીઓ સુખી પોતાંથી થકે એ સંભવિત બન્યું છે. આમાં કેવળવૃત્તોનો વર્ણનો જતો પ્રચાર, વર્તમાનપત્રોનો સાધાર, પાકપચુસકો દ્રવ્ય બલોળા વિદ્યાધીસમુદાય સુધી નવો કવિતાનું પહેલું પુલ, કવિસંમેલનો-મુદ્રાપત્ર અને બીજા સાંસ્કૃતિક મેળાવણ, રેડિયો દ્વારા વળી કવિતાની રજૂઆત—આ બધાએ મોંઘાપાત્ર ભાગ ભજવ્યો છે. આ પચ્ચીસી પહેલાંના કવિઓની—ઉત્તમ કવિઓની પક્ષ—કવિતા આટલી સહેલાણીથી બાળો વર્ગ સુધી પહોંચી શકે એવું ન હતું.

તો એમ માનવું કે કવિતા લોકપ્રિય થઈ છે? શું ખરેખર એવું તાત્કાલિક શક્ય કે કવિતા લોકોના જીવનમાં એક મહત્વના અંગરૂપ બની છે?

સતેજ વિશેષાભાસ જેવું લાગે, પણ મને તો એમ લાગે છે કે અત્યારના સમયમાં એક પ્રજા તરીકે આપણે ઓછામાં ઓછી કવિતાથી શ્વાસીએ છીએ. તમારી ઘેરનાં કોઈ આરોગ્યવેદી પ્રેમીઓ આ અંગે પરિચય કરી જોવા જોવો છે. આપણી જૂની મામૂસી જીવન તપાસીશું તો દેખાયે કે તેમના જીવનમાં કવિતા ઠીક ઠીક મહત્વનો ભાગ ભજવતી. પ્રેમાર્તંદનાં હુંડી, માણેડું, સુદામાચરિત જેવાં આખાનો અનેક વાર એમણે માણ્યાં હોય. એક પ્રકારના પાસેથી સાંભળું છું કે ચૈત્ર જેણે તે પહેલાં અમદાવાદમાંથી પ્રેમાર્તંદકૃત ઓપાદરણની નકલો મોટી સંખ્યામાં ગામડાંમાં પાસી ભજ છે. (કવિતાની ઘોટી પૂરી થતાં બાકીની જગ્યા છોડી દેવાને બદલે ગદ્યપુસ્તકની જેમ સર્જન છાપેલી એવી જ એક પ્રત ઈસ્ટના સમદ્રામાં નાનપણમાં લેવાઈ બાંગ્લાદેશી દાર્વે.) અનેક ગરબીગરબા, ભજનો, પ્રભાતિકાં, વ્રતકથાઓ, દુહા, કવેચન, ઉપાસનાં આ આપણાં અભણ ગણનાં ભાંડુઓને કંઈ હોય. જ્યારે, એમના પ્રજાણમાં, ભણેલા માણસોને કેટલી ઓછી કાળપશ્ચિન્તનો મોઢે હોય છે? જૂનાં માણસોની વાણીનું પોત અનેક વાર લોકોકિન્તનો અને ફક્તપ્રેમીઓથી ભાતીગળ અને સોહામણું જોવા મળે છે, જ્યારે આપણા જમાનાનાં માણસો વિશે એવું હિમતભરે કંઈ નહિ શક્ય. ટૂંકમાં, અભણ ગણનાં માણસો જીવનમાં કવિતા વિના શ્વાસી લેતાં નથી, પણ ભણેલા વર્ગે કવિતા વગર જીવવાની કળા હસ્તગત કરી

લેઈ એવું દેખાત, ભાગ છે. ઉપરમુંમાં માણસો મોઢે ભાગે એક બાજુ જૂનાં શિષ્ટ સાહિત્યથી અને લોકસાહિત્યથી દૂર પડી ગયાં છે, તો બીજી બાજુ પોતાના જમાનાની સાચી સંસ્કૃતિ કવિતા કરનાર વધુ તો કવિતાનો લેખક પારખ કરેલી કૃતિઓનો એમને જતાં ને ત્યાં ભેટી થતો હોય છે.

વારંવાર કાને અવગતની સિનેમાસીતી અને એને મળતી રચનાઓનો જેની રૂચ ઉપર પ્રભાવ પડતો હોય અને છાપાં જેની ભાષા ઉપર છાપ પાડતાં હોય, તેના વર્ગ સાથે કવિતા કરવાની હોય ત્યારે કવિને માટે પણ કવિતાની ખોજ વધુ કષ્ટી બને છે. છેલ્લાં સો વરસમાં આપણી ભાષાની આખી ઉપારતમાં પણ કેટલાંક પરિવર્તનો થઈ આવ્યાં છે, જેમાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર કેવળસૃષ્ટીભૂમ મોટો ભાગ ભજવ્યા વગર રહેશે નહિ. આ વસ્તુની પણ કાળપરત્રનાવા પ્રાપ્ત ઉપર અસર પડે એ સ્વાભાવિક છે. દા. ત. સંસ્કૃત છંદોના વપરાશ છેલ્લાં સો વરસમાં ક્ષૂબ્ધો એ ભવે; હવે એનાં વળતાં પાણી વરસાદ (એ ઈંદ છે કે નહિ તે પ્રશ્ન જુદો છે) તો તે, ઉપરનાં કારણો એમાં ભાગ ભજવે એને પરિણામે, અસંભવિત નથી.

કવિતા માટે ઉપરથી અનુકૂળ લાગતી, પણ વસ્તુતઃ એવી ન હોય એ જાનની પરિસ્થિતિમાં સમકાલીન કવિતા રચાઈ છે એટલો ઉદારો કર્યા પછી જ છેલ્લી પચ્ચીસીની કવિતાની કંઈક વાત કરીએ.

૧૯૩૦-૩૧ પછીની કવિતાની વાત, એ વરસ પછી પચીસ વરસ પૂરાં થયાં એટલા માટે જ કરવાનું પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ '૩૦ના ગાળામાં ગુજરાતી કવિતામાં ઇતિહાસદૃષ્ટિએ તરત નજરે થકે એવી સીમારખા વરસાઈ આવે છે એટલા માટે.

‘સંસ્કૃતિ’ના ૧૦૧મા (મે ૧૯૫૫) અંકમાં આપણે વિદ્યમાન તેમ જ અવિદ્યમાન કવિઓની કૃતિઓ રજૂ કરતાં છેલ્લી પચ્ચીસીની કવિતામાં વલણોનો નકલો આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. આ “પચ્ચીસીની કવિતાની, ભલે એ પચ્ચીસીના સમગ્ર સાહિત્યની, સમાલોચના કરવાનું કેમ કોઈને મત થતું નહિ હોય? એક કવિતાની જ વાત કરીએ તો નાનાવાણ, બખરદાર, બલવંતરાય એ સહિત કવિઓનું પણ કેટલુંક ગુજરાતના ઉત્તમ સર્જન આ ગાળામાં થયું છે, તે ઉપરાંત કાવ્ય-વિષય અને છંદોદ્દેહ એ બંને અંગે પ્રયોગો લાગ્યા જ કર્યા છે. દલપત-નર્મદે અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના દરવાજા ખોલી નાંખ્યા

હદયનું અભિસરણ બગાડના કેવા અજણા દૂરતમ ખૂણા સુધી જોવા મળે છે! અને છંદ? શ્રી નિરંજન ભગત 'એકલો' (છંદોલ્લસ, ૧૮૯૪)માં પોતાના હૃદયગતને વધ વર્તી અલ્પસ્ત ઉપજાત યોગ છે. દેશજીને ઉપરની ભેળી કૃતિઓમાં (એ કૃતિઓનો પરિચય સુકર બન્નો 'ઉત્તરાયન'નું પ્રકાશન થતાં ૧૯૫૨માં) અલ્પસ્ત ઉપજાતિની શક્યતાઓ ૧૯૩૧માં ઉપરોક્તનાઓ પ્રસંગ આવ્યો છે. આ એક છંદ-લક્ષણની વાત કરીએ તો, એ બે ઉપચાર પસંદ થીજાઓમાં, પોતપોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણેનાં ઉપજાતિરૂપો ચોંટાડેલાં મળ્યો. બધાંની પાછળ કારણ એક જ છે: '૩૦ પછીની કવિતામાં, પ્રો. છાકોરે ચિપિલી છંદોની પ્રવાસિતા મોડળી બનીને અનેક માર્ગે સર્જકપ્રતિભાને પ્રેરે છે, અને એને અભિવ્યક્તિની અપૂર્વ અનુકૂળતાઓ અર્થ છે. દલપત-નમદે સંસ્કૃત વૃત્તોને ગુજરાતી કવિતામાં પહેલી વાર ગંજવર પાશા ઉપર તક આપી; ૧૯૩૦ પછીની પચ્ચીશમાં પ્રો. છાકોરે ભેલેલી પ્રવાસિતાના પ્રભાવ નીચે વૃત્તોને અભિવ્યક્તિના એક સાધન તરીકે વધુમાં વધુ ખીલવાની તક મળી. એ તકનો લાભ આ પચ્ચીશીના કવિઓએ મહાભય લીધો છે. વૃત્તોને માટે એ તક છેલ્લી જ તો ન હતી? — એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભવિષ્ય જ આપી શકે. છેલ્લી હોય તો પણ એની અસર તમામ છાંદસ રચનાઓ અને કહેવાતી (So-called) તેમ જ ખરેખરી અછાંદસ રચનાઓ ઉપર દીર્ઘજીવી રહેવાની.

* વિષયોની દૃષ્ટિએ દલપત-નમદે દાણ ઘણી લાંબી ભરી હતી, પણ તેઓ કવિતા બહુ સિદ્ધ ન કરી શક્યા, ભલેકે એમની કવિતાસિદ્ધિ નિહિત હતી. પાછળથી જે કવિતાસિદ્ધિ શક્ય બની તે સંકોચન પછી, ફરી ૧૯૩૮માં વિસ્તાર જોવા મળે છે, પણ શું તે કવિતાસિદ્ધિને ભોજે? જોવા જતાં કાવ્ય સિદ્ધ કરવાનો આશય મુખ્ય જણાય છે. કાવ્ય સિદ્ધ કરવાની એ મહત્વાકાંક્ષા ફળી? કેટલે અંશે ફળી? આનો ઉત્તર શોધતી વેળાએ એક હકીકત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે અને તે એ કે આ સમયમાં કવિના હૃદયભાવનું પ્રસરણ — અભિસરણ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે પણ તેની સાથે સાથે તેની સહાનુભૂતિ પ્રીત કવિઓમાં નક્કર અને ઈતિહાસપૂર્વક પણ વસતાય છે. બલવંતરાયનું સૌંદર્ય નામ છે — ૨ (આર્ય સૌંદર્ય, ૧૯૪૧) અત્યારના ભગતની બે છાવણીઓમાં વર્ણવણીનું અને તાજ મુક્તિલ્લાના ઘણી ઓસિયાઈ પ્રજાઓની ભારતના પગમાં પગ મૂકીને ચાલવાની સાવચેતીભરી વિદેશનીતિનું જે વર્ણન કરે છે તે હિદની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછીની 'યક સુધીની' (પ્રો. છાકોરના મૃત્યુ પછીનાં પણ પાંચેક વરસ સુધીની) ઓસિયાઈ ચરિત્રિયાતિનું કેવું રચાર્ય ચિત્ર છે! ઈતિહાસપૂર્વક બહોળી સહાનુભૂતિનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંતે બલવંતરાયનું 'મુરોય : ૧૯૩૯' (આર્ય સૌંદર્ય, ૧૯૪૮) છે. સ્ટેલિનને જુદી રીતે જોવાની ક્ષિપ્રત ખુશિય આદિ ૧૯૫૬માં દાખવે છે. પ્રો. છાકોર સત્તર વરસ પહેલાં એનું નામ અને હિટલરનું નામ એક ત્રાસે ભેલે છે, અને એકને રાહુ તો બીજાને કેનું કહી નવાલે છે — એટલું જ નહિ, લાન્ગકુન શિવપના પ્રયંક ભારેકો લેતા બે વાલના રૂપકનો આશય લઈ બનેના આત્મતાવીરપણાને અને તેની ચૂકમાં પણ પીરુપેરે દટી રહેવા મથતા મુરોયને તાદશ્ય કરે છે:

અ-હિટલરો અ-સ્ટેલિની મુરય દાપ પાહું કરે?
ગસિલ અવ તો દિસે ઉપજ રાહુ ને કેનુંએ!
* મહાન લઘુ મધ્યમે સકલ સમુદ્ર એ ખંડમાં
ભયે અગર સ્વામપિંગવ, અકંપ રીકે હયે
તથાપિ નીરખું મર્યત અતિપીટયે વિપદમાં.
અને સ્વરો રહું વિભીષણ તથાપિ સમુદ્રાર તે
લણેકુન-ત્રિમૂર્તિ-સિલ્પ, અતિક્રાપ વ્યાવદ્યે
ભરાવી ચૂક, અંજ અંજ ક્યદાપ, જાગી ઝરે
કરાવ વિષ કેરી, તોય દુઃક શેવ યા પીરુયે!

આ વાર્તાલાપોમાં મારો વિષય છે એ પચ્ચીશીમાં — આ પચ્ચીશીના વિશિષ્ટ સંજોગોમાં કવિતાની ખોજ. દુર્ભેધતા, અ-ગેપતા, આદિ નવીન કવિતા અંગેની મુદ્દેલીઓ વિષે કહેવા હું રોકાવાનો નથી. એવા બધા વિષે હવે આને કાંઈ ભાગે જ ઉમેરવાનું હોય. હવે પછી આપણે આ પચ્ચીશીનાં મંથનો અને પ્રયોગોનો પરિચય કરીશું અને તે પછી કવિતાસિદ્ધિની શોધનો આલેખ જોઈશું.

૨. મંથન અને પ્રયોગો

છેલ્લી પચ્ચીશીની કવિતામાં થયેલા પ્રયોગોનો અને એ પ્રયોગો પાછળ કેવાં કેવાં મંથન ચાલતાં હતાં તેનો કાંઈક પરિચય આજે આપણે કરીશું.

પ્રયોગો વગર ચાલુએ લેત પડતું નથી. તેમાં કવિતા જેવી સર્જક કલાપ્રવૃત્તિ હોય તો પ્રયોગો થયા જ કરે એમાં શી નવાઈ? પોતાની તરત આચળના કવિઓએ જ્યેષ્ઠમતપૂર્વક ઉપજાવેલી શૈલી તે કોણ જાણે કેમ પણ પાછળથી આવતા કવિઓને ખાસ કામ આવતી લાગતી નથી. યા, ક્યારેક બહુ જૂના કવિઓની રીતિ ખપ લાગે છે ખરી, પણ ઘણું-ખડું કવિઓને નવો ઉપકાર ચોંટવાનો રહે છે. એક કથાકાવ્યની જ વાત થઈએ, દલપતરાયને કથા કહેવી હતી:

“એક અડપલો છોડરો, જીવો જેનું નામ,
અતિસે કરતો અડપલાં, જઈ બેસે જે કામ.”

દલપતરાયને સામજીકી કામ લાગી શકી, જેમ પાછળથી ગોવર્ધન-રાગને ગોઠવિયવના 'લમિટ'નો અનુવાદ આપવો હતો ત્યારે 'એખા-હરણ'માંની પ્રેમાનંદશીલી કામમાં આવી:

“જોગીરાજ, ઊભા રહો જરી,
મને વાટ બતાવોની ખરી.”

પણ અપૂર્વ સર્જકશક્તિ કાવ્યમાં કયાંતક રોજના પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે કાવ્યનાં ખંડાઓનો મૌલિક પ્રયોગ આપણને મળે છે. કાવ્યને અનુસરીને કવાલી કાવ્યમાં કલાત્મકો આપે છે પણ કવાળીની ભાવ-પ્રવણતા કાવ્યનીશીલમાં ગદ્યજન વર્ણનભાગ માટે રોજના અનુકૂળતા છૂટે છે અને એક જ સર્જક છંદમાં 'નિલયમજન' જેવું કયાંતક-કાવ્ય આપે છે. નાનાવાવની સર્જકતા કથા માટે અપદ્યાગદ્ય પસંદ કરે છે: —

“ગુલછડી સગોવડી એક બાલિકા હતી.”

બલ્લવંતરાય 'મંગલશાસન' માં અને 'એક તોલેલી યજ્ઞ' ના આરંભમાં અને પછીથી 'સાળાભિષેક'ની રીત માં પ્રવાહી પૃથ્વી ચોલે છે, જેનો ચંદ્રવદનના 'રતન' આદિમાં પણ આદર થતો જોઈ શકાય છે. છેલ્લી પચ્ચીશીમાં શાંતિનીમિત્રા પ્રવાહી ઉપજાતિએ કપાનક-કાંચો માટે સાડું એવું કામ આપ્યું છે.

આમ એકલા કપાકાળની રચનામાં જ કેવા કેવા ફેરફારો ઉત્તરોત્તર થતા આવે છે? અને સર્જકવિને અનેકવિધ પ્રયોગ કરવાની તક પણ હોય છે. છેલ્લી પચ્ચીશીનું એક ઉત્તમ કપાકાળ 'દશરથનો અંતકાળ' શ્રી ગણપત ભાવસારે ગોષ કાળમાં રેલાવ્યું છે. પણ બલ્લવંત-રાયે ગુજરાતી કવિતાને આપેલી પ્રવાહિતાનો પ્રભાવ આવા છંદ ઉપર પણ પડ્યા વગર રહ્યો નથી:

"તે દિન જે-દિનની કુંડું-વાત-નું હતો જરીક ગરમ,
મેં ધામું કે વાવ સરસુતરનું આપણું મુગધાવન
જોઈ આપું જરી; મુગલાં કરો મળશે કોઈ શિકાર,
કરીશ તો, નહિ તો બેસી સુણીય અંતરના ધજકાર
સરસુ કંચ; . . .
આભનો અરધો પંથ પૂરો કરી પહિયે ઢળતો ચંદ,
વનના છંદમાં પૂરવ દિશમાં થસતા મુંઝીને બંધ
ફૂટાં ફૂચી; એવામાં સરસુતરીયે રેસેજ અવાજ
'ભડભડ' કરી થયો અવાનક, ને મું શિકારને કાજ
ધનુષની પર તીર ચઢાવી કાન પે તાણી કમાન,
મુગડું ધારીને ભાણુ ફાવ્યું, ને - અને - હાથ રે શમ।"

રચનાની પ્રવાહિતા જોતાં આ કાવ્ય ૧૯૩૦ પહેલાં જ લખાયેલું હોઈ શક્યું હોત.

છેલ્લી પચ્ચીશીની કવિતાએ, બલ્લવંતરાયની અસર નીચે છંદોને એક વાર પ્રવાહી કરી દીધા પછી કોઈ છંદ પ્રત્યે અણુપ્રમો દાખલો નથી. વૃત્તો, કાંડો, ચાત્રાગેય અને સંખ્યાગેય છંદો - અને તે પણ જરૂર પડે ત્યારે અભ્યસ્ત કે પરંપરિત રૂપમાં તેણે ચોળ્યા છે.

રચનાના આ વિવિધ પ્રયોગો તરફ ઘેરી જનાર આંતર મંથનો શાં થાં હતાં? અથવા કેવાં મંથનોને પરિણામે કવિતા નવા નવા આકારો ધોધતી હતી?

બલ્લવંતરાયની કાવ્યવિવેચનાએ વિચારપ્રાધાન્યનો મહિમા કર્યો હતો. "હું તો વિચારપ્રધાન કવિતાને કવિતાસૃષ્ટિમાં દ્વિતીયત્તમ જાતિની માનું છું." એમ એમણે "આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ", જેમાં આ પચ્ચીશીના અનેક કવિઓની રચનાઓ પણ તેમણે રજૂ કરી હતી, તેના પ્રવેશકમાં કહ્યું હતું અને એનો પ્રભાવ વધુ પડતો પણ પડે તો તે અસ્વાભાવિક ન હતું. કવિતામાત્ર લાગણીભાવી તો ગિમગિલી હોય, પણ એ નિર્મિતિની પ્રક્રિયામાં બુદ્ધિસાક્ષિનો હાથ છાનો ન રહ્યો હોય, ઉપરાંત લાગણીમાંથી જન્મેલે સ્વર્ણવસ્ત્રાથી કવિતાકૃતિ પરિણમી હોય ત્યારે તેમાં નરી લાગણી કરતાં કાંઈક ઘણુંવધુ વિશેષ, કહી કે કોઈ

અપૂર્વ દર્શન, મૂર્તિ થયું હોત. પ્રો. બલ્લવંતરાય દાકોર આ અર્થમાં જ વિચારપ્રાધાન્યનો આગ્રહ ચખતા એમ એમની વિચારધારાને નાચ ખાતર કહેવું જોઈએ. ઉત્તમ કવિતાના વક્ષસ્ તરીકે એમણે નિર્દેશિત વિચાર-પ્રાધાન્ય એ, મોટે ભાગે, આ પચ્ચીશીના કવિઓની પોતાની કવિતા સાધનામાંથી ઊભી થયેલી કોઈ ચોજ ન હતી, એમનાં પોતાનાં મંથનોની નીપજ ન હતી, હતી એક ઉજ્જીની મળેલી ભાવના, જે કાવ્યરચનાઓને લૂખા વિચારોથી બરીને કવિતા સિદ્ધ કર્યાનો સંતોષ માનવા થયું થયું વાર પ્રેરતી.

માનવતાવાદ અને પ્રગતિવાદ એ આ પચ્ચીશીના કવિઓનાં પોતાનાં મંથનોની પેદાશ ગણાય. છેલ્લી પચ્ચીશીમાં આપણો સમાજ જે મંથનોમાં પસાર થયો તે બધાંની વાત અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી. કવિના રચની વખતે પ્રચલિત રચનામાં જે મંથનોની પ્રભાવ અનિવાર્યપણે પડે એની વાત જ અહીં પ્રસ્તુત છે. જો વખતે કહ્યું હતું કે ૧૯૩૦માં દલપત-નર્મદની શદ આપે એવું કાવ્ય-વાતાવરણ થયું. દલપત-નર્મદ અનેક અગુણોને કવિતાકૃષ્ણ અથવા લલચાયા હતા, તેમ ૧૯૩૦માં પણ સમાજ કવિઓને અનેકવિધ કાવ્યસામગ્રી અર્પી રહ્યો હતો. વચલા સમયમાં પંડિતયુગે સમાજસ્થિતિ સામે પીક કરી હતી એમ છેક ન હતું, પણ ઓવર્ધનશયમાં અને તેમના પરિણામે નાનાવાલ-મુનશીમાં લગ્નસ્નેહ અને સ્નેહલગ્ન એ જ જાણે કે સામાજિક બેવેપલાની પ્રધાન પ્રશ્ન થઈ પડ્યાં હતાં. ૧૯૩૦ સુધીમાં બીપીજીની ક્રાંતિકારી છબિ-નંદિષિ સમાજમાં ટીક ટીક પરિચિત થતી આવતી હતી. માનવતાવાદ એ એનું સ્વાભાવિક પરિણામ હતું. ૧૯૩૦ અને ખાસ તો ૧૯૩૨માં જેઓમાં મુલાનો માક્ષવાદ, સામ્યવાદ, સમાજવાદના વિચારોના પરિચયમાં પણ આવવા માંડ્યા. માનવતાવાદ નહિ પણ નરી સમાજનંદિષિ પર મુસ્તાક એવો પ્રગતિવાદ-એ ૧૯૩૩ આસપાસ સર્જકોની જરૂરિયાતક્રમ બન્યો. હજી પ્રગતિવાદ નામ તો એને એક વરસ રહીને મળવાનું હતું. ઉત્તર હિંદની ભાષાઓની કવિતાની વાત કરીએ તો પ્રગતિવાદ ગુજરાતી કવિતામાં કાંઈક વહેલો આવ્યો અને જયો પણ વહેલો - ૧૯૪૦ પહેલાં.

આ માનવતાવાદ અને પ્રગતિવાદે ગુજરાતવાળા કવિઓમાં એક સ્વરસ ફિચર બજ તરીકે ચાલુ કામ આપ્યું છે. એક જ શબ્દમાં એને સમાજભિન્નમુખતા કહી શકાય. એ વલ્લભની દુષપરિણામ પણ આવ્યાં છે. પહેલાં તાણ, ચંદ, ઉપા, સંખ્યા, કોટિક, કુંજ આદિ દ્વારા કવિતા સિદ્ધ થઈ જશે જ એમ માનતા, તેમ હવે મિલમજૂર, ભિખારી, જનાત, શોષિતો આદિની થઈ જશે એવું માનવા લાગ્યું. મને અત્યારે બીજો પણ એક વહેમ જોઈ જાય છે. દલપત-નર્મદમાં સમાજભિન્નમુખતા કાવ્ય સુધી કવિત ન પહોંચે છે એને બદલે ૧૯૩૦ પછી ઘણી વાર તે કાવ્ય સુધી તો પહોંચે છે, પણ હજી મુખ્યત્વે તે છે 'રોમેન્ટિક' - આસવાનાં વલ્લભ. એ એક ગોંધપાત્ર વિરોધાભાસ છે કે વાસ્તવિકતાઓને કવિતામાં ઉદારવા કવિઓ પ્રેરણા પણ એમનું વલ્લભ મુખ્યત્વે રંગદર્શી-રોમેન્ટિક જ રહ્યું. વાસ્તવ કાવ્યત્વને પામે, એને બદલે વાસ્તવનો વાવડો ઉગ્રવાડ જેવું વિરોધ જોવા મળતું. બીજા શબ્દોમાં વાસ્તવિકતામાંથી વિષય લીધો છે એ તો તરત પ્રગટ થઈ જતું, પણ કાવ્યના અવધને અવધરમાંથી-ભાવ-

પ્રતીકો, યાદો, લય, બધામાંથી — આ એક વાસ્તવરચના છે એવો સૂક્ષ્મ
નૃત્યલેખ જાણવા પામ્યો. રચના રોમેન્ટિક જ, વિશેષ તો, બની જતી.
પ્રતિનિધાદ અકાંચે શમ્ભો એમાં શું આશય?

કવિઓ ૧૯૪૦ આસપાસ છાંચોટ રોમેન્ટિક-રંગદર્શી, સૌન્દર્યદર્શી
રચના તરફ વળ્યા. ૧૯૩૮ના સાપ્તેમ્બરની ૧લીએ બીજા વિશ્વયુદ્ધનો
આરંભ થયો ત્યારથી ૧૯૪૭ ઓગસ્ટમાં આપણે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ સુધી
— ૧૯૪૮માં ધરતી રાષ્ટ્રપિતાની લગ્ન સુધી — આ ગાળામાં દેશમાં અને
દુનિયામાં અનેક બનાવો બન્યા. બંગાળનો કુદાખ, કાશ્મીરજ, ગાયબંધો,
અણબંધો, — તદ્દય ઉપચારથી દે એવી એ ઘટનાઓ હતી. આ
ગાળામાં નવા આવેલા કવિઓમાં સમાજભિમુખતા વધવા જોઈતી હતી.
પણ કિશ્વંદ જ નેવા મળે છે. રાજેન્દ્ર યાદના કાવ્યસંગ્રહોમાં આ
બનાવોનો અસરો પણ જવલ્લે જ મળશે. આ સંદર્ભમાં અંગ્રેજ
કવિ ઓટેને આપેલો ખુલાસો નોંધપાત્ર છે. એ કહે છે, દુનિયાના
બધા મોટા બનાવો વિશે તો ભગવાન જ કાવ્ય રચી શકે. કવિ તો
પોતાના જીવનમાં જે કંઈ સામગ્રી અનુભવવા પામ્યો હોય, એના
પોતાના લોકોમાં જે કંઈ ભળી ચૂક્યું હોય, તેનું જ કવન કરી શકે.

૧૯૪૮ પછી સમાજભિમુખતા પાછી સળવળતી નેવા મળે છે. પણ
હવે ૧૯૩૦ પછીની જેમ રંગદર્શી વલણ નહિ પણ સાચા વાસ્તવદર્શી
વલણ તરફ ગતિ જોઈ શકાય છે. વાસ્તવ કાવ્યરૂપ પડેને, કાવ્યમય
બનીને, વ્યક્ત થવા મળે છે. શ્રી પ્રિયકાન્ત મહિપાત્રની ઈશુ વિશેની
જે કાવ્યો 'કંઠકોનો તાલ' અને 'ખોલા' ઉપા લખ્યાં નેવા મળે છે,
પણ શ્રી ઉસમુખ પાઠકનું એ વિષયને લાયક કરતું 'કોઈને કંઈ કહેવું
છે?' — એ કાવ્ય સુધી પહોંચે છે. સમાજભિમુખતાના આ ફરી
આવેલા વલણે એક મોટી સેવા એ કરી છે કે આગલા દસકામાં જે
મોટે ભાગે મોટી ગીતપ્રવૃત્તિ યાદી હતી તેને એવું આપોચાપ ધરમિટી
બનાવી મૂકી છે, અથવા બનાવી મૂકવામાં છે.

બીજું એક મંદન આ આખી પચ્ચીશીમાં કવિની કવિ તરીકે
કોઈ શાદા હોવી જોઈએ — એને અંગેનું જોઈ શકાય. વચ્ચે એક ચર્ચા
ચાલેલી અને કવિ નાનાકાશવની જેમ 'દર્શન'ની શક્તિવાદી કવિ તરીકે
શ્રી મૂળલાલની ગહુના હતી. કદાચ અભારે એ ચાલતા એવી પચ્ચલ
નહિ હોય. શાદા માણસના અંતરમાંથી ઊભી નીકળી હોય એવી
વરતાવી જોઈએ. ઉછીની શાદા એ વસ્તુતઃ શાદા જ નથી એ ધ્યાનમાં
રહેવું જોઈએ. એ રીતે જોતાં, સામાન્ય રીતે જેને 'શાદા' કહેવામાં
આવે છે તેનો અભાવ એ ક્યારેક માણસની સાચી શાદા હોઈ શકે.
પ્રો. ધકોરના જે કાવ્યે છેલ્લી પચ્ચીશીના કાવ્યપ્રવેશો ઉપર સીધી
વધુ અસર કરી છે તે 'આરોહણ'માં એમનો આર્થસંસ્કૃતિ માટેનો
અનિવાર્ય તેમ જ ઈશ્વરમાં આસ્થા નેવા મળે છે. પર્વતની ટૂંક
ઉપર ઘંટ પવનથી હાલે છે ને કવિ કહે છે:

અહા, સ્વર મીઠો! ફૂં! નગર આ શું ગંધર્વનું?

ફૂં જ રસુકો! અહો અનિલ, આવ રમ આ દિલો!

આ મધુર ઘંટ મંદિર વિશે વદ્યશ્રવિને
યથા મુખર, શો વિષાદ પ્રકટે તમે આ ઉરે!
રયો શું પૂર્વજ મહાપ્રવરત્તર આરોં તરો
ત્રિગ્ગવન્તિ ધર્મ-ધંટ રત મિષ્ટ આ કેવલ?

બલે પ્રવય ઊતરો! અથ નવેવ મન્વન્તરે!

— વસે તું નિજ રંગમાં, સકલ સૂત્ર તુજ લાવમાં!

એ જ કવિ અર્ધક સદી પછી 'સોષાદીને બાંકડે'માં પ્રાચીન
સંસ્કૃતિ માટેની આપણી ફૂલસુધી વૃત્તિને ગાળખા માટે છે અને કદાચ
આ વધુ શાદાજન્ય લાગે છે:—

લૂપું મજન બાટી આખું ગનપ્રીતિન્યામોહવો!
અવાસ્તવિક ભૂત મ્હાનમ ફુલાલવાને નવું!
પુચ્ચતન થયા તથેવ વધુ ઊર્જનું ઊર્જિત
અશોકકે અપ્રાપ્ય દિવ્યતમ, ચાનદા પૂજતા
બન્યા, બનવાના રહ્યા પિડિતનાર આખી પ્રજા.
અતાર પડતી અહો! નવન ભીડી મંથિયમાં
ન બાલ લગીર પ્રભા કદિ લક્ષ્ય રંખાય વા.
બની પિડિતપણ પ્રેક્ષિ પતિ અંધ ગાંધાર-જ,
શ્રાંતી કર ભૂતનો વરી જ અંધતા આ પ્રજા.

આ કવોની શાદામાંથી અશાદ તરફ, પણ ઉપર સૂચ્યું તેમ
કવિની પોતાની અંગત સાચી શાદા તરફ, ગતિ જુઓ; અને બીજાબાજુ
'કોશ ભગતની કડચે વાણી'માં ભગવાનને ખુલ્લો પત્ર લખનાર કવિ
સુંદરમ ધીમે ધીમે શાદા તરફ વળે છે એ જુઓ. આ બધા વિશે
વિચાર કરવા જતાં કદાચ એ પ્રશ્ન આગળ આવશે કે કવિને કાવ્ય
સિદ્ધ કરવા ઉપરાંત બીજા કોઈ શાદાની, કવિ તરીકે, જરૂર ખરી? બીજા
ગમે તેવી મોટી શાદા હોય, પણ કાવ્યરચનામાં કવિ કવિતાને પામવા
માટે કટિબદ નહિ હોય, તો ભારે જ કશો ફાવો થશે. પોતાની
સમગ્ર કાવ્યસૃષ્ટિ એ જ કવિની શાદા. શૈલિપરબરની કાવ્યસૃષ્ટિની
બહાર એની શાદાને શોધવાની જરૂર જ નથી, અને એ કાવ્યસૃષ્ટિનો
અનુભવ તો ઈશુ નેવા સંતની શાદાની વાદ અપાવવા પૂરતો છે.

છેલ્લી પચ્ચીશીમાં મંચનોત્તો આછોતરે આદેષ ઉમટ્યા મેં આખો.
એને પરિણામે થયેલા ચોક્ક જ પ્રયોગોનો ઉલ્લેખ થઈ શક્યો છે, પણ
હવે પછીના છેલ્લા વાર્તાવાપ 'કાવ્યસિદ્ધિની શોધમાં' વખતે કાવ્ય-
રચના અંગેના પ્રયોગોની કોઈક વધુ ઝીણવટભરી તપાસ કરવાની રહેશે.

૩. કાવ્યસિદ્ધિની શોધમાં

છેલ્લી પચ્ચીશીની કવિતા પોતે મેળવેલી કોઈ મોટી સિદ્ધિને
લોપી એટલું બધું ધ્યાન પાંચતી નથી. એકંદરે કલાપી, કાન્ત, નાના-
લાલની કોટિના કવિઓ આ પચ્ચીશીમાં પાછા છે કે કેમ એ વિચારવા
જેવું છે શ્રી. દિપતલાલ અંબલિયાએ અગાઉના કવિઓની કૃતિઓમાંથી

એક સંગ્રહ 'કાવ્યમાધુર્ય' પ્રગટ કરેલો અને ૧૯૪૮માં નવી કવિતા-
માધુર્ય 'કાવ્યસૌરભ' સંગ્રહ તૈયાર કર્યો. બંનેને સરખાવતાં 'કાવ્ય-
માધુર્ય'ની રસવત્તા તરત ધ્યાન ખેંચે. પ્રો. ઠાકોર સંપાદિત 'આપણી
કવિતાસમૃદ્ધિ'ને પણ સમૃદ્ધિ શી રીતે કરેલી? કોઈ કદાચ વધુ ચીવટ-
થી નવી કવિતામાંથી વધુ માત્રા સંગ્રહ તૈયાર કરે તોપણ એકંદર
રસસિદ્ધિ અંગે પરિસ્થિતિમાં ફેર પડવાનો સંભવ ગ્રાએ દેખાતો નથી.
પણ છેલ્લી 'પચ્ચીશીની' કૃતિઓ કવિઓએ કવિતાસિદ્ધિની શોધમાં
જે મથામણ કરી છે, જે વિવિધ પ્રયોગો કર્યા છે, તેને લીધે અત્યંત
નોંધપાત્ર છે. ભવિષ્યની કવિતાસિદ્ધિમાં આ પચ્ચીશીનો ફાળો સારો
એવો હશે.

છેલ્લી પચ્ચીશીમાં એવા કવિઓ કયા છે જેમનું સર્વસ્વ - જેમનું
ઉત્તમ તત્ત્વ કવિતા દ્વારા પ્રગટ થવા મથી રહ્યું હોય?

તરત જ પ્રો. ઠાકોર, સુંદરમ, પચ્ચીશીના આરંભના શ્રીધરાણી,
પતીલ, રામનારાયણ પાઠક, પ્રફુલ્લાદ પારેખ, હરિશંદ્ર, રાજેન્દ્ર આદિનું
સ્મરણ થશે. પણ ઉપરનો જ સવાલ બીજા રીતે પૂછીએ: 'એવા
કવિઓ કયા, જેઓ દર નવા રચના કાવ્યે અભિવ્યક્તિનો પ્રાપ્ત
પોતાને માટે તેમ જ સ્વભાષાને માટે ઉકેલના આવા હોય? ઉપર
ગુણવૈભવ કેટલાક કવિઓની રચનાઓ રસસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ ખુલાસાદાયક
હશે તે છતાં તેમાંના બધા વિશે એમ નહિ કહી શકાય કે તે અભિ-
વ્યક્તિનો પ્રાપ્ત હરકે નવી કૃતિએ-ઉકેલી રહેલ છે, જ્યારે બીજા કેટલાક
વિશે એમ કહી શકાય - એમની રચનાઓની એકંદર ગુણવત્તાની
રચાપના થવાની હજી બાકી હોય તોપણ.

પ્રો. ઠાકોરે પ્રચારથી રીંચીના આશ્રયે, એમાં પરેષદ નાનામોટા
ફેરફારો કરી લઈને, કેટલાક કવિઓ સારી કવિતાસિદ્ધિ મેળવી શક્યા
છે. ઉપર મંડે શ્રી રામનારાયણ પાઠકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શ્રી પાઠકમાં
જે કંઈ કવિત્વ છે તેને માટે આ નવી રીત પૂરતી ઉપકારક હતી.
આવડતામાં ક્યું કે મને પોતાને એમની થોડીક પણ ઉત્તમ કવિતામાં
એમના વ્યક્તિત્વની એક વિશેષ અભિવ્યક્તિ દેખાય છે. મેંમુ અપરોક્ષ-
ની ગુણના અભ્યાસીએ વિવેચક કરતાં કવિમાં વિશેષ કરે છે એ આ
સંદર્ભમાં નોંધવા જેવું છે. પ્રફુલ્લાદ પારેખનું પરિમિત કવિત્વ પ્રચલિત
મત્વરીતિની મદદથી પૂર્ણપણે પ્રગટ થઈ શકે છે. 'સદ્ગત હરિશંદ્ર'માં
સંજ્ઞકતાનો વેગ જોવા મળે છે તેને માટે પણ પરિમિત કાવ્યરૂપી પર્વાત
નીવડે છે. નાની ઉંમરે ગુજરી જતી બહેન અંજિના શોકોદયારનું શ્રી
હરિશંદ્રનું કાવ્ય રીતિની દૃષ્ટિએ ગમે ત્યારે વખાઈ શક્યું હોત. એ છે
ગુજરાતી કવિતાનું એક અમૂલ્ય સ્તન.

નિર્દોષ ને નિર્મળ આંખ તારી
હતી હજી ચૌવનથી અજણ,
કીમો હજી સાસરવાસ કાંઠે,
ચુંગાર તે પૂર્ણ વિદ્યા મહીં કર્યો!

હૂંની હજી દેહલતા ન પાંચરી,
કીમાર આહુતી ઊધાનું, ન ઊધાનું,

પોતે રહે જીવનચૂદરી નથી,
સરી પડે ત્યાં નુજ અંગથી એ!

સંસારના સાગરના કિનારે
ઊભા રહી અંજલિ એક લીધી,
ખાતું મીઠું એ સમગ્ર થકે ત્યાં
સરી પડશે પાપ સમુદ્રની મહીં!

છો કાળ આવે, યિયરોય આવે,
ને પુષ્પ ફૂળાં દવમાં પ્રભાત;
સુમેળની દેહાળી અરે અરે
વસંતની ફૂંક મહીં ખરી પરી.

સાચી કવિત્વશક્તિવાળા રાજેન્દ્ર શાહની બાબતમાં પણ કદાચ
ચાલુ કાવ્યરૂપો એમની કવિતાસિદ્ધિમાં વધુ કાર્યક્ષમ નીવડે છે. 'અમુ-
ખના અવશેષ'ના હરિશંદ્રની વેદનમન્થર ગતિ જુઓ. જીવનની છેલ્લી
અવધ વિતાવતા વતનમાં આવનારને મોટાં અને નાનાં, શેરીનાં
બાળક અને જ્વાન, અને અવારુ ઘર કેવી રીતે આવકારે છે:

ખબર પૂછતાં મોટાં જે જીવંત રહ્યાં જૂનાં,
નબર કરી લે કામે લાગી જતી વધુવારુઓ,
હુંનૂલવ થકી પ્રેર્યાં આવી વળ્યાં કંઈ બાળકો,
જણ ભસી પછી જવાને સૂંધી લીધા ચરતો મુજ.

મુખથી ઊધાકાં તાલા, દ્વારે કમું નથી કંદન,
અથલ સ્થિતિમાં ગાત્રો જેનાં જણાઈ ગયાં હતાં;
ભીતર થકી ત્યાં ભીતી વાસી હવા તક લાપતાં
મસી રહી ચી! કે પ્રેતે જાણે લહુ નિજ મોયન.

જ્યારે કેટલાક સર્જકો એવા છે જેઓ દરેક નવા પ્રયત્ને અભિ-
વ્યક્તિનો પ્રાપ્ત હલ કરવા મથે છે. જેનું ઉત્તમ કવિતા દ્વારા પ્રગટવા
મથનું હોય અને જે પ્રત્યેક નવી રચનામાં અભિવ્યક્તિની ગુણવત્તા
ખીલવવા મથતા હોય એવા કવિઓમાં છેલ્લી પચ્ચીશીમાં ભવ્યતરણ
મુખ્ય છે. પતીલ વિશે પણ એમ કહી શકાય. વધુ કાવ્યશક્તિવાળા
સુંદરમ પણ આ પ્રકારના કવિ છે. છેલ્લાં વરસોમાં અભિવ્યક્તિનો પ્રાપ્ત
ઉકેલવાની દિશામાં એમની કાવ્યરચનાઓની ગતિ હોય એવું સ્પષ્ટ
દેખાતું નથી, પણ તે છતાં આવા શક્તિસંપન્ન કવિ ગમે ત્યારે અભિ-
વ્યક્તિ સર કરે એ મધુર અકસ્માત માટે હમેશાં અવકાશ રહેવાનો. વધુ
સભાનપણે અભિવ્યક્તિનો પ્રાપ્ત હોવાની પ્રક્રિયા છેલ્લી પચ્ચીશીના
આરંભના એક સંસિદ્ધ કવિ શ્રીધરાણીની તાજેતરની કૃતિઓમાં કેવી
પ્રગટ થાય છે એ જોતાં આખી ચર્ચા કદાચ વધુ વિસ્તર બને. શ્રીધરાણીની
આરંભની કૃતિઓમાં ભાષા, ભવ, આયોજન વગેરેમાં
એક નાજુક કલામયતા જોવા મળે છે. એ રચનાઓમાં મુખ્યત્વે
હનું ઊંધિ અને ભાવનાનું સૌંદર્ય. બર વરસ અમેરિકામાં રહી,
સમાજસાચ અને સંજ્ઞકતાના વિષયોમાં રમવાનું રહી પાછા
છેલ્લાં વરસોમાં એ અવ્યવચા તરફ વળ્યા છે ત્યારે એમની રચનાનું

પહેલા વાર્તાવાપમાં કહ્યું હતું તેમ ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓની કાવ્યકલાગુચિ અને એમના મુખમાંની ભાષાનો કવિતારચનાની ઇશ્વારન ઉપર ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો. જેમનું ઉત્તમ કવિતા દ્વારા પ્રગટ થવા માગે છે તેમના પ્રયત્નો આ હકીકતની સ્વીકૃતિપૂર્વકના હશે. નિષ્ઠા છંદોનો ઉપયોગ થતો છેક અટકે એ બંતવા ભેગ નથી, જરૂરી પણ નથી, માત્ર એ ઉપયોગ નવી માગ પ્રમાણિતો હશે.

છેલ્લી પચ્ચીસીમાં ભાવપ્રતીકોની ખોજ એ અભ્યાસનો ચક્ષિક વિષય છે. એની વિગતે તપાસ કરવા આપણે અત્યારે રોકાઈ શકીએ એમ નથી. કીતુકરંગી—આસમાની—રોમેન્ટિક વૃત્તિની પકડ કેમ ઝટ

છૂટતી નથી, એ પણ આપણે ગાંઠ વખતે જેવું હતું. કુન્નિસતના આવા-હનમાં રચનાર અતિવાસ્તવવાદ પાછળ પણ એ કીતુકવૃત્તિ કેવી કામ કરી રહી હોય છે એ પણ એક મોંઘપાત્ર ઘટના છે. “ગુજરાતી કવિતા નીરસ પ્રચારવેદ્ય કે મોંઘવા સૌંદર્યવાદ અથવા કૃતક (pseudo) લોકગીતચાઈ કે કૃતક રહસ્યવાદી રચના અથવા ટાગોરે અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય કવિતાના ‘અધોરર્થથી’ તરીકે ઓળખાવેલા વલણનાં વિદ્વોષી અભિભૂત ન થતાં અભિવ્યક્તિની ખોજમાં નિર્ભય રૂપે આગળ વધીને નવી શક્તિ, નવી સિદ્ધિ, મેળવશે એવી એની એકંદર સજ્જતા ભેંતાં પ્રતીતિ થાય છે.”*

* આ વાક્યો ઉપરાંત આ પૈરાનાં બીજાં પણ ‘સંસ્કૃતિ’ એક ૧૦૧(મે ૧૯૫૫)-ની મોંઘમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલાં છે.

ટૂંકી વાર્તા : એક વિહંગાવલોકન

શ્રી મુનીલાલ મડિયા
(મુંબઈ)

ટૂંકી વાર્તાનાં પગલાં પંચનન, બુલન્ડયા, કથાસરિ-સાગર, સિંહાસન-મંચીસી કે વૈતાળપચીસી આદિ ભારતીય કથાભંજરોમાં શોધવાના જે પ્રયત્નો થાય છે એમાં સાચી શા મોટી સ્પેટેસીની ભાવના સંતોષાતી હશે. પણ પ્રામાણિકતા નથી સંચવાતી. ભારતની અન્ય ભાષાઓની જેમ ગુજરાતીની અર્વાચીન ટૂંકી વાર્તા પણ સોનેટ અને 'લિરિક'ની જેમ મૂળ વિદેશી આવાત છે, અને આ ભૂમિમાં એને પગભર થવાને હજી અડધી સદી હમણાં જ પૂરી થઈ છે.

ટૂંકીવાર્તાનો આરંભકાળ

આજે આપણે જોને અર્વાચીન ટૂંકી વાર્તા તરીકે ઓળખીએ છીએ એનું સર્વપ્રથમ ખેડણ કરવાનું માન વર્ષોથી સ્વ. 'મલ્લખાનિલ' (કંચનલાલ ધાનુદેવ મહેતા, ૧૮૯૨-૧૯૧૯)ને આપવામાં આવ્યું હતું. મલ્લખાનિલ-કૃત વાર્તા 'ગોવાલણી'ને ગુજરાતી ભાષામાં બોગોલકૃત 'ઓવરકોટ' ગણીને સાહિત્યતા સહુ ઈતિહાસકારો આગળ વધતા. પણ મલ્લખાનિલથી મે વર્ષ મોટેરા ધનસુખલાલ કૃ. મહેતાએ 'મલ્લખાનિલ' કરતાં વિવેચીને ટૂંકી વાર્તાઓ લખવા મડિલી એમ જણાયા બાદ ગુજરાતી સાહિત્યની સર્વ પ્રથમ ટૂંકી વાર્તાનો સંગ્રહ મેળવવાના પ્રયત્નો થયા. 'ગોવાલણી' વાર્તા ઈ. સ. ૧૯૧૮માં પ્રગટ થયેલી પણ ધનસુખલાલ મહેતાએ 'પ્રતિબિમ્બ અને છાયા' તથા 'નાય' નામની નવી કલ્પની વાર્તાઓ ૧૯૧૮ પહેલાં રચેલી, એ મલલખની માહિતી તાજેતરમાં અધીક હર્ષ અને ચાંપચી ઉદ્દેહીએ પ્રાપ્ત કરી છે. આ સાથે જુદ ધનસુખલાલ મહેતા પાસેથી જ એવી માહિતી મળી છે કે સર્વપ્રથમ ગુજરાતી વાર્તા રચવાનો યત્ન તો ગુજરાતી જીવનનાં અનેક લેખકોમાં અગ્રદૂત બની રહેનાર સ્વ. રઘુનિતરામ વાવાભાઈ મહેતાને જા છે. પાશ્ચાત્ય કલ્પની સર્વપ્રથમ સુંદર વાર્તા 'હીરા' નામે સ્વ. રઘુનિતરામે ઈ. સ. ૧૯૦૪માં લખેલી એમ ધનસુખલાલ મહેતા જણાવે છે.

બોધપ્રધાન ટૂંકીવાર્તા

આ અગાઉ વાર્તાઓ નહોતી જ લખાતી એમ નહિ કહી શકાય. એમ તો કવિ દલપતરામે ઉપદેશપ્રધાન વાર્તાઓનો સંગ્રહ 'નાકિક બોધ' નામે છેક ઈ. સ. ૧૮૬૫માં આપેલો. એ અરસામાં 'ગુજરાત અને કાશિયાવા દેહની વારતા' તથા 'ગુજરાત જનપદાતી' નામક વાર્તાસંગ્રહો - બહુધા પ્રચલિત લોકકથાઓ અને કિવદંતીઓના - પ્રગટ થયેલા. એના સંપાદક દૂરામજી બમનજી પટેલ હતા. અનેક લેખનપ્રકારો ઉપર લેખક કવય ચલાવનર અને ચાંપીજના વિધાયત વેળાના એક

સુપરિચિત ચિત્ર નાટ્યપણુ ઉભયદ્વિ બોરાક, પહેરવેશ આદિના પ્રયોગોની બેચબેચ વાતચિત્તનના પ્રયોગો પણ કરેલા. આ ઉપરાંત કેશવલાલ મોતીલાલ, રામમોહનરાય જલસવંતરાય, 'મિસ્ત્રીન', શ્રીવાસ્તવ, સાધુ-ચરિત અમૃતલાલ પંડિતાર, મસ્તરામ પંડ્યા, હરમજી મસ્તર, મણિલાલ છમરામ ભટ્ટ, 'નારદ', ભોગીનંદરાવ દીવેડિયા, રઘુનિતરામ વાવાભાઈ મહેતા, હાજમહમ્મદ અને બીજાઓ પણ એ સમયના 'સુંદરી-સુબોધ' 'વાર્તાવર્ણિય', 'ચંદ્ર', 'સમાલોચક', 'સાહિત્ય', આદિ માસિકોમાં વાર્તાનું કાફુ લેવા મથી રહ્યા હતા. કોવાની ભાગ્યે જ નજર યોગ કે આરંભકાલીન વાતચિત્તનના પ્રયોગોમાં કલા કરતાં બોધનું પ્રમાણુ વિશેષ હતું. ઉપદેશને બદલે કલાત્મકતા ઉપર ઝોક આપવાનો આગ્રહ માત્ર રઘુનિતરામ અને મલ્લખાનિલ જ રાખતા હતા.

મલ્લખાનિલની ટૂંકીવાર્તા

એમ તો કનૈયાલાલ મુનશી અને ધનસુખલાલ મહેતા પણ મલ્લખાનિલના સમકાલીનો હતા અને આ બન્ને લેખકોએ પછીથી અન્ય સાહિત્યપ્રકારો સાથે ટૂંકી વાર્તાનું પણ સાસા પ્રમાણમાં ખેડણ કર્યું છે. છતાં ૧૯૧૦ થી ૧૯૨૦ સુધીના દાયકા દરમિયાન ગુજરાતી વાર્તા પત્રવર થયા મથી રહી હતી ત્યારે એ સાહિત્યપ્રકાર ખેડવા માટે મલ્લખાનિલ જેટલી સંજ્ઞતા કદાચ બીજા કોઈ સમકાલીનમાં નહોતી દેખાતી. અલબત્ત, મલ્લખાનિલની બધી જ વાર્તાઓમાં ગુણવત્તાનું ધોરણ એકસરખું જળવાઈ થાયું નથી. (એક નવા સાહિત્ય છોકરે પોતાની ભાષા-ભૂમિમાં રેલવા અને દુઃકમૂલ બનાવવા મથી રહેલા કોઈ પણ પ્રયોગવીરની કૃતિઓમાં અલગી ઉત્પાદક સપાટી ન હોય તો જ આશ્ચર્ય). છતાં 'ગોવાલણી' વાર્તામાં કતરિએ નમૂનેદાર ટૂંકી વાર્તાના કલાવિધાનનું જે શિખર સર કર્યું એ તત્કાલીન ધોરણને એખર ગર્વ પ્રેરે એવું હતું. મલ્લખાનિલનું અગ્રણિ અવસાન ન થયું હોત તો એમની યજ્ઞવા મડિલી અને સ્થિર થઈ રહેલી કલમમાંથી ગુજરાતી ભાષાને ઘણી કલાસમૃદ્ધ વાર્તાઓ સાંપડી શકી હોત.

ધૂમકેનુની વાર્તાઓ

વાર્તાલેખે મલ્લખાનિલ જે કામ અધૂરું મૂકી ગયા એ ધૂમકેનુ (ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોષી)એ પૂરું કર્યું. ગાંધીજી આફ્રિકાથી આવ્યા બાદ ગુજરાતમાં સિંધર થયા અને કચ્છ-ભાન-ની પ્રવૃત્તિઓને શ્રામાભિમુખ બનાવવા માંડી એ જ અરસામાં ધૂમકેનુની કલાત્મક વાર્તાઓનો ફાવ હિતરસા મડિલો, અને એમાં પહેલો જ વાર ગામડંની છપી જિવાવા

લાગેલી. વીસીના આરંભમાં લખાવેલી ધૂમકેતુની વાર્તાઓ એમાંના કથાવસ્તુ તેમ જ કથાવિધાનની ભેદથી તાત્કાલિક કારણે અસાધારણ આકર્ષણનો વિષય બની રહેલ. ૧૯૨૬માં જ્યારે એ વાર્તાઓ 'તરુણ' નામે ગ્રંથસ્થ થઈ ત્યારે ગુજરાતી વાર્તા સાહિત્યના વ્યવસ્થિત શ્રીગણેશ મંથા, એમ કહી શકાય. આ સંગ્રહમાં, હવે પછી ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યનાં વહેણો કઈ કઈ દિશાઓમાં વહેશે એનાં યોધાઓ મોજુદ હતા. 'પોસ્ટ ઓફિસ' અને 'વેપાદાદ' જેવી વાર્તામાં નાજુક તેમ જ ઉકટ લાગણીમયતાની છાંટ હતી તો 'આત્માના આંસુ' જેવી, આપ્રવાલીનો જીવનકિસ્સો વણી લેતી રચનામાં કવિતાની કુપાશ હતી. 'ગોવિંદનું ખેતર' એ ધૂમકેતુની જ નહિ, સમસ્ત ગુજરાતી વાર્તા-સાહિત્યની એક માગસૂચક કૃતિ છે. એ માગસૂચકતા એ વાર્તાની ઉત્તમતાને કારણે નથી. (એનાથી ચંડિયાની વાર્તાઓ ખુદ ધૂમકેતુએ તેમ જ અન્ય વાર્તાકારોએ ઘણી લખી છે.) પણ પછીના દાયકાઓમાં વાર્તા તેમ જ નવલકથા જેને ગ્રામજીવનનું આવેશન કરતી કૃતિઓનો જ મબલખ પાક ઉતર્યો એના આરંભિક અંકરો ધૂમકેતુએ ગોવિંદના ખેતરમાં રોપેલા એમ કહી શકાય. દુનિયાના સર્વ વાર્તાકારો મૂળ ગોગોલના 'ઓવરકોસ્ટ'માંથી ઊતરી આવ્યા હોવાનું કહેવાય છે એમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ ગ્રામજીવનનું નિરૂપણ કરતી સાથળી કૃતિઓ મૂળ ગોવિંદના ખેતરમાં ઊંચેલી એમ કહીએ તો એમાં બહુ અનુપિત નહિ ગણાય. આ વાર્તા વિશે બીજી પણ એક બાબત નોંધપાત્ર છે. અને તે એ કે ગાંધીજીએ 'ચાલો ગામડે'નું ચીતરસનું એવાન આખું અને ખેતરનો કોશિયો પણ સમજી શકે એવા સાહિત્યનો અત્યંત વ્યવસ્થિત કર્યો એ પહેલાં જ આ કૃતિ રચાઈ ગયેલી. વળી, ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના આરંભનાં જ નગરસંસ્કૃતિની કેટલીક દ્રષ્ટી આવેશભરી અને ગ્રામજીવનની 'કવિતા'ને રોમાંચક ઉદય આપતી આવી વાર્તા રચાવા પામી એ પણ બહુ સૂચક ગણાય.

એ સમકાલીન વાર્તાકારો

'તરુણ'ના પ્રથમ ખંડનું પ્રકાશન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અગાઉ થયેલા 'ચંદીનો પર્વત', 'પૂર્વવાપ' આદિ શકવર્તી પ્રકાશનોની કલાની એક શરૂઆત બનાવ બની રહેલો. પછી તો 'તરુણ'ના બીજા ત્રણ ભાગો પ્રગટ થયા, અને વાર્તાસિત્તે ધૂમકેતુનું પ્રધાન ગુણવત્તા જેટલી જ ઈશ્વર પ્રાપ્ત કરી રહ્યું. ધૂમકેતુની સિદ્ધિ તથા પ્રસિદ્ધિથી પ્રેરાઈને એમના અનુકરણ કરનારાઓની સંખ્યા વધવા લાગી. હિંમત અને સરોયાનની નકલ કરનારાઓ નીકળેલા, એમ ધૂમકેતુની કથા પણ ધૂમકેતુની પ્રતિબા વિના વાર્તા લખવાના ઘણા પ્રયત્નો થયેલા. પણ નાનાલાલનાં રાસ-નીતોના અનુકરણમાં લોલ-લોલ કરનારાઓને કશો લાભ થયેલો નહિ એમ ધૂમકેતુના નકલિયાઓ પણ 'આ માણે' હવે બીજા કોઈ લેખકો ન આવશે' એવી શાલ બતી ચીંધવા પૂરતી જ સાહિત્યસેવા કરી શક્યા.

રાષ્ટ્રપિયજીવનમાં ઘણી વાર સાવ જિન-જિનના પ્રકૃતિ ને પ્રતિબા પથરનાર છતાં સરખી જ સમર્થ એવી બળે વ્યક્તિઓ એકી સાથે

અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય છે. સાહિત્યક્ષેત્રે પણ ઘણી વાર એવું બને છે. ગ્રેષ અને અગ્રેષ લાગણીપ્રધાન અને ચિંતનપ્રધાન, કૌતુકપ્રેમી અને સોષલપ્રેમી એમ સાવ જિન-જિન પ્રકારની કવિતા રચનારા ન્યાના-લાલ અને બ. ક. છાકોર એકી સાથે સર્જન કરતા હતા. વાર્તાસિત્તે ધૂમકેતુ અને દિરેંદ્ર (ચમનારાયણ વિ. પાઠક)નું ચલ્લઅસ્તિત્વ પણ કોઈક અંશે આ પ્રકારનો જ કિસ્સો મણી લાપ. દિરેંદ્રનું વાર્તાલેખન મુખ્યત્વે 'પ્રસ્થાન' માસિકના સંપાદનની આકાશવાણી સમુ હતું. ધૂમકેતુના વાર્તાસર્જન જેટલું એ વિપુલ પણ ન હતું. (નાના કદના ત્રણ સંગ્રહોમાં જ દિરેંદ્રનું વાર્તાસર્જન સમાઈ જાય છે.) છતાં ગુણ-વત્તામાં એ એવું તો મૂલ્યવાન હતું કે દિરેંદ્રની વાતો વિના ગુજરાતની વાર્તાસમૃદ્ધિ ઊંચી રહી ગઈ હોત. વીસીના દાયકા દરમિયાન ધૂમકેતુ અને દિરેંદ્ર એકબીજાના પૂરક, પૂર્નિક્ષપ બની રહેલા. જીવનને નિહાળવાનું અને વાર્તામાં આવેશવાનું ધૂમકેતુનું વલણ લાગણીથીયે હતું, તો દિરેંદ્રનું બુદ્ધિપૂત હતું. એક કૌતુકચામી હતા તો બીજા સોષલપ્રેમી હતા. એકને માનવજીવનની સ્થૂલ, બાહ્ય ઘટનાઓ આવેશવાની કુશળતા સાપડેલી, બીજાને માનવીના આંતર-મનની મનોઘટનાઓમાં વિશેષ રસ હતો. એકની દૃષ્ટિકોણ ઉકટ લાગણીથીયે હતો, બીજાનું વલણ ઠંડુગાર તર્કશુદ્ધ હતું. બંને કલાકારોને પોતપોતાની મર્યાદાઓ હોવા છતાં ગુરુદ વાર્તાસુદેશીને તેઓ કેમુરે ને કંકણે શત્રુચારી થક્યા.

વીસીના એક જ દાયકામાં ગુજરાતી વાર્તા એટલું તો ગળું કાઢી ગઈ કે ઘણા પંડિતો અને વિદ્વાનો - વિવેચકોએ પણ એને ભેજાશોગ્ય સાહિત્યપ્રકાર ગણ્યો. દિરેંદ્રના જ એક સહાયકર અને સહલેખક રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે પણ 'સંભવ' ઉપનામ તળે કેટલીક ચુનંદી વાર્તાઓ લખી, જે 'જીવનનાં વહેણો' નામે ગ્રંથસ્થ થઈ. શુદ્ધ કવિતા સિવાય એછેરી કોઈ જ ચીજથી ન રીંચે એવા દુરુચાર્ય કવિ-સાહર-વિવેચક ભવવન્તરાય ક. છાકોરે પણ ટૂંકી વાર્તા ઉપર ઘણા અભિ-માવેલો. એમના વાર્તાસંગ્રહ 'દશનિખું'માંની શ્રીલેક તેમ જ અનુદિત રચનાઓ આજને ધોરણ કલાત્મકતામાં ઘણી ઊંચી ઊતરે છે, છતાં એક સાહિત્યસ્વરૂપ તરીકે ટૂંકી વાર્તાની ગુંજાશ વિદ્વંદગંધાં પણ સ્વીકૃતિ પામી રહી હતી એટલું તો આમાંથી હૃદય લાપ જ છે.

ટૂંકીવાર્તામાં પ્રયોગો

આ અરસામાં કનેચાલાલ મુનશીએ પણ વાર્તાનું સંવર્નન કરી ગ્રેયેલું, અને 'શામજીનાનો વિવાદ' જેવી લેખક કૃતિઓ રચેલી. પણ એમની જ એક વાર્તાનું શીર્ષક વાપરીને કહીએ તો, ટૂંકી વાર્તા તો મુનશી માટે બહુ બહુ તો 'અચરવાઈ ધર્મપત્ની' જ બની શકી કેમ કે એમની કાચી ધર્મપત્ની તો નવલકથા જ રહેલી. મુનશી સંચાલિત સાહિત્યસંસદ અને 'ગુજરાત' માસિક એ જમાનામાં ગુજરાતી સભ્યકે ચેતનાનું કેન્દ્ર બની રહેલો. એની અસર તળે ઘણીયે નવી નવી કથાઓ પાંચરથા લાગેલી. બહુભાઈ ઉમરેશ્વરિયા અને ઈન્દુ-લાલ ક. શાહિક સુદ્યોધે ઘોડી રમણ ટૂંકી વાર્તાનું સેવન કરેલું.

પણ મૂમકેનું દ્વિરેક પછી ગુજરાતી વાર્તાને નવું પરિમાણ તો, બે આગલી નૂતન કવિઓ વાર્તાલેખન તરફ વળ્યા ત્યારે જ સોપાનું, ત્રીસીના આરંભમાં ઉમાશંકર ભેલી અને સુંદર (નિબલવદાસ પુ. કુશલ) અનુક્રમે 'વાસુકિ' અને 'નિષુલ્' ના ઉપનામો તથા વાર્તાઓ લખવા માંડ્યા. ઉમાશંકર કૃત 'શાવણી મેળો' અને સુંદરકૃત 'સિદ્ધામ્બી અને બીજા વાતો' ત્રીસીના દાયકાની વાર્તાસમૃદ્ધિમાં મૂળવત્તન ઉભરા બની રહ્યા. ઉમાશંકરે ગુજરાતી ગદ્યની સઘળી ગુન્જાશનો કસ કાઢીને વાર્તામાં વાસ્તવદર્શનની એક નવી સપાટી સિદ્ધ કરી. મૂમકેનું અને દ્વિરેકનાં અનુકરણોમાં અટવાવા માંડેલ વાર્તાના વલેણને ઉમાશંકરે કથાના અંતરંગ તેમ જ બહિરંગની સૌલેખિકતા અને તાજગી વડે એક નવી મોકળાયા આપી. ઉપરાંત એક જ ધરંગના બીજામાં જળતી જતી વાર્તાઓમાં જે એકવિધતા આવવા પામી હતી એને પણ ઉમાશંકરે આપોજન તેમ જ નિરૂપણના પુષ્કળ પ્રયોગો વડે ટાળી. સુરેશ્વરી વાર્તાઓમાં ઉમાશંકર જેટલું વિવિધ કે પ્રયોગશીલતા ન હોવા છતાં ગ્રામજીવન તથા નગરજીવનના આલેખનમાં એક નવી દૃષ્ટિની પ્રતીતિ કરાવી. મૂમકેનુના ગામડાની રંગદર્શિતાને સ્થાને સુંદરશ્યાના ગામડાની વર્ણન-દર્શિતા વધારે સાચકલી લાગે છે.

આ વર્ણનદર્શિતાને ચીલે ચીલે જ પન્નાલાલ પટેલ, ઈશ્વર પેટલોર, પુષ્પ ચંદરવાકર, પોતાંભર પટેલ, દેવશંકર મહેતા, 'સુલાસી' તથા પ્રાદેશિકતાનું આલેખન કરનારા અન્ય વાર્તાકારો ચાલ્યા. ગુલાબદાસ બ્રોહર તથા દિસનસિંહ ચાવડાએ પણ નગરજીવનનાં વિવિધ આલેખ્યાં. પણ વર્ણનદર્શી અને પ્રાદેશિક ભૂલે ગ્રામજીવનનું જ આલેખન કર્યું એ એમની સિદ્ધિ સાથે મર્યાદા. પણ બની રહ્યું. છતાં આ વર્ગના વાર્તાકારોમાં પેટલોર અને પુષ્પ ચંદરવાકરને વ્યાપક લોકજીવનના પ્રત્યક્ સંપર્કની જ સુવિધા સાંપડી એને પરિણમે તેઓ પોતાની વાર્તાસૃષ્ટિમાં એકવિધતા ટાળી શક્યા. 'લોહીની સગાઈ'માં પેટલોર વર્ણનદર્શનની એક નવી કલાત્મક સપાટી સાધી શક્યા. 'બાંધણી'માં પુષ્પ ચંદરવાકર એક વિશ્વસ્ય કથાવસ્તુને વાર્તાવિધ માવજત આપી શક્યા છે.

આ 'પ્રાદેશિકતા'ને પરિણમે ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશોની પથ્થાદભૂ તથા લોકોલીની વિચિત્રતાઓ પણ વાર્તામાં કિતરી આવી. પન્નાલાલે ઈશાનિયા મુલક-માંઘી-ડુંગરપુર ધંધાની બોલી જણતી કરી. પેટલોરે ચરોતરનાં ગામડાંનું વર્ણન આલેખન કર્યું. પોતાંભર પટેલે ઉત્તર ગુજરાતનો એક ખંડ વાર્તામાં ઉતાર્યો. પુષ્પે ભાવ-નવકાંડના નાપાકિયા મુલકની છબી ઝીલી. દેવશંકર મહેતાએ જણાવડાનાં ગામડાંને જણતી કરી બતાવ્યાં. 'સુલાસી'એ સુર પ્રદેશના લાખોતોનાં જીવનમાં શ્રેષ્ઠિયું કરવ્યું.

વાર્તાસાહિત્યમાં પગપેસારો

ગુજરાતી વાર્તામાં ગ્રામજીવનના આ વર્ણનદર્શનની સાથે જ નગર-જીવનના વર્ણન નિરૂપણનો એક પ્રયાસ સમ્પન્નતર પહોં રહ્યો હતો. મુનશી સંસ્કારિત સામયિક 'ગુજરાત'ની જગા જ રણછોડલાલ લોટ-વાળાના અખબાર 'સિદ્ધુસ્તાન-પ્રાશ્નિક'માં પણ કેટલીક નેવરનો કવઓ

એકઠી થઈ હતી. ઈન્દુલાલ શાસ્ત્રિક, છેવશંકર વ્યાસ, બકુલેશ, સીતારામ થર્મા, અંબુભાઈ દેસાઈ, જિનુભાઈ મહેતા, રવિશંકર વિ. મહેતા, મસ્ત ફકીર, બચુભાઈને લોટવાળા વગેરે અવાસ્તવવાર વાર્તાઓ લખીને ગુજરાતી વાર્તાનું એક નવું જ કાઠું ઘડી રહ્યાં હતાં. અને એક એતિહાસિક મહત્વની હકીકત ગોપધરી ભેઠીએ કે ઈન્દુલાલ શાસ્ત્રિકકૃત 'કુમારનાં સી-રનોપી' પ્રકાશનસાલ અને 'તણખા' મંડળ વતી પ્રકાશનસાલ એક જ —1૯૨૨— છે. આજે ઈન્દુલાલ વાર્તાકાર તરીકે ભુલાઈ ગયા છે. એ જ રીતે, 'વાતોનું વન' લખનાર અંબુભાઈ ઉપરશાસ્ત્રીને પણ આજે વાર્તાકાર કરતાં વિશેષ તો એકાંકી લખનાર તરીકે જ યાદ કરવામાં આવે છે. સીતારામ થર્મા એક જગ્યાનામાં જગ્યાનાં વાર્તાઓ લખતા. 'કુમારવાળી અને બીજા વાર્તાઓ' જેવી હવેલો ને રમુજપ્રેક્ષ કૃતિઓ વડે મસ્તફકીરે એક નવો જ ચીલો પાડ્યો, જે એમના અવસાન સાથે જ અવસાન પામ્યો લાગે છે. કેમ કે મસ્તફકીર પછી કોઈ જ લેખકે એવી વાર્તાઓ લખવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો.

આ જૂના લેખકોમાંથી વાર્તાઓનું વધુમાં વધુ ગ્રહણ બકુલેશ અને જિનુભાઈ મહેતાએ કર્યું છે. એમની વાર્તાઓએ નગરજીવનનો પૂરુંપૂરો અભ્યાસી આપ્યો છે. દ્વિરેક અને મૂમકેનુની જેમ બકુલેશ અને જિનુભાઈ પણ પરસ્પર પૂરક પ્રતિભા બની રહેલા. બકુલેશ પાસે જીવનને પ્રિયભાવનો એક ઉદ્ગમ દૃષ્ટિકોણ હતો. જિનુભાઈની નગર નિર્બંધ કવિની હતી. બન્નેએ સૌક્યની સંખ્યામાં વાર્તાઓ લખી, પણ બહુ જ થોડી ગંદવશ થઈ ગઈ. બકુલેશકૃત 'કાદવનાં કંઠું'ની વાર્તાઓ નગરજીવનના પાછળથી ગઈ ને વટર ઉપરાંત પણ ઘણાં અંધારા ખંડો અલગવાળી આપે છે. જિનુભાઈ મહેતાકૃત 'ખરના તારા'માં એક કવિના 'આંખ અને કનકના અસહી અનુભવ'ની વાતો છે.

વાર્તાસાહિત્યનું પ્રેરકબળ

ગુજરાતી વાર્તાનો વિકાસ આરંભથી જ કેટલાક પ્રાણવાન સામયિકો અને અખબારો સાથે સંકળાયેલો છે. આરંભમાંથી હાલકામદ અવારખિયા ધિવજનું 'વૈસમી સદી' ગુજરાતી વાર્તાનું જન્મ બંનેનું. પછીથી 'ગુજરાત' તથા 'સિદ્ધુસ્તાન-પ્રાશ્નિક' આદિ મારફત એને થોપણ થયેલું. આજુબ જ થોપણ એ વેશા રણપુરની 'સૌરાષ્ટ્ર' સંસ્થા મારફત પણ મળેલું. સૌરાષ્ટ્ર સંસ્થામાં અખબારવરણનું એક અનોખું મંડળ એકઠું થયેલું. આશાનાં અવેરસદ મેઘાણી, ગુણવંતરાય આચાર્ય, કંકભાઈ કોશરો, રમુ કઠ્ઠર વગેરેએ અવાસ્તવવાર વાર્તાઓ લખેલી. પણ એમાં વધુમાં વધુ અર્ધપૂ મેઘાણી અને ગુણવંતરાયનું ગણી શકાય. મેઘાણીએ આરંભમાં તો સામાનિક અનિષ્ટો સામે જોડાઈ જગ્યાવતી 'ચિંતાના અગારા' જેવી જોખવતી છતાં પ્રચારવશી વાર્તાઓ આપેલી. પણ એમની કથા સતત વિકાસશીલ હતી તેથી છેલ્લા વાર્તાસંગ્રહ 'વિલોચન'માં તો તેઓ વાર્તાના અંતરંગ તથા બહિરંગ બન્નેમાં નવી સપાટીએ સિદ્ધિ શોધેલા. 'ચમનની વહુ' જેવી વાર્તા વાર્તામાં એમ લાગે છે કે મેઘાણી અકાળે અવસાન ન પામ્યા હોત તો એ કવનમાંથી હજારે વધારે કલાત્મક વાર્તાઓ નીપજ શકી હોત. ટૂંકી વાર્તામાં બહિરંગમાં

પણ આયોજન અને નિર્ણયના એક ઉત્તર વિવિધ નમૂના ઉત્તરવાની મેથાસીની મુદ્દા હતી.

એલરિમ ('ગાતા આસોપાલવ' વગેરે), સોપાન ('ઝંઝવાનાં ભવ' વગેરે), રમણલાલ વ. દેસાઈ ('ઝકળ', 'પંકજ') વગેરેએ આ સમયગાળામાં સાડું સર્જન કરેલું. ઉમેદભાઈ મણિયાર ('પાંખ વિનાનાં'), મુરલી દાકુર ('પરબનાં પાણી'), પ્રધાનત ('બજાર પાણી'), અશોક હર્ષ ('સુપમા') વગેરેએ એકેક વાર્તાસંગ્રહ આપીને પણ ગુજરાતી વાર્તાસમૃદ્ધિમાં સાડું વૈવિધ્ય ઉમેર્યું છે.

નવલકાષ્ઠે ભરેનો

ગાંધીજીના આગમન બાદ ભારતભરમાં સ્ત્રીઓને જે સમસ્યા સ્થાન પ્રાપ્ત થયું એનું એક સીધું પરિણામ સાહિત્યમાં દેખાયું. સાહિત્ય મિત્રિને સંખ્યાબંધ લેખિકાઓનો ઉદય થયો, અને એમનો વધુમાં વધુ લાભ વાર્તાસાહિત્યને મળ્યો. આરંભમાં લોલાવની મુનશીએ 'જીવનમાંથી જીંદગી' નામે વાર્તાસંગ્રહ આપેલો. સુધારામુખમાં ગંગાબહેન પટેલ તથા જ્યોત્સ્ના શુક્લ સાહિત્યપ્રવાસ કરતાં વિદ્યાગૌરી નીલકંઠે પણ ટૂંકા ટીકવાઈ વાર્તાઓ રચેલી. બે બાદ વિનોદિની નીલકંઠ અને લાલુભાઈન મહેતાએ વ્યવસ્થિત વાર્તાલેખન કર્યું, અને અનુક્રમે 'શોધને અંતે' તથા 'દિલદરિયાવાનાં મોતી' નામે વાર્તાસંગ્રહો આપ્યા. સાંસારિક સમસ્યાઓમાં નરીજીવનનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજાવામાં આ લેખિકાઓએ સારી સહાય કરી. જ્યોત્સ્ના ખંડેરિયા એક વાર્તાસંગ્રહ આપીને વિરમી ગયાં છે. સૌદામિની મહેતા તથા સરોજિની મહેતાએ પણ એકેક વાર્તાસંગ્રહ આપ્યો છે.

સ્ત્રી-લેખિકાઓ માટે મુખ્ય પ્રશ્ન સામાજિક, સાંસારિક કે કૌટુંબિક નિરીક્ષણ અને સમસ્યાઓને ક્વાની સપાટીએ પહોંચાડવાનો રહે છે. એ પ્રશ્ન તાલેતરમાં કુંદનિકા કાપડિયા 'પ્રેમનાં આંસુ' વાર્તાસંગ્રહમાં ઉઠેલી થકારી હતી. એમને પગલે સરોજ પાઠક, ધીરજબહેન પારેખ નપના દવે, ધીરુબહેન પટેલ, જ્યોત્સ્ના પરમાર, સરલા જનમોહન અને અન્ય લેખિકાઓ આજે બહોળા પ્રમાણમાં વાર્તાઓનું જોડણ કરી રહી છે.

બહુલેશ-જિનુભાઈએ આરંભેલ નગરજીવનના વ્યથાર્થદર્શનનું વહેણ જ્યોત્ બત્રીમાં વધારે કલાત્મક અને વધારે પરિપક્વ સ્વરૂપમાં જોવા મળ્યું. 'ફોર' વાર્તા સંગ્રહમાં જ્યોત્ બત્રી એક કુશળ વાર્તાકાર તરીકે રજૂ થયા. જ્યોત્ બત્રીએ નગરજીવનનું જે વ્યથાર્થદર્શન કરાવ્યું એવું જ ડુર્ગેશ શુક્લ ગ્રામજીવનમાં કસવી થકયા તાલેતરમાં પ્રગટ થયેલો તેમનો સંકલિત વાર્તાસંગ્રહ 'સજીવન ઝમ્મ' એક પાકટ ઘણીનો પરચો કરાવે છે.

ટૂંકી વાર્તાના પ્રયોગગીર

'સીરાપૂ' 'હિંદુસ્તાન-પ્રજામિત્ર' વગેરેની જેમ અમદાવાદથી પ્રગટ થઈને એક દાયકામાં બંધ થઈ ગયું 'રેખા' માસિક પણ વાર્તાસાહિત્યમાં કેટલીક તેજસ્વી લેખિનીઓનું પ્રધાન કરીને વાદળાર બની ગયું. ચાલોસીના ગાળામાં આ માસિકે જ્યોત્ બત્રીની દલાવની વાર્તાઓ આપી. વાસ્તવમાં, આ વાર્તાઓ બહુલેશ-જિનુભાઈ-બત્રીના વ્યથાર્થદર્શનની પંગતમાં હતી, છતાં એ તરૂંથ કરતાં એક ડગળું આગેકદમ જતી હતી. 'ઉત્તરા' વાર્તાસંગ્રહથી થર થયેલી અને 'આ ઘેર, જે ઘેર' સુધી વિસ્તરતી દલાવની કલમે વાર્તાના અંતરંગ તેમ જ બહિરંગમાં એટલા તો અખતસ કર્યા કે એમને ટૂંકી વાર્તાના પ્રયોગગીર જ કહેવા પડે. 'રેખા' માસિકે બીજી પણ ઘણી લેખિનીઓનું ઘડતર કરેલું. નીરુ દેસાઈકૃત વાર્તાસંગ્રહ 'ચરણ' આ સામાયિકની જ નીપજ હતી. 'રેખા' સંચાલિત ગતિ ગૌરમાળાએ સુંદરમનો વાર્તાસંગ્રહ 'ખોલ્લી અને નાગરિકા' પ્રગટ કરેલો, એ ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં વ્યથાર્થદર્શનની દિશામાં વળી એક નવું જ સીમાચિહ્ન બની રહેલો. આજે જેને નવીન અને વ્યથાર્થદર્શી વાર્તા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે એનાં મૂળિયાં આ 'ખોલ્લી'માં રોપાયેલાં છે એમ કહી શકાય.

ટૂંકી વાર્તાનું ભાવિ

૧૯૫૭થી ૧૯૬૦ના દાયકામાં ગુજરાતી વાર્તાનો ફલક ઘણો વિસ્તર્યો છે. એકીસાલે આટલી બધી કલમો આગલા કોઈ દાયકામાં જોવા મળી ન હતી. આમાં સુરેષ જોષીએ 'ગૃહપ્રવેશ' અને 'બીજી થોડી' વડે વાર્તાલેખિકોનું સાડું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આજની વાર્તા કિસ્સા કરતાં કલાત્મક માવજત ઉપર વધારે ધ્યાન આપતી જણાય છે. આજના વાર્તાકારને પણ સ્પષ્ટ થટના કરતાં મનોથટનામાં વિશેષ રસ છે. સીધા કલનને બદલે રૂપક વા પ્રતીક મારફત રજૂઆત કરવામાં નવીન વાર્તા વધારે રહે છે. આજે ગુજરાતી ભાષામાં કેવળ વાર્તાઓ જ પ્રગટ કરનારાં નાનાંમોટાં મળીને ડઝનેક જેટલાં માસિકો ચાલે છે. પરિણામે, વાર્તાઓનું લેખન પણ વિપુલ પ્રમાણમાં થઈ રહ્યું છે. ચાલુ દાયકામાં વેણીભાઈ પુરોહિત, સારંગ ભારોટ, કુંદનિકા કાપડિયા, સરોજ પાઠક, સ્મર પાઠક, ભગવતીકુમાર શર્મા, મોહનલાલ પટેલ, કેતન મુનશી, ધીરજબહેન પારેખ, ભગવત ભટ્ટ, ચંદુલાલ સેલારક, દિવકુમાર જોષી, ચંદ્રાન્ત ભસી, રમેશ જાની, છગનલાલ પરમાર, જસવંત મહેતા, જયન્ત પરમાર, વગેરે કલમો સિરખ થઈ ચૂકી છે. બીજા ડઝનેક આશાસ્પદ કલમો સિરખ થવા મથી રહી છે. ટૂંકી વાર્તાને નવા જ પરિમાણ બસવા માટે સંખ્યાબંધ પ્રયોગગીરો મથામણ કરી રહ્યા છે. એક અત્યંત જીવંત અને પ્રાતુવાન સાહિત્ય પ્રકાર તરીકે ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનું ભાવિ બહુ ઊંજળું છે.

હિંદી સાહિત્યમાં ગુજરાતનું યોગદાન

શ્રી અમીરજી નાચર
(અધ્યાપક, હિંદી વિભાગ, મ. સ. યુનિ., વડોદરા)

ઉત્તરમાં આશુભી માંથી દક્ષિણમાં દમયંત્રીના સુધી અને પૂર્વમાં દાહોદથી માંડી પશ્ચિમમાં દ્રાવડ સુધી વ્યાપ્ત ગુજરાતીભાષી પ્રદેશને ગુજરાત કહેવામાં આવે છે. ગુજરાત એક અહિંદીભાષી પ્રદેશ છે. એકદમ વિશ્વાસ તો ન થેસે કે અહિંદીભાષી પ્રદેશ હિંદી સાહિત્યના વિકાસમાં કોઈ પ્રકારે ફાળો આપ્યો હશે. પરંતુ શોધખોળથી માલુમ પડ્યું છે કે આ પ્રદેશમાં પંદરમી સદીથી માંડીને આજ સુધીમાં હિંદીના ત્રણસોથી પણ વધારે કવિ થયા છે. આ કવિઓએ સ્વભાષા ગુજરાતીમાં રચનાઓ કરવાની સાથે સાથે હિંદી (અર્થાત્ કિચ્ક, પ્રજા, અવધી, બડોઈઓ આદિ)માં પણ રચનાઓ કરી છે. ગુજરાતના અંચલમાં આવત આ અજ્ઞાત અને ઉપેક્ષિત સાહિત્યસંપદનું ઉદ્ઘાટન એ જ આ લેખની ઉદ્દેશ છે.

સર ગિવર્સને યોગ્ય જ કહ્યું હતું કે “હિંદી પ્રારંભથી જ એક આંતરભાષા તરીકે વિકાસ પામી હતી.” સાંકૃતિક, ધાર્મિક, રાજનૈતિક, વ્યાપારિક તથા સાહિત્યિક કારણોસર આ ભાષા ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ તથા વ્યાપક બની ગઈ. આજથી પાંચ છ સદીઓ પહેલાં પણ ઉત્તરમાં બદલીવિદ્યાવધી લઈને દક્ષિણમાં રામેશ્વર સુધી તથા પશ્ચિમમાં દ્રાવડમાં લઈને પૂર્વમાં કમાખ્યા સુધી ભારતનાં બધાં તીર્થસ્થાનો અને સાંકૃતિક કેન્દ્રો પર હિંદી ભાષા બોલાતી તથા સમજી શકાતી હતી. પ્રાચીન કાળમાં આસામ, ગંગાણ, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ ભારત અને ગુજરાત ઈત્યાદિ અહિંદીભાષી પ્રદેશોમાં હિંદી વ્યાપક તથા પ્રચલિત હોવાનાં પ્રમાણો હાલમાં ધરેલી શોધખોળને પરિણામે સાંપડ્યાં છે. બંગાળના વિદ્યાપતિ, પંજાબના નાનાક, મહારાષ્ટ્રના નામદેવ, ગુજરાતના અબો અને સુદર દક્ષિણ ભારતમાં ત્રાવણકોરના પદ્યનાભ વંશિયાધની હિંદી રચનાઓ આ ભાષાની તત્કાલીન વ્યાપકતા અને લોકપ્રિયતાનું પ્રમાણ છે.

એક તો હિંદીભાષી પ્રદેશથી નિકટવર્તી હોવાને કારણે, બીજું વલ્લભ સંપ્રદાય, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય, સુફી સંપ્રદાય, જન ધર્મ અને સંતમતનાં વ્યાપક પ્રભાવને લીધે તથા ત્રીજા બાજુ ગુજરાતના મુસલમાન બાદશાહો તથા રાજપૂત રાજાઓના હિંદીપ્રેમને કારણે ગુજરાતના અંચલમાં હિંદીને ફાવવા-ફૂલવાનો પર્ણાંદ અવસર મળ્યો હતો.

અપભ્રંશમાંથી ઉત્પન્ન હિંદીનું આદિ રૂપ પાટણનિવાસી લેખ-ચંદ્રાચાર્ય કૃત ‘સિદ્ધહર્મ’માં અને વલ્લભના જ્ઞાનાચાર્ય જેતુનુંગકૃત ‘પ્રબંધચિન્તામણિ’ના દોઢામાં બેઠી થકાય છે. શ્રીધર કૃત ‘ચલ્લવ

ઈંદ’ અને પદ્યનાભ કૃત ‘કાન્તાડે પ્રત્યંધ’માં ભાષાનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે. પણ જોને આપણે અધિકારપૂર્વક હિંદી કહી શકીએ તેવી હિંદી (વ્રજભાષા)નાં દર્શન આપણને સૌથી પહેલાં પંદરમી સદીના ગુજરાતી કવિ ભાવસુની રચનાઓમાં થાય છે.

અખ્યતની સત્તવડ ખાતર પંદરમી સદીથી માંડીને આજ સુધીના ગુજરાતના અંચલમાંથી પ્રાપ્ત હિંદી સાહિત્યને આપણે નીચે પ્રમાણે સાત વિભાગોમાં વહેંચી શકીએ :

૧. વૈષ્ણવ કવિઓની હિંદી કવિતા
૨. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓની હિંદી કવિતા
૩. નિર્ગુણ સંત કવિઓની હિંદી કવિતા
૪. જનકવિઓની હિંદી કવિતા
૫. સુફી કવિઓની હિંદી કવિતા
૬. રાજા અને રાજાકિત કવિઓની હિંદી કવિતા
૭. અધ્યુનિક યુગના કવિઓની હિંદી કવિતા

૧. વૈષ્ણવ કવિઓની હિંદી કવિતા

ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ભક્તિની પરંપરા જુદા પહેલેથી પ્રચલિત હતી. પરંતુ તેના મુનરુત્થાનનું વાસ્તવિક શ્રેષ્ઠ વસ્તુભાષ્ય તથા તેમના પુત્ર વિદુલદાસજીએ છે, જેમણે ગુજરાતમાં અનેક યાત્રાઓ કરી હતી અને ગુજરાતની જનતાને વલ્લભ સંપ્રદાય ભણી આકર્ષિત કરી હતી.

વ્રજભાષામાં રચના કરનાર વૈષ્ણવ કવિઓની પરંપરા ગુજરાતમાં ભાવસુથી પ્રારંભ થાય છે. આ કવિએ રેવેલ ગુજરાતી કાવ્ય ‘ભાગવત દશમ સ્કંધ’માં પાંચ પદ્ય વ્રજભાષાનાં પણ મળે છે, ભાવસુના સમય બાબતમાં વિદ્વાનોમાં ઘણો મતભેદ છે. ભાવસુકૃત દ્વિતીય નવાખ્યાન પ્રમાણે કવિની હયાતી (સં. ૧૫૨૫ અર્થાત્ સન ૧૪૮૮) બહુપાન છે. ભાવસુની અ હયાતીની સાલ તથા તેમનાં પદોને જો પ્રમાણિક લેખકોમાં આવે તો આ ગુજરાતી કવિ વ્રજભાષાના આદિ કવિ ગણાય અને તેમને સુરદાસથી જે પહેલાં વ્રજભાષામાં કાવ્ય સ્થાના કરવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય.

ભાવસુ પછી પ્રભાસ પાટણનિવાસી કેશવરામ કવચ (ઈ. સ. ૧૫૩૬)ના ગુજરાતી ગ્રંથ ‘કૃષ્ણલીલા કાવ્ય’ના ૧૪મા અને ૧૬મા સર્ગમાં વ્રજભાષાનાં સ્કંદ પદો મળે છે. એમના પછી ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ કવિ નરસિંહ મહેતા (ઈ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૮૦)ની પણ

કેટલીક સ્ફુટ હિંદી રચનાઓ મળે છે, જેની પ્રમાણિકતા સંદેશ છે. રચનારીથીનું એક ઉદાહરણ દૃષ્ટ્ય છે—

પદાર્થ મોર કૂકૂરા પાલે

દગમગ કરતા મોહનનો પધાર્થ, પમ મરતા ઠપલે ॥

છટપટિ પામ સોલાંબર સોહે, પીતામ્બર બઢલે ॥

ખાલ તિલક શલમલતા મોતો, દેસત મન હૂર લે ॥

સાકરહો ઝાંગળ વીચ વૂટો વિમ વૂઠા હીમલે ॥

હૂમાં મેહ વૂઠા નરસીપર, ઝાંગળિયે સચલે ॥

આના પછી ગુજરાતના વૈષ્ણવ કવિઓની પરંપરામાં સુપ્રસિદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રી બાવરાનો ઉલ્લેખ અનિવાર્ય લાગે છે. આ પ્રખ્યાત સંગીતશાસ્ત્રી મૂળ નામ ભૈરવનાથ હતું અને એ ગુજરાતના ચાંપાનેરના નિવાસી હતા. ગુજરાતના બાદશાહ બહાદુરશાહના દરબારમાં એમની ખૂબ આદર હતો. બાપક હોવાની સાથે સાથે તે ઉચ્ચ કોટિના ભક્ત અને કવિ પણ હતા.

આ કવિઓ ઉપરાંત અષ્ટછાપના સુપ્રસિદ્ધ કવિ કૃષ્ણદાસ અધિકારી અને કૃષ્ણની અનન્ય ઉપાસિકા મીરાંબાઈની નામોનો ઉલ્લેખ આ સંદર્ભમાં અનિવાર્ય લાગે છે. આ કવિઓના સંબંધમાં એટલું જ કહેવું પર્થાગ્ય થશે કે કૃષ્ણદાસ અધિકારી ગુજરાતના ચરોતર પ્રદેશના પાટીદાર ઘના તથા મીરાંબાઈના છાવનના અંતિમ પંક્તિ વર્ષ ગુજરાતમાં જન્મીત થયાં હતાં. આ કવિઓની હિંદી રચનાઓ સુપ્રસિદ્ધિ છે એટલે કંઈ વધારે કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

તેમના પછી આ પરંપરામાં દ્વારકાના મુકુંદ ગુણશીએ ઈ. સ. ૧૬૫૨માં હિંદીમાં 'કમરો ચરિત'ની રચના કરી. સાહિત્યિક દૃષ્ટિથી આ રચનાનું અધિક મહત્ત્વ નથી. જૂનાગઢનિવાસી કવિ ત્રિકમદાસે (ઈ. સ. ૧૬૩૪-૧૬૮૯) 'હકોરલીલા' અને 'રુઝમણીહરણ' નામની પ્રબંધ કાવ્યો તથા લગભગ ૧૬૦ જેટલાં છૂટક પદોની રચના દ્રવળાપામાં કરી છે. કવિને ભાષા પર સારો અધિકાર હતો.

વૈષ્ણવ કવિઓની આ દીર્ઘ પરંપરામાં ગુજરાતમાં દ્રવળાપાના બીજા પક્ષ અનેક સુકવિ થયા છે. પરંતુ આ કવિઓમાં ચંદોદયનિવાસી દયારામ (ઈ. સ. ૧૭૭૭-૧૮૫૩) નિવિવાદ સર્વશ્રેષ્ઠ તથા અપ્રતિમ છે. આ કવિના ૬૬૧માં દ્રવળાપા માટે લખેા અનુસંગ હતો. આ ગુજરાતી કવિએ દ્રવળાપામાં ૪૧ ગ્રંથ અને ૧૨,૦૦૦ છૂટકછાપમાં પદોની રચના કરી છે. કવિ કૃષ્ણનો અનન્ય ભક્ત તથા પુષ્ટિમાર્ગનો અનન્ય અનુયાયી હતો. એના દ્રવળાપા ગ્રંથોમાં 'સતસેવા' તથા 'રસિક રંગન' સર્વોચ્ચ છે. 'સતસેવા' 'ખિહારી સતસાઈ' સાથે ટકર લઈ ઘડે તેવી રચના છે અને 'રસિકરંગન' પોતાના નામ પ્રમાણે રસિકોનું રંગન કરે એવી ૨૮૦ છંદોની અન્યત્ર સુંદર તથા રાસ્ટ્રીય રચના છે. 'સતસેવા'ની રચનારીથીની પાનગી ભૈરોઈ—

ચાતું વસાવે હૃદયમેં ઘર્ષ ત્રિમંગી ધ્યાન ॥

તાવું તાર્યો કુટિલ ચૂર હોહિ અલીતાં મ્યાન ॥

રસિક નૈત મારાવકી અજબ બનોશી રીત ॥

દુમમલકો પરલે નદી, મારે જપનો મોત ॥

હવે 'રસિકરંગન'નું એક પદ જુઓ, જેમાં કવિએ વ્યાવસ્થાનિથી ભગવાનના ભક્તોનું સ્મરણ કર્યું છે અને ભગવાનની ભક્તવત્ત્વતા પર પ્રકાશ ફેંક્યો છે તથા સાથે સાથે કટાક્ષમાં મીઠી ઠપકો પણ આપ્યો છે.

પદ્મેયા બનાવે તાવું, રંદાત રાસ્યો પાત ॥

નામા ધરત ધ્યંતે સોવે, ફેરે વને દયાગનો ॥

સેનો નામો હોર કરે, તિશામા બનાવે દામ ॥

ઘોની ઘોય લે પુષાગ, વને નહીં માંગનો ॥

નરહરિ પોનો ઘડેનો, જનીદામી દહલ કરે ॥

ગિગલા તો નાચે ગાવે, નાહિયે અનુરાગનો ॥

લપારામ દ્રશ્યાંક કહિ, કરડો હો દીનાનાથ ॥

શ્રોમલ લેહિહીં નિત્ય, કહુ નહિ માંગનો ॥

દયારામ પછી પણ ગુજરાતમાં દ્રવળાપાના અનેક સુકવિ થયા પરંતુ દયારામની પ્રતિભાના પ્રકાશમાં તે બધા ફીકા લાગે છે. દયારામના પદવર્તી વૈષ્ણવ કવિઓમાં ચિહોરે (બાવનગર) નિવાસી હર્ષદાસ 'હરખાજી' ચંદેલા (જન્મ ઈ. સ. ૧૭૬૪) અને લોદેશના નિકટવર્તી ગામના નિવાસી મિરધર (ઈ. સ. ૧૬૮૬ થી ૧૮૫૨), જૂનાગઢના સંગીતશાસ્ત્રી અદિત્યરામ (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૧૯) અને જામનગરના મહારાજ રામલજીની રાજકુમારી જામસુતા પ્રતાપબાલા (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૫)ની નામ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

૨. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓની હિંદી કવિતા

અઢારમી સદી પછી ગુજરાતમાં ખીરે ખીરે વલ્લભ સંપ્રદાયની પ્રભાવ લીધે થતો રાસ્યો. મહાપ્રભુઓ પ્રત્યે સાધારણ જનતાને ૬૬૧માં જે શ્રદ્ધા હતી તે હવે ખીરે ખીરે લુપ્ત થઈ રહી હતી. જેન સંપ્રદાય પરથી પહેલેથી જ સામાન્ય જનતાનો વિકાસ ઊઠી ગયો હતો. અસ્પૃશ્યતા, અશ્યાન અને અધિવિશ્વાસનું સામ્રાજ્ય હતું. ચોરી, માંસ, મદિદ અને વ્યભિચાર આદિ વ્યસન ગુજરાતના નિમ્નવર્ગના લોકોની દિનચર્યાનું એક અંગ બની ગયું હતું. સમાજની આ સ્થિતિનો લાભ ઉઠાવીને વિભિન્ન સંપ્રદાયોના સંત, મહંત અને વેશગીઓ સમાજ ઉપર પોતાનો કામૂ જમાવવાના પ્રયત્નોમાં લાગી ગયા હતા. કવિ બ્રહ્મનંદે તત્કાલીન પરિસ્થિતિનું વર્ણન પોતાની એક કવિતામાં કર્યું છે—

કોચુક ધોમ લટા નજ દોરજ, ઢોલત અગ વધેવર ધારે ॥

કેસા ટૂંચા બરુ કાત ફટા કાઢુ, ઘંટ વગાવત જંગમ ત્યારે ॥

કોચુક ચીરકે વાડુ વહાવન, કોચુક વાડુ હો વાડુ વુકારે ॥

ન્યામી બરુ મનવાસી કહે બરુ, ચોર બુદાસી મૂઠ મૂલ જાવે ॥

આ જાતની પરિસ્થિતિમાં સહજનંદસ્વામી (ઈ. સ. ૧૭૮૧-૧૮૨૦)ના સમુપજ્ઞનીથી ગુજરાતમાં તત્કાલીન આવશ્યકતાઓને અનુરૂપ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની જ્વરિશ્ચિત સ્થાપના થઈ. આ સંપ્રદાયે બધી જ સામાજિક અને ધાર્મિક કુસીતિઓ સામે મોરચે માંડ્યો.

સહજનંદસ્વામીની પ્રેરણાથી આ સંપ્રદાયની અંતર્ગત સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને હિંદીના અનેક સુકવિ થયા. આ કવિઓમાંથી હિંદીમાં

કવિતા કરનારાઓમાં પ્રમુખ કવિ મુકાનંદ, બ્રહ્માનંદ, પ્રેમાનંદ, નિષ્કલા-
નંદ, ભૂમાનંદ, દેવાનંદ, દયાનંદ અને મંજુસેનાનંદ છે. આ બધા
કવિઓ સંગીતના જાણકાર હતા અને આ બધા કવિઓએ હિંદીમાં
નીતિ, વેદાંગ અને કૃષ્ણભક્તિ વિષેક સરથ, સુમધુર અને બોધપ્રદ
પદો રચ્યાં છે. વલ્લભાચાર્યના ‘અષ્ટાષ્ટક’ કવિઓની માફક સહજનંદના
આ અહિંદીભાષી આઠ કવિઓ પણ ભક્તિભાવના અને કાવ્યપ્રતિભાની
દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

આ આઠ કવિઓમાં ચે મુકાનંદ, બ્રહ્માનંદ અને પ્રેમાનંદની ત્રિપુટી
બહુ જ પ્રખર તેમ જ પ્રતિભાશાળી છે. આ કવિઓમાં મુકાનંદ
(ઈ. સ. ૧૭૬૧-૧૮૩૦) સહજનંદસ્વામીના ગુરુભાઈ હતા. એમણે
‘વિવેકચિંતામણિ’ અને ‘સત્સંગ ચિંતોમણિ’ નામના બે ગ્રંથોની
હિંદીમાં રચના કરી છે. એ પરમ નિષ્કલ્પન કૃષ્ણભક્ત હતા. તેમની
રચનાનું એક ઉદાહરણ નેઉંએ—

છાંકિએ વનવધામ, થોરકો ઘરં જો ઘ્યાન ।
ફાફ શરી છાતી મેરી, કઠિન કુવાર સૌ ॥

સ્વામી બ્રહ્માનંદ (ઈ. સ. ૧૭૭૨-૧૮૩૨) આ સંપ્રદાયના સર્વ-
શ્રેષ્ઠ કવિ છે. તેમનો જન્મ કુંજરપુરના ખોલુ ગામમાં અને શિશુ-દીસા
ભુજની જલભાષા પાકશાવામાં થઈ. એમનું નાનાપણનું નામ લાડુ
બારોટ, યુવાનીનું નામ કીરંજ અને ઉત્તરાવસ્થાનું નામ બ્રહ્માનંદ હતું.
આ ત્રણે નામોથી એમણે કવિતા લખી છે. તેમને ગુજરાતી, મારવાડી,
થારસી અને જલભાષાનું સાઝું એવું જ્ઞાન હતું. તે સંગીત અને વિગ્ગ-
ના પણ સાચા જાણકાર હતા. હિંદીમાં તેમણે ‘સંપ્રદાય પ્રદીપ’, ‘સુમતિ
પ્રકાશ’, ‘ઉપદેશ ચિંતામણિ’, ‘જલવિલાસ’ અને સંકેત સંગીતાત્મક
પરચૂરણ પદોની રચના કરી છે. ભાવ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ એમની
રચનાઓ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે.

પ્રેમાસખી નામથી પ્રખ્યાત ગરૂડાનિવાસી પ્રેમાનંદસ્વામી (ઈ. સ.
૧૭૭૮-૧૮૪૫) મુખ્યત્વે તો સંગીતજ્ઞ હતા. એમની કવિતા બહુ
જ સરથ તથા પ્રભાવપૂર્ણ છે. ભાવાભિવ્યક્તિ અને શબ્દચોલ્લાસની
દૃષ્ટિએ તે તદ્દન મીરાં જેવી છે. સંગીતાત્મકતાને લીધે તેમની પદ
અત્યંત શોધપ્રિય બની ગયાં છે. બાંધીજીની ‘આશ્રમભજનાવલિ’માં તેમનાં
જલભાષાનાં ત્રણ પદ સંગ્રહિત છે. કહેવાય છે કે એમણે જલભાષામાં
સાત હજાર પદોની રચના કરી છે. એમની રચનાશૈલીનું એક ઉદાહરણ
નેઉંએ—

વેરન મોરી રે બાની માગુરી
થવન સુતત મેરી સુખ-ચપ્ત નિસરી,
નૈના વહત હૈ મેરે માસુરી ।

૩. નિર્ઝૂલ સંતોની હિંદી-કવિતા

વૈષ્ણવ ભક્તોની જેમ ગુજરાતના નિર્ઝૂલ ચતાવલંબી સંતોએ પણ
હિંદીમાં કવિતા રચી છે. ગુજરાતની સંતપરંપરા ઉત્તર ભારતની
સંતપરંપરાની જ એક કડી છે. કબીરનું પોતાના પુત્ર સાથે ગુજરાતમાં

આવવું અને ભુગુફાલ (ભુવ)માં મુકામ કરવો પ્રસિદ્ધ છે. એ જ
રીતે કબીરના સૌરાષ્ટ્ર-ગિરનાર પ્રવાસનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

કબીરનું ગુજરાતમાં આવવું સંદિગ્ધ હોઈ શકે છે, પરંતુ મધ્ય-
કાલીન કવિઓ પર કબીરનો જ પ્રભાવ પડ્યો છે તેનો કોઈ અસ્વીકાર
કરી શકે તેમ નથી. ગુજરાતમાં કબીરપંથ ઉપરાંત દાદુ, સમાનંદી,
પ્રભાસી વગેરે પંથોનું પણ પ્રચલન છે. આ બધા જ પંથોના અનુયાયી
સંતોએ જનતાને સંધુકરી વાણીમાં જ્ઞાન અને વેદાંગનો ઉપદેશ
દીધો છે. બધા સંતોએ ભેદભાવ અને બાધાચારોનું ખંડન કરીને
જનતાને શીથ અને સદાચારનો ઉપદેશ આપ્યો છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં
ગુજરાતના સંતો પણ તે જ જ્ઞાનવેલીનાં જ્ઞ પ્રાનીત થાય છે, જે વેલ
સમસ્ત ઉત્તર ભારતમાં વ્યાપ્ત છે. આ જ્ઞાનવેલીનો એક છેડો મંજમમાં
મળે છે તો બીજો છેડો ગુજરાતમાં, એક છેડો બંગાળમાં તો બીજો
ગુજરાતમાં. નામક, નામદેવ, કબીર અને અખો આ જ જ્ઞાનવેલીનાં
જ્ઞ છે. જુદા જુદા પ્રાંતોના હોવા છતાં આ સંતો સંતપરંપરાની
દૃષ્ટિએ એક જ સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ છે. ગુજરાતી સંતોની સુદીર્ઘ
પરંપરામાં અખો, દાદુ, પ્રાણનાથ, ભાણદાસ, રવિ, જેમ, મોસર, વિક્રમ,
લોથી, જલપુ, પ્રીતમ, ધીરે, નિશંત, ભોજે, મનોહર, છોટમ, દીનદાસેય,
અર્જુન, અનવર વગેરેનાં નામ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આ સંતો
પૈકી પ્રસિદ્ધ સંત દાદુ અને પ્રાણનાથ જનમથી ગુજરાતી છે. દાદુ-
પંથીઓની માન્યતા પ્રમાણે દાદુનો જન્મ અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૫૪૫-
માં થયો હતો. ધામી પંથના પ્રખરત્ત સુપ્રસિદ્ધ સંત પ્રાણનાથનો જન્મ
પણ ઈ. સ. ૧૬૧૮માં બરનગરમાં થયો હતો. આ સંતોની વાણીથી
હિંદીભાષી પ્રજા સુપરિચિત છે.

ગુજરાતના સંતો પૈકી બ્રહ્મસાની અખો (ઈ. સ. ૧૫૮૧ થી
૧૬૫૬) મોટા પ્રભાવશાળી સંત હતા. કબીરની જેમ એ પણ અખખડ,
ફક્કડ અને મનમોહ હતા. કવિ કરતાં તે પોતાને શાની કહેવડપણું
વધારે પસંદ કરતા. એમણે હિંદીમાં ‘સંતપ્રિય’, ‘બ્રહ્મશીલા’, ‘અવસ્થા-
નિરૂપણ’ અને ‘એકલક્ષ રમણી’ આ ચાર ગ્રંથો તથા છાપ્પા, સોરઠા,
સાખી, સમદ, જરડી, જૂલસા વગેરે પદોની રચના કરી છે. ગુજરાતના
સંતોમાં એમનું વ્યક્તિત્વ અદ્વિતીય છે. આપણે તેમને ગુજરાતના કબીર
પણ કહી શકીએ. તેમની રચનાશૈલીનું એક ઉદાહરણ નેઉંએ—

ઝકલ કલા લેલત નર જાનો ।

વૈસેહિ નાવ હિરે ફિરે દસોં દિસુ,

ધ્રુવ તારે પર રહત નિજાની ॥ધ્રુવ॥

ચલન ચલન જવની પર વાકો

મનકી સુરાત બકાસ ઠઠાવો ।

તલ્લ-સમાસ મયો હૈ સ્વતન્તર

વૈસે હિમ હોત હૈ પાની ॥ઝકલ ॥૧॥

છૂપી બાદિ બન્ત નહિ પાયો

જાગિ ન સક્ત જહાં વન જાનો ॥

તા ઘર સ્થિતિ મજી હૈ જિતકી

કઠી ન પાત બંધી બકય કઠ્ઠાની ॥ઝકલ ॥૨॥

અજબ મેલ લદ્દમુત અનુષમ હૈ

જાકૂ હૈ પહિવાન પુસ્તી ॥

ગગનહિ ગેલ મયા નર લોલે

બેહિ 'મલા' જાનત કોઝી જાની ॥અકલ ॥૩॥

શેષ સંતોનો જીવનપરિચય અને તેમની વાણીનાં ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરવા આ લેખ કોઈ પણ પ્રકારે શક્ય નથી. અહીંયાં એટલું જ કહી શું સંતોષ માનીય છે ગુજરાતના સંતોની વિદિ વાણી બહુ જ ગહન, ગંભીર અને બોધપ્રદ છે. ભાષા અને છંદ શોભનાની ભૂલોને લીધે આ રચનાઓમાં ભલે સાપ્તિમિકતાનો અભાવ વર્તીય, પરંતુ લોક-કલ્પાસુની દૃષ્ટિએ તેમની મહત્તા સર્વામાન્ય છે અને સદા અશુદ્ધ રહેશે.

આ સંતોની એક વિશેષતા એ પણ છે કે આજની સદીઓ પહેલાં ગામડે ગામડે અને શેરશેર હૃદીને અલિધિભાષી પ્રદેશમાં વિદિનો અહાલેક ગજબો હતો. વિદિને પોતાની વાણીનું માધ્યમ બનાવીને ગુજરાતના આ સંત કવિઓએ તેના પ્રચાર અને પ્રસારમાં નિસ્સંકેદ અભૂતપૂર્વ ફાળો આપ્યો છે.

૪. જીન કવિઓની વિદિ કવિતા

ગુજરાત જીન ધર્મનું મુખ્ય મથક રહ્યું છે. બહુ જ પ્રાચીન સમયથી ગુજરાતમાં જીન ધર્મ પ્રચલિત હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. ગુજરાતમાં જીનોનાં અનેક તીર્થ અને સિદ્ધસ્થાન છે. જીન ધર્મના આ પ્રચાર અને પ્રસારને લીધે ગુજરાતમાં જીન કવિઓને હાથે ૧૦મી-૧૭મી સદી સુધી અપભ્રંશમાં વિપુલ રચનાઓ થઈ છે. ૧૬મી સદી પછી જીન કવિઓએ પ્રાજ્ઞાભાષા તથા ખડી બોલીમાં પણ અસંપ્રદાયિક તથા બોધપ્રદ પદોની રચના કરી છે. આ કવિઓની કવિતામાં પણ તે જ ભરતી અને પ્રેમ, તે જ અનાસક્તિ અને રૂઝિઓનો ત્યાગ, તે જ અંતર્મુખી પ્રવૃત્તિ, તે જ સત્ય, શીલ અને સદાચારનો ઉપદેશ છે જે જ્ઞાનમાર્ગ નિર્ગુણ સંતોએ આપ્યો છે.

ગુજરાતના વિદિસેવી જીન કવિઓમાં અત્યંતદય, જ્ઞાનાન્દ, વિનયવિજય, યશોવિજય અને કિસનદાસ પ્રમુખ છે.

આન્દદય (ઈ. સ. ૧૭મી સદીના) જીન કવિ છે. 'આન્દદયન-ચોરીચી' અને 'આન્દદયન-બહોલો' તેમની સુપ્રસિદ્ધ રચનાઓ છે. એમણે વ્રજ અને મારવાડીમાં અત્યંત ભાવપૂર્ણ અને સંગીતગમ્ય પદોની રચના કરી છે. એક ઉદાહરણ નેહીએ—

ગમ જહો રૂપાન જહો જોમ્, જાન જહો મહાનેવ રી ॥
પાલનાપ જહો કોરુ જહા, ગવલ જહા રમેવેરી ॥
માઝન-બેદ જહાપન યાગ, એક વૃત્તિજા ક્ષય રી ॥
લેગ જહા જહાનાતોરિજ, યાગ જહાજ રત્નવ રી ॥
નિઝાય રમે રામનો કહિયે, રૂપ કરે રૂપાન રી ॥
જનં કરસ જાનગો મહિયે, મહાદેવ નિર્વાન રી ॥
વરને જો પાલનકો જરહિયે, જહા પોતે મો જહુ રી ॥
નિહિ લિપિ ગાયો મારા 'જાગરવન' 'વેનવચન નિર્વાન રી ॥

આ રીતે કિસનદાસે (ઈ. સ. ૧૬૧૧) વ્રજભાષામાં 'કિસન-ભાવની'ની રચના કરી છે. ભાષા તથા ભાવની દૃષ્ટિએ આ રચના ઘણી જ સુંદર છે. શાંતરસની આ રચનાનો મુખ્ય વિષય જ્ઞાનોપદેશ છે.

૫. સૂફી કવિઓની વિદિ કવિતા

ગુજરાતના મુસલમાન સૂફી સંતોને હાથે પણ વિદિની યોડીવણી સેવા થઈ છે. આ સંતોને લીધે ગુજરાતમાં ખડીબોલી (વિદિ)ની પરંપરાના શ્રીમણ્ણ મંડાપા છે. ગુજરાતના ઉર્દૂ વિદ્વાન સ્વ. ડર સાહેબનું કહેવું છે કે "એ ગુજરાતની જ સર્વેસત્ય પવિત્ર ભૂમિ હતી જ્યાં સર્વપ્રથમ ઉર્દૂ જાણને 'અદબી તેશકીલ' પ્રાપ્ત થઈ," પણ ગુજરાતના આ સૂફી કવિઓએ પોતાની ભાષાને કદી ઉર્દૂ નથી કહી, તેમણે પોતાની ભાષાને સદા 'વિદેવી', 'વિદિ' અથવા 'ગુલ્લી' નામથી સંબોધન કર્યું છે.

ગુજરાતના સૂફી સંતોમાં સેખ બહાઉદ્દીન બાઝન (સ. ૧૩૮૮-૧૫૦૯), કાઝી મહમૂદ દરિયાવી (મૃત્યુ સ. ૧૫૩૫), શાહ અલીશી ગામધની (મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૫૬૬) તથા હજરત ખુબમુખમદ વિશ્ની (ઈ. સ. ૧૬૧૩)નાં નામો ઉલ્લેખનીય છે.

આ કવિઓની કવિતામાં આપણને અમીર ખુસરોની ભાષાશૈલી જોવા મળે છે. સેખ બહાઉદ્દીન બાઝનની કવિતાનું એક ઉદાહરણ નેહીએ—

પૂં વાઝન વાઝે રે મિતરાર છાઝે
મંઘલ મનમં ધમકે, રવાલ રંગમં જમકે
નૂતી મુત પર ઠમકે
પૂં વાઝન વાઝે રે મિતરાર છાઝે ॥

આ કવિઓની પછી ગુજરાતમાં ખડીબોલીની આ પરંપરા ઉર્દૂ કાવ્યપરંપરામાં વિચીન થઈ ગઈ. ગુજરાતમાં ઉર્દૂ શૈલીના પણ અનેક કવિ થયા છે. સંભળવું છે કે તે કવિઓનું અધ્યયન હો. મદની સાહેબે 'ગુજરાતકે ઉર્દૂ કવિ' નામની પોતાની પી. એચ. ડી. થિસિસમાં કર્યું છે.

૬. રાજાઓ અને રાજપ્રમુખ કવિઓની વિદિ કવિતા

જેનો રીતે લેખક, રામીનાથજી, સંત, જીન અને સૂફી સંપ્રદાયોએ ગુજરાતમાં વિદિ કવિતાને પોતાના આશ્રયમાં ઉછેરવાનો અવસર આપ્યો, તે જ રીતે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના રાજાઓએ પણ વિદિને આશ્રય આપીને તેની અભિવૃદ્ધિમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે.

ગુજરાતના રાજાઓના હઠધર્મમાં વિદિને માટે વિશેષ સન્માન હતું. તેમના દરબારોમાં વિદિ કવિઓનો વિશેષ આદર હતો. દિનવર્ષમાં રચના કરનાર ભટ્ટવાણી તો પ્રત્યેક રાજના દરબારમાં અનિવાર્ય રીતે રહેતા જ હતા. કચ્છના મહારાજ લખપતિજીએ (સ. ૧૬૫૨-૧૬૬૧) ભૂજમાં હજીબાગની એક પાટશાહીના સ્થાપના કરી હતી. જે તે દિવસોમાં તે જાતની જાદુનભર્યાં એક જ પાટશાહ હતી.

ગુજરાતના રાજા મહારાજાઓના વિદિ પ્રેમનું આદર્શી વર્ણુ સાનું જળણ ઉદાહરણ બોલ્યું કરું હોય કે વિદિ કવિઓને આશ્રય આપવાનો

અને હિંદી શીખવાની સરખા કરી આપવાની સાથે સાથે પોતે પણ હિંદીમાં કવિતા કરતા હતા? રાજકોટના રાજકુમાર મહેશમુસ્લિમ, સૌરાષ્ટ્રના યાત્રા રાજ અમરસિંહ રૂપમવસિંહજી અને માનસિંહજી તથા કચ્છના મહારાવ લખપતિજીએ હિંદીમાં સુંદર કાવ્યોની રચના કરી છે. ગુજરાતનાં રાજકુટુંબો પૈકી કાંચરેડી કુટુંબની, હરીજીવાની ચાવડીજી અને જમસુતા પ્રતાપબાગની પણ હિંદી રચનાઓ સાંપડે છે.

આ કવિઓ પૈકી રાજકોટના રાજકુમાર મહેશમુસ્લિમ કૃત 'પ્રવીણ-સાગર' જેઈને તો અત્યંત જ પામી જવાય છે. ચોપાંતી સર્ગોનું આ વિશાળકાય માહકાવ્ય ચારણી, ઘજલ અને ખરીઓલી (હિંદી)માં લખવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતનાં રાજકુટુંબોનો હિંદીમાં આ સૌથી મોટો ફાળો છે.

રાજાશિન કવિઓ પૈકી ચારણ કવિઓએ ડિગ્ગમાં અનેક સુંદર પ્રબંધ કાવ્યોની રચના કરી છે, જેમાં હરદાસ ધિરાજ કૃત 'ભુવેપુરાણ', 'જર્ણપર પુરાણ' અને 'સત્યાપર્વ'; ઈસર ભારેટ કૃત 'હરિસસ'; કુંભા બૂઆ કૃત 'કુમ્ભણી હરણ'; સાંધા બૂઆ કૃત 'નાગદખન'; પાતાભાઈ કૃત 'જ્ઞાતિવાસ'; શામીદાસ મેઠ્ઠા કૃત 'એકાદશી મહાત્મ્ય' અને ઘજમલજી મેઠ્ઠા કૃત 'વિભાવિવાસ' ઉલ્લેખનીય છે.

સાંધા બૂઆના નાગદમણમાંથી ચારણી-ડિગ્ગ ભાષાશીલ્પીની એક વાનગી જુઓ. સૂતા કાવિય નાગને જગાડીને તેને નાચવા માટે ઉઘાટ કૃપુ પદ દયા ખાઈને નાગસુ કૃષ્ણને સંબોધન કરતી કરે છે—

કઠાં હૂત જારો; ઝંઝે તાજ કેહાં.

ગૂઠાં મૂલિયો ગાપરા કાગ ગેહાં.

બહો કારે કમ્પે, રહી ગાવ કાવે,
અસોવાર દેતી, દયા મોર આવે.

હજારો મુલો જાગમી નાગ હેતો,
ન ફૂલો ન છંદે નિલદાર નેતો.

મહાકાલ કાલો ન કો વાલ માને
વડો વોકરી વાજ હો કાલ પાને.

પ્રબંધ ઉપરાંત ગુજરાતના ચારણોએ મુકત રચનાઓ પણ કરી છે. સૌરાષ્ટ્રના ચારણોના દોહાની પ્રશંસા 'સોરઠિયો દુલો ભલો' એમ કહી કરવામાં આવી છે. દોહા ગુજરાતી ચારણોનો પ્રિય છંદ છે. વીરોને વિશ્વાસિતાની ઊંધમાંથી અઝાદીને જગાડવા માટે ચારણોનાં તીક્ષ્ણ વાક્યખાસુ આ જ છંદમાં છૂટ્યાં છે. કેટલાક વીરોનું માનવું છે કે, સોરઠા અને સોરઠ રાજ પણ હિંદીભાષી પ્રદેશોને ગુજરાતની જ ભેટ છે.

સોરઠી દોહાઓનાં કેટલાંક અપ્રતિમ ઉદાહરણ આપણે જોઈએ—

જનમ વકારાપ હી નયો, મમૂ તિર લગ્ન ન મયગ.

તોલા તુરો ન માષિયા, મોરી ગેલે ન લગ્ન.

નામ કુઠાવન ઘણ લેદો, ગાયો પીવ મઢવક.

માપી ચૂકો કામ ગલ, ગાયો મૂલ તફકા.

ધન ધકૂને મેઠી હુંલે લેલમ લાગી લાટ.

સો સજગા મલ જાવિયો, જેની જોતા લાટ.

મહેલો વહેરો રેવરો, દિવડા જાનમ જોલ.

વિપુ કટાલો કેવડો, ઘણ કકુની લોલ.

ગોજો વહેરો રેવરો, જવિવા નેહ મનેહ.

ઘણ ત્યાં ઘરતી રહે રહી, વિપુ જવાડો મેહ.

ગોજો વહેરો રેવરો, દિવડા માન ખરે.

ઘણ ગોજી વિપુ હારિયો, રાવરો ગાજ રેહ.

ગોજો વહેરો રેવરો, લોતવા કુકડ ગાજ.

ઘણ સંચાલે કંચગો, વિપુ સંચાલે ગાજ.

ચારણો સિવાય અન્ય કવિઓએ પણ રાજકાવ્યમાં રહીને ઘજલ ભાષામાં સુંદર કવિતાઓ રચી છે. એવા કવિઓમાં સોમશીરના પુલકર, કાશીનિવાસી ગુજરાતી કવિ ગંગાન, અમદાવાદ નિવાસી, ઉદયપુરના મહારાણા જગતસિંહના આશિન કવિ દલપતરાય બંસીપર, અઢવાલાડના ઓપક તથા અમદાવાદના કેવજરામ, આદિતરામ અને આત્મરામ કવીશ્વરનાં નામ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

૭. આધુનિક કવિઓની હિંદી કવિતા

આધુનિક યુગ કવિઓમાં આરું તાત્પર્ય છેલ્લાં સો-સવાસો વર્ષોનું છે. મધ્યયુગીન કવિઓની જેમ આ યુગમાં પણ ગુજરાતી કવિઓએ સ્વભાષામાં રચનાઓ કરતાં કરતાં સાથે હિંદીમાં પણ કાવ્ય-રચનાઓ કરીને પરંપરાગત પ્રવાહને ગુજરાતમાં પ્રચલિત રાખ્યો છે. આવા કવિઓમાં દલપતરામ, નર્મદ, સચિતાનારાયણ, ભાવાશંકર, તાનાશાવ, ઊદયચંદ કાન્હલ અને ગોવિંદ જિલ્હાભાઈ વગેરેનાં નામો ઉલ્લેખનીય છે. આ કવિઓ પૈકી દલપતરામ કૃત 'શાવસાખ્યાન' અને ગોવિંદ જિલ્હાભાઈની ત્રણ ઝળ રચનાઓ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. ગુજરાતના વર્તમાન હિંદીકવિ કવિઓમાં 'વીરાણસુ' મહાકાવ્યના કર્તા મૂલદાસ તથા 'ગાંધીખ્યાન'ના કર્તા દુલેશચંદ કચ્છીનાં નામ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

કવિઓની સાથે સાથે આ યુગમાં ગદ્યલેખકો પણ ઘણા. ગુજરાતના ગદ્યલેખકોની પરંપરાના શીર્ષસ્થિતિ હિંદી ગદ્યના પ્રથમ ઉન્નાયક લક્ષ્મણલાલ ગુજરાતીથી ગણવા જોઈએ.

દયાનંદ સરસ્વતીથી શરૂીને ગાંધીજી સુધી ગદ્યલેખનની આ પરંપરા પ્રચલિત રહી છે. સ્વ. મણુલાલા અને કાકાસાહેબ કાલેલકરે પણ હિંદીમાં ઘણું બધું લખ્યું છે. ચંદિન સુખલાલજી તથા ઇન્દ્ર વસાવપ્રાનું નામ ગુજરાતના હિંદી ગદ્ય લેખકોમાં ઉલ્લેખનીય છે.

હિંદી સમૂહભાષા બની તે પછી તેના પ્રચાર અને પ્રસારમાં પણ ગુજરાતે મહત્વસૂચી ફાળો આપ્યો છે. પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ અહીંમાં અપ્રાસંગિક બધાય.

ઉપરના વિવરણથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે ગુજરાતના વિવિધ સંપ્રદાય અને રાજ્યોના આકાશમાં હિંદીને ફેલાવાવાવાનો પાંચમ અવસર મળ્યો હતો. એવા પરિણામરૂપે ૧૫મી સદીથી શરૂીને આજ સુધી ગુજરાતમાં હિંદીના અનેક સુકવિ ઘણા આવ્યા હિંદીસેવી ગુજરાતી કવિઓની સંખ્યા ૩૦૦થી પણ વધારે હશે. આ કવિઓએ ડિગ્ગ, ઘજલ, અપભ્રંશ અને ખરીઓલીમાં અનેક ગોરવ-ગૃંથોની રચના કરી છે. તે પૈકી 'પ્રવીણસાગર' અને 'વીરાણસુ' જેવાં મહાકાવ્ય; 'કાન્હલ પ્રબંધ', 'સુખલલક', 'નાગદમણ' અને 'શાવસાખ્યાન' જેવાં પ્રબંધ-કાવ્ય; તથા 'દયારામ સતસર્ગ', 'દિસાનનાવાની' અને 'આનંદધન બલોલરી' જેવાં મુકત કાવ્ય ઉલ્લેખનીય છે.

અંતિરેલીઓ ગણવામાં આવેલા આ પ્રદેશની ગોદમાંથી ઉપલબ્ધ વિપુલ સાહિત્ય-સ્તંભો જોતાં એમ નિવિવાદ કરી શકાય કે હિંદી સાહિત્યને ગુજરાતે આપેલો આ ફાળો મુક લેવા છતાં પણ મલાન છે.

(મૂળ હિંદી લેખનો અનુવાદ)

ગુજરાતીમાં બંગાળી સાહિત્ય

શ્રી રમણલાલ સોની
(મોઘસા)

બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં જેટલાં પુસ્તકો જિતવાં છે એટલાં અંગ્રેજી સિવાય બીજા કોઈ ભાષામાંથી જિતવાં નથી અને લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ જેઈએ તો બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં જિતેલાં જેટલાં વંચાયાં છે અને વંચાય છે એટલાં બીજા કોઈ પણ ભાષામાંથી (અંગ્રેજીમાંથી સુધ્ધા) જિતેલાં પુસ્તકો વંચાતાં નથી. આનું કારણ સમજવું અપેક્ષા નથી. ભારતના બે સામસામા છે—પૂર્વ-પશ્ચિમે આવેલા ગુજરાત અને બંગાળ એ દેશોની પ્રજામાં હૃદયના ગુણની એકતા છે, ભાવની એકતા છે—બંગાળી પુસ્તકોમાં ભાવના અને લાગણીનો ઉત્કેષ પ્રધાનપણે જોવામાં આવે છે, જેણે ગુજરાતી વાચક વર્ગ પર પોતાની મજબૂત પકડ જમાવી છે. પરિણામે આજે બંગાળી પુસ્તકોના ગુજરાતી અનુવાદોની સંખ્યા વધતી જાય છે અને, ખાસ કરીને નવલકથાની બાજતમાં, એમ કહેવું ખોટું નહિ ગણાય કે ગુજરાતી નવલકથાઓના જેટલાં—તેથી વધારેનો નહિ—જ ગુજરાતીમાં જિતેલી બંગાળી નવલકથાઓ આજે ગુજરાતમાં વંચાય છે.

બંગાળી પુસ્તકોને ગુજરાતીમાં ઉતારવાની પહેલી શરૂઆત કરી શ્રી નારાયણ હેમચંદ્રે. એ સાધુપુત્ર દેશવિદેશના પ્રવાસી હતા. તેમની જ્ઞાનપિપાસા જેવી પ્રબળ હતી, તેવી જ્ઞાનપ્રચારની તેમની ઝંખના પણ તીવ્ર હતી. તેમણે બંગાળીમાંથી ધ્વાસિક પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઉતાર્યાં છે. પરંતુ ભાષાની કે અર્થની વિષદતાની તેમને પરવા નહોતી. તેથી શ્રી નગીનદાસ પારેખ કહે છે તેમ “તેમના અનુવાદો ઘણી વાર ખરબચડ અને દુર્લેખ બની જતા.”

શ્રી નારાયણ હેમચંદ્રે કરેલા અનુવાદોમાં ‘સીતા વનવાસ’, ‘આર્યક્રિમિ’, ‘ગંગા બોવિદસિય’ ‘બ્રાહ્મધર્મ’, ‘સદ્ગતિસૂત્ર’, ‘ભારતમંદિર’, ‘વિષ્ણુ’, ‘અશ્વમી’, ‘પુત્રવિક્રમ’, ‘સંન્યાસી’ વગેરે નોંધપાત્ર છે.

પૂ. મહાત્માજીએ અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી, તે પછી ગુજરાત અને ધાર્મિકનિર્મલોનો સંબંધ વધારે નિકટનો અને વધારે ધનિક થયો. આજની સાઝનીસ વર્ષ પહેલાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠે ભારતીય ભાષાઓના ચીતધરના અભ્યાસની જોગવાઈ કરી હતી. હજુ ગુજરાત મુનિવર્ષદેહીમાં આપણે એ કરી શક્યા નથી. મહાત્માજી દ્વારા ધણી ઘણી ભેટો દેહને અને ગુજરાતને થઈ છે, તેમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ એક મોટી ને મહત્વની ભેટ છે. એ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના દ્વારા મહાત્માજીએ ગુજરાતની સાહિત્યને જાગરો વેગ આપ્યો છે. બંગાળી

સાહિત્યને એના શુદ્ધ રૂપમાં ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો મોટો જવાબદારી જાય છે તે શ્રી નગીનદાસ પારેખ પણ એ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના જ સ્નાતક છે, અને વિદ્યાપીઠે જ તેમને ધાર્મિકનિર્મલો મોકલી બંગાળી ભાષાના તેમના અભ્યાસને પરિપક્વ કરવાની તક આપી હતી.

બંગાળી સાહિત્ય તરફ એકદમ જ સામાન્ય વાચક વર્ગનું ધ્યાન ખેંચાણું તે તો પૂર્ણ મહાદેવભાઈએ શરદભાભુની કૃતિઓ ‘વિરાજ-વલુ’, ‘ભિદુર છેલે’, ‘ચમેર સુમતિ’ વગેરે કૃતિઓને ગુજરાતીમાં ઉતારી ત્યારે. એ પહેલાં પણ અનુવાદો તો થતા જ રહ્યા હતા. તે વખતે આ અનુવાદોનું ચાલક બળ આપણા દેશમાં વ્યાપેલી ધર્મ અને સામાજિકધારણાની પ્રવૃત્તિ હતું. એથી કરીને મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, કેશવચંદ્ર સેન (‘નવવિધાન’), ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર (‘વિધવા-વિવાહ’), અમિત્રવીરકુમાર દત્ત (‘ભક્તિપોગ’), બંકિમચંદ્ર (‘ધર્મતત્ત્વ’, ‘કૃષ્ણચરિત્ર’ વગેરે) વગેરેના ગ્રંથો ગુજરાતીમાં જિત્યાં. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ, પાગલ હરનાથ, નાગ મહાશય, આનંદમયી માતા અને એમને લગતાં ઘણાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં આપ્યાં. આર્યધર્મ-નીતિ, વાલ્મીકિર જય, કૃષ્ણજવન, અમિત્રવિનાયક, રામાયણી કથા, મહાભારતમંજરી વગેરે પુસ્તકોને આમાં ગણાવી શકાય.

વિધવિધ પ્રકારનાં અસંખ્ય પુસ્તકો બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં જિત્યાં છે તેની પૂરી નોંધ આપવાનું શક્ય નથી. પરંતુ એ તરફ જરા નજર ફેરવી લઈએ.

ઈતિહાસ-ગ્રંથોમાં સિપાહી મુલનો ઈતિહાસ, સિયાજીયા, મિર-કાસિમ, ફરંગી વલ્લિક, મહાન સમ્રાટ અકબર વગેરેને ગણાવી શકાય.

જીવનચરિત્રોમાં રાજ રામચોદન ચક્ર, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથની આત્મ-કથા, રવીન્દ્રનાથની જીવનસ્મૃતિ, છેલ્લેના વિદ્યાસાગર ચરિત્ર, તાનસેન, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ વગેરે નોંધપાત્ર છે.

શ્રીઅરવિદ્યોષ કૃત કથાવાસની કથાણી, બારીન્દ્રની આત્મકથા, નિર્વાહિતેર આત્મકથા વગેરે એકઠાં ગુજરાતીમાં ખૂબ જ વંચાતી ચોષકોએ છે.

બંગાળીમાંથી જિતેલાં ચિત્રનામક ગ્રંથોની સંખ્યા પણ નાની અને ઓછી મહત્વની નથી. રવીન્દ્રનાથ કૃત સમાજ, સ્વદેશ, સ્વદેશી સમાજ, શિક્ષા, ધર્મ, ધાર્મિકનિર્મલો, માનવધર્મ, સાહિત્ય, પ્રાચીન સાહિત્ય, પંચજોતેર ડાયરી, ચક્રિયાર ચિકિ, ચરિત્રપૂજ, વિશ્વપરિચય, મહાત્મા ગાંધી, સળગત રોકડ તથા બીજાં બેંખોની ભારત-નિરૂપ,

કાવ્યવિચાર, કાવ્યજિજ્ઞાસા, કાવ્યમીમાંસા, તીર્થકર, નૃત-સાધના, મધ્ય-મુગની સાધનાધારા વગેરે.

કાવ્યોના અનુવાદ ઓછા થાય તે દેખીતું છે. રવીન્દ્રનાથ કૃત ગીતાંજલિના ગુજરાતીમાં આઠ અનુવાદો છે. રવીન્દ્રનાથના બીજા કાવ્ય-ગ્રંથ 'કથા ઓ કાલિની' ના ચાર અનુવાદો છે; શ્રી અરેચંદ મેઘાણીએ રવીન્દ્રનાથની કેટલીક કાવ્યોનો અનુવાદ 'રવીન્દ્રગોષ્ઠી' નામે સંશ્લેષ રૂપે પ્રગટ કર્યો છે, જે ખૂબ લોકપ્રિય નીવડ્યો છે તેની અહીં મોંઘ લેવી જોઈએ.

નાટકો અને પ્રદર્શનોમાં પણ અનેક પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઊતર્યા છે; જેમાં દ્વિતીન્દ્રલાલ રાય કૃત ચેવાડપતન, શાહજહાં, રાણા પ્રતાપ, ભીખા, સીતા, ઘરફાળાબુની કૃતિઓનાં નાટ્યરૂપાંતરો વિજયા, વિરાજ-વલ્લુ, ભેરવી, ચંદ્રનાથ, રમા, બિહાર છેવે; રવીન્દ્રનાથની કૃતિઓ- યુકથ, વિસર્જન, મુક્તધારા, મુકુટ, અચલાચતન, નટીર પૂજા, ગૃહપ્રવેશ, શિરકુમારસભા, હાસ્યકોનુક, વ્યંગકોનુક, વૈકુંઠે ખાતા, માલિની, ચોપ-બોધ, રથેશ રક્ષિ, પ્રકૃતિર પ્રતિષ્ઠા, રાજા, તાસેર દેશ, રાજા ઓ ચણી, ચંદ્રાલિકા વગેરે છે.

નવલકથા—દરેક દેશમાં ખૂબ જ વંચાતો સાહિત્યપ્રકાર નવલકથા છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ નવલકથાઓની ઘણી મોટી સંખ્યા ભંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં ઊતરી છે. બંધિમર્ચંદ્ર, રવીન્દ્રનાથ અને શરદચંદ્રની તમામે તમામ કૃતિઓ ગુજરાતીમાં છે—કેટલીકના તો એક કરતાં વધારે અનુવાદ થયેલા છે. ઉપરાંત પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય, તરેશચંદ્ર સેનગુપ્તા, ચારુચંદ્ર બંદોપાધ્યાય, સૌરીન્દ્રગોહન મુખોડ,

રાખાલદાસ બંદોડ, રીવજનંદ મુખોડ, પ્રેમિન્દ્ર રાય, નારાયણ ભટ્ટાચાર્ય, વિજયતિભૂષણ બંદોડ, નારાયંકર બંદોડ, માલિક બંદોડ, નિરુપમા દેવી, અનુરૂપા દેવી, શાંતા દેવી, સીતાદેવી, સ્વર્ણકુમારી દેવી, પ્રભાવતી દેવી, હુમાયુન કબીર, પાંચડી દે, પ્રમોદચંદ્રન સેન, દેવેશ દાસ, અવનીન્દ્રનાથ ઇકુર વગેરે લેખકોની સંખ્યાબંધ કૃતિઓ ગુજરાતીમાં ઊતરી છે.

ભંગાળી સાહિત્ય વિશે ગુજરાતીમાં વિવેચનો પણ સારા પ્રમાણમાં લખાયાં છે. શ્રી નગીનદાસ પારેખે 'ભંગાળી સાહિત્યનું વિશ્લેષ-દર્શન' લખેલું છે. શ્રી બલવંતરામ ઇકોર, રામનારાયણ પાઠક, નગીન-દાસ પારેખ, અરેચંદ મેઘાણી વગેરેએ ગુજરાતીમાં ઊતરેલા ભંગાળી ગ્રંથોનાં (જેમાં કાવ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે) વિસ્તૃત વિવેચનો કરેલાં છે, જે ખૂબ મોંઘપાત્ર છે.

આમ ઘણી મોટી સંખ્યામાં ભંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં ઊતર્યા છે તે એ પ્રવૃત્તિ હજી ચાલુ છે. છતાં નવાઈની વાત એ છે કે મોટા પ્રમાણમાં વંચતી ભંગાળી નવલકથાઓ અને 'વાર્તાઓએ' આપણા વાચકવર્ગની રુચિને પોરી છે ખરી, પણ એ અનુવાદોએ આપણા વાર્તા અને નવલકથાલેખકો ઉપર નજરે પડે તેવો પ્રભાવ પાડ્યો નથી. કોઈએ એમાંના કોઈ લેખકનું અનુકરણ સુધ્ધાં કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી (શ્રી સ્નેહરામિ કૃત 'તૂટેલા તાર' ભેગા એકાદ અપવાદ સિવાય) કવિતામાં પણ આપણા કવિઓ રવીન્દ્રનાથના એવા પ્રભાવથી, એકંદરે મુક્ત રહ્યા છે." શ્રી નગીનદાસના આ શબ્દો સાથે સંમત થઈ હું આ પ્રબંધ સમાપ્ત કરીશ."

* સને ૧૯૫૭ના ડિસેમ્બરમાં અમદાવાદમાં મળેલા ભંગાળી સાહિત્ય સંમેલનમાં શ્રી નગીનદાસ પારેખે કરેલા પ્રવચનનો આ લેખ લખવામાં, તેમની સંમતિથી ઉપયોગ કર્યો છે.

હેલ્થ દશકાનું ગ્રંથપ્રકાશન

શ્રી દશરથરાવ શાહ
(કોષ્ટીચર્ટ વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય, અમદાવાદ)

સામાન્ય રીતે ગુજરાતી ભાષાનું સ્થાન ભારતની આધુનિક ભાષાઓમાં દક્ષિણની ભાષાઓ બાદ કરતાં ચોથા નંબરનું છે. બંગાળી, હિંદી, મરાઠી ને ત્યાર બાદ ગુજરાતી તેની સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ આવે છે. આપણી બીજી મોટા ભાગની ભાષાઓની જેમ ગુજરાતી પણ મૂળ સંસ્કૃતમાંથી જ ઊતરી આવેલી છે, એ રીતે એ પણ સંસ્કૃતની પુત્રી જ છે.

ઈસવી સનના દસમા સેકાની આસપાસ આ બધી દેસી ભાષાઓ અપભ્રંશમાંથી ઉદ્ભવી. એ રીતે ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ સામાન્યતઃ છેલ્લાં લગભગ હજાર વર્ષનો કંઈ શક્ય, પરંતુ ચક્રાતનાં લગભગ પાંચસો, વર્ષની ગુજરાતીને આપણે જૂની ગુજરાતી તરીકે ઓળખીએ છીએ. આજની ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ લગભગ છેલ્લાં પાંચસો વર્ષનો કંઈ શક્ય, જે આજે કડીબલ રીતે સુપ્રાપ્ત છે.

લગભગ બધી જ ભાષાઓની જેમ ગુજરાતીમાં પણ ચક્રાતમાં પદ્યલખાણો જ ઉપલબ્ધ છે, જેમાંનાં ઘણાંખરાં ગ્રંથસ્વ થયાં છે ને કેટલાંક થતાં જાય છે. હજી પણ કેટલાંક પુરાણો ગુજરાતી ગ્રંથો પુરાણો-પોથીઓ રૂપે હસ્તલિખિત પણ મળી આવે છે. ગુજરાતી છાપકામની ચક્રાત આજથી લગભગ સવાસો વર્ષ પૂર્વની જ છે ને એ રીતે સૌ પ્રથમ ગુજરાતીમાં મુદ્રિત પુસ્તક ૧૮૩૩ની સાલનું પ્રાપ્ત છે, જેનું નામ 'વિદ્યાસંગ્રહપોથી' છે અને જેમાં એક પણ બેચર નથી અને જે પોર્ટુગીઝ સંસ્થાન દમણમાં છપાવેલું છે.

આ પછી ૧૮૬૭ની સાલમાં મુંબઈ સરકારે કોષ્ટીચર્ટ એક્ટ કર્યો અને તે અનુસાર ગુજરાતીમાં છાપના નાનામોટા કોર્ટ પક્ષ ગ્રંથ-પ્રકાશનની અમુક નકલો તેની પાસે સંગ્રહ થવા માંડી. આ રીતે ત્યારથી માંડીને તો આજ સુધીનાં ગુજરાતી પ્રકાશનો એકસાથે જોવા મળી શકે છે. આગ્રહી અલગ પછી મુંબઈ સરકારે પ્રાદેશિક મોરટે ગ્રંથાલયો મંજૂર કર્યાં ને તે રીતે ગુજરાતમાં પણ અમદાવાદમાં ગુજરાત રીજિનલવ લાઈબ્રેરી થઈ ને તેને સરકારે પોતાનો કોષ્ટીચર્ટ વિભાગ સોંપ્યો. તે પછી ૧૯૪૮નો તે અમદામાં સુધારે કરીને દરેક મુદ્રક પોતાને ત્યાં છાપના જે તે પુસ્તક સોંપાં પ્રાદેશિક ગ્રંથાલયને મોકલી અપાવે એમ કરવામાં આવ્યું છે. એ રીતે છેલ્લા દશકામાં ગુજરાતીનું ગ્રંથ-પ્રકાશન જણવતે માટે સરખા વર્ષ ને તે રીતે આ દશકામાં ૧૨,૦૧૭ જેટલાં પ્રકાશનો થયાં છે એમ જણવા મળે છે. મુખ્યત્વે વિષયવાર ગ્રંથપ્રકાશન તો ને અનુસાર થવા જાય છે :

વિષય	કુલ	ટકા
૧. સાહિત્ય	૪૦૮૪	૩૪
૨. કેળવણી	૩૪૭૯	૨૯
૩. ધર્મ	૧૯૨૬	૧૬
૪. વિજ્ઞાનો	૬૯૧	૬
૫. સમાજસાહ્ય	૪૦૨	૩
૬. અર્થશાસ્ત્ર	૩૬૨	૩
૭. ઇતિહાસ	૩૦૧	૩
૮. તરિકાન	૨૨૦	૨
૯. ગોપીસાહિત્ય	૧૬૦	૧
૧૦. પરચૂર	૩૯૨	૩
કુલ	૧૨૦૧૭	૧૦૦

સાહિત્ય

સામાન્ય રીતે કોઈ પણ ભાષામાં ગ્રંથપ્રકાશન પ્રવૃત્તિમાં સૌથી વિશેષ ફાળો સાહિત્યનો જ હોય છે. અહીં સાહિત્ય એટલે લલિત વાર્તાઓ એ અર્થમાં લેવાનું છે. ઉપરોક્ત આંકિકાઓ દર્શાવે છે એમ છેલ્લા દશકામાં કુલ ગ્રંથપ્રકાશનમાં લગભગ ત્રીજો ભાગ તો સાહિત્યનો જ છે. આ સાહિત્યનાં પ્રકાશનોમાં મુખ્યત્વે મૌલિક ગુજરાતી સર્જનો જ છે અને કેટલાંક અનુવાદ થયેલાં પ્રકાશનો છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ કુલ ૪૦૮૪ સાહિત્યિક પ્રકાશનોમાં ૩૩૫૮ જેટલાં મૌલિક છે, જ્યારે ૭૨૬ અનુવાદિત છે. આ અનુવાદો પણ ખાસ કરીને અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, બંગાળી, હિંદી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાંથી થયેલા છે.

રૂપવિભાગની દૃષ્ટિએ સૌ પ્રથમ આપણે આગળ પણ જોવું તેમ સાહિત્યનાં હંમેશાં કોઈ પણ ભાષામાં કાવ્યની ઉત્પત્તિ જ પહેલી હોય છે, જેકે આંકિકાની રીતે જોઈતું તો હવેના જમાનામાં સાહિત્ય-પ્રકારમાં સૌથી વિશેષ પ્રકાશનો વાર્તાનાં જ થતાં જાય છે. ૪૦૮૪ જેટલાં પ્રકાશનોમાં લગભગ ચોથો ભાગ એટલે કે, ૯૭૪ કાવ્યનાં છે.

છેલ્લા દશકામાં ઘણાં નવા પ્રતિભાસંપન્ન કવિઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉભર્યા છે, જેમની કાવ્યસંગ્રહોએ સાહિત્ય રસિક જનતાનું ધ્યાન વિશેષ આકર્ષ્યું છે. આ કાવ્યોમાં નવા જમાનાને સ્પર્શતી અનેક ભાવનાઓ, માનવજીવનની અવનવા સ્પર્શનો તથા અગત્યની આગળ વધતી દુનિયાને આલેખની ઊંડિઓ નાનતું પડે છે; તો

સાપ્તસાધ્ય પ્રાચીન ભાવનાઓને અનુકૂળ ભક્તિભાવથી ભરપૂર એવી રચનાઓ પણ સાવ સુઘડી નથી ગઈ. આમ આઝદી પછીનાં આ અગત્યનાં દશ વર્ષોમાં ભારતની ભાવનાઓએ બહુ કે અનેકવિધ રીતે કાવ્યમાં સાકાર રૂપ લીધું હોય, તેવું દર્શન આ કાવ્યો કચવી જાય છે. તદુપરાંત આ દશકા દરમ્યાન વાઘોડી કૃત રાખાપણના કાંઠવાર ગુજરાતી અનુવાદનું કાર્ય શ્રી હંસાબહેન ચલેતાએ શરૂ કર્યું છે, તે પણ ધ્યાનપાત્ર છે.

નાટ્યસાહિત્ય

સાહિત્યવિકાસની રીતે કાવ્ય પછી નાટ્યસાહિત્યનો નંબર આવે છે. જેકે આ સાહિત્યપ્રકાર સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ઓછો ખેંચાય છે. છતાં ગુજરાતની રીતે દિવસે દિવસે તેમાં કંઈક વિકાસ થતો જતો હોય એવું જુદા નંબરે પડે છે. આ ગાળા દરમ્યાન ૩૧૦ જેટલાં આ વિષયનાં પ્રકાશનો આવ્યાં છે.

કાવ્યની જેમ નાટ્યોમાં પણ વિવિધ વિષયો આવતા જાય છે, પરંતુ નાટ્યપ્રકાર કાવ્ય તેમ જ દૃશ્ય બંને હોઈને સારા ભજવી શકાય તેવાં સાદાં ને સરળ નાટ્યોની ખોટ હજી ગુજરાતી સાહિત્યમાં સાથે છે. નાટક માંત્ર ઉદ્દેશીને કે લાક્ષણિકી કરાવનારાં જ હોય, તો તેવી લોકો સમક્ષ તેજ્ય કરવાનો કંઈ અર્થ રહેતો નથી. છતાં બહુ ઓછી સંખ્યામાં પણ એવાં શિષ્ટ નાટ્યો મળતાં રહે છે એટલી સારી વાત છે. આ દશકામાં એકઠીનો વિકાસ ઠીક ઠીક થયો છે એમ કહી શકાય. સાચે સાચે શૈલોપકો તેમ જ વેળનાટ્યોનો ઉપયોગ પણ વધતો જાય છે. આ રીતે નાટ્યસાહિત્ય બધી રીતે ફૂલીફાલી રહ્યું છે.

વાર્તા-સાહિત્ય

આ પછી ત્રીજી અને સૌથી વિશેષ પ્રચલિત પ્રકાર છે વાર્તા-સાહિત્યનો. આ પ્રકાર વિષે તો કંઈ કહેવાપણું જ નથી એમ કહીએ તો ચાહે. ૪૦૮૪ જેટલાં સાહિત્યિક પ્રકાશનોમાં ૨૪૩૬ એટલે કે લગભગ ૬૦ તો આ જાતનાં જ પુસ્તકો છે. આ પ્રકારમાં નવલકથા, નવલિકા, ફૂંકી વાર્તા એમ બધાંનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આંકડાની દૃષ્ટિએ દર મહિને સરેરાશ ૨૦ જેટલાં પુસ્તકો આ પ્રકારનાં બહાર પડે છે. અલગત એમાં લોકોની માથ પછી ભાગ ભજવતી હશે, છતાં લોકો આવળ થું પીરસવું ન પીરસવું તેનો વિવેક જે સાહિત્યકારો નહિ રાખે તો આમજનતાની નીતિમતાના પોરણને સારી પેઠે ઉતારવામાં સિનેમા પછી આ વાર્તાસાહિત્ય જ છે અને તેને માટે તેઓ જ્યામદાર છે, એમ માનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય છે. આવી જાતનાં વાર્તાવિકાસને નામે જે ગમે તેવું ગંભીર સાહિત્ય રજૂ કરી શકાનું હોય, તો તેને સાહિત્ય જ કહી શકાય કે કેમ તે જ મોટી પ્રશ્ન છે. કોઈકે આલંકાર પ્રખટ થતા વાર્તાસાહિત્યને 'ધાસવેટિયા' સાહિત્યનું ઉપનામ આપ્યું છે, તે તદ્દન જ વધારાં લાગે છે. અલગત બધું જ વાર્તાસાહિત્ય એવું હોય છે એવું કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ સંકોચે મણુના સાહિત્યમાં જે અયોગ જેટલું ઉચ્ચ સાહિત્ય હોય, તો બહુતર છે કે સાહિત્યસંજ્ઞા બંધ થઈ જાય. સાહિત્યનો ઉદ્દેશ સમાજને ઊંચે લઈ જવાનો છે, નહિ કે સમાજને બૂરાઈઓમાં ચઢતો કરવાનો. હિંદી સાહિત્યનો મને

વિશેષ પવિત્ર હોવાને કારણે હું કહી શકું કે એમાં શ્રી પ્રેમચંદ્રના વાર્તાસાહિત્યને ઉચ્ચ કોટિનું ગણાવી શકાય. એમ જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ લશે, પરંતુ કોણ જણે કેમ આ ઉચ્ચા દશકામાં વાર્તાસાહિત્યને અનેક વિષયો તથા પ્રકારો ખેંચ્યા હોવા છતાં એકંદરે સમાજનું સત્તાનાશ વાળું છે એમ નિરાંત કહી શકાય.

આ મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો સિવાયનાં સાહિત્યિક પ્રકારનો ૩૬૪ થાય છે, જેમાં ઈતર ગદ્યસાહિત્ય, નિર્મળો, વિવેચનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આપણે ત્યાં વિવેચનાત્મક સાહિત્યની ખૂબ ખોટ છે, છતાં વર્ષોવર્ષ તેમાં લોકોધારો ઉમેરે થતો જ રહે છે તે હંદ છે. નિર્મળ સાહિત્ય પણ બહુ ઓછું ખેંચાય છે, છતાં કાકાસાહેબ કાંચેલકર જેવા સમર્થ વિદ્વાનને કારણે આ ખોટ ઓછી દેખાય છે.

આ રીતે આપણે ત્રી પ્રથમ ગુજરાતી ગ્રંથપ્રકાશનોમાં સાહિત્યનો વિષય ભેળો. એકંદરે આ વિષયે સારી એવી પ્રગતિ સાધી છે, એમ કહી શકાય. હવે તે પછીની બીજી અગત્યનો વિષય કેળવણી થઈએ.

આપણી સ્વનંતરા બાદ ભારતમાં જે કોઈ સૌથી વિશેષ મહત્વનો પ્રશ્ન હોય તો તે કેળવણીનો હતો. ગાંધીજીએ તો ૧૮૩૦માં જ પાણીની કેળવણીની અમુલ્ય ભેટ ભારતને ચરણે પરી હતી. તેનો અમલ પણ કેટલાંક રાજ્યોમાં અંશતઃ થયું થયો હતો, છતાં પરદેશી રાજ્યને કારણે આપણે સંપૂર્ણ અમલ નહોતા કરી શકતા એવું બહાનું હતું. પરંતુ આઝદી બાદ આજે આટલાં વર્ષો પછી કેળવણીની બાબતમાં આપણે પહેલમર એક તરુ પણ આગળ વધ્યા છીએ કે કેમ એ પ્રશ્ન છે, બરે જૂની અંગ્રેજી કાંચની કેળવણી જ વધુ ને વધુ મળતી કરતાં જવાના પ્રયત્નો થતા હોય એવું અત્યારે તો દેખાય છે. જેકે ઉપરલેખા પ્રશ્નનો કેટલાંક રાજ્યોમાં થયું થઈ ગયા છે. તે તેમની સરખામણીમાં મુંબઈ રાજ્યે કંઈક ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરી હતી એમ કહી શકાય. કેળવણીમાં છેક પ્રાથમિકથી માંડીને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી માનુષ્યા જ તેનું માધ્યમ હોઈ શકે એ સિદ્ધાંતસિદ્ધિ વાત પણ આજે કેટલી રમવામાં પડી છે, તે જોઈ શકાય છે. છતાં પ્રગતિશીલ મુંબઈ રાજ્યે કેળવણીની દિશામાં કરેલા અગત્યના ફેરફારોના કારણે ગયા દશકામાં જે ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીનાં ગુજરાતી ભાષામાં ધણાપણા વિષયોનાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે, એ દૃષ્ટિએ શૈક્ષણિક પ્રકાશનોમાં ૩૪૭૮માં ૩૩૧૫ તો માત્ર પાકપુસ્તકો ને વાઈડોનાં જ છે, એટલે કે લગભગ ૯૫ ટકા પુસ્તકો આ જાતનાં છે; બાકીનાં ૧૬૪ જેટલાં છે.

આ રીતે કેળવણીવિષયક પુસ્તકો ગયા દશકામાં સરકારી નવી નીતિને કારણે ખૂબ સંખ્યામાં દેખાય છે, પરંતુ તે માત્ર કંઠ વગેરે નિશ્ચિત થવાને કારણે જ છે એમ સામાન્યતઃ કહી શકાય.

ધર્મ

આપણે ત્રી જાણીએ છીએ, એમ ભારતમાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય અનાદિ કાળથી ચાલતું આવ્યું છે અને ચાલુ રહેશે એમ માનું

તો માનવું છે અને એ રીતે ધાર્મિક સાહિત્ય ભારતની બધી ભાષાઓમાં સારા એવા પ્રમાણમાં મળે છે. સંસ્કૃતના વૈદિક સાહિત્યથી માંડીને આજની આપણી ભારતીય ભાષાઓ સુધીના વિકાસક્રમમાં ધર્મ પણ એક અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

ભારતે હંમેશાં પરધર્મેને આપકાર્યા છે ને તે રીતે બિનહિંદુઓની સંખ્યા પણ આ દેશમાં વિભાજન થયા પછી પણ કમોડોની છે, એ કારણે મુખ્યત્વે હિંદુ ધર્મનું સાહિત્યસર્જન થવા ઇષ્ટચંત્ર બીજા ધર્મોનું સાહિત્ય પણ વિપુલ રીતે પ્રકાશિત થયે જાય છે, ખાસ કરીને જ્યારે ભારત એક બિનસંપ્રદાયિક ચળવળ હોવાને કારણે આ દેશમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતા પાર વગરની છે અને તે રીતે જૈન, ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામી, પારસી વગેરે ધર્મોનું સાહિત્ય દરેક ભારતીય ભાષામાં દિવસે દિવસે વધતું જાય છે.

આ રીતે ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં પણ ગયા દાયકામાં જે ૧૯૨૬ ધાર્મિક પ્રકાશનો બહાર પડ્યાં, તેમાં હિંદુ ૯૮૪, જૈન ૩૭૮, ખ્રિસ્તી ૨૧૮, ઇસ્લામી ૧૪૨ ને એ સિવાયનાં ઇતર ૨૦૪ છે. આ રીતે લગભગ ૫૦ ટકા જેટલાં તો હિંદુ ધર્મનાં જ પ્રકાશનો છે, જેમાં વેણુવ, શામ્, શૈવ, આર્યસમાજ વગેરે પ્રકાશનોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે, જેના અંકગ્રં નીકળી થયા નથી, નહિ તો વળી વધુ સ્પષ્ટ થઈ પડતું.

પરંતુ આવા ધાર્મિક સાહિત્યમાં એક મોટી ઊંચણ ભાષાની જરૂર છે. મોટે ભાગે એવી અશુદ્ધ ગુજરાતી વપરાય છે કે અમુક પ્રકારનું શુદ્ધ જ વાંચવાને દેવાયેલી આખને આ બધું જ ખૂંચે છે. જોણી કે વાકરસુશુદ્ધ તો કપાય દેખાય જ નહિ, અને તેમાં ખાસ કરીને બિનહિંદુ ધર્મસાહિત્યમાં.

વિજ્ઞાનો

આપણે જાણીએ છીએ કે, આજનો જમાનો વિજ્ઞાનનો છે. આજે દુનિયા ભૌતિકશાસ્ત્રોમાં કુદરે ને ભૂલેકે આગળ વધી રહી છે. તે સમયમાં ભારત પણ નેનાથી કેમ અવિજ્ઞ રહી શકે? સ્વાધીનતા બાદ સર્વદેશીય વિકાસ સાધવાના પ્રમાણસર પંચવર્ષીય યોજનાઓ તૈયાર થઈ છે અને તે દ્વારા મુખ્યત્વે માનવીનો વિજ્ઞાન દ્વારા ભૌતિક વિકાસ સાધવાનો મહાભારત પ્રયત્ન સરકાર દ્વારા થઈ રહ્યો છે. અવગત તે કેટલો યોગ્ય અને જરૂરી છે એ જુદી વાત થઈ. પરંતુ આ વિકાસને કારણે વાર્તિક યંત્રોનો અર્થ જોઈ જાય છે. આજનાં અનેક જનનું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય અંગ્રેજીથી માંડીને બધી જ દેશી ભાષાઓમાં અત્યંત પ્રમાણમાં પણ પ્રગટ થવા માંડ્યું છે.

ગુજરાતીમાં પણ આપણું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ઠીક ઠીક પ્રકાશિત થતું જાય છે. એકે દેશી ભાષાઓમાં વિજ્ઞાનને ઉદારવાળાં પરિભાષાની મુશ્કેલી રહે છે, છતાં એકંદરે કેટલાંક એવા વિષયોની પરિભાષા. ખીરે-ખીરે સ્થિર થઈ જાય છે અને આપણને આપણું કામગીરી સચવાવા પૂરતું મદદગાર થઈ પડે એવું વૈજ્ઞાનિક જનપ્રકાશન થતું જાય છે. એકે વજી વિજ્ઞાનનો

કેટલોયે શાખાઓ ગુજરાતીમાં અભ્યાસિકરિત જ છે, પરંતુ તે દિશામાં પ્રયત્નો થઈ થઈ ગયા છે એ દૃષ્ટિએ ૫-૧૦ વર્ષે પણ જરૂરી સાહિત્ય પૂરું પડશે એમ વાગે છે.

એક વસ્તુ તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે કે, જ્યારે આવી વિદ્યાઓ ગુજરાતીમાં ઊતરવા માંડી છે, ત્યારે તેની પરિભાષા નાલક ભારેખમ ને જડ ન બની બેસે, તેની પૂરી કળજી રાખવી થઈ, જે તે વિષયના વૈજ્ઞાનિક તંદીદોએ પોતાના અંગ્રેજીના તે વિષયના જ્ઞાનને પોતાની ભાષામાં ઉતારતા જેવું જોઈએ.

૧૯૧ જેટલાં વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશનોમાં મુખ્યત્વે વૈદકનાં ૨૬૦, ઉપ-મુક કળાનાં ૧૩૩, ઇન્જીનીયરીંગ ૮૬, યંત્રવિજ્ઞાનનાં ૬૦, ખેતીવિષયક ૪૬ અને ઇતર ૧૦૬ છે. આ રીતે ૬ ટકા જેટલા વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યમાં લગભગ ત્રીજો ભાગ તો વૈદકનાં પુસ્તકોનો જ છે. જેમાં આયુર્વેદ, હોમિયોપથી, નેચરોપથી વગેરેનાં પુસ્તકોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

સમાજશાસ્ત્ર

ભારતનું સામાજિક જીવન દુનિયાભરના સર્વ દેશોમાં કંઈક અનોખું જ તે રહ્યું છે, તે એ કારણે કે ભારતની સંસ્કૃતિ આજે યાંત્રીઓ પછી પણ જીવંત છે અને તેથી જ ભારતનું સમાજશાસ્ત્ર સંસારભરને માટે એક માર્ગદર્શક સ્તંભ છે એમ કહીએ તો કંઈ અભુજનું નહિ ગણાય.

ભારતીય સમાજમાં પણ ગુજરાતી સમાજનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. ખાનપાન, પહેરવેશ, રહેઠીકસૂઝી, રીતરિવાજ વગેરે અનેક દૃષ્ટિએ 'ગુજરાતી પ્રજા બીજી બધી ભારતીય પ્રજાઓ કરતાં કંઈક જુદી જ તરી આવે છે. આ બધું વિશ્લેષ મુખ્યત્વે ગુજરાતનું લોકસાહિત્ય અને ગ્રામસાહિત્ય તથા ન્યાયજનનું સાહિત્ય પૂરું પાડે છે.

સમગ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ કંઈ અલગ નથી, છતાં ગુજરાતનું સમગ્ર લોકદર્શન તેનાં આ વિષયનાં પુસ્તકો દ્વારા આપણી સમજ સ્પષ્ટ થતું દૃષ્ટિએયર થાય છે. સમાજશાસ્ત્રવિષયક પરભાષી ગ્રંથોના અનુવાદ પણ ગુજરાતીમાં હવે થવા લાગ્યા છે, ને તે રીતે ગુજરાતનો સમાજ એ બધા વચ્ચે કળાં છે, તેનું દર્શન પણ થઈ શકે છે. આ રીતે આ વિષયનાં પ્રકાશનોમાં, સંસ્કૃતિ, લોકસાહિત્ય, ઐતિહ્ય, ગામડાં, જાતિઓ વગેરે વિષયનાં પુસ્તકો જેવા મળે છે.

અર્થશાસ્ત્ર

વિજ્ઞાનોના જેવું જ અર્થશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર થકાય. ભારતનું અર્થશાસ્ત્ર પરદેશોના અર્થશાસ્ત્ર કરતાં જુદા પ્રકારનું છે, છતાં કેટલાક પરદેશી અર્થશાસ્ત્રને જ કામ અર્થ લાગુ પાડ્યા જાય છે ને સરવાળે પાછા પડે છે. માત્ર આર્થિક પ્રગતિ એ જ જો જનનનો, સમાજનો કે દેશનો હેતુ હોય તો પછી માનવમન કે હૃદયને સ્પર્શે એવા પ્રયત્નો જોડા જાય જાય છે, જમ્મ વસ્તુનું એમ નથી. માનવ માત્ર રોટીની નથી જીવતો અને રોટી પણ છેવટે માનવ માટે છે, માનવ રોટી માટે નથી, એટલે આખાં અર્થશાસ્ત્રના મધમાં કેન્દ્રસ્થાને માનવ

હોતો જેઈએ. એને બદલે આજે તો અર્થશાસ્ત્ર માત્ર આંકડાઓની ટુંદ્રાઓમાં દસાઈ ગયું છે, ને તે રીતે ભારતને જાણે કે અમેરિકા બંનાવી દેવાનું હોય, તેવી મોહજબમાં સરકારે તંત્ર લાગી ગયું છે. આંધિક પ્રગતિનો લાભ પણ છેવટે એ માનવ સાબુત હશે તો જ છે એ વાતને હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી જેઈએ.

અનેક નવા નવા કાયદાઓ, અનેક પ્રકારના કરવેરા અને છેવટે વેપારની અનેક રીતસરો એ બધાથી જરેવા અર્થશાસ્ત્રમાં માનવ કયાં છે તેને થોધી કાઢવાની નજર છે. આ બધી દૃષ્ટિઓ અર્થશાસ્ત્રમાં ધ્યાનમાં રાખીને તે વિષયોનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં થતાં જાય કે, ઉત્તરની જાય તે અત્યંત આવશ્યક છે.

વિજ્ઞાનોની જેમ અર્થશાસ્ત્રવિષયક પુસ્તકોમાં પણ પરિભાષાનું ખૂબ જ ધ્યાન રાખવાની નજર છે. પ્રચલિત શબ્દોને આવકારતા જઈ નવા શબ્દોને ઉપયોગમાં લેતા જવાનું કામ ધીમે ધીમે પણ વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવતા રહેવાની નજર છે. અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા પણ ગુજરાતીમાં મોટે ભાગે તૈયાર થઈ ચૂકી છે. હવે તો શિશુસૂક્ષ્મોશમાં તેમ જ વેપારી ને અન્ય ક્ષેત્રોમાં તેના વપરાશને જેમ બને તેમ વધુ વધારતાં જેઈએ, તેમ તેમ જ આ વિષય વધુ લોકભોગ્ય થતો જવો.

ઈતિહાસ

ઈતિહાસના ગ્રંથોમાં હકીકતો, માહિતી ને વિગતો માટે પૂરી કળજી રાખવી પડે છે, નહિ તો ઘણી વાર માહિતી-વિષયક આવા ગ્રંથો ગેરસત્તે લઈ જનારા થઈ પડે છે. આપણા કરતાં પશ્ચિમમાં આવા ઈતિહાસવિષયક પુસ્તકોમાં આવી બાબતો પર ખૂબ જ ધ્યાન અપાય છે ને તે કારણે તેવાં પુસ્તકો સપ્રમાણ આધારભૂત ગ્રંથો તરીકે દુનિયાભરમાં પંકાય છે.

આપણે ત્યાં આવા પ્રકારની દસરા રાખતા આપણે થઈએ એ ઈચ્છનીય છે. ઈતિહાસવિષયક પુસ્તકો બધાં જ પ્રકારનોમાં એક જુદી જ ભાત પાડનારાં હોવાં જેઈએ, કારણ કે ઈતિહાસ એટલે ભૂતકાળને આવેખતી તકતીઓ, તેમાં જ કંઈ જોવા માગો તે તેના પ્રાકૃત સ્વરૂપમાં દુષ્પ્રમાણ થાય છે.

આ રીતે સમજીએ તો સમગ્ર ગ્રંથપ્રકાશનોમાં ઈતિહાસવિષયક ગ્રંથો જલે માત્ર ત્રણ ટકા જ રહ્યા, છતાં જો લગભગ ત્રણસો જેટલાં પ્રકાશનો દેશ અને દુનિયાને આપણી ભાષામાં રજૂ કરનારાં એક પ્રકારના ઐતિહાસિક આવેખો સમાન જ થઈ પડે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન

ગુજરાતી ભાષામાં આવા ગૃહ વિષયને ચર્ચતાં પ્રકાશનો પ્રમાણમાં ઘણાં ઓછાં ભાગ પડે છે. જેકે સામાન્ય રીતે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અભણ આપજનતામાં પણ એટલું બધું અણખે અણખે વ્યાખ્યા થઈ ગયેલું હોવાથી પુસ્તકો દ્વારા ખાસ ધીરસવાની કંઈ નજર લાગતી નહિ હોય, છતાં જો એવા વિષયનાં પુસ્તકો જો વધુ ને વધુ

થતાં જાય તો એ શાસ્ત્ર પણ વધુ ચર્ચાને લાયક તેમ જ સુચિતિત વર્ગને માટે અભ્યાસભોગ્ય એવી સામગ્રી પૂરી પાડી શકે. તત્ત્વજ્ઞાન-વિષયક ૨૨૦ જેટલાં પ્રકાશનો થતાં છે.

ગાંધી સાહિત્ય

આજે જ્યારે દુનિયાભરમાં ગાંધીસાહિત્યનો અભ્યાસ એક સ્વતંત્ર વિષય તરીકે દિવસે ને દિવસે વધતો જાય છે, ત્યારે આ વિષયનાં ઉપલબ્ધ પુસ્તકો કે સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચી શકે તો તે ઇંદર ગણાય, એ દૃષ્ટિએ આ વિષયનાં પુસ્તકો ઘણી જગ્યાએ બીજા વિષયોથી અલગ એકસાથે જોવા ચર્ચી શકે છે.

ગાંધીસાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે ગાંધીજીનાં લખેલાં તથા તેમને વિષે લખાયેલાં પુસ્તકોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આમ તો ગાંધીજી એ લગભગ એકે વિષય એવો નહોતો રાખ્યો, કે જેના વિષે તેમણે કંઈ લખ્યું ન હોય. એ રીતે જેનાં ગાંધીસાહિત્યમાં પાછા લગભગ બધા વિષયો સમાઈ જાય છે.

ગાંધીજીના ગયા પછી ગાંધીસાહિત્યનું મહત્ત્વ દિનપ્રતિદિન વધતું જતું આપણે જોઈ રહ્યા છીએ, કારણ કે કોઈ પણ વિષય બાબત ગાંધીજીએ ક્યારે શું કહ્યું હતું, એ બાબત ઘણી વાર બહુ જ અગત્યની થઈ પડે છે. તે દૃષ્ટિએ ગાંધીજીનાં જુદા જુદા વિષયનાં લખાણો વિષયવાર એકત્ર કરી તેને પ્રગટ કરવાનું કામ પણ થઈ ગયું છે. બીજા બાજુથી ભારત સરકાર તરફથી પણ વ્યવસ્થિત રીતે ગાંધીસાહિત્ય પ્રકાશિત કરવાની યોજના મૂર્તિસ્વરૂપ લેતી જાય છે. એ જ રીતે ગાંધીસાહિત્ય વિષે તરફથી પણ આનું સાહિત્ય જેમ બને તેમ જલદી જુદી જુદી ભાષાઓમાં પ્રમાણભૂત રીતે જનારને પ્રાપ્ત થઈ શકે, તેની પણ મોકલણો થઈ રહી છે. આ રીતે જેનાં ગાંધીસાહિત્યની માત્ર પણ લોકોમાં દેશપરદેશમાં વધતી જાય છે ને તે રીતે ગાંધીસાહિત્ય વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં પુણ્યવર્ગમાં વંચતું થાય ને માત્ર વંચતું જ નહિ પણ તે પ્રમાણે અમલમાં મુકતું જાય તો આ બધું લેખે લાગ્યું કહેવાય. ગુજરાતીમાં પણ દરેક વિષયનું ગાંધીસાહિત્ય આજે સુપ્રાપ્ત છે.

આમ તો સમગ્ર ગુજરાતી ગ્રંથપ્રકાશનોમાં ગાંધીસાહિત્ય માત્ર એક ટકા જેટલું જ છે, છતાં તે આખા સમુદ્રમાં મીઠી વીરટી સમાન છે. ગયા દશકામાં ૧૬૦ જેટલાં ગાંધી સાહિત્યનાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે,

ચર્યપદ

ગુજરાતી ગ્રંથપ્રકાશનોના મુખ્ય મુખ્ય વિષયો વિશે ઉપર આવી ગયું. હવે ઇંદર પ્રકાશનોમાં ભૂતોગતી ૯૩, લલિતકથાનાં ૫૬, ભાષા-શાસ્ત્રનાં ૬૨, કાવ્યનાં ૪૪ અને ઇંદર ૧૩૭ એમ કુલ ૩૯૨ પ્રકાશનો થાય છે. આ આંકડાઓ ઉપરથી સમગ્ર થાય છે કે આપણે ત્યાં ગુજરાતીમાં કાવ્યો, ભાષાશાસ્ત્ર, લલિતકથાઓ વગેરેનાં પુસ્તકો બહુ જ ઓછાં પ્રગટ થાય છે.

ચરિત્રો

છેલ્લે રહે છે ચરિત્રો સમગ્ર ગ્રંથપ્રકાશનપ્રવૃત્તિમાં જે કોઈ પ્રેરણા-દાયી ગ્રંથો હોય તો તે ચરિત્રગ્રંથો છે. કોઈ પણ વિષયનાં મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો સામાન્ય માનવીઓ માટે દીવાદાંડીરૂપ થઈ પડે છે. મારે મન તો ચરિત્રગ્રંથો એ રત્નોની ખાત્ર સમાન છે, જેમાંથી જેટલાં રત્નોને ઓળખતા જઈએ અને તેમના સદ્ગુણોને અપનાવતા જઈએ, તેટલા આપણા જીવનને ખૂબ જ ઉન્નાતિકર કરી શકીએ છીએ. કેટલાયે સામાન્ય માનવીઓમાંથી થયેલા મહાપુરુષો સામાન્ય જનસમાજને માટે ખૂબ જ બોધદાયક થઈ પડે છે.

અનેક શોધકો, સાહિત્યકારો, સંતપુરુષો, કેળવણીકારો, દેશનેતાઓ,

સમાજસેવકો વગેરે મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો એટલાં બધાં માર્ગદર્શક થઈ પડે છે કે તેને કારણે આપણા જીવનને જરૂરી વળાંક મળતો જાય છે. માણસના પોતાનામાં જે કંઈ સરવ હોય, તો ચરિત્રવાચનથી અનર્હક વાળ થાય છે. મહાપુરુષો પોતાનાં જીવન અનેક મુસીબતો અને આફતોમાંથી પસાર કરતાં કરતાં આખળ વધારે છે ને એ રીતે પોતાની પાછળ આવતા અનુયાયીઓ માટે દાખલારૂપ બનતા જાય છે. આ રીતે મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો આપણા માટે અમૂલ્યમાન છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પણ છેલ્લાં દસ વર્ષ દરમ્યાન કુલ પ્રકાશનોમાં ૧૨,૦૧૭માંથી ૭૦૪ જેટલાં ચરિત્રો પ્રકાશિત થયાં છે. આમ તો માત્ર ૬ ટકા જ કહેવાય, પરંતુ તે અરેબર અર્ધ સમાન હોય છે.

પહેલાંમાં ગુજરાત હિંદના બીજા પ્રદેશોની સરખામણીમાં ટીક ટીક મોખરે હતું. વગભગ ઈ. સ. ૧૮૮૨ સુધી કેળવણીના બિનસરકારી ક્ષેત્રે પાઠશાળાઓ જ મોખરે હતા. આ જગ્યાદારીની સ્વીકૃતિમાં પાઠશાળાઓની વૃત્તિ માત્ર વણ જ હતી. કેળવણી વણપ્રવૃત્તિને વેગ આપવા પૂરું સાધન હતું. પરંતુ સાસક વર્ગનાં સ્થાપિત હિતો જ્યારે જોખમાવા લાગ્યા ત્યારે પાઠશાળાઓની આ કહેવાની કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિ પર નિર્ભરગ્રી મુકામાં. બિન-સરકારી ક્ષેત્રે ખાનગી સાહસોને ઉત્તેજવાની વાત થયું થઈ. આ સમયે સાવસ જેના મૂળ સ્થાવામાં છે—સંજોગો પ્રમાણે વર્તવાની જેનામાં કુનેહ છે—એ ગુજરાત પાંગળું કેમ પડે? કેળવણીમાં ખાનગી સાવસને જોમ મુંબઈમાં જન્મ-સાથ શિક્ષક, શેટે વધારી લેવા આગ્રહ કર્યો તે જ પ્રમાણે ગુજરાતના ગુજરાતીઓ પણ આગળ પડ્યા. ગુજરાતનાં શહેરોમાં અંગ્રેજ શાળાઓ સ્થપાઈ, એટલું જ નહિ પરંતુ કેળવણીના નવા પ્રવાહને અપનાવવાને તત્પર બનેલા ગુજરાતીએ કંઈક જુદો દાખલો પણ આપ્યો. ઈ. સ. ૧૮૮૬માં અંગ્રેજ શાળાનો ફીનો દર વધ્યો ત્યારે સુરતના શ્રી ચૂનીલાલ શાહે ઓછી ફીના દરવાળી અંગ્રેજ શાળા સ્થાપી. કેળવણીના નૂતન પ્રવાહને અપનાવવાની ગુજરાતની ઉત્સુકતા એ એક વિશિષ્ટતા છે. જે સમયે કેળવણી પાંગરતી ચાલી તે તે સમયે કેળવણીના વિકાસમાં મોખરે રહેવાની તક ઝાંખી લેવામાં ગુજરાતી યુક્તો નથી તેનું આ એક દૃષ્ટાંત માત્ર છે. આવું એક બીજું સુંદર દૃષ્ટાંત કન્યાકેળવણીના પ્રસરણમાં જોવા મળે છે. ઈ. સ. ૧૮૫૪ના સમય દરમિયાન અમદાવાદના દાનવીર શ્રી રાવજીભાઈ મગનભાઈ કરમજીએ રૂપિયા વીસ હજારનું દાન કન્યાશાળા માટે આપેલું. અમદાવાદની આ સંખ્યાવતનો ઉલ્લેખ ૧૮૫૪ના ગુરૂ ખરીદામાં પણ જોવા મળે છે. આ રીતે કેળવણીમાં સતત પ્રવૃત્તિશીલ અને કાર્યક્ષમ રહેવાના પ્રયાસોમાં ગુજરાતે પોતાની સંપત્તિનો નિખાલસ-તાથી ઉપયોગ કર્યો છે. અને હજી કરતું આવ્યું છે. તેનાં દૃષ્ટાંતો અત્યાર સુધીના વિકાસમાં જ મળી આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૮૬માં ઓછે ખર્ચે મળી શકે એવા શુભ આશયથી અમદાવાદમાં જ અંગ્રેજ શાળા સ્થાપવામાં આવી હતી. ગુજરાતનો પૈસો યોગ્ય સમયે બહાર આવ્યો જ—અને આ ગુજરાતની સંસ્કૃતિતાનો આ પુરાવો છે. આવી સંસ્કારણત્રામાં ગુજરાતના કીર્તિતોની સાથે ગુજરાતના કેટલાક રાજવીઓએ પણ સહકાર આપ્યો છે. ઈતિહાસ પાસે આને માટે અનેક પુરાવા છે.

સાંવર્તિક અને ફક્તિયાત પ્રાથમિક કેળવણી, અસુપ્રથતાનિવારણ, ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ વગેરે સંસ્કૃતિય પ્રવૃત્તિની સૂઝાત કરવાનો પણ વરોદના રાજવી સ્વ. શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડને હિરે ભવ છે. એજના પ્રયાસે તો ઈ. સ. ૧૯૧૦-૧૧માં શાહી વડી ધારાસભામાં શ્રી ગોમલેજીએ પ્રાથમિક શાળા વિષે બોલવાની જિજ્ઞાસ અને આદ્ય અગ્રી. સોયપટ્ટના રાજવીઓએ પણ કેળવણીના પ્રસરણમાં ટીક ટીક ફાળો આપ્યો છે. અંગ્રેજ શાસનકાળ દરમિયાન તે સમયના ચોકઠામાં અનેક મર્દાદાઓ લેવા છતાં ગુજરાતનો પ્રયાસ ચાલુ જ હતો. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ તે સમયને જતાં કેળવણીની સંસ્થાઓ ઓછી ન હતી. ટૂંકમાં રાજ્ય અને પ્રજાના સહકારના સૂત્રને અમલી બનાવવા, કેળવણીના

ક્ષેત્રમાં હિંદીપણું લાવવા ગુજરાતે સાંરું એવું ખમીર બતાવ્યું હતું. કેળવણીમાં ખાનગી સાહસ (તે સમયની વેપારી વૃત્તિમાંથી જન્મેલ શબ્દ પ્રમાણે) ને સંપૂર્ણપણે અપનાવનાર ગુજરાત હતું. એ ગુજરાતી સ્થાવાની ખાસિયત છે. આજે પણ જ્યારે ગુજરાત રાજ્ય અવગ થયું છે ત્યારે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીની ૮૦ ટકા જેટલી સંસ્થાઓ બિનસરકારી છે.

આ જ રીતે કેળવણીના મૂળ વિચારમાં પરિવર્તન આવ્યું. રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ઝુંબેશ ઊપડી ત્યારે પણ પશ્ચાતના વહેણની સાથે પ્રગતિશીલ ગુજરાતી માનસ જતણ પાછું ન પડ્યું. રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ભાવનાના પ્રસરણ અંગેની પ્રથમ પરિપદ વગભગ ઈ. સ. ૧૮૯૬ના અરસામાં ગુજરાતમાં ભરાઈ હતી. આ પરિષદ પાછળ ગુજરાતનો અગાજ પરિશ્રમ હતો.

અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન કેળવણી કેવળ પ્રત્યાધારી રહી. કેળવણીના આ પ્રત્યાધારી વહેણને ધંધાવાઈ દેવાની સાંસ્કૃતિક અસ્થિતા તરફ એ વહેણને વાજવા પ્રયત્ન થયું થયો. કેળવણી અને રાષ્ટ્રીયતાનું ચિંતન થયું થયું અને આવા સાંસ્કૃતિક ચિંતનના પરિપાક રૂપે સને ૧૯૨૦માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ. આ સ્થાપનાની સાથે જ કેળવણીના તત્વજ્ઞાનનો અભ્યુદય થયો એમ કહી શકાય. રાષ્ટ્રને પોષક એવું ખમીર પેદા કરવું એ જ ઉમદા ધ્યેય આ પ્રયત્નની પાછળ હતું. ગુજરાતે આ વિચારસરણીનો અમલ કરી ખમીર બતાવવામાં કદી મંડા ન રાખી આ તો ઈતિહાસ બોલે છે. સને ૧૯૨૦થી થયું થયેલ વિદ્યાપીઠે ગુજરાતને નહિ પરંતુ સમગ્ર દેશ સમક્ષ એક મહાન અને પવિત્ર હેતુની રજૂઆત કરી. આ ધ્યેયને ટૂંકમાં મૂકીએ તો—સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિને સાડુ ચાલતી પ્રવૃત્તિઓને અર્થ ચારિત્ર્યવાન, શક્તિસંપન્ન, સંસ્કારી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાના છે. (“કેળવણી વડે કાંતિ”, નિવેદન પાન ૪) ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાની સાથે જ કેળવણીનું તત્વજ્ઞાન સ્પષ્ટ તરી આવ્યું. કેળવણીના તત્વજ્ઞાનના સ્પષ્ટ મુદ્દાની રજૂઆત સને ૧૯૨૦ના ઓગસ્ટની આખરમાં અમદાવાદમાં મળેલી ચોથી ગુજરાત ચળકીય પરિષદે તેના કાવચમાં આ પ્રમાણે કરી હતી—(૧) આ પરિષદની એવી માન્યતા છે કે અંગ્રેજ સરકારે દાખલ કરેલો કેળવણીની રાજનીતિ અપસા દેશની સંસ્કૃતિ અને પરિસ્થિતિને પ્રતિકુળ તેમ જ અસ્વાધ્યારિક નીવડી છે અને તેથી વિદ્યાર્થીઓને સ્વદેશાભિમાની, સ્વાશ્રાંથી, ચારિત્ર્યવાન હિંદીઓ બનાવવાની તાલીમ આપવાને સરકારથી સ્વયંત્ર ધોરણ પર રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપનાની જરૂરનો આ અપિષદ સ્વીકારે છે. (૨) ઉપરનો હેતુ ખાસ કરીને ગુજરાતમાં સિલ્લ કરવા માટે રાષ્ટ્રીય ધોરણ પર શાળાઓ, મહાપાઠ-શાળાઓ, ઉદ્યોગશાળાઓ, ઉદ્દેશ શાળાઓ, આયુર્વેદિક-આરોગ્ય શાળાઓ અને તે બધી સંસ્થાઓનો સમન્વય કરવાને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થાપનાની આ પરિષદને જરૂર જણાય છે.” (“કેળવણી વડે કાંતિ”, પાન ૪)

આ રીતે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રસારિત કરેલા કેળવણીના સિદ્ધાંતનો અમલ કરી કેળવણી વડે કાંતિ લાવવાનું પવિત્ર કાર્ય

ગુજરાતે હાથ પાંચું. સામાજિક ક્રાંતિ વાવવા કેળવણી કેવી પ્રબળ થશે છે તેનો નમૂનો ગુજરાતમાં શરૂ થયેલ આ પ્રવૃત્તિ પરથી સમજી શકાય છે. વેળવંત બનતા સાર્વત્રીક કેળવણીના સિદ્ધાંતોની અસર સમાજ પર પડ્યા વિના ન રહી. દૈનિક વાણીને પહેલ સમાજમાં કંઈક ચેતન આવ્યું. "સર્વસામાન્ય જનતાને ઉચિત ચણવવાનું શિષ્યવૃત્તિ દુષ્ટિબિંદુ" સ્પષ્ટ થતું ગયું. સન ૧૯૨૮માં નવેસરથી નક્કી કરેલા ધ્યેયમાં સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવવામાં આવ્યું કે "ભારતવર્ષનો ઉત્કર્ષ થયેલો ઉપર નહિ પણ જણાવવામાં ઉપર અવસ્થિત છે. તેથી વિદ્યાપીઠના મોટા ભાગના દ્રવ્યનો ઉપયોગ અને વિદ્યાપીઠના શિષ્યોનો મુખ્ય ઉપયોગ વાણીમાં સાર્વત્રીક કેળવણીનો પ્રચાર કરવામાં થયે" ("કેળવણી વડે ક્રાંતિ" પાન ૨૪) આવા સંકલ્પના પરિણામે ગુજરાતમાં સાચી કેળવણી, તથ્યપદ સંસ્કારની કેળવણી, પાયાની કેળવણીના આદર્શ નમૂનારૂપે કેટલીક સંસ્થાઓ જન્મી (૧) વલ્લભ વિદ્યાલય, બોચાસણ (૨) સ્વચ્છાન્ન આશ્રમ, વેાડી (૩) વિદુષ કન્યા વિદ્યાલય, નડિયાદ.

આ રીતે રાષ્ટ્રીય કેળવણીના સિદ્ધાંતો પર, બ્રિટિશ અમલ દરમ્યાન સરકારી કેળવણીથી અલગ એવી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સજવળમાં ગુજરાત પોતાની ભૂમિકા તૈયાર કરતું હતું. રાષ્ટ્રીય કેળવણીના પ્રચારથી ગુજરાતમાં ગામડાં પણ આગ્રહ થયાં. જ્યેત્રમેતામાં ચાન્કારસ અને કેળવણીની નવી પ્રવૃત્તિ પણ શરૂાઈ ગઈ. કેળવણી અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ એક કક્ષી કેટલીક સંસ્થાઓ જમીનો અને આજ પર્ષત એનું અધ્યક્ષ કાર્યક્રમ સલાબી ગુજરાતના ઘડતરમાં નિષ્પાત્રવૃક્ક હાજો આખે જ ખય છે. ઉદાહરણ રૂપે (૧) સ્વરાજ્ય આશ્રમ, મારોલી (૨) રૂઢી આશ્રમ, અમદાવાદ જિલ્લો; (૩) હરિજન આશ્રમ, અમદાવાદ; (૪) આશ્રમલાળા, દાહોલ (૫) હરિજન આશ્રમ, બોધવ્ય; (૬) લોક-ભારતી, સણોસસ; (૭) રાષ્ટ્રીય શાળા; ચાન્કોલ; (૮) સ્ફુરભા આશ્રમ, મારોલી (૯) દરબાર ગોપાલદાસ મદાવિદાવય, અવિષખાશ્રમ (૧૦) શારદાશ્રમ, માંગશેવ. આ સંસ્થાઓ રાષ્ટ્રીયતાના સર્વ હિંદીઓ માનમાં રાખી ચુકતપહે કેળવણીમાં કાનિતની તાકાતમાં અવિચય શાલ રાખી કાર્ય કરે ખય છે. ભાવનવરમાં દસિણુમુતિએ પણ કેળવણીની નવી કાર્ય કરે ખય છે. ભાવનવરમાં દસિણુમુતિએ પણ કેળવણીની નવી કાર્ય કરે ખય છે. ભાવનવરમાં દસિણુમુતિએ પણ કેળવણીની નવી કાર્ય કરે ખય છે.

સને ૧૯૩૮માં હરિપુરામાં કેળવણીના અદ્યક્ષોની ફરી એક વાર સ્પષ્ટતા કરાઈ અને કેળવણીનું તે પ્રમાણેનું આરોજન થયું. "ભયતમાં ભયતમાં અમને લાખી રે કેડી" એનું કેળવણી માટે પણ ગુજન કરે કાયમ. ફેઝમાં કેળવણીના પચાલીવી રૂકાત ગુજરાત ખાતે લાગેય હરિપુરાના કેડોસ અધિવેશનમાં થઈ. આ પંચલીવ લઈ—(૧) સનનો આગ્રહ, કેડોસ અધિવેશનમાં થઈ. આ પંચલીવ લઈ—(૧) સનનો આગ્રહ, કેડોસ અધિવેશનમાં થઈ. આ પંચલીવ લઈ—(૧) સનનો આગ્રહ,

(૨) ક્રામનો મલિમા, (૩) પ્રાનનું પાલન, (૪) સર્વપર્ષમસલાવ અને (૫) સ્વાવલંબન. આવા પર્ષત આદરની લોખણ ગુજરાતમાં થઈ એ કદાચ એવિતાલિઅ અસ્પષ્ટ લોખ પણ એ હોકીત છે.

આમ ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ કેળવણીના પ્રવાહમાં કેળવણી માટેનું સમગ્ર શિક્ષણ દૃષ્ટિએ ગુજરાતમાં આંદોલન શરૂ થયું. છતાં પણ અંગ્રેજ શાસનથી નિર્માણ થયેલ પરિસ્થિતિ તો ચાલુ જ હતી. માત્ર નવ વિચારો અને આદર્શોથી કેળવણીમાં પહેલ સર્વ કોઈને એક પ્રકારના માધ્યમિક આંધક્રમો અનુભવ થયો. સમગ્ર શિક્ષણના પકારને હાથથી લખાવી લઈ ગુજરાતની શાળા-કોલેજો બીજા પ્રદેશોની માફક બંધ જ થઈ ગઈ હતી. વિદેશીની ધોરણની નીચે જે કેળવણી અપાય છે તેમાં કંઈક ખટકે તેવું છે એમ તો સૌ કોઈ વિચારતા થઈ ગયા. ગુજરાતની ભૂમિમાં કેટલીક સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રસારિત થતા આદર્શોને મૂલ્યોની વાદ આપી જે પ્રદેશમાં પોતાનું ધોરણ મૂલ્યો પર જ રચાયેલું હતું તે મૂલ્યો તરફ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો. મૂલ્યોનું પુનર્મૂલ્યાંકન થવા લાગ્યું. કેળવણીમાં મૂલ્યો અને વ્યવહારની સમીક્ષા થણ શરૂ અને આવી રીતે શરૂ કરાયેલી મૂલ્યોની વાદ ફરીથી વિસારે ન પડે તે માટે ગુજરાત જગ્યા છે તે દિને પૂ. મહારાજે પોતાના મંગલ પ્રવચનમાં વાદ આપી હતી.

આ મૂલ્યો અને ગુણવત્તાનું વર્તમાન જગત એ બંને વચ્ચે સમન્વય કેમ સધાય એ જોવાનું કાર્ય વળી પાછું કેળવણીકારોનું છે. જે પ્રમાણે પવિત્રતા મુજબ ગુણવત્તા તાકાત બતાવી ગુણવત્તાના સાધનો તે જ પ્રમાણે વર્તમાન જગતમાં પણ ગુણવત્તા મૂંઝાયા વિના—ગુણવત્તાને આંધિક બાધ છે, ગુણવત્તા ભૌતિક વિકાસ માટે અનેક પાતનાઓ સહેવાની છે. ગુણવત્તાની પ્રજાએ કામ માટે પ્રત્યેક પલે કટિબ્રહ્મ રહેવાનું છે. ગુણવત્તાએ પોતાના અંગત મતપ્રતાંતરને અજારીએ રાખવાના છે. ગુણવત્તા ધીપીની ગુણવત્તામાં રહે છે. આ બધા ખ્યાલો રાખીને ગુણવત્તાએ પોતાની ફરજ અદા કરવાની છે. આ ફરજ અદા કરવાની તાલીમ આપવાનું કાર્ય કેળવણીની સંસ્થાને શિર છે. ગુણવત્તાના ભૌતિક વિકાસની ચાવી પણ કેળવણીકારો અને શિક્ષકોના હાથમાં છે. માત્ર વિકાસમાં સચી જીવનનાં મૂલ્યો ભૂંસાઈ ન જાય એ જોવાની જવાબદારી પણ કેળવણીકારો અને શિક્ષકોની છે. ગુણવત્તાનો વિશિષ્ટ ભિજાજ પણ ઓસરી ન જાય એ જોવાની જવાબદારી પણ સ્વતંત્ર ગુણવત્તાની કેળવણીની નીતિરીતિ પર આધાર રાખે છે. ગુણવત્તાની કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રહે છે કેળવણી દ્વારા ભૌતિક વિકાસની તાલીમ આપવી અને સાથે સાથે વિકાસની પ્રક્રિયા અને સ્વરૂપમાં કેટલાંક પાયાનાં સામાજિક મૂલ્યોનું સ્પષ્ટ કરવું. આ પ્રક્રિયાનાં આધાર સમન્વય દ્વારા જ ગુણવત્તાની કોઈનો સાચો નાગરિક બની શકે.

ભૌતિક વિકાસ માટેની શુભ ઓપાર્શ્વોએ 'તો ઘડે રાહ છે. આ ઓપાર્શ્વોથી ગુજરાતને સમૃદ્ધિની આશા બંધાઈ છે. તેવ, ગેસ અને ભીષ્મ ખનિજસ્તંપતિની ભાવથી ગુજરાતનો વ્યાગ્રોદય થયો છે. ગુજરાતની ધરતીએ વેટણમાંથી સમૃદ્ધિ લાવે તેવી ખનિજસ્તંપતિની ભેટ નવા રાજ્યને ધતી છે, ભૌતિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસની દૃષ્ટિએ જ ગુજરાત રાજ્યને કેળવણીનો મહામંત્ર રજૂ કર્યો છે. પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણના પાયામાં ચારિત્ર, ઈશ્વર, ઈશ્વર અને ભુદિયો સમન્વય સાધવો, સમન્વયની આ સાધનામાં ગુજરાતના પ્રત્યેક બાળકને અવકાશ મળે એવી

111 કરવાનો, પ્રગતિશીલ વિચાર ગુજરાત રાજ્યે કર્યો છે અને તે બનાવવા ઝડપી પગલાંનું સૂચન પણ કર્યું છે. ગુજરાત રાજ્યના ક્ષેત્રો હવે તો સામાન્ય ગુજરાતીને ઓછામાં ઓછી માધ્યમિક શાળાતંત્રી કેળવણી મળવી જોઈએ કે જેથી ગુજરાતના પ્રગતિશીલ અને મજબૂત વિકાસમાં એ ગુજરાતી ઉપયોગી થઈ પડે. અત્યારના ભૌતિક અને આર્થિક વિકાસની આ જરૂરિયાત છે. વળી ગરીબાઈ રોકાણી રાજ્યમાં વ્યક્તિના વિકાસમાં બાધક ન રહે એવા હેતુથી રાત રાત્રે કેળવણીમાં આર્થિક નિઃસહાયતાને દૂર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી આ ભગીરથ પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ સિદ્ધિ મળે અને એ હેતુથી પછાત વર્ગોને માટે પ્રથમ શરૂઆત રૂ. ૯૦૦ ની વાર્ષિક આવકવાળી વ્યક્તિઓની બાળકોને મફત કેળવણી આપી જોગવાઈથી કરી. બીજું એક પગલું એવું ભરવામાં આવ્યું, કે જેનાથી ૧,૨૦૦ સુધીની વાર્ષિક આવકવાળા વાલીઓની બાળકોને માધ્યમિક તક મફત મળે. આથી પણ વધુ એક પગલું ભરી એવો પ્રયત્ન કર્યો રૂ. ૧,૮૦૦ની વાર્ષિક આવક અને ચાર બાળકોવાળાં માળાઓને રૂ. ૮ થી ૧૧ સુધી અર્ધી માફીની રકમ આપવી. આ રીતે તત્કરે અનુકૂળ કરવાની શરૂઆત ગુજરાતે કરી છે. ગુજરાતની સરકારે વણીના પ્રસરણમાં એક અતિ મહત્વનું પગલું ભર્યું છે.

સરકારના પ્રયત્નોની સાથે સાથે જનતાના પ્રયાસો પણ જોવા મળે છે. ઓગસ્ટીસમાં સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદેશી સરકારની હકૂમત થી પણ કેળવણીમાં પ્રજા અને રાજ્યના સહકારનો સ્વીકાર કરી કેળવણીમાં ફાળો આપવાનું મહત્વનું કામ ઉપાધી લીધું હતું. સ્વાતંત્ર્ય પછીના વર્ષોમાં પણ કેળવણીમાં પ્રજાના સહકારમાં જરા પણ ઓટા પડી નથી. બહુ આજે સંપૂર્ણ વિકેન્દ્રીકરણના સિદ્ધાંતમાં કેળવણી તેને હકાર અને મદદ આપવા પ્રજા જરૂર પાછી નહિ પડે. આનો પુરાવો તપણીના દરેક તેજ પ્રજાના કામથી અને પ્રજાની સંપત્તિથી ઊભી થઈ સંસ્થાઓ છે. ઉચ્ચ શિક્ષણથી શરૂઆત કરીએ તો વિદ્યાર્થીની શાળા પણ પ્રજાના સહકારનો આદર્શ નમૂનો પૂરો પાડે છે. હાલ ગુજરાતમાં પણ મુનિવર્સિટીઓ છે. ત્રણ મુનિવર્સિટીઓ ગુજરાતની ૩૧ થી ૪૨ નંબર છે. હજી પણ વિશેષ મુનિવર્સિટીઓ સ્થાપા અને ગુજરાતના બધા જ વિભાગનું પ્રતિનિધિત્વ સરવાળ એવી આકાંક્ષાઓ ગુજરાતની પ્રજામાં છે જ.

ગુજરાતની હાલની મુનિવર્સિટીમાં સાત એવું વૈવિધ્ય છે. અત્યારના તબક્કે ગુજરાતને ભૌતિક વિકાસના તાલમ માટે સાધનો પૂરા પાડી હો એવી તકાત આ મુનિવર્સિટીઓમાં અપાતી જાય છે. વિજ્ઞાન વૈવિધ્ય સાચવીને ગુજરાતના વિકાસમાં સાહ એવા મુલાન મદદનીશો મળી રહે એ હેતુને લઈને રાષ્ટ્રીય દીક દીક કાર્ય હાથ પડ્યું છે. ગુજરાત મુનિવર્સિટીની ખાસ કરીને એન્જિનિયરિંગ, કોમર્સ, મેડિસિન, ફાર્મસી ઉપરાંત એન્જિનિયરની કોલેજે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. અનુસ્નાતક વર્ગોનું શિક્ષણ મુનિવર્સિટીની રીપી દેપાર્ટમેન્ટ રીતે જેમાં ગુજરાતે ભાગ અને સાહિત્યનો વિષય, સમાજવિદ્યા વિષય, મનોવિજ્ઞાન વિષય,

ગણિતશાસ્ત્ર અને ફિઝિક્સ એમિસ્ટ્રી એવી વિજ્ઞાનની શાખાઓનો સમાવેશ થાય છે. અટીચ, ફિઝિકલ રીસર્ચ લેબોરેટરી જેવી સંસ્થાઓ પણ સંશોધનના તેજ મહત્વનો ફાળો આપી રહ્યાં છે. પ્રાચીન સાહિત્યના સંશોધન અંગે ભો. જી. ઈન્સ્ટિટ્યૂટ જેવી સંસ્થા પણ છે. મનોવિજ્ઞાનના પ્રયોગો માટે 'બી. એમ. ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયકોલોજી' નામની સંસ્થા પણ દીક દીક ફાળો આપી રહી છે. વળી સમાજસેવકના ધડતર માટે 'મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા વિદ્યાલય' ની પણ સ્થાપના થઈ છે. સંપત્તિનો સંકુપ-યોગ પણ ઉચ્ચ કેળવણીના વિકાસ અર્થે સારો એવો થઈ રહ્યો છે. ભૂતકાળની આ પ્રણાલી સારી રીતે હજી પણ ચાલુ રહી છે.

વડોદરાની શ્રી મહારાજ સચાલકાલ મુનિવર્સિટીના પ્રયોગમાં ગુજરાતના જ્ઞાનપિપાસુ રાજ્યોનાં દર્શન થાય છે. તેમાં પણ વિજ્ઞાન, મેડિસિન, ટેકનોલોજી, એન્જિનિયરિંગ ઉપરાંત ફાઈન આર્ટ્સ, નૃત્ય, સંગીત અને ગૃહવિજ્ઞાન માટે અભ્યાસક્રમોની સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષા સુધીની જોગવાઈ છે. સ્કૂલ ઓફ સોશિયલ વર્ક અને એન્જિનિયરની શાખાઓ વિશિષ્ટ ભાત પાડે છે.

ગ્રામમુનિવર્સિટીની કલ્પનાવાળી આદર્શ વસ્તુલ વિદ્યાનગર મુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. આ મુનિવર્સિટી વડોદરા મુનિવર્સિટીની માફક રેસિડેન્સિયલ છે. વિદ્યાર્થીઓ ન્યાં જ રહી ભણે છે. ખેતીવાડી અને ઔદ્યોગિકરણની શાખાઓ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે.

ઉપરાંત ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતની આકાંક્ષાઓ, અભિવાધાઓ અને સંપત્તિના સમન્વયના પરિપાક રૂપે જ છે.

આ ઉપરાંત ગાંધીજીએ સંધિ કેળવણીના માર્ગ પર પ્રજા સ્વયંભૂ બનાવવાના ભગીરથ પ્રયત્નો કરતી અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાર્થી ઉપરાંત ગ્રામવિદ્યાર્થીની અનોખી ભાત પાડતી સહોસરમાં લોકભારતી સંસ્થા છે. બુનિયાદી અને ઉત્તર બુનિયાદી સિદ્ધાંત સંપૂર્ણ પ્રયોગથી કેળવણીના નવનિર્માણમાં માર્ગદર્શક થઈ પડે તેમ છે.

આમ જોતાં ઉચ્ચશિક્ષણના તેજ પ્રજાનો ફાળો નાનોસૂતો ન કહેવાય. ગુજરાતની મૂળી, ગુજરાતનું ધન આ દિશામાં સારી રીતે વપરાઈ રહ્યું છે. સને ૧૯૬૦ના વર્ષમાં ગુજરાતમાં બીજી ૧૪ કોલેજે નવી સ્થપાઈ. ગુજરાતનાં ધન અને સમાજનો તો આ પુરાવો છે. આમાંથી મોટા ભાગની કોલેજે આમરેને સ્પર્ધે છે.

ઉચ્ચશિક્ષણની માફક માધ્યમિક શિક્ષણને પણ સારી એવી પ્રગતિ થઈ છે. અત્યાર સુધી સુરન, અમદાવાદ, વડોદરા, ખેડ અને મહેસાણા જિલ્લાની સરખામણીમાં બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા અને પંચમાલવામાં માધ્યમિક શાળાનું પ્રમાણ ઓછું હતું. પરંતુ છેલ્લા પાંચ વર્ષથી પછાત કહેવાતા પ્રદેશમાં પણ માધ્યમિક શાળાનું પ્રમાણ સારું એવું વધ્યું છે. પ્રમાણ વધ્યું છે એનો અર્થ બિનસરકારી સંસ્થાઓ વધી છે. કચ્છને બાદ કરતાં સૌરાષ્ટ્રમાં પણ બિનસરકારી સંસ્થાનું પ્રમાણ વધ્યું થયું છે. પ્રજાનો હિસ્સો આ તેજ વિશેષ છે.

લોકવાદી રાજ્યમાં વિદ્યાર્થીઓની કક્ષા, રસગુણિત વગેરેને અનુકૂળ એવા અભ્યાસક્રમની જોગવાઈની આશરકતા જણાતી આ જ બિન-

સવાળા ના છે અને ૭ અમધાવાદી છે. આ પ્રતોત્તરાર્પમાં અને પુનઃ
ર્થનાના પ્રશ્નમાં ગુજરાતમાં અમધાવાદ ખાતે અમધાવાદ એજ્યુકેશન
સોસાયટી સંચાલિત એ. જી. ટીવર્સ કોલેજ અને વેસ્ટેજ ખાતે મ. ય.
મુનિરત્નચીની ફેમલી ઓફ એજ્યુકેશન અને સાઈકોલોજીની ધાત્રો સાથે
એરો છે.

પ્રાથમિક તેજનું વિસ્તરણ પણ ગુજરાત માટે નિરાશાજનક નથી. ૧ થી ૧૧ વર્ષની વયની બાળકો માટેનો સાપ્તાહિક ફરજિયાત કેન્દ્રશૈક્ષણિક કાર્યક્રમ અંદરથી બની ચૂક્યો છે. આ પ્રકારની કેન્દ્રશૈક્ષણિક પ્રયત્નમાં અગત્યના મુખર્દ શબ્દની નીતિને જણ સારો એવો ફારો આપ્યો છે. ૫૦૦ થી વધારે વસ્તીવાળા દરેક ગામને ધારા અવધાનો પ્રથમ અને તેની બોક્ષે વસ્તીવાળા ગામોને માટે સરકારે પ્રાથમી શિક્ષણવાની શાળા અજર નો જૂલદાશ (Group schools) વહેરેની વડુ યોજના હો છે. મુખર્દ શબ્દની નીતિ પ્રમાણે સામાન્ય શીલે ચાલુ પ્રાથમિક શાળાઓને પાળની કેન્દ્રશૈક્ષણિક કેટી વર મુજબનો પ્રારંભ વર્દ ચૂક્યો છે. શોરણ સહિત તરગુજરાતમાં મોટા પ્રમાણમાં આ કાર્ય હાથ પામ્યું છે. જ્યારે કુલમાં ૬૨ થી ૧૫ સામાન્ય શાળાઓને પાળની કેન્દ્રશૈક્ષણિક શાળાઓમાં ફેરવાની યોજના વર્દ છે.

ઉપરનો કોયો ગુજરાતની કેસરણીના કાંઠો ખાતે આવે છે. પરંતુ આ આંકડાની પાછા ઘણું ભેજાનું છે. શું તિલક કસવાનું રહે છે, કયા સુધી જઈ શકાય છે, કેવી કેસરણી ગુજરાતમાં બાકીને ખપ લાગશે વગેરેનો ખ્યાલ કરી આ કોષમાં પ્રવેશી પુરાવણી કસવાની રહે છે. કાદવું પ્રમાણ રક્ષાઈ જાય છે. પરંતુ એવી કસાવે ન થઈ ગુજરાતની જલવાયુગતના અને પ્રવેશીય માનસમાં સદા રાખી ગુજરાતે કદમ ધિરવાની છે.

આ કદમ ઉપરથી કેવલસીને એરો વ્યાપ્તુ વગી આપવાનો છે કે જેથી નુવલ્લત શિવિત બેઠાસોય ન પોદ્ધ. તે ઉપરન મમદ્રના ઝૂંપડીની પ્રજને ઉદયમસીય બનાવવાની છે. એમનાં ઝૂંપડાં સુધી પહોંચે એવા પાવાને ઉત્તેજન આપવાનું છે. અને આ રીતે ગ્રામીણ પ્રજ બેઠાર કે અગ્નિકાર ન રહે તે જ્ઞેવાનું છે. સામદ્રના બેદ્રતવર્ગને બેઠો કરવાનો છે. ઔદ્યોગિક વિકાસની સાધનામાં તેને પુર્યવી આદરોપાંચી મુખ કરવાની છે. કેવલસીના આરોગ્યમાં પણ આ પ્રયન મદત્વનો બની ગયો છે. તે ઉપરથી વિકાસની સાધનામાં, કૃષ્ટવસ્તુના આરોગ્યના ગુણધાના અનારના કેટલાક ઉદ્યોગોનો, જેવા કે વાણ્ય બાંધકામ ઉદ્યોગ, મત્સ્ય ઉદ્યોગ, મીઠાનો ઉદ્યોગ, નાના પાવાના ઉદ્યોગો જેવા કે, સામુનાં કરનાનાં, દીવાસળી, પોટરી, મીસુ, શાંદી, કાગળ, ફાનિયર, ઊન વજેરોનો થણુ ખાવા સમવાનો છે. ગુજરાતનો સામદ્રકો જેતાં નાલિયોની તાસીયના પ્રદાનોને થણુ સમવાંકે કરવો પુરોષ છે અને આ બધાંની ઉપ ગુણધાના ખનિજ સંપત્તિના વિકાસને ધાનમાં લેવાનું કેટલાં જ અનિવાર્ય બની રહે છે.

૧૧ ગુજરાતમાં દરેક જિલ્લામાં કેળવણીના બધા ક્ષેત્રે થયેલી પ્રગતિ દર્શાવતો કોષ્ટક

ક્રમ	વિસ્તાર	કુલ વિદ્યાર્થી	પ્રા. શા. સંસ્થા	વિદ્યાર્થી	વિશિષ્ટ શા. સંસ્થા	વિદ્યાર્થી	કુલ સંસ્થા	વિ. સંસ્થા	વસ્તી	દશ
ક્રમ	ચોરસ માઈલ	સંસ્થા	મા. શા. સંસ્થા	વિદ્યાર્થી	પ્રા. શા. સંસ્થા	વિદ્યાર્થી	વિશિષ્ટ શા. સંસ્થા	વિદ્યાર્થી	કુલ સંસ્થા	દશ
૧. ગાંધી	-	-	૧	૧૦૧	૮૧	૪૩૧૪	૧૧૧	૧૮૪૫	૨૦૩	૪૭૨૮૨
૨. સુરત	૭	૪૩૮૮	૮૮	૩૩૬૮૦	૧૭૮૨	૨૪૦૯૧૨	૮૪૪	૧૬૬૫૮	૨૭૩૨	૩૭૫૪૮૮
૩. અમદાવાદ	૨૩	૧૧૧૭૫	૧૦૧	૫૪૨૭૨	૧૨૦૬	૨૨૬૧૨૮૨	૧૦૧	૧૭૫૪૧	૧૮૩૮	૩૧૨૨૭૦
૪. સુભાષ	-	-	૩૦	૫૭૩૮	૮૩૧	૮૮૩૩૫	૩૧૧	૮૪૩૫	૧૩૭૨	૧૦૨૫૦૮
૫. બંદર	-	-	૧૪	૨૨૬૩	૧૧૧૧	૫૬૪૦૩	૨૮૧	૫૦૫૩	૧૪૦૬	૬૮૪૦૧૭
૬. મહેસાણા	૧	૭૧૩	૮૫	૨૫૬૦૫	૧૨૪૮	૧૮૪૫૬૮	૭૮૮	૧૮૮૬૩	૨૧૩૩	૨૩૦૮૫૦
૭. વાપી	૭	૪૭૮૮	૮૭	૩૪૩૬૧	૧૪૪૦	૨૨૨૩૩૪	૬૧૫	૧૬૫૭૮	૨૧૫૮	૨૭૭૬૭૩
૮. વાપી	-	-	૩૮	૮૭૭૨	૧૬૫૧	૧૬૬૨૨૪	૪૮૬	૧૬૪૦૨	૨૧૮૫	૧૫૨૩૮૮
૯. વાપી	૧૫	૬૧૧૭	૭૪	૨૪૪૫૨	૧૧૩૫	૧૪૮૭૫૫	૩૭૧	૧૩૩૮૦	૧૧૮૫	૧૮૩૫૧૪
૧૦. વાપી	૮	૪૨૬	૨૬	૮૭૪૮	૮૩૭	૮૪૪૧૨	૪૭૮	૧૨૨૫૧	૧૪૪૫	૧૧૫૫૩૭
૧૧. વાપી	-	-	૧૩	૨૬૮૭	૩૩૦	૩૧૮૭૭	૧૦૩	૩૬૬૮	૪૪૬	૪૩૩૭૨
૧૨. વાપી	૬	૮૨૩	૨૧	૭૮૪	૮૭૧	૧૧૩૨૮	૧૮૮	૪૬૬૭	૮૮૨	૬૮૭૦૬
૧૩. મ. પ. સુરત	૪	૨૬૮૮	૫૨	૨૩૦૮૬	૧૦૭૦	૧૧૪૭૨૮	૨૭૦	૬૫૮૨	૧૩૮૬	૧૪૭૪૭૨
૧૪. વાપી	૧	૩૪૧	૨૫	૮૨૬૫	૬૧૦	૪૭૫૪૪	૩૩૪	૮૫૮૨	૮૭૦	૧૬૬૭૨
૧૫. મોહિવાડ	૪	૨૦૪૬	૩૫	૧૮૦૮૨	૧૦૮૧	૧૦૪૪૧૬	૫૮૨	૧૧૧૩૪	૧૭૧૨	૧૩૫૬૮૮
૧૬. સોલ	૪	૮૦૩	૩૮	૧૫૩૭૫	૮૬૫	૮૦૪૮૮	૨૮૬	૬૧૩૧	૧૨૮૪	૧૦૨૮૦૭
૧૭. મુ	૧	૩૧૭	૨૮	૭૭૫૦	૫૨૩	૪૧૮૮૮	૨૧૭	૭૮૬૮	૭૬૮	૫૭૮૩૪

નોંધ : આ આકાર ઇ. સ. ૧૯૪૮ સુધીના છે.

૧૮૭૫માં મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રોટેક્ટિય સ્કૂલની કન્યા-
શાળા ઉઘાડવામાં આવી. ૧૮૭૭માં અનુભવને ઈસ્લામે મુસલમાન
કન્યાઓ માટે શાળા ઉઘાડી.

આ ૫૪૧ કન્યાશાળાઓની સંખ્યા વધતી ચાલી. મિશનરીઓ તરફથી
આ સમયે છ કન્યાશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી. જેમાં એક ઉર્દૂ
કન્યાશાળાનો પણ સમાવેશ છે.

ક્રિસ્ટિયાનામાં પણ આની અસર સારી થઈ. ત્યાં કન્યાકેળવણીની
શરૂઆત કરવાનો થયે તે સમયના પોસિટિવ એજન્ટ ઝર્નલ લેંગને
ઘટે છે. એમણે પોતાના ખર્ચે રાજકોટમાં કન્યાશાળા ઉઘાડી હતી.
જેને લેંગ કન્યાશાળા કહેવામાં આવતી હતી. ત્યાર પછી એનું ખર્ચ
રાજકોટના ધક્કર બાળાજીરાજે ઉપાડી લીધું એટલે તેનું નામ બાળાજીરાજ
કન્યાશાળા રાખવામાં આવ્યું. તે હજી પણ ચાલે છે. આ ઉપરાંત
ક્રિસ્ટિયાનામાં ઘણાં શહેરોમાં કન્યાશાળાઓ ખોલવામાં આવી. ૧૮૮૧
અને ૧૮૮૨માં ક્રિસ્ટિયાના એજન્સીના કેળવણીખાતાના તાબામાં
૨૨ કન્યાશાળાઓ હતી અને ખાનગી શાળાઓ ૩૦ જેટલી હતી.

શરૂઆતમાં કન્યાશાળાઓમાં પુરૂષ શિક્ષકો ભરવાના હતા તેથી
સીધામુસતી પ્રગતિ ધીમી હતી. એટલે કન્યાશાળાઓને માટે શિક્ષિકાઓ
તેજાર કરવા સાડુ ૧૮૮૬માં રાજકોટમાં બાર્ટન ફ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ
ઉઘાડી, જે અત્યારે પણ સાડુ કામ કરે છે.

હિંદના સીક્રેટરીના ઈનિયાસ સાથે કુમારી મેરી કાર્પેન્ટરનું નામ
સદાય જોડાયેલું રહે એનું કામ તેમણે કર્યું છે. એનો જન્મ ફોર્મોસામાં
૧૮૦૭માં થયેલો અને હિંદમાં ત્રણ ચાર વાર આવી ગયેલાં. ગુજરાતની
પણ એમણે મુલાકાત લીધી હતી અને શિક્ષિકાઓને શોડય તાલીમ મળે
એ તેનુંથી સરકાર પાસે 'ફ્રીમેલ નોર્મલ સ્કૂલ્સ' શરૂ કરાવી હતી. જેકે
એમાંથી અત્યારે એક જ સંસ્થા અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે મહાલક્ષ્મી
ટ્રેનિંગ કોલેજ.

અમદાવાદના શેક મેચરદાસ અંબાઈદાસ લશ્કરીએ પોતાની પુત્રી
મહાલક્ષ્મીના સ્મરણર્થે ફ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં મકાન બાંધવા માટે
સારી રકમનું ધન કર્યું અને એ રીતે એમની પુત્રીનું નામ આ સંસ્થા
સાથે જોડ્યું. અમદાવાદના શહેરોએ અને કન્યાઓને માટે અંગ્રેજી શિક્ષણની
માગણી કરી એટલે એમાં અંગ્રેજી શિક્ષણનો સમાવેશ કર્યો. એ શાળાનો
અમદાવાદની અન્નારની અગ્રગણ્ય બહેનોએ લાળ લીધી છે.

ચ. બ. રાઉલેન્ડના ઇંદરાજાએ ખાડિયામાં ૧૮૮૨માં કન્યાશાળા
સ્થાપી, જે હજી પણ ખુલ્લું સારી રીતે કામ કરી રહી છે. ૧૮૮૫માં
જેન કન્યાઓ માટે જુલી કન્યાશાળા ખોલવામાં આવી અને એ ઉપરાંત
કેટલીક કોમી કન્યાશાળાઓ પણ નીકળી. આ કેળવણીનું મોટું ગુજરાત-
ભરમાં ફેલાયું. સુરતમાં રાવચંદ દીપચંદ કન્યાશાળા નીકળી. વડોદરા
નો કેનામીની બાપતમાં ઘણું આજીજ દનું એટલે ત્યાં પણ કન્યા-
શાળાની પ્રગતિ સારી રીતે વિશ્વસ્ય મળે.

સી ઉન્નતિ અને ખાસ કરીને હિંદુ સમાજમાં વિધવાઓની કડુણ
સ્થિતિ સુધારવા અને એમને સ્વાશ્રયી બનાવવાના હેતુથી શ્રી બાજજોરી,
શ્રી શિવગોરી અને શ્રી સુલોચનાબહેન દેસાઈએ વનિતા વિશ્વામોની
શોભના કરી. એ ત્રણેના પ્રયાસથી અમદાવાદ, સુરત, મુંબઈ, રાજકોટ
વગેરે સ્થળોએ વનિતા વિશ્વામો ખોલી આપીને દુઃખી બહેનોને આશરો
આપ્યો. એ બહેનોને ઉચ્ચ તથા માધ્યમિક કેળવણી લેવા માટે વ્યવસ્થા
કરી. ૧૯૦૭માં શ્રી બાજજોરી તથા શ્રી શિવગોરીએ સુરતમાં વનિતા
વિશ્વામ ખોલ્યું અને હાલમાં ત્યાં બધા પ્રકારની બહેનો અભ્યાસ કરે છે.
ત્યાર પછી શ્રી સુલોચનાબહેન અમદાવાદમાં આ સંસ્થા શરૂ કરી અને
૧૯૧૪માં શ્રી શારદાબહેન મહેતાની સહાયથી આ સંસ્થામાં મહિલા
વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. એમાંથી અનેક બહેનો મહિલા પાઠશાળામાં
ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે જોડવા લાગી.

આ રીતે સીક્રેટરીનામાં આ બહેનોનો અમૂલ્ય ફાળો નોંધાયો છે.
એ કાળે વિધવા બહેનોને માટે આ સંસ્થાઓ આશીર્વાદ રૂપ હતી. એ
સી દુ.ખી બહેનોને પોતાનું માનુગૃહ લાગે એવો વર્તાવ આ સંસ્થામાં
સંચાલકોએ કર્યો હતો. આ વનિતા વિશ્વામો સીક્રેટરીનામાં વિકાસમાં એક
અગત્યનું સીમાચિહ્ન ગણી શકાય.

આ બધા સ્તુત્ય પ્રયાસો છતાં સીક્રેટરીનાની વેગ કીડીનો જ
ગણાય. બીજા દેશોની સરખામણીમાં આપણે દેશ પછાત લેખાય.
જેકે ૧૯૦૧માં શ્રી વિદ્યાબહેન અને શ્રી શારદાબહેન ગુજરાતમાં
પ્રથમ ઍન્ડ્રુએટ થઈ એ ઘણી મોટી સિદ્ધિ ગણાય. કેટલી મુશ્કેલીઓ,
ઘાસમારીઓ, સમાજનો વિરોધ અને પ્રતિનિદાતામાં આ બે બહેનોએ
આ ઉપાય પ્રાપ્ત કરી છે એ તો એમના જીવનચરિત્રોમાંથી માત્રુમ
પડે છે. એમણે અનેક સંકટો વેરેને ભવિષ્યની બહેનો માટે માર્ગ મોકળો
કરી આપ્યો. એમની એ કાળની હિમત અને શૌર્ય સ્તુત્ય ગણાય.
એમને સામાજિક વિરોધી બળોનો સામનો કરવો પડ્યો. એમના પછી
ઘણા લાંબા કાળ સુધી કોઈ બહેનોએ એટલું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું નહોતું,
એ જ બતાવે છે કે સમાજમાં સીક્રેટરીના માટે કેટલું પ્રતિનિદા વાતાવરણ
હતું. સીક્રેટરીનાની પ્રગતિના ઈનિયાસમાં એ બન્ને બહેનોનાં નામ
સોનેરી અક્ષરે લખાયાં છે.

સને ૧૯૧૬માં ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ.
જાપાનની સૌઓની વિદ્યાપીઠ જેઈને મહાત્મી કર્વેને એવી એક મહિલા
વિદ્યાપીઠ ભારતવર્ષમાં કાકવાનું સ્વપ્ન જાગ્યું. 'એ સ્વપ્ન મુખિમાં
કરવામાં એમને ધાનેશ્વરી શેક સર વિદુલદાસ દામોદરદાસ ઠાકરસીની
પંદર લાખની બાદશાહી સંખાવના આશીર્વાદરૂપ નીવડી. એમનાં
ચાનુશો નાથીમાઈના નામ સાથે આ વિદ્યાપીઠને જોડવામાં આવ્યો.
સૌઓને અનુકૂળ અભ્યાસકામ હોવાથી ગુજરાતની કેટલીક સંસ્થાઓ
આ વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાઈ. એ સમયે આયર્ષકી આનંદાઈરખાઈએ
ઉદ્ગાર કાઢ્યો હતા કે "સુંદર અને આશ્ચર્યકારક વિચાર! એ વખતે
મુંબઈ ઉંવાજાન બંધવે જાહેરમાં જોડેલીએ માટે માધ્યમિક શાળાઓ ન
હતી ત્યાં સૌઓ માટે વિદ્યાપીઠ!"

પરંતુ આ પ્રકારનો દીર્ઘદૃષ્ટિ વિનાનો કાર્યક્રમ કેમ ચોળખો તેનો સ્વાભાવિક રીતે વિચાર આવે, ત્યારે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે, મુંબઈ પ્રાંતમાં ૧૯૩૯-૪૮માં બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન જે પુસ્તકાલય વિકાસ સમિતિ નિર્માઈ હતી તેની ભલામણો અનુસાર આ આખાય પ્રાંતની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી અને ૧૯૪૭માં આઝાદી આપ્યા પછી પણ ચાલુ રહી અને હજી એ પ્રયત્નો ચાલુ જ છે. આજથી દોઢેક દાયકા પહેલાં ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિમાં કામ કરતા કેટલાક વિપ્લવાત્મક એમ માનવું હતું કે, ગ્રંથાલયપ્રવૃત્તિ થકી કરવા માટે કાવેરી નકશો છે, કમિનિસ્ટી છે અને ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિનો આપોમાં ઝડપી વિકાસ, થોડાં લવાજમ ઉપચારના પુસ્તકાલયોને સરકારી મદદ આપવાથી જ થઈ શકે, કારણ કે આ પુસ્તકાલયોએ જ આ સેક્ટરમાં પહેલવેલી સેવાઓ આપી છે અને આ રંગનાથનું જેવા માણસો કે જે ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ માટે કાવેરી અને કરની વાતો કરે છે તે બુદ્ધિની સાવ વેગળી છે અને અમારા આવા સરસ વિચારોનો મૂળથી વિરોધ કરે છે માટે તે સાવ જરૂરી છે, આવા બધા વિચારોને પરિણામે તેમાંથી પરિસ્થિતિ એવી સર્જાઈ કે જેથી ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ આડે પાટે ચડી ગઈ. પરંતુ બદલાયેલા સંજોગોથી મથકાદ્ર અને ગુજરાત નવી પ્રેરણા પામે એવી શક્યતા પરી.

બંગાળ

હવે આપણે બંગાળ પ્રાંતમાં જે પદ્ધતિ અનુસાર રાજ્યની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તે તપાસીએ. જોકે મુંબઈ પ્રાંત કરતાં બંગાળ પ્રાંતની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ કંઈક ટીક છે છતાં તે અત્યારે પ્રગતિ કરી શકતી ન હોવાથી પીછા અનુભવી રહી છે. અત્યારના બંગાળ સરકાર સંચાલિત પુસ્તકાલયોમાં ભવિષ્ય સફળ પ્રવૃત્તિનાં બીજા પહેલાં જણાય છે, પરંતુ આ પ્રવૃત્તિને આગળ વધારવા માટે કેટલાક સુધારાની અપેક્ષા છે. પ્રવૃત્તિના વિકાસ માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કાર્યો કરવાની અને સુગ્રાહિત સહકાર સાધવાની જરૂર છે. આ પ્રવૃત્તિના સંચાલનનો દોર કેટલાક કલ્પનાશીલ માણસોના હાથમાં હોવા છતાં એમ કહેવું પડે છે કે તેમ અને વ્યવસ્થામાં સુધારાની આવશ્યકતા છે, જેથી વધુ સરસ અને સફળ પ્રવૃત્તિ ખીલી ઊઠે.

મદ્રાસ

હવે આપણે મદ્રાસ પ્રાંતની ગ્રંથાલયપ્રવૃત્તિ જોઈએ. આ પ્રાંતમાં જે પ્રકારે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તે ઘણી સારી હોવા છતાં પૂરતો સંતોષ આપે તેવી છે, એમ ન કહી શકાય. આ આખીય પ્રવૃત્તિ કાલદા ઉપર રચાઈ છે અને નિયમ પ્રમાણે કર-વેરાથી નાણાકીય મદદ મેળવીને કામ કરી રહી છે. મૂળમાં તો આખીય ચોળનાનું કનું-ડો. એસ. આર. રંગનાથનનું છે, તે છતાં કેટલાંક અવરોધક તત્ત્વો આ પ્રવૃત્તિમાં ધૂસી ગયાં છે, અને તે શ્રી રંગનાથનને આભારી છે, એમ માનવું જરૂર વિનાનું જણાય. પ્રવૃત્તિનો વિકાસ રૂંધવામાં આડે આવતી મુશ્કેલ વસ્તુ એ છે કે પિયમિડના આકારની આ પ્રવૃત્તિની ટોચ ઉપર જે પુસ્તકાલય મૂકવામાં આવ્યું

છે તેનાં કાર્ય અને તેને સંપર્કમાં આવેલી જવાબદારી વધારોગ્ય નથી. મદ્રાસ પ્રાંતમાં ગ્રંથાલયપ્રવૃત્તિ સુગ્રાહિત થઈ છે પરંતુ તે માધ્યમ વિનાના પડે જોવી છે.

આ માટે ડો. એસ. આર. રંગનાથનને જવાબદાર ગણી શકાય? મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય, રાજ્યગ્રંથાલય, અને મધ્યસ્થપુસ્તકાલય વિકાસ સમિતિ આ ત્રણેય અસ્તિત્વમાં હોવા છતાં તેઓ તો માત્ર છાયા જેમ વળે છે, જાણે કે તેમનામાં નફર સત્ત્વનો અભાવ હોય. એમને કરવાનાં મહત્વની કાર્યો ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન (Director of Public Instruction) ને સોંપાયા છે, જે કાર્યો નુમારની પદ્ધતિથી છડી શકતાં નથી. મદ્રાસ પ્રાંતની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ ઉપરનો ધરો લેવાનો એ છે કે રાજ્યમાં ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિનું સંચાલન કેન્દ્ર ક્યા સ્થાને ન હોવું જોઈએ. રાજ્યની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિની ખામી પણ વિનાશક છે. જે પ્રાંતમાં ડો. રંગનાથન જેવી ગ્રંથાલયવિકાસવિદ્યારદ્ધ વ્યક્તિ જોઈ છે, તે જ પ્રદેશમાં તાલીમ પામેલા નિવૃત્ત ગ્રંથાલયીઓની જરૂર અને અગત્ય સમજાતી નથી. મદ્રાસ પ્રાંતની કેટલાંક નિવૃત્ત પુસ્તકાલયોમાં તાલીમ પામેલા કાર્યકરોની સારી એવી ખોટ છે. મદ્રાસ જેવા પ્રાંતમાં પણ જરૂર એ નથી સમજાવું કે આધુનિક પુસ્તકાલયો માત્ર સિમેન્ટ-કોંક્રીટનાં મકાનો અને ફરફી બસોથી થકી નથી થતાં પરંતુ પુસ્તકો અને ચોમ ચાલુસોથી થકી શકાય છે. આ બધી મદ્રાસ પ્રાંતની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિની ઊંડાણો હોવા છતાં એમ કહેવું જોઈએ કે, આ પ્રાંતની પ્રવૃત્તિની જે પદ્ધતિ છે તે મુંબઈ અને બંગાળ પ્રાંતની પ્રવૃત્તિની પદ્ધતિ કરતાં વધુ સંજોગ, વધુ શાક્ષી અને વધુ વ્યવસ્થિત હોવાથી ભાવિમાં મીઠા ફળ આપી શકે તેમ છે, કારણ કે, મદ્રાસ પ્રાંત પોતાના મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયમાં સુધારા કરીને, ચોમ તાલીમ પામેલા કાર્યકરો રાજ્યમાં પૂર્યા પાડીને, તેમ જ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનાં વધીવરી કેન્દ્રમાં ફેરફારો કરીને, પોતાની આ ઊંડાણો સુધારી શકે તેમ છે.

આ વર્ષે સ્થપાયેલા ગુજરાત રાજ્યની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ તેની શરૂઆતની પ્રવૃત્તિની જેમ ભારતમાં આગવું સ્થાન લઈ શકે-જે અશક્ય નથી-તેનો વિચાર ચર્ચાઈ રીતે થાય એ લક્ષમાં રાખી કેટલાંક મહત્વના વિચારો ટૂંકમાં જણાવી દેવા આવશ્યક લાગે છે. આ વિચારો દર્શાવતાં પહેલાં એ જણાવી દઈ કે આ બધા વિચારો ડો. શ્રી એસ. આર. રંગનાથનના છે, કે જેમનું ભારતીય ગ્રંથાલયશાસ્ત્ર અને સેવાનાં પિતા તરીકે બહુવાન કરવામાં આવે છે. ડો. રંગનાથનનું સ્થાન ગ્રંથાલય-શાસ્ત્રમાં અદ્વિતીય છે, અને ગ્રંથાલય સેવામાં તેમનું સ્થાન આંતરરાષ્ટ્રીય છે તે આ સેક્ટરમાં કામ કરતી સૌ વ્યક્તિઓ માટે ખિતકુલ અનભૂત્ય નથી. છતાં તેમણે ઘણા પરિક્રામથી તૈયાર કરેલું પુસ્તક તથા ઘણાં વર્ષોના અનુભવમાંથી જે જે કહ્યું છે તે બધું ભારતને ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે. તેમણે પોતાના બધા વિચારોને અનુભવોની એરફ પર ચણવીને જે લાઈબ્રેરી ડેવલપમેન્ટ પ્લાન (Library Development Plan) નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તે ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ માટેનો અતિવાર્ધ ગ્રંથ છે.

આ ગ્રંથની એક કે બીજા કારણસર સદંતર ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે, જેને પરિણામે આજે પણ ભારતની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ બીજા દેશો કરતાં ઓછામાં ઓછી સો વર્ષ પાછળ છે. આ એક દુર્ઘટના છે. પરંતુ નવું સ્થપાયેલું ગુજરાત રાજ્ય આ અંગે પરમ સ્વચ્છતાથી, જોગ્ય વ્યક્તિઓની સલાહ માટે પોતાનાથી ઘટનું કરી આ પ્રવૃત્તિને એવી રીતે સંયોજે કે જેનો ધરો બીજા પ્રદેશો વડે થકે. અને જ્યારે આખી સમુદાયથી સંયોજના તૈયાર થાય ત્યારે તે બૃહદ્ ચોળનામાં ગુજરાતની ગ્રંથાલય ચોળનાની એક કાંકરી પણ ન ખરે એવી રીતે સમાઈ જાય. આ એક તરંગ નથી પણ નવા સ્થાપેલા ગુજરાતના કલ્પધારો ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિની અનિવાર્ય ઉપશોભિતા સમજશે જ એવી પ્રતીતિમાંથી જન્મેલી શાંખા છે.

ગુજરાતમાં અને બીજા પ્રાંતોમાં ગ્રંથાલયપ્રવૃત્તિ માટે થયેલો પ્રયત્ન જોવા પછી, નવા ગુજરાત રાજ્યમાં ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિના ગણેશની મુનપ્રતિષ્ઠા થાય તે પહેલાં કેટલાક પાયાના પ્રશ્નો પહેલેથી વિચારાઈ જવા જોઈએ અને સાથે સાથે કેટલાક મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પણ સ્વીકારાઈ જવા જોઈએ, જે નીચે પ્રમાણે છે:

- (૧) ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિની વિકાસ સંપૂર્ણ રીતે રાજ્ય દ્વારા જ થવો જોઈએ.
- (૨) ગ્રંથાલય કાયદો થવો જોઈએ.
- (૩) સ્વતંત્ર ગ્રંથાલયખાતું હોવું જોઈએ.
- (૪) પુસ્તકાલયો અને ગ્રંથવિતરણ કેન્દ્ર સ્થાપનાં જોઈએ; જેના કે,
૧ વિશાળ પ્રાદેશિક પુસ્તકાલય.
૨ પ્રાંત પુસ્તકાલયો.
૩ તાલુકા કક્ષાના પુસ્તકાલયો.
૪ ગ્રામપુસ્તકાલયો.
૫ ગ્રંથવિતરણ કેન્દ્રો.

(૫) કમ્પાઈન્ડે ગ્રંથાલય થાયશો હોવા જોઈએ.

હવે ઉપરના બધા મુદ્દાઓ વિગતવાર જોઈએ.

(૧) દરેક રાજ્ય પોતાના રાજ્યની જનતા શિક્ષણ પામેલી હોય, વિચારશીલ હોય, સંસ્કારી હોય, ભાવનાશીલ હોય, એમ ઈચ્છવું જ હોય છે.

શાળા-મહાશાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણ ઉપરાંત માધ્યમના ધકતર માટે સ્વશિક્ષણની જરૂરિયાત છે. આ જરૂરિયાત ગ્રંથાલય પૂરી પાડે તે આજે સર્વસ્વીકૃત વિચાર અને હકીકત છે. રાજ્યવ્યાપી ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ, આ વિચાર અને હકીકતને લક્ષમાં રાખીને ચલે કરવી થકે.

આ પ્રવૃત્તિ શ્રીમંત વ્યક્તિઓના ધન ઉપર આધારિત હોય તે ઈચ્છનીય નથી. ધન ઉમેદમાં મગન જ રહેશે એવી અપેક્ષાથી પ્રવૃત્તિ આદરવી એ નથી વ્યવહારુ માર્ગ કે નથી તે આદર્શ. એનાં પરિણામો કેવા આવે છે તે આપણે જાણીએ, અને જાણીએ. એટલે ટૂંકમાં ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ, સંપૂર્ણ રીતે રાજ્યપાલની હોવી જોઈએ.

(૨) રાજ્યપાલની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિને વેગ મળે, અને તેની વિકાસ ચોળના પ્રમાણે થતો રહે એટલા માટે ગ્રંથાલય કાયદો થવો જોઈએ. આટલાં વર્ષના અનુભવ અને પરિણામ ઉપરથી આપણને આજે કાયદાની અનિવાર્યતાનો અનુભવ થઈ ગયો છે. આ અનિવાર્યતાને એક કે બીજી રીતે જેટલી પાછળ દેવાઈતું તેટલી જ આ પ્રવૃત્તિ નબળી પડવાની અને પાંગળી રહેવાની જો આ કાયદો વેળાસર ન કર્યો તો આપણા પાછો આવતી ભાવિ પ્રજા એટલું જરૂર કહેશે કે આપણા રાજકીય પુરુષોએ સ્વશિક્ષણના ઉત્તમ સાધન જેવી ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ માટે ઓર-મોર હેત રાખ્યાં હતાં.

કાયદાનું સ્વરૂપ કેવું રહેવું જોઈએ તેનો વિચાર અહીં કરવો એમ વિચારું નથી. માત્ર કાયદાની અનિવાર્યતા તરફ ધ્યાન દોરું છે.

કાયદાની અનિવાર્યતામાંથી બીજો પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે તો પછી આદિક બાબતમાં શું કરવું? આ પ્રશ્ન ઉપર વિચારો થયેલા છે. માત્ર ભારતમાં જ નહીં પરંતુ પારદેશમાં આ પ્રશ્ન હલ કરવા માટે ગ્રંથાલયવેરો નાખવામાં આવે છે. કોઈ પણ અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિને સક્રિય (Dynamic) બનાવવી હોય, તો બીજા મધ્યમ માર્ગો આ પ્રવૃત્તિને યોજક ન નીવડતાં ઘણી વાર રોજક બની જવાનું જોખમ રહે છે. ગુજરાત રાજ્ય આ જોખમ નહીં વહોરે એવો બરોડો સખી શકાય.

(૩) ગુજરાત રાજ્યની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ કોઈ પણ સંજોગોમાં શિક્ષણ નિયામકના હાથ નીચે મુકવી ન જોઈએ. આ પ્રવૃત્તિ રાજ્યના ગ્રંથાલયની જ હાથ નીચે જ હોઈ થકે. આમ ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ અને રાજ્યગ્રંથાલયની રાજ્યના શિક્ષણ સચિવની સીધી દેખરેખ નીચે કામ કરતાં થવાં જોઈએ.

જે રાજ્યનો ઈર્ષદૃષ્ટિને અજાણે કે બીજાં ન પારખી શકાય એવાં કારણોને લીધે આ પ્રમાણે નથી થવું તેના કેવા પરિણામ આવે છે તે આપણે આજળ ઉપર જોઈ ગયા છીએ. શિક્ષણ નિયામકને પોતાના ખાતાનાં વિવિધ કાર્યોની જવાબદારી હોય જ છે, તેમાં વધારાનો બોજો એ ખાતા ઉપર નાખવો એ યોગ્ય કે બરાબર નથી. તે ઉપરાંત શિક્ષણનાં આ બંને ખાતાંની પ્રવૃત્તિનાં મંજૂર પણ વિશિષ્ટ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન હેતુઓ ઉપર થવાં છે. શિક્ષણખાતું વ્યક્તિને નિયત શિક્ષણક્રમની લાભો દ્વારા આદર્શ નાગરિક ઘડવામાં મદદ કરે છે, જ્યારે ગ્રંથાલય ખાતું વ્યક્તિને સ્વશિક્ષણ દ્વારા તેના વ્યક્તિત્વને ખોલવવામાં તેનામાં આત્મશક્તિ કેળવે છે.

(૪) ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના હજુ ઉમટાં થઈ છે. આ રાજ્ય પાસે બીજાં પણ જનસંખ્યાક્રમથી કર્યો પડેલાં છે. આ કાર્યોની સાથે આ પ્રવૃત્તિ પણ એટલી જ અનિવાર્ય અને જનકલ્યાણકારી લાગવા છતાં આદિક રીતે સંપ્દર થવા મર્યાદા રાજ્યે આ પ્રશ્નને બીજી રીતે વિચારવો જોઈએ. શરૂઆતથી લાંબી કાળ ન બરાં નકરી કરેલા તખ્ત પ્રમાણે પીરે પીરે કામ ઉઠાવું જોઈએ, જેવી પ કે ૧૦ વર્ષને અંદર રાજ્યની કોઈ પણ વ્યક્તિ ગ્રંથાલયવેરોથી લંબિત ન રહે.

અંયાસય પ્રવૃત્તિ

શ્રી મોહનભાઈ પટેલ

(ગ્રંથપાલ: રોઠ મા. જ. પુસ્તકાલય, અમદાવાદ)

કોઈ પણ દેશની આખી પ્રજા કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ સિવાય સ્વશિક્ષણ મેળવતાં મેળવતાં પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સાધે અને એમ કરતાં કરતાં આદર્શ નાગરિકતા સિદ્ધ કરે એ તે દેશની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિનો પરમ હેતુ છે. આ પ્રશ્ન જોવો દેશ સાથે સંકળાયેલો છે તેવો પ્રદેશ સાથે પણ સંકળાયેલો છે. એટલે નવા સ્થાપેલા ગુજરાત રાજ્ય પાસે ગ્રંથાલયપ્રવૃત્તિનો પ્રશ્ન આજે પડેલો છે. એ પ્રશ્ન કેવી રીતે હલ થાય છે તે તો હજુ વિચારવાનું બાકી છે પરંતુ તે પહેલાં આ પ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં કેવી રીતે થઈ શકે, વિકસી અને કયાં કારણોથી એમાં ઓટ આવી અને ભવિષ્યમાં આ પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે વિકસાવવી તેની કંઈક અણસારો કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

ભારતમાં આ પ્રવૃત્તિનો આદંબલ થયો આ સદીના પહેલા દશકામાં. ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ ભારતમાં તદ્દન નવી જ પ્રવૃત્તિ હતી. કેટલાક પ્રદેશોએ આ પ્રવૃત્તિને સ્વીકારી અને પોતાની રીતે આદંબલ પણ ખરી. પરંતુ ભારતના કોઈ પ્રદેશ પાસે એવી વ્યક્તિ ન હતી કે જે આખા દેશને અનુવક્ષી આ અંગે વિચાર કરે. આખા દેશને લગતાં શખોને વિચાર કરવા કોઈની પાસે અનુભવ અને જ્ઞાન ન હતું. આ જ્ઞાન અને અનુભવનો અભાવ તે સમયની દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિને આભારી વણી શકાય. પરિસ્થિતિના ભારની નીચે પણ, જે બીજા પડેનું હોય તો તેને બહાર આવ્યે જ છૂટકો. અનુકૂળતાના અભાવમાંથી વ્યક્તિઓ તૈયાર થાય છે, કામ હાથ ધરે છે અને પોતાની રીતે તેને વ્યવહારમાં ઉતારે છે. આવા પ્રકારનાં કાંઈ ઉપયોગી સાબિત થયે, સમાજ તેનો સ્વીકાર કરે છે, અપનાવે છે અને થકાથકિ પોતાનો ફાળો આપી તેને પોરે પણ છે. ગુજરાતની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ પણ કંઈક આવી જ રીતે અસ્તિત્વમાં આવી. આમ ગુજરાતે આ પ્રવૃત્તિ આદરે અને તે પણ ભારતમાં સૌથી પ્રથમ.

જૂનું વડોદરા રાજ્ય રાજકીય અને ભૌગોલિક રીતે જોતાં બ્રિટિશ ગુજરાતથી જુદું હતું છતાં સાંસ્કૃતિક રીતે બીજાં રાજ્યોની જેમ બૃહદ ગુજરાતનો એક ભાગ હતું. એટલે વડોદરા રાજ્યની ગ્રંથાલયપ્રવૃત્તિને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગુજરાતની ગ્રંથાલયપ્રવૃત્તિ ક્ષી શકાય. જેમ એક ખેતરમાં લીધેલા પાણીનો ભેજ બીજા ખેતરને લાગે છે તેમ આ પ્રવૃત્તિની બાજતમાં પણ થયું હતું.

ગુજરાતનો ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ શ્રી મોહનભાઈ અમીનના વ્યક્તિત્વ પ્રપાસથી જ્યારે થોડો થોડો વિકસી રહ્યો હતો ત્યારે બીજા ભાગ્યેય તે વખતના વડોદરા નરેશ સમ્રાજ્યવા બીજા, પોતાના રાજ્યમાં ગ્રંથાલય-

પ્રવૃત્તિ કેમ વિકસાવવી એની મથામથામાં હતા. આમ વડોદરા રાજ્યમાં વ્યક્તિત્વ રીતે અને રાજ્યની ભૂમિકા ઉપર આ પ્રવૃત્તિ પ્રતિબિંબ થવા મથી રહી હતી.

સ્વ. શ્રી મોહનભાઈ અમીન શિક્ષક હતા. શિક્ષકધર્મ થું છે તે તેઓ બંસાબર સમજતા હતા. માત્ર વિદ્યાર્થીઓમાં જ તેમનો શિક્ષક-ધર્મ મર્યાદિત ન હતો. મર્યાદિત રહી શકે એવું તેમનું વ્યક્તિત્વ ન હતું. તેમના વ્યક્તિત્વનું એક પાસું શિક્ષકનું હતું અને બીજું હતું ગ્રંથાલય સેવાના પ્રભુતાનું. શિક્ષક તરીકે જ્યાં જ્યાં તેઓ ગયા હતા ત્યાં ત્યાં બધે કેટલાક મિત્રોને ભેળા કરતા, જ્ઞાનની ચર્ચા કરતા. ચર્ચામાંથી ગ્રંથોની ઉપયોગિતા ઉપર આવતા. થોડાથડા રૂપિયા ઉધારવતા અને તેમાંથી નાનાં નાનાં પુસ્તકાલયો ઊભાં કરતા. આ બધાં પુસ્તકાલયો જે તે સ્થળનાં મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો તરીકે ઓળખાતાં. ગુજરાતની પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિમાં આ મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોનું એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન છે, જે આ ભેતમાં કામ કરતી દરેક વ્યક્તિ સારી રીતે બહે છે.

વડોદરા રાજ્યમાં આ વર્ષો દરમિયાન કેળવણી મફત અને ફરિયાદિય થઈ ગયેલી હતી. શ્રીમંત સમ્રાજ્યવા તેમની પ્રજાનાં શિક્ષણ, સંસ્કાર અને સુખાકારી માટે હાણી-લીવટ રાખતા. લોકો નવચલને વખતે પુસ્તકો વાંચતા હાથ એટલા માટે રાજ્ય તરફથી આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવા હતા. પરંતુ આટલાથી તેમને સંતોષ ન હતો. ઈ. સ. ૧૯૧૮માં તેઓને અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં જવાનું પ્રાપ્ત થયું. અમેરિકામાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો, બધાંને પુસ્તકાલયમાં જતાં જોયાં. જુદાં જુદાં ગ્રંથાલયો જોયાં, જુદી જુદી ચલતિઓ જોઈ અને તેમણે નક્કી કર્યું કે પોતાના રાજ્યમાં પણ આવી જ કોઈ યોજના લોવી જોઈએ. શ્રી વિવિધમ એલન્સ લોડન નામના એક ગ્રંથાલય શાસ્ત્રવિશારદને મળ્યા. આ વ્યક્તિને તેમણે વડોદરા રાજ્યની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ માટે રોક્યા અને ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિનો વિકાસ સારી રીતે થાય એટલા માટે એક જુદું પુસ્તકાલય ખાતું પણ ખોલ્યું.

લગભગ આ જ અરસામાં શ્રી મોહનભાઈનું નામ તેમણે સ્થાપેલાં મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોને લીધે બધે જાણીતું થઈ ગયું હતું. પોતાના રાજ્યમાં આવતી વ્યક્તિ કામ કરતી હોય અને શ્રીમંત પોતે ન જાણે તે કેમ બને? શ્રીમંત સમ્રાજ્યવા શ્રી મોહનભાઈને, રાજ્યે આદરેલી પ્રવૃત્તિમાં આસિસ્ટન્ટ કમ્પ્ટ્રોલર તરીકે બોલાવ્યો લીધા. શ્રી મોહનભાઈના આ પ્રવૃત્તિમાં બેઠવાથી પ્રવૃત્તિ વધારે વેગવની બની. ગ્રામપુસ્તકાલય

મંડળો, તાલુકા પુસ્તકાલય મંડળો અને પ્રાંત પુસ્તકાલય મંડળો વિકસવા લાગ્યાં. જ્યાં જ્યાં શાળા ત્યાં ત્યાં એક પુસ્તકાલયવાળો સિદ્ધાંત અમલી બનવા લાગ્યો. અને ઘોડા જ વર્ષોમાં દેશના આ વિભાગની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ આખા દેશમાં જાણીતી થઈ. આ પ્રવૃત્તિના વચ્ચેનો મોટો ભાગ શ્રી મોતીભાઈ અમીનને ફાળે જાય છે. શ્રી મોતીભાઈ અમીનને તેમના આ યથે ભારતની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિના પિતામહ તરીકે સ્થાન અપાવ્યું છે, જે ગુજરાત માટે ગૌરવ લેવા જેવી વાત છે. પરંતુ આ પ્રવૃત્તિ પાછળ સર મનુભાઈ મહેતા જેવી યશ કેટલીક વ્યક્તિઓ હતી જેઓ આ પ્રવૃત્તિમાં કામ કરનારી વ્યક્તિને ધરોશ રીતે ઉત્સાહ અને પ્રેરણા આપ્યા કરતી હતી. સર મહેતા તે વખતે વડોદરા રાજ્યના દીવાન હતા. આવી વ્યક્તિઓની પ્રેરણા અને સહકારની કિંમત તો રાજ્યસેવકે કામ કરતી વ્યક્તિએ જ સમજ થકે.

વડોદરા રાજ્યમાં જે વખતે આ પ્રમાણે ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ ખીલી ચલી હતી ત્યારે બીજી બાજુ બ્રિટિશ ગુજરાતમાં આ પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે ચાલતી હતી એ પ્રશ્ન થાય ખરો. પરંતુ પ્રવૃત્તિ તરીકે વડોદરા રાજ્યમાં જે ચાલતું હતું તે પ્રકારનું બ્રિટિશ ગુજરાતમાં ન હતું. અલગત પુસ્તકાલયો હતાં, બીજાં સ્થળોએ જતાં હતાં, પણ તેની પાસે કોઈ ચોજના ન હતી કે સરકારી ફંડ ન હતું કે જેથી વડોદરાની રીતે આ પ્રવૃત્તિ ચાલી શકે. કદાચ તેની જરૂર પણ તે વખતની અંગ્રેજ સરકારને ન લાગી હોય. જોકે મુંબઈ સરકારે ૧૯૩૯-૪૦માં પુસ્તકાલય વિકાસ સમિતિ નીમી હતી ખરી અને તેને આધારે કેટલાંક સારા પુસ્તકાલયો તે નબાવતી હતી અને કેટલાંકને યોગ્યરૂપે રૂપિયા પણ આપતી હતી. પરંતુ સરવાળે ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ સક્રિય કે સફળ ન નીવડી. આ સમિતિના અધેશાવની યોગ્ય ચર્ચા આગળ ઉપર કરવામાં આવશે.

ગુજરાતમાં આજે ગુજરાત પુસ્તકાલય મંડળ છે, વિભાગ પુસ્તકાલય મંડળો છે, કસબા તાલુકા પુસ્તકાલય મંડળો છે પરંતુ નાણાંને અભાવે આ મંડળો ખીલી શકતાં નથી. આ મંડળો પણ ગમે તે એક કે બીજા કારણસર પ્રવૃત્તિના વિકાસમાં મદદ કરી શક્યાં નથી તે એક હકીકત છે જેની નોંધ ઉપર જણાવેલી સમિતિના અધેશાવના ૧૪મા પાને લેવાશે. પુસ્તકાલય મંડળની કેટલીક મહત્વની પ્રવૃત્તિ-ઓ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. તેમાં ગ્રંથપાલ તાલીમ વર્ગ, શિષ્ટ વાચન પરીવાના વર્ગો સમાવી શકાય.

૧૯૪૭માં આઝાદી પછીનાં વર્ષોમાં વડોદરા, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ મુંબઈ રાજ્યમાં ભળ્યાં અને મુંબઈ રાજ્યની રીતે આખા ગુજરાતને ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિને માટે મદદ મળવા લાગી.

ગુજરાતની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન જૂનાં તેમ જ નવાં ઊભાં થયેલાં પુસ્તકાલયોની સંખ્યા જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે શરૂ કર્યામાં મોટાં એવાં ૩૦૦ પુસ્તકાલયો છે. સરિવા અને બાળ-પુસ્તકાલયોની સંખ્યા બારબાર નેટલી છે. ગ્રામપુસ્તકાલયોની સંખ્યા લગભગ ૩,૦૦૦ નેટલી છે. પરંતુ આ બધાં પુસ્તકાલયોમાં થઈને કુલ કેટલાં પુસ્તક વંચાય છે, કેવાં પુસ્તક વંચાય છે, લોકોનો ઉત્સાહ કેવો છે, વગેરે

પુસ્તકાલય સેવાની બાબતના મહત્વના પ્રશ્નો જણવા માટે આપણી પાસે કોઈ સામગ્રી નથી, કે અત્યાર સુધી જે જે સમિતિઓ થોજઈ તેના અધેશાવમાં આ અંગેની આવાં પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરેલો પણ જણાતો નથી. ગ્રંથાલય સમિતિનો અધેશાવ જોતાં જણાયે છે એમાં કોઈ એવી સલાહ કે સૂચના નથી કે જે ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિને સમગ્ર રીતે આવરી લે, અને અશરણાન પરાવતી દરેક વ્યક્તિને તેમને જેઈતું પુસ્તક મળી સે, એ પ્રકારની કોઈ ચોજના પણ દેખાતી નથી.

ભારતમાં ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ જે ત્રણ પ્રાંતમાં વિકસી અથવા તો શરૂ કરવામાં આવી તેના ઢાંચાનો વિચાર કરીએ. આ વિકાસ બે જુદી જુદી પદ્ધતિ પ્રમાણે થયો છે. (૧) મુંબઈ પ્રાંત અને બંગાળ પ્રાંતમાં કાયદા કાનૂન વિના પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો વિકાસ સાધવાનો પ્રયત્ન થયો છે. (અહીં મુંબઈ પ્રાંત એટલે જૂનો મુંબઈ ઇલાકો; ગુજરાત, મદ્રાસ, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, એમ સમજવું.) (૨) મદ્રાસ પ્રાંતમાં ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિના પાયામાં કાયદો છે, જેના આધારે ત્યાંનાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો, મંથરથ પુસ્તકાલય અને જિલ્લા પુસ્તકાલયો વિકાસ સાધી રહ્યાં છે.

આ ઉપરાંત એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે મુંબઈ પ્રાંતમાં અને બંગાળ પ્રાંતમાં, મદ્રાસ પ્રાંતથી તદ્દન જુદી રીતે ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. મુંબઈ અને બંગાળ પ્રાંતની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ વચ્ચે તફાવત એ છે કે બંગાળમાં કેટલાંક પુસ્તકાલયો રાજ્ય-સંચાલિત છે અને કેટલાંક પુસ્તકાલયોને રાજ્ય તરફથી આર્થિક મદદ થયે છે, જ્યારે મુંબઈ પ્રાંતમાં (સૌરાષ્ટ્ર અને વિદર્ભ સિવાય) માત્ર ખાનગી સાહસોથી ચાલી રહેલાં પુસ્તકાલયોને સરકારી મદદ મળતી હોય છે. હવે આ ત્રણેય પ્રાંતની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ જોઈએ;

મુંબઈ

મુંબઈ રાજ્યની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ માંદલી અને કસ વિનાની છે. સરકારી મદદથી ચાલતાં કોષવાતાં પુસ્તકાલયો એક સુચરિત અને સુરેખ આધારવાળી દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ કરતી ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ ક્યારેય ઉપસાવી ન શકે. આ ચોજનાનો ઢાંચો જ એવો છે. તેમાં સહકાર અને પ્રગતિને સ્થાન જ નથી. મુંબઈ પ્રાંતની નીતિ પ્રમાણે, સરકારી મદદથી ચાલતાં પુસ્તકાલયો સિવાયનાં રાજ્યસંચાલિત પુસ્તકાલયો ન હોવાથી, પ્રાંતમાં પુસ્તકાલય સેવા માટેનાં અગત્યનાં મૂળભૂત તત્વોનો ઊગમ જ થયો નથી, કે જેથી એક દિવસ ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ એક સહકારી, સુચરિત, સુંદર ચોજના તરીકે વિકસી શકે. દાખલા તરીકે મુંબઈ પ્રાંતનું મંથરથ પુસ્તકાલય એ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના પુસ્તકાલયનો એક ભાગ હોવાથી મંથરથ પુસ્તકાલયનાં સર્વકાર્યોને પૂરતો ન્યાય આપી શકતું નથી. આવા પ્રકારનાં પુસ્તકાલયોમાં સરકારી નાણાં ટીક ટીક ખર્ચાતાં હોવા છતાં તે કેટલાં ફળદાયી છે તે વિચારવાનું છે. આ આખાનું ઢાંચાની કરૂણ વટન એ છે કે, આ પ્રકારે પુસ્તકાલય સેવાની પ્રવૃત્તિ ખીલવાની વાત તો દૂર રહી પરંતુ તેનો ઊગમ પણ થતો નથી.

આ પ્રવૃત્તિનો પાપો એવો મળજૂત હોયો જેઈએ કે જાણી આ પાપા ઉપર રચનારી ઈમારત મળજૂત બને. એટલા માટે પ્રાદેશિક મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયની સ્થાપના સૌથી પ્રથમ થવી જેઈએ.

મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયની વિવિધ કાર્યો ક્યાં ક્યાં હોવાં જેઈએ તેની સાથે સાથે તેના ભવનની રચના સંબંધી આછો તો આછો પણ ઉલ્લેખ કરી લઈ. મોટે ભાગે ભવનરચનાની બાબતમાં સ્થપતિ કે ઈન્જનિયરો જ સરકારના સલાહકાર હોય છે, એ બરાબર નથી. આમાં એમની કલા કે કૌશલ ઉપર શંકા લાવવામાં આવે તો તેમ નથી, પણ જે કાર્યો માટે ભવનરચના થાય છે એનો ખ્યાલ તેમને આવેલો જ હોય તેમ માની ન લેવાય. એટલા માટે કાર્યોના વિભાગો અને તેની ઉપયોગિતાને ધ્યાનમાં રાખીને જ ગ્રંથાલયના મકાનનો પ્લાન થવો જેઈએ. ટૂંકમાં ગ્રંથાલયનિર્માણમાં સ્થપતિ, ઈન્જનિયર અને રાજ્યગ્રંથાલયી એ ત્રણેયના સહકાર, વિચારવિનિમયની અપેક્ષા રહે છે. આજે ઘણાં ગ્રંથાલયોમાં મકાન બિલકુલ અવ્યવહારુ (Non functional) છે. ગ્રંથોના ધોડાની હારો વચ્ચે ખાત કેટલો પહોળો હોયો જેઈએ, ખાતમાં બારીઓ કેવી હોવી જેઈએ, વગેરે વગેરે ઝીણી ઝીણી વિગતો ધ્યાન બહાર રહેવાથી ગ્રંથાલયના શૈક્ષણિક કાર્યોમાં પણ કેવી અસરકારકતા અને મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે, એ તો એમાં કામ કરતા કર્મચારીઓ અને ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવા આવતા વાચકો જ સમજી શકે છે. ગ્રંથાલયના મકાનનું પોતાનું પણ એક વ્યક્તિત્વ છે, પ્રતિભા છે, એ નષ્ટ ન થાય એ જોવાનું જેઈએ.

માટેની તૈયારી કરશે. કેન્દ્રીય વર્ગીકરણ અને સૂચીકરણથી દરેક ગ્રંથાલયમાં આ કાર્ય અંગે ચોકચામાં આવતી વ્યક્તિનો ખર્ચ બચી જશે. તે ઉપરાંત વર્ગીકરણ અને સૂચીકરણમાં એકસરખાપણું આવશે. રાજ્ય-વ્યાપી જેટલાં ગ્રંથાલયો હશે એટલા દરેકના સૂચિપત્રોના સેટ તૈયાર કરવાના રહેશે, જેથી કોઈ પણ પુસ્તકાલયમાં કોઈ પણ પુસ્તકની માગણી કરી શકાય. આમ દરેક ગ્રંથાલય માટે ઘણા સૂચિસેટ તૈયાર કરવાના રહેશે.

૩. સંગ્રહ વિભાગમાં દરેક પુસ્તકની એકાધિક નકલો રાખવી જેઈએ. પ્રાંત અને તાલુકા પુસ્તકાલયોમાં, વર્ગીકૃત અને સૂચિકૃત ગ્રંથો અહીંથી જ મોકલી આપવા જેઈએ, જેથી ક્યાં ક્યાં પુસ્તકાલયોમાં ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો છે તેની તૌંય રહે. તે ઉપરાંત જ્યાં જ્યાં પુસ્તકો મોકલવામાં આવે ત્યાં ત્યાં બધે પુસ્તકોના સૂચિસંદેશો મોકલવા જેઈએ. જુલતાની ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતાં બધાં પુસ્તકોનો આ સમુદાય સંગ્રહ બીજા ગ્રંથાલયોને પૂરક તરીકે કામમાં લાગી શકશે. સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના વિભાગ તરીકે આ સંગ્રહના ગ્રંથોને ઉપયોગમાં લેવાની હોય તો સંગ્રહમાંનાં કેટલાંક પુસ્તકોની નકલો આ વિભાગમાં રાખવી પડશે. જે સ્થળમાં મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય આવેલું હોય તે સ્થળમાં જ બીજું સાર્વજનિક પુસ્તકાલય હોય તો આ વિભાગની આવશ્યકતા ઓછી રહે છે.

૪. વ્યવસ્થાપન વિભાગ (Administrative Branch) ઉપરનાં કાર્યોની દેખરેખ રાખતો હશે. દરેક વિભાગના દરેક કર્મચારીના દૈનિક કલાકોમાં કેટલું કામ થવું જેઈએ તેના આધારે નિરીક્ષણ, પરી-ક્ષણ અને સૂચનો વગેરે કાર્ય આ વિભાગમાં જ થતાં હશે. ટૂંકમાં દરેક કાર્ય માટે કેટલો સમય અને કેટલા કર્મચારીઓની જરૂર છે તેનાં ધોરણે નક્કી કરેલાં હોવાં જેઈએ.

પ્રાંત પુસ્તકાલયો અને તાલુકા પુસ્તકાલયોના મકાનોના નકશા વગેરેનાં ધોરણ પહેલેથી જ તૈયાર કરેલાં હોવાં જેઈએ. આ ગ્રંથાલયોમાં પ્રચલિત પુસ્તકો ઉપરાંત કેટલાક સંકલ્પ ગ્રંથો પણ હોવા જેઈએ. આ ગ્રંથાલયોમાંના ગ્રંથો માટે વર્ગીકરણ કે સૂચિકરણની આવશ્યકતા નહીં રહે. કારણ કે આ કાર્યો શાસત્રીય વિભાગમાં દર્યાવા પ્રમાણે થતાં હશે. આ ગ્રંથાલયોમાં કામ કરતા કર્મચારીઓ વિશિષ્ટ તાલીમ પામેલા હોવા જેઈએ. તેમનું મુખ્ય કાર્ય વાચકોને ગ્રંથાલય તરફ કેમ આકર્ષવા એ જ હશે. ગ્રંથો વંચાવા વિના ન પડી રહે એ તેમને જોવાનું રહેશે. એટલે જુદી જુદી પ્રદર્શન પદ્ધતિઓ, તરકીબો, ચોજવાની રહેશે. આ કાર્ય જેટલું ઉપર ઉપરની દેખાઈ છે એટલું સહેલું નથી. વેચાણ નિપુણતા (Salesman)ની ગ્રંથવિતરણ નિપુણતા આવા કર્મચારીઓની ચોગ્યતા તરીકે ગણાવવી જેઈએ. આ ચોગ્યતા માટે ઉપર જણાવ્યું તેમ જુદા જ પ્રકારની તાલીમની આવશ્યકતા છે. આવી તાલીમ પામેલી વ્યક્તિઓની નિપુણતાનું માપ દરેક ગ્રંથાલયમાં, ગ્રંથોનું વાર્ષિક પરિક્ષણ કેટલું થાય છે અને કેટલા નવા સભ્યો થયા તેની ઉપર નિર્ધારિત કરવું જેઈએ. આમ કરવાથી કર્મચારીને ગ્રંથોના પરિક્ષણ બાબતમાં એક પ્રકારની ચીવટ રહેશે.

પરિક્રમણ માટે નવા નવા વિચારો કરવા, પ્રયોગો કરવા તે પ્રેરણે.

ગ્રામપુસ્તકાલયો અને ગ્રંથવિતરણ કેન્દ્રોની બાબતમાં પણ પ્રાંત પુસ્તકાલયો અને તાલુકા સ્તરના પુસ્તકાલયો પ્રમાણે રહેશે. કર્મચારીઓની અને ગ્રંથોની સંખ્યા બાબતમાં જ ફેર રહેશે.

(૧) ગ્રંથાલયશાસ્ત્રો રાજ્યની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિના મૂલ્યધાર (Lever) તરીકે છે. મુખ્ય મુખ્ય કર્મચારીઓએ યોગ્યતા માટે ઓછામાં ઓછી અનુસ્નાતક થયા પછી ગ્રંથાલયશાસ્ત્રની એક વર્ષની તાલીમ મેળવેલી હોવી જોઈએ.

ગ્રંથાલયશાસ્ત્ર કર્મચારીઓ ઉપર હું વિશેષ ભાર મૂકવા માગું છું એ સંકેતો છે. ગ્રંથાલયશાસ્ત્ર હોય એવી વ્યક્તિઓ ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી થઈ જ પડશે એમ માની લેવાની ભૂલ ન કરવી, કારણ કે આ વિશિષ્ટ જ્ઞાન ઉપરાંત તથા ગ્રંથાલયક્ષેત્રમાં કામ કરતી વ્યક્તિઓના વ્યક્તિત્વ ઉપરાંત બીજી પણ એક વસ્તુની અપેક્ષા રહે છે. તે છે આ પ્રવૃત્તિમાં તેમની એકનિષ્ઠા. આ નિષ્ઠાનો આધાર તો વ્યક્તિની આ પ્રવૃત્તિમાં અનન્ય શ્રદ્ધા છે કે નહીં તે ઉપર રહેવાનો. તેમાંય ખાસ કરીને જ્યારે પ્રવૃત્તિનો મોટા પાયા ઉપર આરંભ કરવો હોય ત્યારે આ પ્રવૃત્તિમાં સંકળાયેલી વ્યક્તિઓના ચારિત્ર્ય અને આદર્શ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવો જોઈએ. પ્રવૃત્તિ વેગથી અને સક્રિય બનાવવી હોય તો તેના કાર્યકરો કમંઠ અને રિસ્ક શાઢગ્રણ હોવા જોઈએ. આમાં બાંધછોડ કે ધરછોડ કરવામાં આવી તો પ્રવૃત્તિના પાયા કાચા રહેવાના અને તેની ઉપર રચાની ઈમારત પણ એવી જ કાચી બંધાવાની. જેના પરિણામે કેટલાક સંજોગોમાં તાત્કાલિક અને કેટલાક સંજોગોમાં લાંબા ગાળે મુશ્કેલીઓ ઊભી થવાની. આને હું સાવધાનીના સૂર તરીકે ઉચ્ચારું છું, જોને કોઈ ધૂષ્ટતા ન જણે.

ગુજરાત રાજ્ય ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિને કેવી રીતે વધાવે છે તેની ઉપર જ પ્રવૃત્તિના વિકાસનો બધો આધાર છે. આ પ્રશ્નને ઈચ્છીએ કે, ગ્રંથાલયપ્રવૃત્તિ ગુજરાત રાજ્યમાં એવી ફાલેફૂલે કે જોનો ધંડો બીજાં રાજ્યો લે. આના અનુસંધાનમાં ત્રણ વ્યક્તિઓના કથનનું સ્મરણ થાય છે. ૧. પહેલું સ્મરણ થાય છે ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ અંગિના ડો. એસ. આર. રંગનાથનના એક અભિપ્રાયને મુનેસકો ગ્રંથાલયવિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી એકવંડ જે. કાર્ટરે જે હાર્દિક અનુમોદન આપ્યું હતું તેનું. તેમાં શ્રી. કાર્ટરે કહ્યું હતું કે, “ભારતવર્ષ બીજા દેશોની જેમ ધીરે ધીરે ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિના વિકાસ માટે પ્રયત્નો કરવાના નથી, તેણે જો કેટલાં પગથિયાં એકસાથે ટપી જ્યાં પછી કારણ કે, તેણે આ પ્રવૃત્તિ

ઘણી યોરી લાય ધરી છે, એવો જે અભિપ્રાય તમે (ડો. રંગનાથન) ધરાવો છો તેની મારા ઉપર ઊંડી અસર પડી છે. ખરેખર તમારે તો કેટલાંક પગથિયાં ટપે જ છૂટકો છે. તેમ કરવાથી કદાચ એમ બને કે તમે લોકો બંધાયેલી આગળ વધી જાઓ.” આ લેખમાં આગળ ઉપર લાઈબ્રેરી ડેવેલપમેન્ટ પ્લાન (Library Development Plan) નામના જે પુસ્તકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેના અનુસંધાનમાં ઉપરના ચબ્દો શ્રી કાર્ટરે ઉચ્ચારેલા. (૨) બીજું સ્મરણ થાય છે, કલકત્તામાં ભારતના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપનાં શ્રી જ્વાલકલાલ નેહરુએ ઉચ્ચારેલાં પ્રેરક વચનોનું. ભારતવર્ષ ઉદ્યોગક્ષેત્રે જો પગભર થવું હશે તો ભારતવર્ષ ચાલતાં થીપે તે પહેલાં તેણે દેડવું પાડે. (India must run before she learns how to walk) ૩. ત્રીજું સ્મરણ થાય છે પુસ્તકાલય સહકારી સંઘાયક મંડળ વિના રજત જાતી મલોત્સવ વખતે ઈ. સ. ૧૯૪૮માં ડો. જયરાજ મહેતાએ મોકલેલા શુભેચ્છાદર્શક સંદેશનું. આ સંદેશના છેલ્લા ક્રમમાં જ્યાં “વડોદરા રાજ્ય” ચબ્દો છે ત્યાં “ગુજરાત રાજ્ય” ચબ્દ મૂકવાથી આજની ગુજરાત ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિને આ સંદેશો સવિશેષ લાગુ પડે એમ છે. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે “વડોદરા રાજ્યમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ થકે થયે ઘણો લાભો વખત થયો હોવા છતાં હજી રાજ્યમાં માત્ર પચાસ ટકા ગામોમાં જ ગ્રંથાલયો સ્થપાયાં છે, એ નિરાશાજનક વાત છે. પુસ્તકાલય મંડળે આ બાબતમાં સક્રિય રસ લઈ, કોઈ યોજના ઘડી કાઢવાની જરૂર છે કે જેથી દર વર્ષે વિદ્યન ૨૦૦-૩૦૦ નવીન પુસ્તકાલયો સ્થપાઈ પાંચ વર્ષમાં રાજ્યની બધી જ ગામો પુસ્તકાલયવાળાં થઈ જાય. સરકાર, પંચાયતો અને જનતાનો પૂરેપૂરો સહકાર હશે જ એની મને ખાતરી છે.” આજે બદલાયેલા સંજોગોમાં સમસ્ત ગુજરાત માટે આ સંદેશો વિશેષ મહત્ત્વપૂર્ણ ગણાવો જોઈએ.

ત્રણ વ્યક્તિઓના વિન્ન વિન્ન સ્વાગે અને સમર્થ, વિન્ન વિન્ન સંદેશોમાં ઉચ્ચારેલા ઉદ્દેશોને જેટલા દ્યોતક છે તેટલા જ માર્ગદર્શક છે. આ ઉદ્દેશોને વ્યવહારમાં સક્રિય કરવા માટે ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિમાં કામ કરતા કર્મચારીઓમાં અને તેમાં સાથો રસ ધરાવતી વ્યક્તિઓમાં કેટલી બધી શ્રદ્ધા જોઈએ? કેટલી બધી દીર્ઘદૃષ્ટિ જોઈએ? કેટલી બધી કમનિષ્ઠા જોઈએ? કેટલી બધી ધન્ય જોઈએ?

ટૂંકમાં આ આખી પ્રવૃત્તિ રાજ્ય સરકારની ઉદારચીતિ અને ગ્રંથાલયશાસ્ત્ર કર્મચારીઓના આત્મચમર્પણ ઉપર જ આધાર રાખે છે. અંતમાં આપણે સૌ ઈચ્છીએ કે ગુજરાત રાજ્યની દરેક વ્યક્તિ, પછી તે ગુજરાતને વધે તે ખૂણે હોય પણ ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરતી થાઓ.

પ્રવૃત્તિનાં મંથણ

ગુજરાતમાં સમાજશિક્ષણનાં મંથણ તો ગોપીજી દયિય આફ્રિકા-માંથી આ દેશમાં પાછા આવેલે સાગરમતી કંઈ વસ્તુ ત્યારથી થઈ.

અસરજ્ઞાનવાળા માણસને સમાજશિક્ષણ લેવાનું સુચય પડે છે, પરંતુ સમાજશિક્ષણ માટે અસરજ્ઞાન અનિવાર્ય જ હોય એમ માનવું બરાબર નથી, ઘણી વાર ભણેલા અને ષઢવીધારીઓ આગળગીના રૂબા-માં સંતરે, નારંગી કે ફેંજાની છાલ નાખી તેને ગોઠો કરી ચૂકે છે, જ્યારે અભણ અને ગરીબ ધરિજનની ઝૂંપડીમાં સ્વચ્છતાનાં ને કળાનાં દર્શન થઈ શકે છે, પરંતુ તંત્રને પરિણામે ભારતમાં ૧૯૩૭ સુધી નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ સરકાર અને સમાજ બન્નેને ઘરમઘા નાખે એવું હતું; પરંતુ ૧૯૩૭માં મહાસભાએ પહેલી વાર પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યા ત્યારથી લોક-જગૃતિમાં મોટો જુલાલ ચક્રો અને નિરક્ષરતા ટાળવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા.

ગુજરાતની કેટલાક જિલ્લા ફક્લઓર્ડોએ અને જિલ્લા લોકલ ઓર્ડોએ આમાં રસ લીધો. સ્વપંચેવકો દ્વારા નિરક્ષરતાનિવારણના આંદોલનને ગતિ મળી.

પ્રાંતિક પ્રીકશિક્ષણ ઓર્ડો

સને ૧૯૩૮માં શ્રી બાળ બેંગાલર જેર જેઓ મુંબઈ રાજ્યના પહેલાં કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળના મુખ્ય અને શિક્ષણ પ્રધાન હતા તેમણે મુંબઈ રાજ્ય માટે શ્રી ભાગવતના પ્રમુખપદે “પ્રાંતિક પ્રીકશિક્ષણ ઓર્ડો”ની રચના કરી અને ગુજરાત માટે એક પ્રેક્ષ સમિતિ શ્રી જુલાત-રામ દલેના અધ્યક્ષપદે રચવામાં આવી. શ્રી ભાગવત શ્રી જુલાતરામ-ભાઈ સાથે ગુજરાતભરમાં ફરી વળ્યા. જિલ્લાનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોએ શિક્ષણપ્રાતાના અધિકારીઓ, સમાજસેવકો અને આ કલ્યાણ-કાર્યમાં રસ લેતી ભક્તિઓની સાથે ચર્ચાઓ કરી એક સુમંજલ આંદોલન ઊભું કર્યું. પ્રાથમિક શિક્ષણોએ અને સમાજસેવકોએ આ કામ ઉપાડી લીધું.

શ્રી ભાગવતની સમિતિએ કરેલા સુચનોને લક્ષમાં લઈ સરકારે નિરક્ષરતાનિવારણ માટે અભ્યાસક્રમ ઘડી કાઢ્યો. આ અભ્યાસક્રમ બે શ્રેણીઓમાં વહેંચાયેલો છે. પ્રથમ અને દ્વિતીય શ્રેણીમાં ઉત્તરીય ધનાર પ્રત્યેક પ્રીકશિક્ષણ, આવા વર્ગો ચલાવવા માટે સમાજસેવકને, અનુક્રમે રૂ. ૪.૦૦ અને રૂ. ૫.૦૦નું વેતન આપવા નક્કી થયું. પ્રીકશિક્ષણના

કાર્યકર્તાઓ માટે વેતનના બીજા નિયમો પણ વિકસે ઘડવામાં આવ્યા જે અંગેનો લાગુ પ્રત્યેક કાર્યકર્તાની ઈચ્છા ઉપર છોડવામાં આવ્યો.

વર્ગી આવા વર્ગો ચલાવવા માટે સ્વેચ્છ, પેન, નોટ્યુક, ફાનસ, ઘાસવેટ વગેરે સાધનો પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. આવા કલ્યાણના કાર્યમાં કેટલાક જિલ્લા શાળા મંત્રીઓ આંદોલન ઊભું કરી ફાળો એકત્રિત કરી વેગ પૂર્યો. કેટલાક ઉત્સાહી શિક્ષકોએ વિનાવેતને શિક્ષણનું કામ ઉપાડી લીધું.

ઓર્ડો

૧૯૩૯ની સાલ આવી અને પૃથ્વી ઉપર માધ્યમીકનાં મંથણ થયાં. મહાસભાના પ્રધાનોએ સંજ્ઞામાં આપ્યાં અને સરકારે ખર્ચમાં કાપકૂપ મૂકવાથી આ પ્રવૃત્તિમાં ઓર્ડો આવી ગઈ.

ફરીથી જુલાલ અને ગુજરાત સમિતિની રચના

આ કારણે ફરી ઝડપી વેગ મળ્યો કોંગ્રેસ પ્રધાન મંડળે ફરીથી લગભગ લાચમાં લીધી ત્યારે. પ્રાંતિક પ્રીકશિક્ષણ ઓર્ડો એક જ મધ્યસ્થ સંસ્થાને બદલે પ્રાદેશિક ધોરણે મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને કર્ણાટકની ત્રણ જુદી જુદી સમિતિઓ રચવાની ભલામણ કરી. મુંબઈ ઘણેરની તો જુદી સમિતિ હતી જ.

સને ૧૯૪૬માં નડિયાદમાં ગુજરાત શિક્ષણ સંમેલન મળ્યું. તેણે કરેલા કેટલાક નિર્ણયોના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી ભાગસાહેબ બેર સમય રજૂઆત કરવા શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ, શ્રી નરહરિ પરીખ અને શ્રી કલ્યાણ મહેતાનું પ્રતિનિધિ મંડળ નીમ્યું. એ મુલાકાતમાં થયેલી ચર્ચાના પરિણામે ૧૯૪૭ના ઓક્ટોબર માસની ૨૭મી તારીખે શ્રી કનૈયાલાલ નાનાલાલ દેસાઈના અધ્યક્ષપદે પંદર સભ્યોની બનેલી ગુજરાત પ્રાદેશિક પ્રીક-શિક્ષણ સમિતિ રચવામાં આવી. આ સમિતિના માનદ મંત્રી તરીકે શ્રી કલ્યાણ વિ. મહેતા અને અધિકારી મંત્રી તરીકે શ્રી દાદાભાઈ અમીનની નિમણૂક કરવામાં આવી. શ્રી દાદાભાઈ અમીન કેળવણીપ્રાતાના અનુભવી અધિકારી હોવા ઉપરાંત સમાજસેવક પણ હતા એટલે આ સમિતિએ સમાજશિક્ષણ માટે નેરદાર પ્રચાર કરવાનું અને અમલમાં મૂકવાનું કામ પણ ઉપાડી લીધું. પ્રદેશ પૂરું આવી સમિતિઓનું કાર્ય મર્યાદિત થતાં સ્થાનિક મુરદેલીઓ જટ સમજી તેનું નિવારણ કરવું, પ્રજાપદ કેળવણી, પ્રચાર કરવો વગેરે કામો સરજી અને સહજ બની ગયાં.

૧૯૪૯માં દેશી સભ્યોના વિલ્લીનીકરણથી સમિતિની સભ્યસંખ્યા ૧૧ થી વધારે ૨૦ કરવામાં આવી.

કાર્ય વધુ વેગવંતુ બને, ગુજરાતના દૂર દૂરના ગ્રામવસ્તીઓમાં અને રાનીપ્રદેશમાં વસતી જનતામાં પણ એ કાર્ય અસરકારક બને તે માટે જિલ્લા ધોરણે જિલ્લા સમાજશિક્ષણ સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી. આ સમિતિમાં મુખ્યત્વે જિલ્લા શાળામંડળમાંથી સભ્યો લેવામાં આવ્યા. જિલ્લાના ઉપશિક્ષણાધિકારી, શાસનાધિકારી થવી બાર સભ્યોની બનેલી સમિતિઓમાં શાસનાધિકારીને મંત્રીપદે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. આ સમિતિઓની બેઠકમાં ગુજરાત પ્રદેશ સમાજશિક્ષણના બંને મંત્રી થા તો બેમાંથી એકે હાજરી આપતા અને નવા માર્ગો કાઢવા, કાર્યનો વધુ વિકાસ થી રીતે થાય તે અંગે ચર્ચાઓ થતી અને મુશ્કેલીઓના નિવારણ માટે સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને અમલદારોના સહકાર માટે વિચારણા થતી.

ગુજરાત પ્રદેશ સમાજશિક્ષણ સમિતિની પ્રથમ સભા અમદાવાદમાં ૧૯૪૮ના જાન્યુઆરી માસમાં ઓલાવવામાં આવી. તેમાં જિલ્લા સમાજશિક્ષણ સમિતિઓની રચના સંબંધી, અંદાજબજ, પાઠ્યપુસ્તકો, પ્રચાર અને સામયિક વગેરે માટે નિર્ણયો લેવાયા અને પેટ સમિતિઓની રચના થઈ.

તાલીમ વર્ગ

૧૯૪૮ના જાન્યુઆરી માસમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી પ્રથમની સમિતિએ ૧૯૪૧ના માર્ચ સુધીમાં પોતાની ૯ બેઠકોમાં અગત્યના ટપાલે પ્રસાર કર્યા. સમાજશિક્ષણનું કાર્ય જોમ બને તેમ વધુ સંખ્યામાં કાર્યકર્તાઓ ઉપાધી લે તે માટે ટપાલે થયા.

એક ટપાલ દ્વારા ૧૯૪૮માં આ કાર્ય માટે ખાસ નિયુક્ત કરેલા અમલદારો માટે એક દશ દિવસનો તાલીમવર્ગ સુરત જિલ્લાના ગોડસંબા રાનીપરજ વિદ્યાલયમાં કાઢવામાં આવ્યો.

પ્રોફેશિયલનું સમાજશિક્ષણમાં પરિવર્તન

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી ભારતે પુનઃ મતાધિકારનું ધોરણ સ્વીકાર્યું. આને પરિણામે દરેકે દરેક ભારતવાસીને દેશનો સાચો નાગરિક બનાવવાની અને તે માટે પ્રજા સમજ નૂતન દૃષ્ટિ રજૂ કરવાની ફરજ ઊભી થઈ. આજ સુધી જનતાસમય કાર્યકર્તાઓ ફક્ત નિરક્ષરતાનિવારણના કામ પૂરતા જ નહતા. ઉપે એકલા એ જ કાર્યથી સિદ્ધિ નહિ મળે એ ખાતરી થઈ ગઈ એટલે સમાજની આદર્શ વ્યક્તિઓના જીવન, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, સભ્યતંત્ર અને તેમાંના જિન જિન વિભાગોની ગોળ સમજ, ગ્રામપંચાયતથી માંડી ભારતના બંધારણ સુધીનો ખ્યાલ, પ્રોફ. મતાધિકાર, મતની કિંમત, એની પવિત્રતા, સહકાર, ખેતી વિજ્ઞાન વગેરે અનેક વિષયોના સામાન્ય જ્ઞાનની પ્રોત્સાહ જરૂર છે અને આ જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા અભ્યાસ પ્રથમ પગલું છે એ વાત સ્વીકારવામાં આવી. આને પરિણામે ‘પ્રોફેશિયલ’ને ‘સમાજશિક્ષણ’ના નામથી ઓળખવા નિર્ણય લેવાયો. આ નિર્ણયની સિદ્ધિ માટે બધા વિષયોનું મૂળભૂત જ્ઞાન આપી શકાય તેવા અભ્યાસક્રમને ઘસી કાઢવાનું અને તેને માટે ખાસ અમલદારો અને કાર્યકર્તાઓને તાલીમ આપવાનું,

એ સંબંધી નાની નાની પુસ્તિકાઓ લખી પ્રસિદ્ધ કરવાનું વગેરે કામો હાથ ધરવામાં આવ્યાં.

કેન્દ્રિત વિસ્તારો

પ્રાદેશિક સમિતિએ ગુજરાતમાં જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં કેન્દ્રિત વિસ્તારો નક્કી કરી પ્રત્યેક કેન્દ્રિત વિસ્તાર એક ખાસ અમલદારની દેખરેખ નીચે મુકવામાં આવ્યો. આ અમલદારો બિન-કેન્દ્રિત વિસ્તારો માટે પણ દોરણી આપતા. સમાજશિક્ષણનું કાર્ય ખરેખર ખૂબ વેગથી ચાલવા લાગ્યું. વર્ગોની સંખ્યામાં અને પ્રોત્સાહની સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહ્યો અને કેટલીક જગ્યાએ તો આ કાર્યને અસાધારણ સફળતા મળી. તે વખતે બ્રહ્મદેશની સરકારના કેબલ્સી ખાતાના વડા અને ગ્રામવિકાસ મંજલાના વડા ગુજરાતની મુલાકાતે આવ્યા હતા. માંગવી તાલુકાના વર્ગો એમણે જોયા, પ્રોત્સાહને સ્વચ્છતા, ભણીને શું કર્યો, આપણે સારૂ જોઈએ સંબંધી પૂછેલા પ્રશ્નોના પ્રોત્સાહને આપેલા ઉત્તરથી આ મુલાકાતીઓને ખૂબ સંતોષ સાથે આનંદ પણ થયો હતો. આ રીતે કાર્ય વેગવંતુ ચાલી રહ્યું.

બાળમનસ નિઃ; પ્રોત્સાહ માનસ

આ વર્ગો બાળકોના નિઃ, પણ પ્રોત્સાહ છે એ ખ્યાલમાં રહેવું જોઈએ. મોટી ઉંમરે અભ્યાસ અને ઈતર વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન સંપાદન કરી ઘણા પુત્રો અને સ્ત્રીઓએ જીવનમાં નવો પ્રકાશ મેળવ્યો છે અને કેટલાકે પોતાની આજીવનિકાનો માર્ગ પણ શોધી કાઢ્યો છે.

સમાજશિક્ષણનું કાર્ય પોતે કેવી રીતે અને સાચી રીતે બજાવી શકે એ માટે કાર્યકર્તાઓનો તાલીમ વર્ગ દશ દિવસ માટેનો પોત-પોતાના તાલુકામાં અગત્યની સ્થળોએ સમાજશિક્ષણ માટેના ખાસ અમલદારો રજાવતા. આવા વર્ગોમાં સમાજશિક્ષણ સમિતિના મંત્રી પણ એક કે બે દિવસ રહેતા, પ્રવચન કરતા, સંચાલન નિભાળતા. આવા વર્ગોમાં તાલીમ લેતા કાર્યકર્તાઓ કિરામત દૃષ્ટિથી આજુબાજુના વિસ્તારોમાં ચાલતા સમાજશિક્ષણ વર્ગોના સંચાલનનું નિરીક્ષણ કરતા.

કેવળ અભ્યાસ માટે જ સમાજશિક્ષણ વર્ગોમાં જઈએ છીએ અને ત્યાં આપણે વાંચવાલખવા સિવાય બીજું કંઈ કામ કરવાનું નથી એ વિચાર લઈને પ્રોત્સાહને વર્ગોમાં જવાનું રહેવું એ માનસપ્રાપ્તિ દૃષ્ટિએ બરોબર નીએ અને જે એમ જ થાય તો વર્ગોમાં સારી હાજરીની ઓછા જ ભૂલ. આથી આવા વર્ગોને સચાળ કેન્દ્રોમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યા છે કે જ્યાં વિકાસ માટે, જ્ઞાન માટે, વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકોના વાચન માટે, રમતગમત અને મનોરંજન તથા બેઠકનીરતન ઈ-નાદિ કાર્યક્રમો માટે જોઈતાં સાધનો મળી શકે. માનવીમાં રહેલી નૈસર્ગિક શક્તિઓને જે ગોળ પાતાવરણ મળે તો બહાર આવવા ઉમેશ ઈચ્છા રહે છે. આમાં મનોરંજનના કાર્યક્રમો વિશિષ્ટ ભાગ ભજવી જાય છે. સમાજના અનિવાર્ય અવરૂપ થઈ ગયેલી આપણા માલુમગીરીના ગાગર અને મોઝા ચૂસકાર આજ ભૂતકાળની વાત બની ગયા છે. તે સમયે લોકોના નૈતિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક ભાવોના ઉત્થાન માટે આવા

કાર્યક્રમો ખૂબ મોટો ભાગ ભજવે છે. આથી આ સમાજશિક્ષણ વર્ગોમાં નૃત્યપ્રરોગો, રાસ, ગરબા, ભજનમંડળીઓ, પ્રોટો માટે નવી રૂબરૂ મેળાઓ, સંવાદો, નાટકો તથા શક્ય હોય ત્યાં સ્વચરિત્રદર્શનના કાર્યક્રમો યોજાય છે. દૂર દુરના ગ્રામપ્રદેશમાં ચાલતા વર્ગો માટે ગ્રામો-દેશન અને રેડિયો પણ પહોંચાડવામાં આવી છે.

‘લોકજીવન’નું ભાષું:

વળી પ્રોત્તેજ રુચિકર અને તંદુરસ્ત સાહિત્ય સતત મળતું રહે તે માટે ૧૦૦૦ સમાજશિક્ષણ વર્ગોને ‘લોકજીવન’ પાસિક પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા થઈ છે. કાર્યકર્તાઓને માર્ગદર્શન મળે તે માટે ઈતર સામયિકો પણ શક્ય એટલી મશાદમાં રહીને પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા થાય છે.

પુસ્તક-પૈઠીઓ

આ ઉપરાંત ‘પ્રોટો અક્ષરજ્ઞાન સંપાદન કરે એ પછી પાછા જે અક્ષર સંપર્ક નજીક દે તે નિશ્ચયતામાં ધકેલાઈ જવાનો ભય ઊભો જ હોય છે. આથી નવશિક્ષિત પ્રોટો પોતાનું જ્ઞાન ચાલુ રાખી શકે તે માટે ગુજરાત સમાજ શિક્ષણ સમિતિ પ્રત્યેક જિલ્લામાં ઉપશિક્ષણ-પિકારી મારફતે પુસ્તકોની પૈઠીઓ ઓકલવાની વ્યવસ્થા કરે છે. આવી પૈઠીઓ નાના કદની અને સહેલાઈથી એક જગાએથી બીજા જગાએ થઈ જવામાં સુગમ હોય છે. એ પૈઠી માટે તામું પણ હોય છે અને દરેક પૈઠીમાં વિવિધ વિષયનાં સરેરાશ ૪૦ થી ૪૫ પુસ્તકોની જોગવાઈ કરેલી હોય છે. સને ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૦ સુધીમાં સમિતિએ આવી ૩૮૦૦ પૈઠીઓની વહેંચણી કરી છે.

પ્રોટો માટેનું સાહિત્ય

વળી યોગ્ય સાહિત્ય તૈયાર કરાવવા ગુજરાત સમાજશિક્ષણ સમિતિએ એક સાહિત્ય પૈઠા સમિતિની નિમણૂક કરી અને સમાજશિક્ષણના પ્રચાર માટે પુસ્તકો લખનારા લેખકોને આપવાની વળતરી રકમ નક્કી કરવાનું અને લખાણની પસંદગી કરવાનું કામ એને સુપરત કર્યું. આજ સુધીમાં સમિતિએ પરિશિષ્ટ કામાં દર્શાવ્યા મુજબનાં ૧૬ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. જેમાંની ‘ગ્રામભજનસંગ્રહ’ જેવી પુસ્તિકા ખૂબ લોકપ્રિય નીવડી છે અને એની પાંચ પાંચ આવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. ગુજરાત સમાજશિક્ષણ સમિતિ તરફથી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદને ‘પાપના શબ્દકોશ’ તૈયાર કરાવવા કોઈ વિદ્વાનની સેવા મેળવવા ચિન્તીત કરવામાં આવી જેના પરિણામે ગુજરાતના લઘુપ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીજીએ એ પુસ્તક તૈયાર કર્યું અને કોઈ જ્યોતીન્દ્ર દવેએ એની ચકાસણીનું કાર્ય કરી આપ્યું.

સમિતિ આ પ્રકારનું કાર્ય હાથ પર થઈ શકે એ માટે અક્ષર તરફથી રૂ. ૩૦૦૦) ફાળવવામાં આવ્યા જેમાં સમિતિએ પોતાને ઇસકના ફંડમાંથી એટલીજ ભીજી રકમ ઉમેરી રૂ. ૧૦૦૦)નું પ્રકાશન ફંડ રચ્યું. જેમાંથી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ ચાલી રહ્યું છે.

નવશિક્ષિત સાહિત્ય નિર્માણ શિબિર

૧૯૫૭માં સુરત જિલ્લાના ઉભયટ ગામે જણીતા સાહિત્યકાર શ્રી રમણલાલ સોની અને કોઈ મનુભાઈ જોષાણીના સંચાલન હેઠળ એક નવશિક્ષિત સાહિત્ય નિર્માણ શિબિર યોજવામાં આવ્યો. આમાં વીસ લેખકોએ દોઢ મહિના ગાળામાં પાંચ શ્રેણીમાં પુસ્તિકાઓ લખી. શિબિરના કાર્યમાં સમિતિના માનદ મંત્રીએ અને સમાજશિક્ષણ અધિકારીએ વખતોવખત હાજર રહી જરૂરી મદદ આપી હતી. આવો જ એક બીજો શિબિર ૧૯૬૦માં મરોવી મુકામે ‘કલ્યાણ સહકારી ખેડૂત જન’માં યોજાયો હતો. આ શિબિરમાં દસ લેખકોએ દસ દિવસમાં ત્રણ શ્રેણીની પુસ્તિકાઓ તૈયાર કરી હતી. ઉપર પૈકીની ઉભયટની ત્રણ શ્રેણીની અને મરોવીની એક શ્રેણીની પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. અને તે શ્રેણીઓ ઘણી લોકપ્રિય થઈ છે. સામયિકોએ પણ તેને આવકારી છે.

સમાજશિક્ષણ દિન

કેળવણી ખાતાના ઠરાવ મુજબ પ્રતિવર્ષ સમગ્ર રાજ્યમાં ૧લી ડિસેમ્બરનો દિવસ ‘સમાજશિક્ષણ દિન’ તરીકે ઊજવવામાં આવે છે. એ દિવસે વહેલી સવારે પ્રભાતફેરી, સરથરા, નિશ્ચયતાનિવારણના કાર્યનો પ્રારંભ, જાહેરસભા, નવશિક્ષિતો માટેનાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન વગેરે કાર્યક્રમો યોજાય છે. વળી એ દિવસે શાળાના શિક્ષકો અને બાળકો તેમ જ એ કાર્યમાં રસ લેતા અન્ય ઉત્સાહી સ્ત્રીપુરુષો મારફતે ફાળી ઉઘાડવામાં આવે છે. આ રકમમાંથી સમાજશિક્ષણ ફંડ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે જેમાંથી ‘લોકજીવન,’ તથા ઈતર સામયિકો, વગેરેને કેસોસીન ગ્રાન્ટ, કાર્યકર્તાઓને બોનસ તેમ જ પ્રોત્તેજ ઇનામ વગેરે આપવાની વ્યવસ્થા થયેલી છે.

તંત્રમાં પરિવર્તન

પાછળથી સમાજશિક્ષણ માટેના ખાસ અમલદારોની જગ્યાઓ કમી કરવામાં આવી અને તેમનું કામ તમામ જિલ્લાઓમાં ભાગ શિક્ષણ-પિકારીઓને સોંપવામાં આવ્યું છે. આ કામની, અગત્ય આ અધિકારીઓ સ્વીકારે તે માટે કોણીવાર ઉત્તરીફ દનાર પ્રોટોની સંખ્યાનાં પ્રત્યેક ભાગશિક્ષણપિકારી માટે લગભગ નક્કી કરવામાં આવ્યા. આમાં કેટલાક ઉત્સાહી અધિકારીઓએ ખરેખર સુંદર કામગીરી બજાવી છે તેની ગોષ લીધા વગર થાલે તેમ નથી.

વિકાસ ઘટકોની પ્રવૃત્તિ

સામાજિક ઉત્તર્ધની યોજનાઓના સફળ અમલ માટે વિકાસ ઘટકો શરૂ કરવામાં આવ્યાં છે. આ ઘટક વિસ્તારોમાં સમાજશિક્ષણનું કામ ઘટક વિસ્તાર અધિકારીની દેખરેખ નીચે નિસ્તરસુ અધિકારી અને મુખ્ય સેવિકાઓ કરે છે. આ કામગીરીમાં સમાજશિક્ષણ વર્ગો ઉઘાડવાનું, નોંધવાનું ને તપાસણીનું કામ આવી જાય છે. એ ઉપરાંત વર્ગોને સાધન પૂરું પાડવા, ગ્રાન્ટ આપવી, ભજનમંડળી, મહિલામંડળ, ખેડૂત મંડળ, પુસ્તકાલયો, પ્રજાસો, વગેરે પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન

પણ તેઓ જ કરે છે. સમાજશિક્ષણ અધિકારી વખતોવખત જુદા જુદા ઘટક વિસ્તારોની મુલાકાત લઈ મોઝ માર્ગદર્શન આપે છે.

ગુજરાત સમિતિ

સામાન્ય રીતે દર વર્ષની મુદત માટે કાર્ય કરતી ગુજરાત સમાજશિક્ષણ અર્થે નિમાયેલી ઊલ્લાખ કામ કરતી આ ચોથી સમિતિ છે. અત્યાર સુધીમાં કુલ ચાર સમિતિઓએ પોતાની સેવા આપી છે. એ સમિતિઓમાં મુખ્યત્વે શ્રી કનેચાલાલ નાનાલાલ દેસાઈ પ્રમુખ તરીકે, શ્રી કલ્યાણજી વિ. મહેતા માનદર્મની તરીકે અને સભ્યોમાં શ્રી બલચભાઈ મહેતા, શ્રી જુગતરામ દવે, શ્રી મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ, શ્રીમતી જ્યોત્સ્નામહેન શુક્લ, શ્રી પરીક્ષિતલાલ ચળમુદાર, શ્રી ગુલામ રશૂલ કુરેશી, શ્રી શ્યામભાઈ નાયક, શ્રી સુરજમલ શાહ, શ્રી મગનભાઈ રણછોડભાઈ પટેલ, શ્રી લાલભાઈ નાણાવડી, શ્રી શ્યામભાઈ મહેતા, શ્રી ભાઈલાલભાઈ કોન્ડાકર, શ્રી ગંગારામ ચવળ વગેરેની સેવાની નોંધ લેતાં આનંદ થાય છે.

બાર વર્ષનું પરિણામ

સને ૧૯૪૮-૪૯ થી સને ૧૯૫૯-૬૦ સુધીના બાર વર્ષના ગાળામાં ગુજરાતના મૂળના દસ જિલ્લાઓમાં સમાજશિક્ષણની

પ્રગતિ નીચે આપેલા આંકડા ઉપરથી જોઈ શકાયે :-

સમાજ શિક્ષણ વર્ગોની કુલ સંખ્યા :

૧. પહેલી શ્રેણી	૧૫૯૬૨
૨. બીજી શ્રેણી	૬૯૪૮
વર્ગોમાં પ્રીકોની સંખ્યા :	
૧. પહેલી શ્રેણી	૩૩૭૪૯૨
૨. બીજી શ્રેણી	૧૧૮૦૧૧
પાસ થયેલ પ્રીકોની સંખ્યા :	
૧. પહેલી શ્રેણી	૨૪૭૩૮૦
૨. બીજી શ્રેણી	૬૨૪૪૯

પાસ થનાર પ્રીકો પૈકી પહેલી શ્રેણીમાં કુલ ૩૨૪૯૨ અને બીજી શ્રેણીમાં કુલ ૮૪૦૨ મળી એકંદરે ૪૦,૮૯૪ સીઓએ અક્ષરજ્ઞ મેળવ્યું છે.

સને ૧૯૫૯-૬૦ દરમિયાન ગુજરાત ભરમાં સાક્ષરતા ઝુંબેશ ચલાવવામાં આવેલી હતી. આ ઝુંબેશ ઘટક વિસ્તારો પુરતી મર્યાદિત હતી. એમાં કુલ ૧૨૧૦ સમાજશિક્ષણ વર્ગો ચલાવવામાં આવ્યા હતા જેમાં કુલ ૨૧૧૭૮ પ્રીકોએ અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

વિશ્વવિદ્યાલયો

૧. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના સ્વચ્છાન્વપ્રાપ્તિના આંદોલનના એક ભાગરૂપે મહાત્મા ગાંધીજીએ ઈ. સ. ૧૯૨૦માં કરી. વિદ્યાપીઠનો ધ્યાનમંત્ર 'સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે' બન્યો. મહાત્મા ગાંધીજી તેના પ્રથમ કુલપતિ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ તેના પ્રથમ કુલનાયક થયા. આજે ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ કુલપતિ, શ્રી મોરારજી દેસાઈ કુલનાયક અને શ્રી મંગલભાઈ દેસાઈ મહામાત્ર છે.

૧૯૩૦ સુધી વિદ્યાપીઠ સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ગણિત, ફિલોસોફી, રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, વાણિજ્ય, કલા, સંગીત આદિ મહાવિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમોનું શિક્ષણ આપતું હતું અને તેણે ૩૧૧ સ્નાતકો બહાર પાડ્યા હતા અને તે સ્નાતકોને રાજ્ય સરકાર દ્વારા સરકારી યુનિવર્સિટીઓની બી. એની ઉપાધિની સમકક્ષ ગણવામાં આવ્યા હતા.

ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૯૪૭થી ફરી શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજ-સેવા મહાવિદ્યાલય શરૂ થયું છે. અત્યાર સુધી તેની મારફત ૧૭૪ સ્નાતકો બહાર પડ્યા છે. તેમને પણ રાજ્યની સરકાર તથા ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ બી. એની સમકક્ષ ગણ્યા છે.

સ્વાતંત્ર્ય માટેની રાષ્ટ્રીય લડતને કારણે સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ ૧૯૩૦થી ૧૯૩૫ સુધી પહેલી વાર બંધ પડી હતી. અખાત્રકો અને વિદ્યાર્થીઓ આ ચળવળમાં ભેગા થતા અને સંસ્થાને ગેરકાયદેસર ગણેર કરવામાં આવી હતી. ૧૯૩૫માં ભારે સરકારે વિદ્યાપીઠ પાછી આપી ત્યારે ફરીથી તેની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવી.

એવો જ રીતે ભારે ૧૯૪૨ થી ૧૯૪૫ સુધી 'હિંદ છોડો'ની ચળવળ થઈ ત્યારે પહેલાંની માફક જ અખાત્રકો અને વિદ્યાર્થીઓએ લડતમાં ઝંપલાવ્યું અને તેથી કરીને સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ અટકી પડી.

૧૯૪૫ માદ આ કાર્ય ફરી શરૂ કરવામાં આવ્યું અને હાલમાં પ્રાથમિક શિક્ષણથી માંડીને તે ચર્ચાવિદ્યાલયના ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીનો તેનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો છે.

વિદ્યાપીઠનું મુખ્ય ધ્યેય સ્વચ્છાન્વપ્રાપ્તિને માટે ચારિત્ર્યવાન, શીખનારી, સુસંસ્કારી અને કર્મબાહિષ્કાર કાર્યકોષે તૈયાર કરવાનું હતું. સ્વચ્છાન્વપ્રાપ્તિ પછી આ સંસ્થાનો હેતુ તે સ્વચ્છાન્વને કારણે

શ્રી છોટુભાઈ પટેલ
(ગુ. વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ)

બંધાવવાનો અને તેને માટે જનતામાં જાગૃતિ પેદા કરવાનો બની ગયો છે.

ભારતની સમૃદ્ધિનો આધાર ગામડાંઓની સમૃદ્ધિ પર જ છે. એટલા માટે ગામડાંઓને કેન્દ્રમાં રાખીને જ વિદ્યાપીઠ કેળવણીની તથા અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. શિક્ષણમાં જુદા જુદા વિષયોના અભ્યાસની સાથોસાથ હાથ-ઉઠોડીને પણ અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. વિદ્યાપીઠનો શરૂઆતથી જ એવો વિશ્વાસ રહ્યો છે કે, વિદ્યાર્થીઓને માનુભાષાના માધ્યમથી કેળવણી આપવી જોઈએ. એથી કરીને એની સ્થાપનાથી જ એની કેળવણીનું માધ્યમ માનુભાષા રહ્યું છે. આની અસર ગુજરાતમાં સારી પડી છે.

આ જતની રાષ્ટ્રીય કેળવણીથી ગુજરાતમાં અનેક નિષાવાન કાર્ય-કરો તૈયાર થયા છે. આ કાર્યકરો રાષ્ટ્રીય સેવાના અલગ અલગ ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરી રહ્યા છે. કેળવણી, સાહિત્યસર્જન, પત્રકારત્વ, વેપાર-ચોજનાર, ગ્રામસેવા, હરિજનસેવા અને એવાં બીજાં અનેક ક્ષેત્રોમાં વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો આજે કામ કરી રહ્યા છે.

વિદ્યાપીઠમાં કેવળ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાવૃદ્ધિ પર જોર આપવામાં આવતું નથી. સને ૧૯૪૪-૪૫ પછી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઓછી થઈ ગઈ. તે વખતના કુલપતિ મહાત્મા ગાંધીજીએ આ સંભંધી દોરવણી આપતાં કહેયું, "હું તો તમને ખાતરી આપું છું કે, વિદ્યાપીઠના ભાવિ વિશે જાને લેશ માત્ર શંકા નથી. જો તમે તમારા કાર્યમાં સાવધાન રહેશો તો ભવિષ્ય ઉજળાવ જાશે. વિદ્યાપીઠ તો એક વિદ્યાર્થી હશે છતાં પોતાનું કામ કરશે જ અને એ એક વિદ્યાર્થી સાડું હું કારકીરમાં લોઉંશ તો ત્યાંથી પણ-પરવી આપવા અહીં આવીશ." કુલપતિશ્રીના આ કથનાનુસાર વિદ્યાપીઠે હંમેશાં પોતાની નજર વિદ્યાર્થીઓના ગુણવિકાસ અને ચારિત્ર્ય પર રાખી છે, સંખ્યા પર નહિ.

હાલમાં વિદ્યાપીઠ દ્વારા નીચે મુજબ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે:

કેળવણી

વિદ્યાપીઠમાં પહેલાં ધોરણની સ્નાતક સુધીના શિક્ષણની વ્યવસ્થા છે. કુમાર મંદિર, વિનાયક મંદિર અને મહાવિદ્યાલય એમ ત્રણ વિભાગોમાં આ શિક્ષણ વર્તેવાયેલું છે.

વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાથી જ તેના અભ્યાસક્રમમાં રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન મહત્વપૂર્ણ રહ્યું છે. સ્વભાષાના માધ્યમની સાથે સાથે એક વિષય રૂપે રાષ્ટ્રભાષા (હિંદી-હિંદુસ્તાની)ના શિક્ષણનો પણ ખાસ આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે. આગળ ઉપર સમય આવતી ગુજરાત, ચોરાપ્પ અને કચ્છમાં હિંદી પ્રચારનું કાર્ય પણ થઈ ચૂકી રીપું. વિદ્યાપીઠ તરફથી પાઠવી, ફૂસરી, તીસરી, વિનીત અને સેવક—એ પાંચ પરીક્ષાઓ લેવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં નાનામાં નાના ગ્રામમાં પણ વિદ્યાપીઠના હિંદી પ્રચારો રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારની સેવાનું કામ કરે છે.

પ્રકાશન

વિદ્યાપીઠ એક પ્રકાશક સંસ્થા પણ છે. અત્યારે આજ સુધીમાં બધાં મળીને હિંદી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી વગેરે ૨૭૫ જેટલાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે. ગુજરાતી ભેષ્મીકોષ, હિંદી-ગુજરાતી ભેષ્મીકોષ વગેરે કોષ પણ વિદ્યાપીઠ તરફથી તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે; કેટલાક બીજા કોષ તૈયાર થઈ રહ્યા છે. ગુજરાતને માટે હિંદી અને ગુજરાતીનાં શબ્દપુસ્તકો પણ વિદ્યાપીઠે તૈયાર કર્યાં છે, જે શાળાઓમાં ચાલી રહ્યાં છે.

ગ્રંથાલય

ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું ગ્રંથાલય આ સંસ્થાનું મુખ્ય આકર્ષણ છે. આ ગ્રંથાલયમાં બધાં મળીને ૧૩ ભાષાઓનાં લગભગ ૧,૦૮,૫૮૨ પુસ્તકો છે. ગ્રંથાલયના મકાનના નીચેના ભાગમાં મુખર્તી સરકારે સેવિયો ગુજરાતી ભાષાનો કોપીસર્કટ સંગ્રહ છે. આ ગ્રંથાલય ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓની ધણી સેવા બજાવી રહ્યું છે. ગ્રંથાલય-વ્યવસ્થાની તાલીમ માટે ગ્રંથપાલ તાલીમ વર્ગ પણ વર્ષમાં એક વાર ચલાવવામાં આવે છે.

આ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત ખાદીકામ, ઉદ્યોગ તાલીમ વર્ગ, હિંદી શિક્ષકો માટે જુનિયર અને સિનિયર હિંદી સિસક સનદ વર્ગ, મિન-ગુજરાતીઓ માટે ગુજરાતીની પરીક્ષાઓ વગેરે બીજા પ્રવૃત્તિઓ પણ ચાલે છે.

૨. ગુજરાત યુનિવર્સિટી

યુનિવર્સિટી શિક્ષણના પિન્ડેટીકરણના પગલા રૂપે આ યુનિવર્સિટીની ગુજરાતીભાષી પ્રદેશની યુનિવર્સિટી તરીકે સ્થાપના થઈ હતી. આફ્રિક અને વડોદરાની યુનિવર્સિટીઓના વિસ્તારને બાદ કરતાં આ યુનિવર્સિટીની વિસ્તાર ક્ષેત્રના ગુજરાત રાજ્યમાં સમગ્ર ગુજરાત સુધી વિસ્તરેલો છે.

મુખર્તી રાજ્યની સરકારે ગુજરાત યુનિવર્સિટી ધારો અમલમાં આણી તારીખ ૨૩ નવેમ્બર, ૧૯૫૦ના રોજ ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી હતી, જેનો શિલ્લોરોપણ વિધિ સ્વર્ગસ્થ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના વરદ હસ્તે થયો હતો. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ૧૯૫૦માં જ્યારે કામ થઈ ચૂક્યું ત્યારે તેની સાથે લગભગ ૨૧ જેટલી સંસ્થાઓ

એ ઉપરાંત શિક્ષણ દ્વારા ગ્રામસેવાની દૃષ્ટિએ વિદ્યાપીઠ તરફથી પાસની કેળવણીના કેન્દ્ર ચલાવવામાં આવે છે. એ મુખ્ય અને નવી ભાત પાઠનારી પ્રવૃત્તિ છે. તે વિષે માહિતી નીચે પ્રમાણે છે:-

વલ્લભ વિદ્યાલય, બોચાસણ

જેડાં નિલ્લામાં બોચાસણ મુકામે વિદ્યાપીઠે આ ગ્રામસેવા કેન્દ્ર સ્થાપ્યું છે. ત્યાં એક બુનિયાદી-શાળા ચાલે છે. ખાસ કરીને પછાત વર્ગોમાં કામ કરી ઘડે એવા ગ્રામસેવકો તૈયાર કરવાનો પણ આ સંસ્થાનો હેતુ છે. કાર્યકરોને સામાન્ય જ્ઞાન ઉપરાંત ખાદી, હાથવણાટ, ખેતી અને ગ્રામીણના વિષયોમાં પ્રાયોગિક તાલીમ આપવામાં આવે છે.

આ સંસ્થા નિલ્લા સ્કૂલબોર્ડ માટે બુનિયાદી કેળવણીના તાલીમ વર્ગો પણ ચલાવે છે. વિદ્યાલયની સાથે સ્વતંત્ર રીતે એક બાલવાડી અને એક નાનકડી આદર્શ ગૌશાળા તથા આજુબાજુનાં ગામડાંના લાભાર્થી એક દવાખાનું પણ ચલાવવામાં આવે છે.

અંબેડકી-સુખાવા

સુરત નિલ્લામાં અંબેડકી-સુખાવાની આજુબાજુનાં આદિવાસી વિસ્તારમાં આદિમ જાતિનાં બાલક-બાલિકાઓ માટે વિદ્યાપીઠ એક આશ્રમશાળા ચલાવે છે.

આ ઉપરાંત કોચરબ સ્મારક આશ્રમ, ઉદ્યોગ મંદિર, ભવાલ અને ગ્રામવિદ્યાલય, દેવલી—આ ત્રણેય સંસ્થાઓને સંભાળવાનું કામ પણ વિદ્યાપીઠને હસ્તક છે.

આ પ્રમાણે વિદ્યાપીઠ રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ઉત્કર્ષ માટે અને ગ્રામ-સેવા માટે કાર્યકરો તૈયાર કરવા માટે યથાશક્તિ કામ કરી રહ્યું છે. તેની ચાલોસ વર્ષની કામગીરી ઉપરથી જણાય છે કે, કેળવણીનું નવલકંઠર કરવામાં તેણે ચતુરતાનો ફાવો આપ્યો છે અને ગુજરાતને ચારિત્ર્યશીલ, કાર્યક્ષમ સેવકો આપ્યા છે. હાલ પણ એ જ દૃષ્ટિથી કામ કરે છે.

(રજિસ્ટ્રાર, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.)

સંકળાયેલી હતી. જેની સાથે આજે પાંચ અનુસ્નાતક શિક્ષણ આપતી માનવ સંસ્થાઓ અને યુનિવર્સિટીના અનુસ્નાતક શિક્ષણના ચાર વિદ્યા-ભવનો સહિત એકંદર ૬૭ સંસ્થાઓ યુનિવર્સિટી સાથે સંકળાયેલી છે. આ સંસ્થાઓ અને કોલેજોની ઘાટી આ સાથે સામેલ છે. ઉપરાંત ચાલુ વર્ષ દરમિયાન લગભગ સત્તરેક નવી સંસ્થાઓની જોડણી માટેની અરજીઓ વિચારણા હેઠળ છે.

હાલ જુદી જુદી આઠ વિદ્યાશાળામાં લગભગ પચીસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ સહિત આશરે ૩૨,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ કોલેજોમાં અભ્યાસ કરે છે. ઉપરાંત અંદાજે ૧૧,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ વિનવન વિદ્યાશાળાની બાહ્યની (એક્સ્ટર્નલ) પરીક્ષા માટે પરીક્ષાર્થીઓ તરીકે ગોંવાળા માટે

અરજી કરી છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ ખર્ચ જેમને પોષાનું ન હોય તેવા સંકેતો મુંબઈ રાજ્યના કે અન્યત્ર વસતા ગુજરાતીભાષી વિદ્યાર્થીઓને આ તક આશીર્વાદ સમાન નીવડે છે. આમ ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સંસ્થાઓમાં તેમ જ બહારથી અભ્યાસ કરતા એકંદર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા લગભગ ૪૩,૦૦૦ જેટલી છે.

સન ૧૯૫૫થી યુનિવર્સિટીએ તેના શિક્ષણના અને પરીક્ષાના માધ્યમ તરીકે કમિક રીતે પ્રાદેશિક ભાષા ગુજરાતીને અપનાવેલ છે. યુનિવર્સિટીએ આ અંગેના તેના કાર્યક્રમમાં પદ્ધતિસરની પરિભાષા તૈયાર કરેલ છે.

વંધુમાં યુનિવર્સિટી ૧૯૫૬થી અનુસ્નાતક અભ્યાસનું સંયોજન કરી તેના સીધા અંકુશ હેઠળ અને તેણે ધોરણસર માન્ય કરેલા અધ્યાપકો દ્વારા ધારાધોરણ પ્રમાણે સ્થપાયેલા કુલ ૫૯ કેન્દ્રો પર આ અનુસ્નાતક અભ્યાસ અને સંશોધન ચાલે છે. આ કેન્દ્રો ઉપરાંત પાંચ માન્ય સંસ્થાઓમાં અને યુનિવર્સિટીના વિદ્યાભવનોમાં પણ અનુસ્નાતક શિક્ષણ અને સંશોધનનું કામ ચાલે છે.

કેવળ અભ્યાસ પૂરું જ યુનિવર્સિટીનું કાર્યક્ષેત્ર અર્થાદિત રહે તો વિદ્યાર્થીઓનો વિકાસ એકાંગી જ બની જાય એ નિશ્ચય છે. સમતગમત, શારીરિક શિક્ષણ, અભ્યાસેતર વ્યાખ્યાનો, વર્ચાસભાઓ, શિબિરો, શૈક્ષણિક શબ્દચિત્રો, પર્પટનો વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં પણ યુનિવર્સિટીએ નોંધપાત્ર કામગીરી બજાવી છે.

વિદ્યાર્થીકસ્ટાણની બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં આરોગ્ય કેન્દ્ર, વિદ્યાર્થીઓ માટેનું આશ્રમગૃહ, તેમની શારીરિક તપાસ અને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને અપાતી મદદ વગેરે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ છે. અનુસ્નાતક અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટે યુનિવર્સિટી છાત્રાલય છે જેમાં લગભગ ૧૬૦ છાત્રો છે.

યુનિવર્સિટીના ત્રણ પાંખોવાળા કાર્યાલયના મકાનમાં ગૃહાલયનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ લાઈબ્રેરીમાં લગભગ ૬૨,૦૦૦ પુસ્તકો અને ૭૮૦ માસિકો વગેરે છે. તેમ જ યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન અને રાજ્ય સરકારની મદદથી સમાજવિદ્યા ભવન, મનોવિજ્ઞાનવિદ્યા

ભવન, ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન વગેરે માટે અલગ મકાનો બાંધવામાં આવેલાં છે. આ ભવનોમાં નીચેનાં વિષયોમાં માસ્ટરની અને/અથવા ડોક્ટરેટની પદવો માટે શિક્ષણ-સંશોધનની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે :

૧. અર્થશાસ્ત્ર, ૨. રાજનીતિશાસ્ત્ર, ૩. સમાજશાસ્ત્ર, ૪. ઇતિહાસશાસ્ત્ર, ૫. ગણિતશાસ્ત્ર, ૬. તત્ત્વજ્ઞાન, ૭. મનોવિજ્ઞાન, ૮. ગુજરાતી, ૯. ભૌતિકવિજ્ઞાન, ૧૦. રસાયણવિજ્ઞાન, ૧૧. વનસ્પતિવિજ્ઞાન.

મધ્યસ્થ સરકારના કેળવણી ખાતાની યોજના દ્વારા ઓપનઅર વિષેટર અને સૌંદર ટ્રેક તેમ જ એક રેવેલેશનની પણ રચના કરવામાં આવી છે.

યુનિવર્સિટી વર્ષમાં ચાર વખત તેની સમાચારપત્રિકા (બુલેટિન) પ્રસિદ્ધ કરે છે, જેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪.૦૦ છે. ઉપરાંત વર્ષમાં બે વખત યુનિવર્સિટીનું જર્નલ 'વિદ્યા' પ્રસિદ્ધ કરે છે-જેમાં સંશોધનાત્મક લેખો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫.૦૦ છે.

પરદેશ જ્યાં ઈચ્છતા વિદ્યાર્થીઓને મદદગાર થવા માટે યુનિવર્સિટી ફોરેન યુનિવર્સિટી ઈન્ફર્મેશન બ્યુરોનું સંચાલન કરે છે.

બંધારણ

યુનિવર્સિટીની સેનેટ એ યુનિવર્સિટીની મુખ્ય જવાબદાર સંસ્થા છે. યુનિવર્સિટી ધારામાં જણાવ્યા પ્રમાણેની બધી સત્તાનો ઉપયોગ તેને કરવાનો હોય છે.

૧૮ સભ્યોવાળી સિનિડેટ એ અગ્રિમ કાર્યવાહક સત્તાશીલ મંડળ છે.

યુનિવર્સિટીની બીજી જવાબદાર સભા છે એકેડેમિક કાઉન્સિલ. તે કેળવણી વિષયક પ્રશ્નોને જોવા કે, અભ્યાસક્રમો, પ્રવેશ અને પરીક્ષા અંગેનાં ધોરણો વગેરે અંગેના પ્રશ્નો ઉપ કરે છે.

યુનિવર્સિટીની આઠ વિદ્યાશાખાઓ છે અને ૪૪ અભ્યાસસમિતિઓ છે જે પોતપોતાના વિષયોના અભ્યાસક્રમો વગેરે તૈયાર કરવાનું કામ કરે છે.

૩. મહારાજા સયાજીરાવ વિદ્યાપીઠ, વડોદરા

વડોદરા વિદ્યાપીઠ સ્થાપનાનો વિચાર ઈ. સ. ૧૯૦૯ની ભૂતપૂર્વ વડોદરા રાજ્યની સરકારે કર્યો હતો. કેટલીક ચોજનાઓ પણ ઘડવામાં આવી હતી પણ કોઈનો અમલ થઈ શક્યો નહિ. ઈ. સ. ૧૯૨૪માં ફરી વડોદરાની અલગ વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની ચોજના વિચારણાં પણ તે અંગેની આર્થિક જવાબદારીઓ વિચારણાં તે ચોજનાને સદૃશન મહારાજા સર સયાજીરાવે પડતી મૂળી. એ સમયે મુંબઈ પ્રાંતમાં અલગ વિદ્યાપીઠ માટે વડોદરાની ચોગ્ય તેવાઈ નહોતી. પણ ઈ. સ. ૧૯૩૫ અને ૧૯૪૯ના સાળામાં ઉચ્ચ શિક્ષણની નીચે જણાવેલી બીજી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ :--

(રજિસ્ટ્રાર, મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા)

૧. સેકન્ડરી ટીચર્સ ટ્રેઈનિંગ કોલેજ (માધ્યમિક શિક્ષકાની કેળવણી સંસ્થા)
૨. ધી પ્રતાપસિદ્ધ કોલેજ ઓફ કોમર્સ
૩. ઓર્ગેનિઝેશન કોલેજ
૪. મેડિકલ કોલેજ.

શિક્ષણની દૃષ્ટિએ વિચારતા, ફક્ત જુદી જુદી કોલેજોને જોડતી અને પરીક્ષાઓ લેતી વિદ્યાપીઠને બદલે એક અદ્યતન અને એક શિક્ષણ આપતી એક સ્થાનીય વિદ્યાપીઠ વડોદરામાં સ્થપાય એ વધારે ઈચ્છાપોગ્ય હતું. એટલે ઈ. સ. ૧૯૪૭માં વડોદરા રાજ્ય વડોદરામાં વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની ચોજના ઘડ્યા માટે એક સમિતિ નીમી. આ

સમયે વડોદરા તત્કાલીન પ્રચલિત લગભગ બધા પ્રકારની શિક્ષણસંસ્થાઓનું કેન્દ્ર થઈ ચૂક્યું હતું. એટલે આ સમિતિએ વડોદરામાં એક શિક્ષણપ્રધાન આઝમિક અથવા સ્થાનિક એવી વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની જરૂરદાર ભલામણ કરી. તા. ૩૦, એપ્રિલ ૧૯૪૮ના રોજ વડોદરા રાજ્યનું વિદ્યોનીકરણ થયું તે પહેલાં, તે વખતની વડોદરા સરકારે ચલાવેલા સમાજશાસ્ત્ર વિસ્તરવિદ્યાલય, વડોદરાની સ્થાપનાનો કાયદો પસાર કર્યો અને આ વિદ્યાપીઠ પહેલી મે, ૧૯૪૮થી સ્થાપન-વર્ષમાં આવી. ક્ષીમતી હંસાબહેન મહેતા એનાં પહેલાં ઉપકુલપતિ નિમણાં. એમણે ૩૦, એપ્રિલ, ૧૯૪૮ના રોજ આ પદ છોડ્યું અને તે તારીખથી ડૉ. જ્યોતીન્દ્ર માર્કેડાસ મહેતા ઉપકુલપતિ તરીકે ચાલુ છે.

થયારું, આ વિદ્યાપીઠ નીચેની સંસ્થાઓથી થઈ થઈ—(૧) વડોદરા આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, (૨) પ્રતાપસિંહ કોલેજ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઈકોનોમિક્સ, (૩) સેન્ટ્રી ટીચર્સ ટ્રેઈનિંગ કોલેજ, (૪) કલાભવન એન્ડ એન્જિનિયરિંગ કોલેજ, (૫) યૂનિક્સ કોલેજ (સંગીત મહાવિદ્યાલય), અને (૬) ઓરિએન્ટલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ (પ્રાચીનવિદ્યા મંદિર). મેડિકલ કોલેજ અને વડોદરા સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય એ બે સંસ્થાઓ મુંબઈ સરકારના અંકુશ અને વહીવટ નીચે રહી હતી પણ, ઈ. સ. ૧૯૫૧માં સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયનો વહીવટ વડોદરા વિદ્યાપીઠને મળ્યો જ્યારે મેડિકલ કોલેજ હજુ પણ રાજ્ય સરકારની હકૂમતમાં છે. એનું કારણ એ છે કે સાર્વજનિક દવાખાનું અને દાકતરી કોલેજ ભેટ એક જ વ્યવસ્થા અને અંકુશ નીચે હોવાં જરૂરી છે અને તે જાતની દેખરેખ રાખવી વિદ્યાપીઠ કરતાં રાજ્ય સરકારને વધારે અનુકૂળ રહે.

જૂન, ૧૯૪૦ સુધીમાં તો ઉપર ગણાવેલી સંસ્થાઓની પુનર્ગઠના કરી એના જુદા જુદા વિદ્યાવિભાગો (ફેકલ્ટીઝ)ની રચના કરવામાં આવી, જેમ કે, ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સ, ફેકલ્ટી ઓફ સાયન્સ વગેરે. વિનયન અને વાણિજ્ય પ્રથમ અને મધ્યમ અથવા દ્વિતીય કક્ષાના વર્ગોની એક અલગ સંસ્થા બનાવી જોને પ્રાવૈશિક વિદ્યાલય (ઈન્ટરમિડિયેટ કોલેજ) તરીકે ઓળખાય છે. વિનયન, વિજ્ઞાન, શિક્ષણ અને માનસશાસ્ત્ર, વાણિજ્ય અને અર્થશાસ્ત્ર તથા ઈજનેરી વિદ્યાના વિદ્યાવિભાગો ઉપરાંત લલિતકલા, ગૃહવિજ્ઞાન અને સમાજસેવાના ત્રણ નવા વિદ્યાવિભાગો શરૂ કરવામાં આવ્યા. ભારતની ઘણીબધી વિદ્યાપીઠો જે ચોલાઓએ ચાલતી હતી તેમને જ અનુસરવાને બદલે આ નવા વિદ્યાવિભાગોની શરૂઆત કરી વિદ્યાપીઠશિક્ષણમાં અગત્યનો ઉમેરો કર્યો.

આ ત્રણ વિદ્યાવિભાગો વિષે અહીં થોડું વિવેચન અસ્થાને નહિ ગણાય. કેટલાકને શંકા રહેતી કે ગૃહવિજ્ઞાન એ વિસ્તરવિદ્યાલયની કક્ષાએ શિક્ષણવિભાગ તરીકે ઉત્પિત હોઈ થકે કે કેમ? પણ ખાસ કરીને સનાતનોઓ માટે ગૃહવિજ્ઞાનની ઉચ્ચ કેળવણી કરતાં વધુ અગત્યની બીજી કઈ કેળવણી હોઈ થકે? અને તે પણ એ પ્રકારની કેળવણી કે જેમાં આહારવિજ્ઞાન, બાળઉછેર અને ભાષ્યકેળવણી, કૌટુંબિક સંબંધો, ગૃહવ્યવસ્થા આદિનું સાચી પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવામાં આવતું હોય, એવા ગૃહવિજ્ઞાનના શિક્ષણ કરતાં વધુ અગત્યનું બીજું કંઈ શિક્ષણ હોઈ થકે? સુખી અને સંતોષી સંસારનાં અંગે છે કુટુંબનો પોષ્ટિક, વ્યવસ્થિત આહાર, સુવ્યવસ્થિત ગૃહસંભાળ અને

બાળકની જોગ સંભાળ. આ વિદ્યાવિભાગને જોડીને, એના આવશ્યક અંગ તરીકે ચેતન ભાવવાડી નામની એક ભાવઉછર શાળા (નર્સરી સ્કૂલ) ચલાવવામાં આવે છે જ્યાં ભાવઉછરનું શિક્ષણ પણ આપી શકાય અને એ એંગ્લો પ્રાચીના ઉઠેવે અને સંશોધન પણ કરી શકાય. વળી જૂન ૧૯૫૬થી ગૃહવિજ્ઞાન શાખા તરીકે એક ગ્રામ-સેવિકા શિક્ષણ કેન્દ્ર શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. અત્યારે તેમાં પ્રતિ વર્ષ ૨૦ સેવિકાઓને શિક્ષણ આપી શકાય એટલી સમગ્ર થઈ ચૂકી છે. આ વિદ્યાવિભાગને ભારતભરમાં ગૃહવિજ્ઞાનના ઉચ્ચશિક્ષણના કેન્દ્ર તરીકે વિકસાવવા માટે અમેરિકાની ફાઈ સંસ્થાએ પાંચ લાખ પચીસ હજાર રૂપિયા જેટલી ઉદાર મદદ કરી છે જે જાહેર કરતાં ઉપ વાપ છે. આ મદદ ત્રણ વર્ષ માટે છે જે ગૃહવિજ્ઞાનના શિક્ષકો તૈયાર કરવામાં અને અનુસ્થાપક સંશોધન વિભાગ વિકસાવવામાં ખર્ચવામાં આવશે.

સમાજસેવા—સામાજિક કાર્યના વ્યવસ્થાપી કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાની અગત્ય પર પૂરતો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આથી કંઈ સ્વેચ્છાએ સમાજસેવા કાર્ય કરનારાની સેવાઓની ઓછી કિંમત આંકવામાં આવે છે એવું નથી. પણ, સમાજસેવાનાં જુદાં જુદાં અંગો અથવા પાસાંઓ ભાખત જોય ત્યાંથી અને મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કેળવવા માટે અથવા કાર્યકર્તાઓને કોઈ પ્રકારની ઉચ્ચ શાસ્ત્રીય કેળવણી આપવાની ખાસ જરૂર છે. આવા શિક્ષણની આવશ્યકતા હવે દુનિયાભરમાં ભરે સ્વીકારતી જાય છે. ભારતમાં આજે જ્યારે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં ધણુ ફેરફાર થવા માંડયો છે ત્યારે સમાજસેવે ઘણી મુનરેંચના, પશ્ચાત્યા સંજોગોને અનુરૂપ પુનર્ગઠના, ભંધછંદ આદિ અનિવાર્ય થઈ પડ્યાં છે. ભારતીય સરકારના સામૂહિક વિકાસ મંત્રી વિભાગની સલાહ વડે, આ વિદ્યાપીઠ એક સામૂહિકશિક્ષણ વ્યવસ્થાપક કેળવણીકેન્દ્ર ચલાવે છે જે કેન્દ્ર સમાજકાર્ય—સમાજસેવા વિદ્યાવિભાગના અંગ તરીકે કાર્ય કરે છે. શાદસ શહેરને રસ્તે વડોદરાથી લગભગ આઠ માઈલ દૂર આ કેન્દ્ર છે, એમાં ચાલુ નોકરીમાંના સમાજશિક્ષણ વ્યવસ્થાપકોને કેળવણી અપાય છે, જેમને આ કેળવણી બાદ સમાજશિક્ષણ અને વિકાસપટ્ટોની વ્યવસ્થા સોંપવામાં આવે છે.

વિસ્તરવિદ્યાલય એ વિદ્યાનું પાથ છે, જેમાં પ્રાચીન વિદ્યાર્થીને થોતાના આખા વ્યક્તિત્વનો પૂરો અને સર્વાંગી સંઘટિત વિકાસ કરવાનો અવસર મળે છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને પ્રશિષ્ટસાહિત્ય કે ગણિત જેવા વિષયોની શોધ ન હોય પણ તેમનાં મન કલા અને સર્જક પ્રવૃત્તિ તરફ ઢગેલાં હોય તેવાઓને પણ ઉચ્ચશિક્ષણનો લાભ ન મળે તે જોગ્ય નથી. એ દૃષ્ટિબદ્ધથી વડોદરા વિદ્યાપીઠે વિજ્ઞ, શિલ્પ, વ્યવસ્થાપક (applied) કલા, સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્ય આદિનું શિક્ષણ આપતા લલિતકલા વિદ્યાવિભાગને શરૂ કરી વિકસાવ્યો છે.

પોલિટેકનિકના નામથી ઓળખાતી એક નવી સંસ્થા જૂન ૧૯૫૭થી શરૂ કરવામાં આવી છે. આ સંસ્થા સિવિલ, મિકેનિકલ અને ઈલેક્ટ્રિકલ ઈજનેરી શિક્ષણની ભારતીય સરકારની વિકાસ યોજના હેઠળ, બીજા પંચવર્ષીય યોજનામાં, હસ્તીમાં આવી છે.

વિદ્યાપીઠમાં સાચી સંસ્કારવિદ્યાની (liberal education) કેળવણીનું ચલત્ત આ વિદ્યાપીઠ સ્વીકારે છે. શાળાની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થતા

મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ સોળ વર્ષ કે તેથી કંઈક વધુ ઉંમરના જ હોય છે અને શૈક્ષિક દૃષ્ટિએ એઓ અપકવ હોય છે. એટલે આવા વિદ્યાર્થીઓને માટે પ્રાક-વિદ્યાપીઠ (preuniversity) અથવા પ્રાવેશિક (Preparatory) વર્ગોમાં અને રીતસરના વિદ્યાપીઠ શિક્ષણના પ્રથમ વર્ષમાં જનરલ એન્યુકેશન અથવા સર્વાંગી સામાન્યજ્ઞાન આપવાની ચોજના ધારી વિદ્યાપીઠના સંચાલકોને આવશ્યક જણાઈ. એમને એમ પણ લાગ્યું કે, આ દેશની લોકશાહી વ્યવસ્થા અને નિષ્વર્ગી વિજ્ઞાન અને યંત્રવિદ્યા આદિમાં થતી ઝડપી આગેકૂચનો વિચાર કરતાં, વિદ્યાપીઠનો કોઈ પણ સ્નાતક કોઈ પણ વિદ્યાભેત્રનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરે તે પહેલાં એને ઓછામાં ઓછું એટલું અને એવું તો શિક્ષણ મળવું જ જોઈએ જેથી એ ભારતીય પ્રજાતંત્રના એક જવાબદાર અને સમજદાર નાગરિક તરીકે સારી રીતે જીવી શકે. આ જાતના સર્વાંગી અને સામાન્યશિક્ષણ (જનરલ એન્યુકેશન) ની આ પ્રણાલ પ્રયોગાત્મક રૂપે છે પણ વિદ્યાપીઠના સંચાલકોને લાગે છે કે સમય જતાં એક ઉપયોગી અને વ્યાપક ચોજના આ અંગે ધારી શકાય. મુનાઈટડ સ્ટેડ્સ ઓફ અમેરિકાની ફોર્ડ સંસ્થાએ આ વિદ્યાપીઠને અહીં જનરલ એન્યુકેશન કેન્દ્ર માટે ૪,૩૦,૦૦૦ ડોલરની ઉદાર સહાય આપી છે.

ત્રણ વર્ષની સ્નાતક શિક્ષણક્રમ શરૂ કરવામાં વડોદરા વિદ્યાપીઠે પહેલ કરી છે. વિદ્યાર્થીઓના વર્ગક્રમની જગ્યા યોગ્ય ગોપી રખાય છે એ રીતની શિક્ષણપદ્ધતિ (ટ્યુટોરિયલ સીસ્ટમ) ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. શિક્ષક અને વિજ્ઞાનો પરસ્પર સીધો અને ધનિષ્ઠ સંબંધ બાંધે એ દૃષ્ટિએ આ પદ્ધતિ આવશ્યક લાગી છે.

જૂની પરીક્ષાપદ્ધતિમાં કેટલાક તાર્કિક સુધારાની અગત્ય આ વિદ્યાપીઠે સ્વીકારી છે. સહુ કોઈને એમ તો લાગે છે જ કે વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાએ વધુ સમજાપૂર્વકની અને મુક્તિસંગત બને એવા કંઈક સુધારાવધાય આવશ્યક છે. ચાલુ પરીક્ષાપદ્ધતિમાં ખાસ કરીને પરીક્ષાના આગલા દિવસોમાં વિદ્યાર્થી ગોખપટ્ટી કરી સફળતા શેઠવી શકે છે અને જે લોકો પુછપેલા સવાલોના ઉત્તર લખવામાં હોશિયાર હોય છે તે લોકો વધુ ફાવે છે. પણ આ વિદ્યાપીઠનું મંતવ્ય એવું છે કે આખા વર્ષ દરમિયાન વિદ્યાર્થીએ જે કાર્ય કર્યું, અભ્યાસ કર્યો, કે શિક્ષણ ગ્રહણ કરી બતાવ્યું તે સમગ્રના આધારે એની કિંમત અંકવી જોઈએ. એટલે પરીક્ષામાં બેસનાર વિદ્યાર્થીના પરિણામની વિચારણામાં એના વર્ગક્રમ (ક્લાસ વર્ક) ને પણ અગત્ય અપાય છે અને આખા વર્ષના એ વિદ્યાર્થીના કાર્યની વ્યવસ્થિત ગોપ રખાય છે.

વિદ્યાપીઠે વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે ઘણાં વસતિગૃહો બાંધ્યાં છે. આજ સુધીમાં પાંચ વસતિગૃહો વિદ્યાર્થી ભાઈઓ માટે તથા બે વસતિગૃહો વિદ્યાર્થીબહેનો માટે બંધાઈ ચૂક્યાં છે અને બીજાં ત્રણ વસતિગૃહોનું બંધાણ ચાલે છે.

વિદ્યાર્થીસંઘ માટે એક સારી ઈમારત બંધવામાં આવી છે અને વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓમાં સંઘજનન અને સહકારને ઉત્તેજન મળે તે અંગે ખાસ પ્રયાન કરવામાં આવે છે.

ઈ. સ. ૧૯૫૨માં આ વિદ્યાપીઠે, પાટણમાં ઈ. સ. ૧૯૨૬થી ચાલતી શેઠ જીભાણી પીતાંબરદાસ આયુર્વેદિક કોલેજની વ્યવસ્થા પોતાના હસ્તક લીધી. એને ધવે શેઠ જીભાણી પીતાંબરદાસ આયુર્વેદિક રીસર્ચ મુનિટ (શેઠ ડ. પી. વૈદ્યકીય સંશોધન એકમ) કહેવામાં આવે છે અને એને વડોદરાની મેડિકલ કોલેજના મકાનમાં જ રાખવામાં આવ્યું છે. આ એકમ શરૂ કરવાનો ઉદ્દેશ આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં સંશોધન કરવાનો છે. આ એકમનું એક વિશિષ્ટ પુસ્તકાલય છે, વનસ્પતિઓના તથા દવાઓના નમૂનાઓનું સંગ્રહાલય પણ બનાવવામાં આવ્યું છે, એક રસશાલા ચલાવવામાં આવે છે અને દવાખાનામાં રહીને તેમ જ દવાખાનાની બહાર થી રહી વૈદ્યકીય ઉપચાર લેના દર્દીઓના વિભાગ પણ રાખવામાં આવ્યા છે.

પ્રાચરવિદ્યા મંદિરમાંનો સમાચર વિભાગ વાઘમીકે સમાચરનું સંશોધન અને સચિત્ર આવૃત્તિ તૈયાર કરી રહ્યો છે. બાલકાંડની સંશોધિત આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ પણ થઈ ગઈ છે.

પ્રાચરવિદ્યા મંદિરમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના જુદાં જુદાં અંગો અંગે સંશોધન અને ગ્રંથપ્રકાશન પ્રવૃત્તિ ચાલે છે જે દેશપરદેશમાં સુવિખ્યાત છે. આ વિદ્યામંદિરમાં લગભગ પચીસ હજાર કીમતી હસ્ત-લિખિત ગ્રંથોનો મોટો સંગ્રહ છે. પ્રતિવર્ષ આવા ગ્રંથો ખરીદાય છે તેમ જ કેટલીક સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ તરફથી ભેટ પણ મળે છે.

વિદ્યાપીઠની પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ પણ ટીક ટીક વેગપૂર્વક ચાલી રહી છે. વિદ્યાપીઠનું એક સામયિક 'જનલ ઓફ ધ એમ. એસ. મુનિ-વર્સિટી ઓફ બરોડા'માં તથા પ્રાચરવિદ્યામંદિરના 'જનલ ઓફ ધ ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ'માં સંશોધનપૂર્વકના શાસ્ત્રીય લેખો છપાય છે તેમ જ ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ, પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાળા, મહારાજ સયાજીરાવ મુનિવર્સિટી આર્કિપોલોજી સિરીઝ, મ. સ. પુ. રીસર્ચ સિરીઝ, મ. સ. પુ. ઓરિએન્ટલ સિરીઝ ઉપરાંત શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા, શ્રી સયાજી બાલકાંડમાળા, શ્રી સયાજી ગ્રામવિકાસ-માળા, માનુશી જનનાભાઈ સ્વામી ગ્રંથમાળા, આદિમાં ગ્રંથો પ્રતિ-વર્ષ બહાર પડે છે. ઉપરાંત જુદા જુદા વિદ્યાવિભાગો તરફથી સંગીત, અર્થશાસ્ત્ર, અને વાણિજ્ય, સંજ્ઞાનીતિ, શિક્ષણશાસ્ત્ર, આદિ વિષયક ગ્રંથો બહાર પડે છે.

શ્રીમતી હંસા મહેતા લાઈબ્રેરી નામથી એજખાનું, વિદ્યાપીઠનું એક કેન્દ્રિત મોટું સુંદર પુસ્તકાલય છે. એની ભવ્ય ઈમારત આગળના ભાગમાં આ વિદ્યાપીઠના લલિતકલા વિભાગે સિમેન્ટનો બનાવેલો શિલ્પકલ્પક-શિલ્પપટ-છે. આ પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકાલયવિજ્ઞાનના અનુસ્નાતક પ્રમાણપત્રના શિક્ષણવર્ગો પણ ચલાવાય છે. પુસ્તકાલયમાં એક લાખ કરતાં વધુ પુસ્તકો છે, ઉપરાંત સામયિકો વગેરે પણ છે. સવારના આઠમી સન્નિધા દરમિયાન સુધી રજાઓ સિવાયના તમામ દિવસોમાં આ પુસ્તકાલય ખુલ્લું રહે છે અને બીજા સત્રમાં તો તહેવારોની રજા-ઓમાં તથા રવિવારે પણ ખુલ્લું રહે છે. જેથી વિદ્યાર્થીઓને વાચનની અનુકૂળતા મળી રહે છે.

આ વિદ્યાર્થીને પોતાનું છાપખાનું—એમ. એસ. મુનિવસિટી પ્રેસ (મહારાજ સમાજસ્વાધિવાદીઓ મુદ્રણાલય) છે જે વિદ્યાર્થીનું તમામ મુદ્રણકાર્ય કરે છે.

વિદ્યાર્થી તરફથી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો માટે એક ટરવાનો હોલ, તેમ જ હોટી ઉદ્ધારવાનું શિક્ષણ આપતી નાવ-નોટી (Boating club) પણ રાવે છે. શિક્ષકોને બીજી સ્થળોએ આદિ પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્યાર્થીઓ ઘણી ખુશીથી ભાગ લે છે. અને વિદ્યાર્થીસંઘ વિદ્યાર્થીઓની પોતાની આ પ્રવૃત્તિઓ પોતે જ સંભાળે છે. વિદ્યાર્થીઓ અધિકારીઓ પણ પ્રવૃત્તિઓને પોતાની હાદિક સહકાર આપે છે અને એને પ્રેરણા, ઉત્તેજન પણ આપે છે.

૪. સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાર્થી

શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ, ગ્રામોદ્ધાર અને ગ્રામપુનરંચનાના ત્રિભેદા સમાવેશથી વિદ્યાનગર મધ્ય સ્થાપનાથી સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાર્થી અર્વાચીન કાર્યપ્રણાલી અને ગ્રામવાતાવરણનું ક્વચિત્ દૃષ્ટિગોચર થતું સુભગ મિશ્રણ છે.

ભારતના જે હોમીડી, પુરુષની પુનિત પાદમાં અને જેના હાદિક આશીર્વાદથી ગ્રામવિસ્તારમાં આ નૂતન વિદ્યાર્થી સ્થાપના, તેમનું જ નામ આ વિદ્યાર્થી સુધોગ્ય રીતે પામી છે. મધ્ય ગુજરાતની જનતામાં પાશ્વેન સંસ્કૃતિ તેમ જ જ્ઞાનવિજ્ઞાનના અર્વાચીન પ્રવાહો ફેલાવવાનું તેનું ધ્યેય છે.

વલ્લભ વિદ્યાનગરની શૈક્ષણિક, તેમ જ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓની જોડાસમા ચાતુર, વિદ્યાર્થીઓ, આ ગ્રામનગરનું આયોજન કર્યા બાદ, ઉચ્ચ શિક્ષણના વિકાસ માધ્યમોમાં સ્થાપનાની ચક્રમાત કરી અને આ શુભ ચક્રમાત સ્વરૂપ વિદ્યુતભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલય (આર્ટ્સ અને સાયન્સ કોલેજ) ની સને ૧૯૪૭માં ચક્રમાત થઈ. એ જ વર્ષે આ વિદ્યાર્થી વિસ્તારમાં આવેલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એગ્રી-ક્લ્ચર, ખેતીવાડીના ઉચ્ચ શિક્ષણ, શ્રી જોડીવાલ અમૃતલાલ દુધિ મહાવિદ્યાલયના પણ મંગલાચરણ કર્યા. બીજે જ વર્ષે અર્થાત્ સને ૧૯૪૮માં સરદારશ્રીની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત થયેલ નિરજા એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટના રૂ. ૨૫ લાખના ધનથી શ્રી નિરજા વિસ્તારમાં મહાવિદ્યાલય (ઈંગ્લેન્ડી કોલેજ) અસ્તિત્વમાં આવ્યું. બે જ વર્ષ બાદ સને ૧૯૫૦માં બીમાભાઈ જાણભાઈ વાલુજી મહાવિદ્યાલય (કોમર્સ કોલેજ) ની પણ સ્થાપના થતાં ઉચ્ચ શિક્ષણની મુખ્ય પાંચ શાખાઓના શિક્ષણની જોગવાઈ ખરી થઈ.

તત્કાલ પૂરતી થાંધે કોલેજે ચક્રમાતમાં મુળઈ ને તે પછી ગુજરાત મુનિવસિટી સાથે સંકળિતેલી હતી અને પ્રથમ બે ત્રણ વર્ષ ગુજરાત મુનિવસિટીનો અભ્યાસક્રમ અનુસરવામાં આવ્યો હતો, પણ ચક્રમાત પિટી દ્વારા શિક્ષણ આપતી ગ્રામવિસ્તારની એક વિદ્યાર્થીની માગને પૂરી કરવા, રાષ્ટ્રીય એકતાના સંભાલ સરદાર પટેલના જન્મદિન

વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો જે જુદી જુદી સંશોધનપ્રવૃત્તિ હાથ ધરવા માગે તે સંકુલ વિદ્યાર્થી ઉત્તેજન આપે છે. પ્રતિવર્ષ જુદી જુદી કોન્ફરન્સમાં વિદ્યાર્થીઓ જુદા જુદા વિદ્યાવિભાગના શિક્ષકોને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવામાં આવે છે.

વલ્લભ વિદ્યાર્થી અગિયાર વર્ષ પૂર્ણ કર્યા એટલે જુદી તો ડિગ્રી અવસ્થામાં છે. આટલા થોડા સમયમાં પણ એ ભારતમાં તેમ જ અન્ય દેશોમાં પ્રસિદ્ધિ અને પ્રસાર પામી છે. ઈંગ્લંડ, યુ. એસ. એ., રશિયા, સ્પેન, નોર્વે અને બીજા દેશોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ અહીં (Non-Collegiate) વિદ્યાર્થીઓ તરીકે આવે છે અને અમને શ્રદ્ધા છે કે જ્યારે તેઓ પોતાના દેશમાં પાછા જાય છે ત્યારે આ વિદ્યાર્થીઓના તેમના વસવાટનાં વિસ્તારમાં મોઢાં સ્પર્શોનું ભાષું બંધતો જાય છે.

(ચિત્રદ્રાર, સ. વ. વિદ્યાર્થી, વલ્લભ વિદ્યાનગર)

તા. ૩૧-૧૦-૫૫ના રોજ મુળઈ સરકારે સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાર્થી ધારો પસાર કર્યો. વિદ્યાર્થીનું પદ્ધતિસરનું કામકાજ તા. ૧૫-૧૨-૫૬ થી શરૂ થતાં સને ૧૯૫૮ના પ્રથમ સત્રાંતે તેણે પોતાની સૌ પ્રથમ પરીક્ષાઓ લીધી. સેનેટ અને સિન્ડિકેટની બંધારણીય ચક્રમાત સને ૧૯૫૬ના નવેમ્બરમાં થઈ.

કાપદાના ઉદ્દેશમાં જણાવ્યા મુજબ વિદ્યાર્થીઓના જેનો નીચે પ્રમાણે છે:

“વિનયન, વિજ્ઞાન અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણના ફલસ્વરૂપ ગ્રામ-સુધારણા અને પુનરંચનાના કાર્યને વેગવત બતાવતું જુદી અને દેવ-નાયકી વિધિમાં પિટી બાપના મધ્યમ દ્વારા શિક્ષણ પરીક્ષણનું કાર્ય કરનારી વિદ્યાર્થી ઊભી કરવાની જરૂરિયાત જણાતાં, આગ્રહ ભારતના આ છઠ્ઠા વર્ષમાં વલ્લભ વિદ્યાનગર ખાતે ગ્રામભૂમિકામાં વિદ્યાર્થી સ્થાપનાનો નિર્ણય થતાં આ ‘સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાર્થી’ ધારો’ પસાર કરવામાં આવે છે.”

આ ગ્રામનગરના ધારેલા અને વિદ્યાધામના સ્વનંદ્યા શ્રી ભાઈવાલભાઈ પટેલની પ્રથમ ઉપકુલપતિ તરીકે નિમંણીક થઈ અને તેમને સલામ કરવા નીચેની સલાહકાર સમિતિ પણ નીમવામાં આવી: સર્વશ્રી ૧. સ્વ. ભીમાભાઈ કુમેરભાઈ પટેલ ૨. બાબુભાઈ જાણભાઈ પટેલ ૩. એન. આર. ત્રિવેદી ૪. ડાહ્યાભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ ૫. એસ. બી. જુનૈસર ૬. ડૉ. એમ. એસ. શાહ ૭. આર. કે. અમીન ૮. શ્રી પિરસચંદ્ર દેસાઈ અને ૯. ઈન્ડુમતી ચીમનલાલ રોક.

વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ પદવીધાન સમારંભ ૧૩ જાન્યુઆરી ૧૯૫૮ના રોજ યોજાયો જ્યારે કુલ ૨૩૯ સ્નાતકોને ઉપાધિ અર્પણવિધિ તત્કાલીન કુલપતિ ને મુળઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ શ્રી શ્રીપ્રકાશના વરદ ઉત્તરે થઈ હતી.

વિદ્યાર્થીઓ બીજે વાર્ષિક પદવીધાન સમારંભ અને આ વિદ્યા-ધામના સર્જક શ્રી ભાઈવાલભાઈ દાભાઈ પટેલને માનદ ડોક્ટરેટની ઉપાધિનો વિશિષ્ટ અર્પણવિધિનો સંયુક્ત સમારંભ ૧૯૫૮ના નવેમ્બરની

૧૨મી તારીખે ભારતના ઉપરાષ્ટ્રપતિ યો. રાધાકૃષ્ણનના પ્રમુખપદે ચોખ્ખો ઈંદો. તે વખતે કુલ ૨૭૩ સ્થાનકોને ઉપાધિ અર્પણ થઈ હતી. ૧૯૫૮ના મોઝોબ્રા માસમાં વિધાયીકે અંગ્રેજી, હિંદી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, ઉર્દુ, અર્ધશાસ્ત્ર, સાર્વજનિક, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, વાસ્તુશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર તથા વનસ્પતિ-જંતુશાસ્ત્રમાં પાઠના અનુસ્થાનક વૉર્ડ ૩૩ કર્યા. તદુપરાંત મિથલા વિસ્તારમાં માહિવિધાયક તથા શ્રીલીંગાલ અમુતશાય દ્વિપ માહિવિધાયક એ એ સંસ્થા અનુક્રમે ઈંગ્લેન્ડ તથા દ્વિવિધાપાત્રી અનુસ્થાનક ઉપાધિઓ માટેના શિષ્ય માટે માન્ય કરવામાં આવેલી છે. ૧૯૬૦ના જૂન માસમાં વિધાયીકે પોંદે માધ્યમિક શિક્ષકોની તાલીમ અર્થે માધ્યમિક શિષ્ય માહિવિધાયક (સેન્ટ્રલ ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કોલેજ) રૂ. ૬૫ છે.

૧૯૫૭ની આરથી વિધાયીકે શિષ્યની નમામ શાખાઓમાં ત્રિવર્ષીય તથા અભ્યાસક્રમની ચોળના અમલમાં મૂકી છે. ચોળના તેમ જ નેપાળ માહિવિધાયકના શિષ્યો માટે વિધાયીકે મુનિશ્વત્તી ગ્રાન્ડ સમિશ્નને નમી કંઠા પુનઃ પોષ્ટ્રા શ્રીકૃષ્ણને અમલી બનાવ્યા છે. વિધાયીકે અનુસ્થાનક વિધાયીકે રેવેન્સલ તથા ક્રીશ્ચિય આપે છે.

અભ્યાસક્રમના નમણ માસમાં માર્ગમૂલ કરવાના મુજ અમલથી રેવેન્સલે રૂપ વિધાયીકે બનેલા સમૂહોને વ્યક્તિગત દોરવાથી પૂરી પાડી દિશ્વત્તીકે ચોળના શરૂ અમલમાં મૂકી છે. આવા વર્તનર્થની ચમત્કર્ષમાં વિધાયીકે મેરવેલા નુપ્ત વિધાયીકેની પરીવાના પરીણામમાં મારતે દેવાય છે.

બીજી પંચવર્ષીય ચોળના હેઠળ મુનિશ્વત્તી ગ્રાન્ડ સમિશ્નને આ વિધાયીકેની નીચેની ચોળનાઓ મંજૂર સાબી છે:

અનુક્રમ નંબર ચોળના માન્ય કરેલ ખર્ચ
૧ વિજ્ઞાન શાખા

૧. સ્થાયી
(અ) વર્કશોપ નસલિત મકાન ૬,૧૦,૦૦૦
(બ) સાધનસરંજામ ૪,૫૦,૦૦૦
(ક) પુસ્તકો ૩,૦૦,૦૦૦

૨. અસ્થાયી
કર્મચારીઓ (ત્રણ વર્ષ માટે) ૨,૪૫,૦૦૦

સમાજવિધા શાખા

૧. સ્થાયી
(અ) મકાન ૭,૦૦,૦૦૦
(બ) પુસ્તકો ૧,૫૦,૦૦૦

૨. અસ્થાયી
કર્મચારીઓ (ત્રણ વર્ષ માટે) ૪,૮૭,૨૦૦

૩ પુસ્તકમથક ૧૦,૦૦,૦૦૦

૪. વિધાયીકે છત્રાલય ૪,૦૫,૭૭૬

૫. વિધાયીકે સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્ર ૭૫,૦૦૦

કુલ જ ૪૨,૨૬,૯૭૬

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯
---	---	---	---	---	---	---	---	---

મુનિશ્વત્તી ગ્રાન્ડ સમિશ્નની મંજૂરી માટે, મોરવેલી પાળનાઓ

૮,૨૭,૭૧૮

૧ છાત્રાલયમાં ન રોજના બહારના

વિધાયીકે અનુક્રમે

૧,૦૦,૦૦૦

૭૦,૦૦૦

૩૦,૦૦૦

૩૦,૦૦૦

૧,૦૦,૦૦૦

૨ વિધાયીકે છત્રાલય

૭,૩૭,૨૨૭

૫,૪૫,૪૧૫

૧,૪૧,૮૦૫

-

-

૩ કર્મચારીના માટેનાં મકાન

૧૩,૧૭,૬૭૦

૬,૫૮,૮૩૫

૬,૫૮,૮૩૫

-

-

કુલ - જ

૨૧,૮૮,૮૮૦

૧૨,૭૪,૨૫૦

૮,૭૦,૮૮૦

-

૧,૦૦,૦૦૦

૬૫૧ તારીખે માર્ગ કરેલી ૧ જાળામાં

૧ વિધાયીકેની નીચેની મકાન

૬,૫૩,૮૨૦

-

૬,૫૩,૮૨૦

-

૧,૫૦,૦૦૦

૨ રેવેન્સલના બહારના

૮૬,૬૦૦

-

૮૬,૬૦૦

-

૫૦,૦૦૦

૩ રેવેન્સલના અમલ

૨૦,૪૨૫

-

૨૦,૪૨૫

-

૧૫,૦૦૦

કુલ - જ

૭,૮૦,૮૪૫

-

૭,૮૦,૮૪૫

-

૨,૧૫,૦૦૦

કુલ જ કુલ

૭૧,૫૧,૮૧૧

૩૦,૩૩,૦૩૭

૩૧,૧૧,૭૦૮

૮,૫૭,૩૮૮

૧૦,૬૫,૨૩૩

જ વિદ્યાપીઠની કાર્યદેસરની અધિકૃત સમિતિઓમાં સૌ પ્રથમ સેનેટ છે તેના હેતુમાં નીચેની બાબતો મુખ્ય છે— ૧ અભ્યાસક્રમ શિપણ તથા પ્રાથમિક કાર્ય અંગેના ધારાધોરણ ઘટનાં ૨ નવી વિદ્યાશાખાઓને મંજૂરી આપવી તે તે અર્થે જરૂરી શિક્ષકગણ વગેરેને મંજૂરી આપવી ૩ ડિપ્લોમા તથા ડિગ્રી પ્રદાન કરવી, ચંદ્રકો તથા અન્ય શૈક્ષણિક ઉપાધિ અર્પણ ૪ મુનિર્વાસીના નિયમો-સ્ટેન્ડ્યુટ ધરાવ, બદલવા કે રદ કરવી ૫ વાર્ષિક સરવેળું અદ્યત્નપત્રક તેમ જ વાર્ષિક અહેવાલ મંજૂર કરવો.

જ સિન્ડિકેટ આ વિદ્યાપીઠની કાર્યવાહક અને શૈક્ષણિક સમિતિ છે તેના સભ્યો નીચે પ્રમાણે છે ૧ ઉપકુલપતિ, ૨ ચાન્સેલર શિપણ નિયામક અથવા મદદનીશ નિયામકની કપાથી નીચેના નહિ તેવા તેમના પ્રતિનિધિ, ૩ થી ૮ ડિગ્રી કોલેજોના અધ્યાપકો, ૯ થી ૧૦ ચારુતર વિદ્યાર્મજના ભે પ્રતિનિધિઓ ૧૧ ભિરવા એન્જીનેયર ટ્રસ્ટના એક પ્રતિનિધિ, ૧૨ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એજીકલ્ચરના એક પ્રતિનિધિ, ૧૩ થી ૧૫ સામાન્ય મતદાર મંડળોમાંથી સેનેટે ચૂંટેલા ત્રણ સભ્યો, તેના મર્ગોમાં મુખ્ય છે ૧ વિદ્યાપીઠની મિલકત તથા ભંડોળનો વહીવટ કરવો ૨ વિદ્યાપીઠ વની ટ્રસ્ટ, દાખ, ચંદ્રકો વગેરેનો સ્વીકાર, પ્રદાન વગેરેની ગોઠવણ કરવી ૩ વિદ્યાપીઠનાં નાણાં હિસાબ, તથા નાણાકીય રોકાણોની દેખભાળ રાખવી ૪ વાર્ષિક કાર્યવાહી તથા હિસાબ તૈયાર કરવા.

જ ફેકલ્ટીઝ—વિદ્યાશાખાઓ તે તે શાખાના અભ્યાસક્રમ અંગેની સમિતિઓના સભ્યો તથા સેનેટે નીચેના ફેલોની બનેલી હોય છે તેમનું કાર્ય સિન્ડિકેટ તથા અભ્યાસક્રમ સમિતિઓએ મોકલેલી બાબતો પર વિચારોને અભિપ્રાય આપવાનું અથવા અભ્યાસક્રમ સમિતિઓને વિચારણા તથા અભિપ્રાય અમુક બાબતો મોકલવાનું છે.

જ અભ્યાસક્રમ સમિતિઓ—દરક વિષયની અભ્યાસક્રમ સમિતિ

તે તે વિષયના વિદ્યાપીઠના તેમ જ અગ્રવિદ્યાલયોના શિક્ષકોની બનેલી હોય છે તેમનું કાર્ય અભ્યાસક્રમ ઘડવાનું ષાકષપુસ્તકો નક્કી કરવાનું તથા પરીક્ષકોનાં જૂથ નક્કી કરવાનું છે.

જ અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમ સમિતિ અનુસ્નાતક તથા સંશોધનમાં ગૃહાધેવા વિદ્યાપીઠોના પ્રશ્નો વિચારે છે.

વિદ્યાપીઠના અધિકારીઓ નીચે પ્રમાણે છે

૧ ઉપકુલપતિ	શ્રી બામુભાઈ જશભાઈ પટેલ
૨ વિનયન શાખાના ડીન	શ્રી એસ. એમ. વાઘિયા
૩ વિજ્ઞાન	ડૉ. આર. ડી. પટેલ
૪ વાણિજ્ય	પ્રા. આર. કે. અમીન
૫ ઇન્જનેરી	આચાર્ય આર. એચ. ચોખાવટિયા
૬ કૃષિ	ડૉ. આર. એમ. પટેલ
૭ સર્વિસ્ટાર (એકિંગ)	શ્રી કે. એ. અમીન

વિદ્યાપીઠના અનુસ્નાતક વર્ગો તથા માન્ય મહાવિદ્યાલયોમાં વિદ્યાર્થીઓ તથા શિપકની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે

શિપકો વિદ્યાર્થીઓ

૧ નવિની તથા અર્ચિટ વિનયન		
મહાવિદ્યાલય	૨૭	૬૬૫
૨ વિદ્યુલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલય	૮૭	૧૪૧૮
૩ ભીખાભાઈ છાત્રભાઈ વાણિજ્ય		
મહાવિદ્યાલય	૨૧	૮૫૨
૪ ભિરવા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલય	૮૪	૮૭૨
૫ ભંડોળના અમુલનાલ કૃષિ મહાવિદ્યાલય	૪૪	૫૮૪
૬ માનવિક શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય	૧૦	૮૭
૭ વિનયન શાખા અનુસ્નાતક વર્ગો	૧૮	૮૬
૮ વિજ્ઞાન શાખા અનુસ્નાતક વર્ગો	૬	૬૩

વિશ્વવિદ્યાલયોના વિદ્યાર્થીઓના સ્થિતિ

શ્રી દિનકરભાઈ વઘી

(સમાજ વિદ્યાભરત, ગુજરાત મુનિ. અમદાવાદ)

કોઈ પણ પ્રજાના ઉચ્ચ કેળવણી લેનારા આજના યુવાનો નજીકના બંધિયામાં દરેક હોતે તે પ્રજાના ધાતરમાં અને વિકાસમાં અગત્યનો ભાગ ભજવશે. ગુજરાત માટે આમપ્રજા અને ઉચ્ચ કેળવણી લેનારા વર્ગ વધે સામાજિક રીતે કેટલું સામ્ય છે તે તપાસવાનો આ લેખનો હેતુ છે. તે માટે સામાન્ય પ્રજાના વસવાટનાં સ્થળો, મધ્યા-સોળગાર, કેળવણી, આર્થિક સ્થિતિ વિષેના આંકડાઓ અને ઉચ્ચ કેળવણી લેનારા સંબંધીના આવા આંકડાઓ અત્રે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાતમાં અને ભારતમાં વિદ્યાર્થી વર્ગનાં અમુક પ્રમાણો પ્રથમ તપાસીએ.

ગુજરાતની વસ્તી ભારતની કુલ વસ્તીના ૪.૫ ટકા છે; જ્યારે ગુજરાતમાં ઉચ્ચ કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓ ભારતના એવા વિદ્યાર્થીઓના ૩.૮ ટકા છે; એટલે ગુજરાતમાં ઉચ્ચ કેળવણી લેનારનું પ્રમાણ ભારતની સરખામણીમાં એકલું છે.

ભારતમાં તેમ જ ગુજરાતમાં જુદી જુદી વિદ્યાશાખાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા કોષ્ટક-૧માં આપી છે. તે જોતાં

કોષ્ટક-૧

જુદી જુદી વિદ્યાશાખાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાશાખા	ભારત		ગુજરાત	
	સંખ્યા	ટકા	સંખ્યા	ટકા
વિનયન	૩,૮૫,૬૭૨	૫૨.૦	૧૦,૫૧૭	૩૬.૧
વિજ્ઞાન	૨,૧૦,૦૩૮	૨૭.૬	૮,૭૩૮	૩૦.૦
વર્ણવન	૧૬,૬૭૪	૮.૮	૪,૩૧૦	૧૪.૮
ઈત્તેહી	૨૧,૨૩૭	૨.૮	૨,૧૮૧	૭.૫
દાખરી	૨૩,૪૩૧	૩.૧	૧,૩૮૭	૪.૮
કૃષિવિદ્યા	૧૦,૩૮૮	૧.૩	૩૦૫	૧.૦
કાયદાશાસ્ત્ર	૨૦,૭૦૭	૨.૭	૧,૨૩૩	૪.૩
સિદ્ધાંત	૧૩,૦૦૦	૧.૭	૪૩૨	૧.૫
	૭,૧૧,૧૪૮	૧૦૦.૦	૨૮,૧૦૪	૧૦૦.૦

વિનયન અને વિજ્ઞાન બાદ કરતાં બીજી (મધ્યાકીય) વિદ્યાશાખાઓ જેવી કે વર્ણવન, દાખરી, ઈત્તેહી, કાયદાશાસ્ત્રની વગેરેમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ ભારતમાં ૨૦ ટકા છે જ્યારે ગુજરાતમાં ૩૪ ટકા છે, એટલે મધ્યાકીય જ્ઞાન લેવાનું ગુજરાત વધુ પસંદ કરે છે. એમાં કૃષિવિદ્યા અને કાયદા વિદ્યાશાખાઓ માટે ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રમાણ એકલું છે.

ગુજરાતમાં ગુજરાત મુનિવર્સિટી સિવાય બે મુનિવર્સિટીઓ છે. વડોદરામાં મહારાજ સ્વાયંચાલ મુનિવર્સિટી તેની ક્ષેત્રીથી ૧૦ માઈલના વિસ્તારમાં અને આણંદ નજીક વિદ્યાનગરમાં સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠ તેની ક્ષેત્રીથી ૫ માઈલના વિસ્તાર માટે. આ બે મુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતના કુલ વિદ્યાર્થીઓના ૨૬ ટકા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. આ બે મુનિવર્સિટીનાં સ્થળો અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ જોતાં, એમ કહી શકાય કે ગુજરાત મુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ અને ગુજરાતમાં મુનિવર્સિટી કક્ષાએ અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓમાં સામાજિક તથા આર્થિક સ્થિતિમાં ખાસ તફાવત નથી.

ગુજરાતમાં ગ્રામ-વિસ્તારમાં ૭૩ ટકા વસ્તી છે અને શહેરી વિસ્તારમાં ૨૭ ટકા છે.

ગુજરાત મુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓમાંના માત્ર ૧૪ ટકા ગ્રામ-વિસ્તારમાંથી અને ૮૨ ટકા શહેરી વિસ્તારમાંથી આવે છે. ૪ ટકા વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાત બહારના છે. શહેરી વિસ્તાર પૈકી ૧૦ ટકા નાના ક્ષેત્રાઓમાંથી (૫ હજારથી ૨૦ હજાર સુધીની વસ્તીવાળા), ૩૦ ટકા મોટા ક્ષેત્રાઓમાંથી (૨૦ હજારથી ૧ લાખ સુધીની વસ્તીવાળા) અને ૪૨ ટકા શહેરીમાંથી (૧ લાખથી વધુ વસ્તીવાળા) આવે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ગ્રામ-વિસ્તારમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ઓછું છે, જ્યારે શહેરીમાંથી એ પ્રમાણ ઘણું વધારે છે. ઉચ્ચ કેળવણી માટે ગુજરાતની બહારથી આવતા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ પણ નજીક છે. આ વિષેના આંકડાએ કોષ્ટક ૨માં આપ્યા છે. કોષ્ટક ૩માં અભ્યાસના સ્થળોએ વિદ્યાર્થીઓના વસવાટ વિષે માહિતી આપી છે. તે ઉપરથી કહી શકાય કે લગભગ ૬૬ ટકા વિદ્યાર્થીઓ એમનાં માન્ય સારે રહે છે; ૮ ટકા સ્થાયસ્થાનોમાં સારે રહે છે; ૧૪ ટકા કોષ્ટક ૪ પ્રચલનોમાં, ૬ ટકા ખાનગી છાત્રાલયોમાં અને ૪ ટકાએ સ્વંયંત્ર વ્યવસ્થા કરેલી છે.

કોષ્ટક-૨

ગ્રામ અને શહેરી વિસ્તારો પ્રમાણે ગુજરાત મુનિસિપલિટીના વિધાયોગો

વિસ્તારની વસ્તી	કુલ સંખ્યા	ટકા	ફંડ વિધાયિની, ટકા	ટકા
૫,૦૦૦થી ઓછી	૭૫૨	૧૪.૨	૭૩	૩.૫
૫,૦૦૦થી ૨૦,૦૦૦	૫૦૧	૯.૫	૯૨	૪.૪
૨૦,૦૦૦થી ૫૦,૦૦૦	૧૨૭૭	૨૪.૨	૫૪૪	૨૫.૯
૫૦,૦૦૦થી ૧,૦૦,૦૦૦	૨૯૦	૫.૫	૧૨૭	૬.૧
૧,૦૦,૦૦૦થી વધુ	૨૨૫૬	૪૨.૮	૧૧૯૨	૫૬.૮
ગુજરાત ભારતના	૧૯૯	૩.૮	૭૦	૩.૩
	૫૨૭૮	૧૦૦.૦	૨૦૮૮	૧૦૦.૦

કોષ્ટક-૩

અભ્યાસના સમયે ગુજરાત મુનિસિપલિટીના વિધાયોગોનો વસત્રાટ

રહેણાંક	કુલ સંખ્યા	ટકા	ફંડ વિધાયિની, ટકા	ટકા
માખાપ સાથે	૩૪૯૭	૬૬.૩	૧૭૫૪	૮૩.૭
સગાસંમંથી સાથે	૪૭૦	૮.૯	૧૭૫	૮.૩
કોલેજ છાત્રાલય	૭૫૨	૧૪.૨	૧૨૭	૬.૦
ખાનગી છાત્રાલય	૩૩૬	૬.૪	૨૯	૧.૪
બીજી વ્યવસ્થા	૨૨૩	૪.૨	૧૩	૦.૬
	૫૨૭૮	૧૦૦.૦	૨૦૮૮	૧૦૦.૦

આ આંકડાઓ ઉપરથી જણી શકાય કે, ૩૪ ટકા વિધાયોગો કોલેજની સગવડ નહિ હોય તેવા સ્થળોએથી આવે છે, જેમાં ગામઝં-માંથી કે નાના કસબાઓમાંથી કે ગુજરાત ભારતની આવતા વિધાયો-ઓનો સમાવેશ થાય છે.

વિધાયોગોના વાલીના કુટુંબની આવક અનુસાર જણાયેલી કોષ્ટક ૪માં દર્શાવી છે. તે જોતાં ૧૯ ટકા કુટુંબોની વાર્ષિક આવક રૂ. ૧,૨૦૦થી ઓછી છે, ૫૦ ટકાની રૂ. ૨,૪૦૦થી ઓછી છે, ૬૮ ટકાની રૂ. ૩,૬૦૦થી ઓછી છે, ૮૪ ટકાની રૂ. ૬,૦૦૦થી ઓછી છે અને ૯૩ ટકાની રૂ. ૧૨,૦૦૦થી ઓછી છે.

કુટુંબોની સભ્ય સંખ્યા જોતાં ૮૨ ટકા કુટુંબોમાં ૪ થી ૯ સભ્યો છે, અને ૧૩ ટકા કુટુંબોમાં ૧૧ થી વધુ સંખ્યા છે. સરેરાશ સભ્ય સંખ્યા ૭.૨ છે.

કુટુંબની આવક અને સભ્યસંખ્યા જોતાં સમી યક્ષા કે, ૫૦ ટકા કુટુંબોની માસિક વાર્ષિક આવક રૂ. ૩૩૩થી ઓછી છે. સરેરાશ માસિક આવક રૂ. ૪૭૬ છે. ગુજરાતની પ્રજાની માસિક

કોષ્ટક-૪

ગુજરાત મુનિસિપલિટીના વિધાયોગો કુટુંબની આવક

વાર્ષિક આવક	કુલ સંખ્યા	ટકા	ફંડ વિધાયિની, ટકા	ટકા
૧૨૦૦થી ઓછી	૯૮૭	૧૮.૭	૧૫૭	૭.૫
૧૨૦૦થી ૨૪૦૦	૧૬૩૭	૩૧.૦	૫૩૩	૨૫.૩
૨૪૦૦થી ૩૬૦૦	૯૪૪	૧૭.૯	૪૩૨	૨૦.૬
૩૬૦૦થી ૬૦૦૦	૮૫૧	૧૬.૧	૪૫૭	૨૧.૮
૬૦૦૦થી ૮૪૦૦	૧૯૭	૩.૬	૧૧૫	૫.૫
૮૪૦૦થી ૧૨૦૦૦	૨૭૨	૫.૨	૧૫૭	૭.૫
૧૨૦૦૦થી વધુ	૨૧૧	૪.૦	૧૦૭	૫.૧
માત્રની નહિ મળી	૧૮૬	૩.૫	૧૪૦	૬.૭
	૫૨૭૮	૧૦૦.૦	૨૦૮૮	૧૦૦.૦

આવક રૂ. ૨૭૨ છે એટલે ગુજરાતનો વિધાયો સામાન્ય પ્રજા કરતાં આર્થિક રીતે ઘણો જીકારો છે.

ગુજરાતના આશરે ૫૮.૬ ટકા લોકો એક થા બીજી રીતે ખેતીના પંપામાંથી રોક મેળવે છે; ૮.૪ ટકા વેપાર કરે છે અને ૩૩ ટકા બીજા ઉદ્યોગો કરે છે કે નોકરી કરે છે.

વિધાયોગોના વાલીઓમાં ફંડ ૧૬ ટકા ખેતીના પંપામાંથી રોક મેળવે છે. ૨૪ ટકા વેપાર કરે છે અને ૬૦ ટકા બીજા ઉદ્યોગોમાં કે નોકરીમાં મેળવેલા છે.

કોષ્ટક-૫

ગુજરાતની પ્રજાના ગુજરાત મુનિસિપલિટીના વિધાયોગોના વાલીના પંપાસંજ્ઞા

ધંધો	ગુજરાતની પ્રજા	કુલ વિધાયોગો	ફંડ વિધાયિની	ટકા	સંખ્યા	ટકા	સંખ્યા	ટકા
ખેતી	૫૭.૯	૬૩૪	૧૪	૭૮	૪			
વ્યાપાર	૮.૪	૧૨૮૧	૨૬	૫૬૪	૩૦			
ઉત્પાદન થા બીજી નોકરી	૩૩.૭	૨૯૫૦	૬૦	૧૨૫૮	૬૬			
	૧૦૦.૦	૪૮૬૫	૧૦૦	૧૯૩૦	૧૦૦			

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રજાનો મોટો વર્ગ જે ખેતીના મધ્યમાં રોકાયેલો છે તેમાંથી વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે જ્યારે વેપાર-મધ્ય અને નોકરિયાત વર્ગમાંથી વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે.

ગુજરાતમાં ૧૧.૮ ટકા લોકોએ પ્રાથમિક કેળવણી લીધી છે, ૧.૮ ટકાએ માધ્યમિક અને ૧.૨ ટકા બીજા પ્રકારની અને માત્ર ૦.૨ ટકા (દર હજારે ૨) એ ઉચ્ચ કેળવણી મેળવી છે, ૮૫ ટકા લોકો અજાણ છે.

વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓમાં ૨૬ ટકા પ્રાથમિક કેળવણી પામેલા, ૩૯ ટકા માધ્યમિક, ૧૫ ટકા ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા અને ૧૨ ટકાએ બીજી મધ્યાક્રમ શાળા મેળવેલું છે. માત્ર ૫ ટકા અજાણ છે.

ઉચ્ચ કેળવણી લેનાર વર્ગ માત્ર કેળવણી પામેલા વર્ગમાંથી જ આવે છે અને તેમાં પણ ઉચ્ચ કેળવણી પામેલાં કુટુંબોમાંથી વધુ સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ આવે છે.

વિદ્યાર્થીઓની જ્ઞાતિ અને લગ્ન વિષયક દરજ્જા વિશેનું કોષ્ટક આખું નથી. તેમ જ એ સંબંધી ગુજરાતની પ્રજા વિશે પણ માહિતી નથી, છતાં વિદ્યાર્થી વિશે એ માહિતી પણ જાણવા જેવી છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં ૨૬ ટકા બ્રાહ્મણ (બ્રાહ્મણ, અનાધિવ અને નાગરનો આમાં સમાવેશ થાય છે) જ્ઞાતિના છે; ૧૫ ટકા પાટીદાર છે, ૨૧ ટકા વણિક છે અને ૧૪ ટકા જૈન છે. ૪ ટકા મુસલમાન છે, ૫ ટકા સિક્કીય કાસ્ટ (હરિજન, કોળી અને બીજા પછાત કોમોનો આમાં સમાવેશ થાય છે) છે.

આ જોતાં આશરે ૭૬ ટકા વિદ્યાર્થીઓ બ્રાહ્મણ, પાટીદાર, વણિક અને જૈન એમ માત્ર ચાર જ્ઞાતિના છે. કોલેજ કેળવણી મેળવનારાઓનો પોણો ભાગ આ ચાર જ્ઞાતિઓમાંથી આવે છે.

કુલ ૧૨ ટકા વિદ્યાર્થીઓ પરજુલા છે. પરજુલાઓની સંખ્યામાંથી ૨૧ ટકા બ્રાહ્મણ, ૩૫ ટકા પાટીદાર, ૮ ટકા વણિક અને ૫ ટકા જૈન છે.

બ્રાહ્મણો પૈકી ૧૦ ટકા પરજુલા છે, પાટીદારમાં ૩૦ ટકા, વણિક અને જૈનમાં ૫ ટકા અને મુસલમાનોમાં ૭ ટકા પરજુલા છે.

હવે ઉચ્ચ કેળવણી લેનારાઓમાં વિદ્યાર્થીનું પ્રમાણ ટૂંકમાં જોઈએ.

ઉચ્ચ કેળવણી લેનારા કુલ વિદ્યાર્થીઓમાં વિદ્યાર્થીનું પ્રમાણ બહારમાં ૧૩.૯ ટકા છે અને ગુજરાતમાં એ પ્રમાણ ૧૩.૨ ટકા છે એટલે ઉચ્ચ કેળવણી લેનારાઓમાં સીઓનું પ્રમાણ ગુજરાતમાં ઓછું છે.

ગુજરાતમાં બંને જાતિઓનું પ્રમાણ જોતાં ૧૨.૪ ટકા પુરુષો અને ૪૭.૬ ટકા સ્ત્રીઓ છે. ઉચ્ચ કેળવણી લેનારાઓમાં આ પ્રમાણ જોતાં ૮૬.૮ ટકા વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૩.૨ ટકા વિદ્યાર્થીનીઓ છે. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અમુક પ્રકારના પ્રજાના વર્ગમાંથી જ આવતા હોવા છતાં વિદ્યાર્થીનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે.

વિદ્યાર્થીનીની સંખ્યા સંબંધી અહીં ચર્ચા કરી નથી. પણ આજળ આપેલાં કોષ્ટકો ઉપરથી જોઈ શકાય કે, વધારે આવકવાળા, ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા અને અમુક જ્ઞાતિ અને ધંધાવાળા કુટુંબોમાં વિદ્યાર્થીનું પ્રમાણ વિદ્યાર્થીઓથી ઘણું વધારે છે.

લેખમાં દર્શાવેલા આંકડાઓ ઉપરથી નીચેના નિર્ણય પર આવી શકાય:

ગુજરાતની આમ પ્રજા અને ઉચ્ચ કેળવણી લેનારા વર્ગ વચ્ચે સામાજિક અને આર્થિક રીતે (અને તેમાંથી પરિણમતી લાક્ષણિકતામાં) ભારે અસમાનતા છે.

શહેરી વિસ્તારમાં રહેતો, વધુ કેળવણી પામેલો, સારી આર્થિક સ્થિતિવાળો, અમુક ધંધા-રોકાણવાળો તથા અમુક જ્ઞાતિનો ગુજરાતની પ્રજાનો જે વર્ગ છે તેમાંથી જ ઉચ્ચ કેળવણી લેનારો વર્ગ આવે છે.

પ્રજાના પ્રશ્નો અને ઉકેલ કાઢવાની, તેમ જ તેને દોરવણી આપવાની ફરજ ઉચ્ચ કેળવણી લેનારા વર્ગની છે, તેમ જ સ્વાભાવિક રીતે પ્રજા એવી આશા રાખે. આ વર્ગનો ઉચ્ચ સામાન્ય પ્રજાના ઉછેર કરતાં જુદા જ વાતાવરણમાં વસે છે, જેથી પ્રજાનું જીવન, જરૂરિયાત અને પ્રશ્નો સમજવા એ જ વર્ગ માટે મુશ્કેલ છે, એટલે તેના ઉકેલો લાવવાની વાત તો ઘણી દુર રહે છે.

ગુજરાતની સ્ત્રીઓ (ગુજરાતની આશરે અડધી વસ્તી) જે ઉચ્ચ કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓ પાસે દોરવણીની આશા રાખે તો જ વચ્ચે રહેલી અસમાનતા જોતાં એમ કહી શકાય કે ઉચ્ચ કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓ માટે એ ફરજ બજાવવી વધુ મુશ્કેલ છે.

ગુજરાતમાં લોકશાહીના રક્ષણ માટે તેમ જ તેનાં સારાં કૃષો માટે આ અસમાનતા દૂર થવી જરૂરી છે. ઉચ્ચ કેળવણી લેનારાઓની સંખ્યા વધતી રહે તે જરૂરી છે પણ પ્રજાના અમુક વર્ગમાંથી જ એ સંખ્યા વધતી રહે તો ખાસ લાભ ન થાય એટલું જ નહિ પણ હાનિ થવાનો સંભવ છે.

ઉચ્ચ કેળવણી કયા પ્રકારની આપવી એ અહીં ચર્ચાનો વિષય નથી પણ જો કોઈ પ્રકારની કેળવણી આપવાનું નક્કી કરવામાં આવે તે મેળવવાની દૃષ્ટિએ સમાન તક મળે તે દિશામાં વધુ પ્રયત્ન થવો જરૂરી છે.

આધાર ગ્રંથો

1. Report on "An Enquiry into Physical Norms of Gujarat University Students". By D. G. Vashi Under Publication by Gujarat University, Ahmedabad.
2. Hand Book of Basic Statistics of Gujarat State, 1960. Bureau of Economics & Statistics, Govt. of Bombay, Bombay.
3. Statistical Abstract, India (1955-56). Central Statistical Organisation, Cabinet Secretariat, Govt. of India.
4. Education in Universities in India — A Statistical Survey (1956-57) : Ministry of Education, Govt. of India.

વ્યવસાયી અને વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ

શ્રી ઇ. અ. દેસાઈ
(નિવાસક, ટેકનિકલ એજ્યુકેશન, ગુજરાત સરકાર, અમદાવાદ)

કોઈ પણ દેશની ઉન્નતિનો આધાર તે દેશમાંની ઉદ્યોગોની સ્થિતિ અને તેની ઉત્પાદનશક્તિ ઉપર છે. દેશ પોતાની જરૂરિયાતની ચીજ-વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરી શકે અને તે ઉપરાંત પોતાના દેશમાં પેદા થયેલ માવજામાન બાદ્યાર નિકાસ કરી શકે તે દેશ ઉત્તરોત્તર આગળ વધે છે ને પ્રગતિના પંથે જઈ શકે છે. આ માટે વધુ ને વધુ મોટા તેમ જ નાના ઉદ્યોગો જોઈએ. ઉદ્યોગોની ઉન્નતિ માટે પદ્ધતિસર તાલીમ પામેલા માણસો જોઈએ કે જેથી સાચામાં સાચી રીતે ઓછા કિંમતે વધુમાં વધુ ઉત્પાદન થઈ શકે. આવી તાલીમ માટે ઓર્ગેનાઈઝેશન કોલેજ, પોલિટેકનિક, ઇન્સ્ટિટ્યુટ ટ્રેડિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ટેકનિકલ ઇજીનેરીંગ, એગ્રીકલ્ચર કોર્સ વગેરેની જરૂર છે.

ઉદ્યોગોમાં ખાનગી, મેનેજરી, ડિઝાઈનરી, ઓર્ગેનાઈઝેશનરી વગેરેની જરૂર પડે છે, ઓર્ગેનાઈઝેશન કોલેજમાંથી ડિગ્રી મેળવ્યા પછી જે તે વિષય અને વિભાગમાંથી સારો વ્યાવહારિક અનુભવ મેળવેલા માણસો આ કામ કરી શકે છે. ખ્યાનિજ, મશીનરીનું ઇન્જિનિયરિંગ, મશીનરી એન્જિનિયરિંગ અને તેને એન્જિની ગણતરી વગેરે બધું આવા માણસો કરી શકે છે. ગુજરાતમાં હાલ નીચે પ્રમાણે ચાર ઓર્ગેનાઈઝેશન કોલેજ છે જેમાંની પહેલી બે સરકારી ઓર્ગેનાઈઝેશન કોલેજ છે અને બીજી બે ખાનગી છે, આ કોલેજોની ડિગ્રી અભ્યાસક્રમની ટાલિયા નીચે મુજબ છે.

ઓર્ગેનાઈઝેશન કોલેજ સિવિલ મિડેનકલ ઇલેક્ટ્રિકલ

૧. લાલભાઈ દલપતભાઈ ઓર્ગેનાઈઝેશન કોલેજ, અમદાવાદ	૧૧૦	૯૦	૧૦	૩૦૦
૨. લખપીરજી ઓર્ગેનાઈઝેશન કોલેજ, મોરબી	૬૦	૨૦	૨૦	૧૦૦
૩. શિરજી વિપ્લવકર્મા મહાવિદ્યાલય, વલ્લભવિદ્યાનગર	૧૨૦	૬૦	૬૦	૨૪૦
૪. ફેકલ્ટી ઓફ ટેકનોલોજી અને ઓર્ગેનાઈઝેશન, મહાલગા સપ્તાજીયા મુનિવર્સિટી, વડોદરા	૧૨૦	૬૦	૬૦	૨૪૦
કુલ	૪૫૦	૨૩૦	૨૦૦	૮૮૦

વડોદરામાં ઉપરના કોર્સ ઉપરાંત ટેકસ્ટાઈલ ઓર્ગેનાઈઝેશન, ટેકસ્ટાઈલ ટેકનોલોજી અને આર્કિટેક્ચરના ડિગ્રી કોર્સ છે, જેમાં અનુક્રમે ૧૫, ૧૦, ૪૦ની શક્તિ છે. આ ઉપરાંત તેમાં સિવિલ, મિડેનકલ ને ઇલેક્ટ્રિકલના પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ ડિગ્રી કોર્સ ચાલે છે જેની શક્તિ ૩ની છે.

અમદાવાદમાં એલ. ડી. કોલેજમાં અત્યારે ઇલેક્ટ્રિકલ મશીન ડિઝાઈન માટેની પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ કોર્સ ચાલે છે, જે માટે રૂ. ૬.૦૨ લાખ ખર્ચવામાં આવ્યા છે અને તેની શક્તિ ૬ જગ્યાની છે.

૧૨૦ છોકરાઓની શક્તિવાળી એક ઓર્ગેનાઈઝેશન કોલેજ થયું કરવા માટે અંદાજે નીચે પ્રમાણે ખર્ચ થાય છે.

નોન શીકરિંગ	(૩. લાખમાં)
(અ) જમીન (૧૦૦ એકર)	૫.૦૦
(બ) મકાનો	
૧. એડમિનિસ્ટ્રેટિવ બિલ્ડિંગ ક્લસરૂમ વગેરે	૨૦.૦૦
૨. વર્કશોપ અને લેબોરેટરી	૨૦.૦૦
૩. સ્ટાફ માટે સોફ્ટવેર મકાનો (પ્રિન્સિપાલ, રેક્ટર ને પટ્ટાચામ્બો)	૧.૨૫
૪. છોકરાઓ માટે હોસ્ટેલ (૫૦% વિદ્યાર્થીઓ માટે)	૭.૨૦
(ક) ઇકોનોમીસ્ટ અને ફીનન્સર	૨૦.૦૦

શીકરિંગ કુલ ૫૩.૪૫ ૪.૦૦

પોલિટેકનિક

ઉદ્યોગોમાં નિરીક્ષકો, ઓર્ગેનાઈઝેશન અને મશીનરી વગેરે ટેકનિકલ બાબતોની દોરણથી આપવા માટે પણ માણસો જોઈએ છે. પોલિટેકનિક સંસ્થાઓ કે જે ઓર્ગેનાઈઝેશનનો ડિપ્લોમા આપે છે ને જેમાં સિદ્ધાંતના શિક્ષણ કરતાં વ્યવહારના શિક્ષણ પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવે છે, તેમાં તાલીમ પામેલા માણસો અને પછીથી પ્રેક્ટિકલ જ્ઞાન લીધેલ માણસો આવા પ્રકારની જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે. આવા ડિપ્લોમા મેળવેલ માણસો અનુભવ અને આવકાતથી આગળ પણ વધી શકે ને ડિગ્રીની સ્તરેમાં પણ ઊભા રહી શકે. ડિપ્લોમા મેળવ્યા પછી

એ. એમ. આઈ. ઈ.ની ડિગ્રી મેળવવાથી વગરબગ એન્જિનિયરિંગ ડિગ્રી નેટલી કિંમત થઈ શકે છે, જેનો અભાવ ઘેર બેઠી થઈ શકે ને ચાલુ નોકરીમાં પણ કરી શકાય. ડિગ્રીમાં દાખલ થવા માટે ઈન્ટર સાયન્સ પાસ કરેલ હોયું જોઈએ જ્યારે ડિપ્લોમામાં દાખલ થવા માટે એસ. એસ. સી. પાસ જોઈએ. ટેકનિકલ વિષયો લઈને જેમણે એસ. એસ. સી. પાસ કરેલ હોય ને તેમના ૪૫% અથવા તેથી વધુ ટકા માર્ક્સ હોય તેમને ડિપ્લોમા એન્જિનિયરિંગ કોર્સમાં તાત્કાલિક એડમિશન મળી જાય છે. વળી જેમણે એસ. એસ. સી.માં ટેકનિકલ વિષયો લીધા હોય અને ફાઈન માર્ક્સ મેળેલ હોય તેમને સીધા ડિપ્લોમાના બીજા વર્ષમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. વળી સર્ટિફિકેટ એન્જિનિયરિંગ કોર્સ જેમણે પાસ કર્યો હોય અને એસ. એસ. સી. પાસ હોય તેમને પણ ડિપ્લોમાના એન્જિનિયરિંગ કોર્સમાં બીજા વર્ષમાં લેવામાં આવે છે. એન્જિનિયરિંગ ડિપ્લોમા આપતી પોલિટેકનિકો યાજ ગુજરાતમાં ૯ છે જેમાં ૧૪૫૦ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા છે; જેમાંની ૭ સરકારી પોલિટેકનિક છે અને બે ખાનગી છે. ડિપ્લોમા એન્જિનિયરિંગની પરીક્ષા ગુજરાત સરકારના ટેકનિકલ બોર્ડ તરફથી લેવામાં આવે છે. આવતા વર્ષે ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાસંખ્યાની પોલિટેકનિક ભવ્ય ખાતે થઈ શકાની વસી છે.

સિવિલ, મિકેનિકલ અને ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરિંગ કોર્સવાળી ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાવાળી એક પોલિટેકનિક થઈ શકવાનો અંદાજ ખર્ચ નીચે પ્રમાણે છે :

(૩. લાખમાં)

નોન રીકરિંગ	
(અ) જમીન	૧.૫૦
(બ) મકાનો	
૧. એડમિનિસ્ટ્રેટિવ મકાનો કચાસરૂખ વગેરે	૧૪.૦૦
૨. વર્કશોપ અને લેબોરેટરી	
૩. સ્ટાફ માટે રહેઠાણના મકાનો (પ્રિન્સિપાલ, ડેક્ટર અને નોકરી)	૧.૩૦
૪. હોસ્ટેલ (૫૦ દરજી વિદ્યાર્થીઓ માટે)	૦.૪૦
૫. સાઈટલ સ્ટન્ડ, એગ્રોચ રસ્તો વગેરે	૧.૦૦
(ક) ઈકોનોમીક અને ફૂનિચર	૧૧.૫૦

કુલ નોન રીકરિંગ ૩૧.૩૦

દર વર્ષે રીકરિંગ ૨.૫૨

ડિપ્લોમા કોર્સ એસ. એસ. સી. પછી ૩ વર્ષનો છે. એસ. એસ. સી.માં દર વર્ષે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પાસ થાય છે જેમાંના મોટા ભાગના આર્થિક દૃષ્ટિએ અત્યાર પુરિની દૃષ્ટિએ આજનું અભાવ કરી શકતા નથી. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આ કારણે આજનું ભણતર બંધ કરી દે છે. આવા કેટલાક કોર્સ લેવાથી તેમને નોકરીની સરકારના કાર્યે છે એટલું જ નહિ પરંતુ પોતે અનુજાય ને જાનપી કમ્પા આજનું પણ વધી શકે છે (૬) જિલ્લામાં એક પોલિટેકનિક કરાશે એ અન્ધારે વિચારવું

હેજ છે. એન્જિનિયરિંગ ડિપ્લોમા કોર્સ ઉપરાંત નીચે પ્રમાણેના ડિપ્લોમા કોર્સ પણ ગુજરાતમાં છે, જેની યાદી ને તે ઈન્સ્ટિટ્યૂટ સાથે લખેલી છે.

૧. આર. સી. ટેકનિકલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, અમદાવાદ	ટેકસ્ટાઈલ મેન્યુફેક્ચર ૩૦	ટેકસ્ટાઈલ કૅમિસ્ટ્રી ૧૫ ૪૫
૨. શ્રી એ. વી. પારેખ ટેકનિકલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, ચાન્ક્રોટ	રેડિયો એન્જિન, ૨૦ ૨૦	
૩. ડૉ. એસ. અને એસ. એસ. જાધી કોલેજ ઓફ એન્જિન, ટેકનોલોજી, સુરત	ઓટોમોબાઈલ એન્જિન, ૨૦ ૨૦	
૪. સર ભાવસિંહજી પોલિટેકનિક ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, ભાવનગર	ઓટોમોબાઈલ એન્જિન, ૩૦	ટેકસ્ટાઈલ મેન્યુફેક્ચર ૩૦ ૬૦
૫. ફેકલ્ટી ઓફ ટેકનોલોજી અને એન્જિન, વડોદરા	ટેકસ્ટાઈલ કૅમિસ્ટ્રી ૪૦	ટેકસ્ટાઈલ ટેકનોલોજી ૪૦ ૮૦

કુલ ૨૨૫

સિવિલ એન્જિનિયરને પી. ડબ્લ્યુ. ડી. અને બીજાં બીપ્રકામ ખાતામાં, મિકેનિકલ એન્જિનિયરને મિલો, કારખાનાં, વર્કશોપ વગેરેમાં, ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરને પાવરસ્ટેશન, ઇલેક્ટ્રિકલ કોન્ટ્રાક્ટર વગેરેમાં નોકરી મળી શકે છે. તેઓ પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો પણ કરી શકે છે. બિલ્ડિંગ કોન્ટ્રાક્ટર, મશીનરીના કોઈ પણ ભાગોનું ઉત્પાદન કરવાનું કારખાનું કે ઇલેક્ટ્રિકલ કોન્ટ્રાક્ટર અથવા ઇલેક્ટ્રિકલના માધ્યસામાનનું કારખાનું તાપી શકે છે. ટેક્સ્ટાઈલ મેન્યુફેક્ચર અને ટેક્સ્ટાઈલ કૅમિસ્ટ્રી-વાળાને મિલોમાં નોકરી મળી શકે છે. રેડિયો એન્જિનિયરિંગવાળા પણ રેડિયો મેન્યુફેક્ચરિંગ કે તેવા ધંધામાં નોકરી મેળવી શકે છે અથવા પોતાનો રેડિયો શોપરિંગ વગેરે ધંધો થઈ કરી શકે છે. ઓટોમોબાઈલ-વાળાને પણ બેરેન્જમાં, એસ. ટી.માં નોકરી મળી શકે છે તેમ જ ધંધો પણ થઈ કરી શકે છે. ડિપ્લોમા એન્જિનના ત્રીજા વર્ષમાં જે વિદ્યાર્થીઓ ફર્સ્ટ ક્લાસ મેળવે છે તેમને ડિગ્રી એન્જિનિયરિંગમાં બીજા વર્ષમાં એડમિશન થાય છે.

આર. સી. ટેકનિકલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં આ ઉપરાંત મિકેનિકલ, ઇલેક્ટ્રિકલ અને ઓટોમોબાઈલ એન્જિનિયરિંગના સર્ટિફિકેટ કોર્સ ચાલે છે જેમાં અનુક્રમે ૩૦, ૩૦ અને ૧૫ જગ્યાઓ છે. વળી તેમાં ત્રણ સર્ટિફિકેટ કોર્સ ઈન કોટન લોવિંગ અને કોટન સ્પિન્નિંગના કોર્સ પણ છે જેમાં બંનેમાં ૨૦-૨૦ જગ્યાઓ છે. તે ઉપરાંત વાણર મેન એગ્રો-લીસ અને ઇલેક્ટ્રિકલિયન કોર્સ પણ ચાલે છે જેમાં ૨૫ અને ૧૦ જગ્યાઓ અનુક્રમે છે. વગેરેમાં પણ યંત્ર, લોવિંગ, વાણરમેન, ટર્નર ને ફોટરના કોર્સ ચાલે છે, જેમાં અનુક્રમે ૧૦, ૧૦, ૧૦, ૩૦ ને ૩૦ જગ્યાઓ છે. શ્રી એ. વી. પારેખ ટેકનિકલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, ચાન્ક્રોટમાં વાણરમેન ટેકનિક, રેડિયો સર્વિસિંગ કૅપ્ટાઈમ ને પાર્ટટાઈમ, દિને-

પ્રોજેક્શન, ફીટર, ટર્નર, ઇલેક્ટ્રીશિયન, વાયરમેન એપ્રેન્ટીસ ને લાઈન-મેનના કોર્સ પણ ચાલે છે, જેમાં અનુક્રમે ૧૬, ૪૦, ૧૦, ૨૦, ૨૦, ૨૦, ૬૦ અને ૨૦ જગ્યાઓ છે. ડો. એસ. એન્ડ એસ. એસ. ગાંધી કોલેજ ઓફ એજિન્ડર, ને ટેકનોલોજી, સુરતમાં મિકેનિકલ એજિન્ડર, સાર્ટફિકેટ કોર્સ, સિવિલ ડ્રાફ્ટમેન અને એસ્ટીમેટિંગ, મોટર મિકેનિક, ટર્નર તથા ફીટરના કોર્સ ચાલે છે, જેમાં અનુક્રમે ૨૦, ૨૦, ૨૯, ૨૦, ૬ ને ૮ જગ્યાઓ છે. સર ભાવસિંહજી પોલિટેકનિક ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, ભાવનગરમાં ઓટોમોબાઈલ એજિન્ડરિયરિંગ સાર્ટફિકેટ કોર્સ, વીવિંગ સાર્ટફિકેટ, સ્પીનિંગ સાર્ટફિકેટ, ટર્નર, મોટર મિકેનિક, ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ એજિન્ડર મિકેનિકલ, મશીનિસ્ટ, ફીટર, તથા વાયરમેન એપ્રેન્ટીસના કોર્સ ચાલે છે જેમાં અનુક્રમે ૨૫, ૨૫, ૨૫, ૧૫, ૧૫, ૧૫, ૧૫, ૧૫ અને ૫૦ જગ્યાઓ છે. આ ઉપરાંત કે. કે. પારેખ ટેકનિકલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ અમરેલીમાં વાયરમેન એપ્રેન્ટીસ, ઇલેક્ટ્રીશિયન, ચેંડી શાવિસિંગ, હેન્ડ અને પાવરલુખ વીવિંગ, કાર્પેન્ટ્રી તેમ જ ટેલરિંગ ને કટિંગના કોર્સ ચાલે છે, જેમાં અનુક્રમે ૩૦, ૧૦, ૧૦, ૧૦, ૧૦ અને ૨૫ જગ્યાઓ છે. વેર ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, ધરમપુર (જિલ્લો સુરત)માં હેન્ડલુખ વીવિંગ અને કાર્પેન્ટ્રીના કોર્સ ચાલે છે જેમાં અનુક્રમે ૧૨ ને ૨૦ જગ્યાઓ છે ને દરેક કોર્સ બે વર્ષનો છે.

ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ ટ્રેઈનિંગ સેન્ટર

ઉદ્યોગોમાં જુદા જુદા ટ્રેડ માટે 'સ્કીલ વર્કસ'ની ખાસ જરૂર રહે છે. ચોક્કસપૂર્વકની તાલીમ પામેલા માણસોની જરૂર જુદા જુદા ઉદ્યોગોને ઘણી રહે છે. થોડું ભણેલા તેમ જ એસ. એસ. સી. પાસ થયેલાઓને ઔદ્યોગિક તાલીમ આપીને બેકારી નિવારવા માટે કાર્ફ્ડાય-મેન ટ્રેઈનિંગ સેન્ટરો ખોલવામાં આવે છે. ઓલ ઇન્ડિયા ટ્રેડ સાર્ટિફિકેશન બોર્ડ આવા સેન્ટરમાં ચાલતા એજિન્ડરિયરિંગ અને બીજા ટ્રેડ માટે સાર્ટિફિકેટ આપે છે. આમાં ભણના વિદ્યાર્થીઓના ૩૩ફેટકા વિદ્યાર્થીઓને માસિક ૨૫ રૂ.નું સ્ટીપેન્ડ આપવામાં આવે છે. સિલેક્શન કમિટી વિદ્યાર્થીઓની ઇન્ટરવ્યુ લઈ તેમને દાખલ કરે છે. પછી તેમનો ટ્રેડ ટેસ્ટ પણ લેવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને સ્ટેજનરી તથા ઓજરો સેન્ટર તરફથી મફત આપવામાં આવે છે. મોટા ભાગના એજિન્ડરિયરિંગ ટ્રેડમાં વર્કશોપ માટેનાં કપડાં પણ આપવામાં આવે છે. આવા સેન્ટરમાં દરેક કોર્સ ૧૮ મહિનાનો હોય છે. અને પછીથી છ મહિના ઇનપ્રાન્ટ ટ્રેઈનિંગ લેવાની હોય છે, જે માટે ટ્રાવેલિંગ એલાવન્સ પણ આપવામાં આવે છે. જે વિદ્યાર્થીઓ ટ્રેડ ટેસ્ટ પાસ કરે છે ને ઇનપ્રાન્ટ ટ્રેઈનિંગ પૂરી કરે છે તેમને નેશનલ ટ્રેડ સાર્ટિફિકેટ આપવામાં આવે છે. ભણતી વખતે તેમને ટૂટ પર પણ લઈ જવામાં આવે છે. રમતગમતનાં સાધનો, મફત દવા વગેરેની પણ એલવાઈ કરવામાં આવે છે. આવા સેન્ટરમાં ભણુવા માટે કંઈ ફી લેવામાં આવતી નથી. બધાં સાધનો મફત વાપરવા મળે છે. એક ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ ટ્રેઈનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ સેન્ટર કાઢવા માટે અદાલત નીચે મુજબની જરૂરિયાત છે.

(૧) જમીન

(૨) મકાનો

(અ) ઈન્સ્ટિટ્યૂટ માટે—મુખ્ય મકાન અને વર્કશોપ સાથે પ્લોન્સ એરિયા એક સીટ દીઠ ૨૦૦ ચોરસફૂટ

(બ) હોસ્ટેલ માટે—૫૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓ માટે એક છોકરા દીઠ ૨૨૦ ચોરસફૂટ

(ક) સ્ટાફના ક્વાર્ટર્સ માટે—સરકારી ધોરણ મુજબ.

ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ ટ્રેઈનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં એસ. એસ. સી. પાસ પછીના કોર્સ ગુણવત્તામાં બાંધ નીચે પ્રમાણે છે :

ડ્રાફ્ટસમેન સિવિલ, ડ્રાફ્ટસમેન મિકેનિકલ, ઇલેક્ટ્રીશિયન, અને સર્વેયર. પહેલા બે કોર્સ માટે એસ. એસ. સી. વિથ મેથેમેટિક્સ અને ભાષીના બે માટે એસ. એસ. સી. વિથ મેથેમેટિક્સ તેમ જ સાયન્સ હોવા જોઈએ. ઉંમર ૧૬થી ૨૫. પછાતવર્ગ માટે ૨૮ સુધી.

૯ ધોરણ પાસવાળા માટે નીચેના કોર્સ છે. ઉંમર ૧૬ થી ૨૫, પછાતવર્ગ માટે ૨૮ વર્ષ.

ટેકનિકલ કોર્સ, મુશ્કેલી, ફીટર, લાઈનમેન, વાયરમેન, મશીનિસ્ટ, મોટર મિકેનિક, મોલ્ડર, પેન્ટમેકર, ચીટમેકર વર્કર, ટર્નર, વોય રીપર, વેલ્ડર (ઈલેક્ટ્રીક અને ગેસ).

વોલેન્ટર કોર્સ :

નીર્દિગ વિથ હેન્ડ એન્ડ મશીન (સીઓ માટે), ટેલરિંગ એન્ડ કટિંગ, મેન્યુફેક્ચર ઓફ ફૂટેર.

ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ ટ્રેઈનિંગ સેન્ટરમાં જોડવાથી કોઈ પણ એક ટ્રેડમાં તે અંગેનું પ્રેરેનું જ્ઞાન (વિષય તેમ જ પ્રોફેક્સ) મળે છે અને ઘણો પ્રોફેક્સ અનુભવ મળવાથી સારામાં સારો કારીગર અથવા સ્કીલ વર્કર બની શકે છે અને જે લોકો એસ. એસ. સી. સુધી પણ ન ભણી શકે તેમને પણ આનો કોર્સ પૂરો કરવાથી તરત જ સારી નોકરી મળી શકે છે. ડ્રાફ્ટસમેનનો કોર્સ કરવાથી મિલો, કારખાનાં, ટેકનિકલ સ્કૂલો વગેરેમાં ડ્રાફ્ટસમેનની નોકરી મળે છે. ઇલેક્ટ્રીશિયનનો કોર્સ કરવાથી મિલો, પાવરહાઉસ, કારખાનામાં નોકરી મળે છે અથવા પોતે ઘરનો ઇલેક્ટ્રીકલ કોન્ટ્રીક્ટરનો કાંધો કરી શકે છે. કોઈ પણ ટ્રેડમાં અનુભવ લેવાથી કે ખરીદા પાસ કરવાથી જે તે કાંધામાં નોકરી તરત મળી શકે છે. આવા તાલીમ પામેલા માણસો માટે આર્થિક દૃષ્ટિએ તેમનું ભાવિ ઘણું જ ઉજાળવળ છે. ગુણવત્તા સંબંધમાં અત્યારે નીચે પ્રમાણેના ૮ ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ ટ્રેઈનિંગ સેન્ટરો છે.

આવતા વર્ષથી ગોલક અને દાલોદ ખાતે અનુક્રમે ૯૬ અને ૮૪ વિદ્યાર્થીઓની પ્રવેશવર્તિન થયેલાં ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ ટ્રેઈનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ખોલવાની દરખાસ્ત છે.

આવા ઈન્સ્ટિટ્યૂટ મારફતે દેશને કુશળ કારીગરો કે જેની અત્યારે ખૂબ જરૂર છે તે મળી રહેશે ને ચોક્કસપૂર્વકની પ્રશ્ન ઉકેલવામાં મદદરૂપ થઈ પડશે.

ટેકનિકલ સેન્ટરો, મશીનપર્ષક ઘાઉંસ્કૂલો અને ઇન્ડસ્ટ્રિયલ સ્કૂલો

વિદ્યાર્થીઓને એકેડેમિક વિષયોની સાથે સાથે ટેકનિકલ વિષયોની વિષયો તેમ જ પ્રોટેક્ટવમાં તાલીમ મળે તે માટે ટેકનિકલ શિક્ષણ સેન્ટરો સ્ટેશનમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. ટેકનિકલ વિષયો લઈને મેટ્રિક પાસ થનારની કિંમત સાદા મેટ્રિક જેટલી તો હોય જ છે; તદુપરાંત ભાગ આગળ ઔદ્યોગિક શિક્ષણની જરૂરિયાત હોય તેવી જગ્યાઓ માટે આવા વિદ્યાર્થીઓને પસંદગી આપવામાં આવે છે. ટેકનિકલ વિષયો લઈને પાસ થનારને પોસ્ટટેકનિકમાં ડિપ્લોમા અને એન્જિનિયરિંગ કોર્સમાં ૪૫ અથવા તેથી વધુ ટકા માકસ હોય તો તરત જ દાખલ કરવામાં આવે છે. ઇન્ડસ્ટ્રિયલ ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના ટ્રેડિંગ કોર્સો માટે પણ ટેકનિકલ વિષયો લઈને પાસ થનારને દાખલ થવા માટે પ્રથમ પસંદગી આપવામાં આવે છે. એન્જિનિયરિંગ કોલેજોના પ્રવેશ માટે પણ ટેકનિકલ વિષયો લઈને પાસ થનાર વિદ્યાર્થીઓને બીજી બધી રીતે બચાવ હોય તો પસંદગી આપવામાં આવે છે. ટેકનિકલ તાલીમ પામેલા માણસો દેશને મદદરૂપ થાય છે અને પોતે પણ સ્વામાનથી સારી રીતે જીવી શકે છે. આપણો દેશ કે જેમાં ભૂતકાળમાં તાલમલાલ ભણતરો કે જોતી બંધણીઓ આજે પણ પરદેશીઓ અંબઈ જાય છે, ડબોઈનો ઉત્કલો, ગિરનાર ને આભુની જીન દેશસરો કે જેનું નકશીકામ ને શિલ્પકામ આજે પણ જનમથક છે, મુઠ્ઠીમાં આખો તાકો સમાઈ જાય તેવી ઠાકાની મથમલ અને એવી કેટલીયે કલાકારીઓની માટે મથક છે, તેને બદલે આજે પોતાના વપરાશની ચોંચે, ઉદ્યોગોમાં જોઈતી મશીનીઓ બહારથી મંગાવવી પડે તે શરમની વાત બહુજા. આ વિચાર ઉપરથી ટેકનિકલ ઘાઉંસ્કૂલોનો જન્મ થયો. થયી બીજી વાત એ પણ કે, જે વિષયો આપણે સાંભળીને કે જોઈને જ શીખીએ તે ધીમે ધીમે ભુલાઈ જવાય. પરંતુ જે વિષયો માટે વ્યાવહારિક તાલીમ મળે, પ્રયોગો કરીએ, પોતે મહેનત કરીને શીખીએ તે વિષયો જલદી આપણે, મૂળભૂત સિદ્ધાંત સમજાય ને જલદીથી ભુલાય નહિ. આમ આદર્શ તેમ જ શીક્ષક દૃષ્ટિએ ટેકનિકલ ઘાઉંસ્કૂલનું મહત્ત્વ ધણ જ છે.

વાણિજ્ય, જોઈન્ટિંગ, ઇલેક્ટ્રિકલ મશીનરીના સિદ્ધાંતો તેમ જ પ્રયોગો મિડેનિકલ લેખમાં એન્જિનો, સ્ટીમ તથા મિકેનિક્સના પ્રયોગો તથા સિદ્ધાંતો વગેરે શીખવવામાં આવે છે. દેશમાં એકલી બુદ્ધિ કે મશીનરીથી વધુમાં વધુ કામ થતું નથી. આને માટે હાથની પણ જરૂર પડે છે ને ટેકનિકલ તાલીમ પામેલ માણસો આ ખોટા પૂરી પાડે છે. આ ઉપરાંત અંગ્રેજી, હિંદી, ગુજરાતી, ગણિત તથા વિજ્ઞાનના વિષયો પણ વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાના હોય છે. ટેકનિકલ ઘાઉંસ્કૂલ સેન્ટરો હોય ત્યાં સદરજુ વિષયો તેમાં ભાગ લેતી એકેડેમિક સ્કૂલોમાં શીખવવામાં આવે છે. મશીનપર્ષક સ્કૂલોમાં આ વિષયો પણ તેમાં જ શીખવવામાં આવે છે. ઇન્ડસ્ટ્રિયલ સ્કૂલોમાં સુધારી, બુહારી વગેરે શીખવવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ૧૮ સરકારી ટેકનિકલ ઘાઉંસ્કૂલો, ૭ સરકારી (મશીનપર્ષક) વિશિષ્ઠતા સ્કૂલો અને ૯ પ્રાઈવેટ ટેકનિકલ ઘાઉંસ્કૂલો છે. જનમિન્ટ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, કલોલમાં સિવિલ પ્રાક્ટિસમેનશિપ અને એસ્ટીમેટિંગનો બે વર્ષનો કોર્સ પણ ચાલે છે. આ ઉપરાંત અમદાવાદ (આર. સી. ટેકનિકલ), ચોપરા, કલોલ, કપાડવંજ, પાટણ, અમરેલી, ભરૂચ વગેરે સ્થળે ૬ માસના કોર્સના પાર્ટટાઈમ વાણરમેન એપ્રેન્ટિસ કોર્સ ચાલે છે. એ ઉપરાંત વણદરા, પોરબંદર, અમદાવાદ વગેરે સ્થળે બીજી ખાનગી સંસ્થાઓમાં પણ સદરજુ કોર્સ ચાલે છે.

ગુજરાતમાં બીજા પ્રાક્ટ કોર્સ જેવા કે 'દેવરિંગ કોર્સ ઈન વીથેન એન્ડ સિલ્ક્રુસ ગાર્મેન્ટ્સ' વગેરે માટે ૭૫ વધારાની પ્રાઈવેટ સંસ્થાઓ છે, જેમાં લેવરિંગની વિષયો અને પ્રોટેક્ટવ શિખવાડવામાં આવે છે ને તેની થરીયા ટેકનિકલ બોર્ડ તરફથી લેવામાં આવે છે.

ટેકનિકલ ઘાઉંસ્કૂલ (સેન્ટ્રલ વર્કશોપ) શરૂ કરવા માટે અંદાજે નીચે પ્રમાણે ખર્ચ થાય છે (જાનીની કિંમત ઉપરાંત).

નોન રીકરિંગ

મકાનો	રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦.૦૦
ઇકીપમેન્ટ	રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦.૦૦
ફીનિશર	રૂ. ૮,૦૦૦.૦૦
લાઈસેન્સી	રૂ. ૩,૦૦૦.૦૦

રૂ. ૨,૬૧,૦૦૦.૦૦

રીકરિંગ રૂ. ૩,૫૮૨૨.૦૦ દર વર્ષે

પ્રાઈવેટ ટેકનિકલ ઘાઉંસ્કૂલોની નોનરીકરિંગ રૂ. ૧,૦૦૦૦.૦૦ ખર્ચના ૬૦ ટકા મધ્યમ સરકાર આપે છે ને ૪૦ ટકા તેમને જોગવાઈના હોય છે. તેમના રીકરિંગ ખર્ચમાં સ્ટેટ ગવર્નમેન્ટ ૫૦ ટકા સુધી ભરતું હોય તો ગ્રાન્ટ આપે છે.

બાઈન કાર્પકમ

આમ અજાર સુધીની પ્રગતિ ઉત્સાહનતા હોય છતાં સચાચ એ થાય છે કે આજના ઔદ્યોગિક જગતમાં આપણી પાસે પૂરતી

ટેકનિકલ ઘાઉંસ્કૂલમાં ટેકનિકલના ત્રણ વિષયો (૧) જોઈન્ટિસ અને મશીન ડ્રોઈંગ (૨) વર્કશોપ ટેકનોલોજી એક જ તેમ જ (૩) એચીમેન્ટ્સ એન્ડ ઇલેક્ટ્રિકલ અને મિકેનિકલ એન્જિનિયરિંગ શીખવવામાં આવે છે. પ્રીગ્રમ, પિયામિડ, નજાકાર, શંકુ વગેરેને ગણે તેમ મુખ્ય હોય તો ને કેવા દેખાય તેના દેખાવો દોરવાના, વિસ્તાર બનાવવો; મશીન ડ્રોઈંગમાં મશીનરીના જુદા જુદા ભાગોના એચીવેલન પ્લાન ને એન્ડ વ્યુ દોરવા વગેરે શીખવવામાં આવે છે. આથી વિચાર કરવાની ને કામવાની દીક્ષા મળે છે. વર્કશોપ ટેકનોલોજીમાં સુધારી, મોડિફા, મુન્ડરી, ફીટિંગ તેમ જ ટાઈન વિષયોમાં વપરાતાં જુદાં જુદાં ઘાઉંસ્કૂલો, ઓખરો, તેમની સંખ્યા ને કાનજી, દરેક કોષમાં વપરાતાં સાધનો તથા મશીનરીનું વર્ણન ઉપરથી વગેરે સિદ્ધાંતો તેમ જ પ્રોટેક્ટવ લેખવવામાં આવે છે. એચીમેન્ટ્સ એન્ડ ઇલેક્ટ્રિકલ ને મેકેનિકલ એન્જિનિયરિંગમાં

માનવ શક્તિ છે? દેશના અને રાજ્યના ખ્યાનિગ ઉપર ટેકનિકલ માણસો કેળવવાની યોજનાઓના ખ્યાનિગનો આધાર છે. ટેકનિકલ શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ રાજ્યનાં ને દેશનાં જુદાં જુદાં સેત્રોમાં તકનીકરોની પ્રવૃત્તિઓ માટે સરકારી અને ખાનગી સેત્રોમાં ટેકનિકલ શિક્ષણનો પૂરા પાડવા એ છે. સમાજસેવા, ઉદ્યોગો, તંદુરસ્તી ખાતું, ટ્રાન્સપોર્ટ, કોમ્યુનિકેશન વગેરેમાં ટેકનિકલ શિક્ષણની જરૂર પડે છે ને તે મળી રહે તે માટે ટેકનિકલ કેળવણીની જરૂર છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિ જોતાં આજના અણુયુગમાં આપણે હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે. દેશના અર્થકારણની શક્તિ મોટે ભાગે ઇજનેરીની સંખ્યા અને ગુણવત્તા ઉપર

અવલંબે છે એ નિવિષાદ છે. એન્જિનિયરિંગમાં રીસર્ચ કરવું, ટેકનિકલ શિક્ષકો માટે ટ્રેઇનિંગ કોર્સ કાઢવો, રાજ્યની જરૂરિયાત જોઈ બીજા પાટે ટાઈમ કોર્સ શરૂ કરવા, છોકરીઓ માટે વોકેશનલ ટ્રેઇનિંગ કોર્સ શરૂ કરવા, સાચા ટેકનિકલ શિક્ષણને પરદેશ મોકલવા, મહિલા ક્લબ મંદિરો ખોલવા, વધુ પોલિટેકનિકો ખોલવી, વધુ ટેકનિકલ લાઈસેન્સીંગ ખોલવી વગેરે ઘણું કરવાનું છે. આમાંની ઘણી જરૂરિયાતો વધારવા અને પૂરી પાડવાની નેમ પૂરી કરવા ગુજરાત રાજ્ય તેના ત્રીજા પ્લાનમાં અપેક્ષા રાખે છે. આ-મહિયવાસ, શ્રમ અને ધનશક્તિ આપણે આગળ વધીએ અને દેશની જરૂરિયાતોને લક્ષમાં લઈને આગેકુચ કરીએ.

નઈ તાલીમ

શ્રી ચંદ્રકાન્ત ઉપાધ્યાય

(આચાર્ય, વિનય મંદિર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ)

બુનિયાદી તાલીમ ઘણાં ઘણાં નામે જાણીતી થઈ છે. કેટલાક એને નઈ તાલીમ કહે છે; કેટલાક એને વર્ષા કેળવણી તરીકે ઓળખે છે, કેટલાક વળી પાથાની કેળવણીના નામે એનાથી પરિચિત છે.

આ બધાં નામો એક જ ભાવનાના પર્ણપો છે. ભારતના ઘડતર તથા ઉત્થાન માટે જે તાલીમની જરૂર હતી એ તાલીમને ગાંધીજીએ શોધી એટલું જ નહિ પણ અહિંસામૂલક નીતિમાં માનનાર દેશ માટે એ કેળવણી મૂલાધાર છે એવી ભવિષ્યવાણી પણ એમણે ભાખી. એ કેળવણી નવા જીવનનું દર્શન કરાવનારી, નવાં મંડલોનાં તેમ જ નવાં મૂલ્યોનાં શ્રીગણેશ મંત્રવનાર હતી. દેશ સમગ્રને એના દ્વારા સંજીવની મળશે એવું ગાંધીજી સમેત ઘણા લોકનેતાઓને લાગ્યું. પશિસામે એ કેળવણીને બધાએ વધારી અને એને ભાતભાતનાં નામો આપીને ચલણમાં આણી.

ક્રાંતિકારી તાલીમ

આ તાલીમ, હકીકતમાં જેઈએ તો, બહુ ક્રાંતિકારી તાલીમ છે. આ તાલીમ જે અંગે દ્વંદ્વ આપવાની છે તે અંગે જોતાં આપણને નજીબ છે કે કોક સમાજવેશીની ઉત્પાદક ઉદ્યોગ આ કેળવણીનું માધ્યમ બને છે. આ કેળવણી, બાળકને કામ કરાવતાં કરાવતાં, એ કામની 'શા માટે', 'કેવી રીતે' બાબતો — 'હાઈ અને વાય ઓફ ઈટ' બાબતો — તે વિશે માહિતી દેતાં દેતાં, આપવાની છે. શાલુ ચીલાચલુ, પર્દપરાગતિક અને જડ પદ્ધતિનો એમાં સમૂહો છેદ ઉચ્ચ દેવાયો છે. બાળકના પ્રત્યક્ જીવન સાથે જડાયેલ પ્રવૃત્તિઓ, વાતાવરણ, કુદરત ઈતે બધામાં લઈને, આ કેળવણી આપવાની છે. વળી આ તાલીમ ભારતની સંસ્કૃતિને પોષક લોઈને, બાળકને અહિંસક ગ્રામો-દ્યોગી, સહકારમૂલક, સ્વાશ્રયી એવા લોકશાહી જીવન માટે એ તૈયાર કરે છે. મહાત્મા ગાંધીની અમૂલ્ય દેશગીરુષ મનાયેલ આ કેળવણી વિશે ૧૯૩૭-૩૮ના અરસામાં દેશના બધા કેળવણીકારો વિચારતા થયા. પછી ધીમે ધીમે એ કેળવણીના સિદ્ધાંતને તથા એને અમલી સ્વરૂપ આપવાની વાતને કોંગ્રેસે (૧૯૩૮) સ્વીકારી અને આજે એ કેળવણીના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે, આખા રાષ્ટ્રની કાળપલટ કરવા, સરકારી ચહે તથા બિનસરકારી રાહે, પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે.

બિનસરકારી રાજ

આપણા ગુજરાત રાજ્યમાં, બુનિયાદી સેત્રે સારી પેઢે કામ થયું છે. કેટલીક બિનસરકારી સંસ્થાએ તો આ કામ કરવાની એક ગુણે જ ઉપારી છે એમ કહ્યું તો તે અચ્ચતે નથી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, વલ્લભવિદ્યાલય બોચાસલ, સ્વરાજ આશ્રમ વેઝણે, કન્યા આશ્રમ મઢી, ગ્રામદશિસામૂત આલિવા, જેવી સંસ્થાઓએ આ કામ પાછળ પોતાની બધી તકાત અજમાવી છે. બુનિયાદી શિક્ષણને બરાબર ચકાસી જોનારી પ્રયોગશાળાઓની ટમે આ સંસ્થાઓએ કામ થઈ કયું. આને લીધે, બુનિયાદી શિક્ષણનું પ્રત્યક્ ચિત્ર લોકો સમક્ષ ખડું થયું. આ શિક્ષણ આપવામાં, ઉદ્યોગનું માધ્યમ એટલે શું, એને માટે કેવા સંજોગો તથા કેવા શિક્ષકો જેઈએ; ઉદ્યોગ મારફતે સ્વાવલંબન કેટલું થાય તથા એ કેટલું થકય છે; ઉદ્યોગ શીખતાં શીખતાં અક્ષરજ્ઞાનની માત્રા (બાબકમાં) વધે છે કે ઘટે છે, એવા અંગતવિષય પ્રશ્નોનો ઉકેલ શોધવાની અહીં કોશિશો થઈ અને એમ જરૂર કહી થકાય કે આ સંસ્થાઓએ એ પ્રશ્નોનો સારો ઉકેલ શોધ્યો છે. સ્વરાજ્ય ન હતું મળ્યું તે પહેલાંની સ્થિતિ અને આજની સ્થિતિ જેઈને જરૂર એમ કહી થકાય કે આ સંસ્થાઓએ ત્રિધનરી ઠબથી આ (કેળવણીના) સેત્રમાં કામ કર્યું અને એનાં સુપરિજ્ઞામો જન-સમાજને બતલાવ્યાં. સ્વરાજ્ય મળ્યા બાદ પણ આ સંસ્થાઓ તો એ જ સેત્રમાં કામ કરી રહી છે અને બુનિયાદી શિક્ષણને આગળ ઉપર ઉત્તર-જુનિયાદી, (Secondary Stage) તેમ જ ઉત્તમબુનિયાદી (Higher Stage) કક્ષા સુધી કેવી રીતે લઈ જઈ થકાય, એની ચોઠવણી કરવા લાગી છે. સ્વરાજ્ય મળ્યા કેડે, ઘણાં ખાનગી આશ્રમો, સંસ્થાઓ નીકળ્યાં છે કે જેઓ ગુજરાત-બરમાં બુનિયાદી શિક્ષણનો પ્રચાર કરે છે. શામળાજી આશ્રમ, પોશીના આશ્રમ, સાંકસાવ આશ્રમ, વાલોડ મહાલની કેટલીક સંસ્થા, ડાંગ આશ્રમ તેમ જ સૌરાષ્ટ્ર કચ્છની અનેક સંસ્થાઓની નામાવલિ ત્રિધનરી ઠમે પ્રચાર કરનારાઓ પેઢી, ગણાવી થકાય. આ સંસ્થાઓએ મુખ્યત્વે કરીને ગ્રામવિસ્તારમાં કામ કરીને બુનિયાદી શિક્ષણના પ્રચારમાં સારો ફાળો આપ્યો છે અને સાથોસાથ સરકારના શિક્ષણવિષયક કામનેય વેગ આપ્યો છે.

સરકારી રાજ

બુનિયાદી શિક્ષણનો સૈદ્ધાંતિક રીતે સ્વોત્તર કર્યા બાદ (૧૯૩૮) કોંગ્રેસની પ્રધાનપદ્ધતિ જે જે રાજ્યોમાં હતી, ત્યાં ત્યાં બુનિયાદી શિક્ષણનું કામ સરકારે તરત થઈ કયું. ગુજરાત રાજ્યમાં વાલોડ મહાલને સંધન વિસ્તાર ગણીને ત્યાં પ્રયોગ થઈ કયું તથા સુરત જિલ્લાના કનાર-ગામમાં શિક્ષકોને તાલીમ આપવા માટે એક અધ્યાપન મંદિર થઈ (૧૯૩૯) કયું.

પાછી, કમરઠા એ કામમાં વેગ આવવા લાગ્યો. પરંતુ (૧૯૩૯)ના બીજા વિશ્વયુદ્ધને લીધે તથા (૧૯૪૨) કોંગ્રેસના નેતૃત્વસભે લીધે એ કામમાં ભારે ઓટ આવી. છતાં એટલું જરૂર થયું કે આ તાલીમના હાર્દને અંગ્રેજી રાજ્યસભા સમક્ષ હતી ખરી, તેથી આ કામને એમ્પ્રુ નૂનગાવીને મારી નાખ્યું નહિ.

સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી, સરકારે પોતે આ દિશામાં ઘણી પ્રગતિ કરી છે. સંસ્થાગત અને નિત્યન મર્ષદામાં રહી, સરકારે આ તાલીમ લોકગત કેવી રીતે થાય એ માટે પ્રાથમિક મહેનત થઈ ચૂકી દીધી છે. એના સીધા પરિણામરૂપે આજે આપણે જેઈ થીએ છીએ કે રાજ્યમાં દરેકે પ્રાથમિક શાળાઓ (૧૫,૩૨૨) સ્થપાઈ છે. એ શાળાઓને બુનિયાદી અને ચણાવવાનો આગ્રહ રખાય છે. એ શાળાઓને માટે શોગર સિસ્ટમનો જરૂર ઊભી થતાં સરકારે ઘણાં અધ્યાપન મંદિરો (Training Colleges) સ્થાપ્યાં છે. એ અધ્યાપન મંદિરોમાં ફાઈનલ પાસ થયેલાં કે મેટ્રિક-એસ. એસ. સી. પાસ થયેલાં શિક્ષક ભાઈ-બહેનોને એક-એ વર્ષની તાલીમ આપવામાં આવે છે. આજે ગુજરાત ભરમાં સરકારી તથા ખાનગી મળી આશરે ૬૬ અધ્યાપન મંદિરો ચાલે છે. એમાં લગભગ ૧,૦૦૦ ભાઈ-બહેનો તાલીમ વઈ રહ્યાં છે.

સ્નાતકો (ડેગ્રીએટી)ને તાલીમ આપવા માટે ડેગ્રીએટ બેન્ડિક ટ્રેઈનિંગ કેન્દ્રો સરકાર ચલાવે છે. હાલમાં રાજ્યપીથના અને માંગરોજ (સોશાઈ) ખાતે આવાં કેન્દ્રો ચાલે છે. એ કેન્દ્રોમાં સ્નાતકો એક વર્ષ માટે તાલીમ લે છે અને તાલીમ વઈ રહ્યા બાદ, અધ્યાપન મંદિરોમાં અધ્યાપક તરીકે નેમ્ડાઈને થા શિક્ષણાધિકારી (Educational Inspectors)ના હાથતંત્રે મદદનીશ નિરીક્ષક (A. D. E. I.) તરીકે રહી બુનિયાદી શિક્ષણના કાર્યમાં ફાળો આપે છે. આજે ઉપરુક અને કેન્દ્રોમાં લગભગ ૯૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે.

આમ સરકારે (બુનિયાદિયાદી તથા જિલ્લા લોકલેવોઈ દ્વારા) પોતાની કંડે અને આશ્રમો જેવી સંસ્થાઓએ પોતાની કંડે બુનિયાદી શિક્ષણનો પ્રચાર કર્યો. બંને વિભાગોએ પોતાની મર્ષદા તથા ખૂબી-ખાબીઓને લીધે બુનિયાદી શિક્ષણ વિશે જિલ્લા જિલ્લા રીતે વિચાર્યું અને એથી એમની વિચારસરણીમાં નઈ તાલીમના અમુક અમુક તત્વને પ્રાધાન્ય મળ્યું. કોડે એક અંગ પર ભાર મુક્યો તો કોડે અન્ય અંગ પર આવી થોડો મતભેદ ઊભો થયો.

છતાં પાયાગત એક વાત તો બધાએ સ્વીકારી કે, શિક્ષણશક્તિની દૃષ્ટિએ જોતાં બુનિયાદી તાલીમ સિદ્ધાંત-સંગીન છે; માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં અને અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં એ કાર્યક્ષમ છે. આમ જ મતભેદ ઊભો થયો તે તો સિદ્ધાંતભેદથી નહિ પણ હકીકત ભેદથી. કેટલાંક સંગીન દૃષ્ટાંતો

ગુજરાતમાં નઈ તાલીમના હાર્દને સમજનારા શિક્ષકોએ જ્યાં જ્યાં પ્રવૃત્તી કર્યા છે ત્યાં ત્યાં સરસ પરિણામ આપ્યું છે. એ શિક્ષણ લેનારાં બાળકોએ બધી બાબતોમાં સારી પ્રગતિ બતાવી છે.

આપણે ત્યાં મૂંઝાણના કાર્યકર્તાઓ હોવાને લીધે તથા નઈ તાલીમના હાર્દનું જોખન સ્પષ્ટ દર્શાન છે એવા કેળવણીકારો હોવાને કારણે, આપણે આખા દેશને મુકામવે નઈ તાલીમના અમરમાં સારી પ્રગતિ કરી છે. એ તાલીમ દ્વારા ગુજરાતની કષ્ટાવસથ વઈ થકે એવી આશા આપણે રાખીએ એમાં બહાઈ લાંકવા જેવું ન ગણાય.

આમ, જ્યાં દોસ અને સંગીન કામ હોયપૂર્વક થયું છે તે પ્રેરણા-દાયી સંસ્થાઓનું હવે ટૂંકમાં વિવરણ આપણે કરીએ.

૧. ૧૯૨૨-૨૩ થી ગુજરાતના સંસ્કાર કેન્દ્ર સમી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કેળવણી વિષયક અનેક પ્રયોગો થતા રહ્યા છે. બુનિયાદી તાલીમનો જ્યારથી જન્મ થયો ત્યારથી (એને વિરો) આ સંસ્થાએ લગન રાખીને, કામ આરંભ્યું છે. આ સંસ્થાએ બુનિયાદી શિક્ષણના હાર્દને જગત પર પાછળનું છે અને તેને અમરમાં મુકવા આજ દિન સુધી પ્રવૃત્તી કર્યાં છે. આજે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં બુનિયાદી શિક્ષણ, ઉત્તર બુનિયાદી શિક્ષણ અને માધ્યમિકશાસ્ત્ર શિક્ષણ (આમ, પહેલા ધોરણથી સ્નાતક કક્ષા સુધીનું શિક્ષણ) અમામ છે, એ પ્રયોગોને આપાર કેટલાંક પરિણામો એવાં આપ્યાં છે કે જેને આજની યુનિવર્સિટીએ તથા સરકારે પણ આવકાર્યાં છે. માધ્યમિક દ્વારા ઉચ્ચ તેમ જ માધ્યમિક શિક્ષણ આપવું; માધ્યમિક કક્ષાથી (પો. ટવી) અંગ્રેજી વિષય શીખવવો; માધ્યમિક કક્ષાએ, અનેકવિધ શક્તિઓવાળાં બાળકોને વિવિધ ગ્રામઉદ્યોગો શિખવાડવા એ અર્થમાં બહુવેરૂંક સાળાઓ Model High School નું તત્વ દાખલ કરવું, કોલેજ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને પણ ઉદ્યોગકામ શીખવવું, વિદી બાજને દરજિયાત વિષય તરીકે સમજી, આવા ક્રાંતિકારી ફેરફારો કરાવવાનું માન આ સંસ્થાને જાય છે. છેલ્લી પચ્ચીસી દરમિયાન આ પ્રયોગો એમણે કર્યા અને એના ફલસ્વરૂપ, આપણે જેઈએ છીએ કે એસ. એસ. સી. બોર્ડ તેમ જ યુનિવર્સિટીઓએ એ સિદ્ધાંતોને ધવે સ્વીકાર્યાં છે.

આ સંસ્થા શરૂઆતે આવેલી હોવાને લીધે એને કેટલીક (સ્વાભાવિક) સગવડ અગવડ બંને સહેલી પડે છે. આજુબાજુ થયેલી વાતાવરણ હોવા છતાં, આ સંસ્થા ગ્રામપિંચમુખ વાતાવરણ જાગવી રાખી થકી છે. આ સંસ્થા દ્વારા બહાર પહેલા (૧૯૨૯-૫૦થી) સ્નાતકો આજે ગુજરાતના પ્રજાજીવનના ધકારમાં મહત્વનો ભાગ જભવી રહ્યા છે. ટીચરી માંડીને દાંતા સુધીના પ્રદેશમાં આ સ્નાતકોએ પોતાની સુવાસ ફેલાવી છે.

૨. આદિવાસી પ્રદેશમાં છેલ્લાં ૨૫-૩૦ વર્ષોથી એકધારી રીતે સાન-પ્રદાન કરનાર વેક્ષી આશ્રમે નઈ તાલીમના વિકાસમાં ભારે મોટો ફાળો આપ્યો છે. એ પ્રદેશના લોકોની પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં વઈ, અહીંની કેળવણી ઘડવામાં અને પ્રસારવામાં આવે છે. અહીંના લંગ્ગેડિયા આદિવાસી શાણ્ડોએ આ તાલીમ અમૃતસંજીવની જેવી વઈ પડી છે. આ આશ્રમને પ્રતાપે આજે બારડોલી તાલુકાના આ વિભાગમાં સંકેતો રોડિયા ગુજ્જાના થયા છે, અનેક સલકારી માંડીઓ રચાઈ છે અને અનેક આદિવાસી યુવાન-યુવતી ભણ્યાં છે. એમનું અસાન અને દારિદ્ર ફેરવામાં આ આશ્રમે મોટો ફાળો આપ્યો છે. આજે ત્યાં માળવાયી,

બુનિયાદી શાળા, ઉત્તર બુનિયાદી શાળા, અધ્યાપન મંદિર ઈત્યાદિ અનેક કામો ચાલી રહ્યા છે.

૩. ખેડ ગિલ્ડાની બારેયા કોમને સંસ્કૃત કરવા અને કેળવવા માટે વલ્લભ વિદ્યાવલય બોચાસણ ૨૦-૨૫ વર્ષ પહેલાં સ્થાપ્યું. માથાભારે, ચોરી-લૂટફેટ કરનાર અને ઝનૂની એવી આ કોમના વિગ્રસ માટે આ સંસ્થાએ ખૂબ કામ કર્યું છે. બુનિયાદી શિક્ષણ આપીને આ સંસ્થાએ અહીંના લોકોનું હીર બનાવ આપ્યું છે. સંકોચે યુવાનોએ આ સંસ્થામાં ભણીને પ્રગતિ કરી છે. અહીં આજે બુનિયાદી શાળા, ઉદ્યોગવર્ગ વગેરે ચાલી રહ્યા છે.

૪. સૌરાષ્ટ્રમાં આંખલામાં વરસોથી કાતે નાનાભાઈ ભટ્ટના માર્ગદર્શન હેઠળ બુનિયાદી શિક્ષણનો પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે. એ શિક્ષણને પ્રતાપે આજે ત્યાં બુનિયાદી શાળાથી માંડીને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીનો વિકાસ થયો

છે. સભ્યોસભામાં આવેલ 'લોકભારતી' દ્વારા દર વર્ષે ધનુષ સ્નાતકો બહાર પડે છે અને સૌરાષ્ટ્રને બામડે બામડે આ સંસ્થાનો પવગામ પહોંચાડે છે.

૫. ભાવનબકાંચ જેવા નવામિષ્ટા વિસ્તારમાં ગુંદી આશ્રમ આવેલો છે. ત્યાં નઈ તાચીમનું કામ ચાલી રીતે વિકસી રહ્યું છે. ત્યાંના લોકો માટે આ સંસ્થાએ ઘણું કામ કર્યું છે. આજે ત્યાં બુનિયાદી તથા ઉત્તર બુનિયાદી શાળા તેમ જ અધ્યાપન મંદિર ચારી રીતે ચાલી રહ્યા છે.

આ દૃષ્ટાંતો ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય એમ છે. આ દૃષ્ટાંતો એની એ જ વાત આપણા મન પર દસાવે છે કે ત્યાં બુનિયાદી શિક્ષણના ઘાટને સમજીને, ભાવનાશાળી શિક્ષકો દ્વારા કામ થયું છે ત્યાં સંગીન પરિણામ આવ્યું છે; તે ભાગની સાથે જ કથાપવટ થઈ છે.

આહાર અને પોષણ

હરેક જીવન શરીરને, તેના બીપારણ, વિકાસ અને કોષોની મરામત માટે ખોરાકની જરૂર પડે છે. માણસ જે કંઈ ખોરાક લે તે તેણે પચાવવાનો રહે છે. ખોરાકનું જ્યારે પાચન થાય ત્યારે તેમાંથી પોષક દ્રવ્ય બને છે અને તે સરળતાથી શરીરમાં ગુણાઈ જાય છે.

ખોરાકની જે આપણે વ્યાખ્યા આપવા બેસીએ તો તેની બે રીતે વ્યાખ્યા આપી શકાય કે તે એક લઘુજાતનાર ખાદ્ય પદાર્થ છે જે શરીરમાં જઈને અંદર સમાઈ જાય છે અને પછી કોષોના વ્યવસ્થાપન અટકાવી શકે છે કે અક્ય કયો શકે છે. મુખ્યત્વે તો પાણી ખનીજ દારો, સાકર, સેન્ટ્રીપ્ર ખાદ્યપદાર્થો જેવા કે પ્રોટીન, કાર્બોહાઈડ્રેટ્સ, ચરબી અને વિટામિનો, પોષક પદાર્થો તરીકે ગણાય છે. કોઈ પણ ખોરાકમાં કેટલું પોષણ છે તેનો આધાર તે કેટલી ગરમી ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેના ઉપરથી નક્કી થાય છે. એને કેલરીના આપણી આપવામાં આવે છે.

એક કિલોગ્રામ જેટલા સ્વચ્છ પાણીને ૧૫૦ સેન્ટીગ્રેડથી ૧૬૦ સેન્ટીગ્રેડ સુધી ગરમ કરવા જેટલી ગરમી જોઈએ તેને એક કેલરી ગરમી કહેવામાં આવે છે.

ખોરાકનું મૂલ્ય

ખોરાકની ત્રણ મુખ્ય વસ્તુઓ પ્રોટીન, કાર્બોહાઈડ્રેટ્સ, અને ચરબી, એ ત્રણેની શરીરને ટકાવવામાં જરૂર છે. ગરમી અને કાર્બોહાઈડ્રેટ્સ માટે કાર્બોહાઈડ્રેટ્સ મૂખ મહત્વના છે. એ સ્વાદિષ્ટ અને સુગંધ હોય છે. તદુપરાંત આમિષ રીતે પણ શોષાઈ શકે એવા હોય છે. ખાસ કરીને શરીરના સ્નાયુઓ કાર્બોહાઈડ્રેટ્સમાંથી ઊર્જા મેળવે છે. ચરબી પ્રાણુ-વાસુ સાથે ભળ્યા પછી ગરમી ઉત્પન્ન કરીને શરીરની ઉષ્મા ટકાવી રાખે છે. એ પણ સ્નાયુઓની કાર્બોહાઈડ્રેટ્સ વધારે છે. શરીરના કોષોને ધડપામાં અને જાળવવામાં પ્રોટીન ખૂબ આવશ્યક છે. એ શરીરમાં ઈન્ધનનું કામ આપે છે. આ ત્રણેય પદાર્થો અમુક મર્યાદામાં એકત્રીજીવનું કાર્ય કરી શકે છે. જોકે પ્રોટીનને બદલે અન્ય ખોરાક ફક્ત અમુક મર્યાદા

સુધી જ લઈ શકાય. શરીરના જે કોષો સતત ખરતા જાય છે અને ફૂલવા પડતા જાય છે તેને તથા બનાવવા કે જોમ આપીને કામવાયક બનાવવામાં પ્રોટીન ખૂબ મહત્વનું છે.

શરીરની જાળવણીમાં વિટામિનો પણ ખૂબ મહત્વના છે. જો શરીરમાં એની ઓછાપણ રહી જાય, તો અનેક પ્રકારના રોગો દેખા દે છે.

તદુપરાંત ઝિંક, કોપર, સોડિયમ, લોહ એવા પદાર્થોની પણ શરીરના ઘટકમાં જરૂર પડે છે; પણ ઘણા અક્ય પ્રમાણમાં તેની જરૂર પડે છે. સામાન્ય ખોરાકમાંથી એટલા પ્રમાણમાં એ પદાર્થો મળી શકે છે.

સંતુલિત ખોરાક

સંતુલિત ખોરાકમાં પ્રમાણ અને ગુણવત્તા બંનેનું ધ્યાન રાખવાનું હોય છે. સંતુલિત ખોરાકમાંથી હમેશાં મોગ્ય પોષણ મળી રહે છે. પણ એમાં ઈન્ધન તરીકે વપરાતાં દ્રવ્યો, પ્રોટીન ખનીજ દ્રવ્યો અને વિટામિનો બધાનું પ્રમાણ જળવાવું જોઈએ. ભારતમાં સખત પરિશ્રમ કરના માણસને સામાન્ય રીતે ૩૫૦૦ કેલરી જોઈએ. જનનું કામ કરનારને ૨૫૦૦ કેલરી પૂરતી છે. પણ લેણકુ જીવન ગાળનાર માટે તો બે હજાર કેલરી પણ પૂરતી થઈ પડે છે. સંતુલિત ખોરાકની ભાજનમાં એ ધ્યાન રાખવાનું છે કે વધુ પડતો પોષક ખોરાક પણ શરીરને હાનિકારક નીવડે છે.

સ્વાસ્થ્ય માટે ખોરાક

વિદેશોમાં સ્વાસ્થ્યપ્રદ ખોરાક કોને કહેવાય છે તેનો એક કોષે સાચાં જાણા ઉપર આધારવામાં આવ્યો છે. અમેરિકાના ખોરાક અને પોષણ માટેના પ્રાણે તેમ જ તે અંગ્રેજી સંશોધન સમિતિએ જે ભલામણો કરી છે એ પ્રમાણે આ કોષે તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. જેકે આપણા દેશની અને અમેરિકાની આબોહવામાં ફરક છે. ત્યાંની આબોહવા હંડી છે એટલે ત્યાં વધારે ઈન્ધનપ્રાપ્તિવાળો અને પ્રોટીનવાળો ખોરાક જરૂરી છે એ વાતની નોંધ લેવાની છે.

રોજિયા સંતુલિત ખોરાકનું પુષ્કરણ

	કેલરી	પ્રોટીન	કેલ્શિયમ	લોડ	વિટામિન	ચિરમિન	ચીઓફેમિન	નિકો-	એસ્કોબિક	વિટામિન
	(ગ્રામ)	(ગ્રામ)	(મી.ગ્રામ)	અ ૨	(મી.ગ્રામ)	(મી.ગ્રામ)	એસિડ	એસિડ		
	(આઈ.યુ.)	(મી.ગ્રામ)	(મી.ગ્રામ)	(એ.યુ.)						
માપુશ (૧૫૪ સતલ, ૭૦ કી. ગ્રા)	૨,૪૦૦	૭૦	૧.૦	૧૨ ૫,૦૦૦	૧.૨	૧.૮	૧૨	૭૫	૫	
બેઝડુ										
સક્રિય	૩,૦૦૦	૭૦	૧.૦	૧૫ ૫,૦૦૦	૧.૫	૧.૮	૧૫	૭૫	૫	
સખત પરિકામી	૪,૫૦૦	૭૦	૧.૦	૧૨ ૫,૦૦૦	૧.૮	૧.૮	૧૮	૭૫	૫	
સી (૧૨૩ સતલ, ૧૬ કી. ગ્રા.)										
બેઝડુ	૨,૦૦૦	૬૦	૧.૦	૧૨ ૫,૦૦૦	૧.૦	૧.૫	૧૦	૭૦	૫	
સામાન્ય રીતે સક્રિય	૨,૪૦૦	૬૦	૧.૦	૧૨ ૫,૦૦૦	૧.૨	૧.૫	૧૨	૭૦	૫	
ખૂબ સક્રિય	૩,૦૦૦	૫૦	૧.૦	૧૨ ૫,૦૦૦	૧.૫	૧.૫	૧૫	૭૦	૫	
સગર્ભા (પછીના દિવસો)	૨,૪૦૦	૮૫	૧.૫	૧૫ ૬,૦૦૦	૧.૫	૨.૫	૧૫	૧૦૦	૪૦૦	
ધાત્રી	૩,૦૦૦	૧૦૦	૨.૦	૧૫ ૮,૦૦૦	૧.૫	૩.૦	૧૫	૧૫૦	૪૦૦	
માર વર્ષ સુધીની બાળકો	૧૧૦/૨.૨	૩.૫/૨.૨	૧.૦	૬ ૧,૫૦૦	.૪	.૬	.૪	૩૦	૪૦૦	
એક વર્ષ સુધી	૨૨૫	(૧. કી.ગ્રા)								
૧-૩ વર્ષ (૨૭ સતલ, ૧૨ કી.ગ્રા)	૧,૨૦૦	૪૦	૧.૦	૭ ૨,૦૦૦	.૬	.૮	.૬	૩૫	૪૦૦	
૪-૬ " (૪૨ સતલ, ૧૯ કી.ગ્રા)	૧,૬૦૦	૫૦	૧.૦	૮ ૨,૫૦૦	૮	૧.૨	૮	૫૦	૪૦૦	
૭-૯ " (૫૮ સતલ, ૨૬ કી.ગ્રા)	૨,૦૦૦	૬૦	૧.૦	૧૦ ૩,૫૦૦	૧.૦	૧.૫	૧૦	૬૦	૪૦૦	
૧૦-૧૨ " (૭૮ સતલ, ૩૫ કી.ગ્રા)	૨,૫૦૦	૭૦	૧.૨	૧૨ ૪,૫૦૦	૧.૨	૧.૮	૧૨	૭૫	૪૦૦	
માર વર્ષ ઉપરની બાળકો										
છોકરીઓ ૧૩-૧૫ વર્ષ (૧૦૮૨. ૪૯ કી.ગ્રા)	૨,૬૦૦	૮૦	૧.૩	૧૫ ૫,૦૦૦	૧.૩	૨.૦	૧૩	૮૦	૪૦૦	
૧૬-૨૦ વર્ષ (૧૨૨૨. ૫૫ કી.ગ્રા)	૨,૪૦૦	૭૫	૧.૦	૧૫ ૫,૦૦૦	૧.૨	૧.૮	૧૨	૮૦	૪૦૦	
છોકરાઓ ૧૩-૧૫ વર્ષ (૧૦૮૨. ૪૯ કી.ગ્રા)	૩,૨૦૦	૮૫	૧.૪	૧૫ ૫,૦૦૦	૧.૫	૨.૦	૧૫	૯૦	૪૦૦	
૧૬-૨૦ વર્ષ (૧૪૧૨. ૬૪ કી.ગ્રા)	૩,૮૦૦	૧૦૦	૧.૪	૧૫ ૬,૦૦૦	૧.૭	૨.૫	૧૭	૧૦૦	૪૦૦	

ગુજરાતનો ખોરાક

ગુજરાતના ધણુખરા લોકો શાકાહારી છે. જેકે તાજેતરનાં વર્ષોમાં કેટલાક એમના ખોરાકમાં ઈંદ્ર અને તેની બનાવટોનો સમાવેશ કરતા જાય છે. કમનસીબે આ રાજ્યના લોકોને પસંદગીનો જાડો અવકાશ નથી. એ માટે આદિક કારણો, ખોરાકની કુર્લાબતા, કૃત્રિમો, વડેઓ અને ખોરાક તેમ જ સંસ્કાર અંગેના ખોટા જ્ઞાલો જવાબદાર છે.

કુટુંબના ખોરાકની ગુણવત્તાનો મુખ્ય આધાર કુટુંબની આવક પર ધીપ છે. પૂર્વજનો સોફીકરણ અને આહારવિહારની પ્રથા ઉપર પણ આનો આધાર રહે છે. કુટુંબની આવક વધે તોપણ સામાન્ય રીતે તેઓ આહારવિહારની રીતરસમાં ફેરફાર કરતા નથી. એના ઉપરથી આપણે એમ માની શકીએ કે કાં તો તેઓ ખોરાકનાં મૂલ્યોથી અજાણ છે કે કાં તો તેઓ એમાં ફેરફાર કરવામાં માનતા નથી. સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગોમાં કુટુંબોને વહેંચી શકાય :

૧. ઓછી આવકવાળા
૨. સામાન્ય આવકવાળો મધ્યમ વર્ગ

૩. વધારે આવકવાળો ઉચ્ચ વર્ગ

પ્રથમ વર્ગમાં ખોરાકની વ્યવસ્થા સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે રહે છે :
તેઓ બે વખત ભોજન લે છે અને સવારમાં ચાનો ખાલો પીએ છે.

બપોરના ભોજનમાં તેઓ સામાન્ય રીતે છ ઓસ નેટલાં ઘઉં કે બાજરી લે છે.

સોશાટ્રમાં બાજરી વધારે પ્રમાણમાં લેવાય છે.

દાખ કે શાક—૨ ઓસ
જાડ — ૫ ઓસ

સાંજનું ભોજન

ખીચડી (સોખા અને મગની દાખનું પ્રમાણ ૧: ૧)

— ૪ ઓસ
શાકજાડ — ૨ ઓસ

આ-ખોરાકમાંથી એકંદરે ૧૫૦૦થી ૨૦૦૦ કેવરી મળી શકે છે. ખાસ તો પ્રોટીન અને વિટામિનોની એમાં ઊંચુપ રહે છે. સામાન્ય આવકવાળો મધ્યમ વર્ગ.

ગુજરાત ખોરાક સંશોધન મંડળે એની ખોરાક વ્યવસ્થાનું નીચે પ્રમાણે નિરીક્ષણ કર્યું છે :

ઘઉં	૫.૧ ઓંસ
બાજરી	૧.૫ "
ચોખા	૩.૭ "
દાળ	૧.૪૫ "
ધી	૧.૨૮ "
તેલ	૧.૦૦ "
ગોળ	૦.૫૯ "
સાકર	૧.૦૨ "
ફળો	ખાસ નહિ

લીલાં શાકભાજી અને ઉદમૂળ	૫.૫૭ ઓંસ
ભાજીપાલો	બહુ ઓછા પ્રમાણમાં
દૂધ	૯.૪૫ ઓંસ

ઉપરનો ખોરાક પૂરતો કે સંતુલિત નથી. સંતુલિત ખોરાક આ પ્રમાણે હોવો જોઈએ :

ઘઉં	૪ ઓંસ
બાજરી	૪ "
ચોખા	૪ "
કઠોળ	૨ "
ધી	૧ "
તેલ	૨ "
ગોળ	૨ "
સાકર	૧ "
ફળો	૩ "
શાક	૬ "
ભાજીપાલો	૬ "
દૂધ	૨૦ "

સામાન્ય રીતે આવકવાળા મધ્યમવર્ગના કુટુંબ માટે આ સપ્રમાણ ખોરાક કબી શકાય.

આના ઉપરથી આપણને ખ્યાલ આવી શકે કે મધ્યમવર્ગ તેના ખોરાકને સંતુલિત બનાવવા તરફ ઉદ્દેશીન છે. એમાં ઈંધન તરીકેનાં દ્રવ્યો પ્રોટીન, વિટામિનની ઊંચુપ રહી જાય છે. આ તરફથી ખાસ કરીને લીલાં શાકભાજીમાંથી મળે છે અને સંધવામાં તે નાશ પામે છે. ઉપર પ્રમાણે ખોરાકનો પ્રબંધ સ્વાધી ૩૦થી ૪૦ ગ્રામ પ્રોટીન મળી શકે છે. ધનિક વર્ગના જે લોકોને આર્થિક ચિંતા નથી હોતી તેઓ સામાન્ય

રીતે ચાર વખત ખોરાક લે છે. સવારના નાસ્તો, બપોરનું ભોજન, બપોરની ચા અને નાસ્તો, અને સાંજનું ભોજન. સામાન્ય રીતે ધનિક વર્ગના ખોરાકમાં ચરબીનું પ્રમાણ વધારે રહે છે. છાશ, તળેલા પદાર્થો વગેરે ચરબીથી સભર પદાર્થો તેઓ લે છે. જોકે તાજેતરમાં એનું સંશોધન થયું છે કે વધુ પડતી ચરબી હાનિકારક છે અને તેમાંથી ઘણા રોગો થાય છે. દા. ત. કોરોનરીની હૃદયરોગ, મીઠી પેશાબનું દર્દ, મેદવુદિ અને ભવિષ્યમાં ઘાતક નીવડે એવા રોગો પણ એમાંથી જન્મે છે.

ગુજરાતમાં અસંતુલિત ખોરાકમાંથી જન્મતા રોગો

ગુજરાતમાં સાધારણ રીતે બધા જ વર્ગના લોકોના ખોરાકમાં પ્રોટીનની અછપતા રહે છે. એનાથી ઘણા સામાન્ય રોગો આ પ્રમાણે છે :

જ (૧) પગે કે ચરીરે સોજા ચડવા (૨) જલોદર (૩) લોલીનું પાણી વધી જવું.

વ લોલીમાંથી લાલ કણોનું પ્રમાણ ઓછું થઈ જવું વગેરે. લોહના તરવ વિનાના ખોરાકથી સીએને હાથપોકોનિક એનીમિયા નામનો રોગ થાય છે. એમાં અશક્તિ, થાક, સ્વાસ, સફેદ છાત્ર, સફેદ નખ અને પાછળથી તો સોજાનાં પાત્ર ચિહ્નો દેખાય છે.

જ એવિટામિનોસિસ : વિટામિનની ખામીથી ઘણા રોગો થાય છે એમાં ખાસ કરીને (૧) પેલાગ્રા (૨) સ્કર્વી (૩) રીકેટ્સ, (૪) બેરીબેરી (૫) એરિથ્રોફોબિનોસિસ. ખાસ તો ગ્રામજનોમાં આ રોગો થાય છે અને એમાંજ ખૂબ મોટીથી તેની ખબર પડે છે.

(૧) પેલાગ્રા : એ રોગ ફક્ત અનાજ ખાવાથી થાય છે, એ વાતને હવે પ્રયોગોમાં પણ સમર્થન મળી રહે છે; કારણ કે અનાજમાં ટ્રિપ્ટોફાન નામના એમિનોએસિડની ખામી રહેલી છે. એમ માનવામાં આવે છે કે અનાજથી નીએસીનનો વિકાસ અટકી જાય છે અને નિએસીન તો શરીરના કોષોના બંધાસન માટે ખૂબ મહત્વનું છે. ટ્રિપ્ટોફાન આ ખામી દૂર કરવામાં એક અગત્યના પુરક જેવું નીવડે છે. પેલાગ્રા, નિએસીન, રિબોફેવીન, પ્રોટીન વગેરેની ઊંચુપને લીધે થાય છે એ વાતના હવે વધુ ને વધુ પુરાવા મળતા જાય છે.

આ રોગનાં ચિહ્નો ચાર પ્રકારનાં છે : કપુટેનસ, મ્યુકોસલ, ઈન્ટ-સ્ટીનલ અને નરવસ. કપુટેનસમાં શરીરના ખુસ્વા રહેતા ભાગ ઉપર કાળાં નાંદાં પડી જાય છે. મ્યુકોસલમાં છાત્ર ઉપર નાંદાં પડે છે. ઈન્ટ-સ્ટીનલમાં ખાંતરણના રોગો થાય છે. એમાં ખાસ તો અનિસારનું પ્રમાણ વધારે દેખાય છે. ચોથા પ્રકારમાં માનસતંત્ર ઉપર અસર થાય છે. એમાં ભેચેની, ચિતા, ચીડિયાપણું, તંદૂર વગેરે ચિહ્નો દેખાય છે.

(૨) સ્કર્વી : વિટામિન સીની ઊંચુપને લીધે થાય છે.

એ રોગ બાળકોને થાય છે ત્યારે પેમાંથી લોહી પડે છે અને મોટાઓને થાય છે ત્યારે પેડાંઓ ફૂલી જાય છે અને લોહી ગમે છે.

રીકેટ્સ : વિટામિન કીની ઊંચુપથી થાય છે.

લાક્ષ્માં કેલ્શિયમની ખામી એ માટે કારણભૂત હોય છે. એનાથી લાક્ષાં બેરેલ બની જાય છે. ખાસ કરીને ત્રણ વર્ષની અંદરનાં બાળકોમાં આ રોગ વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે. તેનાથી બાળકો ચીડિયા થઈ જાય છે અને બેચેની થાય છે. પાંચળીઓમાં કે અન્ય સ્થળોએ કેટલીક વાર ગાંઠો દેખાય છે.

(૪) બેરીબેરી : વિટામિન બી ૧ કે થિએમિનની ઊંટુપને 'લીધે' થાય છે.

એમાં થરીરને સારો એવો ઘસારો પડે છે. જે લોકો મહીનથી છંદા ચોખા ખાય છે તેમનામાં થિએમિનની ખામી વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે.

(૫) એરીબોફેરીનાસીસ : ફિબ્રોફેરીનની ઊંટુપનો આં રોગ છે. એમાં લોઠ ફૂટી જાય છે અને જીભનો રંગ ગુલાબી ન રહેતાં સતોચોગ થઈ જાય છે.

સાર

ગુજરાતના ઘણાખરા લોકો શાકાહારી છે. સામાન્ય રીતે તેઓ બે વખત ભોજન લે છે. (ખાસ કરીને તો ઓછી આવકવાળા લોકો) અને ભોજનમાં ઘઉં બાજરીનું પ્રમાણ વધારે રહે છે. તેની સાથે ચોખા, શાકભાજી અને દાળ પણ પુરક પદાર્થો તરીકે લેવાય છે. ગુજરાતના ખોરાકમાં ખાસ તો વિટામિન અને પ્રોટીનની ઊંટુપ રહી જાય છે.

(મૂળ અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ)

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓનું આરોગ્ય

ડૉ. કાનિયાલ યાદ
(ચીફ મેડિકલ ઓફિસર, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ)

૧૯૫૩-૫૪ના વર્ષથી દર સાલ યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ વાર પ્રવેશના વિદ્યાર્થીઓની તબીબી તપાસ કરવામાં આવે છે, અને એમનાં વજન, ઊંચાઈ, છાતીની પહોળાઈ વગેરે માપના ઓક્રા તથા વિદ્યાર્થીઓમાં જલ્મીયેવી ખામીઓનો અહેવાલ યુનિવર્સિટી તરફથી દર વર્ષે બહાર પાડવામાં આવે છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીનો વિસ્તાર ઘણો વિશાળ છે. પોરબંદરથી પેટલાદ અને વલસાડથી વિસનગર સુધીના પ્રદેશની અનેક કોલેજો એની સાથે જોડાયેલી છે. કોલેજોમાં ભરૂના વિદ્યાર્થીને યાત્રિક તંદુરસ્તીની બાબતમાં ગુજરાતના યુવકવર્ગનો પ્રતિનિધિ માની લઈએ તો ખોટું નહિ. વળી આટલી મોટી સંખ્યામાં બીજા કોઈ તબીબી તપાસ થઈ હોય કે જતી હોય એવું જાણું નથી. આથી ૧૯૫૫-૫૬ના અહેવાલમાં ૧૬ થી ૨૨ વર્ષના ગુજરાતી યુવકનાં વજન તથા ઊંચાઈ કેટલાં હોય છે તેના સરેરાશ ઓક્રા (ત્રણ વર્ષની સંખ્યા ભેગી કરીને) આપ્યા હતા અને સૂચ્યું હતું કે આ ઓક્રાને આપણા ધોરણ તરીકે સ્વીકારવા. પરંતુ ત્યાર બાદ ઓક્રાગણનાં દૃષ્ટિએ વધારે વૈજ્ઞાનિક ક્ષમી થકાએ એવી પદ્ધતિ મુજબ ૧૯૫૮-૫૯માં યુનિવર્સિટીના ઓક્રા-યાત્રી પ્રો. વઘીની દેખરેખ નીચે યુનિવર્સિટીની પ્રત્યેક કોલેજના પ્રત્યેક વર્ષના વિદ્યાર્થીઓમાંથી અમુક પદ્ધતિ મુજબ થોડા થોડા મૂંટી (અંગ્રેજીમાં લેન્ડેન્ડ સેમ્પલિંગ કહે છે) તેમાંનાં વજન ઊંચાઈ વગેરે માપ ઉપરથી ઓક્રાગણની દૃષ્ટિએ ઉમર પ્રમાણે ઊંચાઈ, વજન વગેરેના તેમ જ દરેક ઉમરે ઊંચાઈ પ્રમાણે વજનનાં કોષ્ટકો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. પ્રો. વઘીનો આખો રિપોર્ટ હાલ છપાઈ રહ્યો છે. તેમાંથી ઉમરવાર વજન તથા ઊંચાઈનાં ધોરણો (નોર્મ્સ) નીચે આપ્યાં છે. આ કોષ્ટક ઉપરથી સામાન્ય યુવક અગર યુવતીનું અમુક ઉમરે કેટલું વજન તથા કેટલી ઊંચાઈ હોય તે જાણી શકાય છે.

બાઈઓનાં વજન તથા ઊંચાઈ

ઉમર	ઊંચાઈ (ઈંચમાં)	વજન (સતવમાં)
૧૭	૬૪.૭	૧૦૪.૨
૧૮	૬૪.૮	૧૦૫.૮
૧૯	૬૫.૦	૧૦૭.૭
૨૦	૬૫.૨	૧૦૮.૫
૨૧	૬૫.૩	૧૧૧.૨
૨૨	૬૫.૫	૧૧૩.૦
૨૩	૬૫.૬	૧૧૪.૭
૨૪	૬૫.૭	૧૧૬.૫
૨૫	૬૫.૮	૧૧૮.૩
૨૬	૬૬.૦	૧૨૦.૦

બહેનોનાં વજન તથા ઊંચાઈ

ઉમર	ઊંચાઈ (ઈંચમાં)	વજન (સતવમાં)
૧૬	૬૦.૩	૯૧.૯
૧૭	"	૯૨.૬
૧૮	"	૯૩.૨
૧૯	"	૯૩.૮
૨૦	"	૯૪.૫
૨૧	"	૯૫.૧
૨૨	"	૯૫.૭
૨૩	"	૯૬.૪
૨૪	"	૯૭.૦

પ્રોફેસર વઘીની તપાસમાં જે સરેરાશ વજન તથા ઊંચાઈ આપ્યા તેના પરથી આ ધોરણો (નોર્મ્સ) તેમણે બનાવ્યાં છે. આ માંપ આદર્શ કે ઈષ્ટ માપ નથી, પરંતુ સામાન્ય તંદુરસ્તીવાળા યુવક કે યુવતીનાં માપ જ્યારેનાં હોય તો તે આ જે કોષ્ટકો પરથી જાણી શકાય.

આ ધોરણો ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓની આદિક સ્થિતિ, તેમની શક્તિ, તેમની દેવો, તેમનાં માતાપિતાનું ભરૂતર વગેરે ઘણી વિવિધ બાબતો પ્રો. વઘીના રિપોર્ટમાં છે. તેમાંની કેટલીક માહિતી એમના આ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખમાંથી પણ મળશે. આવી કેટલીક માહિતી મારા રિપોર્ટમાંથી પણ મળે છે. થોડીક નીચે આપી છે.

	બાઈઓ	બહેનો
૧. પાન ખાનાર	૮.૭	૮.૫
૨. યશમાં પહેરનાર	૧૪.૬	૧૫.૦૩
૩. કાકડ કપાળાં હોય તેવી	૦.૦	૮.૮
૪. મુદ્રિતથા તાવમાંથી પસાર થયેલી	૧૬.૪	૧૨.૩

આ ઉપરાંત ક્યો હાથે કેટલા લખે છે એના ઓક્રા એક વર્ષ કાકડાં થાલુપ પડ્યું હતું કે ૨.૨ ટકા યુવકો ક્યો હાથે લખનાર હોય છે. બહેનોને માટે આવી સરેરાશ કાકી નથી. આ ઉદ્દેશ પરથી એક સૂચના કરવાનું મન થાય છે કે જે જે નવી કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે એક હાથવાળી ખુરશીઓ વપરાય છે (આ હાથ પર નોટ્યુક મૂકી વિદ્યાર્થી લખી શકે છે) તેમણે દરેક ક્લાસમાં જે ત્રણ ખુરશીઓ એવી રાખવી જોઈએ તેનો હાથો કાકી બાધુ તરફ હોય તેવી કાકી વિદ્યાર્થીને સુવિધા થાય.

વચમાં એક વખત કેટલા વિદ્યાર્થીઓની છાત્ર નોતડાય છે તે અંગે પણ માહિતી મેળવી હતી. આ માહિતીનો તારવણી કરતાં જણાય છે

કે વચખત ૩.૦૩ ટાા બાઈઓની અને ૦.૨૨ ટાા મહેનોની જમ
નોનપા છે. આ ખામી બહેનોમાં થાયું-ઓછી જમણું છે.

તખીની તપાસમાં જમણેથી મુખ્ય ખામીઓ તથા તેની ટકાવની
નીચે મુજબ છે.

ખામી	બાઈઓમાં બહેનોમાં	
	ટાા	ટાા
૧. ઓર્ડુ વજન	૩૭ થી ૪૦	૩૩.૧
૨. વધારેપડું વજન	૧.૪	૧.૨
૩. આંખોની નખચાઈ	૧૧.૧	૧૫.૨
૪. ઈન તથા પેક્ટના રોગ	૪.૧	૫.૧
૫. કાન-નાક-જવા (કાકડ)ના રોગ	૪.૫	૮.૭
૬. ચામડીના રોગ	૪.૭	૦.૫
૭. ગુણિદ્વિતી અસ્વચ્છતા	૧૧.૨	—
૮. લઘ્વમિતિ (હાઈપોસિસ)	૨.૧	—
૯. વધારાજ	૦.૨	—
૧૦. સારણાક	૦.૩	—
૧૧. (અ) પેશાખમાં સાકર	૦.૪	૦.૮
(બ) પેશાખમાં-સફેદી (એક્ઝુમિન)	૦.૮	૧.૧
૧૨. લોહીનું વધારે દબાવું	૨.૧	૧.૧
૧૩. રીમાથ	—	૭.૭
૧૪. મરિસ અડધાની તાલોડ	—	૬.૫

આ આંકડા બીજા મુનિસિટીઓના આંકડા થયે સરખાવવાનું
સપ્રક બને; પરંતુ મળુ લોડે મુનિસિટીઓ તથાની આવી માહિતી મળી
શકે છે. વગેરે તથા કલકત્તા મુનિસિટીના આંકડા મને મળ્યા છે તેની
સરખામણી નીચે આપી છે:

ખામી	બાઈઓ		
	જુન/૪૧ મુનિ/૦૫ ટાા	વગેરે મુનિ/૦૫ ટાા	કલકત્તા મુનિ/૦૫ ટાા
(૧૭-૧૮) (૫૩-૫૭)			
૧. ઓર્ડુ વજન (અવધારાજ)	૩૭.૪૦	—	૩૪.૨૪
૨. આંખોની નખચાઈ	૧૬.૧	૧૦.૨૨	૨૬.૧૮
૩. ઈન તથા પેક્ટના રોગ	૪.૧	૧.૫૨	૮.૫૮
૪. કાન-નાક-જવા (કાકડ)ના રોગ	૪.૫	૩.૫૭	૬.૨૪
૫. ચામડીના રોગ	૪.૦	૧૧.૪૪	૬.૫૦
૬. ગુણિદ્વિતી અસ્વચ્છતા	૧૬.૨	૮.૪૮	—
૭. વધારાજ	૦.૮	૧.૪૭	{ ૦.૪૪
૮. સારણાક	૦.૩	૦.૭૮	
૯. પેશાખમાં સાકર	૦.૪	—	
બ) એક્ઝુમિન	૦.૮	૦.૦૫	—

* આ આંકડા પાસે એનું સમજાવવાનું નથી કે આ લોકોને મધુપ્રમેદનો કે લોહીના દબાવનો રોગ થતો. એવા રોગચાટાનું પ્રમાણ
નહિવત્ હોય છે. આ લોકોએ ચોતાની પેશાખ અગર લોહીનું દબાવ હરે વાર તપાસાવવાની જરૂર છે, એટલું જ.

બીજા
જુન/૪૧ વગેરે ૧૯૪૧ના
મુનિ(૧૯૫૭૫૮) (૧૯૫૩-૫૭)

	ટાા	ટાા	ટાા
૧. ઓર્ડુ વજન (અવધારાજ)	૩૩.૧૦	—	૨૦.૫૪
૨. આંખોની નખચાઈ	૧૫.૨૦	૧૧.૮૧	૪૫.૫૨
૩. ઈન તથા પેક્ટના રોગ	૫.૧૦	૨.૫૨	૧૦.૮૪
૪. કાન-નાક-જવા (કાકડ)ના રોગ	૮.૦૦	૬.૫૦	૧૪.૮૫
૫. ચામડીના રોગ	૦.૫૦	૧૦.૭૧	૦.૫૮

આ ખામીઓ ઉપરાંત અમારી તખીની તપાસમાંથી કોઈક રોગો
ઉપરોક્ત માહિતી મળી છે. જે સામાન્ય તપાસને બંધુ ઉપરોક્ત નથી.
પરંતુ અન્ય આવી માહિતી મળતી નથી અને જુન/૪૧ની ખામીમાં
આરોગને વધારા પુરતો જખા તો એમાં જુન/૪૧ની પ્રજાની માહિતી
આવે એ વિશેષ ઉલ્લેખ જખા એમ માની તે અને ૨૪૪ થી છે.
જખા તરીકે આપવા પુરાનું 'નોર્થ' લોહીનું દબાવ કેટલું હોય
છે? આ પ્રજાનો જખા અમારી તપાસમાંથી આવો મળે છે:

ઉંમર	સંખ્યા	લોહીનું દબાવણ સંકેપ (સિસ્ટોલિક)	લોહીનું દબાવણ આકેશ (ગ્રામસિસ્ટોલિક)
૧૬ (૧૨૦૮)		૧૧૨.૭	૭૪.૪
૧૭ (૩૦૧૧)		૧૧૩.૮	૭૫.૧
૧૮ (૪૨૯૭)		૧૧૩.૮	૭૫.૩
૧૯ (૪૦૫૪)		૧૧૫.૫	૭૬.૧
૨૦ (૩૩૫૩)		૧૧૫.૮	૭૬.૮
૨૧ (૧૮૦૮)		૧૧૮.૦	૭૮.૧
૨૨ (૮૬૫)		૧૧૭.૧	૭૬.૫

આ આંકડા ત્રણ વર્ષના અવેસાવમાંથી લેતા ફરી લેવા છે.
તખીની તપાસમાં કેટલાક વિધાર્થીઓમાં જી ઓછીને વધે એ
જી ઓછી લેવામાં આવે છે, આને અનવરતિન વૃણ (અનરિસેન્ડ
ટેસ્ટીસ) કહે છે. આ ખામીની ટકાવથી ૦.૪ જમણું છે. કેટલાક વિધાર્થી-
ઓને થયેલ કોડ (ધોતી ગ્રાપ અથવા સ્કુટોમાં) હોય છે. કોડનું પ્રમાણ
૦.૨ ટાા જમણું છે.

ખામીઓની દૃષ્ટિએ ભેદોએ તો આપણાં યુવકયુવતીઓનું આરોગ્ય બહુ વિતાળનારું કે ઊતરતી કોટિનું નથી. હૃદયરોગ કે બીજા ગંભીર પ્રકારના રોગ ખાસ જોવામાં આવતા નથી. સવાના કેસો પણ જળદ્વિ જોવા મળે છે. સંભવ છે કે યુગઆતના કેસો અખાતી દેવભીષી તપાસમાં ન પડતા હોય, તથાપિ અસંદિગ્ધ રીતે જાણ કરી શકાય એવા તો જાણ ચાર કેસ જ જોવામાં આવ્યા છે.

પરંતુ વજન અને ઊંચાઈ વગેરે શારીરિક માપની દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રો. વશીના રિપોર્ટમાં આપણા વિદ્યાર્થીઓનાં આવાં ધોરણો નીચાં છે એ ઠીકકત સ્પષ્ટ થાય છે. એક પ્રશ્ન એમ પૂછી શકાય કે દિવ્યમુખ, રોગ સામે લડવાની શક્તિ, શારીરિક કાર્યશક્તિ વગેરેને શરીરનાં વજન કે ઊંચાઈ-સાથે સીધો સંબંધ છે ખરો? ના. તો પછી આપણા વિદ્યાર્થીઓ અંગે બહુ ફિક્કર કરવા જેનું રહેતું નથી. પરંતુ આપણી મુનિ-વર્તિનીના વિદ્યાર્થીઓ, ખબર ફિકેટ આદિ રમતો રમવા બાજુ છે કે ખેલકૂદની હરીફાઈઓમાં ભાગ લે છે તેમાં કોઈ કેમણે પ્રથમ આવતા નથી. સામાન્ય રીતે એનું જણાય છે કે જે વિદ્યાર્થીઓનાં વજન તથા ઊંચાઈ સારાં હોય છે તે લોકો આવી હરીફાઈઓમાં ભાગ લેવા લાયક નીવડે છે અને વિજેતા પણ બને છે. દાખલા તરીકે ૧૯૫૮માં ત્રિવેન્દ્રમ મુકામે અખિલ ભારત ખેલકૂદ હરીફાઈ થઈ હતી તેમાં ભાગ લેનાર હરીફોની સરેરાશ ઊંચાઈ ૬૭.૫ ઇંચ હતી અને વજન ૧૪૨ અવ ઇન્ચ; અને વિજેતાઓની સરેરાશ ઊંચાઈ તો ૭૦ ઇંચ હતી, ત્યારે વજન ૧૪૮ રતલ હતું. એ ખુદ કે આ હરીફાઈમાં પંજાબ, ઉત્તર પ્રદેશ વગેરે સ્થળોના હરીફો પણ હોય છે. તથાપિ ઊંચાઈ અને અમુક પ્રમાણમાં સારા વજનના લાભ દેખાય જ છે. જે લોકો એન. સી. સી.માં જોડાય છે તેમનાં વજન તથા ઊંચાઈ પણ એન. સી. સી.માં નહિ જોડાનાર વિદ્યાર્થીઓ કરતાં સારાં હોય છે. ભારતના લશ્કરી ખાતા તરફથી ૧૯૫૮માં આવી એક તપાસ થઈ હતી. તપાસમાં ભારતનાં લગભગ બધાં જ રાજ્યોમાંથી એન. સી. સી.માં જોડાયેલા તથા નહિ જોડાયેલા એવા વિદ્યાર્થીઓને નમૂના તરીકે લેવામાં આવ્યા હતા. આ તપાસ મુજબ એન. સી. સી.ના વિદ્યાર્થીઓનાં વજન તથા ઊંચાઈ પ્રત્યેક ઉંમરે નહિ જોડાયેલા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં સારાં હતાં.

ઉંમર	એન.સી.સી.	ઈતર	એન.સી.સી.	ઈતર
૧૬	૧૧૬.૮	૧૦૮.૮	૬૫.૭	૬૪.૪
૧૭	૧૧૭.૨	૧૦૮.૮	૬૫.૪	૬૪.૪
૧૮	૧૧૮.૧	૧૧૪.૦	૬૫.૮	૬૫.૬
૧૯	૧૨૦.૭	૧૧૭.૩	૬૬.૦	૬૫.૮
૨૦	૧૨૨.૫	૧૧૮.૮	૬૬.૧	૬૫.૮
૨૧	૧૨૪.૨	૧૨૦.૬	૬૬.૪	૬૫.૬
૨૨	૧૨૫.૨	૧૨૪.૮	૬૬.૫	૬૬.૧

એક બે સુચનો

તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આપણાં યુવકયુવતીઓનાં વજન તથા ઊંચાઈ વધારવા માટે શું કરી શકાય? એક વાત માયા ધ્યાનમાં એ આવી છે કે આપણે ન્યાં વિજ્ઞાન, ઈંગ્લેન્ડ, તબીબી વગેરે કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ ઘણા લાંબા સમય સુધી ઘર બહાર રહે છે—એટલે કે લેસરી જમીને નીકળે અને પાછા આવેને જમીને તે વસ્ત્રે બહુ લાંબો ગાળો પડે છે. આ ગાળામાં વિદ્યાર્થીને પુષ્ટિકારક ખોરાક મળે એ બહુ અઘરુંનું છે. જે મ્યુનિસિપાલિટી એવો પ્રબંધ કરી શકે કે દરેક કોલેજમાં ઇંગ્લીશ સમયમાં વિદ્યાર્થીને પારસ્યુચરમાં દૂધ કંઈક સસ્તી કિંમતે (જે આનાનું અર્થાં શેર) મળે તો યા પીવાનું છોડી વિદ્યાર્થીઓ દૂર પડે શકે અને સાદું પોષણ મેળવી શકે. જરૂર પડે તો કોલેજનેટીનમાં ચા આપવાનું બંધ કરી શકાય. આ રોજના મ્યુનિસિપાલિટીને અનુદૂષ કે વ્યવહારુ ન લાગે તો મીન્ટુ સૂચન એ છે કે અમદાવાદ શહેરમાં બનતું બધું સેપરેટ દૂધ રાજ્ય સરકાર અગર મ્યુનિસિપાલિટી લઈ લે અને વિદ્યાર્થી આલખને પકતર ભાવે (જે આને શેર પડે એમ માનું છું) વેચે. સાંભળ્યું છે કે અમદાવાદમાં રોજનું ચાર જગર ચણ દૂધ પિવાય છે. આનો મુખ્ય ઉપયોગ દહીં બનાવીને વેચવામાં અથવા ભેંસના દૂધને ગાળવું દૂધ બનાવવામાં થાય છે. સરકાર અગર સુધરાઈ આ દૂધ લઈ લે તો અમદાવાદના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને રોજનું એક શેર દૂધ મળી શકે અને એને સરસ પુષ્ટિકારક ખોરાક મળે.

બીજું સૂચન એ કરવાનું કે, વિદ્યાર્થીને યોગ્ય વ્યાયામ પૂરતા પ્રમાણમાં મળવો જોઈએ. આ માટે આપણી પાસે ઘણા કોઈ સારો માધ્યમ નથી. બધી કોલેજોમાં એન. સી. સી. ફરજિયાત કરીએ તો આ હેતુ પાર પડી શકે કે કેમ તે આ વિષયમાં રસ લેતા સૌને વિચારવા રહ્યું કહું છું.

અ. મ્યુ. પ્રા. શા.ના વિદ્યાર્થીઓનું આરોગ્ય

ડી. એ. એસ. પટેલ

(શાસ્ત્રાધિકારી, નગર પ્રાથમિક શિક્ષણ સમિતિ, અમદાવાદ)

અમદાવાદ શહેરની નગરપાલિકા હસ્તક શાળાસમિતિ છે. આ શાળાસમિતિ અમદાવાદ શહેરમાં આવેલી તમામ પ્રાથમિક શાળાઓનું સંચાલન કરે છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભણતી લગભગ એક લાખ ઉપરાંત બાળકોની શારીરિક તપાસ અને તેમની સારવાર આ સમિતિ કરે છે. આ કાર્યને માટે આસ પાસ ડૉક્ટરોને રોકવામાં આવેલ છે. દરેક નિશાળમાં આ ડૉક્ટરો જાય છે. બાળકોને તપાસે છે અને રોગી લાગતા બાળકને રોકવા, સા. હોસ્પિટલ ચિલ્ડ્રન ક્લિનિક તથા ચાઇલ્ડ વેલફેર પાલ્ટી લઈ જવામાં આવે છે. બાળકોને લઈ જવા લાવવા માટે એક પાસ ભસની સગવડ કરવામાં આવી છે. ઉપર જણાવેલા ક્લિનિકોમાં દરેક રોગના નિપ્પાત ડૉક્ટરો બાળકોની વિશેષ તપાસ કરે છે. વાલીઓનો સંપર્ક સાધે છે અને રોગ સારવાર કરવા બચાવજુ કરે છે.

દરવર્ષ ચાલતી ઉપર મુજબની તપાસ ઉપર ધીઅમદાવાદ શહેરનાં બાળકોમાં નીચેના રોગો વધુ પ્રમાણમાં જણાય છે.

(૧) આંખના રોગ તથા ખામીઓ : ખાસ કરીને કટાલ્સ કંજનકટીલા—ઈટિસ અને નજળી આંખ—એન્થ્રોપ્સીસ. આ રોગ થવાનાં ખાસ કારણો અપૂરતા તત્વોવાળા ખોરાક, આંખની સ્વચ્છતા બાંધતમાં બેદરકારી, આંખના રોગોને તાકાલિય સારવારનો અભાવ.

(૨) કાનના રોગ તથા ખામીઓ : તેમાં ખાસ કરીને કાનમાંથી પડુ જવું, આ રોગ બાળકને નાનપણથી થાય છે પણ માભાપ તેના દાંત આવે છે એવું માની ખાસ ઈલાજ ન કરાવતાં ચાલુ જ રહ્યા છે. વળી નંદાની વખતે બાળકના કાનમાં પાણી જાય છે અને તે વધારે પડુ થવામાં મદદ કરે છે.

(૩) નાકની બાજીનો રોગ તથા ખામીઓ : તેમાં ખાસ કરીને મોટા અને સૂલેવા કાકડા વધારે માલુમ પડે છે. આનું મુખ્ય કારણ વધારે પડતી ચોક્કસ-પીપરમેન્ટ તેમ જ બરફના બોળા આઈસક્રીમ વગેરે જે સહેલાઈથી બાળકને નિશાળની બહાર સરતા ભાવે મળી શકે છે, મુખ્યત્વે બાળકો આ વસ્તુ વધારે ખાય છે, તે છે. વળી માભાપો પણ મેં અને જળું બચાવર સાફ રખાવવામાં કાળજી નથી રાખતી એટલે કાકડા મોટા થતા જાય છે અને બાળકને વારંવાર શરદી-ઉપરસ થવા કરે છે.

(૪) દાંતના રોગ તથા ખામીઓ : આ વિભાગના ડેન્ટલ સર્જનના અભિપ્રાય મુજબ સરેરાશ દરેક બાળકના ૩-૪ દાંત સહેવા માલુમ

પડે છે. આનું મુખ્ય કારણ દાંતની સાફસૂકીમાં ક્યાંય અને વધારે પડતી ચીઠી વસ્તુઓ ખવડાવવાનો માભાપનો સ્નેહ.

(૫) ચામડીના રોગ તથા ખામીઓ : આ રોગો ધોરીક સ્વચ્છતાની કાળજી રાખવામાં આવે તો સહેલાઈથી અટકાવી શકાય તેવા હોય છે. પણ અમને જણાવનાં દુઃખ થાય છે કે, સ્વચ્છતાનું ગમે તેટલું જ્ઞાન નિશાળમાં આપવામાં આવે તોપણ બાળકોના ઘરમાં પૂરી સ્વચ્છતા તરફ પૂરું જ્ઞાન અપાતું નથી. માથાની અંદર જૂ અને લીપ કેટલીક બાળકો અને બાળકોમાં જોવામાં આવે છે. આ બાળકમાં વાલીને બોલાવીને ખૂબ સમજાવવામાં પણ આવે છે. છતાં કોઈકોઈ વાલીઓ તો અમને બધું કસવવાની નવસાહ નથી તેવો રોકડો જવાબ આપે છે. એટલે તેમની સારવાર કરવાની ખૂબ ઇચ્છા હોવા છતાં થઈ શકતી નથી.

મુકતાન તથા તેનાં ચિલ્ડો : આ રોગને અંગ્રેજીમાં રીડેટસ કહે છે અને તે મધ્ય વર્ગના બાળકોમાં ખાસ કરીને માધુમ પડે છે. પૂરું દૂધ બાળકોને નાનપણથી ન મળે, જે વિટામિનવાળો ખોરાક તેમને મળવો જોઈએ તે ન મળે, માભાપો પણ પોતે નજાતી હોય અને સહેવાનું ઘર નાનું અને હવાઉંખસ વિનાનું હોય એટલે આ રોગ ઘણાં એ સ્વાભાવિક છે. આ રોગ થવા પછી પણ જો માંઆપો કાળજીપૂર્વક તેની સારવાર કરાવે તો ઘણો ફાયદો થાય.

મગજના રોગ તથા ખામી અને વાંચાની ખામી : આ રોગો ધોરીક બાળકોમાં માલુમ પડે છે અને તે બધા માનસશાસ્ત્રના કહેવા મુજબ ધોરધણા વારસાગર અને ધોરધણા આસપાસના વાતાવરણને લીધે છે. આ રોગવાળાં બાળકોને સિવિલ હોસ્પિટલમાં ચાલતા ચાઇલ્ડ વેલ ગાર્ડ ક્લિનિકમાં મોકલવામાં આવે છે. પણ વાલીઓને આ ઘણું મુશ્કેલ પડતું હોવાથી સારવાર અપૂરી રહે છે.

ઉપરની બાબતો ધ્યાનમાં લેતાં માનુસ પડે છે કે બાળકોની નંદુરસ્તી સરેરાશ ઘણી જ ઓછી અને નીચી કક્ષાની છે. ચિલ્ડ્રન સ્પેશિયાલિસ્ટના કહેવા મુજબ તે અપૂર્ણ તત્વોવાળા ખોરાકને લીધે છે. મુકતાન અને આંખના રોગો વિટામિન એ અને ડીના અભાવે છે. જો આ બાળકોને એક ટેકનો ખોરાક બપોરે રિસેસમાં આપવામાં આવે અને સાંચે સાંચે વિટામિન એ અને ડીની ગોળીઓ પૂરી પાડવામાં આવે, બાળકોની સ્વચ્છતા અને પોષણનું પ્રાથમિક જ્ઞાન આપવામાં આવે તો આ બાળકોની નંદુરસ્તી ચોક્કસ સુધારી શકાય. નીચલા ધોરણમાં શાળાઓનાં બાળકોને છેલ્લાં થોડાંક વર્ષથી મ્યુનિ. મફત દૂધ આપવાની વ્યવસ્થા કરે છે તેને લીધે બાળકોનાં વજન અને ઊંચાઈ

વધેલા માલુમ પડ્યા છે. પણ આ દૂધ લઈ વધારે પ્રમાણમાં અને દરેક ધોરણની બાળકોને મળે તો ખરેખર લાભ થાય. શાળાની બહાર લાસી-ઓમાં જે અસ્વચ્છ ખોરાક-દ્રવ્યો કે, બદાના ગોળા, આઈસક્રીમ, આંધ્રો-ળિયાં, સેવડા, શાકાદિ, ખાંડના પદાર્થની પીપરમેન્ટ અને ચોકલેટ વગેરે—મળે છે તે બાળકોની નંદુરસ્તીને હાનિકર્તા છે. માટે આવી લાસીઓ શાળાની આગળપાછળ ન ઊભી રહે તેવો પ્રયત્ન જે કરવામાં આવે તો બાળકોની નંદુરસ્તીમાં મદદરૂપ બને.

સને ૧૯૫૮-૫૯ના મેડિકલ રિપોર્ટ મુજબ શાળામાં બહુતં બાળકોને થતા રોગોનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે:

મેડિકલ રિપોર્ટ

વિદ્યાર્થીઓની પ્રાથમિક શારીરિક, તપાસ ૧૯૫૮-૫૯, બાળકોમાં તપાસ દરમ્યાન જણાવેલ રોગોની અસર, રોગસૂચક ચિહ્ન તથા ખામીઓનું ચોદ વિભાગમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલ છે અને તે વિગત બાળકોની સંખ્યા સાથે નીચે દર્શાવવામાં આવેલ છે.

રોગ અગર રોગસૂચક ચિહ્ન અગર
ખામીઓથી થીયત્ત બાળકોની સંખ્યા

અ. નં.	વિભાગ	છોકરા	છોકરીઓ	કુલ	ટકા
૧. આંખના રોગો તથા ખામીઓ		૧૩૩૫	૪૭૩	૧૮૦૮	૪.૩૩
૨. કાનના રોગો તથા ખામીઓ		૨૮૫	૧૩૭	૪૨૨	૧.૧૪

૩. નાક-ગળાના રોગો તથા ખામીઓ	૨૬૯	૧૮૩૩	૨૧૦૨	૫.૬૮
૪. દાંતના રોગ તથા ખામીઓ	૧૧૪૬	૫૭૪	૧૭૨૦	૪.૬૩
૫. હૃદય તથા ગુપિરાબિસરસ નંત્રના રોગ તથા ખામીઓ	૪૨૩	૯૧	૫૧૪	૧.૩૮
૬. શ્વસનનંત્રના રોગ તથા ખામીઓ	૨૦૩	૧૫૬	૩૫૯	૦.૯૬
૭. મળાનંત્રના રોગ તથા ખામીઓ	૨૭૮	૨૧૭	૪૯૬	૧.૩૪
૮. ચામડીના રોગ તથા ખામીઓ	૧૬૮	૧૦૪	૨૭૨	૦.૭૩
૯. મગજના રોગ તથા ખામીઓ	૮૯	૬૬	૧૫૫	૦.૪૨
૧૦. વાત્સાની ખામીઓ	૬૨	૩૭	૯૯	૦.૨૬
૧૧. સુક્રાંત તથા ચિહ્નો	૨૧૪	૭૩	૨૮૭	૦.૭૭
૧૨. ચક્રત બરોળના રોગ તથા ખામીઓ	૨૫૧	૯૫	૩૪૬	૦.૯૩
૧૩. ખોડ-ખામીઓ	૫૯	૨૨	૮૧	૦.૨૧
૧૪. અન્ય રોગો	૨૪૨	૧૬૯	૪૧૧	૧.૧૧

તળીબી શિક્ષણ અને તળીબી સગવડો

ડૉ. જી. બી. માંકડ
અને

ડૉ. આર. એચ. પટેલ
(અમદાવાદ)

સમગ્ર ભારતની જેમ ગુજરાતમાં પણ, આધુનિક અથવા તો વિવાદની, આધુનિક, મુનાની, બાયોટેકનિક અને લોમિયોપથી તબીબી પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે. આ બધી પદ્ધતિઓમાંથી, આધુનિક અથવા તો વિવાદની અને આધુનિક તબીબી પદ્ધતિઓમાં શિક્ષણ આપવા માટેની સંસ્થાઓ ઉત્તરી ધરાવે છે; એવી આ અને પદ્ધતિઓથી આપપ્રજા વધુ જ્ઞાન છે. ભારતની મુનિવર્સિટીઓમાં એકમાત્ર વિવાદની પદ્ધતિને, અત્યાર સુધી ફેકલ્ટીનો દરજ્જો મળેલો હતો; જેકે હમણાં હમણાં આધુનિક પદ્ધતિને પણ આ દિશામાં સ્વીકૃતિ ઉપલબ્ધ થવા માંડી છે. ગુજરાત મુનિવર્સિટીએ, આધુનિક તબીબી પદ્ધતિ માટેની ફેકલ્ટી સ્થાપી છે અને વડોદરાની એમ. એસ. મુનિવર્સિટી સાથે ઉભયથી પીતામ્બર આયુર્વેદ સંશોધન નામે એક એકમ સંકળાયેલો છે. ગુજરાતમાં ત્રણ મેડિકલ કોલેજ છે; આ ત્રણે કોલેજે તાજેતરનાં વરસોમાં જ ખોલવામાં આવી છે. એક અમદાવાદમાં છે. એ ૧૯૪૬માં થઈ કરવામાં આવી હતી. બીજી વડોદરામાં ૧૯૪૮માં અને ત્રીજી જામનગરમાં ૧૯૫૧માં ખોલવામાં આવેલી છે. ૧૯૪૬ પહેલાં આવી એક જ શિક્ષણસંસ્થા બી. જી. મેડિકલ સ્કૂલ હતી, એનો લાભ આખા ગુજરાતને અને કરજ સહિત સૌરાષ્ટ્રને મળતો હતો. આ સંસ્થા મુખર્જીની કોલેજ ઓફ ફિઝિયોલોજી એન્ડ સર્જન્સ સાથે જોડાયેલી હતી. તે વખતે અત્યારનું ગુજરાત રાજ્ય અને કરજ, એ વખતના મુખર્જી પ્રાંતના ભાગો હતા. અત્યારે આજે ત્રણ કોલેજ છે એમાં મેડિસિન અને સર્જરીના સ્નાતકો માટેની પૂરી તાલીમ પાડવામાં આવે છે. અમદાવાદની બી. જી. મેડિકલ કોલેજ અને જામનગરની એમ. પી. કોલેજ ગુજરાત મુનિવર્સિટી સાથે અને વડોદરાની કોલેજ, વડોદરાની એમ. એસ. મુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી છે.

હવે ભારતમાં આધુનિક પ્રથા અનુસાર તબીબી શિક્ષણ એમ. બી. બી. એસ. થી એછું રહ્યું નથી અને ભૂતપૂર્વમાં હતું તેમ વાર્ષિક-સિ-મેન્ટનો અભ્યાસક્રમ પૂરો પાડે એવી એક ઘણું સંસ્થા નથી. દેશમાં તબીબી જ્ઞાન ધરાવતા માણસોની ખૂંચને લીધે, વાર્ષિક-સિ-મેન્ટનો અભ્યાસક્રમ નાબૂદ કરવામાં આવ્યો એ બરોજ છે કે કેમ એ વિશે જાતજાતના અભિપ્રાયો પ્રવર્તે છે. આપણા દેશની ઘણા મોટા ભાગની વસ્તી ગ્રામવિસ્તારોમાં વસે છે; એથી જો ચાન તબીબી સ્નાતકો (એમ. બી. બી. એસ.) ઉપર જ, ગ્રામજનોમાં તબીબી સગવડો પહોંચાડવાનો આધાર સખવામાં આવતો હોય તો એ સજવડો ગમડાંઓમાં પહોંચતાં ઘણું સમય લાગશે.

આઝાદી પહેલાં, આયુર્વેદમાં શિક્ષણ પૂરું પાડે એવી કોઈ ખાસ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં નહોતી. વડોદરા રાજ્ય — જે સર્વ મેત્રોમાં 'સુધાસ' દાખલ કરવામાં મોખરે રહ્યું છે — એ રાજ્યે, ૧૯૨૨માં પાટણ ખાતે ઉભયથી પીતામ્બર આયુર્વેદિક મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી હતી. આ સંસ્થામાં ચાર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી, સફળ થતા ઉમેદવારોને વડોદરા રાજ્ય તરફથી આયુર્વેદની ડિપ્લોમા આપવામાં આવતો. ઓગણીસો થાલીસની શરૂઆતમાં આ સંસ્થા, ભારતીય તબીબી પદ્ધતિના મંડળ — બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયન સીસ્ટમ ઓફ મેડિસિન સાથે જોડાયેલી હતી. આ અભ્યાસક્રમ લેના વિદ્યાર્થીને, આયુર્વેદ તેમ જ આધુનિક કે વિવાદની તબીબી પદ્ધતિના વિષયો પણ શીખવા પડતા. પરંતુ આ અભ્યાસક્રમ કરીને જે વિદ્યાર્થી બહાર પડતો એ, આ બેમાંથી એકે તબીબી પદ્ધતિનો નિષ્ણાત બનતો નહોતો. જેકે એ આ બન્ને પદ્ધતિઓ પોતે જાણે છે એવો દાવો કરતો; પરંતુ એ માત્ર ઔષ્ધો-પેશિક પદ્ધતિની જ પ્રેક્ટિસ કરતો. આ કોલેજની સ્થાપના, સખાવતનાં નાણાંથી કરવામાં આવી હતી અને વડોદરા રાજ્ય એનું સંચાલન કરતું હતું. છેવટે ૧૯૪૮માં એ ભંધ કરવામાં આવી હતી અને એનું ભંડોળ તથા રાજ્યે આપેલાં નાણાં, વડોદરા મુનિવર્સિટીને સુપરત કરી દેવામાં આવ્યાં અને વડોદરા મુનિવર્સિટીએ, ઉપર જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે આધુનિક સંશોધન ધ. પી. વિભાગ થઈ કર્યો.

બ્રિટિશ રાજ્ય દરમિયાન જામનગર રાજ્યે આયુર્વેદને જિંદગી લાવવાના અને આયુર્વેદના શિક્ષણના મેત્રમાં અતિથય સફળ પ્રયાસો કર્યા હતા. જામનગરમાં ગુલાબકુંવરબા આયુર્વેદિક સંસ્થાના આશ્રયે આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય ચાલે છે. આ વિદ્યાલય ગુજરાત મુનિવર્સિટી સાથે સંકળાયેલું છે. એમાં દર વરસે શાળીસ વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. આ સંસ્થામાં સાઝ ચાર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ છે. ગુજરાત મુનિવર્સિટીના એમ. બી. બી. એસ.ના સ્નાતક અભ્યાસ-ક્રમની જેમ, બી યુથ સાથે ઈન્ટર સાવચસ પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને આ સંસ્થામાં પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. આ સંસ્થામાં વિદ્યાર્થીઓ, આયુર્વેદમાં તાલીમ લીધેલા ફિઝિયોલોજી લાખકાત પ્રાપ્ત કરે છે અને તેઓ મુનિવર્સિટીના બી. એ. એમ. એસ. (એટલે કે બેચલર ઓફ આયુર્વેદિક મેડિસિન એન્ડ સર્જરી) બને છે.

જામનગર, આયુર્વેદમાં અનુ-સ્નાતક તાલીમ પૂરી પાડવા માટેનું કેન્દ્ર છે. શિક્ષણના હેતુઓ માટે કર્મચારી, સાધન-સરંજામ, મહાન

વગેરે અંગેનો ખર્ચ મધ્યસ્થ સરકાર આપે છે. એની સાથે અકાળીસ બિજાનાની ઈસ્તિખતા છે; જેનાં વિદ્યાર્થીઓને પ્રોટેક્ટિવ ટ્રેડિંગ મળે છે. આ ઈસ્તિખતાનો ખર્ચ ગુજરાત સરકાર આપે છે. આ ખર્ચ પાંચ લાખ રૂપિયાનો થવાનો સંભવ છે.

છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં આયુર્વેદ માટેની તાલીમ આપવાની સંસ્થાઓ નડિયાદ અને ઉત્તરસંપ્રદા ખોલવામાં આવી છે. બી ગ્રુપ સાથે ઇન્ટર સાયન્સ થયેલા સાઠ વિદ્યાર્થીઓને આ સંસ્થામાં દાખલ કરવામાં આવે છે. એમાં સાઠ ચાર વર્ષના અભ્યાસક્રમ પછી પરીક્ષામાં પાસ થાય તો વિદ્યાર્થીઓને, જી. એફ. એ. એમ. (ગેન્યુ-એટ એફ ધી હેક્લટી એફ આયુર્વેદિક મેડિસિન) કરાવવામાં આવે છે. આ દરેક સંસ્થા સાથે જે ઈસ્તિખતાએ સંકળાયેલી છે, એ દરેકમાં સાઠ, સાઠ બિજાનાની સગવડ છે. ૧૯૫૦ થી સુરતમાં ઓ. એન. આયુર્વેદ પ્રાથિવિદ્યાલય થયે છે. એમાં પણ જી. એફ. એ. એમ. સાડુ આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવામાં આવે છે. આ પ્રાથિવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને વૈદકીય શિક્ષણ આપવા માટે, એની સાથે પણ સાઠ બિજાનાની સગવડવાળી ઈસ્તિખતા છે.

આયુર્વેદના શિક્ષણમાં અને આયુર્વેદની પ્રોટેક્શન કરવામાં શુદ્ધ આયુર્વેદનો એક વિભાગ છે. એમાં વિભાગની આયુર્વિક તબીબી વિજ્ઞાન જાણે આવતું નથી. અમદાવાદની સિવિલ હોસ્પિટલમાં વીસ ઇન્ડોર દર્દીઓ માટેનો એક વોર્ડ છે, જેઓએ આયુર્વેદનું શિક્ષણ આપતી કોઈ પણ કોલેજ કે મુનિવર્સિટીમાં કે કોઈ સંસ્થામાં માત્ર આયુર્વેદને જ લગતું શિક્ષણ લીધું હોય, અથવા પોતાના ગુરુ પાસેથી માત્ર આયુર્વેદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય, એવા આયુર્વેદિક ફિઝિશિયનો આ વોર્ડમાંના દર્દીઓની આયુર્વેદની પદ્ધતિસર તપાસ કરે છે અને એમની સારવાર કરે છે. શરીરરચનાશાસ્ત્ર, શરીરવિદ્યા, ઔષધિવિજ્ઞાન અને તબીબી વિજ્ઞાનના બીજા વિષયોનું જ્ઞાન, આયુર્વેદના પુરાણ ગ્રંથોમાંથી મેળવેલું છે. વીસ બિજાનાની આ વોર્ડ, સિવિલ હોસ્પિટલમાં ૧૯૫૮માં યરૂ કરવામાં આવ્યો છે અને એમાં, આયુર્વેદને લગતું સંશોધન કરવામાં આવે છે તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવે છે. આ વોર્ડમાં, વિભાગની આયુર્વિક તબીબી પદ્ધતિનાં અંગે જોમ કે એક્સર્ટ, ઈ. સી. જી., બારોડેમિસ્ટ્રી વગેરેને કોઈ જાતનું સ્થાન નથી. શુદ્ધ આયુર્વેદના આ અભ્યાસક્રમમાં દર વર્સે ફક્ત ૧૫ વિદ્યાર્થીઓને જ લેવામાં આવે છે. આ જ પ્રમાણે જામનગરમાં ૫૦ બિજાનાની સગવડવાળું એક શુદ્ધ આયુર્વેદ સંશોધન એકમ ચાલે છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં રિન્ટર્ડ આયુર્વેદિક પ્રોટેક્શનરોની સંખ્યા લગભગ ૫૦૦૦ની છે.

આ પ્રાંત દેશી વેદક પદ્ધતિ, વિશેષ કરીને આયુર્વેદ, પ્રત્યે હંમેશાં ઝગતો રહ્યો છે. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં ભુદાં ભુદાં અનેક નાનાં રજવાડાં હોવાથી, સમ્પ્રદાય શિક્ષણના સેત્રમાં ભેડે બહુ પ્રગતિ થઈ નહોતી તેમ છતાં આ બન્ને વિસ્તારોએ આયુર્વેદના જ્ઞાન ગ્રંથોને આધારે કાર્ય કરતા, પ્રખ્યાત વૈદ્યોની પરંપરા ઊભી કરી છે. દવા બનાવ-

વામાં તેઓ જે ફોર્મ્યુલાનો ઉપયોગ કરે છે એ એમના બાપદાદાના જમાનાથી ચાલી આવે છે અને એમાં દરેકનું ધોરણ અલગ અલગ રહે છે.

વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ગણીએ તો એમાં ઔષધિના ગુણધર્મનું પુખ્ત પ્રમાણ લાગે છે પરંતુ એ બનાવવાની રીત, આયુર્વિક તબીબી વિજ્ઞાનની સાથે સરખાવતાં ઉપર ટપકે તો બહુ વિચિત્ર લાગે. આ દવા બનાવવામાં યંત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી પરંતુ લાંબે વાટીને વગેરે પ્રક્રિયાઓ કરીને એ બનાવવામાં આવે છે. માનવ શરીરરચના અને જીવનની ક્રિયાઓ સંબંધમાં કેટલાક વેદો જે જ્ઞાન ધરાવે છે એ આશ્ચર્યચકિત કરે તેવું છે. વિશેષમાં આ વૈદ્યોને, પ્રયોગશાળાઓ, પ્રયોગો, માઈક્રોસ્કોપ કે આયુર્વિક સાધનસરંજામ વગેરે ક્યાનો લાભ મળ્યો નથી; છતાં એમનું આ પ્રકારનું જ્ઞાન ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે એવું કહી શકાય. જ્યારે આજના તબીબી વિદ્યાર્થીને તો તબીબી કોલેજમાં આ પ્રકારની તમામ સગવડો મળે છે. તેથી તેવું જ્ઞાન મેળવતા તેને મુશ્કેલી ન પડે તે દેખીતું છે.

નવા ગુજરાત રાજ્યમાં, અમદાવાદ, વડોદરા અને જામનગર ખાતે આવેલી ત્રણ મેડિકલ કોલેજો સાથે હોસ્પિટલો છે. આ ત્રણે હોસ્પિટલો, અંદર ગેન્યુએટ અને પોસ્ટ ગેન્યુએટ વિદ્યાર્થીઓને તબીબી શિક્ષણ પૂરું પાડે છે. લાલની આદિક પરિસ્થિતિમાં જે કંઈ સારાં એક્સર્સનાં સાધનો અને પ્રયોગશાળાઓની આપણા અભૂવિકસેલા દેશમાં આશા રાખી શકીએ એવી આવશ્યક સગવડો આ ત્રણે હોસ્પિટલમાં છે. તેમ છતાં દર્દીઓને તપાસવાના સેત્રમાં અને લોકોની સગવડો વધારવામાં હજી ઘણા સુધારા કરવાનો અવકાશ છે.

શિક્ષણ પૂરું પાડતી આ ત્રણ હોસ્પિટલો ઉપરાંત પણ, અનુસ્નાતક તાલીમ આપવા માટેની સારાં સાધન-સરંજામ વાળી કેટલીક હોસ્પિટલો છે. કાં તો એ સરકારી અથવા તો મ્યુનિસિપાલિટીઓની છે. ગુજરાત રાજ્યમાં લગભગ ૧૬ સિવિલ હોસ્પિટલો છે; જેમાં તબીબી શસ્ત્રક્રિયાને લગતી, ઓરોજ-થિક્તિસ માટેની અને આંખના રોગના ઉપચાર માટેની સગવડો છે. આ હોસ્પિટલોમાં એક્સર્સની અને પ્રયોગશાળાની સેવા પણ મળે છે. ૫૦ ઉપરાંત જિલ્લા ઈસ્તિખતો છે, અને એમાં લોકોને સામાન્ય તબીબી સગવડો પૂરી પાડવામાં આવે છે. ગ્રાન્ટ-ઇન-એડેન્ડની આઠ હોસ્પિટલો છે અને ચાર ફ્રિટર ઈસ્તિખતો છે. મોટા ભાગનાં શહેરોમાં, હોસ્પિટલો અને દવાખાનાંઓનો ખર્ચ શહેર-સુધરાઈઓ અપે છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન તબીબી સગવડ માટે પુખ્ત નાણાં ખર્ચે છે અને સારાં સાધનસરંજામથી સજ્જ કેટલીક હોસ્પિટલો અને કેટલાંક દવાખાનાં ચલાવે છે તેમ જ જલ્દેર આરોગ્ય માટે પ્રયોગશાળા રાખે છે. શહેરની હોસ્પિટલો આનુ-બાનુનાં ગામગ્રંથોમાંથી આવતા દર્દીઓની પણ સાધારણ રીતે સારવાર કરે છે. ઘણાં ગામગ્રંથો તો શહેરની હોસ્પિટલો કરતાં ઘણાં દૂર છે અને એને લીધે ત્યાં તબીબી સગવડો અવશ્ય ઘટ્ટી ઓછી છે. તેમ છતાં સ્વતંત્રતા જેલવા પછી, ગ્રામપ્રજાને તબીબી સગવડ આપવાની અને એમની આરોગ્યવિષયક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની

દિશામાં કંઈક પ્રગટિ સાધવામાં આવી છે. એવોપથી કે આયુર્વેદિક તબીબી પદ્ધતિમાં તાલીમ લીધેલા ત્રીજા વર્ગના તબીબી અધિકારીઓ તાલુકાના મોટા ભાગનાં ગામોનો ધ્યાન સમ્પે છે. કેટલાંય ગામડાંઓમાં ઓછા ખર્ચે તબીબી સગવડ મળે એવી પાલુ વ્યવસ્થા છે. એમાં મેડિકલ પ્રેક્ટિશનરોને આર્થિક દૃષ્ટિએ સહાય કરવામાં આવે છે, તેઓ એવોપથી કે આયુર્વેદ પદ્ધતિનું જ્ઞાન ધરાવતા હોય છે. સરકારે જે પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો અને પ્રસૂતિ એકમો શરૂ કર્યાં છે એનો અલગ ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

રોગચાળો ફાટી નીકળે ત્યારે એને પહોંચી વળવા માટે કંઈક જોગવાઈ કરવામાં આવે એ અત્યંત જરૂરી છે, અને રાજ્યની સરકાર આ બાબત જાગ્રત છે. કોલેસ જેવો રોગચાળો ફાટી નીકળે તો નજીકના ગામ કે શહેરમાંથી તબીબી સહાય પહોંચાડવામાં આવે છે અને જાહેર આરોગ્યનાં પગલાં લેવામાં આવે છે; દવાદાર અને સાધન-સર્વજનમ જપાટાંબંધ લઈ જવામાં આવે છે અને કેમ્પ હોસ્પિટલો પણ ઊભી કરવામાં આવે છે. રોગગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં એમ્બ્યુલન્સની હારની-ફરતી ગણીએ દોડાવવામાં આવે છે અને કેટલાક દર્દીઓને મ્યુનિસિપાલિટીની શહેરની હોસ્પિટલો અને સરકારી હોસ્પિટલોમાં લાવવામાં આવે છે. મોટા ભાગનાં શહેરોમાં ભારતીય તબીબી સંઘની શાખાઓ છે (ઈન્ડિયન મેડિકલ એસોસિએશન) તેના સભ્યોએ અથવા તો દેહી તબીબી પદ્ધતિની સંસ્થાઓ છે અને એના સભ્યોએ, આવા સમયમાં પોતાની સેવાઓ ઉમેશાં રાજ્યખુદીથી આપી છે.

રોગચાળો ફાટી નીકળે ત્યારે, જે જરૂર લાગે તો અને જ્યાં જરૂર લાગે ત્યાં, કામચલાઉ કેમ્પ હોસ્પિટલ ઊભી કરવાની સગવડો રાજ્યની સરકાર હંમિશા નેપાર સમ્પે છે. આ હોસ્પિટલમાં જરૂર પડે લગભગ ૨૦૦ બિઝાનાની સગવડ કરી શકાય છે, તેઓ પાસે તથામ જરૂરી દવા, ઔષધો, દર્દીની તપાસ માટેનાં સાધનો, જીસકિયાનાં સાધનો વગેરેની સગવડ સાથેની હારની-ફરતી હોસ્પિટલ છે અને આ હોસ્પિટલની લખી સામગ્રી પહોંચાડવા માટેનાં વાહનો પણ છે. આખા ગુજરાત રાજ્યમાં, નાની નાની ખાનગી હોસ્પિટલો અને દવાખાનાંઓ આવેલાં છે. આધુનિક પદ્ધતિની તબીબી પદ્ધતિ અને આયુર્વેદિક તબીબી પદ્ધતિથી ચાલતાં આ દવાખાનાંઓ અને હોસ્પિટલો ઘણી વખત જાહેર સમાવતથી ચાલે છે. કુલ વસ્તીના પ્રમાણમાં દાખરોની સંખ્યા ભેડે ઘણી ઓછી છે અને નર્સોની બાબતમાં પણ એવી જ પરિસ્થિતિ છે. દરેક ઠેકાણે નર્સિંગની સગવડો ઓછી છે. મોટાં શહેરોમાં નર્સો પૂરતી સંખ્યામાં નથી અને ગામડાંઓમાં તો એ ભાગે જ મેલા મળે છે. કોલેસિફાઈડ નર્સોની તાલીમ પણ બહુ ઊંચા ધોરણની નથી. કંપાઉન્ડરી બાગનામાં પણ આ જ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. મોટી ઉંમરે પહોંચેલ કેટલીક નર્સો અને ઘણા કંપાઉન્ડરીઓ ખાનગી પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી છે અને તેઓ પોતાની જાતને દાખરો તરીકે ઓળખાવે છે અને નિર્દોષ આખરૂ પ્રામ-પ્રજ એમને દાખરો માને છે.

માનસિક રોગોના ઉપચાર માટેની હોસ્પિટલો કે નર્સિંગ હોમ્સની તંગી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને આ સ્થિતિ સુધારવા માટે અત્યંત અસરકારક પગલાં લેવાનું આવશ્યક છે. માનસિક રોગોના ઉપચાર માટે અમદાવાદ છેલ્લાં કેટલાંય વરસોથી, હોસ્પિટલ ધરાવે છે. પરંતુ આ હોસ્પિટલમાં માનસિક રોગની ચિકિત્સા કરવાની તાલીમ લીધેલા તબીબી સ્નાતકની હજી થોડી જ વર્ષ પહેલાં જ નિમણૂક થઈ છે. વડોદરામાં ગાંધીની હોસ્પિટલ છે. આ સિવાય આવી બીજી પાલુ બે સંસ્થાઓ ગુજરાત રાજ્યમાં છે.

માનસિક રોગ કરતાંય વધુ અવગણના લાંબા વખતથી ઘર કરી ગયેલા અસાધ્ય રોગોના પ્રશ્નની કરવામાં આવે છે. અર્પણ અને દુર્બળ માણસોને રાખે એવી અતિ જૂજ સંસ્થાઓ છે. બીજા દર્દીઓથી ભરેલી હોસ્પિટલો આવા દર્દીઓને લઈ શકતી નથી અને આવા દર્દીઓના કુટુંબીજનો તેમ જ મિત્રો, ઘણી વાર આવા રોગીઓની સારવાર માટેનો આર્થિક ભાર સહન કરી શકે તેવાં નથી હોતાં તેમ જ લાંબા સમય સુધી પોતાનું કામકાજ છોડીને તેમની દેખભાળ રાખી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોતાં નથી. આથી એવા લોકોની જવાબદારી સમાજને ધરે છે અને લોકો લેઈએ અને સમાજે અભ્ય, આશરો અને વજ્ર જેવી તેમની મૂળભૂત જરૂરિયાતો પૂરી પાડે, તેમને નિભાવવા ભેઈએ. આવા પ્રકારના રોગીઓ જીવન જીવતા હોતા નથી, માત્ર જીવન ક્ષમતા હોય છે; તેમની મૂળભૂત જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની જવાબદારી સરકારે પોતાને માથે લઈ લેવી ભેઈએ.

સરકારી અને અર્ધ-સરકારી તેમ જ સુધારાઈની સંસ્થાઓ આજે આરોગ્યની સગવડો પૂરી પાડે છે. તે ઉપરાંત, એવોપથી, આયુર્વેદની કે બીજી તબીબી પદ્ધતિ અનુસરનારા જનરલ પ્રેક્ટિશનરો પોતાનાં ખાનગી દવાખાનાંઓ, હોસ્પિટલો, પ્રસૂતિગૃહો, તથા એમ્સ રે સાધનો અને બીજાં તબીબી સાધનોની મદદથી લોકોને સગવડ આપે છે. શહેરોની ઘણી મોટા ભાગની વસ્તી ખાનગી પ્રેક્ટિશનરો પાસેથી દાખરી સહાય લે છે. સરકાર અને જાહેર સંસ્થાઓ ઘણી રીતે સમાવત અથવા સહાયરતની દૃષ્ટિએ દર્દીઓને સગવડ આપે છે; એ ધોરણે ચાલતી હોસ્પિટલોમાં નર્સો આપીને સારવાર મેળવવા ઈચ્છતા દર્દીઓ માટે ઘણાં ઓછાં બિઝાનાં હોય છે. જ્યારે ખાનગી પ્રેક્ટિશનરો પૈસા લીધા વિના રોગીઓની બહુ સારવાર કરી શકે તેમ નથી પરિણામે દર્દીઓના આ બંને વર્ગો માટે જવાબદારી અને પ્રવૃત્તિના ભેગમાં અનાંત અનિચ્છનીય અંતર ઊભું થયું છે. ખાનગી પ્રેક્ટિશનરો દરદી, જ્યારે કોઈ જાહેર હોસ્પિટલમાં દાખલ થાય ત્યારે તે પોતાના દરદીની સાથેનો તથામ સંપર્ક ગુમાવે છે, અને હોસ્પિટલમાંથી દરદી નીકળી ગયા પછી એના કુટુંબના દાખર પાસે જાય, એટલે તરત જ આ દર્દીના આરોગ્યની તથામ જવાબદારીઓ ઊભી દે છે. ઘણી જાહેર હોસ્પિટલોના નિયમો એ રીતના લગણાં અલગેલા છે કે જે નિયમોથી અસહકારની આ નીતિને ઉત્તેજન મળે છે અને ફી આપવાવાળા અને ફી ન આપી શકે તેવા એટલે કે પૈસાદાર અને ગરીબ દરદીઓ વચ્ચેનું અંતર વધારે છે.

તેમ ૯૪ હોસ્પિટલ સ્ટાફ અને ખાનગી પ્રોફેશનલો વચ્ચેનું અંતર પણ વધારે છે. ઉપરના ડોઈ પણ વર્ગના દર્દીઓની સારવાર હોસ્પિટલોની અને પ્રોફેશનલોની પોતાની એક ખર્ચે સંબંધિત સ્થાપનાઓ છે અને હોસ્પિટલો અને પ્રોફેશનલો બંને વર્ગના દર્દીઓ સાથે એક્સરખું લાગેવળે છે એવી ભાવના સચાળ, આપણી સંસ્થાઓ અને તબીબી પંથમાં ધોરા અનુભવતા નથી. આ જાતની પરિસ્થિતિ સંલગ્નદર્થી દૂર કરી શકાય તેમ છે; તેમ છતાં એને એમ ને એમ ચાલવા દેવામાં આવે છે. છતાં આપણે આપણી જાતને સંસ્કૃત પ્રશ્ન કહીએ છીએ.

સમગ્ર ભારતની જેમ, ગુજરાતમાં પણ સંશોધનકારી ઘણું મંદ છે. સંશોધનકારી કહી શકે એવા માસુસોની તબીબ કે કે પછી સંશોધનકારીની સંગવશે ઓછી છે એ જાણવું કઠિન છે. સંશોધનમાં આ બંને પાસાંઓની વિચાર, એને માટેની નાણાકીય જોગવાઈઓ ઉપર અવલમ્બે છે.

રોગને અંકુશમાં લેવાનાં પગલાં

૧. મલેરિયા : મલેરિયાનો રોગ મોટા પાયા પર જનતાનિ કતો રહ્યો છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં ચાલીસ લાખ લોકોને મલેરિયાના રોગને લીધે સહન કરવું પડે છે એવી અંદાજ છે. સરકારે (અ) મલેરિયાને અંકુશમાં લેવા માટે અને (બ) આ રોગની સર્વે કરવા માટેનું નંત ઊંજી ક્યું છે.

(અ) અંકુશમાં લેવા માટેની પગલાંઓમાં, ૧૯૪૮થી અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાઓમાં અવારનવાર ડી. ડી. ટી.ની દવા છંટકામાં આવે છે. પંચમહાલ અને ડેંચના જિલ્લાઓમાં આવના વરસથી આ કામ શરૂ કરવામાં આવનાર છે. ૧૯૫૩થી મલેરિયાને અંકુશમાં લેવા માટેનો રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ શરૂ થયો તમામ રોગગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં આ દવા છંટકાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ પગલાંને લીધે આ રોગને અંકુશમાં લેવામાં સફળતા મળી છે. પણ આ રોગને જરૂરથી કાઢી નાખવામાં સફળતા હજી મળી નથી. ૧૯૫૮થી આ રોગને જરૂરથી કાઢી નાખવા માટેનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો છે. એની ડેલ મલેરિયાના રોગનો ભોગ લીધે કે ન લીધે પણ રાજ્યના દરેક ગામગ્રામમાં, અમુક અમુક સમયને અંતરે ડી. ડી. ટી. છંટકામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા માટે રાજ્યમાં લીસ ટુકડીઓ ફરે છે. અલ્પી પ્રત્યેક ટુકડીમાં એક નેતા, એક મદદનીશ અને ચાર ઈન્સ્પેક્ટરો છે તથા ડ્રાઈવરો, સ્વીનરો, ટેંકોદિયોનો અને કારકરુનો પણ છે. જેઠીના વાહનો આપવામાં આવેલાં છે. તદ્દર્પિત અમુક મોસમમાં વધુ પ્રમાણમાં જનારે ડી. ડી. ટી. છંટકાની જરૂર લાગે છે ત્યારે કમચલાઉ ઘણા માસુસોને આ કામ માટે રોકવામાં આવે છે.

સ્ટાફ, સાધન-સંરંજન અને જનુનાશક દવાઓ પાછળ દર વરસે લગભગ ત્રણ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે.

(બ) મલેરિયા રોગને જરૂરથી કાઢી નાખવાના કાર્યક્રમનો બીજો તબક્કો-સર્વના કામનો તબક્કો-અત્યારે ચાલે છે. આ કામમાં ૪૭૫

ઈન્સ્પેક્ટરો અને ૧૯૦૦ માસુસોને રોકવામાં આવ્યા છે. ૧૦,૦૦૦ની વસ્તી માટે એક ઈન્સ્પેક્ટર અને ચાર માસુસોને મૂકવામાં આવ્યા છે. એમનું કામ એમના વિસ્તારોમાં ફરવાનું અને મલેરિયાનો રોગ કોને થયો છે તે શોધી કાઢવાનું, અને રોગીને મલેરિયાની સારવાર આપવાનું તેમ જ આ રોગીઓના લોહીની તપાસ કરવાની ગોદવરૂ કરવાનું છે.

આ બધા પ્રયાસો જે સફળ થશે તો તીવ્ર પંચવર્ષીય રોગનાને અંતે મલેરિયાના રોગનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ ગયો હશે એવી ગણતરી છે.

લાથીપગનો રોગ

ગુજરાત અને ધોરાપટ્ટના કાંઠા વિસ્તારોમાં મોટે ભાગે આ રોગ ફેલાયેલો છે. અતિથય ભેજ સાથે જ્યાં અતિથય ગરમી છે, એ વિસ્તારોમાં મોટે ભાગે આ રોગ જોવા મળે છે.

ખાસ કરીને સુરત, વલસાડ, પોરબંદર, મંગરોળ અને વેરાવળમાં લાથીપગ રોગનું પ્રમાણ પુષ્કળ જોવા મળે છે. ૧૯૫૧માં એ વખતના મુંબઈ રાજ્યમાં જે સર્વે કરવામાં આવી હતી એમાં જણ્યું છે કે ૪૦ લાખ માસુસોને આ રોગ લેયેલો હતો. સુરતમાં ૧૯૫૧માં ૧૨ ટકા વસ્તીને આ રોગ હતો. સુરતમાં જમીનમાં ગરો નથી એ નોંધવા જેથી વાત છે. આ રોગને અંકુશમાં લેવા માટે નીચે પ્રમાણેનાં પગલાં લેવામાં આવ્યાં હતાં :

૧. ગ્રામવિસ્તારોમાં રીડ્ડીન ત્રણ વખત અને ઘરમાં એ જ પદાર્થ એક વખત છંટકામાં આવ્યો હતો.

૨. શહેરી વિસ્તારોમાં લાચીનો નાશ કરવા જોરદાર પગલાં લેવામાં આવ્યાં હતાં.

૩. મોટા પાયા પર લોકોને બાઈએશિવ-એમિગ્રાઈન નામની દવા આપવામાં આવી હતી.

આ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા માટે સુરતમાં દોઢ ટુકડી અને સોરાપટ્ટમાં બે ટુકડીઓ રોકવામાં આવી છે. આ ટુકડીઓ વધારવાનો પ્રશ્ન અત્યારે વિચારણા હેઠળ છે. આ દરેક ટુકડીમાં એક હાઈલેરિયા ઓફિસર, એક સંશોધન અધિકારી, જનુવિદ્યાના એક નિષ્ણત અને બે ઈન્સ્પેક્ટરો છે. આ તમામ પ્રયાસોને લીધે, બાળકોને થતા લાથીપગના રોગના પ્રમાણમાં મહત્વનો ઘટ્ટો શાંત થવા પડ્યો છે. આ રોગ પ્રસારનાર જનુના રોગો-પાદક ગુણો જોતાં, પુખ્ત ઉંમરના માસુસોમાં આપણા પ્રજાનીની કેટલી અસર થઈ છે એ નક્કી કરવાનું મુશ્કેલ છે.

લાક મચ્છર, જનુનાશક દવાનો પ્રતિકાર કરવાની ક્ષમિ ઊભી કરી શકે તેમ છે અને એવી મલેરિયાના રોગ કરતાં લાથીપગના રોગને અંકુશમાં લેવાનો અને એને નિર્મૂળ કરવાનો પ્રશ્ન, એ વધુ કઠિન પ્રશ્ન છે.

સપ્તરોજ

આ પૃથ્વી પર દરેક દેશોએ પ્રાચીન કાળથી આ રોગ ફેલાયેલો છે. કેટલાક દેશોમાં સપ્તરોજનું પ્રમાણ ઘણું છે અને આ રોગને લીધે

મરણ પામતા માણસોની સંખ્યા પણ ઘણી છે; ભારત આવા દેશોમાંનો એક છે. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ પછી અને આપણને આઝાદી મળી લગભગ એ ૪ અરસામાં સ્વરોજના ઉપચાર માટે અમુક ખાસ જાતની એન્ટીબાયોટિક દવાઓ નીકળી. એને લીધે સ્વ-રોગી દરદીઓનું આયુષ્ય લંબાયું છે. પરંતુ ભરીશીને લીધે સ્વાસ્થ્યની પૂરી સગવડો હોતી નથી એટલે હજી પણ સ્વ-રોગનું પ્રમાણ વધુ જિવા મળે છે. ભારતમાં માથાદીક આવક ઓછી છે. એથી સ્વરોજ થતો અટકાવવાનો પ્રયત્ન લાગ પડવાનું કામ કઠિન છે. પરંતુ આ રોગ થતો અટકાવવા માટેની એક રસી, આપણને આપણું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટેની એક રસતો પૂરો પાડે છે. આ રસી છે બી. સી. જી.ની રસી. એનાથી ઘણા વખત સુધી આ રોગ સામે રક્ષણ મળે છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે.

બી. સી. જી.ની ટુકડી કોને સ્વરોજ થવાની શક્યતા છે એ તપાસ કરીને થોડી કાંઠે છે અને એવા લોકોને બી. સી. જી.ની રસી મુકાવવાની સલાહ આપે છે અને જ્યો એ મુકાવવા સંમત થાય એમને એ આપવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં નવ ટુકડીઓ કામ કરે છે. એમાંથી ત્રણ સૌરાષ્ટ્રમાં, એક કચ્છમાં અને બાકીની પાંચ ગુજરાત રાજ્યના બાકીના ભાગમાં કામ કરે છે. બી. સી. જી. માટે અવગત વસ્તે રાજ્યમાં વિભાગવાર, હરતાં હરતાં વાહનોમાં, એક નવો વિભાગ શરૂ કરવાનો વિચાર રાખવામાં આવે છે. એમાં મોટા પાયા પર એક્સર્સ કરી શકાય એ માટે મીનીબેચર એક્સર્સ અને થરેલેઈ સારવાર આપી શકાય એવી સગવડ હશે. આ અતિ-કઠિન પ્રયત્નના નિકાલ માટે આ એક બચાવનું પગલું ગણાયે. એની મદદથી બી. સી. જી.ની રસી કોને મુશ્કેલી એ પ્રયત્નનો નિવેદો લાવવામાં મદદ કરશે.

રક્ષિત

રક્ષિતના રોગ તરફ સમાજમાં એક જાતની સૂચની જે બાવના પ્રવર્તે છે એથી આ રોગની ચોક્કસાઈપૂર્વક તપાસ કરવાનું મુશ્કેલ છે. આમ છતાં એવો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે કે ગુજરાત રાજ્યમાં દર એક હજારની વસ્તીએ એક જાણ રક્ષિતના રોગથી પીડાય છે.

રક્ષિતના રોગીઓ માટેનાં કેટલાંક કેન્દ્રો છે. એમાં આ રોગીઓને આડે-હોર સારવાર આપવામાં આવે છે. વળી આ જાતના રોગીઓ અપંગ અને કુર્મજ હોય છે તેથી અમુક અંગે, તેમ જ આ રોગીઓએ સમાજમાં ઘૂટણી લાવું-ફાવું ન જોઈએ અને રોગનો ફેલાવો કરવો ન જોઈએ તેથી પણ અમુક અંગે આ કેન્દ્રોમાં મોટા ભાગના રક્ષિતના રોગીઓને દાખલ કરી એમની સારવાર કરવામાં આવે છે.

આમાં કુલ પાંચ કેન્દ્રો છે, જેમાંથી ત્રણ સરકાર ચલાવે છે, એકોને નસાર મદદ કરે છે અને એક ખિન-સરકારી કેન્દ્ર છે. આ પાંચેય સંસ્થાઓમાં મધુ મરીને લગભગ ૬૫૦ દરદીઓની જગ્યા છે. રક્ષિતના રોગીઓ માટેની ત્રણ સરકારી ઈન્સિનાઓમાં એક અમદાવાદમાં અને એક વડોદરામાં છે. આ બન્ને જગ્યાએ રક્ષિતની સારવાર

માટેની અદ્યતન લોસ્ટપટલ બંધિવાનો વિચાર રાખવામાં આવે છે અને થોડા વખતમાં જ એ તૈયાર થઈ જશે. તદ્દઉપરાંત વવસાડ અને પોર-બંદર ખાતે, રક્ષિતના રોગીઓની સારવાર માટે બે પૂરક કેન્દ્રો પણ છે. ભુજ, કાલ્યામાં રાજ્યપીળા ખાતે એક નવું કેન્દ્ર ખોલવામાં આવે એવો સંભવ છે. આ કેન્દ્રોનું કાર્ય લોકોને સ્વાસ્થ્યના નિયમોનું જ્ઞાન આપીને લાગતાવળગતા વિસ્તારમાં આ રોગના ફેલાવાને અંકુશમાં લેવાનું અને જ્યો આ રોગથી પીડિતા હોય તેમને છેલ્લામાં છેલ્લી ક્ષણની સારવાર આપવાનું છે.

કેટલીક લોસ્ટપટલો, દવાખાનાંઓ અને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં પણ રક્ષિતના વિભાગો છે. આ વિભાગોમાં રક્ષિતના રોગની તપાસ અને એની ચિકિત્સાની તાલીમ લીધેલ માણસોને રોકવામાં આવેલા હોય છે. આવા સાત વિભાગો તો સ્થાપવામાં આવેલા જ છે અને બીજા સાત વિભાગો સ્થાપવાની હમણાં જ સરકારે મંજૂરી આપી છે.

માનુજનને લગતી અને બાજ્યઆરોગ્યની સેવાઓ

ગામડાંઓની આરોગ્ય સેવાઓમાં એ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. અને ગુજરાત રાજ્યમાં, સરકાર એ સેવાઓ પૂરી પાડે છે. જ્યારે શહેરી વિસ્તારોમાં સુધરાઈઓ, સેવાભાવી સંસ્થાઓ અને સરકાર લોકોને આ પ્રકારની સેવા પૂરી પાડે છે.

૧. આ રાજ્યમાં 'સામુહિક વિકાસ કાર્યક્રમ'ના એક ભાગ રૂપે ૮૮ પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો ખોલવામાં આવ્યાં છે. આ દરેક કેન્દ્ર ૬૬ હજારની વસ્તીને સેવા આપે છે; અને એ રીતે આ દરેક કેન્દ્ર ભારત સરકારની ચોળનાંને અનુકૂળ છે. આ પ્રત્યેક કેન્દ્ર સાથે ત્રણ પેટા કેન્દ્રો સંકળાયેલાં છે. આ કેન્દ્રમાં એક દાકર, એક કંપાઉન્ડર, એક સેનિટેશિયન, એક હોલ્ડર વિજિટર, ૪ દાખલો, ૩ નોકરી, એક આવા અને એક જીવવાલો હોય છે. ચાર દાખલોમાંથી, ત્રણ દરેક એક એક પેટા કેન્દ્ર માટે અને એક મુખ્ય કેન્દ્ર માટે હોય છે. મુખ્ય કેન્દ્રમાં કચો ૧૨ મિજાનની સગવડ હોય છે; જેમાંથી ૪થી ૮ મિજાન પ્રસૂતિના કેસો અને બાકીના મિજાન સામાન્ય કેસો માટેનાં હોય છે. આ કેન્દ્રો, તબીબી શબ્દ, પ્રસૂતિને લગતી અને બાલ્યઆરોગ્યને લગતી સલાહ, સ્વચ્છતાનાં સૂચનો, આરોગ્યવિષયક કૅમ્પેઈન, ચેપી રોગને અંકુશમાં લેવા માટેની અને શાળાઓમાં જતાં બાળકોના આરોગ્યની વજેરે સેવા આપે છે. આ આરોગ્ય યુનિસેક્સ તરફથી દવાઓ, સાધન-સરકાર અને ખોરાક વજેરેની મદદ મળે છે. વાતાવરણ પણ અપવામાં આવે છે. યુનિસેક્સ સ્ટાફ, માધાન, સ્વચ્છતાની ચોક્કસ અને પાણીના પુરવઠાની, પોતાનાં લોકોને અનુકૂળ સગવડ પરાવર્તી કેન્દ્રોને જ મદદ પૂરી પાડે છે. યુનિસેક્સ આ માટે અન્યાર સુધીમાં ૪૫ એકમોને માન્ય રાખ્યાં છે.

૨. રાજ્યમાં ઉપરનાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો ઉપરાંત, માનુજન અને બાજ્ય આરોગ્યની સેવા માટેનાં ૧૮ કેન્દ્રો છે. આ કેન્દ્રો, ગર્ભ રોગ નિયંત્રણ માટેની બાજ્ય જગ્યા ત્યાં સુધીમાં જરૂર પડે તેવી મદદ કરે છે અને નાનાં બાળકો તથા બાજ્યો નિજાતમાં જગ્યા જેવી ઉપચાર

થાપ નાં સુધી એમની કાળજી લે છે. જે વિસ્તારોને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો આવરી લેતાં નથી એ વિસ્તારોને આ કેન્દ્રો આવરી લે છે. માનુષ્ય અને બાળઆરોગ્ય કેન્દ્રમાં એક હેલ્થ વિજિટર, એક નર્સ-દાયણ અને એક દાયણ હોય છે.

૩. પ્રાથમિક આરોગ્ય એકમો: મુંબઈ રાજ્યની સરકારે ૧૯૫૮માં આવાં ઘણાં એકમો શરૂ કર્યાં છે. હવે આ એકમોને ભારત સરકારનાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો નેવાં સ્વરૂપનાં કેન્દ્રો બનાવવામાં આવી રહ્યાં છે. રાજ્યમાં આવાં ૫૪ એકમો કામ કરી રહ્યાં છે.

૪. ગુજરાત રાજ્યની દોઢ કરોડની ગ્રામ-પ્રજામાંથી, ૬૫ લાખની પ્રજાને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો અને પ્રાથમિક આરોગ્ય એકમોનો લાભ મળે છે. ૧૯૬૧ના અંત સુધીમાં ૫૮ ટકા જેટલી ગ્રામ-પ્રજાને એ સેવા માટે આવરી લેવામાં આવશે એવી ધારણા છે.

૫. અમદાવાદ, વડોદરા, હિમતનગર, વૌસનગર, ભાવનગર, ભાવનગર, રાજકોટ, જૂનાગઢ, પોરબંદર અને ભુજનાં નર્સી અને દાયણોને તાલીમ આપવા માટેનાં કેન્દ્રો ખોલવામાં આવ્યાં છે.

૬. હેલ્થ વિજિટરોને તાલીમ આપવા માટેની શાળા એક કુદરતી શાળામાં જ છે. એમાં અઢી વર્ષનો અભ્યાસક્રમ છે. ૩૬ ઉમેદવારો એમાં તાલીમ લઈ રહ્યા છે.

૭. સ્વચ્છતાને લગતી તાલીમવર્ગ અમદાવાદમાં ચાલે છે. એમાં ૮૫ વિદ્યાર્થીઓને છ મહિનાની તાલીમ આપવાની વ્યવસ્થા છે.

તમીષી રાજ્યનાં પગલાંની સાથે, ફાર્માસ્યુટિકલ કંપનીઓના વિકાસનો પ્રશ્ન ઝાઝ યીતે સંકળાયેલો છે. સાદાં રસાયણો સિવાય, એલોપથીની મોટા ભાગની દવાઓ, પ્રયોગશાળાનાં સાધનો, ઘસકિયાનાં ઓજારો, એક્સર-રે નાં સાધનો વગેરે બધું લગભગ આપાત થાય છે. સ્વનંત્રતા મળવા પછી આપણે ત્યાં દવા બનાવનાં કારખાનાંઓનો વિકાસ સંધાયો છે અને અત્યાર સુધી અણપૂર્ણ કારખાનાંઓ માત્ર દવાઓ, બાટલીઓમાં ભરવાનું તેમ જ એનું બીજું કામ કરતાં હતાં પણ હવે ભારતમાં પેનિસિલિન અને સ્ટ્રેપ્ટોમાઈસિન બનાવવાનાં કારખાનાં નંખાયાં છે અને ગુજરાતમાં જ કેટલીક કંપનીઓએ બનાવેલ આ એન્ટીબાયોટિક્સ થોડાં વખતમાં જ બજારમાં લેવાવા માટે આવશે. મીઠી પેશાબના રોગ માટે અસહ્યક દવા ઇન્સ્યુલિન છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષથી ચાલુ છે; હવે આ દવા પણ આપણે ત્યાં બને છે. વડોદરામાં છેલ્લી અઢી સદી કરતાં વધુ સમયથી કામ કરતી એક ફાર્માસ્યુટિકલ કંપનીએ આ દવા બજારમાં મૂકી છે. હમણાં પર્દેશની જાણીતી કંપનીઓના સહકારમાં રહીને, દવાઓ બનાવવા માટેની કેટલીક કંપનીઓ શરૂ કરવામાં આવી છે, આ કંપનીઓનું ભાવિ ઘણું ઉજ્જવળ લાગે છે.

આયુર્વેદના સેત્રમાં દરેક વૈદ દવા બનાવવા માટે પોતાની ફાર્મસી રાખે છે. આયુર્વેદિક પદાર્થો ક્રમ કરનાર વૈદો, પોતે જોતે દવાઓ બનાવવાનું કામ કરે છે. રોગનું નિદાન કરે છે અને દર્દીઓને દવા તૈયાર કરીને આપે છે. મતલબ કે આ બધું કામ તેઓ જોતે જ કરે છે. દવાઓને લગતી કાયદો ૧૯૪૮માં કરવામાં આવ્યો; પરંતુ એનો અમલ

૧૯૪૭ થી શરૂ કરવામાં આવ્યો અને એના અમલનું સેત્ર પણ એ વખતના મુંબઈ રાજ્યના જિલ્લાનાં મથકોનાં શહેરો પૂરું મર્યાદિત રહ્યું હતું. આશર્યની વાત તો એ છે કે આ કાયદો, આયુર્વેદિક અને મુનાની દવાઓને લાગુ પડતો નહોતો અને હોમિયોપથીની દવાઓને, એના નિયમો હેઠળ લાકડા રાખવામાં આવી હતી. હવે એના અમલનું સેત્ર વિસ્તારીને ઘણાં જિલ્લાઓને એ લાગુ પાડવામાં આવે છે.

દવાઓને લગતા કાયદા હેઠળ, દવાઓના અંકુશનો કારોબાર, મુખ્ય બે વિભાગો માફક ચાલે છે.

૧. લાઈસન્સ અને ૨. દવાઓને ટેસ્ટ કરવાનો વિભાગ. દવાઓ અંગેના અંકુશ માટેના નિયામક એના વડા છે. મદદનીશ નિયામકની હેઠળ કામ કરતો લાઈસન્સ વિભાગ દવા બનાવનારાઓને અને દુકાન-દારોને તેઓ જે આ કાયદા હેઠળના નિયમોનું પાલન કરે તો પરવાના-ઓ કાઢી આપે છે અને તેમને જે નિયમો હેઠળ પરવાનાઓ કાઢી આપવામાં આવ્યા હોય તે નિયમોનું કારખાનાના માલિકો અને દુકાન-દારો પાલન કરવાનું ચાલુ રાખે છે કે નહિ તેની નિયમિત તપાસ કરે છે. તેઓ જુએ છે કે કારખાનાદારો, અમુક સાધનસરંજામ રાખે છે કે નહિ, લાખકાત ધરાવતા માસુસોને રોકે છે કે નહિ અને અમુક સ્વીકાર્ય પોસ્ટનો માલ બનાવે છે કે નહિ. વળી દુકાનદારો એમની દુકાનમાં માલ યોગ્ય રીતે રાખે છે કે નહિ, દવાઓ સીધા ફરેલી સ્થિતિમાં જ વેચે છે કે નહિ અને જૂની લઈ ગયેલી દવાઓ તો વેચતા નથી ને, વગેરેનું પણ ધ્યાન રાખે છે. લાઈસન્સ વિભાગે એ પણ જોવાનું છે કે જે જાહેર-ખપરો આપવામાં આવે તે સાચી અને ખરી હોય, ગેરસરે દોરવાયે ન હોય તેમ જ માલની હુદિએ તેમ જ નીતિ તેમ જેખાવની હુદિએ વાંધાગ્રસ્ત ન હોય. આ વિભાગે, ચાંપતી નબર રાખવા માટેની કચેરી અને જરૂર પડે કાયદેસરનાં પગલાં લેવા સાડુ કાયદાવિષયક કચેરી પણ રાખવી પડે છે.

ટેસ્ટ કરવાનો વિભાગ: મુંબઈ રાજ્યના ભાગલા થયા ત્યાં સુધી આ વિભાગ, મુંબઈની લાફ્ટીન સંસ્થામાંના ફાર્માકોલોજિકલ ડિપાર્ટમેન્ટ, વડોદરામાંની દવાઓ માટેની પ્રયોગશાળા અને જૂનાગઢ ખાતેની જાહેર-આરોગ્યની કચેરી તથા રેખ્યુટી કેમિકલ એન્ડેલાઈઝની લેબોરેટરીનો બનેલો હતો. આમાં મુંબઈ ખાતેની લાફ્ટીન સંસ્થામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધનો છે અને નવા ગુજરાત રાજ્યની રચના કરવામાં આવ્યા પછી, વડોદરા અને જૂનાગઢ ખાતે જે ટેસ્ટ લઈ શકતા નથી એ ટેસ્ટ લાફ્ટીન સંસ્થાને સોંપવામાં આવે છે. જોકે વડોદરા ખાતેની પ્રયોગશાળાને વિકસાવવાનો વિચાર રાખવામાં આવે છે અને આ પ્રયોગશાળા માટેના નવા મકાનનું બાંધકામ શરૂ પણ થઈ ગયું છે. એની પાછળ વૌસ લાખ કરતાં વધુ રૂપિયાનો ખર્ચ થશે એવો અંદાજ છે. દવાઓના પૃથક્કાર અને સંશોધન માટેના તથામ વિભાગો માટે જરૂરી સાધન-સરંજામ મેલવ-વાની જોગવાઈ ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં કરવામાં આવી છે. આ યોજનાની રૂપરેખાને ચીતરનું રૂપ આપવા માટે તરતમાં જ મદદનીશ નિયામકની શ્રેણીના એક પ્રોજેક્ટ ઓફિસર નીમવામાં આવે એવો

સંભવ છે. આ પ્રયોગશાળામાં, ફાર્માસ્યુટિકલ કેમિસ્ટ્રી, ફાર્માકોલોજીસ્ટ્રી, બાયો-કેમિસ્ટ્રી, બેક્ટેરિયો અને સેરોલોજીસ્ટ્રી કામ કરશે.

અન્યારે ટેસ્ટિંગ લેબોરેટરીઓમાં પૃથક્કરણનું કામ કરતા છ સરકારી નિષ્ણાનો છે. તેઓ કશી ઢીલ વિના નમૂનાઓનું પૃથક્કરણ કરવાનું કામ કરે છે અને દવા ધોરણ પ્રમાણે બનાવવામાં આવી છે કે કેમ એનો અહેવાલ રજૂ કરે છે. વળી કાષ્ઠા હેઠળના નિષ્ણોનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે કેવા કેવા માર્ગો અપનાવવામાં આવે છે એ તરફ ધ્યાન દોરે છે અને આ માર્ગો બંધ કરવાના રસ્તાઓ સૂચવીને આ વિભાગને દવાઓના અંકુશને લગતા ધારાના અમલમાં મદદ કરે છે.

કુટુંબનિયોજન

ગુજરાતમાં ૧૯૫૭ની આખરમાં એ વખતની દ્વિભાષી મુખઈ-રાજ્યની સરકારે કુટુંબ નિયોજનના કાર્યક્રમનો આરંભ કર્યો હતો. તેઓએ ગ્રામ-કુટુંબનિયોજન કેન્દ્રો શરૂ કર્યા હતાં. અન્યારે આવાં

૫૩ કેન્દ્રો છે. વળી ગ્રામવિસ્તારોમાં બે તાલીમ કેન્દ્રો છે. તેમાંનું એક કેન્દ્ર બાવળા ખાતે છે અને બીજું પાદરા ખાતે છે. બે પ્રાદેશિક કુટુંબ નિયોજન તાલીમ કેન્દ્રો—એક અમદાવાદમાં અને બીજું રાજકોટમાં છે. ત્રણ કુટુંબનિયોજન ક્લીનિકો છે. આ ત્રણે સંજ્ઞામાંની ત્રણ મેડિકલ ડોલેજ—અમદાવાદ, વડોદરા અને જામનગર ખાતેની કોલેજમાં છે. આ બધા ક્લિનિક, રાજ્ય તરફથી ચલાવવામાં આવે છે અને એમાંનો સાધન-સરંજામ પણ રાજ્યે વસાવેલો છે. આ સિવાય ચાલુ વરસે બીજા ૩૧ ગ્રામ કુટુંબનિયોજન કેન્દ્રો અને સ્થાનિક સંસ્થાઓ તેમ જ સેવાભાવી સંસ્થાઓ મારફત ૨૬ ગ્રાન્ટ-ઇન-એઈડ કેન્દ્રો શરૂ કરવાનો વિચાર શાખવામાં આવે છે. આ કેન્દ્રોમાં સાધન-સરંજામ વગેરે વસ્તુઓ પાછળ એક વખત જે ખર્ચ કરવો પડે છે એ તમામે તમામ ખર્ચ મધ્યસ્થ સરકાર આપે છે અને વાર્ષિક જે ખર્ચ કરવો પડે છે, એ પાંચ વર્ષના ગણામાં ૮૦ ટકાથી ૨૦ ટકા જેટલો આપે છે.

૧. રાજ્યશાસન

સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી દેશના બંધારણનું માળખું તૈયાર કરવા માટે આપણે લોકપ્રતિનિધિ સભાની રચના કરી. આ લોકપ્રતિનિધિ સભાએ આપણા દેશના બંધારણના સિદ્ધાંત તરીકે લોકશાહી પ્રજાસત્તાકીય સ્વીકાર કર્યો. આ સિદ્ધાંતને પાયામાં રાખી, સમગ્ર દેશના તંત્રની સમવાયી ધોરણે રચના કરવામાં આવી. સમસ્ત દેશને સ્પર્શતા તથા સાર્વભૌમ સત્તાનો જેમાં વિનિમય કરવાનો હોય તેવા વિષયો મંધસ્થ તંત્રને સુપરત કરવામાં આવ્યા બધાં, સ્થાનિક અને પ્રાદેશિક મહત્વના વિષયો, સમવાયી અંગભૂત રાજ્યોને સુપરત કરવામાં આવ્યા. કેટલાક વિષયોની કાર્યપ્રદેશ મંધસ્થ તંત્ર અને સમવાયના અંગોને સમાન હોઈ, આ વિષયો અંગેના ધારાઓ, નિયમો અને તેના અમલની વ્યવસ્થા માટે, બંનેની સંમતિની જોગવાઈ કરવામાં આવી. વિષયો અને કાર્યોની આગળ વહેંચણી થતાં, જે કાર્ય શેષ વિષયમાં રહ્યાં અને, આ શેષ વિષયો મહત્વના હોઈ તેની સત્તા, મંધસ્થ તંત્રને સુપરત કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે ભારતના રાજ્યબંધારણનું માળખું તૈયાર કરવામાં આવ્યું.

દેશની એકતા અને વિકાસ

વિકાસ તરફ ઝડપથી પ્રગતિ કરતા, એક વિશાળ છતાં પહોળા અને અલ્પ સાધન ધરાવતા, સ્વતંત્ર દેશની સાંપભોમતા બરાબર જોવાઈ રહે, દેશની એકતા દૃઢીભૂત અને અને તેનો વિકાસ સમગ્ર રીતે થાય તેટલા માટે, કેન્દ્રને વ્યાપક સત્તાઓ આપવા છતાં, તેનાં અંગભૂત રાજ્યોને પણ, તેના કાર્યપ્રદેશ પૂરતી વ્યાપક આંતરિક વહીવટી સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી; જેથી રાજ્યો સ્વવિકાસ સાધી શકે, આપણા રાજ્યબંધારણનો પાયો લોકશાહી સિદ્ધાંત પર આધારિત હોવાને કારણે, સ્થાનિક અને પ્રાદેશિક રીતે, આવી વિશાળ સત્તાઓ અપાય તે સ્વાભાવિક છે. આમ છતાં, રાષ્ટ્રીય કટોકટીના પ્રસંગે તથા બંધારણના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને ખતરો પહોંચતો હોય ત્યારે, કેન્દ્ર સર્વ સત્તા પોતાને હસ્તક લઈ લે તેવી જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી છે.

ભાષાવાર પ્રાંતીની માગણી

બંધારણના અમલ દરમિયાન અનુભવાયેલી સ્થિતિઓને પણ વખતો-વખત દૂર કરી, બંધારણમાં જરૂરી સુધારા પણ કરવામાં આવ્યા છે. અને આમ સ્વતંત્ર ભારતનો રાજકારોભાર અને આર્થિક તેમ જ

સામાજિક વિકાસ, કેન્દ્ર અને રાજ્યોની સરકારો દ્વારા થવા લાગ્યો. રાજ્યને વિશેષ સત્તાઓ મળી હોવાના પરિણામે, લોકજાગૃતિને વેગ મળ્યો. કેટલાંક રાજ્યોમાં વધુપકડતી રીતે ત્વરિત બનેલા સમૂહોએ, સંમુદ્ધ બહુભાષી રાજ્યોમાંથી અલગ પડી તેમની ભાષાનાં જૂથ પૂરતી, બંધારણમાં સહીને, પ્રાંતીય સ્વતંત્રતાની માગણી કરી. તામીલ અને તેલુગુભાષી મદ્રાસ રાજ્યમાં તેલુગુભાષી આંધ્રપ્રદેશ આસ પોતાને માટે અલગ રાજ્યની માગણી કરી અને તેના ટેકામાં, આંદોલન માટે લડતો આપી. પરિણામે આંધ્ર વિસ્તારને મદ્રાસથી અલગ કરી નવા રાજ્યનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન વિશાળ મદ્રાસ રાજ્યમાં ભજેલા બીજા ભાષાકીય પ્રદેશો અંગે પણ પુનઃવ્યવસ્થા કરવાની જરૂર ઊભી થઈ. જ્યાં મુંબઈ રાજ્યના કાનડી બોલતા વિસ્તારો મેસૂર રાજ્યમાં જોડાયા અને બાકીના ગુજરાતી અને મરાઠી વિસ્તારોને દ્રાવિડી મુંબઈ રાજ્યમાં અગાઉના મધ્યપ્રદેશનાં મરાઠીભાષી વિદર્ભ વિસ્તાર અને હૈદરાબાદ રાજ્યના મરાઠાવાડ સહિત જોડવામાં આવ્યા. તેમ જ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ પ્રદેશોને, સંસદે વિશાળ રાષ્ટ્રીય હિતમાં લીધેલા નિર્ણયનો સ્વીકાર કરી મુંબઈમાં જોડવામાં આવ્યા, અને મુંબઈ રાજ્યની પુનર્રચના કરવામાં આવી. આ બધા સમય દરમિયાન, દેશની પ્રથમ ધંચવર્ણી ચોળના પૂરી થઈ. તેનાં સુંદર પરિણામો આવ્યાં અને નવા સ્થાપેલા રાજ્ય સમક્ષ બીજા ધંચવર્ણી ચોળનાને પાર પાડવાની જવાબદારી આવી.

ગુજરાતની ઉદાર દૃષ્ટિ

સ્વતંત્રતા મેળવ્યા બાદ, આ રીતે રાજ્યોની રચના અને પુનર્રચના થતી રહી. ગુજરાતને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, તેણે હમેશાં દેશનાં વિશાળ હિતને જાળવે સમક્ષ રાખ્યાં છે અને એક ચિન્તનમય સમૂહ તરીકે તેણે જોડેસના વરિષ્ઠ મંડળ તથા સંસદના નિર્ણયનો સ્વીકાર કર્યો છે અને તેનો પ્રામાણિકપણે અમલ પણ કર્યો છે. તેણે મુંબઈ અંગેના દ્રાવિડી નિર્ણયનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આમ છતાં ગુજરાત અને મદ્રા-રાષ્ટ્રમાં, ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં, દ્રાવિડી મુંબઈ રાજ્યને, ગુજરાતી અને મરાઠીભાષી વિસ્તારોમાં વહેંચી અલગ રાજ્યની રચના કરવાની પ્રચાર-ચુલ્લિસ અને લડતો થઈ. આમ છતાં, વહીવટી તંત્રને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તે થાળે પડી રહ્યું હતું.

જૂઠાં મુંબઈ રાજ્યના પ્રશ્નો

ભારતનાં રાજ્યોમાં મુંબઈ રાજ્યની સમક્ષ વહીવટની સમસ્યા સહેજ જુદા પ્રકારની હતી. મુંબઈ રાજ્યમાં, સૌરાષ્ટ્રનું 'બ' વર્ગનું

રાજ્ય ભણ્યું હતું. ઉપરાંત વડોદરા અને અન્ય રાજ્યો પણ ભણ્યાં હતાં. સૌરાષ્ટ્ર ખુદમાં અનેક નાનાંમોટાં રાજ્યો ભળેલાં હતાં. આ રાજ્યોમાં વિવિધ પ્રકારની સામાજિક પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. એનાં વહીવટી તંત્રો પણ જુદા જુદા પ્રકારનાં હતાં. સદ્ભાગ્યે સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યે તેનાં અનેક નાનાંમોટાં રાજ્યોને એકસૂત્રી વહીવટી તંત્રમાં સંકલ્પ્યાં હતાં અને જમીન, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વગેરે બાબતો એજિની, ત્યાંનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિને એકસૂત્રી બનાવવાની કિચા થર કરી હતી. અને આ રીતે સૌરાષ્ટ્રનું એકસૂત્રી વહીવટી તંત્ર રચવામાં આવી રહ્યું હતું. આ પ્રક્રિયા ચાલુ હતી ત્યારે ઈતર રાજ્યો સહિત સૌરાષ્ટ્ર મુંબઈમાં ભેસ્યું. એક રાજ્ય વિભાજન બને તેના પ્રશ્નો, અને અનેક રાજ્યના જુદા જુદા પ્રકારની વહીવટી રચનો, સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિઓવાળા પ્રદેશો છૂટા થયે, કોઈ વહીવટમાં આગળ વધેલી લોકશાહી પ્રજ્ઞાદીઓવાળા, આર્થિક-સામાજિક રીતે વિકસિત એવા ત્રીજા રાજ્યમાં ભેસ્યા, અને એથી જે પ્રશ્નો ઊભા થાય તે જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે.

વહીવટી એકસૂત્રતા

મુંબઈનું વિશાળ દ્વિભાષી રાજ્ય સ્થાનાં પ્રથમ કાર્ય વહીવટી એકસૂત્રતા આણવાનું હતું અને તેમાં ભળેલાં સૌરાષ્ટ્ર, દેશી રાજ્યો, ઉદદભાદ અને મધ્યભારતના પ્રદેશોને સુગઠિત કર્યે, તેના ધારાઓ, વહીવટી પ્રજ્ઞાવિકાઓ, નિષ્ક્રમો વગેરેનાં ચારાં તરવો જાળવી રાખી, નવા મુંબઈ રાજ્યના ધોરણે મૂકવાના હતા. માત્ર વહીવટી એકસૂત્રતાનો જ પ્રશ્ન આમાં ઉઠેલો ન હતો, જેકે આ પ્રશ્ન એટલો સરખ પણ નથી. પરંતુ આપણે કલ્યાણ રાજ્યનો આદર્શ સ્વીકાર્યો છે અને સમાજવાદી સમાજરચના તરીકે આપણે ગતિ કરી રહ્યા છીએ. આના પરિણામે વિકાસની જુદી જુદી કક્ષા ધરાવતા અનેક પ્રદેશોને ખૂબ જ કાર્યક્ષમ અને આર્થિક, સામાજિક વિકાસની ઉચ્ચતર કક્ષા ધરાવતા મુંબઈ રાજ્યમાં ભેળવવામાં આવ્યા હતા. તે સીનો સમતલ વિકાસો કરવાનો હતો અને તેને અનુકૂળ વહીવટી તંત્ર ગોઠવવાનું હતું. આની પ્રક્રિયા ખૂબ જ સંઘીન રીતે ચાલી રહી હતી અને તેના પરિણામ પણ જાણવા લાગ્યાં હતાં. આ પ્રક્રિયાને ચાલુ રહેવા દીધી હોત તો અને તેનાં સંપૂર્ણ પરિણામોનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હોત તો ભારતનાં અન્ય રાજ્યો માટે દ્વિભાષીનો પ્રયોગ કદાચ માર્ગદર્શક નીવડ્યો હોત. ગુજરાતને આ પ્રયોગમાં શ્રાવ્ય હતી. આમ છતાં મુંબઈના દ્વિભાષી રાજ્યનું વિભાજન કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. ગુજરાતને પોતાની મુશ્કેલીઓ હતી. તેની સમક્ષ તેના વિકાસની ગતિ ઝડપી બનાવવાનો પ્રશ્ન હતો, એટલું જ નહિ, એક કાર્યક્ષમ વહીવટી તંત્ર ઊભું કરીને તેના વિકાસનો કાર્યક્રમ ચાલુ રાખવા માટે, નાણાંની સગવડ ઊભી કરવાનો પણ પ્રશ્ન હતો. ગુજરાતના અંગતભૂત બનનાર સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ ત્યારે મુંબઈમાં ભેસ્યા ન હતાં ત્યારે તેમની આર્થિક જવાબદારીઓમાં કેન્દ્ર સરકાર મોટી ભદ્દકરૂ બનતી. આ ઉપરાંત તબ ગુજરાતને પણ પોતાની નાણાકીય સમસ્યા હતી. આમ છતાં ગુજરાતે ભારતની સાર્વભૌમ સંસદે સંધિવા નિર્ણયને માથે ચઢ્યો અને પોતાનાં

સાધનો અને વિભાજનના પરિણામે એને હસ્તક મુકાતે સાધનોના એકત્રિત ભંડોળથી, વહીવટી અને અન્ય સમસ્યાનો ઉકેલ વાવવાની નેચારી કરી.

ગુજરાતમાં જેકે સૌરાષ્ટ્ર અને વડોદરાના એકત્રિત વહીવટી તંત્રો ધરાવતાં એકમો સામેલ કરવામાં આવ્યાં છે. એમ છતાં સમગ્ર ગુજરાત માટે તેનું પોતાનું કચી સકાય તેવું આગવું વહીવટી માળખું ન હતું. એટલે ગુજરાત માટે તેના ચક્રાવર્તના ૪૮ જિલ્લામાં મહત્વનો પ્રશ્ન ઊભો થયો હતો.

રાજ્યચલીવટમાં દૃષ્ટિ પરિવર્તન

સને ૧૯૪૭માં ત્યારે ભારત સ્વતંત્ર થયું ત્યારે આપણને વહીવટી તંત્રનો ક્રિસ્ટિયન પદ્ધતિનો વારસો મળ્યો હતો. સૌથી ઉપર લોકસભા અને રાજ્યસભા, લોકપ્રિય પ્રધાનમંડળ અને કાયદો મુલવી સેવા હતી. નિયંત્રકોમાં કલેક્ટર હતા તથા જુદા જુદા કાર્ય કરતી વિવિધ ખાતાઓની બીજી કલેક્ટરીઓ હતી. નામુકા અને બામોમાં બીજા સરકારી નોકરી રહેતા, જેઓ કાયદાનો વહીવટ કરતા, ફરિયાદોનો નિકાલ કરતા તથા કરવેરા એકઠા કરતા. નિયંત્રક લોકલેવોર્ડ, શાંતર મુખરાઈઓ અને ગ્રામપંચાયતો પણ કેટલીક સત્તાઓ ભોગવતી અને ચોક્કસ કાર્યો કરતી. છેલ્લાં તેર વર્ષથી બહારના નજવા ફેરફાર સાથે આ જ વહીવટી તંત્ર ચાલી રહ્યું છે. પણ વાસ્તવમાં વહીવટી તંત્રના કાર્ય, વેગ અને હાઈમાં ઘણું મોટા ફેરફાર થયા છે. આપણા હલ્લ તરીકે કલ્યાણ રાજ્યનો આદર્શ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. સાથે સાથે, રાજ્ય તરફથી મોટા પાયા પરના વિકાસ કાર્યક્રમો હાથ ધરવામાં આવી રહ્યા છે. આથી આજે બધાં ખાતાઓના સરકારી કર્મચારીઓને કલ્યાણ અવધા વિકાસના પ્રકારની ઘણી દરજ્જે સોંપવામાં આવી છે. કાર્ય પણ વધુ વેગથી કરવામાં આવી રહ્યું છે. વહીવટી તંત્ર જલ્દિ લોકમત સાથે વધુ સંપર્કમાં અને તેની અસર તેના પર પહોંચે છે.

ગુજરાત રાજ્યનો વહીવટ

નવા ગુજરાત રાજ્યનું વહીવટી તંત્ર, મોટે ભાગે દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યના પ્રકારને જ અનુસરે છે. એક કોષ્ટ રાજ્ય વહીવટી તંત્ર હોવાની મુંબઈની લાંબા સમયથી પ્રતિષ્ઠા છે. આમ છતાં મુંબઈ રાજ્યના રાજ્યવહીવટમાં જે ખામીઓ જોવામાં આવી હતી તેને બંને તેટલી સુધારવાનો પ્રયત્ન નવીન રાજ્યવહીવટ ગોઠવતી વખતે કર્યો છે. મુંબઈ રાજ્યમાં જે કાર્યક્ષમતા હતી તે જ્યાંયે અને વધારે એવું માનવાને આપણી પાસે દરેક કારણ છે. પણ એ મોંઘાવું જોઈએ કે વિશાળ મુંબઈ રાજ્યના વહીવટી તંત્રમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી હતી, આમ ગુજરાતના નવા રાજ્યમાં નાણાકીય બાબ ઉપરાંત વહીવટી તંત્રની બાબ પણ હતી. ઉપરાંત બહારથી આવેલા કર્મચારીઓને અનેક હામસરોઓ વચ્ચે કામ કરવું પડે છે. આ હામસરોઓ દૂર થતાં થોડો વખત લાગશે, ગુજરાતી માણસોની તંબી પૂરવા માટે ઝડપી ભરતી કરવા તથા તત્કાલીન આપવા પ્રયાસો કરવા પડ્યા. એક રીતે જોતાં આ બાબ આશીર્વાદપૂર બની છે. આપણે આપણી

ખરેખરી જીવિયાતોનું નવેસરથી અવલોકન કરી શક્યા અને જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં ત્યાં કર્મચારીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો કર્યો. વહીવટી તંત્રમાં કંઈક સર એ તેની કાર્યક્ષમતા જેટલી જ મહત્વની છે એ હકીકત વિવાદાસ્પદ નથી.

આથી એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે કે વિશાળ મુંબઈ રાજ્ય-માં સંચિવાલયના અધિવાર ખાતાંઓ હતાં તેને બદલે નવા રાજ્યમાં આઠ ખાતાંઓ કર્યાં. વધુ કાર્યક્ષમતા રહે તે માટે ખાતાંઓની ગોઠવણ પણ અમુક અંશે જુદી કરી. ગ્રામવિકાસ સાથે સંકળાયેલા બધા વિષયો એક ખાતા હેઠળ રાખવામાં આવ્યા છે. જેની જે મોટી વિષય છે તે જોની સાથે વધુ સંકળાયેલો છે તેવા જંગલો અને જમીન વ્યવસ્થાના વિષયો સાથે રાખવામાં આવ્યા છે. કર્મચારીઓની બાજતમાં બિનજરૂરિયાતના કારણે સંયુક્ત સંચિવોની જગ્યાઓ લગભગ કાંઠી નાખવામાં આવી છે અને નાશ્વ સંચિવોની જગ્યાઓ પણ ઓછી કરવામાં આવી છે.

વિશાળ મુંબઈ રાજ્યમાં બહારનાં ખાતાંઓની સંખ્યા જે આશરે ૩૦ની હતી તે ઘટાડીને ૧૮ જેટલી કરવામાં આવી છે. મોટર ટ્રાન્સપોર્ટ, ખાણ, સમાજસ્થાણ અને આબકારી જેવાં કેટલાંક ખાતાંઓને જોડીને જૂથમાં રાખવામાં આવ્યાં છે. રાજ્યના નાના કદને ધ્યાનમાં રાખીને, પોલીસ, મહેસુલ, જાહેર અધિકાર, ખેતીવાડી, આરોગ્ય અને ઉદ્યોગ જેવાં અગત્યનાં ખાતાંઓ સિવાયની પ્રાદેશિક કચેરીઓ નાબૂદ કરવામાં આવી છે.

વિકાસ કાર્યોનો વેગ જળવાય છે જ હેનુથી રાજકોટ અને વડોદરા (અમદાવાદને બદલે)માં કમિશનરો ચાલુ રાખ્યા છે. કમિશનરો ચોજવાની બધી પ્રવૃત્તિઓનું સંકલન કરે છે. ઘણી મુશ્કેલીઓનો સ્થાન પર જ ઉકેલ લાવવા માટે તેમને પૂરતી સત્તાઓ આપવામાં આવી છે.

અમે ધાર્યું હતું તે કરતાં પણ બહુ ઓછા સમયમાં સૌની શુભ-નિષ્ઠા અને કાર્યક્ષમતાના પરિણામે વહીવટી તંત્રને અમે ઓઠલી શક્યા છીએ. તવા રાજ્યનું કાયમી પાટનગર બીજે લઈ જવાનું હોઈ, કામ-ચલાઈ પાટનગર અમદાવાદમાં વહીવટી કચેરીઓ, અધિકારીઓ અને અન્ય માણસોને રહેવાનાં નિવાસસ્થાનો એકજગ્યાએ અમે ઓઠલી શક્યા નહિ, પણ શક્ય હોય ત્યાં અમે આ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

વહીવટી ભાષા

વહીવટી તંત્ર ઓફિસ જગ્યાની સાથોસાથ જ અમે ગુજરાતની વહીવટની ભાષાનો પ્રશ્ન હણે ધર્ષો અને અગાઉના મુંબઈ રાજ્યે આ અંગે નીચેલી સમિતિની ભલામણોનો સ્વીકાર કરી, લોકો સાથેના સંબંધમાં એકદંદરે સર્વ પ્રકારના વહીવટ માટે ગુજરાતી ભાષાનો સ્વીકાર કર્યો છે. અત્યાર સુધીનો સઘનો વ્યવહાર અંગ્રેજી ભાષામાં ચાલતો આવ્યો છે. વહીવટી તંત્રમાં કામ કરતા અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ, અંગ્રેજી દ્વારા ચાલતા વહીવટથી દેવાયેલા છે, અને અવા લાંબા અનુભવને પરિણામે અંગ્રેજી દ્વારા ચાલતા વહીવટની એક પરિભાષા અને પ્રણાલી ચોક્કસપણે ઓકવાઈ ગઈ છે. આમાંથી નીજગણનું જેઈએ

અને ઈચ્છીએ તેટલું સરળ નથી. આમ છતાં આપણે જે લોકશાહી વહીવટનો આદર્શ સ્વીકાર્યો છે તેના હિતમાં લોકો જે ભાષાનું બોલતા હોય તે દ્વારા વહીવટ ચલાવવો જેઈએ. સરળ અને ઝડપી વહીવટ માટે ઉપયોગી એવાં ટાઈપગ્રાઉંટરો, તેને ચલાવી શકે તેવા ટાઈપસેટ અને ગુજરાતી શીટાઈપિંગ જાણનારાઓની પણ તંગી છે. વહીવટ માટે ગુજરાતી ભાષામાં પારિભાષિક શબ્દકોષ રચવાની જરૂર છે. આ માટે જરૂરી પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે. રાજ્યને અને જુદાં જુદાં ખાતાંઓને, તેના ગુજરાતી દ્વારા ચલાવ કામકાજમાં સહાયભૂત બનવા સરકારે ગુજરાતી ભાષાના સંચાલકની એક કચેરી ઊભી કરી છે.

આપણે ગુજરાતી ભાષા દ્વારા વહીવટ કરવા દેવાયેલા નથી તેમ છતાં આપણે પાસે વડોદરા, સોરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનાં અનેક અન્ય રાજ્યોના આપણી ભાષા દ્વારા ચાલેલ વહીવટનો અનુભવ પણ છે. આ રાજ્યોમાં વહીવટ ગુજરાતીમાં ચાલતો હતો, પરિણામે તેમણે જે કાંઈ વહીવટની પરિભાષા ઉપજાવી હોય તેનું સંકલન કરી, આધુનિક વહીવટ માટે, તેમાં જરૂરી જણાય તે ફેરફાર કરી, તેને અપનાવવાની ઓશિષ કરી રહ્યા છીએ.

હિંદ સરકાર અને બીજાં રાજ્યો

આપણા દેશનાં બીજાં રાજ્યો અને હિંદ સરકાર સાથેનો આપણા રાજ્યનો સંબંધ બંધાવવામાં કરેલી ભેગવાઈ અનુસાર ચાલે છે. ગુજરાતે હમણાં ઉદાર દૃષ્ટિથી જોયું છે અને તેથી ગુજરાતનાં હિતો માટે મક્કમ રીતે, પરંતુ સમગ્ર દેશની હિતો સાથે સુસંગત હોય એમ, કામ કરવાનો ઇરાદો છે.

ઉચ્ચતર ધોરણો

વહીવટી કાર્યક્ષમતા અને પ્રામાણિકતાનાં ધોરણો આપણે હાંસલ કરવાનાં છે. સરકારી કચેરીઓમાં કામના નિકાલ અંગે ઘણી વખત ફરિયાદો આવે છે. આમાંના મોટા ભાગના ડિસ્તાઓ અંગે મારે કહેવું જેઈએ કે, પ્રકરણને ઘણી વાર યોગ્ય રીતે રજૂ કરવામાં આવતું નથી જેથી તપાસનાર ખાતાને ફરી વાર તે પ્રકરણ મૂળ ખાતા ઉપર મોકલવું પડે છે. આને પરિણામે વિના કારણે શ્રેલ થાય છે. આથી સંબંધ ધરાવતા અરજદારો હતાશ થાય છે. તેથી આવેલી દરખાસ્તો ઉપર બરાબર ધ્યાન આપી અને તે અંગેના વિચારવાનાં સઘળાં પાસાંઓને, પ્રથમથી જ તપાસી જવામાં આવે તો, ઉપલા અધિકારીઓને નિર્ણય કરવામાં જરૂરી એવી સઘળી માહિતી પ્રથમથી મળી જાય અને પ્રકરણનો જલદીથી નિકાલ થઈ શકે. વળી જે નિર્ણયો કરવાના હોય છે એનો નિર્ણય જે તે અમલદારે કરવો જેઈએ, નિર્ણય લેવાની જવાબદારી બીજા સાથીઓ પર પસાર કરી, એ રીતે જવાબદારીમાંથી છટકી જવું એ પોતાને સુપરત થયેલી દુરબ/અદા કરવાનો ઇન્કાર કરવા બરાબર છે. ગુજરાતની જનતાને એકભાષી રાજ્યના દૈનિક વહીવટનાં ઝડપી-પરિણામો દેખાવાં જેઈએ. લોકો નાના રાજ્યમંથથી નુપાસી તંત્રની શ્રેલ દૂર થાય તેમ ઇચ્છે તે વાજી છે. આ બધું ધ્યાનમાં રાખી ગુજરાત રાજ્યનો કારભાર બોધવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

એક વસ્તુ આપણે દરેકે ખ્યાનમાં રાખવી પડી. તે એ કે હવે એકબાપી રાજ્યની રચના થઈ છે. દ્વિભાષીમાંથી એકબાપી રાજ્ય રચના વિષે, કે તે કેવી રીતે ઉપસ્થિત થઈ અગર અમલમાં આવી તે વિષે, બાલિ ઇતિહાસ અને તે ક્ષેત્રે તે વસ્તુને બાજુ પર રાખીને આપણે યાદ રાખીએ કે સરકારી નંત્ર અને જનતા વચ્ચે દરેક પગલે સતત સંપર્ક અને ગાઠ સહકાર આવશ્યક છે. શક્ય છે કે કેટલીક વાર લોકોની માગણી રાજ્યની નિયત કરાયેલી નીતિથી જુદી દિશામાં હોય અથવા તો તેવી માગણી પૂરી પાડવાનું રાજ્યનાં સાધનોની મર્યાદા બહારનું હોય. આવા પ્રસંગોએ લોકોની માગણીઓના ગુણદોષ જોઈ અને તેવી માગણીઓ અંગે થું થઈ શકે તેમ છે અને કેટલું થઈ શકે તેમ નથી તે લોકોને સમજાવવાની સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે: જેથી આ સરકાર ક્યારેય રાજ્ય માટે કામ કરે છે તેની અનુભવ જનતાને વાપ.

ધારાસભા

કોઈ પણ રાજ્યનાં ત્રણ મુખ્ય અંગ ગણાય: વલીવટી નંત્ર, ધારાસભા અને ન્યાયતંત્ર. મુંબઈ રાજ્યમાં ધારાસભાનાં બે ગુણો હતાં. વિધાન-સભા અને વિધાન પરિષદ. તેમાંથી ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય થતાં, આપણે વિધાનપરિષદને રદ કરી માત્ર વિધાનસભાનું એક જ ગુણ રાખ્યું છે. નાના રાજ્ય માટે એ એક સુયોગ્ય ઈંદોજસ્ત છે. ગુજરાતનાં બાવના વિધાનસભાગૃહમાં ૧૩૨ સભ્યો છે. પરંતુ રાજ્ય પુનર્વચના કાયદા પ્રમાણે ગુજરાતને ૧૫૪ બેઠકોનું સભાગૃહ મળશે. આ રીતે ગોઠવણ કરવા, આખા ગુજરાત રાજ્ય માટેના મત વિભાગની પુનર્વચનાની વિચારણા ચાલી રહી છે. ગુજરાત રાજ્ય વિધાનસભાની પહેલી બેઠક સપ્ટેમ્બર ૨૪મી તારીખે પૂરી થઈ. તેમાં ગુજરાતનું અંદાજપત્ર રજૂ કરવા ઉપરાંત, માત્ર પાંચ મહિના જેટલા ટૂંકા સમયમાં, રાજ્યનંત્ર યાજે પાટીને, જમીનની ટેવમર્યાદા અને ખેતી માટેની જમીનોને લગતા તથા ગણોત્તરધારામાં સુધારો કરતા ખરેખર રજૂ કરવામાં આવ્યા. વિધાનસભામાં લોકશાહીનાં ઊંચાં તત્ત્વો અનુસાર, ગુજરાત રાજ્યની કામગીરી થઈ છે.

વાઈકોટી

ગુજરાત રાજ્યની વડી અદાલતની રચના પણ સારી રીતે થઈ ગઈ છે. અદાલતનું કામકાજ સાત વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. રેકૉર્ડ અને ન્યાયમૂર્તિઓ માટેની વાઈકોટી પણ ગોઠવી દેવામાં આવી છે. તેમ જ બાર કોર્પોરેશનની રચના પણ થઈ ગઈ છે.

જિલ્લાતંત્ર

આપણે સમગ્ર રાજ્યને સ્પર્શતી વલીવટી માગવાના પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યો. રાજ્યની પુનર્વચનામાં પણ, મુખ્યત્વે, વિશાળ મુંબઈ રાજ્યનું વિભાજન થતાં, સમગ્ર રાજ્યને સ્પર્શતી વલીવટી નંત્રનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું હતું: વિષાગો કે જિલ્લા કક્ષાના વલીવટી નંત્રમાં મૂળગામી ફેરફારો કરવામાં ન આવ્યા હતા. રાજ્યનીમાં ન હોય પણ

સમગ્ર રાજ્યને સ્પર્શતી હોય તેવી વલીવટી કચેરીઓને વિભાજન કરી, તેની સમકક્ષ કચેરીઓ ગુજરાતમાં ઊભી કરવામાં આવી છે, પરંતુ જેને સ્થાનિક મહત્વની કચેરીઓ ગણવામાં આવી હોય તેવી કચેરીઓ અને તેવા વલીવટી એકમોમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી.

સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ

આમ છતાં આપણે જ્યારે એક લોકશાહી સિદ્ધાંત પર સ્થાપિત અને સમાજવાદી સમાજના આદર્શવાળા રાજ્યનંત્રની વાત કરીએ ત્યારે આપણે સત્તાના સુયોગ્ય વિભાજન અને વહેંચણીનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. આજે આપણું રાજ્ય ક્યાંય રાજ્ય છે. અને એટલા માટે, સમસ્ત પ્રજાના ક્ષેત્ર અને ક્યાંયની તેની જવાબદારી છે એટલા માટે, તેનું માનવું વિશાળ પાયા પર સ્થાપિત છે, રાજ્ય જીવનના લગભગ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં, પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે, પ્રવેશ મેળવ્યો છે. આપણું અત્યાર સુધી પછાત રહેલું અર્થતંત્ર ઝડપભેર વિકસી રહેલું છે અને આ વિકાસમાં આપોજન જીવેલું હોય ત્યારે તેની ગતિ સમતુલ્ય હોય તેની કાળજી લેવામાં આવે છે. રાજ્યનંત્ર ચલાવવાની અંતિમ જવાબદારી લોકશાહી ધોરણે સમસ્ત પ્રજા પર અવલંબતી હોઈ, તેની પ્રત્યેક કક્ષામાં લોકોનો સંપર્ક અને સહકાર આવશ્યક બને છે. આ માટે, કેન્દ્રીભૂત સત્તા કરતાં, સત્તાનું વધારેમાં વધારે વિકેન્દ્રીકરણ જરૂરી બને છે.

સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયા અગાઉના વિશાળ મુંબઈ રાજ્યના વલીવટીની શરૂઆતથી જ થઈ હતી. નવું મુંબઈ રાજ્ય ઘણું વિશાળ હતું, તેમાં ભવિષ્ય પ્રદેશની વિકાસ કક્ષા વિવિધ હતી, તેના કાયદા-કામૂનો અને નંત્ર ભવરથા પણ વિભિન્ન હતાં. આટલા જ કારણે નહિ પરંતુ વિકાસલક્ષી કામકાજનાં, કામનો નિર્ધાર ઝડપથી આવે અને લોકસંતોષનાં કાર્યો, લોકોના સહકાર અને મદદથી જ નહિ પણ લોકો દ્વારા જ ચલાવવામાં આવે, એ માટે, સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણની શરૂઆત થઈ હતી.

પ્રથમ પગલા તરીકે રાજ્યના અનુકૂળ વિભાગો પાટી નાખવામાં આવ્યા હતા અને આ વિભાગોના વડા તરીકે, કમિશનરોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી જે તે વિભાગના પ્રશ્નોનો નિવેદો વિભાગોમાં જ લાવવામાં આવતો હતો અને વિભાગીય કમિશનરો આ માટે જરૂરી સત્તા પણ આપવામાં આવી હતી.

સાંત કમિટી

મુંબઈના વિશાળ રાજ્યનું વિભાજન થયું ત્યારે પણ સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયા ચાલુ રહી. વિભાગીય રચનાનો પ્રયોગ ચાલુ રહ્યો અને વિભાગનાં એકમો જેવા જિલ્લાઓમાં પણ આ પ્રક્રિયા ચાલુ રહી. ગ્રામકક્ષાએ સામૂહિક વિકાસ અને રાષ્ટ્રીય વિસ્તરણ સેવાનો, દુનિયાભરમાં અન્યેક જણી સકાય તેવો અખતરો પણ લાગ મર્યો છે. ગ્રામ અને ગુરોધોઓને વિશાળ પાયા પર વિકાસપાત્ર લાગ્યા છે. જમીન પરનાં અનામિક કારણો અને આગમુ ડિનો અને માધ્યમો દૂર કર્યાં છે. ખેડામરે જમીનની માલિક બનાવ્યો છે. દૃષ્ટિજ્ઞપ્ત દૂર

કરી ગ્રામપંચાયત માટે, સસ્તા પિલાસુની વ્યવસ્થા કરી, વ્યાજબી રીતે પરિવહન સુધારી, દૂધમાં ગ્રામવિકાસમાં અદ્યક્ષ પણ દૂગામી ચાંત કાંતિ રાહી રહેલી છે. આની સંવર્ધન પર અસર પડ્યા વિના ન રહે કારણ કે, આ ઉત્કર્ષિતમૂલક પરિવર્તન સંવર્ધન દ્વારા અને લોકોના સક્રિય સહકારથી કરાઈ રહેલા છે. અગાઉના જિલ્લાઅધિકારીઓની સત્તાપ્રાધાન્ય અને કાર્યક્ષેત્રમાં આટલાં બધાં કાર્યો અને જવાબદારીઓ કંદાપિ પણ સમાવવામાં આવ્યાં ન હતાં. કાયદો અને વ્યવસ્થાની જાળવણી અને મહેસૂલ ઉચ્ચવવાનું કામકાજ વિકાસના વિશાળ જુવાનની આગળ નાનકડું લાગે છે. નવા વિકસતા કામકાજ માટે જિલ્લા કક્ષાએ, સામુહિક વિકાસ ઘટકની કક્ષાએ, અને છેક નાનકડા ગ્રામ એકમોની કક્ષાએ, નવાં નવાં તંત્રો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં. તેમનાં કાર્યો, ફરજો અને જવાબદારીઓની વહેંચણી કરવામાં આવી એટલું જ નહિ પણ આ વિવિધતાને વણીવટી તંત્રમાં સાંકળવામાં આવી છે.

આ પ્રક્રિયા હજુ ચાલુ જ છે અને તેણે કેનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તથા આ સ્વરૂપ છેવટનું છે કે કેમ એનું આપણે આ ક્ષણે સ્પષ્ટ ચિત્ર દોરી શકીએ તેમ નથી. આ તો હજુ શરૂઆત છે. આપણે આમાંથી મળતાં અનુભવના પ્રકાશમાં ફેરફાર કરતાં આગળ વધી રહ્યા છીએ. આમાં આપણે ભૂલો પણ કરીએ છીએ, અને નહિ કરવી હોય તેવી સફળતા પણ મેળવતા હોઈએ છીએ. આ બધુંય વિશાળ ભાગના ગ્રામસમાજને સાથે લઈને કરવામાં આવે છે.

જનતાની પહેલ

લોકોના કલ્યાણનું આવેશન કરી શકાય, તેની ચોજનાઓ ધરી શકાય, તેનાં પ્લાન અને એક્ઝિક્યુટીવ તૈયાર કરાય પરંતુ તેના અમલની સફળતાનો આધાર તો ફેરવે એક લોકો પોતે જ તેના કાર્યનો આરંભ-ઈનીશિયેટીવ કરી શકે તેમ છે તેના પર છે. વણીવટી તંત્ર ગમે તેટલું કાર્યક્ષમ હોય તેમ છતાં આપણે જે મહાન પ્રયોગ આદરી રહ્યા છીએ તેની સફળતા, હુકમો પ્રગટ કરી તેના અમલની વ્યવસ્થા કરવા માત્રથી આવશે જ નહિ. લોકવિકાસનો આપણે મહાન પ્રયોગ શરૂ કર્યો છે. તેમાં લોકોના સક્રિય સાથ ઉપરાંત, લોકો તરફથી કાર્યારંભની જરૂર રહે છે. આને માટે, આપણે વણીવટની શી કક્ષાએ, વિસ્તૃતીકરણની શક્યતા તપાસી તેની અન્યાયપણા ક્ષેપ રહ્યા છીએ.

એક પગડું

ગુજરાત રાજ્યને લાગેલગણે છે ત્યાં સુધી લગ ટકા ઉપસંતના ગ્રામવિસ્તારોને આપણે ગ્રામપંચાયતની વ્યવસ્થા હેઠળ આપણાં છે. આ પંચાયતોને ગ્રામસુખાકારી, સ્વાસ્થ્ય, પાણીની વ્યવસ્થા જેવા સ્થાનિક મહત્વના પ્રશ્નો સુપરત કર્યાં છે અને તે અંગેની જરૂરી સત્તા પણ આપવામાં આવી છે, અને તેમની સત્તા પ્રમાણે મહેસૂલના રકમે ૩૦ ટકા હિસ્સા સમેત આવકનાં અન્ય સાધનો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રયોગને જિલ્લાના ઘટકોમાં વ્યાપક બનાવવા માટે, ગુજરાત રાજ્યને એક સમિતિની નિમણૂક કરી છે. તેનું નિર્વેહન તૈયાર થશે એટલે વિસ્તૃતીકરણમાં આપણે એક ડગડું આગળ વધીશું એવી આશા છે.

ઉદ્યોગ અને બેકારી નિવારણ

ગુજરાત રાજ્યના સંચાલનના પાયાની કેટલીક બાબતોમાં ગુજરાતના ઉદ્યોગીકરણની નીતિ એ એક મૂળભૂત નીતિ છે. દેશનાં અન્ય રાજ્યોની નુલનામાં ગુજરાતમાં વસતા લોકો વધારે વેપારઉદ્યોગ પ્રધાન છે. તેમ જ તેમાં શહેરી વિસ્તાર અને વસ્તીનું પ્રમાણ પણ વધારે છે. આપણી નાણાંની ખાખને પૂરવા તથા જનતાની બેકારી ટાળવા રાજ્યમાં ઝડપથી વ્યાપારઉદ્યોગ વધે તે જરૂરી છે. ગુજરાતના સાહસિક ઉદ્યોગપતિઓએ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ ગુજરાતમાં અને ગુજરાતની બહાર અનેક ઉદ્યોગો વિકસાવી લાખના મેળવી છે. હવે તેઓ ગુજરાતમાં વધુ પ્રમાણમાં નાનામોટા ઉદ્યોગો ખીલવવાની બાબતમાં રસ લઈ રહ્યા છે. પરંતુ ઉદ્યોગોની પિલવણી કરવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ છે, ખાસ કરીને વિદ્યુતઘાતિની. પરંતુ તેને પહેંચી વળવાને, વધારે વીજળીઘાતિ ઉત્પન્ન કરવાને સારી રીતે પગલાં લઈ રહેવામાં આવ્યાં છે. હાલ નુસ્ત નવા ઉદ્યોગોના બાંધકામ માટે જગદી વીજળીનો પુરવઠો આપી શકાય તેમ છે અને કારખાનું તૈયાર થતાં સુધીમાં તો જરૂરી વિદ્યુતઘાતિ મળી જ રહેશે. આ રીતે રાજ્યની આશાઈ વધારવા તેમ જ નાના થોટા ઉદ્યોગો સ્થાપવાના ઝડપી પ્રયત્નો કરવા માટે રાજ્યવહીવટને પણ તે રીતે કામ લેવાનું છે. કલ્યાણકારી રાજ્યમાં બેકારી નિવારણ એ અગત્યની વસ્તુ છે, અને રાજ્યવહીવટ તે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવાની રહેશે.

સમજાસાતનની, ખાસ કરીને ગુજરાતના રાજ્યશાસનની, આ ભૂમિકા. નરીન રાજ્ય સ્થાપવાની અનેક મુશ્કેલીઓ હોય છે તેમ છતાં કેટલાક મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને ધ્યાનમાં રાખી, નવા રાજ્યતંત્રમાં તેને યોગ્ય પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલું છે. જૂના માળખામાં કાંતિકારક ફેરફારો કરવાની શક્યતા ઘણી ઓછી હોય છે તેમ છતાં તે માળખાને આજના કલ્યાણકારી મુજોની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ બનાવવા બધી કોશિશ કરવામાં આવી છે. લોકશાહીને પરિણામે, રાજ્યતંત્રને જનતાના હક્કવાળા ધનકાર ઝીલવા પડે છે અને તેથી કામમાં વધારો અને કેટલીક ગૂંચવણ પણ ઊભી થાય છે. આ બધાનો નિઝાલ કરવામાં ધીરજ અને પરસ્પર-તો સદ્ભાવ અત્યંત જરૂરી છે. જનતાને સુખી થવું છે અને રાજ્યતંત્રમાં બેઠેલાની નેમ તેમને સુખી કરવાની છે એટલે બિંધમાં કોઈ જાતનો ફરક નથી. જનતા રાજ્ય વહીવટની ગૂંચો સમજવા પ્રયત્ન કરે તે ઉચ્ચનીય છે. કાયદાની કઠિનતા ઘણી વાર જડ અને આકરી લાગે છે, પરંતુ સર્વને એક સરખો ન્યાય આપવાનો હોય તો કાયદો અને ધારાધોરણો જરૂરી છે. અલગત કાયદો પણ આપને તો જનતાના કલ્યાણને માટે જ ધણેલો છે અને તેથી જ આપણે તેમાં જરૂર પડેને ફેરફાર કરી શકીએ. પરંતુ જનતાએ પણ કલહ અને ધારાધોરણ પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિએ જેવું લેઈએ. નરીન લોકશાહીમાં નરીન ઉત્સાહ તોય જ, લોકશાહીના એ ધસમસતા પૂરને પહેંચી વળવા અને તેને યોગ્ય દિશામાં સક્રિય સ્વરૂપ આપવા રાજ્યવહીવટ બેરથી કામ કરતો હોય એટલે મોટી વાર લાગે તોપણ આપણે યોગ્ય દિશામાં જઈ રહ્યા છીએ એ બાબતમાં શંકાને સ્થાન હોઈ શકે નહિ. કાર્યક્રમના, પ્રામાણિકતાનું અને જનતાના સુખની નેમ સાથે પરસ્પર સદ્ભાવ કેવળ, લોકશાહી સત્તાશાસનને આપણે આગળ વધારીએ.

વિધાનસભા

૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૭૩
(સચિવ, વિધાનસભા, ગુજરાત સભ્ય)

આપણે ત્યાં પાર્લિમેન્ટરી લોકશાહીનાં બીજા ૧૯૦૮ના મોડેલિન્ટી સુધારાઓ તથા ૧૯૧૮ના મોન્ટફર્ડ સુધારાઓથી થયેલ કાઉન્સિલ તંત્રમાં જેવામાં આવે છે. હિંદના બધા રાજકીય પક્ષો તરફથી સંપૂર્ણ લોકશાહી તંત્રની માગણી થતાં છેવટે ૧૯૪૭માં બ્રિટન તરફથી હિંદને સમવાયી બંધારણ મળ્યું. પરંતુ આ બંધારણની કેન્દ્રીય જોગવાઈ અમલમાં ન આવી. કારણ કે મધ્યમ ધારાસભા પ્રજાના ચૂંટાયેલા અને રાજ્યોના નિમણેલા પ્રતિનિધિઓવાળી હોવાથી તે સામે પ્રજાનો જબર વિરોધ થયો. છતાં પ્રાંતિક ધારાસભા અને પ્રાંતિક તંત્ર રાજકીય પક્ષોને સ્વીકાર્ય બન્યું અને ૧૯૩૭થી હિંદના બધા પ્રાંતોમાં રીતસરની ધારાસભાઓ શરૂ થઈ. આ પછી તો ૧૯૪૭માં હિંદના ભાગલા થયા અને હિંદમાં સંપૂર્ણ અને સ્વાયત્ત લોકશાહી તંત્રની શરૂઆત થઈ. ૧૯૦૫માં હિંદનું નવું રાજ્યબંધારણ અમલમાં આવ્યું. આ બંધારણ મુજબ આપણો દેશ પ્રજાસત્તાક થયો અને જુદાં જુદાં 'અ', 'બ' અને 'ક' વર્ગનાં રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. ૧૯૫૬માં આ બધાં રાજ્યોનું ફરીથી ભાષાકીય ધોરણે ગોઠવણ કરવામાં આવ્યું અને મોટા ભાગનાં રાજ્યો 'અ' વર્ગનાં કરવામાં આવ્યાં. ૧૯૫૬માં મુંબઈના દ્વિભાષી રાજ્યની રચના થતાં તેમાં મહારાષ્ટ્ર, વિદર્ભ, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો સમાવેશ થયો. મુંબઈની વિધાનસભા ૩૯૭ સભ્યોની અને કાઉન્સિલ ૧૦૮ સભ્યોની બની. મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષા બોલતી પ્રજા તરફથી પોતાનાં એકભાષી રાજ્યો રચવાની જોરદાર માગણી થતાં છેવટે ૧૯૬૦ના ઓક્ટોબરમાં લોકસભાએ રાજ્ય પુનર્વચનાનો કાયદો પસાર કર્યો અને ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર એવાં બે અલગ રાજ્યો ૧લી મે, ૧૯૬૦થી અમલમાં આવ્યાં.

ગુજરાત રાજ્યનાં અંગ-ઉપાંગો

૧૯૪૭ પહેલાંના બ્રિટિશકાળમાં કચ્છ એ અલગ રાજ્ય હતું. જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક નાનાંમોટાં સવામી અને બિનસવામી રાજ્યો હતાં અને રાજકીય દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતથી અલગ હતું. ૧૯૪૭ પછી સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ તો અલગ રાજ્યો હતાં જ, અને સૌરાષ્ટ્ર 'બ' વર્ગનું રાજ્ય હોવાથી, તેને પોતાનું અલગ રાજ્ય અને પોતાની વિધાનસભા પસંદ હતી; જ્યારે કચ્છ 'ક' વર્ગનું રાજ્ય હોવાથી તેનો વહીવટ કેન્દ્ર સરકાર ચલાવતી. ગુજરાત ભૂતકાળમાં મરાઠી હકુમત નીચે હોવાથી, જ્યારે બ્રિટિશ કાળમાં પ્રાંતોની રચના થઈ ત્યારે ગુજરાત મુંબઈ નીચે ગયું અને તેનો વહીવટ સીધો મુંબઈ સરકાર હસ્તક ગયો. આમ ૧૯૬૦ના મે માસની ૧લી તારીખે ગુજરાતી ભાષા બોલતાં

ગુજરાતનાં અંગો અને ઉપાંગો એકત્રિત થયાં અને વર્ષો પહેલાં કવિઓએ સેવેલાં સ્વપ્નાં સિદ્ધ થયાં, જૂના દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યની વિધાનસભામાં કુલ ૩૯૭ સભ્યો હતા, જેમાં ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના ૧૩૨ સભ્યો હતા, જેઓ ૧૯૬૦ના રાજ્ય પુનર્વચનાના કાયદા હેઠળ ગુજરાતની વિધાનસભાના સભ્યો બન્યા. આમ ગુજરાત માટે પોતાની પ્રથમ વિધાનસભાની જોગવાઈ ૧૯૬૦ના મે માસની ૧લી તારીખે અમલમાં આવી.

કામચલાઉ રાજ્યનાં

ગુજરાતની નવી રાજ્યનાની કઈ જગ્યાએ કરવી તે બાબતની વિચારણા થયા બાદ નવી રાજ્યનાની જેનું નામ ગાંધીનગર રાજ્યવામાં આવ્યું છે. એ બાંધવા માટેનું સ્થળ અમદાવાદની ઉત્તરે લગભગ ૧૫-૧૭ માઈલ જેટલે દૂર પસંદ કરવામાં આવેલ છે. નવી રાજ્યનાની બાંધવા ત્યાં સુધી રાજ્યની કામચલાઉ રાજ્યનાની અમદાવાદમાં રાજ્યવાનું નક્કી કરવામાં આવતાં, મુંબઈથી ગયા એપ્રિલના છેલ્લાં બે અઠવાડિયામાં ગુજરાત રાજ્યને ફાળે આવેલ કમિશનીઓ, મુંબઈ રાજ્યમાંથી મળેલાં દફતરો અને સામાનની અલગ અલગ સ્પેશિયલ ટ્રેઈનો ભરાઈ ભરાઈને અમદાવાદમાં આવવા લાગી. ગુજરાત રાજ્યને મળેલા ૩૫૦૦ જેટલા કમિશનીઓ, તેમનાં હુકુમો અને લાખોની સંખ્યામાં આવતી ફાઈલો અને કમલાબધ સરસામાનને વ્યવસ્થિત રીતે માલ પાકવાનું કામ ખરેખર મુશ્કેલ હતું. ઘણા ઘોડા વખતમાં આવું ભગીરથ કાર્ય પૂરું કરનારા અધિકારીઓ ખરેખર આપણા અભિનંદનના અધિકારી બને છે. મંત્રીઓ, ઉપમંત્રીઓ ઉપરાંત નાના મોટા બધા કમિશનીઓ, જેઓ મુંબઈનાં જીવનધોરણથી દેવાયેલા હતા તેમને માટે અમદાવાદમાં ઓફિસો તથા રહેવાનાં મકાનોની સગવડ કરવી એ નવા રાજ્ય માટે ખરેખર મુશ્કેલ કાર્ય હતું. સરકારી સચિવાલય તો એલિસબ્રિજ વિભાગના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલ પોલિટેકનિકના મકાનમાં જૂના યાસના અંત સુધીમાં ચીતસર ગોઠવાઈ ગયું. પરંતુ સચિવાલયની ઓફિસો શરૂ કરવી એ જુદી વાત છે; અને વિધાનસભાની વ્યવસ્થા કરવી એ અલગ વાત છે. અમદાવાદમાં વિધાનસભાની રચના કરવા માટે સંદભાગે અસારવા વિસ્તારમાં આવેલ નવી સિવિલ હોસ્પિટલનું વિશાળ મકાન મળી ગયું. એલિસબ્રિજમાં વિસ્તારમાં સંકુલે વિશાળ ગણાતી આ હોસ્પિટલના ઓ. પી. ડી.ના નામે જાણીતા થયેલા વિભાગમાં વિધાનસભા, તેનું સચિવાલય ઉપરાંત બીજા કેટલોક ઓફિસોનો પણ સમાવેશ થઈ શકેલ છે. સંદભાગે આ મકાનના

પહેલાં માણે એક જૂનું સભાગૃહ હતું, જેનો ઉપયોગ ગુજરાતની નવી વિધાનસભાની રચના માટે કરવામાં આવેલ છે.

શૂન્યમાંથી સર્જન

અમદાવાદમાં નવી વિધાનસભા રચવી એટલે શૂન્યમાંથી સર્જન કરવા બરાબર હતું. તેપર સ્ટાફનો મોટો ભાગ મુંબઈ રહી ગયો. એટલે મુંબઈથી અહીં આવેલા *બુલ્ડોઝર* માણસો ઉપર નવી વિધાનસભા રચવાનું અને તેની પહેલી બંનેટ બેઠક માટે પૂર્વ-તૈયારી કરવાનું વિકટ કાર્ય આવી પડ્યું. ગુજરાતની વિધાનસભાને ફાળે આવેલ ૧૩૨ બેઠકોની સંખ્યા આવતી સામાન્ય ચૂંટણી પછી ૧૫૪ની થશે; તેથી અત્યારથી જ આ સભાગૃહમાં ૧૫૪ બેઠકોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. સભાગૃહમાં જ્યાં જૂનું સ્ટેજ હતું ત્યાં વચ્ચેવચ્ચે અખલસ્થાન એટલે ‘સ્પીકર્સ રોસ્ટ્રમ’ (Speakers Rostrum) ગોઠવવામાં આવેલ છે અને તે સ્ટેજ બહાર નીચાના ભાગમાં વચમાં સચિવની અને તેનાથી થોડે દૂર ઉપાધ્યક્ષની બેઠકો ગોઠવવામાં આવેલ છે. આ સિવાય સભો માટેની બેઠકો એવી રીતે ગોઠવાયેલ છે કે જેથી કોને અધ્યક્ષના જામણ હાથ ઉપર મંત્રીમંડળના સભ્યો અને તેની સામે વિરોધ પક્ષના સભ્યો બેસી શકે. જ્યારે બીજા સભ્યોની બેઠક અધ્યક્ષ બેસે છે તે જગ્યાની બરાબર સામે આવેલ છે. સભ્યો માટે બેસવાના સોફા તથા સામે લખવા માટેનાં મેજ આધુનિક સગવડ આપે છે. મંત્રીમંડળમાં ધંધા મંત્રીઓ, આડ ઉપમંત્રીઓ, જેમાં બે મહિલાઓ તથા સંસદીય સચિવ, કોંગ્રેસ પક્ષના મુખ્ય દંડક તથા પક્ષના સચિવને બેસવાની સગવડ છે. અધ્યક્ષની ડાબી બાજુએ વિરોધપક્ષના સભ્યો બેસે છે. તેઓની સંખ્યા પંદરની છે. તે ઉપરાંત બે સામ્યવાદી સભ્યો અને ત્રણ સ્વતંત્ર સભ્યો મળીને વિરોધી સભ્યોની કુલ સંખ્યા વીસની થાય છે. સભાગૃહમાં થતાં ભાષણો બધાને સારી રીતે સંભળાય તે રીતે માઈક અને લાઈટ સ્પીકરની પણ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવેલ છે. અધ્યક્ષની ખુરશી

અધ્યક્ષ હાથ જો ખુરશી ઉપર બેસે છે, તેની પાછળ થોડોક ઇનિશિયલ પાછો છે. અગાસના સીરાપ્ટમાં આવેલ ધ્રાંગધ્રા રાજ્યે તેની વિધાનસભાના અધ્યક્ષ માટે આ ખુરશી તૈયાર કરાવી હતી. પરંતુ તે વિધાનસભા થાય તે પહેલાં સીરાપ્ટ રાજ્ય અમલમાં આવ્યું. આથી ધ્રાંગધ્રાના મહારાજ રાજ્યે આ ખુરશી સીરાપ્ટની વિધાનસભાના અધ્યક્ષ માટે આપવા ઇચ્છા દર્શાવી અને તે રીતે આ ખુરશી તેમના તરફથી સીરાપ્ટ વિધાનસભાને ૧૯૫૦માં ભેટ રૂપે મળી. ૧૯૫૬માં સીરાપ્ટ રાજ્યનું મુંબઈ રાજ્યમાં વિલીનીકરણ થતાં, આ ખુરશી પાછી ખાલી પડી અને સાંડ ત્રણ વર્ષ લાટ આ ખુરશી ગુજરાત વિધાનસભાના અધ્યક્ષસ્થાન માટે પાછી ઉપયોગમાં આવી ગઈ.

ગેવેરીઓ

સભાગૃહના ઉપરના માળમાં એટલે બીજે માળે બધી ગેવેરીઓ ગોઠવવામાં આવી છે. અધ્યક્ષના જામણ હાથે પહેલી ગેવેરી ખાસ પત્રકારો માટે છે. પ્રજાના બધા માણસો વિધાનસભાની કાર્યવાહી સાંભળી

શકતા કે નિહાળી શકતા નથી, એટલે પ્રજાના મોટા ભાગના માણસોને વિધાનસભાની કાર્યવાહી જાણવા માટે વર્તમાનપત્રો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. આથી વર્તમાનપત્રો વિધાનસભાની કાર્યવાહીની નિખળ રીતે નોંધ લે એવો ચિરસ્તો હોય છે. વર્તમાનપત્ર ગેવેરીમાં લગભગ ત્રીસક જેટલાં ગુજરાતી, અંગ્રેજી, વર્તમાનપત્રોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, જેમાં યોગ્ય ઈનિશિયલ રેડિયો ઉપરાંત પી. ટી. આઈ., ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા, ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ, ફ્રી પ્રેસ જર્નલ ઉપરાંત ઘણાંબરાં ગુજરાતી અખબારોનો સમાવેશ થાય છે.

પત્રકાર ગેવેરી ઉપરાંત તેની પાસે જ પત્રકારોને માટે બેસવાનો એક ખાસ ખંડ રાખવામાં આવેલ છે, જ્યાં ટેલિફોન ઉપરાંત તેમની ચીજવસ્તુ રાખવા લોકરની પણ વ્યવસ્થા થઈ છે. વર્તમાનપત્રોને વિધાનસભાની કાર્યવાહી રજૂ કરવામાં અમુક પાલ્કમિન્ટરી પ્રશ્નાવલિ જાળવવી પડે છે. દાખલા તરીકે વિધાનસભામાં સભ્યોને તેઓના પ્રશ્નોના ઉત્તર મંત્રીશ્રી ન આપે ત્યાં સુધી તેનો ઉલ્લેખ વર્તમાનપત્રમાં કરી શકાય નહિ. સભામેઈફ્રીની કે સંકલ્પની સૂચના અખલ મંજૂર ન કરે ત્યાં સુધી તેને પ્રસિદ્ધિ આપી શકાય નહિ. ઉપરાંત સભામાં બોલાયેલા પરંતુ અધ્યક્ષે નામંજૂર ક્યાં હોય તેવા શબ્દો કે વાક્યોને પ્રસિદ્ધિ આપી શકતી નથી. ઉપરાંત વિધાનસભાનો દરજ્જો અને થોભો હલકો પડે તેવા કટાક્ષો, રીક કે વિધાનો થઈ શકતાં નથી. આ રીતે પત્રકારો ઉપર પણ અમુક પાલ્કમિન્ટરી પ્રશ્નાવલિઓ જાળવવાની જવાબદારી રહે છે.

પત્રકાર ગેવેરી ઉપરાંત આ સભાગૃહની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે મહિલાઓ માટે અલગ ગેવેરી રાખવામાં આવી છે. ઉપરાંત ફ્રેન્કક ગેવેરી વિશાળ બનાવવામાં આવી છે, જેમાં લગભગ દોઝસો પ્રેક્ષકો આરામથી બેસી શકે તેવી ખુરશીઓ મૂકવામાં આવી છે.

વર્તમાનપત્રોની ગેવેરીની સામી બાજુ રાજ્યપાલશ્રીની ગેવેરી છે, જેમાં રાજ્યપાલશ્રીનાં મહેમાનો તથા ઉચ્ચ કક્ષાના રાજ્યના મહેમાનો બેસી શકે છે. રાજ્યપાલશ્રીની ગેવેરી બાજુમાં જ અધ્યક્ષની ગેવેરી આવેલી છે.

લોકચાહીની રંગમંચ પાછળ

વિધાનસભા એ તો લોકચાહીનો રંગમંચ છે; પણ તે રંગમંચ પાછળના બેંક સ્ટેજ વર્કસ, એટલે તેના કમ્પાર્ટીઓ કેમ કમ કરે છે, તે વિશે થોડક કહેવામાં આવે તો અચર્યા નહિ ગણાય. વિધાનસભાને બંધાવતું મુખ્ય પોતાનું અલગ સચિવાલય હોય છે. વિધાનસભાની બેઠકો ચાલતી હોય છે તે ‘દરમિયાન આ સચિવાલય આખા રાજ્યની રાજકીય અને કારોબારી પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બની બેય છે. સરકારી કામ-કાળમાં પ્રશ્નો, જવાબો, સંકલ્પો, સૂચનાઓ, વિધેયો, અંદાજપત્ર અને તેને લગતા પ્રશ્નો અને બીજા અહેવાલો તથા સૂચનાઓ અને વિધાનસભા ચલાવવાના સરકારી કમકામનો સતત પ્રવાહ ચાલુ રહે છે. બીજા બાજુથી સભ્યો તરફથી ભૂટી ભૂટી જતની સૂચનાઓ એટલે કે નોટિસો મોટી સંખ્યામાં આવતી હોય છે. આ નોટિસોનો

નિકાલ તાત્કાલિક કરવાનો હોય છે; અને મોટે ભાગે તે જ દિવસે તે સૂચના દાખલ કરવી કે નહિ તેનો નિર્ણય અધ્યક્ષે કરવાનો રહે છે. આ સૂચનાઓ વિવિધ પ્રકારની હોય છે, જેવી કે પ્રશ્નો, સંકલ્પો, વિધેયો, કાપદરખાસ્તો તથા સભા મોકૂફીની સૂચના વગેરે. ઉપરાંત અંગતની બાબતો ઉપર સરકારનું ધ્યાન ખેંચવાની સૂચના, પ્રશ્નના જવાબ ઉપર અર્ધા કલાકની ચર્ચા વિશે સૂચના વગેરે હોય છે. આ સૂચનાઓ ગુજરાત વિધાનસભાના નિયમો પ્રમાણે અધ્યક્ષ દાખલ કે નામંદૂર કરવાની હોય છે. આને માટે વિધાનસભા સચિવાલયમાં હાલ દશ શાખાઓ રાખવામાં આવી છે, જેમાં વિધેયો, પ્રશ્નો, સંકલ્પો, અન્ય સૂચનાઓ તથા બજેટ, સચિવાલયના કર્મચારીઓના પગાર, સભ્યોના પગાર અને ભણ્ણીઓ, સમિતિઓ, સામાન્ય શાખા, પ્રતિવેદન એટલે કે સભાની કાર્યવાહીનું રીપોર્ટિંગ, ભાષાન્તર, જાંબાવચ વગેરે શાખાઓનો સમાવેશ થાય છે.

વિધાનસભામાં સરકાર તરફથી તથા સભ્યો તરફથી બિલ, એટલે કે વિધેયો મોકલવામાં આવે છે તેને વિધાનસભાના નિયમો-તથા ભારતના બંધારણ અનુસાર દાખલ કરી શકાય કે નહિ તે દૃષ્ટિએ નક્કી કરવાનું રહે છે. કોઈ પણ વિધેય નાણા વિષયક વિધેયક એટલે કે 'મની બિલ' (Money Bill) છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય અધ્યક્ષે લેવાનો રહે છે. વિધાનસભા સચિવાલય તરફથી દરરોજની કાર્યક્રમ એટલે કે 'ઓર્ડર પેપર' (Order Paper) તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેમ જ દરરોજની કાર્યવાહી થઈ જાય તેના ઉપર બુલેટીન એટલે કે ટૂંકી નોંધ આ શાખા પ્રગટ કરે છે. સભાની દરરોજની કાર્યવાહી પ્રશ્નોથી શરૂ થાય છે. ટૂંકી મુદતના પ્રશ્નો સરકારને તાત્કાલિક મોકલવાના હોય છે અને તેના ઉત્તરો તાત્કાલિક મળે તે ભોવાળું હોય છે. ઉપરાંત સંકલ્પો કે ઠરાવો દાખલ કરવાનું કાર્ય પણ આ પ્રાન શાખા કરે છે. ત્રીજી શાખા સભામોકૂફી, પ્રશ્નો ઉપર અર્ધા કલાકની ચર્ચા, જાહેર અંગતની બાબત ઉપર સરકારનું ધ્યાન દોરવાની ચર્ચા તથા બજેટ ઉપર કાપદરખાસ્તોની સૂચના અને કાર્ય કરે છે. ચોથી અને પાંચમી શાખા અનુક્રમે સચિવાલયના કર્મચારીઓના પગાર તથા સભ્યોના પગાર અને ભણ્ણીઓ અને કામ કરે છે, છઠ્ઠી શાખા સમિતિઓ અંગે છે, જેમાં મુખ્યત્વે જાહેર હિસાબ સમિતિ, અંદાજ સમિતિ છે. તે ઉપરાંત બીજી સમિતિઓ જેવી કે વિરોધપક્ષીય સમિતિ, અરજ સમિતિ, સભ્યોની બેરહાશી અંગેની સમિતિ, સભાના નિયમો અંગેની સમિતિ વગેરે છે. આ સમિતિ શાખા બધી સમિતિઓની બેઠકો નક્કી કરે છે, તેના અહેવાલ થઈ છે અને તેને લગતું બધું કાર્ય કરે છે. સામાન્ય શાખા આખા સચિવાલય માટે ફાઇનલ, સ્ટેટમેન્ટ, વિવિધ એવેરીઓ માટે ઘસ આપવાની જવાબદારી વગેરે કાર્ય કરે છે. પ્રતિવેદન શાખા એટલે કે રિપોર્ટિંગ બ્રાન્ચના રિપોર્ટરો વિધાનસભામાં બેસીને કાર્યવાહીની અસરકારકતા બતાવે છે, જે એકી કડી નાસીય વાર અહેવાલો પ્રસિદ્ધ કરામાં આવે છે. ભાષાન્તર શાખા અંગ્રેજી અહેવાલો તથા જે જે સહિત્ય સમગ્રપદના જેવ ઉપર મૂકવામાં આવે છે તેનું ભાષાન્તર કરે છે.

પુસ્તકાલય

વિધાનસભાના સભ્યોના ઉપયોગ માટે પુસ્તકાલય એ મહત્વનું અંગ ગણાય છે. સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે તેમાં ફક્ત કાપદાનાં પુસ્તકો જ નહિ, પરંતુ દેશના સર્વાંગી વિકાસને લગતાં અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજકારણ, ભૌતિકશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોનાં પુસ્તકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ગુજરાત વિધાનસભાના પુસ્તકાલયને જૂના મુંબઈ રાજ્યની વિધાનસભાના પુસ્તકાલયમાં જે ગુજરાતી પુસ્તકો હતાં તે તથા જે અંગ્રેજી પુસ્તકોની ભેવડી નકલો હોય તેમાંથી એક નકલ તથા સૌરાષ્ટ્ર વિધાનસભાના પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો જે મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં તે બધાં મળ્યાં છે. પુસ્તકો તથા સામગ્રી પસંદ કરવામાં તે માટે સભ્યોની બનેલી એક પુસ્તકાલય સમિતિ હોય છે, જે પુસ્તકાલયના સંચાલન અને વિકાસ ઉપર દેખરેખ રાખે છે.

કેન્ટીન

ભોજનભિરો આવેલ પુસ્તકાલય પાસે જ સભ્યો માટે કેન્ટીન આવેલું છે. ચા-નાસ્તા ઉપરાંત સભ્યોને એકબીજાને મળવા, છૂટલી વિચારોની આપ-પલે કરવા કેન્ટીન મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

મંત્રીઓનું સચિવાલય

વિધાનસભા સચિવાલયમાં મંત્રીઓને બેસવા માટે પણ અલગ સગવડ રાખવામાં આવી છે. પ્રત્યેક મંત્રી, ઉપમંત્રી તથા સંસદીય સચિવને દરેકને એક ખંડ આપવામાં આવેલ છે, જ્યાં તેઓ વિધાનસભાનું કાર્યકાલ ચાલવું ન હોય ત્યારે તથા બીજાં અંગતનાં કામ હોય ત્યારે ત્યાં બેસીને વિધાનસભા તથા રાજ્યકારભારને લગતું કામ કરે છે. દરરોજ વિધાનસભા સચિવાલય અને પોલિટિકલ કે જ્યાં રાજ્યનું સચિવાલય છે, તે બન્ને વચ્ચે મોટી સંખ્યામાં ફાઈલો આવતી જતી હોય છે. ઉપરાંત રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓના સચિવો મહત્વની ફાઈલો ચર્ચા માટે મંત્રીઓ પાસે લાવતા હોય છે, ઉપરાંત પ્રજાજનો પણ મંત્રીઓને મળવા મોટી સંખ્યામાં આવતા હોય છે અને તેઓ માટે તેમના અંગત ઘડદનીશ મુલાકાતો ગોઠવતા હોય છે. આમ વિધાનસભા સચિવાલયમાં વિધાનસભાની બેઠક દરમિયાન બીજું સરકારી સચિવાલય હોતું થાય છે.

પક્ષ કચેરીઓ

ગુજરાત વિધાનસભામાં મુખ્ય પક્ષ કોંગ્રેસ છે. એ પક્ષ ૧૩૨ સભ્યોની વિધાનસભામાં ૧૧૩ બેઠકો ધરાવે છે. આ પક્ષને ભિંપ તળિયા ઉપર બે ખંડ આપવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત તેઓને પક્ષની સભા ભરવા માટે બીજા માળ ઉપર વિધાનસભા સચિવાલયની બાજુમાં એક વિશાળ ખંડ આપવામાં આવ્યો છે, જેથી પક્ષની સભા દરમિયાન પક્ષના બધા સભ્યો તેમાં બેસી શકે છે. ભોજનભિયાન બીજા ખંડમાં કોંગ્રેસ પક્ષના દરેક બેસે છે. દરેકનું મુખ્ય કાર્ય પક્ષના સભ્યો વિધાનસભામાં કેટલો સમય કોઈ પણ વિષય ઉપર બોલી શકે તેનું નિર્ધારણ કરવાનું છે. સભાગૃહના પ્રશ્નાઓની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં કોને કેટલું બોલવું તે નક્કી કરવાનું કાર્ય પણ તેઓ જ કરે છે.

વિરોધ પક્ષ

વિરોધ પક્ષને પણ આ સચિવાલયની બાબતમાં બીજા માણે એક ખાસ ખંડ આપવામાં આવ્યો છે, જેમાં પક્ષની કચેરી તથા પક્ષની સભા ભરવાની સગવડ આપવામાં અવધી છે. વિરોધ પક્ષમાં એકંદર ૧૮ સભ્યો છે. ગુજરાત વિધાનસભા વિરોધ પક્ષને સત્તાવાર વિરોધ પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવેલ છે તેમાં કુલ ૧૪ સભ્યો છે. આ ઉપરાંત બે સ્વતંત્ર સભ્યો છે અને બે સામ્યવાદી સભ્યો છે. વિરોધપક્ષનું સ્થાન પાર્લિમેન્ટરી લોકસભામાં અનોખું હોય છે. તે પક્ષ રાજકર્તા પક્ષના દરેક કાર્યની તથા નીતિની બારીક નજરથી ચકાસણી કરતો હોય છે. વિરોધ પક્ષ રાજકીય દૃષ્ટિએ વિધાનસભામાં એક અત્યંત સહનવનું સ્થાન ધરાવે છે.

શાંતિ અને વ્યવસ્થા

વિધાનસભામાં દાખલ થવાનાં જુદાં જુદાં દ્વારોએ તથા જુદી જુદી ગેલેરીઓમાં દાખલ થવા માટે પ્રેક્ષકોનો ઘેક ઘેક ધસારો રહે છે, તેનું નિયંત્રણ કરવા માટે તથા બાહ્ય વ્યવસ્થા અને શાંતિ જાળવવા માટે પોલીસ દળની સેવાઓની જરૂર રહે છે. આ દળમાં કોન્સ્ટેબલ, સબ-ઇન્સ્પેક્ટર, ઇન્સ્પેક્ટર તથા ડેપુટી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ વગેરે ખડે પગે બાહ્ય વ્યવસ્થા અને શાંતિ જાળવવાનું કાર્ય કરે છે. આ પોલીસ અને પોલીસ અધિકારીઓ વિધાનસભામાં જે સમય દરમિયાન કામ કરે છે, તે દરમિયાન તેઓ અધ્યક્ષની સીધી સત્તા અને દેખરેખ હેઠળ રહે છે.

બીજા સગવડ

હવે સભ્યો માટે વિધાનસભા સચિવાલયમાં બીજા સગવડો શી આપી છે તે જોઈએ. પોસ્ટ અને ટેલિગ્રાફ ઓફિસ ખાસ ખોલવામાં આવી છે, જેમાં પત્રકારોના તાર ટેલિગ્રાફની ખાસ સગવડ દ્વારા મોકલવામાં આવે છે. ઉપરાંત પોસ્ટલ સેવિંગ બેંકની પણ સગવડ છે. સભ્યો બહારગામથી આવે તથા પાછા જાય તેનાં રેલવે ભાડાં તથા વિધાનસભામાં હાજરી આપે તે દરમિયાન દૈનિક ભાજ્ય અને તેના ચેક વિધાનસભા સચિવાલય તરફથી તાત્કાલિક આપવામાં આવે છે એક તે ચેકો વટાવવા માટે સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાની એક ખાસ શાખા વિધાનસભાની બેંકો થાલે તે દરમિયાન ઉઘાડવામાં આવી છે, જેથી સભ્યો ભાડાં-બધ્યાંના ચેકો ત્યાં જ વટાવી શકે. આ જાતની ખાસ સગવડ આપવાથી સભ્યોનો કૌટુંબી સમય બચે છે.

સદસ્ય નિવાસ

વિધાનસભા માટે આટલા ટૂંકા સમયમાં અદ્યતન વ્યવસ્થા કરી બાદ, આ સભાના સભ્યો માટે સભાની બેંકો થાલે તે દરમિયાન સભ્યોની સગવડનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો હતો. નવી સિવિલ હોસ્પિટલની બાબતમાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને બાંધ્યાં મકાનો જેમાં ફૂલ એક નાનો ખંડ તથા સ્તોગ્રની સગવડ છે, તેવાં ઊર ખંડોવાળા ક્વાર્ટર્સ સદસ્ય નિવાસ માટે ઉપયોગમાં લેવાયાં છે. આવી દરેક જગ્યાં ભરૂં ફીનિશ વસાવ્યું છે, જેમાં એક ટેબલ, ખુશી, પલંગ, પંખો વગેરેનો સમાવેશ

થાય છે. ચોવીસ ઓરડાનો બનેલ એક એવા ત્રણ બ્લોકોનું તામ 'ગુજરાત વિધાનસભા સદસ્ય નિવાસ' રાખવામાં આવ્યું છે. દરેક બ્લોકમાં ટેલિફોનની વ્યવસ્થા સખી છે. ઉપરાંત સભ્યોને જમવા માટે આ નિવાસમાં જ કોન્ટીનની ખાસ વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવી છે.

સચિવ

વિધાનસભાની બધી શાખાઓના અને વિધાનસભા સચિવાલયના વડા તરીકે વિધાનસભાના સચિવની ઘણી જવાબદારી રહે છે. વિધાનસભા સચિવાલય ચલાવવાની તથા બધી વ્યવસ્થાની જવાબદારી ઉપરાંત વિધાનસભાના સંચાલનમાં અધ્યક્ષને દરેક મુદ્દાઓ ઉપર સલાહગુહમાં તાત્કાલિક માર્ગદર્શન અપવાનું હોય છે.

અધ્યક્ષ

અધ્યક્ષ એ વિધાનસભા સચિવાલયના તથા વિધાનસભાના સંચાલન માટે છેવટના અધિકારી છે. અધ્યક્ષનું સ્થાન ઇંગ્લેંડ જેવા લોકશાહીના રૂઢ થયેલા દેશમાં ઘણું ઊંચું ગણાય છે. આપણે ત્યાં આવી પ્રજાવિકા-ઓની મુલ શરૂઆત લોકસભાએ કરેલ છે અને બીજાં રાજ્યોમાં પણ પ્રચલિત થયેલ છે.

મુળ શરૂઆત

તા. ૧૮મી ઓગસ્ટના મંગલ પ્રભાતે સાંઘા આઠ વાગ્યે ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના વરદ હસ્તે રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીના તૈલ-ચિત્રની અનાવરણવિધિ 'વૈભવ જન તો તેને દે કહીએ' એ ભજનથી કરવામાં આવી હતી. એ ધન્ય પળે મૂળ્ય મહાત્માજીની પવિત્ર શાદી વાતાવરણમાં ભવ્ય શાંતિ અને એકાગ્રતા છવાઈ ગઈ હતી. આ પ્રસંગે વિધાનસભાના સભ્યો ઉપરાંત પાટનગરના અગ્ર-ગણ્ય નેતાઓ, કાર્યકરો, ઉદ્યોગપતિઓ વગેરેએ નિમંત્રણથી ખાસ હાજરી આપી હતી. તે જ દિવસે બપોરે ત્રણ વાગ્યે વિધાનસભાના સભ્યોનો સોગંદવિધિ થયો હતો. બીજા દિવસે બપોરે એક વાગ્યે નવા ગુજરાતે રાજ્યની નવી વિધાનસભાની પહેલી ઐતિહાસિક બેઠકની કાર્યવાહીની ચુલ શરૂઆત ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના સંબોધનથી કરવામાં આવી, જે વખતે વિધાનસભાના સભ્યોથી વિધાનસભા તથા પ્રેક્ષકોથી બધી ગેલેરીઓ ભરેક હતી. પાટનગરના પ્રજાજનોએ પોતાના નવા રાજ્યમાં અને નવા રાજ્યની નવી વિધાનસભાની કાર્ય-વાહીમાં કોઈ અનેકો ઉત્સાહ, રસ અને જાગૃતિ દાખવાયાં છે, જે લોક-શાહી નંત્રના વિકાસ માટે ખૂબ આવશ્યક છે. ગુજરાતે લોકશાહીની પ્રચલિત પ્રણાલિકાઓ જાળવી રાખવા બનતું હતું છે; એટલું જ નહિ પણ કેટલીક નવી તંદુરસ્ત પ્રણાલિકાઓ પણ પાડેલ છે. આપણે પ્રાર્થાએ કે ગુજરાતની વિધાનસભા અને તેની કાર્યવાહી રાષ્ટ્રપિતાની જન્મજયંતિ અને કર્મજયંતિ તરીકેની તેની ખ્યાતિ અને ઉજવણી નામનામાં વધારે કરે.

આપણે, આપણા રાષ્ટ્ર માટે લોકશાહી સંબંધનંત્ર અપનાવ્યું છે. અને આ જાતના સંબંધનંત્રમાં પ્રજા એ જ સૌથી મોટી તાકાત છે. ઈતિહાસનાં પાનાં ઉઠેલાં એક હકીકત બહુ સ્પષ્ટ જણાશે કે, આ દનિયાના તખ્તા પર જે જે ગણસંઘોએ ફક્ત પોતાના લશ્કરની શક્તિ ઉપર જ આધાર રાખીને સંબંધકારભાર ધરાવ્યે રાખ્યો છે તે તે ગણસંઘો તખ્તા પરથી નાબૂદ થયાં છે. એટલે સરકાર પસં તો રાષ્ટ્રની સંરક્ષણ શક્તિ વધારવા જે કાંઈ ધવાનું હશે તે ધવા જ કરશે પણ પ્રજા તરીકે જે તાકાત ઊભી કરવાની છે તે અંગે આપણે વિચાર કરવો જ જોઈએ અને તેમાં પણ ગુજરાત સંબંધનાં જ્યારે મંદ્રણ થયાં છે ત્યારે ગુજરાતની પ્રજાને માથે એક વધુ બંભીર જવાબદારી આવી પડી છે કારણકે, ગુજરાતની પ્રજાએ રાષ્ટ્રના કેટલાક સીમાકાંડો સાંપવવાના છે.

‘ગુજરાતની પ્રજા એટલે તો એક વ્યાપારી પ્રજા’ એવી માન્યતા સર્વત્ર બંધાઈ ગઈ છે. આ માન્યતા બંધાવા પાછળ કારણ નથી એમ ન કહી શકાય. મહદઅંશે એ હકીકત સાચી પણ છે અને તેનું આપણને જોરવ પણ ઊંડું જોઈએ. આમ છતાં ગુજરાતની સારીરે પ્રજાને ફક્ત આ જ રીતે ઓળખવામાં આપણે પૂરેપૂરો ન્યાય નથી આપતા એમ કહેવું પણ વાજબી લેખાશે. વાત એમ છે કે બહારની દુનિયાએ અને ખુદ આપણા દેશની પણ બીજી પ્રજાઓએ ગુજરાતીને વેપારીના સ્વરૂપમાં જ નિહાળ્યો છે. દેશના ખૂણેખૂણામાં અને દુનિયામાં પણ જ્યાં જ્યાં જઈને વસવાટ કરી ચકાશે ત્યાં ત્યાં ગુજરાતનો વ્યાપારી પહોંચી ગયો છે, અને ત્યાં ત્યાં તેણે વેપાર અને ઉદ્યોગો જમાવ્યા છે. એટલે બહારની પ્રજાએ ફક્ત તેનું આ સ્વરૂપ જ જોયું છે. પણ ગુજરાતમાં આવું વ્યાપારી માનસ ધરાવતો કોમનું પ્રમાણ કેટલું? જે દેશવાસી શોધવા નીકળીએ તો માંડ ૪૦ ટકા પણ આવું માનસ ધરાવતો કોમ હશે નહીં. ૬૦ ટકા કે તેથી ઉપરના લોકો જે માકી રહે તેમાં મોટા ભાગના તો જ્ઞાતત્વના અગોરવાળા છે અને આમ જોવા જઈએ તો અંગેજ સરકારે ગુજરાતની કેટલીક બાજુ સ્થાનિઓને પણ લગ્નક કોમ તરીકે નોંધમાં લીધી છે.

પુરાણ કાળની વાતો કરીએ તો તાપી, નર્મદાની ખીણોમાં વસતી નાગપ્રજા ભારે શક્તિશાળી અને યુરવીર પ્રજા હતી. અર્ધ જેવી લગ્નક જાતિને પણ તે પ્રજા સામે વિત્રાચારી બાંધી પડી હતી. મધ્યકાલીન મુગના વસતીપુર કે પાટણનાં સંઘો કે સૌરાષ્ટ્રના ઈતિહાસને પાને નોંધાવેલાં નાનાંમોટાં સંઘોને પોતાના સંરક્ષણ માટે ગુજરાતની

બહારથી સૈનિકો નહોતા લાવવા પડતા. સિલ્હાજ કે ભીમદેવના લશ્કરનું જોરવ ગુજરાતના જ મુખ્ય હતું. ગુજરાતની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈને ઉત્તર તરફથી આવતાં યવનોનાં ધાડે ધાડાને મારી હઠાવનાર શૂરા યોદ્ધાઓ ગુજરાતી હતા તેનો કોણ ઈનકાર કરી શકે એમ છે? આ ઉપરાંત પણ ગુજરાતના પૂર્વ સીમાડે છવાયેલાં જંગલોમાં વસતી ભીલ પ્રજાની મુલ્કનિપુણતા તો ઈતિહાસને પાને ઊંડા અક્ષરે કોરાઈ ગઈલી છે. દિલ્હી જીતવા નીકળેલ મરાઠા શેઠાજી કાઠી, મથવાર કે છોટાઉદેપુરના ભીલોનું પ્રમાણ ઓછું નહોતું. સંસ્કૃતના રત્નપૂત રાજવીઓને જ્યારે જ્યારે ભીલ પડી છે ત્યારે આ મુત્તરના બાણાવળીઓ તેમની લશ્કરે પહોંચી ગયા છે. ગુજરાતનો સાગરસૈનિકો પણ કદી વાંચિયો રહ્યો નથી. પુરાણકાળનાં સ્થાપત્યોના અવશેષો આજે પણ સાક્ષી પૂરે છે કે ગુજરાતનો લશ્કરવટી તે પુગમાં પણ ફરફરના સાગરો ખેંડતો, એક બાજુ પર આજના કલેવાતા અરબસ્તાન સુધી પહોંચી ત્યાંથી આગળ વધી છેક રોમ અને ગ્રીસનાં સામ્રાજ્યોમાં ભારત દેશનો માલ કાલવતો અને બીજા બાજુ પર લંકાને ઓળંગી જવા-સુમાના સુધીનો સાગર આ સાગરખેડુઓ ખેંડતા. અરબીઓની યાંચિયાગીરી સામે સંરક્ષણ મેળવવા માટે કોઈ ભાડૂતી સાગર-સૈનિકો નહોતા લાવવા પડતા; ગુજરાતના જ કંઠના કોળી અને કાઠી, મિપાણા અને વાધેર તે કામ પતાવતા. વર્તમાન મુગમાં પણ મહાત્મા ગાંધીજીએ ઊભી કરેલી અલિસક શોળના એક શિસ્તબદ્ધ સિપાહી બની ગુજરાતીએ આ નવીન પ્રકારના સંશામમાં પણ પોતાનું કીલ્લ દાખવ્યું છે.

આ પ્રમાણે, દેશરેજાવર વેપાર ખેડવા પહોંચી જતો ગુજરાતી વણિક, સરકારી તુમાર પર લગ્નક કોમ તરીકે નોંધાતો ગુજરાતી બ્રાહ્મણ, સાગરના ઉન્નત તરંગો પલાણતો કાંકા વિભાગનો સાગરખેડુ, મરઘાઓના, સંજયુતોના કે પછી મુગલોના લશ્કરમાં જોડાતો ખાણવળી કિયાત એ બધાને એક જ સૂત્રે ગુજરાતની પ્રજા તરીકે નવાજવા હોય તો વ્યાપારી પ્રજા તરીકે નહિ પણ એક સાલસિક પ્રજા તરીકે જ નવાજ ચકાર. અંગ્રેજ હકુમત દરમ્યાન એક યુરવીર પ્રજા તરીકે તેનો અવશેવના કરવામાં અસલી તેમાં અંગ્રેજોની અજમકેની કારણભૂત હતી. કુશળ યોદ્ધાને જરૂરી એવા કેટલાક ગુરુો જોયાં સાલસિકના, ચીવટ, ગણતરીબાજખણ, ધૈર્ય અને સ્વચાનિપ્રચના, આ બધા ગુજરાતીના લોહીમાં હતા જ અને અંગ્રેજોને તો કુશળ યોદ્ધા નહોતા ચોઈના પણ તોપગોળા માટેનો ખોચક ચોઈનો હતો, એટલે એ અવશેવના સ્વાખર્ષિક હતી. આમ છતાં જ્યારે જ્યારે આધુનિક મુલ્કલગામાં પણ કીલ્લ દાખવવાની તક કોઈ ગુજ-

રાત્રીને મળી છે, ત્યારે ત્યારે તેણે પોતાનું પોત પ્રગટાવ્યું છે. સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓએ ઊભાં કરેલાં લશ્કરોએ પહેલાં અને બીજાં બંને વિપ્લવયુદ્ધો વખતે પોતાનાં નામો ઝળકાવ્યાં છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ બાદ ભારતના લશ્કરના સંવેચ્ય વડા તરીકે પણ ભવસલ રાજેન્દ્રસિંહે પોતાની કીર્તિ ફેલાવી છે. આજે પણ એ જ ખમીર ગુજરાતની ધરતીમાં પડ્યું છે. સૌરાષ્ટ્રના કાંઠે, મિયાણા, આહીર, પટેલ કે ગણસિંચા, ઉત્તર ગુજરાતના દાહોરો કે પંચપ્રહાર-ભરૂચના ભીલ (કાંઠા વિભાગના કોળી, ખારવા કે કે ખવાસ) એ બધાનાં કાંઠાં હજી એવાં જ મળતી પૂત છે. અને એ જ ખુમારી હજી તેમની રંગરંગમાં ભરેલી પહેલી છે, ફક્ત સર્વ તરફ પ્રપન્ન કવી સીમાણના સંરક્ષણ કાંઠે તેને ભીંભામાં ઠાવવાની જરૂર છે.

ગુજરાતની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ પણ વિચારણા માગી લે છે. ગુજરાત પાસે મોટો સાગરકિનારો છે અને તે આખીયે દિશા ખુલ્લી પડેલી છે. બીજા બાજુ પર વામન દિશામાં રણ પહોંતું છે, અને નજીક જ બીજા રણ સાથેની સરહદ લાગેલી છે. આજ ગુજરાતનો મોટો ભાગ ઉધારો પડેલો છે, 'સાથે ઉત્તર ગુજરાતમાં અમદાવાદ જેવું ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર પાડોશી રાષ્ટ્રથી થયું નજીક આવેલું છે અને ટૂંક સમયમાં જોને પ્રવાહી સોનું કહેવામાં આવે છે તેવાં તેવાં કેન્દ્રો પણ થઈ શકે. એટલે આ ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો, ઉધારો સાગરકિનારો અને પરાયણી સરહદનો વિસ્તાર સાચવવાની એક મોટી ભવાબદારી આપણાં પર છે, આ ભવાબદારી આપણે સ્વીકાર્યે જ છૂટ્ટો.

આ હકીકત ધ્યાનમાં લઈ આ અંગે અન્યાર સુધીમાં શા પ્રશ્નો થયા, થાવાં શા પ્રશ્નો થાશે છે અને હજી પણ કઈ કઈ ચીરે પ્રશ્નો થવા જોઈએ તે ઉપર આપણે થોડું વિચારી લઈએ. રાષ્ટ્રના સંરક્ષણ માટે મધ્યસ્થ સરકાર પોતે એક મોટું ખાનું ચલાવે છે. આ ખાતા તરફથી રાષ્ટ્રની ફોજના જુદા જુદા વિભાગ માટે અવારનવાર ભરતી કરવામાં આવે છે. ફોજના અધિકારી તરીકે ફેળવવા માટે પણ ચિત્તિત યુવાનોની ભરતી કરવામાં આવે છે. આ ચીનના જે પ્રશ્નો થાય છે તેમાં ગુજરાતનું લેશમાત્ર સ્થાન નથી એમ કહીએ તો ચાહે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં જ્યારે દેશી રાજ્યો છતાં ત્યારે તો ગુજરાતની લશ્કર કોમોને કે ગુજરાતનાં યુવાનોને લશ્કરમાં ભેડાવાની તક મળતી, લશ્કરી અધિકારીઓ તરીકે તાલીમ લેવા માટે, જરૂરી વૈભવતા મેળવવા માટે ચિત્તલુની નેપાવાઈ પણ હતી. એ રાજ્યનો અધીનીકસર વર્ણ તે પછી આવી તકો મળવી અનિવાર્ય બંધ થઈ ગઈ છે. સરકાર તરફથી ગૌરવવામાં આવેલા તંત્રની કાર્યવાહી ભરામર વિધિપૂર્વક ચાલે છે તેમાં કોઈ થક નથી. પણ તેની પાછળ ચેતન નથી જણાતું. સિસ્તમલ સંજ્ઞાને છાજે તેમ સંરક્ષણખાતાં તરફથી નીમળતા પરિવર્તો છેક ચાંચના તલાટી કે પંચાવતના સરખેય સુધી પહોંચે ખરા, મોટા મોટા અધિકારીઓ પ્રવાસ માટે પણ નીકળે અને મુલાકાતો પણ લે, આગ છતાં નીકળી માટે વધમાં મરતલ ગણવામાં શા ચિત્તિત-અચિત્તિત કે અધીશિતિત યુવાનો સિવાય બીજા કોઈને પણ મળવાની તક આ ભરતી અધિકારીઓને મળતી નથી. આમાં ઉભવપતે રહેલો ઉદાસીન વૃત્તિ મલતવનો ભાગ ભળે છે. આ વૃત્તિને ટાળવા માટે ખૂબ ગંભીરતાપૂર્વક પ્રશ્નો થવા જોઈએ.

ગુજરાતની પ્રજામાં અને યુવાનોમાં લશ્કરી જીવન પ્રત્યે જે ઉદાસીન-વૃત્તિ છે તે ટાળવા માટે પ્રપન્ન થાય અને સાથે સરકાર તરફથી પણ વધુ ધ્યાન આપાય એ જરૂરી છે. ગુજરાતના યુવાનો લશ્કરી જીવનને કારકિર્દી તરીકે અપનાવતા થાય અને સામાન્ય પ્રજાજન પણ લશ્કરી તાલીમ લેવામાં ગૌરવ અનુભવતો થાય તેવું પાતાવરણ ઊભું કરવા માટે સરકાર તરફથી વિવિધ નંત્રો ઊભાં કરી પ્રયત્નો થાય છે. જેમાં એન. સી. સી., એ. સી. સી., એન. ટી. એસ. એ. ત્રણ નંત્રો મારફતે વિદ્યાર્થી જળતરમાં અને ટેલીટેલિફ આર્મી, વિલેજ નાઈઝ, હોમગાર્ડઝ જેવી સંસ્થાઓ મારફતે સામાન્ય પ્રજામાં એક યા બીજા સ્વરૂપમાં આવવા પ્રયત્નો થાય છે. આ બધી સંસ્થાઓ આજે જે કાર્ય કરી જ રહી છે તે ઉપર કેટલુંક વિચારી લેવું જરૂરી છે.

નેશનલ કેટેડ કોર્પસ જેને ટૂંકમાં એન. સી. સી. કહેવામાં આવે છે તે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં કાર્ય કરે છે. આ જ પ્રમાણે ઓક્ટીવીસ્ટી કેટેડ કોર્પસ જેને ટૂંકમાં એ. સી. સી. કહેવામાં આવે છે તે, એન. સી. સી.ના પૂરક વિભાગ તરીકે શાલાના વિદ્યાર્થીઓમાં કાર્ય કરે છે અને નેશનલ પ્રિસિપીલ સ્કીમ જેને ટૂંકમાં એન. ડી. એસ. કહેવામાં આવે છે તે પણ શાલાના વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વતંત્ર ચીતે કાર્ય કરે છે. આ ત્રણે નંત્રો મધ્યસ્થ સરકાર તરફથી ગૌરવવામાં આવ્યાં છે અને તેનું સંચાલન પણ સીધું મધ્યસ્થ સરકાર તરફથી થાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૮ના એપ્રિલમાં લોકસભામાં એન. સી. સી. અંગેનો કાયદો પસાર થયો અને દેશના કોલેજમાં ભરતુના યુવાનોમાં ચાલિત્ય, ભંધુત્વ, નૈનૃત્ય અને સેવાભાવ વિકસાવવા માટે, દેશના સંરક્ષણમાં યુવાનોને રસ લેતાં કરવા માટે તથા રાષ્ટ્રના કટોકટી કાળ સમયે લશ્કરને તૈયારી ગતિએ વિકસાવી શકાય તે માટે પૂરક અધિકારીઓનું અનામત દળ તૈયાર કરવા માટે એક નંત્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ તંત્રની કાર્ય-વાહી પાછળ ૧૯૫૮-૫૯ના બોલતા આંકડા તપાસીએ તો મધ્યસ્થ સરકાર તરફથી ૩.૫૯ કરોડ રૂપિયા અને રાજ્ય સરકારો તરફથી ૨.૨૯ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે. તેની સામે તે જ વર્ષના પત્રક પર દેશભરમાંથી ૭૯૭૪ અધિકારીઓ અને ૧૮૮૧૧૧ તાલીમીઓનાં નામો રહેલાં છે. આ સંખ્યામાં ગુજરાતી કેટલી કક્ષાએ પહોંચે છે એ જોઈ લેવું જરૂરી છે. અને એ અંગે ચાલિતી મેળવણી માણુમ પડ્યું છે કે, ગુજરાતમાં એન. સી. સી.ના અધિકારીઓ તરીકે તાલીમ પામેલા પ્રાધ્યાપકો ૬૮ અને ૧૦ બહેનો તૈયાર થયાં છે.

એ. સી. સી.ની યજ્ઞાત એન. સી. સી.ના પૂરકદળ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૫૨માં થઈ. આ સંસ્થાએ, ટૂંકમાં કહીએ તો શારીરિક અને નૈમિક ચીરે યુવાન માનસનું વકાર કરવા માટે, સિસ્તમલ અને સમજુ નાગરિક તૈયાર કરવા માટે, વિદ્યાર્થીઓમાં દેશભક્તિ ખીલવવા માટે, સમૂહ-જીવન તથા સહકારી ભાવના કેળવવા માટે અને સેવાભાવ તેમ જ કામની પ્રતિષ્ઠા વિકસાવવા માટે, આવા કેટલાક વિશાળ ક્ષેત્રો સાથે વિદ્યાર્થીવર્ગમાં કાર્ય કરવાની યજ્ઞાત કરી તેના પછી ૧૯૫૮-૫૯ના આંક તપાસીએ તો ૧૫૮૦૭ સિદ્ધાંત અને ૮૩૮૩૦૭ તાલીમીઓ એ વર્ષ સુધીમાં પત્રક પર નોંધાય છે. જેમાં મુજબ રાજ્યમાં ૨૧૩૬

શિશુઓ અને ૧૦૩૪૩૯ તાલીમીઓ નોંધાયેલા છે. ખર્ચના આંકડાઓ જોતાં ૧૯૫૮-૫૯ની સાલમાં મુંબઈ રાજ્ય સરકારે ૮૩૦૦૦૦ રૂ. નો ખર્ચ આ સંસ્થા ખાતે કર્યો છે જ્યારે બાંધી રાજ્ય સરકારોનો કુલ ખર્ચ ૫૦૨૬૬૦૮ અને સંધ્યસ્થ સરકારે કરેલો ખર્ચ ૫૩૬૨૩૯૮ રૂપિયા થવા બચ છે.

આ ઉપરાંત ઈ. સ. ૧૯૫૪માં પ્રયોગાત્મક સ્વરૂપમાં રાષ્ટ્રીય શિસ્ત યોજના જેને ટૂંકમાં એન. ડી. એસ. કહેવામાં આવે છે તે સંસ્થા શરૂ થઈ. આ સંસ્થાના પ્રયોગની સફળતા નિહાળી તેનો ધીમે ધીમે વિકાસ કરવામાં આવ્યો અને સન ૧૯૫૭ની શરૂઆતમાં તો સારાયે દેશમાં આ યોજના અમલમાં લાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં તે માટે રૂ. ૫૦ લાખ જુદા મૂકવામાં આવ્યા. ગુજરાત રાજ્યમાં ચાલતી શાળાનાં બાળકો પણ આજે આ યોજનાનો લાભ લઈ રહ્યાં છે.

આ બધી યોજનાઓ અને તે પાછળ લતી ખર્ચ અને તેમાંથી આવતાં પરિણામોનો તાબો મેળવવાનું કામ દેશનું હિત જેમને ઉંચે વસ્તુ છે તેવા મોવડીઓને સોંપી એકાદ બે મુદ્દાની વાતો અહીં કરી લેવી વધુ યોગ્ય ગણાયો.

એક તો એ કે આ બધાં કાર્યોને પરિણામે જે સંરક્ષણનો મુખ્ય પ્રશ્ન છે તેમાં કોઈ ફેર પડ્યો છે? અને બીજા એ કે આ બધી તાલીમ બાદ અને માનસઘડતરની પ્રક્રિયા બાદ પ્રજાના માનસમાં કોઈ ફેર પડ્યો છે ખરો?

આમાં એક વાત બહુ સ્પષ્ટ છે કે અને તે એ કે એન. સી. સી. વગેરેની તાલીમ પાછળ તે તાલીમ બાદ કોઈ પણ જાતની (Service liability) તો છે જ નહિ, એટલે સંરક્ષણનો પ્રશ્ન તો જેવો છે તેવો ને તેવો રહે છે. વળી આ બધી તાલીમને પરિણામે યુવાનોમાં કેટલી નાગરિકતાની ભાવના ખીલી છે? કેટલું શિસ્તમય જીવન

જીવતા તેઓ થયા છે? કે ચારિત્ર્યઘડતરમાં થો વિકાસ થયો છે? એ બધાનો જવાબ તો કોઈ પણ નાગરિક આપી શક્યો એમ કહીએ તો ચાલે.

આમ કહેવા પાછળ આ બધા પ્રશ્નોને ઉતારી પાડવાનો હેતુ લેશમાન નથી પણ સંરક્ષણના પ્રશ્નની ગંભીરતા આપણે સમજીએ અને તે અંગે વિચારીએ તે જ હેતુ છે. રાજ્ય સરકાર તરફથી ચાલતાં ગૃહસ્તક દળ કે ગ્રામરક્ષકદળ અસજકતા સમયે કેટલીક વ્યવસ્થાનો ભાર ઉપાડી શકે ખરાં, સંરક્ષણમાં પણ થોડાં ઘણાં સદાયભૂત થઈ શકે, આમ છતાં આ દબોની મર્યાદા ખૂબ વધુ છે. તેથી તેના પર જ નિર્ભર રહીને કંઈ સંતોષ માની શકાય નહીં. સાચી વાત તો એ છે કે સંરક્ષણ ખાતા તરફથી લશ્કરના પૂરક વિભાગ તરીકે જે પ્રાદેશિક સૈન્ય ઊભું કરવામાં આવ્યું છે તેના પર સૌથી વિશેષ ધ્યાન અપાવું જોઈએ, કારણ કે તેમાં તાલીમ સાથે ફરજની જવાબદારી છે. ગુજરાત રાજ્યની વાત કરીએ તો આજે પ્રાદેશિક સૈન્યમાં આપણી તાકાત એન. સી. સી. તાલીમ પામતા યુવાનો ૩૪૦૦ અને યુવતીઓ ૫૦૦ છે. ગુજરાતની પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ આ તાકાત નહિવત્ છે. ગુજરાતને સંપૂર્ણ રીતે સંભળ થવા આ સૈન્યના જેટલા વિભાગ હોય તે બધા વિભાગ ખૂબ સારી રીતે આપણે ત્યાં વિકસાવવા જ જોઈએ. આ વિકસાવવા માટે સરકાર તરફથી બધી જ જાતની ટુકડીઓ અહીં ઊભી કરવા માટે મંજૂરી મળવી જોઈએ અને તેની શરૂઆત પણ કરી દેવી જોઈએ અને ગુજરાતની પ્રજાએ જેટલી ટુકડીઓ ઊભી થાય તે બધી જ ભરી દેવી જોઈએ, કે જેવી સદાને માટે રાષ્ટ્રના ગુજરાત તરફના સૌમાણ સુરક્ષિત સંખવામાં અને મધ્યમૂલક રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્રની સુરક્ષા કરવામાં મોખરે રહેવામાં આપણે ગૌરવ લઈએ એટલું જ નહિ પણ બીજા પ્રદેશની પ્રજા કરતાં આ સેનામાં પણ મોખરે રહીએ.

(૯) આપત પર કર નાખતા પહેલાં, વેશાસુ કિંમત, જગ્યાનું
અંતર અને ઘરેરની જરૂરિયાત જોવાં.

(૧૦) નુકસાનકારક વસ્તુઓની આપત પર વધુ કર નાખી ઓછી
કરવી.

(૧૧) સૌંદર્યવર્ધક વસ્તુઓ વિના કર દાખલ થવા દેવી.

(૧૨) કાચો માલ તથા ન મળતી ચીજો કર વગર આપત કરવી.

(૧૩) પુદ્ગલ સાધનો આપત થઈ શકે, નિકાસ પર કર નાખી
કામુ રાખવો.

(૧૪) દારૂની સર્વ બનાવટો માટે જાકત દાખલ કરવી.

ઈ. સ. ૧૦૦૦ની સાલ પછીથી ઈ. સ. ૧૮૫૦ની સાલ સુધીના
મોગલ-અફઘાન સમયનો અધિકારમય સમય બાદ કરતાં નગરનિગમની
અને ગ્રામપંચાયતોની વ્યવસ્થા અવિરત ચાલુ રહી. આ સંસ્થાઓ પર
મધ્યમ સરકારમાં થતા ધરખમ ફેરફારોની કોઈ જ અસર થઈ નથી.
આધુનિક ઢબની મ્યુનિસિપાલિટી ક્રિસ્ટિયન પદ્ધતિએ, મદ્રાસ, કલકત્તા,
મુંબઈ, સુરત અને અમદાવાદમાં દાખલ થઈ.

આ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિના અભ્યાસ પછી નવા જન્મેલા
ગુજરાતની નગરપાલિકાઓ વિશે વિચાર કરીએ. ઉપરના સિદ્ધાંતો ધ્યાન-
માં રાખી નગરપાલિકાઓ વહીવટ કરે તો ગુજરાતનું ઉત્થાન થશે તેમાં
કોઈ શંકા નથી.

નવી દિલ્લી ખાતે તા. ૬ અને ૭ ઓગસ્ટ ૧૯૪૮ના રોજ
મહેલી સ્થાનિક સ્વરાજ ખાતાના પ્રધાનોની કોન્ફરન્સના પ્રમુખપદેથી
વચ્ચપ્રધાન શ્રી નેહરુએ સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓની અગત્ય
વર્ણવતાં જણાવ્યું :

"Local Self Government is and must be the
basis of any true system of democracy. We have
got rather into the habit of thinking of democracy
at the top and not so much below. Democracy at
the top will not be a success unless it is built on
this foundation from below."

સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ લોકશાહી સ્વરાજની જરૂરજાણી
હોય છે. પ્રજાના તમામ ઘર સુધી સ્વરાજનો અનુભવ પહેંચાડવો
હોય તો ગ્રામપંચાયતો, શહેરસુપરાર્ડો અને લોકલબોર્ડ જેવી સ્થાનિક
સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ પ્રતાપી, સમૃદ્ધ અને પ્રગતિશીલ બને તેવી
વ્યવસ્થા કરવી અનિવાર્ય છે. પંચાયત ગ્રામપંચાયતો અને મ્યુનિસિ-
પાલિટી નગરસપ્તાયતોએ નાનકડી સરકાર બની રહે—રાજ્યસરકારની
વહીવટી કાર્યસમતાનું ઉત્કલ્પણ પ્રતિબિંબ પાડી રહે એ પ્રકારના
વિકેન્દ્રીકરણની જોગવાઈ હંમેશનીય છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ગ્રામપંચાયતોને
વહીવટી સેત્રે પાથાના એકમ તરીકે સ્વીકારીને સ્વરાજ્યની એ ક્ષોડ-
સ્વજાતને સુદૃઢ બનાવવાના પગલો લેવાઈ રહ્યાં છે એ ખૂબ આશ્ચર્ય-
પાત્ર છે, અને ગંધીજી તથા સરદારકાશીની સાથેનાભૂમિ સમું ગુજરાત

સ્થાનિક સ્વરાજના ક્ષેત્રમાં પણ હિંદમાં અન્ય રાજ્યો માટે મહાવચા
બની સોંપે એની મંગલ અંપ્રાણી આપે છે.

ગુજરાત પૌરાણિક સમયથી તેની કેટલીક ખાસિયતો ધરાવતું આવ્યું
છે. ૧૭ પસુ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામવિસ્તારમાં ગ્રામપંચાયતની મૂળ
અને 'ઉમેરેકેસી એટ ધી બોટમ' માધ્યમ પડ્યો. જીવનમાં આદિક
કે સામાજિક પ્રશ્નો આ પંચાયતના બળદોએ હલ કરે છે અને
કરતા આવ્યા છે. પંચાયત પદ્ધતિની વ્યવસ્થા કાઠી બજાવતરૂપ મહેતા
કમિટીના અભેદવાલ પછી દેશના પ્રાંતોમાં વધુ વ્યવસ્થિત થીને દાખલ
કરવાના પ્રયત્નો બરેબર પ્રગટીત થઈ છે અને રાજ્યે દેશના બુદ્ધિશાળી
વર્ગનો ટેકો ને માગી લે છે. ગુજરાત સરકારે આ પદ્ધતિની સ્વીકાર
કર્ષે છે.

સને ૧૯૫૧ની છેલ્લી વસ્તીગણતરીના આંકડા મુજબ ગુજરાત
રાજ્યની જનસંખ્યા ૧,૬૨,૬૨,૧૩૫ની ગણાય. ગુજરાત રાજ્ય વહી-
વટની દૃષ્ટિએ ૧૭ જિલ્લાઓ અને ૧૮૨ તાલુકા—મહાલોમાં વહેંચાયેલું
છે. રાજ્યનો વિસ્તાર આશરે ૭૨,૧૩૮ ચોરસ માઈલનો ગણતાં વસ્તીનું
પ્રમાણ દર ચોરસ માઈલે ૨૨૫નું છે. ૧૯૫૧ની વસ્તીગણતરી
મુજબ ગુજરાતની કુલ વસ્તીના આશરે ૨૭.૪ ટકા લોકો નગરી અને
શહેરોમાં વસે છે અને ૭૨.૬ ટકા લોકો ગ્રામપંચાયતોમાં વસે છે. બીજા
જલ્દોમાં કહીએ તો ગુજરાતની ધરતી પર ૧૮,૭૨૯ ગામડાં અને ૨૪૩
નગરો તથા શહેરો છે. આ ગામડાંઓ પૈકી ૬૪૭ અને ૫૩૩ સિવાયના
બાકીના તમામ જિલ્લાઓના એકેએક ગામમાં ગ્રામપંચાયતની રચના
થઈ ચૂકી છે અને ૬૪૭માં પણ આ વર્ષને અંતે ગ્રામપંચાયતો રચાઈ
જવાની ધારણા છે. ટૂંકમાં બીજા પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે ગુજરાતનું
એક પણ ગામડું ગ્રામપંચાયત વગરનું નહિ હોય.

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની નગરપાલિકાઓની નાણાકીય માન્ય

સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતની પંચાયતો નીચેના કર નાખી શકે :

(૧) પ્રોપર્ટી ટેક્સ—ઘરેરો, (૨) બજાર, મેળો, ઉત્સવો કે આનંદ-
પ્રમોદના પ્રસંગો પર નાખતો વેરો, (૩) ઓક્ટ્રોપી, (૪) વાહનવેરો,
(૫) દુકાન, હોટેલવેરો, (૬) જમરાવ સેનેટેરી સેક્સ, (૭) સ્પેશિયલ
સેનેટેરી સેક્સ, (૮) હરાજ વેરો, (૯) પ્રાણીવેરો, (૧૦) પાણીવેરો,
(૧૧) સરકારની મંજૂરી કે સૂચના અનુસાર નાખી શકાય તેવો ટેક્સ,
સેક્સ, લાગો કે ફી.

૧૯૫૧ની સાલમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ૮૦ મ્યુનિસિપાલિટીઓની ૧૩.૧૧
લાખની વસ્તી હતી. આમાંથી ૨૦ મ્યુનિસિપાલિટીઓ ૫,૦૦૦થી
નીચેની વસ્તી માટે હતી.

સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને છેલ્લા
૧૫ વર્ષમાં થયેલા ફેરફારોમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે. ૧૯૪૭ની સાલ
પહેલાં ગુજરાતની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ ૪૦૦ જુદાં જુદાં
નાના નાના રાજ્યો વચ્ચે વહેંચાયેલી હતાં અને તેમાંની ઘણીમરો
ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં તો સ્થાનિક સરકારી ખાતાની શાખા સ્વરૂપે જ

કામ કરતી. ગુજરાતની અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, નીચાદ વગેરે મુખ્ય મ્યુનિસિપાલિટીઓ દસકામાં ઘણોખરો સમય સ્વતંત્રતાની રાજકીય ચળવળમાં અગ્રિમ ભાગ લેતી સંસ્થાઓ હતી તેથી કાં તો સુપરસિથન કે કમિટી ઓફ મેનેજમેન્ટ નીચે કે એક્ઝિક્યુટિવ કમિટી નીચે કામ કરતી. આ સંસ્થાઓમાં ખર્ચ અને આવકનાં પાસાં ચલણની સરકાર પૂર્ણ કરતી. આવકની મુખ્ય સાધનો જમીન વેચાણ, ઓક્ટ્રોપી ડ્યુટી, કસ્ટમ ડ્યુટી (લોકલ) અને હાડચામના ધંધાના ઈન્જસ (monopoly) થીથી મળી રહેતી. વિલીનીકરણ થતાં ઓક્ટ્રોપી, સેન્ટેરી સેસ, માઈક્રોનાં ભાડાં, સ્કોટર ફી, લાઈસન્સ ફી વગેરે અનેક સાધન અપાયાં. પરંતુ

નવી મ્યુનિસિપાલિટીઓ નવા કર નાખવા તૈયાર ન હતી. તેથી સ્ટેટ ગવર્નિન્ટ તરફથી આવક ટકાવવા સીધા કે આકસ્મિક કરો નાખવાની ઓકળણ થઈ. ૧૯૪૯માં સોશીયલમાં સોશીયલ ટર્મિનલ ટેક્સ અને ઓક્ટ્રોપી ડ્યુટી ઓડિનન્સ દાખલ કરવો પડ્યો.

ગુજરાતના બુદ્ધ આંકડા હાલ તુરંત મળતા નથી પરંતુ સોશીયલ આંકડા અને અમદાવાદના આંકડા પરથી કંઈક અંશે ગુજરાતની સ્થાનિક સ્વચલનની સંસ્થાઓની નાણાકીય બાબત તપાસી શકાય. જે કંઈ આંકડા મળી શક્યા તે પરથી ગુજરાતની મ્યુનિસિપાલિટીઓની પરિસ્થિતિનો આછો ખ્યાલ આવી શકશે.

પત્રક

મ્યુનિસિપાલિટીનું નામ	વસ્તી (સને ૧૯૫૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ)	લેન્ડફ્રી ચો. માઈલ	આવક રૂ. ૧૯૫૮-૫૯	ખર્ચ રૂ. ૧૯૫૮-૫૯
રાજકોટ	૧,૩૨,૦૬૯	૧૪	૨૮,૦૧,૨૩૭	૩૪,૯૩,૦૮૦
ભાવનગર	૧,૩૭,૯૫૧	૮	૪૦,૧૫,૭૬૫	૨૧,૧૨,૮૭૧
જામનગર	૧,૦૪,૪૧૯	૧૪	૨૫,૦૮,૭૫૯	૨૦,૧૪,૮૫૬
ભુજ	૩૦,૦૩૨	૬.૮૯	૨,૨૯,૯૨૧	૨,૧૩,૬૫૭
મહેસાણા	૨૨,૮૦૪	૨.૯	૪,૯૨,૭૭૪	૫,૧૯,૭૩૩
ભરૂચ	૬૨,૭૨૯	૩.૩	૧૩,૮૧,૧૩૦	૧૩,૩૮,૧૮૪
વડોદરા	૨,૧૧,૯૧૩	૩.૯	૬૬,૫૧,૧૦૮	૬૦,૯૮,૮૩૪
સુરત	૨,૨૩,૦૦૦	૩.૧૫	૬૭,૯૧,૬૯૬	૬૪,૮૫,૬૪૮

ગુજરાતના દરેક જિલ્લામાં નીચે મુજબ મ્યુનિસિપાલિટીઓ છે:
અમદાવાદ-૭, જેલ-૧૫, મહેસાણા-૧૪, ધંધાજીવ-૫, વડોદરા-૭,
ભરૂચ-૪, સુરત-૭, સાબરકાંઠા-૪, બનાસકાંઠા-૩, કચ્છ-૪, હાલાર-૪,
મધ્ય સોશીયલ-૨૦, જાલગાંઠ-૧૩, ગોહિલવાડ-૨૨, સોલ-૧૫,
અમરેલી-૬.

સોશીયલની ૮૦ મ્યુનિસિપાલિટીઓએ ૧૩.૧૨ લાખની વસ્તીને આવરી લઈ ૧૯૫૦-૫૧માં ૯૫.૫૬ લાખની આવક કરી ૮૫.૦૭ લાખનો ખર્ચ કર્યો. તે વર્ષી ૧૦૪.૮૦ લાખની આવક અને ૧૧૦.૨૮ લાખનો ખર્ચ ૧૯૫૧-૫૨માં કર્યો. અતારે આ આંકડા લગભગ એવડાઈ ગયા છે. આખાં ગુજરાતની સ્થાનિક સ્વચલનની સંસ્થાઓની આવક અને ખર્ચ વધ્યા છે. પરંતુ મુંગઈ સરકારની કંઈક અંશે ગુજરાત તરફની બેક્રિસ્ટાઈની નીતિને લીધે ભેઈની પ્રગતિ ધ્યાન કે શહેર વિજાસમાં થઈ થકી નથી. અમદાવાદ શહેરનો વિજાસ તેની ખાસિયત અને અન્ય પરિજાઓને આજીવી છે.

સોશીયલમાં ગ્રામપંચાયતોની કરમાંથી કુલ આવક ૧૯૫૧-૫૨માં રૂ. ૧૦૩.૧૮ લાખની થઈ. જનરલ ટેક્સમાંથી રૂ. ૨.૧૬ લાખની (ઓક્ટ્રોપી સિવાય) થઈ તે કુલ આવકના ૪૦.૯૧ ટકા હતી. જ્યારે ઓક્ટ્રોપીની આવક ૬૦.૧૪ લાખની હતી અને ટર્મિનલ ટેક્સની આવક ૫૮.૭૩ લાખની હતી. જ્યારે ટેક્સની આવક ૦.૦૪ લાખની હતી. સોશીયલની ૮૦ મ્યુનિસિપાલિટીઓની વસ્તી ૧૩.૧૨ લાખ, સરસરી આવક

રૂ. ૧.૧૩ લાખની, જ્યારે ખર્ચ રૂ. ૧.૩૮ લાખનો હતો. જ્યારે માથાઈક આવક (Incidence of total income per head) રૂ. ૭-૧૪-૫ ટેક્સ આવક (Incidence of total tax revenue per head) રૂ. ૭-૧૨-૧૦ જ્યારે સરસર માથાઈક ખર્ચ રૂ. ૮-૬-૬ હતો.

સમસ્ત ગુજરાત-સોશીયલની પરિસ્થિતિમાં ખાસ ફેરફાર નથી. અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરની સંસ્થા પરથી આખા ગુજરાતની સંસ્થાઓની પરિસ્થિતિ તોળી શકાય નહિ.

અમદાવાદ

અમદાવાદ શહેરની સ્થાનિક સ્વચલનની સંસ્થાની સુંદર પ્રગતિના પાયામાં સ્વ. પૂ. સરદારશાહીની અનન્ય સંગઠન ધ્યાનને જે બીજા રોપ્યા છે તેથી અને સ્વ. પૂ. બાપુજીની અભૂમિ તોરાથી સત્ય, અહિંસા અને સહકારના પાયા પર તેની કાંચવાણી ચાલતી હોવાથી તેની પ્રગતિ શક્ય બની છે.

૧૯૫૦-૫૧ની સાલમાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને રૂ. ૧૯,૭૮,૪૭૧ રૂપિયાનું કૅપિટલ કામ કર્યું. જ્યારે ૧૯૫૩-૫૪માં રૂ. ૧,૩૩,૨૧,૭૦૪ અને હવે રૂપિયા ૧,૫૦,૦૦,૦૦૦ સુધીનાં કામો કરવામાં આવે છે. વધુ આવક જનરલ ટેક્સ, પ્રોપર્ટી ટેક્સ, ઓક્ટ્રોપી, ફી, ભાડાં, જમીન વેચાણ અને દાનમાંથી લેવામાં આવે છે. જ્યારે કૅપિટલ કામો માટે ટૂંકી કે લાંબા ગાળાની લોન

લેવામાં આવે છે. સરકારી ગ્રાંટમાંથી તંદુરસ્તી અને સ્કૂલોઈઝની સંસ્થાને મદદ મળી રહે છે. જ્યારે જાહેર જનરિયાતનાં (પબ્લિક ગુટિવિટીઝ) જેવાં કે ટ્રાન્સપોર્ટ, કૂંધ વગેરે ખાતાંઓ લોન અગર પરદેશી મદદથી શરૂ કરવામાં આવ્યાં છે. શહેરમાં પાણીનો પુરવઠો માથાદીક ૪૫ ગેલનનો છે. દીવાબત્તી પૂરતાં છે. ગટરોચ્છના ટૂંક સમયમાં મુલેન્દર્શનની યોજના પૂરી થશે સંપૂર્ણતાએ પહોંચશે. લગભગ ૮૦ સ્કૂલો પોતાના મકાનમાં છે જ્યારે ૧૨૫ સ્કૂલો બાહ્યના મકાનમાં છે. ટૂંક સમયમાં સર્વ સ્કૂલો પોતાના મકાનમાં બેસશે. લગભગ ૪૫,૦૦૦ બાળકોને મફત કૂંધ પાવામાં આવે છે. તેમ જ તેમની શારીરિક તપાસ લેવામાં આવે છે. લગભગ ૨૪૭ એકર જમીનમાં બાજ-બગીચાઓ છે અને રમણીય કંકરિયામાં બાળવાટિકા અને પ્રાચીનસંસ્કૃતિય એ આદર્શ સંસ્થાઓ છે. આ ઉપરાંત આધુનિક મ્યુઝિયમ, સ્ટેડિયમો, સ્નાનાગારો બંધાયાં છે. દરેક વોર્ડમાં એક બાળલવન ખોલવામાં આવ્યું છે, જેમાં બાળવાઈજેરી, રમકડાં વિભાગ વગેરે ગોઠવાયાં છે. દરેક વોર્ડમાં દવાખાનું, પ્રસૂતિગૃહ, માકેટ, સ્મતગમતનાં સાધનો, બગીચા છે. ૨૧૦ માઈલના પાકા રસ્તાઓ ઉપરાંત ૬૦ માઈલના કાંચા રસ્તાઓ સુધારી સાચા રાખવાના પ્રયત્નો ચાલુ છે. તાજેતરમાં જ સ્વમ કિલ્લરસ્તની યોજના અનુસાર તેજાર કરેલ લગભગ ૧૬૦૦ મકાનો ગુજરાત સરકારને સોંપી સરકાર સ્થાપનામાં પોતાનો ગૌરવવંતો ફાળો મુનિસિપલ કોર્પોરેશનને ગોંધાળો છે.

લગભગ ૧૧ લાખની વસ્તી ધરાવનાર અમદાવાદનું જન્ય પ્રમાણ ૪૮.૬૮ છે. વસ્તીના દર હજારે મરણ પ્રમાણ ૨૧.૮૪ છે. દર હજાર સુવાવડે માનુસરણ પ્રમાણ ૧.૮૬ આસપાસ છે, જ્યારે બાલમરણ પ્રમાણ ૧૫૫.૪૮ છે. આમાં ઘણાં સુધારાને અવકાશ છે.

લેખના અંતે મૂકેલા ચાર્ટસથી શહેરના વિકાસમાં મુનિસિપલ કોર્પોરેશને આપેલ ફાળોનો ખ્યાલ આવી શકશે.

નગરપાલિકાઓ નેતૃત્વની કસોટી કરનારા પદાંગણી પણ છે. સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ અમદાવાદ મુનિસિપાલિટીમાં વલીવટ ચલાવવાની દીક્ષા પામ્યા તો સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ મુંબઈ મુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં પોતાની શક્તિનો પરચો બતાવ્યો હતો. એ જ પ્રમાણે પં. જવાહરલાલ નેહરુએ અલ્લાહાબાદ મુનિસિપાલિટીમાં, ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદે પટણા મુનિસિપાલિટીમાં અને નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોસ્કે કલકત્તા મુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં પ્રતિભાના પ્રથમ ચમકારા દાખવ્યા હતા. આ બધાં નેતાઓએ રાષ્ટ્રની આગેવાની સંપાદન કર્યા પહેલાં સ્થાનિક નેતૃત્વ સૌ પ્રથમ પોતપોતાના વિસ્તારની નગરપાલિકાઓમાં સંલગ્ન બન્યાં અને દીપાવળું હતું. આ રીતે મુનિસિપાલિટીઓ રાષ્ટ્રીય નેતાગીરી માટેની તાલીમશાળા પણ બની રહે છે. એટલે પ્રજા અને નેતા બંને માટે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ ઉપકારક સિદ્ધ થઈ છે.

મુનિસિપલ વલીવટ દ્વારા ગુજરાતનાં નગરો અને શહેરોએ હજુ ઘણું ઘણું કરવાનું છે. શહેરીજનની ઘણી સુવિધાઓ અને સગવડો હજુ આપણે ઘણાં શહેરો વંચિત છે. આપણાં શહેરોની રિયલિટી અને લોકોની આદતો સુધારવાનું ભગીરથ કર્મ ગુજરાત સમક્ષ પડ્યું છે. સને ૧૯૨૭માં મહેલવી પટેલે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પરિષદના પ્રમુખપદથી

ભાષણ કરતાં સ્વ. પૂ. સરદાર પટેલે આપણાં શહેરોનું નીચેના ચબ્દોમાં આગેદુમ્બ વર્ણન કર્યું હતું જે આજે પણ માધર્મ્ય સાચું છે

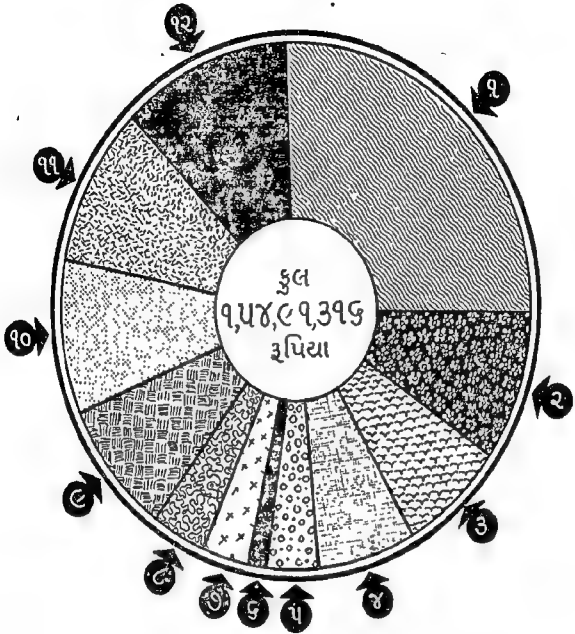
“આપણાં શહેરો નથી શહેરોમાં કે નથી ગામડાંમાં. શહેરોમાં વસતા અડધા લોકો તો ગ્રામજીવન ગાળતા હોય એવી દશા છે. અડધાં મકાનોને પાણખાનાં નથી. પોતાના ઘરનો કચરો નાખવાની જગ્યા નથી. સાંકડી ગલીઓમાં અને ગીચ વસ્તી વચ્ચે રહેવા છતાં કોર રાખે છે. કેટલાકે રજારીઓ ગાળીને ટોળાં શહેરો વચ્ચે રાખે છે, રસ્તાઓ પર ફેંકેકાણે ટોળેટોળાં કોર આથકનાં હોય છે. સામાન્ય રીતે લોકો આરોગ્ય અને સફાઈના નિયમો જાળવવામાં અતિશય શિથિલ છે અને આવી બાજનોમાં નથી સ્વર્ધમ સમજતા કે નથી પ્રયોશ્યમ જાણતા. પોતાના ઘરનો કચરો પ્રયોશીને બારણે ફેંકવામાં કળું ખોટું માનતા નથી. મેયનની બારીઓએથી કે છાંયમાંથી કચરો નાખતાં કે પાણી ડોળતાં અચકતા નથી.”

“આપણી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ જોતાં તે આપણાં શહેરોમાં પ્રવેશ કરતા પરદેશીઓને કોઈ જગ્યાએ સ્વરાજ્યનું ચિહ્ન મારુમ પડે તેવું નથી. બધે ત્યાં ધૂંકવાની, બધે ત્યાં લપુશકાએ બેસવાની, ગમે ત્યાં ગંદકી કરવાની લોકોને દેવો છે. . . . આવી સ્થિતિમાં સરકારની સામે જેઈને બેસી રહેવું એને હું મત્તાપાપ માનું છું.”

સને ૧૯૩૮માં સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને સોલાપુર મુનિસિપાલિટીએ માનવત્ર આપ્યું ત્યારે તેમણે કેટલીક કડવી વાણી તેવી છતાં સાચી શિખામણ આપી હતી તે અને ટાંકવી અસ્થાને નહિ ગણાય.

સરદારશ્રીએ કહ્યું હતું કે, “મારો અનુભવ છે કે પંચોતેર ગેલન કરતાં ઓછા પાણીથી માણસને ચાલે નહિ. મુરોપમાં ત્રીસ વરસનો વિચાર કરીને પાણીની યોજના બનાવે છે અને ત્રીસ વરસનો હિસાબ કરીને લાન લે છે અને તેને માટે કર નાખે છે. . . . ગરીબ લતા-ઓમાં કેવી સ્થિતિ છે તે પરથી મુનિસિપાલિટીના કારભારની પરીક્ષા થાય છે. આપણાં શહેર એક પ્રકારનો નરકવાસ છે. તમે પદિમનાં શયેરો જુઓ, તેઓ પોતાનાં શહેરોને સ્વર્ગ બનાવે છે, આપણે નરક બનાવીએ છીએ. અમલદારના કામમાં રોજ દખલ ન કરવી જેઈએ. અમલદારની પસંદગી કરતી વખતે જેઈ લેવું કે તે લામક છે કે નહિ, પણ પછી રોજ દખલ ન કરવી.

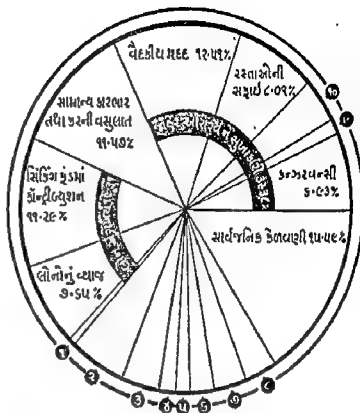
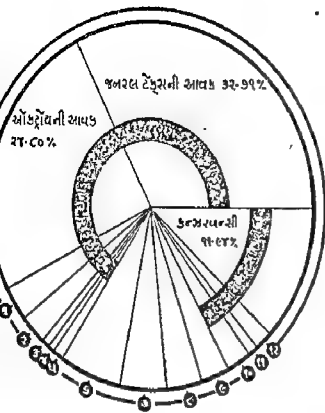
સરદારશ્રીએ અમદાવાદ મુનિસિપાલિટીનું તંત્ર વર્ષો સુધી સજ્જતાથી ચલાવી અમદાવાદ શહેરની રોનક ફેરવી નાખી, એટલે એમની અનુભવવાણી ગુજરાતનો તમામ મુનિસિપાલિટીઓ માટે ખૂબ જ પ્રેરણાદાયી નીવડે તેવી છે. ત્યાર પછી પણ મુનિસિપલ કાઉન્સિલરો અને મુનિસિપલ ચીફ ઓફિસર કે કમિશનર વચ્ચે એકરાગતાથી કામ થવું હોવાથી ગુજરાતને ગૌરવ અપાવે તેવી રીતે અમદાવાદનું તંત્ર ચાલી રહ્યું છે. તે જ રીતે સમસ્ત ગુજરાતની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓનો વલીવટ ચાલે તો સમસ્ત ગુજરાત પ્રગતિ પામશે. ઉપરથી નીચે લોકશાહીનું વિઠેન્દ્રીકરણ થતાં નીચેથી ઉપર પ્રગતિ થશે તેમાં યાંક નથી.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન

અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને કસ્ટું ક્રેપિટલ ખર્ચ (સને ૧૯૫૭-૫૮)

	ટકા
૧. રસ્તા, પુલો તથા ફૂટપાથ બનાવવા અને પોળોમાં પથ્થર નાડવા	૨૫.૮૧
૨. જાહેર તંદુરસ્તી	૬.૨૨
૩. મિલકત, લેન્ડ એકવીઝીશન, વહીવટ તથા જાહેર ધાંધકામ	૭.૩૮
૪. ટાઉન પ્લેનિંગ સ્કીમ	૧.૭૦
૫. બગીચા, સંગ્રહસ્થાન, રમતગમતની સાધનો અને મેદાનો	૩.૭૨
૬. સામાન્ય ઝાંચર તથા કરની વસૂલાત ૧.૧૫% અને અન્ય	૦.૦૨
૭. મિલક સોમની પાવલોટ સ્કીમ	૩.૨૮
૮. જાહેર સલામતી	૩.૮૬
૯. સાર્વજનિક કેળવણી	૮.૧૨
૧૦. જમીનની ખરીદી તથા એકવીઝીશન અર્થે ખર્ચ	૮.૫૧
૧૧. પાણીનો જાઓ વધારવા તથા વહેંચણી સુધારવા	૮.૫૬
૧૨. ડ્રેનેજ તથા સ્ટોર્મવોટર ડ્રેનેજ	૧૧.૧૭

અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની રેવન્યુ, આવક તથા અર્થ સને ૧૯૫૭-૫૮

(૧)

(૨)

આવક-૩. ૨,૮૧,૮૮,૫૬૯	ટકા
(૧) રોકેટો નાણાંનું વ્યાજ	૨.૮૬
(૨) સરકાર તરફથી ગ્રાંટ	૨.૪૭
(૩) વિદેશ દેવસ	૦.૭૪
(૪) ખુલ્લી જમીનના કરની આવક	૦.૬૬
(૫) હાથપાનું, ફી તથા પરચુરસ	૧.૦૯
(૬) પાણી પુરું પાડવાની આવક	૬.૨૫
(૭) સાર્વજનિક ફેલવશી	૪.૭૩
(૮) મિલકત, લેન્ડ એક્વીઝિશન તથા મેનેજમેન્ટ	૩.૪૦
(૯) રસ્તા, ફૂટપાથ, તથા સ્ટોર્મવોટર ડ્રેનેજ	૧૧.૧૭
(૧૦) લોગોની સલામતી, બગીચા, પ્રકાશન, બેરે બાંધકામ, લાઈસન્સિંગ, તથા પરચુરસ આવક	૧.૬૮
(૧૧) લોગોની નંદુરસ્તી, રસ્તાની સફાઈ, તથા માર્કેટ અને કતવખાની	૦.૮૫
(૧૨) વેદકીય મદદ	૨.૧૪

અર્થ-૩. ૨,૫૯,૦૧,૯૩૭	ટકા
(૧) સરકાર તરફથી લોન બરપાઈ કરવા તેવા વાર્ષિક વ્યાજ તથા મુદ્દલનું ચેમેન્ટ	૦.૩૭
(૨) પાણી પુરું પાડવા	૫.૫૮
(૩) રસ્તા, ખુલો, ફૂટપાથ તથા સ્ટોર્મવોટર ડ્રેનેજ	૩.૭૦
(૪) બેરે બાંધકામ	૧.૮૫
(૫) માહિતી અને પ્રકાશન, લાઈસન્સિંગ, ગુમાસ્તાધાર તથા પરચુરસ	૧.૪૨
(૬) મિલકત લેન્ડ એક્વીઝિશન તથા મેનેજમેન્ટ	૨.૬૬
(૭) લોગોની સલામતી	૩.૧૧
(૮) બગીચા, સંગ્રાહસ્થાન, અને રમન-જમનની મેદાનો તથા સાંપનો	૩.૨૩
(૯) માર્કેટ અને કતવખાની તથા જનમ-પરચુરસ નોંધણી	૦.૮૩
(૧૦) લોગોની નંદુરસ્તી	૪.૧૦

નવું પાટનગર

શ્રી ક્રાંતિવાદ વિષા
(મંત્રી, ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિ)

ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપનાથી ગુજરાતીભાષીઓનું એક અને અર્થક એવા બૃહદ ગુજરાતના એકમનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું છે. ઇતિહાસમાં કદાચ પહેલી જ વાર ગુજરાતી ભાષા જ્યાં જ્યાં બોલાય છે તે તમામ સળંગ વિસ્તારોનું ભારતના એક અંતર્ગત છતાં સ્વાયત્ત એવા રાજ્યના છત્ર તળે એકીકરણ થયું છે. અલગ રાજ્ય નિર્માણ થતાં કેટલાક પ્રશ્નો પણ નવગુજરાત સમક્ષ ખડા થયા અને તેમાં પાટનગરનો પ્રશ્ન મોખરે હતો.

ગુજરાતના ભાગ્યનિર્માતા નેતાઓએ દ્વિભાષી રાજ્યના વિભાજનના વિચારોની વાતો હવામાં ગુંતરી થઈ ત્યારથી જ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ વિચારો થઈ ચૂકો હતો. નિષ્ણાતો સાથે ચર્ચાવિચારણા કરી, ગુજરાત રાજ્યનું નિર્માણ થાય તો ગુજરાત માટે નવું પાટનગર સર્જવું, એવો નિર્ણય લેવાયો. નવું પાટનગર બંધાઈ રહે ત્યાં સુધી ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક કેન્દ્રસ્થાં અમદાવાદમાં કામચલાઉ રાજધાની સ્થપવી એવો પણ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો અને દ્વિભાષી રાજ્યના વિસર્જનની સત્તાવાર જાહેરાત થતાં જ નવા ગુજરાત રાજ્યના મુકામી પદ માટે વચગેલા ડો. જીવરાજ મહેતાએ ગુજરાત રાજ્યના નવા પાટનગર માટે પસંદ કરાયેલા સ્થળની જાહેરાત કરી. નવા પાટનગરનું નામ ગાંધીનગર રહેશે એ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ જાહેરાતને ગુજરાતભરના તમામ વર્ગોએ ઉમથકાભેર વધાવી લીધી, અને પાટનગર માટે પસંદગી પામેલા સ્થળની યોગ્યતા પણ સર્વાનુમતે સ્વીકારાઈ. આવા શ્રેષ્ઠ નિર્ણય માટે નેતાઓની પ્રજાએ તારીફ કરી. આ છે ગુજરાતના સૂચિત નવા પાટનગરનો આછો પૂર્વ ઇતિહાસ.

પાટનગરની વાત આવે છે ત્યારે ગુજરાતનાં પ્રાચીન, પૌરાણિક તેમ જ ઐતિહાસિક પાટનગરોની તથાવીષ પર દૃષ્ટિપાત કરીએ તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય. અહીં એ ચદ રાખવાનું છે કે મુગલ-કાળમાં આજનું ગુજરાત (૧) આનર્ન (અનારનું ઉત્તર ગુજરાત) (૨) સુરપટ્ટ (અનારનું સૌરાષ્ટ્ર) અને (૩) લાટ (અનારનું દક્ષિણ ગુજરાત) એવા ત્રણ અલગ રાજ્યોમાં વહેંચાયેલું હતું. ગુજરાતનું સૌ પ્રથમ પૌરાણિક પાટનગર એટલે આનર્નપુર. આજના વડનગર પાસે આનર્નપુર હતો એમ વિદ્વાનો માને છે. મનુ વેલ્લપતના પુત્ર આનર્તે આનર્નપુર વસાવ્યું અને એ પાટનગર બન્યું. આનર્નપુર ગુજરાત તથા સુરપટ્ટને જોડાવું એક સાંસ્કૃતિક નિષ્કર્ષ બન્યું.

ભગવાન કૃષ્ણે દ્વારવતીમાં રાજધાની સ્થાપી. રમણકર સાગરના બારામાં-કચ્છના અંખાતમાં પડતા સૌરાષ્ટ્રના પ્રવેશદ્વારમાં પાટનગરનો

ધ્વજ લહેરાયો. દ્વારવતી અથવા કુશસ્થરી એ હાલના દ્વારકાની નજીક હોવાનું મનાય છે. દ્વારવતીની આસપાસ લાટ કહેવાતા દક્ષિણ ગુજરાત સુધી પશ્ચિમી નહેલી એટલે કે ગુજરાતની એ બીજી પૌરાણિક રાજધાની અને પહેલવહેલી સાગરકાંઠાની રાજધાનીની હકૂમત સુરપટ્ટ (સૌરાષ્ટ્ર) પૂરતી જ મર્યાદિત હતી. પુરાણો અને મહાભારતમાં દ્વારવતીનાં જો વર્ણનો વાંચવા મળે છે તે પરથી એ ભારે વૈભવશાળી અને જાણેજાણીભવનું પાટનગર હતું એમ લાગ્યા વગર રહેવું નથી.

આ થઈ પૌરાણિક યુગની વાત. એને પ્રમાણભૂત ઇતિહાસનો જોઈએ તેટલો આધાર નથી. ઐતિહાસિક સામગ્રીથી સિદ્ધ કરી શકાય એવો પહેલવહેલો રાજધાનીનું માન તેથી ધિરિનગરને મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ધિરનાર પર્વતની તળેટીમાં આજે જ્યાં જૂનાગઢ છે ત્યાં ધિરિનગર વસેલું હતું. ઈ. સ. પૂર્વેના ત્રીજા યુગમાં એ સમૃદ્ધિની જણાવ્યું છે. આરોગ્યનો શિલાલેખ વજેરે ઉપલબ્ધ મુદ્રાઓ પ્રાચીન ગુજરાતના એ પ્રથમ ઐતિહાસિક પાટનગરના અસ્તિત્વ પર પ્રકાશ ફેંકે છે.

ઇતિહાસની આરસીમાં ધિરિનગર પછી વલ્લી પાટનગર બન્યું દેખાય છે. ઈ. સ. ૪૮૦માં મૈત્રાકોએ વલ્લીને રાજધાની બનાવી અને ત્યારથી વિદ્યા, વાણિજ્ય અને સંસ્કારના કેન્દ્ર તરીકેની એની ખ્યાતિ પણ વધતી ગઈ. એ યુગમાં નાલંદા ભારતમાં અને ભારત બહાર એક મહાન વિદ્યાકેન્દ્ર તરીકે સુવિખ્યાત હતું. પીરે પીરે વલ્લીએ પણ નાલંદાના સમોવડિયા સંસ્કાર અને વિદ્યાના કેન્દ્ર તરીકે પોતાની મુલાકાત ફેલાવી. ચીની મુલાકાત્રી હ્યુએન-ત્સંગે વલ્લીનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે : “તેનો વિસ્તાર પાંચ માઈલનો, વસ્તી ગીચ અને આબાદ. છ હજાર બિખખુઓ (બીદ સમુખો)નો સમાવેશ કરના અહીં સંકેશ મહે છે. આ શહેર ધર્મ ઉપસંત વિદ્યા, કલા, સંસ્કાર અને વાણિજ્યનું મોટું મથક છે.” ભાવનગરની પશ્ચિમે હાલમાં વળા નામનું ગામ છે, ત્યાં પ્રાચીન વલ્લીના અવશેષો મળી આવ્યા છે.

વલ્લીના પતન પછી ગુજરાતની રાજધાનીની પતાકા સૌરાષ્ટ્ર-માંથી ખસીને ઉત્તર ગુજરાતના અણવિલપુર પાટણમાં રોપાય છે. વનરાજ ચાવડાએ એની સ્થાપના કરી અને સોલંકી વંશના રાજની-ઓએ એની ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધ્યો. સોલંકી વંશનો રાજધાન્ય એ ગુજરાતના ઇતિહાસનો પણ સુવર્ણયુગ ગણાય છે. ઈ. સ. ૭૨૦ થી ઈ. સ. ૧૨૯૮ સુધી ગુજરાતના એકચક્રી શાસનના પાટનગર તરીકે પાટણ મહત્તા પામ્યું. પાટણ સમૃદ્ધિની સિદ્ધિની ટોચ સિદ્ધાચને

જાણીતના સળ્ય અમલમાં જેઈ. ત્યારે માલવોની ધારાનગરીની સ્પર્ધામાં પાટણ ઊતર્યું અને એની સળકીય આણુ ગુજરાતના સીમાપ્રાંતો ઓળંગી રહી. ઉત્કલદ્વારમાં જેવા પ્રખર વિદ્વાનના પુરુષાર્થથી પાટણે એ જ્ઞાનાત્મા વિદ્યા અને સંસ્કારના પરમસ્થાન તરીકેની કીર્તિ પણ પ્રાપ્ત કરી.

કાળનું ચક્ર ફર્યું અને મુસ્લિમોની હકૂમત હેઠળ ગુજરાત આવ્યું ત્યારે પણ ઈ. સ. ૧૪૦૩ સુધી પાટણમાં જ પાટનગરની પતાકા ફરતી રહી. પછી ઈ. સ. ૧૪૧૧માં સુલતાન અહમદશાહે સામરમતીના કંઠે જૂના આશાવાવ અને કર્ણાવતીની સમીપમાં ગુજરાતના નવા પાટનગરનો પાયો નાંખ્યો અને એને પોતાના નામ પરથી અહમદાવાદ તરીકે જાહેર કર્યું, જે પાછળથી અમદાવાદ તરીકે મથકવર બન્યું. ઈ. સ. ૧૫૭૩માં મોગલ શાહેનશાહ અકબરે ગુજરાત છતી લીધું ત્યાં સુધી ગુજરાતની સ્વતંત્ર સંસ્કૃતિના પાવનમાં તરીકે અમદાવાદની ઓલખાવા રહી. મોગલ હકૂમત હેઠળ ગુજરાત આવ્યું તે સાથે જ અમદાવાદ પાટનગર મટી ગયું અને સાથીસાથ ગુજરાત પણ સ્વતંત્ર પાટનગર વિહોણું બન્યું. ત્યારથી માંડીને ૧૯૮૦ના થે માસની પહેલી તારીખે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર લોકશાહી સળ્યના કામચલાઉ પાટનગર તરીકે અમદાવાદ પર કળશ ઢોળાશે ત્યાં સુધી, એટલે કે ૩૮૭ વર્ષ સુધી ગુજરાતને પોતાનું પાટનગર નહોતું.

ઇતિહાસના આ પરિવર્તનનું વિશ્લેષણલોકન કરીએ તો પૌરાણિક (૧) આનંતપુર અને (૨) દ્વારાવતી પછી ઐતિહાસિક (૧) ગિરિનગર (૨) વલ્લભી (૩) અસુહિલવાસ પાટણ અને (૪) અમદાવાદ એ ક્રમમાં ગુજરાતમાં પાટનગરો સર્જાયાં એ સિદ્ધ થાય છે. આ પૈકી દ્વારાવતી, ગિરિનગર અને વલ્લભી એ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ પર અને આનંતપુર, અસુહિલવાસ પાટણ તથા અમદાવાદ ગુજરાતની તળભૂમિ પર મંડાયેલાં જેવામાં આવે છે. ઈવે રચનાનું પાટનગર ગાંધીનગર ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સાતમું પાટનગર બનીશે.

નવા પાટનગરના આયોજનની વિચાર કરીએ ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રાચીન ગુજરાતના પાટનગરોની રચના કેવી હશે એ પ્રશ્ન મનમાં ઝળે. આ પુરાતન પાટનગરોનાં કાલચક્ર અને કેટલેક અંશે અંતિમચોક્કિયર્થ વર્ણનોમાંથી તે ને જ્ઞાનાત્મા નગરરચનાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. એ વાત સાચી છે કે આપણે પ્રાચીન નગર રચના અને ઊંડું અન્વેષણ થવું નહીં. તે છતાં વાસ્તુશાસ્ત્રના જે પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે તેમાંથી કેટલીક સ્વપ્રદ માહિતી તારવી શકાય છે.

‘માનસાર’ ‘શુકનીતિ’ વગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અનેક પ્રકારની નગરરચનાની, પાટનગરની વિશિષ્ટતાઓ અને વિવિધ પ્રકારના નગરોની બાંધણીનાં લક્ષણોનો ઉલ્લેખ મળે છે. ગ્રામરચનાને નગરરચનાના પાયાપર લેખવામાં આવતી અને એ ગ્રંથોમાં આપવામાં આવેલાં ગ્રામ-લક્ષણ અને નગરલક્ષણ સરખાવતી બંનેમાં બહુ મોટો ફેર જણાઈ આવતો નથી. ‘માનસાર’ માં નગરોના અઢ્ય લેદ આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે: (૧) ચતુર્ધાનીય નગર (૨) કૌંચનગર (૩) પુર (૪) નમરી (૫) એટ

(૬) ખર્વટ (૭) કુબ્જ અને (૮) પટ્ટન. આ સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થગ્રંથ રૂપો આજે જો ગામોના નામમાં) ટકી રહ્યાં છે તે જોતાં આ આઠ પ્રકારના ભેદ પણ નગરરચનાની દૃષ્ટિએ બહુ વિવેકભર્યો એમ લાગતું નથી. ‘ચેત્ર’ એ શબ્દ ‘ચેટ’ પરથી ઊતરી આવ્યો છે તે જ પ્રમાણે ‘પાટણ’ પણ ‘પટ્ટન’ પરથી ઊતરી આવેલ શબ્દ છે. આજનું કનોજ અગાઉ કાન્ચકુબ્જ તરીકે ઓળખાતું. ‘પુર’ અને ‘નગરી’ તો ઘણાં ગામોનાં નામની પાછળ આજેય જેવા મળે છે. વળી ‘માનસાર’ માં જ જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ ‘કેવલનગર’ માં જે રાજા રહેતો હોય તો તે ચતુર્ધાનીય નગર કહેવાય. એટલે આ આઠ પ્રકારનાં નગરો વચ્ચે તફાવત હોય તો તે ખૂબ સૂક્ષ્મ એવો જણાય.

ઉપર જણાવેલ આઠ પ્રકારનાં નગરના ભેદ એનાં લક્ષણોના આધારે પાડવામાં આવ્યા જણાય છે. જ્યારે નગરરચનાની દૃષ્ટિએ નગરની બાંધણીના આકારના ધોરણે પાડવામાં આવેલ બીજા આઠ પ્રકારના ભેદ વાસ્તુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વધુ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. એ આ પ્રમાણે ગણાવવામાં આવ્યા છે: (૧) દંડક (૨) સર્વતોભદ્ર (૩) નાન્ધાવર્ત (૪) પશ્ચ (૫) સ્વસ્તિક (૬) પ્રસ્તર (૭) કામુક અને (૮) ચતુર્મુખ. આ આઠ પ્રકારો તેનાં નામ સૂચવે છે તેમ બાંધણીના અમુક આકારો ચીંધે છે.

અંતિપ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં નગરરચનાનો જન ખૂબ ઝીણવટથી થતું હશે અને તે માટે શાસ્ત્રોન પદ્ધતિઓ નિર્ણીત થઈ હશે એમ આ ઉલ્લેખો પરથી લાગે છે. તળ ગુજરાતમાં ક્રિષ્ણ સંસ્કૃતિનું લોભલ પાસે જે નગર મળી આવ્યું છે તેના અવશેષો જોતાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક યુગમાં એટલે કે આજથી ચાર પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે પણ નગરરચનાનું શાસ્ત્ર થઈ ચૂકી રહી રહેતું હોવાની ખાતરી થાય છે. લગભગ આધુનિક નગરરચનાની જેડે સરખાવી શકાય તેવું આયોજન લોભલના અવશેષોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ મધ્યકાલીન યુગમાં નગરરચનાનું આ શાસ્ત્ર આપણે ત્યાં લોકસાધ્ય અથવા ઉપેક્ષા પામ્યું હોય એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

આપણા વિષયને સીધો સ્પર્શ કરના ઉલ્લેખો ‘શુકનીતિ’માં ચતુર્ધાનીય નગર ક્યાં અને કેવું હોય એનાં વિસ્તૃત વર્ણનોમાં મળી આવે છે. માત્ર ઐતિહાસિક અવલોકન કે સમીક્ષાની દૃષ્ટિએ જ નહીં, પણ આજના યુગમાં ધર્મ માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવી ઉપચોચિતાની દૃષ્ટિએ પણ ચતુર્ધાનીય માટે ‘શુકનીતિ’એ નક્કી કરી આપેલા સિદ્ધાંતો સંખ્યાત સળ્ય સળ્ય છે. ‘શુકનીતિ’ના એ સિદ્ધાંતોનો સારોજ જ્ઞા પ્રમાણે છે:

૧. ચતુર્ધાનીય માટે સુરમ્ય અને સપાટ ભૂમિપ્રદેશ પસંદ કરવો.
૨. એ ભૂમિમાં સાકું અને સપાટ પાણી હોવું જોઈએ.
૩. પંચીઓના કબરોથી નુકસાની વૃત્તેલોઓની ઘટાણી ભૂમિ આરક્ષકરિત હોવી જોઈએ.
૪. શાસ્ત્રોનો અને લોકગ્રંથની તંત્રી ન લોચી જોઈએ.
૫. સમુદ્રથી બહુ દૂરનું સ્થાન ન હોવું જોઈએ.

૬. તેની નજીક ગામડાંઓની વસાહતો હોવી જોઈએ.

૭. સુંદર વાવ, કૂવા અને જળવંત્રોથી રાજધાની સભર હોવી જોઈએ.

૮. રાજધાનીના નગરમાં સાચા માર્ગો, ભાગબજારો અને વિશાળ-ગૃહો તેમ જ મુસાફરખાનાં હોવાં જોઈએ.

૯. તેમાં દેવમંદિરો, વિદ્યાગૃહો અને રાજસભા હોવાં જોઈએ.

આ મુદ્દાઓ પર નજર નાખતાં એટલું તત્કાળ જણાઈ આવશે કે આપણી પુરાતન નગરરચનામાં સુવિસ્તૃત અને માનવસુખને ભૂનિપાદી જરૂરિયાત તરીકે સ્થાન આપવામાં આવતું અને ગામડાં તેમ જ શહેરના સમન્વય પર ભાર મુકાતો. સુવિસ્તૃત અને આરોગ્યપ્રદ નિર્માણનો આજે શહેરોમાં જે અભાવ તરીકે આવે છે તે ‘શુક્રનીતિ’ના સિદ્ધાંતોને અનુસરીએ તો નવા નગરમાં ટાળી શકાય.

ગુજરાતના ભાગમાં નવું પાટનગર ઊભું કરવાની તક આવી છે, ત્યારે ભારતની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછીના કાળમાં આપણા દેશમાં જે સૌથી નગરો સર્જાયાં છે એની પણ વિચાર કરીએ.

પંજાબમાં ચંદીગઢ અને ઓરિસામાં ભુવનેશ્વરને જે નવાં પાટનગર બાંધવાનો અનુભવ—એની તમામ મૂખીઓ અને ખામીઓ સાથે—આપણી નજરની સામે જ છે. એ ઉપરાંત બીજાઈ, કચ્છના, સિદ્ધરી, નાંગલ અને પિતરંગન જેવાં નવાં નગરો નવાં ઉદ્યોગો અને તે માટેના કામદારોના વસવાટ માટે સર્જાયાં એ પણ આપણી હવાનીમાં નિરાશાનોત્પાન પુનર્વસવાટ માટે કચ્છમાં ગાંધીધામ અને કલકત્તા પાસે કલ્યાણી જેવાં નગરો રચાયાં એનો પણ અનુભવભંજેય આપણી સમક્ષ છે. સિચાઈ અને બહુથંધી વિદ્યુત ચોરનાના સંચાલન માટે કમ્પાઈઓના વસવાટ અર્થે બંધાયેલા નાનાં નાનાં નવાં નગરોનું દૃષ્ટાંત પણ આપણી આગળ મોજુદ છે. ગુજરાતના પાટનગર ગાંધીનગરનું આયોજન કરતી વેળાએ આ બધાનો અનુભવનિષેડ આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીએ તો ભૂલોનું પુનઃનિર્માણ ન થાય અને એ બધાં નગરોમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં સારાં તત્ત્વોનો લાભ ઉઠાવી શકાય. ઉપર ઉલ્લેખિત નવાં નગરો છેલ્લા એક જ દાયકામાં રચાયાં છે, તેથી તેનો ઉત્તિલાસ હજી તાજે જ હોઈ એમણી માગદારી રાજવીએ એ ઉચિત ગણાય.

જ્ઞાન અને વિદ્યાની આવકને ભૂજોબના સીમાશ્ર નક્કા નથી. આથી જગતના બીજા દેશોમાં રચાયેલાં નવાં નગરોની અનુભવ-ભૂમિકામાંથી પણ આપણને ઉપયોગી થાય એવો ભોધપાઠ ગ્રહણ કરવામાં નાનમ ન હોવી જોઈએ. ઈંગ્લેંડ અને અમેરિકા જેવા નૂતન નગરરચનાના દૃષ્ટાંતોએ અવનવા વિચારો જગત સમક્ષ રજૂ કર્યાં, અને તેના પરિપાક રૂપે અમેરિકામાં અને ઈંગ્લેંડમાં આધુનિક નવાં નગરો બંધાયાં છે. આ નગરો આકર્ષક, સુંદર અને અવનવી બાંધકૃતિવાળા, પોતપોતાની મોલિક કિંચાઈનવાળાં અને તે તે દેશની આબોહવા તેમ જ પ્રજાની રહેઠીકરૂપે અનુલક્ષીને ચોખ્યાં છે.

પરંતુ એનું જે આપણે અનુકરણ કરીએ તો એના જેવી મોટી ભૂલ એકેય નથી. કોઈના અનુભવમાંથી સારાં તત્ત્વો ગ્રાહ્ય કરવાં અને કોઈની નકલ કરવી એ જે વચ્ચે ઘણો તફાવત છે. આપણે તો ગુજરાતની આબોહવા, આપણી પ્રજાની જીવન જીવવાની ક્રમ, આપણો સાંસ્કૃતિક વાસ્તવો એ તમામનો વિચાર કરીને તેને અનુરૂપ એનું આયોજન ઘડવું પડશે. હા, પરંદેશોમાં બંધાયેલાં નવાં નગરોમાં કામમાં લેવાયેલી બાંધકામની ટેકનિક, વાસ્તુવિદ્યા અને ઈન્જનેરી વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં થયેલી નવી શોધખોળો, ચક્ષુતર કામના પર્યાય કંટકસર કરવા શોધાયેલી મુક્તિઓ વગેરેમાંથી જે જે ઉપયોગી અને અલગ્ન સંજોગોને અનુકૂળ હોય તે અવશ્ય ગ્રહણ કરી શકીએ.

આ સંદર્ભમાં બીજા એક મુદ્દાની વાત એ છે, કે પશ્ચિમના સમૃદ્ધ અને દોલતમંદ દેશોમાં નવાં નગરો બાંધવા પાછળ જે સંપત્તિ ખરચાઈ છે એ જેતાં પણ આપણને એની નકલ કરવી પરવાં તેમ નથી. આપણી મીલિકતા, સર્જનાત્મક પ્રજ્ઞા અને વ્યવહારકુશળ બુદ્ધિનું દેવાનું કાકવા જેવી, પારકાના બાંધવા અનુકરણની કોઈ આપણે વિચારી શકીએ જ નહિ એ તો દેખીતું છે.

વળી આપણે તો આપણા નવા પાટનગર સાથે આજના ગુજરાતના ઘડવેપા અને સમગ્ર રાષ્ટ્રના પિતા મહાત્મા ગાંધીજીનું નામ જોડવાના છીએ. એટલે એમની વિચારસરણીનો દોહ ન થાય, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમણે આપણી સામે જે આદર્શો રજૂ કર્યા છે તે મૂર્ત થાય એવું જ આયોજન ઘડવું જોઈએ, અને એ માટે જેની ભૂનિપાદ પર શહેરોનું નવસર્જન થાય છે એ ગામડાંનો પણ વિચાર કરવો પડે. ‘ગામડાંને લિખારી બનાવીને શહેરો ફાલેફેલે છે અને શહેરોનો ભલો, ધમાલ અને રોશની ગામડાંની કંગાલિયત, બેકસી અને અંધકારને આભારી છે.’ એવી ગાંધીજીએ જે ટકોર કરી હતી તે પણ આપણે ભૂલવી ન જોઈએ. તો જ આપણે ‘ગાંધીનગર’ નામ સાર્થક કરું ગણાવે.

તેથી ગાંધીજીના આદર્શોને અનુરૂપ ગાંધીનગરના સર્જનમાં નીચેના મુદ્દાઓ લક્ષમાં રાખવા પડે:

(૧) પાટનગર માટે પસંદ કરાવેલ વિસ્તારમાં સમાવેશ પામતાં ગામડાંઓ અને નવું રચનાતું ગાંધીનગર, બંને પરસ્પર પૂરક અને પોષક બને તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

(૨) પાટનગરની હદમાં આવી જતાં અને એની આસપાસ આવેલાં ગામડાંની સમૃદ્ધિ અને સુખસવસ્થો વધારી ગામડાં અને શહેરો વચ્ચે જે બહુ ઓટો તફાવત દેખાય છે તે અંદર જોય બને તેમ ઓછું કરવાનાં પગલાં વિચારવાં.

(૩) પાટનગરની રચનામાં સાદાઈ, કંટકસર અને સામાજિક સમતુલ્ય માટે સંબાન પ્રધાનો કરવા.

(૪) વસ્તી બહુ ઘેબ ન બને તે માટે એક એક દીક સરાસરી ૧૫ માણસથી વધારે વસ્તીપ્રમાણ ન હોવું જોઈએ. પાટનગરની એકંદર વસ્તી સાઠ લાખથી એક લાખ સુધીની હોય એવી મર્યાદા સ્વીકારવી.

(૫) નાગરિકોની સુખસગવડો અને સામુદાયિક જીવનશૈલી પૂરી પાડવામાં સામાજિક સમન્વયની દૃષ્ટી સર્વોપરી રાખવી.

(૬) ગ્રામોદ્યોગ અને ગૃહઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

જેમનું પુનિત નામ નવ્ય પાટનગર સાથે જોડવાનું છે તેમજ શીવલા રાહે આયોજન કરવું હોય તો આ મુદ્દાઓને ઉભી શકાય નહિ. એના સ્થાપનમાં પણ શુભગાર, અલંકાર અને સુચોળનોનો અતિરેક ન હોય, તેમ છતાં ગુજરાતના પરંપરાગત કલાકૃતિઓ અને કલાગીરીને ધ્યાન મહત્વ આપવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં, સાદાઈપૂર્ણ સૌંદર્ય સાધવાનું ધ્યેય પાટનગરના વાસ્તુવિધાનમાં અપનાવવું જોઈએ.

ગુજરાતની પ્રજા વ્યવહારકુશળ હોઈ કરકસર એના લોભીમાં છે. પાટનગર બંધાવના અર્થમાં કરકસર થી રીતે અને ક્યાં ક્યાં થઈ શકે એ જોઈએ. નવેસરથી આખું પાટનગર બાંધવું એટલે એના અનેક સ્તંભો, અસંખ્ય યુકાનો, સંવિવાલય, રાજભવન, ધારાસભાગૃહ વગેરે માટે ભવ્ય ઈમારતો ઈમારતોના ચક્ષુર માટે બાંધકામની સામગ્રી ખૂબ વિપુલ પ્રમાણમાં જોઈએ. આ પૈકી ઈંટ, ચૂનો, મેટલ, કંપચી, ગ્રીટ, સ્વેચ્છ વગેરે માલસામાન સ્થાનિક ઉત્પાદનનો હોઈ એના વિશાળ સુચોળિત ઉત્પાદન માટે પ્રથમથી જ પ્રબંધ કરવામાં આવે તો તે ઘણો સસ્તો પડે. એ જ પ્રમાણે ટાઈલ્સ, ફ્લોરિંગ સ્ટોન, આરસ, બારી, દવાખા, ફિક્ચર્સ અને ફાસેનિંગ્સ, મેલા પાણીના નિકાસની પાઈપો વગેરેનું ઉત્પાદન પણ યોગ્ય થકાય. બાંધકામ માટે જરૂરી એવી બીજા સામગ્રીનો જથ્થો સસ્તો થી રીતે મેળવી શકાય એનો યીજીવટથી અભ્યાસ કરવામાં આવે અને તેના આધારે ભાષ્ય કરીને ખરીદવા માટેનું કાર્યક્રમ તંત્ર સારી રીતે ગોઠવવામાં આવે તો અર્થમાં ઘણો બચાવ કરી શકાય. તે જ પ્રમાણે માલના વહન માટે વાહનવ્યવહારનું નિયોજન કરવામાં આવે તો તેથી પણ કરકસર સાધી શકાય.

બીજા વિચારણીય પ્રશ્ન બાંધકામની સામગ્રીનો છે. આપણાં પ્રાચીન નગરોમાં અને ઐતિહાસિક સ્થાપત્યોમાં પથ્થર અથવા આરસની વધુ ઉપયોગ જોવા મળે છે. સિમેન્ટ એ જાનાનામાં થોડાનો નહોતો અને મલખુતારી માટે પથ્થર કે આરસ વાપર્યા વગર છૂટકો નહોતો એ પણ કદાચ કારણભૂત હોય. વળી નકશીકામ અને કોતરકામ પથ્થર અને આરસ પર સાડું થઈ શકે છે તેથી પણ એ સામગ્રી વધુ વપરાતી હશે. પરંતુ અદ્યતન જમાનામાં પથ્થર કે આરસનું બાંધકામ ખૂબ મોંઘું અને ખર્ચાળ નીવડે છે. રાજભવન, સંવિવાલય, ધારાસભાગૃહ વગેરે વિશિષ્ટ ઈમારતોમાં અમુક અંશે પથ્થરનો ઉપયોગ ભલે કરવામાં આવે પણ સમગ્ર રીતે તો ઈંટ, ચૂનો સિમેન્ટ, કોક્રિટ, લોખંડ અને ઈમારતી લાકડાનો જ ઉપયોગ કાર્યસાધક અને કારકસરપૂર્ણ ગણાય. ગુજનાત્મક દૃષ્ટિએ વિચારનાં પણ એ જ વાતની બાજે.

ગુજરાતની આગવી સ્થાપત્યપ્રણાલીને વંશપરંપરાથી સાચવી રાખનારા શિલ્પીઓ અને સચારો હજુય હયાત છે. ગુજરાતના અનોખા લક્ષણોમાંના ગણકર ધરોગરો પણ મળી આવે છે. આ બધાને યોગી

કાઠી તેમની સેવાઓનો ગૌરવ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઓછા ખર્ચે ગાંધીનગરને ગુજરાતની લાગણિકતાનો ઓપ આપી શકાય. ગુજરાતની આજોડવા સાથે મેળ ન ખાધ તેવા વિદેશી સ્થાપત્યના નિર્માણ અનુકરણી કદાચ ઉપરજીવું વિચિત્ર નાવીન્ય ભલે સાધી શકાય, પરંતુ પ્રજાના હૃદયમાં તે ઉમળકો પ્રેરી શકે નહિ. બીજા શબ્દોમાં પાટનગરનું સંવિધાન એવું હોવું જોઈએ કે જે ગુજરાતના અનોખા વ્યક્તિત્વનું અને ગુજરાતની અસ્થિતાનું સુભળ દર્શન કરાવે.

ગાંધીનગર માટે જે સ્થળ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં વૃક્ષ-ઘટાઓ અને આંબાવાડીઓ છે. એને બને ત્યાં સુધી બળવી રાખીને નગરસ્થાનાના નકશા ઘડાય તો સાડું. આપણા પ્રદેશની ગરમ આશ્રી-હવામાં ઈંટીક ઈંટક મળે, નૈસર્ગિક શીતળતા મળે તે માટે વૃક્ષાલયો, ઉદ્યાનો અને જળાશયોની ખૂબીપૂર્વક ગોઠવણ થવી જરૂરી છે. રાજધાનીની શોભા વધે અને ગરમીનું પ્રમાણ ઘટે એવો ભેરવો લાભ મેળવવા નગરમાં અને નગરની ચારે બાજુએ વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો રોપવાં જોઈએ. પાશ્ચાત્ય નગરઆયોજનની પરિભાષામાં નગર રચનાનું આ અંગ (Landscape architecture) કહેવાય છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ ‘શુકનીત’માં પણ જુદી રીતે આ બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એક રીતે આવી નૈસર્ગિક હરિયાળી શહેર અને ગામડાના જીવન વચ્ચેનું અંતર ઓછું કરવામાં સહાયક થવી હોય છે. નગરના નકશામાં નિર્ણીત વિસ્તારોમાં ફૂલવાળા અને ફૂલ વગરના, ફળવાળા અને ફળ વગરનાં એમ બંને પ્રકારનાં વૃક્ષો વાવીને ઉછેરવાથી પાટનગરના નાગરિકોને ઉપવનનો આહવાદ અને સાચોસાચ ફૂદરની ઈંટકનો પણ લાભ આપી શકાય.

વસવાટ અને વ્યવસાય માટેના વિસ્તારોની પરસ્પર સંકળાવેલી છતાં સંજોગબદ્ધ વલંચણી, શાળાઓ, યાત્રાધામો, દવાખાનાં, કીડંગણો, ઉપવનો, વિશ્રાંતિસ્થળો, ગ્રંથાલયો વગેરે સાર્વજનિક સગવડોની સુચોગ્ય હાવવણી અને સરળ માર્ગવ્યવહાર (ટ્રાફિક) તેમ જ એછામાં ઓછી મુશાફરી કરવી પડે એવી માર્ગરચના એ બધા અદ્યતન નગરરચના આદર્શો તરીકે સ્વીકૃતિ પામ્યા છે. લોકોને પોતાની રોજિંદી પ્રવૃત્તિ માટે વાહનવ્યવહારમાં ઝાઝો ખર્ચ ન કરવો પડે, મોટર જેવાં ધાર્મિક વાહનોની ઝડપી અવરતપર વિનાઅવરોધે ચાલતી રહે અને તે સાથે શહેરનીઓની સલામતી સચવાય એવો ત્રિવિધ હેતુ સાધી શકાય એ પ્રકારની પાટનગરના સ્તરનાઓની રચના આપણે વિચારવી જોઈએ.

પાટનગર માત્ર રાજકીય રાજધાનીનું શહેર બની રહેતું નથી. વિવિધ કારણોસર સમગ્ર રાજધાની પ્રાંતને પાટનગર સાથે સંપર્કમાં આવવું પડે છે. તેથી પાટનગરનો પ્રભાવ માત્ર તે નગરની સીમાઓ પુરતો જ મર્યાદિત ન રહેતાં આખા રાજધાની પ્રાંતમાં પ્રસારી હોય છે. આથી સ્વઅનુકૂળતાઓને પ્રેરણા આપે, પ્રજાજનનનાં શુભ તત્ત્વોને સાકાર કરે, સમૂહકલ્યાણનાં નવાં પ્રેક્ષ્યો ધોરણે સ્થાપે, રાજધાની તંદુરસ્ત આકાશ-ઓને લેજ આપે અને સર્વોદયની વિચારધારાને પ્રોત્સાહન અર્પે એવું ઘડતર હોવું જોઈએ. પાટનગરના ઈંટચૂનાના ચક્ષુરમાંથી આવું વ્યાપક

બળ કેવી રીતે પ્રગટી શકે એ તો નગરનો નકશો તૈયાર કરતી વેળાએ જ વિચારી શકાય. નગરો અને એમાંથી પાટનગર રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્યના ઘટકમાં અનોખો ભાગ બન્યો છે એ સત્ય વીસસર્વનું ન જોઈએ.

તો પછી સમગ્ર રાજ્યના લોકજીવનના ઉત્કર્ષને પ્રેરક અને પોષક શાષ્ણ એવું પાટનગરનું સંવિધાન શો રીતે કરવું? એનો ઉત્તર ૬ સામાજિક સમતુલ્ય જાળવવા એ રીતનું એનું આયોજન કરવામાં બીજા શબ્દોમાં, વર્ગ વર્ગ વચ્ચેની ઈર્ષ્યા નહિ, પરંતુ વર્ગ વર્ગ વચ્ચેના સમન્વયને પ્રોત્સાહન મળે એવી એની રચના થવી જોઈએ. રાજ્યની નું વાતાવરણ જ એવું હોય કે જે સર્વોદયનું—બધાની ઉન્નતિનું—પ્રેરક પોષક બની શકે. જ્યાં સુધી ધનિક, મધ્યમ અને ગરીબ શહેરીઓ તેમ જ મોટા, મધ્યમ અને નીચલા કર્મચારીઓ એવા વર્ગો રહેવાના ૬ ત્યાં સુધી તમામની મુખસત્વરો અને સુવિધાઓ સરખાવે એવી નગર-રચના વિચારવી જોઈએ. જુદા જુદા સામાજિક-આર્થિક ધરના શહેરીઓ ભક્ષિત રીતે ન્યૂનાધિક શહેરીકરણી ધરાવના હોવા છતાં તેમને મળતી સામુદાયિક સમવેગમાં ભેદભાવ ઓછામાં ઓછા હોય તો વર્ગભેદની લાગણી વધી શકે નહિ.

આના એક ઉપાય તરીકે જીવનના અમુક નિર્દેશ આનંદ, સાંસ્કૃતિક અને સાંસ્કૃતિક ઉપભોગો, આશ્રમ તેમ જ રંગમંડાં સમુદાય-દ્વે (શિવિક સેન્ટર્સ) જે આયોજન શાષ્ણ તેમાં સામાજિક સમતુલ્યની ભાવના વણી લેવી જોઈએ. બીજો ઉપાય એ છે કે આપ કે કમણીના ધોરણે ઊભી થતી વિશિષ્ટ આર્થિક સ્તરની શ્રેણીઓ મુજબના વર્ગો પરસ્પરથી સાવ અલગ પડી જાય, એટલે કે ધનવાનો અને ગરીબોના વિસ્તારો એકબીજાથી તદ્દન જુદા પડી જાય એ પ્રકારે પાટનગર ન વિકસે તે માટે પ્રયત્ન કરવો. સંઘર્ષના ધોરણે સ્વીચાનવંશર લક્ષ્યો જેવી વાઙ્મયી ધનવાન નાગરિકો પ્રત્યે સામાન્ય શહેરીઓના હૃદયમાં અદિખાઈ પ્રગટાવે છે જે સમાજજીવનના તંદુરસ્ત વિકસનને બાધક નીવડે છે. તેથી વાઙ્મયીને સ્થાને સુભગ સમન્વય સ્થાપી શકાય તો એક નવું જ પ્રેરણાદાયી વાતાવરણ પાટનગરમાં ફેલાશે અને તેના સ્પર્શથી સમગ્ર રાજ્યની પ્રજા પણ નવું ચેતન અનુભવી શકશે.

બીજો વિચાર પાટનગરની સીમામાં સમાઈ જતાં અને તેની આસપાસ આવેલાં ગામડાંઓની ગ્રામજનતાનો કરવાનો રહે છે. એમનામાં પાટનગર પ્રત્યે આત્મીયતા બળે, એમને નવું સંસ્કારજીવન સૂઝે અને એમની આર્થિક સમૃદ્ધિને પોષે એ માટે આપણે શું કરીશું? શહેર અને ગામડાના સમન્વયનો આદર્શ જો આપણે પાટનગરમાં સિદ્ધ કરી શકીએ તો ગુજરાતભરમાં એની સાથે અસર પડશે.

આનો એક ઉદાહરણ ગ્રામજનતાના ગુણધર્મોને સજીવ કરવામાં રહેલો છે. આ માટે ગોરસ (ડેરી) ઉદ્યોગની વિવિધતા સૌ પ્રથમ લક્ષ્ય થઈ શકાય. ગોધનની સાવધણી એ ગોપાલકૃષ્ણનો અમૂલ્ય વારસો છે. દૂધની પેદાશ જેટલી વધશે તેટલી એનવાન્યની પૂર્તિ થવાની. દૂધનું ઉત્પન્ન વધારવાના ઉપાયો ધોળવાથી આદ્યકતરી રીતે નિર્ભયસુધારણા અને સાચી ખેતીના કાર્યને પસંદ મળશે, ગાય એ અમૂલ્યલે છે અને

મેલી પછી ગોરસ એ મોટામાં મોટો ગ્રામોદ્યોગ છે. ગોરસ ઉદ્યોગને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ દ્વારા નવજીવન આપવામાં આવે તો તેથી એક થઈ ને દો કાજ સરશે. એક તો પાટનગરની આસપાસના ગામડાંઓ સમૃદ્ધ બનશે અને બીજું પાટનગરમાં વસવાટ કરતા શહેરીઓને દૂધ જેવા પોષક ખોરાકનો પૂરતો પુરવઠો મળી શકશે. તંદુરસ્તી વગરનું નિરજેજ નાગરિકજીવન આપણને મળવું ન હોય તો પાટનગર સાથે સંકળાયેલા ગામડાંના ગોરસ ઉદ્યોગને વિકસાવવો એ સર્વોચ્ચ માર્ગ છે.

ગુજરાતની પ્રજા મદદઅરે શાકભાજી હોઈ પાટનગરના વિશાળ સમુદાય માટે તાજાં શાકભાજી અને ફળફળાદિનો નિયમિત વિપુલ જથ્થો મળતો રહે એ માટે બાગામનના ઉદ્યોગને પણ વ્યવસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા છે. આમ કરવાથી પાટનગરના રહેવાસીઓની સાસ્તિક ખાદ્ય પદાર્થો માટેની જરૂરિયાત સંતોષી શકાશે અને સાધોસાય તે પુરવઠો પૂરો પાડતી ગ્રામપ્રજાને પાટનગર સાથે આત્મીયતા ફેલાશે. પાટનગર અને તેની સાથે સંકળાયેલાં ગામડાંઓ વચ્ચે સમન્વય સાધવામાં આ રીતે ગ્રામોદ્યોગ અને ગુણધર્મો સારો ભાગ ભજવી શકે. “ગામડાંને ભિખારી બનાવીને શહેરો ફુલેલા છે.” એવી મનોવેદના ગાંધીજીએ બ્લક કરી હતી. આપણે ગાંધીનગરના સર્જન સાથે એવો પ્રયત્ન કરીએ કે જેથી ગામડાંઓને તલંબર બનાવીને પાટનગર ફુલેલા. આ માટે સ્વામાયની ભુમિપાદ પર ઊભેલા ગ્રામોદ્યોગો અને ગુણધર્મોને નવું રૂપ આપીએ.

આપણી મનોચ્છા તો ગાંધીનગરને માત્ર રાજ્યની નું શહેર ન ગણતા, ગુજરાતના જાત્રા પુરુષાર્થનું પ્રતીક બતાવવાનું હોતું જોઈએ. આવતી અનેક પેઢી જેને માટે ગૌરવ વર્ધે શકે અને જેની છાયામાં યુગપુત્ર ગાંધીજીના ભાવના-દેહનું સામ્રીય અનુભવી શકે એવું નિર્માત નમણિય ગુજરાતી પ્રતિભા વેરનું પાટનગર સર્જાય એવી આપણી અભિલાષા છે. એ નગરમાં યજ મૂકતો ગુણિત્વ ગુણધર્મના વર્ણ તે ખૂણામાંથી આવતો અદનામાં અદની આદમી પણ એનો સર્વોદયનો સંદેશ સ્વર્ણભૂષણે સજીવ રીતે ઝીલતો જાય એવું એનું રૂપવિધાન આપણે ઝંઝીએ છીએ.

એ નારે જ શક્ય બને કે જ્યારે ગાંધીનગરના વાસ્તુવિદ્યાનામાં, સ્થાપત્યનાં અને એની સમગ્ર બાંધણીમાં સર્વજનપ્રિય, લોકસુખાકારીનું, સામાજિક સમતુલ્યનું, ગ્રામનગર સમન્વયનું, નિર્સર્ગીયનું, સાદાઈના લાવણ્યનું, કૃષ્ણતા વગરની કરકસરનું, સરવશીલ ભારતીય-ગુજરાતી પ્રભુભાવનું, લોકજીવનના પ્રસ્પર્ધના મૂક સંગીતનું, આદ્ય વગરના કલા-ક્રીડાસભ્ય, સદાચારની રોચનીનું અને માનવલક્ષણના પરગામનું દર્શન લાપે એવું એનું આયોજન થાય. એ જ એની વાસ્તુવિદ્યા અને એ જ એની સર્વકોષ આબુષણ.

આવું પાટનગર રચીએ તો જ ‘ગાંધીનગર’ નામ સાચક બન્યું લેખાય. ગુજરાતની પુનિત ભૂમિમાં જન્મેલ ગાંધીજી અનન્ય છે, તો એ વિભૂતિના નામ સાથે સંકળાયેલું ગુજરાતનું પાટનગર પણ અનન્ય થા માટે ન બનાવીએ?

અર્થવ્યવસ્થાની સમીક્ષા

“ શ્રી ચીમનભાઈ પટેલ
(આચાર્ય, સરદાર વલ્લભભાઈ આર્ટ્સ અને
કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ)

અર્થવ્યવસ્થાની સામાન્ય ભૂમિકા

કોઈ પણ પ્રદેશની આર્થિક વ્યવસ્થાનો આધાર તેની પ્રાદેશિક ભૂમિકા ઉપર રહેલો હોય છે. તેથી કોઈ પણ પ્રદેશની અર્થવ્યવસ્થાનો અભ્યાસ તે પ્રદેશ ઉપર કાબૂ ધરાવતી પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિની અવગણના કરી શકે નહીં. ગુજરાતની અર્થવ્યવસ્થાનો વિગતવાર અભ્યાસ કરતાં પહેલાં તેની અર્થવ્યવસ્થાની આ સામાન્ય ભૂમિકાને આ રીતે લક્ષ્યમાં રાખવી ખાસ જરૂરી છે.

ભૌગોલિક રીતે ગુજરાત ભારતના પશ્ચિમ કિનારે, ૨૦.૧ થી ૨૪.૭ ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૬૩.૪ થી ૭૪.૪ પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલું છે. ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીની તેની લંબાઈ લગભગ ૩૦૦ માઈલ તેમ જ પૂર્વથી પશ્ચિમ તેની પહોળાઈ ૫૦ થી ૩૦૦ માઈલ સુધીની છે. આમ તેનું ક્ષેત્રફળ ૭૨,૧૩૮ ચોરસ માઈલ છે. આ આખાં પ્રદેશની સરહદ પ્રકૃતિના કોઈ ને કોઈ ઘટકની બનેલી છે. તેની મોટા ભાગની સરહદ સામાન્ય રીતે અન્ય પ્રદેશોમાં આવેલા પર્વતોની ઉંચી ટેકરીઓથી છવાયેલી છે. ગુજરાતમાં તેની જમીનને પાણી આપતી બનાસ, સરસ્વતી, મહી, સાબરમતી, નર્મદા, તાપી જેવી મોટી નદીઓ તેમ જ મચ્છુ, ભાદર, રેવુંજી, દમણગંગા ઇત્યાદિ નાની નદીઓ આવેલી છે. ગુજરાતના ભૂપૃષ્ઠનું નિરીક્ષણ કરતાં જણાઈ આવે છે કે તેના મુખ્ય ભાગની જમીન પૂર્વથી પશ્ચિમમાં ખંભાતના અખાત તરફ કમચા ઝળેલી છે, તેમ તેનો દ્વીપકલ્પીય વિસ્તાર તથ્યમાંથી અરબી સમુદ્ર અને અખાતના અખાત તરફ ઢળતો જાય છે. ગુજરાતની જમીન મુખ્યત્વે ગોચરુ અને કાળી છે. અને આ બે વર્ગની સંખ્યાબંધ જાતો તેના જુદા જુદા ભાગમાં આવેલી છે. આ ઉપરાંત મુખ્યત્વે મોટી નદીઓના કાંઠાના ભાગમાં ચોમાસામાં તેમનાં પાણીમાં લક્ષ્યમાં આવેલા કાંપમાંથી બનેલી ભાદાની જમીન છે.

સમગ્ર પ્રદેશમાં વરસાદનું પ્રમાણ વનુઓછું રહે છે. વાર્ષિક સરાસરી વરસાદ, ચોમાસાની ઋતુના વલણ અને વરસાદની અછતને આધારે આ રાજ્યનાં પ્રાદેશિક લક્ષણો દ્વંડમાં નીચે પ્રમાણે આપી શકાય:

(૧) દક્ષિણ ગુજરાત

આ વિભાગમાં વાર્ષિક ૩૦ થી ૬૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે અને વર્ષ દરમિયાન ઉષ્ણતામાનમાં મોટી વધઘટ રહે છે.

૧. ગુજરાત રાજ્યની સીમા પશ્ચિમમાં અરબી સમુદ્ર, ઉત્તર અને પૂર્વમાં રાજસ્થાન, દક્ષિણ-પૂર્વમાં મધ્યપ્રદેશ અને દક્ષિણમાં મયારાટ્ટી મળેલી છે.

(૨) ઉત્તર ગુજરાત

આ વિભાગમાં ૬૨ થી ૨૦થી ૪૦ ઈંચ—ગોધરા વિસ્તારમાં મોટે ભાગે ૪૦ ઈંચની આસપાસ અને વીરમનામમાં ૨૫ ઈંચ—વરસાદ પડે છે. શિયાળામાં ઉષ્ણતામાન નીચું રહે છે.

(૩) સૌરાષ્ટ્ર-વરસાદની અછતનો વિસ્તાર

આ વિસ્તારમાં જામનગર અને જૂનાગઢ તરફના દરિયાકિનારાના પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે. ત્યાં મોટે ભાગે ૨૫ ઈંચથી ઓછો વરસાદ પડે છે, અને શિયાળામાં ઉષ્ણતામાન નીચું રહે છે.

(૪) સૌરાષ્ટ્ર-જેલવાળો વિસ્તાર

સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ-મધ્યના ઉચ્ચપ્રદેશ અને ખંભાતના અખાતની નજીકના પ્રદેશનો આમાં સમાવેશ થાય છે. ત્યાં વરસાદ ૨૫ કે તેથી વધુ ઈંચ પડે છે, તેમ જ ઉષ્ણતામાન મોટા ફેરફારવાળું રહે છે.

(૫) કચ્છ

આ પ્રદેશમાં વરસાદ ઘણો ઓછો પડે છે અને ત્યાંની જમીન રણના જેવી રહેાય છે.

અમદાવાદ જિલ્લાના કેટલાક ભાગ, મહેસાણા અને બનાસકાંઠા જિલ્લા, જામનગર જિલ્લામાં ઓખામંડળ વિસ્તાર, ભાવનગર જિલ્લાના કેટલાક ભાગ તેમ જ કચ્છના મોટા ભાગને વરસાદની નંગીની પરિસ્થિતિ અનુભવવી પડે છે.

વિસ્તાર અને વસ્તી

૧૯૫૧ની વસ્તીગણતરીના અહેવાલ મુજબ ગુજરાત રાજ્યનો કુલ વિસ્તાર ૭૨,૧૩૮ ચોરસ માઈલ છે, જે ભારત સંઘના કુલ વિસ્તારનો લગભગ ૬.૧ ટકા છે. વલીવટી હેતુ માટે સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા, મહેસાણા, અમદાવાદ, ખેડ, ખંભાત, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત, ડાંગ, જામનગર, રાણપેટ, સુરેન્દ્રનગર, ભાવનગર, જૂનાગઢ, અમરેલી અને કચ્છ—એ ૧૭ જિલ્લામાં રાજ્યના વિભાગ પાડવામાં આયા છે.

૧૯૫૧ની ગણતરી મુજબ ગુજરાતની વસ્તી ૧,૬૨,૬૨,૧૩૫ એટલે કે લગભગ ૧૬૩ લાખ માનસની છે, જે ભારત સંઘની વસ્તીના લગભગ ૪.૫ ટકા છે. ૧૯૬૧ની વસ્તીગણતરી વખતે તે ૧૯૨ લાખ થવાની ધારણા છે. આ વસ્તી ૨૪૩ નાનાંમોટા શહેરો અને ૧૮,૭૨૯

ગામગ્રંથોમાં વસેલી છે. વસ્તી અને વિસ્તારના આ આંકડાઓ જોતાં એમ કહી શકાય કે, ગુજરાતમાં માણસદીઠ જમીનનું સરાસરી પ્રમાણ ૨.૮ એકરનું છે. સરાસરી પ્રમાણ આ છે, પણ હકીકતમાં ઘણાં દાખલાઓમાં ખેતી માટેની જમીનના એકમનું કદ આથી પણ નાનું હોય છે. આ વસ્તુસ્થિતિ ખેતી અંગેનો એક મોટો પ્રશ્ન ઊભો કરે છે. ખેતીની ઓછી ઉત્પાદકતાનું મુખ્ય કારણ ખેતીની જમીનના એકમનું આ નાનું કદ છે, અને જ્યાં સુધી આ પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર નહિ થાય ત્યાં સુધી ખેતીનું ઉત્પાદન વધારવાના કાર્યક્રમમાં પ્રગતિ કરવાનું ધવું મુશ્કેલ છે.

કોઈ પણ પ્રદેશની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર તેની વસ્તીની ઘનતાની અસર થાય છે. ભારત સંઘમાં વસ્તીનું પ્રમાણ દર ચોરસ માઈલે સરાસરી ૩૦૩ માણસનું છે. જ્યારે ગુજરાતમાં વસ્તીનું સરાસરી પ્રમાણ દર ચોરસ માઈલે ૨૨૫ માણસનું છે. વસ્તીના પ્રમાણની દૃષ્ટિએ આખા દેશને ત્રીય, મધ્યમ અને આછી વસ્તીવાળા એવા ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખીએ તો ગુજરાતને બીજા વિભાગમાં મૂકી શકાય. તેના દરેક જિલ્લામાં માઈલદીઠ વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૫૬ થી ૨૫૬ છે. અમદાવાદ, ખેડા, મહેસાણા, પંચમહાલ, વડોદરા અને સુરત જિલ્લામાં તે વધારે છે, જ્યારે સૌરાષ્ટ્રના જિલ્લાઓમાં તે ઓછું છે. કચ્છમાં દર ચોરસ માઈલે વસ્તીનું પ્રમાણ ફક્ત ૩૩ માણસનું છે.

ગુજરાતની કુલ વસ્તીની ૨૭.૨૩ ટકા વસ્તી શહેરોમાં વસે છે, જ્યારે બાકીની ૭૨.૬૭ ટકા વસ્તી ગામગ્રંથોમાં રહે છે. ભારત સંઘ અંગેના આ આંકડા અનુક્રમે ૧૭.૩૪ અને ૮૨.૬૬ ટકા છે. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે દેશના અન્ય ભાગોની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં શહેરી વિસ્તાર અને તેમાં વસતા લોકોની સંખ્યા વધુ છે. અહીં એક વસ્તુ નોંધવી જોઈએ કે આમાંના મોટા ભાગનાં ગામગ્રંથો નાનાં છે. કુલ ગામગ્રંથોના ૭૮ ટકા ગામગ્રંથો ૧,૦૦૦ કરતાં ઓછાં માણસની વસ્તી ધરાવે છે. દેશના અન્ય ભાગની સરખામણીમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં શહેરી વસ્તી વધારે છે.

શહેરીકરણની આ હકીકતો એક મહત્વના મુદ્દા તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. આપણા જેવા ઉપલ્બ્ધ આબોહવાવાળા દેશમાં પશ્ચિમના દેશોના જેટલું શહેરીકરણ અનિયંત્રીય છે. અત્યારે શહેરોનું પ્રમાણ વધારે નથી ત્યારે પણ કેટલાક મોટાં શહેરોમાં વસ્તીની અસહ્ય ગીચતા આપણે અનુભવીએ છીએ અને સ્વાભાવિક રીતે જ તેથી તંદુરસ્તીને હાનિકારક પરિસ્થિતિને કારણે મારણુંનું પ્રમાણ વધે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં શહેરોના સ્થાપન તરફનું વર્ષનું જતું વલણ કંઈક ખતરાપ છે, ઊલટું, શહેરો જેમ તેમ વધી રહ્યાં છે તેને રોકીને તેના વિકાસ અર્થે એ પ્રસારનું કંઈક આયોજન કરવું જોઈએ.

વસ્તી અંગેના અભ્યાસમાં જો કોઈ ખૂબ જ અગત્યનો મુદ્દો હોય તો તે તેની ધંધા પ્રમાણેની વહેંચણી છે, કેમ કે જે અમુક વિસ્તારના આર્થિક વિકાસ અંગેના આયોજનમાં યદ્યતરમાં ખેતી વગેરે ઉદ્યોગ પર નજર લોકોની ટકાવારી ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે. અથવા આયોજ

પક્ષની મદદથી જ આર્થિક વ્યવસ્થાના કયા 'અંશ' પર ભાર દેવો તે નક્કી કરી શકાય છે. નીચેના કોષ્ટ્ર પરથી ગુજરાતની વસ્તીનું ધંધાકીય વિતરણ કઈ રીતે થયું છે તેનું અનુમાન થઈ શકે તેમ છે. આની સરખામણી અર્થે રાષ્ટ્રના આંકડાઓ પણ આપ્યા છે.

કોષ્ટ્ર નં. ૧

વસ્તીનું ધંધાકીય વર્ગીકરણ

પ્રકાર	ગુજરાત	ભારત સંઘ
(૧) સમગ્રતાપા અથવા તો મોટા ભાગે પોતાની જમીન ખેડનારાઓ અને તે પર નિર્ભર રહેનારાઓ.	૩૯.૩	૪૧.૯
(૨) સમગ્રતાપા વા મોટા ભાગે પારકી જમીન ખેડનારાઓ અને તે પર નિર્ભર રહેનારાઓ	૯.૬	૮.૯
(૩) ખેતમજૂરી અને તે પર નિર્ભર રહેનારાઓ	૭.૦	૧૨.૫
(૪) જાદે ખેતી નહિ કરનારા માલિકો	૨.૦	૧.૫
ખેતી પર નિર્ભર કુલ વર્ગ	૫૭.૯	૬૯.૮
(૫) (કૃષ્કેતર) ઉત્પાદન	૧૫.૦	૧૦.૬
(૬) વાણિજ્ય	૮.૪	૬.૦
(૭) વાહનવ્યવહાર	૧.૯	૧.૬
(૮) બીજા સેવાઓ	૧૬.૮	૧૨.૦

ખેતીથી ઉતર એવો કુલ વર્ગ ૪૨.૧ ૩૦.૨

ઉપરના કોષ્ટ્ર પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે સમગ્ર રાષ્ટ્રની જેમ જ અહીં પણ ખેતી પર નબળી વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે છે, અને ઉત્પાદન, વાણિજ્ય અને વાહનવ્યવહારની ટકાવારી પણ રાષ્ટ્ર સમસ્તની સરખામણીમાં કંઈક ઊંચી છે.

ખેતી

ગુજરાતની અર્થવ્યવસ્થા તેની મુખ્ય રીતિના સંદર્ભમાં ભારતની અર્થવ્યવસ્થાને મળતી આવે છે. ગુજરાત ખેતીપ્રધાન પ્રદેશ છે. ખેતી, ગુજરાતના આર્થિક જીવનમાં ક્ષેત્રોત્કર્ષ સમાન છે. ગુજરાતની કુલ ૧૬.૩ લાખ વસ્તીમાંથી લગભગ ૯૩.૪ લાખ લોકો તો પોતાના નિર્વાહ માટે ખેતી પર નિર્ભર છે. આનો અર્થ એ થયો કે, ગુજરાતની સમસ્ત વસ્તીના લગભગ ૫૭.૯ ટકા લોકો તો ખેતી પર જ પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. આની સામે ભારતનો આંકડો ૧૯.૮ ટકારી છે. આથી દેખીતી રીતે જ બિનખેતી પર નિર્ભર લોકોનો આંક પણ ઊંચો જ રહેવાનો. ભારતનો આ આંક ૩૦.૨ ટકા છે જ્યારે ગુજરાતનો ૪૨.૧ ટકા. લગભગ ૧૫ ટકા બેટલી વસ્તી કૃષ્કેતર ઉત્પાદનમાં કામે લાગી છે. ૧૯૫૪-૫૫ની સાલ દરમિયાન ૪૯૦.૫૬ કરોડ રૂ.ની કુલ આવકના ૪૫ ટકા તો ખેતી, પશુસંવર્ધન અને એવા જ બીજા

ઉદ્યોગોમાંથી મળી રહ્યા છે. ખાસુદ્યોગ, ઉત્પાદન અને ઔદ્યોગિક કારણો દ્વારા લગભગ ૨૨.૫ ટકા અને બાકીના ૩૨.૫ ટકા વેપાર, વાણિજ્ય અને બીજી સેવાઓમાંથી મળ્યા છે. આ આંકડાઓ સમૂહના આંકડાઓ કરતાં થતુ ગુદા થયો. ગુજરાતની વાર્ષિક માથાદીક આવક ૨૮૬.૨૩ની ગણતરી થકાય. ઉપરની વિગત ગુજરાતને બિનખેતી વિસ્તાર તરીકે ગણતરી થકાય તેમ નથી તેના પુરાવારૂપ છે.

. ભારતમાં સમસ્ત ભૌગોલિક વિસ્તારના ૪૦ ટકા તો ચોખ્ખો કૃષિવિસ્તાર છે. ગુજરાતમાં આ ૫૦ ટકા છે. આમાં સમસ્ત વિસ્તાર ખેતીલાયક નથી. જા દૃષ્ટિએ ક્યારો પ્રદેશ નોંધપાત્ર છે. ખેતીવિસ્તારમાં પે સિવાઈમુખ વિસ્તાર તો ૬ ટકા છે. ભારતમાં આનો વિસ્તાર ૨૦ ટકા છે. ગુજરાતમાં આવા ભૂ-સિચક વિસ્તારની ટકાવારી પ્રદેશ પ્રદેશે ભેદ છે. આ પ્રદેશમાં ભેદ પાકનો વિસ્તાર ૪ ટકા છે—બિન-મોઝુ તથા ટાન્કા જમીનનો આંકડો ૨૮.૦૬નો છે જે કમ્પો ઊંચો ગણતરી ભેદે, ભારતમાં અને દ્વિભાષી રાજ્ય કરતાં આ આંકડો લગભગ બમણો છે. કાપતી લીલી અને ચરિયાતુ ભૂમિથી પ્રદેશ સમૃદ્ધ છે. સુરત અને ભરૂચ જિલ્લા કિનારાના વિસ્તારોમાં પણ ખેડણ વિસ્તારનો આંક ઠીક ઠીક ઊંચો છે. ડાંગ વિસ્તારમાં તો ગાઢ જંગલો છે. આ જંગલ વિસ્તારની સરખામણીએ તો ખેતીવિસ્તાર નિશ્ચય ગણતરી ભેદે, ખેતીની દૃષ્ટિએ તબગુજરાતમાં અમદાવાદ, જેકા ને વડોદરા એ ત્રણ જિલ્લાઓ ખૂબ ઊંચો આંક દર્શાવે છે. ઘઉં અને ચોખા આ વિસ્તારનો મુખ્ય પાક છે. સમગ્ર રાજ્યમાં પંચમણલ એક એવો જિલ્લો છે જેમાં મકાઈનો પાક સાથે પ્રમાણમાં થાય છે. સાબરકાંઠા અને બનાસકાંઠા જિલ્લાઓમાં જંગલ વિસ્તારનો આંક પ્રમાણમાં ઊંચો છે પણ બિનખેડણ અને ટાન્કા જમીનનો આંક આ જંગલવિસ્તારના આંકથી ઓછો રહીપાતો છે. સુરેન્દ્રનગર અને મહેસાણા એ બંને જિલ્લાઓમાં જંગલવિસ્તાર નિશ્ચય છે.

સિવાઈ

કુલ ૨૦૦ લાખ એકરના ખેતીવિસ્તારમાંથી ૧૪.૯ લાખ એકર એટલે કે ૬.૨ ટકાની ૧૯૫૧-૫૭માં સિવાઈ થઈ હતી. ગુજરાતમાં કુવાઓ દ્વારા થતી સિવાઈ ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જેથી પણ વધારે વિસ્તારને આ રીતે પાણી પુરું પડે છે. ખાત્ર ૧૦ ટકા વિસ્તારનું નહેરો દ્વારા સિચન થાય છે. ત્રીજી યોજનામાં બીજી યોજનામાં અંદાજે રહેલી લગભગ બમણે જ, એટલે કે ૩૭ મધ્યમ સિવાઈની યોજનાઓ પૂરી કરવાની અને એ રીતે ૧,૮૨,૦૦૦ એકર જમીનમાં પાવનની ખેતી કરવાની શક્યતાઓ ઊભી કરવાની દરખાસ્ત છે. ત્રીજી યોજના દરમિયાન ઘણે લેવામાં આવનાર મધ્યમ અને મોટી સિવાઈ યોજનાઓથી ૮,૧૪,૦૦૦ એકર માટે વધારાની સિવાઈની શક્યતા થવાની પારણ છે.

અનાજની ખાપ

ગુજરાત અનાજની ભારે ખાપવાળું રાજ્ય છે. બીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે અનાજનું ઉત્પાદન ૨૨.૩ લાખ ૮૫ થવાનો અંદાજ

છે જ્યારે અનાજની જરૂરિયાત અમાર અંદાજ પ્રમાણે આગરે ૩૪થી ૩૫ લાખ ૮૫ જેટલી છે. આમ, સહેજે ૧૨થી ૧૩ લાખ ૮૫ની ખાપ રહે છે. જેકે કેટલાકે ૧૮ લાખ ૮૫ની ખાપનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અમાર મતે અતિશયોક્તિ ભરેલી છે. અમારા અંદાજ મુજબ ત્રીજી યોજનાને અંતે લગભગ ૩૭ લાખ ૮૫ની જરૂર રહેશે જ્યારે ઉત્પાદન ગમે તેટલું વધારીએ તોપણ જેટલું ઉત્પાદન કરી શકીશું નહિ.

ગુજરાતનો ત્રીજી યોજનામાં ૭.૧૭ લાખ ૮૫ જેટલું અનાજ વધારે પડવાનો લક્ષ્યાંક નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. આ લક્ષ્યાંક લગભગ ૩૩ ટકા જેટલો છે જે ભારતના સમગ્ર લક્ષ્યાંક સાથે સુસંગત છે તે નોંધવા જેવું છે. ગુજરાતમાં ખેતી અંગેનાં નક્કી કરેલા લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે કેમ કે ત્રીજી યોજનાના કુલ ખર્ચનું ૬૫.૨ ટકા ખર્ચ ખેતીવાડી, સામૂહિક વિકાસ, સિવાઈ અને વીજળીનાં સેત્રોને ફાવવામાં આવ્યું છે.

જંગલોની વેદાપ્ત

ગુજરાતમાં આવેલાં જંગલોનો વિસ્તાર બહુ મોટો નથી. ગુજરાતમાં ૩૮,૨૨,૩૦૦ એકરની જંગલ વિસ્તાર છે. સૌકામાં જંગલો કંબાળ છે છે અને જંગલ વિસ્તારમાં ઘણા પાણી ભાગો છે. પાણી વિસ્તારોમાં જંગલોનો વિકાસ કરવો જોઈએ. ગુજરાતમાં જંગલો ઓછાં છે, છતાં તેની જંગલ ઊપજનો શોષ પીતે વિકાસ કરવામાં આવે તો નાના થાપા પરના અને બીજા ઉદ્યોગો માટે ઉપયોગી કાચો માલ પૂરો પાડી શકે તેમ છે. ગીરનાં જંગલોમાં સંખ્યાબંધ કાચા વૃક્ષો છે, જે કાચા ગુંદર નામનો કીમતી ગુંદર પેદા કરે છે. કારંજ અને પીલુનાં બિયાં એકાં કરવા માટે પણ જંગલોમાં શોધણ કરવામાં આવે છે. આ બિયામાં અખાદા તેલ રહેલું છે, જે સાબુના ઉત્પાદન માટે ઉપયોગી છે. ગુજરાતનાં જંગલોમાં ઉપયોગી લાકડાની જાતો, જેવી કે સાગ, ધાપ, ખેર અને ટીમરુનાં ઝાડો આવેલાં છે. ચીમવાનું લાકડું હોવાસહી બનાવવામાં ઉપયોગી છે. રમકડાં બનાવવામાં ઉપયોગી થાય તેવા ઝાડો અને લાખ બનાવવામાં ઉપયોગી થાય તેવા ખાખરનાં અને બોરનાં ઝાડો પણ છે. ડાંગ, જૂનાગઢ, પંચમણલ, સુરત અને સાબરકાંઠા જિલ્લામાં જંગલો આવેલાં છે. તેમાં વાંસ સારી પેઠે થાય છે. વાંસકામ આ વિસ્તારોમાં થાલે છે અને તેમાંથી અનેક લોકો રોજી મેળવે છે, સાકરની પ્રવૃત્તિ

ગુજરાતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ સારી રીતે વિકસતી જાય છે. લાકમાં ગુજરાતમાં કુલ ૧૧,૧૦૫ સહકારી મંડળોઓ છે. અને તેમાં ૧૫,૧૫,૫૨૮ જેટલા સભ્યો છે. સર્વ પ્રકારની ખેતીવિપક્ષ સહકારી મંડળોઓની માહિતી નીચે મુજબ છે :

ખેતીવિપક્ષ સહકારી મંડળો (૧૯૫૯-૬૦)

૧. મંડળોઓની સંખ્યા	૫૮૦૧
૨. આપરી લેવામાં આવેલ ગામગ્રાંઓની સંખ્યા	૧૬૨૫૭
૩. કુલ ગામગ્રાંઓની સંખ્યાના ટકા	૮૭.૭
૪. મંડળોદીક સરસરી સભ્યસંખ્યા	૧૦૧

૧. મંડળીદીક સરાસરી કામકાજનું ભંડોળ રૂ.	૩૫૩૩૭
૨. સભ્યદીક શેરભંડોળ	૩૬
૩. સભ્યદીક સરાસરીકૃતિરૂાણ રૂ.	૨૭૧

આ ઉપરાંત બિનખેતીવિષયક મંડળીઓની સંખ્યા ૭૫૩ જેટલી છે. ગુજરાતમાં સહકારી ખેતી-વેણસુ મંડળીઓનું સ્થાન ગૌરવભર્યું છે. આવી કુલ ૨૮૪ જેટલી મંડળીઓ કામ કરે છે પણ નોંધપાત્ર વાત તો એ છે કે, કુલ કપાસના ઉત્પાદનના સુરત જિલ્લામાં ૭૫ ટકા, ભરૂચ જિલ્લામાં ૫૦ ટકા અને વડોદરા જિલ્લામાં ૩૦ ટકા સુધીનું વેણસુ સહકારી મંડળીઓ દ્વારા થાય છે. કપાસ મંડળીઓ ઉપરાંત કેળાં તથા ફળફળાદિ અને શાકભાજીની મંડળીઓએ પણ સારી પ્રગતિ સાધી છે. સુરત અને અમદાવાદ જિલ્લામાં આવી મંડળીઓ સંગીન કામકાજ કરી રહી છે.

બજાર નિયંત્રિત કારો ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાની દૃષ્ટિ-એ પ્રાથમિક સરકારે ૧૯૩૮માં ધારી કાંચો હતો. ગુજરાતમાં આ કાર્યાલની શરૂઆત ભાવપા, અમદાવાદ, વીરમગામ વગેરે બજારો નિયંત્રિત કરી શરૂ કરવામાં આવી હતી. બીજી ચોજના દરમ્યાન ૩૭ નવાં બજારો શરૂ કરવામાં આવ્યાં છે. હાલમાં કુલ ૮૨ મુખ્ય બજારો અને ૭૮ પેટાબજારો ચાલે છે. દરેક નિયંત્રિત બજારમાં ખેડૂતોને ભાવ ગણવા મળી શકે તે દૃષ્ટિએ રેશિયો પરથી નિયંત્રિત બજારોના ભાવો રોજ સાંજના જાહેર કરવામાં આવે છે અને અઠવાલિકાતેમ જ વાર્ષિક ભાવનું બુલેટિન પણ બહાર પાડવામાં આવે છે.

ગુજરાતના હાલના ઉદ્યોગો

કાપડની ઉદ્યોગ એ ગુજરાતનો મોટામાં મોટો ઉદ્યોગ છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ આ ઉદ્યોગ મુખ્યત્વે કરીને અમદાવાદ ખાતે કેન્દ્રિત થયેલો છે. જેકે કેટલીક યાદની અને સગવડોને લીધે જૂના વડોદરા થયેલો અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ કાપડની મિલો સ્થપાઈ છે. તેમ છતાં અમદાવાદ જ મુખ્ય કેન્દ્ર રહ્યું છે અને તેને ભારતનું માન્યેશ્વર પણ તેથી જ કહેવામાં આવે છે. એકલા અમદાવાદમાં જ ૭૪ જેટલી મિલો છે, જેમાં ૨ કરોડથી વધારે ત્રાકો અને ૪૨ હજાર જેટલી સાજો છે. દવાઓ અને રસાયણો અંગના ઉદ્યોગો વડોદરા ખાતે ઠીક પ્રમાણમાં વિકસેલા છે. આપણે અજાઉ જોઈ ગયા તેમ અન્ય ઉદ્યોગોમાં વનસ્પતિ તેલ અને સિમેન્ટનો ઉદ્યોગ મહત્વનો છે. કપાસ પીવાવાની ફેક્ટરીઓ ગુજરાતના લગભગ બધા જ જિલ્લાઓમાં આવેલી છે. ભરૂચ, વડોદરા અને અમદાવાદ આ અંગેના મહત્વનાં કેન્દ્રો છે: એન્જિનિયરિંગ કારખાનાં પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ઠીક સંખ્યામાં વધ્યાં છે. વડોદરામાં જુદી જુદી જાતના પંપો અને લીલની અંગેનો સરસામાન ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. કાચ ઉદ્યોગને લીધે ઘણાં એન્જિનિયરિંગ કારખાનાંઓ તેને લગતો માવ ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૦૦ જેટલા એન્જિનિયરિંગ કારખાનાંઓ કાચ ઉદ્યોગની જુદી વસ્તુઓ બનાવવામાં રોકાયેલાં છે. સેવાવિદ્યા, પોસ્ટાલ, સિક્કા વગેરે સ્વળોએ સિમેન્ટનાં કારખાનાંઓ આવેલાં છે. વનસ્પતિ તેલની ઘણી મિલો આવેલી

છે. રબરનાં સાધના બનાવવાનું અને કાચનું એમ બંને કારખાનાંઓ વડોદરામાં આવેલાં છે. આણંદ ખાતે દરરોજનું ૫૦૦ મણુ દૂધનું પ્રોસેસિંગ કરતી એક અદ્યતન ફેરી ચાલે છે. મીઠું અને તેની બનાવટો, ખાતર, રંજો, સ્ટાર્ચ, તારકસબ, નોન-ફેસ મેટલ વગેરે અનેક ઉદ્યોગો ચાલે છે. વળી અનેકવિધ નાના ઉદ્યોગો અને ગ્રામોદ્યોગો દેર દેર ચાલી રહ્યા છે તેની વિગતો આપણે પાછળથી જોઈશું. ઉપે આપણે ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક યત્નનાઓનો વિચાર કરીશું.

ઔદ્યોગિક યત્નનાઓ

ખનિજસંપત્તિ ઉપર આધાર રાખના ઉદ્યોગોમાં સિમેન્ટ ઉદ્યોગ વિકસાવવાની ઘણી જ શક્યતા ગુજરાતમાં રહેલી છે. હાલના જિલ્લાના રત્નામાં આ અંગેનો કાચો માલ પૂરતા પ્રમાણમાં મળી આવ્યો છે. કાચા માલ ઉપરાંત બળતણનો પણ સલાહ તો છે જ, છતાં બળતણ પ્રમાણમાં ઓછું જોઈતું હોવાથી કાચા માલની પ્રાપ્તતા મુખ્ય ગણતરી બને છે. ભરૂચ જિલ્લામાં પણ સિમેન્ટ ઉદ્યોગના કાચા માલનો વિપુલ જથ્થો મળી આવ્યો છે. પાવાગઢ, શિવસગરનુર અને છોટાઉદેપુરની ખાણોમાં મેંગેનીઝની કાચી ધાતુ મળે છે. કાચ બનાવવાની રેતી ઓરસંગ અને સાથરપતી નદીના પટમાંથી મળે છે. કચ્છમાં લિગનાઈટ ગુનેરી, ભરૂચી, ત્રાંચી, ઉમરસર, લીપૈડી અને ઝુવરાઈમાં મળી આવે છે. ગુનેરીમાં ૪ લાખ ટન જેટલો જથ્થો હોવાનો અંદાજ છે. જ્યારે લીપૈડી ખાતે પણ સહેજે થોડા લાખ ટન હોવાનું મનાય છે. કાચું લોખંડ રતનાલ, વાંક, અસરિયા, હામી, બરડિયા વગેરે સ્થળોએ મળી આવ્યું છે. બોક્સાઈટ હાલ સત્તાપર અને પસવાડિયા ગામોમાં મળી આવે છે. તપાસ કરતાં જણ્યું છે કે બોક્સાઈટમાં ૫૦ ટકા એલ્યુમિનિયમ છે. ચળવીપૃષ્ઠ, પાવનપુર, અંબાજી પાસેના ડુંગરોમાંથી અરસ અને બીલીમોરા, અંજાર, ભૂજ વગેરે સ્થળોએ ચિનાઈ માટી, ઈંટની માટી, કુલ્હરની માટી તેમ જ મેંગેચોરી નળિયાં માટે લિંથી જાતની માટી મળી આવે છે. વીરમગામ, પ્રાંતિજ, કપડવંજ અને લક્ષ્મીદાસ સ્થળોએ ક્લિસ નામે ઓલખાતો દેશી સોડા મળે છે. જે સાચું બનાવવામાં ખૂબ ઉપયોગી છે. આ ઉપરાંત કાળો પથ્થર, કૅસાઈટ, કોલસા, સીસું, તાંબું, રંજીન માટી વગેરે અનેક ખનિજો મળી આવે છે. ભુજે જ ખાતે વેપારી ધોરજે તેલ પણ મળી આવ્યું છે. ગુજરાતમાં તેલની પટ્ટી હોવાનું મનાય છે. તાજેતરમાં ખંભાત ખાતે તેલની રિફાઈનરી સ્થાપવાની ભારત સરકારે જાહેરાત કરી છે. તેલને લીધે પેટ્રોલિયમ પેદાશો ઔદ્યોગિક વિકાસને વેગવંતો બનાવશે. બીજા અનેક અડધેકાશોનાં કારખાનાંઓ પણ જિલ્લાં ઘડી શકશે. વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ગુજરાતનાં ખનિજોની વિસ્તૃત તપાસ કરવામાં આવે તો ઘણાં ખનિજો મળી આવવા સંભાવના છે અને તે દ્વારા ઉદ્યોગોની વિકાસ સરળ બનશે.

ગુજરાતનો ૧,૦૦૦ માઈલનો દરિયાકિનારો છે. તેમાં સૌરાષ્ટ્રનો ૬૦૦ માઈલનો દરિયાકિનારો મીઠાના ઉદ્યોગ માટે અનેક રીતે સગવડ ભર્યો છે. ભારતની સોડાએશની જુદિયાત ૧૯૨૬ સુધીમાં ૬ લાખ ટન અને ૧૯૭૧ સુધીમાં ૧૨ લાખ ટનની ઘણી એવી ગણતરી કરવામાં

સોશયલમાં દર વરસે આશરે ૩૦ લાખ રતલ જેટલું ઊંન પેદા કરવામાં આવે છે. એટલે ત્યાં ઊંનનો મિલ થઈ કરવાની પૂરતી રકમના રહેલી છે. તેવી જ રીતે અમદાવાદમાંથી દર વરસે ૭૦થી ૮૦ લાખ જેટલી કોટન-નેસ્ટની ગાંસડીઓ નિકાસ માટે મુંબઈ મોકલવામાં આવે છે, તેનો ઉપયોગ કરી થકે તેવી એક મિલ થઈ કરી શકાય. ગુજરાતમાં મજદૂરીનો પાક સારી પેઠે થાય છે. મજદૂરી પીંચવામાં આવે છે ત્યારે તેના બીજોળાં ઓ થી ૯ ટકા તેલ રહે જાય છે. એટલે તેમાં રહેલું તેલ 'કાકવા' માટે 'સોલ્વન્ટ એક્સટ્રેક્શન' માટે એક પ્લાન્ટ નાખી શકાય. આ માટે કપડવંજ, ગોંડલ, મોરબી, ગોધરા વગેરે અનુકૂળ સ્થળો છે. ખેતીમાં ઓજારો બનાવવા માટે વડોદરા, આણંદ કે જૂનાગઢ ખાતે મોટા પાયા પર એક કારખાનું થઈ કરી શકાય. મહેસાણા અને સાબરકાંઠામાં થઈને દર વરસે આશરે ૭ લાખ ટન ઇસબગોળ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે એક કારખાનું મહેસાણા નિર્માણમાં નાખી શકાય. હાલમાં ઇસબગોળ બહાર મોકલી આપવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં જે સગવડો છે, સાધનો છે અને કાચો માલ છે તે પરથી કેવા ઉદ્યોગો, કયાં થઈ થઈ શકે તેનો સહેજ ખ્યાલ આપવા માટે કેટલીક વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. બાકી આ ઉપરાંત ઇલેક્ટ્રિક મોટોરો, ટ્રાન્સફોર્મર્સ, ઇન્ટર્નલ, ઈંબલ્શન એન્જિનો, રબરની વસ્તુઓ, કાગળ, ફિરોબિંગ, મિલો, કાચનાં કારખાનાંઓ, ચિનાઈ માટી વગેરે અનેક ઉદ્યોગો થઈ શકે તેમ છે. ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસની ખૂબ શક્યતાઓ રહેલી છે.

કોઈ પણ પ્રદેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ કેટલીક માત્રાની બાબતો, નેત્રી કે જમીન, પાણી, વીજળી, રસ્તાઓ, ખનિજ, નાણું વગેરે પર આધાર રાખે છે. એટલે ગુજરાતની દૃષ્ટિએ આ બાબતોનો પણ આપણું વિચાર કરવો જોઈએ. ગુજરાતમાં હાલમાં એક પણ હાઈપ્રો-ઇલેક્ટ્રિક પાવર સ્ટેશન નથી. ગુજરાતની હાલની વીજળી અંગેની જરૂરિયાતો ધર્મલ પાવર પ્લાન્ટ્સથી પૂરી કરવામાં આવે છે. નજીકના ભવિષ્યમાં ગુજરાતની વીજળી અંગેની જરૂરિયાતો ધર્મલ પાવરથી જ પૂરી કરવી પડશે, જોકે નર્મદા યોજના થાય ત્યાં આ અંગેની ગુજરાતની સ્થિતિ પૂરી થવાની સંભાવના છે. તેમ છતાં વીજળીનું ઉત્પાદન છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં વધ્યું છે. ૧૯૫૧માં તે જોડ્યું હતું તેના કરતાં ૧૯૫૭માં બેવડું થયું છે. આમ છતાં આગામી ૧૦ વર્ષની અંદર વીજળીનું ઉત્પાદન ઓછામાં ઓછું બેવડું વધારવાની જોગવાઈ વિચારી, સમજવાં મૂકવામાં આવશે તો ગુજરાતનો ઔદ્યોગિક વિકાસ ઝડપી બનશે. બનાસ-

કોઈ પણ પ્રદેશના આર્થિક વિકાસમાં રસ્તાઓ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ગુજરાતમાં નાગપુર રોડનામાં નક્કી કર્યા મુજબનાં રસ્તાઓનો લક્ષ્યકે સિદ્ધ કરવાની નેજ રાખવી જોઈએ. આ રોડનામાં દર રોડો (૧૦૦) ચો.માઈલે ૪૨ માઈલના રસ્તાઓ હોવા જોઈએ. ગુજરાતમાં હાલમાં દર ૧૦૦ ચો.માઈલે લગભગ ૨૧ માઈલના રસ્તા છે. એટલે આપણી જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં ૫૦ ટકા રસ્તા ઓછા છે. તેમાં વળી ઘણા રસ્તાઓ ખરાબ ■ અને સાથરડાંક, મહેરાણા, ખનાસ-કાંકા અને કચા જિલ્લાઓમાં રસ્તાઓનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. આપણા ઔદ્યોગિક વિકાસનું સ્વરૂપ એવું હોવું જોઈએ કે જેમાં દરેક જિલ્લાના સંતુલિત વિકાસની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવ્યો હોય. એટલે જ જિલ્લાઓમાં સરેરાશ કરતાં ઓછા રસ્તા છે ત્યાં વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ગુજરાતમાં કુલ ૩૨૮૬ માઈલની રેલવે છે, તેમાંથી ૨૦૩૫ માઈલ મોટી લાઈનની છે અને બાકીની નાની લાઈનની બનેલી છે. ગુજરાતનાં આમણ્ડાઓની મોટી સંખ્યા રેલવે સ્ટેશનોથી ખૂબ દૂર છે. આ ઉપરાંત રેલવેને બેઠા સાથ રસ્તાઓનો અભાવ છે. આખું સૌરાષ્ટ્ર નાની લાઈનથી ભેરાયેલું છે. ભેડે ત્યાં ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓ કરતાં રેલવેનું પ્રમાણ વધારે છે. જે ભાવનગર-તારાપુર અને વોરમગામ-ડંડવાને ભેડતી મોટી લાઈનની રેલવે નાખવામાં આવે તો ઘણી સરળતા થાય.

રાષ્ટ્રે અર્ધનંત્રમાં બંદરોનું શરત્વ ઓછું નથી. ગુજરાતમાં તેના ૧,૦૦૦ માઈલના લાંબા સામરકાંડને લીધે ઘણું મહત્વ છે. ગુજરાતમાં કંડલા મોટું બંદર છે. ભારતમાં ૮ મોટાં, ૧૮ મધ્યમ કક્ષાનાં અને ૧૫૫ નાનાં બંદરો છે. તેમાંથી ગુજરાતમાં ૧ મોટું, ૮ મધ્યમ કક્ષાનાં અને ૪૩ નાનાં બંદરો આવેલાં છે. આ બધાં બંદરોએ જોદામોનું આયુ-નીકરૂ તથા માવની હેરફેર માટેનાં આવશ્યક સાધનોની ખરીદી વચ્ચેની સગવડો વધારવાની જરૂર છે. ગુજરાતનાં બંદરોએથી કુલ ૩૯ લાખ ટન માવની અષાઠાનિકાસ થઈ છે. કંડલા બંદર મધ્યમથી સરકારના વલીયટ હેઠળ છે અને ત્યાંથી ૧૦ લાખ ટન કરતાં વધુ માલ પસાર થતો હશે. તાલેજરમાં કંડલા ખાતે મુખ્ય વેપાર વિસ્તાર રચવાની ભારત સરકારે જાહેરાત કરી છે. આ આખી ડોળબાના મુખ્ય ઉદ્યોગો આપણા નિકાસ વેપારને વેગ આપવાની, કંડલાનો આયાત-નિકાસ વેપાર વધારવાની અને કંડલા વિસ્તારનાં વેપાર ઉદ્યોગ ખીલવાની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. આ ડોળબાને પરિણામે આપણી વિદેશી ધૂંડિયામણની કમાણી પણ વધશે એમાં શંક નથી.

ગુજરાતમાં ઉદ્યોગો અંગે વીળગીશક્તિની મુદ્દેલી છે. આ ચળની નર્મદા, તાપી, મહી, વગેરે નદીઓ દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં વીળગી પેદા કરવાની શક્યતા છે. પરંતુ આજ સુધી એનો લાભ લેવામાં આવ્યો નથી. તેથી કારખાનાંઓ માટે કોલસા કે કિંચક ઔદ્યોગ પર આધાર રાખવો પડે છે. બીજી ચોળગીને અતિ ગુજરાત રાજ્યમાં વીળગીનું ઉત્પાદન ૨૫૩ મેં ૧૦૦ થવાનો અંદાજ છે. ત્રીજી ચોળગીને અતિ એક અંદાજ મુજબ આપણી વીળગી અંગિની માત્ર ૫૨૦ મેં ૧૦૦ થશે. તે માટે સાધનમની પાવર સ્ટેશનનો વિકાસ કરવાની તથા ખંભાત નજીક પુવાસ પ્લાને નવું પાવર સ્ટેશન બાંધવાની ચોળગા ઝડપથી અમલમાં મુકાઈ રહી છે. વળી અણુ મથકમાંથી પણ આપણને ઈક પ્રમાણમાં પુરવઠો મળશે. એટલે વધતી જતી જરૂરિયાત મોટે ભાગે સંતોષાશે. પણ તેથી વીળગીની મુકેંકે સદતર દૂર થઈ શકશે નહીં. ગ્રામોદ્યોગો

હાલમાં ગુજરાતનાં ગામોમાં અનેક ગ્રામોદ્યોગો ચાલે છે. તેમાંના કેટલાક ઉદ્યોગો લગભગ બધા જ જિલ્લાઓમાં ચાલે છે. હાથવણાટ, ખાદી, ચામડાના ઉદ્યોગો, માટીનો ઉદ્યોગ વગેરે બધે સ્થળે જોવા મળે છે. ભારતમાં ખેડૂતો માટે પર્યાવાન મદદવનો ઉદ્યોગ છે. ગુજરાતના લગભગ બધા જ જિલ્લાઓમાં ખેડૂતો આ ઉદ્યોગમાં પસંદ રોકાયા છે. પણ ગુજરાતમાં જોડો રાખવામાં આવે છે તેને બદલે ગારો પાળવામાં આવે તો વધારે સાફ. ભોરસદ તાલુકાની તપાસમાં જાણવા મળ્યું હતું કે, ખેડૂતોની ખેતી સિવાયની આવકના ૭૦ ટકા જેટલી રકમ પર્યાવાનમાંથી આવતી હતી. આશરે ૫૦ હજાર કરતાં વધુ માણસો આ ધંધામાં સ્વતંત્ર રીતે રોકાયા છે. જાણવા બહુજલર વિભાગનાં ગામોની એક તપાસમાં ૨૧૬ ખેડૂતોમાંથી ૧૬૭ ખેડૂતો પર્યાવાન કરતા હતા. પંચવર્ષીય ચોળગા પેલગ પર્યાવાનની સુધારણાનો કાર્યક્રમ-શીરની ઔદ્યોગ-ખાન અને તેના ખોલકની સુધારણા અંગિની કેટલી ચોળગાઓ હાથ પરવામાં આવી છે. ગુજરાતમાં હવે ડેરીઉદ્યોગ-ને ઈક ઈક પ્રમાણમાં આવકાર મળ્યો છે. ખેડ જિલ્લાની આપણની અમુક ડેરીએ આ દિશામાં શોગ ઉદ્યોગ પુરું પાડ્યું છે.

ગુજરાતમાં ખાદીઉદ્યોગે સારી એવી પ્રગતિ કરી છે. એક અંદાજ મુજબ ગુજરાતમાં લગભગ ૧૮,૦૦,૦૦૦ ચોરસવાર કાપડ તૈયાર થાય છે.

સોયક્રમાં ૧૯૪૮ના વર્ષ પહેલાં સ્થાવરખંચી ખાદીનું ઉત્પાદન ૧૫ હજાર ચોવાર હતું. તે વર્ષને ૧૯૫૩માં ૫ લાખ ચોવાર થયું છે. તે પછી ૧૯૫૫-૫૬માં આશરે ૧૨ લાખ ચોવાર ઉત્પાદન થયું હતું. બીજી જનની ખાદીનું ઉત્પાદન પણ લગભગ ૩ લાખ ૫૦ હજાર ચોવાર જેટલું થાય છે. તેવનબાણીનો ઉદ્યોગ પણ હવે મદદનનો છે. ડાં તે સલામી મંડળીઓ માસુન આ ઉદ્યોગે ફરી ચિત્તારવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. મહેસાણા જિલ્લામાં આ ઉદ્યોગ વધુ વ્યવસ્થિત કરે ચકે છે. ગુજરાતમાં આશરે ૪૩,૦૦૦ જેટલી હાથમાત્રો ચાલે છે.

ગુજરાતમાં ગામડાંઓમાં અનેક કારીગરો જોવા કે, મોચી, લુણર, સુધાર, હુણાર વગેરે કામ કરે છે અને પોતાની આજીવિકા મેળવી લે છે. ઈવાસણી બનાવવાના અને વાંસની બનાવટો માટેનાં કેન્દ્રો કેટલેક ઠેકાણે શરૂ થયાં છે. પણ હજી તે બધાં શરૂઆતના તબક્કામાં છે એમ કહીએ તો ચાલે. ગુજરાતમાં સાંખુ બનાવવાનો ઉદ્યોગ મોટે ભાગે નાના પાયા પર ચાલે છે. કિસ નામનો પદાર્થ ખાસ કરીને સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ચાસ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. બીજા જિલ્લાઓમાં અમુક પ્રમાણમાં મળે છે, તે સાંખુની બનાવટમાં મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે. પ્રાંતિકમાં જૂની વખતથી સાંખુ બનાવવાના કારખાનાં કામ કરી રહ્યાં છે.

સૂરી-ચાકુનો ઉદ્યોગ મુખ્યત્વે અંજલ, ભૂજ, રેડા, જામનગર વગેરે સ્થળોએ છે. સૂરી તથા ચાકુ મોટા જિલ્લામાં મુખર્ષી તેમ જ આફ્રિકા ખાતે મોકલવામાં આવે છે. બાંધણીઓ માટે પ્રખ્યાત જામનગરમાં તે અંગિની હાથકારીગરોના ઉદ્યોગોના ૨૦૩ એકમો સ્થપાયેલા છે. કાપકનું છપકામ એ એક અંગનનો ઉદ્યોગ છે અને ગુજરાતની જુદી જુદી ગામોમાં તે વિકસેલો છે. ખાસ કરીને નિરોલ અને બિઝરના છપકા-વાળાઓ આ કામને માટે પ્રખ્યાત છે. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં મોડસા, પ્રાંતિજ, ઈંજ વગેરે સ્થળોએ ભાવસાર અને મુસલમાન કોમના રંગરંગે આ ઉદ્યોગો સારી રીતે ચલાવતા હતા. પરંતુ તે પછી આ ઉદ્યોગ પડી ભાંગ્યો છે. જેકે હવે ફરીથી સજીવ થાય તેના પ્રયાસરૂપે છેલ્લા પંચ વરસથી મોડસામાં રંગકામ અને છાપકામની એક જાણ ચલાવવામાં આવે છે. પાટણનાં પટોળાં અને મહાનું ઉદ્યોગ સરકારના પ્રયાસોથી દેશભરમાં બજાર મેળવી શક્યો છે. આને લીધે એ ઉદ્યોગના પેદીધર કારીગરોને નવજીવન મળ્યું છે. કાંસા તેમ જ પિત્તાળનાં વાસણો બનાવવાનો ઉદ્યોગ ઈક ઈક પ્રમાણમાં વિકસેલો છે.

ઔદ્યોગિક સ્થાપના મંડળીઓ

જે કારીગરોને ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ બનાવવા માટે ઉત્તેજન અને મદદ આપવામાં આવે તો નાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ ઝાપી બનાવી શકાય. ગુજરાતમાં હાલમાં ૧૭૭૮ જેટલી ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ ચાલે છે. આમાંની મોટા ભાગની સહકારી મંડળીઓ તેના સભ્યોને કાચો માલ પૂરો પાડવાનું અને શક્ય તેટલી નાણાકીય સહાય આપવાનું કામ કરે છે. પરંતુ ઉત્પાદન અને વેચાણ સહકારી કરે થાય તો જ ગ્રામોદ્યોગોનો ઝાપી વિકાસ થઈ શકે. આ માટે ગુજરાત રાજ્યમાં ખાસ આગ્રહ રાખવામાં આવે તે જરૂરી છે. આ મંડળીઓમાં વસુકરોની મંડળીઓ આશરે ૩. ૫૦ લાખની કિમતનું વેચાણ કરે છે, જ્યારે અન્ય મંડળીઓનું ઉત્પાદન આશરે ૧ કરોડની કિમત જેટલું થાય છે એવો અંદાજ છે. આમ, ગ્રામોદ્યોગોનો સંગઠિત વિભાગ હજી વિકાસના શરૂઆતના તબક્કામાં છે. આવી ઘમીખરી મંડળીઓ દ્વારા વાંધા સરોજે ૩. ૨૫ કરોડનું વેચાણ થાય તેવી રીતે આ મંડળીઓની સંખ્યા વધારવી જોઈએ અને વ્યવસ્થિત કરે વિકસાવવી જોઈએ.

ગુજરાતના નાના પાયા પરના ઉદ્યોગોને સંયુક્ત રીતે વિકસાવવાની ખાસ જરૂર છે. તે માટે જરૂરી નાણાંની સગવડ, તાલીમ,

ટેકનિકલ સહાય, બજાર વગેરે મળી રહે તે માટે ખાસ યોજનાઓ ઘડવી જોઈએ. આ બધા ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદનની પદ્ધતિ મદલવાની અને નવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવાની ખાસ જરૂર છે. હવે તો ગામડાંઓમાં પણ વીજળી પૂરું પાડવામાં આવશે એટલે ગ્રામોદ્યોગોમાં પણ વીજળીનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. બજારની સીધે એ અતિ વિકટ સવાલ છે, જે વીજળીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે અને સ્થાનિક કાચા માલનો સ્થાનિક વપરાશની ચીજે બનાવવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સ્થાનિક બજાર મજી શકે, એટલે આ દૃષ્ટિએ આ કામને જરૂરી થર્મક આપવો જોઈએ.

ઔદ્યોગિક વસાહતો

બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં ઔદ્યોગિક કાર્યક્રમના માટે અનુકૂળ સ્થિતિ પેદા થાય, ઉત્પાદનનાં એક્સરમાં ધોરણો જળવાય અને સાધનસામગ્રી કચકસરથી વપરાય એ માટે ઔદ્યોગિક વસાહતોનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે. આમાં નાના એકમોને વીજળી, પાણી, જૅસ, વરખ, રેલવેની સગવડ વગેરે બીજી સગવડોનો પણ લાભ મળે છે. રાજકોટમાં આવી વસાહત ઊભી કરવામાં આવેલી છે. ગુજરાતમાં દરેક જિલ્લામાં નિદાન એવી એક એક ઔદ્યોગિક વસાહત ઊભી જરૂરી છે.

ગુજરાતની અર્થતંત્રનાની આ ધાનાંઓમાં આપવામાં આવેલી ઝાંખી તેના ભાવિ આર્થિક ઘડતર અને વિકાસની દિશાઓના મહત્વનાં સૂચનો કરી જાય છે. ગુજરાતના આર્થિક વિકાસના આયોજનમાં કેટલીક બાબતોનો ખ્યાલ રાખવાની જરૂર છે.

સૌ પ્રથમ તો આપણા સૌના અને ખાસ કરીને ગુજરાતના અર્થતંત્રના ઘડવેયાઓના દિલમાં એ ભાવન ખૂબ દૃઢપણે રહેવી જોઈએ કે આખરે ગુજરાત કો કાંઈ અલગ રાષ્ટ્ર નથી, ગુજરાતનો વિકાસ અને તેના વિકાસનું આયોજન વિદાય ભારતના એક અવિભાજ્ય અંગ તરીકે

જા ઊઠી શકે. ગુજરાતનું પ્રાદેશિક આયોજન કરતી વખતે આ દૃષ્ટિ રહેવી જોઈએ. છેવટે તો ભારતની આખાદી અને સમુદ્રમાં જ આપણી આજ્ઞાદી અને સમુદ્રિ સમાવેશી છે. ભીનું ઔદ્યોગિક વિકાસના એક પ્રચલિત ખ્યાલથી સાવધાન રહીને આર્થિક વિકાસનો વિચાર કરવાનો છે. એક સામાન્ય ખ્યાલ એવો છે કે મોટા ઉદ્યોગોનો વિકાસ એટલે જ આર્થિક વિકાસ. અહીં તરબી જે-ત્યાર મોટાં કારખાનાં સ્થપાય તેમાં જ આર્થિક પ્રગતિ સમાઈ જતી નથી. ખરી રીતે આજે પણ ગુજરાતમાં કાપડની કિચો અને બીજાં યોગ્ય કારખાનાંઓને બાદ કરીએ તો બીજા ઉદ્યોગો નાના પાયા પર ચાલે છે. એટલે મધ્યમ કદના અને નાના પાયા પરના ઉદ્યોગો તરફ પૂરું ધ્યાન આપવું જરૂરી છે.

ગુજરાતના આજ પર્વતના ઔદ્યોગિક વિકાસનો વિચાર કરતાં એક વાત ધ્યાન ખેંચે છે કે અહીં વપરાશની થીજીના ઉદ્યોગો વધારે છે, જ્યારે ઉત્પાદક વસ્તુઓના ઉદ્યોગો ખાસ વિકસેલા નથી. તેથી આપણા ભાવિ આયોજનમાં એન્ટરપ્રાઇઝરિંગ, રચર, વીજળીનાં સાધનો વગેરેનો સમાવેશ થવો જોઈએ. એ ઉપરાંત, રાજ્યના વિવિધ ભાગોમાં પ્રાપ્ય ખનિજસંપત્તિ અને અન્ય કાચા માલનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થઈ શકે તેવા અનેકવિધ ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય તો જ ગુજરાતના અર્થતંત્રનો પાશો બહોળો બને.

ત્રીજી વાત ગુજરાતના વિવિધ ભાગોમાં પ્રવર્તતી આર્થિક અસમાનતા તરફ પૂરું લક્ષ અપાવું જોઈએ. ગુજરાતના સમગ્ર આર્થિક ચિત્ર તરફ નજર નાખતાં એ હકીકત તરી આવે છે કે જુદા જુદા જિલ્લાઓ વચ્ચે વિકાસની ભારે અસમાનતા પ્રવર્તે છે. તે દૂર કરવા અને જે વિસ્તારોમાં પછાત લોકો વસે છે ત્યાં બીજાઓની હરોટમાં આણવા માટે શક્યપોરણે આયોજનની વિચારણા કરવામાં આવે ત્યારે આ ભાવનને અનુલક્ષીને જ યોજનાઓ ઘડવી જોઈએ.

કૃષિ અને પશુપાલન

ગુજરાતનું કુલ સેન્ટ્રલ ૭૨,૧૩૭ ચોરસ માઈલ છે. ૧૯૫૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે એની વસ્તી ૧૬૩ લાખ છે. આમ વસ્તીની ગીચતા દર ચોરસ માઈલે ૨૨૫ની છે. ખેડ જિલ્લામાં વસ્તીની ગીચતા ૬૩૭ છે, જ્યારે કચ્છમાં માત્ર ૩૩ છે. ૧૯૬૧માં ગુજરાતની વસ્તી વધીને ૧૯૭ લાખ થવાનો અંદાજ છે. આથી વસ્તીની ગીચતા દર ચોરસ માઈલે ૨૭૩ થયો.

ધંધો અને જીવનનિર્વાહની દૃષ્ટિએ જોતાં ગુજરાતની કુલ વસ્તીના ૫૭.૯ ટકા લોકો ખેડૂતવર્ગના છે. જ્યારે બાકીના ૪૧.૯ ટકા લોકો બિનખેડૂત વર્ગના છે. કોશ નંબર ૧માં ગુજરાતની આ બે જૂથની વસ્તીની ભારતની વસ્તી સાથે સરખામણી આપવામાં આવી છે.

કોશ નં. ૧

જીવનનિર્વાહના ક્ષેત્રો વસ્તીની ટકાવારી*	ગુજરાત ભારત	
	વર્ગીકરણ	વસ્તીની વહેંચણીની ટકાવારી
૧. જમીનની પૂરેપૂરી માલિકી ધરાવતા ખેડૂતો અને તેમના આશ્રિતો	૩૯.૩	૪૬.૯
૨. જમીનની માલિકી નહિ ધરાવતા ખેડૂતો અને તેમના આશ્રિતો	૯.૬	૮.૯
૩. ખેતમજૂરો અને તેમના આશ્રિતો	૭.૦	૧૨.૫
૪. ખેતી નહિ કરતા જમીનમાલિકો	૨.૦	૧.૫
કુલ ખેડૂતવર્ગ	૫૭.૯	૬૯.૮
૫. જમીનના વાવેતર સિવાય અન્ય ઉત્પાદન પર નભતા	૧૫.૦	૧૦.૬
૬. વેપાર	૮.૪	૬.૦
૭. પાલનપ્રવાહાર	૧.૯	૧.૬
૮. અન્ય સેવાઓ	૧૬.૮	૧૨.૦
	૪૨.૧	૩૦.૨
કુલ સરવાળો	૧૦૦.૦	૧૦૦.૦

ડૉ. મનભાઈ પટેલ
(નિયામક, કૃષિ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ)

ઉપરના કોશમાં આપેલા આંકડાઓ પરથી જણાય છે કે, દેશમાં ખેતમજૂરો ૧૨.૫ ટકા છે, જ્યારે ગુજરાતમાં માત્ર ૭.૦ ટકા છે. દેશના ૩૦.૨૦ ટકા લોકો ખેતી સિવાયના ધંધામાં રોકાયેલા છે, જ્યારે ગુજરાતની ૪૨ ટકા વસ્તી એમાં રોકાયેલી છે.

આમકેના રેકર્ડ અનુસાર ગુજરાતનો કુલ વિસ્તાર ૪,૪૮,૧૯,૦૦૦ એકર છે. કોશ નં. ૨માં જમીનની ઉપયોગિતાનું વર્ગીકરણ આપવામાં આવ્યું છે.

કોશ નં. ૨

ભૌગોલિક વિસ્તારની વહેંચણી ૧૯૫૧-૫૭*

જમીનનો ઉપયોગ	વિસ્તાર હજાર એકરમાં	
	ગુજરાત	ભારત
૧. કુલ ખેડાસુલોચ જમીન		
(અ) કુલ ખેડાતી જમીન	૨૩,૧૨૨	૫૧.૫૨
(બ) સાધુ પડતર જમીન	૫૯૧	૧.૩૨
(ક) ઈતર પડતર જમીન	૧૧૭૯	૨.૬૩
(કે) ખેડી સક્ષમ તેવી જમીન	૨૨૮૩	૫.૦૯
૨. કાચમાં અને બીજા ઓથર જમીન	૨૭,૧૭૫	૬૦.૫૬
૩. પ્રકીર્ણ વૃક્ષો અને ઝાડોની જમીન	૮૭	૦.૨૧
૪. જંગલનો વિસ્તાર	૨૨૭૪	૫.૦૪
૫. બિનખેડાસુ લાકડ પડતર જમીન	૧૩,૦૧૫	૨૯.૦૦
કુલ વિસ્તાર	૪૪,૮૯૯	૧૦૦.૦૦

ભારતની ૧૧.૮ ટકાની સરખામણીમાં ગુજરાતની આશરે ૨૯ ટકા જમીન ઉજાડ અને બિનખેડાસુ લાકડ છે. દેશની ૪૪.૬૦ ટકા જમીનની સરખામણીમાં ગુજરાતની ૫૧.૫૨ ટકા જમીન ખેડી સક્ષમ

* મુજબ સરકારના આર્થિક અને આંકડા વિભાગ તરફથી ગુજરાત રાજ્યના આંકડા વિષેનું પુસ્તક પા. ૧.

* ભારત સરકારના અનાજ અને ખેતી-પાકી ખાતાના આર્થિક અને આંકડાસભાગ સંવાદકાર તરફથી ૧૯૬૦માં બહાર પાડવામાં આવેલા મધ્યમ અને ગુજરાતના ખેતીવિષયક આંકડા પા. ૨.

એવી છે. કોઠા નં. ૨માં આવેલા ઓફિસ થરથી જેઈ શકાય કે, ૨૨,૮૩,૦૦૦ એકર એટલે કે કુલ વિસ્તારની ૫.૦૯ ટકા જમીન ખેત્રી શકાય. એવી પડતર જમીન છે. ૧૯૫૩-૫૪થી ૧૯૫૬-૫૭નાં વર્ષો દરમ્યાન આ પ્રકારની જમીનનાં કુલ વિસ્તારના ઓફિસમાં ઝાઝો ફરક પડતો હોવાથી આ ઓફિસ ગંભીરતાપૂર્વક થઈ એ જમીનના વિકાસનો કાર્યક્રમ ઘડવો ખૂબ જ જોખમભરેલું છે. દેશમાં ખેત્રી શકાય એવી પડતર જમીનની તપાસ માટે ભારત સરકારે નીચેની ખાસ સમિતિના અહેવાલની રાહ જોવી સલાહભર્યું છે.

ગુજરાતમાં ખેત્રીશોષણ પડતર જમીન*

(૧૯૪૯-૫૦ થી ૧૯૫૬-૫૭)

વર્ષ	ખેત્રીશોષણ પડતર જમીન (હજાર એકરમાં)
૧૯૪૯-૫૦	૧,૩૬૧
૧૯૫૦-૫૧	૧,૫૩૨
૧૯૫૧-૫૨	૧,૬૭૮
૧૯૫૨-૫૩	૧,૯૮૫
૧૯૫૩-૫૪	૨,૧૭૯
૧૯૫૪-૫૫	૨,૫૮૦
૧૯૫૫-૫૬	૨,૨૭૮
૧૯૫૬-૫૭	૨,૨૮૩

કુલ ૨૩૧.૨૨ લાખ એકર ખેત્રીની જમીનમાંથી ૧૦.૭૨ લાખ એકર જમીનમાં એકથી વધુ વાર વાવેતર થતું હોવાથી કુલ પાકનો વિસ્તાર ૨૪૧.૯૪ લાખ એકર થાય છે. આમ ગુજરાતની ૧૬૩ લાખની વસ્તીના ધોરણે માથાદીઠ ખેત્રીની તથા કુલ પાકની જમીન અનુક્રમે ૧.૪૧ અને ૧.૪૮ એકર આવે છે.

સિંચાઈની જમીન

કોઠો નં. ૩

કુલ વાવેતર અને સિંચાઈ

(૧૯૫૦-૫૧ થી ૧૯૫૬-૫૭)

કોઠા નં. ૩માં વાવેતર હેઠળની કુલ જમીન અને સિંચાઈની જમીનની ટકાવારી આપી છે.*

* ભારત સરકારના અનાજ અને ખેતીવાડી ખાતાના આર્થિક અને ઓફિસશાસન સલાહકાર તરફથી ૧૯૬૦માં બહાર પાડવામાં આવેલા મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના ખેતીવિવેક ઓફિસ.

* ભારત સરકારના અનાજ અને ખેતીવાડી તરફથી ૧૯૬૦માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલા મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના ખેતીવિવેક ઓફિસનો પા. ૨ થી પા.

(હજાર એકરમાં) ૧૯૪૯-૫૦ થી ૧૯૫૬-૫૭
વર્ષ નંબર, વર્ષાવાનું કુલ વાવેતર, કુલ રીતે હેક્ટરની જમીનની સિંચાઈ કુલ સરખા જમીન મહીમાં હજાર સિંચાઈની એકર ટકાવારી

૧૯૫૦-૫૧	૧૫૧.૬૯	૭૨૧	૨૮.૮૬૪	૧૭,૦૭૪	૫.૦૬
૧૯૫૧-૫૨	૩૯	૧૫	૯૮૪	૭૯	૧૧૨૭
૧૯૫૨-૫૩	૭૧	૫૯	૧૦૨૧	૨૧	૧૧૨૭
૧૯૫૩-૫૪	૧૦૬	૭૯	૧૧૪૪	૧૪	૧૩૪૨
૧૯૫૪-૫૫	૧૦૬	૬૫	૧૦૦૭	૧૫	૧૧૮૩
૧૯૫૫-૫૬	૧૦૦	૬૧	૧૧૭૬	૧૭	૧૩૪૧
૧૯૫૬-૫૭	૧૩૪	૭૦	૧૧૩૨	૨૫	૧૩૬૧

કોઠા નં. ૩ થરથી/જેઈ શકાય કે પહેલી પંચવર્ષીય યોજનાના પહેલા એટલે કે ૧૯૫૦-૫૧ના વર્ષમાં સિંચાઈ હેક્ટરની જમીન ૮,૬૪,૦૦૦ એકર હતી, જે બીજી પંચવર્ષીય યોજનાના પહેલા એટલે કે, ૧૯૫૬-૫૭ના વર્ષમાં વધીને ૧૩,૬૧,૦૦૦ એકર થઈ છે. પરંતુ, વાવેતર હેક્ટરની કલ જમીનની સાથે સરખાવતાં આ સમયમાં સિંચાઈની જમીન ૫.૦૬ ટકાથી વધીને ૫.૮૬ ટકા થઈ છે.

સમગ્ર દેશ અને મદ્રાસ, ઉત્તર પ્રદેશ, પંજાબ, ઓરિસ્સા અને પશ્ચિમ બંગાળની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં જળસિંચાઈની વિકાસ ઘણો ઓછો થયો છે. કોઠા નં. ૪માં સિંચાઈના વિસ્તારના આવેલા ઓફિસનો ૫૨થી આ બાબત જેઈ શકાય.

મદ્રાસ રાજ્યમાં સિંચાઈવાળો પાકનો વિસ્તાર ૭૩.૮૬ ટકા હોવા છતાં આબોહવાની અનિયમિતતા અનાજના ઉત્પાદન પર ગંભીર અસર પડેલાં છે. "અસાધારણ પ્રતિકૂળ મોસમમાં લગભગ ૮ લાખ ટન અનાજની ખામી રહે છે. અનુકૂળ મોસમમાં ૨ લાખ ટન અનાજની પુરવંત રહે છે." ("મદ્રાસની ખેતીવિવેક પ્રગતિ" નામના પ્રકાશનમાંથી ડિસેમ્બર, ૧૯૫૯) ગુજરાતમાં માત્ર છ ટકા પાકનો વિસ્તાર સિંચાઈ હેઠળ હોવાથી યોગ્યતા અન્યતઃ કે પૂરેપૂરું નિષ્ફળ જાય ત્યારે અનાજના પાક પર તેની ખૂબ જ પ્રતિકૂળ અસર પડવાની જ, આથી જળ-

સિચાઈની ચોજનાઓનો અમલ કરીને વહેલીતકે વધુ પ્રમાણમાં જમીન સિચાઈ હેઠળ લાવવામાં આવે એ અત્યંત જરૂરી છે.

કોઠો નં. ૪

ભારત, ગુજરાત અને અન્ય રાજ્યોના વાવેતર હેઠળના કુલ વિસ્તાર અને સિંચાઈવાળા વિસ્તારની ટકાવારી (૧૯૫૦-૫૬)*

રાજ્ય	કુલ વાવેતરનો સાફી વિસ્તાર	સિચાઈનો કુલ વિસ્તાર	વાવેતરવાળા વિસ્તારની સરખામણીમાં સિચાઈના વિસ્તારની (જમર એકરમાં) એકરમાં) ટકાવારી
૧. ગુજરાત	૨૨,૫૮૩	૧,૩૧૪	૫.૮૨
૨. ઓરિસ્સા	૧૩,૮૫૪	૨,૪૧૪	૧૭.૪૨
૩. પ. બંગાળ	૧૩,૧૨૨	૨,૯૭૦	૨૨.૬૩
૪. બિહાર	૧૮,૬૧૦	૪,૪૦૫	૨૩.૬૭
૫. આંધ્ર	૨૭,૮૯૯	૬,૭૮૮	૨૪.૩૩
૬. ઉત્તરપ્રદેશ	૪૧,૬૭૧	૧૨,૨૩૫	૨૯.૩૫
૭. મદ્રાસ	૧૪,૧૭૧	૫,૩૬૬	૩૭.૮૬
૮. પંજાબ	૧૭,૭૯૪	૮,૦૬૨	૪૫.૩૧
૯. ભારત	૩,૧૮,૨૨૦	૫૬,૧૬૩	૧૭.૬૫

પાક અને પાકનું પ્રમાણ

કોઠો નં. ૫માં ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય પાકનો વિસ્તાર તથા પાકના કુલ વિસ્તારની ટકાવારી આપવામાં આવી છે.

કોઠો નં. ૫

ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય પાકો, તેની વિસ્તાર અને કુલ પાકના વિસ્તારની ટકાવારી (૧૯૫૬-૫૭)

પાક	પાકનો વિસ્તાર (સો એકરમાં)	પાકના કુલ વિસ્તારના ટકા
ડાંગર	૧૩,૪૭૧	૫.૬૨
ઘઉં	૧૩,૨૮૫	૫.૫૪
જુવાર	૩૫,૨૧૫	૧૪.૬૮
બાજરી	૪૧,૧૧૧	૧૭.૧૫
ચણી	૧,૫૯૨	૦.૬૬
જવ	૨૫૦	૦.૧૦
મકાઈ	૪,૨૪૨	૧.૭૭
અન્ય પાક	૪,૬૨૫	૧.૯૩
કુલ	૧,૧૩,૭૯૧	૪૭.૪૫

નુવેર	૧,૭૮૪	૦.૭૫
ચણા	૪,૬૦૦	૧.૯૨
અન્ય કઠોળ	૧૦,૦૪૮	૪.૧૯

કુલ કઠોળ	૧૬,૪૪૨	૬.૮૬
કુલ કઠોળ અને અનાજ	૧,૩૦,૨૩૩	૫૪.૩૧
કપાસ	૪૫,૩૬૫	૧૮.૯૨
મગફળી	૩૦,૮૧૪	૧૨.૮૫
અન્ય તેલોબિધાં	૭,૯૬૦	૩.૩૨
ચેરડી	૩૯૨	૦.૧૬
તમાકુ	૧,૮૯૯	૦.૭૯
ઘાસચારો	૧૮,૪૩૯	૭.૭૦
ફળ અને શાકભાજી	૧,૩૯૩	૦.૫૮
મસાલા	૧૩૭૩	૦.૫૭
પ્રકીર્ણ	૧,૯૩૧	૦.૮૦
	૨,૩૯,૭૯૯	૧૦૦.૦૦

ઉપરના કોષ ઉપરથી જોઈ શકાય કે, ગુજરાતનો મુખ્ય અનાજનો પાક બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને મકાઈ છે, કઠોળનો પાક ચણા અને નુવેર છે. રોકડ અને અનાજ સિવાયનો પાક કપાસ, મગફળી, તમાકુ અને ચેરડી છે.

ગુજરાતની ખેતીના પ્રશ્નો

દેશની આબાદી અને પ્રગતિના વિવિધ પ્રશ્નોમાં પ્રજાને સારા પ્રમાણમાં ધોષ્ટિકતા મળે તે સાડુ અનાજનું પૂરતું ઉત્પાદન અને ઉદ્યોગો ચાલુ રાખવા માટે પૂરતો કામો માલ એ દેશમાં લગભગ તમામ રાજ્યો તથા ખાસ કરીને ગુજરાત માટે ખૂબ જ મહત્વની બાબત છે. ગુજરાતમાં અનાજની આધનો પ્રશ્ન તીવ્ર છે. અનાજનું ઉત્પાદન વધારવા યોગ્ય પગલાં ભરવામાં નહિ આવે તો વસ્તી વધતી ગુજરાતનો અનાજનો પ્રશ્ન વધુ તીવ્ર બનવા સંભવ છે. એવી રીતે, રોકડિયા પાકની પેદાશ પણ આપણી જરૂરિયાત માટે પૂરતી નથી. આયોજન કમિશને ત્રીજી પંચવર્ષીય ચોજના દરમિયાન રોકડ પાકો અને અનાજના ઉત્પાદનમાં ૩૦૦ થી ૪૦૦ લાખ ટન, તેલોબિધામાં ૨૮૦ થી ૩૨૦ લાખ ટન અને રૂમાં ૩૩ લાખ ગંસિય વધારવાના લક્ષ્યાંકો નક્કી કર્યા છે. અનાજ અને રોકડ પાકોનું ઉત્પાદન વધારવામાં ગુજરાતે પણ પોતાનો સિરસો આપવા પ્રયાસો કરવા પાડશે.

૧૯૫૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે ગુજરાતની વસ્તી ૧૬૩ લાખ છે. દર વર્ષે બે ટકાનો વસ્તીવધારો ગણીએ તો ગુજરાતની વસ્તી

* ભારત સરકારની આંકડા અગિની મંપરશ સંસ્થા તરફથી ૧૯૫૮માં બહાર પાડવામાં આવેલ 'ભારત-૧૯૫૭-૫૮' નવી સિરીઝ નં. ૮.

૧૯૬૧માં ૧૯૭ લાખ અને ૧૯૬૬માં ૨૧૪ લાખ થવાનો અંદાજ છે. ૧૯૫૬-૫૭ થી ૧૯૫૮-૫૯નાં ત્રણ વર્ષના સમય દરમિયાન અનાજનું સરેરાશ વાર્ષિક ઉત્પાદન ૨૦.૦૮ લાખ ટન અંદાજવામાં આવ્યું છે. સામાન્યતઃ ગોદાશોમાં છવાતને કરણે બચાડ તથા બિચારણ માટે કુલ ઉત્પાદનના ૧૦ ટકા ગણીએ તો બાકી ૧૮.૦૮ લાખ ટન અનાજ (૨૦.૦૮-૨.૦૧ : ૨૦.૦૮ના ૧૦ ટકા લેએ) પ્રજાના વપરાશ માટે મળી રહે. આયોજન કમિશનની ભલામણ અનુસાર, માથાદીઠ રોજનું ૧૫ ઓંસ અનાજ અને ૩ ઓંસ કઠોળ ગણીએ તો ગુજરાતની ૧૯૬૧ની ૧૯૭ લાખની વસ્તી માટે ૩૬.૧૫ લાખ ટન અને ૧૯૬૬ની ૨૧૪ લાખની અંદાજ વસ્તી માટે ૩૯.૩૧ લાખ ટન અનાજની જરૂર રહે. પરંતુ, પ્રજાના વપરાશ માટે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૮.૦૮ લાખ ટન અનાજ મળતાં ૧૯૬૧માં ૧૮.૦૭ લાખ ટન અને ૧૯૬૬માં ૨૧.૨૩ લાખ ટન અનાજની ખાધ પડે. આજે અનાજની આ ખાધને અંદાજઃ દૂર કરવા ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં અનાજના ઉત્પાદનમાં સાચા પ્રમાણમાં વધારો કરવો પડશે.

આયોજન કમિશને ત્રીજી યોજના માટે ફરી ૭૨ લાખ ગાંસડીઓ અને તેલીબિયાનાં ૯૫ લાખ ટન ઉત્પાદન લક્ષ્યો નક્કી કર્યા છે. ગુજરાત અન્નાદે દેશમાં ઉત્પન્ન તથા કુલ રૂના ૧૯ ટકા અને મજાફીના ૨૩ ટકા ઉત્પાદન કરે છે. તેથી આયોજન કમિશને દેશ માટે નક્કી કરેલા આ પાકના ઉત્પાદન લક્ષ્યોને પરિપૂર્ણ કરવા માટે ગુજરાતે કપાસ અને મજાફીનું ઉત્પાદન વધારવું પડશે. કપાસ અને મજાફીના વાવેતર હેઠળનો વિસ્તાર પૂરતા પ્રમાણમાં વધારે હોવાથી તથા ખેડૂતોનું અર્થનંત્ર જાણવડું આવરણ હોવાથી આ પાકના વાવેતરનો વિસ્તાર વધારીને નહિ પરંતુ એક દીઠ પેદાશ વધારીને તેનું ઉત્પાદન વધારવાના પ્રયાસો કરવા પડશે. એવી જ રીતે ગુજરાતમાં શેરડી અને તમાકુનું ઉત્પાદન વધારવું પડશે. શેરડીના વાવેતરોનો વિસ્તાર મર્યાદિત છે, તે જ તેની એકદીઠ પેદાશ પણ ઓછી છે. તેથી શેરડીના વાવેતરનો વિસ્તાર અને પેદાશ વધારવા તમામ શક્ય પગલાંઓ ભરવાં પડશે.

પ્રજાના જીવનધોરણમાં સુધારો થતાં જળ અને શાકભાજીની માગ પણ વધશે. તેના પાકના વાવેતરનો વિસ્તાર માત્ર ૧,૩૯,૩૦૦ એકર છે. અને ભૂતકાળમાં એના વાવેતરનો વિસ્તાર અને ઉત્પાદન વધારવાના પ્રયત્નો થયા નથી તેથી ફળો તથા શાકભાજીના વાવેતરનો વિસ્તાર અને ઉત્પાદન વધારવા પગલાં ભરવાં પડશે.

ગુજરાતના ખેતી વિષયક અર્થતંત્રમાં અનાજ અને રોકડ પાકો મહત્વના છે. પરંતુ સાથે સાથે પશુપાલનને ધિભાવવા ઘાસચરાની પણ અવગણના કરવી નેહીને નહિ. ભૂતકાળમાં આ માટે નહિવત્ પ્રયાસ થયો હોવાથી ઘાસચરાનું ઉત્પાદન વધારવા ગોચર ધ્યાન આપવું પડશે.

ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન ગુજરાતમાં અનાજનું ઉત્પાદન ૩.૫ લાખ ટન, રૂનું ઉત્પાદન ૧.૯ લાખ ગાંસડીઓ અને તેલીબિયાનું

ઉત્પાદન ૦.૯૯ લાખ ટન વધારવાના કામચલાઉ લક્ષ્યો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે.

કોષ નં. ૫માં અનાજ, રૂ મજાફી અને શેરડીના એકદીઠ ઉત્પાદનના આંકડાઓ પરથી જોઈ શકાય છે કે અન્ય રાજ્યોની જેમ ગુજરાતમાં પણ જળસિંચાઈની સગવડો એટલા પ્રમાણમાં આપવામાં આવે તો આ પાકોનું એકદીઠ ઉત્પાદન વધારવાની ઘણી તક છે. ચોમાસાની અનિયમિતતા અને ભાગે જ ૬ ટકા વિસ્તારમાં જળસિંચાઈની સગવડ હોવા છતાંય પહેલી બે યોજના દરમિયાન ગુજરાતમાં ખેતીના ઉત્પાદનમાં થયેલો વધારો વાજબી છે. વિવિધ પાકોના અભ્યાસમાં વાવેતરના વિસ્તારને ધ્યાનમાં લઈએ તો અનાજની બાબતમાં સ્વાવર્તબીપણું અને રોકડ પાકોના ઉત્પાદનમાં ગોળપાત્ર વધારાનો આધાર ગુજરાતમાં વાવેતર હેઠળના કુલ વિસ્તારના ઓછામાં ઓછા ૨૦ ટકા વિસ્તારને કેટલી ઝડપથી જળસિંચાઈની સગવડ પૂરી પાડવામાં આવશે તેના પર રહેલો છે. આ ઉપરાંત ખેતીવાડી અને ગ્રામવિકાસના ખાતાંઓના સિસ્ટમ સંસીધન અને વિસ્તરણ કાર્યકરો ઉપર પણ તેનો આધાર છે.

પશુપાલન

પશુધન અને તેની ગીચતા

૧૯૫૬ની વસ્તીગણતરી મુજબ, ગુજરાતનું પશુધન ૧૩૩.૧ લાખ છે. ભારતના કુલ પશુધનની સરખામણીમાં ગુજરાતનું પશુધન ૪.૩ ટકા છે. ૧૩૩.૧ લાખ પશુધનમાંથી ૮૬.૯ લાખ ગાય-બળદ, ૧૭.૪ લાખ ઘેડાં, ૨૬.૦૦ લાખ બકરાં અને બાકીનાં ૨.૮ લાખ ઘોડાં, ગધેડાં અને ઊંટ છે. ગુજરાતના ભૌગોલિક વિસ્તારના ચોરસ માઈલ દીઠ પશુની વસ્તીની ગીચતા ૧૮૫ છે જ્યારે ભારતમાં પશુની વસ્તીની ગીચતા ચોરસ માઈલે ૨૩૧ છે. પશુના માથા દીઠ પાકનો સાફ વિસ્તાર ૧.૭૩ એકર છે.

રાજ્યની આવકમાં પશુપાલન વર્ષ ૧૯૦.૮૯ કરોડનો ફાળો આપે છે. રાજ્યની ખેતીની કુલ આવકમાં આ ફાળો ૪૦.૪ ટકા થાય છે. રાજ્યની ખેતીની આવકમાં સારો ફાળો આપવા ઉપરાંત આ પશુધન ખેડૂત કુટુંબોને—ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને—તેમના નવરાયના સમયનો ઉત્પાદક ઉપયોગ કરવા તથા પાકની આડ-પેદાશના ઉત્પરોજ માટે અનોખી તક પૂરી પાડે છે. ખેતની સાથે પશુપાલન રિશર અને સમતોષ આનુષંગિક વ્યવસાય છે.

ઢોર અને ભેંસો

૮૬.૯ લાખની ગાય-બળદની વસ્તીમાંથી ૬૦.૫ લાખ ગાય-બળદ અને ૨૬.૪ લાખ ભેંસો છે. ભારતની કુલ વસ્તીના એ ૪ ટકા થાય છે. ગુજરાતમાં દર ચોરસ માઈલે ઢોર અને ભેંસોની ગીચતા ૧૨૦ છે, જ્યારે ભારતમાં ૧૩૫ છે. આ ગીચતા અમેરિકામાં ૨૨, ન્યૂઝીલેન્ડમાં ૪૪, જર્મનીમાં ૧૧૦, અને ઈંગ્લેન્ડ અને વેલ્શમાં ૧૧૬ છે.

ભારતના ખેડૂતો અને પશુપાલકો દૂધ અને ભાર ખેંચવા ઢોર અને ભેંસો રાખે છે. ભારતમાં ભેંસ અને ઢોરનું પ્રમાણ ૧ : ૩.૩ છે;

જ્યારે ગુજરાતમાં એ પ્રમાણ ૧:૨.૯૫ છે. કોઠા નં. ૬માં તેનું વર્ગીકરણ આપવામાં આવ્યું છે.

કોઠા નં. ૬

હોર અને ભેંસોનું વર્ગીકરણ

પેટા-વર્ગ	હોર	ભેંસ
૧. ઊદ્યતા સોક	૧૭,૨૭૭	૯,૮૧૭
૨. ૩ વર્ષની ઉપરના સોક	૨૭,૦૪,૨૬૩	૧૯,૨૩૪
૩. ઓલાદ વૃદ્ધિ અને દૂધ માટે ચણેલી ૩ વર્ષ ઉપરની માદા	૧૬,૪૯,૪૨૭	૧૪,૮૪,૧૦૪
૪. વાછરા	૧૬,૮૪,૨૭૪	૧૧,૨૬,૯૦૬
કુલ	૬૦,૫૫,૨૧૧	૨૬,૪૦,૦૬૧
૩ વર્ષની ઉપરના સોક અને માદા-હોરનું પ્રમાણ	૧:૯૫	૧:૧૫૧

હોર અને ભેંસોના પેટાવર્ગના આંકડાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ત્રણ વર્ષથી મોટી ગાયો અને બળદની સંખ્યામાં તફાવત મુખ્યત્વે ફરીને ત્રણ વર્ષની ઉપરના સોક અને પાંચના તફાવતને કારણે છે પરંતુ ત્રણ વર્ષથી મોટી ગાયો અને તેનાં વાછરાંઓની સંખ્યા લગભગ સરખી છે. હોરોમાં માદાની સંખ્યા ૧૬.૪૯ લાખ છે, જ્યારે ભેંસો ૧૪.૮૪ લાખ છે. ત્રણ વર્ષથી ઉપરના નર હોરો ૨૭.૦૪ લાખ છે. જ્યારે ભેંસો માત્ર ૦.૧૯ લાખ છે. આમાંથી ૦.૧૪ લાખ ભેંસો સુરત અને ટાંગ જિલ્લામાં છે. ત્રણ વર્ષથી મોટા પાંચ અને નર હોરનું પ્રમાણ ૧.૧૪૧ છે. આનો અર્થ એ થયો કે પાંચ ત્રણ વર્ષના થાય તે પહેલાં કાં તો ભૂખે મરે છે અને કાં તો તેની કતલ થાય છે. ત્રણ વર્ષથી મોટા તમામ નર હોરો દીઠ ૧૭.૧ એકર પાંચનો સાદી વિસ્તાર આવે.

ગુજરાતમાં ત્રણ વર્ષથી મોટી ૧૬.૬૩ લાખ ગાયો અને ૧૪.૭૦ લાખ ભેંસો દૂધ ઉત્પાદન માટે રખાય છે. આ ઉપરાંત ૪.૫૬ લાખ બારાં પણ દૂધ આપે છે. કોઠા નં. ૭માં બાય ભેંસ અને બકરાના દૂધના વાર્ષિક ઉત્પાદનના આંકડા આપેલા છે.

કોઠા નં. ૭

ગુજરાતમાં દૂધનું ઉત્પાદન

	ગાય	ભેંસો	બકરાં
વરોદા વિભાગ			
દૂધ ઉત્પાદન માટે રખાયેલાં પશુ (૧૯૫૬)	૯૬૪૮૬૦	૧૧૦૮૨૭૮	૨૮૪૫૩૧
હોર દીઠ દૂધની વાર્ષિક પેદાશ (સત્રમાં)*	૨૯૦	૧૨૮૦	૧૦૫
કુલ ઉત્પાદન (બંગાળી મનુમાં)	૩૪.૯૯	૧૯૯.૮૨	૩.૭૩

* ભારતમાં દૂધના બજારના અભેદ્ય પાસે મુંબઈ સરકારના આર્થિક અને આંકડા વિભાગે ૧૯૫૫-૫૬માં ગુજરાતની આવકના તેજર કંચા અહેવાલ પાસે.

ચલકોટ વિભાગ

દૂધ ઉત્પાદન માટે રખાયેલાં પશુ (૧૯૫૬)	૬૫૮૨૪૧	૩૬૧૪૪૯	૧૭૧૪૩૨
હોર દીઠ દૂધની વાર્ષિક પેદાશ (સત્રમાં)*	૧૦૦૦	૨૫૦૦	૨૦૦
કુલ ઉત્પાદન (બંગાળી મનુમાં)	૮૨.૨૮	૧૨૨.૯૫	૪.૨૯
		કુલ	૪૨૮.૦૬

ઉપરના આંકડાઓ પરથી જણાય છે કે ગુજરાતમાં વર્ષ ૪૨૮.૦૬ લાખ બંગાળી મનુ દૂધ પેદા થાય છે. એની કિંમત ૬૪.૪૬ કરોડ રૂ. થાય. કુલ ૪૨૮.૦૬ લાખ બંગાળી મનુ દૂધમાંથી ગાયોનું દૂધ ૧૭૭.૨૪ (૨૭.૪૮%) અને ભેંસોનું દૂધ ૩૦૨.૭૭ લાખ બંગાળી મનુ (૭૦.૭૦%) હોય છે. બાકીનું ૮.૦૨ લાખ બંગાળી મનુ (૧.૯૮%) દૂધ બકરાંનું હોય છે. ૧૯૬૧ની ગુજરાતની વસ્તી ૧.૯૭ કરોડ અંદાજીએ તો માથાદીઠ ૭.૬ અંસ દૂધ આવે. ભારતમાં દૂધનું રોળનું માથાદીઠ પ્રમાણ ૪.૭૬ અંસ છે. તબીબી સંશોધનની ભારતીય કમિશનની પોપલુ અંગેની સલાહકાર સમિતિએ કરેલી ભલામણ મુજબ પ્રૌઢ નાગરિકના સમતોલ ખોરાકમાં ૧૦ અંસ દૂધ હોવું જોઈએ. આમ ગુજરાતમાં માથાદીઠ મળતું ૮ અંસ દૂધ સાંમિતિની ભલામણ કરતાં બહુ ઓછું નથી.

ગુજરાત પાસે હોર અને ભેંસોની કેટલીક ઉત્તમ ઓલાદો છે. કાંકરેજ અને ગીરનાં હોરો તથા સુરતી, મહેસાણા અને જાફરાબાદી ભેંસો દેશભરમાં ઉત્તમ ગણાય છે. ગુજરાતના પશુપાલકોએ આ ઓલાદની પવિત્રતા જાળવી રાખી છે. પૂરતો ખોરાક અને વ્યવસ્થિત રીતે ઉછેર થાય તો હોરની આ બે ઓલાદોનું દૂધનું ઉત્પાદન ઘણું વધવાની શક્યતા છે.

કાંકરેજની ઓલાદ ખૂબ જ મહત્વની છે. બનાસકાંઠા જિલ્લામાં આવેલા 'કાંકરેજ' પાસે એનું નામ પડ્યું છે. વરોદા વિભાગના તમામ જિલ્લાઓ અને કચ્છમાં આ ઓલાદ પદ્ધતિથી છે. કાંકરેજની ઓલાદના બજારો પણ ઉત્તમ ગણાય છે. આ ઓલાદનાં હોરો રૂપેરી અને ભૂખરા રંગના કુંડા આકારનાં ધિમધિઓથી ઓળખી શકાય છે. આણંદની કૃષિ સંસ્થામાં કાંકરેજની ઓલાદ પર કરવામાં આવેલા સંશોધન પાસે સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેના ઉછેર ખોરાક અને વ્યવસ્થામાં યોગ્ય કાળજી રાખવામાં આવે તો ભારતની જાણીતી ભેંસો અને દુધીથી ગાયોની ઓલાદ જેટલું દૂધ કાંકરેજની ગાયો પણ આપી શકે તેમ છે.

વર્ષી દૂધની પેદાશ વધવાથી નરહોરોની ભાર ખેંચવાની શક્તિ પર પ્રતિબંધ અસર થતી નથી. કાંકરેજની કેટલીક ગાયો ખરીદીને ૧૯૪૧માં આણંદની કૃષિ સંસ્થામાં કાંકરેજનું કેન્દ્ર સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. કોઠા નં. ૮માં આ મૂજ આશે અને તેની ત્રણ પેઢી સુધીની વાછરાંઓના દૂધની પેદાશની વિગતો આપવામાં આવી છે.

કોટી નં. ૮

આમુદની કૃષિ સંસ્થામાં કાર્યરત ગાયની દૂધની પેદાશ

ગાયોની સંખ્યા	પરોવા વખતે ઉત્પન્ન (મિલિના)	દૂધના વેતરનો સમય (દિવસો)	દૂધની પેદાશ (રતલમાં)	પરોવા ૩૦૦ દિવસમાં પેદાશ (રતલ)	દૂધ ના આખું હોય તે દિવસો (રતલ)	રોજના સરેરાશ દૂધ આપતા દિવસો (રતલ)	બધા દિવસોની સરેરાશ (રતલ)		
પ્રારંભની ગાયો (ખરીદેલી)	૪૪	—	૧૩૩	૩૧૪	૩,૦૫૯	૨,૮૪૭	૧૫૮	૮.૭૪	૬.૪૮
ગાયની પહેલી પેઢી (ફાર્મમાં ક્રિછરેલી)	૪૪	૪૩.૯૮	૧૭૭	૩૦૬	૪,૬૮૭	૪,૩૨૮	૧૩૫	૧૫.૩૪	૧૦.૬૩
ગાયની બીજી પેઢી	૫૬	૪૫.૮૭	૧૪૮	૩૨૫	૫,૧૪૬	૪,૭૫૯	૧૪૧	૧૫.૮૧	૧૦.૮૦
ત્રીજી પેઢીની ગાયો	૨૯	૪૦.૧૭	૩૮	૩૪૮	૫,૦૩૯	૪,૩૮૨	૧૨૯	૧૪.૪૮	૧૦.૫૬

કોટી નં. ૮માં આપેલા આંકડા ઉપરથી જણાય છે કે ત્રણ પેઢીના અકાર વર્ષના ગાયોમાં વેતરદીઠ દૂધનું સરેરાશ ઉત્પન્ન ૩૦૫૯ રતલથી વધીને ૧૦૩૯ સુધી થતું છે. વાછરડાએ પીધેલા દૂધને બાદ કરતાં આ ધૂનની ગાયોએ ૪૩૧ દિવસ સમયમાં ૧૩,૫૮૯ રતલ દૂધ આપ્યું હતું. એક દિવસમાં વધારેમાં વધારે ૪૬ રતલ દૂધ આપ્યું હતું. વાછરડાએ ૨૨૦૦ રતલ દૂધ પીધું હોવાનો અંદાજ છે.

ગીરનાં કોરની ઓવાદ પણ દૂધડી અને વેતરવાળી હોય છે. સોરાષ્ટ્રમાં આ ઓવાદ વાગે છે. અને ગીરનાં જંગલ પરથી આ ઓવાદનું નામ પડ્યું છે. ગીરનાં કોરો સામાન્ય રીતે રંગે રતલ પડનાં હોય છે. તેમના આખા શરીરે સ્વેત રંગના નાના મોટા ઘા હોય છે. ઘેરા ચોક્કસી કીક વાલ રંગનો જુદો જુદો રંગ હોય છે. સાવ વાલ રંગનાં કોરો પડે છે. તેમના શરીર પર સ્વેત રંગ સહેજ પણ હોતો નથી. અથવા નહોતો હોય છે. આ કોરને આગળ પડતું કપાળ, લાંબા બૂંધતા કાન અને વિશિષ્ટ પ્રકારનાં ચક્રાકાર શિંગડાં હોય છે. જુદી જુદી આકૃતિવાળાં અનુકૂળ ઘવાની તેની ઘમિને કારણે દેશના ઘણા ભાગોમાં સ્થાનિક વિશિષ્ટ કોરના ઉછેરમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. મુંબઈ અને મહારાષ્ટ્રનાં અન્ય શહેરોમાં તથા લશ્કરી હેડી ફાર્મમાં ગાયની ઓવાદ, દૂધ ઉત્પાદન માટે ચખવામાં આવે છે. મધ્યમ કદના એના મજબૂત બળદો પેટીનાં બધાં કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે.

અન્યારે જૂનાગઢ અને મોરબીમાં સરકારી પશુઉછેર ફાર્મમાં આ ઓવાદની યોજની જતો જલવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતની અંદર તેમ જ ગુજરાત બહાર આવેલી સંસ્થાઓ અને ગોશાળાઓમાં ગીરની ઓવાદનાં કોર જળવાય છે. જુદાં જુદાં જૂનો વેતર દીઠ સરેરાશ ૩૦૦૦થી ૩૫૦૦ રતલ દૂધ આપે છે. વિવિધ ધણીમાં વેતર દીઠ ૧૦,૦૦૦ હજાર રતલ જેટલું દૂધ મળવાના દાખલા પણ મોવાયા છે. ૧૯૫૯-૬૦માં ગોસંવર્ધનની મધ્યસ્થ કાઉન્સિલના આશ્રય તળે

દૂધ ઉત્પાદનની અધિષ્ઠાણ ભારતીય લેસીકર્મમાં ઉઠેલી કંચનની ગીર ગાયે રોજનું ૪૫.૨૫ રતલ દૂધ આપી પ્રથમ નંબર મેળવ્યો હતો. જ્યારે નાસિક પાંજરાપોળ ગોશાળાની ગીર ગાયે રોજના ૪૫ રતલ દૂધ આપી બીજો નંબર મેળવ્યો હતો. આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ગીરની ગાયોમાં વધુ દૂધ આપવાની શક્તિ છે.

ગુજરાતમાં ભેંસોની ત્રણ જાતો છે. સુરત જિલ્લામાં સુરની ઓવાદની ભેંસો છે. પરંતુ ખેડ જિલ્લાની ચરોતરી ઓવાદની ભેંસો ઉત્તમ ગણાય છે. તેનાં શિંગડાં દાતરડા જેવાં હોય છે. ભેંસો આંધિક સીતે પોષાય તેવી સારું દૂધ આપનારી હોય છે. સુરતી ભેંસ સરેરાશ ત્રણ હજાર રતલ દૂધ આપે છે. મહેસાણા ઓવાદની ભેંસો મૂળે મહેસાણા જિલ્લાની છે. હકીકતમાં તે દિલ્લી અને સુરતી ઓવાદની વર્ણ-સંકર ઓવાદ છે. મહેસાણા ભેંસોનાં શિંગડાં વાંકાં હોય છે. તે મધ્યમ કદની અને આંધિક રીતે પોષાય તેવી હોય છે. આ ઓવાદની સંખ્યામાં ભેંસો દૂધ ઉત્પાદન માટે મુંબઈ મોકલવામાં આવે છે. આ ભેંસો વેતરદીઠ આશરે ૩૨૦૦ રતલ દૂધ આપે છે.

જાફરાબાદી ભેંસો દેશની સૌથી ભારે ઓવાદ છે. તેનું વતન ગીરનાં જંગલ છે. તેનાં શિંગડાં ભારે અને નીચાં થઈને ઉપર વાંકાં જાય છે. આ ભેંસો ઘણું દૂધ આપે છે. પરંતુ તે મોડી વિધાય છે અને તેનાં બચ્ચાંઓના જન્મ વચ્ચે વાંધું અંતર હોય છે. દેશભરની ઓવાદમાં તે સૌથી ઉત્તમ દૂધ આપે છે. આ ભેંસો વેતરદીઠ આશરે ૪૦૦૦ રતલ દૂધ આપે છે.

ગુજરાતમાં કોરોની બે મહત્વની દૂધડી અને વેતરવાળી ઓવાદ હોવા છતાંય ગાય દીઠ દૂધની પેદાશ ઘણી ઓછી છે. ભેંસ વર્ષ ૧૯૪૬ રતલ દૂધ આપે છે જ્યારે ગાય ૫૭૮ રતલ દૂધ આપે છે. રમણી, ભરવાડ, માલપાટી આઘીર અને ચાસ્ટો મોટા ભાગે ગાય રાખે છે. તેમની પાસે પોતાની જમીન નહિ હોવાથી ગાયરની શોધમાં તેઓ

નોંધ :- ઉપરના કોષમાં આપેલા આંકડામાં વાછરડાએ પીધેલા દૂધની ગણતરી કરવામાં આવી નથી. વેતર દીઠ વાછરડાનો ૧૫૦૦ રતલ દૂધ પીધાનો અંદાજ છે.

પોતાનાં દોર સાથે એક સ્વયંશેષ બીજા સ્થળે જાય છે. જમીન ધરાવતા ખેડૂનો મોટા ભાગે ભેંસો અને બળદો રાખે છે. ગુજરાતમાં વર્ષ ૯૮ લાખ ટન સફાં ધાસ મળે છે. તે આપસી જલ્દિયાતની ૪૦ ટકા જેટલું છે. ભેંસ અને દોરને રોજના ૧૭ રતલ ધાસ જેઈએ, જ્યારે ગુજરાતમાં આશરે ૬ રતલ આવે છે. ધાસની મોટા ભાગની પેદાશ ખેડૂનો પાંસે ધોવાથી ભેંસો અને બળદોને તો જલ્દિયાત ધાસવારો મળી રહે છે. પરંતુ, પશુપાલકોનાં દોર વર્ષનો મોટો ભાગ અર્ધ-ભૂખી અવસ્થામાં રહે છે. દૂધની પેદાશ ઓછી ધોવાનું આ પણ એક મુખ્ય કારણ છે.

આફ્રીકની કૃષિ સંસ્થામાં કાંકરેજી ઓવાદ અને ઉડુલી કાંચન તથા અન્ય સંસ્થાઓમાં ગીરની ઓવાદો બતાવી આપ્યું છે કે ચોગ્ર ઉછેર, ખોરાક અને વ્યવસ્થા ધોર તો ગાયની આ બે ઓવાદો ભેંસ જેટલું કે તેથી પણ વધુ દૂધ આપી શકે એમ છે. છતાં તેના બળદોની ભાર ખેંચવાની શક્તિ ઘટી નથી.

વધતી જતી વસ્તીને કારણે અનાજની ખામ પણ વધતી જાય છે. વરસાદની અનિશ્ચિતતા અને જળસિંચાઈની મર્યાદિત સગવડો આ બાધને તીવ્ર બનાવી છે. આ સંજોગોમાં દોરના ખોરાકી પાક અને ધાસચારાને પકવતા વિસ્તારમાં વધારો થવાનો સંભવ નથી. સૌથી ઉત્તમ માર્ગ દોરની વસ્તી ઘટાડવાનો અને સાથે તેમની ઉત્પાદકતા વધારવાનો છે.

અત્યારે ભેંસો કેવળ દૂધ ઉત્પાદન માટે રખાય છે, જ્યારે ગાયો મુખ્યત્વે કઠીને બળદ માટે રખાય છે. દૂધ ઉત્પાદન એ તો તેની આકર્ષણ ગુણ છે. આફ્રીકની કૃષિ સંસ્થા ઉડુલી કાંચન અને અન્ય સંસ્થાઓમાં થરવા કામ પરથી જોઈ શકાય છે કે ખેડૂનો ભેંસોની જગ્યા ગાયોની કાળજી લઈ સારો ખોરાક આપે તો ગાયો પણ ભેંસો જેટલું કે તેથી વધારે દૂધ આપે, વળી, ભેંસો કરતાં ગાયો ઓછી ખોરાક લઈ દૂધ આપે છે. ભેંસ કરતાં ગાયનું દૂધ સરખું પડે છે. ગુજરાતમાં ડેરી ઉદ્યોગના વિકાસના સંગીન કાર્યક્રમનું આયોજન કરતી વેળાએ આ અન્યત્ર પ્રયત્નનું દુર્લભિદુ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. વળી, એવાથી પૂરતા પ્રમાણમાં કચડપુદ અને નંદુસ્ત બળદો મળી શકશે. દોરોની ધાસની વસ્તીમાં વધારો કર્યા સિવાય ખેતીની કાર્યદક્ષ અને સમયસરની કામ-ગીરીઓ માટે બળદો જલ્દિયાત છે. દોરોની બંને ઓવાદો અંગ્રિના સંશોધનના ધોરણે વિસ્તરણ કાર્યક્રમ તથા દોરોના ઉછેર, ધોષણ, આરોગ્ય, વ્યવસ્થાના સંશોધનને લગતો સર્વોચ્ચ કાર્યક્રમ થવી જાચી ચોજના સંગીન કરવી જોઈએ. ગુજરાતના વિવિધ ભાગોને ઊંચી જાતનાં નંદુસ્ત પશુ પૂર્યા પાછા માટે પૂરાં પશુઉછેર અને પશુવૃદ્ધિ દ્વારા યોગ્ય જલ્દિયાત છે.

આમ દોર અને તેના ઉત્પાદનની પરિસ્થિતિ જોતાં દોર સુધારણા માટે ત્રીજી ચોજનામાં સામાન્ય જોગવાઈ કરવામાં આવે છે. ચીરની ઓવાદના કોટરોટ માટે જુનાગઢ અને મોરબી તથા કાંકરેજીની ઓવાદના પશુઉછેર માટે ડાહોડી અને જાલજા પશુઉછેર દર્શનના વિસ્તાર, સારી જાતના વાપરણો અને બળદ તરીકે ઉપેચા નહીં પશુ-

ઉછેર કેન્દ્રોની સ્થાપનાની ત્રીજી ચોજનામાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ચાવીરૂપ ગ્રામઘટકોની પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ થતાં દરેક ઘટકની પશુની વસ્તી ભેવડી થઈને ૧૦,૦૦૦ થશે. કૃત્રિમ ગર્ભાધાનનાં કેન્દ્રોવાળા પાંચ ગ્રામ ઘટકો શરૂ કરવામાં આવશે. ખેડૂતોને મિશ્ર ખેતી માટે ગાયો પાલવા ઉત્તેજન આપવા તથા પશુઉછેર અને કેરી કેન્દ્રો તરીકે જોગવાઈનો વિકાસવા માટે રૂ. ૧૨૫ લાખની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

ઘેટાં

ગુજરાતમાં પશુધનની વિવિધતામાં આર્થિક મહત્તાની દૃષ્ટિએ ગાય-બળદ પછી ઘેટાંનું સ્થાન આવે છે. ૧૯૫૬ની વસ્તીગણતરી અનુસાર, ઘેટાંની વસ્તી ૧૭ લાખ ૪૩ હજાર છે. ઘેટાં દીઠ વર્ષે ૨.૫ રતલ જીન બેદાજીએ તો જીનનું વાર્ષિક ઉત્પાદન ૪૩ લાખ ૬૦ હજાર રતલ થાય. રાજકોટ વિભાગના ‘મેડિયા’ બંદરેશો આ જીનની નિકાસ થઈ ધોવાથી આ જીન ‘મેડિયા’ જીન તરીકે ઓળખાય છે. પરદેશમાં ઉત્તમ ચોરંદરજીનો માટે તેની ખૂબ માગ છે. ગુજરાતમાંથી વર્ષે ૪૦ લાખ રતલ કચા જીનની નિકાસ થાય છે.

ઉત્તર ગુજરાત અને કચ્છના સૂકા અને અર્ધ-સૂકા વિસ્તારોમાં ઘેટાં પળાય છે. માથવાડીઓ તરીકે ઓળખાતા રબારીઓ અને ભરવાડો ઘેટાં પાળે છે. તેમની પાસે પોતાની જમીન હોતી નથી, આથી તેઓ પોતાનાં ઘેટાં સાથે વર્ષની મોટી ભાગ ધાસચારા માટે એક જગ્યાઓથી બીજી જગ્યાઓ ફરતા હોય છે. પરંતુ ચોખાનું બેસતાં તેઓ પોતાને ગામ પાછા ફરે છે.

ગુજરાતમાં ઘેટાંની બે જાતો છે. ૧. દેશી, કચ્છી અગર પાટણ-વાડી અને ૨. મારવાડી. દેશી અથવા પાટણવાડી ઘેટાંને પીળાશ પડતું સફેદ જીન હોય છે. આ ઘેટાંને બદામી મો, રોમન નાક અને ટૂંકા કાન હોય છે. મારવાડી ઘેટાં કરતાં આ ઘેટાં ઓછાં કમચીદ હોવાથી તેમની કાળજી વિશેષ લેવી પડે છે. સામાન્ય રીતે લાંબા અંતરના સ્થળાંતર માટે આ ઘેટાં રાખવામાં આવતાં નથી. તેનું જીન સાથે જાતનું હોય છે. આ જાતની ઘેટીં સાડું દૂધ આપે છે.

મારવાડી ઘેટાં મૂળે ચાલત્યાનમાંથી આવ્યાં હતાં. ચાલત્યાન નજીક ગુજરાતના સરવાડી વિસ્તારોમાં આ ઘેટાંની ઘણી વસ્તી છે. લાંબા અંતરના સ્થળાંતર માટે આ ઘેટાં અનુકૂળ છે. પરંતુ આ જાતની ઘેટીંઓ સાચા પ્રમાણમાં દૂધ આપતી નથી. અને તેથી તે સારી માતા ગણાતી નથી.

મોરસાણા જિલ્લામાં પાટણ, કચ્છ જિલ્લામાં નાનનાણા અને રાજકોટ જિલ્લામાં મોરબી ખાતે એક એક થઈ ગુજરાતમાં ઘેટાં સંશોધનનાં ત્રણ મથકો છે. આ ત્રણેય સંશોધન મથકોમાં ઘેટાંની બે સ્થાનિક જાતોનું સંશોધન થાય છે. આ ઘેટાં લાંબા તારનું વાળ વિનાનું એક ચરનું જીન આપે છે. આ ઉપરાંત ઘેટાંના રોઓ, આરોગ્ય, ઉછેરનો દર, વંદા-વિસ્તાર અને જીન કાપવાની સુધારણો પ્રવૃત્તિના વિવિધ પ્રયોગો અભ્યાસ

ધો. ત્રીજી યોજનામાં ઘેટાંના સંશોધન મથકોનો વિસ્તાર કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ઘેટાંની બંને જાતોની વસ્તીવાળા વિસ્તારના કેન્દ્રસ્થાને મોરબી આવેલું હોવાથી મોરબીના સંશોધન મથકને ગુજરાતના મધ્યસ્થ સંશોધન મથક તરીકે વિકસાવવામાં આવશે.

બકરાં

૧૯૫૬ની વસ્તીગણતરી અનુસાર ગુજરાતમાં બકરાંની વસ્તી ૨૬ લાખ ૫ લાખની છે. બકરાં મુખ્યત્વે કરીને દૂધ તથા માંસ માટે શાખવામાં આવે છે. ધંધાદારી પશુપાલકો રાજ્યના સૂકા વિસ્તારોમાં પોતાનાં ઘેરો અને ઘેટાંઓની સાથે બકરાં પણ રાખે છે. સામસામા અને પંચમહાલ જિલ્લામાં ડુંગરાળ અને આદિવાસી જિલ્લાઓમાં પણ બકરાંની શોધીધણી વસ્તી છે. ઘઉંની અને કસબાઓમાં કેટલાંક કુટુંબો પણ બકરાં રાખે છે. બકરાંની કુલ વસ્તીના સરેરાશ ૧૭.૫ ટકા દૂધ માટે શાખવામાં આવે છે. એ ગણતરીએ રાજ્યમાં કુલ ૪ લાખ ૫૬ હજાર દૂધ આપતાં બકરાં છે. અને તેમાંથી વર્ષે ૮ લાખ ૨ હજાર મણ દૂધ મળે છે. રાજ્યની દૂધની કુલ પેદાશના તે ૧.૮ ટકા છે. વડોદરા વિભાગમાં એક બકરી વર્ષે સરેરાશ ૧૦૫ રતલ દૂધ આપે છે. જ્યારે રાજકોટ વિભાગમાં ૨૦૦ રતલ દૂધ આપે છે.

મરઘાં-બતકાં

૧૯૫૬ની વસ્તીગણતરી મુજબ ગુજરાતમાં પાળેલાં મરઘાં-બતકાંની વસ્તી ૧૮ લાખ ૫૪ હજાર છે તેમાંથી ૧૬૦૦ હજાર મરઘાં-બતકાં સાબરકાંઠા, પંચમહાલ અને ડાંગના આદિવાસી વિસ્તારો તથા વડોદરા, ભરૂચ અને સુરત જિલ્લામાં આવેલી છે. પંચમહાલ અને સુરત જિલ્લામાં અનુક્રમે ૪ લાખ ૬૨ હજાર અને ૭ લાખ ૬૩ હજાર મરઘાં-બતકાંની વસ્તી છે. એટલે કે આ બે જિલ્લાઓમાં રાજ્યની કુલ વસ્તીના

૭૫ ટકા મરઘાં-બતકાં આવેલાં છે. મોટા ભાગનાં મરઘાં-બતકાં દેશી છે અને વર્ષે સરેરાશ ૬૦ ઈંડાં મૂકે છે. એનાં ઈંડાં કદમાં સાદા નાનાં માત્ર ૫ થી ૭ ઑંસ વજનનાં હોય છે. આ પક્ષીઓનું કદ પણ નાનું હોય છે. મોટા પક્ષીનું વજન ૩.૫ રતલ હોય છે. રાજ્યની મોટા ભાગની વસ્તી યાકાણરી હોવાથી મરઘાં-બતકાંના પાલનમાં સામાન્ય રસ નથી. ઘઉંની અને ગામડાંઓની પાસેના વિસ્તાર શિવાય ગરીબ લોકો આ પક્ષીઓ પાળે છે. પોતાનાં મર્યાદિત સાધનોથી જૂની પુરાણી રીતે તેઓ પોતાનો ધંધો કરે છે. તેઓ ઘરના આંગણમાં આ પક્ષીઓ રાખે છે. તેના વસવાટની સગવડ ઘણી ખરાબ હોય છે અને ખાતરના ઢગલા, ઘરનો કચરો, વંદા ઘણીનાં ખાંભોચિંપાં અને નકામા પાણીની ગટ્ટો જોવાં ગંદાં સ્થળોએથી તેમને ખોરાક ખાવા દે છે. આથી લેપી રોગ ફેલાતાં મરઘાં-બતકાં મરણ પામે છે.

ખેતીના આનુયંયિક ધંધા તરીકે મરઘાં-બતકાંને ઉછેરવાની ઘણી તક છે. દક્ષિણ ગુજરાત-ખાસ કરીને સુરત જિલ્લામાં આમોહવાની અનુકૂળતા તથા ઈંડાં અને પક્ષીઓના બજારની સગવડને કારણે આ ધંધાનો ઝાપો વિકાસ થઈ રહ્યો છે. આ વિસ્તારમાંથી ઈંડાંઓ અને પક્ષીઓ મુંબઈ અને અન્ય શહેરોમાં નિકાસ કરવામાં આવે છે. સરકાર ઉલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી રોડાઇલેન્ડ કે રોડાઇલેન્ડ ટાપુ (Rhode Island) નાં લાલ મરઘાંની સાથે ઉછેરી તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ આ દિશામાં સાવ નજીવો પ્રયત્ન થઈ છે. ત્રીજી યોજનામાં મરઘાં-બતકાંના સંશોધનનું મધ્યસ્થ મથક અને તાલીમી કેન્દ્ર, જિલ્લામાં મરઘાં-બતકાંના ઉછેર ક્ષમ અને પ્રાથમિક કેન્દ્રોની સ્થાપના, મરઘાં-બતકાંના વિસ્તરણ કેન્દ્રો અને તેના ઉછેરનાથઓને લોન આપવા લગભગ રૂ. ૧૬ લાખની જોગવાઈ કરી છે.

(મૂળ અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ)

ભારત જેવા અર્થવિકસિત દેશમાં અર્થસ્થિતિની અસર પારો ખેતો છે. દેશનાં સાપ્તર્ષિક ધાન ખામરૂંમાં પચાસેથી એની ૭૦ ટકા જેટલી વસ્તી ખેતીમાંથી જ પોતાનું ગુજરાન મેળવે છે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ ખેતીના વિકાસનો પ્રશ્ન સમજવા માટે દેશની જમીનવ્યવસ્થા, જમીન ધારણ કરનાર વર્ગો તથા ધારણ કરવાની પદ્ધતિ, જમીનની વહેંચણી અને તેનું પ્રમાણ વગેરે બાબતો સમજવી જરૂરી છે.

અસહના ભાનામાં જ્યારે હિંદુ રાજવર્ગીઓનો અમલ હતો ત્યારે જમીન ખેડૂતોની માલિકીની ગણતરી, અને રાજ તો સામાન્ય રીતે માત્ર ઊંચાનો છઠ્ઠો ભાગ મહેસૂલ તરીકે લેતો, એને 'રાજભાગ' કહેવાતો.* પછી મોગલોના રાજઅમલ દરમિયાન રાજ ટોપરમે સને ૧૫૭૬માં જમીનોની સર્વે કરાવી, અને ઊંચાનો ત્રીજો ભાગ સરકારી મહેસૂલ તરીકે વસૂલ કરવાનું ઠરાવ્યું. એટલું જ નહિ પણ ટોપરમલના સેટઅપેન્ટ પ્રમાણે રાજભાગ ચીઠવસતુના રૂપમાં લેવાને બદલે રોકડ તરીકે વસૂલ કરવાનું ઠરાવ્યું. મોગલ સલ્તનતના પતન પછી મરાઠાઓનું રાજ આવ્યું અને તેમણે મહેસૂલ ઉધરાવવા માટે અમીન, પટેલ, દેશમુખ તથા દેશપાંદે જેવો નવો વર્ગ ઊભો કર્યો, જે ધીમે ધીમે મધ્યસ્થ સરકારની તબજાઈની લાભ લઈ પોતાની સ્થિતિ મજબૂત બનાવી બેઠો અને કેટલોક દેકાણે તેણે વંશપરંપરામાં માલિકી હક્ક પણ સ્થાપિત કરી દીધા.

મરાઠાના પતન પછી કંપની સરકારના હાથમાં સત્તા આવી ત્યારે તેમણે જમીન ધારણ કરવાની પદ્ધતિના બે ભાગ પાક્યા : (૧) જમીનદારી (૨) રૈયતવારી. જમીનદારી પ્રથા ભારતના લગભગ અર્ધા ભાગમાં પ્રચલિત હતી. કંપની સરકારે પોતાને દેકો આપે એવો વર્ગ ઊભો કરવા તથા મહેસૂલ વસૂલ કરવાની સરજત માટે જમીનદારો, જમીનદારો, ઈનામદારો તથા એવા બીજા વર્ગોને ખરા ખેડૂતને માંથે કામના ઠોકી બેસાડ્યા. આવા જમીનદારો ખતે ખેતી કરતા નહિ પણ ખેડૂતો પાસેથી સાંધ અથવા ભાગ વસૂલ કરતા અને તેમાંથી યોગ્ય દરિયા સરકારને મહેસૂલ તરીકે આપતા. શ્રી જવાહરલાલ નેપુઝીએ 'જનતાના ઇતિહાસ'ને રેખાદર્શનમાં જણાવ્યું છે તેમ "આ જમીનદારો ખેતીના રથમાં પાંચમા પેઢા સમા હતા જે પૈકીનો

કચો જ ઉપયોગ નહોતો, એટલું જ નહિ પણ એને લીધે રથ ઉપર નાહકનો ભોજો વધતો હતો."

બીજા બાજુ કેટલાક વિસ્તારોમાં કંપની સરકારે રૈયતવારી પદ્ધતિ દાખલ કરી અને જમીન ધારણ કરવાની પ્રથામાં એક ધરખમ ફેરફાર એ કર્યો કે જમીન ખેડૂતની ખાનગી મિલકત ગણવાને બદલે તેની માલિકી રાજ્યની હોય, અને જમીનમહેસૂલને જમીન પરનો કર નહિ પણ જમીન ખેડવા દેવાનું ભાડું ગણવામાં આવ્યું. આજે પણ મુંબઈની પ્રથા પ્રમાણે ગુજરાતમાં જમીનની માલિકી રાજ્યની છે. અને જેઓ જમીનના ખાતેદારો છે તેઓ માલિક નહિ પણ કબજેદાર તરીકેના હક્ક ભોગવે છે. અને એ રીતે સમાજવાદની એક પ્રક્રિયારૂપે જમીન જેવા મહત્વના ઉત્પાદનના સાધનનું રાષ્ટ્રીયકરણ કેટલાયે વખતથી આપણે નાં લઈ ચૂકેલું છે.

આમ હિંદુ રાજઓ પછી મુસલમાનો, મુગલો, મરાઠાઓ અને છેવટે અંગ્રેજોએ વારાફરતી ગોકલેથી ઈંટો ઉપર આ રાજ્યની જમીન-મહેસૂલની ઈમારત રચાઈ છે.

રૈયતવારી પ્રથા

અંગ્રેજો આવ્યા પહેલાં પણ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર મરાઠા રિયાસતના ભાગરૂપે હતી, અને ખૂબીની વાત એ છે કે હાલની ગુજરાતની જમીનમહેસૂલની પદ્ધતિનો આરંભ પણ દખનમાંથી જ થયો હતો. મદ્રાસમાં મનસોએ જે રૈયતવારી પ્રથા ઊભી કરી તેને એફિકેન્ટને મહારાષ્ટ્રમાં અને પછી ગુજરાતમાં દાખલ કરી. આ પ્રથાની મુખ્ય વિશેષતાઓ નીચે મુજબ છે :

(૧) રાજ્યની પડતર સહિતની તમામ જમીનની માલિકી રાજ્યની છે. (૨) જમીન ધારણ કરનારાનો હક્ક કબજેદાર તરીકેનો છે. પરંતુ તે હક્કની રૂએ કબજેદાર જમીનનો ભોગવતો, બનિસ, તખાલ્લી વગેરે કરી શકે છે. આ હક્કો વંશપરંપરાગત ભોગવી શકે છે. (૩) આ હક્કો ભોગવવા માટે કબજેદારે રાજ્યને મહેસૂલ આપવું પડે છે. તે ન આપે તો સરકાર કબજેદારને એક પાઈનું પણ વખતર આપ્યા સિવાય જમીન ખાવસા કરી શકે છે. (૪) કબજેદાર જમીનનો સંપૂર્ણ માલિક

* વાલિયા અને મર્ચન્ટન્ટ 'Our Economic Problem' ૧૯૫૩, પૃ. ૩૩૩

x જુઓ સને ૧૮૭૮ની મુંબઈનો લૉન્ડ રેવન્યુકોડ અને જી. ડી. પટેલ કૃત 'લૉન્ડ પ્રોબ્લેમ ઓફ રિઓર્ગેનાઈઝેડ બોમ્બે સ્ટેટ', ૧૯૫૩, પૃ. ૨૯૬

એક બાબુ ખેડૂતની કેડ ઉપર બેઠાડુ જમીનમાલિકનો બીજા હોય અને બીજા બાબુ કંચાણ દશમાં પડેલો ખેડૂત જીવવા માટે હવાતિયાં મારતો હોય એવી વિપરીત સ્થિતિ કલ્યાણકારી રાજ્યમાં લાંબો વખત ટકી શકે નહિ. એટલે જ ૧૯૪૭માં સ્વરાજ મળતાં આ દેશમાં તમામ રાજ્યોએ જમીનવ્યવસ્થા સુધારવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો (એકે મુંબઈ જેવાં કેટલાંક પ્રગતિશીલ રાજ્યોએ તો છેક ૧૯૩૭માં પ્રથમ વાર કોંગ્રેસે પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યો, ત્યારથી ગણોત્તિવાઓને સંસ્થા આપવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો હતો.) સને ૧૯૪૭-૪૮માં શ્રી નેહરુના પ્રમુખપદે કોંગ્રેસે નીચેથી આદિક કાર્યક્રમ સમિતિએ જમીનવ્યવસ્થામાં દૂરગામી ફેરફાર કરવાની સૂચના કરી હતી અને ત્યાર પછી જુદાં જુદાં રાજ્યોની પરિસ્થિતિ તપાસીને જમીનસુધારણાની નીતિ વિશે ભલામણ કરવા ડૉ. જી. સી. કુમારસ્વામી પ્રમુખપદે "એગ્રેગેશન રિફોર્મ કમિટી" રચવામાં આવી હતી જેણે ૧૯૪૮માં પોતાનો હેતુક પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. (એમ કહેવાય છે કે અંગ્રેજ સરકારે ૧૯૨૮-૨૯માં ખેતીવાડીની તપાસ માટે રચેલા રોયલ કમિશન સિવાય આવો આધાર-ભૂત અને વિસ્તૃત હેતુક બીજા કોઈએ તૈયાર કર્યો ન હતો.)

ભારત દેશે પોતાની આદિક નવરચના માટે નિયોજન પંચ રચીને ૧૯૫૦-૫૧માં પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના તૈયાર કરી, ત્યારે સૌ પ્રથમ રાષ્ટ્રીય ધોરણે જમીન અને ખેતીવાડીના સવાલનો ઉકેલ કરીને સામાજિક ન્યાયની સ્થાપના કરવા તથા ઉત્પાદનમાં વધારો કરવાના હેતુથી નીચે મુજબ પાંચ મુદ્દાઓનો કાર્યક્રમ ચૂંચ્યો.

- (૧) વચગાળાના વર્ગની નાબૂદી.
- (૨) ગણોત્તિવાની સીધામાં ઘટાડો કરવો, અને ગણોત્તિવાને જમીન પરના કામમાં હક આપવા તથા વાજબી કિંમત આપીને પોતે જમીનનો માલિક બની શકે એવી સગવડ કરી આપવી તેમ કરવા જતાં જમીનમાલિકને ધરખંડ માટે થોડી જમીન પાછી લેવાનો હક આપવો.
- (૩) જમીન ધારણ કરવા ઉપર ટોચમર્યાદા મૂકવી અને તેમ કરતાં ઘણે પડેલી જમીન ખેતમજૂરોને તથા અનાદિક ખાતાવાળાને વહેલી આપવી.
- (૪) જમીનોના નાના ટુકડા વતી અટકાવવા અને ટુકડાઓને એકત્રીકરણ કરવું.

(૫) નાનાં ખાતાઓને ભેગાં કરી સંયુક્ત, સહકારી ખેતીનો વિકાસ કરવો અને સમસ્ત ગ્રામવ્યવસ્થા પણ સહકારી પાયા પર વિકસાવવી. ગુજરાતમાં જમીન સુધારણા

ભારતના સંવિધાન મુજબ જમીનવ્યવસ્થા મધ્યસ્થ સરકારના નહિ પણ રાજ્ય સરકારોના હસ્તક છે. એટલે નિયોજન પંચે ઉપર મુજબ જ ભલામણો કરી છે તેનો અમલ દરેક રાજ્યે પોતાની સ્થાનિક પરિસ્થિતિને લક્ષમાં રાખીને કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ગુજરાત રાજ્ય ૧૯૫૦, ૧૯૬૦ પહેલાં વિશાળ મુંબઈ રાજ્યનો એક અંતર્ગત

ભાગ હતું. અને અગાઉ જણાવ્યું તેમ છેક મરાઠા રિયાસતના જ્ઞાનામી ગુજરાત અને માહારાષ્ટ્રની જમીન અંગેની વ્યવસ્થા એક જ સરકારના હાથમાં હોવાથી ગુજરાત રાજ્યની જમીનવ્યવસ્થા જૂના મુંબઈ રાજ્ય કરતાં ભિન્ન નથી. અલબત્ત, અત્યારે સીરાપૂનો પ્રદેશ જે ગુજરાત રાજ્યનો અંતર્ગત ભાગ બન્યો છે તેની જમીનવ્યવસ્થા જૂના મુંબઈ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરતાં જુદા પ્રકારની હોવાથી તેનો વિચાર આપણે આગળ ઉપર કરીશું.

ગુજરાતમાં જમીનવ્યવસ્થાની સુધારણાનો કાર્યક્રમ મુખ્યત્વે છ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે :

૧. વચગાળાના વર્ગની નાબૂદી અને તાલુકાદારી, ઈનામદારી, ભાગીદારી, ચહેકી, મેવાસી, તથા ઈનામી જેવા સત્તા પ્રકાર (Tenure)ની નાબૂદી.
૨. ગણોત્તિવારો, શાલુકારવારો ઈ. કાગદાઓ દ્વારા ગણોત્તિવાઓને સંસ્થા અને તેમને માલિક બનાવવાની જોગવાઈ.
૩. જમીન ધારણ કરવા ઉપર ટોચમર્યાદા મૂકીને ઘણે જ જમીનોની નવેસરથી વહેંચણી.
૪. ટુકડા જમીનોનું એકત્રીકરણ.
૫. સહકારી ખેતી.
૬. જમીનમહેસૂલના વહીવટીતંત્રમાં સુધારા.

વચગાળાના વર્ગની નાબૂદી

ગુજરાત પ્રદેશમાં રૂઝતવારી પ્રથા હોવા છતાં જૂના વખતના લિંકુ, મુરિયમ, મરાઠા તથા અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓએ પોતાના વહીવટી તથા રાજકીય હેતુઓ ખાતર ઈનામી, વતન તથા જગીર જેવી પ્રથાઓ ચાલુ રાખી હતી, જેને લીધે કેટલાંક વામો તથા જમીનો તેમ જ જમીન ઉપરના હક્કોમાં આવા બિનરૂઝતવારી સત્તા પ્રકાર ખેડૂત અને સરકારની વચ્ચે ચાલુ રહ્યા હતા. દેશમાં લોકશાહી તંત્રની સ્થાપના પછી સ્વાભાવિક રીતે જ આ વર્ગનું કોઈ સ્થાન રહી શકે નહિ. એટલે વચગાળા વર્ગની નાબૂદીના કાર્યક્રમ હેઠળ નીચેનાં તમામ ટેન્નોર નાબૂદ કરવાનો કાર્યક્રમ મુંબઈ સરકારે હાથ ધર્યો અને ૧૯૪૯થી ૧૯૫૫ સુધીના ગાળામાં આવા ટેન્નોર ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી નીચેના કાગદાઓ નાબૂદ કરવામાં આવ્યાં :

૧. ૧૯૪૯નો ભાગદારી અને નરવાદારી નાબૂદી કાગદો (ભૂચ, ખેડ, સુરત અને પંચગણ)
૨. ૧૯૪૯નો ચહેકી નાબૂદી કાગદો (ધસરા તાલુકો જિ. ખેડ)
૩. ૧૯૪૯નો તાલુકાદારી નાબૂદી કાગદો (ભૂચ, ખેડ, પંચ-મહલ, અમદાવાદ, અમરેલી, મહેસાણા અને સાગરમાં)
૪. ૧૯૪૯નો પંચમહલ મેવાસી નાબૂદી કાગદો (કચ્છ તાલુકો)
૫. ૧૯૫૦નો વટવા વજાદારી અધિકાર નાબૂદી કાગદો (વટવા જિ. અમદાવાદ)

૬. ૧૯૫૦નો પરગણાં અને કુલકર્ણી વતન નામૂદી કાપદો (અમદાવાદ, જેમ, પંચમણ્ણવ, ભુપ્ત, સુરત, અમરેલી સામરકાંઠા વચેરે)

૭. ૧૯૫૨નો જાત ઈનામ નામૂદી કાપદો તથા ચળડીય ઈનામ નામૂદી કાપદો (ગુજરાતના તમામ જિલ્લામાં)

૮. ૧૯૫૩નો મનાદારી નામૂદી કાપદો (અમદાવાદ, જેમ અને સામરકાંઠા)

૯. ૧૯૫૩નો વરોદચ મૂળ ગિરસ નામૂદી કાપદો (અમરેલી)

૧૦. ૧૯૫૩નો અંકડિયા પ્રકાર નામૂદી કાપદો (વરોદચ, મહેસાણા, અમરેલી, સામરકાંઠા, જેમ, પંચમણ્ણવ અને અમદાવાદ)

૧૧. ૧૯૫૩નો ઓખામંજ સવામી નામૂદી કાપદો (અમરેલી)

૧૨. ૧૯૫૩નો વરોદચ વતન નામૂદી કાપદો (વરોદચ, સુરત, જેમ, અમદાવાદ, મહેસાણા અને અમરેલી)

૧૩. ૧૯૫૩નો ગામવાડરિયા ઈનામ નામૂદી કાપદો (ગુજરાત)

૧૪. ૧૯૫૩નો જાડીય નામૂદી કાપદો (મનાસકાંઠા સામરકાંઠા, અમરેલી, મહેસાણા, પંચમણ્ણવ, જેમ, વરોદચ, ભુપ્ત અને સુરત)

આમ જુદી જુદી શબ્દોના પરિસ્થિતિમાં જુદા જુદા સમયે અસ્તિત્વમાં આવેલાં ઉપર મુજબની ટેબોર તેના ધારણ કરનારા ધડોની વિચારણા કરીને તે મુજબ થોડા વજાર આપીને નાબૂદ કરવામાં આવ્યાં અને તેની નીચેની જાળી કાપમી અથવા મરજીના ઘડે ધારણ કરનાર ખેડૂતોને પ્રમાણસર કમળાકડની કિંમત મુકવાની શરતે માલિક બનાવવામાં આવ્યા.

ગણોતિયા મટોના કાપદાઓ

૧૯૩૮નો મુંબઈનો ગણોતિયા ધરવામાં આવ્યો તે અગાઉ ગુજરાતમાં ગણોતિયાઓ અને જાળીનામાલિકો વચ્ચેના સંબંધોનું નિર્ણય ૧૯૭૮ના જાળીન મહેસુલના કાપદાની કલમ ૮૩મી પ્રમાણે થયું હતું. લગભગ ૬૦ વરસ સુધી આ એકમાત્ર કલમ નીચે ચાલતા વ્યાપારના અનુભવ પરથી જણ્યું કે ગણોતિયા અને જાળીનામાલિક વચ્ચે સમાન કક્ષાનો દરજ્જો એનાથી જળવાતો ન હતો. અર્થાત્ એમાં ગણોતિયાનો પત્ર ગિરતરું રહ્યા પામતો હતો.

પેટી દર પેટીથી એક જ જાળીન પર ખેડ કરનાર ઘણા ગણોતિયાઓને કાપમી ખેડક પસુ એનાથી મળતા ન હતા જાળીનામાલિકની મુન-સફી પર તેઓ જાળીન પર રહે છેકા અને જાળીનામાલિક ધારે ત્યારે તેમના ખેડક ૨૬ થઈ છેકા. કાપમ જેવા ગણોતિયાને પસુ સ્થાવિક રૂઢિવાજા પ્રમાણે લાગા મુકવવા પડ્યા અને કાં તો તેમને વેક કરવી પડતી અથવા અથવા મજૂરી મેળવીને સંતોષ માનવી પડતો. ફરતે તે મોરણે લેવાતી સાંઘ સામે ગણોતિયાને કોઈ પસુ પ્રકારનું રક્ષણ મળ્યું ન હતું અને તેના ખેડક વિશે પસુ કોઈ ચોક્કસતા રહેતી ન હતી. આના પરિણામે જાળીન પરથી વધારે આપક મેળવવા માટે તેમને કોઈ

પ્રોત્સાહન રહેતું ન હતું.

આવી પરિસ્થિતિમાં સુધારો લાવવા, એટલે કે ખેડૂતોની આર્થિક તથા સામાજિક સ્થિતિ સુધારવા તેમ જ ખેતીની જાળીનોનો પૂર્ણ રીતે કાર્યક્ષમતાથી ઉપયોગ કરવાના ખેડૂતો ૧૯૩૭માં સત્તા પર આવતાં જ કોંગ્રેસ ૧૯૩૮નો ગણોતિયાનો તૈયાર કર્યો.

૧૯૩૮ના કાપદા પ્રમાણે પહેલી જ વાર કાપમી અને એકસાથી ગણોતિયામાં 'સંરક્ષિત ગણોતિયા'નો વર્ગ ઉમેર્યો. તેના ખેડકની સલામતી આપવામાં આવી. સાંઘ કુલ ઊપજના નીજ ભાગ જેટલી કમવવામાં આવી તથા રહેણાંકનાં મકાનો તેમ જ ઉછેરનાં વૃક્ષો ઉપર ગણોતિયાને અધિકાર આપવામાં આવ્યા. જેકે ૧૯૩૮માં કોંગ્રેસ સરકારે રાજ્યમાં આપનાં આ કાપદાનો તાત્કાલિક અમલ થઈ ઇકાનો નહિ પરંતુ ૧૯૪૧માં અખતર તરીકે ગુજરાતના સુરત વિસ્તારમાં આ કાપદો લાગુ કર્યો અને ૧૯૪૬માં કોંગ્રેસ સરકાર ફરી વાર સત્તા ઉપર આવતાં તેમાં કેટલાક સુધારા કરીને તા. ૮-૧૧-૪૯થી પ્રાંતભરમાં આ કાપદો અમલમાં મુકવામાં આવ્યો. પરંતુ ત્યાર સુધીના અનુભવે કાપદાના અમલમાં જે જે લાભિનો જણાઈ હતી તે સુધારીને નવેસરથી વિસ્તૃત રૂપમાં ધારો ધરવાની જરૂર જણાતાં ૧૯૪૮નો નવો ગણોતિયાનો તૈયાર કરવામાં આવ્યો.

૧૯૪૮ના ગણોતિયા મુજબ જાળીનામાલિક અને ગણોતિયા વચ્ચેના સંબંધોને વધારે વ્યવસ્થિત કરી ખેતીની પ્રવૃત્તિ વધારે કાર્યક્ષમ બનાવી આપતી ધોર તરીકે ખેડૂતને કામે કામે જાળીનોનો માલિક બનાવવાની જોગવાઈ મુકવામાં આવી. આ કાપદા મુજબ ગણોતિયાને ખેડક, જીડ મકાન તથા સાંધનું સંરક્ષણ આપવા ઉપરાંત તેના ઉપરના જુદા જુદા વેરા, લાખ, ધક વચેરે નાબૂદ કરવામાં આવ્યા. ખેતીવાડીનો વિકાસ થઈ શકે તે માટે પેટા ખેડૂત અથવા પેટા ભાગ પાડવા ઉપર પ્રતિબંધ મુકવામાં આવ્યો. સહકારી ધોરણે ખેતી કરનારને ઉત્તેજન આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી. જાળીને બિનખેડૂનો પાસે જાળી રોકવામાં આવી. સંરક્ષિત ખેડૂતોને માલિક ધારેથી લાગી કિંમતે જાળીન વેચાણ સામવાની સંજવ કરવામાં આવી. જાળીન જે વર્ષ સુધી પકકાર પછી રહે અથવા ખેડૂત અને માલિક વચ્ચે ગણા થતાં તેનો બચાવર ઉપયોગ ન થાય તેવા સંજોગમાં સરકાર રોતે તેનો વણીવટ સંભાળી લે એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી અને જાળીનામાલિકને ધરખેડ માટે જાળી પાછી ભેળેઈ લોપ તો એક વર્ષની નોટિસ આપીને ખેડક નષ્ટ કરવાની છૂટ આપવામાં આવી. સને ૧૯૫૩થી સાંધનો દર જે અગાઉના કુલ ઊપજના નીજ ભાગ જેટલો હતો તે ઘટાડીને છઠ્ઠા ભાગ જેટલો કરવામાં આવ્યો.

જેકે તેની જાળીનોનો કાપદો, ૧૯૫૫

પરંતુ ગણોતિયાની અસર કેવી થઈ છે તે જોવા માટે તે વખતની મુંબઈ સરકારે ૧૯૫૫-૫૬માં તપાસ કરાવી. નીચે મુજબની પરિસ્થિતિ માલુમ પડી.

x મુંબઈ સરકાર પ્રાપ્તિત 'મુંબઈનો ગણોતિયા અને ખેતીની જાળીનોનો ધારો' - માર્ચ ૧૯૪૮, પૃ. ૩

* જી. ડી. પટેલકૃત 'લેન્ડ પ્રોગ્રેસ ઈન રિઓર્ગેનાઈઝાશન ઓફ સ્ટેટ' ૧૯૫૭, પૃ. ૨૮૬

ખાતેદારોના પ્રકાર કુલ ખાતેદારો ખાતે- જમીન જમીનની
દારોની કુલ એકર ટકાવારી ટકાવારી

૧. માલિકીની જમીન

૫૨ ખેતી કરનાર	૩૦,૬૯,૧૨૩	૫૫	૨,૫૯,૮૫,૬૧૦	૬૫
૨. કાયમી ગણોતિયા	૩,૧૨,૭૮૩	૬	૮૫,૦૭,૩૭૯	૨૧
૩. સંરક્ષિત ગણોતિયા	૧૬,૬૮,૩૪૦	૩૦	૪૫૨,૪૩,૨૫૭	૫
૪. સામાન્ય ગણોતિયા	૪,૯૮,૩૨૪	૯	૩૫,૧૨,૦૪૮	૯

૧૫,૪૮,૫૭૦ ૪,૦૨,૪૮,૨૯૪

ઉપરના કોષ પરથી જોઈ શકાય કે ૪૫ ટકા જેટલા ગણોતિયા અને સરકાર વચ્ચે હવુ પસુ વચગાથાનો વર્ગ ચાલુ હતો. સંરક્ષિત ગણોતિયાઓને જમીન ખરીદવાનો અધિકાર આપ્યો છતાં ગણોતિયાઓ એ હતો ઉપબોધ કરી શક્યા ન હતા. ગુજરાતમાં ૧૯૪૯થી ૧૯૫૫ સુધીનાં ૧૭ વર્ષના ગાળામાં માત્ર ૦.૮ (અઠાશ ઇંચ) ટકા જેટલી જમીનો ગણોતિયાઓએ વેચાતી રાખી હતી. તેની સાથે ૧.૫ (દોઢ) ટકા જેટલી જમીનો માલિકોએ ધરખેડ માટે પાછી લઈ લીધી હતી. એનાં કારણોમાં જમીન ખરીદવા માટેની આર્થિક શક્તિ અને કાયદાનું અજ્ઞાન મુખ્ય હતું. નિરોજન પંચના આશ્રયે મુંબઈ મુનિસિપલિટીએ ૧૯૫૮માં કરેલી તપાસ પરથી જણવા મળ્યું છે કે ૧૦ ટકા જેટલા ગણોતિયાને ગણોતપારીની જોગવાઈઓનો કશો ખ્યાલ ન હતો. ૧૯૫૩ના સુધારા પહેલાં ઘણીખરી જમીનો માલિકોએ ધરખેડને નામે પાછી લઈ લીધી હતી અને ૧૯૫૫ના ન્યૂન સુધીમાં ૧.૫ લાખ એકર જેટલી જમીનો ગણોતિયાઓએ પોતાના અજાણને લીધે 'રાજા-ખુશીયી' માલિકોને પાછી સોંપી હતી. એ જ સેવાકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૯૫૧થી ૧૯૫૪ના ગાળામાં ૨૭ ટકા ગણોતિયાઓને જમીન પરથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા જ્યારે ૧૯૫૨-૫૫ના ગાળામાં સાંચ નહિ આપી શકવાના કારણે ૩૮ ટકા જેટલા ગણોતિયાઓએ પોતાની જમીનો ગુમાવી હતી. તે સમિતિએ તપાસેલા ખેડૂતોમાંથી ૬ ટકા જેટલા સંરક્ષિત ખેડૂત હોવા છતાં બૂલબહેલા રોડોમાં તેમનાં નામ નોંધવામાં જ આવ્યાં ન હતાં અને ૧૩ ટકા જેટલા પેટા ખેડૂતો માટે કાયદામાં કંઈ જ જોગવાઈ નહોતી.

દૂરમાં, ગણોતિયાઓના રક્ષણને માટે કાયદો કર્યો હોવા છતાં ગણોતિયાઓનો સારો એવો ભાગ તેની લાભ લઈ શક્યો નહિ અને ગણોતિયાની સ્થિતિ પસુ વાસ્તવમાં અસલામત રહી.

ફરજિયાત વેચાણ

આ સંજોગોમાં મુંબઈ સરકારને લાગ્યું કે ગણોતિયાને પોતાની પાસેથી જમીન વેચાતી રાખવાની ફરજ પાડવામાં નહિ આવે તો ગણોતના પ્રમ્નનો ઉકેલ આવી શકશે નહિ. છેવટ તો ખેડૂતોને જમીનનો

માલિક બનાવવાનું ધ્યેય હતું. એટલા માટે સરકારે જમીનનીનીમાં થોડું પરિવર્તનકારી કદમ ઉઠાવ્યું અને ૧૯૫૫ના ગણોતપારામાં સુધારો કરીને એકી ક્ષયે તમામ ગણોતિયાઓને જમીનના માલિક તરીકે જાહેર કર્યા. તા. ૧-૮-૧૯૫૬થી અમલમાં આવેલા આ સુધારા અનુસાર ૧૯૫૭ના એપ્રિલની પહેલે તારીખને 'ખેડૂત દિન' તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો અને અમુક અપવાદોને ભાદ કરતાં તથા ચોક્કસ ચરતોને આધીન રહીને તમામ ગણોતિયાઓને ખેડૂત દિનથી માલિક બની ગયેલા જાહેર કરવામાં આવ્યા. અવશ્યત, માલિકને વળતર આપ્યા સિવાય તેઓ જમીન ખરીદી ન શકે તેથી આકારના ૨૦ થી ૨૦૦ પટની મર્યાદામાં જમીનની કિંમત આપવાનું ઠરાવ્યું અને ગણોતિયાો તે રકમ એક સામટી અથવા વધુમાં વધુ ૧૨ જેટલા વાર્ષિક હપ્તાથી ચૂકવી શકે એવી રાજવડ આપવામાં આવી. જે અપવાદોમાં ખેડૂતો ગણોતિયા તરીકે જ ચાલુ રહેતા હોય તેમની સાથે એકરે વધુમાં વધુ રૂ. ૨૦ અને તે પસુ રોકડમાં આપવાનું ઠરાવ્યું. ૪૮ એકરની ટોચ-મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી અને કોઈ પસુ વ્યક્તિ તેથી વિશેષ જમીન સંપાદન ન કરી શકે એવો પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. મહેસૂલ ભરવાની ભવામદારી કબજેદારને માથેથી ખસેડીને ગણોતિયાને માથે નાખવામાં આવી. આ ઉપરાંત જમીનમાલિકને ધરખેડ માટે જમીન પાછી જોઈની હોય તો અમુક ચરતોને આધીન રહીને ગણોતિયા પાસેથી અર્ધી જમીન પાછી લેવાની તક આપવામાં આવી.

નાના ખાતેદારોને સહાય

'ખેડૂતો તેની જમીન'ના ૧૯૫૫ના સુધારાનો અમલ અત્યારે ચાલી રહ્યો છે. એ સુધારો કરતી વખતે કાયદામાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવેલી છે કે જે ખાતેદારની વાર્ષિક આવક રૂ. ૧૫૦૦ કરતાં વધારે ન હોય, અને જેની સાથે આપેલી જમીન ૧૬ એકર કરતાં વધારે ન હોય, તેવા નાના ખાતેદારોને ફરજિયાત વેચાણમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા હતા, એટલે કે તેમના ગણોતિયા માલિક લઈ શકે તેમ નહોતા. વચગાથાના વર્ગની નાબૂદીના કાર્યક્રમમાં આટલી કડી નખવી લાગવાથી તથા વિશેષતઃ નાના ખાતેદારોને સહાય આપવાના હેતુથી ગુજરાત સરકારે ૧૯૬૦ના એગ્રીકલ્ટ-સપ્લાઈમેન્ટમાં મળેલી ગુજરાત વિધાનસભાની પહેલી બેઠકમાં ગણોતપારાનો એક અદ્યતનનો સુધારો પસાર કર્યો છે. તે સુધારા મુજબ ૮૮-સી કલમ નીચે સર્ટિફિકેટ ધરાવતા નાના ખાતેદારોને ગણોતિયા પાસેથી અર્ધી જમીન ધરખેડ માટે પાછી મળી શકશે અને બાકી રહેલી જમીનના ગણોતિયા આપોઆપ માલિક કલેવા ગણાયો.

આમ ગુજરાત રાજ્યના (એક રીતે મુંબઈ રાજ્યના) ઇતિહાસમાં ૧૯૩૭થી ૧૯૬૦ સુધીનાં ૨૩ વર્ષ દરમિયાન ગણોતિયાને રક્ષણ આપવાથી માંડીને તેને જમીનનો પૂરેપૂરો કબજેદાર માલિક બનાવવાની પ્રક્રિયા પૂરી થાય છે.

સોરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં જમીન સુધારણા

સને ૧૯૪૮માં સોરાષ્ટ્રનાં ૨૨૨ જેટલાં રબળાંનું વિલીનીકરણ થયું, ત્યારે તેનાં ૧૭૦૦ જેટલાં ગામડાંમાં ખાવસા અથવા રૂપનવારી પદ્ધતિનો અમલ હતો. ત્યાં જમીન મહેસૂલ રોકડ વિધોદીમાં અથવા પાકના કિસ્સા તરીકે (બારખટાઈ) વસૂલ કરવામાં આવતું. ૧૨૦૦ ગામડાં ગરણદારી પદ્ધતિ નીચે હતાં અને ૩૫૩ જેટલાં ગામો બારખટાઈ પ્રકારમાં વહેંચાયેલાં હતાં. એટલે સોરાષ્ટ્રની પ્રજાને માટે જમીન મહેસૂલનું જે જમીન પાકસુ કરવાનું કોઈ એકસરખું ધોરણ ન હતું. સમગ્ર સોરાષ્ટ્રમાં પુરાણી સામંતશાહી જેવો અમલ ચાલતો હતો. ખેડૂતોના હક્કોની કોઈ સલામતી ન હતી. તેમ મહેસૂલની પણ કોઈ નિશ્ચિતતા ન હતી. ઘણાખરા વિસ્તારોમાં માત્ર ઓલમાપથી થયેલી હતી, પરંતુ વિગતવાર સર્વે કે સેટલમેન્ટ થયાં ન હતાં. ભાવનગર કે નવાનગર જેવા કોઈક જ વિસ્તારમાં મુંબઈને ધોરણે જમીનની પ્રતવારી કરવામાં આવી હતી, જેમાં સર્વે થયાં હતાં તે પણ ઘણાં જૂનાં હતાં.

આવા સંજોગોમાં આખા સોરાષ્ટ્ર માટે એકસરખી જમીનવ્યવસ્થા ગોઠવવાનું કામ નવી પ્રજાકીય સરકાર માટે ઘણું મુશ્કેલ હતું. તેમ છતાં સત્તા પર આવતાં જ સોરાષ્ટ્રની કોંગ્રેસ સરકારે મુંબઈની જમીનમહેસૂલનો કાયદો એક વટહુકમ દ્વારા સોરાષ્ટ્રને લાગુ પાડી દીધો. જે દિવસે સોરાષ્ટ્રનાં રબળોનું એકીકરણ થયું તે ૧૫મી એપ્રિલ ૧૯૪૮ના રોજ સરકારે એક જહેનનાનું પ્રસિદ્ધ કરીને કોઈ પણ જાતનું વળતર ભર્યાં સિવાય ખેડૂતોને જમીનના માલિક બનાવી દીધા. રોકડ વિધોદીની પ્રથા દાખલ કરી. ૯૦ જેટલાં વેરાને લાંગ નાબૂદ કર્યાં. વેદની પ્રથા બંધ કરાવી. જમીનમહેસૂલનો દર શક્ય તેટલો એકસરખો કરવા માટે સર્વે અને સેટલમેન્ટની તાત્કાલિક સેગવડ નવી હોવાથી કમચલાઉ ધોરણે ૧૯૩૩થી ૧૯૪૩ સુધીની વસૂલાતની સરેરાશ પરથી આધારનો દર નક્કી કર્યો.

પરંતુ ખાલસા ગામોમાં જે સુધારા કરવામાં આવ્યા તે જોઈને ગિરાસદારી અને બારખટાઈ ગામોની માગણી પણ ઉઠી બની અને તેમણે પણ ખાલસા ગામો જેવા જ હક મેળવવા માટે આંદોલન શરૂ કર્યું. બીજા બાજુ ગિરાસદારોએ પણ પોતાના હુકમના બેઠલા હકોને સાચવી રાખવા મરણિયા પ્રયાસો આદર્યા. સોરાષ્ટ્ર સરકારના જમીન સુધારણાના કાર્યક્રમને નાકસિયાબ બનાવવા તેમણે પ્રયાંડઅંત્રપાત ડિબો કર્યો. સુલ્હ-ધાંતિ જોખમાયાં, પાક, લૂંટ અને ખૂનોની પરંપરા ચાલી. કેટલાકે તો સોરાષ્ટ્ર સરકારને ઉલ્લાસીને જૂનાં રબળાંમાં ફરીથી પ્રસ્થાપિત કરવાના મનોરથ પણ સેવવા માંડ્યા.^૧

પરંતુ સરકારે ભારે 'કડાઈથી' કામ લીધું. કેટલાક આગેવાનોની ધરપકડ કરીને અને અધાંતિ ફેલાવનાર સંબોને પણ જેલના સંજિયા પછપાડે મૂકી દીધા. છેવટે ભારત સરકારે ૧૯૫૦માં સોરાષ્ટ્ર જમીન સુધારણા પંચની નિમણૂક કરી. સદરહુ પંચે પૂરી તપાસ કર્યા બાદ એવી ભલામણ કરી કે બારખટાઈ અને ગરાસદારી પદ્ધતિ નાબૂદ કરીને તેના ખેડૂતોને ખાલસા ગામોની માફક કબજાહક આપી દેવા, પરંતુ તે બદલ ગરાસદારોને વળતર આપવું તથા તેમના અ, બ અને ક એવા વર્ગ પાડી ઠરાવેલા પ્રમાણમાં તેમને ધરપકડ માટે જમીનો પાછી આપવી. તેમ કરવા જતાં થોડાં ખેડૂતોનો ભોગ આપવો પડે તેમ હતું પરંતુ તે સિવાય છૂટકો ન હતો પંચની ભલામણો સોરાષ્ટ્ર સરકારે સ્વીકારી અને ત્યાર પછી નીચેના કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા:

૧. ૧૯૫૧નો સોરાષ્ટ્રનો જમીન સુધારણાનો કાયદો
૨. ૧૯૫૧નો સોરાષ્ટ્રનો બારખટાઈ નાબૂદનો કાયદો
૩. ૧૯૫૨નો સોરાષ્ટ્રનો એસ્ટેટ એકિવિઝિશનનો કાયદો
૪. ૧૯૫૩નો સોરાષ્ટ્ર પ્રોજેક્ટિશન ઓફ લીમીટેડ ઓફ એગ્રી-ક્લ્ચરલ લેન્ડનો કાયદો.

હવે સોરાષ્ટ્ર વિસ્તાર ગુજરાત રાજ્યનો ભાગ બનતાં સોરાષ્ટ્રના ખેડૂતો માટે પણ ગણોત્તવારની જોગવાઈ કરવાની વિચારણા ચાલી રહી છે.

કચ્છની પરિસ્થિતિ

મુંબઈ રાજ્યમાં જ્યારતા પહેલાં કચ્છ કમિશનરના પ્રાંત તરીકે સીધો ભારત સરકારના વહીવટ નીચે હતો. ત્યાં જમીન સુધારણાનો કાર્યક્રમ લાઇ થયો તે પહેલાં ખાલસા અને ભાયાતી પ્રકારની જમીનો હતી. ખાલસા જમીનો કચ્છના મહારાવની હતી અને ભાયાતી જમીનો તેમના ભયાતોની હતી. કચ્છને માટે અલગ કાયદા કરવાને બદલે ૧૯૫૦માં મુંબઈનો જમીન મહેસૂલનો કાયદો તથા ગણોત્તવારો લાગુ પાડવામાં આવ્યો. અને ૧૯૫૨-૫૩માં પાકના કિસ્સાને બદલે રોકડ વિધોદીની પ્રથા દાખલ કરવામાં આવી હતી. બે વર્ષ પહેલાં કચ્છની વતન-જમીનો નાબૂદ કરવામાં આવતાં ત્યાં પણ હવે રૂપનવારી પદ્ધતિ અમલમાં આવી ગઈ છે. ગણોત્તિયા અને જમીનમાલિકોના સંબંધો વ્યવસ્થિત કરવા માટે કચ્છ અને વિદર્ભનો ગણોત્તવારો અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. આમ વચલા વગને નાબૂદ કરીને ખેડૂતનો સંબંધ સીધો રાજ્ય સાથે જોડવાની મહત્વની પ્રક્રિયા ગુજરાતના મુખ્ય વિસ્તારોમાં અમલી બની છે અને દૂક સમયમાં પૂર્ણ બનશે એમાં શંકા નથી.

૧. જુઓ અમેરિકન પ્રોફે. ઝેનવલ ચોર્નર ફ્રંટ Agrarian Prospect in India—દિલ્લી મુનિસિપલિટી, ૧૯૧૫, પૃ. ૪૩
૨. Report of the Agrarian Reforms Commission, Saurashtra, 1950, પૃ. 35

સહકારી ખેતીના વિકાસ

મી મગનભાઈ પટેલ

(નિવાસક, ઉત્તર વિભાગ, ગુજરાત પ્રદેશ કૌશલ સમિતિ)

ખેતીના ઉત્પાદન માટે સહકારી કબે ખેતી હોવી જોઈએ એ એકમાત્ર ઉપાય નથી. પરંતુ હિંદની પરિસ્થિતિ જોતાં ખેતી ઉત્પાદન વધારવું હોય અને ખેતીના વ્યવસાયમાં પડેલા વર્ગનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવું હોય તો સહકારી ખેતી જેટલી વ્યાપક અને તેટલી કરવી જ રહી.

સને ૧૯૦૪માં સહકારી પ્રવૃત્તિના આ દેશમાં મૂળ નંખાયાં. પરંતુ શોષ વાતાવરણને અભાવે સને ૧૯૪૬ સુધી તેમાં ઝાઝો વિકાસ થઈ શક્યો ન હતો. જેમ બીજાં પાક પકવવાની ભારોભાર શક્તિ હોવા છતાં અનુકૂળ વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ ન હોય તો તે અંકુરિત થઈ શકતું નથી અગર અંકુરિત થાય તો તે વિકસી શકતું નથી, તેવું જ આ સહકારી પ્રવૃત્તિનું છે. સ્વચાલ્ય પ્રજા પછી અનુકૂળ પરિસ્થિતિ થતાં ગ્રામ-વિસ્તારમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો અભૂપર્વો વિકાસ થઈ રહ્યો છે. એથી જણાય છે કે સહકારી પદ્ધતિ એ જ હિંદના ગ્રામવિસ્તારની અર્થરચના માટે અનુકૂળ વ્યવસ્થા છે.

અત્યારે સહકારી પ્રવૃત્તિનો જે કંઈ વિકાસ થઈ રહ્યો છે તે મોટે ભાગે સેવા-સહકારી મંડળીઓનો ખેતીવિષયક વિચારના મુદ્દા ઉપર જ થયો છે. આ સેવા-સહકારી પ્રવૃત્તિ છે. પરંતુ સહકારી ખેતીની પદ્ધતિ તાર્કિક રીતે સેવા-સહકારી પદ્ધતિથી જુદી પડે છે. સેવા-સહકારી મંડળી ફક્ત સેવા આપે છે—અનુકૂળતાઓ વધારી આપે છે. એટલે આવી મંડળીઓ કામ ન કરે તો વધુમાં વધુ વિકાસને વેગ અપાતો અટકી જાય પરંતુ ખેતી-સહકારી મંડળીઓ એ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ હોઈ, તેમાંથી વળ ઉત્પાદન, તેમાં જોડનાર વ્યક્તિઓને માટે આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન હોય છે. એટલે એમાં ખામી આવે તો તે તેમાં જોડનારઓને ભારે અસર કરે છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે સેવા-સહકારી મંડળીઓનો વેગ જેટલો સહકારી ખેતીના વિકાસનો ન હોઈ શકે—ન હોવો જોઈએ. તેમ છતાં તે અંગે પ્રજાનો તો જાણ રહેવા જ જોઈએ.

સહકારી પ્રવૃત્તિ એ અર્થિક પ્રવૃત્તિ સાથે સાથે સામાજિક પ્રવૃત્તિ છે અને સહકારી ખેતી એ વિશેષે સામુદાયિક સ્વાસ્થ્ય હોઈ તેમાં સામાજિકતાના અનેક અંગો કામ કરે છે. આ દૃષ્ટિએ અત્યાર સુધીમાં ખેતી-સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવામાં અને તેની સફળતા અને

નિષ્ફળતામાં જે અનુભવો ઉપલબ્ધ છે તે એક પ્રયોગશાળાની સંશોધન પ્રવૃત્તિસમા ગણવા જોઈએ અને આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતમાં જે કંઈ કામ થયું છે તે આ પદ્ધતિની અસરકારકતા માટે શ્રદ્ધ ઉપજાવે તેવું છે.

આપણી બાલ્યકાળની લોકશાહીમાં આર્થિક કે સામાજિક વસ્તુને જ્યારે તે કારણે સત્કાર્ય રંગ લાગી જતાં વાર લાગતી નથી. કૌંસે છેક સને ૧૯૩૭થી એવું વિધાન કરેલું છે કે હિંદુસ્તાનમાં આપણી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ આવે તેવી ઠમે સહકારી ખેતીનું આશોભન અનિવાર્ય છે અને તે વિચારનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો ગયો છે. આમ છતાં સને ૧૯૪૬માં નાજપુર કૌંસે અધિવેશનમાં મળ્યાથી સહકારી ખેતીને અંગે કાર્યક્રમ થયો તેને જાણે નવો વિચાર હોય તેવી રીતે વર્ણવી કમભાગે સત્કાર્ય સ્વરૂપ આપવા પ્રયત્ન થયો છે. જ્યારે આર્થિક કે સામાજિક પ્રશ્ન આવી સત્કાર્ય આંધીમાં સપડાય છે ત્યારે તેને નિરપેક્ષ દૃષ્ટિ (Objectively)થી સમજવું અવશ્ય પડે છે. એટલે સને ૧૯૫૬ પછીની પ્રવૃત્તિનો આંક એક વા બીજી રીતે સત્કાર્ય રંગે રંગાયેલો હોવા સંભવ છે. આમ છતાં ગુજરાતમાં આ કામ પહેલાં જે કંઈ આ ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ થઈ છે તે અંગે હિંદિયન સોસાયટી ઓફ એગ્રિકલ્ચરલ ઇકોનોમિક્સ તરફથી સંશોધન થયેલું છે અને તેની ‘ગુજરાતમાં સહકારી ખેતી’ એ નામની માહિતીપૂર્ણ પુસ્તિકા બહાર પાડી છે. એણે જણાવેલ આકૃષ્ટઓ સહકારી ખેતીની વ્યવહારુતા સિદ્ધ કરવા માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા છે. એટલે એ સેવાય બનતાં સુધી તેના જ શબ્દોમાં અંગે આપવામાં આવે છે.

સહકારી ખેતીના વિરોધમાં દલીલો કરનારા નીચેની દલીલ કરે છે
(૧) ખેડૂનો સહકારી ખેતી ગમતી નથી. વ્યક્તિગત ધોરણે ખેતી કરવામાં જે સુખ, ઉર્મગ અને પ્રેરણા હોય છે તેવી સહકારી ખેતીમાં ન હોવાથી લોકોને તે આત્મા ચકતી નથી. આને અંગે એ સેવાયમાં નીચેની નોંધ છે.

“કોન્ટ્રી મોડેલના રિપોર્ટ ઉપરથી મુજબ સરકારે તા. ૧૧-૫-૧૯૬૦ ના રોજ સહકારી ખેતીને વ્યવસ્થિત અને પદ્ધતિસર વિકસાવવા એક યોજના કરી અને ગુજરાતમાં તે માટે પ્રયત્ન થયે વધુ. આને લીધે

સને ૧૯૪૯-૫૦થી સને ૧૯૫૪-૫૫ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે સહકારી ખેતીમંડળીઓ ગુજરાતમાં નોંધાઈ.

સને	કામ કરતી	સ્થગિત	કુલ
સને ૧૯૪૯ પહેલાં	૪	૪	૮
" ૧૯૪૯-૫૦	૬	૨	૮
" ૧૯૫૦-૫૧	૨૧	૨	૨૩
" ૧૯૫૧-૫૨	૧૧	૨	૧૩
" ૧૯૫૨-૫૩	૧૪	૧	૧૫
" ૧૯૫૩-૫૪	૮	૦	૮
" ૧૯૫૪-૫૫	૧૯	૧	૨૦
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	૮૩	૧૨	૯૫

ઉપરના કોષ ઉપરથી જણાય છે કે સહકારી ખેતીની મંડળીઓની નોંધણીમાં સને ૧૯૪૯ના થે માસ ૧૪મીથી એકદમ ઉછળી આવ્યો છે. સહકારી ખાતાના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નનું આ પરિણામ હતું. પાંચ વર્ષના ગાળા માટે સરકારે આખા રાજ્યમાં ૧૧૨ સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવાનો આંક નક્કી કર્યો, તે પૈકી ૪૦ મંડળીઓ ગુજરાતમાં સ્થાપના કરી હતી પણ આ આંક ત્રીજે જ વર્ષે વડાવી જવામાં આવ્યો. તેથી સહકારી ખાતાને એ કાર્યક્રમ ધીમો પાડી નાખવાની ફરજ પડી. પછી જે મંડળીઓ સરકારી મદદ સિવાય પોતાના પગ ઉપર જ ઊભી રહેવા માગતી હોય તેવી મંડળીઓની જ નોંધણી કરવામાં આવી. આમ છતાં પાંચ વર્ષ દરમ્યાન મંડળી નોંધવાની ગણ એકસરખી ચાલુ રહી. આનું એક કારણ એ હોઈ શકે કે સરકારી પક્ષે જમીન આવી સહકારી મંડળીઓને આપવાની સરકારની નીતિ હતી.

ઉપરના કોષમાં જણાવેલ કામ ન કરતી ૧૨ સ્થગિત મંડળીઓ દર્શાવેલી છે. તે પૈકીની ૪ તો સને ૧૯૪૯ પહેલાં નોંધાવેલી હતી. બાકીની ૮૭ મંડળીઓ પૈકી કુલ ૮ મંડળીઓનું કામ સ્થગિત હતું. આ એક નવીન પ્રકારની અજાણી પદ્ધતિ હતી અને ત્રણ વરસ લાગણાગટ ખરાબ આવ્યા હતાં એ જોતાં કુલ મંડળીઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં સ્થગિત મંડળીઓની સંખ્યાનું પ્રમાણ જે નવ ટકા છે તે વધુ ખંડન ન ગણાય.

(૨) સહકારી પદ્ધતિએ ખેતી આપવાવાળી ખેતીનું ઉત્પાદન ઘટી જાય અને તેથી ખેતી કરનાર વગને અને એકદરે ચાટ્ટે નુકસાન થયે આ પુસ્તિકામાં જે સહકારી મંડળીઓની તેમજે ઔસવટથી તપાસ કરેલી તે હકીકત મંડળીવાર આપણે જોઈએ.

મેડા જિલ્લાની મહાસાગર બ્લક મંડળીનું એકરદીઠ વર્ષવાર ઉત્પાદન

(૨તવર્ષમાં)

પાક	સને ૧૯૫૩-૫૪	૧૯૫૪-૫૫	૧૯૫૫-૫૬
માનવી	૬૧૨	૨૭૨	૧,૦૦૦
ઝંજર	૧૮૦	૭૨૦	૧,૩૬૦
તમાકુ	૧,૨૯૨	૮૫૦	૧,૧૬૦

એક મંડળીનો વાવેતરનો વિસ્તાર ઘટ્યો પણ મંડળીની કુલ વેદાય ત્રણ વર્ષમાં બમણી થઈ. જમીન વગરના મજૂરો જે ભૂખમરને કંઠે ઘસે ન ગુજારતા હતા તેમજે સ્થિર આવકનું સાધન પ્રાપ્ત કર્યું અને કીમતી ઉત્પાદનના સાધનના માલિક બન્યા. વળી તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી છે. દાખલા તરીકે સને ૧૯૫૩-૫૪માં દરેક સભ્યે રૂ. ૨૨૮) મેળવ્યા. તેઓએ સને ૧૯૫૫-૫૬માં રૂ. ૫૨૭ અને સને ૧૯૫૬-૫૭માં રૂ. ૫૮૬) મેળવતા થયા. આર્થિક દૃષ્ટિએ તેમની સ્થિતિ ઘણી સુધરી છે અને હજુ પણ વધુ સુધરશે.

વડોદરા જિલ્લાની રસુલાબાદ મંડળીનું વર્ષવાર ઉત્પાદન

(૬૨ એકર ૨તવર્ષમાં)

	૧૯૫૦	૧૯૫૧	૧૯૫૨	૧૯૫૩	૧૯૫૪	૧૯૫૫
પાક	-૫૧	-૫૨	-૫૩	-૫૪	-૫૫	-૫૬
કપાસ	૧૬૨	૧૨૨	૨૨૬	૩૧૬	૩૧૭	૨૨૮
જુવાર	૨૫૦	૩૧૩	૪૭૮	૩૧૦	૪૮૮	૫૫૧
ઝંજર	૫૬૦	દુકાળ	૨૪૨	૧,૮૪૨	૨,૨૪૦	૧,૨૭૧
મગફળી	૪૬૦	"	૫૨૮	૧,૨૦૦	૧,૦૪૦	૫૮૭

હવામાનના અને જમીનના કારણે ઉત્પાદનમાં સારી એવી ચડતીર છે. છતાં જણાવે કે ઉત્પાદનમાં સારો એવો વધારો થયો છે. દાખલા તરીકે, છ વર્ષમાં ઝંજર અને મગફળીના પાકના ઉત્પાદનમાં બમણો વધારો થયો છે, જ્યારે કપાસ અને મગફળીના ઉત્પાદનમાં ૩૦ ટકાનો વધારો થયો છે. વળી સભ્યોની આર્થિક સ્થિતિમાં ભારે સુધારો થયો છે. સભ્ય અને તેમના કુટુંબને માટે આખું વરસ કામ મળ્યા કર્યું છે. આ ઉપરાંત મંડળીને બહારના મજૂરો લાવવા પડ્યા હતા.

સભ્યોને સવારે મંડળી મફત ચા આપે છે, શાક અને લીંડું ઘાસ મફત પુરું પાડે છે. શાખાએ જતાં બાળકોને મફત ચોપડીઓ પૂરી પાડે છે. મંડળી જમીનદાર પાસે સાંધ ઓછી કરવામાં. સફળ નીવડી હતી. મંડળી ખાસ અકસ્માત વખતે સભ્યને પંજાર સાંધે રજા આપે છે. અને માંદાની સારવારનું ખર્ચ પણ મંડળી ભોગવે છે. મંડળીએ દરેક સભ્યને જરૂર પાળ્યો વહેંચેલો.

અમદાવાદ જિલ્લાની રેલવે-પુર મંડળીનું એકરદીઠ વર્ષવાર ઉત્પાદન

(૨તવર્ષમાં)

પાક	૧૯૫૧	૧૯૫૨	૧૯૫૩	૧૯૫૪	૧૯૫૫
	-૫૨	-૫૩	-૫૪	-૫૫	-૫૬
જુવાર	દુકાળ	દુકાળ	૩૧	૮૮	૩૬૫
બાજરી	"	"	૩૩	૨૧૫	૬૩૧
કપાસ	"	૧૦૫	૧૯૬	૩૫૦	૨૫૩

વ્યક્તિદીઠ મેડુતની વર્ષવાર આવક

૧૯૫૧-૫૨	૧૯૫૨-૫૩	૧૯૫૩-૫૪	૧૯૫૪-૫૫	૧૯૫૫-૫૬
રૂ. ૩૬૫	રૂ. ૫૦૦	રૂ. ૬૧૨	રૂ. ૮૧૩	રૂ. ૧,૦૪૧

ઉપરના આંકડા ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિનો સુધારો જણાવવા માટે પૂરતા દોષત છે. પાંચ ૪ વર્ષમાં સંખ્યની વાર્ષિક આવક રૂ. ૩૬૫થી વધીને રૂ. ૧,૦૪૧ થઈ છે. મંડળીમાં જોડાયા પહેલાં તે કોઈ પણ જમના સાધનવિહીણ ખેતમજૂરો હતા, અત્યારે તે પૂરું ખાતાપીતા થયા છે. પોતાના ઘરો બાંધવા શક્તિમાન થયા છે અને છોકરાઓને છાત્રીકૃત્વમાં મોકલવાનું ગળું પ્રાપ્ત થયું છે. આવી મંડળીમાં જોડાતાં તેઓ શરૂઆતમાં ભારે અચકાતા હતા. હવે તે અચકાવાનું જનું રહ્યું છે.

વડોદરા જિલ્લાની જરોદ મંડળીનું વર્ષવાર એકદીક ઉત્પાદન

	૧૯૫૧	૧૯૫૨	૧૯૫૩	૧૯૫૪	૧૯૫૫
પાક	-૫૨	-૫૩	-૫૪	-૫૫	-૫૬
જુવાર	૨૬૪	૩૯૧	૪૮૬	૨૯૯	૫૧૩
ડોંગર	-	૨૭૮	૧,૦૧૭	૧,૩૨૬	૧,૨૦૦
કઠોળ	૧૬૪	૧૯૧	૧૭૧	૩૨૫	૪૩૪
કપાસ	૧૦૦	૧૯૦	૩૧૮	૨૯૦	૨૬૨

ઉપરનાં વર્ષોમાં દરેક પાકમાં લગભગ ભરખૂં ઉત્પાદન થયું છે, જ્યારે ઉત્પાદનખર્ચ તેનું તે જ રહ્યું છે. મંડળી પાસે અલગ સાધનો હોવા છતાં પરિણામ મંડળી માટે ગર્વ લેવા સમાન જણાય.

મંડળીના સભ્યોને વર્ષવાર નીચે પ્રમાણેની આવક થઈ:

	૧૯૫૩-૫૪	૧૯૫૪-૫૫	૧૯૫૫-૫૬
રૂ. ૫૫૨	રૂ. ૬૪૮	રૂ. ૭૫૭	

મંડળીના સભ્યો ગણોત્તિયા હતા. તેમને જમીન ઉપરથી કોઈ કાંઈ જમીનવિહીણા ખેતમજૂરો બનાવવાની અણી ઉપર હતા ત્યારે તેઓએ મંડળી રચી અને તેથી જમીન સાધથી થક્યા. તેઓ આમ જમીન સાધથી થક્યા એટલું જ નહિ, પણ સાંધમાં એકરે રૂ. ૭ એછા કરાવી થક્યા અને આ પ્રણાલી માટે થયેલ કોર્ટનું સાડું એવું ખર્ચ મંડળીએ પોને જોડી લાગ્યું.

જોકે મંડળી સિંચાઈનો લાભ પ્રાપ્ત કરી થકી નહિ પણ સને ૧૯૫૫-૫૬માં માયાદીક રૂ. ૭૫૭ મેળવી થકી. સને ૧૯૫૩-૫૪ની સભ્યે કરેલી મજૂરી પર એક રૂપિયા પર બીજી રૂપિયો બોનસ તરીકે વહેંચ્યો અને સને ૧૯૫૪-૫૫ તથા ૧૯૫૫-૫૬માં દર રૂપિયે દસ આના પ્રમાણે બોનસના વહેંચ્યા.

આ ઉપરાંત બીજા ફાયદા પણ આ થયા :

- (૧) ઓછા દરે અનાજ પૂરું પાડ્યું.
- (૨) મંડળીના સભ્યોનાં બાળકોને મફત કેલવણી અને પુસ્તકો પૂરાં પાડ્યાં.
- (૩) શરૂઆતમાં અંકી માસ મંડળીએ પોને જમ્યાનદારી લઈ કેન્ડા-વડોની થક્યાત કરી.

... બિલકુલ સાધનવિહીણ ગણોત્તિયાઓએ સાકારી સંગઠન-મારફતે અણી વિકાસ સાધીને મંડળીએ આ દિશામાં જવડાત ઉદઘાટન પૂરું પાડ્યું છે.

પાવાની મંડળીનું વર્ષવાર એક દીક ઉત્પાદન

(રતવર્ષા)

	૧૯૫૨-૫૩	૧૯૫૩-૫૪	૧૯૫૪-૫૫	૧૯૫૫-૫૬
પાક	૩૩૯	૪૩૨	૫૬૫	૩૪૧
કપાસ	૧૨૬	૪૦૦	૫૦૬	૪૬૭
ડોંગર	૫૨૯	૩૭૬	૫૮૨	૬૩૭
જુવાર	૪૪	૬૯	૧૯૧	૧૧૯
મગફળી	૬૨૩	૯૫૨	૯૭૦	૧,૪૪૦
નુવેર	૧૯૬	૭૯૭	૧૧૪	૧૦૬

હવામાનની પ્રતિકુળતાને લીધે પાકમાં ભારે યડિતર છે. પણ તે વિસ્તારમાં પાકના અંદાજે સરાર તરફથી લેવામાં આવેલ તે ઉપરથી જણાય છે કે બીજા ખેડૂતોએ પેદાશમાં જે પાક લીધો તેના પ્રમાણમાં મંડળીના પાકનું પ્રમાણ ૩૦ થી ૯૦ ટકા વધુ ઊંચેરું જણાયું છે. આથી મંડળી વધુ અનાજ પકવવાની હરીફાઈમાં રૂ. ૬૦૦)નું, ઉનામ મેળવી શકી છે.

મંડળીના સભ્યોનું દેવું મુંબઈના સંસ્કારાલયપાસ નીચે રૂ. ૨૫,૦૦૦ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત મુંબઈ સરકારે રૂ. ૬,૦૦૦નું દેવું ચૂકવવા વધુ નાણાંની લોન આપી. આટલી મદદ મળતાં હવે તમામ સભ્યો દેવા બહાર નીકળી ગયા છે અને સરકારી લોન પણ પૂરેપૂરી ભરી દીધી છે.

જ્યારે તેઓ મંડળીમાં જોડાયા ત્યારે જમીનવિહીણા ખેતમજૂરો હતા. અત્યારે મંડળી મારફત સામૂહિક રીતે ૭૦૬ એકર જમીન પર ખેતી કરે છે. તેમાં જોયેલું જમીનની અણી કિંમત તો ચૂકવી પણ દીધી છે. મંડળીમાં જોડાયા પછી સભ્યોને પોતાના નિભાવ માટે કે તેમના સામાજિક ખર્ચ માટે વધુ લોનની જરૂર પડતી નથી કારણ કે તેમની સારી એવી રકમ ડિપોઝિટ તરીકે જમા રહે છે અને મંડળી-માંથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે તે ઉપાડી શકે છે. તા. ૩૦-૬-૫૬ના રોજ તેમના રૂ. ૧૧,૦૫૭ ડિપોઝિટ તરીકે જમા પડ્યા હતા. હવે તેમણે પોતાનાં ઘરો બાંધવાની જોગવા કરી છે અને તે માટે જરૂરી જમીન પણ ખર્ચદ કરી છે. થોડા વખતમાં તેમાં મકાનો વનાં તેઓ સારા મકાનના યાવકો પણ બનશે.

ખોડિયા પોલાણની મંડળીનું વર્ષવાર એકદીક ઉત્પાદન

(રતવર્ષા)

	૧૯૫૨-૫૩	૧૯૫૩-૫૪	૧૯૫૪-૫૫	૧૯૫૫-૫૬
પાક	૨૬૪	૩૨૦	૩૮૮	૩૩૬
કપાસ	૨૭૨	૬૬૪	૬૫૦	૭૨૧
ડોંગર	૪૫૬	૫૬૦	૬૩૮	૬૮૫
જુવાર	-	૨૮૦	૬૧૩	-
મગફળી	-	-	-	-
નુવેર	૧૯૮	૨૦૦	૫૦૮	૧૬૮

મંડળીના સભ્યો પાકની તરીકાઈમાં સદાય ઉત્સાહ બતાવતા આવ્યા છે. એક સભ્યે 'સને ૧૯૫૩-૫૪ અને સને ૧૯૫૪-૫૫માં તાલુકામાં સૌથી વધુ જુવારનો પાક પકવી ઈનામો મેળવ્યા હતાં. ૧૯૫૩-૫૪માં જુવારનો પાક એકરે ૬૦ બં. મણ થયેલો તે વર્ષને ૧૯૫૪-૫૫માં ૮૪ બં. મણ ઊતર્યો હતો."

મંડળી મારફત ખેતી કરવા જતાં ખેતીનું ઉત્પાદન વધ્યું છે અને ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી છે કે નહિ તે જણાવવા માટે ઉપરના આંકડા અને વિવરણ પૂરતાં નથી થું?

(૩) સ્ત્રીને વિરોધ એ ઊભો રાખ છે કે, સહકારી ખેતીની પદ્ધતિ આપણા સમાજમાં ચાલી આવતી પ્રણયિકને અનુરૂપ ન હોવાથી હિંદની અર્થવ્યવસ્થા અને સમાજવ્યવસ્થાને હિન્નાભિન્ન કરી નાખશે. આનો જવાબ પણ આ પુસ્તિકાનાં અવતરણોએ સારી રીતે આપ્યો છે અને તે નીચે મુજબ છે:

સામાજિક અસર

વ્યક્તિગત જીવનવ્યવસ્થામાંથી સંસ્થાગત જીવનવ્યવસ્થામાં જવાથી કંઈક ને કંઈક સારીખોટી સામાજિક અસરો થવાની જ. આ મંડળી-ઓમાં આંત્રી શી અસરો થઈ પુસ્તિકાના શબ્દોમાં જ જોઈએ:

મહીસાગર બાદામંડળી

"લોકોના સામાન્ય ભાષા માટે મંડળીએ બીજી દિશાઓમાં પણ પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવવા ભારે રસ દાખવ્યો છે. દાખલા તરીકે, તેણે રૂ. ૧૦,૦૦૦ ખર્ચીને ગામના ત્રણ કોતરોના બંધ બંધાવ્યા છે, જેમાં અડધું ખર્ચ સરકારે આપ્યું અને અડધું ખર્ચ મંડળીએ શ્રમદાનથી ઊભું કર્યું. રૂ. ૮,૦૦૦ ખર્ચે ગામમાં એક ધર્મશાળા બંધાવી અને ગામની શાળાનું મકાન બંધાવવા રૂ. ૨,૪૦૦નો લોકફાળો મંડળીએ આપ્યો.

સંસ્થાગત રીતે તેમણે એક સુંદર સંસ્થા ઊભી કરી છે જે દરેક દિશામાં કામો હાથ પર લે છે. એટલું જ નહિ પણ અનારના જમાનામાં સહકારી ખેતીના ઉપર તરી આવેલા સલાહના દિશાસૂચન માટે ઉમદા ફાળો તેણે મોકલ્યો છે. તેમણે સામુદાયિક પ્રયત્ન અને જૂલવાર પ્રયત્ન બંનેની સુંદર સમન્વય કરી બનાવ્યો છે, જે અનુભવ બીજા મંડળીઓને કીમતી થઈ પડવાનો છે.

રશૂલાબાદ મંડળી

સભ્યોમાં સહકારની ડાંઠ રહી છે અને ગામલોકો સાથે મંડળીનો સંબંધ ઘણો મીઠો રહ્યો છે. આખા જામનમાં આ મંડળીએ ઉત્તમ વહીવટના નમૂનારૂપ પ્રથમ ખંડિતની સંસ્થા તરીકે શાખ મેળવી છે વળી તે સાચી છે અને દરેક જગ્યાએ ચાલે છે. આ મંડળીને નમૂનારૂપ ગણી સહકારી ખાનું અહીં શિક્ષણવર્ગો ઓઠે છે.

સતેમલપુર મંડળી

સને ૧૯૫૩-૫૪માં ભારે વરસાદથી ખરીફ પાક તદ્દન ધોવાઈ ગયા હતા, પણ મંડળીના સભ્યોના સામુદાયિક પ્રયત્નથી તે તે જાળીન

ઉપર ફરી પાક વાવી શક્યા, જ્યારે ગામના બીજા કોઈ ખેડૂતો ફરીથી વ્યક્તિગત રીતે પાક વાવી શકેલા નહિ.

ગામમાં પ્રાથમિક શાળાનું મકાન ન હોવાથી મંડળીએ પોતાના ખર્ચે પ્રાથમિક શાળા શરૂ કરી. આ હરિજનોની શાળા બનવાથી બીજા સવર્ણનો બાળકો આવના નહિ. પણ છેવટે સવર્ણો તે વલણ છોડી દઈ, પોતાનાં બાળકોને તે શાળામાં માહવવા લાગ્યા અને શાળા આખા ગામની શાળા બની. મંડળીની આ મોટી સિદ્ધિ ગણાય. મંડળીએ આ શાળા ચાર વરસ ચલાવી. છેવટે શાળામંડળી તેનો કબજો લીધો. આ ઉપરાંત સભ્યોના બાળકોને આગળ અભ્યાસ માટે આર્થિક મદદની ગોઠવણ પણ મંડળીએ કરી છે. વળી એક પ્રાથમિક સારવારનું કેન્દ્ર પણ તે ચલાવે છે. મંડળીએ ગામના ઉપયોગ માટે એક હાથપંપ મુકી આપ્યો છે અને સભ્યોની આવક વધારવા ખાદી કેન્દ્ર શરૂ કર્યું છે. મંડળીએ પોતાના સભ્યો માટે ઘરમંડળીની એક યોજના પણ તૈયાર કરી છે.

નાયકા, રમણી, ભરવાડની મંડળી, જિલ્લો બેડા

બીજા સભ્યોને ફૂલદો એ થયો છે કે પહેલાં તેમનાં ઘોર છૂટાં ફરતાં, ખેતરો ભેળવતાં અને તેથી ખેડૂતો સાથે કાયમ અશ્વ અને કોર્ટ-કલિયા ચાલુ રહેતા હવેથી તે સદંતર બંધ થયું છે. ખેડૂત અને આ માવવારોઓનો સંબંધ અત્યારે અંકડા ગણો સુધરી બયો છે. બનાસકાંઠા સહકારી સામુદાયિક મંડળી, અમરગઢ

"... જોકે આ મંડળી અનેક કારણોસર આર્થિક ક્ષેત્રમાં સંતોષકારક પ્રગતિ સાધી ચકી નહિ પણ મંડળીના સભ્યોને બીજી રીતે કેટલાંક સાધનો મેળવી આપવામાં મંડળીએ સારી પ્રગતિ કરી છે. જેવી કે તે મંડળીના સભ્યોને મફત દૂધ, ઘઉંની રાખ વગેરે પૂરાં પાડે છે અને સામાજિક પ્રસંગે સારાં કપડાં ખરીદવા માટે શાખ ઉપજાવી છે. નાના તથા પ્રોક્ષેને ભૂખાવવાના વર્ગો ખોલ્યા છે. આજુબાજુનાં ગામોના સ્ત્રીના બંધવા શ્રમદાન કરવામાં તેમને દોષાં છે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને હાથ તેમ જ ગુલડેઓના પ્રયાગમાં તેણે સારો ફાળો આપ્યો છે. આને પરિણામે એવું વાતાવરણ સર્જાયું છે કે, જેવી તે વિસ્તારમાં શ્રામદાન શક્ય બન્યું છે. વિવિધ કાર્યકારી મંડળી સ્થપાઈ છે. તે બનાજ અને જરૂરી ચીજની સરતી દુકાનો ચલાવે છે. વળી નદીના બાઝામાં સારી ખેતી થવા માંડી છે. આ બધાના પરિણામે ૭૩ શ્રમદાનો નક્કી કર્યાં છે."

ઉપર જણાવી તેવી સામાજિક અસરોના સ્પષ્ટીકરણ માટે વધુ દિગ્વિસ્તારની જરૂર ભાગ્યે જ હોય.

(૪) લોકોનો સહકારી મંડળીઓ પરત્વે થો અભિપ્રાય બંધાયો છે તે અંગ્રેજીમાં ખાસ પ્રમાણથી તૈયાર કરેથી અને તેમણે મંડળીના ૧૫૦ સભ્યો અને મંડળીના સભ્યો નહિ તેવી ૫૬ વ્યક્તિઓ

પાસેથી કેટલાક જવાબો મેળવેલા. આ પ્રશ્નાવલી તથા તેના જવાબો નીચે મુજબ છે:

મંડળીનાં ૧૫૦ સભ્યોના અભિપ્રાય

પ્રશ્નો	‘હા’ જવાબ આપનાર	‘ના’ જવાબ આપનાર	અભિ- પ્રાય વિનાના
૧. મંડળીના સભ્ય થયા પછી કામ વધારે રહ્યું છે?	૧૧૪	૨૭	૯
૨. સભ્યની પોતાની આવક વધી છે?	૧૦૬	૩૫	૯
૩. મંડળીમાંથી થતી આવક પૂરતી છે?	૫૭	૮૭	૬
૪. મંડળીની કાર્યપદ્ધતિમાં ફેરફારની જરૂર છે?	૧૪	૧૩૬	-
૫. આવકની વહેંચણીની પદ્ધતિમાં ફેરફારની જરૂર છે?	૮	૧૪૨	-
૬. સભ્યોના અંદર-અંદરના સંબંધો મોટા છે?	૧૪૯	૧	-
૭. ગામ સાથે મંડળીના સંબંધ મોટા છે?	૧૪૮	૨	-

૫૬ મિતસભાસદોના અભિપ્રાય

	‘હા’ જવાબ આપનાર	‘ના’ જવાબ આપનાર	અભિ- પ્રાય વિનાના
૧. મંડળીના સભ્યોને નીચેની બાબતમાં લાભ મળ્યા છે?			
(અ) વધારે આવકમાં	૩૧	૧૫	૧૦
(બ) જમીનના વધારામાં	૨૯	૧૬	૧૧
(ક) પીતના વધારામાં	૧૪	૧૮	૨૪
(દ) સામાજિક મોજો વધવાની બાબતમાં	૨૬	૧૩	૧૭
(ઈ) ખેતીનાં પૂરતાં સાધનો મેળવ્યાં છે	૨૯	૧૩	૧૪
(વ) સરકારી મદદ મેળવવા	૪૬	૪	૬
(જ) ખેતીમાં સુધારાની બાબત	૪૬	૪	૬
૨. મંડળીની જમીનવહીવટ સાથે છે?	૨૭	૧૪	૧૫
૩. મંડળીનું ભાવિ તમારી માન્યતા મુજબ ઊભરતું છે?	૪૧	૯	૬
૪. મંડળી સાથે ગામના સંબંધો મોટા છે?	૫૫	૧	-

ઉપરના આંકડા પ્રવૃત્તિમાં પડેલી વ્યક્તિઓના અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે. તેથી તે સહકારી ખેતી માટે દલીલબાજી કરી અભિપ્રાયો બાંધનાર કરતાં વધુ વજનદાર ગણી શકાય.

સહકારી ખેતીને ફતેહમંદ કરવા માટે મુખ્ય કારણો નીચે પ્રમાણે હોવાં જરૂરી છે.

(૧) મંડળી માટે પૂરતી જમીન

(૨) ખેતીની ખિજવણી અને ચાલુકામ માટે પૂરતાં નાણાંની વખતસર સંગવડ

(૩) સાચે વહીવટ

(૪) સભ્યોમાં સંપ અને ભાઈચારો.

ઉપરનાં કારણો માટે જરૂરી બાબતો સિદ્ધ કરી શકીએ તો સહકારી ખેતીનો જરૂરી વિકાસ એ અચકા વસ્તુ નથી પરંતુ આ સાથે સાથે એક બાબત પણ સહકારી ખેતીને સફળ બનાવવા માટે ખાસ જરૂરી છે. કોઈ સામાજિક હેતુથી પ્રેરણાને નિષ્કામસેવક આવી પ્રવૃત્તિમાં પડે તો તે પ્રવૃત્તિ જરૂર વિકસે છે. આથી અનુભવ જ્યાં જ્યાં મંડળીઓ વિકસી છે ત્યાં ત્યાં માલુમ પડ્યો છે. ગુજરાતમાં ખેડા જિલ્લા, મહીસાગર બાદ સામુદાયિક ખેતી કરી મંડળીએ સૌથી વધુ નફો પહોંચાડ્યો છે. પરંતુ તે મંડળીની ફતેહમંદીમાં ત્યાંના સામાજિક સેવકો જે ભાગ ભજવ્યો છે તેણે આ પદ્ધતિને સફળ કરવામાં મોટો ધિસ્તો આપ્યો છે. મધ્યસ્થ સરકારે સહકારી ખેતીને અંગે લઘામણ કરવા ‘નિર્વચિત્તપ્પા કમિટી’ નીમેથી. તેણે આ મંડળીની ઝીલવટથી તપાસ કરી છે અને આનો સુંદર હેવાલ આપ્યો છે. તેમાં છેવટના પંચમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે “આ મંડળીની પ્રગતિનું મુખ્ય કારણ ત્યાંના સ્થાનિક કાર્યકર્તા જે છેલ્લાં ૩૫ વર્ષથી તેમની વચ્ચે રહીને નિરુવાચ સેવા બજાવે છે તે જ છે. તેમણે તેમને દોરવણી આપી તેની આર્થિક તેમ જ બીજી મુશ્કેલીઓનાં નિવારણ અર્થે યોગ્ય સલાહસૂચનો આપી સંકષ્પ મદદ કરી તેમને કામ કરવાની ધગદગને લેગ આપ્યો છે. તેમની સતત જાગૃતિ અને દંખભાળને લીધે તેમ જ તેમાં જોડાયેલા સભ્યો અને તેમના આગેવાનોના માંડોમણિના સંપને લીધે આ શક્ય બન્યું છે.”

ઉપરનું વિવરણ એકે પાછોચામાં પહોંચી પૂણી જેટલી સંસ્થાઓનું છે. પણ તે સહકારી પદ્ધતિમાં કાલ્પ ઉપજાવે તેવું છે અને તે અંગે કઈ ચિંતે કામ કરીએ તો તેમાં સફળતા મળે તે દિશાસૂચન પણ આમાંથી મળી શકે તેમ છે.

દૃષ્ટિએ સહકાર

શ્રી. એમ. એલ. દાંતવાળા

શ્રી. એ. સી. યાદ

(અધ્યાપકો, મુનિવસિટી સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ, મુંબઈ)

ભારતની અનાજની કટોકટી અને તેને પહોંચી વળવાની પગલાં પરના અહેવાલમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “લગ્નિગત ખેડૂત પોતે એકલો ગરીબાઈ દૂર કરવાને અશક્ત છે. ગામડાંમાં બજાર, પુરવઠા અને પિરાણ પરની શાહુકાર અને વેપારીઓની ગૂંચળાવનારી પકડ તોડવા માટે સહકારી પ્રયાસની જરૂર છે.”

૧૯૨૮માં રોયલ કમિશનને જણાવ્યું હતું કે ભારતની ખેતીનો ઉદ્ધાર સહકારમાં રહેલો છે. દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી કમિશનના આ અભિપ્રાયની સહજતા અને વાજબીપણું વારંવાર સ્થાપિત થયાં છે. સહકારના વિવિધ પ્રકારના પ્રયોગો કરીને ગુજરાતની પ્રજા, ખેડૂતો અને સહકારી કાર્યકરોએ સહકારી આંદોલનમાં પોતાની શક્તિ વ્યક્ત કરી છે. અનેક ભેતે તેઓ અગ્રેસર છે તે આ લેખમાં બતાવવાનો આશય છે.

ગામડામાં પિરાણની સર્વ કરવામાં આવી ત્યારે સ્થિતિ બેંકે ખેતી-વિપક્ષ પેદાશના બજાર અને પ્રોત્સેહિતના સુયોજિત સહકારી માળખા પર ભાર મૂક્યો હતો. પરંતુ આ અગાઉ ઘણાં વર્ષો પહેલાં કપાસ ઉગાડના ગુજરાતના ખેડૂતોએ આ ક્ષેત્રમાં સુંદર શરૂઆત કરી હતી. ૧૯૧૮-૧૯માં કપાસના ભાવો બેસી ગયા હતા તે વખતે ભૂયસ જિલ્લાના ઈસ્લામપુર અને કારંધી તથા સુરત જિલ્લાના સોનાસેક એમ ત્રણ ગામોના કેટલાક ખેડૂતોએ પોતાના કપાસને એકત્ર કરી, લોકાલ્યો અને અમુક કપાસ સ્થાનિક બજારમાં વેચ્યો તથા બાકીનો માવ મુંબઈમાં વેચ્યો. ૧૯૨૧માં સોનાસેકના ખેડૂતોએ સહકારી માર્કેટિંગ સોસાયટી રજિસ્ટર્ડ કરાવી. ૧૯૨૭માં સુરત જિલ્લાના જાંબોળપુરામાં સૌ પ્રથમ સહકારી નિર્નય ફેક્ટરી (પ્રસરીતમ નિર્નય ફેક્ટરી) સ્થાપવામાં આવી. ત્યારથી આજ સુધી ગુજરાતમાં સહકારી આંદોલને આગેવાની અને વેગ જળવ્યાં છે.

અત્યારે સુરત જિલ્લામાં બજારમાં આવતા અને પ્રોત્સેહિત કરતા રૂમાંથી ૫૦ ટકા ફ સહકારી ધોરણે આવે છે. ૧૯૫૮-૫૯માં સુરત જિલ્લાની સહકારી મંડળીઓએ રૂ. ૩૬૦ લાખના રૂનું વેચાણ કર્યું હતું. ભૂયસ જિલ્લામાં કુલ પાકના ૩૯ ટકા ફ સહકારી મંડળીઓ દ્વારા વેચવામાં આવ્યું હતું અને ૨૫ ટકા ફ સહકારી નિર્નય ફેક્ટરીઓમાં લોકવામાં આવ્યું હતું. ભારતના કોઈ પણ વિસ્તારની સરખામણીમાં આ રેકર્ડ વેચાણ છે.

અને એ નોંધવું જોઈએ કે ગામડાંમાં સુયોજિત પિરાણની પાપ-લોટ ધોળના માટે ભૂયસ જિલ્લાને પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. સહકારી મંડળીઓ દ્વારા થયેલું પિરાણ ૧૯૫૬-૫૭માં રૂ. ૭૭ લાખ હતું તે ૧૯૫૮-૫૯માં વધીને રૂ. ૪૧૭ લાખ થયું હતું. પૂર્વના કેટલાક પછત તાલુકાઓ સિવાય, જિલ્લાનાં લગભગ સોએ સો ટકા ગામોને સહકારી મંડળીઓ આવરી લે છે. વળી, સહકારી મંડળીઓનું સભ્યપદ ખેડૂતોના બધા વર્ગો માટે ખુલ્લું છે. અત્યંત સંતોષકારક પડકાર તો એ છે કે બાકી ખેંચાતી રકમની ટકાવારી ખૂબ ઓછી છે. આ રકમ ૧૯૫૮-૫૯માં ૨ ટકા અને એ પછીના વર્ષમાં ૩ ટકા હતી. ૧૯૫૬-૫૭માં ફિર્મ બેંક તરફથી ગામડાંમાં પિરાણની સર્વ કરવામાં આવી ત્યારે ભૂયસ જિલ્લાના સહકારી પિરાણ અને માર્કેટિંગની સિદ્ધિ-ઓની ઘણી પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી. ૧૯૫૮-૫૯ના અંતે ગુજરાતમાં કપાસની નિર્નય અને પ્રોત્સેહિતની ૩૯ મંડળીઓ હતી. તેમાંથી ભૂયસમાં ૧૬, વોદદરામાં ૧૧, સુરતમાં ૭ અને સામરકાંઠામાં ૪ મંડળીઓ હતી. તેમની મૂલ્ય અને અનામત ભંડોળ રૂ. ૭૬ લાખનાં હતાં. તેઓએ રૂ. ૧૪૯ લાખની રકમ ઊછીની લીધી હતી. તેઓ ઊછીની લેવાની રકમ ઘટાડી શકે એમ છે. વિકાસ અને મુશ્કેલીઓનો પ્રથમ તખ્તો પૂરો થતાં તેઓ, અનામત અને અન્ય ભંડોળ દ્વારા, પોતાનાં સાધનો વધારશે. તેમની સ્થાપી અસ્થાયીતાનો કિંમત રૂ. ૧૩૩ લાખ છે. તેમની જવાબદારીઓ કરતાં અસ્થાયીતાનો રૂ. ૩૪૪ હજાર ભેટથી વિશેષ છે. આ મંડળીઓએ ૧૯૬૧ હજાર હંદુલે કપાસ લોકો, ૧૬૨ હજાર ગાંડરીઓ બાંધી, રૂ. ૫૮૧ લાખની કિંમતનું ફ વેચ્યું અને કપાસ લોકવા તથા ગાંડરીઓ બાંધવામાંથી રૂ. ૧૪૫ લાખની આવક કરી. ૩૯માંથી ૨૩ સહકારી મંડળીઓએ રૂ. ૩૮૯ હજારનો નફો કર્યો, ૯ મંડળીઓએ નફો કે નુકસાન કયું ન કર્યું અને ૭ મંડળીઓએ રૂ. ૩૪ હજારની ખોટ કરી.

ગામ સુરત અને ભૂયસ જિલ્લાઓ પિરાણ માર્કેટિંગ અને પ્રોત્સેહિતમાં સહકારી ધોરણે કરેલો નોંધપાત્ર પ્રગતિ ગુજરાતના અન્ય જિલ્લાઓ તથા દેશના બીજા ભાગો માટે હોવાથી કૃપ બની રહેશે. પરંતુ અગાઉ જણાવ્યું તેમ, આ સહકાર કેવળ પિરાણ અને માર્કેટિંગ પૂરતો જ મર્યાદિત નથી. અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ તે ફેલાયો છે.

સોશલ સરકારના જમીન સુધારણાના કાર્યક્રમ માટે નાણાં અપવાનો હિમતભર્યા પ્રયાસ કરીને સોશલિસ્ટ સેન્ટ્રલ કોઓપરેટિવ લેન્ડ મોર્ગેજ બેંકે સામાજિક નીતિના વિષયક સાધન તરીકે સરકારનું મુખ્ય સુંદર રીતે બતાવ્યું છે. સરકારી આંદોલન માટે આ એક અનોખો પ્રયોગ હતો. આવી વ્યવસ્થાના અભાવે ઘણાં રાજ્યોના ગણોત- પાસાઓ ફળદાયી નીવડ્યા ન હતા. ૧૯૪૮માં સોશલિસ્ટ ખેતી હેઠળની ત્રીજા ભાગની જમીનમાં "ગીરસદાયી" પદ્ધતિ હતી. આ જમીન ૧૭૦૦ ગામોના ૧૦,૦૦૦ ગણોતિપાઓને આપવી લેવા હતી. જમીનસુધારણાના પાસા હેઠળ ગણોતિપો જમીનના કમજબક ખેતરી થકીને હતા. પરંતુ, તે માટે ગણોતિપાને લાંબી મુદતનો નાણાં ભેંકોએ. ગણોતિપાને જરૂરી નાણાં અપવા તથા લોનની વલંબી, વળતરની ચુકવણી વગેરે મોંઘાઓ પાર પાડવા માટે સરકાર એક સંસ્થા સ્થાપવા માગતી હતી. આ બહુલમી ઉદ્દેશ પૂરો પાડવા સાડુ ૧૯૫૧માં સોશલિસ્ટ સેન્ટ્રલ કોઓપરેટિવ લેન્ડ મોર્ગેજ બેંક સ્થાપવામાં આવી. સરકારની નાણાકીય અને વ્યવસ્થાકીય સહાયને કારણે આ બેંક ટૂંક સમયમાં જ પોતાને સોંપવામાં આવેલું કાર્ય સફળતાપૂર્વક પાર પાડી શકી. ત્રણ વર્ષમાં બેંકે લગભગ ૫૧૦૦૦ ગણોતિપોને રૂ. ૨૫૯ લાખ આપ્યા અને તેઓ જે જમીન ખેડવા હતા તેનો કમજબક મેળવી આવ્યો. પરંતુ, સરકારના અભ્યાસીઓ માટે બેંકે લોનની નાણાં પરત મેળવવામાં સમર્થિ શિદ્ધિ આધાર્યજનક છે. સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે કે નાના ખેડૂતો કે ગણોતિપા ખેડૂતોને લોન આપવી જોખમકારક છે, કારણ કે, તેમની પાસે ઘણી રકમ ખાત્રી બંધાય છે. પરંતુ આ બેંકે ૮૦ ટકા રકમ પાછી મેળવી. અર્થાથી વધુ ગણોતિપાઓએ ૮૫ થી ૧૦૦ ટકા લોન પરત કરી હતી.

આ ઉદ્દેશ પૂરો કરીને બેંક બેંકો ન રહી. અત્યારે આ બેંકે વિવિધ હેતુઓ માટે મોટા પાયા પર નાણાં આપે છે. ૧૯૫૮-૫૯ના અંતે બેંકે રૂ. ૭૫૯ લાખ આપ્યા છે. આમાંથી અર્ધા ઉપરાંતની રકમ નવા કૂવાઓ ખોદવા, જૂના કૂવાઓના સમારકામ, ઓઇલ ઓઇલ વીજળીની મોટરો, પરિપજ સેટ વગેરેની ખરીદી માટે અપવામાં આવ્યા છે. આ નાણાં મુખ્યત્વે કરીને વધુ જમીન સિંચાઈ હેઠળ લાવવા તથા પંત્રીકરણ દાખલ કરવા માટે વપરાય છે. બેંકે અત્યાર સુધીમાં ૩૫૯ ટૂંકરો ખરીદ્યાં છે. બેંકે આ પંત્રીની સર્વિસની જોગવાઈ પણ કરી છે. ૧૯૪૬-૪૭થી ૧૯૫૩-૫૪ની વચ્ચે ગુજરાતમાં પણ લગભગ આવી જ પ્રમાણ કરવામાં આગ્યો હતો. ૧૯૪૭માં મુંબઈની ખેતીવિષયક જસ્ટસલટ ધારો અમલમાં આવ્યો ત્યારે ખેડૂતોની દેવાદારનો નવો વર્ગ ઊભો થયો. આ ખેડૂતો જાણની રકમ નક્કી કરનારા બોર્ડ (Debt Adjustment Board)ની સંમતિ વિના જમીન બીજાના નામે ચઢાવી શકે નહિ. આથી શાહુકારો કે સરકારી મંડળીઓ પાસેથી નાણાં મેળવવાનું તેમના માટે મુશ્કેલ બન્યું. 'પડ માટે લોન' તરીકે ઓળખાતો મોસમી પિરાણ. માટે મુખ્ય એજન્સી તરીકે કામ કરનાર સરકારી મંડળીઓની દેખરેખનો સળગો અર્થ તથા પાંચ ટકા સુધીની ખોટ સહન કરવાની બાંધપત્રી આપતી

યોજના સરકારે થી કાઢી. આ યોજના હેઠળ જમીનને બદલે પાડનો વિસ્તાર જમીનગીરી તરીકે ગણવામાં આવ્યો. પિરાણને માર્કેટિંગ સાથે સંકળવામાં આવ્યું અને રાજ્યે વિશિષ્ટ ભાગ બજારવા માંડ્યો. આ યોજનાને ધોરણે ૧૯૪૮-૪૯માં મુંબઈ રાજ્યમાં સામાન્ય પિરાણ આંદોલનની પુનર્દરશના કરવામાં આવી. અખિય ભારત ગ્રામ પિરાણ સર્વેની સમિતિએ કરેલી ભલામણ મુજબ મુંબઈ રાજ્યની આ સુધારેથી યોજના ગામડામાં પિરાણની મુખોજિત યોજનાનો પાલો બની. ગુજરાતના જે જિલ્લાઓમાં આ ધારાનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાંથી એકત્ર કરેલી માહિતી ઘણાં ઉત્સાહજનક પરિણામો દર્શાવે છે. ૧૯૪૬-૪૭માંથી ૧૯૫૩-૫૪ સુધીના ગાગ્રામાં કુલ રૂ. ૧૪૦ લાખની લોન માટે અરજીઓ આવી હતી. તેમાંથી ૮૦ ટકા એટલે કે રૂ. ૧૧૦ લાખની પિરાણ કરવામાં આવી હતી. એ જ સમયમાં સરકારની બાંધપત્રી રૂ. ૪૬ લાખની હતી. આ પાસે એવો અંદાજ નીકળે છે કે આ યોજના હેઠળ પિરાણ કરવામાં આવેલી રકમના ૮.૪ ટકા એટલે કે રૂ. ૯ લાખ ૨૦ લાખની કુલ ખોટ આવી હશે. વ્યાજના સહેલ હિસા દરની કે લોન પરત લેવામાં તાર્કિક રાખવામાં આવે તો મોટા ભાગનું જોખમ આપવી લઈ શકાય. આજે આપણે નાના અને ગણોતિપા ખેડૂતો સહિત તમામ ખેડૂતોને સરકારી આંદોલનથી આવવી લેવાની યોજના થીએ છીએ ત્યારે ગુજરાત અને સોશલિસ્ટ પ્રયોગોમાંથી ઘણા પાકો શીખી શકાય એમ છે. ગણો- તિપા કે નાના ખેડૂતોની સમાવેશ કરવામાં મોટું જોખમ રહેતું હોવાની માન્યતા મોટી છે. ખોટ સાથે સરકારની અગાઉની બાંધપત્રી તથા સરકારી આંદોલનના વધુ કુશળ સંચાલનથી સરકાર આ પદ- કારોને ઝીંચી વધુ વિશ્વાસ અને શક્તિ મેળવી શકે એમ છે.

વિકસિત વિસ્તારોમાં પણ સરકારી આંદોલનને મર્યાદિત સફળતા મળી છે. તેનું એક કારણ એ છે કે સરકાર અંદાજે તે પિરાણની પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલી છે. સરકારી પ્રવૃત્તિના વૈવિધ્ય પર વારંવાર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આદર્શ ગામના આપણા આદર્શને સિદ્ધ કરવો હોય તો ગામગ્રાની તથામ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સરકારી ધોરણે વ્યવ- સ્થિત કરવી જોઈએ. વ્યાપારી સંગઠન તરીકે સરકાર ખાનગી સાહસથી ચડિયાતું નહિ, તો ઊતરતું તો નથી જ એમ કેટલાક કેસોમાં બતાવી શકાય તો જ સરકારી આંદોલનની આવી પુનર્લવચ્છા થઈ શકે. આવા કેટલાક સફળ સાહસો સરકારી આંદોલનને વેગ આપશે. મલ- રાષ્ટ્રની સરકારી ધોરણે ચાલતી ખાંડની ફેક્ટરીઓની સરખામણીમાં ખેડ જિલ્લામાં સરકારી ધોરણે દૂધની ડેરીના ઉદ્યોગમાં ગુજરાતે મોંઘાવા સફળતા મેળવી છે.

આર્જુદમાં આવેલા ખેડ જિલ્લા સરકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘને ભારતભરમાં ખૂબ જ સત્કરવા અને પ્રેરણાજનક સરકારી ઉદ્યોગ તરીકે ગણવામાં આવે છે. છેલ્લાં દશેક વર્ષમાં આ સંઘ અદ્ભુત શિદ્ધિઓ મેળવી છે. ૧૯૪૫માં મુંબઈ સરકારે મુંબઈ શહેર માટે ચડ કરેલી દૂધની યોજના હેઠળ આર્જુદ વિસ્તારમાં મળતું વપરાતું દૂધ આર્જુદમાં

પાથરણ કરી મુંબઈ મોકલવામાં આવેલું હતું. સરકારે આ મઠે દૂધ ઉત્પાદકોના ભોગે જંગી નફો કરતી ખાનગી ડેરેઓ સાથે કચર કર્યો. પરંતુ આને કારણે ઊભા થયેલા અસંતોષને રચનાત્મક રસ્તે વાળી દૂધ ઉત્પાદકોની સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવામાં આવી. ૧૯૫૭-૫૮ના અને ૬૦૦ ચોરસ માઈલ ક્ષેત્રે વધુ વિસ્તારને આવરી લેતા આ સંઘમાં આશરે ૧૬૭ સહકારી મંડળીઓ અને ૪૦,૧૮૧ ખેડૂત સામ્યો હતા. ૧૯૪૯-૫૦માં આ સંઘની ચોરની મૂંઝી રૂ. ૫૧ હજાર હતી તે ૧૯૫૯-૬૦ માં વધીને રૂ. ૫૬૭ હજાર થઈ. તેની મુખ્ય ભૌતિક અસ્કયામતોની કિંમત રૂ. ૫૬ લાખ હતી અને રૂ. ૬૦ લાખના અનામત તથા અન્ય ભંડોળો હતા. મોટા ભાગની સહકારી મંડળીઓ ઉછીની નાણાં પર આધાર રાખે છે. જ્યારે ઉછીની નાણાં પર આ સંઘનો આધાર લગભગ નજવો છે. તેની ચાલુ મૂંઝીના ૮૮ ટકા નાણાં તો પોતાના ભંડોળમાંથી જ લીધાં છે, જ્યારે માત્ર ૧૨ ટકાની લોન લીધી છે. ૧૯૫૨-૫૩માં રૂ. ૬૨

લાખના દૂધની ખરીદી થતી હતી, જ્યારે ૧૯૫૯-૬૦માં રૂ. ૧૩૮ લાખના દૂધની ખરીદી થઈ હતી. એ જ ગાળામાં વેચાણ રૂ. ૮૨ લાખથી વધીને રૂ. ૧૮૨ લાખનું થયું. ઉત્પાદન ખર્ચ સતત વધતું જતું હોવાથી તાજેતરનાં વર્ષોમાં ચોખ્ખો નફો ઘટતો ગયો છે. તાજેતરમાંનાં વર્ષોમાં ઉત્પાદનનો વિસ્તાર પણ વધ્યો છે. 'અમુલ' નો ટ્રેડ માર્ક તો ઘેર ઘેર જાણીતો થઈ ગયો છે. માખણ, ઘી, સ્કીમ મિલ્ક પાઉડર, હોલ મિલ્ક પાઉડર, કેસીન, બેબી ફૂડ, દૂધનો મીઠો પાઉડર વગેરે જનજાતની બનાવટો થાય છે. આ સહકારી સંઘે ભારતમાં સૌથી મોટી અને અદ્યતન ડેરી બાંધી છે અને દૂધની નવી નવી બનાવટો તૈયાર કરવામાં અગ્રેસર ફાળો આપ્યો છે. તેની નાણાકીય સંગોત્તવા તથા વ્યાપારી કુશળતાને કારણે યુનો ભાળ ફંડ તથા અન્ન અને ખેતીવાડી મંડળ જેવી (F.A.O.) આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ તથા ન્યૂઝીલેન્ડની સરકાર તેની ભાગીદારીમાં જોડાઈ છે. આ આખું સાહસ નાના ખેડૂતોનું છે.

(મૂળ અંગ્રેજીનો અનુવાદ)

(મુંબઈ યુનિવર્સિટીના આર્થિક વિભાગે તાજેતરમાં કરેલા અભ્યાસ પરથી)

સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા સામાજિક નવરચના

શ્રી ઈન્ડુભાઈ રાવલ
(અધ્યાપક, મ. દે. સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય,
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ)

સહકારી પ્રવૃત્તિનું મહત્વ ગુજરાતને માટે ઘણું છે. તેથી સહકારી પ્રવૃત્તિ ગુજરાતની સામાજિક નવરચનામાં શો ફાળો આપી રહી છે, અને તે કેવી રીતે, તે આપણે જાણવું જોઈએ. ગુજરાતમાં ગામડાંને શોષણમુક્ત બનાવવાના કંઈ પ્રયત્નો સહકારી પ્રવૃત્તિ મારફત થઈ રહ્યા છે; પ્રજાની આર્થિક જરૂરિયાતોને માટે ધિરણુના અને દેશના વિકાસને માટે પોતાની બચત લોકો ઉત્પાદક કામોમાં રોકે તે માટેના શા પ્રાપ્તો થયા છે; પ્રજાજીવનને ઉપયોગી એવી ખરીદ-વેચાણની સહકારી વ્યવસ્થા કેવા પ્રમાણમાં વિસ્તરી છે અને સમાજ-નવરચનાની દૃષ્ટિએ સહકારી પ્રવૃત્તિનો એકંદર પ્રસાર ગુજરાતમાં કેવો થયો છે, વગેરે પ્રશ્નો જે આપણે તપાસીએ તો કહી શકીએ કે ગુજરાતની સામાજિક નવરચનામાં સહકારી પ્રવૃત્તિ શો ફાળો આપી રહી છે.

સંશોધન

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી નવેમ્બર ૧૯૫૯માં ગુજરાતના ખેડપ્રજા તાલુકામાં ૯૭ ગામોના આદિવાસી વિસ્તારમાંથી રૂ. ૨૫.૭૮૬૫૦ ગામોમાં ૪૫૯ (૭૯૯૮૬) કુટુંબોની તપાસ કરવામાં આવી હતી. આ સંશોધનનાં પરિણામ તપાસનાં જેવા મળે છે કે સહકારી પ્રવૃત્તિ ગુજરાતના એક ખૂણાના આદિવાસી વિસ્તારનું કેવું પરિવર્તન કરી રહી છે. તે, ગુજરાતમાં, ગુજરાતના ગ્રામ અને આદિવાસી વિસ્તારમાં, સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા થાકી રહેલી પરિવર્તનની પ્રક્રિયાનો એક નમૂનો છે. તે પરથી જોઈ શકાશે કે, સહકારી પ્રવૃત્તિ સમાજવિકાસમાં કેટલો મહત્વનો ફાળો આપી શકે છે.

સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ

આદિવાસી વિસ્તારમાં ૧૯૫૬માં માત્ર ૫ સહકારી મંડળીઓ યાજુ હતી; અને ડિસેમ્બર ૧૯૫૯ સુધીમાં પર જોટલી જુદી જુદી સહકારી મંડળીઓ-સંસ્થાઓ આ વિસ્તારમાં શરૂ થઈ, જે સહકારી પ્રવૃત્તિનો ૯૦૮૬ વધારો બતાવે છે. ૧૯૫૯ સુધીમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ નીચે આ વિસ્તારમાં ૯૩ ગામ (૯૪૬૬૬) આવરી લેવામાં છે.

આ સહકારી મંડળીઓની ૧૯૫૯માં સભ્યસંખ્યા ૨,૧૬૯ હતી. એટલે કે દર ૧,૦૦૦ માણસોએ ૭૫ જુસ્ સહકારી મંડળીમાં

એકઠેવા હતા. અમારી તપાસનાં ૪૫૯ કુટુંબોની ૧૯૫૬માં ૩૮ જુસ્ સહકારી મંડળીના સભ્ય હતા; તેમાં ૧૯૫૯માં ૭૯૯૮૬ વધારો થઈ ૧૭૭ સભ્ય સંખ્યા થઈ હતી.

સહકારી પ્રવૃત્તિનો પ્રસાર

ક્રમ	વિગત	ખેડપ્રજા વિકાસ વિસ્તાર ટકા	વિદુસ્તાનનો વિકાસ વિસ્તાર ટકા
૧.	સહકારી મંડળીની સભ્ય સંખ્યા	૩૮.૬	૨૮.૦
૨.	સહકારી મંડળી વિષે જાણતા	૯૮.૩	૯૦.૦
૩.	સહકારી મંડળી વિષે ન જાણતા	૧.૭	૧૦.૦

સહકારી પ્રવૃત્તિના પ્રસારના કોષ પ્રમાણે અમારી તપાસનાં ૪૫૯ કુટુંબોના ૧૮.૬૬ ટકા વડાઓ સહકારી મંડળીના સભ્ય હતા, જ્યારે શ્રી બળવંતરાય મહેતા કમિટીના ૧૯૫૭ના રિપોર્ટ મુજબ હિંદુસ્તાનના વિકાસ વિસ્તારમાં તેમણે તપાસ કરેલાં ૧૭૭ કુટુંબોના ૨૮ ટકા વડાઓ સહકારી મંડળીના સભ્ય હતા. અમારી તપાસમાં ૪૫૯ વડાઓમાંથી ૯૮.૩ ટકા સહકારી મંડળી શું છે તે જાણતા હતા. શ્રી મહેતા કમિટીના રિપોર્ટ મુજબ ૯૦ ટકા વડાઓ સહકારી મંડળી વિષે જાણતા હતા અને ૧૦ ટકા જાણના નહોતા.

સહકારી પ્રવૃત્તિના પ્રસારના આ ટૂંકા નુબનાત્મક પરિચય પછી હવે આપણે એ જોઈશું કે સહકારી પ્રવૃત્તિના પ્રસારની પ્રજાજીવનનાં કયાં કયાં પાસાંઓ ઉપર કેટલી અસર થઈ છે.

બચત

સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા લોકોને પોતાની બચતનું રોકાણ કરવાની ઉત્તેજના મળે તો ચમ્પૂદિનની દૃષ્ટિએ તેનું ઘણું મહત્વ છે. સહકારી મંડળી દ્વારા બચત રોકાણ કેટલું થાય છે તે જોવા બચત રોકાણની કોઠી નીચે આપ્યો છે.

બચત રોકાણના ટકા

ક્રમ	વિગત	ટકા
૧.	સહકારી મંડળીમાં શ્રેયભંડોળ	૩૧.૬
૨.	નાની બચત મોજામાં	૧.૮
૩.	દાનીયામાં	૯.૭
૪.	રોકડ રકમ	૫૬.૯

કુલ ૧૦૦ ટકા

આ બચત રોકાણના કોષ ઉપરથી જેઈ શકાય છે કે, તપાસનાં ૪૫૯ કુટુંબોની કુલ બચત રૂ. ૩૪,૩૭૦.૨૫ હતી. તેમાંથી રૂ. ૧૦,૯૩૫ (૩૧.૬ ટકા) ધોરભોજન રૂપે સહકારી મંડળીમાં રોકાણેલા હતા, ૧૮ ટકા રકમ નાની બચત યોજનામાં રોકાણેલી હતી, ૫૬.૯ ટકા રોકડ રકમ હાથ પર હતી અને ૯.૭ ટકા બચત દાખીલાના રૂપમાં હતી.

પિરાણ અને દેવું

સહકારી મંડળી પિરાણના સેત્રમાં પ્રવેશ કરે તો ખેડૂતનું, ગ્રામ-પ્રજનનું, આદિવાસીઓનું શોખ યનું અટકાવી શકાય અને તેમની ધંધાકીય નાણાબોડ દૂર કરી શકાય. સહકારી મંડળીએ પિરાણનું કાપસેત્ર ઉત્તરોત્તર કેટલું વધાર્યું છે, તે નીચેના કોષમાં દર્શાવ્યું છે.

પિરાણનું સેત્ર

ક્રમ	પિરાણ કરનાર	૧૯૫૬ પહેલાં સંખ્યા	૧૯૫૬-૫૭ સંખ્યા	ટકા	૧૯૫૮ સંખ્યા	ટકા
૧. સહકારી મંડળી, બેંક		—	૧૨	૨૬.૧	૮૮	૩૪.૯
વિકાસ યોજના વ.		—	૩૧	૬૭.૪	૧૫૦	૫૯.૨
૨. વહોરા વેપારી		૧૧	૩	૬.૫	૧૫	૫.૯
૩. સગાંસંબંધી		—	—	—	—	—

કુલ ૧૧ ૪૬ ૧૦૦.૦ ૨૫૩ ૧૦૦.૦

પિરાણ સેત્રના કોષ પરથી જેઈ શકાય છે કે, ૧૯૫૬ પહેલાં પિરાણનું સેત્ર વેપારીઓના ૪૮ હાથમાં હતું. ૧૯૫૬-૫૭માં ૨૬.૧ ટકા વ્યક્તિઓને સહકારી મંડળી, બેંક વગેરે તરફથી પિરાણ થયું હતું. અને ૬૭.૪ ટકા વ્યક્તિઓને વેપારીઓએ પૈસા ધીર્યાં હતા. ૧૯૫૮માં સહકારી મંડળી ૧૯૫૧-૫૭ કરતાં પિરાણનું સેત્ર વધારે છે. તેના ટકા ૩૪.૯ આવે છે. અને વહોરા વેપારી ૫૯.૨ ટકા લોકોને પૈસા ધીરે છે, તે ૧૯૫૬-૫૭ કરતાં ૮.૨ ટકાનો ઘટાડો થતાવે છે. લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરતી જતી હોવાથી સગાં-સંબંધીઓ પણ અંદર અંદર આર્થિક મદદ કરે છે, જેના ટકા ૧૯૫૬-૫૭ અને ૧૯૫૮માં અનુક્રમે ૬.૫ અને ૫.૯ આવે છે.

૫૯.૨ ટકા લોકોને વેપારીઓ પિરાણ કરે છે. તે પિરાણના સેત્રમાં તેમનું તેટલું વર્ચસ્વ છે તે બતાવે છે. પણ નીચેના કોષ પરથી જેઈ શકાય છે કે પૈસા ધીરવાની શક્તિ અને સમ્પત્તિ વેપારીઓ કરતાં સહકારી મંડળીની વધારે છે.

પિરાણ રકમ

ક્રમ	વિગત	૧૯૫૬ પહેલાં રકમ	૧૯૫૬-૫૭માં રકમ	૧૯૫૮માં રકમ
૧. સહકારી મંડળી બેંક, વિકાસ યોજના વ.		૬,૩૧૦	૫૫.૯	૩૦,૧૩૦
૨. વહોરા-વેપારી		૧,૭૩૫	૪,૭૦૫	૨૬,૯૫૪
૩. સગાં સંબંધી		—	૨૭૬	૫,૯૭૪
કુલ		૧,૭૩૫	૧૨,૨૯૧	૧૦૦

પિરાણ રકમના કોષ ઉપરથી જેઈ શકાય છે કે, ૧૯૫૬-૫૭ અને ૧૯૫૮માં વહોરા-વેપારી કરતાં સહકારી મંડળીએ વધારે રકમનું પિરાણ કર્યું છે. ૧૯૫૬-૫૭ કરતાં ૧૯૫૮માં સહકારી મંડળીએ ૮.૨ ટકા પિરાણ ઓછું કર્યું છે, સગાં સંબંધીઓએ ૭.૧ ટકા વધારે રકમનું પિરાણ કર્યું છે અને વેપારીઓએ ૧.૧ ટકા વધારે રકમનું પિરાણ કર્યું છે.

સરેરાશ પિરાણ રકમ

(૧૯૫૬-૫૮)

પિરાણ કરનાર	સરેરાશ પિરાણ રકમ	ટકા
સહકારી મંડળી, બેંક		
વિકાસ યોજના વગેરે	૩૬૪.૪	૨૦૩.૩
વહોરા વેપારી	૧૭૪.૩	૧૦૦.૦
સગાંસંબંધી	૩૪૪.૨	૧૯૭.૭

પરંતુ સરેરાશ પિરાણ રકમના કોષ પરથી જેઈએ તો ૧૯૫૬ થી ૧૯૫૮ સુધીમાં વેપારીઓએ ધીરેલી વ્યક્તિકી સરેરાશ રકમ કરતાં સહકારી મંડળી અને સગાં સંબંધીઓએ અનુક્રમે સરેરાશ ૧૦૩.૩ ટકા અને ૯૭.૭ ટકા, એટલે કે બમણી રકમ ધીરે છે.

અમારી તપાસનાં ૪૫૯ કુટુંબોમાંથી ૧૯૫૭ સુધીમાં દેવું કરનાર ૫૭ (૧૨.૪ ટકા) કુટુંબ હતાં તે ૧૯૫૮માં ૨૫૩ (૫૫.૧ ટકા) થયાં. પિરાણનું પ્રમાણ વધવાની સાથે દેવું વધવાનાં કારણો તપાસ્યાં હોય તો તેના સામસામારનો તથા સમાજના માનસપરિવર્તનનો ખ્યાલ આવી શકે. તેથી દેવું કરનાર કુટુંબોએ થા માટે દેવું કરેલું તેનાં તારવેલાં કારણો નીચેના કોષમાં આપ્યાં છે.

દેવું કરવાનાં કારણ

કારણ	૧૯૫૭ સુધીમાં ટકા	૧૯૫૮માં ટકા
લગ્ન મરણના ખર્ચ માટે	૫૮.૯	૨૫.૬
જમીન ફૂલા ઘર માટે	૪૧.૧	૭૪.૪

દેવું કરવાનાં કારણોના કોષ મુજબ જેઈ શકાય છે કે ૧૯૫૭ સુધીમાં દેવું કરનાર લગ્નમરણના ખર્ચને માટે ૫૮.૯ ટકા અને જમીન, ફૂલા, ઘર વગેરે માટે ૪૧.૧ ટકા દેવું કરતા. જ્યારે ૧૯૫૮માં તેના ટકા અનુક્રમે ૨૫.૬ અને ૭૪.૪ આવે છે. આ પરથી દેખાય છે કે લોકો ખોટા ખર્ચાઓ માટે દેવું કરવા કરતાં ઉત્પાદક કામોના મૂકી રોકાણ માટે વધુ પ્રમાણમાં દેવું કરતા થયા છે.

બજાર અને બજારબાહ્ય નિર્વત્તમ

અમારી તપાસનાં ૪૫૯ કુટુંબોએ પોતાના ઉત્પાદનમાંથી ૧૯૫૬માં ૭૬૬.૩૫ મણ (૧૪.૦ ટકા) પાક અને ૧૯૫૮માં ૬,૮૫૫.૩૦ મણ (૨૧.૫ ટકા) પાક વેચ્યો હતો. ૧૯૫૬માં વેચેલો ૭૬૬.૩૫ મણ પાકમાંથી ૫૫ મણ કપાસ (૭.૧ ટકા) સહકારી મંડળીમાં વેચ્યો હતો અને બાકીનો ૯૨.૯ ટકા પાક બજારમાં વેપારીને વેચ્યો હતો.

૧૯૧૮માં ૪૫૯ કુટુંબોએ બજારમાં વેપારીને વેચેલા પાકનો ભાવ મોસમી બજારભાવ કરતાં કેટલો ઓછો હતો તે નીચેના કોષ્ટક પરથી જોઈ શકાયે.

બજારભાવ : ૧૯૧૮

પાક	વેપારીને ત્યાં વેચેલા પાકનો મધ્ય સરેરાશ ભાવ	મેકસીમા વિસ્તારના લાંબાશિયા બજારમાં મોસમી ભાવ	તવારો છટાડો
ધાં	રૂ. ૯.૩૮	૧૧.૫૦	-૨.૧૨
મકાઈ	રૂ. ૨.૮૨	૫.૩૭	-૨.૫૫
ડાંગર	રૂ. ૧૧.૦૦	૧૦.૦૦	-૧.૦૦
તલ	રૂ. ૧૨.૮૩	૧૬.૦૦	-૩.૧૭
કપાસ	રૂ. ૨૩.૪૭	૨૦.૦૦	+૩.૪૭

ઉપરના કોષ્ટક પરથી જોઈ શકાય છે કે, વેપારીઓ ઘઉં, મકાઈ, ડાંગર અને તલના બજાર ભાવ કરતાં અનુક્રમે મધ્ય સરેરાશ ભાવ રૂ. ૨.૧૨, ૨.૫૫, ૧.૦૦, અને ૩.૧૭ ઓછો આપે છે. સહકારી મંડળીએ કપાસ ખરીદવાનું શરૂ કરતાં તેની બજારની હરીફાઈ તોડવા ૧૯૫૮માં સહકારી મંડળી કરતાં કપાસનો ભાવ વેપારીઓએ વધારે આપેલો છે.

પરંતુ કપાસ ભાદ કરતાં ઘઉં, મકાઈ, ડાંગર, અને તલનો પાક વેપારી-ઓને રૂ. ૨૪,૬૭૬.૦૦માં વેચતાં લોકોને ઓછા ભાવને કારણે રૂ. ૫,૧૦૮ (૨૦.૭ ટકા) ઓછા મળ્યા હતા.

૧૯૫૬ પહેલાં આ વિસ્તારમાં સહકારી ઠંભે ખરીદ-વેચાણની વ્યવસ્થા નહોતી. ૧૯૫૬ પછી તેનો આરંભ થતાં સહકારી મંડળીની હરીફાઈમાં ઊભા રહેવા વેપારીઓ ઉપર ભાવનિયંત્રણ શરૂ થયું. ૧૯૫૭-૫૮માં વેપારીઓ કપાસનો ભાવ મધ્ય રૂ. ૧૫ આપતા હતા તે ૧૯૫૮-૫૯માં રૂ. ૨૦.૦૦ થયો અને ૧૯૫૯-૬૦માં વધીને રૂ. ૨૫.૦૦ થયો.

સમાજવાદી સમાજસ્થાનની ભુનિષ્ઠા

તપાસની સળંગ સ્થિતિ પરથી ઉપસંહાર રૂપે જોઈએ તો સહકારી પ્રવૃત્તિના પ્રસારથી લોકો પોતાની અચત યોગ્ય માગો વાજતા થાય છે, ધિરાણ દ્વારા લોકોની નાણાભીડ દૂર કરી શકાય છે, અને ખાનગી ધીરંધાર કરનારાઓથી થતું શોષણ અટકાવી શકાય છે; તથા સહકારી ઠંભે બજારની વ્યવસ્થા ઊભી કરી ઉત્પાદનનાં વેચાણને ઉત્તેજના મળે છે, ખાનગી વેપારીઓથી લૂંટાની બચે છે. તથા તેમના પર ભાવનિયંત્રણ લાવી શકાય છે.

વસ્તી

ગુજરાતની વસ્તીનો પ્રશ્ન વિચારવાની સાચી રીત વિશાળ ભારતના એક અવિભાજ્ય અંગ તરીકે ગુજરાતને જોવાની છે. સમગ્ર અર્ધ-તંત્રના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસની સમસ્યાનો ખ્યાલ નહતર સમગ્ર રાષ્ટ્રને જ તેના ભાગ તરીકે ગુજરાતના વિકાસની સમસ્યાઓનો વિચાર કરવો પડે.

૧૯૫૦ની ૨૬મી જાન્યુઆરીને દિવસે ભારે આપણું નવું બંધારણ અમલમાં આવ્યું, ત્યારે ભારતના પ્રજાજનોએ ન્યાય, સ્વાતંત્ર્ય, એકતા અને ભ્રાતૃભાવના ચતુર્વિધ સિદ્ધાંતો પર રચાયેલા સાર્વભૌમ લોકચાલી પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. આ નિર્ધાર કરનાર આપણી સંખ્યા કેટલી? આપણે સૌ રહીએ છીએ ક્યાં? આપણું ગુજરાત કઈ રીતે ચલાવીએ છીએ? આપણી સંખ્યામાં કેટલી ઝડપથી વધારો થાય છે? આ વધારાની આપણા ગુજરાતનાં સાધનો પર કેવો અસર પડે છે? આ બધી હકીકતો પરથી આપણને ભવિષ્યની નીતિ માટે શું માર્ગદર્શન મળે છે?

આ પ્રશ્નોના જવાબો પ્રાપ્ત કરવા ઘણા જરૂરી છે. માત્ર જાણવાની ઈંતેજારી સંતોષવા પૂરના જ નહિ, પરંતુ આપણી દૃષ્ટિ સમગ્રના ઉચ્ચ આદર્શોની પ્રાપ્તિમાં મદદ મળે તે હેતુથી પણ વસ્તી અંગેનાં વિવિધ પાસાંઓ અભ્યાસ માગી લે છે.

સંખ્યા

૧૯૫૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે આસામનો કેટલોક ભાગ અને જમ્મુ તથા કાશ્મીર સિવાયના ભારતની વસ્તી ૩૫ કરોડ ૬૯ લાખની છે. આસામના ગણતરીમાં નહિ આવવામાં આવેલા ભાગની અંદાજવામાં આવેલી ૫ લાખની અને જમ્મુ તથા કાશ્મીરની ૪૪ લાખની વસ્તી ઉમેરતાં આપણી કુલ વસ્તી ૩૬ કરોડથી વધુ ગણી શકાય. છેલ્લા દાયકામાં વસ્તીવધારાનો દર ૧.૧ ટકા જેટલો ધાર્યો તોપણ આજના ભારતની વસ્તીનો અંદાજ ૪૦ કરોડના અંકથી ઓછો મૂકી ન શકાય.

વસ્તીના આંકડા સાથે જમીનના કુલ વિસ્તારનો આંકડો મૂકતાં માધ્યમિક જમીનનો એક પાયાનો આંકડો મેળવી શકાય. આમ ભારતની ૮૧ કરોડ એકર જમીનને દેશની વસ્તી વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચી આપતાં માથા દીઠ ૨.૨૫ એકરનો ટુકડો આવે. આ ટુકડાને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને વિચારીએ તો તેનાં કદ, તેના કરવામાં આવતા

શ્રી મહિંશંકર ખંડા
(અધ્યાપક, આર્ટ્સ કોલેજ, નડિયાદ)

ઉપયોગમાં ફેરફાર વગેરે બાબતો આપણા આર્થિક જીવનમાં ભારે મહત્વની બને છે.

૧૯૫૧ની વસ્તીગણતરીને આધારે ગુજરાત રાજ્યની વસ્તી ૧૬૩ લાખ અને જમીનનો વિસ્તાર ૪૪૧ લાખ એકર છે. એટલે માધ્યમિક જમીનનું પ્રમાણ ૨.૮ એકર છે. વાસ્તવમાં તો ખેતી થતી જમીનના ઘટકોનું કદ તેનાથી ઘણું ઓછું છે. આ હકીકત આપણી ખેતીની એક મહાન સમસ્યા તરફ આગળી ચાલે છે. ખેતીની ઓછી ઉત્પાદકતાના એક મહત્વના કારણરૂપ ખેતરોના નાના કદની સમસ્યા એક કે બીજી રીતે હલ ન થાય ત્યાં સુધી ખેતીની પરિસ્થિતિમાં સુધારણાની અને ખેતીપેદાશના વધારાની દિશામાં આગળ વધવું લગભગ અશક્ય છે.

વસ્તીની ગીચતા

કોઈ પણ પ્રદેશની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર તે પ્રદેશની વસ્તીની ગીચતાની ઘેરી અસર રહે છે. ભારતની વસ્તીની સરેરાશ ગીચતા દર ચોરસ માઈલે ૩૧૨ની છે, પરંતુ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં ગીચતાની માત્રા જુદી જુદી છે. એક બાજુએ જમ્મુ અને કાશ્મીરમાં દર ચોરસ માઈલમાં ૫૩ માણસો વસે છે, ભારે પશ્ચિમ બંગાળમાં વસ્તીની ગીચતા ૮૦૬ જેટલી છે. દેશનો સૌથી વધુ ગીચ ભાગ ત્રાવણકોર-કોચીન છે, જ્યાં દર ચોરસ માઈલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૧,૦૧૫નું છે.

વસ્તીની ગીચતા અનેક પરિબલોથી નક્કી થાય છે. જે તે પ્રદેશની આબોહવા, વરસાદનું પ્રમાણ, સિંચાઈની સગવડો, જમીનની દૃઢપણા, ભૂતળનું સ્વરૂપ, જીવન અને મિલકતની સલામતી વગેરે અનેક પરિબલો વસ્તીની ગીચતાનું પ્રમાણ નક્કી કરે છે. ગીચતાની દૃષ્ટિએ ખૂબ ગીચ વસ્તીવાળા, મધ્યમ પ્રમાણમાં ગીચતાવાળા અને આછી વસ્તીવાળા એમ ત્રણ ભાગમાં દેશને વહેંચીએ તો ગુજરાત મધ્યમ પ્રમાણની ગીચતાવાળા વિભાગમાં છે. ગુજરાતની વસ્તીની સરેરાશ ગીચતા ૨૨૫ જેટલી છે.

સવાલ એક એ ઊભો થાય છે કે વસ્તીની ગીચતા અને સમૃદ્ધિની માત્રા વચ્ચે કઈ સંબંધ ખરો? સામાન્ય રીતે આર્થિક દૃષ્ટિએ વિકસિત ગણતા દેશોમાં ગીચ વસ્તી જોવા મળે છે. આના પરથી એવું અનુમાન થવા સંભવ છે કે વસ્તીની ગીચતા અને સમૃદ્ધિની કક્ષા વચ્ચે સીધો સંબંધ છે. એવી દલીલ પણ કરી શકાય કે મોટી સંખ્યામાં ઉદ્યમી લોકો જે તે પ્રદેશની સાધનસંપત્તિનો વિકાસ કરી શકે

અને એ રીતે તેની ભૌતિક સમૃદ્ધિમાં ઉમેરો માથા આ દૈવીય આપનો મોગ વાગે છે, પરંતુ ઉમેરો બીજા વસ્તીગતો દેશ બ સમૃદ્ધિવાન યોગ તેવું કાંઈ નથી. દુનિયાના સૌથી સમૃદ્ધિવાન નવાના અમેરિકામાં વસ્તીની ઝીંચના દર ચોરસ માઈલે માત્ર ૫૫૫૩ ફેટરો બ છે. ઓસ્ટ્રેલિયા ૫૫૫૩ સારી ફેટરો સમૃદ્ધિવાન છે, છતાં તેની વસ્તીની ઝીંચના દર ચોરસ માઈલે માત્ર ૩ બ છે. આમ વસ્તીની ઝીંચના અને સમૃદ્ધિની વચ્ચે કોઈ નિશિત સંબંધ નથી. આપણા દેશા ખેતીપ્રધાન અને જમીનની ખેંચવાળા પ્રદેશને માટે તો વસ્તીની વધુ ધરાવી ઝીંચના વિચારના કારણથી અને ચેતવણી સમાન છે. દેશના બીજા ભાગોની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં વસ્તીની ઝીંચના મધ્યમ પ્રમાણની છે; તેમ છતાં વિકસેલા કુદરતી સાધનો અને ખેતીની યાત્રા પદ્ધતિ વધેરની દૃષ્ટિએ ફેરવાક ભાગોમાં વસ્તી વધુ પડતી ઝીંચ છે.

નીચેના કોષમાં ગુજરાતના જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં વસ્તીની ઝીંચના બનાવવામાં આવી છે.

ક્રમ જિલ્લાનું નામ	દર ચોરસ માઈલે વસ્તી	ક્રમ જિલ્લાનું નામ	દર ચોરસ માઈલે વસ્તી
૧. કચ્છ	૩૩	૧૦. મહેસાણા	૩૭૬
૨. જામનગર	૧૪૬	૧૧. અમદાવાદ	૪૭૮
૩. રાણપુર	૨૨૮	૧૨. બેચ	૧૩૭
૪. સુરેન્દ્રનગર	૧૧૮	૧૩. ધંધમણ	૩૨૮
૫. ભાવનગર	૧૮૫	૧૪. વડોદરા	૪૦૧
૬. જૂનાગઢ	૨૫૪	૧૫. ભરૂચ	૨૫૦
૭. અમરેલી	૩૧૦	૧૬. સુરત	૪૦૮
૮. બનાસકાંઠા	૧૬૬	૧૭. ધંધ	૭૧
૯. સાબરકાંઠા	૨૪૨	ગુજરાત	૨૨૫

ગામડાં અને શહેરો

ભારતના ૮૦૩૩ લોકો આજે પણ ગામડાંઓમાં રહે છે. પશ્ચિમના દેશોની સરખામણીમાં આ પ્રમાણ ઘણું વધારે છે. ફ્રાન્સની ૫૨૨૬૩ અને ડેન્માર્કની ૮૦૨૩ વસ્તી શહેરોમાં વસે છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ બેનાં ભારતની પ્રથમ પાંચ લાખ અઠાવન હજાર ગામડાંઓ અને ત્રણ હજાર અઠાર શહેરોમાં વસે છે. દેશના બીજા ભાગોની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં શહેરોનું પ્રમાણ વધુ છે, અને તેમાં સૌરાષ્ટ્રમાં શહેરોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે.

નીચેના કોષમાં વસ્તીના પ્રમાણની દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલાં ગુજરાતનાં શહેરો અને ગામડાંઓમાં વસતી વસ્તીની માહિતી આપવામાં આવી છે.

		ગુજરાત	
કુલ વસ્તી	કુલ શહેરો	શહેરોમાં ગામડાંઓ	ગામડાંઓમાં શહેરોમાં
(લાખમાં) અને શહેરો	(લાખમાં)	(લાખમાં)	(લાખમાં)
૧૯૩	૧૮૭૭૨	૨૪૦	૩૫
		૧૮૭૩૨	૧૧૮
			૨૮

ઉપરની ટાલીકતો પરથી એમ જણાય છે કે પશ્ચિમના દેશોની સરખામણીમાં આપણા કરતાં વધુ લોકો શહેરોમાં રહે છે અને એ દૃષ્ટિએ આપણે પાછળ છીએ. પરંતુ આ નિત્યની બીજી બાજુ પણ છે. આપણા દેશા નરમ પ્રદેશમાં લગભગની દૃષ્ટિએ વધુ પશ્ચિમના દેશોનું શહેરોનું ઇન્કુબેટર નથી. અત્યારે ત્યાં ભારતની વસ્તીની માત્ર ૧૦ ટકા ભાગ બ શહેરોમાં રહે છે ત્યારે પણ ફેરવાક શહેરોમાં ગયાથી ન વર્ધે શરૂ પડેલી ઝીંચના જોવા મળે છે. જેને પરિણામે ગામડાં વિસ્તારે કરતાં શહેરોમાં ચોરસાકાંટાથી વધી જનઘનિત્વ પ્રમાણ વધારે છે. આ પરિસ્થિતિમાં શહેરોનું તરફ આપણી દોર મુકતી ખતરનાક છે. હિવટું, શહેરોના થવા અનિયમિત વિસ્તાર પર અકુચ મુકાની જરૂર છે અને વિશિષ્ટ પાયાનાં શહેરોના આયોજિત વિસ્તાર પર ભાર મુકવાની જરૂર છે.

શહેરો વિસ્તારમાં વર્ધે રહેલા વધુ પડતા પડાવને માટે ગામડાંનું શહેરોનું વચલી જરૂર છે. શહેરો જીવનને તેનાં ફેરવાક આકર્ષણ છે. લોકોના દીવા, પાણીના ના, દૂધ, બમ, શિખરની સગવડો, પુસ્તકાલયો, દિનેશાગુણો તેનાં સુખસગવડ અને મોજશોખનાં સાધનો લોકોને શહેરો તરફ ખેંચે છે. ગામડાંઓમાં શોજાણીની તકોનો અભાવ પણ લોકોને શહેરો તરફ ખેંચે છે. જેટલે અંશે આપણે આ બધી સગવડો ગામડાંઓમાં પેદા કરી શકીએ તેટલે અંશે જિનજનું પ્રમાણમાં વર્ધે રહેવું સ્વાભાવિક અટકતી શકાય. ગુજરાતમાં અને ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં (૩૧.૨ ટકા) જ્યાં શહેરોનું વધુ વધુ ઝડપી જરૂર છે, ત્યાં આ ભાગ પર ખૂબ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

ધંધાકીય માનવ

વસ્તીની સમસ્યાના અભ્યાસમાં બીજી અગત્યની બાજુ ધંધાકીય દૃષ્ટિએ વસ્તીની વર્ગીકરણની છે. કુલ વસ્તીનો કેટલો ભાગ ખેતી ઉપર આધાર રાખે છે અને કેટલો ભાગ ઉદ્યોગો ઉપર તેના પરથી બ જો તે પ્રદેશના આર્થિક વિકાસની શોજાણીનું સ્વરૂપ નક્કી કરી શકાય. અર્થનિરૂપા કયા પાયા પર વધુ થતે આપવાની જરૂર છે તે તેના પરથી બ નક્કી થઈ શકે. છેવટે તો આર્થિક વિકાસની ઝડપનો આધાર આપણે આપણાં મર્યાદિત સાધનોનો કેટલો સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ તેના પર બ રહે છે અને આ દિશામાં વસ્તીના ધંધાકીય માનવનો અભ્યાસ ખૂબ બ માર્ગદર્શક બને.

નીચે ગુજરાતની વસ્તી ધંધાકીય દૃષ્ટિએ કેટલે રીતે વર્ગીકરણની છે તેનો અંદાજ ખાસ આપતો કોષ મુકાય છે. જેનો ધ્યાનપૂર્વકનો અભ્યાસ ગુજરાતના આર્થિક આયોજનમાં માર્ગદર્શક નીવડે તેવી અનેક ભાજતો તરફ સુચન કરશે.

ચેતી (જગતમાં) બીજા વ્યવસાયોમાં (જગતમાં)

અન્ય ની નિસ્તરી	વસ્તી આશરે (વાર્ષિક)	માધિક- એકમો અને આશરે	શિક્ષણ- બિનાશાલિકા- એકમો અને આશરે	ચેતી નીલિ કલતા જમીન- દારો અને આશરે	ચેતી સિવાયની ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓ	બાળક- બાળકો અને પુરુષો	બાળકો અને પુરુષો	બાળકો અને પુરુષો	(૧૦)	(૧૧)	(૧૨)	(૧૩)	(૧૪)	(૧૫)
(૧)	(૨)	(૩)	(૪)	(૫)	(૬)	(૭)	(૮)	(૯)	(૧૦)	(૧૧)	(૧૨)	(૧૩)	(૧૪)	(૧૫)
૧. કચ્છ	૬	૧૧૮	૫૪	૧૭	૮	૨૩૮	૧૦૮	૬૪	૧૪	૧૪	૧૪૨	૩૨૮	૪૨.૧	૫૭.૮
૨. જામનગર	૬	૨૨૨	૩૩	૧૨	૧૦	૨૭૭	૧૩૦	૬૨	૨૩	૨૩	૧૨૫	૩૩૮	૪૪.૮	૫૫.૨
૩. રાજકોટ	૮	૩૦૦	૫૮	૨૧	૧૨	૩૮૧	૧૭૧	૧૧૫	૨૬	૨૬	૨૨૭	૫૩૮	૪૫.૦	૫૫.૦
૪. સુરેન્દ્રનગર	૫	૧૧૮	૭૮	૧૮	૧૩	૨૨૮	૧૦૪	૪૮	૮	૮	૧૧૭	૨૭૮	૪૫.૦	૫૫.૦
૫. ભાવનગર	૮	૨૧૪	૬૭	૪૬	૨૦	૩૮૬	૧૬૦	૧૦૧	૨૫	૨૫	૨૦૫	૪૮૧	૪૪.૭	૫૫.૩
૬. જામનગર	૧૦	૩૭૦	૭૮	૪૧	૧૨	૫૦૧	૧૫૬	૧૦૨	૨૫	૨૫	૨૦૪	૪૮૭	૧૦.૭	૪૮.૩
૭. અમરેલી	૫	૧૮૨	૫૮	૪૪	૧૨	૩૦૬	૭૮	૪૫	૮	૮	૮૮	૨૩૧	૭૧.૪	૨૮.૬
૮. જામનગર	૭	૪૫૬	૧૮૪	૪૪	૧૨	૫૦૫	૭૫	૩૮	૫	૫	૭૫	૨૨૧	૭૩.૮	૨૬.૧
૯. સુરેન્દ્રનગર	૧૪	૬૭૦	૪૬	૮૩	૫૪	૮૪૨	૧૮૫	૧૧૨	૨૩	૨૩	૨૧૩	૫૪૨	૬૮.૨	૩૧.૮
૧૦. અમરેલી	૧૭	૨૧૮	૧૧૨	૮૭	૩૦	૪૮૬	૧૫૪	૨૪૦	૪૩	૪૩	૩૪૨	૧,૧૭૮	૨૮.૭	૭૦.૩
૧૧. અમરેલી	૧૬	૭૮૮	૧૮૪	૧૦૮	૫૬	૧,૧૪૭	૧૪૮	૮૭	૧૬	૧૬	૨૦૪	૪૬૬	૭૧.૧	૨૮.૮
૧૨. અમરેલી	૧૧	૭૮૫	૧૪૧	૨૮	૭	૮૬૨	૫૩	૪૪	૧૧	૧૧	૭૮	૧૮૭	૮૩.૮	૧૬.૨
૧૩. અમરેલી	૧૨	૪૪૮	૧૦૪	૧૪૮	૩૦	૭૫૨	૧૧૬	૭૫	૨૪	૨૪	૨૧૩	૪૪૨	૬૩.૦	૩૭.૦
૧૪. અમરેલી	૮	૨૭૮	૮૩	૧૪૨	૧૫	૫૩૮	૫૩	૩૮	૭	૭	૧૦૮	૨૦૬	૭૨.૪	૨૭.૬
૧૫. અમરેલી	૧૮	૬૭૪	૨૩૮	૨૮૧	- ૧૮	૧,૨૧૫	૨૮૧	૧૨૫	૭	૭	૨૮૬	૭૩૮	૬૨.૩	૩૭.૭
૧૬. અમરેલી	૧	૪૫	૩	૧	-	૪૨	૧	૩	-	-	૨	૫	૮૮.૪	૧૦.૬
૧૭. અમરેલી	૧૬૩	૬,૩૮૬	૧,૫૫૩	૧,૧૩૦	૩૨૨	૮,૪૦૨	૨,૪૪૮	૧,૩૭૨	૩૪૪	૩૪૪	૨,૭૨૭	૬,૮૬૦	૫૭.૭	૪૨.૩

ઉપર જણાવ્યા મુજબ, પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના પહેલાં વગભગ ૧૩,૩૦૦ એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડતી હાથમતી અને ખાદી-કટની અને ૧૫,૮૦૦ એકર જમીનમાં સિંચાઈ કરતી મેન્સોની નહેર બંધાવેલી હતી.

અગ્રણી પછી સિંચાઈનો વિકાસ

સ્વનંતરા મેળવ્યા બાદ, દેશમાં અનાજની અછત તીવ્ર બની. અનાજની આપાત ઘટાડવા તથા અનાજનું ઉત્પાદન વધારવા સરકારે યોગ્ય પગલાં ભરી. અનાજનો પાક વધારવામાં સિંચાઈ મદદગાર થતી પીંચાણી સારાપ દેશમાં નદીની નહેર યોજનાઓને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું.

પહેલી પંચવર્ષીય યોજનામાં રૂ. ૫૦ લાખથી વધુ ખર્ચે હાથ પરવામાં આવેલી યોજનાઓની યાદી નીચે મુજબ છે:

યોજના	કેટલા એકરને જમીનને લાભ કિંમત મળશે?	(લાખમાં)	(લાખ એકરમાં)
રંધોળા	૬૧.૫	૦.૧૦	
બ્રાહ્મણી	૯૦.૬	૦.૨૭	
સસોઈ	૭૬.૦	૦.૦૮	
મોજ	૯૫.૬	૦.૧૫	
મહી (જમણા કંઠાની)	૨૨૭૦.૪	૪.૬૦	
કાકરાપાર	૧૮૬૫.૦	૬.૫૪	
હિરણ	૫૧.૫	૦.૦૬	
આજી	૮૦.૦	૦.૦૩	
મચ્છુ-૧	૧૨૪.૬	૦.૨૨	
ભોગાવો-૧	૫૭.૪	૦.૦૪	
કુદમાતા	૫૩.૯	૦.૧૫	
મોટી ફેલવાડી	૫૯.૨	૦.૫૩	
પાટાકુંગરી	૬૩.૮	૦.૧૨	
કચડ	૯૯.૯	૦.૧૫	

બીજી યોજનામાં સિંચાઈના વિકાસ પ્રત્યે વધુ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું. ગુજરાતમાં જળસિંચાઈની મોટી અને મધ્યમ કદની ૨૬ યોજનાઓ છે. રૂ. ૧૧૭ કરોડના ખર્ચે પૂરી થનારી આ યોજનાઓ ૨૫ લાખ ૪૦ હજાર એકર જમીનમાં સિંચાઈ કરશે. આમાંની ૧૬ યોજનાઓને નિયોજન કમિશને લક્ષ્યથી આપે છે.

બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં નીચેની યોજનાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે દરેક યોજના રૂ. ૧ કરોડથી વધુ ખર્ચની છે.

યોજના	ખર્ચ (કરોડ)	મળશે? (લાખ એકરમાં)
ઉકાઈ	૨૮.૮૭	૩.૯૨
મહી (બીજો તબક્કો)		
કણ્ણા	૧૫.૩૫	૬.૮૧
બનાસ (દંતીવાડ)	૯.૧૧	૧.૧૦
સરસ્વતી	૧.૮૩	૦.૪૦
હાથમતી	૧.૮૪	૦.૫૬
સામગાજી (મેન્સો)	૧.૦૨	૦.૩૭
નર્મદા (ભરૂચ)	૪૩.૧૦	૯.૬૩
ખોડિયાર	૧.૨૬	૦.૧૯
ચેન્નૌજી	૪.૨૮	૦.૮૦
ભાદર	૨.૯૫	૦.૪૫
મચ્છુ (બીજો તબક્કો)	૧.૭૩	૦.૨૯

પહેલી યોજનામાંથી થાનુ રહેલી યોજનાઓ પાછળ બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં રૂ. ૧૯ કરોડ ૬૬ લાખના ખર્ચની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત મોટી અને મધ્યમ કદની નવી યોજનાઓ માટે રૂ. ૨૨ કરોડ ૯૯ લાખની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. પહેલી અને બીજી પંચવર્ષીય યોજનાઓની પ્રગતિ જોતાં વધારાની ૬ લાખ ૨૦ હજાર એકર જમીનમાં સિંચાઈની સગવડ મળશે.

વધુ વિકાસની તક

પહેલી અને બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં સમાવવામાં આવેલી મોટી અને મધ્યમ કક્ષાની રૂ. ૨૦૦ કરોડની ૬૭ યોજનાઓનો પૂરેપૂરો વિકાસ થતાં વધારાની ૧૫ લાખ હેક્ટર (૩૭ લાખ એકર) જમીનને જળ-સિંચાઈની સગવડ મળશે. પહેલી અને બીજી પંચવર્ષીય યોજનાઓની નાની યોજનાઓથી સિંચાઈ થતા વિસ્તારને બાકાત રાખતાં કુલ ૧૨ લાખ ૭૦ હજાર હેક્ટર (૪૩ લાખ ૬૦ હજાર એકર) જમીન સિંચાઈ હેઠળ આવશે. નાની સિંચાઈ યોજનાઓથી પાણી મેળવતા વિસ્તારની ગણતરી કરીએ તો પાણી સિંચાઈનો કુલ વિસ્તાર ખેડલુવાળી જમીનના ૩૦ ટકાથી વધશે નહિ. હજાર સિંચાઈની સગવડોની વધુ માગણી રહેવાની.

પહેલી એ પંચવર્ષીય યોજનાઓની સિંચાઈ યોજનાઓ સાથરમતી સિવાયની બધી મહત્ત્વની નદીઓને આવરી લે છે. પરંતુ, આ નદીઓનો જળપ્રવાહ હજી ખૂટી જશે નહીં. આથી ત્રીજી અને તે પછીની પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં એનો ઉપયોગ કરવાની ધારી તક છે.

સંખ્યાબંધ યોજનાઓની તપાસ થઈ છે અથવા તપાસ થઈ રહી છે. સાબરકાંઠા, ખેડ અને અમદાવાદ જિલ્લાઓને લાભ આપનારી સાથરમતી અને વાત્રક નદીની મહત્ત્વની યોજનાઓની તપાસ થઈ છે.

મહીની શાખા પર પાનમના જળાશયની ચોળવાની તપાસ અને સર્વે
ધનાર છે.

ગુજરાતની આખાદીમાં મોટી ફળો આપનાર મહત્વની ચોળવા
નર્મદાની છે. નર્મદા પર ભરૂચ ખાતેના બંધથી આ ચોળવાની શરૂઆત
થયે. વીજળી માટેની પુનસા ચોળવા પૂરી થતાં નર્મદામાં ઓછામાં
ઓછા ૧૭,૦૦૦ ક્યુબિક પાણીનો પ્રવાહ રહેશે. બરવાણા અને હરુ-
ફાળ બંધ પૂર થતાં નર્મદાનો પાણીપ્રવાહ વધીને ૨૦,૦૦૦ ક્યુબિક
થશે. ભારમાસી પાણીના પ્રવાહવાળી સૌથી મોટી નહેર ચોળવા ભારતમાં
કંદ્યાશ આ જ હશે. ભરૂચ વિસ્તાર માટે જરૂરી પાણી રાખીને આ
પાણી નર્મદાના ઊંચા લેવકની નહેરમાં વાળી શકાયે. આ નહેર ચોળવા-
ની વીરમગામ સુધી તપાસ થઈ છે. વધુ તપાસ ચાલુ છે. નવાગામથી
શરૂ થઈ આ ચોળવા અમદાવાદ નજીક મહી અને સાબરમતી ઓળંગી
કંદ્યાશ સુધી વિસ્તરે છે. બીજી ચોળવાઓથી બાકી રહેલો ધણોપરો
વિસ્તાર નર્મદાના પાણીથી સિંચાઈ હેઠળ આવે જશે.

બાબો એકરના કચ્છના રણનો પ્રદેશ સપાટ અને દરિયાઈ સપાટી-
થી થોડાક ફૂટ ઊંચો છે. એમાં ત્રીજાથી ઓછા ભાગના વિસ્તારમાં
દરિયાની અક્ષર થાય છે. બાકીના વિસ્તારમાં નદીનાં પાણી ફરી વળે છે.
આથી મોટા ભાગની જમીનને ખેડણુભાષક બનાવી શકાય એમ છે.
૨૩ ઉપરની જમીનમાં નીચેની જમીન કરતાં ઘાર ઓછો હોવાથી
ઘાર દૂર કરવાનાં યોગ્ય પગલાં ભરીને એ જમીન ખેડણુયોગ્ય બનાવી
શકાય.

દક્ષિણની જમ આ જમીન પણ કપાસ માટેની કાષી જમીન
છે. આ ફળદ્રુપ જમીનમાં પાણી ધારણ કરવાની શક્તિ છે. પાક માટેનાં
ખેતરોમાં ધારનું તત્ત્વ ૦.૨ ટકાથી ઓછું હોવું જોઈએ. કચ્છના રણમાં
૦.૭ ટકાથી ૩ ટકા ધારનું તત્ત્વ હોવાથી સૌથી પ્રથમ ધારનું તત્ત્વ
ઘટાડવાની જરૂર છે. રણમાં વહેતી બનાસ અને અન્ય નદીઓમાંથી
સિંચાઈ કરીને ધારનું આ તત્ત્વ ઘટાડી શકાય. નર્મદાની ચોળવા પણ
આ જમીનને ખેડણુયોગ્ય કરી તેમાં સિંચાઈ કરી શકે. આમ થાય તો,
રણના ઉત્તરના અર્ધા ભાગમાં પણ ત્રણ લાખ એકર જમીન ખેડણુ
માટે મળી શકે. પાછળથી દક્ષિણનો વિસ્તાર પણ ખેડણુયોગ્ય બનાવી
શકાય.

આમ જળસિંચાઈની પ્રગતિ થતાં સૂકા પ્રદેશને અનાજનો ફળ-
દ્રુપ વિસ્તાર બનાવી શકાય. ગુજરાત પણ દેશને અનાજની બાબતમાં
સ્વાવલંબી બનાવવામાં મોટો ફળો આપી શકે.

ગુજરાતમાં વીજળીનો વિકાસ

નર્મદા, તાપી અને મહી જેવી કેટલીક નદીઓનાં પાણી વીજળી
પેદા કરવાની સારી શક્યતા ધરાવે છે. કોવસો, લિંગાઈટ, પાણી, મુરે-
નિયમ અને યોરિયમ રિએક્ટર, પ્રાકૃતિક અને રિફાઈનરી જેસ, મોર્જ,
પવન, જ્યોત્સ્ન-ધર્મ અને સૂર્યનાં કિરણો વગેરે વીજળી પેદા કરવા માટે
ભારતમાં મળી આવતાં પ્રાથમિક સાધનો છે. પરંતુ, વીજળી પેદા કરવા
માટે હજી સુધી તેનો સાવ નજીકો ઉપયોગ થયો છે.

કોવસાની ખાણો ગુજરાતથી ઘણી દૂર હોવાથી કોવસો લાવવ
ઘણો મોંઘો પડે અને વાહનવ્યવહાર પરનો ભોજો વધે. લિંગાઈટ મળી
આવે તો વીજળી પેદા કરવા માટે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે. ખંભાતના
તેલજેત્રનો વ્યાપારી ધોરણે વિકાસ થયે પછી પ્રાકૃતિક અને રિફાઈનરી
જેસનો વીજળી પેદા કરવા માટે ઉપયોગ કરી શકાયે.

સોરઠપ્રમાં મોર્જમાંથી વીજળી પેદા કરવા અંગિની તપાસ થઈ
હતી, પરંતુ, કોવસા કરતાં મોંઘી અને આર્થિક રીતે પોષણમય નહોતી.
ભારતનું પ્રથમ અણુ સ્ટેશન ગુજરાતને વીજળી પૂરી પાડશે. ગુજરાતમાં
સસ્તી વીજળી પેદા કરવા માટે અત્યારે મળી શકતું એકમાત્ર સાધન
પાણી છે. પરંતુ, આ સાધનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. ઉત્પા-
વિદ્યુત પેદા કરવાની દેશની કુલ શક્યતા અંદાજે ૩૫૦ લાખ કિ. વો.
છે. જળવિદ્યુત પેદા કરવી સસ્તી છે, કારણ કે, બળનમુની જરૂર પડતી
નથી. પાણી, કોવસા અને કિંચમાંથી વીજળી પેદા કરવાનો સરેરાશ
ખર્ચ દર કિ. વો. દીઠ અનુક્રમે ૧.૨, ૩ અને ૨૫ નવા પેસા આવે
છે. કોવસાની પાણીથી દૂરના વિસ્તારોમાં કોવસાથી વીજળી પેદા કર-
વાના ખર્ચની સરખામણીમાં અણુચાકિથી વીજળી પેદા કરવાનો ખર્ચ
કિ. વો.ટે ૩.૫ થી ૪ નવા પેસા આવે છે.

અને એ જાણવું સ્પષ્ટ થઈ પડે કે, ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમ
૧૮૮૩માં એક ખાનગી કંપનીએ સુરતમાં ધર્મલ પાવર સ્ટેશન બાંધ્યું
હતું. બીજા વર્ષે તાપી નદીમાં આવેલા ભાર પૂરના પાણીથી આ આખું
સ્ટેશન ડૂબી જતાં આ સ્ટેશન લાંબો સમય ચાલ્યું નહિ. ત્યાર બાદ,
સુરત શહેરની વીજળીની માગને પહેાંચી વળવા એક ખાનગી કંપનીએ
કિંગ્સ સ્ટેશનની સ્થાપના કરી હતી.

આજે ગુજરાત રજનમાં સંખ્યાબંધ ખાનગી કંપનીઓ અને
રાજ્ય વીજળીબોર્ડ છે. વીજળીશક્તિના વિકાસના હાલના તબક્કામાં
સાબરમતીનું અમદાવાદ વીજળી કંપનીનું ધર્મલ પાવર સ્ટેશન અને
ઉત્તરણનું વીજળીબોર્ડનું ધર્મલ પાવર સ્ટેશન મુખ્ય છે.

આ બધાં ધર્મલ સ્ટેશન છે. વીજળી પેદા કરવા માટે પાણીનો
ઉપયોગ કરાયો નથી. બહુલક્ષી ઉકાઈ ચોળનામાં વીજળી પેદા કરવાની
ચોળના હજી હમણાં જ શરૂ થઈ છે. ૬૦ ટકા દબાણથી તે લગભગ
૬૦,૦૦૦ કિ. વો. વીજળી પેદા કરશે. નર્મદા નદીના પ્રવાહમાં પુનસા,
બરવાણા, હરુફાળ અને નવાગામ વગેરે સ્થળોએ વીજળી પેદા કરી
શકાય એમ છે. ગુજરાતમાં આવેલા નવાગામમાં ૬૦ ટકા દબાણથી
૫,૮૭,૦૦૦ કિ. વો. વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની શક્યતા છે. ગુજરાતમાં
પાણીમાંથી કુલ્લે દસ લાખ કિ. વો. વીજળી પેદા કરવાની શક્યતા છે.

આ લેખ પૂરતા ગુજરાતના આખાં જણે રાજ ભાગ પાડીએ. ઉત્તર
ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત, સોરઠ અને કચ્છ.

અમદાવાદ વીજળી કું. મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતને વીજળી પૂરી
પાડે છે. પહેલી પંચવર્ષીય ચોળવાના અંતે એની સ્થાપિત શક્તિ
૧,૪૨,૫૦૦ કિ. વો.ની હતી. આ સ્ટેશનમાંથી દક્ષિણમાં વડોદરા

ગુજરાતના નવા સ્થાપેલા રાજ્યના ઉદ્યોગ, ખેતી અને સામૂહિક વિકાસના કામોની પ્રગતિનો આધાર વિદ્યુતશક્તિ પર હોવાથી ગુજરાતની સરકારે ૧૯૪૮ના વીજળી પુરવઠા ધારા હેઠળ ૧૯૫૦ના મેની પહેલીએ રાજ્યનો જનમ થતાંની સાથે જ ગુજરાત વિદ્યુતમંડળની રચના કરવાનું સ્નુત્ય પસંદુ લખ્યું છે. રાજ્યભરમાં— ખાસ કરીને જે વિસ્તારોમાં હજી સુધી વિદ્યુતશક્તિ પૂરી પાડવામાં આવી નથી ત્યાં— વિદ્યુતશક્તિની પેદાશ, પુરવઠા અને વહેંચણીના સુશોભિત વિકાસની જવાબદારી આ મંડળને સોંપવામાં આવી છે.

ગુજરાતનાં દેશી રાજવાડાંઓમાં વીજળીની પેદાશ મુખ્યત્વે કરીને દીવાઓ માટે કરવામાં આવી હતી. મોટાં શહેરોમાં રાજ્યની માલિકીનાં કે ખાનગી સ્થાપનાનાં પાવર સ્ટેશનો હતાં. ૧૯૪૭માં દેશ સ્વતંત્ર થતાં મુંબઈ, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છની સરકારોએ અગાઉના દેશી રાજવાડાંઓનાં પાવર સ્ટેશનોનો કબજો લઈ નાના પાયા પર વિદ્યુતશક્તિના વિકાસનો કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો. પાછળથી આયોજન થતાં ભારત સરકારે ૧૯૪૮માં વીજળી પુરવઠાની ધારો ઘડ્યો. આ ધારા હેઠળ રાજ્યોએ વીજળી બોર્ડની રચના કરી, જેથી કરીને રાજ્યો પાસેથી રાજ્ય સાથે સમજૂતી કરીને આંતરરાજ્ય ધોરણે કે રાજ્યમાં વિદ્યુતશક્તિના વિકાસના કાર્યક્રમને સુપોષિત કરવા ખાનગી પાવર સ્ટેશનો પર અંકુશ રાખી શકે અને રાજ્યનાં પાવર સ્ટેશનનો કબજો લઈ શકે.

૧૯૫૧માં પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના થયું થઈ ત્યારે ગુજરાતમાં ખાનગી અને બહાર સેક્ટમાં વિદ્યુતની કુલ સ્થાપિત શક્તિ ૧,૨૮,૬૧૦ કિ. વોટ્સ હતી અને ટ્રાન્સમિશન લાઈન આશરે ૧૫૦ માઈલની હતી. આશરે ૮૮ ગામોનું વીજળીકરણ થયું હતું. પહેલી પંચવર્ષીય યોજનાના અંજો ગુજરાતની કુલ સ્થાપિત વિદ્યુતશક્તિ ૨,૧૫,૫૮૦ કિ. વો. થઈ હતી. ટ્રાન્સમિશન લાઈન ૭૫૩ માઈલની હતી. અને ૧૮૭ ગામોનું વીજળીકરણ થયું હતું. હવે ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના થયું થવાની તૈયારી છે. ત્યારે ગુજરાત વિદ્યુત મંડળે ઉત્પાદન વધારવા માટે, વીજળીની પેદાશ અને પ્રસારણનો વિદ્યાગ કાર્યક્રમ ઘડ્યો છે. વિદ્યુતશક્તિના વિકાસ માટે ગુજરાતના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે; ઉત્તર ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ. ઉત્તર ગુજરાતમાં મુખ્યત્વે કરીને સાબરમતીમાં આવેલી અમદાવાદ વીજળી કંપની વિદ્યુત પેદા કરે છે. તેની કુલ સ્થાપિત શક્તિ ૧,૫૭,૫૦૦ કિ. વો. છે. આ કંપની અમદાવાદ શહેર અને ઉત્તર ગુજરાતની ગ્રીડ યોજનાને વીજળી પૂરી

પાડે છે. આ પ્રદેશમાં વીજળીના ઉત્પાદન અને વહેંચણીમાં થયેલ નોંધપાત્ર પ્રગતિનો ખ્યાલ નીચેના આંકડાઓ પરથી આવી શકશે:

	૧૯૫૧	૧૯૫૦
ઉ. ગુજરાતની વધુમાં વધુ માત્ર ૧૫,૦૦૦ કિ. વો. ૨૨,૫૦૦ કિ. વો.		
મુખ્ય ઉદ્યોગો	૨૫	૩૬
વીજળી મેનવર્કો શહેર અને ગામો	૫૮	૧૧૭
વાપરનારાઓની સંખ્યા	૩૮૯૦	૨૪૫૦૦

દક્ષિણ ગુજરાતમાં સુરત નજીક તાપીના કિનારે ઉત્તરમું જર્મલ સ્ટેશન આવેલું છે. તેની શક્તિ ૬૭,૫૦૦ કિ. વો. છે. સુરતનો લાર્ડસન ધરવનારાઓ ઉપરાંત, નવસારી, બીચીમોરા, વચસાડ અને વડોદરાના ઉદ્યોગોને પણ આ સ્ટેશનમાંથી વીજળી પૂરી પાડવામાં આવે છે. આ પ્રદેશની વીજળીની વપતી જતી માત્રને પહેલી વગવા માટે ઉત્તરમું જર્મલ સ્ટેશનમાં વધુ ૩૦,૦૦૦ કિ. વો. વીજળી પેદા કરવાની યોજના વિચારણા હેઠળ છે.

જૂનાગઢ નજીક સાલપુર, જામનગર નજીક સિક્રા, અને પોરબંદરનાં નાનાં સ્ટોમ સ્ટેશનો તથા દૂરગામનાં કિલ્લ સ્ટેશનો સૌરાષ્ટ્રને વિદ્યુતશક્તિ પૂરી પાડે છે. આ સઘળાં સ્ટેશનોની કુલ સ્થાપિત શક્તિ આશરે ૮૪,૦૦૦ કિ. વો. છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ વધતાં ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અંજો વિદ્યુતશક્તિની માત્ર વધીને ૧,૨૫,૦૦૦ કિ. વો. થવાનો અંદાજ છે. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન, ખંભાત નજીક પુવારસુમાં નંખાનારા જર્મલ સ્ટેશનમાંથી ગ્રીડ લાઈન લઈને સૌરાષ્ટ્રને ૬૫,૦૦૦ કિ. વો. વીજળી પૂરી પાડવામાં આવશે. સૌરાષ્ટ્રમાં અત્યારે ૧૮૦ શહેરો અને ગામોમાં ૬૫,૦૦૦ ગ્રાહકોને વીજળી પૂરી પાડવામાં આવે છે.

કચ્છમાં તાનાં કિલ્લ સ્ટેશનો ભુજ, માંડવી અને અંબરને વીજળી પૂરી પાડે છે. કંઠલામાં મધ્યમ જર્મલ સ્ટેશન સ્થપાતાં અને ટ્રાન્સમિશન તથા વહેંચણી પદ્ધતિની પ્રાથમિક વ્યવસ્થા થતાં આ પ્રદેશમાં વીજળી પુરવઠાનો મક્કમ પાયો નંખાશે. કંઠલા જર્મલ સ્ટેશનની સ્થાપિત શક્તિ ૬,૦૦૦ કિ. વો. ની હશે. આ પ્રદેશનાં ૪૧ ગામોને વીજળી પૂરી પાડવામાં આવે છે.

ગુજરાતની ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં પુવારસુમાં ૧૫૦/૧૮૭.૫ મે. વો. નું જર્મલ સ્ટેશન, અમદાવાદના જર્મલ સ્ટેશનને ગ્રીડ યોજના

સાથે સંકળવા તથા સૌરાષ્ટ્રને ગ્રીડ યોજનામાં વીજળી પૂરી પાડવાનો યોજના છે. ખંભાતના થર્મલ સ્ટેશનથી ૧૩૨ કિ. વોલ્ટેજની ગ્રીડ લાઈન દ્વારા ગોંડલ ખાતે વીજળી મેળવી સૌરાષ્ટ્રને વીજળી પૂરી પાડવામાં આવશે.

ઉકાઈની યોજના પૂરે થતાં ૧૧૦ મે. વો. વીજળી પેદા થવાનો અંદાજ છે. આ સ્ટેશનને ૧૩૨ કિ. વોલ્ટેજ લાઈનથી ગ્રીડ સાથે સંકળવામાં આવશે. બીલીમોરાથી ૬૬ કિ. વોલ્ટેજ લાઈન વિસ્તારીને ગુજરાતના છેક દક્ષિણમાં આવેલા વિસ્તારને ગ્રીડથી વીજળી પૂરી પાડવામાં આવશે.

મહારાષ્ટ્રના થાણા જિલ્લામાં નંખાનાથ ભારત સરકારના અણુશક્તિ મથકમાંથી ગુજરાતને ૧૫૦ મે. વો. વીજળી મળશે. નર્મદા નદીની યોજનાથી કુલ ૨,૦૦૦ મે. વો. વીજળી ઉત્પન્ન થવાનો અંદાજ છે. તેમાંથી શરૂઆતમાં લગભગ ૪૪૦ મે. વો. વીજળી પેદા થશે.

દસ હજાર કે તેથી ઓછી વસ્તીવાળા ૧૮,૬૮૬ શહેરો ગુજરાતમાં છે. ગુજરાતની ૭૨ ટકા વસ્તી પાંચ હજારથી ઓછી વસ્તીવાળાં નાનાં ગામડાંમાં રહે છે. નીચેના કોષ્ટક પરથી ગામડાં અને શહેરોમાં પહોંચેલી વીજળીનો ખ્યાલ આવશે :

વસ્તી	૧૧-ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે કુલસંખ્યા	૧૮-ના માર્ચ સુધીમાં થયેલું વીજળીકરણ	૬૧-ના માર્ચ સુધીમાં થનારું વીજળીકરણ
લાખ અને તેથી વધારે	૬	૬	૬
૧૦,૦૦૦-૧,૦૦,૦૦૦	૪	૪	૪
૨૦,૦૦૦-૫૦,૦૦૦	૩૬	૩૬	૩૬
૧૦,૦૦૦-૨૦,૦૦૦	૪૧	૩૭	૪૧
૫,૦૦૦-૧૦,૦૦૦	૧૫૧	૮૫	૧૩૫
૫,૦૦૦થી નીચે	૧૮,૫૩૫	૪૦૬	૫૩૦
	૧૮,૭૭૩	૫૭૪	૭૫૨

હજાર ૧૮,૦૦૦ ગામોને વીજળી પૂરી પાડવાની ભાડી રહે છે. ગામડાંની પ્રજાનું જીવનધોરણ સુધારવાના આશયથી નાં વીજળીશક્તિનું વહન કરવાનો પ્રયત્ન ગુજરાત વિદ્યુત મંડળ સમક્ષ છે. વિદ્યુત શક્તિના ઉત્પન્ન અને વહેંચણીનો પ્રયત્ન, માત્ર સાધનોનો જ નથી, પરંતુ, આર્થિક પોષણમયનો પણ છે. સરકાર સારા પ્રમાણમાં સબસીડી ન આપે તો વીજળીનો ઉપયોગ ખૂબ ઓછો છે તેવાં સ્થળોમાં વીજળી પૂરી પાડવી ખૂબ જ મોંઘી અગર આર્થિક રીતે પોષણમય હોતી નથી. ત્રીજી યોજના દરમ્યાન, રૂ. ૭ કરોડ ૩૬ લાખના ખર્ચે ગુજરાતનાં વધારાનાં ૬૯૫ ગામોને વીજળી પૂરી પાડવાની ગુજરાત વિદ્યુત મંડળની ચોજના છે.

(મૂળ અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ)

સુધી ૬૬ કિ. વોલ્ટેજની ટ્રાન્સમિશન લાઈન અને ઉત્તરમાં કંબોલ સુધી ૩૩ કિ. વોલ્ટેજની લાઈન લંબાવવામાં આવી હતી.

ઉત્તરપૂર્વ વીજળી સ્ટેશન મુખ્યત્વે ક્ષીને દક્ષિણ ગુજરાતમાં વીજળી પૂરી પાડે છે. પશ્ચિમી પોલનાને અને તેની સ્થાપિત શક્તિ ૨૨,૫૦૦ કિ. વો.ની હતી. ઉત્તરપૂર્વના વીજળી સ્ટેશનમાંથી સુરત, નવસારી, બીલીમોરા, સંદેર, વલસાડ અને ગ્રામ વિસ્તારોને વીજળી પૂરી પાડવામાં આવે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં (અમરેલી જિલ્લા સહિત) કોઈ મોટી ગ્રીડ પોલના નથી. છૂટાછવાયા નાના અને મધ્યમ કદના સ્ટેશનો સૌરાષ્ટ્રને વીજળી પૂરી પાડે છે. પ્રથમ પંચવર્ષીય પોલનાને અંતે તેની કુલ શક્તિ ૨૬,૦૦૦ કિ. વો.ની હતી, તે વખતે આ પ્રદેશમાં બે યદંત્વનાં ધર્મલ સ્ટેશનો હતાં, ૮,૦૦૦ કિ. વો.ની શક્તિવાળું રાજપની માલિકીનું સિકાનું સ્ટ્રીમ સ્ટેશન અને ૪,૦૦૦ કિ. વો.ની શક્તિવાળું ભાવનગરનું ખાનગી સ્ટ્રીમ સ્ટેશન.

કચ્છમાં નાનાં નાનાં ડિઝલ સ્ટેશનો હતાં. પ્રથમ પોલનાના અંતે એની કુલ સ્થાપિત શક્તિ ૧૯૫૦ કિ. વો. હતી.

આમ પ્રથમ પંચવર્ષીય પોલનાની યજ્ઞભૂમિમાં ગુજરાતની કુલ સ્થાપિત વિદ્યુતશક્તિ આશરે ૧,૨૮,૭૦૦ કિ. વો. હતી જે પોલનાને અંતે વધીને ૨,૬૫,૬૦૦ કિ. વો. થઈ.

બીજી પોલનામાં વિકાસ

બીજી પંચવર્ષીય પોલના દરમિયાન, શાશુ પાવર સ્ટેશનોના વિસ્તારની તથા નવી સંખ્યાનું પોલનાઓ હાથ ધરવામાં આવી. ઉત્તર ગુજરાતમાં અમદાવાદ વીજળી કંપનીના પાવર સ્ટેશનની શક્તિમાં ૪૫,૦૦૦ કિ. વો.નો વધારો કરવાની પોલના હતી. તેમાંથી ૧૫,૦૦૦ કિ. વો.નો 'સેટ' થઈ થતાં તેની સ્થાપિત શક્તિ વધીને ૧,૧૭,૫૦૦ કિ. વો. થઈ છે. ૩૦,૦૦૦ કિ. વો.નો બીજો નર્નરિંગ સેટ ત્રીજી પોલનાની યજ્ઞભૂમિમાં થઈ થવા સંભવ છે. ઉત્તર ગુજરાતની ગ્રીડને ૬૬ કિ. વોલ્ટેજ લાઈનથી સાબરમતીથી મહેસાણા સુધી વિસ્તારવામાં આવી છે. મહેસાણાથી સિલપુર થઈ પાવનપુર સુધી ૬૬ કિ. વોલ્ટેજની ટ્રાન્સ-મિશન લાઈન વિસ્તારવાનું કામ હાથ પર છે. વડોદરા, અમદાવાદ વચ્ચે બારેજી ખાતેથી ૬૬ કિ. વોલ્ટેજની લાઈન સુરેન્દ્રનગર લઈ જવાની પોલના પણ હાથ પર છે. ડીસા, પાટણ, ચાંપનપુર, મેચણ, રજોડ, વીસનગર, વનગર વગેરે સ્થળોએ વીજળી પૂરી પાડવાનું કામ પણ ચાલુ છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં, ઉત્તરપૂર્વના પાવર સ્ટેશનમાં ૧૫,૦૦૦ કિ. વો.ના એક એવા ત્રણ નર્નરિંગ સેટ થઈ થતાં વર્ષાણની ૪૫,૦૦૦ કિ. વો. વીજળીશક્તિ વધે છે. આથી ઉત્તરપૂર્વ પાવર સ્ટેશનની કુલ સ્થાપિત શક્તિ ૬૭,૫૦૦ કિ. વો. થઈ છે. ઉત્તરપૂર્વથી ભરૂચ થઈ વડોદરા સુધી ૬૬ કિ. વોલ્ટેજની ટ્રાન્સમિશન લાઈન નાખીને ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાતનો ગ્રીડ પોલનાને સંકળી લેવામાં આવી છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર અને સિકા એ બંને પાવર સ્ટેશનોમાં આડ આડ તજર કિ. વો. વિદ્યુતશક્તિ વધારવામાં આવી છે. પોર્બંદર અને

શાહપુરમાં બે નવાં સ્ટ્રીમ પાવર સ્ટેશનોનું બાંધકામ થઈ કરવામાં આવ્યું છે. પોર્બંદરમાં પાંચ તજર કિ. વો.ના ૩ સેટ થઈ ૧૫,૦૦૦ કિ. વો. વિદ્યુતશક્તિનું સ્ટેશન થયે. શાહપુરમાં પાંચ પાંચ તજર કિ. વો.ના બે સેટ અને ત્રણ ત્રણ તજર કિ. વો.ના બે સેટ થઈ કુલ ૧૬,૦૦૦ કિ. વો. વિદ્યુતશક્તિનું સ્ટેશન થયે. પોર્બંદરમાં બે સેટ થઈ થઈ ગયા છે અને બાકીનો સેટ ટૂંક સમયમાં થઈ થયે. શાહપુરમાં પણ ૩,૦૦૦ કિ. વો.ના બે સેટ થઈ થઈ ગયા છે. અને બાકીના સેટ ત્રીજી પોલનાના પ્રારંભમાં થઈ થયે. શાહપુર ધર્મલ સ્ટેશનની વિદ્યુત-શક્તિ ૩૩,૦૦૦ વો. સુધી વધારવામાં આવી છે. આ વીજળી જૂના-ગઢ, પોરાણ, ઉપલેટ, માણાવદર, કેથોડ, માંગરોળ, વેરાવળ અને કોટી-નાર વિસ્તારને પૂરી પાડવામાં આવે છે. જૂનાગઢ જિલ્લો લગભગ આખો અને રાજકોટ જિલ્લાના અમુક ભાગને શાહપુરના સ્ટેશનમાંથી વીજળી આપવામાં આવે છે. પોર્બંદર વિસ્તારમાં નંખાઈ રહેલા સોડ અને કોર્સિસ સોડનું કારખાનું તથા સિમેન્ટની ફેક્ટરીને પોર્બંદર વીજળી સ્ટેશનમાંથી વીજળી પૂરી પાડવામાં આવે છે. રાજકોટના ડિઝલ પાવર સ્ટેશનમાં ૬,૦૦૦ કિ. વો.ની શક્તિવાળા સેટ નાખવાનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. તેમાંથી ૩ સેટ થઈ થઈ ગયા છે. ૧૯૬૦ના ડિસેમ્બર સુધીમાં બીજે એક સેટ થઈ થઈ ગયો. બાકીના બે સેટ ૧૯૬૧ના સપ્ટેમ્બર સુધીમાં થઈ થઈ ગયો. શાહપુરના ધર્મલ સ્ટેશનમાં વધારાની ૧૦,૦૦૦ કિ. વો. વિદ્યુતશક્તિ પેદા થતાં ૬૬ કિ. વોલ્ટેજ લાઈન-થી વેરાવળ અને રાજકોટને તથા ૩૩ કિ. વોલ્ટેજ લાઈન-થી રાજકોટથી વાંકાનેર અને ધોરજીને વીજળી પૂરી પાડવાની પોલના છે. વચ-આશના સમયમાં સોરથીને વીજળી પૂરી પાડવા માટે ૨,૦૦૦ કિ. વો.નું ડિઝલ પાવર સ્ટેશન બંધાઈ રહ્યું છે. ૧૯૬૧ના સપ્ટેમ્બર સુધીમાં આ સ્ટેશન થઈ થવા સંભવ છે. આ ઉપરાંત, નાનાં નાનાં નર્નર ડિઝલ પાવર સ્ટેશનો નાખીને તથા હાલના ડિઝલ સ્ટેશનને વિસ્તારીને આશરે ૭,૯૦૦ કિ. વો. જેટલી વિદ્યુતશક્તિ વધારવામાં આવી છે. ગ્રામવિસ્તારોના વીજળીકરણ અને નર્સરી પોલના ઉછાડ આશરે ૧૦૦ ગામોને વીજળી પૂરી પાડવામાં આવે છે.

કચ્છમાં કંડલા ખાતે ૬,૦૦૦ કિ. વો.ની શક્તિવાળું સ્ટ્રીમ સ્ટેશન, નાકઘરનામાં ૬૬ કિ. વો. અને ભૂજ તથા માંડવીમાં ૫૦૦ કિ. વો.નાં નાનાં વીજળી સ્ટેશનો થઈ કરવામાં આવ્યાં છે. તેમાંથી ૩૬ ગામોને વીજળી પૂરી પાડવામાં આવે છે. સરારે ભૂજ અને માંડવીનાં વીજળી સ્ટેશનો થઈ લીધાં છે અને ડી. સી. પ્રવાહને એ. સી. પ્રવાહમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યો છે.

બીજી પોલનાને અંતે ગુજરાતની સ્થાપિત વિદ્યુતશક્તિ ૩,૩૬,૨૦૦ કિ. વો.ની થશે.

ત્રીજી પોલનામાં વિકાસ

ત્રીજી પંચવર્ષીય પોલનાને અંતે ગુજરાત રાજ્યની વીજળીની માત્ર ૨,૮૭,૦૦૦ કિ. વો. થવાનો અંદાજ છે. રાજ્ય વીજળી બોર્ડ ત્રીજી પોલનામાં વીજળીની કેટલીક પોલનાઓ પડે છે, ખંભાતના

અખાત નહક કપાણ રેલવે સ્ટેશનમાં આશરે ૬ માર્ચ દૂર પુવાસુમાં દોઢ લાખ કિ. વોટ્સન વિદ્યાળ થર્મલ સ્ટેશન સ્થાપવાની યોજના છે. આ સ્ટેશનમાં કોથરા અગર તેલ અને/અગર ગેસનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. આ વીજળી સ્ટેશનમાંથી ૧૩૨ કિ. વોલ્ટેજ લાઈન્સ દ્વારા સોરાષ્ટ્રમાં ગોંડલ સુધી, ખંભાતથી બારેલગી અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં વડોદરા સુધી વીજળી લઈ જવાની યોજના છે. ઉત્તરાણ પાવર સ્ટેશનની વિદ્યુતશક્તિમાં ૩૦,૦૦૦ કિ. વો.નો વધારો કરવાની દરખાસ્ત છે.

ઉપર જણાવેલી યોજનાઓ પૂરી થતાં ઉત્તર ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત અને સોરાષ્ટ્રનાં મધ્યસ્થ વીજળી સ્ટેશનો સંપોજિત થશે. ૪,૮૭,૦૦૦ કિ. વોટ્સની અંદાજ માત્રની સાથે (કચ્છ બાહ્ય રાખતાં) આશરે ૩,૭૦,૦૦૦ કિ. વો. વીજળી પેદા થવાનો ચોક્કસ અંદાજ છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં આશરે ૩,૭૫,૦૦૦ કિ. વો. અને સોરાષ્ટ્રમાં ૧,૧૨,૦૦૦ કિ. વો. વીજળી પેદા થશે. પશ્ચિમ કિનારે નખાનારા ૩ લાખ કિ. વો.ની શક્તિવાળા અણુ શક્તિ સ્ટેશનમાંથી

આ પ્રદેશની વીજળીની આશુ પૂરી પડશે. અણુસ્ટેશનમાં ઉત્પન્ન થનારી વીજળી મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત વચ્ચે સરખે ધિરસે વહેંચવામાં આવશે. આ માટે મુંબઈ, અમદાવાદ વચ્ચે ૨૨૦ કિ. વોલ્ટેજ લાઈન્સ નખાશે. આ આંતર-રાજ્ય જોડણી બંને રાજ્યોનાં વીજળી પેદા કરવાનાં સાધનોનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરવાની સગવડ મળશે.

ગુજરાતમાં સિંચાઈ અને વીજળી બંનેની શક્યતા રહેલી છે. જમીન ફળદ્રુપ છે, ગુજરાતનો ખેડૂત ઉદ્યમી અને શ્રમશીલ છે. સિંચાઈની સગવડ મળતાં અનાજ ઉત્પાદનમાં ગુજરાત સારો ફાળો આપી શકશે. ગુજરાતનો ઉદ્યોગપતિ વીજળી શક્તિની આનુસંતાપૂર્વક ચાલુ જુએ છે. એ વાત સાચી છે કે, આર્થિક રીતે ધોવાણ તેવા દરે મળતી વીજળી અને ઉદ્યોગીકરણ એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે. આપણે આશા રાખીએ કે, ગુજરાતની નદીઓને નાણીને સિંચાઈ તથા વીજળી નવા રાજ્યની પ્રગતિ અને આશાદીમાં ફાળો આપશે.

(મુજ અંગ્રેજ વેબ પાસી અનુવાદ)

ગુરૂ અને આમોદ્યોગ

શ્રી વિમલ શાહ

(મુખ્ય સંગ્રહ, સવનશ્રેત્ર ચોળના, ગુજરાત રાજ્ય)

ગુજરાતની કુલ વસ્તીના ૨૭.૨૩ ટકા લોકો શહેરોમાં વસે છે અને કુલ વસ્તીના ૪૨.૧ ટકા લોકો ખેતી સિવાયના ધંધાઓમાંથી પોતાનો રોટલો મેળવે છે. આ આંકડાઓ ગુજરાતના ગ્રામપ્રદેશોની સ્થિતિ વિશે કોઈ પણ જાતનો ખોટો ખ્યાલ ઊભો ન કરે તે માટે આપણે જ્યાં વધારે ઊંચા ઊતરવું પડશે.

ગુજરાતના ગ્રામપ્રદેશોમાં ધંધાવિપક્ક સ્થિતિ નીચે મુજબ છે.

ધંધો રોકાવેલા માણસોની ટકા સંખ્યા

(૧) ખેતી	૩૯,૩૦,૦૦૦	૭૭
(૨) ઉદ્યોગ	૪,૬૦,૦૦૦	૯
(૩) વેપાર	૧,૪૯,૦૦૦	૩
(૪) વાહનવ્યવહાર	૩૪,૦૦૦	૦.૫
(૫) નોકરી વગેરે	૫,૪૪,૦૦૦	૧૦.૫

કુલ ૫૧,૧૭,૦૦૦ ૧૦૦.૦

ઉપરના આંકડાઓ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, ખેતી સિવાયના ધંધાઓ ઉપર આધારિત લોકોનું પ્રમાણ ગ્રામપ્રદેશોમાં તો માત્ર ૨૩ ટકા જેટલું જ છે અને તેમાંજ ઉદ્યોગ પર આધાર રાખનાર લોકોનું પ્રમાણ તો માત્ર ૯ ટકા જેટલું જ છે.

ખેતી પર આધારિત ૭૭ ટકા લોકોની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ. કુલ જમીનનો માત્ર ૪.૫ ટકા વિસ્તાર સિવાઈ તમે હોવાથી ૧૯૫૧માં કરવામાં આવેલી તપાસ મુજબ પશ્ચિમ ભારતમાં ખેતમજૂરોને વર્ષમાં ૧૪૮ દિવસ ખેતીમાં કામ મળ્યું. ૨૩ દિવસ બીજાં કામકામમાં કામ મળ્યું, ૫૦ દિવસ તે પોતાના અન્ય કામમાં રોકાવેલા રહેલા, જ્યારે ૧૪૪ દિવસ તેમને કોઈ પણ જાતના કામપેશા વિના ફરજિયાત બેઠક બેસી રહેવું પડ્યું. ગુજરાતમાં સિવાઈની જમીન ૧૯૫૬-૫૭ના વર્ષમાં ૬.૨ ટકા જેટલી જમીન છે. એટલે સિવાઈની જમીનમાં ખાસ કરી ફેરફાર ન થયો હોવાથી આ પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર પડ્યો હોવાને કોઈ કારણ નથી. ખેતમજૂરની રોજગારી અંગેની પરિસ્થિતિ ખેતીમાં રોકાવેલા અન્ય વર્ગોની રોજગારી અંગેની સ્થિતિનો પણ ખ્યાલ આપે છે. ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં સવનશ્રેત્ર ચોળના માથાએ કરવામાં આવેલી ગ્રામતપાસોમાં જણાવે છે કે સિવાઈ સિવાયના વિસ્તારો-

માં ખેતમજૂરોમાં ત્રણથી ચાર મહિના જેટલો સમય ફરજિયાત બેઠકોની હોય છે.

આ હકીકતો આપવાનો હેતુ એટલો જ છે કે ગુજરાતના ગ્રામ-વિસ્તારો હજુ આજે બહુ મોટે ભાગે ખેતી પર જ આધાર રાખે છે તેમ જ ખેતીમાં પૂરતું કામ મળતું ન હોવાને કારણે વર્ષનો થોડો ભાગ તેમને બેઠક રહેવું પડે છે એ પરિસ્થિતિ આપણે વીસરી ન જઈએ. દેશના અન્ય ભાગોને ગુરૂ અને આમોદ્યોગોની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ જરૂર ગુજરાતના ગ્રામવિસ્તારોને પણ છે.

ગુજરાતમાં વધતું જતું શહેરીકરણ પણ આ જ વસ્તુ સૂચવે છે. ગામડાંઓમાં પૂરતો ધંધોજોગવાર ન મળવાને કારણે તથા આમોદ્યોગ તેમ જ અન્ય પ્રગતિ મોટે ભાગે શહેરોમાં થવાને કારણે ગામડાંમાંથી શહેરો તરફ વસતો પ્રવાહ ગુજરાતમાં વિશેષ બઝી બન્યો છે.

(૧) ગુજરાતના ગ્રામોદ્યોગો

૧૯૫૧ની વસ્તીગણતરી મુજબ ગુજરાતના ગ્રામવિસ્તારોમાં શાકભાજી જુદા જુદા ઉદ્યોગો તથા તેમાં રોકાવેલ વસ્તી નીચે મુજબ હતી:

ઉદ્યોગ	સંખ્યા
૧. ડોરઈંગ, જાંબલકામ, માછલાં પકડવાં, શિકાર વગેરે	૮૯,૭૮૭
૨. ખાણો અંગેના ઉદ્યોગો જેવા કે પથ્થર ફોડવા, ડોલસા કાઢવા, મીઠું તૈયાર કરવું વગેરે	૧૧,૯૨૫
૩. ખેતી પેદાશનું રૂપાંતર કરતા ઉદ્યોગો, જેવા કે, ળાંગર છાંચી, દાળો બનાવવી, બીટી વાગવી, તેલ કાઢવું, કાચા ઉત્પન્ન કરવું વગેરે	૧,૦૯,૩૯૩
૪. એનર્જીપરિવહન તેમ જ યાસાપત્તિક ઉદ્યોગો	૧૧,૨૮૫
૫. લોકોની સ્થાનિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડના ઇતર ઉદ્યોગો જેવા કે, કુંભારી, સુચારી, છુલારી, કપિપાકામ, ઇંટો પાડવી, સિમેન્ટની ચીથે તૈયાર કરવી વગેરે	૬૫,૧૬૩

કુલ ૨,૮૭,૫૬૩

આ રીતે ગુજરાતના ગ્રામવિસ્તારમાં જુદા જુદા ઉદ્યોગોમાં કુલ બે લાખ નેવું હજાર માણસો રોકાયેલા હતા. આ સંખ્યા કુટુંબના મુખ્ય કમાનારની છે. બીજા લગભગ એક લાખ સિતેર હજાર માણસોએ જુદા જુદા ઉદ્યોગોમાં કમાઉં ઓછાને તરીકે કામ કર્યું હતું. એટલે એકંદરે ઉદ્યોગોમાં ચાર લાખ સાઠ હજાર માણસો રોકાયેલા હતા.

ઉપરની ધારી પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, ગુજરાતનાં ગામડાંમાં ચાલતા મુખ્ય ઉદ્યોગોમાં સોથી મહત્ત્વનું સ્થાન ખેતીપેદાશનું રૂપાંતર કરતા ઉદ્યોગોનું છે. ત્યાર પછી ઘોરઉંચિર, તેમ જ સ્થાનિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા ઉદ્યોગોનું સ્થાન આવે છે. અન્ય ઉદ્યોગોનું સ્થાન ઘણું જ નજીવું (નવ ટકા) છે. આ જ હકીકતને ચાલુ પરિભાષામાં જોઈએ તો ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં ચાલતા મુખ્ય ઉદ્યોગો નીચે મુજબ છે.

ઉદ્યોગ	સંખ્યા (હજારમાં)
પશુપાલન	૭૨
વસાઉ-ખાદન (નિર્નિગ તેમ જ વણાટ)	૩૭
તંબાકુ ઉદ્યોગ	૨૩
સિંચાઈ	૧૮
ચર્મોદ્યોગ	૨૨
માટીકામ	૨૫
સુધારી	૨૯
ઘાણી ઉદ્યોગ	૪
જંગલકામ	૬
માછલાં પકાવ	૬
મીઠું પકવવું	૫
પથાર કાઢવો	૩.૫
કુલ	૨૫૧.૦

આ ધારી પરથી જોઈએ તો ગુજરાતના ગ્રામોદ્યોગમાં સૌથી મહત્ત્વનું સ્થાન પશુપાલનનો ઉદ્યોગ ધરાવે છે. ત્યાર પછી નિર્નિગ અને વણાટ, સુધારી, ચર્મોદ્યોગ, માટીકામ, તંબાકુની બનાવટ અને સિંચાઈ કામ આવે છે. આ બધા ઉદ્યોગોમાં નવો ગણી શકાય એવો ઉદ્યોગ તંબાકુની બનાવટ અંગેનો છે. બીજા બધા ઉદ્યોગો ગામડાંની અર્થરચનામાં પહેલેથી જ ચાલુ આવે છે.

આ ઘઈ ઉદ્યોગને કમ્પ્લેટનું મુખ્ય સાધન માનનાર વર્ગની વાત, જે આપણે શરૂઆતમાં જોવું તેમ ગ્રામડાંની કુલ વસ્તીનો માત્ર નવ ટકા જેટલો છે. આ સિવાય પૂરક ઉદ્યોગ તરીકે ચાલતા ઉદ્યોગોમાં મુખ્યત્વે પશુપાલન, વાંસમાંથી ચટાઈ તેમ જ ટોપલા બનાવવા, દોરડાં બનાવવા, ખાખરાનાં પાનમાંથી બાજપતરાળાં બનાવવાં વગેરેને ગણવી શકાય. આ ઉદ્યોગો વિશે ભરોસાપાત્ર કહી શકાય એવી

માહિતી ઉપલબ્ધ ન હોવાથી એ અંગે ચોક્કસ વિધાનો કરવા મુશ્કેલ છે, પણ એટલું જરૂર કહી શકાય કે પશુપાલનને બાદ કરતાં બાકીના ઉદ્યોગોનો ગામડાંની એકંદર આવકમાંનો ફાળો નહિવત્ છે.

પશુપાલનનું પૂરક ધંધા તરીકે પણ ઘણું મહત્ત્વ છે. ખેડ જિલ્લાના વલાસરૂ ગામમાં ગામની કુલ આવકના ૪૫ ટકા જેટલી આવક પશુપાલનની હતી એવું જણવા મળ્યું હતું. જૂનાગઢ જિલ્લાના વડવા ગામમાં ૧૯૫૬-૫૭માં કરેલી તપાસમાં તે ગામની કુલ આવકના ૧૯.૯૯ ટકા પશુપાલનની જમણી હતી. અમરેલી જિલ્લાના જાગિયા ગામમાં એ જ વર્ષમાં પશુપાલનની આવક ગામની કુલ આવકના ૧૫ ટકા હતી. સુરત જિલ્લાના ભોરખડી ગામમાં ૧૯૫૪-૫૫માં પશુપાલનની આવક ૪.૩ ટકા જેટલી હતી. છેલ્લું ગામ આદિવાસી વિસ્તારમાં આવેલું છે અને આદિવાસી વિસ્તારોની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપી શકે તેવું છે. બાકીનાં ત્રણ જિલ્લામાં વસ્તીવાળાં ગામો છે. એમાંથી ખેડ જિલ્લાના વલાસરૂ ગામનો દાખલો ખેડ જિલ્લાની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને આધારી મળીએ, તો બાકીનાં બે ગામો ગુજરાતના બિન આદિવાસી વિસ્તારોની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપનાં જરૂરે ગણી શકાય. એટલે કે સ્વતંત્ર ધંધા તરીકે તેમ જ પૂરક ધંધા તરીકે પશુપાલનનું મહત્ત્વ ગુજરાતનાં ગામડાંઓની અર્થરચનામાં આજે ખેતી પછી બીજી નંબરે છે.

એ જ રીતે પોતાની જરૂરિયાત માટે કરી લેવામાં આવતી કેટલાંક કામો જેવાં કે દળવું, ખીંચવું, છાંવવું, કાંતવું, દોરડાં બનાવવાં વગેરે કામો પણ વસતીઓજ પ્રમાણમાં બધાં ગામોમાં શાય છે, પણ તેમનું આર્થિક મૂલ્યની દૃષ્ટિએ ઘણું ઓછું મહત્ત્વ છે અને દિનપ્રતિદિન તે ઘટતું જાય છે.

એટલે એમ કહી શકાય કે ગુજરાતના ગ્રામવિસ્તારોમાં સ્વતંત્ર ધંધા તરીકે કે પૂરક ધંધા તરીકે ઉદ્યોગોનું સ્થાન ઘણું જ નજીવું છે.

જે લોકોએ સ્વતંત્ર ધંધા તરીકે ઉદ્યોગને અપનાવ્યો છે તે બધા લોકોને પણ તે ઉદ્યોગમાં ભરે માસ કામ મળી રહે છે એવી સ્થિતિ એક પણ ઉદ્યોગમાં નથી. આ બધા કામોને તે ઉદ્યોગમાંનું કામ મંદ હોય ત્યારે ખેતમજૂરીનો કે અન્ય મજૂરીનો આશરો લેવો પડતો હોય છે. મિનિમેલ વિષયક કામદારો માટે ખેતમજૂરી એક મહત્ત્વનો પેટા ધંધો જણાયો હતો. (Agriculture labour was an important subsidiary occupation for non-agricultural workers.)

આ વિધાન ૧૯૯૫માં કરવામાં આવેલી ખેતમજૂર તપાસની મુંબઈ રાજ્યના પરિણામો પરથી કરવામાં આવ્યું છે. (જુઓ 'Rural Manpower and Occupational Structure' Ministry of Labour, Government of India પૃ. ૭૮) આવા મુંબઈ રાજ્યને માટે કરવામાં આવેલું આ વિધાન ગુજરાતને આજે પણ ભરાયત્ લાગુ પડે છે.

ઉદ્યોગોમાંથી મળતી આવક વિષે હવે થોડી વિગતો જોઈએ જુદા જુદા કારીગરોને મળતી રોજની સરેરાશ આવક નીચે મુજબ છે.

ઉદ્યોગ	રોજના દર રૂ.
૧. વણકર	૧.૫૦
૨. ચમાર	૧.૫૦
૩. ઘાંચી	૨.૦૦
૪. સુંવાર	૨.૮૭
૫. બીડી વાળનાર	૧.૫૦
૬. કુંભાર	૧.૫૦
૭. દરજી	૨.૦૦
૮. કંડિયો	૩.૦૦

આ દર બધે જ એકસરખા નથી હોતા, પરંતુ સાધારણ રીતે તેની આજુબાજુના દર ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં આ કારીગરોને મળતા હોય છે. વળી આ આખા વર્ષની સરસરી નથી, પરંતુ જે દિવસે કામ કરે તે દિવસ પૂરતા જ છે. એટલે ઉદ્યોગમાંથી મળતી વાર્ષિક કમાણીનો વિચાર કરીએ તો કારીગરોને ઉપરના ઉદ્યોગમાંથી આશરે રૂ. ૩૫૦ થી માંડીને રૂ. ૬૦૦ જેટલી કમાણી થતી હોય છે. જે ઉદ્યોગોમાં આખું કડુંબ કામ કરતું હોય છે દા. ત. વણકાર, કુંભારી, ઘાણી વગેરે, તેવા ઉદ્યોગોમાં ઉપરની કમાણી આખા કુટુંબની કમાણી છે.

જાળિયા, વાડવા અને બોરખડીની ગ્રામતપાસોમાં ગામની કુલ આવકમાં ઉદ્યોગોની આવક અનુક્રમે ૫.૭ ટકા, ૩.૦ ટકા અને ૨.૪ ટકા જણાઈ હતી; જ્યારે ઉદ્યોગોની સરસરી દૈનિક આવક અનુક્રમે ૨.૨ રૂ. ૨.૩ રૂ. અને ૦.૭ રૂ. જણાઈ હતી. અહીં આદિવાસી વિસ્તારો માટે ફરી એક વખત ખુલાસો કરવો જરૂરી છે, કારણ કે બોરખડી જે આદિવાસી ગામ છે તેની આવક ઘણી ઓછી છે. ગુજરાતના આદિવાસી વિસ્તારોમાં કારીગરોની સહતર અભાવ હોય છે. બધા લોકો ખેતી પર જ આધાર રાખતા હોય છે, અને પોતાની ઉદ્યોગ અંગેની જરૂરિયાતો ઘરેરમાં જઈને પૂરી કરી લે છે. થોડાક લોકો પોતાના ખર્ચ ભેગું કામ પોતે કરી લેતા હોય છે. પરંતુ ઉર્જાગીરાત ગામોમાં મળી આવતા કારીગરો આ ગામોમાં કંઈપણ હોતા નથી. છેલ્લા દાયકામાં તેમને જુદા જુદા ઉદ્યોગો શીખવવા માટેના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે, પરંતુ હજી ઉપર જણાવી પરિસ્થિતિમાં ખાસ કંઈ ફેર પડીએ નથી. ગુજરાતની ૧૯૫૧ની વસ્તીગણતરી મુજબની કુલ ૧ કોટ ૬૨ લાખની વસ્તીમાંથી ૨૦.૬ લાખ જેટલી વસ્તી (૧૩ ટકા) આવા આદિવાસી લોકોની છે.

(૩) ગ્રામોદ્યોગનો વિકાસ

ગ્રામ અર્થશ્રવણની દૃષ્ટિએ ગ્રામોદ્યોગોની જરૂરિયાત સર્વ સામાન્ય રીતે સ્વીકારાઈ હોવાથી તેના વિકાસ માટેના સમયા પ્રયત્નો સરકારી તેમ જ બિનસરકારી ધોરણે થઈ રહ્યા છે. ચળવળ સહકારી

ખાતું તેના ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ અને ગ્રામોદ્યોગ વિભાગ મારફતે જુદી જુદી યોજનાઓ દ્વારા આ કામ કરી રહ્યું છે. તે જ રીતે ચળવળ ખાદી ગ્રામોદ્યોગ મંડળ પણ તેને સોંપવામાં આવેલા ગ્રામોદ્યોગો અને ખાદીના વિકાસ માટે કામ કરી રહ્યું છે. આ બંને સરકારી સંસ્થાઓ મારફતે તતા પ્રયાસો ઉપરાંત અનેક બિનસરકારી સંસ્થાઓ પણ આ ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહી છે. આમાં સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ, કાકિયાવાડ ખાદી મંડળ, રાજકોટ રાષ્ટ્રીયશાળા, મણગુજરાત ખાદી મંડળ, ભીલ સેવામંડળ (દાહોદ), રામીપરજ સેવા સભા (વેડાણ), ગુજરાત ચળવળી સર્વોદય યોજના નીચે કામ કરતા જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં આવેલા સર્વોદય આશામો, ખાદી ગ્રામોદ્યોગ કમિશનની સઘનક્ષેત્ર યોજના નીચે કામ કરતી સઘનક્ષેત્ર સમિતિઓ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તથા તેની સંસ્થાઓ તેમ જ જુદા જુદા જિલ્લામાં કામ કરતી જિલ્લા ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળો ખાસ ઉલ્લેખ માગી લે છે.

ગ્રામોદ્યોગોના વિકાસ માટે મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારની કામગીરી થઈ રહી છે. (૧) કારીગરોના સહકારી સંગઠનો (૨) ઉદ્યોગ માટે જરૂરી નાણાકીય મદદ (૩) ઉદ્યોગમાં નવા સાધનો દાખલ કરવાં (૪) ઉદ્યોગની તાલીમ માટે સજવર કરવી.

છેલ્લા દાયકામાં કરવામાં આવેલા પ્રયત્નોને પરિણામે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેની ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ નોંધાઈ છે. આ માહિતી તા. ૩૦-૬-૫૯ના દિવસ સુધીની છે.

ઉદ્યોગનું નામ	મંડળીની સંખ્યા	સભાસદ સંખ્યા
૧. લાથ વણકાર	૨૬૯	૩૫,૩૩૬
૨. પાવરચુમ	૧	૫૫
૩. રંગારીછપાઈ	૯	૨૯૧
૪. તેલઘાણી	૧૨૭	૨,૮૪૯
૫. ચર્મોદ્યોગ	૨૫૯	૫,૪૬૩
૬. મધમાખ ઉછેર	૧	૧૧
૭. લાથછડ	૧૭	૯૩૫
૮. વાસ અને નેતરકામ	૪૦	૧,૧૫૧
૯. ચોશીકામ	૨૮	૮૫૧
૧૦. મુશાલી-લુણી	૪૧	૧,૩૬૨
૧૧. વાસણ બનાવનાર	૨૧	૯૨૫
૧૨. કુંભારી અને ઈંટકામ	૪૫	૧,૧૬૮
૧૩. દોરણ	૪	૨૪૧
૧૪. નીસ અને તાડચોગ	૧૪	૩૯૭
૧૫. જંગલ કામદાર	૧૩૨	૩૨,૮૮૪
૧૬. બાંધકામ મજૂર મંડળીઓ	૨૦૩	૧૦,૦૮૪
૧૭. અન્ય (બહેનોની ગૃહ-ઉદ્યોગ મંડળીઓ)	૧૭૦	૮,૯૭૮
કુલ	૧,૩૮૧	૧૦,૨૮,૮૬

ઉપરની ચાદી પરથી આવેલું જે બંધોને છોડે કે વણકરો, ધાંધીઓ, ચમારો, જંતવ કામદારો અને બાંધકામ કામદારોની સહાયી મંડળીઓ રચવાના કામમાં સારી પ્રગતિ થઈ છે. તેમણે વણકરોની સહાયી મંડળીઓ ઊભી કરવાનું કામ તો લગભગ સંપૂર્ણપણે પાર પાડવામાં આવ્યું છે એમ કહી શકાય. ગુજરાતમાં આજે લગભગ ૪૩,૦૦૦ ઘણસાઓ હોવાની ધારણા છે. એમાં ઘણેરોમાં તથા ગામડાંઓમાં ચાવની ધાણસાઓનો સમાવેશ થાય છે. આમાંથી ૩૫ લગ્નર ઉપરાંત વણકરોને સંભાસદ બનાવી શકાય છે એ સંભવ આપનારી હકીકત છે. ધાણસાગ ઉદ્યોગનું ચલને સ્વીકારેલું મહત્ત્વ આ પ્રગતિનું મોટું કારણ છે. ચલને કમ્પાની માંડી નિલ્લા કક્ષા સુધીના ધાણસાગ મહેતા વિશેષ નંત્રની જોડવાઈ ચલને કરવાથી આટલો ઝડપી વિકાસ સાધી શકાય છે. નાણાંની પૂરની જોગવાઈ, મંડળીઓને કાચો માલ પૂરો પાડવાની તેમ જ તેનાર માલ વેચી આપવા માટે કરેલી સગવડો વગેરે પણ આ પ્રગતિ માટે જવાબદાર છે.

૧૯૫૬માં કરવામાં આવેલી ગણતરી મુજબ ગુજરાતમાં ૬૮૮ ઘણીઓ ચાવની હતી, તેમાંથી ૨,૮૪૮ નેચીઓને સહાયી મંડળીઓના સંભાસદ બનાવવામાં આવ્યા છે. એટલે કે લગભગ ૫૦ ટકા ઘણીઓ પણ સહાયી સંગઠન નીચે આવી ગઈ છે. સોશાલિસ્ટ તો હંકે તાલુકાદીક એક સાહાયી મંડળી સ્થાપી છે અને એ મંડળીમાં નાનુકાના બધા ધાંધીઓને સંભાસદો બનાવવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. હવે નાનુકાની મંડળીઓના નિલ્લા સંધો બનાવવાના પ્રયત્નો ચાલે છે. આ જ રીતે ગુજરાતમાં આ પ્રગતિ વિશેષ કરીને મોસાણા નિલ્લામાં વધારે ખોલી છે અને નિલ્લાનો તેવાણી સંધ સ્થપાઈ ચુક્યો છે.

ચમારોની મંડળીઓ મોટી સંખ્યામાં જોવાઈ છે અને સંભાસદો પણ સારી સંખ્યામાં નોંધવામાં આવ્યા છે, પરંતુ જમીન મેલવવાની મુશ્કેલીને કારણે તેમ જ કાચા ચામડાં નિર્માણ રીતે મેલવવાની મુશ્કેલીને કારણે આ મંડળીઓ સક્રિય બની નથી.

સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો સુશારો, દરજીઓ, કુંભારો તથા નંખાકું ઉદ્યોગમાં રોડાવેલા માણસોનાં સહાયી સંગઠનો સ્થાપવાનું કામ હજુ ઘટ્ટાનાં તથાકામાં જ છે. આ ઉદ્યોગો માટે વિશેષ પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે.

જંગલ કામદારો તથા બાંધકામ કામદારોની સહાયી મંડળીઓનાં સંગઠનો મોટા પ્રમાણમાં ઊભાં થયાં છે અને સુંદર કાર્યશીલી બતાવી રહ્યાં છે.

હંકે ઉદ્યોગની પ્રાથમિક મંડળીઓ, તેના નિલ્લાવાર સંધો અને બધા ઉદ્યોગોના નિલ્લા સંધોના મુનિશન જેવો નિલ્લાવાસર પરચો નિલ્લા ઔદ્યોગિક સંધ, આવા નિલ્લા ઔદ્યોગિક સંધોના મુનિશન તરીકે ચલને ઔદ્યોગિક સંધ—ચલનેના ઔદ્યોગિક સંગઠનનું આ જાનનું નીચેથી ઉપર સુધીનું સુચવિત સહાયી લોકનંત્ર ગ્રામોદ્યોગના

સુચવિત વિકાસ માટે એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા થઈ રહ્યો છે. ગુજરાતના ૧૭ નિલ્લાઓમાંથી ૧૫ નિલ્લાઓમાં તો નિલ્લા સહાયી ઔદ્યોગિક સંધો સ્થપાઈ ચુક્યા છે અને કામ કરી રહ્યા છે. પરંતુ ઉપર બતાવ્યું તે રીતે બધી કરીએ એકબીજા સાથે મેળવી લેવાની બાકી છે. જ્યાં સુધી આ કરીએ નીચેથી ઉપર સુધીની મેળવી લેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સંગઠનની તાકાત ઊભી થઈ શકે નહિ. નિલ્લા ઔદ્યોગિક સંધો પાસે નિલ્લાના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં તેમના સ્થાન અંગે સ્પષ્ટ દર્શન હોવું જોઈએ. આવું સ્પષ્ટ દર્શન બધા સંધો પાસે છે જ એમ કહી શકાય તેમ નથી. નિલ્લા સંધોએ અસરકારક કાર્યશીલી બજાવવા માટે નિલ્લાના સહાયી સંગઠનને ઉપર સુવ્યા પોસ્ટે જાગૃતિય કરવાની જવાબદારી ઉપાડી જોઈએ.

નાણાકીય મદદ સામાન્ય રીતે સહાયી સંગઠનો મારફતે અપાવી હોઈ જેમ જેમ આ સંગઠનો ઊભાં થતાં જાય છે તેમ તેમ તે અપાય છે. ચલનેના સહાયી ખાતા મારફતે તથા ખાદી ગ્રામોદ્યોગ મંડળ મારફતે જુદા જુદા ગ્રામ ઉદ્યોગોને વિવિધ રીતે નાણાકીય મદદ થઈ રહી છે. સહાયી મંડળીનું ચોરસરેખા ઊભું કરવા, ઉદ્યોગ માટે જરૂરી વર્કિંગ કેપિટલ માટે ઉદ્યોગનાં સાધનો ખરીદવા, ઉદ્યોગ માટે જરૂરી થકનો બાંધવા, ઉદ્યોગની વજુ તાલીમ લેવા વગેરે કારણોસર નાણાકીય મદદ અપાય છે. માલના વેચાણ માટે વેચાણકેન્દ્રો ચલાવવા માટે તેમ જ સહાયી મંડળીઓના વાર્ષિક ખર્ચ માટે પણ આર્થિક સહાય અપાય છે. આ પ્રકારની બધી મદદો કેટલી અપાઈ તેની માહિતી મેળવી શકાઈ નથી, પરંતુ આ મદદો સાચા પ્રમાણમાં અપાઈ છે એટલું જણાવ કહી શકાય.

તાલીમ માટે બંને સંસ્થાઓ તરફથી (ચલનેનું સહાયી ખાતું તથા ચલને ખાદી ગ્રામોદ્યોગ મંડળ) પ્રત્યેક ઘણાં અને જુદાં જુદાં ઉદ્યોગોની તાલીમ આપવા માટે સ્થાપી તેમ જ ફરના વર્ગો ચલાવવામાં આવે છે. આ વર્ગોનો કેવો ઉપયોગ થાય છે એ વિશે થોડાક માહિતી મેળવી શકાઈ નથી, પરંતુ સામાન્ય છાપ એવી પડી છે કે આ વર્ગોનો મોટે ભાગે શિખવૃત્તિ મેળવવા માટે અને તાલીમ પછી નોકરી મેળવવા માટે ઉપયોગ થાય છે. તાલીમ લઈને જે તે ઉદ્યોગમાં ફિટ થનારાઓનું પ્રમાણ ઓછું છે એવું જણવા મળ્યું છે. આ પરિસ્થિતિ કુખ્યદ ગણાય તાલીમ લેનારાઓની પસંદગીના ધોરણમાં થોડા ફેરફાર કરીને તથા તાલીમની પદ્ધતિમાં પણ જરૂરી ફેરફારો કરીને આ સ્થિતિ બદલવી જોઈએ.

નવાં સાધનો આપવાની બાબતમાં સ્થિતિ તદ્દન અસંતોષકારક કહી શકાય તેવી છે. વણકર, ઘણી તેમ જ ચર્ચેદ્યોગમાં નવાં સાધનો આપવાનો કાર્યક્રમ હાથમાં લેવાનો છે જે તે ઉદ્યોગોની ઉત્પાદક શક્તિનાં દીક દીક વધારો કરી શકે તેમ છે પણ આ કાર્યક્રમને બધુ જ ઓછી સફળતા મળી છે. આ નિષ્ફળતાનાં કારણોમાં નવાં સાધનો માટે કાર્પકર્તાઓનાં ઉત્સાહની ખામી મુખ્ય કારણ જણાયું છે. નવાં સાધનો તરીકે પૂજા પાઠવામાં આવતાં સાધનો પૂરી ચોક્કસાઈ

કર્તા વિના આપવામાં આવતાં હોવાથી ખામીવાળાં હોય છે તે પણ એક કારણ છે. પરંતુ આ બાબત તરફ એકંદરે ઓછું ધ્યાન આપ્યું છે એ હકીકત સ્વીકારવી જોઈશે. સાધનોમાં સુધાર કરવાની બાબતમાં તથા થયેલા સુધારા ઉદ્યોગમાં દાખલ કરવાની બાબતમાં ઘણું વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. સંગઠન હોવા છતાં તથા નાણાકીય મદદ પૂરતી મળતી હોવા છતાં ઉદ્યોગમાં તેજ ન આવવાનું મુખ્ય કારણ તેની ઓછી ઉત્પાદક શક્તિ છે. આ શક્તિ વધારવાના શક્ય બધા પ્રયાસો થવાની જરૂર છે.

ગુજરાત રાજ્ય ખાદી ગ્રામોદ્યોગ મંડળ (અગાઉનું સૌરાષ્ટ્ર ખાદી ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડ તથા મુંબઈ રાજ્ય ખાદી ગ્રામોદ્યોગ મંડળનો ગુજરાત વિભાગ)ની વિશેષ કામગીરી જોઈએ. ખાદી ગ્રામોદ્યોગ મંડળને નીચેના ઉદ્યોગોના વિકાસની જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે.

૧. ખાદી-સુતશર્ટ, રેશમ તેમ જ ઊન
૨. ઘાણી
૩. હાથછડા
૪. ગોળ અને ખાંડસરી
૫. માટીકામ
૬. અખાદ્ય તેલમાંથી સાબુ બનાવવો
૭. હાથકાગળ
૮. ગ્રામ દીવાસળી
૯. મધમાખ-ઉછેર
૧૦. ચર્ચોદ્યોગ
૧૧. નીચ અને તાડગોળ
૧૨. ફળ-ફેરિમણ
૧૩. મીઠું પકવવું
૧૪. રેષા ઉદ્યોગ
૧૫. સાદણી ઉદ્યોગ
૧૬. પાટીવેન
૧૭. સરંચ ઉત્પાદન

આમાંથી નેપાથપત્ર પ્રગતિ પાટેલા એ ઉદ્યોગોમાં થઈ છે. બાકીના ઉદ્યોગોના ઉત્પાદન કેન્દ્રો ફેરેટર સરૂ કરવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ એમનું કામકાજ પ્રાથમિક તત્કાલનું મણી શકાય.

ખાદી ગ્રામોદ્યોગ મંડળમાં નેપાથપત્રે ઘણીઓમાં રોજ મેજવનારાઓની સંખ્યામાં નીચે મુજબ પ્રગતિ થઈ હતી.

૧૯૫૫-૫૬ ૧૯૫૮-૫૯

૧. મંત્રક રાજ્ય ખાદી ગ્રામોદ્યોગમંડળ (ગુજરાત વિભાગ)	૨૦	૩૮૭
(૨) સૌરાષ્ટ્ર ખાદી ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડ	૩૧૫	૧૧૭૨
	કુલ ૩૩૫	૧૫૬૯

૧૯૫૯-૬૦ના વર્ષમાં આ પ્રમાણે રોજ મેજવનારાઓની એકંદર સંખ્યા ૧૭૨૪ની હતી.

સુધારેલી ઘાણીઓ ૧૯૫૫ થી ૧૯૫૮ સુધીનાં વર્ષોમાં નીચેની સંખ્યામાં દાખલ કરવામાં આવી હતી.

સુધારેલી ઘાણીઓની સંખ્યા

૧. મું. રા. ખા. ગ્રા. મંડળ (ગુજરાત વિભાગ)	૪૫
૨. સૌરાષ્ટ્ર ખાદી ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડ	૧૮૮

કુલ ૨૩૩

માર્ચ ૧૯૬૦ સુધીમાં દાખલ કરવામાં આવેલી કુલ સુધારેલી ઘાણીઓની આખા રાજ્ય માટેની સંખ્યા ૩૯૮ની થઈ હતી.

ખાદી ઉત્પાદનમાં થયેલ પ્રગતિની માહિતી નીચે મુજબ છે:

ખાદી ઉત્પાદન થો. વારમાં (૧૯૫૮-૫૯)

૧. મું. રા. ખા. ગ્રા. મંડળ (ગુજરાત વિભાગ)	૩,૭૧,૨૦૭
૨. સૌ. ખા. ગ્રા. બોર્ડ	૧૮,૧૦,૦૨૨

કુલ ૨૧,૮૧,૨૨૯

બંને ખાદી બોર્ડોની સ્થાપના અગાઉ ખાદીનું ઉત્પાદન પણ ત્રણ લાખ થો. વાર (૧૯૫૦-૫૧માં) હતું. આના પરથી થયેલ પ્રગતિનો ખ્યાલ આવી શકશે.

ખાદી ઉદ્યોગમાં રોજ મેજવના બોર્ડોની સંખ્યા નીચે મુજબ છે. (૧૯૫૮-૫૯):

	કાંતનાર	વસ્ત્રકર	અન્ય	કુલ
૧. મું. રા. ખા. ગ્રા. મંડળ	૫૧૭૧	૨૮૪	૨૩૭	૫૬૯૨
	બોર્ડ (ગુ. વિભાગ)			
૨. સૌ. ખા. ગ્રા. બોર્ડ	૧૪૭૫૫	૩૪૧૬	૩૪૨	૧૮૫૧૩
	કુલ ૧૯૯૨૬	૩૭૦૦	૫૭૯	૨૪૨૦૫

આમ લગભગ ૨૪ લાખ લોકોને ખાદીકામમાંથી રોજ મળતી થઈ છે, તેમાં અલગત સીધી મોટી સંખ્યા કાંતનારાઓની છે. પૂરક રોજ પૂરી પાડવાની દૃષ્ટિએ આ ચોટું કામ થયું ગણાય. નવરાશના સમયમાં બીજા કોઈ કામના અભાવે પૂરક ઉદ્યોગ તરીકે કાંતલુકામ ગુજરાતમાં પણ ભારે મોટી શક્યતાઓ ધરાવે છે એ અનુભવ ખાદી બોર્ડના કામકાજે પૂરી પાડ્યો છે. અંજાર વરખાએ આ શક્યતામાં ઘણો વધારો કરી આપ્યો છે. ૧૯૫૭થી ૧૯૫૮ સુધીનાં બે વર્ષમાં ગુજરાતમાં એકંદરે ૩૮૮૧ અંજાર વરખાઓ ઉત્પાદન વધારા માટે દાખલ

કરવામાં આવ્યા છે. આમાં ગુજરાત વિભાગ ૧૮૬૨ તથા સૌરાષ્ટ્રમાં ૨૦૧૯ વરખાઓ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં યાજ્ઞના વરખાઓ પર ૧૯૫૮-૫૯ની સાલમાં પ્રતિ વરખા રોજની સરેરાશ ૩૬૬ આંત્રી કાનવામાં આવી હતી જ્યારે ગુજરાતમાં એ સરેરાશ અર્ધી આંત્રીની આવી હતી. આમ ગુજરાતના વરખાઓ જોડતાં સૌરાષ્ટ્રના વરખાઓનો ઘણો વધારો ઉપયોગ થયો હતો. એકદરે જોઈ યાજ્ઞ છે કે સૌરાષ્ટ્ર બોર્ડ મુખર્ષી બોર્ડના ગુજરાત વિભાગ કરતાં દરેક સેત્રમાં વધારે કામગીરી કરી બતાવી છે. ગુજરાતમાં આ કામની વધારે જરૂર હોવા છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં તેનો વધારો વિકાસ થયો છે તેનું એક માત્ર સૌરાષ્ટ્રનું આ કામો માટેનું સંગ્રહન છે. ગુજરાતમાં આ કામની વધારે જરૂર હોવાના કારણો નીચેના આંકડાઓ જોવાથી જણાઈ જાય.

	ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર
૧. ગ્રામ વસ્તી (કુલ વસ્તીના ટકા)	૭૫.૦ ૬૬.૩
૨. ગ્રામ વસ્તીમાં ખેતી પર આધારિત વસ્તી (કુલ ગ્રામ વસ્તીના ટકા)	૮૦.૦ ૬૬

૩. ગ્રામ વસ્તીમાં ખેતમજૂરો પર આધારિત વસ્તી (કુલ ગ્રામ વસ્તીના ટકા)	૧૩.૯ ૨૦.૦
૪. સિંચાઈ (કુલ વાવેતરના ટકા)	૪.૩ ૫.૩
૫. ખેત મજૂરના બેકાર દિવસો	૧૦.૨ ૧૦૮
૬. ખાતેદાર દીક જમીન (એકરમાં)	૮.૭ ૨૮.૬

આ બધા આંકડા ૧૯૫૧માં કરવામાં આવેલી 'ખેત' મજૂર તપાસમાંથી લેવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાતમાં ગ્રામ વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે છે, ખેતી પર આધારિત લોકોની સંખ્યા ઓછી છે, સિંચાઈનું પ્રમાણ ઓછું છે. ખાતેદાર દીક જમીન ઓછી છે, સૌરાષ્ટ્ર કરતાં ખેતમજૂરોની સંખ્યા ઓછી હોવા છતાં ખેતમજૂરોને વચખત એટલા જ દિવસો બેકારી ભોગવવી પડે છે. તેથી જ ઉપર કહ્યું કે સૌરાષ્ટ્ર કરતાં ગુજરાતને ગ્રામીણોની જરૂર વધારે છે.

ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ

જીવનજરૂરિયાતની લગભગ મોટા ભાગની અર્સખ અને જ્ઞાન-બંધ ચીજવસ્તુઓ અહીં તો યંત્રો દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે. આનાથી માનવબળ આજસુ અને પ્રવૃત્તિરહિત બનતું જાય છે. વસ્ત્ર-ઉત્પાદન, ખાદ્ય ચીજોનું ઉત્પાદન તથા જીવનજરૂરિયાતની મહત્ત્વની ચીજોનું ઉત્પાદન માનવબળ દ્વારા વિરોદ્ધિત રીતે ગામે ગામ, ઘેરે ઘેર કરી શકાય. આનાથી નકામા વેડફાના સમયનો સફુપયોગ થાય છે, નવું ઉત્પાદન થાય છે અને તેના પ્રમાણમાં લોકોનો પૈસો ઘરમાંથી બહાર જતો અટકે છે અને આ રીતે ઉત્પન્ન થયેલી ચીજો સાંપ્રતિક રીતે અને યંત્રો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી ચીજો કરતાં કીમતી હોય છે. માણસ લીધીની રસોઈ જામે અને પોતાને ઘેર હાથે બનાવેલી સ્વચ્છ સ્નાયદિ અને મનપસંદ રસોઈ જામે તે ભેખાં ફરક છે, તેવો ફરક યંત્રોની ચીજો અને ગ્રામોદ્યોગની ચીજો વચ્ચે છે. વળી જોશ ધરની રસોઈ પ્રત્યે પ્રેમ, ભાવના રહે છે તે જ રીતે હાથે બનાવેલી ગ્રામોદ્યોગી ચીજો પ્રત્યે પ્રેમ, ભાવના વધારે રહે છે.

ગ્રામોદ્યોગ ભારત માટે નવી વસ્તુ નથી. તે હિંદુસ્તાનના લોકોની ચીજ છે. ભારતની ગ્રામોદ્યોગની કળાકારીશી અને એક વખતની જ્યોત્સ્નાલી જગમગપડે છે. કાળે કરીને અને ક્ષિદસ્તાનમાં અંગ્રેજી શાસન દરમિયાન ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિ નૂટતી ચાલી. ગ્રામોદ્યોગ દ્વારા આ દેશમાં મોટા પાયા ઉપર નવીન માધ્યમ ઉત્પાદન અને ક્ષયા માધ્યમ રૂપાંતર ગામડાંઓમાં કારીગરો દ્વારા થતું તે ભારતમાં અંગ્રેજી વેપારશાહી રાજનીતિના પરિણામે બંધ થયું અને કાચો માલ ખરદેશમાં રૂપાંતર થઈ પાકો થવા જવા લાગ્યો. પશ્ચિમમાં બનતાં યંત્રો આ દેશમાં આપ્યાં અને દેશ તેનું બજાર બન્યો. યંત્રોની બોલ-બોલ અને આકર્ષણ બતા દેશના લોકોમાં વધવા લાગ્યાં. બોલો કામ અને વધારે ઉત્પાદન એ યંત્રનો ગુણ આકર્ષણનું કારણ બન્યો. આનાથી મૂલીવાળા લોકો વધુ મૂલીવાળા થવા લાગ્યા અને યંત્રોના વ્યાપક ઉપયોગથી લાખો ગ્રામજનો અને કારીગરો ધંધા વગરના બેકાર થવા લાગ્યા.

દેશની આ વિકટ પરિસ્થિતિનું દર્શન પૂ. ગાંધીજીને થયું, તેમણે દેશવાસીઓનું ધ્યાન દોર્યું. ભારત જેવા વિપુલ માનવબળવાળા દેશમાં માનવબળ બેકાર રહે અને જીવનજરૂરિયાતની ચીજો યંત્રો દ્વારા ઉત્પન્ન થાય એ દેશની શરમ ગણાવી જોઈએ. માનવબળને કામે લગાડી જીવન-જરૂરિયાતની ચીજો ગ્રામોદ્યોગ દ્વારા ઉત્પન્ન કરી દેશને સ્વાવલંબન તરફ લઈ જઈ શકાય. અને તેટલા પ્રમાણમાં દેશ અને લોકો

શ્રી માધુભાઈ પટેલ
(અધ્યક્ષ, ખાદી કમિશન, ગુજરાત રાજ્ય)

સમૃદ્ધ બની શકે. પૂ. ગાંધીજીની દોરવણીથી સ્થાપાયેલી અખિલ ભારત ચરખા સંઘ અને અખિલ ભારત ગ્રામોદ્યોગ સંઘની સંસ્થાઓએ ખાદી ગ્રામોદ્યોગના ભેત્રમાં ચિત્તભૂ તાલોમ અને પ્રતીગો થકી કર્યાં અને ગોપાત્ર કામગીરી કરી.

૧૯૪૬માં ભારત સ્વતંત્ર બનતાં પૂ. ગાંધીજીને લાગ્યું કે હવે દેશમાં ખાદી ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિ અયોજનપૂર્વક વિકસતી જોઈએ. ભારતે ગુમાવેલા પોતાના ગ્રામોદ્યોગો પુનઃસ્થાપિત કરી દેશ સુખી અને સમૃદ્ધ બને તે દિશામાં કોશિષ થવી જોઈએ અને તે રાષ્ટ્રીય સરકારની ફરજ ગણાવી જોઈએ. ૧૯૪૬માં મુંબઈ રાજ્ય માટેની કોંગ્રેસ સરકારમાં શ્રી ખેર સાહેબ, શ્રી મોસરજીભાઈ અને શ્રી વેલુંકભાઈ જેવા ગાંધીવાદી અને સ્વતંત્રતાક દૃષ્ટિવાળા મંત્રીઓ હતા. તેથી તેમણે સરકારને મુંબઈ રાજ્યમાં ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિના વિકાસ માટે ગ્રામોદ્યોગ સમિતિ નીમવાની સૂચના કરી. આ સમિતિના મોટા ભાગના સ્થાનાત્મક દૃષ્ટિવાળા સભ્યોની પસંદગી પૂ. ગાંધીજીએ કરી આપી. આમ આ રીતે ભારતમાં સૌ પ્રથમ મુંબઈ રાજ્યમાં ખાદી ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિના વિકાસ માટે ગ્રામોદ્યોગ સમિતિની રચના થઈ.

મુંબઈ રાજ્ય ગ્રામોદ્યોગ સમિતિએ બજેટની મર્યાદામાં રહી મોટે ભાગે સ્વાવલંબન ઉપર ભાર મૂકી ખાદી ગ્રામોદ્યોગનો સ્વાવલંબી કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો અને છેક ૧૯૫૪માં મુંબઈ સરકારે કાપડાંથી આ ગ્રામોદ્યોગ સમિતિને વૈધાનિક મંડળનું સ્વરૂપ આપ્યું, ત્યાં સુધી સમિતિએ મુંબઈ રાજ્યમાં કામ કર્યું. આમ સરકાર દ્વારા ખાદી ગ્રામોદ્યોગની વિશાળ પ્રવૃત્તિનું નાનું ભીજરોપણ થયું જે આજે ફાંચીફાંચી મોટું વટવૃક્ષ બની રહ્યું છે.

મુંબઈ રાજ્ય માટેની ગ્રામોદ્યોગ સમિતિના કામચિત્રમાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સિવાયના ગુજરાતનો સમાવેશ થયો હતો. સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તાર માટે ૧૯૫૦માં સૌરાષ્ટ્ર સરકારે ગ્રામોદ્યોગ સમિતિની સ્થાપના કરી. સૌરાષ્ટ્ર સરકારે ૧૯૫૨માં કાપડાંથી વૈધાનિક મંડળ બનાવ્યું ત્યાં સુધી ગ્રામોદ્યોગ સમિતિએ સૌરાષ્ટ્રમાં કામ કર્યું. ગુજરાતમાં મુંબઈ ગ્રામોદ્યોગ મંડળ અને સૌરાષ્ટ્ર ખાદી ગ્રામોદ્યોગ મંડળ છેક ૧૯૬૦ સુધી કામ કરતાં રહ્યાં અને ખાદી ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિનો વિકાસ કરતાં રહ્યાં.

ભારતની કેન્દ્ર સરકારે દેશભરમાં મોટા પાયા ઉપર ખાદી ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવા ૧૯૫૩માં અખિલ ભારત ખાદી ગ્રામોદ્યોગ મંડળની સ્થાપના કરી. ભારત સરકારે ૧૯૫૬ની સાલમાં

ખાદી ગ્રામોદ્યોગ કમિશનની સ્થાપના કરી—અને પહેલાં સ્થપાયેલું બોર્ડ સલાહકાર બોર્ડ બન્યું. ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ કમિશન દ્વારા આયોજન, યોજનાઓ દ્વારા વિકેન્દ્રિત પદ્ધતિએ વિવિધ ગ્રામોદ્યોગી સીએનું ઉત્પાદન અને તેના દ્વારા બેકરી નિવાસ, ગ્રામોદ્યોગી સીએનની વ્યાપક, વપરાશ વધારવા માટેની વેચાણ યોજનાઓ વગેરે કાર્યક્રમ હાથ ધરાયો. ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ કમિશને સંસ્થાનાં મંડળો દ્વારા જે તે સંસ્થા વિસ્તારોમાં કામ કરવા માંડ્યું. આમ સંસ્થા બોર્ડો દ્વારા ખાદી ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિ વ્યાપક બનવા માંડી.

વિદ્યાળ મુંબઈ સંસ્થાનું વિભાજન થઈ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનાં બે સંસ્થો અસ્તિત્વમાં આવી તોની સાથે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર માટે અલગ ખાદી ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડોની રચના થઈ. આમ ગુજરાત સંસ્થા માટે રચાયેલા સંસ્થા ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ મંડળે માર્ચ ૧૯૬૦ થી ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી—તે પહેલાં મુંબઈ ગ્રામોદ્યોગ મંડળ તેમ જ સૌરાષ્ટ્ર ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ મંડળ દ્વારા ગુજરાતમાં પોતપોતાની રૂબે રૂબે મર્યાદામાં ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થયો.

ખાદી અંબર યોજના

પૂ. મહાત્માજીએ સને ૧૯૧૮માં ખાદી આંદોલન ઘડી મૂક્યું. પ્રારંભમાં ખાદી ઉપર જેરે આપવા પાછળ તેમનો એવો ઉદ્દેશ હતો કે એનાથી સામાન્ય ગરીબોને શાંત મળે છે. પણ ૧૯૩૪-૩૫થી તે વિચારના થયા કે સ્વાવલંબી ધોરણે લોકો પોતાની જરૂરિયાતનું કાપડ ઉત્પન્ન કરી લે અને તે દ્વારા પોતાની વપરાશ પૂરી કરે. આ બધા માટે પેટી ચરખો એકમાત્ર સાધન આપણી પાસે હતો. પેટી ચરખો વ્યક્તિ વસ્ત્ર સ્વાવલંબન માટે બરાબર અને પૂરતો હતો છતાં માણસ પેટી ચરખો ફેરવે તેટલા જ સમયમાં વધુ ઉત્પાદન આપે તેવો ચરખો જરૂરી હતો. ઘણા પ્રયોગોને અંતે અંબર ચરખો જન્મ્યો. અંબર ચરખો ફૂટુંબ વસ્ત્ર સ્વાવલંબન માટેનું તેમ જ ઘરમાં, ઝૂંપડીમાં બેસી રોજનું પેટિયું કમાઈ લેવા માટેનું ઘણું ઉપયોગી સાધન છે. અંબર ચરખાની શોધ થયા પછી ખાદી ઉત્પાદનમાં વધારો થયો છે. સૂતરની જાત પણ સુધરી છે. ખાદી બોર્ડ ૧૯૫૩માં થયું તે પહેલાં દેશમાં રૂપિયા ત્રણ કરોડની ખાદી ઉત્પન્ન થતી હતી ત્યાંથી વધી આજે ૧૯૬૦માં રૂપિયા તેર કરોડના ઉત્પાદને પહોંચી શકાયું છે.

ગુજરાતમાં ખાદીનો કાર્યક્રમ સાંવૈત્રિક કરવા શિશુલુ અને તાલીમ વિદ્યાલયો ચાલ્યા—ગુજરાતમાં અંબર પ્રવૃત્તિ માટે ગુવાનોને હરિજન આશ્રમમાં ૧૯૫૫માં તાલીમ આપવામાં આવી. તે પછી હરિજન આશ્રમમાં, વાલમમાં અને ત્રંબામાં અંબર અને ખાદી ગ્રામોદ્યોગ વિદ્યાલયો ચાલ્યા જેમાં સંખ્યાબંધ ભાઈબહેનોને અંબર ખાદી પ્રવૃત્તિ માટે તાલીમ આપવામાં આવી.

હાલ ગુજરાતમાં બે વિદ્યાલયો ચાલે છે—સ્વચ્છ આશ્રમ બારડોલી તરફની બારડોલીમાં, ગુજરાત ખાદી ગ્રામોદ્યોગ મંડળ તરફની હરિજન આશ્રમ અમદાવાદમાં, વાલમ અને ત્રંબાનાં વિદ્યાલયો બંધ છે.

આ જ રીતે અંબર ચરખા માટે સુચારોને તાલીમ આપી અંબર ચરખા મિશીઓ તૈયાર કર્યાં.

ગુજરાતમાં આમ સાંવૈત્રિક ખાદી ઉત્પાદનના તેમ જ ખાદી વેચાણના પ્રયત્નો થયા તેને પરિણામે નીચે દર્શાવ્યા મુજબ વાર્ષિક ક્રમચીત્રે થાય છે.

અ: પારંપારિક ખાદી

૧. પેટી ચરખા ઉપર કાંતનારની સંખ્યા	૨૦,૦૦૦
૨. સરેરાશ વાર્ષિક કંતામણ	૨. ૬,૦૦,૦૦૦
૩. રોકાવેલા વસ્ત્રકરોની સંખ્યા	૨,૦૦૦
૪. સરેરાશ વાર્ષિક વસ્ત્રકરી	૩. ૭,૦૦,૦૦૦
૫. ખાદી ઉત્પાદન રૂપિયામાં	૨૨,૦૦,૦૦૦

બ: અંબર ખાદી

૧. અંબર ચરખા ઉપર કાંતનારની સંખ્યા	૨,૦૦૦
૨. સરેરાશ વાર્ષિક કંતામણ	૩. ૨,૦૦,૦૦૦
૩. અંબર ખાદી વસ્ત્રકરોની સંખ્યા	૬૦૦
૪. સરેરાશ વાર્ષિક વસ્ત્રકરી	૩. ૨,૭૦,૦૦૦
૫. અંબર ખાદી ઉત્પાદન રૂપિયામાં	૮,૦૦,૦૦૦

ક: સ્વાવલંબનની ખાદી

સ્વાવલંબી ધોરણે પોને હાથે કાંતી, તેને વણવી રોતે જ વાપરવા-વાળા ગુજરાતમાં સારી સંખ્યામાં લોકો છે.

કાંતનારની સંખ્યા	૨૫,૦૦૦
ખાદી ઉત્પાદન	રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦
આ કાર્યમાં રોકાવેલા વસ્ત્રકરોની સંખ્યા	૭૫૦
સ્વાવલંબી ખાદી ઉપર સરેરાશ વાર્ષિક વસ્ત્રકરી રૂ.	૩,૦૦,૦૦૦

કાંતનાર અને વસ્ત્રકરોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં તેમની કમાણી વાર્ષિક સરેરાશના હિસાબે ઓછી થઈ ગઈ છે, નહિ તો ઘણું કાંતનાર અને વસ્ત્રનાર નોંધપાત્ર કામ કરે છે.

વસ્ત્રકરો પારંપારિક ખાદી અને અંબર ખાદી માટે જુદાં જુદાં વર્ણચારંબા નથી. સૌ વસ્ત્રકરો સંપુકન રીતે બધું સૂતર વણતા હોય છે. પણ આ પ્રવૃત્તિમાં રોકાવેલા વસ્ત્રકરોની સંખ્યા બતાવવા માટે, પારંપારિક, અંબર અને સ્વાવલંબનની ખાદીમાં તેના આંકડા જુદા જુદા દર્શાવ્યા છે.

ખાદીવેચાણના સેત્રમાં ગુજરાતભરમાં નાનામોટા ૧૫૦ જેટલા ખાદી ભંડારો છે. બધા ખાદી ભંડારોમાં થઈ વાર્ષિક ૧ કરોડની ખાદી વેચાય છે. હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાત મોટું ખાદી વેચાણ સેત્ર છે. ગુજરાત પોતાની ઉત્પાદિત કરતાં પણ ઘણી ખાદી પરપ્રાંતોનાં ઉત્પાદન કેન્દ્રોમાંથી લાવે છે. ગુજરાતની ખાદી વપરાશની જરૂરિયાત છે તેના કરતાં વધે અને તે જરૂરિયાત ગુજરાતમાંથી પૂરી પડે તેવી કોશિશ કરવાની રહે છે.

અંબર ચરખો છે તેના કરતાં વધારે કાર્યક્ષમ બને તે જાતના પ્રયોગો અંબર પ્રયોગ સમિતિ દ્વારા હરિજન આશ્રમ અમદાવાદમાં થઈ રહ્યાં.

છે અને ટૂંક સમયમાં જ તેના કરતાં વધારે કાર્યક્રમોવાળો અંશર થયેલો મળશે અને આપણી આશા ફળશે તેવી ઉમેદ છે.
તેજાણી

તેજાણીના ધાંચી કારીગરો ગંભીરતાને ગામડે ગામડે છે. એકસપેસરને કોઈ ઓળખનું નહોતું ત્યારે ગામડે ગામડે તેજાણીઓ ચાલતી હતી. લોકો પોતાનાં તેલોત્રિપાનો સંગ્રહ કરી સ્વાવર્તથી ધોરણે તેનું પિચાણ કરતી તેજાણી વાપરતા. આ પ્રવૃત્તિ વ્યાપક હતી. આનાથી ધાંચી છત્તો, તેનો બજદ છત્તો, લોકો ચોખ્ખું, તાનું અને સસ્તું તેજ ખાતા અને તેનો ખોજ ઢોરોને ખવડાવવામાં વાપરતા. ધંત્રીથી તેજ પીચવાની કામતમાં આ ગામડાની ધાણી તથા તેનો કારીગર તૂટ્યો. તેલની એકસપેસરો ચલાવનાર પોતાની મુશીબી તેલોત્રિપાનો સંગ્રહ કરી લે છે તે તેમની પાસે મોટી અને તેજાણી ઉદ્યોગને તોડનારી સગવડ છે. આ સગવડના લાભથી જ કાચ પાક માવનો સંગ્રહ અને મોટા ઘરેલી નાના ગામડા સુધીની નાનામોટા વેપારી એજન્ટો દ્વારા તેજવેચાણની વ્યવસ્થા અને મોટી સંખ્યામાં તેને માટેના ઘસાકો તેમના હાથમાં છે. આંદ્ર પ્રદેશ છે તે ગુજરાત ગુજરાતમાં ઓઈલ મિલો, એકસપેસરો, બેમી એકસપેસરો, રોટરી વગેરેની સંખ્યા લગભગ ૨,૦૦૦ જેટલી છે.

ગુજરાતમાં તેજાણી ચોજનાનું કામ સંગઠિત થઈ રહ્યું છે. છેલ્લાં પાંચ વરસથી આ ઉદ્યોગને વ્યવસ્થિત કરવા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. ગુજરાત તેલોત્રિપાનો મોટો ઉત્પાદન પ્રદેશ છે. ધાંચી કારીગરો સહકારી ધોરણે સંગઠિત થઈ પોતાની સહકારી મંડળીઓ સ્થાપી રહ્યા છે અને તે દિશામાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ થઈ રહી છે. ગુજરાતમાં જે કંઈ કામ થઈ રહ્યું છે તેની માહિતી નીચે મુજબ છે:

૧. ધાંચી કારીગરોની સહકારી મંડળીઓ ૧૩૩
૨. તેજાણી ચોજનાનું કામ કરતી વિવિધ કાર્પોરાટી સહકારી મંડળીઓતેમ જ રજિસ્ટર્ડ સંસ્થાઓ ૯૫
૩. ચાંચી રહેલી રજિસ્ટર્ડ ધાણીઓની સંખ્યા ૧,૭૦૦
૪. કારીગરોની સંખ્યા ૩,૦૦૦
૫. કારીગરોની કમાણી રૂ. ૪,૦૦,૦૦૦
૬. તેજ ખોજ ઉત્પાદન (બેગથી મણમાં) ૧,૦૦,૦૦૦

નોંધાયેલી તમામ તેજાણી સહકારી મંડળીઓ, સંસ્થાઓ હજી કામ કરતી થઈ નથી. અને જે કરે છે તેમાં પણ મોટા ભાગની પૂર્ણપૂરે કામ કરતી નથી. આને કારણે ઉપર નોંધવામાં આવેલી અને ચાંચી રહેલી બતાવવામાં આવેલી ધાણી, સંખ્યાના હિસાબે ઉત્પાદન થતું નથી. અને તે જ રીતે કારીગરો અને તેની રોજનું પ્રમાણ પણ ઓછું છે. છતાં છેલ્લાં પાંચ વરસની કામગીરી તથાસત્તાં આ યોજનાનો ઝડપી વિકાસ થઈ રહ્યો છે અને તેજાણી ચોજનાનો કાર્યક્રમ વ્યાપક બનતો જાય છે.

ચર્મોદ્યોગ ચોજના

ભારત દેશ જેટલો પુણ્યો છે તેટલો જ ચર્મોદ્યોગ પુણ્યો ઉદ્યોગ છે. આ હવે અને મેલો ધંધો અત્યાજ છે તેનો ચમારો પૂરતો ગણિત રહ્યો છે—તેમાં ભૂલેલો ગણેલો વર્ગ પડેલો નથી તેની તેના સાક્ષી વિકાસની શક્યતા લોચા છતાં તેનો વિકાસ ઓછો થયો છે. આ ઉદ્યોગના શાસ્ત્રી વિકાસમાં લાખો માનવીઓ વંધાવરપચાન અસ્પૃશ્યતામાં પડેલાઈ જાય છે તેમનો ઉદ્ધાર અને સાથે સાથે મૂન પશુના દેહમાંથી માતર છારનને ઉપયોગી અસંખ્ય ચોજેની પેદાશ, અને તેના પ્રમાણમાં ગ્રામ પુનરુદ્ધાર થઈ શકે.

ચર્મોદ્યોગની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતને ગામડે ગામડે ચાલી રહેલી જ છે. છતાં બોડ તરફથી ચર્મકારોને સંગઠિત કરી, તેમને આ ઉદ્યોગની શાસ્ત્રી તાલીમ આપી શકાય, ચર્મવચ, ચર્મવચ, હાડકાનું ખાતર બનાવવાનાં કેન્દ્રો, ચામડામાંથી અનેક ઉપયોગી ચીજ બનાવી તેને વેચવાનાં વેચાણ કેન્દ્રો ગુજરાતમાં થાય છે અને પ્રવૃત્તિ વધી રહી છે. આ ઉદ્યોગ પાછળ રોકાવેલા, રોકા કમાતા અને તેની ઉપર જ છત્તા અસંખ્ય કારીગરો પડે—છતાં સુધરેલી પદ્ધતિએ શકાયો અને ચર્મવચોની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં ચાલી રહી છે તે નાના પાયા ઉપર છે—જેને વ્યાપક કરી ગુજરાતને ગામડે ગામડે પહોંચાડી આ આખી પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રીય રીતે ચાલે અને ગામડાં સમૃદ્ધ બને તે અનિમ બીજ છે.

૧. સુધરેલી પદ્ધતિએ ચામડાનું ઉત્પાદન રૂ. ૨,૦૦,૦૦૦
૨. આ પ્રવૃત્તિમાં પૂર્ણ અને આંશિક રોકાવેલા માણસોની સંખ્યા ૧૫૦
૩. કારીગરોની કમાણી રૂ. ૩૦,૦૦૦

બોજ ખાંડરી ચોજના

ગુજરાતમાં કોટ્ટીતર, ગણદેવો, મારડોલો જેવા શેરડેની વિશાળ પાયા ઉપર મેદાશ કરનારા પ્રદેશો છે. ત્યાં સહકારી ધોરણે ખાંડનાં કારખાનાં થઈ છે અને થઈ રહ્યાં છે. છતાં વિકેન્દ્રિત ધોરણે ખેડૂતો સુધરેલી હશે, સુધરેલાં એજાગે વાપરી ઉત્તમ પ્રકારનાં બોજ, ખાંડ બનાવી શકે છે. અને વધુ ભાવ મેળવી વધુ આવક મેળવી શકે છે. ગુજરાતમાં આવડાં આઠ કેન્દ્રોમાં નીચે મુજબ કામ થતું છે.

૧. ઉત્પાદન બોજ (કાચા મણમાં) ૮,૬૫,૦૦૦ ખાંડ ૮૦
૨. ખેડૂતો, કારીગરોને રોજ મળી (પૂર્ણ તેમ જ આંશિક) ૧૮,૦૦૦
૩. રોજ મળી રૂ. ૮,૫૫,૦૦૦

આ લેખમાં ૮ સહકારી મંડળીઓ તેમ જ ૧૧ રજિસ્ટર્ડ સંસ્થાઓ કામ કરી રહી છે. આ પ્રવૃત્તિને ગુજરાતવ્યાપી કરી શકાય અને શેરડી ઉત્પાદનાર ખેડૂતોને તેનો લાભ પહોંચાડી શકાય.

નીચ તાડચોળ

લાખોની સંખ્યામાં તાડ અને જાનૂતનાં વૃક્ષોની અખૂટ કુદરતી ધન-સામગ્રી ગુજરાતમાં પડેલી છે. તાડવૃક્ષ મોટે ભાગે સાચરકાના

વિસ્તારમાં ઊગતાં હોય છે. ખજૂરાં નહોતાંયોને કહી પણ ઊંચી નીકળેલાં હોય છે. જ્યાં અનાજ ન ઉગારી શકાય તેવી જમીનમાં પણ તાડ-ખજૂરાં ઊંચેલાં હોય છે. ગુજરાતમાં ૧૫ લાખ ખજૂરાં અને ૨ લાખ તાડ છે.

કુદરતે આ ઝાડમાં મધ જેવો મીઠો રસ મૂકેલો છે. તે ખૂબ જ આરોગ્યપ્રદ છે. કુબુદિયી દોરવાઈ કેટલાક માણસો આ અમૃતને વેરૂં તારી બનાવવાની પાછળ લાગેલા છે.

તાડ-ખજૂરાંના તાળ મીઠા રસને નીચે કપેલામાં આવે છે. નીચે એ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, નિર્દોષ, નંદુરસ્તી આપનારું કુદરતી પીણું છે. તે પીણું લોકોને વધુ ને વધુ સુવળ બનાવવા આ પ્રવૃત્તિ ચાહે છે. નીચમાંથી અનેક ખાદ્ય સામગ્રીઓ બનાવી શકાય છે. ગોળ અને ખાંડ જેવી જરૂરી ખાદ્ય વસ્તુઓ પણ નીચમાંથી બની શકે છે.

દક્ષિણ ગુજરાતના સુરત જિલ્લામાં અને પશ્ચિમ ગુજરાત (સીપાણ)ના જૂનાગઢ, રાણપીટ, જામનગર, ભાવનગર વગેરે જિલ્લાઓમાં નીચ તાડાળી પ્રવૃત્તિ ચાલી રહેલ છે. હલુ વડેદરા ભંડૂચ અને પંચમલાલ જિલ્લામાં નીચ તાડાળી પ્રવૃત્તિ ખીલવી શકાય તેવી શક્યતા છે.

નીચ તાડાળી પ્રવૃત્તિ ખીલવવાની કુદરતી સાનુકૂળતા સુરત જિલ્લામાં સીધી વિશેષ છે. ત્યાં વૃક્ષો છે અને પેકી દર પેકીથી આ ઝાડ દોહવાનો ધંધો કરનારા તલવાડાઓ પણ વૃક્ષો જેટલા વિપુલ જાગ્યામાં છે. ગુજરાતમાં આ યોજનામાં નીચે મુજબ કામ થતું છે :

ઝાડ ઉપયોગમાં લેવાય છે.	૪૧,૦૦૦
નીચનું વાર્ષિક ઉત્પાદન (જેલનમાં)	૨,૦૧,૬૦૦
તાડાળીનું વાર્ષિક ઉત્પાદન (૨૧૪માં)	૪૦,૦૦૦
આ ઉદ્યોગમાં રોકાણનાં કટુંબો	૩૫૦
રોકાણનાં કટુંબોની રોક	રૂ. ૨,૨૫,૦૦૦

સંભવિત કામગીરી

૧૫ લાખ ખજૂરાં તથા બે લાખ તાડ પૂરેપૂરાં ઉપયોગમાં લેવાય તો ૨૪૦ લાખ જેલન નીચે નીકળે, ૬ લાખ કચા મસૂ ગોળ બને અને ૨૪૦૦ કટુંબોને કામગીરી મળે.

ઘાષકાગળ ઉદ્યોગ

ફેરાઈ ગપેલાં જૂનાં-તવાં ચીથરાં, રહી કાચખોમાંથી સંપત્તિ પેદા થાય છે, પૂળમાંથી ધન પેદા થાય છે, તેમાંથી સુંદર ઘાષકાગળ બને છે. ગુજરાતમાં નાનાંમોટાં ૧૮ જેટલાં ઘાષકાગળ બનાવવાનાં કેન્દ્રો છે જે પેકી મોટા ભાગનાં ચાલે છે કેટલાંક ચાલવાનાં છે. આ કેન્દ્રોમાં બોન્ડગેપર, ટીસુપેપર, ફાઇલ બોર્ડ, ચાલુ પેપર વગેરે બને છે.

હિરલન આશામજુ "કલમખુશ ઘાષકાગળ કેન્દ્ર", જામનગર, જૂનાગઢ—રૂપાવતન, ગડકા, નડિયાદ વગેરેનાં ઘાષકાગળ કેન્દ્રો સાચાં ચાલે છે. આ બધાં કેન્દ્રોમાં મળી ૩ લાખ પાઉંડ કાગળ ઉત્પન્ન

થશે. માધ્યમિક સરેરાશ આવક રૂપિયા બે લેખે મળતાં આંધિક અને પૂર્ણ રીતે ૩,૦૦૦ માણસોને કામધંધો મળી રહે છે.

અખાદ્ય તેલ : સામુ

જીવનજરૂરિયાતની ખાદ્ય ચીજોમાં તેલનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. આ અગત્યનું સ્થાન ભોજનમાં ખાદ્ય તેલો ઉપરથી બોળે. ધનગો કરવા તથા જ્યાં ને ત્યાં મળતાં કમચેત્રિય તેલથી ભરેલાં ડોલી, લાંબોળો અને પીટુડે જતાં વિધામાંથી અખાદ્ય તેલ કાઢી તેમણે સામુ બનાવવાની યોજના વ્યાપક બનવી જાય છે. આનાથી ખાદ્ય તેલો ખાવા માટે છૂટાં રહે છે અને તેની અવેજીમાં અખાદ્ય તેલોમાંની નાણા ધોવાના સામુ બનાવાય છે.

નડિયાદનો જનતા સામુ વિદુસ્તાનમાં ઘણા પ્રાંતોમાં પહોંચી ચૂક્યો છે અને જૂનાગઢનો ચંદ્રપ્રકાશ સામુ ઉત્તમ પ્રકારનો સાબિત થશે છે.

સામુ યોજનામાં વાર્ષિક નીચે મુજબ કામ થાય છે :	
સામુ કેન્દ્રો સંખ્યા	૨૦
સામુનું વાર્ષિક ઉત્પાદન (૨૧૪માં)	૫,૮૫,૦૦૦
તેની ઉત્પાદન કિંમત	રૂ. ૩,૭૦,૦૦૦
તેમાં સીંધા રોકાણના માણસોની સંખ્યા	૫૦

ઘાષણ ઉદ્યોગ

ગુજરાતમાં પેદા થતી લાખો ટન ડાંગર રાઈસ મિથો, હવેસ દ્વારા ભરણવવાની પદ્ધતિ છેલ્લાં પચીસ ત્રીસ વર્ષથી ખૂબ વ્યાપક બની ચૂકી છે. અહીં સડી પહેલાં ઉવર મચીનો નહોતાં કે તેની યજમાત હતી ત્યારે લોકો ઘેર ઊંચા મુશળથી ડાંગર છડી ચોખા તૈયાર કરતા. આ ઉદ્યોગના નિષ્ફાત સમયે ઘાષણ પ્રવૃત્તિ ચલાવતા અને કામ-ધંધો મેળવતા રાઈસ મિથો ને હવેરોએ ઘાષણના આ કાર્યોગરોનો ધંધો લગભગ ખતમ કરી નાખ્યો છે. અને આ ચોખા છડવાનાં ધંધોએ લોકો ઉપર એવો તો પ્રભાવ જમાવી દીધો છે કે સૌ પોષિત કરેલા સફેદ દૂધ જેવા ચોખાની પાછા દોડ્યા છે.

ઘાષણના ચોખા વિજામિન ખુબ અને સાત્ત્વિક હોય છે. ઓછા પોષિત થવાને કારણે તેનો ઉતારો મિલછડ કરતાં ઘાષણમાં વધુ આવે છે એટલે દેશમાં તેટલા પ્રમાણમાં અનાજની તંગી ઓછી રહે અને ભણેલા તેમ જ અભણને કામધંધો આપે છે. આમ આ ઉદ્યોગમાં આ ત્રણ મહત્ત્વનાં કાર્યો સાધવાની શકિત છે. ગ્રામપંચાયતો દ્વારા ઘાષ છડનાં જરૂરી સાધનો ગામેગામ વસાવી લોકો પોતાની જરૂરિયાતના ચોખા ઘેર ખાંડી મેળવી લે તેવી પદ્ધતિ ઊભી કરી શકાય અને ઘાષણના કાર્યોરો દ્વારા પણ ચોખા ખાંડવાની પ્રવૃત્તિ વ્યાપક કરી શકાય.

ઘાષણ પ્રવૃત્તિ સમયાં સિવાય બીજાં બે કાર્યો તે માન્યતા ગુજરાતમાં રૂઢ થઈ ગઈ છે, એ એક કમનસીબી છે. વિદુસ્તાનના અન્ય પ્રાંતોમાં ગમે તે કામધંધો મેળવવા ઇંછનારા ઘાષણ પ્રવૃત્તિ

કરે છે તે જ દબે ગુજરાતમાં કાર્યથી મેળવનાર સૌ કોઈ વગર નામને આ ઉદ્યોગમાં કામ કરે તો બેકસી ધટાડી શકાય.

ગુજરાતમાં હાલછડના કારીગરોની સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા ૧૬ છે જે પૈકીની મોટા ભાગની મંડળીઓ કામ કરી શકી નથી. નરિયાદ, ઉમરેક અને કપડાંબંધી મંડળીઓએ ચાલુ સાવે સક્રિય રહી કામ. કર્યું છે. આ મંડળીઓ દ્વારા ૧ લાખ રૂપિયાનું કામ થયું છે. આ બધી મંડળીઓ મળી જે વ્યવસ્થિત કામ કરે તો ૧૦ લાખ રૂપિયાની રીંગર ખાંડી થકે તેવો અંદાજ છે. જેમાં ૪૫૦ કારીગરોને રૂ. ૬૭,૫૦૦ની રોજી આપી શકાય.

અન્ય ઉદ્યોગો

દીવાસળી ઉદ્યોગ, કુંભારી ઉદ્યોગ, મધમાખ ઉછેર, રેસા ઉદ્યોગ, ઊંન ઉદ્યોગ, જેસ પ્લાન્ટ વગેરેમાં વતાઓછા પ્રમાણમાં કામગીરી થઈ રહી છે. દીવાસળી ઉદ્યોગ લગભગ બંધ જેવો છે. કુંભારી ઉદ્યોગમાં સારી માટીમાંથી વધુ સારાં અને આકર્ષક વાસણો વગેરે બનાવવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. છતાં આ પ્રવૃત્તિમાં પણ બરાબર વિકાસ થયો નથી. મધમાખી ઉદ્યોગની ગુજરાતમાં શક્યતા ઓછી હોઈ ઘણા પ્રયોગોને અંતે પણ તેમાં સફળતા મળી નથી. રેસા ઉદ્યોગ, જેસ પ્લાન્ટ વગેરે વ્યાપક થાય તેવા ઉદ્યોગો છે અને તેને માટે હવે વ્યાપક પ્રયત્નો ગુજરાત ખાદી બોર્ડ કરશે.

સાધનસ્રોત યોજના

ગુજરાતમાં ખાદી કમિયનની સીધી દેખરેખ નીચે અને ગુજરાત બોર્ડની દેખરેખ હેઠળ બંને મળી લગભગ ૨૨ જેટલાં સાધનસ્રોતો ચાલી રહ્યાં છે.

સાધનસ્રોતો કાર્યક્રમ એક મહત્વનો ગ્રામવિકાસનો કાર્યક્રમ છે. સાધનસ્રોતો રચનાત્મક કામને સંયોજન કરી નવો ઝીક આપી રહ્યાં છે.

સાધનસ્રોતો ગ્રામવિકાસની બીજી ચોળનાઓથી કેટલીક મહત્વની બાબતમાં નુદાં પડે છે. સાધનસ્રોતોનો મૂલ્ય પાપો લોકો દ્વારા કામ ઊભું કરવાનો છે. આ કામ ચોળનાબદ્ધ રીતે કરવામાં આવે છે. સાધન-સ્રોતોમાં એકથી બે સારાં યામોનું આયોજન કરવામાં આવે છે અને ગાયકઘમાં અલુવપરાયેથી, પડે રહેલી સંપત્તિમાંથી નવી સંપત્તિ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે. આ ઉપરાંત સાધનસ્રોત ચોળના વ્યક્તિ વિકાસ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપે છે. જે વ્યક્તિનો યોગ્ય દિશામાં વિકાસ થાય તો હાલના મૂલ્યવાત કોષ્ટકોનો અધ્યયેષ્ટ ઉકેલ આવે. આખા કામનો ઉદ્દેશ સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા અને એ રીતે કમસા કામ ચોકવવામાં આવે છે. સ્થાનિક ભાઈઓના સહકારથી સ્થાનિક સંસ્થાઓ ખીલે અને સ્થાનિક મેતાગીરી ખીલે અને ગ્રામલોકો આખો કાર્યક્રમ સાથે બેસી વિચારે અને આયોજનપૂર્વક પાર પાડે.

સાધનસ્રોતમાં ખાદી ગ્રામોદ્યોગની તમામ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત શૈક્ષણિક, કૃષિ વિષયક, સાંસ્કારિક અને આરોગ્ય વિષયક પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરવામાં આવે છે.

સાબરમતી જેલમાં ખાદીકામ

સાબરમતી જેલમાં કેદીઓને અંબર ચરખાની તાલીમ આપવાનું કામ સો પ્રથમ ૧૯૫૭માં શરૂ થયું. અનાર સુધીમાં અંબર ચરખા ઉપર કેદીઓને તાલીમ આપવામાં આવી તથા અંબર ઉત્પાદન થયું તેની માહિતી નીચે મુજબ છે.

૧. અંબર પરિગ્રાહાવ્ય ચાલ્યાં	૧	૧૩
૨. કેદીઓ તાલીમ પામ્યા		૧૧૧
૩. અંબર ચરખા ચાલી રહ્યા છે.		૮૨
૪. અંબર સૂતર કંતાનું.	અંટી	૭૦,૪૨૧
	વજન રતલમાં	૩,૪૫૦
૫. મજૂરી ચૂકવવામાં આવી રૂપિયામાં		૮,૭૨૫

જેલમાં જે અંબર ચરખાની તાલીમ પ્રવૃત્તિ ચાલી તે મોટે ભાગે અંબર પ્રયોગ સમિતિમાં સિદ્ધ થયેલ પ્રયોગ અનુસાર ચક્રાન્તથી જ ચાલી.

તા. ૧૫-૯-૫૮થી અંબરને જેલમાં એક ઉદ્યોગ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો. કપાસથી માંડી વણદર સુધીની બધી ક્રિયાઓમાં જેલ બે વરસમાં સ્વાવર્તનથી બની જશે અને તેમને કોઈની ઉપર આધાર થાપવો નહિ પરંતુ તેવી તેમની આશા છે. જેલમાં કંતાનું બધું જ સૂતર જેલમાં વણાવે તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવી છે. જેલના તમામ કેદીઓને ખાદીમાં જ કપડાં આપવા માટે એક વરસમાં ૨૫,૦૦૦ વાર ખાદી ઉત્પન્ન કરવાનો જેલનો નિર્ણય છે. ૨૦ ટેકઅપ મોઘાતની સાથે જેલમાં વસાવાઈ છે. અને જુલાઈ-૧૯૬૦ સુધીમાં ૬૯૦૪ વાર ખાદી વણાઈ છે.

પેટી ચરખા પ્રવૃત્તિ

અંબર ચરખા સિવાય જેલના કેદીઓને પેટી ચરખા ઉપર કુરસદના સમયમાં કાંતવાની પ્રવૃત્તિ ચલાવી તેમાં ૨,૫૧,૧૭૩ અંટી સૂતર કંતાનું બની રૂ. ૫૮,૬૬૬.૩૮ રોજી ચૂકવાઈ.

અંબર વિદ્યાલય

૧૯૬૦ના માર્ચમાં ૫૦ કેદીઓનું એક અંબર વિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું. મુબઈ યાજનીની નુદી નુદી ૧૦ જેલોમાંથી આ ૫૦ કેદીઓ અંબર તાલીમ લેવા પરદગી કરી મોકલવામાં આવ્યા હતા. છ માસમાં આ કેદીઓએ ૧૩,૯૭૬ અંટી એટલે લગભગ ૭૦૦ રતલ સૂતર કંતાનું. અંબર વિદ્યાલયમાં તાલીમ પામેલા આ કેદીઓ આ પ્રવૃત્તિના પ્રચારકો થઈ અંબર ચરખાની સુવાસ અન્ય જેલોમાં ફેલાવશે.

સાબરમતી જેલમાં અંબર ખાદી ભેતે નેપાપાત્ર કામગીરી થઈ ગણાય. અને કેદીઓને જે અંબર પ્રવૃત્તિનો રંગ લાગ્યો તે તેમના માનસ પરિવર્તન લાદે ખૂબ મહત્વનો ગણાય. ગુનાહિન માનસ પણ સંનિષેઠો મળતાં જેલ ગુનેગાર બની બેઠું, તેમને અનુકૂળતાં મળતાં

પ્રવૃત્તિથી બની ઉત્પાદન સેત્રે મોલિયાન કામગીરી કરી બતાવી. કેદીઓ પણ આમ તો દેશના જ નાગરિકો છે—સંવેગીનાં ભોગ થઈ પડેલાઓને આવી તાલીમ મળતાં નાગરિકના શોભ ગુણો ખીંચતી સમાજમાં પાછા જવો ત્યારે સમાજમાં તેમનું સ્થાન પાછા નહિ યોગ—સાબરમતી જેવમાં આ પ્રવૃત્તિથી કેદીઓની સુધારણાનું એક મહત્વનું કામ થયું છે એમ કહી શકાય.

ઈતર માહિતી

પૂરક ઉદ્યોગ મંદિર સજ્જોટમાં ઉદ્યોગ મંદિર—જૂનાગઢ, વજેરેમાં વિવિધ પ્રયોગાત્મક અને ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે અને સમૂહ ઉદ્યોગોની ખિલવણી થઈ રહી છે.

ખાદી ગ્રામોદ્યોગની કુશળકારીગરી અને તેનો સંદેશ આમજનના સુખી શહેરોવા પ્રદર્શનોની શોજના ચાલે છે. અત્યાર સુધીમાં ગુજરાતમાં ચાર મોટા પાયા ઉપર પ્રદર્શનો શોજનામાં આયાં છે. સુરત, વડોદરા, રાજકોટ, ભૂજ અને નાનાંમોરડાં તો ગુજરાતમાં ઘણાં પ્રદર્શનો અત્યાર સુધીમાં શોજનાં છે જેનો ગુજરાતના લાખો લોકોએ લાભ ઉઘાળ્યો છે.

અને કૌશલ્ય અધિવેશન નિમિત્તે અખિલ ભારતના ધોરણે ભાવનગરમાં ઉત્તમ પ્રકારનું શીક્ષણાત્મક પ્રદર્શન શાગુ શોજઈ રહ્યું છે જે ગુજરાતનાં વિવિધ ખાસાંઓનો ખ્યાલ આપે છે.

ઔદ્યોગિક વિકાસ

શ્રી મિતેન્દ્ર ધોળા
(અધ્યાપક, સમાજ વિદ્યાભવન, ગુજરાત યુનિ.)

ગુજરાતીઓએ ઘણી ઔદ્યોગિક કંપનીઓના ઘેરોમાં નાણાં રોક્યાં છે એ હકીકત સાચી છે. પરંતુ ગુજરાતનો ઔદ્યોગિક વિકાસ ધીમી ગતિએ થયો છે. વળી ગુજરાત વિરે એમ કહેવાય છે કે ગુજરાતીઓ શ્રીમંત છે પણ ગુજરાત ગરીબ છે. (Gujaratis are rich, but Gujarat is poor) વાસ્તવમાં આ સત્ય નથી. કેમ કે ગણતારકિયા ગુજરાતીઓ ધનિક છે અને ગુજરાત પ્રદેશ પાસે વિપુલ કુદરતી સંપત્તિ છે એટલે ઔદ્યોગિક વિકાસની શક્યતાઓ પાર વિનાની છે. ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ બને એવી વિકાસ શક્યતા નૂતન ગુજરાત સંજ્ઞાની સ્થાપનાથી ઉપરિસ્થિત થઈ છે.

ગુજરાતમાં અત્યારે તો જેમને મોટા ગણાવી શકાય એવા ઉદ્યોગો તો કાપડ, રંગરસાયણ, સિમેન્ટ અને શીક્ષા છે. વસ્તીના માંડ બે ટકાને મોટાં કારખાનાનાંઓ રોજ આપે છે. વળી ગુજરાતનો ઔદ્યોગિકવિકાસ એકાંતી રહ્યો છે. અને કાપડ ઉદ્યોગ પરનું અવલંબન વધારેપણું છે. ગુજરાતનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતા ૪ લાખ મજૂરો માંથી એકલા કાપડ ઉદ્યોગમાં ૧,૮૪,૦૦૦ મજૂરો રોકાયેલા છે. ગુજરાતમાં ઉત્પાદક વસ્તુઓ પેદા કરનારા, બારે અને પાયાના ઉદ્યોગો વિકસ્યા નથી. ઉદ્યોગોમાં વપરાશી થીજવસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરનારા ઉદ્યોગોનું પ્રમાણ વધારે છે. આમ ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં વીવિધ નથી. ઉદ્યોગીકરણ એકાંતી અને અસમનુષ્ઠ રહ્યું છે. ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં પણ ઔદ્યોગિક વિકાસની બાજતમાં ઘણી અસમાનતા જણાય છે. ગુજરાતમાં કેટલાક પ્રદેશો એવા છે કે જ્યાં ઉદ્યોગીકરણની આપુનિક લવા ઘણાં ફેલાઈ નથી. આથી ગુજરાતના ભાગે ઉદ્યોગ વિકાસમાં ઉત્પાદક વસ્તુઓ તૈયાર કરનારા અને પાયાના ઉદ્યોગોને પણ મદદર આપવું પડ્યું. વળી ઉદ્યોગના એકાંતી વિકાસને બદલે સર્વેશીય ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સાધવાની ચોક્કસ, વિન્ય વિન્ય પ્રદેશો વચ્ચેની અસમાનતા દૂર કરવાની નેમ પણ ઉદ્યોગીકરણની રહેણે. કોઈ એમ દલીલ કરે કે ગુજરાતમાં વસ્તીના ૨૫ ટકા અને સીરાપ્ટમાં વસ્તીના ૩૩.૭ ટકા જેટલા લોકો શહેરમાં રહે છે અને શહેરોમાં એ ઔદ્યોગિક વિકાસનું પ્રતીક કહેવાય. ગુજરાતમાં માત્ર ઉદ્યોગો પર નબળાઈ શહેર ઘણું ઓછું છે. જેની અને વ્યાપારમાં મુટ્ટીરોકાણ વધારે થયેલું છે. એટલે આ પ્રવૃત્તિની સમૃદ્ધિ પર આધાર રાખનાર શહેરો વસ્તી છે. શહેરોમાંજે આ કારણે ઔદ્યોગિક વિકાસના માધ્યમ નથી ન જણી શકાય.

ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસના કાર્યક્રમમાં કેટલાક પા સિદ્ધાંતોને ખ્યાલમાં રાખવા પડ્યો. સૌથી પ્રથમ પ્રાદેશિક વૈ, ખ્યાનમાં લઈને જુદા જુદા પ્રદેશોની સાધનસંપત્તિ પર નિર્ભર ઉદ્યોગોને અગ્રતા આપવી જોઈએ. જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ખનિજસંપત્તિ કાચી સામગ્રી વગેરેની વિપુલતા છે. પ્રાદેશિક નિરોજન માટે એટલાસ તૈયાર કરવામાં આવે એ જરૂરી છે. જુદા જુદા પ્રદેશ ઉદ્યોગોની શક્યતાને આપણે સંતેષમાં જોઈએ.

ખબાતમાં જુલોજ ખાતે અને વડોદરાની બાજુમાં વસર ખા તૈયાર નીકળ્યું છે. અંકલેખર ખાતે પણ તૈયાર નીકળ્યું છે. ગુજરાતમાં આ વિસ્તારને તેલના અર્થકારણ પર વિકસાવી શકાય છે. પેટ્રોકેમિકલ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટેવિશદ તક ગુજરાતનેસંપત્તિ છે. રિફાઈનરી નંખાતાં ઉદ્યોગ માટે ઉપયોગમાં લેવાનો ગેસ, ઘરામ્ય વપરાય માટેનો ગેસ, પેટ્રોલ, ક્રેકોલીન, ક્રિઝલ તેલ અને પાતળો ઘમર વગેરે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી શકાય. આ વસ્તુઓ મળતાં ગુજરાતની ઔદ્યોગિક કાર્યાવરૂત થઈ જાય. વળી આમાંથી જે આડપેદાશ થાય તેમાંથી કૃત્રિમ રમર, પ્લાસ્ટિક રંગ, સેસીન, દવાઓ, વોર્નિશ અને નાયલોનના રેસાઓ માટે ઉપયોગી દ્રવ્યો મળી શકે. રિફાઈનરીનો ગેસ નાઈટ્રોજનમુક્ત ખાતર માટે જરૂરી તરલો પૂરું પાડે છે. રિફાઈનરીની સાથે ખાતરનું કારખાનું સ્થાપી શકાય. રિફાઈનરીના પરિણામ સ્વરૂપ કાર્બન બ્લૉક રંગ ઉદ્યોગ અને પ્રિન્ટિંગ માટે ઉપયોગી પદાર્થ છે. પેટ્રોકેમિકલના રસાયણોનો ઉદ્યોગો વિકાસ શક્ય બને. લાંબા ગાળાના આરોગ્યનો ખ્યાલ કરીને જે રિફાઈનરીઓ ગુજરાતમાં નંખાય તો વિવિધ ઉદ્યોગો ગુજરાતમાં વિકસે અને ગુજરાતના ઉદ્યોગોનો એકાંતી વિકાસ ભૂતકાળની વાત બની જાય. વળી ગુજરાતમાં કિર-સલ્ફુર, બાધનકૃષ્ણ વગેરે સ્થળોએ મેંગેનીઝનીખાણો છે. ચાંપાનેર અને ગોધરા ખાતે એક ફેરોમેંગેનીઝનું એક કારખાનું નાખી શકાય. આમ તેલ અને મેંગેનીઝની કુદરતી સંપત્તિ જ ઔદ્યોગિક વિકાસને અસરકારક બનાવી દે તેવી શક્યતા છે.

ગુજરાતના બીજા પ્રદેશોમાં પણ ઘણા ઉદ્યોગો વિકસાવી શકાય એમ છે. પોરબંદર, સાગરાવા, ચોરવાડ અને વેરાવળમાં ચૂનો ઠેર ઠેર જણાય છે જે સિમેન્ટ અને સોજા એલના પ્લાન્ટ માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય. સીરાપ્ટ કચણમાં બોક્સાઇટ મળી રહે છે. જામનગર ખાતે મગેવ બો સાઈટ ભરાતબરમાં કોષ લેવાય છે. એનુમિનિયમ પાનુના ઉપયોગ માટે સીરાપ્ટ એનુમિનિયમ ઓક્સાઇડ પૂરો પાડી શકે તેમ છે. બારનની ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય નજાત તરફથી સીરાપ્ટમાં પાન ખાતે કોલકાની

શેષ થઈ છે. ત્યાં ખોદકામ કરતાં ત્રણથી ચાર ફૂટનો કોચસાનો ચર મળી આવ્યાનો અહેવાલ છે. કચ્છ સોશયટમાં ધરતીના પેટાજમાં ઘસો રૂપિસિ છે. એની શાસીય મોજલૂપી કરવામાં આવે તો ગુજરાત રાજ્ય માટે ઉદ્યોગીકરણની વિકાસ ઘટનાઓ ખૂબ જ વધી જાય. સમગ્ર ગુજરાત માટે કાંચી સાધનસામગ્રીની મોજલૂપી થવી જોઈએ. પ્રાદેશિક વેદિધનને ઉદ્યોગીકરણ કાર્યક્રમમાં આવરી લેવા માટે અનારે ખેતીના પાણી પર સ્થાપેલા ઉદ્યોગોને પણ સ્થાન આપી ઘટાડા. મધ્ય ગુજરાતમાં શેડડિંગ પાક જેવા કે કપાસ, મગફળી, તમાકુ વગેરેનું ઉત્પાદન સારા પ્રમાણમાં થાય છે. અહીં તેજ ઉદ્યોગ, કપાસ પીંચવાનાં અને બીડી વાગવાનાં કારખાનાં માટે ઘણો અવકાશ છે. ખેડા જિલ્લામાં દરરોજ ત્રણ લાખ સતલ દૂધ ભેંજી કરી ઘટાડા તેમ છે. ત્રણ વપુ ડેરીઓ આ પ્રદેશમાં સ્થાપી ઘટાડા. ગુજરાતે એની ત્રીજી ચોળનામાં કચ્છમાં બન્નીના કેરી ઉદ્યોગને વિકાસવાનું ઉત્કેષનાનીય પગલું લીધું છે. ખેડા તેમ જ બન્નીમાં દૂધનો પાઉચ, પનીર, સ્કીન વગેરે વસ્તુઓ બનાવી ઘટાડા. સ્થાનીકરણની દૃષ્ટિએ કાચ ઉદ્યોગને તપાસીએ તો છોટાઉદેપુર, પીપલોદ, સંતરોડ વગેરે સ્થળે સીસા, શેલમાઉટ જેવા પદાર્થ મળે છે. કાચ ઉદ્યોગ માટે જરૂરી કાચો માલ સાંપડી રહે છે. રાજ્યીયતા અને ડાંગ વિસ્તારમાં કાગળ અને લાકડાંનો માલો બનાવવાનાં કારખાનાં નાખી ઘટાડા એમ છે.

ગુજરાતમાં ધંત્રી બનાવવાનાં કારખાનાં પણ સ્થાપી ઘટાડા તેમ છે. તેલના ઉત્પાદનમાં કામ લાગતાં ધંત્રીની ખુબજ માગ ઊભી થવાની. તેલનું અર્થકરણ અને ધંત્રીના ઉત્પાદનનું અર્થકરણ પરસ્પર સહાયક બની રહેશે અને ગુજરાતનો વિકાસ એકાંગીને બદલે સર્વાંગી બનશે. આ સિવાય બીજા મહત્વના ઉદ્યોગો વિકાસી ઘટાડા. અનારે પણ વહેદા-અમદાવાદ વિસ્તારમાં ઈસ્ખેરી ઉદ્યોગો ટીક ટીક વિકસ્યા છે. પંપ, વિદ્યુતમોટર, તેજ ઉદ્યોગ માટેનાં ધંત્રી, સસાવણિક કારખાનાં માટેનાં ધંત્રી વગેરેના વિકાસ માટે ઘણી તક છે.

ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક કાર્યક્રમમાં ઉત્પાદન ક્ષમતા (productivity)નું મહત્વ સ્વીકારવું જોઈએ. મર્યાદિત મૂડી અને સાધનસામગ્રી હોય તેમ છતાં પણ ઉત્પાદન જેને વધારે સાધો પરિણામ લાવવાની વૃત્તિને ઉત્પાદનક્ષમતા કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક મૂડીરોકાણ થાય એ જરૂરી છે. પણ માત્ર મૂડીથી ઔદ્યોગિક વિકાસ નથી સંધાતો. નિયત કરેલા મૂડીરોકાણમાંથી ઓછામાં ઓછા અર્થે વધુમાં વધુ ઉત્પાદન મેળવવાની વૃત્તિને ઉત્પાદનક્ષમતાની વૃત્તિ કહેવાય. આવી પ્રગતિશીલ વૃત્તિ ગુજરાતના ઉદ્યોગપતિઓ, સંસ્થાલોકી અને કામદારોએ કેળવવી પડશે. આ માટે કામદારો અને ઉદ્યોગો સારે સાંકળાયેલાઓને ટેકનિકલ તાલીમ આપવી જોઈએ. ઉત્પાદનક્ષમતા માટે આના ખાસ નિષ્ણાત ઈન્જનેરીની ગુજરાતને જરૂર પડશે. ગુજરાતનો ઔદ્યોગિક વિકાસ ટેકનિકલ પ્રગતિ પર ઘણો આધાર રાખશે. ઉત્પાદનક્ષમતા એ તો ટેકનિકલ સિદ્ધિનો આપદંડ છે. ઔદ્યોગિક સંશોધન અને તાલીમ પર વધારે ધ્યાન અપાવ એ અગત્યનું છે. થોડેવધુ પદ્ધતિઓનો ત્યાગ કરીને આધુનિક ઉત્પાદન

પદ્ધતિઓ અપનાવવી પડશે. ઉત્પાદનક્ષમતાના વિચારને ફેલાવવા માટે એક નૂતન ચેતનવર્ણ માનસ કેળવવાની જરૂર છે. આપણી પાસે જે સાધનો છે એનો કાર્યક્રમ ઉપયોગ કરીને વધારેમાં વધારે વજતર કેમ મેળવવું એ અંગે ઉત્પાદનક્ષમતાના નિષ્ણાનો ગુજરાતને ધણું માર્ગદર્શન આપી શકે એમ છે. ગુજરાતના બાવિ વિકાસમાં ઉત્પાદન ક્ષમતા પર યોગ્ય ભાર મૂકવામાં આવશે તો ઔદ્યોગિક વિકાસ ઝડપી અને અસરકારક બનશે. ઉત્પાદનક્ષમતાના માત્રતના પાયાના સિદ્ધાંતને ગુજરાતના ઉદ્યોગીકરણમાં નોખું સ્થાન મળવું જોઈએ.

ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસના કાર્યક્રમમાં ઉદ્યોગના માળખાની અંતર્ગત સમુત્થાને પણ યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ. માત્ર મોટાં મોટાં કારખાનાં નંખાતાં જાય અને ભવ્ય એટલે ઉત્તમ એ વિચારસરણી પર ઔદ્યોગિક વિકાસ થાય તો ઉદ્યોગોનાં માળખાની અંતર્ગત સમુત્થાને ભ્રષ્ટ વર્ણ જાય. દા. ત. ગુજરાતમાં મોટા ઈન્જનેરી ઉદ્યોગો અને જેનન બનાવવાનું કારખાનું નંખાય તો આની સાથે સહાયક અને પૂરક એવા મધ્યમ કદના અને નાના ઈન્જનેરી ઉદ્યોગોને પણ સ્થાન મળવું જોઈએ મોટા ઈન્જનેરી ઉદ્યોગો પોતાની બધી જ જરૂરિયાતો પોતે ઉત્પાદન કરીને નથી મેળવી શકતા. આવા ઉદ્યોગોને છૂટક ભાગો માટે કે જરૂરી સાધનો માટે નાના કદના ઉદ્યોગો પર ઘણો આધાર રાખવો પડે છે. ઈન્જનેરી ઉદ્યોગોમાં તો પેટા-કચર (sub-contracting) કરીને મોટાં કારખાનાંઓ પોતાની જરૂરિયાત નાનાં કારખાનાંઓ પાસેથી મેળવે છે અને મોટા અને નાના ઈન્જનેરી ઉદ્યોગો વચ્ચે ઉત્પાદનની કિંમતો પણ તપાસવી પડે. નાના ઉદ્યોગોને કાચો માલ, નાણાકીય સગવડ, ટેકનિકલ માર્ગદર્શન વગેરે અંગેની મુશ્કેલીઓ પડતી હોય તો તે પણ દૂર કરવા નિયોજિત પગલાં લેવાં જોઈએ. મોટા અને નાના ઉદ્યોગો વચ્ચે કેવા સંબંધો સ્થપાશે એનો અગાઉથી વિચાર કરીને નિયોજિત પદ્ધતિ દ્વારા ઔદ્યોગિક માળખામાં સંકેતનનું કામ લાઇ પરાવું જોઈએ. ગુજરાતના ઉદ્યોગીકરણમાં માત્ર મોટાં શહેરોમાં જ કારખાનાં નંખાતાં જાય એ યોગ્ય નથી. આથી પ્રજાનો મોટો ભાગ ઉદ્યોગીકરણના લાભથી વંચિત રહે છે. ઉદ્યોગ વિકાસના સ્વરૂપને જોઈએ તો ખેતી-પ્રધાન કક્ષામાં પણ ઉદ્યોગો સ્થપાવા જોઈએ. ઔદ્યોગિક માળખાની અંતર્ગત સમુત્થાને માટે જેમાં ખેતી અને ઉદ્યોગ પરસ્પર સંકળાયેલ હોય અને પરસ્પર પૂરક બને એ રીતે આપણા ઔદ્યોગિક વિકાસનું નિયોજન થવું જોઈએ. મોટા ઉદ્યોગો, નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહ ઉદ્યોગો વચ્ચેના આર્થિક સંબંધો તપાસીને, નિયોજનની પદ્ધતિ અપનાવી એક સુચિવટ ઔદ્યોગિક માળખાની રચના કરવાનું ધ્યેય આપણે રાખવું જોઈએ.

ગુજરાતની પંચવર્ષીય યોજનાઓ જોઈએ તો ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે આદરણીય પ્રયાસ નજરે પડે છે. ગુજરાતની ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં ઉદ્યોગ વિકાસના કાર્યક્રમ માટે ગુજરાતની બીજી યોજના કરતાં ભમણી રકમ ખર્ચવાનું નક્કી થયેલ છે. બીજી યોજનામાં ઉદ્યોગો અને ખાણો માટે રૂ. ૭.૬૮૬ કરોડ જેટલી રકમ રજાવેલી હતી.

ત્રીજી યોજનામાં રૂ. ૮.૬૪ કરોડ જેટલી રકમ ખર્ચાશે. ગૃહ ઉદ્યોગો અને ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓની જરૂરિયાતોને યોગ્ય મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતમાં ખાદી, કપડોળીઓના ઉદ્યોગો, ડાઇવલ્ફાઇટ અને ગ્રામ ઉદ્યોગોના વિકાસની સુંદર તક છે. મુખ્યત્વે કામપ્રધાન એવા આ ઉદ્યોગોમાં ઓછી મૂલ્યેથી વધારે રોજગારી મેળવી શકાય છે. ગુજરાતમાં પ્રવર્તતી બેકરી અને અર્ધ-બેકરીની પરિસ્થિતિને દૂર કરવામાં આ ઉદ્યોગો ઘણા મદદરૂપ થઈ પડે છે. હજુ ગુજરાતમાં નાના પાયા પર સાબુનાં કારખાનાં, દીવાસળી, પોટલો, મીસુ, મૂડી-વપ્તુ, ઊન તથા ઊનની બનાવટો વગેરેના વિકાસ માટે ઘણી તક છે. ગુજરાતનો ભાવિ ઔદ્યોગિક વિકાસ સંજીવન પાયા પર થાય એ માટે એની ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં એક વિકાસલક્ષી દૃષ્ટિ નજરે પડે છે. ગુજરાતને માટે આ ઘણું લાભપ્રદ લેખી શકાય.

ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં ઔદ્યોગિક વસાહતોનું અનોખું સ્થાન છે. સુરત પાસે ઉપનામાં અને રાજકોટની ઔદ્યોગિક વસાહતોએ ઘણું મરસ કામ કર્યું છે. રાજકોટની ઔદ્યોગિક વસાહતમાં તારખીલા એનાં મશીનો, એબર-ચરખા, બ્રાસ, સ્ટ્રી, ફાઉન્ડ્રી વગેરેનાં કારખાનાં ચાલે છે. આ ઉપરાંત રાજકોટમાં ડિઝલ ઓઈલ એન્જિનના સર્વ પ્રકારના છૂટક ભાગો બનાવાય છે, જેની ખૂબ માગ રહે છે. ગુજરાતના પ્રત્યેક જિલ્લામાં એક ઉદ્યોગ વસાહત હોવી જરૂરી છે. વડોદરા, ભાવનગર વગેરે વિસ્તારોમાં વસાહતોની પ્રવૃત્તિ પોગરી રહી છે. ઉધના અને રાજકોટના અંગુભવ પરથી કહી શકાય કે ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં ઔદ્યોગિક વસાહતો ઘણો ફાળો આપી શકે તેમ છે. ભવિષ્યમાં મોટાં ઉદ્યોગ નગરો પણ આમાંથી ઊભાં થાય. વસાહતોના સ્થાનીકરણ વખતે આર્થિક સિદ્ધાંતો લક્ષમાં રાખીને વસાહતો સ્થપાય તો ગુજરાતનો ઔદ્યોગિક વિકાસ બહુમુખી અને સમતોલ બને.

ઉદ્યોગ વિકાસમાં સંચાર કે પ્રજા પહોંચ કરે એ પ્રશ્ન ચોક્કસ છે. ઉદ્યોગોને લોન્ગીટ્યુડિનની જરૂર છે. સરકાર એનો યોગ્ય પુરવઠો પુરો પાડે, નાણાકીય કોર્પોરેશનથી નાણાકીય સહયોગ આપે અને શિક્ષણમાં

ટેકનિકલ તાલીમ અગ્રિ જોગવાઈ કરે તો ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ધાયાની ભૂમિકા સ્વાઈ જાય. સરકારના પ્રતિનિધિઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ, મૂડીપતિઓ અને અન્ય નિષ્ણાતોનું બનેલ એક ઉદ્યોગ વિકાસ કોર્પોરેશન (Industrial development corporation) સ્થાપવાની જરૂર છે. ગુજરાતના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે આ કોર્પોરેશન એક વિશિષ્ટ યોજના તૈયાર કરે, પોતપોતાનાં સાધનો, કાર્યકુશળતા અને પાલીવટી જવાબદારીના પ્રમાણમાં રાજ્ય અને ખાનગી ક્ષાલસ ઉદ્યોગ વિકાસમાં પોતાનો ફિરસો નક્કી કરીને પરસ્પર સહકાર સંવાદ અને સંપર્શ કામ કરે તો ઔદ્યોગિક નવનિર્માણનું કામ ઘણું અસરકારક બને.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો ગુજરાતના ઉદ્યોગ વિકાસમાં આ મુદ્દાઓ જરૂરી છે. (૧) એકાંગી વિકાસને બદલે સ્વર્ણી અને સમતોલ વિકાસ (૨) પ્રાદેશિક સંપત્તિની મોજણી કથી, વિકાસ માટેનો એટલાસ નેપર કરીને જુદા જુદા પ્રદેશો વચ્ચેની અસમાનતા દૂર કરવી. (૩) ઉદ્યોગોનાં માળખાની અંતર્ગત સમતુલ્ય જળવવા મોટા, નાના અને ગૃહ ઉદ્યોગોનો વિકાસ. (૪) ઉત્પાદનસમતાનું મહત્વ (૫) વિકાસ માટે એક કોર્પોરેશન. ઉદ્યોગોને ગુજરાતને સ્વખંડપ્રદાઓની જરૂર છે. નવાં સાધનો, નવા ઉદ્યોગો, નવી રીતો અને નવાં મેત્રો આંબવાના ઉર્મગવાળા સ્વખંડપ્રદાઓ જ ગુજરાતની કંપાયલટ કરી શકે. ગુજરાતીઓમાં વ્યાવહારિક ડહાપણ છે, શાસ્ત્રપણ છે, કુનેહ છે, કચકસર અને ચીવટથી કામ કરવાની વૃત્તિ છે. પરંતુ વિદ્યા-સાભિમુખ અને ચેતનવંતી પ્રગતિકારક વૃત્તિ હજી કેળવવાની જરૂર છે. પ્રજાની ખાસિયત પર ઉદ્યોગોના વિકાસનો ઇક્ષો આધાર રહે છે. ગુજરાતમાં ઉદ્યોગો પરત્વે એક નૂતન વિકાસલક્ષી દૃષ્ટિબિંદુ ફેલાવવા તો ગુજરાતની સૂરત બદલાઈ જાય. ભારતના વિકાસોન્મુખ અર્થકારણમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધીને ગુજરાત મોખરાનું સ્થાન લે એ માટે ઉદ્યોગપરણુ ચેતનવંતા માનસ અને સતત પુરુષાર્થની જરૂર છે.

આપણા ઔદ્યોગિક વિકાસને અવરોધનારાં ક્યાં ક્યાં બળો છે અને તે અંગે શું શું પગલાં ભરવી ગણ્ય છે તેનો વિચાર કરવો જરૂરી બને છે.

ગુજરાતની સર્વપ્રથમ મુશ્કેલી વીજળીશક્તિ અંગેની છે. આ રાજ્યની નર્મદા, તાપી, સતી વગેરે નદીઓ દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં વીજળી પેદા કરવાની શક્યતા છે; પરંતુ આજ સુધી આ કુદરતી બલિયોનો લાભ લઈ શકાશે નથી. તેથી કારખાનાંઓ ચલાવવા માટે ગુજરાતે દેશના દૂર દૂરના બાજોમાંથી મંગાવેલા કોલસા ઉપર કે કિચલ ઓઈલ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. આ આપણા ઉદ્યોગોને મોંઘું પડે છે. સાબરમતી તથા ઠીંગણા જેવાં સ્થળોએ મોટા પાયા પર વીજળી પેદા કરવામાં આવે છે. એમાં ખર્ચ જેમ બને તેમ ઓછું કરવામાં આવે છે. પણ જાણવીજળીની સરખામણીમાં આ ઉત્પાદનખર્ચ વધુ જ રહે છે. આથી જોમાં વીજળીશક્તિની પુરવઠા જરૂર છે, તેવા ધાતુ ઉદ્યોગોની સ્થાપના માટે પરિશ્રિત નદા મુશ્કેલ જણાય. વળી ગુજરાતમાં એંગેનોલ તથા બોક્સાઈટ સાચા પ્રમાણમાં મળે છે. પરંતુ વીજળીના જિંદા દરને કારણે તેમાંથી ફેરો-એંગેનોલ અગર એલ્યુમિનિયમ બનાવવાનું મુશ્કેલ બને છે. આ જ પ્રમાણે ધીજ ઉદ્યોગોમાં પણ પ્રમાણમાં મોંઘી વીજળીને કારણે હાઈદ્રોઈમ ટકી રાખવું મુશ્કેલ બને છે. ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે આજે ટેકનિકલ શાન, મૂડી, સાધન આદિ નેપાર છે પણ સસ્તી વીજળીનો અભાવ કાપી વિકાસમાં ટીક ટીક અવરોધ પેદા કરે છે. રાજ્ય સરકાર આ મુશ્કેલી પ્રત્યે જાગ્રત છે અને તેને હળવી બનાવવા માટે તમામ શક્ય પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. આ દિશામાં સાબરમતીના પાવર સ્ટેશનનો વિકાસ કરવાની તથા ખંભાત નજીક પુલવરમાં ખાતે એક નવું પાવર સ્ટેશન બાંધવાની યોજના તંત્રપત્રી અમલમાં મુકાઈ ચૂકી છે. આ ઉપરાંત પશ્ચિમ કાંઠે સ્થાપવામાં આવનાર અલ્પમત્રમાંથી પણ ગુજરાતને વીજળીનો સારો એવો પુરવઠો મળશે. પરંતુ સમયના વહેણની સાથે વીજળીની માગ પણ વધશે જ, તેથી ઉપર જણાવેલાં પગલાંથી વીજળીની મુશ્કેલી સંદર્ભે દૂર થઈ શકશે નહિ. એને પહોંચી વળવાનો અસરકારક ઉપાય છે કે આપણી નદીઓ દ્વારા સસ્તી વીજળી પેદા કરવાનો. હીયદ્રુંક, દામોદર બંધો વગેરે વીજળા તેમ જ ભાખરા-નાગલ દ્વારા તાંબા પ્રદેશોની કાચાપટ્ટ થઈ રહી છે. ગુજરાતની લોકમાતાઓનો પણ આથી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે. આ ખાત તારત તેમ જ રાજ્ય સરકારના ધ્યાનમાં છે અને તાપી તથા નર્મદાની યોજનાઓનો અમલ જેમ બને તેમ ભરતી કરવા ક્ષેત્રે પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે. નર્મદા નદી મારફત પેદા કરવામાં આવનારી વીજળી-શક્તિ ૨૦,૦૦,૦૦૦ કિલોવોટ હોવાનો અંદાજ છે, જ્યારે તાપીની વીજળીની શક્યતા ૩,૦૦,૦૦૦ કિલોવોટની અને સહીની ૨,૦૦,૦૦૦ કિલોવોટની ગણી શકાય. ગુજરાતને સાગરકાંઠે, ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં સારા બંદરો છે, જ્યાં મોટા પાયા પર મીઠાનું ઉત્પાદન થાય છે; કપાસ, મત્સ્ય, તમાકુ જેવા વ્યાપારી પાકોનું મોટા પાયા ઉપર વાવેતર થાય છે. વળી, આ પ્રદેશની પર-નોર્મલી કેટલાંક કૌશલી ખનિજો મળી આવ્યાં છે. આથી ગુજરાતમાં એકઠાં બહુવર્તી યોજના, સસાપત્તિક ખાતરનો ઉત્પાદન-સ્થાપના એ એક બોજા જાહેર સેત્રની મલકોળના માટે પૂરનો

અવકાશ છે. સદ્ભાગ્યે આ પ્રદેશના પેટાંગમાંથી ખનિજ તેવ અને કુદરતી ગેસ મળી આવવાથી ભારત સરકારનું લાભ આ દિશામાં ખંચાઈ છે. ખંભાત તેમ જ અંકલેશ્વરના તેલસેત્રની જિંદા તપાસ કાપત્તી થઈ રહી છે. ખંભાતનું તેલ શુદ્ધ કરવા માટે એક મધ્યમ કદની રિફાઈનરી સ્થાપવા માટેની વિચારણા ચાલે છે. વળી દેશમાં સ્થાપનારાં કેટલાંક સસાપત્તિક ખાતરનાં કારખાનાંઓમાંનું એક ગુજરાતમાં સ્થાપવા માટે ગુજરાત સરકાર સક્રિય પગલાં લઈ રહી છે. આમ ત્રીજી યોજના દરમ્યાન જાહેર સેત્રની યોજનાઓમાંથી થોડો હિસ્સો ગુજરાતને ફાળે આવી શકે. ત્રીજી યોજનામાં ખનિજ તેવના સંશોધન અને ઉત્પાદનને સવિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવશે, એટલું જ નહિ, પરંતુ રિફાઈનરીની આરંભદાશોમાંથી અનેક ઉદ્યોગોની સ્થાપના શક્ય થશે.

વાતનવ્યવહારની સરવડ

વ્યવહારનાં સાધનોનો વિકાસ આ રાજ્યમાં ભૂતકાળના જિન્ન જિન્ન થકીને કારણે અલગ અલગ રીતે થયો અને તેમાં એકસૂત્રતા ન રહી. ભૂતપૂર્વ બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલવેએ અમદાવાદને મુંબઈ સાથે બોંડવેળની અને દિલ્લી સાથે મીટરગેજની જોડીને સંતોષ માની. તેના અનુસંધાનમાં દેશી રાજ્યોએ દસિસુ ગુજરાતમાં કેટલીક નેરોગેજ રેલવે લાઈનો નાખી અને ઉત્તર ગુજરાત તેમ જ સૌરાષ્ટ્રમાં મોટા ભાગે મીટરગેજ રેલવે લાઈનો નાખવામાં આવી. આમ આ રાજ્યમાં બોંડવેળ, મીટરગેજ તેમ જ નેરોગેજનો સંમુખેળો વર્ષોથી હોવાથી મુશ્કાલી તેમ જ સામાનની ટેકરૂંમાં અનેક જાતની મુશ્કેલીઓ નડે છે. આ રાજ્યમાં કંડવાનું મોટું બંદર તેમ જ મધ્યમ કદનાં આઠ બંદરો આવેલાં હોવા છતાં રેલવેની એકસૂત્રતા ન હોવાથી વ્યાપારમાં ઘણી કુકાવટો આવે છે. તેથી રાજ્યમાં એક જ માપની રેલવે હોય તો ઘણી સરળતા થાય. રેલવેને આ વિવિધતા દૂર કરવાના હેતુથી નેરોગેજ રેલવે કાંઠી નાખવા માટે રેલવેબોર્ડ ઘણા સમય પહેલાં નિર્ણય લીધેલો છે. થરનું તે માટેની સક્રિય પગલાં આ રાજ્યમાં આજ સુધી ભરાં નથી. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન રેલવેતંત્ર આ દિશામાં ભરતી પગલાં લેશે એવી આશા રાખવી રહી. સૌરાષ્ટ્ર તેમ જ કચ્છને અમુક અંશે બ્રોડગેજ રેલવે દ્વારા જોડવા માટેની વિચારણા ઘણા સમયથી ચાલે છે. હવે ભાવનગર અને કંડવાને બ્રોડગેજ રેલવે દ્વારા જોડવા માટેનાં પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે. આમ થતાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના વ્યાપાર ઉદ્યોગના વિકાસની આશુનું વિજાન અમુક અંશે દૂર થશે. પરંતુ સૌરાષ્ટ્રના મધ્યભાગ સુધી બ્રોડગેજ રેલવે પહોંચશે ત્યારે જ આ મુશ્કેલીનું નિવારણ થઈ શકે. રાજ્ય સરકાર આ અંગે ભરતી પગલાં લેવામાં આવે તે માટે વિચારી રહી છે.

ગુજરાતમાં રસ્તાઓનું પ્રમાણ પણ નજીકના ભૂતકાળ સુધી નહિવત્ હતું. આજ કાલ મુખ્યત્વે તો આ પ્રદેશ જુદા જુદાં દેશી રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો હતો તે હતું. આખા રાજ્યને જોડતો કોઈ હોયીમાર્ગ તો ન હતો જ, પરંતુ નર્મદા અને તાપી નદીઓ ઉપર પણ સારા પુલની સરવડ ન હતી. ૬૦ માર્ચને અંતરે આવેલાં અમદાવાદ અને વડોદરાને જોડતો કોઈ રસ્તો પણ લગભગ હમણાં સુધી ન હતો. આજથી

મળ્યા પછી અને દેશી ચામડાનો વિચીનીકરણ થતાં આ પરિસ્થિતિમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો છે. આજે ગુજરાતની નાની-મોટી અનેક નદીઓ ઉપર પુલો બાંધી મૂક્યા છે અને રાજ્યનાં માર્ગવ્યવસ્થા સંસ્થાઓ સેત્રી ધરાવે છે, અન્ય જોડાઈ રહ્યાં છે. પરંતુ હજારો પરિસ્થિતિ સંતોષકારક ન કહી શકાય. રાજ્યના ઘણાં પાણી વિસ્તારો હજી રસ્તાની સરવડા વિનાના છે. આ પ્રદેશોમાં જુદી જુદી જાતની જંગલસમૃદ્ધિ અને ખનિજસંપત્તિ પડેલી છે, તેનો ઔદ્યોગિક ઉપયોગ કરવા માટે એ બધા વિસ્તારોને સાચા રસ્તાઓથી જોડવા જરૂરી છે. ગુજરાત રાજ્ય આ ઊંચા પ્રતિબદ્ધતાને જાણે છે અને તે દૂર કરવા સાચા પગલાંઓ લેશે.

આવકોશી

ગુજરાતના વિશાળ સાગરાકાંઠા અને બંદરો વિષે ઉપર ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. ૧૯૪૭માં દેવનું વિભાજન થતાં પડેલી કંઈકેલી બોટને પૂરવા માટે કંડલાનો મોટા બંદર તરીકે વિકાસ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. તે પ્રમાણે ઊંચાં દસ વર્ષમાં કંડલાને સુધારવાના તેમ જ તેની ઉપશોધિત વપારવા માટે અદ્યતન સામગ્રીથી સજ્જ નોટીઓ બાંધવામાં આવી છે અને શાવસામાન ભરવા માટે જરૂરી નોટડેન બાંધવામાં આવ્યાં છે. પશિમ ભારતના વ્યાપાર માટે કંડલા માર્ગનું બંદર અને તે તેનુંથી તેને મીડરેલ દેવે દ્વારા અમદાવાદ તેમ જ દિલ્હી સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. પરિણામે એ બંદરે થતી માંગની ડેમંડ વધી રહી છે. સને ૧૯૫૦-૫૧માં આ ડેમંડને ૧,૧૯,૦૦૦ ટનની વધી તે વધીને સને ૧૯૫૮-૫૯માં ૧૦,૧૯,૦૦૦ ટનની થઈ હતી. અત્યારે એ બંદરની થાંક ૧૩,૦૦,૦૦૦ ટનની છે. એને બે નવા પક્ષા બંધાવી એ ઘડિત વધીને ૧૮ થી ૨૦ લાખ ટન સુધી પહોંચશે. કંડલા બંદરના વિકાસ દ્વારા મુંબઈના બાઈ પરનું દબાણ હળવું કરવાનો જે ઉદ્દેશ હતો તે હજી પાર પડ્યો નથી. અત્યંત મુખ્ય એ કારણો કહી શકાય. એક તો ગુજરાતના અને ભારતના સમૃદ્ધ પ્રદેશો સાથે આ બંદરનું હજી જોડાણ થતું નથી અને બીજું માર્ગવ્યવસ્થા બંદરે થતો જોડાણ ઔદ્યોગિક વિકાસ ત્યાં થયો નથી. આ બંને મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે. મુંડ-કંડલા રેલવે દ્વારા આ બંદરને ઘડે ટૂંક સમયમાં બ્રોડગેજ રેલવે દ્વારા જોડાઈ ગુજરાતના સમૃદ્ધ પ્રદેશો સાથેનો તેનો સંબંધ સરળ થઈ શકશે. અમદાવાદ જેવા ઔદ્યોગિક નગરને માટે આ જોડાણ બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. બીજી તરફ ત્યાંનો ઔદ્યોગિક વિકાસ સાપવા માટે ભારત સરકારે થોડા સમય અગાઉ કંડલા ખાતે મુખ્ય વ્યાપાર વિસ્તાર (Free Trade zone) સ્થાપનાની જાહેરાત કરી છે. અહીં વિસ્તાર રચનાં નિકાસ ઉપર આધાર રાખતા ઉદ્યોગો માટે આ બંદર અનેરું આકર્ષણ જમાવશે. સાથે જ બીજા ઉદ્યોગો પણ ત્યાં વિકાસ પામશે. વળી કચ્છમાં સાચા પ્રમાણમાં રિંગનાઈટ મળી આવતાં કંડલાની ઔદ્યોગિક શક્યતા અનેકગણી થશે. અવજત ત્યાં સસ્તી વીજળી અને જરૂરી પાણી પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા કરશે જોડશે.

નજીકના જ ભૂતાણમાં માનવામાં આવતું હતું કે, ગુજરાતમાં મેં જોનીસ અને ચુનાના પથ્થર સિવાય કોઈ મહત્વનાં ખનિજ નથી. પરિણામે આ પ્રદેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ મોટેભાગે વપરાશોની જીંબી પૂરતો મર્યાદિત રહ્યો. પરંતુ ખનિજોના આધારે શાકતા ઉદ્યોગો તેમ જ બીજા

બારે સસાધનિક ઉદ્યોગો સિવાય કોઈ પણ પ્રદેશના ઉદ્યોગોનીકરણની ઊંચી જાડે નહિ. સદ્ભાગ્યે છેવટાં દશેક વર્ષની ભૂસ્તરતપાસના પરિણામે ઔદ્યોગિક મહત્વ ધરાવતી ઘણી ખનિજો આ પ્રદેશમાંથી મળી આવી છે. ચુનાનો પથ્થર પાયાં કરતાં અનેકગણા પ્રમાણમાં મજી આવવાથી સિમેન્ટ ઉદ્યોગના વિકાસ માટે ગુજરાત રાજ્યમાં ઘણી શક્યતા રહેલી છે. સિમેન્ટ ઉદ્યોગ ઘણાં મહત્વનો છે. કારણ કે, રાષ્ટ્રની કોઈ પણ વિકાસ યોજનામાં સિમેન્ટની અત્યંત રહેલી છે. સિમેન્ટના વપરાશના આંકડા દેખીને છત્તીસગઢ સરખાવવા માટે પણ વપરાય છે. ઇ. ત. આપણે ત્યાં માગાઈક વપરાશ બાર ૨૫૫ છે. જ્યારે અમેરિકા તથા ઇંગ્લેંડમાં ૨૦૦-૩૦૦ ૨૫૫ થોપ છે. વળી સિમેન્ટ ઉદ્યોગ પર આધાર રાખતા બીજા ઉદ્યોગો જેવા કે, સિમેન્ટ-ટાઇલ્સ, જાંબી, બ્લોક્સ વગેરેના વિકાસને પણ સ્થાન રહેશે. જમનગર તથા ખેડા જિલ્લામાં સાચા પ્રમાણમાં બેંડાગાઈટ મળી આવે છે, પરંતુ અતિ સસ્તી જાંબીની વિના તેમાંથી એમ્યુમિનિયમ બનાવવું શક્ય નથી. તેથી તેમાંથી એમ્યુમિનિયમ બનાવી તેને વધુ પ્રતિષ્ઠા માટે બીજા પ્રદેશોમાં મોકલવું ઇચ્છા થાય છે. કાર્બન ડાયોક્સાઇડ અને જિપ્સમ જેવાં બીજાં ઉપયોગી ખનિજો પણ આ પ્રદેશમાંથી મળી આવી છે. તે ઉપરાંત તાંબું અને સોડાની કાચી ધાતુ મેલીના પણ આ પ્રદેશમાંથી મળી શકે તેમ છે. અહીં બજાત તરીકે ઉપયોગી હોરિસમ ગુજરાતના પૂર્વના પહાડી પ્રદેશોમાંથી મળી શકે તેમ છે. પરંતુ સોડી મહત્વની થોપ તો ખનિજ તેવની છે. ખંભાત સેત્રમાંથી વ્યાપારી ધોરણે ખનિજ તેવ મળી આવ્યું છે. અંકેશવર પાસે પણ વ્યાપારી ધોરણે મળવાની શક્યતા છે. ખંભાત તેવસેત્રનું કેન્દ્ર ખંભાતના અખાતમાં માનવામાં આવે છે અને તે મુજબ સમુદ્ર-તીરેથી પણ વિપુલ પ્રમાણમાં તેવ મળવાનું અનુમાન છે. આ તેવનો વિસ્તાર સુરતના કચ્છના રણમુડી વિસ્તારેથી લોવાનું માનવામાં આવે છે. આમ આધુનિક સમયનું 'પ્રચલી સોનું' મળ્યું આ ખનિજ તેવ મળી આવતાં ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસની શક્યતા ઘણી વધી છે. આપણે દિનપ્રતિદિન વધતી જતી પેટ્રોલિયમની વેદ્યસોની જરૂરિયાત માટે આપણે પરદેશો પર ઓછી આધાર રાખતો પડ્યો અને કોરોડે ફેરવાયું વિદેશી ટૂંકસમય બચી જશે. પરંતુ તેવના વિશુદ્ધીકરણ માટેની ફેક્ટોરીની તાકીદ સ્થાપવાની જરૂર છે. અહીં ફેક્ટોરીની સ્થાપના તેની ઓથે રાસાયણિક ખાતરનું કારણનું તથા રંગો ને રસાયણો બનાવવાનાં બીજાં અનેક કારણનાંઓ પણ થઈ શકશે. આમ ખનિજ તેવ ઉદ્યોગના વિકાસમાં ગુજરાતના ભાવિ ઉદ્યોગોનીકરણની વિશાળ શક્યતાઓ રહેલી છે.

આ ઉપરાંત કચ્છ તથા ભજ્જના પ્રદેશમાંથી રિંગનાઈટનો મજી આવેલો જાંબી પણ આ પ્રદેશને જરૂરી કીમતી ઔદ્યોગિક ખનિજ પૂરું પાડી શકે તેમ લાગે છે. આ સિવાયનાં બીજાં પણ અનેક ખનિજ-દ્રવ્યો ગુજરાતની પરત્તીમાં છુપાયેલાં પડ્યાં છે. એ માટે આ રાજ્યનો ઊંચી ભૂસ્તરતપાસ કરવાનું સ્વોચ્છવામાં આવ્યું છે અને તે દિશામાં યોગ્ય પગલાં લેવાનું થઈ રહ્યું છે.

આ પ્રમાણે મોટા ઉદ્યોગોનો વિચાર કરીએ તો તેવ ફેક્ટોરીની અને તેને આધુનિક બીજા અનેક રાસાયણિક ઉદ્યોગો જેવા કે, રંગ,

દવા, નાર્કોટીકનવાળાં ખાતરી આદિ તેમ જ ફેરોએનિઝ, એલ્યુમિના, સિમેન્ટ, કુદરતી ગેસ અને વિગતોઈનું ઊધ્વીકરણ જેવા અનેક ભારે ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે સારો અવકાશ છે. આ વિકાસની સાથે ગુજરાતનું સ્થાન ભારતના ઔદ્યોગિક નકશામાં મહત્વનું બની રહેશે.

નાના પાયા ઉપરના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો અનેક રીતે પ્રયત્ન કરે છે. નાના ઉદ્યોગોની હાલની પરિસ્થિતિ પરિશિષ્ટમાં બતાવવામાં આવી છે. નાના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે હજુ પૂરતો અવકાશ છે, અને આવા ઉદ્યોગોનો જેમ બંને તેમ જલદી વિકાસ કરવામાં જ આવડ્યું ચીનું શોધ છે. મોટા ઉદ્યોગોના પૂરક ઉદ્યોગ તરીકે કેટલાયે નાના ઉદ્યોગો ખીલી શકે તેમ છે. દા. ત. મોટા ઉદ્યોગોને આવરક સામગ્રી પૂરી પાડવા કે તેમની પેદાશ અને આડ-પેદાશનો ઉપયોગ કરવા માટે નાના ઉદ્યોગોનો સારી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે. વળી વપરાશી માલ બનાવતા અનેક નાના ઉદ્યોગો માટે પણ વિશાળ ક્ષેત્ર છે. પરંતુ જરૂરી માલ તથા ધંત્રસામગ્રીની અછત, વીજળીની તંગી, માલ વેચવાની મુશ્કેલીઓ વગેરે કારણોને લીધે આ ક્ષેત્રમાં હજુ સંતોષકારક વિકાસ થઈ શક્યો નથી. નાના ઉદ્યોગો એછી મુશીબી અને ટૂંકા સમયમાં થઈ શકે છે અને સરખામણીમાં વધુ માસુસોને રોજ આપી શકે છે, તેઓ અસંધિક વિકેન્દ્રીકરણમાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. ઘણેરી ગીચ લતાઓથી દૂર ગ્રામ પ્રદેશોમાં થઈ કરી શકાય છે, જેથી મોટા કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોનાં અનેક દુશ્વેશો બચે શકાય છે. આથી કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો નાના ઉદ્યોગોના વિકાસાથે અનેક પ્રયત્નો કરી રહી છે. નાના ઉદ્યોગોને જુદી જુદી રીતે નાણાકીય સહાય આપવામાં આવે છે; ઉપેચી ધંત્રો ખરીદ કરવાની સગવડ આપવામાં આવે છે; તેમને ટેકનિકલ સહાય આપવામાં આવે છે. રાજ્ય અને ભારત સરકારનાં ખરીદી ખાતેઓ તેમને કેટલોક છૂટછાટો આપીને ઉત્તેજન આપે છે. તેમના વીજળી વપરાશના અર્થમાં વળતર આપવામાં આવે છે. અદ્યતન આ બધા પ્રયત્નો હજુ પૂરેપૂરા કારગત નીવડ્યા નથી. ઉપેચી ધંત્રો ખરીદ કરવાની શોજનાનો પૂરેપૂરો લાભ લેવાનો નથી. વીજળીનો અર્થ મુજબ જેવા શરેરની સરખામણીમાં ઘણો જ ઊંચો રહે છે.

ઉપે પછીનું લાભ

આ બધા પ્રયત્નો વિશેષ વિચારણા માગી લે છે. જળવિદ્યુત શોજનાઓ અમલમાં આવતાં સત્તરી વીજળી મળી શકશે. અત્યારે અપાની વજનતરી રૂમ મર્બાદન ઉ અને સરકારનાં સાધન ઉપર મોટો ભોજો નાખ્યા નિરાશ તેમાં વધારો થઈ શકે નહિ. આથી જળવીજળીની શોજનાઓ જેમ બંને તેમ જલદી થઈ કરવા માટે સક્રિય પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે. વળી ખનિજ તેજ તથા કુદરતી ગેસનો ઉપયોગ વીજળી પેદા કરવામાં કેટલે અંશે કરી શકાય તે વિચારવાનું રહે છે.

મોજુ પંચરવીં શોજના દરમ્યાન દેશને જરૂરી ઔદ્યોગિક ચીજ તેમ જ અર્ધનિષ્કાર વસ્તુઓ ચીજ (Intermediate Products)નું ઉત્પાદન વધારવાના બનીરજ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. આમાંની કેટલોક શોજનાઓ મર્યાદા સફળ થઈ છે. અને શોષક તથા પોષક, સિમેન્ટ,

કોવસો અને મોજુ જેવા ઉદ્યોગો માટેની પાપાની ચીજનું ઉત્પાદન વધી રહ્યું છે. આ રીતે વિદેશી ચીજ ઉપરનો આપણો આધાર કમશ; થઈ રહ્યો છે. ઉદ્યોગો માટે આ એક આવકારપાત્ર હકીકત છે. આ દિશામાં હજુ થોડા વધુ પ્રયત્નો કરી દેશને જરૂરી એવી બીજી ચીજ તથા ધંત્રસામગ્રી પણ આપણે બનાવો લઈએ તો આજે આપણા ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે વિદેશી કુશિયામત ઉપર જે આધાર રાખવો પડે છે તે મોટે ભાગે ઓછો થઈ જાય.

દુનિયામાં ઔદ્યોગિક વિકાસ પામેલા દેશોમાં પણ નાના પાયાં પરના ઉદ્યોગ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. અમેરિકાના તમામ ઔદ્યોગિક એકમોના રજ ટકા એકમો નાના પાયા પર ચાલે છે. પશ્ચિમ જર્મનીમાં આ પ્રમાણ ૨૭ ટકા ઈંગ્લંડમાં ૩૩ ટકા અને જાપાનમાં ૫૯ ટકાનું છે. આ બધા દેશોમાં નાના પાયા ઉપરના ઉદ્યોગોનું મહત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, અને જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં તેમનો વિકાસ કરવા માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે.

નાના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે સરકારે લીધેલાં પગલાંઓમાંનું એક અંતિમમહત્વનું પગલું તે ઔદ્યોગિક વસાહતોની સ્થાપનાનું છે. આવી વસાહતોમાં નાના ઉદ્યોગોને જરૂરી જમીન, વીજળી, પાણીનો પુરવઠો, નકામા પાણીના નિકાસની વ્યવસ્થા, વ્યવહારનાં સાધનોની સગવડો વગેરે અનેક અનુકૂલતાઓ આપવામાં આવે છે; વળી તેમને જરૂરી એવા કેટલીક પ્રક્રિયાઓ માટે સરકારી મોકલણ પણ કરી શકાય. આપણા રાજ્યમાં આવી છ વસાહતો સ્થાપવાનું બીજી શોજનામાં નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. રાજકોટ, વડોદરા, ઉપના અને ગાંધીધામ ખાતેની વસાહતોમાં કારખાનાં થઈ શકે છે, અને નવાં બંધાઈ રહ્યાં છે. ભાવનગર અને અયધવાદની વસાહતોનું કામજાજ હજુ પૂર્વભૂમિકામાં છે. ઔદ્યોગિક વસાહતો ઔદ્યોગિક વિકાસમાં અમૂલ્ય ફાળો આપે છે તે જોતાં ત્રીજી પંચવર્ષીય શોજના દરમ્યાન અનેક નવી વસાહતો સ્થાપવામાં આવશે. શોજના તો એવી છે કે, દરેક જિલ્લામાં ઓછામાં ઓછી એક વસાહત થઈ કરવી. આ ઉપરાંત જ્યાં થકમ થોજ ત્યાં કેટલીક ગ્રામવસાહતો સ્થાપવાનો પણ સરકારનો ઉદ્દેશ છે. આવી ઔદ્યોગિક વસાહતો વિકેન્દ્રીકરણમાં મહત્વનો ફાળો આપશે.

ગુજરાત રાજ્ય અર્થનિર્વામાં આવતાં ગુજરાતના ઝડપી ઉદ્યોગો કમજુ માટે રાજ્ય સરકાર લિપિય રીતે સક્રિય પગલાંઓ લઈ રહી છે. રાજ્યની મોટામાં મોટી બહુલસી શોજનાઓમાંની એક નર્મદા શોજનાનું પહેલા તબક્કાનું કામજાજ ચાલુ વર્ષમાં જ થઈ શકે. આ શોજનાથી બહુ દૂરગામી પરિસ્થિતો અવરશે. સિયઈ, નીકાવડન, પૂર્વનિધંત્ર તેમ જ સત્તરી જળવીજળીના લાભો એનાથી મળશે. વળી તાપી નદીની શોજનાનું કામ પણ પુરકારે ચાલી રહ્યું છે. આ ઉપરાંત કુદરતી ગેસ અને ખનિજ તેજના સંશોધન, ઉત્પાદન તથા વિદ્યાર્થીની સ્થાપના અને રેડીયોકાર્બન ઉદ્યોગનો અદ્યતન, વિગતોઈ અંશે વધુ સંશોધન વગેરે અંશે સક્રિય પગલાંઓ લેવાઈ રહ્યાં છે. ગુજરાતમાં ખનિજતેજ ઉદ્યોગના વિકાસની સકલતાઓ જોતાં ભારત સરકાર ઉચ્ચ કક્ષાની એક સમિતિની સ્થાપના કરી છે. ગુજરાત રાજ્યમાં નાર્કોટીકનવાળાં સમાવેશ

ખાતરના કારખાનાં સ્થાપનાની શક્યતા તપાસવા માટે સમગ્ર સરકારે એક સમિતિની સ્થાપના કરી હતી. આ સમિતિએ બહુ ટૂંક સમયમાં આ અંગે એક વિસ્તૃત રિપોર્ટ તૈયાર કરી તેનો રિપોર્ટ સરકાર સમક્ષ પેશ કર્યો છે.

પરિશિષ્ટ-૧

ગુજરાત રાજ્યની સને ૧૯૫૮ની ઉદ્યોગચર પરિશિષ્ટિ

ઉદ્યોગનું નામ	વસ્તુઉદ્યોગ	મોટા પાયાના ઉદ્યોગ	કાર-	કાર-
	કાર-	કાર-	ખાતાની કામદારોની સંખ્યા	ખાતાની કામદારોની સંખ્યા
૧. ઘઉંના આટાની મિલ	૯	૧૬૩	૨	૧૪૧
૨. ચોખા ઉડવાની મિલ	૧૮	૧૯૨	-	-
૩. મિલિટ	૧૫	૨૩૧	-	-
૪. ખાંડ	-	-	૨	૩૧૭
૫. સ્ટાર્ચ (કાંચ)	૩	૭૧	૨	૮૬૨
૬. વનસ્પતિ તેલ	૨૬૧	૫,૭૬૭	૫૩	૪,૦૧૯
૭. રંજ અને વાનગી	૨	૪૨	-	-
૮. સાબુ	૧	૧૫	-	-
૯. સામર્થકમાવચનોઉદ્યોગ	૩	૪૮	-	-
૧૦. સિમેન્ટ	-	-	૪	૩,૮૫૫
૧૧. કાચ અને કાચની બનાવટ	૨	૨૧	૩	૧,૧૮૭
૧૨. ચિનાઈ કામ	૬	૧૦૭	૧૧	૨,૫૮૧
૧૩. કાગળ અને પૂઠા	૪	૧૨૭	૬	૧,૪૮૩
૧૪. દીવાસગી	૧	૨૩	૧	૯૮
૧૫. સુતરબેટ કાપડ	૭૨	૧,૫૨૯	૧૦૩	૧,૭૭,૨૫૩
૧૬. ગરમ કાપડ	-	-	૨	૧,૧૩૦
૧૭. રસાયણ	૨૫	૫૫૦	૨૩	૮,૭૧૯
૧૮. ઓલ્યુમિનિયમ, તાંબુ અને પિત્તળ	૩૯	૭૧૯	૩	૨૮૭
૧૯. લોખંડ અને પોચાદ	૧૩	૨૭૨	૨	૧૭૮
૨૦. સાઈકલ	૨	૪૮	-	-
૨૧. સીંચવાના સંધા	૨	૩૮	-	-
૨૨. લોન્ગીના પંખા	૧	૧૫	-	-
૨૩. જનરલ અને ઈલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરિંગ	૩૭૫	૬,૩૮૭	૩૭	૫,૩૫૮
૨૪. પગરખાં અને સામગ્રીની બનાવટ	૭	૨૪૧	૧	૧૨૫
૨૫. રથર અને તેની બનાવટ	૧૦	૨૦૯	૨	૬૫૯
૨૬. ઈનેમલ વેર	૧	૧૦	-	-
૨૭. છુમ પાઉપ અને સિમેન્ટ તથા કોકીટની બીજી બનાવટો	૧૯	૪૬૫	૮	૪૨૭
૨૮. એરોસ્પેસ તથા તેની બનાવટ	-	-	૧	૨૫૦

૨૯. ઈંટ, નિર્મિત, ચૂનો	૯૨	૪,૮૬૧	૨૮	૩,૨૨૪
૩૦. પ્લાસ્ટિક અને ગ્રામોફોન રેકૉર્ડ	૪	૧૦૨	-	-
૩૧. લાકડાં વનોરસની ઉદ્યોગ	૨૫	૪૧૦	૨	૧૦૦
૩૨. લાકડાંની બનાવટ, રાવ-રચીલું અને બીજીખનાવટ	૧૦	૧૪૪	૧	૧૩૨
૩૩. તમાકુ, ભીંડી, સિગરેટ વ.	૧૪૮	૫,૦૭૩	૩૦	૨,૭૩૮
૩૪. મનુષ્યી શેવવાના તેમ જ દાંધ વ. બનાવવાનાં કારખાનાં	૮૧	૧,૩૫૬	૬	૩૩૦
૩૫. પ્રિન્ટિંગ, બુકબાઈન્ડિંગ તથા રિપ્રોડ્યુક્શન	૧૨૮	૧,૯૯૭	૧૪	૧,૮૧૫
૩૬. પાટી, લેસ વગેરે	૨૧	૩૪૭	૨	૯૬
૩૭. ડોઝિયરી તથા ચૂંચકાક્રમ	૮	૨૨૩	૨	૩૬૬
૩૮. કાપડરંગારી, છપાઈ વગેરે	૬૩	૧,૪૨૧	૬	૧૧૦
૩૯. સિંચાઈ	૬	૨૦૨	૧	૪૫
૪૦. જિનિન-પ્રેસિંગ	૨૪૯	૬,૪૪૯	૩૩૨	૪૧,૩૩૨
૪૧. દોરડાં વસ્ત્રવાનોઉદ્યોગ	૧	૧૩	-	-
૪૨. રેશમ અને કૃત્રિમ રેશમઉદ્યોગ	૪૨૪	૭,૫૦૪	૫૭	૮,૯૨૫
૪૩. લોન્ગી ઉત્પાદન	૫૩	૧,૦૮૭	૯	૯૦૦
૪૪. મોટર તથા હાથા બનાવવાનો ઉદ્યોગ	૫૭	૧,૨૦૬	૨૧	૩,૧૦૬
૪૫. વાહન ઉદ્યોગ	૩	૧૧૭	૫	૪૧૫
૪૬. રેલ્વે કારખાનાંઓ	-	-	૧૫	૮,૬૧૫
૪૭. રેલ્વેના હાથા	૧	૨૯	-	-
૪૮. કાપડ ઉદ્યોગ-મચીનરી તથા ભાથો	૧૦૮	૨,૩૪૩	૨૧	૩,૮૧૫
૪૯. વર્ગીકરણ નહિ થયેલા ઉદ્યોગ	૩૧૫	૧,૯૧૩	૬૬	૧૨,૦૪૦
<hr/>				
		૨,૭૨૪	૫૯,૦૮૫	૮૮૫
			૨,૯૭,૯૪૪	

ગુજરાતની રચના થયા બાદ થયેલા ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે સ્થાભાષિક રીતે જ માતિની મજલી મુશ્કેલ છે, પરંતુ સને ૧૯૫૧ના ઉદ્યોગ વિકાસ અને નિયમન ધારા નીચે પરવાના આપવા માટે ગુજરાત રાજ્યની રચના થવાને પહેલાં ૩૯ લાખ ૫૮ હજાર ૫૮૦ પહેલી મેલી ૧૫મી ઓગસ્ટ સુધીમાં આવી બીજી ૫૮ લાખ ૫૮૦ વામાં આવી છે. આ પ્રમાણે કુલ ૮૭ લાખ ૫૮૦ પહેલી મેલી ૧૫મી ઓગસ્ટ સુધીમાં આવી બીજી ૫૮ લાખ ૫૮૦ વામાં આવી છે. આ પ્રમાણે કુલ ૮૭ લાખ ૫૮૦ પહેલી મેલી ૧૫મી ઓગસ્ટ સુધીમાં આવી બીજી ૫૮ લાખ ૫૮૦ વામાં આવી છે. આ પ્રમાણે કુલ ૮૭ લાખ ૫૮૦ પહેલી મેલી ૧૫મી ઓગસ્ટ સુધીમાં આવી બીજી ૫૮ લાખ ૫૮૦ વામાં આવી છે.

નાનાં કારખાનાં અંગે એટલું જણાવવાનું થકા કે, સાચુ આપાત ગણા દરમિયાન આપાત પરવાના મેળવવા માટે આ ખાતા પાસે લગભગ ૫૦૦ અરજીઓ નવી કારખાનાંઓ તરફથી આવી હતી.

સહાયક ઉદ્યોગો

શ્રી નાનુભાઈ અમીન
(ન્યોતિ લિમિટેડ વર્કસ, વડોદરા)

મોટા, મધ્યમ અને નાના ઉદ્યોગો એ દરેકનું દેશની આર્થિક પ્રગતિમાં આગવું સ્થાન છે. દેશના સર્વાંગી વિકાસ માટે આ ત્રણેની જરૂરિયાત રહેવાની. આ એકમો વચ્ચે સુમેળ સ્થાપ્યે એમાં પરસ્પરનું, પ્રદેશનું તેમ જ દેશનું હિત સમાવેલું છે. આ જુદા જુદા એકમોમાં સહકારનું વાતાવરણ પેદા થાય અને તેઓ એકબીજાને પૂરક અને મદદરૂપ બને તેનું વાતાવરણ સર્જાય તો દેશની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ઝડપી બને.

ઉદ્યોગોના પ્રકાર

ઉદ્યોગોને સામાન્ય રીતે નીચેના પ્રકારોમાં વહેંચી શકાય :

(૧) મુખ્ય ઉદ્યોગો

એના બે પેટા વિભાગ. (અ) પાયાના ઉદ્યોગ : (basic industries) દા. ત. કાપડ ઉદ્યોગ, કાચ ઉદ્યોગ, સિમેન્ટ ઉદ્યોગ વગેરે. (બ) પાયાના ઉદ્યોગ પર અવલંબિત ઉદ્યોગ : આ ઉદ્યોગો સામાન્ય રીતે મુખ્ય ઉદ્યોગની આડ પેદાશ પર આધાર રાખતા હોય છે. દા. ત. ખનિજ તેલના ઉદ્યોગની આડ પેદાશ (રિફાઈનરીનો વાપુ) પર આધાર રાખતો બાતર ઉદ્યોગ.

(૨) પૂરક ઉદ્યોગો

આ ઉદ્યોગોમાં જોડિયા ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉદ્યોગો એકબીજાને પૂરક હોય એવી જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવતા હોય છે. જે આ ઉદ્યોગોમાં પરસ્પર સુમેળ હોય તો તેઓ સાચી રીતે કામ કરી શકે છે. દા. ત. પંપ ઉદ્યોગ અને વિદ્યુત. મોટર ઉદ્યોગ તથા મોટર ઉદ્યોગ અને સ્વીચિંગ પર ઉદ્યોગ.

(૩) નાના ઉદ્યોગ

જે ઉદ્યોગમાં પાંચ લાખ રૂપિયા અથવા તેથી ઓછી રકમ (fixed assets) - જમીન, મકાનો, યંત્રો વગેરેમાં રોકાઈ હોય તેવા ઉદ્યોગો.

(૪) આનુભવિક (સહાયક) ઉદ્યોગ (Ancillary Industry)

એક રીતે જોઈએ તો સહાયક ઉદ્યોગ અવલંબિત ઉદ્યોગ છે એમ કહી શકાય પરંતુ આ બંનેમાં કંઈક તફાવત છે. સામાન્ય રીતે અવલંબિત ઉદ્યોગ કાચા માલની જરૂરિયાત અંગે કોઈ પાયાના ઉદ્યોગ પર આધાર રાખતો હોય છે. વપુમાં અવલંબિત ઉદ્યોગ મારફતે તેનાર થતી વસ્તુ પાયાના ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલી હોય જ એવું કંઈ નથી. તેને માટે અલગ બજાર હોયવું પડે છે.

પોષક ઉદ્યોગોનું ક્ષત્રિય

સહાયક ઉદ્યોગ કોઈ મુખ્ય ઉદ્યોગને એની કેટલીક જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે. આવી એને પોષક ઉદ્યોગ (feeder industry)

પણ કહે છે. આ રીતે સહાયક ઉદ્યોગ મુખ્ય ઉદ્યોગ પર લગભગ સંપૂર્ણ આધાર રાખતો હોય છે. બીજી રીતે જોઈએ તો એ મુખ્ય ઉદ્યોગના પેટા કંટ્રાક્ટર (sub-contractor) તરીકે કામ કરે છે. મુખ્ય ઉદ્યોગને જરૂરી વસ્તુઓ કે ધંત્રીના અમુક ભાગ આ સહાયક ઉદ્યોગ પૂરા પાડે છે. આવા ભાગ બે પ્રકારના હોય છે :

(અ) મુખ્ય ઉદ્યોગે મુકર કરેલી ડિઝાઈન અને પ્રમાણો મુજબ ફક્ત મુખ્ય ઉદ્યોગના ખપ પૂરતા બનાવવામાં આવતા ભાગ. સામાન્ય રીતે આ ભાગો મુખ્ય ઉદ્યોગના નામથી ઓળખાય છે. મુખ્ય ઉદ્યોગનો નિરીક્ષણ વિભાગ તે ભાગોને પ્રમાણભૂત ગણે તો જ તેમનો સ્વીકાર થાય છે. આ પછી તે ભાગોની સાથે મુખ્ય ઉદ્યોગનું નામ સંકળાયેલું રહે છે.

દા. ત. પંપ બનાવનાર કોઈ કંપની પોતાની ડિઝાઈનના પંપ માટે એક સહાયક ઉદ્યોગ સાથે પોતાની ડિઝાઈન પ્રમાણે કવિંગ બનાવવા અંગે કચાર કરે તો આ કવિંગ પંપ બનાવનારી કંપનીના નામે જ ઓળખાય.

(બ) સહાયક ઉદ્યોગે પોતાની ડિઝાઈન અનુસાર બનાવેલ ભાગો. સામાન્ય રીતે આવા ભાગો કોઈ ચોક્કસ ઉદ્યોગ માટે બનાવવામાં આવતા નથી. આ ભાગો હજુ ઉદ્યોગો વાપરી શકે છે. છૂટા હોય ત્યારે તે ભાગ સહાયક ઉદ્યોગના નામથી ઓળખાય છે. પરંતુ જ્યારે એ મુખ્ય ઉદ્યોગની કોઈ બનાવટના ભાગ તરીકે વપરાય છે ત્યારે એ ભાગના નિર્માતા સહઉદ્યોગના સ્વતંત્ર નામની હસ્તી ભૂંસાઈ જાય છે. એ ભાગ મુખ્ય ઉદ્યોગની બનાવટમાં વપરાતા હોવાથી તેમની ગુણવત્તા મુખ્ય બનાવટની ગુણવત્તા સાથે સંકળાઈ જાય છે. દા. ત. યંત્રોમાં વપરાતા બોલ્ટ, નટ, ઓઈલ એન્જિનમાં વપરાતા ફ્યુએલ પંપ, ખગ વગેરે.

સહાયક ઉદ્યોગના પ્રકાર

ઉપર આપેલે એક પ્રકારના સહાયક ઉદ્યોગની વાત કરી. આ પ્રકારનો સહાયક ઉદ્યોગ કોઈ યંત્ર કે સાધનસામગ્રી બનાવતા મુખ્ય ઉદ્યોગને એ યંત્ર કે સાધન સામગ્રીમાં વપરાતા અમુક ભાગો પૂરા પાડે છે.

બીજે ધમ્ એક પ્રકાર છે. એ મુખ્ય ઉદ્યોગની ઉત્પાદક ધંત્ર-સામગ્રીના ચાલુ વપરાશમાં કામ લાગતા છૂટક ભાગ પૂરા પાડે છે. દા. ત. ખનિજ તેલ ઉદ્યોગ માટે રબરની મેરિનો, લાઈનર રિંગો વગેરે.

સહાયક ઉદ્યોગોનું જાતિ

સામાન્ય રીતે સહાયક ઉદ્યોગો (small scale industries) નાના ઉદ્યોગની કક્ષામાં આવે છે તેથી નાના ઉદ્યોગને મજતી નાણાકીય

તથા ઈતર પ્રકારની મદદનો લાભ તે મેળવી શકે છે. નાના ઉદ્યોગોના વિકાસ પાછળ સરકાર ખાસ ધ્યાન આપી રહી છે અને તેમને નાણાકીય મદદ તથા ઈતર પ્રકારની બને તેટલી સહાય આપી બને તેટલું પ્રોત્સાહન આપી રહી છે. સહાયક ઉદ્યોગો આ સુવિધાઓનો સારી રીતે લાભ ઉઠાવી શકે એમ છે.

આર્થિક માગખાનો પ્રાપ્ત થામાં છે?

કોઈ પણ લોકશાહી રાજ્યની સુંદર અર્થવ્યવસ્થા માટે નાના ઉદ્યોગની ખિચવણી જરૂરી છે. તેમની ઉત્પાદી વિના દેશનું અર્થકારણ એકપક્ષી બની જવાની અને વર્ગવિગ્રહ વધવાની દુશ્વેષત ઊભી થાય છે.

નાના ઉદ્યોગો સાહસિક, હોશિયાર અને તાલીમ પામેલા માણસોને સ્વનંત રીતે કામ કરવાનો ઘણો સારો તક પૂરી પાડે છે. આથી માણસના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય છે. મોટા ઉદ્યોગમાં નોકરશાહી (bureaucracy) થોડેમહેલે અંશે તો રહેવાની જ. આથી ત્યાં કામ કરતા માણસોને સ્વનંત વિકાસ કરવાની તક ઓછી જ મળવાની. આમ થતાં ભણેલા, હોશિયાર યુવાનો પોતાના કામમાં રસ લેતા ઓછા થઈ જાય અને તેઓ એક પ્રકારની હતાશા અનુભવે તેવું બનવાનું. નાના ઉદ્યોગોમાં નોકરશાહી (bureaucracy) ન હોવાથી જેઓ હોશિયાર અને હિંમતવાન હોય છે, તેમને આજળ આવવાની તેમ જ પોતાની રીતે કામ કરી બતાવવાની ત્યાં સુંદર તક મળી રહે છે.

વધુ માણસોને રાજ્ય

સહાયક ઉદ્યોગો સામાન્ય રીતે નાના કદના ઉદ્યોગો છે અને મોટા ઉદ્યોગોની માફક તેમને વિપુલ સાધનસામગ્રી, મૂંઝી વગેરેની જરૂરિયાત રહેતી નથી. મોટા ઉદ્યોગોને વિપુલ મૂંઝી, ચીજની, કાચો માલ, યંત્ર-સામગ્રી, યોગ્ય વાહનવ્યવહાર વગેરે પર આધાર રાખવો પડે છે. આથી મોટા ઉદ્યોગ થઈ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે તેમ છે. નાના ઉદ્યોગો ઓછી મૂંઝીથી શરૂ કરી શકાય તેમ છે. કેન્દ્ર અને પ્રાદેશિક સરકાર જે રીતે ઉદ્યોગ લાંબે નાના ઉદ્યોગોને મદદ આપે છે તે બેતાં સહાયક ઉદ્યોગો સ્થાપવા એ પ્રમાણમાં સહેલું કામ છે.

સેતુનાર આપવાની દૃષ્ટિએ મોટા અને પાયાના ઉદ્યોગોની શક્તિ મર્યાદિત છે. મોટા ઉદ્યોગોમાં સામાન્ય રીતે એક માણસને રોજ આપવા પાછળ ૧૫ હજાર રૂપિયાથી રા. લાખ રૂપિયા સુધીની મૂંઝીનું રોકાણ કરવું પડે છે. દેખીતી રીતે જ મોટા ઉદ્યોગો મારફત લાભો માણસોને પોષવા માટે મૂંઝીનું જે રોકાણ જોઈએ તે આપણને મળે તેવું નજીકના ભવિષ્યમાં તો થકય લાગતું નથી. દેશનું વિશાળ હિત જોતાં ઘણાં લાંબા સમય સુધી ઓછી મૂંઝીએ વિશેષ સેતુનારી મળે તેવા કાર્યધાને આપણે પ્રોત્સાહન આપવું પડશે. આ દૃષ્ટિએ સહાયક ઉદ્યોગોની ખિચવણી દેશની ઝડપી આર્થિક પ્રગતિ માટે બહુ અગત્યની ગણાયે.

આ ઉપરાંત નાના સહાયક ઉદ્યોગોનો વિકાસ આપણને ઉત્પાદન હોને પરદેશી પુરવઠાથી સ્વનંત બનાવવામાં સહાયજનક થાય તેમ છે. લાલ નાનામોટા ઘણા ભાગો પરદેશથી આવે છે. જો એ દેશમાં બનતા થાય તો બહુ ઇચ્છ્યા જેમ ગણાય. સહાયક ઉદ્યોગો આ અંગે

ઘણું કામ કરે તેમ છે. લાલ કિંમત, સરકારી, કિંમત-વોશર અને એવી સેંકડો નાની વસ્તુઓ પણ પરદેશથી આવતા કરવી પડે છે. સહાયક ઉદ્યોગો આવી વસ્તુઓ પૂરી પાડીને દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં સારો ફાળો આપી શકે તેમ છે.

પુરક ઉદ્યોગોના વિવિધ લાખ

(૧) નાના ઉદ્યોગોને તક

સહાયક ઉદ્યોગની ખિચવણી નાના ઉદ્યોગપતિઓને જોઈતી તક પૂરી પાડે. આમ થતાં થોડા મોટા પૂંછપતિઓના લાભમાં ઉદ્યોગોનાં બંધાં મૂંઝી ન રહેતાં તેનું વિદેન્દ્રીકરણ થશે. આથી દેશબરમાં ફેર ફેર ઉદ્યોગો સ્થાપવાની શક્યતા વધશે અને દેશનું ઉદ્યોગીકરણ ઝડપી બનશે.

(૨) અન્ય ઉત્પાદન

સહાયક ઉદ્યોગોનો વિકાસ મુખ્ય ઉદ્યોગો પર નિર્ભર છે પરંતુ મુખ્ય ઉદ્યોગની જરૂરિયાત સંતોષા પછી આ ઉદ્યોગો અન્ય કામ લાભ પર ચળી શકે છે.

દા. ત. કાંચિય, પુલો વગેરે બનાવનાર સહાયક ઉદ્યોગો, ફરેન્જ વગેરે અન્ય ઉદ્યોગોની વસ્તુઓ પણ બનાવી શકે છે અને તેને ખુલ્લા બજારમાં વેચી શકે છે.

(૩) વેપારી માનસમાં પડવો

ગુજરાતીઓ વેપારમાં વધારે પ્રમાણમાં નાણાં રોકતા આવ્યા છે. સદી, માવની અદલાબદલી વગેરે સરેલી રીતરસમાં અપનાવી વધુ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવા પાછળ તેમણે વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. નાના ઉદ્યોગોની ખિચવણી ગુજરાતીઓને વેપારી માનસમાંથી સાચા ઉદ્યોગ-પતિનું માનસ કેળવવાની તક પૂરી પાડે.

લાલ જે થોડા નાના ઉદ્યોગપતિઓ છે એમાંના ઘણામય ઓછું ભણેલા અથવા અભણ છે એ હકીકત છે. યોગ્ય ભણતરનો અભાવ હોવા છતાં આ સાહસિકો ઉદ્યોગ શરૂાવે છે એ અભિનંદનીય છે. આમ છતાં યોગ્ય ભણતરના અભાવે એમનામાં આવેલી એક પ્રકારની ટૂંકી દૃષ્ટિ સાલ્યા વિના રહેતી નથી. સહાયક ઉદ્યોગોની સ્થાપના થતાં આ નાના ઉદ્યોગપતિઓ મોટા ઉદ્યોગના સંસર્ગમાં આવશે અને આથી એમની દૃષ્ટિમાં પડવો આવશે. લાલ તેમનું ધ્યાન વિશેષતઃ અંતર નક્ષા પર કેન્દ્રિત થવેલું માલૂમ પડે છે. આધુનિક કાર્યપદ્ધતિ અપનાવવામાં અને ઊંચો જતનો માલ પૂરો પાડી ગ્રાહકોની ચાલના સંપાદન કરવામાં તેઓ ઓછું ધ્યાન આપતા હોય છે અથવા તો મુદ્દલ ધ્યાન આપતા નથી. મોટા ઉદ્યોગો આ નાના ઉદ્યોગોને માવની જતન સુધારણા પર પૂરું ધ્યાન આપવાની ફરજ પાડે. આથી સમસ્ત દેશને ફાયદો થશે.

(૪) તાલીમ

સહાયક ઉદ્યોગો વૈજ્ઞાનિક કાર્યપદ્ધતિ અપનાવે, એ મોટા ઉદ્યોગના લાભની વાત છે. સહાયક ઉદ્યોગોએ બનાવેલા ભાગો મોટા ઉદ્યોગના નામે ખપતા હોવાથી આવા ભાગોની ગુણવત્તા અંગે પૂરની ચોક્કસાઈ

કરવો મોટા ઉદ્યોગ માટે અનિવાર્ય બની રહે છે. નાના ઉદ્યોગોની મર્યાદાઓ ધ્યાનમાં લેતાં તેમને અમુક ચોક્કસ પ્રકારની તાલીમ આપવાની મોટા ઉદ્યોગની લગભગ દરજ બની રહે છે.

આ કિદામાં મોટા ઉદ્યોગો નાના ઉદ્યોગોને જરૂરી વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ આપે, ખાસ યંત્રોનો ઉપયોગ શીખવે, અદ્યતન ઉત્પાદનની રીતો, લાભ તથા તેના ઉપયોગ વગેરે અંગે માહિતી આપે. જ્ઞાનનો આ ફેલાવો આપણા નહિવત તાલીમ પામેલા વર્ગમાં વધારો કરશે અને એ દેશના વિશાળ સિતમાં જ છે.

સાઘાત ઉદ્યોગોની સ્થાપના

સાઘાત ઉદ્યોગની સ્થાપના નીચેની વસ્તુઓની અપેક્ષા રાખે છે :

(૧) મોટા ઉદ્યોગની ઉદાની

ઉદ્યોગ એ પ્રકારના છે

(અ) યંત્રોનું ઉત્પાદન કરતાં ઉદ્યોગ. દા. ત. ઓઈલ એક્સપ્લોરર, સીવવાના સંધા વગેરે.

(બ) યંત્રો મારફતે સામાન્ય વપરાશની વસ્તુ બનાવનારા ઉદ્યોગ. દા. ત. કાપડ ઉદ્યોગ, સિમેન્ટ ઉદ્યોગ, કાચ ઉદ્યોગ વગેરે.

(૨) નાના ઉદ્યોગપતિઓ

હાલ જે નાના ઉદ્યોગપતિઓ છે તેમાં કમનસીબે ભણેલા અને સાહસિક મુજબ વર્ગનો અભાવ છે. ભણેલા સાહસિક મુજબનો માટે આ એક સુંદર તક પૂરી પાડે છે. નવું લોકો ઉદ્યોગને વધુ નંદુરસ્ત બનાવશે.

(૩) મૂડી

મૂડી માટે કોઈ ખાસ મુશ્કેલી લાગતી નથી. નાના ઉદ્યોગોને જરૂર પૂરતી મૂડી સહેલાઈથી મળી શકે તેમ છે. આવા ઉદ્યોગોમાં નાણાં રોકવા માટે ઘણી વ્યક્તિઓ તૈયાર છે. વધુમાં સરકાર પણ ઉદાર ધરતીએ પૈસા ધીરે છે. આ ઉપરાંત સાઘાત બેંકો વગેરેનો પણ લાભ મેળવી શકાય તેમ છે.

(૪) કુશળ કારીગર વર્ગ

કુશળ કારીગર વર્ગનો અભાવ ભારતમાં લગભગ બધે જ વરતાય છે. આ કિસ્મ અંગે કંઈક ઝડપી પગલાં લીધા વિના છૂટકો નથી. ગુજરાતમાં હાલ લગભગ ૪૩ તાલીમ સંસ્થાઓ તેમ જ અન્ય તાલીમ અને ઉત્પાદન કેન્દ્રો છે. આમ છતાં તેમની કાર્યવલ્લિનું બારીકાઈથી અવલોકન કરતાં તેમની તુટીઓ ખૂબ વિના રહેતી નથી. આ તાલીમ સાથે જ કેટલે અંશે વૈજ્ઞાનિક અને અભ્યુત્થાને અનુકૂળ આધુનિક છે એ વસ્તુ નપાસ મારી લે છે. આ કેન્દ્રોમાંથી તાલીમ લઈને બહાર પડતા કારીગરોનો પોતાના જેવો નેટવર્ક બિંધુ માલૂમ પડતો નથી. આ માટે અનેક કારણો છે અને એ વિચારણા માગી લે છે. અધ્યાપકો મુખ્ય કારણો નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય :

(૧) પૈસાનો અભાવ

(૨) સાધુ તેમ જ ન આપી શકતાં કેળવણી, અનુભવો અને કાર્યક્રમ માળખાને તાલીમ કેન્દ્રમાં લેવી શકવાની અશક્તિ

(૩) શોષ સાધનોનો અભાવ

(૪) ઉદ્યોગ, સરકારી કેળવણી સંસ્થાઓ, તાલીમ કેન્દ્રો વગેરે વચ્ચે ઉદ્યોગવિષયક શોષ વિચારવિનિમય અને પરસ્પરને સ્પર્શની અન્ય ગોઠવણીનો અભાવ.

ઔદ્યોગિક શિક્ષણ સેત્રે ગુજરાતમાં હાલ જે કંઈ વધુ છે અને થઈ રહ્યું છે તે પ્રશંસનીય છે. આમ છતાં આથી સંતોષ ન માનતાં એમાં ઘણા સુધારાને અવકાશ છે. તેમ જ તેને વિસ્તૃત કર્યા વિના છૂટકો નથી એ નક્કર હકીકત સ્વીકારવામાં જ આપણું હિત છે.

સાઘાત ઉદ્યોગો અને ગુજરાત

મોટા ઈજનેરી ઉદ્યોગોને જરૂરી નાના ભાગો પૂરા પાડનારા ઉદ્યોગો માટે ગુજરાતમાં સારી એવી તક છે. આ ઉપરાંત ખનિજ તેલ ઉદ્યોગ, સુતરાઉ અને અન્ય કાપડની મિલો, રસાયણ ઉદ્યોગ, કાચ અને સિમેન્ટ ઉદ્યોગ વગેરે પર પણ સાઘાત ઉદ્યોગો નબી શકે તેમ છે. ગુજરાતના મુખ્ય ઉદ્યોગ પર અવલંબિત નાના ઉદ્યોગો નીચેની વસ્તુઓ બનાવી શકે.

વિદ્યુત પંચ સામગ્રીમાં કામ લાગતા સાદા તેમ જ ટેકનિકલ પોર-સેલોના ભાગ, સરોલેષ વોલ્ટર, પીન, કોન્ટેક્ટ, લોકર, સ્પ્રીંગ વગેરે. આ ઉપરાંત પ્રેસવર્ક બોલ્ટ, નટ, કમ્પ્રિંગ, બેકેલાઈટ, બેકેલાઈટની પ્લેટ, સ્પરના બુથ, વાલ્વ વગેરે.

મિથુના યંત્રોના છૂટક ભાગ, બોલીન, ઘટક વગેરે. પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગ માટે મહત્વપૂર્ણ લાઈનર, પિત્તબના બુથ, સ્પરના બુથ વગેરે.

આ ઉપરાંત પ્રવાહી અને વાયુનું બંધાણ દર્શાવનારી (Composition indicators), દબાણ અને ઉષ્ણતામાન દર્શાવનારી (Temperature Pressure & indicators), બરફી અને દબાણ નોંધનારી (Heat & Pressure recorders) તથા તેમના પર નિયંત્રણ રાખનારી (Heat & Pressure controllers) દિશાઈનરીને ઉપયોગી નાનાં પણ ચોક્કસાઈવાળાં યંત્રો.

આ ઉપરાંત નાની ફાઉન્ડ્રી, નાની સ્ટ્રક્ચરલ શોપ, નાની મશીન શોપ અને નાની વેલ્ડિંગ શોપ પણ મોટા ઉદ્યોગોની આસપાસ સ્થાપી શકાય.

ઝડપથી વચગાળું ગુજરાતનું ઔદ્યોગિક ચિત્ર

ગુજરાતનું ઔદ્યોગિક ચિત્ર ઝડપથી વધતો વધી રહ્યું છે. અહીં વિદ્યમાન તેમ જ નવા સ્થપનારા મોટા ઉદ્યોગોની તેમ જ તેમને ઉપયોગમાં લાગવાની શક્યતા, સાઘાત ઉદ્યોગ અંગે સંશોધન, તપાસ અને વિચારણાની જરૂર છે.

આ પ્રકારની શોષ ચોક્કસી થાય તો ગુજરાતમાં સાઘાત ઉદ્યોગોને કેટલો અવકાશ છે એનો ચોક્કસ તાર મળી રહે અને એ સરકાર, ઉદ્યોગપતિઓ અને ગુજરાતના ઔદ્યોગિક ઉત્થાનમાં જાત લેતા દરેકને ચામડાઈક થઈ પડે.

નાના પાયાના અને ગૃહઉદ્યોગો

નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગો ગુજરાત માટે કંઈ નવા નથી. ઘણા લોકો સમયથી ગુજરાત અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારની ચીજવસ્તુઓ અને રોજના વપરાશનો માવસામાન બનાવતું આવ્યું છે. વાસ્તવમાં નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગો ઘણા જૂના સમયથી સામાજિક જીવનના અંગભૂત રહ્યા છે. ગુજરાત ભારતનાં બજારોમાં અને આજુબાજુના પડોશી દેશોમાં એની જે પ્રખ્યાત વસ્તુઓ પૂરી પાડતી હતી, એનાથી ભારતમાં બહુ ઓછા લોકો અજાણ હશે એવું માફું નિશ્ચિતપણે માનવું છે. આમાંની કેટલીક પ્રખ્યાત વસ્તુઓનો હું અહીં ઉલ્લેખ કરું છું.

૧. પાટણનાં છાપેલાં અને વણેલાં પટોળાં
૨. કચ્છમાં ચમુ અને સુત્રી
૩. સંપેદાનું કાષ્ઠકામ
૪. સુરતનું જીંદાકામ
૫. સોમપુરા કુટુંબનું આસનકામ

નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગોના અભ્યાસના વિકાસને બરાબર સમજવા માટે ભૂતકાળનો ઇતિહાસ જોવાનું આવશ્યક છે. પાંચસોએક વર્ષ પહેલાં, ગુજરાતના છેક દુરના પ્રદેશમાં આવેલા એક ગામડાનો આપણે અભ્યાસ કરીએ. એ જમાનામાં ગામડું સ્વાવસંગી હતું અને એ પોતાની જરૂરિયાતો પોતાને ત્યાં જ ઉપાન કરતું હતું. બહારથી જૂજ વસ્તુઓ જ મંગાવવામાં આવતી હતી. આ રીતે ગામડાનું અર્થકારણ સ્વતંત્ર હતું અને સ્વ-અર્થ પર એ નિર્ભર હતું. ગામડું સામાજિક જીવન પણ એ પ્રકારનું હતું કે, પ્રત્યેક કુટુંબે ગ્રામ-અર્થકારણમાં મદત્વનો ભાગ ભજવવાનો હતો. ગામમાં પોતાના લુહાર, સુશાર, સોની, કુંભાર, કડિયો અને મોથી હતા. આ રીતે ગ્રામ-અર્થકારણ અત્યંત સરળ રીતે અને કંથી મુશ્કેલી વિના ચાલતું હતું. માત્ર લગ્ન, તીર્થોનાં આક્રમણ, પૂર કે અનાવૃષ્ટિની આકૃતના સમયે એમાં વિશેષ પડતો. પણ જેવી આ આકૃત ચાલી જાય એટલે તરત જ ગ્રામ-અર્થકારણ એની પહેલાંની સ્થિતિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી લેતું હતું. ગ્રામજીવન અને ગ્રામોદ્યોગો સૈકાઓ સુધી આ પ્રમાણે ચાલતા રહ્યા. આપણે આધોનિક ક્રાંતિને ઝારે આવીને જિભા, ત્યાં સુધી એ બધું આ રીતે ચાલતું રહ્યું. બ્રિટિશ સાસનની સાથોસાથ ભારતની ધરતીમાં ઔદ્યોગિક પરિવર્તનનાં મંદગ્રણ થયાં. સમય બદલાતો ગયો. વાહન અને સંદેશાવ્યવહારનાં સાધનોમાં સુધારો થયો; આ રીતે એકબીજા સ્થળ વચ્ચેનાં અંતર ઘટ્યાં અને આ પ્રમાણે અમુક એક સ્થળે જે ખાસ પ્રકારનો માવ ઉત્પન્ન થતો, એ માવ દૂર દુરનાં સ્થળોએ વેચાવા લાગ્યો અને

શ્રી ડી. આર. દવે
(મંત્રી, નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગો માટેનું મહામંડળ, વડોદરા)

નવાં નવાં બજારો જિભાં થવા લાગ્યાં. અત્યાર સુધી માત્ર પ્રખ્યાત માથ જ દૂરદુરનાં બજારમાં જતો હતો, પણ હવે રોજના વપરાશની જાનજાતની વસ્તુઓ પણ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવા માંડી અને આ રીતે દૂરનું જે ગામડું અત્યાર સુધી પોતા પર ઊંચું હતું, એ ગામને બહારના આક્રમણનો સામનો કરવાનો વખત આવ્યો. સ્થાનિક કારીગરો માટે એમનો રોજિંદો ધંધો, આર્થિક દૃષ્ટિએ પરવડે એ રીતે ચલાવવાનું કઠિન બન્યું. આ લોકો માટે એક જ રસ્તો રહ્યો અને તે એમનો માવ સુધારીને, સ્થાનિક ગ્રાહકો પરની પોતાની પકડ ચાલુ રાખવાનો જો તેઓ આમ ન કરે તો તેમને મોટાં મોટાં શહેરોમાં ચાલી જવું પડે અને મોટાં શહેરોમાં તો મોટા મોટા ઉદ્યોગો ઝડપથી ખીલી રહ્યા હતા.

આ રીતે ગામડાનું અર્થકારણ અપંગ બની ગયું હતું. ગામડાંઓ તૂટવા માંડ્યાં હતાં. એવું મોટા મોટા ઉદ્યોગવાળાં મોટાં શહેરોના વિકાસમાં ફાળો આપ્યો હતો. ગામડાંના જે લોકો સ્થળાંતર કરી મોટાં શહેરોમાં ગયા હતા તેઓનો કામદારવર્ગ જિભો થયો હતો. આ વર્ગ શહેરોના જંગી ઉદ્યોગોમાં કામ કરતો હતો. મોટા ઉદ્યોગોના આ આક્રમણ સામે ટકી રહેવાનું નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગો માટે કઠિન બનવા લાગ્યું હતું. એને પહેલી વખત માટે નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગો નવી નવી પદ્ધતિઓ ખીલવવી પડી હતી અને ઉત્પાદન તથા વેપારની એમની રીતોમાં સુધારા કરવા પડ્યા હતા. નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગોએ, અત્યાર સુધી તેઓ જે માથ બનાવતા હતા, એ છોડી દઈને એની જગ્યાએ મોટાં શહેરોમાંના જંગી ઉદ્યોગોના પૂરક એકમો તરીકે કામ કરવાની દિશામાં પોતાની પ્રવૃત્તિઓ વાળી. આ જંગી ઉદ્યોગોને અનેક પ્રકારનાં નાનાં નાનાં મંત્રો, એજાગરો અને કેટલીય જાતના કપડા માવસામાનની જરૂર પડતી. આ પૂરક ઉદ્યોગો એમને માટે આશીર્વાદ સમાન થઈ પડ્યા. આ પ્રમાણે નાના ઉદ્યોગોએ, મોટા ઉદ્યોગોની સાથે કામ કરવાને બદલે મોટા ઉદ્યોગો સાથે કામ કરીને પોતાનું આવડું સ્થાન મેળવવા માંડ્યું.

તદુપરાંત, રોજના વપરાશનો નવી નવી વસ્તુઓ બનાવતા નવા નવા અસંખ્ય નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગો પણ ખીલવા માંડ્યા. જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પોતાના અનોખા શોખ ધરાવતી હતી; મોટા ઉદ્યોગો માટે એમના આ તમામ શોખને પહેલી વખતનું કઠિન હતું. જ્યારે નાના ઉદ્યોગો આ વ્યક્તિગત શોખને અનુરૂપ માથ બનાવી શકે એવી સ્થિતિમાં હતા. આ રીતે નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગોનો

અતિઝાપી વિકાસ થયો. એ ઉપરાંત આપણા આઝાદી સંગ્રામે નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા માણસો માટે હંમેશનો ક્ષણે કસોટી આપ્યો. રાષ્ટ્રીય આંદોલને પ્રજાને તદ્દન નવી જ દૃષ્ટિ આપી અને એને લીધે પ્રજા, દેશમાં બનેલા માવને વધુ ને વધુ પસંદ કરવા લાગ્યો.

આપણે આપણી સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી ત્યારે આ સ્થિતિ હતી. આપણી રાષ્ટ્રીય સરકારે એ હકીકતનો સ્વીકાર કર્યો છે કે રાષ્ટ્રીય મુનરૂબાનના કાર્યમાં, નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગો મહત્વનો ભાગ ભજવે. હવે એ વાતનો પણ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે કે, નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગો, એકત્રીને દેશવટો આપવાના કામમાં ઘણું ઘણું શી કહે તેમ છે, અને નાના ઉદ્યોગો તથા ગૃહઉદ્યોગો સમાજવાદી ઢબની સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપવાના કાર્યમાં સારો ફાળો આપી શકે તેમ છે. આથી આપણી સરકારે એક અખિલ ભારતીય સંસ્થા—નાના ઉદ્યોગો માટેના બોર્ડની રચના કરી. આ બોર્ડ, નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગો ખીલવવાની દિશામાં સરકારને સલાહસૂચનો આપશે.

આ બોર્ડની રચના કરવામાં આવ્યા પછી એણે નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગોના વિકાસમાં અત્યંત મહત્વની ભાગ ભજવ્યો છે. નાના ઉદ્યોગપતિઓને જે જાનજતની મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડતી હતી એ દૂર કરવામાં આવી છે. તેમ જ નાના ઉદ્યોગોના લાભાણ વિકાસની અનેક યોજનાઓ દાખલ કરવામાં આવી છે. અત્યારે આવી જે યોજનાઓ અમલમાં છે, એમાંની કેટલીક યોજનાઓનો હું અને ઉલ્લેખ કરું છું.

(૧) દેશના તમામ મહત્વના વિભાગોમાં, સ્થાનિક ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ સર્વિસિસ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ સ્થાપવામાં આવી છે. આ સંસ્થાઓ નાના ઉદ્યોગપતિઓને એમની સામે આવતા વિવિધ પ્રશ્નોમાં માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. નવા ઉદ્યોગોનો આદંબ કરવામાં સહાય કરે છે અને ચાલુ ઉદ્યોગોમાં સુધારા કરવા સંબંધિતકાર્યમાં મદદ કરે છે. આ રીતે આ ઉદ્યોગો વધુ કાર્યક્ષમરીતે અને વધુ કસરદારી ચાલી શકે એમાં આ સંસ્થા યોગ્ય દોરવણી પૂરી પાડે છે.

(૨) નેશનલ સ્થાનિક ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ કોપેરેશન પ્રાઈવેટ વિમિટેડ નામનું એક સ્વતંત્ર કોપેરેશન સ્થાપવામાં આવ્યું છે. આ કોપેરેશન તમામ મહત્વના વિભાગોમાં પોતાની ક્ષેત્રીઓ ધરાવે છે. નાના ઉદ્યોગપતિઓને, હપ્તા ભરીને ધંતરામગ્રામી ખરીદવામાં આ કોપેરેશન મદદ કરે છે. વળી તેષાર માલ નિકાસ કરવામાં અને માલ માટે સરકારના બોર્ડરો મેળવવાના કામમાં પણ આ કોપેરેશન નાના ઉદ્યોગપતિઓને મદદ કરે છે.

(૩) નાના ઉદ્યોગપતિઓ માટે નવા નવા પ્લાન્ટો નાખવા, અને ચાલુ ઉદ્યોગો ચલાવવા નાણાકીય સહાય મેળવવાનું વજખજ અઘડય હતું. નાના ઉદ્યોગપતિઓને વ્યાજના સસ્તા દરે તેમ જ ગ્રામી મુશ્કેલી વિના નાણા મળી રહે એ માટે પ્રાથોગિક યોજનાઓ ઘડે કરવામાં આવી છે. એ મુજબ, સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા અને બીજા એપેસ બેન્કો નાના ઉદ્યોગોને નાણાકીય મદદ પૂરી પાડે છે.

આ સિવાય રાજ્યોના ઉદ્યોગનિયમકો અને રાજ્યોના નાણા કોર્પોરેશન પાસેથી પણ નાણાકીય સહાય મળે છે.

(૪) નાના ઉદ્યોગો માટેના બોર્ડોએ પણ જ્યુ કે, અત્યાર સુધી નાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ, યોજનાપુરસર નહિ પણ જ્યે ક્ષેત્રે તેમ થયો છે. નાના ઉદ્યોગોના વિકાસ કાર્યક્રમોને સુસંકલિત રીતે આગળ ધપાવવા માટે યોગ્ય રીતે આયોજન કરવાનું આવશ્યક હતું. આ માટે ભારતની સરકારે વેપાર અને ઉદ્યોગ ખાતામાં, નાના ઉદ્યોગો માટેના વિકાસ કમિશનર હેઠળ, એક અલગ વિભાગ બોલ્યો છે. આ વિભાગની રચના કરવાથી, ભારતના તમામ ભાગોમાં ઉદ્યોગોની સરખી વતંચણી થાય એ રીતે નાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવાની યોજના દાખલ કરવામાં આવી છે. વળી અત્યાર સુધી ભારતમાં જે ઉદ્યોગો સ્થાપાયા નહોતા, એવા નવા નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવા માટે સંબંધિતકાર્ય કરવાનું પણ આ વિભાગ માટે આવશ્યક બન્યું હતું.

આ રીતે આપણે જેઈ શકીએ છીએ કે, જે નાના ઉદ્યોગપતિઓ અને એના ઉદ્યોગને અનેકાનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડતો હતો, તેઓ હવે ચિંતામુક્ત થયા છે. હવે-તેમને તેમના ચાલુ ઉદ્યોગને વિસ્તૃત બનાવવાનું અને ખીલવવાનું તેમ જ નવા નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવાની દિશામાં ધ્યાન આપવાનું કહેવામાં આવે છે. હજી થોડાં વર્ષ પહેલાં જ આપણે યેપર-પિત કે ટિવપો બનાવી શકતા નહોતા; જ્યારે આજે આપણા એ જ નાના ઉદ્યોગો, રોજના વપરાશની જાન-જાતની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવાનો તેમ જ મોટારાડીઓ, એન્જિનો, વિમાનો, યાંત્રિક ઓજારો વગેરે ઉત્પન્ન કરતાં મોટાં મોટાં ઔદ્યોગિક કારખાનાંઓના પુરક એકમો તરીકે કામ કરવાનો વિચાર કરે છે.

આપણે જો કે અનેક સમસ્યાઓનો સામનો કરવાનો હતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધની અસર હતી અને ધંતરામગ્રામી તથા કાંચો માલ મેળવવા માટે વિદેશી હુંડિયામણની તકલીફ હતી. દેશમાં આવશ્યક ચીજવસ્તુઓની મોટી તંગી હતી. આ સંજોગોમાં આપણને એક જ આશ્વાસન હતું કે, આપણે આપણી પોતાની સરકાર ધરાવીએ છીએ અને કટોકટીની વેળાએ આપણે આપણી સરકાર પાસેથી આજા રાખી શકીએ તેમ છીએ.

વિદેશી હુંડિયામણની તંગી આપણા નવા ખીલતા ઉદ્યોગો માટે એક રીતે આશીર્વાદ સમાન પણ થઈ પડી હતી એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આનું કારણ એ છે કે રોજના વપરાશની ચીજવસ્તુઓ અને તેષાર માલની આપાત મર્યાદિત કરવામાં આવી પતી; જ્યારે ઉદ્યોગો ચલાવવા માટે, જરૂરી ધંતરામગ્રામી અને કાચા માલની આપાતને અગ્રપરંદગી આપવામાં આવી હતી.

આ પ્રમાણે સ્વતંત્ર પછીના ગાળામાં ઉદ્યોગોને આક્રમક રીતે અમુક જાતનું સહાય આપવામાં આવ્યું હતું. ઘણા જુના કાળમાં ઉદ્યોગો પોતાનો માલ બનાવ્યો, દેશના ગ્રાહકોને વેચીને સંતોષ માનતા. વિકસતા જતા આપણા અર્થક્રમમાં, ઉદ્યોગપતિ તદ્દન વિન-દૃષ્ટિ-ક્રોધ અપનાવે એ જરૂરી છે. આ દૃષ્ટિકોણ રાષ્ટ્રીય આંદોલને સુસંગત હોવો જોઈએ. આપણે ત્યાં વિદેશી હુંડિયામણની તંગી છે અને સ્વચ્છ

પર આધાર રાખીને હોય એવું અર્થકારણ સર્જના માટે આપણે, આપણે ત્યાં બનતો શોષણનો માથ નિરાશ કરશે ન જોઈએ. પછી ભલે એમાં દેશના આગેવાને શોષણનો ભોગ આપણો પડે. આપણી વિગત યોજનાઓ પરિપૂર્ણ કરવા માટે કોમની વિદેશી યુદ્ધિમાયુ કામચાની જરૂર છે; એવી અમ ક્યાં વિના પુટીને ન નીકે.

આ બધું કરવા છતાં પણ કંઈક કરવાનું આપણે રહેવું. નાના ઉદ્યોગોને જે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે અને તેમની જે ફરિયાદો છે, એને બહુજર રજૂ કરી શકે એવું નાના ઉદ્યોગોનું કોઈ મોટું અસ્થિત્ય પધારવું નહોતું. આ વસ્તુ નજર સમગ્ર રાષ્ટ્રની, નાના ઉદ્યોગો માટેના વિગત કમિશનર, નાના ઉદ્યોગોના વિવિધ સંઘોની એક પરિષદ બોલાવી હતી. આ પરિષદમાં એક અધિવ ભારતીય સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ સંસ્થાનું નામ 'શ્રી ફેરેલન એન્ડ એસોસિયેશન ઓફ સ્પોલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ઓફ ઇન્ડિયા' એટલે કે, ભારતના નાના ઉદ્યોગોના સંઘોનું મધ્યસ્થ એવું રાખવામાં આવ્યું છે. નાના ઉદ્યોગોના સેત્રમાંના વિવિધ સંઘો આ સંસ્થા સાથે જોડાય છે; આ રીતે નાના ઉદ્યોગો માટેની એક અધિવ ભારતીય સંસ્થા સ્થપાઈ છે.

ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિગતોની ફરી વિચાર કરનાં જેઠ ઘણા છે કે આ તમામ પગલાંઓને વળિને ઉદ્યોગો રજૂ કરવાના સેત્રમાં વિશિષ્ટ વેગ આવ્યો છે અને ઉદ્યોગના વચખત પ્રવેશ સેત્રમાં નવા નવા ઉદ્યોગો ઊભા થયા છે. હું અહીં એ ઉદ્યોગોનો ઉલ્લેખ કરું છું:

૧. અમદાવાદ, વલોદા, રાજકોટ અને જામનગરમાં ઇલેક્ટ્રીક ઉદ્યોગો.
૨. અમદાવાદ અને રાજકોટમાં મિથ સ્ટોસ અને ઘડિલેર ઉદ્યોગો.
૩. વલોદામાં ઓઈલર ઉદ્યોગ.
૪. સુરતમાં જીરો ઉદ્યોગ.
૫. સુરત અને અંબાવાડી ખાતરશુભ ઉદ્યોગ.
૬. અંબાવાડી બનાવટી પથ્થર ધોલિય કરવાનો ઉદ્યોગ.
૭. મોરબી, જામનગર અને ઘાનમાં ધોટરી ઉદ્યોગ.

આ રીતે આપણે અનેક ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા છે અને એનાથી જન-જાતની રોજના વપરાશની ચીજવસ્તુઓ અને ઔદ્યોગિક ભાગોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં આવે છે. જેકે અત્યાર સુધી ઉદ્યોગોનો આ ફેવાનો ફક્ત મોટાં મોટાં ઘડેલોમાં ન જાયો તે અને નાનાં નાનાં ઘડેલો અને ગામોમાં નાના ઉદ્યોગોનો પણ જોઈએ એટલો વિગત વધ્યો નથી. આ માટે ગુજરાત સરકારે દરેક જિલ્લામાં ઔદ્યોગિક નગરો સ્થાપવાનો અને દરેક ગામમાં નાની વર્કશોપ ખોલવાનો નિર્ણય લીધો છે. અત્યારે પણ અનેક ઔદ્યોગિક નગરો ચાલે છે; પરંતુ આ બધાં નગરો મોટાં મોટાં ઘડેલોમાં ન આવેલાં છે. વળી ઉદ્યોગોનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવા માટે સરકારે જે નાના ઉદ્યોગપતિઓ યામક-ઓમાં ઉદ્યોગો રજૂ કરવા નેપર હોય, તેમને પ્રોત્સાહન આપે એવાં પગલાં લેવાનું નક્કી કર્યું છે. આ ઉદ્દેશથી રાજ્યની સરકારે જમીન, પાણી અને લોન્ડોરિસન જેવી દરેક પ્રકારની સગવડ સરસા દરે આપવાનું નક્કી કર્યું છે.

આપણે આજનું જેવું તેમ નાના ઉદ્યોગોના વાજાનું સંસ્થાપના યોજનાઓ રજૂ કરવામાં આવી છે. આમ છતાં નાના ઉદ્યોગો વચખત માટે ટેકનિક તાલીમ લીધેલા જે માણસોની જરૂર પડે, એને પોતાની વજા માટે તાલીમ આપવાની સગવડો જામન મુશ્કેલી છે, આપણે ત્યાં કેટલીક ઇન્સ્ટીટ્યુટો છે, જે આપણને ઇન્સ્ટીટ્યુટ પૂરા પાડે એ સાચું. પરંતુ એનાથી બનતુ તાલીમ લીધેલા ટેકનિકિયનો આપણી જરૂરને પેટાંથી વધી શકતો નથી. તાલીમ લીધેલા ટેકનિકિયનો નેપર કરવા માટે, રાજ્યના વચખત દરેક જિલ્લાના ઘડેલોમાં તાલીમ પૂરી પાડવા માટેની વર્કશોપ લોગી જોઈએ, આવી વર્કશોપમાં ટેકનિકિયનોને જે પ્રકારની તાલીમ આપી શકાય. એ નો પૂરેપૂરો સમય માટે અખાસ કરવા, નિર્મિત વિદ્યાલય ટેકનિકિયનોને એમાં તાલીમ આપી શકાય, અને બીજા ઉદ્યોગોમાં લીનતર કામ કરવા હોય તેવા મિશનિયોને એમની કુશલતામાં વધારો કરવા સાચું તાલીમ પૂરી પાડી શકાય. આ મિશનિયો વડે તાલીમ મેળવવા માટે સંસ્થા વર્ગમાં ઘડેલી આપણે છે. ઇન્ડિયન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પૂરું વધુ એ પછી તરફ ન પધિમ જામનમાં આ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી હતી. પરિણામે આજે જેઠ ઘણા છે કે પધિમ જામનમાં પ્રથમ ઝડપથી ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સાધી હોય છતાં આજે ત્યાં તાલીમ પામેલા મિશનિયોની નંબી વધતી નથી.

બીજા મુશ્કેલી એ છે કે નાના ઉદ્યોગપતિઓને નવા ઉદ્યોગોની ટેકનિક અને અર્થકારણની જામનમાં તેમ ન જાયુ ઉદ્યોગોના વિગતમાં માર્ગદર્શન આપી શકે એવી કોઈ ઔદ્યોગિક માલિની સેવા આપણે ત્યાં હાલની પધારતી નથી. આ સેત્રમાં સ્પોલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ સર્વિસ ઇન્સ્ટિટ્યુટ કંઈક સેવા પૂરી પાડે છે એ સાચું પરંતુ નાના ઉદ્યોગપતિને, તેઓ જે ઉદ્યોગો રજૂ કરવાનું વિચારના હોય, એ ઉદ્યોગનાં તમામે તમામ પાસાંઓ સંભળીને થાન પૂરું પાડે, એવી વિશિષ્ટ પ્રકારની સેવાની જરૂર એનાથી સંતોષાવી નથી. આ સંસ્થા મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ સાથે પૂરક ઉદ્યોગો રજૂ કરવાના અને એનું સુસકથન કરવાના કાર્યમાં પણ મદદ કરી શકે, આ સેત્રમાં પણ ઘણું ઘણું કરવાનું બાકી છે. અત્યાર જેકે આવા પૂરક ઉદ્યોગો ચાલે ન છે; પરંતુ એમાં મોગ રીતે એકસુત્રના નથી. પરિણામે બન્ને પક્ષને, ટેકનિક ચાનના અભાવની અને માથ પૂરો પાડવામાં અનિચ્છિતતાની ફરિયાદ કરવાનો વખત આવે છે. જાપાનમાં આ પ્રકારે માલિની પૂરી પાડતી સંસ્થા ચાલે છે. આ સંસ્થા મોટાં કારખાનાંઓ અને નાનાં કારખાનાંઓના સંભળેને સુસકથન બનાવે છે અને નાના ઉદ્યોગોને નાણાકીય અને ટેકનિક ચાન પૂરું પાડવાની દૃષ્ટિએ મદદ પણ આપે છે. ભારતમાં આપણે એ પોરણે સંસ્થા ઊભી કરવી જોઈએ.

અંતમાં આપણે કહી શકીએ કે નાના ઉદ્યોગો વિકસાવવાના સેત્રમાં, ગુજરાત પણ આગેકદમ જરી રહ્યું છે અને આ રીતે ગુજરાત રાષ્ટ્રીય ધડતરના ધવાન કાર્યમાં વજામિત ફાળો આપી રહ્યું છે.

(મૂળ અંગ્રેજી પાથી અનુવાદ)

ઊની ઉદ્યોગ

આપણા ગુજરાત રાજ્યમાં વડોદરામાં એક અને જામનગરમાં એક એ પ્રમાણે ઊની કાપડ તથા ઊની સૂતર ઉત્પાદન કરતાં બે કારખાનાં છે. એ ઉપરાંત સોરાષ્ટ્રમાં સારા પ્રમાણમાં અને બીજે તૂટક તૂટક હાથ-વણાટથી ધાબળા, કામગા બનાવવામાં આવે છે. કુંદરની આબોધવા તથા બીજા ઉત્પાદનકાર્યની પ્રતિકુલતા તેમ જ અદ્યતન સાધનોનો અભાવ છતાંય ગુજરાતમાં ઊની ઉદ્યોગ ઠીક ઠીક ખીલ્યો છે અને ઊની કાપડની પેદાશ સારાજ દેશમાં સારા પ્રમાણમાં વપરાય છે એ ફક્ત ગુજરાતની સાહસપ્રિયતાને જ ધટિત છે. ભારતમાંના બીજા પ્રદેશો ગુજરાતના ઊની ઉદ્યોગની સાચી એવી પ્રતિષ્ઠા પણ કરે છે. તે સિદ્ધિ પાછળ આ ઉદ્યોગોના સ્થાપકોના અશૂદ પ્રયાસો અને અવિશ્વાસ મહેનત જ છે. તેનો અવધાન પરિચય આપવાનો તેમ જ ઊની ઉદ્યોગનો આજનો વર્ણક અને પ્રચલિત પ્રશ્નોનો પરિચય આપવાનો હેતુ આ લેખનો છે.

કાષો માથ

આપણા એકમમાં ઊનની પેદાશ કરવા સાડુ જે થેટા ઉછેરવામાં આવે છે તે ઉપરથી કતાર (કાતર વડે કાપી) ઊન કાઢવામાં આવે છે. તે તથા પુલક (પરેલાં થેટાની વામણોમાંથી ખેંચી કાઢવામાં આવેલું) એ પ્રકારની ઊનનો સમાવેશ થાય છે. કાળો, પીળો અને સફેદ એ પ્રમાણે રંગ મુજબ ઊનની વર્ગવારી કરવામાં આવે છે. તેમાં જાડો અને મધ્યમ એ પ્રકારના બેદ પાડવામાં આવે છે. સોરાષ્ટ્રમાં કેટલાક વિસ્તારમાં ઊનની ઊપજ સારી ગણાય છે અને તેની મહત્તા પણ સારા માથ તરીકેની ગણાય છે. પરંતુ થેટાના વાજની બંધાઈ અને જાડાઈ જોતાં પરદેશી થેટાના વાજની સરખામણીમાં એ સપળું જાડું ઊન તરીકે ઓળખાય છે અને તેનો ઉપયોગ ફક્ત ધાબળા તથા કામગા થા ગાંઠીયા બનાવવામાં થઈ શકે છે. ઊનમાં જોઈતા પ્રમાણમાં જે તરફથીયી પરદેશમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણેનું વર્ગીકરણ થતું નથી. સાધારણ રીતે આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થતું ઊન લગભગ જાડા દરજ્જાનું હોય છે. જેથી ઊની ઉદ્યોગને જાડું કાપડ તથા ગાંઠીયાનું સૂતર બનાવવાનો દૃઢિય રાખવો પડે છે. તેને કાચા માથ સાડુ પરદેશી ઊન ઉપર અવલંબી રહેવું પડે છે. ગુજરાતમાં ઉત્પાદન થતી કતાર તથા ભાડીનું ઊન દેશભરનો કેટલો ભાગ છે તે ચોક્કસ આંકડાના અભાવે કહી શકાય તેમ નથી પરંતુ આશરે તે ભારતમાંના ઊનના પાંચમા ભાગ કરતાં વધારે નહિ એમ કહી શકાય.

જામનગરમાં જે કારખાનું છે તે હાલમાં જ તાજેતરમાં સને ૧૯૫૨માં નાબવામાં આવેલું છે. તે સારા પ્રમાણમાં ઊની કાપડ,

શ્રી ઉપેન્દ્રકુમાર પટેલ
(વ્યવસ્થાપક, શ્રી દીનેશ મિલ્સ લિ., વડોદરા)

અદ્યતન ઢબની મશીનરીથી બનાવે છે અને ઊની ઉદ્યોગમાં તે કારખાનાનું સ્થાન આગળ પડતું છે. તેના સંચાલકો મિરલા કુટુંબીઓ પૈકી હોઈ જાતજાતનાં સ્પુટિંગો અને બ્લેકેટો તથા રગ વગેરે બનાવે છે અને ટૂંક સમયમાં જ પ્રથમ પકિતની મિલોની હશેજમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. તે કારખાનાની શક્તિ ઉત્પાદનની અને સાડું કાપડ બનાવવાની કાર્યક્ષમતા બતાવે છે. તે આપણા એકમને ગૌરવરૂપ છે.

ગુજરાતમાં પટેલ

સને ૧૯૩૫માં સ્વ. શ્રી ભીખાભાઈ જવાભાઈ પટેલ એટલે માત્ર દાદાએ અને શ્રી મગનલાલ ભીખાભાઈ પટેલ એટલે મારા પિતાશ્રીએ દીનેશ મિલ્સનો બ્યવહાર હાથમાં લીધો ત્યારે દેશમાં ઊની કાપડનું ઉત્પાદન કરતાં કારખાનાંઓ મોટા ભાગે વિદેશી નિષ્પાત્રીથી અને સારા પ્રમાણમાં વિદેશી મૂલ્યેથી ચલાવવામાં આવતાં હતાં. વિદેશી સરકાર હોવાથી સરકારની જરૂરિયાતનું સપળું કાપડ તે કારખાનાંઓ પાસેથી ખરીદ્યું હતું જે વિદેશી અમલના કારણે સ્વાભાવિક જ ગણાય. તે ઉપરાંત આપણા દેશમાં ઊની કાપડની વપરાશ ઘણી ઓછી હોવાના કારણે આ કારખાનું ચલાવવું એ અત્યંત સાહસભરેલું હતું. એ ઉપરાંત પરદેશમાંથી ઊની કાપડ લાવવા ઉપર જા ઊની સૂતર લાવવા ઉપર કોઈ પણ જાતના અંકુશો ન હતા. અદ્યતન સાધનોથી પરદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા કાપડ તથા સૂતર સાથે ટક્કર ઝીંચવી પડતી હતી. તદુપરાંત ઊની કાપડ સાડુ જરૂરી કાચા માથ માટે ભારતથી હજારો માઈલ દૂર આવેલા દેશો તરફ મોટા મોટા પડતી હતી, મુંબઈના બંદરમાંથી માથ ખેંચી લાવવા આપણું પડતું વધારાનું નૂર એ તમામ પ્રશ્નો સાહસપ્રિય માણસનું હેતુ બેસાડી દે એવા હતા.

આ સંજોગોથી નહિ કરતાં નાના ઓરેરો મેજલી તેમાં ગ્રાહ-કોનું પૂરેપૂરું સમાધાન મેજલી અને દેશમાં કાચા માથનો સારી રીતે ઉપયોગ કરી ઓછામાં ઓછો નફો મેજલવાની વૃત્તિ રાખી ધીરે ધીરે દેશમાંના વેપારીઓ તથા ગ્રાહકોને જીની લેવાની નીતિ અખત્યાર કરી સને ૧૯૪૦-૪૧ની સાલમાં દીનેશ મિલ્સે ઊની ઉદ્યોગમાં પગભર થવાનું સાહસ કર્યું અને સાડું સંગઠનવાળું કારખાનું બન્યું વળી તેણે તમામ અગવડોની સામનો કરી પ્રગતિ સાધવાનો પ્રયત્ન આદર્યો.

સને ૧૯૪૧માંના અરસામાં વિવલ્યુશની પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ અને અંકિલો પ્રગતિ લક્ષમાં રાખી તે વખતની મધ્યસ્થ પરદેશી સત્તાએ દીનેશ મિલ્સ લિ.નું કારખાનું (D. I. R.) સંરક્ષણ કાપડ

દેશની જરૂરિયાતો ખ્યાલમાં રાખી દેશમાં તમામ કાપડ બનાવવાનું ધોરણ રાખીને કિશ્મત ભાવે વેચવાની પદ્ધતિ અનુસરી ઉઠીએ છીએ. ધમણી ધમણી સારી પ્રગતિ સાધવા માંડી છે. દેશની ટુંટિયામણ પરિસ્થિતિની ઉપર બોજણ થઈ પહેલી ચીજવસ્તુઓ એટલે કે કાપડ, શૂઝ, સિમેન્ટ, પેપર બોર્ડ, ફેબ્રીકે વગનું જરૂરી ઊંની કાપડ (Machinery and industrial clothes) બનાવી શી દીનેશ મિલ્સ લિ.એ પહેલ કરી છે અને દેશમાં પહેલી વખત આનું કાપડ સફળતાથી બનાવી ઘણો મોટો પરદેશી ટુંટિયામણનો બચાવ

કાપડના નિકાસ માટે લશ્કરી ટોચ મર્યાદા છે ૪૮ નહિ એ વસ્તુ ધ્યાનમાં લેતાં બિની કાપડ ઉત્પાદન કરતા કારખાનાની જરૂરિયાતો વહેંચામાં વહેંચી તકે પૂરી પાડવી એ આજનો અગત્યનો સવાલ છે. એમ ગણી પૂરતો કાચો માલ મેળવવા સારું અને અદ્યતન મંત્રસામગ્રી સાધન ઉપલબ્ધ કરી ભારત સરકાર બિની ઉદ્યોગને સક્રિય મદદ આપશે તો ચોક્કસાઈથી કચી શકાય કે ભારત દર વર્ષે વધારે ને વધારે બિની કાપડ તથા સૂતરની નિકાસ કરશે.

દેશની જરૂરિયાતો પૂરી પાડીને પણ વધુ નિકાસ કરી દેશને આજળ લાવવાના એક સાધન તરીકે સરકાર તેનો ઉપયોગ વહેલી તકે કરશે એમ હું આશા રાખું છું. આ બિનના ઉદ્યોગની ગુજરાતમાં આવેલી બે મિલોમાં આશરે હજાર કુશળ અને અર્ધકુશળ કારીગરો રોકાયેલા છે. જોકે એ ઘટીત છે કે કુશળ કારીગરો ઝાડેલાઈથી મળી ચકતા નથી અને બેઉ મિલોમાં તાલીમ વર્ગો સ્થાપવાની પ્રથા હોવા છતાં ગુજરાતના લોકો આ ઉદ્યોગની કારીગરી શીખવાનો ઉત્સાહ બતાવતા નથી. એ જ કારણે બીજા પ્રાંતોમાંથી લોકોને અહીં લાવી વસાવી કુશળ કારીગરો મેળવવાના અધ્યાગ પ્રયત્ન કરવા પડે છે. તેવી જ રીતે બિની ઉદ્યોગમાં નિષ્ણાતોની પણ ખૂબ જ અછત જણાય છે. બિની ઉદ્યોગનો અભ્યાસ અને સાધનોની જાણકારી મેળવવાની ઈનેજરી તરફ આપણા લોકોનું ધ્યાન ખૂબ જ ઓછું દોરાય છે. આ તકે એટલું જણાવું તો ખોટું નહિ કે બિની ઉદ્યોગ એ એક ખૂબ રસદાયી વિષય છે અને જો લોકો-ધણ આ વિષયના જણકારો છે તેઓ એક અગત્યનો અને અન્યત્ર સારો પગાર મેળવી શકાય તેવો મોભો ભોગવી શકે છે. બિન (ચેટાંના વાળ) પ્રાણીઓમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોઈ કપાસના છોડ પર વસા રૂના તાંતણાથી ખૂબ જ નિરાવું છે. બિનના તાંતણા, અબોહવા, ઘેટાં ઉછેરની પદ્ધતિ વગેરે બાબતો ઉપર વિકાસ પામતા હોઈ દરેક-ઘેટા ઉપર અને

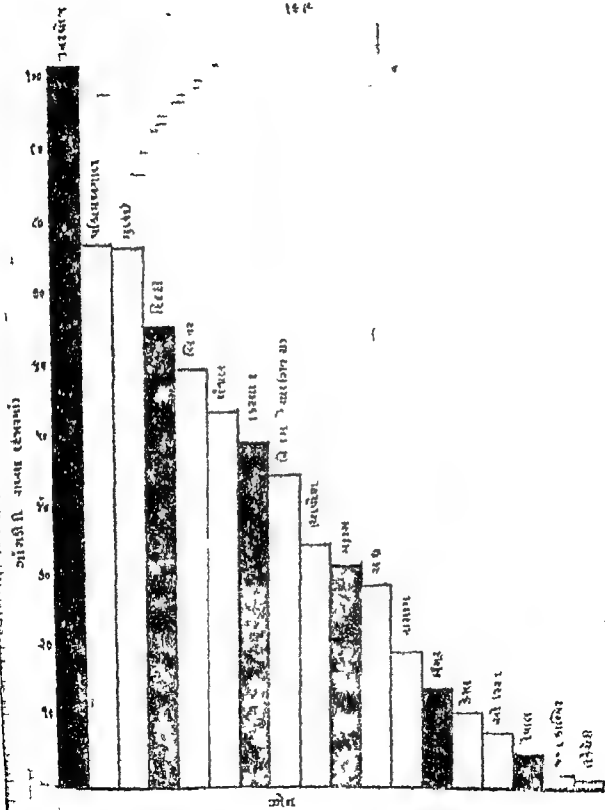
તેના દરેક ભાગ ઉપર દરેક જગ્યાના ઘેટા ઉપર, દરેક જુદી કનારની પદ્ધતિ ઉપર વિકસેલો હોય છે એટલે બિની ઉદ્યોગની એકેએક પ્રક્રિયાના સ્થળે તેના ઉપર સતત દેખરેખ અને નિષ્ણાતો તેમ જ કારીગરોની કુશળતાથી તેમાંથી કેટલું સારું સૂતર અગર કાપડ બની શકે તે ઉપર અવધાનિ છે. આથી રૂની પ્રક્રિયા કરતાં બિનની પ્રક્રિયા વધુ રસપ્રદ અને કુશળ બને છે.

અંતમાં બિની ઉદ્યોગમાંથી બનતા કાપડનો સોથી વધુ ઉપયોગ કરનારમાં આપણું લશ્કર (તેના પોશાક માટે), આપણી શરકાર તેના કર્મચારીઓના વિષાળાના પોશાક માટે તેમ જ આપણી રેલવે તેના કર્મચારીઓના પોશાક માટે અગત્યના ધરક જણાય. ત્યાર બાદ આપણા દેશમાંના અન્ય ઉદ્યોગો કે જેમને બિની કાપડ (machinery and industrial clothes)ની જરૂર પડે છે તે તથા આપણા દેશના લોકોના પોશાક માટે વપરાતા કાપડની ધરામીનું સ્થાન આવે છે. ઉપરાંત બિની સૂતરની ઉપયોગ ચોટા પ્રમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હાથસાગરો માટે, હોઝિમરીનાં નાનાં અસંખ્ય કારખાનાં માટે તેમ જ સ્વેટર વગેરે હાથે જૂવવાની સીઓની રીતરસમના અંગે થાય છે. જમનાને સુસંગત થાય એમ હવે આપણા દેશમાં રસાયણિક તાંતણા બિની તાંતણા સાથે મિશ્રિત કરીને પણ આકર્ષક અને આધુનિક કાપડની જાતો પણ ઘણી સફળતાથી જનતાના પહેરવેશના શોખને પાંચેથી વળવા બતાવવામાં આવે છે. એટલે આ બાબત ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે અન્યત્ર મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં બિની ઉદ્યોગ પ્રગતિના પંદે ચાલી રહ્યો છે.

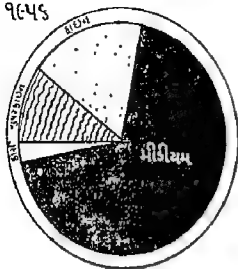
ગુજરાતના એકમમાંની બેઉ મિલો વધુ નિકાસ કરવાનો આદર્શ સખી આજળ પ્રગટિ કરે છે તેને ગુજરાત સરકાર અને જનતા પૂરે-પૂરી સહકાર અને ટેકો આપશે એ સદ્ભાવના સાથે મારો આ લેખ પૂરો કરું છું.

અમદાવાદના મીઠા કાચની ઝાનવાગ નિકાસ

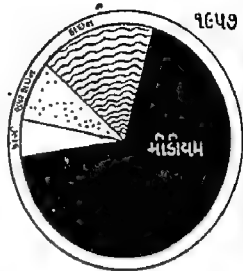
૧૯૧૮

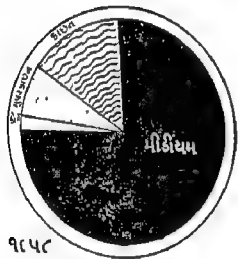
૧૯૫૬

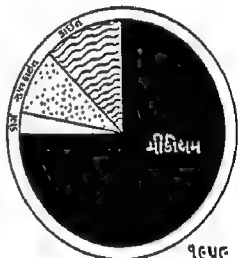
૧૯૫૭

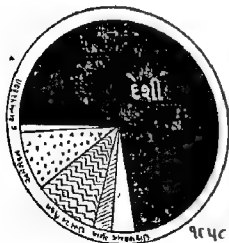
અમદાવાદ
મીલ-ઉદ્યોગનું
ઉત્પાદન

૧૯૫૮

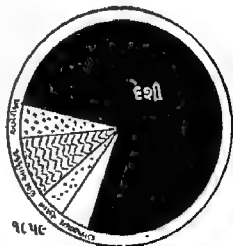

૧૯૫૯

૧૯૫૮

અમદાવાદની
મીલોમાં
& ની
વપરાશ
(અતવાર)

૧૯૫૯

ડિસેમ્બર ૧૮૫૩માં રૂ. ૪ લાખની મૂંઝીથી ભરૂચમાં 'ધી ભરૂચ કોટન મિલ્સ'ની સ્થાપના કરી. ભરૂચ જિલ્લામાં વિશાળ પ્રમાણમાં રૂનો પાક થતો હતો; એટલું જ નહિ પરંતુ તે જમાનામાં ત્યાં વાહનવ્યવહારની વધુ અનુકૂળતા હતી. ૧૫,૯૬૦ ટ્રાકવાળી તે મિલ ૮મી ઓક્ટોબર ૧૮૫૫ના રોજ કામ કરતી થઈ. પરંતુ ગુજરાતના કાપડ મિલ ઉદ્યોગનો ખરો પાયો તો શ્રી રણછોડાવા છોટાલાલે નાખ્યો કહેવાય. ગુજરાતનો મિલઉદ્યોગ અભાસાથે અમદાવાદ, અમદાવાદ સિવાયનું ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ એ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય.

અમદાવાદ

૧૮૫૯-૧૮૮૦

એક વખત નિર્મળતા મળવા છતાં શ્રી રણછોડાવા છોટાલાલે કાપડની શાંત્રિક મિલ સ્થાપવાના પોતાના પ્રયત્નો જરૂરી સાબ્યા હતા. તેમની ધોરણના ફૂલ ૧૮૫૮માં ગળ્યાં. જ્યારે અમદાવાદમાં એક નાની મિલ કંપનીની સ્થાપના થઈ. ૧૮૬૧ની સાલના મે માસની ૩૦મી તારીખના સંજે 'પીણા' પાંચ વાગ્યે જ્યારે અમદાવાદની પ્રથમ શાંત્રિક મિલ 'ધી અમદાવાદ સિપ્પિનિંગ અને લીવિંગ મિલ્સ' થઈ ત્યારે અમદાવાદના ઈતિહાસમાં એક નવું ગૌરવવર્ણુ પ્રકરણ ઊઘડ્યું કહેવાય. આ મિલની સ્થાપના અને ચક્રાત શ્રી રણછોડાવાની અત્રિતિમ સાહસ-વૃત્તિ, ધીરજ અને હિમતનું જ પરિણામ હતું અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેમને ગુજરાતના કાપડ ઉદ્યોગના આદ્યપિતા ગણવામાં આવે છે. આ મિલની સ્થાપના કેવા સંજોગોમાં થઈ તે વિષે શ્રી રણછોડા-લાલે પોતે આમ જણાવેલું:

"અમે કારખાનાનું ખાતમુખૂર્ન ૧૮૫૯ની સાલમાં કર્યું. અમે ચક્રાતમાં ફક્ત ૨,૫૦૦ ટ્રાકોના સંજા મંગાવ્યા હતા. ઈંગ્લંડમાં તે વખતે અમદાવાદમાં ડાહ્યાના ઓનરેબલ દાદાભાઈ નવરોજી એમ. પી. હતા. એમની સાથેની ઓળખાણ માથા મરઘૂમ મિત્ર રોડ મેરવાનજી નસરવાનજી ભાવનગરેએ કચલી હતી. તે વખતે આગચાડી નહોતી. તેથી અમારે સામાન ડોરીઓની મારફત ખંભાતના બારમાં લાવવો પડ્યો હતો. અને ત્યાંથી ગાઝમાં જરી અમદાવાદમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. વચ્ચે થું અને કેવી ઢોર અને ફૂલ સંજા ક્રિયા હોય તે તે વખતે અમદાવાદના લોકો જાણતા નહોતા; તેથી અમારે ત્યાંના મજૂરોને માથાફોડ કરીને શીખવવું પડ્યું અને જેમતેમ કરી કામ ચલાવ્યું. વિશ્વા-નથી મંજાવેલા અમારા સંજા એક વાર તો દરિયામાં ફૂટી ગયા અને ત્યાંથી આવેલો પુરોષિન સંજાદાર ડોલેરા ચલાવી તરત મરણ પામ્યો. આ બંને મુશ્કેલીઓ પડતાં ફૂલ અમે ૧૮૬૧માં અખાતું કારખાનું ચલાવ્યું. અને પરમેશ્વરની કૃપાથી અમે પાસના ન હતા એટલે બંને હાથો અમને થયો અને ફેલેડાદ નીવડ્યા."

કહે છે કે ખંભાતની અમદાવાદ બંને શાંત્રિક સામગ્રી લાવવાનું અગ્રખાતું રૂ. ૧૭૦ થયું હતું. જે ને સમગ્રનું જીવનપોષણ જેવું હતું તે દર્શાવે છે. ફક્ત ૨,૫૦૦ ટ્રાક પંચતરી આ મિલમાં ૬૩ કામદારો કામ કરતા હતા અને જે જતા-આતાં લોકોને અહીં સાલસ તરૂં ખાત

શ્રદ્ધા નહતી ત્યારે આ મિલે પ્રથમ જ વરસે નફો કરી ૬ ટકા વ્યાજ વસેલું હતું.

શ્રી રણછોડાવા છોટાલાલની સફળતાથી પ્રેરાઈને અમદાવાદના બીજા ધનાઢ્યો પણ આ ઉદ્યોગમાં રસ લેતા થયા અને અમદાવાદ કાપડ મિલઉદ્યોગના પહેલા બે દાયકામાં ત્રણ વધુ મિલોની સ્થાપના થઈ. ઈ. સ. ૧૮૬૫ની સાલમાં શ્રી બેચરદાસ અંબાઈદાસ વઘરીએ સમખડ વિસ્તારમાં 'ધી બેચરદાસ સિપ. એન્ડ લી. મિલ્સ' થઈ કરી. ઈ. સ. ૧૮૭૭માં 'માધુભાઈ મિલ્સ' નામે જહોની થયેલી ધી અમદાવાદ સિપ. અને મેન્યુ. મિલ્સ શ્રી રણછોડાવાલે છૂપ કરી અને તે પછીના વર્ષમાં એટલે ઈ. સ. ૧૮૭૮ના મે માસમાં શ્રી મનસુખ-ભાઈ ભગુભાઈએ ધી ગુજરાત સિપ. અને લી. મિલ્સની સ્થાપના કરી. આ ચાર મિલમાંથી માત્ર બેચરદાસ મિલ હજી તે નામે ચાલુ છે.

ચક્રાતનાં વર્ષો દરમિયાન આ મિલોમાં મુખ્યત્વે જાડા જરનું સૂતર બનતું જે સ્થાનિક બજારમાં ડાહ્યાસાંબોના ઉપયોગ માટે વેચાતું હતું. પછી મિલોમાં સાલો વસાવી અને જાડા માદરપાટ, સાડી, ધોતી તે પણ ૨૦ નીચેના આંકના સૂતરમાં બનાવવાનું થઈ કરવામાં આવ્યું. ૧૮૭૮માં અમદાવાદ સુતરાઈ કાપડ મિલ ઉદ્યોગની સ્થિતિ નીચે મુજબ હતી:

અમદાવાદનો કાપડ મિલઉદ્યોગ-૧૮૭૯

	વર્ષમાં			
				ચૂકવણિ
				પગારની
મિલ્સ	ટ્રાક	સાળ	કામદારો	રકમ
અમદાવાદ સિપ. એન્ડ લી. મિલ્સ	૨૨,૨૪૦	૩૦૦	૯૦૦	૯૨,૯૮૦
બેચરદાસ સિપ. એન્ડ લી. મિલ્સ	૧૫,૦૦૦	૧૭૨	૫૦૦	૫૬,૭૦૦
અમદાવાદ લી. એન્ડ મેન્યુ. મિલ્સ	૯,૧૨૦	-	૨૫૦	૨૯,૦૦૦
ગુજરાત સિપ. એન્ડ લી. મિલ્સ	૧૧,૫૬૮	૨૦૮	૩૬૩	૨૨,૭૨૦
કુલ	૫૭,૯૨૮	૬૮૧	૨,૦૧૩	૨,૦૨,૭૦૦

અમેરિકન આંતરવિક્રમને કારણે આવેલા ભાવ ઉછાળાને લીધે અને ચીનમાં સૂતર નિકાસ કરવાની અનુમતિપાતે કારણે મુજઈ શરેરમાં આ વર્ષમાં કાપડની મિલો વધુ સંખ્યામાં કામ કરતી હતી તે નીચેના કોષ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

મિલો ત્રાક સાળ કામદારો

ભારત	૫૩	૧૪,૫૨,૭૯૪	૧૩,૦૧૮	૪૨,૯૧૪
મુંબઈ	૩૨	૯,૮૧,૦૦૦	૧૦,૮૫૬	૨૮,૮૬૦
અમદાવાદ	૪	૫૭,૯૨૮	૬૮૧	૨,૦૧૩

અમદાવાદ અને મુંબઈમાં કાપડની મિલો ૧૯૮૧-૧૯૮૦.

અમદાવાદ

મુંબઈ

વર્ષ	મિલો	ત્રાક	સાળ	કામદારો	મિલો	ત્રાક	સાળ	કામદારો
૧૯૮૧	૯	૧,૯૩,૭૩૭	૨,૪૮૫	૭,૪૫૧	૬૧	૧૯,૦૯,૧૨૩	૧૪,૩૪૭	૬૧,૯૮૧
૧૯૮૦	૨૭	૪,૭૭,૨૪૨	૫,૬૯૦	૧૫,૯૪૩	૮૨	૨૫,૩૬,૮૯૧	૨૨,૨૧૫	૭૨,૯૧૪

આમ ગયા સેકાના અંતમાં અમદાવાદમાં કાપડ ઉદ્યોગના પાયા સુદૃઢ થીતે નાખાયા હતા. ઉપરના ગાળામાં મિલોની સંખ્યા ત્રણ ગણી થઈ અને સાળની સંખ્યા બમણી થઈ જે મુંબઈમાં તે જ વર્ષો દરમિયાન થયેલી પ્રગતિના પ્રમાણમાં નોંધપાત્ર હતી.

૧૯૮૦-૧૯૧૪

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પહેલાંનાં વર્ષો અમદાવાદના સુતરાઉ કાપડ મિલઉદ્યોગ માટે મહત્વપૂર્ણ નીવડ્યાં. એક તરફ બંગાળની ચણવળને

અમદાવાદ

મુંબઈ

વર્ષ	મિલો	ત્રાક	સાળ	કામદારો	મિલો	ત્રાક	સાળ	કામદારો
૧૯૮૦	૨૭	૪,૭૭,૮૪૨	૫,૬૯૦	૧૫,૯૪૩	૮૨	૨૫,૩૬,૮૯૧	૨૨,૨૧૫	૭૨,૯૧૪
૧૯૧૪	૪૯	૯,૨૯,૭૦૨	૧૭,૭૦૮	૩૨,૭૮૯	૮૫	૩૦,૦૯,૧૭૨	૪૮,૮૪૫	૧,૦૯,૮૬૦

આ વર્ષો દરમિયાન જ્યારે અમદાવાદમાં ત્રાક અને સાળની સંખ્યામાં ૯૫ અને ૨૧૧ ટકા જેટલો અનુક્રમે વધારો થયો હતો ત્યારે તે જ ગાળામાં મુંબઈ અને સમગ્ર ભારતમાં તે વધારો ૧૯ અને ૧૨૦ તથા ૩૮ અને ૧૬૦ ટકા જેટલો હતો જ તે નોંધપાત્ર છે.

૧૯૧૪-૧૯૨૨

પહેલા વિશ્વયુદ્ધ અને પછીનાં વર્ષો દરમિયાન ભારતની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો. પરંતુ આવી આવૃત્તિ ચાલુ બધી થઈ ગયો હતો. આથી આ સમય દરમિયાન ભારતની કાપડ મિલોનું ઉત્પાદન સારા પ્રમાણમાં વધ્યું હતું. ઉપરનાં વર્ષો દરમિયાન અમદાવાદની મિલોની પ્રગતિ સામેના કોષ ઉપરથી ખબર પડે છે.

૧૯૮૦-૧૯૮૦
જઈ સદીના છેલ્લા બે દાયકામાં મિલઉદ્યોગને અનેકવિધ મુશ્કેલી-માંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. પરંતુ સંઘનનને ઉદ્યોગનો વિકાસ અવરોધવા ભારતમાં ઉત્પન્ન થતા કાપડ ઉપર ડેડ ટેક્સ જકાત નાખી હતી. ગુજરાતમાં ભારે દુષ્કાળ પડવાથી બાપારધંધો ખોરવાઈ ગયો હતો. આવા વિપરીત સંજોગો હોવા છતાં ૧૯૮૦ થી ૧૯૮૦ નાં વર્ષોમાં અમદાવાદમાં કાપડ મિલઉદ્યોગે નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી હતી, જે નીચેના આંકડા બતાવી આપે છે.

કારણે સ્વદેશી ભાવના જાગૃત થઈ હતી અને ત્યારે બીજા તરફ ફરી જાપાનીઝ યુદ્ધને કારણે જાપાનની હરીફાઈ મંદ પડી હતી. આવા અનુકૂળ સંજોગોમાં અમદાવાદની મિલો જે મુખ્યત્વે કરીને સૂતર બનાવી આસપાસના હાથસાળ ઉદ્યોગને સૂતર પૂરું પાડતી હતી તેણે વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં કાપડ બનાવવાનું શરૂ કર્યું. આ થીંટ વર્ષમાં ઉદ્યોગનો વિકાસ નીચે મુજબ હતો :

વર્ષ	મિલો	ત્રાક	સાળ
૧૯૧૪	૪૯	૯,૨૯,૪૭૨	૧૯,૨૮૮
૧૯૧૭	૫૧	૧૦,૪૮,૮૪૭	૨૧,૮૪૯
૧૯૨૨	૫૬	૧૧,૩૩,૫૮૮	૨૬,૨૬૭

યુદ્ધકાળ દરમિયાન ચંત્રસામગ્રીની આપાત બંધ થઈ હતી તેથી ત્રાક-સાળની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર વધારો થયો ન હતો. પરંતુ આ ગાળામાં ઉદ્યોગોને ભારે નફો થયો હતો. કેટલીક જગ્યાઓએ આવો નફો મોટા

પ્રમાણમાં વ્યાજ વહેંચી વેસ્ટી નાખવામાં આવ્યો હતો. અમદાવાદના દૂરદેશી ઉદ્યોગપતિઓએ તેનો ઉપયોગ મહદઅંશે ઉદ્યોગની સ્થિતિ સમ્પર કરવામાં કર્યો હતો. જેથી આવના ઝંઝવાનો સામે અમદાવાદનો ઉદ્યોગ વધુ સારી રીતે ટકી શક્યો.

ઈ. સ. ૧૯૨૩-૧૯૩૩

આ દસ વર્ષના ગાળાને બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય. ૧૯૨૩ થી ૧૯૨૬ અને ૧૯૨૭ થી ૧૯૩૩. ૧૯૨૩ના વર્ષથી ભારતીય કાપડ મિલઉદ્યોગને ભારે મંદીમાંથી પસાર થવું પડ્યું. જાપાનની તીવ્ર હરી-ફાઈનો સામનો કરવાનો હતો. ૩ અને કાપડના ભાવોમાં બહુ ભારે ઊંચણપણ થઈ હતી. સરકારી નાણાકીય નીતિ પણ ઉદ્યોગના હિતમાં હતી નહિ. આ મંદીની અસર મુંબઈના ઉદ્યોગો પર ભારે થઈ. અમદાવાદ પણ તેની અસરથી મુક્ત રહી શક્યું નહિ. આ વર્ષો દરમ્યાન કેટલીક મિલો ફાંચમાં ગઈ અને કેટલીકની માલિકી બદલાઈ ગઈ. મિલઉદ્યોગના નફામાં પણ ભારે ઓટ આવી તે નીચેનો કોડો સ્પષ્ટ કરે છે:

વર્ષ	મિલો	ચીખાંખો નફો
૧૯૨૧	૫૦	૨,૫૧,૫૬,૨૩૦
૧૯૨૨	૪૯	૧,૪૭,૦૨,૨૦૪
૧૯૨૩	૪૭	૩૫,૨૪,૬૧૧
૧૯૨૪	૫૦	૪૯,૬૭,૭૫૯
૧૯૨૫	૪૮	૫૫,૯૬,૨૩૮

કાપડનું ઉત્પાદન (લાખ વાસ્તમાં)

અમદાવાદ			મુંબઈ			ભારત		
વર્ષ	ઉત્પાદન	ટકા	ઉત્પાદન	ટકા	ઉત્પાદન	ઉત્પાદન	ટકા	ટકા
૧૯૨૬-૨૭	૫,૦૭૩	૨૩	૧૧,૩૫૦	૫૦	૨૨,૫૮૭	૧૦૦		
૧૯૨૭-૨૮	૫,૨૫૮	૨૨	૧૧,૩૧૫	૪૯	૨૩,૫૬૬	૧૦૦		
૧૯૨૯-૩૦	૬,૪૯૦	૨૭	૮,૮૯૯	૩૧	૨૪,૧૯૦	૧૦૦		
૧૯૩૧-૩૨	૭,૮૧૨	૨૬	૧૨,૧૬૯	૪૧	૨૯,૯૯૨	૧૦૦		

૧૯૩૩-૩૮

ઉત્તરેશ્વર આશ્રમી ભોતવનો અમદાવાદનો કાપડઉદ્યોગ આ વર્ષોમાં મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયો હતો. દેશના બીજા ભાગમાં સાચા પ્રમાણમાં કાપડની મિલો શરૂ થઈ હતી. પરદેશી હારીફાઈ પણ વધુ તીવ્ર બનતી હતી. ૧૯૩૩માં અમદાવાદમાં ૮૨ મિલો હતી. તે પછીને ૧૯૩૮માં ૭૮ થઈ ગઈ હતી. ભારે મંદીના સમયમાંથી પસાર થઈને ૧૯૩૭-૩૮ના વર્ષમાં ઉદ્યોગે કંઈક સાચા દિવસો જોયા. પરંતુ ફરીથી પાછો ઉદ્યોગ પ્રમાણેન વિનિર્મિત મુકાઈ ગયો અને બીજું વિનિર્મુલ શરૂ થવું તે પોસંશની વર્ષમાં સંજોગોને આધીન થઈ અમદાવાદ અને મુંબઈના મિલમાલિકો ઉત્પાદન ઘટાડવાની વિચારણા કરવા લાગ્યા.

૧૯૩૮-૧૯૪૮

વિનિર્મુલ પછી ઉદ્યોગની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. ફરી એક વખત ઉદ્યોગે સ્થાપ દિવસો જોયા. દેશના ભાગના પછી અને તાજેતરમાં

પરંતુ ૧૯૨૬ના વર્ષથી અમદાવાદના મિલઉદ્યોગે પ્રદોષનીય પ્રગતિ સાધી અને ૧૯૩૩ સુધી તે પ્રગતિ જળવાઈ રહી. આ વર્ષો દરમ્યાન અમદાવાદમાં સંખ્યાબંધ નવી મિલો સ્થાપાઈ એટલું જ નહિ પરંતુ અમદાવાદના ઉદ્યોગે ઉત્પાદનભેત્રે વધુ ને વધુ ઝીણા બરનું કાપડ બનાવવા તરફ ઝોક લીધો. વળી અમદાવાદની મિલોમાં નવાન પ્રકારનાં અદ્યતન યંત્રો આવવા લાગ્યાં. આ ગાલામાં અમદાવાદ અને મુંબઈના મિલઉદ્યોગની સ્થિતિ નીચે મુજબ હતી:

અમદાવાદ				મુંબઈ		
વર્ષ	મિલો	ત્રાક	સાજ	મિલો	ત્રાક	સાજ
૧૯૨૬	૬૦	૧૩,૭૪,૧૦૬	૩૦,૩૧૦	૮૩	૩૪,૭૨,૬૪૨	૭૩,૭૭૧
૧૯૨૯	૭૦	૧૫,૨૬,૩૦૬	૩૬,૧૯૦	૮૧	૩૪,૪૭,૪૩૩	૭૬,૩૫૭
૧૯૩૩	૮૨	૧૯,૭૮,૩૪૪	૪૭,૨૨૪	૭૮	૩૩,૦૮,૬૭૮	૭૨,૨૬૯

૧૯૨૩ થી ૧૯૩૩નાં વર્ષો દરમ્યાન ભારે અન્યત્ર મિલઉદ્યોગ ભારે મંદીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે અમદાવાદ કેન્દ્રે વિશાસ કર્યો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ. મિલોએ સારો નફો કરી સાચી રકમ વ્યાજ તરીકે વહેંચી હતી. આ ગાળામાં અમદાવાદ અને મુંબઈનું કાપડ ઉત્પાદન નીચે મુજબ હતું:

અમદાવાદ			મુંબઈ			ભારત		
વર્ષ	ઉત્પાદન	ટકા	ઉત્પાદન	ટકા	ઉત્પાદન	ઉત્પાદન	ટકા	ટકા
૧૯૩૮	૫૦	૨૨,૫૮૭	૧૦૦					
૧૯૪૧	૭૬	૨૩,૫૬૬	૧૦૦					
૧૯૪૦	૩૧	૨૪,૧૯૦	૧૦૦					
૧૯૪૩	૪૧	૨૯,૯૯૨	૧૦૦					

ઉદ્યોગને માટે અનેક સમસ્યાઓ ઊભી થઈ છે તે પણ કરવાના પ્રવૃત્તિ થાવી રહ્યા છે. આ સમસ્યાનો ઈતિવ્રસ તાજે ઊછેળે તેનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક નથી. બીજા વિનિર્મુલ પછી અમદાવાદની મિલોની ત્રાક અને સાજાની સંખ્યા નીચે મુજબ રહી છે:

વર્ષ	મિલો	ત્રાક	સાજ
૧૯૩૮	૭૭	૧૯,૦૧,૮૭૨	૪૬,૮૫૩
૧૯૪૧	૭૬	૧૯,૨૬,૭૨૫	૪૩,૪૨૧
૧૯૪૦	૭૬	૧૯,૧૬,૮૦૮	૪૨,૨૫૬
૧૯૪૩	૭૪	૨૦,૫૫,૩૧૦	૪૨,૫૭૮
૧૯૪૮	૭૧	૨૦,૮૧,૮૩૪	૪૧,૭૨૦

અમદાવાદની મિલોમાંથી તાજેતરમાં શ્રી રામકુમાર, સીટી ઓફ અમદાવાદ અને હીસિંગ ડિવિઝ બંધ થઈ ગઈ છે.

અમદાવાદમાંની કાપડની મિલોના વિકાસ સાથે ગુજરાતનાં અને સ્થળોની મિલોનો ઈતિહાસ સંકળાયેલો છે. વળી એક જ સ્થળે આવેલી મિલો એક વિસ્તૃત હક્કીત થઈ શકતી હોઈને ઉપર અમદાવાદના મિલઉદ્યોગની સ્થાપના અને વિકાસનો ઈતિહાસ કડીબદ્ધ આપ્યો છે. દેશના કાપડ ઉત્પાદનનો ચોથો ભાગ ઉત્પન્ન કરતા અમદાવાદને યોગ્ય રીતે ભારતનું 'માન્ચેસ્ટર' કહેવામાં આવે છે. અમદાવાદમાં હાલમાં ચાલુ છે તેમાંની બે સિવાયની બધી મિલો કાપડ વસ્તુના કામ કરે છે. અમદાવાદની મિલોમાં કુલ ૨૦૭૫ જેટલી ઓટોમેટિક સાજો નાખવામાં આવી છે.

અમદાવાદના મિલ ઉદ્યોગની હાલ સ્થિતિ અંગે

અમદાવાદની મોટા ભાગની મિલો નાના એકમો છે. આથી સંખ્યાની દૃષ્ટિએ અમદાવાદમાં મુંબઈ કરતાં વધુ મિલો હોવા છતાં તેમાં ત્રાક અને સાળની સંખ્યા મુંબઈ કરતાં ઓછી છે. વળી અમદાવાદના ઉદ્યોગની ધ્યાન ખેંચે તેવી બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે, બીજાં કેન્દ્રોના પ્રમાણમાં ત્યાંની મિલો મોટા ભાગે ખૂબ ટૂંકી મૂડીથી શરૂ કરવામાં આવી હતી. ભરપાઈ થયેલી થાપણ કરતાં કાચી મિલકતની કિંમત ઘણું-ઘણું ગણી હોય તેવું સામાન્યતઃ બનતું. જોકે સંપ્રતિનાં લોધે જરૂરી વધારાની મૂડી, થાપણો દ્વારા વ્યાજથી મિલના વ્યવસ્થાપકો તેમની અંગત હાલવગ અને સમ્પત્તિનાં લોધે રોકવાના. અમદાવાદના કાપડ મિલઉદ્યોગની ભરપાઈ થયેલી થાપણ અને કાચી મિલકતની ખૂબ કિંમત બતાવતો કોઠો, જે નીચે બતાવ્યો છે, તે ઉદ્યોગની આ હાલ સ્થિતિ તાદૃશ્ય રીતે બતાવે છે :

વર્ષ	મિલોની સંખ્યા*	ભરપાઈ થયેલી કાચી મિલકત	
		થાપણ (રૂ. કરોડમાં)	મૂળ કિંમત (રૂ. કરોડમાં)
૧૯૨૧	૫૦	૩.૦૨	૭.૫૨
૧૯૩૧	૬૦	૪.૧૫	૧૫.૯૨
૧૯૩૮	૬૨	૪.૧૭	૧૮.૬૩
૧૯૪૭	૬૦	૭.૧૪	૨૧.૬૩
૧૯૫૩	૫૮	૧૪.૩૬	૩૮.૦૦
૧૯૫૮	૫૮	૧૭.૮૧	૫૮.૦૮

અમદાવાદ કરતાં મુંબઈની મિલોની ભરપાઈ થયેલી થાપણ શરૂઆતનાં વર્ષોમાં વધુ હતી. આને કારણે ૧૯૨૨ થી શરૂ થયેલી મંદીમાં મુંબઈની મિલોને અમદાવાદ કરતાં વધુ પ્રમાણમાં સહન કરવું પડ્યું હતું. ટૂંકી કમિશનના ૧૯૨૭ના અંતેવાલમાં જણાવ્યા મુજબ ૧૯૨૫-

ની સાલમાં અમદાવાદની ૫૪ મિલોમાં ૧૩,૧૧,૮૩૮ ત્રાક અને ૨૮,૫૦૭ સાજા હતા અને ભરપાઈ થયેલી મૂડી રૂ. ૩.૨૫ કરોડ હતી. એ જ સમયે મુંબઈમાં ૩૪,૫૬,૨૩૩ ત્રાક અને ૭૨,૨૬૬ સાજા હોવા છતાં ભરપાઈ થયેલી મૂડી રૂ. ૧૮.૨૧ કરોડ હતી. આમ મુંબઈમાં અમદાવાદ કરતાં અત્રી ઘણાંથી વધુ ત્રાક-સાજા હોવા છતાં છપ્પણ ભરપાઈ થયેલી થાપણ હતી. જેમ વધુ ધરાતી* મૂડી ભવજનક છે, તેમ ખૂબ ઓછી મૂડી ચાખતો પણ હિતાવહ નથી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન અને પછી, બોનસ શેર વધેલી અમદાવાદની મિલોએ ભરપાઈ થયેલી થાપણમાં નોંધપાત્ર વધારો કરીને ડિપોઝિટનાં નાણાં ઉપર આધાર રાખતો મૂડી ટીપો છે.

અમદાવાદના મિલમાલિકો મોટેભાગે મિલઉદ્યોગ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા હોઈને તેમનો મોટો સમય ઉદ્યોગના વહીવટ પાછળ આપે છે. મિલોની વહીવટી ક્ષેત્રેથી કારખાનાંઓની પાસે જ હોવાથી ઉદ્યોગના સંચાલકો રોજન-રોજના કામકાજ ઉપર કાળજીપૂર્વક દેખરેખ રાખે છે. સંચાલકોની આ અંગત કાળજીએ ઉદ્યોગના વિકાસમાં મોટો ફાળો આપ્યો છે.

છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં અમદાવાદની મિલોની કાચી મિલકતમાં ધ્યાન ખેંચે તેવો વધારો થયો છે. મોટા ભાગની મિલોએ કાપડ ધોવાનાં, રંગવાનાં, છાપવાનાં, ઈન્પ્રિન્ટ અદ્યતન ધંત્રો વસાવ્યાં છે. અમદાવાદની બધી મિલો પાસે કાપડ ધોવાનાં અને ફિનિશિંગ કરવાનાં ધંત્રો છે. ૫૪ મિલો પાસે કાપડ રંગવાનાં, ૩૧ પાસે કાપડ ધરંદરાઈ કરવાનાં, ૪૨ પાસે કાપડ છાપવાનાં અને ૧૮ જેટલી મિલો પાસે થકે નાંક તેવું કાપડ બનાવવાનાં ધંત્રો છે.

આમ છતાં એક વસ્તુ તરફ ધ્યાન ખેંચવું ઘટે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન અને તે પછીનાં વર્ષોમાં મોટા ભાગની મિલો બે અગર ત્રણ પાણી ચાલી છે. તેથી ઉત્પાદક ધંત્રો ઘસાઈ અને જળીપુરાણ થઈ ગયાં છે. વિશ્વના બીજા કાપડ ઉત્પાદક દેશો કમશઃ નવી નવી કંચનાં અદ્યતન ધંત્રો વસાવી રહ્યા છે. પૈસાની કિંમતે જનતાને કાપડની જરૂરિયાત પૂરી પાડવી હોય તો સમય સાથે રહીને મિલોએ નવાં નવાં ધંત્રો વસાવવાં જોઈએ. અમદાવાદની કાપડની મિલોને આવા સમયોચિત ફેરફાર કરવા હોય તો ઓછામાં ઓછા રૂ. ૭૦ કરોડ જેટલી રકમ જોઈએ છે પરંતુ ઉદ્યોગ પાસે આજે ફાળવ બોડોનો ખૂબ ઓછો છે. એટલે આ મહત્વની પ્રશ્ન કેમ ઉઠેલો તે ઉદ્યોગ માટે એક મોટો કોષ્ટક છે.

ઝીણા ભરના કાપડનું ઉત્પાદન

અમદાવાદના મિલઉદ્યોગની ધ્યાન ખેંચે તેવી બીજી એક વિશિષ્ટતા એ ઝીણા ભરના કાપડના ઉત્પાદનની છે. સને ૧૯૦૮ની સાલથી અમદાવાદમાં ઝીણા કાપડનું વસુદકામ શરૂ થયું ગણી શકાય. શરૂઆતમાં મિલો પરફેક્ટી સૂતરમાંથી ઝીણા ભરનું કાપડ બનાવતી હતી. પરંતુ કમશઃ અમદાવાદમાં મિલોએ પોતે જ ઝીણું સૂતર કાંતવાનું શરૂ

* એક કંપનીની માલિકીના એકથી વધુ એકમને જુદા ગણતરમાં લેવામાં આવ્યા નથી.

કર્નું. આમ ૧૯૨૬-૨૭માં અમદાવાદમાં ૩૦ આંક ઉપરના સુતરનું ઉત્પાદન જે કુલ ઉત્પાદનનું ૧૨ ટકા હતું તે ૧૯૩૧-૩૨માં ૨૨ ટકા ૧૯૩૯માં ૩૨ ટકા અને ૧૯૫૧-૫૨માં ૫૦ ટકા જેટલું હતું અને હાલમાં ૪૦ ટકા જેટલું છે. ભારત સરકાર તરફથી કાપડ ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાના પ્રયત્ન વિશે વિચારણા કરવા વખતોવખત નીમવામાં આવેલા ટેરીફ કમિશન તરફથી ભલામણ કરવામાં આવતી હતી કે, પરદેશી કાપડની હરીફાઈમાં ઊભા રહેવા ભારતની મિલોએ ઝીલ્યા બરનું

કાપડ વસુલું થઈએ. એ એક નોંધપાત્ર હકીકત છે કે, ગુજરાતના અને તેમાંથી ખાસ કરીને અમદાવાદના મિલઉદ્યોગે આ ભલામણ અમલી બનાવી પરદેશી માલની ગરજ સારે તેવું કાપડ બનાવી આ ક્ષેત્રમાં દેશને સ્વાવલંબી બનાવવામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. ૧૯૫૯ના વર્ષમાં અમદાવાદ, મુંબઈ અને સમગ્ર ભારતની મિલોનું ઉત્પાદન જુદી જુદી કેટેગરીના કાપડમાં કેવી રીતે વહેંચાયેલું હતું તે નીચેનો કોષ્ટક દર્શાવે છે:

	કોર્સ	લોઅર મિડિયમ	હાઈર મિડિયમ	ફાઈન	સુપરફાઈન	કુલ
અમદાવાદ	૨,૮૧	૨૦,૯૬	૫૩,૫૯	૧૨,૮૭	૯,૭૭	૧૦૦.
	(૩.૫૯)	(૧૩.૬૯)	(૩૪.૬૮)	(૬૦.૫૧)	(૩૮.૧૯)	(૨૩.૧૦)
મુંબઈ	૧૯,૩૧	૨૮,૬૭	૪૦,૬૭	૨,૪૨	૯,૦૩	૧૦૦.
	(૩૧.૮૩)	(૨૪.૧૯)	(૩૩.૯૨)	(૧૪.૭૩)	(૪૫.૧૦)	(૨૯.૮૧)
ભારત	૧૮,૧૧	૩૫,૩૭	૩૫,૭૦	૪,૯૧	૧૮,૮૧	૧૦૦.

આમ અમદાવાદની મિલો દેશમાં બનાતા ફાઈન અને સુપર ફાઈન કાપડના ૬૧ અને ૩૮ ટકા જેટલો માલ બનાવે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આવા કાપડના ઉત્પાદન માટે અમદાવાદની મિલો મોટા પ્રમાણમાં લાંબા તારનું પરદેશી રૂ વાપરે છે. નીચેનો કોષ્ટક અમદાવાદની મિલોએ છેલ્લા બે વર્ષમાં જુદા જુદા પ્રકારનું કપડું રૂ વાપરું તે દર્શાવે છે:

(જાન્યુ. થી ડિસેમ્બર)

ફનો પ્રકાર	૧૯૫૮ (૩૯૨ સ્વતંત્ર ગોસેટી)	૧૯૫૯
દેશી	૫,૦૩,૩૪૧	૫,૩૫,૪૮૦
ઈન્ડિયાન	૨૮,૧૬૪	૨૪,૫૪૪
સુદાન	૧૮,૮૨૮	૨૭,૭૦૩
ઈસ્ટ આફ્રિકન	૭૩,૬૭૩	૬૭,૦૮૯
અમેરિકન	૬૫,૫૧૫	૩૪,૪૯૦
અન્ય પરદેશી	૨,૩૫૮	૩૪૬
કુલ ફની વપરાશ	૬,૮૨,૧૭૯	૬,૯૯,૬૫૨

હાલમાં અમદાવાદની મિલો પરદેશી રૂ મુંબઈ બંદર દ્વારા મેળવે છે. કંડલા-અમદાવાદ અને મુંબઈ-અમદાવાદ વચ્ચે હાલના રેલવે-માર્ગે અંતરમાં બહુ ફેર ન હોવાથી મિલોને કંડલાથી રૂ મંગાવવાની સુવિધા નથી. પરંતુ જો કંડલા-અમદાવાદ બ્રોડગેજ રેલવે બને અગર તો કંડલા-અમદાવાદ વચ્ચે રાષ્ટ્રીય માર્ગ બનાવવામાં આવે તો મિલોને નૂરપે કંડલામાંથી રૂ મંગાવવામાં ફાવશે થાપ અને એ રીતે કંડલાથી રૂ ઈત્યાદિ મંગાવી મિલઉદ્યોગ કંડલા બંદરની ખિલવણીમાં તેનો ફાળો આપી શકે.

અમદાવાદનું કાપડ દેશના સર્વ ભાગોમાં વેચાય છે અને કેટલીક મિલોના થાલે પરદેશમાં પણ સારી પ્રસિદ્ધિ મેળવેલી છે. અમદાવાદની કાપડની મિલોના કાપડના વારિક વેચાણની કિમત આશરે રૂ. ૯૦ કરોડથી પણ વધુ થાય છે. મુખ્યત્વે આંતરિક બજારમાં કાપડ વેચતો અમદાવાદનો ઉદ્યોગ દેશના જુદા જુદા ભાગમાં કેટલા પ્રમાણમાં કાપડ મોકલે છે તે સરે પછીના કોષ્ટક દર્શાવે છે. કોષ્ટક અમદાવાદમાંથી સરકારી પારમીટ્ર દ્વારા રેલવેમાર્ગે નિકાસ થતેલી કાપડની ગોસેટીઓની સંખ્યાના આધારે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં સ્થાનિક વપરાશ માટે વેચાણેલા કાપડનો સમાવેશ થતો નથી.

* કીતમાંના આંકેક સમગ્ર ભારતના કુલ ઉત્પાદનનો સરખામણીમાં સ્થાનિક ઉત્પાદનના ટકા દર્શાવે છે. દા. અમદાવાદે કોર્સ કાપડના કુલ ઉત્પાદનના ૩.૫૯ ટકા માલ બનાવ્યો છે.

૧૯૫૮
(૧૫૦૦ વાર્ષી ગાંસડી)

૧૯૫૯

ઝોન	ગાંસડી	ટકા	ગાંસડી	ટકા
ઉત્તરપ્રદેશ	૧,૦૨,૪૬૧	૧૪.૦૧	૧,૦૨,૨૭૩	૧૪.૮૪
મુંબઈ	૯૬,૮૫૫	૧૦.૨૫	૭૭,૨૦	૧૧.૨૮
પશ્ચિમ બંગાળ	૭૫,૫૭૧	૧૦.૩૪	૭૭,૫૮૮	૧૧.૩૩
દિલ્લી	૬૪,૮૮૩	૮.૮૯	૬૫,૮૫૩	૯.૬૨
બિહાર	૫૭,૨૧૪	૭.૮૩	૬૦,૦૬૭	૮.૭૭
પંજાબ	૫૩,૭૮૬	૭.૩૬	૫૩,૮૪૫	૭.૮૮
રાજસ્થાન	૫૨,૧૧૯	૭.૧૩	૪૯,૪૭૬	૭.૨૨
મધ્યપ્રદેશ	૫૦,૭૬૮	૬.૮૪	૩૫,૩૪૮	૫.૧૬
નિકાસ (નેપાળ સિવાય)	૩૮,૧૦૪	૫.૨૧	૪૫,૧૩૮	૬.૫૮
મદ્રાસ	૩૬,૮૦૭	૫.૦૩	૩૧,૬૪૨	૪.૬૨
આંધ્ર	૩૬,૫૮૬	૫.૦૧	૨૯,૧૨૭	૪.૨૫
આસામ	૨૩,૪૦૩	૩.૨૦	૧૯,૩૭૪	૨.૮૩
મૈસૂર	૧૬,૮૫૩	૨.૩૨	૧૩,૦૧૨	૧.૮૦
કેરળ	૧૨,૬૭૮	૧.૭૩	૧૦,૪૦૬	૧.૫૨
ઓરિસ્સા	૬,૬૮૪	૦.૮૧	૭,૮૫૩	૧.૧૬
જમ્મુ અને કાશ્મીર	૧,૬૫૩	૦.૨૩	૧,૬૫૮	૦.૨૪
ચેન્નૈ	૧૧૯	૦.૦૨	૮૫	૦.૦૧
નેપાલ	૪,૩૧૯	૦.૫૮	૪,૬૩૨	૦.૫૮
કુલ	૭,૩૧,૦૮૯	૧૦૦ ટકા	૬,૮૪,૭૮૬	૧૦૦.૦૦ ટકા

ઔદ્યોગિક શાંતિ

અમદાવાદ અને સમગ્ર ગુજરાતના કાપડ મિલઉદ્યોગની એકધારી પ્રગતિમાં મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપનાર બીજી વિશિષ્ટતા એ આ પ્રદેશમાં જળવાઈ રહેલી ઔદ્યોગિક શાંતિ છે. આના પરિણામે ઉદ્યોગ અને શ્રમજીવી સૌ કોઈને લાભ થયો છે. આ વિષે વધુ વિસ્તારમાં ગુજરાતના મજૂર સંગઠન વિષેના ભાગમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

અમદાવાદના કાપડ મિલઉદ્યોગમાં હાલમાં આશરે એક લાખ, ત્રીસ હજાર કામદારો રોજ મેળવે છે અને તેમને પ્રતિવર્ષ ૪૫૦૦ મોહવાસી (બોનસ સિવાય)ની વર્તેઆપેલી રકમ રૂ. ૨૨.૨૩ કરોડ નેટલી થાય છે.

ગુજરાત (અમદાવાદ સિવાય)

ગુજરાતનાં અન્ય જિલ્લોમાં આવેલી કાપડની મિલોનો વિકાસ

મહદંશ અમદાવાદના ઉદ્યોગની ચડતી-પડતી સાથે સંજાપેલો છે. આ કેન્દ્રોમાંની સંખ્યાબંધ મિલો સાથે અમદાવાદના ઉદ્યોગપતિઓ એક થા બીજી રીતે રસ લેવાયે છે. અમદાવાદ બહારની ગુજરાતની કાપડની મિલો બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય. (૧) પહેલાંના દેશી રાજ્યોમાં આવેલી મિલો અને (૨) પુરાણા બ્રિટિશ રાજ્યના સુરત, ભરૂચ અને અમદાવાદ જિલ્લાની મિલો. યદ્યપિતમં જેમું તેમ વાહન-વ્યવહારની સગવડ જોતાં અને કુનો પાક નજીક થતો હોઈને ભરૂચ-સુરતમાં મિલો સ્થાપી તેવી જ રીતે નડિયાદ અને વીરમગામ જેવા રૂ ઉત્પાદક પ્રદેશની નજીકમાં મિલો થઈ. વડોદરા રાજ્યમાં ઉદ્યોગની સ્થાપના માટે પ્રોત્સાહન અને સહત મળતાં હોવાથી વડોદરા, કલોલ, કડી, ચેટવાદ, સિલપુર જેવાં સ્થળોએ મિલો ઊભી થઈ. ૧૯૧૧થી ૧૯૫૯ના ગાળામાં અમદાવાદ બહાર ગુજરાતમાં મિલઉદ્યોગની કેવી પ્રગતિ થઈ તે હવે પછીના કોષાથી સમજાય છે.

ગુજરાતની મિલો (અમદાવાદ સિવાય)

વર્ષ	મિલો*	ત્રાક	સાજ	નોંધ
૧૯૧૧	૧૫	૨,૫૫,૦૭૮	૩,૫૧૮	૩ બી
૧૯૨૦	૧૫	૨,૭૦,૨૪૬	૪,૮૪૭	-
૧૯૩૦	૩૨*	૪,૩૬,૦૬૬*	૯,૨૫૪	૬ બી
૧૯૪૦	૨૪	૫,૦૮,૫૯૧	૧૧,૧૧૯	૧ બી
૧૯૫૦	૨૭	૫,૮૭,૧૩૪	૧૦,૯૮૧	૩ બી
૧૯૫૬	૨૬	૬,૭૫,૨૨૪	૧૧,૩૩૮	૧ બી

જુદાં જુદાં ૧૨ કેન્દ્રોમાં આવેલી આ મિલોની ભરપાઈ વર્ષેથી મૂકી ડ. ઇ કરોડ નેટવો છે. અને તેમાં ૩૭,૦૦૦ નેટવ કમદારોને રોજ મળે છે. આ મિલોનું વાર્ષિક કમ્પાઉન્ડેડ ૨૯-૩૦ કરોડ વાર નેટવું થાય છે.

ઉદ્યોગનો વિકાસ દેશી શબ્દ વિસ્તારમાં વધુ થવાનું કારણ સ્પષ્ટ છે. પ્રિટિય શબ્દ કરતાં દેશી શબ્દોમાં કરવેલનો ચાલન અને અન્ય સવસ્તો ઉદ્યોગની વિવરણી માટે વધુ પ્રમાણમાં આપવામાં આવેલી હતી. એમાંથી વળી વધેશ શબ્દ પ્રતિનિધીય જનું એટલે મોટા પ્રમાણમાં મિલો તેમાં સ્થપાઈ હતી. અમદાવાદની માફક ગુજરાતનાં અન્ય કેન્દ્રોમાંની કેટલીક મિલો પણ અદ્યતન સાધનો મેળવે છે. છેલ્લી અર્ધી સદીમાં જુદાં જુદાં કેન્દ્રોમાં કેટલી મિલો હતી તે નીચેનો કોડો બતાવે છે.

ગુજરાતનાં અન્ય શહેરોમાં (અમદાવાદ સિવાય) ઉદ્યોગનો

વિકાસ

નામ વર્ષ	૧૯૧૧	૧૯૨૦	૧૯૩૦	૧૯૪૦	૧૯૫૦	૧૯૫૬
ભૂચ	૩	૩	૩	૨	૨	૨
સુરત	૪	૩	૧૦*	૨	૩	૩
નડિયાદ	૨	૨	૨	૧	૧	૧
વીરમગામ	૨	૨	૨	૨	૧	૧
ખંભાત	૧	૧	૧	૧	૧	૧
વડોદરા	૩	૩	૪	૪	૫	૫
સિદ્ધપુર	-	૧	૨	૨	૩	૨
કલોલ	-	-	૩	૩	૩	૪
પેટલાદ	-	-	૨	૩	૩	૩
નવસારી	-	-	૧	૨	૨	૨
કડી	-	-	૧	૧	૧	૧
બીલીમોરા	-	-	૧	૧	૧	૧
દોંગામ	-	-	-	-	૧	-
કુલ	૧૫	૧૫	૩૨ +	૨૪	૨૭	૨૬

* એક ન કંપનીના એકથી વધુ એકમને દૂર જણવામાં આવ્યા નથી.

+ સુરતની ૧૦ થી ઓછી સાજ થયેલી ૫ વીંધિય ફેક્ટરીઓ ગણતરીમાં લેતાં.

+ ૫ વીંધિય ફેક્ટરી સાથે.

આજનનો કોડો પ્રતિવર્ષ મુંબઈ મિલમાલિક મંત્ર તરફથી ભારતની કાપડીવર્ગને વચ્ચે લઈતો આવતો ચાર્ટ પ્રમિલ કરવામાં આવ્યો છે તેના આધારે બનાવવામાં આવ્યો છે. અમદાવાદ બજારની ગુજરાતની મિલોમાંથી કલોલની એક, પેટલાદની એક, વડોદરાની એક અને સુરતની એક એમ ચાર મિલો સિવાયની બાકી મિલો રિપરિન અને વીંધિય વિભાગ પસંદ છે. મૂડાંછામાં ૧૨ કેન્દ્રોમાં આવેલી આ મિલોએ તે શહેરો તથા આજુબાજુના વિસ્તારના આર્થિક વિકાસમાં મદદરતી ફાળો આપ્યો છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ સમસ્ય યોગ્ય માટે કાપડની મિલમાં ૨૫,૦૦૦ ત્રાક અને ૧૦૦ સાજ જેટલે તે ગણતરી વધમાં ગણતરી આ કેન્દ્રોમાં આવેલી મોટા ભાગની મિલો મિનર્યાલિક એકમો છે. દેશી શબ્દોનું અસ્તિત્વ નાબૂદ થતાં નાં મળતી મૂડાંછામાં નાબૂદ થઈ ગઈ છે. આથી કેટલીક મિલોની આર્થિક પરિસ્થિતિ સંતોષજનક નથી. ગુજરાતની આ મિલોને આર્થિક એકમ બનાવવા માટે ફક્ત ત્રાક અને સાજ મૂકવામાં નહીં અગ્રીય તરફ કરોડ રૂપિયા જેટલે. તે યંત્રો મુકવાની જરૂરી મશીનો અને યંત્રો વસાવવાનું ખર્ચ ગણીએ તો તે રકમ ખાસી વધી જાય. તદુપરાંત જરૂરિયાત યંત્રો બદલવાનું પણ આરથક બન્યું છે. વળી આ મિલો મૂડાંછામાં કેન્દ્રોમાં ધોવાથી માલ-સામાન મેળવવા અને કાપડ વેચવા માટે પણ કેન્દ્રીય શહેર નેટવો સવસ્તો નથી. આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ ખૂબ જ વિચારણા યાગી લે છે.

શ્રીરાષ્ટ્ર અને કચ્છ

પ્રિટિય નિર્ધાર કાપડની મિલોની સ્થાપના થયા પછી અને ઉદ્યોગોનું સ્થાપનાપૂર્વક સંચાલન થતું જેઈને શ્રીરાષ્ટ્રની કેટલીક પ્રતિનિધીય શબ્દોએ તેમના શબ્દમાં કાપડની મિલો સ્થાપવાનું પ્રોત્સાહન આપ્યું. શ્રીરાષ્ટ્રની પ્રથમ મે મિલો ૧૮૮૦ થી ૧૯૦૦ ના બાજામાં ભાવનગર અને વડવાનું મુકામે થઈ ગઈ. ભાવનગરની મિલ શરૂઆતમાં 'ધી વેલીસેકર લશ્મીસેકર કોટન મિલ્સ' તરીકે ઓળખાતી જ્યારે વડવાનું મિલ 'સર લાધણ વડવાનું ક્રેપ મિલ' તરીકે થઈ ચલેલો. તે પછીનાં વર્ષોમાં મોરબી ખાતે 'ધી મોરબી રિપ. ઓ. મિલ્સ' થઈ ચલેલી પણ તે લાંબો સમય બંધ રહી હતી. થાણુ સદીના બીજા દસકામાં શબ્દકોટમાં 'ધી લાખાજીરાજ વીંધિય મિલ્સ' થઈ ગઈ હતી. શ્રીરાષ્ટ્રના મિલ ઉદ્યોગનો ખરો વિકાસ તો ૧૯૩૦થી ૧૯૪૦ની સાલમાં થયો હતો. ૧૯૧૧થી ૧૯૫૬ના બાજામાં સોશાષ્ટ્રમાં મિલઉદ્યોગનો વિકાસ કમથ: કેવી રીતે થયો તે લગે પાછોનો કોડો દર્શાવે છે. આ કોડો પણ મુંબઈ મિલમાલિક મંત્ર તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા વાર્ષિક ચાર્ટને આધારે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

વર્ષ	મિલની સંખ્યા	ગ્રામની સંખ્યા	સાળની સંખ્યા	ફની વપરાશ (૩૯૨ સત્તરી ગોસડી)
૧૯૧૧	૩	૩૫,૬૧૮	૫૭૦	૧૨,૦૫૪
૧૯૨૦	૪	૩૪,૯૮૩	૭૬૭	૮,૭૦૬
૧૯૩૦	૪	૫૬,૩૫૫	૧,૦૮૫	૧૯,૨૮૨
૧૯૪૦	૧૦	૧,૨૧,૨૧૭	૨,૫૩૮	૧૫,૮૦૬
૧૯૫૦	૧૧	૧,૪૭,૬૧૮	૨,૯૪૧	૬૫,૦૧૦
૧૯૫૯	૯	૧,૬૪,૭૮૪	૩,૨૩૮	૫૯,૧૫૨

૧૯૩૨માં ભાવનગરમાં, ૧૯૩૪માં પોરબંદરમાં અને વાંકાનેરમાં એક એક મિલ સ્થપાઈ હતી. ૧૯૪૦ના વર્ષ પછી સોરાષ્ટ્રના મિલ ઉદ્યોગમાં ખાસ પ્રગતિ સધાઈ નથી. ઊંચકું અસંતોષજનક આર્થિક હાલતને લીધે કેટલીક મિલો બંધ થઈ છે. તાજેતરમાં લીંબડી મુકામે એક સરકારી મિલ શરૂ કરવામાં આવી છે. તે ખાસ ગોંધાપાત્ર બીના છે. વર્ષવાર સોરાષ્ટ્રની જુદાં જુદાં કેન્દ્રોમાં મિલોની સંખ્યા કેવી રહી હતી તે જણાવતી કોઠી નીચે આપ્યો છે.

મિલોની સંખ્યા જુદાં જુદાં કેન્દ્રોમાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં

સ્થળ	વર્ષ	૧૯૧૧	૧૯૨૦	૧૯૩૦	૧૯૪૦	૧૯૫૦	૧૯૫૯
વડવાણ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧
ભાવનગર	૧	૧	૧	૩	૩	૨	૨
મોરબી	૧*	૧*	—	૧	૧	૧	—
રાજકોટ	—	૧	૧	૧	૧	૧	—
મહુવા	—	૧	૧	૧	૧	૧	—
પોરબંદર	—	—	—	૧	૧	૧	—
વાંકાનેર	—	—	—	૧	૧	૧	—
જામનગર	—	—	—	૧	૨	૧*	—
લીંબડી	—	—	—	—	—	—	—
કુલ		૩	૪	૪	૧૦	૧૧	૯

જુદાં જુદાં આઠ કેન્દ્રોમાં વડવાણેથી કાપડ મિલ ઉદ્યોગ તે પ્રદેશનો સૌથી મોટો સંગઠિત ઉદ્યોગ છે. એમાં રૂ. ૩.૨૪ કરોડ જેટલી મૂંઝી રોકાઈ છે. તેમાં ૮,૮૦૦ જેટલા કામદારો રોજી મેળવે છે. સોરાષ્ટ્રની મોટા ભાગની મિલો મુખ્યત્વે જાડ અને મધ્યમ બરડું દેશી કાપડ બનાવે છે.

સોરાષ્ટ્રના આર્થિક છવનમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવતા આ ઉદ્યોગની આર્થિક સ્થિતિ મહદ્ અંશે દેશી રાજ્યોના વિલોનીકરણ પછી અસંતોષજનક રહી છે. દેશી રાજ્યોએ ઉદ્યોગને આકર્ષવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા અને આર્થિક હાલ આપેલા તે હવે નાજુદ થયા છે. સોરાષ્ટ્રની જુદાં જુદાં અને આર્થિક હાલ આપેલા તે હવે નાજુદ થયા છે. સોરાષ્ટ્રની એક સિવાયની બધી મિલો બિનઆર્થિક એકમો છે. ગ્રામ અને સાગમાં સરકાર છૂટછાટ આપે તો ગોળ વધારો કરવા તથા જલોપુચકા વંતો બદલવા માટે યાત્રા પ્રમાણમાં નાણાં જોઈએ. આ માટે પૂર્યાં બંને ઉદ્યોગ પાસે છે નહિ એટલે સોરાષ્ટ્રની મિલોને અદ્યતન પાયા પર કેમ કરી લાવવી તે કોપાયે છે.

૧૯૩૯ના ઓગસ્ટમાં કચ્છમાં અંબર મુકામે રૂ. ૩.૩૨ લાખની મૂંઝી ૯,૮૮૮ ગ્રામ અને ૨૦૪ સાળવાળી 'ધી કચ્છ સિ. એન્ડ વી. મિલ્સ' શરૂ થઈ હતી. કચ્છની આ એકમાત્ર મિલ એકધારી ચાલુ રહી નથી અને જુદાં જુદાં નામ નીચે ટૂંક સમય ચાલ્યા પછી હાલમાં તે બંધ છે.

ગુજરાતના સુતરાઉ કાપડ મિલ ઉદ્યોગનું અવલોકન કરીએ ત્યારે બે ત્રણ વસ્તુઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. જ્યારે મુંબઈ, કાનપુર અને મદ્રાસ જેવા કેન્દ્રોમાં પરદેશીઓએ આ ઉદ્યોગને સ્થાપવામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો ત્યારે ગુજરાતમાં ભારતીય પ્રજાજનોને હાથે જ આ ઉદ્યોગનું સંચાલન થયું છે. મિલોમાં કામ કરતા કર્મચારીઓ પણ અમુક અપવાદો સિવાય ભારતવાસીઓ છે. ગુજરાતી ઉદ્યોગપતિઓની બાપારી કુનેહ, દૂરદેશીપણું અને વહીવટી કૌશલના સુતરાઉ કાપડ મિલ ઉદ્યોગની સ્થાપના અને વિકાસના કાર્યમાં ખરેખર ખીલાં છે તે વસ્તુ નિર્વિવાદ છે.

બીજી મહત્વની ધ્યાન ખેંચે તેવી બીના એ ગુજરાતના સુતરાઉ કાપડ મિલ ઉદ્યોગના કામચલાઉઓનું અજેડ સંગઠન. ચાક્રપિતા મહાત્માજીએ મળુર ચળવળનો પ્રયોગ અમદાવાદમાં શરૂ કર્યો અને અમદાવાદના મળુર મહાજન સંઘને તેમની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. આજ એક વિશાળ વટવૃક્ષની જેમ આ સંસ્થાએ અમદાવાદ અને બીજાં કેન્દ્રોમાં મળુર સંગઠન જમાવી ઔદ્યોગિક શાંતિ જાળવવામાં સહાયભૂત થઈને ઉદ્યોગના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપ્યો છે.

અમદાવાદની મળુર પ્રવૃત્તિનું બીજું ૧૯૧૭ના ડિસેમ્બરની ૪ તારીખે જ્યારે રાષ્ટ્ર જેટલા તાણવાળાઓએ પોતાના પગાર વધારવાની માગણી સંમુદ્ધ સભા ભરીને બલવિષય રીતે રજૂ કરી ત્યારે નખાયો અને તેથી પ્રતિવર્ષ અમદાવાદના કામદારો ૪થી ડિસેમ્બરના રોજ બલ્ક રીતે 'મળુરદિન' ઊજવે છે. છૂટકાવાઈ હડતાળોના પરિણામ પરથી અમદાવાદના મળુરોને "સંગઠનમાં શક્તિ છે" તે સૂત્રનું મહત્વ સમજાવું અને ચલાવવાની પ્રેરણા નીચે દેખી આવી ૧૯૨૦માં સિપર, વીવર, હોડરોના મળુર સંઘ સ્થાપા. તે જ વર્ષના માર્ચ, જૂન અને ઓગસ્ટમાં વધુ પાંચ મળુર મંડળો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. ૧૯૨૦ના વર્ષમાં મળુરમહાજન સંઘ બે જુદા જુદા ખાતાવાર મંડળનું મહામંડળ છે તેના ૨૦,૦૦૦ જેટલા સભ્ય હતા. હાલમાં સભ્યપદ ૧ લાખ જેટલું થયું છે તે એક નોંધપાત્ર ચિન્હ છે.

મહાત્માજીની પ્રેરણા નીચે પ્રથમથી મળુર મહાજનને અને અમદાવાદના મિલમલિકોએ ઔદ્યોગિક મનવેદો લવાઈ મંડળ દ્વારા કોર્ટોનો આશરો લીધા વિના પતાવવાનો યત્ન સ્વીકાર્યો છે. અને આ પ્રશ્નને કારણે જ અમદાવાદમાં ઔદ્યોગિક શાંતિ જાળવાઈ રહી છે. જ્યારે દેશના અન્ય ભાગમાં વખતોવખત હડતાળો પડવાથી ઉદ્યોગની પ્રગતિ રૂંધાઈ જતી હતી. ત્યારે અમદાવાદમાં છેલ્લાં ૩૫ વર્ષથી કોઈ મોટી હડતાળ પડી નથી ૧૯૨૮ થી ૪૦ના ગાળામાં અમદાવાદમાં નાની નાની ૨૪૯ હડતાળ પડી હતી જેમાં ૧,૮૦,૬૯૪ કામદારો સંયોજાતા હતા અને તેમણે ૭,૨૨,૮૮૧ દિવસો ગુમાવ્યા હતા. આ જ

* બી. મિલો

વર્ષ દરમ્યાન મુંબઈમાં ૩૪૩ લગ્ન થયા પછી હતી જેમાં ૯૬૧,૯૧૦ કામદારો સંરોધવા હતા અને જેમણે ૪,૦૮,૪૫,૬૨૬ કામના દિવસો ગુમાવ્યા હતા, આ વર્ષે દરમ્યાન અમદાવાદના કામદારોએ રોજના રૂ. ૯,૫૦,૦૦૦ ગુમાવ્યા હતા ત્યારે મુંબઈના કામદારોએ તે જ કારણે રૂ. ૫,૦૨,૦૮,૫૧૦ ગુમાવ્યા હતા. અમદાવાદના મજૂર સંગઠન અને એકામીજના મનુવેદીનું વાટાઘાટો દ્વારા નિયંત્રણ કરવાની પદ્ધતિને કારણે મેળવાયેલી આ એક અપૂર્વ યિદિ છે.

અમદાવાદનો મજૂર મહાજન સંઘ ઔદ્યોગિક બાજનો ઉપચાર કામદારોના ભૌતિક, શારીરિક અને સામાજિક વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે. મજૂર મહાજનની આ પ્રવૃત્તિઓ મજૂરોના હાથાઈ થાયતી શાળાઓ, અખાત્રાઓ, વાચનાલયો, અભ્યાસકેન્દ્રો, છાત્રાલય, દાખાની પ્રચાર, દવાખાના, મજૂર સારકારી બેંક, ખાદી ઘાટ, 'મજૂર સંદેશ' નામનું છાપું એમ અનેક ક્ષેત્રોમાં ફેલાયેલી છે. મજૂર મહાજનનું સંવાદન કમીતી અનુસૂચામહેન સાથળાઈ, શ્રી કમરવાલ બેંક, શ્રી ગુજરાતીયલ નંદા, શ્રી ખંડુભાઈ દેસાઈ, શ્રી પસાવડ જેવા કસ્ટોમર કાર્ડકરને હાથે થતું આપું છે, અને તેથી તેમને દેશના મજૂર સંગઠનમાં પ્રારંભનીય સ્થાન મેળવું છે. અમદાવાદની માફક ગુજરાત સીંદાપૂતી અન્ય કેન્દ્રોમાં પણ મજૂર મહાજનના સિદ્ધાંત પર સ્થાપિત ઔદ્યોગિક મહાજનો છે તેમજે પણ તે કેન્દ્રોમાં ઔદ્યોગિક શક્તિ જાગરવામાં સારો ફાવો આપ્યો છે.

જેવી રીતે ગુજરાતના કામદારો સંગઠિત છે તેવી રીતે મિલોના વહીવટકર્તાઓ પણ પોતાનાં સુલવચિત મંત્રો પસરવે છે. ૧૯૮૧માં સ્થપાયેલ મિલમાધિક મંત્રણમાં અમદાવાદની ઓટા ભાગની કાપડની મિલો સભ્યપદે છે. ગાયકવાડી પ્રદેશમાંની ઓટા ભાગની મિલો ૧૯૧૮માં સ્થપાયેલ અને હાલમાં પી ફેબ્રેશન ઓફ ગુજરાત મિલ્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ તરીકે ઓળખાતી વગેરેસની સંસ્થામાં જોડાયેલ છે. સીરાપૂતી મિલો ૧૯૪૨માં મુન્ડેન્ડનગરમાં સ્થપાયેલ સીરાપૂત મિલ માધિક મંત્રણના સભ્યપદે છે. આમ ઉભયપથ સંગઠિત હોઈને ઉદ્યોગને સ્પર્શના શી કોઈ પ્રાનોનો સીધી વાટાઘાટો દ્વારા ઉઠેલ વાવવાનું શક્ય બને છે, તેવી જ રીતે ઉદ્યોગને સ્પર્શના પ્રાનો આપી મીઠો યોગ્ય રીતે મધ્યસ્થ અને સાબ્ય સરકાર સમક્ષ પણ રજૂ કરી શકે છે.

કાપડ મહાજન

માધિકો અને કામદારો વચ્ચે સુમેળ જળવાઈ રહે તે જેમ ઉદ્યોગના વિકાસ માટે આવશ્યક છે, તેમ ઉદ્યોગના ઉત્પાદનનું ભવચિત વેચાણ થાય તેવી શક્તિશાળી કડી ઊભી થાય તે પણ એટલું જ મહત્વનું છે. અગ્રણ પ્રકારની સુંદર કામગીરી ભજવતી અમદાવાદની બે કાપડ મહાજનો-પાંચકૂવા કલોથ મરચન્ટ એસોસિયેશન અને મસ્તી કલોથ માર્કેટ એસોસિયેશન એ અમદાવાદ માત્ર નહિ પણ સમગ્ર ગુજરાતના કાપડ મિલ ઉદ્યોગમાં વિશિષ્ટ સ્થાન જોગવે છે. પાંચકૂવા કલોથ મરચન્ટ એસોસિયેશનની સ્થાપના સને ૧૯૮૦ની સાલમાં થઈ હતી ત્યારે રૂ. ૫.૦૦ લાખના થતું અને ફક્ત ૨૫ સભ્યો હતા. હાલમાં તે મહાજનના ૧૧૦૦ સભ્યો છે. આ પછી ૧૯૮૦ની સાલમાં થેટ તૈયમઅલી મુલ્લા મહાદેવઅલીના પ્રમુખપદે મસ્તી કલોથ માર્કેટ એસોસિયેશનની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ મહાજનના સભ્યો જાણીતાં વેપાર કરે છે, અને તેમાં હાલમાં ૧૫૦૦ થી વધુ સભ્યો

છે. આ બે મહાજનો અને અમદાવાદ મિલમાધિક મંત્રણ વચ્ચે ત્રા. ૨૫-૧૨-૧૯૮૨થી વખતોવખત ફેરફાર થયા મુજબ કાપડના વેચાણ અને નાણાંની ચેલેન્જર અને સંતોષજનક મોકલવાં થાય છે અને મિલો તથા વ્યાપારીઓ વચ્ચે કાપડના સોદા અને કંઈ મતભેદ પડે તો તેનો નિઃપાય વચાદીપ્રણાલી વાવવાનો ચમ સ્વીકારી બનને પક્ષે નાણાં અને સમયનો બચાવ કરી વ્યાપારી મુનેવરો તકસરોની પનાવટ કરવાનો પ્રારંભનીય માર્ગ અપનાવ્યો છે.

અટીશ

અમદાવાદ અને ગુજરાતનો મુનરાઈ કાપડ મિલ ઉદ્યોગ આટલો વિકાસ પામ્યો હોવા છતાં લોખ સામયી એક ઊભુ જાણી હતી અને તે ઉદ્યોગના પ્રાનોનો વૈભવિક પદ્ધતિને અભ્યાસ કરવી સંસ્થાની હતી. અમદાવાદ મિલમાધિક મંત્રણે ૧૯૪૪ની સાલમાં કાપડ ઉદ્યોગ અને સરકારના સારકારી કાપડ ઉદ્યોગ સંશોધન સંસ્થા ઊભી કરવાની જોજના કરી હતી. અને તેના પ્રસારે ૧૯૪૭ની સાલમાં અમદાવાદ ટેક્સટાઈલ્સ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ રિસર્ચ એસોસિયેશન-અટીશ-અસ્તિત્વમાં આપ્યું. અમદાવાદ મિલમાધિક મંત્રણના ૭૧ સભ્યો જે આ સંસ્થાના સ્થાપક સભ્યો બન્યા તેમણે રૂ. ૫૦ લાખનો ફાવો એકઠો કર્યો હતો અને ભારત સરકારે તેમાં રૂ. ૧૯ લાખ ઉમેર્યાં હતાં. અટીશના સંચાલનમાં શ્રી કમનુભાઈ વાલજાઈ તથા ડૉ. વિક્રમ સાથળાઈએ શુભાતની જ ખૂબ રસ લીધો છે. ૧૯૫૮માં અટીશનાં મકાનોનો પાલો સરદાર વરચળાઈને શુભ હારને નંખાવો હતો અને તે ઉપરાંતનું ઉદ્વાદન શ્રી નેલડુના વરદ હસ્તે ૧૯૫૪માં થયું હતું. અટીશમાં ઉદ્યોગને સ્પર્શના મનોરિચાન, રસાવજ્જાસ, ભૌતિકધાસ અંગેના વિવિધ મહત્વના પ્રાનો ઉપર સંશોધન ચાલી રહ્યું છે. એશિયાની આ અન્ય સંસ્થા જે ગુજરાત માટે ગૌરવપૂર્ણ છે તે ઈંગ્લંડની થર્સ્ટ-ઈન્સ્ટિટ્યુટ અને અમેરિકાની મેસેચ્યુસેટ્સ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ટેક્નોલોજીની માફક વિકાસ પામી ઉદ્યોગ અને સરકારના સરકારી દેશના અને ગુજરાતના કાપડ ઉદ્યોગના વિકાસમાં થકસરો ફાવો આપશે તે નિર્ધાર છે. અહીં વગેરેમાં સ્થપાયેલ અને ઉદ્યોગના સંશોધનમાં પ્રવૃત્ત સંસ્થા-ટાપે-ટેક્સટાઈલ્સ એન્ડ એજાઈડ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ રિસર્ચ એસોસિયેશનની પણ નીચે લેવી શકે.

આમ ઉદ્યોગના પ્રત્યેક અંગ વચ્ચે સુમેળ ધરાવતો ગુજરાતનો સેકાજૂનો કાપડ મિલ ઉદ્યોગ દેશના આર્થિક માળખામાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે અને ભારતના નવનિર્માણમાં વજાશક્તિ ફાવો આપી રહ્યો છે. હાલનાં નિર્માણોને લીધે ગુજરાત રાજ્યના કાપડ ઉદ્યોગનો કદમાં વિકાસ પામવાની શક્તિ નથી પડતું જે કદમાં ન થાય તે જાતમાં બની શકે. ભારતીય પ્રજાજનોની અભિગુચિને પોસાતું ટકાઉ અને કિશ્તીય ભાવનું કાપડ ગુજરાતનો કાપડ ઉદ્યોગ બનાવે અને દૂર દૂર દેશવરદેશમાં કાપડ નિકાસ કરીને ભારતની કીર્તિ ખેંચેડમાં ફેલાવે તેવી આજના અસ્થાને નહિ અણાવ. ઉદ્યોગને સ્પર્શના જે અનેક જટિલ પ્રાનો નાનકાલિક ઉઠેલ માગે છે તેનો સરકાર, ઉદ્યોગ-પતિઓ અને કામદારો એકબીજાનાં દુરિચિદ સમજીને ગુજરાત અને દેશ સમગ્રના હિતને ખ્યાલમાં રાખી ઉઠેલ લાવી રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગને વધુ વિકાસની તક આપે તે પણ આવશ્યક છે.

મત્સ્ય ઉદ્યોગ

શ્રી અકબરઅલી જસદણવા
(નાયબ પ્રધાન, ગુજરાત સરકાર)

આદિકાળથી, સાગરથી વીંટલાયેલા દેશોનું ઈતિહાસમાં મહત્વનું સ્થાન રહ્યું છે. દરિયામાં થઈ દુનિયાની બધી દિશાઓમાં નીકળવાનો માર્ગ અને પ્રવેશદ્વાર મેળવવા માટે પોર્ટો અને વર્ષો સુધી જહેમત ઉઠાવવી પડી હતી. યુરોપનો શબ્દીય અને આર્થિક ઈતિહાસ દર્શાવે છે તેમ પૂરતા અને જોઈએ તેવા દરિયાઈ કાંઠાના અભાવે ઘણા લાંબા સમય સુધી રશિયાની પ્રગતિ રૂંધાઈ રહી. જ્યારે યુનાઈટેડ કિંગડમ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા, જાપાન, ઈટાલી, ફ્રાન્સ અને જર્મની જેવા લાંબા દરિયાઈ કાંઠા ધરાવતા દેશો આગળ પ્રગતિ કરતા રહ્યા. આથી આપણે આપણી થોમેર ધૂધવતા દરિયાની અગત્ય સમજી શકીશું.

આ દેશોની ઘણીબધી આર્થિક સિદ્ધિઓ હાંસલ કરવામાં દરિયાનો સારો એવો ફાળો છે. આ દેશોના સાગરકાંઠાએ આવેલી સગવડોએ આ દેશોની દરિયાઈ તાકાત સમજાવવામાં ઘણો ભાગ ભજવ્યો છે. આ દેશોના માછીમારો દરિયાઈ કિનારાના સંસ્કૃતિની કસોટીઓ સમા બની રહ્યા છે. કટોકટીના સમયે ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા અને જાપાને તેમના મત્સ્યોદ્યોગમાં રોકાયેલા નાનાંમોટાં વણસૂત્રોને મનવારમાં ફેરવી નાખ્યાં હતાં.

આપણો દરિયાઈ કાંઠો ૧૦૩૧ માઈલ સુધી વિસ્તૃત છે. આપણી પાસે ક્રોધ અને સાહસી માછીમારો છે. આપમેળે ઊભરાતાં દરિયાના જેબથી પાણીમાંથી ઉત્પાદન કરવામાં આજે તેમાંના વગભગ ૩૦,૦૦૦ નેટલા ભાઈઓ પ્રવૃત્ત છે.

ગુજરાતનો મત્સ્યોદ્યોગ એટલે ગુજરાતના સાગરકાંઠા માછલીઓ પકડી ગુજરાતની અંદર અને બહાર તેનું વેચાણ કરવું એટલો જ અર્થ થતો નથી. આપણા દરિયાઈ કાંઠાનું રક્ષણ કરવાની થકિત જેમાંના પડી છે એવા અને નવા ગુજરાત રાજ્યની આર્થિક સમૃદ્ધિમાં સૂચક ફાળો આપી શકે તેવા તનતોડ પરિશ્રમ કરનારા જૂથની આ જીવનશૈલી છે. મત્સ્યોદ્યોગની ખિલવણની સાથેસાથ આપણે જેને દરિયો ખેડવાની ટેવ હોય છે એટલું જ નહિ પણ આપણા લાંબા સાગરકાંઠાના રક્ષણ માટે ઉપરોચી એવા આધુનિક વણસૂત્રોનું જોખને શાન હોય એવું આપણા માછીમાર ખલાસીઓનું એક જૂથ ઊભું થઈ રહ્યું છે એ વાત આપણે લક્ષમાં રાખવાની છે.

કચ્છમાં કોરી ખાડીથી ઘણા જિલ્લામાં ઉભરગાંવ સુધી વિસ્તૃત થતા ભારતના ઉત્તર પશ્ચિમ કિનારે ભારતના અને કદાચ એશિયાના કેટલાંક સીમા વધુ સમૃદ્ધ માછલી પકડવાનાં સ્થળ આવેલાં છે. કચ્છના અને

ખંભાતના બે મહત્વના અખાતોને અને કેટલીક ભૂશિરી અને ખાડીઓને કોતરી કાઢતો આ દરિયાઈ કાંઠો ભારતના કોઈ પણ રાજ્ય કરતાં વધુમાં વધુ લંબાઈ ધરાવે છે. આ દરિયાઈ કાંઠો ૧૦૦ વાંસ ઊંચાઈની રેખા સુધીમાં પોમ્ફ્રેટ, ઈન્ડિયન, સાલ્મન, બોમ્બેઈડ, સ્પેનિશ મેકરેલ અને પ્રોન માછલીઓનો મોટો જથ્થો પકડાય છે. માછલી પકડવાનાં સ્થળો પણ કિનારાથી ઓછા અંતરે નથી. કચ્છ અને ખંભાતના અખાતમાં અગત્યની માછલીઓના ખોરાક, વિશમ અને પ્રજનન માટે બહુ અનુકૂળતા રહેલી છે. માછલીની જાત પણ પ્રમાણમાં ઉમદા પ્રકારની છે કારણ કે પકડાયેલી માછલીઓના ૬૦% ટકા નેટલી માછલી સરસરી ટન દીઠ રૂ. ૩૫૦,૦૦ ઉપજવી શકે છે અને ૫,૦૦૦ ટન નેટલી પોમ્ફ્રેટ, પર્વીઝ, અને સ્પેનિશ મેકરેલના લગભગ ટન દીઠ રૂ. ૮૦૦ થી વધુ ઊપજે છે.

આપણા સાગર કાંઠો અને સરિતાઓના મુખ પાસે માછીમારોનાં ૧૫૧ ગામડાંઓની ૧,૮૦,૦૦૦ ની વસ્તીમાંથી લગભગ ૩૦,૦૦૦ તો કામ કરતા માછીમારો છે. પ્રતિવર્ષ લગભગ ૪૦૦ નેટલી વ્યક્તિઓ નિવૃત્ત થાય છે જેની સામે કામ કરનાર માછીમારોની ચાદીમાં લગભગ ૨,૦૦૦ નેટલા માછીમારોનાં નામ ઉમેશ્ય છે. જિન્ન બોના પછાતવર્ગના સમુદાયના આ માછીમારોમાંના કેટલાંકના ઘરોમાં લાંબા બહુ જ સુંદર હોય છે. તેઓ બહુ જ સ્વતંત્ર મિજાજના, ખૂબ સાહસીક, સરળ અને નિરાકંબરી હોય છે. જેકે તેમાંના ઘણા હજીબે વચ્ચેનો નફો ખાનાર અસંખ્ય વેપારીઓના પંજ હેઠળ છે અને તેમની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી નબળી છે. આવા હજારો ભાઈઓનું જીવન-ધોરણ સુધારવાની આપણે પ્રયાસ છે.

સને ૧૯૫૮-૬૦માં ગુજરાતના સાગર કિનારે ૨.૬ કરોડ રૂપિયાની કોમતની ૮૫,૦૦૦ ટન માછલીઓનું ઉત્પાદન થયું હતું જેમાંના ૮૫ ટકાની નિકાસ કરવામાં આવી હતી. બીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન આ સમૃદ્ધ સાગરમાંથી માછલીનું ઉત્પાદન ૬૦,૦૦૦ ટનથી વધારી ૮૫,૦૦૦ ટન સુધી વધે જવાનું શમ્ય બન્યું જેમાં રોકાણ સામે ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ઊંચું છે. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન સરકારના પાસે થયું એકંદર રોકાણ, મત્સ્યોદ્યોગ વિભાગ દ્વારા, રૂ. એક (કોડી કરોડ) ઉપરથી થવાનું છે અને સરકાર વિભાગ દ્વારા રૂ. ત્રણ લાખનું અદ્યતનમાં આવ્યું છે. ગુજરાત કેન્દ્રીય સહકારી મત્સ્યોદ્યોગ મંત્રણ પાસે લગભગ રૂ. ૧ કરોડ નેટલા

ખર્ચનો ચોજના છે. સને ૧૯૬૫-૬૬ સુધીમાં ઉત્પાદન વધારી ૧.૨૫ લાખ ટન સુધી વધે જવાની ધારણા છે, જેની કિંમત રૂ. ૪.૫ કરોડની થશે.

મીઠા પાણીના મત્સ્યોછેર માટે આ રાજ્યને લગભગ ૮૦,૦૦૦ એકર જેટલા મીઠા પાણીનો વિસ્તાર ઉપલબ્ધ છે. નર્મદા, તાપી, મહી, સાબરમતી વગેરે જેવી હંમેશા જળભરપૂર નદીઓ પણ છે. ઉમેશા જળભરપૂર સહેલી નદીઓના પાણીનો ઉપલબ્ધ એકંદર વિસ્તાર લગભગ ૨,૦૦૦ માઈલનો થવા જાય છે.

ભારત સરકારના અહેવાલ અનુસાર કિનારાથી દૂર માછલી પકડવા માટે ગુજરાતના દરિયાકિનારાનાં પાણી આદર્શ છે. કેરલના નૌબૈજન પ્રોજેક્ટ હેઠળ હાલ કરવામાં આવે છે તેમ તે ધોરણે મુંદ્રા, કંડલા, પોરબંદર, વેરાવળ, જહાજાદ, કાંચી અને ઉમરગાંવ જેવાં અગત્યનાં માછલી પકડવાનાં બંદરોનો વિકાસ હાથ ધરવા જેવો છે.

માછલીની જાળવણી, તેને તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા અને ખરીદ-વેચાણની કેટલીક સવલતો કંઈથી દૂર માછલાં પકડવાના કાર્યને વેગ આપશે અને આથી માછલીમારોને વણાણવટાનો અને નૌકચાનુધનો મળેલો અનુભવ ભારતનું સહાયક નૌકામળ વધારવામાં મદદરૂપ થશે. આ ઉપરાંત જાણકે છે ગુજરાત રાજ્યમાં મત્સ્યોદ્યોગમાં વ્યાપક વિકાસ માટે સારો અવકાશ છે.

હવે હું મત્સ્યોદ્યોગના પ્રત્યેક પાસાને વિષે એ શબ્દો કહીશ.

૧. કાંઠાનો મત્સ્યોદ્યોગ

ગુજરાતના સાગરકાંઠે એકંદરે માછીમારોનાં ૧૫૧ ગામડાં છે અને તેમની પાસે ૪૫૦૮ માછલી પકડવાની હોટીઓ તથા માછલી પકડવાના સરંજામનાં ૨૮,૦૦૦ સાધનો છે. જેની કિંમત ૧.૮ કરોડ રૂપિયાની થવા જાય છે. આ દરિયાકાંઠાના માછીમારો લગભગ ૭૦,૬૦૦ ટન જેટલી માછલીનું ઉત્પાદન મેળવે છે, જેની કિંમત રૂપિયા ૨ કરોડ થાય છે. આજ સુધીમાં માત્ર ૨૧૨ હોટીઓનું ધંત્રીકરણ થયું છે. વેરાવળ, જાએવર, પોરબંદર, સુતરાપાટ, માંચરોળ, કંડલા, ઉમરગાંવ, મરીલી, નારસોલ, વલસાડ અને ભીલીમોશ એ ધંત્રીકરણનાં અગત્યનાં કેન્દ્રો છે. ધંત્રીકરણની ગતિ બહુ જ ધીમી છે. માછલી પકડવાની તથા વણાણવટાની આધુનિક સવલતો સહિત હોટીઓનું બાંધકામ કરાવની ગતિ પણ ધીમી છે. આશા રાખવામાં આવે છે કે ત્રીજા પંચવર્ષીય યોજનામાં પ્રતિવર્ષ ૧૨ ટન ઉત્પાદનની ઓછામાં ઓછી ૧૦૦ હોટીઓનું બાંધકામ તથા તેમનું ધંત્રીકરણ થશે. ધંત્રીકરણ થયેલી હોટીઓ બીજા કરતાં સરસરી ૬૫ ટકા જેટલી વધુ માછલીઓ લાવે છે અને તેમાં પકડાતી માછલીઓની જાળવણી વધુ સારી રીતે થતી હોવાથી તે માછલીઓની કિંમત વધુ સારી ઊભરે છે. ત્રીજા પંચવર્ષીય યોજનામાં ૮.૭ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે ૧ મોટા અને ૨ મધ્યમ કદના એમ ૩ હોટી બાંધવાના થાઈ તથા હોટીઓના સમારકામ માટેનાં કેન્દ્રો વેરાવળ, ભીલીમોશ અને માંચરી ખાતે ખોલવાનું વિચારવાનું છે.

૨. કિનારાથી દૂર માછલી પકડવા વિશે

હાલમાં ગુજરાત રાજ્યમાં વેરાવળ ખાતે કિનારાથી દૂર માછલી પકડવા માટે માત્ર ૨ સક્રિય સંચાલિત હોટીઓ કામમાં લેવાય છે. આ હોટીઓ ભારત સરકારની માલિકીની છે. ન્યૂ ઈન્ડિયા ફિશરીઝના ૪ માછલી પકડવાનાં હોટીઠાં અને મહારાષ્ટ્ર ફિશરીઝમાંથી બીજાં કેટલાંક હોટીઠાં વિસ્તૃત રીતે માછલી પકડવા માટે ગુજરાતના જળપ્રદેશમાં આવી પ્રતિવર્ષ લગભગ રૂ. ૨૫ લાખની માછલી પકડે છે. કિનારાથી આંધ્રનાં આપણાં માછલી પકડવાનાં સ્થળો દુનિયાનાં ઉત્તમ સ્થળોમાં સ્થાન પામતાં હોવાથી આપણે આપણાં માછીમારોને કિનારાથી આંધ્ર જવા પ્રોત્સાહન આપીએ તે ખુબ જ જરૂરી છે. આ દૃષ્ટિથી ૨ નિર્દર્શન રૂપ માછલી પકડવાની હોટીઓ કામ કરે છે. તેમ જ વધુ નિર્દર્શન માછલી પકડવાની હોટીઓ તથા ૩ મોજીથી માટેનાં વણાણો કામ કરતાં થાય તેવી કોશિશ થઈ રહી છે. આ વાત અમલી બન્યેથી ત્રીજા પંચવર્ષીય યોજનાના અંત પૂર્વે આપણી કેટલીક સહકારી મંદળીઓએ કિનારાથી આંધ્ર અને દરિયાના ઊંડાણમાં માછલી પકડવાનું હાથ ધર્યું હશે એમ નિશ્ચિત લાગે છે.

૧૦૦ ટનથી વધુ સક્રિય ધરાવતી માછલાં પકડવાની હોટીઓ માટે સઘળી સવલતો પૂરી પાડી વેરાવળનું મત્સ્ય બંદર ૧૯૬૧ સુધીમાં તૈયાર થઈ જશે. તેથી મુખ્યત્વે ન્યૂ ઈન્ડિયા ફિશરીઝે કાળું છે તેમ ખુબ ટ્રોલિંગ ઓપરેશન્સમાં રસ ધરાવતા જાપાનીઝોની સાથે ભારત સરકારની સહાયથી એક ખાનગી સંયુક્ત સાહસ કરવાનું વિચાર્યું છે.

૩. સાધ્નાં મોતી

કચ્છના અખાતમાં “મોતી” પર્લ મત્સ્યોદ્યોગ થાય છે જે દ્વારા સરસરી પ્રતિવર્ષ સરકારને લગભગ રૂ. ૮,૦૦૦ની આવક થાય છે. “મોતી” પર્લ મત્સ્યોદ્યોગ મુદતી અને ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ નૂટક નૂટક છે. પર્લ ઓઈસ્ટરની “છીપો” ની વસ્તી ઓછી થતી જાય છે તેથી તેની વસ્તિ વધારી કરવાની શક્યતા માટે સંશોધનનું કામ હાથ લેવામાં આવ્યું છે.

૪. શંખ મત્સ્યોદ્યોગ

કચ્છના અખાતનો શંખ મત્સ્યોદ્યોગ દિનપ્રતિદિન પ્રસિદ્ધિ પામતો રહ્યો છે. દશ વર્ષ પહેલાં આ મત્સ્યોદ્યોગમાંથી થતી રૂ. ૧૫,૦૦૦ની આવકની સાથે આજે લગભગ રૂ. ૪૦,૦૦૦ પ્રતિવર્ષ થતી રહે છે.

૫. વૉઈસેન ઓઈસ્ટર મત્સ્યોદ્યોગ

કચ્છના અખાતમાં આ મત્સ્યોદ્યોગનો ગણનાપાત્ર દરજ્જે વિકાસ સંધાયો છે. આજે મળતાં ૧૪૦૦ તોડા વચ્ચનના રૂ. ૧૨૦,૦૦૦ની કિંમતના સીડ પર્લની સાથે સને ૧૯૫૨માં નીવજાત ૧૦૦ તોડાની હતી જેનું મૂલ્ય રૂ. ૬,૦૦૦નું હતું. આ ત્રણેય મત્સ્યોદ્યોગના વિકાસ માટે ગુજરાત સરકારે સંશોધન અને શોધાઓ માટેની યોજના હાથ ધરી છે.

૬. સૂકવેલી માછલી, ખાતર અને ભૂકો

રાજ્યમાંથી મોટા ભાગની માછલીઓની સૂકવેલી માછલીઓની સ્વરૂપમાં નિકાસ થાય છે. સૂકવેલી માછલીમાં સૂકવેલી બોમ્બે ડક, સૂકવેલી પ્રોન, સૂકવેલી ગોલ્ડસ્ટી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. કમાવેલી માછલીનું વાર્ષિક ઉત્પાદન ૩૭,૦૦૦ ટનનું અંદાજવામાં આવે છે, જેની કિંમત રૂ. ૭૫ લાખ થાય છે. આમાંથી રૂ. ૫૦ લાખની કિંમતની માછલીઓની સિલોબ, મોરિશિયસ, બર્મા, રંગૂન અને આફ્રિકામાં નિકાસ થાય છે. આ ઉદ્યોગમાં લગભગ ૫,૦૦૦ વ્યક્તિઓ કામે લાગેલી છે. બોમ્બે ડક તથા પ્રોનને કમાવવાની ગુણવત્તામાં સુધારણા કરવા માટે પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. આ ઉદ્યોગમાં વર્ગીકરણ પદ્ધતિ તથા ગુણનિયંત્રણ દાખલ કરવામાં આયાં છે.

ગુજરાતમાં રૂ. ૧.૭ લાખની કિંમતનું ૧૨૦૦ ટન જેટલી માછલીનું ખાતર તૈયાર થાય છે. જેમાંથી ૭૦૦ ટન જેટલું ખાતર મુંબઈ ખાતે નિકાસ કરવામાં આવે છે અને બાકીનાનો રાજ્યમાં ઉપયોગ થાય છે. આ માછલીનું ખાતર નાઈટ્રોજન કેલ્શિયમ, અને ફોસ્ફરસ આપતાં ખાતરોમાં સૌથીમાં સૌથી ખાતર છે. અને તે ફ્લાઈ ઓફ તમાકુ વગેરે માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. આ ઉદ્યોગને ઘટું પ્રોત્સાહન આપવું થઈ છે. આ ખાતર કેટલેક અંશે રસાયણિક ખાતરોનું સ્થાન અવશ્ય લઈ શકે. રાજ્ય તરફથી માછલીનું ખાતર બનાવવાની એક નાની ફેક્ટરી બ્રહ્મપાદ ખાતે તૈયાર થઈ ચૂકી છે, જેમાં સને ૧૯૬૧માં વાર્ષિક ૨૦૦ ટન જેટલું ખાતર ઉત્પાદન કરવાની નેમ છે.

૭. શાર્ક લીવરનું ઓઈલ

ગુજરાતના સાગર કિનારે શાર્ક માછલી પણ ઠીક પ્રમાણમાં મળી આવે છે. શાર્ક લીવરનું ૧૦ લાખ પાઉન્ડ જેટલું ઉત્પાદન થવા સંભવ છે અને તેમાંથી શાર્ક લીવરનું ૪૦,૦૦૦ ગેલન જેટલું તેલ મળે છે. ધાંધરાપૂર સરકારના શાર્ક લીવર તેલના પ્લાન્ટ ખાતે ઉપયોગ માટે તેની નિકાસ થાય છે. લીવર તેલનું વાર્ષિક ઉત્પાદન ૧૦૦,૦૦૦ ગેલન જેટલું થાય ત્યારે ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં સ્વયંસંપૂર્ણ ઔદ્યોગીય લીવર તેલનો પ્લાન્ટ નામવાનું વિચાર્યું છે.

૮. માછલી પર પ્રક્રિયા કરવા વિશે

કંઠ્યા ખાતે પ્રોત ઉપર પ્રક્રિયા કરી તેને ગળ્યામાં પેક કથી, તેની અમેરિકા ખાતે નિકાસ કરવા માટે એક ટન જેટલી શક્તિ ધરાવતી માછલી કમાવવાનો પ્લાન્ટ નામવા માટેની એક યોજના છે. આ પ્લાન્ટ જૂન ૧૯૬૧માં કામ કરતો થઈ ગયો. ગુજરાત રાજ્યમાં પ્રોન અને પોમફ્રેટ નામની બે અગત્યની માછલીઓ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં પેદા થાય છે. અને તેને શીતલિને પરદેશમાં તેની નિકાસ કરી શકાય છે. ઘાલ ઉપલબ્ધ થતી વિજાવેલી માછલીનો નિકાસ કરવા જોગ જ્યો લગભગ ૧૫૦૦ ટનની છે અને તે દ્વારા લગભગ રૂ. ૨૫ લાખનું વિદેશી દુરિયામણ મળી શકે.

આ રાજ્યમાંથી દર વર્ષે રૂ. ૩૪,૦૦૦ની માછલીનો સરેરાશ શાર્કફીનની પણ નિકાસ પણ થાય છે.

૯. માછલી પકડવાનો સરંજામ

અગાઉ કલા મુજબ પ્રતિવર્ષ માછલી પકડવાના સરંજામનાં ૨૮,૦૦૦ સાધનો તૈયાર કરવામાં અથવા સમારવામાં આવે છે. ઢાલમાં વપરાતા માછલીના સરંજામના ૨૦ ટકા નાઈલોનના દોરાની બનેલી છે. જેનું ખર્ચ દરવર્ષે રૂ. ૨૦ લાખ થાય છે. વધુ નાઈલોન મળ્યેથી વધુ માછલી વધુ સારી અને વધુ સસ્તી માછલી મેળવી શકાય. આજે ગુજરાત રાજ્યમાં ભારતમાં સૌથી વધુ પ્રમાણમાં નાઈલોન વપરાય છે. આ નાઈલોન ગુજરાત કેન્દ્રીય સહકારી મત્સ્યોદ્યોગ મંડળી મેળવીને પૂરું પાડે છે. મત્સ્યોદ્યોગની જરૂરિયાતોને પોષવા માટે તેમ જ પરદેશી દુરિયામણ બચાવવા માટે ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં બે નાઈલોનની દોરીઓ તથા નાઈલોનની જાળી બનાવવાના પ્લાન્ટ નામવાનું સૂચન છે.

૧૦. બરફ અને થીતગુલો સંબંધી

માછલી જાળવી રાખવા તથા તેના પરિવહન માટે રોજનાં લગભગ ૪૦ ટન બરફ આપતાં બરફનાં ૩૨ કારખાનાં છે. સરકારે ૨૭ ટન બરફ અને ૧૯૦ ટન કોલ્ડ સ્ટોરેજ થઈ શકે તેવાં ૪ કારખાનાંની જોગવાઈ કરી છે. તે ઉપરાંત, સરકાર સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૧ સુધીમાં કંઠ્યા ખાતે ૧૨ ટન બરફ અને ૬૦ ટન કોલ્ડ સ્ટોરેજની અને ૧૯૬૩ સુધીમાં બહુચલી ઉમરગાવ સુધીના વિસ્તારમાં ૪૦ ટન કોલ્ડ સ્ટોરેજવાળા, પાંચ ટનના બરફના બે પ્લાન્ટ ઊભા કરનાર છે. દરરોજ એક ટન માછલીને થોજવી શકાય તેવી શક્તિવાળા થીજવી દેતા બે પ્લાન્ટ પણ ઊભા કરવાનું વિચાર્યું છે. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન સને ૧૯૬૫-૬૬ સુધીમાં કંઠ્યામાં સપેલી માછલીઓનું પરિવહન રોજનું લગભગ ૨૭૦ ટનનું થશે. બ્રહ્મપાદ, નવલખી અને ઉમરગાવ ખાતે આધુનિક ઢબની સૂકી માછલીની વપારો બાંધવાનું પણ વિચાર્યું છે. આજે વાર્ષિક લગભગ ૪,૦૦૦ ટન માછલીની ફેરફાર રેલવે મારફતે થાય છે અને ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાના અંતમાં આ માગ વધીને લગભગ ૮,૦૦૦ ટન જેટલી થશે. તેથી ભારત સરકારના સવરોગથી દરરોજ એક વાતાનુકુલિત રેલવે લેગન વેરાવળથી દિલ્લી અને એક વેરાવળથી લોરમગામ, અને લોરમગામથી મુંબઈ, એમ ત્રણ માછલી-ઓના પરિવહન માટે દોડાવવાનું વિચારેલું છે. આવાં લેગનોમાં ૧૫ ટન માછલી સમાવી શકાયે. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાની આખર સુધીમાં ઢાલની શક્તિસંચાલિત વાહન નાણાંની પાંચની સંખ્યાને વધારીને ૨૦ કરવાનું વિચાર્યું છે. કાચુ કે થોજેલી અને સૂકવેલી માછલી સહિત દરિયાઈ માર્ગ દ્વારા થતું દર વર્ષનું ઢાલનું માછલીઓનું પરિવહન ૧૦,૦૦૦ ટનથી વધીને થીજ ૨૫,૦૦૦ ટન જેટલું વધવાની અપેક્ષા છે. જાળવણી પ્રક્રિયા અને પરિવહનની વધુ સગવડોથી માછી-મારોની કમાણી વધે અને ઉદ્યોગ કરનારાને વધુ સારી પેદાશ મળે, યોગ્ય અને આયોજિત પોચું મત્સ્યોદ્યોગનો વિકાસ કરીને અને માછીમારો તથા વ્યાપારી સહકારી સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન આપીને આપણા ૧,૮૦,૦૦૦ માછીમારોની સામાજિક આર્થિક હાલત સુધારવાનું શક્ય બનશે. માછલી કમાવવાના, તેને તૈયાર કરવાના, તેને ઘરવાના, જાળી વસાવના,

હોડીના બાંધકામના, તેની દુરસ્તીના, યંત્રીકરણ તથા વેચાણના પંખામાં લગભગ બીજાં ૧૦,૦૦૦ વધુ કુટુંબોને રોજગારી આપવાનું શક્ય બન્યો. સને ૧૯૬૫-૬૬ મુખીમાં ઉત્પાદન થયેલી માછલીઓનું એકંદર મૂલ્ય રૂ. ૪.૫ કરોડનું અંદાજેલું છે. જેમાંથી લગભગ ૧.૮૦ કરોડ રૂપિયા પરદેશી કુટુંબોમાં મળ્યો.

નૂની પુરાણી દબળી આ ઉદ્યોગ કરનારાઓને આધુનિક સાધનો જેવાં કે સારી હોડીઓ, હોડી માટે ઓઈલનો, નાઈલોનની જાળી વગેરે આપવા સાથે માછીમાર યુવકોને આધુનિક ઢબે આ ઉદ્યોગ કરવામાં તાલીમ આપવાની પણ જરૂર છે. આને માટે વેચાણ મુકામે એક ખાસ તાલીમ શાળા છે. જેમાં દર વર્ષે ૪૦ યુવાનોને જરૂરી તાલીમ અપાય છે. આ શાળામાં તાલીમ પામેલા ભાઈઓ સંતોષકારક રીતે મત્સ્યોદ્યોગ કરે છે. આવી બીજી તાલીમશાળા બીલીમોરા મુકામે શરૂ કરવાનું વિચાર્યું છે.

આ ઉપરાંત દરિયામાં રહેલા વિપુલ અને વ્યાપક જીવનનો અભ્યાસ કરવા અને એ જ્ઞાનથી અને દરિયામાં જે સમૃદ્ધિ પડી છે તેનો જનહિતાર્થે લાભ લેવા માટે સંશોધન કેન્દ્રની ઘણી આવશ્યકતા છે. આજુ કેન્દ્ર ઓખા બંદર ઉપર કરવા માટે બહુ જ અનુકૂળ સંજોગો છે. વડોદરા યુનિવર્સિટી અને ગુજરાત રાજ્યના મત્સ્યોદ્યોગ ખાતાના પરસ્પર સહકારથી આજુ દરિયાઈ જીવન સંશોધન કેન્દ્ર હસ્તીમાં આવશે એવી આશા છે. આજુ કેન્દ્ર હસ્તીમાં આવ્યે મત્સ્યોદ્યોગ ખાતાના કર્મચારીઓ ઉપરાંત દેશભરના વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ કક્ષાના આ વિષયની તાલીમ મળી શકશે અને તેથી આ ઉદ્યોગની ખિલવણી માટે જરૂરી માણસો અને જ્ઞાન મળી રહેશે.

દેશમાં આજે અનેકવિધ દિશાઓમાં પ્રગતિ થઈ રહી છે. જમીનમાંથી વધુ ને વધુ ઉત્પાદન કરવા આપણે મથી રહ્યા છીએ તે વેળા દરિયામાં પડેલી વિપુલ સંપત્તિ અને સાગર ઉપર અવલંબિત આપણા સાગરના ખેડુઓને અને સાગરની ખેતીને આપણે ન ભૂલીએ.

શરાદ્રી અને બેંકિંગ પદ્ધતિ

ભારતવર્ષમાં શરાદ્રી અને બેંકિંગનો ધંધો પુરાણા સમયથી અસ્તિત્વમાં છે. આ વાત વૈદિક સાહિત્ય ઉપરથી પુરવાર થાય છે. ઋગ્વેદમાં વૈશ્ય વર્ણનો ઉલ્લેખ છે.

શરાદ્રી અને બેંકિંગનો મુખ્ય આધાર સમાજમાં રહેલી સંપત્તિની અસમાનતા પર રહેલો છે. ફક્ત મૂલી એકઠી થાય તેવી શરાદ્રી કે બેંકર થઈ જવાનું નથી. તે વખતે સમાજમાં એવો પણ વર્ગ હોવો જોઈએ કે જેની પાસે પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા કે ધાર્મિક અને સામાજિક ફરજો અદા કરવા માટે જોઈએ તે સમયે સાધન ન હોય. આ સંજોગોમાં આવો વર્ગ મૂલીવાળા વર્ગ પાસેથી જોઈતાં સાધન વ્યાજદિને ધોરણે મેળવવા જાય ત્યારે જ શરાદ્રી અને બેંકિંગનો ધંધો અસ્તિત્વમાં આવે છે. વૈદિકકાળમાં સંપત્તિની વહેંચણી અસમાન હતી એમ ઋગ્વેદ (૧૦, ૧૦૭, ૯) પરથી જાણવા મળે છે. શરાદ્રી અને બેંકિંગના વિકાસમાં સિક્કાકૃતિ વપરાયું નાહ્યું. મુખ્યત્વે કૃત્રિમ વાપરવામાં આવતું. ઋગ્વેદમાં 'નિષક' નામના સિક્કાની નોખો મળી આવે છે. (ઋગ્વેદ ૫, ૬૧, ૫) તેના પરથી વૈદિક સંસ્કૃતિના કાળમાં, એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ થી ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ સુધીમાં સિક્કા વગેરે અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા અને વેપાર સારી રીતે ચાલતો હતો, એમ સાબિત થાય છે.

વૈદિક કાળ પૂર્વે ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભારતમાં મોહં-એ-એ, હરપ્પા, વગેરેના નામે ઓળખાતી એક પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વમાં હતી, એમ પુરાતત્વ સંશોધનના ખોદકામો પરથી સાબિત થયું છે. આ હરપ્પા સંસ્કૃતિનો સમય ઈ. પૂ. ૩૦૦૦ થી ઈ. પૂ. ૧૫૦૦ સુધીનો નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. હરપ્પા સંસ્કૃતિમાં ધાતુનાં સાધનો બનાવવા માટે તાંબા અને કાંસાનો ઉપયોગ થતો. વૈદિકકાળમાં પણ તેમ જ હતું.

આ પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં ગુજરાતમાં બેંકિંગ અને શરાદ્રી હતાં કે નહીં તે હવે આપણે તપાસીએ. ગુજરાતમાં હરપ્પા સંસ્કૃતિનાં નગરો અને ગ્રામોના અવશેષો, લોથલ, રંજપુર, નાગવ, લાખા બાવળ વગેરે અનેક સ્થળે મળી આવ્યાં છે. આ હરપ્પા સંસ્કૃતિ ક્રોધ પ્રકારના નાગરિક જીવન સુધીની પ્રગતિ કરી ચૂકી હતી. એ સમયે બેંચિલોનિયા અને ઈન્જિન આ બાબતમાં લોથલની સંસ્કૃતિ કરતાં કંઈક પછાત હતાં. હરપ્પા સંસ્કૃતિમાં નગરરચનાની ચોજના (Town Planning) ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી હતી. અને નગરોમાં બંધ અટરો

શ્રી. આર. કે. અમીન
(આચાર્ય, વિદ્યુલભાઈ પટેલ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય,
સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠ)

હતી. બેંચિલોનિયા અને ઈન્જિનમાં નગરોમાં આ વિશેષતા આ સમયે ન હતી. ગુજરાતમાં લોથલને આંગણે આવી ક્રોધ નગરરચનાનાં પ્રમાણો મળી આવ્યાં છે.

આ હકીકત પરથી જાણવા મળે છે કે, ગુજરાતની પ્રજા વૈદિકકાળ પૂર્વે પણ એક ઉચ્ચ નાગરિક સંસ્કૃતિની કક્ષાએ પહોંચી ચૂકી હતી. નાગરિક સંસ્કૃતિમાં વેપાર તથા મોટા ઉદ્યોગોનું અસ્તિત્વ શરાદ્રી અને બેંકિંગ વિના શક્ય હોતું નથી. એટલે હરપ્પા સંસ્કૃતિના કાળમાં ઈ. પૂ. ૩૦૦૦ થી ઈ. પૂ. ૧૫૦૦ સુધીના ગાળામાં ગુજરાતમાં શરાદ્રી અને બેંકિંગનું અસ્તિત્વ આપણે માની લેવાનું રહે છે. હરપ્પા સંસ્કૃતિમાં કેવું અને કયું નાણું ચાલતું હતું તે હજી જાણી શકાયું નથી, પણ એ જગ્યાનામાં ગુજરાતમાં દરિયાઈ વેપાર હતો, કારણ કે માલને વહાણ કે બીજાં વાહનોમાં ભાર મોકલ્યાં વેપારીઓ તેના પર પોતાનો જ નામવાળો સિક્કો મારે છે તેવા સંખ્યાબંધ સિક્કાઓ લોથલ ખાતેથી મળી આવ્યા છે.

વૈદિક સાહિત્યમાં ગુજરાતનો ઉલ્લેખ નથી, એટલે આપણા પ્રદેશના હરપ્પા સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની ઝાંખી આપણને પુરાણોમાંથી મળી રહે છે. હરિવંશ, મહાભારત, ભાગવતપદિકામાં ગુજરાતમાં દ્વારાવતી, પિંડ-તાલક (હાલનું પોંચરા) પ્રભાસ, ભગુચ્છ, શૂપરિક, નારાયણ સરીવર વગેરે બંદરો હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે. હરિવંશમાં એક સ્થળે જણાવ્યું છે કે માદવો સોરાષ્ટ્રમાં આવ્યા પછી દરિયાઈ વેપાર વડે ખૂબ સમૃદ્ધ બન્યા હતા અને આ સમૃદ્ધિને પરિણામે જ તેઓ દાડ વગેરે વ્યસનોમાં સપડ્યા હતા. આ ઉપરથી જણાય છે કે, એ જગ્યાનામાં એટલે કે, ઈ. પૂ. ૧૫૦૦ થી ઈ. પૂ. ૬૦૦ સુધીના ગાળામાં ગુજરાતને આંગણે શરાદ્રી અને બેંકિંગ કરનારો સારો વર્ગ રહ્યો હોવો જોઈએ, કારણ કે તે વિના બંદરો વડે પરદેશો સાથે વેપાર કરવાનું શક્ય નથી. હુંકી વગેરેની પદ્ધતિઓ એ સમયે હોવી જોઈએ. પાછલા વૈદિકકાળનો ચિતાર રજૂ કરતા ઐતરેય (૩, ૩૦, ૩) અને તેતરેય (૩, ૧, ૪, ૧૦) બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં કોષ્ઠી વર્ગના લોકોના ઉલ્લેખ મળી આવે છે. આ સમયે નિષક ઉપરાંત ચતમાના નામનો સિક્કો પણ ચાલવા લાગ્યો હતો.

આ પછી આપણે પાણ્ડિન (ઈ. પૂ. ૫૦૦ લગભગ) અને ક્રોટિલ (ઈ. પૂ. ચોથી સદી)ના સમયમાં આવીએ છીએ. હવે જત-જતનાં ધાતુના સિક્કાઓ ચાલુ થયા હતા, અને તેમાં કાર્યાણ મુખ્ય હતો.

અમરિકાની ચેઇન બેંકિંગ (Chain Banking) ના લાભો પણ મળી રહેતા. આજે જેમ વ્યાપારી બેંકો પશ્ચિમમાં સદૃઢ બજારને પૈસા ધીરે છે, તેવી રીતે તેઓ પણ ધીરતા હતા અને ધીરે છે. દરિયાઈ તેમ જ આંતરિક વેપારનો લોભો પણ તેઓ રાખતા. લોભાની રકમનું રોકાણ પણ તેઓ જ કરતા, એક રીતે જેઈએ તો તેઓ વેપાર પણ કરતા હોવાથી મિક્સ્ડ બેંકિંગ (Mixed Banking) પણ અસ્તિત્વમાં આવી હતું. તેઓ સથાહકાર તરીકે પણ રહેતા હતા. આમ લાલની બેંકોનાં બધાં જ કાર્યો તેઓ કાર્યક્ષમ રીતે કરી શકતા હતા. ઘાતિના ધોરણે તે પ્રથા વિકાસ પામી હોવાથી ધંધા વિવેક કેળવણી આપોઆપ મળી રહેતી. બેંકો અને ગ્રાહકો વચ્ચે સૈકસો વર્ષોનો સંબંધ બંધાતો, એટલે તે સહેલાઈથી નૂટનો પણ નહીં. શરૂા અને તેમને ત્યાં નાણાં મૂકનારા તથા લેનારા વચ્ચે મીઠા સંબંધો રહેતા હતા. કોઈને કંચેરીએ જવાનો જવચ્ચે જ પ્રસંગ આવતો. તેમના આચાર સંબંધોને કારણે તેઓ શજ્યને જેઈએ તેટલાં નાણાં પૂરાં પાડી શકતા હતા કારણ કે તે સમયે બીજા લોકોને અનામતો મૂકવા તથા મૂકેલા અનામતોનાં નાણાં નહીં ઉપાડવા તેઓ સમજાવી શકતા હતા.

આજ કારણોને લઈને ગુજરાતમાં તેમ જ દક્ષિણમાં રેલ્વેઓની શરૂા પદ્ધતિ ખૂબ ખ્યાલિત પામી હતી. કલ્કાટકમાં વિજયનગરનાં હિંદુ-શજ્ય વખતે, તથા મદારાષ્ટ્રમાં પેશવાના શજ્ય વખતે ત્યાંના શજ્ય-ઓએ પોતાના પાટનગર અને શજ્યમાં શરૂા અને બેંકિંગ માટે ગુજરાતના વેપારીઓને માનજેર આમંત્રણ આપીને પોતાને ત્યાં વસાવ્યા હતા. હજી પણ ત્યાં તેમના વંશજો વેપારના ધંધામાં રોકાયેલા છે, અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિ બજાવી રાખી છે.

આજે પણ પશ્ચિમની ઢબની બેંકિંગ પ્રથા ગુજરાતમાં આવ્યા છતાંયે આવી પુરાણી રીતની શરૂા ચાલુ રહી છે. તેમાં કેટલીયે વાર ચક્રીપકતી આવી છે. જેમ કે, ગામડાંઓમાં ધીરધાર કરનારાઓની ખ્યાલિત ઓછી હતી, તેઓ ખૂબ વ્યાજ લેતા હતા. આ કારણને લઈને જુદે જુદે હેકાલે તેઓ શાહ, પારંગ કે શરાફને નામે નહીં ઓળખાતાં, નૂનિયાટ, વોચ, વહોર-ગણિયાને નામે ઓળખાતા હતા. વળી આગચાટી, તથા મનીઓડરની પ્રથા આવવાથી તેમના ધંધાને ધોકો પહોંચો હતો. પરંતુ તેથી આ પ્રથાને ખાસ નુકસાન થયું નથી. આ પ્રથા તેની કાર્યક્ષમતાને કારણે નવા સંશોગોને અનુરૂપ થઈ ગઈ છે. આજે તેઓ ખેતીની પેદાશની હેરફેર માટે ચિરાસુ કરે છે. તેઓએ અમદાવાદના કાપડ ઉદ્યોગને શરૂઆતમાં નાણાં પૂરાં પાડ્યાં છે, જેર બજારમાં ખૂબ નાણાંનું રોકાણ કરે છે, નાણાંની ધીરધાર કરનારને પણ તેઓ નાણાં ધીરે છે; લોકો પાસેથી નાણાં ઉછીનાં લે છે, તેમના ગ્રાહકો સાથે મીઠા-સંબંધો રાખે છે. વિશ્વાસ પર તેમનો વ્યવસાય આજે પણ નભી રહી છે. ધુન્ડીમાં જે મિલ્સ ઓફ એક્ચેન્જ (Bills of Exchange) ઉપરંત નાણાંની સાખ સર્જન કરવાનું રહ્યું હતું, તે એક રીતે, આજે ચાલુ છે અને વેપારની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે તે સંસ્થા જેમ અગાઉ તત્પર રહેતી હતી તેમ આજે પણ રહે છે. આ પ્રથા ખૂબ કાર્યક્ષમ રીતે કાર્ય કરે છે. તેમાં નાદારી ભાગ્યે જ આવે છે, કારણ કે જરૂરી ચોકસાઈ કરીને પછી જ નાણાં ધીરવામાં આવે છે. આ સંસ્થાને ટક્કર મારે તેવી સંસ્થા આજના સમયમાં આપણે કદી શક્યા નથી. આ સંસ્થા વિશે વધુ ને વધુ વિગતો જાણવા મળે તે ખાસ જરૂરી છે. આમ કરવાથી, આજની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા માટે આધુનિક બેંકિંગમાં ક્યા ફેરફારો કરવા આવશ્યક છે તેનો સાચો ખ્યાલ આવી શકે.

રાજ્યનાં નાણાકીય સાધનો અને વ્યય

શ્રી માલદેવજી એડેદર
(નાણાપ્રધાન, નાણાખાતું, ગુજરાત રાજ્ય)

પ્રારંભિક

સરકારની સામાન્ય નીતિના સંપૂર્ણ અનુયાયન માટે તેમ જ બહેર નાણાનો ઉપયોગ ખૂબ જ કરકસરથી થાય અને તે નાણા યોગ્ય રીતે હેતુપુરુષાર મેળવવાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તે જોવાની સરકારની પ્રાથમિક ફરજ છે. કલ્યાણ રાજ્યના આદર્શને વહેલી અને પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિની સુધારણા કરવા માટે કૃતનિશ્ચય, લોકશાહીની સરકારમાં વિકાસ પ્રવૃત્તિઓ અંગેના ખર્ચમાં સતત વધારો થતો રહે તે, સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ આવશ્યક લેખાનું જોઈએ. સંપ્રેય જીવનધોરણને ઊંચું ઢાલવા માટે સર્વ પ્રયાસો કરવાની આપણી ભાવનાનો અર્થ જ એ થાય છે કે વિકાસ કાર્યક્રમનો અમલ કરવામાં રાજ્યને જરૂરી હોય તેવાં સાધનો પૂરાં પાડવા માટે આપણામાંના પ્રત્યેક નાગરિકે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. આ કાર્ય માટે આપણી સમગ્ર શક્તિને કેન્દ્રિત કરવામાં આપણે સદૈવ પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે. આમ છતાં આર્થિક જરૂરી સંપત્તિ-વર્ધક સાધનો ઊભાં કરવાનું કામ એકદમ સરળ નથી. આપણી મર્યાદા સૂચ અર્થની પાધના ગણાને પૂરવા માટે અને જે શક્ય બને તો અંશતઃ મૂડીના ખર્ચને પહોંચી વળવાનાં યોગ્ય સાધનો શોધી કાઢવાં પડશે.

ભૂતપૂર્વ મુંબઈ રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ તા. ૧૮-૩-૬૦ના દિવસે છેલ્લું અંદાજબજ ૨જી કરતી વખતે તે વખતના નાણામંત્રી ડૉ. જીવશંકર મહેતાએ કરેલા પ્રવચનના આખરી ફૂંસાઓમાંથી આ વસ્તુનો નિર્દેશ મળી શકે. તેમણે કહેલું :-

“સન ૧૯૫૨-૫૩ના વર્ષ માટે ભૂતપૂર્વ મુંબઈ રાજ્યના સિવાજી પ્રમાણે મહેસૂલી ઊપજ અને ખર્ચની રકમો અનુક્રમે રૂ. ૬૨.૫૦ કરોડ અને રૂ. ૬૮.૪૪ કરોડ જેટલી થવા થામી હતી. જ્યારે સને ૧૯૬૦-૬૧ના વર્ષ અંગેની મહેસૂલી ઊપજ રૂ. ૧૫૦.૦૬ કરોડ અને મહેસૂલી ખર્ચ રૂ. ૧૪૮.૯૯ કરોડ અંદાજવામાં આવેલ છે. મૂડીનો ખર્ચ સન ૧૯૫૨-૫૩માં રાજ્ય વ્યાપાર નીજાઓ સિવાય રૂ. ૧૧.૩૮ કરોડનો થયો હતો. આજે હું જે આવેદનપત્ર રજૂ કરું છું તેમાં સન ૧૯૬૦-૬૧ના વર્ષ માટેના મૂડીખર્ચ અંગેની રૂ. ૪૭.૫૫ કરોડની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આના પરિણામે જ્યારે સૌ પ્રથમ સન ૧૯૫૨-૫૩ના એપ્રિલમાં મેં જ્યારે નાણાખાતું સંભાળ્યું ત્યારે, તા. ૩૧મી માર્ચ, ૧૯૫૨ના દિવસે ઉપલબ્ધ સિલકની રકમ રૂ. ૩૦.૪૯ કરોડની હતી, જ્યારે તા. ૩૧મી માર્ચ ૧૯૬૦ના રોજ રૂ. ૯૦ કરોડની સિલક અંદાજવામાં આવી હતી.”

મુંબઈ રાજ્યના વિભાજનના પરિણામે સ્થપાયેલા ગુજરાત રાજ્યની વિવિધ આર્થિક અને સામાજિક બાબતોનો પાયાની માહિતી અંગેની એક ટૂંકી નોંધ રજૂ કરવાનું હાલના તબક્કે યોગ્ય થયો. ૧૯૫૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ગુજરાત રાજ્યનો કુલ સીમા-વિસ્તાર ૭૨,૧૩૭ ચો. માઈલનો છે. જે ભારતસંઘના સીમા-વિસ્તારનો ૬.૧ ટકા જેટલો છે. આ રાજ્યની વસ્તી લગભગ ૧.૬૩ કરોડ જેટલી છે, જે ભારતસંઘની વસ્તીના ૪.૫ ટકા છે. આનો ૨૭.૨૩ ટકા ભાગ શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે, જ્યારે સરખામણીમાં ભારતસંઘના શહેરી વિસ્તારના આંકડા ગણતાં આ સંખ્યા ૧૭.૩૪ ટકા જેટલી છે. રાજ્યમાં વસ્તીની યોથતા દર ચો.મા. ૨૨૫ની છે. કૃષિ અને બિનકૃષિ વિષયક ધંધાઓ ઉપર નબતી વસ્તીનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૫૭.૯ ટકા અને ૪૨.૧ ટકા જેટલું છે. ગુજરાત રાજ્યની હદમાં વસતા લોકોની, સન ૧૯૫૪-૫૫ના વર્ષ દરમ્યાન કુલ આવક રૂ. ૪૬૫.૯૫ કરોડની અંદાજવામાં આવી છે. આ આવક રાષ્ટ્રીય આવકની સરખામણીમાં ૪.૮ ટકા જેટલો થાય છે. આ રીતે નુબતાત્મક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ૧૯૫૪-૫૫ના વર્ષની માથાદીડ આવક રૂ. ૨૭૨ જેટલી ગણવામાં આવી હતી. ખેતીવાડી તથા તેને આનુષંગિક બીજાં બધી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા થતી આવક ૪૫ ટકા જેટલી હતી, જ્યારે ખાણ ઉત્પાદન તથા યંત્રો દ્વારા અને નાના નાના ઉદ્યોગો દ્વારા થતી આવક, કુલ આવકના ૨૩ ટકા જેટલી હતી. વ્યાપાર-વાણિજ્ય અને વાહનવ્યવહાર દ્વારા આ આવક ૧૭ ટકા જેટલી થઈ હતી અને અન્ય ઉત્પાદનનાં સાધનો દ્વારા થતી આવક ૧૪.૮ ટકા જેટલી હતી. રાજ્યમાંના ૨૩૯.૮ લાખ જેટલા ખેતીવાડી હેઠળના એકંદર વિસ્તારમાંથી ૧૪.૯ લાખ એકર અથવા ૬.૨ ટકા જેટલો વિસ્તાર સન ૧૯૫૬-૫૭ દરમ્યાન સિંચાઈ નીચે હતો. જે કરતાં પણ વધુ વિસ્તારમાં કૃષિની સિંચાઈ થતી હતી.

ખેતીવાડીના વિસ્તારની લગભગ ૪૫ ટકાથી વધારે જમીન રોક-ડિયા પાક હેઠળ છે. આ ૪૫ ટકા જમીનનો ૭૯ ટકા જેટલો વિસ્તાર તો કપાસ અને તેલીમીયાના પાક હેઠળ છે. સન ૧૯૫૮-૫૯ના વર્ષ દરમ્યાન માત્ર ૫૧ ટકા જેટલા વિસ્તારમાંથી અનાજનો પાક લેવામાં આવતો હતો. જ્યારે રાજ્યમાંનું સરસરી અન્ન ઉત્પાદન ૧૯૬૬ લાખ ટન હતું, ત્યારે કપાસ અને મગફળીનું ઉત્પાદન અનુ-ક્રમે ભારત સંઘના ઉત્પાદનના ૨૫ અને ૨૧ ટકા જેટલું હતું. આ રાજ્યમાં દુધાળાં ઘેર અને તેમજ ખાસ કરીને ગીરકાંઠાની અને અન્ય જાણીતી ભંસો ઘણા જ સારા પ્રમાણમાં દૂધ આપે છે. આ

આ કાપીપણો ગુજરાતમાં કામરેજ, કારવણ, પાવાનપુર, ઢાંક વગેરે અનેક સ્થળ દાટી રાખેલા ધન તરીકે મળી આપ્યાં છે. તે ઉપરાંત જણાય છે કે મહાજનપદ અને ધોળકાળમાં ગુજરાતમાં નાણાવટનો ધંધો અવશ્ય હતો.

ત્યાર બાદ ઈ. સ.ની શરૂઆતથી ગુજરાતનાં બંદરો મારફતે જ મુખ્યત્વે કરીને દરિયાઈ વેપાર ચાલ્યો છે. તેમાં ભટ્ટ (પ્રાચીન ભુગુપ્ત), ખલાત, વેરાળ, સુરત, પોરબંદર વગેરે બંદરો તરીકે મોખરે રહ્યાં છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી માંડીને ઈ. સ.ના ૮-૯મા સદી સુધીમાં ભટ્ટ બંદર શાસી રીતે વિકાસ પામ્યું હતું. તે પશ્ચિમ જમતમાં બેરીગાજા નામે ઓળખાતું હતું. તે હિન્દનાં બંદરોમાં અગ્રસ્થાન પામ્યું હતું. ભટ્ટની બહોળવાણીના કાળમાં સિક્કાની વેવડેવડ ઉપરાંત લીમા ઉતારવા વગેરેની વ્યવસ્થાઓ પણ વિકસ પામી હતી. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં દ્વારકા ગુજરાતનું પાટનગર હતું અને પછી ગુપ્તકાળ સુધી આ સ્થાને ગિરિનગર (જૂનાગઢ) રહ્યું હતું. ત્યાર બાદ ઘોષ સમય માટે વલભીપુર મુખ્ય નગર થયું, જે સેનાપતિ ભટાકે વસાવ્યું હતું અને કેટલાયે પરદેશી વ્યાપારીઓએ વસવાટ કર્યો હતો અને પોતાનો ધંધો ખીલ્યો હતો. તે સમયે મુખ્યત્વે કરીને દરિયાઈ માર્ગે ચીંટ, કાપડ, ગળી અને બેચેરાતનો વેપાર ખૂબ ચાલતો હતો. નાણાંની પીરપાર અને ઘેરફેર પણ મુખ્ય હતાં. ત્યાર બાદ ૯ અને ૧૦મી સદી દરમિયાન ખલાતનું બંદર વિકાસ પામ્યું અને ત્યાર બાદ સુરતનો વિકાસ થયો. આમ ઓગણીસમી સદી સુધી ગુજરાતે બંદરી વેપારમાં પોતાનું સ્થાન જાળવી રાખ્યું છે.

અકબરના સમયમાં દરિયાઈ વેપારીયેતે મુખ્યત્વે કરીને હિંદમાં ત્રણ જાતોનો હતો; દરિયાકાંઠાના મુસ્લિમો જેમાં આરબો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે; ગુજરાતના વાણિયાઓ અને દક્ષિણના ચેટ્ટીઓ. ગુજરાતના વાણિયાઓએ હિંદમાં ઠેર ઠેર પોતાના વેપારનાં મથક સ્થાપ્યાં હતાં; પરદેશોમાં મુખ્યત્વે કરીને મધ્યએશિયા અને આફ્રિકામાં તેમનો વસવાટ મોટો હતો, પરંતુ તેમાંના કેટલાક તો ભર્મા, મલાયા, ચીન વગેરે દેશો સુધી પણ વેપાર કરતા હતા. આ કારણે હિંદના સમગ્ર વેપાર માટે નાણાંના વિનિમયનું કાર્ય પણ ખૂબ સરળ બની ગયું હતું. અંગ્રેજો જ્યારે હિંદમાં આવ્યા અને સુરતમાં વેપાર શરૂ કર્યો ત્યારે તેમણે ગુજરાતની શરદીનો જ ઉપયોગ કર્યો હતો. આ પ્રથાને સળગી સરલદેહી બંધતી ન હતી. તે પ્રથા મુખ્યત્વે કરીને વિશ્વાસ પર નબળી હતી. તેમાં જરૂરી કેટલીક પ્રમાણિકાઓ બંધાઈ હતી અને તે પર જ તેની સમ્મતતા બંધાઈ હતી. આ પ્રથાની કેટલેક ટેવનિયર લખે છે કે, "The jews, engaged in money matters in the Turkish Empire are, usually considered to be exceptionally able, but they are scarcely fit to be appraised to the money-changers of India."

અકબરના સમયથી તે ઠેક ઓરંજેબાદના સમય સુધી સુરતમાં વીરજ વેપારી વેદી ખૂબ જાહેરી હતી. તે એક મોટી વેપારી વેદી હતી,

અને તેનો શરદીનો પણ મોટો ધંધો ચાલતો હતો. તેની અમદાવાદ, આગ્રા, દિલ્લી, ગોલકુંડ વગેરે સ્થળોએ વેદીઓ હતી અને જાવા, બસરા, સાફવા (આફ્રિકા) જેવાં પરદેશનાં સ્થળોએ તેની શાખ ફેલાયેલી હતી. તે વેદી સદાનો વેપાર, શરદી, પીરપાર, લીમો વગેરે અનેક પ્રકારનાં કાર્ય કરતી હતી, અને તેની પાસે એક કોઠ ફરિયા જેટલી મૂડી હતી. ત્યાર બાદ ગુજરાતના વેપારીઓ દિલ્લી અને પૂના ખાતે તેમની વેદીઓ ખાસ રાખતા હતા. આફ્રિકાના દરિયા કંઠે તેમનો વેપાર અને નાણાં વિનિમયનાં કાર્ય ખૂબ ખીલ્યાં હતાં. એક સમય એવો હતો કે હિન્દની ફરિયા, આફ્રિકામાં ગુપ્ત ચલણરૂપે વપરાતો હતો. આજે જેમ સ્વિચ અને કોલરનું નાણું આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં નાણાંરૂપે વપરાય છે. તેમ હિન્દની ફરિયા આફ્રિકા અને મધ્ય એશિયામાં વપરાતો હતો. હજુ પણ એક જ જેવાં બંદરોમાં તે પ્રથા ચાલુ છે અને ઈ. સ. ૧૯૫૨ સુધી એકનામાં વિનિમય માટે ફરિયાને પસંદગી મળતી હતી. આજે પણ વગભગ રૂ. ૩૦ કરોડ કરતાં પણ વધુ નાણું મધ્યએશિયામાં ફરી રહ્યું છે. આ બધામાં ગુજરાતનો મુખ્ય ફાળો રહ્યો છે.

ગુજરાતમાં તેમ જ હિંદમાં બેંકિંગ અને શરદીનો વ્યવસાય એક અલગ વ્યવસાય તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યો નથી; હંમેશાં તે બીજા ધંધાઓ સાથે સંકળિત રહ્યો છે. એક જ વેદીમાં તે ધંધાની અગત્ય પણ સમયે સમયે બદલાતી રહી છે. આ ધંધાની શરૂઆત પણ પશ્ચિમના દેશોના આ ઈતિહાસને ખૂબ મળતી આવે છે, અને તેઓની કાપત્રે પણ અત્યારના બેંકિંગના ધંધાના જેવું જ હતું.

ઈ. સ.ની શરૂઆતમાં જ્યારે ગુજરાતમાં વેપાર શરૂ થયો ત્યારે, અનેક પ્રકારનાં નાણાં વિનિમય માટે વપરાતાં હતાં; પરદેશી નાણાં પણ હિંદમાં વિનિમય માટે વપરાતાં હતાં. નાણાંના વિનિમયમાં વિશ્વાસ એ એક જ મર્યાદા હતી; સળગીય સરલદેહો તેની મર્યાદા ન હતી. એટલે બંદરના શરદેરોમાં તેમ જ વ્યાપારી મથકોમાં વિનિમયનાં જુદાં જુદાં કેટલાયે નાણાં વપરાતાં હતાં. તે નાણાં-નાણાં વચ્ચેના વિનિમય માટે, તે નાણાંની સમ્મતતા નક્કી કરવા માટે કેટલીક વેપારી વેદીઓ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. તે વેદીઓએ કાળે કરીને શરદી અને બેંકિંગનો ધંધો ઉપાયે લીધો હતો. આ વેદીઓ ફક્ત નાણાં-નાણાં વચ્ચેના વિનિમયનું જ કાર્ય કરતી એવું નહોતું. આ વેદીઓ મુખ્યત્વે કરીને તો વેપાર કરતી હતી, એટલે, એક યા બીજી રીતે આવાં જુદા જુદા પ્રકારનાં નાણાં તે વિનિમયમાં વેપાર દ્વારા મૂડી ચક્તવાં હતાં. અને એમની ખરીદી અને વેચાણમાં પણ જુદાં જુદાં નાણાંની જરૂર હોવાથી નાણાં નાણાં વચ્ચેનું વિનિમય કાર્ય એમને આવશ્યક હતું, અને તેથી તે સહેલું પણ બની જતું હતું.

મુખ્યત્વે આવા વેપારીઓનાં મહાજનો પણ આ સમયમાં સ્થપાયાં હતાં. આવા મહાજનોનાં કેટલાયે ઉદાહરણો, ધોળ અને ગુપ્ત સમયના ઈતિહાસમાં આપણને મળે છે. આ મહાજનો પાસે ફંદો પડે રહેતાં હતાં. તે ફંદો કાં તો તેના સળગી પાસેથી મળ્યાં હોય અથવા મહાજન મારફતે માલની ખરીદી-વેચાણ થતાં—તેમાંથી દલાલીરૂપે, અથવા

મહાજનમાં આપવામાં આવતા ધર્માંદાફંડરૂપે ભેગા થતાં લોખ. મહાજનના કેટલાયે સભ્યો એમની બચત મહાજનમાં મૂકતા. મંદિરો જેવી ધાર્મિક અને સદાશ્રીતો જેવી ધર્માંદા સંસ્થાઓ પણ તેમનાં ફંડો મહાજનોમાં મૂકતી હતી. તે રકમ મુખ્યત્વે કરીને નગરચેક તરીકે ઓળખાતા એક બે વેપારીઓ પાસે રહેતી. તે રકમ તેના સભ્યોને જરૂર મુજબ ધીરવામાં આવતી. આ રીતે સભ્યોનાં ફંડોનું એક મોટું ભંડોળ થતું અને તે ભંડોળ સભ્યોના ઉપયોગ માટે જ વપરાતું. બીજાં જાહેર કાર્યોને માટે અથવા આપત્તિકાળમાં આ ફંડોનો ઉપયોગ થતો. નગરચેક, તેના વહીવટ દરમિયાન, જોખમદારી પોતાને શિરે લઈને આ ભંડોળનો વહીવટ કરતા.

ત્યાર બાદ કેટલાયે વેપારીઓ અનામતરૂપે નાણાં સ્વીકારવા લાગ્યા. મરણ પાછળના ખર્ચની જોગવાઈ પોતાના જીવન દરમિયાન કરવા માટે, આવા મહાજનોને કે શરારોને (કે જે શાહ કે નાણાવટીને નામે ઓળખાતા હતા) લોકો નાણાં આપવા લાગ્યા. જાત્રાએ જતા પહેલાં પોતાની યિશ્કતની સંભાળ માટે કેટલાક માણસો તે નગરચેકને સોંપી જતા. આ રીતે પણ અનામતરૂપે નાણાં મળતી હતાં.

ધીમે ધીમે આવી અનામતો રાખનારા માણસો રાજ્યના કારભાર સાથે પણ સંકળાયા. નગરચેકો રાજાને લીન વગેરે જેઈએ ત્યારે આપતા. લશ્કરને નિયમિત પગાર આપવાનું કાર્ય પણ આવા વેપારીઓને સોંપવામાં આવતું. આવી કેટલીયે પેઢીઓ અગાઉના વખતમાં મહેસૂલ ઉઘરાવવાનો ઈર્જનો રાખતી. અમદાવાદમાં વખતચંદ ખુશાવચંદની પેઢી અને વડોદરામાં શામળ જેશ્વર તથા હરિભિક્ષિની પેઢીઓએ આ પ્રકારના ઈર્જન રાખ્યા હતા. આમ થતાં તેઓને શરફી અને બેંકિંગનું કામ કરવાનું સહેલું થઈ જતું.

નાણાંની ધીરધાર પણ આ લોકો જ કરતા. તેમાં બે રીતે કાર્યો થતાં હતાં. એક નાણાંની હેરફેર અને ખાસ કરીને હૂંડેલીની ખરીદી અને વેચાણનો વ્યવસાય અને બીજું ખેડૂતો વગેરેને નાણાં ધીરવાનો વ્યવસાય. ખેતીની પેદાશની હેરફેર માટે નાણાંની જરૂરિયાતને મુખ્યત્વે કરીને હૂંડેલી મારફતે પૂરી કરવામાં આવતી હતી અને વપરાશ માટેની જરૂરિયાતને તેમ જ ખેડૂતોને માટે જરૂરી ટૂંકા ગાળાની શાખ નાણાં ધીરધાર કરનાર મારફતે પૂરી કરવામાં આવતી હતી. સાથે સાથે આ લોકો વેપારમાં સંકળાયેલા હોવાથી સટ્ટો, લીમો વગેરેના કાર્યો પણ કરતા હતા. સુરના વીરજ વોરાની પેઢી લીમો પણ ઉતારતી હતી અને સટ્ટો પણ કરતી હતી. કેટલીયે વાર સિનકેટ સ્વીને આ પેઢી માવની ખરીદી કરતી હતી, અને માવની હેરફેરનો લીમો પણ ઉતારતી હતી. સોરાષ્ટ્રમાં ૧૭, ૧૮ અને ૧૯મી સદીમાં લીમો અને સટ્ટો શરારોના હાથમાં જ હતો.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં ગુજરાતમાં બેંકિંગનો એક અલગ વ્યવસાય તરીકે વિકાસ થયો નથી. વેપારની જરૂરિયાતને પોલેલી વળવા માટે, જરૂરી સેવાઓ આપવા માટે, તે વ્યવસાય કિલ્લે થયો હતો. તે બીજા ધંધાઓ સાથે સંકલિત રહ્યો છે. તેનું પશ્ચિમના દેશોની સાથે ધણું

સામ્ય છે. ડચ લોકોની માફક નાણાંનો અદલોખલો કરનાર પેઢીઓ સુરન અને ભરૂચમાં હતી અને તે ડચ લોકો પહેલાં સ્થપાયેલી હતી. શ્રાકિર્યન રાજાના સિક્કા ભરૂચમાં ચાલતા હતા; અનેક પ્રકારના સિક્કા મધ્યપુગના ગુજરાતમાં હતા. સુરતનો રૂપિયો, વડોદરાનો રૂપિયો, બાબાચાલી રૂપિયો વગેરે રાજાઓ પણ સિક્કામાંની પાનુંનું પ્રમાણ વારંવાર બદલતા. પશ્ચિમમાં પણ આનું ડિબેસમેન્ટ (Debasement) ઘણું વાર થતું. મહાજનોમાં મૂકવામાં આવતાં ધર્માંદા ફંડોમાંથી ધીમે ધીમે ડિપોઝિટ સ્વીકારવાની ચરુઆત કરવી, જેવી અને સોનીનું ધંધા સાથે આ કાર્યનું ગુંથાનું વગેરે પશ્ચિમના દેશોના ઇતિહાસકથા મુજબ છે. ઈ. સ.ની ચરુઆતથી હિંદમાંથી મુખ્યત્વે કાચો માથ બહાર જતો અને હિંદમાં મુખ્યત્વે અંગ્રેજાન, સોનું, ચાંદી વગેરે આવતાં હતાં. ખંભાત બંદર ખાસ કરીને આમ થતું હતું—અને પરદેશના વેપાર સાથે સોનું, ચાંદી, અંગ્રેજાન વગેરેનો ધંધો કરનાર લોકો ખંભાતમાં મોટે ભાવે હતા. આમ હોવાથી તે ધંધાઓ કરવાવાળા વેપારીઓ જ શરફી અને બેંકિંગના વ્યવસાયમાં રોકાયેલા હતા.

પશ્ચિમની માફક હિંદમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં આ કાર્ય કરનારાઓ રાજ્યની સરકાર સાથે ખૂબ સંકળાયેલા રહ્યા છે. તેમણે સરકારને લીનો પૂરી પાડી છે, તથા લશ્કરીના સમયમાં મદદ કરી છે. વનરાજે ગુજરાતનું રાજ્ય લેવા માટે ચાંપા વાણિયાની મદદ લીધી હતી; ચણા પ્રતાપે વીર બાબાચાલી મદદ લીધી હતી. નગરચેક અને રાજ વચ્ચે હમિશાં વાઙ્ગો સંબંધ રહેતો, અને મધ્યપુગમાં સોસંકી કાળમાં ગ્રાવકો અને નગરચેકો પેસાના જોરે જ રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં રાખતા હતા. પ્રજાનો વિશ્વાસ તે લોકોએ સંપાદન કર્યો હતો, એટલે ટ્રસ્ટી તરીકેનાં કાર્યો તેઓ હાલની બેંકોની માફક જ કરતા હતા. આમ મુખ્યત્વે બેંક અને વ્યાપારી બેંકનાં કાર્યો આ પ્રંથમાં સમાવી દીધાં હતાં.

આ પ્રથા ખૂબ કાર્યક્ષમતાપૂર્વક ચાલતી હતી. તે મુખ્યત્વે કરીને એક જ શાંતિના હાથમાં હોવાથી અને શાંતિનું બંધારણ ખૂબ ઊંચું નીતિક ધોરણ જાળવી રાખતું હોવાથી—નાણાં ઉત્પાદન તેમ જ હેરફેર આ લોકો સારી રીતે કરી શકતા. હૂંડેલી પ્રથામાં, નાણાંનું ઉત્પાદન અને તેની હેરફેર, બન્ને કાર્યો સમાયેલાં હતાં. હૂંડેલી સ્વીકાર વિશ્વાસ થતો. પેઢી પેઢી વચ્ચેનો હિસાબ લીંબા સમયે થતો હોવાથી હૂંડેલી નાણાંની ગરજ સારતી અને તેથી એ નાણાંની ધીરધાર કેટલેક અંશે નાણાંના ઉત્પાદન રૂપે થતી હતી. કારણ કે હૂંડેલી સ્વીકાર પણ અવશ્ય થતો જ હતો. તદુપરાંત એક જ શાંતિના હાથમાં ધંધો હોવાથી એક-બીજાની મદદ લોકો તરત જ આપતા. ઈંગ્લેંડમાં ૧૮૮૦માં બેંકો ઉપર આવેલ આફત વખતે બેંકોએ એકબીજાને મદદ કરેલી અને બેંક એફ ઈંગ્લેંડે તેમાં ગુપ્ત ભાગ ભજવ્યો હતો. હિંદમાં તેમ કરવાની જરૂર રહેતી નહોતી. તદુપરાંત પેઢીઓ તેમની શાખાઓ દેર દેર કાઢતી હોવાથી બ્રાન્ચ બેંકિંગ (Branch Banking) ના ફાયદા પણ મળી રહેતા. એક જ શાંતિના લોકો અન્ય જગ્યાએ એક જ ધંધો કરતા હોવાથી તે એકબીજાના સહાયક તરીકે કામ કરતા, એટલે

રીતે વિપુલ દૂધ ઉત્પાદન અને સારી ઓઢાદના દુધાળાં ઘેર માટે આ શાળા ધીરજ લઈ શકે તેમ છે. આ બધું છતાં શાળા પાસે વન્યસંપત્તિ અને સાધનો બહુ જ મર્યાદિત છે.

સન ૧૯૫૮ના વર્ષ દરમ્યાન ભારતના કારખાના બાબતના અધિનિયમ અન્વયે, ૩,૨૪૩ કારખાનાઓની નોંધણી કરવામાં આવી હતી. આ કારખાનાઓમાં સરાસરી ૩,૧૩,૬૦૧ માણસોને રોજગારી મળી હતી. આ કામદારોમાંથી કુલ ૬૦ ટકા જેટલા કામદારો કાપડ ઉદ્યોગ-માંથી રોજ મેળવે છે. મીઠું ઇન્ધાદિ ધાતુ, ઝૂનો, મેંચેલીઝ, ચિરોટી, પિનાઈ માટી, ફેબ્રિકાઈટ, બોક્સાઈટ વગેરે જેવા ખનિજોથી ગુજરાત શાળા સમૃદ્ધ છે. ખંભાત અને અંકલેશ્વર વિસ્તારમાં પેટ્રોલિયમ તેલ અને ગેસના સમૃદ્ધ ખનિજ લગ્યાઓ મળી આવ્યા છે. ખનિજ ઉત્પાદનની ક્ષિત્તિ રૂ. ૩.૮૪ કરોડની થઈ હતી. બીજી પંચવર્ષીય યોજના-ઓમાંની વિવિધ યોજનાઓનો અમલ થવાથી ૨૫૩ મેંગાવોટ જેટલી વિદ્યુતશક્તિ ઉત્પાદનની શક્યતા પારવામાં આવે છે. જ્યારે ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અને આ વિદ્યુતશક્તિ ૫૨૦ મેંગાવોટ જેટલી થશે એવી પણ એક ગણતરી રહે છે.

શાળા રસ્તાની બાબતમાં એટલું બધું પછાત છે કે, બીજી પંચ-વર્ષીય યોજનાને અને તે નાગપુર યોજનાના લક્ષ્યો કરતાં પણ ૩૦ ટકા જેટલું પછાત રહેશે. ત્યારે આ સમય દરમ્યાન અન્ય શાળાઓએ કાં તો લક્ષ્યો સિદ્ધ કર્યા હશે અથવા તો કેટલાંક શાળાઓએ નાગપુર યોજનાના રોડ માઈલેજના આંકને વટાવી દીધો હશે. ગુજરાત શાળા પાસે વિશાળ દરિયાકાંઠો છે. આઠ મધ્યમ કદનાં અને ૪૩ નાના કદનાં બંદરો પણ છે. સમગ્ર ભારતના આવાં મધ્યમ અને નાના કદનાં બંદરો ૫૦ લાખ ટન માવની હેરફેર કરે છે. તે પૈકી આ શાળાના બંદરો ૨૦ લાખ ટન જેટલા માવની હેરફેર કરે છે. આપણે ત્યાં ૨૫,૦૫૨ શિપયુગ્તરમાં છે. ૧૯૫૮-૫૯ વર્ષ દરમ્યાન આ સંસ્થા-ઓમાં ૨૦,૨૫,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા હતી. આશરે ૮૯૬ ઈસિપ-નાથો અને દલાખાનાં છે. સરકારી ઈસિપનાથોમાં શિશુનાની સંખ્યા ૬,૭૬૬ છે.

સહકારવિધી લેતરમાં ગુજરાત ભારતનું ફેક્ટ આગળ પડતું શાળા છે. સન ૧૯૫૮-૬૦ના વર્ષ દરમ્યાન સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા લગીને ૧૨,૪૩૩ થઈ હતી. જ્યારે મંડળીઓના સભ્યોની સંખ્યા ૧૬.૩૩ લાખની તથા ચાલુ મૂડી રૂ. ૧૧૦.૭૭ કરોડની થઈ હતી. વસ્તીના અડધ કરતાં વધારે ભાગને સહકારી પ્રવૃત્તિ હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલ છે. શાળાનાં સર્વ ગ્રામપંચાયતો સ્થાનિક સ્વશાળાના પ્રાપ્તિદે અંગ્રેજી પ્રામપંચાયતો સ્થાપવામાં આવી હતી. ફક્ત કચ્છમાં તેનું પ્રમાણ ૫૦ ટકાનું હતું. અને રાંચ ગિલ્લામાં પૂરતા પ્રમાણમાં આવી પંચવર્તી સ્થાપી નથી. કાચ્છ કે, તે વિસ્તાર મોટે ભાગે વન્ય-વિસ્તાર છે. સન ૧૯૬૨ મુકીમાં સમગ્ર ગ્રામપંચાયતો સામુદાયિક વિકાસ અને રાષ્ટ્રીય વિસ્તરણ સેવા હેઠળ આવરી લેવામાં આવશે.

અંદાજપત્રની સામાન્ય પરિસ્થિતિ

ડૉ. જીવરાજ મહેતાએ તા. ૨૨-૮-૬૦ના રોજ ગુજરાત શાળાની વિધાનસભા સમક્ષ ગુજરાતનું પ્રથમ અંદાજપત્ર રજૂ કર્યું અને તેની જોગવાઈ હેઠળ રૂ. ૨.૨ કરોડની સાફી ખાખ દર્શાવવામાં આવી. તેની વિગતવાર માહિતી નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે :

૧. મહેસૂલી વિસ્તાર ખાતેની આવક (૩ કરોડમાં) ૪૮.૬૨
વિધમાન કરવેરા અને અન્ય આવક

સરવાળો: (૧) ૪૮.૬૨

૨. મૂડીના વિસ્તાર ખાતેની આવક

અ. મૂડી વિસ્તાર ખાતાં ૨૨.૮૧

બ. શાળા સરકારની લોન અને તસલમાત ૨.૧૬

ક. અન્ય દેવાના સદરો અન્વયે સાફી આવક ૫.૪૬

સરવાળો: (૨) ૩૦.૫૩

એકંદર સરવાળો - (૧) તથા (૨) ૭૯.૧૫

૩. ઊપજનાંથી મળેલું ખર્ચ (૩) ૫૦.૫૫

૪. મૂડીના વિસ્તારનું ખર્ચ

અ. મૂડીના વિસ્તારનું ખર્ચ

(મુખ્ય સદર ૬૮ થી ૮૫ બી) ૧૭.૮૬

બ. જમદારીવાળાં દેવાં ૩.૯૬

ક. લોન અને તસલમાત ૮.૧૦

સરવાળો (૪) ૩૦.૯૨

એકંદર સરવાળો - ખર્ચ (૩) વત્તા (૪) ૮૧.૪૭

પુરતી (અથવા ખાખ) ૨.૩૨

મુજઈ શાળાની વિભાજનની નાણાકીય વ્યવસ્થા અંગેની શ્રી. રંજાવાદીની ભવામણોમાં એવું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે, ગુજરાતની મહેસૂલી ખાખ જણવામાં રસ્તા અંગેના મૂડીખર્ચને પહેલેથી વધવા માટે ઉપરોક્તમાં લેવામાં આવતા શાળામાર્ગ નિધિમાં તમદીય કરેલ ભાગને ગણતરીમાં લેવો જેટલો નહિ સન ૧૯૫૮ના મુખઈ મોટર વાહનવેરા અધિનિયમ અન્વયે, વસુલાત ખર્ચ બાદ કર્યા પછી, વેરાની ઊપજ શાળામાર્ગ નિધિમાં તમદીય કરવી જેટલો. તેથી જ રીતે સન ૧૯૫૮ના મુખઈના મોટર રિપરિટ વેચાણ અંગેના અધિ-નિયમ અન્વયે, મોટર રિપરિટના વેચાણવેરાની ઊપજના ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા જેટલી ઊપજ આ નિધિને તમદીય થાય છે. શાળામાર્ગ નિધિને આથી રીતે તમદીય કરેલ રકમ નવા અને વિધમાન રસ્તાઓના બાંધકામ, સુધારણા અને દિલાવ પર મુખ્યત્વે ખર્ચવામાં આવે છે. શાળામાર્ગ નિધિને તમદીય કરવાની મોટી રકમો અંદાજપત્રના મહેસૂલી વિભાગમાં ખર્ચ તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે. જ્યારે આ નિધિ રસ્તા અંગેના મૂડીના ખર્ચ માટે વાપરવામાં આવે છે. અંદાજપત્રની દૃષ્ટિએ આ વ્યવસ્થા સારી ગણાય નહિ, કેમ કે શાળાના મહેસૂલી

અંદાજપત્રનો સાચો ખર્ચ આ વ્યવસ્થા આપી શકતી નથી. તેથી રાજ્યમાર્ગ નિધિને તખ્તીય કરવા માટેની જોગવાઈ કરતી, ઉપરના અધિનિયમોની સંવર્ધિત કલમો ૨૬ કરીને આ અધિનિયમોને સુધારવા માટે કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો છે. આ સુધારાને પરિણામે મહેસૂલી ખર્ચ રૂ. ૧.૫ કરોડ જેટલું ઘટશે અને મહેસૂલી ખાધ ધટીને રૂ. ૪૩ લાખ જેટલી થશે. આ રૂ. ૪૩ લાખની નજીવી ખાધને પહેલેથી વળવા કોઈ પણ જાતના વધારાના કરવેરા નાખવામાં આવ્યા નથી. છતાં પણ ખર્ચ ઉપર કાબજીપૂર્વકની દેખરેખથી અને જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં કંટકસરથી આ નજીવી ખાધને વધારે ઓછી કરવામાં પગલાં લેવાનું થાયું છે.

મહેસૂલી હિસાબ

સન ૧૯૬૦-૬૧ના વર્ષ દરમ્યાન મહેસૂલી હિસાબ અંગેની આવક હાલના કરવેરામાં કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર કર્યા વિના, રૂ. ૪૮.૬૨ કરોડની અંદાજવામાં આવી છે. આમાં વેરાની ઊપજ અંગેના રૂ. ૩૦.૦૩ કરોડ અને વેરા સિવાયની ઊપજના રૂ. ૧૮.૫૯ કરોડનો સમાવેશ થાય છે.

અંદાજપત્ર પ્રમાણે એકંદર મહેસૂલી ખર્ચ રૂ. ૫૦.૫૫ કરોડનો અંદાજવામાં આવેલ છે. આમાંથી વિકાસ પ્રવૃત્તિઓ અને બિન-વિકાસ પ્રવૃત્તિઓનો ખર્ચ અનુક્રમે રૂ. ૨૯.૩૦ કરોડ અને રૂ. ૨૧.૨૫ કરોડનો ગણવામાં આવેલ છે. મહેસૂલી હિસાબ અંગેની આવક અને ખર્ચની વિગતવાર માહિતી નીચેના કોષ્ટકમાં આપવામાં આવેલી છે :

ધામત	રૂ. કરોડમાં
૧. આવક	
અ. વેરાની ઊપજ	૩૦.૦૩
બ. વેરા સિવાયની ઊપજ	૧૮.૫૯
કુલ સરવાળો	૪૮.૬૨
૨. ખર્ચ	
અ. વિકાસ ખર્ચ	૨૯.૩૦
બ. બિનવિકાસ ખર્ચ	૨૧.૨૫
સરવાળો	૫૦.૫૫
૩. પુરાંત (+) અથવા (-)	૧.૯૩

મહેસૂલી હિસાબની આગક

રૂ. ૪૮.૬૨ કરોડની મહેસૂલી આવકમાંથી વેરાની ઊપજ ૩૦.૦૩ કરોડની એટલે કે રાજ્યની એકંદર ઊપજના ૬૧ ટકા થવા જાય છે. આમાંથી કેન્દ્ર સરકારે વસૂલ કરેલા કરો જોવા કે, સંઘ આયકારી નકાત, આવકવેરો, મિલકત વેરો, અને રેલવે ભાડા પરના વેરા અંગેના રૂ. ૯.૯૧ કરોડ છે. રાજ્યના વેરામાંથી મેળવેલ ઊપજ રૂ. ૨૦.૧૨ કરોડ છે.

રાજ્ય સરકારના લેન્ડ હેઝના ૧૭ જાતના વેરા અને ઉપરમાંથી ગુજરાત રાજ્યે ૧. કૃષિવિવિધક આવક પરનો વેરો અને ૨. વેપાર, ધંધા અને રોજગારી ઉપરના વેરા સિવાય બીજા ૧૫ જેટલા કરને ઊપજનાં સાધનો તરીકે ઉપયોગમાં લીધા છે. આ બધા વેરામાંથી મહત્વનો એવો વેચાણવેરો સૌથી વધુ ઊપજ રૂ. ૯.૯૪ કરોડની આપે છે. જમીન મહેસૂલની ઊપજ રૂ. ૪.૭૯ કરોડ જેટલી છે. હાલમાં સોસાટ્ર અને કચ્છ વિસ્તારોના અંગભૂત પ્રદેશોમાં જમીન મહેસૂલના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયો છે.

રાજ્યવેરા હેઝની બીજા અગત્યની બાજતોમાં વાહનો પરના વેરા અન્વયે રૂ. ૨.૨૩ કરોડ, સ્ટેશન અને નેપથી અન્વયે રૂ. ૧.૬૦ કરોડ, વિદ્યુત શુલ્ક અન્વયે રૂ. ૯૬.૩૭ લાખ, અને મનોરંજન કર અન્વયે રૂ. ૪૭.૭૩ લાખ છે.

કેટલીક રાજ્ય સરકારોએ નાખેલા વેરાઓમાં કૃષિવિવિધક આવક-વેરો પણ છે. કૃષિવિવિધક આવકવેરો દાખલ કરવાની દરખાસ્ત ભૂત-કાલમાં વિચારવામાં આવી હતી. પરંતુ તે સમયમાં પ્રવર્તતી જમીન મહેસૂલ પદ્ધતિ હેઝ મુખ્યત્વે આવા વેરામાંની ઊપજ ગણનાપાત્ર નહિ લાગવાથી તેને પડતો મુકવામાં આવ્યો હતો. હવે જ્યારે સરકારે બધી બિનરેષિતવારી મહેસૂલ પદ્ધતિ નાબૂદ કરવાનાં પગલાં લીધાં છે અને કૃષિવિવિધક જમીન પરની ટોચમર્યાદા નક્કી કરવા અંગેનો ધારો વિચારણા હેઝ છે, ત્યારે કૃષિવિવિધક વેરાની વિચારણા કરવાનું અસ્થાને ગણાય.

વેરાની ઊપજ મહેસૂલી હિસાબના વાર્ષિક આવકના ૬૧ ટકા છે અને વેરા સિવાયની ઊપજ ૩૯ ટકા જેટલી છે.

રાજ્યની રૂ. ૧૮.૫ કરોડની વેરા સિવાયની ઊપજમાં વિવિધ બાબતો જેવી કે, જંગલમાંથી મળતી રૂ. ૧.૩૪ કરોડની ઊપજ, પાણીના દર, ફી, દંડ, જમીન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વેરા સિવાયની ઊપજના રૂ. ૧૮.૫૯ કરોડની રકમના આંકડામાં રાજ્યની વિકાસ ધોળનાઓ અંગેની કેન્દ્રીય મદદનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેમાં સન ૧૯૬૦ના મુંબઈ પુનર્વિચારણા અધિનિયમની જોગવાઈ હેઝ રૂ. ૬.૦૨ કરોડની આ રાજ્યને આપવા જોગ રકમનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. આ અધિનિયમની ૪૫ (૨) કલમ અન્વયે, સન ૧૯૬૦-૬૧ અને સન ૧૯૬૧-૬૨ના વર્ષ દરમ્યાન અનુક્રમે રૂ. ૬.૦૨ કરોડ અને રૂ. ૬.૧૪ કરોડની રકમો, મહારાષ્ટ્રના હિસ્સામાંથી ઘટાડીને ગુજરાત રાજ્યને આપવામાં આવશે. આ રકમ ગુજરાત રાજ્યની વાર્ષિક ખાધને પહેલેથી વળવા માટેનું કામચલાઉ સાધન છે. આ ખાધ મુંબઈ શહેરમાંથી મુંબઈ રાજ્યને મળતી ઘણી મોટી આવકમાંથી ગુજરાતને પણ સામાન્ય રીતે થતી આવક જવાને કારણે છે.

આ રકમ સન ૧૯૬૯-૭૦ના વર્ષમાં રૂ. ૧૧૪ લાખ જેટલી થશે ત્યાં સુધી પ્રમાણસર ઘટાડામાં આવશે.

વ્યાપારી ધોરણે સિયાઈનાં કાંચે ચલાવવામાં રાજ્ય સરકારને રૂ. ૧.૬૬ કરોડ (રૂ. ૧.૫૨ કરોડ મૂંઝેની હિસાબ રાખવામાં આવતાં

કામો પર વ્યાજ અને રૂ. ૧૩.૫૫ લાખ, ૧૭ સિવાઈ કામ, ગટરકામ વગેરે સદર અન્વયે)ની ખોટ જાય છે.

મહેસૂલી હિસાબ પર આવક અંગેની વિગતવાર માહિતી નીચેના કોષ્ટકમાં આપવામાં આવી છે.

બાબત કરોડમાં

મહેસૂલી વેગે

૧. કેન્દ્રીય વેરામાંથી મળતો હિસ્સો

અ. સંઘ આબકારી જગત:

૧. રાજ્યને મળતો સાફી ઊપજનો હિસ્સો ૧.૩૧

૨. સુતરાઉ કાપડ, ખાંડ, તમાકુ, અને તેની બનાવટો પરની વધારાની આબકારી જગતનો રાજ્યોને મળતો સાફી ઊપજનો હિસ્સો ૩.૩૮

સરવાળો ૪.૬૯

બ. આવકવેરો

૧. રાજ્ય સરકારને મળતો સાફી ઊપજનો હિસ્સો ૪.૧૩

ક. આબકારી જગત ૦.૧૬

૬. રેલવે ભાડા ઉપરનો વેરો ૦.૬૩

૨. રાજ્ય વેરાની આવક:

૧. મહેસૂલી આવક ૪.૭૯

૨. વેશાણુવેરો ૯.૩૪

૩. સ્ટેમ્પ અને નોંધણી ૧.૬૦

૪. વાહનવેરો ૨.૨૩

૫. વિદ્યુત શુલ્ક ૦.૯૬

૬. મનોરંજન કર ૦.૪૮

૭. બીજા કર અને શુલ્ક ૦.૪૨

સરવાળો (૧) ૧૯.૮૨

સરવાળો (૧) અને (૨) ૨૯.૪૩

૩. વેરા સિવાયની ઊપજ

૧. જંગલો ૧.૩૪

૨. બીજા વેરા સિવાયની આવક ૧૧.૨૩

૩. સન ૧૯૬૦ના મુખર્દી પુનર્દેશના અધિનિયમની જા (૨) ની કલમ અન્વયે ગુજરાતને આપવા જોગ રકમ ૬.૦૨

સરવાળો (૩) ૧૮.૫૯

સરવાળો (૧), (૨), અને (૩) ૪૮.૦૨

મહેસૂલી હિસાબ અંગેનું ખર્ચ

વિકસને વગતી અને બિન-વિકસની એમ બે કક્ષા હેઠળ મહેસૂલી હિસાબ અંગેના ખર્ચનું વર્ગીકરણ થાય છે. વિકસને વગતી ખર્ચને પણ મુખ્યતઃ (અ) સામાજિક સેવાઓ, જેમાં કેળવણી, લોકસ્વાસ્થ્ય, કામદાર અને પછાતવર્ગની ઉન્નતિ વગેરે સામાજિક જીવનનાં ક્ષેત્રોમાં સરકાર તરફથી આપવામાં આવતી વિકાસની સગવડોનો સમાવેશ થાય છે, તે સેવાઓ પરનો ખર્ચ (બ) આદિક સેવાઓ, જેમાં રાજ્યની અંદર ઉત્પાદન, વહેંચણી, વિનિમય અને માલના ઉપયોગ દ્વારા જેનો છેલ્લું રાષ્ટ્રીય આવકમાં તાત્કાલિક વૃદ્ધિ કરવાનો અને જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાનો છે તે સેવા ઉપરનો ખર્ચ એમ બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય. સામાજિક સેવાઓ ઉપરનો ખર્ચ જેટલા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે તેટલા પ્રમાણમાં નાગરિકોની યક્તિમત્તા વધે.

રાજ્ય તરફથી હાથ ધરવામાં આવેલ જુદા જુદા પ્રકારની કલ્યાણકારી યોજનાઓ માટે મહેસૂલી ખર્ચની રૂ. ૫૦.૫૫ કરોડની રકમમાંથી રૂ. ૨૯.૩૦ કરોડ ફાળવવામાં આવેલ છે. તેમાં કેળવણી માટેની રૂ. ૯.૪૪ કરોડ, વૈદકીય અને લોકસ્વાસ્થ્ય માટેની રૂ. ૩.૩૭ કરોડ, સમૂહ વિકાસ યોજના માટેની રૂ. ૨.૧૭ કરોડ ખેતી અને પશુપાલન માટેની રૂ. ૨.૦૮ કરોડ, સરકાર રૂ. ૦.૯૧ લાખ અને ઉદ્યોગો માટે રૂ. ૦.૮૮ લાખનો સમાવેશ થાય છે.

બિન-વિકાસને વગતી પ્રવૃત્તિઓના ખર્ચમાં વહીવટી ખર્ચ, જાહેર દેવાનો ખર્ચ, પોલીસ વગેરેની સેવાઓ એમ ત્રણ પેટા વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે. કાયદો અને વ્યવસ્થાનું ભરાબર પાલન થાય, વહીવટ કાર્યક્ષમ હોય અને સરકારી દેવાની સમયસર ચુકવણી થવાની શક્યતા હોય તો જ વિકાસનાં કાર્યોની અપેક્ષા રાખી શકાય. સમાજવાદની આજી કૂચ અને કલ્યાણ રાજ્યના આદર્શની વધતી જતી લોકપ્રિયતા જોતી, એવી અપેક્ષા રાખી શકાય કે, હવે ખર્ચની સરખામણીમાં વિકાસ સિવાયના ખર્ચ તરીકે ઓળખવામાં આવતાં પ્રાથમિક અને સંરક્ષણાત્મક કાર્યોને પછોંચી વળવા જેટલા ખર્ચના પ્રમાણમાં થીમિ થીમિ ઘટાડો થશે, જેથી જેમ બને તેમ વધારે નાણાંને વિકાસ પાછળ ખર્ચી શકાય જેથી કરીને સામાન્ય માણસના સામાજિક અને આદિક જીવનને સ્થાયિય બની સમગ્ર દેશના જીવનધોરણને સુધારી શકાયો. આ આંકડાઓ ઉપરથી જેઈ શકાય કે, સરકારે સંરક્ષક સેવાઓ તેમ જ વહીવટી ખર્ચ ઉપર કડક નિયંત્રણ રાખેલ છે. વિકાસનાં બહારનાં ખર્ચમાં સામાન્ય વહીવટ, પોલીસ, ન્યાયતંત્ર અને જેવો સમાવેશ થાય છે તેવા વહીવટી અને સલામતી પાછળ રૂ. ૮.૮૬ કરોડનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. જ્યારે કેન્દ્રીય સરકાર પાસેનો મેગવેલો લોનો અને મુશ્વેલા બજારમાંથી ઊભી કરવામાં આવેલ લોનો ઉપરના વ્યાજની ચુકવણી અને મુદ્દલ ભરપાઈ કરવા માટે રૂ. ૬.૬૧ કરોડની થાય છે. જ્યારે બાકીના વિકાસ બહારના ખર્ચમાં રાજ્યમાર્ગ નિધિને તબદીલી કરવાની રકમ રાજ્યના કરવેરાઓ વસુલ કરવા માટે વહીવટી તંત્રનો ખર્ચ અને બીજા ખર્ચની બાબતો જેવી કે, લેખનસામગ્રી અને મુદ્રણ, ઘડપણનું

નિવૃત્તિવેતન અને ભથ્થું વગેરેનો સમાવેશ મિનવિકાસના ખર્ચમાં થાય છે. રાજ્યમાર્ગ નિધિને તબદીલી કરવાની જોગવાઈની કલમ ૨૯ થતાં કલ્યાણ પ્રવૃત્તિઓ પાછળ કરવામાં આવતા ખર્ચનું પ્રમાણ મહેસૂલ ખર્ચના ૬૦ ટકા જેટલું વધશે. મહેસૂલી હિસાબ પરના ખર્ચનું વિભાજન નીચેના પત્રકમાં આપવામાં આવ્યું છે.

બાબત	રૂ. કરોડમાં
૧. વિકાસલક્ષી ખર્ચ	
સામાજિક સેવાઓ	
અ. આયોજન અંગેની	૪.૨૩
બ. આયોજન ભંડારની	૧૦.૩૨
સરવાળો	૧૪.૫૫

આદિ સેવાઓ	
અ. આયોજન અંગેની	૬.૫૬
બ. આયોજન ભંડારની	૮.૧૯
સરવાળો	૧૪.૭૫
સરવાળો (૧)	૧૪.૫૫
સરવાળો (૨)	૧૪.૭૫

સરવાળો (૧), (૨) અને (૩) ૨૯.૩૦

૨. મિન વિકાસલક્ષી ખર્ચ	
અ. વહીવટી ખર્ચ	૯.૦૭
બ. જીએમ્સરીવાળા દેવાની સેવાઓ	૬.૮૧
ક. સંવાદની સેવાઓ	૫.૨૭
સરવાળો	૨૧.૨૫
સરવાળો (૧), (૨) અને (૩)	૫૦.૫૫

મહેસૂલી હિસાબ પરનું ખર્ચ નીચેના પત્રકમાં આપવામાં આવે છે.

બાબત	રૂ. કરોડમાં
૧. મહેસૂલ પરને સીધી માગણી	૫.૦૪
૨. સામાન્ય વહીવટ	૩.૫૯
૩. નાણાકીય	૦.૮૨
૪. પોલીસ	૪.૧૯
૫. શિક્ષણ અને વૈજ્ઞાનિક ખાતાઓ	૯.૫૦
૬. વૈદ્યકીય અને લોકસ્વાસ્થ્ય	૩.૩૭
૭. કૃષિ અને સામૂહિક વિકાસ કાર્યક્રમ	૫.૧૫
૮. ઉદ્યોગો	૦.૮૮
૯. મુલકી કામો	૨.૦૨
૧૦. પરચૂરસ	૧૫.૯૯
સરવાળો	૫૦.૫૫

પરચૂરસ ખર્ચની વિગતો નીચે આપી છે.

૧. સિવાઈ વગેરે	૧.૭૧
૨. જમ્મુ સેવાઓ	૫.૩૯
૩. કેદખાનાંઓ	૦.૨૭
૪. બંદરો	૦.૭૮
૫. ડેપો	૦.૭૩
૬. પરચૂરસ વિભાગો	૧.૬૭
૭. દુકાળ	૦.૩૪
૮. રાજ્યોનાં આ સાધવાણાં, નિવૃત્તિવેતન, ધડપણનાં ભથ્થાં વગેરે	૧.૨૨
૯. વેપનસામગ્રી અને મુદ્રણ	૦.૬૯
૧૦. પરચૂરસ	૩.૧૯
મૂડીનો હિસાબ	૧૫.૯૯

૧૯૬૦-૬૧ના વર્ષ દરમિયાન, રૂ. ૩૦.૫૩ કરોડની કુલ આવક અંદાજવામાં આવેલ છે, જ્યારે ખર્ચનો અંદાજ રૂ. ૩૦.૯૨ કરોડનો છે. એકંદરે મૂડીના હિસાબમાં અંદાજે રૂ. ૦.૩૯ કરોડની ખામ છે. નીચેના કોષ્ટકમાં મૂડીના હિસાબના અંદાજની વિગતો આપવામાં આવી છે.

મૂડીના હિસાબ ઉપરની આવક અને ખર્ચની વિગત (રૂ. કરોડમાં)

૧. મૂડીના હિસાબની આવક

૧. ખુબ્વા બજારમાં ઉછીની લીધેલી રકમો	૫.૫૦
૨. નાની ભવત	૮.૪૨
૩. કેન્ટ સરકાર તરફથી લોનો	૮.૨૭
૪. બીજા લોનો	૦.૭૨
૫. લોનની પુનઃપ્રાપ્તિ	૨.૧૬
૬. બીજા ચોખ્ખી આવક	૫.૪૬
૭. રોકડ સિલકમાંથી ઉપાડેલ રકમ (મૂડીના હિસાબની ખામ અંગે)	૦.૩૯

કુલ (આવક) ૩૦.૯૨

૨. મૂડીમાંથી કરેલ ખર્ચ

૧. વિકાસલક્ષી ખર્ચ	
અ. મૂડીના હિસાબનાં ખાતાં	૧૪.૨૧
બ. રાજ્ય સરકાર તરફથી આપેલાં લોન ને તસવિયાત	૯.૧૦

૨. મિન વિકાસલક્ષી ખર્ચ	કુલ ખર્ચ (૧) ૨૩.૩૧
	૩.૬૧
	કુલ ખર્ચ (૨) ૩૦.૯૨

મૂડીના હિસાબ ઉપરનું ખર્ચ

વર્ષ દરમિયાન કુલ મૂડીખર્ચ ૩૦.૯૨ કરોડ સુધીનો અંદાજવામાં આવેલ છે. જોખાનાં ૭૫ ટકા કરતાં વધુ એટલે કે, રૂ. ૨૩.૩૧

રાત ગૃહ નિર્માણ મંડળ રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર તરફથી લોન ને સાલ્લાયથી ભંડોળ એકત્ર કરશે.

ગુજરાત રાજ્ય વાહન વ્યવહાર મંડળ

સન ૧૯૬૦ની એપ્રિલની ૨૯મીની કમાંક (૨) ટી, ૨-૧૯૬૦ની અધિસૂચના હેઠળ ભારત સરકારે અધિકૃત કર્યા પ્રમાણે મુંબઈ વાહન-વ્યવહાર મંડળ તા. ૧-૧-૧૯૬૦થી ગુજરાત વિસ્તારમાં કામ કરનું અટકી ગયું છે ને તે તારીખથી ગુજરાત રાજ્ય વાહનવ્યવહાર મંડળ નવું સ્થપાયું છે. ઉપરોક્ત અધિસૂચનાની જોગવાઈઓ પ્રમાણે કચ્છ ને સોરાષ્ટ્ર વાહનવ્યવહાર મંડળનું પણ વિચારન થયું છે. અસ્કયામતો ને જવાબદારીઓના વિભાજનના સિદ્ધાંતો ભારત સરકારે મંજૂર કરેલ છે ને વિભાગીકરણનું કામ ચાલુ છે.

આવકના ઉપાયો અને સાધનો

૧૯૬૦ની ૧લી મેથી ગુજરાત રાજ્ય થર થયું. સન ૧૯૬૦ના મુંબઈ પુનર્વચના ધારાના ભાગ ૫, ૬, ને ૭માં ખર્ચ તથા જવાબ-દારીઓ અને કેટલીક કોર્પોરેશન માટેની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. તા. ૩૦ એપ્રિલ, ૧૯૬૦ના જૂનપૂર્વ મુંબઈ રાજ્યની રોકડ સિલક-માંથી, ગુજરાતના ભાગે રૂ. ૪.૭૪ કરોડ રકમ આવી છે. તે ઉપરાંત નવી રાજ્યનીની રચના માટે, ૧૦ કરોડની સિક્કાયુરીટીઓ મળશે.

૩૦મી એપ્રિલ ૧૯૬૦ના રોજ મુંબઈ રાજ્યના રોકડ પુરત રોકડના હિસાબમાં જે સિક્કાયુરીટીઓ હોય તેમાંથી રૂ. ૨૮.૩૯ કરોડની સિક્કાયુરીટીઓ ગુજરાત રાજ્ય માટેના ખાસ મહેસૂલ અનામત નિધિ અંગે મુંબઈ પુનર્વચના અધિનિયમ સન ૧૯૬૦ની કલમ ૧૨ મુજબ મળશે. આ નિધિ મહારાષ્ટ્રના હિસ્સામાંથી રૂ. ૧૪.૨૦ કરોડ અને ગુજરાત રાજ્યના હિસ્સામાંથી ૧૪.૧૯ કરોડ એમ મળી રચવામાં આવશે.

સન ૧૯૬૨-૬૩ થી સન ૧૯૬૯-૭૦ના વર્ષો માટે ગુજરાત રાજ્યની અંદાજવામાં આવેલી મહેસૂલી ખાજ પૂરવા, આ ભંડોળમાં જમીનગીરીઓના વ્યાજ સાથે ખાસ મહેસૂલી અનામત નિધિનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

ઉપરોક્ત નિધિમાંથી નીચે જણાવ્યા મુજબની રકમ દરેક નાણાકીય વર્ષમાં ગુજરાત રાજ્યના મહેસૂલી હિસાબ ખાતે તબદીલ કરવામાં આવશે.

નાણાકીય વર્ષ

નાણાકીય વર્ષ	રકમ
૧૯૬૨-૬૩	રૂ. લાખમાં
૧૯૬૩-૬૪	૬૧૨
૧૯૬૪-૬૫	૫૮૫
૧૯૬૫-૬૬	૫૬૧
૧૯૬૬-૬૭	૫૨૬
૧૯૬૭-૬૮	૪૩૩
૧૯૬૮-૬૯	૩૪૦
૧૯૬૯-૭૦	૨૦૯

(સિલક ને ઉપરોક્ત નિધિમાં હોય તો)

ઝંજીર જિલ્લા અનામત નિધિ, બંદર અનામત નિધિ, બંદર વિકાસ નિધિ, આર્થિક સંસ્થા નિધિ, રાજ્ય દુકાન રાહત નિધિ, રાજ્ય વિકાસ યોજના નિધિ, લોમા નિધિ, રાજ્ય દૂધ યોજના નિધિ વગેરેના અગાઉના મુંબઈ રાજ્યનાં રોકાણોમાંથી રૂ. ૭ કરોડની જમીનગીરીઓ આ રાજ્યને મળશે.

સન ૧૯૬૦-૬૧નું વર્ષ રૂ. ૨.૩૨ કરોડની રોકડ સિલક ઉપરાંત ઉપર દર્શાવેલી જમીનગીરીઓ સાથે પૂરું થશે.

૧૯૬૦ના મુંબઈ પુનર્વચના ધારાની જોગવાઈઓ હેઠળ તા. ૩૦ એપ્રિલ, ૧૯૬૦ના રોજ અગાઉના મુંબઈ રાજ્યનું સરકારી દેવું હોય તે બંને રાજ્યોમાં મૂડીના ખર્ચથી ઊભી કરેલ અસ્કયામતોના ધોરણે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર વચ્ચે વહેંચવામાં આવશે. સ્થાનિક મંડળો અથવા કોર્પોરેશનને ખાસ હેતુસર આપવા માટે કેન્દ્રીય સરકાર તરફથી મહેલ લોનના કિસ્સામાં જે રાજ્ય હેઠળ તે સ્થાનિક મંડળ હશે તે રાજ્યની જવાબદારી રહેશે. બે રાજ્યોની જવાબદારીઓ નક્કી કરવા માટે યોગ્ય સમય જશે. ડૂબલ અને ઘસારાનિધિ અને જમ્મુમુમિ તથા પરિહાર નિધિની જમીનગીરીઓ બે રાજ્યોમાં સરકારી દેવાની વહેંચણીના ધોરણે વહેંચવામાં આવશે. ઉપર પ્રમાણે સરકારી દેવાનું વિભાગીકરણ થયા પછી ૧૯૬૦ના મુંબઈ પુનર્વચના ધારાની ૫૪મી કલમની ૫મી પેઠા કલમની જોગવાઈ પ્રમાણે, ગુજરાત રાજ્યની સરકારી દેવાની જવાબદારીના હિસ્સામાંથી રૂ. ૧૪.૧૯ કરોડ જેટલી રકમ ધરાયેલ મહારાષ્ટ્રની જવાબદારીમાં તેટલો જ વધારો કરવામાં આવશે.

ઉમરમાં ઉમરમાં પ્રજામાં ખૂબ જાણીતી અને માનીતી ઘણી રાષ્ટ્રીય બચત યોજનાઓ રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે ઘણામાં આવેલી વિકાસ યોજનાઓનો અમલ કરવા માટે જરૂરી ભંડોળ ભેગું કરવામાં ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. આ વાત બધું યોક્ષના ધ્યાન પર પડે પરંતુ ગુજરાતમાં આ યોજના દ્વારા સારી પ્રગતિ થઈ છે.

ગુજરાત રાજ્ય નાની બચત યોજનામાં પ્રતિવર્ષ મોંઘવાન પ્રગતિ કરતું રહ્યું છે. સને ૧૯૫૭-૫૮ની સાલમાં આ રાજ્યના વિસ્તારમાં નાની બચત યોજના દ્વારા રૂ. ૩૬૩ લાખનું સાક્ષી રોકાણ થયું હતું. સને ૧૯૫૮-૫૯માં રૂ. ૬૨૫ લાખ રોકાણ પડા. જ્યારે સને ૧૯૫૯-૬૦ દરમ્યાન નક્કી કરવામાં આવેલા રૂ. ૭૫૫ લાખના લક્ષ્યાંક સામે રૂ. ૮૬૪ લાખની સાક્ષી બચત કરી લક્ષ્યાંક વટાવી દીધો હતો.

ભારતમાં વ્યક્તિદીઠ સરેરાશ રાષ્ટ્રીય બચત યોજનામાં થતું રોકાણ રૂ. ૨-૧૦ નવા પૈસા થાય છે. જ્યારે ગુજરાતે સરેરાશ રૂ. ૫-૩૩ નવા પૈસા જેટલું રાષ્ટ્રીય બચત યોજનામાં રોકાણ કરેલું છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય કે, ગુજરાતની પ્રજાને રાષ્ટ્રીય બચતમાં અને તે દ્વારા રાષ્ટ્રના વિકાસમાં ખૂબ રસ છે. ચાલુ સાલે ગુજરાત રાજ્યનો લક્ષ્યાંક રૂ. ૮૩૫ લાખનો નક્કી કરવામાં આવ્યો છે અને તે પણ પ્રાપ્ત કરી આગળ જવાયે એવી ખાતરી છે. રાજ્ય જેટલી બચત કરે તેના ૬૬ ટકા રકમ ભારત સરકાર રાજ્ય સરકારને પોતાના વિકાસનાં કામો માટે પાછી આપે છે, અને તેથી ગુજરાતની પ્રજા રાષ્ટ્રીય બચતમાં જેટલો વધુ રસ લે તેટલો ગુજરાત રાજ્યના વિકાસને વધુ વેગ મળશે.

સને ૧૯૫૭-૫૮માં આખા રાજ્યમાં બે જિલ્લાઓ લક્ષ્યાંકો પહોંચી શક્યા હતા. જ્યારે ૧૯૫૮-૫૯માં આઠ અને ૧૯૫૯-૬૦માં નેર જિલ્લાઓ લક્ષ્યાંકોને વટાવી ગયા હતા; જેમાંથી ચાર જિલ્લા નેમના નક્કી કરેલા લક્ષ્યાંકના ૧૫૦ ટકાની સપાટી પર વટાવી ગયા હતા. આમાંથી બનાસકાંઠા જિલ્લો તો સૌથી વધુ ત્રિવિધ મેળવી, રાજ્યમાં નહિ બન્ને સારારે દેશમાં સૌ પ્રથમ આવ્યો હતો. કરકસર દ્વારા બચાવીને તે રકમ રાષ્ટ્રીય બચત યોજનામાં રોકવાથી પ્રજા પોતાના ઘિન સાથે દેશસેવા સાધી શકે છે. મોંઘે પીછે પછું નિષ્પત્તિ રીતે બચત કરી આપણે આપણા કુટુંબનું ભવું કરી શકીએ છીએ. અને આ રકમ નાની બચતમાં રોકવાથી દેશના વિકાસ માટે વપરાય છે. એ રીતે કરકસરનો સદગુણ પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્વચ્છિત સાથે દેશના વિકાસનું કાર્ય થાય છે.

આ જ પ્રમાણે ગુજરાતમાં બચતજૂનો પણ ખૂબ વ્યવસ્થિત

રીતે ચાલે છે. ગુજરાતમાં દર મહિને નિયમિત બચત કરી શકે તે માટે ૧૪૫૦ બચતજૂનો ચાલે છે. જેમાં ૩૦,૦૦૦ સભ્યોએ ગયા વર્ષ દરમ્યાન રૂ. ૧૦ લાખની રકમ રાષ્ટ્રીય બચતમાં રોકી હતી. આવી રીતે નિયમિત વેતન મેળવતા કામદારોમાં પગારપત્રક બચત યોજના હેઠળ ૭૧ બચતજૂનો ચાલે છે. જેમાં ગયા વર્ષ દરમ્યાન આશરે ૭,૦૦૦ સભ્યોએ નિયમિત રીતે પગારમાંથી કપાવી લગભગ રૂ. ૩ લાખ જેટલી બચત કરી છે.

આપણા રાષ્ટ્રનું ઘડતર જેટલું આપણા પૈસાથી તથા મદદથી થાય તેટલે દરજ્જે અપણે સાચો વિકાસ સાધી શકીએ, એ ગુજરાતની પ્રજા સારી રીતે સમજે છે અને તેથી જ ગુજરાતની ત્રીજી પંથવણીય યોજના માટે જરૂરી નાણાં માટે નાની બચત યોજના પર સારી એવી અઘણા રાખવામાં આવી છે. નાની બચત યોજનાને વેગ મળે તે અંગે સરકાર હંમેશાં જેટલી બને તેટલી વધુ સવલતો આપવા તત્પર રહી છે. અત્યાર સુધી તો જુદી જુદી જાતની એજન્સી પદ્ધતિઓ હતી, તેનું એકીકરણ કરી ફક્ત એક જ જાતની સ્ટેન્ડર્ડાઈઝડ એજન્સી પદ્ધતિ તા. ૧થી ઓક્ટોબર ૧૯૬૦થી દાખલ કરવામાં આવશે. આ યોજના હેઠળ વ્યક્તિગત તેમ જ સંસ્થાગત એ પ્રમાણે બે રીતે એજન્સીની નિયમીત કરાશે.

આવી જ રીતે ગઈ તા. ૧થી ઓગસ્ટથી નેશનલ યોજના સંદિકિડેલો તેમ જ પોસ્ટ, એફિસ સેવિંગ્સ બેંકના ખાતામાં, ખરીદનારના મુન્યુ બાદ તે રકમ કોને આપશે તે અંગે નોમિનેશન પદ્ધતિ પણ દાખલ કરવામાં આવી છે. અત્યાર સુધી સંદિકિડેલો પાકતી મુદતે કોઈ કારણથી વટાવી ન શકાયો હોય તો તે અંગે રોકનારને કોઈ પણ વ્યાજ મુદત બાદ મળતું ન હતું. હવેથી સરકારે આ અંગે દર પૂરા વર્ષ માટે પાકેલા સંદિકિડેટ પર ૩% ટકા લેણે પાંચ વર્ષ સુધી વ્યાજ આપવાનું ઠરાવ્યું છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય કે, નાની બચત કરનારને વધુ ને વધુ સમજડ આપવા સરકાર હંમેશાં જાગ્રત ને તત્પર રહી છે.

નાની બચત યોજના એ એક સર્વાંગી યોજના છે. એટલે એમાં નાનાથી મોટી મોટા પર્વત, સાધારણ આવકરાજાથી મોટી આવકરાજા તમામ આશાવત્સુક, સી-પુરુષ, સંસ્થા વગેરે આની અંદર સારી રીતે ભાગ ભજવી શકે તેમ છે અને દેશનાં વિકાસ કાર્યમાં સારી મદદ કરી શકે તેમ છે. તેથી સૌ કોઈ પોતાની પવિત્ર ફરજ સમજી, નાની બચત યોજનામાં મુંદર ફાળો આપશે એવી ધરમિદા શુભ આશા સેવાની રહે છે.

કામદાર કહેવાયુ

શ્રી મોહનલાલ વ્યાસ
(મજૂર મહાજન, અમદાવાદ)

ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ ગુજરાત પ્રદેશનો પૂરેપૂરો વિકાસ ઇન્દુ સુધી થયો નથી. પરંતુ તે માટે ભારે શક્યતાઓ રહેલી છે એ એક હકીકત છે. દેશી સળ્યોના વિધીનીકરણ પહેલાં આજના ગુજરાત રાજ્યના વિસ્તારમાં નાનાં મોટાં ૩૭૦ રજવાડાંઓ હતાં અને તેને લીધે તેનો ઔદ્યોગિક વિકાસ રૂંધાયેલો હતો. હવે ગુજરાતનું નવું એકમ થતાં આ પ્રદેશના યોજનાપૂર્વકના વિકાસ માટે સારી એવી તક સાંપડી છે.

ગુજરાતના કારખાનાના કાયદા નીચે ૩૭૦૩ કારખાનાં નોંધાયેલાં છે, અને તેમાં ૪ લાખ જેટલા કારીગરો કામ કરે છે. જો એક કારીગરના કુટુંબની જનસંખ્યા પાંચની ગણીએ તો ગુજરાતનો આશરે ૨૦ લાખ જેટલી વસ્તી આ કારખાનાંઓમાંથી મળતી રોજના આધારે નબે છે એમ કહી શકાય. આ ઉપરાંત ગુજરાતનાં ગામડાંઓના ૨૦ ટકા એટલે કે ૨૫ લાખ જેટલી વસ્તી ગૃહઉદ્યોગો, ગ્રામીણોગ અને ખૂબ નાના પાયા પર ચાલતા ઉદ્યોગો પર નબે છે. આ રીતે લગભગ ૪૫ લાખ એટલે કે ગુજરાતની વસ્તીના ૨૫ ટકા જેટલા લોકો નાના મોટા ઉદ્યોગો પર નિર્ભર છે.

ગુજરાતનો આ ઔદ્યોગિક શ્રમિક વર્ગ મોટે ભાગે આધિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પછાત ગણાતી કોમોમાંથી બનેલો છે. આ વિશાળ શ્રમિક વર્ગને ઈંધે લાવવાની અને તેનો સર્વાંગી ઉત્કર્ષ સાધવાની એક વિશિષ્ટ જવાબદારી આપણા સૌની રહેલી છે.

ગુજરાતમાં જે મોટા પાયા પરના વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગો ચાલે છે તેમાં કાપડ, સૂતર, રસાયણો, સિમેન્ટ, વનસ્પતિ તેલ વગેરે મુખ્ય ગણાવી શકાય. ગુજરાતનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતા ૪ લાખ કારીગરોમાંથી એકલા કાપડસૂતરના ઉદ્યોગમાં જ આશરે ૧,૮૪,૦૦૦ જેટલા કારીગરો કામ કરે છે. એ દૃષ્ટિએ ગુજરાતના મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગોમાં કાપડ અને સૂતરના ઉદ્યોગનું સ્થાન ભારે મહત્વનું છે. તેનું મુખ્ય મથક અમદાવાદ શહેર છે અને તે ભારતના ‘મૅન્ચેસ્ટર’ તરીકે મહાદૂર બનેલું છે.

જેમ ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક યુગનું મંદાણ અમદાવાદમાં આજની લગભગ ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં અને ૧૮૬૦-૬૧માં અમદાવાદના ઉદ્યોગ-પતિ શ્રી. રસુલોજીલાલ છોટાલાલની કાપડસૂતરની મિલની સ્થાપનાથી થયું તેમ આ દેશના એક નમૂના રૂપ મજૂર સંગઠનની સંસ્થા અને મજૂર ઉત્કર્ષના તેના કલ્યાણકારી કાર્યની ચક્ષુબત યજ્ઞ અમદાવાદમાંથી જ આજની ૪૪ વર્ષ ઉંપર થઈ ચૂકી હતી. આ મજૂર સંગઠન અને

કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ થઈ કરવાની પ્રેરણા અને તે અંગેનું માર્ગદર્શન સમૃદ્ધિપ્રિતા મહાત્મા ગાંધીજી તરફથી મળ્યું હતું. આ મજૂર સંગઠનની સંસ્થા અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘના નામથી સારાથે દેશમાં સુવિખ્યાત બની ચૂકી છે. પૂ. બાપુજીએ આ સંસ્થા મારફત ભારતીય મજૂર સંગઠન પ્રવૃત્તિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો તેને અનુરૂપ નીતિરીતિ અને વિશિષ્ટ કાર્યપ્રણાલીનો? એક અમૂલ્ય વારસો ભારતને અને તેની દ્વારા સારીથે દુનિયાને એક મહામૂલી ભેટ તરીકે આપ્યો છે. આપણે આ વારસાનો જેટલે અંશે સદુપયોગ કરીશું તેટલે અંશે મજૂરવર્ગનો સર્વાંગી ઉત્કર્ષ કરી શકીશું.

સત્ય, અહિંસા, કોટુંદિક ભાવના અને પંચની પ્રધાના યનુવિધ પાયા પર બ્રીક્સ વર્ષ સુધી અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘને ભારતીય મજૂર સંગઠન પ્રવૃત્તિની પ્રયોગશાળા તરીકે ઉપયોગ કર્યા પછી સન ૧૯૪૭માં આ પ્રયોગને સમૃદ્ધિય મજૂર કોંગ્રેસની સ્થાપના કરીને પૂ. બાપુજીએ તેને સમૃદ્ધિવાળી સ્વરૂપ આપ્યું. આજે ભારતના મજૂરોની આ અખિલ ભારતીય સંસ્થા—સમૃદ્ધિય મજૂર કોંગ્રેસ—સારાથે ભારતના ઔદ્યોગિક મજૂરોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી એકમાત્ર સંસ્થા બની ચૂકી છે, અને પૂ. બાપુજીના સિદ્ધાંતો અને કાર્યપદ્ધતિનો મજૂર પ્રશ્નોના સફળ ઉકેલ માટે અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરી રહેલ છે. પૂ. બાપુજીના આ સિદ્ધાંતો અને કાર્યપદ્ધતિના અમલને પરિણામે મજૂરો અને ઉદ્યોગના સંચાલકો વચ્ચે મીઠા સંબંધો જળવાઈ રહ્યા છે. ઔદ્યોગિક શક્તિની રચાવના શક્ય બની છે. અને ઔદ્યોગિક મજૂરોનાં જીવન યોગ્યજી અંશે પણ ઉન્નત બની શક્યાં છે.

મજૂર વર્ગનો ઉત્કર્ષ કોઈ એકાંગી પ્રવૃત્તિથી નહિ પણ એકબીજા સાથે સંકલિત સર્વાંગી વિકાસની દૃષ્ટિથી હાથ પેરેલી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી જ થઈ શકે એ વિચાર સૌ પ્રથમ પૂ. ગાંધીજીએ મજૂર સેવકો સમગ્ર મૂક્યો અને આ ખ્યાલ તબર સમગ્ર રાષ્ટ્રી કામ કરવા પ્રેરણા આપી. મનુષ્ય જીવનનાં જુદાં જુદાં અનેક પાસાંઓ હોઈ શકે, તેમ છતાં તે કોઈ અલગ અલગ ખંડો નથી. પરંતુ તેમાં એક પ્રકારની સર્ળવસૂત્રતા રહેલી છે અને તેથી તેને એક એકમ ગણીને તેનો વિકાસ સાધવો જરૂરી છે. મજૂર જીવનનું ચક્ષુર આ પાયા પર થાય તો જ તેની ઈમારત સંગીન અને વિરંજન બને એ સત્ય પૂ. બાપુજીએ મજૂર પ્રવૃત્તિના પ્રસૂતાઓને સમજાવ્યું. તેઓએ તે અપનાવ્યું. અને તેના આધારે ભારતીય મજૂર પ્રવૃત્તિનો દેશભરમાં વિકાસ કર્યો.

પૂ. ગાંધીજીએ તેમના જીવનને સત્યના પ્રયોગો તરીકે વર્ણવ્યું છે. મજૂર વર્ગના ઉન્નત્તમની તેમની પ્રવૃત્તિ પણ સત્યનો એક પ્રયોગ હતો. મજૂર સંગઠનને લક્ષમાં રાખીને પૂ. ગાંધીજીએ જનુઆરી ૧૯૨૦ના રોજ તેને માલિકોની સામે લડવાનું એક સાધન ગણવા કરતાં તેનો વધારે સારો ઉપયોગ તો તે મારફત આંતર સ્થિતિમાં સુધારો કરવાનો છે. સંગઠન કરીને મિલમાલિકોને દબાવવાના નથી પરંતુ મજૂરોનું માત્ર રક્ષણ કરી લેવાનું છે અને એટલું કરવાનો આપણને હક જરૂર છે. જેકે સંગઠનનો એક હેતુ એકલા મળીને ફરિયાદો માલિકો પાસે લઈ જવાનો હોઈ શકે, પરંતુ મોટામાં મોટું કારણ તો મજૂરોને તેમની પોતાની લાક્ષણિકતા જાણવાનું અને તેમાં સુધારો કરવાનું છે.

જ્યારે જ્યારે પૂ. ગાંધીજીએ તેમના વિચારો મજૂરો સમક્ષ રજૂ કરવાના પ્રયત્નો મળ્યા ત્યારે ત્યારે તેઓએ ઈર્ષ્યા જન્ય હેતુઓ કે તમે પૈસાકે સુખી થાઓ, તમે ધાર્મિક થાઓ, નીતિના કાપડા પાળો, વ્યસનો છોડો, કમાણીનો સારો ઉપયોગ કરો, તમારા ઘર સાચાં રાખો, તમારાં છોકરાં કેળવણી પામે એટલે કે તમારી આર્થિક, માનસિક અને નૈતિક સ્થિતિ સુધારો. તેઓએ મજૂરોની ઉન્નતિ માટે તેઓને ત્રણ સોનેરી નિયમો બતાવ્યા હતા: એક તો એ કે સત્યનું પાલન કરવું. બીજો નિયમ એ કે આપણા વિરોધીને જીતવા. તેઓએ વધુમાં એમ પણ કહેવું કે આપણે ખસાર વધારાવરો છે, વખત બચાવો છે કેમ કે આપણાં ધર, આપણાં ઘરો, આપણાં મન અને આપણો આત્મા આપણે શુદ્ધ કરવા છે.

ગુજરાતમાં અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘ અને તેની દોરવણી અનુસાર થાવતાં અન્ય સ્થળોમાં મજૂર મંડળોએ પૂ. ગાંધીજીની સલાહ અને દોરવણી લક્ષમાં રાખીને મજૂરોના સર્વાંગી વિકાસની દૃષ્ટિએ સામાજિક સુધારણાના કાર્પને ખૂબ મદદ આપેલું છે. અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘની આ એક વિશિષ્ટતા રહેલી છે કે શુદ્ધતાથી જ તેમની આવડતો મોટી ભાગ સામાજિક સુધારણાના કાર્પમાં અને તેઓની આંતરિક જિંદગીઓનો વિકાસ સાધવામાં લાવવામાં આવે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જેઈએ તો અમદાવાદ મજૂર મહાજનનો જન્મ તેનાં પ્રમુખ કીર્તીમતી અનુસૂચાબદેન સાસવાઈએ સન ૧૯૧૪માં શરૂ કરેલી મજૂરોના શિબિરની તથા અન્ય સામાજિક પ્રવૃત્તિ-માંથી જ થયો છે. એમની આ પ્રવૃત્તિને પૂ. ગાંધીજીએ આશીર્વાદ આપ્યો હતો. અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘના આજીવન સલાહકાર શ્રી યંકરાવ ઓંકર સંસ્થાની આ અને આ પ્રકારની અન્ય અનેકવિધ સામાજિક અને કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓને હમેશાં પ્રોત્સાહન આપવા રહ્યા છે.

ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક મજૂરોના ઉન્નત્તમ માટેની સામાજિક અને કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ મજૂરોમાં પોતાનાં સંગઠન મંડળો, ગુજરાત મજૂર કલ્યાણ મંડળ, ઉદ્યોગના સંચાલકો અને સામાજિક સંસ્થાઓ તરફથી ચાલી રહી છે. આ બંને પ્રવૃત્તિઓનો કંઈક ખ્યાલ આપી શકે એ માટે અહીં તેનું વિવિધાવલોકન કરવું જરૂરી છે.

મજૂર કલ્યાણ પ્રવૃત્તિના સેત્રમાં અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘ કેવળ ગુજરાતમાં જ નહિ પરંતુ સમગ્ર ભારતમાં અગ્રસ્થાન પાયે છે.

તેની વિશાળ અને વિવિધ સામાજિક અને કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન અહીં આપ્યું છે. આ વર્ણનમાં જે માહિતી અને આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા છે તે સન ૧૯૫૮-૫૯ના વર્ષના છે. અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘ તરફથી સન ૧૯૫૮-૫૯ના વર્ષ દરમિયાન સામાજિક સુધારણા અને અન્ય કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ અંગે જે કાંઈ કાર્ય થયું તેનો સાર આ પ્રમાણે છે.

મજૂર વર્ગમાં સામાજિક અને કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે એ માટે શહેરની દીવાલની અંદરનો વિસ્તાર ચાર વિભાગોમાં અને બાકીના ભાગને આઠ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવેલો છે. પ્રત્યેક વિભાગને પૂરા સમયના અનુભવી કાર્યકર્તાની પ્રત્યક્ દેખરેખ નીચે મુકવામાં આવ્યો છે. તે કાર્યકર્તા મજૂર વર્ગને પ્રોત્સાહન કરી જુદી જુદી સ્થનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે આરોગ્ય, કેળવણી, સ્વચ્છતા, વાતાવરણ, શારીરિક તાલીમ, બાલપ્રવૃત્તિ, સામાજિક શિક્ષણ, વાચન પ્રવૃત્તિ, તબીબી ચિકિત્સા, પર્યાટન અને મનોરંજન કાર્યક્રમો, તહેવારોની ઉજવણી, ગરીબ અને દુ:ખીઓને સેવાપાત્રો દ્વારા રોજન વગેરે પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરે છે. યોગ્ય પાયા ઉપર મજૂર વિસ્તારમાં પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થઈ શકે તે માટે મજૂર સેલ્સ દ્વારા કેટલીક ચાલીઓ અને તેમના લક્ષ્યાંકોની ભૌતિક, સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિની તપાસને લીધે ચાલીઓમાં રહેતાં કુટુંબોના વધારે નિકટ સંપર્કમાં આવી શકાય છે. આવી ૨૮ ચાલીઓની એક તપાસ લાઘવરસામાં આવી હતી અને ૨૮૦ સ્વપસંદકોએ આ કાર્યમાં ભાગ લીધો હતો. ચાલુ પરિસ્થિતિ અંગે ઉપયોગી હકીકતો એકત્ર કરવામાં આવી હતી. એમાં પાણીનો પુરવઠો, ગટર, આરોગ્ય, ખોરાક, સામાજિક રિવાજ, આવકબચાવ, હેલ્થ, વ્યાજનો દર, મુટ્ટો, સીંચી અને છોકરાઓમાં ભૂખરતા, અભરજાન, વગેરેનો સમાવેશ થયેલ છે. વર્ષના અંત પહેલાં ઉપરલખે એવી ચાર સાધની વિગતવાર તપાસના અહેવાલ ઉપરથી જનરૂપું હવું કે કામદાર પોતાના કુટુંબની માંદગી પાછળ પોતાની આવડતો દશથી પંદર ટકા ભાગ ખર્ચે છે. માંદગીનાં કારણોમાં બિનઆરોગ્યપ્રદ વાતાવરણ, આરોગ્યના નિયમોનું અજાણ, ઓછું પોષણ અને વેદન જન્યતા હતાં. શાળાઓ જવાની ઉંમરનાં બાળકોમાં છોકરાઓના ૪૫ ટકા હતા અને છોકરીઓના ૩૪ ટકા હતા. આ બતાવે છે કે ફરિયાદો પ્રાથમિક કેળવણીનો કાર્યક્રમ જરૂરી અસરકારક રીતે અમલમાં મૂકવો જેઈએ એટલો મુકવામાં આવતો નથી. છોકરાની કેળવણી માટે માતાપોતાને જરૂર પડેલું ચર્ચા થવું જેઈએ તેટલાં થતાં નથી. તંદુરસ્ત તંદુરસ્ત, સામાજિક નૈતિક અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓનો ચાલીઓના સામુહિક જીવનમાં કેટલોક અગ્રાવ લીધેને કારણે જુદાજુદા, છાર પીચે વગેરે અન્ય સમાજ વિરોધી પ્રવૃત્તિઓ દેશમાં છે અને તેને પરિણામે સમાજવિરોધી તત્વો સમગ્ર જાતી મજબૂત બને છે.

સામાજિક પ્રવૃત્તિ

નવાસતનાં પરિવારો અને ચાલીઓમાં વાર્તાવારો મોકલવામાં આવ્યા હતા અને તેમાં રોજન સ્વપસંદકોએ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ

શરૂ કરી હતી. સ્વચ્છતા કાર્યક્રમ, આરોગ્ય શિક્ષણ અને શાળા લાયક ઉમરનાં પણ શાળાએ નહીં જતાં બાળકોની માદી બનાવવાનાં કાર્યોને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. મજૂર સેવકોએ શરૂ કરેલી અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ, અક્ષરજ્ઞાન, પ્રચાર, શારીરિક તાલીમ અને રમતો, છોકરાં અને છોકરીઓ માટે યુવાન પ્રવૃત્તિ, પર્પટિનો, તબીબી સહત્ત, દારૂ વગેરેની ટેવ દૂર કરવી, સામૂહિક પ્રાર્થનાઓ, નાની બચત યોજના, સામાજિક જવાબદારી મુશ્કેલીઓ તપાસવી અને રહેઠાણોને લગતી ફરિયાદો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ૧૧ ચાલીઓમાં ચાલતી આ પ્રવૃત્તિઓથી મેળેલા અનુભવોને આધારે ૨૬ બીજી ચાલીઓમાં આ કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું અને ચાલીઓમાં રહેલી પરિસ્થિતિને અનુરૂપ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાના કાર્યના વિકાસ માટે ૧૩૦ મજૂર સેવકોએ મદદ કરી હતી.

અનુક્રમ	પ્રવૃત્તિનું નામ	ભાગ લીધેલ મજૂર જ્ઞાં પ્રવૃત્તિ સેવકોની સંખ્યા	ચાલુ કરવામાં આવેલી તે ચાલીઓની સંખ્યા
૧.	સફાઈ પ્રચાર	૧૦	૩
૨.	આરોગ્ય શિક્ષણ	૫	૧૦
૩.	બાળપ્રવૃત્તિ	૩૦	૧૨
૪.	સામાજિક શિક્ષણ	૩	૫
૫.	વાચન પ્રવૃત્તિ	૧	૭
૬.	તબીબી સહત્ત	૧	૧૦
૭.	પર્પટિનો અને મનોરંજન કાર્યક્રમો	૫	૨
૮.	તહેવારોની ઉજવણી	૫૦	૨
૯.	જવાબદારતાવાળાઓને સામૂહિક મદદ	૧૦૦	૩
૧૦.	દારૂ, જુગાર વગેરે બહીઓના વિરુદ્ધમાં પ્રચાર	૧૦	૪

સામૂહિક જીવનવિકાસ - એક પ્રયોગ

ચીદ ચાલીઓની મજૂર ભાઈમહેનોએ ભારે ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો. ત્યાં વિશિષ્ટ કાર્ય લાઇ ધરવામાં આવ્યું હતું. તેઓએ સેવા સંજ્ઞા રચ્યાં અને તેમની ચાલીમાં ગરીબ અને જવાબદારતાવાળાને મદદ માટે પ્રત્યેક ઘરમાં રાખેલાં સેવાપાત્રોમાં દરરોજ એક નવો પૈસો આપવાનો સ્વચ્છપૂર્વક નિર્ણય કર્યો હતો. આરોગ્ય શિક્ષણ માટે રાત્રિવર્ગોની લવચક્ષા કરવામાં આવી હતી, અને અનુભવી વૈદે તંદુરસ્તીની જાળવણી અને રોગોની અટકાયત અંગેના નિષ્ણમો વિષે ઉપયોગી જાણિતી આપી હતી. તેમ જ સામાન્ય રોગોના સસ્તા અને પ્રિય ઉપાયો વિષે પણ સમજૂતી આપી હતી. તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓ અને બાળકોના રોગો તથા નાનાં બાળકોના આરોગ્ય અંગે પ્રમાણિત અને અનુભવી મિડવાઈફે વાર્તાલાપો આપ્યા હતા. પરિણામે ચાલીઓમાં રહેતી ભરેલોગમાં આ બાબતો અંગે સારો એવો રસ ઉત્પન્ન થઈ ચક્રીયો હતો. જુદા જુદા આરોગ્યના પ્રશ્નો અંગેની રોજાણિક ફિલ્મો પણ બતાવવામાં આવી હતી

અને સ્વચ્છતા તથા આરોગ્યના લોકોના વિચારો તથા ટેવોમાં સારા ફેરફારો કરવામાં આ પ્રવૃત્તિ ઉપયોગી નીવડી હતી.

શાળાએ જતાં છોકરાઓ અને છોકરીઓની શારીરિક, સાંસ્કૃતિક અને રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓ ચોકવવાને લીધે તેમનાં માબાપો પોતાનાં છોકરા અને છોકરીઓના તંદુરસ્ત વિકાસમાં વધારે જીવંત રસ લેતાં થયાં છે. ત્રણ વર્ષની નીચેની ઉંમરનાં બાળકોની તંદુરસ્તીની હરીફાઈઓ પણ ચોકવવામાં આવે છે અને માતાઓ પોતાનાં બાળકોની તંદુરસ્તી વિષે વધારે જાગૃત થતી જાય છે. પ્રાસંગિક તહેવારોની ઉજવણી, મજૂર સેવકો અને ચાલીઓમાં રહેતાં મજૂરો સાથેના વાર્તાલાપ સાથેની બધી પ્રવૃત્તિઓને લીધે સામુદાયિક જીવનની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ છે. વર્ષ દરમિયાન આવા ૪૩૪ વાર્તાલાપ ચોકવાયા હતા.

સંસ્કાર કેન્દ્રો

મજૂર લતાઓમાં ૨૭ સંસ્કાર કેન્દ્રો ચાલે છે. આ બધાં કેન્દ્રો વાચનાલય, પુસ્તકલય અને કામદાર માટે મજાવાના સ્થાન તરીકે વપરાય છે. આસપાસના લતાઓમાં રહેતા સભ્યોના બીજિક, નૈતિક અને સાંસ્કારિક વિકાસ માટે આ કેન્દ્રો ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. વર્ગમાંથી પસંદ કરેલા અને આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવા તાલીમ આપેલા એવા ગૃહવાલો આ પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે.

વાચનાલયો અને પુસ્તકલયો

મજૂર મહાજન સંઘ ૧૮ વાચનાલયો અને પુસ્તકલયો ચલાવે છે. આ પૈકી ૨૧ ભાડે રાખેલાં મકાનોમાં છે. ત્યાં પુસ્તકલયની સગવડ પૂરી પાડવામાં આવી છે. બાકીનાં બાયકેન્દ્રો કામદારોની ચાલીઓ વચ્ચે આવેલાં છે અને ત્યાં કામદારો આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવામાં સ્વયંસેવક તરીકે સેવા આપે છે. વર્ષ દરમિયાન ત્રણ ચાલીઓમાં કામદારોએ આ પ્રવૃત્તિને પૂરક સહતને ધોરણે ચલાવી હતી. કામદારોએ રૂ. ૫ નો ફાવો કર્યો અને મજૂર મહાજન સંઘે પણ તેટલી જ રકમ આ કેન્દ્રો માટે ફાળામાં આપી. આવાં કેન્દ્રોમાં દરરોજનાં વર્તમાન-પત્રો, સામયિકો રાખવા ઉપરાંત ૧૦૦ પુસ્તકો ભરેલી પેટી રાખવામાં આવી હતી.

ચાલુ વર્ષ દરમિયાન રૂ. ૪૦૦૦ ની કિંમતનાં પુસ્તકો ખરીદવામાં આવ્યાં હતાં. વર્ષ દરમિયાન વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોના વાચકોની કુલ સંખ્યા ૬૫,૨૫,૭૨ની હતી. અને પુસ્તકોના વાચકોની કુલ સંખ્યા ૫૬,૮૨૧ હતી.

વ્યાયામશાળાઓ

મજૂર મહાજન સંઘ મજૂર વિસ્તારોમાં ૧૪ વ્યાયામ શાળાઓ ચલાવે છે. છોકરાઓ અને મજૂરવર્ગના જુનાનો માટે શારીરિક કસરતો, અને રમતગમત માટે સગવડો પૂરી પાડવામાં આવી છે. વ્યાયામ શિક્ષકો મજૂર વર્ગમાંથી જ આવેલા છે. અને તેઓને શારીરિક કેળવણીની પ્રવૃત્તિ અંગેની તાલીમ આપવામાં આવી છે. મહાજનને બીજા ૭ વ્યાયામ વર્ગો શરૂ કર્યા છે. વધારે વ્યાયામ વર્ગો ચલાવવા માટે બીજા મજૂર લતાઓમાંથી મગણી આવતાં તાલીમ પામેલા અને યોગ્યશીલ શિક્ષકોને બીજા ૭ મજૂર લતાઓમાં આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવા માટે મૂકવામાં

આવ્યા હતા. આ વ્યાયામ વર્ગોમાં પણ મજૂર વર્ગના જુવાનો અને બાળકો માટે શારીરિક કસરત, રમતો અને મદદનીશ હરીફાઈઓનાં સાધનો રાખવામાં આવ્યાં છે. સંઘપ્રવૃત્તિ, શિસ્ત, સ્વચ્છતા અને સારી ટેવો વિષે તેમની સાથે પ્રાસંગિક વાતો કરવામાં આવી હતી. ગુજરાતની ઓલિમ્પિક હરીફાઈઓમાં આ બધા વ્યાયામ વર્ગો ભાગ લે છે. આ વર્ષે ૧૯૦ સભ્યોએ વ્યક્તિગત તેમ જ સમૂહ રમતગમતોમાં ભાગ લીધો હતો. ૯ ઉમેદવારો વ્યક્તિગત રમતોમાં પ્રથમ આવ્યા હતા અને મુંબઈ રાજ્યની રાષ્ટ્રીય રમતોની હરીફાઈમાં ભાગ લેવા માટે પાંચ ખેલાડીઓ પસંદ થયા હતા. આ બધા વ્યાયામવર્ગો જુદી જુદી સમૂહ રમતોમાં કપ, શાંદ અને પ્રમાણપત્રોના વિજેતા બન્યા હતા. વર્ષ દરમિયાન હાજર રહેનારાઓની કુલ સંખ્યા ૫,૧૭૧ હતી.

સેવાદળ

ફોર્સે સેવાદળના ધોરણે મહાજનના સેવાદળની રચના કરવામાં આવી છે. આ સ્વયંસેવકો જુદી જુદી મિલોમાં કામ કરે છે. વર્ષ દરમિયાન સ્વયંસેવકોની સંખ્યા ૭૩૦ હતી. અંધે વર્ષે તે સંખ્યા ૫૦૦ની હતી. વર્ષ દરમિયાન ૨૩૦ નવા સ્વયંસેવકો સેવાદળમાં જોડાયા હતા અને તેમને તાલીમ આપવામાં આવી હતી. આ સ્વયં-સેવકો મજૂર વર્ગમાં ગણનાપાત્ર સ્વૈચ્છિક કાર્ય કરે છે. તેઓને શારીરિક અને બોલિક બંને રીતે સુસજ્જ રાખવા માટે નિયમિત રીતે વર્ગો રાખવામાં આવ્યા હતા. આ વર્ગોમાં મજૂર મંડળો, ભારતના રાજકીય પક્ષો અને પાર્ટિમેન્ટરી લોકશાહી યુનિ. ની વ્યવસ્થા, અંગત અને સામૂહિક આરોગ્ય વગેરે વિષયો ઉપર પ્રવચનો યોજવામાં આવ્યાં હતાં. વાંધી જર્મનીના સખ્તાઇ દરમિયાન પાંચ લક્ષ્યાંકોમાં ત્યાંની શાલીઓના મજૂરો સાથે રહીને સેવાદળે સ્વચ્છતા ઝુંબેશ શોધી હતી. તદુપરાંત સ્વયંસેવકોએ હાથસાથ સખ્તાઇ દરમિયાન હાથસાથ કાપડના વેશાસુમાં અને ગાંધી જર્મની દરમિયાન ખાદીના વેશાસુમાં ખાદીછાટને મદદ કરી હતી. ઓગસ્ટ માસની તીજીનો દરમિયાન ૨૫ સ્વયંસેવકોની ટુકડીએ કાર્યાલયની ચોકી કરી હતી. અને અઠવાડિયા સુધી સતત કામગીરી બજાવી હતી.

મજૂર સંપર્કમાં મદદ

મહાજનની સલાહો ગોઠવવામાં મદદ કરવા ઉપરાંત સ્વયંસેવકો મહાજનના અધિકારીઓ સાથે કામદારોના સંપર્ક માટે મજૂર લક્ષ્યાંકોમાં ઘેર ઘેર ફરે છે. કેટલાક સ્વયંસેવકોએ મહાજનનાં બાળકોની આરોગ્ય પ્રવૃત્તિ તેમ જ મુલાતીની પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો. કેટલાક સ્વયંસેવકોએ ટેક્સટાઇલ કે ટેન્નિસિયનો અને ઓફિસરના મંડળના મનોરંજન કાર્યક્રમ સમયે અને અમદાવાદ મુકામે ભરાયેલા ગુજરાત ભારત સેવક સમાજ વાર્ષિક અધિવેશન વખતે પોતાની સેવાઓ આપી હતી.

૧ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ

અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘની એજિયપ્શિયન ભૂમિકા સમજવા જેવી છે. સામાન્ય રીતે ઔદ્યોગિક પ્રશ્નોના નિકાલ માટે મજૂર

સંઘો સ્થાપવામાં આવે છે. પરંતુ અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘની સ્થાપના પૂ. અનસૂચાયકોનેના સામાજિક કલ્યાણકારીને લીધે થઈ હતી. તેઓએ સન ૧૯૧૪માં શિક્ષણ અને સંસ્કારનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. મજૂરોમાં પણ શિક્ષણ માટેની ભૂખ હતી. જ્યારે પૂ. અનસૂચાયકોનેના સામાજિક સુધારણા અને કેળવણીનું કાર્ય શરૂ કર્યું ત્યારે મજૂર વર્ગમાંથી જ એવા કેટલાક યુવાનો બહાર આવ્યા કે જેઓએ મિલોમાં બાર કલાક સુધી કામ કર્યા પછી પણ વિના વેતન શાળાઓ ચલાવવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું. આને પરિણામે જે જગત આવી તેને લીધે મજૂરોએ પોતે જ પૂ. અનસૂચાયકોનેનાં તેઓનો વિસ્વાસ પ્રગટ કરી મજૂર મહાજન સંઘની સ્થાપના કરવા વિનંતી કરી. આમ મજૂરવર્ગની સામાજિક સેવાના પરિણામે મજૂર મહાજન સંઘ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. એ અસપ્તામી એટલે કે ૧૯૨૧માં તિલક સ્વરાજ ફંડ ઉદ્ઘાટનવામાં આવ્યું હતું. તેમાં રૂ. ૩ એકલ થયા હતા. આ ફંડમાં મિલમાલિકો અને મજૂરો એમ બંનેએ હિસ્સો આપ્યો હતો. અને તેનું વ્યાજ મજૂરોનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં વાપરતું એમ નક્કી થયું હતું. આજે પણ એ રકમ મજૂર બાળકોના શિક્ષણ માટે વપરાય છે.

મજૂર મહાજન સંઘે તેની આ પ્રણાલિકા ચાલુ રાખી અને જે મજૂર લક્ષ્યાંકોના સહીશોની માગણી આવતી ત્યાં દિવસ અને રાત્રિ માટે શાળાઓ શરૂ કરવામાં આવતી. આ માટે મજૂર મહાજન તેની આવકનો સારો એવો હિસ્સો આ કાર્યમાં ખર્ચતું હતું.

જ્યારે અમદાવાદ યુનિ.એ ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણનો ઠરાવ કર્યો ત્યારે આ બધી શાળાઓ તેમને સૌથી દીધી હતી. અત્યારે યુનિ. વિસ્તારની બહારના મજૂર લક્ષ્યાંકો કે જ્યાં શિક્ષણની સગવડ ન હોય ત્યાં મજૂર મહાજન શાળાઓ અને બાલગૃહો આજે પણ ચલાવે છે.

મહાજન તેની શરૂઆતથી જ મજૂરોની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિની ખ્યાલ રાખતું આવ્યું છે. જ્યારે ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અને પ્રોત્સાહન શિક્ષણ અંગે કોઈ ખાસ વ્યવસ્થા ન હતી ત્યારે મજૂર વર્ગનાં બાળકો અંગે મહાજન પ્રાથમિક શાળાઓ અને પ્રોત્સાહન માટે રાત્રિશાળાઓ ચલાવતું હતું. ત્રણ દાયકા દરમિયાન આ પ્રવૃત્તિ પાછળ મહાજને રૂ. ૧૦ લાખ કરતાં વધુ રકમ ખર્ચી. કામદારોના અસરતાનના પ્રમાણમાં ૬૦ ટકા જેટલો વધારો કર્યો છે.

સ્થાનજ પછી ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીની અને પ્રોત્સાહન માટે સામાજિક શૈક્ષણિક વર્ગોની પણ વ્યવસ્થા સરકારે કરી છે. માટે આ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાનું મહાજને બંધ કર્યું છે.

બાલમંદિરો

મજૂર લક્ષ્યાંકોમાં જે બાળમંદિરો મહાજન તરફથી ચલાવવામાં આવે છે. બાળમંદિરોમાં ૧૩૯ની હાજરી છે.

શાળાઓ	છોકરાઓ	છોકરીઓ	કુલ
પ્રોત્સાહન	૪૪	૧૪	૫૮
ખોખરા મોદમદાવાદ	૪૮	૩૩	૮૧

આજ્ઞાનાઓમાં ત્રણથી પાંચ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોને દાખલ કરવામાં આવે છે. એક રૂપિયાની નામની જ ફી લેવામાં આવે છે. પણવો નાસ્તો પણ બાળકોને શાળા તરફથી આપવામાં આવે છે.

અભ્યાસગૃહો

મોટા ભાગના મજૂરો એક એરડચવાળા ઘરમાં રહેતા હોય છે. છોકરાઓ ને છોકરીઓને અભ્યાસ માટે શાંત વાતાવરણ મેળવવું મુશ્કેલ છે. પછાતવર્ગના છોકરાઓને આ પ્રકારની શોગળ સગવડ આપવાની દૃષ્ટિએ પ્રશ્નો તરીકે ૧૯૩૯માં બે અભ્યાસગૃહો શરૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ અભ્યાસગૃહો ઉપયોગી નીવડ્યા છે. વાઘરી, હરિજન, ઘાંડોર અને વસુજીવ જેવી પછાત કોમોનાં છોકરાઓને આ ગૃહોમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. તેઓ આ અભ્યાસગૃહોમાં રહે છે અને તેમનો અભ્યાસ કરે છે. પરંતુ દિવસમાં બે વખત તેમના ભોજન માટે તેમને ઘેર જાય છે. બંને અભ્યાસગૃહોની ગુણવત્તિ દેખરેખ રાખે છે. તેઓ વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક, માનસિક, નૈતિક અને શૈક્ષિક પ્રગતિની ખાસ સંભાળ રાખે છે. દિવસના કામનું શોગળ સમરપત્રક નિયત કર્યું છે. અને શાળાના સમગ્ર દરમિયાન તેઓ તેમની પ્રાથમિક અથવા માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરે છે. દિવસની ચક્રાત સામૂહિક પ્રાથમિક થાય છે. છાત્રોને ગણવેશની ત્રણ જેટલી આપવામાં આવે છે. તેમને કાંતણ શીખવવામાં આવે છે અને તે દરેક છાત્ર માટે ફરિયાદ છે. તેઓએ કાંતણ સૂતર વણવામાં આવે છે અને તેમના ગણવેશમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વર્ષ દરમિયાન છાત્રાઓએ ૬૬ રાજ સૂતર કાંત્યું હતું અને તેમાંથી ૨૦૪ વર પાટી તૈયાર થઈ હતી. વિશેષ જાણના અભાવે પ્રવેશ માટે ના પાસામાં આવી હતી. અસારવા અભ્યાસગૃહ અને સરસપુર અભ્યાસ-ગૃહમાં છાત્રોની કુલ સંખ્યા અનુક્રમે ૨૮ અને ૨૫ની હતી.

કન્યાગૃહ

મજૂર વર્ગની અને ખાસ કરીને હરિજનોની કન્યાઓને પણ શોગળ શિક્ષણ મળવું જોઈએ એમ માંધીએ તથા શ્રી અનસુયાબહેનને લાગતું. અને શ્રી જમનાશય ભગવાનદાસ ટ્રસ્ટ તરફથી નાણાની સંગવડ થતાં સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી. આજે પણ વાઘરી, ઘાંડોર, રંધારી અને હરિજન વગેરે પછાત કોમોની છોકરીઓમાં બીજા કોમોની છોકરીઓ કરતાં કેળવણીનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. આ પછાત કોમોનાં માથાપો હવે તેમની છોકરીઓને સાચા પ્રમાણમાં ભણવા મોકલતા થયા છે. છતાં છોકરીઓનાં વજન વહેવાં કરી તેમનો અભ્યાસ બંધ કરાવી દેવામાં આવે છે. આ સંસ્થામાં પ્રવેશ માત્ર એવી જ છોકરીઓને આપવામાં આવે છે કે જેનાં માથાપ છાત્રાવરના ધારાધોરુ પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર હોય. તેમાંનો એક નિયમ એવો છે કે માથાપોએ તેમની છોકરીઓને અભ્યાસક્રમ પૂરો કરે ત્યાં સુધી છાત્રાવરમાં રાખવા માટે સંમત થવું જોઈએ. પરિણામે છોકરીઓ હવે સાચા

પ્રમાણમાં તેમનો અભ્યાસ પૂરો કરે છે. અભ્યાસ પૂર્ણ થવાને લીધે થતા લાભનો ખાસ તેમનાં માથાપોને જણાવવા લાગ્યો છે.

અભ્યાસ માટે જરૂરી સગવડવાળું અને પૂરતા હવાઉંથવાળું છાત્રાલયનું મકાન છે. માથાપોને તેમની કન્યાઓ માટે દર મહિનાના રૂ. ૧૬ લેખે આપવાના હોય છે. પરંતુ પ્રત્યેક છોકરી માટે દર મહિને રહેવાના, જમવાના શિક્ષણના, પૂરક અને અન્ય ખર્ચના રૂ. ૪૦ સંસ્થાને ખર્ચવાના રહે છે. દૂર ગામની છોકરીઓ જતને શોગળ શિક્ષણની સગવડ નથી તેમને પ્રવેશ માટે યસદગી આપવામાં આવે છે. છાત્રાલયમાં છોકરીઓની કુલ સંખ્યા ૩૯ની છે.

જુદા જુદા ધોરણમાં ભણતી છોકરીઓ નીચે પ્રમાણે છે:

ધોરણ: જુનિ.બી.એ. એફ. વાય. અર્ટ્સ	૧૧	૧૦	૯	૮
સંખ્યા	૧	૧	૧૧	૧૪ ૧૪ ૪
ધોરણ: ૭	૬	૫	૪	૩ ૨ ૧
સંખ્યા: ૪	૩	૯	૨	૩ ૩ -

આ કન્યાગૃહમાં રહી અત્યાર સુધીમાં ૨૦૪ બહેનોએ શિક્ષણ લીધું છે. આ બહેનોએ કન્યાગૃહ છોડ્યા પછીની વિગત નીચે મુજબ છે:

શિક્ષિકા	૩૫
નર્સિંગ	૫
મદદનીશ ડોક્ટર	૧
કલકુલ	૧૧
મિલોમાં	૨૧
ઘરકામ	૭૭
મરણ	૧૩
અપૂરો અભ્યાસ	૪૫
ગેન્યુએટ	૨

કુલ ૨૦૪

કન્યાગૃહોમાં રહેતી બહેનોને ગૃહલવરના, રસોઈ, સંજોત, સીવણ કાંતણ, પોંજણ વગેરેની તાલીમ આપવામાં આવે છે કે જેથી તેઓ સાચી ગૃહીણી બને.

શિખવૃત્તિઓ

પ્રત્યેક વર્ષે મજૂર વર્ગમાંથી મોટી સંખ્યાના વિદ્યાર્થીઓ શાળા અને કોલેજમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે જતા જાય છે. મદદજન પાસે શૈક્ષિક હેતુઓ માટે મર્ષદિત સાધનો હોવા છતાં મદદજનના સભ્યોના લાયક બાળકોને શિખવૃત્તિઓ આપવામાં આવે છે. વર્ષ દરમિયાન શિખવૃત્તિઓ માટે ૫૬૭ અરજીઓ આવી હતી. જે પૈકીની ૪૨૮ અરજીઓને શિખવૃત્તિ માટે શોગળ જમણમાં આવી હતી. રૂ.

૯૩૧૧.૨૦ ન. પૈની રકમ ૪૨૮ વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે શિષ્યવૃત્તિ તરીકે વહેંચવામાં આવી હતી. શિષ્યવૃત્તિની વહેંચણી નીચે મુજબ કરવામાં આવી હતી:

ધોરણ	વિદ્યાર્થીની સંખ્યા	શિષ્યવૃત્તિની રકમ
૮	૧૧૫	૨૧૫૬.૨૦
૯	૧૦૪	૨૧૨૫.૫૦
૧૦	૧૨૧	૨૯૦૪.૫૦
૧૧	૮૩	૨૧૨૫.૦૦
	૪૨૮	કુલ રૂ. ૯૩૧૧.૨૦

મધ્યમીક તાલીમ

બધા કામદારોને તેમના કાળજી સમયે કોઈ અન્ય ધંધો શીખી લે તેવી મહાગન સલાહ આપે છે. મજૂર વર્ગ અન્ય સલાહક મધ્યાની તાલીમ લે એ હેતુસર સીવજી, સુધારી અને સાધુ બનાવવાનું શીખવા માટે વર્ગો થઈ કરવા માટે મહાગન ૧૯૫૦માં સૂચન કર્યું હતું. સીવજીવર્ગની માગણી ઘણી મોટી હતી અને તેથી સીવજીવર્ગ થઈ કરવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. એક સાતપાળીના કારીગર માટે, એક મજૂર વર્ગના છોકરાઓ તેમ જ બેકાર મજૂરો માટે, એક મજૂરોના કુટુંબોની છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ માટે અને એક દિવસપાળીના કારીગરો માટે-એમ વર્ષ દરમિયાન ચાર વર્ગો ચલાવવામાં આયા હતા.

વર્ગનો અભ્યાસક્રમ બે પ્રકારનો છે. એક છ મહિનાનો પ્રાથમિક અને બીજો એક વર્ષ સુધીનો ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમ છે. વર્ષ દરમિયાન ૫૩ મજૂરો અને છોકરાઓ તથા ૧૨ છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓને પ્રાથમિક અભ્યાસમાં દાખલ કરવામાં આયા હતા. જ્યારે ૨૫ છોકરા અને પુરુષો તથા ૮ છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ અભ્યાસમાં પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો હતો. પ્રાથમિક અભ્યાસમાં ૩૫ પુરુષો અને ૧૬ સ્ત્રીઓએ પરીક્ષા આપી હતી. જેમાંથી ૩૦ પુરુષો અને ૧૬ સ્ત્રીઓ પાસ થયાં હતાં. ઉચ્ચ અભ્યાસમાં ૧૬ પુરુષો અને ૩ સ્ત્રીઓ પરીક્ષામાં ભેગાં હતાં અને તે પૈકી ૧૪ પુરુષો અને ૩ સ્ત્રીઓએ પરીક્ષા પાસ કરી હતી. પ્રાથમિક પરીક્ષાના બીજા સત્રમાં ૩૮ પુરુષો અને ૧૭ સ્ત્રીઓએ પરીક્ષા આપી હતી. અને તેમાંથી ૨૦ પુરુષો અને ૧૨ સ્ત્રીઓએ પરીક્ષા પસાર કરી હતી. જ્યારે ઉચ્ચ અભ્યાસમાં ૨૫ પુરુષ અને ૧૨ સ્ત્રીઓએ પરીક્ષા આપી હતી. જેમાંથી ૨૫ પુરુષો અને ૧૧ સ્ત્રીઓએ પરીક્ષા પસાર કરી હતી.

વર્ષ દરમિયાન ૯૮ વ્યક્તિઓએ સીવજીવર્ગનો લાભ લીધો હતો. ઉચ્ચ પાંચ વર્ષ દરમિયાન જેમણે લાભ લીધો હતો તેવા બધા વિદ્યાર્થીઓનું એક સ્નેહસંમેલન પોળવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રસંગે મુંબઈ સંસ્થાના મજૂર પ્રધાન શ્રી શાંતિલાલ સાલ મુખ્ય મહેમાન તરીકે આવ્યા હતા.

ઉચ્ચ ૨ વર્ષમાં ૪૬૬ વ્યક્તિઓએ આ વર્ગનો લાભ લીધો છે તેમાંથી ૩૭૦ પુરુષો અને ૯૬ સ્ત્રીઓ હતી.

કામદાર વર્ગમાં આ તાલીમ વર્ગો ખૂબ જ લોકપ્રિય થયા છે. આનો થય તાલીમ પામેલા અને અનુભવી શિક્ષકને ફાળે જાય છે. જે ઉત્સાહી અને સેવાભાવી શિક્ષક હોય તો જ આવાં કામ સફળ થાય છે.

ભાજપ્રવૃત્તિઓ

સને ૧૯૫૩થી માંડીને મહાગન મજૂર વર્ગનાં બાળકો માટેની ખાસ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે. તે દ્વારા તેમનામાં આરોગ્યના નિર્માણની સમજૂતી તથા તેના પાલન અંગેની ટેવો દાખલ કરવામાં આવે છે અને તેમનામાં સ્વેચ્છા ગુણગતિનો વિકાસ સાધવામાં મદદ કરવામાં આવે છે.

જુદા જુદા લક્ષ્યાંકોમાં તાલીમપદ સ્વયંસેવકોની સીધી દેખરેખ હોય આ કેન્દ્રો ચલાવવામાં આવે છે. રમતગમન, શારીરિક કસરતો વગેરે ઉપરાંત અંગત આરોગ્ય ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. અને નિષ્ક્રિય સ્થાન અને સ્વચ્છ કપડાં, પાણીનો, તેમ જ રેબી વગેરે આ પ્રવૃત્તિનાં અંગતનાં લક્ષણો છે. છોકરાઓને શીતલાતમાં વિનયી અને વિવેકી રહેવાની સલાહ આપવામાં આવે છે અને અસ્થિર તેમ જ બીભ્રસ ભાષાના ઉપયોગથી દૂર રહેવાનું કહેવામાં આવે છે. દરરોજની સસસરી હાજરી લગભગ ૨૦૦૦ની છે.

બાળદિન

૧૪મી નવેમ્બરના રોજ વડા પ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નેહરુનો જન્મદિન આવે છે. તે દિવસે મહાગન કાર્યાલયે બધાં કેન્દ્રોનાં બાળકો સરપસાકારે આવ્યાં હતાં. અને વિવિધ મનોરંજન કાર્યક્રમ આપ્યો હતો. બાળદિનના પ્રસંગને અનુરૂપ સંદેશો મજૂર મહાગનના મંત્રી શ્રી. નૂરમહમદ સેને આપ્યો હતો.

રમતગમન હરીફાઈઓ

પુણેટીના ઉત્સવ નિમિત્તે ૨૪ કેન્દ્રોમાં રમતગમતની હરીફાઈઓ શરૂ હતી. રંચીન પાણી અને કાદવ ફેંકવાની પ્રસ્પર્ધાઓ બધે નિર્દેશ આપે મળે એવો કાર્યક્રમ આ રીતે પૂરો પાડવામાં આવ્યો હતો. તે કાર્યક્રમમાં ભાગ લેનાર બધાને ઇનામો આપવામાં આવ્યાં હતાં. અને વિજેતાઓને ખાસ ઇનામો આપવામાં આવ્યાં હતાં.

ગાંધી જયંતીની ઉજવણી

ગાંધી જયંતી દરમિયાન કેન્દ્રોમાં પ્રાર્થના, મર્યા, નૃત્યો, ગ્રામ-ગીતો, સંવાદો અને કાનૂન હરીફાઈઓના પ્રસંગને અનુરૂપ કાર્યક્રમો યોજવામાં આવ્યા હતા અને મહાત્મા ગાંધીજીના સંદેશનું હાઈ સમજાય તેવું વાતાવરણ સર્જવામાં આવ્યું હતું.

આરોગ્ય શિક્ષણ

મજૂર મહાગન કારીગરોને આરોગ્યને બારે પાડવ અપે છે. માંદા પડયા પછી તેઓની સારવારનો પ્રયત્ન થાય એના કરતાં તેઓ માંદા જ ન પડે એ માટે પત્રિકા લેવાં આવકારદાયક છે અને તેથી તે અંગે

જે કાંઈ થઈ શકે તે કરવા માટે આગ્રહ રેવે છે. આરોગ્ય શિક્ષણ આ કાર્ય માટે પ્રથમ પગલું ગણી શકાય. સ્મતગમતનાં મેદાનો, ક્રીડ-ગણો, વ્યાયામ મંદિરો વગેરેની મોટા પ્રમાણમાં જરૂર છે. મજૂર મહાજન સંઘે આ દિશામાં પ્રયત્નો થઈ શક્યા છે.

તંદુરસ્ત જીવનના વિચારો ફેલાવવાની દૃષ્ટિએ મહાજન આરોગ્ય શિક્ષણનો કાર્યક્રમ ચલાવે છે. પાંચ સેવાદળના સ્વયંસેવકો સાથે એક આયુર્વેદના જાણકાર ભાવનાશીલ વૈદરાજ મજૂર લક્ષ્મીઓમાં વર્ગોનું સંચાલન કરી શરીર વિજ્ઞાન, આરોગ્ય અને રોગોને અટકાવવા વિષેનું જ્ઞાન તે લક્ષ્મીઓમાં આપે છે. સામાન્ય નજીવ દર્દો માટે સસ્તા આયુર્વેદના ઉપાયો અંગેના સુચનો પણ આપવામાં આવે છે. તંદુરસ્ત જીવન માટે અંગત અને વાતાવરણના આરોગ્યની અગત્ય વિષે ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે છે.

વૈદરાજે ૨૬ ચાલીઓમાં સંચાલનમાં પ્રવચનોનો કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો હતો. વર્ષ દરમિયાન આ કાર્યક્રમનો લાભ લેનાર વ્યક્તિઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણેની છે :

કેન્દ્રની સંખ્યા	વર્ગમાં હાજર વ્યક્તિઓની સંખ્યા
	પુરુષો સ્ત્રીઓ બાળકો કુલ
૫૦ ચાલીઓ	૧૩૯૮ ૧૪૫૨ ૨૮૪૦ ૫૪૦૦

વૈદરાજ પાસેથી લગભગ ૧૬૧૦ વ્યક્તિઓએ વૈદકીય સલાહ લીધી હતી. ચોમાસા દરમિયાન વૈદરાજે સ્વયંસેવકો માટે પણ વર્ગો ચલાવ્યા હતા અને ૮૪ સ્વયંસેવકો આ વર્ગમાં જોડાયા હતા. તંદુરસ્તીના રક્ષક તરીકે તેમની ચાલીઓમાં આ સ્વયંસેવકોએ ઉપયોગી સેવા આપી હતી.

માતા અને બાળકોની તબિયત અંગે કેળવણી

કેટલીક ચાલીઓમાં જે તપાસ કરી હતી તે દ્વારા સતત જણાવું હતું કે, માતાઓ અને બાળકોની સંભાળ અંગે યોગ્ય વિચારો ફેલાવવાની જરૂર છે. આ જરૂરિયાતને પહેંચી વળવા માટે તાલીમ લીધેલ સામાજિક કાર્યમાં અનુભવી એવાં એક મિત્રવાઈફને ફેબ્રુઆરી માસમાં સ્ત્રીઓનાં દર્દો અને બાળકો તથા માતાઓની સંભાળ વિષે જ્ઞાન આપવા માટે રોકવામાં આવ્યાં હતાં. આ બે મહિનાના ટૂંકા ગાળા દરમિયાન ૩ ચાલીઓમાં બપોરના સમય દરમિયાન વર્ગો ચલાવવામાં આવ્યા હતા. ડૉ. શ્રીમતી મુખાબહેન નાપક અને ડૉ. ટી. એન. શાહની દેખરેખ અને માર્ગદર્શન નીચે આ કાર્ય ચલાવવામાં આવે છે.

વૈદકીય સલાહ

શ્રીમતી કરનૂબા ગાંધીની પાવિત્ર સ્મૃતિમાં સ્થળાલેખ પ્રસંગિજીવ ચલાવવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત એક એલોપાથિક અને બે આયુર્વેદિક દવાખાનાં પણ ચલાવવામાં આવે છે.

પ્રસંગિજીવ

બહેનોના સ્વાસ્થ્યને મજૂર મહાજન ભારે અગત્ય આપે છે. પ્રસૂતિ એ બહેનો માટે જીવનમરજીનો પ્રશ્ન છે. આપણી ભાવિ પ્રજાની

તંદુરસ્તીનો આધાર પણ તેના પણ અવલંબે છે. સફળ રીતે પ્રસૂતિ થાય એટલું જ ખૂબ નથી. પરંતુ પ્રસૂતિ પહેલાં અને પછી પણ યોગ્ય માવજત થવી જરૂરી છે. આ માટે મજૂર મહાજન સંઘ નમૂના-રૂપ એક પ્રસૂતિગૃહ ચલાવે છે. આ કાર્ય સભ્ય સરકાર અને મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનનું છે. મજૂર મહાજન એમ આગ્રહપૂર્વક માને છે કે, દરેક વિસ્તાર માટે પ્રસૂતિગૃહો થવાં જોઈએ. દરેકે દરેક બહેનને પ્રસૂતિ અંગેની પૂરેપૂરી સચવાટ મળવી જોઈએ.

અમદાવાદ શહેરમાં બાળમરજીનું પ્રમાણ ૫૦ ટકા જેટલું છે. આ કુટુંબ ઘટના કહેવાય. પ્રસૂતિ માટે યોગ્ય પ્રબંધ થાય અને તે પહેલાં અને પછીની સારી સંભાળ લેવાય તો, બાળમરજીનું પ્રમાણ અવશ્ય ઘટે.

પહેલાં પ્રસૂતિગૃહ બહારનું અને દવાખાનાનું કામ ભાડાના મકાનમાં ચાલતું હતું. આ મકાનના બાંધકામ માટે મજૂર કમ્પાણી દ્વારા રૂ. ૨૨,૦૦૦નું ધાન આપ્યું હતું. ખાતપુર દરવાજા પાસે સાબરમતી નદીના કિનારે આ નવું મકાન આવેલું છે, સ્થાનિક તબીબી અધિકારી અને મેટ્રન તથા નોકરીનાં સ્થેશન પણ તે જ મકાનમાં આવેલાં છે.

વર્ષ દરમિયાન નવા કેસોની સંખ્યા ૭૩૧ હતી અને જૂના કેસો ૫,૪૭૮ હતા. વર્ષ દરમિયાન સારવાર કરાયેલ કુલ કેસોની સંખ્યા ૬,૨૦૮ હતી. બહારના દર્દીઓની સંખ્યા ૫૮,૦૬૮ હતી.

એલોપથી દવાખાનામાં વર્ષ દરમિયાન જે જુદા જુદા દર્દીઓની સારવાર કરી તેની સંખ્યા ૮૮,૮૩૧ની છે. તેમને વિશેષ સારવાર માટે ૨૦૫ વ્યક્તિઓને હોસ્પિટલોમાં યોજવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. તેમને માંદગી, પ્રસૂતિ, અસ્માતમાં કારોગરોની વળતરના ૨૬૮ સર્ટિફિકેટો આપ્યાં હતાં. સરસપુર અને ભાપુતગરનાં આયુર્વેદ દવાખાનાઓમાં સારવાર કરાયેલા દર્દીઓની સંખ્યા ૧૩,૩૪૨ હતી.

લક્ષ્મીઓની ફરિયાદો

લક્ષ્મીઓની ફરિયાદો મોટે ભાગે મ્યુનિ. સંગવડો, જાહેર આરોગ્ય, સામાજિક પ્રશ્નો, મકાનપાલિક અને ભાડુખાત વધેના અડચણો અને પોલીસ કેસોને લગતી હોય છે.

વર્ષ દરમિયાન આ વિભાગમાં ૬૮૪ ફરિયાદો આવી હતી. ચથા વર્ષની ૧૫૨ ફરિયાદો તેમાં ભળતાં કુલ ૮૩૬ ફરિયાદો હવે કરવા માટે હતી.

પાણીની તંગી

ગરીબ અને મજૂરવર્ગના સ્થેશનવાળા શહેરના દૂરના કેટલાક લક્ષ્મીઓમાં મ્યુનિ.એ નાંખેલી પાણીની પાઈપલાઈન ન હતી. આ દિશામાં પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા અને પરિણામે મ્યુનિ.એ લગભગ ૭૩,૮૮૦ ફૂટ લાંબી નવી પાઈપલાઈન નાંખી હતી.

મજૂર મહાજન સંઘની ચાલણીને માન આપી મ્યુનિ. કોર્પોરેશને ગરીબ અને મજૂરવર્ગના લક્ષ્મીઓમાં નવા જાહેર નળો નંખાવ્યા હતા.

મ્યુનિના રસ્તાઓને ઉપર રહેતા લોકો તરફથી ફરિયાદો હતી કે, મ્યુનિના રસ્તાઓ ઉપર ચેરીઓમાં ભરી નહોતી. આ અંગે મ્યુનિનું ધ્યાન દોરવામાં આવતી કે રસ્તાઓ ઉપર બતીના નવા બાંધવાનો નીબવામાં આવ્યા હતા.

વેશાબખાના-જાલજીઓ-સ્નાનગૃહો

પ્રજાના આરોગ્યની જાળવણી માટે સ્વચ્છતા જરૂરી છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જ્યારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા ત્યારે તેઓએ મજૂરો માટે સ્નાનગૃહોનો પ્રશ્ન ઘાષમાં લીધો હતો અને તે માટે જરૂરી પ્રબંધ કર્યો હતો. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ આ એક મહત્વની જરૂરિયાત છે.

કેટલીકે એવી મજૂરશાહીઓ છે જેમાં તેના ભાડવાતો માટે પૂરતી સંખ્યામાં વેશાબખાના, જાલજીઓ અને સ્નાનગૃહો નથી. મકાન માલિકોને સમજાવવા મજૂર મહાજન સંઘના કાર્યકર્તાઓ પ્રયત્ન કરે છે અને તેમાં સફળતા નહિ મળતાં મ્યુનિ. માધ્યમ તેઓને પૂરતી આરોગ્યની વ્યવસ્થા પૂરી પાડવાનું જણાવવામાં આવે છે. જે લતાઓમાં જાહેર વેશાબખાનાં અને સ્નાનગૃહો ઓછાં છે તે લતાઓ વિષે પણ મ્યુનિનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે. આ પ્રશ્નોને પરિણામે મ્યુનિ.એ મજૂર લતાઓમાં ૧૦ વેશાબખાનાં, ૬ જાલજીઓ અને ૪ સ્નાનગૃહો બંધાવ્યાં હતાં.

રમતનાં મેદાન

અમદાવાદ જેવા મોટા અને ગીચ શહેરમાં, છોકરાઓને માટે રમતગમતનાં ખુલ્લાં મેદાનોની જરૂર રહે છે. કેટલાક મજૂર લતાઓમાં આવાં મેદાનોની જરૂર વિશે મ્યુનિનું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હતું. જરૂરી રમતનાં સાધનો માટે મ્યુનિ.એ રમતનાં મેદાનોની વ્યવસ્થા કરી હતી.

વસંદના પાણીનો નિકાલ

દરેક ચોમાસામાં નીચાણવાળા ભાગમાં વરસાદનું પાણી ભરાઈ જાય છે. મજૂર લતાના કેટલાક નીચાણવાળા ભાગો તરફ મ્યુનિનું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હતું. મ્યુનિ.એ ખાતરી કર્યા બાદ જુદા જુદા દયા સ્થળોએ વસંદના પાણીના નિકાલ માટે વ્યવસ્થા કરી હતી.

રસ્તાઓ અને પગથીઓ

મજૂર લતાઓમાં રસ્તાઓ બનાવવામાં મ્યુનિ.એ જણનાપાત્ર પ્રગટિ કરી છે. વધારે વાહનવ્યવહારવાળા આ લતાઓમાં રસ્તાઓને પ્રથમ પસંદગી આપવામાં આવી હતી. ખાનગી ચાલો ચિવાળના રસ્તાઓ ઉપરાંત પગથીઓ ઉપર પથ્થર જાલવવાનાં કામ પણ કરાવવામાં આવ્યાં છે.

પ્રાથમિક શાળાઓ

પ્રાથમિક શાળાઓ માટે શોગ મકાનો પૂરાં પાડવાની નીતિ અનુસાર મ્યુનિ.એ શહેરની બહારના વિસ્તારમાં ૧૨ શાળાઓ, અને શહેરની દીવાલની અંદરના ભાગમાં ૪ શાળાઓ બંધાવી હતી.

બાળકોનાં પુસ્તકાલયો

પ્રત્યેક વોર્ડમાં બાળકોનાં પુસ્તકાલયો બંધવાનો કાર્યક્રમ મ્યુનિ.એ ઘાષ કર્યો હતો. વર્ષ દરમિયાન આવ્યાં જે પુસ્તકાલયો બંધવામાં આવ્યાં હતાં; એક અસરવામાં અને બીજું એલિસમિશ્રિ વિસ્તારમાં.

સફાઈ કામદારો માટે રહેઠાણ

મહાજન શહેરના સફાઈ કામદારોના કચ્છાણમાં અને તેનાં મંડળમાં ખૂબ રક્ષ કરાવે છે. આ રજાક માટે મ્યુનિ.એ રહેઠાણ પૂરાં પાડવાની નીતિ અપનાવી છે. વર્ષ દરમિયાન નરોડ રોડ ઉપર ૮૦ રહેઠાણોવાળું એક નવું મકાન બનાવવામાં આવ્યું હતું. જે બીજાં રહેઠાણો ઉપર સામૂહિક કચ્છાણ કેન્દ્રો માટે ખરી પણ બંધાવા હતા.

પ્રસૂતિગૃહો અને દવાખાનાં

પ્રત્યેક વોર્ડમાં પ્રસૂતિગૃહ અને દવાખાનાં પૂરાં પાડવાની જરૂરિયાત ઉપર મજૂર મહાજન સંઘ ખાસ ભાર મૂકે છે. સંતોષની વાત છે કે, વર્ષ દરમિયાન મ્યુનિ. કોર્પોરેશને નીચેના છ વોર્ડમાં પ્રસૂતિગૃહ અને દવાખાનાં બંધાવ્યાં છે :

શાહીપાગ, સરસપુર, કાકુપુર, ખાડિયા, સપબડ અને બહેરામપુર.

આસ્ટોરિયાના લાંબા દવાખાનામાં અંદરના દર્દીઓ માટે એક વોર્ડ પણ બંધાવ્યો છે.

અમદાવાદમાં ઝૂંપડાંઓ અને વસવાટ માટે અયોગ્ય મકાનોનો પ્રશ્ન ઘણો બંધારે છે. આ ખરાબ લતાઓમાં રહેનારને સાચાં મકાનો આપવા માટે મ્યુનિ. કોર્પોરેશને માધ્યમ સરકારની ખરાબ વસ્ત્રવાટ સફાઈ શોભાને અપનાવી છે. શહેરમાં છ જુદા જુદા લતાઓમાં ઘરો બંધવાનું શરૂ કર્યું છે. આ શોભા પ્રમાણે પ્રત્યેક મકાનમાં જાલજી, સ્નાનગૃહ ઉપરાંત રહેઠાણનો ઓરડો, રસોડું, અને વડેદાની સગવડ કરવામાં આવેલ હોય છે.

શહેરી અને સમજીય હિતો

મજૂર મહાજન સંઘ મજૂરોની શહેરી અને સમજીય હિતોની પણ રક્ષા કરે છે. અમદાવાદ મ્યુનિ. કોર્પોરેશનમાં કુલ ૬૫ જેટલા કોર્પોરેટરો હોય છે. તેમાંના ત્રીજા ભાગના એટલે કે, ૨૦ થી ૨૨ જેટલા મજૂરોના પ્રતિનિધિઓ તેમાં ચૂંટાઈને જાય છે અને મજૂરોની શહેરી જરૂરિયાતો પ્રત્યે ધ્યાન આપે છે. મજૂરોના સમજીય હિતો જાળવવા અન્નારે અમદાવાદમાંથી ૩ અને સુરતમાંથી ૧ એમ ૪ ધારાસભ્યો ગુજરાતની વિધાનસભામાં ચૂંટાઈ આવ્યા છે. તેઓએ કોંગ્રેસ પક્ષના સભ્ય તરીકે ચૂંટણીમાં ઊભા રહી સફળતા મેળવી હતી.

પાછાતવર્ગની ઉન્નતિ

ઔદ્યોગિક કામદારોની મોટી સંખ્યા એક વા બીજા પદ્ધતવર્ગ-
 માંથી આવેલી છે. તેથી તેમની સામાજિક ઉન્નતિની પ્રવૃત્તિઓ સ્થા-
 વની મહાબળ માટે આવશ્યક થઈ પડે છે. મહાબળે આ પ્રવૃત્તિ ધણ
 પરી છે અને હરિજનો, વાધરો તેમ જ ડોકોર શ્રાતિઓમાં કામ થઈ
 કમું હતું. સમય જતાં આ પ્રવૃત્તિ રાજ્ય, વણજાર અને ભીલ શ્રાતિ-
 ઔદ્યોગોમાં પણ વિસ્તારવામાં આવી છે. આ પ્રવૃત્તિની દેખરેખ રાખવા
 માટે ૩ ખરા સમયના સામાજિક કાર્યકરો રાખવામાં આવ્યા છે.

૧. દાકોર

ઠાકોર ભાઈમહેનોનું પોતાનું મંડળ છે. આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરવા સાથે તે મંડળને સજ્જવન કમું છે. તેમાં અત્યારે ચાર હજાર કરતાં વધારે સભ્યો છે. તેમણે છાત્રાલય માટે રૂ. ૭,૦૦૦ એકઠા કર્યા છે.

વર્ષ દરમિયાન સામાજિક કાર્યકરના પ્રવલ્નોથી આ જ્ઞાતિના ૬૦ વિદ્યાર્થીઓને શાળાઓમાં દાખલ કરાવવામાં આવ્યા હતા.

આ જાતિના સભ્યો માટે રવિનજર નામની હાઉસિંગ કોલોની થયું
કરી છે. કોઈ પણ પ્રકારની આર્થિક મદદ સિવાય ૯ સભ્યોએ તેમનાં
મકાનો બંધાવ્યાં છે. મકાનોમાં ૫૦ ચો. વારુન બાંધકામ છે. પ્રત્યેક મકાન
દીઠ રૂ. ૩,૦૦૦ ખર્ચ આપ્યું છે. બીજા ૧૮ મકાનો માટે આ શેઠજીના
થયું કરવાનું કારણમાં આવ્યું છે. કોલોનીની સભ્યસંખ્યા ૧૧૭ની છે.
એલિસામિશન વિસ્તારમાં તે આવેલ છે. ચંપ્રેય ઉત્સવોની ઉલ્લસી,
સામાજિક બદલાવોની સમાધાન, તથીથી સહાય, બચત મંડળીઓ અને
દારૂખંપીની પ્રચાર એ આ કારકે સેવામંડળની પ્રવૃત્તિનાં મુખ્ય
કાર્યો રહ્યાં છે.

જુદી જુદી માંગણ સમિતિઓમાં સક્રિય સભ્યો તરીકે ૨૦ કાર્યકર્તાઓ પણ તેમની સેવાઓ આપે છે.

૨. શિવજી

રાવળ જ્ઞાતિના બે મંડળો છે. એક અમદાવાદ માટે અને બીજું હવેલી પરગણા માટે, જેની રાખસંખ્યા અનુક્રમે ૫૦૦ અને ૩,૦૦૦ની છે.

કેળવણીના ઉત્તેજન માટે તેમની જાતિના વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો મફત આપે છે. તેમ જ ઇનામો પણ આપે છે. તેઓએ તહેવારોની ઉજવણીની ૧૫ સભાઓ, અને ૩૦ પ્રચારસભાઓ યોજાવી.

અચૂત મંડળીઓ દ્વારા દેવામાંથી મુજબ થવા માટે તેમની જાણતિના ૩૦ સભ્યોને મદદ કરી હતી.

વડે ગામમાં ૨૫ સભ્યોની એક ગૃહમંડળી સ્થાપનામાં આવી છે. બાજકોની પ્રવૃત્તિઓ પણ મંડળ મારફતે ચલાવવામાં આવે છે.

3. વાસ્તવિક

લગભગ ૪૦૦ સભ્યોનું મંડળ સ્વવામાં આવ્યું છે અને તે દ્વારા
જાતિનું શૈક્ષિક તેમ જ સામાજિક કાર્ય સ્વાવવામાં આવે છે.

તહેવારોની ઉજવણી દરમિયાન તેઓ દુર્ગુણોમાંથી મુક્ત થવા માટે અસરકારક પ્રયત્ન કરે છે.

४. **औद्योगिक**

આ જાતિએ હમણાં તાજેતરમાં જ સામાજિક કાર્ય માટે તેમનું મંડળ રચ્યું છે.

૫. હરિજનો

મજૂર મહાજનની સ્થાપના પહેલાં પૂ. અનસુયાબેનની સાથે સામાજિક સુધારણાની પ્રવૃત્તિમાં એક હરિજન મુવાન કર્મકર્તા શ્રી. ફેવજવાઘેલા જોડાયા હતા. મજૂર મહાજન સ્થાપવામાં પણ તેઓ અગ્રેસર હતા. તેઓએ તેમનું સમગ્ર જીવન મજૂર સેવામાં સમર્પી દીધું હતું. હરિજનોનું વ્યવસ્થિત કાર્ય તેમણે શરૂ કર્યું હતું અને તેઓની રિયલિટી સુધારવા માટે તેમણે અવાજ પ્રધનતી કર્યા હતા. તેઓ જીંઘા ત્યાં સુધી મજૂરોની સેવાના અને હરિજનોની રિયલિટી સુધારવાના કાર્યમાં તેઓ સતત પ્રધનચરીત્વ રહ્યા હતા. તેમની સેવાએ ઘણા હરિજન મુવાનોને સામાજિક સુધારણાના કાર્યમાં ભાગ લેવા પ્રેર્યા હતા.

પાદમિન્ટના માજી સભ્ય શ્રી. મૂળદાસ બી. વૈશ્ય હરિજનોની
 ઉન્નતિ માટે તેમની સેવાઓ આપી રહ્યા છે. તેમની જિંદગી દરમિયાન
 તેઓ થોડે હરિજન હોઈ અરુપશતા અને અન્ય મુશ્કેલીઓને કારણે
 તેમની જ્ઞાતિને વેઠવી પડતી વિટંબણાઓથી પરિચિત છે.

માનદ મેનિફેસ્ટ તરીકે કેટલાક દસ્તાવેજો અને પ્રમાણપત્રોમાં
તેઓને સહીઓ કરવાની સત્તા છે. વર્ષ દરમિયાન તેમણે ૨૩૧૦
પ્રમાણપત્રો આપ્યાં હતાં. આના અનુસંધાનમાં તેમણે જ્ઞાતિની ૫,૦૦૦
વ્યક્તિઓને મુલાકાતો આપી હતી. અને આને કારણે તેમને પછાત
જ્ઞાતિઓના સભ્યોના સંપર્કમાં આવવાની તક મળી હતી.

વર્ષ દરમિયાન ગામના લોકો અને હરિજનો વચ્ચેના અઘડાઓ કે
જેમાં હરિજનોને વેશગાનું હોય કે તેના સમાધાન માટે તે ગામોની
મુલાકાત લીધી હતી. વર્ષ દરમિયાન તેમણે ૯૦ સભાઓને સંબોધી
હતી અને ૨૫ સમૂહ વાર્તાવારો યોજ્યા હતા. પંચતવર્ગની યાદરિતિ
સોસાયટીઓની સહકારી ઝંખણો જિલ્લો કરવામાં પણ મદદ કરી.

લાંબી કાનૂની વિધિ બાદ અમદાવાદનું પ્રખ્યાત સ્વામીનારાયણનું દર હરિજનો માટે ખુલ્લું મુકાવવામાં તેઓ સફળ થયા છે.

તદુપરાંત પણાતવર્ગના વિદ્યાર્થીઓને યાજ્ઞાઓમાં પ્રવેશ, શિખ-
વૃત્તિ, નાણાકીય મદદ અને શૈક્ષિક સગવડો આપવામાં પણ તેઓ મદદ
કરી રહ્યા છે. તેમણે સંખ્યાબંધ અધિવેશનોમાં ઘાન્યી આપી છે અને
જાહેર જનતા સમક્ષ ઘરિજનોની મુશ્કેલીઓ રજૂ કરવાના પ્રયત્નો
કર્તા છે.

૬. વાચકીઓ

જ્ઞાતિ અને પેટાજ્ઞાતિ પ્રમાણે વાઘડીઓના છ જુદાં જુદાં સામાજિક મંડળો ચાલે છે. સમાજનો દરજ્જો અને શૈક્ષણિક ધોરણ બંધુ વાર-વારે તે બધાં મંડળો પોતાથી બનતું બધું કરે છે.

આવે છે. અમદાવાદ શહેરમાં ૧૧ મળ્ડર કલ્યાણ કેન્દ્રો છે. જેમાંનું એક મહાકેન્દ્ર છે. સુરત, વડોદરા અને વિરમગામમાં એક એક મળ્ડર કલ્યાણ કેન્દ્ર સ્થાપવામાં આવેલ છે. આ કેન્દ્રો મારફતે નીચે પ્રમાણેની સગવડો આપવામાં આવે છે.

રંજનપ્રવૃત્તિ

સિનેમા, નાટક, સંગીત, રેડિયો તથા કલાપથક જેવા વિવિધ કાર્ય-ક્રમો કેન્દ્રો ઉપર યોજવામાં આવે છે. નિષ્ણાત કલાકારોને કેન્દ્રો ઉપર આમંત્રણ આપી મળ્ડર ભાઈબહેનો માટે રંજન કાર્યક્રમ ગોઠવવામાં આવે છે. તેઓની કલા અને કૃતિને ઉત્તેજન મળે તે માટે નાટક, લોકનૃત્ય તથા રાસગરબા જેવી પ્રવૃત્તિઓની આંતરકેન્દ્રીય તથા આંતર શહેર ધોરણે હરીફાઈ યોજવામાં આવે છે.

ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો સ્ટેશન તરફથી મળ્ડર ભાઈઓ માટેના કાર્ય-ક્રમમાં કેન્દ્રની સંસ્કાર ટુકડીઓને તથા કલામંડળોને આમંત્રણ મળે છે અને તે અંગેનો પુરસ્કાર પણ તેઓને આપવામાં આવે છે.

બેચક્રદ તથા રમતો

આ શૌર્ય નીચે મેદાની રમતો, ખેલકૂદ હરીફાઈ, સંઘવ્યાયામ શારીરિક કસરતો, કુસ્તી તથા બેદી રમતોની સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ રમતોના વિવિધ પ્રકારોમાં તથા બેદી રમતોમાં મળ્ડર ભાઈ-બહેનો સારી એવી સખામાં ભાગ લે છે. એટલું જ નહિ પણ વિવિધ કેન્દ્રો કેન્દ્ર ધોરણે, આંતરકેન્દ્રીય ધોરણે તેમ જ નિષ્ણા અને રાજ્ય ધોરણે થતી સ્પર્ધામાં પણ ભાગ લઈ સારી એવી નામના પ્રાપ્ત કરે છે. સમાજના બીજા શરતી સાથે ટુકડીઓ અને સંસ્થાઓ સાથે તેઓ સરસાઈ મેળવે છે.

સામાજિક કેળવણી

મળ્ડરો સામાજિક જવાબદારીમાંથી પાછા ન પડે અને તેઓને નાગરિક ધર્મની ખ્યાલ રહે એ માટે કેન્દ્રના કર્મચારીઓ તેઓના સતત સંપર્કમાં રહે છે અને તેઓને ઘેર નિયમિત મુલાકાત લઈ તેમના જીવનથી પરિચિત બને છે. અવારનવાર તેઓની સાથે ચર્ચા અને વાર્તાલાપો દ્વારા દુનિયાના આધુનિક પ્રવાહોથી તેઓને વાકેફ રાખે છે. આ માટે વ્યાખ્યાનો, પર્યટનો, તાલીમવર્ગો તથા પરિસંવાદો યોજવામાં આવે છે જે મારફતે તેઓને સમાજના પ્રશ્નો અને પ્રવાહો સાથે સંપર્કમાં રાખવામાં આવે છે. વાચનાલયો, પુસ્તકાલયો અને ફરતી પુસ્તકાલયોની યોજનાઓ દ્વારા તેઓને કેન્દ્ર પર અથવા કેન્દ્ર બહાર તેમની ચાલોઓ સુધી પણ સગવડ પહોંચાડવામાં આવે છે. તેમનામાં રહેલી કલા અને કલ્પનાને વેગ મળે તે માટે પ્રદર્શનો પણ યોજવામાં આવે છે. જે મળ્ડર ભાઈઓ કેન્દ્રમાં સતત રસ લઈ રહ્યા હોય તેઓને પ્રોત્સાહનરૂપે કેન્દ્રો ઉપર જ્યારે જ્યારે કર્મચારીઓ રજા ઉપર હોય ત્યારે તેઓની જગ્યા ઉપર મુકવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત મળ્ડર કુટુંબમાંથી આસારપદ વિદ્યાર્થીઓ કેન્દ્રમાં નિયમિત હાજરી આપી કેન્દ્ર પ્રવૃત્તિમાં મદદ કરવાની જવાબદારી સ્વીકારે તો વર્ષ ૩. ૧૦૦ નેટથી સિખવૃત્તિ આપવામાં આવે છે.

બહેનો માટે

મળ્ડરોનો સંસાર સુધી વાપ એ માટેનું વાતાવરણ સર્જવા માટે મળ્ડર મહાજન શરૂઆતથી જ પ્રયત્ન કરતું આવ્યું છે. ક્રીમી અને સુશબ્દનને આ કામમાં ખાસ રસ રહ્યો છે અને તેઓ આ માટે હંમેશા પ્રયત્નશીલ રહ્યાં છે. મળ્ડર મહાજને આ માટે નારીપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી છે. જેકે તેનું સ્વયં વખતોવખત બદલાતું રહ્યું છે. સી-ઓનાં દુષ્કાળો દૂર કરવા, તેઓને તેમના ગૃહસ્તંભારમાં મદદરૂપ થવા પૂર સમર્થ માટે કાર્યકર્તા બહેનો રાખવામાં આવી હતી અને તેઓએ સુંદર કામગીરી બજાવી હતી. આજે પણ બહેનોના આરોગ્યની સંભાળ લેવા અને તેમાં મદદરૂપ થવા તરફ બહેનો કામ કરી રહી છે.

મળ્ડર જીવનમાં બહેનોનું સ્થાન અગત્યનું હોઈ તેઓ પણ કુટુંબનો બીજ ઉપાડવામાં જવાબદાર બને એ જાતની પ્રવૃત્તિઓ યોજવામાં આવેલ છે. જેમાં સૌપસુ તથા ભરતગૃહસ્થના વર્ગો, અન્ય ઉત્કૃષ્ટોગોના વર્ગો તથા સાધારણ ઉદ્યોગોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બહેનો કુટુંબની આવકમાં ઠીક ઠીક ઉમેરો કરી રાહપથભૂત બને છે. બહેનો અને બાળાઓ હજી સૌપસુ-વર્ગમાં જ તેમની પ્રવૃત્તિઓ મર્યાદિત ન કરતાં ઉપર દરબિંબ વિવિધ મનોરંજન પ્રવૃત્તિઓ, રમતગમત, નૃત્ય, નાટ્ય વગેરેમાં સક્રિય રસ લઈ જીવનબોજ હલવો કરે છે.

બાળકો

બાળકો માટે બાલમંદિર, બાલપુસ્તકાલયો, બાળકીંગલ તથા રકાઉટિંગની પ્રવૃત્તિ મુખ્ય છે. પ્રત્યેક કેન્દ્ર ઉપર બાલમંદિરની સગવડ ન હોવા છતાં આ પ્રવૃત્તિ માટે વાલીઓની માર્ગદર્શી તથા ઉત્સાહ જોતાં જુદાં જુદાં કેન્દ્ર ઉપર સિયુમંદિર તથા સિયુવર્ગ શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. જેમાં વાલીઓ તરફથી સ્વેચ્છાએ ફાળો આપવામાં આવે છે.

સાધારણ પ્રવૃત્તિઓ

મંડળ પોતાના ફંડમાંથી તેનાથી માન્ય સંસ્થાઓને આર્થિક સાધન આપી નીચેની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે:

અમદાવાદ શહેર મળ્ડર મહાજન સંઘ અને શહેરની બીજી સંસ્થા મારફત શહેરમાં લગભગ ૮૦ ફરતી પુસ્તકાલય ચાલે છે.

અમદાવાદ શહેરમાં એક તથા નડિયાદમાં એક માન્ય મળ્ડર કલ્યાણ કેન્દ્ર ચાલે છે.

સામાજિક કેળવણી

સૌપસુના વિષયમાં ખાસ રસ ધરાવતાં મળ્ડર ભાઈઓ અને બહેનો માટે આખા સમયની અભ્યાસક્રમ થઈ કક્ષામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસક્રમમાં હાલ યજ્ઞ ભાઈબહેનો દાખલ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. તેઓ એક અથવા બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી બોર્ડનું અથવા ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ટેકનિકલ એજ્યુકેશનનું પ્રમાણપત્ર મેળવી શકે છે.

સવાહકાર સમિતિ:

પ્રત્યેક કેન્દ્ર ઉપર વિવિધ પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતાં કેન્દ્રના સક્રિય સભ્યમાંથી એક સવાહકાર સમિતિ સ્થાપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત જે તે કેન્દ્રો ઉપર વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં રસ ધાળવાના સભ્યોની મંજૂરીઓ પણ રચવામાં આવી છે. આ સવાહકાર સમિતિઓ તથા મંજૂરીઓ કેન્દ્રની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની ન્યાયબદારી ઉપાધી સક્રિય સભ્ય આપે છે. એક કલ્યાણ કેન્દ્રની આ સમિતિના સભ્યોએ લગભગ રૂ. ૪૭૦ જેટલી રકમ એકઠી કરી કેન્દ્રના મહાનમાં ઉલ્લેખિતસિટી થાણુ કરાવી. તેથી જ રીતે એસ. એસ. સી.માં અભ્યાસ કરના વિદ્યાર્થીઓ માટે આસપાસની શાળાઓના શિક્ષકોની મદદ લઈ ૧૦૫ વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ વર્ગો શરૂ કર્યાં. ઉલ્લેખિત પંખાની જરૂરિયાતને પૂર્ણ કરી વળવા માટે કેન્દ્રે રૂ. ૨૭૦ જેટલી રકમ એકત્ર કરી. બીજા એક મજૂર કલ્યાણ કેન્દ્રે તેના ઉદ્ઘાટનવિધિમાં સક્રિય ભાગ લઈ ખર્ચમાં પચાસ ટકાનો ફાળો આપ્યો. રાયપુર મહાકેન્દ્ર ઉપર વ્યાપારશાળાના વિદ્યાર્થીઓએ કુસ્તીમાં ૧૪ જેટલા બહેર દંગલો ચોથા ઈનામમાં રૂ. ૮૫ જેટલી રકમ પોતાના સ્વેચ્છિક ફાળા પેટે આપી. તે જ રીતે ટેલવેઝિનિસ ક્લબે અખિલ અમદાવાદની હરીફાઈઓ ચોથા તથા સાતતવાડી મુખી યોજાયેલ ટ્રેઈનિંગ કેમ્પમાં તાલીમ લેવા માટે સભ્યોને મોકલેલા. આ પ્રવૃત્તિ પાછળનો રૂ. ૬૦૦ જેટલો ખર્ચ સભ્યોએ જાને ઉપાધી લીધો. કેન્દ્રની બેસ ક્લબ હાથ પણ અમદાવાદમાં અગ્રણ્ય સ્થાન ધરાવે છે અને શહેરની મોટી હરીફાઈ યોજવામાં સાથે એવો સહકાર આપે છે. વરોદમાં ચાલના કલ્યાણ કેન્દ્રના ઉત્સાહી કાર્યકર અને સવાહકાર સમિતિના સભ્યોએ મળી વાર્ષિક દિન ઊજવ્યો હતો. આ પ્રસંગે લગભગ રૂ. ૭૦૦ જેટલી રકમ તેઓએ એકત્ર કરી હતી અને રમતગમતની હરીફાઈઓ, સંગીત, અને નાટકના નજારા વગેરે કાર્યક્રમો ચોથા ભાઈઓ અને બહેનોએ સહકાર આપ્યો હતો. આવા કાર્યક્રમની યોજના કેન્દ્રના વિવિધ મંજૂરી અગાઉથી કરે છે અને તેને પાર પાડવા માટે પોતાનો સમય, શક્તિ અને સંપત્તિનું દાન કરે છે. રાષ્ટ્રીય તબેવારો દરેક કેન્દ્રો ઉપર સ્થાનિક સહીષ્ણુ અને સવાહકાર સમિતિના સભ્યોના સહકારથી જ ઊજવવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત જે રીતે ભાઈઓમાં તે જ રીતે બહેનોની પ્રવૃત્તિમાં પણ તેઓ સ્વેચ્છિક ફાળો આપી આ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યેની તેમની જરૂરિયાત પુરવાર કરે છે. મંડળ તરફથી પ્રત્યેક કેન્દ્રને ફક્ત બે જ સીવર મળીનો આપવાનો નિયમ હોવા છતાં પચાસ ટકા ખર્ચના ધોરણે તથા સિતેર ટકા ખર્ચના ધોરણે તથા સંપૂર્ણ રીતે ક્લબના ખર્ચ લગભગ કેન્દ્રોએ જ વસે કુલ ૮ સીવરમંડીનો વસાવ્યા છે. ઉપરાંત ગતવર્ષે આવેલા તાપી નદીના પૂરને કારણે સ્વચ્છતા હંફામ બહેનોએ રૂ. ૧૦૧ જેટલી રકમ મોકલાવી હતી. એ જ રીતે નુદા નુદા કેન્દ્રોના નાટકમંજૂરી અને ટુકડીઓએ એકઠી નાટકો રજૂ કર્યાં હતાં. જેની વિશિષ્ટતા તો એ હતી કે, બિનસંપ્રદાયિક અને આંતરપ્રાંતીય એકતાના પ્રતીકરૂપે શિદ્ધ, મુસ્લિમ, ગુજરાતી અને મરાઠી બહેનોએ સાથે મળી આ કાર્યક્રમની રજૂઆત કરી હતી.

ગરબાની અને રાસની હરીફાઈમાં કેન્દ્રની બહેનોએ ભાગ લઈ રૂ. ૫૧ નું ઈનામ મેળવ્યું હતું. મંડળની સીધી દેખરેખ અને સવાહકાર દ્વારા ફક્ત એક જ કેન્દ્ર પર ભાવમંદિર ચાલવું હોવા છતાં આ પ્રવૃત્તિ માટે વિવિધ કેન્દ્રોના સહીષ્ણુની માગણીના કારણે તેઓના ફાળા દ્વારા ૮ કેન્દ્રો ઉપર શિયુમંદિર અથવા શિયુવર્ગ ચલાવવામાં આવે છે.

આવકવર્ષ

મંડળ ગુજરાતના કેન્દ્રો પાછળ વર્ષે લગભગ રૂ. ૨,૬૦,૦૦૦ જેટલો ખર્ચ કરે છે. જ્યારે આવકનો અંદાજ રૂ. ૧,૮૭,૦૦૦ જેટલો છે.

ઔદ્યોગિક કલાલવન

રાજ્ય સરકાર અમદાવાદમાં એક ઔદ્યોગિક કલાલવન પણ ચલાવે છે. મજૂરો જે ધંધો કરતા હોય તે ઉપરાંત એક વધારાનો સહાયક ઉદ્યોગ દરેક શોખી લેવો ભેઈએ એવો આગ્રહ પૂ. ગાંધીજી હંમિયો રાખતા મુંબઈ રાજ્યમાં જ્યારે પહેલું ઔદ્યોગ પ્રધાનમંડળ રચા્યું ત્યારે રાજ્ય સરકારે આ લેવું લક્ષમાં રાખી એક ઔદ્યોગિક કલાલવન સને ૧૯૪૦માં અમદાવાદમાં શરૂ કર્યું હતું. આ કલાલવનમાં આજે મિકેનિક, દરજીકામ, ચુલાઈકામ, બિનકામ, મોટરકામ, કેમિકલ, ચર્મઉદ્યોગ અને વણટકામના ઉદ્યોગો શીખવવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમ એક વર્ષનો હોય છે, અત્યાર મુખીમાં કુલ ૪,૪૨૮ મજૂરોને કલાલવનમાં પ્રવેશ મળ્યો હતો. તેમાંથી ૨,૮૧૨ ભાઈઓ સફળ થયા છે. અને બાકીના ૧૬૧૬ તેમનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી થકા નથી આવવા તો નિષ્ફળ થયા છે. તેઓની વિગત નીચે મુજબ છે:

અ. નં. ધંધો	અભ્યાસ છોડી છીધો અથવા નિષ્ફળ થયા		
	પ્રવેશ	સફળ	નિષ્ફળ થયા
૧. મિકેનિક	૧૬૯૩	૧૨૦૮	૪૮૪
૨. દરજીકામ	૯૩૭	૭૭૭	૧૬૦
૩. ચુલાઈકામ	૬૫૪	૨૭૬	૩૭૮
૪. બિનકામ	૫૧૬	૩૦૨	૨૧૪
૫. મોટરકામ	૨૫૬	૧૪૧	૧૧૫
૬. કેમિકલ	૧૩૭	૫૦	૮૭
૭. ચર્મઉદ્યોગ	૯૮	૩૨	૬૬
૮. વણટકામ	૧૩૭	૩૫	૧૦૨
	૪૪૨૮	૨૮૨૨	૧૬૦૬

આ કલાલવન સ્વચ્છ-સંજ્ઞા બે પાળીમાં ચાલે છે કે, જેથી દિવસ-પાળી અને રાતપાળીમાં કામ કરતા મજૂરોને લાભ મળી શકે. આ ક્ષિત્ર માટે કોઈ ફી લેવામાં આવતી નથી. પાછાતવર્ગના વિદ્યાર્થીઓને ૭ સિપ્તવૃત્તિ આપવામાં આવે છે. આ કલાલવનમાં ૩૬૪ મજૂરોને તાલીમ અપરવાની વ્યવસ્થા છે. આ સંસ્થામાં તાલીમ લીધેલા ભાઈઓ યોજના રૂ. ૪ થી રૂ. ૬ મુખી કમાય છે.

આ શાંતિના સામાજિક કાર્યકર્તાઓ ૧૭ ઝળાણઓનું સફળ સમાધાન ક્યમ્વું છે નહિતર જ્ઞાતિમાં કરવાય અને દુશ્મનાવટ ઊભી થાત. વાઘરી શાંતિના ૧૭ વિદ્યાર્થીઓને શાખાઓ અને બીજી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમજ દાખલ કરાવ્યા હતા. વાઘરીઓની છ સહકારી ગૃહમંડળીઓ છે. તેઓ આ બધાના કામના સંવાદનમાં સક્રિય મદદ કરે છે.

તેમને ૧૦૦ કરતાં વધારે સભાસદની અને રૂ. ૬,૦૦૦ લગભગની કિંમતની બચતવાળી છ ભવન મંડળીઓનું સફળ સંગઠન કર્યું છે.

વર્ષ દરમિયાન ૩૦ ભવન સમારંભો અને ૧૫ સભાઓ તેમજ ગોઠવી હતી. આ કાર્યક્રમોને સામાજિક સુધારણા, દુર્ગુણોમાંથી મુક્તિ અને શાંતિના સભ્યોમાં શૈક્ષણિક જગૃતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા હતા.

વાઘરી શાંતિઓના ૨૦ દર્દીઓને યોગ્ય સમજૂતી આપી તબીબી સારવાર માટે હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા.

સહકારી પ્રવૃત્તિ

ઔદ્યોગિક કામદારોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના પ્રચારને મજૂર મહાજન સંઘે તેની શરૂઆતથી જ ધ્યાન મળતું આવ્યું છે. દેશમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસ સાથે મજૂરવર્ગમાં સહકારી પ્રવૃત્તિએ સંતોષકારક પ્રગતિ ચાલુ રાખી છે તેની નોંધ લેતાં અમને આનંદ થાય છે.

અમદાવાદ શહેરમાં જુદા જુદા પ્રકારનું કામ કરતી ઔદ્યોગિક કામદારોની લગભગ ૨૨૫ સહકારી સોસાયટીઓ છે. તે બધી સંચાલન અને વ્યવસ્થાપનના વિકાસ માટે તાલીમની ભૂમિકાની શોધ તક પૂરી પાડે છે.

સહકારી મંડળીઓનું ફેરંદેશન

ઔદ્યોગિક કામદારોની બધા પ્રકારની સહકારી મંડળીઓનું એક ફેરંદેશન મજૂર મહાજન સંઘે રચ્યું છે. સન ૧૯૫૮ના સપ્ટેમ્બરથી તેની કામગીરી શરૂ કરવામાં આવી છે. ૬ મહિનાના ટૂંકા ગાળામાં ફેરંદેશનની સભ્યસંખ્યા માર્ચ ૧૯૫૯ના અંતે ૬૩ સુધી પહોંચી છે.

સહકારી પ્રવૃત્તિની તાલીમ આપવા માટેના તાલીમવર્ગો ફેરંદેશન દ્વારા સ્થાપવામાં આવે છે. વર્ગોનો સમય દીઠ મહિનાનો સમયમાં આવ્યો છે. વર્ગોમાં ૭૫ કામદારોએ હાજરી આપી હતી. નિવૃત્ત કોઓ, બોર્ડના સહકારથી આ વર્ગો સ્થાપવામાં આવ્યા હતા.

૬૫ નેટલી સહકારી સોસાયટીઓને તેઓ ફેરંદેશનના સભ્ય હોય કે ન હોય છતાં પણ સક્રિય સહાય આપવામાં આવી હતી. સહકારી મંડળી બનાવવાની વિધિ સમજાવવી, તેનું રજિસ્ટ્રેશન કરાવવું, સરકારની જુદી જુદી ધરણોનાઓ સમજાવવી, જમીન મેળવી આપવી, લોન અને સહસીડી મેળવી આપવી, સહકારી ખાતા અને સરકારને લગતા પ્રશ્નો, આંતરિક ઝઘડાઓની પતાવટ, કાનૂની સલાહ આપવી અને અન્ય સંબંધિત વિષયો એક સહાય આપવામાં આવી હતી.

મજૂર સહકારી બેંક

મજૂર સહકારી બેંકની સ્થાપના મજૂર વર્ગને ઓછે વ્યાજે નાણાં ધીરવાં અને તેઓમાં કરકસરને ઉત્તેજન આપવાના બેવડા હેતુસર ૧૯૪૭માં કરવામાં આવી હતી.

મજૂર મહાજન સંઘના સક્રિય ટ્રેડ અને પ્રોત્સાહન દ્વારા છેલ્લા ૧૨ વર્ષો દરમિયાન બેંકે સ્થિર અને મક્કમ પ્રગતિ સ્થાપી છે.

વિષય	વર્ષ ૧૯૪૭	વર્ષ ૧૯૫૯
કેસબંડોળ	૧,૦૫,૮૮૦	૭,૮૪,૪૯૦
કેસલેહરો	૭,૭૭૭	૩૭,૪૨૫
ચાલુ મૂડી	૩,૧૭,૦૫૮	૫૫,૨૩,૧૮૦
ધીરેલી લોન	૧,૩૩,૫૦૦	૨૮,૨૧,૪૨૮
ડિપોઝિટ	૯૫,૫૪૬	૨૧,૭૯,૫૧૦
રિઝર્વ	૮,૦૬૪	૨,૯૯,૨૬૧

બેંક સાથે સંયોજિત જુદી જુદી સહકારી સોસાયટીઓની સંખ્યા ૮૫ છે.

મજૂર મહાજન ખાદીઘટ

અમદાવાદના મજૂરો દરિદ્રતાપ્રવૃત્તિની સેવા માટે હિંમિય પ્રવૃત્તિ રહે છે. ખાદી દ્વારા ગરીબ અને બેકાર શ્રામજીવનનાં સારામાં સારી સેવા થઈ શકે તેમ છે. પૂ. ગાંધીજીએ પણ જ્યારે સ્વચ્છતાની લડત માટે દાંડીકૂચ આરંભી ત્યારે અમદાવાદના સીમાડે આવેલ ચંડોળા તળાવને કાંઠે મજૂર ભાઈબહેનોને સંદેશો આપતાં જણાવ્યું હતું કે, તમે ખાદી પહેરજો, ઘરનો ત્યાગ કરજો અને વ્યસનોથી મુક્ત બનજો. પૂ. બાપુજીના આ સંદેશને અમલી બનાવવા માટે મજૂર મહાજન ખાદીઘટ શરૂ કર્યું, જે જેથી મજૂરોને શુદ્ધ ખાદી મેળવવાની સગવડ મળે.

મજૂર મહાજન સંઘે ૧૯૩૧માં શરૂ કરેલ મજૂર મહાજન ખાદીઘટને ૧૯૫૬માં સહકારી સ્ટોરમાં ફેરવી નાંખવામાં આવ્યો. સહકારી ધોરણે હવે તે સ્થિર પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે.

‘ગાંધી જર્નલ’ના પ્રસંગે જ્યે વર્ષે મજૂર મહાજન સંઘે ૧,૨૦,૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતની ખાદીફૂંદી વેચી હતી. તેને ધીરે ૧૯૫૮ના ઓક્ટોબર માસમાં અને ત્યાર પછીના મહિનાઓમાં ખાદીનું પ્રમાણ સાચા પ્રમાણમાં વધ્યું હતું.

સન ૧૯૫૯ના જૂનના વર્ષ દરમિયાનનું કુલ વેચાણ રૂ. ૯,૩૩,૧૮૭ હતું. જ્યારે તે પહેલાના વર્ષનું વેચાણ રૂ. ૮,૫૪,૩૮૦ હતું.

ગ્રામસેવા વિભાગ

ગ્રામસેવા વિભાગ તેની ૧૯૫૦ની શરૂઆતથી મીડીને સિવારના પૂર્વક લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છે. અમદાવાદ શહેરના બહારના વિભાગને લગતી જુદા જુદા પ્રકારની ફરિયાદો અંગે તે કામગીરી બજાવે છે. ગુજરાત અને સોરાષ્ટ્ર સાથે જ્યાં સુધી સંબંધ છે ત્યાં સુધી સ્થાનિક તપાસ માટે જાતમુલાકાતો યોજવામાં આવે છે અને તેમની પાસે આવેલી ફરિયાદોના ઝડપી નિકાલ માટે અધિકારીઓ અને સ્થાનિક સત્તાવાળાઓને મળી ફરિયાદો અને અગવડો દૂર કરવામાં આવે છે. દેશના બીજા પ્રદેશોને લગતી ફરિયાદોની કામગીરી પત્રવ્યવહાર દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે.

અહેવાલના વર્ષ દરમિયાન ગ્રામસેવા વિભાગમાં ૩૬૨ ફરિયાદો નોંધવામાં આવી હતી. તેમાં ગયા વર્ષની બાકી રહેલી ૨૫૯ ફરિયાદો ઉમેરવામાં આવતાં વર્ષ દરમિયાન ૬૨૧ ફરિયાદો પતાવવાની હતી.

થાણુ વર્ષ દરમિયાન મોંઘાપેલી ફરિયાદોનું નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ છે:—

અ. નં.	પ્રકાર	ફરિયાદ સંખ્યા
૧.	જમીન	૨૮
૨.	તગાવી-લોન	૧૦
૩.	કંટ્રોલની ચીમી	૧૨૮
૪.	ટેનન્સી	૩
૫.	લેન્ડ રેવન્યુ કોડ અને મામલતદાર્સ કોર્ટ ઓફ	૨૧
૬.	કાષ્ટદાની મદદ	૩૪
૭.	જૂના રેકૉર્ડની નકલો અને ચુકાદાઓ	૧૬
૮.	ટ્રાન્સફર	૮
૯.	સહકારી પ્રવૃત્તિ	—
૧૦.	કૃષાઓ	૭
૧૧.	પરચૂકસ	૧૦૭
		૩૬૨

ગ્રામસેવા વિભાગના કાર્યકર્તાઓએ ૯૮ ગાય અને શહેરોમાં ૭૮ મુલાકાત યોજા હતી. જેથી સ્થાનિક તપાસ દ્વારા ફરિયાદોનો ઝડપી નિકાલ આવે. અહેવાલના વર્ષ દરમિયાન કુલ ૨૮૫ ફરિયાદોનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાંની ૨૩૯ ફરિયાદો સફળ થઈ હતી અને ૪૬ ફરિયાદોને વિવિધ કારણોસર બંધ કરવામાં આવી હતી. વર્ષને અંતે ૩૩૬ ફરિયાદો બાકી હતી.

ગ્રામસેવા વિભાગને ૯૬ કેસોમાં ૯૮૦ લોખંડના પતરાં અને ૬૦ ચેલી સિમેન્ટની પરિમિટ મેળવી આપવામાં સફળતા મળી હતી.

તદુપરાંત ૬ કેસોમાં રૂ. ૯,૮૦૦ ની કિંમતની તગાવી લોન મેળવી આપવામાં આવી હતી.

છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી આ વિભાગમાં એક અત્યંત અગત્યનો કેસ ચાલી રહ્યો હતો. ચાણુ સાલ દરમિયાન તેનો સફળ અંત આવ્યો છે. ૧૯૩૯માં સત્યાગ્રહ ચળવળ દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રમાં જાગીરદાર ખેતીવાડીને લગતી જમીન લઈ લીધી હતી. નવ સત્યાગ્રહી ખેડૂતોને ગોઠિલવાડ જિલ્લાના હસ્તુપુર ગામમાં ૩૫૦ વીંછાં જમીન ફરીથી હવે આપવામાં આવી છે. જમીનની કિંમત હાલ લગભગ રૂ. ૫૦,૦૦૦ થાય છે.

વર્ષ દરમિયાન ૧૯ સભ્યો માટે લિલામ અથવા નિયત કિંમતે જુદાં જુદાં ગામોમાં મકાન માટે ૧૬૬૭ ચો.વાર જમીન અપાવવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત ગોઠિલવાડ જિલ્લાના સાવરકુંડલાના ધાર ગામમાં ૧૯,૩૬૦ ચો.વારના જમીનના ૩૬ પ્લોટો સફળતાપૂર્વક અપાવવામાં આવ્યા હતા.

ગ્રામસેવા દ્વારા જન્માષ્ટમી અને દિવાળીના તહેવારો દરમિયાન અમદાવાદથી ઓંબિલાસણ અને ઉત્તર ગુજરાતનાં અન્ય કેન્દ્રો માટે પાસ ટ્રેનો દોડાવવાની જવાબદારી કરવામાં આવી હતી, જેને પરિણામે આ વિભાગોમાંથી આવતા ઔદ્યોગિક કામદારો તેમના વતનમાં જઈને તેમના સંબંધીઓ સાથે તહેવારો ગાળી શકે.

પ્રકાશન

મજૂર મહાજન યોતાનું ‘મજૂર સંદેશ’ નામનું સાપ્તાહિક મુખપત્ર ચલાવે છે. તેનો મુખ્ય લેખી ઓંધીવાદી મજૂર મંડળની પ્રવૃત્તિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો તથા કાર્યપદ્ધતિ તથા તેને અનુસરીને થતાં કામ મજૂરવર્ગ અને પ્રજા આગળ રજૂ કરવાનો છે. અગત્યના દેશના થાણુ વિષયો અને બનાવોના વાચનલાઘ્ય સારને પણ પ્રકાશિત કરે છે. સમયે સમયે તે રૂ. ૧૫૩૫૦૫૦ની સિધ્ધિ, મજૂરમંડળની પ્રવૃત્તિ, ઔદ્યોગિક અશ્રમો અને ચુકાદાઓ તેમ જ કામદારોને ઉપયોગી વિષયો ઉપરના લેખોને લગતી માહિતી પ્રસિદ્ધ કરે છે.

આજે અમદાવાદના મજૂરવર્ગમાં જે જાગૃત સમજ અને જવાબદારીના લાવના ગેવામાં આવે છે તે છેલ્લા ૪૫ વર્ષ દરમિયાન થયેલી સામાજિક મુખારણને આભારી છે.

ગુજરાતમાં પણ છેલ્લાં ૨૨ વર્ષથી મજૂર ક્લ્યાણ પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. સન ૧૯૩૯માં રાજ્ય સરકારે આ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી હતી અને ધીરે ધીરે તેનો વિસ્તર થયો હતો. આજે આ પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન ગુજરાત મજૂર ક્લ્યાણ મંડળ તરફથી ચાલી રહ્યું છે. તેની વિવિધ મજૂર ક્લ્યાણ પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આવી શકે એ માટે તેનું અહીં વર્ણન આપ્યું છે. આ વર્ણનમાં આવેલી માહિતી અને આંકડાઓ સન ૧૯૫૯-૬૦ના વર્ષના છે. ગુજરાત મજૂર ક્લ્યાણ મંડળની પ્રવૃત્તિઓની સાર આ પ્રમાણે છે:

ગુજરાતમાં અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા, વિરમગામ અને નડિયાદમાં આ મંડળ તરફથી પ્રવૃત્તિઓ મજૂર ક્લ્યાણ કેન્દ્રો દ્વારા ચલાવવામાં

વસવાટોની સમસ્યા

શ્રી પ્રેમજીભાઈ ઠક્કર
(નાયબ પ્રધાન, વસવાટ ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય)

અત્યાર સુધી વસવાટોના વસુલેવા પ્રશ્નનાં બે મુખ્ય પાસાં છે: એક શહેરના વસવાટોનું પાસું અને બીજું ગ્રામ્યવિસ્તારનું. બંને પાસાંનો આપણે જુદો વિચાર કરીશું.

શહેરના વસવાટોનો પ્રશ્ન

જીવનનિર્વાહની પડતી મુશ્કેલીને માટે વર્તાં મોટાં મોટાં સ્થળાંતરોને લીધે નાના મોટા દરેક શહેરની વસ્તી રોજબરોજ વધતી જ રહી છે. વસ્તીના વધતા પ્રમાણ સાથે, નવાં ઘરોનાં બાંધકામ પૂરતા પ્રમાણમાં છેલ્લા દાયકામાં થઈ શક્ય નથી. આનાં મુખ્ય કારણો, બાંધકામને જરૂરી એવી સામગ્રીની તંગી અને તેના વધતા ભાવો છે. બીજા લક્ષણે પછી આ પરિસ્થિતિ વધારે ને વધારે વિષમ થતી જઈ છે. પૂરતા વસવાટોના અભાવે, બહારગામથી આવનાર લોકોને ઝમે તેવા ગંદા વસવાટોમાં અગર ઝૂંપડાંઓમાં અગર ફટપાથ ઉપર રહેવું પડતું છે. આવી પરિસ્થિતિ દરેક શહેર માટે લાંછનરૂપ છે. આ દેશનું મુકાન આપણાં હાથમાં આવ્યા પછી આપણી સરકારનું આ પ્રત્યેક ધ્યાન દોરવું અને ગુજરાતમાં આ પ્રશ્ન ઘલ કરવા માટે હાથના ભોંત સરકારના આયોજન મંત્રી શ્રી. ગુલઝારીલાલ નંદાએ સોંપી પ્રથમ પ્રારંભ કર્યો. ઔદ્યોગિક કામદારો માટે વસવાટો બાંધવાની પ્રથમ યજ્ઞમાં થઈ. પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન ઘોડું વસવાટો બાંધવાં અને દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન આ પ્રવૃત્તિએ વધુ-વેગ પકડ્યો. તૃતીય પંચવર્ષીય યોજનામાં વસવાટોની યોજના વધારે વિસ્તૃત આયોજ્યમાં આવી છે. શહેરમાં ઉદ્યોગપતિઓ તથા વ્યાપારીવર્ગ પોતાનાં મકાનો પોતે બાંધી શકે છે. મકાન બાંધવાની અગર તો રેળવવાની મુશ્કેલી અનુભવના વર્ગમાં નીચેના માસુસોનો સમાવેશ થાય છે:

- (૧) ઔદ્યોગિક કામદારો
- (૨) માસિક રૂ. ૫૦૦ થી ઓછી આવકવાળા લોકો
(અરકુનો, ગુમાસ્તા, ચિમકો, નાના વ્યાપારીઓ, સાપ્તાહિક નોકરિયાત માણસો વગેરે.)
- (૩) માસિક રૂ. ૫૦૦ થી રૂ. ૧,૦૦૦ સુધીની આવકવાળા એટલે મધ્યમ આવકવાળા લોકો
- (૪) જીડ કામદારો
- (૫) પાણતવગના લોકો
- (૬) ગંદા વસવાટોમાં વસનારા
- (૭) નગરપાલિકા તથા સરકારી કર્મચારીઓ

આગળ જણાવેલા દરેક પ્રકાર માટે સરકારે શું શું યોજનાઓ ઘડી છે તેનો આપણે વિગતવાર વિચાર કરીએ.

ઔદ્યોગિક કામદારો

ગુજરાતમાં ૧-૧-૧૯૫૮ સુધીની ગણતરી પ્રમાણે જિલ્લાવાર ઔદ્યોગિક કામદારોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:

ક્રમ.	જિલ્લાનું નામ	ઔદ્યોગિક કામદારોની સંખ્યા
૧.	અમદાવાદ	૧,૬૨,૬૧૯
૨.	અમરેલી	૩,૬૫૯
૩.	બનાસકાંઠા	૪૭૨
૪.	વડોદરા	૨૮,૬૭૩
૫.	ભાવનગર	૧૨,૨૦૮
૬.	ભરૂચ	૭,૨૦૧
૭.	કાંચ	૩૫
૮.	જામનગર	૮,૫૨૧
૯.	જૂનાગઢ	૬,૫૬૨
૧૦.	પેઠા	૧૮,૪૬૬
૧૧.	કચ્છ	૩,૫૮૮
૧૨.	મહેસાણા	૧૩,૮૧૩
૧૩.	પંચમહાલ	૫,૨૪૦
૧૪.	રાજકોટ	૧૨,૧૮૪
૧૫.	સાબરકાંઠા	૩,૩૪૦
૧૬.	સુરત	૩૬,૬૭૭
૧૭.	સુરેન્દ્રનગર	૬,૪૩૫

૩,૨૮,૮૦૪

છેલ્લાં બે વર્ષમાં દરેક જિલ્લામાં સંખ્યા વધતી જ ગઈ છે. જેમ જેમ નવા નવા ઉદ્યોગો સ્થપાતા જાય તેમ તેમ આ સંખ્યા વધતી જ જાયતી છે. અનામતની યોજના પ્રમાણે તરુ રીને આ ભાઈઓના વસવાટોનો પ્રશ્ન વિચારવામાં આવ્યો છે: એક તો ગુજરાત તથા સોયારા જીડસિંગ જીડ મારફતે તેમને માટે સસ્તા ભાડાનાં મકાનો બાંધવાનો દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે વચનમ ગુજરાતમાં આવતાં આશરે ૧૪,૦૦૦ થી ૧૫,૦૦૦ મકાનો થશે. આ યોજના નીચે મુજબ

સ્થ સરકાર તરફથી ૫૦ ટકા સબસીડી અને ૫૦ ટકા લાંબા ગાળાની લોન આપવામાં આવે છે. બીજી આ કામદારોની સહકારી ગૃહમંડળીઓને પણ ૨૫ ટકા સબસીડી અને ૬૫ ટકા લોન આપવામાં આવે છે. ૩૧ માર્ચ ૧૯૮૦ સુધી એકંદરે ૨૧ ગૃહમંડળીઓને મદદ આપવામાં આવી છે અને આ યોજના નીચે આશરે ૧,૬૦૦ વસવાટો તૈયાર થયા છે. ત્રીજી, ઉદ્યોગપતિઓને ૫૦ ટકા લોન તથા ૨૫ ટકા સબસીડી આપવામાં આવે છે. આ યોજના નીચે પૂરતો ફાયદો ઉઠાવવામાં આવ્યો નથી.

નૃતીય પંચવર્ષીય યોજનામાં ગુજરાત સભ્યો નીચેના લક્ષ્યાંકો આપોજિવા છે :

(અ) ભાડાનાં વસવાટો	૯૦૦૦
(બ) સહકારી ગૃહમંડળીઓ	૨૦૦૦
(ક) ઉદ્યોગપતિઓ માસફત	૧૦૦૦
	<hr/> ૧૨૦૦૦

નવા સ્થપાતા ઉદ્યોગપતિઓએ કામદારોના વસવાટો ઉદ્યોગ સાથે જ બાંધવા જ જોઈએ એવું બધાનું મતલબ છે અને કારખાનાં થકી થતીની સાથે જ વસવાટો તૈયાર થવા જોઈએ, જ્યાં સુધી કારીગરો માટે સારાં હવાઈગતસરવાર્યાં મકાનો બાંધવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તેમની કામ કરવાની શક્તિ ધરોબર ટકી શકે નહિ. દિવસના કામ પછી રોકાણ સારું હોય તો જ બીજા દિવસે બરોબર કામ કરી શકે એ નિશ્ચિત છે. ઉત્પાદન વધારવાને માટે આ એક અગત્યની જરૂરિયાત ગણાવી જોઈએ.

ઓછી અનાવકવાળા માટે મકાનો

આ યોજના નીચે માસિક રૂ. ૫૦૦થી નીચેના ભાઈઓ લાભ લઈ શકે છે. તેમાં ભાડાનાં મકાનો, ગૃહમંડળીઓ અને સ્થાનિક સ્વચ્છતાની સંસ્થાઓ લાભ ઉઠાવી શકે છે. આ યોજના નીચે રૂ. ૮,૦૦૦ની મર્યાદામાં મકાન તથા જમીનની કુલ કિંમતના ૮૦ ટકા સુધી લાંબા ગાળાની લોન મળી શકે છે. આ યોજના નીચે અમદાવાદમાં ૩૦૦ ભાડાનાં મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં છે અને ૩૧મી માર્ચ ૧૯૮૦ સુધી ૫૧ ગૃહમંડળીઓએ આશરે ૧,૨૦૦ મકાનો બાંધવા માટે લોન લીધી છે. નૃતીય પંચવર્ષીય યોજનામાં નીચેના લક્ષ્યાંકો રાખવામાં આવ્યા છે :

(અ) ભાડાનાં મકાનો	૧૬૦૦
(બ) સહકારી ગૃહમંડળીઓ	૧૬૫૦
(ક) સ્થાનિક સ્વચ્છતા સંસ્થાઓ	૨૦૦
(ક) વ્યક્તિ અને મંડળી	૩૦૦
	<hr/> ૩૭૫૦

આ ઉપરાંત સહકારી ગૃહમંડળીઓ જમીને મદદ ન મળી હોય તેમને ગુજરાત સરકારે રેલ્વેથી ગુજરાત હાઉસિંગ ફાઇનાન્સ સોસાયટી લિ. તરફથી તેમના નિયમાનુસાર લોન મળી શકે છે. ગુજરાતમાં ઘણી મંડળીઓ આ લોનનો લાભ ઉઠાવે છે.

મધ્યમ વર્ગને માટે

આ યોજના નીચે જે માસુસની માસિક આવક રૂ. ૫૦૦ થી રૂ. ૧,૦૦૦ સુધીની છે તેઓ લાભ લઈ શકે છે. રૂ. ૨૦,૦૦૦ની મર્યાદામાં મકાન અને જમીનની કુલ કિંમતના ૮૦ ટકા સુધી લાંબા ગાળાની લોન મળી શકે છે. આ યોજના વીમા કોર્પોરેશન તરફથી લોન લઈ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. આ યોજના નીચે અમદાવાદમાં પ્રથમ ૧૦૦ વસવાટો કરવાનું મંત્રણ થયેલું છે. નૃતીય પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન આ યોજના નીચે ગુજરાતમાં ૨૫૦ મકાનો બાંધવાનું વિચારામું છે. આ ઉપરાંત ગુજરાત હાઉસિંગ ફાઇનાન્સ સોસાયટી લિ. માફતે સહકારી ગૃહમંડળીઓને તેમના નિયમાનુસાર લોન મળી શકે છે.

ઝાડુ કામદારો

આ યોજના નીચે નગરપાલિકાઓ, કામદારોની ગૃહમંડળીઓ અને સામાજિક સંસ્થાઓને ૨/૩ લોન અને ૧/૩ સબસીડી મળે છે અને ગૃહમંડળીઓને ૩/૪ લોન અને ૧/૪ સબસીડી મળે છે. આ યોજનામાં ગૃહમંડળીઓને જમીન પણ વગર મૂલ્યે આપવામાં આવે છે. આ યોજના નીચે બંધાર્તા મકાનોનું ભાડું લેવામાં આવતું નથી. આ યોજનાનો જેટલો લાભ ઉઠાવવો જોઈએ તે ઉઠાવવામાં આવ્યો નથી. ગુજરાતની દરેક નગરપાલિકાએ પાતાના ઝડુકામદારો માટે મકાનો અવશ્ય બાંધવા જોઈએ. પૂલ્ય મહાભાગીની આ પ્રયત્ન માટે હમદર્દી આપણને સૌને આ દિશામાં શોગ્ય પ્રયત્ન કરવાની ફરજ પાડી રહી છે. નૃતીય પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન આ યોજના નીચે ૧,૫૦૦ વસવાટો બાંધવાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

ગંદાં વસવાટોની યોજના

મોટાં શહેરોમાં વસવાટને અભાવે ઘણા લોકો ડૂંપડામાં અને બિન-રહેવાલાયક મકાનોમાં વસવાટ કરી રહ્યા છે. આમાં વસનારા માટે નાણાવા ધોવાની તથા શોચ માટે કોઈ વ્યવસ્થા હોતી નથી. જે રીતે આ લોકો જીવન ગુજારી રહ્યા છે તે સમાજનું મોટું કલંક છે. આ યોજના નીચે અમદાવાદ શહેરને મધ્યસ્થ સરકાર તરફથી ૩૭૫ ટકા લોન તથા ભાડાની રકમ મધ્યસ્થ સરકાર, ૩૭૫ ટકા, રાજ્ય સરકાર ૧૨૫ ટકા અને નગરપાલિકા તરફથી ૧૨૫ ટકા સબસીડી અપાય છે. અન્ય શહેરોમાં ૫૦ ટકા લોન તથા મધ્યસ્થ સરકાર ૨૫ ટકા, રાજ્ય સરકાર ૧૫ ટકા અને નગરપાલિકા ૧૦ ટકા સબસીડી આપે છે. આ યોજના નીચે અનાર સુધી અમદાવાદ અને સુરત શહેરમાં આશરે ૨,૦૦૦ મકાનો બંધાયા છે. નૃતીય પંચવર્ષીય યોજનામાં ૨,૨૫૦ વસવાટો બાંધવાનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. આ યોજનાનો લાભ નાનાંમોટાં શહેરોની નગરપાલિકાઓએ અવશ્ય ઉઠાવવો જોઈએ.

પ્રજાત વર્ગના વસવાટો

આ યોજના નીચે વિમુક્ત જાતિ, સેક્યુલર ટ્રાઈબ્સ, સેક્યુલર કાસ્ટ્રસ, બીજા પછાત કોમો અને નોનરિક અને અર્ધ-નોનરિક ટ્રાઈબ્સની ગૃહમંડળીઓને મદદ આપવામાં આવે છે. આ યોજના હેઠળ મદદનું ધોરણ નીચે પ્રમાણે છે :

વર્ગ	લોન ટકા	સહસીકી ટકા
(અ) વિમુક્ત જાતિ	૩૭.૩	૩૭.૩
(બ) સેડમુલ્ડ ટ્રાઇબ	૩૭.૩	૩૭.૩
(ક) સેડમુલ્ડ કાસ્ટસ	૫૦	૨૫
(ડ) બીજા પછાત કોમો	૭૫	૦
(ઈ) નોનેસિક અને અર્ધ નોનેસિક ટ્રાઇબસ	૫૦	૨૫

તદુપરાંત જમીન વગરમૂલ્યે આપવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં આ પ્રશ્ન ઘણી વિચારણા માંગી લે છે. ૧૯૫૯ના જૂન માસ સુધી જિલ્લાવાર નીચેની સંખ્યામાં ગૃહમંડળીઓ સ્થપાઈ છે :

જિલ્લો	ગૃહમંડળી સંખ્યા
અમદાવાદ	૧૫૫
અમરેલી	૫
બનાસકાંઠા	૭
વડોદરા	૫૫
ભાવનગર	૨૪
ભરૂચ	૨૨
ડાંગ	૬
જામનગર	૯
જૂનાગઢ	૧૦
કચ્છ	૨૪
કાંઠા	૪
મહેસાણા	૩૯
પંચમહાલ	૩૩
રાણપેટ	૯
સાબરકાંઠા	૧૫
સુરત	૧૯૨
સુરેન્દ્રનગર	૨૦
કુલ	૬૨૯

આમાંથી ૧૫૦ ગૃહમંડળીઓને મદદ આપવામાં આવી છે અને બીજા ગૃહમંડળીઓને મદદ આપવાનું ચાલુ છે. આ પ્રશ્ન ઘણો મહત્વનો છે અને આ યોજના નીચે બીજા ગૃહમંડળીઓ દિનપ્રતિ-દિન રચાતો જાય છે.

નગરપાલિકા અને સરકારી કર્મચારીઓના વસવાટો.

નગરપાલિકા અને સરકાર આ યોજના નીચે પોતાના કર્મ-ચારીઓ માટે વસવાટ બાંધે છે અને વસવાટના પ્રશ્નને થોડુંક અંશે ધણવો બનાવે છે. ગુજરાત સરકારે આ જોડે સારી સંખ્યામાં વસવાટો બાંધ્યાં છે. આ યોજના નીચે વીમા કોર્પોરેશન તરફથી મધ્યસ્થ સરકાર લાંબા ગાવાની લોન પણ અપાવે છે.

ઘરોતેના વસવાટોનો પ્રશ્ન દિનપ્રતિદિન વિષમ બનતો જાય છે. અને જ્યાં સુધી ઉદ્યોગપતિઓ અને બીજા સંસ્થાઓ પોતપોતાનું કામ ઉપાધી નહિ લે ત્યાં સુધી સમગ્રપણે આ પ્રશ્ન હલ કરવો કઠિન છે. ગૃહમંડળીઓને પણ મોટા પ્રમાણમાં ભાગ ભળવો

જોઈએ. મોટા શહેરોમાં વસવાટોની અને ભાડું આપવાની યજ્ઞિત માટે મોન્ટ્રી (હાઉસિંગ સર્વે) કરવાની જરૂર છે. આ પ્રકારની સર્વે અમદા-વાદની નગરપાલિકાએ કરી છે અને તેમાંથી અમદાવાદ શહેરની વસવાટોની જરૂરિયાત વિશે રસપ્રદ માહિતી મળી છે. તે જ ધોરણે ગુજરાતનાં બીજા શહેરોએ મોન્ટ્રી કરાવવી ઉપયોગી નીવડશે.

ગ્રામ વિસ્તારના વસવાટોનો પ્રશ્ન

ગ્રામ વિસ્તારોનો પ્રશ્ન મહત્વનો અને ઘણો જ વિશાળ છે. ગ્રામ્ય વસવાટો માટે ભારત સરકારની લોન માટેની યોજના છે અને આ યોજના નીચે રૂ. ૧૫૦૦ની મર્યાદામાં ખર્ચના ૨/૩ ના વિસ્તારે લાંબા ગાવાની લોન મળી શકે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારના વસવાટોના જે વિભાગો હોય છે : એક નૅશનલ એક્સટેન્સન બ્લોકની અંદરનો અને બીજો બ્લોકની બહારનો. બન્ને વિભાગમાં મદદ મળી શકે છે. બ્લોકની અંદર રુરલ કોલ્સ (Rural calls) સ્થાપવા માટે પણ મધ્યસ્થ સરકારની મદદ મળે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોની અંદર ઉત્પાદક શાવવા માટે દરેક જિલ્લાની અંદર થોડાં થોડાં ગ્રામ્યોનો દર વર્ષે આ યોજના નીચે શાવવાં જોઈએ. સાચા હવા ઉજાસવામાં મક્કનો સાચી રીતે નાણા ધોવાની તથા યોજની વ્યવસ્થા સાથે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં બાંધવાથી એક અગત્યનું ચાર્જદર્શન મળશે.

વસવાટો બાંધવામાં માટે જમીન મેળવવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ અને તેમાં થતો વિલંબ ટાળવાની સરકારને જરૂરિયાત સમજાઈ છે. વહીવટી તંત્રની કાર્યક્ષમતા વધારવા ઉપરાંત 'લેન્ડ એકિઝિશન એન્ડ ડેવલપમેન્ટ' (land acquisition and development) ની યોજના નીચે જમીન મેળવવાની કાર્યવાહી થઈ કરવામાં આવી છે અને મધ્યસ્થ સરકારની યોજના નીચે આવી રીતે અગાઉથી જમીન મેળવવાનું કાર્ય થઈ કરવામાં આવ્યું છે. વળી તે દિનપ્રતિદિન વધારે વિસ્તૃત કરવામાં આવશે. જમીનના વધતા જતા ભાવોને અંકુશ નીચે શાવવા પણ યોગ્ય વિચારણા કરવી પડશે. જમીનની સહાયોરી અને નફામોરી સામે પણ યોગ્ય તકેદારીનાં પગલાં લેવાં અનિવાર્ય બને છે.

વસવાટો બાંધવામાં થતા ખર્ચનો પણ ઘટાડો કરવાની આવશ્યકતા છે. વસવાટોમાં વપરાતાં સિમેન્ટ તથા લોખંડ વ્યવસ્થિત નિરીક્ષિત ભાવે મળે એવી વ્યવસ્થા વધારે મજબૂત બનાવવી જોઈએ. તદુપરાંત બાંધકામની અન્ય ચીજો જેવી કે ઈંટો, ચૂનો, કોંક્રીટને માટે વપરાતી ખડી તથા રેતી, ટાઈલ્સ, સેનિટરી વેર, પાઈપો વગેરેનું ઉત્પાદન ઘણું વધારવું જોઈએ, જેથી યોગ્ય ભાવે બાંધને મળી રહે. સ્થાનિક સામગ્રીના ઉપયોગ માટે સંઘોષિત કરવું તેટલું જ આવશ્યક છે.

વસવાટોની પ્રશ્ન એટલો વિકટ અને વિશાળ છે અને જ્યાં સુધી સમાજનું દરેક દરેક અંગ એમાં સહકાર ન આપે અને ઉત્પાદકી ભાગ ન લે ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નનો સંપૂર્ણ ઉકેલ લાવવો ઘણો જ મુશ્કેલ છે. પરંતુ સમાજવાદી સમાજતત્વચનાના ધ્યેય સાથે વસવાટો માટે જે જુદી જુદી યોજનાઓ હાથમાં આવી છે તે યોગ્યતે અંગે આપણને સાચી દિશામાં પ્રગતિના પથે દોરી રહી છે અને સમજના વધેજ સાથે દરેક યોજના ફક્ત એમાં સાંકડા નથી.

વહાણુવટાની ગૌરવકથા

માનવજીવનની પ્રગતિ માટે જળતની જુદી જુદી સંસ્કૃતિ સાથેનો સંપર્ક એ એક સૌથી મહત્વનું અંગ છે. વાણિજ્ય કોઈ પણ દેશે સાધેલી પ્રગતિ બતાવે છે, એટલું જ નહિ પણ દુનિયાના બીજા દેશો સાથેના એના સંબંધો પણ દર્શાવે છે. કોઈ પણ દેશના જીવન, વેપાર, વાણિજ્ય અને હુન્નરઉદ્યોગ પર તેને કંઈ પહેલા વિશાળ સાગરની અસર થયા વિના રહેતી નથી.

ભારતના કુલ સાગરકંઠાના લગભગ ત્રીજા ભાગના ગુજરાતના હજાર માઈલના સાગરકંઠાએ ગુજરાતને અનેક બંદરો આપ્યા છે. પ્રાચીન કાળમાં કચ્છનું રણ, નળકાંઠો અને ભાલ સાગરને તીરે હતાં તે સમયે ગુજરાતનો કંઠો લગભગ ચોદસો માઈલ જોડેલો લાંબો હતો. ભૂકિયાને પરિણામે બંદરોનાં સ્થળો બદલાતાં આપ્યાં છે.

જળમાર્ગની સુરક્ષા માટે સલામત બંદરની જરૂર છે અને સારા બંદર માટે દરિયાકિનારો ખમિન હોય, એ જરૂરનું છે. આમ હોઈ અનાદિ-કાળથી સમસ્ત હિંદનાં મુખ્ય અને સાથમાં સારાં બંદરો કચ્છ અને ખંભાતના અખાતમાં પ્રખ્યાત મેળવતાં રહ્યાં છે. કચ્છના લખપત બંદરથી માંડીને શુપારક બંદર સુધીના ભાગમાં આજ લગી કંઈક બંદરોએ ઘટીપડતી જોઈ છે. ગુજરાત ખાસ કરીને સમુદ્રમાર્ગે આવતી અનેક પ્રજાઓનું મિલનસ્થાન બન્યું હતું.

ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારનું અસ્તિત્વ છેક વેદકાળથી જાણવામાં આવ્યું છે. એ કાળમાં વહાણખેડ વ્યવસ્થિત હતી. નૃગીય બૂળજી જ્યારે ઉદ્દાશ્રમ-સૌરાષ્ટ્ર-નજીક દરિયામાં પોતાના વહાણ સાથે ડૂબતો હતો ત્યારે અશ્વિનીકુમારોએ તેને બચાવ્યો હતો. દરિયાનું સામીપ્ય અને તેને લીધે વ્યાપારની સરળતા હોવાથી આજનાં પ્રાચીન શાણાં ગુજરાતમાં સ્થપાયાં હતા. આજનાં 'સાગર તીર્થ' તરીકે ગુજરાતને ગૌરવ સોંપડ્યું હતું. પાદવો દરિયો જેટી ખૂબ સમૃદ્ધબનેલા તેની તીર્થ હરિવંશમાં છે. શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં દ્વાપરવતી અને અશ્વિરિષા વચ્ચે સંબંધ હતો. કૌટિલ્યના 'અર્થશાસ્ત્ર'માં પશ્ચિમ કંઠની સાગરપટ્ટી પર વસનાર પ્રજાનો વહાણવટું મુખ્ય જીવન-વ્યવસાય ગણાવ્યો છે.

પ્રાચીન કાળથી ગુજરાતનો વેપાર પશ્ચિમમાં અરબસ્થાન, આફ્રિકા, ઈરાન, ઈજિપ્ત તેમ જ છેક રોમ અને ગ્રીસ સાથે અને દક્ષિણ તથા પૂર્વમાં સિંધોન, જાવા અને ચીન પર્યંત હતો. ઈતિહાસમાં જુદે જુદે સમયે સોમનાથ, મંગળપુર, સૂર્યપુર, સનલીઈ, ભરૂચ, નવસારિક, ધવલક, ગુંદીગઢ, હસ્તકપ્પર, વગલી, મધુમલી, દ્વારવતી, દેવપતન

શ્રીમતી મુખતિ મોરારજી
(મુખ્ય વ્યવસ્થાપક, સિધિયા સ્ટેમ નેવિગેશન કું., મુંબઈ)

ગોપનાથ અને તારકપુર વગેરે અનુકૂળ એવાં હુદરતી રીતે રાણેલાં ધીકમાં બંદરો હતાં.

ગુજરાતના વહાણવટા દ્વારા ઘણી વેપારી પ્રવૃત્તિને શ્રી હપુઈટ ઈજિપ્તની કબરોમાંથી નીકળેલી સિંધુ નામની મલમલ અને ગુજરાતની ગળી ઉપરથી ઈસવીસન પૂર્વે ત્રણ હજાર વર્ષથી જ જૂની માને છે.

મોડેન-જેન્દરો અને હરખાની પશ્ચિમ એશિયા સુધી વિસ્તરેલી સંસ્કૃતિનાં ચિહ્નો લોચલથી માંડી છેક તાપી કંઠા સુધી મળી આવ્યાં છે. ખંભાતના અખાત પાસે લોચલ ગુજરાતનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ બંદર હતું, જેની સમૃદ્ધિ વહાણવટા ઉપર નિર્ભર હતી. અહીં વહાણો બાંધવાના યાદઓ પણ હતા. ઈસ્વી સનની ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે સાગરખેડુ હરખીઓને લોચલમાં કપાસ અને ઘઉંની પેદાશ, ભોજાઓ અને સાબરમતી નદીઓમાંથી વિપુલ પ્રમાણમાં મળી શકતા પાણીએ અને સુરક્ષિત બંદરે આકર્ષ્યા હતા. લોચલમાં હરખીય લોકોના દરિયાઈ વ્યાપાર અને દરિયાઈ પ્રવૃત્તિઓ સંબંધમાં મહત્વના પુરાવા સોંપકયા છે. વહાણો ભરતીના વખતે સાબરમતીના મુખમાં ઘઉંને લોચલ બંદરે પહોંચતાં. લોચલનો મુંસોપોટેમિયા અને બીજાં બંદરો સાથે જાડો વેપાર ચાલતો હતો. તે વખતે આજે છે તેના કરતાં દરિયો ઘણો નજીક હતો. લોચલથી ત્રણ માઈલ દૂર ભોલાદ બંદરે ઈસ્વી સનની ચૌદમી સદી સુધી વહાણો લાંગરતાં હતાં.

સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગરની વાવળમાં ખંભાતના અખાતથી પશ્ચિમ કિનારા ઉપર જૂના કાળનું વલ્લી બંદર છે. દંડીના દયકુમારચરિતમાં, કથાસહિત-સાગરમાં અને બીલ સાહિત્ય મંજુ-શ્રી મુષ-કવ્યમાં, તામ્ર-પત્રો અને જૈન સાહિત્યમાં વલ્લીના પરદેશો સાથેના વેપાર અને વહાણવટાનું બ્યાન મળે છે. વલ્લીમાં નૌકાસેત્ય પણ હશે એવી ગાથા છે. પરિવલ્લે સાગર સફર રંધમાં અને દોલમીએ પોતાની ભૂગોળમાં (ઈ.સ. ૧૫૮) સૌરાષ્ટ્રનાં જંદરોની નાયાવલોમાં વલ્લીનાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. ચીની જાની જાએનસંચ સાતમી સદીમાં વલ્લીમાં આવ્યો હતો. ગુજરાતના જર્ણનમાં લોકોની આજીવિકાનું સાધન સમુદ્ર હતો એમ એ લખે છે. અનેક પરદેશી વહાણવટીઓના અહીં ધામા રહેતા. લગભગ છ સાત સેકા પર્યંત ગુજરાતનું ગૌરવ અને ક્રીતિ આ નગરે અખંડિત રાખી હતી.

કચ્છ પુરાણ કાળથી તેજ વહાણવટાથી ખજારની દુનિયા સાથે સોંધી સંપર્ક સ્થપતું રહ્યું છે. કચ્છનું રણ બે હજાર વર્ષ પૂર્વે દરિયા

હેજા હતું. કચ્છના રક્ષામાં સરસ્વતી નદી સાગરને મળતી હતી. આ નદીના પ્રવાહમાં હોડીએ ગુજરાતને સાગરકાંઠે આવી શકતી અને ત્યાંથી વહાણોમાં માલ ચકતો. કચ્છના વહાણવટીઓ એક તરફ મિસર ને મસૂગા અને બીજા બાલુ મલખુ, સુમાત્રા, બકો, થાઈ, પંચા, કંબુજ અને તાઈવાન સુધી વહાણો ફેરવતા. આ ધરાની દરિયાઈ સંખ્યાની સવપુર બંદર હતું. એ જગતી માંડવી-થાણું-હતું. એટલે માંડવી બંદર નામ પડ્યું. અહીં વેપારને કારણે પરચેરી પ્રજા રહેતી. અહીંના વાણીઓમાં બંધાતું વહાણોની ખૂબ જ માગ રહેતી જેથી રુકમાવતીને બેથ પડતે સુતારવાણો બારે માસ ગાળતા રહેતા. કચ્છના કિનારેથી શરૂ થયેલા વહાણવટીઓ ગુજરાતે વ્યાપારિક સંસ્કૃતિ સર્જેલી છે.

માલાભારતના કાળમાં ભરૂચ અને સુપારક સમૃદ્ધ બંદરો હતાં. ભરૂચનું હિંદુ મહાબંદર ગણાતું, અને બાપારનું કેન્દ્ર હતું. ભરૂચે પ્રાચીન જાતિઓના વ્યવહાર જેવા છે. બીજા જાતક કથાઓમાં પશ્ચિમ હિંદનાં બંદરો દ્વારા ચાલતા નૌકાવ્યાપારનો અને ભરૂચછથી સુપારકે-કુશળ નાવિક-સાતસો વ્યાપારીઓને સખ રત્ન દ્વીપ યોતાના વહાણમાં સાણસામાન પહોંચાડવાનો ઉલ્લેખ છે. રાજા મનીંદરના ઈસ્વી સન પૂર્વે દોઢસો વર્ષના સિકાઓ ભરૂચમાંથી મળ્યા છે. ઈતિહાસકાર હેરોડોટસ અને અન્ય પ્રદેશીઓએ ભરૂચ અને ગુજરાતનાં બંદરોના ઉલ્લેખો આપ્યા વહાણવટાના વિસ્તારની સાબિતી આપે છે. શેમન સામ્રાજ્યના સમયમાં ગુજરાતનું વહાણવટું ઈંચી કાળાએ પહોંચ્યું હતું. ભરૂચછથી કપાસ બ્રિજોનિયા, ઈંગ્લિશ વજેરે દેશોમાં જતો હતો. દસમા સોમ લગભગ ભરૂચ બંદરની જહોજલાલી ગઈ અને એ અરસામાં ખંભાત બંદરનો ઉદ્ભવ થયો.

આપણે ત્યાં જવા સંબંધી કહેવત છે: "જે જાજે તે ફરિને ન આવે અને આવે તો પરિયાંના પરિયાં ચાલે તેટલું લાવે." સત્રપ રાજાઓના સમયમાં ગુજરાતના વહાણવટાને સાદું ઉત્તેજન મળ્યું ઈસ્વી સનની છઠી સદી પછી સત્રપોએ જવામાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું. આ વખતમાં હિંદી કાચીચરોના હાથે જવાનું પ્રસિદ્ધ બાયોપુટરનું બીજા મંદિર બંધાનું. તેના શિક્ષકમાં ગુજરાતના વહાણની આકૃતિએ કંચારેથી છે. એ જોતાં જણાય છે કે, એ સમયમાં જાણીતા બંધકામ અનિ ઉચ કાળાએ વિકસ્યું હતું. આ સમયમાં સોરઠનો વેરાવળ બંદરેથી સિંચોન સાથે વેપાર હતો.

સોલંકીઓના વખતમાં પણ વહાણવટું વધ્યું. એમના વખતમાં દરિયાઈ વ્યવસ્થા સારી હતી. સામાન્ય વહાણવટા ઉપરાંત નૌકાસેના પણ વ્યવસ્થિત રીતે રાખવામાં આવતું. બીમદેવ બીજાને દરિયાઈ કાર્યોં વનો સોલંકીઓનું નૌકાસેનાનું મથક યોગ્ય હતું અને વેપારનું મુખ્ય મથક ખંભાત હતું. તે ઉપરાંત ભુગુપુર, સુપાર, દ્વારકા, દેવપતન, મધુપતી અને ગોપનાથ બંદરો હતાં.

દસમી સદીમાં આરબ મુસાફરો ખંભાતને સારા બંદર તરીકે વર્ણવે છે. એટલે તે અગાઉ એ બંદરને આજદા થતાં થયો વખત લાગ્યો

હયો. પાંચ સદીઓ સુધી ખંભાત હિંદનું મોટામાં મોટું અને સમૃદ્ધ બંદર રહ્યું. ખંભાતનું સ્થળ એવું "મધ્યસ્થ છે કે એની ભૌગોલિક સ્થિતિ એના વેપાર અને વહાણવટાની પ્રગતિમાં ઘણો સહાય કરતી. હિંદના વહાણવટાના કેન્દ્ર જેવા ખંભાત બંદરમાં બીજા કોઈ પણ બંદર કરતાં વધારે પરદેશીઓ આવ્યા હતા. અલ દર્દીસી ખંભાત ગુજરાતના નૌકાસેનનું થાણું હતું એમ વર્ણવે છે. માર્કો પોલોનો સમકાલીન મેરીનો સેનુટો લખે છે કે હિંદનાં બે મોટાં બંદરોમાંનું એક ખંભાત હતું. ખંભાતનો માલ પશ્ચિમમાં ઈયન, અરબસ્તાન અને આફ્રિકામાં સોફલા બંદરે જતો અને પૂર્વમાં હિંદના કિનારાનાં બંદરો, અને છેક ચીન સુધી જતો. ખંભાતથી સુંક, કપાસ, બુગય, સુગંધી પદાર્થ, ખાંડ, ગળી, બારીક કાપડ, રેશમી કાપડ, લાખ, ચામડાં વગેરે માલ નિકાસ થતો. સોનું, રૂપું, તાંબું અને ધોણ વગેરે આયાત થતાં.

ઈસ્વી સન ૧૩૪૫માં આરબ પ્રવાસી ઈબન બતુતા ખંભાત બંદરનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેથી પંદરમી સદી એ ખંભાતના વેપાર માટે ખરેખરો સુવર્ણનો સમય હતો. એક સદી વીત્યા પછી તો એ સ્થાન સુરતે લઈ લીધું. આ વખતમાં ખંભાત બંદરને સુરત બંદરના હાથ નીચે મૂકવામાં આવ્યું. છતાં પણ વેપાર તો ધીકતો જ રહ્યો. ખંભાતનું વહાણવટું જે એક વખત આખા એશિયામાં સર્વોપરી હતું તે ઓગણીસમી સદીમાં છેક નજીકનાં જ બંદરો પૂરતું આવી ગયું.

ઈસ્વી સન ૧૮૫૯માં અમદાવાદની પહેલી કાપડની મિલના સાંઘા અને એન્જિન ખંભાતના દરિયા માગેં ઊતર્યા હતાં. રેલવે અમદાવાદ સાથે જોડાઈ ત્યાં સુધી મુંબઈ-ખંભાત તથા કિનારાનાં બંદરો વચ્ચે વહાણો ઉપરાંત નાની આગબોટ પણ ચાલતી હતી.

અગિયારમી સદીની શરૂમાં અલખરૂની સોમનાથ બંદરને આફ્રિકાના સોમ્લાલ અને ચીન સાથેના વેપારના કેન્દ્ર તરીકે વર્ણવે છે. ગુજરાતના ગુપ્ત-સૂર્યોના સિકાઓ, આફ્રિકા, જવા આદિ દેશોમાંથી મળી આવે છે. વસ્તુપ્રાથ અને તેજપ્રાથે ઈ. સ. ૧૨૩૫ માં આમુ ઉપર બંધિયા "શુલુવસતિ" નામે ઓળખાતા મંદિરમાં તીર્થંજયમાં આવેલી ઘડકુનિકા-વિહારની આખાવિકાનું એક સુંદર શિલ્પ છે. લંકાથી ભરૂચ આવતું વહાણ એમાં બતાવેલું છે. કુંભારિયાજીનું મંદિર જે "શુલુવસતિ" કરતાં પ્રાચીન છે એમાં પણ વહાણનું આવું શિલ્પ છે. ખંભાતના એક મંદિરમાં પણ આવા જ વહાણનું શિલ્પ છે. પંદરમી સદીમાં લખાવેલા 'શીપાય ચરિત્ર'માં ધવલ શેકના વહાણવટાનું વર્ણન અને ચિત્રો છે. આ કામાં પંદરમા સોકના સમુદ્રમાર્ગનો ઉલ્લેખ છે. ભરૂચ બંદરેથી વહાણો ઊપડે છે. આ વહાણોમાં જાંબ અનિનું વહાણ સોળ કૂવારતો સંવિતનું હતું. જે એ સમયની વહાણોની વિશાળતાનો ખ્યાલ આપે છે. તેમાં બીજાં સંખ્યાત્રય વહાણો વડરફૂરી, બેઝ, દ્રોડ, વેગડ, સીન, આવર્ન, અને સુરખ જાતનાં હતાં. તેના ઉપર ફૂંખી ધારનારા મરજ્યાઓ અને દિવાલુચન માટે તથાચંકનું સતન નિરીક્ષણ કરનારા પણ હતા. વહાણોની જાતનો ઉલ્લેખ પંદરમા સોકમાં ગુજરાતમાં બનતાં વહાણોનાં નામો પૂરાં પાડે છે.

ગુજરાતના મોગલ બાદશાહો વહાણવટાને સાવું ઉત્તેજન આપતા બંદરો વહાણો, ખલાશીઓ અનેક વેપારીઓથી ગુંજી રહેતાં હિંદ તે સમયે વેપારમાં સરસ દરજ્જો ધરાવતું હતું. મોગલોના વખતમાં વહાણોનો ઉદ્યોગ અને તે દ્વારા થતો વેપાર કેવો અને કેટલો હતો તેના ખ્યાલ અકબરથી ઔરંગઝેબના વખત સુધીના હેવાલ 'આઈ-ઈન-અકબરી', 'ઓમીલનુમાર જુમ્હા', 'ફતવાઈ-ઈ-ઘાલાહ', વગેરે જૂના ગ્રંથો તપાસવાથી આવે છે. સોળમા સૈકાની શરૂઆતમાં અમદાવાદના સુલતાનો 'દરિયાના રાજા' કહેવાતા. અકબરના વખતમાં વહાણો બાંધવા માટે ખૂબ જ ઉત્તેજન મળેલું અને વહાણ ખાતા માટે નિયમો ઘડવામાં આવેલા. દીવ બંદર પાસે મુરબ-દીવાદાંડી બાંધવામાં આવ્યો હતો. એ સૂચવે છે કે સત્ત્વકતાનો વહાણવટાને સુરક્ષિત કરવાને ખૂબ કાળજી રાખતા હતા. 'મિરાતે-અહમદી'માં ગુજરાતનાં અનેક બંદરોની નોંધો મળે છે.

મોગલ જમાનામાં સુરત બંદરે જાતબરનાં વ્યાપારી જાહોએ લોગરતાં હતાં અને વિવિધ ધર્મ, જાતિ અને રંગના સોદાગરો અહીં આવતા. મોટા પ્રમાણમાં ખરીદી કરી દુનિયાનાં ભિન્ન ભિન્ન બંદરોએ લઈ જતા હતા. સુરત જાતના સોદાગરોનો નફાકારક વિસામો હતું. સુરત 'દર બંદરનો વાવરો' કહેવાતું. ગુજરાતના સુલતાનોને બંદરોની જગત દ્વારા કરોડોની આવક હતી.

અકબરના સમયથી આ બંદરનો વેપાર વધવો થઈ ગયો હતો. 'આઈ-ઈ-અકબરી'માં આ એક વિખ્યાત બંદર હોવાનું લખેલું છે. પોર્ટુગીઝ પ્રવાસી બોર્જિસાએ (ઈ. સ. ૧૫૧૪) સુરતને નદીના મુખ પર વસેલા મહાબંદર તરીકે વર્ણવ્યું છે. તેથી ત્રણ હજાર મણુ વજનનાં વહાણો સહેલાઈથી આવી શકતાં. સુરતમાં વહાણ બાંધવાનો મુખ્ય ઉદ્યોગ હતો. સુરતના વાણિયા પ્રખ્યાત હતા.

જુનુદાસ સરકાર, ઔરંગઝેબના સમયમાં સુરત હિંદનું સર્વપ્રધાન બંદર હતું તેનું વર્ણન કરે છે. ઔરંગઝેબે સુરતમાં મક્કા-મદીના જનારા હજીયાત્રીઓ માટે ખાસ મોટાં વહાણો રાખ્યાં હતાં. તેથી જ સુરતનું નામ ઈસ્લામના મુકુબ-નીર્ધન દ્વારકાના બાગુલ-મક્કા હતું.

જેન યત્રી દીપવિજયજી (સંવત ૧૭૭૭)એ પણ પોતાના એક કાવ્યમાં જણાવ્યું છે કે "સુરત શહેર સરસ મથક છે. એનું બંદર દેહીખમાન છે."

સત્તરમી સદીના પ્રારંભથી દુનિયાનાં જુદાં જુદાં બંદરોએ ગુજરાત અને હિંદના અન્ય પ્રાંતોથી આસુલમાં આવતો માલ વિપુલ જથ્થામાં સુરત બંદરેથી વહતો રહ્યો. ગુજરાતની દોટી, ગજ, લઢો, બાફ્યા, મલમલ, સૂતર અને ગળી વગેરેની જાંસડીઓ, ઈયાની અખાત, રાતો સમુદ્ર, મિસર આદિ દેશોનાં બંદરે ક્લવાતી રહી હતી. ઉત્તર અને પશ્ચિમ આફ્રિકા ખાતે પણ આવો જ માલ નિકાસ થતો હતો. 'મિરાતે-અહમદી'ના કર્તાના બ્યાન અનુસાર સુરત બંદરની જાહોમાં ત્રણ કરોડ દામની હતી. ઓગસ્ટીસમી સદીમાં બ્રિટનની યાત્રી મનવારો સુરતના જાહજવાણમાં ગુજરાતના કુશળ કર્મચોરો માફક બંધાઈ અને એ રીતે હિંદી જાહજી ઉદ્યોગની નામના વંધી.

ઉત્તરેતર ગુજરાતના વેપાર અને વહાણવટાની પડતી થઈ. ગુજરાત અંગ્રેજ સત્તા નીચે આવ્યું અને મુંબઈ મુખ્ય બંદર બન્યું. અંગ્રેજોએ ક્લકતા, મદ્રાસ, કર્ગો અને રંગૂનને વિકસાવ્યાં. સોરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો કિનારો દેશીઓના હાથમાં હતો એથી ત્યાંનું વહાણવટું ટકી રહ્યું.

વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ પણ જાહજી પ્રવૃત્તિનું જ અંગ છે. સાગરકંઠાએ ગુજરાતને નૌકાવિલ્પ આપ્યું. ગુજરાતનું દરેક બંદર પોતે પોતાનાં વહાણ બાંધી લેતું. બાંધણી પરત્વે ગુજરાતનાં વહાણો મજબૂત હોય છે. આ વહાણો પોતાની ભગોળની પરિસ્થિતિને જોઈ કે પાણી, વેલ, પવન વગેરે અનુકૂળ પડે તેવી રીતે બંધાયેલાં હોય છે. ગુજરાતમાં બંધાયેલાં વહાણો સદીઓ પૂર્વે હજારો માઈલ સાગરજળ કાપતાં. આ વહાણો સંજોગના અને સહીસલામતી માટે મજબૂર હતાં. વહાણોની જાતોમાં કચ્છી કોટિયા, ઘાઉં અને સુરતી બનેલા આજે પણ વખણાય છે. દરિયો ખેડવા માટે અનેક મુકેલીઓ વેરી થકે તેવા સાહસિક નાવિકો વગર વહાણવટું અશક્ય છે. ગુજરાતના નાવિકો પ્રાચીનકાળથી મજબૂર છે. આજે પણ એ આંતરરાષ્ટ્રીય વહાણવટામાં મહત્વનો ફાળો આપે છે.

ગુજરાતના પ્રજાજીવન સાથે વહાણવટું ઘણા કાલથી ગૂંથાઈને રહ્યું છે. વહાણખેડનો આપણો વારસો એટલો વધો છે કે આ કિનારે આખા શાસને લગતા દરેક પ્રકારના પારિભાષિક શબ્દો હસ્તી ધરાવે છે. આપણા વહાણખેડુઓ દરિયાનું સરસ જ્ઞાન ધરાવતા. એથી સિલ્લ ઘાપ છે કે આપણું વહાણવટું સ્વર્ગભૂ છે અને તેની સાથે વિપુલ વિસ્તારી છે. ગુજરાતી વાહકમથમાં વસ્તો, સામય વગેરેની કથાઓમાં દરિયાઈ બ્યાવર કરનાર વસિંહોનાં સાહસ કર્મોનાં વર્ણન છે. ઉપરાંત કોતરણી, કથા અને પાણિયાઓમાં ગુજરાતનાં વહાણોની આકૃતિઓ છે. બોહલ અને જૈન સાહિત્યમાં અને પરદેશી મુસાફરોના બ્યાનમાં ગુજરાતનાં બંદરો અને વહાણવટાને શ્રેષ્ઠ વર્ણવ્યાં છે. ગુજરાતમાં દરિયાઈ વેપારને અંગે તેનાં બીજાં અંગો હૂંડિયામણ, વીમો વગેરે પણ ખૂબ ખીલ્યાં હતાં. હિંદી મહાસાગરના ચારે કાંઠે ગુજરાતી વસાહતીઓ પ્રાચીન કાળથી વાસ કરી રહ્યા છે. આપણે એમના સાહસ અને શક્તિમાંથી પ્રેરણા લઈ એમણે આપેલી અમૂલ્ય પરંપરા થાવું રાખીએ.

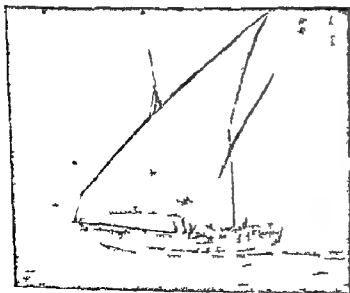
સમુદ્રાવન કરી લશ્મી પ્રાપ્ત કરનાર ગુજરાતમાં પ્રાચીન વહાણવટાનું ગૌરવ સૂચવવાં આજે પણ વખાણ છે, "શ્રી રત્નાકર સાગરની મહેર હશે" વહાણવટું એ તો ગુજરાતની પરંપરા છે. સાગરકંઠો એ ગુજરાતની વિશિષ્ટતા છે. સાગરમુદ્રા ખાવવા અને જાહનાજૂનું વહાણવટું ગુજરાતની અનામત છે. પ્રાચીન હિંદને ગુજરાત અનેક બંદરો આપ્યાં છે. આ હિંતિયાસ માત્ર આપણા જતે ગૌરવની ગાથા જ નહિ પણ ભવિષ્યની પ્રવૃત્તિ માટે નવી પ્રેરણા આપી નવમુચના અંધણ આપતી દીવાદાંડી સમો બની રહો.

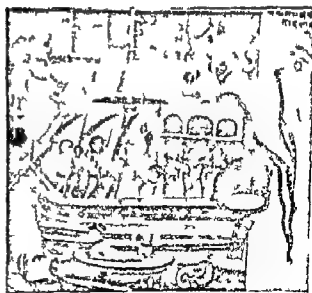
ગુજરાતી કચીંગરોએ કરસું જવાનું બોરો-બુદર બોલ
મંદિરનું ગુજરાતનું વહાલ

ગુજરાતી 'બનેલા'

કચી "કોટિયા"

જાવાની સહર ગુજરાત [વહાલ (૧૫મી સદી)

વાહનવ્યવહાર

શ્રી હોટુભાઈ પટેલ
(નાયબ પ્રધાન, વાહનવ્યવહાર ખાતું, ગુજરાત સભા)

સારાંચે ભારતમાં જુદા જુદા રાજ્યમાં જુદી જુદી કક્ષાના કેટલા રસ્તાઓ જેઈએ તે માટે નાગપુર ખાતે તૈયાર કરવામાં આવેલો. અત્યારની પરિસ્થિતિ જોતાં ગુજરાતમાં નાગપુર ખાતે પ્રમાણે રસ્તાઓ માટે જે લક્ષ્યાંકે પહોંચવું જેઈએ તે લક્ષ્યાંકે પહોંચી શક્યા નથી અને કેટલાક જિલ્લાઓ બીજા પંચવર્ષીય યોજનાના અંતે ૬૦ ટકા સુધી પહોંચી શક્યા નહિ હોય. આ પરિસ્થિતિમાં દરેક જિલ્લાની સ્થિતિને અનુકૂળ બારે માસ જઈ શકાય તેવા રસ્તાઓ જરૂરી થી રીતે થઈ શકે તે પ્રમુખ ગંભીર વિચારણા માંગે છે. બીજા પંચવર્ષીય યોજનાના અંતે ગુજરાતમાં નાગપુર ખાતે પ્રમાણે કેટલા માર્ગ રસ્તાઓ જેઈએ અને કેટલા થઈ શકશે તે નીચેના આંકડાથી જણાશે:

નાગપુર ખાતે પ્રમાણે લક્ષ્યાંક	બીજા પંચવર્ષીય યોજના અંતે
આશરે ૨૪,૩૨૬ માર્ગ	આશરે ૧૫,૦૦૦
	માર્ગ
પાકા રસ્તા (major) કાચા રસ્તા (minor) પાકા રસ્તા કાચા રસ્તા	
૯૭૬૦	૧૪૫૬૬ ૭૭૮૦ ૭૩૮૦

ઉપરના આંકડાઓ મુજબ રાજ્યે અભ્યાસ-વર્તુળ નીચેનાં તે પરથી લેવામાં આવ્યા છે પણ તેમાં જે માર્ગનોર રોડસ (minor Roads) ની ગણતરીમાં લેવામાં આવ્યા છે તેમાંના ઘણાખંડ ખરી રીતે કાચા રસ્તાની વ્યાખ્યામાં આવે તેમ હોવાથી તેને બાદ કરતાં બીજા પંચવર્ષીય યોજના અંતે આપણે આશરે ૫૫ ટકા નાગપુર ખાતેના લક્ષ્યાંક પહોંચીશું એમ જણાય છે. ભારતમાં કેટલાંક રાજ્યોનો નાગપુર ખાતે પ્રમાણે લક્ષ્યાંક પૂરું કર્યા છે, જ્યારે ગુજરાત સભ્ય રસ્તાની ખાતમમાં પાછત રહેલો. સારાંચે ભારત માટે (૧૯૬૧-૮૧) રસ્તાની બીજા યોજના તૈયાર કરવામાં આવી જને 'બોએ ખાત' કહેવામાં આવે છે. તેના લક્ષ્યાંક નાગપુર ખાતે કરતાં લગભગ બેવડા છે. એ લક્ષ્યાંકને કારણે પહોંચાણે તે કઠી શકાય નહિ. ઉપરના આંકડાઓથી જણાશે કે રસ્તાઓ માટે હજી ઘણું કરવાનું છે. એ વાત પણ સાચી છે કે ગુજરાતમાં રસ્તાઓ કરવા માટે જેઈતી સાધન-સામગ્રી વગેરે જે જેઈએ તે સ્થળે મળતી નહિ હોવાથી તે કરવામાં વિલંબ થાય છે અને ખર્ચ પણ વધુ આવે છે. આ સમસ્યાના ઉકેલ માટે સરકાર પ્રયત્ન કરી રહી છે. પરંતુ એમાં પણ ઘણી મુશ્કેલીઓ હોય છે તેમ જ મર્યાદાઓ પણ હોય છે. આ મુખ્ય સમસ્યાના ઉકેલ પાછળ બીજા ઘણા પ્રશ્નો સંલગ્નથી ઉઠેલી શકાય તેમ છે.

કેટલાંક ભાગમાં તો રસ્તા માટે જે પથ્થર (મટલ) જેઈએ તે એટલો મોંઘો પડે છે કે એક મેટલના નાના ટુકડાની કિંમત લગભગ અડધી આની થવા જાય છે. જમીનનો પ્રકાર પણ એવો છે કે પુલ વગેરે બાંધવા માટે પાયા માટે જે ખડક થા તો મજબૂત જમીન જેઈએ તે ખૂબ ઊંડે મળે છે થા તો મળતી નથી તેથી પણ ખર્ચાળ બને છે. ગુજરાતને પશ્ચિમ ભાગે દરિયો લાગેલો હોવાથી, અને જમીન સપાટ હોવાથી, ચોમાસાના પાણીનો નિકાલ જેટલા વખતમાં થવો જેઈએ તે ન થતાં ખેતી લાક જમીનોમાં તેમ જ રસ્તાની ગટરોમાં પાણી ભરૂંઈ રહે છે તેથી રસ્તાઓની મજબૂતાઈને પક્ષે પહોંચે છે. અને વારંવાર મરામત માટે વધુ ખર્ચ કરવો પડે છે. ઘણા વિભાગમાં રસ્તા બાંધવા માટે મોટું પાણી જેઈએ તે નજીકમાં નહિ મળતું હોવાથી દૂર દૂરથી લાવવામાં ખર્ચ ઘણું આવે છે. આ અને એવા બીજાં અનેક કારણોથી રસ્તાઓ જેટલા બને તેટલા જરૂરીથી ઓછા ખર્ચ થતાં નથી અને તેને લઈને વાહનવ્યવહારને દૂર દૂર આવેલા વિભાગને બારે માસ જ્યારે જેઈએ ત્યારે પહોંચવામાં મુશ્કેલી આવે છે. અને જે સર્વાંગી વિકાસ સાધવા માટે મનોરથ આપણે સેવ્યા હોય છે તે જરૂરી ફળીભૂત થતાં નથી.

ગુજરાતમાં વાહનવ્યવહારમાં રેલવે બાદ કરતાં એક સ્વર્ગથી બીજા સ્થળે જવા માટે ઘણા જૂના વખતથી બળકડામાં, ધોડાં, ઊંડ વગેરેનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે અને હજુ પણ થાય છે અને થોડાં વર્ષોથી મોટર, ટ્રક વગેરેનો ઉપયોગ પણ વધુ પ્રમાણમાં થઈ રહ્યો છે. જ્યાં જ્યાં કાચા રસ્તાઓ હોય છે અગર ગાડાના ચીલાઓ હોય હોય છે ત્યાં બળદ, ઘોડા વગેરેથી વાહન લઈ જઈ શકાય છે. ગુજરાતમાં વાહનવ્યવહારની મોટામાં મોટી સંસ્થા તે ગુજરાત સભ્ય રોડ ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશન છે. ગુજરાત સભ્ય જુદું પસું તે પહેલાં જૂના મુજબ રાજ્ય સાથે ગુજરાતનો જે ભાગ જોડાયેલો હતો તે ભાગ મુજબ રાજ્ય રોડ કોર્પોરેશન સાથે જોડાયેલો હતો તે સિવાય સૌરાષ્ટ્ર રોડ કોર્પોરેશન અને કચ્છ સ્ટેટ રોડ કોર્પોરેશન એમ ત્રણ કોર્પોરેશન કામ કરતાં હતાં. તા. ૧-૫-૬૦થી તે ત્રણેયને જોડીને ગુજરાત સભ્ય રોડ ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશન અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ગુજરાત સભ્ય રોડ ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશન પાસે લગભગ ૧૭૦૦ ઉતાડુ બસો છે અને તે કુલ ૧૪૦૦ રસ્તાઓ ઉપર ચાલે છે જે રસ્તાઓની કુલ લંબાઈ ૨૭,૫૦૦ માર્ગની છે. સદરજુ કોર્પોરેશન દરરોજ સરેરાશ ૪,૮૬,૦૦૦ માણસોની ડેફેર કરે છે.

ભારતભરમાં રેલવે દરરોજ સરેરાશ ૪૦ લાખ ઉત્પાદનોની વેરફેર કરે છે જ્યારે ગુજરાત કોર્પોરેશન તેના ૯૫૫ ભાગની વેરફેર કરે છે તે ઉપરથી ખાસ આવકો કે એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જવા માટે આ કોર્પોરેશન જનતાને કેટલું ઉપયોગી થઈ પડે છે. તે છતાં હજી કેટલાયે ભાગ એવા છે કે દૂર દૂર આવેલા વિસ્તારમાં કોર્પોરેશન સારા રસ્તાને અભાવે અને બીજાં અનેક કારણોને લઈને પોતાનો જોઈએ તેટલો વિસ્તાર કરી શકી નથી. આ ઉપરાંત ઉત્પાદનો માટે કેટલીક ખાનગી સહકારી મંડળીઓ, ખાનગી કંપનીઓ તેમ જ બજારો સંવિસ્ટ થવાયે છે. રાજ્યમાં કુલ ૫૮ બસ કંપનીઓ ઉત્પાદનો માટે સંવિસ્ટ થવાયે છે અને ૧૦ સહકારી મંડળીઓ પણ રાજકોટ વિભાગમાં બસ સંવિસ્ટ થવાયે છે. કોર્પોરેશન જે રીતે લોકોને નુદી નુદી રીતે સગવડ આપે છે તે જોતાં લોકો કોર્પોરેશનની સંવિસ્ટ વિસ્તારવા માટે ખૂબ જ માગ કરે છે. પ્રવાસીઓની સગવડ માટે કોર્પોરેશન જ્યાં જોઈએ અને જરૂર હોય ત્યાં મોટાં બસ સ્ટેશનો, નાનાં સ્ટેશનો તેમ જ બસ સ્ટેન્ડ બાંધ્યાં છે. પાણી પીવાની વ્યવસ્થા, વિદ્યુત્તંત્રિ ગૃહ, ઉત્પાદનોના સામાનની કામચલાઉ કલોક ફૂમ પણ સગવડ આપેલ છે. આ રીતે કોર્પોરેશન પ્રજાની સેવા કરવા માટે એક પછી એક કદમ ઉઠાવી એમના કલ્યાણમાં સ્થાન મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. કોર્પોરેશને ફૂલ પ્રજાની સગવડ તેમ જ એમની માગને જોવાનું હોતું નથી પરંતુ એને, એમાં કામ કરતાં કર્મચારીઓનું હિત, તેમાં રોકાવેલો મૂલ્યનું યોગ્ય વળતર મળે તે પણ જોવાનું હોય છે. આ ત્રણ વસ્તુઓની સુમેળ સાધી કોર્પોરેશને આગળ વધવાનું રહે છે. અત્યાર સુધીના અનુભવ ઉપરથી કોઈ પણ તટસ્થ નિરીક્ષક જરૂર કહી શકશે કે, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રિવિધ પસંદ પોતાની દૂરજ ભરોબર અદા કરવામાં કોર્પોરેશન ફળીભૂત નીવડતું છે. ગુજરાત કોર્પોરેશનના વહીવટી તંત્રની સરજતા માટે જુદા જુદા વિભાગ પાડેલા છે અને એ વિભાગને પ્રવાસી જનતાની મુશ્કેલીઓ અને માગણીઓ એજે સલાહ આપવા માટે સલાહકાર સમિતિઓ પણ નીમવામાં આવેલ છે.

આ સંસ્થામાં લગભગ દસ હજાર નાનામોટા કર્મચારીઓ કામ કરી રહ્યા છે અને જેના ઉપર આખા કોર્પોરેશનની સફળતાની આધાર રહેલો છે. કામદારો માટે ખાસ સગવડો આપી તેમના યોગ્ય હકો પૂરા પાડવાનું આ સંસ્થા ગૌરવ લઈ શકે તેમ છે. કામના ક્લાકો, અકલા-ડિક રજા, આરામગૃહ, કોન્ટ્રીબ્યુટર્સ ઓફિસ હંફ, અકસ્માતનું વળતર, વેદકીય સારવાર, ફ્રી પાસ, સુતરફાઉ તેમ જ ગરમ પુનિક્ષોર્મ, એવાનાં સૌ ભાગ્યો માટેનાં કંપાણ કેન્દ્રો વગેરે આવી અનેક એમની હિતકર જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં આવે છે.

કોર્પોરેશન, ખાનગી, તેમ જ સહકારી ધોરણે ચાલતી વાહન-વ્યવહારની મંડળીઓની પણ કેટલીક મુશ્કેલીઓ હોય છે. તેમાંની પ્રથમ તો અગાઉ જણાવી ગયા પ્રમાણે રસ્તાની છે. જે રસ્તાઓ ભારે માસ ઉપયોગમાં નહિ આવવા લોકોની ચોમાસાના ચાર માસ અને ત્યાર પછીથી દોઢ માસ એ રસ્તા ઉપર બસ થવાથી નહિ થકતા લોકોથી તેનાં વાહનો ઉપર થયેલ મૂલ્યનું રોકતું આવક વગર બિનવધરાય થાય છે. તેમ જ તેના કામદાર વગેરેને પણ આપનો પડતો પગાર વગેરેનો ખર્ચ પણ એ એક મૂંઝવતો પ્રશ્ન છે. તે ઉપરાંત મથીનરી માટે જોઈતા ભાગો તાત્કાલિક મળતા નહિ લોકોથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેની મરામત માટે થતી મુશ્કેલ લોકોથી એ પણ કોર્પોરેશન માટે સમસ્યા થઈ પડે છે. ઘણી વખત કોર્પોરેશન જેવામાં ઘણી ગાડીઓ અમુક વાગ નહિ મળવાથી મહિનાઓ સુધી ઉપયોગમાં થઈ શકતી નથી. તેને લઈને જે કંઈ કાર્યક્રમ થોડા આગળ વધવા માટે ઈરાદો રાખ્યો હોય તે સફળ થતો નથી.

આ ઉપરાંત વાહનવ્યવહાર માટે ખાનગી મોટર ગાડીઓ, ભારવહન માટે ખાનગી ગાડીઓ, પબ્લિક ભાડાની ગાડીઓ, મોટર, મોટર સાઈકલ, ટેક્સી, ઓટોરિક્ષા, ટ્રેક્ટર-ટ્રેલર સાથે વગેરે પણ હોય છે.

ઉપરનાં વાહનોની સંખ્યા 'અલ્પા સ્ટેટમાં નીચે પ્રમાણે છે :

૧. મોટરકાર	૧૨,૬૫૨
૨. મોટર સાઈકલ	૪,૮૧૬
૩. ટેક્સી-સેક્સ	૧૮૭
૪. ઓટો રિક્ષા	૯૬૫
૫. ભાર વહન કરવા માટે ટ્રકસ (ખાનગી તેમ જ પબ્લિક)	૮,૭૯૮
૬. ટ્રેક્ટર-ટ્રેલર સાથે	૧,૦૩૬
૭. બસ	૨,૦૯૬

સારાજે સંજનની અંદર ઉત્પાદનો તેમ જ માલ વહેવાર માટે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી મોટર તથા ટ્રકનો ઉપયોગ સારો રીતે થઈ રહ્યો છે. દૂર દૂર જાણણીઓમાં પણ પહેલાં જે ગાડાથી માલ લઈ જતા હતા ત્યાં પણ હવે ટ્રકથી માલ લઈ જવા માટે લોકોને વધારે સગવડવાળું જણાયું છે. આ બંધ માટે અગાઉ જણાવ્યું તે પ્રમાણે રસ્તાઓ સારા પાકા હોય અને ભારે માસ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જઈ શકાય તેમ હોય તો વાહનવ્યવહાર માટે સરજતા થાય.

ગુજરાતના ૭૧,૭૩૮ ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં પથરાયેલી વેસ્ટર્ન રેલવે ૧૬૧ લાખ પ્રજાની વાહનવ્યવહારની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે. તેમાં અગાઉના વરોદરા રાજ્યની રેલવે, સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોની રેલવે અને અગાઉની બી. બી. એન્ડ સી. આઈ રેલવેના અમુક ભાગનો સમાવેશ થાય છે. બ્રોડગેજ પર મુંબઈથી ૧૪૦ માઈલ દૂર આવેલા ઉમરગાંવને છોડીને ગુજરાતમાં પ્રવેશતી રેલવે ઈશાન દિશામાં દાહોદથી ૧૮ માઈલ દૂર આવેલા અનાસ સ્ટેશન સુધી જાય છે. ઉત્તરમાં મીટરગેજ પર દિલ્હી અમદાવાદની લાઈન પર પાલન-પુરાથી ૩૫ માઈલ દૂર શ્રી અમીરગઢ સ્ટેશન સુધી જાય છે. તે આખા સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છને આવરી લે છે. મુંબઈ વીરમગામની બ્રોડગેજ લાઈન પરથી નીકળતી થાપા રેલવેઓ નેરોગેજની છે.

ગુજરાતમાં કુલ ૩,૩૦૦ માઈલની રેલવે છે, તેમાં ૬૦૦ માઈલ બ્રોડગેજ, ૨૦૦૦ માઈલ મીટરગેજ અને ૭૦૦ માઈલ નેરોગેજની છે. તેમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં ૧૨૦૦ માઈલની રેલવે છે. સમગ્ર ભારતમાં દર ચોરસ માઈલથી સૌથી વધારે રેલવે લાઈન સૌરાષ્ટ્રમાં છે.

અગાઉની બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલવે એ વેસ્ટર્ન રેલવેની જૂનામાં જૂની રેલવે છે. ભારતીય રેલવેની તવારીખમાં ગુજરાત મગધૂમીભાઈ સ્થાનનો ઘાવો કરી શકે એમ છે. ૧૮૫૩માં મુંબઈ અને થાપા વચ્ચે દેશની સૌથી પ્રથમ રેલવે લાઈન નંખાયા પછી માત્ર ત્રણ વર્ષ—એટલે કે ૧૮૫૫માં ઉતરાણ અને અંકલેશ્વર વચ્ચે ૨૯ માઈલની બી. બી. એન્ડ સી. આઈ.ની પ્રથમ રેલવે લાઈન નંખાઈ. રેલવેના વિકાસની સાથે ઉદ્યોગોનો પણ વિકાસ થયો છે. પ્રારંભના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે રેલવે વ્યવહારની જરૂરિયાત હતી. આથી ૧૮૬૧માં વરોદરા ભૂક્ય વચ્ચે અને ૧૮૬૨માં વરોદરા—વાસદ વચ્ચે રેલવે શરૂ થઈ.

૧૮૬૨ના સપ્ટેમ્બરમાં વાસદથી મહેમદાવાદ અને ૧૮૬૩ના જાન્યુઆરીમાં મહેમદાવાદથી અમદાવાદ વચ્ચેની રેલવે લાઈન નંખાઈ. પ્રારંભમાં આ સ્ટેશનો વચ્ચે સિગલ લાઈન હતી, પરંતુ ટ્રાફિકમાં વધારો થતાં ૧૮૬૭થી ૧૮૮૧માં સુરતથી વરોદરા વચ્ચે ક્રમશઃ લાઈન નંખાઈ.

અમદાવાદથી સાબરમતી અને વીરમગામ સુધી ૧૮૭૧ અને ૧૮૭૨ની વચ્ચે બ્રોડગેજ લાઈન નંખાઈ. ૧૮૭૪થી ૧૮૮૨ વચ્ચે આણંદથી ગોધરા વચ્ચેની ૪૮ માઈલની રેલવે નંખાઈ. ૧૯૦૩માં ગોધરા વરોદરા વચ્ચેની લાઈન નંખાઈ. અહીં આણંદ થઈ ઈશાન દિશામાં જતો ટ્રાફિક બંધ થયો.

૧૮૮૭માં અમદાવાદથી બારેજાડી વચ્ચેની રેલવે લાઈન ક્રમશઃ થઈ. પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન ક્રમશઃ લાઈન બારેજાડીથી વિસ્તારીને આણંદ સુધી લઈ જવાઈ. વરોદરા ‘ડી’ કોમ્પન અને આણંદ વચ્ચેની લાઈન ક્રમશઃ કરવાનું કામ ૧૯૬૦ના માર્ચમાં પૂરું થયું છે. વરોદરા આણંદ વચ્ચે માલગાડીઓની હેરફેર વધવા ઉપરાંત, ૨૬થી વધીને ૪૬ ટ્રેનો દોડે છે. વળી, આ લાઈન ક્રમશઃ થતાં મુંબઈથી અમદાવાદ વચ્ચે ક્રમશઃ લાઈન નંખવાનું કામ પૂરું થયું છે.

ટ્રાફિકમાં ભારે વધારો થતાં અમદાવાદ કલોલ વચ્ચેની મીટરગેજ લાઈન પણ ૧૯૫૫-૫૬માં ક્રમશઃ કરવામાં આવી હતી.

અમદાવાદ ગુજરાતની રેલવેનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે. ૧૨ લાખની વસ્તીવાળા અમદાવાદ શહેરમાં ૬૨ કાપડની મિલો છે. તેમાંથી ૫૯ મિલો સૂતર કાંતવા અને વણાટનું બંને કામ કરે છે. દેશના કુલ કાપડ ઉત્પાદનના ૬૦ ટકા માલ અમદાવાદમાં પેદા થાય છે. કાચા તથા તૈયાર માલની હેરફેર માટે અમદાવાદનો કાપડ ઉદ્યોગ મુખ્યત્વે કપડાં રેલવે પર આધાર રાખે છે.

અમદાવાદના રેલવે વિસ્તારમાં અમદાવાદ, અસારવા, કાંકરિયા અને સાબરમતીનો સમાવેશ થાય છે. આ વિસ્તારમાં રોજનાં ૬૦૦ વેગનો માલ ક્રિતરે છે. તેમાંથી ૩૦૦ વેગનો સાબરમતી ક્રિતરે છે. આ ૩૦૦ વેગનોમાંથી ૨૦૦ વેગનો હેરફેર માટે, ૮૦ વેગનો લીજની ધર માટે, અને ૨૦ વેગનો લોકોલેટ તથા રેલવેની વિવિધ વર્કશોપ માટે લોખ છે. બાકીના ૩૦૦ વેગનો અમદાવાદ, અસારવા અને કાંકરિયામાં લગભગ સરખા પ્રમાણમાં ક્રિતરે છે.

અમદાવાદ વેસ્ટર્ન રેલવેના બ્રોડગેજ અને મીટરગેજનું સૌથી મોટું રેલવે જંકશન છે. સૌરાષ્ટ્ર અને સહરદાનથી આવતી મીટરગેજ ટ્રેનોનું એ છેડું સ્ટેશન છે. બારોચાર પસાર થતા ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ ઉતારુઓ ઉપરાંત રોજના ૬૦,૦૦૦ ઉતારુઓ આ સ્ટેશનનો ઉપયોગ કરે છે. આ સ્ટેશનથી રોજની ૧૩ અપ અને ૧૩ ડાઉન બ્રોડગેજ ઉતારુ ટ્રેનો અને ૨૩ અપ અને ૨૩ ડાઉન મીટરગેજ ઉતારુ ટ્રેનોની અવરજવર થાય છે. આ સ્ટેશને રોજના ૨૫,૦૦૦ ઉતારુઓની અવરજવર થાય છે. મીટરગેજ પ્લેટફોર્મની ઠાલવી સગવડ અપૂરતી હોવાથી સ્ટેશનના પૂર્વ છેડે મીટરગેજના ઉતારુઓ માટે એક અલગ વિભાગ ચાર્જ કરવાની દરખાસ્ત છે. રૂ. દોઢ કરોડની આ યોજના પ્રગટિ કરી રહી છે. અમદાવાદ સ્ટેશનની પુનર્રચના થતાં ઉતારુઓ માટે સાન પ્લેટફોર્મ, પાર્સલ અને લોડિંગની હેરફેર માટે લાંબુ

વેસ્ટફોર્ડ, ૭૭૫ અને વેગનો રાષ્ટ્રી મુકાબી તથા પોવાની લાઈન અને ઊભાડો માટે પુષ બંધાશે. મીટરજેન ચાર્ડની પુનર્રચનાનો પ્રથમ તબક્કો ૧૯૬૨ સુધીમાં પૂરો થશે.

કંકરિયા ચાર્ડમાં રોજનાં સરેરાશ ૧૧૦૦ વેગનોની હેરફેર થાય છે. માવની ફેરફેર માટે એ ટર્મિનલ ચાર્ડ છે.

વેસ્ટર્ન રેલવેની બ્રોડગેજ અને મીટરજેન લાઈન પર માવની ફેરફેર માટે સામગ્રમી એ સીધી મોટું મથક છે. દરરોજ આ સ્ટેશન પર બ્રોડગેજના ૨૦૦ અને મીટરજેનના ૨૦૦ વેગનોની હેરફેર થાય છે.

મીટરજેન પર આવતા માવના રેલને હમણાં અમદાવાદથી અસારવા ફેરવવામાં આવ્યો છે. અસારવાનો શેડ હવે રોજનાં આવતાં ૨૦૦ અને જતાં ૨૦૦ વેગનોનો માથ હેરફેર કરવાની સ્થિતિમાં છે. બ્રોડગેજનાં રોજ ૨૦૦ વેગનો આવે છે.

અમદાવાદના ઉદ્યોગો ઉપરાંત વેસ્ટર્ન રેલવે વડોદરા અને આણંદ જેવાં ઔદ્યોગિક શહેરોમાં આવેલી તેવની મિલો, ડેરીઓ અને બીજા ફેક્ટરીઓની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે.

ખંભાત અને અંકલેશ્વરમાં તેજ અને પ્રાકૃતિક ગેસ કમિયુનના સંશોધનને મળેલી સફળતા ચળવળને મજાન બંધિસરૂપ નીવડે છે. તેની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા પણ રેલવે તેવારી કરી રહી છે.

દહેજ, કાશી, ખંભાત અને કકાણા જેવાં નાનાં બંદરો પણ વેસ્ટર્ન રેલવેથી સંકલારેલાં છે. આ બંદરોનો વિકાસ થાય તો ગુજરાતના નવા ચળવળ વેપારવાણિજ્યનું ભાવિ ઉજાળવળ છે. દહેજ બંદરનો વિકાસ થતાં ભાવનગર અને સોરાષ્ટ્રનાં અન્ય સ્થળોએ દરિયાઈ હેરફેરે ઝડપી બનશે. કકાણા અને ધુવારણ વચ્ચે નવી રેલવે લાઈન બાંધવાની છે. કારણ કે, ટૂંક સમયમાં ધુવારણમાં જર્મલ પાવર સ્ટેશન નાખવાનું છે. નર્મદા ખીણ ચોળખાના સ્થળ સુધી રેલવે લાઈન નાખવાની પણ દરખાસ્ત છે.

પહેલાંનાં દેશી રાજ્યોમાંથી રેલવે નાખવાનો પ્રારંભ વડોદરા રાજ્યે કર્યો હતો. ૧૮૭૩માં મિયાંગામ-ડબોઈ વચ્ચેની ૨૦ માઈલની સીધી પ્રથમ નેરોગેજ રેલવે નંખાઈ હતી. ૧૮૭૮માં ચાણોદ-ડબોઈ વચ્ચેની ૧૦ માઈલની રેલવે લાઈન નંખાઈ હતી. ૧૮૮૦ થી ૧૯૧૭ની વચ્ચે ડબોઈ-પ્રતાપનગર (પહેલાં ઓશાગેટ તરિકે ઓળખાનું હતું) પ્રતાપનગર-વિશ્વામિત્રી, વિશ્વામિત્રી-પાદરા, પાદરા-મોભારોડ, મોભારોડ-માસોરોડ, માસોરોડ-જંબુસર વચ્ચેની કુલ ૪૮ માઈલની રેલવે લાઈન નંખાઈ હતી. આ ઉપરાંત ચળવળનાં તમામ મહત્ત્વનાં શહેરોને સંકળી લેતી નેરો અને મીટરજેનની રેલવે લાઈનો નંખાઈ હતી. ૧૯૪૮માં દેશી રાજ્યોનું વિઝીનીકરણ થતાં તેમની રેલવે લાઈનો ભારત સરકારના અંકુશમાં આવી અને અગાઉની બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલવે સાથે જોડી દેવામાં આવી. આજે તે વેસ્ટર્ન રેલવેનો એક ભાગ છે.

ગુજરાતના રેલવે વ્યવસ્થાપકો ૨૧,૪૫૭ ચોરસ માઈલના સમગ્ર સોરાષ્ટ્રને આવરી લેતી રેલવેનો સમાવેશ થાય છે. ૧૮૮૦માં ભાવનગરથી વડવાણ સુધીની પહેલી રેલવે લાઈન સોરાષ્ટ્રમાં નંખાઈ. ત્યાર બાદ સોરાષ્ટ્રમાં રેલવે વ્યવસ્થાનો ઝડપથી વિકાસ થયો. ૧૯૦૫માં તત્કાલીન દેશી રાજ્યોનાં પાટનગરો અને સોરાષ્ટ્રનાં મહત્ત્વનાં બંદરો રેલવેથી સંકલારેલાં હતાં. છેલ્લી સદીના અંત ભાગમાં સોરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોની નાની નાની રેલવેઓ એક સહિષાય સંચાલન હેઠળ મુકાબી જરૂરિયાત લાગી હતી અને ૧૯૧૧ સુધી સોરાષ્ટ્રની રેલવેનો વહીવટ સહિષાય સંચાલનથી થતો હતો. પરંતુ ૧૯૧૧માં આ સહિષાય વહીવટી તંત્રનું વિસર્જન થયું અને દરેક દેશી રાજ્યે પોતાની રેલવેનો વહીવટ હાથમાં લીધો. ૧૯૪૮માં સોરાષ્ટ્રસંઘની રચના થતાં આ સમગ્રી રેલવેનો વહીવટ સોરાષ્ટ્ર સરકારને હસ્તક આવ્યો અને ૧૯૫૦માં તે ભારત સરકારને સોંપાયો.

સોરાષ્ટ્રની વેસ્ટર્ન રેલવે ૨૨ ઉપરાંત શહેરો અને ૪૪૧૫ ગ્રામમાંની ૪૧,૩૭,૩૫૮ની વસ્તીની સેવા કરે છે. સોરાષ્ટ્રમાં ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે કાચા માવની હેરફેર કરવામાં તેમ જ તેવાર માલને લઈ જવામાં આ રેલવે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. ઉત્તરમાં છેક દિલ્હી સુધી અને કુંજાથી તથા મીઠા જેવી કેટલીક ચીજો પૂર્વમાં દૂર દૂરના વિસ્તારો સુધી અને આસામ તરફ આ ચીજોને લઈ જવામાં રેલવે સલામજૂત થાય છે. ભાવનગર, પોરબંદર અને વેરાવળ જેવાં શહેરોમાં મહત્ત્વના ઉદ્યોગો વિકસ્યા છે અને ઝડપથી વિકસતા જાય છે. સિમેન્ટ, સીંગેર, વનરખત ઘી, સોડાએશ જેવાં રસાયણોનાં મહત્ત્વનાં કારખાનાંઓ ઊભાં થતાં જાય છે. બોટાદની આસપાસની પથરા અને કપથીની ખાણોની રેલવે નજીક હોવાને કારણે પૂરેપૂરો ઉપયોગ થઈ શકે છે. કુરેન્ડ્રનગર અને અમદાવાદનાં જાહેર બાંધકામ ખાતેઓને આ ખાણોમાંથી માથ પૂરો પાડવામાં આવે છે. કાકિયાવાડાંથી મગફળી અને તેની બનાવટો તથા રૂની હેરફેર રેલવે દ્વારા થાય છે. આ બે મહત્ત્વનાં પાકોને કારણે ખેડૂતોની આવક અને સંપત્તિ વધ્યાં છે.

સિમેન્ટનો મોટા પાયાનો ઉદ્યોગ સોરાષ્ટ્રની ખનિનસંપત્તિનો ઉપયોગ કરે છે. ધિરોડી અને ચૂનાના પથ્થરની સમૃદ્ધ ખાણોને પરિણામે ૧૯૧૩માં પોરબંદરમાં ભારતની પ્રથમ સિમેન્ટ ફેક્ટરી શરૂ થઈ. આ ફેક્ટરીની અંદુજુત સફળતાને કારણે ૧૯૨૨માં દ્વારકામાં અને ૧૯૪૮માં સિકકામાં સિમેન્ટની બીજા ફેક્ટરીઓ શરૂ થઈ.

મીઠાપુર અને પ્રાગકામાં રસાયણો; સિકકા અને દ્વારકામાં સિમેન્ટ; જામનગરમાં ઊંચ; ચાનદેડ, વાંકાનેર, મોરબી, પ્રાંચકા અને જામનગરમાં પોટાટી; સિદ્ધપુર અને કલોલમાં કાપડ અને સીંગેરનાં કારખાનાંઓ નંખાયાં છે. રેલવે અને દરિયાઈ ટ્રાંકિને આપા, લોડી, નવધર્મી અને સિકકા બંદરો દ્વારા લઈ જઈ રેલવે પશ્ચિમ ભારતના દરિયાકિનારાના મહત્ત્વના ટ્રાંકિકની સેવા કરે છે. વળી ઉદ્યોગોના વિકાસ અને પ્રગતિ માટે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદની સાથે સોરાષ્ટ્રનો વિસ્તાર સંકલારેલો છે. માવની હેરફેરનાં બે મહત્ત્વનાં કેન્દ્રો સામગ્રમી અને વીરમગામની પણ આ રેલવે સેવા કરે છે. માવની ઝડપી હેરફેર તથા

બ્રોડગેજની મીટરગેજ અને મીટરગેજથી બ્રોડગેજ માલની હેરફેર કરવાના મહત્વના કાર્યને તે પહેલેથી વળે છે. સાબરમતી અને વીરમગામ સ્ટેશનોએ માલની હેરફેરના વર્ષાંકો ૧૯૫૨માં રોજના બ્રોડગેજના અનુક્રમે ૯૦ અને ૫૫ વેગનો હતો, તે અત્યારે વધીને અનુક્રમે ૨૨૫ અને ૧૭૦ વેગનો થયાં છે.

૧૯૫૧ના નવેમ્બરની ૫મી એ સૌરાષ્ટ્રની રેલવેઓ વેસ્ટર્ન રેલવે સાથે ભળી જતાં જાહેર પ્રજા અને વેપારીઓની વધતી માગને પહેલેથી વળવા જૂની રેલવે પર ભરૂં કે વીળજી અસર થઈ છે.

આ વિભાગની ખામી દૂર કરવા ૧૯૫૫માં સૌથી પ્રથમ ગોપ અને કાનાલુસ વચ્ચેની ૨૧૬ માઈલ લાંબી રેલવે લાઈન નાખવામાં આવી. જૂનાગઢ-પોરબંદર વિસ્તારમાંથી સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તરમાં આવેલાં કારખાનાંઓ માટે જતા યુનાના પથ્થર અને અન્ય ટ્રાફિકની હેરફેરમાં આ રેલવે લાઈનથી આશરે ૫૫૦ માઈલના અંતરનો ઘટાડો થયો. વળી ઉત્તરમાં સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારની રેલવેની સીમ પણ વધી. ૧૯૫૪માં રાજકોટમાં રેલવેની લાઈન બદલાતાં એક વખતના આ પાટનગરમાં આવતા રેલવે ઉતાડગોને ઘણી મોટી સગવડ મળી. આ ઉપરાંત જૂની રેલવે લાઈનની મોટા પાયા ઉપર પુનર્વચના કરવામાં આવી છે. જુદા જુદા વિભાગોમાં સ્થાપિત બદલવામાં આવ્યા છે. પરિણામે રેલવેની ઝડપ વધી છે. જૂના પુલોનું સમારકામ કરવામાં આવ્યું છે. કેટલાંક સ્થળે માર્શલિંગ યાર્ડની પુનર્વચના કરવામાં આવી છે. સંખ્યાબંધ સ્ટેશનો અને કેટલાંક નવાં કોસિંગ પર રેલવે સ્ટેશન લાઈન વિસ્તારવામાં આવી છે અને વધારાની લાઈન નાખવામાં આવી છે. આ વિસ્તારોની પ્રજાને જાણીને આનંદ થશે કે, તાજેતરના સમયપત્રક પરથી જાહેર થયું છે કે, અમદાવાદ-ભાવનગર, મહેસાણા-પોરબંદર, વીરમગામ-વેરાવળ, ભાવનગર-સુરેન્દ્રનગર અને ભાવનગર-ઓખા વિભાગોની રેલ અને એક્સપ્રેસ ટ્રેનોની ઝડપમાં ઠીક ઠીક વધારો થયો છે. ભાવનગર અને અમદાવાદ વચ્ચે કોડતા ૨૧ અપ અને ૨૨ ડાઉન મેલોની ઝડપ અનુક્રમે ૧૩૦ અને ૫૫ મિનિટથી વધી છે. ઘણા વિભાગોમાં વધુ ઉતાડુ ટ્રેનો મૂકવામાં આવી છે. ઝડપ વધારવા તથા વધુ માલ લઈ જવા જૂનાં નાનાં એન્જિનોને બદલે અદ્યતન વાષ. પી. અને વાષ. જી. વર્ગનાં એન્જિનો મૂકવામાં આવ્યાં છે.

અદ્યતનીકરણની મહત્વની ભાખત એ છે કે સિમ્પલિંગની ભાખતમાં ઘણો સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. આથી ટ્રેનોની ઝડપ અને ટ્રેનોની સેવાની તીવ્રતાને પહેલેથી વળે છે. અગાઉની જી. બી. એસ.ની રેલવેની મીટરગેજની શાખાઓ તથા સૌરાષ્ટ્રની ટ્રેનોનું ધોરણ ઝડપથી સુધારવા માટે સિમ્પલ અને બ્લોકના કામમાં સુધારણા હાથ ધરવામાં આવી છે. વીરમગામ-જામનગર તેમ જ સાબરમતી-બોટાદ વચ્ચે દોઢી ટ્રેનોની કાર્યમતા વધારવા પર મુખ્ય ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. સિમ્પલ વગેરે અંગે રેલવેની જરૂરિયાતનો સાલ ઉત્પન્ન કરવા સાબરમતીમાં રૂ. ૩૦ લાખને ખર્ચે એક નવી જ સિમ્પલિંગ વર્કશોપ સ્થાપવામાં આવી છે.

રેલવેના કાર્યક્ષમ સંચાલન માટે પૂરતા સંદેશાલ્પવહારની જરૂર છે. રેલવેના સ્ટાફ અને અગત્યની સામગ્રીનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરવામાં એ સક્ષમપણ થાય છે. ગુજરાત અને ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં કાર્યક્ષમ સંદેશાલ્પવહારની જરૂરિયાતને પહેલેથી વળવા લાઈનવાપર, એચ. એફ. રેડિયો, ડિસ્ક્રીશનલ રેડિયો (V. H. F.) ઓટો એક્સપ્રેસ, ટ્રેન્ટ્રાઈડ વાઈ ટ્રોલ સહિત સંચોલિત સંદેશાલ્પવહારના વિકાસ માટે તત્કાળ પગલાં ભરવામાં આવ્યાં હતાં. આ દરેકનો ઉપયોગ ખૂબ અસરકારક અને કસ્ટરભર્યો નીવડે છે.

૧૯૫૮ના માર્ચમાં સુરત અને ભાવનગર વચ્ચે 'ડિસ્ક્રીશનલ રેડિયો મશીન યેનલ રિક' નાખીને સૌ પ્રથમ મુંબઈના રેલવેના વડા મથક અને સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તાર વચ્ચે સીધો અને કામચી સંદેશાલ્પવહાર શરૂ કરાયો. સૌરાષ્ટ્ર અને ભુખંડ વચ્ચેના જમીનમાર્ગ કરતાં દરિયાઈ માર્ગ ઘણો ટૂંકો હોવાથી સૌરાષ્ટ્રની ભૌગોલિક રચના 'મશીન યેનલ ડિસ્ક્રીશનલ રેડિયો'ના ઉપયોગ માટે ખૂબ અનુકૂળ છે. વેસ્ટર્ન રેલવેએ આ વિભાગમાં પહેલી જ વાર દાખલ કરેલ 'ડિસ્ક્રીશનલ રેડિયો મશીન યેનલ રિક' આ દેશમાં એક નવું જ પ્રસ્થાન છે. આ રેડિયો ચિહ્નને ભાવનગરથી રાજકોટ સુધી વિસ્તારવાનું કાર્ય ઝડપથી ચાલી રહ્યું છે. આ કામ પૂરું થતાં સુરત, ભાવનગર અને રાજકોટ સુધી કુલ ૫૫ માઈલનો ફેર થશે. એની જુદી જુદી ચેનલો ભાવનગર અને રાજકોટ વિભાગની ૨,૧૯૫ ફેર માઈલની જરૂરિયાતને પહેલેથી વળશે.

ગુજરાતની રેલવે કચ્છને પણ આવરી લે છે. ૧૯૫૨માં હિસાથી ગાંધીધામ સુધીની મીટરગેજ લાઈન શરૂ થતાં કચ્છ ભારત સાથે પહેલી જ વાર રેલવે લાઈનથી સંકળાયું. આ નવી લાઈનથી રાજપૂતાના, મધ્ય ભારત, દક્ષિણ પંજાબ અને દિલ્હીના વિદ્યાળ આંતરપ્રદેશને રેલવેનું જોડણ મળ્યું. પાણજથી ભુજ અને આદિપુર વચ્ચેની નેરોગેજ લાઈનને મીટરગેજમાં ફેરવી નાંખવામાં આવી. ઉત્તરમાંથી કચ્છ અને કચ્છમાંથી ઉત્તરમાં ઝડપથી વ્યવહાર કરવા આદિપુર અને ગાંધીધામ તથા કંડલા બંદર અને ગાંધીધામ વચ્ચે નવી મીટરગેજ લાઈન નાંખવામાં આવી.

કંડલા બંદરનો ઝડપથી વિકાસ થતાં ટ્રાફિકમાં પણ ઝડપથી વધારો થઈ રહ્યો છે. ૧૯૫૫માં રોજનાં ૧૦૦ વેગનોની હેરફેર શરૂ થઈ હતી. પરંતુ, અત્યારે રોજનાં ૨૭૦ વેગનોની હેરફેર થાય છે. કંડલા બંદરેથી રોજનાં ૩૦૦ અને ૧૯૬૦-૬૧ સુધીમાં રોજનાં ૪૦૦ વેગનો સુધીની હેરફેર વધારવાની તકાલ માગણી છે.

કંડલાનો ટ્રાફિક ઝડપી બનાવવા સારું ઝુંડ અને કંડલા વચ્ચે ૧૭૨.૮૫ માઈલની નવી બ્રોડગેજ રેલવે લાઈન નાખવાની યોજના છે. આ સ્થળની તથાસ પૂરી થઈ છે અને રેલવે બોર્ડ આ લાઈનને મંજૂરી પણ આપી દીધી છે. ત્રીજી યોજના દરમ્યાન આ લાઈન પૂરી થશે. આથી કચ્છ વિસ્તારની વાહનવ્યવહારની માગને પહેલેથી વળાશે અને મુંબઈ બંદરની આસપાસનો ટ્રાફિકનો ભોજી હળવો વશે.

એક દશકામાં વેસ્ટર્ન રેલવેએ લીધેલાં વિસ્તૃત પગલાંને કારણે ગુજરાતનો રેલવે વ્યવહાર વધુ ઝડપી અને સંગઠનપૂર્ણ બનશે,

વિમાની વ્યવહાર

શ્રી બી. આર. પટેલ

(મેનેજર, એર ઈન્ડિયા ઇન્ટરનેશનલ, મુંબઈ)

સત્તરમી સદીમાં સર ટોમસ રોએ ભારતની મુલાકાત લીધી ત્યારે “અમદાવાદ લાંબા જેટલું મોટું અને સુંદર શહેર હતું.” આજે ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય થતાં અમદાવાદ પશ્ચિમ ભારતનું મુખ્ય ઔદ્યોગિક શહેર બને તેમ છે.

નવા રાજ્યના વિકાસમાં વિમાની વ્યવહારે મહત્વની ભાગ ભજવ્યો છે અને ભજવે છે.

આપણે જાણ્યો હતો કે ભૂતકાળમાં ડોલ્ફિન કરીએ. ભારતનાં કેટલાંક શહેરોમાં સૌથી પ્રથમ વ્યાપારી ધોરણે વિમાની વ્યવહાર થયે થયો. તેમાં અમદાવાદનો પણ સમાવેશ થતો હતો. આજથી ૨૮ વર્ષ પહેલાં ટિલુસ્માનમાં કંઈથીથી મુંબઈ વચ્ચે થયેલી પ્રથમ એરમેઈલ સર્વિસ અમદાવાદ થઈને પસાર થતી હતી. એર ઈન્ડિયા ઇન્ટરનેશનલના મુરોગામી તાતા એર લાઈન્સે આ સર્વિસ શરૂ કરી હતી. એર ઈન્ડિયા ઇન્ટરનેશનલના અખત શી જે. આર ટી. તાતાએ “દ હેવિલ લેન્ડ પુસ મોથ” (de Havilland puss moth) ના વિમાની તરીકે ૧૯૩૨ના ઓક્ટોબરની ૧૫મીએ પ્રથમ ઉડાન કરી હતી.

ટપાલ લઈ જવાનું કામ કરતી વિમાની સર્વિસમાં તે સમયે ઉત્પાદનો તો વચ્ચે ઘસી આપવાના સેવાના હતા. સરકારી નિયમો અનુસાર ઉત્પાદનો અને ટપાલને અલગ વિભાગમાં રાખવામાં આવતા હતા. તે વખતે તાતા એર લાઈન્સને, યાંત્રિક તેમ જ ઓકેશની દૃષ્ટિએ, આવક-જવકના ભે છેડ સરખા કરવા મુશ્કેલ હતું. છેક ૧૯૩૯માં તાતા એર લાઈન્સે ઉત્પાદનો સરખાત નિલાયી. ત્યાં સુધી તો, ઈન્ડિયન નેશનલ એરવેલેસિટી અને એર સર્વિસીસ ઓફ ઈન્ડિયા નામની બે સંસ્થાઓએ મુંબઈથી કાઠિયાવાડનાં સંખ્યાબંધ રાજ્યો વચ્ચેની વિમાની સર્વિસ શરૂ કરી હતી. મુશ્કેલી વિમાની વ્યવહારના વિકાસના તત્કાલીન નમકામાં આ સર્વિસનું પ્રમાણ ઘણું વધારે કસવા.

કાઠિયાવાડ જતી વિમાની સર્વિસમાં આશ્ચર્યજનક ભારે દખાણુ રહેતું હતું. એ બનાવે છે કે, કાઠિયાવાડમાં જન્મીને પર કરતાં વિમાનમાં પ્રવાસ કરતો વધારે અનુકૂળ અને લાગણીથી હતું. પ્રમાણમાં ઓછું ભાડું હોવાને કારણે ઉડાનુઓ વિમાનમાં વધુ પ્રવાસ કરતા હતા. તે વખતે રેલવેના બીજા વર્ગ કરતાં સરેરાશ વધારે વિમાની ભાડાના દર હતા, જ્યારે વિમાની વ્યવહારનો ન્યૂનતમ ખર્ચ રેલવેના પ્રથમ વર્ગના ભાડાથી વધુ આવતો હતો.

એકાદા ૧૯૩૮ના વર્ષમાં મુંબઈ-કાઠિયાવાડ વચ્ચેની વિમાની સર્વિસમાં ૨,૧૭૫ ઉડાનુઓએ પ્રવાસ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત, ૮૯,૧૮૬

રતલ માલ અને ૧,૩૩૦ રતલ ટપાલ લઈ જવામાં આવી હતી.

ત્યારથી ગુજરાતમાં વ્યાપારી ધોરણે વિમાની વ્યવહારની આશ્ચર્ય-કારક પ્રગતિ થઈ છે. અમદાવાદથી અને અમદાવાદ પ્રતિ રોજ વધુ ને વધુ વિમાની સર્વિસ શરૂ થઈ. આજે ઈન્ડિયન એર લાઈન્સ કોર્પોરેશન ભૂજ, જામનગર, રાજકોટ, પોરબંદર, કેલોદ, ભાવનગર અને અમદાવાદ ખાતે વિમાની સર્વિસ દોરે છે. ૧૯૬૦ના નવેમ્બરની પહેલીથી કંડલાનો વિમાની વ્યવહાર પણ શરૂ થયો છે. આમ ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં શહેરોને વિમાની વ્યવહારથી સાંકળી લેવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ, એર ઈન્ડિયાએ ગુજરાત માટે નવી જ વ્યવસ્થા શરૂ કરી છે. ૧૯૫૦માં એર-ઈન્ડિયાએ મુંબઈથી કર્ણાટી અને એડન થઈ નેરોમી સુધીની વિમાની સર્વિસ શરૂ કરી હતી. પૂર્વે આફ્રિકામાં વસતા સંખ્યાબંધ ગુજરાતીઓનાં કૌટુંબિક અને મધ્યાકીય હિતોની સેવા કરવામાં આ સર્વિસ ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે છે. આજે એર-ઈન્ડિયા નેરોમી ખાતે અકાઉટિયાની સુધર કોન્ટેઈનરની બે સર્વિસ વ્યવસ્થા છે.

૧૯૫૬ના ઓક્ટોબરમાં મુંબઈ-સિંધાપુર વચ્ચેની સર્વિસ સિડની સુધી લંબાવવામાં આવી છે. આથી ગુજરાતી વેપારીઓ ફીજાના ટાપુઓ સુધી પ્રવાસ કરી શકે છે. ફીજામાં ગુજરાતીઓનાં નાણાકીય હિતો છે.

આટલું જ બસ નથી. મધ્ય વર્ગે બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના સહકારથી એર ઈન્ડિયાએ ઉડાનુઓને સગવડ આપવા એક નવી યોજના શરૂ કરી છે. ૧૯૫૮ના ઓક્ટોબરની બીજાએ શરૂપાયા ગાંધીજીના જન્મ-દિવસથી આ યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે.

ભૂતકાળમાં વિમાની પ્રવાસ કરવા માટે ટિકિટનાં નાણા પ્રથમ ચૂકવવાં પડતાં હતાં. પરંતુ, એર-ઈન્ડિયાની નવી યોજના મુજબ “પહેલાં પ્રવાસ કરો અને પછી ભાડું ચૂકવો.” ભારતના વિમાની પ્રવાસીઓ— ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ અને નાના વેપારીઓ જેટ વિમાનની અથતન, અનુકૂળ અને આરામદાયી પ્રવાસની સગવડ મેળવી શકે એવી વ્યવસ્થા એર-ઈન્ડિયાએ કરી છે.

જેટ મુજનો સાથ આપવાના આશયથી અમદાવાદમાં બુર્ડિંગ ઓફિસ શરૂ કરવામાં આવી છે. પ્રવાસની યોજના ધડવામાં ઉડાનુઓને સરખી સલામ અને સગવડ આપવામાં આવે છે. એર-ઈન્ડિયા ઇન્ટરનેશનલનો ગુજરાત સાથે સૌથી વિમાની વ્યવહાર નથી પરંતુ, ઈન્ડિયન એરલાઈન્સ આંતરરાષ્ટ્રીય સર્વિસ માટે સારી સગવડ પૂરી પાડે છે. નજીકના ભવિષ્યમાં અદ્યતન વિમાનો યોડાનુ સ્થાન લેશે ત્યારે ગુજરાતનાં વિમાની પ્રવાસીઓમાં ભારે વધારો થવાનો જ.

ભારત સ્વાધીન થયું અને દેશની પ્રજામાં કોઈ નવી જ જગતિ આવી. જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં આ જગતિનો ધબકાર વર્તીવા લાગ્યો. ભારત સરકારે રાષ્ટ્રના નવનિર્માણ માટે જંગી ચોજનાઓ હાથ ધરવા માંડી. લોકશાહી પ્રજામાં નવો જ ઉત્સાહ લાવી. પ્રજાનો આશાઓ અને મહેનદારીઓને નવું જ ભ્રમ મળ્યું. રાષ્ટ્રની આગાદી માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી. આ પ્રવૃત્તિઓએ દેશની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને નવી જ ભૂમિકા પૂરી પાડી અને તેના વિકાસનો માર્ગ મોકળો થયો. એનાથી કળાકોશલ્ય અને સંસ્કારનું સ્ત્રોત વ્યાપક બન્યું અને ચારે બાજુ નવી જ તકો ઊભી થઈ. આ સંબંધમાં રાષ્ટ્રના સંસ્કૃતિક વિકાસમાં આકાશવાણીનું સ્થાન મહત્વનું છે. દેશના સંસ્કાર-સ્વરૂપ ઉપર આકાશવાણીની ખૂબ અસરકારક અને પ્રેરક છાયા પડેલી છે, એ બાબત કંઈ જ શંકા નથી. આકાશવાણી ભૂતકાળના સંસ્કાર-વારસાનું સન્માન કરવા તત્પર છે પણ તે નવાં પરિભરો પારખવા અને અપનાવવા એટલી જ ઉત્સુક છે. આકાશવાણી આમ વર્તમાન ઘડે છે એટલું જ નહિ, પણ ભાવિ તરફ આંધાની મીટ માંડે છે.

સદીઓ સુધી વિદેશી સંસ્કૃતિનું ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર ઉપર દારૂરૂ આક્રમણ થયું રહ્યું અને તે છતાંય ભારતીય સંસ્કાર-મૂલ્યો જળવાઈ રહ્યાં. બદલાતી પરિસ્થિતિમાં પણ મૂળસ્વરૂપ જાળવી રાખવાની ભારતીય સંસ્કૃતિની શક્તિ જગતમાં અનંક છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પરસ્પર વિરોધી પરિબળોનો સમન્વય સાધી તેમને સમાવી લેવાનું સામર્થ્ય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ આમ વિરોધી પરિબળોને પોતાનામાં સમાવી લે છે તે છતાંય તે તેનું અનોખું વ્યક્તિ જાળવી રાખે છે, તે તેની વિશિષ્ટતા છે. ભૂતકાળ હજી પ્રેરકનું ઊત્તમસ્થાન છે. એનાથી ભૂતકાળ સજીવન લાવે છે એટલું જ નહિ પણ તે વર્તમાનનું ઘડતર કરતાં ભવિષ્યનો માર્ગ ચીંધે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં આકાશવાણીના વિશાળ ફલકમાં ભૂતકાળ, વર્તમાન અને ભવિષ્ય સમાઈ જાય છે. પ્રાચીન સંસ્કારને પુનર્જીવન આપવામાં આકાશવાણીએ અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે. વિસ્મૃતિના સંદોધનનો એ ઈનિયાર છે. આકાશવાણીએ આનંદ અને ઉલ્લાસને ઉત્તરજન કરી તેને લાખો લોકો માટે લોકજોગ બનાવ્યા છે. ભારતીય સંસ્કારના લેલિયમાં તેણે એકાદાની દર્શન કલાઈ છે અને તેની એકતામાં વિવિધ રંગોની અલક દેખાડી છે. ગુજરાતમાં આકાશવાણીની પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિનો વિચાર કરતી વખતે સૌએ એની આ પથાદભૂમિકા જાણવા જોઈ છે.

૧૯૪૭ પછી ગુજરાતે બ્રોડકાસ્ટિંગ ક્ષેત્રે એકધારી ધીમી પણ સતત પ્રગતિ કરી છે. વડોદરાના મહારાજ સયાજીરાવ પ્રગતિશીલ મહારાજ હતા. ગુજરાતમાં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં મોંઘવાત્ર ફાળો તેમણે આપ્યો હતો. વડોદરા રાજ્યની ગ્રામજનતામાં જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવા અને તેને જગતના બનાવોથી માહિતગાર રાખવા વડોદરા રાજ્યે ૧૯૪૭માં વડોદરા રેડિયો સ્ટેશનની શરૂઆત કરી. આ પછીથી ૧૯૪૮માં સંપૂર્ણ સરદાર પટેલના આશીર્વાદથી એપ્રિલ મહિનાની સોળમીએ અમદાવાદ રેડિયો સ્ટેશન શરૂ થયું. તે સમયે સરદાર પટેલ માહિતી અને રેડિયોનું ખાતું સંભાળતા હતા. શરૂમાં તો અમદાવાદ સ્ટેશન પ્રયોગ ખાતર ચલાવવામાં આવતું હતું અને તે સમયે તેનું ટ્રાન્સમિશન સાપ્તર્થિક ફક્ત એક કિલોવોટનું હતું, અમુક વર્ષાદિત પ્રદેશોમાં જ તેના કાર્યક્રમો સાંભળી શકાતા અને તેથી વધુ શક્તિશાળી ટ્રાન્સમિટર શરૂ કરવાની જરૂર પડી. ૧૯૫૪ના જૂન મહિનાની છઠ્ઠીએ અમદાવાદમાં ૫૦ કિલોવોટનું મિડિયમ વેવ લાઈપાવર ટ્રાન્સમિટર શરૂ કરવામાં આવ્યું અને લગભગ આખા ગુજરાતમાં તેનો અવાજ સુલભ બની. ભેંકે અમદાવાદ આકાશવાણીને હજી બીજા એક મુશ્કેલીમાંથી પણ પાર ઊતરવાનું હતું. ગુજરાત કોલેજ નજીકના પુણા મકાનમાં સ્ટુડિયોની પૂરતી સવલતો હતી નહિ અને રોલ-ઓવર રેડિયોના કાર્યક્રમોની સંખ્યા તો વધતી જ જતી હતી. દરમિયાન સત્તાવાળાઓ વધારે સ્ટુડિયો માટે નવા મકાનની શોધમાં જ હતા. ગુજરાત કોલેજ નજીક આકાશવાણી ભાડાના જ મકાનમાં ભેસતી તે તેણે ૧૯૫૭ના મેની બીજા તારીખે પ્રારંભ કર્યું અને ગોંધીપુલ પાસેના વિશાળ ભવ્ય મકાનમાં તેના સ્ટુડિયો અને એડિટિંગ ખસી ગઈ. ૧૯૫૭ના મેની બીજા તારીખે આ નવા મકાનના સ્ટુડિયોમાંથી કાર્યક્રમો વહેતા થયા. ૧૯૫૮ના ઑગસ્ટ-બરની ૧૪મીએ આ નવા મકાનના બંધા જ વિભાગો તૈયાર થઈ ગયા અને તે જ દિવસે આકાશવાણીની બંધી જ બપોરના આ મકાનમાં સંપૂર્ણ બની.

અમદાવાદથી લગભગ ૧૪ માઈલ દૂર બારેજ ખાતે આકાશવાણીનું ઉચ્ચ શક્તિશાળી ટ્રાન્સમિટર નાખવામાં આવ્યું છે, અને કેન્ડોન-મેન્ટ વિસ્તારમાં એનું સિસ્ટીવિજ સેન્ટર ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. આકાશવાણીનું અમદાવાદ વડોદરા કેન્દ્ર ઉપર ૮ મીટર્સ એટલે કે ૮૫૦ કિલોસાયક્લ ઉપરથી તેના કાર્યક્રમો પ્રસારિત કરે છે.

આકાશવાણીના અમદાવાદ કેન્દ્રના બંધા સ્ટુડિયોમાં અઘન વ્યવસ્થા છે, અને કેન્દ્રની બંધી જ પ્રવૃત્તિઓને આવરી લેતું સુવ્યવસ્થિત

નિર્પત્રણ છે. એમાં વાર્તાવાપ માટેનો એક સ્ટુડિયો છે અને સંગીતના બે સ્ટુડિયો છે. માસ્ટર ડ્રૉઇવ ફ્રમની બાજુમાં રેકોર્ડિંગ માટેનો એક અલગ ખંડ છે. એમાં ટેપ ઉપર એટલે કે, પટ્ટી ઉપર તેમ જ ઘણી ઉપર એટલે કે, ડિસ્ક ઉપર રેકોર્ડ કરવાની વ્યવસ્થા છે. સાથે એકેન્કની પણ સુવ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે. અમદાવાદ અને વડોદરા સ્ટુડિયો વચ્ચે એક કાયમી ટેલિફોન લાઈન રાખવામાં આવે છે. વડોદરાના સ્ટુડિયોમાંથી રજૂ થતા કાર્યક્રમો આ લાઈન ઉપર અમદાવાદ પહોંચે છે.

આકાશવાણી અમદાવાદ-વડોદરા ઉપરથી રોજ ચાર વખત કાર્યક્રમો રજૂ થાય છે. પહેલું ટ્રાન્સમિશન રવિવાર સિવાય બીજા દિવસોએ સવારે સાત વાગ્યે થઈ શકે છે અને નવ વાગ્યા સુધી તે કાર્યક્રમો ચાલુ રહે છે (રવિવારે તો બાર વાગ્યા સુધી કાર્યક્રમો ચાલુ રહે છે). બીજું ટ્રાન્સમિશન બપોરે સાડાબારથી બે વાગ્યા સુધી ચાલે છે. ત્રીજું વખતનું ટ્રાન્સમિશન સાંજે ચારથી ચાર ને વીસ અને ચાર ચાણીસથી પાંચ વાગ્યા સુધી ચાલુ રહે છે (ખાસ કરીને યાજ્ઞાઓના, વિધવાના અને વર્ધના સત્રો દરમ્યાન આ કાર્યક્રમ ચાલે છે). ફરીથી સાંજે છ વાગ્યે કાર્યક્રમ થઈ શકે છે અને રાતના સાડા દસ કે અગિયાર વાગ્યા સુધી એ ચાલુ રહે છે.

કોઈ પણ દિનના સંગીતમાં ત્યાંના લોકજીવનનો ધબકાર હોય છે. ગુજરાતનું સંગીત પણ ગુજરાતની પ્રજાના જીવનમાંથી જ જન્મે છે. તેથી એ જીવનસંગીત બની રહે છે. એમાં બાજકને ઊંઘાડવા માટે ગવાતાં હાલવટાંની મીઠાશ પણ છે. મનુષ્ય સમયે ગવાતા મરસિયા અને રાગિણીમાં, મનુષ્યની ભવાનકતાને હળવી કરતા, સ્વર્ગસ્થનાં સ્મરણોની હારમાળા રજૂ કરતા જીવનનાં સામવત તત્ત્વોની ઝીંખી કરવાનાં ગીતોમાં ધીર કટુતા છે. મનુષ્યના જીવનમાં જે નાનામોટા સામાજિક અને અને પારિક પ્રસંગો આવે છે એને આ જીવનસંગીત કોઈ અજબ આનંદ અને મીઠાશ આપે છે. આ જીવનસંગીત ધારની ચાર દીવાલોમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે તે ગામના કૂવા ઉપર, ઘેરીઓમાં અને પોળોમાં, નદીને કિંદ અને હરિયાળા ખેતરોમાં ગુંગે છે અને ચોમરે મીઠાશ પ્રસરવે છે. નવરાત્રિમાં સીઓ ગરબા બાપ છે ત્યારે તેમના નૃત્યના મુદ્દ ઠમકામાં આ જીવનસંગીતનો દલ્લાસ નોતરે છે. ગુજરાત અને સોલપૂરનાં લોકગીતોમાં જીવનનો ધબકાર વર્તાય છે. ગુજરાતની આકાશવાણીએ આ જીવનસંગીતને ઝીલ્યું છે અને લોકગીતો બનાવ્યું છે.

ગુજરાત પાસે ઘણીયે સંગીતનો સમૃદ્ધ વારસો છે. ધુપદના કાળના સંગીતની નિર્મળતા અને પ્રણવ મનોખા છે. રંજભૂમિ ઉપર ગવાતાં કેટલુંક ગીતો ઉપર ઘણીયે સંગીતની અસર રહેલી છે. જે આપણે એમ માનીએ કે, ઘણીયે સંગીતનાં મૂળ લોકગીતમાં છે તો ગુજરાત અને એમાં સોલપૂરનો વૈવિધ્યવાસો સમૃદ્ધ છે.

અમદાવાદ-વડોદરા અને રાજકોટ કેન્દ્રો ઉપરથી જે કાર્યક્રમો રજૂ થાય છે એના ઉપર જે આપણે એક કિલો નવર નાખીએ તો પણ એની વિરાજના અને એના વૈવિધ્યનો આપણને ખ્યાલ આવશે. રાગ્યો, વિગતવાર, સામપ્રજા, અધ્યોદયિક કામદારો, મહિરાઓ,

બાળકો અને ભૂલકાંઓ માટેના કાર્યક્રમો તો ખાસ અમુક શ્રોતાગણને લક્ષમાં રાખીને જ રજૂ કરવામાં આવે છે. એમાં મનોરંજન તો છે જ પણ એ કેવલણીવિષયક, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક બાબતો ઉપર વધુ બાર મૂકે છે. સામાન્ય પ્રજાજન અને સુશિક્ષિતો માટે વાર્તાવાણી, ચર્ચાસભાઓ, પ્રશ્નાવલીઓ, નાટકો અને કથાઓ રજૂ થાય છે. એમાંય રેડિયોનાટકો તો સૌથી વધુ લોકપ્રિય બન્યાં છે અને તેનો શ્રોતાવર્ગ ઘણો મોટો છે. અન્ય કલાઓની જેમ જ રેડિયોનાટક પણ એક ગતિશીલ અને પ્રગતિશીલ કલા છે, આ નવતર સ્વરૂપની પ્રગતિની શક્યતાઓ ઘણી છે અને ગુજરાતમાં એકાંકી નાટકોની જે ઝાંખી પ્રગતિ થઈ છે એમાં રેડિયોનાટકનો ઘણો ફાળો છે. જેકે હજી પણ રેડિયોનાટકોનું ધોરણ ઊંચું લાવવાની આવશ્યકતા છે. રેડિયોનાટકો અલ્પજીવી નીવડે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. એ તો લાંબો કાળ વ્યતીત કર્યા જ ગયે નિર્માણ છે. 'રેડિયો સાહિત્ય'ના અસ્તિત્વનો આપણે સ્વીકાર કર્યો છે.

અમદાવાદ-વડોદરા કેન્દ્રો જે કાયમી સ્વરૂપનું કાર્ય કર્યું છે એની નોંધ લેવી પડે એમ છે. કવિ દયારામના ગરબાઓને એની પ્રણાલીગત લક્ષણમાં જ આકાશવાણીએ ઝીલ્યા છે અને એ જ કાળમાં તિપુસુ ગાયકોના કંઠે ગવાયેલાં ગીતોમાં એના સંગીતને રજૂ કર્યું છે. વર્ષો પહેલાંની ગુજરાતની રંજભૂમિનાં લોકપ્રિય ગીતોને આકાશવાણીએ તેના મૂળ તાલમાં જ ઉઠાયાં છે. પંચમલાલ અને સુરતની આસપાસના પ્રદેશોનાં લોકગીતોને પણ રેકોર્ડ કરી લેવામાં આવ્યાં છે. સદૃશ સરદાર પટેલની સ્મૃતિમાં આ કેન્દ્ર પ્રતિવર્ષ સર્વોદય દિને વિખ્યાત વ્યક્તિઓનાં જ્યેષ્ઠ વ્યાખ્યાનો ગોલ્ડે છે. ગુજરાતના જે મહાન ભુપુત્રોએ વિવિધક્ષેત્રે જે અમૂલ્ય ફાવો આપ્યો છે, તેમની સંવત્સરીને પ્રસંગે આ કેન્દ્ર ખાસ કાર્યક્રમો રજૂ કરે છે. આ પ્રકારના વ્યવસ્થિત કાર્યક્રમોએ, ગુજરાતની સાહિત્ય અને સંસ્કારની પ્રવૃત્તિને તબુ જ નેમ આપ્યું છે.

વલ્લભના જન્મઆરોની થોડી તારીખે આકાશવાણીનું રાજકોટ કેન્દ્ર થઈ શક્યું. ભારતના માલિની અને રેડિયો ખાતાના પ્રધાન ડૉક્ટર બી. વી. કેસરે આ કેન્દ્રનું ઉદ્ઘાટન કર્યું. તે સમયના સીરક્ટર રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી રસિકલાલ પટેલે એ સમારંભનું અખતરવાત શોભાવ્યું હતું.

રાજકોટમાં રેકોર્ડેસ્ટ પદ ઉપર છ નંબરના બંગલામાં રાજકોટ કેન્દ્રના સ્ટુડિયો, સિસ્ટીમિંગ સેન્ટર, ટ્રાન્સમિટર અને વાયોલેટ કથેરી આવેલાં છે. આ કેન્દ્ર એક કિલોગ્રામ દળિત ધરાવે છે અને ૩૨૯.૭ મીટર્સ એટલે કે, ૯૧૦ ફીટોસાઈટકચ ઉપર એનું મિડિયમ વેવ ટ્રાન્સમિટર છે.

અનારે તો આ કેન્દ્ર ઉપરથી બે વખત કાર્યક્રમો રજૂ થાય છે, એટલે કે એનાં બે ટ્રાન્સમિશનો છે. પહેલો કાર્યક્રમ સવારે સાતે થઈ શકે છે અને નવ કે દસ વાગ્યા સુધી ચાલે છે. બીજું ટ્રાન્સમિશન સાંજે સાડાપાંચે થઈ શકે છે અને રાત્રે સાડા દસ કે અગિયાર સુધી તે ચાલે છે. રવિવારે બપોરે બારથી દોઢ વાગ્યા સુધી પણ તે કાર્યક્રમો આપે છે, એમાં ઉદ્યમી મહિલાઓ માટેનો પણ ખાસ કાર્યક્રમ રજૂ

કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત શાળાનાં સત્ર ચાલુ હોય ત્યારે સાંજે ચાથી ચાર ને વીસ અને ચાર ને ચાલીસથી પાંચ સુધી એકંદર ચાળીસ મિનિટ સુધી શાળાઓ માટે તે કાર્યક્રમો આપે છે. આ કેન્દ્ર ઉપરના ઘણાખરા કાર્યક્રમો ગુજરાતીમાં જ રજૂ થાય છે. તદુપરાંત અમદાવાદ-વડોદરા કેન્દ્ર સાથે, તેના શાસ્ત્રીય સંગીત, વાર્તાલાપ, નાટકો, કથાઓ, સંગીત નાટિકાઓ, સાહિત્યવિષયક કાર્યક્રમો, ભક્તિગીતો, શાળા માટેના વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો, હિંદીશિક્ષણ વગેરે કાર્યક્રમો સંકળાયેલા છે. મુંબઈ કેન્દ્રના કેટલાક કાર્યક્રમો પણ તે રજૂ કરે છે.

દિલ્લીથી રજૂ થતાં અંગ્રેજી અને ગુજરાતી સમાચાર બુલેટીનમાંથી બળ્લે, અને હિંદીનું એક બુલેટીન એ પ્રસારિત કરે છે. અમદાવાદ-વડોદરા કેન્દ્ર ઉપરથી રજૂ થતા પ્રાદેશિક સમાચારો પણ તે પ્રસારિત કરે છે. રાજકોટ કેન્દ્ર, ગ્રામજનતા માટેના ખાસ કાર્યક્રમો રજૂ કરે છે. ટૂંક સમયમાં જ આ કેન્દ્ર બપોરના કાર્યક્રમો શરૂ કરનાર છે. એ કાર્યક્રમો શવિવાર સિવાયના દિવસોએ બપોરે સાડાબારથી દોઢ વાગ્ય સુધી રજૂ થશે અને શવિવારે સાડાબારથી બે વાગ્યા સુધી રજૂ થશે.

વાર્તાલાપો, નાટકો, મહિલાઓ માટેના કાર્યક્રમો, બાળકોના કાર્યક્રમો, વિશ્વવિદ્યાલયોના વિદ્યાર્થીઓ માટેના કાર્યક્રમો ઉપરાંત સોયટ્ટ અને કચ્છનાં લોકગીતો અને લોકનૃત્યો રજૂ કરવા ઉપર પણ ખાસ બાર મુકવામાં આવે છે. આ અંગે કેન્દ્ર તેના રેકોર્ડિંગ બુનિટને પ્રદેશના

દૂરદૂરના ભાગોમાં મોકલે છે. અન્યાર સુધીમાં તો આ કેન્દ્રે, લગભગ એકી કલાક ચાલે એટલાં લોકગીતો અને દુહાઓ કચ્છગાની પટ્ટીમાં જડી લીધાં છે. રાજકોટ ડિવિઝન, જૂનાગઢ, સુરેન્દ્રનગર, અમરેલી, અને કચ્છના જિલ્લાઓમાંથી આ કેન્દ્ર વિવિધ કલાકારોને આમંત્રિ છે.

આજ સંગીતનાં વિવિધભેદો, શાસ્ત્રીય સંગીતમાં, હળવા સંગીતમાં, લોકગીતોમાં અને સાહિત્યનાં વિધવિધ સ્વરૂપોમાં, આપણી કેટલીક વિકટ સમસ્યાઓનું શિક્ષણાત્મક વિવરણ કરવામાં, તેમ જ જે મહાન આત્માઓએ ગુજરાતનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવામાં કાયમી ફાળો આપ્યો છે એમને તેમ જ આપણા પ્રાચીન સમૃદ્ધ સંસ્કારને શ્રદ્ધાંજલિ આપતાં, ઉજવણ ભૂતકાળને સજીવન કરવામાં ગુજરાતની આકાશવાણી ખીલી રહી છે—વિકસી રહી છે. ભારતમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ વધારે છે; વિવિધ સંસ્કાર અને બોલીઓ ફાલીફૂલી છે, એક ભાગ અને બીજા ભાગ વચ્ચેનાં અંતરો ઝડેરાં છે એ સંજોગો આકાશવાણી માટે સતત પડકારરૂપ છે. આ વિવિધ પરિબલો વચ્ચે સુમેળ સાધી, ભારતીય સંસ્કારનું સર્વગ્રામી સુદર શિત્ર રજૂ કરવું એ આકાશવાણીનો આદર્શ છે અને તે જાળવવા તેણે તનતોડ પરિશ્રમ ઉઠાવવો જોઈએ. ‘બહુજન સુખાય, બહુજન હિતાય’નું તેનું ધ્યેય એ પડકાર અને પ્રતિજ્ઞા બંનેની પ્રતીતિ કંચલે છે. એ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા અને એ પડકારને ઝીલવા આકાશવાણી હમેશાં સતત તનતોડ પ્રયાસો કરશે.

આયોજન અને તેની ભૂમિકા

શ્રી ઉત્તમભાઈ પરીખ

(મંત્રી, અમદાવાદ વિભાગ વિકાસ સમિતિ, વડોદરા)

(૧)

ભારતમાં અને ખુદ ગુજરાત પ્રદેશમાં પણ ગુજરાત પ્રદેશ વિશે ઘણી ખરીબોટી માન્યતાઓ પ્રચલિત છે. આ માન્યતાઓએ એકંદરે ફાયદા કરતાં નુકસાન ઝાંઝું ક્યું છે; કારણ કે, ગુજરાત પ્રદેશનું સાચું ચિત્ર, એના કારણે, પ્રજા સમક્ષ રજૂ થયું નથી. વગી, ન્યાં સાચી માહિતી, વિગતો અને આંકડાઓનો અભાવ હોય ત્યાં તો આ પ્રકારની માન્યતાઓ ઉપરથી ઘડવામાં આવેલ ચોળના કે નક્કી કરેલ લક્ષ્યો કે સરવાળે પાછળથી મુકેલીઓ જ ઊભી કરે છે. ગુજરાત પ્રદેશમાં કંઈક આનું જ થયું છે. એટલે ગુજરાત પ્રદેશની પંચવર્ષીય ચોળનાઓનો વાસ્તવિક અને સાચાં જવાબ મેળવવા માટે આ માન્યતાઓને તપાસવી જરૂરી છે.

દેશમાં આવી એક સીધી વધુ પ્રચલિત માન્યતા એ છે કે, ગુજરાત પ્રદેશ એક ખૂબ સમૃદ્ધ પ્રદેશ છે. ગુજરાત પ્રદેશ બહાર વસતા ગુજરાતીઓ મુખ્યત્વે વેપારવસ્તુ જે ઉદ્યોગધંધામાં ચોક્કસ હોઈ તેમના ઉપરથી તેમ જ આવારનવાર બહાર જતા કેટલાક સુખી માણસો ઉપરથી કદાચ દેશમાં આ પ્રકારની માન્યતા દૃઢ બની હશે. ઈતર પ્રદેશોમાં પ્રવાસ કરતાં સામાન્ય રીતે આ માન્યતાનો અનુભવ સૌને થાય છે. ધીમે ધીમે ગુજરાત પ્રદેશમાં પણ આ વાતનો સ્વીકાર કરી લેવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે; કારણ કે, છેક હમણાં સુધી ગુજરાત પ્રદેશમાં પણ આ જ માન્યતા પ્રચલિત દેખાતી હતી. ગુજરાત પ્રદેશ પોતે પણ માનીને ભેંકેલો કે ભારતના બીજા પ્રદેશોની સરખામણીમાં પોતે વધુ સમૃદ્ધ છે. એનો પડો ૧૯૫૬ના મહાગુજરાત આંદોલન વખતે જ પ્રકારની ગુજરાતની આર્થિક સમૃદ્ધિ અને શક્તિની વાતો કરવામાં આવતી તેમાં પડેલો દેખાય છે. આ માન્યતાના કારણે ગુજરાત પ્રદેશના સામાજિક, આર્થિક કે ઔદ્યોગિક વિકાસની ઊંચપનું સાચું ચિત્ર પ્રજા પાસે રજૂ થયું નહિ.

કદાચ આમાંથી જન્મેલી એક બીજી માન્યતા હજુ પણ પ્રચલિત છે. ગુજરાત સમૃદ્ધ છે, વેપારધંધામાં અને ઉદ્યોગમાં અગ્રણ છે એટલે ગુજરાત સરવાળે વધુ કરવેશ ભરે છે અને એ રીતે સરકારને વધુ આવક આપે છે પણ એ આવકના પ્રમાણમાં ગુજરાતમાં ખર્ચ થતું નહોતું એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતમાં કિલ્લું ઓછું ખર્ચ થતું હતું એવી માન્યતા ગુજરાત ન્યાં સુધી મુંબઈ સભ્યમાં રહ્યાં ત્યાં સુધી પહોંચેલી માન્યતા ગુજરાત ન્યાં સુધી પ્રચલિત કરવામાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતી. આ પ્રકારની માન્યતા પ્રચલિત કરવામાં સંસ્કારક કદાચ જવાબદાર હશે. છતાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં મહાવારેલી

દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ, રાજ્યની આવકનાં સાધનોમાં ઘણા ફેરફાર, કલ્યાણ રાજ્યની ભાવનાનો ઉદય અને ગ્રામ સમાજની ઉન્નતિ પ્રતિ અભિમુખ બનેલી સરકાર વગેરે અંગેની સાચી માહિતીનો પ્રજાને ખ્યાલ આપવામાં સરકાર તેમ જ રાજકીય સંસ્થાઓની નિષ્ફળતાને જ મુખ્યત્વે જવાબદાર ગણી શકાય. દેશની બદલાતી આર્થિક પરિસ્થિતિનું ચિત્ર પ્રજા સમક્ષ એમણે વારંવાર રજૂ કરવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ એ પરિવર્તન પાછળ કામ કરી રહેલ પરિબળોની સાચી સમજ પણ પ્રજાને આપવી જોઈએ. આ પ્રકારની સાચી માહિતીના અભાવે, પોતાના હક કરતાં અને નુકરિયન કરતાં પોતાને ખૂબ ઓછું મળે છે એ પ્રકારની સાચી કે ખોટી એક ઘણી ગુજરાતમાં ઘર કરી ગઈ છે.

ત્રીજી એક સર્વસામાન્ય માન્યતા એ છે કે, ગુજરાત પ્રદેશ વિકાસની ઘણી બાબતોમાં પાછળ છે. ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં સિંચાઈ, રસ્તા, વિકાસ માટે જરૂરી પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓ : જેવી કે, વીજળી વગેરે બાબતોમાં ગુજરાત પ્રતિ ઉપેક્ષાવૃત્તિ જ દાખવવામાં આવી છે એ પ્રકારની એક લાગણી ગુજરાતમાં પ્રવર્તે છે.

(૨)

સહેજે એક સવાલ થાય છે કે, તો પછી સાચી હકીકત શું છે? આ માન્યતાઓમાં ખરેખર કંઈ વજુ છે? ગુજરાત પ્રદેશનું સાચું આર્થિક ચિત્ર કેવું છે? આ ચિત્ર સમજવા માટે ગુજરાત પ્રદેશની કેટલીક હકીકત અને વિગતો જાણવી આવશ્યક છે. ગુજરાત પ્રદેશની જરૂરિયાતો, એના વિકાસની પશ્ચાદભૂમિકા, એની ઊંચપો અને અછત, એનાં સાધન અને શક્તિ વગેરેનો ન્યાં સુધી સાચો ખ્યાલ આવે નહિ ત્યાં સુધી આ માન્યતાઓ સાચી છે કે ખોટી તે કહી શકાય નહિ. તેમ જ ગુજરાત પ્રદેશની પંચવર્ષીય ચોળનાઓની ભૂમિકા સમજ શકાય નહિ. એટલે આપણે થોડી વિગતો જોઈએ.

ગુજરાત પ્રદેશ ત્રણ ભૌગોલિક વિસ્તારોમાં વહેંચાઈ ગયેલો છે—કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત. કચ્છનો વિસ્તાર ૧૭,૦૨૨ ચો. માઈલ અને વસ્તી ૫,૬૭,૬૦૬ માણસોની છે. સૌરાષ્ટ્રનો વિસ્તાર ૨૨,૯૫૬ ચો. માઈલ અને વસ્તી ૪૪,૬૪,૯૮૮ છે. ગુજરાતનો વિસ્તાર ૩૨,૧૫૮ ચો. માઈલ અને વસ્તી ૧,૨૨,૨૮,૫૩૬ છે. એટલે એકંદરે ગુજરાત પ્રદેશનો વિસ્તાર ૭૨,૧૭૭ અને વસ્તી ૧,૬૨,૬૨,૧૩૫ છે;

એટલે કે સમગ્ર ભારતના વિસ્તારમાં ગુજરાત પ્રદેશ ૬.૧ ટકા છે અને એની વસ્તી દેશની વસ્તીના ૪.૫ ટકા છે. આ વસ્તી ૧૮,૭૨૯ ગામપંચાયતો અને ૨૪૩ શહેરી વિસ્તારોમાં વસે છે. શહેરોમાં વસતી વસ્તીનું પ્રમાણ ૨૭.૨૩ ટકા છે. ભારતમાં આ પ્રમાણ ૧૭.૩૪ છે. એટલે કે પ્રમાણમાં ગુજરાત પ્રદેશમાં વધુ વસ્તી શહેરોમાં વસે છે. પણ બીજા બાજુ ગુજરાત પ્રદેશના ૭૮ ટકા ગામ એક લગ્ગરની વસ્તી નીચેનાં છે.

જે આજવિકા ઉપર આ વસ્તી નબે છે તે પ્રમાણે જોતાં કુલ વસ્તીના ૫૭.૯ ટકા ખેતી અને એના આનુબંધિક ક્ષેત્રો ઉપર, ૧૫ ટકા ઉદ્યોગ અને એવા જ બીજા બિનખેતી ઉત્પાદન ઉપર અને બાકીના વેપારકર્મ, નોકરી વગેરે ઉપર નબે છે. ૧૯૫૪-૫૫ની આવકની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગુજરાત પ્રદેશની કુલ આવકમાં ૪૫ ટકા ખેતી વગેરેની આવક છે અને ઉદ્યોગ, ખાણ તથા ગુન્નરની આવક ૨૨.૯ ટકા છે. બાકીના એટલે કે, ૩૨.૧ ટકા વેપારકર્મ, નોકરી વગેરેમાંથી પેદા થાય છે. ભારતમાં આ પ્રમાણ-અનુક્રમે ૪૧.૩, ૧૮.૭ અને ૩૬

ટકા છે. એટલે કે એનામાં કંઈ ઝાઝો ફરક નથી. જોકે ભારતના પ્રમાણ-માં ખેતી ઉપર નબનારની સંખ્યા ગુજરાતમાં ઓછી લાગે. પણ પ્રમાણમાં એમની પાસે ખેડવા માટે જમીન પણ ઓછી છે. ગુજરાત પ્રદેશના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારનો ૨૮.૦૬ ટકા એટલે કે, થોડા ભાગ કરતાં પણ ઓટો વિસ્તાર તો રૂઝ, ઉમરગ અને વેચન, ખેતી માટે તદ્દન નિરુપયોગી જમીનનો છે. જમીન ઉપરના દખાનુનો ખ્યાલ એ ઉપરથી આવશે કે, ગુજરાત પ્રદેશમાં જંગલ વિસ્તાર ફક્ત ૪.૭૫ ટકા છે. નિયમ પ્રમાણે તો જંગલ વિસ્તાર ૩૩ ટકા જેટલો હોવો જોઈએ પણ ગુજરાતમાં એ શક્ય નથી. એટલે જમીનનો ઘટક તેટલો વધુ ઉપયોગ કરવા છતાં પણ ગુજરાતમાં સરેરાશ જમીનનું પ્રમાણ ઓછું છે. કુલ ખેતીની જમીનના ૫૫.૭૦ ટકા જમીનમાં ખાદ્યપાક અને ૪૪.૩૦ ટકા જમીનમાં શેકડિયા પાક તેમ જ ઘાસચારો વગેરે થાય છે.

આ બધા ઉપરથી ૧૯૫૫-૫૬ના એક અંદાજ પ્રમાણે વિસ્તાર આધાર પરિસ્થિતિ જોવામાં આવે તો નીચેનું ચિત્ર ઊપસી આવે છે.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯
અનુ. નં.	વિસ્તાર	વસ્તી	ખેતી વગેરેની	ગુન્નરદ્યોગ	વેપારકર્મ, નોકરી	કુલ આવક	માધ્યમિક	
અનુ. નં.	ચો. મા.	(૫૫-૫૬)	આવક	વગેરેની આવક	વગેરેની આવક	કુલ આવક	કુલ આવક	રૂ.
અનુ. નં.	ચો. મા.	લાખ	લાખ રૂપિયામાં	લાખ રૂપિયામાં	લાખ રૂપિયામાં	લાખ રૂપિયામાં	લાખ રૂપિયામાં	રૂ.
૧. અમદાવાદ	૩૫૨૧	૧૮.૧૭	૧૪૨૨.૨૭	૪૪૦૬.૧૫	૨૫૬૨.૯૮	૮૩૨૧.૪૦	૪૬૧.૮	
૨. બનારસકાંઠા	૪૦૪૧	૭.૫૩	૮૪૫.૮૫	૧૩૦.૮૫	૬૦૪.૫૮	૧૫૮૧.૨૮	૨૧૦.૦	
૩. વડોદરા	૨૯૮૦	૧૨.૯૦	૧૮૦૬.૬૭	૮૪૧.૭૩	૧૨૩૦.૯૨	૩૮૭૩.૩૨	૩૦૦.૭	
૪. ભરૂચ	૨૮૮૯	૭.૬૪	૧૩૬૫.૨૦	૩૨૯.૫૮	૬૧૪.૪૩	૨૩૦૫.૩૨	૩૦૨.૩	
૫. ખેડા	૨૫૩૩	૧૭.૩૮	૧૬૧૪.૭૦	૯૫૧.૧૭	૧૧૪૮.૮૪	૩૭૧૪.૭૧	૨૧૩.૭	
૬. મહેસાણા	૪૩૩૪	૧૫.૮૭	૧૬૬૬.૩૦	૬૫૨.૯૬	૧૩૯૬.૩૭	૩૭૧૫.૬૩	૨૩૪.૧	
૭. પંચમહાલ	૩૪૯૭	૧૨.૩૯	૧૭૨૦.૦૪	૧૭૮.૫૨	૫૧૫.૬૬	૨૪૧૪.૨૨	૧૯૪.૯	
૮. સાબરકાંઠા	૨૮૩૧	૭.૪૦	૧૩૪૨.૯૦	૧૭૩.૨૫	૪૫૬.૫૬	૧૯૭૨.૭૧	૨૬૬.૬	
૯. અમરેલી	૧૫૪૩	૩.૪૬	૪૪૦.૫૧	૨૩૦.૦૩	૩૭૫.૮૨	૧૦૪૬.૩૬	૩૦૨.૪	
૧૦. ભાવનગર	૪૭૮૫	૧૧.૦૨	૧૧૯૩.૩૫	૭૨૫.૬૪	૧૩૨૨.૨૯	૩૪૪૧.૨૮	૨૯૪.૧	
૧૧. જામનગર	૩૯૪૩	૬.૨૨	૭૩૭.૬૩	૪૦૫.૬૦	૭૫૮.૫૩	૧૯૦૨.૦૬	૩૦૫.૮	
૧૨. કચ્છ	૧૭૦૨૨	૬.૧૬	૬૭૦.૩૫	૩૪૨.૫૩	૮૯૧.૬૧	૧૯૦૪.૪૯	૩૦૮.૧	
૧૩. રાણપેટ	૪૪૭૧	૧૧.૨૯	૧૧૭૨.૩૨	૫૮૪.૪૩	૧૪૧૫.૭૬	૩૧૭૨.૫૧	૨૮૧.૦	
૧૪. જૂનાગઢ	૩૯૬૬	૧૦.૮૧	૧૨૭૬.૦૫	૩૫૩.૫૧	૧૩૨૪.૯૯	૨૯૫૪.૪૫	૨૭૩.૩	
૧૫. સુરેન્દ્રનગર	૪૨૩૦	૫.૩૮	૧૧૨૫.૦૫	૨૬૦.૨૩	૬૮૫.૨૮	૨૦૭૦.૫૬	૩૮૧.૮	
૧૬. ધૃવ	૪૪૦૯	૧૯.૭૦	૨૫૧૪.૯૮	૧૨૧૯.૫૮	૧૬૧૦.૧૧	૫૩૪૪.૬૮	૨૭૧.૩	
૧૭. ડાંગ	૬૭૦	૦.૫૬	૮૫.૭૭	૪.૦૨	૫૧.૨૯	૪૪૧.૦૮	૨૫૨.૦	
કુલ	૭૧૭૬૫	૧૭૩.૮૮	૨૧૦૦૦.૨૪	૧૧૭૮૬.૯૦	૧૬૯૬૫.૯૨	૪૮૭૫૬.૦૬	૨૮૬.૨	

ઉપરની મુલાંત માહિતી ઉપરથી જણાયે છે ગુજરાત પ્રદેશની સરેરાશ માથાદીઠ વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૮૬.૨ છે. ૧૯૫૫-૫૬ના વર્ષથી ભારતની સરેરાશ માથાદીઠ વાર્ષિક આવક પણ લગભગ એટલી જ છે. એનો અર્થ એ થયો કે, ગુજરાત પ્રદેશ સમગ્ર દેશની સરેરાશમાં હોજીમાં છે. પણ સાથે સાથે આ માહિતી એ પણ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે, ગુજરાત પ્રદેશના અડધા જિલ્લાની સરેરાશ માથાદીઠ વાર્ષિક આવક આ સમગ્ર સરેરાશ કરતાં પણ ઓછી છે. એટલે કે એમની આર્થિક સ્થિતિ વધુ વિકટ છે. આ કોઠો બીજા પણ હકીકત કહે છે કે, ગુજરાત પ્રદેશની જે કુલ આવક ૪૯૭.૫૬ કરોડ રૂપિયા છે તેમાંથી રૂ. ૪૨.૨ ટકા જેટલી આવક જ ખેતીમાંથી આવે છે. ૨૩.૭ ટકા જેટલી આવક હુનર-ઉદ્યોગમાંથી અને ૩૪.૧ ટકા જેટલી આવક વેપારધંધા, નોકરી વગેરેમાંથી આવે છે. આ ૪૨.૨ ટકા જેટલી આવક ઉપર ૫૭.૯ ટકા વસ્તીને નભવાનું હોય છે. આ ઉપરથી જ એ વસ્તીની કશીયે આર્થિક હાલતનો ખ્યાલ આવશે. આ કોષ્ટ ઉપરથી ઊંડું આર્થિક ચિત્ર દેશના બીજા કોઈ પણ પ્રદેશ કરતાં બહુ જુદું નથી. એટલે કે, ગુજરાત પ્રદેશ દેશના બીજા પ્રદેશો કરતાં વધુ સમૃદ્ધ હોવાની વાત વાળી નથી. ગુજરાત પ્રદેશના વિકાસના પ્રશ્નો બીજાના જેવા જ છે. બીજા રીતે કહીએ તો સામાન્ય રીતે જ સમગ્ર દેશના સવાબો છે તે જ ગુજરાત પ્રદેશના સવાબો છે. આ હકીકત એ પુરાવાર કરે છે કે, ભારતમાં બધા જ પ્રદેશોના પ્રશ્નો લગભગ સરખા છે અને દેશના સવાબોના ભાગરૂપ જ છે.

આસામ ૧૭.૪૯ કરોડ; બિહાર ૫૭.૨૮; મધ્યપ્રદેશ ૪૩.૦૮; ઓરિસ્સા ૧૭.૮૪; મંજી ૨૦.૨૧; ઉત્તરપ્રદેશ ૯૭.૮૩; પશ્ચિમ બંગાળ ૬૯.૧૦; મેઝૂર ૩૬.૬૦; સરંચાન ૧૬.૮૨.

ભારતમાં પહેલી ચોજનામાં સૌથી મોટી ચોજના મુંબઈ રાજ્યની રૂ. ૧૪૬.૩૧ કરોડ રૂપિયાની હતી. દેશની કુલ વસ્તીના ૧૦ ટકા હોવા છતાં પહેલી ચોજનાના કુલ મૂડીરોકાણના ૧૭.૫ ટકા મુંબઈને આપવામાં આવ્યા હતા. મુંબઈની પોતાની નાણાં ઊભાં કરવાની અને ખર્ચવાની શક્તિને કારણે આ ક્ષણવર્ણ કરવામાં આવી હતી. એના પરિણામે જ ગુજરાતને પણ પ્રમાણમાં બીજાં ઘણાં મોટાં રાજ્યો કરતાં પણ નાણાકીય દૃષ્ટિએ મોટી રકમ મળી હતી. એટલે બીજાઓની સરખામણીમાં ગુજરાતને અન્યાય થયો છે એમ ન કહી શકાય.

પછી સવાલ રહે છે રૂ. ૬૪ મહારાષ્ટ્ર સાથેની સરખામણીનો. ત્યાં પણ ૩૨ ટકા વસ્તી છતાં ગુજરાતને એની ઊંચણ પૂરી કરવાના વિસ્તારે ૩૭ ટકા જેટલાં નાણાં આપવામાં આવેલાં. સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, તે વખતના ગુજરાતમાં રેવન્યુ આવકની દૃષ્ટિએ અમદાવાદ જિલ્લા સિવાય એક પણ જિલ્લો પુરતવાળો નહોતો. રાજ્યની આમદાનીનો સારો એવો વિસ્તાર મુંબઈ ઘરે આપતું હતું. રાજ્યની આવકની બદલાવેલાં સાધન અને બીજા માનુષી વધીવટ તથા વિકાસનાં કામ ઉપરના વધેલા ખર્ચથી ગુજરાત ખામવાળો વિસ્તાર બની હતો.

બીજા પંચવર્ષીય ચોજનાના અમલ દરમિયાન તો સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ પણ મુંબઈમાં આવી મળ્યાં હતાં એટલે ગુજરાત પ્રદેશનો સમગ્ર વિસ્તાર એક જ વધીવટ નીચે આવી ગયો હતો. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર અલગ રાજ્યો હતાં ત્યારે એમણે પોતાની બીજા પંચવર્ષીય ચોજનાઓ ધડેલી લગભગ એના એ જ સ્વરૂપે એમનો સમાવેશ મુંબઈની બીજા પંચવર્ષીય ચોજનામાં કરવામાં આવેલો. સૌરાષ્ટ્રની ચોજના ૪૭.૭૪ કરોડની અને કચ્છની ચોજના ૭.૮૫ કરોડની હતી. ત્યારે ગુજરાત પ્રદેશની કુલ ચોજના રૂ. ૧૪૫.૮૭ કરોડની થાય છે. ગુજરાતના ક્ષણે રૂ. ૮૮.૦૩ કરોડ આવેલા અને અમરેલી જિલ્લા માટે લગભગ ૨.૩૫ કરોડ સૌરાષ્ટ્રને આપવામાં આવેલા. આમ મુંબઈની કુલ ૩૫૭.૨૮ કરોડની ચોજનામાંથી ગુજરાત પ્રદેશને ૧૪૫.૮૭ એટલે કે, લગભગ ૪૧.૭ ટકા જેટલો મૂડીરોકાણનો વિસ્તાર આપવામાં આવેલો. વસ્તી ૩૩ ટકા ઉપરાંત થોડી વધુ હોવા છતાં એને ૪૧.૭ ટકા મૂડી આપવાનું કમણે સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છની ચોજનાઓ જેવી ને તેવી સ્વીકારી લીધી તે ઉપરાંત ગુજરાતની રસ્તાઓની તેમ જ ઈંતર ઊંચણો અને પછાતપણું પણ હતાં.

એકલી વસ્તીના ધોરણે જોઈએ તો બીજા પંચવર્ષીય ચોજનામાં બધાં રાજ્યો માટેના કુલ મૂડીરોકાણ રૂ. ૨,૧૬૦ કરોડમાંથી ગુજરાતને ૪.૫ ટકા પ્રમાણે તો લગભગ રૂ. ૯૭ કરોડની ચોજના મળે. એકલા મુંબઈ રાજ્યનો જ વિચાર કરીએ તો વસ્તીના હિસાબે લગભગ રૂ. ૧૧૭ કરોડ મળે. છતાં ગુજરાતની બીજા પંચવર્ષીય ચોજનાનું કદ રૂ. ૧૪૫.૮૭ કરોડ જેટલું હતું. એનો અર્થ એ થયો કે ગુજરાત

બીજા માન્યતા વિષે તો સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય કે, પહેલાં ગયે તે પરિસ્થિતિ હશે પણ સ્વાતંત્ર્ય પછી અને તેમાંથી ખાસ કરીને જ્યારથી દેશમાં આયોજિત વિકાસની પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે ત્યારથી તો ગુજરાત પ્રદેશને એનો ચોખ્ખો વિસ્તાર મળ્યો છે. ગુજરાત પ્રદેશને અન્યાય થવાની હકીકત બરાબર નથી. ગુજરાત પ્રદેશમાં અનેક પ્રકારની ઊંચણ છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને ગુજરાત પ્રદેશને પ્રમાણમાં ઈંટક વધુ આપવામાં આવ્યું છે એમ પણ કહી શકીએ. સૌરાષ્ટ્રની પહેલી પંચવર્ષીય ચોજના ૨૦.૪ કરોડ રૂપિયાની હતી. ચોજનાના અંતે સૌરાષ્ટ્ર કુલ ખર્ચ લગભગ ૨૧.૫૫ કરોડ રૂપિયા જેટલું મુંબઈ, એ જ રીતે કચ્છ પણ એની પહેલી ચોજના જે ૩.૦૫ કરોડ રૂપિયાની હતી તે સર્વાંગ પાર ઉતારી હતી. ગુજરાત તે વખતે મુંબઈ રાજ્યનો ભાગ હતું. એની પહેલી ચોજના અગિયો વિસ્તારો લગભગ ૩૭ ટકા જેટલો થાય છે. ગુજરાતની વસ્તી તે વખતના મુંબઈ રાજ્યની વસ્તીના ૩૨ ટકા જેટલી હતી. છતાં મુંબઈની કુલ ૧૪૬.૩૧ કરોડની ચોજનામાંથી ગુજરાતમાં લગભગ ૫૪ કરોડ ઉપરાંત રૂપિયા ખર્ચવામાં આવ્યા હતા. એટલે ગુજરાત પ્રદેશમાં કુલ રૂ. ૭૮.૬૦ કરોડ થયા પહેલી પંચવર્ષીય ચોજનામાં જુદાં જુદાં રાજ્યો માટે મંજૂર થયેલ રકમોને આ સાથે સરખાવવામાં આવે તો જ એનો ખ્યાલ આવી શકે. કેટલાંક રાજ્યો માટેની પહેલી પંચવર્ષીય ચોજનાની રકમો નીચે પ્રમાણે હતી:

પ્રદેશને એકથી વસ્તીના ધોરણે ૧૪ મ્યુનિસિપલિટીઓમાં આપવામાં આવ્યો નથી. પણ તે ઉપરાંતનાં બીજાં ધોરણે જેવાં કે, વીજળી અને સિંચાઈ જેવાં પહેલી યોજનામાં અમુક રહેલાં કામ, પહેલી યોજના દરમ્યાન કરેલા વિકાસનું પ્રમાણ, ખર્ચ કરી શકવાની શક્તિ, બીજી યોજનામાં હાથ ધરેલ સિંચાઈ અને વીજળી યોજનાઓ વગેરેનો ખ્યાલ કરીને ૧૪ ગુજરાત પ્રદેશ માટેનું મ્યુનિસિપલ નક્કી કરવામાં આવેલું. બાકી વસ્તીના હિસાબે તો ભારતનો ઘણાં બધાં રાજ્યોના કરતાં ગુજરાતને માથાદીક વધુ પૈસા મળ્યા છે. ઉત્તર પ્રદેશ જેવા ૪ કરોડ અને ત્રીસ લાખની વસ્તીવાળા રાજ્યમાં બીજી પંચવર્ષીય યોજનાનું મ્યુનિસિપલ માથાદીક લગભગ રૂ. ૪૦ આવે છે; મધ્યપ્રદેશ રૂ. ૬૩ આવે છે, અને સમગ્ર ભારતની સરેરાશ રૂ. ૧૬ જેવી આવે છે ત્યારે ગુજરાત પ્રદેશની માથાદીક સરેરાશ ફાળવણી રૂ. ૯૦ જેટલી થાય છે. બીજી બાજુ ગુજરાત પ્રદેશ અંગેની રેવન્યુ બાધ જ્યારે ઉત્તરોત્તર વધતી જતી હતી ત્યારે કરવામાં આવેલી આ ફાળવણી બીજી કંઈ નહિ તો અન્યથી તો નહોતી ૧૪ એટલું આપણે જરૂર કહી શકીએ. ભારતની ત્રીજી સૂચિત પંચવર્ષીય યોજનામાં બહાર વિભાગમાં ખર્ચવાની રકમ રૂ. ૭૨૫૦ કરોડ છે. તેમાંથી કેન્દ્રની યોજનાઓ માટે રૂ. ૩,૫૫૦ કરોડની અને રાજ્યો તથા કેન્દ્રની નીચેના પ્રદેશોની યોજનાઓ માટે રૂ. ૩,૭૦૦ કરોડની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ગુજરાત રાજ્યે એની ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાનું કદ રૂ. ૨૫૯.૪૯ કરોડનું સૂચવેલું. પણ આ લખાય છે ત્યારે મળતા સમાચાર પ્રમાણે આયોજનપંચ રૂ. ૨૩૦ કરોડની મંજૂરી આપી છે. અને કદાચ પાછળથી ચાર-પાંચ કરોડનો એમાં વધારો થાય. હવે જો વસ્તીનું ૧૪ ધોરણ એકનું લેવાનું હોત તો રૂ. ૩૭૦૦ કરોડમાંથી ગુજરાત રાજ્યને ફાળે રૂ. ૧૬૬.૫ કરોડ

૧૪ આવે. પણ સિંચાઈ, વીજળી, રસ્તા વગેરે જેવી મહત્વની વિકાસની મૂળભૂત આવશ્યકતાઓમાં પાછળ હોવાથી ગુજરાત રાજ્યનો જુદો રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે એમ આપણે કહી શકીએ. વળી પોતાનાં સાધનો ઊભાં કરવાની અને મંજૂર કરેલ રકમ ખર્ચવાની શક્તિ પણ ગુજરાત રાજ્ય પાસે છે એ એણે એની બીજી પંચવર્ષીય યોજનાના અમલ દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. એટલે એકંદરે બીજી યોજનામાં રાજ્યો માટે રખાવેલ કુલ રકમમાં આ ત્રીજી યોજનામાં ૬૦ ટકા જેટલો વધારો થાય છે તેટલો ૧૪ લગભગ વધારો ગુજરાત રાજ્યને પણ આપવામાં આવ્યો છે એમ કહી શકાય. આ ફાળવણીમાં પણ ગુજરાત પ્રદેશને માથાદીક લગભગ સમગ્ર દેશની સરેરાશ કરતાં દોડી રકમ આપવામાં આવી છે. ગુજરાત પ્રદેશની કેટલીક આવશ્યક જરૂરિયાતોના પ્રમાણમાં કદાચ આ રકમ ઓછી હોવાનો સંભવ છે છતાં બીજા પ્રદેશોની સરખામણીમાં ફરિયાદ કરવાનું ગુજરાત પ્રદેશને કોઈ કારણ નથી. આમ ત્રણે યોજનાઓ દરમ્યાન ગુજરાત પ્રદેશને માટે જે રકમોની ફાળવણી કરવામાં આવી છે તે એની જરૂરિયાતોને માટે પૂરતી ન હોવા છતાં સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ ગુજરાત પ્રદેશને અન્યાય કરનારી છે એમ તો ન કહી શકાય.

હવે રાજ્ય રહે છે ત્રીજી માન્યતાનો. ગુજરાત ધણીબધી બાબતોમાં પછાત છે એની ના પાડી શકાય એમ નથી. ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રમાણમાં ગુજરાતમાં માથાદીક વધુ મ્યુનિસિપલ કામ છતાં પણ રસ્તા, વીજળી અને સિંચાઈ જેવી વિકાસના પાયા જેવી બાબતોમાં પણ ગુજરાતની અત્યારની હાલત થી છે એ નીચેના આંકડા કહેશે:

	નાગપુર યોજના પ્રમાણે લક્ષ્યાંક માઈલ	૧૯૬૧ના માર્ચ અખરે પુરા થવાનો અંદાજ માઈલ	નાગપુર યોજના પ્રમાણે બાકી રહેલા કે વધારે થયેલા માઈલ	ટકા
૧. ગુજરાત	૧૪,૪૭૫	૯,૪૫૮	૬૫૩૪	-૫૦.૧૩
૨. સીંચાઈ	૮,૪૧૨	૬,૬૪૧	૭૮.૯૪	-૧૭.૭૧
૩. કચરા	૧,૬૬૬	૮૪૬	૫૬.૭૯	-૭૨.૦
કુલ ગુજરાત પ્રદેશ	૨૪,૫૫૩	૧૭,૦૪૫	૬૯.૪૨	-૭૭.૫૦
ભારત	૩,૩૧,૦૦૦	૩,૭૯,૦૦૦	+૪૮,૦૦૦	+૧૪.૫૦

ભારતની અંદર નાગપુર યોજનાના લક્ષ્યાંક જેટલા રસ્તાઓ તો ૧૯૫૭માં થઈ ગયા હતા અને બીજી પંચવર્ષીય યોજનાના અંતે એ લક્ષ્યાંક ઉપર ૧૪.૫૮ ટકા જેટલો વધારો કામ થયે ત્યારે ગુજરાતમાં એ લક્ષ્યાંકમાં પણ ૩૦.૫૮ ટકા જેટલી ઘટ રહેવાની. એ ઘટ ચોથી પંચવર્ષીય યોજનાના અંતે પણ પૂરી થવાની કે કેમ તે વિશે શંકા છે. જ્યારે બીજા પ્રદેશો ૬૧.૮૧ના નવા લક્ષ્યાંક સિદ્ધ કરવામાં પાછા પડે ત્યારે ગુજરાત રસ્તાઓની બાબતમાં ક્યાંય પાછળ રહી ગયું

હશે. રસ્તા તો રાષ્ટ્રની ધોરી નસ જેવા છે. એના ઉપર તો રાષ્ટ્રના ઉદ્યોગ અને ખેતીના વિકાસનો આધાર છે. આવી એક પાયાની બાબતમાં પણ ગુજરાતમાં જે પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે પણ જે મોટી ઊલુપ છે એ આ ત્રીજી માન્યતાને વાળી દેવાયે માટેનું એક મુખ્ય કારણ છે. રસ્તાઓ કરતાં પણ વધુ પછાત પરિસ્થિતિ સિંચાઈની છે. દસ વર્ષ વીતી ગયાં છતાં પણ એકે મોટી યોજના પૂરી થઈ નથી નીચેનો કોડો વિગતમાં પરિસ્થિતિ સમજાવે છે:

	બીજી	પ્રથમી	ચોજનાના	અંતે	અંતે
			ચોજનાના	અંતે	અંતે
			સિવાઈ નીચે	સિવાઈ નીચે	સિવાઈ નીચે
			આવેલ	આવેલ	આવેલ
મેનીલાયક	જૂના કામોવી	વધુ	કુલ જમીનની		
જમીન	કતી સિવાઈ	જમીન	ચક્રતા		
એકરમાં	એકર	એકર	એકર		

૧. ગુજરાત	૧,૪૦,૬૬,૩૦૦	૧,૦૬,૩૮૫	૧,૮૦૦	-
૨. સૌરાષ્ટ્ર	૮૭,૬૬,૮૦૦	૩૦,૮૦૦	૭૦,૮૦૦	-
૩. કચ્છ	૧૬,૩૩,૩૦૦	૨૧,૮૧૬	૧,૪૦૦	-
કુલ ગુજરાત				
પ્રદેશ	૨,૫૪,૯૬,૪૦૦	૧,૫૮,૦૧૧	૭૪,૧૦૦	૫,૭૬,૫૭૨

બે પંચવર્ષીય ચોજનાઓના અંતે ભારતમાં સિવાઈનું પ્રમાણ લગભગ ૧૭ ટકા કરતાં વધુ વધુ થયું હશે ત્યારે ગુજરાતની કુલ મેનીલાયક બે કરોડ અને પંચાવન લાખ એકર જમીનમાંથી માંડ ૫,૭૬,૫૭૨ એકર જમીન એટલે કે લગભગ સવા બે ટકાને ઓછી અને મધ્યમ કદની સિવાઈ ચોજનાઓનો લાભ મળતો થશે હશે. ચોજનાઓ કરવા છતાં અને એના માટેની ચક્ર પેટરો નાણાંની જોગવાઈ પણ કર્યા છતાં, ગુજરાતની દસ વર્ષના આયોજનના અંતે, આ પરિસ્થિતિ છે. આ સ્થિતિ ત્રીજી માન્યતાને વધુ દૃઢ બનાવે છે.

અને વીજળી અંગેની સ્થિતિ પણ કંઈ વધુ સારી નથી.

બીજી ચોજના	ત્રીજી પંચ	નાના અંતે
ના અંતે ચોક્કસ	૧૯૬૦ની વર્ષીય ચોજના	ચોક્કસ
વીજળી ઉપ-ચક્રાતમાં	નાના અંતે વીજળી	
ન કરવાની વીજળીની	અંદાજ	ઉત્પાદનની
શક્તિ	માગ	ચક્રતા
મેગાવોલ્ટ્સ	મેગાવોલ્ટ્સ	મેગાવોલ્ટ્સ

૧. ગુજરાત	૧૯૫૦	૧૭૫.૨	૩૩૦.૦	૪૩૨.૫
૨. સૌરાષ્ટ્ર	૫૩.૦	૨૫.૧	૧૨૬.૦	૫૩.૦
૩. કચ્છ	૫.૦	૪.૨	૧૪.૦	૧૩.૫
વધારાની માગ			૫૦.૦	
કુલ ગુજરાત પ્રદેશ	૨૫૩.૦	૨૦૪.૫	૫૨૦.૦	૪૯૯.૦

૧૯૬૦ની ચક્રાતમાં વીજળીની જે માગ ૨૦૪.૫ મેગાવોલ્ટ્સ હતી તે નવા કારખાનાઓ સરૂ થતાં વધી ગઈ છે અને ગુજરાતમાં વીજળીની

ખેંચ શરૂ થયેલ છે. ખબારમાં નીકળેલ તેલ અને ગુજરાત અવગ સભ્ય થવાના કારણે નવા ઉદ્યોગો માટેની ઊભી થયેલ ચક્રતાએ વીજળીની માગ એટલી વધારી દીધી છે કે ત્રીજી પંચવર્ષીય ચોજનાના અંતે અંદાજેથી માગ આજે જ ઊભી થઈ ગયેલી છે, આજે અમદાવાદ વિસ્તારમાં વીજળીની ખેંચ વરતાવા માંડી છે અને પરિણામે વીજળી પુરવઠાનું નિર્ધારણ કરવું પડ્યું છે. વધારાની વીજળી ઉત્પાદન થતાં પણ ચોક્કસ સમય લાગવાનો એ નક્કી છે. ત્યાં સુધી ગુજરાતનો ઓદ્યોગિક અને ખેતી વિકાસ કંઈક અંશે રૂંધારો એ પણ નક્કી છે. ત્રીજી ચોજનાના અંતે વીજળી ઉત્પાદનની જે ચક્રતા અંદાજ છે તે લગભગ બનતાં સુધીમાં માગ એવી પણ વધુ વધી જવાની છે. એટલે સરવાળે તો વીજળીની જરૂરિયાતમાં તો માગની પાછળ પાછળ ધસી જતા જવાની સ્થિતિ જ રહેશે. ઘાઉંડો-ઈલેક્ટ્રિક વીજળી જે સૌથી સસ્તી વીજળી છે તેનો તો એક ડીલોવોટ પણ હજુ ગુજરાતમાં પેદા થતો નથી.

ઉદ્યોગોની બાબતમાં ગુજરાત પ્રદેશની સ્થિતિ લોપસિદ્ધિ (lopsided) છે. ૧૯૫૬માં સેન્સસ ઓફ મેન્યુફેક્ચરિંગ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ફક્ત નીચે નોંધાયેલ જુદા જુદા ૨૯ જૂથના ઉદ્યોગોમાં થઈને ગુજરાત પ્રદેશમાં કુલ મૂલ્ય-રોકાણ રૂ. ૧૦૬.૩ કરોડ છે, પણ એમાં એકલા કપડા ઉદ્યોગમાં જ રૂ. ૭૪.૭ કરોડ એટલે કે ૭૦.૩ ટકા રોકાણ છે. બાકી કૃષિકર્મમાં રોકાયેલ બીજા રૂ. ૧૧.૨ કરોડ ગણતાં લગભગ ૮૦ ટકા કરતાં વધુ રોકાણ આ બે જ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં જ થઈ જાય છે. એટલે કે ગુજરાતમાં ઉદ્યોગોની વિવિધતા નથી અને ફક્ત આ બેના ઉદ્યોગો જ મુખ્યત્વે કંઈક અંશે વિકસ્યા છે. પાપના અને પૂરક બીજા મોટા ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો નથી. વળી ઉદ્યોગો મદદ અંશે અમુક વિસ્તારમાં જ કેન્દ્રિત થયેલા છે. બાકીની વિસ્તાર કોઈ પણ પ્રકારના ઉદ્યોગ વિનાનો છે. એ તો થયેલા કોષ ઉપરથી પણ સહેજે જોઈ શકાય છે. આમ સ્વચ અને વિવિધતા બંને દૃષ્ટિએ ગુજરાતના ઉદ્યોગમાં લોપસિદ્ધિ (lopsidedness) આવી ગઈ છે.

ગુજરાતમાં તેલ નીકળવાથી જાહેર વિભાગમાં એક ઉદ્યોગ શરૂ થવાની શક્યતા ઊભી થઈ છે. બાકી તે સિવાય જાહેર વિભાગમાંથી ગુજરાતને અત્યાર સુધીમાં કંઈ જ થયું નથી. નથી કોઈ જાહેર વિભાગનો ઉદ્યોગ કે નથી કોઈ શૈક્ષણિક કે સંશોધન સંસ્થા (એક નિમક સંશોધન કેન્દ્ર બાદ કરતાં) ગુજરાતના ખનીજ દ્રવ્યોની મોજૂતી પણ થયેલી નથી.

આમ સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં પરિસ્થિતિ એવી છે કે ગુજરાત પ્રદેશને વિકાસની દૃષ્ટિએ પછાત ગણવામાં આવે તો એ માન્યતા વજૂદ વિનાની છે એમ ન કહી શકાય. આ પરિસ્થિતિ એક કોયડો ઊભો કરે છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ બંને પંચવર્ષીય ચોજનાઓમાં ગુજરાત પ્રદેશને પ્રમાણમાં શક્ય તેટલું વધુ મૂલ્યોરોકાણ આપવા છતાં આ સ્થિતિ કેમ? શાથી ગુજરાત પ્રદેશ આ જરૂરી બાબતોમાં આટલો પાછળ રહી ગયો છે? આનો જવાબ કંઈક અંશે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અને કંઈક અંશે એની સામાજિક પરિસ્થિતિમાં પડ્યો છે. આપણે એ જોવા પ્રયત્ન કરીએ.

ભારતના પશ્ચિમ કાંઠે શંખાકર આવેલ ગુજરાત પ્રદેશનું એક વિશિષ્ટ ભૌગોલિક વ્યક્તિત્વ છે. રણ, વન અને પહાડી વિસ્તાર તેમ જ આદિવાસી વસવાટથી વસ્તીથી બીજા પડોશી પ્રદેશોથી જુદો પડતો આ વિશિષ્ટ આકાર ધરાવતો પ્રદેશ, ભારતના નકશાને પણ એક અનોખું રૂપ આપે છે. વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ હોવા છતાં આ પ્રદેશ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એક વહીવટ નીચે તો પહેલો જ વાર ૧ નવેમ્બર, ૧૯૫૬ના રોજ આલ્યો અને અલગ વહીવટી એકમ તરીકે પહેલો મે ૧૯૬૦ના રોજ એણે શરૂઆત કરી.

ઐતિહાસિક ભૂમિત્ત

૧૯૪૮માં દેશી રાજ્યોના વિભીનીકરણની શરૂઆત થઈ તે વખતે ભારતમાં કુલ નાનાંમોટાં થઈને ૫૬૨ રજવાડાં કે કચ્છાતો હતી. એમાંથી ૩૭૩ જેટલાં નાનાંમોટાં રાજ્ય એકલા ગુજરાત પ્રદેશમાં જ હતાં. કચ્છ એક અલગ દેશી રાજ્ય હતું. સૌરાષ્ટ્ર ૨૨૨ જેટલાં રજવાડાં-ઓનો જ બનેલો વિસ્તાર હતો અને બાકીનાં ૧૫૦ રાજ્યો ગુજરાતમાં હતાં, ગુજરાત પ્રદેશનો કુલ વિસ્તાર અને વસ્તીના કુલ ભાગ આ રીતે દેશી રજવાડાંઓનો જ હતો. બાકીનો કુલ ભાગ જે મુખ્યત્વે મુંબઈ રાજ્યમાં આવેલા પાંચ જિલ્લાઓ—સુરત, ભરૂચ, પંચમહાલ, ખેડા અને અમદાવાદ—નો વિસ્તાર હતો તે આ જુદાં જુદાં રજવાડાંઓ સાથે કુલગૃહથી વેરવિખેર બનેલ વિસ્તાર હતો. એક જૂથ કે સમૂહમાં આ જિલ્લાઓ નહોતા. આમ અનેક પ્રકારના વહીવટ વચ્ચે વર્ચવાઈ ગયેલા આ પ્રદેશમાં વિકાસકાર્ય માટે જરૂરી એવી કોઈ પૂર્વભૂમિત્ત જ નહોતી. રસ્તા કે સિંચાઈ કામ માટેની જરૂરી સગવડ નહોતી. આ છિન્નખિન્ન વહીવટી પરિસ્થિતિ જ ગુજરાત પ્રદેશના વિકાસની બાધક બનીને ઊભી હતી. વળી મધ્યયુગી રજવાડાંઓ પાસે વિકાસ કે આયોજન માટે આવશ્યક દૃષ્ટિ, સગવડ કે સાધનની તો અપેક્ષા જ થી રીતે રખાય? વિભીનીકરણ પહેલાં ગુજરાત પ્રદેશમાં કોઈ મોટું વિકાસકાર્ય હાથ ધરાવું જ નહોતું. પોતપોતાની રીતે વહેંચેલ કે ભાવનગર જેવાં પ્રગતિશીલ રાજ્યોએ વિવિધ દિશામાં ધોરુંક કાર્ય કરેલું.

બ્રિટિશ હકૂમત નીચેના પાંચ જિલ્લાઓની ઉપર દશવિંશી મુઠકેલીઓ ઉપરાંત રાજકીય કારણોસર ઉપેક્ષા કરવામાં આવી હતી અને પરિણામે જે કંઈ વિકાસકાર્ય જૂના મુંબઈ રાજ્યમાં થયું તે સઘળાં મહાસાગરમાં જ થયાં એમ કહેવામાં ખૂબસરોજીત નથી.

આમ એકંદરે ૧૯૪૮ પહેલાં ગુજરાત પ્રદેશમાં રસ્તા, સિંચાઈ, વીજળી વગેરેની દૃષ્ટિએ કંઈ જ કાર્ય થયું નહોતું અગર બીજી રીતે કહીએ તો એ કરી થકાય તેવી ભૂમિત્ત નહોતી. પણ વિભીનીકરણ બાદ ગુજરાતપ્રદેશ ક્રમ તરુ જ વહીવટી એકમો નીચે આવ્યો. કચ્છ 'સી' વર્ગ રાજ્ય બન્યું; સૌરાષ્ટ્રનું એકમ બન્યું અને એને 'બી' વર્ગ રાજ્યને દરજ્જે મળ્યો. ગુજરાત મુંબઈ રાજ્યના ભાગ તરીકે 'એ' વર્ગ રાજ્યમાં આવ્યું. એટલે આ ત્રણ વિસ્તારોએ આ પછી જ પહેલો વાર વ્યવસ્થિત અને આશીર્વાત રીતે વિકાસનો વિચાર કર્યો એમ કહી થકાય. એટલે બીજા પ્રદેશોમાં સામાન્ય રીતે પણ જે કંઈ કાર્યો

પહેલી પંચવર્ષીય યોજના શરૂ થતા પહેલાં થયેલાં તેનું કંઈ ગુજરાત પ્રદેશમાં બનેલું નહિ. પણ વિભીનીકરણને કારણે એવાં કાર્યો હાથ ધરવાનું પહેલી પંચવર્ષીય યોજનાની શરૂઆતમાં જ મુકબ બન્યું.

આ ઐતિહાસિક કારણ ઉપરાંત એક બીજું મહત્ત્વનું કારણ પણ ગુજરાત પ્રદેશના પશ્ચનપણ માટે છે. એ કારણ સામાજિક-આર્થિક છે. સામાન્ય રીતે ખ્યાલ આવે નહિ પણ ગુજરાત પ્રદેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ, લગભગ અડધા કરતાં પણ વધારે, સામાજિક-આર્થિક દૃષ્ટિએ ઘણો જ પછાત છે. આદિવાસીઓની વસ્તીનું પ્રમાણ લગભગ પંદરેક ટકા જેટલું છે જે લગભગ હજી પ્રાથમિક દશામાં જ જ્યે છે. આ ઉપરાંત અનુસૂચિત જાતિઓની પણ મોટી વસ્તી છે. વળી સામાજિક-આર્થિક દૃષ્ટિએ પછાત એવી ઘણી બીજી કોમો છે. આ બધાની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનું કાર્ય વિકટ છે. પણ એ કાર્યને પહેલી પંદરેકી આખા વિના થાંચે એમ નથી.

એટલે વિભીનીકરણ બાદ ગુજરાત પ્રદેશને તાત્કાલિક જે પ્રાનો હલ કરવાના આવી પડ્યા તેમાં જુદા જુદા વહીવટી એકમોમાંથી એક વહીવટી પદ્ધતિ ઊભી કરવાનો અને પ્રજાના જુદા જુદા વિભાગોને સમાન કક્ષાએ લઈ આવવાના સવાલો મુખ્ય હતા. પહેલી પંચવર્ષીય યોજનાથી આ બેવડાં કાર્યોની અમલ શરૂ થયો એમ કહીએ તો ચાલી શકે.

પણ યોજનાની શરૂઆતમાં પૂરી માહિતીના અભાવે, અધૂરી વિગતના કારણે, જુદા જુદા વિસ્તારોની ખેંચને લીધે કે બીજાં અન્ય રાજકીય કારણોને લીધે આયોજનમાં કેટલીયે ખામીઓ રહી જ્યા પામી. દાખલા તરીકે સિંચાઈ યોજનાઓમાં જગદી પૂરી કરી થકાય અને તુરત ફળદાયી બને તેવી થોડી યોજનાઓ હાથ ધરવાના બદલે એક સાથે થોડીનાની ઘણી યોજનાઓને પંચવર્ષીય યોજનામાં ચેવામાં આવી એના પરિણામે આજે હજુ કસોડો રૂપિયા ખરચ્યા બાદ પણ એકે મોટું કામ પૂરું કરી થકાયું નથી. પહેલી યોજના શરૂ થતાં પહેલાંની આ પથારી ભૂમિત્ત છે.

પહેલી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન ગુજરાત પ્રદેશના ત્રણે વિસ્તારો કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત અલગ અલગ વહીવટ નીચે હતા એટલે ત્રણેએ જોતે પોતાની પહેલી પંચવર્ષીય યોજના જુદી જુદી કરી હતી. કચ્છની યોજના ફે. ૩૦૫ કરોડની હતી અને કચ્છ 'સી' વર્ગનું રાજ્ય હોવાથી નાણાંની મુખ્ય જવાબદારી કેન્દ્ર સરકારની હતી. કચ્છે પોતાની આ યોજના સર્વાંગ પાર ઉતારી હતી.

સૌરાષ્ટ્રની પરિસ્થિતિ જુદી હતી. શરૂઆતની વહીવટી તેમ જ વિભીનીકરણની મુરઝેલીઓમાંથી સફળતાપૂર્વક પાર જિતરીને સૌરાષ્ટ્રે પોતાનાં વિકાસકાર્યોને મહત્વાકાંક્ષી ધોરણે હાથ ધરાં હતાં. કલપતા અને આશોજનની આવડત બંનેનો સુભગ મેળ સૌરાષ્ટ્રના તે વખતના રાજકર્તાઓમાં થયો હતો. વળી એ તરવરિયા અને કંઈક કરી દેવાની ધગધગાવા કાર્યકરોનું જૂથ હતું. નવું રાજ્ય અને નવું જ વહીવટી તંત્ર ઊભું કરેલું હોવાથી વિવિધો અને નુમારશાહીનો વિવંચ નહોતો. પરિણામે સૌરાષ્ટ્રે એની પહેલી પંચવર્ષીય યોજના ઘડી તો

રૂ. ૪૧.૫૬ કરોડની અને અપેક્ષા રાખેલી કે એને અમલમાં મૂકવા મોટાભાગની નાણાંની જોગવાઈ કેન્દ્ર સરકાર કરશે. પણ કેન્દ્રે રૂ. ૬ કરોડ કરતાં વધુ રકમ આપવાની ના પાડી અને સોરાષ્ટ્ર પોતાનાં સાધનોમાંથી રૂ. ૧૪ કરોડ જેટલી જ રકમ ઊભી કરી શકે તેમ હોવાથી એની પહેલી પંચવર્ષીય યોજના રૂ. ૨૦.૪ કરોડની મંજૂર થઈ. આસામને ૧૭.૪૯ કરોડ, ઓરિસ્સાને ૧૭.૮૪ કરોડ, પંજાબને રૂ. ૨૦.૨૧ કરોડ, મધ્ય ભારતને રૂ. ૨૨.૪૨ કરોડ, રાજસ્થાનને ૧૬.૮૨ કરોડ અને ત્રાવણકોર કોચીનને રૂ. ૨૭.૩૨ કરોડ મૂડીરોકાણ તરીકે મંજૂર કરવામાં આવેલા. વસ્તીનું પ્રમાણ જોતાં અને બીજાં રાજ્યોની સાથે સરખાવતાં આ રકમ પણ ઘણી સારી હતી એમ કહી શકીએ. આ રૂ. ૨૦.૪ કરોડની વિગતવાર માહિતી નીચે પ્રમાણે છે :

વિષય	પહેલી પંચવર્ષીય યોજનામાં મંજૂર કરેલી રકમ (લાખમાં)	પહેલી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન કરેલ ખર્ચ (લાખમાં)
૧. ખેતી અને ગ્રામવિકાસ	૬૭૨.૩૬	૬૩૭.૪૪
૨. સિંચાઈ અને વીજળી	૬૮૦.૮૧	૭૦૧.૮૯
૩. ઉદ્યોગો	૧૪.૭૧	૨૧.૮૩
૪. રસ્તા, પરિવહન, બંદરો	૩૮૬.૦૨	૪૫૧.૬૭
૫. સામાજિક સેવાઓ	૩૫૮.૮૭	૨૮૫.૫૬
૬. પ્રકીર્ણ	૭૨.૦૦	૫૬.૮૧
કુલ	૨૧૮૪.૮૭	૨૧૫૫.૨૦
પરત મળવાની ધોન કરેલી રકમ	૧૪૪.૩૩	
	૨૦૪૦.૫૪	

એટલે કે સોરાષ્ટ્રે એની રૂ. ૨૦.૪ કરોડ યોજનાઓની સાથે ખર્ચ રૂ. ૧૫૫નો કર્યો. સાધનો ઊભાં કરવાની અને વહીવટી દૃષ્ટિએ યોજનાને અમલમાં મૂકવાની શક્તિ સોરાષ્ટ્રે દાખવીને સુંદર રીતે પહેલી યોજના પાર ઉતારી. ભવિષ્યની વિકાસ યોજનાઓ માટેની નક્કર ભૂમિકા સોરાષ્ટ્રે આ યોજનાના અમલ દરમિયાન નેપાથ ફરી એમ કહી શકાય.

ગુજરાત માટે વિગતવાર ભૂદી માહિતી મળી શકતી નથી. મુંબઈ રાજ્યમાં ૧૯૪૬ના એપ્રિલમાં પ્રજાકીય પ્રધાનમંડળ મુખ: સત્તા ઉપર આવતાં મુલોત્તર પુનર્રચનાનો કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. ગ્રામવિકાસ મંડળો દ્વારા તેમ જ નિલ્લમાં ભરવામાં આવેલ પરિવહનો દ્વારા પ્રજાની જરૂરિયાતોનો ખ્યાલ મેળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો અને આ કાર્યક્રમ એને અનુવર્તીને ઘડવામાં આવ્યો હતો. આ કાર્યક્રમમાં કુલ ૨૦૦ યોજનાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો. મૂળ ખર્ચ રૂ. ૮૦ કરોડનું વિચારેનું પણ કેન્દ્રની સહાય માગી તેટલી મળવાનો

સંભવ ન લાગવાથી રૂ. ૭૫ કરોડનો અંદાજ કરવામાં આવેલો. ૧૯૫૦માં આયોજન પંચની નિમણૂક થઈ અને ૫૧-૫૨થી પહેલી પંચવર્ષીય યોજનાનો પ્રારંભ થયો એટલે જે વિકાસકામો અપૂર્ણ હતાં તે બધાંનો આ યોજનામાં સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો. સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી તેને ચલાવવાની અને એનો વિકાસ કરવાની જવાબદારીનો સમાવેશ પણ આ યોજનામાં કરાયો. વિલીનીકરણને અંગે મુંબઈ રાજ્યમાં ભળેલ દેશી રાજ્યોના વિસ્તારોના અનેક પ્રકારના વિકાસની જોગવાઈ પણ એમાં કરવામાં આવી. વિષયવાર મુંબઈ રાજ્યમાં પહેલી પંચવર્ષીય યોજનામાં જે મૂડીરોકાણ નક્કી કરવામાં આવ્યું તેની વિગતો આ પ્રમાણે છે :

વિષય	પહેલી પંચવર્ષીય યોજનામાં મંજૂર કરેલી રકમ (લાખમાં)
૧. ખેતી અને ગ્રામવિકાસ	૨૮૭૧.૮૭
૨. સિંચાઈ અને વીજળી	૩૩૦૦.૦૦
૩. ઉદ્યોગો	૩૫૩.૬૪
૪. રસ્તા, પરિવહન, બંદરો	૧૩૮૮.૬૨
૫. સામાજિક સેવાઓ	૬૭૧૭.૧૮
કુલ ખર્ચ	૧૪૬૩૧.૩૧

આમ એઈદરે મુંબઈ રાજ્યની પહેલી પંચવર્ષીય યોજના રૂ. ૧૪૬.૩૧ કરોડની મંજૂર કરવામાં આવેલી. ભારતમાં સૌથી મોટી આ યોજના હતી. મદ્રાસની યોજના રૂ. ૧૪૦.૮૪ કરોડ, પશ્ચિમ બંગાળ ૬૯.૧૦ કરોડ, ઉત્તર પ્રદેશ ૯૭.૮૩ કરોડ અને બિહાર ૫૭.૨૯ કરોડનું મૂડીરોકાણ મંજૂર કરાવી શક્યાં હતાં. પણ ઉપર કહ્યું છે તેમ ક્રમ વસ્તીનું ધોરણ જ એકમાત્ર માપ નહોતું. રાજ્યનાં પોતાનાં મૂડી ઊભી કરવાનાં સાધન અને એની જરૂરિયાતો તથા એણે શરૂ કરેલ પણ અપૂર્ણ રહેલાં કામો વગેરેનો ખ્યાલ રાખીને આ મૂડીરોકાણને મંજૂરી મળેલી. ગુજરાતની વસ્તી મુંબઈ રાજ્યની વસ્તીના લગભગ ૩૨ ટકા જેટલી હતી તે હિસાબે વિષયવાર ગુજરાતને નીચે પ્રમાણેની રકમ અંદાજે ફાળવી શકાય.

ક્રમ	વિષય	(રૂ. લાખમાં)
૧.	ખેતી અને ગ્રામવિકાસ	૮૧૮.૦૦
૨.	સિંચાઈ અને વીજળી	૧૦૫૧.૦૦
૩.	ઉદ્યોગો	૧૧૩.૧૫
૪.	રસ્તાઓ, પરિવહન, બંદરો	૪૪૪.૩૫
૫.	સામાજિક સેવાઓ	૨૧૪૮.૫૦
	કુલ ખર્ચ	૪૬૮૨.૦૦

ગુજરાતને આ રીતે ગણતી તો ફક્ત રૂ. ૪૬.૮૨ કરોડનું જ મૂંઝરો કાઢી મળે પણ અર્થ અંગેની જે માહિતી ઉપલબ્ધ છે તે ઉપરથી ગુજરાતમાં થયેલ વિપવવાર અર્થ અંદાજે નીચે પ્રમાણે છે:

વિષય

(રૂ. લાખમાં)

૧. ખેતી અને ગ્રામવિકાસ	૮૭૮.૦૦
૨. સિંચાઈ અને વીજળી	૧૫૦૫.૦૦
૩. ઉદ્યોગો	૧૦૮.૦૦
૪. રસ્તા, પરિવહન, બંદરો	૯૬૦.૦૦
૫. સામાજિક સેવાઓ	૨૦૩૦.૦૦
કુલ અર્થ	૫૪૮૧.૦૦

એટલે કે મુંઝઈ રાજ્યની કુલ યોજનાના લગભગ ૩૭ ટકા જેટલો અર્થ ગુજરાતમાં થયો છે. આ સમય દરમ્યાન ગુજરાતની રેવન્યુ આવક ભલ્લના હિસાબે તો એ બન્ને પાસાં સરખાં નહોતું કરી શકતું અને આ વાપિક ખોટ ઉત્તરોત્તર વધતી જતી હતી એ હકીકત હવે તો જાણીતી છે. છતાં આટલું મોટું મૂંઝરો કાઢી વિકાસકાર્યો પાછળ ચક્ર બન્યું એનું કારણ મુંઝઈ રાજ્યમાં મુંઝઈ શહેર જે આવક આપતું હતું તે છે.

મુંઝઈ રાજ્ય પ્રગતિશીલ, સાધનસંપન્ન અને બીજાં રાજ્યો કરતાં આજણ હોવાનો દાવો કરતું હતું. પરંતુ એનાં મુખ્ય ઔદ્યોગિક મથકો, મુંઝઈ, અમદાવાદ, પૂના અને સોલાપુર બાદ કરતાં બીજા વિસ્તારોની સ્થિતિ એવામાં આવે અને રસ્તા, સિંચાઈ, વીજળી જેવી સવલતોની ખામતોમાં બીજાં રાજ્યો સાથે સરખાવવામાં આવે તો એ પાછળ હતું એમ જ કહેવું પડે. પણ એ હિસાબ દૂર કરવા મુંઝઈ રાજ્ય પ્રામાણિક પ્રયાસો કરતું હતું એ તો એણે જે આંતરિક નાણાકીય સાધનો ઊભાં કરેલાં તે ઉપરથી જણાવે છે.

આ યોજનાના સમય દરમ્યાન ગુજરાતમાં મુખ્ય જે કામો હાથ ધરવામાં આવેલાં તેમાં નીચેનાં કામો ગણાવી શકાય:

મલી અને કાકરાપાર યોજનાઓ, ઉત્તર ગુજરાતમાં પાતાલ કૂવાઓની યોજના, ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાત શ્રીક યોજના, રસ્તાઓ, અમદાવાદ અને વડોદરાની મેટ્રિકલ કોલેજોની તેમ જ અમદાવાદની ઈન્જનરી કોલેજ તથા આણંદના ખેતીવાણી ઈન્સ્ટિટ્યૂટનો વિકાસ અને સિંચાઈની બીજાં નાનાંમોટાં કામો.

આમ સમગ્ર રીતે ગુજરાત પ્રદેશમાં પહેલી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન કુલ અર્થ રૂ. ૭૮.૪૧ કરોડ થયો છતાં પણ એનાં ઘણાં બધાં વિકાસ કામો અમૂલ્ય જ રહ્યાં.

બીજી પંચવર્ષીય યોજના

બીજી પંચવર્ષીય યોજનાનો અમલ પહેલી એપ્રિલ ૧૯૫૬થી શરૂ થયો. પણ યોજના તૈયાર કરવાનો જે સમય હતો તે ૧૯૫૫-૫૬નું વર્ષ મુંઝઈ રાજ્ય માટે ભારે અશાંતિ અને રાજકીય નંદકીયોનું વર્ષ હતું. રાજ્યપુનર્વચના પંચની નિમણૂક થઈ ત્યારથી રાજકીય હવામાન બદલાયું

તો હતું જ. પ્રાંતીયતાએ જ્યાં જ્યાં ઢોકલા મીડનું હતું અને એની અસરમાંથી સચિવાલય પણ બાકાત નહોતું રહ્યું. પણ પંચનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ નહોતો થયો ત્યાં સુધી તો બધું ઉપરથી ચાંત લાગતું હતું. આવા તંજ અને પ્રાંતીય ભાવનાથી ખદબદતા વાતાવરણમાં મુંઝઈ રાજ્યની બીજી પંચવર્ષીય યોજના તૈયાર થઈ. પણ પંચનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ થતાં મુંઝઈમાં જે અશાંતિ વાતાવરણ ઊભું થયું, રાજકીય કટોકટી આવી પડી, તોફાનો થયાં અને આખરે '૫૬માં દિબાલી મુંઝઈ રાજ્યની રચના થઈ ત્યાં સુધીનો સમય કોઈ પણ પ્રકારના વિકાસકાર્યની વિચારણા કે અમલ માટે અનુકૂળ નહોતો. ૧લી નવેમ્બર, '૫૬થી સોશાલિસ્ટ અને કમ્યુનિસ્ટ રાજ્યમાં ભગી ગયાં એટલે ગુજરાત પ્રદેશના ત્રણે વિસ્તારો પહેલી વાર એક જ વહીવટ નીચે આવ્યા. આ પહેલાં કમ્યુ અને સોશાલિસ્ટ અગ્રણી રીતે પોતાની બીજી પંચવર્ષીય યોજનાઓ તૈયાર કરી હતી. રાજ્યપુનર્વચનાના કારણે મુંઝઈ રાજ્યનો કુટાંટક વિસ્તાર ચોક્કસ રાજ્યમાં ગયો અને મરાઠાવાડા અને વિદર્ભના વિસ્તારો મુંઝઈ રાજ્યમાં આવ્યા. એટલે સ્વાભાવિક રીતે મુંઝઈ રાજ્યની બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં આનુષંગિક ફેરફારો કરવામાં આવ્યા. સોશાલિસ્ટ અને કમ્યુની યોજનાઓ જેવી હતી તેવી જ સ્વીકારી લેવામાં આવી. પરિણામે મુંઝઈ રાજ્યની યોજના કુલ રૂ. ૩૫૦.૨૮ કરોડની થઈ તેમાં સોશાલિસ્ટ રૂ. ૪૭.૭૩ કરોડ અને કમ્યુનિસ્ટ રૂ. ૭.૮૫ કરોડનો સમાવેશ થઈ જતો હતો. ગુજરાત માટેની જોગવાઈ રૂ. ૯૦.૨૯ કરોડની થઈ. એટલે એકંદરે ગુજરાત પ્રદેશ માટેની બીજી પંચવર્ષીય યોજનાનું કુલ મૂંઝરોકાણ રૂ. ૧૪૫.૮૭ કરોડ મંજૂર થયું.

પણ બીજી પંચવર્ષીય યોજનાનો સમગ્ર ગાળો એટલે કે ૫૬ થી ૬૧ સુધીનો સમય અશાંતિ રહેવા જ સર્જાયો હતો. દિબાલીની રચના પછી મુંઝઈ રાજકીય સ્થિતતા પ્રાપ્ત ન કરી શકી અને પરિણામે વિકાસ-કાર્યોના બદલે બધું ધ્યાન રાજકીય સવારોમાં જ પડવાપડ્યું રહ્યું. વિકાસ-કાર્યોમાં જે કંઈ ધ્યાન પડેવાનું તે નાણાંની ખંચાખંચ અને કમું કામ કર્યાંબાપ કે ન થાય તેની માયાકુટુંબ જ. હજી પાછું ૧૯૫૬ના ઓગસ્ટ પછી હવામાન બદલાયું અને ગુજરાત તેમ જ મહારાષ્ટ્રની બે અલગ રાજ્યો અસ્તિત્વમાં લાવવાનું નક્કી થયું. ૧લી મે '૬૦ના દિવસે ગુજરાત રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ઈતિહાસમાં પહેલી જ વાર ગુજરાતી ભાષા બોલી બધી જ પ્રજાને એનું અલગ વહીવટી એકમ મળ્યું. પણ આ બીજી પંચવર્ષીય યોજનાનું છેલ્લું વર્ષ છે. તે પણ આ જુદા પડ્યાની પ્રક્રિયામાં અને નવા રાજ્યની સ્થાપનાની મુશ્કેલીઓમાં જ વીનું. આમ બીજી પંચવર્ષીય યોજના તૈયાર કરવાથી તે એના અમલ સુધીનો બધો સમય રાજ્યપુનર્વચનાએ ઊભા કરેલા વાતાવરણની તંજ અને અશાંતિ અસર નીચે જ ગયો. પહેલાં જુદા જુદા વિસ્તારોનું એકીકરણ કરવામાં અને પછી એમને બે રાજ્યોમાં છૂટા કરવામાં યોજના અટકાઈ ગઈ. છતાં પણ ગુજરાતનું નવું રાજ્ય યોજનાનું કુલ મૂંઝરોકાણ અર્થે પાડી શકશે એ હકીકત જ એની વહીવટી કમિશનર પુરવાર કરે છે. યોજનાની બીજી ચર્ચા કરતા પહેલાં એમાં કરવામાં આવેલી વિપવવાર નાણાકીય જોગવાઈ જોઈ વઈએ.

આ યોજનાની અંદર મુખ્યત્વે નીચેનાં ક્રમોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે:

'૫૬-૫૭ થી '૬૦-૬૧ સુધીનાં પાંચ વર્ષ માટેની જોગવાઈ (લાખમાં)					
વિષય	ગુજરાત	સૌરાષ્ટ્ર	કચ્છ	કુલ ગુજરાત સભા	
૧. ખેતી ઉત્પાદન	૧૨૦.૪૭	૮૨.૮૦	૧૪.૧૭	—	૨૧૭.૪૪
૨. જમીન વિકાસ	૧૭૭.૦૨	૪૫.૦૦	—	—	૨૨૩.૦૨
૩. નાની સિંચાઈ	૩૨૪.૭૦	૨૭૧.૭૦	૧૪૦.૬૦	—	૭૩૬.૦૦
૪. જોદામ અને માકેટિંગ	૮૩.૩૨	૪૫.૭૨	૮.૫૦	—	૧૪૭.૫૪
૫. પશુસંવર્ધન	૨૪.૧૧	૮૩.૮૨	૧૩.૨૫	—	૧૨૧.૨૮
૬. ડેરી અને દૂધ	૧૨.૪૩	૨૫.૦૦	—	—	૩૭.૪૩
૭. જંજીરો	૪૫.૭૪	૬૭.૪૪	૩.૪૭	—	૧૧૬.૬૫
૮. જમીન સંસ્કરણ	૪૮.૫૦	૧૩૧.૨૩	૧૫.૮૨	—	૧૯૬.૬૫
૯. મત્સ્ય ઉદ્યોગ	૧૦.૨૧	૪૩.૫૧	૫.૭૦	—	૫૯.૪૨
૧૦. સામૂહિક વિકાસ, રાષ્ટ્રીય વિસ્તરણ અને ગ્રામવિકાસ	૯૭૭.૦૧	૪૫૧.૨૫	૫૮૧.૫૫	—	૧૫૭૭.૪૧
૧૧. સહકાર	૧૧૮.૬૨	૨૮.૫૮	૫.૬૪	—	૧૫૩.૮૫
૧૨. પ્રકીર્ણ	૫.૩૫	૬.૯૭	—	—	૧૨.૩૨
૧. કુલ ખેતી અને સામૂહિક વિકાસ	૧૮૪૮.૪૮	૧૩૭૪.૨૩	૨૬૬.૪૦	—	૩૬૮૭.૧૧
૧૩. વિવિધલક્ષી યોજનાઓ	૭૫૦.૦૦	—	—	—	૭૫૦.૦૦
૧૪. મોટી અને મધ્યમ સિંચાઈ યોજનાઓ	૨૫૦૩.૫૫	૮૧૮.૬૦	૮૧.૫૦	—	૩૫૦૩.૬૪
૧૫. વીજળી યોજનાઓ	૭૮૫.૭૫	૪૭૫.૦૦	૧૬૬.૧૦	—	૧૪૨૬.૮૫
૧૬. તપાસ અને સર્વે	૩૧.૭૩	—	૮.૮૦	—	૪૦.૫૩
૨. કુલ સિંચાઈ અને વીજળી	૪૦૮૧.૦૩	૧૩૯૩.૬૦	૨૬૬.૪૦	—	૫૭૪૧.૦૩
૩. કુલ ઉદ્યોગ અને ખાણો	૨૨૮.૪૭	૨૩૨.૫૫	૧૩.૮૫	—	૪૭૪.૮૭
૧૭. રસ્તાઓ	૭૫૪.૮૧	૫૫૦.૦૦	૭૮.૨૬	—	૧૩૮૩.૦૭
૧૮. રસ્તાપરિવહન	૧૩૬.૫૦	૪૩.૦૦	૭.૫૦	—	૧૮૭.૦૦
૧૯. બંદરો	૪૪.૩૬	૭૧.૪૨	—	—	૧૧૫.૭૮
૪. કુલ રસ્તા અને પરિવહન	૮૩૫.૬૭	૬૬૪.૪૨	૮૫.૭૬	—	૧૬૮૫.૮૫
૨૦. શિક્ષણ	૩૬૮.૬૩	૪૮૮.૫૪	૩૧.૩૪	—	૮૮૮.૫૧
૨૧. સ્વાસ્થ્ય	૫૭૦.૪૩	૩૦૦.૮૫	૭૪.૮૭	—	૯૪૬.૨૫
૨૨. ઘર બાંધકામ	૪૪૮.૦૫	૧૨૮.૦૦	૮.૫૦	—	૫૮૪.૫૫
૨૩. કામદાર અને કામદાર કલ્યાણ	૩૭.૭૮	૩૮.૧૭	૩.૬૭	—	૭૯.૬૩
૨૪. પછાત વર્ગોનું કલ્યાણ	૧૨૭.૨૩	૮૫.૩૬	૧૭.૩૩	—	૨૨૯.૯૨
૨૫. સામાજિક કલ્યાણ	૩૦.૩૨	૨૮.૩૦	૫.૭૧	—	૬૫.૩૩
૫. કુલ સામાજિક સેવાઓ	૧૫૮૩.૪૫	૧૦૮૦.૩૨	૧૪૧.૪૨	—	૨૮૦૫.૧૯
કુલ વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક સંશોધન ઇન્વેસ્ટિંગ	૨૪૫.૩૮	૨૮.૪૧	૧૧.૫૭	—	૨૮૫.૩૭
કુલ	૮૦૩૪.૪૮	૪૭૭૩.૫૩	૭૮૫.૪૦	—	૧૪૫૯૩.૪૨
આમુ તાલુકાના રૂ ૪૧.૫૫ લાખ ઓછા કરવાના અને યોગના રૂ ૩૬.૦૦ લાખ વધારવાના એટલે કે બન્નેનો તફાવત બાદ કરતાં	—૫.૫૫	—	—	—	—
	૮૦૨૮.૯૪				૧૪૫૮૭.૮૭

ખેતી અને સામૂહિક વિકાસ

ગુજરાતની ખેતીવાડીની શાખાઓનું વિસ્તરણ, સામાન્ય સંશોધન, સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાથમિક ખેતરોની સ્થાપના, બીજાંવર્ષની ચોળાઓ, કપાસની ખેતી અને યાંત્રિક ખેતી વગેરે જમીન વિકાસમાં ગુજરાતમાં જ્યાં સર્વે અને સેલેબ્રેટ થયાં નથી ત્યાં એ પૂરાં કરવા અને જમીનના ટુકડા પડતા અટકાવવા તથા જમીનનું એકીકરણ કરવા પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આ ક્ષેત્રમાં એક મહત્વની ચોળા ભાવ વિસ્તારમાં જમીનને ખેતીલાયક બનાવવાની છે.

નાની સિંચાઈ ચોળાઓનું મહત્વ ત્રણે વિસ્તારોએ સ્વીકાર્યું છે. અને એના માટે શક્ય તેટલી જોગવાઈ કરી છે. તળાવો માટે ગુજરાતે રૂ. ૧૭૧.૮૬ લાખ, સૌરાષ્ટ્રે ૧૪૪.૦૦ લાખ અને કચ્છે ૧૩૦ લાખ મૂક્યા છે. પાતાળ કૂવા માટે ગુજરાતમાં ૧૫૦ લાખની અને નવા કૂવા કરવા તેમ જ જૂનાની મરામત કરવા સૌરાષ્ટ્રમાં ૯૫.૦૦ લાખની જોગવાઈ છે.

સહકારના શેત્રે ગોદામીની સ્થાપના, ખેતી માટે પિયણ સહકારી ખેતી અને માર્કેટિંગનો વિકાસ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. પશુસંવર્ધન માટે સૌરાષ્ટ્રે ૮૩.૯૨ લાખની જુદી જુદી ચોળાઓ કરી છે. આ શેત્રે ગુજરાત પાછળ છે. આજુ જ લગભગ જંગલોના વિકાસ અંગે છે. જમિનસંરક્ષણની બાજતમાં પણ સૌરાષ્ટ્રે આગેવાની લીધી છે. ગુજરાત રાજ્યની જમિનસંરક્ષણ માટેની કુલ જોગવાઈ ૧૯૮.૬૫ લાખ છે. તેમાં સૌરાષ્ટ્રે જ ૧૩૧.૨૩ લાખની વિવિધ સંરક્ષણની સગવડ કરી છે.

સામૂહિક વિકાસ અને રાષ્ટ્રીય વિસ્તરણ ચોળાઓ અંગે જરૂરી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

સિંચાઈ ચોળાઓમાં સૌથી મોટી રકમ, રૂ. ૭૫૦ લાખ ઉઠાઈ માટે રાખવામાં આવ્યા હતા, જ્યારે મહી, કાકરાપાર અને શેનુજીના અમુકા કામ માટે અનુક્રમે ૪૧૦.૯૮, ૪૦૯.૮૩ અને ૭૭૬.૦૦ લાખ ફાળવવામાં આવ્યા હતા. આમાંથી રૂ. ૩૧.૧૮ લાખ બચવાનો સંભવ હતો. નવાં કામોમાં કચ્છા બંધ માટે ૪૨૫.૦૦ લાખ, નર્મદા માટે ૨૨૫.૦૦ લાખ, બનાસ માટે ૨૭૫.૦૦ લાખ અને સાબરમતી માટે ૧૦૦.૦૦ લાખની જોગવાઈ હતી. આમ મોટી સિંચાઈ ચોળાઓ માટે એકદરે રૂ. ૩૦૮૧.૬૩ લાખની સગવડ હતી પણ એમાંથી ફક્ત શેનુજી, મહી અને કાકરાપારનાં કામ ઉપર જોગવાઈ કરતાં પણ વધુ ખર્ચ થયો છે જ્યારે ઉઠાઈ, કચ્છા, નર્મદાનાં કામોમાંથી બહુ મોટી રકમ ખરચાયા વિનાની રહેશે. ચોળાઓને મંજૂરી મળવામાં જે સમય જાય છે તેના કારણે એ જગદી હાથ ધરાઈ શકતી નથી. નર્મદા ચોળાના પહેલા તબક્કાના કામને મંજૂરી '૬૦ની અવધરે મહી એટલે '૬૧ના માર્ચ સુધીમાં બહુ તો થોડા લાખ માંડ ખર્ચે શકાયે. ઉઠાઈના બંધનું કામ પણ '૬૦માં જ શરૂ થયું. એકે હજુ એને આખરે મંજૂરી તેમ જ મળી જ નથી. કચ્છા ચોળા હજુ કેન્દ્રીય વૉટર એન્ડ પાવર કમિશન પાસે મંજૂરી માટે પડી છે. સાબરમતી

તો એ તબક્કે પણ હજુ પહોંચી નથી. એટલે કચ્છા કે સાબરમતી ઉપર કંઈ પણ ખર્ચ થવાનો સંભવ નથી. એટલે જોગવાઈના પ્રમાણમાં આ વિભાગમાં બચત જાત્રી રહેવાની. ગુજરાતની મોટી સિંચાઈ ચોળાઓને જે મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે તેનો પણ એક આગવો ઈતિહાસ છે. આપણે આગળ એ જોઈયું.

મધ્યમ કદની સિંચાઈ ચોળાઓનો વિચાર કરીએ તો પહેલી ચોળા દરમ્યાન ગુજરાતમાં કુલ દસ સિંચાઈ ચોળાઓ — મહી, કાકરાપાર, પાટણગીરી, હેરન, રરડ, મોટી ફતેહવાડી, હરણાવ, સૂકી, દીંટોડી અને ઘોડકીર ફોઈન હાથ ધરવામાં આવેલી. આ દસે ચોળાઓના ખર્ચનો કુલ અંદાજ રૂ. ૪૪૨૬.૮૬ લાખ હતો. પહેલી ચોળામાં એમની પાછળ રૂ. ૧૨૧૨.૭૩ લાખ ખરચાયા પણ એમાંથી એકે કામ પૂરું નહોતું થયું. મહી અને કાકરાપાર સિવાયની બાકીની આઠે ચોળાઓને બીજી પંચવર્ષીય ચોળા દરમ્યાન પૂરી કરવામાં આવી છે; પણ એમાંથી સિંચાઈ પ્રમાણમાં જાત્રી થઈ નથી થઈ. મહી અને કાકરાપારમાં પાછળથી કામની પદ્ધતિ બદલતાં બ્લોકવાર કામ શરૂ કર્યું છે. એના પરિણામે થોડી સિંચાઈની શક્યતા ઊભી થઈ છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં પહેલી પંચવર્ષીય ચોળામાં કુલ વીસ સિંચાઈ ચોળાઓ — રંજોલા, ભીમદેવ, સૂરજવાડી, બ્રાહ્મપુરી, ઘી, સાસોઈ, પૂના, મોજ, માલસુ, ગોંડાલ, મચ્છુ, આજી, ભોમાંવો ૧, મુંજ આસર, ઝોલત, હીરણ, રાવલ, મચ્છુદી, વીણું અને કાણભાર — નો સમાવેશ કરવામાં આવેલો. કુલ ખર્ચનો અંદાજ રૂ. ૧૦૨૩.૩૩ લાખ હતો જેમાંથી '૫૧-૫૬ના વર્ષો દરમ્યાન રૂ. ૬૭૦.૩૬ લાખ ખર્ચવામાં આવેલા. લગભગ અડધી ચોળાઓ તો એ સમયમાં પૂરી કરવામાં આવેલી. બાકીની બીજી પંચવર્ષીય ચોળામાં પૂરી થઈ જ્યે એવો અંદાજ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રમાણમાં નાની અને થોડી સમય વહેતી નદીઓ છે પણ એ બધી નદીઓના પાણીના પુરવઠાનો શક્ય તેટલો લાભ લેવાની દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્રે નાની અને મધ્યમ કદની ઘણી ચોળાઓ કરી છે અને એને પૂરી પણ કરી છે.

કચ્છમાં જલદે, સત્તાપ્તો, કંકાવતી, કંઈયા અને ડુદમાતા એમ પાંચ ચોળાઓ કુલ રૂ. ૧૦૮.૮૨ લાખના ખર્ચની પહેલી પંચવર્ષીય ચોળામાં લેવાયેલી. ખર્ચ રૂ. ૧૨.૬૪ લાખ થયો. ડુદમાતા સિવાયની બાકીની ચાર ચોળાઓ બીજી ચોળામાં પૂરી થઈ જ્યે.

ગુજરાત પ્રદેશની આ ૩૫ ચોળાઓ પાછળ પહેલી પંચવર્ષીય ચોળામાં આ રીતે કુલ રૂ. ૧૯૩૫.૭૩ લાખ ખરચાયા. આ જ ચોળાઓ પાછળ બીજી પંચવર્ષીય ચોળામાં અંદાજે કુલ રૂ. ૨૨૨૧.૫૭ લાખ થશે. એમાં ગુજરાતમાં રૂ. ૧૮૬૨.૫૬ લાખ, સૌરાષ્ટ્રમાં ૨૮૫.૮૧ લાખ અને કચ્છમાં રૂ. ૪૩.૧૦ લાખ ખરચાશે.

બીજી પંચવર્ષીય ચોળામાં સિંચાઈનાં જે નવાં કામ લેવામાં આવ્યા તેમાં ગુજરાતની જેઓ, દાંતીયા, હાથમતી, કચ્છા, ચરસ્તી, નર્મદા અને ઉઠાઈ એમ સાત ચોળાઓનો સમાવેશ થય છે. સૌરાષ્ટ્રની શેનુજી, રાહોલી, દેખી, ભાદર, ભોગાવો ૨, લંબડી ભોગાવો,

ફૂલ, ખોડીઆર અને મચ્છુ એમ કુલ નવ યોજનાઓ લેવામાં આવેલી. કચ્છની ત્રણ જ યોજનાઓ — સુવી, નીરુણ અને જળસર—નો આ યોજનામાં સમાવેશ થયેલો. આમ કુલ ૧૯ નવી યોજનાઓમાંથી સૌરાષ્ટ્રની સંકોલી, દેવી, ભોગાવો ૨, લીંબડી ભોગાવો અને ફૂલ એમ પાંચ જ યોજનાઓ બીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન પૂરી થવાનો સંભવ છે. ગુજરાતની સાત યોજનાઓમાંથી કાણુ, સરસ્વતી, નર્મદા અને ઉકાઈ તો થઈ જ કરી નથી થકાઈ એમ કહીએ તો ચાલે. મેશ્વો અને હાથમતી ઉપરનાં કામ પણ હજી હમણાં જ થઈ થયાં છે. દાંતીવાડાની પણ એ જ દશ છે. સરસ્વતીની યોજનાનો તદ્દન નવેસરથી વિચાર કરવો પડ્યો છે. મેશ્વો, હાથમતી અને સરસ્વતી ઉપરની તો અંદાજની કુલ રકમની સગવડ બીજી યોજનામાં કરવામાં ઉપરની તો અંદાજની કુલ રકમની સગવડ બીજી યોજનામાં કરવામાં આવેલી કારણ કે એ ત્રણેય યોજનાઓ આ સમયમાં પૂરી થઈ જશે એવી ધારણા હતી પણ આ બધીયે યોજનાઓ માટે મૂકેલી રકમમાંથી બહુ જ ઓછી રકમ ખર્ચાઈ શકી છે. મંભૂરીમાં વિવેચ એ એક મુખ્ય કારણ આ પરિસ્થિતિ માટે જવાબદાર છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છની યોજનાઓ પણ વિધિઓમાં અને તુમારમાં અટવાઈ ગઈ.

ગુજરાતની યોજનાઓનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૩,૫૭૩.૦૦ લાખ છે. એમાંથી '૫૬-૬૧નાં પાંચ વર્ષમાં રૂ. ૯૯૦.૫૨ લાખ ખર્ચાશે એવો અંદાજ છે. સૌરાષ્ટ્રની યોજનાઓના રૂ. ૧૫૩૦.૩૯ની સામે રૂ. ૮૬૬.૪૭ લાખ ખર્ચ થશે એવો અંદાજ છે. કચ્છમાં રૂ. ૮૫.૦૭ લાખ સામે રૂ. ૪૭.૦૦ લાખ ખર્ચાયા તો સાડું. એટલે ગુજરાત પ્રદેશની આ નવી ૧૯ યોજનાઓ ઉપર બધા મળીને લગભગ રૂ. ૧૯૦૩.૯૯ લાખ ખર્ચાશે.

આમ એકંદરે દસ વર્ષમાં લગભગ ૬૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચા પછી ગુજરાત પ્રદેશમાં ૫,૭૬,૫૭૨ એકરમાં સિંચાઈ થઈ શકશે. આમાં જમીન સિંચાઈ નીચેની ૧,૧૯,૦૧૧ એકરની સમાવેશ થઈ જાય છે. આ જમીન કુલ ખેતીની જમીનના સવા ષે ટકા જેટલી થાય છે. આ છે આપણી સિંચાઈ યોજનાઓની પ્રગતિ!

વીજળી

વીજળી યોજનાઓમાં ગુજરાતમાં રૂ. ૭૮૫.૭૫, સૌરાષ્ટ્રમાં રૂ. ૪૭૫.૦૦ અને કચ્છમાં રૂ. ૧૬૬.૧૦ લાખ ખર્ચવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવેલો. છતાં સરચાલે તો આજે ત્રણેય વિસ્તારોમાં વીજળીની ભારે નાણુ છે.

ઉદ્યોગો અને શાનોદ્યોગોમાં થઈને કુલ જોગવાઈ રૂ. ૪૭૫.૮૭ની હતી. તેમાં ગુજરાતમાં રૂ. ૨૨૯.૪, સૌરાષ્ટ્રમાં રૂ. ૨૩૨.૫૫ અને કચ્છમાં રૂ. ૧૩.૮૫ લાખ ખર્ચવાનો પ્રબંધ હતો. મુખ્યત્વે આ રકમો શાનોદ્યોગ ઉપર ખર્ચવાની હતી.

રસ્તાઓ ઉપરની જોગવાઈ ૧૩,૮૩.૦૭ લાખમાં ગુજરાત માટે ૭૫૪.૮૧, સૌરાષ્ટ્ર માટે ૫૫૦.૦૦ અને કચ્છ માટે ૭૮.૨૬ લાખ હતા. પણ રસ્તાઓમાં આ જોગવાઈ કરનાં પણ ઘણું વધારે ખર્ચ થયું છે. પ્રમાણમાં આ બે યોજનાઓ દરમ્યાન ગુજરાત પ્રદેશમાં રસ્તાઓ

સારા થયા છે એમ કહી શકાય. છતાં ઉપર જણાવ્યું તેમ બીજી પંચવર્ષીય યોજનાના અંતે ગુજરાત રાજ્ય નાગપુર લક્ષ્યાંકથી પણ ૩૦.૫૮ ટકા પાછળ હતો. વળી આટલા રસ્તા થયા છે પણ મોટા ભાગના રસ્તા જાણે હજી અધૂરા હોય એવી છાપ ઊભી કરે છે. વચ્ચે આવનાં બાકી રહેલાં નાળાં, ગરનાથાને લીધે એ છાપ હોય કે પછી રસ્તાઓની સપાટીની ખરાબ સ્થિતિ એને માટે જવાબદાર હોય.

પરિવહનમાં રસ્તાઓ પછી બીજો મહત્વનો સવાલ બંદરોનો છે. આ બાબતમાં કુદરત ગુજરાત પ્રદેશ પ્રતિ પક્ષપાતી રહી છે. સમગ્ર ભારતના ૩૫૩૫ માઈલના દરિયાકાંઠાનો ૨૮ ટકા જેટલો એટલે કે લગભગ ૧૦૦૦ માઈલનો કાંઠો ગુજરાત પ્રદેશને મળ્યો છે. ભારતના બીજા કોઈ પણ રાજ્યનો કાંઠો કદાચ આટલો લાંબો નહિ હોય. વળી આ કાંઠો તુરંક હોઈ નાનાંમોટાં બંદરો માટેની સારી સગવડ છે. એટલે સદીઓથી ગુજરાત એના વહાણરત્ન અને બંદરી વેપાર માટે પંકાવેલું હતું. પણ બ્રિટિશોના આગમન પછી આ બધાં બંદરો પ્રતિ જ ઉપેક્ષા સેવવામાં આવી એના કારણે એ ધીકતો ધીકો પડી જાયો. હવે ફરી એ બંદરોને ઊભાં કરવાના પ્રયાસ ચાલી રહ્યા છે.

ગુજરાત પ્રદેશમાં કુલ ૫૨ જેટલાં બંદરો છે. એમાં કંડલા એક મુખ્ય બંદર છે. માંડવી, નવલખી, વેરિ, ઓખા, પોરબંદર, વેરાવળ, બાવનગર અને ભરૂચ એ આઠ મધ્યમ ક્ષાતાં બંદર છે. સમગ્ર ભારતનાં કુલ ૧૮ મધ્યમ ક્ષાતાં બંદરો પૈકી આઠ તો ગુજરાત પ્રદેશમાં છે. અને બાકીનાં ૪૩ બંદર નાનાં છે. ભારતમાં આવાં નાનાં બંદર કુલ ૧૧૫ છે. વેરાવળ અને પોરબંદરને મધ્યમ ક્ષાતાં બંદર તરીકે વિકસાવવાની ભવામણ મધ્યસ્થ સરકારે નીચે મધ્યમક્ષાતાં બંદર કમિટીએ કરી છે. બીજી પંચવર્ષીય યોજના નીચે આ બધાં બંદરોના વિકાસ માટે કુલ રૂ. ૯૧.૩૫ લાખની જોગવાઈ કરેલી. એ ઉપરાંત યોજના બહાર પણ એમની પાછળ રૂ. ૯૩.૦૪ લાખ ખર્ચાશે. છતાં બંદરી વિકાસ હજી પણ ઘણું મોટું ખર્ચ માગી લે છે. તેવની થોધ ખર્ચાતને પણ ફરી બંદર તરીકે વિકસાવવાની તક ઊભી કરી છે.

શિક્ષણમાં ૭ લી ૧૧ની ઉંમરનાં બાળકો માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું છે. પણ શિક્ષણનો મોટો ઝોક ટેકનિકલ શિક્ષણ ઉપર છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે એની પાછળ ઠીક ઠીક ખર્ચનો પ્રબંધ થયો છે અને સગવડો પણ ઊભી થઈ છે. ચાર એન્જિનિયરિંગ કોલેજો અને કેટલાય ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં પોલિટેકનિકો થઈ થઈ ગયેલાં છે. બીજી યોજનામાં શિક્ષણ માટેની કુલ જોગવાઈ રૂ. ૮૯૯.૫૧ લાખમાંથી ગુજરાતમાં ૩૬૯.૬૩, સૌરાષ્ટ્રમાં ૪૮૮.૫૪ અને કચ્છમાં ૩૧.૨૪ લાખ ખર્ચવાની વ્યવસ્થા છે.

આ ઉપરાંત સ્વાસ્થ્ય, દવાઘડા, સામાજિક કલ્યાણ અને કામદાર કલ્યાણની યોજનાઓ પાછળ જરૂરી ખર્ચની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

આ બીજી યોજનામાં મુખ્યત્વે સિંચાઈમાં ભૌતિક લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ નહિ થાય પણ બીજી બાબતોમાં નિર્ધારિત લક્ષ્યાંકો પાંચ થઈ જશે. એકંદરે પેશાના ખર્ચની દૃષ્ટિએ બધી જ રકમ ખર્ચી શકાશે એ વિશે શંકા નથી.

ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના એ ગુજરાત રાજ્ય માટે પહેલી યોજના નક્કી થકા. જેકે અલગ રાજ્ય તરીકે એલું આ યોજના તૈયાર કરી પણ એની પૂર્વવધારી તો એ મુખર્થી રાજ્યનો બાગ હતું ત્યારે જ ગયા વર્ષે થકે થઈ ગયેલી. મુખર્થી રાજ્યે રાજ્ય કક્ષાએ જુદા જુદા વિષયો ઉપર ત્રીજી યોજના માટે ભલામણ કરવા તેર અભ્યાસ-જૂથોની નિમણૂક કરી હતી. આ અભ્યાસ-જૂથોએ જે હેવાલ આપ્યા છે તેમાં પણ ગુજરાત પ્રત્યેની ઉપેક્ષાવૃત્તિ ઝેકાવા વિના રહી નથી. ખાસ કરીને સિવાઈ અને વીજળીની બાજતમાં આ વૃત્તિ તરત જણાઈ આવે છે. પણ ગુજરાત રાજ્ય અલગ થતાં એની ત્રીજી યોજના ઘડવામાં જે ઝેઈ પણ મર્યાદા હોય તો તે એની પોતાનાં સાધન અને ઇક્ષ્મીની.

પણ અલગ રાજ્ય થતાં કેટલાક નવા સવાલો એના માટે ઊભા થયા. દાખલા તરીકે અનાજની ખાધનો પ્રશ્ન, નવા વર્ગીકરને દેકાલે પાડવાના સવાલ, નવા રાજ્યની જવાબદારી અંગે ઊભા થતા પ્રશ્નો અને કેટલીયે સંસ્થાઓ રાજ્ય કક્ષાએ ઊભી કરવાના સવાલ અને નવા રાજ્ય માટે નવી સગવડો ઊભી કરવાની જવાબદારી.

આ બધું છતાંયે આ ત્રીજી યોજનાનું માળખું પહેલો જે યોજનાએ ઊભા કરેલા પાયા ઉપર જ રચી થકાય એમ હતું. આ પણ એની એક મર્યાદા હતી.

અને છેલ્લી ચોથી મોટી મર્યાદા તો આયોજન પંચ નક્કી કરેલ ચોક્કસની અંદર જ યોજના ઘડવાની જરૂરિયાત હતી. આયોજન પંચે ખાસ સૂચન કરેલું કે દરેક રાજ્યની યોજના માટેનો ખર્ચ, તેની જરૂરિયાતો તથા મુખ્ય રાષ્ટ્રીય લક્ષ્યોકો યોગ્ય કરવામાં સંબંધિત ફાળો, વિકાસ માટે સંબંધિત ઘટ્તિ અને પોતાની વિકાસ યોજનામાં જે સાધનસંપત્તિ દ્વારા તે રાજ્ય ફાળો આપી થકે તે સર્વનો અભ્યાસ કર્યા બાદ નક્કી કરી થકાય. પ્રત્યેક રાજ્યમાંની આર્થિક પરિસ્થિતિની આકારમૂર્તી કરવા માટે વસ્તી અને વિસ્તાર જેવા સંબંધકર્તા વિષયો સિવાય આયોજન પંચે એ પણ જણાવ્યું હતું કે યોજનાનું પ્રમાણ

અને એના ભીતિક લક્ષ્યોકો નક્કી કરવામાં અમુક માર્ગદર્શક મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવાના છે. તે મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે છે :

૧. બીજી યોજનાના અંતે અમલ હેકળની અધૂરી યોજનાઓ પૂરી કરવા માટે જરૂરી રકમની જોગવાઈ પહેલી કરવાની રહેશે.

૨. પહેલી અને બીજી યોજનાની મુદત દરમ્યાન ઊભા કરવામાં આવેલ સંપત્તિ અને સાધનોનો પૂરો લાભ ઉઠાવવા માટે જરૂરી ખર્ચનો પ્રમંથ.

૩. રાષ્ટ્રની ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાના ભુનિપાદી લક્ષ્યોકોને રાજ્ય કક્ષાએ હાંસલ કરવાની જોગવાઈ, આમાં ખેતી ઉત્પાદનમાં વધારો, ગ્રામવિસ્તારોમાં માનવશક્તિના પૂર ઉપયોગ માટે ગ્રામોદ્યોગ વચેરેનું વિસ્તરણ, ૬ થી ૧૧ વર્ષનાં બાળકો માટે ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણની જોગવાઈ વચેરેનો સમાવેશ થાય છે.

૪. વિદ્યુતપ્રક્રિયા વિકાસ માટે રાષ્ટ્રની ત્રીજી યોજનામાં લગભગ રૂ. ૮૦૦ કરોડનો કમખચલઈ અંદાજ મુકવામાં આવ્યો છે. બીજી યોજના હેકળની જોગવાઈ કરતાં આ ભમણી જોગવાઈ છે. ઔદ્યોગિક વિકાસની આ પ્રાથમિક જરૂરિયાત ઊર્ધ્વ એના ઉપર ખાસ બાર મુકવામાં આવ્યો છે.

૫. બીજી યોજનામાં જે વિકાસ કર્યો પાછળ રહી ગયાં હોય તે સરભર કરી લેવાં.

૬. બેકારી, અર્ધબેકારી અને પ્રારંભિક પછાતપણું દૂર કરવા અને પ્રાકૃતિક સાધન સંપત્તિની જાળવણી કરવા જરૂરી જોગવાઈ કરવી.

આ સૂચનોનો ખ્યાલ રાખીને ચોથી મહત્વનું જે સૂચન કરવામાં આવેલું તે એ હતું કે પ્રત્યેક રાજ્યે પોતાની ત્રીજી યોજના સામાન્ય રીતે પોતાની બીજી યોજના કરતાં દોડીથી વધારે ન કરવી. પણ જ્યારે રાષ્ટ્રીય ત્રીજી યોજનાનો મુસદ્દો પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે એમાં રાજ્યો માટે કરેલી જોગવાઈ કુલ મૂડીરોકાણના લગભગ ૬૦ ટકા જેટલી હતી. આ બધું ધ્યાનમાં લઈને ગુજરાત રાજ્યે એની ત્રીજી યોજના રૂ. ૨૫૮.૪૯ કરોડની ધડી.

સરમામણીની દૃષ્ટિએ વિષયવાર આ જોગવાઈ નીચે પ્રમાણે છે :

અનુ. નં.	વિષય	કેન્દ્રે નક્કી કરેલ જાહેર વિભાગનું કુલ મૂડીરોકાણ (કરોડમાં)	રાજ્યો માટે નક્કી કરેલ કુલ મૂડીરોકાણ (કરોડમાં)	ગુજરાત રાજ્યે સૂચવેલ મૂડીરોકાણ (કરોડમાં)	*
૧.	ખેતી અને સામૂહિક વિકાસ	૧૦૨૫	૮૦૦	૫૭.૯૬	
૨.	મોટી અને મધ્યમ કદની સિવાઈ યોજનાઓ	૬૫૦	૬૪૫	૫૮.૪૩	
૩.	વીજળી	૯૨૫	૮૦૦	૫૧.૭૨	
૪.	ઉદ્યોગો, ગ્રામોદ્યોગ વચેરે	૧૭૫૦	૧૮૦	૮.૬૪	
૫.	સ્તનાઓ, વાવનવ્યવહાર ઇ.	૧૪૫૦	૨૨૫	૨૭.૫૧	
૬.	સામૂહીક સેવાઓ	૧૨૫૦	૯૫૦	૫૦.૪૭	
૭.	ઉત્તર	૨૦૦	-	૩.૭૬	
		૭૧૫૦	૩૭૦૦	૨૫૮.૪૯	

(૨) ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે ૧૨ નવી વધારાની ઔદ્યોગિક વસાહતો ઉભી કરવામાં આવશે.

(૬) આરોગ્ય: સંખ્યાબંધ દવાખાનાં, ઈસ્પતાલો વગેરે ઉદ્ધારવાની સાથે યોજના દરમ્યાન ઔષધ, દર્દિવિદ્યા અને શુશ્રૂષા એમ પ્રત્યેક માટે કોલેજ સ્થાપવાનું ઘાણું છે. વધારામાં ૧૩૦ કુટુંબનિયોજના કેન્દ્રો સ્થાપવાની અપેક્ષા છે.

(૬) પશ્ચત વર્ગના લગભગ ૪૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ અને અને પરિક્ષા ફી તથા ૨૮,૭૪૧ વિદ્યાર્થીઓને છાત્રવૃત્તિ આપવાની વ્યવસ્થા.

આ લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવા માટે જે વિકાસ કાર્યો સુચવવામાં આયાં છે તેમની અને એ પાછળ રહેલા કારણોની થોડી વિગતે ચર્ચા કરીએ.

ગુજરાત રાજ્ય ભાંડા સુધી મુખર્ષી રાજ્યનો ભાગ હતું ત્યાં સુધી અન્ન ઉત્પાદનની ઉત્પાદન બાજી સાચી નહોતી. પણ એ ભૂલું રાજા બનતાં સોયી પહેલું આ ઉત્પાદન બાંધ ખેતું. ગુજરાત પ્રદેશની લગભગ અડધી જમીન રોકડિયા પાક નીચે છે. પણ અન્ન-ઉત્પાદનું સાચું કારણ તો જમીનની એકરદીઠ ઓછી પેદાશ છે. એટલે વધુ અન્ન ઉત્પાદનનો સવાલ એ સ્થાન ખેતીનો સવાલ છે. સ્થાન ખેતી માટે જરૂરી સિંચાઈ, ખાતર, બિયારણ, મૂડી વગેરેનો પ્રબંધ આવશ્યક છે. આ અંગે યોજનામાં ઘણાં નેજાવાઈ વિચારાઈ છે.

આ અંગે જે એક વાત વારંવાર કરેવામાં આવે છે તે ગુજરાત પ્રદેશમાં ૧૮ લાખ ટન અનાજની ખાફ વિરે છે. ઘણાને આમાં અનિશ્ચયોક્તિ લાગે છે. પણ આ એક સીધો હિસાબ છે. ૧૯૫૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે ગુજરાત પ્રદેશની વસ્તી લગભગ ૧૬૩ લાખ છે. દર વર્ષે બે ટકા પ્રમાણે વસ્તી-વધારાનો અંદાજ છે. એ હિસાબે ૧૯૬૧માં ગુજરાત પ્રદેશની વસ્તી ૧૯૫ લાખ જેટલી થવાની અને એ જ હિસાબે એ વસ્તી ૧૯૬૬ એટલે કે ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાની આખરે ૨૧૫ લાખ થાય. રોજના માસાદીઠ ૧૫ ઔસ અનાજ અને ૩ ઔસ કઠોળના હિસાબે કુલ ૧૮ ઔસ ગણીએ તો આ વસ્તી માટે ૧૯૬૬માં કુલ ૩૯૮ લાખ ટન અનાજ જોઈએ. બીજી પંચવર્ષીય યોજનાના અને ગુજરાત પ્રદેશનું અનાજ ઉત્પાદન ૨૨.૩ લાખ ટન થવાનો અંદાજ છે. એટલે ૧૯૬૬ સુધીમાં જો ૧૮ લાખ ટન જેટલો વધારો થાય તો જ અનાજની નૂટ ન રહે. પણ પાંચ વર્ષમાં આ વધારો શક્ય નથી. એટલે જે ભારતનો વર્ષાક છે છે તે લગભગ ૩૦થી ૩૩ ટકા જેટલો ઉત્પાદન વધારો કરવાનો ગુજરાત રાજ્યે નિર્ણય કર્યો છે. એટલે અનાજ વધારાને જે લક્ષ્યાંક ૩.૧૭ લાખ ટન રાખવામાં આવ્યો છે તે ખૂબ વ્યવસ્થા અને વસ્ત-વિદ્ય છે. આ વધારા છતાં નૂટ લગભગ ૧૧ લાખ ટન જેટલો રહેવાની એ ભૂલનું ન જોઈએ. બીજી બાજુ રૂ અને તેલબિયાના ઉત્પાદનમાં આખરે દેશમાં મોખરે હિંમે. સમગ્ર ભારતની કુલ પેદાશના પાંચમા ભાગ જેટલું રૂ અને તેલબિયા આખરે ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. દેશના આર્થિક નાશમાં ગુજરાત પ્રદેશે એનું સ્થાન સાવચી રાખતું હોય

તો આ બન્નેનું ઉત્પાદન પણ વધારવું જ પડશે. આ માટે જરૂરી સંશોધન, સિંચાઈ રેલવેગ્રાન, સંરક્ષણ વગેરેની યોજનાઓને ત્રીજી યોજનામાં સમાવવામાં આવી છે. કુલ ખર્ચના ૨૨.૩ ટકા ખેતી અને સામૂહિક વિકાસ પાછળ ખર્ચશે.

એકંદરે જોઈએ તો સમગ્ર યોજનાનો એક ગ્રામલક્ષી છે. ખેતી, સામૂહિક વિકાસ અને સિંચાઈ મળીને લગભગ ૪૫ ટકા ઉપરાંત મૂડી-રોકણ ગ્રામજનતા માટે છે. વળી વીજળી, રસ્તા અને સામાજિક સેવાઓ તેમ જ ગ્રામ્યોગો પાછળ લગત ખર્ચનો મોટો હિસ્સો પણ ગ્રામ્યોગો માટે જ છે.

બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં સિંચાઈનો વિચાર કરનાં ઉપર જોઈ કે ૧૩ મોટી અને ૪૧ મધ્યમ કક્ષાની સિંચાઈ યોજનાઓ મળીને કુલ ૫૪ યોજનાઓ બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં ચાલુ હતી. આમાંથી ૩૫ યોજનાઓ તો પહેલી પંચવર્ષીય યોજનાની અપૂરી યોજનાઓ હતી અને ૧૯ નવી યોજનાઓ હતી. અંદાજ એવો છે કે આ કુલ ૫૪ યોજનાઓમાંથી ફક્ત ૬ જેટલો સિંચાઈ યોજનાઓ જ બીજી યોજના દરમ્યાન પૂરી થઈ શકે એમ છે. એટલે ૪૮ યોજનાઓ માટે ત્રીજી યોજનામાં બેજવાઈ કરવી પડશે. આમાં બીજી યોજનામાં શરૂ કરેલ બધી ૧૯ યોજનાઓ આવી જાય છે; ભૂમિરે ૨૯ યોજનાઓ છે કે પહેલી યોજનાથી ફક્તની આવી છે; તેર યોજનાઓ તો એવી છે કે જે આમ તો પૂરી થઈ ગઈ છે પણ થોડા નાના ખર્ચને કારણે લંબાયા કરે છે. આ ૧૩ યોજના માટે ખર્ચ પણ ફક્ત ૧૩ લાખ જેટલો થાય એમ છે. એટલે પહેલી અને બીજી પંચવર્ષીય યોજનાની ૩૫ યોજનાઓ બાકી ગણી શકીએ. પણ આ બાકી રહેલી બધી ૪૮ યોજનાઓનો અંદાજ કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૫૩ કરોડ જેટલો થાય છે.

આમ રૂ. ૧૫૩ કરોડ સામે ત્રીજી યોજનામાં નીચે પ્રમાણે સગવડ કરવાનું વિચારાનું હતું:

ક્રમ	યોજના	અંદાજ ખર્ચ ત્રીજી યોજનામાં (કરોડમાં) વિચારેલી ભૂલગણ (કરોડમાં)
૧.	ઉકાઈ	૧૦.૭૩ ૧૫.૨૬
૨.	કણભુ	૧૬.૦૦ ૪.૦૦
૩.	નર્મદા	૪૩.૦૮ ૩.૧૮
કુલ ત્રિપિંડવતી યોજનાઓ માટે ૧૯૬.૮૨		૨૬.૪૪
૪.	મહી	૨૨.૭૦ ૪.૦૦
(પહેલી યોજનામાં ૪.૪૨ અને બીજીમાં ૮.૨૩ ખર્ચવામાં આવ્યા છે)		
૫.	કાકરાપાર	૧૮.૭૬ ૪.૦૦
(બીજી યોજના સુધીમાં ૧૩.૫૦ કરોડ ખર્ચશે)		

ઉત્તર ગુજરાત ગ્રીડ : આ ગ્રીડ માટેની વીજળી અમદાવાદ ઇલેક્ટ્રિસિટી સંસ્થા પુરી પાડે છે. એની જનરેટિંગ કેપેસિટી ૧૫૭.૫ મે. વો.ની છે અને હર્મ કેપેસિટી ૧૪૨.૫ મે. વો. છે. ૩૦ મે. વો. વધારવા માટેના પ્રયાસો શાલે છે એટલે ૬૨-૬૩માં એની ઇન્સ્ટોલ્ડ કેપેસિટી ૧૮૭.૫ મે. વો. થશે; અને હર્મ કેપેસિટી ૧૫૭.૫ મે. વો. થશે. પણ આમાંથી ૨૨.૫ મે. વો. જેટલા મશીન જૂના અને ખર્ચાળ ઉત્પાદન કરનારા છે. વળી એમનો સમય પણ થઈ ગયો છે. એટલે આ કંપનીની બાબતમાં તો હતા ત્યાંના ત્યાં જ રહેવાના. અત્યારે કંપની ગ્રીડને ૩૦ મે. વો. વીજળી આપે છે. બાકીની અમદાવાદ શહેર માટે વપરાય છે. પણ અંદાજ છે કે અમદાવાદની જરૂરિયાત જાગભજ ૧૬૭ મે. વો. જેટલી અને ઉત્તર ગુજરાત ગ્રીડની જરૂરિયાત ૮૦ મે. વો. જેટલી એટલે કે કુલ જરૂરિયાત ૨૪૭ મે. વો. થશે.

દક્ષિણ ગુજરાત ગ્રીડ : સર્વે રિપોર્ટ પ્રમાણે ૬૫-૬૬માં આ ગ્રીડ ઉપરની માગ ૬૨ મે. વો. થશે. એમાં વડોદરા વિસ્તારની ૨૧ મે. વો.ની ગણતરી કરી છે. જેડે આજે જ આ વિસ્તારોમાં માગ આ કરતાં

કંઈ વધી ગઈ છે. ઉત્તરણ પાવર સ્ટેશનમાંથી દક્ષિણ ગુજરાત ગ્રીડને વીજળી પૂરી પાડવામાં આવે છે. ત્યાં ઇન્સ્ટોલ્ડ કેપેસિટી વધારવાનું કામ ચાલે જ છે. એના અંતે એની ઇન્સ્ટોલ્ડ કેપેસિટી ૬૭.૫ મે. વો. અને હર્મ કેપેસિટી ૫૨.૫ મે. વો. થશે.

સબક્રીટ વિભાગ : આ વિભાગમાં અત્યારે વીજળીની જરૂરિયાત મધ્યમ કક્ષાનાં સ્ટેશનો—શાહપુર, સિક્રા, પોરબંદર, ભાવનગર, સબક્રીટ વગેરે પૂરી પાડે છે. આ બધાની ભેગી શક્તિ ૫૩ મે. વો. જેટલી છે જ્યારે ૬૫-૬૬માં માગ ૧૨૬ મે. વો. થવાનો અંદાજ છે.

કચ્છમાં ભુજ, માંડવી, નખત્રાણ, મુંદ્રા અને કંડલાની વીજળી ઘરો કામ કરે છે. અંદાજ પ્રમાણે કચ્છની જરૂરિયાત ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાના અંતે ૧૪ મે. વો. જેટલી થશે.

આ બધા ઉપરાંત ૫૦ મે. વો. જેટલી અંદાજ વધુ મૂકવામાં આવેલો જેથી અણધારી માગને પહોંચી વળાય.

એટલે ગુજરાત સભાના ભુદા ભુદા વિસ્તારોમાં વીજળીની ઉત્પાદન શક્તિ અને માગ નીચે પ્રમાણે થવાનો અંદાજ છે :

ક્રમ	વિસ્તાર	ત્રીજી યોજનાના અંતે અંદાજ માગ (૧૯૬૫-૬૬માં) મે. વો. માં	બીજી યોજના અંતે જનરેટિંગ કેપેસિટી ઇન્સ્ટોલ્ડ મે. વો.	હર્મ મે. વો.	ત્રીજી યોજનાના અંતે જનરેટિંગ કેપેસિટી ઇન્સ્ટોલ્ડ મે. વો.	હર્મ મે. વો.
		મે. વો. માં	મે. વો.	મે. વો.	મે. વો.	મે. વો.
૧. ઉત્તર ગુજરાત :						
(ક) અમદાવાદ	૨૪૭	૧૫૭.૫	૧૪૨.૫	૨૧૭.૫	૧૬૫.૫	
(ખ) ખંભાત	—	—	—	૨૦૦.૦	૨૦૦.૦	
૨. દક્ષિણ ગુજરાત (ઉત્તરણ)	૮૩	૬૭.૫	૫૨.૫	૯૭.૫	૬૭.૫	
૩. સબક્રીટ વિભાગ	૧૨૬	૬૮.૦	૫૩.૦	૬૮.૦	૫૩.૦	
૪. ઉપરના વિસ્તારોમાં વપરાયો માગ	૫૦	—	—	—	—	
૫. કચ્છ	૧૪	૮.૭	૫.૦	૧૮.૭	૧૩.૫	
	કુલ	૫૨૦	૩૦૧.૭	૨૫૩.૦	૪૦૧.૭	૪૮૮.૦

બીજી પંચવર્ષીય યોજનાના અંતે વીજળીની બાબતમાં બીજાં સભાની સરખામણીમાં ગુજરાત સભા ક્યાં હશે તે નીચેની માહિતી ઉપરથી જણાશે :

આંખ ૩૦૩.૬ મે. વો. બિયાર ૬૪૧.૫, કેચ ૧૬૬, મધ્યપ્રદેશ ૩૦૫.૨, મદ્રાસ ૫૮૨.૦, મહારાષ્ટ્ર ૭૮૮.૫, મૈસૂર ૨૩૪.૦, ઓરિસ્સા ૨૮૦.૬, પંજાબ ૩૭૭.૪, રાજસ્થાન ૧૬૮.૧, ઉત્તર પ્રદેશ ૪૨૩.૦૦, પશ્ચિમ બંગાળ ૯૬૬.૫, અને ગુજરાત ૨૫૩.

વીજળીની જરૂરિયાત અને ઉત્પાદન વચ્ચેનો આ મોટો તફાવત રાખવા માટે ખંભાતમાં ૨૦૦ મે. વો.ના નવા થર્મલ પાવર સ્ટેશનની યોજના બીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન વિચારણા અને તાત્કાલિક એના અમલ માટેનો પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવ્યો. પણ એ યોજના પૂરી થતાં અને એમાંથી વીજળી મળતાં ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાનાં પંચવર્ષે એ વર્ષ તો નીકળી જવાનાં. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં વીજળી માટે કરાયેલા થર્મલ વિગતો સામે આપ્યા પ્રમાણે છે :

	૩. લાખમાં
૧. ખંભાતનું નવું થર્મલ પાવર સ્ટેશન	૨૦૭૯
૨. ઉત્તરણ પાવર સ્ટેશનમાં વધારો	૨૧૦
૩. સાબરકાંઠા વિસ્તારમાં ઇલેક્ટ્રિફિકેશન	૬૧
૪. કચ્છ	૩૧૦
૫. સબક્રીટ વિભાગમાં	૯૧૨
૬. ઉત્તર ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાત ગ્રીડની યોજનાઓ (અપૂરી સાથે)	૧૩૫૦
૭. વપરાયેલા ઉત્પાદન માટે	૨૦૦
	કુલ ૫૧૭૨

આમ વીજળી માટે જ્યારે બીજી યોજનામાં ૩. ૧૪.૭૭ કરોડની જોગવાઈ હતી (જે કુલ ખર્ચના ૧૦ ટકા જેટલી હતી) તેની સાથે ત્રીજી યોજનામાં ૩. ૫૧.૭૨ કરોડ (જે કુલ ખર્ચના ૨૦ ટકા

જેટલા છે)ની જોગવાઈ વિચારેલી પણ આયોજન પંચે જે કામ મૂક્યો તેમાં વીજળી ઉપરના ખર્ચનો કામ, જરૂરિયાતની દૃષ્ટિએ, પ્રમાણમાં ઘણો મોટો છે. પંચે રૂ. ૫૧.૭૨ના બદલે રૂ. ૪૪.૯૮ કરોડની મંજૂરી આપી હોવાનું જણાય છે.

આ ઉપરાંત જેની ચક્રાતની જાહેરાતથી ગુજરાત પ્રદેશ અંચેલા રાખનું હતું કે એ ગુજરાત રાજ્યમાં જ કોક જગ્યાએ સ્થાપવામાં આવશે તે અણુવીજળી મથક આખરે મહારાષ્ટ્રમાં તારાપોર ખાતે સ્થાપવાનું નક્કી થયું છે. એમાંથી ઉત્પન્ન થનાર અંદાજે ૩૦૦ મે. વો. વીજળી શક્તિ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર વચ્ચે સરખા હિસ્સે વહેંચવાની છે. એટલે થોડી પંચવર્ષીય યોજનાની ચક્રાતમાં ગુજરાત રાજ્યને આ ૧૫૦ મે. વો. વીજળી મળવાનો સંભવ છે. પણ થોડી પંચવર્ષીય યોજનાની કુલ જરૂરિયાતનો ખ્યાલ કરીને વધારાની વીજળીનું આયોજન વેળાસર થવું જરૂરી છે, નહિ તો અત્યારે જે પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તેવી પાછી પાંચ વર્ષ થઈને ઊભી રહેશે.

આ સાથે એ વાદ રાખવું જરૂરી છે કે શર્મલ કે અણુવીજળી, હાઈડ્રોપાવરની સરખામણીમાં ઘણી મોંઘી પડે છે. એટલે વીજળીની કિંમત જે માથના ઉત્પાદનમાં અંગતનો ભાગ ભજવે છે તે માથની ઉત્પાદનકિંમત ગુજરાત રાજ્યમાં, મહારાષ્ટ્ર કે બીજાં રાજ્યો જિયને સસ્તી હાઈડ્રો વીજળી મળે છે તેમની સરખામણીમાં વધુ જ પડવાની. એટલે હરીફાઈના બજારમાં ઊભા રહેવું એના માટે વધુ મુશ્કેલ પડવાનું. મોટા પાયા ઉપરના ઉદ્યોગોરૂબ માટે એટલે હાઈડ્રોઇલેક્ટ્રીસિટીથી ઉત્પન્ન થતી વીજળી મેળવવી અનિવાર્ય બની જાય છે. ગુજરાત રાજ્યમાં આ પ્રકારની શક્તિ મેળવવાની શક્યતા મહી, તાપી અને નર્મદા નદીઓ ઉપર જ છે. મહીની કામૂઠા યોજનામાંથી લગભગ ૪૫,૦૦૦ કિ. વો. અને તાપીની ઉકાઈ યોજનામાંથી ૧,૧૦,૦૦૦ કી. વો. વીજળી મળે તેવો પ્રબંધ કરવામાં આવેલો છે. પણ જે કામ કરવાનું છે તે જોતાં થોડી પંચવર્ષીય યોજનાના અંત સુધીમાં આ વીજળી મળવાનો જવા પણ સંભવ નથી.

નર્મદામાં વિપુલ પાણી છે. એની કુલ વીજળી આપવાની શક્તિ ભારતની બધીયે નદીઓને ટપી જાય તેવી છે. એક અંદાજ છે કે નર્મદાની કુલ શક્તિ ૧૭ થી ૨૦ લાખ કી. વો. વીજળી આપી શકે તેવી છે. એમાંથી ૬ લાખ કી. વો. કરતાં વધારે વીજળી તો ગુજરાતમાં જ, નવાગામ પાસે જ્યાં નર્મદા ઉપર બંધ બાંધવાનો છે ત્યાં જ, ઉત્પન્ન કરી શકાય એમ છે. પણ એ યોજના પરિપૂર્ણ થતાં હજુ વર્ષો વાગશે. છતાં આ બધાનો ખ્યાલ કરીને અને એ કામ શક્ય એટલી ઝડપે આગળ ધપાવવાની સાથે સાથે વચલા ગાળામાં વીજળીની તૃટ ન પડે તેની કાળજી પહેલેથી રાખવી પડશે.

અત્યારે તાત્કાલિક તો ગુજરાતને વીજળીની ખર્ચ ભોગવે જ છૂટકો છે. આ ખર્ચથી નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપનામાં થનાર કિલ્લંજ તથા ખેતીના વિકાસમાં થનાર અડચણનો અડચણો નીકળી શકે એમ નથી.

ફિરયાઈ અને વીજળીની સાથે સાથે વિકાસની ત્રીજી પ્રાથમિક આવશ્યકતા રસ્તાઓ અને બંદરો તથા બારાંની છે. આપણે પહેલાં જેવું તે પ્રમાણે ગુજરાત રાજ્યમાં રસ્તાઓની તો બહુ મોટી ઊંચ છે. નાગપુર યોજના પ્રમાણે ૨૪,૦૦૦ માઈલના રસ્તાઓ જેઈએ જ્યારે બીજી પંચવર્ષીય યોજનાના અંતે ગુજરાત રાજ્યમાં માંડ ૧૫,૦૦૦ માઈલના રસ્તા હશે અને તેમાં પણ ઘણા રસ્તાઓ તો જરૂરી ધોરણના પણ નથી.

અત્યારે જેટલાં રસ્તાનાં કામ થાશે છે એટલાં પૂરાં કરવાં હોય તો રૂ. ૧૨.૧૦ કરોડની જોગવાઈ કરવી પડે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે ત્રીજી યોજનામાં આ કામ ઉપર ભાર દેવામાં આવ્યો છે. અમૂંસાં કામ પૂરાં કરવાં, ખુટતી કંઠીઓ બાંધી દેવી, પુલો અને નાળાં જ્યાં જ્યાં બાકી હોય ત્યાં કરી દેવા અને થાણુ રસ્તાઓને સુધારવા ઉપર વધુ ધ્યાન આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. તે સર્વ રીતે વાજબી છે. આ દૃષ્ટિએ ત્રીજી યોજનામાં નીચેની કાનાં કામ હાથ ધરવામાં આવશે :

(૧) રાજ્યના મથક સાથે જિલ્લા મથકને જોડતા રસ્તાઓને બે વાહન જઈ શકે તેટલા પહોળા બનાવવા.

આવા ૧૫૦ માઈલના રાજ્ય માર્ગોનું કામ શરૂ કરવામાં આવશે. એ કામ પછી થોડી યોજનામાં પણ થાણુ રહેશે.

(૨) તાલુકા મથકને જિલ્લા મથક સાથે બધી જગ્યાઓમાં કામ લાગે તેવા રસ્તાઓથી જોડવાં.

આવા ૧૫૦ માઈલના રસ્તાઓનું કામ હાથ ઉપર લેવામાં આવશે. આ કામ પણ થોડી યોજનામાં થાણુ રહેશે.

(૩) જ્યાં જ્યાં નાળાં કે ગરનાળાં ખૂટે છે તે બાંધી દેવાં. ૩૪૦ માઈલ જેટલા રસ્તાઓ ઉપર આ પ્રકારનાં કામ કરીને એમને બધી જ જગ્યાઓમાં વાપરવાલાયક બનાવવા.

(૪) ખૂટતા પૂલ બાંધવા

બીજી યોજના દરમ્યાન બંધાતા ૯૨ પુલનાં કામ પૂરાં કરવાં આમાંથી ૪૮ પુલ તો રાજ્ય માર્ગો ઉપર છે. ૩૫ જિલ્લાના મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર અને ૯ જિલ્લાના બીજા રસ્તાઓ ઉપર છે.

આ ઉપરાંત ત્રીજી યોજના દરમ્યાન બીજા ૧૩૮ નવા પુલનાં કામ શરૂ થશે. આમાં ૬૩ રાજ્ય માર્ગો ઉપર, ૭૨ જિલ્લાના મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર અને ૩ બીજા રસ્તાઓ ઉપર છે.

(૫) થાણુ રસ્તાઓને સુધારવા

બીજી યોજના દરમ્યાન શરૂ કરેલા ૩૫૦ માઈલના રાજ્યમાર્ગો, ૩૦૦ માઈલના જિલ્લા કાના રસ્તાઓ અને ૭૩ માઈલના અન્ય રસ્તાઓ એમ કુલ ૭૨૩ માઈલના રસ્તાઓને ચોગ્ય ધોરણે લાવવા અને પૂરાં કરવા ઉપરાંત બીજા ૧૨૨ માઈલના રસ્તાઓને પણ એ કામને લઈ આવવા.

(૬) રસ્તાનાં નવાં કામ

બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં થયું કરેલ ૫૦૭ માઈલ રાજ્યમાર્ગો, ૮૨૪ માઈલ જિલ્લાના મુખ્ય રસ્તાઓ અને ૪૨૦ માઈલ અન્ય રસ્તાઓ મળી કુલ ૧૭૫૧ માઈલના રસ્તાઓનાં અધૂરાં કામ ત્રીજી યોજનામાં પૂરાં કર્યાં.

વધારામાં ૫૭ માઈલના રાજ્ય માર્ગો, ૨૯૫ માઈલના જિલ્લા કક્ષાના મહત્વના માર્ગો અને અને ૭૭ માઈલના અન્ય માર્ગો મળી કુલ ૪૫૧ માઈલનાં નવાં કામ થયું કરવાં.

આ નવાં કામની કુલ અંદાજ કિંમત તો રૂ. ૯૨૪ લાખ થાય છે. પણ ભૂતની કામ ઉપર ખર્ચવાની રકમ મોટી હોવાથી આ કામો પાછળ ફર્યા રૂ. ૩૧૫ લાખની જ નોંધવાઈ થઈ ચૂકી છે.

એટલે એકંદરે રસ્તાઓ ઉપર ત્રીજી યોજનામાં કુલ રૂ. ૧૫.૨૫ કરોડની નોંધવાઈ કરવામાં આવી છે. આ છતાં ત્રીજી યોજનાના અંતે રાજ્યના કુલ માર્ગો ફર્યા ૧૮,૦૭૫ માઈલના જ થશે. નાગપુર યોજનાનો લક્ષ્યકે તો ત્યારે પણ દૂર જ હતો. આ ઉપરાંત ગુજરાત પ્રદેશનું રસ્તાઓની ઊંડાણનું પ્રમાણ સમજાવે.

ઉપર કહી તે નોંધવાઈ ઉપરતર રૂ. ૨૭૫ લાખની નોંધવાઈ ૧૩૭૫ માઈલના ગામડાંઓના 'એપ્રોચ' રસ્તાઓ માટે કરવામાં આવેલી છે.

આમ રસ્તાઓ માટેની કુલ નોંધવાઈ રૂ. ૧૮ કરોડ થાય છે. બીજી યોજનામાં રસ્તાઓ માટે જે ખર્ચ થયો છે તેના જેટલી જ વગભગ આ નોંધવાઈ છે. પણ સાધનોની મર્યાદા જોતાં બીજું થઈ પણ શું શકે? છતાં જાણે છે કે ગામડાંઓને જોડતા જિલ્લાના અન્ય માર્ગો અને ગ્રામ-રસ્તાઓ માટે વધુ નોંધવાઈની જરૂર હતી કારણ કે ગામડાંઓ માટે દરેક પ્રકારના વિકાસનું પહેલું પગથિયું સારો રસ્તો છે. એમની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે પણ એ આવશ્યક છે. અને છેવટે રસ્તાઓ ઇકમ ન હોય તો તદ્દન જરૂરી નાણાં ગરનામાં આપીને પણ ચોમાસામાં બહારની દુનિયાથી વિખૂટાં પડી જતાં આ ગામડાંઓને મોટી સગવડ કવી આપવી ખૂબ જ જરૂરી છે. યોજનામાં આ અંગે કંઈ જ નોંધવાઈ નથી કરાઈ એ બરાબર નથી.

ગુજરાત રાજ્યે રસ્તાઓ બાબતમાં ઘણાં લાંબી મજલ કાપવાની છે.

ગુજરાત રાજ્યનાં બંદરો અને બારાં વિષે પહેલાં જણાવેલું છે. સમગ્ર દેશનાં મધ્યમ અને નાની કક્ષાનાં બંદરો થઈને ૫૦ લાખ ટન માવની હેરફેર કરે છે. તેમાંથી ૨૦ લાખ ટનની એટલે કે કુલ ૪૦ ટકાની હેરફેર ગુજરાત પ્રદેશની મધ્યમ અને નાનાં બંદરો જ કરે છે. આ મહત્વ જોતાં ગુજરાત રાજ્યનાં બંદરો પાછળ અપાનું જેઈએ તેટલું ધ્યાન અત્યાર સુધી નથી અપાતું. વેસવળ અને પોરબંદરને મધ્યમકક્ષનાં બંદર તરીકે વિકસાવવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. કંડલા તો પશ્ચિમ કાંઠાનું એક મોટું બંદર છે અને એના વિકાસમાં સહાયભૂત થાગ એ ઉદ્દેશથી ત્યાં મુખ્યવિમાન વિસ્તારની યોજના તૈયાર થઈ રહી છે.

પાલેડી પંચવર્ષીય યોજનામાં આ બંધાં બંદર અને બારાં પાછળ વગભગ દોઝ કરોડ રૂપિયા જેટલી રકમ ખર્ચાઈ પડે. મુલોતર સમયમાં મુખ્યત્વે તપાસ અને સર્વેની કામ જ હાથ ધરવામાં આવેલાં. આવશ્યક પ્રાથમિક બાંધકામ, મોટી ઈલેમેરી તપાસ, યાંત્રિક તપાસ, મોટા ટ્રેક વગેરે પંચવર્ષીય યોજનામાં હાથ ઉપર લીધાં. સોરાષ્ટ્ર પોર્ટ ડેવલપમેન્ટ ફંડમાંથી ખર્ચેલી રકમ સંલિત ગણીએ તો બીજી યોજનામાં વગભગ ચારેક કરોડ રૂપિયા બંદર અને બારાં ઉપર ખર્ચાયા હશે.

ત્રીજી યોજનામાં નીચે પ્રમાણેના ખર્ચની નોંધવાઈ વિચારી હતી. મોડી રૂ. ૮.૮૦ લાખ, નવચમી ૪.૮૭, બેચી ૩૪.૮૦, ઓખા ૬૨.૭૦, પોરબંદર ૮૪.૦૦, વેસવળ ૩૬.૦૫, ભાવનગર ૯૭.૦૦, અને ભુજ ૧૩.૬૦. કુલ મધ્યમ કક્ષાનાં બંદરો માટે રૂ. ૩૪૧.૮૨ લાખ.

નાનાં બંદરોમાં સુરત માટે રૂ. ૧૧.૧૦ લાખ, ઘોઘા ૪.૧૦, તલાજ ૧.૧૪, મહુવા ૭.૫૦, જાફરાબાદ ૪.૭૫, સિકા ૮.૦૦, નવમંદર ૨.૧૫, કોટેશ્વર ૪.૫૦. બીજાં નાનાં બારાં ૩૨.૫૦ અને નાનાં બારાં માટે હોટીઓ ખર્ચેલા ૧.૦૦ લાખ એમ કુલ રૂ. ૭૬.૭૪ લાખ.

આ ઉપરાંત બીજી યોજનાનાં અધૂરાં રહેલ કામો માટે ૧૦.૦૦ લાખની નોંધવાઈ કરવામાં આવી છે. અને બંદરો માટે ઓફિસો તથા કામ કરતા માણસો માટે રહેઠાણો વગેરે બાંધવા રૂ. ૧૧.૭૮ લાખનો અંદાજ મૂક્યો છે.

આમ બંદરો અને બારાં માટે કુલ રૂ. ૪૪૦.૩૫ની કુલ નોંધવાઈ વિચારેલી. આમાં આશોચની પંથે કામ મૂકવાનો સંભવ છે કારણ કે વેસવળ અને પોરબંદરને મહત્વનાં મધ્યમકક્ષનાં બંદર ગણીને એમને વિકસાવવાની જવાબદારી કેન્દ્ર સરકારે લે. પણ તે છતાં મુખ્ય રાજ્યના ટ્રાન્સપોર્ટ એન્ડ કોમ્યુનિકેશન્સ અભ્યાસ-જૂથે આ બંદરો તથા બારાંની ખર્ચવણી માટે વગભગ ૧૧ કરોડ જેટલી રકમની જવાબદારી કરેલી તે જોતાં પ્રમાણમાં ગુજરાત રાજ્યે સુચરણી નોંધવાઈ અડધી પણ નથી. એટલે આ ક્ષેત્રમાં પણ રસ્તાઓની જેમ ઘણું કાર્ય કરવાનું બાકી રહ્યું છે.

સસ્તા દરે માવની હેરફેર માટે જરૂરમાર્ગો જેનું બીજું એક સાધન નથી. ગુજરાત પ્રદેશમાં નર્મદા અને તાપી નદીમાં આ પ્રકારના જળમાર્ગોની ઇકમતા છે. ભૂજ જે દરિયાથી વગભગ ત્રીસેક માઈલ બંદર છે ત્યાં સુધી તો આજે પણ ૧૦૦ ટનનાં નાનાં જહાજો તો આવે છે એથી એછાં બારવાસી તો છેક ચાંદોદ જે ભૂજથી ૩૫ માઈલ ઉપવાસે છે ત્યાં સુધી જાય છે. પણ અત્યાર સુધી આ માર્ગોના વિકાસ ઉપર ભિલકુલ ધ્યાન નહિ અપાવાના કારણે પુરાતા ગયા છે. એવી જ રીતે તાપીનું બાનું છે. ૪૪ માઈલ બંદર આવેલ સુરત એક વાર ઈનિયાસ પ્રસિદ્ધ બંદર હતું. આ બંને પ્રદેશોમાં નવા ઉદ્યોગોને લીધે માવની હેરફેર મોટા પ્રમાણમાં વધવાની. આ સંજોગમાં આ બંને નદી-ઓના જળમાર્ગના વિકાસનો વિચાર કરવો જરૂરી છે. અભ્યાસ જૂથે

આ અંગે નર્મદા માટે રૂ. ૬૦.૦૦ લાખ અને તાપી માટે ૨૬.૫૦ લાખની ભલામણ કરેલી. આ બંને ખૂબ મહત્વનાં અને જરૂરી કામો હોવા છતાં ગુજરાત રાજ્ય ફક્ત એને માટે રૂ. ૧૦ લાખની જોગવાઈ કરી શક્યું છે.

એકંદરે ગુજરાત પ્રદેશના સ્તનાઓ, બંદરો, બારાં અને જલમાર્ગોના વિકાસ માટે હજુ ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે.

રાજ્યમાં મોટા, મધ્યમ, નાના અને કુટીર ઉદ્યોગોને જમીન, પાણી અને વીજળીની સગવડ તેમ જ નાણાકીય સહાય એમ વિવિધ રીતે સરકાર તરફથી ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. વળી કાચો માથ મેળવવામાં અને માથની હેરફેરમાં પણ શક્ય તે સવવત આપવામાં આવે છે. સ્ટેટ ફિનાન્સ કોર્પોરેશન તરફથી પણ ઉદ્યોગોને સહાય મળે છે.

ત્રીજી યોજનામાં રાજ્યે બધા જ પ્રકારના ઉદ્યોગો માટે જો જોગવાઈ સૂચવી છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

ક્રમ	પ્રકાર	ત્રીજી યોજનામાં સૂચવેલી જોગવાઈ (લાખમાં)
૧.	મોટા અને મધ્યમ ઉદ્યોગો (એમાં ખાંડનાં સહકારી કારખાનાં માટે રૂ. ૭૫ લાખનો સમાવેશ થાય છે)	૧૪૫.૨૯
૨.	સંગઠિત નાના ઉદ્યોગો	૧૦૨.૧૭
૩.	કુટીર ઉદ્યોગો અને ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ	૪૩૬.૦૦
૪.	ખાણો અંગે	૧૧૦.૦૦
૫.	ઇતર	૦.૫૪
		<hr/> ૮૬૪.૦૦

બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં બધા જ પ્રકારના ઉદ્યોગો માટેની કુલ જોગવાઈ રૂ. ૪.૭૬ કરોડ હતી. ત્રીજીમાં સૂચિત રકમ રૂ. ૮.૬૪ કરોડ છે. પણ બંને કુલ મૂંઝેરોકાણુના ૩.૩૨ ટકા જ છે. એક યા બીજા કારણે આ જોગવાઈ ઉપર પણ આપોજન પંચત્રી કાપ આવ્યો છે છતાં આશા રાખીએ કે, નવા ઊભા થતા રાજ્યના ઉદ્યોગીકરણના છે છતાં આશા રાખીએ કે, નવા ઊભા થતા રાજ્યના ઉદ્યોગીકરણના પ્રયાસોને અવરોધે એવું કંઈ એમાં નહિ હોય. રાજ્યે જુદી જુદી લગભગ ૮૭ યોજનાઓ સૂચવી છે. સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચતી યોજના બાર જેટલી ઔદ્યોગિક એક્ટરેટો સ્થાપવાની છે. વીજળીની ખંચ એ નાનકડાં નકનો સવાલ છે. પણ ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન નાનકડાં નકનો સવાલ છે. પણ ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન ગુજરાત પ્રદેશના ઉદ્યોગીકરણ અંગેની ભૂમિકા પૂરી રીતે તેષાર થઈ ગઈ હશે. આમાં પેટ્રોલિયમ અને રિફાઈનરીની ઉપપેદાશોમાંથી ઊભા થતા અનેક નવા નાનામોટા ઉદ્યોગો માટે સંભાવના છે. ગુજરાત પ્રદેશ જો અન્યાર સુધી લગભગ એકએ ઉદ્યોગો ઉપર જ નભતો હતો તેના બદલે હવે મોટા તેમ જ નાના ઉદ્યોગોમાં વિવિધ આવશે અને ગુજ-પ્રદેશના ઉદ્યોગીકરણનો પાયો વિશાળ બનશે એ નક્કી છે.

અહીં એક હકીકત ફરી તોંપવી જોઈએ કે, જાહેર ભેત્રમાં ગુજરાત પ્રદેશમાં અન્યાર સુધી કેન્દ્રે કંઈ જ મૂંઝેરોકાણુ ક્યું નથી. ગુજરાતના ખેતીવિકાસ માટે ખૂબ જરૂરી કેમિકલ ફિટિલાઈઝરના ઉત્પાદનની શક્યતા,

રિફાઈનરી ગુજરાતમાં નાખવાના નિર્ણયથી વધી છે. એટલે રિફાઈનરીની સાથે એક ફિટિલાઈઝર પ્લાન્ટ મૂકવાની પણ વિચારણા થાય તેવા પ્રયાસ કરવા જોઈએ.

સામાજિક સેવાઓમાં શિક્ષણમેત્રે નીચેની જોગવાઈ સૂચવવામાં આવી છે :

વિષય	ત્રીજી યોજનામાં સૂચિત જોગવાઈ (લાખમાં)
૧. પ્રાથમિક અને પૂર્વપ્રાથમિક શિક્ષણ	૬૯૮.૧૯
૨. માધ્યમિક શિક્ષણ	૩૩૭.૩૧
૩. ટેકનિકલ શિક્ષણ	૪૨૪.૧૮
૪. યુનિવર્સિટી શિક્ષણ સહિત ઉચ્ચશિક્ષણ	૧૬૨.૭૨
૫. પ્રકીર્ણ	૭૭.૭૮

કુલ ૧,૭૦૦.૧૮
આમાં શિક્ષણનાં વિવિધ ભેત્રોની કુલ ૬૮ યોજનાઓનો સમાવેશ થાય છે.

સ્વાસ્થ્ય વિભાગમાં ૬૬ યોજનાઓ માટે જોગવાઈ નીચે પ્રમાણે છે :

વિષય	ત્રીજી યોજનામાં જોગવાઈ (લાખમાં)
૧. મેડિકલ	૪૬૯.૪૦
૨. દવાઓ ઉપરનું નિર્પત્રણ	૩૩.૧૪
૩. અમુનુંદ	૪૬.૫૩
૪. જાહેર આરોગ્ય	૩૮૩.૬૦
૫. પાણીપુરવકો	૬૮૩.૮૩

કુલ ૧,૬૧૬.૫૦
ધરોના બાંધકામ અંગે ઔદ્યોગિક વિસ્તારોમાં ધરબાંધકામ, ઓછી આવકવાળા માટેનાં ઘર બાંધકામ, મધ્યમ આવકવાળા માટે, ગંદા વસવાટોની નાખૂબી, હરિજનો માટેના વસવાટો અને ગ્રામ વસવાટો માટે અનુક્રમે રૂ. ૪૬૨.૦૦ લાખ, રૂ. ૩૦૦.૦૦ લાખ, રૂ. ૫૦.૦૦ લાખ, રૂ. ૧૨૫.૦ લાખ, રૂ. ૫૦.૦ લાખ અને રૂ. ૫૦.૦ લાખ સૂચવવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત બાંધકામ માટે જમીનોનો વિકાસ કરવા રૂ. ૬૮ લાખ અને શહેરઆપોજન માટે રૂ. ૨૦ લાખ રાખવામાં આવ્યા છે. આ રીતે વસવાટો અંગે કુલ રૂ. ૧૧૨૫ લાખ ફાળવવામાં આવ્યા છે.

આ ઉપરાંત કામદાર કલ્યાણ તેમ જ સામાજિક કલ્યાણ માટેની યોજનાઓ ચાલુ રાખવા અને એમાં વધારો કરવા ભલામણો કરવામાં આવેલ છે. પછાત અને આદિવાસીઓના કલ્યાણ અંગેની યોજનાઓનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

છેલ્લે પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ, પ્રવાસ પ્રવૃત્તિ અને આકર્ષ ખાતા માટે જરૂરી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં ગુજરાત રાજ્યની ત્રીજી યોજના ખૂબ જ વાસ્તવિક અને વ્યવહારુ છે અને પોતાની શક્તિ તેમ જ સર્વાંશ-ઓને ખ્યાલમાં રાખીને એ ઘણું છે.

આપણે જોયું તે પ્રમાણે ગુજરાત પ્રદેશમાં વિકાસકાર્યના ચાર તબક્કા પછી જાય છે. ૧૯૪૮માં દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ થયું તે પહેલાંનો એક તબક્કો. આ સમયમાં ગુજરાત પ્રદેશ ૩૩૩ જિલ્લા રજવાડાં અને હકુમતોમાં અને પાંચ ગુજરાતના મુખર્દી રાજ્યમાં આવેલ જિલ્લાઓમાં વહેંચાઈને છિન્નાભિન્ન અવસ્થામાં હતો. આ અવગ્રહ અલગ વહીવટી અમલને કારણે અને સાંધન, શક્તિ તથા દૃષ્ટિની મર્યાદાને કારણે આ સમયમાં જૂના પાંચ જિલ્લા અને થોડું પ્રગતિશીલ રાજ્યો બાદ કરતાં બીજા કંપાંચ ઝાડું વિકાસકાર્ય થઈ શકે તેવી ભૂમિકા જ નહોતી. એટલે એકંદરે વિકાસની વિવિધ સેત્રોમાં આ પ્રદેશ ઘણો પાછળ રહી ગયેલો.

એ પછીના બીજા તબક્કામાં ગુજરાત પ્રદેશ ત્રણ વહીવટી એકમો નીચે આવ્યો અને આ સમયમાં જ દેશમાં આયોજિત વિકાસની યજ્ઞ-આત થઈ. એના પરિણામે વિકાસ કાર્ય ઝડપી બન્યાં અને કચ્છ તથા સૌરાષ્ટ્ર જેવાં નાનાં એકમોએ સારી એવી પ્રગતિ કરી. ગુજરાત જે મુખર્દી રાજ્યનો ભાગ હતું તેમાં પણ ઘણાં વિકાસકાર્યો હાથ ધરવામાં આવ્યાં છતાં વિલીનીકરણે ઊભા કરેલા સવાલોના કારણે એનો વેગ ધીમો રહ્યો અને જુદા જુદા વિસ્તારોની અસમાન સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિને કારણે વિકાસની ભૂમિકા પણ જુદી જુદી રહી.

૧૯૫૬માં ત્રણે એકમો પહેલી વાર એક જ વહીવટી એકમ નીચે આવ્યાં. એને ત્રીજી તબક્કી ગણી શકીએ. પણ આ યોજનાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો બીજી યોજના, ત્રણે એકમોની જુદી જુદી વિચાર-ધેણી અને એ જ સ્વરૂપમાં એ કામચ રહી. પણ આ સમય રાજકીય અઘાંતિ અને અસ્થિરાતાનો હતો એટલે એની અસર પણ વિકાસના કાર્યક્રમને પહોંચી.

છેલ્લે ૧લી મે, ૧૯૬૦માં ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય બનતાં સમગ્ર પ્રદેશ એક અલગ વહીવટી એકમ નીચે પહેલી જ વાર આવ્યો. આખા પ્રદેશની દૃષ્ટિએ આયોજન કરવાની શક્યતા આ ચોથા તબક્કામાં જ પહેલી વાર ઊભી થઈ. પણ ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાનો મુખર્દી ઘડીને આપી દેવા માટેનો જે ટૂંકો સમય હતો એમાં મૂળગામી ફેરફારો કરવાનો કે નવું કંઈ વિચારવાનો અવકાશ નહોતો.

એટલે જ પંચવર્ષીય યોજનાઓએ જે કંઈ ભૂમિકા તૈયાર કરી હતી તે ઉપર જ આગળ ચાલવાનું હતું. એમાં અપૂર્ણ રહેલ કામો પૂર્ણ કરવાનાં હતાં; અને ઊભી થયેલ જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાનું હતું. પરિણામે ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિને કારણે રહી ગયેલ વિસ્તારો વચ્ચેની અસમાનતાને દૂર કરવાનું આ તબક્કામાં પણ શક્ય નહોતું. આ દૃષ્ટિએ જોતાં ચોથી યોજના જ સાચા અર્થમાં ગુજરાત રાજ્યની પહેલી યોજના બનશે.

ચોથી પહેલી જ યોજનાઓ મુખ્યત્વે ઉપરથી તૈયાર થયેલી યોજનાઓ હતી. પ્રજાકીય સવાલકક્ષી સંસ્થાઓના ભવે અભિપ્રાય મેળવવામાં આવ્યા હોય છતાં એમની પાસે સાધનો કે આયોજનની 'ટેકનિક'નો કંઈ ખ્યાલ ન હોવાના કારણે એમનાં સૂચનોમાં વાસ્તવિકતા નહોતી. તેમ બીજા બાબતી અપૂર્ણ તૈયારીને કારણે સરકારી તંત્ર પાસે પૂરી માહિતી પણ નહોતી. ત્રીજી યોજના ઘડતો વખતે જિલ્લાઓને સાધનોની મર્યાદાનો આંક આપવામાં આવેલો છતાં આયોજનની 'ટેકનિક'નો તો અભાવ જ રહેલો. છતાં એકંદરે જિલ્લાથી અને વિભાગથી કક્ષાથી ઉપર ગયેલ સૂચનોએ વાસ્તવિકતાથી એક નક્કર ભૂમિકા તો જરૂર તૈયાર કરી આપી. આનો પડઢો ગુજરાત રાજ્યની ત્રીજી યોજનામાં પડે છે.

પણ ગુજરાત રાજ્યમાં એની ઐતિહાસિક, સામાજિક, આર્થિક અને એક રીતે કક્ષીએ તો રાજકીય પરિસ્થિતિને કારણે પણ સિંચાઈ, રસ્તા, વીજળી, ઉદ્યોગો વગેરે વિકાસની મૂળભૂમિકા જેવાં સેત્રોમાં બીજાં રાજ્યોની સરખામણીમાં ઘણું ઘણું કાર્ય કરવાનું બાકી રહેલું. એટલે ત્રણે યોજનાઓમાં, પ્રણાલ્યમાં, માધ્યમીક સરેરાશ મૂલ્યોકાલુની ક્ષણવર્ષીમાં ગુજરાત રાજ્યમાં વધુ રકમ આપવા છતાં પણ આ બધાં સેત્રોમાં ગુજરાત રાજ્ય હજુએ ઘણું પાછળ છે. સાધનોની દૃષ્ટિએ રાજ્ય નાનું હોવા છતાં પ્રણાલ્યમાં એણે પોતાનાં સાધનોનો ચક્રપ નેટલો વધુ ઉપયોગ કર્યો છે. કેન્દ્ર સરકાર ઉપર જ નિર્ભર રહીને તેણે કાર્ય નથી કર્યું. પણ પોતાના ક્ષણે આવતાં નાણાં ઊભાં કરવાનો પ્રમાણિક પ્રયાસ એણે કર્યો છે છતાં એની જરૂરિયાત એટલી મોટી છે કે એને પહેલી વળવા અને રાજ્યને બીજાં રાજ્યોની સમક્ષમાં મુકવા હજી એને સમય લાગશે.

ગુજરાત પ્રદેશમાં પહેલાં પ્રાદેશિક ભાવનાનો અભાવ હતો એમ કહીએ તો ચાલે. પણ દેશમાં ફેલાઈ રહેલી પ્રાદેશિક ભાવનાની હવાની ગુજરાત રાજ્યમાં પણ થોડી અસર થઈ છે અને કેટલાંક રાજકીય તરફો એનો લાભ ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. બીજા બાબતી જાહેર વિભાગમાં અનાર સુધી ગુજરાત પ્રદેશની ઉપેક્ષા કરીને કેન્દ્રે પણ જાણે અજાણે આ પ્રકારની ભાવનાને બળવત્તર બનાવી છે. છતાં ગુજરાત પ્રદેશના આવેલાનોની ઈર્ષદૃષ્ટિ અને સમગ્ર દેશના એક ભાગ તરીકે જ ગુજરાતના વિકાસને જોવાની જુસ્સાએ પ્રાદેશિક ભાવનાને વધુ પ્રબળ બનાવ નથી દીધી. છતાં ગુજરાત પ્રદેશની ઘણી બધી ઉપર જરૂરિયાતો વિભાગો વહેલામાં વહેલી તકે દૂર થાય એ જરૂરનું છે. એનાથી અવગણની ભાવના આગળ વધતી અટકશે અને પ્રાગતિક બળોને વધુ તાકાત મળશે.

અનાર સુધી દેશમાં ગુજરાત પ્રદેશ એ પ્રજાના પુરુષાર્થ અને ખાનગી સાહસનો સર્વોત્તમ નમૂનો રહ્યો છે એ જ શક્તિ એને પોતાને અને દેશને પણ આગળ લઈ જશે એ વિશે સંકેત નથી. જે પ્રકારની નૂતન સમાજરચના કરવા દેશ કટિબદ્ધ થયો છે તેમાં, ગુજરાત રાજકીય સ્વાનંત્ર્યની લડતમાં હતું તેમ, મોખરે જ હશે.

ગ્રામવિકાસ

શ્રી ચંદુભાઈ પટેલ

(પ્રોજેક્ટ ઓફિસર, વિવિધવર્ગી વિકાસ યોજના ખેડૂતશ્રાવણ.)

ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમ ત્રણ જગ્યાએ—સાબરકાંઠા જિલ્લાના મોઘસા તાલુકામાં, મહેસાણા જિલ્લાના વિજપુર તાલુકામાં અને સોરાષ્ટ્રમાં સોરઠમાં આ કાર્યક્રમનો મંગલ પ્રારંભ થયો હતો.

એક તરફ સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા અને બીજી બાજુ પૂરેપૂરી સફળતાની શમાફોળ સ્થિતિમાં પણ બંધાની અજાયબી વચ્ચે આ ચક્રાત્તની સામૂહિક વિકાસ યોજનાઓમાં લોકોએ ભારે ઉત્સાહ બતાવ્યો. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોની સૌથી અગત્યની ઘટના આ ગ્રામવિકાસ કાર્યક્રમ બની છે. સાબરકાંઠા જિલ્લાના મોઘસા તાલુકામાં તો લોકોએ રૂ. ૨૮ લાખનો પ્રજાફાળો આ વિકાસ કાર્યક્રમો માટે આપ્યો હતો અને ઉત્પાદન વધારવાના ભેત્રમાં પહેલાં ત્રણ વર્ષમાં જ એમનું વાર્ષિક ઉત્પાદન ૫૫ લાખ રૂપિયા જેટલું વધુ વધાર્યું હતું.

વિકાસ-કલ્યાત ઘટકો

ગુજરાતના કુલ ૧૮૩ તાલુકાઓમાં ૧૮,૭૯૨ ગામડાંઓમાંથી ૧૧,૦૮૫ ગામડાંઓની ગુજરાતની કુલ ૧,૬૨,૬૨,૧૩૫ની વસ્તીમાંથી લગભગ ૭૦,૦૦,૦૦૦ જેટલી વસ્તીને વિકાસ ઘટક યોજનાઓથી આવરી લેવામાં આવી છે. ગુજરાતના ૭૨,૨૩૭ ચો. મા. વિસ્તારમાંથી ૩૪,૮૫૯ ચો. મા.નો વિસ્તાર આ યોજના હેઠળ આવી જાય છે. કુલ ૧૧૩ જેટલા વિકાસ ઘટકો ગુજરાતમાં ચાલે છે (આ અંકકક્ષ માર્ચ, '૫૯ સુધીના છે).

ગ્રામવિકાસના કાર્યક્રમમાં આદિવાસીઓના કલ્યાણના પ્રશ્નને પણ અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતમાં લગભગ ૨૦ લાખ જેટલી વસ્તી આદિવાસીઓની છે. લગભગ ૧૧,૮૮૫ ચો. મા. ના વિસ્તારમાં એમની વસેલ જેટલી આદિવાસીઓ વસે છે. ભારતના સંવિધાનની કલમ ૨૭૫ મુજબ આદિવાસીઓના વિસ્તારના સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે ખાસ વધારાની નાણાકીય મદદની જોગવાઈ કરવામાં આવેલી છે, જેથી દેશના સામાન્ય ગ્રામવિકાસના વિસ્તારની પાંચ વર્ષની ૧૨ લાખ રૂપિયાની વિકાસ યોજનાના મુકાબલે આદિવાસી વિસ્તારો માટે દર ૨૫,૦૦૦ની વસ્તી માટે પાંચ વર્ષની ૨૭ લાખની ખાસ વિવિધવર્ગી વિકાસ યોજનાઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે. ગુજરાતમાં ખેડૂતશ્રાવણ, સંતરમપુર અને ધરમપુરના વિસ્તારમાં આવા બહુવર્ગી વિકાસ ઘટકો અમલમાં છે. સૌથી અને બાળકોના કલ્યાણ માટે પણ સરકારે સમાજ કલ્યાણ બોર્ડ મારફતે કલ્યાણ ઘટકો કેટલાક સ્થળે ગુજરાતમાં શરૂ કર્યા છે.

આ રીતે ગુજરાતમાં ગ્રામડેશના નવઉત્થાન માટે ગ્રામવિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા ગ્રામડેશની જનતાના સર્વાંગી વિકાસ માટે વિવિધ કામો ચાલી રહ્યાં છે.

ગ્રામવિકાસ કાર્યક્રમના હેતુઓ ગુજરાતે પણ ઘણા અંશે સાધ્યા કર્યા છે. ખેતીવાડી, પશુસંવર્ધન, સિંચાઈ, જમીન સુધારણા, આરોગ્ય, શિક્ષણ, સમાજવિજ્ઞાન, વાહનવ્યવહાર, ગૃહઉદ્યોગો, સહકાર વગેરે ક્ષેત્રોમાં ગુજરાત સળવળી અમદાવાદ વિભાગ ૧૯૫૮-૫૯ના વર્ષમાં સૌથી મોખરે હતો.

ગુજરાતની વસ્તીનો ૭૫ ટકા ભાગ ખેતીમાં રોકાયેલો છે અને એટલા જ માટે ગુજરાતના એકેએક વિકાસ ઘટકમાં પ્રત્યેક ઘટક માટે સુધારેલાં બિયારણની વૃદ્ધિ, સંગ્રહ અને વહેંચણી માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા સહિત બિયારણ વૃદ્ધિ કેન્દ્ર અને બિયારણનો કોશર, સુધારેલાં ઓખરોની વૃદ્ધિ અને વહેંચણી માટે રોગ્ય વ્યવસ્થા, વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ બનાવેલ ખાતરોનો ઉપયોગ અને તેના અખતરાઓનું આયોજન, કરવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતમાં ૧૧૦.૧ લાખ ડોરો છે, જે ભારતની પશુવસ્તીના ૪ ટકા છે. ગુજરાતમાં એક ચોરસ માઈલે ૧૪૫ જેટલાં ડોર આવે છે. ગુજરાતની જૈન સરેરાશ ૨૫૦૦ રતલ જેટલું દૂધ આપે છે. આર્ષદ-માં ડોરોની ઓલાદ સુધારવાના પ્રયોગો ચાલે છે, જેમાં કેટલીક બાધો પહેલી પેઢીએ ૩૬૫૦ રતલ અને બીજી પેઢીએ ૪૦૫૧ રતલ દૂધ આપે છે. આમ પશુસંવર્ધન ક્ષેત્રે પણ આશાસ્પદ પ્રગતિ સાધી છે. પશુછેદર માટે બે સ્ટોકમેન કેન્દ્ર સહિતનું પશુદવાખાનું, જિલ્લામાં કૃત્રિમ ગર્ભાધાન કેન્દ્ર અને પ્રત્યેક ઘટકમાં પેટાકેન્દ્ર, પ્રત્યેક વિભાગમાં મરજાતકાં ઉછેર સહ તાલીમ કેન્દ્ર અને પ્રત્યેક જિલ્લા માટે ઉછેરકેન્દ્ર તેમ જ પ્રત્યેક ઘટકમાંનું પશુદવાખાના સારૂ સંકળાયેલું એક નાનકડું વિસ્તરણ એકમ દર્શાવેલું આયોજન ગુજરાતના ગ્રામવિકાસ કાર્યક્રમના ઘટકોમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ભારતની ખેતીની જમીનમાં ૧૭ ટકા ટકામાં સિંચાઈ થાય છે. જ્યારે ગુજરાતમાં ૫.૪ ટકા સિંચાઈ હેઠળ છે. પરિણામે સિંચાઈની ખૂબ જ જરૂરિયાત રહે છે. આપણે ત્યાં જુના કાળથી સિંચાઈ થતી આવી છે. પહેલાં આવી સિંચાઈ ખાસ કરીને કૂવા, વાવ કે તળાવના પાણી-માંથી નહેરો દ્વારા કરવામાં આવતી. ધાવના તપકો ગુજરાતમાં ૧૪,૮૭,૮૦૦ એકર જમીન સિંચાઈ હેઠળ આવરી લેવામાં આવી છે. તે

પૌત્રી લગ્નભગ બે લાખ એકર જમીન વિકાસ ઘટકોના સિવાઈ કાર્પ-ક્રમ દ્વારા સિવાઈ હેઠળ લાવવામાં આવી છે. હવે મોટી નદીઓનાં પાણી નાદોને સિવાઈ તથા વિદ્યુત ઉત્પાદન કરવા તરફ વધારે લક્ષ્ય અપાય છે. ગુજરાતમાં પહેલી અને બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં કુલ ૬૭ સિવાઈ યોજનાઓનો સમાવેશ થયો છે અને તેમાંથી ૫૧.૬૭ લાખ એકર જમીનને સિવાઈનો લાભ મળે તે રીતે વિચારાયું છે. આ તમામ યોજનાઓના લાગણીક સિદ્ધ કરવામાં આવે તો ત્રીજી પંચ-વર્ષીય યોજનાના અંતે કુલ વાવેતર લાગુ જમીનના ૨૭ ટકા જેટલી જમીન સિવાઈ હેઠળ લાવી શકાય અને એ સિવાઈથી ગુજરાતના ગ્રામજીવનની સિકલ ફરી જાય તેમાં જાણે શંકા નથી.

જાહેર આરોગ્ય અને સુખાકાંડ અંગે પ્રત્યેક ગામ અગર ૨૦૦ કે તેથી વધુ વસ્તી ધરાવતા નાનકડા ગામ માટે ચોખ્ખું પાણી પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા, પીવાના પાણી તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી વાવને કૂવામાં ફેરવી નાખવા પ્રત્યેક ઘટક માટે ત્રણ પેટા કેન્દ્રો સુલિત-નું પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર, એકત્ર થયેલા અને ગંદા પાણીના તેમ જ માનવમળના નિકાલની યોગ્ય વ્યવસ્થા તેમ જ લોકોનું આરોગ્ય અને સુખાકાંડી સુધારવા માટે ગલીઓ અને ઘરોની નવેસરથી રચના પણ ગુજરાતના ઘટકોમાં આવરી લેવામાં આવી છે. ગુજરાતના વિકાસ ઘટકો દ્વારા છેલ્લાં આઠ વર્ષમાં ૧૭૦૦ પાણી પીવાના કૂવા બનાવવામાં આવ્યા છે.

ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ દાખલ કરવાનો કાર્યક્રમ ઝડપી ગતિએ આગળ વધ્યો. ૧૦૦૦ અને તેથી વધુ વસ્તી ધરાવતાં ગામોને ૭-૧૧ વર્ષના વયજૂથને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ નીચે આવરી લેવામાં આવ્યું. આમ હોવાથી ૧૯૫૭-૫૮ સુધીમાં ૧૬,૮૦૭ પ્રાથ-મિક શાળાઓ ખોલવામાં આવી. જેમાં ૧૮,૯૫,૫૨૧ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ ભણી રહ્યા છે. આમ ગ્રામવિકાસમાં ગામગ્રામાં ચારે કોર ફેલાયેલી નિરસરતાને, દૂર કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યાં છે.

ગુજરાતના ગ્રામવિકાસમાં રસ્તાઓની જરૂરિયાત ધોરી નસ જેવી છે. ગુજરાતમાં દર ૧૦૦ ચો. માઈલે ફક્ત ૧૬ માઈલના જ રસ્તા અને જે છે તેમાંના ૭૦ ટકા ખરાબ છે એને લીધે વાહનવ્યવહારનો ખર્ચ વધે છે. વાહનોની ઝડપ અને તેની આવરદા ઘટે છે. ખેડૂતોને તેનો માલ ગામમાં જ સસ્તે ભાવે વેચી દેવાની ફરજ પડે છે. આથી ગ્રામવિકાસ યોજનામાં વાહનવ્યવહારને પણ એક મહત્વનું અંગ ગણ્યું છે. બે પંચવર્ષીય યોજનાના અમલ દરમિયાન ગુજરાતમાં ૧૬,૭૦૦ માઈલના રસ્તાઓ થયા છે. આ રસ્તાઓમાં ધોરીમાર્ગો, રાજ્યના રસ્તાઓ, નિલ્લાના નાના રસ્તા અને ગામગ્રામાં રસ્તાઓનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રામ-અર્થકારકને મજબૂત બનાવવામાં સરકારનું સ્થાન પણ અનુપૂર્ણ છે. ગ્રામવિસ્તારોની આબાદીની બીજી ચાવી તે. ઉત્પાદન

અને વર્ણવણીની સમગ્ર પદ્ધતિ સરકારી ધોરણે ચોકસાઈ તે છે. આમ હોવાથી, સરકારી સેત્રે ગુજરાતની વિશિષ્ટતા બતાવતી મંડળીઓમાં પાટણની ચશમાંના કાચ બનાવતી મંડળી, સોસાટ્ટ, બનાસકાંઠા ને ભરૂચની ખાદી અને લાલવણાદની મંડળીઓ, દક્ષિણ ગુજરાતની રૂ લોકવાની તેમ જ જાલજી મંડળીઓ, અમદાવાદની ગુલમંડળીઓ, આણંદની દૂધઉં-પાદક મંડળી અને પંચમલાલ તથા ડાંગની જંગલ મંડળીઓ છે. ગુજરાતમાં આવી ઔદ્યોગિક મંડળીઓ ૩,૫૩૬ છે, જેની સભ્યસંખ્યા ૫,૨૧,૪૩૪ છે. થોર કૅપિટલ ૫,૨૧,૪૩,૪૦૦ છે અને વર્કિંગ કૅપિટલ ૨૨,૧૭,૬૩,૦૦૦ છે. તે જ રીતે ગુજરાતમાં ખેતી-વિષયક વિચાર મંડળી ૫,૮૮૯ છે, જેની સભ્યસંખ્યા ૭,૩૩,૧૧૨ છે. જેનું થોર કૅપિટલ ૫,૪૧,૧૭,૦૦૦ છે અને વર્કિંગ કૅપિટલ ૨૮,૪૯,૮૨,૦૦૦ છે.

ધણી મંડળીઓ સભ્યોને રસ્તા ભાવનું અનાજ, તંબીબી સારવાર, સભ્યો માટે મકનબંધારણ વગેરે રીતે મદદ કરે છે તે પણ નોંધપાત્ર છે. મહીસાગર ભાગની ખેતમંડળીએ કામની નવી રીત અપનાવી છે. અમુક સભ્યોના જૂથને ૭-૧૯ એકર સુધીની જમીન ફાળવી આપે છે અને તે જૂથ પોતાની પેદાશનો અડધો ભાગ પોતાની મહેનત પેટે રાખી બાકીનો અડધો ભાગ મંડળીમાં જમા કરાવે છે. તેમાંથી મંડળી ટ્રેક્ટર, ખેત્રણ, ખાતર વગેરેના પૈસા કાપી ચોખ્ખો નફો બધા સભ્યોને સરખે ભાગે વહેંચી આપે છે. આવી નમૂનેદાર મંડળીઓ મોટે ભાગે રચાયેલી જેઈએ જેથી ખેડૂતોને નમૂનાકૃપ બતાવી શકાય, સરકારના ફાયદા સમજવી શકાય અને સરકાર દ્વારા શિક્ષણ અને સંસ્કારનું સિચન કરી શકાય.

ગુજરાત મુખ્યત્વે ખેતીપ્રધાન પ્રદેશ હોઈ જંગલની પ્રજાનો પ્રાણ તે જંગલનું અર્પણાશ છે. જંગલનો વિકાસ છે. કારણ, ગુજરાતમાં ૩૮,૨૬,૪૦૦ એકરનો જંગલવિસ્તાર છે. આજે આ જંગલો સાવ કંઠાલ અને ખાલી છે. જે વિસ્તાર ખાલી છે ત્યાં નીચેના પ્રશ્નો તાત્કાલિક ઉકેલ માગે છે.

- (૧) જંગલ પરની જમીનદારની માધિકરી દૂર કરી જંગલનો નાશ થતો અટકાવવો જોઈએ.
- (૨) જંગલની પેટા-પેદાશ એકઠી કરવાની ઈજાજ પદ્ધતિ ન જોઈએ.
- (૩) જંગલખાનું અને વિકાસ યોજનાના જંગલ વિકાસ શંરસણ માટે સહક્રયાસની જરૂર છે.
- (૪) વિકાસ યોજનામાં જંગલ વિસ્તરણ અધિકારીની અનિવાર્ય જરૂર છે.
- (૫) વિકાસ યોજનામાં જંગલ વિકાસ અંગે જુદું બજેટ અને ખાસ કાર્યક્રમો હોવા જોઈએ.

ગુજરાતમાં મોટા ભાગની ફક્ત આકાશી ખેતી થતી હોવાથી બાકીના આઠ મહિના ખેડૂતોને ફરસદ હોય છે. આ ફરસદના સમયમાં ગ્રામો-દ્યોગ અને ગુદઉદ્યોગ આજીવિયાનું સાધન બની શકે છે. વળી જેમ જેમ ખેતીમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ દાખલ કરતા જઈશું તેમ તેમ ઘસારો

માણસો ફાળવે પડવાના. આ ફાળવે પડેલી માનવશક્તિને પણ ગ્રામોદ્યોગમાં જ રોકવાની આપો શકાશે. બીજી રીતે કહીએ તો ગ્રામોદ્યોગ અને નાના ઉદ્યોગમાં જેટલા પ્રમાણમાં રોકાણરીની તકો વધતી જાય તેટલા જ પ્રમાણમાં ખેતીની ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં વધારો કરી શકાય. ટૂંકમાં ખેતીની પુનઃવ્યવસ્થાનો મુખ્ય આધાર ગ્રામોદ્યોગ અને ગૃહઉદ્યોગના વિકાસની ઝડપ ઉપર છે તેમાં શંકા નથી.

આથી ગુજરાતમાં દરેક જિલ્લામાં હાથસાળો, ચર્મોદ્યોગ, માટી ઉદ્યોગ, લુહારી, સુવારી વગેરે ઉદ્યોગો ચાલે છે. ગુજરાતમાં ૪૩,૦૦૦ હાથસાળો કામ કરે છે. જ્યારે દેશમાં ૨૬ લાખ હાથસાળો છે. વળી ગુજરાતના ગ્રામવિકાસ ઘટકોમાં ૪૩ ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થા તેમ જ સાથ પ્રમાણમાં તાલીમ અને ઉત્પાદન કેન્દ્રો ચાલે છે. તાલીમ માટે આવનાર વિદ્યાર્થીને રૂ. ૨૫ થી ૪૦ની સિખવૃત્તિ અપાય છે અને તાલીમ પૂરી થયા પછી તે વિદ્યાર્થીઓને (કારીગરોને) નવાં સાધનો ખરીદવા તેમ જ મૂડીના રોકાણ માટે સસ્તા દરની લોન અને સહસીડી આપવામાં આવે છે. વળી ગ્રામવિકાસ યોજનામાં ઔદ્યોગિક કાર્યક્ષમતા માટે અનુકૂળ સ્થિતિ પેદા થાય, ઉત્પાદનમાં એકસરખાં ધોરણો

જળવાય અને સાધનસામગ્રી કરકસરથી વપરાય એ માટે ઔદ્યોગિક વસાહતોનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે. આમાં નાના એકમોને વીજળી, ગેસ, પાણી, વરાળ, રેલવેની વગેરે બીજા સગવડોનો પણ લાભ મળશે. રાજકોટમાં આવી એક વસાહત ઊભી કરવામાં આવી છે. ગુજરાતના દરેક જિલ્લામાં આવી એક એક વસાહત તક મળતાં ઊભી કરવાનો કાર્યક્રમ છે.

ગુજરાતના ગ્રામોદ્યોગનો વ્યવસ્થિત વિકાસ થાય અને ચોક્કસ યોજનાઓ ધરાય તે માટે દરેક જિલ્લાને ઉદ્યોગોની દૃષ્ટિએ મોજાતી કરવાની શરૂઆત થઈ છે.

આમ ઉપરનાં વિવિધ ક્ષેત્રમાં ગુજરાતની ગ્રામવિકાસ યોજનાઓ પાછળ શરૂઆતથી અન્યાર મુધીમાં ૭૧૫ લાખ રૂપિયાનું સરકારે ખર્ચ કર્યું છે, જેનો લોકફાળો ઔદ્યોગમાં ઓછો સરકારી ખર્ચતા ૩૩ ટકા આવ્યો હશે એવો અંદાજ છે. આમ કુલ ગુજરાતની ગ્રામવિકાસ યોજનાઓમાં લગભગ રૂપિયા દસ કરોડના ખર્ચે પ્રસંગનીય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે.

ગુજરાતની સર્વોદય ચેતના

શ્રી દિલ્લુપ્પાઈ દીવાનજી
(સંચાલક, કરાંડી આગમ, કરાંડી)

૧૯૪૮ માં નિર્વાણ પામેલા બાપુનું સ્મારક કરવા મુંબઈ રાજ્યે ઘણાં કર્યો, સ્વરાજ્યની લડતમાં રચનાત્મક કાર્યને બાપુએ બહુ મહત્વ આપેલું. રચનાત્મક કાર્યના સંપૂર્ણ અમલમાં સાચું સ્વરાજ્ય આવી જાય છે એમ બાપુ માનતા. મુંબઈ રાજ્યે બાપુએ બતાવેલા રચનાત્મક કાર્યને અમલમાં મૂકવા સર્વોદયની ચેતના તૈયાર કરી. આ માટે વર્ષોથી સર્વોદયનું કાર્ય કરનાર અનુભવી સમાજસેવકોનું સમિતિન બોલાવ્યું અને સમિતિનમાં સર્વોદય ચેતનાને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ અપાવ્યું. ૧૯૪૮માં સર્વોદય ચેતના અમલમાં મુકાઈ. તે વખતના અંદાજપત્રમાં એના ખર્ચનો સમાવેશ કર્યો તે સમયે નાણામંત્રી શ્રી વૈકુંઠભાઈએ ચેતનાની સમજણ આપતાં મહત્વનું નિવેદન કર્યું:

“આપણા પુનર્નિર્માણના કાર્યક્રમ સંપૂર્ણ જો એક નવી બાબત તાજેતરમાં ઉપસ્થિત થઈ છે તેની હું અહીં ઉલ્લેખ કરવા માગું છું. ગાંધીજી વારંવાર કહેતા હતા તેમ રચનાત્મક કાર્યક્રમને પરિપૂર્ણ કરવો તેનું નામ સ્વરાજ્ય. સરકાર ગાંધીજીના આ મંતવ્યનું સમર્થન કરતી હોવાથી, સરકારની ઈચ્છા એવી છે કે, ગાંધીજીને પ્રિય એવા રચનાત્મક કાર્યક્રમની અમુક ખાસ બાબતોને ધ્યાનાકર્ષી બનાવે તેવા કોઈ વિશિષ્ટ તત્વને વિકસતી ધોળનાઓમાં સમાવી લેવું. ગાંધીજી તેમનાં છેલ્લાં ધોડાં વર્ષો દરમિયાન એવું માનતા થયા હતા કે, હાથકાંતણ, બીજા ગ્રામીણોનો પુનરુત્થાન, હરિજનોનું કલ્યાણ, ગાયનું રક્ષણ જેવો તેમના કાર્યક્રમનો કોઈ એકાદો ભાગ એકલો રહી શકતો ન હતો પરંતુ તે બધાપ એક એકાંત્ર એકમના ભાગ બને તે અવશ્યક હતું. તે માનતા કે ગ્રામસમાજની સેવા એટલે જીવનની તમામ સેવોમાં સેવા. ગાંધીજીની સામાજિક ફિલસૂફીનો પાયો સૌના કલ્યાણમાં અલગ નો જોમ બીજાઓ કહે છે તેમ ‘સર્વોદય’ માં રહેલો હતો. સર્વોદય સઘન વિકાસ-સોશલિસ્ટ, સામાજિક અને આર્થિક-પ્રગતિ માટે પ્રાંતમાંના કેટલાક પછાત વિસ્તારોને પસંદ કરવાનો અને તેમને સઘન વિસ્તારો તરીકે ગણવાનો સરકારનો આદેશ છે. પ્રાંતમાંના જે ભાગો અર્થવિકસિત હોય અને મુખ્યત્વે જ્યાં પછાતવર્ગની જનજાતિઓ કે પછાતવર્ગની વસ્તી હોય તે ભાગોમાં લગભગ એક સમાન સામાજિક અને આર્થિક હાલતવાળાં ૩૦ થી ૫૦ ગામોના એક સંગઠિત જૂથનો આગો પ્રત્યેક એકમ બનશે. ચેતનાની વિગતો હજી હજારો નથી. પરંતુ સરકારનો ઈરાદો અલગ વર્ષના પ્રારંભથી કાર્યની શરૂઆત કરવાનો છે. આ હેતુ માટે સન ૧૯૪૮ થી ચાર વર્ષની મુદતને આગવી લેવા સાડુ ફ. ૧ કરોડની રકમ ઉપલબ્ધ થાય તેવો સરકારે નિર્ણય કર્યો છે.”

આ રીતે સર્વોદય ચેતના મુંબઈ રાજ્યના પ્રત્યેક જિલ્લામાં શરૂ કરવાનો નિર્ણય થયો.

(૧) ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યમાં વર્ષોથી એકઠાથી લોકસેવા કરનાર પ્રતિષ્ઠિત લોકસેવકો આ ચેતનાના સંચાલન માટે ખાસ પસંદ કરવામાં આવ્યા. પોતાના કેન્દ્રનું બજેટ સંચાલક જ તૈયાર કરે છે. સંચાલક સાથે મળીને રાજ્ય સર્વોદય સમિતિ તેમાં મુદ્દાશયીય કરી તેને મંજૂર કરે છે. બજેટની ખર્ચાદામાં રહીને સર્વોદય ચેતનાનો અમલ કરવામાં સંચાલકને પૂરી સ્વતંત્રતા રહે છે. સંચાલકને સલાહ આપવા કેન્દ્રની જ સર્વોદય સેન સમિતિ રચાયેલી હોય છે. સંચાલકની ભલામણથી રાજ્ય સર્વોદય સમિતિ અવારનવાર મળે છે અને સંચાલકના કાર્યમાં સલાહ અને મદદ આપે છે. જિલ્લાના તાનામોટા અમલદારો પણ સંચાલકને વિવિધ ચેતનાના અમલમાં મદદ કરે છે.

(૨) પ્રજાના સર્વાંગી વિકાસ માટે ચેતના દ્વારા નીચેની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ કરવાનો નિર્ણય થયો:

૧. શિક્ષણ
૨. ખેતી, પેદાશ અને ખેતીની રીતમાં નુપાટણ સહિત
૩. ગૃહકલ્પોગો સહિત ગ્રામીણો
૪. વ્યવસાય માટે સહિત આરોગ્ય અને આરોગ્યશક્તિ
૫. સહકાર અને મહાનિર્ણય સહિત સમાજકલ્યાણ

(૩) ચેતનાના કાર્યમાં મદદ કરવા માટે સાથી કાર્યકર્તાઓને તાલીમ આપવા માટે કેટલાક સર્વોદય કાર્યકર્તાને વેરછી એક વર્ષની તાલીમ આપવામાં આવેલી.

(૪) આ કાર્ય માટેનો બધો જ ખર્ચ સરકાર તરફથી મળી રહે છે.

(૫) ચેતનાના સંચાલન માટે સરકારે રાજ્ય સર્વોદય સમિતિની નિમણૂક કરેલી. વિભાજન પછેના ગુજરાત રાજ્યની રાજ્ય સર્વોદય સમિતિની નિમણૂક ‘રીલે’ પ્રમાણે થઈ છે:

૧. મુખ્ય પ્રધાન	સભ્ય
૨. જમીન અને ગૃહ ખાતાના પ્રધાન	સભ્ય
૩. જલદે બાંધકામ અને ગ્રામવિકાસ પ્રધાન	સભ્ય
૪. ખેતીવાડી અને કેલવણી પ્રધાન	સભ્ય
૫. સહકાર માટેના નાયબ પ્રધાન	સભ્ય
૬. શ્રી મુખાર્જી દેસાઈ, અમદાવાદ	સભ્ય
૭. શ્રી મગનભાઈ શંકરભાઈ પટેલ	સભ્ય

૮. શ્રી દિલ્લુશભાઈ દીવાનજી, ગાંધી કુટિર,
કચ્છી, પોસ્ટ મટવાડ, જિ. સુરત
૯. શ્રી મનુભાઈ પંચોળી, લોકભારતી, સણોસરા,
જિ. ભાવનગર

સભ્ય

૧૦. શ્રી જુનતરામ દવે, વેણી (સુરત)

સભ્ય

૧૧. શ્રી જ્યોત્સ્નાબહેન શુક્લ, સુરત

સભ્ય

૧૨. શ્રી ડાહ્યાભાઈ નાયક, દાહોદ

સભ્ય

૧૩. નાણુભાતાના મંત્રી

સભ્ય

૧૪. ગ્રામવિકાસખાતાના મંત્રી

સભ્ય

૧૫. ખેતીવાડીખાતાના મંત્રી

સભ્ય

૧૬. રજિસ્ટ્રાર, ગુજરાત સભ્ય સહકારી

મંડળીઓ

સભ્ય, મંત્રી

(૬) યોજનાનાં અંદાજપત્રો તૈયાર કરવા માટે ગુજરાત સભ્ય સર્વોદય સમિતિએ નીચે પ્રમાણે અંદાજ પત્ર સમિતિ રચી છે.

૧. શ્રી રતુભાઈ અઢાણી

૨. શ્રી જસવંતભાઈ

૩. શ્રી રજિસ્ટ્રાર

૪. શ્રી મગનભાઈ શં. પટેલ

૫. શ્રી દિલ્લુશભાઈ દીવાનજી

(૭) ગુજરાત, સોશલ કચ્છ પ્રદેશોમાં આજ સર્વોદય યોજનાનાં પંદર કેન્દ્રો છે.

શિબિરો

દર વર્ષે સંચાલકો તેમ જ યોજનાના કાર્યકર્તાઓનાં પ્રાસંગિક સંમિલનો તેમ જ શિબિરો યોજાય છે. આ પ્રસંગે સર્વોદયનું કાર્ય પ્રગતિશીલ કેમ થતું રહે તેના વિચારો તેમ જ નિર્ણય થાય છે.

વાર્ષિક સંમિલનો

સભ્ય સર્વોદય સમિતિ તરફથી દર વર્ષે સંચાલકો, યોજનાના કાર્યકર્તાઓ તેમ જ યોજનાના કાર્ય સાથે સંબંધ ધરાવતા અમલદારોનું વાર્ષિક સંમિલન મળે છે. તેમાં યોજનાના કાર્યમાં નડતી મુશ્કેલીઓ વિષે વિચાર થાય છે. ઉપરાંત યોજનાને પ્રગતિશીલ કરવા માટે નિર્ણયો થાય છે.

સર્વોદય વિદ્યાલય, ધંટોલી

યોજનામાં કામ કરના કાર્યકરોને એમના કાર્ય અંગે પ્રાસંગિક તાલીમ મળતી રહે એ માટે શ્રી જુનતરામભાઈના માર્ગદર્શન હેઠળ મોડી તાલુકાના ધંટોલીના બાપુ આશ્રમમાં સર્વોદય વિદ્યાલય શરૂ થયું છે. વિદ્યાલયનો બપો ખર્ચ સરકાર આપે છે. પ્રત્યેક સત્ર ચાર માસનું હોય છે. દરેક સત્રમાં યોજનાની પ્રવૃત્તિઓમાંથી પસંદ કરેલી એક પ્રવૃત્તિને કેન્દ્રમાં રાખી પ્રત્યક્ષ રીતે કામ મારફત કાર્યકર્તાઓને તાલીમ મળે છે. રચનાત્મક ક્રેન્ડોના પ્રવાસે પણ વિદ્યાલયના કાર્યકર્તાઓ જાય છે.

ક્રમ	નિલ્લો	સંચાલક	સ્થળ
૧.	અમદાવાદ	શ્રી નવલભાઈ શાહ	ગુંદી
૨.	ખેડ	શ્રી શિવાભાઈ ઓ. પટેલ	બલાસ
૩.	પંચમહાલ	શ્રી ડાહ્યાભાઈ નાયક	મીરાખેડી (દાહોદ)
૪.	સુરત	શ્રી જુનતરામ દવે	શકવાવ
૫.	સુરત	શ્રી મનસુખભાઈ કુમારસિંગ	પુના (મહુવા)
૬.	વડોદરા	શ્રી રમણલાલ ચૂનોલાલ પંડ્યા	સાંકાસાલ
૭.	બનાસકાંઠા	શ્રી મનુભાઈ ભટ્ટ	સમ્ભાલી
૮.	સાગરકાંઠા	શ્રી નરસિંહભાઈ ભાવસાર	સાગળાજી
૯.	અમરેલી	શ્રી ગુણવંતરાય પુરોહિત	બાભાપુર
૧૦.	મહેસાણા	શ્રી રતિલાલ જોષી	વાલમ
૧૧.	ભરૂચ	શ્રીમતી સરલાબહેન મળમુદાર	સુલુખ
૧૨.	સોરઠ	શ્રી રતિભાઈ જોષી	હડપડિયા
૧૩.	કચ્છ	શ્રી મરનભાઈ સોની	વડલખુર
૧૪.	હાલાર	શ્રી ડેવરરાય માંડ	અધિવાખાસ
૧૫.	ગોદાવરા	શ્રી રતિભાઈ અંબારિયા	સણોસરા

મૂલ્યાંકન સમિતિ

સર્વોદય યોજનાના કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે શ્રી. વૈકુંઠભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ મૂલ્યાંકન સમિતિની રચના થયેલી. યોજનાના કાર્યને પ્રગતિશીલ કરવા માટે પ્રત્યેકો હતા રહે છે.

વિભાજન પછી ગુજરાતના સભ્યનાં કેન્દ્રોના કાર્યનું દૈનિક મૂલ્યાંકન કરવા બીજા મૂલ્યાંકન સમિતિની નિમણૂક કરવા સભ્ય સર્વોદય સમિતિએ નિર્ણય કર્યો છે.

યોજનાનું સ્વરૂપ અને તેનું ભાવિ

ગુજરાત સભ્યમાં થાલી રહેલી સર્વોદય યોજનાઓની સામાન્ય વિગતો પરથી ખ્યાલ આવશે કે, આ યોજનાનું કાર્ય પ્રજાને કેવળ શાકન આપવાનું નથી. ગંધીજીએ પ્રજાની શક્તિ વધારવા માટે અનેક વિધ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ મુકેલી. એ પ્રવૃત્તિઓ પાછળ સર્વોદયની દૃષ્ટિ રહેલી છે તેને ઓળખી વળી પ્રજાના સર્વાંગી વિકાસનો કાર્યક્રમ આ બધાં કેન્દ્રોમાં ચાલી રહ્યો છે.

(૧) આ યોજનાના સંચાલકો ગંધીજીની વિચારસરણીમાં અનન્ય નિષ્ઠા ધરાવતા અનુભવી કાર્યકર્તાઓ છે. સરકારે સમજાવેલું કે જ્યાં જ્યાં નિષ્ઠાવાન અનુભવી સર્વોદય કાર્યકર્તાઓને આ યોજનાનું સમગ્ર સંચાલન સોંપી છે.

(૨) કૂમ સંચાલકોની નિમણૂક સરકાર કરે છે. કાર્યના સંચાલન અને વિકાસ માટે જોઈતા સાથી કાર્યકર્તાઓની પસંદગી સંચાલક જ કરે છે.

(૩) યોજનાના વિકાસ માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સાડુ દર વર્ષે થતા ખર્ચનું બજેટ પણ સંચાલક બનાવે છે. બજેટ મંજૂર કરતી વખતે પણ સભ્ય સર્વોદય સમિતિની બજેટ સમિતિ પ્રત્યેક સંચાલકની સાથે મળીને ઘટતા ફેરફાર કરે છે.

(૪) બજેટની મર્યાદામાં રહી નક્કી કરેલો સર્વોદયની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરવાની બધી જવાબદારી સંચાલક અને તેના સાથી કાર્યકર્તાઓની હોય છે. કાર્યના યોગ્ય વિકાસ માટે સંચાલકને પૂરો અવકાશ રહે છે. સરકાર એમાં કશો જ હસ્તક્ષેપ કરતી નથી.

સર્વોદય યોજનાની આ વિશિષ્ટતા છે. આથી આ સરકારી યોજના હોવા છતાં ઉચ્ચ કક્ષાના કેટલાક નિષ્ઠાવાન અનુભવી સર્વોદય કાર્યકર્તાઓ યોજનાની જવાબદારી સંભાળી રહ્યા છે. ખેતવર્ગીય યોજનાના સામુદાયિક વિકાસ ઘટકો કે રાષ્ટ્રીય વિસ્તીર્ણ યોજનાનાં, કેન્દ્રો, સમાજ-કલ્યાણની યોજનાનાં કેન્દ્રો કે બીજી સરકારી પ્રજાહિતની યોજનાઓ આજે દૂરનાં ગામોમાં પણ પહોંચી રહી છે. એ બધી યોજના સરકારી થીયેટરી નંત્રની નીતિરીતિ અનુસાર ચાલતી હોય છે. આ બધી યોજનાઓમાં રોકાણેલા કાર્યકર્તાઓ સર્વોદયના વિચારથી રંગાયેલા હોય જ એવું ધોરણ નથી હોતું. આથી પ્રજા સાથેના બ્યબારોમાં મૂળગામી સંપર્ક નથી કેળવાતો. જે કંઈ કાર્ય થાય છે તેમાં કંઈક આર્થિક ચાલત આપવાની હોય છે. શિક્ષણ કે સમાજનાં કાર્યોમાં પણ

મકાનો, રસ્તાઓ વગેરેનાં કામોમાં ચાલત આપવાનું કાર્ય જ મુખ્ય હોય છે.

સર્વોદય યોજના સરકારની બીજી બધી યોજનાઓ કરતાં તદ્દન જુદી રીતે ચાલી રહી છે. નિષ્ઠાવાન અનુભવી સંચાલકો આ યોજનાને સર્વોદયની થાંભિ પ્રગટ કરનાર સાધન તરીકે સમજે છે. પ્રજાના સુખ-દુઃખમાં ભળી જઈ પ્રજા કઠિનને ઠંડોળી જગત કરી એમાંથી સર્વોદયના આદર્શની દિશામાં નક્કર થઈ જવા માંડવાના કાર્યમાં આ યોજનાના સંચાલકો પ્રયત્નશીલ રહે છે. કાર્યકર્તાઓની પ્રાસંગિક સિખિરોમાં આ વિશે ચિંતન થતું રહે છે. સર્વોદય કાર્યકર્તાઓનું જીવન પણ સર્વોદયના આવા વિચારોમાં જખોળાયેલું રહે તેની જગતિ પણ રખાય છે.

લગભગ દસ વર્ષથી ચાલી રહેલી યોજનામાં જે કંઈ કામ થતું રહે છે તેમાં ઉપર જણાવેલી દૃષ્ટિ તો રહે જ છે. છતાં હજી એ દિશામાં દેખાઈ આવે એવાં કામો ન પણ જણાય. અનુભવ તો એવો મળતો જાય છે કે કામની દિશા યોગ્ય હોવા છતાં એમાં કઠિન તપસ્યા અને સતત જગતિની જરૂર વિશેષ ને વિશેષ જણાય છે. આજના સંજોગો પ્રતિદૂષ્ણ છે. નિષ્ઠાવાન સાથી કાર્યકર્તાઓ પણ ઓટ મળે એમ નથી. ઓટ તૈયાર પણ ન થાય. યોજના આખરે સરકારી હોવાથી કેટલીક સરકારી નીતિરીતિના પ્રહાર પણ યોજનાના સંચાલનમાં પડતા હોય છે. આ બધું હોવા છતાં યોજનાના મૂળ પ્રવર્તકો સ્વ. બાળાસાહેબ ખેડ, શ્રી મોરારજીભાઈ અને શ્રી વૈકુંઠભાઈએ યોજના સંચાલન માટે નક્કી કરેલો પ્રવૃત્તિઓ અને તેના બજેટની મર્યાદામાં રહી સ્વતંત્ર સંચાલનની જે તંદુરસ્ત પરંપરા ઊભી કરી છે તેને સાચવી રખાશે તો આ યોજનાનું બલિય ઉજ્જવળ છે.

કેળવણી વિષયક સંશોધન

વડોદરા ખાતેના કેળવણી અને મનોવિજ્ઞાન વિભાગમાં ત્રણ બિન્ન બિન્ન કક્ષાએ સંશોધનકાર્ય કરવામાં આવે છે.

૧. આ વિભાગ, પૂરૂ સમય માટેના સંશોધન કાર્યકરો નીમીને સંશોધન કામ કરે છે અને બે માટેનાં નાણાં કેળવણીખાતું અથવા તો ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ મેડિકલ રિસર્ચ કે નેશનલ પ્રોગ્રેસિવટી કાઉન્સિલ કે યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન જેવી અર્થ સરકારી સંસ્થાઓ આપે છે.

૨. આ યુનિવર્સિટીએ આપેલાં નાણાંમાંથી આ વિભાગ સંશોધન કામ કરે છે.

૩. સ્કૃત માર્ગદર્શકો હેઠળ પી. એચ. ડી. કે એમ. ઈ. ડી.ને અભ્યાસ કરતા અનુ-સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓ આરક્ત સંશોધનકાર્ય કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ કોણીમાં છ યોજનાઓ ચાલે છે. એ આ પ્રમાણે છે:

૧. કેળવણી અને ધંધાદારી માર્ગદર્શન માટેનાં ઓળચે બનાવવાં. ૧૯૫૪માં આ યોજના શરૂ કરવામાં આવી હતી. એટલે કે, છેલ્લાં સાત વર્ષથી આ યોજના અમલમાં છે. એમાં નીચેના ટેસ્ટ કરવામાં આવ્યા છે.

(ક) કોહની બ્લોક ક્લિયરન ટેસ્ટનાં ધોરણો. બુદ્ધિશક્તિ માપવા માટેની આ પરીક્ષા છે.

(ખ) પાસ્તાર્બોગના ટેસ્ટનાં ધોરણો. આ પણ બુદ્ધિશક્તિ માપવા માટેની પરીક્ષા છે.

(ગ) ગુજરાતીમાં બુદ્ધિશક્તિનો ગુપ્તટેસ્ટ.

(ઘ) કારકુની વલણની પરીક્ષા.

(ઙ) યુનિવર્સિટી એન્ટ્રન્સ ટેસ્ટ.

(ચ) મીન્સોટા પેપર ફોર્મ બોર્ડ ટેસ્ટનાં ધોરણો.*

(છ) મીન્સોટા મેન્યુઅલ ટેસ્ટોરીટી ટેસ્ટનાં ધોરણો.*

(જ) રેવનના પ્રોગ્રેસીવ મેટ્રીક્સ ટેસ્ટનાં ધોરણો.

બુદ્ધિશક્તિ ચકાસવા માટે આ લેખિત પરીક્ષા છે.

(ઝ) ધંતો તરફની અભિપ્રાય જાણવા માટે ગુજરાતીમાં પરીક્ષા.

૨. જુદા જુદા વિષયોમાંની સિદ્ધિઓની પરીક્ષાઓનાં ધોરણ નક્કી કરવા માટેની યોજના.

આ યોજના હેઠળ, અક્રમા, નવમા, અને દસમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓની નીચેના વિષયોમાં મેળવેલી સિદ્ધિઓની પરીક્ષાઓનાં ધોરણો નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે.

(ક) અંગ્રેજી, (ખ) ગુજરાતી, (ગ) ઈતિહાસ, (ઘ) ભૂગોળ, (ઙ) બીજી ગણિત (ચ) ભૂમિતિ, (છ) અંક ગણિત, (જ) સામાન્ય વિજ્ઞાન.

૩. તરુણ અવસ્થાને સાનુકૂળ થવાનાં મનોવૈજ્ઞાનિક કારણોની તપાસ. ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ મેડિકલ રિસર્ચ આ યોજના માટેનાં નાણાં આપે છે. આ યોજના હેઠળ, મનોવૈજ્ઞાનિક કારણો જવા કે, બુદ્ધિ, રસ અને વ્યક્તિત્વ વગેરે કારણોની મુલકના સામાજિક, માનસિક અને કૌટુંબિક વ્યવસ્થાર ઉપર શું અસર પડે છે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

૪. મુંબઈ સભ્યની વિવિધવસ્તી શાળાઓનું મૂલ્યાંકન. વિવિધવસ્તી શાળાઓની યોજના અમલમાં મૂકવાના કાર્યનો નીચેની વિશિષ્ટ ભાગતોને લક્ષમાં રાખી અભ્યાસ કરવાના ઉદ્દેશથી આ યોજના લામ પરવામાં આવે છે.

(અ) વિવિધવસ્તી શાળાઓના ઉદ્દેશો.

(બ) વિવિધ વિભાગો માટેના વિદ્યાર્થીઓનો પર્સનલિટી.

(ક) વિવિધવસ્તી શાળાઓ માટેના તાલીમ પામેલા શિક્ષકો.

(ઙ) શાળામાં વિવિધ વિભાગો દાખલ કરવા માટે આવશ્યક સાધનસામગ્રી.

(ઈ) પાઠ્યપુસ્તકોની પ્રાપ્તિ.

(ફ) વિવિધવસ્તી શાળાઓની યોજના અમલમાં મૂકવામાં થકય કરકસર.

૫. એક પરીક્ષાવિભાગ ખોલવામાં આવ્યો છે. આ વિભાગનું કામ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા-પદ્ધતિના સેત્રમાં સંશોધન કરવાનું અને

નોંધ: ઉપરના બે ટેસ્ટની મદદથી સુરત જિલ્લાના 'દૂબળા' કોમના લોકોની બુદ્ધિશક્તિની તપાસ કરવામાં આવી હતી. ગુજરાત સંશોધન મંડળે એનો અવલોકન પ્રગટ કર્યો છે.

* (ચ) અને (છ) ટેસ્ટ, વિદ્યાર્થીઓ ધંતો તરફ કેવી અભિપ્રાય

ધરાવે છે એની સાથે સંજ્ઞાવેલી કેટલીક ભાખતો જેવા માટેના છે.

એમાં જરૂરી સુધારા દાખલ કરવાનું છે. યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન આ યોજનાનાં નાણાં આપે છે.

૬. યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશને, યુનિવર્સિટી વિદ્યાર્થીઓ માટે એક સલાહ કેન્દ્ર મંજૂર કર્યું છે. આ કેન્દ્રમાં યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્ન સંબંધમાં સંશોધન કાર્ય કરતો સંશોધન-વિભાગ ચાલે છે.

દ્વિતીય શ્રેણીમાં નીચેનું સંશોધન કામ ચાલે છે.

૧. મરુદ્ધમ શ્રી સપ્તજીવ આયુર્વેદના અભ્યાસનો રેકર્ડ.

૨. ગુજરાતીમાં કેળવણીના ઈતિહાસનો અભ્યાસ.

૩. ગુજરાતમાં ગામડાંનાં તેમ જ શહેરનાં બાળકોને “ડ્રો-એ-મેન ટેસ્ટ” લાગુ પાડવો.

૪. ભારતનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોના કેળવણી ખાતાઓનાં વહીવટી માન્યતાનો અભ્યાસ.

આ યોજનાઓનાં નાણાં, વડોદરાની એમ. એસ. યુનિવર્સિટી આપે છે.

છેલ્લી શ્રેણીમાં અનેકવિધ પ્રશ્નોનું સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે. જે જે વિષયોમાં કેટલાક પ્રશ્નોનું સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે એની માહિતી નીચે આપવામાં આવે છે.

૧. કેળવણીના વસિવટના પ્રશ્નો.

(અ) જુદાં જુદાં એસ. એસ. સી. ઈ. બોર્ડનાં બંધારણ અને કાર્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ.

(બ) વડોદરા શહેરમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાંના વિદ્યાર્થીઓની ગેરસહાનુભૂતિનો પ્રશ્ન.

(ક) ગુજરાતમાં શિક્ષકોને તાલીમ આપવાના કાર્યક્રમનો અભ્યાસ.

(ડ) ટ્રેસિનગ ટ્રેઈનિંગ કોલેજ અને ઓન્યુએટ બેઝિક ટ્રેઈનિંગ કોલેજોના શિક્ષકોને તાલીમ આપવા માટેના કાર્યક્રમોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ.

(ઈ) ગુજરાતની સેકન્ડરી સ્કૂલોનું મૂલ્યાંકન.

(ફ) માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકો પસંદગીના કામના બોજનો અભ્યાસ.

૨. શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિઓ સાથે સંકળાયેલા પ્રશ્નો.

(અ) માધ્યમિક શાળાઓમાં વાલિફિકેશન શિક્ષણ આપવાની રીતોનો અભ્યાસ.

(બ) લોઅર સેકન્ડરી સ્કૂલોમાં પાંચમા અને છઠ્ઠા ધોરણમાં હિંદીનું શિક્ષણ આપવાના કાર્યક્રમ અને આ શિક્ષણ આપવાની રીતોનો અભ્યાસ.

(ક) આઠમા ધોરણમાં સામાન્ય વિજ્ઞાન શીખવવામાં યોગ્યતાના માર્ગનો અખતરો.

(ડ) આઠમા ધોરણમાં સામાન્ય વિજ્ઞાનના વિષયો શીખવવામાં યોગ્યતાના માર્ગનો અખતરો.

૩. કેળવણી વિષયક અને મનોવૈજ્ઞાનિક તપાસ સાથે સંકળાયેલા પ્રશ્નો.

(અ) “ડ્રો-એ-મેન ટેસ્ટ”નું ધોરણ નક્કી કરવું.

(બ) વાચનક્રિયામાં ગ્રહણશક્તિ કેટલી છે તેની પરીમાણ ધોરણ નક્કી કરવું.

(ક) બુદ્ધિશક્તિની લેખિત પરીમાણ ધોરણ નક્કી કરવું.

(ડ) સામાન્ય બુદ્ધિમાનુષ્યની પરીમાણ ધોરણ નક્કી કરવું.

૪. પરચૂરણ.

(અ) એસ. એસ. સી. વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસની ટેવોની તપાસ.

(બ) યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસની ટેવોની તપાસ.

(ક) માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોના એમના જીવસાધ પ્રત્યેના વલણની તપાસ.

(ડ) માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોના વિસ્તરણ સેવાઓ માટેના ખાતા પ્રત્યેના વલણની તપાસ.

(ઈ) માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોના અંગ્રીજ શીખવવા પ્રત્યેના વલણની તપાસ.

(ફ) વિદ્યાર્થીઓની શિક્ષણ પ્રશ્નનો, એમાંથી ખાસ કરીને (૧) એમની શાળા, (૨) એમના શિક્ષકો, (૩) એમના અભ્યાસક્રમ, (૪) અને વિવિધ સામાન્ય સંસ્થાઓ પ્રત્યે એમનું શું વલણ છે એનો અભ્યાસ.

(ગ) વિવિધ વિષયોમાં ભારતી પરીમાણની જાણ કરવી.

ખેતી વિષયક સંશોધન

ડૉ. રમણભાઈ પટેલ
(સંચાલક, કૃષિગોવિદ્યાભવન, આણંદ)

ડૉ. છોટુભાઈ પટેલ
(અધ્યાપક, બી. એ. કૃષિમહાવિદ્યાલય, આણંદ)

જુદા જુદા પ્રદેશની જમીન અને આબોહવાની ભિન્નતાને લીધે જુદા જુદા પ્રદેશોમાં થતા પાક અને પાકની જાતમાં પણ ભિન્નતા રહેલી હોવાથી સરકારે જુદા જુદા પ્રદેશની ખેતીમાં સચોટ રીતે ખેતી સંશોધનનાં પરિણામો અપનાવી શકાય એ ધ્યેયથી જુદા જુદા પ્રદેશ કે જિલ્લા માટે ઘણાં સંશોધન કેન્દ્રો ખોલેલાં છે. આવાં સંશોધન કેન્દ્રો પર ખેતી સુધારણા માટે સંશોધનનું કાર્ય નીચે જણાવેલાં ખેતી-ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવે છે.

- (૧) પાક સુધારણા
- (૨) પાક ઉત્પાદન-ખેડ, ખાતર, પીત વગેરે
- (૩) પાક-સંરક્ષણ—કીટક અને રોગનું નિદાન
- (૪) જમીનની જાળવણી ને સુધારણા
- (૫) કૃષ્ણજાડ ઉછેર
- (૬) ખેતી ઓજારો

આપણા રાજ્યમાં આ ૭ ક્ષેત્રે શું સંશોધન કે પ્રગતિ થઈ છે તે હવે ટૂંકમાં જોઈએ.

પાક સુધારણા

ખેતીની સર્વાંગી ઉન્નતિ માટે રાજ્ય સરકાર તરફથી જુદે જુદે સ્થળે સ્થાનિક પ્રદેશની ખેતીના પ્રશ્નો ઉઠા કરવા માટે જાતી સંશોધન કેન્દ્રો ઊભા કરેલાં છે. આ સંશોધન કેન્દ્રો પર સ્થાનિક ખેતીના પ્રશ્નો ઉઠા કરવા ઉપરાંત જે તે પ્રદેશમાં ઉગાડવામાં આવતા પાકની સુધારેલી જાતો ઉત્પન્ન કરવા માટેનાં કાર્યો પણ થાય છે. આપણા રાજ્યમાં આવાં ૩૯ કૃષિ સંશોધન કેન્દ્રો ચાલે છે. વિવિધ કેન્દ્રો પર સંશોધનને પરિણામે ખેતુનોને અપનાવવા માટે હાલમાં કઈ નવી જાત પેદા કરવામાં આવી છે તે અંગેની ટંકી માહિતી કોષ્ટક નં. ૧ માં આપવામાં આવી છે.

કોષ્ટક નં. ૧

ગુજરાત રાજ્યનાં સંશોધન કેન્દ્રો પર છેલ્લે ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલી વિવિધ પાકની જાતો.

અ. નં.	પાકનું નામ તથા પાકની નવી જાતનું નામ હોય તે કેન્દ્રનું નામ અને સ્થળ	જે કેન્દ્ર પર નવી જાત શોધાઈ	નવી જાતનાં લક્ષણો	કયા જિલ્લા કે પ્રદેશમાં અપનાવવા માટે ભવામણ કરેલી છે
--------	--	-----------------------------	-------------------	---

૧. કપાસ

વિજયપા (૨૦૮૭)	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, સુરત	સુયોગ કપાસ કરતાં વધુ ઉતાર, લાંબો તાર, સારી પિલાઈ અને સુકાસના રોગ સામે ટકાર જીવવાની શક્તિ એક એકરે ઉતાર—૫૨૩ સતલ	દક્ષિણ ગુજરાત, (નર્મદા નદીની દક્ષિણે પ્રદેશ)
દિગ્વિજય	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, ભરૂચ	વિજય કરતાં વધુ ઉતાર. સુકાસ સામે ટકાર જીવવાની ઉત્તમ શક્તિ, વધુ પિલાઈ અને સાદું કાંતણ. એક એકરે ઉતાર—૫૦૩ સતલ	મધ્ય ગુજરાત, (નર્મદા અને સાબરમતી નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ)
કલ્યાણ	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, વીરમગામ	વાયોતરની જાત કરતાં વધુ ઉતાર, તારની વધુ લંબાઈ અને સાદું કાંતણ (બાંક)	વાયડા પ્રદેશ—અમદાવાદ મહેસાણા, સળકોટ, સુરેન્દ્રનગર, જૂનાગઢ, અમરનગર અને કચ્છ જિલ્લો

સંજય	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, અમરેલી	પ્રતાપ કપાસ કરતાં વધુ ઉતાર, વરસાદની ખેંચ સાથે અમરેલી અને ભાવનગર ટકર ઝીંચનાર, તારની લંબાઈ અને ક્રાંતલુનો આંક વધુ. નિષ્ક્રિય	એક એકરે ઉતાર—૪૪૧ રતલ
લંબતારી અમેરિકન કપાસ-ટેવીરાજ અને ટેવીતેજ	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, સુરત	ધિવતની સગવડ હોય ત્યાં સાચ થાય છે અને દેશી જાત કરતાં વધુ ઉતાર, લાંબો તાર અને ઊંચા પ્રકારનો ક્રાંતલુનો આંક. એક એકરે ઉતાર વરસાદના પાણીથી ૩૫૦થી ૪૦૦ રતલ અને ધિવતથી ૧,૦૦૦થી ૧,૨૦૦ રતલ કપાસ	
૨. તમાકુ કે. ૪૯	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, નડિયાદ (નિ. ખેડ)	દેશી જાત કરતાં ૧૫ ટકા વધુ ઉતાર, ભૂકો સારો, ભજવાની ગુણવત્તા સારી. એક એકરે ભૂકાનો ઉતાર-૧૨૭૮ રતલ	ચરોતર પ્રદેશ તેમ જ વરો-દરા અને અમદાવાદ નિષ્ક્રિયાની ગોસુ જમીન વાળો પ્રદેશ.
કે. ૨૦	બીડી તથાકુ સંશોધન કેન્દ્ર, કૃષિગોવિદ્યાભવન, આણંદ (નિ. ખેડ)	કે. ૪૯ કરતાં ૮ ટકા વધુ ઉતાર આપે છે. પાન પત્તીમાં અને ભૂકો સારો. વળી ભજવાની ગુણવત્તા સારી. એક એકરે ઉતાર ૧,૩૭૬ રતલ.	"
૩. દિવેલા એસ. ૨૦	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, નડિયાદ (નિ. ખેડ)	દેશી જાત કરતાં દાણો જાડ નાનો પરંતુ ૧૫ દિવસ વહેલી પાકી દાણાનો ઉતાર વધુ આપે છે.	મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાત
૪. તલ ૫. વરિયાળી એસ. ૭૯	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, ભુવા (ભરૂચ) કૃષિગોવિદ્યાભવન, આણંદ	સંશોધનનું કામ ચાલુ છે. દેશી જાત કરતાં ૨૬ ટકા વધુ ઉતાર આપે છે અને ૧૭ દિવસ વહેલી પાકે છે. દાણો લાંબો. એક એકરે ઉતાર ૧૫૦૦ રતલ	મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાત
૧. છત્તું એસ. ૪૦૪	"	દેશી જાત કરતાં ૨૯ ટકા વધુ ઉતાર આપે છે અને અઠવાડિયું વહેળું પાકે છે. દાણો ચળકતો હોય છે. એક એકરે ઉતાર ૭૨૦ રતલ.	મધ્ય-ઉત્તર ગુજરાત અને કચ્છ
૭. જુવાર ગુપપરિયો-૫૩	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, સુરત	દાણાની જાતની જુવાર, ઘટ્ટ કણસળું અને મોટો દાણો. દેશી જાત કરતાં ૧૦-૧૨ ટકા વધુ ઉતાર આપે છે. એક એકરે દાણાનો ઉતાર ૧,૦૧૨ રતલ.	સુરત નિવસી
જુવાર-૮	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, ભરૂચ	દાણાની જાતની જુવાર, ઘટ્ટ કણસળું અને મોટો ભસ-વદાર દાણો. દેશી જાત કરતાં ૧૦ ટકા ઉતાર વધુ આપે છે. એક એકરે ઉતાર ૧,૨૦૯ રતલ.	ભરૂચ, પંચમઘાલ અને વડોદરા નિવસી
સી. ૧૦-૨	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, વીરમગામ (નિ. અમદાવાદ)	ધાસની જાતની જુવાર, ઘાસમાં સારી, દેશી જાત કરતાં વધુ ઉતાર અને નાનો દાણો. દાણાનો આંક એક એકરે ઉતાર ૪,૭૩૨ રતલ. મૂકું ઘાસ ૪,૧૨૨ રતલ.	અમદાવાદ નિવસી
એસ. ૧૦૪૯	કૃષિગોવિદ્યાભવન, આણંદ	ધાસની જાતની જુવાર, પાતળી અને થીંધી સારી, દેશી જુવાર કરતાં ૨૧ ટકા વધુ ઉતાર આપે છે અને ૧૦ દિવસ વહેલી પાકે છે. એક એકરે ઉતાર ૭,૫૫૪ રતલ કાંજ	મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાત

૨૦૭	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, નાંજાદ, (જિ. ખેડ)	દેશી જાત કરતાં ૧૦-૧૫ ટકા વધુ ઉતાર અને વહેલી પાકે છે. એક એકરે દાણાનો ઉતાર ૮૪૦ રતલ.	મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાત
૯. ડાંગર			
સુખવેલ. ૨૦	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, નવાગામ (જિ. ખેડ)	એકરે ૨,૦૦૦ થી ૨,૫૦૦ રતલ ઉતાર. મધ્યમ પ્રકારની ટૂંક દાણાવાળી અને વરસાદના પાણીએ ૧૧૦ દિવસમાં પાકનારી જાત. સ્થાનિક સુખવેલ કરતાં ૧૦-૧૨ ટકા વધુ ઉતાર આપે છે.	અમદાવાદ, ખેડ અને સાબરકાંઠા જિલ્લા માટે અનુકૂળ ગણાય છે
સુતરસનલ-૩૯	"	એકરે ૨,૫૦૦ થી ૩,૦૦૦ રતલ ઉતાર. મધ્યમ પ્રકારની વરસાદના પાણીએ ૧૧૫ દિવસમાં પાકનારી અને સ્થાનિક સુતરસનલની જાત કરતાં ૧૫ ટકા વધુ ઉતાર આપનારી જાત.	અમદાવાદ, ખેડ અને સાબરકાંઠા જિલ્લા માટે વધુ અનુકૂળ ગણાય છે
જ્યોત્સર-૨૮૦	"	એકરે ૩,૦૦૦ થી ૩,૫૦૦ રતલ ઉતાર. મધ્યમ કદના સુગંધીદાર દાણાવાળી, ૧૨૦ દિવસે પાકનારી જાત છે.	ખેડ અને વડોદરા જિલ્લા માટે વધુ અનુકૂળ ગણાય છે
કમોદ-૧૧૮	"	એકરે ૩,૦૦૦ રતલ ઉતાર. મુલાયમ અને સુગંધીદાર દાણો. ૧૩૦ દિવસે પાકનારી. પિપતની સગવડ હોય ત્યાં સારી થાય છે.	અમદાવાદ, ખેડ, પંચ-મહાલ અને સાબરકાંઠા જિલ્લો
પંખાળી, ૨૦૩	"	એકરે ૨,૫૦૦ થી ૩,૦૦૦ રતલ ઉતાર. દાણા મુલાયમ અને સુગંધીદાર. પિપતની જાત હોવાથી પાણી હોય ત્યાં સારી થાય છે. ૧૩૦ દિવસે પાકે છે. સ્થાનિક પંખાળીની જાત કરતાં ૧૧ ટકા વધુ ઉતાર આપે છે.	અમદાવાદ, ખેડ અને સાબરકાંઠા જિલ્લો
કા ૬૮-૧	કૃષિ સંશોધન કેન્દ્ર, વલસાડ (જિ. સુરત)	ભરાવદાર દાણાવાળી જાત છે. પોંઆ બનાવવા માટે આ જાત વધુ અનુકૂળ આવે છે. તે ૧૧૫ થી ૧૨૦ દિવસે પાકે છે.	દક્ષિણ ગુજરાત
કા ૧૭૬-૧૨	"	આ એક પ્રકારની ડોસર જાત છે. દાણા લાંબા, જાડ અને વજનદાર હોય છે. તે ૧૧૦ થી ૧૧૫ દિવસે પાકે છે. સ્થાનિક જાત કરતાં ૧૦ ટકા વધુ ઉતાર આપે છે.	"
વહેલી ડોલમ ૧૬૧-૧૨	"	લાંબા અને મુલાયમ દાણાવાળી આ એક જાત છે. તે ૯૫ થી ૧૦૦ દિવસે પાકે છે. સ્થાનિક જાત કરતાં લગભગ ૨૦ ટકા ઉતાર વધુ આપે છે.	"
વાંકવેલ ૩૯-૩૫-૨૩	"	આ એક પ્રકારની મધ્યમ ડોસર દાણાવાળી જાત છે. તેનું ફોતડું ચપ્પદાર હોય છે. તે ૧૩૦ દિવસમાં પાકે છે.	"
૧૦. મકાઈ			
સમેરી	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, દાહોદ (જિ. પંચમહાલ)	દેશી જાત કરતાં વધુ ઉતાર. દાણા વધુ મોટા. દેશી જાત કરતાં વહેલી પાકે છે. એક એકરે ઉતાર ૧,૦૦૦ રતલ.	પંચમહાલ જિલ્લો
૧૧. ઘઉં			
અરણે-૬૨૪	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, અરણે (જિ. અમદાવાદ)	બંને કોરેટ ઘઉંની સુધરેલી જાત છે. દેશી કરતાં વધુ ઉતાર અને ગેરુના રોગ સામે ટકકર ઝીલે છે.	ઉત્તર ગુજરાત. ખાસ કરીને ભાવ પ્રદેશ માટે
૧૨. ચણ			
ખીના દાહોદ	પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, દાહોદ (જિ. પંચમહાલ)	દાણો મોટા. સંગ્રહ કરતાં રંગ બદલાતો નથી. એક એકરે ઉતાર-૬૫૦ રતલ.	પંચમહાલ અને ખેડ જિલ્લો

૧૩. લાંચ

૨-૧૨

પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, ભુવચ

નવી જાત

વહેલી પાકે છે અને મુકાસ સામે ટકાર ભૂચ અને મુરત નિવસો. ઝીંચે છે.

૧૪. નુવેર

કૃષિગોવિદ્યાભવન, આર્જુદ

સંસોધનનું કામ ચાલુ છે.

તથા પ્રયોગ કૃષિ ક્ષેત્ર, ભુવા

૧૫. શાકભાજી

કૃષિગોવિદ્યાભવન, આર્જુદ

સોજદીની જાતો

લાંબી. એસ-૬

રોપ્યા પછી ૯૩ દિવસમાં ફૂલ આવે છે. ફૂલ લાંબા, રંગે કાળાં અને છેડેથી અલ્પદાર હોય છે. ફૂલનાં દીંટાં લાંબાં હોય છે. એક એકરે ઉતાર ૫,૦૦૨ રતલ ફૂલ.

લાંબી. એસ-૧૨

રોપ્યા પછી ૯૩ દિવસમાં ફૂલ આવે છે. ફૂલ, લાંબાં, રંગે કાળાં અને છેડેથી ઓળાકાર અને દીંટાં લાંબાં હોય છે. એક એકરે ઉતાર ૩,૯૩૬ રતલ ફૂલ.

શેળી. એસ-૫

રોપ્યા પછી ૭૭ દિવસે ફૂલ આવે, ફૂલ નાનાં અને ઝૂમખામાં બેસે છે, ઉનાળામાં સારી થાય છે. એક એકરે ઉતાર ૨૩,૪૩૭ રતલ ફૂલ.

મોરવી. એસ-૪-૨

રોપ્યા પછી ૭૭ દિવસે ફૂલ આવે, ફૂલ ગોળ, મધ્યમ કદનાં જમ્બી રંગનાં હોય છે. છોડ પથરાતા થાય છે. એક એકરે ઉતાર ૧૦,૧૯૮ રતલ ફૂલ.

મરચીની જાતો

એસ. ૨

રોપ્યા પછી ૪૫ દિવસે ફૂલ આવે, ફૂલ લાંબાં અને પાંતળાં હોય છે. ફૂલ તીખાં વધુ હોય છે. એક એકરે ઉતાર ૫,૪૧૭ રતલ લીલાં મરચાં.

એસ-૧૪

રોપ્યા પછી ૫૫ દિવસે ફૂલ આવે, ફૂલ લાંબાં મધ્યમ કદનાં હોય છે. એક એકરે ઉતાર ૬,૮૫૬ રતલ લીલાં મરચાં.

એસ. છ. ૫

રોપ્યા પછી ૫૫ દિવસમાં ફૂલ આવે, ફૂલ લાંબાં જાડાં અને રંગે ભૂખસ રંગનાં અને વધારે તીખાં હોય છે. એક એકરે ઉતાર ૫,૯૭૨ રતલ લીલાં મરચાં.

ઝૂમખાંવાળી

રોપ્યા પછી ૫૭ દિવસમાં ફૂલ આવે, ફૂલ મધ્યમ લાંબાં અને ઝૂમખામાં બેસે છે. ફૂલ વધારે તીખાં હોય છે. એક એકરે ઉતાર ૬,૯૮૪ રતલ લીલાં મરચાં.

ગુવારની જાતો

એસ. ૧૬૦-૧

રોપ્યા પછી ૨૧ દિવસમાં ફૂલ આવે, શિંગો શાકડી અને લાંબી હોય છે. છોડ પથરાતા થાય છે. એક એકરે ઉતાર ૩,૨૦૦ રતલ લીલાં શિંગ.

એસ. ૨૭૯-૬

રોપ્યા પછી ૨૬ દિવસમાં ફૂલ આવે છે. શિંગો લાંબી અને સુવાળી થાય છે. છોડ પથરાતા થાય છે. ચોમાસા માટે સારી જાત. એક એકરે ઉતાર ૪,૮૪૧ રતલ લીલી શિંગ.

ભોંઘાની જાતો

પાદર. એસ ૧૮-૬

વાવ્યા પછી ૫૪૭ દિવસમાં ફૂલ બેસે છે. ફૂલ ઉપર લાલ પટા હોય છે. ફૂલ પાંચ પાસવાળાં અને લાંબાં હોય છે. એક એકરે ઉતાર ૩,૩૮૧ રતલ લીલી શિંગ.

એસ. ૩૯૨-૧૮

વાવ્યા પછી ૪૯ દિવસમાં ફૂલ આવે. ફૂલ ઉપર લાલ પટા. એક એકરે ઉતાર ૨,૧૫૪ રતલ લીલી શિંગ.

શિયામસુ વૃદ્ધિ કેન્દ્રો

અન્ન અને બીજાં નુસોનું ઉત્પાદન વધારવા માટે ખેતુતોને સારી જાતનું શિયામસુ સહેવાઈથી અને સમયસર મળી રહે એટલા માટે બીજા પંથવર્ણીય યોજનાના અમલ દરમિયાન આખા દેશમાં થઈ કુલ ૪,૨૮૨ શિયામસુ વૃદ્ધિ કેન્દ્રો સ્થાપવાનું સરકારે નક્કી કરેલું છે. એ યોજના મુજબ ગુજરાત રાજ્યના જુદા જુદા જિલ્લામાં નીચે આપેલી માદી મુજબ કુલ ૧૧૯ શિયામસુ વૃદ્ધિ કેન્દ્રો શરૂ કરવામાં આયાં છે. બીજું ઉત્પાદન પૂરતા પ્રમાણમાં થઈ શકે એવી દરેક કેન્દ્ર પર લગભગ ૨૫ એકર જેટલી જમીનની જોગવાઈ કરેલી છે.

નિલ્લો

શિયામસુ વૃદ્ધિ કેન્દ્રો સંખ્યા

૧. મુરત	૮
૨. ભુચ	૮
૩. વડોદરા	૫
૪. જોધ	૧૦
૫. પંચમલાલ	૧૧
૬. અમદાવાદ	૩
૭. મહેસાણા	૮
૮. બનાસકાંઠા	૬
૯. સાબરકાંઠા	૮
૧૦. રાવડોટ	૮
૧૧. ભાવનગર	૧૧
૧૨. જૂનાગઢ	૮
૧૩. જામનગર	૯
૧૪. સુરેન્દ્રનગર	૬
૧૫. કચ્છ	૭
૧૬. અમરેલી	૧

કુલ સંખ્યા

૧૧૯

પાક ઉત્પાદન

કોઈ પણ પાકનું એકરદીઠ ઉત્પાદન, પાક સુધારણા દ્વારા, વધુ ઉતાર આપવાવાળી નવી જાત થોધી કાઢવાં ઉપરાંત, જમીનની યોગ્ય બ્યવસ્થા કે માવજત કરીને, સમયસર પાકની વાવણી કરી, સપ્રમાણ ભીના ઉપ-યોગથી યોગ્ય પ્રકારનું સપ્રમાણ ખાતર વાપરી, પાકને રોગ કે કીટકથી બચાવવા માટે સમયસર યોગ્ય ઉપાયો થોજીને વધારી શકાય છે. આ પ્રમાણે પ્રયોગો કરી વિવિધ પાકની એકર દીઠ પેદાશ વધારવા માટે ગુજરાતનાં કેટલાક સંશોધન કેન્દ્રો પર સાડું એવું કામ થયું છે. તમામ કેન્દ્રો પર ધણેજ એ પ્રકારનું કામ દરેક પાક માટે અને આપવું થકય ન ધોવાથી દૃષ્ટાંતરૂપે કેટલાક પ્રયોગોનાં પરિણામો અને આપવા માટે કોશિષ કરેલી છે.

(અ) ખેડ તથા વાવણીની પદ્ધતિની પાકના ઉતાર ઉપર થતી અસર

કોઈ પણ પાકની સફળ ખેતીનો આધાર, જમીનને આપવામાં આવતી યોગ્ય પ્રકારની ખેડ, વાવણીની રીત, એક એકરે ભીનો ઉપયોગ બે ચાસ કે ચાસમાં બે છોડ વચ્ચેનું અંતર, પાકની યોગ્ય ફેરબદલી ઉપર ઘણે અંશે રહેલો છે.

કૃષિગોવિદ્યાભવનના પ્રયોગ ક્ષેત્ર પર ખેડ, વાવણીની પદ્ધતિ તેમ જ આંતર ખેડ ઉપર કેટલાક પ્રયોગો કરેલા છે. તેવા પ્રયોગોનાં ખેડૂતોને અપનાવવા જેવાં પરિણામો રજા, ડાંગ અને રથા કોશમાં આપ્યાં છે.

અવલોકન કરતાં ગુજરાતની ગોરાડુ પ્રકારની જમીનમાં એમ જણાય છે કે આ જમીનમાં હરકોઈ વનસ્પતિ કાળી અને ચીકણી જમીન પર થતી વનસ્પતિ કરતાં, ઘણીઓ અને પાનની વૃદ્ધિ વિશેષ કરે છે. પરિણામે ઊંડાં મૂળવાળા અને મોડાં તેવાર થતા કપાસ જેવા પાકને તેની પાછળની અવસ્થામાં પાણી અને ખોરાકની ખંચ પડે છે. પરિણામે છોડ ઉપર ફૂલ અને ફળ કે જાંડાં સારી રીતે જીવતાં નથી તેમ જ પૂરતી સંખ્યા અને પ્રમાણમાં વિકાસ પામતાં નથી. આ અવલોકનના આધારે ગોરાડુ જમીનમાં ઉગાડવામાં આવતા વિજય કપાસમાં આ પ્રકારની વધુ પડતી છોડની વૃદ્ધિ અટકાવવા અને તેમ કરવાથી થો ધણેકો થાય છે તે જણવા માટે એક થાણે એક અને બીજા થાણે બે એમ બે જાતની જુદી જુદી માવજત કરી, સને ૧૯૪૮-૪૯થી ૧૯૫૧-૫૨ સુધીનાં ત્રણ વર્ષના ગાળામાં એક પ્રયોગ કરેલો તે પ્રયોગનાં ત્રણ વર્ષના સરેરાશ પરિણામ કોશ નં. ૨માં આપવામાં આવેલાં છે.

કોશ નં. ૨

ગોરાડુ જમીનમાં એક થાણે એક અને બે છોડ વાવવાથી વિજય કપાસના ઉતાર અને રૂના ગુણ ઉપર થતી અસર

અ.નં. અભ્યાસ કરવામાં આવેલી પાકની ખાસિયત	માવજત	
	એક થાણે એક છોડ	એક થાણે બે છોડ
૧. મુખ્ય ફળાઈ ઘણીઓની સંખ્યા	૧૨.૪૧	૧૨.૮૭
૨. એક થાણે જાંડાની સંખ્યા	૪૬.૦૦	૫૫.૦૦

૩. એકરે કપાસનો ઉતાર (રતલમાં)	૩૧.૮૫	૩૬.૭૭
૪. રૂનું પ્રમાણ (રતલમાં)	૬.૪૭	૬.૪૮
૫. ૧૦૦ બીનું વજન (ગ્રામમાં)	૦.૮૫૫	૦.૮૧૦
૬. તારની લંબાઈ (ઈંચમાં)	૦.૧૪૮	૦.૧૪૮
૭. એક ઈંચ રૂના તારનું ૧૦-૬ ઑસમાં વજન (૬૫ ટકા, આર. એચ.)	૩૮.૪૩	૩૮.૮૩
૮. તારની ઓંક (એચ.એસ.ડબલ્યુ કાઉન્ટ)	એસ.	એસ.
૯. ૬૦ ર૦ના પ્લોટ વાર સુકા છોડવા-ઓનું વજન (રતલમાં)	૬૪.૫૭	૬૭.૮૬
૧૦. ચરખીના ટકા	૧૮.૮૭	૧૮.૬૯
૧૧. નત્રિજ પદાર્થના ટકા	૨૧.૫૩	૨૧.૩૬

કોશ નં. ૨માં આપેલાં ઓંકડા તપાસતાં જણાય છે કે ગોરાડુ જમીનમાં વિજય કપાસ સારી રીતે ઉગાડી શકાય છે. એટલું જ નહિ પણ કાનમ જેવા કપાસ ઉગાડનારા પ્રદેશમાં એકર દીઠ મળતા ઉતાર (૪૫૦ રતલ) કરતાં ઘણો અધિક ઉતાર મેળવી શકાય છે. એક થાણે બે છોડ વાવવાથી એક છોડ વાવવા કરતાં એક એકરે સરેરાશ ૨૦ ટકા નેટવેક કપાસનો ઉતાર વધુ મેળવી શકાય છે અને તેમ કરવામાં કપાસનો ઉતાર વધુ આવે છે. એટલું જ નહિ પણ રૂની ગુણવત્તા બે છોડ-માંથી ઉત્પન્ન થતા કપાસમાં એક છોડમાંથી ઉત્પન્ન થતા કપાસ કરતાં કંઈ અંશે ઊંચી રહે છે.

બીજા માવજત હેઠળ આપેલા ઓંકડાઓ પૈકી જાંડાંની સંખ્યા, કપાસનો ઉતાર અને સુકા પદાર્થનું વજન જેનાં સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે કે એક થાણે બે છોડ રાખવાથી સુકા પદાર્થનું વજન (કપાસ વીણી વીધા પછીથી છોડને ઉપાડી, છોડને કાપી પાન સહિત બરાબર સૂકવીને કરેલું વજન) એક થાણે એક છોડ રાખવા નેટવેક જ આવે છે જ્યારે થાણા દીઠ જાંડાંની સંખ્યા અને એકરે કપાસનો ઉતાર વિશેષ આવે છે. આ ઉપરાંત એમ જણાય છે કે એક થાણે બે છોડ રાખવાથી છોડની બિન ઉપયોગી વૃદ્ધિ ઉપર કંઈક કાબૂ રહે છે અને પરિણામે જમીનમાં જે કંઈ બેજ અને ખોરાક સચવાઈ રહે છે તે છોડ અને જાંડાંની વૃદ્ધિ માટે થયે છે.

તમાકુ ઉગાડનારા ખેડૂતો જમીનને કેટલોક વાર ૮ થી ૧૦ વખત ખેડી તેવાર કરે છે અને તમાકુની રોપણી બાદ ૫ થી ૮ કે તેથી વધુ વખત માટે તમાકુના પાકમાં આંતર ખેડ કરે છે. (કરખડી કાઢે છે) આ પ્રમાણે અનેક વખત ખેડ કરવાથી ખેતીમાં ખેડનો ખર્ચ વધે તે સ્વાભાવિક છે. આ મુદ્દો ધ્યાનમાં લઈ તમાકુના પાકમાંથી સાડું ઉત્પન્ન મેળવવા માટે કેટલી આંતર ખેડ કરવાની જરૂર છે એ જણવા માટે બીજી તમાકુના પાક પર એક પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તેનાં પરિણામ ૩૧ કોશમાં ૨૭૭ કરેલાં છે.

કોડી નં. ૩
આંતર ખેડની તમાકુ પાક પર અસર

માવળત	તમાકુના ભૂકાનો એક એકરે ઉતાર (કિલોગ્રામમાં)		દર ૧૮.૬ કિલોગ્રામ ભૂકાની કિંમત (રૂ.માં)		એક એકરે પાકની આવક રૂપિયામાં	
	૧૯૫૭-૫૮	૧૯૫૮-૫૯	૧૯૫૭-૫૮	૧૯૫૮-૫૯	૧૯૫૭-૫૮	૧૯૫૮-૫૯
૧. આંતર ખેડ કર્યા સિવાય	૫૨૪	૬૮૮	૧૭.૭૫	૪૫.૫૦	૫૫૭	૧૬૭૬
૨. ચાર વખત આંતર ખેડ	૫૮૬	૮૪૧	૨૦.૯૨	૪૧.૮૦	૬૭૧	૧૮૮૭
૩. આઠ વખત આંતર ખેડ	૫૭૮	૭૭૮	૨૦.૫૮	૪૪.૦૦	૬૪૦	૧૮૪૩

કોડી નં. ૩માં આપેલા આંકડા તપાસતાં સમજાય છે કે તમાકુના પાકમાં ચાર વખત આંતર ખેડથી ભૂકાનો ઉતાર તેમ જ એકરે આવક સૌથી વધુ આવે છે. એટલે ચાર વખત કરતાં વધુ આંતર ખેડ કરવાથી કંઈ ફાયદો થતો નથી. બદલે ખેડનો ખર્ચ વધે છે.

સામાન્ય રીતે ખેડૂનો ઘણો જગ્યાએ જમીનની ખેંચને લીધે, અને એક ખેતરમાં બાજતી પછી બાજતી કે કોદણ પછી કોદણ અગર બાજતી અને કોદણનું વાવેતર વારંવાર કરે છે. આવા પાકનાં મૂળ જમીનના ઉપલા અને છીછરા પડમાંથી ખોરાક લેતાં હોવાથી, દર વર્ષે ઉપરના પડમાંથી પોષક તત્વોનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. પરિણામે જમીનની ફળદ્રુપતા ઘટે છે અને પાકનો ઉતાર ઘણું તે પ્રમાણે કમી આવે છે. એટલે જો આવા છીછરા મૂળવાળા પાક લીધા બાદ જમીનનું નીચેનું પડ ઊંડી દ્રેઝરની ખેડ કરી ઉપર લાવવામાં આવે તો, આખો સિંચાળો અને ઉનાળો એ પડ સુધીના તાપમાં તપે જાય છે અને પડમાં રહેલાં અજાણ્યાં તત્વોમાં દ્રેઝર થઈ ગળાઈ બને અને પછીના ચોમાસા દરમિયાન લેવાના બીજ પાન્ય પાકને જરૂરી પોષણ મળી રહે. આ હેતુથી તેમ જ જમીનની નાશ પામેલી ફળદ્રુપતા થી રીતે પાછી મેળવવી એ જાણવા કૃષિગો-વિદ્યાભવનના ક્ષેત્ર પર એક લોખા જાજાનો પ્રયોગ સને ૧૯૪૭માં થોડા જમીનના એક ભાગને દ્રેઝર વડે ઊંડી ખેડવાથી અને બીજા ભાગને દેશી ઉળ વડે છીછરી ખેડવાથી બાજતીના પાકના ઉતાર ઉપર થી અસર થાય છે તેનો અભ્યાસ થઈ રહેલો છે. આ પ્રયોગમાં જમીનને કોઈ પણ જાતનું ખાતર આપવામાં આવતું નથી. તે પ્રયોગમાં છેલ્લા ૧૨ વર્ષના પરિણામ કોડી નં. ૪ માં આપવામાં આવ્યાં છે.

કોડી નં. ૪

છીછરી અને ઊંડી ખેડની બાજતીના દાણાના ઉતાર ઉપર થતી અસર

વર્ષ	એકરે દાણાનો ઉતાર ' ૧૪" ઊંડી ખેડ ૪" ઊંડી ખેડ	છીછરી ખેડ કરતાં ઊંડી ખેડથી થતો વધારે ઉતાર ટકામાં	
૧૯૪૮	૧,૨૬૩	૧,૦૧૩	૨૪.૬
૧૯૪૯	૧,૧૭૭	૮૬૦	૩૭.૦
૧૯૫૦	૩૮૯	૨૦૨	૯૨.૬
૧૯૫૧	૮૫૭	૬૪૫	૪૮.૪

૧૯૫૨	૭૨૦	૫૧૩	૪૦.૫
૧૯૫૩	૬૩૧	૪૪૨	૪૨.૭
૧૯૫૪	૫૪૦	૩૨૮	૬૪.૬
૧૯૫૫	૧૫૬	૩૮	૩૧૦.૫
૧૯૫૬	૧૮૧	૧૧૩	૬૦.૭
૧૯૫૭	૭૧૬	૫૮૯	૧૬.૧
૧૯૫૮	૩૩૨	૨૬૮	૨૪.૦
૧૯૫૯	૩૩૩	૧૬૦	૧૦૮.૦
સરેરાશ	૬૧૬.૨૫	૪૩૧.૭૫	૭૨.૬૮

નોંધ: છીછરી ખેડ દેશી ઘણથી આશરે ૪" ઊંડી અને ઊંડી ખેડ દ્રેઝર વડે ખેંચવામાં આવતા ઘણથી આશરે ૧૪" ઊંડી કરેલી.

૪ થા કોષમાં આપેલા આંકડા તપાસતાં જણાય છે કે પ્રતિ વર્ષ ઊંડી ખેડ લાગી માવળતે છીછરી ખેડવાળી માવળતના કરતાં બાજતીના દાણાનો ઉતાર વધુ આપ્યો છે. બે એક અપવાદ સિવાય, બારેય વર્ષનો ઉતાર જ્યાં ઊંડી ખેડવાળી માવળતે છીછરી ખેડવાળી માવળત કરતાં ૨૪ ટકાથી માંડી ૯૨ ટકા જેટલો બાજતીના દાણાનો વધુ ઉતાર આપ્યો છે. જ્યારે બારેય વર્ષની સરેરાશ કદમાં ઊંડી ખેડવાળી માવળતે છીછરી ખેડવાળી માવળત કરતાં લગભગ ૭૩ ટકા દાણાનો વધુ ઉતાર આપ્યો છે. છતાં પ્રતિ વર્ષ બંને પ્રકારની માવળતમાં બાજતીના દાણાનો ઉતાર કમી થતો જાય છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે લોખા સમય માટે પાકનું વધુ ઉત્પાદન મેળવવા માટે ફક્ત જમીનની ઊંચવ-પાચવ મદદકર્તા નથી, પરંતુ ઊંડી ખેડ સાથે ખાતરનો યોગ્ય ઉપયોગ અને પાકની ફેરવટથી કરવાની આવશ્યકતા ઘણી રહે છે.

ખેતી સંયોજન પરથી કરવામાં આવેલી બજામત મુજબ પાક ઉત્તરની પદ્ધતિ અને ખેડૂનો વર્ષોથી અપનાવતા આવેલી પદ્ધતિ મુજબ તમાકુનો પાક ઉત્તરવાળો બન્ને પદ્ધતિથી ઉત્તરેલા પાકના ઉતારમાં, ભૂકાના ગુણમાં અને તેમાંથી મળતી એક દીઠ આવકમાં થોડું ફેર પડે છે ને જાણવા માટે એક પ્રયોગ આઈન્દોળ બીડી તમાકુ સંયોજન કેન્દ્ર પર

કર્મમાં આવ્યો હતો. ભવામણી મુળજની પદ્ધતિને 'હાર્મ પદ્ધતિ' અને ખેડૂતો વર્ષેથી અપનાવતા આવેલી પદ્ધતિને "ખેડૂત પદ્ધતિ" નામે આ પ્રયોગ માટે ઓળખાવી છે.

હાર્મ પદ્ધતિએ ઉછિરેલી તમાકુને એક એકરે ૧૬૦ રતલ નાઈટ્રોજન (મગફળીના ખોળના રૂપમાં - આશરે ૧૬ ગુણી મગફળીનો ખોળ), બે ચાસ અને બે છોડ વચ્ચે ત્રણ ફૂટનું (૩'x૩') અંતર રાખી તમાકુ રોપેલી અને ૧૧ પાને છોડને ખૂંટિલા. જ્યારે ખેડૂત-પદ્ધતિએ ઉછિરેલી તમાકુને એક એકરે ૫ ટન (આશરે ૧૦ ગાણી) છાસિયું ખાતર તથા એક એકરે ૪૦ રતલ નાઈટ્રોજન મગફળીના ખોળના રૂપમાં (૪ ગુણી મગફળીનો ખોળ) આપી, ૨૪'x૨૪' ના અંતરે તમાકુ રોપેલી અને તમાકુના છોડને ૧૪ થી ૧૫ પાને ખૂંટિલા. આ પ્રયોગમાં પરિણામ ધમા કોશમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

કોષ નં. ૫

હાર્મ પદ્ધતિ અને ખેડૂત પદ્ધતિએ ઉછિરેલી તમાકુમાં રહેલો તફાવત

એક એકરે એક એકરે એક એકરે હાર્મ પદ્ધતિ- તમાકુના પાકની ખાતરનો એ ઉછિરેલી			
વર્ષ ઉછિરે પદ્ધતિ ભૂકાનો આવક ખર્ચ તમાકુના			
ઉતાર (રૂ. માં) (રૂ. માં) પાકમાં એક			
(રતલમાં)		એકરે મળતો	
		નફો.	
		(રૂપિયામાં)	

૧૯૫૨-૫૩ હાર્મ પદ્ધતિ	૨૦૩૯	૧૭૯૯	૨૧૦	૫૩૧
ખેડૂત પદ્ધતિ	૨૨૬૧	૧૧૬૦	૧૦૨	
૧૯૫૩-૫૪ હાર્મ પદ્ધતિ	૧૧૪૯	૧૦૯૩	૨૨૦	૬૦૭
ખેડૂત પદ્ધતિ	૧૨૬૮	૩૭૧	૧૦૫	

કોષ નં. ૫માં આપેલા આંકડા તપાસતાં જણાય છે કે ખેડૂત-પદ્ધતિએ ઉછિરેલી તમાકુના ભૂકાનો એકર દીઠ ઉતાર વધુ આવે છે, પરંતુ તેની કિંમત ઘણી ઓછી ઊપજતી હોવાથી હાર્મ પદ્ધતિએ ઉછિરેલી તમાકુની પેદાશમાંથી મળતી આવક કરતાં ઘણી ઓછી રહે છે. એ કિંમતો ખાતરનો ખર્ચ, હાર્મ પદ્ધતિએ ઉછિરેલી તમાકુમાં ખેડૂત પદ્ધતિએ ઉછિરેલી તમાકુ કરતાં ઘણાંજ બમણો હોવા છતાં ચોખ્ખો નફો તેમાં ઘણો વધુ રહે છે. આ ઉપરાંત સારા માવને લીધે હાર્મ પદ્ધતિએ ઉછિરેલી તમાકુની પેદાશ (ભૂકો) વેચવામાં મુકેલી પડતી નથી.

કેટલાક લાંબા તેમ જ ટૂંકા સમયમાં પાકનારા નુવોની સફળતા યા નિષ્ફળતાનો આધાર જમીનની માવજત કે જમીનને આપવામાં આવતા ખાતર ઉપરાંત વાવણીના સમય ઉપર રહે છે. કપાસ, ઘઉં, ઘઉં તથા ચાણાઓનાં નુવો પેકી ગયાર, રીંગણી, હણસી વગેરે સફળ ખેતીમાં વાવણી કે રોપણનો સમય ઘણો અસર કરે છે. જુલજાતમાં મુરતના કૃષિ

સંશોધન કેન્દ્ર પર અમેરિકન જાતના લાંબા તારવાળા કપાસનો કેટ ટીક જાત સાથે કપાસની દેશી જાતનું સંસ્કરણ કરી દેવીરાજ અને દેવીતેજ જેવી લાંબા તારવાળી અને વધુ ઉત્પન્ન આપનારી જાતો તૈયાર કરી ખેડૂતોને તેવી જાતો અપનાવવા માટે ભવામણ કરવામાં આવેલી છે. તે નવી જાતો કેટલેક હેક્ટરે સારી રીતે સફળતાપૂર્વક ઉગાડી શકાય છે. જ્યારે કેટલેક હેક્ટરે તેમ ઘઉં થકયું નથી. આ જાતની નિષ્ફળતા માટે જે તે સ્થળનું હવામાન અને કંઈક અંશે જમીન કારવભૂત ગણી શકાય. આ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈ, લાંબા તારવાળી હિંદ-અમેરિકન જાતના (દેવીરાજ તથા સી.ઓ. ૪. બી. ૪૦) કપાસની વાવણીનો યોગ્ય સમય નક્કી કરવા માટે એક પ્રયોગ કૃષિવિદ્યાભવનના ભેન પર બે વર્ષ સુધી (૧૯૫૬-૫૭ તથા ૧૯૫૭-૫૮) કરવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રયોગમાં દેવીરાજ અને સી.ઓ. ૪-બી-૪૦ નામની જાતો સાથે વિજય કપાસનો પણ સમાવેશ કરી, વાવણી જૂન માસની આઠમીથી થકું કરી, પંદર પંદર દિવસના અંતરે ઓગસ્ટ માસની ૨૨મી તારીખ સુધી કરવામાં આવી હતી. પાક તૈયાર થયે માવજત પ્રમાણે કપાસનો ઉતાર તેમ જ જૂન ગુણની આંકણી કરવામાં આવી હતી. એ પ્રયોગમાં સરેરાશ બે વર્ષનાં પરિણામ કોષ નં. ૬માં આપવામાં આવ્યાં છે.

કોષ નં. ૬

વિવિધ જાતનો કપાસ જુદા જુદા સમયે વાવવાથી કપાસના ઉતાર અને ફા માત્રા ઉપર થતી અસર

જુદી જુદી જાતના કપાસનો એકર દીઠ ઉતાર (રતલમાં)				
વાવણીની સી.ઓ. ૪-બી-૪૦ ૧૭૦-સી.સી		વિજય		
સમય	ઓ.ટુ (દેવીરાજ)	સરેરાશ		
જૂન ૮	૧૬૦૬	૧૪૬૫	૧૧૮૦	૧૪૧૭
જૂન ૨૩	૧૨૫૯	૧૨૮૯	૧૦૬૯	૧૨૦૬
જુલાઈ ૮	૯૬૮	૧૦૩૬	૭૧૦	૯૦૫
જુલાઈ ૨૩	૧૨૬૪	૧૦૮૧	૭૬૨	૧૦૪૧
ઓગસ્ટ ૭	૩૦૭	૧૭૪	૪૯૬	૪૫૯
ઓગસ્ટ ૨૨	૩૫૨	૪૯૩	૪૯૪	૪૭૦

સરેરાશ ઉતાર	૯૫૯	૧૦૪૪	૭૮૫	—
-------------	-----	------	-----	---

કોષ નં. ૬માં આપેલા આંકડા તપાસતાં જણાય છે કે ત્રણેય જાતના કપાસનું વાવેતર જૂનમાં કરવાથી ઉતાર ઘણો વધુ આવે છે. જૂન માસની બે તારીખો પૈકી જૂનની આઠમી તારીખની વાવણી વિશેષ ફાયદાકાર જણાય છે. એટલે આ પરિણામ ઉપરથી એટલું નક્કી થઈ શકે કે મધ્ય ગુજરાતમાં થકય હોય ત્યાં આ ત્રણેય જાતના કપાસનું વાવેતર જૂન માસમાં બને તેટલું વહેલું કરવું. વરસાદ ન હોય, ત્યારે બે વાવણીની સગવડ હોય તો પિત્તાલી વાવણી કરવી. ત્રણેય જાતો પૈકી સી.ઓ.

૪-બી. ૪૦ નંબરી જાત આ પ્રદેશ માટે વધુ ઉતાર આપવાવાળી જાણી છે. રૂના ગુણની ચકાસણીમાં પણ એમ જાણાયું છે કે જૂન માસમાં વાવવામાં આવેલો પક સારો થાય છે.

બ. ખાતરો અને ઈતર માવજતની પાક ઉપર થતી અસર

કોઈ પણ પાકનું ઉત્પાદન વિવિધ પ્રકારની જમીનની ખેડ, વાવણીનો સમય, બે ચાસ કે બે ચાસમાં બે છોક વચ્ચેનું અંતર નક્કી કરવા ઉપરાંત પાકને આપવામાં આવતા ખાતર અને ખાતર સાથે ઈતર માવજતનો યોગ્ય સુમેળ સાધીને વધારી શકાય છે. ગુજરાતમાં કેટલાક સંશોધન કેન્દ્રો પર કપાસ, તમાકુ, જુવાર, બાજરી તથા ઘઉંનું ઉત્પાદન વધારવા માટે કેટલાક પ્રયોગ થયેલા છે. એવા પ્રયોગનાં ખેતુનોને અપનાવવા કેટલાક પરિણામ કોષ નં. ૭, ૮ અને ૯માં આપ્યા છે.

મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાતની ઓચડુ જમીનમાં પિપત ઘઉં માટે એક એકરે બિયારણુંનો દર, બે ચાસ વચ્ચેનું અંતર તથા ખાતરની (નાઈટ્રોજન) જરૂરિયાત નક્કી કરવા માટે એક પ્રયોગ આરંભના સંશોધન કેન્દ્ર પર કરવામાં આવ્યો હતો. તેનાં સરેરાશ પરિણામ કોષ નં. ૭માં આપેલાં છે.

સાતમા કોષમાં આપેલા ઘઉંના ઉતારના આંકડા તપાસતાં એમ જાણી આવે છે કે ઓચડુ જમીનમાં પિપતના ઘઉંનું એક એકરે ૫૦ સત્ર બિયારણુ, ૧૨"ના ગાંધે વાવી, પાકને ૪૦ સત્ર નાઈટ્રોજન એમોનિયમ સલ્ફેટના રૂપમાં આપવાથી સરેરાશ ૧,૧૫૦ થી ૧,૨૦૦ સત્ર જેટલો ઘઉંનો ઉતાર મેળવી શકાય છે.

કૃષિગોવિધ્યાભવનના સેન પર, બાજરીના પાકને નાઈટ્રોજન સાથે ફૅસફેટસ વા પોટાશ અગર બંને એકી સાથે કે બે હપતે આપવાથી બાજરી ૨૦૭ના ઉતાર ઉપર થી અસર થાય છે તે જાણવા માટે એક પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રયોગનાં પરિણામ કોષ નં. ૯માં રજૂ કરેલાં છે.

કોષ નં. ૯માં આપેલા બાજરીના ઉતારના વર્ષવાર તેમ જ સરેરાશ આંકડા જોતાં એમ માલુમ પડે છે કે આ પાકને એક એકરે ૩૦ સત્ર નાઈટ્રોજન અને ૩૦ સત્ર ફૅસફેટસ આપવાથી પાકનો ઉતાર બીજા કોઈ માવજત કરતાં વધુ આવે છે. તે જ માવજતથી અડધું ખાતર વાવણી પહેલાં અને અડધું વાવણી બાદ ત્રણ અઢવાડિયે આપવાથી બાજરીના દાણાનો ઉતાર, વધુ ખાતર એકી સાથે આપવાની માવજત કરતાં લગભગ ૮૦ સત્ર ઓછો આવે છે. પરંતુ વરસાદ વધતો ઓછો હોય ત્યારે બધું ખાતર એકી સાથે આપવામાં જેટલું જોખમ રહેલું છે તેટલું જોખમ તે ખાતર બે સરખા હપતેથી આપવામાં રહેલું નથી. એ દૃષ્ટિએ બાજરીના પાક માટે એક એકરે ૩૦ સત્ર નાઈટ્રોજન અને ૩૦ સત્ર ફૅસફેટસ બે સરખા હપતે આપવા માટેની ભલામણ કરવામાં આવી છે. આ પ્રયોગ ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે કે ઓચડુ જમીનમાં નાઈટ્રોજન અને ફૅસફેટસ ઉપરથી પોટાશનું તત્વ ઉમેરવાથી બાજરીના ઉતારમાં કંઈ વિશેષ ફાયદો થતો નથી. એટલે હાલને તબક્કે ઓચડુ જમીનમાં પોટાશનું તત્વ પૂરું છે.

ગુજરાતની જમીનોમાં બીજાં બધાં પોષક તત્ત્વોના પ્રમાણમ સેન્ટ્રિપ્ત તત્ત્વોનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. સેન્ટ્રિપ્ત તત્ત્વ જમીનની ભૌતિક સ્થિતિ સુધારે અગર જાણવી રાખે છે તે જાણસિદ્ધ બિન્દા છે. છતાં આપણા દેશમાં જમીનની ભૌતિક સ્થિતિ અને પરિણામ પેદાશ યકિન જાણવી રાખવા કે સુધારવામાં સેન્ટ્રિપ્ત ખાતરના ઉપયોગ તરફ ઘણું દુર્લભ સેવવામાં આવ્યું છે. આપણાં જાનવરો જે કંઈ સૂકું કે લીલું છાલિયું ખાતર પેદા કરે છે તે આપણી જરૂરિયાત કરતાં અનેક ઘણું ઓછું છે. આ સંજોગોમાં, સેન્ટ્રિપ્ત ખાતરની પેદાશ, જાનવરનાં છાણ મૂતરનો મૂરંપૂરો ઉપયોગ કરી સાડું છાલિયું ખાતર બનાવી, બિનઉપયોગી કચરામાંથી તેમ જ માનવીના મળમૂતરમાંથી મિશ્ર ખાતર (કંપોસ્ટ) બનાવી કે લીલોપકડાચને શક્ય હોય ત્યાં અપનાવવાથી, સેન્ટ્રિપ્ત ખાતરના પુરવઠામાં સારો એવો વધારો થઈ શકે.

જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં, કાળો અને ભારે ચીકણી જમીન માટે ઈકંડ અને મધ્યમ કે હલકી જમીન માટે ઘણુ કે ગુવારનો લીલો પડવાય કરવા માટેની ભલામણ કરવામાં આવી છે.

દક્ષિણ ગુજરાતની ભારે અને કાળી જમીનમાં કે જ્યાં કપાસ અને જુવારનું વાવેતર મુખ્ય થાય છે, તેવી જમીનમાં લીલો પડવાય કરવાથી કપાસ અને જુવારના પાકને થોડા ફાયદો થાય છે તે જાણવા માટે એક લાંબા ગાળાનો પ્રયોગ દશ વર્ષ માટે સુરતના ખેતી સંશોધન કેન્દ્ર પર કરવામાં આવ્યો હતો. દરેક વર્ષના પરિણામના સરેરાશ આંકડા ૯માં અને ૧૦માં કોષમાં આપેલા છે. તે ઉપરથી પરિણામની ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ સહેજે આવી શકે.

કોષ નં. ૯માં આપેલા આંકડા જોતાં એમ જાણાય છે કે કપાસ ને પાકની જમીનને એક એકરે ૫ ગાડી છાલિયું ખાતર આપી, કપાસનાં બે ચાસ વચ્ચે ઈકંડ ઉછેરી લીલો પડવાય કરવામાં આવે તો તે જ વર્ષે કપાસના પાકના ઉતારમાં ૧૫ ટકા અને બીજા વર્ષે તે જ ખેતરમાં જુવારના પાકના ઉતારમાં લગભગ ૨૦ ટકા જેટલો વધારો મળે છે. કપાસની જમીનને છાલિયું ખાતર ન આપી શકાય તો પણ ઈકંડના પડવાયથી કપાસના ઉતારમાં ૧૦ ટકાનો વધારો થાય છે.

જ્યારે કોષ નં. ૧૦માં આપેલાં પરિણામ જોતાં એમ સમજાય છે કે જુવારની જમીનને એક એકરે પાંચ ગાડી છાલિયું ખાતર આપીને જુવારના બે ચાસ વચ્ચે ઈકંડનો પડવાય કરવામાં આવે તો જુવારના દાણાના ઉતારમાં લગભગ ૨૦ ટકા અને બીજા વર્ષે કપાસના ઉતારમાં લગભગ ૬૨ ટકા જેટલો વધારો મળે છે. જુવારને છાલિયું ખાતર ન આપી શકાય તોજણ ફેંક ઈકંડનો પડવાય કરવાથી જુવારના દાણાના ઉતારમાં ૧૧ ટકા અને બીજા વર્ષે કપાસના ઉતારમાં ૪૬ ટકા જેટલો વધારો મેળવી શકાય છે.

બન્ને પદ્ધતિ વૈકી, જુવારના પાકમાં ઈકંડનો પડવાય કરવાથી જુવાર તેમ જ કપાસના પાકને વિશેષ ફાયદો થાય છે. પરિણામે બન્નેનો ઉતાર સાચા પ્રમાણમાં વધુ આવે છે.

કોઠો નં. ૭

બિયારસુનો દર, બે ચાસ વચ્ચેનું અંતર અને ખાતરના પ્રમાણની વિષય ઘડીના ઉત્તર ઉપર થતી અસર

બે ચાસ વચ્ચે અંતર (ઈંચમાં)	એક એકરે બિયારણુ દર (રતલમાં)									સરેરાશ ઉતાર
	૪૦			૫૦			૬૦			
	એક એકરે નાઈટ્રોજનનું પ્રમાણ (એમોનિયમ સલ્ફેટના રૂપમાં) — રતલમાં									
	૦	૨૦	૪૦	૦	૨૦	૪૦	૦	૨૦	૪૦	
૧૨	૯૪૨	૧,૦૭૯	૧,૧૫૫	૧,૦૮૭	૧,૨૫૩	૧,૨૯૩	૧,૦૯૬	૧,૧૮૦	૧,૨૭૪	૧,૧૫૧
૧૪	૭૫૨	૯૨૬	૧,૦૨૦	૬૩૩	૧,૦૦૧	૧,૨૭૭	૮૧૫	૯૮૭	૧,૧૪૩	૯૫૦
૧૬	૯૧૪	૧,૦૮૯	૧,૧૩૯	૯૬૫	૧,૦૩૮	૧,૨૯૨	૧,૦૧૭	૧,૦૬૨	૧,૨૧૩	૧,૦૮૧
૧૮	૭૯૬	૯૯૮	૧,૦૧૧	૮૯૦	૧,૦૫૮	૧,૦૧૪	૭૮૦	૯૨૧	૯૮૫	૯૩૬
<hr/>										
ઘડીનો સરેરાશ ઉતાર રતલમાં	૮૫૧	૧,૦૨૨	૧,૦૮૧	૮૮૬	૧,૦૮૭	૧,૨૧૯	૯૨૭	૧,૦૩૭	૧,૧૫૪	—

કોઠો નં. ૮

નાઈટ્રોજન સાથે ફોસ્ફરસ અને પોટાશ, એકી સાથે થા મે હપતે આપવાથી બાજરી-૨૦૭ના ઉત્તર ઉપર થતી અસર

પ્રયોગનું વર્ષ અને બાજરીના દાણાનો એક એકર ઉત્તર (રતલમાં)	૧૯૫૭-૫૮ (ચોમાસુ)	૧૯૫૮-૫૯ (ઉનાળો-વિષત પાક)	૧૯૫૯-૬૦ સરેરાશ ઉત્તર (ચોમાસુ)
આવશ્યક (એકર દીઠ પોપક તત્વોનું પ્રમાણ અને તે આપવાની સમય)			
x			
૦ રતલ નાઈટ્રોજન જમીન તૈયાર કરતી વખતે	૧,૩૯૧	૧,૫૨૩	૧,૦૬૦
૦ રતલ નાઈટ્રોજન-૫૦ ટકા જમીન તૈયાર કરતી વખતે અને ૫૦ ટકા વાવણી બાદ ત્રણ અઠવાડિયે	૧,૬૫૭	૧,૮૮૨	૧,૧૦૧
૦ રતલ નાઈટ્રોજન વત્તા ૩૦ રતલ ફોસ્ફરસ-જમીન તૈયાર કરતી વખતે	૧,૮૨૬	૨,૦૨૧	૧,૩૬૩
૦ રતલ નાઈટ્રોજન વત્તા ૩૦ રતલ ફોસ્ફરસ-૫૦ ટકા જમીન તૈયાર કરતી વખતે અને ૫૦ ટકા વાવણી બાદ ત્રણ અઠવાડિયે	૧,૮૩૯	૧,૯૦૫	૧,૨૨૫
૩૦ રતલ નાઈટ્રોજન વત્તા ૩૦ રતલ ફોસ્ફરસ વત્તા ૩૦ રતલ પોટાશ જમીન તૈયાર કરતી વખતે	૧,૮૨૬	૧,૮૬૦	૧,૧૪૩
૩૦ રતલ નાઈટ્રોજન વત્તા ૩૦ રતલ ફોસ્ફરસ વત્તા ૩૦ રતલ પોટાશ-૫૦ ટકા જમીન તૈયાર કરતી વખતે અને ૫૦ ટકા વાવણી બાદ ત્રણ અઠવાડિયે	૧,૫૭૩	૧,૮૩૦	૧,૦૯૯

ક્રીટક અને રોગના ઉપદ્રવથી, દર વર્ષે હિંદમાં ૧૦ થી ૧૫ ટકા અનાજનું ઉત્પાદન ઓછું થાય છે. તે નુકસાન કંઈ ઓછું નથી. એટલે આ બંને ક્ષેત્રમાં અનેકવિધ સંશોધનના કાર્યક્રમો તાત્કાલિક યોજા રોગ કે ક્રીટકથી પાકને બચાવવાના સચોટ અને સસ્તા ઉપાયો યોધવાની ખાસ જરૂર છે.

જમીન બળવણી

જમીન પાક ઉછેરનું એક અજેડ અને અદ્ભુત સ્થાન હોઈ પાકનું ઉત્પાદન લેવા કે વધારવા માટે તેનું સંરક્ષણ હરકોઈ રીતે કરવાની જરૂર છે તે ચી કોઈ જાણે છે. છતાં એ દિશામાં ઘણું દુર્લભ સેવામાં આવે છે. જમીનનો જ્યે જ્યે ઉપયોગ વધે તેમ તેમ તેની યોગ્ય કાવજી લેવામાં ન આવે તો પ્રતિવર્ષ તેની ફળદ્રુપતા ઘટતી જાય છે. પ્રતિવર્ષ વિવિધ પાક લેવાથી જમીનમાં રહેલાં પોષક તત્ત્વો ઘટે છે. તેવી જ રીતે ભારે અને જ્યેદાર વરસાદમાં જમીનનું ધોવાણ થવાથી લાખો ટન ભારીક અને છોડને પોષક તત્ત્વો પૂરું પાડનારી જમીનના ઉપરના થરની માટી આપણે ગુમાવીએ છીએ. જ્યારે વધતીવધત એક જ જમીનના ટુકડામાં પિપત ખેતી કરવાથી જમીનની ભૌતિક સ્થિતિ નબળી બને છે અને પરિણામે તેવી જમીનમાં પાક બરાબર થઈ શકતો નથી અને અંતે પાકનો ઉતાર ઘટતો જાય છે. એટલે આ જાતની જમીનની શીલ્પના અટકાવવા માટે તેમ જ શીલ્પ થયેલી જમીનને સુધારવા માટે ગુજરાતમાં ઘણું સંશોધન કરવાની જરૂર છે.

ફળદ્રાવ્ય ઉછેર

જુદી જુદી જાતની જમીન અને હવામાનની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ જુદાં જુદાં ફળદ્રાવ્ય આમ તો ગુજરાતમાં જગભજ દરેક ઠેકાણે થાય છે. પરંતુ ફળદ્રાવ્યો રાજા ગણાય તેમ આંબા માટે વિશેષ અનુકૂળ પરિસ્થિતિ તો ગુજરાતમાં સુરત અને સોરઠ ભાગ્યે જ છે. પાક સુધારણાની પસંદગીની રીતથી આંબાની અનેક જાતો અસ્તિત્વમાં આવેલી છે. હિંદના બીજા ભાગોમાંથી પણ ગુજરાતે આવી પસંદગીની જાતો અપનાવેલી છે. આ બધામાંથી સર્વોત્તમ ગણાતી 'હાફસ' દક્ષિણ ગુજરાતમાં જોડેથી સફળ થાય છે તેટલી મધ્ય ગુજરાતમાં અને તેથી પણ વધુ સૂકા ઉત્તર ગુજરાતમાં ભાગ્યે જ સફળ થાય એવું આણંદ ખાતે કૃષિગોવિદ્યાભવનમાં થયેલા અનુભવો ઉપરથી જણાયું છે. વળી અખાણાં માટે બહુ લોકપ્રિય 'રાજપુરી' કેસીને મધ્ય ગુજરાતની ગોરાધુ તેમ જ મધ્યમ કાળી જમીન તથા ત્યાંના હવામાનની પરિસ્થિતિઓ સાચી રીતે માફક આવે છે એમ પણ જણાયું છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી આવી પસંદગીની જાતો 'સાલે-ભાઈની આમડી' અથવા 'કેસર' અને 'મણુવાની ભગદાર' એ બે પણ શ્રેષ્ઠ ગણાય તેવી જાતો છે. હાફસની સરખામણીમાં કિતરે તેવી 'સાલેભાઈની આમડી' સૌરાષ્ટ્રમાં અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં

સફળ થાય છે, પણ મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાતમાં તે એટલી સફળ થાય કે કેમ તે હજી ચંકાસપદ છે.

ગુજરાતમાં ચીકુ મોટે ભાગે દક્ષિણ વિસ્તારમાં જ થાય છે. ચીકુની ત્રણ જાતો (૧) કાળી પત્તી (૨) ચીળી પત્તી અને (૩) અધિચિરિયા કૃષિગોવિદ્યાભવન આણંદમાં ઉછેરવામાં આવી, અને અનુભવ ઉપરથી એમ જણાયું છે કે દક્ષિણ ગુજરાત કરતાં વધારે સૂકા અને ઉષ્ણ એવા મધ્ય ગુજરાતની ગોરાધુ જમીનમાં ચીકુ સફળતાથી ઉછેરવાનું અવરૂ છે અને ફળનો ઉતાર દક્ષિણ ગુજરાતની માફક ભારે માસ નહિ પણ ફક્ત માર્ચથી મે મહિના પૂરતો જ મર્યાદિત રહે છે. આમ છતાં મધ્ય ગુજરાતમાં ચીકુ ઉછેર ફાયદાકારક થાય છે. આણંદ ખાતે અખતરાથી એમ પણ સિદ્ધ થઈ ચકું છે કે (અ) ચીકુના છોડ ઉપર ચીકુની કવચ અને (બ) ચીકુની ગુટી કવચ કરેલા છોડ કરતાં (ક) રાષ્ટ્રના છોડ ઉપર ચીકુની કવચ કરેલા છોડ વ્યાપારિક ધોરણે રોપવા માટે ઉત્તમ છે. વળી ચીકુની ત્રણ જાતમાંથી 'કાળી પત્તી' જાત જ રોપવા માટે ઉત્તમ છે.

સુરત જિલ્લામાં ગણદેવીના સરકારી ફાર્મ ખાતે દ્રાક્ષ અને અનેનસનું વાવેતર સફળતાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ મધ્ય ગુજરાતમાં વધારે રેતાળ, ગોરાધુ જમીનમાં ઊંધાના ઉપદ્રવને કારણે દ્રાક્ષના ઉછેરમાં બહુ ઓછી સફળતા મળે છે. તે પ્રમાણે ઉષ્ણ અને સૂકા હવામાનમાં અનેનસનો ઉછેર શક્ય નથી એમ આણંદના અનુભવ ઉપરથી જણાયું છે.

સિંદૂર (લીંબુ, મોસંબી, બિજેરાંનો વર્ગ) નાં ફળદ્રાવ્યમાં કાગડી લીંબુ તો ગુજરાતમાં ઓછાવધતા પ્રમાણમાં દરેક ઠેકાણે થાય છે. પરંતુ આણંદ ખાતે અનુભવ પરથી જણાયું છે કે ઉંટાલિયન લીંબુ પણ દરેક ઠેકાણે ઉછેરે શક્ય અને ઉનાળામાં જ્યારે કાગડી લીંબુની તંગી લોપ નારે ઉંટાલિયન લીંબુ તેની ખોટ કેટલેક અંશે પૂરી કરી શકે. મધ્ય ગુજરાતની જમીનમાં શ્રેષ્ઠફૂટ પણ પૂરી સફળતાથી ઉછેરે શક્ય છે. સોરઠ અને કચ્છમાં પણ બાગાપતી વિસ્તારમાં શ્રેષ્ઠફૂટ અને પપતસ બહુ સાચાં થાય છે.

પપૈયા, કેળ, દાડમ અને જામફળ એ ગુજરાતનાં બીજાં મુખ્ય ફળો ગણાય. પરંતુ તે સંબંધે નોંધપાત્ર સંયોજનકાર્ય થયેલું નથી. બોર એ ગુજરાતનું એક બીજું ગૌરવ લઈ શકે તેવું ફળ છે. પરંતુ તેની જાત-સુધારણા કરવાની ખાસ જરૂર છે. સુરતનાં રાંદોરી બોર, ભરૂચનાં કાંસિયા બોર, રતોડીનાં ખારેડી બોર અને ઉત્તર ગુજરાતનાં ચણીબોર એ દરેક જાતની સુધારણા માટે પૂરો અવકાશ રહેલો છે.

ગુજરાતમાં ફળદ્રાવ્ય વાવેતર વધનું જાય છે અને તેમાં પણ કચ્છમાં આંબા અને લીંબુડીનું વાવેતર તો છેલ્લાં દશ વર્ષથી ખૂબ જ વધી રહ્યું છે અને હવે દર સાવ ઉનાળામાં કેરી તથા ચોમાસામાં કેળાં અને લીંબુનો બજારોમાં ખૂબ ભરાયો થઈ જાય છે. પરિણામે ખેડૂતને માલના ભાવ ઊંચજતા લાવી. એટલું જ નહિ સંકડો મરુ માવ બગડે છે. આને અટકાવવા માટે કીચરો તેમ જ ફ્રીઝર (Cold storage and

કપાસના બે ચાસ વચ્ચે કરેલા ઈકડના પડવાથી કપાસના ઉતાર અને બીજા વર્ષે જુવારના ઉતાર પર થતી અસર.

માવજાત	કપાસનો ઉતાર (રતલમાં) બીજા વર્ષે જુવારના ઉતારનો ઉતાર (રતલમાં)			
	એકર દીક ઉતાર	ટકામાં ઉતારનો વધારો	એકર દીક ઉતાર	ટકામાં વધારો
૧. કોઈ પણ જાતના ખાતર સિવાય.	૪૮૦	—	૭૩૨	—
૨. ઈકડનો લીલો પડવાથ (કપાસ બે ચાસ વચ્ચે ૧૫ ફૂટની પટ્ટીમાં)	૫૦૨	૪.૭	૭૨૭	૬.૦
૩. એકરે ૫ ગાંડી છાલિયું ખાતર.	૫૨૫	૯.૪	૭૫૧	૨.૭
૪. એકરે ૫ ગાંડી છાલિયું ખાતર વત્તા ઈકડનો લીલો પડવાથ (કપાસના બે ચાસ વચ્ચે ૧૫ ફૂટ પટ્ટીમાં)	૫૫૩	૧૫.૩	૮૮૧	૨૦.૭

જુવારના બે ચાસ વચ્ચે કરેલા ઈકડના પડવાથી જુવારના ઉતાર ઉપર અને બીજા વર્ષે કપાસના ઉતાર ઉપર થતી અસર.

માવજાત	જુવારના ઉતારનો ઉતાર (રતલમાં)		બીજા વર્ષે કપાસનો ઉતાર (રતલમાં)	
	એકર દીક ઉતાર	ટકામાં ઉતારનો વધારો	એકર દીક ઉતાર	ટકામાં ઉતારનો વધારો
૧. કોઈ પણ જાતના ખાતર સિવાય	૧,૦૧૮	—	૪૫૨	—
૨. ઈકડનો લીલો પડવાથ. (જુવારના બે ચાસ વચ્ચે)	૧,૧૩૪	૧૧.૪	૬૬૨	૪૬.૪
૩. એકરે ૫ ગાંડી છાલિયું ખાતર.	૧,૦૭૧	૫.૨	૪૯૫	૬.૫
૪. એકરે ૫ ગાંડી છાલિયું ખાતર વત્તા ઈકડનો લીલો પડવાથ (જુવારના બે ચાસ વચ્ચે)	૧,૨૧૬	૧૯.૪	૭૩૧	૬૨.૮

પાક સંરક્ષણ

પાકનું સંરક્ષણ એ ખેતીનું એક મહત્વનું અંગ છે. વિવિધ નુકોની પેદાશનો આધાર તે નુકો કેટલે અંશે રોગ કે કીટકની બચાવ છે તેના ઉપર રહે છે.

રોગ કે કીટક સામે પાકનું બે રીતે રક્ષણ થઈ શકે છે, (૧) એક એ કે આવી જાતના ઉપદ્રવ સામે ટક્કર ઝીલે તેવી જાત સંશોધન દ્વારા ઉત્પન્ન કરીને અને (૨) બીજી રીતમાં વિવિધ રોગ કે કીટકનો ઉપદ્રવ અટકાવવા માટે રોગ પ્રકારની રોગ કે નુકોનાશક દવાનો રોગ રીતે ઉપયોગ થોપીને થઈ શકે છે. પરંતુ યોગ્ય સુધી રોગ કે કીટક સામે સંપૂર્ણપણે ટક્કર ઝીલે શકે તેવી જાતો બહુ જ થોડી થોપાઈ છે. એટલે મોટા ભાગના પાકને રોગ કે કીટકથી બચાવવા માટે જે કંઈ ઉપાયો થોપાયા છે તે નાનું કે રોગનાશક દવાઓની થોપ અને તેવી દવાઓને ફેંચી રીતે, કેટલા પ્રમાણમાં અને કયારે વાપરવો તે અંગે ચર્ચા થોડાંમત સંશોધનને આજારી છે.

આમાં વિવિધ પાકને જુદી જુદી જાતના કીટકના ઉપદ્રવમાંથી બચાવવા માટે નીચે તરીકની સમજાવટ દવાઓ જેવી કે ડી. ડી. ટી. ડાઇમીન, એરડીન, ડીડીન, ફોસ્ફોરસ વગેરે થોપાઈ છે. અને તેમાંની ઘણી પાક ઉપર પડતી જીવાતોનો નાશ કરવામાં સફળ નીવડે છે. દા. ત.

આઈર્લેન્ડની કૃષિગોવિદ્યાલયવનની પ્રયોગશાળા અને રોજ પર થયેલા પ્રયોગો ઉપરથી ફોલોડેલ ઈ. ૧૯૦૫ કે એન્ડ્રીનનો ઉપયોગ કપાસમાં પડતી 'નટરડિયા' નામની જીવાતનો નાશ કરવા માટે ઘણી અસરકારક જણાઈ છે. તેવી જ રીતે 'ડિપર્ડની' ઉપદ્રવ અટકાવવા માટે એન્ડ્રીનનો ઉપયોગ ફ્રાંસમાં જણ્યો છે.

રોગ સામે ટક્કર ઝીલે તેવી પાકની જાતો બહુ જ મરુપાઈકા પાકમાં સંશોધન દ્વારા નેચર કરવામાં આવી છે. કપાસની જાતોમાં સુકાસ નામના રોગ સામે ટક્કર ઝીલે તેવી દક્ષિણ ગુજરાતમાં વિનલ્પા અને મધ્ય ગુજરાતમાં દિવિવલ્પ કે વિવળ નામની જાતો સંશોધન દ્વારા નેચર કરેલ છે. તે સિવાયના વિવિધ રોગોનું જુદી જુદી જાતના પાકમાં નિદાન કરવા માટે રોગનાશક દવાઓ અને તેવી દવાઓની રોગ પ્રકારનો ઉપયોગ જ એકમાત્ર ઉપાય છે. આ રીતે ગુજરાતના વિવિધ પાકને રોગમાંથી બચાવવા માટે કૃષિગોવિદ્યાલયવનની પ્રયોગશાળામાં કેટલુંક સંશોધનનું કામ ચાલી રહ્યું છે અને તેમાં કંઈક આશાસ્પદ પરિણામો મેળવવાની પારખ છે. ગુજરાતનાં અને નૂનો પૈકી નમાકુમાં છોડના મૂળને લાગતા 'વિતરો' અને 'નિયેટોડ' અને ઘડને લાગતો કઠોવાગ્રે, તે જ રીતે કપાસમાં 'મોટિક' અને બીજા અનેક રોગનું સંશોધન દ્વારા નિદાન થાવ તેમ સૌ કોઈ ઇચ્છે તે સ્વાભાવિક છે.

ક્રીડક અને રોગના ઉપદ્રવથી, દર વર્ષે હિંદમાં ૧૦થી ૧૫ ટકા અનાજનું ઉત્પાદન ઓછું થાય છે. તે નુકસાન કંઈ ઓછું નથી. એટલે આ બંને ક્ષેત્રમાં અનેકવિધ સંશોધનના કાર્યક્રમો તાત્કાલિક ગોઠવે એ ક્રીડકથી પાકને બચાવવાના સચોટ અને સસ્તા ઉપાયો શોધવાની ખાસ જરૂર છે.

જમીન જાળવણી

જમીન પાક ઉછેરનું એક અજોડ અને અદ્ભુત સ્થાન હોઈ પાકનું ઉત્પાદન લેવા કે વધારવા માટે તેનું સંરક્ષણ હરકોઈ રીતે કરવાની જરૂર છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. છતાં એ દિશામાં ઘણું દુર્લભ સેવવામાં આવે છે. જમીનનો જોમ જોમ ઉપયોગ વર્ષે તેમ તેમ તેની યોગ્ય કાળજી લેવામાં ન આવે તો પ્રતિવર્ષ તેની ફળદ્રુપતા ઘટતી જાય છે. પ્રતિવર્ષ વિવિધ પાક લેવાથી જમીનમાં રહેલાં પોષક તત્ત્વો ઘટે છે. તેવી જ રીતે ભારે અને જોરદાર વરસાદમાં જમીનનું ધીવાણ થવાથી લાખો ટન બારીક અને છોડને પોષક તત્ત્વો પૂરાં પાડનારી જમીનના ઉપરના ઘરની માટી આપણે ગુમાવીએ છીએ. જ્યારે વખતોવખત એક જ જમીનના ટુકડામાં પિપત ખેતી કરવાથી જમીનની ભૌતિક સ્થિતિ નબળી બને છે અને પરિણામે તેવી જમીનમાં પાક બચાવ થઈ શકતો નથી અને અંદે પાકનો ઉતાર ઘટતો જાય છે. એટલે આ જાતની જમીનની શીલ્પના અટકાવવા માટે તેમ જ શીલ્પ થયેલી જમીનને સુધારવા માટે ગુજરાતમાં ઘણું સંશોધન કરવાની જરૂર છે.

ફળદ્રુપ ઉછેર

જુદી જુદી જાતની જમીન અને હવામાનની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ જુદાં જુદાં ફળદ્રુપ આમ તો ગુજરાતમાં લગભગ દરેક ડેક્કણે થાય છે. પરંતુ ફળદ્રુપનો રાજ ગણાય તેવા આંબા માટે વિશેષ અનુકૂળ પરિસ્થિતિ તો ગુજરાતમાં સુરત અને સોરઠ બાજુએ જ છે. પાક સુધારણાની પસંદગીની રીતથી આંબાની અનેક જાતો અસ્તિત્વમાં આવેલી છે. હિંદના બીજા ભાગોમાંથી પણ ગુજરાતે આવી પસંદગીની જાતો અપનાવેલી છે. આ બધામાંથી સર્વોત્તમ ગણતી 'હાફ્રા' દક્ષિણ ગુજરાતમાં નેટલી સફળ થાય છે. નેટલી મધ્ય ગુજરાતમાં અને તેથી પણ વધુ સૂકા ઉત્તર ગુજરાતમાં ભાખે જ સફળ થાય એવું આર્લેન્ડ ખાતે ફિંગોવિદ્યાભવનમાં થયેલા અનુભવો ઉપરથી જણાયું છે. વળી અવાણી માટે બહુ લોકપ્રિય 'રાજપુર' કરીને મધ્ય ગુજરાતની ગોરાડુ તેમ જ મધ્યમ કાળી જમીન તથા ત્યાંના હવામાનની પરિસ્થિતિઓ સારી રીતે માફક આવે છે એમ પણ જણાયું છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી આવી પસંદગીની જાતો 'સાલે-ભાઈની આમડી' અથવા 'કેસર' અને 'મહુલબી જાખાદાર' એ બે પણ શેષ ગણાય તેવી જાતો છે. હાફ્રાની સરખામણીમાં ઊંચે તેવી 'સાલેભાઈની આમડી' સૌરાષ્ટ્રમાં અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં

સફળ થાય છે, પણ મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાતમાં તે એટલી સફળ થાય કે કેમ તે હજી યંત્રણપદ છે.

ગુજરાતમાં ચીકુ મોટે ભાગે દક્ષિણ વિસ્તારમાં જ થાય છે. ચીકુની ત્રણ જાતો (૧) કાળી પત્તી (૨) પીળી પત્તી અને (૩) અધિશિરિયા ફિંગોવિદ્યાભવન આર્લેન્ડમાં ઉછેરવામાં આવી, અને અનુભવ ઉપરથી એમ જણાયું છે કે દક્ષિણ ગુજરાત કરતાં વધારે સૂકા અને ઉષ્ણ એવા મધ્ય ગુજરાતની ગોરાડુ જમીનમાં ચીકુ સફળતાથી ઉછેરવાનું અશક્યું છે અને ફળનો ઉતાર દક્ષિણ ગુજરાતની માફક બારે માસ નહિ પણ ફક્ત માર્ચથી મે મહિના પૂરતો જ મર્યાદિત રહે છે. આમ છતાં મધ્ય ગુજરાતમાં ચીકુ ઉછેર ફાયદાકારક થાય છે. આર્લેન્ડ ખાતે અખતારથી એમ પણ સિદ્ધ થઈ ચકું છે કે (અ) ચીકુના છોડ ઉપર ચીકુની કલ્પ અને (બ) ચીકુની ગુટી કલ્પ કરેલા છોડ કરતાં (ક) રાજાના છોડ ઉપર ચીકુની કલ્પ કરેલા છોડ વ્યાપારિક ધોરણે રોપવા માટે ઉત્તમ છે. વળી ચીકુની ત્રણ જાતમાંથી 'કાળી પત્તી' જાન જ રોપવા માટે ઉત્તમ છે.

સુરત જિલ્લામાં ચણેલીના સરકારી ફાર્મ ખાતે દ્રાક્ષ અને અનેનસનું વાવેતર સફળતાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ મધ્ય ગુજરાતમાં વધારે રેતાળ, ગોરાડુ જમીનમાં ઊંચઈના ઉપદ્રવને કારણે દ્રાક્ષના ઉછેરમાં બહુ ઓછી સફળતા મળે છે. તે પ્રમાણે ઉષ્ણ અને સૂકા હવામાનમાં અનેનસનો ઉછેર થકા નથી એમ આર્લેન્ડના અનુભવ ઉપરથી જણાયું છે.

સિદ્ધ (લેમુ, મોસંબી, બિજેરાનો વર્ગ) ની ફળદ્રુપતામાં કાગડી લેમુ તો ગુજરાતમાં ઓછાવધતા પ્રમાણમાં દરેક ડેક્કણે થાય છે. પરંતુ આર્લેન્ડ ખાતે અનુભવ પરથી જણાયું છે કે ઇંટાલિયન લેમુ પણ દરેક ડેક્કણે ઉછેરી થકા અને ઉનાળામાં જ્યારે કાગડી લેમુની તંગી હોય ત્યારે ઇંટાલિયન લેમુ તેની ખોટ કેટલેક અંશે પૂરી કરી શકે. મધ્ય ગુજરાતની જમીનમાં ગ્રેપફ્રૂટ પણ પૂરી સફળતાથી ઉછેરી થકા છે. સોરઠ અને કચ્છમાં પણ બાગાપત્રી વિસ્તારમાં ગ્રેપફ્રૂટ અને પપનસ બહુ સાચાં થાય છે.

પપૈયા, કેળ, દાઘ અને જમફલ એ ગુજરાતનાં બીજાં મુખ્ય ફળો ગણાય. પરંતુ તે સંખ્યે ગ્રેપફ્રૂટ સંશોધનકાર્ય થયેલું નથી. બોર એ ગુજરાતનું એક બોહું બોરવ વઈ શકે તેવું ફળ છે. પરંતુ તેની જાત-સુધારણા કરવાની ખાસ જરૂર છે. સુરતનાં ચંદેરી બોર, ભરૂચનાં કાંદિયા બોર, રજોલીનાં ખાકી બોર અને ઉત્તર ગુજરાતનાં ચણીબોર એ દરેક જાતની સુધારણા માટે પૂરો અવકાશ રહેલો છે.

ગુજરાતમાં ફળદ્રુપ વાવેતર વધતું જાય છે અને તેમાં પણ કવળો આંબા અને લેમુની વાવેતર તો ઉંચલાં દશ વર્ષથી ખૂબ જ વણી રહ્યું છે અને હવે દર સાલ ઉનાળામાં કેરી તથા ચોમાસામાં કેળાં અને લેમુનો બજારમાં ખૂબ ભરાયો થઈ જાય છે. પરિણામે ખેડૂતને માલના ભાવ સિપવતા નથી. એટલું જ નહિ સેંકડો મણ માલ બચાડે છે, આને અટકાવવા માટે કોશરો તેમ જ ફ્રીજર (Cold storage and

canniry industries) ના ઉદ્યોગ તરફ લોકોનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થવા માંડ્યું છે. ગુજરાતની ખેડૂતોને તેમની મહેનતના પૂરેપૂરા પૈસા ન ઉપજે તે સારું કુશલગ્રહ માટે સરકારી મદદ તથા સંશોધન કાર્ય તાત્કાલિક શરૂ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

ખેતી ઓજારો

આપણા ખેડૂતો રૂઝિચુસ્ત તો છે જ, નહિ તો જૂના વખતથી ચાલો આવેલી ખેતીની પ્રણાલિકાઓમાં અને ખેતીમાં વપરાતાં જુદાં જુદાં ઓજારોમાં શું કંઈ ફેરફાર ન થાય? ખેતીમાં વપરાતાં ઓજારો બધી રીતે સંપૂર્ણ છે અને તેમાં કંઈ જ બાકીઓ નથી એમ પણ નથી. છતાં ખેડૂતો બહુ ફેરફારને આવકારતા નથી. એનું બીજું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે એમને યોગ્ય મદદ અને માર્ગદર્શન મળતું નથી.

આખું માર્ગદર્શન ખેડૂતોને સુલભ થાય તે હેતુથી ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમ કૃષિઓવિદ્યાભવન, આણંદના કૃષિપંચ વિભાગે ખેતી ઓજારો સુધારવાનું કામ થોડા સમયથી હાથ પર લીધું છે.

ખેતીના ઓજારોની સુધારણાનો અર્થ એવો પણ ઘટાવવામાં નથી આવતો કે હાથ જે ઓજારો ખેડૂતો વાપરી રહ્યા છે તેને બદલે બીજાં નવાં અને ગુણવત્તુ ભરેલાં (કદાચ સારાં) ઓજારો ખેડૂતોને વાપરવાની ભલામણ કરવી. ખેડૂતો એવા અટપટાં ઓજારો અપનાવશે નહિ કારણ કે એક તો તેમને નવાં ઓજારો સાથે કામ કરવાનું શીખવું નથી અને બીજું ખર્ચમાં તે મોવા પડે છે. ખેતી ઓજારોની સુધારણાનો આશય યજ્ઞાત માટે એટલો જ હોયો જેઈએ કે હાથ જે ઓજારો ખેડૂતો વાપરી રહ્યા છે તેમાંની ખુટીઓને નિવારી એવું ઓજાર આપવામાં આવે છે જે ખેડૂતને ફાયદાકારક હોય અને અપરિચિત પણ ન લાગે. આ દિશામાં મેંશપાલ પ્રગતિ કૃષિઓવિદ્યાભવનના કૃષિપંચ વિભાગે કરી છે એમ કહેવામાં ખોટું નથી. કૃષિપંચ વિભાગે ખેડૂતોને સગવડ આપે અને ફાયદાકારક થાય તેવાં પાર્શ્વ ઓજારો, જેવાં કે આણંદ કરમ, આણંદ ખેડક શાખાં છે. એ ઓજારો એંગ્રીની નજીક વિગત કોષા નં. ૧૧ માં આપી છે.

કોષા નં. ૧૧

કૃષિ એવિદ્યાભવનના કૃષિપંચ વિભાગે બનાવેલાં ખેતીનાં કેટલાંક નવાં ઓજારો

અ. નં.	ઓજારનું નામ	વધુ વિગત	કિંમત રૂ. ન. પૈ.
--------	-------------	----------	------------------

૧. આણંદ કરમડીને ૯", ૧૨", ૧૫" અને ૧૮" માત્ર લોખંડનો ભાગ માં ખાસ પાતિયાં ચપ્પરી એક નંગના (પાતિયાં વિના) થયેલ તેથી નવો કરમડી લાકડાના ભાગ તિથા. (ખાસ-ગમ મોઝાવવામાં મત્રવ: પડે તે માટે)

૨. આણંદ કરમડીના પાતિયાં	૯" લાંબું પાતિયું	૨.૦૦
" ૨" ૧૫" ૧૨"	"	૨.૫૦
પાટામાંથી બનાવેલ	૧૫"	૩.૦૦
" ૧૮"	"	૩.૫૦

એક નંગના

૩. આણંદ કરમડીની બાવળનું ૩" ૧૫" સાર્થકમાં લાકડાની છેડ તથા ચી બનાવેલ ખીલિયું. ૧.૦૦ એક નંગના

૪. આણંદ કરમ (પાતિયાં વિના) જેનો લોહિયો નાનો મોટો વર્ધ શકે એવો લોખંડનો કરમ જેમાં ૧૮", ૨૧" અને ૨૪"નાં ચાકુ પાતિયાં બેસી શકે. ૩૭.૦૦ નંગ એકના

૫. આણંદ કરમનો લાકડાનો ભાગ. ઉપર જણાવેલ કરમ માટે છેડ અને ખીલિયું. ૭.૦૦

૬. નાનું આણંદ ખેડક ખેડવા, રાંધ કાકરા તથા અન્ય (૩ દાંતા) પાતિયાં કામો માટેનું નવીન ઓજાર જે નંગ એકના વિના માત્ર લોખંડનો ભાગ. ૧૮", ૨૧" કે ૨૪" રાંધનું વરોદા કરમડીનું અથવા કચ્છીવેટરનું કામ કરી શકે તેનું ત્રણ દાંતાવાળું. ૪૧.૦૦

૭. આણંદ ખેડકની બાવળના લાકડાની છેડ અને માત્ર લાકડાનો ભાગ ખીલિયાના ભાગ (આ ચીજે નંગ એકના પાતિયાં વિના. મોટા ખેડક અને કરમમાં પણ ચાલશે) ૭.૦૦

૮. મોટું આણંદ ખેડક અનુક્રમ નં. ૬ જેનું જ પણ (૫ દાંતા) માત્ર તબુને બદલે પાંચ દાંતાવાળું નંગ એકના લોખંડનો ભાગ જેથી મોટા માળાના કચ્છીવેટર પાતિયા વિના તરીકે કામમાં લઈ શકાય. ૪૮.૦૦

૯. આણંદ કરમ અને ખેડક માટેનાં ૨૫" ૨૧" ૩૩" પાટામાંથી બનાવેલ ચાકુ આકારનાં પાતિયાં. ૫.૦૦ ૬.૦૦ ૬.૦૦

૧૦. આણંદ ખેડક માટેનાં વરોદા કરમડીનાં પાતિયાં પાતિયાં બધે પાર કાઢેલી જેમાં જ પણ ત્રણે પાર થાયછી એક નંગના થયેલ તેવાં અને ચાકુ કામે ન પડી જાય તેવી રીતે મોટા લગાવવાની મત્રવ:ત્રાસાળાં. ૧.૫૦

ઔદ્યોગિક સંશોધન

શ્રી ટી. એસ. ગુપ્તમુખ્યમ
(ડિરેક્ટર, અટીચ, અમદાવાદ)

સહકારી ધોરણે ઔદ્યોગિક સંશોધન કરવાની ભાવના પરદેશમાં— ખાસ કરીને બ્રિટનમાં— ૩૦ વર્ષથી પ્રચલિત છે. ભારતમાં પણ આવી સંશોધન સંસ્થાઓ શરૂ કરવાનો વિચાર બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન ભારત સરકારની યોજનામાંથી જન્મ્યો. સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગ સાથે મસલત કરીને સરકારે કાપડ ઉદ્યોગના સંશોધન માટે કાપડ પર 'સેસ' લઈ ભંડોળ ઊભું કરવાની દરખાસ્ત કરી. ૧૯૪૨-૪૪ દરમ્યાન રૂ. ૨૩૩ લાખનું ભંડોળ એકત્ર થયું. ૧૯૪૭માં યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે અમદાવાદના કેટલાક દીર્ઘદિવસીયા ઉદ્યોગપતિઓએ 'અમદાવાદ ટેક્સટાઈલ ઈન્ડસ્ટ્રીલ રિસર્ચ એસોસિએશન' (અટીચ) નામની સંસ્થા સ્થાપી રજિસ્ટર્ડ કરાવી. 'બ્રિટિશ કોટન ઈન્ડસ્ટ્રીલ રિસર્ચ એસોસિ- ઍશન'ના ધોરણે સ્થપાયેલી આ સંસ્થાએ બ્રિટનમાં વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતા ઔદ્યોગિક સંશોધનમાંથી પ્રેરણા લેવાની.

અટીચની સ્થાપનાથી જ તેની વહીવટી કાર્યાલયના અધ્યક્ષપદે શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ છે. આ નવા સાહસમાં ઊંઘે રસ લઈ એમણે અમદાવાદના ઉદ્યોગપતિઓનો ઉત્સાહ ટકાવી રાખ્યો છે. પ્રયોગશીલ વૈજ્ઞાનિક, ઉદ્યોગપતિ અને દીર્ઘદિવસી ધરણના ડો. વિક્રમ શાસ્ત્રીભાઈ આ સંસ્થાના પ્રથમ ડિરેક્ટર હતા. આ સંસ્થાના વિકાસમાં એમનો અમૂલ્ય ફાળો છે. ૧૯૫૪માં અટીચનું ધોનાનું નવું મકાન થયું.

સરકારી મદદ અને સુતરાઉ કાપડની મિલોના સભ્યપદથી અટીચ ચાલે છે. અત્યારે કુલ ૮૬ મિલો અટીચના સભ્યપદે છે. તેમાંથી અમદાવાદની સાઠ મિલો સ્થાપક સભ્યો છે. અમદાવાદ બહારની સભ્ય- મિલોને સ્થાપક સભ્યો જેટલો જ સંશોધનનો લાભ મળે છે. પરંતુ, તેઓએ રૂ. ૫,૦૦૦ દાખલ ફી તરીકે ભરવા પડે છે. સ્થાપક સભ્ય મિલોના રૂ. ૫૨ લાખ અને સરકારના રૂ. ૩૧ લાખના ભંડોળથી અટીચની શરૂઆત થઈ. જ્યોતિ, મકાન, પંચ, પ્રયોગશાળાનાં સાધનો સારે પાછલ અટીચએ અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૮૭ લાખ ખર્ચ્યા છે. દર વર્ષે આ સભ્ય-મિલો રૂ. ૫૨ લાખનો આવરતક ફાળો આપે છે. સરકાર પણ દર વર્ષે વધુમાં વધુ રૂ. પાંચ લાખની સહાય આપે છે. ૧૯૫૯-૬૦ના વર્ષમાં અટીચનો વાર્ષિક આવરતક ખર્ચ રૂ. ૧૨.૨ લાખ હતો એમાંથી પર ટકા તો રસૂડના પચાસનો ખર્ચ હતો. અટીચની સભ્ય-મિલોની કુલ રકમ ૨૬,૦૬,૯૦૦ ત્રાક (રૂપ-કચ) અને ૫૮,૬૦૪ સાખ (લગ્ન) છે.

અટીચનો વહીવટ સ્થાપક વહીવટી કાર્યાલય કરે છે, ઉદ્યોગ, સરકાર, સ્વતંત્ર વૈજ્ઞાનિકો અને ધંધાદારી વર્ગમાંથી લેવાયેલા ૨૦

સભ્યોની કાર્યાલય બને છે. સંશોધન અને સંપર્કના બે વિશાળ ક્ષેત્રે ડિરેક્ટરને સહાય કરવા બે સલાહકાર સમિતિઓ રચવામાં આવી છે, બે વર્ષમાં બે વાર મળે છે. આ સમિતિઓ અટીચની પ્રગતિ અને પ્રવૃત્તિઓની સમીક્ષા કરે છે, સંશોધનના નવા કાર્યક્રમો ઘડે છે અને ઉદ્યોગની જરૂરિયાતો અનુસાર, નવાં કાર્યો અંગે પણ ડિરેક્ટરને ભલામણ કરે છે. અટીચની પ્રયોગશાળાઓના છ સંશોધન વિભાગો છે અને દરેક વિભાગના વડા તરીકે તે તે ક્ષેત્રના નિપૂણતા ધરાવતા વહીવટ, વ્યવહાર અને નિભાવ (Administration, Communi- cations અને Maintenance)ના ત્રણ વિભાગો છે.

અટીચનાં કામો ટૂંકમાં નીચે મુજબ છે :

(૧) ઉદ્યોગના સંચાલન, ઉત્પાદકતા અને ટેકનોલોજીમાં સુધારો કરવો.

(૨) ઉદ્યોગની કામગીરીના પ્રાનોનાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અપનાવવામાં સહાય કરવી.

(૩) ઉદ્યોગની રોબોટોલોજી કામગીરીમાં વિકાસ અને સંશોધનનાં પરિણામોનો અમલ કરવો, તથા સંશોધન, મસલત અને સર્વિસનો ઉદ્યોગને લાભ આપવો. સંશોધન, મસલત અને સર્વિસનું આ દરેક કાર્ય તે તે વિભાગના વડાને સોંપવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાત, મુંબઈ, વગેરે અને મદ્રાસની મુનિવર્સિટીઓએ અટીચને અનુસ્નાતક સંશોધન સંસ્થા તરીકે માન્ય કરી છે.

રેસા અંગે સંશોધન

રેસાના માળખા અને તેના ગુણોનું સંશોધન ક્ષેત્ર વિશાળ છે. કાપડ બનાવવામાં ઉપયોગમાં આવતા રેસા પર રેસાના બાહ્ય તેમજ આંતરિક માળખાની ઘણી અસર થાય છે. રેસાના બાહ્ય માળખામાં તેના કદ, અકાર અને વળનની સમાવેશ થાય છે. તારના પ્રોસે- સિંગ તથા તેના સૂતર અને કાપડની ગુણવત્તા પર તેની ઘણી અસર પડે છે. પ્રયોગશાળાઓમાં તેના માપની ઘણી પદ્ધતિઓ અજમાવવામાં આવી છે. માલની પસંદગી અને પ્રોસેસિંગની ગુણવત્તાના માપના પ્રયોગો અટીચ અને તેની સભ્ય મિલો કરી રહ્યા છે. રેસાની લંબાઈ, ઘાટીકાઈ, પરિપક્વતા અને મજબૂતાઈ પર ફની પસંદગી થઈ શકે. વળી, બારીકાઈના ધોરણે ફના મિશ્રણનો બીજો પ્રશ્ન છે. અત્યારે એની કસોટી માટે અજમાવાની પદ્ધતિઓમાં વધુ અભ્યાસ અને સુધારાની

ધણી તક છે. રેસાની બારીકાઈ અને પરિપક્વતા માપવાના ત્વરિત અને સરળ માર્ગ વિકસાવવા અટીચ પ્રયાસ કરી રહ્યું છે.

રેસાની મળતુતાઈ, વિસ્તાર, રિશિત-રચાપકતા, રાસાયણિક સંયોજ વગેરે મહત્વના ટેકનિકલ ગુણો રેસાના ઓતરિક માળખાથી નક્કી થાય છે. આ કણો રંગ, ટકાઉપણું, કપાસની બનાવટ, કચણી દૂર કરવી, ધોલાઈ, અસી વગેરે પર અસર કરે છે. આથી અટીચ રેસાના ગૂંચવણ-ભર્યા ઓતરિક માળખા વિષે સંશોધન કરે છે.

ફનો ઉપયોગ

તૈયાર કાપડની અર્ધા કિંમત નો ફની ધોષ છે. આથી ફના કાર્પાસ ઉપયોગના મહત્વ પર ભાર મૂકવાની જરૂર હોય નહિ. અટીચએ મિલમાં ફના સાથે ઓછા જથ્થાને ઝાપથી કાંતવાની પદ્ધતિ શોધી કાઢી છે. દેશમાં વપરાતા ફનો રમ ટકા માલ પરદેશથી આયાત થાય છે. વિદેશી દુર્ગિયામણ પરનો બોજો હળવો કરવા અટીચ દેશી ફના ઉપયોગની પદ્ધતિ સુધારવા પ્રયાસ કરે છે. દેશી ફના પીંજણ, વિદેશી ફ સાથે દેશી ફના મિશ્રણ અને સિન્થેટિક રેસા સાથે દેશી ફના મિશ્રણથી દેશી ફના કાંતવામાં ઘણો સુધારો થઈ રહ્યો છે.

ફના તારમાંથી કાપડ બને ત્યાં સુધીમાં ફૂકેટલાક મંત્રોની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થાય છે. કાચા માલના પોષણસમ ઉપયોગ અને તૈયાર માલની ઇંછ ગુણવત્તાની ખાતરી માટે પ્રત્યેક મંત્રનો ક્રિયાશીલ ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. આથી અટીચ માલની ગુણવત્તા પર પ્રોસેસિંગની અસર માટે પ્રયાસ કરી રહ્યો છે. બધો ફેમનાં મંત્રો તથા કાર્ડઝને ખુલ્લા કરવા તથા સાફ કરવા અંગે પૂરેપૂરી તપાસ થઈ છે અને દરેક તબક્કે મંત્ર સાફ કરવાની કાર્યસમતાનાં પોરણ નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે. રિપનિંગ અને વોર્લિંગની વિવિધ પ્રક્રિયાઓમાં સેટિંગ્સ, સ્પીડ, ડ્રાફ્ટ, ટવીસ્ટ, 'ટેન્શન' વગેરેના અભ્યાસથી અટીચ મંત્રની પસંદગી અને ઉપયોગમાં સામ્ય-મિલોને કીમતી સેવા આપી શકે છે.

કાપડના મંત્રમાં નજીવી ખામી ઊભી થતાં કાપડની ગુણવત્તા અને ઉત્પાદન પર પ્રતિકૂળ અસર પડે છે. રિંગ ફેમમાં આગળના શેલરની ઉમેરવિન્યાસની સુતરની ગુણવત્તા અને પ્રોસેસિંગ પર થી અસર પડે છે તેની પૂરેપૂરી તપાસ કરી આ ખામી દૂર કરવા સરળ પદ્ધતિ શોધી કાઢવામાં આવી છે.

ખાદી બોર્ડના સંદર્ભથી અટીચ અંબર થરખા સંવિત નાના પાયાનાં રિપનિંગ મંત્રોના સુધારાનો વિગતવાર અભ્યાસ કરી રહ્યું છે. ભારત સરકારે આ કાર્યક્રમ શરૂ કરાવ્યો છે.

યસાયણિક પ્રક્રિયા

કાપડનો બ્લીચિંગ, ડાઈંગ, પ્રિન્ટિંગ, પાર્થમન્ટ, રેડીંગ વગેરે પ્રક્રિયાઓ ટકાઉપણુ પર નેરવાળી અસર કર્યાં વિના કાપડનો બાહ્ય દેખાવ સુધારે છે. પ્રોસેસ કાપડની ગુણવત્તા સુધારવામાં અટીચ સમ્ય મિલોને સંમિધાં ટેકનિકલ સેવાઓ આપે છે. ચોથા લાઈફસાઈલ પેસેસકાઉન્ટને માટે સોડિયમ લાઈફોકાયોસાઈટનો બ્લીચિંગમાં ઉપયોગ કરવા અને અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે. કાપડના ફિનિશિંગ માટે કેટલોક

અદ્યતન પદ્ધતિઓ અપનાવવા ભારતમાં મોટી તક છે. કાપડની સફાઈ અને ઘટતા સુધારવામાં પાર્થમન્ટની પ્રક્રિયા બહુમતી છે. પરંતુ, ભારતમાં તેનો ઝાઝો ઉપયોગ થતો નથી. અટીચએ આ પ્રક્રિયા માટે જરૂરી રિશિતનો અભ્યાસ કર્યો છે. ઊટિંગ કે સિન્થેટીક તારની સરખામણીમાં ફની ખામી એ છે કે એનો વળ ઝડપથી દૂર થતો નથી. આ ખામી દૂર કરવા અંગે અટીચમાં એક ચોજનાનો અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે.

કાપડની કસોટી અને પ્રક્રિયાના નિયમનની ઉપયોગિતા વિષે કાપડ ઉદ્યોગ સબજ બનતો જાય છે. પરંતુ, જરૂરી સાધનોની આપાત કરવામાં મિલોને મુશ્કેલી પડે છે. આથી અટીચ આ સાધનો મેળવી આપવા અંગે સલાહ આપે છે. ટૂંક સમયમાં 'અટીચ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ સેન્ટર' શરૂ કરશે.

આ ઉપરાંત, અટીચ સંચાલકો અને મજૂરોની સંપૂર્ણ વિનિતિથી 'વર્લ્ડવો'ની તપાસ કરે છે, મજૂરોને કામની માનવણી કેવી રીતે કરવી તેનો અભ્યાસ કરે છે, 'જોબ ઇન્વેસ્ટિગેશન'ની પદ્ધતિ સુધારે છે, કાપડની ઉત્પાદન કિંમત કાઢવાની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનાં વિગતવાર સૂચનો કર્યાં છે અને તાલેતરમાં એન્જિનિયરિંગના કેટલાક પ્રશ્નોનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો છે. બૉઈલરમાં કોલસાના ઉપયોગના અભ્યાસ પરથી જણાયું છે કે, અનેક કારણોસર રૂબ થી ૫૦ ટકા કોલસાનો બગાડ થાય છે. આ ઉપરાંત, સ્ટીમની વર્લ્થલી અને ઉપયોગ તથા કાપડ સૂકવવાની વિવિધ પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે.

માનવ સંમિધ

કેવલ કામગીરીની રિશિત સુધારવાથી મજૂરોને સંતોષ થતો નથી. સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક કારણોની પણ મજૂરોની કામ કરવાની શક્તિ પર અસર થાય છે. મજૂરોની ઉત્પાદક શક્તિ વધારવામાં તેનો અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરી શકાય છે. મજૂરો સાથે તેમના કામની ચર્ચા કરવાથી મિલના આર્થિક ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવામાં મજૂરોનો સહકાર મેળવી શકાય છે. સુપરવાઈઝરનો તેના મદદનીશો સાથેના સંબંધની પણ ઉત્પાદકતા પર ઘણી અસર પડે છે. યુનેસ્કોના પ્રોફેસર મરીના સાહકારથી અટીચએ કાપડ ઉદ્યોગમાં સામાજિક 'ટેન્શન' (tension)નો અભ્યાસ કરવાથી જણાયું હતું કે, સમજૂ અને સંવાદક સુપરવાઈઝર કાર્યક્ષમતા વધારે છે અને નેરવાળીનું પ્રમાણ ઘટાડે છે. ધંપાકીય સંબંધો, ધંપાની પદ્ધતિ અને ધંપા અંગેની સૂચનાઓ (Job relations, Job methods અને Job instructions)માં સુપરવાઈઝરને તાલીમ આપવા અટીચએ આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર સંસ્થાના સહકારથી તાલીમી કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો હતો. આ તાલીમના સેન્ટર વિસ્તારીને સંચાલનના સેન્ટરને પણ આવરી લેવામાં આવ્યું છે. યુનેસ્કોન્ટ કોન્ફરન્સ પણ સંચાલનના વિકાસની તત્તન પ્રક્રિયાનો એકભાગ છે.

લોકો અમુક શા માટે માને છે અને અમુક રીતે શા માટે વર્તે છે એ બરાબર સમજવામાં આવે તો સૈદ્ધાંતિક તેમ જ સામાજિક જ્ઞાનના ધણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવી શકે. આથી અટીચએ માનવીના વર્તન અને તેમાં ફેરફાર કરવાના અનેક પ્રશ્નોનો અસરકારક અભ્યાસ કરવા સુચોચિત કાર્યક્રમ થઈ શક્યો છે.

(પૂર્ણ અંગેજી લેખનો અનુવાદ)

ગુજરાતમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીકલ સંશોધનમાં રસ લેતી સંસ્થાઓમાં બે સંસ્થાઓ ખાસ ઉલ્લેખને પાત્ર છે. એક છે અહીરા (Ahmedabad Textile industries research association) અને બીજી છે અમદાવાદની ભૌતિક-વિજ્ઞાન સંશોધન પ્રયોગશાળા.

અહીરા કાપડ ઉદ્યોગના પ્રશ્નો હાથ ધરે છે. એમાં રેસા-વિજ્ઞાન, કાપડ ઉદ્યોગને લગતી હુલ્લરવિદ્યા, અને ઉત્પાદનશક્તિ તથા જ ઉદ્યોગમાં માનવસંબંધોના પ્રશ્નો આવી જાય છે. કુદરતી અને કૃત્રિમ રેસાઓનાં બંધારણ અને ઔદ્યોગિક પ્રક્રિયામાં થતા ફેરફારોનો અભ્યાસ એમાં આવી જાય છે.

ભૌતિક-વિજ્ઞાન સંશોધન પ્રયોગશાળામાં વિષયરચિત કોસ્મિક કિરણોનો એક વિભાગ પ્રાધ્યાપક ડૉ. વિક્રમ સાસાભાઈના અધ્યાક્ષપદ નીચે કાર્ય કરે છે. કોસ્મિક કિરણ ખૂબ ઉચ્ચ શક્તિ (high energy) વીજ-ભારવાહી રજકણો છે. એની ઝડપ લગભગ પ્રકાશનાં કિરણોના નેટલી હોય છે અને અવકાશમાંથી બધી દિશાઓમાંથી તે કિરણો પૃથ્વી ઉપર આવે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે પૃથ્વીના વાતાવરણની બહાર એમાં ૮૫ ટકા હાઈડ્રોજન ન્યુક્લીઆઈડે પ્રોટોન હોય છે, ૧૪ ટકા રજકણો હેલીયમનાં અને ૧ ટકો એલિય વધુ ભારે ન્યુક્લીઆઈડે હોય છે. એની શક્તિ વિવિધ પ્રકારની હોય છે. એમાંનાં કેટલાંકની શક્તિ તો માનવ નિર્મિત સૌથી ઝડપી રજકણો (30 Rep O) ઈલેક્ટ્રોન-બોમ્બડે) કરતાં ૧૦૮ ગણી છે. આધુનિક યંત્રો, ધીમાં કોસ્મિક કિરણોના નેટલી શક્તિ ધરાવતાં રજકણો નિર્ધારિત પરિસ્થિતિમાં બનાવી શકે છે. કોસ્મિક કિરણો પૃથ્વીની પાસે આવતાં જાય છે તેમ તેમ તે પૃથ્વીના મુબકીય સેત્રની અસર નીચે આવતાં જાય છે અને વાંકાં વળે છે. એમાંનાં ધીમાં ઝડપવાળાં પૃથ્વીના મુબકીય ક્ષુદ્ર તરફ વળે છે. કોસ્મિક કિરણો વાતાવરણમાંથી પસાર થાય છે ત્યારે વાતાવરણમાંનાં રજકણોની સાથે સંઘર્ષમાં આવે છે અને એમાંનાં કેટલાંક તૂટી જાય છે અને વિવિધ પ્રકારનાં નવાં રજકણો પેદા થાય છે. એમાંના કેટલાંક વીજભારવાહી હોય છે અને કેટલાંક નહીં હોતાં. વળી ૨. કિરણો તરિકે ઓળખાતાં હાઈ ફ્રીક્વન્સી ઈલેક્ટ્રોમેગ્નેટીક વેલ્ડ ઉચ્ચ કંપરત્વા ધરાવતાં વીજ મુબકીય થોળું ઉત્પન્ન થાય છે. પૃથ્વીની સપાટી ઉપર તો મૂળ કોસ્મિક કિરણોમાંનાં માત્ર થોડાંક પૃથ્વીની સંપાટી બનેલાં ઈલેક્ટ્રોન્સ, થીસ્ટોન્સ, પ્રોટોન્સ, ન્યુટ્રોન્સ વગેરે મોટી સંખ્યામાં મળે છે. એ રજકણોની સંખ્યા અને શક્તિનો અધ્યયન સમય અને નિરીક્ષકેન્દ્રની સ્થિતિ

ઉપર છે. સામાન્ય રીતે ધ્રુવ તરફ જતાં એ રજકણોની સંખ્યા વધતી જાય છે. એ જ રીતે ઉપર વાતાવરણમાં જઈએ તેમ તેમ એની સંખ્યા વધતી જાય છે.

તાજેતરમાં એમ પણ જણાયું છે કે આપણો સૂર્ય પણ ગુદા ગુદા પ્રમાણમાં શક્તિ ધરાવતાં રજકણો છોડે છે અને કોઈ કોઈ વખત તો મધ્યમ શક્તિ ધરાવતાં કોસ્મિક કિરણોની શક્તિ ધરાવતાં રજકણો છૂટતાં સૂર્યના સ્થાનિક પ્રદેશોમાં જવાળામુખી ધમકા પડે થાય છે. એ ધમકાઓનો અભ્યાસ ખૂબ સ્પષ્ટ છે. વળી પાંચવ ધોરણે તો શ્રલો વચ્ચેના અંતરીક્ષમાં શૂન્ય છે પરંતુ એમાં સૂર્યમાંથી નીકળેલાં વીજભાર-વાહી અને વીજભારવિદ્યોત્સાં રજકણોનાં પાતળાં વાદળ હોય છે. પૃથ્વીનું મુબકીય સેત્ર જે રીતે કોસ્મિક કિરણોને વાંકાં વળે છે તે રીતે આ ફરતી વાદળ પણ એને વાળીને છૂટાં કરી નાખે છે અને એ રીતે એનું જોસ થઈ છે. અમદાવાદ ખાતેની પ્રયોગશાળામાંનો કોસ્મિક-કિરણ વિભાગ કોસ્મિક કિરણોના સમય-ફેરનો અને એની સાથે સંકળાયેલા કિરણોન્સર્ગનો (radiation) અભ્યાસ કરે છે અને એ સમયફેરનો (variation) કારણો શોધે છે. કોસ્મિક કિરણોના સર્જનના પ્રશ્નો અને માનવજીવન અને પ્રવૃત્તિ ઉપર એ કિરણોની અસરોનો અભ્યાસ પણ થાય છે. આ પ્રયોગશાળાએ (પી. આર. એલ.) અમદાવાદમાં, કાશ્મીરમાં ગુલમર્ગમાં, કોડિંગનામાં, અને ત્રિવેન્દ્રમમાં કોસ્મિક કિરણોનું મધ્યક સંખ્યા છે. બોલીવીપામાં ચાકાટ્ટના ખાતે (૧૯૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ) પણ એવું એક મધ્યક છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂભૌતિક વર્ષ દરમિયાન અમેરિકન અને રશિયન વૈજ્ઞાનિકોએ એક મહત્વની શોધ કરી છે. તેઓએ એમ શોધી કાઢ્યું છે કે પૃથ્વીના મુબકીય રેખાઓની ધારે ધારે પૃથ્વીની આસપાસ પ્રમાણમાં સામાન્ય શક્તિશાળી રજકણોના બે પટા છે. એક પટો ૩૬૦૦ કિલો માઈલની ઊંચાઈએ અને બીજો પૃથ્વીના મુબકીય વિષુવવૃત્તથી ૧૬,૦૦૦ કિલો માઈલની ઊંચાઈએ આવેલો છે. વળી ૫૦,૦૦૦ કિલો માઈલની ઊંચાઈએ પણ એક બીજો પટો ઘણુંમટું છે. એ પટાઓમાં વધુપટ થતી રહે છે, અને એ વધુપટનું સ્વરૂપ અને કારણો તથા પૃથ્વીના વાતાવરણમાં એ વધુપટની અસર શોધી કાઢવાનો પ્રશ્ન મહત્વનો છે. પી. આર. એલ. (આ પ્રયોગશાળા) કૃત્રિમ ઉપગ્રહોમાંથી મળતી સંચાઓ પકડવાનાં યંત્રો ઊભાં કરી રહી છે. આ પટાઓ અને પૃથ્વીના બાહ્ય વાતાવરણ સંબંધમાં વધુ માહિતી એ યંત્રો આપી શકશે.

દૃશ્ય અને અદૃશ્ય પ્રકાશ અને કોસ્મિક કિરણો ઉપરતર કેટલાક તારાઓમાંથી, સૂર્યમાંથી અને સારીયે દૂધગંગામાંથી અનેક કંપસ્ત્રાઓ ઉપર રેડિયો-મોજાં પૃથ્વી ઉપર આપે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સૂર્યમાંથી નીકળતા ઉચ્ચ શક્તિશાળી રજકણોની સાથોસાથ અનેક કંપસ્ત્રાઓ ઉપર રેડિયો-મોજાં પણ નીકળે છે. વળી શાંત સૂર્ય અતિ ઉચ્ચ ઉષ્ણતામાનવાળો હોઈને એમાંથી રેડિયો-મોજાં નીકળે છે. પી. આર. એવ નો આઈનોસ્પેક્ટ્ર વિભાગ છેલ્લા કેટલાક વર્ષથી આકાશગંગામાંથી આવતાં કોસ્મિક રેડિયો-મોજાંની, અને એની વધ-ધટનો અભ્યાસ કરે છે અને આઈનોસ્પીક્ટ્રના વીજભુઓમાં ફેરફાર થતાં એના જોરમાં કેવો ફેરફાર થાય છે તેનો અભ્યાસ કરે છે. સૂર્યના ગતિશીલ ગાળામાં એમાંથી નીકળતાં રેડિયો-મોજાંની ગતિનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાની શોધવણી પણ થઈ રહી છે.

બહારના કિરણોત્સર્ગ (radiation) ની અસરો પૃથ્વીના વાતાવરણના સૌથી ઊંચા થર ઉપર ખૂબ જોરદાર હોય છે. આ પ્રયોગશાળામાં રોકેટર કે. આર રામનાથનના હાથ નીચે વાતાવરણ અને આવતો સ્પીયરને લગતો એક વિભાગ છે. પૃથ્વીના વાતાવરણમાં નીચલા થરો ઓકિસજન, નાઈટ્રોજન, આર્ગન વગેરેના અકર્મક અણુઓ હોય છે. પરંતુ આપણે જ્યાં ઊંચે જતા જઈએ તેમ ઓકિસજન અણુઓ, વિજાણુઓ અને આયન જેવાં બીજાં રજકણનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. ૩૮૦,૧૦૦ કિલો માઈલીની ઊંચાઈએ વીજભારવાહી રજકણોને પરિણામે વાતાવરણ વીજવાહી બને છે. વાતાવરણના ઉપરના ભાગને આયનોસ્પીયર કહેવાય છે. પૃથ્વીના ટ્રાન્સમીશનનો ઉપરથી છોડવામાં આવેલાં રેડિયો-મોજાંને આયનોસ્પીયર પૃથ્વી ઉપર પહોંચી મોકલે છે અને એથી કરીને આપણે રેડિયો-કાર્પકનો આપણા રેડિયો ઉપર સાંભળી શકીએ છીએ. આયનોસ્પીયરની વીજવીવાહીશક્તિનાં સમયે સમયે અનિયમિત ફેરફારો થતા રહે છે. એમાંના ઘણા તો સૂર્યમાંથી નીકળતા કિરણોત્સર્ગને પરિણામે થાય છે. વીજભારવાહી રજકણો પૃથ્વીના યુગ્મકાય કેન્દ્રમાં આવતાં હોવાને પરિણામે પણ એની વીજવાહીશક્તિ ઉપર અસર થાય છે. આયનોસ્પીયરના ગુણ-ધર્મ સતત બદલાતા હોવાથી એની વધધટનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. પી. આર. એવ ખાતેના વાતાવરણને લગતું ભૌતિકવિજ્ઞાન ખાતું ૧૯૫૩થી એ અભ્યાસ કરે છે. ઓછી ઊંચાઈઓના આયનો-સ્પીયરને લગતું અને સૂર્યમાંથી નીકળતાં મોજાં અને રજકણોના કિરણોત્સર્ગની એના ઉપરની અસરો સંબંધમાં ઘણું જ્ઞાન મેળવી શકાયું છે.

પરંતુ જન્યતાવામાં આવ્યું છે તેમ વાતાવરણના ઉપલા થરોમાં, નીચલા થરોમાં ન મળતાં રજકણો મળે છે. એમાંના કેટલાંક રજકણો યાને વિશિષ્ટ પ્રકારનો કિરણોત્સર્ગ કરે છે. યાને આકાશમાં અણુઓને અણુ-ઓકિસજન, સોડિયમ, બનચાર્જ થયેલા નાઈટ્રોજનનું રેડિએશન જેવા મળે છે. ધ્રુવપ્રદેશમાં યુગ્મકાય તોફાનો દરમિયાન દેખાતો

અરુણપ્રકાશ એવા અણુમાંથી આવતો હોય છે. અમદાવાદ, ખાતેની આ પ્રયોગશાળામાં એ રેડિએશન માપવામાં આવે છે અને એમાંથી મળતી માહિતીનું પુષ્કળ પણ કરવામાં આવે છે.

પૃથ્વી ઉપરથી બાહ્ય અંતરીક્ષમાંથી આવતા કેટલાક કિરણોત્સર્ગને વાતાવરણ ગાળી નાખે છે. વાતાવરણના ઉપલા થરમાંનો ઓકિસજન, અદ્દા-વાયોલેટ કિરણોના મોટા સમૂહને નીચલાં થરોથી કાપી નાખે છે. એમાંનો કેટલાંક અદ્દા-વાયોલેટ પ્રકાશ ઓકિસજન રજકણોનું વિઘટન કરે છે અને એ રીતે બનેલાં ઓકિસજન અણુઓ ઓકિસજનના મોલેક્યુલ્સ સાથે મળીને ઓઝોન બનાવે છે. ૧૬ કિલો માઈલથી ૩૫ કિલો માઈલીની ઊંચાઈએ વાતાવરણમાં આવો ઓઝોન સૌથી મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. જોકે એમાંનો કેટલાંક ઓઝોન વાતાવરણના નીચલા થરોમાં પણ આવે છે. ખાસ કરીને મધ્યમ અને ઉચ્ચ ઊંચાઈઓ. શિયાળામાં એ ઓઝોન ભારતના ઉત્તર અઘાંશોમાં પણ આવે છે. વાતાવરણમાંના ઓઝોન અને એની વધધટનો અભ્યાસ બે કારણોથી રસપ્રદ છે. સામાન્ય જીવનો નાશ કરી નાખે એવા સૂર્યના કિરણોત્સર્ગના અગત્યના ભાગને એ રોકી રાખે છે. એની વડેંચણીમાં થતા ફેરફારો નીચેના વાતાવરણની સાથે મોટા પ્રમાણમાં ભળતી રેડિયોસ્પીયરની હવા સંબંધમાં માહિતી આપે છે. ભારતના વાપુચાસ ખાતેના સહકારથી આ પ્રયોગશાળા ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં વાતાવરણમાંના ઓઝોનનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરે છે. પ્રયોગશાળાનો હેતુ જે સંજોગોમાં આપણે રહીએ છીએ તેનો અભ્યાસ કરવાનો છે. એમાં વાતાવરણ અને તેની પાસેનું અંતરીક્ષ આવી જાય છે. જે કંઈ માહિતી મળે તેની સંકલના કરવા અને સમજવા માટે અણુ અને હાઈડ્રોજન પદાર્થવિજ્ઞાન ઈલેક્ટ્રોનિક્સ, ક્લસ્ટર મિકેનિક્સ, જિયો, મેગ્નેટીક વગેરે જેવા વિષયોનો મૂળભૂત સમજ જરૂરી છે. આ સંસ્થામાં સુગ્રાન્થક પદાર્થવિજ્ઞાન એક નાનો વિભાગ છે. પ્રયોગશાળાના કાર્યકરોને એથી આધુનિક બનાવોના પરિચયમાં સખી થકાય છે. વળી તેઓ પોતે પણ કેટલુંક કામ કરી શકે છે. એ પ્રયોગશાળા માટે, અમદાવાદ એન્જન્યુકેશન સોસાયટી અને કમિટી એન્જન્યુકેશનલ ફાઉન્ડેશન નાણાં આપે છે અને અણુશક્તિ વિભાગ અને ભારત સરકારના વૈજ્ઞાનિક સંશોધન ખાતા તરફથી અને રાજ્ય સરકાર તરફથી એને ગ્રાન્ટ મળે છે. વળી ભારત સરકારના વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક સંશોધન મંડળ તરફથી એને સંશોધન ચોક્કસો માટે ગ્રાન્ટો મળે છે. દેશમાંથી તથા વિદેશોમાંથી આવતી બીજી સંસ્થાઓ તરફથી એને પ્રોત્સાહન અને સહકાર મળ્યાં છે.

જિયોડેસી (Geodesy) અને જિયોફિઝિક્સ (Geophysics) માટેના આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘ અને ખોર એન્ડ એપ્લાયડ ફિઝિક્સ (Pure and Applied Physics) આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘ જેવી સંસ્થાઓની પણ તેને સહકાર છે.

(મૂળ અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ)

રાસાયણિક સંશોધન

સંશોધનનું ક્ષેત્ર બે રીતનું હોય છે. એક તો મનુષ્ય કુદરતને સમજવાનો અને તેનો તાગ લેવાનો પ્રયાસ કરે છે. રસાયણશાસ્ત્રી કુદરતને ખોળે મળી આવતા પદાર્થોનો અભ્યાસ કરે છે અને પોતાની પ્રયોગશાળામાં એ પદાર્થો બનાવવા મથે છે. દરેક જીવંત પદાર્થમાં કાર્બન હોય છે અને તેથી કાર્બન કે સેન્ટ્રલ રસાયણશાસ્ત્ર હંમેશા લોકપ્રિય રહ્યું છે. ખનિજ રસાયણશાસ્ત્ર (Inorganic chemistry) માં આપણે બીજાં તત્ત્વો અને સંયુક્ત પદાર્થોનો (Compounds) અભ્યાસ કરીએ છીએ. ભીતિક રસાયણશાસ્ત્રમાં આપણે જુદા જુદા પદાર્થો સંમંદમાં મળતી માહિતીનો અર્થ ઘટાવવાનો અને એના ઉપરથી સિદ્ધાંતોનું પ્રતિષ્ઠાન કરવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ. બાયોકેમિસ્ટ્રીમાં જીવન રસાયણમાં આપણે જીવશાસ્ત્રને લગતા પ્રશ્નોની રાસાયણિક બાજુઓ જોઈએ છીએ. વળી રસાયણશાસ્ત્રીએ પ્રદેશની કુદરતી સંપત્તિ, એના ઉદ્યોગો અને ખેતી વગેરેનો પણ અભ્યાસ કરવાનો હોય છે. ઔદ્યોગિક રસાયણશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં ઘણા રસાયણશાસ્ત્રીઓ રોકાયેલા હોય છે, ઔદ્યોગિક દેશોમાં ઔદ્યોગિક પેઢીઓ, રાષ્ટ્રીય પ્રયોગ શાળાઓ અને એવી સંસ્થાઓ, પ્રદેશની કુદરતી સાધનસંપત્તિનો અભ્યાસ કરવા અને તેને ખીલવવા રસાયણશાસ્ત્રીઓને રોકે છે.

સર પી. સી. રે ભારતમાં રાસાયણિક સંશોધનના પિતા ગણાય છે તેવી જ રીતે ગુજરાતમાં રાસાયણિક સંશોધનના અને અભ્યાસના પ્રણેતા ત્રિભુવનદાસ કલાધાસ જગજીરને મૂકી શકાય. શ્રી જગજીરે પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત વડોદરા કોલેજમાં રસાયણશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે કરેલી. ૧૯૦૮માં તેઓ કલાધાસ સંસ્થાના ૧૩ બન્યા. ટેકનીશિયનોને તૈયાર કરનારી, ગુજરાતની એ પહેલી સંસ્થા. વળી ટેકનિકલ વિષયોનાં પાઠ્યપુસ્તકો ગુજરાતીમાં તૈયાર કરવાની યોજના પણ તેમણે શરૂ કરેલી. કમનસીબે વડોદરા ચળવની સેવામાંથી એમને નિવૃત્તિ લેવી પડી. તે બાદ તેઓ મુંબઈ ગયા. સૌ પ્રથમ વિસ્તૃત કોલેજમાં, અને તે બાદ પોતાની પ્રયોગશાળામાં રસાયણશાસ્ત્રના અનુસ્નાતક વર્ગો તેમણે શરૂ કર્યાં. એમની બીજી સિલિન્ડરોમાં વડોદરા ખાતેનું એવેન્યુ કોમ્પલેક્સ વર્ક્સ અને મોટી શુદ્ધ કરવાની કિયાની શોધ ગણવી શકાય. પરંતુ રાણી વિક્ટોરિયાના ભાવવા ઉપરનો દંબ તેમણે કાઢી આપ્યો ત્યારથી તેઓનું નામ ખ્યાનિમાં

ડૉ. રણછીટભાઈ દેસાઈ
(આચાર્ય, એમ. જી. સાયન્સ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, અમદાવાદ)
ડૉ. અગ્નિવન ત્રિવેદી
(અધ્યાપક, એમ. જી. સાયન્સ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, અમદાવાદ)

આવ્યું. પ્રોફેસર ટી. કે. જગજીરે મૌલિક સંશોધનનું કાર્ય હાથ ન ધર્યું એ આપણી કમનસીબી.

રાસાયણિક સંશોધન, વડોદરા કોલેજમાં ડૉક્ટર કુંવરજી નાથ અને તેમના શિષ્યોએ શરૂ કરેલું. ગુજરાતમાં રાસાયણિક સંશોધનના પ્રણેતા તરીકે ડૉક્ટર નાથ અને અમદાવાદ ખાતેની ગુજરાત કોલેજમાં રસાયણશાસ્ત્રના અધ્યાપક ડૉક્ટર એ. એન. મેક્ડામને ગણવી શકાય. એ ક્ષણમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટી, રાસાયણિક સંશોધનનું ખાસ મૂલ્ય આંકતી નહિ. યુવાન વિદ્યાર્થીઓને રસાયણશાસ્ત્રના અભ્યાસ તરફ અને સંશોધન તરફ વાળવાનો થયે આ બે રસાયણશાસ્ત્રીઓને ફાળે ગયે છે. ડૉક્ટર નાથ અને એમના વિદ્યાર્થીઓએ “રીએક્ટરી ઓફ મેથિલિન કમ્પાઉન્ડ્સ” (“Reactivity of methylene compounds”) સંબંધમાં કાર્ય શરૂ કર્યું અને એમાં જુદા જુદા પ્રતિકર્તાઓ (Reagents) ભીતિક-રસાયણ પદ્ધતિઓ પણ અપનાવી. વડોદરાની મહારાજ સ્વામીજીવાળા યુનિવર્સિટી હાલ રાસાયણિક સંશોધનના કેન્દ્ર તરીકેનું જે સ્થાન ભોગવે છે તે ડૉક્ટર કે. જી. નાથ અને તેમના સહકર્મીઓ ડૉ. ટર એમ. ડી. અવસારે, ડૉક્ટર સી. સી. શાહ, અને ડૉક્ટર સી. એમ. મહેતાને આભારી છે. ડૉક્ટર એ. એન. મેક્ડામને જુદી જુદી સ્થિતિમાં ફીનોલ અને પોલીલાર્થીક ફીનોલ્સ ઉપર કથોરબની પ્રક્રિયામાં રસ હતો. લાર્થીક-સાંકેલિક તેજબોના સ્ફોનેશનમાં પણ તેમને રસ હતો. અમદાવાદમાં ગુજરાત કોલેજમાં સંશોધન શરૂ કર્યા બાદ તેઓ મુંબઈમાં રાંધણ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સના આચાર્ય પદે ગયા ત્યારે ત્યાં પણ તેમણે એ કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. ૧૯૩૧માં ડૉક્ટર એ. એન. મેક્ડામ પિંદી શિશુ સેવામાંથી નિવૃત્ત થયા પરંતુ સંશોધનનું તેમણે વાવેલું બીજા વૃક્ષમાં પરિણમ્યું. એને પરિણામે આજે મુંબઈનું એ સાયન્સ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં એક સરસ સંશોધન કેન્દ્ર બન્યું છે.

૧૯૨૧માં એ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ સ્થપાવું તે પહેલાં યુવાન, આદ્યાવાદી અને ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓને રાસાયણિક સંશોધનની તાલીમ આપતું કોઈ કેન્દ્ર મુંબઈમાં ન હતું. ઘણામય તો બેંગલોર ખાતે, ૧૯૧૩માં જમલેટજી તાતાના દાનને પરિણામે સ્થપાયેલા ઈન્ડિયન સાયન્સ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં અભ્યાસ માટે ગયા. ૧૯૨૧-૨૨ દરમિયાન એ સંસ્થામાં

એ ગુજરાતી પુવાન ડૉક્ટર આર. સી. શાહ અને ડૉક્ટર આર. ડી. દેસાઈએ, ડૉક્ટર જી. જી. સુબ્રોના હાથ નીચે તાલીમ લીધેલી એ બન્ને જણ આજે રસાયણશાસ્ત્રના સંશોધન અને શિક્ષણમાં આગળ પડતા સ્થાને છે. ડૉક્ટર આર. સી. શાહ ૧૯૨૪માં સેલ્ફ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સમાં ભણ્યા અને સંશોધક તરીકે નાક કાઢ્યું. એ સંસ્થાને સેન્ટ્રલ રસાયણશાસ્ત્રના સંશોધન માટે જે પ્રતિષ્ઠા મળેલી છે તે સી. શાહને આભારી છે. તે બાદ તેઓ પૂના ખાતેની રાષ્ટ્રીય રાસાયણિક પ્રયોગશાળામાં આર્ગેનિકલ તરીકે ભણ્યા અને પાછળથી એના નાણા નિયામક બન્યા અ્યારે પણ તેઓ શુદ્ધ અને વ્યવહારિક સેન્ટ્રલ રસાયણ શાસ્ત્ર (Pure and applied organic chemistry) ના સંશોધનને દીરવણી આપે છે. ડૉક્ટર શાહે કં તો પોતે જ કે કં તો પોતાના સહકાર્યકરોના સહકારથી દોડસો ઉપરાંત નિબંધો તૈયાર કર્યા છે. ડૉક્ટર આર. ડી. દેસાઈ મુંબઈની વિલ્સન કોલેજ અને વડોદરા કોલેજમાં કામ કરીને ૧૯૩૧માં અચોગઢ મુનિસિપલ યુનિવર્સિટીમાં ભણ્યા. સાત વર્ષ તેઓ ત્યાં રહ્યા, તે દરમ્યાન તેમણે ત્યાં સેન્ટ્રલ સંશોધન સંસ્થા સ્થાપી અને ઘણા વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કર્યા. ૧૯૩૮માં તેઓ મુંબઈ પાછા આવ્યા અને સેન્ટ્રલ એવિયર્સ કોલેજમાં, વિઝોરિયા ભવનમાં ટ્રીનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં અને મુંબઈના રાસાયણિક ટેકનોલોજી ખાતામાં શુદ્ધ અને વ્યવહારિક સજ્જ રસાયણશાસ્ત્રમાં સંશોધન કર્યું. ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપના બાદ તેમણે અમદાવાદમાં વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસના ક્ષેત્રમાં પોતાની સેવાઓ આપવાનું વિચાર્યું અને મુંબઈમાં કુટરક ટેકનોલોજીના અધ્યાપકપદથી રાજીનામું આપીને તેઓ અમદાવાદમાં એમ. જી. સાયન્સમાં પ્રિન્સિપાલ અને સેન્ટ્રલ રસાયણશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક તરીકે ભણ્યા. સેન્ટ્રલ રસાયણશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં હજી તેઓએ સંશોધન ચાલુ રાખ્યું છે. તેઓએ પણ દોડસો ઉપરાંત નિબંધો કં તો પોતે જ અને કે કં તો સહકાર્યકરોની સાથે મળીને તૈયાર કર્યા છે.

૧૯૨૧ થી લઈને અન્યારમુખીમાં ઘણા ગુજરાતી રસાયણશાસ્ત્રીઓએ શિક્ષણ અને સંશોધનમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. એમાં મુંબઈના ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સમાં ઈનઓર્ગેનિક (Inorganic) ના ક્ષેત્રમાં જાનૂના પ્રાધ્યાપક એસ. એમ. મહેતા, સહજત ડૉક્ટર કે. સી. પંડ્યા, અને લાલોરમાં ઈનઓર્ગેનિક (Inorganic) તથા ભૌતિક રસાયણશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં સંશોધન કરનાર ડૉક્ટર એન. એ. શાસ્ત્રિક બપ્પા. ડૉક્ટર કુંવરજી નાયક, ડૉક્ટર આર. સી. શાહ, ડૉક્ટર આર. ડી. દેસાઈ અને ડૉક્ટર એલ. એમ. મહેતાના કામને ભારતમાં અને પરદેશમાં સંશોધકોએ નિરદાન્ય છે. ભારતીય વિજ્ઞાન કોંગ્રેસના રાસાયણિક વિભાગનાં પ્રમુખપદ તેમણે સોંભાળ્યા છે અને કેટલાંક નામાંકિત વિજ્ઞાન-મંડળોના તેઓ ફેલો છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપાઈ તે પહેલાં પ્રધ્યાપક ડી. ડી. કાંચા, ડૉક્ટર કે. એસ. નારગુડ, અને ડૉક્ટર એમ. એસ. ભોરીય, ડૉક્ટર એ. એમ. જિલેટી, ડૉક્ટર એમ. એસ. શાહ, ડૉક્ટર એન. એમ. શાહ, અને ડૉક્ટર ડી. એમ. ઓગ્રએ, સંશોધન માટેની સંપત્તિસંપત્તિની અછત હોવા ઉપરાંત ૧૯૫૯ સંવત્રના રહેલું છે. એમાંના કેટલાક તો હજી જીવતા

છે અને આપણી પુવાન પેઢીને પ્રેરણા આપી સંશોધનનો ઉત્સાહ તેમનામાં પ્રગટાવી શકે તેવા છે. જેકે એક વાત કબૂલ કરવી સહી કે પ્રયોગશાળાઓ અને સાધનો જરૂરી ખર્ચ પણ સંશોધન-કાર્ય મોટે ભાગે વ્યાક્રાંના ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખે છે.

ડૉક્ટર એમ. એસ. શાહે પાસ ઉપરાંત નાઈટ્રિક ઓક્સિડની પ્રક્રિયાનો અને પોટેશિયમ નાઈટ્રેટના થર્મલ વિભાજનનો અભ્યાસ કર્યો. ડૉક્ટર ડી. એમ. ઓગ્રએ અને તેમના વિદ્યાર્થીઓ પાસ કરીને ડૉક્ટર વી. ડી. ઓગ્રએ લાઈપોનાઈટ્રેટ, નાઈટ્રેટ અને કેટલીક ધાતુના નાઈટ્રેટના થર્મલ વિભાજન સંબંધમાં અનેક નિબંધ તૈયાર કર્યા છે. ડૉક્ટર એન. એમ. શાહે કોમોન કન્ડન્સેન્સ વજોરેનો અભ્યાસ કર્યો છે.

ડૉ. એન. એ. શાસ્ત્રિક, શોષણના પ્રશ્ન (Problem of absorption) ને સમાવી લેવાના પ્રશ્ન અને ચૂંકાયેલ અસરો સંબંધમાં વિસ્તૃત અભ્યાસ કર્યો છે. પ્રોફેસર એસ. એમ. મહેતા અને તેમના શિષ્યોએ સોડિયમ અને પોટેશિયમના ક્લોરેટસ અલગ પાડવા સંબંધમાં, મોટી સંખ્યામાં ભેવડ સફેદ બનાવવા સંબંધમાં અને ઓક્સિડાઈંગ એજન્ટ (Oxidizing agent) તરીકે સોડિયમ ક્લોરેટના ગુણધર્મો સંબંધમાં અનેક નિબંધો તૈયાર કરેલા છે. ડૉક્ટર બી. એન. દેસાઈ અને એમના શાગ્રીયોએ કેટલીક ઈનેર્ગેનિક કોલોઈડલ (Inorganic colloids) પદાર્થોના ગુણધર્મોનો અભ્યાસ કરેલો છે. ડૉક્ટર સી. સી. શાહે લાઈપો-નાઈટ્રાઈટના વિભાજન સંબંધમાં અભ્યાસ કરેલો છે.

અમદાવાદમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી, આણંદમાં વલ્લભ વિદ્યાપીઠ, અને વડોદરામાં મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થવાની સાથે ગુજરાતમાં રાસાયણિક સંશોધનમાં એક નવો તત્કાલો થઈ થયો છે. વલ્લભ વિદ્યાપીઠ અને મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ચેરમેનશ્રવ યુનિવર્સિટીઓ છે. ભ્યારે ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે બીજી કોલેજે જોડાઈ થકે છે. પહેલાંની બન્ને યુનિવર્સિટીઓમાં ઘણી જ અનુ-સ્નાતક અભ્યાસ વિભાગો છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી એ વિભાગ હજી બિંબો કરી રહ્યો છે. જેકે અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજ અને એમ. જી. સાયન્સ ઈન્સ્ટિટ્યુટ, મુરતીની એમ. ડી. બી. કોલેજ જેવી કોલેજોએ રાસાયણિક સંશોધન વિભાગો સ્થાપેલા છે.

વડોદરા યુનિવર્સિટીના રસાયણ વિભાગમાં ડૉક્ટર એસ. શેઠના, ડૉ. જી. એસ. દવે અને ડૉક્ટર સી. એમ. મહેતા, ભારતીય ઔષધિય વનરખનિઓનું ટ્રાન્સફોર્મેશન-ડેરિવેટિવ સાઈપો (derivatives) ના સંશોધનનું, જીકોઝના ઈલેક્ટ્રોલેટિક સીકલનનું, કાનગની કોમેથોગ્રાફીની અને સેન્ટ્રલ રાસાયણિક પ્રયોગોમાં વપરાયના પદાર્થોના વિશ્લેષક ઉપયોગોનું સંશોધન કરી રહ્યા છે.

વલ્લભ વિદ્યાપીઠમાં અનાજ, કોળ અને કંદમૂળમાંથી ચેતવવામાં આવતા મેટલ ડિલેટ સ્કાર્બના લાઈપોલોયડાઈટ ઓક્સીડેશન સંબંધમાં, ઈપન માટેના વાકરૂન અને ધાતુ નમ્બરો (metal chelates) નું સંશોધન ચાલે છે. આણંદની બી. એ. કોલેજ ઓફ એગ્રિકલ્ચર ખાતે ખાદ્ય પાણી

પીયશ્વરીને પકવવામાં આવતી તમાકુની ગુણવત્તા સંબંધમાં અને જુદા જુદા પ્રકારના ખાતરોના ઉપયોગ સંબંધમાં સંશોધન ચાલે છે.

ગુજરાત કોલેજમાં અને વિસનગર કોલેજમાં ડૉક્ટર લી. એમ. ઘોર, ડૉ. જી. સી. અમીન અને ડૉક્ટર ડી. એમ. દેસાઈ સંશોધન કાર્યમાં રત છે.

અમદાવાદમાં એમ. જી. સાયન્સ ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં ડૉક્ટર એ. એમ. ત્રિવેદી અને તેમની સહકાર્યકરો ડૉક્ટર એમ. ભે. પટ્ટણી, ડૉક્ટર આર. કે. શાહ, ડૉક્ટર એમ. એન. દેસાઈ અને બીજાઓ ભૌતિક અને ઈનઓર્ગેનિક (Inorganic) કેમિસ્ટ્રીના પ્રશ્નોમાં રોકાયેલા છે. ગુજરાતની ખાસશાળી જમીનની વિસ્તૃત તપાસ કરવામાં આવી રહી છે કે જેથી ખાસશાળી કાપસ કાઢી શકાય અને એ જમીન ખેતી લાયક બનાવાના ઉપાયો સૂચવી શકાય. ધાતુઓને અને મિશ્રધાતુઓને લાગતા કાંટનો પ્રશ્ન જાતભરમાં વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે. દર વર્ષે અજબ રૂપિયાનું નુકસાન જાતને એથી થાય છે. ભારતમાં પણ એ પ્રશ્ન ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવી રહ્યું છે અને પિત્તજને લાગતા કાંટનો અભ્યાસ આ સંસ્થામાં થઈ રહ્યો છે. જ્યેષ્ઠીન, સ્ટાર્ચ, ગુંદરની થીકણો પદાર્થ વગેરે પદાર્થોનો ઉપયોગ કરીને કાટ ટાળવાના પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે. એ પ્રયોગોમાંથી એમ પણ જણાયું છે કે પિત્તજને જ્યારે અમુક મુદ્દા દ્રાણોમાં ડુબાડવામાં આવે છે ત્યારે એની સપાટી ઉપર ફોટો પરી થકે તેનું પાતળું પડ બની જાય છે. એમ. જી. સાયન્સ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ખાતે હામરમાંથી મેળવેલા કમરવાળા પદાર્થોનો અભ્યાસ કોમેરીન્સ, કોમોન્સ અને એક્રીડોન્સ જેવા હેટરોસિક્લિક કમ્પાઉન્ડ્સ (Hetero cyclic Compounds) નું સંશોધન, ફીનેન્થ્રા-કવીનોન અને એન્થ્રાકવીનોનમાંથીના વાટકાપડનું આપોજન, ફાઈબ, નેન્ક્રી, અને ફાઈબ્રેલ કેફ્ટસની પ્રતિબંધકરો અને આજો-ગ્રાપ્સટફેરના સંશોધનનો અભ્યાસ ડૉક્ટર આર. ડી. દેસાઈ અને એમના સાથીઓ કરી રહ્યા છે. એન્થ્રાકીનીટીકસ, એન્ક્રીકો-વેલેન્સ-ટસ અને સપરિયોથી તત્ત્વોવાળા પદાર્થોના ઔષધીય ગુણધર્મો અને જંગુનાશક દ્રવ્યો સંબંધમાં ડૉક્ટર ભે. જી. ત્રિવેદી, ડૉક્ટર કે. સી. શાંતિ અને તેમના સહકાર્યકરો કરી રહ્યા છે. મુરતની એમ. ટી. બી. કોલેજમાં, કવીનોલાઈન પદાર્થોના સંશોધન અને શીએક્ટીવ મેથેલીન ગ્રુપ ધરાવતા સંયુક્ત પદાર્થોના બ્રોમીનેશન સંબંધમાં સંશોધન થઈ રહ્યું છે. ભૌતિક પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પણ સારા પ્રમાણમાં કામ થયું છે. એ કામ ડૉક્ટર સી. એમ. દેસાઈ અને ડૉક્ટર મીસ. એચ. એ. કામીએ અને ડૉક્ટર આર. કે. માપારાએ કર્યું છે. આમાંના ઘણાપર હજી તરવરતા છે અને ભવિષ્યમાં તેઓ પહોં કરી શકશે એવી આશા છે.

અમદાવાદમાં ‘અટીસ’ ખાતે કાપડ ઉદ્યોગને લગતા પ્રશ્નો સંબંધમાં કામ ચાલી રહ્યું છે.

કાંતલુ-મંચોને નજરમાં રાખીને કોલોઈડાઈઝેશન (Colloidal) દ્રાવણોના ગુણધર્મો ઉપર અને એવાં દ્રાવણો તૈયાર કરવા સંબંધમાં કામ થઈ રહ્યું છે. એ સંસ્થામાં સરસ સાધનયુક્ત પ્રયોગશાળા છે. ત્યાં કિરણોભાસ સ્પેક્ટ્રોફોટોમેટ્રિક અને કોલોરીમેટ્રિક સંશોધન થઈ રહ્યું છે.

ભાવનગર ખાતે મધ્યસ્થ મોઢા સંશોધન કેન્દ્રમાં મીઠાની ગુણવત્તા સુધારવાની અને મીઠાનું ઉત્પાદન વધારવાની રીતો શોધાઈ રહી છે.

વળી આક-પેદાશ મેળવવાના પ્રયાસો પણ ચાલુ છે. જામનગર ખાતેની મધ્યસ્થ સંશોધન સંસ્થા, લોહભસ્મ વગેરે જેવી આયુર્વેદિક બનાવટોને એક ધોરણે લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે.

મુંબઈના ગુજરાત સંશોધન મંડળનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો જરૂરી છે. એ મંડળે ૧૯૪૩માં અમદાવાદમાં અને ૧૯૫૩માં વડોદરામાં સંશોધન-કાર્યકરોની પરિષદો બોલાવી હતી. ૧૯૩૭માં શરૂ કરવામાં આવેલું એ મંડળ, અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, ઔષધો, ધિત્તલુ, કુદરતી વિજ્ઞાન અને જ્યોત્સુ વિજ્ઞાનનાં સેનોમાં સંશોધન કરે છે. મંડળ ત્રણ માસિકો પણ ચલાવે છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં તાજેતરમાં રસાયણશાસ્ત્ર સંશોધન વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં ડૉક્ટર કે. એ. ઘડર અને ડૉક્ટર એસ. આર. પટેલ સંશોધનની ચોળના કરી રહ્યા છે.

હવે ગુજરાત રાજ્યની રચના થઈ છે. એટલે એવી આશા રાખી શકીએ કે રસાયણશાસ્ત્ર અને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની બીજા શાખાઓમાં સંશોધનની તકી વધશે. ગુજરાતની કુદરતી સાધનસંપત્તિની આપણે સંભાળપૂર્વક તપાસ કરવાની છે અને એનો ઉત્તમ ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે શોધી કાઢવાનું છે. ગુજરાતમાં ખનિજ તેજ મળી આવતાં, હવે તો રસાયણશાસ્ત્રની જગ્યાબદલી ખૂબ વધી છે. પેટ્રોલિયમ અને એની બનાવટો સંબંધમાં અભ્યાસ અને મૌલિક શોધખોળ હવે ગુજરાતી રસાયણશાસ્ત્રીઓએ કરવી રહી. સંશોધનકાર્ય પીઠજ માગી લે છે. તે બાદ એનું ફળ આવે છે. ઘણા લોકો એમ માનતા હોય છે કે કોઈ ભવિષ્ય સંશોધન કરે એટલે કં તો કોઈ ઊંડીને આંખ વળગે એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન થવો જોઈએ કે કં તો કંઈક મહાન ઐતોગિક સિદ્ધિ થયવી જ જોઈએ. પરંતુ સંશોધન પાયામાં અનેક વૈજ્ઞાનિકોએ કંટાળાજનક માટીકામ કર્યું પડે છે અને એક પછી એક ઊંડો મોકવતી પડે છે. એના ઉપર કોઈ પ્રતિભાષાથી વૈજ્ઞાનિક આખરી ઇમારત ચઢે છે. યુનિવર્સિટીઓના સંશોધન વિભાગોને પ્રતિભાષાથી વૈજ્ઞાનિકો પેદા કરવાનો હુકમ નથી કરી શકાતો. આ સંસ્થાઓએ તો વૈધ-વાળા સંશોધકો તૈયાર કરવા છે. એમાંથી એક દિવસ પ્રતિભાનું સર્જન થાય તો ના નહિ.

સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનો એક સૈફ*

[ઈ. સ. ૧૮૧૮ થી ૧૯૨૦]

થી વહલકામ અમલ
(સૂત્ર)

સાતસી-અણસી વર્ષથી ગુજરાતે જરાયે શ્રાવ્ય નહોતો લીધો. ઈ. સ. ૧૮૧૮માં અંગ્રેજોનું રાજ્ય આરંભ્યું. એ પૂર્વે ભારતમાં, ગુજરાતમાં પણ, સામન્ટિક, આર્થિક, પાર્શ્વિક, સંસ્કૃતિક કે રાજકીય વિષયપદ્ધતિ આદ્યા જ કરતી હતી. ગુજરાતના છેલ્લા રજાપૂત રાજા પછીના ગુજરાતના મુશ્કેલમાન સુબા અને બાદશાહના, તેમ જ મોગલ અને મરાઠાના રાજ-સાસન દરમ્યાન, ગુજરાતે કોઈ પણ ક્ષેત્રે સ્વિચરતા અનુભવી નહોતી. આ જ-સાવ સૈફ દરમ્યાન ગુજરાતમાં ધર્મે ને સંસ્કૃતિ પર આક્રમણ થતાં રહ્યાં અને સમાજજીવન પર તેના પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યાધાવ પડતા રહ્યા. નન-માથ ને ધર્મની સહામતી વગરના, લૃંકાલના બધવાળા એ યુગમાં, એ-બોના ઇત્તજાબાવર પણ જોખમમાં રહેલી. ગુજરાતના સ્વતંત્ર બાદશાહો તથા અગ્રજર આદિના સાસનનાં કોઈનાં વર્ષે બાંધ કરીએ તેા મુશ્કેલમાન યુગના આરંભથી તે લગત્રમ અંગ્રેજોના આગમન સુધી, ગુજરાતે નિષ્કેતે વેપારવાણિજ્યનો કે સ્વિચરતાનો આસ નહોતો લીધો. રાજબોના ખનના બાદી રહેતા, તેઓ મહોમમદી હડતા અને પ્રભને લૂંટતા. કવિ દલપતરામના રાજકોમાં કહીએ તો-

“તુપ રૈયતને લૂંટતા, વળી તરકરની ભત,
વાડ ખેતરો ખાખ ત્યાં, બનચરની શી વાત!
કેમ સુઝે વિદ્યા-કળા, પ્રતિદિન ભ્યાં ગજરાય,
વગુઓ ત્યાં વીંટી વળે, કેમ સુઝે શ્રમ વાટ?”

૧૮૧૪ : પહેલી લોકકાંતિ

અંગ્રેજોને અમલ આવતાં કાંઈક સ્વિચરતા આવી. લોકોની વિચારકળાની અભિવ્યથિને માગે મળ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૧૮માં પૈશ્વૃષા ખાલસા* થઈ; અંગ્રેજ રાજ્ય-અમલ આગ્યો. ૧૮૨૬ થી ગુજરાતમાં નવી ફેલવણીના શ્રી અણેશ થયા. ૧૮૨૨માં પહેલું ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર (“મુંબઈ સમાચાર”) પ્રકટ થયું. ૧૮૨૦ માં માધ્યમિક ફેલવણીને આરંભ થયો. આ બધી સૈકસિક ભૂમિકામાં સંકટી ગઈ ત્યાં આપ્તા દેશમાં પહેલવહેલી લોકકાંતિ ગુજરાતમાં થઈ. ઈ. સ. ૧૮૧૪માં મુંબઈ દલાકામાં નમક (મીઠા) પર એક અણેઆઈ આના ભકાવ (કર) હતી તે પધારીને એક રૂપિયા કરવામાં આવી. ગરીબ પ્રભમાં દેકારો પડી ગયો. એણે સંગ્રહન કર્યું; દેખાવો કર્યા; ૧૮૧૪ના તા. ૨૯, ૩૦ અને ૩૧ ઓક્ટરે મુરવ સહેરમાં દેખાવો થયા; હડતાલો પડી; ૩૦ હબર લોકો એકત્ર થયા; આંદોલન એકંદરે અર્ધિસત રહ્યું; લકર આરંભ્યું; પ્રભએ સાંતળવો પોકાર્યું; લિન્ક, મુશ્કેલમાન, પારસી ત્રિવિધ પ્રભએ એકઠાથી નવા કરને વિરોધ કર્યો; કલકાંક અખાલસોએ પણ સમર્થન કર્યું. છેવટે ૧૮૧૪ના તા. ૧૪ મી કલકાંક અખાલસોએ પણ સમર્થન કર્યું. છેવટે ૧૮૧૪ના તા. ૧૪ મી કલકાંક અખાલસોએ પણ સમર્થન કર્યું. છેવટે ૧૮૧૪ના તા. ૧૪ મી કલકાંક અખાલસોએ પણ સમર્થન કર્યું.

પ્રભનો આ પહેલો વિજય; ફરક દરિયા કંપનીનો આ પહેલો પરાજય; ભારતમાં, ગુજરાતમાં, આ પહેલી સફળ લોકકાંતિ !

ઈ. સ. ૧૯૩૦ માં ગાંધીજીએ મીઠા સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો ત્યારે, તેમના મનમાં કદાચ ૮૬ વર્ષ પૂર્વની આ ઐતિહાસિક ઘટનાનું મુનરાવરન કરવાની પ્રેરણા તો નહિ ભગી હોય ! પરાધીની અવરણનાં માત્ર છવ્વીસ જ વર્ષ પછીની આ ભગતિ તેમને સુઝ તેા નહિ કરી મઈ હોય !

સંસ્કૃતિક ભૂમિકા

એક દરિયે આ એક આર્થિક કાંતિ હતી. પણ ઇતિહાસવેલ છે, કે આર્થિક કાંતિ દ્વારા જ રાજકીય કાંતિના પાયા નંખાય છે. આપણા દેશમાં આર્થિકની સાથે સાથે સંસ્કૃતિક ભૂમિકા પણ સંધર ભનતી જતી હતી. ગુજરાતમાં તો આ પદિવર્તન સ્વિચેશ પરિણામકાર નીવડતું હતું. દુર્ભાગ્ય મહેતાજીને સમાજસુધારક ઈ. સ. ૧૮૪૪માં શરૂ થયો. એમણે સ્થાપેલી ‘માનવ ધર્મ સભા’ ની પ્રભ પર અસર થવા માંડી. ૧૮૨૦માં મુંબઈમાં એડિફિકેશન ઇન્સ્ટિટ્યુટ સ્થાપતાં, દાદાભાઈ નવરોજી, નમંદ ને નવરોજી ફરુકનજી આદિ આપણા આદિ દેશકાંતો બાણીગરી, મુંબઈ-ગુજરાતની સેવામાં લાગી ગયા. પછી કોચ, બ્યારકર-ધંલપદિનાં પ્રકાશન શરૂ થયાં. મળાદેવ દાદિવેધધનું પહેલું સામયિક ‘પરદેશગાર’ ઈ. સ. ૧૮૨૦માં મુરવમાં પ્રકટ્યું. એના પ્રચારક શ્રી બેળનજી કોટવાલે મુરવમાં ૧૮૨૦માં ગુજરાતની પહેલી લાઇબ્રેરી સ્થાપી, જે ૧૮૨૪માં સ્વપાપેક્ષી ‘નેટિવ લાઇબ્રેરી’ ના વિસ્તાર કે રૂપાંતર રૂપ હતી. ૧૮૧૪માં ભારતમાં પહેલવહેલી સ્વતંત્ર્યસંગ્રામ થયો ત્યારે ગુજરાત ઇસ્ટિક, સામાનિક અને સંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે ઠીક પગલર થયું હતું. એ જ વર્ષમાં પહેલું ગુજરાતી ક્રોનિકલ ‘સેમિઆધ’ શરૂ થયું. ૧૮૧૪માં ગુજરાતમાં તારવહેવાર શરૂ થયો. ૧૮૧૪માં મુરવમાં, તે પહેલાં અમદાવાદમાં, ને ૧૮૧૪માં નડિયાદમાં મુશ્કેલમાન સ્થપાઈ. આમ ગુજરાતમાં ફેલવણીનિર્માણનો અને નવી સંસ્કૃતિ-સ્થાપનાનો યુગ શરૂ થયો હતો.

નવાં સેલકાપનો સ્થામનો : ૧૮૨૬

૧૮૪૪માં મીઠાવેરો મોઝો કરવામાં મળેલી સફળતાએ સંઘવત પ્રભની રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાને પ્રેરણાલેવ કરી. ૧૮૧૪ની કાંતિ આવે તે પહેલાં ગુજરાતે બોને એક સફળ સામનો કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૨૬ના એપ્રિલમાં મુરવે સરકારના બંધનથી વજન દાખ્ય કરવાના હુકમનો વિરોધ કર્યો. લોકોએ દિવરોા સુધી હડતાલ પાડી; દુકાનો અને બનરો બંધ રહ્યાં; લોકોને અનાજ ને મરીચસાંકા વિના તાલીવી પડી; સરકારે તે બંધાર આચવી મંજાવવાનો પ્રબંધ કર્યો; તે ચકવ વહેંચાયાં, બંદેનામાં પ્રકટ થયાં, કે આ સામે જાંચ હબર સહીની અરજ દેક ઉચક સુધી મોકલવી; એ મટે રૂ. ૫૦ હબરોા કાણે એકત્રિત થયો. આ આંદોલન એક અકાવણેનું વાહ રહ્યું; તા. ૫ એપ્રિલે સહેલીઓનું પ્રતિનિધિમંડળ મેનિફેસ્ટો બન્યું. તેમની પાછળ હબરોા તાચરકો ગયા; મેનિફેસ્ટો તેમની વિનંતિ સાંચવી; પદિલુએ દુકાનો ટપોલ પૂરી મઈ; છેવટે સરકારે પેતાની દરખાસત પસતી મૂકી; અને આમ ગુજરાતમાં મુરવની પ્રભનો બાલ્લે વિજય થયો. અંગ્રેજ અમલકો, ફરક દરિયા કંપનીનો એક બોને પરાજય ઇતિહાસને પાને મોકાવો.

* આ લેખ અનેક પુસ્તકો, લેખો, હસ્તપ્રતો, સુલાકાતો અને નિવેદનો દ્વારા મળેલી સામગ્રીને આધારે તૈયાર થયો છે. એ સૌનો નક્ષત્રીકાર કડુ છું.

૧૮૪૪ ને ૧૮૪૮ નાં આંદોલનો થઈ ૧૮૬૦ માં ત્રીજી આંદોલન ચાલ્યું. તા. ૩૦ ડિસેમ્બર ૧૮૬૦ ના "બેંગલો એક્ટ" પસંદ કરવામાં આવ્યો, કે મુરતે પૂના અને મુંબઈને પસંદે ચળવળ શરૂ કરી છે. લોકોએ એકન થઈ સોદાર કરવા માંડ્યો છે, કે અમે આવકવેરા પૂર્ણ કરી નહિ, અમે કુદાનો બંધ કરીશું, અમે ધંધાધારા બંધ કરીશું.

મુરતના બરાનપુરી ભાગના મધ્ય વિસ્તારમાં લોકો ટોળે મળ્યા. હાસર આપું. પોલીસ, હુલ્લ, પાવલ ને અમલદારો આવ્યા. લોકોને ભરતો જળવે હતો. જેમણે કુદાનો બંધ રાખી હતી તેમની ધરપકડો થઈ. ટોળાને વીજારી જવાનું કરમાન હતું, છતાં કરમાનનું માન ન શું. તરત જ થોડા દેખાયા. લોકોને બીજેવામાં આવ્યા. જે ત્રીસની ધરપકડ થઈ હતી તેમાંથી પાંચને છાતી મુકવામાં આવ્યા, એકને ૬ પગનો દંડ થયો અને બાકીના ચોતીસને છ મહિનાની સજાવ કેસી સભ થઈ. આ આંદોલન છાતી દેવા બદલ "સાઈમસ" જે સરકાર પર દૂધ થયો. એના અંગ્રેજ અધિપતિએ લખ્યું:

"આજે પ્રસંગ છે" આ દેશના આખરે આલિષ્ઠી થઈ છે નહિ? હવે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની ગઈ હતી અને અંગ્રેજ સરકાર આવી હતી. "સાઈમસ" જે લખ્યું કે "૧૮૫૭ ની ક્રાંતિને કાળવામાં મળેલી સફળતા કરતાં જે આ વિશેષ કાળવામાં મેળી સફળતા મળી છે."

૧૮૫૭ ની ક્રાંતિ: પહેલાં વિષય

૧૮૫૭ માં મુજરાતમાં સરકાર ક્રાંતિ થઈ હતી. ખરું છે, કે એ ક્રાંતિ ઉત્તર મુજરાત નેટલી પ્રથમ કાલાજ નેવી નહેતી. મુજરાતનો વપસો, પંચ, સિંહિલ શરૂ કરમાન, એમાં આવજ નહેતો આવ્યો. એમ છતાં મુજરાતે પાછી પાછી નહેતી કરી. પ્રભ દુખી હતી. રજવામાં દેવાનર હતો. અંગ્રેજની લોભી આંખ લાલ થઈ હતી. આમને માથે અંગ્રેજ કે દેશી રાજાને ચાલુદાર દેખાતો લેતો. હાસરમાં જરૂરેશીએ બેઠેલે રેફરેલા, રજપૂત, વિશાખતી એટલે સિન્ધી, મહારાષ્ટ્રી વગેરેને નેહરી મળતાં મુજરાતની ક્ષાત્તેજવાળી પ્રભ સમજામાં બહી હતી. મટીકાંકાના મહેવાસી, કેળા, બીધ, મારાના વગેરે બધે મરતા હતા. તે જવા મનમાં અંગ્રેજ ને દેશી રાજા અકારાં થઈ પડ્યાં હતાં.

ઉત્તર ભારતનો એક

એટલે જ ઉત્તરની ક્રાંતિના તબાખા આપુ-અંધમહાલમાં જંગલોમાં પડતો, વધારે મુશ્કેલા માંડ્યું. એ મુશ્કેલી ઉત્તર ને પૂર્વ સરહદ પર હવતો થયો. નરિંહ, હાહો, પાકા, ભંજીયા, ગોધરા, દેવાકાંકા, સરગમપુર, હોલા, યાદપ, પ્રતાપપુર, અનગ, ખાનપુર વગેરે દેવાકાંકા, મહીકાંકા ને હુલાખાસાને પ્રદેશ ક્રાંતિમાં મેળાયા. ક્રાંતિમાં જે ખરિયર આપકાંકાને સાથ હોત, તે મુજરાતમાં એક જુલુ અંગ્રેજ હવતો ન રહો હોત. વડોદરાના અંગ્રેજ રેસિડન્ટ શ્રી વેલ્સપિયર લખી ગયા છે, કે

"આખરે અંગ્રેજો મુજરાતને કળને રાખવા નેટલા સમયે નથી. મારકાશ ૫૨ સિરનેરી કરવા નેટલી જુલુ આજીવી તાકાત નથી. છતાં કોઈ જુલુ હાસર સમયે આપકાંકાને આજન-કર્મી, તેમને નેતૃત્વ આપીને, મુજરાતને તાખામાં રાખવા માટે આખરે પૂરતા ભળવાન છોએ."

આખા મુજરાતમાં ચિનમગીરો

અમદાવાદ, વડોદરા, મુરત, જલ્દ બધે અસિદોમાં વાચક થતી ને સિદ્ધીના વાહાસના વિચય મારે બદલી મુજરાતી, આ ઉપદેવ સત્ થયો. ત્યારે મુજરાતનો વેપારી સમાજ કોમિયારમાં જલ્દપાલકર કુખવતો હતો, તેની રખેલાજી માટે એકાદારી થાખતો હોત; તો તે જ લેજા ઉત્તર મુજરાતના પાછીદાર કાસર, પંચમહાલના જલ્દિયા બીધ, વડોદરાના

અમીરવાદ પાછીદાર અને મુહામી જંગમના ખેડોતો ખેતદાર ને પાદાર, કરાગિ ને કાવરો, જંગલો ને ગાડોએ, નાના કાસ-કિયા ને ખીજીમાં, પોતાની "ગેરિલા" મુકમલકાના પ્રયોગો કરતા હતા.

વિષયના તબાખા

૧૮૫૭ ની છઠી જુલાઈએ રાત્રે હાહોલા કાસ બકસેના ચાલુદાર પર ખેડેલા હુમલો થયો. પંચમહાલના મુસલમાન વતનદારો, મામલતદાર ને જમીનદાર ચુકીલાય તથા બીજા પાંચસે માણસો મેળાયા. આખી રાત મેળાનાર થયો, કે હિંસ નેમ્પેરેટીને અમથ રહો. સિંધિયાના સેનિકો કિલ્લામાં પુરાયા. ગોધરાના મુસલમાનોએ પણ જુલુકામું. ગોધરા જઈ રહેલી પોલીસ દુકાનીને મુકવામાં આવી, છતાં હાહોલામાં પંદર ક્રાંતિદારી ચિરસવાર થયા. એમાંથી ચાર તોપને મેળે બેઠ્યા, નવને આજબન કેસ મળી, એકને કાજા પાણીની સભ થઈ ને એક છટી થયો.

મુજરાતમાં સેનિકો કેને પડેતું ખાતું હાથપું અમદાવાદમાં, તા. ૬મી જુલાઈએ. મુજરાતે યોદસવાર ફાતના સાત સેનિકો વીર્ય ને દાર્મકાર કળને કરવા થયા, થરૂ બીજા સેનિકોને: સાય ન મળતાં નારીશ થયા. અંગ્રેજ પાછળ પડયા, ગોધરાનાર થયા ને પછી સાને સાત પકડારી ફાતોને આંધેલે થયા. ૭ ડિસેમ્બર ૧૮૫૭ માં અમદાવાદે બીજે અમદારો કર્યો, હાસરની દુકાની ને તોપખાનાના ગોલ્દાને અંગ્રેજ સામે લવાના હતા. સંવત્રસ મુજળ તોપોને કળને લેવા જવાર અસાર થયો, કેમ કે તોપો કુલખી પકડાયા ને તખાને મેળાની સભ થઈ. પાંચ તોપે બેઠ્યા, ત્રણ બંદુકે શરૂ થયા ને બાકીના તોર ફાતોએ થયા. ૧ ઇતિહાસકાર એમની શહીદીને, શહીદી મુકુને બેઠવાની વીરતાને વંદે છે. અમે તેમ તોપે, મુજરાતમાં સરકારેશીની વધારીજ લખાઈ.

મુજરાતમાં વિષય

રાજપીપજામાં સેધ મુસલમની, નારોદના મામલતદાર, સિંધી જમાદાર ને એના ૩૦૦-૪૦૦ સેનિકો, ભુવલના સિપાઈ, સંવત્રમપુર રાખના જમાદાર મુસલમ, સહુ મેળાયા. મુસલમાન સિંધાઈએ "થયો કિલ્લી" નાં અભરો ને અંગ્રેજોના અતમ થયું કે એમ માનવા લાખા.

૮ સ્વામ્યાની ગાદીના હક માટે એના એક રાજવંશી સરખમલને વેર લેતું હતું. સરખમલની ફૂકે પચાસ હબર માણસો તૈયાર થાય એવી એની હાક વાગતી. એને પચાસ મારે ચારસાના છપાંબી ગામ પાયા ૫૨ અંગ્રેજે વેરો થાયો. સરખમલ એ અભરમાં કરાયેલી છ મેચી અંધવા વરતી, પાચાને બંધ પમાલોને કામ દેવા નેતું અશરૂ હતું, સરકારે આખું પાયા ગામ ફૂંકી માર્યું. ૧ ઓક્ટોબરમાં ઉત્તર મુજરાતમાં કીટા પારે સમકીના કાકોર, બીજા ધોરેસવાર દુકાની ને બારમાં દેશી પાલનતું કાવતું પકડાયું. રોહાના કાકોરે પર્વ ૫૦૦ ના લોકર સાથે પાલનપુર ને સિંધી સુધી કાપા અર્થો. ઈંદરના અલ્દેલીના કાકોરે પર્વ હાથિયાર લીધેલાં.

વડોદરા ને અરજકર મુખી

મધ્ય મુજરાતમાં ખેડા જુલુ પાક થયા કરતું. નિરોજ પાલા ગામ બસીપાલો થતાં. આસંદના વીર મુખી મરથાદાસ હરિદાસનો પુરવપ્રેષા પ્રખબી બેઠ્યો. આસંદની લેટિયા બાગોએ સંવત્રસ થઈ. મળહ નિરોજ, બાપુલ પંડેલ, પોલીસ પંડેલ કાકાશાઈ જરુલાસ, બીજા મુખી પંડેલ ને મોસલમીએ આપ સંસ્કૃત દજ સ્થાપું. હિંમતવાજા મળહ એના સેનાપતિ થયા, જમી આસંદ ને કાસરની ચોતારે હાસર કાકોરે કાકોરેસા શરૂ થયો. અંગ્રેજ હાસર ખેતરના બીજા પાક વાસ કરતું, કે પોતાના પોસાને ખવડાવતું ને

પણી આમ લઈતું. આવી ચરબડાલ કુખી ને શેઠા સાથેમિલે, ગોરા સેનિક રાતે પોરતા હતા ત્યારે હાથે માપી. તેમણે, ફેર સાથે કાવ કરતા માટે રખતી ગોરને ઠાકરી, શેઠાનાં પૂંઝાં કાપ્યાં ને નાસી ગયા! જેમાં હાલકાર મચી ગયા!

ગરબ કુખી વડોદરા-અમદાવાદના ગુપ્ત કાંચકૌ સાથે મહત્વ કરતા, વ્યૂં રચતા, ચરોતરનો સીમારો ને મતીકાંઠાએ ઝિતારો ખૂદતા, મનનો પ્રત્યંબ કરતા ને સંગતન જમાવતા; ઉત્તરે જિભપુર, ખરડા, ઉમેરા હિંચાણ ને વોડાસર ગામે, ભરપૂરી રાજપીણા ને જોડાળી આણ સુધી, દંતિની ગુપ્ત પ્રગ્તિ બરાબર આકાર લેતી હતી. કોરબી મરેણાના ને મંદિરમાં, મોતીપાટ ને વનવગડાની વાટે, કાંતિકારો મગવા ને બુલ રચતા. ચરોતરનાં ડાક ગેરાસી ગોમેને અંધેને ભરખાઈ ક્યાં હતાં તે નાચ્યાં. સીંચોરથી મોતીપાટ ભેચરાસાં નાનાના માટુકાર ચરખડાસર ને મળતા. વડોદરા કેવળમાં રાણક મંજળને ત્યાં વડોદરાને ઉજવાની નાખવાની રોવરંજ ગોઠવાની. વડોદરાનાં રાજસેવેમાં "દીન...દીન..."ના પોષાર ઊઠતા. બાઈકાંડેખ વધાર, ભોંડેચ રાખ, મળ રોડ, ન્યાયક ફેરદમક જેવી, અભુતપાત્ર, મોતીપાટ ભેચરાસાં, બાદરવા ને ખેરડાનાં આમેવાનાં મગવા, માણસોની ભરડી કરવા ને નાચ્યા વહેંચતા.

ગુજરાતમાં સંધ્યામ : ૧૮૫૦

ઉત્તરના મનોસોરથી દિલ્હીના રાહબંદા શ્રીજીરાહ પંદર હબરની ફાજ ને તીસ તોપ લઈ, આગવા, તીમચ, પાર વગેરે કમળે કરી, મુંબઈ રોડ તરફ પધરાવ હતા. એથી અમદાવાદ ને વડોદરાને ખાતો થયો. કમી, જિભપુર, વડનગર, વેરાવળ, દેર દેર દુલ ફરી વળ્યા. અંધેને લાચું કે આણું ગુજરાત ડમર કરી સમરોર ઝાંઝે છે. પણ ત્યાં તો અમદાવાદની દુકરી દબાઈ ગયાના સમાચાર આવ્યા! વડોદરા પર વિચરીત અસર થઈ. છતાં કાંતિકારી નાઈમત ન થયા. ખેરાણ, વડનગર ને જિભપુરમાં ભરતી-કામ ચાલુ રહ્યું. ત્યાંની કેળી માંમો સળગ્યાં હતાં. ઉત્તરમાંથી મગન રોડ ને હબરનું હાથે હાવનાર ટંબા, મતી નરીના જળમાં ભેંસે ચાલ ને મુખીએમિ મંચણ કરી ને તે ગુપ્ત રાખવાના સોમક પણ લેવાયા.

પ્રતાપુરમાં અરબ કુખીનાં અને અભુતપાત્ર દબાળીનો આગે પાયો. મતીકાંઠાની દિલ્હી ઉમેરાના કોઠીલ્યા પર તોપો થકી, પ્રતાપુરના બારિયા અમલો અલ દાના, બીખા ત્યાં ને બીએએએ વડોદરાનો કેપ હાંવાની બાહ ગોઠવી. કોળી રિખાઈ હાંબીસાઈ સાથે મળીને તેમણે વડોદરાથી પેશા લાખ્યા. મતીકાંઠાની કાવતો વચ્ચે વરેકું દુનંત આમ અનગડ અંતે પો આગળ આણું ને બિંદિશ કેન્ડોએનું હાંવાનું થું-કાંતિ માટે થતેતરસનું. ૧૮૫૧ની તા. ૧૬ ઓક્ટોબરનું સુદર્ત નિર્માણ થયું.

ફાંકફેટ ને ફોલ

પણ ઉત્તરના સંધ્યાને પહેરો લીધા. દિલ્હીમાં પાણું બહારું. દિલ્હીમાં તા. ૨૦ સપ્ટેમ્બરે ફરી અંગ્રેજ રાજ આણું ને રાખીને બાદરાહ બહારૂદરાહ ગિરફતાર થયા! ૧૦ ઓક્ટોબરે આ સમાચાર વડોદરા આવ્યા ને હાંકી પિટાઈ કે અંગ્રેજોને ક્રિમિય થયા છે! વડોદરાએ રોતે જ ગુલામીની મિજલસ બરી. સુરકમનાં પર તો બહે વળ પડ્યું! દિલ્હી પડ્યું ને આવેલી ગુલાગઈ મઈ ને બાણી કાંતિકારી હાલકા થયા. પેશા નવાબનાહ રોતોરત ફૂકી અથ ને કવવરગી બંધી હાંકત વજીલી ફેકી. રોતોરત વડોદરામાં ધરપકડો થઈ. ૨૫ આવેલોને હાથે નંદર પડી! બધા બંધોર સમસમી ઊઠ્યા! કાસો મતીકાંઠા રોડવા.

મતીકાંઠા પણ નાસીપાસ થયું. વડોદરાની ધરપકડોથી પ્રતાપુર ફરી ભેકું! ખાનપુર ને બાદરવાના કાંકોરોએ ચાકી ખાળી કે વડોદરા કેમ હાંવાનો હતો! ધનતેરસ ન ફળ ને દિવસા હોળાવપ તીવરી. બેસતે વધે આપડમાં હાલકાર વર્તી ને પકડાપકડી થઈ. કાંકોરમાં સંતલક કરતા વડોદરાના અભુતપાત્ર પરચુ ને વિશ્વનાથ ગોવિંદ કલાલા. વિશ્વનાથે

કાવતું છતું હતું! એમ છતાં અંચાર મામે મોળીએ ઠાકી. પ્રતાપુર ફરી ઊઠ્યું. ઓક્ટોબર આખે અંધેને એના પર પા કર્યો. મધરાતે લશ્કરી પદચો આખનાં ચામ લૂંચાં. અનેક પકડાયા. પાટણથી મનગડાએ બજાણદોરે ને દબર પાથળ ને બરોડી હથળ લઈ, જિભપુર ને પિંચવાઈ વચ્ચે કોઠરી ગમે આવી, જંબડમાં પકડા નાખ્યો, પણ મુંબઈથી પોષાર રહે આવેલી અંધેને કોરે તેમણે પીડો પકડાવી. મનગડાએ પકડાયા. ન્યાયક જેવીને ત્યાંથી ચોપડા ને દરતાવેજ મળ્યાં. એણે કાવતરોનો એકતાર કર્યો!

અંગ્રેજ આપનાં નાટક

દલે ન્યાયનાં નાટક રાવ થયાં! ડાખી ચુકાદા અપાયા. તેપિના ભડાયા, ફૂંસીના માંચડા, અંગ્રેજોની ખરેડો, ભડકાના બાર ને અનેકવિધ અપા-અંધેનું પાસતી પ્રદર્શન થયું. મનગડા ને તેના ૧૧ સાપીમાંથી ને તેણે ઊડ્યા, પણ ફૂંસીએ ઊડ્યા ને સાદ દેહનકાંડ થયા! જિભપુરમાં ૧૧ ક્રિસ્ટોફર ત્રણ તોપે લાખ્યા ને ત્રણ ફૂંસીએ ચડ્યા! વડોદરાના રાજક મંજળક, મોતીપાટ ભેચરાસાં, અભુતપાત્ર ને ઉમરા કોળી ફૂંસીએ ચડ્યા! મતીકાંઠામાં સો આચુસો પર ખરડો ચાડ્યો. ત્યાં દરા તોપે ઊડ્યા ને નવ કળા પાડીએ ગયા! સાદસા ચામને વડે ફૂંસીએ દેવાઈ. પ્રતાપુરના અલ દાના, બીખા ત્યાં, બીબે ને, અંધર, ખાનપુર ને કાનવાડીની વીર કળાએ કોરે ઊડ્યા! બેડાના કાંકોર બચ્ચિલેને જન્મરીપ મળી. આણુંના જવાંમં મુખી ચરખડાસાં, લશ્કરી પાળા ફરતાં જ પકડાયા ને કાવા પાળી ગયા; ને વર્ષે બાદ કારાયુદ્ધમાં જ ગુજરી ગયા!

ઉંરથી તેર માર્હલ પર આવેલા ચાપડા મામે માણું હાંચકુ ને ૧૮મી સપ્ટેમ્બરે લાણુના દસ પોરેકવારોને ખતમ કર્યા. અંગ્રેજોની દુકરી તીસ-મીએ આવી, માયકવાડી ફરતો તીસમે કો ચાપડા મામને મુકે કરવાના" પૂરા હાલ થયા! ચાપડા મામના ૮૦૦-૯૦૦ કોળી સામે ૧૦ ઓક્ટોબરે ૭૮૨ સેનિકોળી તોપો ખરી થઈ! આણું આમ વેરાન થઈ થયું! ચાપડાને અંગ્રેજે ભડકે બાણું! ચાર-ચાર માસ ચાપડાને પ્રતિકાર ચાલ રહ્યો.

૧૮૫૮ માં નિઃશસ્ત્રીકરણ

૧૮૫૮માં ગુજરાતને નિઃશસ્ત્ર કરવાનું અંગ્રેજ-ફરમાન દરણું એ સમિ ખેડાએ માણું હાંચકુ. અડીસો ગોરા તરી પડ્યા! અનગડ ને પ્રતાપુરને મામે દિગ્ગરવ કરી ગયાં! લણવાનાં ને ગામ માંચક ને હારપુરના કોળીએ કોરે પા કરતા હતા. અનેક મરાયા. તા. ૪ થી ૩૧ ૧૮૫૮ ને રિને, ઉત્તરિયા મામ પર પારસો ગોરા ચડ્યા! ગામના ચાર હબર તીસમે સ્થાંક પ્રતિકાર કર્યો. આખા ગામની હોળી થઈ! ગાયક-વાડી મામ હાંબાણે પણ હથિયાર ન મૂક્યાં! એણે દિગ્ગરવ કરી ને પછી મામનાં ૮૦૦ પર સ્થાંક સુવગી ઊઠ્યાં! અને નાની સરખી તોર ભમિ અંધર! અંગ્રેજે કહ્યું છે કે મતીકાંઠાને ને ગામની અમે "જૂઠાંમાં બંદી પાચવાડી કરી!"

તાપડા રોપે ગુજરાતમાં

કાંતિના સોળી આકાર પા પંચમણેએ ઝીક્યા. ૧૮૫૮ની આખરમાં રૂના નાક અને કેવળ નાચની આગેતોની નીચે ભીડી સામા થયા. તેમણે તાપડા પર હાથે માર્યો. નંચપીણાની દુકરી પર દુમસો થયો. એમાં સાત મર્ચ ને ૧૧ પાચક થયા. અભુતપાત્ર ગિરફતાર થયા. તાલ્ય રોપેના સેનિક આવી પહેલોઈ, ચાપડાને ને નાકેડા સુધીના પ્રદેરા કમળે કરાળ્યો. છેક ગોધરા સુધી અંગ્રેજોની પચવળી થઈ. ૧૮૫૮ ના માંચમાં રૂથો અને કેવળ રાણે થયા.

૧૮૫૮ની કાંતિનાં સમયે સેનાપતિ લાલચે ગુજરાત આવી, ૨૦ મી ક્રિસ્ટોબર ૧૮૫૮ ના અરસામાં ચાપડા ને ઊશાદેવુર વચ્ચે તરખાડ મચાવી, ૧૮૫૮ ની બીજી બંધુગપરીએ વડોદરામાં હાંચક સવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ ન ફાળ્યો, ને ૩-૪ બંધુગપરીએ પોરો ઉત્તરનાં જંગલો તરફ

લેખી ગયા. એ મહીસાંકા જન્મ ગયા હતા. તે વેળા એની પાસે ૩૫૦૦ની રોના, હાઈબ્રિડ, તોપા વગેરે હતું. ૧૯૫૨ના યુદ્ધમાં દારૂના પાસે એના મંગળમાં વાણેશમે તોફાન મચાવ્યું. એમાં નાનાસાહેબના બચીને રાસાહેબ વેધોના હાથ દબા દબા. એટ, વારગણ ને દારૂના ધરણમાં ૧૭૫૩૩૨૭૦ નેટના ૬૭૦૫૫૫, મંદિરા ધણધણી લેણમાં ને અંગ્રેજે સામંતેલ લાખની (આજને દિસાને ૨૫-૩૦ લાખની) મર્યાદના લૂંટી ગયા !

એક અંગ્રેજનું ખસિલન

ગુજરાતને કલિતકાર ઝડુર-ઉદયસેન સાત વર્ષ, ટેક ૧૯૪૪ માં. હૈરાશબાદી ૫૫૩૫૦. અનુભવદાતા કલિતકારી નેતા મીઠવી લિયાલ-અલીએ, ૧૯૧૧-૧૨ માં નવસારી થઈ સુરતાના સચીન સામ્યના લાજપુર માને આવી, 'ફેસે' વર્ષનું રાજવાસ કર્યો. તે જણ પાસલાં ને સભ થતાં ને આંદામન થતા ને ત્યાં જ ગુજરી ગયા. અંગ્રેજોના જુલમ સામે એક અંગ્રેજ કેવળગીકાર આચાર્ય ઓન જુન રૂપના હતા ને 'ઈંગ્લેન્ડના ન્યાયવર્તમાનમાં ન્યૂનતા ન આવે' એવા વિશ્વેષ ૫૨ લખી-લખી, ૫૨૨૨૨૨ થયા હતા. એમાં લખાણોથી મુંઝવેના અંગ્રેજ નારાજ થયા ને એમના ૫૨ રાજદોહોના આરોપ છુટાયા ! એ માથાફૂડ ને લખણદોહી એમને મરજીની લખેર ખોગારી આવી ને અતે એમાં જ એ છુટારી ગયા. હિંદ આતર ખપી જનાર, ન્યાય આતર રવાજુ કરનાર એ અંગ્રેજ આચાર્ય વંદનાપાત્ર છે. એવા જ પ્રકારમાં લખાણો ફાર્બેસે પક્ષ ઉઠાડે મોઝામાં હતા. અંગ્રેજના ન્યાયસિદ્ધાંતને આંધ ન આવે તે ખાતર ને મંદખોરા સામે નિરોધ હિંદીઓને સભ ન થાય તે ખાતર, ફાર્બેસે પ્રયાસ કર્યો હતા.

૧૯૫૨માં ગુજરાતનું અર્પણ

૧૯૫૨માં ગુજરાતના રવાજુને સરખાણો આ છે : આડેક ગામ લખેમીત થયાં; સેંકડો ધર તારાજ થયાં; લાખોમાં જરજવાહર અંગ્રેજ ફોજ થયાવી એવી; હમરો કેક થયા; સેંકડો મારામારીમાં ખપી ગયા; અને તોપ, ફાર્બેસે ને બંદુકથી મર્યાદ સદીક થયેલાઓનાં સંખ્યા સહેને સો નેટથી હતી.

ગુજરાતમાં ૧૯૫૦ની કલિતકારી નિષ્ફળતામાં કારણો એકેએ તેા, રક્ષિતારાની નેતાની અભાવ, ફાર્બેસે, સંકેત આપનારી ને વ્યુદ્ધાત્મક સંજ્ઞાઓના પાલનમાં નિષ્ફળતા, કતરની કલિત જણ છેક ચોમાસું વીધે કલિતોના કરો ફરકાવવામાં નિષ્ફળ, નૈતિક નિભેળતા અને ખંડેશવ મર્યાદાઓ અંગ્રેજ સરકારને પૂરેપૂરો સાધા ! ગુજરાત પરજનિત થયું ! એણે હાથપાલ મુખમાં ! એકલા અમદાવાદ ને વીસ હમર હાથપાલ લેણી રીધાં !

ગુજરાતે ત્રણ ચૂકવ્યું

૧૯૫૨માં, વેપારલક્ષિતપ્રધાન ગુજરાતનું આ અર્પણ, ઉતર ભારતની હુકનામાં ભડે ઉપ્પ લાગે; ભડે ભત્ર્ય ન લાગે; પક્ષ ૧૯૦૫ થી ૧૯૫૦ સુધીની રજાગળની લડતોમાં એણે ભણું રેવું બ્યાજ સામે ચૂકવી આપ્યું છે, એણે જ નહિ, એણે જાણને અર્થસક કલિતોના નવેા પંથ બતાવી, તે પંથ ભારતને દેહી, રજવાડાંલેહિમાં પોતાનું નેતૃત્વ પ્રતિપાદિત કરી આપ્યું છે.

૧૯૦૬ : લાઇસન્સ દેખાને વિશેષ

૧૯૦૫ જણી ૨૧ વર્ષે ખીલું એક સફળ અધિલેખ થયું. ગુજરાત અને અને મુંબઈની પ્રત્યેક સરકારે નાખ્યા 'લાઇસન્સ દેક્સ'ના વિશેષ કર્યો. આખા ગુજરાતમાં સુરતનું આંદોલન ઉભ થયું, આ અને 'સક્ષર મોફાર' પત્રે લખ્યું હતું :

"એમ કમ છે કે અધરે મુંબઈમાં આવી સજા મટે પાંચ જ હમર લોક એવા થયા હતા ત્યારે સુરત એવા સામાન્ય રજાનામાં રાજદારી હેત મટે પંદર હમર અધરો અંદર સજામાં આજના

હમર ! મુંબઈમાં આપને જ કોઈ દુકાન બંધ હતી; અધરે સુરતે દરવાજા થજી દિવસ સુધી ચડાવી હતી, એમાં પ્રેરના કોની હતી ? શું આ કઈ કોઈની વાજગી વિના થયું હતું ? ક્યાંથી અને કેવી રીતે આ વર્ષગી અને કલિતકાર (સામાજીક વેચનારા)માંને પ્રેરના મતો ? એ આ બધું સમાન સુરતી રજાના એવાની મેળે થયું દોષ, તો તેની પાછળ મૂકમાં કોઈ અમાનસિક રાજદારી બજ દોષ નેરેએ. એ એમ દોષ તેા સુરતીએએ મુંબઈસરને રામભાખા છે. સુરતના સમાજીકોએ તપાસ કરવી નેરેએ અને સખ લોપી કાઢવું નેરેએ."

સુરતમાં આ લાઇસન્સ દેક્સ સમે સરકારનાં દખનયરો ઉભ દરો. તેથી 'બોએ એકે'ના તા. ૨૧-૫-૧૯૦૭ના અંકમાં નેપ ૫૪૬ થઈ.

"જનકલિતકારી (જનજનકારી)એ અખને ખાતરી આપી છે કે સુરતમાં ત્રાસનું રાજ છે. . . ."

આ લાઇસન્સ મંગળાચરણ તા. ૨૭મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૭ થી થયું હતું. એ તારીખે સુરતના નવરસોઢ તરફથી અંદરે ખમર છપાવી તા. ૧૯મીએ સુરતની નહેરે સજા નેગાસવામાં આવી હતી, જેમાં જખાખ્યા પ્રમળે અમદાવાદમાં અગિયાર હમર અધરોની સજા થઈ હતી. મુંબઈ ને પૂનાએ ખજ વિશેષ કર્યો હતો તા. ૧૫ી એપ્રિલ ૧૯૦૭થી હમરના ૫૪ી હતી. ત્યાં બંબરો પાંચ દિવસ બંધ રહ્યાં હતાં. એમાં તેમનાં થયાં, મેળાગાર જન થયા. એમણે એ માખરો મરી ગયા. ને માખરોને ખંજાર ઉભ થઈ. સો માખરોની ૫૨૫૪૬ થઈ તા. ૫મીએ લોકો ને વેચીસ થયે મારામારી થઈ. હમર નેગાસાણું અને હમરે બેકામ મેળાએ ઊભ. 'સરત મોફાર' પત્રે રીધા કરી કે 'સાયર એકે' અંદર ક્યાં વિના મેળાગાર થયા હતા !

'રજવાડાં' આડેક

આ 'લાઇસન્સ દેક્સ' નાખવાને હેતુ વિચિત્ર હતો. રજામાં દુકાન થયો હતો એ દુકાન નિવારણને ખર્ચ કાઢવા માટે આ કર નાખ્યો હતો. એ સમે મુંબઈએ વિશેષથી કેટલેક કરી; એણે આગેવાની થજી લીધી; મુંબઈમાં સજા ભેગાવવા મટે લાઇસન્સ વાપરવાની સરકારી પરવાનગી રીકેકને ન મળી. જણ સજા 'અમેરિકન સરકાર'ના તંબુમાં મળી અને વિરોધના કારણે થયા.

આ ખેડેશં નળવીલા હેરાજન જનકાર મી હાજારામ રૂવંશવ દેસાઈના 'સ્વતંત્રતા' જનમાં, એ અલિસાના ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૭ના અંકમાં ને હાથજી છપ્યું હતું. તેમાંથી નીચેના લાખ ઉભા છે :

"અધરોના, સ્વતંત્રતા, તારે માટે આ સજાની મારામારી છે ! સરકાર આમરી ૫૨ અમે તેવી સખતાર વાપરે તેને માટે અમે અંબ્યા જઈએ એવા તેા નથી. . . . અમે જણ એજ પૂછતા નથી કે સરકારે સાને મારે આ વેરા નાખ્યા છે ? . . . અમે આમરી સ્વતંત્રતાને મટે રીધા કરીએ છીએ. . . . સરકારે માખરે માટે વખને વખતે ને કાણા કમુતો બનાવે છે તેમાં ખખતી કઈ પક્ષ સંઘર્ષે લેવાય છે ? . . . ના, સરકારોના કામરો તેની મરજી સિવાય ખીએ કઈ નથી. આપણે ને કામરો આપીને છીએ તે સરકારની મરજી છે અને સરકારની મરજી છે તે આપણે કામરો છે. . . ."

"આ વખને આપણા મુંબઈ છપાકામાં મુંબઈ તથા પૂનાના લોકોએ ને રીને, લેવાની સ્વતંત્રતા પર સરકારની થકાર અટકાવવાને પ્રયત્નો ક્રીયા છે તે એવેને આપણને ખરખરો સંતોષ વેદા થાય છે. ખજ સરકારે આ વાસ્તે કામરો ખાખનારી સજાઓમાં પ્રત્નની જાંકેશના સજાસદો નહિ નીમવા નેરેએ ! સરકારે શા વાસ્તે કઈ નહિ તેા આ સજાઓમાં પ્રત્ન વરંદના સજાસદોની સંખ્યા લેવાના સજાસદોની જરોબર નહિ રાખવી નેરેએ ! અને સરકારે શા વાસ્તે પ્રત્નને લેવાની લાખી નહેરે કરવાને વખત નહિ આપેતો નેરેએ !

તેથી કરવામાં એનો કાળો મોઢો હતો. આ પછી એણે વખતમાં જ
આ પત્ર બંધ થયું હતું.

ગુજરાતમાં સાર્વજનિક ઉદ્યાન

સમાજસુધારે અને સ્વદેશી આંદોલન

૧૮૭૫માં દયાનંદ સરસ્વતીએ મુંબઈ-ગુજરાતમાં આર્યસમાજ સ્થાપી,

એટલે સુધી કે નવસારીમાં ૧૮૭૪માં પારસી ગોરાણીઓએ મિલ-

દાનપેષ અને વટાણ પ્રવૃત્તિ

પરદેશી વટાણી અવસિનો વિરોધ

આમ ૧૮૮૫ પૂર્વે ગુજરાતમાં દારૂબંધી અંગે અને વટાણ-પ્રવૃત્તિ બંધ કરવાના અગત્યના અભિપ્રાયો વ્યક્ત થયા હતા અને એનો પરોક્ષ

કરવા અંગે લોકમત પર્ણપત્ર પ્રમાણુમાં જાહેર કરતાં અને અને પરાણુ
પ્રધાન ગણવાદનાં આદેશનોમાં પણ પડેલો.

૧૯૮૫ પૂર્વેની ઘટનાઓ

ઈ. સ. ૧૮૮૫ પૂર્વે મુજરાતમાં જોવાયેલી ઐતિહાસિક ધરનાઓ બની

તેનો નિર્દેશ માત્ર કરી લઈએ.

૧૫. ઈ.સ. ૧૮૫૬માં વડોદરાના નિમ્નજીવ વૃક્ષ, ઈ.સ. ૧૮૬૭માં સ્થાપિત પુનર્વસ
૧૬. ઈ.સ. ૧૮૬૧માં નડિયાદમાં આટોનું ખંડ થયું, ઈ.સ. ૧૮૬૬માં નર્મદે

પુનર્વત્ત કમું. ઈ. સ. ૧૮૭૨માં મુસ્તમાં પહેલી વસ્તીગણતરી થઈ. એ ૯

જો વર્ષમાં ગાયકવાડ સરકારનો નિષ્ઠુ બહાર થયા, કે રાષ્ટ્રીય રૂપે નાગરિકતા

424

રહેશે. ઈ. સ. ૧૮૧૭માં કપિ નર્મદે 'શ્રીમદશોધ' ના રમૂયજની કલ્પના કરી. ઈ. સ. ૧૮૧૮માં એ જ કવિએ 'હિંદી' ને રાષ્ટ્રભાષા કરવાનો ખુલ્લો મત દર્શાવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૭૩માં સુજરાતી નાનાનાઈ દરિયાસંપ્રદાયની નરિય આદ્યનાના ખેડા તિન્દી ન્યામભૂતિ નિમાયા. ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં અમદાવાદમાં સોયો માટે 'મહાદેવની પેનિય દેવિય' નીડાળી. ઈ.સ. ૧૮૭૪-૧૮૭૫ માં 'દેવદેસવેલ્લેસ' મહિસકમાં સરદેશીના પ્રચાર થયો.

આમ, ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં મુંબઈમાં કૌમિસની સ્થાપના થઈ તે પૂર્વે સુજરાતે માત્ર રાજદંદી છેને જ નહિ, જન્મ ઇગ્ગજ તમામ છેવે પ્રકૃતિનાં નંદાણ ક્યાં હતાં. રાષ્ટ્રવાદને પોષક એ બધાં બધો સમાજજીવનમાં પ્રાણ પૂરી રવાં હતાં. કૌમિસની સ્થાપના પૂર્વે મુંબઈમાં નવરાત્ર કંરકનજ, દાદાભાઈ નવરાત્ર, હંદરામજી મકાબારી આદિ સુજરાતીઓએ રાજદંદી પ્રવર્તિના કીચેરેા ક્યાં હતા. સુજરાતે ૧૮૫૭ની ક્રિંતિમાં સરદારી કીચેરે આપેલા ન હોવા છતાં એણે સંસ્કૃતિય પાષો સંગીન કરીને, ૧૮૮૫ જ્ઞેવમાં રાજદંદી ભમિત સંગીન કરી હતી.

કૌમિસની સ્થાપના

કૌમિસની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૮૮૫માં મુંબઈમાં થઈ. એ કાલે કૌમિસમાં માત્ર હેનાર મુખ્ય સુજરાતીઓ હતા દાદાભાઈ નવરાત્ર, સર દીનકાશ વાપ્પા, સર કીશીચાલ મરેઠા, ડૉ. હરિ દુર્લભ મુલ, શ્રી અમ્બાલાલ સાહચાજ દેસાઈ, શ્રી ત્રિભોવનદાસ માગળી, ડૉ. ત્રિમુખનારાય કમળદાસ મજનર (વિજ્ઞાનવેત્તા) અને શ્રી ઇચેરાશ પ્રાથવજ દોગાલ વગેરે. આ લોકો કૌમિસના અધિવેશનમાં ભવા, ભાષણો કરતા, કચારો પર ભાવના અને પણ આવી કૌમિસની કાંચવાદીનાં ખંદિયથ આપનારાં બ્યાખ્યાનો કરતા તથા લેખતા. કૌમિસને આરંભેનો કાળ પ્રાચીનતાનો, નિવેદનો, અરજીઓ, માગણીઓ અને પ્રતિનિધિમંડળો દ્વારા વાઈસરોય, નર્મદર વગેરે સાથે મુલાકાતો થોડા રાજદંદી અધિકારીઓ માગળી કરવાનો હતો. આ રીતિત ઇત્તમ ઈ. સ. ૧૯૦૧ સુધી, કલકત્તાની કૌમિસ સુધી વાધી. ઈ. સ. ૧૯૦૭માં મુરતમાં કૌમિસ અગી, કૌમિસનાં નરમ અને નરમ ઈ. સ. ૧૯૦૯ની કલકત્તાની કૌમિસમાંથી જ નુર્તપમાં હોતા, જન્મ કલકત્તા અધિવેશનના પ્રમુખ દાદાભાઈએ 'સ્વારાજ' ની માગળી કરતું ભાષણ હતું. તે માગણે કોડ પડ્યો. ઈ. સ. ૧૯૦૧માં લાક્ષા ઇજાપતરાવને હિન્દ ખંદાર ચોક્કસવામાં આપ્યા એટલે વાતાવરણ વળી પાછું ગરમ બન્યું.

મુરતની કૌમિસ : ૧૯૦૭

મુરતની કૌમિસમાં નરમ ઇજના નેતાજીમાં સર મુરેન્દ્રનાથ એનજી, સર રાણીભાઈ ધાલ, મોખલે, સર કીશીચાલ મહેતા, અમ્બાલાલ વેપખજ, શ્રી મહંમદઅલી કીણા અને શ્રી માગળી વગેરે હતા; તે ગરમ ઇજના નેતાજીમાં હોડામાન દિગ્ધ, અર્ચનક ધાલ, ખાઈ, લાક્ષા ઇજાપતરાવ વગેરે હતા. બન્ને પક્ષોની જુદી જુદી સલાઓ વધી તે તેમાં ઉત્તભાષણો થતા. ખાસ કરીને દિગ્ધ ને અર્ચનકમાં ભાષણો સુરતમાં ખૂલ અચાલતાં.

અરવિંદ-દિગ્ધના પ્રકાશ.

આખરે મુરતની કૌમિસ લંબી. ખંદેએ જ વિવેરે તેડાંખ થયાં. બંજાજ અને મહારાષ્ટ્રમાંથી અરવિંદ ને દિગ્ધના અનુયાયીઓ થોડી સંખ્યામાં આવેલા. અરવિંદે તેા ત્રિભોવે લખેલું જ કે "આપણે આતાને મીંદરે થામિક રૂપે ભવાતું છે...યાદ રાખજો કે ઈ. સ. ૧૯૦૭નું આખરે આપણું ભાવિનું પરિવર્તન લાવનારું વર્ષ નીવડશે. એમ ન માનસો, કે સુરતનું અધિવેશન ધીમાં વર્ષોનાં અધિવેશન જેવું જશે."

મુરતમાં કૌમિસ કાળનાં જ રાષ્ટ્રવાદીઓનું અર્થાત વૃંધાવધીઓનું નુદ સંમેધન બન્યું. પ્રમુખમાત્ર અરવિંદ થોલે લોધું. એમણે એ વિષે એક પ્રસંગે લખ્યું કે "એને ખરિયાને કૌમિસ લી રીતે કુઝમ મેં જ આપેા કરીને, અને હું જ નવા મુજાવવાનીઓના સુચેજનમાં ભેડાવાની ના કહેવા માટે જવાબદાર કીને."

મુરત કૌમિસની કૃતકૃતિ થળી હતી; જન્મ એક મુખ્ય હતી. જના નુજીતો વાધાઓ એ કૌમિસને ભદતામ કરી છે; જન્મ ક્રિંતિદાસર વધુના સરકારે ભજાવ્યું છે, કે મુરતની કૌમિસ ખંદરમ અંતિમક્રિંતક હતી. એમનો મત હતો, કે ૧૮૮૫માં સ્થપાયેલી કૌમિસ પર ૧૯૦૧ સુધી બુદ્ધિવાદી જુઝંવિઓનું એ પ્રાનદય ચું હતાં તે ત્યારે ખનમ થયું અને તેનું મુખન અખખારથી વિરિસિતાના કાપમાં આનું. બંધારાનુકામિઓ મર નધો ને બંધિતવાદીઓએ વર્ગરે ભજાવ્યું.

આમ મુરતની કૌમિસ સીમાધિનુદ સખી નીવડી.

સ્વરેશી આંદોલન : ૧૯૦૫-૮

મુરતમાં કૌમિસમાં કામચા પડવા જન્મ વૃંધાવધીઓનું એમ નુદ પ્રમેધન થયું તેમ અવાવધાી નેનામિએ જન્મ જુદી પડેલા બરી. એ ખરિજમાં એ કચારો ને ભાષણ થયાં તેમાં સ્વરેશીને ઇજનો નિર્દેશ પડુ હતો. સ્વરેશીની યગજગત જુગજગતમાં તેા ત્રોસ વર્ષ પૂરણી કમ થઈ હતી, પરનું ભગંમન ને ૧૯૦૫ થળી એણે રચેલાં બ્યાખા સ્વાધ કીધું હતું. પરિભુતિ કૌમિસની ખરિજમાં પ્રમુખ સચોતી ભોધનાં સર મુરેન્દ્રનાથ એનરજીએ કહ્યું કે,

"મુંજાનમાં સ્વરેશી અને બંધિતવાદને અગિ ને કાગળી પ્રવર્તે છે તે તમે ક્યાં નથી ભજવાતા ત્યાં સ્વરેશીના પુરસાર કરનાર આપણા જુવાનોને કલમ પડે છે, તેમને એક મોડાલાય છે અને કન થાય છે, તેમના પર અપાર જુગજગતમાં તેા ત્રોસ વર્ષે એવા જુદમથી આપણે આપણું ચલરૂપી કાંચ ઉડી દેવાના નથી. આ રીતે અમે બંજાવના લોકો રાખતી કરી જઈ પાછી થાની કરવાના નથી."

આમ કૌમિસમાં સ્વરેશીનું કાંચ ભાષણ દ્વારા થયું હતું. મુરતની કૌમિસના સ્વાચરેશીઓ અજુવરજ જન્મ રૂપરૂપી કાપના થયા હતા. આખાવાઈ, મુરત, નંદિયા વગેરે રચેલાં પર ખાસ સ્વરેશી પ્રજનકારી માડવા માંડ્યા હતા.

સુજરાતમાં સરાસર ક્રાંતિ

ઈ. સ. ૧૯૦૦ ના આસપાસની વાત. ત્યારે નર્મદા-કાંઈ એક કાપક વચતાં. એમનું નામ શ્રી વિષ્ણુ સારકર છેલે. એ કાળે નર્મદાકીરે વચતા સમુજ્ઞનારીઓમાં ૧૮૫૦ની ક્રિંતિયા ફેનિકોણે હતા. એ લોકો નવા ક્રિંતિયોને આમર આપતા.

શ્રી વિષ્ણુ સારકર છેલે પાસે શ્રી અર્ચનક થોલે થોલવિમાનો પહેલો કલો પહેલો. એ છેલેક પાસે અર્ચનકના નાનાનાઈ બારીન્દ ધાલ જન્મ આવેલા. બ્યારે બારીન્દ થોલે ક્રિંતિયો આમ થિતવવા માટે છેલેકની સલાહ મારી ત્યારે છેલેકએ કહ્યું હતું કે તારે 'મોગ્ગમુખના મહા' જનવા જેવું નથી. એના જગજગતમાં બારીન્દ થોલે કહ્યું હતું :

"અમરખાન લિતા લલુ બુને થોડાર રિજમ્ થાકયું જ્યો, જન્મ નાજ્યું અને કાગ્ગેભા વિના નાતિ થાલે; છતાં ભગવાન થોતે એ મારા બોઝબના કાકખાનાના મિત્રોની તરીકે કામ કરવાને બંજાજા બેંદની તિભેરી મારે ત્યાં કાંલવવા પુરશી હોય, તેા મેં ભગવાન સામે મારો વાંધો નથી. દેશોદાર એ આડું સાધ્યું છેલું ભગવાન એ તેા મારે મન સાધન ખામત!"

આ ભજાવનું હુંજ ભજવા જેવું છે. શ્રી અર્ચનક ધાલ ત્યારે પચોદાર કહેજામાં પ્રાધાપક હતા અને તેમજ ત્યારે થેતાના ભ્યક્રિંતવધી સુજરાતી જુવાનો પર ભૂચી નાખી રહ્યા હતા, ત્યારે બંજાજમાં વૃંદેશક મારે પેસા આપનારા વર્તેના કાકાથી ઇજરવા, બારીન્દનું મરોનાંધન કોઈ સુરતી સંજના કરતું હતું. એણે અકાલપતનું નામ સાંભળ્યું હતું. અકાલ-નંદજી બંજના ની ક્રિંતિયા થોડા હતા, એમ માનાય છે; જન્મ શ્રી અમ્બાલાલ પુરજીના મત પ્રમાણે એજો ત્રોસ મરાઠાવિજયના વીર પુરુષ હતા. એમને સોપતો સોપતો બારીન્દ નર્મદાકાંઈ આવ્યો. એમના આધમે (ચારિત્ર)

અથા, ત્યાં ખગર મળ્યા કે અક્ષાન્દન હોય તે જાણવાને ઘેર પહોંચી ગયા હો! (એ જ અક્ષાન્દનની આરતીની પ્રથિમા દૂક સમય પર નર્મદા કિનારે અંગનાથ મહાદેવના ચંદિર પાસે સ્થપિત થઈ છે) પણ અક્ષાન્દનને બદલે બારીન્દને ત્યાં એક સાકરિયા સ્વામી મળી ગયા.

હોવાય છે, કે સાકરિયા સ્વામી ૧૮૫૭ ના “ળગવા” વખતે ઝંડેલીની રાણીની સાથે હતા. એ બન્ને ઝોળી ભેરવી, યંત્રિજાતક થઈ ફર્યા કરતા. જે કોઈ યાત્રિક મળે તેને ઝોળીમાંથી સાકરના પ્રસાદ આપતા. સાકરિયા સ્વામીની ઝોળી સાકરના પ્રસાદનું અક્ષાપાત્ર હતી. એ સાકરિયા સ્વામીની સાથે નર્મદા કિનારે બારીન્દને લેલેજીનો પણ બેઠો પઈ ગયો. એમણે ધીરજથી બધી ત્યાત સાંભળીને બારીન્દને રાજકોટી કાંતિ માટે સમૂદી પકડવાની શીખ આપી પણ કદાચ અનુભવોભા પૂરેકા પીને ડંગણલા બારીન્દના હૃદયમાં “સમૂદી”ની સલાહ ન લેવાઈ, એટલે તે “બેંગલુરુગળા અક્ષા” બનાવવાને નિર્માર કરી લીધે હતા.

અરવિંદ - બારીન્દની અરુતિ

ગુજરાતમાં સરકાર કાંતિનું વાયુચંડળ તૈયાર કરનાર અરવિંદ પુરુષ હતા શ્રી અરવિંદ ધોષ, એ પેલો પક્ષ પાછળ હતા; બારીન્દ આગળ રહેતા. ઈ. સ. ૧૯૦૪ના અરસામાં બારીન્દ વડોદરા આવ્યા. એણે દક્ષિણ ગુજરાત ખૂલું, એને ઠોડીકાઈ અને અંતુભાઈ પુરાણી જેવા સાધુઓ પણ મળી ગયા. વડોદરા - ચરોતરને કાંતિનો પાઠ લાખે. વડોદરામાંથી એ અરવિંદ વિદ્યાર્થી-વંદના આરાધ્ય બન્યા હતા. એમનો પ્રશાવ ધીરે ધીરે વડોદરાથી દક્ષિણે મંબઈ સુધી અને કિતરે અમદાવાદ - મહેસાણા સુધી લોકહૃદયને - મધ્યમ વર્ણના વગુણ સમાજને ઝુલ્મ કરતો રહ્યો. ઈ. સ. ૧૯૦૫માં મંગળના બાળ્યા પક્ષમાં સમર્થ ભારતમાં સ્વદેશી આંદોલનને લેખ મળ્યો. એટલે શ્રી અરવિંદ ધોષે “લક્ષ્મીનાં મંદિર” નામના પુસ્તકમાં કાંતિની યોજના આલેખી.

એ પુસ્તક અંગેજી રાજ્યને વિભાજ આપવાની અને ભારતમાં ભારતીય રાજ્યના પ્રચલનની ગુરુવારી રથ મણાવું. એ કાળે તે ગુજરાતીમાં પણ કોણું “લોવાનું” હોવાય છે. પણ વર્ષો પછી એ અપ્રાપ્ત રહ્યું. હમણાં શ્રી અરવિંદ આકાશના મુખપત્ર “દક્ષિણ” નેપાસિકમાં (એપ્રિલ ૧૯૫૫ના અંકમાં) એનું લાંબાંતર લખાવું. એ યોજનામાં અક્ષચારીઓને એક નવો સંઘ કાઢવાની કક્ષાના હતી. દેશ માટે શહીદ થઈ, સર્વવત્તો ભોળ આપે એવા ભૂખાંમંદોનું નર દોષ કરવાનો એનો ખ્યાલ હતો. રાજકોટી કોતે એ વિચાર ભીલક હતા.

ગુજરાતમાં કાંતિની યોજનાનો વિચાર પ્રચારવા માટે “દેશી બનદુષ્કૃતિની દવાઓ” નામની એક નાની પુસ્તિકા એ ગણામાં માણવાઈ રાખના એક કસબાના (મહેસાણા, બીલીગોરા કે નવસારીના) છાપખાનામાં છપાઈ હતી અને તે રેડ વેડવાઈ હતી. ચરોતરના કાંતિકરી રત્ન, નર્મદીકાંઈ ઉધરમાઈ, પંડેલે લખેલ એ ગોપકામાં દવા-બવા જેવા વિષયનું કોઈ બ્યાન કે તુતખા નહોતા. એમાં તો બોલખ બનાવવાની ક્રિયા-પ્રક્રિયાની વીતરસખોનું નિર્દયન હતું. એમાં, પાછળથી ગોપીવાદી થયેલા અને ડુંગળીચીરને નામે ભણીતા થયેલા, સ્વ. મોહનલાલ કમિશ્વર ચંડ્યા (બેલીરાડીના સ્વામી) એવોચોઈ હતા.

ગીતા ને તત્ત્વશા : અરવિંદ

શ્રી બારીન્દને શ્રી અરવિંદે કાંતિની દીક્ષા આપી હતી. એ વિશે બારીન્દ લખે છે કે :

“શ્રી અરવિંદે મારા હાથમાં એક નમ્ર તત્ત્વશા અને ગીતા આપી, અને પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી. તેમના હૃદયે આ હતા :
“ત્યાં સુધી ભારતમેશ ગુલામીની બંધનમાંથી મુક્ત નહીં થાય ત્યાં સુધી, હું કાંતિનું કામે કરતો રહીશ. એ કોઈ પણ વખતે હું આ મેળની એક પણ ધમનાનો એક સ્પષ્ટ પણ પ્રકટ કરું તો, અથવા તો એને કોઈ પણ પ્રકારે નુકસાન કરું તો, એ મારા જીવને બેખમી-હરી.”

આ પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ, બારીન્દ સુરતની કોંગ્રેસમાં ભાગ લેવા આવેલા. તેણે દક્ષિણ ગુજરાતમાં ઠીક જમણે પણ કરેલું. અરવિંદે ધોષના એક વિષય શ્રી ઠોડીકાઈ પુરાણીને બારીન્દ બધી યોજના સમજાવતા. એમને બોલખ બનાવવાનો ક્રીમિયો પણ બારીન્દે જ બતાવેલો. પણ અરવિંદે બારીન્દે ઠોડીકાઈને કાંતિ બગેના સમય લેવા કહ્યું ત્યારે શ્રી ઠોડીકાઈએ કહેલું કે :

“હું ગુજરાતની રીતે કામ કરવા માણું છું. હિંસાત્મક ખર્ચતમે જ કોઈ કરવાની હું ખાતરી આપવા માગતો નથી. પરંતુ દેશનું કામ કરે એવા બોલામાં બોલા દસ માણસો તૈયાર કરીશ, એટલું વચન. તો હું અવશ્ય આણું છું.”

ગુજરાતના વીર કાંતિકારી

આ વચન અનુસાર શ્રી ઠોડીકાઈએ દસ નાહ પણ દસથી દસગણા મરણિયા ભેલા કર્યા હશે. એમણે ને એમના બાઈ શ્રી અંતુભાઈ પુરાણીએ મળી ગુજરાતમાં બ્યાલામ પ્રવૃત્તિના ઠીકા પાયા નાખ્યા. એ દ્વારા એમણે ભરપૂરી અમદાવાદ સુધીના ભુલબોલને તાલીમ આપી. એમાં શ્રી માખાલાલ વેલ, શ્રી ચંદનકર શર્મા (સંસદ-લોકસભા-ના સભ્ય, ભરૂચ), શ્રી હિતુભાઈ પંથ્યા (હાલ આમ મયવાડા), સહકારી પ્રવૃત્તિવાળા શ્રી નેત્રી કલ્યાદિ પણ સમર્થ માણસો હતા.

ચરોતરના શ્રી નરસિંહભાઈ પંડેલ, શ્રી વેચરદાસ પંડેલ અને શ્રી પૂનભાઈ વજીલ નામના શિક્ષક માણસો પણ એમાં બનમાલનાં બેખમ લઈને પડેલા. એ ત્રણેના પીઠો પકડી તેમને અને તેમનાં કુટુંબોને બેદાનમોહન કરવામાં અંગેજી રાજ્યે કોઈ કસર રાખી નહોતી. એમના પર ને દમન ગુજ્યું હતું કે દાનવી હતું; તેનાથીથી બંધતર હતાવું. એટલે સુધી વાત આવી હતી કે ગુપ્ત કાંતિકારી પ્રવૃત્તિની મહિત્તી ઠોડવા માટે નરસિંહભાઈને માલે કંઈ કંઈ નીલી હતી. તેમની સમક્ષ વિધાનો ટોપેલો મૂખ, તેમાં તેમની ભેજી ડાળી, તેની અસહન ને ચાસ રૂધિરાની રૂંધે તેમને બળજબરીથી અપાઈ હતી. આટલે પારની તાસ છતાં નરસિંહભાઈ અમુકનમ રહ્યા હતા.

નર્મદાની અંગનાથ વિલાસવ ચાલતું હતું, એમાં બેચરદાસ દેશપાંડે નિયામક હતા. તેઓ સાથે કાકા કાલેલકર, વડોદરાના શ્રી ખાસીરાવ ભંધવ, શ્રી. માધવરાવ ભંધવ, આમા ફકેઈ, શ્રી ભુજરામ કલે, સ્વામી આનંદ જેવા સિદ્ધાંત હતા. એ વિલાસવ પર સરકારી નબર પડી, એ બંધ કરવું પડ્યું.

આ વિલાસ બીલીગોરા ને નવસારી ગાયકવાડી તાલુકા હતા તેથી ત્યાં આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવામાં કંઈક સરળતા હતી. ત્યાં શ્રી માધવરાવ મોહોસે, શ્રી નારાયણરાવ, શ્રી ગોવિંદરાવ પાંડેરા કમળાદિ ચૂકરચે ભૂખાંમંદોના રિલાલ્લરો મંગવાતા અને કાંતિકારોને પહોંચાડતા.

પૂવાના ચિત્રશળા પ્રેસના સ્થાપક શ્રી વામુદેવરાવ નેત્રી (સાર્વજનિક કાકા) શ્રી માખ, એક બંગાળી સહકર્મ શ્રી લેલે વગેરે બીલીગોરાના શ્રી ચરોતરના કામનામાં મળતા. વડોદરા દેશજનમાં શ્રી કાલાભાઈ હલ્દેભાઈ પુરોહિત નામના એક ચૂકરચ દિલ્હીની પ્રાક્ટિસર હતા, તે પણ આ પ્રવૃત્તિમાં સમોલ હતા. પાછળથી એમાં એક વાર શ્રી અરવિંદ શેખને મળ્યા એવેચેરી ગયા હતા. એને હંધિયાને એમને નોકરી પણ ગુમાવવી પડી હતી.

ઈ. સ. ૧૯૦૬થી ૧૯૧૧ દરમિયાન તે કાળની ભારત સરકારે સરકારીહના આરોપધર બાપીસ માણસો પર મુકદ્દમા ચલાવેલા.

ગુજરાતમાં અંધકંઠ કાંતિ

વડોદરાથી સરકાર કાંતિની પ્રવૃત્તિ પહેલી ચરોતરમાં પ્રસરી ને વડોદરા કરવાયે ચરોતર એમાં આગળ ગઈ. અસહકારી ચરોતરનું પાણી તેજ. ઈ. સ. ૧૮૫૭ થી લઈ ૧૯૨૦માં નરિયાદ માસે રહેલના રાઠા હોમિયા અને

૧૯૪૨માં આસાને ગોળીબાર થયો ત્યાં મુખી ચંદ્રવતની શબ્દદારી પુમરી ગુજરાતના ગોદવ ૩૫ રહી છે.

પ્રેમામાં પૂર્વભાઈ નામના એક બહાદુર યોદ્ધા થઈ ગયા. બંને બાજુ પ્રેમાવાળા યાદશ્ચ, જ્યાં રોહિણી રતાસ પાડીદારની, સ્વતંત્રચમી । એમણે જે માટે ખૂબ સફળ થયું. આ પ્રકૃતિમાં એ અણસ થઈ ગયેલા. એવા જ ખીન નર નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ — “ઈશ્વરના ઈન્કાર” પુરસ્કાના લેખક. ‘દેશી વનરજિની દવાએ’ નામની બોમ્બ બનાવવાની થેલી ચોપડીના કર્તા ‘જલ્લ એ જ. બોમ્બ-પ્રકૃતિમાં ખૂબ બતાવવા માટે એમના પર કાચો નેહમાં એ લીધી છે તે અંગ્રેજ સમ્પ્રદાયવતી પરાક્રમ હતી. છતાં નરસિંહભાઈ નવેશ નહિ.

અમદાવાદની સુરત પહોંચી જનાર ૨૬. ડાક્ટર હરિપ્રસાદ મજાગુમ દેસાઈ, ૨૯. ભૈરવર ઘણુપ્રસાદ, અને હજુ વિષમભા છે તે શ્રી પ્રાચીનર બદેશવરના પંડિત અર્ધે અમદાવાદના કાર્યકર હતા. નરિયાદ જાસેના ચક્રવર્ત મામના શ્રી ચંદ્રનરથ શંકરલાલ, નરિયાદના શ્રી દૂધદા બાપુજી શાહ (જેઓ ૧૯૨૦ થી ચાંપીવાદી બન્યા હતા તે — ‘ગુજરાત સમાચાર’ના તિહીના ખબરપત્રો શ્રી ચંદ્રકાંત શાહના પિતાશ્રી), તેમના મિત્ર મધ્યમલાલ નામુદાસ જિવેરી, આનંદી રાહો જેમનું નામ જોવાનું હતું તે મહેમદપ્રસાદના શ્રી હરિભાઈ ગોપાલજી દેસાઈ, વીરસદના શ્રી ચતુર્ણ અમીન. નરિયાદમાં અંગ્રેજ ઈશ્વર જેમનું ખૂબ થયું તે અંગ્રેજીની ધરખંડ થયેલી, કેમ કે એ ખૂબ મારે વનરજિની રિવોલ્વર એમના હસ્તક થયાનો વહેમ હતો, અને એ વાત સંતવતઃ ખરી હતી. રિવોલ્વરની આ પ્રકૃતિને કારણે તેા એમની એક આંખ ખલ્લુ થયેલી — આંખમાં ગોળી વાગેલી । પાછળથી ચાંપીવાદી થઈ એ જેલ ખલ્લુ અપેલા, કાઠાણના શ્રી ચૂનીલાલ ભૂલાભાઈ બ્યાસ અને સોમેશ્વર હાલુભાઈ, નર્મદાથી ગંગાના વિશાલ્ય રથાપનાર બેરિસ્ટર રમેશ્વર ભટ્ટપટેના દેશપટેના રિવોલ્વર બાઈ ને તે વખતના સુરત નિહાલના નાયબ ચેરિસ મુનિસ્ટ્રેટરન્ડ શ્રી શિરઆંકર, લાવના શ્રી મુશાવરજી, મહેમદપ્રસાદના નિયાદાલતી, પાકીશ્વરભાઈ । ઇલાસાઈ ઉમેદશાઈ વીરે સંખ્યાબંધ પાણીદાર પુરુષોએ આ બોમ્બપ્રકૃતિમાં ગુસ્સા ફાળેા હતો. ખીલ ધણા બનાવી, અમદવા માણસો ખલ્લુ સક્રિય કર્યામાં હતા.

હોર્ડ મિટો ૫૨ બોમ્બ

ઈ. ૧૯૧૧ માં હોર્ડ મિટો અમદાવાદ આવેલા ત્યારે તેમના પર બોમ્બ ફેંકનાર ટોળી ‘જલ્લ આ હોરકામંડી જ હતી. એક નામકક એવી છે કે એ બોમ્બ મુરતમાં, રિંગ મેડાન પસિના એક બર્બરિય ડુંપડમાં બંધી હતો અને મુરતથી વડોદરા થઈ અમદાવાદ ખેંચેલો હતો.

ઈ. સ. ૧૯૦૮માં અરવિંદ શાંખ યુગર્થ થયા. યુગર્થની પ્રાન્ડ મેડિકલ ઈન્જિની શ્રીમ ત્યારે એક ‘આર્થિકા ઈન્ફિરમ’ હતું. તેની પાછળ તિલ્લુ કાપ’ નામના મકાનમાં ઈ. સ. ૧૯૦૭-૦૮ ના આગમાં કોલ્લાક દિલ્હી વિદ્યાપીઠની રહેતા. ઉદ્દાસકર જા અને નહી અને બંગાળી કોલેજકારો એમને ત્યાં આવેલા અને અરવિંદ પોતે જા ત્યાં જ યુગામ રાખેલા. પાછળથી ત્યારે બોમ્બ પ્રકૃતિને ઘડતા આરોગીની વજલ થઈ અને મુકેશ્વર ચાલ્યા ત્યારે ઉડા બંને મકાનોમાં ખલ્લુ જખી આવેલી.

આમ ઈ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૧૧ સુધીના લગભગ એક દાયકા સુધી ગુજરાતમાં ચાલેલી સુશક્તિ ક્રાંતિની દગા તે પછી રવેશી આરોહન એવા દેશા પ્રાસાદના આક્રમવાદોમાં વધી ગઈ.

વડોદરામાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના બેશ્વરસાધક અધિકારી વર્ષ વરુશી વળ બેડના ધર્મેશ્વર માટે ‘મહાકાવ’ અને ‘પ્રાકાશક’ નામનાં બે ગુજરાતી સાપ્તિક પ્રકટ થતાં હતાં. ‘મહાકાવ’ ના સંવત્ ૧૯૧૨ના રવિ માસના અંકમાં (એપ્રિલ ઈ. સ. ૧૯૦૬ થાં) એક મેલ પ્રકટ થઈ. એમાંનું નીચેનું અવગમન તે કાગળી અણખી, ગુજરાતી ઉપમા મેલકાની ખોખી રચી છે :

“બંગાળના કાગળા પાડવાની હોઈ કહેની પ્રથમમય રાજનીતિથી હાલિ થવાને બદલે અસાધારણ લાભ થયા છે. અનેક સમર્થ વક્તાઓનાં વ્યાખ્યાનો અને લેખોથી દેશી પ્રજાનું જેનું ને જેનું એક થયું ન હતું તેવું અને તેમનું એક થવા ” કહેની વિપરીત નીતિથી થયું છે, પરંતુતવાની પૂંસરીને વહન કરતી પ્રજાને સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર થવાને માટે, ન્યાયી અને દયાળુ સત્તાધિકારીઓની અગત્ય કરતાં અન્યાયી અને બુલ્લમી સત્તાધિકારીઓની અધિક અગત્ય છે. આપણા દેશમાં રમણે રમણે હોઈ કહેની એવા અધિકારીઓ હોય તો આપણા દેશોદય એ દેસ વર્ષ જઈ થતો હોય તે દેસ વર્ષ વહેલી થાય.”

‘પ્રાકાશક’ માસિકની આકરી ટીકા

આ લખાણઓનો કટાક્ષ નોંધપાત્ર છે. તે જ વખતના એ સંરથાના ‘પ્રાકાશક’માં જલ્લ કેમ લેખો આવતા. ત્યારે ‘બાકા’ નામના સાપ્તિક મિત્રનાં સંવત્રે શ. ૧૦૦૦ રંદ થયો ત્યારે ‘પ્રાકાશક’ના સં. ૧૯૧૨ (ઈ. સ. ૧૯૦૬)ના ચૈત્ર માસેના અંકમાં તંત્રીએ નીચેના શબ્દોમાં શ્રિદિશ રાજસંતાને ઉપકારી.

“રાજસંતા । તું મમે તેવા તારા પ્રતાપમય ધર્મકંથી પ્રભાને અંબજવા ધારીસ તો તે અંબરો, રીજવવા ધારીસ તો તે રિવારો, ચૂસવા ધારીસ તો તે ચૂસારો, ‘અન્યાયને ‘ન્યાય’ કહેવડાવવા ધારીસ તો તે જલ્લ તારા યજ્ઞલકારથી કહેરો, પરંતુ એટલું રમરણમાં રાખજે, કે પ્રભુપાત્રમાં થવા હોયથી તારું ને અલિલ થયો તો, તું મમે તેટલી સારવાખનારા રાખીસ તો જલ્લ, વને તે મળ્યા વિના રહેનાર નથી. પ્રભાની કલ્પની આંતરક્રોએની એક નિઃશ્વાસ કંદના આગમને રેડાવવા સમર્થ છે, તો તારા શા હિસામ છે । પ્રભાને એટલા ઉપકાર માન કે તારા પ્રતિ નિયત તે પ્રીતિવાગી રહે છે.”

વીશી સદીના ખેલેલા લાકમાં બારીન્દ થયે ગુજરાતમાં સહકારે ચોલાના મેલા માં આર્થવંદ થાપની પ્રેરણા તે રાવજીથી છે જે ગુપ્ત રાજદારી પ્રકૃતિ ચલાવેલી તે આમ ક્રેવલથી થઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૧૧ નો આઢાકાશ આરીતે ગુજરાતના રાજદારી હિતકામમાં અવિરમરણીય બની છે.

સામાજિક કોતિ

ગુજરાતમાં સામાજિક કોતિ ઈ. સ. ૧૮૪૦ થી થઈ. રામ રામચંદ્રન રાખના પ્રતાપથી એ વર્ષે સતી થવાના વિચાર પર કાપકેશ્વરને પ્રતિબંધ આવેલો. સોળ વર્ષ જઈ, ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં શુભાની પ્રથા ખલ્લુ કાપકા દ્વારા બંધ કરવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૮૭૦ પૂરેથી થાલ્યા આવતા કમ્, લૂંટારુ અને પાકાકામોના રાજાને લીધે એ કમ અને થવારહ હતો તે રવાબીવારણસ સંપ્રદાઈના રવાખ રવાખ સંહભરંદળના વપ અને યજ્ઞ માર્ગને ખલ્લુરો લલિલ્લ થવા મોડખા સોરાપ્ટને ઉત્તર ગુજરાતમાં બે કામ-તેમણે કું. તો દિલ્હિ ગુજરાતમાં બે કાર્ય તેમના રાણ થી અરદેશર કોલવાલે કું. લી. હોરિયારમાં શ્રી મનુષ્યસમ રામાં વડોદરા, મુરત વરુ-શ્રી નૃસિંહાચાર્યની તેમજ યુલ્લ-ગુજરાતમાં રવાન્દ સરસ્વતીના આમે સમાજની સંસ્કૃતિક અસરને ખલ્લુ એમાં મેટો દિરેસો હતો. ૧૮૯૧ માં થયેલા નવી કેળવણીના મંડળુનો પ્રસાદ ખલ્લુ એટો નહેનો. ગુજરાતની ઠાપ થઈ. ઉત્તર ભારતીય બ્રાહ્મણ મૂલ્ય સંપત્તિ આના, મારાત્રી સાખનું મૂલ્ય બાર આના, મરાઠીનું મૂલ્ય આ આના અને ગુજરાતીનું મૂલ્ય ચાર રેસા હોખાઈ હતું તેમ દને રજુ નહેનું અને

“અને ઠેવે જા હોઈ જાતા, અને જોતા જા; જાનુ નિજનું જાને જાના, જુ જા રેવા જા.”

કહિ ખેલી થાને અને તેને રવાને, પ્રાચીન સંક્રાપ સંક્રાપ રંકક કવિઓ અને કવિઓએ. (કર્મસર ગુપ્તસઃ) ગુજરાતને સમરત રમિયા સાર ૧૫ થીની ગુજરાતની એ પ્રકૃતિ કરી હતી તેને તે ખાનકરી.

એટલે ઈ. સં. ૧૮૮૪ થી ૧૯૨૦ ના એક ટેકા દરમ્યાન ગુજરાતે મુખ્યત્વે વિજ ગોળને તે પુનઃ પ્રાપ્ત કરી ચુક્યું હતું. તેમણે ગાંધીજીનાં વર્ષ દરમ્યાન તે એ પ્રશસ્તિ સ્તંભી જ પ્રવીણ થતી હતી. હવે જ્યાં પરપ્રાંતીય બાધાવાદીઓ, ગુજરાત અને ગુજરાતીની નિંદા કરનારાઓને પણ લાગ્યું કે ગાંધીજીના ગુજરાતે હિંદને સમૃદ્ધ કરવામાં નાનારોનો ફાળો નથી આપેલો.

આર્થિક અને રાજદ્વારી

આર્થિક ક્ષેત્રે નેહરુએ તે, દાદાભાઈ નવરોજીનું પુરવઠું અંગ્રેજ રાજ્યમાં કરીથી અને અરબખત્તા ('Poverty & Un-British Rule in India') નું પુરવઠું ગુજરાતની ત્રીજાથી, ગુજરાતની મેથિલકી, ગુજરાતનું આર્થિક હુનવંદિયાર અને ગુજરાતની ચીજવસ્તુના ભાવવાલના આધારમુલ આંકડા આપી, ઈ. સ. ૧૯૧૮ ના કાળના ગુજરાતની આર્થિક અવસ્થાનો ચોક્કસ વિચાર આપ્યું હતું. તે પછી ગાંધીજીએ તે આ ચિત્ર અનેક રીતે રંગ કરી, પ્રભને પાનો ચક્રાવલમાં અદ્યુત્તમ સફળતા પ્રાપ્ત કરી.

ખીજ તરફ કૃષિપ્રશાસન મહેતા, ગોખલે અને અંબાલાલ સારંગલાલ દેસાઈ જેવાં પણ પ્રભને ભયત કરતા હતા. ઈ. સ. ૧૮૭૫માં સર થયેલા સ્વદેશી આદેશને ઈ. સ. ૧૯૦૫ થી બ્યાપક સ્વયંચાલિત અને મુંબઈ-અમદાવાદમાં સ્વદેશીનાં પ્રદર્શનો બચાવ્યાં. તે કાળે દેશી કાપડ બનાવનાર કે ગામડી કાપડ વેચનાર પર પણ સ્વદેશી સરકારનો ડોળો રહેતો. એ હકીકત તો એ પરથી સાબિત થાય છે, કે ઈ. સ. ૧૯૦૬માં માનુષમાં બચાવેલા સ્વદેશી બલરમાં સુરતના નામાંકિત કંઠણી સફરત માફક સોનાબલ્લ નેશની ઉત્તમ દેશી માલના સ્ટોલની પણ સરકારી દ્રવ્યે તેમ પડેલી છે.

‘વંદેમાતરમ’નું રાષ્ટ્રગીત

એટલું જ નહિ, વડોદરાનાં તેમ જ અન્ય દેવપંથિઓમાં દેશી ખાંડ (લાલ રંગની) અને કુમની સાકરનો એ ઉપયોગ થતો તેને વિશે પણ નોંધા પડેલી છે.

અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૯૦૬માં એક સ્વદેશી પ્રદર્શન બચાવ્યું તેના પર પણ કંઠની નજર રહી હતી. એ પ્રદર્શનમાં પહેલી વાર ગુજરાતી વિદ્યાપીઠએ ‘વંદેમાતરમ’ રાષ્ટ્રગીત ગાતું હતું. તે પછી ઈ. સ. ૧૯૧૭ની હોમરુલ લીગની પ્રેક્ષક દરમ્યાન ગુજરાતી સહિત્યકાર ૨૨૦ શ્રી નરસિંહ વિશ્વાકર્ષે ‘વંદેમાતરમ’ ગુજરાતી બાષામાં ઉભાવ્યું ને પ્રકટ પણ કર્યું.

કાપડથી માંડી કેસર સુધી

અમદાવાદમાં એ વર્ણિત મારતણે શ્રી મુનીલાલ નારાયણ અને શ્રી દેશમુખ મહાનુભાવને જ ભંડેરાત કરી કે બંગાળી અને બીજાં હિંદીઓને તેઓ ચણત કાળી બંધી રીતરસો શીખવશે તે ભંડેરાત પણ સરકારને દફતરે પડી છે. ઈ. સ. ૧૯૦૧ની કૌંચિત પૂરી થયા પછી બંગાળીઓ શીખવા પણ આગ્ય હતા. અમદાવાદમાં આદિવાસી નીરમળાસ તરફ ગયાં હતાં ને ખાસ કરી કાકત (જે) સમાજે રોજનું કેસર વાપરતું બંધ કરી અમુનસરનું કેસર વાપરતું શરૂ કર્યું હતું. આમ કાપડથી માંડી કેસર સુધીની દેશી વસ્તુ વાપરવા માટે પણ પ્રચાર કરવો પડતો હોતો ને તે માટે સરકારી એક વહોરવા પડતો હોતો એ પણ જમાનાની એક વાતીર હતી.

સ્વદેશીના પ્રચાર માટે અમદાવાદમાં એક મંડળ સ્થપ્યું હતું. એના કાર્યને આગ્રહારી એક અંગ્રેજ નોંધ ‘અન્નાજી’ અંગ્રાફિક્સના વા. ૧૮મી ભન્ડુમાં ૧૯૦૩ ના આગમાં પ્રકટ થઈ હતી. એ નોંધ પણ સરકારી ઉપાધેમાં પડી છે. સ્વદેશીની આ શાખના માત્ર ગુજરાતમાં નહીં, પણ સમગ્ર ભારતમાં બજાર પર શ્રી ભરી હતી. સરકાર જ સ્વદેશી આદિવાસી પ્રધાનતા-આર્થિક ઉન્નતિ માટે જ હતું; સ્વદેશી માલના

બહિષ્કાર માટે હતું. તેથી અંગ્રેજ રાજ્યને અને પ્રભને આર્થિક કે ખેતમાં ઉઠારે એવા કોઈ પણ પ્રયત્ન સરકારને વાંધાસરી લાગે એ સ્વાભાવિક હતું.

સયાહરાવ વાચકવાદની દેશભક્તિ

વડોદરા રાજ્યના રાજવી મહારાજ સર સયાહરાવ વાચકવાદ (ગ્રીમ) એમની સ્વદેશી ભાવના અને રાજદ્વારા માટે મરાઠૂર હતા. પરદેશી શાસનને એમણે આંખમાં કણી માફક ખૂંચતા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૪માં કૌંચિસનું અધિવેશન બચાવ્યું ત્યારે ક્ષત્ર્ય ને સુરત જિલ્લાના પ્રતિનિધિ તરીકે રાવભાદુર હરિલાલ હર્ષદરાય મુલ ગયેલા. રાવભાદુર માધવલાલ નંદલાલ પણ ગયેલા. બંને વડોદરા રાજ્યના ન્યાયાધીશ હતા. આ સમિતિ જિલ્લા સરકારે સખત વાંધા લીધા હતા. પરવહવાર પણ ચાલ્યો હતો.

એ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક કાગિમાં પણ જિલ્લા હકીમને હસ્તક્ષેપ કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૦૪માં મહારાજ સયાહરાવના પરદેશગમન અને પાછા ફરવા અંધી બંને સરકારે વચ્ચે ઉચ પત્રવહવાર ચાલ્યો હતો અને મહારાજને એમના રાજ્યના આંતરિક અને વેધકિત સ્વાતંત્ર્ય પર થતા આક્રમણો મુકાબલે કર્યો હતો. એમના આરોગ્યની મુદ્દાઓ માટે એમણે વિલાયત રહે તે પણ અંગ્રેજ શાસનથી સહન નહોતું થતું. ઈ. સ. ૧૯૦૭ સુધી આ બંધણ ચાલુ રહી અને છેવટે તેમણે વા. ૧૪ ભન્ડ ૧૯૦૭ને રિને થોતાના લીગની શ્રી કેસરારાજ માફત લખી દીધું, કે અંગ્રેજ સરકારની દ્રષ્ટિએ ભારતમાં જે એથીની-પ્રવર્ત છે “તેને હું અત્યંત મહત્વ નથી આપતો. એ તો યાના વાસણનો ઉગાર છે; અને અત્યંત બગેરો સ્વામિકાએ આવીશ્યા છે. એનો ભાવ આવે તે ખાતર હર-કોઈએ સંકૃત દેશીનો પ્રવસ કરવો નેહરુએ. ભારતને જે નેહરુએ છે તે તો અધારે ઉઠાર સરકાર નેહરુએ છે. અને લાગે છે કે ‘અસાતિની અતિરેક’ કરી લાગુનીને” શાંત કરવા માટે આપણે કોઈ પગલાં બચવાની જરૂર નથી. આપણે યાના આપણા રાજ્યની શક્તિ પ્રતિ એકામ થવું નેહરુએ. આ પ્રતિ કુનેક અને કહાણથી થવી નેહરુએ.”

“વડોદરા રાજ્યમાં રાજદ્વાર”

આ પ્રશ્ન આવેથી જ પડેલો નહિ. સયાહરાવે વડોદરા રાજ્યની ધારાસભા ઈ. સ. ૧૯૦૭માં રચી ત્યારે પણ ને ઈ. સ. ૧૯૧૩માં ધારાસભા સમક્ષ મહારાજને પ્રવચન કર્યું ત્યારે પણ ખુલ્લો શરૂ થઈ, આ વેળા તો મહારાજ પર તહેલવનનું મુદ્દાનું ને કહેવાયું કે,

(અ) વડોદરા રાજ્યમાં રાજદ્વારને કૂલપાકેલાવા દેવાય છે.

આ રાજ્યના ગુજ્ય અધિકારીઓમાં એવા માયસો છે, જેઓ દેખાતી શીદે ઉદ્ધમવાદીઓ છે અને જેઓ પાછાના અધિકાર અને દરજ્જાનો પોતાના રાજદ્વારી વિચારના પ્રચાર માટે ઉપયોગ કરે છે.

ઠેક ૧૯૧૩માં પણ આ બંધણ ચાલુ હતું. તે વેળા એવા આદિષ થયા કે, મુંબઈ અને દેશમાંથી ને રાજદ્વારી સહિત્ય હાથ આવે છે તે (દાખલા તરીકે ‘દેશી બરખતિની દવાઓ’ નેવી વડોદરા) બધું વડોદરા રાજ્યમાં સ્થળે છે, કાચા છે અને ત્યાંથી બહાર ભય છે. એમાં નવસરી, બીડીયા, ગ્રામણ બારણી વિલાયત તેમ જ મહેસાણાના મુદ્દલાલકાને રજ ને પ્રમાણભૂત નિર્દેશ પણ થયો છે. એમાં મહેસાણાના જિલ્લા એન્જીનરે બચેરાવ ભટ્ટ, પૂનભાઈ, નરસિંહભાઈ પટેલ વગેરેનાં નામો પણ સંચોવામાં છે.

મહારાજને ભંપવા ન દીધા

ઈ. સ. ૧૯૧૮માં રોલેટ ધારા સમિતિ પેપરેલા આદિવાસી અને પણ વડોદરા રાજ્યના પરદેશી જિલ્લાને ચેતવની અપાવા માટે અમદાવાદ પહોંચી. આમ અંગ્રેજ રાજ્યે વડોદરા નદરશે. ઈ. સ. ૧૮૯૯ થી ૧૯૧૯ સુધીનાં વીસ વર્ષ બંધણ લીધા નથી. એમના રાજ્યના આંતર કાગિવારમાં

અને એમના વૈજ્ઞાનિક જીવનમાં અંગ્રેજ હકુમતે અત્યંત દુઃસ્વભાવિનીઓ કરી હતી. એમ છતાં એ પ્રત્યક્ષ અને નિઃસ્વભાવિનીઓ કરી હતી. એમ છતાં એ પ્રત્યક્ષ અને નિઃસ્વભાવિનીઓ કરી હતી. એમ છતાં એ પ્રત્યક્ષ અને નિઃસ્વભાવિનીઓ કરી હતી.

આંધીયુગના પાઠ્યપાઠ્ય

આંધીયુગ દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદ આખા પછી દેશમાં હોમરૂલ લીધાની પ્રવૃત્તિ તેમનાં કાલેથી. ગુજરાતમાં લોકમાન્ય રિજક ને એની બેચરબ ધર્યાં, ક્યાં ને ગુજરાતની ભૂગતિથી રૂઝ થઈ ગયાં. રિજક મહારાજે તેા એ વિશે મુશ્કેલી દેખાડે છે એવરેટર નિસિલ વિમાનર સમક્ષ પ્રવેશ કરી હતી. એ કાળે મુબઈમાં ગુજર સભા નામની સંસ્થા પણ દેશોનાંતિના કાર્યમાં રત હતી. એ પ્રવૃત્તિમાં મુજ તેા છેક ઈ. સ. ૧૯૦૭ની સુરત દેખેસથી નીખ્યાં હતી. રિજક હોમરૂલની સ્થાપના ઈ. ૧૯૧૧ માં કરી. સાથે સાથે જ હાલની હોમરૂલ લીગની શાખા ડો. એની બેચરબ ૧૯૧૬ માં ખોલી. મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, મધ્ય પ્રદેશ, બિહાર વગેરે પ્રાંતોમાં રિજકે પ્રવચન-પ્રચાર કર્યા ને પછી સિંધ, અજમેર ને દિલ્લી સુધી એ વિસ્તરી.

હોમરૂલ લીગ અને ગુજરાતીઓ

આ જ યુગમાં શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકે 'નવજીવન અને સત્ય' રાજ કહ્યું, એ પાછળથી આંધીયુગે લઈ લીધું. એમના ઉપરાંત મુબઈમાંથી શ્રી વિદ્યસાગર પટેલ, શ્રી જનનાદરાય માધવજી મહેતા, શ્રી મનસુખલાલ મારતર, શ્રી નિસિલ વિમાનર એવરેટર, શ્રી જનનાદરાય દારકાદાસ (વિદ્યે-સાધક), શ્રી મહંમદઅલી ઝાલા, શ્રી માણજી ગોવંદજી રોકે, શ્રી ઉમાર સોભાની, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી વગેરે અગ્રણી ગુજરાતીઓ ગુજરાતમાં જમણ કરતા, સામણે આપતા ને હોમરૂલ આંદોલનને લોકપ્રિય કરતા.

હોમરૂલ લીગ આંદોલન ૧૯૧૧ થી ૧૯૧૮-૧૯ સુધી ચાલ્યું. એ બળ જનજીવન હતું ને આંધીયુગ પ્રવૃત્તિને અને દેશિનને મુજ કરતું હતું. એની તાકાતને લઈને જ રિજક મહારાજ પર સિનર-સંજમનેરની તેમ જ વિષયજી, યેમોલા ને નરસિંહ પરિવેશોમાં ઉચ્ચ લાખજોને પરિણામે, અને ખાસ કરીને પૂનાના પ્રવચનને કારણે, ભૂત ૧૯૧૭ માં પ્રતિબંધ મુકાયે ને તેમને તેમને લઈને લાખજો કરવાની પ્રત્યક્ષ થઈ. બીજી તરફ ડો. બેચરબને પણ ભૂલઈ ૧૯૧૭ માં પ્રદરસન આક્રમમાં રાખવામાં આવ્યાં.

લોર્ડ બિલિંગ્સનનું સમારકંડ કે વિદેશ

એ જ ગાળામાં ભ્યારે ડો. બિલિંગ્સ મુકત થયાં ત્યારે 'નવજીવન અને સત્ય'માં ભડિમ બાલુના બંગાળી રાખરૂપીત 'વંદેમાતરમ'નું સમર્થણથી ગુજરાતી 'વંદેમાતરમ' પહેલી વાર પ્રકટ થયું, એ ૧-૫-૧૯૧૦ ના સુરલના 'ગુજરાત મિત્ર' દિનિકાના 'ગુજરાત રાખરૂપીત' અંકમાં પ્રવર્ણિત થયું છે.

એ ગાળામાં પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ચાલતું હતું. હોમરૂલ લીગ સરકાર સાથે હતી તે ખરી નહીં ને તેણે અંગ્રેજ રાખરૂપીત ભડિમર કર્યો. આંધીયુગે પણ મુજ પરિષદમાં ભેલવાને હનકાર કર્યો. આ પ્રસંગ ઈ. સ. ૧૯૧૮નો. તે પછી ૧૯૧૮ ને હોમરૂલ લીગે લોર્ડ બિલિંગ્સના સમારકને પણ વિરોધ કર્યો. વિવિધન મુબઈના ગવરનર હતા.

એડા અને બોરસદ સત્યાગ્રહ

આંધીયુગે ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમ સ્થાપ્યો. તે પહેલાં ઈ. સ. ૧૯૧૧થી ૧૯૧૮ સુધી, હોમરૂલ લીગના નેતાઓએ મહારાષ્ટ્રથી શરૂ કરી ગુજરાતમાં પરદેશી રાજકનો ઉત્તમ મુશાબહો કર્યો અને લોકભવિતિ લાખા. એવેરે મુબી કે વિસિલ, અલિસિલ, સારોરી કે માલિયેર, ફરકના હરખમાં બિરિશ રાજકન બનાડે થઈ થયું.

ઈ. સ. ૧૯૧૮ માં એડા સત્યાગ્રહ થયો. બોરસદમાં પણ સત્યાગ્રહ થયો. ગુજરાત મમખમી બેઠી આંધીયુગ અને સરકારે મેલ લીધું. એ

આંદોલનને હોમરૂલ લીધાના, આર્યસમાજના અને ક્રાંતિકારી ભૂખના ભુવાને મળી ગયા. આ સત્યાગ્રહો વિશે બીને લેખ આ અન્યમાં પ્રકટ થયો છે એવેરે અહીં આલેખી નિર્દેશ કર્યાં છે.

આંધીયુગના અગ્રકાળ

અંતરીક્ષના અર્થમાં ભ્યારે આંધીયુગના જન્મ થઈ રહ્યો હતો ત્યારે ગુજરાતમાં બીજી ને ત્રણ ઘટનાઓ પણ બની હતી.

ઈ. સ. ૧૯૧૩માં અમદાવાદમાં પહેલી સંસાર સુધારા પરિષદ મળી હતી એની આપણા ગુજરાતના રાજકારણ પર અપરેકષ પણ પ્રબળ અસર થઈ હતી.

એ સિવાય ૧૯૦૦થી ૧૯૧૮ સુધી સતત સરદાર આંદોલન ચાલ્યું હતું. મુબઈમાં મુજરે સભા નામની સંસ્થા સરકાર વિરોધી કાયદેસર પ્રવૃત્તિ કરતી હતી, જેમાં ૧૯૦૪થી ૧૯૧૧-૧૭ સુધીથી મનસુખલાલ આત્યારામ મારતર (સિપિયા કંપનીવાળા) એવરેટર વિમાનર, મુનશી વગેરે તેમજની સમાકે કર્યાં કરી રહ્યા હતા. એ પ્રવૃત્તિના પદ્યા મુબઈથી અમદાવાદ સુધી પડતા.

મહુર મહાજનની સ્થાપના

એ જ અરસામાં ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં અમદાવાદમાં શ્રી અનરૂપાભેન સારાવાઈ, શ્રી રોકસાગર બેનર વગેરેના પ્રયાસોથી મહુર મહાજન સ્થપાયું હતું. આ સંગઠન સખળ બનતું-બનતું મેલતું બ્યાપક અને સંગીન થયું કે ઈ. સ. ૧૯૧૮ માં મહુરેએ મેટી લાલ ચલાની, જેમાં ઉવરે આંધીયુગી રોચણી મળતાં, આચાર્ય આનંદરાંકર મુવની મધરથી આવી ને મિલમાલિરે અને મહુરે વચ્ચે મુશ્કેલ સમાધાન થયું. આખી દુનિયામાં મહુરેનું આનું અલિસિલ સંગઠન એક જ હતું; કદાચ એક જ હતો.

યુવક સંઘ ને વિદ્યાર્થી સંઘો

વળા ચરોતરવાળા ૨૫. શ્રી મેટીભાઈ અખીની પ્રેરણાથી ચેલકામાં બેરિંગ સંઘાઈ, વિદ્યાર્થી સંઘો સ્થપાયાં અને ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં ભ્યારે દેશવચમાં સરદાર આંદોલન લેખણ ત્યારે ચરોતરના આ દેશવચ ભુવાને ક્રમક્રિત થઈ જાનણેરે પ્રવૃત્તિ કરતા કરતા તે બધા ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના એકા સત્યાગ્રહ અને હોમરૂલ લીગ પ્રવૃત્તિમાં મેખરે રહ્યા. આ યુવક સંઘો ૧૯૦૪થી શરૂ થયા હતા. એ પ્રવૃત્તિ પાછળથી મંદ પડતી ગઈ; પછી સત્યાગ્રહ દરમ્યાન એ બંધ પડી ગઈ ને ૧૯૧૮-૧૯૧૭માં આંધીયુગને કદાચ ચતાં તેમાં વિલીન થઈ ગઈ; છતાં લગભગ ઈ. સ. ૧૯૨૦-૨૮ થી એ જ મણખાવાળા નવા યુવક સંઘો સ્થપાયા. મુબઈમાં વીર નરીમાન, કમળાબી મહુલખ્યાય, મહેરબલી વગેરેએ, તેા અમદાવાદમાં શેહિલ મહેતા, જીવજીલાલ ચાંપાનેરિયા, રમેશચંદ્રિમ, ઉમારાંકર, ભવતી દલાલ વગેરેએ તેમ જ સુરતમાં એમના જેવા જ બીલ ભુવાનોએ આ પ્રવૃત્તિ આખળ કપાટી, એ ૧૯૩૦ ના નમક સત્યાગ્રહમાં વિસર્જિત થઈ ગઈ.

આંધીયુગને અગ્રકાળે ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં પહેલી ગુજરાત દેશવચ પરિષદ ચેલકામાં મળી. પ્રમુખસ્થાન ચરોતરના રાણા મુરુખ, બિરોતના પિતા લેખાતા ૨૫૦ મેખાગ્રાસ કહાલનકા ચારમે લીધું હતું. એ લેખા આંધીયુગ અને સરકારે પણ સરસ પ્રેરક પ્રવચનો કર્યા હતાં.

સત્યાગ્રહ આશ્રમ, સ્થાપનરમતી

આંધીયુગે ૧૯૧૭માં અમદાવાદ સત્યાગ્રહ આશ્રમ શરૂ કર્યો; તેનો પણ અમદાવાદ અને ગુજરાતના લોકજીવન પર પ્રભાવ પડતો થયો. ઈ. સ. ૧૯૨૦ના બોચરની પહેલી તારીએ રિજકમુખ પૂરો થયો અને આંધીયુગ બેરો.

મહાપુરુષો (૧૮૧૮ થી ૧૯૨૦)

ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં અંગ્રેજોએ ગુજરાતમાં ખપરેસારો કર્યો ત્યારથી લઈ ૧૯૨૦ માં આંધીયુગ બેરો એ આગમાં, લગભગ એક સેા-કાગમાં

ગુજરાતે અનેક વિમુક્તિઓ આપી. સમાજસુધારણા, કેળવણી, સંસ્કૃતિ, રાજકારણ, અધિકારણ, ધર્મસંબંધ તમામ ક્ષેત્રે સુખ્યાબંધ મહાપુરુષોએ સતત સેવા કરી. દુર્ગારામ મહેતાજી, નર્મદ, દુર્વારદ સંસ્કૃતી, સ્વામી સહભંદ, હચ્છારામ સૂર્યરામ, નૃસિંહાચાર્ય, સવાઈરાવ ખારકવાડ, દાદાભાઈ નવરોજી, બહેરામજી મલખારી, ફોર્બેસ, હોપ, વેલ્સ, ટેલર, યોગાનાથ સારાભાઈ, મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, દલપતરામ, ફરુદનજી મર્ચન્ટ, નંદરાંજી, નવલરામ, અરવિંદ-ભારીન્દના બૂચના પુરાણી ભાઈઓ અને બીજા. સૌરાષ્ટ્રના દોશિકાથી માંડી સુબર્ણ સુધી, લોકજીવન એકમાંથી બીજા ને બીજામાંથી તોળ પ્રવાહમાં તરણેજ રહ્યું; તેણે નહું જીવન અનુભવ્યું અને ગાંધીજી જેવા પ્રથમ કક્ષાના દેશનેવા મળતાં, પછી તેા બધા સંપ્રદાય, વર્ગો, આદિજનો અને પ્રવૃત્તિઓ ગાંધીજીની રાષ્ટ્રઆપી પ્રવૃત્તિમાં કેન્દ્રિત થઈ ગયાં; પછી બધાં ક્ષેત્રોની બધી વ્યક્તિઓ એક જ મહાન વડલાની છાયામાં આવી ગઈ; ગુજરાત જ નહિ, સમગ્ર ભારતમાં આ રાષ્ટ્રદોશને એકસરે બંધાયાં. ગુજરાત ભારતનું પથપ્રદર્શક થયું. ગુજરાતને સરદાર પટેલ, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, અખ્યાત લેખકજી, મહાદેવ દેસાઈ, મસાણાજી, નરહરિ પ્રીત્ત, રવિશંકર મહારાજ, દાદા કાવેલકર, મામા ફડેક, અને ઈશામ સાહેબજી મૂંઝી નાનામાં નાના સ્વયંસેવકોની મોટી ફોજ મળી. સ્વામી આનંદ

અને હંદુલાલ ચાક્ષિક જેવા ઇહિવાયે મળ્યા; અને અનેક વિદ્વાનો મળ્યા; અને ગાંધીજી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની મહાન સંસ્થા, સત્યાગ્રહ આશ્રમ જેવી જીવનચક્રતરની અનેાપી સંસ્થા, 'નવજીવન' જેવી નવા પ્રકારની પ્રકાશન સંસ્થા ઇત્યાદિ સંસ્થાઓ સ્થાપી શક્યા.

આમ ગાંધીયુગના ઉદયકાળે સાત્વ, પ્રેમ અને અહિંસાનો જે સૂર્ય પ્રકટયો, જેનો પહેલો પ્રકાશ ગુજરાતમાં પડ્યો અને જે પ્રકાશે ગુજરાતમાંથી સમગ્ર ભારતમાં વ્યાપક ચેતન પ્રકટાટ્યું, તે સૂર્યના પ્રકટય પૂર્વે ગુજરાતની અનેક વિમુક્તિઓએ અને સંસ્થાઓએ આકાશનાં સ્થામળ અક્ષ ચીરી નાખ્યાં હતાં; અક્ષાન, વહેમ, અધઘટ્ટા, અંશેજ રાત્ર્યની બૂચી, ખુશામતખેરી, ઇત્યાદિનાં કાળાં વાદળ વિખેરી નાખ્યાં હતાં. ગાંધીયુગનાં ભાનુ ૧૯૨૦માં પ્રકટયો ને ૧૯૪૭-૪૮ સુધી પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રકાશ અને ચેતના પ્રસારતો રહ્યો. હૃદયે એની સમૃતિ આપણાં પ્રમાદ અને અપ-લક્ષણોં ભરમીમૂલ કરે એમ છે, તેના મૂળમાં એ આખા એક સૈકાનાં બલિદાનો, સફળ આંદોલનો, ધર્મ અને ઇશ્વરપ્રીતિની ન્યેતિ, તેમ જ ગાંધીજી જેવી પરમ વિમુક્તિનું પાઠપૈણ છે, એમનું સંસ્કૃત - અર્પણ છે.

દતિહાસ નેટલો મર્વે ગાંધીયુગ માટે લેશે, તેટલો જ મર્વે ગાંધીજી જેવી વિમુક્તિ આપનાર એ અત સૈકા માટે થે લેશે.

ગાંધીયુગ એટલે ૧૯૧૫ થી ૧૯૪૮ સુધીનો કાળ આપણે મળી શકીએ. ૧૯૧૫માં ગાંધીજી સ્વદેશ પાલા ફાં અને ત્યારથી તે ૧૯૪૮માં સ્વધામ પહોંચ્યા, ત્યાં સુધી દેશમાં તેના એક મગત ગુરુપરિવરક વડીલેનું કામ હતું.

આ વર્ષોમાં હિંદના દરેક પ્રદેશો પોતાનો ફાળો આપ્યો હતો. ગુજરાતે કાર્ક સ્વિચેષ ફાળો આપ્યો હતો એમ કહેવામાં, મુજરાત કોર્ટ બીબ પ્રદેશો કરતાં ચડિયાતું છે, એ ભતાવવાનો કાવ મુઠ્ઠા નથી. વિરોધ ફાળો તેણે આપવાનું કામ હતું એ ધો માને છે; તેમાં કારણ ઉપરે ધાર્યું હતું એમ કહેવું ભેદભે; કેમ કે તેણે ગાંધીજીને ગુજરાતમાં જન્મ આપ્યો, અને બીજું, સ્વદેશી ધર્મના કષાયક તરીકે તેમણે પોતાનું પ્રાર્થિક ફાળેનું પોતાનો વતન-પ્રદેશ પસંદ કર્યો, અને તે એવા સંકલ્પની સાથે કે, “હું ગુજરાતી હોવાથી ગુજરાતી કામ મારફતે દેશની વધારેમાં વધારે સેવા કરી શકીશ એમ માનતો હતો. . . .” (આત્મકથા, કાગ ૫ - પ્રકલ્પ ૬, પા. ૩૬૩)

આ સંકલ્પને હાથેને તેમણે હિંદનું પોતાનું સેવાકામ સાબરમતી આશ્રમથી શરૂ હતું અને સ્વધામમાં તે વિશે વળો કરવા લાગ્યા. આપી કરીને ગુજરાતને એમનું જીવન અને કામ નજરેાનજરે એવા ભણવા અને તેમાંથી શીખવા મળ્યું એનો ગુજરાતે બેશબર લાભ લીધો અને તેનો ધરતી જવાબ પણ તેણે આપ્યો. ગાંધીયુગમાં જે મહાન કામ આપણા દેશો કરી ભાગ્યું, તેમાં ગુજરાતે પોતાનો પૂરેપૂરો હિસ્સો આપ્યો છે એટલું જ નહિ, અનેક નવીસતી અને ચિત્રચિત્ર લાગે એવી બાબતો ગાંધીજીને તેમના કાર્યક્રમમાં રહી કરી, તેની ખેલ કરવાનું ધ્યેય અને સાર્વજનિક પણ ગુજરાતે આ યુગમાં કામગ્યું. તે બાબતી ખાસ અહર આને પણ ગુજરાતના બહેર જીવનમાંથી ભેદ કાઢાય છે.

હિંદની આશાતોના પરાખરી ભરેલી હિલહાસ લગભગ ૧૦૦ વરસનો મળ્યો—૧૮૫૩ થી શરૂઆત સમયને,—તો તે આખા સેકામાં ગુજરાત પ્રદેશો પોતાનો ફાળો આપવા ભેટી ભણતું સતત ભણતી છે અને ઉલોચ, ધર્મ, અર્થ, સમજનસુધારા, શિક્ષણ, સહિય, તથા અંગેજ કાળનું સંજોગ—આ બધાં હોદ્દાનું હેતુમાં ગુજરાતે કીમતી કામ કરી દેખાડ્યું છે. પણ તેનું અખિલ ભારતીય મહત્વ એટલું બધું ન કહેવાય. ખાસ ખેલ કરી હોય તો કાર્ક અંગાંગીન ઉલોચ હેતુમાં, તે હિંદને ભેળાં, આ સેકાના આખા ગળામાં ૧૯૧૫ થઈનો કાળ—એટલે કે, ગાંધીયુગ—ગુજરાતને સુવર્ણયુગ કહી શકાય. તે યુગમાં તેણે સર્વાંગીય વિકાસ આપ્યો અને અખિલ ભારતીય હેતુ સ્થાનપાત સેવા બનતી, અસખત, કોમાં મુખ્ય કારણ ગાંધીજી મુજરાતી હતા અને ગુજરાત વાટે પોતાની અદ્વિતીય સેવા-પ્રવૃત્તિ અહીંથી એ હતું, ગુજરાતના આ કામ હિલહાસ-કાળની ફૂંકી સપીસાવે એના મુખ્ય માર્ગસંસ્થા નાચે ભવાવતાને પ્રથમ છે.

૧. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ગાંધીજીને અમદાવાદમાં પોતાનું યાજું નાખ્યું, ત્યારે ગુજરાત કામજે જ હિંદના સમગ્રીય નાચી પર કામ મહત્વનો એક પ્રદેશ કચ્છનો હતો. હોદ્દાનનાં બીબ હેતુકે વિશે પણ એમ જ કહેવાય. સિયાલ કે, વેપારસેજમાર અને કપાળી. તેમણી આજે ગુજરાત હિંદના

મનખીય નાચી પર શોભે એનું સ્થાન પામ્યો છે. સં. શ્રી આનંદસંકર મુલે હતું હતું એમ, “આ નવો જમાનો ગાંધીજી બાજુ છે.” એટલે એના પ્રચલે પામવાને માટે ૧૯૧૬ બાદ ગાંધીજીને જે આંતરેાન શરૂ કર્યો તે એમાં ભેદભે, કેમ કે પૂરી થતી પેઢીની યશ-અંગતી અંગતી ગાંધીજી હતા.

૨. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં હિંદમાં આખા બાદ ગાંધીજીને દેશમાં કામ કરવાની શરૂઆત સત્યાગ્રહાધમની સ્થાપનાથી કરી. આશ્રમ એટલે અર્વાચીન હિંદને માટે જરૂરના એવા સમજ-જીવનનો સર્વાંગીય નમૂનો. દેશને ભયત કરવો હોય તો શત્રુજન તરીકેના સાચા જીવનનો નવો નમૂનો લોકો આગળ રજૂ કરવો ભેદભે. એમાં જીવનનાં બધાં ધાસાં એનાગ્રીય રહેવાં હોય. યુગ પ્રમથને જરૂરી જીવનકાંવિ સામવારી રીત, પ્રાચીન કાળથી, બાવી રીતના આકર્ષો દ્વારા જ સધાની આવી છે. અર્વાચીન કાળમાં પણ ગાંધીજીને આ જ પ્રાચીન રીત લીધી. પૂર્વાચાર્યે જે એમને જણ એ રીત સહજ હતી. અને એ રીત હિંદમાં ધારી. ગુજરાતમાં અનેક સેવાકાંવો આમાંથી ફૂટ્યાં.

આશ્રમમયગાંધીનો જે પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થવા માંડી તે હવે ભેદભે. ૩. ગુજરાતમાં આ અમાઈ મોદરેટ હતું કાર્ક રાજકારણ ચાલતું હતું, અને તે મુખ્યત્વે અમદાવાદ એવાં ધોવાં રાજેમાં જ ને થોડાક વગીરો એવા વર્ગી દાર. આવા બેકાક કામથી કાર્ક કદાચ નથી વળે, એ જણે કદાચ સમજવા હતા. પણ નવી રૂબ કઈ અને તે હવેનો નેવા કાણ, એ સવાલો હતા. બાવી દરમાં ગાંધીજીને મેલમ સુધાને ગુજરાત રાજકીય પરિવર્તન શરૂઆત કરી. એમાંથી જ આગળ જતાં ૧૯૨૦ બાદ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ બની, કે જે આજ સુધી આપણા પ્રાંતનું રાજકારણી કેન્દ્ર રહી છે.

૪. આ પ્રવૃત્તિની સાથે જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટેની સંસ્થા સ્થપાઈ અને આશ્રમવાસીઓ મામાસાહેબ કંકે તે કામમાં પડ્યા. શ્રી કંકરવાળા તેના પ્રમુખ થયા. ૧૯૨૧ બાદ તેમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્થાવક શ્રી પરીક્ષણસાચ મજસુસાર ભેડાયા. અગળ જતાં બીબ અનેક સેવાકો તેમાં ભેડાયા. એને ૧૯૩૨માં હરિજન સેવક સંઘ રૂપાથી ભારે આ સંસ્થા પ્રાંતિક હરિજન સેવક સંઘ રૂપે મોડવાઈ, અને આજ સુધી તે પોતાનું કામ કરે છે.

૫. આ જ કાળમાં ગાંધીજીને સત્યાગ્રહી હાલતો પોતાની ખાસ ખલતિને જણ પરિચય ગુજરાતને આપ્યો. વીરમગામ જ કાત-બારી, જેકા મહેસુલ પ્રસર, અમદાવાદના મનવરોનો સેવાક, આ તલ અંગેની હાલતે હાલક. તેમણી ગુજરાત માટે તલચૂંચના સેવક સહેને ચળાઈ આખા, એ જણ નોંધવું ભેદભે.

આશ્રમની સાથે શત્રુીય સાળા ચાલુ કરવામાં આવી હતી. ૧૯૨૦માં અસહકાર ભણે તેની સાથે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ અને તેમાં અનેક સંસ્થાઓ ભેડાઈ. આમ વિદ્યાપીઠ જન્મતાં ગુજરાતને રીત-સ્થાવક-સેવકો મળતા થયા, અને તેઓ પાંગરવા લાગેલા પ્રતિઆપી સેવાગ્રહણી સંજાળમાં હાલતા થયા.

૧. આશ્રમ દ્વારા અભવરે તો એક સામાજિક ક્રાંતિ થવા લાગી હતી સાદો ખોરાક, નતમહેનત અને સારું છવન, સાદો ખેરવેશ, સ્ત્રીસ્નાન, સ્વદેશી, સ્વસ્થતા અને ભવ્યસંસ્કૃતિ, કેમ કે નાતબંધતા ચા અસ્પૃશ્યતાના, જીવનીચના મેદો વગરનું એકસરખું હિંદી છવન, ધર્મપરાયણ લગ્નપદ્ધતિ, સાદી અને સંગીતમય ઉપાસના, ધર્મદિ અનેક બાબતોનો પ્રથમ પરિચય ગુજરાતને આશ્રમે આપ્યો અને એમાં એજિપ્તનો વખત, રહી જનારા સેવકો આ બધાનો નવજીવનમંત્ર જનતામાં ફેલાવતા ગયા.

૭. અને આ નવજીવનને સંદેશ લોકોમાં સખતો નય તે સમુ 'નવજીવન' સંસ્થાનો જન્મ થયો. તે દ્વારા ગુજરાત અને હિંદમાં એક નવા પ્રકારના પત્રકારતના પણ ગણેશ ભેઠા. મને ખબર છે ત્યાં સુધી 'નવજીવન' શરૂ થયા અગાઉ ગુજરાતીમાં સાપ્તાહિક ખબરપત્ર હતાં, પણ દેશના એકે એવું વિચારપત્ર નહોતું.

૮. રાજીન અને ગુજરાતના બાપક ભહેરજીવનમાં આ રીતે નવું મંડાણ થયું. તેમાંથી આજના શુ થયું તે જોવા ખહેઠાં, આ નવયુગનું મુખ્ય અમ્મણી બળ કેવું જન્મ્યું એ જોવા જઈએ.

૯. ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં એક ખાસ તોષણાજ વસ્તુ બની તે એ કે, ૧૯૨૦ સુધી ગુજરાતના છવનમાં વિશેષણો, હોમરલ લીજ, ગુજરાત સમાજ, આર્યસમાજ, સંસ્કારસુધારો, સમાજસેવા ઇત્યાદિ રૂપે જે છદ્દી છદ્દી કામગીરી ચાલતી હતી, તે ગાંધીજીની વિરાજા ધર્મપદ્ધતિ અને આધ્યાત્મિક સેવાદેશીની અંદર ભળી ગઈ, ગાંધીજીની અપીલ માનવમાં આધ્યાત્મિક સેવાદેશીને નવજીવનને ઉદ્દેશીને હતી. ગાંધીજી પોતે એક રહેણી ધાર્મિક અને ભાગ્યવતિને ઉદ્દેશીને હતી. ગાંધીજી પોતે એક સાધક હતા અને તે તરીકે તે દેશકામ કરતા હતા. સખાનાની નવી ઢગ જ તેમણે બતાવી. આથી આ બધાં કામોમાં પહેલા અનેક સેવકો, પોતે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નવું છવન મહેલ કરીને, ઉદય કામગીરી નવી જ ઢગના ભહેર છવનમાં મોકલવા ગયા અને વિશેષ તો એ કે, આ બધાં કામોમાં એક નવું જન્મ્યું. તેનું કારણ એ કે, ભહેર સેવા અને રાજ-કારણને ગાંધીજી દેશપ્રેમ અને ધર્મની એક નવી દૃષ્ટિ આપી. ભાગ, બલિદાન અને સંપત્તિ તથા આત્મસંકલ્પને પૂરું સેવાકામ કરવું, એ ભહેર સેવક મટે એક નવી દીક્ષાનો મંત્ર બની ગયો. ગોપલેની ભારત સેવક સમાજ જે બંધારણસુધન સંગઠન બાંધે એ ન જન્મ્યું; પરંતુ કુટુંબ-ન્યાયે કામ કરતો એક નૈતિક સેવક સમાજ ઉદય થતો ગયો. બાલ નજરે મેઈએ તો આવા સેવકોનું સંગઠન મુખ્યત્વે ૧. સત્યાગ્રહ આશ્રમ, ૨. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને નવજીવન ૩. તથા પ્રાંતિક સંસ્થિતિ—એ ત્રણ દેશોમાં કાર્ય મારફત થતું રહ્યું હતું.

૬. અને એના અમ્મણી સરકાર વલ્લભભાઈ થયા. ત્યારે તે 'સરકાર' નહેતા. ગાંધીજીના રાજકારણનો ઉદય થતાં ભૂતું વર્ણવો દ્વારા ચાલ્યું બેઠકું રાજકારણ પૂરું થયું. એ રાજકારણમાં છવ નહેતા. સરકાર વલ્લભ-ભાઈ એમાં, ચાલું દેવત જોવા નહેતા. પણ ગાંધીજીના રાજકારણી પદ્ધતિમાં એમણે બેઠક કામ કરવાપણું અને બહાદુરી બેધાં. એટલે વર્ણકાલ જાહને તે રેશના કામમાં પડ્યા.

આમ વર્ણકો અસહકારી રાજકારણમાંથી ૧૯૨૦થી દૂર થયા તે લગભગ ૧૯૩૫-૩૭ સુધી. ખાં આમાં વળતાં ચાલુ થયા લાગ્યાં અને આજે ધીમે ધીમે પાકું નવું જ થઈ રહેલો કે શું એમ લાગે છે.

ભહેર સેવકોનો ધૂપી ચોતરીને કલાકો ગાંધીજીએ કી મૂક્યો. એ પરપરાએ ગુજરાતમાં મૂળ નાખ્યાં છે. સ્વરાજ યુગમાં એ પરપરા અગત્યને માટે કેટલું સ્વરૂપ પકડ્યો તે હવે જોવાનું રહે છે. અહીંયાં એ મેંધાનું મેઈએ કે, આ પરપરાને ચાલુ રાખવા સ્વ. મહેલેર દેશાઈના સમારક દરેક ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં સમાજસેવા અધ્યાપનાલય શરૂ કર્યું છે.

૧૦. ઉપર આપણે મેઈએ કે, આ આખી પેઢી દરજિયાત પ્રાંતની મુખ્ય રાજકીય સંસ્થા શુ. પ્રાં. સંસ્થિતિ રહી છે. યુગોપાગી કાર્યપદ્ધતિ સ્વના-

ધર્મ દ્વારા સંગઠિત કરીને નવી જ ઢગનું રાજકારણ ચલાવવાની હતી. તે પ્રમાણે પ્રાંતિક સંસ્થિતિ પોતાનું કામ કરતી રહી છે. સ્વદેશક, રાજ, દુષ્કામ ઇત્યાદિ બેધાં આપણું કારણ. તેનાં ચલકામોથી માંડીને સ્વરાજની હલતો લાગવી, વહેરે કામો તે કરતી આવી છે. રાષ્ટ્રનાં અનેક સ્વનામક કામોને તેણે મદદ કરી છે. ઉપરાંત તેણે સ્થાનિક સંસ્થાઓની તથા ધારા-સમાજી ચૂંટણીમાં ભાગ લીધો છે, અને પ્રાંતની આ પહેલેન્ટરી અણતી પ્રવૃત્તિને વ્યવસ્થિત દેહી છે. ધીમે ધીમે કરીને તેમાં તેણે આંદોલન સ્થાન મેળવ્યું છે.

૧૯૩૦ની હલત પછી દેશમાં સમાજવાદી પક્ષની વાતો શરૂ થઈ. ગુજરાતમાં પણ કેટલાક નવજીવનો પોતાને સમાજવાદી કહેવડાવવા લાગ્યા. પણ એક પક્ષ ગણાય એવું સંગઠન તેઓ બાંધે ન રચી શક્યા. કેમ કે દેશની આજના મુખ્ય કામ સ્વતંત્રતાનું હતું; અને સ્વતંત્રતા આપ્યા વગર સમાજવાદ તો અગ્રણ્ય બની ન શકે, એવી એની ફિલસૂફી છે. એટલે આ વાદ મેટે બાંધે વાતોનાં વલ્લ જ કરી શકે. તેથી દેશનાં કરવા બેધાં કામોને વહેરો પ્રાંતિક સંસ્થિતિને તે આપી ન શક્યો.

વળી ગાંધીજીએ દેશને હિંદુનારાયણની સેવાનું જ ધ્યેય આપ્યું હતું, અને તેને માટે કાર્યક્રમ પણ આપ્યો. આથી સમાજવાદી લોકો ધ્યેયની દૃષ્ટિએ કોઈ રીતે આગળ નહેતા. એ વાદની નવમતવાદી ફિલસૂફી પણ બેધોને રૂચે એવી નહેતી. ગાંધીજીએ બતાવેલા સંધમપ્રધાન છતાં સ્વતંત્રતાવાદી આચારવિચારની સરખામણીમાં આ નવમતવાદ લોકને આકારી થઈ પડ્યો.

હવે સ્વતંત્રતા આવી છે ત્યારે આ બાબતમાં શું થાય છે, તે જોવાનું રહે છે. આને કોંગ્રેસે હવે પોતાનું મુખ્ય કામ પૂરું કર્યું છે; તે નવા ધ્યેયને રાજીને નવજીવનમાં પ્રમાણ કરે છે. વળતે તેની હરીકે થઈ શકે એવી એક માતબર સંસ્થા કે રાજદ્વારી પક્ષ નથી. સામ્યવાદી તથા સમાજવાદી પક્ષો છે, પણ તે આજે તો કોઈ ખાસ પ્રતિષ્ઠાવાળા નથી. સ્વરાજ આવતાં હિંદુ મહાસભા પક્ષે મેઈદી આપ્યા આંધી કે, કેમી બુદ્ધિને લાભ લઈ પોતે ઉપર આવી શકે. પરંતુ ગાંધીજીના બલિદાને અત્યારે તો એ આશાને સારા ટાંકી પાકી લીધી છે અને કોંગ્રેસ સરકાર બિનકોમવાદી રાજ્ય સ્થાપના માટે હંઠ થત ધરાવે છે.

૧૧. રાજકારણ પછી બીન-કોંગ્રેસ પર આવતાં, કેળવણી મુખ્ય ગણાય. ગાંધીજીને મન રાજદ્વારી સ્વરાજ એક સાધન હતું. તે મેળવીને કરવાનું તો રાષ્ટ્રીય પુનર્નિર્માણનું સ્વનાકામ જ હતું, અને છે. તેમાં કેળવણી મુખ્ય છે. આ ક્ષેત્રમાં મુખ્ય કામ કરનાર સંસ્થા ચૂંટણ સંસ્થા છે. ૧૯૨૦ માં તે શરૂ થતાં, સરકાર એકે અસહકારી સ્તીકારી ગુજરાતની અનેક સંસ્થાઓ તેની સાથે બેઠકાં.

૧૯૨૦-૨૧નો અસહકારી પવન પશ્ચિમ વર્ષમાં મંદ પડવા લાગ્યો હતો. એકીકો કેળવણીને પણ એ સરકારી સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીને પ્રતીકારી કરી શકાય, તોપણ અંગ્રેજ સરકારને માત કરીશું, એ આશા રહી નહેતી. ૧૯૨૨-૨૩ બાદ કોંગ્રેસે અસહકારને શિશુસામોઈ દૂર કર્યો. પ્રત્યક્ષ સરકારી શિશુસામોઈ ચોંટ દૂર ન થયો. પરિણામે રાષ્ટ્રીય સંસ્થા-ઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સખા ઘટવા લાગી. આ રિશિત પરથી વિચાર કરીને અનેક સંસ્થાઓ પાણી સરકારી સખા લાગી. આમ કેળવણી દ્વારા સ્વરાજ અને સ્વતંત્રતાને ગાંધીજીના પ્રયેય ધીમે ધીમે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં સંગિત થયો, અને તે આજ સુધી ચાલુ રહ્યો છે.

શિશુસામોઈએ ગુજરાતના શિશુસામોઈ એક નવું બિંદુ ઉમેર્યું તે બાબ-શિશુસામોઈ. તેના નામક સ્વ. જિન્નભાઈ બેઠકા હતા. તેમણે નાનાં બાળકોના શિશુસામોઈ વિચાર ગુજરાતમાં જન્મ્યો. આ હિંદવાદ સંસ્થાઓમાં આજના ન જઈ રહી, અને તેનો પ્રચાર ઉપડા વર્ગોમાં વિશેષ રહ્યો.

૭. સ ૧૯૩૭ બાદ વર્ધા ચાલ્યાની નવી વિચાર આગેરી. તેમાં ગાંધીજીએ કેળવણી વિશેષા પોતાના સમય દરિતને પ્રત્યક્ષ રૂપ આપ્યું.

વળી તેને કારણત કરવા સારુ વિજ્ઞાનશુદ્ધ અને વહેવારુ રસોડા બતાવ્યો. બાળશિક્ષણનાં કેટલાંય મુખ્ય તત્ત્વો એમાં આવી ગયાં. ઉપરાંત તેમાં આપણી રાષ્ટ્રીય જરૂર અને વહેવારની જાણ સંતોષવાપણું હતું. ઈસિણ-મૂર્તિ સંસ્થા બંધ થતાં આ નવો વિચાર આજીવાની શ્રી નાનાશાઈ બહે કાવનગર પાસે આંબાકામાં આમત્સિણમૂર્તિ સ્થાપી, કેળવણી દ્વારા રચનાકાર્યનું કામ શરૂ કર્યું છે.

આ બધા પ્રસાદોમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠે પોતાનું કામ અસાદ મકાનને રાખ્યું છે. શિક્ષણમાં અસકાર દૂર થતાં તેણે રાષ્ટ્રીય સેવકા તૈયાર કરવાનું બેચ રચીકારી દેશની સાચી સંગીન કેળવણી ધરાવના કૌશ પોતાનો કર્યો. ગામડાં બહુ કેળવણીનું મોં હોતું નેહંએ, નહીં તે કેળવણી સાચા રાષ્ટ્રની નહીં બની શકે.

વિદ્યાપીઠની ઉત્પત્તિ એ વિચારમાંથી હતી કે, જે કેળવણી સ્વરાજ કે સ્વાતંત્ર્યથી વિરુદ્ધ છે તે કેળવણી જ નથી. માટે સ્વાતંત્રતા અને સ્વરાજ મેળવવા પશું, એ કેળવણીનું એક મુખ્ય અને મોટું કામ છે. કેળવણીમાં અસહકારને સાદો અર્થ જ આ હતા. આથી કરીને વિદ્યાપીઠે ખાદી, અરપૃથતા, કોમી એકતાને ખાતર તથા સ્વરાજની ધ્યતને મઠિ વિદ્યાપીઠ સંસ્થા સામે ન નેણું, અને કદ કરતાં શુણને વહાલો કર્યો. ૧૯૩૦-૩૫માં તથા ૧૯૪૨-૪૫માં આ ગાંધી તેણે પોતાનું સર્વસ્વ હોયું. આનું ફળ સાદું જ આણું. તેનું કામ આખા ગુજરાતમાં નૈતિક ફલે પચાર્યું અને એક સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ એ સંસ્થામાં ન આવ્યા, પણ સ્વરાજની ધ્યતની હાકલ વાગે તે વખતે તેમાં નેહાડાં એ સાચી કેળવણી છે, એ મંત્ર વિદ્યાપીઠની નમતી નીચાતને હઈને બધે બાપક બન્યો, આમ પોતાના મળ ઉદારમાં વિદ્યાપીઠે પૂરી સફળતા મેળવી.

૧૨. વિદ્યાસેવકમાં પણ એનું કામ એવું જ મૌલિક અને પ્રાથમિક થયું. ઉદ્યોગનું કેળવણીમાં મહેત્વ, શિક્ષણનું આધ્યત્મ સ્વભાવ હોવી નેહંએ, હિંદુસ્તાનનું રાષ્ટ્રપ્રાપ્ત તરીકે સ્થાન, અંશેણનું વધારેપણું ગદ્યમાન દૂર રહ્યું, દેશી ભાષાઓને બીજી ભાષા તરીકે શિક્ષણમાં સ્થાન, શિક્ષણમાં કલિલકામિયોનું મહત્વ, શિક્ષણમાં ભાવના અને ચારિત્ર્યની પિલવણીનું અપ્રસાન, કલ્યાઈ અનેક બાબતો તેણે શિક્ષણમાં નવી જ વિચારી અને અમકમાં ઉતારી બતાવી. આથી ગુજરાતમાં કેળવણીના વિચારો આ રીતે કલાય પહેલપહેલા ધાયા. આ કામિને માટે જરૂરી પ્રકાશનો તેણે તૈયાર કરાવ્યાં. એમ કહેવાય છે કે, નવજનન અને વિદ્યાપીઠે મળાને ગુજરાતી સપ્તરિશમાં નવી જ ભાગ પાડી, અને કેટલુંક મૌલિક સપ્તરિશ પૂરું પાડ્યું. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી નેહાઈકેશનનું કામ શરૂ થયું, તેણે ભાષાને પોતાનો ચાણ કાસ આપ્યો. કેળવણીનાં અનેક અંગોને મઠિ સુધા પાકપુસ્તકો મળ્યાં. નવા ગુજરાતને માટે પ્રાથમિક વાચનમાળા આપી.

આ બધાને સ્વાદ આજ સુધી ગુજરાતને રહેલો છે, અને એ કામ હવે સ્વરાજ આવતાં વધુ થાયતું નેહંએ એમ કહે છે.

૧૩. નવો કુળ જન્મવાનાં બધો મુશ્કેલે ત્રણ ચાર હોઈ શકે છે :

૧. રાષ્ટ્રીય કાંતરિ,
૨. શિક્ષણમાં કાંતરિ,
૩. ધર્મ અને જનતામાં કાંતરિ.

આ ત્રણેમાં અરસપરસ સંબંધ હોય છે. ત્રીજી કાંતરિ ચાખાત કે મૂળ હોય છે. અત્યાર સુધી આપણે ગાંધીયુગમાં થયેલી જદેલી ને કાંતરિ વિશે કાંઈક નેણું. ત્રીજી વિષે હવે નેહંએ.

૧૪. આ આખા યુગમાં ખેડેલી કાંતરિ સંસ્થા કાંતરિ અને બીજી સંસ્થા ગુજરાત વિદ્યાપીઠ છે. ત્રીજી કાંતરિ માટે નેહાઈ કાંઈ સંસ્થા નથી.

એ વિષે ગાંધીજીએ કહ્યું કે, હું સનાતની હિંદુ છું. મારો કોઈ અનુયાયી નથી, હું જ મારો સાચો અનુયાયી બનવા હંમેશા મહું છું. આમ તે પોને જ ધર્મકાંતરિની સંસ્થા હતા. અને અંતે રાહક થઈ જે ધર્મકાંતરિ કર્યું તે જરેખાર અવતારકાંતરિ નેહંએ મોટું અને મૌલિક ધર્મસંસ્થાપનાનું નીવડ્યું છે. અને એમ તે જિજ્ઞસુ પેઠે પેઠે એક ધર્મસંસ્થા સદાને મઠિ બન્યા છે. સનાતન મૂલ્ય સમજવા કલિલકાંતરિ જે બીજી નવર નાખતી નેહંએ. તો જાણીશો કે, આ પેઠી હિંદના અવતારન કલિલકાંતરિ સોનેરી પેઠી છે. સેડાઓથી એક પછી એક ખસાર થતી સામાન્ય પેઠી આ નથી.

૧૫. એને આપણે સનાતન હિંદુ ધર્મ કહીએ બીએ, તે હિંદના પ્રાચીન કલિલકાંતરિ ફળ હતું એમ ગણાય. તેનું ચોક્કસ સ્વરૂપ હિંદમાં કલ્યાણ આવ્યો તે પૂર્વે ઘણાં ચુકરું હતું. તેનાં બે પાસાં છે : એક તો તેનું જનનકારીન. જનનમાત્ર એક અર્થત છે, એને વફાદાર રહેતું નેહંએ. આ પાસું કુનિયાનાં દર્શનોમાં આજ સુધી અપૂર્વ, અદિતીય છે.

બીનું પાસું કલિલકાંતરિ સેડાઓમાં હિંદુજનન નેહં ઘણું તે છે. અનેક નેહંએ અને પ્રત્યેક દેશમાં આવતી મઠ અને એક સમાજ રચતી મઠ. તેમાં કલ્યાણ અને અરપૃથતાને ખાસ પૂરે. અર્થતને ઉપાસક સમાજ બની શકે હરી બેડો. પણ સનાતન ધર્મમાં એ “અકરુણું અજ” એમ રહે રહ્યું છે. કલ્યાણે તેથી તેના પર વિજય મેળવ્યો, પણ ધર્મી ધીમે તે પછી વરઠાવો અને બંને ધર્મ સરખા રીડા બની ગયા. તેથી જ રિસત, કલાયત અને રાષ્ટ્રધર્મવાળી મેટી પ્રત્યેક આવતી ત્યારે તેમના ઉપર કાવી ને રાખ્ય સ્થાપી રાખી.

આ બંને કાળમાં જે પુરુષોનાં થયાં તેના અધિષ્ઠિતુઓ ધર્મપુરુષો હતા. કલ્યાણમજાળમાં રામાનંદ, કમીર, નાનક, રામકાસ જોરે થયા. તેમના ધર્મેશ્વરને પીને કાળ-અપ્રકાશો નમ્યા અંશેણ કાળમાં પણ આપણે ધર્મજીવની જ આગળ વધ્યા છીએ. આ બળ ગાંધીની પેઠીમાં બ્યાપક અને વધુમાં વધુ પેરક બન્યું. નાતનવતી વાડાબંધી અને કાચીચતા તથા અરપૃથતા આ કાંડા જેર સામે લડીને આપણી પેઠીએ સનાતન હિંદુ ધર્મનું સાચું તેજ પ્રગટ કર્યું. નેહંએ ૧ પ્રગટ કર્યું તેટલું આપણે કાચા આમ સાચા સનાતન હિંદુધર્મનું બળ ગાંધીજીએ ફરી કાચવી કલ્યાણ છે અને આપણને ચેતવી થયા છે કે, આ જેર નેહંએ નહીં બતાવે તો હિંદુસ્તાન અને હિંદુ ધર્મ તાપ પામશે. તેથી જ આપણે રાધમાં નેણું તેમ, અર્ચસમાજ, અકાસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, ચિત્તેતોડી કલ્યાઈ ધર્મસંસ્થા આ પેઠીમાં કલ્યાણ થઈ નવા ધર્મમજામાં લીન થતાં ગયાં. આવા બ્યાપક બળની અસર જીવન અને ધર્મનાં બધાં બંધો પર તથા સમાજની વિધિવિધ સંસ્થાઓ ઉપર પડી છે.

૧૬. આમ જણાર થયેલા આ ગાંધીયુગની જવાબદારી ગુજરાતને માટે વિશેષ આવે છે. ગાંધીજીનો પ્રાંત હોઈને દેશ તેની પાસે એમના વિચારો અને આચરણનું જરેપાતન વિશેર કરીને વધુ નેહા છપ્પે છે. તેમાંય હવે જીવરાત રાખ્ય થવાથી એ આશા થવાઈ સતેજ બની છે. સ્વતંત્ર સ્વરાજના પ્રસો ગળવવા છે. તેમને ઉડેલાનો આ સમય આવ્યો ત્યારે ગાંધીજી નથી; એમનો અક્ષરકેહ અને એથી વધારે અક્ષર એની, લોકહક્કમાં અંકિત થયેલી કાંતરિ એમની ઉચ્ચ બાવનાઓ એમની ગેરહાજરીના અવેગરને આજની પાસે છે, તે આત્મશાન કરીને ગુજરાત હવેથી પોતાની સ્વરાજવાતા ચલાવશે અને એ રીતે પોતાનો ફાળો અખિલ ભારતીય સુવર્ણવિધ્યામાં આપશે, એની આશા છે.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના શહીદો

શ્રી કાંતિલાલ શાહ

(સપ્ટેમ્બર)

શહીદોં કી ચિત્તોં પર તુડેં હર વરસ મેલે,
વતન પર મરનેવાલોંકા યહી બાપી નિશાં હોગા;
ઇલાહી વહ બી દિન હોમા જળ અપના રાજ હેખે,
જળ અપની હી જમીં હોની, ખેર અપના આસમાં હોગા.

ગુજરાતના એક મુખ્યસ્થિત નગરમાં કોંગ્રેસની છત્રછાયા નીચે કારતવના મુક્તિ પર્વનો મહામેળો મળી રહ્યો છે. આ મેળામાં બાપુ લેવા કારતવના ખૂલે ખૂલેથી હજારો લાખો દેશમેદા નરનારીઓ દેશના નવનિર્માણના વિચાર કરવા એકઠા થઈ રહ્યા છે. એ પુનિત પ્રસંગે હું દેશના એ તમામ દેશમક્તી અને શહીદોને વંદન કરું છું. જેમણે કારતવના મુક્તિપક્ષમાં પોતપોતાનો કાળો નોંધાવ્યો હોય, દેશના કલ્યાણને મહંતો કરવા જેમણે પોતાનાં હાથપાંચાં ખાતર પૂરી લોહીપરસોવાનાં સિંચન કર્યાં હોય, દેશની સાન ભળવના જેમણે પોતાનાં જીવન સરનાં ક્યાં હોય અને દેશને ગુલામીની ધૂસરીમાંથી મુક્ત કરવા જેમણે કારમાં કાર કરવાની આપી હોય !

આ દિવસ ભવા માટે કેટકેટલા દેશમક્તો અને શહીદો જીવનભર ઝંપટા રહ્યાં ! આ દિવસ વહેલો લાવવા કેટકેટલા દેશમુખ્યોએ હઠતે મુખે લાકીઓના માર પાખા, ગોળાઓ ઝીલી, ટાંક, જપી અને ચાકુકના પ્રહારો સહન કર્યાં, કેટકેટલાં હાથબંધેનો જીવતેજ્ય કાસામારનાં કથરસાનમાં જીવનભર ફંદારી ગયાં ! આ બધા બીરો અને વીરોનાંઓને વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ૧૮૫૭થી મીંડીને ૧૯૪૭ સુધીના લગભગ એક સદીના ઇતિહાસનાં અજવાળાં પરચારી નય છે અને આપણી નજર સામે બંગાળ અને આસામ, બિહાર અને ઉત્તરદેશ, કાશ્મીર અને પંજબ, ત્રિપુર અને રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત, આંધ્ર અને કેરળ, પ્રાંત પ્રાંતના અસંખ્ય વીરો અને શહીદોની કવારની કવાર ફેર કરવી ચાહી નય છે. નાનાસાહેબ અને તાત્તા સાહેબ, રાણી લક્ષ્મીબાઈ અને કુંવરજી, શેઠમન્ય વિરક અને નવરવી લાલાજી, ચાક્રેકર બંધુઓ અને નાં બંધુઓ, મુશીરામ મોહ અને કનૈયાલાલ દત્ત, ભગતસિંહ અને ચંદ્રશેખર આઝાદ, રામપ્રસાદ બિસ્મીલ અને આરકાદ ઉલ્લાખાન, ગણેશદાસ વિદ્યાર્થી અને વસંત-જગન્નથી બંધુ ભેલડી, વિનોદ કિનારનાથ અને હેડુ કલાણી, જીવીદાસ અને જીવી મુખરજી, મરવતરાં મુરંગેન અને લાકેશ્વર દેવીદાસ, ભાઈલાલભાઈ પટેલ અને રતિલાલ વેલ, સેવા નીર ચમનભાઈ અને સદા સત્યામહી કુલચંદ્રભાઈ અને સિતાનંદજી આમ અસંખ્ય શહીદોની મુર્તિઓ આંખ સામે તરવરે છે અને કારતવના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની પુનિત યાદ જમાડી નય છે.

ગુજરાતનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ જસુ કારતવના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના એક ભાગ રૂપે જ લાગ્યો છે. દેશની મુક્તિને નજર સમક્ષ રાખીને ગુજરાતના વીરો જસુ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં બહાદુરીથી લડ્યા છે. સર્વજ્ઞ ચણેજી કરી કાના-ઝીરીને પંથે વળ્યા છે. આ પ્રસંગે એમનાં શબ્દ શહીદો જે આઝાદીની લડાઈના પ્રતીક બની ગયા છે એમનાં જીવન પ્રસંગોએ અહીં ઉલ્લેખ કરી એમના આત્માને અંજલિ આપીએ. ગુજરાત અને સમગ્ર કારતવના સંગ્રામ વીરોએ અને સમગ્ર પ્રત્યેક આઝાદીના મહાત્મજાં પોતાનાં વંન, મન અને

ધન અર્પિને જે કંઈ કાળો આપ્યો છે તે બધાને આપવાની અંજલિ આ શહીદોની અંજલિમાં સમાઈ નય છે.

આ લેખ પૂરીતો તે ગુજરાતના શહીદોની જ વાત કરીએ.

સૌથી પહેલાં યાદ આવે છે એ દૂધમલિયા કિશોર રતિલાલ સાંકળજી વેલ. હજી એને મોટે મુખે દોરો ફૂટ્યા નથી. ૧૯૩૦ માં ગાંધીજીની હાકલ પડતાં જ દેશભરમાંથી જે સંખ્યાબંધ યુવાનો અને કુમારોએ રાજા ઠાકી સત્યાગ્રહ સંગ્રામની લડતમાં ઝંપલાવ્યું એમાંને તે એક હતો. રાજ રાજમાં તે અપ્રત્યક્ષ રીતે, બળવંતરાય મહેતા, મણિદાસ ત્રિવેદી અને એવા નેતાઓને જ પકડવાની સરકારી નીતિ હતી, પણ સંગ્રામ જેમ જેમ ભેરમાં ચાલ્યો તેમ તેમ નાના સેનેકોને પણ પકડવાની સરકારને ફરજ પડી. રાણપુરની સત્યાગ્રહની ધાવણીમાં લડતાં લડતાં એ કિશોર બીન સંખ્યાબંધ યુવાનોની સાથે પકડાયો અને તેને ત્રણ મહિનાની જેલ મળી. એ સાળરમની જેલમાં ગયો પણ એ વખતના સંગ્રામને ભુવાળ એવા દેશથી ચડ્યો હતો કે સાળરમની જેલ તે થોડા દિવસમાં જ ઊભર્યો જતો. આથી દર મહિને સાળરમની જેલમાંથી સત્યાગ્રહી હોદીઓની બદલી ખીલ નેણામાં કરવામાં આવતી. રતિલાલ વેલનું નામ પણ આ બદલીની ચાવીમાં આવી ગયું. બસો બસોના જગ્યામાં ફેરીએને મોકલવામાં આવતા. રતિલાલ વેલ પણ આવા એક જગ્યામાં ચરોડા જેલમાં સરકારી હુકમ અનુસાર જઈ પહેર્યો.

એ વખતની થરોડા જેલ તુડીએ અને રીતમે માટે નામચીન બની ગઈ હતી. ભલકલા સત્યાગ્રહીઓને નમાવવા, હુરાવવા, ઉપાવવા અને મારી મમાવવા માટે ત્યાં કારમાં કાર સખતારી ગુલરવામાં આવતી. એનો ભવાનક દરવાજો, ૧૦૦૦ જેટલા ફેરીઓને સમાવતી એની હાથી કાળા પથ્થરની ઠીવાલો નવા આવનાર ફેરીઓના ફિલમાં રૂંદ ફેરા કરી દેતાં હતાં. બની હર મળે ફડો ઉમામલ ત્યાંના કાળા મોઢાંવાળા નવી ભરતી કરેલા પોલીસો નવા આવનાર ફેરીઓના ફિલમાં પહેલા ફિલસંથી જ ભયંકર ત્રણ આપી ધાડ ભેગારી દેવાની પોતાની ફરજ સમજતા. જેલના એ તોરવિંદ દરવાજામાં પેસતાં જ સત્યાગ્રહી ફેરીઓ ઉપર ફુંકા, લાત અને ફંદાના પ્રહાર ચલ્યા, એમનો સામાન બધો ફેંદારી જતો, ફેંદારી જતો અને હુદાઈ પણ જતો. સત્યાગ્રહી ફેરી પોતા માટે સંપત્તી નેડી, સાધુની મોડી કે પાવડાઈ વધી પણ લાગ્યા હોય તો એ તે જેલના પોલીસોની જ મિલકત બની જતી. રતિલાલને જસુ આ બધી વિધિ-ક્રિયાઓથી પસાર થતું પડ્યું.

એ જમી રાત પડતાં જ બીન ફેરીઓની સાથે જેલનાં નંધિયો અને બંડી પહેરી સંખ્યાબંધ ફેરીઓના હાથમાં ફરી જતી જની નંધાતી પથરીમાં સુવાળું મળ્યું. ઝાંકડોની હારની હાર ચાલતી ને આખી રાત જળ લેવા ન દેતી છતાં પથરીમાંથી ઊભા થવાય નહિ. ઊંઘવા કે અંદર પુરબોલા ફેરી વોઈને દોડ પડ્યો જ છે, “તો ભવ યકાં કર્યો વેળા હું ?” થે મોટીકા પર નહીં છે, સાહા ! સમજ લેના.” નગેરે પુષ્પવૃત્તિ તે વારના મુખમાંથી વરસતી જ હોય.

રાતે પેશાવ કરવા જતું હોય તો જસુ મના. મ્યારે લાપાર થઈને કોઈ ત્યાં ને ત્યાં પેશાવ કરવાની અણી ઉપર આવે ત્યારે ને ફંડા લખાવી

પિત્રોને બોલે હળવા કરવાની તેની ઉમેદ હતી અને તે તેણે હાથમાં રાહીરીને વરીને સિદ્ધ કરી બતાવી. એ અમર બની ગયા,

અદાસના ગોળીબાર વખતે એ વિદ્યાર્થીઓ ધરાયા હતા તેમાંના હુલાસાદાના શ્રી જ્ઞાતીલાલ હીરાલાલ દવે ખજા એક હતા. તેઓ ગોળીબારમાં સખત રીતે ધરાયા હતા. ખખખાં ગોળી ચાલવાની તેમને એક ધમ હાઈપ્રેસમાં કંચાની ધરવાઈ હતી. આમ તેઓ સીદ્ધ ને મેયા ખજા રાહીરીને બુલાવે એવા અવનશરની અંધજ દશામાં મુકાઈ જઈ ટલિન રાહીદ બની ગયા. પાછળથી તેમણે અભ્યાસ પૂરો કરી એસએસ. બી. ખજા પૂરું કર્યું ને મદયાના એન્યુએટ બન્યા. હાલ તેઓ અમદાવાદ શહેર સુપરાર્માં કામ કરી રહ્યા છે. અદાસ ગોળીબારના સ્વાર્થભૂના ઔનિદસિક પ્રસંગના તે છાંત્ર પ્રતીક છે.

અદાસ ગોળીબારના કિસ્સામાં એક એ વાત ખજા ન બુલાવી એકએ કે પોલીસેએ ગોળીબાર કરી. સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓને ધાયલ ક્યાં ને પાંચને મારી નાખ્યા. એ પ્રસંગે ધવાયેલાઓ ને જાણુ તરફ જઈ રહેલાઓ 'પાણી પાણી' કરતા રહ્યા, ખજા તેમને ને તેમણે પાણી આપ્યું, ને શામજોનેને આપવાની છૂટ આપી. આ દેશાંત્રોને પાણી વિના તરડકલા બેવામાં અને વધુ ને વધુ અમાનુષી સતત અનરવામાં સામાજ્યના એ પોલીસેએ પોતાની વફાદારીની સાધેલા આની. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દલિદાસમાં એ બનેકે બુદ્ધિ. ધણ છે તેમાં આ અમાનુષી બુદ્ધિ એની કાળા મારકિર્માં હુમસાને મરિ કાળા રાપ રૂપે રહેવી.

વિદ્યાર્થીઓના સામાનની વાત ચાલી રહી છે ત્યારે દૂર દૂર ગુજરાતને સીમાદે પહેરેમીની એમ બેલેલા નંદરામાર શહેરના કુખળા વધના કિસોરે બાળકો બાલિકાઓ અને માધના બલિતેઓની પરવરાની પ્રસંગ યાદ આવે છે. નંદરામારની આકારી સંઘામના અંતિહાસ મળનામાં શુક વારાની એમ થમગી ન્યાય છે.

'૪૧ ના સંઘામને એક માસ પૂરો થયા આયો છે. સરકારી પોલીસેના બુદ્ધિ અને ફમને પેરિલામે આખા દેશમાં રોષની ન્યાલા પ્રગટી રહી છે અને આકારી યુદ્ધમાં નિત નવાં બલિદાન આપવા બુલાનો, વિદ્યાર્થીઓ શામજોને અને રાહીરીઓને એ સુરે તે રાજો હાથ ધરી હાલનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકી સામાજ્યનો સામનો કરી રહ્યાં છે. નવમી ઓગસ્ટ પછી અમલમાં એકે મહિને નંદરામારના વિદ્યાર્થીઓ અને નમરજોનેના મારકિર્ તિથિ બિજવવાનું નકી કર્યું અને એના માગણે સવારમાં પ્રભાતવેરી, સરખસ સમા. વગેરે કાર્યક્રમ શેતળ્યા. સવારમાં પ્રભાતવેરી નીકળી તેમાં અનેક પ્રભાતવર્માં અને રાષ્ટ્રગીતોની સાથે સાથે પુકડીતો ગવાવાં હતાં. તેમાં 'સોનેવાલે ભગ બોલે હંમ આજ હી મરને વાયે હું' એ ગીત ગાવાં ગાવાં બુલાનો શિરીવર્ધ પ્રખેદ મહેલાની સરકારી નીચે નંદરામારની શેરીઓમાં નીકળ્યાં ત્યારે કોને ખબર હતી કે એમના મુખમાંની નીકળેલા શબ્દો કાળોસહ બની હિતકાષ્ટને એમને અવર નબી બવાની છે)

પ્રભાતવેરી તો મહીએ મહીએ ભમી ચોકમાં આવી પૂરી થઈ. એ વિદ્યાર્થીઓ વીપરયાએ એ પછી દરેક વાળા એણે વિવિધમાંમાં ટોળાં હાઈપ્રેસ આગળ જમા થયાં. શિરીવર્ધમાર નામના આગેવાન વિદ્યાર્થીની હાલેલ પી. આને '૪૧ ના સંઘામની મારકિર્ તિથિ છે. આને દરેક વિદ્યાર્થી-નો ધમ છે કે સરકારની ગુલામીના કારખાના સમી શાળા કોલેજ છોડા બહાર મેકાને પેરે, કામરતા છોડે અને મહાસાહસે આપેલી 'કરંડે વા મરંડેને મંત્ર સાધેક છે. વિદ્યાર્થીઓએ એ હાલેલ ઝીલી કીધી. શાળામાં સખત હતાલ પડી. ત્યાંથી શિરીવર્ધની આગેવાની નીચે સરખસ નીકળ્યું. ફેમ ફેમ કે માગમાં હતાલ પાગલાં પદાવતી સરખસ આગળ વધ્યું તેમ તેમ મામના અન્ય બુલાનો. નમરજોને. વેચારીઓ વગેરે એમાં ભેડાયા. નંદરામારની હાલના દલિદાસમાં આનું પ્રચંદ સપસહ કરી નીકળ્યું ન હતું. સરખસ આગળ ચાલતાં ચાલતાં ઝીંપી ચોકમાં થઈ એકે સંકેતે રસ્તો વર્ધ માણેમીમાં આવી પહેર્યું. એટલામાં લાકીઓની અને નંદરામારની

પોલીસ હાઈપ્રેસ જમા સામાજ્યનું રક્ષણ કરવા આવી પહેર્યો. પોલીસે સતાવાળાઓએ સરખસને આગળ વધતું અટકાવ્યું ને લોકોને વીપરયા બંધાવી દુકકમ કર્યો. લોકો વીપરયા નહીં પણ આકારીના અધ્યાપના વખતવા લાગ્યા. એણે સતાવાળાઓએ લાકીમારની દુકકમ આપ્યો. લાકીમાર ચાલતો હતો એટલામાં કોઈ અનવધા માણસે અંત વેરરરને દારણે ફેગ/દાર ૫૨ છરી હુલાવી, આથી પાતાવરણ તંબ બની ગયું અને તરત જ ગોળીબારના દુકકમ પૂર્યા. એક તો પોલીસે નવી ભરતી કરવા હતા, વળી તેમને આજના દિવસની કામગીરી મરિ મારી પેકે દાવ પિત્રવાની નથી કરાવવામાં આપ્યો એણે. લાકીમારથી મારવા કપરની નાની નાની બાળાઓ ને બેરેડી ગઈ બેરેડી શિરીવર્ધમાર મહેલાની સરકારી નીચે ચોડા મહાદૂર બુલાનો આગળ પડી આપ્યા. સરકારી પોલીસની બંદુકમાંથી ગોળી છૂટી. એકે ગોળી છૂટી સીધી ગાય ઉપર. ગાય જરાક નાખતી હોલી નીમજતી હાલતમાં ત્યાં ને ત્યાં ફેસાઈ પછી ને હોલી વારમાં તરફની પ્રાણે કાંડવા. આપણી હુલામમાં બેઠેલી બાળા ઉપર નિરાશ હવાની પોલીસે હાલ ગોળી કાંડવા ચોડે દવાને એટલામાં શિરીવર્ધ તેના સાથીઓને હાલે આગળી હુમસામાં ધસી આપ્યો ને બંદુક તાંકનાર પોલીસે સામે છાતી પુટકીને શીરે હાથ ફેલાવી પહાર કરવા લાગ્યો, "નરાધમે! આ નિર્દેશ ગાધો અને નાની બાળાઓ ઉપર રા મરે ગોળાઓ છોડો છો! ગોળાઓ છોડવી જ હોય તો આ બેલો અહીં! નેરેડી ગોળાઓ મારવી હોય તેરડી મારા ઉપર અને મારા સાથીઓ ઉપર મારો. મરવા અમે તૈવાર છીએ."

પોલીસેએ ગોળી છોડી. પહેલી ગોળી શિરીવર્ધની છાતીમાં લાગી ધમધમ કરતું હોલી નીકળવા આંડ્યું. એનાં કપડાં લીટીથી રંજાઈ ગયાં. આમ છતાં તે અડધ બેલો રહ્યો. 'ચલોવા ગોળા' તે બેલોધો. બીજી ગોળી છૂટી તે પણ એના સરીરને વધીને સીધી આઘી ગઈ. તોપણ એ જરસાથી બેલો રહ્યો. ત્રીજી ગોળી લામી ત્યારે એ લયકયો ને બેલો રહેતા કેરિસાં પડતા હતા ત્યાં એ પોલીસે આવી તેને બંદુકને કાઢે માર્યો. શિરીવર્ધમાર વેરવાવરવામાં ચોકારીની સાથે પ્રવતી પર ઢળી પડ્યો. આ ધમાધમાં જે નાની બાળાઓ જણ પોલીસની ગોળીથી ધમાઈને થીસે નાખતી પછી મરી ગઈ.

શિરીવર્ધના ધડધા પછી પણ તેના સાથીઓ અને સરખસ ૫૨ ગોળાઓને મારો ચાલુ હતા. તે દિવસે પોલીસના ગોળીબારથી બીન આર બાળકો ધવાયા અને શીદેલ ધયા. એમના નામ હતાં:

ધનસુખલાલ શેરખનદાસ શાહ	ઉમર વર્ષ ૧૨
લાલદાસ છુલાખોરાસ શાહ	ઉમર વર્ષ ૧૪.
ધનશ્યામ છુલાખર્ષદ શાહ	ઉમર વર્ષ ૮
સંશિવર નીકલે કેવડર.	ઉમર વર્ષ ૧૦

નંદરામારમાં સામાજ્યના કેકારો મારે એ દિવસ ખૂબી દિવસ બની ગયો અને દેશવક્તો મારે એ પર્વનો દિન બની ગયો. નંદરામારમાં બ્રિટિશ સામાજ્યની ગોળીથી ન્યાં આ બાળકો ને કિસોર પંધીકરને શીદેલ બન્યા એ મળેકેમણે તે દિવસથી દુતાલખ્યોને ચોડ મળી ગયા. આજના અવનશરની અવનશરમાં મળી દેશનું ને કસાણુકાર્ય કરી રહ્યા છે તેની પાછળ નંદરામારના આ નિર્દેશ મુકમાર વઘુણ અને બાળક રાહીરીને પ્રેરણા પડી છે. કાળને પડતો ફેરી બિખે છે. બીન આર વરસ પીટી. ગયાં છે. ગુજરાતના પાંડવમમાં એક જુલ જ દરખ રમુ થાય છે. હિંદ મુસલમાનની કેમી એકબીએ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિના કાર્યક્રમમાં જે અજલનું એજ અજલવામાં આવ્યું છે તો કેમી વિપરયાએ એ સમાજના અવનશરની દાસવા મરે શાહીવાદોમાં એક સળગ દધિવાર મનાયું છે. એ વખતમાં ન્યાં ન્યાં રાષ્ટ્રવાદ નેર પકડતો ત્યાં ત્યાં કેમી વિપરયા બગાડી હિંદુ-મુસ્લિમ

દુલ્લક પેદા કરી મોંચ પચીસનાં ખેતો કરાવી લોકદર્શનને ઇન્તમિલન કરવાની એક પણ તક સામ્રાજ્યના સંપર્કેકા ચૂકવા નહીં.

અમદાવાદમાં દર વરસે રમણપાનું સરસ નીકળતું દ્રોમ ૧૬ ના જુદાઈ-માં નીકળ્યું. સાહીબાદીઓના ફોરિસંધારથી ઉદ્ભવેલા યોગ્ય ભોજની ગુણોએ દલ્હી ક્યોં. પંડિતોએ બંને ભવિષ્ય વચ્ચે દુલ્લક ફાટી નીકળ્યું. હિંદુ મુસ્લમાનોનાં ને મુસલમાન હિન્દુનાં ગળાં કાપવા તૈયાર થઈ ગયા. આખું અમદાવાદ બે લાખનાં વહેંચાઈ ભૂંડે. ત્યાં ત્યાં તક મળે ત્યાં ત્યાં એક કોમના ગુંડા બીજી કોમના માણસને પાસાની છત્ત ભેગા કરા દુકાની પાલક કરવા લાખા. અમદાવાદના રાજાઓ ઉપર રતનાવળ, ગતીઓમાં મોકામાં, ચોલામાં ધોળે દિવસે બેઠો થયા લાખાં. આ બધાની પાછળ સરકારને હાથ હતો એમ છડે ચોંક લોકાઈ રહ્યું હતું. આજ ઠારવા માટે અને લોકોને શાંત કરવા માટે સરકાર બહારથી ક્રેસિય કરી દોષ તેવો દેખાવ રજૂ કરતી, પણ અંદરખાનેથી એની જ નીતિને કારણે આ દુલ્લકો ભીમાં થતાં હોય એ વિષે સમજદાર માણસોના દિલમાં જવા પછી રોકા ન હતી. આ રિલિયન્ટ ક્રેસિય એની સંસ્થા દુલ્લકો વચ્ચે કરાવી સહેરમાં શાંતિ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે છે તેવો ખ્યાલ હતો. આ માટે નિવેશનો હાથ, જાપા-ઓમાં લેખ હાથ, પત્રિકા હાથ, અપીલો બહાર પડી. આગેવાનો શાંતિ સ્થાપવા માટે લોકોને અનુરોધ કરતા અને નામરેકોને આ કામમાં સાથ આપવા વિનંતી પણ કરતા. પછી અમદાવાદમાંથી ડહાણુ અને બહારીયો દેશરડો લીધી હતો અને છઠ્ઠાપર, ફાઈફ્થ ઓથાનક ફરીપાલક અને કાયદાની ભેલખાના હતી. ક્રેસિય કાર્યકરોએ નિર્ભય બની દુલ્લકવાળા લતામાં જવાનું શરૂ કર્યું. કુમારી હૈદુમની રોકે આ પ્રસંગે બહારથી બતાવી ત્યાં ત્યાં છરીઓ ઊડતી હતી જે લતામાં જઈ શાંતિ સ્થાપવા પ્રયાસ કર્યો. આમ છતાં અમદાવાદમાં રાજામાં રૂપ પકાયેલાઓની ચોરીસ સંખ્યાઓ, છરીઓ ઊછળતી ફાટાતક વાલેની અને દેખાણાલક વચ્ચે અમદાવાદના પ્રસંગે, પણ ઊભા થયા. બે વખતે રાહરેકાંથી સમાચાર થયા કે જામશ-પુરમાં બે કોમો વચ્ચે લશ્કર અણગમત થઈ રહી છે અને એક કોમના પક્ષા બધા ભાઈઓ કસાઈ ગયા છે. અમદાવાદમાં થોડા વખતથી જ ક્રેસિય અને સેવાદળની પ્રસિદ્ધ ચકાવવા ભાઈ રત્નજીવનીને હાને ડાખેનો આ વિકાર પડ્યો.

રત્નજીવની જીવન હતા. ઊંચાં સાત આઠ વરસથી કોઈજ ઉંમી રેકનું કામગીર કરી રહ્યા હતા. રાજકોટનો સત્યાગ્રહ અને '૧૨ ની લડતમાં ભાગ લીધો હતો. નેચરવા કરી એનો અનુભવ પણ મેળવ્યો હતો. સોરાષ્ટ્રમાં પણ વખતથી વિદ્યાર્થીઓમાં, જુવાનોમાં કામ કરી તેખામાં નવો પ્રાણ ફૂટી રહ્યા હતા. પણ સેવા કરવાની તેમની વિચાળ અને દુર્ગમ કલ્પનાને સોરાષ્ટ્ર ની સુંકિય વિચારોનાં રજુકોને અને કાષ્ઠેકેર જાણી પડતાં હતાં. અમદાવાદ જઈને અને અલ્હાબાદ જઈને કમચેલ દેશનેતાઓની તકર નીચે દામ દરી પ્રત્યક્ષ તાલીમ હઈ વિચાળ ક્લક ઉપર રેકનું કામ કરવાની એમની તખના હતી. આથી જ સોરાષ્ટ્રના સાથી મિત્રોનો સાથ ઊઠીને એ અમદાવાદ ગયા હતા અને એમના જેવા જ સેવાશાવી ધીર કામકર અંધ સૈન્ય અને જુવાનોના સહાર વચ્ચેના હેલિજેટની સાથે રહી કામ કરવા લાખા હતા. વચ્ચેના હેલિજેટ જુવાનોના દાદા મેટ્રેસ મોડાભાઈ હતા. એમનું ધર સખાડાહના સૈનિકો માટે, ક્રેસિય કામકર માટે અને સેવકો માટે હાથથી ભેળું હતું. એમની જ અમી વધારવા આમિતોએ ભેળ આપ્યા કુટુંબીઓની અમી વધારવા આમિો એ તે સૈન્ય ને કામકરને મળે તે વખતે પ્રેમથી સત્કાર કરતી. અમદા-વાદના સેવાદળના સૈનિકો, વિદ્યાર્થીઓ, જુવાનો કોઈજીવન સંપર્કમાં દાદાની સુવાસ ફૂલની ફોરમની પેડે પ્રક્ટિ કરી હતી.

રત્નજીવની અમદાવાદમાં રહીને તેમની સાથે કામ કરતા હતા. એ અરસામાં જ ઉપર જણાવ્યું હતું તે દુલ્લક ફાટી નીકળ્યું ને પંડેલી સત્તાની વચ્ચેથીથી હિન્દુ-મુસ્લિમ સમાસમે વિલા રહી ભાઈભાઈનાં ગળાં કાપવા

લાખા. માંથીથી પેલો વખતથી આમાં દુલ્લકો થાય ત્યારે સાચામટી સૈનિકોનો શો ધમ્ પેલો રોકે તે વિષે રજૂ મામદારના આપી રીપ્ત હતું.

સરખાઈ રત્નજીવનીને આ મોઝા ઉપર માંપીટના રાખેકા થઈ આપ્યા. દુલ્લક વચ્ચે ધસી જઈને કોમી વેરેકે શાંત કરવા માટે રત્નજીવનીને પ્રેરણા પડી. જેમ જેમ કલતના, છરાનાલના, નિર્દોષો ઉપરના નીચ દુમકાના બંને કોમોના ગુણોમાં અમાનુવી દુલ્લોના સમાચારો આવતા તેમ તેમ કઈ કરી છટકાની તખના એમના દિલમાં ભગી હોતી. આરેકોટિયા મકાનાના સમાચાર આવતાં જ રત્નજીવનીથી વધુ વખત રોતી ને દાખડું. તેમણે દાદાને કહ્યું, 'દાદા, આપો આજે રોતના બહુત મુસલમાન ત્યાં બાઈભાઈનાં ગળાં કાપી રહ્યા છે ત્યા એમને નવો રાહ બતાવવા જઈએ' આ નવો રાહ બતાવવા જઈને અંદરે ચોતના પેડામાં જઈને બે વાત દાદા પછી રજૂ કરીને સમજવા હતા, આમ છતાં કમ ભણે અમદાવાદમાં બ્યાયામ કરવા સુધે હોય કે કોઈ જેવની મેજખાનીમાં જઈ હોય એટલી જ રવામાવેતાથી દાદાએ કહ્યું, 'વાલો, ન તેમણે દીકરી રજૂ કરીને સહાઈ દેવા ને દીકરી પછી દીકરી ને કોઈ પછી પ્રકારની ગણતરી કરી. અને બંને જુવાનો કોમેસની ગુજરાત પ્રાંતિક સુન્દેતની ડેરીમિથી ચાલ્યા. તેમણે ત્યાં જઈને ભૂમિ ઉ તે મુસ્લિમ ગુણોમાં નર્સેશ અને નખના હિન્દુઓ ઉપર આક્રમણ કરી રહ્યા છે. મોઝા મોઝા થાતાના છરણો ચકાવવા થઈ - લોટીમાં લરણેજ બની રહ્યા છે. થયેલા પડવા છે, નિર્દોષ પ્રલજનો ચોરીસ નાખતા નાકસાજ કરે છે અને ગુણોમાં અનુ ઉપર આવતો લકલ કરી રહ્યા હતા. એકલામાં સાપી બાનુમેથી બે જુવા લેલગી દુધ ભેવી સર્ક પાડીમાં વજ પડેલી જુદાઈ રિસાતો જેમ હલવા હલવા ચાલ્યા આવે છે. વાવની લોકમાં ભણે કિસાતો થોં. હાથમાં હાથવાર નથી, ગુપ ઉપર થાય નથી, 'કે ભવ, કે ભવ', 'એવી શાંતિની બાંધે પાડારતા બંને જણ આગળ વધ્યા ત્યાં તો નવા સિકારને ભાળીને જેમ વાપ થોતાના આરજ ઉપર પડ્યા થઈ છડાંકે માટે એમ મુસ્લિમ ગુણોમાં મુલુના મુખમાં ધસી આવતા આ નિર્ભય અને નિયમી જુવાનો સામે રીકા અને થોતાની ખૂલી આંખો તેમના પર ફેરવી મોઝા મોઝા કરા હઈ તેમના ઉપર રહી પડ્યાં થાને જેને મારી રહ્યા છે તે કઈ કોમના માણસ છે તે પછી તેમણે ભેળુ નહીં.

એ જ ક્ષણમાં બંને જણા ઉપર એક સામ્રાજ પેલા ગુણોમાં વડી પડ્યા ને ઉપર ઉપરી છરાના થા કરવા આપ્યા. બંને બહાદુર પાલક થઈને પડ્યા. એમની ધરે બાનુ લોટીનાં બાળાવધા કરાઈ ગયા હતાં. છરાના ધણી એમના ચેરાસેકોના બહાદુર થયા હતા. ધણી વખત મુલુ તેો એમનાં શબ અમદાવાદના એ દુલ્લકકરત લતાઓમાં પડ્યાં રહ્યાં. એ પછી લાંબો આરતી બે ધાયક અને મૂતોને કાઢીને બાઈલાલ સારાભાઈ હોરિષકમાં લાખાં-ત્યારે જ અમદાવાદના નેતાઓને અને આગેવાનોને બગર પકી કે અમદાવાદના દુલ્લકો અને રેકોને બે બત્રોડાઓનો એક લીધો છે. એમને એકબીજા માટે એમનાં કામોમાં અને રેનેહીજનોને પણ ખૂબ મુશ્કેલી પડી. ત્યાર બાદ હિન્દુ-મુસ્લિમની રાહીથી દુલ્લકની આજ કરવા લાવી. અમદાવાદના નેતાઓ અને નયરજનોએ આ બે જુવાનોનું સમારક જઈ રહ્યું. સૈન્ય રત્નને માત્ર ગુજરાતમાંથી જ નહીં દેશબહારમાં અજા/ભેમો મળી. માંથીએ પણ આ બે જુવાનોની અલિસા, દેશરેક અને નેચરવાતને અંજારે આપી.

અત્યાર સુધી અહીં દેશભાજ બાળકો, બાળાઓ, વિદ્યાર્થીઓ વગરે અને જુવાનોના પલિદાનની કથાઓને ઉલ્લેખ થયો છે, પણ મોટરસાથે તરફ જવર નાખીએ છીએ તો ત્યાં પકી રાહીની ઉત્તમજ દશતો એકાં નથી. ચોથી પહેલાં ને જંતવ નામી છત્ત ઉપર આવી નમ છે. મહાદેવ દેસાઈ અને કસરવા માંથી. ગુજરાત એમને એકબીજા છે. બારત એમને એકબીજા છે. એમનાં બલિદાનોની કથા પણ જગતભરે છે. હમી મોરારે મુંબઈમાંથી ક્રેસિય નેતાઓની એકસામટી ધર-ક થઈ ત્યારથી જ માંથીથી મહાદેવભાઈ અને કસરવાને પકી સરકારે આપાખાન મહેલમાં રાખેલાં

કહે "અણાં હોં નં દીર કબી 'એકી' બાન મત દરના." બેરેકબી
 એક રીય માટે એક એક રાખવામાં આવતી ત્યાં પેશાબ કરવા
 જવાનું હતું. સવારે જીંદીને રીય જવા માટે કેરીએ બેઠાં બેઠાં જવાનું.
 જ્યાંમાં બાસમાં વચનાં બને બાનુ સામસામે ગોઠવાયેલાં બેઠાં. આખ
 રી રીતે કહે કે પહેલે દિવસે તેા કેરીએ રીય જવાનું જ માંડી વાળતા.
 પણ આમ ક્યાં મુશી બાસે કે આખરે સરમ મૂકીને જલ્લ અથા વચર
 છૂટકો ન રહેતા.

ચોલા દિવસ આમ અનુદત્તી છત્તન છત્તવાં તેને તાવ આવી ગયો.
 જલ્લ તાવ આવે કે ન આવે એવના સતાવાળાઓને તેની જરવા ન હતી.
 દરેક કેરીએ પોતાને રીયેનું કામ કરવું જ નોંઠેલું. રીયાકાને માથે મુંજનું
 અથવા કાપીનું રોડનું વણનું આવ્યું હતું. ખાવામાં નર માજીનીના
 પેશાબ અને જમીનમાં કોશી ગમે તે લીલા પાંદડાઓની બનેલી શાસ
 એની બાહ. સવારમાં મીઠું નાંખેલી જુવારની શામ. આ ખુબ ખાઈ
 ખાઈને જી ભરવાનું ને બસાને એર ઉપર બેઠનું આ કામ કરવાનું.

રિયાકાને બેમા ગુણી વચના કુમારનું શરીર એવના આ ત્રાસથી
 ધીમે ધીમે પસાવા લાગ્યું. બોમાં તારે ખૂબ જ એર પકડ્યું. આવી તેના
 કોશમાં સાધી મિત્રે તેને એવના જવાબને લઈ ગયા. તેની સામે નોંઠે
 એવના કાકારે કહ્યું : "કેમ કું વયું છે."

"પેટમાં દુખે છે, કુખાર આવ્યો છે."

"કુખાર આવ્યો છે અથવા મેં બનતા હું તમ બડા બડમાડા દો.
 થઈમાં ખાલી સરકાર માળાપાકો હોવાન કરને આખા દો, અજ તુમેં કવા
 ચાહિયે એર બાહિયે દુધ. મેં સખ કી હર હેતા હું." અને હાલે તેના
 મિત્રિકામાંમાં કાઢે લખી આવ્યું, સાહે સાહે કમરપરવરને ઉરેશીને
 સવાનાઓમાં લખી નાખ્યું, "પેટ ઉપર આધેશીન લખાવી દો ને વક્રી
 આપે, પરસેવા વળીને તાવ હતરી જશે."

રિયાકાને પાય કિંમી તાવમાં પેટ ઉપર શીઘર આધેશીન લખાયામાં
 આવ્યું ને ઉપરથી તેને વક્રી આપવામાં આવી. ચક્રોના ચાર આંકડા
 ફેરવાઈ જ તેના હૃદયના ખળગતા વધી ગયા, તેની આંખે લાસવીમાં
 દેખાવા લાગ્યાં. ધબ હઈને તે ત્યાં જ આવે હાથ રાખીને બેસી ગયો.
 ત્યાં ને ત્યાં વોરંરને દરેક વાંસા ઉપર પડ્યો "સાલા કિંતુરી કરતા હું
 કામ નહીં કરતા. અથાવ ચક્રી બસાવ." પણ હવે તેનાથી વક્રી
 લખાવેની સામ્ય તે ન હતું. તેના શરીરની હાલત ખૂબ જ ખરાબ થઈ ત્યારે તેને
 જવાબનામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. જે પછી તેને કિનારામાં ઉભેરાન
 આપવામાં આવ્યાં પણ હવે થયું મીઠું થઈ ગયું હતું. તેના આભા બેસનાં
 અને શરીરનાં તમામ બંધને છાંડીને અમર લોકમાં પહોંચી ગયો હતો.
 તે દિવસે સપ્તમિએ બાઈ રિયાકાના શબ ઉપર ધોળું કપડું બેસાડ્યું
 અને વહિમાતરનું ગીત શાઈ તેને આખરી અજલિ આપી, આને એ
 વાતને સત્ત વર્ષ વીતી ગયાં છે છતાં એ પ્રસંગ હજી હમણું જ બચ્ચો
 હોય તેમ આંખ સામે તરવે છે. એ વીર કુલાબાની ચાદમાં ધોલેરાને
 પાદર ભાંધી સંભાળી સેનિકા સુદ પ્રયાણ કરતા એ રામ ટેકરી
 - હવે રામકે ટેકરી - ઉપર એક નામકડો એવલી ચણવામાં આવેલો તે
 હજી જીવો છે અને એની ચાદ સમય તણ કરે છે. આ સહીદ ટેકરી
 ઉપર બેસીને શુભરાતના રાષ્ટ્રીય સાયર શી અવરચેદ મેખાણીએ ઘણી વાર
 સિધુડાનાં રીયેરોને ગીતો લલકારી સભાન્ય ચાનવીઓને જલ્લ પાણી
 ચડાવેલું બાઈ રિયાકાની સહીદી પછી વર્ષો મુશી તેની એક છબી
 સુરસાની પ્રતિષ્ઠા સંકિર્તન કથનીમાં કીંમતમાં નોંઠે હતી. આને
 એ છબી છે કે નહીં તેની ખબર નથી પણ એની છબી સંકેતો દેશભરોના
 હૃદયમાં કામન જોવાયેલી છે.

ખરવાડાનો તોલીય દીવાસોની અંદરની દુનિયા મૂકીને આજીએ ધારાસભ્યના
 રજુએના ઉપર આવ્યો. ૧૯૩૦ની માંધીનીની કોડીકુચ પછી માંધીએ
 વાહરેદાને બીએ પત્ર લખી ધારાસભ્યના ખીસાના અગર ઉપર હતો

હઈ જવાને ને સરકારની ગોળી ખાઈ અરવાને પોતાને છાંડે બચ્ચો
 કરેલો, પણ આ પત્ર વાહરેદાને પહેલે એ પહેલાં તે એમની ધરખડ
 થઈ ને ત્યાર બાદ શુભરાતના મુકરં નેવા અબ્બાસ વેળવણ, બારવકેડિકા
 સરેલની નામકડું, ઉંઘામા સાદેબ, મહિલાવ માંધી, ખારેલાવણ વગેરે
 નેવાએ ધરાસભ્ય ઉપર હત્યો હતો જવા બદાર પડ્યા હતા તેઓ પણ
 સંખ્યાબંધ સેનિકા સાથે પડ્યાં ગયા. પણ એમની જમ્યા બીએ સેનિકાએ
 પૂરી. ધરાસભ્યના અગર ઉપર હત્યો હતો જવાના સેનિકા એનકાએ
 પોલીસોના બેકામ લાકીમાર કીડ્યા. સંપરસેવકોની સંખ્યાબંધ દુકાઓ
 ઉપર લાકીએને વરસદ વરસેા. ધારાસભ્યની ધરની ઉપર સેનિકાનું
 લોટી છંટાવું. નરહરિશાઈ ખીજ એવા નિર્મજ આચાર્યનું માથું સરકારી
 પોલીસની લાકીમાં રંગ્યું. બેકામ થઈ એ ગીમે પડ્યા. સેનિકા સેનિકા
 થાથા, બેકામ થયા. તેમના ઉપર મરણતોડ આવ પડ્યો. બીએ સેનિકાને
 મોટે ફીજ આવી ભથ ત્યાં મુશી તેમના વચલુ જમાની લાકીએના ગોલ
 માર્યાં. પેટમાં, પેડમાં, મુઠામામાં લાકીએની બાબુ થીસી તેમને મુજિત
 બનાવ્યા. ધારાસભ્ય ઉપર ભયાંધી હત્યો હતો જવામાં આવતો તે સંભાળી
 જાવળીએ તથા ધરાસભ્યની ત્યાં સારવાર થતી તે દોહરિયલ જલ્લ લાકીમારી
 સરકારી પોલીસોએ આવી પોતાનેપોતા બનાવી રીપેઈ. જે વખતના પ્રસંગ
 ચાહ આવે છે.

૧૯૩૦ ના મે ની ૨૨ મી તારીખના એ દિવસ હતો. ઉલ્લા આબાદિયા
 દરમ્યાન ધારાસભ્ય ઉપર હત્યો હતો થાયલ થયેલા સેનિકા સેનિકા છાવ
 છીની હરિપતાવમાં સારવાર લઈ રહ્યા હતા. પોલીસોના અમાનુની મારથી
 પાસી જઈને બસો નેકાસ સેનિકા તેા ઘેર પાછા જવા મથા હતા છતાં
 લકનાસોએ તેરેક પાસો ન હતો. હત્યો હતો જવા માટે બસો અગ્રીશે
 નેકાસ સેનિકા છાવળીમાં છાવરે જતા. રજુમિમાં લારા બીએ સંખ્યાબંધ
 સેનિકાની માગજી પ્રાંતે પ્રાંતમાંથી આવી રહી હતી. હવે પછી નવો હત્યો
 હતો જવાની તારીખ ૨૨ ની પછીની નકી કરવામાં આવી હતી. આથી
 ૨૨ મીએ સેનિકા બીએ દિવસની લેવારીમાં પડ્યા હતા. પછી એમને
 બીએ દિવસ મુશી રાહ ભેરી પડી નહિ. સરકારના લકારી સિપાઈએએ
 સારવાર દસ વાગે તેમને જાવળીને પેશા બાંધ્યા. તેમાં પથારીક લાકી-
 ખારી સિપાઈએ હતા અને શીખ મિશીદીના સેા નેકાસ સિપાઈએ
 હતા. બિલ્લા એલેરેડે એ જમ્યાએ આવી પંદર મિનિટમાં જ વિખરાઈ જવા
 દુકમ આપ્યો.

જાવળીમાં રહેલા તમામ સેનિકાને ચોગાનામાં એકકા કરવામાં આવ્યા.
 તેમના સરારે સુચના આપી "જેભની ઉવટ મુશી માર પાસાની અને
 અઈલસ સારેકો કરતાં કરતાં મુલુને બેસાડીને લેવારી હોય એવા જ
 બાઈએ અઈ રહે, બાકીના ચાડ્યા ભય." એના જવાબમાં પ્રેશા માખના
 સેનિકાએ ચોગાનામાં આસન જમાડ્યું. ને તેઓ રામપૂલ અને રાષ્ટ્ર-
 પૂલ નેકાસ લાચ્યા. એકબાંસ તેા લકરને દુકમ થયો. દુકમ છૂટાં જ
 પોલીસો જમાવવા વાતની લાતો, બીજાસ અણે અને ખુની ધમકીઓએ એક
 તેઓએ વાણીના મોળા ફોડી લાચ્યા કિચ્ચલ લાકાટો તોડી નાખી અને
 ચોગાનામાં નેકેલા બધા સેનિકાને ચાડ્યા જવાનું કહ્યું પણ એકેલામાંથી
 કાઈ ને લાણું એરેલે બે હાથે લાકીએ હવામાં તેણીને જનકો જનમની
 દાઢ કાઢી હોય તેવી રીતે ભારડી હડે તેમ સેનિકાને હડવા લાચ્યા.
 જલ્લ સહિત વાતની લાતો, બીજાસ અણે અને ખુની ધમકીઓએ એક
 સામકો તેમના પત્ર વરસાદ વરસેતા રહ્યો. નેવેવેતમાનું કેલવાનાં માથો
 રંધામાં, કેલવાના હાથ પગ વડવા. દેહંસેા માણસો સારી રીતે ધાવ્યા.
 એમાં બીસને મચ્છલીએ માર પડ્યો. કાઈ બેસાન બની ગયા. આમાંના
 એક બાઈલાલ દાણા પટેલ જલ્લ હતા. તેઓ બેરસદ વાહકના પાલજ
 ગામના વતની હતા. માંધીની સેનાના અઈલસ સેનિકા વડીકે તેમણે
 ને પાણી બતાવ્યું તેની વીરતા અનેક પેલીઓને પ્રેરણા આપી રહેશે. મરજ
 પામેલા જતો વીરોના દુકાળ ઉપર ભ્યારે પોલીસોની લાકીએ બચ્ચર
 ચક્ર પૂરી રહી હતી અને નંબીયેરના મોળાની નેમ સંભાળી વીરોનાં

આપણી નાજક કરી એની જગ્યાએ પ્રભતા પ્રતિનિધિએ જ બેઠાડાના માટે આજે ભરફાર આરોગ્યન ઘડું કર્યું પારો અને મોઝા છતાં હાડું પારી તો ઇનબના હવેના પાસ સુધી હાડીયું . . . આમ બાંધનાં બાંધનાં એમનું હૃદય બરાબર આપું. એમના દિલમાં એકાદ એક મતી થયું. બચાવના હૃદયમાં મૂંઝાણ થયા અને આખરી સખેરો બાંધનાં બાંધનાં એ મળ હરિને નીચે પડી ગયા. તે એ જ પ્રિન્ટરે એમનું હૃદય બંધ પડી ગયું. એ વરસે એમનું ઇનબનાયે જરૂર હતું, તેનું રાજ્ય હતું કરનાં જ બિખારે ઇનબ સંકેતી કીધું અને સમયાવર્તન સાથે ઇનબના ઇસાં થાસ સુધી હવનાં હવનાં એમણે પ્રાણ ગોડ્યા.

અધિષ્ઠકર ત્રિવેદી ઇનબનરના ચેલ્લા દળા. પાને દુડાલા દળા. એ બુલાર્થ જ્યુને તેમો સખરન કલિયાવાસના બની ગયા. કારત્તી વિવાસની પ્રભતા હૃદયમાં એમનું પ્રિયમયું રખાત હતું. એમના ઇનબનાં ઇસાં બીસ વર્ષે તો યુવાની સાથે હવવાનાં જ ગયાં છે. સખર સંઘામમાં એમણે પોતાની કાચા પરી નાંખી. નાજકુર, પાવેરા, કાંચકા, પોરણી એમણે હવનાં તેમણે જાત લીધી હતી ને કારાવાસ કરીકારી પગવાર દુગ્ધ થયાં હતાં. કાંચકાની એકમાં એમનું સરીર ફૂટી ગયું. એમનું અસ્થિય અપૂર્ણ હતું. જાગક એની નિખાડસના, માતા એનું વાસકય અને પિતા એના પ્રિય હતો. કલિયાવાસના અને કૌનોના ઇનબના તે માંડારીક દળા. સારકુડામાં આજે જ્યુ એ જ્યુ ખાતી, અરુણવતનિવારખ, ધારસકાં વગેરે અનેક હેરામાં કામ કરી રહ્યાં છે, એ બધાનું ઇનબ-સખર અધિષ્ઠારી દળા. એમની પ્રિયમયને હવેને હવેને નુતનાને દેસાંકિની દીકરા પામેલા. એમના મૃત્યુ પછી સરાર નરકસખાર પટેલના પ્રમુખજના નીચે મુંઝવ્યાં જંગી સકા અથપેલી તેમાં સરારે તેમને માનસરી અંતરિય આપી હતી.

સકા સત્યામદી ચેલારીનું દુઃખકામગીની તાલતા કયા શુજસાના હલિકાસમાં અમ દેસામાં આવી રહે તેમ છે. વીર જીવેને એમ ચેલારક દિવસના ઉપવાસ કરી પોતાના હોડીનું બિનકુ દુઃખમને મુખી આપું તેણી જ રીતે અન્યાય સાથે, નુકસ સાથે, આપણી સાથે હવનાં હવનાં દુઃખકામગીને પોતાના કુપાસનું બિનકુ યે બિનકુ દેહની કબી કરી મુખી આપી. સ્વાસ્થ્યજાની નબળામાં તેમણે અમરમ પ્રતિની એમ દાડકાં દોમી રીધાં હતાં. વલવાસમાં એક કીમન પિતાને લાંબો જન્મવા. વલવાસમાં બનવા. કોઈક જે હાર્યસુકમાં મેટ્ટેક થયેલા તે જ હાર્યસુક માંથી એ મેટ્ટેક પાસ થયા. એ પછી વલવાસમાં થોડો વખત સિસુજ્ય કામ ક્યું. રેરેલા મુકાબી વાલવસુમાં એમને આપના મુઝબાનાં તેમણે સિસુજ્ય તરીકેની મોડરી રજાચીકીપી. સાખરમની આશ્રમમાં કાંપીલ પારી રહ્યા. સેરા અને સત્યામદના પાને વધારે કદીમત કયાં.

સાર પછી હલવાસમાં જાણીય ડીકુજ્ય, કાંચકારીયા, ખાસીકારી વિવાસની પ્રભતા કરી, સત્યામ્ય સંઘામની હવતા એમ રમનામક અને ખાંડામક બંને પોરયે ખૂબ કામ કર્યાં. નાજકુરના હડા સત્યામદની હવત, જારકેલોની હવત, ખાખરેલોની હવત, ૧૯૩૦ની સ્વાતંત્ર્ય સંઘામની નિમક સત્યામદની હવત, પોરણીની હવત, પ્રોજકડા સત્યામદની હવત, કાંચકાની હવત, ચાંચકાની હવત, બધી હવતામાં તેમણે આગળ પડતા કામ લીધાં. એક જ્યુ હવત એવી વહેની નખાં પોરણના થા ઝીંકના દુઃખકામગી અને કિંવાનકટ ન પડી ગયા હોય !

આપ કહ્યું હાડાચી ભાઈ ઇનબને હવેને એમનો દેહ પડાઈ ગયો. એમને ક્ષય રોગ લાગ્ય પછયો એમનાં ફેફસાં ખવાઈ ગયાં. ઉરલે ઉરડે તબ અથકા બળને તે માંડારીને બિખારે પડ્યા લાંબું સુધી રોગ, સત્યામક અને આકાંડીની આશરધના વાણ રાખી. બીબ જન્મે જ્યુ મુંઝા સંઘામના સૌંતર બની હવવાની ઇચ્છા કરતા કરતા એ ગયા. તેમની આ બધી પ્રયત્નમાં એમનાં જની સારલાબહેન સાથે ગયુંમાં ધર્મગીની અને ઇનબસજીની બળને સાથે જ રહ્યાં.

સોરાખૂના ત્રણે મહાવીરો દેશી રાખોમાં કે પ્રિન્ટર દિંદારી નખાં નખાં હાઈને સાક પછયો ત્યાં ત્યાં પડેની ગયા અને દેશકે વખતે અન્યાય સાથે બનને હોમી અને બનને એમણે દેશની ઇનબના બળવવા રહ્યા. વજે હવા કદા તૈયાર સત્યામદી સિખારી, સકા તૈયાર હવરંધા, સકા તૈયાર સેવક, રચનામક કાચકર, આ ત્રિપુટીમાં અધિષ્ઠકર ત્રિવેદી સોથી પડેલા ગયા.

૧૯૩૦ના સપ્ટેમ્બર માસની થાથી તારીખ હતી. એ દિવસે રાને મુંઝવ્યાં દીરાબાગમાં શિરોદી પ્રભમંજની વાંચિકે કસા હતી. શુજસાના ભાગનીરે કારવાર ગોપાલકાસ પ્રમુખરથાને હવા. શ્રી અધિષ્ઠકર ત્રિવેદી સમવાય ઈનમાં દેશી રાખોના રખાત વિષેનો કસાવ રજુ કરવા હોવા થયા. દેશી રાખોની પ્રભતા પ્રસ એ લે. શ્રી અધિષ્ઠકર ત્રિવેદીનું ઇનબકાર્ય હતું. એ વખતના દેશીરાલભોની ભાંધયા હાડાગીરી, રાખોમાં પ્રવર્તતા હડાઓ અને અન્યાયારો, દેશી રાખોની પ્રભમોની માકમિકકતની અને વલ્લ-એડીઓની શિરજની બિનલકામતી એ બધી હાસુજ્ય અને કટુજ્ય હકીકત એમના હૃદયને કારી ખાતી હતી અને એટલે તો નખાં નખાં જાર પડી ત્યાં ત્યાં તેમણે એમની વલ્લારે દેશી જવા દળા. પ્રિન્ટર કિન્ટની પ્રભની આકાંડીની થેડે જ એના કરાંચે દુગ્ધમાં સખરની આક કરાંડની રિયાસતી પ્રભની અધિકારપ્રક્રિય માટે જ્યુ એમણે એમ લીધી હતી.

એ વખતના સુરવાયેકા નવા બંધારણમાં દેશી રાખોની આક કરાંડની પ્રભતા પ્રતિનિધિઓ તરીકે રાખોએ અને તેમણે નમિયા માણસે ધારા-સકામાં બેસે અને પ્રભ વતી બોલે એમાં આક કરાંડના આનવીષજ્યનું અપમાન હોવાથી એમનું દિલ થવાનું હતું.

અધિષ્ઠકર ત્રિવેદીએ સમવાય વંચના બંધારણની આ બેચવાઈ સાથે રિષેયના કસાવ કસર બોડવાનું શરૂ કર્યું.

‘એ રાખોના હડા કરે છે, નિલાસમાં હુબા રહે છે અને પ્રભવા લેટી-પરસેના કસર રંચરાય હકાને છે, તે અમારાં માણાવ રાના ? અમારા પાચક રાના ? અમારા પ્રતિનિધિ રાના ? એવા રાખોબોની

સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં મહિલાઓ

શ્રી જ્યોત્સ્નાબહેન શુક્લ
(સુરત)

દેશના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ માટેનું કોઈ પણ કામ સ્ત્રીના સાથ, સહકાર વિના અને એ મારે સ્ત્રીઓને તૈયાર કર્યા વિના સફળ નહિ થાય એમ કહીને નાનામોટાં એકેએક કામમાં અંધીલ્લે બહેનોને સાથે લીધી, તેમનામાં ઉત્સાહ અને ચેતન પ્રેરણાઓ, અને કોઈ ભદુર્દ લાકડી ફરી થઈ હોય એમ બહેનોને નમત થઈ ગઈ અને સિંહાસિત ને અસિંહાસિત બહેનોનાં ટોળે ટોળાં બહાર નીકળી પડ્યાં. ગાંધીજીએ કંઈએસનું સુગ્રાહ હાથમાં લીધું અને દેશના શત્રુકારણમાં નવો યુગ શરૂ થયો. સ્ત્રી સહિ જ. સ્ત્રીઓના નવજીવનની પણ શરૂઆત થઈ અને દેશના બીજાં ભાગોની જેડે ધુલવાનું નારી જીવન પણ ભણે હિલોળે ચડ્યું. સત્યાગ્રહ અને અસહકાર, રેલિયો અને ખાદી, શાકીય કેળવણી વગેરેમાં બહેનોએ ખૂબ ઉત્સાહથી ભાગ લેવા માંડ્યાં. અંધીલ્લની સહાયોમાં સ્વરાજ્ય ફાળાની માવળી થાય ત્યારે બહેનોને અતિ પ્રિય એવા દાગીનાઓ પણ બહેનો ઉતારી આપવા લાગી. સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનું વલ્લશીંયું કૂંઠાં અને બહેનો એમાં પ્રેમથી રહેવા તૈયાર થઈ ગઈ. ખારડોલીની લડત અને એ લડતમાં ગામડાંની બહેનોએ પણ ને અદ્ભુત શક્તિને સામર્થ્યનું દર્શન કરાવ્યું એણે સ્ત્રીની શક્તિને સરસ પરિચય આપ્યો અને નિર્ભય, બીડુ, અજ્ઞાન યુજ્જ્વાલને વીરનારીનો ઇશાન આપ્યો. ધર, જમીન બધું જાડીને હિજરત કરવા નીકળી પડેલી એ સ્ત્રીઓએ યુધ્ધમાં જ પ્રેમસાહન આપ્યું અને ખારડોલીના વિજયમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો.

દાંડીકૂચ

અને પછી આગેવા ૧૯૩૦નો મીઠાનો સત્યાગ્રહ, દાંડીકૂચ, ખારડોલીના મીઠાના અમરે, પરની સૈનિકાની રેલ રોજની કૂચ, "નમકા કાવદા તોડ દિવા"ના પોતાના કરતાં સરપંચ, ગેરકાયદે મીઠું પકવીને તેનું વેચાણ, ખરેખરી કાપડની કુકાને પર અને દાખલામાં પીકાડી પર રિફર્ટિંગ, ધરપકડો, લેલ, ડકડી, જપ્તી વગેરે ચાલ્યું.

આ લડત વખતે ગુજરાતના તમામ ભાગોમાં બહેનોએ ને ઉત્સાહ, ધમશ અને હિંમત બતાવ્યાં એ અપૂર્વ અને અદ્ભુત હતું. અંધીલ્લે તેા માર પરદેશી કાપડની કુકાને પર અને પીકાડી પર રિફર્ટિંગ કરવાનું કામ જ બહેનોને સોંપ્યું હતું. પણ બહેનોએ યતનવતેા ઉત્સાહ એટલાથી તેમને રોતેાવાઈને બેસી રહેવા દે એમ નહોતું. એ કાગેા તેા એકલી બહેનોમાં જ હતાં. અપભ્રમ, ગાળો, મલક મહારી તરફ દુર્વિદ્યા કરીને એ કાગેા અડવાટાથી પૂજ સુંદર રીતે એમણે કર્યાં. પણ એ ઉપરાંત બીજાં એકએક કામમાં જવણે અચકાયા વિના કે શું કરે એનેા ડર રાખ્યા વિના એ નીકળી પડી. મમ કે શાં એણે શું એ તેા ત્યારે ભણે એ બૂલી જ ગઈ હતી. પહેલી સવારની પ્રભાતરેા, બજબંદન, પછી સુધી સુધી રિફર્ટિંગ અને પછી સમા સરસો રાત સુધી સાથે અને એ બધામાં નાની નાની બાળાઓની માંડીને એ ચઢ વધતી બહેનોમાં ટોળેટોળાં નીકળી પડતાં. કારવાણની, દમી, સાડીની કે જાપેની બીક એમણે ફવારી દીધી હતી. પોલીસને તેા ભણે એ એાળખતી જ નહોતી. જૂન, વરસ, સખત તડકા કે વર્ષા મરુનામાં વિના એ સતત કામ પર માર રહેલી. એણે લાડીએા ઝીની, માખા ફાડાયાં, અપમાનો સહન કર્યાં, સાચી જી અફવાઓ ને

નિંદાઓ સહન કર્યાં અને બંદકાધારી પોલીસોની કતાર તોડવા સુધીની અમૂલ્ય જહાડુરી પણ જતાવીને એેા બરી દીધી. આમ નીડરપણે લડતમાં ધૂમની સ્ત્રીઓને એઈને ૧૯૩૦ની સાલમાં સુરતના એક કવિ શ્રી પ્રીતમશાહ એક ગીત લખેલું:

“સોષ કાંઈ બારતનું કાયર ?
ધીમડું કયાં ધારી ?
ભલકયા સાત સિંધુ સાથે કાયર ?
પણ કયાં બંધારી ?
એક સ્ત્રી રાખણ રજાંજયા,
એક સ્ત્રી કોઈ મઠ ટાડ્યા,
સંપને છોડ્યા, તેા તેા રંધને છોડ્યા,
મેાતે ઘેરેા કયાં અડવારો ?
વજ સખી એની કામજતા,
ચુ સખી એની નિર્ભજતા,
પુરવના કૂંકડે, એના પુરવના કૂંકડે
વારી સત્તા ટંગ્યા ધારી.”

૧૯૩૦ની લડતની યજ્ઞચા દાંડીકૂચથી થઈ હતી. દાંડીકૂચ એ આ લડતનો એક અનોખો પ્રકાર હતો. એ જ પ્રમાણે ધરમાં પુરાઈ રહેનારી અને લમ, જમ ને મરણના પ્રસંગોમાં જ ભાગ લેનારી અને એવી જ અર્થઓમાં રવી પરી રહેલી, ભલે જીવનની કે બીજા વિષયોની કલ્પના પણ એમને સ્પર્શી નહોતી એવી હલશ બહેનો કુટુંબની માયામમતા જાડીને લડતમાં નીકળી પડી એ પણ અદ્ભુત અને અનોખા પ્રકાર હતો. થેલા કવિએ કહ્યું હતું તેમ આજ કાંઈયું ત્યાં સરકાર ધીમડું કયાં દે ? એવું નોંતે એમ બહેનોને લીધે આ લડતને બળ્યું. એ લડતે ગુજરાતની સ્ત્રીને પોતાને પણ પોતાનામાં જ પડેલી શક્તિનું દર્શન કરાવ્યું. એ નમત થઈ ગઈ, બીજા સ્ત્રીઓને નમત કરવાનો અને સ્વરાજ માટે મરી દીડવાનો એણે સંકલ્પ કર્યો.

‘૩૦ની સાલની એ લડત વખતે બીજે પણ એક લામ થયો. કારાવાસ દરમિયાન ગુજરાતના જુદા જુદા વિસ્તારોમાંથી આવેલી બહેનોને એલમાં એકસાથે રહેવાનો લાભ બન્યો. તંત્ર અપરિચિત બહેનો સાથે મુલક જીવન જીવવાનો અનુભવ થયો. એને લીધે નાના મટજમાંથી કદી બહાર ન ગયેલી બહેનોને એકબીજાને પરિચય થયો અને કેટલીક બહેનોને તેા ત્યારથી જ એકબીજા સાથે કૌટુંબિક સંબંધ એવા રમેહ સંબંધ થયો. આને લીધે દુષ્ટિપરિવર્તન પણ થયું. સંકુચિત બાઈને બહાર હુલ્લ વિશાળ ભામાં અને એ પરિવર્તન કોંગ્રેસના કામને માટે અને સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના આદેશને માટે પાળજથી ખૂબ ઉપયોગી નીવડ્યું. તે વખતે સોરઠા જુદાં જુદાં દેશી રાજ્યોમાં વહનચાલ્યું હતું. એમ છતાં એ તરફથી પણ કેટલીક બહેનો એવામાં આવેલી એલ મુશ્કેલી સોરઠા સુધીની બહેનોને આમોઘ સંબંધ બંધાયો ને કાયમ રહ્યો.

૧૯૩૦ના મર્ચ મહિનામાં ગાંધી ઇંગ્લેન્ડ રવાના થયા ને સામુદાયિક એક સુદિઠ થઈ. કાયદાજનકી લડત બંધ કરવામાં જાવી અને કોંગ્રેસ ફરી

ગુજરાતમાં ભરાયેલાં કોંગ્રેસ અધિવેશનો

શ્રી મગનભાઈ પટેલ
(ભારત સંઘ સભ્ય, વડોદરા)

સન ૧૯૩૮ માં હરિપુરામાં ભરાયેલા મહાસભાના આંતરીક્રમાં અધિવેશન બાદ સંઘનય થા સદી પછી—ગુજરાત રાજ્યની રચાવના પછી—પહેલી જ વાર ગુજરાતમાં મહાસભાનું અધિવેશન ભરાય છે અને તે પણ એક વખતના દેશી રાજ્યના પાટનગર એવા ભાવનગરમાં ભરાય છે એ ગુજરાતની પ્રભ મારે ઓરવ લેવા જેવી હકીકત છે. ઇતિહાસી અમલમાં ભાવનગર એક આજીવ પદનું દેશી રાજ્ય હતું, તેમજ દેશી રાજ્યમાં કોંગ્રેસની ચળવળ મચાવવી એ મુશ્કેલ હતું, એટલે જ સ્વાતંત્ર્ય પછી ન્યારે આ અધિવેશન ભાવનગરમાં ભરાય છે ત્યારે સ્વામિયિક દીતે જ સૌરાષ્ટ્રની પ્રભમાં વિરોધ આનંદની લાગની જેવામાં આવે છે અને ગુજરાતમાં આ અધિવેશન અંગે પ્રભમાં અનેકાં છોટાકા જગ્યાએ. જ. મહાસભાની પ્રેરણા અને જ. સરદાર સાહેબની શાંભરી હોંગ ગુજરાત પ્રદેશની જનતાએ કોંગ્રેસ પ્રત્યેની અને તેના દ્વારા સમ્પત્તિ દેશ પ્રત્યેની વફાદારી, ચિંતા, સેવક અને પ્રાંતસલાથી મારેમાં સારી પ્રતિભા ધોળી છે. એટલે દેશ ન્યારે આર્થિક ઉભવિતે મારે પોતાની સમય તામાતપી પ્રથમ ફરી રહો દેખ, કોંગ્રેસ સરચા ન્યારે બીજા રાજદ્વારી પક્ષે વતરૂંથી થવા અને જાગ્રોષ આગેવાનું નિશાન બની દેખ અને દેશ ન્યારે ચારે બાજુએથી ધરાપણે દેખ ત્યારે ગુજરાતમાં, મહાસભાને સજન્ય અને સરસા બનાવવા, લોકોમાં તેનું યોગ્ય સ્થાન અપવવા અને તેને લેખાદરને પાત બનાવવા મટે, મહાસભાનું અધિવેશન ભરાય એ જ સચાણ છે અને ગુજરાત મટે આનંદની અને ઓરવ અનુભવવા જેવી થાત છે.

ગુજરાતમાં ભરાયેલું પ્રથમ અધિવેશન

ગુજરાતમાં ભરાતા આ પ્રથમ અધિવેશન વખતે આ અગ્રણી ભારીયોં ચાર અધિવેશનો વખતની દેશની અને ગુજરાતની પરિસ્થિતિ—અધિવેશનોમાં થયેલી કાંબંધાટી—અધિવેશનો વખતની પ્રભભવિતી સમીક્ષા આપણે ફરિએ તો તે જણી અને થોમ પણ જણાશે.

ગુજરાતમાં પ્રવેશ અધિવેશન સન ૧૯૦૩ માં અમદાવાદમાં ભરવામાં આવેલું અધિવેશનમાં પ્રમુખ તરીકે બંગાળ કેસરી મજાબી શ્રી મુકેન્દ્રનાથ મેનરજીની વરખી થયેલી ન્યારે સ્વાગત પ્રમુખ તરીકે દીવાન બડાફરે અંગલાણ સારસ્વતી દેસાઈને સૂચી કાઢવામાં આવેલા. ગુજરાતમાં પ્રભએ બળને દુર્લભ નેચા હતા, દુષાળમાં એકેશ રાજ્યઅમલમાં ખાસ કળણ એવામાં આવતી ન હતી, એટલે પ્રભએ શેષ તો હતો જ. ભારતમાં અધેજ અમલે કરવા આર્થિક રોમણ—જરેરા વેપાર અધેજ જવા વેપારીઓને કેવળ પરાધીન હોવાને લીધે સહેવી પછી અનહેજના અને અપમાન પણ પ્રભ સમજી શકતી હતી. સ્વાગત પ્રમુખે આ તમામને દૂકા નિરેષ કરીને ગુજરાતી પ્રભ કોંગ્રેસ તરફ આરામી ભાવભરી મીટ માંડી રહી હોવાનું જણાયું, પ્રમુખ શ્રી મુકેન્દ્રનાથ એક પ્રચાર વક્તા અને અભ્યાસી મજા હતા. એમાં એક આર્થ. સી. એસ. ખાસ વેપારી મુદ્દસા હતા અને અમેએની દેશી તરફની સજ અને સજાની કુખારીએ એમને એક નામે એનો સોની કહી એમને નોડમાંથી પ્રજા કરેલા, ખજ આવી તો દેશને એ સેવાસારી દેશમજા અધિન ગજા થાશે.

પ્રમુખે પોતાના ભાષણમાં તે વખતના દેશમાં ખાસ પ્રકો અચાં દતા અને તેમાં જન્ય ખાસ કરીને સરકારે બહાર પાડેલા યુનિવર્સિટી કમિશનના રિપોર્ટ ઉપર દિંદીએએ મુધારા સુચવેલા તે સ્વીકારવા મટે સરકારને અણમણ કરી હતી અને ખાસ કરીને દિંદીની આર્થિક પરિસ્થિતિનું અચર્યાન કરી ચિંતા તરફી થતી આર્થિક દુર્લભ અઠાવવા અનુરોધ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત સરકારે વતરૂંથી દિંદીમાં પડતા દુષાળમાં કારણો અંગે વધારા સુચિતિ નીમેથી તેના ન્યાયા ન્યાયિઓએ આપેલી જુલાનીએ તથા દુષાળ સુચિતિનો રિપોર્ટ સરકારે બહાર પાડ્યો ન હતો તેની સારી વિરોધ બહેર કર્યો હતો. થજા ખાસ કરીને આર્થિકમાં દિંદીએ વતરૂં એ અપમાનજન્ય વર્તન બનાવવામાં આવતું હતું તેનો ઉલ્લેખ કરીને મહારાષ્ટ્રી નિકેરિયાના બહેરનામાંમાં સહતતવની તમામ પ્રભ વતરૂં સમાન ભાર દર્શાવવાની જે ઉચ્ચ જાવના કાળવચમાં આવી હતી તેના ઉલ્લેખ થવા અંગે દિંદીની પ્રભમાં બારે અસંતોષ છે એવું જણાયું હતું અને આ પરિસ્થિતિનો નેમ બને તેમ જજડી ઉડે કરવા ચિંતી કરી હતી. આમ દેશની રાજકીય તથા આર્થિક બાબતેની ઉલ્લેખ કરી પ્રમુખે બાધજ પડુ કહ્યું હતું.

એકદરે આ અધિવેશનમાં ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાંથી એટલે મદરાસ, મુંબઈ, સિંધ, વરાડ, મધ્યપ્રાંત, હૈદરાબાદ, બંગાળ અને પંજાબ વગેરે સ્થળોએથી જતા પ્રતિનિધિઓએ દાનવી આવી હતી. બધા મળીને ૨૨ કરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. જેમાં તે વખતની પ્રણલિધા મુજબ એક કાર્ય તો ચિંતને દિંદીમાં સ્થાપેલી સાંવિત અને અવરચાને અંગે આભાર બજા કરને અને 'સરકાર વતરૂં વફાદારી બહેર કરને થતો અને તે ઉપરાંત ૧. સ્વીકાર અને તેના ઉપાયો, ૨. દિંદીની આર્થિક વચાત મટેરો, ૩. હસિણ આર્થિકમાંનાં દિંદીઓની રિયતિ અંગેનો, ૪. નાણા વિષયક દુર્લભામણ વગેરેનો, ૫. સરકારમાં લાગી જવાએ દિંદીઓને નીમવા બાબતનો, ૬. જનતાને કેળવણીનો વિરોધ લાત મળે એવી અવરચા કરવાનો, ૭. સેવીકામાં અર્થ અર્થે સંકપ દેખ ત્યાં ઉપરી પારનીની જવાએ દિંદીઓને મટે પુલ્લી કરવા વધા કલેક્ટરને નિર્દેશ એક્ટરેટ અને પોલીસ અધિકારીના અધિકારો અપાવા તેનાથી અપવિષયક સતાઓ અને એક્ટરેટ પરનો કાજ લેવાનો કાર્ય પણ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપરાંત ૨. ન્યાય અને કસીબારી વડીવડ જુદા કરવા બાબત, ૨. કાંધલોના અર્થજ જાનવાળા રિવિયરોને નિર્દેશ જાન્ય, મુંબઈ જાન્ય વગેરે હોવા પર નીમવાને બદલે નિષ્પાત વગેરેને જી જવાએ ઉપર નીમવા બાબતનો, ૩. સરકારી યોડીઓ—બહેર નોકરીઓના દિંદીકરણનો, ૪. દેશમાં બનવા કાપ પર નાંખવામાં આવેલા એકસાઈસ વેરને લઈ લેકસાઈસ અને ચાન્ડેરવા કાપ ઉઠાવને સમાન રીતે કાપરો થતો હોવાથી તેનો વિરોધ કરી તે વેરો કાઢી નાખવા સરકારને ચિંતી કરતો કાર્ય પણ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. એમિટનું બંધારણ હજુ કદાચ ન હતું. છતાં કોંગ્રેસના કાર્યકરને અજાણ અને અવરિયત કરવા

અધિવેશનની અધિવેશન

મુરતના આ અધિવેશન પછી અમદાવાદમાં ત્રણ ૧૯૧૨ માં બરાબેલા મહાસભાના અધિવેશન વખતે તેા સમગ્ર ભારતનું વાતાવરણ સકલર બદલાઈ ગયું હતું. હિંદના રાજકીય ફિતિલ ઉપર એક નવા જ સૂર્યનો ઉદય થયો હતો. હિંસુ આક્રિયામાં સરકારે રાજ્યે વચરવી હાથ આપ્યા પછી મહાસભા ગાંધીજીને હિંદુસ્તાનમાં કામ કરવાનું કહાયું. ૧૯૧૫માં તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા બાદ શ્રી ગાંધીજીની રાજ્યના મુખ્ય એક વર્ષ સુધી સમગ્ર દેશમાં ફરીને હિંદની રચિતિને અને પ્રભાને તેમને ચીવડ પૂરે અગ્રયાત કર્યો.

ઉપર જણાવ્યું તે મુજબ ૧૯૦૭માં પ્રેરેલ થયેલા ઉપનિષદી પક્ષ ૧૯૧૫માં મહાસભામાં ફરી નેહાયો. આ શ્રમ સુચાવતી સાથે જ બીજા પક્ષ એક સુચક હકીકત એ બની કે જે મહાસભાની બેઠક ૧૯૧૫માં મુળભૂત બની તે જ સમયે મુસ્લિમ લીગની બેઠક પણ મુળભૂત બની. આમ હિંદુ મુસ્લિમ એકતાનાં મંદાલ પણ તે જ સમયમાં મંદાયા. આ સાથમાં મહાસભાએ કોંગ્રેસમાં હિંસુ આક્રિયાના પ્રમ અને કામ મુદ્દા હિંદી પ્રભુનું લક્ષ અને સહનુમતિ આ પ્રમ ઉપર છે જ એ પણ દર્શાવે આપ્યું.

ત્યાર પછી તેા મહાસભા ગાંધીજી દેશભરમાં પ્રવાસ કરી પ્રભમાં ખૂબ ભરતિ આપી. સરકારે પ્રભભૂતિથી ગભરાઈ રહેલ કામદા એકે પ્રભને હાથમા મારેને એક કામદો પસાર કર્યો. પરિણામે ૧૯૧૬માં સોમી પહેલી વાર સ્વાયત્તજી હાથ દેશમાં પડી. એના પ્રથમ પગલા તરીકે હડતાલ, ઉપવાસ, અને અસહકારની હાથ આપી. એકિય મહિનામાં તેા સમગ્ર દેશમાં તમામ મોડા સહેરે અને નાનાં ગામોમાં સમાયેલી બરી સત્યાગ્રહ મારે અને સરકારને રહેલ એકેટલા અમલ બંધ રજાવાયે મારે વિનંતી કરતા થત ઉપર સહીમે લેવામાં આવી. પરિણામે મહાસભા હિંદી પંથજ બધા નીકળ્યા ત્યારે અધવચ્ચે તેમને પડી લેવામાં આવ્યા. લોકો તેમને ચક્રવા. પંથજમાં લકારી કાપણી નહાયત પંથજ સરકારે કરી. જનરલ હાથ નાખના અંગેજ લકારી અધિકારીએ જલિયાવાલામાં હવામાં રચ્યો.

આમ એક બાજુ એમ એમ સરકાર દમનનીતિ અપવાર કરતી ગઈ તેમ તેમ પ્રભમાં વધારે ને વધારે ભરતિ આવવા લાગી. આવા તંબ વાતાવરણમાં ૧૯૧૬માં અમદાવાદમાં મહાસભાની ૩૬મી એનિસાહિત બેઠક બની. ફરી એ વાર મુજસાતની પ્રભને દેશના પ્રતિનિધિઓને સરકાર કરવાને પ્રેરણ આપ્યો હતો. મુજસાતની અને ખાસ કરીને અમદાવાદની પ્રભને ઉત્સાહ મારો નહોતો. આ વખતે તેા પૂ. ગાંધીજી એવાની પ્રત્યક્ષ રાહગી અને સરકાર સાહેબની સીધી દેખરેખ તલે મુજસાતમાંથી નાખા મોડા કામદારો એકે મોડું બંધ અમદાવાદને આંગળે મહાસભાની તેવારી કરવા ભતરી પડ્યું હતું. પ્રેસકોને મસારો જુલુબ મોડો થવાને છે એવી રેકે મુખ્ય કામદારની ગણતરી હતી. અને એવું પણ તેમ જ. હબર હબર - પાંચસો - સો સો રૂપિયાની સ્વાયત સહય ટિકિટો લેલોને હોંસયા ખરીદી લીધી હતી. ૧૯૦૩ ની મહાસભા વખતે નવારે અમદાવાદમાં ૬૫૪ રૂપ પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા ત્યારે આ અધિવેશનમાં ૪૭૮૮ પ્રતિનિધિઓ એક મોટી મેળો થતી હતો. અમદાવાદમાં એમ એક વર્ષે ઉત્સાહનાં પૂર હત્યાં તેમ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના આગેવાનોની ધરમગની, મારામારી, ગોળીબાર વગેરેની પણ આવા આવા દેશમાં ફેલાઈ હતી. છતાં લોકોને મહાસભાને તે દિવસોમાં આગેવાનોના દરેને બેઠકમાં હતો.

આ અધિવેશનની ખાસ વિશિષ્ટતા તે એ હતી કે અત્યાર સુધી મુજસાતી ટેબલની વ્યવસ્થા હતી તે કાઢી નાખવામાં આવી હતી અને તેને બદલે આલીસિયા અને પાથરણની બેઠક રાખવામાં આવી હતી. પરિણામે પ્રતિનિધિઓ - સ્વાયત સરકાર અને પ્રેસકોને ભેટવા સારી મોડાવાસ રહેતી. મંડપ જુ આજુબી દેશી ખદતિથી અને કામચ રીતે મુજર સાજુવારવામાં આપ્યો હતો અને મંડપ મારે ખાદી વાપરવામાં આવી હતી. પ્રતિનિધિઓના રહેઠાણ મારે નાની મુકિશ અને એરડીઓ રાખવામાં આવી હતી. પેલક, વાર, દ્યાવ, દ્યાવાનાની વ્યવસ્થા જુ મુજરવામાં આવી હતી એટલું જ નહીં પરંતુ સ્વચ્છતા મારે શીય-પેશાળ વગેરેની ખાસ વ્યવસ્થા કરી મુજર ઉપર માટી નાખવાની વ્યવસ્થા રાખી હતી. જનર જુ દેશી ખદતિનાં જ રાખ્યાં હતાં અને આ બધું કામ કરવાને, મેકું ઉપાડવાને મારે પણ સર્વજન સ્વયંસેવકોએ કામ ઉપાડી લીધું હતું. મહાસભા નજરના સ્વચ્છતા ઉપર ઉચ્ચ રજ્યાં કહેવાતા, સ્વયંસેવકોને કામ કરતા નેવા એ પણ એક અનુષ્ઠાન રચ હતું. સ્વયંસેવકોની કાળજ, સેવા અને સેવાવ્યવસ્થા ખૂબ જ પ્રશંસાજનક હતું.

અધિવેશનની સાથે જ ખાદી અને પ્રતિભોમ તથા સ્વદેશી કારીગરીનું મુજર પ્રદર્શન પેશવામાં આવ્યું હતું. પ્રભમાં સ્વદેશી બાવના નખત થાય - દેશના ઉપાંગો વધે એ દેવ દ્યાવનાં રાખીને દેશમાં થતી ભત-ભતની વચ્ચે અને કારીગરીનું આ પ્રદર્શન હબરની સુખમાં લોકો નેવા આવવા હતા. મહાસભાને પ્રિય એવો રૂંદિયા - સાળ - વણાકામ, ખાદી અને તેની તમામ કિયા-ક્રિયા આ પ્રદર્શનમાં બતાવવામાં આવી હતી. પૂ. મહાસભાએ અધિવેશન દરમ્યાન ચેતનાને નિચાલ ખાદી નજર આગળ એક મુકિર બાંધેલી તેમાં જ રાખ્યા હતા. શેજ સવારસાળ આખુની મુકિર આગળ બજોને અને પ્રાપ્તતા થતાં અને સમય કોમિત અને ખાદી નજરમાં એ મુજર પશ્ચિમ વાતાવરણ સર્જાવું.

આ મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે પ્રભને પેલાના લાક્ષીક નેવા રવ. દેશમંડુ સાતની વચ્ચે ફરી હતી. એમના નેવા ત્યામમૂર્તિ અને વિદ્યા તથા રાજકારણના પ્રચર અખાસી નેવાને પ્રમુખ તરીકે મેળવીને પ્રભ આગે કદમ ભરવા તત્પર થઈ થવન્યા અભુતભવી હતી. પરંતુ સરકારે પ્રભની એ આસા પાર પડવા ન હોયી. સરકારે બંધાવમાં દમન થયાવું અને આ લાક્ષીક નેવાની ધરવકડ કરી. એમને અટકમાં લીધા. પરિણામે પ્રતિનિધિઓએ કામચલા પ્રમુખપદે શ્રી હુશમ અમમદખાનની વચ્ચે ફરી. મહાસભાના અધિવેશન વખતે જ્યા થયેલી માનવ મેફની એકીશી થોડી હતી કે મહાસભાના મુખ્ય મંદાપની મોટે દુર એક અલગ તબુ બિસી કરવામાં આવ્યો હતો જેમાં પ્રેસકોને મુખ્ય તંત્રની અંદર ચાલવા કામની આક્રિહી આપવામાં આવતી હતી. મહાસભામાં ચાલતા કામની પુનરુક્તિ જ થતી એટલે તમામ બળના અંદર ચાલતી કામચાલોથી મંદુર રીતે અલિધવાસ રહેતી.

ભારતના તમામ પ્રદેશમાંથી એટલે ૧૬ વિભાગોમાંથી બધા મળીને ૪૦૮૮ પ્રતિનિધિઓ અધિવેશનમાં આવ્યા હતા. સ્વાયત ચીતના વિભિ થયા પછી સ્વાયત પ્રમુખ સરકાર વચ્ચેનાઓએ હિંદીમાં સ્વાયત કરતાં જણાવ્યું કે દેશના આગેવાન કામકંઠાઓને, આ અધિવેશનના વચાલ પ્રમુખને મુખમાં, સરકારે નેલમાં પૂરી દીધા છે. હબર શરૂ કર્યું છે. એવી એક વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં મહાસભા મળે છે. એમણે વધુમાં જણાવ્યું હતું. "અમદાવાદને આંગળે આનંદોત્સવ બિચવાની અમતી ઉમેદ હતી, પરંતુ સરકારે અમદા આગેવાનોને નેલમાં પૂરીને અમદા ઉત્સવને પલટાવી દીધો છે. એટલે આને એ મંગલોત્સવ મારે આજુ એમ થયા નથી. પરંતુ પ્રભને ચેતનાની અખર કુસુમાં અમરે મારે

કપટહનને મોકલ્યું છે. એનાથી અમારી પરીક્ષા થઈ જાય છે. અમે એ પ્રમુખાદ્યા અમુલ્ય પ્રજાને ચોક્કસ બની જઈએ એ જ અમારી ઇચ્છા છે.”

એમણે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે દેશમાં યાદી રહેલી ચારે તરફની ધરપાડો, કેદ, મારાઈ, બળદસ્તી અને દફતરો-શાળાઓ વગેરેમાં તાબાં તોની કબજે લેવાની ને રીત સરકારે અખત્યાર કરી છે તે તો આવતા સ્વરાજ્યનાં ચોક્કસ અંશભૂ છે. આ પરિસ્થિતિને લઈને જ અમે મંચેલાત્વ માંડી વાળીએ છીએ. પરંતુ સ્વાયતતા કાર્યક્રમોમાં સંગીતમાં — હર્ષના બીજ કોઈ પણ કાર્યક્રમમાં સ્વક દેશર કયો નથી.

ગુજરાતમાં થતા સ્વરાજ્યમાં કામની માહિતી આપતાં સરકારે જણાવ્યું હતું કે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં ભૂલનાર બાઈબેબેનાની સંખ્યા ૩૦૦૦ની જ એટલે રાષ્ટ્રીય કેળવણી માટે ગુજરાત પૂરતી તૈયારી કરી શકું છે. બે વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાં રેડિયો કે રેડિયો બાથે જ ચાલતા — જ્યારે હાલમાં તે ૧,૧૦,૦૦૦ થયેલા કામ કરી રહેલા છે અને બે વર્ષના ગણામાં બે લાખ રોકડ ખાતી તૈયાર થઈ છે. સ્વદેશી અગવળ માટે ગુજરાતે પાંચ લાખનું મંડોળ ક્યું છે. દારૂવેષ અને અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં પણ ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરી છે. પછી તેમણે આગળ બોલ્યાં જણાવ્યું કે “હું બંને હું કે કપટહનની ને અગ્નિપરીક્ષામાં બંગાળ, પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંતો તથા બીજા પ્રાંતો પસાર થઈ રહ્યા છે તે અગ્નિપરીક્ષામાં અમે ગુજરાતવાસીઓ પસાર થયા નથી. હું આશા રાખું છું કે અહિંસાને મેં ખૂબ ગંભીર લેવાયું છે તે અમારી અગ્નિપરીક્ષા અહિંસા નથી પરંતુ અમારી સ્વેચ્છાથી અખત્યાર કરેલા આત્મસંયમની અહિંસા છે. સંનિષ્ઠ મંત્ર માટે ગુજરાતના બારેગોસી અને આજુબે બે લાખના તૈયારી કરી રહ્યા છે. હું આ મહાસભા તરફથી પ્રાર્થના કરું છું કે પરમાત્મા અમને એટલું બળ આપે કે જેથી અમે કપટહનની એ અગ્નિપરીક્ષામાં પસાર થઈ શકીએ. બીજા પ્રાંતોમાં બાઈબેબેના ચાલે અમે ખત્રા આડાં બીજા રહીએ. સાચે સાચે હું આપને ખાતરી આપું છું કે સાંત અને સાંતિપ્રિય મનુષ્યે રાષ્ટ્રીય સન્માનના રક્ષણ માટે તથા રાષ્ટ્રીય હક્કોના રક્ષણ માટે ને ન કરવું એટલે તેવું કોઈ કામ અમે વગર વિચારે કે વગર સમજ્યા નહિં કરીએ.”

આ પછી પ્રમુખ શ્રી હજીમ અમરબખાને પોતાનું બાણસુ રાંધ કરતાં જણાવ્યું કે વશયકા પ્રમુખશ્રી ધરપાડક થઈ હોય અને બીજા સાર્થકારો નેહમાં હોય એવા સંતોષોમાં આપણે પહેલી વાર જ મળીએ છીએ. પ્રજા અને રાષ્ટ્ર ને શોધમાં મોટું માન આપી શકે તે માત્ર તેમને આપીને તેમના તરફના આદરમાત્ર પ્રજાએ બતાવી આપ્યો છે. જેને માટે તેમના ત્યાગથી અને તેમની દેશસેવા, દરિદ્રતાસહયુક્તી સેવા કરવાની તેમની વતનના, દેશ કાળે તેમણે લાંબી ફજીરીથી જ તેમણે પોતાની લાલકાત પુરવાર કરી છે. તેમની દોરવણી અગ્રી સગી હોવા તો દેશને તેમના પુરવાર વરફાવી ચાલુ રહેલી દમનનાંતિને લેવાયે કરીને આવું સખત સરકાર વરફાવી ચાલુ રહેલી દમનનાંતિને લેવાયે કરીને આવું સખત દમન હોવા છતાં ભારતની પ્રજાએ ને સાંતિ રાખી છે તેને માટે પ્રજાને ધન્યવાદ આપ્યો હતો. અને અટકહારની ને જઈતે ભારતે અખત્યાર કરી છે તેને બંધીને અખત્યારી છે તેને માટે હવે પ્રદર્શિત કર્યો હતો. અહિંસાત્મક અટકહાર ક્રમ હિંદો જ રહી નથી પણ જગતના માન્ય પુરુષોએ પણ હવે એને અખત્યાર માંડ્યો છે. સરકારની દમનનાંતિથી પુરુષોએ પણ હવે એને અખત્યાર માંડ્યો છે. સરકારની દમનનાંતિથી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિને વધુ વેગ મળ્યો છે એ આપણા માટે સુખ મિલ્લ છે એમ તેમણે જણાવ્યું હતું. તેમણે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના આમનન વખતના માનવાનને બહિષ્કાર શા માટે કર્યો પછો હતા તેનાં કારણો આપ્યાં હતાં, તેમ જ મહાત્મામાં મોખવા ભાઈઓને પછી હાથમારી અને તાટ

તથા મોખવાઓએ કૌશલ તોફાનો અગ્રી સરકારની જ બવાલદારી જ એમ સ્પષ્ટજણે જણાવ્યું હતું. એવમાં ભારત જરૂર પોતાની પ્રાચીન પરંપરાનો પુનરુદ્ધાર કરી જગતની પ્રજાઓમાં પોતાનું ગૌરવસચ્ચ રચાવ પ્રાપ્ત કરશે જ એવી શ્રદ્ધા બતાવીને પોતાનું વક્તવ્ય પૂરું કર્યું હતું. તે પછી શ્રી સ્વદેશી દેવિએ સ્વાતંત્ર્યની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું હતું કે ને રિયલિટમાં પ્રજાને માટે પોતાનું પોતાવધું પ્રકાશવાની અને પોતાનું બાપી ઘડવાની સુખમતા હોય તે સ્વાતંત્ર્ય. પરંતુતતાની અંદર કાંઈક એવું તત્ત્વ છે કે ને રાષ્ટ્રજનને ઈલ પહેંચાડે છે, તેને વધવામાં વિધન કરે છે અને સદૃશ થયા હેતું નથી. અંગ્રેજ સત્તા હિંદી પ્રજાને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં વિશ્વ નાંખે છે એટલે જ અમારે અટકહાર કરવો પડે છે. ઇચ્છું-સાચે સહકાર ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે ઈચ્છું-હિંદોના સ્વતંત્ર થવાની હાથ મંલર રાખે. ત્યાર પછી તેમણે શ્રી દેશમુખરાજ તથા શ્રીમતી વાલંતીદેવીના સંદેશા વાંચી સંબળાયા હતા.

આ પછી બીજે દિવસે બેઠક મળી હતી. ત્યારે પૂ. બાપુજીએ અટક-હકારનો મુખ્ય કારણ રમ્ય કર્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે “હું સાંતિપ્રિય પુરુષ છું, પરંતુ કોઈ પણ સાંતિ મેળવવા ઇચ્છતા નથી. પશ્ચરમાં ને સાંતિ દેખાય છે તેવી સાંતિ હું માનતો નથી. કમરમાં ને સાંતિ દેખાય છે તેવી સાંતિ હું માનતો નથી. પરંતુ આખી દુનિયાનાં બાણની વર્ષો માટે ને મનુષ્યની બાવી ખુદશી હોય જસુ સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરની સત્તાથી સુરક્ષિત હોય એવા મનુષ્યના હેમામાં રહેલી સાંતિ હું માનું છું.”

મહાત્માજીના કારણે શ્રી વિદ્યુતસર્થ પટેલ તથા શારદાપીકેતા શ્રી સંકરચાંચે દેશ આપ્યા. આ પછી બીજે એક મહત્વનો કારણ મોહના હાલત પોહાનનો રમ્ય કર્યો હતો. તે કારણ મહાત્માજીને ધ્યેય પસંદી સરજા પ્રકારના વિદેશી કાળથી મુક્ત રહીને સર્વ કાયદેસર અને સાંતિનાં સાધનોથી હિંદની પ્રજાએ સ્વરાજ્ય મેળવવા અંગેના હતા. મહાત્માજીએ આ કારણોને તે વખતે વિદેશ કરેલા એટલે કારણ પસાર થઈ શક્યો નહિ.

મહાત્માજીમાં મહાત્માજીએ સક્રિય ભાગ લેવાનું રાંધ કર્યું પછી મહા-સભામાં વધુપડતા કારણ કરવાનું બંધ થયું હતું. એટલું કામ થઈ શકે તેટલા પૂરતા જ કારણ કરવામાં આવતા. એટલે આ અધિવેશનમાં ક્રમ નવ જ કારણ થયા હતા. તેમાં પણ બહુ જ મહત્વનો મણી શકાય એવો તો એક અટકહારનો કારણ જ હતો.

મહાત્માજીના આ અધિવેશન પછી પ્રજામાં, ખાસ કરીને ગુજરાતની પ્રજામાં ને ભજ્જિત આવી તે નેતાં અધિવેશન ખૂબ જ સફળ થયું હતું એમ આજણે ચોક્કસજણે કહી શકીએ.

ગુજરાતમાં ભરાયેલું ચોથું અધિવેશન

સુરવ નિલ્લામાં હરિપુરામાં વિહ્વનમરમાં ભરાયેલું પાંચું અધિવેશન એ ગુજરાતમાં ભરાયેલું ચોથું અધિવેશન હતું. ૧૯૩૮ના ફેબ્રુઆરી અંતિમાની ૧૯મી તારીખે શ્રી સુભાષચંદ્ર નેહરુના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરવામાં આવેલું આ અધિવેશન અનેક રીતે અમૂલ્ય હતું. સામાન્ય રીતે અધિવેશન સચળ માટે મોટાં રાજદેશની પસંદગી કરવામાં આવતી જ્યારે આ વખતે ગ્રામ જગતના વધારે પ્રમાણમાં લાભ લઈ શકે એ હેતુથી કોઈ નદીકિનારે પાણીની સમગ્ર થઈ શકે તેવી જગ્યાએ અધિવેશન ભરવાનું નિર્ણય રચ્ય માટે નિમાયેલી સમિતિએ હરિપુરાની પસંદગી કરી હતી. અને લોકોને લગાજ એટલા બધા હતા કે વગર કોઈ લગભગ ૪૦૦ એકર જમીન ત્યાંના જમીન માલિકો, જેમાં રાજદેશ તો સુરિયમ બાઈજી હતા, તેમણે વાવવા માટે આપી દીધી. મહિનાઓથી જમીની સાંકડેલી અને વિહ્વનમરનો નકસો તૈયાર કરાજી હતા, ને જગ્યાએ મહાસભાનું

અધિવેશન બરાબર નહીં થયું તે જગ્યા ખાણેકરા, વાવળની ઝાડીઓ કાઢા, ઝાંખરાંથી ભરપૂર હતી. ફોરમા ફિરો પૂ. સરકાર સાહેબને હરતે બજારનું કરારી કામની શરૂઆત કરી હતી. આ પ્રસંગે અમ્મ કાંઈક વંચી સાથે થી મનનભાઈ રાંધેરાઈ જવું હાજર હતા અને પછી ત્યાંથી તેઓ અધિવેશન અંગેના સામાન વગેરે લેવા માટે, ખાસ કરીને મંડપ માટે - રહેવા માટે - લાડાં વગેરે વગેરે લેવા જવાની ગયા હતા. તે વખતે ચોળના પ્રમાણે પ્રથમ ચોળની કરારી તેમાં શ્રી ગુલાંડી, શ્રી સમુખચાલ વગેરે કાર્યકર્તાઓએ બેઠું તૈયાર કરાવ્યું હતું. સાંસ્કૃતિક વર્ગેમાં સારા ભોજન અર્થે ફરવામાં આવ્યો હતો. બાંધકામના કામ માટે ભાઈ સમુખચાલ અને શ્રી ગુલાંડી સાથે મદદમાં વરોદરાથી થી મનનભાઈ રાંધેરાઈ ઉપરાંત થી મનનભાઈ પુરુષોત્તમ અને મુંદરજ બલાલજી કોન્ટ્રાક્ટર જવું કામે લાગી ગયા હતા. મંડપનું સ્થળ નદીકાંડે જ હોવાથી નદીના તળમાં ખાસ દૂરા તૈયાર કરારી પાઉંથી વખાની મેડી કાંઈ તૈયાર કરારી આખા મહાસાગર નજરમાં નજની ભવરજા કરવામાં આવી હતી. આખા કામ ઉપર થી કાનલભાઈ રેસાઈની દેખરેખ હતી. નદી ઉપર લાડાંને કામચલાઉ તરનો પુલ કરવાનું કામ બિલિમેસાના થી મનનભાઈ કાશીભાઈ કોન્ટ્રાક્ટરે કર્યું હતું. આમ દેશી રાજ્યના ભાઈઓ અને ખાસ કરીને નલકના વરોદરા રાજ્યના કારીગરોને કામ કરવાની મુંદર વડ મળી હતી. આ વખતની જવરવામાં ખાસ આગ્રહ તે એ રાજવામાં આવ્યો. હવે એ આવનાર મહેમાનોને માટે કાંઈક તેટલો તમામ માલસામાન ભાગી-લોગોના જ વાપરવા, એટલે હાથે ફોલો લોહ, મીઠાનું પી, ભાણું દૂધ, બળદાપીનું તેલ વગેરે વાપરવામાં હતાં એટલે અને એને અમાથી જ કાર્યકર્તાઓએ બધી તબક્કા કરી રાખી હતી. બેડોનો માટે, ગુજરાતના જિલ્લે જિલ્લામાંથી આવનાર કામજનતાને માટે ખાસ એક રસોડું રાખ કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં થોડે અર્થે બેડોનો સાથો ભોજન પુરો પાડવામાં આવતો. આલુબાનું દૂર દૂરનાં એક એ રંદરોનોએથી મોઝર રરને આવી રાકાક તેને માટે રરતા જવું નજરાની પ્રાંત જવાજત - મુંદર હોલ્ડ એક રોજોની મદદથી - તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા અને વચ્ચે આવતાં તાનાં નાનાંમા તેમ જ વડીઓ ઉપર લાડાંના કામ-ધણકા પુરો તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા. મહાસાગરના અને પ્રદર્શન વગેરેનાં તમામ કામકાજમાં હુકમ આદી વાપરવામાં આવી હતી. મુંદરથી હોલિવેડિંગનાં દોરડાં ખાસ નાંખીને હોલિવેડિંગની ભવરજા કરવામાં આવી હતી. આવનારા વિશાળ મનન સમુદાયને પીવાના પાણીની અને નાહવાની સગવડ પણ ખાસ કરવામાં આવી હતી. વાદ, કંબલ, ખાસ પૂનો ઉપરાંત આખા નજરમાં રસમજા માટે રવરોનોએ કામ ઉપાડી લીધું હતું. આ તમામ ભવરજા સરકાર સાહેબની સીધી દેખરેખ હેઠળ ગુજરાતના અને દેશી રાજ્યના કાર્યકર્તાઓએ મળીને કરી હતી અને એટલું ભવરજાત કામ થયું હતું કે આજની તમામ મહાસાગરના કરતાં આ અધિવેશનને બંદી જ બાત પાડી હતી એમ ચારે વાળુથી પ્રસંસા મળી હતી.

મહાસાગરનાં મંડપનું અને સામાન્ય, ઝાંખરાં, પ્રદર્શન, દરવાજા વગેરે તમામનું સુરોમાન અને સાદા જ્યાં કાચાકાચ શરૂઆત ગુજરાતના પ્રખ્યાત કલાકારોએ, ચાંતિનિકેતનવાળા શ્રી નંદનજીની દેખરેખ નાંચે ઉત્તર-પૂર્વે કર્યાં હતાં. આમ ગુજરાતના સરકારના એકમેક સૈનિકે, કાર્યકર્તાએ ઉત્તર-પૂર્વે ચાલના પ્રાણ રેડીને કરેલું કામ સફળ નીવડે એમાં કોઈ સંકા જ ન હતી.

રાણેતા મુખ્ય ભવજ હરેરાવવાની - જગજગદની કિચા પણ વિરાજ મેંતની હાજરીમાં જ કરવામાં આવી હતી. વચાવલ પ્રમુખ શ્રી મુખાચ

વંદ ભોજને પાળી બેઠાના સ્વચ રૂપ પણ ભરોળા મુરની ગામનાં સરપંચમાં ફેરવામાં આવ્યા ત્યારનું દાય તે હોંકીને માટે વિરમજનું પ્રથમ બેઠક.

મહાસાગરની ખુલ્લી બેઠક ખજ સારના જ ખુલ્લા આધાર નીચે રાજવામાં આવેલી હતી. રવામતની, પ્રારંભ વગેરે થયા બાદ રવામત પ્રમુખ હજાર સાહેબે ખજ જ હુંક આગરનું બાપજ કરતાં જાણ્યું હતું કે એક સૈનિક તરીકે મારા સરકારના દુકમ વગાંને હું રવામત પ્રમુખ તરીકે ગુજરાતની પ્રભ વરફી અને બારોડા અને રાસના એ બેડોએ હતિગ્રસ્ત રચ્યા છે તેમના વરફી આપ બપાનું રવામત કરું છું. સિપાઈનું કામ રાજકીય બાપજ કરવાનું નથી, એ કામ તે આપણે ચોવા જ નેમનું જવન છે એવા આપજ રાષ્ટ્રપતિને માટે જ રહેવા ફરજી. ગુજરાતના હોકા તે કામ કરવામાં જ સમજે છે અને અમને તે લાગે છે કે દેશને માટે, ગુજરાતને માટે પૂ. મહાભાષ્યે સ્વયં અને અહિંસાને માટે જે રવામત કાર્યકર્તા વર્ણિય છે તે માટે જ જવાનું છે. આ માટે આપણે દેશીક અર્થક કાંઈ છે અને અમને તે કાશી છે કે આ માટે જ્યાં આપની પ્રતિયે આપણે જવડી પહેંચાં.

આ પછી અધિવેશનના વચાવલ પ્રમુખ થી મુખાચાર્યદે ભોડે ચોવાના બાલજમાં પાલને અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે થૂડી કાઢવા માટે આખાર માની, સિટિસા હિંદમાંની સરકારની નીતિ, દેશવરોમાં વસતા હિંદીઓની પરિસ્થિતિ, સિટિસા સામાન્યનાં જુદાં જુદાં સરવાળના સમુદાની પ્રભ ઉપરની સિટિસાની પડત - રાજકીય સુધારા - પ્રધાનમંત્રીની રચના - પ્રધાનમંત્રીની જવાબદારીઓ, પ્રધાનમંત્રી રચના અને વાઈસરોય તથા મનરંજે આપેલી બાંધકારી અને તેના બંધની વિમતો ચર્ચા હતી. દેશી રાજ્યોની પ્રભના જવાબદાર સમ્બંધે મેળવવાના અધિકાર અને તે માટેની પ્રભની ચાલવણ વરફ સદાનુકૂલિ બતાવી તે અંગેની કોમિશ નીતિની ખજ રજવા કરી હતી.

આ અધિવેશનમાં જવું પૂ. મહાભાષ્યની દેખરેખ અને સરનાથી જે કરાવે પસાર કરવામાં આવ્યું હતા તેમાં પરદેશમાં વસતા હિંદીઓ અંગેના, વિદેશીતરિ અને સુદના ભવ વિષેના, હિંદમાં દેશીય રચવાની વાલ્લી વિચારણા અંગેના, રાષ્ટ્રીય શિક્ષા અને ખાસ તે મુદ્રાપ્રાંત અને બિહારમાં મનરંજે આપેલી બાંધકારીના કરેલા બંધ વિષેના કરાવે પ્રમુખ હતા. આ ઉપરાંત દેશી રાજ્યો પ્રત્યે કોમિશની નીતિની રજવા કરતો એક કાવ્ય હતો. કેમનાની હિંદી અંગેના કાવ્ય ખજ પસાર કરવામાં આવી. બીજે એક મહત્વના કાવ્ય પસાર કરવામાં આવ્યો તે કોમિશના બંધાણમાં ફેરફાર કરવા માટે એક સમિતિ નીમવાનો હતો. એટલે આ અધિવેશનમાં કુલ ૨૦ કાવ્ય પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. આમ ગુજરાતનાં ભવજ આ મિશ્ર અધિવેશન સમય પ્રભને પ્રેરણા સંદેશો આપી ઉત્કાહજ્જ વાવાવરણમાં પડે થયું હતું.

ગુજરાતમાં પાંચમું અધિવેશન

સ્વાતંત્ર્ય ચેતના પછી ગુજરાતમાં ભાવનગરમાં આ પ્રથમ અધિવેશન મળે છે. આ અધિવેશનનું એક મહત્વ એ છે કે દેશી રાજ્યના પાટનગરમાં એ મળે છે જ્યાં રાષ્ટ્રીય યાવજલ વચાવવા એ એક ગુને ગણતો થાય છે. આજે તો સ્વરાજ્ય અજાને યાર વાર વર્ષનાં વહાણાં વાયાં છે, પરંતુ આજની મહાસાગરની પરિસ્થિતિ પહેલાંના કતાં વધુ વિષ્ટ છે એમ લાગે છે. સિટિસાએ સત્તાની સોંપણી મહાસાગરના આગેવાનોના હાથમાં કરી છે. અને સમય દેશની પ્રભને જાણે વખતની ચૂંટણીમાં કોમિશ વરફની ચોવાની બાકિ અને બહા બકા કર્યાં છે. કોમિશના સેષકેએ શ્રમમાંથી

એક મહાન આશ્રમ અને આળાં દેશનું સર્જન કરવાનું છે તન દેવાળિયા
 આર્થિક સ્થિતિમાં પ્રભને ભળી કરવાનું મામ કામેસ પાતાની રીતે કરી જ
 રહી છે એ કામ સહેતું નથી જ બાર બાર વખતી સત્તા પર બરેલા
 કાઈ પણ પદને બાપ તેમ જ અદરના દુશમનો બ્રિમા યવાના જ તેનો
 સામનો પણ તેમને કરવો જ રહ્યો નહીં સ્વયં જોડા દેશને મદદ કરવાને
 બહાને પાછો યુદ્ધમાં બતાવવા ને બિનવાને બહાને મદદ કરવા અન્ય દેશો
 કેનેમિયા પાતાની બાળમાં માખીને લાવાને તેમ લાવવાવાના પ્રયત્નો
 પણ કરવાના જ દેશને આર્થિક રીતે દટાર કરવાના પ્રયત્નોમાં પ્રતને
 કરનો બોલે અને અધિશાલ પરિશ્રમ પા કરાવવો પડવાનો અને એ બધા
 કરતા પણ વિરોધ તો મહાસમાના કાલકેશમાં આવરવિષ્ણુ સ્પર્શ હરીફી
 ઉર્ધ્વ વગેરે ન પેસી નય તેની કામચ ચાખવાની હોય છે જેમ કુટુંબમાં

પરેલો ક્ષેત્ર કુટુંબના માર્ગરોને અને કુટુંબનો વિનાશ કરે છે જેમ
 દેશને યુદ્ધમાં બતાવવામાં અને પરદેશીઓને આમંત્રણ આપવામાં કાઈ
 ઉર્ધ્વ દેશદોહી જ કારણનું હોય છે તેમ આ મહાન સરેયા નેને માથે
 દેશના ઉવાનું બગીચ કાર્ય છે તેનું પવન ધરો તો બીજા પેલાના
 કુમકાથી નહિ થાય પરંતુ આવરકલ્પથી જ ધરો એ આપણે બહુ જ
 સખ્તવાથી જમજી લઈએ અને આ મહાસમા કે બેના પાપમાં પનબ અને
 કામ્પીરથી માણીને કન્યાકુમારી અને જુબઈ-દારકાથી માગીને કલકત્તા-
 આસામ-ગિહાર વગેરે દેશના દરેક ભાગમાંથી અનેક મહાન આ માથેએ
 પ્રાપ્ત થયા છે તેને કમથી સેવાથી અદર અદરના પ્રેમથી વધુ ને વધુ
 મજનૂત બનાવીએ અને સંસ્થા દ્વારા પ્રભને આવાદીની મનિલે પહોચાડીએ
 એ જ પ્રાર્થના

ભાષાગ્રીય એકતા, સંસ્કૃતિ સંઘર્ષ અને અન્ય સંબંધિત કારણોને પાનમાં લઈ, આ દેશના રાજકીય નકારાત્મક યુવરચના કરવાની કોંગ્રેસે સ્વાધીનતાની નીતિને કારણે, જ્યાં જ્યાં રાજ્યો રચવાની માગણીને ઉદ્ભવ થયો છે, તેને ભાષાવાર પ્રતિરચનાના સિદ્ધાંતો કોંગ્રેસે સ્વીકાર કર્યા હોવા છતાં ભારતમાં ભાષાવાર રાજ્ય રચનાના સમાવર્તનનું સ્વપ્ન ફેલાવારથી સમગ્ર અનેક મુશ્કેલીઓ અને સંકટો ધરાવે છે. જિંદગી હિંદ અને દેશી રાજ્યોમાં વિશાળિત થયેલું હિંદ.

પ્રતિ તરીકે ભાષાવાર વહીવટી એકતા, ખાસ કરીને હરારી અને રાજકીય જરૂરિયાતોને કારણે વિકાસ પામ્યાં હતાં. અને આ વહીવટી એકતાની ભાષાગ્રીય થીરણે યુવરચના કરવાની વરદિશ, બધા જ સ્વાધીનતાથી એકમતે કરી હતી. બિન બિન પ્રકારનાં વહીવટી એકતાએ યુગરતી બાધી પ્રભાને, કાલિયાવાડ, કમ્પ અને યુગરતીની જુદી જુદી હકમતોમાં વહેંચી નાખી હતી. અલગરતના યુગરત રાજ્યના કુલ ૭૨૧૪૦ ચોરસ માઈલના વિસ્તાર પૈકી ૬૧૬૫૦ ચોરસ માઈલ વિસ્તારમાં દેશી-રાજ્યો તરીકે ભાષાગ્રીય પ્રદેશોને સમાવેશ થતો હતો. કાલિયાવાડનો દીપકદય પેલે જ હકમત દેશી રાજ્યોના વિસ્તાર હતો. દેશી રાજ્યોને સર્વોપરી સુત્રાને ટેકો હતો, અને અલગ કમિટીએ ઈ. સ. ૧૯૨૨માં જુદેર મુકેમલ હક કે 'સર્વોપરી સત્તા સર્વોપરી તરીકે જ સહેરો' વિશાળ રાજકીય અને આર્થિક એકતા રચવા માટે દેશી રાજ્યોના વિશાળ કે એકત્રિત રાજ્યોના વિસ્તાર, તે ભાષાકલિક રાજકીય સાથે મુકેમલ ન હોવાથી, અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. એ સમગ્રના સંયોજિતમાં, દેશીરાજ્યો પોતાની ભતે વિશ્વનીકરણ માટે સંગમ થાય એવી આશા એમની પાસે રાજકીય એ વધુ થતી હતી. અમારે કુદરતી રીતે જ યુગરતના એકત્રિત માટે પીએ પીએ થયાં કરવામાં હતાં. કારણ, એકત્રિત યુગરત રાજ્યની રચના માટે ઉચ્ચ રીતે બાધાથી કરવાર ભયો, વર્તમાનકે પરિસ્થિતિને પાનમાં લીધા વિના, આ પ્રદેશની રાજકીય, વહીવટી અને આર્થિક રિચરતાને એકમતમાં મુકે એવી સંભાવના હતી. અને કારણે જ અમારું પ્રયત્ન મુખ્યત્વે રાજ્યોમાં જવાબદાર સરકારની રચના કરવા વરદે બળેલા હતા. એ વખતે આશા હતી કે, એ સંગ્રહિત નેવાઓ સત્તા પર હરી તો જ્યાં જ્યાં રાજ્યોનું એપ્રીકરણ, પ્રમાણમાં સરળ રીતે થઈ શકે.

દેશી રાજ્યોના કાર્દે વિરો કોઈ અવરથા વિચાર્યાં વગર, પ્રવર્તમાન એકત્રિતકાં બળોને કારણે ન્યારે ક્ષિટિસ સત્તાએ ૧૯૪૭માં આ દેશ રાજકીય વારે દેશી રાજ્યોની પ્રભામાં કીકીક પ્રમાણમાં અલગરત બળેલો હતો. સર્વોપરી સત્તા પરબદ્ધ થતાં, રાજકીયરતના પાયાં એવાં તેમ જ એમની આપજુદીને આધાર ક્ષિટિસ રાજકીય પ્રતિનિધિઓ સાથે સારા સંબંધો ટાળી રાખવાની રાચતે અસ્વિકલતામાં હતા તેવાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો એકલાં એકલાં પડ્યાં. એમની સંઘર્ષની હિંદોધર્મી માટે દેશી રાજ્યો બહારની કોઈ સત્તા વરદે મીઠ મીઠી રાક્યાં નહિ; તેમ જ તેમની સત્તાને ટકાવી રાખવા માટે લોકોની વધુ સહાય મળી નહિ. એકલા કાલિયાવાડમાં જ (અકામાલ સહિત) ૧૫ જેટલાં સહધારી રાજ્યો, ૧૦ જેટલાં બિન-સહધારી રાજ્યો અને ૧૯૧ જેટલાં જુદી જુદી રીતે સમાવર્તવાં અગરિય,

વાલુકાઓ એવાં નાનાં રાજ્યોમાં હતાં. (વિખતો માટે જુઓ પરિસ્થિતિ) કેટલાં અપારો સિવાય, આ રાજ્યોમાં કે અગરિયોને ભંદેરે વહીવટ સ્થાપવા માટેનાં કોઈ સાર્થકો વધુ નહોતાં. બિનકલમની વકાઓ કે કાલિયાવાડના લાલુકાદાર, પોતાની રીતરસમ મુજબ પોતાના નાનકડા વિસ્તારોમાં મહેસુલી વહીવટ સ્થાપવા; ન્યારે હકમતી સત્તા એકત્રિતના અધિકારી વાલુકાદાર પાસે હતી. અર્થકલમની અગરિયો અને લાલુકાઓને તેમના ફરજત - બધા અગરિયે સાલ ફરજત હતા - પ્રમાણે સ્થાપિત સત્તા સ્થાપવાની ફર હતી. તેમની હકમત બહાર મલવામાં આવેલી બાળતોને નિકાલ રાજ્ય-અધિકારીઓ કરતા. યુગરતની રવાકાં, મહીકાં, બનાસકાં એકત્રિતોની આ જ રિથિત હતી. સર્વોપરીમત એકત્રિતવાની જરૂરી લાયકાતો યુગરતી હોવા છતાં, બધા લાલુકાદારો રાજ્યકર્તાઓ તરીકે મલવામાં આવતા. ન્યારે કેટલાંની પાસે તો માત્ર નામનું જ સર્વોપરીમત હતું.

એ બાળત રચત હતી કે, પોતાની હકમત સહિતનાં નાનાં દેશી રાજ્યો અને અગરિયો સાર્થકો આર્થિક સત્તા ટાળી રાખતાં સત્તા અને સાર્થકનું વિભાજન કરતું પદે એમ હતું. કાલિયાવાડનાં પદ્મપરનાં દેશી રાજ્યો ફરકાવાયાં પદ્મપરનાં હતાં, અને એ બધાંની ગલ્લતરી કરતાં કાલિયાવાડનો નકરો આસરે ૮૬૦ જુદા જુદા વિસ્તારોમાં વહેંચાયેલો હતો. કાલિયાવાડની રહેર દસ માઈલના વિસ્તારમાં રહમતી વધુ સરહદોને એળગતી હતી એવાં અગરિયો કલવામાં આવ્યાં હતાં. અપરિયોને વહીવટ તેમ જ કલવા અને અવરથાની ભજવણી, સામાન્ય રીતે મુશ્કેલ બની હતી. એ વિસ્તારોને સારી એવી રાજકીયતાથી આર્થિક વિકાસ, વધુ પડતા રાજકીય અને વહીવટી વિશાળોને કારણે કાલિયાં થયો હતો. ભાવનગર, બેલી, નરવણી, વેરાવળ, પોરબંદર, મોપા, મોંગરોળ અને ભંદેરપાયાં એવાં ભંદેરે હરવાન અર્થકીય આકાંઓ ભંદર-વિકાસ માટે સારી એવી રાજકીયતાએ કાર્દયતી હતી. સમુદ્રકાંડાના વિસ્તારને એક કાંડા કુદરતી મીઠાના બંધાર તરીકે જ વર્ણવી શકાય. એ કલમી રાકાય એમ કે ૧૯૪૭માં રેવિસકન કમિટીએ એને 'હાલુ ખંડ' કહેલું હતું. એ આ રાજ્યના એપ્રીકરણ અને વહીવટી સંભાવનાને પ્રકા મેળવ અને ગુજવલથઈ હતી.

સરળ રીતે અર્થ ન નીકળે એવી એ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિ હતી. આપજુદી રાજકીય રિચરતાને ભંદરકે ધમકી મળતાં, આ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં વધારો થયો. આ ધમકી ફક્ત કાલિયાવાડ પૂરતી મર્યાદિત નહોતી, પરંતુ આખા દેશને અલગ કરે એવું એનામાં બળ હતું. એ બળાગરના નવાબનાં, ભાર પી માંગરોળના રોજનું તેમ જ સરદારથેના વાનું એ આપજુદી કરતા ખાનનું પારિસ્થાન સાથેનું નેણણ હતું. એટલે બળાગરના પ્રભાને ઉકલે લાવવાનું કાર્દે પ્રથમ હાથ પરવાનું હતું. નવાબનું પારિસ્થાન સાથેનું નેણણ સોરઠા તેમ ભારતને ખૂબ જ નુકસાન કરે એવું હોવાથી આ પ્રકા ઉપર રમખ કાલિયાવાડ એક પ્રકારનું હતું. એ વરતું રંધરણ તાનું કરવાં અને આર્થિક થાય છે, કે આ ધમકીનો સામનો કરવામાં અમને સરદાર પટેલ તેમ જ ભારત સરકારને સુધાનું રેકો હતો. પોતાની પ્રભામાં ક્ષિટિસ કલેશ કરવા નવાબની રિથિતે મુશ્કેલ બની, અને પોતાની સરકાર-કલ્પ અલગરિયોને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે થાય છતાં તે કરવાનું

તેમના ૫૨ છાત્રીને નવાબને પાકિસ્તાન જવું પડ્યું. બનામદના દીવાને આરજી હકમતના પ્રથમ સાથે વારાપાટો આરંભી, અને પ્રતિપણે બચકતા જતા વાતાવરણને સુધારવા તથા વહીવટ સંભાળી લેવા તેમને નિર્મતિ કરી. અચ્ચવરથા અને અંધાપૂંદીની દૂર કરવામાં સહાયરૂપ થવા દીવાને, પ્રાથિયક કમિશનર સદ્. શ્રી એન. એમ. બચને નિર્મતિ કરતો પત્ર લખ્યો. આ બનાવ ૮-૧૧-૧૯૭૭ એ બ.વો. અને વા. દમ્ભીએ દીવાનની અને બનામદ સાચ્ય કાઠિન્દિયની નિર્મતિને સ્વાકારીને ક્રોધમ્ભ બનાવ બને એ ખેલમાં સરકારે વહીવટ સંભાળી લીધો.

આ બનાવથી કાઠિયાવાડનું વાતાવરણ રિશર બન્યું અને રાત્રી સ્વપાઈ. પરંતુ કાઠિયાવાડનાં ભાવિનો પ્રશ્ન એમને એમ સાહી સહાય એનો નહોતો. કાઠિયાવાડના રાજકીય નેતાઓ સાથે સંદર્શ સાહજ તેમજ રાજ્યખાતાએ મસલત કરી. જુદી જુદી દરખાસ્તો કરી વિચારણા કરવામાં આવી. એક દરખાસ્ત, જુના રાજ્યખાતાની બેઠણ યોજનાને પુનઃજિવિત કરવાની હતી અને કાઠિયાવાડની ૫૦ ટકા કરવાં બધારે વસ્તી ધરાવતાં કાઠિયાવાડનાં ગ્રામ્યો એવાં કે જનપદ, બાવનગર અને નવાનગરમાં નાનાં રજવાડાં, ભગડોરા અને તાલુકાઓને ભેળવી દેવા. બીજી વિકલ્પ, અર્ધહકમતવાળાં અને બિનહકમતવાળાં રાજ્યો, ભગડોરા અને વાણ્યંચિને મુંબઈ સાથે ભેળવી ફાળો કરી. પરંતુ તેનાથી સંપેક્ષિત વિસ્તાર બનેતો ન હોવાથી બીજા વિકલ્પને નકારી કાઢવામાં આવ્યો. ગમે તેમ, આ વિકલ્પે આ પ્રશ્નને અંસાતઃજ હલકેલો હોત. બેઠણ યોજના કદી પણ અમલમાં મૂકી શકાય એવી નહોતી, અને સંવેર્ષની સત્તાને અંત આવતાં આ યોજના મુદ્દપ્રાપ્ત થઈ; એથી બેઠણ યોજનાને પુનઃજિવિત કરવામાં કોઈ લાભ લધ્યુયો નહિ. એટલે કાઠિયાવાડનાં સર્વ એકત્રીત બેઠણ કરી કાઠિયાવાડનું સંયુક્ત રાજ્ય રચવાનો એકમાત્ર વિકલ્પ હતો. આ સમયે કેટલાંક રાજ્યોએ તેમની પ્રત્યેને જવાબદાર રાજ્યતંત્રે આપવાનું વચ્છું લીધું હતું, પરંતુ આ વગલાથી એ પ્રશ્નનું પૂરેપૂરું નિરાકરણ થઈ શક્યું નહિ. મેઘાકાશમાં રાજ્યો પાસે તેમની પ્રત્યેને આધુનિક લોકસાહી સરકારની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા તેમજ તેમની યોગ્ય અભિલાષાઓને સંતોષવા પૂરતાં સાધનો તેમજ તંત્ર નહોતાં. પૂરેપૂરું વિદ્યસિત ન હોય એવાં એકત્રીત લોકપ્રિય સરકારની સ્થાપના કરવાથી રાજ્યોત્તર દિતે કલ્પના થયો, અને એકજ હકમત હેઠળ આ વિસ્તારના એકીકરણનું પ્રયત્નને મદદજોર આપવાની એવી ભીંત હતી.

કાશિયાવાસના નેતાઓએ, સરદાર સાહેબ અને રાજ્યપ્રધાનના ઇ. ધા. પી. મેનન સાથેની તેમની ચર્ચાએ દરમ્યાન ૧૯૫૭એ જણાવ્યું તેઓ કાશિયાવાસના એક રાજ્ય જરીકના નેતાણુ બાદ તેઓ છે. રાજ્યપ્રધાનશ્રીના સંબંધમાં અને, કાશિયાવાસનું એકરાજ્યને અને ત્યાર બાદ એક સંબંધ થવા ઇચ્છા બતાવી. નામદાર રાજસાહેબ તેમ જ રાજ્યની પ્રશ્નને બાજે કર્યું છે તેઓ એકાદ રાજ્યનાં હિમાયતી છે. ત્યાર બાદ બીજા સંબંધને લાગ્યું છે કે તે દેશને લોકશાહી રીતે પ્રગટિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તેના રાજ્યની એકીકરણ બિનશક્ય નથી. જો બીજી જગતમાં કાશિયાવાસનું વલ્લભી રાજ્ય કાશિયાવાસના એકીકરણને પ્રશ્ન પડે તો જ રાજ્યના સરદારે તેના દોરો, સંભાળપૂર્વકની વિચારણા માગી છે એવો હોય. શ્રી સરદારે રાજ્યની પ્રશ્નને અપીલ કરી છે જ્યાંનાદાર સરદારની માગણી બંનેની હિંમત ચળવળોની તેણે દૂર રહેવું; — એવી રાજ્યના સરદારે માગણી કરી છે તેણે સરોપરી મેતાને તક મળે. એમણે રાજ્યને પશ્ચ અપીલ કરી છે તેણે સરોપરી સરદારના અંતરે ઉપયોગે દેશને સમાવેશ દિતો વિરુદ્ધ તેમ જ લોકોની સંતોષિતા વિરુદ્ધ કરવો જોઈએ નહિ. આ અપીલની ધારી બનવર થઈ એમ બાવરૂત કહેવાની ભાગ્યે જ બનર રહે છે. એ રાજ્યને સરોપરી સરદાર સાથે, કે સરદારશ્રીની રાજ્યનીસંતોષિતા અને રાજ્યની રાજ્યો તેમ જ રાજ્યના સરદારશ્રીના અને ત્યાગભાવના સિંચાણ, દેશની રાજ્યની એકતા અને આર્થિક પ્રગતિ મુલતતી રહી હોય, કે દેશ દુકામોમાં વહેવાઈ ગયા હોય અને દેશનું અસ્તિત્વ ભગ્નમાં યુગ્યું હોય.

કાઠિયાવાડના લોકપ્રિય નેતાઓએ દિલ્હી, રાજકોટ અને અન્ય સ્થળોએ થયેલી વિરુદ્ધ ચર્ચા-વિવારણમાં ભાગ લીધેલા, અને અંતે કાઠિયાવાડના એકીકરણની યોજના તૈયાર થઈ. આંધીજીએ એને આશીર્વાદ આપ્યા હતા. ૧૯૫૧ી જાન્યુઆરી ૧૯૮૯એ લાખનપરમાં જવાબદાર સરકારને પ્રારંભ થયા ખજી વરત જ સરદારશ્રીએ રાજકોટમાં મોટી માનવમેળાની સંજોગી હતી. પોતાના બાળપણ દરમ્યાન સરદારશ્રીએ જાણ્યું હતું કે ખામેલિયાનાં પાણી સ્થળિત અને નિરુપેક્ષા છે; તેમને એકિત કરી તેમજ સરોવર બનાવવામાં આવે તો વાતાવરણ શાંત થાય અને એ સર્વને લાભદાયી બને. આવા નિર્દેશ કરીને કાઠિયાવાડના એકીકરણ માટે એમણે ઇશારા કર્યો હતો. એ સભા થયા ખજી સરદારશ્રી અમદાવાદ ગયા, અને કાઠિયાવાડના અગ્રિમ કાર્ય દરોએ કાઠિયાવાડના સંયુક્ત રાખતી યોજનાને અમલમાં મૂકવા માટે વિશેષ ચર્ચા-વિવારણ કરી. ૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીના છેલ્લા અઠવાડિયામાં કાઠિયાવાડના એકીકરણ થયેલી યોજનાને આખરી સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું અને રાજકોટમાં રાખતો અને વડાઓ તેમ જ લોકપ્રિય નેતાઓ સાથેની લંબાયેલી વાટાઘટો — રાખતોએ સંયુક્ત કાઠિયાવાડની રાખરચનાના કાર્ય પર સહી કરી ત્યારે — ફળદાયી બની. નવા કાઠિયાવાડ (પાછળથી સૌરાષ્ટ્ર વરીકે ઓળખાતા) રાખતોના સરદારશ્રીને હરેતે તા. ૧૫-૧-૪૮એ મંગલ આરંભ થયો. એ પ્રત્યે માથેલાં પ્રેમાણી સંદર્શમાં, વડાધાને, “અમકાલીન ઉલ્લાસનું સૌથી વિશેષ પેંધપાન” — એ રીતે કાઠિયાવાડના એકીકરણને વર્ણવ્યું હતું.

રાજભોજના હાથમાંથી પ્રભવા હાથમાં થયેલો સત્તાની ચોંટાટભરી
પ્રભલથી, અને કહિયાવાલું રાજકીય એકીકરણ એ માત્ર લોકમતના
આણને કારણે જ થયું નહોતું; પરંતુ દેશના વિચારગત હિતમાં
માનવતા તેમ જ વલ્લભેલો પોતાની સાતત્યોમ સત્તાને ઊઠી દેવાની સંઘર્ષ
પ્રાપ્તિને જ ત્યાગજનના અમરમાં મુખી હતી એને કારણે પણ થયું હતું.
સાવનત્રય અને ભ્રમનત્રય એવાં કેટલાંક રાજ્યો તે પોતાની કાયંક્ષમ
વહીવટ ચલાવી શકે એમ હતાં; ત્યારે આ રીતે પોતાની સત્તા અને હક
અમતા સ્વેચ્છાપૂર્વક ત્યાગમાં એમની સ્વદેશાભિમાનની અને લોકલાગણીના
પુરવડા મળે છે. ખાસ કરીને, સાવનત્રયના નામદાર મહારાજ સાહેબને
અનુભવિ આગેવાનું અને ખન થાય છે; કારણ કે એમણે એમના રાજ્યમાં
સંપૂર્ણ જવાબદાર સરકારની હિલચાલનો આરંભ કર્યો તેમ જ કહિયા-
વાલું એકીકરણ થયું ત્યાં મુખી એમણે સહાય અને હુકમપૂર્વકના સંપૂર્ણ
સહકાર આપ્યો છે. વહીવટીતંત્રનું લોકશાહીરૂપે કરવાની બાબતમાં
રાજભોજનું નેતૃત્વ હળીને સાવનત્રયે દંતેકાલ સમર્થ છે. એથી, જ્યારે
સાવન તથા પછી, કોંગ્રેસની પ્રથમ બેઠક સાવનત્રયમાં મળે છે એ
લિયત જ છે. પોતાની પ્રત્નને સંપૂર્ણ જવાબદાર સરકારની સોંપણી
કરીને, મહારાજ સાહેબે રાજ્યના બંધારણીય વડા બન્યા હતાં, સાવ-
નત્રયમાં થયેલા આક્રમિય સરકારના આરંભ, કહિયાવાડમાં બનતા બતાવે
પર દરમ્યાની અસર કરવાની રીતે જ પહોંચ્યાં.

કક્ષિયાવાડના સંયુક્ત રાજ્યની રચનામાં મહારાજાના નમસાહારને લીધેથી નેતાનું એ ગુજરાતી ભાષી પ્રજાને એક હક્કપત્ર નીચે એકત્રિત કરવાની લોકક્ષમાજનાને મુતિપત્ર દરવાના આરંભમાં આરંભથી પ્રથમ સોરઠના પ્રથમ મુશ્કેલીમાં એવા દલેખ હતા, કે ગુજરાતનું રાજ્ય યાજ ત્યારે એણે એના એક ભાગ બની જવું, પરંતુ આ મુશ્કેલીની આગળ વિચારણા દરમ્યાન આ દલેખને બંધી મુકવામાં આગળ્યે કારણ કે એનું રચણ પ્રતિષ્ઠા હતું, એ જ સમયે ઉત્પન્ન સ્વયં પામેલ કારે, કક્ષિયાવાડના રાજ્યને સંભવ થઈ શકાય એવી સરતા સહિત, ગુજરાતી ભાષી વિસ્તાર સાથે બેસાડવાની વાચારણી કરવાની છતાં આથી, સોરઠનું બંધારણ ધરાવતા બધા બપારણ સમાને મુશ્કેલીમાં ભાવી લોકમત લીધા બીજી નવાનના, માંચેબેજી, આપ્યારવર તેમ જ બાજીરવાના, બાંધવા અને સંદર્શન

રાજ્ય રચનાનો ઇતિહાસ*

શ્રી નાનુભાઈ દેરાસરી
(રણપી મંત્રી, ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ પ્રમિતિ)

પહેલાંના રાજ્યકર્તાઓ

કોઈ પણ દેશ કે પ્રદેશમાં એક દિવસ કે એક વર્ષમાં સંસ્કૃતિ રચાતી નથી. ઉત્કર્ષ એ હંમેશા વધેના સમયમાં ગુજરાત ઉપર જુદા જુદા પ્રકારના રાજ્યકર્તાઓ આવી ગયા. પહેલાં રજૂતો આત્મા, તેઓ સૈવધર્મી હતા. યુદ્ધિઓ આત્મા, તેમની અસર આજે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. વચમાં હેન રાજ્યકર્તાઓ આવી ગયા. તેમની પાસે આખો ત્યાં અસર છે. પછી મરાઠા, અને ઉડ્ડા અમિને આત્મા. આ બધા રાજકર્તાઓના કેટલોક વારસો આપણને મળ્યો છે. બધાની સમક્ષ અસર આપણાં હૃદયનાં ધણાં ક્ષેત્રોમાં વસતા છે. હિન્દુ અને મુસ્લિમ રાજ્યો વખતે ગુજરાતમાં થોડો વખત રિયર રાજ્યવતીવટ ચાલ્યો. પરંતુ દિલ્લીની હકુમત હતી ત્યારે બાદશાહના સુબાઓ અહીં દેખસાળ ચાલતા. દિલ્લીની સહતતલ નબળી ધરનાના સંક્રાંતિમાં પરદેશીઓ ભારતમાં આવી ખેડેઆ. તેઓ પ્રથમ વેપાર અને પછી રાજ્યવતીવટ હાથમાં લીધો. એ બધામાં અંગ્રેજો કૃષ્ણા. ધીમે ધીમે દિલ્લીની સહતતલ ગઈ અને મરાઠાઓ પણ નબળા થયા.

દેશી રાજ્યોને બદલે ગુજરાતનું વિદેશીકરણ

પરિવર્ષિત એવી વેરા થઈ કે મરાઠાઓને બ્રિટિશ ફોજના રણધની જરૂર પડી. તેથી હારના બધે માટે એક પછી એક વિસ્તાર તેમણે અંજેતિને આપવા માંડ્યા. ગુજરાતના જુના પાંચ નિઃશ્વામીના વિસ્તારો આ રીતે ક્રમે ક્રમે બ્રિટિશ લોકોના હાથમાં આયા, તે તેમણે મુંબઈ રાજ્ય સાથે ભેડવા અને વતીવટ ચલાવ્યો, જે ૧૮૪૮ સુધી ચાલ્યો. ગુજરાતના બીજા વિસ્તારો કોઈક કાળે ગુજરાતના રાજ્યકર્તાઓને શરતન, ચક્રાદારી અથવા રક્ષણના કારણે આપવામાં આવેલા તે આપણાં નાનાં-મોટાં દેશી રાજ્યો હતાં. બ્રિટિશ હકુમત નીચેના પાંચ નિઃશ્વામીના ફત્ત હંમેશા ચોરસ માર્દલના વિસ્તારમાં વાજાજી હાથની જનસંખ્યા હતી, ન્યારે દેશી રાજ્યોના બાકીનો વિસ્તાર આશરે પાંચઠાં હંમેશા ચોરસ માર્દલ હતો, જેમાં જનસંખ્યા આશરે એક કરોડ પંદર લાખ હતી. એટલે સ્વરાજ પ્રમથા પછી વિદેશીકરણ થયું ત્યારે ગુજરાતમાં દેશી રાજ્યો બાળમાં એમ કહેવું તેને બદલે દેશી રાજ્યોના વિસ્તારમાં ગુજરાત ભળ્યું એમ કહેવું વધારે યોગ્ય મણ્ય.

દેશી રાજ્યોનું વિદેશીકરણ

બ્રિટિશ સત્તાધીશો યથા યથા દેશી રાજ્યોને ભારતના લોકરાણી માળખામાં સંકળવાનો તારો મોકલો થયો. સરદારશી વલ્લભભાઈ પટેલે એ જાગેની ઐતિહાસિક કામગીરી બતાવી. તેમણે એ કાળ વાર્તાલિક્ક હાથમાં લીધું. પરિણામ, દેશનાં અને ગુજરાતનાં તમામ દેશી રાજ્યો ભારતીય સંઘમાં ભળી ગયાં. આ કાંઈ નાનામોટા જનતા નથી. જે લોકોને એ દેશી રાજ્યોનો અનુભવ છે અને હંમેશા છે તેમના મોટે એ વાતો સાંભળવા જેવી છે. એ વેડી નહીં હોય ત્યારે કવિબર્નાઈ પ્રભને આટલા મોટા બનાવનો સાચો ખ્યાલ નહીં આવે.

દેશી રાજ્યોમાં વાસ, નવાઈ પમાટે તેવા પ્રારાના અનેક વેરાઓ, રાજ્યોના મોકલો તરફથી થતી જબરહસ્તી. વગેરેને કારણે દેશી રાજ્યોમાં વિકાસ થવા પામ્યો નહોતો. લોકો જમ્ કચડાપેલા હતા. તેમાંથી જે બહાર નીકળી શક્યા તે જીને જઈને આસળ વધ્યા, મલયામાંનાં રાજ્યોમાં વિકાસ થયેલો અને લોકો સારી રીતે રહેતા. દેશી રાજ્યો ભારતીય સંઘમાં દોડ્યાં એટલે તેમનું વિદેશીકરણ થયું ત્યારે ત્યાં આ રીતિત હતી. એટલે એ વિસ્તારના વિકાસનો સવાલ દેશ પાસે આપ્યો. તા. ૧૫-૮-૧૮૮૫ રાજ કમિશનાર રાજનીય પ્રધિપત્તનું, તા. ૧૮-૧૦-૧૮૮૫ રાજ વગેરેના રાજ્ય પ્રમંથનનું અને તા. ૧૮-૧૦-૧૮૮૫ રાજ કમિશ પ્રમંથન પ્રધિપત્તનું વિચારન થયું. એ સંજગ્યોને બદલે જે તે રાજ્યમાં કોંગ્રેસ સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી. રાજ્યોના વિદેશીકરણ પછી આ રીતે કોંગ્રેસ પ્રથમ વાર એ વિસ્તારોમાં સીધું કામ કરવા માંડ્યું.

ગુજરાતીભાષી વિસ્તારો

ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો ગુજરાતના પાંચ નિઃશ્વામીના સાથે મુંબઈ રાજ્યમાં ભળ્યાં, સૌરાષ્ટ્રના વિસ્તારને એક રાજકીય એકમ બન્યો અને કમળે જોડના વતીવટ નીચે કમિશનરને હસ્તક મૂકવામાં આવ્યું. એટલે ૧૯૫૧ માં આ બધા વિસ્તારો મુંબઈના પ્રિદા રાજ્ય સાથે મુકાયા નહીં ત્યાં મુખી અધ્યક્ષ એકઠો તરીકે રહ્યા. પરંતુ એમ જરૂર હતી શકાય કે ગુજરાતીભાષી વિસ્તારોને એક વતીવટીવતમાં મૂકવા માટેની બુધિમા વેધાર થઈ.

રાજ્યોની પુનર્રચના

૧૯૪૮માં સ્વરાજ આવ્યું ત્યારે પહેલો મેટ્રો સવાલ દેશી રાજ્યોના ઉડ્ડાયો. પરિણામે, ભારતવર્ષના તમામ વિસ્તારો એક વતીવટ નીચે આપ્યા; એટલે બીજો મહાવતો સવાલ કોને થયો. તે સવાલ રાજ્યોની પુનર્રચનાનો હતો. મુખ્યત્વે દક્ષિણમાં એક ભાષા ભોલનારા લોકો એ કે જેથી વધારે વતીવટી એકરોમાં વહેંચાયેલા હતા. તેમને એક વતીવટીવત નીચે મુકાવાની આકાંક્ષા લભી થઈ અને તે માટે યથો પ્રતિભાન થયાં.

દાર કમિશન

ભારતની બંધારણ સભાએ ભાષાકીય પ્રાંતરચના કરવા અંગે તપાસ કરવા માટે બંધારણ સભાના પ્રમુખે જૂન ૧૯૪૮ માં એક કમિશન તરીકે કમિશને પ્રકાશલ દ્વારા જવાબો મંગાવેલા તેનો ગુજરાત પ્રાંતિય સમિતિના તે વખતના પ્રમુખ શ્રી કનેશલાલ દેસાઈએ એવી મતલબનો જવાબ આપેલો કે દેશમાં સમગ્રો ગુજબની રીતિત પ્રવર્તે તબીબી ત્યાં મુખી પ્રાંતિક સરકારોના વતીવટીવતમાં આ નિર્ણય લાગુ પાડવાના અવધાર પ્રાંતોની સીમાઓના ફેરફાર કરવાના પ્રથમથી મંબીર માતમેરો ઊભા થશે, લાખજીએ ઉગેસરો અને તેનાં જંબીર પ્રિધિપતિ આવરો. આમ, બધા જ સરકારો મેલો એકામાં એકાં ફત વર્ષ મુખી આવો ફેરફાર દેશ અને લાગવાવળગતા પ્રકાશિત વચેલા વિરોધમાંમાં પ્રતિક્ષ થયેલા લેખનો સંક્રેષ.

પ્રતિને પણ મુકતાનકાર નીવડે. તેમણે એમ પણ ઉમેર્યું કે આમ છતાં મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત અલગ થવા આગ્રહ કરતો હોય તો તેને તેમ કરવા દેજ, એ મહારાષ્ટ્રનાં પોતાનાં જ હિતોની વિરુદ્ધ છે એ વિષે શંકા નથી. મુંબઈ શહેરને મહારાષ્ટ્રમાં સમાવી લેવાનો હાથે બંધુવત્તા છે. આ જવાબ આપવામાં સરકાર વલ્લભભાઈની સલાહ લીધી.

ભાષાવાર પ્રાંતરચના કરવા માટે ખાસ આમંત્ર આમં, કહ્યુંકે, કેરસ અને મહારાષ્ટ્રના હોતો.

કે. વી. પી. કમિટી

નનુઆરી ૧૯૪૬ માં જયપુરમાં કોંગ્રેસ અધિવેશન મળ્યું છે વખતે બંધારણ સત્તાના પ્રથમે નીચેના ભાષાવાર પ્રાંતીય કમિશનના હેવાલ ઉપરથી અને આગ્રહી મળવાના પરિણામે નવા પ્રશ્નો ઊભા થયેલા હોવાથી ત્રણ સભ્યો (ડૉ. પદ્માવી સીતારામયા, શ્રી જવાહરલાલ નેહરુ અને સુરકાર વલ્લભભાઈ પટેલ) ની કમિટી નીમી તેને સુધવા આપી કે કોંગ્રેસે બ્રાહ્મણમાં નિર્ણયે કીધા છે તે તથા આજની પરિસ્થિતિની જરૂરિયાતો ખ્યાતમાં રાખીને આ પ્રશ્ન ફરી વધારી જવો. આ સમિતિએ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિને હેવાલ રેસ કરવો.

તા. ૪-૪-૪૬ ના રોજ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ કે. વી. પી. કમિટીના હેવાલ ઉપર વિચારણા કરી તેને મંજૂરી આપી. હેવાલમાં જણાવેલું છે કે “હિંદે આગ્રહી મેળવી છે ત્વારથી એ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તે એવી છે કે ભાષાવાર પ્રાંતરચનાના પ્રશ્ને અમારે નબેરથી વિચારવો જોઈએ. હિંદની રચના, એકતા અને આર્થિક પ્રગતિનું ક્ષેત્ર કુખ્ય હોતું જોઈએ અને દરેક વૃત્તિ એ વિભાજન તરફ દોડે છે તેને તોડી પાડવી જોઈએ. તેથી ભાષાવાર પ્રાંતરચનાની એ ભૂની નીતિ છે તે જનુ વિચાર કરીને એકતાના ચાત્રીય અને આર્થિક તંત્રને એખમાલે અગર વહીવટી તંત્ર નળ્યું પડે કે આંતરકલક ડાઘા ઘાઘ નહીં તેવી રીતે અખાલવી જોઈએ. ધોર્ડાં વર્ષો માટે નવા પ્રાંતો રચવાનો પ્રશ્ન અમે મોક્ષે રાખવાનું સૂચનએ છીએ.”

મુંબઈની બાબતમાં કમિટીએ લખ્યું છે કે, “જુલદ મુંબઈ ફક્ત એક લાલકાળ પ્રાંતને વિભાજન બનશે નહીં એવી ચોખ્ખી અને સ્પષ્ટ સમજમાં નહેરાત રચવી જોઈએ અને એ આજના મુંબઈ પ્રાંતમાંથી જુદા ભાષાવાર પ્રાંતો રચવા તો જુલદ મુંબઈને વિરોધ એક અલગ એકમ તરીકે રચવામાં આવશે.” હેવાલમાં સ્પષ્ટપણે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, “સો પ્રથમ અલગ હિંદની સલામતી, એકતા અને આર્થિક આગામીને મળવી જોઈએ.”

કહ્યુંકે

કહ્યુંકે પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિએ કનસ ભાષા વિસ્તારનું એક ચાંચ્ય રચવા માટે કાવ્ય કર્યો, તે ઉપર કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ તા. ૧૧-૧૨-૪૬ ને રોજ કાવ્ય કરી તેની મારગની તે વખત પુરતી સ્વીકારી નહેતી અને કહ્યુંકે પ્રાંતીય રચના કરી રાકય નહીં એવો અધિકાર આપ્યો હતો.

૧૯૫૧ને મુંબઈનાં દંડેરો

૧૯૫૧ની પ્રથમ સામાન્ય ચૂંટણી વખતે કોંગ્રેસે બહાર પાડેલા ચૂંટણીના દંડેરમાં ભાષાવાર પ્રાંતરચના અને કહ્યુંકે કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે આર્થિક, વહીવટી અને નાણાકીય સલાહી લક્ષમાં રાખીને તથા સંરકાર વગેરે બાબતોને ચાંચ્ય મહત્ત્વ આપીને સંબંધ ધરાવતા સો લોકોની સમગ્રતીથી આવેલી મામણી ઉપરથી સીમાર્ચન નીમીને ભાષાવાર પ્રાંત રચવાનું કાર્ય હાથ ધરવું.

હેરલાઈડ કોંગ્રેસ અધિવેશન

નનુઆરી ૧૯૫૩ માં હેરલાઈડ અને મળેલા કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં રાજ્યોની પુનરચના અંગે કાવ્ય કરવામાં આવ્યો, તેમાં આંધ્રનું અલગ ચાંચ્ય રચવા માટે ભારત સરકારે લીધેલાં પ્રયત્નોને મંજૂરી આપવામાં આવી. આ વખતે કોંગ્રેસના ચૂંટણીના દંડેરા અને કે. વી. પી. કમિટીના હેવાલ સાથે મુખ્યમંત્ર હોશાની મેંધ લેવામાં આવી. આ નીતિનું સમર્થન કરવાની સાથે કાવ્યમાં દેશની એકતા, રાષ્ટ્રીય સલામતી અને સંરકાર સ્વયંસંદ દરેક રાજ્યની આર્થિક પ્રગતિ અને નાણાકીય વ્યવસ્થા અને પંચવર્ષીય યોજનાને લક્ષમાં રાખવા સુધન કરવામાં આવ્યું છે. આંધ્ર રાજ્યના અખતરની સફળતા ઉપર ભાષા અપવા બીજા કોઈ ભૂમિકા ઉપર રાજ્યોની પુનરચના કરવાના પ્રયત્નોને આધાર રહેશે એવું કાવ્યમાં ઉમેરવામાં આવ્યું છે.

એ વર્ષના પાછલા ભાગમાં વાતાવરણને ખ્યાલમાં લઈને રાજ્ય પુનરચના કમિશન નીમવાનો વિચાર થયો અને સપ્ટેમ્બરમાં તમામ કોંગ્રેસ સમિતિઓને મહાસમિતિ તરફથી એક પરિષદ દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું કે રાજ્યપુનરચનાનો પ્રશ્ન વિચારવા માટે ભારત સરકાર એક કમિશન નીમવાનો વિચાર કરે છે, એટલે શાંત વાતાવરણ પેદા કરવા માટે નવાં રાજ્યોની રચના માટે અથવા રાજ્યોની હંડ ફેરવવા માટે ભંદેર ચળવળ ચલાવવી અનિચ્છનીય છે.

ફલકલ્લી પંચની નિમણૂક

૧૯૫૩ ના ડિસેમ્બરમાં ચધાર્ય સરકારે દેશમાં રાજ્યોની પુનરચના કરવા અંગે લલાખણે કરવા માટે ફલકલ્લી પ્રમુખપદે એક કમિશન નીમવાની ભંદેર કરી.

કમિશનની નિમણૂકની ભંદેર થઈ એટલે જુનરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિ તરફથી કમિશન પાસે રજૂ થનાર નિવેદન તૈયાર કરવા અંગે ઉપયોગી મહિતી અગર વિમતો એકલી આપવા માટે એક ભંદેરવા કરી હતી.

જુનરાતની કોંગ્રેસનો કાવ્ય

જુનરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિએ તા. ૬-૧-૪૬ના રોજ મળેલ સજામાં રાજ્યપુનરચનાનાં નિમણૂક અંગે કાવ્ય કહ્યો, તેમાં જણાવ્યું હતું કે, “જુનરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિએ રાજ્યોની રચના અંગે પહેલથી સરકાર વલ્લભભાઈ પટેલની હેરવહીથી જુનરાતી બેલનારી પ્રયત્ન અલગ રાજ્ય હોતું જોઈએ એવી મામણી કરી નથી. આજે પણ પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિ માને છે કે કેવળ ભાષાને ધોરણે અલગ રાજ્યો રચવા માટેની પ્રવૃત્તિ હિંદબરમાં એ દબે ચાલી છે તેમાં હિંદની એકતાને અને હિંદની સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકેની સલામતીને એખમ રહેલું છે...આ સીમાર્ચની નિમણૂક થઈ છે વખતે કોંગ્રેસના પ્રમુખે એ નિવેદન કર્યું છે તેમાં તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે રાજ્યોની વનરરથી રચના કરવાનું હા લાગે તોયે તેમાં એ બાબતોની સંજાલ રાખવાની છે. એક હિંદના સ્વતંત્ર રાજ્યની સલામતી અને બીજું હિંદની પ્રબલી એકતા.”

દરિમિડ રજૂ કરવાની હંડ

તા. ૪-૪-૪૬ને રોજ નવી દિલ્હીમાં મળેલ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ રાજ્યપુનરચનાર્ચ પાસે પોતાનું દરિમિડ રજૂ કરવામાં સર્વ કોંગ્રેસ સમિતિઓને તેમ જ કોંગ્રેસનને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપવા મત-લગાવે કાવ્ય કર્યો હતો. આ પ્રશ્ન પરલે આદિલન નહીં ચલાવવા તથા પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરવામાં બીજા રાજકીય પક્ષો સાથે સમાન પહેલોને

સૌરાષ્ટ્રનાં બામ બનામ. આ રાખ્યાં નેહાતાં સૌરાષ્ટ્રનાં વિરતાવ ૨૩૨૭૬ ચોરસ માઈલના અને વસ્તી ૪૧-૫૭ લાખની થઈ.

ગુજરાત રાજ્યનાં

ખેડવાંનાં ગુજરાત રાજ્યની એજન્સીઓનું મુંબઈ રાજ્યમાં નેહાણ એ ગુજરાતીમાંથી રાજ્યની દેસામાં બીજી પચીસે હઈ. એમાં ૧૬ સંપૂર્ણ હકૂમતી રાજ્યો, ૧૨૦ અર્ધહકૂમતી અને બિનહકૂમતી બનીયો અને તાલુકાઓ (ભાગીદારીની સંખ્યા પ્રમાણે બામ કાઢ્યાં ૨૭૪ થતા હતા) ને સમાવેશ થતા હતા, અને વસ્તી ૧૬ લાખની હતી. (વિષ્ણો મટિ નુબો પર્સિયેટ 'બ') વહીવટી કાર્યક્રમતા તેમ જ લોકોની રાજ્ય-ક્રમ અભિલાષાઓના સંતોષ માટે આનાં અનુષ્ઠા વહીવટી એજન્સીનું અસ્તિત્વ આકાષ્ય હતું—એ બાબત સ્વસ્થરહ હતી. બમીરી અને તાલુકાઓના મુંબઈ સાથેના નેહાણની મામૂલી કરતાં કરાવ ૧૬૪૮ના બનુબમીરીમાં મહીકાંકા બનસંધે સર્વનુમતે ક્યો. કરાવમાં બંદેર કરવામાં આવ્યું હતું કે જે વિરતારી ખજાત હતા, તેમની બંતે પ્રગતિ કરી શકે તેમ નહોતા, તેમ જ પ્રગતિકારક વહીવટ અલાવી શકે તેમ જનું નહોતા, રાજ્ય-ખાતાના અમલદારો સાથે અમારામાંનાં દેસાંકે કેરેડી થયું દરમ્યાન અમે રજકે ક્યું કે દરમ્યાન ગોપાળદાસ દેસાઈના નેતૃત્વવાળા ગુજરાતના રાજ્યકીય કાર્યકર્તાઓએ અભિપ્રાય સાથે અમારો અભિપ્રાય મળતો થતા હતા. ખેડવાંના ગુજરાત રાજ્ય એજન્સીના વાતકાંકાં સાલ્યામાં સમાવિષ્ટ કેરેડી બનીયો, અને કાંચનું મુંબઈ સાથે નેહાણ થતાં જણાવ્યું કે, અન્ય રાજ્યોનું મુંબઈ રાજ્ય સાથે નેહાણ કરવાનો સુમમ પાડી અમે છે, ગુજરાતીમાંથી પ્રબળ એકી-કરણને સહાયક થવા માટે આ રાજ્યોનું મુંબઈ સાથે નેહાણ કરવું તે આ પ્રકારના ઉકેલના ઉત્તમ માર્ગ હોત જે વિશે એ વખતના કુલમીત શુક્રપ્રધાન યોગેશ્વરજીમાં સંમત થયા હતા, આ આસા આજે સ્થાપિત થઈ છે તે તેનાં એમ કહી શકાય કે એકીકરણની યત્ની મુશી હોવા છતાં જનું ગુજરાત-રાજ્યોના મુંબઈ સાથેના નેહાણને આપકારવાની એમણે એ વતરવા દેવાની એને આમારી છે.

કાઠિયાવાડની જેમ ગુજરાત રાજ્યોને જનું એ સમયમાં એક રેવાની રાખતા વિચારવામાં આવી હતી; જનું આ વિરતાવ વડોદરા રાજ્યના વિતારીમાં અને મુંબઈ રાજ્યના આગાધાન અને ખેડા જિલ્લા-એમાં પધરાયેલા હોઈ આ વિચારજી સ્વીકાર્યું નહિ. વડોદરાના માયકવાડે ગુજરાત રાજ્યો સાથે વડોદરાની સંસ્થનાં વિરુદ્ધ થતાંનાં અભિપ્રાય આપ્યો. ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યોએ અને રાજ્યોના લોકપ્રિય નેતાએ સાથેની લગાણ થયોએને બંતે, અન્ય રાજ્યો વતી, રાજ્યોના વહીવટીઓ, તેમના રાજ્યોનું એકીકરણ કરવાની અભિલાષા નીચેના રાજ્યોમાં બચ્ત કરી:

“સમમ દિવાં વિશાળ દિવાની ઇંદિએ ગુજરાત, અમરી તરફ સંપૂર્ણ ત્યાગ માટે મોટ મોટ છે, તેવી અને કરના એજાને આનંદપૂર્વક સંમતિ આપી છે, અને અમારાં રાજ્યો મુંબઈ પ્રાંત સાથે એકીને મહા-ગુજરાતનાં પ્રાંત રચવા માટે પ્રથમ ખપડું ઘરાવ્યું નહીં ક્યું છે.”

એજાણના આ દલાવે ૧૨ રાજ્યોની સહી થવા જઈ, ૧૦ જન ૧૮૪૮ના રોજ મુંબઈ સરકારે આ રાજ્યોનાં વહીવટ સંભાળી લીયો. મહિવાવાડની માફક જ રેવાકાંકા, બનસાકાંકા અને મહીકાંકાનાં વાલુએ અને તાલુકાએ પ્રમ હક કરવામાં આવ્યો; અને તેમને વહીવટ દિહી કરવા વતી પ્રોત્સાહ કમિતરને મુંબઈ રાજ્યને સોંપ્યો. આ એજાણની ૧૬૦૦ ચોરસ માઈલના અને ૧૬ લાખ જીવાંની વસ્તીવાળા તેમ જ ૧-૧૬ કોસની વાવિં આવકવાળા વિતારીને અસર થઈ. દાંવા રાજ્યોને વહીવટ મુંબઈ સરકારે નવેબર ૧૮૪૮માં સંભાળી લીધો હતો.

વડોદરા

૧૪. વડોદરા. કાર્યક્રમવાની અને સારા વહીવટની દૈનંદર પ્રણાલિમાં ખપડું વિશાળ રાજ્ય હતું જનું તેનો વહીવટ “ઉદારવાસના

આજુબુદા સાસન” તરીકે જ જણી શકાય એવો હતો; અને ત્યાં લોકોનું મુંદાપેનું પ્રધાનમોળ નહોતું, સર સમ્પાદના માયકવાડે રાખેલ વહીવટી-તંત્ર જનું, એમાં પોતે સર પ્રતાપસિંહે ૧૮૬૪માં ગાંધી પર આવતાં, કચવામાં માર્સેલ. સર પ્રતાપસિંહે જનું આજુબુદા થતા ફેરફારોથી અનુભુ હતો; અને તેમનાં કાર્યો તેમની પ્રબળતાં કે તેમના સમકાલીન રાજ્યોમાં તેમની પ્રશિષ્ટા વધારે એવાં નહોતાં બ્યારે બધા રાજ્યોએ થાતાં સંપૂર્ણ રોકો અને સહકાર આપ્યાં, અને ૧૮૭૭માં આખા કાઠિયાવાડમાં તંત્ર પરિશિષ્ટે હતી ત્યારે પ્રતાપસિંહે થાતાને સંભાળ અને કાઠિયાવાડના સર્વોપરી રાજા બંદેર કરવામાં આવે એ રાતે મહા આપવા દયાનું. ૨૭ સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૭ એ, તેમજ સરદારશીને નીચે પ્રમાણે લખ્યું:

“નીચેની સરતેએ વડોદરા, આખા કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં કાચે, બચરસા તેમ જ સાંતે બચરવાની જવાબદારી સ્વીકારી: (૧) મહીકાંકા, રેવાકાંકા, સમ્પાદકાંકા, પાલનપુર, પશ્ચિમ દિવાંનાં રાજ્યો અને ગુજરાત રાજ્યો સહિત એ કોઈ સત્તા સંસ્થાકાર પાસે હોય તે સહિત, હમે એજન્સીઓની હકૂમત દિહી સરકારે વડોદરાને સોંપવી પડશે. (૨) કાઠિયાની સમગ્રમાં દિહી સરકારે સારાંદરોએ વડે વડોદરા રાજ્યને મહા કરવાની રહેશે. (૩) વડોદરાના મહારાજને ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના રાજા તરીકે બંદેર કરવા, જેની તેમને સર્વોપરી સત્તા મળે.”

આના જવાબમાં સરદારશીએ સંચારો નેહરે એ કોકમાત્ર ઉત્તર આપ્યો, અને ચેતન્યા કે એમની પ્રદેશ પ્રારિતની મહત્વાકાંક્ષા આંકત નાવરસી. બ્યારે પ્રતાપસિંહે થાતાની સરતો ઉપર ૧૨૪૦ લક્ષ અપાયું નથી એમ જણાવ્યું ત્યારે થોડાક મહિના બાદ સરદારશીએ નીચે પ્રમાણે લખ્યું:

“મારે તમને વાદ આપ્યું નેહરે કે મારે અમે બનુમહતની બાબત ‘અમે મુશ્કેલીમાં હતા ત્યારે અમારી મામૂલીનો તમે એ જવાબ આપ્યો. એથી મને એવો આભાવ થયો છે કે મેને ૭૦ રાજ્યોમાં બચ્ત કરી શકું એમ નથી. બારત બ્યારે મુશ્કેલીમાં હતું ત્યારે તમે તમારે હોદા બિરો ફોટો કરવાની છબ્બા સેવી હતી. તમે કહો છો તે પ્રમાણે તમે તમારા તે વખતના હીવાન સેર આપી. એવ. ચિત્રની સહાઈ પ્રમાણે થતાં હતા. એ કે તેમણે તો એ બધે વાંચે એવી કોઈ સહાઈ આપી નથી એમ જ કહે છે. મને તેમ, તે ખર લખવાની જવાબદારીમાંથી આપ નામાદરને માટે છાકવું અસાધ્ય છે. લોકપ્રિય રાજ્યની તરીકે અને ખાસ તે બારતના બીજા કોઈ રાજા કરતાં વિશેષ બધારસુધી રાજ તરીકે તમે ગર્વ લીધો છે. જનું ફરીથી અચ્ચા સાહબને કારણે આપ નામાદર, થી મેનન અને દરબાર રીપાળાઈઓની પીક કાણ તેમની સાથે હો. છપરાઈ મહેતા અને બંદેરનામાનાં મુસરી બાબત કોણ સમજાવી સંખ્યામાં ફેરફાર કરે છે. એ ફેરફાર અબંત મહત્વના છે અને તમે પહેલાં એ કોઈ મંજૂર રાખ્યું હતું એને નાજક કરનારા છે.”

સર પ્રતાપસિંહેનું થોડાકપડું, રાજ્યમાંથી તેમની સતત મેરહાજરી અને પ્રત્યેકમુખ સાહાઈકારોની પસંદગી એને કારણે રાજ્યમાં જવાબદાર સરકાર માટે સળગ આરંભ્યો. હોડપ્રિય નેતાએ આ અંગે સરદારશીને મળ્યા અને સ્પષ્ટ ક્યું કે પ્રતાપસિંહે ‘પાસેથી રાખના વહીવટી જવાબદારી સંભાળ લેવી. આ વગરકે સરદારસાહેબે પ્રતાપસિંહેને, ખારસાને જવાબદાર મુખખલાલ સાથેની જવાબદાર સરકાર તાલમિક રચવા માટે અને વજમાકારી બચરસા તરીકે દો. છપરાઈ મહેતાને મુખ્ય પ્રધાન તરીકે નીચે સમય એકી સહાય આપી, સરદારસાહેબે આપેલી સહાઈનું પાલન કરવાનું પ્રતાપસિંહે સંસ્કરણે સ્વીકાર્યું. પરંતુ થવા જ વિરંધ પડી અને લોકપ્રિયના કબજાને કારણે ૧૮૪૮ ના એપ્રિલમાં એ બંદેરસાત કરી તે અપેક્ષાઓની દિષ્ટિએ નહિવત્ હતી. એમાં લોકસાહીના અંચળા નીચે રાજની અંચળ આપજીવી જ દેવા દેતી હતી. બંદેરસાને અમલમાં મુખવામાં થયેલ વિરંધને કારણે કલાલ પ્રમી સરદારસાહેબ, દરબાર ગોપાળદાસ અને રાજ્યવાસના અમલદારો સાથે દાંવાજુ અંચળે અંતે

લેવાયેલા નિર્ણયથી એ મહત્વની દૃષ્ટિએ જીદી થતી હતી. વચ્ચેનાની સરકારના પ્રથમ દીવાન તરીકે ડૉ. જીવરાજ મહેતાની નિમણૂક થતાં પહેલાંના... પદવ્યવહારમાં, લોકશાહી પદ્ધતિની વૃદ્ધિ માટે અનુકૂળ વાતાવરણનો અશ્વાસ હતો. ૧૯૪૮ ના ઓગસ્ટમાં ધારાસભ્યોએ રાજ્યના નાણાકીય દુર્વ્યવસ્થાથી ઉત્પન્ન થતી પરિસ્થિતિની વિચારણા કરી, અને તેમના આદી ત્યાગની માગણી કરતો ઠરાવ કર્યો; તેમ જ એમના નાણાકીય વ્યવહારોની તપાસ કરવા માટે સમિતિ નીમવાની વિનંતિ કરી. સરકારથી, ડૉ. જીવરાજ અને વડોદરા કોંગ્રેસના પ્રમુખ સાથે ચર્ચાઓ કર્યા બાદ, ૨૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૮ ના દિવસે રાત્રે, થોડાની ખાસે નામની પણ સત્તા રાખ્યા વિના, સંપૂર્ણ જવાબદાર સરકાર આપવા સંમત થયા. ત્યાર બાદ સંમત થયેલ વ્યવસ્થાઓ દરમિયાન જીવરાજ, રાજ્યને બંધાર થકી.

વડોદરામાં જવાબદાર સરકારનો આરંભ થયો, અને વહીવટીતંત્ર, સામાન્ય રીતે, પરિસ્થિતિને હોવા છતાં, સર્વ ગુજરાતીભાષી પ્રશ્નને એક વહીવટ હેઠળ લાવવાની પ્રશ્નની અભિલાષા સંતોષાર્થી નહિ. વડોદરા તાલુકાનાં અમરેલી અને જોધપોરમાં પણ કઠિયાવાડમાં આવેલાં છતાં, તેમ જ વડોદરા રાજ્ય ત્રણ પ્રજાસભ્યોના વિસ્તારોનો બનેલ હોઈ વહીવટી મુશ્કેલીઓ તો હતી જ. વડોદરા રાજ્ય ખાસે કાર્યક્ષમ વહીવટ માટે સંમતો હોવા છતાં આવી ભૌગોલિક એકતાને અવલોકી વહીવટ મુશ્કેલ બની હતો. આ સંયોગોમાં, અને ખાસ કરીને રાત્રે પ્રશ્નવિષયક થયા હોવાને કારણે, સરકારથી અને ગુજરાતના રાજકીય નેતાઓએ નક્કી કર્યું કે ગુજરાતીભાષી પ્રશ્નના એકીકરણના પ્રથમ સોપાન તરીકે વડોદરાનું યુનિયન સાથે જોડાય કરવાની વ્યવસ્થા ઉત્તમ હતી. ૧૯૪૮ના ડિસેમ્બરમાં રાજ્યને, થોડાના રાજ્યને યુનિયન સાથે જોડવા માટે સરકારથી અને રાજ્યપ્રતાપની સહાય સ્વીકારવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. ૨૮મી નવેમ્બર ૧૯૪૮ના દિવસે વડોદરા કોંગ્રેસની સમિતિએ (જે લોકપ્રિય પ્રધાનોની બનેલી હતી અને ૧૧-૪-૪૮ના સર પ્રતાપસિંહના બહેનના પ્રમોશનની બનેલી હતી) વડોદરાના યુનિયન સાથેના જોડાયના રાજ્યના નિર્ણયને અનુમોદન આપતો ઠરાવ કર્યો:

“સમગ્ર ભારતનાં વિશાળ ક્ષિતિ તેમ જ રાજ્યના વિસ્તારમાં આર્થિક, ખેતીવિષયક, અને ઔદ્યોગિક વિકાસની ગોચર પ્રગતિની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લેતા, અને વહીવટી સમસ્યોને કારણે, વડોદરા રાજ્યના યુનિયન સાથે જોડાય કરવાના નામદાર મહારાજાસાહેબના નિર્ણય સાથે સમિતિ (Council) સંમત થાય છે.”

૩૩મી નવેમ્બર ૧૯૪૮એ સર પ્રતાપસિંહે તેમના રાજ્યના યુનિયન સંમતો જોડાય અંગેના નિર્ણય બંધાર કર્યો. તા. ૧૧ માર્ચ ૧૯૪૯ના રોજ જોડાયકરાર પર સહી થઈ, અને તા. ૧લી એ ૧૯૪૯ના દિવસે યુનિયન સરકારે રાજ્યનો વહીવટ સંભાળી લીધો.

કચ્છ

ભાષાકીય રીતે તેમ સાંસ્કૃતિક રીતે કચ્છ એ ગુજરાતનો જ એક ભાગ હતો. કઠિયાવાડના એકીકરણે રાજ્યમાં જવાબદાર સરકારની જગલ માટે એને વેગ આપ્યો. આ બાબતમાં કચ્છના મહારાજ થોડાની પ્રશ્નની ઇચ્છા સાથે અનુકૂળ મંતવ્ય ધરાવતા તૈયાર હતા, પરંતુ ખાતર જવાબદાર

સરકાર નીમવાથી આ પ્રશ્નો પૂરતો ઉકેલ નહિ આવે એ પહેલેથી જ સ્પષ્ટ હતું. સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે કચ્છ હવે અસ્તિત્વ ધરાવી શકે જ નહિ. કચ્છ પ્રશ્નસંકળના નેતાઓ સાથે ચર્ચા-વિચારણા કર્યા પછી એમ લાગેલું કે કાં તો એ સૌરાષ્ટ્ર સાથે જોડાય કે કેન્દ્ર સરકાર એનો વહીવટ થોડાં હરેકે લઈ લે. એ જ એકમાત્ર વિકલ્પ હતો. સૌરાષ્ટ્ર તો હજી હથેળી જ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોઈ, કચ્છ એવા સરહદી વિસ્તારના સંચાલનની જવાબદારી એના પર લાદવી એ ચોક્કસ ન લાગ્યું. ખાસ તો જોડવા માટે પૂરેપૂરું સમાધાન કેળવી શકવું નહોતું. તદુપરાંત, કચ્છ, વેપારવાણિજ્ય વગેરે બાબતોમાં વિશાળ સકલતાઓ ધરાવતું હોવા છતાં, એના અલગ-અલગાપણને કારણે તેનું વહીવટીતંત્ર પહાલ ડોરડીનું-જની પદ્ધતિનું હતું. કુદરતી પરિસ્થિતિમાં કચ્છના મહત્વને સ્વીકારવા છતાં અને કંડલાનો મુખ્ય બંદર તરીકેના વિકાસ કરવાના નિર્ણયને પગલે છતાં, નવા રચાયેલા કઠિયાવાડનું તંત્ર આપણે સ્થિર કરી શક્યો ત્યાં મુશ્કેલી કચ્છનો વહીવટ કેન્દ્ર દ્વારા ચાલે એવા કમચલાઉ નિર્ણયને અને સંમતિ આપી. જોડાયણત પર મહારાજે ૪-૫-૧૯૪૮ એ સહી કરી અને ૧લી જૂન ૧૯૪૮એ ચોક્કસ દિવસને એનો વહીવટ સંભાળી લીધો. પણ એ પછી ૧૯૫૬માં સૌરાષ્ટ્ર સાથે કચ્છ યુનિયન રાજ્યનો એક ભાગ બન્યું.

આમ ગુજરાતીભાષી પ્રશ્નને એકત્ર કરવાનું અને અત્યારના સ્વતંત્ર રાજ્યની રચના કરવાનું કામ પૂરું થયું. ત્યારે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર ૧૯૫૬માં યુનિયન સાથે જોડવામાં ત્યારે ઉતાવળ કરવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી. પ્રાંતના લાલ ખાતર વિશાળ રાષ્ટ્રીય ક્ષિતિને નુકસાન ન પહેચી એ અંગેની અમારી ચિંતા એ જ એનું કારણ હતું. એકલે જ ગુજરાતના બંધાર રાજ્ય તરીકેના ઉદ્દ્યમમાં સહેજ વિલંબ થયો, પણ અમને વિશ્વાસ છે કે આ કમિક પરિસ્થિતિથી ફેરફાર સરળ બનશે અને નવા રાજ્યને જરૂરી સ્થિતિ અને સહિતની પ્રતિભામાં એ સહાયક થશે. પણ ત્યારે વિશાળ સમસ્યાના કેસાઓ સહેજ પણ વિલંબ વિના ઉકેલવાના હોય ત્યારે આત્મસંતોષમાં રત રહેવું ન જોઈએ. આપણે ધાર્મિક ભાગીદાર કાર્ય તો કુશળ વહીવટી તંત્રને ઊભું કરીને રાષ્ટ્રીય પુનરંચનાના કાર્યમાં એનો વિનિયોગ (ઉપયોગ) કરવાનું છે. આવા કાર્યમાં રાજ્યનાં સાધનો, પ્રશ્નની સમગ્ર રીતે રાજ્યના કલ્યાણ માટે તેમ જ દેશના વિશાળ ક્ષિતિ માટે સહકારથી પુરુષાર્થ કરે એ જ અપેક્ષિત હોય. ભોજી ભૌગોલિક એકીકરણ પૂરું થયું છે તેમ છતાં ગુજરાતનાં એકતાનું ભાવાત્મક એકલ હજી ધીરજ અને સમજદારીથી સાધવાનું છે. કિરતની પ્રજાકીયણી ગુજરાતની પ્રશ્નને આ પહેલાં જ ભાવનાદી અને સમજદારી કરાવી છે એ નવા રાજ્ય સાથેના વ્યવહાર સંબંધોમાં પણ દર્શાવે એવી અમારી ઇચ્છા છે. આંતરિજ્ઞા શિક્ષણી, સરકારની સંચાલન સક્તિ અને કુનેહથી વ્યવસ્થાપન તેમ શ્રી. સૌરાષ્ટ્રમાંના મુલ્યવાન માર્ગદર્શનથી પ્રેરણા પામેલું આ નવું રાજ્ય, થોડાં ભાગીદાર કાર્યને પૂર્ણ કરવામાં સક્ત થશે અને પ્રશ્નને એની નેતાઓમાં મૂકવા વિશ્વાસની એ પ્રતિતિ દર્શાવે— એવી અમારી હૃદયપૂર્વકની અભિલાષા છે.

ઉપર કોંગ્રેસે ભેડાડું ભેઠંએનાંહિ અને વિધાનસભા પક્ષમાં આ વિષય ઉપર ફાવેલ રજૂ કરવાની દૂર રહેવા માટે અનુરોધ કરવામાં આવ્યો હતો. તા. ૨૬-૫-૪૨ ને રાજ કોંગ્રેસ પ્રમુખ શ્રી જ્ઞાનદેવરાવ નેહરુએ પ્રદેશ સમિતિઓના પ્રયોજાને લખેલા પત્રમાં આ બાબતને ઉલ્લેખ કરીને અલગતાની લાગણીને ધોષ એવા ભ્રમ પ્રત્યે ધ્યાન દેણું છે, તથા આંદોલનને આશરો નહિ લેવા પર ભાર મૂક્યો છે.

ગુજરાતની કોંગ્રેસ તરફથી રજૂ થયેલું મેમોરેન્ડમ

કોંગ્રેસના આદેશનો ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિએ સુરત રીતે અમલ કર્યો. ગુજરાતમાં રાજ્યપુનર્રચના અંગે બીજી વાતુ સંપ્રદાયો તથા નવી રચાયેલી રાજ્યો સાથે રાજ્યપુનર્રચનાના પ્રશ્ન ઉપર ગુજરાતની કોંગ્રેસે સમાન કક્ષાએ હાથ મિલાવીને, એટલે કે સંયુક્ત રીતે રજૂઆત કરી નથી, ભેદ મહાગુજરાત સીમા પરિષદ અને ગુજરાત સહિત સભા ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિએ લીધેલા વલણના ટેકામાં હતો, તેથી એ સરખામીએ ધરુ રાજ્યપુનર્રચનાપંથ થાસે ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિએ રજૂ કરેલ તેવું જ મેમોરેન્ડમ રજૂ કર્યું હતું. ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિની કાર્યવાહક સમિતિએ તા. ૨૬-૫-૪૨ ને રાજ મેમોરેન્ડમના મુદ્દાને સંપત્તિ આપી, પછી તા. ૧૨-૬-૪૨ ને રાજ મેમોરેન્ડમ પંથ થાસે રજૂ કરવામાં આવ્યું.

મેમોરેન્ડમને સાર એ છે કે આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે કમિશને વિગતોમાં ન ભેરવતાં ગ્રુપ સિદ્ધાંતો અંગે સલામત્વ કરવી ભેઠંએ. તે પછી સીમાપંથ નિમાણ તેની પાસે વિગતવાર હેવાલ રજૂ કરવાનું અમને ઠીક પડ્યો. અમે આ ઉપરાંત વધારામાં મેમોરેન્ડમ તથા ખુલાસા આપવા માટે તૈયાર છીએ.

મેમોરેન્ડમમાં મુંબઈનું હાલનું રાજ્ય શા માટે આજ રહેલું ભેઠંએ તે સંપૂર્ણ રીતે પુરવાર કરવામાં આવ્યું છે. તેમ છતાં એ વિમાર્જન કરવાનું હોય તો ગુજરાત અને મુંબઈ શહેરનાં એ અલગ રાજ્યો રચવા માટે મેમોરેન્ડમમાં સામગ્રી કરવામાં આવી છે. તેનાં સબલ કારણો તથા આધાર ટીકામાં આપ્યાં છે. તે ઉપરાંત સરહદના વિસ્તારો અંગે તેમાં વિગતવાર માહિતી આપીને તેમને ગુજરાતમાં સમાવવા માટે થોડા ફાળકાઓ આપવામાં આભાં છે. ગુજરાતના અલગ રાજ્યની રચના થાય તો નાણાપત્ર આપને પહેલો વજવા માટે જોડા સરકારને જરૂરી મદદ કરવા માટે જણાવવામાં આવ્યું છે.

ઉપરાંત, 'ગુજરાત' રાજ્યના નામ આગળ 'મહા', 'મુહમ્મદ', 'વિરાજ' કે 'સંયુત' સંબો મૂકવાનું રાજ્યનું ભેઠંએ, કારણ કે તેથી અતિસ્થાનિક મનાઈના વર્ગય છે તેને ઉત્તેજન ન મળતું ભેઠંએ એવી ધરુ રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

પંચમઃ દેવાડનું પ્રકાશન

તા. ૧૦-૧૦-૪૨ ને રાજ રાજ્યપુનર્રચનાપંચના દેવાડનું પ્રકાશન થયું. તેમાં તે વખતના મુંબઈ રાજ્યમાંથી કમીઠાને વિચાર કરીને મરઘાવાડ, સોરાષ્ટ્ર અને જમ્મના વિસ્તારો એકબીંને મુંબઈના રાજ્યની રચના માટે કમીઠાનું કરવામાં આવી અને વિદેશ માટે અગ્રજ રાજ્યની રચના રચવવામાં આવી. તા. ૧૩/૧૪-૧૦-૪૨ ને રાજ મેમોરી કોંગ્રેસની મોળખીએ ફાવેલ દોરા ભંદેરે કર્યું કે તે રચના દેવાડ બાબતમાં બીજી સીપીકારો સાથે વાતચત કરીને પાછળથી સામાન્ય સહમત્વરૂપના આપો; તે દરમિયાન કોંગ્રેસીઓને આંદોલનાત્મક વલણ નહિ અજાત્યાર કરવા પડે અનુરોધ કર્યો.

અત્યાધાતો

પંચનો હેવાલ બહાર પડ્યા પછી ભારતના વડાપ્રધાને એક વાતુ-પ્રત્યવન દોરા રાષ્ટ્રને રહેલો આપ્યો તેમાં જણાવ્યું કે પંચના હેવાલ ઉપર રાજ્યસરકારો વિચાર કરશે અને સામાન્ય પ્રબળે પક્ષ યોતાનો અલિપ્રાય આપવાની બધી જ તકો આપવામાં આવશે અને હેવાલ પરનો આપત્રી નિશ્ચય પાર્લિમેન્ટ દોરા લેવામાં આવશે. ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિનો અલિપ્રાય મળે તે પહેલાં મહારાષ્ટ્રની પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિની સહાએ પંચના હેવાલનો વિરોધ કર્યો.

મહારાષ્ટ્રમાં કમનસીબ ધટના એ હતી કે ત્યાં રાજ્યપુનર્રચનાના પ્રશ્ન અંગે કોંગ્રેસ બીજી રાજકીય પક્ષો સાથે રહીને કામ કરતી. કોંગ્રેસની નીતિ એ હતી કે આ પ્રશ્ન પરને કોંગ્રેસે બીજી પક્ષો સાથે બળવું નહિ તેમ જ આંદોલન ધરાવતું નહિ; પરંતુ મહારાષ્ટ્ર ને વલણ લીધું તેમાંથી આંદોલન આગેવાપ ફેલિવ થયું હતું એથી મહારાષ્ટ્રની કોંગ્રેસની રિપતિ કફોડી થઈ. એક વરફી સંપ્રદાયીય સિત્ત અને બીજી વરફી આ પ્રશ્ન અંગેનું વલણ અને રાજકીય પક્ષો સાથેનું ભેડાણ. મહારાષ્ટ્રની કોંગ્રેસ આ ભેડાસમાં આવી પડી.

મહેમકાવાડનો ઔતિહાસિક કરાવ

તા. ૨૫-૧૦-૪૨ ને રાજ મહેમકાવાડ મુકામે ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિની સભા મળી. તેમાં ગુજરાતની કોંગ્રેસના તમામ આગેવાનો હાજર હતા. પરિશિષ્ટિને અનુસર ફાવેલ કરવામાં આવ્યો. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે, "રાજ્યરચનાપંથે આ બધા કુલિઓની ઉલ્લના કરીને મરાઠી ભાષા ભેડાતા વિદેશ રાજ્યની અને મુંબઈની સંયુક્ત રાજ્યની એમ બે અલગ રાજ્યની બલામત્વ કરી છે. સુચિત મુંબઈ રાજ્યમાં મરાઠી ભાષા ભેડાતી પ્રબળે વધારે અસરકારક સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશ સમિતિએ એના ઉલ્લા કરાવમાં યોતાની બદલતીને વધુ પ્રબળ બનાવવા માટે સુચિત મુંબઈ રાજ્યમાં વિદેશને મુકવાની માગણી કરી છે અને વધારામાં મુંબઈ સહેર સહિતનું મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય આપેઆપ બની રહે તે માટે પાંચ વર્ષ પછી આ રાજ્યમાંથી ગુજરાતને ખસી જવાની ક્ષત રાખવાનું સુચવવામાં આવ્યું છે."

આજલ બાબતો કરાવમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, "એ મહારાષ્ટ્રના આગેવાનો રચની બલામત્વને એના સમય સ્વરૂપમાં અને તેની પાછળની કાલના સાથે સ્વીકારવા તૈયાર હોય તો આ સમિતિ એ બલામત્વને આ નાણુ પ્રશ્નના કામથી ઉકેલ તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર હતી અને હવે પણ છે."

"પક્ષ એ મહારાષ્ટ્રના આગેવાનો આ બલામત્વને સ્વીકારવા તૈયાર ન હોય તો આ સમિતિ એવો અલિપ્રાય ધરાવે છે કે સોના હિતમાં સુચિત મુંબઈ રાજ્યની જગ્યાએ મહારાષ્ટ્ર, મુંબઈ અને ગુજરાતનાં ત્રણ રાજ્યો રચવામાં આવે."

કામને સોધી મહત્વના ઉપદેશો લાય એવો છે કે "આ સમિતિ હંમેશાં કિસ્મતી વર્તતી આવી છે અને કોંગ્રેસના નિયંત્રોનો ચોતે યથાસક્તિ અમલ કર્યો છે અને ભવિષ્યમાં પક્ષ સંધમ, સિસ્ત અને રાષ્ટ્રીય કાવનાની પ્રત્યાસિકા તે બાળપી રાખશે." આ દરમિયાન ગુજરાતસરમાં આરકારવામાં આવ્યો.

કોંગ્રેસની કાંધાવારી સમિતિએ સૂચવેલા ફેરફાર

કોંગ્રેસની કાંધાવારી સમિતિએ રચના દેવાલ અંગે વાટસાટો કરીને તા. ૯-૧૧-૪૨ ને રાજ ફાવેલ કથો તેમાં ગુજરાત અંગે નીચે પ્રમળે ઉલ્લેખ છે.

“કારોબારીએ હાલના મુંબઈ રાજ્યના બાવિ વિશે મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, કર્ણાટક અને મુંબઈ શહેરની પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિઓના મંત્રાઓની કાળજીથી વિચારણા કરી છે. મહારાષ્ટ્ર કોંગ્રેસ સમિતિએ અભિપ્રાય નબર્યા પછી દિશાની મુંબઈ રાજ્યના કમિશનની બહામણ વિશે આગ્રહ નહિ કરવાનો કારોબારીએ નિર્ણય કર્યો છે. કારોબારીએ આથી વધુમાં વધુ સરકારી પ્રાપ્ત થઈ શકે અને દેશના વિશાળ હિતમાં હેલ એવા વૈદિકક ઉકેલની વિચારણા કરી છે. કારોબારી તેથી એવા અભિપ્રાય ધરાવે છે કે નવિ મુજબ ત્રણ રાજ્યો રચવાં નેહિએ.

૧. નવિ બાપ્ત્યા કર્યા મુજબનું મુંબઈ શહેર બાદ કરીને મુંબઈ રાજ્યના મરાઠીભાષી વિસ્તારો, હૈદરાબાદના મરાઠાવાસ જિલ્લાઓ અને મધ્ય પ્રદેશના મરાઠીભાષી વિસ્તારોમાં મહારાષ્ટ્ર, વિહાર, એટલે હાલના મધ્યપ્રદેશના મરાઠીભાષી વિસ્તારોને નવા મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં જોડાવા આમંત્રણ આપવું નેહિએ અને તે બાજલ લોકોની ઇચ્છા નક્કી નેહિએ.

૨. મુંબઈ રાજ્યના ગુજરાતીભાષી વિસ્તારો અને સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છનું બનેલું ગુજરાત.

૩. મુંબઈ પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિના અધિકાર હેત્રવાળા હાલના વિસ્તારનું મુંબઈ.

મુંબઈ શહેરની બાહતમાં આ ત્રણે રાજ્યો ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં પરસ્પરાવલંબી રહેશે અને આવા પરસ્પરાવલંબનમાં આવતા અવરોધો દૂર કરવાની જોગવાઈ કરવી નેહિએ.”

આ નહેરાત પછી મુંબઈમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં મોટા પ્રમાણમાં તીક્ષ્ણો ફાટી નીકળ્યાં. મુંબઈ સહિત સંયુક્ત મહારાષ્ટ્રના આક્રેશલ દ્વારા કોંગ્રેસના નિર્ણયને વિદેશ કરવામાં આવ્યો. મુંબઈમાં કેટલાક વિસ્તારોમાં ગુજરાતી-એને રૂબરૂવામાં આવ્યા. પરિણામે, સરકારને કામો અને બચરયા નળવવા માટે સખત પગલાં લેવાની જરૂર પડી.

અમુતસર કોંગ્રેસ અધિવેશન

તા. ૧૧/૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૬ ને રાજ અમુતસર ખાતે મળેલા કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં ઉપરના ‘રાષ્ટ્રને હાલ’ વાળા કાવને મંજૂરી આપીને રાજ્યપુનરંચનાના સલાહ અંગે કોંગ્રેસની અગતીની નીતિનું સમર્થન કર્યું હતું. કારણતા એક બાજમાં જાણવામાં આવ્યું છે કે “એ રાજ્યોની બાષાઓ આઠી વરસ સુધી અને પ્રાંતવાની મનોદશા તરફ રાજ્યોને ફોરી જઈને એકતાની મુગમ્લ જરૂરિયાત અને સમગ્ર કારવના કલાણની વહને ગોણ બનાવે તો બાષામાં તો બાષામાં સેવની હોતી બહાર બહારે આ ફોરને બચરવા બાબે છે એમ કહેવું નેહિએ. તે કારણતા એ એક વિસ્તારના ફેટાસ લોકો તે વિસ્તારના બીન લોકોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હિંત કરી ગયો વડે તે કે બીન વિસ્તારમાં તેમની મારગી દેશી જોડાવાને પ્રચાર કરે તો તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ આંતરવિગ્રહમાં જ આવે. આથી લોકસાહી અને પ્રગતિના નિષેધ થાય અને સંયુક્ત પ્રાંતવાદ અને પ્રદેશીક શિષ્ટા-ક્રિમાન તરફ સો દોરવાઈ નજ.” કારણમાં ઉપરમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “કોંગ્રેસને નિશાસ કાં આ કારણ પર બધા તરફ તથા સાંત વિચારણા તરફ વગરો. ખાસ કરીને કોંગ્રેસીઓએ આમાં ખાસ ફરજ બળવવાની છે. કોંગ્રેસની સિસ્ટ નજીરને તેઓએ દેશની એકતા અને અખંડિતા રાખી રાખવાની છે.”

મુંબઈનું સંયુક્ત રાજ્ય રચવાની ફરજાદત

કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ લીધેલા નિર્ણયના અનુસંધાનમાં રાજ્યપુનરંચનાને ખરડો તૈયાર થયો અને લોકસભામાં રજૂ થયો. ખરડો તેના વાચનના તત્કામાં હતો તે દરમિયાન શ્રી એસ. કે. પાલીય અને

સંસદના બિનકોંગ્રેસી સભ્યો શ્રી અરોહ મહેતા, શ્રી તુળસીદાસ કિલાચંદ શ્રી. જયભાર્ગવ, વગેરેએ સૂચન કર્યું કે મુંબઈ રાજ્યની રચના અંગે ફરી વિચાર કરવો નેહિએ અને મુંબઈનું સંયુક્ત રાજ્ય રચવું નેહિએ કારણ કે તે વખતની સ્થિતિ ચાલુ પ્રદેશ પામે તો દેશની એકતા અને અખંડિતા જાળવી રહે કે કેમ તે પ્રશ્ન તેમના મનમાં બેઠ્યો હતો. સંસદના બિનકોંગ્રેસી સભ્યોના સૂચનને પરિણામે કેટલાક સભ્યોએ એક નિવેદન તૈયાર કર્યું અને પુનરંચનાના ખરડામાં એવો મુદ્દાનો સૂચનો કે મુંબઈનું ગુજરાતી-મરાઠી બાષાવાળા વિભાગોનું સંયુક્ત રાજ્ય રચવું. ઉપરોક્ત નિવેદનમાં કુલ ૨૩૨ સભ્યોની સહીઓ થઈ. એટલા ટૂંકા વખતમાં એ સહીઓ થઈ ગઈ કે તે રાજકારને કે તેની સામે વિરોધ કરવા માટે અવકાશ નહોતો. તેમાં ગુજરાતના બધા અને મહારાષ્ટ્રના ઘણાખરા સભ્યો બાંધત હતા. તા. ૨૭ જુલાઈના રોજ વડાપ્રધાન પંતાથી ફિલ્મી પહેલાં ત્યારે ઉપરોક્ત નિવેદન તેમને આવવામાં આવ્યું. આટલી મોટી જગ્યા બહુમતી ધરાવતા સભ્યોની સહીઓવાળા નિવેદનને પૂરતું જબન આપવાની તેમની ફરજ હતી એમ તેમને કાર્યું, કારણ કે લોકસભામાં કે કોંગ્રેસ પક્ષમાં પણ એ આ સૂચન ઉપર મત લેવાય તો તે જગ્યા બહુમતીથી પસાર થાય તેવી સ્થિતિ હતી. ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર બંને ને આની વિરુદ્ધ મત આપે તો પણ તે જગ્યા બહુમતીથી પસાર થાય તેવા સંભેલો બીસા થયા.

આ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરવા માટે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ વાંટાઘાંટી મળી. તે વખતે શ્રી જવાહરલાલજીએ તેને ઉપરની મહેતી આપી. શ્રી જવાહરલાલજી પાસે એ વિકલ્પ હતા: એક, આવેલા સૂચનને સ્વીકાર કરવો અને બીજો એ તે બહુમતીનું સૂચન હોવા છતાં તેમને તેમના સ્વીકાર કરવા તૈયાર ન હોય તો તેમણે વડાપ્રધાનના પદ ઉપરથી છૂટા થવું. આપણે આ બેમાંથી કયું ઇચ્છીએ તેમાં પ્રતિષેદ હોઈ શકે નહિ. એમાં તો પહેલો વિકલ્પ સ્વીકારવો રહ્યો. બીજો તરફથી ગુજરાતના નેતાઓ પાસે પણ એ વિકલ્પ હતા. એક આવેલા સૂચનને વિરોધ કરવો અને બીજો, તેવો સ્વીકાર કરવો, અંતેમાંથી થયે તે સંભેલોમાં સૂચનને સ્વીકાર થાય તેવા પૂરા સંભેલો હતા. આ વખતે ગુજરાત તરફથી વરિષ્ઠ નેતાઓને જણાવવામાં આવેલું હતું કે ગુજરાતને મળે આ વાત ઉતારવાનું સહેલું નથી. આમ છતાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના નેતાઓને કહેવામાં આવ્યું કે એકતા અને અખંડિતા નળવવા માટેના તેમના પ્રયાસમાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર સાથે આવવો નેહિએ અને અત્યાર સુધી એ કલશાય થઈ છે તે બહી જઈને દેશને આગળ લઈ જવો હોય તો આવેલા સૂચનને ટકો મળવો નેહિએ.

ગુજરાતની કોંગ્રેસ મહેમતાવાદના કસવાત ઉવરના બાગમાં જાણીવેલું જ હતું કે “દેશના હિતની ખાતર રાષ્ટ્રીય નેતાઓ એ નિર્ણય લેશે તેને ગુજરાતની કોંગ્રેસ સ્વીકારશે.” ગુજરાતની કોંગ્રેસે આ વાગે પર્થ કર્યો. લોકસભામાં ખરડાની ચર્ચા ચાલુ હતી એ અટકાવવાને ખ્યાલ નહોતો. તેથી નિર્ણય લેવાયો તેવો અમથ પણ થયો અને ખરડામાં પટતા ફેરફાર સાથે કમ્પાઈ આગળ ચાલી. આ રચનામાં સિંચીદીમાં આપુને વિસ્તાર મુંબઈ રાજ્યમાં મુકવામાં આવ્યો.

ઝોગરદ ૧૯૬૧ ના કમનસીબ બનાવો

ત્રણ રાજ્યોના નિર્ણયમાં ફેરફાર થયો અને દિશાની રાજ્યની રચનાને સ્વીકાર થયો. તેની નક્કુ ગુજરાતમાં થઈ એટલે અમદાવાદમાં તા. ૭ મી ઓગસ્ટ કેટલાક નિર્ણયો કર્યા અને બીન કોંગ્રેસ જનવદ અવેશ અને સંસદના નિર્ણયની રાત્રે દેખાવો યોજવા અંગે પ્રદેશ સમિતિના મંત્રીની

તલાહ માળી. આ પ્રથમ ઉપર બે-અડી કલાક ચર્ચા થયા બાદ તેમને તલાહ આપવામાં આવી કે શાંતિથી કેમથી યોજવાના વિચાર હશે તેમણે પરિશિષ્ટિત ઉપર તેમને કાચું નહિ રહે. આદિતી અથવા પ્રમાણે તે ચાલના બીજા દિવસ માટેના આદિયન અને યોજના કરવામાં આવી. બીજે દિવસે એટલે ૮ થી ચોરસે વિધાયોગી સાથે કોંગ્રેસમાં જતા હતા તે વખતે તેમને ઉપરની પ્રથમ કોંગ્રેસ બવન આગળ લાવવામાં આવ્યા ત્યાં માગણી કરવામાં આવી કે અમને દોરવણી આપો. આદિયન માટે કેવી રીતે દોરવણી આપી શકાય તે એટલે બંધાવ બવન ઉપર હુમલો થયો. વિવક્ત બવનને તેમણે બેમજબાં પોલીસે યોગ્યતા કર્યો. તે વખતે કમનસીબ ધરના એ બની કે કેટલાક તેમાં આમાં ચર્ચા. આ પ્રસંગથી આદિયન ચર્ચાનારાને અને વિધાયોગીને પ્રોત્સાહન મળ્યું. અમદાવાદમાં અને ગુજરાતમાં તોફાને ફાટી નીકળ્યાં. કોંગ્રેસીઓને દેશ-દ્રોહ ક્યો હોય તેવી તેમની રિયતિ થઈ. સરકારી અને કોંગ્રેસી તથા કોંગ્રેસીઓની મિશ્રકોટા બાળવામાં આવી. પોલીસને કાચે ચાર્જ ચરેકા 'સહીદ' થયા છે તેમ બતાવી લોકોની લાગણી ઉત્તરવામાં આવી. સરકાર અને કોંગ્રેસને ખતમ કરવાનું વાતાવરણ સરખાયું. તેમાં કાલ કાલના લોકો ભોળાના. ગુજરાતની રચનામાં પ્રાપ્તિએ જ્યાં જ્યાંના, ગુજરાતની રચના થાય તો મહત્વનું રચાન મળશે તેવી આશા ધૂતમાં મળતી હોવાથી તેના લોકો, કોંગ્રેસમાં અત્યંત હતા તે, કોંગ્રેસના વિરોધીઓ, કોંગ્રેસની વિરુદ્ધના રાષ્ટ્રીય પક્ષોમાં હતા, -એવા બધા ભેગા થયા અને મહાગુજરાત જનતાપરિષદની રચના કરી. આઝાદીની લડતમાં જેમણે કાચ લીધો ન હતો અને તે જમાનામાં પણ કોંગ્રેસના વિરોધીઓ હતા તે પણ ગુજરાતને આજાદ કરવા નીકળ્યા હોય તેમ મહા-ગુજરાતના આદિયનમાં યોગે પડ્યા. લોકો આગળ મહાગુજરાત રચવાને કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો. તેના મધ્ય ઉપરથી દિલ્હીને ઉત્તેજન મળે તેવાં લાપણો થતાં, બેથી તંગદિલી ચાલુ રહી. શાંતિ, કામદો અને ભવચર્યા જોખમમાં.

તા. ૧૬ મી ઓગસ્ટની ગુજરાત પ્રદેશ સમિતિની સભા
તા. ૧૬મી ઓગસ્ટે ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિની સભા દિલ્હી અને તંગ વાતાવરણમાં મળી. તેમાં પ્રથમ કાર્ય પોલીસના પોલીસારને પરિણામે ભેગા બન ગયા હતા તેમને માટે દિવસોએ કરવામાં આવ્યા અને બીજે દિવસે કોંગ્રેસની કાર્યવાહી અને ચંદ્રદત્તના ગુણવર્તના દિશાથી રાજ્યરચનાના નિર્ણયને મંજૂર રાખતો કરવામાં આવ્યો. કારણમાં જ્યાંજ્યાંમાં આપ્યું હતું કે "કોંગ્રેસીમાત્રની તે નિર્ણય સ્વીકારવાની ફરજ છે. ખાસ કરીને ગુજરાતના કોંગ્રેસીઓ એ રીતે સિવલ પાળના આપ્યા છે, તેમાં કેટલાકની લાગણી આ નિર્ણયથી દુઃખાતી હોય તેમણે રાષ્ટ્રહિતની વિશાળ દૃષ્ટિથી આપણી ઉત્તમજન્ય પરંપરાને વળગી રહેવાની તેમની વિરોધ ફરજ છે, કારણ કે તેમાં રાષ્ટ્રની એકતાને તલાહ સીધી વિશેષ મહત્વની છે. રાષ્ટ્રની એકતા આને કોંગ્રેસની એકતા મારફત બચ્તા થાય છે, તેથી તે એકતા આને છે કે કરવા ઉત્તરોત્તર ૬૬ થતી રહે તે રીતે વર્તવાનો કોંગ્રેસીમાત્રનો ધર્મ છે."

તે સંજ્ઞાના એક બહેર સભા યોજવામાં આવેલી જેમાં શ્રી મોરારજીભાઈ લોકોને આ સભા પરતે અમદાવાદમાં એવું વાતાવરણ વેદા કું" કે તેને હર્ષને એ સભામાં નામદારો દુષ્ટથી જાણ ન લઈ શકયા. પરિણામે, તે સભા એકાદ રાખવી પડી. તેમાં નામદારિયાત્વ અને લોકશાહીના સિદ્ધાંતોને ઘૂંચા ધરનાર હતા. આપણા કિસ્સાની ગંભીરતા અમદાવાદના અને ગુજરાતી-ભારી પ્રબળ બહેર જાણતી વડુગીને માટે મુંઝવણભર્યું વેદા કરે તેવી હતી.

શ્રી મોરારજીભાઈના ઉપવાસ

આ આખીયે પરિશિષ્ટિ પામી જઈને શ્રી મોરારજીભાઈને તેના પ્રતિકારકે આમરણાંત ઉપવાસ બહેર કર્યા. પ્રદેશ સમિતિની એ બેઠકમાં પ્રવચન દરમિયાન તેમણે કહ્યું હતું કે "એમને જોમ લાગે છે કે હું કોઈ પણ લાગણીથી ન મારુ છું 1 અગર તો એમના કરતાં મારામાં ગુજરાતની લાગણી જોળી છે 1 એક ફરક મારામાં અને એમનામાં જરૂર છે કે હું ગુજરાતને દિલ્હીનાના લગાને માટે દોડમાં મૂકવા તૈયાર છું; હું દિલ્હીનાના ગુજરાતને માટે દોડમાં મૂકવા તૈયાર નથી. એટલે મારા અને એમની વચ્ચેનો ફરક આ છે, પણ મારી પરિશિષ્ટિ એમણે સમજતી નેઈએ કે મેં કોઈ દિવસ મારા વિચારોને બંધ રાખ્યા નથી કે મેં કોઈથી ખાનગી રાખ્યા નથી."

ઉપવાસનું કારણ તા. ૨૬મી ઓગસ્ટની બહેર સભામાં આપનાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે "એ ગુજરાતે સારા દિલ્હીનાનાં શાંતિ અને સિવલના પાસ રજૂ કરી બતાવ્યો છે, એ ગુજરાતમાં ન્યારે તોફાને થાય અને એ ગુજરાતમાં ન્યારે થેડા મારુસો આ પ્રમાણે તોફાને કરી શહેરને પોતાના કબજામાં લઈ શકે, ત્યારે ગુજરાત જીતી નહિ શકે એમ મને લાગ્યું. અને એ ગુજરાત જીતી ન શકે તો અને પોતાને જીતવું અસંભવ થઈ પડે."

"અમદાવાદમાં સૌ નામદારો આ વિષે ચૂપ રહ્યા અને આ બધું ચાલવા દીધું બેનપી અને વ્યથા થઈ. આ કામ નામદારોએ શેડવાનું છે. એ નામદારો વેતે આની સાથે નહિ થાય અને આ વસ્તુને શેડવી નહિ, તો વસ્તુ આપણને બરખી જશે, તે આપણે સમજવું એઈએ."

૧૯મીએ ઉપવાસ શરૂ થયા પછી અમદાવાદ શહેરના આગળ પડતા શહેરોએ, જેમનું શહેરમાં ધણું માન હતું, જુદાં જુદાં ભેગોમાં એ બધા કામ કરનાર હતા તેમણે તા. ૨૬મીએ શ્રી મોરારજીભાઈને ખાતરી આપી તે ઉપરથી તેમણે તા. ૨૬મીએ બહેર સભામાં પ્રવચન કર્યું અને ઉપવાસ હાડવા. એ બહેર સભામાં પણ પધારણા કરીને સભા તેમના માટે પ્રયાસ થયો હતો.

મહાગુજરાત જનતાપરિષદના ઉદ્ભવ

આમ છતાં ગુજરાતમાં એ લોકોએ સીધી યા આકાંક્ષી રીતે આદિયનને ટેકો આપ્યો હતો તેમાંના ધણાંપરએ સારેઅમર મહિનામાં મહાગુજરાત જનતાપરિષદની રચના કરી અને મહાગુજરાત મહિનું ઓદોલન ચાલુ રાખ્યું. ગોળીબારની વખત, મહાગુજરાતની રચના અને ગોળીબારમાં બનવાના પામેલાનું સ્મારક રચવાની માગણી ઉપર જનતાપરિષદ રચાઈ. તેમાં સારમાલોએ અને પ્રેમલમાલોએ મુખ્ય હતા.

ગુલબર્ગના દિલાખી રાખ્યો રચના-સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ કોટામાં

૧૯મી નવેમ્બર ૧૯૪૬ને રોજ ગુલબર્ગ દિલાખી રાખ્યો શરૂઆત થઈ. ગુજરાતને નિયંત્રણ ત્યાં સુધી પ્રથમ બાર ગુજરાતી ભાષા બોલનારી પ્રબળ સાથે મળી એટલે ગુલબર્ગના વિશાળ સભ્યમાં ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના સભ્યોએ કરવામાં આવ્યો. બીજી રીતે કહીએ તો મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષા બોલનારી બધી પ્રબળ સંખ્યા રાજ્ય રચવામાં. આ અગાઉ કચ્છ મધ્યરજ સરકારના વહીવટ નીચેનો એકમ હતો. ન્યારે સૌરાષ્ટ્રનું અલગ રાજ્ય હતું. આ વારીપીતે તે રહી નહીં.

૧૯૪૭ની મેયાગાંઠ સુંદરૂડી

૧૯૪૭માં દેશમાં બીજા સામાન્ય ચૂંટણી થઈ. તેના ઉપર જનતાપરિષદના આદોલનની અસર પડી. ગુલબર્ગની વિધાનસભામાં ગુજરાતના ૧૩૨ સભ્યોમાંથી ૧૦૦ જેટલી બેઠકો કોંગ્રેસને ફળે મળી. તેમાં ૨૫ જેટલી બેઠકો ત્રણ

જિજ્ઞાસાથી જ જનતાપરિવરને મળેલી. આ ચૂંટણી દિલાથી રાખના સુદ
ઉપર લગનામાં અલેલી એમ કહી શકાય. જનતાપરિવર લોકોની લાલચુની
ઉકેરોને ચોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવેલી. પણ આહું લાંબો વખત નહ્યું નહિ.

૧૯૫૮માં

તેથી જનતાપરિવરે ૧૯૫૮માં ૮મી ઓગસ્ટે ગોળીબારથી એ સ્થળે
ત્રણ બાઈઓ અગસ્તાન પાછાં જતા તેની નજીક રસ્તાની વચમાં સ્મારક રચવા
કોશિશ કરી. લગભગ એક મહિના સુધી ફરીથી હિંસાચેરક અને
ઉકેરણીઓનાં વાતાવરણ તૈયાર કરીને સ્મારક મૂકવાની મોટા પાયા ઉપર
કોશિશ થઈ. કાં તો સ્મારક મૂક્યા હોય અથવા ગોળીબાર થયો તો
ફરીથી આંદોલનને સળગાવવા માટે સાધન મળી રહેશે એ જાણતી
હતી. સ્મારકને સખત પથમાં લેવાનું યોજવા માટે સ્મારક મૂકવા તો હીંધું
પણ પાળણથી ઉઠાવી લીધું. ઉકેરણીની ભૂમિકા તો તૈયાર જ હતી. એટલે
ફરીથી તોફાનો ફાવવાનું કારણ મળેલું થયું. તોફાનો હવે વધારી ગયાં
એટલે સરકારને સખત પથમાં લેવાના સંકેપો ઊભા થયા. તોફાનીઓએ
સરકારી, રાષ્ટ્રનિષ્ઠ અને કોંગ્રેસીઓની મિલકતોનો નાશ કર્યો. કોંગ્રેસ
કાર્યકરો માટે દુશ્વરી ફરવાનું પણ મુશ્કેલ બન્યું.

પહેલાં કરતાં આ વખતે કાપડો અને ભવરથા એ રીતે જળવાયાં
તેથી તોફાનો કાળમાં આવ્યાં. લોકો વખત જી રાતિ ફેલાઈ. તોફાનો
અગ્રી તપાસપથ નીમવામાં આવ્યું, તેણે તોફાનો માટેની જવાબદારી
જનતાપરિવરને માથે નાખી.

મુંબઈ રાજ્યની એક પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિ

૧૯૫૬માં મુંબઈનું વિશાળ રાજ્ય સ્થળે તેને પરિણામે મુંબઈ
રાજ્યની અંદરના છ એકમોના જ વિશાળ સમિતિઓ અને મુંબઈ રાજ્ય
માટે એક પ્રદેશ સમિતિ રચવાના સંકેપો ઊભા થયા. આ માટે એક
કોમિશનરની સમિતિની રચના કરવામાં આવી. સમિતિએ થોડો વખત
કામ કર્યા બાદ નવી પ્રદેશ સમિતિનું બનાવણું તૈયાર કર્યું, જેને કોંગ્રેસની
કારોબારી સમિતિએ ૧૬મી નવેમ્બરે મંજૂરી આપી. મુંબઈ પ્રદેશીયર
૧૯૫૬ના રોજ એરડેશ ખાતે નવી પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિની પ્રથમ સભા
મળી. તેનું ઉદ્ઘાટન શ્રી ગોવિંદ વલ્લભ પંતને હસ્તક કરવામાં આવ્યું.
આ સમિતિના પ્રમુખ તરીકે શ્રી કાકોરશાઈ અણિશાઈ દેસાઈને સર્વાનુમતે
ચૂંટવામાં આવ્યા હતા.

ફરીથી રાજ્યપુનર્વચનાની વાતો

૧૯૫૬ની ૨૨મી ઓગસ્ટે નવી ફિદલીમાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિની
બેઠક મળી હતી. તેમાં મુંબઈના વિશાળ અને ઘસારો થયેલો. એ
મંડિયામાં હાજરી આપીને મુંબઈના પ્રમુખ પ્રધાન શ્રી ચલાણ મુંબઈમાં
ઊભાં ઘસારો મુંબઈ અંગે પત્રકારોએ તેમને પૂછેલું તે વખતે તેમણે કીર્તિ
પણ કહેવા ના પાડી હતી. એક વર્ષે છાંપમાં મુંબઈના વિશાળ અને
આવડા નિમિત્તે હેવાલો અને બીજી વસ્તુથી શી ચલાણનું મોન—તે
બંને ઉપરથી છાંપના હેવાલો મોટા નહેતા એવી લોકોને છાંપ પડેલી. તે
પહેલાં થોડા વખતથી મુંબઈ રાજ્યની ફરીથી રચના કરવા અંગેની વાતો
અખબારોમાં ચમકી હતી, પરંતુ પ્રથમ કક્ષાના કેઈ પણ નેતા વસ્તુથી
તેનો સ્વીકાર કે ઠંડકાર કરવામાં આવ્યો નહિ. તેથી વાતાવરણ ઉપર
અસર થવા માંડી. પ્રધાનમંડળના ચોલાના સીટીએ તેમ જ પ્રદેશ
સમિતિના પ્રમુખને ચોલાના મંતવ્યની નજીક કર્યા વિના મુંબઈના પ્રમુખ
પ્રધાને કોંગ્રેસના મેમ્બરોને જણાવ્યું કે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર વચ્ચે
આવામાં એકતા સ્થપાઈ નથી. પરિણામ એ આવ્યું કે મોડીમંડળે આ
પ્રશ્ન ફરી વિચારવા માટે હાથમાં લીધો. કારોબારી સમિતિ તે પછી બે
વખત મળી અને મુંબઈ રાજ્યની તમામ વિશાળ સમિતિઓના અધિપ્રાય
જણવા પ્રયાસ કર્યો.

ગુજરાતની કોંગ્રેસનું મેમ્બરેન્ડમ

તા. ૨૩ મી ટુપ્ટેમ્બર ૧૯૫૬ ના રોજ ગુજરાત વિશાળ કોંગ્રેસ
સમિતિ એક પ્રતિનિધિમંડળ કોંગ્રેસ પ્રમુખ શ્રીમતી ઠાકરા આંધીને મળ્યું

હવે. મોડીના વાતચીત ઉપરાંત એક લેખિત મેમ્બરેન્ડમ પણ તેમણે રજૂ
કર્યું હતું. મેમ્બરેન્ડમમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે મુંબઈ રાજ્યના
વિશાળ અને “પરિસ્થિતિ એટલી હદ સુધી સુધી સ્થિતિવા દેવામાં આવી
છે કે પરિસ્થિતિ વરિષ્ઠ મંડળના અંકુશ હેઠળ રહી નથી. આ સંતોષામાં
ગુજરાતની કોંગ્રેસ ગૂંચવણમાં મુકાઈ ગઈ છે અને આ બધું ભેદને
આવે તો મુંબઈનું પચ્ચેની સ્વરૂપ જળવાયો નહિ, હિંસક ચળવળો દોરા
સંકટના નિર્ણયો ફેરવી શકાય છે એવી છાંપ પડશે અને જુદી ભાષા બોલ-
નારા લોકો સંકુચ વહીવટ ચલાવી ન શકે તેથી દેશની એકતા ઉપર મોટી
અસર પડશે અને અલગતાવાદી પનોદસાને વતેભળ મળશે. ઉપરાંત તેમાં
જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “અમે વિશાળની માગણી કરી નથી. તેમ છતાં
વરિષ્ઠ મંડળ ને વિશાળને નિર્ણય લેશે તો શિવતમાં માનનાર ગુજરાતની
કોંગ્રેસ તેની આદે આવશે નહિ. પરંતુ ગુજરાતનું નવું રાજ્ય આપવાનું
હશે તેની ખાખ પૂરવાની જવાબદારી જેઓ વિશાળને નિર્ણય લે તેમની
રહેશે.” મેમ્બરેન્ડમમાં વધુમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “આ ઉપરાંત
ગુજરાતની કોંગ્રેસ રાજકીય દૃષ્ટિયો વધુ પરાય રિપરિમાં ન મુકાય તે
રીતે સરહદી પ્રશ્નોને ઉઠાડે અથવા સુધી હંમેશાં કોંગ્રેસની શિવતનું
કરીએ છીએ. ગુજરાતની કોંગ્રેસે અત્યાર સુધી હંમેશાં કોંગ્રેસની શિવતનું
કણી બારે મુશ્કેલીઓ છતાં વફાદારીપૂર્ક પાલન કર્યું છે. તેની આ
શિવતની લાવના બાંધી પડે તેટલી હદે કર્યું બનવું ભેદનું નહિ.”

તા. ૨૪-૨૫ ટુપ્ટેમ્બર ૧૯૫૬ ને રોજ નવી ફિદલીમાં કોંગ્રેસની
કારોબારી સમિતિની મળેલી બેઠકમાં કોંગ્રેસ પ્રમુખ શ્રીમતી ઠાકરા
આંધીએ મુંબઈ રાજ્યના વિશાળ અને એમને મળેલાં જુદી જુદી વિશાળ
સમિતિઓનાં પ્રતિનિધિમંડળો સાથે થયેલી વાતચીતો અને ખ્યાલ આપ્યો
હતા.

મહાસમિતિની ચંદીમઠની બેઠક અને તે પછી

૨૬ મી ઓક્ટોબર, ૧૯૫૬ને રોજ ચંદીમઠ સુધી મહાસમિતિની
બેઠકમાં મુંબઈ રાજ્યની પુનર્વચના અંગે મત્ત કરવા માટે નવ સંકેપોની
એક સમિતિ કોંગ્રેસ પ્રમુખે નીમી હતી. સમિતિની નવેક બેઠકો મળી
હતી, તેમાં મુંબઈ રાજ્યના વિશાળ અને ગાંધી સુધી તૈયાર કરવામાં
આવ્યાં. શ્રી કાકોરશાઈ દેસાઈ પણ તેના એક સભ્ય હતા.

નવ સંકેપોની સમિતિએ સુચયેલી કલામંડળને આધારે તા. ૩ છ
ફિલ્લેરે મળેલી કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ મુંબઈ રાજ્યના વિશાળ
અને સંકેતિ આપી.

ગુજરાતના ચિરંતરમાં ડાંગનો સમાવેશ કરવા ઉપરાંત ઉમરગામ અને
પશ્ચિમ ખાનદેસનો થોડો ભાગ મુકવાનું કારણવામાં આવ્યું. પ્રધાનમંડળ અને
ખાખ સ્થિ પણ જોવાઈ કરવામાં આવી છે. આ વિશાળની વિશ્વતો
પરસ્પર સમજાવી કરવામાં આવી છે તે તેની વિશિષ્ટતા છે. ૧૯૫૬ ના
ત્રણ રાજ્યોની રચનાનો ખરડો સંકટ પારો થયોથી હતા તેમાં ડાંગ, ઉમર-
ગામ, પશ્ચિમ ખાનદેસનો ભાગ, ખાલસર માટેની નેગવાઈ અને ખાખનો
હરંવેષ પણ ન હતો.

વિશાળને ખરડો

૧૯૬૦ ના માર્ચ અંદાનામાં મુંબઈ રાજ્યના વિશાળને ખરડો કેન્દ્ર
સરકારે પ્રિસિદ્ધ કર્યો અને તે મુંબઈના વિશાળમંડળમાં તેની ચર્ચા અધિપ્રાય
માટે ચોકલવામાં આવ્યો. વિશાળમંડળમાં તેની ચર્ચા થયા પછી ૧૯૬૦ ના
મે અંદાનાની ઘટઆપનાં તે લોકસભામાં રજૂ કરવામાં આવ્યો. તે
સંકુલ પ્રવર સમિતિને સોંપવામાં આવ્યો. સંકેદે તેને મંજૂરી આપી
અને રાષ્ટ્રપતિની સંમતિ પણ મળી ગઈ

ખરડામાં નિર્દેશ કર્યા પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનાં રાજ્યોની
રચના તા. ૧ થી ૩ ૧૯૬૦ ના દિવસથી થઈ.

(‘કોંગ્રેસ પત્રિકા’ના સૌજન્યથી)

સરદારશ્રીની પ્રતિભા અને ગુજરાતનું બહાર જીવન

કુ. મણિવંશન પટેલ
(સંપદ સંસ્થા)

કોંગ્રેસના ક્રાંતિદાસમાં ગુજરાતમાં આ પાંચમું અધિવેશન છે. ખીલું ૧૯૦૭માં સુરતમાં ભરાયું ત્યાં કોંગ્રેસમાં આમણ પડ્યા. પુરણીમાં લેખાઈ. આ બોલિવલિસ અધિવેશન મહાન છે.

તે વખતે તો સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ એક પ્રેક્ષક તરીકે ગણાતા. ત્યાર પછી ૧૪ વર્ષે અમદાવાદમાં કોંગ્રેસ ભરાઈ ગેના તે સ્વાતંત્ર અધ્યક્ષ હતા. એની ઝીણામાં ઝીણી વિગત તેમની નજર નીચે અને દેખાઈને હોળ પસાર થઈ. પાંચ લાખ રૂપિયાની-તે વખતની કિંમત—ખાદીનું નશર પ્રતિનિધિઓના વસવાટ માટે છે વારીયાલ હૈરિપદક્ષથી આજના કોચરમ આશ્રમ સુધીનાં ખેતરોમાં રેવાયું અને વારીયાલ હૈરિપદક્ષ છે તે ખેતરમાં અધિવેશનનો મંડપ બંધાયો. આ અધિવેશન ભરાયા પછી જ આ ભાગનો વિકાસ થયો. ત્યાં સુધી તો કોઈ વસવાટ નહોતો અને તેના બગીચામાંના આજના કુવાયો છે તે અધિવેશનના સમારક થા રમુલિય છે. તે અધિવેશનની વ્યવસ્થા એટલી સરસ હતી કે દરેક અધિવેશનમાં પ્રતિનિધિઓ માફ કરતા. માત્ર વ્યવસ્થા સગવડ સુરક્ષ હતી એટલું જ નહિ પણ અધિવેશન પૂરું થતાં છેલ્લે દિવસે સાંજે હિસાબ કરી કાગે પડતી સમયનો એક અધિક ભારત કોંગ્રેસ સમિતિને અપાયો એટલી બધી ચીવટ અને ચોક્કસાઈ હિસાબ અને પહેલેથી રાખવામાં આવી.

ત્યાર પછી મામડાંમાં અધિવેશન ભરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો. ફેબ્રુઆરી કોંગ્રેસની વ્યવસ્થાથી સરદારને સંતાપ નહોતો. બધાને જાણી પેટે હાવાથી પહેલી, પાછલીની, ખોરાકની પણ અગવડ ઠીક ઠીક પડેલી એટલે પછીના અધિવેશન ભરવા માટે તેમણે ગુજરાત તરફથી આમંત્રણ આપ્યું. મામડાંમાં કોંગ્રેસ અધિવેશન ભરવાની પાછળ કાળના તો એ કે દરેકના નામમાં સુધી કોંગ્રેસનો સંદેશો પહોંચે. આર્થિક લાભ પણ વધતે એટલે બંધો ને વિરતારની આમંત્ર્યને યાત્ર તે માટે અને તેટલી તે વિરતારના મામપ્રદેશમાં પેદા થતી ચીવટ વચ્ચેના કષ્ટોગ હવાયી આશ્રક રજાયા.

ભાણુએ માણનું દુષ સર્વને પૂરું આગળની ઘડા બધા કરી. હાથે ફેરેલા હોલ, હામકડના ચોખા, કાળની અપેક્ષા રાખવા હતા. એટલે ત્યાં આજનું ચોલ, ચોખાની એક મોસાલા ભરતી હતી. ગણે માટે લોકો મસેયો દાન મેળવ્યાં. મંડપનાયો આજનથી ત્યાં જ લંચ ભરતી, હામકડના ચોખા તેવાર કરાયા. ભજન પૂરીથી ઘડ, ચણાના લોટ દળાવેલા. આપના કૂખના કળા, ચાખનું પી ત્યાં જ તેવાર કરવામાં આવ્યાં, અને વાંસ, વળા અને પાંચાં ચણાંમાંનું તાપી નહીને કિનારે હરિયુગમાં ખેતરમાં વિકલનવર જીવું કરવામાં આવ્યું. અમદાવાદ કોંગ્રેસના સમયના નેતા સરીસંઘત નરોડી, પામરેટરી નોર્ડા અધ્યક્ષ દોષાને લીધે આજ પ્રોતેમાં પાણનાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંત્રીને સહાય સુલભ વગેરેનો બોલો પણ હતો. છતાં ત્યાંવાર હરિયુગ જઈ તેની નાનીમોટી બધી સિદ્ધિન ઉપર નજર રાખવા રહ્યા.

આમણું બધું માણતુ ભેળું થય તેને પીવાનું પાણી તો સ્વચ્છ જ પૂરું પાડ્યું એટલે એટલા માટે ત્યાં જ એક નાનું સરખું વોટર વર્કસ બેળું કરવામાં આવ્યું.

અને જન એ અધિવેશનમાં દાખર રહેવાને પ્રેક્ષક પ્રતિનિધિ મામણનું કોંગ્રેસ અધિવેશન તો હરિયુગ કોંગ્રેસનું જ એમ યાદ કરે છે.

ગુજરાતના બહાર જીવનના કથા ચાલ્યા પર સરદારે ચેતાના કાથ અને જીવનથી અસર નથી પાડી, પ્રજાલિકા નથી મૂકતા ગયા.

અમદાવાદ અનિસિપાલિટીમાં જુદાંજુદાં અને તેમનું એક રીતે દહીંએ તો બહારજીવન શરૂ થયું. અમદાવાદમાં ૧૯૧૭માં મરઘીને રાજ્ય કૃષ્ટી નીકળ્યો, આપું સફેર હમબમ ખાલી કરી ગયેલું. લોકો આસપાસ ખેતરોમાં કે સંગેનહાલે પરગામ થાટી ગયેલા. મરઘીનું નેર વધતાં સાળા, કોલેને, કોટ્ટે હથેરીઓમાં પણ રત્ન પાડવામાં આવી. પણ સરદાર તો સહેરમાં રહેતા હતા તે જ મહાન—આજના કોંગ્રેસ ભવન સામે આવેલ સરદાર સમારક ભવનમાં જ રહ્યા. રાજ્ય પોળોમાં ફેરે અને સફાઈના અનિસિપલ કમચારીએને સુધિપારે, સાથે, મામોદરીન, ઉત્સાહ પેશમ અંદ દૂર થઈ ભવ તે માટે આજતાં રહ્યા.

અનિસિપલ પ્રમુખ વૃંદાયા ત્યાર પછી જ પ્રમુખ મટીની રીતસરની એફિસ બની. ત્યાં સુધી અગવડિયામાં એકાદ બે વાર પ્રમુખ આવે, ધડુંબડુ તો દવાલે બગી બેઠી થયે અને સેક્રેટરી કાગળો પર ત્યાં જ સહી લઈ લ્ય.

અનિસિપાલિટીનું અધ્યક્ષપદ એ કુરસદના સમયનું કે ચોમાનું રવાનું નથી એ પ્રજાલિકા યાદી. તેની સ્થાના છે પાંચ છ વાગ્યે નહોતી ચોલાવાતી અને દરેક મોટીની કાચેવાઈનું કામકાજ પૂરું કરીને જ ઊઠતા પામની.

સહેરનો વિકાસ, રસ્તા, પાણી, મઠર વગેરે વિષે નીસ ચાળીસ વરસ આજનું પર શી પરિસ્થિતિ હતો એનો દીર્ઘદિષ્ટિ વિચાર કરી ચેલાના તેવાર કરાવઈ અને એમાંથી ફેટલું તો આવે, પણ અમકમાં આવી રહ્યું છે.

પણ અનિસિપાલિટીના પ્રમુખ વિષેની ચેતાની કમળના તેમના જ સમજમાં તો. ૧૪-૧-૧૯૪૭ના ફેબ્રુઆરી અનિસિપાલિટીનાં માનવત્રના જવાબમાંથી મળી રહે છે. ત્યાં આસાર માનતાં લાભકામ અભયમાં દહે છે:

“મેં એ ચેટી ચાલે તમારી સમજ મૂકી છે, તે અનુભવથી વળે છે. મેં અનિસિપાલિટીમાં પહોં કામ કર્યું છે અને હું તમને કહેવા છઠ્ઠું છું કે અનિસિપાલિટીનું કામ કરવામાં મનની અને દિલની એટલી સાંતિ રહે છે એટલી બીજા જાગ્યે રહેતી નથી. રાજકારણનું ક્ષેત્ર થયું મેંનું છે. મેં મેંનું કામ છે, મેંનું કામ છે. અનિસિપાલિટીને લોકો મળ નિવાગણનું કામ દહે છે પણ અનિસિપાલિટીમાં એટલી ઝંડપી છે, તેથી યાગી વધારે ઝંડપી રાજકારણમાં છે. અનિસિપાલિટીમાં તો મરઘી જ સાફ કરવાની વાત છે, પણ સમૂહ સેવની અંદર એ અસર છે તે છાપા ચેલા દરની વસ્તુ છે. તે સાફ કરવાનું કામ બહુ કઠણ છે. ને પાનાનું, વિવ સાફ રાખે નહિં તો રાજ્યનો નોખે મરઘી રાખે નહિં.

“મેં અનિસિપાલિટીમાં બધું વરઘો સુધી કામ કર્યું છે. તે દિવસોમાં મને રાત્રે યાગી સહી લેવ આવીની હતી. કારણ કે ત્યારે સહેરની સ્વચ્છતાનું, કે સહેરની, કે જરીબ લોકોની સેવાનું કામ કરતો હતા ત્યારે મને સાંજે અનુભવ થતો હતો કે મેં દિવસભર કોઈ કામ કર્યું છે. તેથી યાગી સહી લેવ આવીની હતી. તેથી હું મેંનું કે અનિસિપાલિટીનું કામ કર્યું સાચું છે, બન્ને ચોપી સાચું કામ છે.

તેથી યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખને બંધી કહે છે. તે બંધીની પ્રતિમા છે. તે ઝાલુનું કામ કરનાર છે. તેનો અર્થ એ છે શહેરને સારું રાખવું અને શહેરને સુખી રાખવું એ યુનિસિપાલિટીના અધિકારીઓનું કર્તવ્ય છે.”

આને તો આપણે ગુજરાતી અંગ્રેજીના વાદવિવાદમાં સંક્ષિપ્ત ખર્ચે રહ્યા છીએ અને પ્રતિસ્પર્ધિયા તેનો પૂરો લાભ ઉઠાવે છે. પણ એમણે તો તે જમાનામાં બહુ જ યુનિસિપાલિટીનું કામકાજ — સરકાર સાથે હોય તે સિવાયનાં — રસ્તાનાં નામ વગેરે ગુજરાતીમાં કરી દીધેલું. આઈ. સી. એન્ડ્રીયા દરમ્યાનના સરકારી અધિકારીઓની યુનિસિપલ કમિશનર વરીફ નિમણૂક થવા માંડી પણ નિમંત્રણ ખંજકા વગેરેમાં પાછી બહારી ગંગા વહેતી નેહ કોનું ફિલ દુઃખાયા વગર રહે !

૧૯૨૨માં ચીરાચીરીનાં તોફાનું પછી પૂ. બાપુજીએ સત્યાગ્રહ પાછો ખેંચી લીધો અને તેમને છ વરસની સજા થતાં ફોરને રચનાત્મક કામ કરવાનો, રેડિયો વ્યવસ્થાવાને કસ્ટોડિયા આપવા તથા રોજ દિવસોના દિવસ, કલાકો સુધી સંસાર સુધારા હોવાને મેડે — નવાં ગુજરાત પ્રતિષ્ઠિત સંમિતિની આરંભિત હતી ત્યાં — રોજ બધેરના કાંચા કરવા, કાંતવાનું રાઈ ક્યું તે પહેલાં તો માત્ર હું કાંતતી હતી તે પરમાં આંડા માર્યાં એવા કરતા. પણ પછી કલાકો સુધી મુંદર વગદાર એક ધારુ સ્તંભ કાંતવા — અમદાવાદમાં હોય ત્યાં. આ પ્રકારની સંસ્થા વિવેની તેમની નિકા હતી.

આ તો પ્રચાર પ્રસિદ્ધિના જમાનો છે. એણે તેનાં બેર વેચાયા, બીજા પ્રતિતાના પ્રમાણમાં પ્રચાર પ્રસિદ્ધિ — પબ્લિકિટીમાં ગુજરાત પહાંત એમ પછી વાર થાય છે. હા, પણ રચનાત્મક કામ એવો તો, ૨-૨-૨૬ના રોજ આરંભીમાં ગુજરાતના આમસેવકોનું સંમેલન સરદારના પ્રમુખપદે બસાયેલું ત્યારે તેમણે એ વચનો ઉચ્ચાર્યાં તે આજના પ્રચાર પ્રસિદ્ધિની હવાના જમાનામાં ટક્યાં બધાં વિચારવા જેવાં છે ! સંમેલનને સંબોધતાં કહે છે :

“ આમસેવકોએ એક વાત સમજ લેવી નેહંએ. સેવક મૂંઝા હોય, બેસાતાં આવડે તોયે જ્યાં બંધ ગણે. કામણને સાળે મટેલા સેવક આમકા માટે અર્થગ્રામ ગણાય. જેનું કામ જ નેહંએ છે તે બંધ સેવક થઈ રાકે છે. એ મૂંઝા હોય તોપણ ઉપટ કોનું કામ બંધ બહાર લાકે છે. પ્રસંગ સિવાય બેસાવાને પ્રયત્ન રોક નહિ કરે. પ્રસંગે બેસાવું શોમે છે. પણ પ્રસંગ વિનાનું બેસાવું મહા મહિનાના માવા કોનું નહાવું છે. એથી આમસેવકનો મુખ્ય ધર્મ મૂંઝા સેવા છે.”

વળી રૂબિયાર મહારાજ અને રવામી આઈદનો કાપ્પેલા આપતાં એ જ સંમેલનમાં કહે છે :

“ આમસેવકે બે વાત બહી લેવાની જરૂર છે પહેલી એ કે વગર કારણે બેસાવું નહિ. બીજી વાત એ કે પોતાના કામની બહેરાત થાય એની ઇચ્છા રાખવી નહિ. બહેરાત ધણી વખત મુશ્કેલી બેસી શકે છે, ત્યારે ખૂણમાં પડેલાનું કામ શોખી નીકળે છે. આને વખતે રવામી આઈદ અને રવિશંકર એ એ આમસેવકોના અનુભવો સાંભળવા મળશે. એ બંને આને તો બહેર બહિષ્કાર છે, પરંતુ તેઓ બંને પોતાની વર્ષની લાંબી સેવાઓમાં જ બહેર થયા છે. રવિશંકરને તમે ગોરાડોળીમાં મેળા ત્યાર પહેલાં ઘણાં વર્ષોથી એ કામ કરતા. જે પ્રત્ન ચોરી અને હાંદ કરનારી હતી તેને સુધારવાનું કામ તેઓ કરતા. પણ કાપામાં એમનું નામ કદી બેસામાં આવ્યું નહોતું. એમને લેખ લખતાં તો આવડે જ રાખે ? એ કામણ કરવા લેખા થશે ત્યારે વખતે ખખર પડશે કે એ કઈ સહિત્ય-પરિવર્ધમાં નવ એનો મણસ નથી, નામમાં શોભે એનો આમસેવક છે.”

એ જ આમસેવકોના સંમેલનમાં સ્વચ્છતા વિષેના પોતાના વિચારો પ્રગટ થ્યાં છે તે ઉદ્યોગો આજની રજાઓના આમસેવકોના, મુખપરકોએ બંધે સુવેચે વિચારના — અમક કરવા જેવા જ છે ને ?

“ આપણા કામમાં આમસેવકોનું કામ મુખ્ય છે. લોકોની સહીઓની આવડ બેનાં એ અમે મહાભારત પરિવર્ધ કરવો પડશે.

સ્વચ્છતાનાં જાક આપણી પ્રભને નથી શાળામાં શીખવાતા કે નથી ધરમાં અમતા. સ્વચ્છતાની ઇચ્છા રાખનારે પોતાનાં રીતરિવાજો, ધરમંગણાં, કપડાં વગેરે સ્વચ્છ રાખવાની ટેવ કેળવી જગત પારો સ્વચ્છને લાયક પ્રભ તરીકે લેવા રહેવું નેહંએ. તેણે આમસેવકોની પોતાની ફૂજ બળવામાં પણ શીખવું નેહંએ. આમલોકો એમ માને કે આ કીક વગર ખારનો બંધી મળી ગયા છે, તોપણ આપણે કામ કર્યું રાખવાનું છે. આમસેવકે આપના લોકોને કે માનના નવનુવચનોને બેસાવેલાં એમાં વસ હોવાં કરવાં નેહંએ. આમકામાં પાપખાના પ્રક કણ લેવા છતાં મુતવ બિલ્કામાં વરવેર વાકા છે ત્યાં એ સગળ ગણાય. એકામાં તણુ જમ્યા માટે લોકો હાઈકોર્ટ સુધી નવ છે એટલી સંકટમણસમાં અને વળી ન્યાનાં ગામમાં અહીં નેવાં નાનાં નહિ પણ ચારઆઠ હજારની વસતીવાળાં હોય છે ત્યાં આ કામ અપેરુ છે. છતાં તેની રસ્તો કાઢવામાં જ આપણી સ્વચ્છતાની લાયકતા રહેતી છે.”

આમસેવકને લોકોનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરી વાતાવરણનો પકટો કરવાનું કણ કામ આપતાં કહે છે :

“ સ્વચ્છતા ઉપરાંત એક મોટી વાત આપણી આર્થિક હુકુશાની છે. એ વિલટ પ્રદ છે. રાજપ્રીય ગુણોની તો આપણે માથે છે જ, પણ આ સવાલ પણ મહા વિકટ છે. કોઈ પણ રીતે આપણી આર્થિક સ્થિતિ મુશ્કેલ એવો રસ્તો ચોંધવાનો છે. આ હેતુથી જ આમલોકોના વાત નીકળે છે. પણ ઉલ્લી તારાજ થયા છે. મનુરી આપનારા ઘણા ધંધા આપણે બોઈ બેસા છીએ. જેની ઉપર સી નિર્ભર છે એવા ધંધા પોતાની છે. એ ધંધાની સ્થિતિ વૃદ્ધી થઈ ગઈ છે. એની આસ્થાપના ધંધા પણ ભાંગી ગયા છે. બાવ એટલા ગમડી થયા છે કે બેસવ હેતુથી હેરાન થઈ ગયા છે. બેસવ પરસેવા ઉતારી પેલા કરે છે તેમાંથી એના પેદારવું પણ નીકળતું નથી. આકાર વર્ધના જુદા જુદા ધંધાનાં બેધારણુ વડી ગયાં છે. કૌકે વસ્તુ પરદેશથી આવતી થઈ ગઈ છે અથવા સંસ્થામાં બનવા માંડી છે તે એટલે સુધી કે આપણે નિરાધાર થઈ બેસા છીએ. આવા સંયોજોમાં ગંધીજીએ સામેલોળીની ક્ષત્યા કરી છે. એક વખત વસ્તુ સહેજાણી થગતી થાય એટલે કામ કરવામાં આવજ મરાય છે. આ જ રીતે કાંતવા, પીંજવા, વણવાનું કામ દેર દેર થતું ચાલ્યું ગયું. આવી સ્થિતિમાં આપણુ કામ બિલટ છે. લોકોનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને આપણા વાતાવરણને પકટો ન આપીએ ત્યાં સુધી કંઈ વળગતું નથી. આ પરિવર્તન કરવાનું કામ આમસેવકનું છે. સંકષ્ટ હોય એટલી યોતે ગામમાં બનાવવી નેહંએ અને એવી જ યોજનો વપરાશ વધારવો નેહંએ.”

સેવકોની, કાસેવકોની છાપ લોકોમાં ફટલી અને કેવી રીતે પડે તે વિષે આજળ જતાં તે જ બાલ્યમાં કહે છે :

“ આપણે લોકો ઉપર છાપ તો આપણા ચારિત્ર્યની જ પડવાની છે. સેવક દેસેલે ત્યાંથી, સંયમી, સેવાસાની ને ધીરજવાણે છે એ છાપ આ આમસેવક ઉપર પડે છે. અને તકીકાકી આવી નવ્ય છાપ આપસેવક આ ગુણે પડે તો લોકોના હૃદયમાં સ્થાન મેળવી શકશે.”

૧૯૨૬ના માર્ચની આપર તારીખોમાં પંચમી કાઠિયાવાડ રાજ્યથી પરિવહ મોરબીમાં બસાઈ હતી. પરિવહના પ્રમુખ વરીકે મરાઠાની વસણી થઈ હતી. ઉપસહકાર કરતાં ઉદ્યોગમાં વચ્ચેમાં પૂ. બાપુજી પ્રચેની પોતાની બહી, પોતાની અપેલાનું બાવ કરવામાં કહે છે :

“ હું ને કાઈ શીખ્યા છું. મારામાં ને કાઈ રાક્ષિ છે એમ તમે માનતા હો, તો ને બહીત આને કાઠિયાવાડને અને હિંદુસ્તાનને દેશે છે, તેની ખસણી શીખ્યા છું અને તેની ખસેણી એ રાક્ષિ મેળવી છે. બારડોલીમાં મારી પોતાની રાક્ષિની કાંઈ થયું હોય એવી માનતા બેઠે છે પણ મારા મનમાંથી અને કપાળે તે કુપાયેલી હોય

તો પ્રયત્ન તે કદી નાખે એવી હશે તો તેની પાસે મૂડી માગવી છે. હું તો એક નિમિત્તમાત્ર હોતો. આજે કઠિયાવાડમાં સેવા કરતો હોત તો શું કરી રાક્યો હોત તે નથી કહી શકતો. મારે અને ચંદ્રીબેનો એવા સંબંધ થઈ ગયા છે કે એમના વિચારમાં અને મારા વિચારમાં કંઈ ભેદ નથી હોતો. જશુ વર્તનમાં તો આકાશપાતાળનો ભેદ પડ્યો છે. તેમના પગ પાસે બેસવા એના યવા માટે કેટલા બન લેવા પડશે તે પ્રશ્ન બહુ. પણ તેમની પાસેથી જે વસ્તુ મેળવેલી તે મેં આરોગ્યથી માં લોકો આગળ રજૂ કરી. તે વસ્તુ આજે કઠિયાવાડના લોકોને આપી રાકાય છે જેને ત્રિદોષનો વ્યાધિ થયો હોય તેને મીઠાઈ આપી શકો છો કઠિયાવાડને ત્રિદોષનો વ્યાધિ છે. ત્રિદોષવાળો માણસ લગ્યાં ખેંચે, લગવી કરે; તેને પોતાનું જાન નથી હોતું. એવા માણસને મીઠાઈ આપના જઈએ તો તેના પ્રાણ બચ. કાશી માણસ એવા રોગવાળાને માટે બીજો ઉપાય સોંપે. ક્રિસ્ટિયન હિંદમાં રહેવા છતાં, ન્યાં બેસવા ઉપર અંકુશ અટકી કરતાં એણે તે એવા વાતાવરણમાં રહેતો હોવા છતાં, તમને સાચે જ કહું છું કે બહેરસલામાં વ્યાધ્યાન કરવામાં મને કંઠોળો આવે છે. મનુ બેસવાથી લામ કરતાં કંઠોળો વધારે વાગે છે. શું પરીશર એમ નથી લાગતું કે એ ત્રિદોષમાં વધતે એટલે અંતે દેશ આપો ધેરાઈ ગયા છે તે પ્રશ્ન જન્મી એમાંથી આપણને ઇલાસે."

એ જ ઉપસંહારમાં સૌરાષ્ટ્રના નવલખાને સંબોધતાં ને કહ્યું છે તે દેશ આપાને આજે લાગુ પડે એમ લાગે છે :

"આપણામાં ત્રિદોષ અને બ્યસ્તલાની ખામી છે. સિંધાઈગીરીની ખામી છે, આપણને કુકમ કમવવાની ટેવ નથી પડી. આ બ્યસ્તિ-સ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં આપણે સ્વચંદ્રતાને સ્વતંત્રતા માની બેઠા છીએ. હિંદુસ્તાનનું કુખ, કઠિયાવાડનું કુખ આનેવાળાના અજાણનું નથી. આનેવાળો અનેક યર્થ પામીતું છે, સિંધાઈગીરીના અજાણનું છે. કઠિયાવાડના નવલખાને ઉત્કર્ષ એ સક્તિ આપે."

ઉત્કર્ષ આપણને સ્વચંદ્રતાને સ્વતંત્રતા માનવામાંથી બચાવે એવી પ્રાર્થના કરવાનું દિલ કહે છે.

થોડા વખત પર જ અમર્ય સરકારના કમચારીઓએ હંઠાણ પાડી હતી. અવારનવાર મજૂર નેતાઓ તે હંઠાણની ધમકી આપતા. મજૂર અને મલિક વચ્ચે વૈભવસય પેદા થાય એવાં નિવેદનો અખંખાં પ્રસાર થાય છે. મજૂરોને દેશના આજ્ઞારી માટે વિશેષ કામ કરવાનું કહેવાને બદલે ખમાર વધારે માગવાની, હંઠાણ ચલાવવાનું કહેવાને મજૂર સંઘાનોના નેતાઓ દરીકાઈ કરતા લાગે છે ત્યારે ૧૯૪૯ની ચેતી સાતમી તારીખે રાજ્યી મજૂર સંઘના બીજા અધિવેશનને સંબોધતાં કહેવાં વગેરો આપણે મજૂર વર્ગ અને તેના નેતાઓ વિચારી અમલ કરે તો દેશને કેટલા બધા લાભ હામ કહે છે :

"મજૂરોને ન્યાય મેળઈએ તો એ ન્યાયને માટે લડવાની તેમને બાજે બાજે રહી નથી. કારણ કે આજે મજૂરોનું રાજ્ય છે. જશુ કેટલાં લોકો એવી ના કહે છે અને કહે છે કે આ વૃંદાવર્તનું સાંભળ છે. મજૂરમાં જઈએ આ પ્રમાણે વાગે કહે છે. હું છાપુ છું કે, તેઓ અમારી સામે આગળે બેસે અને બાજે છે એમ કહે રીતે પૃષ્ઠવર્તિતે સાથ આપે છે તે અને એવી કઈ વાત કરી છે કે એથી દેશને નુકસાન થયું છે? આજના દેશમાં એવો જા પૃષ્ઠવર્તિતો જ નથી. જશુ માં મોટા લોકો પૃષ્ઠવર્તિત છે. તેમના જમાની મૂળ એ આપણે મેં જાર વડેશને તો દેશભગ્ના થોડાં તમને દિલ્હી એક એક બાજે એકે કે ચાર ચાર પેઠા આવશે. આ ચાર ચાર પેઠા પાછીને પળી મુંડી રહી. પણ કોની સાથે લશોરે આપણા દેશમાં કરેલો લોકો અમારો પાસ છે. અહીં થોડા મૂળીવાળાઓએ ચોરુંક ખન પેદા મુંડું છે. કંઈ વડાઈથી જશુ પ્રાપ્ત મુંડું છે એ કંઈ નથી બાળનું કે બાળનાં કામ તેમણે ન કરવાં એવું એનાં કામ જશુ તેમણે

ક્યાં છે. પરંતુ દેશને સમૃદ્ધ બતાવવા માટે આપણે પણ કાંઈક કરવું મેળઈએ. એ કામ આપણે કેમ કરતા નથી? જશુ એ સમજવું મેળઈએ કે આજે આપણી ટાકાટ નથી. હિંદુસ્તાની સરકાર પાસે બંધાં કારખાનાં ચલાવી રાકાય એટલા સામાન હોત, એટલા સાધન હોત તો એમ કરવામાં અમને શી હુકમત હતી? જશુ અમે બહુભિં બીએ કે અમે બાર મહિના જશુ કારખાનાં નહિ ચલાવી શકીએ. એમાં અમને યોગ આવશે. એ રીતે આપણે કામ નહિ કરવું મેળઈએ. આપણે ભુલિશી કામ કરવું મેળઈએ."

આજ કાલ કુંભવિહારી-કેલેજ હંઠાણ અને ગેરસરકારી હવાળી બજી રાખી છે? અલ્લાહાબાદ કુંભવિહારીના પદવીદાન સમારો પ્રસંગે બાપણ કરતાં ૧૯૪૮ના નવેમ્બરની પચોસમી તારીખે ઉચ્ચારેલાં વચન શું આજના વિચારથી બંધકે આપણે સોચે લેવાયવા નેવાં નથી? હૈંથી કારેલાં વિચારી કહે છે :

"આજે તો આપણે બધી શક્તિ લગાડીને વધુ ને વધુ ઔદ્યોગિક કારખાનાં બિલાં કરીએ એ વાતની જરૂર છે. પરંતુ એની જગ્યાએ આપણે બેરોજગ ધમકીએ આપીને અને હંઠાણનો સંમર્દિત કરીને આપણી રેલકામાં ભારે ધડાડો કરી રહ્યા છીએ. આ પ્રમાણે આપણે આપણી ઔદ્યોગિક જ્ઞાતિ અટકાવી રહ્યા છીએ અને દેશને નુકસાન પહોંચાડી રહ્યા છીએ. આપણે આપણા દાશયેલાં ધનને કમચારીને બેઠા છીએ, ત્યારે આપણું કર્તવ્ય તો આપણે દેશનાં હિતમાં પેદાશનાં કામોમાં તેનો ઉપયોગ કરીએ અને કોઈથી પાછળ રહી જઈએ નહિ એ ખોટું પ્રયત્નશીલ રહીએ. આજે આપણે અજૂર વર્ગ પણ ધન રેલ કહે એ પહેલાં જ તેની વધારાથી અંગે અડકા કરવા લાગ્યા છે. એ વખતે કે ત્યારે આપણે વધુમાં વધુ બચત કરવી મેળઈએ અને આપણું સાધનોનો પૂરી ઉપયોગથી વપરાશ કરવી મેળઈએ, ત્યારે આપણે નકામું ખર્ચ કરીએ છીએ અને બ્યારમ અને રોગ-રોગીના નકામી ચીનો, નેવાં વિના આપણું કામ બુરડીથી ચાલી રાકે છે તેની પાછળ નાક પેસા મેળઈએ છીએ. બાપ, આપણા લોકોમાં નૈતિક મૂલ્યોની લાગણી, સ્વપણે થકી ગઈ છે. લોકોના વખતમાં ને અનોંધકતા ફેલાઈ ગઈ હતી તેને કારણે લાંબુસમય અને અપ્રમાણિકતા હંઠાણ પણ નેરથી ચાલે છે. આપણે નાગરિકતાનાં પ્રારંભિક કર્તવ્ય અને જવાબદારી પણ ભૂલ્યાં નથી. કામકાનું માન બતાવવાને બદલે આપણે જનતામાં રોજ એવો અંક કરીએ છીએ, અનુસાસન, લાજુ ચરિત્ર અને શારીરિક તંદુરસ્તી આ નાણુ બાળતો એક સ્વચ્છ રાષ્ટ્રની કલ્પવૃક્ષ નિર્માણો છે. તમે તમારી બંદર ભૂલ્યા અને બતાવી કે તમારામાં આ ત્રણે જરૂરી બાજોનો કેટલી હદ સુધી છે. જનતાના કોઈ જશુ બાજને હો. વિચારો, અધ્યાપક, અમલ, મલિક, વેપારી, સરકારી ગણ, કુલ્તરી, તમે એમ તે હો. તમે પોતાને એક પ્રમ પૂછો કે, તમે એક સ્વચ્છ રાષ્ટ્રના નાગરિકની નેમ કામ કરો છો? મને ખાતરી છે કે, એવો જવાબ નેરસાર હામાં બહુ બોલો સાંભળવા મળશે. આપણે બોલ્યાને સરખની સાથે એ સ્તીકારવું મેળઈશે કે આપણે જરૂરને વખતે પોતાના દેશને સાથ આપીને તરિ."

દેશની આર્થિક દશા સુધારવા બારે જોડખ ઉઠાવવા પ્રયાન થઈ રહ્યો છે ત્યારે એમના જન્મ દિવસે-૧૯૪૮ના કામી ઓક્ટોબરના અધિવેશન સમારોહમાં બોલતાં કહેલાં કહેવાતો આજની પરીએ જશુ એટલા જ સાચા નથી મુંડે

"મજૂરોને એવાં સમજવું મેળઈએ કે એ આપણે આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળઈશે હોય તો તેને મટે આપણે પળી કુરબાની કરવી મેળઈશે. ને કુરબાની આપણે સ્વતંત્રતા મેળવવામાં કરી એથી ન્યાદ પ્રકારની કા કુરબાની હશે અને એમાં કામ જશુ બીજ પ્રકારનું કરવું પડશે. તેથી તો આજે એનામાં કામ રાખવું દિશા, કારખાનાં કામ દેશના મજૂર, સામાન્ય વર્ગ અને અંધ અંધ વર્ગ કહે તેના ઉપર આજે

સૌથી અધિક બોલે પક્ષો છે અને ધનિક લોકોને સૌને કષ્ટ છે. માની લઈએ કે, ધનિક લોકોને વધુ કષ્ટ નહિ હોય, પણ આપણા દેશમાં ધનિક લોકો ઓછા છે. આપણો દેશ ગરીબ છે અને એમાં પ્રણા ઓછા ધનિક લોકો છે. રાત્રિવસ તેમની જાછળ લામ્યા રહેવાથી આપણને કરો કાયદો થયો નહિ. કાયદો હોય તો હું તમારી સાથે સારેય થઈ જઈ. પણ હું જાણું છું કે આપણા દેશમાં અનુભવવાળા લોકો ઘણા ઓછા છે અને બધા લોકો કહે છે કે આપણે આર્થિક સ્વતંત્રતા નેમિક છે. સાથે બધા તો નહિ પણ કેટલાક લોકો કહે છે કે બધા હથોળ સરકારે હાથમાં લઈ લેવા નેહંએ, બધા હથોળનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવું નેહંએ. આ કેવળ સિદ્ધાંતની વાત છે. પણ એ બધી અનુભવની વાત નથી. કારણ કે આપણે હજી સુધી કાંઈ કામ તો થયું નથી અને એઓ કહે ૩ તેમણે પણ કાંઈ કયું નથી. તેઓ નકારે કરશે તે તો અંશરના હાવાની વાત છે. હું તે જાણું છું. કહે તો આપણા માટે થયું સારું વાય. જ્ય ને આજે હું રાષ્ટ્રીયકરણનો બોલે ઉઠાવી ચડું એમ હોત તો એક મિનિટની પણ દીઠ કયું નહિ. પણ આપણા દેશમાં નેટલી સક્તિ છે, તે બધાનો ઉપયોગ કરવાનો છે અને દેશમાં આર્થિક સ્વતંત્રતા નિર્માણ કરવામાં બધાનો સાથ લેવાનો છે. તેમાં બધાએ હોડા હોડા કુરબાની કરવી પડશે. આપણે બધાનો સાથ લેવો નેહંએ. તેમાં તમે લોકો સમજાવ્યું કે નેટલી સાથ આપણે એટલું સારું છે.”

આજે અનેક પ્રકારનાં વાલજથી દેશને ધોરાવેશ નેહં છણી વાર પ્રભ-જનોમાં ઘણા “આજે સરદાર હોત તો કેટલું સારું” એમ કહેતાં સાંભળીએ છીએ પણ કેવી અવસ્થામાં છે છતાં રહેવા હજીના હવા તે વિષેના તેમના કહેવાર કીતે જ સમાચારના અંતમાં જ્ઞાતા કરતાં કહે છે—

“હું હજી હું કે નેમ સૌએ આજે પ્રાચીન કરી, એમ સૌ મજાનવાળા એપીલ સાથે મજાનવાળી મળાને રહે. કોઈ કમિયો કંકસ ન કરે અને આજીવનની કોઈ મોટી ચક્તિ લઈને ત્યારે ને થવાનું હશે તે થશે. પણ કોઈ નાની તાકાત આપણી સાથે યી રાસી રહી છે. તે આપણને જીતી તો તે મરી જશે. તેમાં આપણે શું? તો તમારે લોકોએ એ સમજવાનું છે કે આપણે કોઈના ઉપર દુશ્મણી કરવા નથી, કોઈથી દુશ્મન નથી, કોઈની લંડ કરવી નથી; કોઈની જીજ્ઞા લેવી આપણે હરામ છે. પણ આપણા દેશમાં આપણે મજબૂત હોઈએ, બળવાન બનવું છે, તેમાં તમે સૌ લોકો સાથ આપણે: એ કામમાં મને તમે આશીર્વાદ આપો તો મારા છત્તા રહેવાની ઉપયોગ કહેવાય. લોકોમાં એમ કહેવાનું હોય કે મજાણ સારા હતા, ત્યારે એ જોડાતો ત્યારે કોઈક કંડવી વાત પણ કહેતો પણ મજાણ સારા હતા, એના રિયલિટમાં મરવું એ સૌથી સારી વાત છે. આવી જાણપથી મરવું એ થયું” સારું છે પણ ને તમે લોકો મારી વાત માનો તો વધુ છતાં રહેવા વિષે તમારી આશિષ સારી છે. હું દેશ ખસેથી એ કમેડ હું છું કે આખો દેશ એ ઉપર ચાલે.”

મારે તરફ દેશબંધમાં ને ચાલી રહ્યું છે તે વસ્તુ નાખતાં ધરીબર કોઈ કોઈ વાર હતાસા થઈ જવાય ત્યારે નાંચિક નેલમાંથી તાર રહે-નર-કરના રાજ એ કાલો પત્ત બધાએ છે તેમાંથી સંધિયારો બંધર મળી રહે—

“મહાર દેખાતા અંધકારમાં તમને નિરાશા લાગે ૩ એ સુમત શબ્દોએ છીએ. પણ સુસંત પછી સુસંત અને કાલી રાત્રિ પછી ઉત્તમળા મીત:કાળ વાય છે એ નિમજ જન્મતની ઉત્તમળિયા ચાલતો ચાલતો છે અને એમાં ફેરફાર થવાનો નથી. એથી નિરાશ થવાનું કયું કારણ નથી.

“માણસમાં નળગાઈથી બરેડો છે. એને નળગાઈનું બાન છે તેને કોઈ વખતે ઉંધર બળ આપશે. ને ચોતાની નળગાઈ નથી સુમતની અથવા ચોતાના બળમાં મરનાવ રહી સુમલ રાજે છે ૩

કોઈ વખત પડે છે: સમર્થ એક ઉંધર જ છે. એટલી કોઈની અથવા ધણાની નળગાઈ નેહં આપણે મહારાજાનું કયું કારણ નથી. ઉંધર-છણા એવી હશે કે સોનું ગુમાવ કોતારનું અને દેરકને ચોંતવતાનું માપ કેટલું છે તે બતાવી આપું. એક રીતે નેતાં એ બહુ સારું થયું છે એમ કહીએ તો બોલું નથી. અંધકારમાં ક્યારે તો આગળ વસતું પડત. એટલે તમે મહારાજો નહિ. તમે ચોતે પ્રભુ પાસે બળ માગ્યો તે કાલ વખત આવી રહેશે એવો એ દયાળુ છે.

“તમે જે ઉત્તમ વાતાવરણમાં રેવા કરવાની મોજ માણેલી છે તેમાં મીમાં સ્પર્શજ ન હોવાય એ હું સમજું છું પણ હતાસા થવાનું છું કારણ નથી. નજી પાછો કોઈ દિવસ એવો અથવા એવી ઉત્તમ પ્રાપ્ત થશે. બલિયના મર્તમાં શું કહેવું છે એ કોઈને ખબર પડતી નથી. પણ એટલી વાત નકી છે કે આખરે સઘનો જય થાય છે અને પ્રભુ ગરીબનો બેસી છે. એટલે આપણે એના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો.”

આમ આ અધિવેશન બરાબ છે ત્યારે દેશબંધમાં વિચારો ન વિચારે પણ ગુજરાતીમાં ને ચોક્કસમાં સરદારનાં વચનો ડાંચમાં છે તેમાંથી આપણા છત્તામાં અપનાવવાનો નિશ્ચય કરીએ, અમલ કરીએ તે જ તેમનું સારું સ્મારક છે. બાપી સ્મૃત સ્મારક તો થઈ ૩ ને થશે.

કેટલાક એમને પૂ. માણસના પૂર્વશિષ્ય, કેટલાક એમને અંધ અનુચારી કહેવા પણ ચોતાને વિષેની થી માન્યતા હતી આમનિરીક્ષણ કરતાં ૧૯૪૭માં બારડોલીના વિભજ ધર્મ અમદાવાદના સહેલીઓ તરફથી આપણે માનવના જવાબમાં કહે છે—

“તમે અમદાવાદના સહેલીઓએ માનવન આપ્યું તેમાં મને ગાંધીજીના પૂર્વશિષ્ય તરીકે વણીએ છે. હું ઉંધર પાસે માણું છું કે મારામાં એ ચોખ્ખા આપે. પણ હું જાણું છું, મને બરાબર ખબર છે કે મારામાં ને નથી. એ ‘ચોખ્ખાના મેળવવા માટે મારે કેટલા જન્મ લેવા નેહંએ એ મને ખબર નથી. સાચું જ કહું કે તમે પ્રેમના આવેશમાં ને અતિરાશિસ્તિભરેલી વાતો મારે માટે લખી છે તે ન કળા રાકાય એવી છે. તમે સૌ જાણતા હશે કે મહાત્માતમાં દોષાચાર્યને એક લીજ શિષ્ય હતો, નેણે દોષાચાર્ય ખસેથી એક પણ વાત લાંબની નહોતી. પણ શુરનું માદીનું બાવલું કરી તેનું પૂજન કરતો અને તેને પગે લાગી દોષાચાર્યની વિલા શીખેલો. નેટલી વિલા એણે મેળવી હતી એટલી દોષાચાર્યના બીજા કોઈ શિષ્યે મેળવી નહોતી. એનું શું કારણ? કારણ કે એનામાં શુદ્ધ પ્રત્યે બલિહતી, મહા કરી, એનું દિલ સ્વચ્છ હતું, એનામાં લાયકાત હતી. મને લગે એવો શિષ્ય કોણ છે શુદ્ધ તો શુદ્ધ તો શુદ્ધ મારી પાસે પડેલો છે. એમનો પદ શિષ્ય તો શું, અનેક શિષ્યોમાંનો એક થઈ શકું એટલી પણ ચોખ્ખા મારામાં નથી એ વિષે મને શંકા નથી. એ ચોખ્ખા તો મારામાં હોત તો બલિયને માટે મારે વિષે ને આરાજો બતાવી છે તે મું આજે જ સિદ્ધ કરી હોઈ. મને આરાજ છે કે હિંદુ-સ્તાનમાં એમના ઘણા શિષ્યો ભગરો, એમણે એમનાં દર્શન નહિ કર્યાં હોય, નેમણે એમના શરીરની નહિ પણ એમના મનની ઉપાસના કરી હતી. આ પવિત ભૂમિમાં કોસ તો એવો ભયરો જ. કેટલાક લોકો કહે છે કે ગાંધીજી મારામાં નથી શું યરો? હું એ વિષે વિશ્વસ છું. એમણે ચોતે કરવાનું હવે તે કરી લીધું છે. હવે ને બાપી રહેલું છે તે તમારે ને મારે કરવાનું છે. આપણે એ દર્શનું તો એમને તો કયું કરવાનું કહેલું નથી, એમને ને આપવાનું હવે તે એમણે આપી લીધું છે. હવે આપણે કરવાનું રહેલું છે.”

વાર્તવિવાદ ઠોડી બાકી રહેલું કામ આપણને કરવાની ઉંધર આપણને સક્તિ આપે એવી દેશે ને એક નમ્રદાર રાખની ગુજરાત રાજ્યરચના થતાં આસા અપેક્ષા રાખી છે તે ખાત પાસે રાખીએ.

આમ વિચારીએ તો બહેરજનનાં કંથ પાસા પર સરદાર અસ્પર નથી પડતા ગયા એજ કહી શકાય.

ગાંધીજી, સરદાર અને મોરારજી દેસાઈ

શ્રી યશોધર મહેતા
(અમદાવાદ)

ફરક પ્રભાની અસ્મિતા એની આકાંક્ષા અને નિષ્ક્રિયતા ઉપરથી અંકિત છે અને એની મહત્તાનું માપ એની અસ્મિતાના ધોરણે નીકળે છે. અસ્મિતા એ ફેવળ હક્તી નથી પરંતુ અસ્મિતાવના ઉલ્લાસવાળી રીતિ છે. યોજના, સંયમ, વિરત, એ બધું અસ્મિતાના વિકાસ અર્થે હોય છે, એના નિરોધ અર્થે હોય નથી.

સ્વતંત્રતા એ અસ્મિતાનો પાયો છે. સ્વતંત્રતા વગર વિકાસ હોતો જ નથી અને જીવન માત્ર હક્તી બની નથી, શન્ય બની નથી. એ મનુષ્ય કે પ્રાણમાં સ્વતંત્રતાનો અભાવ અને અસ્મિતાનો ઉત્સાહ હોતાં નથી તે મનુષ્ય તથા પ્રાણ નિર્મલક અને જીવ બની નથી છે. સ્વતંત્રતા વિનાની પ્રભાના સામાજિક જીવનમાં તથા ધાર્મિક જીવનમાં પચાસાતનો રોગ લાગુ પડે છે અને એની ફિલસૂફી તથા જીવનદૃષ્ટિ કેવળ અવાસ્તવિક, નિઃસાર અને મિથ્યા બની નથી છે.

મહાત્મા ગાંધીનો રાજીય ઉદ્યમ ભારતમાં અને ૧૯૧૯માં થયો તે પહેલાં આપણી રીતિને આવી બનિસેજ હતી. આપણમાં હસ્તીનું ભાન હતું, પરંતુ અસ્મિતાનો મેગ નહોતો. એ સમય રીતે ભેટીએ તો એક સર્વવ્યાપી ભારતીય અસ્મિતાનો જન્મ મહાત્મા ગાંધીથી થયો એવું કહેવામાં હું અતિશયોક્તિ નોતો નથી. એમના પહેલાં શેણાં રહેતા અને આંદોલનો થયાં હતાં એ વસ્તુ સ્વીકારી શકાય પરંતુ એક સર્વજ્ઞી, સર્વવ્યાપી અને સર્વદર્શી અસ્મિતાસંચાર તો ગાંધીજીના આત્મા પછી જ દિશ્યાવર થાય છે.

ગુજરાત એ ગાંધીજીની પ્રયોગશાળા બની. ભારતીય પ્રભાની અસ્મિતાનું ધકાર ગુજરાતમાંથી શરૂ થયું. એના સંચાર અર્થે એ સ્વયંપ્રકાશ વિમુક્તિએ ગુજરાતી ભાષાને એકાદામાંથી બહાર આણી અને વિદેશી શબ્દભાષાને સ્થાન કરવાનું ખાંડી વાગ્યું. ગાંધીજીની વ્યાપક દૃષ્ટિએ ધારથી લીધું કે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કલ્પના, વિચાર, તરંગ કલ્પાદિ, ભાષામાં વરોધાં નથી પરંતુ મનુષ્યના મનઃકર્તાં વરોધાં છે. મનુષ્યનું મનજ બે કમુદ્દ ટે.પ, એની અસ્મિતા એ પ્રબળ હોય, તો ભાષા તો આધ્યાત્મિક કમુદ્દ થાય છે. સમુદ્ધિ કાંઈ ભાષાની અદર હોતી નથી, જીવનવલ્લભ રહેતી હોય છે. અંગ્રેજ ભાષાની સમુદ્ધિ અંગ્રેજોની અસ્મિતાની એ સમુદ્ધિ છે તેનું જ પ્રતિબિંબ છે, એવું સચોટ દર્શન મહાત્મા ગાંધીનું હતું.

ગાંધીજીને જેમ આપ્યા ભારતનું ધકાર શરૂ થયું તેમ ગુજરાતનું ધકાર શરૂ થયું. એમણે ગુજરાતી ભાષાને જીવની કરી, ગુજરાતજીને બહાર આણી, ગુજરાતનો છુલકાઈ ગયેલો રંગિયા એમણે બોલતો કર્યો. એ રંગિયાએ સ્વતંત્રતાનો રાંધ કૂંધ્યો. રંગિયા ગુજરાતના યોરવનું અને ભારતની અસ્મિતાનું પ્રતીક બની. રંગિયા માત્ર રાજનું નહિ પરંતુ ભારતીય પ્રભાના સંપ્રતિષ્ઠા વિનાશનું સાધન બની. એણે અસ્પૃશ્ય મનુષ્યોને એકપ્રવાનો અસ્પૃશ્ય કરાવ્યો, મોનેના જા શીખવ્યો, સાદાઈ અને સ્વાસ્થ્યજનની મદદતા શીખવી, અમધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો.

ગાંધીજીના હાથે ગુજરાતનું એ ધકાર શરૂ તે ધકાર આધ્યાત્મિક હતું. એમને એનું કલેર બાંધ્યું. સત્યનું પાથન માત્ર વલકિય જ નહિ

પરંતુ આચાર વિચારદરેકમાં કરીને તેમણે ઉપનિષદે ભાષેલી સત્યધી ઉમા હેમવતીનું આપણને દર્શન કરાવ્યું. એમણે એમ પણ કહાવ્યું કે મનુષ્યે એ સત્યનું પાથન કરવું હોય તો અલ્પ કલ્પવરો પડશે. અલ્પ આપનાર જ પેતે નિર્ભય બની શકે છે એ બહુન સત્ય એમણે આચારમાં પ્રસ્તાપિત કર્યું. એટલા માટે અહિંસા એ એમનો મુદ્દાલેખ બની. સત્ય અને અહિંસા એમ નહિ, પરંતુ અહિંસા અને સત્ય એમ. અહિંસા વિના સત્ય કેવું? અહિંસા વિના અલ્પ નહિ અને અલ્પ વિના સત્ય નહિ, માટે અહિંસા વિના સત્ય નહિ, એ રીતની તદ્દદૃઢ વિચારસરણી ગાંધીજીની હતી.

ગાંધીજીએ અહિંસાના સિમેન્ટ કોટીઠ ઉપર બહેર જીવનનું ચલતર કર્યું. ગુજરાતનું એ સ્વચ્છાશ્રમ હતું. ભારતની કુક્ષિતના ચલતરનો પાયો સાબરમતીની કોણ ઉપર નખાયો. ગુજરાતની લોકભાષા ભારતની કુક્ષિનો રાજ્ય બની. ગાંધીજીનું હાઈ ગુજરાત ક્ષેત્ર ભારતને બાંધે થયું એટલા પૂરતું એ કાંઈક યોરવ ગુજરાતે લેવું હોય તો ભલે લે, પરંતુ તેથી વિરોધ ગાંધીજી ઉપર ગુજરાતનો કર્યો કાંચે હોઈ શકે નહિ.

બહેર જીવનમાં ગાંધીજીએ સચ્ચાઈને એ કાંઈ પેકા કર્યો તેની ભૂલ ઉપર થઈ. ચરેતરનો એક વિચલણ પાકીદાર કે નેના ઉપર કોઈની કરી અચર જ થઈ નહોતી અને કોઈદારી કાચદારી તથા ક્ષિત્તી રમતની આંધીપીડીમાં જ નેની કુક્ષિનો જળભાષ વહેતો હતો, તે એકદમ વ્યમકયો. સ્ટેડ બેટ્સ એ બારિસ્ટર સાહેબને શસ્ત્રાત્માં તે પોતડીદાર ગાંધી બારિસ્ટર ક્ષેત્ર મશરીનો વિષય લાગેલા અને ગુજરાત કલબમાં ગાંધીજી પહેલવહેલા આવેલા ત્યારે બારિસ્ટર વલ્લભભાઈ પટેલે મોમાં સિમારનું ફૂલ રાખી પતામાંથી મીંડાં પણ કિડનું નહિ કરેલું. પરંતુ ત્યાર પછી ભ્યાદે ગાંધીજીની સીધી કલત અને પકારના રાજકો સરદાર પટેલે સાંભળ્યા ત્યારે એમને ખાતરી થઈ કે પેટો પોતડીદાર એક પોતડી હતો. સરદારને એનામાં સચ્ચાઈ લાગી, વીરલ કેમણી, અલ્પ વતણી.

સચ્ચાઈ હંમેશાં શાશ્વતે પંચે છે. સચ્ચાઈમાં કિડનું એક અંતર્ગત બળ રહેલું હોય છે કે એનો કદર માણસને એકદમ ભગનો કરી નાખે છે. માણસ એકદમ કમળી કિડનારી કેટલીક વખત ગુસ્સે પાડેલું થઈ નથી છે અને એ અર્થમાં ગાંધીજીના આચારકોએથી પાણીનો ગુસ્સો પણ થઈ ગયો. રામજો, મહારામજો, ધર્મગુસ્સો, મહારીસો, માલેનુભરો, જમીનદારો, કલકાળ-ધારીઓ, અમલદારો એ બધાને 'સ્થાપિત' સરકારની સામે ગુસ્સો ન ધારવે એ વસ્તુ દેખીતી છે. એમનું શુષ્ક સત્ય સ્થાપિત સરકાર, સ્થાપિત દિલ, સ્થાપિત હંકમ. ધર્મે અને સંપ્રદાયો આ બધાં સ્થાપિત હિતોના રક્ષણનું કાર્ય સીધી તથા આડકતરી રીતે કરતાં હોય છે. એ હકીકત ઉત્તિહાસ-પ્રતિદ્ધ છે. ગાંધીજીને આમાંના કોઈ પણ વર્તમાની સાથ મળે તેવો સંયમ જ નહોતો. પરંતુ બેકાર કાણેલાને, બેકરી, મલ્હરી અને કેટલાક છુદ્દ-જીવો એમને સંબંધવા આવ્યા અને એમની વાતમાં રસ લેતા. ગાંધીજીના સુભાષે સરદાર વલ્લભભાઈ નેના રાક્ષસાની અને કુક્ષિતાની ગાણસ એમને મળી ગયા.

વલ્લભભાઈ રૂપે રૂપે સાંધા માણસ હતા, નીકર માણસ હતા. ખેડૂત હોમમાં સાંધા ને નીકર હોય છે. ઉપરાંત, એ માણસમાં મોનની અને કાંચની ને આસાંધાસુ શક્તિઓ હતી તે જન્મજાત હતી. એ ને બાબતોમાં એ 'માણસ ગાંધીજીની સાથે ભેટી શકે તેવા હોતો. એણે ગુજરાતને શિસ્ત આપી, સંસ્થાપીય શક્તિનું બાન કરાવ્યું. સરદારની તાકાત સંગઠન કરવાની બુદ્ધિરચનામાં રહેલી હતી. એમણે એઈ લીધું કે ગાંધીજીની પ્રતિજ્ઞાની વર્ણનું પાળી એણે ન ભય તે સારુ ગુજરાતમાં પાવ, કંતા ને નહેરો બાંધી દેવાં—સંસ્થાપીય સંગઠનને જન્મદા કરી દેવાં. સંસ્થા અને સંગઠનની વચ્ચે ને દોઢા અંતરાયપૂર હોય તેમને આલા કરવા એથી સંસ્થા નબળી ન પડે. સરદાર પ્રત્યક્ષદર્શી માણસ હતા. તેમને વાદોનો નાદ નહોતો. શિસ્ત વગર સંસ્થા નહિ અને સંસ્થા વગર કાંઈ નહિ એ વસ્તુ એ સારી પેઠે સમજતા હતા. ભૌતશાસ્ત્રી જસૂ સંસ્થાના બળ ઉપર જ નભેલી છે એટલે સંસ્થા એ જ સાક્ષાત્ શક્તિ છે એ હકીકત તરફ દુર્લભ કરે એવા આશાનો વ્યક્તિવાદમાં સરદાર કદી માનવા નહોવા. એમની માન્યતાનો નિચોડ હું નીચેના એક પ્રસંગમાં આપું.

આજથી લગભગ એ દાયકા ઉપર ૨૫. ડૉ. હરિપ્રસાદની સાથે હું તેમને મળવા સારુ ગયો. કાનુગાને મળ્યે ગયા હોને. ડૉ. હરિપ્રસાદે કોંગ્રેસના કેટલાક સભ્યોની વાત કાઢી ને અત્યારે અને બરાબર યાદ નથી. જસૂ સરદારે એટલું કહેલું તે યાદ છે કે "હાલત, આજે બધાં એક જ જહાજમાં બેઠા હોએ. વહાણમાં કાણું ચાલવાની દુર હું શાને આપું!"

સરદારે ગુજરાતને સંગઠિત દેશન આપ્યું. ગુજરાતને એમણે શીખવ્યું કે શક્તિ સંગઠનમાં છે. સાથે મળીને, એકબીજાને ખોલો આપીને એ કામ કરીશું તો જ પાર હોતીશું. ધરમાં રહેવાનો સારો હક છે, પણ ધરમાં ગાળમાં પાડવાનો કોઈને હક નથી. સરદાર હંમેશાં ગાળમાં પાડવાને પકડી પાડતા અને કાંઈ પકડીને બહાર કાઢી ચૂકતા. પરંતુ તેઓ મતભેદ નહોતા સહન કરતા એ વાત તર્ક બોલી છે. મતભેદ તો પ્રેમીઓ વચ્ચે પણ હોઈ શકે. સરદારમાં મતભેદો સાંધી આપ્યાની ને કળા હતી તેની કળા બીજા ક્રેખારી નથી. નાની વાતને તેઓ કદી મોટું સ્વરૂપ આપતા નહિ અને હલવામાં કાઢી નાખતા.

સરદારના ગયા પછી એમનો ઉત્તરાધિકારી ને કોઈ હોય તો મારી દીધી શી મોરારજીભાઈ દેસાઈ છે. ગાંધીજી, સરદાર અને મોરારજીભાઈ એ ત્રણે વચ્ચેની ને કોઈ એકરૂપતા હોય તો તે સુનનું નામ સચ્ચાઈ છે. મોરારજીભાઈમાં ને નીકરતા છે તે અલેક છે. એમનામાં સચ્ચાઈ તરફનો ને આંતરિક વેગ છે એ વિરલ વ્યક્તિઓમાં એવા મળશે.

નેતૃત્વ એ સરતી દલાલી નથી. નેતૃત્વ હંમેશાં સત્ય અને અશ્વય એ ને શુભાશી જ સંભાળે છે. પાંધણોડો, કાવાહાવા અને કારવાઈઓ, નિકા વગરની દેખાડ રિલવાસો, શ્રદ્ધા વગરની વાતો, આતું બધું આજના બહેર જીવનમાં ફેફડે અને બૂલકે આગળ વધી રહ્યું છે એનું કારણ એટલું જ છે કે બધાં રમૂજ રાજકારણના મોઢામાં પડી ગયા છે. સત્તા કોઈ છુરસીથી આપતી નથી, પરંતુ પોતાની આંતરિક તાકાતથી આવે છે એ વસ્તુ ભુલાઈ રહી છે.

સરદારે એવી રમૂજ સત્તા ખાતર ભેખ નહોતો લીધો. પોતાની અધિપત્યનો અધિપત્ય ગાંધીજીના મધે ઈ એવો નિશ્ચય થવાથી એમણે ધીકતો ધધિા ઉઠાડી ફજારી લીધી હતી. મોરારજી દેસાઈએ અત્યારે મોટી અમલદારી ઊઠાડી ફજારીને રાહ લીધી ત્યારે સિતિજ ઉપર સ્વરાજ કે પ્રધાનપદ કહ્યું વહોલું, પરંતુ અંતરના અવાજને તાલે થઈ રમૂજ. સત્તા અને છુરસી એમણે ઊઠાડી દીધાં. સરદાર કે મોરારજી કોઈની પાસે બાપદાદાની મિલકત હતી નહિ. બંનેએ પોતાના ચાલુ શેઠશાની થિવા પૂજી દઈ હબર હાથના ધણીને બોલો સ્વીકારી લીધો હતો તેનું ને કોઈ કારણ હોય તો એ જ : ગાંધીજીની સચ્ચાઈનો કરંદ એમને લાગ્યો હતો.

ગુજરાતનું ધડતર કે કોઈ પણ પ્રદેશનું ધડતર જાણ્યા અને નીકર માણસો જ કરી શકે. એવા માણસો વિરલ હોય છે. આર્વાતુઓ, પોતાના અર્વાર્થિત હિતના રક્ષણહારી, અને શક્તિ કરવાં વધુ આકાંક્ષા ધરાવનારોઓ પોતાના અંતરત્વામાં લાગ્યે જ જાડા બેઠરાવા હોય છે અને તેથી પ્રભુનું ધડતર દલાળી કરી શકતા નથી. મહાત્મા ગાંધીને માત્ર ખાસ આચાર અને આંતર રૂપો વિનાનું અનુકરણ કરવાથી સત્ય અને અશ્વય પેઠા થઈ શકતાં નથી. સરદારમાં, જવાહરલાલમાં, મોરારજી દેસાઈમાં, બધામાં એ આંતર રૂપ દેખાય છે.

મનુર આંદોલન

શ્રી શ્યામમસાહ પરાવડા
(મંત્રી, ભારતીય રાષ્ટ્રીય મજદૂર સંઘ, અમદાવાદ)

મનુર સંગઠન અંગે શ્રી અનરૂપાબહેન તથા મનુર કાર્ગટચીએ વાત કરતા ગાંધીજી કહેતા કે, “મનુર સંગઠન બાંધવાના હોદ્દા સારી રીતે સમજી લેવા ધટે. મનુરોના સંગઠન દ્વારા મનુરોનું ચારિત્ર્ય ધરાવું નેહંએ, તેમને સાચા શહેરી બનાવવા નેહંએ અને એવા ચારિત્ર્યશીલ મનુરોના હેતુ રક્ષણ તેમના સંગઠન આરંભે થયું નેહંએ. મનુરોના સંગઠન બળને ઉપયોગ ને કારણે દેરાલ કરવા માટે કે ત્રાસ આપવા માટે થવાના હોય તો એવા સંગઠનને ઉત્તેજન આપી શકાય નહિ.”

પ્રભતી સેવા પહેલી

મહાત્મા ગાંધીજીની મનુર સંગઠન અંગેની આ સલાહમાં મનુર સંગઠન પાછળ રહેલી તેમની આખી વિચારસરણી પચેલી હતી. મહાત્મા ગાંધીજીની મનુર સંગઠન અંગે એવી કલ્પના હતી કે મનુરોનું સંગઠન કેવળ મનુરોની સેવા કરે એટલું જ પૂરતું નથી, પરંતુ એ સંગઠન સમસ્ત પ્રભતી સેવા કરવું હોય. પ્રભતી સેવા પહેલી અને થોવાની સેવા પછી — એ તેમની મનુરોને સિખામણ હતી.

મનુર આંદોલનનું બીજાં શોખાનું

ગુજરાતમાં મનુર સંગઠનનું બીજું અમદાવાદમાં અને ૧૯૧૭માં પ્રથમ શોખાનું. અમદાવાદની મિલોના ટાપુઝા ખાતાના કરીજોવાના પગાર અતિસય એટલા હતા. તેમાં વધારી કરવા તેમજ માગણી કરવા હાજરા હતા. તેને અંગે, એ વખતે, શ્રી અનરૂપાબહેન વિલાસતથી પાછાં ફરી મનુર મોદાસાઓમાં સામાજિક સેવાનું કામ કરતા હતા તેમની પાસે સલાહ માટે તેઓ ગયા. શ્રી અનરૂપાબહેને તેમને મનુર ચળવળના મૂળભૂત પાઠો શીખવ્યા. પહેલાં માલિકો સમક્ષ માગણી થવી નેહંએ, એ માગણીઓના સ્વીકાર ન થાય તો હડતાળની નોટિસ આપવી નેહંએ, નોટિસનો સમય પૂરો થાય ત્યારે જ હડતાળ પાડી ટકાય. ૧૯૧૭ પહેલાં દેશમાં હડતાળો તો પડી હતી, પરંતુ એ બધી અન્યત્રિયત હડતાળ. થોવાની માગણીઓ શી ■ તેનો જુલુ ખ્યાલ મનુરોને નહોતો રહેતો, એકાંતિક હડતાળો પડતી અને એકાંતિક વડતી. ૧૯૧૭ની સાલમાં સોથી પહેલી અન્યત્રિયત, હડતાળ થી, અને એ હડતર અંગે સમાધાન ન થઈ શક્ય જુલુ મનુરોની માગણીનો સેટ બાંધે સ્વીકાર થઈ ગયો. શ્રી અનરૂપાબહેને મનુર ચળવળના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના પાઠ અમદાવાદના મનુરોને લા. થી રિસેઅર ૧૯૧૭ના દિવસે સમસ્તમતી નરીના પડતી સેવામાં શીખવ્યા. અમદાવાદના મનુરો થી રિસેઅર ‘મનુર રિન’ બન્યો છે, તે દિવસે મિલોમાં રબ જાળવામાં આવે છે અને મનુરો ઉત્તર મળી છે.

૧૯૧૮ની હડતાળ — એક ધર્મયુદ્ધ

બીજો વર્ષ એટલે ૧૯૧૮માં અમદાવાદની મિલોમાં સામાન્ય હડતાળ થી. આ હડતાળને અંગે શ્રી અનરૂપાબહેને મહાત્મા ગાંધીજીની મહા મતી અને તેઓ જવારણી એમને મદદ કરવા આવી પહોંચ્યા. આ હડતાળમાં ગાંધીજીની સુચનાથી શ્રી હનનપાલ ગાંધી તથા શ્રી શ્રીકરણ

બેકર જુલુ તેમને મદદ કરવા હતા. હડતાળનું સંચાલન, હડતાળને અંત લાવવા અંગેની વાટઘાટો અને હડતાળ દરમિયાન મનુરોને આપેલી ભોષ તથા માલિકોને કરેલી વિનંતિઓનું વર્ણન વાંચીએ તો મહાત્મા ગાંધીજીની વિચારસરણીનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ ચાલી નય છે. આ ઐતિહાસિક હડતાળનું વર્ણન રવ. શ્રી મહાદેવભાઈએ લખી કાઢ્યું અને એ પ્રવિતાને ‘એક ધર્મયુદ્ધ’નું નામ આપ્યું. અમદાવાદના મનુરોની ૧૯૧૮ની હડતાળ એ ખરેખર એક ધર્મયુદ્ધ હતું. મનુરોનું સંગઠન કેમ બંધાય, તેમની માગણીઓ કેમ રબ થાય, ન્યાય મેળવવા માટે શું શું કરવું નેહંએ, અને મનુર ચળવળ મનુરોને કયાવાલકારી હોય એટલું જ નહિ જુલુ ઉદ્યોગને અને દેશને જુલુ કયાવાલકારી બને તે માટે કયા સિદ્ધાંતો અપનાવવા નેહંએ તેનો ખ્યાલ મહાત્મા ગાંધીજીએ સાપણો, ખત્રીઝ અને ખત્રી દ્વારા ૧૯૧૮ની સાલમાં દેસ સમક્ષ રબ કર્યો.

મનુર ચળવળમાં સ્વયં અને અર્થિસાના પ્રયોગો

મહાત્મા ગાંધીજીએ થોવાના સમસ્ત ટપનને સ્વયં અને અર્થિસાના પ્રયોગ તરીકે ગણ્યું હતું. ૧૯૧૮ની સાલમાં તેમણે મનુર આંદોલનમાં સ્વયં અને અર્થિસાના પ્રયોગો શરૂ કર્યા.

તેમણે મનુરોને કહ્યું કે, વધારે સંગઠન બાંધવું નેહંએ, બહુનો ઉછડાવું નેહંએ, નિરક્ષરોના દૂર કરવી નેહંએ, વંદુરસત રહેવું નેહંએ, સત્યાગ્રહ અને ઉનામસારી કામ કરવું નેહંએ, જે પગાર મળે તેનો સદુપયોગ થવો નેહંએ. સંગઠનને ઉપયોગ મનુરોનું ટપનપરતર કરવામાં થવો નેહંએ, અન્યાય થાય કે ન્યાય ન મળે ત્યારે એ સંગઠન દ્વારા હડતાળ જુલુ થઈ શકે. જુલુ એ હડતાળમાં હિંસા ન હોય, ગાળાગાળી ન હોય, વેરઝેર ન હોય, હડતાળને અંતે બને મળેા વચ્ચે સુમળ થયેલો હોય.

તેમણે પ્રવિરોને સલાહ આપી કે મનુરોને ન્યાય આપેા નેહંએ, મનુરો વંદુરસત રહે, કુશળ બને અને તેમની કાર્યક્ષમતા વધે એટલે તેમને જવાર આપેા નેહંએ. કેવળ જવાર આપેા નેહંએ એટલું જ નહિ જુલુ તેમની કાર્યક્ષમતા રિચતિ જુલુ સુધારણા નેહંએ અને તેમને કારખાલામાં અને કારખાલાની બહાર જુરી સગવડો આપવી નેહંએ.

તેમણે પ્રભતી જુલુ શીખવ્યું કે મનુરો અને માલિકો વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હોય એટલે કે હડતાળ થી હોય ત્યારે પ્રભતી શો ધર્મ છે, કોને પછે ન્યાય છે અને પ્રભતી કોને મદદ કરવી નેહંએ તે વિષે જુલુ તેમને સચવા કર્યો.

આ બધું લગભગ જુલુ માસની હડતાળ દરમિયાન બની ગયું. આ સમય દરમિયાન મનુર અર્થિસાનમાં કામ કરવા માગવા કરીએા મટે એક સુચનાપોથી કે પાછપુરતક દેવાર થઈ ગયું. આ રશા મે પાછપુરતકના સુખ થોડાં

હાલના હાઈવાયન કમળી અટ્ટી જ્યાં મળ્યો નવના જ્યા. મહાભાષના મિત્રો મળ્યોને રાજવા માટે મહાભાષને નાનુની માઈ કરા દુછગા હા. મહાભાષને મળ્યો આરોગ્યના રાઈકોને તરત જ અમલાના પાંડ રાજગી. વચર મહેને જેના મને એ માન્ય થાઈમ-છા અને ડ, તેને અપાવન થાય ડ. નીવિમના વિનાના મળ્યો પોતાનું જુવ જુવે રી રાતા નથી, રેશને જુવ લેખાઈ નીરડે ડ. આજુક એ માઈક્રોને મેરામાં મેરો દુલન ડ, મળ્યોને હાલના મથાપના જેના (Dole) આપી તેના આજુકને કોલન આપું જેના જેવો મળ્યો કે રેશની કોઈ કુમેરા નથી. મહાભાષને મળ્યો માટે કામ થોમું. સારકમની નીને કઈ આપમ આપવાનું કામ આજુવું હતું તેમાં મળ્યોને મળ્યો આપી અને મહેનવને રોડકો રજા રામે માથે જાતાનું રાજગી, અણું રામાં જી જુવ જુવે રેશના મળ્યો મળ્યો રીને રોડકો જાણને જાડે હાલના તોડા મિથિમાં જાણ રામે જ્યા વેશર થકા ભારે તેમજ ઉપજાત આવાઈ. મળ્યોને રોડકો હાથા કે આ ઉપજાત તો હાલનાનું સમાધાન મળ્યોનું માનું છે, મહાભાષને રજવા રી કે ઉપજાત મળ્યો રામે નથી જુવ મળ્યોની નિર્વજના દુષ કરવા માટે ડ, ઉપજાત રીને મળ્યોને પાસે તેમો રી ન્યાય મેજવરી નહિ. મહાભાષના ઉપજાતથી વચન થયેલી સમિતિ હવાને મળ્યો મળ્યોની નિર્વજના ખમિચાઈ અંઈ અને મહાભાષને ઉપજાતનાં થાઈમાં કથી.

અને છેરટે મળ્યોને પંચની પ્રથા રીશી અને હાલનાનું સમાધાન થયું, અમલાવાદના મિલરવોમમાં ડ ૧૯૨૮થી આજ મુખી મહાભાષને પ્રચલિત રેશના આ કિલ્લાને અમલ એક અવવા બીછ રીતે થાય જ રહેવ ડ.

વર્તમાનકાલના રોજનું આકસીર આંખ

મહાભાષને મળ્યો આરોગ્યમાં રાજ અને આરોગ્યના પ્રવેશો રાજ રાજ રાજી જ તેમો રોડકો હાથ કે વર્તમાનકાલ થાય ડ, એ તેમો રીશીરે ડ, પરંતુ મળ્યો આરોગ્યના આરોગ્યે તેમો વર્તમાનકાલ વખતના માળના નથી જેવું તેનું નિવારણ રજવા માટે ડ. પંચની પ્રથા એ વર્તમાનકાલના રોજનું આકસીર આંખ તેમજો થોપેલું ડ. અને ફેવ દિનુસવાનમાં જ નહિ જુવ દુનિયાલજના મળ્યો અને આરોગ્યને એ કિલ્લાની એ એમજો થી ડ.

મળ્યો સંકલનનો રોજ

જી મહાભાષને મળ્યોને સલાહ આપી કે ફિરિયાં કોથી થાય ભારે પંચની માગણી કરવી અને એ માગણી ન રીશીરવા તો હાલના ફરવી, એ જાનું ઓલોમિસ સંબંધી સ્વાયવના મળ્યોને માર્ગ છે રેશ પ્રમ અને મળ્યો હાલના ઉપર રાઈ રાજવા નથી. હાલના અને ન્યાય મેજવના મળ્યોને સલામતે હોય તો એવા આજકની પાછા તો ભાવ અને વપથમાં રહેલું હોય ડ. એટલે ન્યાય મેજવના મળ્યોને હાલનાનું જુવ મળ્યો હાલનાના વિરસોને જમાર રીશીરે રાજવા નથી. રેશ પ્રમ લવારી ઉપર થયું હઈ જઈ રાજતો નથી. મેળા બાળના પ્રમનેનું નિરાસજુ એખીભાઈ રાઈકિંદુએ સત્તજાઈ અને પહેા લાવી રાઈ. આ કામ હઈ રીતે રાઈ રાઈ મહાભાષને માથે અભાવ તો કાચવું હોય. આવા સંકલન દ્વારા મળ્યોને રાજવરીજના પ્રમોને વાજાપાકો દ્વારા નિરાજ થતો હોય. આવાં સંકલનો રાજ અને આરોગ્યમાં સાધનોમાં અને પંચની પ્રથામાં જેમને નિશા હોય એવા કાઈકોને તોયાર કરતાં હોય અને આવાં કાઈકો મારતે મળ્યોની કોમાં સેવા થતી હોય. આનું સંકલન અણવવા

માટે મળ્યો નિષ્ક્રિય રીને લાજગમ-આજના હોય. મળ્યો સંકલનના મારગાનું જુવ મળ્યોને ઉપાઈ થોનું મેઈએ અને સંકલનની કાચવરીજા ભરી રીશીરેની હને રજાની મેઈએ કે જેથી મળ્યોને મેઈલી તરીકે મરવી હોય કે તેમો મળ્યોનું કામ જેમને ભને ઉપાઈ હોય માટે રાઈકિંદુની અને છેરટે આવાં મળ્યો સંકલનો ફાળના આંતરેક પ્રમાણે વડે એટલે કે ફાળની નીવિમના ફાળની કમિ, ફાળની કમિ અને ફાળનાં નાણાં વડે મળ્યોની લગભગપાસનું કામ સનગ રાઈ કરતા હોય.

મળ્યો મહાભાષ રાજ નામ રાઈ માટે ?

અમલાવાની મિથિના મળ્યોને મહાભાષની ક્રમકા માની રામે ૧૯૧૦ની રાજમાં ફાળના સંકલનની રજાવના રી, સંકલનનું નામ મું રાજનું મહાભાષને લખવરીજા થયું, તેમજો નામ આપ્યું, 'મળ્યો મહાભાષ રાઈ', કાઈએ પૂછ્યું કે, તેવાંમિનું મહાભાષ હોય, મળ્યોનું તે મહાભાષ હોય હોય ? મહાભાષને જનાય તામ્યા કે જેનું મન મેઈ ડ તે મહાભાષ અણવ ડ. મહાભાષ ફેવ ફાળના જ રજાવરીજા થાય રાઈ નથી. જુવ જરાનું જી બીનનું કાનું રજા ઉપરીક મેઈ ડ. આજુવા રજાના મહાભાષની આ સંકલન અને પ્રચલિત ડ. મળ્યો ફેવ ફાળનું જ છે જીને તેમી રામે એ પૂછ્યું નથી. બીનની સેવા જુવ રામે એ જીરે ડ. આવા મળ્યો 'મહાભાષ' રજાવ અને મળ્યોનું આ સંકલન ફેવ મળ્યોની જ રજા રામે એટલું જ નહિ જુવ સંકલન રજાની સેવા રામે એવી બાળના રામે એનું નામ 'મળ્યો મહાભાષ રાઈ' રજાવામાં આપ્યું ડ.

ફાળના સંકલનને પાંડે કરવા એ મળ્યોને મૂળભૂત હક છે

એ જમાનામાં સાધના રીને મળ્યો તરફથી ફેરા પ્રમ થો કે મળ્યોનાં સંકલન એ મળ્યો જ રજા હોય તો મળ્યો રીશીરે, જુવ જેમો મળ્યો ન હોય તેવા એ પ્રમિત થયારે તો તેને રીશીરે (recognition) રા માટે આપીમે રાઈ અમલાવાના મળ્યો મહાભાષને અગે એવો રાઈ પ્રમ ઉપરીજ થયો નહિ, અને કો અમલવાનના સમયલિત આ સંકલને રીશીરે મળ્યો અઈ. આ પ્રમ મહાભાષ ડ. અમલાવાના મળ્યોને ફેરા પ્રમ ઉપરીજત ન રાઈ પરંતુ ફિદુરાવાના મળ્યો તરફથી આ પ્રમ ૧૯૧૧માં વિશી મિશાન (Royal Commission on Labour) સમયા રાઈ થયો. વિશી મિશાને તે વખતે ફાળના અઢવાણમાં આ પ્રમોને ફેરા જમાન આપી હોતો કે મળ્યો ફાળના કામ સંકલની રાઈ એટલા હાથ થાય ત્યાં મુખી મહાભાષ મળ્યો (outsider) જીરે થયો. જુવ આંખીલ તો ફેવ જ રહેવા કે ફાળના મિત્રો તરીકે, સલાહકાર અને સેવકો તરીકે રામે પાંડે કરવા એ મળ્યોને મૂળભૂત હક છે, અને એ હક ઉપર કામ મળી રાજાય નહિ. મહાભાષ આંખીલ એ પ્રમાણ રજવા દુછગા હોવા તેમાં એ બહારના (outsiders) સેવકો કામથ થાય તો ફેરા જ હોય કે જેમો ફેવ મળ્યોને જ વિચાર ન કરવા હોય પરંતુ મળ્યોને, ઉપાઈને અને રેશને જુવ વિચાર કરવા હોય. મહાભાષનું મળ્યો આરોગ્ય રેશ અને સમગ્ર પ્રમના કમલા અર્થ રજાવનું હઈ. એટલે તેમાં કાઈ કરતા સેવકોને મળ્યોને ડર રાજવાનું કાનું પ્રમાણ ન હઈ, અને તેથી મળ્યોનું સંકલન કી અનુસાધાનને વજેરે કરતાં હોવા છતાં તેને રીશીરે મળી હતી.

મહાભાષ ન્યાય માટે જ રજાય છે

સને ૧૯૦૨માં મળ્યો મહાભાષ સંકલની રજાવના થઈ, તે અભાર મુખી તે સેવા થાય રહેતા થતી ડ. મળ્યો સંકલનને અનેક જતામાં સમા

493

અમદાવાદના મહાદૂર મહાજન સંઘને આશિર્વાદ અને મુનિસ્તિષાધિદી તથા ધારાસભા વગેરેના કામ માટે મહાદૂર પ્રતિનિધિઓ લાકડા અને એવા પ્રથમો પણ મહાદૂર મહાજન સંઘે રાજ કર્યો.

ગાંધીજીની પ્રયોગશાળા

અમદાવાદ મહાદૂર મહાજન સંઘ એ મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રયોગશાળા હતી. દેશમાં મહાદૂર આંદોલનો એક અથવા બીજી વિચારસરણીના આધારે તો બીજી લક્ષ્યના અંત પછી રાજ થવા પામ્યાં હતાં. રાષ્ટ્રીય ધારણા એક મહાદૂર સંઘ (All India Trade Union Congress) પણ સ્થાપી ચૂકી હતી. આ સંસ્થાની વિચારસરણી ગાંધીજીની વિચારસરણી કરતાં ભૂંડી હતી. આ સંસ્થાની નીતિરિતિ શામ્યવાદી ધારણા એકવાલી હતી. મહાદૂર મહાજન સંઘે શું કર્યું? આ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાનાં સામેલ થયું કે કેવળ અમદાવાદના મહાદૂરોની સેવા કરી સંતોષ થાનવે? મહાત્મા ગાંધીજીએ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં કહ્યું હતું કે, તેઓ એક પ્રયોગ કરી રહ્યા છે. એ પ્રયોગની સફળતાની તેઓને ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી મહાદૂર મહાજન સંઘે કોઈ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાનાં સામેલ ન થયું.

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં મહાદૂર સંઘકોનો

પણ ગુજરાતનું શું? અમદાવાદના મહાદૂર મહાજનની સફળતા જોઈ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનાં અન્ય કેન્દ્રના મહાદૂર અમદાવાદ મહાદૂર મહાજન સંઘની મદદ માગવા લાગ્યા. ગુજરાત પહેલાં જ્યુ મધ્ય ભારતના મોટા ઓલોગિસ્ટ કેન્દ્ર ઇન્દોરના મહાદૂર આગ્યા. ગાંધીજીએ ત્યાં મહાજન બાંધવાની ધરવાનગી આપી. પછી આવનગરના મહાદૂર આગ્યા ત્યાં જ્યુ મહાજન બંધાવ્યું. પછી વડોદરાના મહાદૂર આગ્યા અને તેઓ પણ સંઘાંતિ બન્યા. પછી તો સુરત, ભરૂચ, બીડીનગર, નવસારી, પેટલાડ, કાંઠી, કોલકા, ખંભાત, સિદ્ધપુર, નડિયાદ, વીરમગામ, આણંદ, બાંદ્રાજી, વાંકાનેર, ધોરણી, માંચણ, ધાન, રાજકોટ, ભાનગર, પોરબંદર, વઢવાણ—એમ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રનાં તમામ કેન્દ્રોના મહાદૂરોમાં ગાંધીજીની વિચારસરણી ફેલાઈ અને ફરકે જગ્યાએ મહાદૂર સંઘકોનાં રચાયાં. આ બધાં સંઘકોમાં મહાદૂરો પોતાના મહાજનના સભ્ય બને, નિયંત્રિત લગાજન ભરે, મહાજનનું અર્થ મહાદૂરોના લગાજનમાંથી નીકળે, ઓલોગિસ્ટ ગણતરીઓ નિર્ણય પાડાવે અને પંચ મારફતે ધાન, હાલણ ધાન એ જ્યુ સત્યાગ્રહ જ હોય અને આ પ્રકારની નીતિરિતિને પરિણામે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર ને ઇન્દોરના મહાદૂર વધુ ને વધુ ભઠન, પ્રતિસ્પર્ધા અને સત્ક્રમક થવા લાગ્યા. મહાદૂર મહાજન સંઘ અમદાવાદનું મરી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને ઇન્દોરનું બની ગયું. મહાદૂર લગાજન ઉપરાંત વ્યવસ્થિત રીતે બીલ ફાળાઓ પણ ઉપજાવવા માંડ્યા. કાંધાં દુકાણ પટે, કાંધાં વેલકાંકે આવે, કાંધાં મરતી-કંપ થાય તો ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને ઇન્દોરના મહાદૂર કૂલ નહિ તો કૂલની પાંચડી ધરવા માટે તૈયાર જ હોય, ગામડાંની નોકરા કે કાંધેનોકાર પ્રબળ મદદ કરતા માટે ખાતરી ઉપરથી પણ મહાદૂર સારી રીતે કરવા લાગ્યા. કેટલાંક મહાદૂર મહાજનોએ ફાળાઓ ઉત્પાદનને પોતાનાં કાર્યલેખો માટે મહત્ત્વ પણ બોધ્યાં. અમદાવાદ, ઇન્દોર, રતલામ, નવસારી, ભરૂચ, લાવનગર અને વાંકાનેરમાં મહાદૂર મહાજનો આધારે પોતાના બાંધેલા મહત્ત્વમાં પોતાનાં કાર્યલેખો વ્યક્તી રહ્યાં છે.

હિન્દુસ્તાન મહાદૂર સેવક સંઘ

સત્ય અને અર્થિકતાને અમદાવાદ મહાદૂર મહાજન સંઘની પ્રયોગ-શાળામાં વાસનો પ્રયોગ ક્યારે સફળ થયો અને અમદાવાદનું મહાદૂર મહાજન કે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને ઇન્દોરનાં મહાદૂર મહાજનોને તેમનું ધોમ શ્યાન રાષ્ટ્રીય મહાદૂર મજબૂતમાં ક્યારે અગ્રણી, એ વિષે કાર્યકરો

વિચાર કરતા હતા. તેવામાં ગાંધીજીની સૂચના મુજબ 'ગાંધી સેવા સંઘ'ની પુરી યુગલે અગ્રણી બેઠકે 'ગાંધી મહાદૂર સંઘ'ની સ્થાપના કરી. રત્ન શ્રી સરકાર વલ્લભભાઈ એ સમિતિના પ્રમુખ બન્યા અને શ્રી સારકલાલ બેંકર તેમ જ શ્રી જયરામભાઈ દોલતરામ મંચોએ બન્યા. રો. પ્રકુલ ધાન, શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ, આચાર્ય શ્રી કૃષ્ણાચારી, શ્રી સરકારલાલ દેવ. અને શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે સમિતિના સભ્યો નિમાષ. સમિતિનું કાર્યાલય અમદાવાદમાં બોલવામાં આવ્યું અને દેશ-ભરમાંથી કાર્યકરો સેવાથી તેમને તાલીમ આપવાનું કામ સમિતિએ રાજ કર્યું. બહુલા પ્રાંતમાંથી કાર્યકરો અમદાવાદ આયા અને ગાંધીજીની વિચારસરણી મુજબ મહાદૂર આંદોલન કેમ ચલાવવું તે અને તેમને તાલીમ આપવામાં આવી. કાર્યકર્તાઓની તાલીમ પૂરી થઈ અને તેઓએ પોત-પોતાના પ્રાંતમાં મહાદૂર પ્રવૃત્તિ રાજ કરી.

મુંબઈના મહાદૂરોમાં, અંદિયાની કોલાસાની ખાત્રીમાં, આસામ, કોલકા અને વાલિસનાગાવા-કા-કોટીના બગીચાઓમાં આમ ડેરેડેર મહાદૂર સંઘકોનાં બાંધવાનું કામ રાજ થયું. પણ મહાદૂર સંઘકોને કંઈ તરત જ સ્વામ્યથી બનતાં નથી. મહાદૂર કાર્યકરોને જ્યુ નિર્બળ થેરે કંઈક વ્યવસ્થા જોઈએ, કાર્યકરોને તાલીમ તો મળી. પણ સંસ્થાઓ સ્વામ્યથી બને ત્યાં સુધી નિમાવવું કેમ? ગાંધી સેવા સંઘ તરફથી બહુ નાણાકીય મદદ આવી રાકે તેમ નહોતું, અને એ સંઘે જ્યુ વિસર્જન થયું હોય તો નિર્બળ લેવાયો હતો, એટલે ગાંધી સેવા સંઘની મહાદૂર સેવા સમિતિએ એ સમિતિ અંદોરથી અને એ જ સ્થળેએ હિન્દુસ્તાન મહાદૂર સેવક સંઘની સ્થાપના કરી. હિન્દુસ્તાન મહાદૂર સેવક સંઘે નાણા મેળવવા માટે કહેલ નાખી, અમદાવાદના મહાદૂરોએ ફાળો ઉપજાવવાનું નહીં કર્યું અને લગભગ પાંચા લાખ રૂપિયા એકઠા કરી હિન્દુસ્તાન મહાદૂર સેવક સંઘે આપ્યા. કાર્યકરોનું કામ નબળા માંડ્યું, અને ડેરેડેર સંઘકોને રાજ થયાં.

રાષ્ટ્રીય મહાદૂર કોમિસનરી રચાયેલા

૧૯૪૦ ની સાલમાં તપાસ કરતાં જણાયું કે ગાંધીજીની વિચારસરણી મુજબ કામ કરતા હબરથી પંદરસો નેટલા કાર્યકરો દેશમાં કામ કરી રહ્યા છે. ૪૦૦, ૪૫૦ થી નેટલાં મહાદૂર સંઘકોના, ઊંચાઈ થૂકાં છે. એક સાંજના પ્રાર્થના પછી દિલ્હી હુલિયનવાસમાં ગાંધીજી કહેલતા હતા. મહાદૂર મહાજન સંઘના કાર્યકરોને તેમને મહાદૂર આંદોલનની પ્રગતિના આંકડા આપ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું કે પ્રયોગ સફળ થયો છે, હવે તમે જ રાષ્ટ્રીય મહાદૂર સંઘ સ્થાપો. તરત જ ગાંધીજીની વિચારસરણીમાં માનનારા દેશભરનાં મહાદૂર મંડળોના પ્રતિનિધિઓની દિલ્હી યુગલે સભા બોલાવવામાં આવી અને હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાદૂર સંઘ (INTUC)ની સ્થાપના થઈ. અમદાવાદ મહાદૂર મહાજન સંઘનું બંધારણ ગાંધીજીના હાથે ધાડ્યું હતું. રાષ્ટ્રીય મહાદૂર કોમિસનરી બંધારણ અમદાવાદ મહાદૂર મહાજન સંઘના બંધારણને આધારે ધાડ્યું. એ જ સાથે ને-સત્ય અને અર્થિકતા. એ જ માર્ગ-પંચની પ્રથા; એ જ વિરિષ્ટતા-રાષ્ટ્રનું કિત ખેલું, પોતાનું કિત પછી. આ રાષ્ટ્રીય મહાદૂર કોમિસનરી સંઘનું સંસ્થા આખું ૧૫ લાખની આંકડો વધવી બયેલ છે. લગભગ ૧૪૦૦ નેટલાં મહાદૂર મંડળો તેની સાથે સંઘાલેખાં છે. અને દેશમાં ચાલતા તમામ ઘડોમાં રાજકીય મહાદૂરોની વચ્ચે રાષ્ટ્રીય મહાદૂર કોમિસનરી કાર્યકરો ગાંધીજીની વિચારસરણીની ફેલાવો કરી રહ્યા છે. રાષ્ટ્રીય મહાદૂર કોમિસનરી કાર્યકર્તાઓને પરિણામે ઓલોગિસ્ટ શાંતિ જળવાઈ રહેવા પામી છે. મહાદૂરોની રિશિત રિપ્રિસિલિન સુધરતી જાય છે અને રસવર્ષીય પોલના ઠારપૂરેમાં મોટા લાભનું એ કામ થઈ રહ્યું છે તેમાં મહાદૂરો પોતાનો પણ ફિરોસો સમજાવ્યું આપી રાજી છે.

ગાંધી મંદીર સ્મારક દેસ્ટ

સને ૧૯૨૮માં મહાત્મા ગાંધી સર્વે સ્થાપના, અમદાવાદમાં એ મહાત્મા શ્રી અનુસૂયાબહેન ૧૯૧૯માં પહેલા હતા ત્યાં આંગણવાડી એક લીમીટમાં ઝાડ હતું. આ લીમીટના ઝાડ નીચે બેસીને મહાત્મા ગાંધીજીએ અમદાવાદની મિલોના મંદીરોને મંદીર મહાત્મા સંપ્રદાયવાળી સ્થાપના આપી હતી. ત્યાર બાદ અહિંયામાં સામાન્ય દોરા અને પંચની પ્રથા આપનારી પ્રગતિ ફરવાને બોધ આપ્યો હતો. મહાત્માજીના મૃત્યુના પગલે સાર્વજનિક સમરત પ્રાપ્તી સાથે અમદાવાદની મિલોના મંદીરો પણ રહી ઊંડાયા. તેઓ કામ કરી રાખ્યા નહીં, શોધમાં ગરકાવ થઈ ગયેલા મંદીર પ્રતિનિધિઓએ જે જ લીમીટના ઝાડ નીચે મહાત્માજીના મૃત્યુને ત્રીજે દિવસે એકઠા થયા અને મહાત્મા ગાંધીજીએ તેમની જે સેવા કરી હતી તેનું ચિરંજીવી બને તેનું સ્મારક કેમ બને તેનો વિચાર કર્યો. ફરકે મંદીરે ત્રણ દિવસની કમાણી તેમના પિતા, માર્ગદર્શક અને મિત્ર એવા મહાત્માજીના સ્મારક અર્થે આપવી જોઈતી નિર્ધાર કર્યો. જીવનસરના મંદીરોએ પણ આ 'ફાળમાં' સાથ આપવા નિર્ણય કર્યો. મહાત્માજીએ મંદીરોએ પણ આ 'ફાળમાં' સાથ આપવા નિર્ણય કર્યો. મહાત્માજીએ કહેલા ઉપદેશનું જાણ કરી રીતે વાગવું? ને પાઠો તેમણે અમદાવાદના મંદીરોને શીખવ્યા છે એ પાઠો દેશભરના મંદીરો સાથે એવી પ્રવૃત્તિ ચલાવવા માટે આ ફાળોના ઉપયોગ કરવો એવો પણ મંદીર પ્રતિનિધિ-બોધે નિર્ણય કર્યો. લગભગ ૧૨ લાખ રૂપિયા નેટહોટ ફાળો એકઠો થયો. એકઠા થયેલા ફાળાની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રતિનિધિઓએ એક 'ગાંધી મંદીર સ્મારક દેસ્ટ' નામની સંસ્થા ઊભી કરી. ફાર્સી સંસ્થામાં મંદીર દુકાનિયોને પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. પણ એ સંસ્થાને રજિસ્ટર કરાવી અને એકઠા થયેલા ફાળોના ઉપયોગ દેશભરમાં ગાંધીજીના વિચાર-સરણી પ્રમાણેની મંદીર પ્રવૃત્તિ ચલાવવાના કાર્યમાં વાપરવાનું શરૂ કર્યું.

વાર્ષિકિશોબી હડતાળને સાથ નહિ આપ્યો

હિન્દુસ્તાન મંદીર સેવક સંઘની પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે ખાનગી સેવકમાં કામ કરતા મંદીરોમાં તો ગાંધીજીના વિચારસરણી ઉપર ૧૯૩૭ની સાલથી જીવનવાત, સૌરાષ્ટ્ર અને મધ્યભારતની બહાર ફેલાવા પામી હતી. ગાંધી મંદીર સ્મારક ફાળાની મદદ વડે આ પ્રવૃત્તિઓ બંદરે સેવકમાં કામ કરતા મંદીરો વચ્ચે પણ ફેલાવવાનું શરૂ થયું. હિંદી રેલવેમાં કામ કરતા મંદીરો પણ ગાંધીવાદી વિચારસરણીથી બાકાતના સંસ્થાઓ માતાના કારખાનામાં કામ કરતા મંદીરો પણ ગાંધીવાદી વિચારસરણીને અનુસરી સંગઠિત બન્યા. ૧૯૪૦ના જીલ્લાઈ માસમાં ભચેરે સરકારી સંસ્થાઓમાં રોજગારી હડતાળ પાડવાનું આહવાન આપવામાં આવ્યું ત્યારે રહેલો ગાંધીવાદી વિચારસરણીમાં માનનારા મોટા ભાગના કામદારો અને સંસ્થાઓ પાસાં કારખાનામાં કામ કરતા મંદીરો બાકાતમાં નેટહોટ મંદીરો આ કારણ વચ્ચેની અભ્યાસી, રોજગારદેશર અને આત્મપાતક હડતાળથી દૂર રહ્યા અને તેને પરિણામે એ હડતાળ નિષ્ફળ નીવડી.

મંદીર સંગઠનની સાચી મૂર્તી

મહાત્મા ગાંધીજીએ અફ્રિકાની પાછા ફરી મુલાકાતના મુખ્ય શહેર જેવા અમદાવાદમાં વસવાટ કર્યો. તેમના બધા પ્રયોગો તેમણે અમદાવાદમાં જ શરૂ કર્યો. તેઓ કેવળ રાજકીય ક્રાંતિ જ હાથમાં ન હતા પરંતુ સામાજિક અને નૈવેદિક ક્રાંતિ પણ હાથમાં હતા. સર્વેશ્વર એ જ એમનું ધ્યેય હતું. માણસ માણસ વચ્ચે જોડાવવા ન હોય, અસમાનતા ન હોય, તેનો આગળ પધવાની સમાન તક હોય, એવી સામાજિકતા સ્થાપવાનું તેઓ ઇચ્છતા હતા. અને તેથી જ અમદાવાદના મંદીરોના પ્રયોગમાં તેઓ રત લઈ શ્રી અનુસૂયાબહેનને માનેદલી આપવા માંડ્યા. ૧૯૪૭ની સાલમાં ને રક્ષતું બીજા રોપાનું હલ તે રક્ષ પ્રથમ જીવનવાત, સૌરાષ્ટ્ર અને મધ્યભારતમાં ફેલાયું અને આને આપના દેશમાં મંદીર મહાત્મા સંપ્રદાય નેપાં સંગઠનો રહેશે સ્વપાઈ વૃદ્ધિમાં છે. મંદીર મહાત્મા સંપ્રદાય સંવિધ નેપાં સંગઠનો રહેશે સ્વપાઈ વૃદ્ધિમાં છે. મંદીર મહાત્મા સંપ્રદાય સંવિધ નેપાં સંગઠનો રહેશે સ્વપાઈ વૃદ્ધિમાં છે.

જેવાનું રહ્યું. મહાત્મા ગાંધીજી જે શોષણવિરોધી સમાજરચના સ્થાપના હાથમાં હતા તેની સમાજરચના વર્ગવિભક્તિના વિખવાદથી દૂર રહી દેશભરમાં સ્થપાય એ જોવા મંદીર મહાત્મા સંપ્રદાય સંવિધે દેશમાં તત્કાલ રહેતું જોઈશે. આ કાર્ય માટે અનેક કષ્ટકર્તાઓ તૈયાર કરવાના રહેશે. તાલીમ પામેલા અનુસૂચી કાર્યકર્તા એ જ મંદીર સંગઠનની સાચી મૂર્તી છે, એ જીવંત એમ અમદાવાદના મંદીરો મહાત્મા ગાંધીજી પાસેથી શીખ્યા છે તેમ દેશના તમામ મંદીરોએ પણ શીખવું જોઈએ.

મંદીરોમાં જવાબદારીનું ભાન

મંદીરો પોતાના હક્કો એળવવા માટે સંગઠિત બને તે જોવાનું કામ જેમ મંદીર મહાત્મા છે તે પ્રમાણે મંદીરો પોતાની જવાબદારી આઠા કરે તે પણ મંદીર મહાત્માએ જોવાનું રહેશે. બંદરે સેવકમાં હલોચોના વિસ્તાર વધતો જાય છે, એ હલોચોમાં કામ કરના મંદીરો હલોચ પ્રત્યે કે રસ્તા પ્રત્યે જોવાની જવાબદારી આઠા નહિ કરે તો એ રાષ્ટ્રપ્રેમી રક્ષક સંસ્થાનું ગણાશે. અને આવા કસમયાના રાષ્ટ્રપ્રેમીઓ પરિણામ હંમેશાં સરમુખત્યારસાદી જ હોય છે. એટલે મંદીર મહાત્મા સંપ્રદાય મંદીરોમાં જવાબદારીનું ભાન સ્પષ્ટ રહ્યા કરે તે માટે હંમેશાં જાગૃત રહેવું જોઈશે. મંદીર એ દેશનું ધન છે, એનો ખર્ચાડ ન થવો જોઈએ, એનો દુરુપયોગ ન થવો જોઈએ. મંદીરની કામગીરીમાં વધે, તેમની કુશળતા વધે, તેમની ઉત્પાદકશક્તિ વધે એ જોવું એ મંદીર મહાત્મા સંપ્રદાય સંવિધને બચવોના કાર્યક્રમ હોવા જોઈએ.

મંદીર મહાત્માના બંધારણની એ અહત્તવની કલમો

અંતમાં ૧૯૨૦માં મંદીર મહાત્માની સ્થાપના થઈ ત્યારે એ મહાત્માના મૂળ બંધારણમાં ગાંધીજીએ જે ને મંદીરની કલમો મૂકી હતી તેનો ઉલ્લેખ કરી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

(૧) "મંદીરોના પગલે એકા છે તે વધારાવધો અને વધારેલા પગલેને સંદુષ્ટપણે થાય તે જોઈ."

(૨) "કામના કલાકો વધારે છે તે એકા કરાવવા, અને બચેલા વખતોને સંદુષ્ટપણે થાય તે જોઈ."

પગલે એકા હોય ત્યાં વધારાવધો અને કામના કલાકો વધારે હોય ત્યાં એકા કરાવવા એ મંદીર સંસ્થાઓની સામાન્ય પ્રવૃત્તિ છે પરંતુ પૈસા અને સમયનો સંદુષ્ટપણે વધારો અને આઠા રાખવાના વિચાર અર્થત મહત્ત્વનો છે. ૧૯૨૦ની સાલમાં મંદીર મહાત્મા કામના કલાકો ઘટાડવા અંગે મળણી કરી તે વખતે અમદાવાદની મિલોમાં સવારે અજવાળા થાય ત્યારથી સાંજે અજવાળા થાય ત્યાં મુખી કામ ચાલતું હતું. કારખાનામાં કામદારો મહાત્મા ગાંધીજીના વિચારસરણી હોય લગા મહાત્મા અને તેને પરિણામે મહાત્માએ કામના કલાકો ૧૨ હતા એ ૧૦ કરવાનું સ્વીકાર્યું.

હિન્દુસ્તાનના કારખાનાના કામદારો કામના કલાકો ૧૦ કરવાનો સુધારો ત્યાં ૧૯૨૨માં થયો. પરંતુ અમદાવાદમાં તો ૧૯૨૪થી જ ૧૦ કલાકનો નિયમ શરૂ થયો હતો. આ ફેરફાર બધું આવકારદાયક તો હતો જ પણ એના સંદુષ્ટપણને અંગે ગાંધીજી હંમેશાં આઠા રાખતાં હતા કે એ કામના કલાકમાં ઘટાડો થવાથી મંદીરોને જે સમય ફાલ્સ થયે તેમાં તેની શક્તિઓ વિકસ થાય, ચર્ચિત્વનો વિકાસ થાય, કૌશલિક છવવનો વિકાસ થાય અને તેમની શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓ વિકસ થાય એવાં કલ્પો ને મહાત્મા કરવું રહે તો જ કામના કલાકોને અને ને ફેરફાર કરાવવામાં આવ્યો છે તે સ્પષ્ટ થયેલા મળણ, જેમની આ દોષણી અનુસાર શ્રી અનુસૂયાબહેન તથા મહાત્માના કાર્યકર્તાઓ આ કાર્યમાં કલ્પોને મહાત્માની પ્રવૃત્તિમાં મદત્વનું સમાન આપી સ્પષ્ટ કરવા રહ્યા છે અને તે જ નીતિને મંદીર મહાત્મા સંપ્રદાય સંવિધ વચ્ચે રહેશે તો મંદીર મહાત્માનું અસ્તિત્વ સાર્થક થશે અને ગાંધીજી પ્રયોગનું જાણ આઠા કરી કૌશલ્ય થશે.

એ આખો રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને નામે યોગ્યતાએ ઊંચે તેને જન્મ પૂ. બાપુદના આગમન પછી થયો. તે ખેડેલાં રાજકીય, સામાજિક વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી. ખનુ માંથીએ બારતમાં આવી એણે કે ચારસો વરસની શુદ્ધાત્મીને કારણે પ્રભાવન ઘટનાઓ બેલી અનેક વસ્તુઓ મૂલ્ય હામતી થઈ હતી. ત્યાં મુખી એ વસ્તુઓનું સારું મૂલ્ય ન રચાય ત્યાં મુખી ફેરા ભેડે થઈ ન શકે. એટલા માટે પૂન્ય બાપુએ એક જાણી એક રચનાત્મક કાર્યક્રમો ફેરોને આપવા માંડ્યા.

એમણે એણે કે દેશમાં કપાસ પેદા થતો હોવા છતાં સંકટો એમીને લગભગ નહ અવરથા બોગવરી થતે છે. રિંદિયાને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં રચાન મળ્યું. એમણે એણે કે ગાયત્રી પ્રતિષ્ઠા હતી છે. બંદને વધુ ને વધુ અગ્રણ્ય અપાર્થ રહી છે. એટલે ધોરણને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં રચાન મળ્યું. આમ જેમ જેમ બાપુનું ઘટન ને કાર્ય વિસ્તરતું ગયું અને નવા પ્રસો તેમની સમજ આપતા મથા તેમ તેમ રચનાત્મક કાર્યક્રમોની કારીમાં થયું ઉમેરો થતો ગયો.

બારતવર્ષની નેજા શુજરાતની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનો આરંભ જ્યુ પૂ. બાપુદના કોચર્ય આશ્રમના નિવાસી થયો. ત્યાં તેઓ ને આત્મીયો પ્રવૃત્તિઓ લલાવતા તેણે શુજરાતની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનો ચાપો નાખ્યો. આશ્રમમાં બાપુદ કાંતતા, બને દગળા, પાણી ભરતા, કે મંચોની દોરીને પોતાની દોરીની તરીકે સ્વીકારી સાથે રાખતા. આ બધી જ પ્રવૃત્તિઓ આપક બનાવી અને તેમાંથી પ્રેરણા લઈ શુજરાતને માખે માખે ભાવનારીય સેવકો ભેરી જવા લાગ્યા. આમ આશ્રમની સાધનામાંથી જન્મેલી પ્રવૃત્તિ વ્યાપક થવા લાગી અને એમાંથી શુજરાતની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનું રજા વિસ્તરવા લાગ્યું.

રાજકીય પ્રવૃત્તિ કરતાં જ્યુ પૂ. બાપુદ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને વિશેષ અગત્ય આપતા. કારણ કે અંદરે ગયા પછી સ્વરાજ સ્થાપવાની શક્તિ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ જાણી થઈ શકે એમ તેઓ માનતા હતા. કારણ કે, તેમની સ્વરાજ્યની કલ્પના માત્ર અંદરે આંદોળી ચાલ્યા ત્યજ એટલા પૂરતી મર્યાદિત ન હતી. તેઓ તેા રાજકીય સ્વરાજ્યને માત્ર સાધન માનતા હતા. સ્વરાજ્ય તો દરેક માણસે પોતાનું એવગવનું હોય છે. આ દેશના એકેએક માનવનું ધતર થયે તો જ એ દેશ જ બને.

આ શક્તિ રચનાત્મક કામ દ્વારા જ જાણી થઈ શકે. તેઓ માનતા કે સ્વરાજ્યની ચારી રચનાત્મક કામ છે. એ એટલું થયું હશે એટલું જ સ્વરાજ્ય પ્રભ મળી શકશે. એટલે તેમણે એક દેશને લખ્યું જ્યુ છે, 'અંદરેને મુંઝઈને પિંદારે વળાવી હું પાણું વળાવે એટલા તેા બારતમાં ગાંધી બદલાઈ ગયાં હશે. માખે માખે રિંદિયા શુજતો હશે.' રચનાત્મક કામમાં તેમની આવી બહા હતી. આ વિચારો તેમણે પોતાના અંતરણીયમાં સતત આપ્યા. અને એટલે જ રચનાત્મક કામની દરિએ શુજરાતમાં પ્રચલ્યમાં વધારે લાગણી કામ થયું છે. શુજરાતમાં જાણે કેઈ એવા નિયતો હશે કે ત્યાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનું પાણું નહિ હોય.

એકા સત્યાગ્રહના ફક્તવાપ સરૂ થયેલી બારસની હાલતી ત્યાંની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રમાં ફેરવાઈ ગઈ. અને આને ખનુ ત્યાં અંતરણીય પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. પૂ. રવિદાસ મહારાજ, બલદશાઈ મહેતા, પૂ. મુરદાદ નેવા તત્વનિષ્ઠ શેવકોને વરસો મુખી એ પ્રદેશમાં કામ મળ્યું. શ્રી બલદશાઈ મહેતાના માત્રવાના અનુભવો ('માણુ મામકું') આને ખનુ વાંધાએ તેા લાગે કે પૂ. બાપુદની પ્રેરણાથી ફેરા ધુવાને ફેરા લાગ્યાનાં ગાથોમાં એકી મથા હતા અને લખ દેશા શુજરાતના ઘટનમાં સ્વેદિય વિચારનું સિંચન થયું હતું.

રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનું સૌથી વિશેષ અને લાગણી કામ થયું હોય તેા તે મુરત નિશ્ચયામાં. એને જન્મ જ્યુ બારડોલીના સત્યાગ્રહના આંદોલન સાથે ભેડાયેલો છે. બારડોલીના સત્યાગ્રહે આખોયે દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચ્યું. એ લાગ સફળ થઈ. પછી મુંડે પૂ. બાપુદને બારડોલીના કેન્દ્રને સ્વરાજ્ય આશ્રમમાં ફેરવી નાખ્યા. અને એના જ પેદા કેન્દ્ર તરીકે સ્વરાજ્ય આશ્રમ વેણીની શુભ સરૂઆત થઈ. રાત્રીપરજ ને દહપતિ લાઈબ્રેરીનેના પ્રસો લઈને સ્વ. શ્રી મુખીશાઈ અને ન્યુમવરામશાઈ ભેરી મથા. એમના કામના આરંભના રિંદિયાના અનુભવ સંકળિયો તેા આને જ્યુ એમની લખધર્મ મટે અંતર આપરથી દગા બધ.

મુરત નિશ્ચયો એટલે રચનાત્મક કામની પ્રેરણામુખિ. ત્યાં ખાતીનું કામ વિસ્તર્યું. ત્યાં નવી લાગીમનું કામ જ્યુ શુજરાતમાં સૌથી વધુ અવરિયળ રીતે ચાલે છે. માંથી ચેલામાં જઈ થઈએ તેા રચનાત્મક કામની શક્તિનું ત્યાં દર્શન થયા વજર ન રહે. હવે માત્ર વેણી આશ્રમ રહો નથી. નાના ગેટા અનેક આશ્રમો ને કેન્દ્રોની કુલમૂલકી થઈ ગઈ છે. એ જૂમિમાંથી જાણ થયેલા મકનસ માયા નેવા સેવકો ઉપરાંત ત્યાંના અંધમ વર્ગમાંથી આજબ આવેલા અનેક નવયુવકો કામે લાગ્યા છે. માંડવી તાલુકામાં ધરડોલીના બાપુ આશ્રમ, બનપૂણેબદેનેના મદીને આશ્રમ, આને તેા ચિકિત્સા સંસ્થાની જેમ કામ કરી રહ્યા છે. દુર લાગ્યાનાં જરૂરોમાં જ્યુ આશ્રમસાળાઓ ને અંધ મદીઓમાં આરતે રચનાત્મક કામની મુલાક પહોંચી ગઈ છે. સ્વરાજ્ય આશ્રમ કાંચ ને ધરમપુર નિશ્ચયાની પ્રવૃત્તિની પ્રેરણા આંદોળી કામમાંથી જ જન્મી છે. એનુ જ બીજું મેંધપાત કામ લાંબી આસપાસ વિસ્તર્યું. પૂ. બાપુદને લાંબકુચ કરી એની રમૂતિમાં મુ. શ્રી દિલપુરાલાએ માંધીકરીને સેવાધામ તરીકે ખંદક મળ્યું. એ પ્રદેશમાં વાતાવરણ બન્યું. એટલું જ નહિ. એ પ્રવૃત્તિમાંથી જાણ થયેલા કાંધા વિભાગના લગાલી લગવાને, આને જાણીયે શુજરાતમાં એક યા બીજી રીતે ફેલાઈ મથા છે. ખીજાબદેન ચિંદીઓ મહેલી આશ્રમ, અને એની આસપાસ શંખાયેલી પ્રવૃત્તિઓ જ્યુ આંતરી રીતે ચાલી રહી છે. દેશમાં કહીએ તેા શુજરાતમાં તે સૌથી વધુ આશ્રમો, રચનાત્મક સંસ્થાઓ ને ભાવનારીય સેવકોનું ન્યુ હોય તેા તે મુરત નિશ્ચયામાં હશે.

આમ તેા શુજરાતના પ્રત્યેક નિશ્ચયામાં કાંઈ ને કાંઈ સંસ્થા ને ભાવનારીય સાધનોમાં જ્યુ કામ કરે જ. છે. એ બધાંની ચારી અને તેમના

હિંદુસ્તાનના રાજકારણમાં અને તેમણે ખાસ કરીને બ્રિટિશ અમલ દરમ્યાન સને ૧૮૮૫ની સાલ એક સીમાલક્ષ્ય તરીકે ગણી શકાય. તે સાક્ષમાં અખિલ હિંદ રાષ્ટ્રીય મહાસભાની રચાવના થઈ અને તે રચાવનાની સાથે પોતાની યુદ્ધાભી દૂર કરવાને માટે તથા ઇચ્છનામાં નહોતાં નહોતાં જેમમાં પડતી મુશ્કેલીઓ તથા આવતી આફતોનો સામનો કરવા માટે પ્રત્યેક પોતાનું સંગઠન કરવું જોઈએ અને આ સંગઠન દ્વારા સિંચત અને જાવનાથી ઘેરાઈને જે પુરુષાર્થ કરવામાં આવે તે પ્રાપ્ત પોતાનું લક્ષ્ય સાધી શકે તે સિદ્ધાંતની સ્વીકૃતિ રાષ્ટ્રીય મહાસભાની રચાવનાથી થઈ ગયા. અખિલ હિંદના પોરણે ગુજરાતમાં પણ આ સાલથી એટલે કે સને ૧૮૮૫ થી પ્રત્યક્ષપણે બીજા કૌણિય તેમ કહીએ તો ખોટું નહિ.

આ પ્રસંગથી અને સંગઠનની પહેલી કસોટી સને ૧૮૯૨-૧૯૦૦ અથવા તો સંવત ૧૯૫૧ કે જેને આપણે હાલનીયો કહીએ છીએ, તે વર્ષમાં પહેલા અર્ધકર દુષ્કાળમાં થઈ. આ હાલનીયો દુષ્કાળમાં સમગ્ર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં યાવન અને પશુની જે અર્ધકર પુણારી થઈ અને જે પુણારીને અંગે સરકાર તરફથી ખાસ કાઈ રાહતનાં પગલાં લેવામાં ન આવ્યાં તેથી ગુજરાતની પ્રતીની આંખ બૂલી ગઈ અને ત્યાર પછી જે દુષ્કરની ઓફતો આવી તે આફતોમાં તેણે જરૂરી નીચીત, સંગઠન, વ્યવસ્થા અને સિંચાણી સક્રિયતા પરથી બતાવ્યો. જેને આપણે હાલનીયો દુષ્કાળ કહીએ છીએ તે દુષ્કાળમાં ગુજરાતના નહોતાં નહોતાં ભાગોમાં અનાજ, પાણી, ધાસ વગેરે અને શી પરિસ્થિતિ હતી અને માનવ અને પશુ રાહત અંગે સરકાર તથા પ્રજાનાં સહયોગે તરફથી શાં પગલાં લેવામાં આવ્યાં તેની વિગતવાર અને આધારભૂત માહિતી આજે દુષ્કાળ છે. ગુજરાતના નહેરુ ઇચ્છનામાં પહેલ અને આજે જે જે હાલે પહેલિયે કેટલાક વર્ષોમાં સમાયેલો છે. આ હાલનીયો દુષ્કાળની પ્રાપ્તમાં આપણને જે કેટલીક માહિતી આપે છે તે માહિતી ઉપરથી જ આપણે તે દુષ્કાળ કેટલો ભયંકર હતો અને પ્રજાને તેથી આર્થિક, સામાજિક, નૈવેદિક તથા આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે કેટલું સહન કરવું પડ્યું છે તેનો આપણને યોગ્યભાવે અને આજે પચાસ આવે છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે વર્ષો દરમ્યાન ગુજરાતનું નહેરુ ઇચ્છના બહુ ધરાવું ન હતું એટલું જ નહિ પરંતુ જે ગુજરાતને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં સારૂથી આગતને નહેરુ ઇચ્છના અને દેશવાળી આવી છે, તે ગુજરાતના ધરમાળમાં ખૂબ તે રચને તેના કાળા ઉપર આવ્યા ન હતા અને આથી જ સંવત ૧૯૫૧ના મહાદુષ્કાળમાં ગુજરાતને કારણે ચામળાચીરથી પસાર થવું પડ્યું હતું. આર્થિક ક્ષેત્રે ગુજરાતને લાખો રૂપિયાનું નુકસાન થયું હતું. પાક અને બિયારણની નિકુળતા ઉપરાંત લાખો એકર જમીન ખેડવાના હાથમાંથી બિનખેડવાના કબજામાં પાળીના મૂકે ગઈ હતી. આવાના કષ્ટ અને પાળીના ખાવા માટે દવા અને પ્રેમના સહયોગે જાળવવા મનુષ્ય એવા મનુષ્યે પણ પોતાના પ્રાણપ્રાણે ખાતો લાગુરોને લેવા બાદે બીજાને વેધી રીધાના વ્યવસ્થા તે આપવાના હાથલેગાં જાળવવા લાગ્યા છે. એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના પેટાં ખાંડો પૂરવા માટે મહેતા દોરવી

માઠી આપવાના હાથલા પણ નોંધાયા છે. કાઈ કાઈ રમણે તો માનવ માનવમુક્તી બચાવી વાનો સંભાળ્યા છે. કદાચ સત્યની રહિયે આવી હોયકે ખોટી પણ હોય. પરંતુ આ બધા ઉપરથી એટલું તો જરૂરી તારવી શકાય છે કે હાલનીયો દુષ્કાળ છેલ્લા સૌકામાં ધણે અર્ધકર હતો અને તેમણે ખાસ કરીને વ્યવસ્થિત અને પૂરતી રાહતના અભાવે તેની અસર લેકો ઉપર ધણી થીરી પડી હતી.

હાલનીયોના દુષ્કાળ પછીની આવડ પહેલી આફતોની સરખામણીમાં હાલનીયો દુષ્કાળનું સૌથી ભયંકર પરિણામ એ હતું કે તે દુષ્કાળ વખતે બહુ મોટા પ્રમાણમાં માનવહાનિ થઈ હતી. બૃખમરના લીધે થયેલ આ માનવહાનિને પરિણામે માણસોનાં રાજને ઉપારના કંસાર કરવાને પ્રાપ્ત પાસે જરૂરી સંગઠન કે સંબંધો ન હતાં. આ અર્ધ કારણોને લીધે જ હાલનીયો દુષ્કાળનાં પરિણામોમાં ભયંકરતા ઉપરથી ગુજરાતમાં, “તને હાલનીયોનું પાપ લાગે” એ કહેવત પડી છે, અને તેનો અર્થ પણ આપણે ચો સમજીએ છીએ.

સને ૧૯૦૦ નો સંવત ૧૯૫૧ નો જે હાલનીયો દુષ્કાળ પડ્યો અને ગુજરાતની પ્રત્યેક તેનાં જે અર્ધકર પરિણામો નેમાં તેથી જ તથા સને ૧૮૮૫ની કોમેસની પ્રત્યક્ષપણે પછી હિંદુસ્તાનની બીજી પ્રતીની માફક ગુજરાતમાં પણ વ્યવસ્થિતિનો યુગ માર્યો અને આ ભવતી દુષ્કરથી આફતો આવે ત્યારે પ્રત્યેક ક્ષેત્રે કરવું તે અંગે પ્રાપ્ત ગંધારીયો વિચાર કરવા લાગી. વ્યુષ્માં હિંદુસ્તાનમાં અને તેમણે ખાસ કરીને ગુજરાતના નહેરુ ઇચ્છનામાં પૂ. બંધીદના વિચારો પ્રત્યેક ઝીંકવા માંડ્યા અને પ્રતીની કદેક પ્રકારની સેવાથી જ પ્રત્યક્ષ સંગઠન મળવું કરી શકાય એટલું જ નહિ પણ પ્રત્યેક સક્રિય સંગઠિત કરી શકાય તેનો ખાસ ગુજરાતની પ્રત્યેક આવ્યો. હિંદુસ્તાનના છેલ્લી અર્ધી સક્રિય હાલિદાસનાં જે આપણે પાનાં ફેરવીએ તો આપણે જોઈ શકીએ કે મહાત્મા ગાંધીજીએ આ દેશની આઝાદી માટે પ્રત્યેક સંગઠિત કરવા માટે જે કેટલાક ઉપાયો સૂચવ્યા હતા તેમની એક ઉપાય એ હતો કે જ્યારે જ્યારે પ્રાપ્ત ઉપર કાઈ આતમાની-ચુલવાની, આફત આવી પડે ત્યારે લોકસેવકોએ પ્રત્યેક સંગઠિત સ્વચ્છમાં રાહત આપવાના કામમાં લાગી જવું જોઈએ. આ ભવતી સંગઠિત સ્વચ્છના રાહતના કામથી પ્રત્યેક જરૂરી અને તાત્કાલિક રાહત રમણે જે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રત્યેક એક ભવતી આત્મવિશ્વાસ બળને લી અને પ્રત્યક્ષ પોતાનું સંગઠન મળવું બને છે. સામાન્ય પ્રત્યેક પણ પોતામાં જગ્યા આત્મ-વિચારને લીધે, જે એક સાકે છે કે અને તેથી મોટી આફતો હોય તો પણ પ્રત્યેક પોતાનું સંગઠન સાધી, પોતાનાં સાધનો એકાં કરી તેનો સામનો કરે તો, એ તેની મોટી આફતોનો પણ સામનો કરી શકાય છે.

ભારતની આઝાદી આવ્યા બહેનની આવેલી મોટી આફતો એવી કે નિહાર બંધ, આસાન ફેડ, કંચેલા કંચેલ વગેરે જળમરળ અને અર્ધકર દુષ્કરની આફતોનો પણ પ્રત્યેક પોતાના શિખમક સંગઠન દ્વારા સાદી રીતે મુકાબલો કરી હોતો તે આ સિદ્ધાંતનાં નવસંત ઉદાહરણ છે.

કરી એક વાર આખેલે અખિય હિંદની વાત બાળકો મૂકી ગુજરાત પ્રદેશમાં આવીએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સને ૧૯૦૦ ના છપ્પનિવા દુકાણ અંગેની કેસીક વિરતો આખેલે ભોટ. છપ્પનિવા પછી ગુજરાતમાં મોટી આફત અને સને ૧૯૧૮-૧૯નો દુકાળ હતો. આ દુકાળ વખતે જે કામ થયું તે સંગઠિત વંશપમાં થયું હતું અને તેમણે ખાસ કરીને અમરાવાદ જિલ્લામાં જે કામ થયું છે તેનો કડીજદ લેખિત રિપોર્ટ પણ છપાવેલો છે. એમ કહી શકાય કે ગુજરાતમાં સંગઠ નિવારણ અને વ્યવસ્થિત વંશજો ઉદ્ધાર સેવામાં આ સૌ પ્રયત્ન પ્રચારેલો હતો. જરૂર આ પ્રયાસ પણ આખા ગુજરાતના ઘોરણે થયો ન હતો. આ પ્રયત્ન અમદાવાદ જિલ્લા પૂરતો જ થયો હતો.

અમદાવાદ જિલ્લામાં સામાન્ય રીતે સરસારા ૧૫ થી ૩૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે તેને ગણેલ અને ૧૬૧૮માં સરસારા ૮ થી ૧૦ ઇંચ વરસાદ પડ્યો હતો અને ધોળામઠ-સાણંદ જેવા બાગીમાં તો ફક્ત ૩ ઇંચ વરસાદ પડ્યો હતો. વધુમાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને કારણે બાવિની સખાડી પણ ઘણી હાવેલી મળી હતી. અને આ અપૂરતો હોય તેમ સારાથી આસ્તમાં અને તેથી ગુજરાતમાં પણ અને ૧૬૧૮માં હોય કદી નીકળ્યા હતા અને ૧૬૧૮માં ઇન્દુલ્લો-અને મહાશયી રાજ ઘણો હતો. આ બંનેને કારણેથી પ્રત્યક્ષ રીતે ઘણી કોષણ વર્ષે ગાંધી, અને અબુલકા તથા જુલોમાં પણ મોટા પ્રમાણમાં મૃત્યુ થયાં હતાં. અને સંતર્પમાં અને ૧૯૧૮-૧૯નો દુકાળ અને તેનું રાહતનું કાર્ય છે કપરું કાલ હતું. છતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ૫ મહદમાં ગાંધીજી આ દિવસોમાં રામનેના કેમ કરવા તેના પાકે સમીક્ષા કરવા હોવા છતાં આ ભત તે વખતે ગુજરાત સભા, એ સમીક્ષાની સંરંધા હોવા છતાં આ ભત નહેરે સેવાનું કામ પણ કરતી હતી. આ ગુજરાત સભાએ પૂર્વ સરદારશ્રી અને શ્રી ઇન્દુલાલ યાદવજીની સમિતિ નીમી અને દુકાળના માહિતી એકત્ર કરવા અને તે અંગે શું કામ કરવું તેની વિષદે રીતે કરવા તેમને જણાવ્યું હતું. તેઓએ પોતાની એક વિષદે તૈયાર કર્યા ગાંધી વગેરે જે ભારતીયોની એક સમિતિ રાહતના પગલાં અને વિચાર કરવા નીમી. તે વખતના સંમિતિયોને ધ્યાનમાં રાખીને આ સમિતિ અમદાવાદ જિલ્લાના કલેક્ટરશ્રી હાજીવીમાં ઉતારે વિચારના કમિશનર બુલાવતા હોધી અને સરકાર સાં પગલાં લેવા માગે છે તે બાબત તે પગલાં સાથે પ્રત્યક્ષ સંકલાર મોકલવા તેમની સમ્મત કરી. ત્યાર બાદ અમદાવાદ સહેરાના નગરસીમા પ્રમુખશા, ન અમદાવાદના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોની એક સભા બોલાવવામાં આવી અમદાવાદના જિલ્લામાં દુકાળ રાહતના કામ માટે એક કમિટીની સ્થાપ કરવામાં આવી, જેનું નામ અમદાવાદ કૌમી વિશીષ્ઠ કમિટી રાખવામાં આવ્યું. આ કમિટીએ સરતાં અનાજ, કપડાં, ડોલ્સ વગેરે દારા મા રાહતનું અને સરત ધાર, સારું નિયામણ, ખાણ વગેરે દારા પણ રાહતના કામ કર્યું. આ કમિટીએ અમદાવાદ જિલ્લાના જુદાજુદા બાગીમાં કરવા માટે ગામીનાં ભૂપત્રા અને તબીકાવાર કામ કરવા સજ કમિટીની પણ નિમણૂક કરી હતી અને તે દિવસોમાં પણ લગભગ લાખ નેડું જનરે રૂપિયા રાહત માટે ઉપરાખ્યા હતા અને તેમાંથી લગભગ સવા લાખ જેવી રકમ તેઓએ ખર્ચી હતી. તે વખતના નહેરે રાજ સર સર લેનાર સર્વેશી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, શ્રી દાદા માનકજી, શ્રી કમીના કમીના સેરકારી હતા.

આ રીતે સને ૧૯૧૮-૧૯ માં શ્રી પ્રથમ સદ્ય નિવાસ્તુ બનાવવામાં આવેલું. આ પ્રકારે ગુજરાતમાં રાજ થયું હતું.

જને ૧૯૧૬ પછી ગુજરાતમાં મોટી આફત સંવત ૧૯૯૩ એટલે કે ત્રને ૧૯૧૭માં આવી. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં સંવત ૧૯૮૩ ના અષાઢ વદિ ૧૦ તા. ૨૩ મી ભુદ્યાઈ ૧૯૨૭ની શનિવારની રાતથી જે વરસાદ શરૂ થયો તે ધાવણ સુદિ ૧ ને તા. ૨૬ મી ભુદ્યાઈએ બંધ પડ્યો. આ દિવસોમાં મુશળધાર વરસાદ સાથે અસાધારણ પવનની ક્રાંતિલ આપેટને તેમાં ઉમેરી થતાં સારાયે ગુજરાતમાં મહા રુદ્ધ વળખલય થયો અને બનનામણી હાનિ ઉપરાંત એકબીજાને ખબર આપનારા રેલ્વે, તાર, ટપાલનાં સાધનો ખણ નાકાકિમિયાણ થઈ પડ્યાં. ગુજરાતના ખડ્ડે ખૂંચી આનેક કુણુ હઠાણીઓ તેો આવા લાખી પરંતુ તે ઉપરાંત ગુજરાતમાં જે સંગઠિત સક્રિય શરૂ થઈ હતી તોના કારણે ગુજરાતના ભૂદા ભૂદા ભાગિમાંથી વીરતાના દાખલાઓ અને સંકટમાં સપડાયેલાઓને મદદ કરવાને આખા લોકસમૂહે બતાવેલી સ્વયંબૂ તત્પરતાના બનાવોની ખબરો આવા માંડી. અમદાવાદમાં સામાન્ય વરસાદની વાર્ષિક સરેરાશ ત્રીસ ઇંચની ગણાય છે; તેનાં બદલે આ અતિરુદ્ધિના છ દિવસોમાં જે ગુજરાતમાં છેલ્લાં ૩૦ વર્ષમાં ન ગેંધાર્યા હોય તેવો બાવન ઇંચ વરસાદ પડયો. આ વખતે ગુજરાતના કર્ણાવર પૂર્વ સરદારશ્રી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા. તેમણે સંકટસ્પત લોકોને રાહત આપવા માટે એક અપીલ બહાર પાડી અને જાને ૧૯૧૮-૧૯ની માર્ચ ૧૫ વ્યવસ્થિત તેઓ માનવ રાહત અને ધણુ રાહતનું કામ અમદાવાદ જિલ્લામાં ગેઝેટનું, આ ઉપરાંત અતિરુદ્ધિને લીધે જિલ્લામાં દેકાણે દેકાણે મકાનો પડી ગયાં હતાં તે માટે અમદાવાદ, વીરમગામ, સાલુદ, મોડાસા તથા ધોળકામાં ગાંધકામ સાંમાન દીધાં બોલવામાં આવ્યા હતાં. આ ગાંધકામ સામાન દીધાંમાંથી વાવળી અને પહાર રિંચતે લોકોને ગાંધકામનો સામાન લાંબા ગાળાની શીલ તરીકે આપવામાં આવ્યો હતો. આ રીતે આ વખતે પહાર રાહતનું કામ સંગઠિત સ્વરૂપે ગેઝવવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ હજી આ કામ સારાયે ગુજરાતના ધિતરે ગેઝવામાં ન હતું, જે આણે નેઈ શરૂએ છીએ.

સને ૧૯૪૭ થી ૧૯૫૬ સુધી ગુજરાતમાં ૪૪૮ ૪૪૮ ને કાંઈ આવેતા
આવી તે પ્રમાણમાં નાની હોવાથી તેનો આખો ખાસ લેણે કરવા
નથી. પરંતુ ભારત આઝાદ થયા પછી ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમ ને આવતા
આવી તે અને ૧૯૪૮ નો સમયે ૬૫૫૫ હતો. તે ૬૫૫૫ નિષારણ અને
ગુજરાતમાં વ્યવસ્થિત રવરે સારાથે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના ધોરણે
ને રાહલનું કામ થયું તે હિંદોસન તાલે અને ત્યાંના બેઠા હોવાથી તે
અને આખો હોવાથી વિગતોમાં ભવિષ્ય.

વિકામ સંવત ૨૦૦૪ એટલે સને ૧૯૪૮ તું મીમાંતું ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર તેમ જ કચ્છના મોટા ભાગમાં નિષ્ફળ નીવડ્યું. અને છાપ્પનલા પછી એટલે લગભગ છેલ્લાં ૫૦ વર્ષમાં નહિ દેખેલો એવો બીધલ દુષ્કાળ ગુજરાતમાં પડ્યો. આ દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારમાં મનુષ્યને કારે મોરારી અને દોહાને માટે ઘાસ, ખેત્ર અને પાણીના પ્રશ્નને કલેટરા સારૂ સારાયે ગુજરાતના મારેત્રે ગુજરાત દુષ્કાળ સંકટ નિવારણ સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ સમિતિએ ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રના બંદા બંદા જિલ્લાઓમાં ચઢતું કામ કરવા જિલ્લા તેમ જ તાલુકા સમિતિઓની રચના કરી. આ સાહુના કામમાં મદદ કરનાર એટલા લઘા સેવાધારી ભાઈઓ હતા કે જેને શીયે યાદમાં કામ અદિતિયી રીતે સુંદર થયું. સામાન્ય રીતે જેદએ તો સને ૧૯૪૮ તો દુષ્કાળ એ બીધલ દુષ્કાળ હતો અને ૫ થી ૬ વર્ષસર મહારાજ સાથે મારે સયેલ વાવળીઓ સાર દે છે તું અર્પે તો હું એમ કહી શકું તેમ છે કે સને ૧૯૦૦ ના દોટી કે છાપ્પનલા દુષ્કાળ કરતાં પછી સને ૧૯૪૮ તો દુષ્કાળ વધુ ભવંર હોયે. પરંતુ આખા પ્રદેશમાં આપણા ગુર્મઈ સામાન્યી સરાર, સૌરાષ્ટ્રની સરકાર તેમ જ મધ્યસ્થ સરકાર લોકપ્રીય

તેમ જ કોંગ્રેસની દોષ તેમને ખુલ્લો જ સાબ દતો અને તેથી ગુજરાતી-ભાષી પ્રશ્નોને સુદે અને લાભદાયક ઉકેલ આપેલ દતો. આ ઉપરાંત જન્મ-રાહન ધારો, મજૂરધારો, સાહુકારી ધારો વગેરે સમાજકલ્યાણકારી ધારાઓના અસ્તિત્વને હોષી જનુ મેડેલેલી એક વીણું જનુ લગભ જિન-મેડેલોના હાથમાં મૂકી નહિ. ઉપરાંત રાહતનાં કાર્યો કરવાને બધી પ્રતિ-પાસે લાંબી ધામિયા નિઃશ્વાસ પ્રતિરોધક દોલતને માર્યું અને ૧૯૪૮ નો દુઃખાળ ઇખતિયા દુઃખાળ કરનાં જનુ અંધાર દોલત છતાં ગુજરાતમાં આજના સરકારને દુઃખાળને અંગે એક જનુ મનુષ્યે છત્ર મુકાવ્યો નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ ગુજરાતનું જમીનન જનુ દુઃખાળના પંલમાંથી સારી રીતે મહેલ મહેલ બગાડી મર્યું હતું.

ગુજરાતના નુરુદા પાંચ નિઃલાએમાંથી પંચમદાહ નિઃલાએ બાર દરનાં મધ્યદાહ અને બાર નિઃલાના પાયા ભોગો અને ખેડ અને સુરત નિઃલાના અમુક ભોગમાં મેલામું નિધન અનુ-દોલારી દુઃખાળની પવિરિચિત પ્રવર્તન હતી. તેથી જ રીતે બનાસકાંઠા, સારંગકાંઠા, મહેસાણા તથા વડોદરા રાજ્યના અમુક ભોગમાં દુઃખાળ દતો. સોરાષ્ટ્રનો હામન નીલ ભામનો વિસ્તાર એક મા બીલ પ્રસારી દુઃખાળની અસર નીચે અભયો હતો. ૧૯૪૦ને લગભગ આખી પ્રદેસ દુઃખાળમદન દતો. આ બધા નિઃલાઓમાં પંચમ અંધાર દુઃખાળ અંગે પ્રવાસ કરી નજીક મદિદી મેકરી કરી રાહતનાં પડમાં લેવા માટે ગુજરાત પ્રદેસ કોંગ્રેસ સમિતિની કાંબંધક નીમતિએ સમસ્ત ગુજરાત માટે 'ગુજરાત દુઃખાળ સંકટ નિવારણ સમિતિ' સમિતી રોડાઈ સરકારનાં લાઠામાંનાં પ્રમુખજીવો નીચે એક દુઃખાળ રાહત સમિતિ નીમી અને તેના મંત્રીઓ લગીક શીયુત નવનીતકાંઠા સારકાંઠા રોપન અને શીયુત કોંગ્રેસકાંઠા કુલ્યેક પિયને નીમવામાં આવ્યા. આ સમિતિએ જનુ તેનું કામ સારાપે ગુજરાતમાં આમડે આમડે પડેલો તે માટે તેનું ચેલાનું સંગ્રામ નિઃલા અને લાઠા. મુખી મેકર્યું હતું અને તે રીતે નિઃલા દુઃખાળ સંકટનિવારણ સમિતિ ઉપરાંત લાઠા દુઃખાળ સંકટનિવારણ સમિતિની પણ રચના કરવામાં આવી હતી. આ લાઠા સમિતિઓ દોરા જ રાહતનું શીયુતજીવનું કામ લેવાનીં આગનું હતું. અને આ લાઠા સમિતિઓ જ મુખ્યત્વે સંકટમત મલનીઓના સંપર્કમાં આવતી અને દુઃખાળ રાહત અંગેની માગ્યુઓ ચેલાની નિઃલા સમિતિઓ દોરા અસર તો નિઃલાના જેઠ સમિતિઓના સરકાર દોરા રાહત કરતો. કેકો કેકો જુવિચિત પ્રમાણે લાઠાઓએ ચેલાના લાઠાઓમાં જનુ લામ પાડી વિશાગ્રી સમિતિઓ નીમી હતી અને તે રીતે લાઠાઓથી પાડી જનુ સંકટન ઇણું કરવામાં આવ્યું હતું. આ રીતે સામ્યકાંઠા નુશ્વેષી મોડી લાઠાકાર નિઃલાવાર, અને આમડે સારાપે ગુજરાતનું એક આપક સંગ્રામ દુઃખાળની આક્રોને. સામને કરવા માટે પેડેલી જ વાર ઇણું કરવામાં આવ્યું હતું. આ સંગ્રામે ગુજરાતે ઇલાં ૧૦૦ વર્ષનાં નહિ નેયેલ એવા બીજા દુઃખાળને સામને કરવામાં સામે એકો ફળો આપી ઇ. ફન વિલામ રાખવા અંગે જમારદાર અસરો રોકવામાં આવ્યા હતા. તે વિલામનું બાકીનું અણું જ રાહત ચેલાઓમાં આણેલો કુલું હતું.

હિંદુસ્તાનની પ્રલના સરકારને અને ગુજરાત, સોરાષ્ટ્ર અને કલના સંગ્રામનું મનુષ્યો અને મુખ્યત્વે પુણે, હિંદુસ્તાન આગ્રહ થયું દોલારી અને મધ્યમાં અને પ્રતિપતિ ચેલાની રોડકાંઠા સરકારી દોલારી દુઃખાળને સામને કરવાને માટે આ સરકારેલો નાણાં અર્થવામાં પાણું વાળીને નેણું નથી. મુખ્ય સરકારે લગભગ ત્રણ કરોડ રૂપિયા, સોરાષ્ટ્ર સરકારે લગભગ એક કરોડ રૂપિયા અને કલમાં મધ્યલ સરકારે પણ લગભગ એક કરોડ રૂપિયા દુઃખાળ રાહત માટે એક મા બીલ રીતે ખર્ચાં હતા. આટલી બધી ખર્ચ મેકી દોલત છતાં કેકાંક કામો એવાં હતાં-જ ની હિંસરોમાં

ચેલાની મર્મોતેલીધે સરકાર કરી રાહત ન હતી. આવાં પાનું કામો અને રાહતની કુજરાત દુઃખાળ સંકટ નિવારણ સમિતિને ફાળે આવેલાં હતાં. આ રાહતને અને કામો કરવાને માટે ગુજરાત ઇ. સં. નિવારણ સમિતિએ લગભગ ૧૪ લાખ રૂપિયા ખર્ચાં હતા. કેકો જનુ ભતની રાહત નેચરક નહિ અને રાહતનું અણું કામ સંગ્રામ અને વ્યવસ્થિત રવાપે કામ તે ઉપરાંત સારાપે ગુજરાતમાંથી નહિ પરંતુ હિંદુસ્તાનના નુરુદા ભોગમાંથી જનુ મુખ્યત્વે જે ગુજરાતી ભાષિયદેલોએ સારી મેકરી રાહત રાહત કામ માટે આપી હતી તે બધી રાહત ગુજરાત દુઃખાળ સંકટ નિવારણ સમિતિને માર્યું હતી. મુખ્ય સરકારે જનુ લગભગ ૧૪ લાખ રૂપિયા મેકરી મેકરી રાહત કરાવેલો ઇ. ઇ. સં. નિ. સમિતિને સોંપી હતી. આ રીતે સરકાર પેરે અને પ્રતિ જનુ જનુ મેકરી રાહત ખર્ચાં દુઃખાળને રાહત રીતે સામને કરવામાં આવેલો દતો. અને ૧૯૪૮ને દુઃખાળ વિસ્તારમાં તેમ જ બીલ બધી રીતે ઉપર નુશ્વેષા પ્રમાણે ઇખતિયા દુઃખાળ કરનાં જનુ વધુ આક્રો દોલત છતાં આ દુઃખાળને સામને જનુ રાહત રીતે થયો અને પ્રત્યે ઇખતિયા દુઃખાળમાં જે લાઠાની લેવાનો તેમાંની કેકો આ દુઃખાળમાં તેમને મેકરવાની આવી નહિ. તેનું પ્રુખ માર્ગે આગ્રહી આવ્યો પછી આજની ચેલાની સરકાર રાજ્ય કરતી હતી એ ઇ. વધુમાં ઇલાં ૩૦ વર્ષના સામનાં દેશમાં અને ગુજરાતમાં જનુ પ્રુખ, ધરનીક, દુઃખાળ, મધ્યદાહ નીચે, ફુલકો, વગેરે જે નાતીમોડી આપસિમે. આવી હતી તે આપસિમેનો રાહત રીતે સામને કરવાનું પુખ્ય માંપીલમે પ્રત્યે રીપજનું હતું અને આથી આ ભતની આપસિમેનો સામને કરવાની પ્રત્યે સંગ્રામ રાહત પેશ થઈ હતી. અને ૧૯૪૮ ના ભાગે દુઃખાળને સરકાર તથા પ્રત્યે કેકી રીતે સામને કર્યો તેના સરવેર રિપોર્ટ ઇખતિયા દોલારી આજે તેની વધુ વિચરમાં હિતરતા નથી.

અને ૧૯૪૮ થી અને ૧૯૪૧-૪૨માં ગુજરાત અને સોરાષ્ટ્રના કેકાંક ભોગમાં ફરિપી બનાવકિને કરણે દુઃખાળની આક્રેલ ઇતી થઈ. પરંતુ સરકારને અને ૧૯૪૮ના ભાગે દુઃખાળ વખતે ઇ. સં. નિ. સમિ-તિની રાખનાં પેડેલી હતી અને તેથી તે સમિતિએ ફરિપી દોલારી પીલાતા માનવ તથા મુખ્યત્વેની રાહત અર્થે વડોદરા કાર્ય કરાવેલી રીપુ અને પ્રમાણ અનુત્તરના વિલાએ ગુજરાત તથા સોરાષ્ટ્રના નુરુદા નુરુદા નિઃલાઓ તથા લાઠાઓમાં રાહત સમિતિઓએ ચેલાનું કાર્ય રાહત કરી રીપુ હતું. આ વખતે જનુ નુરુદા નુરુદા સમિતિઓમાં કામ કરવા કાર્યકરોને રાહતના કાર્યને સામે અનુત્તર દોલારી ઇ. રા. સમિતિનું કામ પાણું મુખ્યત્વે બાણું હતું અને સરકાર અને પ્રત્યે સરકારથી આ દુઃખાળમાં એક જનુ આમડે છત્ર મુકાવેલો ન હતો તેમ જ મુખ્યત્વે પણ મહેલ મહેલ બગાડી મર્યું હતું.

અમદાવાદ નિઃલાનો મેકો લામ આ દુઃખાળમાં સરકારે દતો. ભરય, ખેડ, સુરત, બનાસકાંઠા, સારંગકાંઠા, વડોદરા, પંચમદાહ, તથા મહેસાણા નિઃલાના કેકાંક ભોગો આ દુઃખાળમાં સરકારેલો દતો. સોરાષ્ટ્રના જનુ કેકાંક ભોગો દુઃખાળની અસર નીચે હતા. મુખ્ય સરકાર તથા સોરાષ્ટ્ર સરકારે આ વર્ષે જનુ બુદ મેકરી રાહત દુઃખાળ રાહતનાં કામો માટે ખર્ચાં હતી. આ ઉપરાંત ઇ. ઇ. સં. નિ. સમિતિએ પણ લગભગ ૧૪ લાખ રૂપિયા મેકરી રાહત માલ તથા રાહત માટે ખર્ચાં હતી. અને ૧૯૪૧-૪૨ને વિગતવાર રિપોર્ટ જનુ ઇખતિયા દોલારી આજે તેની વિચરતે વર્ચોમાં હિતરવાની જર નથી.

ઉપર નુશ્વેષા પ્રમાણે અને ૧૯૪૮ના બીજા દુઃખાળ થી લગભગ ત્રણ વર્ષના સામનાં અને ૧૯૪૧-૪૨ ના બીલ મેકરી દુઃખાળને ગુજરાતને સામને કરતો પડ્યો. ગુજરાત, સોરાષ્ટ્ર અને કલના કેકાંક ભોગો

જિલ્લાના વારાણી અને જાંતલપુર વિભાગો નખાણિયા મુલક અણવા અને ત્યાં ગઈ દાસ મુખી ભોરિંગો નિર્મલક ગણેલાં. દુરંદા એલિનિશર શ્રી ગોરની અધાક મહેનત અને નિષ્ઠાથી અને ૧૯૫૭-૫૮માં ત્યાં ૫૫ ભોરિંગ સફળ થયાં એટલું જ નહિ પણ પાણીના અપરો લગભગ ૧૦ હજાર ગેલનથી ૧૫૦૦૦ ગેલન સુધી હાલુવા ભોરિંગ રૂપે મળ્યાં છે. આ વિભાગના એક ગામમાં સંકેતે વર્ષ વાઢ પાણીના મેલા આવરા ઝાથે દુરંદાની અધાક મહેનતથી એક હાલુતું ભોરિંગ થયું. પાણી ૫૫ પ્રમાણમાં ત્રણમાં ટાકું નીકળ્યું. દુરંદા મંત્રી વડીકે મારા ઉપર અનિર્મલનો ખાટ તાર આવેલા અને એક વાર એ ગામની મુલાકાત લેવા ખુશ દખાવું થયું. હું ત્યાં ગયા. જ્યેયું તે ગામના લોકો ખૂબ ગેલમાં હતા અને આપો દિવસ ભોરિંગના પાણીથી નાંદના દવા અને ભોરિંગ ગામગીરી ખસતી ન હતા, નહીં કે પાણીના રસે સંક્રાન્ત લગલમ મજા દોષ તેટલો તેમને અનંદ થયા હતા. સાંને ગામના એક પ્રિન્ટિંગ શાળે ત્યાં હું લખવા ગયા. જમતી વખતે તે શાળાનાં લગભગ ૮૫ વર્ષના ૫૫ માનુશીએ અને ભોરિંગ દરી આપના મટે આશીર્વાદ આપ્યા, પરંતુ સાથે સાથે દુરિયાદ કરી કે આ ભોરિંગ કરવાથી ગામમાં એક મુશ્કેલી લાગી થઈ છે, મેં ૫૫૫ કે મું મુશ્કેલી ઉઠી થઈ છે તેમણે કહ્યું કે, "અમલો વખતમાં આને ભારે ભારે લગલમ પડે ત્યારે ત્યારે અવધા તે ભારે ભારે મુલાવ આપે ત્યારે ત્યારે નાદનાં દવાં. આ તમારા ભોરિંગ કરવાથી તે ગામની લડુ દીકરીઓ માલકાની મલક હવે કાલરીજ નાદનાં રાખી છે. આ કેમ થાય છે?" ઘરમાં આણી ભૂની ધીની આ દુરિયાદ હતી પરંતુ તે ૫૫થી વધે એક રાકરો કે દુરંદા ભોરિંગ પ્રવનિએ બેની મટે બેટોને એ લાલ કરી આપ્યા છે તે ૫૫માં ૫૫મેશથી લુલયેલા નખાણિયા મુલકમાં ભૂગર્ભમાંથી પાણી બહાર ધીને ફરી બેટી કામગીરી રાહત આપી છે.

મહાગુજરાત સંઘ નિવાસી દુરંદા નિવાસી અનેની આ ભોરિંગની પ્રવનિ વિશે વિવરણી નબ છે. ગુજરાત અને સોરઠીના કે જિલ્લામાંનાં આ પ્રવનિ યુદ્ધ કરી સાઈ નથી તે જિલ્લાઓમાંથી ખુબ ભોરિંગ કરવા અને માલકીઓ આવી રહી છે. કામનું કે સરકારી અને ખીલ ખાલકો કાનૂનીકરો કર્યાં દુરંદા આ ભોરિંગ પ્રવનિ પ્રમાણમાં સરખી, સારી અને વ્યવસ્થિત છે. એ ગુજરાત સરકાર દુરંદા તેના આ કામને પ્રોત્સાહન અને સહકાર આપેથી તેા દુરંદા તેની આ પ્રવનિ સાથે ગુજરાતમાં વિસ્તારવાની ઈનેદ રાખે છે.

૫૫૧ લગભગ પ્રમણે મહાગુજરાત સંઘ નિવાસી દુરંદા સંઘ નિવાસીના કામ અને રજિસ્ટર્ડ સંગ્રા તરીકે અલગ થયેલી દોવાથી ૧૯૫૧ જીમાં સંઘોએ મુજરાતના ધોરણે વ્યવસ્થિત રીતે આ દુરંદા કરી રીતે મુજાનરો કર્યાં તે બધું લડના હનિહાસી કમીત દોવાથી આપણે તેની બધું વિગતોમાં નહિ સેવતીએ પરંતુ તેની દુશમાં ગેલિ લઈએ.

સને ૧૯૫૭-૫૮માં ગુજરાતના કેલકા અધ્યક્ષ દુરંદાની એક દુકાનની દીડી બગ્ગા બગ્ગા, તેમણે ખાલ કરીને કેલકા આગેમાં પાણીની તીલ

તરી લગાઈ. આ મટે દુરંદા કેલકા કેલકા પાણી પાવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. અને અગાકમાં વરસોની માલક માલવ અને પચને રાહત આપી હતી અને લગભગ એક લાખ રૂપિયાને ખર્ચે કર્યો હતો.

૧૯૫૮ની મુરત દેલ અને તેની રાહતનું કામ ગુજરાતમાં નહિ પરંતુ સારાયે હિંદુસ્તાનમાં બનીત્યાં થયાં છે. અનુભવે બેની મુરનની તાણી નદીમાં એ દેલ આવી અને તેને અંગે જે લનમાણની મુશ્કાલી યઈ તેના આંકડા હનુ આપણા મનમાં રમે છે. એટલે વિગતોમાં હું અને હાવેલા નથી. પરંતુ સરકારે એ રાહત આપી તે ઉપરાંત બીજા ભંદર સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ તરફથી રાહત મટે એ નાનાં મળ્યાં તેનો આંકડો સહેને રમિયા ૧૦ લાખનો થયા હશે. હજુ આ રાહતનું કામ પડુ થયું નથી તેથી તે અંગે ઉલટના કોઈ આંકડા આપી શકાય તેમ નથી. આ કામ પડું ન હતું તેલમાં તેા સોરાષ્ટ્રમાં અમરેલી, ભાવનગર અને ભંડાચક જિલ્લાના કેલકા ભાગોમાં અતિગુરુથી ભારે ખાલખરાથી થઈ હતી. વળી આ વર્ષે પળ ફરી સોરાષ્ટ્રના ભંડાચક અને રાજકોટ જિલ્લામાં કેલકાં મારોમાં લેણે મુશ્કેલી નદીમાં અમરેલી પર આવવાથી ભનમાણને ભારે મુશ્કાલ થયું હતું. આ ભાગોમાં પળ મહાગુજરાત સંઘ નિવાસી દુરંદા વરંદા રાહતનું કામ વાચી રહ્યું છે.

૫૫૧ લગભગ પ્રમણે ઉલકાં ગીત વર્ષમાં કમરા ગુજરાતમાં સંકલ નિવાસીનું કામ લાલુકાથી માંડીને સારાયે ગુજરાતના ધોરણે થવા માંડ્યું છે અને હવે સહત ભેલવા નહિ અને કામ વ્યવસ્થિત રીતે થાય એ સિવાય લોલિએ રીમાયો જ અને તેથી એક સંસ્થા મારફત સાથ લેલ ત્યાં મુખી સંકલ નિવાસીનું કામ ગોડવાય છે.

૫૫૧ પ્રમણે ઉલકાં સંકલ ગુજરાતમાં સંકલ રાહતનું કામ કરી રીતે ગોડવાયું તે આપણે ભેળું. પરંતુ ગુજરાતના ઉત્તિહાસમાં પહેલી જ વાર સંકલો પાણી પ્રમણું થોળાનું ભેળું નાનું સરખું રાખનું એકમ થયું છે અને તેથી એ સહેને વિચારે આવે કે ભવિષ્યનું સંકલ નિવાસીનું કામ ફરી રીતે ગોડવાયે અથવા તે તેના ઘટ થશે હશે. આ પ્રમ વિચારીએ તે ખુદમાં રાહતના કામના એ લગભગ દોષ છે તે આપણે ભણી લેવું જોઈએ. એ લગભગ રાહત અને બીજા લાંબા માગાની રાહત.

લાંબા ગાળાની રાહતને નવાં મુખી લાનેવળને છે ત્યાં મુખી, અને ભારે દરે સરકાર પ્રમણી પોતાની કે ત્યારે, એ સંકલની બધી જગ્યામાં સરકારે સરકારી ભોરિંગ એ વગુ ખસ થવી જોઈએ. ગુજરાત સરકારે ૫૫ ઉલકા સોલનાં અને ૫૫૧૦૬ વિભાગનાં કેલકાં મારોમાં થયેલ અનિચ્છિને અને બુલ બુલ પ્રાણની એટલી બધી રાહત આપી છે કે તે મેમાં એમ લાંબે કે હવે અવેખમાં લાંબા માગાની રાહત અને પ્રમણી સંસ્થાઓએ ખાલ હઈ કરવાનું રહેશે નહિ. દુશમાં ઉલકાં ભાર વર્ષના અનુભવને અને સરકારે રાહતનું એ ધોળું રીમાયું છે તે મેમાં મહા-ગુ. સં. દિ. દુરંદા કે તેથી બીજા કોઈ સંસ્થાએ લાંબા ગાળાની રાહત અને પળ ભેળું કરવાનું રહેશે.

વ્યાયામ પ્રચારનાં પચાસ વર્ષ

શ્રી ચિતુભાઈ પુ. શાહ
(મંત્રી, ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ)

સામાન્ય રીતે ગુજરાતની પ્રબળી ખ્યાતિ અન્ય પ્રાંતોમાં વ્યાપારક્રિયા અને વ્યવસ્થાકુશલ પ્રબલ તરીકેની છે; અને વ્યાયામ તથા રમતના ક્ષેત્રે ખાસ અપવાદ બાદ કરતાં કોઈ નોંધપાત્ર વિકાસ નોંધાવ્યા નથી; તેમ છતાં વ્યાપાર ક્ષેત્રે જે વિરલ વ્યવસ્થાક્રિયા, સાહસિકતા અને દહિની તેણે પ્રતીતિ આપી છે તેવી વ્યવસ્થાક્રિયા, સાહસિકતા અને પ્રગતિશીલ દહિનાં દર્શન વ્યાયામ પ્રચારના ક્ષેત્રે ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ઘણા વિના રહેતાં નથી. ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળની બંધારણીય મંડળ તરીકે સ્થાપના બેકે ૧૯૩૬ માં થઈ, પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ અને કામગીરીનો આરંભ તો ઘણો હોતો ૧૯૦૬ની સાધ્યી. આમ ગુજરાતમાં ઉદ્ભવ મેંચ દાયકા દરમ્યાન વ્યાયામનો વ્યવસ્થિત પ્રચાર કરી રહેલો આ પ્રગતિશીલ સંસ્થાનો દલિલકાર નેહ્યો નોંધપાત્ર છે તેટલો જ શ્રેયશીલ છે. આ દલિલકારનો સાચો ખ્યાલ આવે તો મોટે તેના ઉત્પત્તિસ્તંભની અને તે પહેલાંની ગુજરાતની પરિસ્થિતિનું અવલોકન આવશ્યક છે.

જુમ્માદાહા વ્યાયામ શાળા

૧૮૮૦ ના અરસામાં મહ્યવિદ્યા ઉરતાલ જુમ્માદાહાની હેમદેમ નીચે વડોદરામાં ચાર અખાડા શાલેના હતા. ૧૯૦૪ માં જુમ્માદાહાના અવસાન પછી તેમના પુત્રશિષ્ય શ્રી માણીકરાવજીએ જુમ્માદાહા વ્યાયામ શાળાનું સ્થાપન સફળતાપૂર્વક સંભાળ્યું અને રાષ્ટ્રીય બાલનાની રીચાર્ડને વ્યાયામનો ઇંગ્લીશ પ્રચાર કર્યો. ભારતીય વ્યાયામ પ્રવૃત્તિના પ્રખર પ્રચારક શ્રી માણીકરાવજીએ દેશી વ્યાયામમાં જે વ્યાયામના નવા તત્વોનો ઉમેરો કરી તથા મહ્યવિદ્યા અને દેશી વ્યાયામ પ્રકારો સંબંધી ઉચ્ચશીલ સાહિત્ય લેવાર કરી, તેમ જ ૧૯૫૪ માં ૭૮ વર્ષની વયે તેમનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી આજીવન વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ તરીકે ઉત્તમજ્ઞ કામગીરી બજાવી વ્યાયામ ક્ષેત્રમાં અમૂલ્ય સેવાઓ આપી છે.

ગુજરાતમાં વ્યાયામ પ્રચાર પ્રવૃત્તિનું બીજાઈપણું

વોસમી સગીના પ્રારંભમાં ગુજરાતીઓ આગળ જઈ અથા તેમ વ્યાયામ પ્રત્યે આત્મક ઉદારતાના અને અરુચિની લાગણી ધરાવતા હતા; ધન કમાવામાં જ મશગુલ હતા તથા ધન કમાવામાં સગીની સફળતામાં ઇત્તનનું કમાવામાં જ મશગુલ હતા તથા ધન કમાવામાં સગીની સફળતામાં ઇત્તનનું સામંકય માનતા હતા. આ હોતી પરિસ્થિતિ અચરે ગુજરાતને અનિવાર્ય જરૂર હતી વ્યાયામ-ગંગા વહાવનાર કોઈ લગીરમની; અને સહસાચે ગુજરાતની વ્યાયામ-ગંગા વહાવનાર કોઈ લગીરમની; અને સહસાચે ગુજરાતમાં વ્યાયામ પ્રચારના આ લગીરમ કાંઈની જવાબદારી ઉઠાડવાનો નિશ્ચય ૧૯૦૫ માં શ્રી ડાહ્યાઈ પુરાણીએ કર્યો અને શ્રીઅરવિંદની પ્રેરણાથી તેને મર્ત સ્વરૂપ મળ્યું.

શ્રી ડાહ્યાઈ પુરાણી ૨૨ વર્ષની ઉંમરે ૧૯૦૬ માં એમ. એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી વડોદરામાં કલામવનમાં વિજ્ઞાન-શિક્ષક તરીકે ભેગવા. કોલેજના ૫મ દરમ્યાન મેંચ દંડની રસ કરીને એક વર્ષના નિમિત્ત ૨૫૦ દંડ-એકક અને ચાર માઈલ દોડ સુધી પહોંચવાને પરિણમી તથા પ્રત્યક્ષ અને

નિમિત્ત આહારવિહારને લઈને તેમના શરીરમાં અને મનમાં સક્તિનો અખૂટ સ્વેચ થયો. છાત્રીનાં ઘેરાને ૩૨ ઉચ્ચી વધી ૩૬ ઉચ્ચ નેહ્યો થયો; સાવળ, પગ, બૂલ વગેરે અંગો દંડ ધર્મો અને શરીર ચપલ અને સપ્રમાણ બન્યું. પોતાના શરીરના આના વિકાસથી હિંદી વ્યાયામ ખદ્ધતમાં તેમને ખૂબ શક્તિ બેઠી અને તેમણે "નિશ્ચય કર્યો કે, "અમ્માસ પૂરો થતાં, ઇત્તનમાં પણ માંડું કે તરત જ ગુજરાતીઓની શરીરસંપત્તિ સુધરે તેવી પ્રવૃત્તિને મારે મારા ઇત્તનનું કાર્ય બનાવડું." આ નિશ્ચય ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળના બીજાઈપણું હતો.

શ્રીઅરવિંદ ઘેર ૧૯૦૫ના અરસામાં વડોદરા કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે હતા. તેમના કાંતિગારી વિચારોથી શ્રી ડાહ્યાઈ પુરાણી આત્મક આકર્ષણા હતા; અને તેમના "વંદિતતરમ" અખબારમાંથી રાષ્ટ્રીય પ્રેરણા મેળવતા હતા. આ પરિસ્થિતિમાં બંધાર્થના બનાવોની શ્રી ડાહ્યાઈના દિલ ઉપર બારે બારે અસર થઈ. ૧૯૦૭માં વડોદરામાં તેમણે શ્રીઅરવિંદની સુધાકાંત લીધી અને દેશસેવાના કાર્યમાં તેમનું માર્ગદર્શન માન્યું. શ્રીઅરવિંદને બંધાર્થમાં શાહી અખાડાપ્રવૃત્તિની વાત કરી; તેમ જ તે સંસ્થા દેશની સેવા કરવાની ઇતિવાળા યુવાનો કેવી રીતે તૈયાર કરી શકે, તેનો ખ્યાલ આપી "શરીર સેવા માટે, રાષ્ટ્ર માટે, ઇત્તનના ઉચ્ચતમ આદર્શો માટે" જે ખ્યાલને રાષ્ટ્રીય રંગ આપ્યો; અને તેમના બાઈ શ્રી બારીને ડાહ્યાઈને વલ્લુ દિવસ સુધી રાજ્ય નવ નવ કલાક સુધી કાંતિગારી બંધાવવાની તાલવાતી તથા બળતી પ્રવૃત્તિ, બેઠાબેઠી ફેમિલિયલ વગેરે આજારીપ્રાપ્તિ મારેની વ્યવહારુ શોભાઓની મહિત્તી આપી. અતે શ્રી ડાહ્યાઈએ શ્રીઅરવિંદ સમક્ષ સંપ્રતિષ્ઠા લીધી કે, "આજીવી માંડો, મારા પ્રત્યેના દેશની આજારી મારે મરી કીટ તેવા મરજીયા યુવાનો તૈયાર કરવાના થશે." અને આમ ૧. ગુજરાતના યુવાનોમાં માયકાંગણાં શરીર અને દરેકાં સ્વચ્છતાના પવડો લાવી, ગુજરાતીઓનાં શરીરબળ કેળવાય તે માટે કંઈક કરવાનો નિશ્ચય ૨. અખાડા દોરા શક્તિશાળી યુવાનો તૈયાર કરી શકાય છે, તેનું શ્રી અરવિંદ પાસેથી મળેલું માર્ગદર્શન અને ૩. શરીરબળનો ઉપયોગ દેશની સેવા મારે કરવાની શ્રી બારીને આપેલી શક્તિ-આ તરુણ બાળતે ગુજરાતમાં વ્યાયામ પ્રચાર કરવાની દિલચાલ પાછળની પ્રેરણાએ હતી.

વ્યાયામ પ્રવૃત્તિનો આરંભ

આગળ જણાવ્યા અનુસાર, તાલ એમ. એ. થયેલા બાળીસ વર્ષની વયના અને ધનગતી શક્તિશાળી, ચપલ અને બળવાન શરીર ધરાવતા શ્રી ડાહ્યાઈ પુરાણીએ ગુજરાતમાં વ્યાયામ પ્રચારની દીક્ષા લીધી, ત્યારે તે વડોદરામાં કલામવનમાં વિજ્ઞાન શિક્ષક તરીકે કામ કરતા હતા. અહીં શ્રાઈ ઇત્તન, શુદ્ધ માર્ચિંગ તથા વિશાળીમાં પરના નિખાલસ પ્રેમને કારણે તે યુવાનો તથા વિશાળીઓમાં ખૂબ જ રુચિ થઈ પડ્યા હતા. આ અરસામાં વડોદરાનો શ્રીગદ્દ જ્ઞાતિનો શ્રી લક્ષ્મીનાથ નામે એક કલ્પારી

યુવાન શ્રી હેતુશર્માના મંત્રણામાં આવ્યો હતો. તે તથા તેના ચિત્તે બાળવાદમાં આવેલા તેના મતનમાં દર રવિવારે મળવા અને વસ્તુતઃ સક્રિય કેળવવા બાબતે. તથા અર્થો કરવા હતા. આ મંત્રણને તેમણે 'વસ્તુતઃ શિક્ષણ સમિતિ' નામ આપ્યું હતું. આ જમાનામાં બંગલોરને ખરિદ્યુમે દેશભરમાં હોવા થયેલા પ્રયત્ન આદેશને દેશના યુવાનોને ખૂબ પ્રભાવિત કર્યા હતા. આ સમિતિના યુવાનો ખૂબ જોશથી હતા અને દેશને માટે કંઈ કરી નાખવું જોઈએ એમ માનતા હતા. એક વાર લક્ષ્મીનાથાના નિમંત્રણથી શ્રી હેતુશર્માએ 'વસ્તુતઃ શિક્ષણ સમિતિ'ની સભામાં પ્રમુખ તરીકે આવવાનું સંતકાંત્યું.

આ સભામાં ૧૦-૧૨ યુવાનો હાજર હતા. શ્રી હેતુશર્માએ પોતાના પ્રવચનમાં જણાવ્યું હતું કે, "માત્ર બાપલેથી કંઈ વળી શકે નહિ. મહાબંધી લાણેલા કરતાં રૂપિયામાર કામની કિંમત બધારે છે. વિદેશી અમલમાંથી દેશને યુક્ત કરવા હોય તો તે કામ કંઈ દીકરાપેલા સરીરવાળા યુવાનોથી ન થાય; તેને માટે તો બળવાન સરીરવાળા યુવાનો જોઈએ.

પ્રત્યુત્તરો પ્રારંભ થયો

આ જમાનામાં, ઉપરો સરીરે ફક્ત લંગોટ પહેરી વ્યાયામ કરવામાં યુજ્જવાતી યુવાનો લગ્ન અનુભવતા તે ખરિદિશ્વિતમાં, તથા તેમને આ રિશ્તિમાં જોવા નહિ દેવાયેલા એવા આનુભાવના લોકોના અનેક વિરોધો અને અંતરણો તથા આર્થિક મુશ્કેલીઓ છતાં સોંતે, ધીરજ અને અદમ્ય ઉત્સાહથી વ્યાયામશાળાનું કામ ચાલુ રાખ્યું અને ખરિદિશ્વિત એ આપ્યું કે વિરોધ ધીમે ધીમે રાખેના ગયો અને વ્યાયામશાળાના યુવાનોના આચરન, અભુતર તથા સારીકાને વિકાસને લઈને લોકોમાં વ્યાયામશાળા પ્રત્યે આકર્ષણ વધ્યું ગયું અને યુવકો સારી સંખ્યામાં આવતા ગયા. આ વ્યાયામશાળામાં રિશ્તિ પ્રકારની કસોટી ઉપરાંત યુવાનોમાં ખસડવણી, લઘાવ નુસ્તરો તથા સમયસૂચકતા વિશેષે તે માટે ટેકરી કુદ તથા રાત્રિવારે ગામ બહાર જંગલોમાં ધસુ દૂર મુખી લાંબી દોડ અને અવારનવાર પગથાળા પ્રવાસના કાર્યક્રમો યોજાવામાં આવતા.

શ્રી લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળાનો વિકાસ

વ્યાયામશાળા શરૂ થઈ ત્યારે ફક્ત એ જોડકો એ જે વ્યાયામ પુરાણીથી કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. થોડા સમયમાં મદદખત તથા કુત્રીનું કામ શરૂ થયું. આમ ફક્ત જોડકો, મદદખત અને કુત્રી એ ચાર વ્યાયામ પ્રકારો હતા. આ નવી વ્યાયામશાળાની સામગ્રી, અખાડો તો જોડકો શરૂ થયો, પરંતુ મુશ્કેલી એ આવી કે કાર્યકરો જેથી જોઈમાં ખજૂ કુત્રી, મદદખત, હાથી, ફરીમકાસ વગેરે ખરા વ્યાયામ પ્રકારોના હાલની આવશ્યક ન હતી. આ માટે ફક્તકા યુવાનોને અન્ય અખાડાઓમાં લાકીમ લેવા મોકલવાનું શરૂ થયું; પરંતુ જ્યાં ખરિદિશ્વિત કામ કરનારા તેમની રીતે તથા તેમની ખરિદિશ્વિતે શીખવવાનું રાખે અને તેથી કંઈ સુનેષકારક ખરિદિશ્વિત ન આવ્યું. આખરે શ્રી હેતુશર્મા પુરાણી તેમના સહાયાથી શ્રી વામનરાવ નિકતે મારફતે તેમના ભાગ્યે જ શી બાપુરાવ ફલ્ગુવકર નામના સગવળ યુવાનના ખરિદિશ્વિતમાં આવ્યા. તે ભાઈ વ્યાયામના સર્વ પ્રકારોના નિષ્ણાત હતા; એટલું જ નહિ ખજૂ સંક્રાંશ દિવાન ન હતા. તેમણે મુશ્કેલર તજગીરની પણ પર કોઈમની જગતમાં આપેલા વ્યાયામ અખાડામાં શ્રી હેતુશર્મા પુરાણી, તેમના નાનાભાઈ શ્રી અંજીભઈ પુરાણી તથા શ્રી નાનુકલાય શ્યામીને રિશ્તિઓના ચતુ માત્ર દરમિયાન દોલ સુધાર તથા સંક્રાંશ ચતુ માત્ર કામ ખૂબ પ્રેમ અને ઉત્સાહપૂર્વક જવા જોડતા ખજૂ રિશ્તિથી સખા પિતા વ્યાયામના સર્વ પ્રકારો પ્રકારો અને માત્ર કરીને કુખી, મદદખત, ફરીમકાસ વગેરેનું સર્વ શિક્ષણ આપ્યું. યુજ્જવાતમાં વ્યાયામ

પ્રચારના કામમાં તેમની આ સેવા ખુબજર અમૂલ્ય અને ન બદી સકાય તેવી છે.

લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળાની એકંદર સિદ્ધિ

યુજ્જવાતમાં વ્યાયામ પ્રચાર પ્રક્રિયા પ્રારંભરે ૧૯૦૯માં શ્રી લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળાની સ્થાપના થવા પછી ૧૯૧૭ મુખીમાં આઠ વર્ષના ગાળા દરમિયાન બરજની શ્રી બહુકલાય વ્યાયામશાળાનો અવધાન બંધ કરતાં પેદારની બહાર આ 'ખરિદિશ્વિતે એક ખજૂ વ્યાયામશાળા હાલમાં આવી ન હતી. આ નવી રિશ્તિથી વ્યાયામ સંરચનાનો મુખ્ય હેતુ વ્યાયામ જોઈ ગયા તેમ આરોગ્ય અને બળવાન સરીરવાળા નીકર, સાહસિક અને આદરિશ્વિત એવા યુવાનો તૈયાર કરવાનો હતો, કે જે તેમના સરીર-બળનો ઉપયોગ દેશના રક્ષણ તથા સેવા અર્થે કરે. વ્યાયામના નુકા નુકા પ્રકારોનું પ્રત્યેસિદ્ધિ શિક્ષણ તો આ સંરચા આપતી જ હતી; પરંતુ આ સંરચાની ખરી સિદ્ધિ તો તેણે તેના સરકારમાં જમાવેલી સાનુભાવના, સંરચા પ્રત્યે પ્રેમ અને વફાદારીની તથા રિશ્તિપાલનની ભાવનાની છે; બાકી ખજૂ આગળ. વધીને દેશની ખિદમતમાં જરૂર પડયે, સરીરની આહુતિ આપવાની ભાવનાનું સર્જન એ તેની પરમ સિદ્ધિ હતી. આ સંરચામાં તૈયાર થયેલા યુવાન ચતુરત્વના, પ્રામાણિક તથા તે કહે તે પર વિશ્વાસ મૂકી શકાય એવી હાઈ ગુણવત્તામાં જનતા પર પડેછી છે તે એની કાર્ય-સિદ્ધિનું ઇચ્છાનંતર પ્રમાણપત્ર છે.

જને તે જમાનામાં, બધારે યુજ્જવાતમાં કોમિસ જેવું કંઈ ન હતું અને ગાંધીજીનું આચરન થયું ન હતું. ત્યારે આ સંરચામાં તૈયાર થયેલા યુવાનોએ યુજ્જવાતમાં ગામો અને ગામડાંઓમાં રાષ્ટ્રીય ભરૂતિઓ દોરવા પ્રગટાવી જલેતા રાખ્યા હતા. 'વિહની વસ્તીનો મોટો ભાગ ગામડાંમાં વસે છે અને એની એ દેશને ચોટી લઘાય છે' એ સત્ય આ સંરચાના કાર્યકરો સારી રીતે સમજતા હતા; અને તેથી ગાંધીયુગ શરૂ થયે તે પહેલાં શહેરો છાદી માત્રે જવાનો મંત્ર આ યુવાનોએ અપનાવ્યા હતા અને આ એગિની વિસ્તર લેવાનું અને અનુસરીને શ્રી હેતુશર્મા પુરાણીના આદેશથી શ્રી લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળામાં તૈયાર થયેલા એક યુવાન મસલત જોડી પિતાની આજ્ઞાને અવગણીને અને ખરિદિશ્વિતે તેમની આર્થિક સહાયનો ત્યાગ કરી પૂનાની ખેતીવાડી કોલેજમાં ભણવા ન્ય છે; ખીતે યુવાન બાપાશાહ મરબાદાસ માતાપિતાની ઉપાચય થઈને કોલેજના અન્યત્ર છાદી વેદક રૂપિયાનું શરૂ કરે છે; ત્રીજે યુવાન નાનુકલાય ચાંસરી મેટ્રિકને અન્યત્ર વહેતા મૂંઝી શિક્ષક થાય છે; વળી શ્રી અંબુભઈ પુરાણી કારખાનાની નોકરી છાદી યુજ્જવાતમાં વ્યાયામ પ્રચાર કર્યું કામ મામે લઈ લે છે; તથા શ્રી મદદસર તથા હિનકર પંથ્યા એવા બળેલાબળેલા યુવાનો ખેતીવાડીના ખેતરમાં કામ કરવા વિના વેવને બેસાય છે. આમ આ બધા યુવાનો પોતાની કારકિર્દીનો ભાગ અન્યત્ર તૈયાર થયા, તેની પછળ પ્રેરણા હતી માનુષમિતે વિદેશી યુવાનોમાં જલકી રાખતી વંચરેભાંધી યુક્ત કરવાની ઉમ્મત લખનાની; અને આ ઉમ્મત લખના યુવાનોમાં પેદા કરી એ આ વ્યાયામ રિશ્તિવાલની પરમ સિદ્ધિ હતી.

આ સિદ્ધિ વહેવારની શુદ્ધિ, સામાજિક મુધારા, ચારવારની કુકીમાં કુચ કરતાં સરપંચો, ભૂતી ચીરો તથા સરેકો ખમીરનો અપવેશ, ખમણાળા પ્રવાસો, શ્રમકાર્યમાં ધોરન આ વસ્તુઓ યુજ્જવાતના બંદરે ઇચ્છાનંતર વ્યાયામશાળા વરૂંથી અધ્યયેશો કામે છે. હોપાઈ જવાનો બધ વહેરોને ખજૂ આ સંરચામાં તેમને ત્યાર પછી હોવા થયેલી અને તે જ ધારણે કામ કરતી સંરચાઓમાં તૈયાર થયેલા યુવાનોને દરેક આજ્ઞાની જનમાં પ્રાપ્ત છે. અને તે હલેનામાં આવવાનીમર્થો ભાગ લીધો છે;

મંડળોની રીતસરની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ એટલે (૧) વ્યાયામ સંસ્થા સંગઠન (૨) તાલીમ શિબિરો (૩) ગુજરાત રમતોત્સવ (૪) કાયા કૌશલ કસોડી (૫) વ્યાયામ પ્રકાશનો (૬) વ્યાયામ મહાવિદ્યાલય, આ દરેક પ્રવૃત્તિનાં વિકાસ અને સિદ્ધિની વિગતો નીચે મુજબ છે :-

(૧) વ્યાયામ સંસ્થા સંગઠન: ૧૯૩૬માં મંડળની બંધારણીય રચાપના થઈ એટલે ગુજરાતભરની વ્યાયામ સંસ્થાઓ તથા રમતમંડળો તેની સાથે સંબંધિત થઈ ગયાં. હાલમાં જિલ્લા વ્યાયામ મંડળો તથા રમતમંડળો મારફતે અનેક વ્યાયામ તથા રમત સંસ્થાઓ મંડળ સાથે સંબંધિત છે, અને વ્યાયામ ક્ષેત્રે સેવા અને સહકાર આપે છે; ત્યારે બીજા બાજુ ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ રાષ્ટ્રીય સારીરિક શિક્ષણ મહામંડળ સાથે સંબંધિત છે.

(૨) તાલીમ શિબિરો: ૧૯૩૬ની સાલથી દર વર્ષે ઉનાળાની રમતોમાં ગુજરાતના છુટા છુટા જિલ્લાઓમાં ૧૩ વર્ષથી ઉપરની ઉંમરનાં યુવકયુવતીઓ માટે એક માસની મુદતના અભ્યાસક્રમવાળા વ્યાયામ તાલીમ શિબિરો મંડળ નિયમિત રીતે યોજાયા છે. સમગ્ર દિશામય અને જ્ઞાનાત્મક અભ્યાસક્રમને ક્રમિક ચાર વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં ગ્રુપકે 'પ્રવેશ', 'વિનિત', 'શિક્ષક' અને 'વિશારદ' એ પ્રમાણે વહેંચવામાં આવે છે. આ શિબિરોમાં દર વર્ષે લગભગ ૪૫૦ જેટલાં છાત્રાંશિકાઓ તાલીમપ્રીતિએ ભાગ લે છે; અને અભ્યાસ સુધીમાં ૩૬૦૦ જેટલાં છાત્રાંશિકાઓએ જ્ઞાન ઉઠાવે છે. તથા ચારેય વર્ષના અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી ૨૩૦ જેટલાં છાત્રાંશિકાઓ 'વિશારદ' ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી છે. આ શિબિરોમાં તાલીમ પામેલાઓ શાળાઓ અને કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીનેતાઓ તરીકે તથા નિષ્પ્રજ્ઞ નિષ્કૃષ્ટ તરીકે સુંદર કામગીરી બજાવી રહ્યા છે.

આ સિવાય, ૧૯૫૩ની સાલથી મંડળ તરફથી નવથી બાર વર્ષની ઉંમરનાં છોકરાં છોકરીઓ માટે પંદર દિવસની મુદતના તાલીમ શિબિરો પણ ઉનાળાની રમતોમાં યોજવામાં આવે છે, જે યુવતરની હકીકતે અત્યંત સફળ પુરવાર થયા છે.

વળી, ૧૯૫૬ની સાલથી મંડળે દિવાળીની લાંબી રમતોમાં સહભર તાલીમ શિબિર યોજાવાનું શરૂ કર્યું છે, અને એકલકે દરેક વર્ષે તેની સફાવત કરી છે.

(૩) ગુજરાત રમતોત્સવ: ગુજરાતના દરેક જિલ્લામાં વિવિધ એથલેટ, રમતો તથા વ્યાયામની હરીફાઈઓ યોજવામાં આવે છે. આ દરેક જિલ્લાના વિજેતાઓ ગુજરાત રમતોત્સવમાં ભાગ લે છે. દર વર્ષે ડિસેમ્બરની આખરે કે નવેમ્બરની શરૂઆતમાં મંડળની ગુજરાત એથલેટિક્સ સમિતિ તરફથી આ રમતોત્સવ યોજાય છે, અને રમતોના પ્રકારમાં તથા ધોરણ જાણી શાળાના સુવાને પ્રેરણા મળે છે. ગુજરાત રમતોત્સવના લાયક વિજેતાઓને તે તે રમતોની મુજબ સાચા રમકીયામાં જાગ લેવા માટે મોડલી આપવામાં આવે છે. તાલેવરમાં ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળના પ્રચારકો જુદી જુદી રમતો માટે અલગ અલગ ગુજરાત મંડળોની રચાપના થઈ છે, અને આ બધાં રમત મંડળોના પ્રતિનિધિઓ મળીને ગુજરાત એથલેટિક્સ એસોસિયેશનની રચના થઈ છે. આ દરેક રમત મંડળ તે તે રમતના મુજબ સાચા રમકીયા સાથે સંબંધિત થયેલું છે.

(૪) કાયા કૌશલ કસોડી: ૧૩ વર્ષથી ઉપરની ઉંમરનાં યુવકયુવતીઓ પોતાની એથલેટ શક્તિ માપી શકે તથા વધુ વિકાસ માટે પ્રવૃત્તિશીલ

રહે તે હેતુથી મંડળે ૧૯૪૬ની સાલથી 'કાયા કૌશલ કસોડી' પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી છે, જે મુજબ દોડ, કૂદ, ફેંક, તાકીસ, હાંચક, નીચક, દંડ, બેઠક, નમસ્કાર વગેરે પ્રવૃત્તિઓના ચતુર્તા ક્રમમાં ચાર ધોરણો બાંધેલાં તથા બહેનો માટે અલગ અલગ નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે. ઉમેરવાર પોતાની શક્તિ અનુસાર કોઈ પણ ધોરણની કસોડીમાં ભેરવી શકે છે અને ઉત્તોર્ણ થનારને મંડળ તરફથી પ્રમાણપત્ર તથા ચંદક આપવામાં આવે છે. દર વર્ષે છુટાં છુટાં કેનોમાં થઈ લગભગ ૧૦૦૦ જેટલાં પરીક્ષાર્થીઓ ભાગ લે છે અને અભ્યાસ સુધીમાં લગભગ ૮૫૦૦ જેટલાં એક ધા બીન ધોરણની કસોડી ઉત્તોર્ણ કરી છે.

(૫) વ્યાયામ પ્રકાશનો: મંડળ તરફથી ૧૯૩૮ની સાલથી શરૂ કરવામાં આવેલી પ્રવૃત્તિ અનુસાર શરીરવિજ્ઞાન તથા વિવિધ વ્યાયામ, એથલેટ અને રમતો અને લગભગ ૨૫ જેટલાં નાનામોટાં પ્રકારોના પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે, જે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તથા વ્યાયામપ્રિય જનતામાં અત્યંત ઉપયોગી પુરવાર થયાં છે. ૧૯૫૦ની સાલથી મંડળે 'સારીરિક શિક્ષણ' ત્રૈમાસિક પણ પ્રગટ કરવાનું હાથ ધર્યું છે.

(૬) વ્યાયામ મહાવિદ્યાલય: મુંબઈ રાજ્યના સારીરિક કેળવણી ખાતાની યોજના અનુસાર ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ તરફથી ૧૯૫૦ની સાલથી બેસ જિલ્લાના રાજપીપળા મુશ્મિ શ્રી ડાહ્યાભાઈ પુરાણી વ્યાયામ મહાવિદ્યાલયમાં એક વર્ષની મુદતને સારીરિક કેળવણીની સર્વિફિકેટ અભ્યાસક્રમ ચલાવવામાં આવે છે. સ્વસ્થે શ્રી ડાહ્યાભાઈ પુરાણીના પુત્ર રમારકર આ સંસ્થા નિરૂપેન્ડર વાતાવરણમાં આવેલી છે તથા વિશાળ ક્ષેત્રને અને સગવડોથી મકાનો ધરાવે છે. ગુજરાત-ભરમાંથી મેટ્રિક્યુલેટ તાલીમપ્રીતિ બાંધેલાં એક વર્ષની તાલીમ અને પૂરી કરી માધ્યમિક શાળામાં વ્યાયામ શિક્ષકની કારકિર્દી રચીકારે છે. અભ્યાસ સુધીમાં ૮૨૨ છાત્રાંશિકાઓ અને ૬૯ બહેનોએ આ તાલીમ પૂરી કરી. કુલ ૮૯૨ વ્યાયામ શિક્ષકો આ સંસ્થામાં તૈયાર થયા છે. આ ઉપરાંત ૧૯૫૬-૬૦ની સાલથી મેટ્રિક્યુલેટ માટે એક વર્ષની મુદતને રિડેમ્શન કોર્સ પણ શરૂ કરવામાં આવે છે. શૈક્ષણિક ઉપયોગિતાને અનુલક્ષીને વ્યાયામ અભ્યાસક્રમની સાથે સાથે એસ. ટી. સી.ના વર્ગો પણ ચલાવવામાં આવે છે.

અન્ય નોંધપાત્ર પ્રવૃત્તિઓ: ૧૯૫૦ના એપ્રિલ માસમાં મંડળની સરળ ધ્વજસ્થ અને સંગઠન નીચે રાજકુમારી આમૃતકીરના પ્રમુખરથાને બીજા મુંબઈ રાજ્ય સારીરિક શિક્ષણ પરિષદ તથા ડૉ. વૈદ્યલક્ષ દેસાઈના પ્રમુખરથાને ગુજરાત વ્યાયામ પરિષદ અમદાવાદમાં મળી અને ગુજરાત વ્યાયામ પ્રવૃત્તિને પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન મળ્યું.

આમ ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળની બંધારણીય રચાપના પછી ગુજરાતમાં વ્યાયામ અને રમત પ્રવૃત્તિઓ અત્યંત પ્રચાર થતો રહ્યો છે. અલગત વાતાવરણને કારણે કે પરિસ્થિતિને કારણે કે છબતનાં બાદબાકી મુદ્દાને કારણે, ગમે તેમ પહેલાંની વ્યાયામશાળાઓ હવે આપેલું જમાની શકતી નથી; અને પરિસ્થિતિ તેની સુધારા ધરાવી જઈ રમત સંસ્થામાં સ્થાંતર થતું જાય છે. એક ઉદાહરણ બીન છે. તરફ થતાં પેન્ડ્યુલમ ગતિને આખરે તે મધ્યમાં સ્થિર થયે જ પડ્યો છે. અને તે મુજબ સારીરિક કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ સ્થિતિ આપતાં તેમાં વ્યાયામ, રમતો, એથલેટ વગેરે સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું ચોખ્ખું સ્થાન અનિવાર્ય છે; અને આની મુખ્ય-મુખ્ય સારીરિક કેળવણી જ બ્યારીનું સર્ગની પદવર સાધી શકશે તે નિઃસંકે છે.

(શ્રી ડાહ્યાભાઈ પુરાણીના પ્રગટ-અપ્રગટ લેખોના આધારે)

સ્વયંસેવક દળો

શ્રી નવીનભાઈ શાહ
(દલખત, કોંગ્રેસ સેવાદળ, ગુજરાત)

આપણા દેશમાં ધણીયે સ્વયંસેવક દળો ચાલે છે. એક વખત એવા હતા કે બ્રમાજી ૨૫ વર્ષ પહેલાં યુનઈટી ચોખ્ખી ઉપર એકસો ચૌવીસ દળો ચાલતાં હતાં. આને આપણા દેશમાં કેટલાંક દળો ચાલે છે, જેમાં કે કોંગ્રેસ સેવાદળ, રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ, મહાવીર દળ, હોમગાર્ડ્સ, એન. સી. સી., એ. સી. સી., મામસંસ્કાર દળ વગેરે.

આપણે એવાં દળોની ચાત કરીએ છીએ કે જે સરકારી કે અર્ધ-સરકારી કે ઠોઠ પણ પ્રકારની સત્તાવાળી સંસ્થાની મદદ વિના, આપણે મરજિયાતપણે પ્રતિસ્પર્ધા થવાનીને બ્યાપક બન્યાં હોય. આમાં સેવાદળ, આર. એસ. એસ., મહાવીર દળ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સેવાદળ એ સંપૂર્ણપણે રાષ્ટ્રીય તથા સૈવાના ખ્યાલથી જ ચાલતું દળ છે. આર. એસ. એસ. એટલે કે સં. એ સંપૂર્ણપણે કોમવાદી પાયા ઉપર ચાલતું હિંદુ દળ છે. અને મહાવીર દળ જેનું ધર્મના ખાસ ઉત્તર કે તેવા પ્રકારના સેવા આપતું સ્વયંસેવક દળ છે. બીજા કેટલાંક એવાં કામચલાઉ દળો છેજ્યાં થાય છે કે જેના વિશે લોકોને ખબર પડે તે પહેલાં જ તે વિશીન થાય છે. ગણ સેવાદળ એ એક એવું દળ છે કે જે આઝાદી પહેલાં હંફિશમાં રહ્યું થયું પણ ત્યાર બાદ તે તે જ વિસ્તારમાં મર્યાદિત રીતે કામ કરી રહ્યું છે.

કોંગ્રેસ સેવાદળ

કોંગ્રેસ સેવાદળનો જન્મ ૧૯૨૩ માં નાગપુરમાં એક સત્યાગ્રહ વખતે થયો. દેશની આઝાદી લેવાને માટે, દેશના નબળાઓને સુખમ રાષ્ટ્રીય વિચારોની લાક્ષીમ આપીને તૈયાર કરવાની હિતિથી સેવાદળનું કામ શરૂ થયું. ભારતમાં રાષ્ટ્રીય પાયા પર કામ કરતું આ જ સર્વ પ્રથમ અખિલ ભારતીય સંગઠન હતું અને ડૉ. હાઈકર કે જેમણે લાલા લખપતરાયની તરફે અમેરિકામાં ખૂબ કામ કર્યું હતું તેમણે ભારતમાં પાછા આવતીને સેવાદળને શરૂ કર્યું. દેશમાં તે સેવાદળના આશરે રાષ્ટ્રીય બન્યા. આ દળને શરૂઆતથી જ રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા બાપીદાસ આશીર્વાદ મળ્યા.

પ્રમાણ

દળનું સ્થાન ઉચ્ચતર વિકસતું ગયું. એના વિકાસના પુરાવા દર્શાવવા-બતાવવા છે. આજના દેશના લાક્ષીય નેતા પૂર્વે જન્મસરલાલ સેવાદળના પ્રથમ પ્રમુખ હતા. ત્યારબાદ મોલાલા ચોકતરબી, નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોસ વગેરે મહાન પુરુષોએ સેવાદળનું પ્રમુખસ્થાન સોંપાવ્યું હતું. આજના રાષ્ટ્રપ્રમુખ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ સેવાદળના આઝાદી પહેલાં સૈનિક હતા. હરિજન્ય મહેતાજી, શ્રી દિવાકર વગેરે કે જેઓ અત્યંત જાહેર સેવામાં છે તેવાઓ આજની દેશમાં વધે પડેલાં સેવાદળના છે. એ. સી. બન્યા હતા.

આઝાદીની હાલ દિનપ્રતિદિન નેરે પડતી ગઈ અને સેવાદળના હબ્સ સૈનિકો રાષ્ટ્રની આઝાદી ખાતર બલિદાન દેવા ગયા. આમ ૧૯૪૬ મુખી સેવાદળે પોતાની તમામ તાકાત ભારતની આઝાદી માટે જ ખર્ચી, ત્યારે આ બધી જ સુખ આર. એસ. એસે. ગુપ્ત રીતે પોતાનું સંગઠન મળતું કરવાનું કામ કર્યું જ રાખ્યું. સેવાદળના સૈનિકો અને કાર્યકર્તાઓ

ત્યારે એવામાં જતા હતા ત્યારે આર. એસ. એસ.ના કાર્યકર્તાઓ અને સ્વયંસેવકો રાષ્ટ્રીય હાલ ન કરીને બ્રિટિશ પાસેથી હાફરી લાક્ષીમ મેળવવાના કામમાં પડ્યા હતા. બ્રિટિશ સરકારે કાંતિને સાધ આપનાર સેવાદળના સંગઠનને ડિનારિન કરી નાખવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ સંગઠને રાષ્ટ્રીય હાલ માણ રાખી. બ્રિટિશ સરકારે પ્રતિબંધ મૂક્યો અને સેવાદળ છુટા છુટા પ્રદેશવાર વિકેન્દ્રિત રૂપમાં વિકસતું ગયું, અને આ રીતે ગુજરાતમાં, આજના ભારતના નાણાપ્રધાન શ્રી મોરારજીભાઈ પટેલના હેઠળ સેવાદળે જખરે એક પકડ થઈ. શ્રી મોરારજીભાઈ પટેલે સેવાદળના મુકાબી બન્યા. વધે મુખી તેમણે સેવાદળને સીધું માર્ગદર્શન આપ્યા કર્યું. અને આપણે પણ તેઓ સેવાદળની જરૂરત પ્રસંગે હમેશાં માર્ગદર્શન આપે જ બધ છે.

આઝાદી પછી

આઝાદી પછી સેવાદળે પોતાના વાર્તાવિક કાર્યમાં જ પોતાનું નામ સાર્યું કર્યું છે. સેવાદળ એ દળ છે, જેણે તે સેવા માટેનું છે. એમાં કંઈ ચંકા નથી. મટે તેનું નામ સેવાદળ છે. તે કંઈસના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કામ કરતું રાષ્ટ્રીય સંગઠન હોવાથી તે કોંગ્રેસ-સેવાદળ છે. આ રીતે કોંગ્રેસ-સેવાદળ એ સમજમાંથી જ તેના ઉદ્દેશ અને હેતુઓનો ખ્યાલ આવે છે.

આઝાદી પછી સેવાદળનો ઉદ્દેશ બદલાય તે સ્વાભાવિક છે. આજ મુખી આઝાદીનું કામ કરવાર સેવાદળ આઝાદ દેશને આબાદ બનાવવાના કામમાં લાગી ગયું છે.

સેવાદળની લાક્ષીમ

સેવાદળ એક પ્રકારનું સૈકલિક સંગઠન છે એમાં ચંકા નથી. સેવાદળ ત્રણ પ્રકારની લાક્ષીમ આપે છે : ૧. પ્રાથમિક લાક્ષીમ ૨. મધ્યમ સૈનિક લાક્ષીમ ૩. ઉચ્ચ સૈનિક લાક્ષીમ. આ લાક્ષીમ એવા પ્રકારની છે કે જે પ્રાપ્ત થયા બાદ લાક્ષીમ લેનાર વ્યક્તિમાં, દેશમાં કામ કરતી છુટા છુટા પ્રકારની રચનાત્મક તથા રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં કામ કરવાની કાર્યક્ષમતા આવે છે. આને પણ દેશની છુટી છુટી રચનાત્મક અને રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની સેવાદળના કાર્યકર્તાઓ માટે મળવા આવતી જ બધ છે. આ હિતિથી સેવાદળે બીજા ઠોઠ પણ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા કરતાં વિશેષ કાર્યકર્તાઓ દેશને આપ્યા છે તેમાં ચંકા નથી. એક વખત જે સેવાદળમાં દાખલ થાય છે તેનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના આવ્યા વિના રહેતી નથી.

સેવાદળની સ્પષ્ટતા

સેવાદળ એકદરે કોંગ્રેસના બાજ તરીકે કામ કરે છે. લોકશાહીમાં કોઈ પણ સંગઠન કે તેના સભ્યોને રાષ્ટ્રીય વાતાવરણથી પર રાખવા તે ખૂબ જ અગત્ય છે. સેવાદળ સ્પષ્ટપણે કોંગ્રેસનું અંગ છે અને કોંગ્રેસના ક્ષેત્ર પ્રમાણે કામ કરે છે. આ રીતે રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ પોતે રાષ્ટ્ર-

કારણથી પર છે એવો દાવો કરતું હોવા છતાં પણ તે અને તેના કાર્યકર્તા કોઈ ને કોઈ પ્રકારે રાજકીય ખ્યાલથી જ આગળ વધેલા છે. સેવાદળે પોતાના કેમિસન સેવાદળ એ નામમાં જ પોતાની રચના નીચે બંધેર કરેલી છે.

સેવાદળની પ્રવૃત્તિ

સેવાદળ એવી યશ્વી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે, જેમાં સમાજમાં સામાજિક જીવનની તાલીમ આપે છે તથા રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાન્તો દ્વિત્વે દેશમાં પોતાનો અમૂલ્ય ફાળો આપી રહ્યું છે. નીચેની પ્રવૃત્તિઓ પરથી આનો ખ્યાલ આવી શકેશે :

(૧) કેન્દ્રપ્રવૃત્તિ : નાનાં છોકરા છોકરીઓને કોઈ એક મેદાન પર ત્રિરંગી ખજૂર નીચે ભેગાં કરીને સેવાદળનો સૈનિક તેમને રમતોની, ક્ષાણતીની, ગીતોની, કસરતની, છુલ્હિની, ચારિત્ર્યવિકાસની તથા સામાજિક જીવનની તાલીમ આપે છે. નાનપણથી જ છોકરાઓમાં રાષ્ટ્રીય સંસ્કાર સંસ્થાનું કામ અને તે દ્વારા ભવિષ્યની પેઢીને તૈયાર કરવાનું કામ, ને પાયાનું કામ છે તે કામ સેવાદળે પાયાની પ્રવૃત્તિ તરીકે ઉપાધ્યય છે. રાજ્ય એકથી દોઢ કલાકના સમયમાં નિયમિત રીતે ચાલતી આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા એક એવા પ્રકારનું શિક્ષણ છોકરા-છોકરીઓને મળે છે, કે જેથી એમ મોક્ષક કહી શકાય કે સેવાદળના આગે ગામ આલેલાં કેન્દ્રો એક પ્રકારની રાષ્ટ્રીય શાળાઓ છે. આ પ્રવૃત્તિ નાનાં છોકરાં હોવાથી સંપૂર્ણપણે બિનરાજકીય છે.

(૨) નિર્માણ કાર્ય : યુવાનોને સેવાદળ અવારનવાર રહતી રમ-ઓમાં તથા દિવાળી અને ઉનાળાની મેળા ગાળાની રમતોમાં નિર્માણ કાર્યમાં ફાળે છે. દેશ આજે યુવાનો પાસેથી સાચી ઓળખ મળે છે. આપણી જરૂરકાર ન્યારે યોજનાના કાર્યમાં ખૂબી ગઈ હોય ત્યારે દેશના યુવાનો યોજનાના નવનિર્માણના કાર્યમાં ખૂબી ભય તે જરૂરનું છે. આ માટે સેવાદળ એક દિવસના, ત્રણથી પાંચ દિવસના, અઠવાડિયાના તેમ જ મેળા આગાના અમરિબિરો યોજે છે. આ દૃષ્ટિથી આ પ્રવૃત્તિ પણ સમજ રાખીને આવરી લે તેવી બિનરાજકીય છે.

(૩) પ્રવાસ પ્રવૃત્તિ : સેવાદળની આ એક વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ છે. પગપાળા તથા સાઈકલ ઉપર ગામે ગામ કરીને પોતાના દેશને એવો એ દેશનો હોવા અભ્યાસ છે. સાઈકલ ઉપર એકથી બીજા ભાગે ભરતું, દેશના જુદા જુદા ભાગનો સામાજિક, આર્થિક અને સંસ્કૃતિક અભ્યાસ કરવો, લોકોને સમજાવવા આ બધું પ્રવાસ પ્રવૃત્તિ દ્વારા મળતું સાચું શિક્ષણ છે. ગુજરાત સેવાદળે આ દિશામાં બેન્ડો રચવેલ સેવકોને સાઈકલ ઉપર કેવળ ગુજરાત બહાર જ નહિ, પરંતુ બારતના અણે જાણે અને કેટલાકને બારતની બહાર પણ પ્રવાસ કરવાં કરી મૂક્યા છે. બાણે જ કોઈ જિલ્લા કે રજળ બાજી હશે કે ન્યાં સેવાદળની દુકડી યોજનાબદ્ધ બહાર ગઈ નહિ હોય.

સેવાદળ આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે ને દ્વારા લીધેલી તાલીમ પછી બંધેર હોવામાં તેને અનુભવી મળે અને તે દ્વારા કાર્યકર્તાઓ તૈયાર થાય

બંધેર સંગઠન

આર. એટ. એસ.ની જેમ સેવાદળ એ કોઈ જુદા કે કેવળ મેદાનોમાં કામ કરતું સંગઠન નથી પણ ગુજરાત પ્રદેશ કેમિસન સચિવલય પ્રમુખ બી કાફરભાઈ દેસાઈ કે જેમણે થી મોરારજીભાઈ દેસાઈ જમી વર્ષો સુધી સેવાદળને માર્ગદર્શન આપ્યું છે, તેમના સમજોમાં કહ્યું તો સેવાદળ દેશમાં

આવી પાટી આકરિમક આફતો સાથે સ્ફુર્ધકિંગ ફેરફારે જેનું છે. પહાડ જેવા યુદ્ધલીઓ હોય છતાં પણ બંધેર સેવાના નિયિત માર્ગમાં સેવાદળ વજની જેમ કામ કરી રહ્યું છે.

કાર્યકર્તાઓનું દળ

સેવાદળ એ કેવળ સ્વયંસેવકોનું દળ નથી પણ નિશ્ચિત પ્રવૃત્તિઓમાં કામ કરતું કાર્યકર દળ છે. તેવા સૈનિકો ન્યાં રહેતા હોય અને ન્યાં મોકરી ધધેા કરતા હોય ત્યાં પણ રાષ્ટ્રને નબર સમક્ષ રાખીને સેવા કરવાની વક ચૂકવા નથી.

આ કેવળ કાર્યકર્તાઓનું દળ નથી પણ તાલીમબદ્ધ કાર્યકર્તાઓનું દળ છે. એટલે જ સેવાદળના કાર્યકર્તાઓ કોઈ પણ કામ કરવામાં ખૂબ ઝડપી હોય છે. કેવળ સંગઠન ખાતર સંગઠન કરવા માટે કાર્યકર્તાઓને ભેગા કરવામાં નથી આવતા. કેવળ થયાં કરવા ખાતર કાર્યકર્તાઓને ભેગા કરવામાં નથી આવતા પણ ક્યાં માટે તેમને ભેગા કરવામાં આવે છે અને કાર્ય પહેલાં તેમને તાલીમ આપવામાં આવે છે.

સ્ફુર્ધકિંગ ફેરફાર

ધણી વાર સેવાદળની ઉપયોજિતા વિરો પ્રમો થાય છે. 'વ્યવહારમાં રોજબરોજના કામો અને પ્રવૃત્તિઓ એ સામાન્ય ગણાય છે. પણ ન્યારે કસોટીનો કાળ આવે છે ત્યારે તે કેટલી ઉપયોગમાં આવે છે તે જ મહત્વનું બચાવ છે. સેવાદળની બાળવર્તમાં એટલું સ્પષ્ટ સમજ શકાય તેમ છે કે કસોટીના કે આકરિમક પ્રસંગે તે એટલું ઉપયોગી રહ્યું છે તેટલું લાગે જ બીજું કોઈ સંગઠન રહ્યું હશે.

ગ્રામપંચાયત ૧૯૪૮ કે ન્યારે જ્યારજ્યાર આમ લાગી ત્યારે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે દેશમાં અત્યાર સુધી ને યોદ્ધા આગ લાગી હતી તેમાંની આ ધણી જ યોદ્ધા આગ છે. આ આગને હોલવવા માટે આગમાં સપડાયેલા લોકોને તેમાંથી બહાર કાઢવા તથા તેમને નિભાવવાનું કામ થાહ રાખવું તેમ જ કોમી વાતાવરણ વચ્ચે ન્યારે કોઈ પણ કામ કરવા તૈયાર ન હોય ત્યારે સેવાદળે એક જ દિવસમાં સૈંકોની સંખ્યામાં જુદા જુદા જિલ્લામાંથી પોતાના સૈનિકો ઉઠાવ્યાં હતા. આ બધા સ્વયંસેવકો મોકરી ધધેા છાંડીને ને દિવસ સુધી આ રજળે રોકાયા હતા.

દેશની આઝાદી પ્રસંગે નિર્વાસિતોના પ્રક ન્યારે ખૂબ જ કઠંગો બન્યો હતો. ત્યારે કુરુક્ષેત્ર અને પશ્ચીમવતના મેદાનમાં નિર્વાસિતોની બાળલુગીઓ સંચાલવ કરવાના કાર્ય માટે સેવાદળે પોતાના કાર્યકર્તાઓને દુકડીઓમાં ઉઠારીને આ કાર્ય પૂરું પાડ્યું હતું. ધાર ધાર મહિના સુધી થયેલા આ કાર્યને સેવાદળના કાર્યકર્તાઓએ કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા સિવાય સફળ બનાવ્યું હતું.

અંતર્યામી ન્યારે ધરતીકંપ થયો અને હતોરા મકાન એકસાથે પડી ગયાં ત્યારે સેવાદળે એવીસ કલાકમાં પોતાની દુકડીઓને ત્યાં મોકલી હતી અને ત્યાંનું તમામ કાર્ય પોતાના હાથમાં કપાડી લીધું હતું. ૧૯૫૬માં ન્યારે પાકિસ્તાન દ્વારા દિલ્લાથી રાખ્યો નિર્ણય લેવાથી ત્યારે ને પોકાના શરૂ થયાં હતાં તેમાં સંપૂર્ણ નિષ્પ્રજ્વલન અને અટલ સિપાહીની જેમ સેવાદળના સૈનિકોએ કામ કર્યું હતું. આ પ્રસંગોએ એમ સ્પષ્ટ લાગતું હતું કે આ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીયપણે ચાલવાની તિરતબદ્ધ અંદરક સેના છે.

અને ન્યારે કેન્દ્ર સરકારના કર્મચારીઓની તાલેવરમાં જ હડતાળ પડી ત્યારે દેશનું કામ પૂર્ણ થઈ ગયું ત્યારેવાનું ન બેઠ્યું અને લોકો અંધાર વચ્ચે પેરેલાન ન થઈ ભય તે ખ્યાલથી સેવાદળે દેશના અનેક યુવાનોને પોતાની સાથે એકઠાં આ કાર્ય ધાર પાડ્યું.

આમ સેવાદળ દેશના કે સમાજના કોઈ પણ કસોટીના પ્રશ્નો નિઃશય, અવિરત, અદ્વિતીય ફોર્સ તરીકે હમેશા મોખરે રહ્યું છે તેમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી.

કોંગ્રેસનું પોતાની ચોક્કસ

ગુજરાતમાં સેવાદળની પ્રગતિ સૌથી મોખરે રહેલી છે તથા તેના કાર્યકર્તાઓ હમેશાં એકત્રિત રહ્યા છે. ન્યાય ન્યાય સેવાદળ છે ત્યાં ત્યાં કોંગ્રેસ મજબૂત છે એ ખ્યાલ ગુજરાતમાં સંપૂર્ણપણે ફેલાયો છે. સ્વયંસહાયક શક્તિની બાબતમાં સેવાદળ ધણા હાથા ખ્યાલો રાખે છે. વળી તે કોંગ્રેસની અંદરની મૂંઝવણિમાં સંપૂર્ણપણે નિમ્મજ્જીત છે. આથી કોંગ્રેસની આંતરિક મૂંઝવણિમાં તથા તેમાં જ બીનાં કોંગ્રેસની જવાબદારી કોંગ્રેસ સેવાદળને સોંપે છે. કારણ કે પદાને જ વિશ્વાસ છે કે સેવાદળ પદાધિષ્ઠી થઈ રહીને દરેક વસ્તુના શુદ્ધરોષ ભેળવે વિચાર લે છે. આથી જ પરિત ભવહરણાચર્ય સેવાદળને કોંગ્રેસનું પોતાની ચોક્કસ કહ્યું છે.

નિષ્ઠા અને કિષાણીતાનો પુરવઠો

ચોક્કસ વખત પર અતિશય ભારતીય સેવાદળ સંગઠન શ્રી ધનામદારરુપે દેશના સેવાદળ માટે રાષ્ટ્રીય એકેડમી રચાવવાનું નક્કી કર્યું. જ્યુ આ કાર્ય માટે પેસાની ભરૂં સીધી મોટી રહેશે અને બહારના લોકો દ્વારા નહિ પણ દળના સૈનિકો દ્વારા જ આ ભરૂંદિયાત પૂરી પાડી નેહરો, તે વિચાર ઉપર આર મુકતો આદેશ આપેલા અને ધંદર જ દિવસમાં ગુજરાતમાં સેવાદળના સૈનિકોએ એક એક કુલિયા કાઢીને રૂ. ૪૦૦૦ લેઈલી મોઢલી આપ્યા એ એની નિષ્ઠા અને કિષાણીતાનો પુરવઠો છે.

સેવાદળની તાકાત

આને દેશમાં સેવાદળના ૮૦ હજાર ઉપરાંત સ્વયંસેવકો છે. તેમાં ગુજરાતમાં કુલ ૧૩ હજાર સ્વયંસેવકો આને કામ કરે છે. તેમાં ૪૦૦ નેહલા કેન્દ્ર-નાયકો છે, ૩૪૦ નેહલા મધ્યમ સૈનિકો છે, ૧૮૦ નેહલા રથાનિકો અધિનાયકો છે, ૧૦૦ નેહલા ઉચ્ચ સૈનિકો છે અને નેહલા કક્ષાના ૯૦ નેહલા અધિકારીઓ છે.

સામાન્ય સંજોગોમાં સ્વયંસેવકો પોતાના જ ખર્ચે તાકીમ લેવા માટે એક સ્થળથી બીજા સ્થળે નળ છે. સંગઠનની પ્રવૃત્તિ સાબનાના મુર્ચિતવ સ્વરૂપે સામાન્ય ફરજોને પોતાના ખર્ચે અલ્પવેરા કરાવેને કામ કરે છે.

આને દેશની ભૂમિ ભૂમિ રચનામક અને રાષ્ટ્રીય સંરચાઓ સેવાદળના કાર્યકર્તાઓની હમેશાં મગ કરે છે અને સેવાદળ મોટા હાથે આ મામલો પૂરી કરે છે. આર. એસ. એસ.ની મદદ એક જ બ્યક્તિના હાથમાં થાલવું ક્રિડિત સંગઠન નથી પણ લોકશાહીને વેચી કોંગ્રેસના નેતૃત્વ નીચે થાલવું શિસ્તગત સેવા કરવાનું આ નિર્દિશિત દળ છે. ગુજરાતમાં શ્રી મોરારજીભાઈ પછી સેવાનિષ્ઠ શ્રી રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ અને ત્યાર બાદ ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ શ્રી કાકોરજીભાઈ દેસાઈ દેશના અગ્રણી અગ્રણી માર્ગદર્શક રહ્યા. શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ તથા શ્રી કાકોરજીભાઈ દેસાઈએ તેા એમ જ્યુ કહ્યું છે કે કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓએ સેવાદળની વાતીમમાંથી પછાર થવું નેહરો.

ન્યારે ન્યારે મરજીની જમીનો પડેલાં આસપાસની ફરડોએ માટે કોઈ આધાર ન દેખાય ત્યારે અને તે સમયે રહત આપવાની ભરૂં પડે ત્યારે સેવાદળના સૈનિકો પોતાનું રક્ત આપીને સામાની કિંમતી બચાવી લે એવી દાખલો ભરૂં છે એમ નથી. આ ગુજરાતના સેવાદળની પ્રવૃત્તિમાંના કામ છે.

સંઘની સંગઠન

મણરેશમાં ખાસીના જ આગ્રહ રાખનાર, સેવા અને સાહસીતા સિદ્ધાંતોને વેચેલ, કાજલ સમયમાં યુવાનોને શિસ્ત અને ચારિત્ર્યની તાલીમ આપવું તથા સંકટ સમયે સંઘજ બનવાની ભાવના ધરાવવું, નાતબત કે દામ ધર્મેના કોષ્ટકાવ વિના સર્વની સામુદાયિક સેવા કરનારું, સંપૂર્ણપણે કક્ક શિસ્તી અને ભંદેર ટપનમાં ગાંધીવાદી વિચારોના આગ્રહો રાખનારું તથા ડાકર ડાકરોએ તથા યુવાનો માટે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપનારું આ એક સંપૂર્ણ સંઘ સંગઠન છે.

આર. એસ. એસ.

એમ ૧૯૨૩ માં નામપુરમાં, સેવાદળનો જન્મ થયો તેમ ૧૯૨૪ માં આર. એસ. એસ. નો જન્મ પણ નામપુરમાં થયો. ડૉ. દેવચર કે એવો આર. એસ. એસ.ના રચાયક હતા તેમણે બંનેનીમાં રહી ક્રિડિસ્ટ ખર્ચિતો અત્યંત કરી કારવામાં આર. એસ. એસ.ની સરચાત કરી.

ન્યારે દેશની આસપાસી માટે ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ અંગ્રેજોની સામે લડી રહી હતી ત્યારે રાષ્ટ્રીય લડતને મદદ ન કરતાં, એક ગુપ્ત લશ્કરની એમ આર. એસ. એસ. દેવાર થઈ રહ્યું હતું. કોઈ પણ પ્રકારના સંપર્ક ઉદ્દેશ ન બતાવતાં પોતે ધર્મિક અને સાંપ્રદાયિક ઉન્નતિ માટે છે એમ આર. એસ. એસ. પોતાની ભાવને એળખાવતું રહ્યું અને નામી કેંગિનિ દ્વારા હિંદુ સાંપ્રદાયિક રામ્ય રચાવવાનો મનસુબો ધરાવતું પણ જનતાને પોતાની કેપીતી સીધી સાદી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ભ્રમમાં નાખતું રહે છે.

આને એ વખત જ્યુ આવી ગયો. ■ કે ન્યારે રાષ્ટ્ર પહોંડ નેત્રી મુરદેશીઓ સામે કટ્ટર લડત ચાલી એક એક કદમ આગળ વધી રહ્યો છે ન્યારે રાષ્ટ્રીય નિઃશ્ચયી ભવિષ્યકર્તાને પોતી કરવાનું કામ કરવાનું દરેક નામરિકને સમજ લેવા નેહરો. એક બાલુ છે સામ્યવાદ, ન્યારે બીજા બાલુ છે કામવાદ. આર. એસ. એસ. છે બીજા બાલુ.

ગુપ્ત સંગઠન

૧૯૨૪ થી ૧૯૨૬ સુધીમાં આર. એસ. એસ.એ પોતાનું સંગઠન ને રીતે નિઃશ્ચયી એવો સામાન્ય જનતાને એકકદમ ખ્યાલ ન જ આપ્યો. પણ ૧૯૨૭માં ન્યારે અહિંયાં ઉત્તરપ્રદેશ, હિંદુલી, બંગાળ મગેરે સ્થળે મોટા પાયા પર કોમી રમખાણો શરૂ થયાં ત્યારે અને ત્યાર બાદ રાષ્ટ્રપિતાનું ખુન થયું ત્યારે આર. એસ. એસ. ને ખ્યાલ હતો થયો. નાના ડાકરોએને જાણભાવના પછાદ પાછળ કોમવાદી ડેર આપવું. સામાન્ય મેકાનો ઉપર સાર્વત્રિક કામ કરતું આ એક ખાનગી દળ છે એમ કહીએ તેા ખોટું નથી. ધર્મ અને સંસ્કૃતિની આજ લઈને કોશેલા આ સંગઠનની ટેલણ હિંદુ નવજવાનોને ખબર પડી નહિ અને આને દેશના મહાખરા ભાગમાં એક ભળની મદદ મોઢવાઈ થયું છે.

આર. એસ. એસ. નું દેશનું નામ સંપ છે. સંધે પોતાના સ્વયંસેવકો ધારે કોઈ પણ રક્ષક અને બંધારણીય કાર્યકંમ મુકયો નથી. પણ તેમના માનસમાં કેટલીક બાજુ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા નેરલાલ દલાવવાનું કાર્ય કર્યું છે. મેકાનિમાં હિંદુ બહેનોએ કેળવ પોતાના સંગઠન માટે ઉપયોગ કરે છે સંધના કલ્પકર્તા મુખ્ય મગજના સ્વયંસેવકોને કહે છે કે “તમારા મનમાં ને વાત થાશે છે તે ગુરુજીના મનની જ વાત છે. પરમપૂજ્ય ગુરુજીમાં અલૌકિક સાલ્ય અને ઉત્થરીય શક્તિ છે.” ભાવનાવશ યુવાનોને આ રીતે પરતન બનાવવાનું કાર્ય આને પણ ચાલી રહ્યું છે.

સંધ શું કરવા માગે

સંધ શું કરવા માગે છે એ પ્રશ્ન ને વમે સંધના કાર્યકર્તાઓને પૂછીયે તેા તે વારત જ કહે છે. “સમય આવશે ત્યારે ખુનું જ

જાણવાનો. છતાંયે તમારે જાણવાની જાણ જ છાજી હોય તો સંઘમાં આવો, શાખામાં કામ કરો, ગુરુદ્ધમાં બેસો. રાષ્ટ્રીય, અમારી બારે કસોડીમાંથી પસાર થાઓ, અમારો વિશ્વાસ છવ્વણ કડક જરૂરી સિરતનું પાલન કરો." આમ કેટલાય જિલ્લામાં ભવિષ્ય નવયુવકોને જાણવાના શબ્દોમાં મુંઝવણમાં મૂકી દે છે. મુંઝવણમાં મુકાયેલા નવયુવકોની આસપાસ સંઘના કાર્યકર્તાઓ કેટલાય દિવસ મુશી તેને પોતાનો કરવા માટે સમજાવી લે છે. પણ તમે જો એમ કહેશો કે તમારું બંધારણ લાગે તો સંઘનો કાર્યકર કહે છે કે બંધારણ જી મોકલી આપીશું. બંધારણ કાંઈ મહત્વની ચીજ નથી. પણ ક્યારેય સંઘ પોતાનું બંધારણ આપતો નથી. સંઘના કાર્યકર્તાઓ ધણી વાર નવા કામલ થયેલા સ્વયંસેવકોને એમ સમજાવે છે કે "સંઘને ઓફિસ નથી, રોકડો નથી, ફંડ નથી એટલે હિસાબ નથી, છતાં સંઘનું તમામ કાર્ય દેશભરમાં ચાલે છે તે તેની શક્તિનો પુરાવો છે. અને પરમ પુણ્ય ગુરુ કહે છે કે સંઘ હંમેશાં અસંલેખ અને અનિર્ધારિત ગઠ જેવો છે."

ઉપરની પદ્ધતિ આપનાવવા માટે તેના કાર્યકર્તાઓને ખાસ પ્રકારની તાલીમ આપવામાં આવે છે, આ માટે તેમના ઓ. ડી. સી. એટલે કે ઓફિસર ટ્રેનિંગ કેમ્પ ચાલે છે.

સંઘની પ્રવૃત્તિઓ

સંઘ જુદી જુદી હકમરના હોકોને ધ્યાનમાં રાખીને, જુદી જુદા વર્ગોના હોકોને ખ્યાલમાં રાખીને પોતાની પ્રવૃત્તિઓ તથા વિચારો ફેલાવે છે. (૧) જાળકોને મેદાન પર ગીતો, રમતો વગેરે ખૂબ એમ છે માટે તેમને તેઓ રમતો દ્વારા, ગીતો દ્વારા, ભ્રમણો દ્વારા તથા મનોરંજન દ્વારા ભેગા કરી સંઘ પ્રત્યે તેમને આકર્ષે છે. આ રીતે નિર્દેશ અને કુશળતા જાળકો માટે આયામશાળાનું વાતાવરણ બનું કહે છે. અને શરૂઆતથી જ તેમનામાં કોમવાદી શત્રુ પાળાનું શરૂ કરે છે. અને શરૂઆતથી જ સંઘવિત પેઢી બનાવવાનું કાર્ય કરે છે. (૨) કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલાકને પોતાની સાથે લઈને વિદ્યાર્થી પરિષદનું કામ કરે છે. તેમને સંઘના ભવિષ્ય માટે નાના મોટા અધિકારીઓ અને કાર્યકર્તાઓ બનાવવા માટે ઓફિસર ટ્રેનિંગ કોલેજ અથવા છાત્રાલયોના ચારિત્ર્ય ધનાર નેતાઓ બનાવવાનું કામ કરે છે. અને આ હોકોને શાખા કલાવવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે. (૩) જે હોકો હિંદુ ધર્મચુરત છે તેમને સંઘ, હિંદુ ધર્મની શક્તિ કાળે છે એમ સમજાવે છે. તથા આવા ધર્મચુરત હિંદુઓ માટે એક પ્રાચીન હિંદુ સંસ્કૃતિ અને પ્રકાર લાવનાર રોમાંચક અને ક્રાંતિકારી આંદોલન કરે છે. (૪) જેઓ રાષ્ટ્રીય ભાવેથી નિરાશ થઈને પાછા જતા છે તેમની પાસે સંઘના કાર્યકર્તાઓ પહોંચી જઈને પોતાના દરોહ, વસંતજ્વરની વગેરે ઉત્સવોમાં આનંદજ્વ આપીને, તેમનું સમજાવ કરે છે. તેમનામાં તે એવી આશા જન્માવે છે કે ખરિત થયેલી ભારત માતાને અખંડિત કરનાર કેવળ એકમાત્ર સંઘ જ અને તે જ અખંડિત હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના કરી શકશે. ધણી વાર આવા ભ્રમક ખ્યાલોમાં સમાજના અજ્ઞસમનુસારના નેતાઓ પણ જોવાય છે. (૫) જેઓ વેપારી છે અને વિશ્વકોશી તથા સરકાર અને કોંગ્રેસની દીકા કરનાર છે તેમની પાસે સંઘના કાર્યકર્તાઓ પહોંચીને યાવુ માગીને ભેરી નબ છે. ને તેમને સમજાવે છે કે આખા દેશમાં કોંગ્રેસ જ બધાનું પૈડું કરે છે તથા કોંગ્રેસને જ હટાવવાની જરૂર છે. આમ કરીને તે હોકોને પોતાની સાથે લેવાને સતત પ્રયાસ કરે છે.

આ રીતે સંઘ ચાલત કું કરવા માગે છે અને ચાલત શ્રી પ્રવૃત્તિઓ છે તે ક્યારેય રદ નહીં થતી. આ પદ્ધતિ મોટા ભાગે જર્મનીમાં હિટલરે અજમાવેલી નાની પદ્ધતિ જેવી છે. હિટલરે જર્મનીમાં તેના વિચારો અને રીતિઓને આ જ વાત કરી હતી. "આખું ચાલત કું કરવા માગીએ છીએ

તે કોઈને બચાવું નહિ જોઈએ છતાંયે આપણી દેખીતી પ્રવૃત્તિમાં બધાને સાથે લેવા."

ધણી વાર લાવનારીશ અને જુસ્સાદાર તથા લેડરશાહીને નહિ સમજનારા લાપચાળ નેતાઓને સંઘ પોતાના ઉત્સવોમાં કે પ્રવચનોમાં બેલાવે છે જેથી તે નેતાઓ કાયમ સંઘના તથા તેની સિરતના પ્રશંસક બની રહે છે.

સંઘ વિશે સ્પષ્ટતા કરાશે ?

સંઘના નેતાઓ સંઘ વિશેની સ્પષ્ટતા લાગ્યે જ કરે છે. ને બહારની વ્યક્તિ દ્વારા સંઘની મુલ્યવ્યુહવી વાત બહાર લાવવાનો પ્રયત્ન થાય તો તે વ્યક્તિ ખરેખર રીતે પરીશન થયા વિના રહેશે નહિ. આ માટે ધણી વાર તે સંઘના સભ્યો તેવી વ્યક્તિઓ માટે ભારવાના કે સતામણીના પ્રસો બેસા કરે છે. વળી કેટલીક રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિઓના ધરમાં જ તેમના છાત્રાઓને સંઘી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સરઘાતમાં તે વ્યક્તિઓને પોતાના છાત્રો રાષ્ટ્રીયિક અને સિરતની વાલીમ લે છે એવો જ સંપ્રદાય ખ્યાલ આવે છે પણ ત્યારે છાત્રો ધર છોડે છે, સંપૂર્ણ વિરોધી બને છે, સંઘ માટે પોતું કરવાની જરૂર પડે તો પોતું પણ કરે છે ત્યારે જ તે વ્યક્તિને લાગે છે કે સંઘ શી ચીજ છે. તે કેવળ વ્યાખ્યાનશાળા કે ક્લાસિક કરવાનું મેદાન જ નથી, પણ પહા પાછળ ચાલતું હિંદુ રાજધાન્ય સંગમન છે. ધણી વાર સંઘના કાર્યકર્તાઓ સંઘ વિરુદ્ધનું સાહિત્ય વાંચવાની તેમના સ્વયંસેવકોને મનાઈ ફરયાવે છે અને કહે છે કે આ વિરોધી વલણ તે સંઘને તોડવાનું કાવતું છે માટે તેને વાંચવું જ નહિ. આ છે સંઘનું કાર્ય અને એનો ખ્યાલ.

સેવાકર્મ

સેવાકર્મમાં જેમ બાલકોન વાલે છે તેમ અહીં બાલકશાખા છે. સેવાકર્મમાં જેમ કુમારોન છે તેમ અહીં વરુણશાખા છે. અને સેવાકર્મમાં જેમ સેવક દુકડો છે તેમ અહીં પ્રીદેશશાખા છે. સંઘનું કાર્યક્ષેત્ર ગામડામાં નહિ પણ સરકારમાં અને શહેરોમાં રહ્યું છે, ને સ્થળોમાં તે લોકો કામ કરે છે તે સ્થળની બેચક્ક પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિને પોતાના કામમાં સામે છે. ફીલ્ડ ક્લાસના લાવવા માટે ખાખી ચઢી તેમણે સ્વીકારેલી છે. સ્થાનિક અધિકારીને પકડ નામક, ઉપસરનામક, મુખ્ય શિક્ષક, વિશ્વકોશ વગેરે કહેવામાં આવે છે. નિર્દેશના મુખ્ય અધિકારીને નિર્દેશ સંગ્રહ કહેવામાં આવે છે. દરેક પ્રદેશના ત્રણ ચાર વિભાગ બનાવી તેમના પ્રદેશના મહા-સંગ્રહ સંગ્રહો મુકવામાં આવે છે. પ્રદેશના મુખ્ય અધિકારીને મુખ્ય સંગ્રહ કહેવામાં આવે છે. બધા જ પ્રદેશીય સંગ્રહો સંઘના સરવૃક્ષનાર ગુરુદ્ધને જવાબદાર છે.

જેમ જર્મનીમાં હિટલરે યુવાનોમાં એ ખ્યાલ ફેલાવ્યો હતો કે આખું જર્મન લોકો અને દુનિયા પર કબજા કરવા માટે જન્મ્યા છીએ; આખું અનિર્ધારિત છીએ, અસંલેખ છીએ, એવું જ આ સંઘમાં ચાલે છે. એટલું જ નહિ પણ કોંગ્રેસને મહાનમ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે. ભારત માતાના બે દુકડા કરનાર કોંગ્રેસ છે અને એમ તેને સંધાનાર છીએ એવી વાતો ફેલાવે છે. મધ્યમ વર્ણના લોકોમાં વેપાર કરતા સામાન્ય દુકાનદારો, ઓફિસોમાં નવા હવાકો વગેરે ખાસ કરીને તેમના એજન્ડા છે. અને તેઓ પોતાના લતાના મહાકોમાં તથા આસપાસના લોકોમાં કોમવાદી વિચારો ફેલાવવાનું કામ કરે છે.

સંઘ અને ભગવે

સંઘ બધા જ સંઘમાં માને છે. ચિરંજીવી રાષ્ટ્રવંશને તેઓ જરા પણ માન નથી આપતા. દરમ્યાં મોટા સમયથી ૧૯૫૧ બંધુભાદ્રીની રાષ્ટ્રવંશને

આમ સેવાદળ દેશના કે સમાજના કોઈ પણ કટાક્ષીના પ્રતીક નિઃશ્વસ, અવિરત, સ્વદર્શિત કે સ્વેચ્છાથી લઈને જોખરે રહ્યું છે તેમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી.

કોંગ્રેસનું પોકારી ચોકડું

ગુજરાતમાં સેવાદળની પ્રવૃત્તિ સૌથી જોખરે રહેલી છે તથા તેના કાર્યકર્તાઓ હમેશાં તેજસન રહ્યા છે. ન્યાં ન્યાં સેવાદળ છે ત્યાં ત્યાં કોંગ્રેસ મજબૂત છે એ ખ્યાલ ગુજરાતમાં સંપૂર્ણપણે ફેલાયેલ છે. વ્યવસ્થા-યુક્તિની બાબતમાં સેવાદળ ધણા હાથે ખમતો રાખે છે, વળી તે કોંગ્રેસની બંદરની ચૂંટણીઓમાં સંપૂર્ણપણે નિયંત્રણી છે. આથી કોંગ્રેસની આંતરિક ચૂંટણીઓ તથા તેનાં જ બીજાં કામોની જવાબદારી કોંગ્રેસ સેવાદળને સોંપે છે. કારણ કે બધાને જ વિશ્વાસ છે કે સેવાદળ પક્ષાધીની થઈ રહીને રૂઝુ વસ્તુના ગુણદોષ નોંધેને વિચાર લે છે. આથી જ પડિત જવાદલાકાલને સેવાદળને કોંગ્રેસનું પોકારી ચોકડું કહ્યું છે.

નિષ્ઠા અને વિચારીશક્તિનો પુરાવો

મોટા વખત પર અખિલ ભારતીય સેવાદળ સંઘમાં શ્રી છતામદારજી દેશના સેવાદળ માટે રાષ્ટ્રીય એકેડેમી સ્થાપનાનું નકો કયું પણ આ કાર્ય માટે પેસાની જરૂર જોઈ મોટી રહેશે અને બહાવના લેણાં દ્વારા નહિ પણ જમના સેનિકો દ્વારા જ આ જવાબદારી પૂરી પડતી જોઈએ, તે વિચાર ઉપર તાર મૂકતાં બંદરો બાંધ્યા અને પંદર જ દિવસમાં ગુજરાતમાં સેવાદળનાં સેનિકોએ એક એક રૂપિયા કાઢીને રૂ. ૧૦૦૦ દિલ્લી મોટલી આખા એ એની નિષ્ઠા અને વિચારીશક્તિનો પુરાવો છે.

સેવાદળની તાકાત

આને દેશમાં સેવાદળના ૮૦ હજાર ઉપરાંત સ્વયંસેવકો છે. તેમાં ગુજરાતમાં કુલ ૧૩ હજાર સ્વયંસેવકો આને કામ કરે છે. તેમાં ૪૦૦ નેટલા કાર્ડનાયકો છે, ૩૫૦ નેટલા મધ્યમ સેનિકો છે, ૧૮૦ નેટલા રથાનિક અધિનાયકો છે, ૧૦૦ નેટલા ઉચ્ચ સેનિકો છે અને નિરક્ષા કક્ષાના ૭૦ નેટલા અધિનાયકો છે.

સામાન્ય સંલેખમાં સ્વયંસેવકો પોતાના જ ખર્ચે વાહીબ લેવા માટે એક રથેષેથી બીજા રથેષે ભય છે. સંઘકનની પ્રત્યક્ષ ભાવનાના અર્થિત્વ સ્વરૂપે સામાન્ય ફરજોને પોતાના ખર્ચે અગ્રેસર કરાવેને કામ કરે છે.

આને દેશની બહારી રચનામાં અને રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સેવાદળના કાર્યકર્તાઓની કોશીમાં આવે છે અને સેવાદળ મોટા ભાગે આ માગણી પૂરી કરે છે. આર. એસ. એસ.ની માફક એક જ ભવિષ્યના હાથમાં થાયતું કંદિવ સંમગન નથી પણ સેવાદળને વેરતી કોંગ્રેસના નેતા નીચે થાયતું ધિરસ્વરૂપ સેવા કરનારું આ નિઃકંદિવ જન છે. ગુજરાતમાં શ્રી મોરારજીભાઈ જી સેવાનિષ્ઠ શ્રી રાવજીભાઈ અંબીભાઈ પટેલ અને ત્યાર પછી ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ શ્રી કાકોરલાઈ દેસાઈ સેવાદળના અગ્રણી માર્ગદર્શક રહ્યા, શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ વધુ શ્રી કાકોરલાઈ દેસાઈએ તે કામ પણ કહ્યું છે કે કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓએ સેવાદળની વાકીયમાંથી ખસાર થતું જોઈએ.

ન્યારે ન્યારે મરાઠી જવાતીએ ખેડેલાં આશાવિદીન દરદીઓ માટે કોઈ આધાર ન હોય ત્યારે અને તે સમયે રૂડા આપનારી જરૂર પડે ત્યારે સેવાદળના સેનિકો પોતાનું રજા આપીને સામાની નિઃશ્વસ ભણાવી લે એવા દાખાઓ બહુ છે એમ વળી. આ ગુજરાતના સેવાદળની પ્રવૃત્તિમાંના કામ છે.

સંઘક સંઘકન

ગણતંત્રમાં ખાદીનો જ આગ્રહ રાખનાર, સેવા અને સાદાઈના સિદ્ધાંતોને વેરતું, કુશળ સમયમાં યુવાનોને શિક્ષત અને ચારિત્ર્યની તાલીમ આપતું તથા સંઘક સમયે સંઘક બનવાની ભાવના ધરાવતું, નાતનત કે કોમ ધર્મના બેદરબાઈ વિના સર્વની સામુદાયિક સેવા કરનારું, સંપૂર્ણપણે કંઈક સિતતા અને ભંદર છત્રનામાં ગાંધીવાદી વિચારોના આગ્રહો રાખનારું તથા ઊંઝરા ઊંઝરિઓ તથા યુવાનો માટે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપનારું આ એક સંપૂર્ણ સંઘક સંઘકન છે.

આર. એસ. એસ.

નેમ ૧૯૨૩ માં નામપુરમાં, સેવાદળનો જન્મ થયો તેમ ૧૯૨૫ માં આર. એસ. એસ. નો જન્મ પણ નામપુરમાં થયો. ડૉ. હેનરે કે નેએ આર. એસ. એસ.ના સ્થાપક હતા તેમણે જર્મનીમાં રહી ફિટ્ઝર પ્રકૃતિનો અભ્યાસ કરી ભારતમાં આર. એસ. એસ.ની શરૂઆત કરી.

ન્યારે દેશની આડાઈ માટે ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ અંગ્રેજોની સામે લડી રહી હતી ત્યારે રાષ્ટ્રીય લડતને મદદ ન કરતાં, એક શુદ્ધ લશ્કરની જેમ આર. એસ. એસ. તેવાર થઈ રહ્યું હતું. કોઈ પણ પ્રકારના રૂપેષ દેશ ન બતાવતાં થોતે ધાર્મિક અને સાર્વકૃતિક જનતિ માટે જ એમ આર. એસ. એસ. પોતાની ભવને જોણખાવતું રહ્યું અને નાઝી ટેકનિક દ્વારા હિંદુ સંપ્રદાયિક રાજ્ય સ્થાપનાને મનસ્થો લેવાવતું પણ જનતાને પોતાની જેમની સીધી સાદી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જમમાં નાખતું રહે છે.

આને એ વખત પણ આવી થયો છે કે ન્યારે રાષ્ટ્ર પહોંચે જીવે મુશ્કેલીઓ સામે ટકાર લઈને પણ એક એક કદમ આગળ વધી રહ્યો છે ત્યારે રાષ્ટ્રની સમીકૃતિ જતી છપાવતે પોતા કરવાનું કામ કરનાર દરેક નામરિકને સંમત લેવો જોઈએ. એક બાબત છે સામ્યવાદ, ન્યારે બીજી બાબત છે કમનવડ. આર. એસ. એસ. છે બીજી બાબત.

ગુપ્ત સંઘકન

૧૯૨૫ થી ૧૯૨૬ મુખીમાં આર. એસ. એસ. એ પોતાનું સંઘકન ને રીતે વિચારણું એવો સામાન્ય જનતાને એકકદમ ખ્યાલ ન જ આવ્યો. પણ ૧૯૨૭ માં ન્યારે અહીંયાં ઉત્તરપ્રદેશ, દિલ્હી, બંગાળ વગેરે સ્થળે મોટા પાયા પર કોમી રમખાણો શરૂ થયાં ત્યારે અને ત્યાર બાદ રાષ્ટ્રપિતાનું ખૂન થયું ત્યારે આર. એસ. એસ. નો ખ્યાલ છતો થયો. નાના ઊંઝરાઓને કાપીભાવના પક્ષા પાછળ કોમવાદી ડેર આપતું, સામાન્ય મોટાને ઉપર શારીરિક કામ કરતું આ એક ખામજી જન છે એમ કહીએ તો ત્રીકું નથી. ધર્મ અને સંસ્કૃતિની આજ કદને જોડેલા આ સંઘકનની ટેકાણા હિંદુ નવજાગરોને ખબર પડી નહિ અને આને દેશના ધણાખરા ભાગમાં એક ભળતી માફક જોડવાઈ ગયું છે.

આર. એસ. એસ. નું રૂંદું નામ સંઘ છે. સંઘે પોતાના સ્વયંસેવકો પાસે કોઈ પણ રજા અને બંધારણીય કાર્યકદમ મૂક્યો નથી. પણ તેમના મનસ્થો કેટલીક બાજુ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ચેરલાત લાવવાનું કામ કયું છે. મેનકેશમાં હિંદુ હોદ્દાઓને ફળ પોતાના સંઘના માટે ઉપયોગ કરે છે સંઘના કાર્યકર્તા કુશળ મજબૂત સ્વયંસેવકોને કહે છે કે “તમારા મનમાં ને વાત ચાલે છે તે શુદ્ધતા મનની જ વાત છે. પરમખળ્ય શુદ્ધતા અહીંકે સત્ય અને ઉચ્ચરીય સહિત છે.” કાવનાવશ યુવાનોને આ રીતે ચરતું બતાવવાનું કાર્ય આને પણ અહીં રહ્યું છે.

સંઘ શું કરવા માગે છે

સંઘ શું કરવા માગે છે એ પ્રશ્ન ને તમે સંઘના કાર્યકર્તાઓને પૂછી તો તે વશ જ કહે છે, “સમય આવશે ત્યારે બધું જ

જાણવાનો. છતાંયે તમારે નણવાની ખૂબ જ ધમ્મ હોય તો સંધર્મ આવે, સાધનામાં કામ કરો, શુરુઆત બંનેસો રાખો, અમારી કારે કરોડીમાંથી પસાર થાઓ, અમારો વિશ્વાસ છત્તા કડક જરૂરી શિરસ્તું પાલન કરો." આમ કેટલાય જિહામુ બ્રહ્મા નવચુકોને કાવનામાં શાંદોમાં મુંઝવણમાં મૂકી દે છે. મુંઝવણમાં મુકાયેલા નવચુકોની આસ-પાસ સંધના કાર્યકર્તાઓ કેટલાય દિવસ સુધી તેને ચોંટાડી કરવા માટે સમઘની રહે છે. પણ તમે જો એમ કરોશો કે તમારું બંધારણ લાગે તો સંધનો કાર્યકર કહે છે કે બંધારણ ખરી મોડલી આપીશું. બંધારણ કંઈ મહત્ત્વની ચીજ નથી. પણ ક્યારેય સંધ થોડાંતું બંધારણ આપીશો નથી. સંધના કાર્યકર્તાઓ ધણી વાર નવા લાખજ થયેલા સ્વયંસેવકોને એમ સમ-ભવે છે કે "સંધને ઓફિસ નથી, રેકૉર્ડિંગ નથી, ફાઈલ નથી એટલે હિસાબ નથી, છતાં સંધનું તમામ કાર્ય દેશરમમાં ચાલે છે તે તેની ચીકિતો પુરાશે છે. અને પરમ પૂર્વજીવિ કહે છે કે સંધ હંમેશાં અબેજ અને અનિત મઠ નેવો છે."

છરની પદ્ધતિ અજમાવવા માટે તેના કાર્યકર્તાઓને ખાસ પ્રકારની તાલીમ આપવામાં આવે છે. આ માટે તેમના ઓ. ડી. સી. એટલે કે ઓફિસર ટ્રેનિંગ કેમ્પ ચાલે છે.

સંધની અમુલિયો

સંધ જુદી જુદી લઘરના લોકોને ધ્યાનમાં રાખીને, જુદી જુદા વર્ગોના લોકોને ખ્યાલમાં રાખીને થોડાની પ્રવૃત્તિઓ તથા વિચારો ફેલાવે છે. (૧) બાળકોને મેદાન પર ગીતો, રમતો વગેરે ખૂબ ગમે છે માટે તેમને તેઓ રમતો દ્વારા, ગીતો દ્વારા, ભ્રમણા દ્વારા તથા મનોરંજન દ્વારા ભેગા કરી સંધ પ્રત્યે તેમને આકર્ષે છે. આ રીતે નિર્દોષ અને કુમળાં બાળકો માટે વ્યાયામશાળાનું વાતાવરણ જીવું કરે છે. અને શરૂઆતથી જ તેમનામાં કામવાદી હેર પાળતું શરૂ કરે છે જે એ આજીવ જતાં રાષ્ટ્રને માટે સંક્રિય કામવાદી હેર પાળતું કાર્ય કરે છે. (૨) કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલાકને થોડી બનાવવાનું કાર્ય કરે છે. (૩) કોલેજના વિદ્યાર્થી પરિવારનું કામ કરે છે. તેમને સંધના ભવિષ્ય થોડી નાના મોટા અધિકારીઓ અને કાર્યકર્તાઓ બનાવવા માટે ઓફિસર ટ્રેનિંગ કોલેજ અથવા ડાકરાઓના ચારિત્ર્ય ધ્યાનાર નેવોએ બનાવવાનું કામ કરે છે. અને આ લોકોને સાધા ચકાવવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે. (૪) ને જો કોઈ ધર્મચુરત છે તેમને સંધ, હિંદુ ધર્મની રક્ષા કાળે છે એમ સમજાવે છે. તથા આના ધર્મચુરત હિંદુઓ માટે એ પ્રાચીન હિંદુ સંપ્રદાય અને પ્રકાર લાવનાર શાંધાંચ અને ક્રાંતિકારી આદિત્ય કરે છે. (૫) જેઓ રાષ્ટ્રીય માર્ગથી નિરાસ થઈને પાછા વળ્યા છે તેમની પાસે સંધના કાર્યકર્તાઓ પહોંચી જઈને થોડાના દરેક, વસંતવર્ષની વગેરે ઉત્સવોમાં આનંદજન આપીને, તેમનું સન્માન કરે છે. તેમનામાં તે એવી આશા જન્માવે છે કે ખડિત થયેલી ભારત માતાને અખંડિત કરનાર કેવળ એકમાત્ર શંકર જ છે અને તે જ અખંડિત હિંદુ રાષ્ટ્રની સ્થાપના કરી શકશે. ધળી વાર આવા ક્રામક ખ્યાલોમાં સમાજના અલ્પસમજ સાધના-તેઓમાં પણ નોંધાય છે. (૬) જેઓ વેપારી છે અને વિદ્યાર્થીઓ તથા સરનાર અને કોલેજની ટીકા કરનાર છે તેમની પાસે સંધના કાર્યકર્તાઓ પહોંચીને માણ માત્રીએ બેસી નાચ છે. ને તેમને સમજાવે છે કે આખા દેશમાં કોંગ્રેસ જ બધાનું ખરું કરે છે તથા કોંગ્રેસ જ દલાવવાની જરૂર છે. આમ કદીને તે લોકોને થોડાની સચ્ચે લેવાને સતત પ્રયાસ કરે છે.

આ રીતે સંધ ચોક્કસ શું કરવા માગે છે અને ચોક્કસ શી પ્રવૃત્તિઓ છે તે ક્યારેય સ્પષ્ટ કરતું નથી. આ પદ્ધતિ થોડા સમયે જર્મનીમાં હિત્લરે અજમાવેલી નાકી પદ્ધતિ નેવો છે. હિત્લરે જર્મનીમાં તેના વિચાર અને પ્રિયોને આ જ વાત કરી હતી. "આખું ચોક્કસ શું કરવા માગીએ છીએ

તે કોઈને જણાવતું નહિ નેઈએ છતાંયે આખાથી દેખીતી પ્રવૃત્તિમાં બધાને સાથે લેવા."

ધણી વાર ભાવનાસહિ અને હુરસાદાર તથા લોકશાહીને નહિ સમજનારા લાખજભેર નેવોઓને સંધ થોડાના ઉત્સવોમાં કે પ્રવચનોમાં બેઠાં છે જેથી તે નેવાઓ કામમ સંધના તથા તેની શિરસ્તા પ્રશંસક બની રહે છે.

સંધ વિશે સ્પષ્ટતા કરાશે ?

સંધના નેવાઓ સંધ વિશેની સ્પષ્ટતા લાગે જ કરે છે. ને બહારની વ્યક્તિ દ્વારા સંધની ખુલ્લેખુલ્લી વાત બહાર લાવવાનો પ્રયત્ન થાય તો તે વ્યક્તિ પેચી રીતે પેરેરાન થયા વિના રહેતી નહિ. આ માટે ધણી વાર તે સંધના સચ્ચો તેવી વ્યક્તિઓ માટે મારવાના કે સલામણુના પ્રયત્નો જોવા કરે છે. વળી કેટલીક રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિઓના ધરમાં જ તેમના ડાકરાઓને સંધી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સ્વઆતમાં તે વ્યક્તિઓને થોડાના ડાકરા શારીરિક અને શિરસ્તા તાલીમ લે છે એવા જ સીધા ખ્યાલ આવે છે પણ ભારે ડાકરા ધર છે છે, સંપૂર્ણ વિરોધી બને છે, સંધ માટે યોગ્ય કરવાની જરૂર થયે તો યોગ્ય પણ કરે છે ભારે જ તે વ્યક્તિને લાગે છે કે સંધ શી ચીજ છે. તે કેવળ વ્યાયામશાળા કે ક્વાલર કરવાનું મેદાન જ નથી, પણ પડકાર પાછળ ચાલતું હિંદુ રાષ્ટ્રકામ સંગઠન છે. ધણી વાર સંધના કાર્યકર્તાઓ સંધ વિરુદ્ધના સાહિત્ય વાંચવાની તેમના સ્વયંસેવકોને બનાઈ કરમાવે છે અને કહે છે કે આ વિરોધી વક્તવ્ય તે સંધને તેમનાનું કાવરું છે માટે તેને વાંચવું જ નહિ. આ છે સંધનું કાર્ય અને એનો ખ્યાલ.

સંમંદન

સેવાજનમાં જેમ બાઈકેન્ડ ચાલે છે તેમ અહીં બાઈકેન્ડ છે. સેવા-જનમાં જેમ કુમારકેન્ડ છે તેમ અહીં તલુકુશાખા છે. અને સેવાજનમાં જેમ સેવક દુકડો છે તેમ અહીં પ્રેરશાખા છે. સંધનું કાર્યક્ષેત્ર મત્સામાં નહિ પણ સ્વભામાં અને સહેરોમાં રહ્યું છે. ને સચોળમાં તે લોકો કામ કરે છે તે સચળની બેચલ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિને થોડાના કામમાં રાખે છે. ફીલ ભાવના લાવવા માટે ખાખી ચઢી તેમજ સ્ત્રીકારેલી છે. ક્યાનિક અધિકારીને ઘડા નાવક, ઉપધકનાવક, મુખ્ય શિક્ષક, શિક્ષક વગેરે કહેવામાં આવે છે. નિવૃત્તાના મુખ્ય અધિકારીને જિલ્લા સંગઠન કહેવામાં આવે છે. દરેક પ્રેરશના ત્રણ થાર વિભાગ બધાની તેમજ પ્રેરશના મહા-નીશ સંગઠનો મૂકવામાં આવે છે. પ્રેરશના મુખ્ય અધિકારીને મુખ્ય સંગઠન કહેવામાં આવે છે. બધા જ પ્રેરશીય સંગઠનો સંધના સરચુખવાર શરુઆતે જાળવનાર છે.

જેમ જર્મનીમાં હિત્લરે શુબનોમાં એ ખ્યાલ ફેલાવ્યો હતો કે આખું જર્મન જીએ અને દુનિયા પર રાખ્ય કરવા માટે જન્મ્યા છીએ; આખું અનિત છીએ, એટલે છીએ, એવું જ આ સંધમાં ચાલે છે. એટલું જ નહિ પણ કોંગ્રેસને બહારના કરવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે. ભારત માતાના બે દુકડા કરનાર કોંગ્રેસ છે અને એમ તેને સાંધનાર છીએ એવી વાતો ફેલાવે છે. મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં વેપાર કરતા સામાન્ય દુકાનદારો, ઓફિસોમાં જતા ક્લાઈક વગેરે ખાસ કરીને તેમના એજન્ડા છે. અને તેઓ થોડાના લાતના માલકોમાં તથા આલખરના લોકોમાં કામવાદી વિચારો ફેલાવવાનું કામ કરે છે.

સંધ અને ભગવે

સંધ બધમ જ સંધમાં માને છે. ત્રિંચી રાષ્ટ્રવજનને તેઓ જરા ખુબ માન નથી આપતા. દરમ્યાં થોડા સમયથી ૧૯૫૫ બનુઆરીથી રાષ્ટ્રવજન

માન આપવાનું સ્વીકાર્યું છે, જ્ય તે રાજ્યના પત્ન તરીકે, ભગવા ધ્વજનું મહાન વધારવા માટે તેઓ એમ કહે છે કે ટો. હેન્નવાર ને સંરચના સ્થાપક હતા તેમણે એમ કહ્યું છે કે ભગવા કડો. અનોચ અને રચાયી પ્રવણા આપનાર શુરુ છે. વળી તેઓ કહે છે કે ટો. હેન્નવારને જ ભગવા કડો વિશે બોધવાનો અધિકાર હતો. હવે તે શુરુ બોધવેલકરને જ છે. તેઓ એમ જણ કહે છે કે ભગવા કડો અનેત કાળ સુધી રાષ્ટ્રધ્વજ બન્યા છે તથા હવેનાં હિંદુ રાષ્ટ્રનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આથી સંપ બીલ કાઢી ધ્વજને માન આપી શકે નહિ.

સંધનું ફંડ

બીલ કાઢી દળ કે પક્ષ કરતાં સંપ પાસે વધારેમાં વધારે ફંડ છે. તેઓ શાંતી કરે છે કે અમારી પાસે ફંડ નથી એટલે હિંસાળ નથી. જણ આ વાત ખોટી છે. તેમની પ્રવૃત્તિ તથા કાર્યકર્તાઓ પાછળ તેઓ લાખો રૂપિયા ખર્ચી શકે છે. વ્યવહારમાં તો તેઓ લાકડા, નિલ્લા અને ઉપરના તમામ કાર્યકરોને વેતન આપે છે. આ રીતે તેમનું કાર્યલય જણ સહુ માણે છે. ૧૯૫૦ પહેલાં તો તેઓ યુ. પી.ની સામાજ્યોને દુધિયારો જણ પૂર્ણ પાડતાં હતાં. ધર્મેની રક્ષા કાળે, હિંદુ સમાજના ઉત્થાન કાળે, હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના માટે તમામ હિંદુઓએ અને સ્વયંસેવકોએ ફંડ આપતું એકેએ તેવી તેઓ અપીલ કરે છે. દરોશના દિવસે શુરુ દક્ષિણમાં સ્વયંસેવા પાસેથી તેઓ હાલની રૂપિયા મેળવે છે.

સંધ અને લોકશાહી

સંધના શુરુ સ્થાન કહે છે કે લોકશાહી તે તો વિરોધનું વ્યવ છે, જેમાં કાંઈ દમ નથી. યુગ્ય ખતોચકારને કલરા નિહાળીને અત આપવા સમાન સમને છે. પ્રત્યક્ષ હાલતમાં સંધ એક લોકશાહી સંગઠન છે જેમાં પ્રિયત્વના નામે વ્યક્તિગત સ્વાર્થબને લોપ કરવામાં આવે છે.

તેમની પાસે ને કાંઈ સંધનું બંધારણ મળે તો તે તરત જ કહે છે કે બંધારણની શું જરૂર છે હવાય વધારે એકેએ તો અમે મોડલી આપીશું જણ તેઓ આપું કાંઈ કાંઈને મોડલતા જ નથી. એક વાર ગુજરાતમાં સંધની સ્થિતિ નળજી પડતાં બંગાળના મોટા જાતના કાર્યકર્તાઓને ગુજરાતમાં મુકવામાં આવ્યા હતા જણ ગુજરાતમાં તે રીતે સંધ કાઢી અલર જમાવી શકે તેમ નથી. અહીંયાં સેવાદળની અસર જણ જ વ્યાપક છે. ગુજરાતમાં અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા, નવસારી, સોલેઈ, ડાહાજેપુર, બીડનગર, મહેસાણા, વાનગર, રાજકોટ, સુરેન્દ્રનગર, લાવનગર, ભાવનગર વગેરે સ્થળોએ આવે. એટ. એટ. ચાલે છે.

મતાવીરે દળ

મતાવીરે દળ એ કોનેના ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કમ કરતું સંગઠન છે. એમ સેવાદળ કે આર. એટ. એટ. ટેકનિકલ એસોસિએશન છે તેનું અને તેમનું તેમાં નથી. વળી તેમાં પ્રવૃત્તિને ધ્યાનમાં રાખીને જ આ સંગઠન કામ કરે છે. આ સંગઠનને પોતાનો ખાસ ગણુવેશ હોતો નથી જણ

તેઓ નિલ્લા રાખે છે. જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે કામચલાઉ સ્વયંસેવકોને જણ નિલ્લા પહેરાવીને લઈ શકે છે.

આ સંગઠન વ્યાપક પ્રમાણમાં ફેલાયેલું નથી. જ્યાં જ્યાં જનસંપ્રદાય મોટા પ્રમાણમાં આવેલા છે ત્યાં આ સંગઠન ભેગા મળે છે. સ્વયંસેવકોની ખાસ તાલીમ હોવી એકેએ એવું આમાં કાંઈ નથી.

રાષ્ટ્ર સેવાદળ

૧૯૩૧ માં હિંદુસ્તાની સેવાદળ ઉપર જ્યારે પ્રતિબંધ આવ્યો ત્યારે જુદા જુદા પ્રતિભામાં આક્રોશની લડતો ચલાવવા માટે જુદા જુદા નામથી સેવાદળ ચલાવવા લાગ્યાં. મહારાષ્ટ્રમાં સેવાદળ રાષ્ટ્ર સેવાદળના નામે કામ કરવા લાગ્યું તે જ આ રાષ્ટ્ર સેવાદળ. તેમાં કામ કરનાર કાર્યકર્તાઓ સેવાદળના જ હતાં જણ પાછળથી તે સમાજવાદી પક્ષ તરફ હળવું થયું અને આજના પ્રભુ સમાજવાદી પક્ષના એક મેમ્બર થી એટ. એમ. એચી તે રાષ્ટ્ર સેવાદળના એક અમળી કાર્યકર્તા હતા.

રાષ્ટ્ર સેવાદળની કામ કરવાની પદ્ધતિ તો કોંગ્રેસ સેવાદળ જેવી જ છે કારણ કે તે તેના જ એક કામરૂપે હતું. તેમનું એક મુખ્યત્વે ચાલતું હતું જેનું નામ 'સાથી' હતું. તેમાં તેઓ સમાજવાદી વિચારોને ખ્યાલમાં રાખીને લખાણો લખતાં હતાં જરૂર આને તે બંધ પડ્યું છે, આને પણ તે ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં જ ચાલે છે. ગુજરાતમાં વડોદરામાં તેની એક શાખા કાંધ કરે છે. સામાન્ય રીતે સેવાદળ એમ પોતાની મુશ્કેલી પહેરે છે તેમ તેઓ જણ સહિત ટોપી, પહેરાજ અને પાનખો પહેરે છે.

મજૂર સેવાદળ

મજૂર સેવાદળ એ પણ કોંગ્રેસ સેવાદળમાંથી છૂટા પડેલા એક કોટો જ છે. સેવાદળના કોટાક કાર્યકર્તાઓ ને મજૂર મહાજનમાં કામ કરવા હવા તેમાંના કોટાક મજૂર સેવાદળનું કામ કરે છે.

નીતિ અને ગણુવેશ

મજૂર સેવાદળની નીતિ એ બન્દોળી નીતિ અનુસાર કામ કરે છે. એક રીતે તો તે બિનશાળીય સંગઠન ગણાય છે. તેમને ગણુવેશ એ કોંગ્રેસ સેવાદળ જેવે જ ગણુવેશ છે, પણ તેમના નિલ્લા 'મજૂર સેવાદળ' ના નામના નિલ્લા છે.

તાલીમ અને કાર્યકર્તા

ખાસ કરીને સેવાદળના જેવી જ તેમની તાલીમ છે. પણ તેમનું કામ મજૂર વિસ્તાર પૂરતું મર્યાદિત રહે છે. ગુજરાતમાં અમદાવાદ એ મુખ્ય કેન્દ્ર છે જ્યાં તેમની સંખ્યા ઘણી મોટા પ્રમાણમાં છે. તેમના કાર્યકર્તાઓમાં તેમના મુખ્ય કાર્યકર્તા અમદાવાદ ખાતે થી નંદરાંકર ભટ્ટ અને થી ઉંચરભાઈ વાધેલા જનુકેએ અવરયાપ અને છ. એ. સી. છે. સામાન્ય જરૂરના પ્રવૃત્તિએ કોંગ્રેસ સેવાદળ અને મજૂર સેવાદળના કાર્યકર્તાઓ ભેગા મળે છે તથા એકબીબને સાથ સહકાર આપે છે.

શ્રી યજ્ઞભીષ પટેલ

યુવક પ્રવૃત્તિ

ભંધારણ અને વિકાસ

અગાધાર યુવા કોંગ્રેસના રચાજના વખતે બંધારણમાં જિલ્લા મંડળ સુધી લેખવાળે કેસી હતી, પરંતુ તેનું સંરચાકામ સપ્તમ એક વર્ષમાં જ એકસૂત્ર વિશાળ બન્યું હતું કે લેખનાથી બંધારણમાં ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા તેના પ્રથમ અધિવેશનમાં જ થઈ. તેના પરિણામરૂપે તાલુકા મંડળ સુધી બંધારણમાં લેખવાળે કરવામાં આવ્યા તે મુજબ આવે ફક્ત એ જ જિલ્લાઓમાં જિલ્લા મંડળો કામ કરે છે અને અન્ય સ્થાા સિદ્ધાવાગમાં તાલુકા મંડળો જી કામ કરતાં થયાં છે. હવે મંડળો સુધી તે કાયેરિદેશ અગાધારવત્ત અગાધાર યુવા કોંગ્રેસે વધી કઈ છે.

પ્રમુખ કૌશલ્યો કાર્ય

ગુજરાતમાં ઉદ્ભવ

અધિવેશનો અને સંમેલનો

યુવક કૌશલ્યને અધિવેશન દર ને વર્ધના અતે મળે છે, પહેલું અધિવેશન વહેદાયા યુગને ૧૯૪૪માં શ્રી ડેપરભાઈના પ્રમુખરથાને મળ્યું હતું, જેનું ઉદ્દાહરન શ્રી રાધાભાઈદેર સાંભોમિ કયું હતું. બીજા અધિવેશન આચાર્ય યુગને શ્રી મળ્યાર્થ રાહના પ્રમુખરથાને ડિસેમ્બર ૧૯૪૬માં મળ્યું હતું. જેનું ઉદ્દાહરન ડો. દેવરે કયું હતું. ત્રીજા અધિવેશન આશ્રમસ્થાના યુગને શ્રી બાબુભાઈ જરાધાર પટેલના પ્રમુખરથાને મળ્યું હતું, જેનું ઉદ્દાહરન શ્રી ડેપરભાઈએ કયું હતું.

જે વરસે અધિવેશન નથી હોતું તે વરસે સંમેલન યોજાવામાં આવે છે. આગળ વધુમાં મુખ્ય મુજબાત યુવક કોમેસિન રચાવના કરવા યુવક કોમેસિન પ્રથમ સંમેલન ૧૯૫૩ની સાંઘમાં બમહાવાર મુશરે મળ્યું હતું. દ્વિતીય સંમેલન ડિસેમ્બર ૧૯૫૪માં રાજકોટ યુકમે શી રસિકસાઈ ખરીજા પ્રમુખરયાને મળ્યું હતું. તૃતીય સંમેલન ડિસેમ્બર ૧૯૫૬માં પોલીસ યુકમે શી હાકારસાઈ દેસાઈના પ્રમુખરયાને મળ્યું હતું. જેનું સંઘઘન થી યોગરજાઈલ દેસાઈને કુળું હતું. આ રીતે યુજવાતમાં વિકસવી આ યુવકપ્રજિતને તેની સમ્બાતનાં ૬ વરસોમાં મુજવાતના, તથા બાતના પ્રથમ કોઠિના કાર્યકોષીની દ્વરે અને રાહબરી સાંધી છે, તે જ

તેના વિકાસના ઉત્ક્રાંતિ આવીતી આગાહી છે. સંયોજન અને અધિવેશન વખતે ભેગા મળી ઠરાવે કરી છદ્મ પાલનને બદલે તેના ઉપયોગ, વિચાર અને સ્વચ્છતા ફેલાવવામાં અને સમુદાયની સમસ્યાઓની વિરાદ અને સર્જકાદી છદ્મપદ કરવાની દૃષ્ટિએ લાભ લઈ શકાય એ હેતુથી કાર્યવાહીમાં વિમાનોય વચગાં કરવાની ખૂબી દાખલ કરવામાં આવી છે. આ સચાંચિને અંતે યરસ એવો દેવલ ચળ પ્રસિદ્ધ થતો હોય છે, જે સંપૂર્ણ સચાંચિવારણને અંતે બહાર થતો હોવાથી ચોક્કસ સમજ અને માર્ગદર્શન આપેલો હોય છે.

ગુજરાતમાં યુવક કૌમિયની પ્રવૃત્તિ

કોઈ ખૂબ સંસ્થા અથવા સંયોજનનું કામ તેના કાર્યક્રમ હોય છે. સંસ્થાએ જોતાને બેધારણીય વિકાસ કરવા કરતાં યુવકોનું હિત અને વિચાર સાધના અને સંવિધ કાર્યક્રમ યોજાયા છે. ગુજરાત યુવક કૌમિય એ ગુજરાતના કૌમિયી યુવાનોનું સંયોજન હોવા છતાં તેની પ્રવૃત્તિઓ કૌમિયી યુવક પૂરતી મર્યાદિત નથી, પરંતુ યુવકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે ચાલતી તમામ પ્રકારની યુવક પ્રવૃત્તિઓમાં તેને રસ છે. તેથી યુવક કૌમિયનું હેતુરૂપ સ્વયં સમજાય પ્રકારનું હોવા છતાં મુખ્યત્વે તેને યુવકોની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ હોય એ સ્વાભાવિક છે, જેથી ક્રીને યુવક કૌમિયની પ્રવૃત્તિના વિશાળ વિભાગમાં તમામ પ્રકારના યુવકોના વિચાર કરવામાં આવે છે. ગામડાંના, શહેરના, મિશ્રિત-અસિમિત, ધર્માસજ્જ-ધારમાં પડેલા, મહત્તરી કરતા અને સાહિત્યસેવા તથા પત્રકારત્વમાં રસ ધારતા તથા તેના તમામ યુવકોને છતાં છતાં કાર્યક્રમો ક્રીસ આપવી હેવા ક્રીસ કરવામાં આવે છે. આ ધીમે ધીમે બર લાવવા માટે નીચે ગુજળના કાર્યક્રમો યોજવામાં આવે છે.

ક્રીસમજાણા

ભારતમાં લોકશાહી રીતરસોમાં મારકૂત સમાજવાદી સમાજવાદનાં ધીમ ક્રીસ કરવાનો એક અભિનવ પ્રયોગ કૌમિયે સફળતાપૂર્વક પાર પાડેલા સમય સાથે આદર્યો છે. ભારતના નવયુવાનો સમાજવાદી છત્તન છત્તવા થાય અને લોકશાહી માત્રસ ક્રીસે તે મરિનું મુખ્ય કામ તે યુવાનોની તાલીમ, ફેલાવણીનું છે. આમાં કાર્યો વિકસિતવાપીકો પૂર્ણ પછી શકે નહિ, એટલે ગુજરાત યુવક કૌમિય તેને જોતાની જવાબદારી માની કસ વરસે આપવી રસ દિવસ માટે ઓખસાળા યોજ તે જવાબદારી અદા કરવાને પ્રયાસ કરે છે. આ ક્રીમ યાગ્યોમાં આજુ દિન મુખી ધારસો યુવક-યુવતીએ તાલીમ આપવામાં આવી છે, જેમાં એટલે સાચી નીચાના વિષયોનું વલરપદી જ્ઞાન આપવામાં આવે છે.

અંધીવિચારધારા, માસરંદાસ, સામવાદ, વિવિધ સમજીય પદ્ધિ, 'મર્યાદી યોગ્યતાઓ, ભારતની ઔદ્યોગિક નીતિ, આજની મૂળમૂત અર્થિક સમસ્યાઓ, સામાજિક સમસ્યાઓ, રીડીકારણ, સમાજસાક્ષરતાં વત્તો, કૌમિયની વિચારધારા, આજની જમીનનીતિ, પક્ષની ફેલાવણી, મુખી અને સમાજિક ઉત્કર્ષ, સમાજવાદી સમાજવાદના, ભારતની નિરંદાનીતિ, વગેરે.

ગુજરાતના ભગીડા કાર્યક્રમ તથા પ્રાંત્યપકડે ઉપરિકા વિષયોની મર્યા કરવા આમંત્રત આપવામાં આવે છે.

ભંદેર છત્તનમાં કામ કરવા અપવા યુવાનો તથા કૌમિયના કાર્યક્રમેના ગામીન આપવા આ પ્રકારનું કાર્યક્રમ ધીમે ક્રીસક્રમ કરવાનું વિચાર્યું છે. તેને મારેને અભ્યાસીમ નથી કરવામાં આવનાર છે.

પ્રવાસીયતાના

ગુજરાત યુવક કૌમિયે ભારતભરમાં સૌ પ્રથમ અધ્યયનકર્તા પ્રવાસની યોજના કરી તે પાર પાડી. આઠાદી પ્રાંત કાર્ય પછી દેશની કાર્યાલય થઈ રહી છે. પ્રથમ સ્વયંચીય યોજના હોજ અનેક વિકાસવીધ યોજનાઓ અમલમાં મુકાઈ રહી છે. આ દેશમાં લોકશાહી આયોજનનો અગ્રતપૂર્વ પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે. યુવાઓ ભારતની પ્રભના ભવિષ્ય ઉપર અસર પહેલાંકારનારો બધાં કાર્યોને અભ્યાસીની દૃષ્ટિએ નીરમવાં નેહિયે તે હેતુથી અને આ પ્રવાસની યોજના કરેલી, જેમાં ૧૫૬ નવનુવાનોએ ભાગ લીધો હતો. પ્રવાસમાં એવેકાં વિકાસકાર્યોની યુવક ભાઈબહેનો ઉપર લઈ કાપ પડી હતી અને સ્થાનિક વિકાસકાર્યોમાં બની શકે તેટલો હિરસો આપવાની વતિ વેદા કરવાનું આ પ્રવાસનું પ્રયોજન સફળ રહેલું. આ પાદ ખીસ પ્રવાસકારીની યોજના ખૂબ કરવામાં આવી હતી, જેમાં ૩૫૦ યુવક-યુવતીઓએ ભાગ લીધો હતો. આ રીતે આ પ્રવૃત્તિ એક નેમક વિશાળીક સમાન બની છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગ વેદા કરવા અને ભાઈચારે બેઠા કરી રાષ્ટ્રની ભાવમક એકતા સર્જવા ગુજરાતના યુવાનોની દૃષ્ટિએ ખીલ પ્રતિભા પ્રવાસે ભય અને ત્યાંના પ્રભજને સાથે તેમના પ્રમોવી સમજ મેળવતા રહે એવા યોજના અમલમાં મુકવાનું આ વરસે નહીં કહ્યું છે, એ રીતે ખીલ પ્રતિભા યુવકોને ગુજરાતના પ્રવાસે આવવા આમંત્રત આપ્યું છે.

ધરત કાર્યક્રમો

ગુજરાતના યુવાનોને ફેલાવ સાક્ષર વિષયોનું માર્ગદર્શન મળે તથા અભ્યાસવર્તીમાં ઉપયોગી બને તે હેતુથી નાની નાની યોગ્યતાઓનું પ્રકાશ કરવાનું રાખ્યું છે. અભ્યાર મુખીમાં આ પ્રકાશને કાર્ય છે, જેમાં રાષ્ટ્રીય આયોજન અને ફેલાવણી, ભારતીય લોકશાહી અને કાર્યીરનો સંવાદ, લોકશાહીનું રહસ્ય, સમાજવાદને માર્ગ, ભારતદર્શનયાત્રા વગેરેના સમવિસ યાપ છે.

આ ઉપરાંત કમલજ, કમલેક, નિર્મળ હરીકૃષ્ણ, વક્તવ્ય હરીકૃષ્ણ, અજ્ઞાસવર્તીયો, રમતરમતો અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો, પ્રવાસપરકોના, પાંચપુરતોના યોજના, વ્યાખ્યાનમળાઓ, રાજા, મહારાજાના સિદ્ધાંતમાં અદ્યય થતા અભ્યાસવર્તી, યુવકદિનની ઉજવણી, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો, નિરવા અને તાલુકા સંધિસ, રાષ્ટ્રીય લહેવારની ઉજવણી, વૃંદાઓમાં અદ્ય, નાની બચત યોજનામાં કાર્ય, પ્રકારના વીજે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ માટે છતાં છતાં કાર્યક્રમો યોજ કાર્ય કરવામાં આવે છે.

અભિનંદન અને રીડરવર્ગી

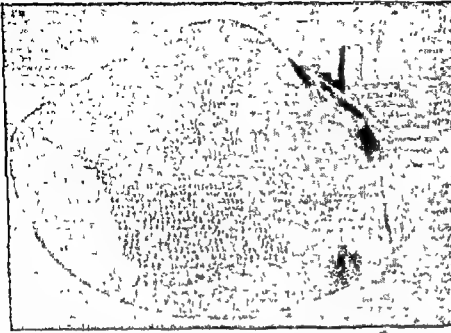
ગુજરાત યુવક કૌમિયના પાલેલ સંયોજન વખતે ગુજરાતના સર્વોચ્ચ નેતા શ્રી સોમરાજભાઈએ યુવક કૌમિયે કરેલા કાર્ય બદલ અભિનંદન આપતાં બજાઈયું હતું છે. "અથા દેહ વરસમાં ગુજરાતમાં ને બનાવી બન્યા છે તેને ઉર્ધ્વે ગુજરાતનું ઓરવ દહાણું છે. તેની બન્ય ક્રીડિત હતી તે રહી નથી, તે પછી મેળવવા છે. આમાં યુવક કૌમિયે સારા ક્રીડા આપે છે તેમાં મને રાસ નથી. તે માટે હું ગુજરાત યુવક કૌમિયને કમનવાદ આપું છું. દહાણુ ખૂબ ગુજરાતનાં મર્યા કે મતરેને કારણે મારમારી થતી હોય ત્યાં મુખી આપણું કામ અપડું છે.... ગુજરાતના યુવાનોને જોવાનમાં અદ્ય કામી માય, જોતાની બત ઉપર આપાર રાખવા થાય, એ તેવા સંયોજમાં નિરાસ ન થાય અને જોતાની અને સારી રીતે કાઢવા થાય એવું કાર્ય કરવું એ યુવક કૌમિયનું મુખ્ય કાર્ય છે." ગુજરાત પ્રદેશ કૌમિય સમિતિના પ્રમુખ શ્રી રાહોરભાઈ રેસાઈએ

પાલેશ સંમેલનના પ્રમુખપદેથી પ્રવચન કરતાં જણાવ્યું કે, “સુરખી મોરારજીભાઈએ પોતાના ભાંધણમાં મહાગુજરાત આંદોલનનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમણે એમ પણ કહ્યું કે મહાગુજરાતના આંદોલનની સામે ગુજરાત પ્રદેશની કોંગ્રેસ અને ગુજરાતના કોંગ્રેસીઓ જાહેર સત્તા રીતે ઠપ્પા. હું પોતે મહાગુજરાતના આંદોલનને ગુજરાતમાં કોંગ્રેસ સંસ્થા ઉપર ઘથેલા આક્રમણરૂપે જોતો આવ્યો છું અને ખારી એવી વાકસ માનતા થઈ છે કે ગુજરાત પ્રદેશ યુવક કોંગ્રેસે કોંગ્રેસના પાયાના વિચારોની જે સમજ પોતે કેળવી અને કોંગ્રેસીઓમાં કેળવી તેનો આ આક્રમણની સામે ઠપ્પામાં મોટો ફાળો છે.” આમ, ગુજરાત યુવક કોંગ્રેસે છેલ્લાં સાત વરસથી યુવકોની સમજસંકિત, કાર્યસંકિત, સર્જનસંકિત, વગેરેની જિલ્લવણીની દૃષ્ટિએ તેમ જ તેમને યોગ્ય તાલીમ આપવાના હેતુથી ઘણા કાર્યક્રમો અમલમાં મૂક્યા છે. આમ છતાં આ પ્રવૃત્તિને વિકસતી દૃષ્ટિએ હજી ઘણું વધારે કરવાનું બાકી રહે છે.

અમારા દરેક કાર્યમાં પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિના કાર્યકરોનો સક્રિય સહયોગ અને સહકાર મળ્યા કદે છે. સેવાદાન અને મહિલા કોંગ્રેસની પણ મદદ મળે છે.

યુવક કોંગ્રેસ હવે ધીરે ધીરે ગુજરાતના યુવકોની એક પ્રાણવાન સંસ્થા બની રહી છે. તેનું કામ ગુજરાતઆપી બનવા માંડ્યું છે અને તેમાં મોંઘપાત્ર સફળતા મળતી જાય છે. કોંગ્રેસ વિચારધારાને સ્વીકારતા અને અપનાવતા યુવાનોની સંખ્યામાં મોંઘપાત્ર વધારો કરવામાં યુવક કોંગ્રેસે સારો એવો ફાળો આપ્યો છે અને તેની જાતબાત આવા યુવક કાર્યકરોનું ગુજરાતનારમાં એક સળંગ એવું નૃપ જિતું થઈ રાકયું છે. ગુજરાતના યુવકો કોંગ્રેસને પાંચે બેસા રહી દેશમાં સ્થપાયેલ લોકસાહીને ટકાવી રાખવામાં અને દેશની ઉન્નતિમાં સક્રિય ફાળો આપી દેશના નવનિર્માણમાં તેમની સક્રિયતા દેરો એવી અમારી શ્રદ્ધાને સમર્થન મળતું જાય છે. દેશની નવી શ્રેણીને એતબત્તી બનાવવાના અમારા પ્રયાસોમાં સૌની શુભેચ્છા અને સહયોગવિ અમને મળી રહેશે એવી આશા રાખું છું.

ગિરનારનો શિલાલેખ

પ્રિયદર્શી રામ અરોહ પોતાના ઉદેશ પાર પાડવા માટે મોટા મોટા પાષાણ ખડકો ઉપર લોખંડા કોટરાવ્યા, ત્યાં ત્યાં ખડકોનું મંદ્ય ત્યાં ત્યાં મોટા મોટા શિવારત્નો બેસાડાવ્યા. ખડકોના શિલાલેખોમાં પોતાના ચોદ શાસનો કોટરાવ્યાં તેમાંનો એક શિલાલેખ તે આ છે. આજુબાજુ આજુબાજુ પારે જ.

જનપદમાં ગિરનારની તળેણમાં આ શિલાલેખો અસીકન વિશાળ આકારમાં સાચાં પ્રતિબિંબો છે. પથ્થર પરથી એક એક બીડી માનવ ધર્મનું મહાન સત્ય સમજાવે છે. મારો ભક્તો જગતને હારીથી સંસ્કૃતિના સર્વોચ્ચ પત્થને 'અદિત્યા' 'સત્ય' અને 'પ્રેમ'નો રાહ દર્શાવે છે. શીકૃષ્ણ, કૃષ્ણ, કૃષ્ણ અને બાંધી

નેના મહાન જ્યોતિર્દેશ પણ એ રાહ સૂચવતા આવ્યા. હવે પણ વિશ્વને એ જ શીખવાનું બાકી રહ્યું છે.

આ મુખરિકા લેખ જુનામકામી પૂરેમાં એક માઈલ પાર ગિરનાર પાસે વિશાળ કાળા રંગના ક્રેનઈટ પથ્થરના ખડક ઉપર આજુબાજુ બે હજાર વર્ષ પહેલાં કોટરાવામાં આવ્યો છે. આ લેખ લગભગ ૧૦૦ ફુટનું લેન્ડફ વધા ધરતીથી ૧૨ ફુટ લંબાઈ ધરાવે છે. શિલાલેખો તે સારવમાં થવા મળી આવ્યા છે, પરંતુ આ શિલાલેખ હોમાં અપૂર્વ છે અને કોટરાકૃતમાં સૌથી જુનામાં બનેલો છે. ભારતીય ઇતિહાસની ત્રણ મહાન જુદા જુદા સમયની તારીખો આ એક જ પથ્થર ઉપર કોટરાવામાં આવી છે. તે કુલ ત્રણ લેખ સજ કરે છે. પહેલો લેખ અસીકન ઈ. સ. પૂ. ૨૫૬ માં કોટરાવામાં આવ્યો છે. બીજો લેખ મહાસાગર પુર્વકાળનો ઈ. સ. ૧૫૦ નો અને ત્રીજો મહાન ગ્રાપ સમ્રાટ રહેલગુપ્તનો ઈ. સ. ૪૫૭ માં કોટરાવામાં આવ્યો છે. આ રીતે લગભગ સાવસોથી આસો વધેના સમય આ પથ્થર તોપે છે. સિધિ ચિકાસ અજ્ઞાત માટે પણ આ શિલાલેખ સૌથી જ્ઞાન પ્રકારનો નમૂનો રજૂ કરે છે.

રહેલગુપ્તના લેખમાં કેટલાક સમારકામનો હેતુ છે. આ લેખો કાસી સિંધિમાં અને સરકુટ લાપામાં લખાવેલ છે.

અસીકનો શિલાલેખ તેના નીચેના શાસનો આજુબાજુ સમક્ષ રજૂ કરે છે જેનું મન હવે આજુબાજુ કરીએ.

૭ કોઈ પણ જીવ હિંસાને પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો. હિંસામાં અંતર જુદાં છે.

૮ માંદાની માનવત્વ મટે દવાખાનાની વ્યવસ્થા કરવાની પહેલ કરનાર જગતના ઇતિહાસમાં કદાચ અસીક જ હશે, આ વ્યવસ્થા માત્ર માનવ પરતી મર્ચાંદિન ન રાખતાં તેણે મૃત્યુ પશુઓની સારવાર માટે પન્ન બિહામ્લર કર્યો. કેટકેકલિ કુલાવાધો યોદાયા, વૃક્ષારોપણ કરાવ્યાં, ફવાળા ઠોડ અને ગ્રીષ્માં તેમજ બી ત્યાં અગ્રજ્ય હોય તે સ્થળે પણ ખાસ મંચાણને રાખાવ્યાં, જનકસાક્ષીની કાવના કેટલી પ્રબળ હશે!

૯ પ્રભમાં ઉચ્ચ નૈતિક અધિવ્યવસ્થા પાશ્વ કામલ કરશે તે જ તેનું પરમ ધ્યેય હતું. આવડે શિક્ષણની સુવના આપવા સરકારી ખાસ અમલદારો કર પંથ વર્ષે પ્રદર્શમાં કરે. આલોકિતને માન આપવું, ચુરુને કૃષ્ણ નણુવા, કાસલો ને સાધુ વર્ષે પ્રત્યે પહેર કરાવેલા, જીવન માત્ર પ્રત્યે દયાસાવના કેળવવી, ગિરો, સુખાલકાર્ય, નાના બાળકો પ્રત્યે મીઠાસ ભણું વર્તન રાખવું, અદિત્યા જ સાચું ધર્મ છે. પરંતુ ન કરવી. માણું જ ચારિત્ર મુરખોના જાય છે.

૧૦ "સર્વ ધર્મ સમવાય" કેળવો. અન્ય પ્રત્યે સત્યાગ્રહી ક્ષિત કેળવો. આ સાવના જ પ્રભમાં ઉચ્ચ સંસ્કાર રહે છે.

૧૧ આવી ધર્મસાવના ભગ્ન રહે અને તે બંધવર જગત છે કે નહિ તેનું નિરીક્ષણ કરવા માટે ખાસ ભવ ભવના અમલદારો નીમ્યા.

૧૨ કૃષ્ણ આચરનો સહેલો છે. મુકર્મ કરવું કષ્ટ છે. માટે કડક નીતિનું પોતણે સાચવવા ધર્મ મહામહા નીમ્યા જેથી ધર્મ અને સાતિનો પ્રચાર થાય.

૧૩ "કુલ" નહિ પણ શાંતિ. "શાંતિ" જગતી નહિ પણ પ્રેમથી છતો. રજુલેરીના વૈષ્ણને બંધે ધર્મ પાપલો કરો. વિજય શેનાને બંધે ધર્મોચારના આરંભો.

૧૪ રામ પ્રભનો સેવક છે. પ્રભ-કલ્યાણ જ તેનું ધ્યેય છે. ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે પ્રભનો સાદ સંચાલવા રામ તૈયાર રહેશે.

૧૫ બધા જ ધર્મો સાચા છે-સરખા છે. બધા જ ધર્મોના મૂલમાં સંબંધ અને હૃદયની ચર્ચિત્તા રહેલાં છે. આત્માની નિષ્પાકલતા, જ્ઞાનની નિષ્પાકલતા અને કદ અભિજાતમાં જ પાનની રૂપ લેખ છે.

૧૬ ધર્મોત્તર એજ મોટું જ્ઞાન છે. ધર્મશાસ્ત્ર એ જ સાચી જ્ઞાન છે.

૧૭ હિરનીમના એક ન જુલુ, સમચાર રાખવો. સત્ય, ક્ષમા, સદાચાર અને મનસકાયાકમલો તે રીતે જીવવું એ જ સાચો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે માનવ ધર્મોના આ અપૂર્વ સંદેશ કેને આજ કમ્પ ગાન્ય નથી! ભારતીય સંસ્કૃતિનો પત્થ નર્મોધી આનો આ જ રહો છે અને રહેશે અને એક દિવસ સારથે વિશ્વને 'અદિત્યા' ને 'સાંતિ'ના માર્ગે વિધરો. બે હજાર વર્ષ જુના એ પથ્થર આજે પણ જી જ આજુબાજુ રેવાની બધ છે.

પ્રિયદર્શી રાજા અશોકે પોતાના ઉદ્દેશ પાટકા માટે મોટા મોટા પથ્થરો પાડી ઉપર ભોધપાટ કેતારાખ્યા. ત્યાં ત્યાં પાટકો ન મળ્યા ત્યાં ત્યાં મોટા મોટા શિલાલેખો બનાવ્યા. પાટકોના શિલાલેખોમાં પોતાના ચોદ શાસનો કેતારાખ્યા તેમાંનો એક શિલાલેખ તો આ બોલો અશ્વત્થામ આપણી ગિરને જ.

બુદ્ધામદમાં ગિરનારની તળેટીમાં આ શિલાલેખો અશોકના વિશાળ આત્માનાં સાચાં પ્રતિબિંબો છે. પથ્થર પરની એક એક લીટી માનવ ધર્મનું મહાન સત્ય સમજાવે છે. માર્ગ બુદ્ધતા જગતને ભારતીય સંસ્કૃતિનો સર્વોચ્ચ ધ્વનિ 'અહિંસા', 'સત્ય' અને 'પ્રેમ'નો રાહ રહેલો છે. શીશુ, છુટ્ટ, ઈશુ અને માંથી

એવા મહાન ન્યાયતિર્થે પથ્થરે રાહ રહવાના ચાલ્યા. ઉછરે પથ્થર વિશ્વને એ જ શીખવાનું બાકી રહ્યું છે. આ મુખ્યત્વે લેખ જનનાગરી પૂર્વમાં એક માર્ગદર્શક પર ગિરનાર પાસે વિશાળ કળા રચના એનાઈટ પથ્થરના પાટક ઉપર આજથી એ હજાર વર્ષ પહેલાં કેતારવામાં આવ્યો છે. આ લેખ લગભગ ૧૦૦ ફુટનું લેન્ડમેન તથા ધરતીથી ૧૨ ફુટ લંબાઈ ધરાવે છે. શિલાલેખો તો ભારતમાં પણ મળી આવ્યા છે, પરંતુ આ શિલાલેખ સૌમાં અપૂર્વ છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં સૌથી બુદ્ધામાં બુદ્ધો છે. ભારતીય ઇતિહાસની ત્રણ મહાન છાંદા છાંદા સમયની વધારીમાં આવ્યા છે. બોલો લેખ મહાક્ષત્રપ ગુદપાળનો ઈ. સ. ૧૫૧ માં કેતારવામાં આવ્યો છે. તે કુલ ત્રણ લેખ રજુ કરે છે. પહેલો લેખ અશોકનો ઈ. સ. ૧૫૧ માં કેતારવામાં આવ્યો છે. આ રીતે લગભગ સાતસોથી આઠસો વર્ષનો સમય આ પથ્થરે ગોંધે છે. લિપિ વિશિષ્ટ અવધાન માટે પથ્થર આ શિલાલેખ સૌથી ઉત્તમ પ્રકારનો નમૂનો રજુ કરે છે.

ઈશ્વરપત્તા લેખમાં ઈશ્વરક સમાચારમાં હોવા છે. આ લેખો બ્રાહ્મી લિપિમાં અને ચરુત લાપામાં લખાયેલ છે. અશોકના શિલાલેખ તેના નિયોના શાસનો આજની સમક્ષ રજુ કરે છે એનું મન હવે આપણે કરીએ.

કોઈ પથ્થર છવ ઢિંસનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો. ઢિંસામાન અંકર બુદ્ધ છે.

માંદાની માવજત માટે દવાખાનાની વ્યવસ્થા કરવાની પહેલ કરનાર જગતના ઇતિહાસમાં કદાચ અશોક જ હશે. આ વ્યવસ્થા માન માનવ પૂરતી ખર્ચાને ન રાખતાં તેણે ઝૂંઘા પટ્ટોની સારવાર માટે પથ્થર બંધાવવત કર્યો. ડેકેટોએ દવાખાનાં બિદ્યામાં ફસારાપથ્થર કરાવ્યાં. દવાના ઓઠ અને બ્રૂચમાં તેમ જ બી ત્યાં-અશ્વત્થ હોમ તે રચણે પથ્થર ખાસ મંગાવીને રેપાખ્યાં. જનકલ્યાણની બાવના કેટલી પ્રબળ હતી!

પ્રેમમાં હૃદય નેત્રિ ચારિત્ર્યનું પોરણ કાખ્ય કર્યું તે જ તેનું પરમ કીર્તિ હતું. આવા શિલાલેખી સુચના આપવા સરકારી ખાસ અમલદારો ૧૨ પાંચ વર્ષે પ્રેમમાં ફરે. માળપિંગને માન આપવું. યુરને શ્રેષ્ઠ ગણવે. બ્રાહ્મણો ને સાથુ વર્ષે પ્રત્યે આદર કેળવવો. છવ માન પ્રત્યે દવાખાનાની કોળવરી. ડિમેક, સર્ગવહાલાં, નાના બાળકો પ્રત્યે મીઠાસા બહુ વર્તન રાખવું. અહિંસા જ સાચું ધન છે. પરમિદા ન કરી. આનું જ ચારિત્ર સુરારૂનો પાથ છે.

જે 'સર્વ ધર્મે સમમાન' કહેવો. અન્ય પ્રત્યે સન્માનની કક્ષિ કેળવે. આ બાવના જ પ્રેમમાં હૃદય સંસ્પર્શ રહે છે.

આની ધર્મખાવના બંધન રહે અને તે બંધનર પથ્થર છે કે નહિ તેનું નિરીક્ષણ કરવા માટે ખાસ ભવ ભવના અમલદારો નીમ્યા. કુર્મનું આચરણ સરેલું છે. કુર્મને કર્યું કપુ છે. માટે ૩૩૩ નીતિનું પોરણ સાવરવા ધર્મ મહામારો નીમ્યા એવી ધર્મ અને સાંતિનો પ્રચાર થાય.

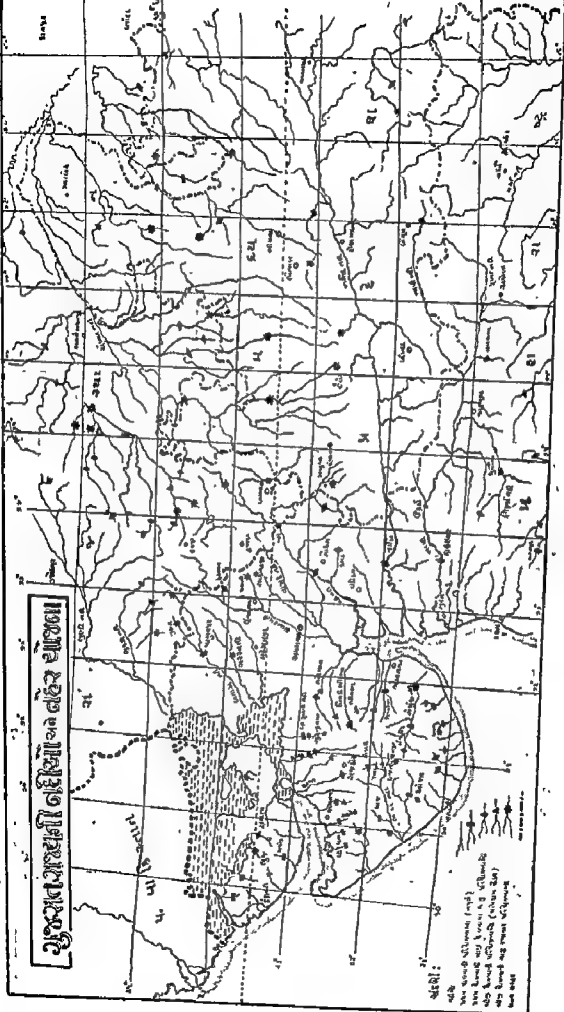
પ્રેમ નહિ પથ્થર સાંતિ. 'સાંતિ' બજથી નહિ પથ્થર પ્રેમથી છોટો. રજુકરીના પાળે બદલે ધર્મ વાચકા કરો. વિવિધ રોનાને બાલે ધમેચારા આરંભો.

રાજા પ્રેમનો સેવક છે. પ્રેમ-કલ્યાણ જ તેનું કીર્તિ છે. તમે ત્યાં, અમે ત્યાં પ્રેમનો સાદ સાંચવવા રાજા વેધાર રહેલો. બધા જ ધર્મો સાચા છે—સરખા છે. બધા જ ધર્મોના મૂળમાં સંયમ અને હૃદયની શુદ્ધતા રહેલાં છે. આખાની નિખાલસતા, શાનની-વિશાળતા અને દ્રઢ અક્રિયાશક્તિ જ માનવીનું કીર્તિ હોય છે.

ધર્મમાન એજ મોટું કાન છે. ધર્મમાન એ જ સાચી શાંતિ છે. બેચનીયના બેઠ ન મળ્યા. સમમાન રાખવો. સત્ય, ક્ષમા, સહાનુભૂતિ અને મનસાચાચાક્રમાં તે રીતે છવનું એ જ સાચો ધર્મ છે.

આ પ્રમાણે માનવ ધર્મનો આ અપૂર્વ સંદેશ ફોને આજ પથ્થર માનવ તરીકે ભારતીય સંસ્કૃતિનો ધ્વનિ વર્ણવેલો આનો આ જ રહ્યો છે અને રહેશે અને એક વિશિષ્ટ સારણે વિશ્વને 'અહિંસા' ને 'સાંતિ'નો માર્ગ વિધરશે. એ હજાર વર્ષ બુદ્ધા એ પથ્થર આજે પથ્થર એ જ આજનાં કેવળી નય છે.

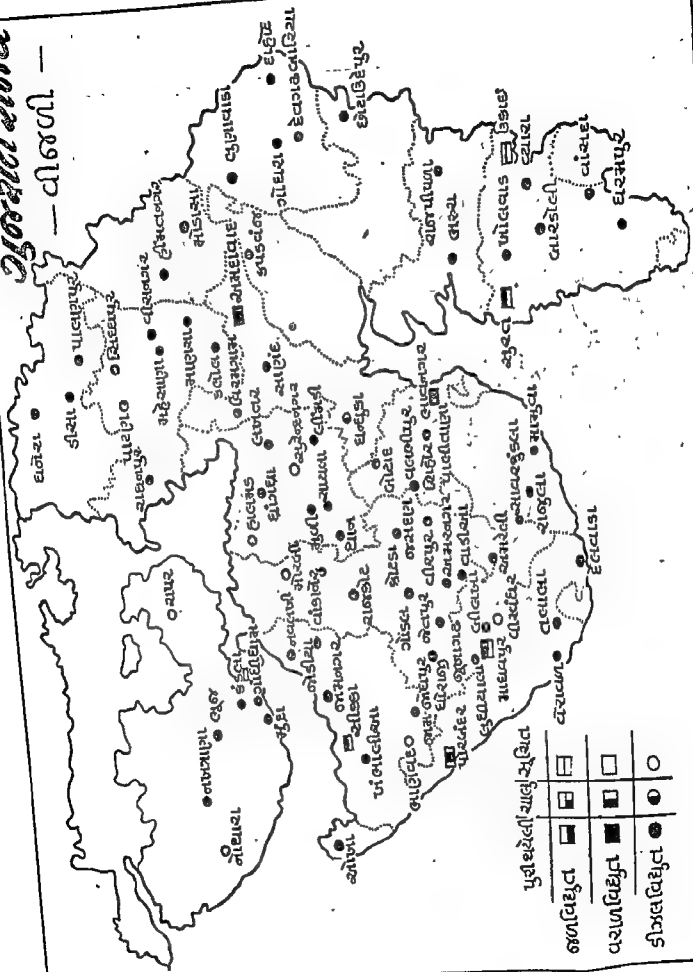
ગુજરાતના અર્ધ-વનસ્પતિ વિસ્તાર

સંજ્ઞા:
 ૧. અર્ધ-વનસ્પતિ વિસ્તાર (સંજ્ઞા)
 ૨. અર્ધ-વનસ્પતિ વિસ્તાર (સંજ્ઞા)
 ૩. અર્ધ-વનસ્પતિ વિસ્તાર (સંજ્ઞા)
 ૪. અર્ધ-વનસ્પતિ વિસ્તાર (સંજ્ઞા)

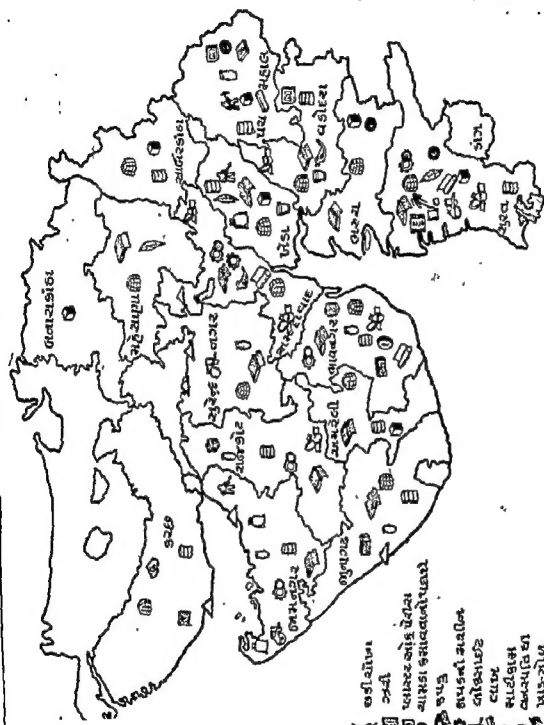
ମାଲଦୀବ

— ଦୀପ୍ତି —

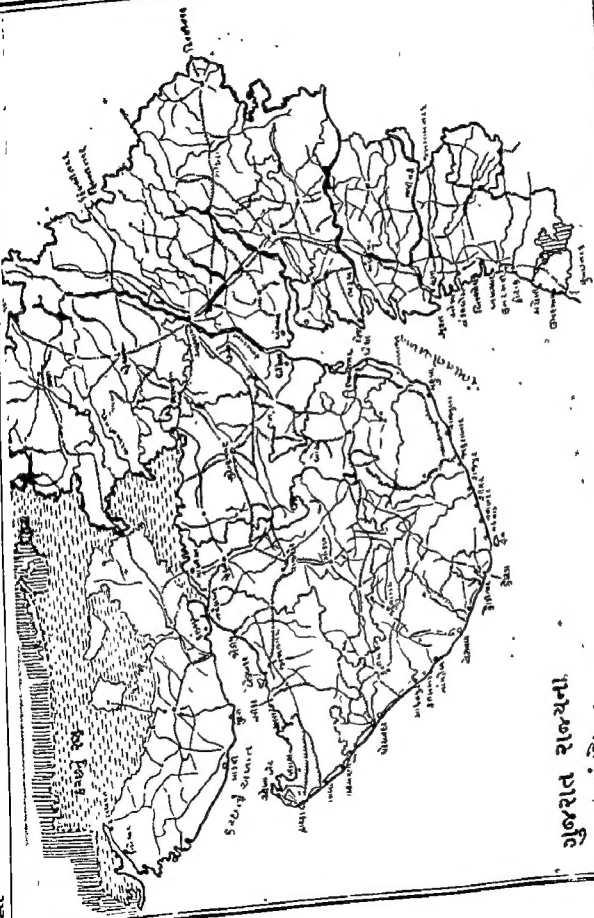

ગુજરાત રાજ્ય

પાનિજ સાને ઔદ્યોગિક સંપત્તિ

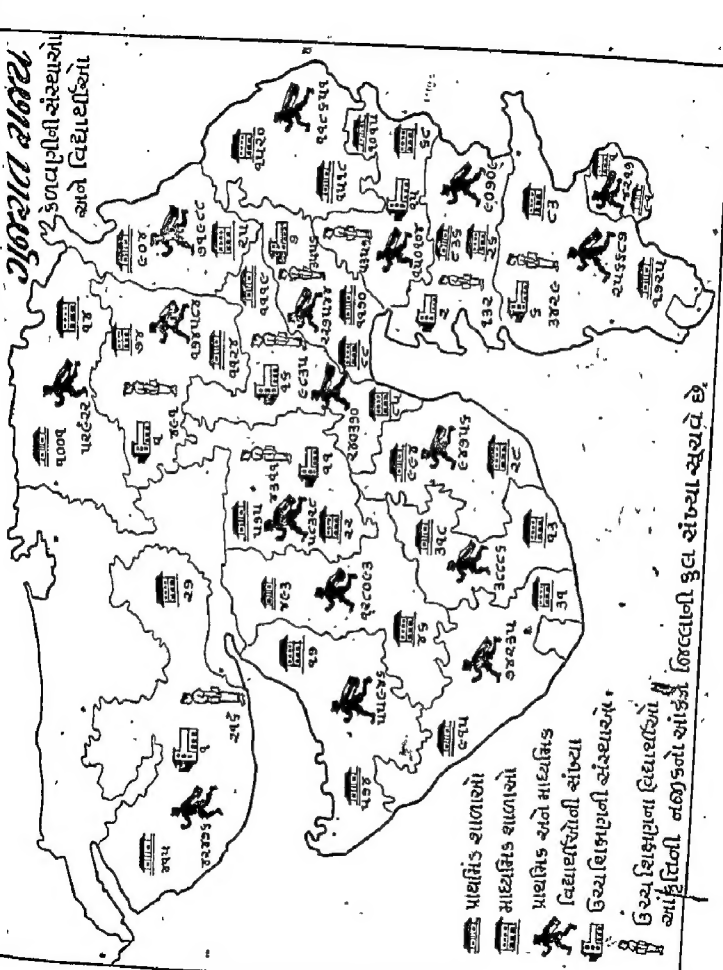

- કચ્છનાં જિલ્લાઓ
- ૧. ગાંધીનગર
 - ૨. કચ્છ
 - ૩. રાજકોટ
 - ૪. ભાવનગર
 - ૫. અમરેલી
 - ૬. નવસારી
 - ૭. વલસાડ
 - ૮. તાલોચર
 - ૯. સુરેન્દ્રનગર
 - ૧૦. મહેસાણા
 - ૧૧. કચ્છનાં જિલ્લાઓ
 - ૧૨. ગાંધીનગર
 - ૧૩. રાજકોટ
 - ૧૪. ભાવનગર
 - ૧૫. અમરેલી
 - ૧૬. નવસારી
 - ૧૭. વલસાડ
 - ૧૮. તાલોચર
 - ૧૯. સુરેન્દ્રનગર
 - ૨૦. મહેસાણા

ગુજરાત રાજ્યના
અંદરો

કેળવણીની સંસ્થાઓ અને વિદ્યાર્થીઓ

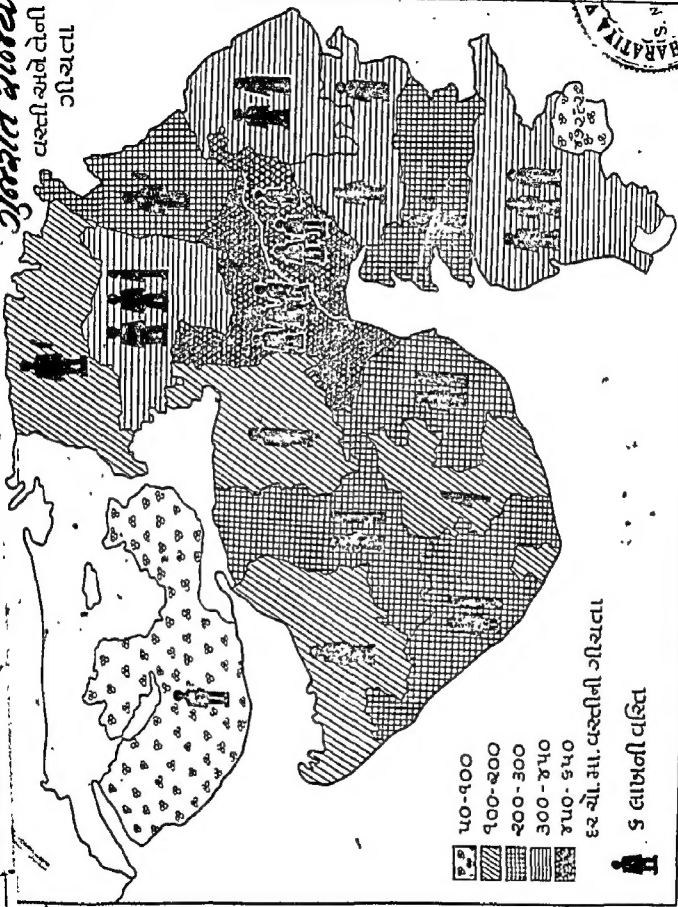

પ્રાથમિક શાળાઓ
માધ્યમિક શાળાઓ
પ્રાથમિક અને માધ્યમિક
વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા
ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓ

ઉચ્ચ શિક્ષણના વિદ્યાર્થીઓ
આંદોલનની નજીકનાં સંસ્થાઓ
જિલ્લાની કુલ સંખ્યા સુધી છે

સરકારી
વહીવટી
કચેરી

- ૫૦-૧૦૦
- ૧૦૦-૨૦૦
- ૨૦૦-૩૦૦
- ૩૦૦-૪૫૦
- ૪૫૦-૬૫૦

દર ચો. મા. વસતીની ગીચતા

ક લાખની વસિત

